

Національна академія наук України
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського

ЕТНОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

КОРПУС ЕКСПЕДИЦІЙНИХ
ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

том дванадцятий
КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ ЧАСІВ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Видавництво ІМФЕ
Київ 2024

К-90

Головний редактор
Ганна Скрипник

Укладачі
Олена Таран, Ірина Коваль-Фучило

Редколегія
**Василь Балушок, Галина Бондаренко, Наталія Буланова, Олександр Головка,
Наталія Жмуд, Олександр Коломийчук, Олександр Курочкін,
Павло Леньо, Наталія Литвинчук, Володимир Скляр, Лілія Сонячна,
Наталія Стішова, Валентина Сушко, Теофіл Рендюк, Світлана Чибирак**

К-90 **Етнографічний образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Т. 12. Культура повсякдення часів російсько-української війни / [Голов. ред. Г. Скрипник] ; НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2024. 848 с.**

ISBN 978-966-02-7784-7 (загальний)

ISBN 978-617-14-0258-4 (Т. 12)

У томі представлено інтерв'ю, зібрані в період широкомасштабного вторгнення рф. Вони стосуються тематики реалій війни, її впливу на ідентифікаційні практики громадян України, зміну демографічної ситуації в країні внаслідок воєнних дій. Зафіксовано соціонормативну культуру в умовах воєнного повсякдення та її новітні форми, такі як волонтерство, громадська взаємодопомога, самоорганізація та самооборона, релігійні практики. Окрім професійних етнологів, до збору матеріалів долучились науковці з різних установ – музеїв, навчальних закладів, громадських організацій з усіх куточків України від Сум до Ужгорода, від Чернігова до Одеси. Значний науковий потенціал для аналітичних узагальнень становлять наративи, зафіксовані студентами-етнологами під час польових етнографічних практик у різних регіонах України.

Видання призначене для широкого кола читачів, шанувальників української культури та фахівців із царини етнології та суміжних галузей історичної науки.

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
(протокол № 8 від 4 липня 2024 року)*

ISBN 978-617-14-0258-4 (Т. 12)

© ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2024

ЗМІСТ

Від редколегії.....	5
Вінницька область	7
Волинська область	54
Дніпропетровська область.....	74
Донецька область	94
Житомирська область.....	148
Закарпатська область	173
Запорізька область.....	207
Івано-Франківська область.....	232
Київська область	253
Кіровоградська область.....	366
Луганська область	389
Львівська область.....	422
Миколаївська область	464
Одеська область	488
Полтавська область	512
Рівненська область.....	533
Сумська область	558
Тернопільська область	590
Харківська область	641
Херсонська область.....	684
Хмельницька область	703
Черкаська область	765
Чернівецька область	798
Чернігівська область	819
Географічний показник	845

У цьому томі «Етнографічного образу сучасної України», присвяченого усній історії воєнного лихоліття, вміщено свідчення учасників та очевидців подій повномасштабної війни росії проти України. Ранок 24 лютого 2022 року став точкою відліку найбільш трагічних подій у сучасній українській історії, кульмінацією в загарбницькій війні, розв'язаній росією на українській землі у 2014 році. Постійні цілеспрямовані бомбардування інфраструктури країни, втрати на фронті та серед мирного населення, збільшення частки окупованих територій, зростання еміграційного потоку спричинили ряд безпрецедентних суспільних змін, наслідки яких будуть значимі не лише для України, але й для багатьох країн світу. Війна вплинула на повсякденні практики та стратегії виживання населення, систему морально-ціннісних орієнтацій, родинні, людські й міжетнічні взаємини, громадянську позицію та громадську активність, конфесійний вибір.

Науковці Українського етнологічного центру, відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського з перших днів «великої війни» розпочали фіксацію та збирання свідчень про досвід проживання людиною сучасних подій. Ініціаторкою проекту стала директорка Інституту, докторка історичних наук, академік НАН України Ганна Скрипник, яка передчасно пішла з життя 17 вересня 2024 року, не дочекавшись його завершення. Вона доклала для його здійснення чимало власних зусиль та часу для того, щоб висвітлення та осмислення подій війни, масштабності її наслідків стали пріоритетним напрямом наукових досліджень Інституту. За темою видання було розроблено та видрукувано окремі питальники й анкети; у складних умовах воєнних дій вдалось організувати експедиційні виїзди. Проводились всеукраїнські й міжнародні наукові конференції та семінари, на яких обговорювались культурно-антропологічні аспекти вивчення війни, морально-етичні й безпекові критерії проведення таких досліджень.

До тому увійшло близько 400 записів з різних областей України, здійснених у період з лютого 2022 року по червень 2024-го. Такий хронологічний проміжок дає змогу простежити динаміку змін у пристосуванні до життя під час війни, вирізнити емоційно-почуттєву складову оцінки респондентами власного пережитого досвіду та подій, що відбуваються чи відбулися в країні в цілому. Деякі науковці передали для цього видання свої щоденникові записи, які вони вели впродовж перших місяців повномасштабного вторгнення; сюди також увійшли автоетнографічні розповіді. Представлений у томі матеріал охоплює широкий зріз суспільної думки. Зафіксовані наративи про війну від мешканців міст і сіл з усіх регіонів України. Особливе враження справляють свідчення очевидців зі знищених українських міст – Маріуполя, Мар'їнки, прикордоння Сумщини та Харківщини, захопленого Енергодара (Запорізької АЕС). Науковці опитали представників різних вікових, гендерних та соціальних груп населення. Записані розповіді громадських активістів, волонтерів, військовиків – учасників бойових дій, підприємців, священників, студентської та учнівської

молоді, вимушених переселенців в Україні та за її межами (у Польщі, Франції, Угорщині, Німеччині, Фінляндії). Особливу категорію респондентів становлять люди, які внаслідок війни втратили рідних, близьких.

Зафіксований матеріал дає уявлення про організацію побуту в умовах війни, форми колективної взаємодопомоги та самоорганізації населення, спроби збройного, інформаційного спротиву ворогу, гуманітарні, екологічні катастрофи, злочини, вчинені окупантами, проблеми адаптації вимушених переселенців до нових умов життя. Геноцид, фізичне знищення українців та української культури стали головною метою російської інтервенції. Тому збереження національної, культурної ідентичності в умовах війни є справою державної безпеки. Для з'ясування впливу війни на перебіг ідентифікаційних процесів науковцями було розроблено питальник та анкета «Ідентифікаційні практики під час війни». До видання ввійшли оригінальні матеріали опитування за цією анкетой, що дають уявлення про зміни, які відбулися впродовж війни у ставленні молоді до питань мовного й конфесійного вибору, національно-культурної спадщини, державної символіки. При підготовці зібраних матеріалів до друку втручання в авторський виклад не відбувалося. Для зручності пошуку при користуванні текстами як науковим джерелом було здійснено їх тематичну рубрикацію. Зміст тому значно ширший від загальних рубрик «Реалії війни», «Усноісторичні оповіді», «Ідентифікаційні практики під час війни», «Соціонормативна культура в умовах воєнного повсякдення». «Культура пам'яті», «Вимушені переселенці» та ін. Представлений тут корпус документів – усно-історичних свідчень про повномасштабну війну – уже зараз є важливим історичним джерелом, цінність якого з часом лише зростатиме. Видання буде цікавим етнологам, фольклористам, воєнним історикам, культурологам, а також широкому колу читачів, що прагнуть знайти достовірну інформацію про російсько-українську війну.

Досвід роботи над попередніми томами видань із серії «Етнографічний образ сучасної України. Корпус фольклорно-етнографічних матеріалів» сприяв розвитку співпраці науковців ІМФЕ з дослідниками, освітянами, працівниками культури з різних регіонів України. Висловлюємо щиру подяку всім колегам, які допомогли в комплектації цього тому: Наталії Жмуд, Валентині Гребеньовій, Тетяні Кароєвій (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського), Світлані Чибирак (Волинський національний університет імені Лесі Українки), Андрію Темченку, Наталії Ярмоленко (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького), Павлові Леню (Ужгородський національний університет), Наталії Булановій (Музей історії міста Кам'янського), Іванні Стефюк (Буковинський центр культури та мистецтва, Чернівці), учасникам проекту «Баба Єлька» (м. Кропивницький), співробітникам Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк), громадським активісткам Ірині Петровій та Ользі Фещенко (Київщина). Дякуємо кожному, хто долучився до цієї важливої та потрібної праці.

Від редколегії

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

м. Вінниця

Записала О. Таран 21 листопада та 25 грудня 2023 р.
у м. Вінниці
від Мадіянської Наталії Леонідівни,
волонтерки

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Волонтерською діяльністю почала займатися з часів Майдану. Зараз говоритиму про волонтерство після повномасштабного вторгнення, про те, що роблю наразі на постійній основі або час від часу. Разом з сестрою в'яжемо теплі шкарпетки для військових на фронт. Зараз уже по всій Вінниці та області з нами співпрацюють до двадцяти майстринь різного віку: і молоді, і літні, є навіть одна вимушена переселенка з Харкова. Спочатку ми передавали свої вироби через відому волонтерську організацію «Армію СОС», а в цьому сезоні, пересвідчившись у нашій надійності, представники організації надали нам можливість напряму пересилати шкарпетки військовим на Схід та Південь. Ідея надавати нитки тим, хто в'яже [майстриням], виникла не випадково. Ми знали напевне: якщо буде матеріал, люди будуть працювати, ні – не матимемо такої кількості бажаних в'язати. Також необхідно зазначити, що «проект» зі шкарпетками є успішним виключно завдяки командній роботі, яка базується на взаємній повазі, довірі, підтримці всіх учасниць нашої спільноти. Ми намагаємося не купувати нитки, бо знаємо, що у багатьох наших людей дома чи на дачі є давні запаси ниток, клубочків, в'язаного одягу, який ніхто не носить, але який можна використати, як сировину, для в'язання шкарпеток. Беремо все підряд. В ідеалі – вовна, напів вовна. Але і штучні нитки теж потрібні, ми їх комбінуємо. Навіть маленькі клубочки беремо і будь-які кольори. Натомість, гроші можна задонатити на корисні для військових штуки. Також розклеюємо оголошення в громадських місцях, [наприклад, у селі Дорожнє Калинівського р-ну Вінницької області]. Оголошення наступного змісту: «Шановні односельчани! З настанням холодної погоди наші Захисники на передовій мають гостру потребу у теплих речах. Спільнота волонтерів у Вінниці другий сезон поспіль в'яже теплі шкарпетки, які передають на фронт через відому волонтерську організацію Армія СОС. Замовлень від військових дуже багато, тому потрібні нитки для в'язання – нові і такі, які в шафах роками лежать, а також в'язані речі, які можна розпустити. Просимо вас поширити цю інформацію серед рідних, друзів, знайомих, сусідів. Нитки та в'язані речі можна приносити та залишати в сільраді нашого села. Також,

хто має бажання, може сам долучитися до в'язання шкарпеток і передавати нам. Норми немає, навіть одна зв'язана пара – вклад у нашу спільну Перемогу. Дякуємо за небайдужість! Разом переможемо!». Біля мого будинку є фермерський магазин молочних продуктів, і продавчиня залюбки погодилась вивісити на дверях закладу наше оголошення. Нитки також надсилають поштою з різних куточків України наші знайомі та знайомі знайомих. Беремо всі – і колір не має значення, і структура нитки. Але потім комбінуємо нитки так, щоб було і тепло, і гарно. Дуже дякуємо усім, хто відгукується. Вміщували оголошення і через мережу фейсбук. Дивне спостереження: оголошення, спрямоване на вчительську аудиторію двох вінницьких ліцеїв, не мало жодного відгуку, натомість пост у фейсбуці, оприлюднений на центральному міському речовому ринку мав приголомшливий результат: ледве з сестрою торби з нитками та одягом для розпускання донесли! Наприклад, у жовтні цього року наша спільнота вже надіслала 80 пар шкарпеток, у листопаді – 43, але постійно готові до наступних відправок. Також ми співпрацюємо з групою жінок, які в'яжуть шкарпетки в Кіровоградській області, це маленьке містечко, їм важче знайти сировину, тож ми допомагаємо. Наші шкарпетки допоможуть зігріти наших хлопців на фронті та підтримати їх. За словами дуже відомої знайомої волонтерки, роботу якої відзначав навіть Валерій Залужний, один військовий сказав: «Як же я балдію, коли вдягаю такі шкарпетки!» У кожен шкарпетку ми вкладаємо солодощі, а також записку з подякою та побажаннями, яку пишемо від руки. Нещодавно відправили сорок пар в польовий шпиталь на Запоріжжі. Там поранених привозять холодних, брудних, їм надають першу допомогу і готують до перевезення в тил. То навіть немає теплої одягу, щоб вони там перебули, тому такі теплі речі, як наші шкарпетки, у шпиталі вкрай необхідні. Іншим видом нашої волонтерської діяльності є відвідування поранених бійців у шпиталі та лікарні. Питаємо, чого вони потребують. Намагаємося принести все, що просять хлопці: одяг, продукти харчування. Інколи вони просять щось дуже просте, наприклад яблука. А одного разу поранений попросив пластмасову чесалку у вигляді руки, казав, що не може дотягнутися, щоб чесати ногу. Обійшли всю Вінницю, але чесалку знайшли. Той поранений був неймовірно щасливий! 24 грудня ми відвідали дві вінницькі лікарні, щоб привітати наших поранених захисників з прийдешніми святами. Це стало можливим завдяки небайдужості більше ніж двадцяти наших знайомих, які надали невеличкі сувеніри, мандарини, цукерки, гроші, саморобні ви-

роби. Також студенти одного з вишів підписали вітальні записки, які прикрасила тематичними наліпками наша сусідка. Все запакували в святкові торбинки, вийшло шістдесят вісім подарунків. Подарунки мали номери 1, 2 або 3, і поранені, назвавши номер за їх вибором, отримували відповідний подарунок, тобто це була безпрограшна лотерея. Ми розповідали, що ці подарунки є проявом подяки, турботи та поваги від багатьох вінничан. Наша акція справді вдалася, адже шістдесят вісім військових посміхались, сміялись, жартували, вітали нас зі святами навзаєм. Цех з пошиву функціонального одягу влаштувала у своїй квартирі одна з лікарів, там жінки працюють безоплатно. І знайома моя ходить, шие. Вона колишня викладачка німецької мови університету, ми їй розказали, і вона туди пішла, тому що людей не вистачає. Ми для цих волонтерів допомагаємо шукати натуральну тканину для пошиття функціонального одягу для поранених: футболок, штанів, білизни. Наступний напрямок – плетені килимки для військових. У нас у Вінниці є молодіжний центр «Квадрат», і там з 2014 року діє група «Чарівна мережка», це жінки різних професій – бухгалтери, продавчині, домогосподарки. У вільний від роботи час вони плетуть маскувальні сітки. У «Квадрат» ми носимо килимки, які плетемо. І їх, разом з сітками, передають на фронт. Ці килимки плетуться зі старого одягу, або залишків тканин. Їх можна використати, як сидіння, або під ноги кинути, або під голову покласти – вони багатофункціональні. Також займаємося збором та передачею одягу для внутрішньо переміщених осіб. Одяг, іграшки, взуття надають наші знайомі. Надсилаємо все це за запитами Новою Поштою волонтерам в [м.] Кагарлику та [м.] Коропі, також в «Зграю», або благодійний магазин «Ласка». Чудово, що «Ласка» нещодавно дозволила надсилати їм речі за рахунок отримувача, це економить наші кошти. Скільки є зараз волонтерських ініціатив! У нас є хлопчик, якому 15 років, но він вже стільки зробив, що і не снилося якомусь дорослому! Про це треба говорити, треба писати, тому що ці люди заслуговують на увагу. Війна змусила мене вже вкотре переглянути пречудову бібліотеку, яку я ретельно відбирала і купляла для Льоні [сина]. Декілька разів відбирала багато книг і передавала київській волонтерській організації «Зграя». Вони супер круті, якби я була в Києві, я б стала їх волонтеркою! Вони їздять постійно в прифронтові зони, тож передали наші чудові книжки дітям, які пережили занадто багато... В інших обставинах, я ніколи б не віддала ці книжки, адже вони дуже дорогі для нас. Але зараз... нехай діти десь порадіють. Не пробачити [росіян] – мало, необхідно, щоб кожен громадянин України доклав / доклала максимум зусиль, щоб побороти, знищити це абсолютне зло.

Записала О. Таран 4 грудня 2023 р.

у м. Вінниці

від Завальнюк Зінаїди Андріївни, 1951 р. н.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

Коли почалась війна, спочатку шилися хустинки, які компонувалися до [військових] аптечок, звичайні полотняні хустинки. Дівчатка робили окопні свічки, я шукала їм матеріал для цього. Але щось мені видалось цього замало [такого свого внеску у підтримку військових].

Почали робити сітки, але те мені було нецікаво, і наша волонтер Наталка Жданова, яка сама безпосередньо їздить у найгостріші точки [оборони], сама, без супроводу, і, відповідно, все відвозить, що можна відвезти, зроблене і передане людьми, каже: «Хлопчикам потрібні підзадники. Якщо хтось може [цим зайнятися], то, будь ласка». Ну, у нас, дякувати Богу, в школі, де я навчалась, українській п'ятій школі міста Вінниці, в якому я народилась, в якому я проживаю, – в нас була прекрасна вчителька домоводства, Рита Давидівна Шехтман, яка навчила всіх дівчаток і шити, і в'язати. Тобто, шиття не було для мене проблемою. Я все життя пропрацювала лікарем, не одразу вийшла на пенсію, тому що я вважаю, я була ще працездатною, тобто я продовжувала ще довго працювати. Почали ми своє шитво із так званих «підзадульників», як ми, жартуючи, їх називали «антипростатичні підзадульники». Взагалі, вони офіційно називаються «тактичні сідушки». Наші, однозначно, відрізнялись від тих, що були в Інтернеті – в Інтернеті були сантиметрової товщини, а ми трьох сантиметрів робили товщини, більшого формату, зручнішого дизайну в користуванні. Ми почали, відповідно, з цих сідушок. Потім, виявляється, що потрібні були устілки – пішли устілки. Потрібні були тенти – пішли тенти. Потрібні були так звані сімейні труселя – пішли сімейні труселя. Тобто ми поступово розширяли свій асортимент. Пішли труси-памперси, трикотажні труси, сімейні. Шили нашоломники. Зараз ми шиемо бахіли, ноші, тенти, тобто все, що можна придумати для хлопчиків [воїнів ЗСУ], відповідно ми з тим працюємо. Команда почалася з того, що мої подружки і мої пацієнти стали її основою. Матеріальне спорядження нашої компанії починалося з моїх особистих коштів, трошечки давали на початку однокласники. Потім ми ставали трошечки нахабнішими – наша команда почала просити [донатити на матеріал] своїх друзів, приятелів. Потрішки допомагають матеріально друзі і знайомі команди. Інколи рулончик тканини підкинуть волонтери. Але основним спонсором на сьогодні є Олександр Кудін. Та й Інтернет нам в допомогу. Коли стояло питання трикотажних трусиків або трусів-памперсів, – все, що було по домах, всі ситці, які збирали люди протягом життя, просто з шаф вигорталося. Те ж саме стосувалося трикотажу. Колись у нас був такий період, коли дуже багато було якісних простих тканин. То було трішки давно, але все рівно було. І от, бішиж коло універмагу: ага, симпатичне щось, взяв і закинув у шафу [до кращих часів]. А так як руки ніколи до цього не доходили, не було часу вічно, то воно, відповідно, накопичилось в достатній кількості, я думаю, не тільки в моїй шафі. І, відповідно, це були наші початкові кроки, пов'язані з матеріалами; але підзаднички ми почали шити з самого початку. По незнанню спочатку купували в магазинах, це було неймовірно дорого: якщо метр тканини 250 грн це в листопаді минулого року. Вже пройшов рік, як ми працюємо. У моїй квартирі. Дякувати Богові, у мене квартира трьохкімнатна, чоловік помер уже три роки як, тому ніхто нікому не заважає, можна спокійно працювати в усіх трьох кімнатах і на кухні, четвертій. У мене є пацієнт, Славочка Олішевський, який забезпечив нас німецькими, раритетними, як він каже, швейними машинками, настільними електричними. А є такий Сашко Шнайдер, який не майстер машинний, але хтось з ро-

дичів займався шитвом, то він нам ці машинки налагоджував. Тобто у нас якихось особливих проблем із функціонуванням осередку не було. Єдине, і по сьогоднішній день суттєве, нам страшенно бракує рук, які вмюють шити по-справжньому, любовою машинкою. Тому що наші бджілки [учасниці артілі] жіночки потихеньку виходять з ладу. Була у мене Тамарочка Терещенко, дай Бог їй здоров'я, їй сімдесят сім років, і ця пташечка – ми її називаємо пташечка, бо вона маленька, симпатична худенька – то вона працювала з нами з першого дня, а зараз має проблеми зі здоров'ям по зору, і вона все рівно не може нас залишити, до нас прибігає: «Як ви тут, дівчата», і розповідає, як без нас сумує. На сьогоднішній день вона думає, що хоч чим вона має нас підтримати, бо по-іншому не можна, ви ж розумієте. Хтось же ж має допомагати [хлопцям на фронті], а чому не ми? Старий вірний принцип. Так ми існуємо, так ми живемо, так ми працюємо, але жіночих рук нам неймовірно бракує. Є на чому працювати, а от робочих рук мало... [Яка вікова категорія учасниць команди?] Жінки від шестидесяти і до семидесяти семи, я найстаршу назвала. Можливо, один чоловік прибіється, такий варіант не виключено. Сашко має нам ще одну машинку налагодити, і ми сподіваємося, що він буде також працювати разом з нами. [Яким чином можна залучити більше людей до вашої команди?] Маленьке відео на «Суспільному-Вінниця» було, і коли у відповідь тобі шлють «сердечка» або «молодці», – для нас це, як ляпас. У Фейсбук наша Ганна Секрет, заслужена журналістка України, яка знає вся Вінничина, давала на своїй сторінці також оголошення про допомогу. Але все [зворотний зв'язок] – на рівні «сердечок», на рівні «молодці!», і на цьому абсолютний кінець. Тут, біля мене, є поруч будинок, в якому видають гуманітарну допомогу переселенцям. Я вирішила зайти в цей, відповідно, офіс. Прийшла, розповіла чим ми займаємося, будинок мій поряд, дала номер телефона, сказала адресу, і сказала, що ми будемо раді зустріти будь-яку людину з будь-якими хорошими намірами. Жодна людина ні зателефонувала, ні з'явилась. Тому що засади нашого існування: маєш час – прийди, скільки ти можеш віддати часу – віддай. Хочеш їсти – ми нагодуємо, тобто у нас абсолютно немає ніяких пересторог і засторог. Всі абсолютно працюють на добровільних началах. Я пояснюю, в чому біда – немає тих рук жіночих, які хотіли б просто прийти і попрацювати. Це основна складність, яку не уявляю, яким шляхом можна привести до норми. Ті, хто відгукуються, їх настільки небагато, але все рівно, я не хвалюся, це заслуга моєї команди: за рік, з осені дві тисячі двадцять другого року ми зшили і передали на фронт нашим хлопчикам вісімсот чотирнадцять плащів, чотири тисячі чотиреста твдцять три тактичних сідушки, двадцять вісім тентів від двох до чотирьох з воловиною метрів, сто чотирнадцять пар устілочок, триста дванадцять трусів-памперсів, двісті тринадцять трикотажних трусів, триста п'ятдесят сімейних, тридцять один нашолюмник, сорок три пари бахіл, дев'ятнадцять нош. На початку ми працювали взагалі без вихідних, вимикалось світло, енергозберігаючі лампи, акумуляторні лампи – ми працювали без світла, але ми працювали! Спочатку працювали без вихідних, але я дивлюся – мої бджілки попадають від втоми. Тому після Нового року, десь через місяць, ми почали робити для дівчаток вихідні. Ну, а для мене вихідних немає, тому

що їх просто не може бути: треба замовити матеріал, треба розпланувати, розробити лекала. Треба все продумати, а у нас все самотужки. Я мільйон разів дякую нашій Риточці Давидівні, нашій вчительці домоводства, яка заклала в нас, дівчатках, такі чисто жіночі основи. Тобто у мене не було ніякої проблеми розробити лекала до будь-якого виробу. І воно все потихеньку втілюється у нас у життя. Єдина проблема – дуже бракує жіночих рук, які володіють навичками роботи на швейній машинці. При умові, що матеріально у нас також не дуже... Светочка Лазаренко – я всім її ставлю в приклад, – вона інвалід першої групи. Доля склалась так, що з початком війни її забрала до себе донечка, яка багато років уже мешкає у Німеччині, і Света щомісячно зі своєї пенсії дві тисячі гривень нам перераховує. І є родич один, – ми інколи сміємося, що у нас сімейний бізнес, – який серйозно нас спонсорує, ну, і родичі донатять щомісячно потрошечки. Це те, на чому ми фактично існуємо. [Що таке функціональний одяг?] Це і є труси-памперси, на липучках, на зав'язках. Ситцеві трусики, які йдуть на липучках, не збоку ми робимо їх, а трошки наперед, щоб зручно ними користуватися було: форма памперса звичайного, але зшиті з ситцю так, щоб хлопчики могли одягнути, наприклад, з тим же апаратом Ілізарова, бо лежати в памперсі некомфортно чисто психологічно. Футболочки різні ми не шили, тому що вектор нашої роботи – це «текстильна» допомога хлопчикам на фронті. Тому ми хочемо допомогти максимально, чим можемо. Волонтери забирають у нас [готові речі], відвозять туди, приходять до нас і самі хлопчики, забирають, що їм потрібно та їхнім побратимам, – це може бути комплектів двадцять два, дванадцять, десять, тобто все як має бути.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

[Чи змінився якимось ваш щоденний режим з часу повномасштабного вторгнення?] Не міг не змінитись. Я лягаю спати дуже пізно – близько першої ночі, – бо маю підсумувати все, що потрібно зробити, прогорнути новини, з'ясувати, можливо з'явилися прохання про щось, тобто все треба обов'язково проглянути – і соцмережі, і приват. А зранку треба швиденько вставати, бо скоро має прийти команда, ти маєш забезпечити всіх роботою, тобто вже особистого життя, у всякому випадку у мене [немає]. Наприклад, моя дача, яка в тридцяти п'яти кілометрах від Вінниці, не просто закинута, – занедбана. Я досі не поїхала, не закрила її на зиму, кілька разів була влітку, просто щоб навідатися. Тобто не просто змінився побут – все зараз налаштоване колишньому, але актуальному лозунгу: «Все для армії, все для фронту», в усякому випадку для мене так є. І в моєму житті, дійсно, все помінялося, все налаштовано тільки в цьому напрямку. Іншого життя у мене зараз немає. На повітряні тривоги ніяк не реагую з першого дня, так, ніби воно не має до мене ніякого відношення. Можливо, це неправильно, але справа в тім, що, дякувати Богові і нашим хлопчикам з ППО, я відчуваю себе захищеною. Якщо я буду зараз сидіти щодня по три-чотири години десь в укритті, я нічого, по-перше, не зможу зробити, а по-друге, моя нервова система вийде з ладу. Я дивлюсь – дівчатка також абсолютно ніяк не реагують на сигнали повітряної тривоги, всі абсолютно спокійно працюють. Життя внесло корективи, звичайно. І певно,

що спрацьовує інстинкт самозахисту: та інформація, яка мені заважає, я повинна її відкинути. [Чи робите ви харчові запаси?] У мене був знайомий, який виїхав до Польщі, але він дуже хвилювався, щоб у мене в цьому плані все було гаразд, і забив перед від'їздом мені повністю холодильник продуктами. Але один з хлопчиків, який там на фронті, сказав, що у них скрутно зараз з їжею, то я спокійно вивернула все, що було в холодильнику, і ми все абсолютно одномоментно відправили туди. А далі запасів немає, і я просто відношусь до цього [по-філософськи]. Принцип такий: купую продукти сьогодні на сьогодні. Якщо придбав пакет крупички, то одразу ж її не з'їси, вистачає на кілька приготувань. Якщо двоє-троє найменувань, то його вистачає надовго. І взагалі це все відносно, тому запасів я абсолютно ніяких не роблю.

Записала О. Таран 4 грудня 2023 р.

у м. Вінниці

від Кітриш Вікторії, 2001 р. н.,

до повномасштабного вторгнення рф в Україну

проживала у м. Миколаєві,

та Швеця Миколи, 2007 р. н.,

проживає у смт Стрижавка

Вінницького р-ну Вінницької обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Вікторія] Я була на практиці в університеті, я мала вести уроки, що означало, що я мала вставати дуже рано. Я була в [м]. Миколаєві, вистрілів я не почула, пішла вести уроки. Лише дійшовши до школи, я зрозуміла, що щось не так. Почалась війна. Велика кількість людей стоїть у чергах у банках, хотіли готівку знімати, напевно. В цілому зранку було безлюдно. В школі мені сказали, що занять не буде. Спочатку дідусь мене привіз у село до батьків. Наше село знаходиться за вісімнадцять кілометрів від Снігурівки, що була деякий час в окупації. За весь час окупації в селі не було світла і води, світло полагодили лише після деокупації. Лише тоді, коли ракета влучила біля нашого дому, ми зрозуміли, що треба їхати. Обрали пунктом евакуації Вінницю, оскільки тут були знайомі. [Як студентці] мені важко було повертатись до навчання: через брак світла були проблеми з генератором, зі зв'язком. На щастя, студенти були вже привчені до дистанційного навчання ковідом, так що саме із цим проблем не було. Навчаюсь в Чорноморському університеті імені Петра Могили. [Університет не був евакуйований до Центральної України?] Ні, ні, залишається в Миколаєві. [Микола] Я не переселенець. Перший день [повномасштабної] війни – це було щось із чимось для мене. Я навчаюсь самостійно, ще до ковіда перейшов на дистанційну освіту, у дистанційну школу «ОПТИМА», у перший день повномасштабного вторгнення росіян я був вдома, за п'ять хвилин до будильника мені подзвонила мама і сказала: «Колічка, вставай, почалась війна». Нікого в будинку не було, я був сам. Оскільки я ще до війни займався фото- та відеозйомкою, техніка була розкладена на моєму робочому столі. Я почув за вікном вибухи – біля нас недалеко військова частина розташована (через поле). Наскільки я зрозумів, цілилися у військову частину. Я почув чотири вибухи, їх всі позбивали, але на четвертий вибух ракета десь недалеко впала від будинку. На щастя, ніхто не постраждав, просто вибухова хвиля була такої сили, що у мене відчинилося вікно,

і я відлетів через всю кімнату – так запам'ятався мені перший день війни. Частина нашої родини мешкає у Карпатах, там таких обстрілів не було, усі вони телефонували та турбувалися: «Ідьте до нас! Все буде добре!» У мене були думки виїхати. Але так з дня на день пройшло два тижні війни, якоїсь дуже критичної ситуації не було, як було в Києві, Харкові, Миколаєві, Запоріжжі.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

Тому ми залишилися у Вінниці, і одного ранку я прокинувся не від вибухів, не від тривоги, а від думки, що треба чимось допомагати країні. У нас у Вінниці на базі молодіжного центру «Квадрат» розгорнули великий волонтерський штаб, у якому плели маскувальні сітки, «кікімори», збирали медичні набори, надавали необхідну допомогу ВПО, також розробили власні харчові набори для військових та багато іншого. 17 березня 2022 року я поїхав до «Квадрата» плести сітки, потім перейшов за швейну машинку, нашивав на стрічку лоскутки для плетіння сіток. Були неодноразові випадки, коли машинки ламалися від перевантаження, від сумлінної праці я їх ремонтував. До війни я навчався техніці оригамі, що стало мені у пригоді, так як у центрі було багато дітей, зокрема й дітки-переселенці, яких потрібно було чимось зайняти. Майже щодня я проводив гурток оригамі, ми робили багато виробів з паперу, зокрема нами були виготовлені карта України, символічні журавлики як символ волі та різні вироби, які дітки забрали собі на згадку. Потім організувалася невеличка молодіжна команда. Ми вирішили проводити благодійні аукціони, на яких продавалися вироби, виготовлені нами та однодумцями. Ми зробили три таких благодійних заходи, на яких зібрали близько 40 тис. грн. Ми були найперші у м. Вінниці, хто почав робити саме такі очні збори – не просто на карту, а саме очні збори. Кошти ми передавали на запити та потреби і переселенцям, і ЗСУ. Ми придбали за ці кошти тридцять три турнікети, на той момент їх було дуже важко дістати, саме сертифіковані нормальні турнікети. Вони були дороговартісними, ми витратили на них близько вісімнадцяти тисяч гривень, передали їх молодіжному центру «Квадрат». Ми придбали основу для сіток для волонтерської організації «Чарівна мережка» (ще їх називають «Павучки») і попкорн-апарат для дітей переселенців. Я проводив кіновечори безкоштовні [для них]. Ми готували попкорн і тим самим якось розраджували дітей. З часом через те, що наша команда майже цілком складалася з переселенців, – хтось поїхав далі, хтось повернувся у свої домівки (це вже був червень місяць), – з об'єктивних причин розпалася, залишилося декілька людей. Тоді ще з Вікторією ми не були знайомі. Я пішов з «Квадрата», оскільки він частково перекваліфікувався на свою першопочаткову діяльність – молодіжну. Там ведуться різні тренінги, але досі плетуться маскувальні сітки кожного дня. Я долучився до благодійного фонду «Кур'єр Волонтер», координував допомогу для ВПО. Започаткував акцію «Мохіто на ЗСУ» разом з Кірою Белевець (ВПО). Ми зробили крафтовий стенд, на якому готували мохіто та продавали усім охочим. Кошти були витрачені на одяг військовим та потреби ВПО. [Теплі та чисті набори для військових.] У вересні 2022 року у мене розпочалося навчання, тому я

був вимушений завершити свою діяльність у фонді, але відчував, що маю рухатися далі, щоб бути корисним. Дистанційне навчання дає мені змогу більше приділяти часу волонтерській діяльності. Так виникла ідея формувати теплі та чисті набори для військових. З'явилася команда однодумців (Волонтерська спільнота Nikola OK), серед яких була Вікторія. У набори входило близько 30 позицій: окопні свічки, окопні сірники (власна розробка), каші, супи, горішки, медові чаї, енергетичні батончики, смаколики, кавові напої, туалетний папір, шкарпетки, нижня білизна, засоби особистої гігієни, сухі душі, грілки для рук тощо. Так би мовити, одноразовий багатогранний набір. Також туди входили малюнки, які малювали дітки на різних заходах. Набори комплектували під відключення світла, це було важко, але ми справилися. В команді було близько 10 чоловік на період з вересня 2022 року по кінець лютого [2023 р.] приблизно. Упродовж цього часу люди нам донатили. Були випадки, що навіть військові самі пишуть: «Миколо, ви б не могли скласти набори, ми вам зараз скинемо кошти». [Ці набори ви напряму передавали у військові частини чи іншим волонтерам, які безпосередньо возили на фронт?] Передавали напряму військовим. Знайомі, родичі – повністю через особисті зв'язки. Або: «Доброго дня, ось моє військове посвідчення, фотографії, надішліть нам...». І список, що їм конкретно потрібно. [Окопні свічки самі робили чи приносили ентузіасты?] На той момент був дуже великий дефіцит окопних свічок, і ми не залили жодної окопної свічки, нам просто люди приносили. З Києва відправили цілу партію, там було близько тисячі окопних свічок, однією великою посилкою, спеціально для нас вони робили. Нам переправили, сказали: «Ми розробили окопні сірники: така сама технологія, як і свічки, тільки з сірником». Їхнім виготовленням займалися члени моєї команди. На момент запису інтерв'ю (листопад – грудень 2023 року) ми відправили 20 наборів, до яких ще були вкладені святкові свічечки та шоколадки з листівочкою «Для особливих моментів». За весь час існування моєї ініціативи «Теплий та чистий набір» було зібрано близько 700 таких наборів, витрачена велика кількість коштів. Навесні 2023 року виникла ідея відкрити благодійну кав'ярню. Якраз весь цей час ми з Вікторією займалися волонтерською діяльністю разом. [Вікторія] Під час війни я відчувала велику безпорадність, тому що мало що залежало від мене. Від цього я була в депресії. Але все ж таки я зібралася і пішла у «Квадрат». У «Квадраті» я плела сітки, там я знайшла друзів, я взагалі некоммунікбельна, а це допомогло мені соціалізуватися. Я відчувала, що роблю добру справу, і це мені допомогло повернути відчуття контролю над власним життям. [Микола] Організація «Чарівна мережка», вона працює з 2014 року, ще з часів Майдану вони самоорганізувалися. Це були жінки та чоловіки різного віку, вони плели по школах, по бібліотеках, спортзалах, підвалах кожного дня. Їх запросив молодіжний центр «Квадрат» до себе. Тобто у павучків уже була повністю набрана схема, навчені люди. І вони у «Квадраті» встановили близько 13–17 рам, і туди просто масово почали приходити люди. Перші дні війни було настільки багато людей, що на вході стояв пропускний пункт, було дві зміни, їх годували абсолютно безкоштовно інші громади та організації, наприклад, «Харі Крішна». Нас навчили, як правильно в'язати,

тому що якість сіток, які плелись у «Квадраті» «павучками» з «Чарівної мережки», була бездоганна. Якість сіток, які плелись у «Квадраті» «павучками» та «Чарівною мережкою», не можна порівняти з аматорськими по школах чи інших установах. Саме там нас навчили, у нас була функція, якщо можна так сказати, різноробчих. [Інший напрям волонтерської діяльності] – це благодійна кав'ярня. Я хотів її відкрити раніше, ще до ідеї з «теплыми» наборами, але не вийшло. Пізніше зміг реалізувати задумку з благодійною кав'ярнею. У цьому мені допомагали мої батьки, друзі і Вікторія. Здебільшого, Вікторія. Ми офіційно орендували приміщення, 18 травня [2023 р.] відкрили кав'ярню, вона працювала до 18 вересня, з певних причин вона зачинилася. Частина прибутку з кав'ярні мала йти на благодійність, чому і свідчило гасло закладу «У кожному мілілітрі є грам благодійності». Нам це вдавалося, з цих коштів складали набори, купували турнікети. Я був і баристою, і керівником, і прибиральником, це був дуже гарний досвід для шістнадцятирічного підлітка. Вікторія в цей момент мене повністю підтримувала, допомагала, заміняла, ми були командою. [Чи займалися таким видом волонтерства, як допомога та підтримка поранених військових у шпиталях?] Коли ми ще працювали у «Квадраті», тоді робили багато лялечок-мотанок і продавали їх на аукціонах. Вони були доволі простенькі. До нас підійшла одна з волонтерок і запитала, чи не могли б ми передати військовим у шпиталі щось зі своїх виробів, і ми передали ці мотанки. Чесно скажу, я чисто морально не можу туди йти. Тому ми командою просто передали вироби, і нам потім переказували подяку від розчулених військових. Я намагаюся таким чином допомагати, щоб якомога менше воїнів потрапляли у шпиталі, забезпечити від цього. Щоб зігрілись, були ментально, духовно, тілесно здоровими.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕПЕЧЕННЯ [Вікторія]

Характерним для кожного в родині стала наявність «тривожної валізки»: рюкзак чи валізи з найнеобхіднішими речами на випадок чогось. Найважливішими у валізці мають бути ліки, їжа тривалого зберігання, для мене – це книга завжди, павербанки, документи (хоча і є Дія, але треба мати і паперові також). [Під час повітряних тривог спускається в укриття?] Коли ми були в селі, у нас взагалі не було сирени повітряної тривоги, вона з'явилася лише рік після війни. Тому, чесно, звички ходити в укриття я не виробила. Крім того, у моєму будинку немає обладнаного сховища. Найближче укриття далеко від будинку. [Микола] Щодо тривожної валізки: у перший день війни ми просто зібрали речі, і все. Як такої, тривожної валізки в нас не було. У нас завжди на будь-який випадок є аптечка, мінімальний запас їжі; ми просто склали в машину, у випадку чого їхати до рідні у Верховину [Івано-Франківська обл.]. З приводу укриттів і спуску в укриття, то я користуюся правилом двох стін. У перші дні війни, зрозуміло, у нас також не було повністю обладнаного укриття: погріб, у якому ми, по суті, пару ночей ночували, приватний будинок у смт Стрижавка, буквально хвилин десять, і я у Вінниці. Коли я прийшов у «Квадрат», це було повністю підвальне приміщення. «Квадрат» ідеально підходив для волонтерів, для їх безперебійної роботи. Тобто я приходив о восьмій ранку, був там до п'ятої-

шостої години вечора кожного дня протягом місяців трьох, напевно. Тому тривога – не тривога, ми працюємо в цьому приміщенні. Моя родина – ми живемо всі разом, це – бабуся, вона сама із Західної України, мій вітчим, моя мама і я – ми живемо так. З родиною постійно на зв'язку. Коли сталося широкомасштабне вторгнення, у них там [у Верховині] не чути сигналів повітряної тривоги, тим більше, що це гори, вони [інші близькі родичі] в горах живуть. Там не було, Слава Богу, ракет, там є своя територіальна оборона, тому що були висадки в перші дні, були мітки, вони ходили патрулювали, знімали мітки. Родина у нас дуже велика, більше 70 чоловік проживає в Карптах, ми здійснювалися кожного дня зі словами: «Любі наші, їдьте, будь ласка, до нас, щоб ми за вас не переживали». Підтримка моральна, духовна – це на першому плані. [За останні півтора року чи виявилися у вашому оточенні люди, які розчарували своєю поведінкою або оцінкою російсько-української війни?] [Вікторія] На жаль, є такі люди. Не хочу називати імена, але не всі розуміють важливість спілкування українською мовою, дехто ностальгує за радянським союзом, навіть дехто з моїх однолітків примудряється знаходити щось привабливе у псевдоестетиці радянського союзу. Не розумію таких вподобань. [Микола] Я також не буду називати імена. У нашому оточенні були люди, які до повномасштабного вторгнення спілкуватися і листувалися виключно українською мовою, а після лютого [2022 р.] у смс-ках почали спілкуватися російською. Як це пояснити, обґрунтувати, я особисто не знаю. Це виглядає максимально дико й незрозуміло. З моєї сторони прямих контактів зі зрадниками чи прихильниками «руського міра» не було, але випадки чув. [Чим запам'ятався вам день 14 липня 2022 року?] [Вікторія] Я була в той час у Старому місті, ми не ховалися, всі, навпаки, вийшли подивитися, що сталося. [Микола] Так співпало, що в той час я був у благодійному фонді «Кур'єр Волонтер», тоді, буквально за день до цього, вночі з тринадцятого на чотирнадцяте, йшла підготовка продажу мохіто, зробити ларьчок, гарний, стильний, написати «Мохіто на ЗСУ». Якраз у перший день, коли ми планували розпочати цю акцію, я теж був у іншому районі міста, але ми бачили, як ті ракети летіли, ми бачили дим. Ми ховалися – я, знову ж таки, користувався правилом двох стін, тому що біля нас був великий торговельний центр, там було укриття, але дуже часто приходили до ДСНС повідомлення про його «мінування», і буквально пів кілометра від нас було велике, з радянських часів, укриття. У той момент ми не заховались, але ми чули вибухи. Мені більше запам'ятався потужний звук вибуху, у перший день війни [24 лютого 2022 р.]. Ми з 14 липня по 31 серпня 2023 року з акцією «Мохіто на ЗСУ» з колегою Кірою Белевець назбирали приблизно 9 тис. грн. [Вікторія] Ви питали, що змінилося в нашому житті з часу війни. Це дуже важко визначити, тому що змінилося все, і світосприйняття стало іншим. Моя сім'я стала більше цінувати час, який ми маємо разом, ті події, які ми разом переживаємо, а не матеріальні речі. Моя мама у валізці психологічного розвантаження має фотографії [членів родини, знакових родинних подій], це найцінніше, бо все решту можна купити. [Микола] Благодійна кав'ярня була розташована в напівпідвальному цокольному приміщенні, навпроти Будинку офіцерів, де в липні 2022 року відбулася

ракетна атака. Кожного ранку відчиняєш кав'ярню, бачиш перед собою руїни. На верхівці «Ювілейного» (будівля, яка також постраждала), встановлений гучномовець, о 9:00 кожного ранку там лунає нагадування – «Зупинись. Вшануй пам'ять», і було дивно, коли люди до тебе заходять у кав'ярню і запитують: «А чому ви стоїте, чому не працюєте?» [Реакція на вшанування хвилини мовчання.] Реакція на хвилину мовчання певних відвідувачів просто вражала. Я не дискриміную в жодному разі людей, які спілкуються російською мовою, але ті люди, які заходили до мене у кав'ярню і питали: «Почему меню не на русском?», – дико ображало. Озирнись: навпроти кав'ярні просто розвалюха стоїть, і людина заходить до тебе й каже про меню «не на русском», це важко усвідомити. Перед кав'ярнею була літня маленька тераска, над якою була вивіска «Кав'ярня». До мене підходить жінка й питає: «Как это прачитать?» – «Кав'ярня». – «Шо сдесь делают?» – «Каву варять, напої різні». – «У вас сдесь кофе заваривают? Пачему так непанятна написана? Нада написать “Кафейня” ілі “Кафе”». Знову ж таки, ти сидиш, навпроти тебе руїни Будинку офіцерів, який розбомблений ракетою... це виглядає [шокуюче].

*Записала О. Літвіцька у вересні 2023 р. у м. Вінниця
від Ратушняка Олександра, 1974 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ.

[Олександр Ратушняк – український вчений-літературознавець, методист, учитель, громадсько-політичний діяч, учасник Революції гідності. З першого дня повномасштабного вторгнення пішов добровольцем до лав ТРО. Служив стрільцем у 120-й бригаді 171-го батальйону. Спочатку виконував оборонні завдання на кордоні з Придністров'ям, згодом його бригаду перекинули на підкріплення на Схід, під Вугледар. Завершував службу на Чорнобильському Поліссі. Нині демобілізований. Працює вчителем української мови та літератури у Вінницькому ліцеї № 26, продовжуючи просвітницьку діяльність.] [Чимало наших вчителів з перших днів повномасштабного російського вторгнення змушені були змінити шкільні атрибути на зброю і стати на оборону країни. Так зробили і Ви. У перші години повномасштабного вторгнення, не маючи армійського досвіду, пішли добровольцем на війну. Коли вчитель стає воїном, як змінюється його світогляд?] Я не думаю, що мій світогляд сильно змінився. Річ у тім, що я став воїном за покликанням і, можливо, навіть завдяки своїй професії. До 2022 року я не був військовим, в армії не служив, але ретельно вивчав наших класиків, читав історичну літературу. Тому для мене було, знаєте, таким глибоким відчуттям – небезпека втрати державності! Я знав, що писали Євген Маланюк, Улас Самчук та інші з цього покоління. Вони 100 років тому втратили свою державу і як потім усе життя про це шкодували. Уже перебуваючи на еміграції, Маланюк писав: «Купив цей час фальшивою ціною, // Ісходом, втечею, роками болю й зла. // А треба було впасти серед бою // На тій землі, де молодість цвіла». Пригадую, мені ці рядки тоді так відгукнулися, що я вирішив, що нікуди звідси не поїду, а піду до війська і буду зі зброєю в руках захищати свою країну. А зброю я взяв, можна сказати, від страху. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** 24 лютого

2022 року... Навколо все вибухає... Розумію, що це масштабне вторгнення, невідомо, як далеко вони зайдуть, і я боявся, що завтра вранці можу прокинутися, а тут москалі. Вони заберуть мене до підвалу, а я не маю чим боронити себе, свою сім'ю, своє місто, країну. І це от головна мотивація, чому я пішов на війну, – я хотів мати з чого стріляти. Думаю собі: «Я хоч одного москаля заб'ю, і то вже буде добре. Я не здамся без бою!». У перший день, коли я записався до ТРО, брали всіх, навіть не питали, чи є військовий досвід: служив – не служив, раз прийшов за покликанням – бери зброю і йди захищай Україну! [Чи важко Вам було опанувати військову справу, не маючи досвіду?] Складно було. До того, як мені дали зброю, востаннє тримав автомат ще в 11му класі. Я запитав: «А коли ж будуть навчання?», а мені кажуть: «Які навчання? Війна! В бою навчишся!». Але, на щастя, Вінниця віддалена від лінії фронту. Дуже не пощастило Херсонській територіальній обороні, в їхнє місто одразу ввійшли ворожі війська, і всі загинули в перші дні війни. У Вінницю війська не ввійшли, Слава Богу. Їх зупинили далеко від нас. Перші пів року я служив на території Вінниччини, на тому ж Придністров'ї, і нас возили на полігон, були стрільби, маневри. Тобто був час для навчання. І коли нас перекинули в зону бойових дій, то вже був вересень, і ми таки чомусь навчилися, адаптувалися. [Чи був час підтягнути когось з побратимів у вивченні української мови та літератури? Чи є місце освіти на війні?] Безперечно, освіта відбувалася невимусовно, у природному спілкуванні. У мене із собою був «Кобзар». Він став там для мене «захальваною книжечкою». Я зачитував з неї вірші вголос, коли був вільний час. Також була книга Ірен Роздобудько про Олену Телігу, про нашу героїчну поетку й громадську діячку. Я її дав комусь почитати, і вона пішла «в народ». «Кобзар», звісно, відгукувався в зоні бойових дій. Кожне слово його влучає в цілі. Таке враження, що він писав про наш час. От я в нього навіть зауважив рядки про те, що москалі спалили Україну і спустили Дніпро в синє море. І я це читав, коли москалі підірвали Каховську ГЕС. Шевченко написав ці рядки, коли ще навіть уявлення про ГЕС не було. Шевченко, Костомаров, Куліш та ін. – це плеяда наших митців, яких можна віднести умовно до першого «розстріляного відродження». Шевченко та його однодумці з Кирило-Мефодіївського братства не були буквально розстріляні, але їм було заборонено писати, збиратися, міркувати. Вони могли працювати тільки перейшовши в російську культуру, зрікшись своєї ідентичності. [Ви вже демобілізувались і встигли вже побувати на «ШЕфесті» – фестивалі, присвяченому пам'яті Тараса Шевченка. Там Ви брали слово на просвітницькій галявині й розповідали про Шевченка-воїна та Шевченка-солдата. У чому ж відмінність?] 26–27 серпня в Моринцях, у селі, де народився Шевченко, відродили фестиваль. Його проводили з 2014 року, з першого року війни. Потім уже під час пандемії та повномасштабного вторгнення він був призупинений. І ось цього року, попри всі страхи, організатори відновили його, за що я їм дуже вдячний. Я там мав доповідь на просвітницькій галявині, повернувшись зі служби, де я провів 16 місяців. Я знову повернувся в освіту і по-новому поглянув на Шевченка. Мене зачепили його солдатські

роки, адже я усвідомив, що він воїн, він служив у солдатах десять років. Цей аспект його біографії мене особливо зацікавив, я захотів більше про це дізнатися крізь призму свого військового досвіду. Шевченко опинився в солдатах, попри свою волю. Його туди запроторили за антиімперські та антиколоніальні виступи, де він писав, засуджуючи російське самодержавство; він співчував пригнобленим народам російської імперії. На Кавказі загинув його друг Яків де Бальмен, його вбили інгуші. Хоч він в цій сутичці загинув від рук кавказців, Шевченко звинуватив росію: «Довелось тобі Якове напитись московської отрути». Тобто він не засуджує чеченців за те, що вони вбили його найкращого друга. Він розуміє, що Яків де Бальмен опинився там у лавах загарбницької армії як колонізатор. І уявіть тепер парадокс долі, що самому Шевченкові, який весь час засуджував москалів, викривав їхню захланність, загарбницьку суть, за іронією долі довелося самому стати москалем, бути у цьому ж війську, тільки не на Кавказі, а в Середній Азії, на території Казахстану. Казахи, до речі, вважають його своїм першим художником, який зобразив їхню націю на своїх полотнах. Він дуже їм симпатизував. Також Шевченко розумів їхню історію. Вони опинилися в тій самій «тюрмі народів», що й українці. Він знав, що з 1841 по 1847 рік Казахське ханство намагалось відродити свою незалежність; вони в XVII ст. самі попросилися під протекторат московщини. У них тоді були такі самі проблеми, як і в Україні. Шевченко дуже засуджував Богдана Хмельницького за те, що він теж уклав оцю Переяславську угоду, внаслідок якої ми опинилися на довгі століття в колоніальній залежності від росії. Про це він писав у поезіях «Якбито ти, Богдане п'яний», «Чигирине, Чигирине...», «Стоїть в селі Суботові» та ін. [Чи робили Ви якісь нотатки на війні?] Так, я фіксував деякі свої переживання перебування в зоні бойових дій, тому що це для мене новий досвід. Записував, щоб не забути, коли який снаряд свистить і як його можна відрізнити. Як дізнатися, звідки він летить, і чим відрізняється постріл з міномета від пострілу з танка, або там з гармати тощо. Спочатку постріли з гаубиць – «Три сімки» або «Цезарі» французькі, що стояли неподалік нашого села, – лякали нас більше, ніж ворожі, бо так гучно гупали, що ми навіть спочатку з незвички аж пригиналися, хоча й знали, що це ж наші «виходи», а все рівно відрухово присідали. І, навпаки, коли десь віддалік щось там клацне, ти можеш не надати цьому значення, але минає секунд 20–30 – і вже на тебе сипляться міни, тільки встигай ховатися. Тому вже знаєш, коли почув легесенький такий звук, потрібно причаїтися і слухати, куди він летить, тому що міномет пуляє по балістичній траєкторії десь за 5 км «навісиками», і вони [міни] падати можуть в будь-яку точку. Ти можеш подумати, що це не до тебе, а той снаряд може летів у твій бік. У зоні бойових дій небезпека завжди поруч, де б ти не знаходився. Тому треба пильнувати. Зазвичай іде серія мінометних обстрілів. Танк, навпаки, дуже швидкий і напроход небезпечний в бою, тому що він б'є прямою наводкою, і звук іноді доходить разом зі снарядом. Там не має часу на роздуми, снаряд уже пішов, і тільки потім до тебе долинає звук, а вже за секунду й вибух. Тому від нього сховатись практично неможливо. [А чи запитують у Вас діти,

до яких Ви повернулися в школу, про війну? Що важливо їм сьогодні донести?] Я розумію, що ми не можемо дітей ізолювати від цієї війни тому, що ці діти самі пережили ці обстріли, адже прильоти були в кожне місто України, в тому числі у Вінницю. Ці діти переривали уроки й ховалися в укриття, тобто це вже покоління дітей війни й тому не розповідати їм про війну неможливо. Зараз дуже актуальна тема, як розповідати дітям про війну, щоб їх не травмувати, з одного боку, а з іншого – щоб донести їм інформацію, аби вони розуміли, за що ми там воюємо і щоб вони розуміли, що ми сьогодні допомагаємо те, що предки не доробили. Ось така тяглість нашої історії. Ми – нащадки тих воїнів, які воювали і 60 років тому, і 100 років, я маю на увазі УПА, Січових стрільців, УНР, Крути й далі глибше – Гетьманщина, Гайдамаччина, Запорізька Січ. Я б їм розповідав про війну в історичній проекції. Потрібно докласти максимум зусиль, зробити все можливе, щоб нашим дітям не вистачило цієї війни. Війни виграють не генерали, а вчителі та священники. Є така відома фраза, тому що ця війна довготривала. Вона не триває півтора року, і навіть не 10 років – вона триває століттями. [Коли Маріуполь окупували, чимало вчителів стали колаборантами. Ваше ставлення до такого?] Я знаю такі випадки, я стежив у медіа й сюжети бачив на цю тему. Зрадників не люблять будьде. І тому, перейшовши на бік ворога, вони не стали там своїми, так, як і військові, які в Криму присягнули росії. Там таких учителів не шанують. Знаю, що на росії зараз ціла програма з вербовки вчителів працювати на окупованій території. Адже самі вороги – росіяни не довіряють цим вчителям, хоча вони стараються, прислужуються їм, але вони присилають своїх з правильною ідеологічною прошивкою. Вони думають, що ці можуть бути пристосуванцями і що повернуться назад, коли їх визволять, тому й не довіряють їм. Як-от у Херсоні, ті хто служили при російській армії, змінюють прапори. Ніхто ж не змушує всіх брати зброю – якщо ти не можеш воювати, ти можеш виїхати з окупованої території або принаймні піти з професії і не ганьбитися. А, можливо, вони внутрішні ватники були. Розумієте, це така прикра внутрішня хвороба українців, яку свого часу Євген Маланюк назвав «малоросійством». Малоросійство – це діагноз. От що робив Шевченко? Він пробуджував український дух своєю творчістю. Він не приколихував їх, він пробуджував, закликав згадати своїх сучасників, «чиїх прадідів великих правнуки погані» чи ви «подножки, грязь москви?». Шевченко жив у ті часи, коли буквально за 40–50 років перед тим були гайдамаки, була Запорізька Січ, згодом ліквідована росією. Ще українці були вільними, їх тільки в 1883 році Катерина II покріпачила. Тобто його дід іще знав волю і знав оці величні часи. Звісно, він це переповідав, доносив до українців їхню історію. Адже тоді багато хто ще носив у пам'яті попереднього покоління оцю волю, і воно передалося Шевченкові, тож і він намагався пробудити націю. Він бачив, як нація впала в цей глибокий летаргійний сон. У нього була героїзація минувшини, яку я б назвав фантомними болями нашого народу. Йому боліло, що ми були такі великі воїни, а зараз перетворилися в ніщо, у рабів. І те, що Шевченко був солдатом, це для нього була ганьба, аніж вибір. Але він був воїном саме в цьому.

От тут важливо сказати, чим відрізняється солдат від воїна. Воїн – не той, хто навчився тримати зброю і стріляти, хто вивчив муштру, а той, хто знає, хто його ворог і бореться з ним усіма доступними йому засобами. Шевченко був таким воїном. Ще до солдатчини він боровся з російською імперією своїм словом! Це була його зброя! І саме за те, що він був воїном, він потім примусово став конфірмованим [засланим] солдатом імператорської армії, як у покарання. [Сьогодні дуже багато маніпулюють мовним питанням. Мовляв, чому перевчатися, якщо українські військові розмовляють російською. Що Ви про це думаєте?] Кожен має робити щось для перемоги в межах свого простору і своїх можливостей. Коли людина свідомо от в тилу переходить на українську – навколо себе змінює свій ментальний простір – це вже є внесок у перемогу, тому що, знаєте, війна зараз точиться по кордонах нашої країни, там де був мовний кордон. Тобто там, де вже розмовляли українською, хоча б наполовину, там уже стоять зараз наші, там, де було повністю зросійщено Крим, Донбас, там зараз окупація і там дуже тривожно. Тому мова все ж таки – це індикатор. Путін що сказав: «росія закінчується там, где заканчивается русский язык». Він орієнтувався на російськомовних, він думав, що там їх підтримають і перейдуть на їхній бік. Але насправді російськомовні також є патріотами. Зі мною от воював хлопець з Криму, який, так склалося, що він там виріс і, зрозуміло, Крим був зросійщений, тому він розмовляє російською. Йому важко перебудуватися, але він сказав, що після перемоги він обов'язково цим почне займатися. Зараз просто там не до того, там дуже треба в екстремальних умовах приймати швидкі рішення і виживати, і боротися, і перемагати. Тому нині до військових претензій якнайменше, адже вони виконують свої справи, але коли люди в цивільному житті нічого над собою не роблять, мало того, вони прикриваються цими російськомовними військовими як ширмою, то я вважаю, що це ганебна поведінка. Насправді військові самі хотіли б і прагнуть позбутися цієї своєї російськості. [Сучасна війна – це війна технологій. Чим сьогодні оснащена українська армія?] Технології в нашій армії покращуються з кожним днем, з кожним роком. Я знаю, як використовуються квадрокоптери, тепловізори. Такі сучасні технології є і на росії, але все одно час грає на нашу користь, тому що в нас все більше натовських технологій. От я згадував Шевченка і мені стало цікаво, чим він воював. Виявляється, російська армія після перемоги над Наполеоном настільки запишалася своєю величчю після цієї перемоги, що вона в тому стані й застигла. І станом на середину XIX ст., коли Шевченко опиняється у війську в 1847 році, там лише за три роки перед тим (в 1843-му) Микола I увів нарізну зброю. Хоча в Європі нею вже користувалися років з 30. [Як Ви ставитеся до використання українцями словосполучення «на росії» та написання їхньої країни з маленької літери?] Це свідчить про те, що війна має гібридний характер. Ми воюємо зараз не лише мілітарно зброєю, танками. Війна йде в гуманітарному, інформаційному просторі. Те що відбувається, – це елемент гібридної війни, це мова ворожнечі: знецінити ворога, дегуманізувати його. Я вважаю, це має місце й навіть те, що під час вторгнення в нас був такий сплеск лай-

ливої лексики, яка перекочувала і в пісні. І марки вже є відповідні про «руський военний корабль». Ну, це ось, знаєте, така компенсаторна захисна функція нації, коли нація об'єднана, сповнена люті, і ця лють виходить у такій словесній формі. Коли їх називають «кацапами», «москалями», це нічого нового, у «Кобзарі» це теж було присутнє. Я вважаю, що кожен із нас робить щось для перемоги, кожен на своєму місці, тому переможемо обов'язково.

Записала Т. Рудинська¹ в червні 2022 р. у м. Вінниці від Левицького Євгена Володимировича, 1963 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте: мешканцем свого населеного пункту; мешканцем регіону; громадянином України; представником певного етносу, конфесії; радянською людиною; європейцем; громадянином світу; важко визначитись?] Ну, якщо громадянином радянського союзу – точно викреслюємо, до решти – так, частково. Ну все-таки – громадянин України. Давайте так, зупинимось. Ну, мешканець свого регіону – ну, це, можливо, також. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Поперше, позитивно. Тоді Україна отримала шанс бути незалежною, використали той шанс. Якщо я не помиляюсь, тоді на референдумі більше як дев'яносто відсотків (дев'яносто два, здається, чи дев'яносто шість) проголосувало «за» Незалежність, отримала свою Конституцію, свої гроші – валюту, свою законодавчу і виконавчу владу. Да, дуже позитивно. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Підтримував, тому що, перше, що тоді була у людей мрія – тоді всі мріяли, тоді нас мали прийняти в Євросоюз, і вже були готові. Коли Янукович сказав, що ні, ми відмовляємося від Євросоюзу, люди жили Європою, розуміли, що ми готові бути європейцями. Ну, і тоді зрада президента людських мрій. Да, я тоді підтримував Євромайдан. Сам я не був там тоді на Майдані, але морально підтримував, як міг. Я вважаю, що тоді правильно Януковича вигнали. Ну, мабуть, вигнали, чи сам втік... [Як Ви для себе класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Поперше, то, що подругому, як «анексія», я це не називав ніколи. Це захват території. Це [20]14 року. А вже, чи це продовження питання, що відбулося в цьому році двадцять четвертого числа [24 лютого 2022 року], – це вже була повномасштабна агресія, це вже були нелюдські бойові дії. Це вже гинули і діти, і бомбили. Це вже було звірство, скажемо так. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Я почав уже відповідь до цього запитання. Ну, це тільки повномасштабне вторгнення росії в Україну. І, мабуть, навіть не знаю, яка в них була ціль, но, як зараз розумію, – це знищення нації, отак, мабуть, і людей.

¹ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Я знав і не любив росію, і знав, що вони не люблять Україну. Но що буде масштабне вторгнення – в це не вірив, чесно скажу. Практично не готувався. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Десь без п'ятнадцяти п'ять ранку зателефонувала дочка, яка проживала в той час в Києві. Дзвонить: «Папа, тут летять ракети, бомби. Київ бомблять. Похоже, що почалася війна». І тут все стало на свої місця. Зрозуміло, що були такі думки, що Росія може напасти, но в це не хотілось вірити. Ось це було перше – без п'ятнадцяти п'ять ранку повідомлення від дочки. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок повномасштабної війни?] Відчуття... Важко навіть згадати, чи це було відчуття, це було, ну, не то, що страх, мабуть, це було перше – це страх за дитину. Ми зразу сказали: «Бистренько збирайтесь». Фактично в сім ранку вони виїхали з Києва. Ну, поспробували виїхати. Доїхали до кінця дня вони. Вони виїхали на вокзал, десь тільки в три чи чотири години змогли сісти в потяг. Да, це було переживання за дитину. Ну, і підсіли зразу, майже не виключали телевізор. Це тоді появились ці новини, як телемарафон. Да, все повідомляли: де там Чернігів, Харків, Суми бомбили, Київ. Так, переживали. Ну чогось вірили, що в Вінницю вони не зможуть зайти. Розуміли, що їх зупинять, що в нас багато патріотів, що нас, ну, хоч сильно озброєна, але патріотична армія. Ну, от так. «Валізки» не було цієї «тривожної». Вірили, що буде зупинений ворог. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас найкритичнішою?] Ну, дуже був страшний обстріл вінницької телевишки, яка знаходиться рядом з нашим будинком. Да, це було щось страшне. Будинок зашатався. Ми вже були на грані взриву; думали, що це щось було похоче на настоящу війну, яку ми колись бачили, напевно, мабуть, тільки в фільмах. Цей день був для нас страшний. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас найбільш натхненною?] Натхненною – ну, от, коли побачив таку картинку, де (вона до цих пір у мене в очах) в Сумській області, коли чоловік руками зупиняє танк. І, мабуть, тоді я зрозумів, що нас не перемогти. Здається, це було коло Конотопу. [Чи змінилися для Вас умови праці після 24 лютого?] Ну, все це мене не заділо, так як я пенсіонер. І був готовий, що пенсії отримувати не буду, так як почалася війна. Хоча приємно був здивований, коли на початку березня, здається, третього чи четвертого числа отримав повного об'єму пенсію. Ще й, здається, з підвищенням. Я зрозумів, що держава на місці, працює. Навіть при тому, що десь, можливо, в чомусь прийшлося собі відмовити, але суттєво це не вплинуло, так як реальних військових дій в нас не було на Вінниччині. Пенсію я отримав. Ну, в цьому плані все нормально. [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Ну, скажемо, мабуть, ні. Мабуть, ні... Так безпосередньо – ні. Мої всі діти переїхали з Києва. Морально – да, фізично – ні. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Стежу щодня. Навіть вночі, коли не сплю. Включаю телевізор. Фактично – це телемарафон і де-

кілька телеграм-каналів. Мені цікава «Телеграмна служба новин», «Суспільне. Вінниця». От, мені подобається блогер Яковина, майже щодня продивляюся його новини. Ще декілька блогерів, але так швидко не можу згадати. В основному – телеграм-канали. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] В підвал не спускаюся, так як живу на дев'ятому поверсі. Один раз, в перший день, ми поспробували. Тим більше підвал не надійний. Користуємось оцим правилом, яке нам ще з Харкова прийшло, рекомендували харків'яни – правило «двох стін». В нас це коридор саме таке місце, де всі збирались. Так, навіть розуміли, що якщо ракета, то ці дві стіни або три не врятують, якщо якісь обстріли. А психологічно дуже важко. До цих пір гудуть ці повітряні тривоги. Ой, в нас їх дуже чути. Да, психологічно це важко. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Ну, таке відчуття, що я міг би більше... Ну, поперше, в перший день, можливо, в перші дні, скажемо так, я зробив таке намагання піти в тероборону. Ну, сказали, що є молоді, кращі хлопці: «Чекайте. Будьте вдома. Не потрібно». Ну, якби був молодший, то пішов би воювати за Україну. Це точно. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком повномасштабної війни?] Ну, скажемо так, до кави і до харчування я не дуже вибагливий. Живу так, як жив. Ніколи там не намагався розкошувати чи десь там жити на, скажемо так, широку ногу. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Це до вторгнення. Наш племінник [...] в дев'яносто п'ятій бригаді служив. Він в 2014 році на Савур-Могилі був важко поранений. Пів року в одеському госпіталі лікувався. Ми їздили, допомагали. І не тільки йому, а всім, хто з ним там був в палаті, госпіталі. Лікувався він довго, вже не може воювати. Важка в нього травма. Це такий з самих близьких. А знайомих дуже багато, навіть важко перерахувати. [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого)?] На цих територіях, що зараз окуповані, знайомих, родичів немає. На тих територіях, що окуповані ще в [20]14 році – да, є родичі в Луганській області і в Донецькій. Зв'язок підтримую, але не сказати, що це легко... Мені з ними важко. Так як родичі – да, підтримую. Та патріотизму в них до України немає. Ну, ми – різні... Скажемо так, спілкуватися мені з ними дуже важко. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Та я впевнений і навіть не сумніваюсь ні граму в цьому. Території будуть повернені. Інакше й бути не може. Інакше я навіть не представляю, що може бути подругому. Мені, можливо, важко описати, чому я так думаю. Думаю і впевнений, так. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Коло мого спілкування – це патріоти України. Нічого не змінилося. Єдине – вони були патріотами, а стали ще сильнішими патріотами, і це хочуть проявити, показати. Ніхто не боїться, не ховається. В цьому плані – тільки патріотичне. [Чи вважаєте достатніми дії української влади щодо протидії ро-

сійському вторгненню?] Да, я підтримую дії Президента та влади, вважаю, що вони повели себе дуже достойно, згуртували всі країни, такі, нормальні країни – починаючи з Америки, Англії, європейських багато країн, Польща, Прибалтика. Зуміла наша влада їх всіх сконцентрувати на допомозі. Я вважаю, що наша влада спрацювала достойно, правильно. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Якщо я державну владу на сто відсотків [підтримую], то, мабуть, обласну... Ну, поперше, ми не відчули, Слава Богу, ми не захищали місто, не обороняли. Єдине, що до міста переїхало дуже багато переселенців: Харків, Маріуполь, Донецька область. Хоча, якщо сказати, то хотілося б, щоб вінницька влада більш правильно [працювала]. От, подобається мені, як працює влада Харкова місцева. Мабуть, тут на сто відсотків вінницька влада не допрацьовує трошки... [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Ну, от конкретно імені я не назву. Мені здається, що всі хлопці, які на передовій, – вони всі герої. Ну, для мене герой той, хто зупиняв танк, той, хто падав під БТР чи під якусь бойову машину. Ну, це для мене герої. Ну, назвати для мене героєм – можливо, наші генерали. Залужний – думаю, молодий такий чоловік, хлопець ще, можна сказати – да, сильний він воїн. Ну, а більше, все ж таки, я думаю, прості солдати, які воюють на передовій – оце для мене герої. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Ну, от в цьому плані у мене думка змінюється часто: спочатку я думав, що дуже бистро, потім – дуже довго. Ну, надіюсь до кінця літа війна повинна закінчитися. Ну, повинна ж. І люди піднялись, і допомога, і зброя йде, і виснажується російська армія (ну, яка вона армія – це «босота», ось так її назвемо). Ну, зупинимось на, максимально, до кінця літа. Ну, це моя думка, я не аналітик. [Що значить для України Перемога?] Це навіть важко сказати, це – все. Перемога – це підтвердження державності. Це ж автоматично в Євросоюз. Це ми підтвердимо і на політичному рівні, політичній арені свою незалежність. Це дуже глобальне запитання, но перемоги треба точно, інакше України не буде, якщо ми не переможемо.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Ну, волонтерство – це таке питання... Да, я допомагаю. Наприклад, я знаю, що в нас з мого під'їзду хлопчик воює, він попросив тепловізор. Ми зібрали кошти. Реально ми бачили, що його мама купила цей тепловізор. Тридцять сім тисяч, здається. А так сам волонтерством я не займаюсь, а тільки допомагаю. [Чи відчуваєте підтримку і згуртованість містян під час війни?] Да, я це бачу. Вперше, ще коли я прийшов на другий чи третій день від початку війни, двадцять п'ятого чи двадцять шостого лютого в штаб тероборони, там була черга, ну, метрів до ста. Там стояла реальна черга записатися в тероборону. Це вже про щось говорить. Знаю дуже багато, що люди допомагають. Знаю тих людей, що

плетуть сітки, які варять тушонки, які щось там печуть, збирають. Да, я відчуваю, що люди хочуть Перемоги, допомагають.

Записала Г. Іванова² 13 червня 2022 р. у м. Вінниця від респондентки, 1970 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Громадянкою України. Мешканець свого регіону. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Якби не було зрозуміло, що проісходить; розказували, що вторглися, переживали за людей: як там, що там. Не думали, що може піти далі. [Як зараз називаєте війну в Україні?] Захвалення територій, не думали що до нас дотягнеться.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Чи я вважала? Ні, я вообще... Люди говорили про це, що це може бути і готуйтесь, но я до останнього не вірила, що може бути. [Якщо так, то як готувалися до цього?] Абсолютно не готувалася. Наготували, як перший раз бабахнуло. [Можливо, у Вас була «тривожна валізка»?] Да зібралася після першого разу, як бабахнуло. От тоді вона зібралася, тривожна, не було. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Дізналася від вибухів. Зранку почула вибух і начала вже дзвонити до чоловіка, тому що він був на роботі. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Реакція – шок, переляк. Хоч ще не знаття, що далі робити. І що робити: чи кудись бігти, чи залишатися... Ну, ще незрозуміння ситуації було. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Мабуть, перший день, як це все сталося, тому що я була дома сама. Всі діти, чоловік – на роботі. І оце незрозуміння того, що робиться, і де всі, що далі має бути... Паніка і незрозуміння – оце не могла себе опанувати і не знала, що робити. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Ну, праці – якби змінилося трошки, важче стало, в якому плані – тому що трошки важко працювати з цими тривогами, тому що це тож треба десь кудись вже сховатися, і вже перерив в роботі. І в матеріальному плані – тож менші зарплати, там уже знімали це все, дотації, це все, то трошки в цьому плані дуже [відчутно]. [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] У нас такого не було. В нас, якби да, всі такі, в такому місці живуть, що якби так насильно не зачепило так. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому

довіряєте?] Знаю, що як сказати, що не дивлюсь телевізор. Тут телевізор дивився: тут вроді би віриш, тут вроді би не віриш... То вроді би це все на психіку діє, то я стараюсь телевізор ще не дивитися, за новинами слідувати. Отак, от хтось десь сказав, що вже конкретно щось сталося, оце я знала від когось там. А так телевізор не дивлюсь, тому що дуже діє на нервову систему. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Перший місяць – то це було ще щось незрозуміння, що має бути ця тривога, і не розумієш, що має бути, для чого ця тривога, і що це означає... Ця тривога – хтось і десь має вже вдарити. Тоді начало вже розуміння цієї тривоги. Тоді вже менше стали звертати на це увагу. Та як гукне, то конечно вже трошки ховаєшся. Тому стало більш тихіше, вже не звертаєш на це уваги. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Ну, таке, звичайно, відчуття є, що якби, да, хотілось би якби більше, але не завжди отримується. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] В принципі, не було захоплення, але прогулянки містом, не гуляєм, не відпочиваєм, не сидимо в кафе. З таким станом в країні не хочеться кудись йти розвількатися, десь якби не час. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] В мене є дача, і я виїжаю за місто, відключаю телефон, тривоги не чути, не общаюсь ні з ким, розгружаюсь, відпочиваю, набираюсь заспокійливих емоцій. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] В один час вроді віриш, або є такі ситуації, що уже не віриш, що воно повернеться. Мені тяжко відповісти на це питання. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Ну, є, тому що більше стали закритими, менше спілкування. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Ну, ЗСУ – молодці, потрібно відати должне, сталеві хлопці. Влада – недостатньо, є свої моменти. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Таких зауважень немає. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України?] Всі герої. На кого не подивися. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Хотілось, щоб вона бистро закінчилась. [Що значить для України Перемога?] Повернути всі землі, які були захвалені, тому що це – наша Україна. Забрати і те, що раніше забрали. Це буде наша Перемога.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Волонтерство. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Так, звичайно, в перші дні всі один одному допомагали, вулиці барикадували, наскільки було згуртовано. Я подивилася, наскільки люди в нас згуртовані, і всі начали... Ми робили «коктейль Молотова». Це було холодно, ми мерзли в руки, ми стояли, ми щось робили, ми кудись комусь допомагали, ми ходили на гуманітарну допомогу, там розбирали, там десь комусь возили. Потім знали, що в нас є переселенці, їм треба продукти – ми загрузили в машину, ми розвозили по

² Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

школах все, що в нас було, наскільки ми мали можливість щось дати. Ми ото таке. І дивися, наскільки люди нас згуртовані всі, як ті мурашки, – кудись бігли, щось несли, комусь щось допомагали. Така-от нація, що вдохновила. Все старалися, все, що самі, щоб ми якось перебудемо, ну, комусь треба віддати, комусь треба завести, комусь треба допомогти, скидалися. Хлопців наших, забирали з нашого будинку воювати [до лав ЗСУ], то їм скидалися також. [Чи долучаються до волонтерства Ваші рідні, друзі, знайомі?] Ми збираємо допомогу, тобто кошти, збираємо продукти харчування, одяг.

*Записала Г. Іванова 13 червня 2022 р. у м. Вінниця
від респондента, 2002 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканцем свого населеного пункту; мешканцем регіону; громадянином України; представником певного етносу, конфесії; європейцем; громадянином світу; важко визначитись?] Ну, поперше, я народився в Україні, то я громадянин України. Якщо щось трапиться, я піду захищати країну, як мені це дасть воля своя. І я є корінним вінничанином. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Я ще на той момент не народився, я не відчув це на собі. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Я був ще зовсім малим тоді. Но я наблюдав за цим всім через телевизор. [Як Ви для себе класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Ну, поперше, Україна питалась забрати свої території назад, я думаю, було би можливо, якщо були нинішні ресурси. Мені доволно тяжко відповісти на це питання, так як я не слідував. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] В началі війни я вважав, що це – геноцид, так як росія бещадно вбивала мешканців України, незважаючи на возраст, пол та тому подібне. А зараз наші захисники питаються вижити цих дикарів з України.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Я вважав, що все можливе, но не очікував таких масштабів, що зайде все так далеко, відчуття різні, я не можу Вам точно сказати. [Якщо так, то як готувалися до цього?] Ні, я не готувався. Я не очікував, що настільки далеко зайде, то у мене не було ні сумок, ні документів підготовлених. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Я був на нічний зміні, працював, нам обьявили на роботі, що почалась війна. Ніхто не повірив, поки не зашли всі в новості, і таким способом я дізнався, що почалась війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] У мене було перше, що потрібно було дібратись швидше додому до батьків, зібрати речі, так як не було відомо, що буде далі. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Мабуть, влучання по Площі Перемоги. Багато знайомих, які там живуть, я переживав, щоб вони не постраждали – колеги, знайомі, друзі. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Мабуть, наші захисники, які воюють і не пускають ворога сюда, і це мене надихає до сьогодні. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Так, умови праці змінили-

ся під час війни. Перший місяць я був безробітний, не було за що купити поїсти, попити, заправити машину, чекав, пока можна вийти на роботу, щоб заробити якусь копію. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Так, звичайно, ховаюся в укритті. На роботі я ховаюся в бункер; наше підприємство виганяє всіх в бункер, щоб були в безпеці. Вдома я, канешно, не хочу нічого такого сказати, що в мене настільки глухі стіни, що я їх не чую. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Мабуть, я користуюсь джерелами тільки під час повітряних тривог – телеграм-канали, де йде сповіщення, яка угроза, звідки, які області поразені. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Я над цим не задумувався; мені тяжко на цей вопрос відповісти, так як я вначалі помагав, потім нахлинули свої проблеми. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Під час війни я обмежив тільки тим, що не могу гулять с друзями по нічному городу, коли немає нікого, та може підсознательно вплинув на це, но щас не задумиваюсь. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Я думаю – друзі, подруги, знайомі, ну, рідні, з якими я провожу свій час і я можу не звертати уваги, що щас коється. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Так, я вважаю, що всі невідконтрольні території вернуться, Україна переможе. Так, вони будуть Україною. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Так, я відчуваю зміни, так як багато рідних живе в інших містах, з'їздити в гості вже є проблемою. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Так, я вважаю, що наша влада і наші славні бійці дають достойну відповідь. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Так, вважаю, надійно захистила себе, є деякі нюанси саме в них, і вони не розпространяються, але допомоги вони надають багато. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України?] Так, думаю, перший був «Привид Києва», другий – це вінницький льотчик, який приземлив свій самолёт на поле, щоб не постраждали люди. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Я думаю, ще роки два. Україна переможе і висічить всіх кацапів. [Що значить для України Перемога?] Відстояти свою незалежність, свої території. Якщо хтось надумає напасти, пострадає більше, чим росія. І то росія – це країна-ізгой.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*

[Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Я не зовсім долучаюсь, так як моє підприємство щільно робить з волонтерами, і я на роботі допомагаю грузити машини і тому подібне. Буває, вихожу так вигружати машини на якісь заходи. [Чи відчуваєте Ви підтримку і

згуртованість містян під час війни?] Перші місяці – було все згуртовано, зараз люди живуть, як жили до війни.

Записав О. Козак³ 13 червня 2023 р. у м. Вінниці від респондентки, 1983 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – громадянкою України, патріоткою, просто людиною, мешканкою свого населеного пункту, європейкою, громадянкою світу?] Українкою, громадянином України. І, звичайно, патріотом, бо це само собою, якщо ти є громадянином України, ти зобов'язаний бути і патріотом України. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Ну, я була дитиною, коли розпався радянський союз, і тому переваг чи недоліків його я, ну, не пам'ятаю. Тому мені важко порівнювати, але те, що Україна мала бути незалежною від усіх – це сто відсотків, тисяча відсотків, тому це добре, мабуть, що розпався. [Як Ви поставились до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися в 2013–2014 роках?] Ну, звичайно, підтримували. Ми тоді всі переживали досить особисто. Це все тому, що мої близькі приймали в тому безпосередню участь і було важко спостерігати без емоцій. Дуже складно, підтримували, звичайно, український народ і навіть не могли подумати, що це зможе призвести до таких наслідків. Але це було потрібно, інакше б ми досі були б, несли б це російське ярмо на собі. Це складний етап був в нашій історії, але він був обов'язковий. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України в 2014–2022 роках?] Незаконне захоплення наших земель, окупацією, а як ще. Тільки так. [Чи змінилося це переконання після 24 лютого 2022 року?] Ніяк не змінилося, просто, можливо, виникла тільки думка, що тоді, на той час, потрібно було більш жорсткіше відповісти росіянам, щоб в них не виникло бажання 24 лютого посунути носа далі. Можливо, занадто ми були до них добрі і лояльні весь цей час, дозволяли їм лізти, куди не потрібно. [Як Ви зараз називаєте війну в Україні?] Війна в Україні. Російсько-українська війна. Ну, це навіть напад Росії на Україну. Я не знаю, як правильно класифікувати ці дії, розумного визначення цієї агресії немає. Незаконна агресія Росії, напад на Україну, порушення наших кордонів.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, не вважала. Не хотілось навіть в таке вірити. І жодна українка чи українець, мабуть, навіть подумати не могли про те, що така біда станеться. [Як дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Я дізналася з телевізора, з новин телевізійних. І надалі вже пішли телефонні дзвінки. В основному з телевізора і новин. [Якою була перша реакція на звістку про початок війни?] Страх... Неймовірність

того, що це відбувається, небажання вірити, що це, що таке сталось. Страх перед тим, що не знаєш, що буде завтра. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Мабуть, все таки, конкретної події немає. Мабуть, перший місяць війни, мабуть, так. Перший, другий місяць війни, коли ми все таки ще не розуміли, що це таке взагалі, що це за біда. Перших два місяці, мабуть, війни. [Яка подія стала найбільш натхненною?] Важко сказати, зараз, мабуть, такої події ще немає... Чекаємо Перемоги. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого?] Я продовжила працювати, як і працювала. В принципі, такого значного нічого не [змінилось], графік роботи, можливо, лише змінився, трошки став в нас коротший робочий день. А так, мабуть, значно не змінився графік роботи. [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Слава Богу – ні. Нам пощастило, що ми знаходимося в центральній частині України, де, слава Богу, військових дій безпосередньо не відбувається. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими ресурсами Ви користуєтесь і кому з них довіряєте?] Ну, слухаємо... В основному все – інтернет-ресурси. От, телевізор фактично вже і новини телевізійні не дивимося, не слухаю. Чи довіряю – важко сказати, тому що все-таки, я так вважаю, що не всю інформацію нам доводять до відома. Можливо, і не потрібно... Але не довіряємо, можна сказати, на сто відсотків. [Як реагуєте на сигнал повітряної тривоги? Спускаєтесь до сховища, не йдете до сховища, користуєтесь правилом «двох стін» у будинку?] Це неправильно, але я не йду до сховища. І сподіваюся на краще. [Що відчуваєте, коли чуєте сигнал повітряної тривоги?] Ну, звичайно, страх, як і всі люди. Страшно, тому що ти не знаєш, куди воно прилетить і коли. Цього не знає, на жаль, ніхто. [Чи зможете поділитись з нами фотографією свого сховища або безпечного місця зсередини?] Ну, в нас на початку війни це було таке підвальне приміщення у моєму будинку. І фото, якщо буде потрібно, то можу надати. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Звичайно, не знаю що, але хочеться зробити все щось, аби Перемога настала швидше. Хоча б подякувати військовому кожному, хоча б щось для них зробити. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах із початку повномасштабної війни?] Ну, я думаю – да, що певні обмеження все-таки є. І ти собі, ну, не можеш дозволити робити все те, що ти робив до цього. Бо все-таки, ну, як можна жити на повну, коли йде війна. Це злочин. [Що допомагає Вам зараз відволіктися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Мабуть, все таки робота і сім'я... Сімейні обов'язки, повсякденне життя – воно відволікає. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО, ООС в 2014–2022 роках?] Так, брали, близькі родичі, ну, родичі і рідні. [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях?] Ні, не маю. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я відчуваю в цьому впевненість, також вони обов'язково повернуться, це є необхідністю для того, щоб був мир на нашій землі. Поки ми не повернемося до своїх кордонів 1991 року, війна буде тривати. Нам потрібно повернути наші кордони, інакше наш ворог,

³ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

тепер на всі часи, буде постійно шукати якийсь новий привід, щоб до нас прийти. Нам потрібно вигнати всіх чужинців з нашої землі, зробити міцні кордони, і щоб в нікого не виникло бажання сунути носа на чужу землю. [Чи відчуваєте Ви зміни у спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Ну, звичайно, зараз головна тема – це війна. Не проходить жодної розмови, щоб, ну, без тематики військової. У всіх одна думка – коли настане Перемога. [Чи вважаєте Ви достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Ну, Збройні сили роблять все можливе і неможливе для того, щоб ми перемогли. До влади нашої є багато запитань, тому це все непросто, однозначно відповіді на це немає. Але все таки, я думаю, що влада робить недостатньо для нашої Перемоги. [Чи вважаєте достатніми дії обласної ради, міської ради Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про безпеку та події на фронті?] Ну, я думаю, все-таки влада, як і завжди, і центральна, і місцева, робить лише те, що буде гарно виглядати. А по суті – не роблять нічого. Яскравий приклад того, як сховища, укриття в школах, навчальних закладах – діти не мають можливості навчатися, бо немає сховища. Вже більше року йде війна, а нормальних укриттів немає. Діти не мають змоги, діти не захищені, тому я вважаю, що робиться недостатньо, мабуть, зовсім недостатньо для того, щоб ми себе почували вільними, ну, не вільними, а захищеними. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой серед захисників України?] Їх багато... Мабуть, той самий «Да Вінчі», про кого стільки мови, був ще «Моджахед», якщо я не помиляюся, що людина не являлась взагалі українцем по національності. Таких людей багато. Кожна людина, громадянин України і не тільки України, який пішов знову ж таки добровільно, не того, кого силою заставили чи фізично якимось примусили воювати, а той, хто пішов добровільно захищати, боротися за нашу незалежність, той кожен герой, кожен. Медики – вони роблять, просто неможливе, ціною власного життя вони рятують життя наших хлопців. Волонтери, ну, це... Та кожен, хто прикладає хоч маленьке зусилля до нашої Перемоги, є героєм на часі. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] На жаль, я цього не знаю, чи на щастя, не знаю, важко відповісти, я не є військовим експертом, тому... [Що значить для України Перемога, на вашу думку?] Перемога – це вигнати росіян за межі наших кордонів. Це і є Перемога.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства або інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Мабуть, мабуть, так. [Чи долучаються до волонтерства ваші рідні, друзі, знайомі?] Ну, знайомі – так, знаємо, що так. Я особисто, мабуть, ну, можна сказати, що ми на роботі здійснюємо волонтерство, ми обслуговуємо військових безкоштовно. [Які волонтерські ініціативи Вам відомі?] Притула, фонд Притули, мабуть, такий, що більш медійно відома особа. Притула – він збирає на все, що необхідно на даний час. Ну, «Птахи Мадяра» – вони особисто займаються аеророзвідкою, і вони збирають кошти саме на дрони. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?]

Ну, мабуть, в перші місяці це було. Так, звичайно, кожен турбувався, і дбали більше один про одного. А зараз вже все-таки звикли люди до війни. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО, ООС у 2014–2022 роках?] Так, звичайно. На початку ми і одяг, і речі необхідні збирали, і продукти відправляли. Все необхідне, що було тоді на той час... Займалися.

Записав І. Піроженко 13 червня 2023 р. у м. Вінниці від респондентки, 2001 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту, регіону, громадянкою України чи, можливо, важко визначитись?] Громадянка України. Я з народження живу у Вінницькій області. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Позитивно, оскільки українці почали мати свободу, не боятись висловлювати свою думку, та і взагалі ми стали залежними від самих себе в більшості випадках. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися (2013–2014)?] Я тоді навчалась в школі, і я не цікавилась цим, але зараз я розумію, це було важливо для українського народу. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Геноцид українського народу, негативне, рашисти вчинили як фашисти. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Повномасштабне російське вторгнення.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 р. можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ну, хоча у мене були переживання з цього приводу, я до останнього не вірила, що це можливо. [Ви якимось готувалися до цього? Чи збирали «тривожну валізку» з першим необхідним, чи зробили запас харчів?] Я була зовсім не підготовлена, оскільки до останнього не вірила, що це можливо. [Розкажіть, будь ласка, як Ви дізналися про напад російської федерації на Україну 24 лютого 2022 року?] Це був звичайний ранок, я, як завжди, прокинулась і за звичкою зайшла в телефон глянути новини та есе-мес, у групі писали про напад росії. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Спочатку я не повірила, було неприйняття ситуації, було страшно, тому що в перший день війни була здійснена атака на військову частину в місті Калинівка, близько до нашого села. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Найкритичнішою ситуацією особисто для мене були зимові відключення світла, тому що я студентка, а відключення світла ускладнювали рух транспорту та роботу магазинів, і вибух у місті Вінниця – постраждало багато невинних людей. [Який день від 24 лютого 2022 року і до сьогодні був для Вас особисто найбільш натхненним?] Я не пам'ятаю, кожен однаковий для мене, тому важко виділити щось визначне з позитивного. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Як не працювала, так і не працюю. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Ні, не піддавалися. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами Ви користуєтесь, кому]

довіряєте?] На початку війни дуже активно стежила за новинами, зараз – набагато менше. Офіційні групи телеграм-каналів, «Суспільне-Вінниця», наприклад. [Як Ви реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Якщо чесно, якщо я маю померти, то це може статись і в будинку, тому під час повітряних тривог на свій страх і ризик залишаюсь вдома. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Так, періодично сором за те, що знаходжусь в комфортних умовах в той час, як інші страждають. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Я відмовилась від російської музики, мови, серіалів, книг. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Я люблю готувати, це дуже допомагає впоратись зі стресом. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я відчуваю впевненість, що ми зможемо повернути наші території. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Достатніми, вони ведуть доволі сильний опір ворогу, але, можливо, потрібно більше зброї для нашої Перемоги. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой серед захисників України? Якщо так, то хто це?] Так, Кирило Буданов. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Хотілося б якнайшвидше, але, на жаль, думаю, ще кілька років точно, а наслідки війни Україна буде ліквідовувати все життя. [Що значить для України Перемога?] Для мене Перемога – це коли ми повернемо всі території, які були нашими до 2014 року, коли почнемо відбудовувати все, що зараз зруйновано, і коли всі військові, які зараз на фронті, зможуть повернутися додому.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Так, я волонтеру в лікарні, допомагаю медичному персоналу, залучаюсь до різних акцій університету по допомозі переселенцям.

Записав І. Піроженко 18 червня 2023 р. у м. Вінниця від респондента, 1978 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте?] В першу чергу я себе вважаю громадянином України, українцем. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Я радий розпаду радянського союзу. Для України – це перш за все потрібно було задля забезпечення самостійності. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися (2013–2014)?] Я підтримував Євромайдан і Революцію гідності. Цим ми показали те, що в країні головний народ. І лише народ є рушійною силою всього. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Війна – так було раніше і зараз теж, просто тоді війна була локально, на думку деяких – десь далеко. Але війна була завжди в Україні, починаючи з 2014 року, але зараз інші масштаби. [Як зараз називаєте війну в Україні?] Повномасштабне російське вторгнення.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення росії?] Да, хоч особисто в душі до останнього не вірив, що це може статись. Усе, що відбувалось навколо, заставляло задуматись, що може статись найстрашніше, тобто повномасштабне вторгнення росії. [Якось готувалися до цього?] Да, я готувався, наскільки це було можливим та скільки вистачало знань. Багато чого було покладено в «тривожну валізку», але коли стикнулись з реаліями, цього виявилось недостатньо. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Я дізнався про напад в першу чергу з соціальних мереж (з телеграм-каналів) та новин по телевізору. Все почалось дуже швидко і несподівано з вибухів по аеродромах та військовій частині, що одразу змусило задуматись над тим, що відбувається. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Перша моя реакція – це страх за рідних та думки: «Як вберегти їх від усього цього?». [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Було багато критичних подій, в першу чергу – для мирних жителів та всіх громадян України. З останніх подій – це підбив Каховської ГЕС, що несе за собою тисячі смертей і екологічну катастрофу. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Кожен наступ ЗСУ та звільнення територій особисто для мене є приводом радіти і пишатись країною. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Так, умови праці змінилися через зміну роботи. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Особисто в мене близьких, знайомих, родичів немає, які б піддавалися загрозі з боку загарбників. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтесь, кому довіряєте?] Звичайно слідкую, щоб якщо що, бути готовим до всіх можливих подій. Для мене особисто перевірені джерелами інформації є офіційний телеграм-канал Президента України, канал Стененка. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Оскільки, на жаль, люди звикають до найгірших реалій сьогодення і деякі виживають в нелюдських умовах, повітряна тривога зараз сприймається як щось буденне. Та й не завжди є сили та бажання спускатись у підвали чи бомбосховища, які іноді зовсім не пристосовані для перебування там людей. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Роблю все можливе, що є в моїх силах, хоча деякі обставини від мене, на жаль, не залежать. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Важко слухати музику, дивитись фільми, розважальні програми, спортивні змагання в цей час, тому що зараз зовсім не до цього. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Спілкуючись з рідними та друзями, хоч на кілька хвилин вдається забувати про цей страшний період для нас всіх. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Знаю багатьох людей, які в даний час та й тоді захищали та захищають нашу країну. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях?] Знайомих, родичів на окупованих тери-

торіях не маю. [Чи відчуваєте ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Звичайно, відчуваю. Ми пройшли важкий шлях, тому просто так здаватися ніхто не буде. За нами Перемога, потрібно набратись терпіння. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Звісно, відбулись зміни. Більшість тем сходять на війні та політиці, через що багато конфліктних ситуацій. [Чи вважаєте Ви достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я не можу критикувати дії влади та ЗСУ, тому що, на мою думку, вони роблять все, що можливо зробити зараз. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування про небезпеки та події на фронті?] Чесно кажучи, не дуже усвідомлений в настільки детальній інформації, тому важко відповісти. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой серед захисників України? Якщо так, то хто це?] Валерій Залужний особисто для мене є не те, щоб героєм, але особою з високою витримкою та сильною духом. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Важке і дуже неоднозначне питання, відповідь на яке не дасть, напевно, жоден. Є багато факторів та причин, які впливають на хід війни. Єдине, в чому я впевнений, це те, що Перемога буде за нами. [Що значить для України Перемога?] Звільнення та повернення територій, повернення усіх полонених, на яких чекають сім'ї, мир та безпека. Припинення існування росії як держави.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи підтримку і згуртованість містан під час війни?] В перші дні війни, перші місяці всі були нереально згуртовані. На жаль, зараз волонтерський рух всього народу України значно знизився, всі втомились. Але ні в якому разі не потрібно розслаблятися. Сила українців в єдності. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] До волонтерства особисто не долучався, за можливості донатив на ЗСУ та локально допомагав переселенцям нашого району. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Так, багато друзів, знайомих займалися волонтерською діяльністю. В першу чергу – постачання продуктів харчування, екіпірування наших військових.

Записала М. Костюк 14 червня 2023 р. у м. Вінниці від Ляшенко Ольги Сергіївни, 2004 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте?] Передусім вважаю себе громадянкою України, тому що це найважливіше ідентифікувати себе як громадянина. Розуміти, що у тебе є якісь обов'язки передусім, не тільки права перед своєю державою. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Абсолютно позитивно. Абсолютно позитивно. Я наголошую на цьому. Україна стала незалежною, і це важливо. Змінився світогляд людей, звичайно, не всіх, ми і зараз бачимо таке радянське мислення у багатьох людей. Але все одно люди побачили, що можна жити поіншому, що можна

жити краще, можна просто насолоджуватись життям, не жити бідно, не відкладати там все найкраще на потім. Ну, багато таких речей, які нав'язував радянський союз... Після його розпаду ми поступово від цього позбавляємось, і це дає нашій країні силу. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися (2013–2014)?] Ну, знову ж таки, зі своєї дитячої точки зору, я бачила це все в новинах, я чула розмови дорослих і повністю підтримувала, настільки я могла. Я розуміла, що це переломний момент якийсь в історії нашої країни. Я розуміла, що це нам потрібно, що це якісь зміни, і вони принесуть нам щось потрібне. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Я тоді була ще дитиною, можна сказати, школяркою. Я не особливо спочатку розуміла, що взагалі відбувається. Але, звичайно, розмови вдома, настрої батьків, і потім вивчення історії, розуміння все більше і більше ситуації – вони давали мені чітку позицію, що це загарбання нашої суверенної території злодіями, просто злодіями. Після 24 лютого ставлення до військових дій на цих територіях не змінилося. Я так само вважаю, що це була злочинна анексія, і що ми з часом повернемо своє. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Я називаю війною росії проти України. Але так само я розумію, що це наша національно-визвольна війна, тому що зараз ми ось таким-от шляхом позбавляємось від того, що нам насаджували багато років. Просували, от, цю російську культуру, російську мову, російські наративи різноманітні. Це все зараз змивається з української нації. Ми розуміємо, настільки ми волелюбиві, наскільки ми сміливі. І ми будемо іти до кінця задля нашої країни, нашої свободи і наших людей. Звичайно, це дуже великою ціною здобувається, дуже великою, але я вірю, що врешті-решт ми впораємося, ми переможемо у цій війні.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Так. Я вважала це можливим, тому що війна у нас почалась ще у 2014 році. З однієї сторони, не хотілося вірити, що це все-таки стане таким масштабним горем для нашої країни, але в останні дні перед війною вже було чітке розуміння, що війна буде. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Я прокинулася вранці і побачила повідомлення від свого вчителя, що почалась війна. Потім вже почала переглядати новини і так зрозуміла, що вже почалась повномасштабна війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Спочатку був маленький шок, потім почала думати, що робити, що потрібно... Можливо, якісь запаси потрібно, почала переживати за рідних, звичайно, тому що багато рідних у Києві, і це «гаряча точка», можна сказати. Але було відчуття, що це ненадовго, тому не дуже сильно так переживала за майбутнє. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Я не можу виділити якусь конкретну подію, тому що їх було багато, але так, як я вінничанка і для усіх вінничан була дуже болючою подією, коли був приліт в Будинок офіцерів. Це дуже образило, дуже ранило. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Так

само не можу виділити щось одне, але коли почали звільняти території (Київщину, Херсонщину), – це надихає, це дає віру, що все буде добре, що Перемога наближається і що ми тримаємо оборону добре. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Умови праці, як такі, не змінилися, тому що я, наприклад, не працюю, я студентка. Але умови навчання, вони були дистанційними, і це, звичайно, трішечки засмучує. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Так, як я вже раніше згадувала, у мене є рідні в Києві і в Київській області – у Вишгороді. І безпосередньо у Вишгороді у сусідній будинок був приліт. Це була дуже напружена подія для нашої сім'ї, ми всі дуже переживали. Звичайно, ми всі зараз під загрозою, можна сказати, але, слава Богу, з усіма рідними все добре. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтесь, кому довіряєте?] Звичайно, стежу за новинами кожного дня. На початку повномасштабної війни це було кожної хвилини, кожної години, постійно з телефоном. Користуюсь тільки офіційними джерелами, такими як звичайна інформація від нашого Президента, від головнокомандуючого, від офіційних ресурсів суспільного телебачення та радіомовлення. З журналістів нікого, на жаль, не можу назвати. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Зараз спокійно реаую на цей сигнал. Звичайно, як тільки я це чую, починаюється просто прокляття в сторону нашого поганого сусіда, все. В укриття я не спускаюсь. І не спускалась від початку війни, не бачила в цьому потреби. Живу на першому поверсі, тому відчуваю себе в безпеці вдома. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Інколи з'являється це відчуття, що ми робимо недостатньо, але кожен має бути на своєму місці, кожен робить те, що він може, кожен допомагає всім, чим може. І, звичайно, хочеться більше докладати зусиль, щоб мати вклад у нашу Перемогу. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Це було на початку війни, приблизно до травня місяця, реально в мене був такий стан. Я відмовляла собі в раніше звичних речах: кудись сходити, я не фарбувалась, хоча для мене це було дуже важливо, перестала слухати музику, хоча також це дуже любила. Але потім, до квітня був якийсь такий стан, що цього просто не хотілось, це було неважливим. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Зараз, коли вже більш спокійно, почали сприймати війну, вже можу дозволити собі послуhati музику, подивитись хороший фільм, вийти кудись на прогулянку з друзями. Просто на природу, відпочити в тиші, заспокоїтись, відкинути погані думки і ось так себе налаштувати на краще. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Зараз я відчуваю цю впевненість, що ми повернемо територію, саме територію. Але люди, які там живуть, з ними ще потрібно буде дуже і дуже довго працювати, щоб вернути не тільки територію в склад України, а й людей, наших людей, які зав'язли, як в болоті, в тому російському впливі. [Чи відчуваєте Ви зміни в спіл-

куванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Я не відчула змін у спілкуванні з рідними. Можливо, вони є, але я просто їх не помітила. Звичайно, щось переосмислюється, переосмислюються цінності, переосмислюється цінність людей поруч. І тому, можливо, щось і змінилось, ми стали згуртованіші. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Дії ЗСУ вважаю більше ніж достатніми. Наші хлопці тримають оборону дуже добре. Щодо влади – тут є нюанси, про які я не хочу говорити. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Дії міської влади є достатніми, в принципі, у нас такий тому що регіон більш-менш спокійний, і тому все, що потрібно Вінниці та Вінничині – це бути таким гуманітарним штабом. І я вважаю, що місто і область з цим цілком справляється. Тому я вважаю, що наша влада міська справляється зі своїми обов'язками. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України?] Не з'явився, тому що я вважаю, що не можна виділяти когось одного, так ідеалізувати когось одного, тому що у нас є багато людей, багато і військових, і волонтерів, і просто звичайних людей, які роблять все, що вони можуть для нашої Перемоги. Тому виділити когось одного просто неможливо. Кожен докладає всіх зусиль, щоб наблизити Перемогу. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Важко сказати, звичайно, ми всі хочемо і постійно кажемо, щоб поскоріше б це все. Це таке наше щире бажання. Але будувати якісь такі прогнози я не берусь, просто довіряю нашим захисникам і надіюсь, що скоро вони здобудуть для нас Перемогу. Багато значить для України Перемога. Це – новий етап в житті країни, в житті людей, це новий світ, це новий час, тому що зараз до України привернено багато уваги, багато уваги від різних впливових людей, від звичайних людей, країн. Всі зараз цікавляться Україною. І після Перемоги ми зможемо вибудувати стійку, багату державу, в яку захочуть приїжджати туристи, в яку захочуть вкладати гроші інвестори, яка зможе розвиватися новим шляхом, яка забуде все російське, все нав'язане і піде своїм новим потужним шляхом. Це буде для нас Перемога.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Відчуваю дуже підтримку і згуртованість містян, тому що ця така велика біда – війна, вона дуже згуртувала, показала, що наш соціум може об'єднатись, може допомогти, може бути стійким і згуртуватись задля спільної Перемоги. Це дуже відчувається. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Волонтерством як таким я не займаюся, але, звичайно, намагаюся долучатися до зборів для наших військових, для тих, хто цього потребує. [Чи долучаються до волонтерства Ваші рідні, друзі, знайомі?] Так само вони долучаються до зборів, деякі знайомі на початку війни долучалися до плетіння сіток, до сортування гуманітарної допомоги.

Записала О. Ляшенко 13 червня 2023 р. у м. Вінниця
від Троян Валентини Геннадіївни, 1961 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким Ви передовсім себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту, регіону, громадянкою України?] В першу чергу громадянкою України. Це однозначно. Це та країна, в якій я проживаю, в якій у мене народилась дитина, в якій у мене живуть батьки. Це та країна, чий хліб я їм і по якій я землі ходжу. Це в першу чергу я – громадянка України. В мене жодної не було думки виїхати з цієї країни під час війни, хоча була можливість виїхати за кордон, але я вважала, що це мій дім, і я маю тут бути, що б не трапилось, бути тут до кінця з рідними і зі всіма. З моєї родини ніхто не виїхав під час війни, всі залишилися тут. Ну, і, подруге, я мешканка Вінниччини, тому я залишаюся на Вінниччині і дуже вболіваю за те, що відбувається на Вінниччині, і радію, коли наша область, Вінницька область, може допомогти іншим людям, з інших областей. Це дуже важливо, в нас сьогодні багато переселенців на Вінниччині. І вболіваю за тих людей, які сьогодні не можуть жити в себе вдома, або змушені були все кинути і їхати в чужі краї, так скажем, і починати все з нуля. Тому я як мешканка Вінниччини залишаюся тут і вболіваю, щоб наш, прогресивна наша Вінниччина жила спокійно, надалі процвітала і допомагала іншим регіонам, які найбільше постраждали. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Чудово. Я вважаю, що добре, що це сталося. Я жила при радянському союзі, бо в мене вже такий вік, що я маю досвід. І порівнюючи сьогоднішнє життя, я не маю на увазі війну, а взагалі вот Україну як окрему державу, і життя при радянському союзі, – зміни на краще. Життя зовсім інше стало в Україні, люди стали більш вільними, вони почали їздити по світу, вони почали бачити, бо в радянському союзі це було неможливо. Вони почали бачити, як живуть люди в інших країнах, в іншому світі, і в людей почали відкриватись очі. І саме головне, коли вони повертались зі своїх подорожей в Україну, вони намагалися тут зробити Європу, тут будувати такі будинки в Україні, торгувати, торговельні центри, відносини, підприємства, будувати те, що вони бачили в Європі. Це дуже корисно. В радянському союзі це було неможливо. Ну, і люди стали більш вільними, перестали думати, носити темненьке, не марке, так, як було в радянському союзі. Люди побачили, що життя інше, і воно залежить тільки від них, і кожна людина може змінити своє життя, і ніхто їй не завадить. На жаль, в радянському союзі цього не було. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності у свій час?] Чудово. Хоча не була я, не була я на Євромайдані, але подумки і морально я підтримала тих людей, які вийшли на Майдан. Я вважаю, що це Україні потрібно було. Так само великою ціною, бо люди розумні, як правило, найкращі гинуть, патріоти гинуть. Але на той час в багатьох українців щось перевернулося в душі, в мізках щось змінилось, і вони на багато речей почали не тільки дивитись по-іншому, почали говорити по-іншому і діяти по-іншому. Я думаю, що після [20]14 року вже ніколи Україна не буде терпіти того, що терпіла до [дві тисячі] чотирнадцятого. Вот оце сама велика користь Майдану, що українці змінилися; вони згадали

своїх нащадків; вони згадали, що український народ завжди, всі віки був вольнолюбивий. І вот [дві тисячі] чотирнадцятий рік нам це показав. Не тільки нам, ну, в першу чергу нам – українцям, а, подруге, всьому світові показав. [Як Ви особисто для себе класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Я знала, що це наші території (і Крим, і Донбас), але вони, вони тимчасово були окуповані. Рано чи пізно, я розуміла, що вони повернуться. В мене в Криму залишилися однокурсники, з якими я вчилася, кримчани. Але коли вони прийняли рішення залишитись в Криму і працювати на росіян – вони перестали бути моїми друзями. Це після [дві тисячі] чотирнадцятого року. Вони перестали, і ми просто втратили зв'язок, і з [дві тисячі] чотирнадцятого року ми не спілкувались, і до сих пір не спілкуємось. Тому вони зробили свій вибір, і я так само зробила свій вибір, що вони перестали бути моїми друзями. От і все. Але весь час я переживала, що гинули наші хлопці, що така була ситуація, ну, тут багато чинників. [Як Ви зараз називаєте війну в Україні?] Фашистська війна. Бо ті нелюди, які прийшли до нас, – це фашисти. [Плаче.] Я просто поіншому їх назвати не можу. Те, що ми бачили в Бучі, Ірпіні, те, що сьогодні відбувається на Сході, – нормальні люди так не можуть себе поводити... Я ніколи не думала, що мені прийдеться жити в війну, що я буду переживати війну. Я війну знала по історії, бабуся розповідала, і дідусь в мене дійшов до Берліна, воював, орден Слави мав. Ну, це для мене була історія. Я ніколи не думала, що моя дитина буде жити в війну. І, звичайно, що ті жахи, які, слава Богу, я не бачила на очі, я тіки бачила в кадрах, просто це моє щастя, але те, що пережили люди... Це просто, це просто геноцид. Це дійсно геноцид українців, це знищуються українці. І моє відношення до цієї війни так, як в кожного громадянина України, в кожної нормальної людини просто, просто людини – це ненормально. І після нашої Перемоги... Ви знаєте, мені подобається фраза, що я думаю, що більше ненавидіти їх вже неможливо, а оказується – можливо. І щоразу, коли я бачу якісь нові злочини, які вони роблять, чи це терористичні акти, чи той же підрив цієї [Каховської] ГЕС, чи будь-яких інших – тільки ненависть. Вот в душі ненависть до всього російського, і я думаю, що вона вже десь в нас буде на генетичному такому рівні. Вже нічого російське не сприймається, або сприймається просто як сплошний негатив, як зло, як те, від чого треба жахатися і тікати. Його просто відрізати треба, і не хочу навіть я чути слово «російське». Оце викликає в мене ця війна.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважаєте Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, я не вважала, що таке можливо, сподівалась все ж таки, що цього не буде. [Чи готувалися Ви до війни?] Якщо відверто, то ні. Як людина, як громадянин я не готувалася, бо я все ж таки вірила, що війни не буде. А на той час я працювала на державній службі і як державний службовець, звичайно, готувалася. [Як саме готувалися, можете сказати?] Ну, я працювала в сфері культури, намагалась забезпечити наші заклади культури і найбільш цінне те, що є в мистецтві і в культурі. [Як Ви дізналися про напад 24 лютого 2022 року?] Зранку мені пе-

редзвонили з роботи, що вторгнення російської федерації і терміново треба прибути на робоче місце. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Несподівано, неочікувано і дуже схвилювано. [Що відчували тоді?] Що може відчувати людина, в якій щось терміново погане трапляється? Зрозуміло, якесь внутрішнє тремтіння, якісь такі почуття, незрозуміло, і почуття, що щось жахливе наближається чи насувається. Вот з такими почуттями я дуже раненько встала і поїхала на роботу. В передчутті хвилювання. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Я думаю, що таких подій було багато, це була не одна подія. Ну, перше – це, перше, що сірени, які звучали вночі. Чомусь для мене особисто вночі – це було найстрашніше – сірени. І вони якось сприймалися мною більш страшніше, ніж денні сірени. Це перше. Подруге, звичайно, коли ракета поцілила в місто Вінницю, в Будинок офіцерів. Ну, і третя – це декілька влучань в об'єкт інфраструктури в місті Ладижин, там, де проживає мій батько. Я на той час там була, і я це чула. Це теж були дуже жахливі відчуття. [А яка подія з того часу для Вас була найбільш натхненною?] Мабуть, ці наші переможні дії наших Збройних сил України, коли звільнили Київщину, Чернігівщину, Сумщину. Мабуть, це було найбільш натхненно, тоді з'явилась віра в те, що ми вистоїмо, що ми переможемо, що ми зможемо це зробити. Мабуть, оці, після тих страшних кадрів, які ми бачили, цих страшних подій. І коли ми змогли це очистити, мабуть, оце тоді вселилась віра, що все буде добре. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Змінились умови праці. Ну, поперше, працюючи в сфері культури, перейшли на військові рейки, став культурний фронт. Заклади культури зовсім поіншому почали працювати – переважно це волонтерська була робота і підтримка, духовна така підтримка наших Збройних сил. Ну, я думаю, що змінилось не тільки в мене, а й змінилось взагалі життя, змінилися настрої, зовсім інші в людей, потреба в іншій культурі. Все змінилось практично. [Ви вже говорили про батька і Ладижин, а чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників ще?] Особисто ні. Ні я, ні мої родичі особисто не піддавались. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Обов'язково стежу, щодня. День у мене не починається без новин, я свій день розпочинаю з новин і закінчую свій день теж новинами. Це офіційні всі джерела. Це й телебачення, це всі соцмережі, які є, якими люди сьогодні користуються. І намагаюсь, звичайно, довіряти тільки перевіреним офіційним засобам масової інформації і офіційним особам. Ну, той же Залужний, командуючий Залужний Валерій, звичайно, і Ганна Маляр – заступник міністра, і голова РНБО – Олексій Данилов. Оце офіційні люди, інформацію яких не треба ставити під сумнів, і я знаю: це те, що вони можуть на даний час казати, і що вони повинні говорити. Ну, а в соцмережах пишуть багато, і я завжди просію ту інформацію, бо там багато є того, чого не потрібно бути, але я дивлюсь вибірково, скажем так. Читаю все, але для себе вибираю інформацію тільки тих людей, яким я довіряю. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] На початку війни спускалась в підваль-

не приміщення, бо я живу на п'ятому поверсі. Спускалась обов'язково, було страшно і дуже боялась. Сьогодні теж страшно, але людина до всього звикає, і, мабуть, до поганого теж звикає. І, мабуть, трошки з'явилась якась захищеність від наших ППО, що нас все ж таки військові захищають, і трошки впевненість вже появилась, тому сьогодні я не спускаюсь, не йду в укриття, але завжди обережна і всім своїм рідним кажу: «Будьте обачними, будьте обережні і шануйте!» І своїм друзям кажу: «Тоїсть, якщо відчуваєш що є загроза, то, звичайно, треба ховатись, а якщо відчуваєш що більш-менш...». Тоїсть я сліdkую за цим. [Може, розповісте більше про свої відчуття, коли чуєте сигнал «повітряна тривога»?] Ну, знову, навіть сьогодні, вже півтора року пройшло, і сьогодні знову найгірше відчуття – це коли [повітряна тривога] вночі. Коли повітряна тривога, зразу багато думок в голові, звичайно, що немає сну, чекаєш, коли той відбій. Тоїсть завжди порушується сон, і зранку ідеш на роботу невиспавшийся. Ну, а людина, звичайно, не може нормально працювати, коли не відпочила вночі. Тоїсть вот нічні сірени – вони найгірше впливають на емоційний стан, на моральний стан і, мабуть, на працеспроможність. Я думаю, що це не тіки в мене, це, мабуть, в багатьох, з ким я спілкуюся. Мої друзі – всі відчувають вот такі моменти. Кожен раз, коли я починаю чути тривогу, я кожен раз собі кажу: «Коли вони вже всі виздихають», – і починаю говорити самими такими епітетами в адресу росії. Тоїсть тільки негативні [емоції] в адресу цюї країни-агресора, тільки негативні завжди думки, негативні мислі. І я їм завжди в такі моменти бажаю, щоб вони відчули це на собі і на своїх дітях, те, що ми вже майже півтора року це відчуваємо. Щоб вони обов'язково це відчули! Я людина по натурі спокійна, виважена, не конфліктна і завжди прагну миру зі всіма людьми, але в ці моменти, особливо вночі, я завжди їм бажаю того, що ми сьогодні переживаємо. [Чи переслідує Вас, можливо, відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки, для Перемоги України?] Я думаю, що кожний має займатись тим, що в нього найкраще отримується, і що він може робити. На мою думку, під час війни я робила, підтримувала моральний дух військових своєю роботою, на робочому місці. Я намагалась підтримати наших військових, якісь шукала рації, ще там якийсь телевізор, ну, те, що потрібно було військовим. Ну, я вважаю, що я робила все, що я могла на своєму місці. Кожен має займатись, мабуть, своєю справою. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Звичайно, обмеження є. З початку повномасштабної війни було обмежене харчування. Це було, бо не знали, було попереду невідомо, що буде, і якийсь запас робили харчів. Ну, можливо, це був нервовий якийсь такий стан, коли організм все менше їжі потребував, ну, в харчуванні були зміни. Були зміни в тому, що робиш щодня. Ну, по-перше, не було можливості відпочити повноцінно. Зрозуміло, що в ніякі кафе там, ресторани я не ходила, тоїсть вважала це просто неприпустимим, ну, та вони й не працювали. Ну, а догляд за собою – частково я його продовжувала, в принципі, сліdkувала за цим і до сих пір. А обмеження в основному в плані відпочинку, навіть коли відпустка, – ти її не плануєш, ти нікуди не ідеш. Ти не

плануєш навіть вихідних. І взагалі планувати щось стало просто неможливо, ну, особливо в плані відпочинку. [Що Вам зараз допомагає відволікатися від поганих думок, дарує спокій, приносить задоволення?] Мабуть, послуhati гарну пісню, подивитися красиве кіно – воно мене заспокоює, відволікає. Мабуть, сісти за кермо, проїхатися в машині – мені це теж, мене відволікає, я це роблю із задоволенням. Зустрічі з рідними, де ми можемо і пожартувати в родинному колі, – це теж відволікає від таких думок. Зустрічі з друзями – інколи все ж таки ми зустрічаємося, спілкуємось, ну, намагаємось знаходити якісь позитивні моменти в цьому житті настільки, наскільки це можливо. [Можливо, маєте рідних на тимчасово окупованих територіях? Чи підтримуєте з ними зв'язок, якщо є?] Ні, не маю і не підтримую. В мене немає. [Чи відчуваете ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я впевнена, що ми повернемо контроль, повністю звільнимо нашу країну і звільнимо всі тимчасово окуповані території. Я в цьому впевнена. Бо я вірю в наших військових, я вірю в Збройні сили України, я вірю в патріотів, які сьогодні є в територіальній обороні, які сьогодні просто залишили свої затишні домівки і все роблять для того, щоб Україна була вільною країною. Я в це вірю всім серцем і вірю, що все буде добре. Якою ціною – це вже інше питання... І як довго це буде тягнутись – це теж інше питання... Але рано чи пізно Україна все одно переможе. Ну, дивлячись, що, ну, майже весь світ став на нашу сторону, і я думаю, що з такою підтримкою проти такого монстра, як росія, невеличка, але горда і вільна Україна [переможе]. Ну, так історично іде, люди, які читали історію, вони це бачать, скільки б не нападали на Україну, вона завжди могла відстояти свою свободу, волю і свободу. Я думаю, що історія повторюється, і цей варіант буде такий самий. Ми відстоюємо важкою ціною, важкими втратами, але переможемо. [Чи відчули Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Ну, змін в спілкуванні як такових не було, бо ті друзі, які є мої друзями, моїми рідними, – ті відносили так і залишились. Єдине, що ми всі однаково думаємо, однаково бачимо ситуацію, однаково переживаємо, тому, можливо, нас це ще більше згуртувало. [Чи були у Вас знайомі, у яких Ви розчарувались?] Не було. Я рада цьому, що у мене не було таких людей, які б мали іншу думку чи які б там робили щось інше. Слава Богу, що серед моїх друзів, рідних в мене таких немає. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я думаю, що ми боремось проти такого монстра величезного; якщо подивитись на карті, Україна дійсно така манюнька, а монстр величезний. І я думаю, що вони [захисники України] зібрали всю свою мужність і протистоять, і я думаю, що вони правильно все роблять. Мені подобається сьогодні такий дипломатичний напрямок і такий активний. Те, що раніше неможливо було в дипломатії – сьогодні відкинули в принципі всю дипломатію, вірніше – дипломатія сьогодні стала іншою, не консервативною і такою світською, а стала більш напористою, можливо, агресивною і прямолінійною. І це дуже важливо те, що сьогодні робить влада. На мою думку, вони роблять по максимуму все, що можна. [Як щодо об'єднання міської влади Вінниці? Чи достатніми є дії щодо

захисту регіону та міста, можливо, організації гуманітарної допомоги, інформування?] Ну, з тої інформації, що я володію, що я бачу, на мою думку, і місто Вінниця, і вся Вінниччина робить все можливе, щоб ту роль Вінниччини здійснити на всьому відсотків. Це – дати можливість переселенцям тут влаштуватися, знайти робочі місця. Все ж таки Вінниччина прихистила багато підприємств, прихистила навчальні заклади, прихистила багато людей з родинами, і через Вінниччину дуже багато йде гуманітарної допомоги. Я думаю, що і обласна рада, і адміністрація, і міська рада роблять дуже багато. Ну, а якщо казати про міську раду, що сьогодні місто живе своїм ритмом, нормальним життям. І той же транспорт, і комунальні послуги – це теж дуже важливо. На мою думку, вони працюють харащо. [Чи з'явився у Вас, можливо, після повномасштабного російського вторгнення свій герой, як зараз кажуть «краш», серед захисників України? Якщо так, то хто це?] Ну, я вже називала, я думаю, що це, мабуть, Залужний, який не піариться, якого ми не бачимо щодня на телебаченні, який дуже правильно себе поводить. Він просто професійно робить свою справу, і це відчувається. Мені дуже подобається голова РНБО Олексій Данилов, який дуже влучно говорить і прямим текстом в адресу країни-агресора. Ну, мабуть, це найбільші мої такі, скажем, фаворити під час війни. Ну, деякі військові, військові – Роман Світан, наприклад, експерти, які сьогодні аналізують. Мені цікаво вота Романа Світана слухати. Він досить професійно все аналізує і зрозуміло для пересічного громадянина. Тоїсть він називає військові дії, але зрозумілою мовою і професійно. Я завжди сліdkую за його коментарями. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Я це питання собі задаю щодня, якщо відверто. Я завжди кажу, коли це вже буде кінець, але поки що, на жаль, думаю, що ще нескоро, вота так мені здається. Хотілось якнайшвидше, але, розуміючи, з ким ми маємо справу, і від них можна очікувати будь-що, і крім збройної агресії, вони нам ще додають інших проблем, як підлив [Каховської] ГЕС, ми тоді з повенню воюємо, там із замінуванням воюємо, ще з чимось... І воно тому, мабуть, трошки затягується. Ну сподіваюсь, що якнайшвидше хоча, щоб [війна] закінчилась, але ще треба набратися терпіння, на мою думку. [Що значить для України Перемога?] Перемога – це все. Це – розквіт, це – свобода чи воля, це – мирне щасливе життя, це – усміхнені люди. Якщо сьогодні подивитися, люди сьогодні мало посміхаються, бо мало радісного сьогодні. Я б хотіла, щоб в Україну хотіли їхати. Ми хай поганим прикладом, да, але ми сьогодні привернули увагу всього світу. Я б хотіла, щоб українці жили заможнo, бо дуже багата країна, багата ресурсами, багата людьми працюючими. Не кожна країна може похвалитися такими людьми – винахідливими і розумними. Але завдяки отій корупції, яка була до [20]14 року, да, ми, мабуть, так погано жили. Для мене Перемога – це Перемога має бути в усьому: не тільки Перемога над росією, а й перемога вота над тою старою Україною, Перемога за наше майбутнє. Ця країна в центрі Європи – могутня країна, історично просто неймовірна країна, своїми здобутками історичними. І, ну, у нас дуже багато переваг, і ця країна має бути привабливою для життя, для подорожей, для відпочинку, бо в нас це все є. Нам просто треба вигнати цю всю нечисть з цієї

країни і зажити гарним, відбудуватися, і зажити гарним щасливим життям. І тут діти мають жити із задоволенням, не тікати за кордон, а хотіти жити в Україні. А мова – подивіться, яка в нас красива. [Посміхається.] Ну, не зря кажуть, що пісні українською мовою, ну, вот хіба що італійською ще красиві пісні, да, і українська на другому місці, ну, ну, просто суперова мова. І культура, і одяг... Сьогодні, я коли дивлюсь моду сучасну, українську стилізовану – вона така красива. Я інколи дивуюсь: невже це українська мода на сучасний лад?! Ну, в нас дуже багато є привабливого, тому Перемога нам потрібна. Вона буде, і я думаю, що вона нам принесе щастя і радість, і посмішку кожному-кожному українцю. [Посміхається.]

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час повномасштабної війни?] Так. Не тільки відчуваю, я й бачу це. В принципі, люди, дійсно, коли горе – люди гуртуються. І особливо це було на початку війни, коли було страшно всім. Всі гуртувалися і готові були допомогти, хто чим може. Зараз вже трошки інший час, інша ситуація. Але якщо буде знову якась така подія, я знаю, що люди знову згуртуються. Мабуть, це така нація, українці – вони поіншому не можуть. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, можливо, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Долучалась на початку війни: допомагала плести сітки, збирали, допомагала збирати продукти харчування. Все це робила на початку війни, зараз не долучаюсь. [Чи долучаються до волонтерства Ваші рідні, друзі, знайомі?] Так само мої рідні теж долучались до цих волонтерських центрів, так само працювали там разом зі мною. [Які волонтери чи волонтерські ініціативи Вам відомі? Як саме вони допомагають?] Я зараз не готова сказати назви цих закладів волонтерських. Ну, був великий волонтерський такий хаб в закладі комунальному «Квадрат», який знаходиться на Театральній. Це був дійсно великий волонтерський центр, куди стікались всі рухи і які тримали на той час, це на початку війни, руку на пульсі і допомагали всім, чим могли, і всі могли там долучитися. В тому числі і я долучилась до роботи. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Уу, теж. Ну, частково займалась, бо з [20]14 року ми одягу так багато родиною збирали, і одяг, і все, що потребували потім на Донеччині, ми допомагали і передавали туди.

*Записала В. Носкова 13 червня 2023 р. у м. Вінниці від респондентки, 1978 р. н.*⁴

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – наприклад, мешканкою свого населеного пункту чи регіону, громадянкою України, європейкою?] Громадянкою

України – це в мене чітка позиція. Я не мешканка тільки якогось села чи мешканка якогось району, чи області, я – громадянка України, я українка, я представниця народу, представниця етносу, яка повинна пам'ятати культурні надбання, традиції свого народу берегти і передати у спадок. От, такою я себе уявляю, я не прив'язую себе чітко до населеного пункту, я не вважаю себе громадянкою світу, я – громадянка України з генетичним кодом українця, українки. Ось так. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Це мав би бути шлях України в світ, в Європу, і якби ми не були занадто толерантними і занадто такими м'якими, а пішли шляхом, яким пішла Прибалтика, ми б зараз справді були б європейською країною, то був неминучий крок. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Ну, як, позитивно, я завжди підтримувала те, що відбувалося на Майдані, те, що власне підтримувала, що Україна має рухатися в Європу. От, і те, що відбувалося на Майдані, я переживала як якусь, як якесь щось своє, свою якусь таку і особисту перемогу, і особисту поразку, коли відбувалися побиття і були жертви. На Майдані я не була, але те, що я собі дозволяла на той час прикріпити жовто-блакитну стрічку до сумки в тому оточенні, в якому я була, це для мене було вже важливим, таким достатньо серйозним кроком, тому що спочатку такі люди тут на місцях переслідувались. Позитивно ставилася до євромайданівців і не вважаю, що якби не Майдан, то не було б війни... [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Я вважаю, що війна в Україні вже давно, і то була не АТО, я вважаю, що всі ці роки в Україні тривала війна, і анексія Криму – то було захоплення української території, все, що відбувалося там, я переживала як війну. Ну, тільки тоді війна була десь там в обмеженій території, а зараз більш повномасштабне вторгнення. Війна, я вважаю, триває в Україні вже багато років, з 2014 року в Україні війна. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Дійсно, це – боротьба України за виживання. Я так вважаю і вважала чогось так давно, найбільшим ворогом України останні 400 років була росія, і для мене зовсім якось не дивно, що вони напали, і ніколи я не вважала їх якимись братами. Це – війна за виживання, тому що росія, і це вже не просто путін, це вже весь російський народ хоче знищити Україну, так я це сприймаю.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Так, я чогось зовсім не сумнівалася, що російська федерація здійснить справді збройний напад, тому що було видно їхнє ставлення до українців як до народу, як до нашої спроби іти своїм шляхом, тому я зовсім-зовсім не виключала, була насторожлива і схвильована, дійсно вірила в те, що може бути напад. [Ви якось готувалися до цього?] Ну, намагалися збирати «тривожну валізу», от, намагалися вдома якось себе так налаштувати, що цього не буде, але, от, придивлялися на випадок обстрілу, як і що ми будемо робити. Хоча ми навіть не уявляли, що це таке, особливо не готувалися. Але попереджав мене, наприклад, мій брат, попе-

⁴ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – доктор історичних наук, професор Т. Р. Кароєва. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східно-го Поділля.

реджав: «Повинний бути повний бак в машині пального, у вас повинні бути гроші наготовлені і “тривожна валіза” зібрана». [Розкажіть, будь ласка, як Ви дізналися про напад російської федерації на Україну 24 лютого 2022 року?] Прокинулася десь о п'ятій, пів шостої ранку від того, що мене збудив мій чоловік, був повністю одягнений, тримав у руках шапку і сказав: «Я їду забирати племінника з міста, тому що почалася війна, росія почала війну». Я вже з самого ранку знала, пообзвонювала родичів, знайомих, на роботу подзвонила: «Що робити, чи йти на роботу?». От, зараз в очах мені ця картина. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Страх. Найперше – це був страх, це просто опускалися руки, і я не знала, що робити. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Тут, у нашій зоні, немає обстрілів звісно, то що таке війна, ми не відчуваємо. Але найважчого для мене була подія, коли я дізналася, що мого чоловіка відправляють, коли він вступив в ЗСУ, і добровільно причому, і сказав, що він на Донбасі. Їх везли-везли, і він на Донбасі, в Костянтинівці. Це було найстрашніше для мене – звикнути з думками, що він там. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Навіть не знаю, не знаю, не скажу, що такі події були. Натхнення і до цих пір немає, ну, якось ні до чого немає. Хоча що було таке, що трішечки сколихнуло – це події, коли звільнили Харківщину. Знову ж таки, це далеко від нас, це нібито нас не стосується, ми не були в окупації. Але от тоді якось було відчуття, коли, мабуть, Київщину звільнили, – якесь трішки було таке відчуття, не скажу, що натхнення, просто надії, надії на щось краще. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Суттєво не змінилися. Це єдине, що ми спускаємось в укриття, коли повітряна тривога, то зменшили нам виплати певні там на роботі. Порівняно, якщо взяти два роки тому мою зарплату і ціни, то зараз моя зарплата відстає від тих цін, які є, так суттєво відстає. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Ну, звісно. Мій чоловік в ЗСУ. Мій брат – вибухотехнік. Також був на розмінуваннях кілька разів уже від початку повномасштабного вторгнення і під безпосередньою загрозою по сьогоднішній час. А ще син і дочка у містах, які піддаються обстрілам, – Житомир і Вінниця, піддаються обстрілам зі сторони РФ, тому вони також під загрозою. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Звісно, проглядаю карту бойових дій обов'язково кожного дня. Особливо звертаю увагу, можливо, це трохи егоїстично, звертаю увагу на ті території, де перебуває мій чоловік, як відбувається просування військ. Різні новини і телеграм-канали і вайбер-канали і те, що пишуть там у фейсбуці чи в Тік Токі – я намагаюся, звісно, фільтрувати, перевіряти. Але чого не слухаю і не дивлюся – єдиного [теле]марафону. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»? Чи можете поділитися з нами фотографіями свого сховища чи безпечного місця зсередини?] Поділюся, надішлю сховище, не свого особистого, а сховища, яке є в мене на роботі. Оскільки я працюю в школі, ми в жодному випадку, коли я на робо-

ті, в жодному випадку, навіть якщо це канікули, не ігноруємо сигнал «повітряна тривога» – ми спускаємось в укриття і знаходимося в укритті стільки, скільки триває повітряна тривога. Вдома я якось так особливо в ніяке місце не спускаюсь і взагалі не повожусь якось по-особливому в цей час, але дійсно в мене на душі тривога, коли обстрілюють там Житомирську область (в мене там є рідні) і Вінницю (в мене також там дочка-студентка). Відчуття тривоги, відчуття небезпеки. Практично завжди пишу, дзвоню до рідних: «Чи у вас все в порядку? Чи вас там не зачепило?» [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Звісно, хочеться зробити більше, і здається, що ти щось недопрацьовуєш, якесь почуття провини є, що ти тут у затишку спокою, хтось там потерпає... Але я прекрасно розумію, що, на жаль, якби я навіть всі свої кошти віддавала і не спала ні вдень, ні вночі, пекла там пироги, на жаль, просто я і просто так люди не зможуть здолати ворога, потрібна величезна підтримка Заходу, світу всього потрібна. Ми не справимось самі. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Так, не дивлюся фільмів взагалі. Був період від початку війни, що я там і косметикою не користувалася, і манікюр не робила, і на каву ніде не ходила. Але потім це якось, не скажу, що ця ситуація, а те, що з війною загнали мене в такий глухий кут, якийсь такий важкий психологічний стан, і я зрозуміла, що мені самій себе потрібно якось виводити з цього стану. І от, зроблений манікюр – це не просто гарно чи якось себе виявити, це – невеличкий позитив у моєму житті, який сприяє тому, що я зберігаю свій психологічний стан і своє здоров'я нормальним. На каву виходжу дуже-дуже рідко, практично не хожу. Фільми не дивлюся. Музику якщо слухаю, то це – патріотичні пісні, дуже рідко, або якісь такі ліричні пісні, створені під час війни. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Ну, фізична праця, хоча працювати фізично немає сил, немає здоров'я. Ну, не знаю, найбільше, що відволікає, – це собака мій, це антистрес. [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях? Чи підтримуєте з ними зв'язок?] На окупованих територіях зараз в мене немає нікого з рідних, щоб я з ними там спілкувалася. Так склалося, що мої рідні на територіях, на яких немає бойових дій, не то, що вони окуповані. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я вважаю, що обов'язково все стане на свої місця. Не вважаю, що це буде швидко і легко, але це має бути і так повинно бути. І в цьому має допомогти весь світ. Ясно, що самі ми не справимося. От коли весь світ долучиться, коли весь світ відчує те, що відчуваю я, чи те, що відчуває переважна більшість українців, долучиться, і ми зможемо подолати ворога, тому що це не тільки наша біда, не тільки наша проблема, а всього світу. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Ну, з однієї сторони, люди стали більш згуртованими, люди стали відкритіші, люди стали щиріші. Але одночасно люди стали більш знервованішими, їхні нерви, як якісь натягнуті струни, і через те мені здається,

збільшилася якась кількість конфліктів між людьми. А взагалі змінилося, змінився спосіб спілкування, трохи да. [Чи вважаєте Ви достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Більш ніж достатніми, тому що люди викладаються на повну. При всіх моїх ставленнях до певних політичних діячів, які є біля влади (ну, це окреме питання, якщо я буду говорити не про президента, не про спікера), я буду говорити про головнокомандувача, якщо говорити про генералів і говорити про солдат, комбаті, – вони викладаються на повну, на повне виснаження. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування про небезпеки та події на фронті?] Ну, мені здається, що достатніми. Єдина проблема ця, напевно, у всій країні – проблема з укриттями, яка є не зовсім вирішена. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой серед захисників України? Якщо так, то хто це?] Багато цих героїв, я не скажу, що він один. Для мене слово «герой» чось так асоціюється із тим, хто загинув, я не хочу, щоб хтось ставав героєм. Але людина, яка для мене стала героєм, людина, за якою я чи не найбільше плакала у цій війні, – це старшина мого чоловіка. Так якось загинув страшно і був самовідданий. От і він герой, як і кожен, хто загинув, він віддав найдорожче – своє життя. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Мені шось здається, що вона як раптово почалася, так і раптово закінчиться, в один день, а один день я думаю, що ще роки вона буде тривати. Чіткої думки в мене нема, такого чіткого бачення. [Що значить для України Перемога?] Перемога – це майбутнє, це просто можливість існувати, тому що якщо в нас не буде цієї Перемоги, нас не буде...

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Відчуваю, відчуваю підтримку. Відчуваю, що справді люди усвідомили, що в них один ворог (цей ворог не в Україні, як до цього вважали, то той ворог, то той з політичних діячів), а зараз вони нарешті усвідомили, нарешті дійшло до наших людей, що найбільший ворог – це РФ і Путін. І об'єднання це відчутне, трохи воно слабшає, але я на собі відчуваю підтримку і відчуваю, що наші люди згуртовані і готові разом іти до певної мети. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Допомагаю фінансово, особливо тим людям, яких я знаю, хто здійснює збори на тепловізори, на авто. Долучаюся, як я можу, фінансово допомагаю, якщо збирають кошти. Ось збирали кошти для постраждалих на Херсонщині – сама виступила в ролі волонтера. Потрібно було зібрати кошти на квадроцикл для роти, в якій служить мій чоловік, то не було йому особисто, і я збрала дійсно за три дні за допомогою людей. Я виступила як волонтер, я збирала кошти, і ми завезли туди цей квадроцикл – звісно, там вдячності не було меж. І зараз він залишився в тій роті, куди ми збирали, хоча мій чоловік перевівся в іншу, тому я можу сказати, що це не те, що це якийсь особистий інтерес мною керував, я в той момент була дійсно як волонтер.

ВІННИЦЬКИЙ РАЙОН

м. Липовець⁵

*Записала Анастасія *** 15 червня 2023 р.
у м. Липовці Вінницького р-ну Вінницької обл.
від батька, військовослужбовця ЗСУ,
ветерана російсько-української війни*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім ти себе вважаєш? Тобто мешканцем міста або ж країни, в такому плані?] Ну, я не знаю геть як його сказати, мешканець, напевно, міста. Я ж живу в місті. [Але ж ти живеш в Україні.] Хай буде мешканець країни. [Усміхається.] [Чи, можливо, ти вважаєш себе європейцем?] Так, Настя, дійсно, вважаю, тому що ми туди ідемо, і ми не росіяни, ми українці – ми цивілізована нація, від кацапів нас відділяє дуже велика прірва. Я робив колись в Росії, я знаю їх як людей, я знаю їх менталітет. Наш менталітет від їхнього відрізняється дуже-дуже сильно. [Чи зіставляє себе з радянською людиною?] П'ятдесят на п'ятдесят. Я просто жив в одне врем'я при радянському союзі. З народження карбувалося – ми «браття», ми самі лучі, есесер – саме луче. Це, як говориться, трошки відобразилося на, просто відобразилося на тому, що як нас вчили. Да, було таке, що шось було луче, шось було нелуче. Але факт в тому, Настя, тоді продукти стояли копійки, не мо'на було достати шерпотребу, якихось джинсів купити – це була, це косміческа атака, попробуй їх достати, попробуй ти їх достати. Це зара' пішов на базар та й купив. А тоді це еслі купив джинси, це втіхаря, щоб ніхто не знав і переплатив втридорага. Це тоді так було. Через то п'ятдесят на п'ятдесят. [Як ти оцінюєш розпад радянського союзу для України?] На всі сто процентів, слава Богу, що він розпався, тому що з України витягували всі соки, в основному москва. [Як ти ставився до Євромайдану і Революції гідності, коли вони відбувались у 2013–2014 роках?] Дуже позитивно. Накінецьто керівництво Януковича поняло, що воно не всьо може само робити, і є ще люди, про яких тре' думати. Оце тоді було, да, дуже позитивно. Да, знали, що то буде заворушка дуже крута, но якісь рухи треба було робити. Я сам був на Майдані з братом своїм покойним, Царство йому Небесне. Сам приїжджав туди, сам був. Колись я їздив до брата, ходили ми з ним на Майдан. Був я там. [Як ти особисто для себе кваліфікуєш військові дії у Криму і на Сході України в 2014–2022 роках?] Настя, ну, це вже, як би тобі сказати, Настя, – це політика. Це як на мене – це просто бандюки захватили наші території і тепер торгуються на щот того, щоб поставити своє керівництво в нашій країні, поставити своє керівництво, не те, яке ми виберемо, а те, яке вони захочуть, щоб повністю взяти під контроль нашу Україну. [Ти вважаєш, що й тоді була війна?] Так, це війна. [Змінилось у тебе став-

⁵ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – доктор історичних наук, професор Т. Р. Кароєва. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

лення після 24 лютого 2022 року?] Настя, ну, трошки змінилось, канешно. [Чи почав ти по-іншому називати ті дії військові?] Військові дії. Та військові дії, Настя, вони всігди військові дії були. Вони, як тобі сказати, війна є війна. Колись було АТО, то то трошки тихо. Зара' – активні бойові дії, активні, дійсно активні. При АТО, якщо людина загинула, одна-дві за сутки, то це була трагедія. Зара' гинуть сотні, і це вже не трагедія, це вже просто статистика. Ну, це ж нічого не поробиш, це життя таке. Ми мусим платити велику ціну за те, що ми можемо добитись. [Як ти називаєш цю війну від 24 лютого 2022 року?] Настя, це важко сказати. Російсько-українська. Вона російсько-українська війна, вона нікому не потрібна. На жаль, росія розв'язала цю війну сама, ми її не хотіли, ніхто її не хотів, но «бехів» [відсіч] ми дамо, ми здачі будемо давати, якщо на нас будуть нападати, ми будемо давати здачі. В нас просто нема другого вибору.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважав ти до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Та не, зовсім не вважав. [Чому?] Бо тому, що я не вірив, що росія просто нападе на нас, тому що в нас дуже багато родичів є в росії. І працював я в росії. [Якщо ти не вважав, що вони нападуть, то ти, мабуть, не готувався до війни?] Ні, не готувався, геть близько не готувався, я просто в це не вірив. [Але був готовий піти на війну, якби почалась?] Як почалась, я пішов зразу на другий день. [Як ти дізнався про напад росії 24 лютого 2022 року?] Мені подзвонили з військомату, сказали, що так і так, є повномасштабний напад, і зразу ж вирушив, ну, я пішов просто в воєнкомат, Настя. Пішов в воєнкомат, і мене могли б і не взяти, просто не взяти по віку, по моїх травмах, які в мене були, мене могли б не взяти, но я сказав, що я піду, і всьо. [Якою була твоя перша реакція на звістку про початок війни, які були емоції?] Емоції були, що це вони [росіяни] просто, Настя, ну, це уроди. У мене нема других слів, як сказати, вони – уроди. [Ти відчував злість, тривогу?] Да, Настя, я відчував злість і тривогу, мені дуже було, дуже-дуже було обідно. В мене в росії багато хлопців є, які зараз там живуть, мої однокласники. Ну, вони вже для мене ніхто. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для тебе особисто найкритичнішою?] Коли вбили мого командира. Це було критично, да, за це важко говорити, це дуже важко говорити... Командир – він, Настя, вибач... [Плаче.] Командир – він мене спас, він мене спас, а на другий день він загинув. Це дуже важко. Я геть не встиг йому подякувати за те, що він мене спас. Так случилось. [Яка подія від 24 лютого 2022 року до сьогодні була особисто для тебе найбільш натхненною?] Ну, геть, Настя, геть не можу сказати. Мабуть, таки, коли ми вирушили, коли нас сформувався наш батальйон, і ми вирушили на Схід [України], мабуть, це тоді було, бо ми знали, куди ми йдемо. [Але тобі було страшно?] Настя, страху не було. Було те, що ми боялися, що ми не зможемо впоратися з тим, що ми, що на нас, ну, які на нас обов'язки поклали, на нас, но ми впорались. Ми впорались. Да, загинуло багато людей, но ми зробили, ми втримали свої позиції. [Чи змінились умови праці для тебе після 24 лютого 2022 року?] Настя, змінились, зовсім змінились, дуже змінились. В мене до цих пір рука не працює

[через отримане поранення на війні]. Вона працює десь аж через пів року, а той, може, й більше, бо мені казали рік, саме менше мені сказали рік як мінімум. [Чи піддавався ти або родичі фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Так, звісно, завжди піддавався. Настя, літали пулі, літали міни... Це «передок», це постійно... [І ти отримав поранення?] Поранення я отримав, як тобі сказати, я чув «вихід» міни. Я чув, як вона «йшла», но я просто, що мене збило з пантелику – дощ, вітер... Через то я думав, що вона [міна] «підє» далше, а вона «прийшла» перед самим носом. Я думав, що вона «підє» далше, а там просто тре' на спешці, тре' просто сидіти дивитися. Вона, я чув, яка вона, я чув «вихід», чув, як вона «виходила». Я чув, як вона свистіла, по свисту мо'на оприділити, де далше «йде», а де ближче. Я думав, що вона [міна] буде далше, а вона «прийшла» перед носом. Збили з пантелику іменно, що дощ і вітер... А так було б всьо добре. [Чи стежиш ти за новинами?] Так, стежу. Стежу, Настя, я стежу. Я спілкуюся зі своїми хлопцями-побратимами. То, що кажуть по телевізору, – да, там вони кажуть правду, но вони всього не кажуть, вони не брешуть, вони нічого, ну, вони просто всього не кажуть. А так більш-менш я спілкуюсь з побратимами, з якими разом воював. Це іменно, що вони мені всьо розказують, більш-менш нормально. Та й, в принципі, я і так сам знаю. [Як ти реагуєш на сигнал «повітряна тривога»?] Тут байдуже, абсолютно байдуже. [Тобто ти не йдеш ні в яке укриття?] Ні, я, Настя, це розумієш, це зараз повітряна тривога для мене нічо' не означає. Я знаю, що сюди нічо' не прилетить. Місто Липовець – не таке велике місто, тут нема такої розвиненої інфраструктури, щоб сюди направили ракету. Ракету направляють, ракета стоє мільйони доларів. Вони направляють туди, де мо'на найбільшої шкоди нанести. [Чи переслідує тебе відчуття, що докладених тобою зусиль недостатньо, і хочеться зробити більше для підтримки інших і для Перемоги України?] Інколи, Настя, да. Дуже шкода, що паразіти вибили мене із строю, дуже хотілося б з хлопцями ще повоювати трошки, но як склалося, так склалося. Як тобі сказати, тут в не залежності від тебе, від тебе нічо' не залежить. Так получилось, ну, що ти робиш, життя таке... [Чи почав ти собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Ну, напевне, напевне, що да. Напевне, що да, тому що почав менше курити. Хотя у мене ранше пачка йшла, пачка в день, зараз пачка сігарет на два дні. Трошки хочеться допомогти людям, буває, даже зустрінеш в магазині дівчинку. Вчора була дівчинка в магазині, папа не міг їй купити морозива, я купив за свої кошти, ну, в папи не було грошей. Це таке. [Що допомагає тобі зараз відволікатися від поганих думок, дає відчуття спокою або ж задоволення?] Та, мабуть, спілкування з друзями, тому що більше нічо' не допоможе. Спілкування з друзями, спілкування з тобою, наприклад, з мамою. Оце так. [Чи брав ти або ж родичі чи знайомі участь у бойових діях, тобто АТО/ООС в 2014–2022 роках?] До [20]22 року не брав участі, Настя. Да, родичі брали участь, знайомі брали, друзі брали, сам я до [20]22 року ніякої участі в АТО, ну, з військовими діями я не мав. [Чи маєш ти рідних на тимчасово окупованих територіях?] Та не, немає. В мене рідні тільки тут, дома, і все. Рідних там немає і знайомих. Ну, знайомі є, да, питання є, є до-

силь хороші знайомі, а рідних нема. [Ти підтримуєш з ними зв'язок?] Ні, на даний момент не підтримую. Коли-не-коли подзвоню. Тако передзвонюся, і всьо. [Чи відчуваєш ти впевненість в поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Так, Настя, сто відсотків. Сто відсотків я в цьому впевнений, тому що ті хлопці, які сидять там, – вони настроєні харашо, вони дуже харашо настроєні, і вони не дадуть себе в обиду. Вони кацапам не дадуть ніякого шансу, щоб вони закрипилися. Це на сто відсотків, Настя. Не знаю, коли це буде, но воно буде. [Чи відчуваєш ти зміни в спілкуванні з рідними, друзями або ж сусідами чи просто знайомими після 24 лютого 2022 року?] Трошки да. Ну, трошки, як тобі сказати, Настя, трошки поваги більше появилося. Трошки більше поваги появилося. А так, в принципі, більше нічого. [Чи вважаєш ти достатніми дії української влади щодо протидії російському вторгненню?] Ну, дії української влади – в принципі, можна було б трошки рішучіше. Можливо, нема ще стіки озброєння, щоб рішуче виступити. Це все, Настя, рішається на вищих ешалонах, цього нам не знати, це інформація засекречена. Чи є озброєння, чи нема – це всьо засекречено. Якби було точно сто відсотків, що в нас всьо є, мо'на було б піти в рішучий наступ. ЗСУ – да, хлопці-молодці, вони не бояться, вони стоять і стоять, і не бояться воппе нікого. Понімаєш, хлопці з ЗСУ – це вони, це ЗСУ, вони виходять [на бойові завдання], їм до лампочки всьо. Загине він сьогодні, не загине... Нема ніякої, в наших хлопців нема ніякої боязні, абсолютно нема ніякої. Ці хлопці, на яких можна надіятись. [Чи вважаєш ти достатнім дії міської влади Вінниці або ж Липовця щодо захисту регіону і міста?] Ну, в принципі, не вважаю, тому що можна було б, як тобі сказати, трошки впорядкувати дороги, трошки мо'на було допомогти сім'ям тих, хто загинув, трошки мо'на було і фінансово допомогти, шось даже купити, шось підкупити, якось фінансово допомогти, дров привезти. Це нічо' не робиться. А матері і жінки осталися без чоловіків. Да, їм виплатили якусь допомогу. Ну, від міста мо'на було ж тоже шось, якось чимось допомагати. Це, на жаль, зара' не робиться. [Чи достатньо міська влада робить щодо організації гуманітарних допомог або інформування населення про небезпеки і події на фронті?] Настя, як тобі сказати, інформування іде в основному через засоби масової інформації. Шо нам подають, те нам і кажуть. Да, воно трошки не співпадає, вони нас не обманюють, вони кажуть правду, но вони не договарюють всьо, обмана немає, інформація достовірна, но не кажуть, просто не кажуть всього. Може, це правильно – щоб не було паніки. Це їм лучше знати. Потому що еслі визнають, скіки гибне людей, це буде катастрофа. Ну, ти сама бачила, скіки інвалідів в одному тіки крилі [лікарні], в одному, а скілки їх по всеньких етажках... А скіки їх ще приїжджає, а скіки їх ще по остальних лікарнях... Це дуже багато, це дуже велика цифра, Настя. Луче, дійсно, цього не знати. [Чи з'явився в тебе після повномасштабного вторгнення свій герой серед захисників України?] Та, мабуть, ні. Герої – всі. Всі, хто пішов воювати, – то то всі герої. А такого одного – ну, це просто нереально вибрати одного, це нереально. [Можливо, це хтось із відомих військових, який у соцмережах відомий і якому ти довіряєш?] Ну, геть,

Настя, нема. Я тобі чесно скажу, в мене такого нема. Для мене іменно, шо всі, хто пішов туди воювати, – всі герої. Він просто даром не пішов, він просто не побоявся, і всьо. А виділи когось харошого, когось поганого – це нереально, це просто нереально. Виділяти, шо цей хароший, а цей поганий... Не, вони всі одинакові. Для мене, да, вони всі одинакові. [Скільки, на твою думку, ще триватиме війна?] Ой, Настя, як мінімум до осені. Як мінімум до осені, а там вже буде видно. Покаже всьо контрнаступ, який, по моїх планах, буде десь в липні-серпні, вересні. Це він саме іменно, як тобі сказати, по погоді підходить. Там земля дуже влажна, і дуже багато болот, еслі пішов дощ – там пройти неможливо. Це в нас дощ пройшов, і танк поїхав. А там еслі дощ пішов – там не поїдеш, там танк тоне. Просто земля, в нас чорнозем тридцять сантиметрів, а там пів метра, в нас земля тверда, а там просто, як пух, дощ пішов – земля, як пух. Через то техніка буде тонутти. А шоб іти в контрнаступ, треба зробити так, шоб могла пройти техніка. Там трошки другі условія, трошки по-другому. Землі не такі. Дуже багато боліт таких, шо просто дивишся, жаби квакають. І це площі в сотні гектарів. Так шо там не так всьо дуже просто... [Що значить для України Перемога?] Це те, шо ми приєднаємося до Європи так само, як Польща – вона одна із последних приєдналася. І кацапи до нас будуть проситися їхати на заробітки, хотя ми їх пускати не будемо. Люди більш-менш будуть мати стабільний заробіток і більший заробіток. Більше забезпечення свої сімей. Оце воно десь так. Плюс перспектива вступу в НАТО – еслі ми туди вступим, еслі Україну приймуть в НАТО, то ніяких загроз нам більше не буде, росія вже другий раз не нападе, ніхто не нападе. Бо еслі нападе будь-яка країна, всі країни світу зразу дадуть своє озброєння і зразу дадуть відсіч, це НАТО – це блок, який захищає каждую країну свою, хто входить в блок НАТО, вони за каждую країну будуть боротися. Нам, канешно, ця перспектива довгострокова – років на 10–15, но всьо ж таки, може, ви застанете її, ми – то не. Але, дай Бог, шо буде всьо добре.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Повага до ветеранів.*

[Чи відчуваєш ти підтримку і згуртованість людей під час війни?] Так, мене трошки підтримують, да. Приходю в місто, вони знають, шо я воював, виявляють повагу, здороваються, інтересуються тим, як, шо, до чого, як в мене із здоров'ям. Ну, досить непогано, досить непогано. Даже ті люди, яких я, в принципі, тридцять років назад знав, вони зара' просто підходять, здороваються. Приходять, здороваються, просто інтересуються: чим, як, шо. Так, люди об'єднуються, Настя, це саме головне в нашій нації є. Просто ти не сам, тебе будуть підтримувати – це саме головне. **Волонтерство.** [Чи долучався ти до волонтерства або інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто зараз цього потребує?] Так, звісно. Долучались, не тільки я, долучались мої побратими. Нам привозили гуманітарку, були залишки. Ну, багато привозили, Настя, наприклад, тушонки привозили стільки, шо ми її не з'їдали. Ми там, в нас даже нижче жила бабушка, ми її трошки давали, потому шо вона пенсіонерка, на пенсію всього не купити, то ми її трошки підкормлювали. Та це долучався не тільки я, це долучались всі, потому шо еслі є залишки

ки, то їх не мо'на викидати, бо луче віддати комусь. [Чи підтримуєш ти фінансово волонтерів зараз?] На даний момент – ні. Да, перекидаю гроші на рахунок хлопцям, які, ну, в них там нема інтернету. Треба, ну, нема інтернету, ні банкомату, вобше нема, вони просять: «[...] скинь гроші на рахунок, ну, мобільний поповнити». Питань нема, це я, звісно, їхню прозьбу задовольняю. Я знаю, що вони прийдуть, все одно колись мені ці гроші віддадуть. Та й не віддадуть – раді Бога... [Чи займався ти або ж родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час воєнних дій до 24 лютого 2022 року?] Ні, Настя, я не займався ні волонтерською, ніякою діяльністю. [Можливо, якісь твої знайомі?] Знайомі займалися. Займалися знайомі, досить такі непогані, з Вінниці є хлопець – Марик. Ну, Марик – це «позивний» в нього. Він хороший товариш. Він – да, він займався, він возив бусом продукти, ну, всьо возив туди, ближче до Сходу [України].

*Записала А. Перебийнос у червні 2023 р.
у м. Липовці Вінницького р-ну Вінницької обл.
від Шиндерук Олени Василівни, 1973 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] В кожного з нас дуже багато ролей, і більшість з них ми не вибираємо – я дочка, я мати, я жінка, я вчитель, я подруга, і в якійсь мірі волонтер. Тобто всі ці ролі треба виконувати нормально, не можна бути кимось одним. Я людина, яка має дуже багато функцій і старається їх виконувати. [Тобто Ваші ролі і функції особливо не змінилися з початком війни?] Вони стали гостріші. Відповідальності більше. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Хай би розпався раніше, у мого покоління був би шанс прожити життя краще і достойніше. Я не бачу, за чим там можна шкодувати, тільки за свої роки молодості, а більше немає за чим. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Рано чи пізно це мало статись, це – чергова сторінка нашої історії. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Це – війна, якщо чужий приходить до тебе на територію і забирає її, це – війна. Тільки буває війна великою кров'ю, буває меншою. Як ми могли тримати Крим, якщо ми офіційно їм дозволили двадцять років там мати військові бази... Очевидно, що їхніх військ там було в рази більше, ніж наших. І флот, коли ми ділили, ми взяли собі двадцять відсотків, а вони забрали вісімдесят, ми з тим погодилися. То, напевне, ми з 1997 року вже собі підписали вирок. Ми ж були готові до того, напевно, що якщо в тебе на території стоять чужі війська, якщо на стіні є рушниця, то вона вистрілює. І якщо ми профукали до 2014 року свою армію, то як можна було надіятись, що в 2014 році, коли до нас зайдуть чужі війська, що ми вистоїмо... Те, що зробили хлопці в 2014 році, – це подвиг всіх подвигів, тому що без озброєння, без підтримки належної державної вони втримали рубежі. Схиляю голову перед кожним. [Як зараз називаєте війну в Україні?] Війна! Війна, яка

триває не перший рік, тільки зараз вона в такій вже фазі гострій. І добре, що ми мали час на підготовку кращу. Якби такий наступ був в 2014 році, навряд чи ми б його вистояли...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Я дізналась, що почалась війна від свого учня, як не дивно, а не з телевізора і радіо. Я прокинулась (зазвичай це, ну, шість годин тридцять хвилин, може, трошки раніше-пізніше), ну, і стала передивлятися телефон – да, якісь повідомлення бувають, дуже рано батьки відпрошують діток, ну, і ситуації такі. І перше повідомлення було з школи, прохання залишитися дома, а оскільки день перед тим було оголошено військовий стан, так, було оголошено, і ми вже працювали дистанційно, ми сприйняли це як звичайну новину. Перше повідомлення, яке мені прийшло, це був хлопчик-киянин, який тимчасово проживав в Липовці у своєї бабусі і вчився в нашій школі. І перша його фраза: «Київ бомблять». Я була дуже здивована, ввімкнула вже новини і зрозуміла, що почалась війна. Так що мене про війну попередила моя дитина. [Чи вважали Ви можливою повномасштабну війну до 24 лютого 2022 року?] Я вказувала на те, що вона буде, але хотілось вірити, що не буде отак. Ну, ми ж уже були в стані війни. Да, то якщо і були такі думки, що це буде щось більш масштабне, чим вже є, то хотілось надіятись, що це буде, ну, такого, як сталось, не уявляла, скажімо так. Такого масштабу – ні. Ну, більшість, напевно, так само і я, ми думали, що це буде, ну, більші воєнні дії, але на Сході, але не так масштабно по всій території України. [Чи готувалися Ви до війни? Чи збирали «тривожну валізку» якусь?] Ну, я зразу розуміла, що ми нікуди не поїдемо, тобто в такому складі, якому були вдома, ми і залишалися вдома. Не обговорювали, що ми кудись ідемо. Ну, перші дзвінки – сестра, яка поїхала тимчасово з дітками на Західну Україну, і виявилось, що це вже буде не тимчасово, а її там застала війна, і вона там буде перебувати майже пів року, виїхавши в зимовому одязі, да, буде до середини літа. До дітей, які були, – один син вдома, інший не вдома, тобто мене більше цікавило, де вони і як скоро ми зустрінемося, отак. Аптеку «штурмувала», тому що в мене мама у віці, і вона багато препаратів п'є постійно, ну, я купила те, що їй може бути найближчим часом потрібне, і раптово його не стало. То в аптеці, да, я в черзі стояла в аптеці. Ну, це був шок, але без медпрепаратів, я розуміла, що цей шок може бути і трагедією на пустому місці... Да, тому медпрепарати я хотіла мати дома. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Ну, війна вже йшла з 2014 року. І моє ставлення до країни, яка її почала, було вже давно виважене, тобто мої думки по відношенню до ворога стали ще міцнішими. І я мала велику надію, що ми вистоїмо. Якось так, шок перемішаний з надією. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Ну, таких багато було. Кожний день – він якийсь гірший посвоєму. Просто, ну, от, що мене бісить найбільше, що коли починалась війна, мене непокоїв Південь [України] – чому він лишився напризволяще. Їх лишили напризволяще, це очевидно, і мене це дратувало. Бо я розуміла,

що багато людей, які мені знайомі, які там живуть, давно живуть, да, куди ми їздили відпочивати на море... Чого Скадовськ вже в перший день був зайнятий? Оце дратувало найбільше якось, якісь моменти, які можна було передбачити і зупинити – їх не зупинили, оце бісить. А із трагедій – то Каховка, напевне, перекинула все, тому що тих, кого не вбили, кого рятували від пулі і від решти, тепер в кінці кінців їх хочуть потопити – це вражає нелюдське таке ставлення [російських окупантів]. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш нагхненною?] Київ вистояв, Чернігів звільнили, Сумщину звільнили, Харків звільнили – це надихає. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Звичайно, змінились, ми вже звикли до дистанційного навчання, бо вже карантин був, це не зміна. Але коли частина твоїх учнів з Польщі виходять на урок – це ж зміна, напевно. Коли ти приходиш в школу, і діти відчують тривогу раніше, ніж ти, до нього на телефон сигнал приходить на якусь долю секунди швидше, ніж в тебе, і ти йдеш у підвал – це зміна, да. Ну, це якась невпевненість в кожному моменті, навіть, не дні. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Моя рідна сестричка живе в передмісті Києва, а вони недалеко від аеропорту, так що часто попадають під обстріли. Мої добрі знайомі, які навіть трошки як родичі, в Скадовську, куди ми часто їздили відпочивати, одна із цієї сім'ї жінка передпенсійного віку, вона так і в окупації, з того дня і по сьогодні. [Вона у безпосередній небезпеці?] Ну так, вона живе під окупацією... [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Фільтрую, телевизор не дивлюсь давно, що робиться в [теле]марафоні – я не знаю. [Телемарафону не довіряєте?] Не довіряю абсолютно. А дивлюсь тих журналістів, яким довіряю ще до повномасштабного вторгнення, яких дивилась і слухаю. [Які це журналісти?] Віталій Портніков, Олена Трибушна, Бутусов, Лапін (колишній військовий). [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] На робочому місці з дітьми йдемо в підвал. А коли вдома – якось в перші дні це викликало велику тривогу, в перші самі дні, да. Але знову ж таки, моя мама у віці, сказала, що в погріб не піде, ну, і її вибір став нашим вибором. Ми жодного разу в погріб не спускались, надіюсь, що нам це не прийдеться робити, якось так. [Правилом «двох стін» користуєтесь?] У нас таке планування [будинку], що такі стіни важко знайти, куди б не зайшли – буде стіна з вікном в кімнаті. Тому важко так навіть зорієнтуватися. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] В четвер почалась війна, в неділю по Липовцю стали будувати блокпости. І я поїхала, я була єдина жінка, яка будувала липовецькі блокпости. [Сміється.] Це була фізично важка робота, але так хотілось це робити. Ну, чоловіки, зрозуміло, що я їм тримала мішки, але я їх тримала, а вони насипали, тобто я робила те, що я могла. І від того якийсь спокій на душі – я роблю щось. [Тобто Ви вважаєте, що зробили все, що могли?] Ні, я буду робити це і надалі. І якщо буде можливість зробити щось більше, чим я зараз ро-

блю, я з радістю це зроблю. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Так, я не дивлюсь російськомовних фільмів, серіалів, навіть були такі, які мені дуже сильно подобались. Було багато російського року, який я любила слухати, і вже не чула давно. Тобто є якісь речі, які пов'язані з росією, які були мені приємними, тепер вони мені «не заходять». Хоча люди, які його виконували, цілком, напевне, порядні люди, але я не хочу їх бачити, в даний момент точно не хочу. [А повсякденні речі, наприклад, косметичні процедури, бажання сходити на каву?] Ну, сходити на каву – я не можу сказати, що я це роблю часто. Але якщо я це роблю, то роблю з тими людьми, які мені приємні. Час від часу потрібно це робити, тому що можна зійти з ума. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Робити щось корисне, і тоді ти не будеш мати часу на меланхолію. Займати себе повноцінно та й все. Навіть коли в'яжу шкарпетки з гарною думкою, розумію, що мені треба через пару днів відправляти посылку, треба хоча б п'ять пар, і я буду це робити, мені нема коли паритись. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Зараз на фронті мій племінник і похресник, кум. Якщо похресник ближче і в відносній безпеці, то наш кум фактично на «передку». Він водій, возить від однієї точки призначення запаси на «передок», а звідти забирає поранених і вбитих. То за останніх пів року два автомобіля вже мінялось... [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого 2022 року)?] Скадовськ – маленьке містечко Херсонської області, куди ми любили їздити на море, поки діти були малі, там дуже гарне море, дуже гарне місто з гарними людьми, і вони з 24 лютого під окупацією. [Ви підтримуєте з ними зв'язок?] Тільки через родичів, вони не є прямі наші родичі, а якби родичі наших родичів. То знаю, що хто був молодшого покоління, там діти, онуки цієї жінки – вони поетапно, але якимось чином виїхали звідти. А вона сама залишилась і не хоче покинути свій будинок, а зараз, напевне, це і неможливо зробити. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Так, впевнена. Хотілось би дочекатись того. Але слово «дочекались» – це якесь погане, бо це ти сидиш чекаєш і нічого не робиш... Не думаю, що це буде скоро, хочеться, щоб це було скоро, але ж маємо бути реалістами і розуміти, що те, що ти втрачав вісім-дев'ять років, чи це можна повернути за вісім-дев'ять днів чи місяців?! Але хочеться, щоб це було швидше, бо чимшвидше це буде зроблено, тим менше ми втратимо в першу чергу людей. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Більшість людей, з якими я згодна в багатьох питаннях, чи вони згодні зі мною, але всі ж ми різні. Я розумію, що ми маємо право на різні думки, поширювати ці думки тільки в тому випадку, якщо це не зашкоджує комусь іншому. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] В умовах війни єдиний, до кого в мене немає претензій, – це до ЗСУ. [Лише ЗСУ роблять дійсно достатньо?] Так.

А до української влади з початку незалежності – якби вона вела себе поіншому, то, може, війни не було б. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради, міської влади Липовця щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Мені здається, що чим влада нижче, тим менше вона має думок, вона транслює те, що їй кажуть зверху. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Хто зараз захищає мені життя – той мій кумир. [Тобто конкретної людини-героя у Вас немає?] Якщо конкретно, коли Миколаїв був під загрозою, його закрит [генерал-майор Дмитро] Марченко – людина, яка була під слідством, але повернулася в ЗСУ, і закрит [захистив] Миколаїв саме він, давайте це визнаємо. Коли «Жуляни» [аеропорт «Київ»] були під загрозою, туди кинувся генерал-розвідник, який вже організував захист «Жулян». Люди, які здатні до самопожертви, вони викликають самі кращі почуття. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Якщо для себе мати крайній строк, тоді він підходить, і ти починаєш розчаровуватись. Треба просто кожен день робити щось для того дня, і він буде ближче для нас, але це мають зробити всі. [Що значить для України Перемога?] Ну, поперше, ми маємо повернути всю територію в межах державного кордону. А потім маємо мати світову підтримку, кураторство. І ще ми маємо витратити настільки, щоб москалі більше собі в страшних снах не уявляли, що вони можуть піти сюди знову. Тобто ми маємо вистояти, забрати своє і встановити у нас таку державну владу, захист, підтримку, дипломатичні відносини, хай це буде не ЄС, але НАТО однозначно, і щоб це дало нам можливість далі жити, відновитися, розцвісти і стати одною з найкращих держав Європи і світу. Ми маємо для цього потенціал. Чого ми цього не можемо зробити – треба зробити. [Повернути кордони України 1991 року і не допустити повторного зазіхання на них – це для Вас Перемога?] Так! Але Перемога ще й внутрішня – ми маємо стати країною, яка буде взірцем.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Звичайно, долучаюсь. До якоїсь офіційної організації чи щось такого я не вхожу, але щомісячно суми, які я особисто віддаю, достатньо великі. І всю зиму я займалась тим, що в'язала теплі носки і передавала їх. І коли почалась війна, то в нашій школі два тижня приїжджали люди, яким немає куди дітися. Ми чергували в школі, годували цих людей, дали їм прихисток, можливість поспати, відпочити. І знайомі, яких я знаю особисто, якщо я знаю, що їм треба щось купити, – це без питань. А з відомих фондів – то час від часу Притула або «Повертайся живим». Спочатку була більше довіра до Притули, а зараз, напевне, більше до «Повертайся живим». Не знаю, чому така зміна відбулась. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] До 24 лютого [2022 року] це було менше, зрозуміло. Коли в 2014 році почалось – це був

такий сплеск, багато знайомих хлопців потрапило на війну, і хочеться їм допомогти. А потім ми якось звикли до того, що йде війна, і якщо ти допомагав, то тільки в тому випадку, коли є загроза твоїм знайомим. [Можливо, якісь ваші родичі тоді займались волонтерством?] В школі – це дуже масово, наприклад, у нас виробляються свічки. Ми збирали і бляшанки, і парафін, віск – все збирали, навіть кошти, щоб купляти віск. В школі ярмарки проводяться: дітки печуть, малюють, вишивають, все це продається. Вже таких два масштабних [ярмарки] ми проводили. І не менше п'ятдесяти тисяч [гривень] на ярмарку ми назбирали.

сmt Літин

*Записала О. Коваленко⁶ 13 червня 2022 р.
у сmt Літин Вінницького р-ну Вінницької обл.
від Черновського Василя Івановича [Ч. В.], 1937 р. н.,
та Черновської Галини Захарівни [Ч. Г.], 1938 р. н.,
вимушених переселенців у 2014 р. із зони АТО на Донбасі*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім себе вважаєте – мешканцем свого населеного пункту; громадянином України; представником певного етносу; європейцем; громадянином світу чи взагалі важко визначитися?] [Ч. Г.:] Українцем, навіня от кончиків волос. Українцями до мозга кісток. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] [Ч. В.:] Это очень трудный вопрос, потому что мы жили в советском союзе, мы воспитаны в советском союзе, и мы знаем много того, чего, наверное, нынешняя молодежь не знает. Мы были защищены как-то государством, имели какие-то права, выполняли честно свои обязанности. [Як поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Это решение было молодежью, справедливое решение. Они захотели, чтобы Украина вступила в Европейский Союз, и имели на это право. Нельзя отнимать у молодежь это право быть в составе Европейского Союза. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] [Ч. Г.:] Я с 2014 года назвала это безумием. [Як зараз називаєте війну в Україні?] Безумием, подлостью нашего «соседа», слов трудно подобрать.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] [Ч. В.:] Я не верил до конца, что будет такое масштабное нападение, но когда уже показали по телевизору, мне стало страшно – скопление со всех сторон, с Белоруссии и везде. Просто стало не по себе. [Ч. Г.:] Очень тревожно, очень волновались, учитывая то, что мы пережили на Донбасе в 2014 году, мы, конечно, были очень расстроены, очень. И ждаты чего-то хорошего от такого «соседа»

⁶ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фондї навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

нельзя было. [Як дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] [Ч. В.:] По телевизору, конечно. Здесь же не было нікаких взрывов, а просто сообщили уже по телевизору. [Якою була ваша перша реакція на звістку про початок війни?] [Ч. Г.:] Ну, какая у нас могла быть реакция – это очень тревожно, і очень больно было, і страшно. [Ч. В.:] Конечно, потому что внуки в Кіеве, сын в Кіеве, второй в Харькове с семьей. Конечно, сразу думаешь о близких і родных, как это будет, что это творится... Страх просто, действительно страх... [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для вас особисто найкритичнішою?] [Ч. Г.:] Это Гостомель, это Ірпень, это Буча, это Харьков, где наши діти, которые начали быстро-быстро собираться. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для вас особисто найбільш натхненною?] Ну, нет, нічого меня не радовало. [Ч. В.:] Дело в том, что мы познакомились здесь в библиотеке с коллективом, і нас пригласили на какое-то событие, і не только мы как пенсионеры, как беженцы, а было еще несколько семей из Літіна старожилов. Мы сидели і радовались, что мы попали в такой коллектив, нам было хорошо і приятно. І второй момент, который нас очень, вот натхнен-ня, наверное, так возродил, такое желание, может быть, даже к жизни, потому что мы приехали в таком возрасте, я нікогда не думал, что доживу до такого возраста, поэтому нас встретили соседи – чудесные люди, просто чудесные люди. Знаешь ведь, Людмила Віленовна, Зінаїда Єфімовна приняли нас от души, как своих. Ну, как-то так, это подразумевалось под словом «натхнення». [Чи змінилися умови праці після 24 лютого 2022 року?] [Ч. Г.:] Ну, я вот послушала Васілія Івановіча – он бил готов ідти в територіальную оборону как врач, что если будет необходимость, то он в свої 85 лет пойдют помогать молодым і все прочее. Я же нікому не отказываю, если ко мне обращаются, ну, там за какой-то неотложной помощью [як офтальмолога] – глаз есть глаз, но мы глубокие пенсионеры. [Ч. В.:] У нас, нейрохірургов, бил свой набор инструментов для оказания первой необходимой помощи, когда речь шла о жизни і смерти, это же такое дело. І когда я выехал сюда, я забрал этот инструмент с собой, ну, как, предчувственно, не знаю, забрал с собой. Поэтому я обратился в больницу, что если нужно будет, я готов помогать в чем-то. Может, я не сумею оперировать, но я смогу подсказать что-то там. І мне сказали: «Если такая необходимость будет, мы Вас позвьем». [Чи піддавалися ви або ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] [Ч. Г.:] Ну, к счастью, нет. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] [Ч. В.:] «Країна-інфо», дальше телевизор – хоть і редко включаю, но включаю іногда. «Свобода слова» тоже каждый день смотрю і «Донбас». [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] [Ч. Г.:] Тревожно на душе і очень неприятно. Но то, что касается Літіна, конечно, мы считаем, что в какой-то безопасности, потому что не думаем, что это является предметом разрушения, но все бывает, все бывает. [Ч. В.:] Принято решение: «Что будет, то будет, нам некуда деваться». [Чи пере-слідуює вас відчуття, що докладених вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Якби я був помоложе,

і в мене було б здоров'я, я б обязательно пошел би в госпіталь. [Чи почали ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] [Ч. Г.:] Что касается вот такого трепья – абсолютно мы не можем себе позволить подобного, чтобы что-то купать, потому что оно нам совершенно не нужно, мы все привезли с собой, а второе – у нас внуки, мы все время думаем о них, они все время студенты і все прочее. [Що допомагає вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Библиотека! Это рядом, во-первых, територіально; коллектив удивительный – тебя встречают издалі, готовят тебе літературу, то, что тебе нравится, если ты заказываешь, они тебе найдут изпод земли, і коллектив великолепный, кроме того – это очаг культуры, очень много мероприятий чудесных, разноплановых. [Ч. В.:] А меня лично еще, кроме всего, это когда ти займаєшся пчолками, ну, я любитель такой, просто для души. Когда імі займаєшся, както отвлекаешься от всего, от тех неприятностей, от тех невзгод. [Чи брали ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Зараз один на передовій внук... [Чи маєте ви рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого 2022 року)? Чи підтримуєте з ними зв'язок?] Я підтримую зв'язок з Донецьком, друзі в мене є. І син, який зараз в Криму, мы підтримуем з ним зв'язок по телефону, по вайберу, конечно. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Останній час я не впевнений, я думаю, що це може бути два, три года, настолько затянулось, что время гасит эту уверенность все больше і больше. А доживем ли мы до Победы? [Якщо ви є вимушеними переселенцями, то коли переїхали на Вінниччину внаслідок війни рф проти України?] [Ч. Г.:] Після 2014 року. І до сіх пор тут. Ну, судя по тому, что там творилось, я не верила в то, что мы веернемся назад. [Чи відчуваєте підтримку і згуртованість містян під час війни?] Ну, тут – да. [Ч. В.:] Безусловно. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] [Ч. Г.:] У нас есть полковник медіцинской службы, который закончил военно-медіцинскую академию в Ленинграде, он живёт временно в Криму, і он, конечно, боится поддерживать связь с нами, потому что... меченый [під наглядом російських спецслужб]. Родственники, которые в росії, – очень осторожны і очень опасаются. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я считаю это недостаточным, совершенно непродуманым, что касается Крима, что касается Донбаса. [Ч. В.:] А я би подружому ответил. Они работают на уровне, на котором они способны работать. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] [Ч. Г.:] Я не могу оценить это, насколько достаточно. [Ч. В.:] С основными задачами, по-моему, справляются. [Кого в часи повномасштабного російського вторгнення вважаєте своїм героєм серед захисників України?] Того оперного певца [Васілія Співака], который погиб в [Донецькому] аэропорту, он выходец из України, но бил оперным певцом,

по-моєму, в Парижі, а приїхав сюди для того, щоб піддержати Україну. Президент, между прочім, правильно говорить: «Все герої, потому что все рискуют своей жизнью». [Скільки, на вашу думку, ще триватиме війна?] Ох, я не знаю, я надеюсь, слабая надежда появилась, что к концу года она должна закончиться, но это, скорее всево, мойо желание. [Що значить для України Перемога?] Это жизнь людей в нормальных условиях. [Ч. Г.:] Это будет очень тяжелое восстановление послевоенное: что в моральном плане, что в экономическом, что в политическом.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєтесь ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує? Чи долучаються до волонтерства ваші рідні, друзі, знайомі?] [Ч. Г.:] І Кіріл волонтер, і Наташа – наша невестка. Она, несмотря на то, что разбомбили Харьков, она столько там уже устроила, переехала в Хмельницькую область к маме, і она устроила очень много приезжих из Харькова, она все время етим занимается, і, будучи в Києве, она помогала. Это какой-то удивительный человек, то, что касается, если нужна помощь, она вся, не проходит мимо, ведь она такая немножко религиозная і верит в закон бумеранга – если ты поможешь, то помогут і тебе. [Чи займалися ви, ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС у 2014–2022 роках?] [Ч. В.:] Внук Ілья – стоматолог, часть своей работы, бесплатно, я так понимаю, военных прінімає в Києве.

с. Оленівка

Записала К. Остапенко⁷ в червні 2022 р. у м. Вінниця від респондентки, 1959 р. н., родом із с. Оленівка Вінницького р-ну Вінницької обл.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; громадянкою України; представницею певного етносу; європейкою; громадянкою світу чи взагалі важко визначитися?] Не, ну, ким я себе вважаю? Ну, я вважаю себе громадянкою України, звичайно. Ну, як, людиною, я люблю свій край. Я вважаю, що щось колись я для нього зробила, для цього краю. Громадянином України вважаю себе перш за все. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Для України – це благо. Тому що якби ше радянський союз трошки залишався, то ми вже би забули, що ми українці. [Забули б, ідентифікацію свою б утратили...] Да. Дада. Так ми б забули мову, забули б історію. Історію б переписали уже, як було вигідно радянському союзу. Мова б залишалася так, як вони і хотіли, – селянською, «телячою» мовою. Ну, отак якось. Я думаю, що ми б поступово-поступово асимілювалися і стали би росіянами... [Як Ви для себе осо-

бисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України до 24 лютого 2022 року?] Ну, як я могу класифікувати ці події. Ну, як завойовницькі якісь події з боку Росії. [Ваше ставлення не змінилося після 24 лютого?] Ну, навпаки – воно посилюється. Я вважаю, що якщо росія могла чимось оправдати, якимось чином оправдатися про якісь «референдуми» у Криму, нібито люди цього захотіли, піти під Росію, зараз у мене така тверда впевненість, що це просто загарбники, які не брезгують ніякими методами, і все. [Як зараз називаєте війну в Україні?] Я думаю, що це Вітчизняна війна українського народу. Тому що ми багато століть намагалися вирватися із рук російської імперії. Нам не вдавалося цього, навіть у [19]91 році, коли там проголошено було незалежність України, навіть тоді було якесь відчуття, що ми не зовсім відійшли від росії. Все-таки вона тримає, контролює і так далі. І зараз, коли відбулося це повномасштабне вторгнення, я так вважаю, що це повномасштабне вторгнення, а ніяка там «спецоперація», чи як там вони це розказують. Я вважаю, що це Вітчизняна війна. Ми нарешті повинні уже раз і назавжди, якщо-якщо уже ця боротьба полита кров'ю, і ми понесли такі жертви, то це уже нарешті нас ділить повністю, і ми вже ніколи, як писала ота дівчинка Анастасія (Боже, я забула фамілію): «Нікогда ми не будем братьями не по родіне, не по матері». [Як Ви поставилися до подій Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися?] Підтримувала-підтримувала. Позитивно ставилася, підтримувала. І дуже жалкую, що у той момент не могла поїхати. Просто хоча б поїхати, хоч на один день. Тому що працювала і як би не могла собі дозволити покинути роботу і поїхати. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Ну, з сусідами немає ніяких змін. У мене тільки сталася одна зміна із моїми родичами із Дніпра. Там двоюрідного брата дружина, двоюрідного брата, вона сама з Білорусі, і напередодні, буквально напередодні війни вона мені написала. Ми там з нею переписувалися, і вона написала: «Я за росію, я за путіна, Дніпр – это русская река». І що вона ненавидить «бандерівців». Ну, я їй сказала так: «Як я “бандерівка”, то якось мені більше спілкуватися з тобою не хочеться». І я її там заблокувала. Короче, більше я з ними не спілкуюся.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважає Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ну, спочатку не вважала за можливе повномасштабне вторгнення, потім, чим більше наближались до цього часу, оцих подій та інформації, яку отримувала із різних джерел, то стало зрозуміло, що це можливо. [З яких джерел зрозуміли, що це можливо?] Нууу, з інтернету, телебачення, радіо. З різних джерел, а також спілкування з людьми. Сформувалися такі стійкі відчуття, що можливо і повномасштабне вторгнення. [Як готувалися до цього чи взагалі не готувалися?] Взагалі-то не готувалась ніяк. Хіба що морально. Нуу, тому що у мене сини, і мені було страшно, що вони підуть воювати... Але розуміла, що від цього нікуди не дінешся, що треба це сприйняти як належне. Ну, от так. Запасів точно не робила ніяких. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Рано-вранці, в п'ять годин 24 лютого мені позвонила моя ще студентська подруга, яка живе

⁷ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

у місті Суми, і вона мені сказала про те, що почалась війна, і що вона евакуюється до мене, тоїсть тікає від цих військових подій. От, їде до мене. Це було п'ята година ранку. Ну, я потім включила телевизор, подивилася в інтернет і зрозуміла, що це дійсно так. Почалося. [Що це, на жаль, правда.] Да, що це, на жаль, правда, і що це вже відбувається в реальності. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Ну, коли тебе зпросоння будять, то о п'ятій годині ранку, і таке повідомляють, то спочатку, я навіть не знаю, якийсь ступор, потім, не знаю, жаж, мабуть. Ну у мене є таке в характері, коли я можу себе [опанувати], мобілізуватися якось... От, то я сказала, що зупинися, заспокойся, все, ти знала, що це має бути, так що сприймай це як реальність, як те, що мало бути. Ну, от так. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Іменно, в подіях воєнних? [Так. Можете взагалі будь-яку подію (військову або просту) назвати.] Ну, от подія про «Азов-сталь», про «Азов», да, цей полк. Мене це весь час турбувало. Я весь час моніторила це питання. Саме страшно для мене особисто, це коли син мій старший сказав: «Мам, я в воєнкоматі». Ну, а потім, весь час тривога за нього... Тому що не було можливості... [Тримати зв'язок увесь час?] Да, повноцінно спілкуватися. Не знала, де він. Він не казав, там їм заборонялося чи як, я не знаю. Він не казав, ну, в обшмі, часом така тривога, яка, до речі, закінчилася, мало інсульту не закінчилася... [Ой, Боже, бережіть себе.] Ну, так що ж зробиш... [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Натхненною? Ну, ото про «Привида Києва» дуже надихало повідомлення. Це тепер ми знаємо, що це такий збірний образ. Шо там скільки літаків він завалив, що це просто, ціла ескадрилья київська там. Вони працювали так вміло. А тоді всі розуміли, що один якийсь льотчик і такий вправний ас. Ну, це надихало. Потім оці [новини], коли там від Києва почали відганяти орків – теж надихало, здавалося, що ось, зараз все, війна закінчиться скоро. Ну, а потім, виявилось, що це трошки не так... Ну, що ж. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого?] Ні. Я так, у зв'язку з тим, на пенсії, то нічого не змінилося. Не працюю. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Ні, безпосередньо ні. Ну, хіба що, син на фронті, то да. Ну, як на війні. А так, ну, слава Богу, безпосередньо не траплялося такого. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся?] Звичайно, цікавлюся. Це постійно. Постійно. Коли син був на фронті, то це просто день і ніч я моніторила там інтернет, оцю програму, як вона називається, «Молния» – «Блискавка», що ще там у фейсбуці. Ну, в обшмі, телевизор, ну, всі можливі, які тільки є [інфоресурси], де тільки можна щось почерпнути – все використовую до сьогоднішнього дня. Ну, телевизору не дуже довіряю. Більше, більше довіряю інтернету. Я слухаю там, наприклад, блогерів: там Юрія Швеця, Олега Жданова, ну, і інших. Там їх багато є, ну, я слухаю, як вони говорять там і так далі. Інтерв'ю слухаю політиків. Ну, отаке. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Коли в селі – я його не чую, ніяк не реагую. А коли, буває, у Вінниці, то прямо-таки реагую. Мені тривожно. Коля я дивлюся, що вінничани вже звикли,

вони там зовсім не реагують, а я реагую. Мені страшно. Ну, може, їм теж страшно, але по них не видно, а по мені, може, теж не видно. Да, але все одно, трошки жутко. Так, знаєш. [Моторошно стає.] Моторошно-моторошно, да. Вот іменно. Моторошно. [Чи маєте якимсь обладнане сховище у разі повітряних тривог?] А, ну, у мене немає так як такого сховища. Є погріб, яким я ще не користувалась як сховищем. Ну, не було просто реальної загрози такої, да, шо, щоб ховатися. От, так, шо, ну, звичайний погріб. Сільський, звичайний погріб. Не-не, нічого особливого немає. Такий погріб, шо якщо туди прямо попаде, то там ніхто не спасеться. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Ну, да. Ну, обмеження яке? Звичайно, зараз музика тільки патріотична, а так, щоб слухати якісь веселенькі музики, – то цього немає. Вже бажання такого немає. От, ну, ще доводиться фільтрувати там, які хоч, хочеш, я ж хочу подивитися щось в інтернеті, якісь фільми. То мені неприємно дивитися фільми з тими артистами, наприклад, російськими, які погано відзиваються про Україну, які вітають цю війну і так далі. Значить, я відфільтрую такі кінофільми і так далі. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дає відчуття спокою або задоволення?] Ну, у мене є моє улюблене хобі – це вишивка. То я сідаю до вишивки і тоді включаю яку-небудь аудіокнигу, слухаю і про все забуваю. Ну, як, наскільки можливо. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Так, брали. Старший син. Ну, старший син мій брав участь у АТО з перших днів у 2014 році. Вот, потім, ну, і тепер бере участь теж, донині. [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях?] Ні, ні, слава Богу, немає там ні рідних, ні знайомих, нікого. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Так. У мене є така тверда впевненість у тому, що, ну, може, не швидко, але все-таки повернеться назад вся територія України. Тому що так має бути. І я думаю, що українці вже не схилять у цьому плані і не відмовляться від своїх земель. Я так думаю. [Чи вважаєте достатніми дії української влади щодо протидії російському вторгненню?] Ні, я не вважаю достатньо ці дії. Тому що є багато запитань. [Запитання, які не є вирішеними?] Да, які поки шо, не те, шо не вирішені, ну, якось утаємничені, скажем так. Можливо, ми колись і дізнаємося правду. [Як оцінюєте роль Збройних сил України?] О, ну, я їх підтримую, люблю, обожнюю. Я вважаю, що іменно Збройні сили України нас і врятували. Їхні героїські вчинки, подвиги, настрії. Такі героїчні, патріотичні, вот. На них і тримається зараз вся наша надія. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Ну, я цього не знаю точно. Тому що я живу в селі. І я думаю, шо, мабуть, там щось таке і робиться, шо в кожному селі виставлені блокпости, якісь захист. Все, шо можна було зробити там, було зроблено. І кожна громада робила якісь внески в оборону чи підготовку до оборони краю. Ну, я думаю, шо, мабуть, все зроблено. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Ну, для мене – це мій син. [Скільки, на Вашу думку, ще

триватиме війна?] Ну, наскільки я знаю із різних джерел, що це триватиме десь до Нового року, гаряча фаза війни. Але, взагаліто, протистояння із росією буде завжди. Якщо росія не розвалиться на шматки, то це буде, да, пророкують нам, то це буде, ми будемо у такому стані, як Ізраїль. Нам завжди потрібно буде готовими, напготові, весь час бути дуже готовими до протидії цим таким нашим лихим сусідам. [Що значить для України Перемога?] Ну, Перемога для України – це як кисень для людини, необхідна просто. Якщо не буде Перемоги, то тоді не буде України. І це дуже важливо нам отримати Перемогу, все робити для того. І весь світ піднімався так, як зараз, всі країни мають щось робити. Тому що росія – це таке вселенське зло. Це вже, мені здається, зрозуміли всі. Україні випала така місія побороти це зло, але маленька Україна проти великого монстра, вона може не встояти. То нам повинні допомагати всі країни світу. І якщо це зло буде поборене, тоді, мабуть, настане, настануть кращі часи і для України, і для світу. Я так думаю.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Да. Трошки долучалася із самого початку. Там плели сітки, різали, різали оці полоски, шукала всякі старі ганчірки, якісь речі, які можна було порізати, аж шкіра на пальцях облазила. Потім плели сітки. Ну, особисто я як пенсіонерка, що я там, гроші давала, потім всякі закрутки з погріба, варення. Всього-всього, що можна тільки з дому дати. Картоплю і так далі – це давала. Ну, от так. А зараз, вроді – ні, не знаю. [Де Ви саме плели сітки, коли займалися, можна сказати, волонтерською діяльністю?] Ну, цей, ти ж знаєш, що я зараз живу у Оленівці під Вінницею? [Так, знаю. Ви розповідали.] А це сітки плели в сусідньому селі Михайлівці у школі. Туди їздили, нас возили машиною. Ну, там, була налагоджена ця робота. У спортзалі багато людей. Хто міг, сходилися там і працювали. Таким чином. [Чи долучаються до волонтерства Ваші рідні, друзі, знайомі?] Так, да, долучаються. У мене молодший син – у нього своя фірма. Він виділяє там двадцять доходів на всякі закупки волонтерські. Ні, я точно не знаю, що там купляють, но вони купують постійно. Відчислюють гроші. [Які волонтерські ініціативи Вам відомі?] У наших краях? [Так.] Ну, наприклад, я знаю, що з цього сусіднього села Михайлівка, там священник, він волонтер. І він збирає гроші, він збирає якісь продукти, він збирає, купує машини, такі вже подержані, там якісь ремонти роблять. Ну, оце таке. Те, що відбувається тут, у наших краях. Люди постійно, ну, зараз щось не дуже, а раніше, у перші дні, то перші тижні навіть, то тоді систематично відправляли якісь продукти з села. Машина їздила по селі, і люди виносили все, що могли, у кого що було таке, що могли поділитися, то віддавали. Ну, так, це оце, що знаю. [Чи маєте відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Так, це є у мене таке відчуття. Я навіть казала своїм подругам, що якби я була трошки молодша і не було у мене гіпертонії, то я б, мабуть, активніше брала участь, можливо, сама б в якійсь волонтерській організації, я не знаю. Мені хочеться чимось допомагати активніше, але здоров'я трошки підводить і вік,

що навряд чи мене візьмуть у волонтери. Доводиться вже миритися з цим. З таким станом. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Ну, родичі мої особисто у [20]14 році, мабуть, що ні. А зараз ось, я казала про молодшого сина, який якусь лепту вносить у цю справу. [Ви згадували про те, що були у місті і в селі волонтером. Чи відчуваєте підтримку і згуртованість людей під час війни?] Да, я відчувала. В селі це дуже відчутно було. Я чую по настроях людей, як-от плели сітки. Ми ж розмовляли з людьми там, і як вони до цього відносяться, що всі ненавидять ворогів, що всі готові воювати. Чую, як чоловіки говорять між собою про те, що не ховаються від призиву і так далі. Я відчуваю. Це відчувається, що люди стурбовані і що вони не ховають голову у пісок, а вони готові (хто чим може) допомагати, і реально допомагають. Я знаю багатьох, хто пішов вже і зараз знаходиться на передовій, багатьох моїх знайомих я знаю.

сmt Оратів

*Записала М. Осінчук 8 13 червня 2023 р.
у сmt Оратів Вінницького р-ну Вінницької обл.
від Богачук Любові Іванівни, 1963 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – наприклад, мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою?] Я вважаю себе жителем нашої громади і громадянином України. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] При радянському союзі була хоча б робота для всіх, зараз роботи такої немає. Багато молоді виїжає, десь шукає заробітку – це мінус, великий мінус. Тому що якщо зробилася держава, я рахую так, є держава – має бути своя економіка, яку потрібно розвивати, а не їхати десь розвивати інші держави, повинна в нас в Україні економіка розвиватися, оце мінус. А то, що стала окрема держава, – це плюс. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Як сказати, що підтримувала – по телевізорі дивилися, що там відбувається, як переживали, емоційно переживали за молодь, яка вийшла відстоювати своє майбутнє, я так вважаю. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Крим забрали в нас без бою. А вже після 24 лютого [2022 року] – це вже було повномасштабне вторгнення [військ рф] на всі території нашої держави. У 2014 році вони захопили Крим і Схід, а вже після 24 лютого вони вторглись на всі території нашої держави. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Я геть не знаю, як її, цю війну назвати – загарбницька війна. Загарбницька – через те, що хочуть нашої території, хочуть не тільки території, а гребуть все, що бачать,

⁸ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – доктор історичних наук, професор Т. Р. Кароєва. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

гребуть. Це – загарбницька війна росії проти України, я так вважаю.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, не вважала і ніколи не надіялася, що росія на нас нападе. [Як готувалися до цього?] Не готувалася, тому що я не надіялася, що росія на нас нападе. Ми думали так: «Ну, там поговорять-поговорять та й перестануть». [Як дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Дізналася із телевізора і ще не могла повірити в те, що дійсно почалася війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Плакала, дуже сильно плакала, тому що про війну ми чули тільки зі слів наших батьків, наших бабів, дідів, і вони казали колись: «Не дай Бог, діти, щоб ви дожили до війни, щоб ви побачили, що таке війна». Дуже важко було це осознати, дуже важко було. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Як ракети летіли, то бачили, і дуже страшно, дуже сильний гул був. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Ну, це коли чуєш, що там десь якийсь населений пункт уже визволили наші бійці – оце найбільше натхнення на те, що буде швидка Перемога. І ми надіємося, що Перемога буде за нами, за Україною, за нашими дітьми. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Я вже пенсіонерка, так що мої умови праці які були, такі і осталися. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Ну, в нас немає тут, на нашій території ще таких бойових дій, і сюди, хвалити Бога, ще не зайшли росіяни, так що ми не відчули на собі цієї загрози такої. Оце, що бачимо по телевізорі, чуємо по телефоні, по інтернеті оте бачимо – дуже людям співчуваємо. Но ми ще на собі цього не відчули. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся і кому довіряєте?] Так, дуже цікавлюся цим і по інтернету, і всі новини передивляюся. Ну, які ще в нас джерела можуть бути – оце телевізор. [Як реагуєте на сигнал повітряної тривоги?] Спочатку ходили, в підвал ходили, а зараз – то «дві стіни», оце така реакція. Ще так, хвалити Бога, в нас, ще не було таких загроз, щоб це ховатися й тікати десь, не дай Бог, щоб в нас було таке. [Яка у Вас реакція, психічний стан, коли чуєте сигнал повітряної тривоги?] Нервовість, збудженість, дуже важка атмосфера. І чути той звук, і не знати, чим воно має закінчитися. Оце така реакція. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Хочеться зробити дуже багато, щоб ця Перемога стала швидкою, щоб швидше настав мир, щоб ми мирно жили, щоб росли в мирі наші діти, онуки і щоб ніхто більше ніколи не відчув, що таке війна. [Плаче.] [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Ну, звичайно, обмеження є. Вже дивився, зважуєш: чи його потрібно, чи не потрібно воно, чи можна без нього обійтися. Обмеження є. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Спокою немає і задоволення немає. Коли думаєш, що помирають діти такі молоді, яким ще жити, дітей ро-

дити, то який спокій може бути і яке може бути задоволення. Немає ніякого ні задоволення, ні спокою. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Родичі – ні, а знайомі – так, є, які приймали участь. [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях? Чи підтримуєте з ними зв'язок?] В Криму є рідні. Переписувалися по вайберу, а зараз вже й зв'язок прекратився – і вони не пишуть, і я не пишу їм туди. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Відчуваю і дуже хочу, щоб всі наші території були звільнені, і якнайшвидше були звільнені від цієї російської орди, щоб наш народ жив вільно, щоб він відчував себе вільно, міг розвиватися вільно, ніхто йому нічого не нав'язував. І надіюся, що так і буде. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Люди трошки зробилися замкнутішими, мені кається, в кожного своя біда, своє горе, і людина замикається в собі. [Чи вважаєте Ви достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Ну, що можна сказати, чи достатньо, чи недостатньо... Так, як вони зараз борються, то я думаю, що достатньо. Але сили в нас, людські сили – нерівні. В них більше народу, якого можна кидати як гарматне м'ясо, в нас людей менше, і наші цінують, [дорожать] нашими людьми, нашими воїнами. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради щодо захисту регіону, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Ну, я знаю, яке тут інформування... Отам в інтернеті це бачимо, а так – ну, в газетах ще пишуть. Не можу цього сказати, чи достатньо, чи недостатньо вони роблять. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой серед захисників України?] Ну, в нас загинув Кравцов Микола Анатолійович – я дійсно вважаю, що він герой. Він був учасником бойових дій АТО, він пройшов повністю, він визволяв Донецьке летовище, «кіборгом» був, нагороджений орденом. Це дійсно достойний син своїх батьків, і коли прийшло оце повномасштабне вторгнення, після 24 лютого [2022 року] він з перших рядів пішов воювати за нашу державу і загинув. Я вважаю, що він герой. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Не знаю, скільки буде тривати, но дуже хочеться, щоб найшвидше закінчилася. А скільки вона буде тривати – це не від нас залежить. [Що значить для України Перемога?] Це – все! Це – світле майбутнє, це – майбутнє наших дітей, це – розвиток нашої держави. За що гинуть наші воїни – вони гинуть за свободу. Оце я вважаю так.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи відчуваєте підтримку і згуртованість людей під час війни?] Так. Мені кається, що люди стали згуртованіші і організованіші до людського горя, до людської втрати. На рахунок допомоги – якщо потрібна комусь допомога, збіглися, дали, що треба, все. [Чи долучаєтесь до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Так, долучаюся до волонтерства. І ходила вареники ліпила, і піріжки пекла, і картоплю здавала, і консервацію, і гроші перераховувала. Чим могла, тим і допомагала. І на дальше теж думаю, що буду це саме робити. [Чи долучають-

ся до волонтерства Ваші рідні, друзі та знайомі? Які волонтери, волонтерські ініціативи Вам відомі? Так, ми, в нас тут на вулиці всі допомагають, чим можуть. В нашій Оратівській громаді є створений волонтерський рух, який займається постачанням і харчування, і всяких необхідних речей, які потрібні на фронті, і машини постачають, ремонтують машини. Це – Яшук Олександр, створений цей волонтерський рух, там і Возна Яся є, і Ліванська Тетяна є, які в цьому русі, і вони дуже займаються цим, дуже допомагають фронтові. І я туди возила і консервацію, і гроші перераховувала, і рулети пекла, возила, також приймаю участь. І створена група «Волонтерський рух» у нас. Я також є учасником цієї групи, так що чим можемо, тим допомагаємо.

сmt Сутиски

*Записала А. Полякова⁹ в червні 2022 р.
у сmt Сутиски Вінницького р-ну Вінницької обл.
від Ставничого Руслана Сергійовича, 1998 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканцем свого населеного пункту; мешканцем регіону; громадянином України; представником певного етносу (конфесії); європейцем; громадянином світу? Чи важко визначитись?] Громадянином України, так, як і до цього. Відчуття не змінилось. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Як і для більшості країн, які були в складі радянського союзу, це – тільки плюс. Тому що нічого хорошого там не було. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Суть цих дій, на жаль, я зрозумів пізніше, в силу свого віку. Тому що на той час я ще не був навіть повнолітній. Але згодом я зрозумів, що це рух, який розпочала сама сміливіша частинка нашого населення. Зокрема, і цей рух був направлений на початок євроінтеграції України. Якби не цей рух, ми б давно пішли б до росії, і як ми зараз бачимо, до країни, з низьким моральним порогом, з низькими цінностями. І те, що відбулося під час Євромайдану, безпосередньо змінило вектор руху нашої країни в кращу сторону. Шкода, що такою ціною... [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України у 2014–2022 роках?] Події 2014 року на Сході, в Криму – це і є початок війни. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Війною це назвати мало, тому що це – геноцид українського народу. Тому що війна спрямована на якісь військові дії військових проти військових, а ми бачимо зараз картину, здебільшого коли військові в росії безпосередньо воюють проти звичайного мирного населення, знищують його, депортують. Тому це сміливо можна назвати геноцидом. Дуже жаль, що потерпають мільйони безневинних людей.

⁹ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, взагалі не вважав. Так, як і, в принципі, більшість населення нашої країни. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Мені рано подзвонили батьки, повідомили, розбудили. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Неоднозначною. В голові була маса думок, і якось згадати, що було в той момент конкретно, не можу, тому що така подія, що не можна одразу описати. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Події відбуваються кожен день найкритичніші. Особливо коли дізнаєшся, що на тій чи на іншій місцевості гинуть наші люди, безневинні люди. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Будь-яка подія, яка спрямована на те, що Україна іде вперед, і ми хоч і маленькими кроками, але ідемо на шляху до визволення нашої країни. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого?] Умови праці особливо не змінилися, просто останні події внесли корективи стосовно роботи, тому що планувалась одна робота, а згодом вийшло зовсім інше. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Ну, в своїй місцевості я вступив до спільноти охорони громадської діяльності, руху. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Дякувати Богу, поки що ні. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтесь, кому довіряєте?] Так, щодня. Здебільшого радіо. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] В перший час, звичайно, активніше реагували. Майже на кожен сигнал ховалися в укриття. Потім час змусив вдатися до інших заходів, зокрема, обладнати містечко собі, де в більшу частину часу взагалі безпечно. І виходить так, що, можна сказати, пристосовуємося до навколишніх подій і стараємося жити далі. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладе-них Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Чесно кажучи, так. Інколи буває таке відчуття. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Цілеспрямовано почав відмовляти в речах. Просто немає натхнення зараз до радощів чи до якихось інших речей і веселощів. Не через те, що я зараз вирішив собі в цьому відмовити, а просто не на часі такі події. Тому по ходу справи, звичайно, в деяких речах доводиться відмовитись, просто тому, що не хочеться. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Робота, фізичні навантаження, спортивні ігри. [Чи відчуваєте підтримку і згуртованість людей під час війни?] Так, як і більшість людей. Мені здається, що за останні десятиліття, можна сказати, згуртованість нашого народу, як ніколи, зараз сильна, і в основному на цьому і тримаємось. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Хіба що той факт, що більше уваги приділяється саме військовим діям на території України. А так, то особистих якихось, в особистому спілкуванні – ні, не змінилось. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я не фахівець в цих пи-

таннях і критикувати чи вважати так, як я не знаю усіх аспектів того, що відбувається, детально, суто усі події, які ми дізнаємося з засобів масової інформації, але, напевно, так, я гадаю. Кожен громадянин зі своєї сторони зараз докладає максимум зусиль, щоб ми виграли, і маємо надію, що це робить і влада. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Якщо врахувати, що ми можемо зараз з вами спокійно спілкуватись, не під кулями, а в нормальній життєвій обстановці, то значить, все ж таки свої функції органи місцевої влади виконують добре. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Так, герой є, але він не один. Будь-який чоловік, який стоїть зі зброєю в руках, будь-який волонтер, будь-хто, хто долучився до перемоги України, це – герой. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Мені здається, цього не знає ніхто. Не буду давати відповіді на це питання, бо я просто не знаю відповіді на це питання. [Що значить для України Перемога?] Перемога України – це повернення кордонів до 2014 року, повернення своїх територій, збереження життів (чим по максимуму) наших громадян і мир, просто мир, і зупинення цих дій, що відбуваються зараз.

сmt Тиврів

Олена Гончарук, автоетнографічна розповідь.

Записано 6 жовтня 2023 р.

у сmt Тиврів Вінницького р-ну Вінницької обл.

Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я працюю вчителькою в школі. Коли я йшла після робочого дня додому, з учительської виходила, глянула на дошку оголошень, там, як правило, в кінці робочого дня завуч вішала список замінь, тобто хто на наступний день мав за кого виходити. І коли я прийшла через декілька днів у школу, той графік так і залишився висіти: час ніби як зупинився. І ось тоді я подумала: ти ніби плануєш життя на завтра, ніби в тебе є якісь плани на майбутнє, а тут раз – і війна. Про війну мені стало відомо десь о п'ятій п'ятдесят ранку. Мене розбудив дзвінок моєї подруги із Вінниці. Чесно кажучи, дуже стривожилась цьому дзвінку, тому що, взагалі, коли дзвінки лунають телефонні вночі, це вже наводить на якийсь страх. Подзвонила подруга; я, чесно кажучи, не могла розібрати, що вона кричала, тільки кричала: «Леночка, війна!». Вона плакала, вона ридала: «Леночка, війна!». Я кажу: «Оксана, яка війна, тобі щось приснилося?!» – «Лена, я тобі кажу, війна! Подивися, оглянься, вийди на вулицю», – і вона поклатла трубку. В той момент, чесно кажучи, через свідомість, мозок мій пройшло мільйон думок. Я не знала, за що мені хвататися. В першу чергу я підбігла до шухлядки, де знаходяться ліки, потім побігла до тієї, де знаходяться документи, потім побігла у спальню, де спав мій менший син, відкрила двері, подивилась на нього, закрила, – це була така суєта. Чоловік прокинувся, питається, що сталося, я кажу, що Оксана дзвонить, повідомляє про якусь війну. А він мені каже: «Я так і знав». Це були його перші слова. Про війну, про повномасштабний на-

ступ говорили вже давно. Але коли слухала наше телебачення, програми і запевняння, що війни не буде, я вірила нашій владі, вірила і думала: «Ну, вони ж-то знають, вони ж на верхах розуміють всю складність ситуації». І думала, якщо війна й буде, це ж двадцять перше століття, то не буде ж такою кривавою – якось люди домовлятися вміють. Але тут же ж я згадала, що я історик, я знаю, що з росіянами домовлятися практично немає як. Тут раптом я почула гул. Ми з чоловіком вибігли на вулицю і побачили таку картину: над хатою дуже низько пролітали чотири ракети. Вони гуділи і одночасно свистіли, такий незвичний звук, я його раніше за все життя ніколи не чула. Це було страшно, просто страшно. Аж хотілося присісти, бо враження було, що зараз вона ось-ось зачепить будинок. Це вже потім нам сказали, що ці перші ракети були запущені з Чорного моря, а оскільки ми живемо над річкою Південний Буг, вони десь звідти летіли, з півдня, по Бугу. І от саме вони в той день пролітали над нашою хатою. Від нас недалеко є місцевість, де є військові об'єкти, і через деякий час ми дізнались, що ці об'єкти були вражені, можливо, саме і цими ракетами, які пролітали в ту секунду над нами. Я почала обдзвонювати всіх своїх найближчих родичів, найближчих сусідів, кумів. Хтось вже знав про війну, хтось – ще ні. Про свій стан... Я розуміла, не дай Боже прийдуть орки, я в кращому випадку як вчитель історії, людина, яка все своє свідоме життя за двадцять шість років педагогічного стажу навчала любити дітей своєю Україну, патріотизму, навчала аналізувати все те, що було в минулому, я розуміла, що в кращому випадку буду десь там у Сибіру. Одразу почала переживати і за свою сестру, вона в мене вчителька української мови. Як потім я вже з нею зідзвонилася, в неї такі точно самі були відчуття. Ми не знали, що робити, була така тривога. Просто тривога. І я що спромоглася зробити, це зібрати медикаменти, документи, і далі ми зібралися сім'єю і вирішували, що робити. **Внутрішня міграція.** Тут же ж я подзвонила своїй племінниці, вона щойно народила малесеньку дівчинку, їй тоді навіть не було й двох місяців, я її питаюся: «Де ви є?». Вона мені каже, що «ми вибираємося з Києва». Вона мені розповідала, як вони тільки почули про війну, вона взяла ту маленьку дівчинку, скинула у простинь все, що можна було взяти з собою, що було потрібне дитині, їй, завантажили в машину і поїхали. І вже було запізно, бо вже були такі пробки. Всі люди тікали від війни, намагалися виїхати з Києва. Вона до дому [батьківського в сmt Тиврів] добиралася з малесенькою дитиною дев'ять годин. Ну, слава Богу, її рідний брат з дівчиною біля неї проживає, то ця дівчина сіла з нею у машину, і вони їхали разом, а брат їхав машиною слідом. І потім ще по дорозі підібрав декількох людей, які теж рухалися на виїзд із Києва. Племінниця розповідала, як дитину кормити потрібно було, і вона стояла у пробці, і тут малу Мирославу потрібно було годувати, і вона груддю за кермом її годувала. Стояли-стояли, і тут машини почали рухатися, і вона віддає дитину дівчині, що з нею їхала, та починає плакати, вона каже: «Я сама сиджу плачу, мені треба годувати дитину, а я не можу, мені треба їхати одночасно». Я просто можу уявити її стан. В перший день ми не думали нікуди їхати, але розуміли, що навіть якби ми хотіли їхати, ми би нікуди й не вибрали-

ся. Тому що повідомлення лунали по телевізору, по радіо, що тридцяти, сорока, п'ятидесятикілометрові затори в бік Хмельницького, в бік Житомира, на всі ті шляхи, які хоч якимось боком вели на Західну Україну. Я подзвонила ще своєму старшому сину, який з 2019 року перебуває в Польщі, він там навчався, там і працює. Я йому кажу: «Сина, у нас війна». Він мені: «Мама, то я тоді збираюся і їду додому». Я тоді так сильно заплакала. Я йому кажу: «Сину, давай почекаєм ще трошки, бо може таке бути, що ми ще до тебе приїдемо і будемо на твоїй шії сидіти». Я одразу звернулася до чоловіка: «Що нам робити?». А він, не задумуючись: «Забирай малого, меншого, Артема, – а Артемові п'ятнадцять років, – і їдьте до Андрія». Ми стали думати, як це реально зробити. Я кажу: «Ну, добре, але почекаю трошки, бо затори дуже сильні, може, розійдуться ті затори, тоді й поїдемо». Я захожу в кімнату до меншого, Артема, кажу: «Сина, збирайся, ми, мабуть, поїдемо до Андрія». А він мені сказав: «Ні, мамо, я не поїду, я нікуди не поїду». [Плаче.] Я кажу: «Сина, нам потрібно рятуватися», – хоча, чесно кажучи, в той момент я не стільки думала за себе, як просто думала хоча би до кордону довести Артема, а там би Андрій його якось забрав. Сказати, що не було такої думки – тікати, – то неправда. Думали. Думали, збиралися.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Форми самоорганізації*

Але ще більше ми чекали якихось вказівок від нашої місцевої влади. Їх не було. Вказівки перші поступили аж двадцять шостого лютого, тобто через два дні. Місцеві депутати чекали вказівок від мера, але, можливо, йому не було якихось вказівок зверху, і вони самі організувалися. Тут підтягнулися люди. Дуже пам'ятаю сильно, як біля военкомату, центр комплектування військових, як зараз називають його, було дуже багато людей. Дуже багато! Я ще такої кількості людей біля военкомату ще не бачила. Може, їх було дві тисячі, може, три тисячі, я не знала, де в нас в Тиврові стільки людей взялося, стільки чоловіків. Вони стояли в черзі і сварилися за те, хто йде в военкомат перший. Це було видовишно і страшно. Хто чоловіки постарше, такі як мій чоловік, їм уже за п'ятдесят [років] добрих, вони почали самоорганізовуватися, вирішували, вони не чекали вказівок влади, вони почали вирішувати, що вони можуть зробити самотужки в цих умовах. Мій чоловік будівельник, він запропонував: «Давайте будемо будувати укріплення, блокпости». Хтось сказав, що не можна ставити блокпости без вказівки зверху, але вони нікого не слухали, ці люди. Разом, дець чоловік сімдесят, організовано так записалися в списки, розбилися на групи. Одні пішли будувати блокпости, визначили якнайкраще місце, прикинули, з якого боку можуть наступати орки, і на два виїзди в Тиврові були поставлені дуже гарно укріплені два блокпости. Хлопці молодці! Вони так організовано: той кран підганяє, той блок везе; треба було побачити цю роботу, як мурахи, просто як мурахи вони трудилися. Ці сімдесят чоловік, не чекаючи ніяких вказівок, по Тиврові влаштували патрулювання. Тоді була така тенденція, що малювали дуже багато хрестиків, позначок; і от вони самостійно ходили вночі патрулювали, щоб Боже борони хтось щось не

малював взагалі. Ну, люди практично не ходили вночі, але якщо когось зустрічали, то вони самі в нього перевіряли документи і так далі. Потім сказали, що це все самовільно, що все неправильно, і хлопці припинили патрулювання. Не знаю, можливо, і неправильно, але люди організувалися. Біля школи люди почали зносити: хто – пляшки, хто – бензин, і робили «коктейлі Молотова», як прийнято зараз говорити «Бандера-смузі». Хтось притаскав зварювальний апарат, і почали робити такі їжаки, ці їжаки завезли на блокпости, і на блокпостах патрулювали самі ж люди. Беззбройні, тепло одягалися просто і йшли. Люди зносили просто, хто що міг: хто – стола, хто – каструлі, хто – ложку, почали зносити їжі багато. Хтось сказав, що в місцеве кафе «Мрія» привезли заморожені кури, їх треба переробити на тушонки. Я не знаю, хто казав, хто організовував, але люди якось самі, в секунді, хто банки несе, хто – спеції, хто – кришки, знайшли декілька автоклавів, і все це буквально за тиждень організували – декілька тисяч банок тушонки. Цю організацію потрібно було бачити! Люди не тікали, люди організовувалися. Я тоді зрозуміла, що тікати не варто. Кажу чоловікові: «Знаєш, Руслан, я дуже боюся, але давай заберем собі цей "коктейль Молотова" в ящик. Раптом чого, тікати я не зможу, а докинути до якогось танка, я думаю, що попаду». А він тоді розсміявся з мене, що «поки ти замахнешся, тебе з автоматної черги розстріляють». Можливо, й так. Але я що тоді собі думала: я ж жінка, я думала, як рятуватися, як бути в тій ситуації, як прийдуть орки. Чогось не було такого сумніву, що вони не прийдуть, – всі готувалися до того, що вони прийдуть. В нас неподалік є ліс, і в тому лісі є яр. Я кажу до чоловіка: «На крайній випадок потрібно буде в той яр сховатися, там зможемо перебути декілька днів». І от від цієї суєти мене відволік дзвінок моєї племінниці. Вона подзвонила і сказала, що вони добралися, що нарешті дома, із Мирославою маленькою. І далі ми зібрались на сімейній нараді, і думали, що робити. В нас за кордоном проживають два двоюрідних брати: один – в Словаччині, другий – в Чехії. Той, що в Чехії, має порожню квартиру батьківську, і він подзвонив, каже: «Я вже квартиру прибрав, я вас чекаю». Ми сіли на нараді сімейній, і що робити? Кажем, що треба їхати, особливо забирати племінницю з маленькою дитиною. І тут мама з татом почали плакати. Ми теж плакали коло них. [Плаче.] Я кажу: «Нікуди я не поїду. Я буду тут. Що буде, те буде». Ще весь час мені в голові був голос мого молодшого сина, він просто мене молив, благав: «Мама, давай нікуди не поїдем! Я тебе прошу, мамо!». І я сказала: «Ми будем тут! Як буде, так і буде». А потім в нас організувалася місцева територіальна оборона. І ми, вчителі, по черзі ходили в їдальню, чистили картоплю, накривали обід, поки хлопці тренувалися на полігоні, навчалися стріляти. Ми їм готували їсти, вивозили в термосах черговим на блокпости. В нас кипіла робота; думати про те, десть втікти вже й не було часу. Ми вже знали, що нам треба тут організувати оборону. Дівчата в їдальні працювали практично без вихідного дня, цілодобово. Якщо ми ще чергували по вісім годин, по шість, то дівчата-поварі ходили додому на ніч, і то – на ніч приходила якась інша повариха і готувала на сніданок хлопцям їсти.

А ще – ми весь час слухати новини, весь час слідкували за рухом орків. На початку березня прийшло повідомлення, що мама одна чекає свого сина, який навчався в Ірпені. Я знаю добре цих людей, цей хлопчина був колись моїм учнем. І він все ж таки вибрався зпід того мосту [в Ірпені], і коли приїхав додому, був дуже зморений, бо казав, що декілька днів не спав. І розповідав, що в тому будинку, де він знімав квартиру, поселилися орки. Він жив на шостому поверсі, а вони на другому поселилися, вибили в якійсь квартирі двері і там сиділи. І коли він зрозумів, що не зможе вибратися самотужки, тихенько проник, – щоб ніхто не здогадувався, що він там є, – і пробув там багато днів. І одного разу, коли побачив, що всі орки вирушили десь у місто, то він вирішив тікати. Добрався до ірпінського моста, звідти, ризикуючи життям, – до Києва, а вже з Києва добрався додому, до нас, до Тиврова. Я можу тільки уявити, що пережила та дитина. Увесь цей час я рада, що біля мене була моя рідня, мої куми, мої друзі, мої сусіди. До речі, про сусідів, це зовсім окрема історія, але я вдячна, що вони були тоді поруч зі мною. Ми перше, про що почали думати, це облаштування якогось підвалу. У мене дома є гарний погріб. Взимку теплий, влітку холодний. Але, щоб облаштувати його під укриття, не зовсім зручний. Зате в моїх сусідів, кумів, навпроти які живуть, двоповерховий будинок із гаражем під низом. І ось там ми пішли, облаштували укриття. І коли звучала сирена, тривога, ми часто ходили туди, ховалися. Ми розуміли, що в тому підвалі, де повно закруток, де є огірки, помідори, квашена капуста, ми можемо протриматись в разі чого. **Волонтерство.** Варто відмітити і небайдужість наших людей, наших тиврівчан. З перших днів війни відгукнулись на допомогу практично всі: хтось пішов воювати, хтось – робити закрутки, хтось просто варив їсти, хтось чергував на блокпосту, але з часом дуже гарно організувалася волонтерська робота у нашій школі. У нас є вчителька молодших класів, яка буквально з першого класу і надалі навчає своїх дітей патріотизму. В неї всі вони козачата. І ось на сьогоднішній день, ще починаючи з того часу, вона допомагає всім воїнам, а в нас є вчителі, які воюють на найгарячіших точках фронту. І дітлахи завжди пишуть листи, виготовляють обереги, збирають солодощі і надсилають воїнам-колегам. В нас в школі неодноразово організовувалися акції, приурочені святам, наприклад, Дню козацтва, Дню захисника і захисниці України. Саме на такі свята збирається найбільше коштів, речей: хто ковдри принесе, хто – каву, хто – чай, хто – цукерки. Збираються великі коробки посилок і надсилаються воїнам, не тільки нашим колегам, які воюють, а й їхнім побратимам. У нас є декілька громадських організацій, які також тримають тісний зв'язок із хлопцями, які озвучують свої потреби, і ми, по можливості, намагаємося всією школою допомагати нашим воякам. Неодноразово було оголошено збір коштів на дрони, на тепловізори. Навіть ось нещодавно, в минулу п'ятницю, наші дітлахи, наші школярі влаштувати благодійний концерт. Коли після порахували кошти, зрозуміли, що зібрали чималу суму, більше чотирнадцяти тисяч гривень. І всі ці кошти збираються передати воїну, який повернувся з фронту без ніг, передати воїну-земля-

ку, воїну-тиврівчанину. Йому потрібні протези, причому дуже дорогостоячі, і вирішили, що таким чином трошки йому допоможемо фінансово.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ З сумом і жалем згадуємо усі разом, усією громадою про загиблих хлопців-тиврівчан. В нас, у Тиврові, на привеликий жаль, ціла алея таких. Їх вже десять мужніх, молодих, які точно не планували повертатись в такому стані додому. Це молоді люди, які мріяли, думали, що будуть будувати майбутнє, дехто з них не був ще навіть одружений. Тиврівчани дуже часто відвідують їхні могили, кладуть квіти, а ми, учителі з учнями, проводимо часто [на кладовищі] мітинги, покладаємо квіти. На мою думку, учні повинні знати, завдяки кому вони живуть мирним життям, навчаються і планують своє майбутнє.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* Окремо хочу сказати про переселенців. Щодо моєї сім'ї і мене самої, то в перші дні до нас приїхали зовсім чужі для мене люди. До мене подзвонила знайома і запиталася, чи немає десь в Тиврові готелю, щоб люди, які їдуть на Західну Україну, пригостилися хоча би на одну ніч відпочити. У нас немає в Тиврові готелю, але я кажу: «А скільки їх, людей?» – «Троє». – «То троє я заберу до себе». І я забрала: кияни, чоловік і жінка, їхня мама. Жінка, до речі, вагітна. Вони побули в мене три дні, відпочили і рушили далі, на Ужгород, вони планували їхати до рідні. Ми до цього часу спілкуємося, вітаємо один одного з днем народження, хороші люди, і я вдячна долі, що маю таких знайомих. А далі були ще переселенці: чоловік, жінка і троє маленьких діточок. Це було вже десь в кінці березня, але вони теж тікали від обстрілів, тому що в Києві було небезпечно. Ми їм знайшли з часом квартиру, і вони пішли окремо жити, бо нас ніби в хаті було троє, їх п'ятеро, – багато, але весело! Ми також спілкуємося з ними до сьогодні, вони мені просто стали як рідня, я їх так і називаю, родичами. Ще одна була переселенка з Києва, зараз, у даний час вона проживає у Кишиневі, самотня. Проживала вона десь в селі під Києвом, і коли вона зрозуміла, що на вулиці залишилося дві чи три заселені хати, вона вирушила звідти і опинилася вже аж у нас. [Я] рада, що у мене з'явилися нові друзі, нові знайомства. Тиврівчани намагалися прийняти до себе багато сімей: з Херсона, Запоріжжя. Довгий час наш місцевий ліцей надав свій гуртожиток для проживання для переселенців. Але хочу сказати, що не всі переселенці були нам щиро вдячні за те, що ми їх прийняли, надали житло, надали все необхідне. Всі мешканці Тиврова підтвердять неодноразово, як казали переселенці: «А чого нас бомблять, а їх тут, у їхньому селі не бомблять». Це було неприємно чути, бо ми до людей з усією щирою душею, а отримували у відповідь такі слова. Я сподіваю, що це поодинокі випадки, а в більшості всі ті, хто заселилися у Тиврові, і живуть тут деякі і зараз, вони хороші люди, вони чемні і вдячні. Війна триває вже дуже довго. І ми в якійсь мірі вже адаптувалися до неї. Але ми не припиняємо слухати новини, спостерігати за подіями, які відбуваються на фронті, в Бахмуті, Лимані, в інших гарячих точках, віримо, що скоро ця війна закінчиться, і сподіваємося, що в подальшому наша Україна буде розцвітати, що тут

будуть панувати добробут, щирість, мир і взаєморозуміння між всіма людьми.

ГАЙСИНСЬКИЙ РАЙОН

с. Велика Киріївка

*Записав І. Войтович¹⁰ у червні 2022 р.
у с. Велика Киріївка Гайсинського р-ну Вінницької обл.
від Деркач Анастасії Олександрівни, 2004 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким Ви зараз себе вважаєте?] Подумати треба. Я вважаю себе вільною людиною і такою буду вважати на все життя. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Розпад радянського союзу – для України це був крок до нашої незалежності. Він би колись стався, і це все було неминуче. Гнила російська імперія, тому що то була російська імперія, не по-іншому, вона розвалилася і так мало бути. [Як ви поставились до Євромайдану та Революції гідності у 2013–2014 роках?] Це був важливий крок в нашій історії, тому що якби ми цього не зробили, то, можливо, війна почалася ще раніше і були б більші жертви. А також це просто ще один доказ того, що український народ вільний, він терпіти нічого не буде, на відміну від рашистів. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами після 24 лютого 2022 року?] Так, відчуваю. І в мене були випадки, котрі я б не хотіла мати в своєму житті. Але якщо людина вважає, що вона хоче «руського міра», то мені довелося з ним розпрощатися. Це вважається, і це відчувається добре. Не одна така була в мене людина, тому після 24 лютого, я скажу так, відфільтрувала своє спілкування. [Яке ставлення до війни, що зараз відбувається, саме у Вас?] Ставлення яке до війни – її не мало бути. Наш сусід, він поліз не туди, куди треба. Це не його територія, йому б краще в себе в країні навести порядок, а не до нас лізти. Але, як ми знаємо, добро завжди перемагає зло. Тому вірю в нашу Перемогу. [Як зараз Ви називаєте цю війну?] Загалом це війна і геноцид українського народу, тому що ця їхня агресія спрямована на нас. Випадки в Бучі і в Ірпені – це страшно, це справді геноцид. І обурює те, що досі закриті очі на це все.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Чесно кажучи, ні. Я вважала, що це лише, скажем так, «утка», тобто інформація, щоб залякати нас. Я вважала, що можливий хід таких подій, що, можливо, путін перевіряє наших союзників, за ким буде йти Україна, коли він побачить, що за нами багато, то він не нападе. Але вийшло, вийшло, що я помилялася, на жаль. [Як Ви дізналися про напад рф?] Я дізналася від мами і від новин з телевізора, а також від гудіння ракет над будинком. Це було

зранку, я прокинулася від того, що щось дуже гуділо, я вважала, що то вітер. Прихожу в кімнату до мами, вона вся в сльозах; запитую, що сталося, і відповідьну відповідь отримую: «Війна...». Це було потрясіння велике і, напевно, так для багатьох українців, якщо не для всіх. Але в той день, я не знаю, я так ніколи не боялася в своєму житті, як в той день. Ну, звісно страх, страх і хвилювання за майбутнє навіть не своє, а родини. Тому що не знаю, чомусь на перший план завжди виходить родина. А коли ті ракети літали над будинком, я не знала, куди ховатися. То взагалі був страх до сліз, я навіть плакала, хоча це дивно і незвично для мене. [Яка подія від 24 лютого і до сьогоднішнього дня для Вас була така найкритичніша?] Нещодавно це було вночі. Я чомусь не могла довго заснути і, скажем так, ну, як більшість молодьожі, скажем так, сиділа в телефоні. І коли я почула шум, я думала, що це вертоліт, вертоліт в нас тут літає неодноразово, тому я думаю: «Ну, пролетів, чудово». Але я згадала, що в нас саме зараз повітряна тривога. І тут це розпочався знов і знов цей шум, і я розбудила своїх батьків. Тато вийшов в двір, ми сиділи в хаті, чекали, скажем так, дій, котрі нам скаже робити він. І він зайшов і сказав: «Бігом в підвал!». От тоді я злякалась найбільше за весь період. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого?] Загалом змінилися, потрібно лише дивитися на розклад повітряної тривоги і вже там адаптуватися з цим розкладом. А так, загалом не дуже. [Чи стежите за новинами?] Ой новини – це взагалі окрема історія. Стежу, але не так часто і не надто моніторю, тому що більше це впливає на мою психіку. І я дуже емоційна людина, тому з такими новинами, коли постійно їх моніторити, можна навіть трошечки здуріти. Тому стежу поверхнево для того, щоб знати головну інформацію. [Як реагуєте на сигнал повітряної тривоги?] Сигнал повітряної тривоги – я реагую, я збираю речі, котрі в мене стоять, ну, я просто їх виношу ближче до дверей. І коли я чую небезпеку, наприклад, ті самі звуки, вертоліт чи гудіння ракет, я одразу забираю свою сім'ю. Ми одразу збігаємо в укриття. А так, так, чесно кажучи, трошки-трошки нехтую. [Чи переслідує Вас відчуття, що ви робите недостатньо для Перемоги України?] Чесно, відчуття такого немає, тому що, як казали і як кажуть, в кожного свій фронт. І я займаю свій фронт, тут я намагаюсь, і я стараюсь на всі сто відсотків, тому відчуття, можливо, і немає. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних речах після цього всього, що зараз відбувається?] Трішки є, тому що мої друзі поїхали з України, і я не можу з ними зустрічатись. Не можу, наприклад, вийти прогулятися, тому я більше залишаюсь вдома. І взагалі гуляти страшно зараз виходити. Якщо це вважається, що я собі чимось в чомусь відмовляю, то хай буде ця відповідь. [Що допомагає Вам зараз відволіктися від поганих думок або дарує задоволення?] Дарує задоволення музика. Звісно, зараз дуже піднялись скажем так, українська культура і українська творчість. Українська музика – це взагалі окремий вид мистецтва в цьому світі. Також фільми, спілкування з ріднею, друзями, навіть в інтернеті. [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях?] Ні, рідних не маю. Проте є друзі, за яких я також хвилююся, їм не вдалось виїхати, тобто вони зараз перебувають в Донецькій області, якраз в тих місцях, де бувають

¹⁰ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фондї навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

запеклі бої. І це такі їм напружені відчуття, коли ми спілкуємося. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні контролю над нашими територіями, які тимчасово окуповані?] Звісно, так буде і по-іншому бути не може. Території наші, території наші і залишити наші хлопці стараються, хлопці й дівчата правильніше, а вони стараються, і вони роблять все можливе для того, щоб це було з нами і залишились за нами. Тому невпевненості в тому, що вони будуть не за нами, немає. [Чи вважаєте достатніми дії українських військових для захисту нашої країни в цілому?] Звісно достатніми, більше ніж достатніми. Вони намагаються, вони стараються, і велика шана їм за це, подяка. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного вторгнення якийсь свій герой, «краш», якщо можна так сказати?] Їх багато – всі герої. Але згадаймо в перші дні війни ту саму «примару Києва», бабу Надю, бабу Галю. Ну, це легенда. Це – легенда просто українського народу. [Скільки, на вашу думку, буде тривати ця війна?] Страшно казати, але мені здається, що вона буде тривати довго. Ну, а тепер, як ми бачимо, ніяких результатів перемовин, не говорячи того, що ми відвойовуємо, ми відвойовуємо свої території, молодці. Але результатів переговорів, як видно, ми не бачимо, і їх мені здається, що не скоро ми побачимо. Тому дуже страшно, що ці слова справдяться, але війна буде йти довго. [Що значить для Вас перемога України?] Перемога України – вона неминуха. Це ми точно всі знаємо. Але що вона значить для мене? Для мене це значить те, що ми перемогли той гніт, котрий був багато століть над українським народом. І Перемога це буде означати те, що я нарешті зберу всю свою родину, сяду за столом, заспіваємо гімн України.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. В нас тут в четверг постійно приїжджають волонтери. Вони збирають їжу і взагалі все, що приносять сільські мешканці для воїнів. І ми з мамою пішли саме сюди в четверг допомагати ліпити вареники. І прийшла бабуся, вона самотня, це знають в селі всі. Вона принесла дуже багато куплених речей, таких як сахар, мука, тобто, ну, вони насправді не надто дешеві, щоб їх купувати. Це перший прихід вона принесла, а потім вона принесла ще тисячу гривень додатково. Коли її запитали: «Навіщо Ви так багато несете, Ви ж сама живете і навряд чи Вам зможе вистачити тієї пенсії, яка залишилась...». Вона відповіла: «Я буду рада, якщо моє життя залишиться до кінця місяця, а моє життя залишиться до кінця місяця тільки через те, що ці хлопці там за мене воюють». Це насправді було дуже надихаюче і історія до сліз. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства та інших видів діяльності, яка допомагає тим, кому потрібно?] Як я вже говорила, я допомагаю волонтерам, приношу їжу і все таке. От, також я в перші дні, коли плели сітки, допомагала їм і в нашому клубі. Бершадському клубі допомагала. Допомагаю також коштами. Ну, хочеться допомогти всім, чим можеш, тому що саме ці люди, саме завдяки їм моє життя ще є. [Чи відчуваєте підтримку і згуртованість людей зараз, в часи цієї війни?] Так, ця війна, хоч вона і страшна, але вона згуртувала український народ. Якщо подивитися на попередні роки, то ми можемо побачити, що українізація загалом за ці останні місяці виросла в рази.

МОГИЛІВ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

м. Могилів-Подільський

Записала М. Костюк ¹¹ 15 червня 2023 р.
у м. Могилеві-Подільському Вінницької обл.
від Костюка Василя Олександровича, 1998 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте?] Я вважаю себе громадянином вільної, незалежної України. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Позитивно, адже Україна, пройшовши такий довгий шлях до незалежності, нарешті її отримала. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Позитивно, адже нарешті люди не побоялися піти проти влади і почали відстоювати свої інтереси. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Ще в 2014 році моє ставлення до цього було негативне, а після 24 лютого я ще більше почав ненавидіти наших сусідів. Те, що роблять росіяни на нашій землі у ХХІ столітті, неприпустимо для держави цивілізованого світу. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Геноцид українського народу, тому що гине велика кількість молодих хлопців, чоловіків, дівчат, жінок, які в майбутньому могли б мати сім'ю та дітей і цим самим покращувати демографічну ситуацію в країні.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого можливим повномасштабне вторгнення рф?] Так, я замислювався про це. 20 грудня 2021 року ТСН опублікувало статтю про те, що рф планує вторгнення. Це було очевидно, тому що зі сторони рф було б не розумно витратити кошти на перевезення техніки та особового складу на таку велику відстань просто так. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] О шостій ранку мене розбудив дзвінок батька, і перше, що я почув, це було: «Синку, розпочалась війна». Я одразу ж ввімкнув телевізор, по якому крутили відео, як росіяни проходять кордон у Чернігівській області. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Я не повірив, я подумав про те, що почався сильніший наступ на Донецькому та Луганському напрямках, але аж ніяк не про повномасштабне вторгнення. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Фото та відео після деокупації Бучі: колони знищеної техніки, вулиці, всіяні трупами людей, новини про з'валтування дев'ятирічної дівчинки... Після цього я зрозумів, що по ту сторону кордону немає людей. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] «Рятувальна операція» у Белгороді. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого?] Я не працюю. Я студент. Стосовно навчання, як таких, змін не було,

¹¹ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фондї навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

тому що під час карантину ми вже вчилися дистанційно. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загрозників?] Можна сказати, що так. Я навчаюсь у Житомирі, у нас часто повітряні тривоги, бувають прильоти, і дуже добре чути звуки вибухів. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Так, я щодня дивлюсь телемарафон «Єдині новини», також ютуб-канал «Новини24», на якому роблять глибоку аналітику карти лінії фронту. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Щоразу, як оголошують повітряну тривогу, я одягаюсь і далі займаюсь своїми справами, і якщо в телеграм-каналах з'являються пости про роботу ППО в моїй області, я спускаюсь до підвалу. [Що відчуваєте, коли чуєте сигнал «повітряна тривога»?] Відчуття страху за моє життя та життя моїх близьких, адже не знаю, куди і коли буде влучання. А з іншого боку, відчуваю гордість за наших військових, коли по новинах говорять, що всі ракети збиті. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Так, багато моїх знайомих зараз знаходяться на війні, і я себе відчуваю в боргу перед ними. Тому що я відносно в безпеці, а хтось сидить десь в окопі під обстрілами. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Я повністю відмовився від усього російського контенту і намагаюсь перейти на українську мову у повсякденному житті. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Мені допомагають відволіктися хороші новини з фронту, коли чую, що наші хлопці просунулись далі вперед. З'являється надія, що це все дуже швидко закінчиться. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Батько моєї подруги ще з 2014 року брав участь у бойових діях в АТО. Подруга розповідала, що під час відпустки він міг прокинутись посеред ночі і почати кричати або лякався гучних звуків. Це страшно, адже в такі моменти розумієш, що навіть після закінчення війни вона буде про себе нагадувати ще дуже багато років. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Так, я відчуваю впевненість і вірю, що не за горами ті часи, коли ми відвоюємо всі наші території і нарешті всі українці зможуть повернутися додому. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Так, багато знайомих по закінченню діалогу бажають мирного неба. Щоразу, як оголошують повітряну тривогу, до мене телефонує мама і запитує: «Як?» Та й в цілому майже всі розмови про війну. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я вважаю, що зараз влада та армія роблять все для того, щоб якнайшвидше здобути Перемогу. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Так, я вважаю, що вони роблять усе, що в їх силах. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України?] Я не можу виділити когось одного, особисто для мене герой – це воїн

в загальному. Це – і військовий, який тримає оборону, і медик, який рятує життя, і волонтер, який забезпечить всім необхідним, і журналіст, який буде їхати в гарячі точки заради того, щоб розказати людям правду, і звичайний працівник, який добре виконує свою роботу для підтримки економіки країни. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Усім серцем надіюсь, що ось-ось вона закінчиться, але розумію, що це буде нескоро. У нас дуже велика лінія фронту, у нас набагато менша армія, ніж у росії, нам не вистачає зброї та підтримки. Але ми вільний, сильний народ незалежної країни. Ми з усім впораємось, і Перемога буде за нами. [Що значить для України Перемога?] Повна деокупація всіх регіонів України, усунення злочинної влади росії і підписання мирного договору з гарантіями, які забезпечують безпеку України.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи відчуваєте підтримку і згуртованість містян під час війни?] Так. Впродовж усієї війни люди намагаються допомагати ЗСУ, біженцям та людям, які потребують допомоги, продуктами, медикаментами, речами. Деякі жителі нашого міста дозволяли жити у них, уявіть, впускали до хати чужих людей. Багато дорослих та дітей по всьому місту в'язали маскувальні сітки для військових. [Чи долучаєтесь до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Регулярно доначу на ЗСУ, допомагаю плести маскувальні сітки. [Чи долучаються до волонтерства Ваші рідні, друзі, знайомі?] Так, мої друзі теж долучаються до різних зборів. Мій батько допомагав волонтерам, нашим авто возив гуманітарну допомогу у Київ, Львів та Миколаїв. У Києві навчається мій брат, який займає посаду голови студентської ради, і під час перших днів війни він допомагав студентам евакуюватись в той час, як місто бомбили.

ТУЛЬЧИНСЬКИЙ РАЙОН

м. Тульчин

Записала Н. Тарабан ¹² 13 червня 2023 р.
у м. Тульчині Вінницької обл.
від Панчук Ольги Ігорівни, 1994 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Вільною незалежною українкою. [Як оцінюєте розпад Радянського Союзу для України?] Добре – Україна стала незалежною, вільною державою. Людям завжди жилося, і зараз добре, і тоді було добре, а комусь і зараз погано, і тоді було погано. [Як Ви для себе осо-

¹² Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

бисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Мое ставлення не змінилося і зараз, і сьогодні. Тому що війна – це не є дуже добре. Війна – це боротьба високих людей за їхні портфелі, а не простих людей. Простим людям війна не потрібна. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Геноцидом нації.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, навіть і не думала, що таке можливе у ХХІ столітті. [Якщо так, то як готувалися до цього?] Я не готувалася ніяк, тому що не думали, що таке можливе. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Дізналася я з самого ранку із засобів масової інформації в мережі, а також близькі, друзі та знайомі попередили, що настала війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Емоції перші – страх, ненависть до російського народу. Страх і за життя своє та своєї дитини, своїх батьків, рідних, близьких, друзів. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого 2022 року?] Ні, не змінилися, тому що я мама в декреті. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Так, піддавалися. І є наші рідні, які живуть на окупованій території і в цей час, і сьогодні. Яка їхня доля далі – ми не знаємо, тому що зв'язку з ними немає. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Взагалі інформаційним ресурсам я не довіряю, тому що там говорять тільки одну брехню, ну, із засобів масової інформації, але фільтрую її дуже сильно, бо там брехня. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Проходимо в укриття, перевіряємо інформацію. [Чи переслідую Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Ну, допомоги ми їм не маємо великої змоги, тому що ми прості люди, ми безсилі. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Ну, так, звичайно, ми не можемо відпочивати так, як ми колись відпочивали, тому що завжди є якась небезпека, не можемо жити на всі сто відсотків, а живемо сьогодні, про завтра ми не думаємо навіть. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Дитина, дитина і тільки дитина дає впевненості, надії, що все буде добре. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Брали участь рідні та знайомі – всі живі, здорові. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях?] Так маємо знайомих у Автономній Республіці Крим, маємо рідних у Луганській області. На жаль, в даний час ми зв'язку з ними не підтримуємо, тому що зв'язку з ними немає, ми не маємо змоги з ними зв'язатися. Де вони, що вони? Навіть не знаємо, де вони. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Люди стали більш такі невпевнені у завтрашньому дні, бояться десь щось комусь сказати, тому що є дуже багато серед нас поганих людей. Є, звичайно, і добрі люди, але люди бояться щось комусь розповідати і стараються на цю тему (про війну) не говорити. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо

протидії російському вторгненню?] Чи достатньо сил дає держава? Ні, недостатньо, бо не забезпечує нам якусь безпеку у завтрашньому дні, навіть і безпеку сьогодні. Тому що люди, які мають вищий клас або люди вищого рівня забезпечення, знущуються над людьми, які є середнього або нижчого рівня забезпечення. Так, Збройні сили – це найкращі сили, але вони також є не зможі це все подолати тому, що зверху їм не дають це все, повністю відкрити свій потенціал. Не забезпечують там, де потрібно, зброєю, а там, де непотрібно, вона завжди є. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради, міської влади щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] На п'ятдесят відсотків. Влада тільки думає за себе, а не думає про людей. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Ні, герой такий не з'явився. Кожен українець, який бореться за свободу, є героєм. Навіть та людина, яка десь там і не була, а просто сидить дома, але вона також є героєм, тому що, можливо, вона займається якоюсь благодійною роботою, вона також є героєм для українського народу. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Скільки триватиме війна, знають тільки наші головнокомандувачі, але хотілося, щоб вона закінчилася чимшвидше. [Що значить для України Перемога?] Перемога для України буде значити те, що Україна як і була незалежною ні від кого, так і воно буде, що ми є сильний і єдиний народ, який може подолати всі перешкоди на своєму шляху.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄНОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Долучалися. Долучалися в плані – приносили їжу, приносили одяг, теплі речі, взуття, плели сітки і всяке таке різне. Назви їхньої [волонтерської організації] не знаю, але знаю місце, де вони знаходяться, і туди всі несуть гуманітарну допомогу. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Так, ми збирали із друзями благодійну допомогу, збирали на машину, одяг, надавали житло людям, які нуждалися в цьому.

*Записала Н. Тарабан 13 червня 2023 р.
у м. Тульчині Вінницької обл.
від респондентки, 1973 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Українкою, тому що я народилася в Україні. Проживаючи в Україні, саме така в нас красива, мальовнича Вінниччина, яка своїми такими красивими ресурсами, всім таким нас радує. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Україна змогла стати вільною, незалежною державою, а не молодшим братом, «малоросами», як говорять росіяни. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Я повністю підтримувала ідеї людей, студентів, які вийшли на Майдан, аби змінити нашу країну на краще, які погибли там, які відда-

ли своє життя за наше майбутнє. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Війна уже триває довго, считати, війна йде з 2014 року, хоча дев'ять років, і все рівно зараз дії йдуть інтенсивніше, чим раніше були, тому що розгорнутіше, страшніше, там стрілянини, а раніше було спокійніше, все рівно якось не так почувалося. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Я вважаю, цю війну потрібно називати «повномасштабним російським вторгненням».

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення РФ?] Ні, не вважали, навіть гадки не мали, що в такий темний час може бути така біда. [Якщо так, то як готувалися до цього?] Не готувалися, але принаймні документи були складені влюбий час, щоби було швидше зібрати все, кудись рухатися. [Як Ви дізналися про напад РФ 24 лютого 2022 року?] Повідомили рідні, коли почалося. Повідомили рідні, і ми, значить, рішили, що далі робити. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Ой, страшною, тому що, не знаючи, в такий мирний час в ХХІ столітті проживаючи, було так уже якби і нелегко, нормально жити, і так почалося. Ніхто і не думав, що так буде, що так буде сильніше і страшніше. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Кожен день, коли були повітряні тривоги, кожен день і кожен час думалося, що буде далі. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Натхненний кожен день, коли ми спимо в своїх домівках, коли ми, значить, живемо в домівках. Коли ми, нікуди не збираючись, нікуди, живеш в своїй домівці – це саме кожен день найважливіша подія. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Умови праці такі, які були, в принципі, залишилися, може, трішки, значить, менше стало роботи, але так, як і були, поці так і залишились. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Да, рідні були, які були в Луганській області, вони звідти виїхали. Коли людей евакуювали, вони звідти виїхали, щас ми їх прийняли, які проживають з нами в нашій домівці. Ось вони по сьогоднішній день з нами, уже поці більше року, ми всі знаходимося разом, тому що їм нема куди рухатися далі. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами Ви користуєтеся, кому довіряєте?] Стежимо за новинами, стежимо і читаємо, і дивимося по телефону, і дивимося по телевізорам, тому що кожен день цікавить, що проходить далі в нашій країні, що, чим далі думати, далі думати про майбутнє. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Раніше було сильно тривожно, тому що так, як була тривога, казалось, що щось таке до нас теж прилетить. Але так, як ми знаходимося в такому, більш спокійному місці, на тривогу ми реагуємо, йдемо в приміщення. Йдемо в приміщення, але все одно знаходимося, якби так, в легшому стані, тому що в нас тихіше, у нас спокійніше. [Чи переслідують Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Хочеться, щоб була, канешно, і підтримка всім допомогти, і щоб була пошвидше Перемога, тому

що скільки пропадає нашого мирного люду і скільки пропадає наших солдатів. Кожна домівка, з якої пішли на фронт воювати солдати, кожна домівка чекає їх назад за поверненням і з Перемогою. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Канешно, почали. Яке може бути святкування, яке може бути весілля, тому що, знаючи, що наші хлопці на фронті... І яке може бути святкування, коли йде таке, такі бойові дії, яке може бути святкування... [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Погані думки, погані думки йдуть самі кожного дня. Але треба думати на краще, що так буде Перемога і так буде мир, спокій, так ми почнемо жити так, як ми колись жили. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Родичів не було таких, що брали участь в АТО/ООС, але проживаючи на тій території, де були бойові дії з [20]14 року, наші родичі, проживаючи там, були там, на тій території, а родичі не воювали. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого 2022 року)?] На території, зараз окупованій, в Криму зараз проживає наша одна родичка, яка теж проживала з дуже довгих часів на тій території, так вона там і залишилася. Підтримуємо зв'язки дуже рідко, на територіях, зараз окупованих, наші родичі всі повиїхали так, як евакуювали, люди всі виїхали. І вони виїхали і теж проживають тут з нами. Ми їм дали притулок, щоб вони, значить, були з нами, і ми всі проживаємо разом. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Повернуть, територію повернуть, тому що наші Збройні сили – крепкі, могутні і повернуть наші всі території, які захищають на даний час. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Так, вважаю, що наша влада робить всі зусилля, щоб закінчилася війна швидше, всьо стало вільним. Да, все роблять, все саме найможливіше в їхніх силах зробити, щоб захистити нашу Батьківщину від російських окупантів. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради, міської влади щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Вважаю тим, що наша міська влада нічого для людей толком не робить, люди бідолашні як страждали, так і страждають. Особливо ці теперішні переселенці, які, не маючи ні ложки, ні миски, не маючи де жити, а мали всьо, всьо мали, залишилися ні з чим, а наша влада турбується, але не настільки важливо турбується за них, як про самих себе. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Всі герої. Всі хлопці, всі чоловіки, які воюють на фронті, – всі герої. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Відки ми, ну, як би дати відповіді не можу, чіткої не можу, але думаю, чим скоріше. Всьо закінчиться, тому що вже, значить, наші хлопці виснажені цим таким, самою війною, таким безпорядком, де вони знаходяться, на яких територіях вони знаходяться. [Що значить для України Перемога?] Перемога, якби скоріше була Перемога. Але не знати, коли воно все це закінчиться, і коли ця Перемога дійсно буде, тому що ще нігде нічо-

го не видно, ні кінця, ні краю. Ну, щоб чим поскоріше була Перемога – спокійно жити, спокійно, не думати, що прийшла повітряна тривога, куди сховатися, і що з собою брати, і куди наблизитися, куди заховатися...

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Долучаємся, допомагаєм продуктами, допомагаєм речами, допомагаєм, кошти збираємо, всім, чим можемо, тим і допомагаєм. У нашому місті закуповували продукти, концервували продукти, складували, передавали туди на фронт хлопцям, щоб мали що харчуватися, мали чим переодягнутися. Чим могли, тим і допомагали.

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

м. Хмільник

Записала А. Соколюк¹³ 14 червня 2023 р.
у м. Хмільнику Вінницької обл.
від Єлісєєвої Олени Василівни, 2002 р. н.,
у зв'язку з повномасштабною агресією рф
повернулася додому з м. Києва

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким Ви себе вважаєте – наприклад, мешканкою свого населеного пункту, громадянкою України, європейкою?] Я вважаю себе громадянкою України. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу саме для України?] Це прірва, яка нас затянула і яка відкинула наш розвиток на багато років. Але скажу точно, що дуже рада, що Україна вийшла з радянського союзу. Єдине, що дуже шкода, що ми там були... [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися?] Мені було страшно, бо я була малою. Я боялася, щоб не було повномасштабного вторгнення. Звичайно, хотілося, щоб в нашій державі був мир і був спокій, щоб люди не втрачали своє життя. Було страшно за це, але коли Революція гідності закінчилася, моє ставлення набуло нейтрального характеру. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року?] Коли була Революція гідності, я була малою. Єдине, що переслідувало мене це думка, хоч би війна не дійшла до мого дому. А далі, коли події так трохи втихли, ставлення було нейтральне. Аж поки 24 лютого 2022 року не почалося повномасштабне вторгнення. Тоді повністю відбулося переосмислення: «Що таке росія?», «Хто такі українці?», «Що відбувається взагалі?». Тобто відбувся повний аналіз, якого, на жаль, не було до 2014 року. [Як Ви називаєте війну в Україні, яка зараз триває?] Російсько-українською війною. Тому що Росія напала на територію України.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, чесно, відчувала напруження, яке було повсюди. І про це дуже часто говорили мої колеги і батьки, але чомусь до останнього думала, що це якийсь жарт. [Ви якось готувалися до цього? Можливо, якісь «тривожні валізки» мали?] Взагалі ніяк. [Як Ви дізналися саме про напад росії на Україну 24 лютого 2022 року?] Я відчула вибухи. Я жила в Києві, неподалік [станції метро] «Бориспільської». А аеропорт Бориспіль почали обстрілювати, і відповідно, що я прокинулась від вибухів. Вікно, яке було таким величезним, почало трясати, і я прокинулась від цього. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок повномасштабної війни?] Завмерти. Я лежала у ліжку, не знала, що чекати далі. В голові були картинки Другої світової війни, і я не знала, як розгортатимуться далі події. Єдине, що я лежала і думала, що написати колегам, чого мене не буде на роботі. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Мабуть, ну, там перших два-три тижні, коли почалося повномасштабне вторгнення, я, як і більшість українців, не знала, чого чекати далі, звідки буде готувати [країна-агресор] вторгнення, з якої частини України, не знала, як далі будуть розгортатися події. Ось ця невизначеність, нерозуміння того, що буде далі, чесно кажучи, вводили у стрес. І також того року у Вінниці сталася трагедія біля Будинку офіцерів, теж була для мене дуже стресовою. [Можливо, якось умови праці для Вас змінилися після 24 лютого 2022 року?] Так, я почала працювати дистанційно. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку росії?] Ми всі зараз у небезпеці, але якщо порівнювати в тих масштабах, то, на щастя, поки що ні. Єдине, що мій хрещений зараз на війні, і тому, звичайно, він там в небезпеці. [Чи стежите Ви, наприклад, за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся для цього?] Так, я постійно дивлюся новини у інсайдері – там завжди поки що не бачила неправдивої інформації. Там завжди правдива інформація, і я якось впевнена в цьому телеграм-каналі. І постійно прослідковую новини, кожного дня. [Як реагуєте на сигнал повітряної тривоги?] Ніяк. Взагалі, не реаую. [Чи ховаєтеся Ви в укриття, чи, можливо, користуєтеся правилом «двох стін»? Чи там, де проживаєте, є така кімнатка, де Ви облаштували безпечне місце?] Ні, немає. Ні кімнати, ні місця, яке було б безпечним. Тому, ну, ніяк не реаую. Я завжди порівнюю із потягом, люди, які живуть біля рейсів, там, де постійно ходить потяг, вони завжди звикають і не чують того звуку. Тобто, якби ми умовно людину, яка в лісі живе, пересилили до рейсів, ну, біля рейсів був би її будинок, то людина спочатку б реагувала так дуже чуттєво, але потім би звикла до того звуку. Те саме відбувається з тривогою – спочатку я боялася, а потім звикла. [Чи почали Ви собі, можливо, відмовляти у таких повсякденних звичках, косметологічних процедурах, відмовилися ходити на каву? Чи, можливо, обмежили себе в їжі, в якихось продуктах харчування?] Ні, тому що я розумію, що це, в принципі, моє таке задоволення, яке може бути від випитої чашки кави, – воно навпаки, хай трошечки, на маленький відсоток, але тримає нашу економіку. Тому раджу всім далі продовжувати жити, і навіть

¹³ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

такі щоденні звички, які були до війни, якщо вони, звичайно, такі толерантні, далі можна продовжувати використовувати. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок?] Рутинна щоденна. Тобто це щоденні різні речі, які ми робимо, тобто сніданок, спорт допомагає відволіктися. Робота теж дає таке нахнення. І думаю навіть про подальші плани, незважаючи на те, що ми знаходимося в небезпеці. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях часів АТО або від початку повномасштабної агресії росії проти України?] В АТО – ні, мої родичі не приймали участь, лише знаю сусіда, який брав участь в АТО. А ось родичі, мій зараз хрещений – він на війні. [Чи відчуваєте Ви впевненість у тому, що Україна поверне ті території, які зараз тимчасово окуповані?] Думаю, що так. Але питання в часі і якою ціною. [Чи Ви є вимушеним переселенцем, бо переїхали на Вінниччину внаслідок війни рф проти України?] Ні, я не є вимушеною переселенкою. Єдине, що скажу, я сама з Хмельника, але навчалася і працювала у Києві. Вже облаштувалася, шість років прожила у Києві, але коли почалася війна, я втікла назад до Хмельника. Тут я більше почуваюся в безпеці. Мабуть, можливо, щось придумаю, але зараз я знаходжусь тут, бо тут безпечно. [Ви маєте повну освіту, так?] Так, я закінчила Національний педагогічний університет Драгоманова. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, знайомими після повномасштабного вторгнення?] Війна показала, що завтра може не настати, тому мені здається, що всі стали більш згуртованими і цінувати один одного. [Чи вважаєте достатніми дії, що робить влада українська і ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я дякую кожному, хто стоїть на передовій і захищає моє життя. І дуже вдячна всім, хто бере участь у тому, аби далі хоча б в таких умовах, але шукати сенс життя і далі продовжувати жити. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради, міської влади щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] На жаль, я не цікавилася цими питаннями. Тобто я якось не звертала уваги і тому, ну, не можу так сказати, бо я не аналізувала цього. [Чи з'явився, можливо, у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України?] Мені здається, що всі «краші» – хто захищає нас сьогодні, всі молодці. [На Вашу думку, скільки ще буде тривати повномасштабна війна проти України?] Спочатку вірила, що недовго. Але зараз я розумію: звільнення відбувається важкою ціною, важкими втратами. І чесно, мені здається, це не буде за рік, два, три, як би нам цього хотілося. Чомусь мені здається, що це може затягнутися навіть до п'яти років. [Що значить для Вас Перемога України?] Перемога України над росією – це Перемога над тією нечистю, яка не давала нам спокою століттями і яка вважає Україну частиною своєї території. То українці коли переможуть, а ми точно переможемо, це буде таке повне від'єднання від росії, того впливу, який вона мала на нас століттями. І Перемога доведе ще раз світові, хто такі українці, що вони будуть боротися до останнього, і що вони не дадуть знищити комусь таку державу, як Україна.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Яка подія

від 24 лютого 2022 року до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Мабуть, початок війни, коли всі допомагали, хто чим може. Хтось донатив, хтось ходив плести сітки, хтось допомагав воїнам. Ось ця згуртованість українців – вона надихала. [Чи долучалися Ви особисто до волонтерства чи інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує? Можливо, Ваші родичі чи знайомі долучалися до цього?] Так, постійно доначу. Також збирала воїнам допомогу. Людям, які потребували одяг, теж допомагала. Тобто родичі теж збирають одяг, якщо там, наприклад, херсонцям потрібно було. Тобто беремо якусь таку мінімальну участь, але беремо участь.

м. Калинівка

*Записав Д. Речич¹⁴ у червні 2022 р.
у м. Калинівці Хмельницького р-ну Вінницької обл.
від Сав'юк Юлії Олександрівни, 1996 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте?] Я горда тим, що я є громадянином України, що я є як в паспорті, так і в душі українкою. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Позитивно. [Як поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Коли був тільки початок, я пам'ятаю, я була студенткою. Ми групою прийшли на пару, приходить викладач і каже: «А чого ви сидите? Чого ви не висловлюєте свій патріотизм? Чого ви не підтримуєте свою країну». І ми всі ходили на мітинги з лозунгами «Банду геть!». [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022) до 24 лютого 2022 року? Якшо Ваше ставлення до військових дій у Криму та на Сході України (2014–2022) змінилось після 24 лютого, то як саме?] Загарбницька політика. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Знищення, геноцид українського народу.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважаєте Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, незважаючи на заклики наших політиків, я думала, що це буде малоімовірно. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Зранку, коли мене збудили рідні, сказали, що розпочалась війна. Спочатку я не сприйняла це всерйоз, але потім, коли вибухом вдарило в частину, яка знаходиться у 800 метрах від будинку, то й тоді я відчувала, що справді розпочалась війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Шок. Страх. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Не можна виділити якусь одну. Ірпінь, Буча, Маріуполь, «Азовсталь» – тобто тут не можна виділити більш важливу чи менш важливу, це всі події, які не вкладаються в голову... [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас

¹⁴ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

особисто найбільш натхненною?] «Москва» згоріла. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого?] Частково змінилися. Так і продовжуємо працювати в дистанційному режимі. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Ну, мені здається, ми всі піддаємося фізичній загрозі, зважаючи, скільки було повітряних тривог. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Зараз вже стежу менше. На початку війни телевизор не вимикався, телеграм-канали, вайбер-спільноти, фейсбук. [Як Ви реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Зараз спокійніше. Взагалі психіка людини – вона пристосовується до цих умов. Для нас вона стає буденною справою, тобто так, як воно має бути. На початку, звичайно, це була паніка, шукання двох стін. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Звичайно. Весь світ побачив, що таке Україна і що таке українці. Один одного підтримують і один одному допомагають, спільними зусиллями. Зараз який день війни, а ми залишаємось непереможними. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] З початку війни взагалі музику слухати не могла. Потім це перейшло в плейлист чисто патріотичних пісень лише українських виконавців. Щодо косметичних процедур, також тільки розпочалось це все, якось вже було і не до манікюра, і не до вій. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Рідні і час, який ми проводимо разом. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я вірю нашому президенту. Я вірю в наше ЗСУ. Я знаю, що вони роблять все можливе і неможливе. Весь світ захоплюється ними. І я знаю, і вірю, що все буде добре. Трішечки потрібно допомоги більше від наших західних друзів, не тільки співчуття, а й матеріальна підтримка і підтримка в техніці. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Я вважаю достатніми. З перших днів війни голова облради Сергій Борзов всю інформацію необхідну висвітлював на своїй сторінці. Зараз вони все роблять можливим для допомоги військовим, які знаходяться на передовій, переселенцям, яких у Вінниці дуже багато. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Ніхто не може дати відповідь на це питання. Але я сподіваюсь, що все буде добре. [Що значить для України Перемога?] Це як перемога добра зі злом.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] На початку війни наш колектив вирішив зібратись грошима, щоб можна було купити якісь і медичні препарати, першу необхідність, яку б потребувала Вінниччина і переселенці. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Ні. Ну, тобто, зрозуміло, що якісь кошти, звичайно, передавались, але що так глобально, то ні. [Чи відчуваєте підтримку і згуртованість містян

під час війни?] Ну, як потрібно було зробити все для того, щоб захистити своє місто, свій район, всі люди зібрались, і ті самі сітки, і ті самі «їжаки», яких варили, тобто люди, які між собою не спілкувались, під час війни вони стали згуртованими, бо ми всі робим одну справу.

*Записала О. Нежильська¹⁵ в червні 2023 р.
у м. Калинівці Хмельницького р-ну Вінницької обл.
від Мартинюк Валентини Михайлівни, 1957 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте?] Простою людиною, пенсіонеркою, україною, я стараюся бути самою, ну, нашою україною, як кажуть, я «бандерівка». [Посміхається.] [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Ой, це занадто позитивно, це добре, що розпався цей союз, що наша Україна отримала незалежність. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Ой, до Майдану і до Революції гідності я відносила зі всім серцем, я їм співчувала, я їм старалася допомогти, но так, як в мене він такий, я не могла бути самою учасницею цього дійства. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України до 24 лютого 2022 року?] Я дуже була стурбована здачею Криму в [20]14 році, мені було дуже боляче дивитися, як наші військові без бою виходять з цього [пів]острова. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Це війна, це повномасштабна війна, це вторгнення [російських] військ на нашу територію, це геноцид нашого народу.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, не відчувала. Я жила спокійно, і я нічого не думала, що буде якась війна, що буде якийсь напад. [Тобто не готувалися до цього?] А як готуватися? Я не готувалася ні грама, я не знала, що буде... Я знала, що війни не буде, я була уверена. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Проснувшись рано 24 лютого, я першим ділом включила телевизор, і від ведучих «1+1» я дізналася, що сталася така біда. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Мені було дуже страшно, я не знала, що робити, я не знала, куди йти. Але дуже добре, що близько коло мене живе дочка, і от я до неї пішла за підтримкою. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Найкритичнішим для мене був початок війни, військових дій. В нас перший вибух я почула в перші години вторгнення. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Я вірила в ЗСУ. Як казав Залужний: «Вірте в ЗСУ!». І я всім серцем, я їх, ЗСУ, підтримувала і вірила, що буде наша Перемога. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?]

¹⁵ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фондi навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

Ні, не змінилися, я ж пенсіонерка, що може змінитися, всьо йде своїм чередом. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Ні, ми нічого не відчували, ми живемо в тилу. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Так, я стежу за новинами, я стежу зараз за ситуацією в Херсоні, за проривом Каховської ГЕС. І я завжди дивлюся телевизор – марафон [«Єдині новини»]. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Спочатку, спочатку я повітряну тривогу, сигнали повітряної тривоги відчувала дуже-дуже болісно, мені було лачно, я старалася ховатися в підвал, а зараз більш-менш привикла. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Канешно, хочеться. Я вірю, я вірю в Перемогу, і мені дуже хочеться допомогти нашим Збройним силам. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах із початком війни?] Ну, звичайно, тому що скоротилася пенсія, подорожали світло і газ, треба себе трошечки в чомусь обмежувати, обмежити. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Я відволікаюся від поганих думок тоді, коли я прихожу на город, я можу шось попрацювати, я можу трошечки відволіктися від цього всього. Но коли лунає тривога, стараюся кудись сховатися і забрати родичів своїх, щоб всі разом були, згуртуватися і сховатися десь разом. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Звичайно, брали. В мене племінника два на фронті. Один вже прийшов з фронту, він кантужений і раняний. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я вірю, я не знаю, я вірю, я вірю, що всьо стане на свої місця, і всі будуть кордони [19]91 року вернуті. І я довіряю нашому головнокомандувачу Залужному, як він сказав, я вірю в ЗСУ. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Ні, я не відчуваю ніяких змін. А вобше, я і відчуваю зміни – ми стали згуртованішими, ми стали сильними, витривалими. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Так, звичайно, я казала, я вже не раз казала, що я довіряю нашому головнокомандувачу і ЗСУ. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради, міської влади Калинівки щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Ну, звичайно, я довіряю нашій місцевій раді, вони тож докладають всіх зусиль для того, щоб допомогти нашій армії. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Я всім серцем слідувала з самого початку війни, мені було, як Вам сказати, я взнала, що є такий боєць під псевдонімом «Да Вінчі», і я за ним весь час слідувала. Я була дуже, мені було дуже жалко, і в мене було справжнє, можна сказати, горе, що він так загинув... [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Ну, дивлячись на все, що зараз стається на фронті, що скоро війна повинна закінчитися, наші пішли вже в контрнаступ і Перемога буде за нами. [Що значить для України Перемога?] Ну,

перш за все – це мир, це спокій для нас і для нашого народу. І на кінець-то ми будемо відпочивати в нашому Криму.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Ну, звичайно, відчуваю. Я відчуваю це по поведінці наших сусідів і нас із сусідами. Ми згуртувалися, ми перевіряли, ми контролювали дороги, ми допомагали теробороні, ми слідували за порядком на нашій вулиці. [Чи долучаєтесь Ви, Ваші родичі до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] По состоянию здоров'я я волонтерити не можу, тому що я пенсіонерка, а от діти мої і внуки – вони докладають всіх зусиль. Ну, канешно, ми старалися на початку війни, ми старалися з дочкою і внучкою для наших тероборонівців робити, вареники робили, піріжки пекли.

*Записала О. Нежильська в червні 2023 р.
у м. Калинівці Хмельницького р-ну Вінницької обл.
від Нежильської Світлани Василівни, 1977 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте?] Насамперед я вважаю себе україною. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Розпад – це було дуже добре, позитивно, тому що Україна отримала змогу стати незалежною, розвинутою, європейською, самобутньою, самодостатньою державою. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися?] Так, ми підтримували та навіть захоплювалися тими сміливцями, українськими сміливцями, їхньою мужністю, тими людьми, які вийшли на Майдан здобути своє європейське майбутнє. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України до 24 лютого 2022 року?] Коли в 2014 році росія окупувала Крим, інші країни закрили на це очі та продовжували політичні відносини з путіним. Зрозумівши свою безкарність, росія почала військове вторгнення з метою загарблення українських земель в [20]22 році. Таке божевілля в ХХІ столітті, ну, напевно, вже ніхто не міг пробачити. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Війна росії проти України, або повномасштабне російське вторгнення. Тому що росіяни почали війну, під час якої вони винищують український народ, вони нас просто прийшли знищувати, знищувати наші будівлі, інфраструктуру, а також нашу культуру, українську культуру – це музеї, інститути, різноманітні пам'ятки, по яких вони прицільно б'ють. Їм потрібно просто знищити українців і українську пам'ять...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважаєте Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні, мені здавалося дуже малоймовірним, тому що в ХХІ столітті в центрі Європи, ну, шляхом військового вторгнення російська федерація може привласнювати собі чужі землі? Я й не готувалася до цього, оскільки була впевнена, що росія не піде війною на Україну. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Я дізналася вранці про широкомасштабне вторгнення росії з телебачення, з ранкової передачі. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Я навіть і не могла повірити в ре-

альність цих подій. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Ну, вранці, 24 лютого, можна сказати, війна почалася з того моменту, коли росіяни поцілили ракетами в калинівську військову частину «Арсенал». Пролунали вибухи, потужні вибухи, згодом оголосили про перші жертви, мене охопив панічний страх. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] На щастя, ця біда нікого з моїх родичів та знайомих не торкнулася. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Ну, постійним джерелом інформації для мене є телемарафон «Єдині новини», з яких я черпаю інформацію, а також я користуюся офіційними телеграм-каналами. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Ні, я не йду в укриття, ми проживаємо в часному секторі, ми користуємось правилом «двох стін». А відчуваю я під час сирен роздратування і безсилля від того, що нічого не можу змінити. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Так, хотілося б зробити щось неймовірне, щоб скоріше закінчилася війна. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Так, доводиться обмежувати себе ще й в багатьох речах, таких як косметичні процедури, зменшення витрат на одяг та взуття, ну, навіть відмова від далеких поїздок. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Найкраще мені допомагає робота в саду та біля квітів. Я люблю працювати в саду, садити різні дерева та доглядати за ними. А також мені до вподоби готувати смаколики та пригощати ними рідних та знайомих. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Так, наш родич призваний до лав ЗСУ, звільняв від окупантів Чернігівщину в [20]22 році. А ще один родич воював з 2014 року, потрапив в Іловайський котел, але виїшов звідти живим, і зараз він продовжує захищати нашу країну, можна сказати, в самому пеклі війни. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях? Чи підтримуєте з ними зв'язок?] Ні, вся рідня проживає поруч, на підконтрольних Україні територіях. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я впевнена, що ми повернемо всі окуповані землі, тому що росіяни своїм наступом розбудили в нас справжніх українців, волелюбних людей і сміливих козаків, які будуть боротися за свої землі і зроблять всю Україну вільною. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Ну, з деякими людьми спілкування, можна сказати, знизилася нанівець на основі їхніх поглядів, а з іншими – навпаки, зріднилися і продовжуємо тісно спілкуватися. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Так, наш президент та наша армія роблять все можливе задля нашої Перемоги. Інша справа – це дії всіх країн, їхня реакція та допомога для України. Я цілком довіряю діям нашого президента. [Чи вважаєте достатніми дії Вінницької облради, міської влади Калинівки щодо захисту регіону та міста, організації

гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Так, я вважаю дії керівників професійними і своєчасними. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Так, ми переживали за, ну, можна сказати за всіх військових, але в душу запав Ярослав Бригінець – український військовослужбовець полку «Азов» Національної гвардії України, учасник російсько-української війни. Він зник безвісті під час боїв за Маріуполь, і ми всі надіємся – таки почуємо про нього радісну звістку і дочекаємося нашого Героя додому. А ще один – Олександр Глушко – калинівчанин, який загинув, визволяючи нашу Україну. На честь його в Калинівському технікумі було відкрито меморіальну дошку і, на жаль, посмертно він отримав нагороду – [орден] «За мужність» III ступеня. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Я думаю це надовго. Ця війна буде триватиме ще не один місяць, тому що поки ще є в росії велика кількість зброї, доки є надходження грошей за газ і нафту в країну-терористку, доти вона не припинить воювати. [Що значить для України Перемога?] Ну, Перемога – це найбільш жадане слово, мабуть, яке хоче почути кожен українець, воно несе з собою вільне життя, мир, незалежну країну, захищеність кордонів, захищеність рідної мови, право нею говорити та щасливе майбутнє для нас та наших дітей.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Коли почалася війна, ми всі стали рідними. Кожен допомагав один одному, чим міг: одні шили, другі варили, треті патрулювали вулиці, четверті робили «коктейлі молотова» та зварювали оті залізні «їжаки», а п'яті їх всіх годували. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Ну, напевно, найбільш натхненна подія, яка нас заохочувала до роботи і до боротьби з війною, відбулася зразу через тиждень, коли пройшов поступово страх, і люди почали об'єднуватися, і ми долучилися до волонтерського руху. Об'єднавшись з однодумцями у підвалі церкви, ми почали шити для військових натільну білизну, футболки, бафи, теплі костюми під форму, а також ремонтували військову форму. [Чи змінилися умови праці для Вас після 24 лютого 2022 року?] Умови праці? Поступово ми почали переходити на постійне виробництво спортивного одягу, поєднували його разом із волонтерською роботою, тому що країна знаходилася в економічній кризі і потрібно було вже починати сплачувати якісь податки, і почали переходити на основну свою працю – на спортивний одяг. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує? Чи долучаються до волонтерства Ваші рідні, друзі, знайомі?] Так, ми з сім'єю закуповували продукти харчування та бутильовану воду, хліб і передавали волонтерам в тимчасово окуповану Київщину. Також ми готували багато вареників, які морозили, пиріжки, консервацію та передавали в тероборону і для військових, також передвали калинівській військовій частині «Ягуар».

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Луцьк

*Записала І. Коваль-Фучило 4 березня 2023 р.
у м. Гельсінкі (Фінляндська Республіка)
від Вікторії (ім'я змінене), 1987 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Луцьку*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Коли Ви тільки дізналися про війну, які були перші думки?] Це був жах. Я не знала, що робити й куди йти. В нас дев'ятиповерховий будинок, ми на першому поверсі, недалеко від нас був вибух... аеродрому. Ми покинулися з дитиною. Було десь близько сьомої, десь пів на сьому чи без п'ятнадцяти сім, отак. Ну, близько того. Я не знала, що робити. Дитина стоїть на ліжку, плаче. [Чому? Ви почули той вибух?] Від вибуху дуже будинок трясло, і я не знала, куди мені бігти. Чи мені взагалі бігти, чи мені лишатися? Наді мною дев'ять поверхів, і не знаєш, що робити. [Плаче.] Потім я зібралася, почала збирати речі, почала дзвонити чоловікові, казати, що почалася війна. Ні він, ні сестра фактично про то не знали, тому що сестра їхала в маршрутці на роботу. Вона в інший кінець міста поїхала, там не так було відчутно, вона сиділа в навушниках, вона нічо' не чула. [То у вас пізніше були вибухи, ніж у Києві?] В нас пізніше були. Наш аеродром – пізніше, наскільки я зрозуміла. Можливо, і були раніше, но я чула серед ночі, під ранок, вірніше, що дуже літали. [Літаки?] Так, літаки. Що звідти, видно, літали літаки. А сам вибух був десь близько сьомої години, тому що ми якраз прокидалися в садок, на роботу. Ми десь о цій порі прокидаємося. Вже чоловік і сестра поїхали на роботу, вони зазвичай встають о шостій. Це було десь пів на сьому, без п'ятнадцяти сім, отак, наскільки мені пригадується, я не можу бути певна. [Зрозуміло. Тобто Ви залишилися вдома з дитиною самі?] Так, так. [Ви подзвонили до чоловіка. Що він Вам сказав?] Він нічого не чув, тому що він їхав в машині, в дорозі. Він вже потім, як я сказала, то він каже: «Я чув щось віддалено, але не зрозумів, що це». Я кажу: «Почалася війна». Я швидко включила телевізор, передзвонила на роботу [стримує плач], сказала, що біля нас вибухи, я нікуди не їду, я збираю речі і їду до батьків в село. Я збрала речі, щось повкидала... Далі не знала, що робити: чи чекати чоловіка, чи чекати сестру, тому що я їх лишити теж не могла. Почала їх набирати, кажу: «Вертайтеся і будемо їхати далі. Далі будемо щось думати». Поки вони приїхали, я вже речі збрала... Машина була заправлена. Якраз переддень того в мене були нехороші відчуття, і я дзвонила до знайомих і питала: «Чи ви склали ті валізки? В мене

таке нехороше передчуття, така, як зовсім не по собі, як відчувала». І чоловіка просила тиждень: «Заправ машину, щоб був повний бак». Він: «Ну, що ти, жартуєш? Нічо', ніякої війни, XIX століття, що ти таке вигадуєш, нічо' не буде, це просто дурниці!» – «Заправ машину. Заправ машину». Я його таки добила, він повний бак заправив. Якраз переддень війни, в останній день. В нас був повний бак машини. Ми зібрали речі... Приїхав чоловік, приїхала сестра, ми всі погрузилися в машину. Якраз наші знайомі, вони неподалік вчилися в технікумі, і вони теж їхали в село. Ми просто, так співпало, що ми якраз вийшли, речі виносили, грузилися в машину, і вони якраз ішли теж шукати – їхати чи автобусом, чи транспортом. Ми їх теж забрали і поїхали в село. Ну, серед дороги чоловіка машина поламалася, і я мусила вертатися. В нас два автомобілі... Я мусила вертатися якби до нього, щоби чи їх забрати, чи... І я забула, як переключається коробка передач. В мене такий був стрес! Я просто забула. Я стою серед дороги, стою посеред дороги, і я забула, як переключається коробка передач, як мені дати назад, щоби розвернутися. Добре, що біля мене сиділа дівчина, яка недавно здала на права. І вона каже: «Зроби так і так». [Усміхається.] І я розвернулася, якось трошечки прийшла до тями, розвернулася. Ну, але в чоловіка машина завелася, ми тільки даремно розверталися, але доїхали. Оце були, певно, три тижні пекла... бо я сама себе накручувала, і рідних, і близьких так само. Я спокійно не спала, через кожних дві години я прокидалася, прислухалася, чула кожен шорох, кожне-кожне все... [Плаче.] І потім я збрала речі й вирішила їхати до Фінляндії. У Фінляндії в нас родичі. Через що вибір впав на цю країну, тому що в нас були родичі, було легше звернутися до когось зі знайомих. Ну, по світу в нас теж, скажемо так, є, людей вистачає: кума в мене є в Чехії, є в Польщі. Ну, в крайньому випадку можна було кудись, але все-таки Фінляндія нам була ближче. От. [Чи були тут раніше?] Так, ми приїжджали сюди із сестрою на заробітки на полуницю. Минулого року, позаминулого року. Ну, не так часто щоби ми їздили, але ми були тут кілька разів. [Принаймні мали уявлення, що то за країна.] Так, ми мали певне уявлення. Не так, щоби тісно знайомі з цим, але разом з тим... [Тобто Вам було настільки неспокійно в Україні, що Ви зрозуміли, що треба...] Так, я не могла лишатися, я не могла, коли я почула про ті жахи, які робилися на Сході, біля Києва... На окупованих тих територіях. Я була просто дуже перелякана. Я не очікувала від себе, що я настільки панікюю і настільки боязка. [Плаче.] [Ну, це дуже індивідуально.] Ну, рішення, скажім так, приймалося дуже довго, як на мене. [Я] з

Волинської [області]. [То це дуже близько до Білорусі. Я думаю, Вас це теж лякало, що близько до Білорусі.] Так. Це тож була одна з причин, тому що нам до Білорусі рукою подати. І... я просто не витримувала того тиску. Ми вже тут рік фактично, шістнадцятого буде рік. [Березня?] Так. Коли ми збиралися... в мене стояв чемодан зібраний. Він просто стояв. [Плаче.] [Речі вже були зібрані?] Речі були зібрані. Він просто стояв. Я не могла наважитись сама поїхати з дитиною. Ну, мені трошечки було важкувато, тому що я розуміла, що мені самій з дитиною буде важко. В мене була сестра, і я знала, що мені з нею, в принципі, буде легше. І дитині буде легше. [Сестрі скільки років?] Сестрі – тридцять три. [Вона має дітей?] Ні. [Вона хотіла їхати чи не хотіла?] Їй було... не скажу, що там вона... в неї був менший переляк, чим у мене, скажем так. Я була більше перелякана. [Ви боялися більше за себе чи за дитину?] За дитину. За дитину, тому що, коли показували по телебаченню, ну, говорили по телебаченню, що роблять, які звірства. [Плаче.] [Ви не змогли цього сприйняти. Зрозуміло. Що вирішила сестра?] Сестра мене підтримала. [Щоб виїхати?] Так. Сказала: «Якщо ти, то і я». Ми раз збиралися виїхати... Переплакали. Зранку встали, ще раз поплакали – нікуди не поїхали. Потім через декілька днів, як кажуть, виплакали вже все, пережили, зібрали речі, встали і поїхали. І все.

Записала Л. Іваневич 29 січня 2024 р.

у м. Хмельницькому

від Цьось Аліни Володимирівни, 1994 р. н.,

проживає у м. Луцьку,

волонтерки, співвласниці дизайн-проекту «Ladom».

Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Насправді не було одразу усвідомлення, що в країні війна, тому що я була далеко від політичних новин і, відверто говорячи, не слідувала за ними. І взагалі, за тиждень до війни я була в Києві, була в Ірпені і з радістю уже планувала повертатися назад, в столицю, зібравши речі, тому що мала проект по роботі, тому відчуття, що буде війна і щось відбувається в країні, у мене такого не було. Тому що для мене здавалося це чимось нереальним в наш час, проте сталося, як сталося. І я пам'ятаю дзвінок друга, близько п'ятої години [ранку], з Америки, що почалась війна, і на той час я була в Луцьку, і розуміла, що вже відбувається якийсь кіпіш, відповідно, на вулиці. І живучи на дев'ятому поверсі, вийшовши на балкон, я побачила вже вибух в Луцьку, була свідком його, і вже розуміла, що щось відбувається в країні, непідконтрольне. На мою думку, війна – це зараз та точка, мабуть, відліку нового етапу для українців, для нашої нації загалом. І з багатьма випробуваннями нам прийшлося зустрітися, і прийдеться зустрітися для того, щоб пройти наш урок, урок нашої нації, щоб ми об'єдналися, щоб ми стали цілісні, щоб ми почали надіятися на себе, покладатися на себе і побачили цінність, цінність нас, нашої культури, нашої історії. І були в єдності. Загалом, мабуть, перший час війни усвідомлення були такі, що потрібно бути тут і зараз, і усвідомлювати, що ти робиш, що навколо тебе робиться, і не відкладати те, що ти думаєш, хочеш, на потім, тому що потім може не бути. І потрібно оцінювати ситуацію, яка є наразі, і робити максимум. Усвідомлення, що в такий стресовий, кри-

зовий момент, напевно, особисто я дію найефективніше, але тоді, коли я сконцентрована на вирішенні задачі. І звісно, при усвідомленні пріоритетів було чітке бачення – чого можна було у минулому уникнути, що було надмірно важливо, а що насправді не мало такого значення.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

Доеднати-ся до волонтерства, мабуть, вийшло на третій день, якщо не помиляюсь, вже повномасштабного вторгнення. Це було чітке рішення і розуміння, що потрібно діяти. І пам'ятаю яскраву думку, що мені немає що втрачати. Я хотіла бути корисною і мала можливість це зробити зі своєю подругою, в якій були такі ж самі думки, що потрібно щось робити, потрібно діяти. І ми почали думати і аналізувати, що ми можемо зробити тут і зараз. І ми прийняли рішення зустрітися у Луцьку, тому що вона їхала з Волинської області. Відповідно, я вже їхала з Рівненської області на той момент. І ми зустрілись у Луцьку, і дуже швидко прийняли рішення їхати на кордон з Польщею за допомогою. Відповідно, з Варшави, тому що коли прийшло це рішення, була створена група допомоги з Польщі, і мені прийшла думка додати туди тих людей, які наразі знаходяться у Варшаві. Це була моя сестра, моя знайома, і таким чином я почала згадувати, хто ще може бути в Польщі, і, відповідно, по такому «сарафанному радіо», що дівчата організовують допомогу. Тобто був зібраний буквально за пів дня чат порядку 400 людей. І приїхав уже на вечір перший наш бус допомоги з Польщі. І в процесі цього всього долучилися і люди, які допомогли нам організувати склад в одному пропускному пункті і в іншому, і, відповідно, сформувався така команда вже з людей, які місцеві. Тому це було насправді дуже швидко, дуже неочікувано, тому що ми їхали, по суті, забрати тільки певну допомогу, але насправді, мабуть, менше, ніж за добу закрутилася дуже серйозна велика, масштабна, я би сказала, волонтерська робота великої команди і три місяці активної роботи, можна сказати, проживання на складі і фокусі тільки на результат, тільки на хлопців [мається на увазі військова допомога ЗСУ]. І я гадаю, що це був дуже цікавий досвід такого формату. Далі волонтерська робота вже трансформувалася. Перші три місяці були доволі активні від початку повномасштабного вторгнення, тому що робота була більш місцева, на місті. Ми організовували допомогу з Польщі в Україну в різні напрямки. У нас був такий певний штаб отримання, розподілення допомоги: гуманітарної, і, відповідно, техніки для хлопців і логістикою, і порядку 500 машин було відправлено в різні напрямки. Машини – це буси, блондеки. Взагалі, відповідно, чим довше йшла війна і все менше йшло гуманітарної допомоги від іноземців, відповідно, трішки волонтерська робота трансформувалася на конкретні запити від бригад, на збори коштів, на купівлю тепловізорів, дронів і так далі. Трансформація саме волонтерської роботи відбулась, мабуть, наприкінці уже 2022 року. І далі ми вирішили з партнеркою Лілією Іваневич уже продовжити цю ідею, цей намір здійснити в іншому місті – місті Хмельницькому, і далі ця ідея була також реалізована в місті Києві, і знову ж таки в Ужгороді. Тому саме ця волонтерська діяльність в 2023 році була

націлена більш на групову роботу, точкову, спеціально для закриття запитів спецпідрозділу ***, тому тут велась і така соціальна робота, і також паралельно закривалися запити для різноманітних бригад: ми купували машини-пікапи, також близько п'яти дронів було відправлено хлопцям. І також була спільна робота з благодійним фондом, з Київською школою економіки. Які плани у волонтерстві? Насправді вони різноманітні. І в першу чергу хотілося б сказати, що хочеться це робити уже на постійній основі, не тільки під час війни і не тільки по запитам. Тому в плани входить створити ще один благодійний фонд. Попередньо, я є учасником в одному із [фондів]. В новому фонді хотілося б, і є намір, реалізовувати запити хлопців, так само бути залученими для збору коштів, для протезів для хлопців, тому що ми розуміємо, що надалі потреба в цьому буде все більша. І за допомогою і різноманітних івентів, соціальних зборів, банків, тому впевнені, що ми зможемо це реалізувати. І також є намір допомагати і діткам, тому що вони, як ніколи, наразі потребують теж допомоги і підтримки. І потрібно про це не забувати, що це майбутнє нашої країни України, тому щиро віримо, що в новому фонді ми зможемо це реалізувати. Ну, і звісно, культурний напрям, так як я є однією із співвласниць дизайн-проекту, бренду, ціль якого – інтегрувати українську орнаментику в наше життя, в життя кожного українця і транслювати культуру нашої країни, так званий «культурний фронт», тому хочеться ще розвивати і ці напрямки.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Насправді стосовно устрою побуту під час війни стало простіше і, напевно, уже трішки змістився фокус на інші речі. І особливо під час війни підсвітилось те, що дуже важливо бути мобільним, дуже важливо бути вільним, і все, що навколо, воно не повинно заважати. І також змістилися фокуси на інші потреби, тому є дуже чітке розуміння, що потрібно фокусуватися, де ти є зараз і які можливості є зараз. Напевно, ось такі зміни. Загалом, якщо проаналізувати ці роки, то як таких критичних ситуацій, кризових вистачало. Але, на мою думку, вони нічим не зрівнюються з тими ситуаціями, з якими зустрічаються щодня хлопці, дівчата на фронті. Тому це нормально, рухаємося до гармонії через такі ситуації. Але насправді вони роблять нас сильнішими і направляють нас, куди потрібно нам іти. Тому змін було доволі багато, як і в особистому житті, так і в професійному житті. Зміни оточення, зміни в принципі всього. Тому це потрібно. Загалом, дякуючи місцю, де я є, як такого страху невідчутно, страху саме війни, тому що є безпечне місце на даний момент, люди, які підтримують, люблячі, розуміючі. Тому насправді це переживається простіше, легше. Був досвід перебування саме в столиці під час великої атаки, насправді це страшно. Насправді в такі моменти є велике бажання підтримати тих людей, які проживають на постійній основі, які адаптувалися, самі сім'ї з дітьми. Таким чином, є ще більше розуміння, яка наша нація, наскільки ми сильний народ, витривалий народ, адаптивний народ. Тому перемога в будь-якому випадку за нами. Ну, а так, з таких життєвих, мабуть, способів на даний момент допомагає спорт, активний спорт, силові тренування, стрейчинг, йога, прогулянки, зустрічі з друзями, цікаві бесіди,

цікаві інтерв'ю, фільми. Те, що наповнює, – близькі люди, це те, що допомагає переключитися і тримати свій стан: тверезий, позитивний стан. Насправді після Перемоги хочеться бачити Україну проявленою, вільною, випромінюючою, справжньою, з чесними людьми, які працюють на її блага. І розвинутою, квітучою. Я щиро в це вірю, що так буде, тому що ми цього варти, ми цього заслуговуємо, і дуже сподіваюся, що всі уроки ми пройдемо. Ми будемо такою країною, яка буде прикладом для інших країн, – сміливою, яскравою і розвинутою.

*Записала С. Чибирак у грудні 2023 р. у м. Луцьку
від Філонюк Марії Миколаївни, 1983 р. н.,
родом із с. Буяни Луцького р-ну Волинської обл.
Розшифрувала Л. Пономар*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Двадцять четвертого лютого, ранок. Для мене події принаймні не стали чимось непередбачуваним, чимось таким, чого я не чекала, тому що, ну, як у сімейному колі, так і на роботі, ми постійно обговорювали ту інформацію, яка ширилася з усіх засобів масової інформації про те, що війна буде, про те, що наступ росії буде. Власне, ранок так і розпочався. Ніяких сумнівів не було, що це наступ росії. Звісно, ніхто не знав до кінця, як далеко вони зайдуть, – чи це буде Луцьк, чи це буде Київ, чи це буде Львів. Але реакція була така, що оскільки ти чергуєш, оскільки ти старша наукова співробітниця, потрібно чергувати іти зранку на роботу до Музею. Тому їхати з міста не хотілося, а те, що треба йти на роботу обов'язково, і не обговорювалося. Власне, прийшовши до музею, перше... Ну, цей день якось поділився для мене на дві частини, тому що перша частина – це була обов'язкова евакуація і демонтаж експозиції. Ми розуміли те, що саме цінне, саме краще треба ховати, про те, що можливі обстріли, і як воно буде далі, які події будуть, ніхто до кінця не розумів. Власне, демонтувавши багато експонатів, демонтували експозиції, які постійно діють, чи виставки, ми поїхали до Художнього музею, де теж фактично демонтували всі твори мистецтва, знімали, ховали, відвозили в сховища. Розуміли те теж, що все дуже цінне, і заховати потрібно. [Для уточнення, які посадові обов'язки чергового працівника?] Черговий перш за все відповідає за експозицію, за виставку, відкриває музей і готує, власне, до того, щоб музей працював і приймав відвідувачів. [У цей день, 24 лютого 2022 року що мало відбутися в Музеї?] В цей день точно ніхто не очікував нападу росії, то плани, звісно, були робочі, і ми... Перш за все у нас переддень був... цікаве: семінар, навчання, і ми всі чекали другого вже дня, щоб просто обговорити десь, поспілкуватися про те, що ми почули, що ми дізналися, що з цим робити, тобто як далі Музей розвивати. Ну, звісно, екскурсії, мабуть, записані теж були. [Ви момент першого вибуху пам'ятаєте, коли на луцький аеродром прилетіло?] Так, я дуже добре пам'ятаю. Це було таке, ніби спалахи за вікном. Наприклад, у мене було видно, ну, і вибухи було чути, чути дуже добре. Не було розуміння того, що це точно військовий аеродром. Але це те, що вибухи чути, – ніяких сумнівів не було. [Звідки дізнались інформацію про це?] Звісно, інтернет. Коли я відкрила інтернет, то зрозуміла, що, мабуть, [вибух] відбувся, зрозуміла те, що вибухи значно раніше були в інших містах України. Я потелефонувала батькам.

Батьки не знали, говорячи про те, що велика війна. Чомусь назвали в перший день ці події Великою ві-йною, не наступом росії повномасштабним, а Вели-кою війною.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄН-НОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи долуча-ється Музей до волонтерської діяльності? Що відбу-валось впродовж цього року?] Власне, у нас досвід ще з [20]14 року. Музей активно долучався, але різниця цієї діяльності ... вона дуже різнилась – з [20]14-го і [20]22 року. Тому що в [20]14-му, оскільки два наших наукові співробітники тоді були учасниками АТО, ми дійсно допомагали, практично без прикрас – фактич-но від трусів, шкарпеток до броніків, до касок, ото яких[о]сь таких речей – бензину і багато чого іншого. У [20]22 році воно було вже трошки по-іншому. Перш за все – досвід плетіння сіток. Ми розуміли, що по-перше, вони дуже потрібні, за ними фактично були черги. Але ми ще зрозуміли те, що події війни треба показувати. У нас був досвід з Майдану. Ми дуже хо-тіли зробити все вчасно, боялися не упустити багато експонатів, які можна зібрати в перший день війни. Власне оця ідея – плести сітки, передавати волонтерам і просити експонати – вона якось зіграла на нашу руку і вдалася нам дуже добре. Двадцять четвертого люто-го зранку нам телефонують із Луцька із самооборони і просять віддати деякі експонати. Наскільки це профе-сійно, ми говорили тоді з Оксаною Григорівною, вона нам дозволила. Перш за все це були сухпайки, сухий борщ. Він для них, ну, вони використали цей експонат як аналог, тому що вони не зберегли, і вони нам дуже дякували, що ми це зберегли, і виготовляли далі. Це було й сало у вакуумній упаковці. Ми теж віддали. І якісь певні елементи там військового спорядження, які ми бачили, що воно дуже потрібне нам, знайомим там музейникам – теж його повіддавали. [Як виходи-ли на зв'язок з волонтерами?] Ми їх знали з 2014 року. Тобто ця робота не припинялась до [20]22 року. [З ким із волонтерів спілкувалися найбільше?] Ой, ну це різ-ні... Ми так з громадськими організаціями... Можли-во, вам Валя краще розкаже, вона їх ближче знає. А ми вже якось з лютого місяця з Русланою Мальською, яка нам найбільше сіток привозила, яка нам пізніше тка-нину... Ну взагалі плетіння сіток, воно, я от сьогодні згадувала ще собі, воно дуже цікаво відбувалося, тому що основи музей закупавав і в принципі тканини теж. Тому багато працівників ходили по секонд-хен-дам, купували тканину підходящого кольору. Дівчата з відділу етнографії фарбували фактично цілий рік цю тканину, купуючи фарбу, все це в музейних таких не дуже сприятливих умовах. Коли закінчувалася основа, то дівчата навіть ходили по нитки і самі плели основу для сітки, хто хотів ще хоч якось допомогти, хоча це було не досить дешево і не досить швидко. Які ще ми.. Ну, власне, коли внутрішньо переселені особи почали з'являтися в місті, коли була інформація, що потрібно допомагати, як хто може, то такі там речі, як одяг, як взуття, як одіяла, подушки, – це все ми теж зносили і конкретно людям [передавали]. Хлопці, я знаю, що ходили, розгружали тут всякі теж... допомогу в сусід-ню будівлю. Їздили, я знаю, що наші хлопці теж там вкопували, на блокпости їздили... Ну, воно якось про-фесійне дуже в нас всетаки музейників поєднується з особистим. Тобто дуже часто погляди, там громадян-

ська позиція – вона переплітається із професійною роботою. [Чи залучаєте внутрішньо переміщених осіб до музейної роботи? Як співпрацюєте з ними?] В принципі, частину виставок, навіть історичних, ми присвячували якраз для цих людей. У нас одна із ви-ставок – яка була Українська повстанська армія, ми її вирішили зробити таким чином, щоб вона була теж цікава тим людям, які нічого не знають про Волинь. Навіть один із таких ключових моментів – хто такі бандерівці і чому Волинь називається «Бандерівським краєм». Тобто для тих, хто абсолютно того не знає. Тому ми якось трошки підлаштовували. Виставка про війну, яка в нас є, то трішки вона була, ну, страшну-ватою. Її, наприклад, для мене було [страшнувато] відкривати, тому що я боялася реакції тих людей, які пережили війну. Мені, наприклад, з одної сторони, було цікаво, як вони будуть сприймати виставку, з ін-шої сторони, я от думала... [Як вони сприймали?] По-різному. [Які відгуки чули?] От я чула відгуки: от на-приклад, тих людей з Маріуполя, які приїжджали, які бачили на світлинах свій будинок і питалися, чи ми не знаємо, що з тим будинком... І коли розкажуєш, то, звісно, розумієш, що ми це знаємо тільки з розпові-дей, тільки із засобів масової інформації, а розумієш, що люди насправді це пережили. І розказувати просто прочитану історію для тих, хто пережив, дуже й дуже важко. Тому я завжди чекала якоїсь непередбачуваної реакції, але реакція в основному була схвальна. Іноді бували люди, які казали, що ми просто не підемо, ми це пережили, ми бачити цього не хочем. [Яка історія цих людей чи військових особливо запала в душу?] Знаєте, в мене така історія, ну, вона така більше, знову таки, з особистою допомогою, але яку я зараз згадую, і вона мені десь нагадує... Ми про Голодомор говори-мо, коли на шматочок хліба золото обмінювали. Коли запропонували мої знайомі, просили допомогти одній сім'ї – подушкою, одіялом, якимсь таким, дрібними речами. І коли я їм це все винесла, жінка почала із себе золото знімати, почала мені його давати. Я не знаю, я от зараз згадую, мені просто хочеться плакати. Вони приїхали тоді з Харкова, вони нічого із собою не взя-ли. Там дитина просто взимку стояла в літній, прак-тично в такій хатній одязі. Вони мали тільки картки, якими заправлялися, доїжджали. Вони не знали, куди вони їдуть. В Луцьку в них нікого знайомих не було, хоча вони вийшли тоді на волонтерку, вона їм ніби з житлом допомогла. Але це просто страшно, коли жін-ка знімає золото і каже, що от візьміть за одіяло і по-душку. І потім питалася, чи можна його десь здати чи, ну... Ми розповідаємо про те, що під час Голодомору... Дні вшанування були, ми розповідали, як люди там на золото міняли шматочок хліба чи... [Чи на виставці розповідали ту історію, яку людина сама пережила?] Ну от, в основному на виставках, коли приходять, мало хто хоче там дуже особисте розповідати. Всьо-таки, коли люди приходять до Музею, принаймні враження складається, що вони більше хочуть почу-ти там про історію, про природу, от шось про Луцьк більше, аніж розповідати про своє. Ну, коли згадують, згадують про те, що, мабуть, вже немає будинка, про те, що немає квартири, про те, що стараються там ко-мусь своїм телефонувати, щоб пішли подивилися, чи взагалі їх вулиця є. Історії з Маріуполя... Вони дуже страшні, вони дуже... Просто, коли розповідають про те, як діти голодували, як діти пили воду з каналіза-

цій... І просто якось не вкладається в голову, що це ХХІ століття, і насправді таке може відбуватись. Тому що все-таки на своїх екскурсіях ми говорили про те, що ні війна, ні голод не має повторитися, а пройшло стільки років – дець в якомусь моменті історія повторюється. [Як це вплинуло на Вас?] Мабуть, більше цінуєш життя. Мабуть, більше цінуєш мир, спокій. І більше цінуєш тих, власне, хто сьогодні в ЗСУ. Ці хлопці, дівчата, які жертвують і життям, і здоров'ям, але які борються, які розуміють, що їх треба спиняти, треба відвойовувати, тому що рано чи пізно вони просто дійдуть до інших міст.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Чи підготувались Ви на випадок нападу з Білорусі, чи є тривожна валіза?] Тривожної валізки немає, але, наприклад, я дуже вдячна за те, що ми були зорганізовані і походили на курси цивільної оборони. І, наприклад, я тепер розумію те, що на випадок, коли росіяни можуть бути тут у нас, в місті, на Волині, то потрібно втікати насправді, цивільне населення має виїжджати, для того, щоб не заважати військовим. Але насправді в душі мені тікати не хочеться. Я би наприклад лишилася, і розумію те, що треба зараз дець здобувати якісь, мабуть, факти, які би пригодилися під час воєнних дій, якщо вони будуть у нас в місті чи області. Тобто надавати медичну допомогу, по можливості навіть якусь... і військовий фах. [Чи зробили якийсь стратегічний запас основних продуктів?] Продуктів – ні, купила тільки павербанк. [Чи викликають у вас страх блекаути?] У мене – не. За себе у мене не викликає, але мені, наприклад, страшно за тих людей, які мають дітей, маленьких дітей. Я вважаю, що все-таки, мабуть, треба подбати і про запаси, подбати про те, щоб при можливості виїзжати за кордон із дітьми. Все-таки дітей треба зберігати, психіку, здоров'я, особливо життя. [Своїм батькам Ви щось порадили?] В мене так сталося, що в перший день війни ми зразу з батьками все обговорили. Ніхто виїжджати за кордон не збирався. За рік я маму втратила, тому в мене лишився тільки тато, і тато звісно теж нікуди не поїде. У нас усі лишаються в Україні. [Чи сказали Ви, що треба мати запаси?] В селі запаси є завжди. [Сміється.] Є і вода, колодязі є. Колонки тобто. В селі не залежить так, як у місті, централізовано – більш індивідуально. [Чи плануєте в разі гострішої фази переїхати в село?] Ні. Я цікавилась, наприклад, у Музеї... – не дай, Боже, звісно, але в випадок окупації як ми можемо Музей рятувати, як робити так, щоб не повторилася історія з Херсоном. Виявляється, що є ряд там законодавчих таких тих моментів, які треба дуже добре знати. Ні, мені б хотілося бути корисною.

*Записала С. Чибирак у грудні 2023 р. у м. Луцьку
від Гусачової Ірини Станіславівни [Г. І.], 1962 р. н.,
та Яловенко Інги Леопольдівни [Я. І.], 1963 р. н.
Розшифрувала Л. Пономар*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* [Г. І.] Практично ми не є якоюсь організацією. Ми з першого дня взяли за плетіння сіток, так ми їх і продовжуємо плести. Тобто ще брати якісь обов'язки – якихось там продуктів чи чогось – нам буде не під силу. Ось. То ми ще єдине – ще ми робим нашоломники, можемо до-

датково робити. Ну, якщо хто передає нам щось, ми там можемо в сітки хлопцям покласти. А так... [Я. І.] Я плела «кікімори». ще такі... захисні для снайперів, вдома, і ми брали їх на роботу, там, де ми були в галереї. І дома я..., мама мені допомагала. [Де береде тканини, основи для сіток?] [Я. І.] Це все благодійні внески. Там люди приходять, бачать, що ми робим, і так само хочуть допомогти чимось. Якщо не можуть плести, то допомагають грошима. Але ми просимо, ми гроші не беремо, просимо, щоб нам купляли матеріали зразу. І вони там ідуть, перечисляють гроші на матеріали, і дуже нам допомагає фонд «Тільки разом» Ігоря Палиці. А вони перші відгукнулися, бо в нас уже було..., на початках ми плели з усяких шматочків, які де тільки могли [взяти]. А потім відгукнулися. У кого тільки не просили, ніхто нам не допоміг з тканинами, і тільки вони єдині відгукнулися нам допомогти. [Г. І.] Ми ще брали – нам дають відрізочки, відходи, і ми їх ріжемо таким чином, як ніби це є ялиночка, вплітаємо. І воно, бачите, такими, дає ефект такою... гілку чи... Це ось нам допомагають, обрізки, хто шие форму військову. [Ви почали займатися волонтерством вже в [дві тисячі] двадцять другому році, чи все-таки ще [дві тисячі] чотирнадцятого року?] [Я. І.] Ні, в [дві тисячі] двадцять другому році, зібралися, домовилися там в галереї спочатку в центральній тій нашій, на Лесі Українки. Нам там відгукнувся власник галереї Марчук, дав нам приміщення. На початках було дуже багато людей, бо й студенти були, і переселенці, а потім вже як роботи почалися, ті люди порожджалися, і тако осталися, нас там 10–15, плюс-мінус, отак плетемо. [Згадайте перший день війни. Як ви, лучани, почувли оцей перший приліт?] [Я. І.] Я була шокована, тому що я відчула вибух, пішли оці темні хмари такі димові. Я як побачила, підхожу до вікна, кажу: «Війна почалась!» Мені ніхто не вірить, що це війна почалась. Я кажу: «Війна почалась». Ну, ясно, зразу почали... Ну, чого ми не готувалися, в нас... Я не готова була до війни, взагалі, те, що навколо говорили, ну, сприймав так, як щось дець таке далеке, що щось неможливе, надумане все. Але саме коли цей вибух стався, ну, як, ну, був спочатку стрес великий. Коли зразу в соцмережах почувли, що збирають, щось дець там потрібно, зразу ж зібрали; одіяло понесли в першу чергу туди до драмтеатру, там був такий центр, пам'ятаєте, напевно. Ми за насли все туди, що потрібно було. Там якісь мішки просили для насипання піску, там будь-що. І я теж в соцмережах прочитала, що потрібні на плетіння сіток люди, і те, що я спочатку побачила, пішла в медколедж, там було плетіння сіток. А потім випадково йшла вже назад, дивлюсь, в галереї там ворухиться все, і тим більше от ми були знайомі попередньо. Я залишилась там. Теж, що так само, це був другий, а я, напевне, з третього дня в галереї саме, що ми плели разом. І от з тих пір ходим, де нас переселяють, то таке. [Я. І.] У мене... так само, абсолютно, те саме не готовились якось, і не думали таке. А я кажу, вже десять раз розказувала, що це сусідка моя, вона художниця, і ми з нею гуляємо в парку зранку. І такий був стрес, що вона мені дзвонить: «Ідем гуляти, бо я сидіти дома не можу, ці новини – це жах!» І ми пішли з нею в парк гуляти. І вона каже: «Піду здавати кров». А я, кажу, що я не можу, що почала плести сітки. І вона каже: «О, давай я домовлюся (вона художниця) з цим, з Марчуком, і, можливо, він нам надасть приміщення.

І вона пішла. Каже: «В мене дівчата є, художниці, які малюють, я їх підгоню і будем плести». І так було. Чоловік поїхав, купив сітку, ми з мамою дома нарізали перші шматки – тоже поїхали, купили тканину зелену, нарізали шматки. Ці полосочки, оце що було, постягували, потім нам почали якусь гуманітарку привозити, ми все це давай різати. Та так на початках от і зібралися, і так і з того часу ми й не розходились. [Ви допомагали також внутрішньо переміщеним особам, передавали речі в Драмтеатр. Можливо, якась історія переселенців є у вашому особистому досвіді?] [Г. І.] В мене особливо не було, просто мене вразило взагалі, я не знаю, я відчула оцю атмосферу переселення повністю на собі. У нас місто, ви знаєте, тихе, затишне, ніколи не відчувалося ні сумбуру, нічого, а тут, коли стали люди до нас їхати, я відчула цей дух, і таке враження, що мене все тисне зверху. А особисто з переселенцями то я не мала, тобто в мене ніхто не жив, якимось не приймали ми людей, але саме там, де плели сітки, ну, було багато, бо люди... це в основному були транзитні, вони так не залишились надовго, тільки трошки десь там далі, вони поїхали вже за кордон, це було тимчасово все. І такого, що вже сильно близького... Да, до нас приходили дівчата, плели, переселенці чомусь, не затримались. Можливо, шось їм... поїхали. Хтось поїхав в Харків, хтось поїхав далі, трошки там, можливо, життя наладжується, вони їдуть. В нас в основному це зараз залишились ті, хто у нас місцеві. [Можливо, їхня історія запам'яталась, як до них війна прийшла?] [Я. І.] Дівчата розказували, як вони тікали на поїзд, як там таксистки брали, такі шалені просто гроші, як вони добирались, ну, якимось так воно. Це треба було в них спитати, оті емоції, ми їх не відчули, то я даже не знаю, як... [Г. І.] То таке в такому надриві, вони такі якісь [...] збуджено в них все було, то відчувалось. Тому що в нас якимось багато все рівно спокійніше, дякувати Богу, так, ось, а в них все на якихось емоціях. Чи вони взагалі такі емоційні люди, чи... Ясно, хто як добирався. В мене подруги, знайомі, і мої діти теж в Києві, теж так само, їх не назвеш переселенцями, але вони сюди втікали. [Чи була у вас думка виїхати за кордон?] [Г. І.] В мене навіть думки такої не було. Я вам говорю, що я практично не була ні до чого готова. В мене що було: я прийшла, просто вибух був – я сіла в коридорі і сиділа отак. Все! Перші ті три дні, як всі, напевно, були в шоці, ми робили все на якомусь автопілоті, на якихось емоціях таких. Тобто зараз ми плетем якимось більш свідомо, більш спокійніше ми плетем, а тоді якийсь такий був сумбур, і не то, щоб треба було десь подіти себе – ні, це не було, це знаєш, ти потрібен чимось... Ти повинен прийти і допомогти, в той час хоть якусь дільницю, що ти маєш свою лепту внести. Але такого, не, в мене навіть не було в думці, в мене всі разом, в нас ніхто нікуди не поїхав. І діти, малі, і маленька дівчинка – всі на місці. [Ви передаєте речі безпосередньо військовим чи теж волонтерській організації?] [Я. І.] Ми зараз просто так взяли собі за правило давати тільки військовим. Бо на початку, знаєте, як ми плели, ми не задумувались, кому ми що давали. Вот просять хто – волонтери, чи хтось прийшов з вулиці – да, да, віддавали, віддавали. А потім колись ми зловили одних таких волонтерів на тому, що вони нас просто використовують. Ми просто знали, що вони нам кажуть одне, а роблять інше. Ми не будем назвати хто і як, це не потрібно, але... І ми з того часу

вирішили, що якщо є запит від військових чи... Ну, припустим: я, там в мене брат в війську, чи в наших дівчат є такі знайомі. Ми знаєм точно, що воно йде туди – ми плетем. Так, а уже через леві там якісь, там приходять, шось просять... Просто, ми по-перше, не маєм змоги зараз, бо в нас уже стільки людей знають наші сітки, стільки їх потребують, що ми просто не можемо кому-небудь плести. А, по-друге, просто так от нас використовували, ми це зрозуміли. [Вони продавали ці сітки?] [Я. І.] Ми так думаємо, що можливо – так. [Г. І.] Так, але ми цього не знаєм, тобто... У нас документації ніякої немає, але просто нас, якби вони обманули, сказали, що вона йде там на схід, на передову, а потім виявилось, що вона залишилась. Це все добре, що вона залишилась комусь десь допомагала все рівно. Але нас якби... наскільки ми відкриті, і це все чесно робимо, то ми... [Я. І.] У нас грошей, ми нічого не маємо. [Г. І.] Ми тратим свій особистий час, свої якісь забаганки, все ми відкинули. Сім'ї, якісь хобі – все пішло, якби вже на другій план, на другій, на третій. Зараз прийшли, і має час хтось до обіда, хтось після обіда... Інга взагалі тут цілий день як завсідгатай, до п'ятої, поки музей не зачинається. Віддаєм весь час свій вільний. [Це спосіб заспокоїтись, відчутти, що робите потрібну справу?] [Я. І.] Так, звичайно, що ми робим потрібну. Ми бачим попит, ми просто бачим, що наскільки вони потрібні, і нам хлопці даже вчора, ну... Ну, так получилось, случайно: дівчинка пішла до нас плести, ми взнали її фамілію і побачили, що її батько нам подяку виписав, полковник. Не знаючи, що це вона, і що це її батько... Вчора, чисто випадково ми це все взнали. І от вчора вона подзвонила і каже: «Тату, я плету тут з дівчатами сітки, яким подяку написав...». А він голосове повідомлення зразу нам відправляє, що типу, дівчата, ви таку справу робите, ви нас захищаете, ви стільки життів спасли... Може, це все чуєш, і тут переймаєшся, воно нам не потрібно багато. Нам дякують, нам оці подяки, принесли, якби, ну, заслужили, не заслужили, нам приносять хлопці. Нам говорять хлопці приємні слова, на нашу павутинку, де у нас є своя організація у фейсбуці. Нам пишуть просто: «Дякуємо, що ви робите, ну, напевно, ваше це...». І нас же це тішить, гріє нас, і ми далі працювати... Ми не можемо ні розійтись, ні кинути.. Ми несем все, ми разом отак, десять таких основних дівчат, що залишилось. От в минулому році ми собі ялинку... [Г. І.] Ми самі ялинку, ми собі в минулому році... Ну, якимось, як можемо, так і себе тішим, хоть якими такими дрібницями намагаємся себе теж хоч якимось розраджувати, там і в театр ми разом ходим, що ми вже так організувались. [Яка історія військових, яким ви передавали сітки, вразила?] [Г. І.] Так, вони зазвичай хлопці мовчазні, у них все добре, їм нічого не треба. Ну, то треба. [Я. І.] Не. Оце от кажуть: «Дівчата, ви нам спасли життя, бо ми поклали на бліндажі, покладали якісь сітки, такі металічні, а зверху вашу, і просто нас не побачили, нас не бачать. Просто ваші сітки просто ідеальні. Ви нас захищаете». І називають нас і «чаравніцями», як там казали... [Г. І.] Там багато таких... Україномовних менше ж, скажемо чесно. [Я. І.] Да, «ваші чаравніці», «девочки, ви чаровніці»... [Г. І.] Отаке дрібне, але нам просто, просто приємно, але історія, які ще історії... Ну, якісь вони свої такі смішні історії, там можливо, хтось там якимось прізвисько отримав. Да, там той «Нарізка» в нас такий був. Чого

«Нарізка»: прийшов там шось, нарізав ковбасу. Тут командир заходить. Ну, такі просто побутові їхні смішки. А що ж те це ще із сіток було, що із сітками було шось накривали, там теж було... [Я. І.:] Оце в нас... Ми працюємо, така горюхівська є, тоже волонтерська організація «Щит». Вони возять на весь, якби передок, возять на всі ці точки самі гарячі наші сітки. От ми з ними так плотненько працюємо, то так як приїжджають, розказують, що вони нашими сітками... Ми плели сітки двадцять п'ять на п'ять. У нас даже є фотографія, як ми її розтягували. І вот він прислав нам, як вони забирають ті танки з передової підбиті, і чого така – двадцять п'ять. Значить, їде такий великий тягач з такою платформою, на неї отой танк, і оце воно їде, і оце двадцять п'ять метрів. Вони роблять прямо такий навіс над тим всім, і от воно їде, воно ховає той танк, поки воно їде там до ремонтної тої майстерні. Ну, от ми такі великі, величезні ці сітки плели. Ми взагалі-то багато різних всяких плели. У нас дуже багато фотографій, ми постійно фотографуємся. Да, ми часом даже питаємо: «Сфоткайте нам місцевість, щоб ми знали, як плести, яку кольорову гаму дати». А вони кажуть: «Ви що, дівчата, як ми можемо сфоткати місцевість, де ми знаходимось!» Ми так більш знаємо херсонський напрямок, ми даєм таку – «степ», світліше. Вот виходить таке пісочне, світленьке, плетем такі. А от якщо допустім болото, от зараз плетем «болото»; сніг – замовляєм «сніг». [Г. І.:] Плетем наголовники, як зараз. Оце якщо як куці там, сховались... Ми намагаємся просто підходити, я не знаю... Може, це про художників можна сказати тих сіток, тому що ми непросто, бачите, вплітаєм одну стрічку. Потому що як говорять. От ми вплели тут, тут, швидше – і все. Ми намагаємся, ви бачите... Нас зараз попросили болото. Ми робим його так, щоб воно виглядало так: прядка десь, шось там таке, перемелена якась глина. Ми ж плели до сих пір, я не знаю, заходили на пармобілі?.. Але там немає снігу, знов просять темні. [Я. І.:] У нас там немає. Вони вислали нам фотку. Це вони получили білі сітки і стоять, кругом них чорна земля, болото. Вони, канешно, бояться, а вдруг... щоб не застало так зненацька. А вдруг сніг випаде, а вони голі, босі. Допозамовляли. А тепер знов вернулись до темних. [Як ваші рідні сприймають те, що ви щодня зранку зайняті?] [Г. І.:] Дивіться, з першого дня війни я маму забрала додому. Якби не мама, я не знаю, хто б мені там по хаті допомагав, по побуту. [Сміється.] А так мама дома. І вона там займається, і їсти готувить там більш-менш. Ну, і субота, неділя ми вихідні. Це на початках ми в суботу, неділю бігали. Зараз уже як зробили собі вихідні, то там справляюсь дома у суботу-неділю прибиранням. А так, якби не мама, я не знаю, як я справлялась би. І тоже... І чоловік в хаті, діти. [Рідні підтримують вас?] [Я. І.:] Звичайно, звичайно! Допомагають, підтримують, да! Підвезти шось, відвезти... [Г. І.:] Прибити... На початках, я кажу, всі гроші, які були (там і тканину треба), поїхали, вони купили; і сітку треба – поїхали, купили... Дуже на початках багато там фінансово допомагали, вже потім уже знайшли так спенсорів. А на початках все із сім'ї тягнулося, все, що тільки могло, все тягнулося із сім'ї. Так що, канешно, допомагали. [Г. І.:] Так і сітки плелися, з відходів, ми вже говорили, простині, хто простирадла дав, хто підковдри ніс, несли, ми вирізали з одягу. То гудзики, рукава ми вирізали, це все

вирізалось. Зараз же воно простіше, вже в нас виробництво стало, бачите, оцей пік сильний, пантон, то вже простіше, сітки стають легшими, ними користуватися там простіше набагато, тому що вони були важкі, якщо намокає тканина, вона промокає і спускається. А це вона струшується, просихає, набагато швидше і зручніше набагато. У нас було всьо... І рвали, і руками, і як тільки зразу там якісь..., хтось нам подарував електроножиці – то все ж руками, з музольями, та ще й вирізали з комірців, вирізали, сиділи. Ну, це так зараз дивимся, то дивимся – це вже настільки простіше, як було воно на початку. Нема тканини, вже комірці відкидали, бо комірця ж важко. Нема тканини, Боже, ті комірці розбираємо, комірця ми починаєм вирізати, щоб лекші були, там розрізаємо, розпороюєм і вплітали. Додому беремо роботу не раз. Да, оці... З дому стрічечки, щоб з'єднати одна до одної, довшу – дома сидимо, нарізаємо їх. Ну, наприклад, такий клаптик... Ми його розрізаєм, він стає довший, ми їх зв'язуєм докупки і... ще дома в нас... [Я. І.:] У мене мама дома: «Ти принесеш мені роботу? Давай принеси мені роботу! Я, як не маю що робити, буду зв'язувати ці шматочки». [Г. І.:] Часом приходили діти, внуки, нема куди їх подіти. І в Інги одна дівчинка приходила. Хто малював, хто шось, хтось там в'язав, хто шось плів, хтось помагав носити нам по скриньках ці... Ну, більше дітки як діти, а... Ну, таке... Зараз у нас вже, знаєте, на лад такий більш спокійніше пройшло, тому що в тебе знаєш, яка відповідальність. В тебе дома там закінута, та частина в тебе десь нормалізувалась, ось тут, і вже не треба різати, багато часу ми тратимо. Ну, так що вже в нас відпала дитяча робота, скажем. І дітей пристроїли, бо садочки ж стали працювати тоді потрошки. Ну, ще що вам розказати... [Як сім'я ваша сприймає, онуки, можливо, питають бабусю?] [Я. І.:] Ну, внучка моя поїхала вже до Києва. То вони були тут, ну, то так, як Іра каже, приходили, то шось малювали, там на галереї сиділи. То ж ми кладемо ще в ці сітки, що ми забули вам сказати, дитячі малюночки вкладаєм, оберіги такі вот вкладаєм, оці вот, ляльки-мотанки, і книжки такі дитячі вкладаєм. Ну, їм приємно: розвернув, а там якийсь котик, собачка... [Г. І.:] Приємно, да... Комусь попався, пам'ятаєш, якийсь... «Ой, це ж якраз ти, це тобі!» І вони там від цього трошки збадьорюються, вони іграшку ту навіть не чекають, що вона там є. Ми замотуємо, щоб їм якось було... [Я. І.:] Так, підбадьорити. Дітки малюють, і зі шкіл нам передавали, з садочків передавали малюнки, як ми обов'язково їм вкладаєм в сіточку. У нас немає такої сітки, щоб ми не вклали туди малюнки. [Г. І.:] Сердечка... Центр наукової технічної творчості нам передав сердечка. Навіть приходили на екскурсії до нас. [Я. І.:] Дітей, напевно, десь біля двадцяти було. Пішли, всі попробували поплести, ми їм показали, їм було цікаво. Вони нам принесли малюночки, іграшки сюда своїми ручками зробили, ну, таке. [Г. І.:] Ми всім тішимося, теж самі підживлюємось, підбадьорюємось тим, що ще комусь потрібно, ще хтось цікавиться тим. Є такі, яким байдуже. Ми скільки раз запрошуєм навіть своїх близьких. Буває, запрошуємо: «Приходьте!». Ну, нам руки... Бачте, дві людини, аби було чотири, вже би ця сітка плелась. Сітка плелась... Скільки говориш... Так, прийдуть на день-два і... А це вже просто всередині. Видно, воно, ти йдеш з цим, і воно в тебе є, і ти знаєш, поки воно не

закінчиться, ти... Або тебе десь щось не скосить, що ти впадеш на ній. То нам ото треба... От приходимо, ну, здавалося, можна було б полежати, поспати, ми вже отут з дев'ятої. Відкрився музей, ми зайшли, ми тут. Ну, ми теж, у нас бачите, в нас нема місця свого, нема організації, нам де... То нам у галереї спочатку надали, звідти... Ясно, їм захотілось робити ж виставки, теж вони діють, треба було, а ми тут зі своїми... В нас не просто ж стоїть якби стійка, в нас іще, бачите, і господарство за нами їде: ящики з тими шматками, з тими, що так у нас ще є, якихось нарізаних бо, напевно, було з тогорічних стрічок. То ми з тим перейжджаємо. Як бус приїхав сюди, то два буса привезли. Так, здається, що ніби взяли по торбочки, перейшли... Не, це все в нас же господарство, і то не то що торби. В нас оце шматки, рулони, сітки. І потім ми були теж от на київському Майдані, нам дали приміщення, але там теж склались так умови, що їм просто видно, ну треба було здати в оренду, і ми знову же ж залишаємся ніде і... поїхав шукати, і от Оксаночка наша їздила аж... шукали місця, дзвонили, вишукували... Ну, от зараз ми у вас, переселились. У вас принаймі комфортно, тепло, бо ми плели практично той рік всю зиму в теплому одязі: хто в рукавичках, шапках, шарфах. Дуже було холодно, руки відмерзають. Ти плетеш, і вже не відчуваєш... Ну, як на вулиці. Напевне, на вулиці іноді буває тепліше, ніж у приміщенні. Може, там якісь свої нюанси були, зрізане тепло чи щось... То ми практично ставили якісь... обігрівач теж не можна було ставити, бо це ж чийсь кошти, так що... Ну нічого. Це все таке дрібне. Ми зразу себе переносим в якесь... Рів, окоп, тей хлопець сидить там, накритий, холодний, голодний тей... То нам, думаєм, принаймі нам на голову нічого не падає. Завжди, коли приходили до нас хлопці, завжди, я не знаю, от мені завжди мурахи, мені йдуть мурахи, чесно, мені завжди, як бачу того хлопця з передової, хочеться... Кажу: «Вас обійнять можна? Бо ви звідти, ви звідти, ви нам принесли якусь...». Ну, з захистом прийшло... Ми їм віддали те, що ми можемо. І хочеться просто так тих притиснути до себе. Це насправду дуже зворушливо. Ну, для мене, це на мене... проходить якось через мене всьо. Саме ці хлопці. Там волонтери прийшли, ну, ми їх знаєм, там волонтер – ми тут, вони тут, то трошки легше... Но коли приходять тей хлопець, чи в госпіталь, в шпиталь, полікуватись... І приходять, і їде далі: «Я не маю, – каже, – часу, я прийшов, сам забрав, і сам повіз». Це, ну от... і сам віддаєш кусочок душі якийсь, серце віддаєш. Ці такі історії в нас, вони якби щемливі. От, отак. Втрачають багато, втрачається... Вони приїжджають, розповідають, що втратили друзів, втратили побратимів. Це просто... І одна історія була, до речі, цікава, коли, не знаю, тебе, напевно, не було, приїхав Іван Щит і каже: «Настільки не вистачає тих сіток, приїхав за сіткою, хлопці не мають, чим ховатися, вони знімають вашу сітку, отак, беруть її в руки, ховаються під нею, з тою сіточкою біжать. Немає чим захиститись. І принаймі, – каже, – та сітка їх зверху закриває, їх не так видно. Вони з тою сіткою кудись перебігають, куди їм треба. Не тільки техніку накривають. А себе от накрили, стали, каже, і побігли під сіткою. От такі моменти... Це все дуже важко нам, через себе те пропустити, але нікуди не дінешся. Такий важкий час випробувань. Випробування ми маєм пройти. [Однак ви налаштовані позитивно?] [Г. І.]

Так, бачите, нас зачепив момент такого... чогось згадати щось, оце от мені так прийшло на думку. Воно зразу, бачите, викликає, якісь такі емоції, а взагалі в нас без позитиву не можна взагалі, якби ми не позитивно, чогось себе не розряджали, ми маємо побачити щось десь довкола, зарядити, щоб віддати, плести... З молитвою навіть молимося собі, читаєм молитву, щоб воно допомогло, щоб вона була позитивна та сітка, тобто не просто там віддали, а ми ще заряджаємо якимись емоціями, якимось сміхом, підбадьорюєм один одного теж. [Яку читаєте молитву?] [Я. І.] Чекаєм трьох людей, щоб було... [Г. І.] Три, чотири... [Я. І.] Да, хто як приходять... Щоб втрьох було, і читаєм. Оксаночка в нас сама головна, читає «Отче наш», потім я про «Діви Марії», і Ірочка своїми словами... [Г. І.] Так. Ісусова молитва, Ісусова молитва обов'язково є, вона теж захищає... Своїми словами просто, просто щоб захистив. [«Отче наш» я знаю. А «Діва Марія»?] [Г. І.] «Богородиця, благодатна Марія, Господь з тобою... Господи Ісусе Христе, Божа молитва Пречистій Матері і всіх святих! Захисти нас, захисти наших хлопців, захисти нашу Вітчизну Україну, наше місто, просим закрити небо над нами». Просто щирими цими словами закінчу. Ісусова молитва. Це дуже коротенька молитва. Вона: «Господи Ісусе Христе, помилуй нас». Це сама коротка, її можна читати сорок раз. Ідеш собі, якщо щось десь важке чи щось треба, сорок раз читаєш: Ісусе Христе, помилуй нас, Господи Ісусе Христе, помилуй нас!» Дуже малесенька. А повністю вона звучить: «Господи Ісусе Христе, Сину Божий, молитвами Пречистої твоєї Матері і всіх святих помилуй нас!». Дуже коротенька, проста. Навіть як ідеш собі, своїми словами просиш, воно дається. І ми тут помітили ще цікаву таку річ, що все-таки нас щось тут береже і допомагає. В нас бували такі скрутні ситуації... Ми сидимо, в нас нема тканини, в нас нема нічого. І до нас просто заходить жінка, приносить дві торби. «Ось вам, – каже, – тканина». Ну, це ми так пропустили. Потім ще там якісь, хтось нам щось... У нас там якось дається, що ми подумали, що ми прилягуєм, щоб нам... Вже сітка не плететься, нема кому плести. Вже треба хлопцям віддати, сітку не закінчимо. Приходять люди, доплітаєм сітку. Тобто є наче над нами, хтось боронить, охороняє і ніби підказує, як правильно це зробити. Так що поки так. [...] У нас із цією ялинкою дуже цікава історія. Вона в нас простояла, ну, ясно вже і Паску перестояла. Вона, здається, літом, ну куди ж там... І в нас тако... хтось мені таку ідею, на якомусь інтерв'ю на радіо і... та пані каже, що можна було б вам у краєзнавчий музей здати. Знов же, до чого я веду... «Та – кажу, – як ми принесем ту ялинку в краєзнавчий музей, що скажуть». Ну, стоїть вона в нас далі. І бачите: ми переїжджаєм в краєзнавчий музей. Тобто ялинка приїхала, я думаю, ми вже звідси нікуди не повезем. Навіть як ми будем переїжджати, я думаю, вона тут пригодиться як реквізит, як експонат. Як ви думаєте? Правда. Дуже гарно зробити навіть... От голуб в нас такий. Хлопці... чи це навіть дівчата робили, вирізали. В нас голуби миру. В нас все... [Я. І.] В нас, бачте, підписаний прапор хлопцями, які на передовій. [Г. І.] Він був, до речі, на передовій, цей прапор. І підписали його, нам назад повернули. І які ще тут хлопці забирають, теж нам якби... Вже тут на місці. «О, – каже, – у вас тут підписаний є наш там хтось!». А він в нас на другий раз прийшов сітки

забирати: «О, то я тут у вас є!». Сивий. Я кажу, що то для вас, напевне, ваш товариш, побратим розписався. За цілу бригаду, чи за шось... От, і воно нас гріє, тішить, отак ми дивимся... [Якби ви мені не показали того лелеку, я б не побачила.] [Г. І.:] Воно цікаво. Дівчата вчора чи позавчора її... В минулому році трошки інакше вбрана, а тут ще дітки передали більше цих... Напевно, це дітки робили різні? І той лелека їздить за нами теж, їздить вже теж. І ми були його насадили там в нас. Ну, де він є, там причепимо. Ну, куди... Забираємо його, з собою возем. А тут, кажуть, нема гнізда. То шось рились, в ящикках найшли, он є гніздо для нього. Бо десь весна, а тут зима, лелека сидить. І от сидить в нас, висиджує перемогу. Чекаєм на неї. [Я оце ж позавчора принесла, жіночка каже: «Я хоч на годину, але прибіжу допомогати».] [Я. І.:] В нас є такі, що... В нас є тут одна. І вона лікар Прибігає, годинка... От вчора вона прибігла вже о годині третій, чи пів четвертої. Ну, годинку вона поплела і побігла. Хтось і більше, хтось може так... шось там дістане, якісь там ліки, можливо, передають щось. Там, крім того, є свої проблеми. Але в нас... Ми зосередилися на сітках, тому що все багато розпилюватись, то ми просто не зробимо якоїсь одної справи. А це поки потреба є в ньому, хтось можливо більше там. Це серйозно, дуже серйозно, вони вже знають. Вчора з Німеччини хлопець дзвонив, каже, що іменами зацікавалися. Можливо, в себе щось будем робити, можемо передавати. Ну, якісь такі ідеї у людей вже десь там виникають. Ну, хто хоче, тут затримається, буде робити. Незалежно від часу. Дві, три години, зайшов перед роботою, після роботи, в обідню пору. Тобто завжди можна час. Тільки трошечки нас тут по часу обмежують, до пів п'ятої. Ну, це ясно, це державна установа. Ми змушені просто йти. А є, ну, так самі ми приходили, там ключиком, закрили, то ми могли до початку дев'ятої. Тобто в дві зміни, в три зміни, хто як міг, приходив з п'ятої до восьмої години. Тобто якісь три години багато допомагає і рятує. Ми от приходим, зараз ми поговорили, ми уже б ту сітку доплели. В принципі, ми могли плести, Інґа, з тобою і говорити. [Сміється.] Ми зазвичай так робимо – плетемо і розмовляємо. [Я. І.:] В мене таке відчуття... Ми от ніяка не організація, але про нас хтось буде знати і чути будуть, що такі «Павутинки»... [Г. І.:] Ми не фінансова організація, в нас можуть спитати, спитати, де ми все це брали. Ну, по суті ж нам грошей особисто не дають. зрозуміли. [Ви ведете у фейсбуці сторінку «Павутинки»? Хто веде, як виникла думка?] [Я. І.:] Там декілька є, але найбільше вона виставляє пости [про Гусачову Інґу]. [Г. І.:] Фотографії, матерію, з сітками. В нас дуже багато гарних фотографій. Хлопці присилають нам, як вони замаскувалися, ну, практично дивисься, ну, на правду, твоя сітка лягла, осінні, там просто досконалі сітки. Не то, що ми там хвалимся. А можемо вам потім фотографії показати. Вони нам навіть скидають, ну, машина там була весняна, там якась. Ну, просто зелень, і ця машина накрита – ну одне, одне ціле. [У вас виникла думка, щоб обліковувати свою роботу чи популяризувати?] [Г. І.:] Ну, більше... Ну, облікувати нам треба. Спочатку взагалі нас навіть питали: «Скільки ви метрів там вплели?» Практично рік ніхто нічого не питав, ніхто нічого не записував. Ну, скільки там... Десь сто сіток. [Я. І.:] Я спочатку рахувала, на початках, десь місяця три, я рахувала, десь нарахувала сімдесят з чимось

сіток. Ми сплели, ми плели тоді десь десятиметрові, десь десять на два. Оце я десь, напевно..., до Паски, до середини квітня я рахувала, а потім якось уже всьо. От перестала, ну, в голові якось не те. Ми почали обліковувати з вересня місяця. Я вже потім так прикинула, скільки ми сіток могли за тиждень сплести, так десь плюсмінус добавила, скільки ми сплели, але, ну, це вже було неточно, звичайно. Це факт. Це правда. А потім ми почали плести. [Г. І.:] Вони були різні. Боже, ви б побачили перші сітки, ми ж ніхто нічого не знав, які вони. Нам приносили тканини. Ну, літо, ну, квіти. Червоні квіти. [Я. І.:] А там ще плели художниці, вони вибирали такі шифончики в квіточки. Щоб там краще було. Вмерти можна! Да. Такі клумби цілі були. [Г. І.:] Потім вже потроху доходили до техніки, яка більшменш була, тому що проходить багато, тому що кожен свій почерк все рівно має. То все так накрутить – хтось туди... Ми мали досягти того, щоб ми мали закрити, ми всім пояснювали. У нас одна ціль – замаскувати, а не виплести там так, як вам подобається, нам треба замаскувати, щоб воно було максимально замасковано і закрито і зберегло від втрати те життя. Ну, багато всього, просто ми зараз уже зосередилися на цьому, вже в нас якось... Як згадаєш те, що було – ті галереї, ті квіти... [Я. І.:] Прийшов, помню, один військовий забрати очередну сітку. Дивиться, каже: «Ну, нарешті, дівчата, у вас той дальтонізм закінчився». Уже пішли кольори. Всяке було. Якби було з чого плести, бо плели бог зна що. Ну, там ще одна жіночка в мене була. Це прапор, і він висів там у них в цьому, в галереї. Шматок. Бо з початку не було з чого. Отакі спочатку у нас сітки були, з чого хочеш... [Г. І.:] Але цей прапор зараз залишився, до речі, їздив у Бельгію на виставку. Нам ніхто нічого не говорив, я вже просто бачила – відкриваю фейсбук... А потім ми червоно-чорний ще плели такий. Я, до речі, не знаю, де він. Там десь тоже в галереї. Плели ялиночки малесенькі, між цим ділом. Ну, це я там з ялинками, і ми зробили той майстер-клас, ми відволіклись. Ну, ясно. Щось і далі, там в нас залишилось. Але такі розрядки вони ж теж, ну, потрібні, тому що без них не можна. От бачите, як ми конструкцію робим. От сама велика сітка, я найшла... Бач, я її міряю кроками, щоб вона... Вони розтягнули на дві кімнати галереї тридцять метрів, і так десять метрів вона була. Це була сама велика сітка. І вона така осіння. Оце ми після цієї сітки зрозуміли, що нас використовують. Бо казали, що вона піде на передок, потім вони сказали, що вона пішла на Волинь, а потім в кінці кінців сказали, що вона, в цьому... вона тут у нас на авіазаводі чи десь там. І скоріше, що вона пішла не просто так. А ось станок... Вони, коли звідти переселялися назад в Україну, вони нам привезли ось це. [Чого ви кажете, що це станок?] [Г. І.:] Ну, а як його назвати? Ну, «каркас», «каркас» для плетіння. Він сказав, що це ткацький станок. Основа. Воно бачте, як воно вже ж переїжджало, десь із Польщі їхало, переїжджало вже з нами. А вони ще плели, ще було складали, ми його віддавали. Куди ми його віддавали? [Я. І.:] Ми просто деякий час не користувались. [Г. І.:] Так він скручений був. Точно скручений. Зручний, тому що ми можемо на двох. Тому що, якщо більше нас дівчат є, то можемо на дві сторони тут плести, чотири або вдвох, і тут плести. Воно швидше тоді якби виходить. Бо на одному нам було би тісно тут. І тут нам дозволили, і нам все-таки тут десять метрів виходить. Так що тут різні.

Записала С. Чибирак у грудні 2023 р.
у м. Луцьку
від Долайчук Олександри Олександрівни, 2003 р. н.
Розшифрувала І. Матвєєва

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Мене звати Долайчук Олександра Олександрівна, я 2003 року народження і народилася в селі Боголюбів, це таке невеличке село біля Луцька. [Згадайте початок широкомасштабного вторгнення.] Ну, якщо чесно, я не почула вибух, хоча всі мої родичі, які зі мною живуть, вони чули, як в нас затрусились вікна і двері, але я була хвора, я думаю, через це я трошечки краще спала, бо лягла так само пізніше, бо було дуже багато новин про можливий наступ, ось. І коли я вже прокинулася, ці нам родичі з Луцька, з міст телефонували, в нас так само і в Херсонській області є родичі, телефонували, говорили, щоб ми кудись їхали і тікали, але чесно, бажання кудись їхати зовсім не було, плюс ми дуже далеко від Сходу України і до нас так швидко загарбники би не прийшли. І так само, в мене була мама після операції, її тільки кілька днів тому виписали, і нам просто не було куди їхати, ну, і не було сенсу, як на мене. [Ви не думали, що з Півночі все-таки буде наступ?] Думали, але все одно, навіть якщо з Півночі, не за один би день сталося, якби вже з Півночі був якийсь рух, в нас контролювався весь кордон, і на Півночі, то ми би тоді вже їхали, якби була така... [Куди б їхали?] Ну, напевно, десь в Закарпаття, як і всі, ну, як і більшість в Україні поїхали саме туди. [Ви не розглядаєте можливість виїхати за кордон?] Чесно – ні. Можу пояснити. Я вже неодноразово це пояснювала, тому що я вважаю, що якщо я поїду, я займу чиєсь місце, хто це потребує. Я вважаю, що я це не потребую так, як можуть потребували люди з Центру чи зі Сходу України. [Як Ви зараз сприймаєте події, які відбуваються навколо?] Дуже важко. В мене близькі і друзі, і родичі зараз і на окупованих територіях, і просто там, де шалені просто обстріли, особливо це кілька днів, а в Дніпрі, в Харкові, ось, тому дуже важко, плюс мій тато на війні зараз, тому мені дуже важко, велика тривожність. [Проте] націлена на позитив, я вважаю. [Як Ви думаєте, чи довго ще триватиме війна?] Не можу сказати. Сподіваюся, що скоро завершиться, звісно, як і всі в Україні. [Коли Ваш тато пішов на фронт?] Мій тато ще з 2015 року, його мобілізували, він пішов, відбув цей термін мобілізації і після того розрахувався з роботи, і пішов вже на контракт, і можна вважати – з 2015 року він завжди був на війні, ну там, були декілька відпусток, ось. Ну, він патріот, він дуже за свою [...], щоб захистити і сім'ю, і українців, і державу, тому так. [Ви думали, що росія нападе на Україну чи все-таки вірили, що не буде повномасштабного вторгнення?] Думала, що не буде великого вторгнення, хоча були новини, ну, уже в лютому, як лягала кожного разу спати – думала: хоч би не прокинутись від вибухів чи від вторгнення, і вже приблизно з десятих чисел, і вже як настало двадцять четверте число, я вже лягала – не думала, в принципі, про це. Думаю: вже стільки днів думала, можна вже заспокоїтись. І саме тоді це сталося, коли я так... **Волонтерство.** [Що Ви зараз робите для того, щоб прискорити перемогу?] Ну, звісно, це донати, як і більшість... На початку війни в нас в селі плели сітки люди, так само готували пиріжки, їжу, закрутки, це все збирали. Звісно, я до цього всього приєднувалася.

Зараз, в принципі, це в основному, ну, надіслати коштів на різні збори, ось так. [Ви допомагаєте фондам чи комусь конкретно?] Коли мої близькі збирають на щось, то отак, або як найпопулярніші – «Повернись живим» і тому подібне. [Яка історія з особистого досвіду Вас найбільше вразила емоційно?] Ну, більше всього – це, напевно, історії моїх родичів, які зараз в Херсонській області, під окупацією. Вони мали доступ з нами зв'язатися через Ватсап і писали, як там все відбувається. Звісно, не прямо, вони писали завуальовано, ну, натякали, як там в них все відбувається... Це жахливо справді, дуже страшно. І ще раніше, як вони могли зателефонувати, вони навіть з нами прощалися, бо думали, що їх вивезуть за кордон. Ну, їм казали, що якщо вони не зроблять російські паспорти – їх завезуть десь там на сибір працювати. От. А вони казали, що вони не хочуть робити паспорти російські. [Чи Ви намагалися якимось допомогти їм вибратися звідти?] Вирватися їм дуже складно, в них вирвалася дочка, вона зараз в Одесі. Вона все можливе робила, щоб їх звідти забрати, але ніяк не виходить. [Як Ви думаєте: сьогодні внутрішньо переміщені особи розуміють, що росія – ворог, чи думають, що це якісь політичні ігри?] Думаю, що розуміють. [Чи допомагали Ви якимсь сім'ям?] Ну, сім'ям, які в нас в селі, сільський голова їх поселив до нас, якщо вони щось потребували – ми їм допомагали. Ось так. **Маркери ідентичності. Мова.** [Чи відрізняються вони якимось від мешканців загалом?] Насправді – ні. Там, максимум – мовою. Використовують не завжди такі слова, як ми. Тому так. Але з ними, зрозуміло, поговорити цікаво. [Чи вважаєте Ви прийнятним російський контент?] Ні. [Узагалі, якщо люди зі Сходу говорять російською мовою – це добре чи все-таки вони мають переходити на українську?] Ну, це не дуже добре, але краще їм старатись переходити... Я думаю, це має прийти розуміння до кожної людини, і вони мають перейти, бо якщо вони не захищають, те, що от вони хочуть розмовляти російською мовою – це правильно, і вони там народилися, і в них такий менталітет, і тому подібне, то тоді треба їм якимось лагідно пояснити, лагідно українізувати, так сказати. Якщо вони... Видно по більшості переселенців, як я бачила, вони стараються переходити на українську мову. Не у всіх воно виходить одразу і дуже добре, але всі стараються... [Сьогодні такі масовані обстріли. Які емоції панують у Вашій сім'ї?] Ну, мама так, як сказати, вона позитивно налаштована, вона вірить в те, що в нас нічого такого страшного не буде, ось. Ну, бабуся дуже переживає. Вона дивиться новини, дуже вразлива. А так, мама більш так налаштована на позитив. [Звідки Ви черпаєте інформацію?] Ой, ну, з перевірених джерел... Це із Генштабу [сторінки в соцмережах]. І є в принципі різні канали. За стільки часу можна було зрозуміти, де канал пише правду і де канал пише якусь неправду, інформацію, яка, ну тобто, не потрібно її читати. [Ви обговорюєте питання війни, мобілізації у студентській спільноті чи все-таки студентське життя переважає?] Ну, певно, переважає – це просто не всі чоловіки позитивно відносяться до того, що вони невізні, ось. Ну, і так само, як можуть просто підійти на вулиці, були такі випадки, що повістки і студентам давали, які навчаються. Як на мене – це ненормально. [Треба завершити все-таки навчання, на Ваш погляд?] Да, завершити і тоді вже можна йти...

*Записала С. Чибирак у грудні 2023 р.
у м. Луцьку
від Зубчика Романа Володимировича, 2003 р. н.
Розшифрувала А. Риж*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Мене звати Роман, прізвище Зубчик, по батькові Володимирович. Народився 2003 року, проживаю в місті Луцьк і навчаюсь в місті Луцьк. І народився тут. [Ви навчаєтеся зараз на спеціальності «Історія та археологія»?] Так. [Чи Ви брали активну участь у допомозі ЗСУ до 2022 року? Чи були ознайомлені з цими подіями і чи мали враження, що війна десь далеко?] Так, навіть як я в школі вчився, то нас там зазвичай залучали до якихось акцій. Наприклад, ми малюнки малювали військовим, я помню, збирали просто як допомогу, якісь продукти там збирали, якісь речі, це було аж до випуску нашого зі школи. А саме перед вторгненням вже повномасштабним, то чулися такі думки [про можливі повномасштабні воєнні дії]. Тому активно займалися, на курси якісь ходили, [такі] як тактична медицина, тобто така перша допомога. І тривожні валізки збирали, я своїм батькам збирав. З [20]14 року трохи займалися, але тоді всі були відсторонені по факту. [У перший день повномасштабного вторгнення Луцьк потрапив під бомбардування, і населення відчувало наслідки. Скажіть, будь ласка, як саме Ви почули чи дізналися, що почалася війна?] Я дуже добре дізнався, бо живу біля військового аеродрому. Я проснувся з першим вибухом, правда, я подумав, що це петарди в нас бахають, в нас малі таке любили. Але потім вже мама до мене прийшла в кімнату, забігла в кімнату. Боже, почав їй щось там заспокоювати, почали кудись там збиратися, як всі, за місто виїзжали, щось там я ще пішов голову помив, попросував собі одягу, ми зібралися і поїхали за місто, там недалеко. Дізнався так, з перших днів. [Ви вважали, що в сільській місцевості буде безпечніше, ніж у місті?] Тоді в місті [Луцьку] перший транспортний колапс у нас тут був, бо тут все стояло у пробках. Подруге, щось всі будинки були... [Містяни боялися], що електрики не буде, опалення. А за містом, як знаєте, можна натопити там щось таке, то легше, чогось поїхати, чогось морально поїхати за місто. Хоча я вже в той самий день хотів би повернутися, бо я не дуже цього хотів, це більше моїм батькам треба було, але трошки там жили. [Як Ви сприйняли новину, що росія напала на Україну?] Я здивувався, якщо чесно сказати, бо я цього не очікував. Проте, напевно, такі думки, що це станеться, вже були з початку січня, з другої половини, напевно, січня. Вже коли про це говорили, і вже в лютому, вже от в 20х числах, я був вже впевнений, що щось буде. Але щоб настільки повномасштабно це буде, я чесно скажу, не здогадувався. [Як Ваші батьки відреагували? Ваша мама сприйняла все емоційно?] Ой, дуже плакала, вона, їй страшно було, просто я розумію її, всім було страшно. Мама переживала дуже сильно, а тато – а ми з ним всюди їздили, маму заспокоювали, так до цього віднесли [емоційно стриманіше]. Це, звісно, трагедія, але треба було, якби ми ще так рознервувалися, то було б дуже тяжко нам. [Що ви робили в перші дні, тижні?] В перші дні там взагалі як нічого не відбувалося, новини всі переглядали, сиділи на дачі, правда, я ще в місто їздив, з друзями хотів зустрітись, проте там трошки була проблема, що вже всі розїхались.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* А потім, якщо повномасштабна почалась в четвер, то в понеділок, по-моєму, в понеділок, я вже долучився до волонтерського руху. Бо всі дуже хотіли, там на блокпости їздив будувати, пляшки на «коктейлі Молотова» завозили, да, тобто такого плану, а потім вже долучилися до волонтерського руху, бо хотілося щось робити. [У чому полягало ваше волонтерство?] В нас був, – він зароджувався просто як стихійний такий волонтерський [рух], – просто люди збиралися, щось хотіли разом допомогти [обороні країни]. Він був не тільки в історичному, а по всьому університеті, всі факультети брали участь, а потім у нас на історичному оформився такий «хаб», центр. Ми там брали участь, він активно діяв, виходить, з кінця лютого до кінця червня, тобто чотири місяця він активно діяв. [Чим ви займалися?] Це більше була допомога така біженцям, внутрішньо переселеним особам точніше. До нас приходили, зверталися зі всякими запитами, старалися їх виконувати, були такі і специфічні: корм для собаки певного виду [породи], таке теж було. Але загалом приходи[ли] люди просто, ми їм, тобто у нас були продуктові пайки, ми їм це давали, плюс приходили люди, щось приносили, і адресно відправляли ще на блокпости і навіть на Схід. Останнім вже часом ми більше переорієнтувалися воїнам передавати, тобто на нашу 14 бригаду. Вона тоді, по-моєму, на Херсонському напрямку була, тому ми туди вже адресно збирали. Французька нам гуманітарна допомога приходила, ми їм [воєнним] оформили, передавали там. [Які заходи ви ще робили, крім співпраці з іншими волонтерськими центрами? Можливо, проводили якісь концерти або збори?] Концерти були, ми більш не творчі люди були, але, по-моєму, якщо я правильно думаю, то до нас приходили діти. По-моєму, це з нашим студмістечком організовували з – не помню, як звати, – керівницею гуртожитку. Вона приводила сюди дітей, і ми їм щось там пояснювали, щось з ними проводили мініігри, скажемо це так, давали допомогу. Але більше концерти такого плану розважального – ні. Але коли вже наш волонтерський центр припинив свою діяльність, то студентська рада наша, і університету, і історичного [факультету], то організовували оцітаки заходи. [Чому ваш волонтерський центр припинив своє існування?] Поперше, настало літо, вже потік [вимушених переселенців] трошки зменшився. Стихійний волонтерський рух почав оформлюватися в організований, і наш центр випав за рамки цього. Тобто це не негативний процес, просто так сталося. І тим більше трошки і ми, бо чотири місяця кожний день там були, і там кожному треба було чи на роботу, чи чимось займатися, тому ми спочатку чергувалися червень, а потім він і зовсім припинив існування. Він не припинив, він переорієнтувався в те, що [в] нас є волонтерська рада, і вона вже більше цим займається, але я вже [у ній] зараз не беру участь. [Скоро два роки з початку повномасштабної війни. Що Ви зараз робите?] Зараз більше ми допомагаємо, наприклад, там де я живу, на Сороковому районі в Луцьку, то ми більше так допомагаємо. В нас там як внутрішньо переселені, наприклад, в мене мама в садочку працює, то ми так допомагаємо. Плюс адресно допомагаємо бійцям, яких ми близько знаємо, які від нас походять. Донатимо, звісно, тобто такого плану. [Чи помічаєте

ви різницю у вимові приїжджих?] Помітно, бо в нас, наприклад, я по сфері діяльності своєї роботи помічаю, що, наприклад, люди з інших регіонів, вони просто слова, як деколи як ми вживаємо, не вживаються. Але загалом, якщо я людину збоку побачу, я не скажу, чи з Луцька вона, чи ні. Якщо я з нею поговорю кілька хвилин, то це я зможу зрозуміти, але це цікаво поспілкуватися з людиною з іншого міста, чому б і ні. Казати, ти не з Луцька, не знаю... Але є такі, можна помітити відмінності, це більше в мові, не в менталітеті, не в зовнішності, ніяк. Це просто більше мовленнєва, для мене, наприклад. Може, ще інші люди щось бачать, не знаю. [Який випадок за майже два роки повномасштабного вторгнення Вам найбільше запам'ятався?] Вразило, коли, не пам'ятаю, це був травень чи квітень [2022 р.], і до нас прийшла сім'я... Прийшла сім'я, яка виїхала з Маріуполя, вони якраз попали в Луцьк, і поки батько з дитиною щось там вибирали, то мама почала нам розказувати, взагалі як це відбувалося, це так дуже моторошно було, чесно сказати. Тобто, як вона це все розповідала, вони там прожили місяць, виходить, навіть, напевно, півтора, в блокованому місті [Маріуполі]. Така розповідь, досить моторошна, але це найбільш для мене було з негативних емоцій шоку. Але якщо з таких, позитивні випадки, то я пам'ятаю, в перші дні, коли люди просто приходили, наприклад, бабусі, вони там тикали, усю свою пенсію знімали, щось там тикали, але ми кажемо, як це, ми ж усю пенсію заберемо. То вони якісь закрутки там приносили, таке, що дуже добрі ці бабусі є і зараз, я навіть деколи їх бачу, це такий самий позитивний. Бачите, всі люди щось старалися зробити, це гріло душу, скажем так. [Удруге в нас у місті було гучно в серпні 2023 року. Як Ви зреагували на цей масований обстріл?] Я взагалі цього не почув, я спав, але мої близькі живуть в тому районі. Я вже дізнався від них, але всі вже якось, ну, знаєте... Не хочеться сказати, що це буденність, бо це звучить жорстко, і порівняно з іншими містами, Луцьк, але всі просто звикли, чесно кажучи. Звісно, це була трагедія, бо там загинули люди, коли у серпні було все. Всі вже так реагують: «Було та й було». [Після фактичного дворічного спокою, чи вважаєте ви Луцьк захищеним містом?] Та будь-яке наше місто не може відчувати себе у спокої. Та не відчуваю, я просто, якщо дивитися на звіти Повітряних Сил України, то я вважаю наше ППО, яке працює на Волині, на Рівненщині, що дуже добре працює. Тобто те, що сталося, це ще показник насправді їх дуже хорошої роботи, бо могло бути набагато гірше. [Чи хотіли б ви виїхати за кордон заради своєї безпеки?] По-перше, я не можу виїхати, бо я військовозобов'язаний. По-друге, я би і не хотів виїжджати. Я вже виїхав за місто, мені вже тяжко, а так виїхати в іншу країну... Я не засуджую людей, які, звісно, виїхали, але сам я вважаю, що це не є необхідним, я не хочу цього. Мені не комфортно в іншій країні. Я їздив по країнам Європи, але дома я відчуваю себе тільки тут. Це, може, звучить так на високих патріотичних нотах, але по факту так і є, подобається мені у себе тут у Луцьку, в Україні. [Які зараз у вас почуття?] Зараз більше не те що сум, а більше, я би сказав, суміш здивування і певної огиди до деяких дій, які зараз відбуваються в нашій країні. Я не буду конкретно називати, що це, як це, але я думаю, всі розуміють, що [20]23 рік став трошки таким набегато іншим від [20]22 [року]. Деякі дії, які відбувалися

в [20]23 році, надзвичайно турбують мене, [турбує] подальше майбутнє нашої країни.

*Записала С. Чибирак у м. Луцьку
від Омельчука Богдана Сергійовича, 2003 р. н.
Розшифрувала І. Матвєєва*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Скажіть, будь ласка, як Ви дізналися про початок повномасштабного вторгнення?] Ну, все дуже просто. Я проснувся від вибухів на нашому аеродромі. [Що Ви робили? Які були перші емоції?] Першим ділом це – мама зразу падає на кіпіш, ну, що залишається? Включаєш телевизор, дивишся новини, там телеграм-канали моніториш і так далі, бо в перші дні війни, коли це все настільки швидко розвивається і треба ловити будь-яку дрібничку по суті, щоб розуміти, що до чого, то от в перші три дні, я можу сказати, навіть тиждень – це просто сидиш і моніториш всю інформацію, яка до тебе лине... От вибухи, це я пам'ятаю, включаю телевизор, і вже йдуть новини про пересікання кордону таких-то колон, там чотириста одиниць техніки, там тисяча шістсот і так далі. Це виглядало все доволітаки загрозливо. Луцьк на фоні решти міст і загалом те, що йде напряму з кордоном з росією, – це були дурнички, грубо кажучи, хоча це також жакливо. Я пам'ятаю, в стрічці новин Луцьк це от... В Луцьку влучили в аеродром, тудасюда. Там, врешті, кажуть, що де ідуть бойові дії, де що відбувається, там воно все йшло набагато інтенсивніше, набагато жакливіше. [Що Ви робили в перші години, коли дізналися про війну?] Маму заспокоював в першу чергу. Я помітив, загалом від того, що я спілкуюся з людьми, що от мами – оце сама більш така... Ну, вони саме більше переживали за це все, а, не скажу за всіх чоловіків, але особисто в мене в сім'ї, ну, що залишається робити? Плакати і так далі? Спочатку ти дивишся, моніториш ситуацію, потім думаєш: кудя себе приткнути, щоб якось допомогти, хоть чимось. [Чи Ви збирали тривожну валізу, як діяли?] Скажу так: за кілька годин, годин десять, можливо, ввечері, напередодні дня початку повномасштабного вторгнення, по своїм, скажем так, знайомим, казали, що вот, тіпа, знову поліція на повну бойову готовність, там на кордонах так само. Я скажу чесно, що я не вірив, що це буде, я був прихильником думки, що економіка перемогла геополітику, хоча помилялися багато хто в цьому. Ще, Боже, не пам'ятаю, як звати американського письменника, це є японець за походженням, написав книжку і оголосив про закінчення історії, тобто загалом ліберальні, демократичні ліберальні цінності поширюються у світі, і який сенс воювати? Нам головне – гроші, економіка і так далі. Я теж так думав, але дуже швидко опинився в реальності. От перший день, це ввечері ми поїхали на дачу, я там буквально побув день, ну, переночував і вже наступного дня по своїм знайомим я дізнався, що в нас на історичному факультеті в головному корпусі там займаються волонтерством, починають збирати одяг, якось допомагати внутрішньо переміщеним особам, і я відразу відправився туди. Моя сім'я залишилась на дачі жити, а я тижні два чи три, по суті, сам ночував у Луцьку, їздив на волонтерство. [Ви виходите в коридор чи кудись ідете, коли повітряна тривога?] Ну, в перші місяці я це робив інколи, а зараз воно настільки часто, воно приїлося, так, це несе певну небезпеку, що ти так

не відходиш, але ти хоча би зберігаєш якийсь емоційний свій стан, емоційну стабільність, ну, бо оце бігати тудасюда... [Що Ви робили, як були волонтером?] В перший день ми допомагали з одягом, потім ми відразу, на наступний день в нас на нашому факультеті відкрився волонтерський пункт. Як вже казав Роман, най таке емоційніше, що було, – це приходили бабуся, от особисто пам'ятаю один випадок, коли приходять бабуся, віддає тисячу гривень і плаче, а ми не можемо в неї забрати, тому що розумієм, що це останні її гроші, ну, не останні, але такі, дуже велика їх частина. То ми відмовилися від цього, сказали, що вот, можете приносити там різні продукти і так далі, ми не можемо в вас це взяти, ми цінуємо те, що ви хочете допомогти, і так далі. І друга сторона цієї медалі – от є як такі люди, ще приходили, в нас були заходили цигани, вони кажуть: «Допоможіть нам, ми біженці з Ківерця». Це в нас викликало посмішку, хоча от так само, люди є різні, приходили як люди, які були вдячні за будь-яку допомогу, як і приходили такі, що: «Так що, у вас тут якісь макарони, такі ми не їмо», – скажемо так, трішечки перебірливі і, я б сказав, наглі. [Які емоції зараз у вас переважають?] Зараз в мене емоції, я б сказав, трішечки песимістичні і реалістичні, тобто я бачу, що в нас наш інформаційний простір відрізняється від того, що в нас є насправді, тобто від реальності трішечки ми відбилися. А коли ти вирішуєш проблеми, спираючись на ті ілюзії, от як в нас велика частина суспільства вірить, що там в російській армії воюють одні бомжі і так далі, вони це сприймають поодному, але по факту, як ми бачимо, що це трішки треба ворога всетаки поважати, як би там не було, бо коли ти думаєш, що воюєш з бомжом, а тобі прилітає ракета за мільйони доларів, ну, то трішечки якийсь дисонанс виникає. Ось. І мені, кажу, здається, що ми трішечки відбилися від реальності і на основі ілюзорних наших думок ми приймаємо їх за рішення. [Скажіть, будь ласка, що Ви відчували, коли в серпні був «приліт» у Луцьку?] В серпні, я відчував, ну, прилетіло, це війна, це буває. До цього, як в нас це другий раз прилітало на аеродром, я всетаки так само реагував, бо я живу дуже близько там і так само на підстанцію, то так, а це інший кінець міста. Я тоді ще не був в Луцьку, я дізнався з новин. У війні таких понять, як чесні прийоми, я б сказав, що їх не існує, хоча є там, Боже, як вона називається? Женевська конвенція, але, я як історик, я бачу, як воно все працює. Війни різні – методи однакові. Просто хтось більш жорстокіший, хтось це якось це приховує, а комусь і так, хоча от, до речі, як почали вимикати світло, я зустрівся зразу, в перший вечір, з Романом, це на вулиці темно, легенький такий дощик і туман, і будинки відчуються настільки об'ємними, місто, по суті, вимерло. Відчував себе, наче я в Чорнобилі. [Чи багато Ваших знайомих, друзів виїхали за кордон? Як Ви ставитеся до такого їхнього вибору?] В мене знайомих виїхало більше жінок, там одностатеві і так далі. Я до цього відношусь абсолютно нормально. Ось. Я розумію, що виникає певний дисонанс – те, як людина сприймає всю цю ситуацію, коли вона за кордоном і коли вона саме знаходиться тут. Тобто є такі люди, які за кордоном і вони виставляють: ось я тут, я тут відпочиваю і так далі, мені тут так добре. Ну, так трішки, чутять неприємно, але ти розумієш, ну, що ти з цим зробиш. Типу, це вибери кожного. [На Вашу думку, внутрішньо

переміщені особи якось відрізняються від волинян?] Все таки я скажу, що ті, які безпосередньо були під обстрілами і так далі, та навіть очі інші, ці люди мають зовсім [інший] життєвий досвід, і вони зовсім по-іншому це сприймають. І от в спілкуванні з, скажемо так, з нашими волинянами деякими, які трошечки не розуміють цього, то там виникає певний конфлікт, не інтересів, а того, як люди це бачать, тобто одні люди бачили те, другі цього не бачили, вони трошечки не розуміють одне одного, хоча загалом люди, які приїжджали в Луцьк, казали, що дуже подобається. Ось.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Як

Ви ставитеся до російської мови, культури?] Дуже цікаве запитання. Дайте мені чутьчуть [подумати], щоб коректно висловитись. Я скажу, що стосовно російської мови, то, як це в нас відбувається в державі, коли ти насильно, ну, от заставляєш людину говорити російською мовою і так далі, в людини само собою виникає супротив, ну, вона, певно, і сама якось би до цього прийшла, і вони старалися, але от в великій частині людей є таке: що це мене заставляють, я в вільній країні і так далі. Виникає такий дисонанс, хоча сам я б сказав, що російська мова – це не причина, це просто привід, один з приводів для того, щоб почати війну. Це не сама головна проблема, яку нам треба зараз вирішувати. [Яку головну проблему Ви бачите?] Це те, що загалом як в нас функціонує державний апарат, система мобілізації, що в нас оборонні споруди почали будувати. Другий рік війни, а скільки – місяць назад десь почали за це говорити тільки. І це як на мене – запізно. Так само система мобілізації. Вона йде таким більш таким насильницьким методом, а коли запишаєш на фронт людину, яка не хоче воювати, то від неї [нерозбірливо] результатів, скажемо там, очікувати не будеш. Тобто в нас, грубо кажучи, в системі є такий план кнута, але без пряника, тобто нас, скажемо так, да, ось поки що хай буде так. Кнута, але без пряника. [Як Ви бачите найближче майбутнє? Який Ваш настрій?] Чесно кажучи, песимістичний. Ну, не так песимістичний, як обережний оптимізм, тобто я приблизно очікую, що це буде як Перша світова: це окопні війни, ось, але є надія на якогось чорного лебедя, як це було в Першій світовій, що революція в росії, хоча... Ну, це може стрільнути в будь-який момент, але зараз я таких якихось предположень не бачу.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Скажіть,

будь ласка, чи Ви зараз берете участь у волонтерському русі?] Я беру, допомагаю волонтерством, але не на факультеті. В нас є біля замку служба допомоги «Карітас», це польська організація, там католики цим всім керують, ось. То ми там доволі часто допомагаємо, тобто ми паралельно, от я як студент дуальної освіти, ми займаємось розкопками в Луцьку, і от між цими розкопками, як приїжджає машина, ми розгружаємо гуманітарну допомогу і йдемо далі копати. Так склалося, що це по факту ми працюємо, ми займаємось розкопками і от зразу, ось тут біля нас, тіпа, можемо допомагати. [Просто через те, що територіально близько?] Так, нас кликали, ще як ми були на факультеті на ГПЗ [підшипниковий завод], там великий такий гуманітарний хаб, але туди їхати годину чи півтори – це дуже далеко, і все таки це коли кожен день їдиш – це вимагує. [Розкажіть, будь ласка, про

допомогу від організації «Карітас». Вони націлені на внутрішньо переміщених осіб чи на військових? Вони – як і на тих, так і на других. Там, я не знаю, до речі, як зараз, зараз я давно там не був, але раніше постійно, там кожну суботу видавали продуктові набори, приходили [в] більшій мірі пенсіонери, в меншій – вже молоді люди, там мами з дітьми, то вони забирали ці продуктові набори. [Приходили волонтери чи внутрішньо переміщені особи?] Там, чесно, цього я не пам'ятаю, я пам'ятаю загалом по людям, яких я бачу, з якими я там спілкувався, що це більше, мені здається, внутрішньо переміщені особи. [Як Ви думаєте, турботою про біженців мають займатися такі фонди чи держава чи всетаки держава має взяти на себе цю функцію?] Держава з усім справитись не може, це поки запуститься цей механізм і так далі, в нас він, навіть зараз, не в повну міру запустився, тобто без таких організацій, по суті, ніяк. Вони як допомагають державі, що вони знімають з неї частину своєї нагрузки, хоча вона зараз колосальна, я б сказав, так і допомагають людям звичайно.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Чи хтось із Ваших одногрупників пішов у ЗСУ?] З одногрупників у мене – ні, але от в нас в експедиції був такий Іван, Боже, згадати прізвище... Діденко. Ось він з нами працював, я його дуже добре знав. Про нього можу сказати, що він золотий чоловік, сам по собі був з Маріуполя. Він казав, що поїде воювати. Потім, я так розумію, якось, не помститись за місто, а внести свій вклад в це. Ось, на жаль, він загинув зимою. Навіть зараз в Телеграмі як заходиш на його сторінку, останній раз в мережі – 13 січня 2022 року. [Третього?] Так, третього. Перепрошую, вже трошечки в голові змішалось.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Яка найпозитивніша або найнегативніша емоція у вас була впродовж активної фази війни?] Звичайно, це як ми, своїми силами, по суті, без західної допомоги, на той час вона ще не надходила в таких кількостях, хоча і тоді, і зараз вони недостатні, коли ми своїми силами звільнили північ нашої країни, коли своїми силами звільнили Харківщину. Це просто блискавка військова операція, коли ми нашими силами таку площу, просто от «фактор внезапності», [нерозбірливо] поукраїнськи. Ну і, звичайно, Харківська операція. Ой, Харківська – Херсонська. [То це найпозитивніший момент? А негативний?] Не. До позитивного я б ще сказав те, як консолідувалося українське суспільство в перші ці місяці, бо таке в нашій історії – це велика рідкість. На жаль цю, скажем так, «фішку» нашого народу втратили до цього часу. Вона дуже сильно послабла. [Маєте на увазі спільно, разом боротися?] Тактак. В нас, от вилізли наші споконвічні проблеми – це всі починають гризтись між собою, вирішувати, хто правий, тобто замість того, щоб вирішити одну глобальну проблему для всіх, то вони починають шукати винного між собою, і починається от те, що в нас зараз є. [Це негативне.] Те, що між собою сперечаються, так, це негативне. З позитивного такого, ну, те, що Україна, по суті, заявила про себе на весь світ в той час, це надзвичайно колосальна підтримка різних країн світу, ось. [Ви пишаєтеся тим, що є українцем?] Так, звичайно. Я був дуже гордий [за] те, що я частина цього народу, що ми всі отак одне одному допомагаємо, віримо, підтримуємо, як би не було, ось. Ну, я досі цим горжусь, ну, попри всі проблеми, які є,

але це не значить, що треба опускати руки, це значить, що їх треба вирішувати, що про них треба говорити. [Дякую Вам дуже.]

Записала С. Чибирак у березні 2023 р.

у м. Луцьку

від Кульчинської Софії Володимирівни, 2001 р. н.

Розшифрувала Л. Пономар

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Мене звали Софія Володимирівна Куличинська, 2001 року народження. [Народилася] в селі Багатин, що є на Львівщині. В 2018 році я закінчила одинадцятий клас і вирішила поступати саме в Луцьк, на вчителя історії. [Великомасштабна війна Вас застала вже в Луцьку чи Ви були вдома?] Якраз таки була в Луцьку. Я проживала в гуртожитку. Цей, цей кривавий день таки застав мене в гуртожитку. Я проснулась від тих вибухів. Спочатку був перший, другий... Я так крізь сон почула, але не звернула уваги. Третій був в нас дуже гучний, в серці було тривожно, ну, дуже, дуже мене це налякало... Я проснулась. В мене ще сусідка по кімнаті була, ми тако в двокімнатній жили. Ми проснулись перелякані, [подивились] одна на другу... Ми подумали, що пожежа, бо по коридорі вже бігали студенти, щось кричали. І ми такі не знали, що робити. Зразу заходимо в телефон, ну і відповідно уже побачили, що ось повномасштабне вторгнення є. І отак я дізналась. І, звичайно, вже спати не лягли, дуже було страшно, ці крики... Ми виходим на коридор – всі бігають, всі збирають речі. Ми не знаємо, що робити. В цей час я дзвоню до себе на Львівщину до батька, питаю: «Ви там читали новини?». Він такий: «Ні». Я тут така, розумію, що він насправді нічого не знає. А я в Луцьку сиджу, я наочно чула ці вибухи. Насправді ці емоції дуже страшні, бо, чесно кажучи, оце все згадуючи, в мене вже появляються сльози, страх... Бо коли ти говориш там з батьками: «Ні, в нас все добре», а ти розумієш, ну, не все добре... І їм сказати про те, що почалась війна, а не могла, тому що я тут, я знаю, вони зараз зайдуть, вони війну побачать, у них почнеться істерика, а таки до мене на Львівщину їхати довго. Оце було дуже страшно. Але зараз, через годину таки подзвонив батько, він вже знав. Хотів по мене їхати, але вже не випускали... В місто впускали, але з міста нікого не випускали. Автобуси не їздили, була... Це така паніка... Бігаю туди-сюди, не знаю, що робити. Гроші зняти не могли, а тільки на картці. Телефон сідає, зв'язку немає, інтернету немає... Сидиш такий і думаєш: «Як це все сталося, як це до того все дійшло...». Адже двадцять третього лютого я ще доказувала в своєму твіттері, що в нас не може бути повномасштабної війни. Ну, це загалом нереально. Але двадцять четвертого лютого я саме так зустріла. [Чому Ви думали, що двадцять третього, от чого Ви впевнені, що не буде вторгнення великого?] Я, чесно кажучи, я в цей момент... я навіть не дивилась новини. Ясно, що новини якось там нас підготовлювали до цього, а я не дивилась. І в нас якось так з другом зайшла мова про війну, чи це може бути. Ну я така: «Як в нашому столітті – і війна, такі жертви... Ще й в Україні! Такого не може бути...». Я особисто була переконана і переконувала всіх, що не може такого бути, хоча бажано тоді згадати 2013–2014 роки, як це все починалось і що ця війна триває дуже довго, і навіть не роками – століттями, тисячо-

літтями... Це вже дуже давно, просто, мабуть, наша помилка, навіть молоді була в тому. Ми не задумувались над цим просто. Особисто я не думала про це. Чесно кажучи, я жалію, знаєте, що так не дуже до цього підійшла, але була впевнена, що не буде, не буде такого жахіття, яке є. Але, на жаль, це сталося... [Що Ви робили потім? От дізнались, що війна, бачите, що справді немає можливості виїхати. Ви залишилися в Луцьку чи поїхали все-таки додому?] Спочатку я не знала, що робити. Автобуси не їздять, виїхати нема як, батьки дуже хвилюються. Тато в мене такий, дуже турботливий, вже готовий поїхати. Або він, або брат. Вирішують, що робити. Друзі допомогли мені зняти готівку, гроші були, але транспорту, щоб поїхати, знову ж таки не було. Але в цей період у мене в Луцьку жила моя сестра. Вони теж проживають в моєму селі, але зараз тут, в Луцьку. І вона до мене подзвонила, каже: «Ми будемо їхати до тебе додому і зможемо тебе підвезти. Я кажу: «Добре, бо якраз не знаю, як добиратись». У неї дитина мала, один місяць. Це новонароджена дитина, один місяць. Я дуже довго чекала тоді насправді, коли вони зателефонують мені вот, що ось: «Виходь до нас!». Це було: вона, її чоловік, і їх син, мій похресник... Тоді, мабуть, ще пів дня я чекала – вони ніяк не могли заправити машину. Коли вони подзвонили, я прийшла до них. Я як побачила свою сестру, я зрозуміла, що в мене то ще так емоції. А вона наскільки була перелякана, їй ніякі таблетки не помагали. Тут можна зрозуміти: мама, яка тільки народила дитину, один місяць її, дитина практично народилась в війні – це дуже страшно. Не знаєм, що робити, як виїхати... Сіли в машину, виїхали. При виїзді з Луцька машину нашу перевірили, заглядали, чи це дійсно дитина лежить, чи ми нічого не перевозимо, наші паспорти, все... Ми ще їхали з Луцька, багато було машин до Волинської області. Якщо вже переїжджати з Волинської на Львівську, то машин практично не було вже. Це орієнтовно було десь п'ятнадцята година отак, бо я якраз подивилась на годинник: п'ятнадцята нуль-нуль, двадцять четвертого лютого. Ми виїхали, там така Польова дорога. Насправді цей момент я, мабуть, до кінця життя не забуду. Це коли ми їдемо, я сиджу спереду з її чоловіком, вона з малюком ззаді. Ми сидимо, а нам назустріч чотири танки, наші військові були їхали. А так сонце світило, якесь так тепло від того сонця було! І так сиділи ті хлопці на тих танках, і ми так їдемо, а нашу машину чуть не відкидає, бо це все поля, ми посередині, так машиною аж трясє... Ми шоковані були. Але як подивилась в очі цих молодих хлопців – я ще настільки уявити собі не могла, що... ну, як... може їхня доля закінчитись... Я ж їх не знаю, але варіанти можуть бути різні... Але так дивись, і, як кажуть, «серце кров'ю обливається», коли дійсно я бачу – це молодий хлопець, мого віку. Ну як, як.. Тоді дуже страшно було, бо ні одної машини не було, тільки наша одна машина і ті танки. Приїхавши вже додому, нас зустріла моя мама плачучи. Батько ще десь там на роботі був, він ще вирішував питання деякі. Мама, плачучи, зі слізьми, зустрічаємо один одного з людьми, обнімаємся, і такі сльози були... Ми живемо біля траси, якесь теж... поля, ну, нам видно, які машини їздять. І як вже десь під вечір приїхала, було темно уже. І мама каже: «Ходи на подвір'я, подивимся». Ми виходимо, і ми просто чуємо, як танки, оті всі військові машини одна за одною... Нема ні одної звичайної

машини, звичайних людей, все танки бойові машини їхали, виїжджали... Мама тоді дуже плакала, ми тоді сіли і не знали, що робити, це дуже страшно було. [Чого Ви вирішили, що треба їхати з Луцька додому? Вважали Луцьк небезпечним містом?] Я якось тоді не задумувалася, більше думала про те, що я хочу бути з своїми рідними. Я не знаю, чи..., що мене чекає далі. Мене тут застала, в Луцьку, одна, бо я тут на навчанні. Вся моя родина, вона в мене там вдома. Знаючи те, як батьки будуть хвилюватися, я таки хотіла до мами і тата. Я ще як дитина... Тоді да, я дуже хотіла до мами і тата. Це, це така підтримка, такі хвилювання, дуже би хвилювалась за них. А коли вже приїхала додому – так ми вже там і про Білорусію, і вже ми все читали всі новини, які нам там скидали, читали, ну, і було страшно. І батьки дуже хвилювались, вони були щасливі, що я таки приїхала з Волинської області. Батьки таки вважали, що є небезпека, але коли мені пропонували їхати за кордон, бо всі наші сусіди практично виїжджали, я сказала, що я нікуди не поїду. А... Ну я, скажем так, – патріотка своєї Батьківщини, своєї держави, я в Україні... І коли кожен раз мене питали і казали: «Ось, Софіє, їдь, їдь (в мене ще двоє племінників, тоді ще маленькі геть) з сестрою та їдь з рідними племінниками за кордон!», я сказала: «Ні, хай мене вибачають мої племінники. Я дійсно в себе вдома, мені тут нічого не загрожує. Як би там не було, за кордон була зразу тема «ні». Ні, я ще розумію, ну, там матерів, чії діти... Ну, вот як нібито моя сестра, ну, сину один місяць. Ну, дійсно, у неї дуже великий шок, що вона має з тою дитиною робити, куди їй діватись... Ну, реально, тут загроза може бути, куди їй дітись... І вона поїхала таки в Польщу, але через місяць повернулись. Але я нікуди не виїжджала, в мене така патріотична позиція: я в себе вдома, я не віддам свою хату! Мама тоді нам сказала, що вона пишається своїми дітьми – у нас в сім'ї троє і ніде не поїхали за кордон, вся моя сім'я, всі лишилися дома. Ми сиділи вдома. Був навіть один момент – в нас переважно, в моєму селі, було спокійно. Ми навіть не чули, коли тривога, бо це тільки в місті було, а до села ну, не чути, тільки в телефонах по інтернету. А ми ніколи практично не чули, і там коли тривога. І одного разу – це буквально вже був березень, під вечір ми почули звук сирен – це такий шок був... Просто я вже за оцей день в Луцьку забула, як та сирена звучить, а тут ми в селі, в будинку, де місто трохи далеко, – ми чуємо сирену... Це такий жах! Ми з мамою вже тоді... Документи мали зібрані, ми зразу на наступний день, двадцять п'ятого лютого, ми вже збирали документи з собою, у нас вже все було наготовлено – «тривожні» сумки, все, дітей, і ми наготовили все, наготовили і збирались. І відповідно все ми мали вже готове. Але тоді, тоді реально було страшно. Вдіватись кудись в укриття, в підвал... У нас такого не було, у нас є в будинку підвал, але дійсно так, не дай Боже, був прильот в наш будинок – нас би там не знайшов ніхто. Але в цей момент ми пішли в підвал з дітьми. Двоє маленьких племінників, я... Мама почула і кричить: «Бігом в підвал!» Тоді були прильоти, але в нашу сторону не було. Вдома я сиділа, мабуть, до літа. Вже знову-таки трішки змирились з тим всім. Літом я повернулась вже знову ж таки в Луцьк. Якось так більш трішечки змирилася з тим, хоча надія була, що дійсно, як то кажуть, на два-три тижня буде ця, скажем, ця клята війна. Але я потім повернулась, але

знову ж таки, війна нагадала мені про себе тут, бо тут знову ж таки прильоти. Ми в гуртожитку в укритті сиділи, дуже часто було без світла, дуже, дуже такий тривожний момент – це коли ми пішли тоді в гуртожитку, знову ж проснулись від вибухів. Я якось в цей момент, я якось подивилась в вікно – і тут такий прильот, і так все підіймається, все піднімається, всі пташки літають... Чомусь, коли були прильоти, була гарна погода. Ну, дійсно, це якось, ну, страшно вато... Тоді прилетіло – нас бігом всіх в укриття. Ну, ми мали спуститись в укриття, але ми спали. Ми просто не почули – це ми коли вже спустились із сусідкою в укриття, ми вже побачили, що немає світла, немає нічого. Це був той день, коли по всій Україні пропало світло, Blackout. А в мене був дуже поганий телефон, який то мав батарею на дві години. І зв'язку знову ж таки нема, нема куди піти, нема нічого. Що робити? Ми сиділи тоді в укритті і три години, потім ще сиділи п'ять годин. А світла нема в гуртожитку, тепла нема, бо світла нема, нема нічого... Холодно, телефон розряджений, інтернету, відповідно, теж нема, світла.. – ну, нічого нема. Я пам'ятаю, я сиділа під ковдрою, від холоду мене аж трясло, мені холодно, і подітись нема куди. Але в мене якраз тоді друг ішов, з яким тоді ще зустріли двадцять четверте лютого. Він мене забрав до себе на квартиру, і пам'ятаю, тоді в нього ночувала. І тоді без світла, під свічками сиділи, якось мені дуже повезло. Я надіслала есемеску батькам. Тоді на Львівщині, в той самий день світло вже появилось. В нас тут в Луцьку – де-не-де. А в нас в гуртожитку вже на наступний день появилось світло, але я якось зловила оту хвилинку таку якусь то, що я написала батькам: «Я все добре, я з другом. Не хвилюйтесь». То та есемеска, скажем так, спасла нервову систему в якійсь мірі моїх батьків, бо дуже тоді дуже великі хвилювання. Я розумію своїх батьків, але я... Ну, якось, якихось сліз... я не можу все це згадувати. Я ще згадала такий момент з 24 лютого. Коли прийшов друг по мене, щоб відправити до сестри, до гуртожитку, я спускалась до низу і по сходах, і він якраз мене чекає, – в гуртожиток заходить поліція. Три чоловіки, вони хотіли перевірити наявність там укриття. У нас все було, все в порядку. Нам зразу показали, куди нам спускатись. Вони з автоматами дорослі чоловіки приходять. Я як їх побачила – втратила свідомість. Бо... бо я так дуже делікатна дівчина сама по собі. А оці всі емоції, і все навколо: і страх, і сміх, і сльози – і оце все назбиралося, і дуже довго – я, певно, з місяць тако сиділа на місці, тако, в одну стінку... Якось я тоді вже так усвідомлювала, що це дуже страшно, і відчуття, що воно ніколи не закінчиться. На жаль, і досі війна триває. Гинуть, гине майбутнє України. Я люблю Луцьк, отих чотири роки в бакалавраті... Луцьк мені настільки прикипів до серця, що це мій як другий дім, я тут почувуюсь у спокої. Навіть коли була вже війна, я все одно же ж повернулася до Луцька. Могла бути й дома, але батьки мене зрозуміли. Я повернулася до Луцька. Я відчуваю, що це мій другий дім. Потім коли поступати... Я нікуди навіть й не думала, крім нашого Луцька, Національного університету імені Лесі Українки. Тільки! Той самий факультет. Тільки я вже поміняла спеціальність. Але це було однозначно, сюди, однозначно на денну форму навчання. Я вже не хвилювалась. Мені якось викладачі нашого університету... Він наскільки мені цю довіру дав... Плюс я бачила укриття, я знала.

що в разі чого, я зможу спуститись... Ми повинні спускатись в укриття, дбати про свою безпеку. Я тоді вважала, що на Волині, скажем так, спокійніше, чим на Львівщині, бо на Львівщині частіше прильоти, бо сьогодні... чим на Волині. А коли на Волині були теж прильоти, то я була на Волині якраз, то я їх тут таки трішки відчула, бо в мене вдома батьки і племінники. Вони чули тільки один прильот, це коли була ситуація на кордоні з Польщею... Ми дуже близько живемо – пару кілометрів від Польщі і на території Польщі, батьки тоді чули. Тоді вони теж відчували, що таке війна. Але так то мені Волинська область дає безпеку. Ну, по внутрішньому стану я була впевнена, що мені тут не загрожує... Дякувати Богу, поки все спокійно. [Зараз дуже багато приїхало людей зі сходу країни. Чи помітили ви різницю між тим Луцьком, який був до заселення переселенцями, і зараз? Чи все залишилось таким самим?] Ну, в якійсь мірі особисто для мене залишилось все те саме. Але, наприклад, багато чула історій від людей, від переселенців, як вони розказували, як наші люди їм помагають. А вони, ну, нехтують нашою допомогою. Ну, там, наприклад, віддали їжу. Потім ту їжу бачили під під'їздом, вона десь там валилась. Бувало і таке. Але й так іти по вулиці – я чула тільки українську мову. Нехай ця дитина там приїхала, наприклад, там з Харкова, з Херсону, так далі, але в них... старались бути такі серед нас, як то свої лучани. Я не відчувала особисто у Волинській області, що це люди з іншої області. Львівська область – це набагато по-іншому відчувається, навіть у самому Львові це зовсім інше. Там набагато гірша ситуація. Особисто за Волинську область я можу впевнено сказати, що особисто для мене все як було, так і залишилося. Тут люди дуже дружні. Ну, особисто моя думка, мій досвід. Всі дуже підтримували один одного, тут немає чужих між собою. Скільки я чула і в своїй родині, і в своїх знайомих, які приїжджають сюди, в Луцьк, закохуються зразу, кажуть, це саме спокійне місто, яке відвідували. Тому для мене все те саме.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи займалися Ви волонтерством?] Спочатку, коли в нас в селі була. Приходила в нашу сільську школу. Ми плели сітки маскувальні, там на кухні допомагали теж: там куховарити, вареники ліпити, щось таке... Батько мій механік. Він ремонтує машини. В той самий день, двадцять четвертого лютого, неподалік від нас був поламався танк, там якісь були проблеми з ним. Батько мій приїжджав туди до них, ну, там приходив, приїжджав інколи, допомагав їм. Тому тато теж двадцять четвертого лютого..., він дуже допомагав їм. Він по сьогодні ремонтує машини військових. Це тоді був танк. Особисто я оце маскувальні сітки плела, готувала. Коли приїхала в Луцьк, я теж ходила сітки плести. Ну, а остальне – це донати, донати і ще раз донати. Це саме необхідне в такий час.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи служить хтось із Ваших знайомих, близьких?] Так, служить. В мене служив двоюрідний брат. Там ситуація, на жаль, з ним критична, але, дякувати Богу, він живий. Але він теж розказував, його на початку війни... він сам пішов. Його відправили десь там, тоже на «нуль». Була ситуація, коли вони опинились в лісі без води, без їжі, без нічого. Вони два тижні так і жили. Потім їх звідти вивели, але

його психічний стан набагато погіршився, і його повернули назад додому, і зараз він є дома. Також мій кум, він теж на війні, і недавно пішов мій брат. І моєї знайомої загинув син на війні. [Ви дивитесь новини, чуєте від своїх рідних, як відбувається все на фронті. Як думаєте, чи довго ще триватиме війна?] Я думаю, що війна буде йти, буде ще довго. Але я знаю, що коли вона закінчиться, наш ворог від нас не відстане. Ця війна буде і далі, і далі, нас далі будуть, захочуть нас знищувати. Але українці... Який рік, ну, доведуть, ми сильніший народ. Нас не знищити. Уже нас не знищити! Ми є, були, є і будемо! Але війна буде. Я думаю особисто по тих ситуаціях, які складаються зараз, років два-три, думаю, ще буде. Хоча я, як звичайна людина, я покладаю великі надії, що вот-вот я вже чекаю, коли вот-вот ті сини, ті брати, ті діди, батьки... що вони вже повернуться додому. І наші дівчата-військові теж... Дуже-дуже мені боляче дається дивитись новини, коли привозять чи дівчину, чи хлопця, мого однолітка, військового – ну так боляче! Я не можу від того відійти день-два. Мені настільки... Ну, я плачу і кричу, бо це мій одноліток. Це мій... Моя людина... Він думає про те, що він там, чи вона, вони хотіли сім'ю, вони хотіли дітей. Вони хотіли, можливо, вивчитись, якщо вони до того часу ще не вчилися. Вони хотіли маму побачити, вони тата... Вони хотіли, ну, зустріти старість спокійно... А в них, ну, забрали життя... І просто ті хлопці, які йдуть на війну, чи дівчата, вони просто дивляться смерті в очі, вони віддають своє життя, щоб ми дійсно могли тут донатити, допомагати, але ті події, які зараз відбуваються... Ну, дійсно, мені здається, що це ще буде тривати. Але навіть коли ми здобудем Перемогу, ми обов'язково її здобудемо! Я надіюсь, найближчим часом – все одно в нас, можливо, спокій буде там два-три, чотири роки, але потім буде все по новій, навіть з точки зору так історичної думки. То вони будуть хотіти нас знову ж таки знищити, але в них нічого не вийде. Бо українці як були українцями, так і залишаються. [То Ви думаєте, що війна закінчиться тільки з повним знищенням ворога?] Я думаю, ні. Там навіть як нічого не буде, як ніхто не буде, з часом воно все одно якось відновлюється, і все одно буде новий наступ. Це я навіть не знаю, я не знаю, як далі буде, але великі надії покладаються. Але як бачу, військових, як вони розказують, все дуже страшно, ситуація на сході дуже-дуже... Я... Важко мені уявити, як ті люди, які будували будинки своїми руками... В мене батько, поки триває ця війна, кожного дня приходиться дивитись на будинок наш і каже: «Боже, і щоб мені зараз оце прилетіла ракета і знищила все, що я будував стільки років!» «Я ж так працював, – каже, – і щоб воно отак...». І він каже, але є такі люди – вони лишилися без нічого: ні грошей, ні сім'ї. А як є в нас, в Червонограді була сім'я. Це мама, син і зять – вони були на війні, і всі вони загинули... Лишилась одна дочка з трьома... чотирма дітьми... Це, ну, вона втратила брата, маму і чоловіка на війні. Вона лишилась ні з чим... Ну, ну це страшно, це дуже страшно... Такі емоції жахливі! Я кожному... В когось день народження... Я кожному бажаю, щоб він забув, що таке війна, і ніколи не знав! І щоб його наступний день народження святкували з Перемогою! Це страшно, це дуже, це такий біль, і бабусів, і дідусів... Як подивившись, дуже шкода, що взагалі в

нашому столітті є такий момент, як війна. Це просто шок, від того відійти нереально. Ми ніколи цього не забудемо! Це жахливо, тут навіть нема що сказати, одним словом – «жахливо».

Записала С. Чибирак у квітні 2023 р.

у м. Луцьку

від Мірошніченко-Гусак Людмили Андріївни, 1977 р. н.

Розшифрувала Л. Пономар

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Мене звати Людмила Андріївна Мірошніченко-Гусак. Народилась в місті Луцьку, де зараз проживаю, 1977 року народження. [Як Ви дізналися про початок війни?] З перших вибухів, які було чути вранці, напевно, ракети, яка пролітала над будинком. Далі відкрили Інтернет, телефони і почали читати повідомлення, що наступ вже давно почався вночі. В мене особисто паніка трохи була, руки, ноги тремтіли, і не вірили, що таке могло бути. Першим ділом треба дитину збудити, вдягнути і збирати якісь речі, щоб відправити до батьків. Чоловік мене заспокоював. Казав: «Ну, шо, такі події...». Він, напевне, трохи очікував. Думки [про широкомасштабне вторгнення] закрадалися – до останнього не хотілося вірити, що так може бути, бо за кілька днів якось чоловік приніс такий інформативний матеріал про [тривожну] валізку, про документи, які потрібні з собою найперші. Каже: «Ну, на всякий випадок прочитай, проінформуйся, всяке може бути». Ну, от я подивилась, погортала і думаю: «Ні, ну такого ж не може бути!». І на жаль, так сталося. [Чи Ви склали тривожну валізку?] Ні, не складала. Почала її складати вже безпосередньо зранку. І було це дуже швидко. Впихалося все буквально в рюкзак, і дитина на ходу збиралася і відправлялася до батьків. Вони недалеко від нашого будинку на іншій вулиці живуть. Вони на пенсії, тому ми вирішили, що дитину безпечніше з кимось з дорослих залишити, під наглядом принаймі. Так само думали кожен на своїй посаді, роботі, що треба і музей, напевно [...] щось робити, важливе сховати, убезпечити. Ну, щоб і сім'я, і дитина теж якось були трохи у безпеці. [У перший день війни Ви прийшли на роботу?] Так. Дитину відправила до батьків, і – на маршрутку, приїхала на роботу. По дорозі їдеш, дивишся: купа студентів з навчальних закладів, які з рюкзаками, бігом запаковуються в маршрутки. Тролейбуси їдуть на автостанцію, тому що ми біля неї проїжджали. І так трошки моторошно від того, і далі вже на роботі безпосередньо приступили до того, щоб якось колекцію бігом сховати. Шукати місце, де це зробити, куди це все перенести, що в першу чергу переносити. Ті працівники, які змогли доїхати, добратися, і в кого такі [...] ну, сімейні обставини більше дозволяли... Бо хто з маленькими дітками, то зрозуміло, що для них це було важче зробити, ось. У них інші пріоритети були Ну, ми мусили, змушені були бігом, швидко реагувати, шукати якісь коробки, ящики, матеріали пакувальні, думати, куди це все знести. Бігом це все робити швиденько, не знали, що буде попереду, які будуть дії. І, звичайно, всі штори, всі тканини, які були змушені, були теж познімати, пошукати транспорт, шукати, хто міг допомогти, щоб з інших філій наших позабирати всі наші пам'ятки, особливо наші великі картини, якісь скульптури, які об'ємні, потрібно було перевозити. Тоді інтуїтивно, напевно,десь спрацювалося, бо ніхто безпосередньо інструк-

цію не відкривав і не вчитувався, як безпосередньо треба діяти – за правилами чи ні, просто це треба було швидко, швидко приймати рішення. Ну, ми справилися дуже добре, спакували, перевезли. До цього часу воно ще лишається в безпечних місцях, запаковане дещо, дещо вже по-іншому трошечки розташоване, щоб не завдавало шкоди для збереження пам'яток. Про [можливість] виїхати [за кордон] ми не думали. Ми тільки буквально за два дні відправили теж сина до інших батьків, ну, до свекрухи, тому що вони живуть даліше від обласного центру. Це на Львівщині, ближче до польського кордону, майже на межі. Дитину завезли, продуктів назбирали, одяг йому дали, Інтернет поповнили і приїхали, повернулися назад. Тому що в нас немає поблизу ніяких таких сховищ, де можна було би безпечно перебувати і швидко до них добратися, тому що це сільська місцевість, яку постійно підтоплює. Вода в льохах, і люди не завжди можуть в льох навіть заховатися. До школи найближчої далеко бігти. До інших якихось установ так само, ну, транспортуватися потрібно. Тому ми вирішили, що дитині буде там безпечніше, а самі мусили і на роботу ходити, тому що чоловік на такій роботі, де треба було координація, залежало, ну, і дії інших людей, ось. І безпосередньо в музеї так само було багато роботи, тому що ми не один день ті пам'ятки пакували, зносили, перекладали... Потім, коли в нас з'явилися ресурси і матеріали, щоб краще це зробити, то тоді вже, ну... Навіть приходилось перепакувувати, перескладувати, для того щоб в подальшому колекція краще зберігалася. [Чому Ви вважали, що обласний центр небезпечний і треба дитину вивезти десь подалі?] В перший день війни над нашим будинком пролетіла ракета, ми її чітко побачили і побачили, як вона безпосередньо влучає в аеродром. І потім, які це наслідки мали для ближніх будинків і для людей, які там працювали. Тобто це така реальність жорстока дуже зразу кинулися в вічі. Це буквально, невелика відстань була від того влучання. І ми вирішили, що раз є такі об'єкти, то, напевно, для дитини це буде краще, і десь подальше від інфраструктурних чи від військових об'єктів куди подалі. Ну, було таке прийняте рішення.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Звичайно, це

безпосередньо на роботі, коли хтось приходив виконувати безпосередні обов'язки, тому що це не тільки проведення екскурсії, виставок, а це є ще й бухгалтерія, це є технічний персонал, це безпосередня робота самої установи. Хтось приходив, навіть не міг сам вдома перебувати, коли в людей і паніки, і нерозуміння, якісь стреси. А коли спілкувалися в колективі, трошки хтось міг заспокоїти, або навіть знаходячись серед людей, вони ставали хоть трошечки спокійнішими. А якщо це ще був якийсь вид діяльності, то людина могла собі навіть трошки таку терапію проводити і не панікувати. Тому що і паніки теж були в людей. То безпосередньо у нас були працівники, які з різними волонтерськими організаціями, з військовими почали дуже так тісно спілкуватися, ну, почали виготовлювати сітки для військових, для техніки, щоб накривати це, і пошук тканини, і різання тканини на клаптики, і обплітання цієї сітки. Це от сидиш серед купи гуманітарного одягу, серед купи якихось обрізків натівської форми з ножницями, з мозолями на руках від

тих ножниць, тому що тканина досить груба і, ну, приходилося зусилля докладати. Хтось визначав як правильно чи неправильно ту сітку плести, бо поняття ніхто не мав, як це треба робити. Знали тільки, які кольори, яка основа. Ну, поки ще були матеріали, можна було придбати, – це було простіше. Коли цим почали займатися багато хто, то звичайно що виник дефіцит і самих основи для сітки, і тканини, яку можна було порізати на клаптики, облітати. Ну, тоді в музеї вирішили, що, можливо, ми самі будемо фарбувати тканину. Поняття теж не мали, як її фарбувати. Допомогли, навчили нас художники, які вже це впроваджували, робили. Підказали, які барвники для тканини краще брати, як це робити. Попробували, знайшли електричні плитки, подовжувачі. Надворі погода трошки потеплішала, весна, ми включали, і впродовж дня кілька таких підходів для того, щоб пофарбувати тканину, висушити її. Потім давали наступним нашим колегам, вони її вже різали і обплітали в сітки. Проблема ще була в самій основі, тому ми вирішили: ну, раз ми завжди шукаємо, пробуємо, то, можливо, ми зможемо і самі сплести основу. Так і сталося. Хтось макраме міг плести, хтось просто мав поняття, як це можна зробити. В експозиції натягували нитки, купували ці нитки, передавали від людей, і безпосередньо вчилися в'язати вузли, і впродовж двох днів накліпали основу для сітки. Потім ту основу вже далі доводили до кінця і невеликі сітки передавали нашим військовим. Хтось замовляв безпосередньо, десь відправляли на вже відомі бригади, які були діючими, і хтось з наших чоловіків, колег, наших родичів служив, і так переправлялися ті сітки. Дуже довго вони плелися. Ну, і разом з цим це постійно якісь продукти, харчі для тих, хто пішов в тероборону, хто якісь блокпости організував. Комусь треба – муки не вистачає, комусь треба – яєць немає... Це все передавалося одне одному, дзвонилися, комусь треба банки, щоб передати, там в них запакувати якісь продукти, от, тому такі на харчові продукти, на допомогу в цьому плані теж дуже жінки, тим більше жіночий колектив дуже швидко зреагував, відгукнувся. Те, що можуть робити, вмють робити і, зрештою, робили і роблять до цього часу. От. Ще допомога для тих районів, які першими постраждали: Київщина – це Макаріївський район, Буча. Коли дзвонили, казали, що людям треба шось їсти. Так само, хто що може, приносьте. Всі теж з дому приносили продукти або купували, зносили, потім переправляли для людей. Це постійно ти дивишся в телефоні. Різні друзі, особливо в Фейсбуці: ага, як вони, а що вони роблять в цей час? Хтось виїхав, хтось шось пише, комусь треба допомога. Ага, тут пишуть, що треба підтримати пекарню, щоб людям хліба напекти, хто може скинути якісь кошти – скидаєш. А тим більше, якщо якісь друзі, такі, що ти вже роками відстежуєш і публікації, і людей знаєш, більш впевнений, тому що це і довіра має бути. Ну, визначаєшся: ага, я можу там людям допомогти. Сьогодні там напекти хліба... Ну, кидаєш гроші. Ага, хтось вже бігом, музейники, перекваліфікувалися – треба для родичів військових машини. Вони поїхали, дівчата, за машинами. Просять, що треба ту машину придбати. Вже підтримуєш фінансово і таких людей. Вчора досліджував ще бджільництво, займався вуликами, медом, свічками, напоями, а сьогодні він вже в лавах Збройних сил. І ти думаєш: «Ага, і цій людині треба там на

спорядження, треба теж на якийсь той бронезилет, тому що не хватало того спорядження на перші особливо місяці, і також кидаєш людям якісь, ну, фактично копійки, щоб підтримати хоча би чимось нагальним, те, що було в той час необхідно для них. Дуже гостро стояло питання добування різних продуктів, – мається на увазі різних матеріалів, потрібних для військових: спорядження, хтось там плете маски [маскувальні сітки], буде виготовляти; хтось, значить, одні матеріали, хтось буде балаклави шити, треба інші матеріали. А комусь там сухпайки треба, зіп пакети треба на сушку. Ну, і це так обговорювалось постійно в колективі, між сусідами, родичами. Хто чим міг, допомагав, писав, відписував, дзвонив. Ну, і звичайно рідні... Дзвониш по кілька раз на день, питаєш, як діти, як племінники? Чи спокійно цієї ночі спали? Чи в коридорі, чи в сховище спустилися, чи дитина не плаче... Тому що в дітей, знаю теж, були такі стресові ситуації, коли після тих вибухів, які вони чули, – панічні атаки. Дитина панікувала, могла не заснути. Чи там, треба було обняти, не реагувала на інші якісь вмовляння, там піти спуститися вниз. Та посидять в підвалі і вже просять: «Мама, я вже не можу й не хочу. Я хочу спати в своєму ліжку. І таке теж кожного разу. Мусиш подзвонити, підбадьорити чи запитати принаймі, чи все добре, чи треба якась допомога. Ну, як так... [Коли почали в Луцьк приїжджати переселенці, то чи спілкувалися з ними, якимось допомагали їм?] Так, буквально з перших днів помітно стало... Ну, такі гурти людей серед міста, тому що раніше більше такі гурти молоді можна було побачити, які стильно ходили. Тепер і цілими родинами, або [...] тих дітей одного віку. Це школи, класи, які привозили сюди до нас на Волинь. Трошки відмінність в мові, поведінці. Ну, і ти бачиш, що люди навіть відповідно не знають, куди пройти в місцевості, погано орієнтуються, запитують, як добратися в якусь там місцину конкретну. Отак вони відрізнялися. Машини з іншими номерами. Вже кожен знає: ага, побільшало, ну, інших номерних знаків, збільшилося їх. Потім, в населених пунктах, де ми живемо, – це село біля Луцька, – там більше з'явилися люди, яких ми не знали раніше. В лице пізнаєш багато людей, знаєш особисто, а тут з'явилися ті, яких ти перший раз бачиш, і такою [...] напівсуржилом або десь напівросійською мовою розмовляють. Для нас, ну, дуже є така диковинка, не таке, не буденне, незвичне. Помічаєш тих людей, ось. В транспорті так само. Люди не знали, куди їхати, питають: «А як добратися у вас до вулиці такої-то?». Або: «Де в вас там знаходиться гуртожиток?» Біля роботи дуже багато людей отримували гуманітарну допомогу, і теж бачиш цілі черги. Про те, що люди виїхали, а їм треба змінити одяг, їм треба змінити зимову куртку на весняну, бо вони вже в ній не можуть ходити. Для дитини треба вже якісь штани, тому і музейні працівники, і решта лучан, родичів приносили якийсь свій одяг, яким могли поділитися для того, щоб люди мали принаймні в що переодягнутися, вдягнутися і почуватися нормально. [Чи проводили якісь заходи, майстер-класи з такими людьми, щоб якимось підтримати їх, залучити, полегшити їм адаптацію?] До нас приходили, почали проводити заняття. Зрозуміло, що музей не міг функціонувати повноцінно. І навіть попри те, що ми приходили і намагалися десь виконувати якусь роботу, то все рівно налагодити нормально функціонування установи і

навіть свій робочий процес – це фактично неможливо було. Тому що це постійні переживання, постійно не знаєш, як реагувати, не знаєш: йти з установи, не йти з установи, за себе переживаєш і за інших людей. Ну, це на початках – це дуже емоційно збивало і, ну, не можна було налаштуватися на якусь конкретну позитивну, на таку продуктивну роботу. А так як це вже ближче до Великодня, ми проводили заняття і почали приходити до тих людей, які брали ту гуманітарну допомогу, стояли в чергах, приносили їм запрошення, просто говорили їм, що ви можете з дітками прийти до нас в Музейний дворик погуляти. Якщо ви не знаєте місцини, тут в музеї ви можете просто прогулятися, подивитися природу. Найчастіше – це внутрішньо переміщені особи, які були з дітьми, вони найчастіше потребували десь прогулятися, десь з якоїсь території, місцини, бо вони не знали місто, не знали обстановки, а з дитиною постійно не пробудеш в оселі, треба виходити гуляти. І вони приходили до музею, навіть проходячи повз, шарпали за ручку. Ну, і проводили їх або у Відділ природи, щоб діти могли трошечки розгрузитися, а батьки і відпочити навіть. І так само в Музейний дворик, що можна було і посидіти, і погратися в піску дитині, просто пройтися навіть серед природи, травички, а не серед будинків і асфальту. Ось. Ну, і звичайно запрошували їх до майстер-класів з писанкарства. Дітки приходили і з бабусями, і з тітками, і з дядьками, і з братами і сестрами, і сім'ями цілі. Хтось це перший раз робив, навіть більшість з них робили це в перший раз, знайомились, що це за таке народне мистецтво, як воно робиться. Для когось це, я так думаю, було таке: «Ну, поспробуємо». Для когось це було як своєрідна справді терапія і якимось таке об'єднане заняття для всієї сім'ї. І до нас приходила дівчинка кілька разів на одне і те саме фактично заняття, яка з Миколаївщини приїхала до Луцька зі своєю бабусею. Мама її і тато були лікарями, мусили залишитися. Вона була така досить творча дитина, їй було складно адаптуватися до нових умов без своїх батьків. Ну, і бабуся її в цьому дуже підтримувала. Їй просто було дуже приємно проводити [час], з кимось спілкуватися і бачити інших дітей, інших людей. Вона в нас трохи забувала про те, що вона знаходиться в іншому місті. Вона просто показувала, ну, що вона вміє робити, наскільки в неї це виходить. Через творчість трошечки відволікалась від ситуації і тої обстановки. [...] Може, дитина не до кінця її усвідомлювала і розуміла, а вони це розуміли як би більш реалістично... Так само хотіли десь поділитися з тою ситуацією, від якої вони втікли, чи з чим вони стикнулися. Ну, це такі бесіди [...] трохи такі [...] психологічно важкі. Навіть говорити про такі прості речі з людьми тяжко. [Які побоювання були у вас взимку через блекаут? Як ви сприймали блекаут?] Це все це теж, певно, такі випробування. З одної сторони, ти розумієш, що ситуація складається так, як вона складається, і ніхто не винен з нас в тому. Винен тільки наш ворог, і змінити чи щось там нервувати з того приводу, ну [...] якби мусиш прийняти ту ситуацію так, як вона є. Звичайно, що думаєш: як би покращити своє існування, тому що без електрики і без опалення – це додаткові ризики і для свого життя, безпеки, і для здоров'я, і для дитини так само. Тому на початках якимось сприйняли так, ну, так треба. Так треба. Значить, в нас така ситуація, маєм її пережити, випробувати. Потім почали якимось

думати, що, можливо, якісь кошти можна назбирати на генератор. Ціни на генератори виросли, ну, просто шалені. Але так як ми живемо в приватному будинку на околиці міста, то все без електрики... Ти навіть води не викачаєш із свердловини, щоб посуду помити чи чаю собі зварити, чи їсти зробити. Ну, якщо трохи морози ще були, холодна погода, то відповідно і хата не обігрівається, холодно, сиро. Ми зібрали кошти на генератор, придбали його. Сиділи без світла по вечорах, десь більше розмовляли між собою. У нас змінився графік, режим дня. Ми знали: ага, якщо там вмикають світло від дванадцятої до третьої години ночі, то ти бігом встаєш о дванадцятій годині, світло ввімкнулось, відповідно в тебе спрацював рефлекс – і побіг бігом набирати воду мити посуду, прання якесь робити елементарне, їсти варити, помитися за той час, бо потім довго не буде, і ти не зможеш цього зробити. Знаю, що багато наших сусідів, знайомих не витримували такі умови життя, особливо якщо з маленькими дітками, і складно було. Тому вони їхали, де в когось були вже генератори, а то разом сім'ї об'єднувалися тако, скажем, в більшу родину гуртувалися. Хтось виїжджав за кордон, щоб свій побут зробити трошечки кращим. Щоб дитині ту суміш нагріти, зварити, попрайти її вчасно, помити, щоб вона не була голодною. Це зрозуміло було. Але в загальному це психологічно складно, коли ти сидиш без світла, коли розряджається телефон, і ти не знаєш навіть, які новини прочитаєш, чи твої рідні в безпеці. А ще особливо, коли перебої були з мережами, і не можна було додзвонитись якийсь час через Київстар, а в тебе там батьки. І ти думаєш: а як вони? І що там робиться? Чи все добре? Чи мама на роботу не поїхала, коли обстріли, чи тато все в порядку, чи інші родичі все гаразд, [чи] їм нічого не потрібно... То це дуже емоційно напружало, а особливо, коли ще дивишся новини, і як інші люди безпосередньо в самих епіцентрах військових подій, – то бра-

ли якісь такі розпачі, напевно, паніка. І постійно думаєш: а що якщо будуть тут? А як я буду вчиняти? Чи я десь поїду, чи я залишусь на місці? У нас була така думка, що ми все-таки лишаємся на місці і, ну, будемо до кінця. А куди ж... Всі не можуть втікти, всі не можуть виїхати. І тим захисникам, і тим, хто не може цього сам зробити, теж треба якась допомога, підтримка існування, тому думки виїхати не було. Ми розуміли інших, в кого це [...] хто це зробив. Багато хто повернувся назад потім з часом, коли зрозуміли, що і з такими умовами можна жити, ось. Але самі, тим більше батьки наші вже були усвідомлені того, що вони з своєї землі точно нікуди не будуть їхати, не будуть полишати. Ну, а ми не могли навіть подумати, що ми можемо теж їх залишити самими. [На вашу думку, війна буде тривала чи швидко завершиться?] Як, напевно, і на початку, певних ілюзій якось не складали для себе, тому що це війна, ми не знаємо реальної ситуації, не знаємо ані ресурсів, не розуміємся безпосередньо дуже добре у цій сфері захисту, оборони своєї держави, можливостях її. Тобто ми бачимо десь інформаційні приводи, які нам дають, то ми не дуже сподівалися, що все буде дуже добре, що все буде дуже швидко закінчиться і позитивно для України, от. І напевно, зараз тих ілюзій теж не маємо, думаю, що це буде ще довго, болісно, навіть якщо не падає стільки ракет, як було в перші дні, і це більш-менш відносно стабільно і безпечно, то ті постійні повідомлення про тіла наших хлопців, про постійну службу в місті, про те, який їде кортеж, який везе загиблих, про ті дошки, пам'ятники, які масово з'являються... Вони все рівно настроюють на те, що війна триває і далі, жорстоко триває. І навіть якщо ти не дуже читаєш або не можеш читати про військові якісь події новини, свідомо себе десь обмежуєш, то все рівно... Будь-яка ось така подія, і ти кожного разу розумієш, що це тяжко, складно, болісно, трагічно.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Дніпро

Записала І. Коваль-Фучило 24 квітня 2022 р.
у м. Лодзі (Республіка Польща)

від Юлії, 1987 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Дніпрі

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як ви дізналися про війну?] Телебачення. Чули, як бойові дії наступали. [А які перші були думки, переживання?] Ну, страх за своє життя, за дітей. [Ви сюди з дітьми приїхали?] Так. [Коли ви приїхали в Польщу?] В початку березня. [Що стало для вас поштовхом для виїзду? Чи була якась така подія, чи просто накопичилося?] Ну, то, що ми бачили вже, які жахи творяться, що твориться в нашій країні. Ми, хочеш-не-хочеш, зібралися і поїхали. Ми не хотіли, щоб дійшло до нас. [Що ви знаєте про долю своїх рідних, сусідів? Може, хтось загинув?] Да, дуже багато знайомих, які були на війні, яких уже немає. [І є такі, що ви їх особисто знаєте? Є такі?] Да. [А серед ваших сусідів багато виїхало?] Маса людей їздить, того що люди бояться. [В які країни виїжджають люди?] Ну, Чехія, Польща, США, хто куди. [Як ви їхали? Яка була дорога?] Страх дуже великий був. В поїзді дуже велика маса людей, жінки вагітні, дуже багато дітей маленьких і собаки. Всі тікали, всі з сумками. Люди і на полу спали, на лавочці по п'ять чоловік сиділо. [То з Дніпра коли ви виїжджали?] Да. **Зовнішня міграція.** [На кордоні довго довелося бути?] Та часа два-три, напевно. [Ви раніше тут були?] Нет, перший раз в цій країні. Це дуже гарна країна. Поляки – дуже добрі люди, і порядочні, ввічливі. Мені хотілося б, щоб і в нас так: наступив мир на землі в нашій країні. [Як вам тут вдалося поселитися? Хто вам допоміг? Чи були перешкоди?] Ми заране домовлялися з хазяями. Тут люди, свої друзі, які жили тут, до цього виїхали, то вони нас сюди привезли. [Ваші діти ходять в садочок чи в школу?] Не, на даний момент не, в нас уроки он-лайн. [Що стане для вас поштовхом повертатися додому?] Якщо підпишуть указ про угоду обоюдну, вже буде в нас порядок, то, канешно, будемо вертатися. [Тобто не плануєте залишатися?] Ні. [Чи хочеться вже додому, чи тут добре?] Канешно, хочеться. Там як-не-як свій дім, чоловіки, рідні, близькі – все там. Тут харашо, добрі люди, все, я не можу нічого сказати, ні пів слова. Тут харашо, все, і для дітей тут краще, ніж в Україні. [Як ви бачите продовження, закінчення війни? Які ваші передбачення?] Ну, щоб росія відступила, і всі наші території, все, що вони хотіли захопити, щоб вони відступили і вернулися в свою росію, а наші землі, щоб залишилися нашими, щоб

закінчилося це кровопролиття. [Як вважаєте, що було поштовхом для війни? Чи воно накопичувалося?] Ну, все воно з якого року розпочалося? З [20]14 року. От воно все тяглося-тяглося, от воно привело до того. Ми думали, що воно на тому закончиться, на Донецьку, і всьо, а воно пішло далі і далі. Це навіть по-думати не могли, що таке почнеться. [Як тут дитина себе поводить? Може, має друзів?] Та не. Ми так по-домашньому. [Тільки виходите гуляти?] Так, так. [Чи святити ви паску цього року?] Та нічого ми не святити, не до того: і руки не встають ні робити, нічого. [Тут є дві українські церкви, знаєте?] А де вони? [Одна на Сенкевича, 60, друга на Пасіоністов, 23, чи якось так. То від Дому культури пройти можна. Ті церкви вже давно є, просто тепер більше людей стали туди приходити]. [...] Все людство таке саме, як і ми: всі тікають, всі бояться за своє, за дітей. Ми що б бросали все, забирали дітей і їхали в чужу країну, де ми все чуже, ми нічого не знаємо. Ми б сиділи в себе вдома, ходили б на свої роботи, діти б займалися по школах, був би мир. А як таке – більше доповнити нема чим. [То основне завдання – рятувати своє життя і життя своїх дітей?] Так.

Записала І. Коваль-Фучило 1 травня 2022 р.
у м. Лодзі (Республіка Польща)

від Катерини, 1990 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Дніпрі

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **Зовнішня міграція.** Психоемоційний стан дитини – це найголовніше, що може бути. Коли дитина пугається звуків сирени, то пакуєш чемодани і їдеш. А ще на Запорізьку АЕС зайшли оті дурні кадировці – ото був нам штовчок, наступного ранку ми вже їхали на Західну Україну. Та, може, це було четверте березня або третє, десь так. [Перша реакція на війну] збирати речі і кудись їхати. Куди? Куди? Куди їхати? Куди їхати? А потім прийшло якесь усвідомлення, що, може, не треба зараз нікуди їхати. Зараз треба зачекати. А що робити? А чоловік сказав: «Там же ж наше військо стоїть. Все буде добре». Все. Ото чекали, чекали, поки ото АЕС. То для нас була точка – ото АЕС. [...] Мій чоловік служить в армії. Він військовий. [Що ви знаєте про долю сусідів? Чи багато з ваших поїхало?] Ні, небагато. Ми мешкаємо в будинку, де переважна більшість – то люди похилого віку, то там всі залишилися. [Чи є серед ваших знайомих загиблі?] Нема. Слава Богу, нема, бо в мене є моя колега з роботи з України, то її мама вирвалася з Маріуполя. З ними два тижні не було жодного зв'язку. То ми

плакали всі кожного дня, бо вона не могла зв'язатися ні з батьками, і в чоловіка з батьками не було зв'язку. [Просто не було зв'язку, але з ними все нормально?] Так, нормально. Вони сиділи в підвалі, і потім пішки якось вони евакуювались на свій страх і ризик. На великах виїхали і доїхали до Дніпра. До Бердянська, а потім вже... Не до Бердянська, до Запоріжжя, а потім вже до Дніпра. [Чи вони мають зв'язок, ті люди, з іншими? Чи є якийсь зв'язок із Маріуполем, чи зовсім нічого?] Нічого. [Яка була ваша дорога з дому? Ви кажете, що ви спочатку на Західну Україну їхали]. Важко. Ми їхали два дні. Загально ми, мабуть, в заторах простояли десь годин дванадцять. Машиною. [Своєю? То чоловік вас відвіз?] Так, чоловік відвіз, і ми поїхали. Ми приїхали на Західну Україну – Коломия. То там було село Іллівці поруч. Там ми з донькою побули тиждень, потім поїхали сюди. [А сюди як добиралися?] На автобусі, тут прямий автобус. А сюди – тут є моя... дівчина, з якою я навчалася в інституті, то вона нас покликала сюди. [Як дорога? Чи були якісь складнощі?] Ні, все було нормально. [Моя співробітниця, вона трьома евакуаційними поїздами їхала. Найстрашніший був Київ – Хмельницький. Вона казала, що там і поранених везли, і везли дітей з Маріуполя, які два тижні не їли нічого. Їм дають дитяче харчування, а вони прямо тут же рвуть.] А, дуже шлунок болів. [Так. То їх відразу зустрічали – і під капельниці. Дуже важкі були ці евакуації. А якого дня ви виїхали отим евакуаційним з Дніпра?] З Дніпра ми виїхали, я точно не пам'ятаю, може, третього березня. [Кордон перетнули коли?] Одинадцятого березня. Тут із Західної до Польщі – жодних проблем. То була проблема з Дніпра до Західної доїхати. [Тут вже було простіше.] Так, було простіше. Ми купили квиток і все. [Ви тут приходите, ви тут працюєте як волонтер?] Так. Це не праця, це допомога. Так, я волонтер, я допомагаю. [Що можете сказати про поляків, які тут допомагають?] Ой, тут дуже гарні люди. Чесно кажу, я не знаю, чи допомагали би так в Україні, як вони допомагають нам. Бо ми коли приїхали, нас взяла до себе польська родина на три тижні, незнайома для нас родина нас поселила в себе в домі, дала нам їжу, дала нам одяг, дала нам гроші. І до цього часу ми з ними спілкуємося, вони нас підтримують. Вони допомогли мені з роботою. Таке дуже хороше ставлення. Аби люди наші не забували, що вони тут не вдома, а в гостях, і поводитися чемно. [Що є такі випадки...] Є такі випадки. Я, наприклад, йду... коли я йду на зупинку, і я бачу такий судочок, як нам видають гуманітарну допомогу з їжею. Просто валяється біля якогось магазину, то мені стає не дуже приємно. [Прикро.] Я розумію, що то зробили наші, бо це такий термосудочок, де дають гуманітарну допомогу. [Ну так, якщо тобі не потрібно, то для чого брати.] Ні, він пустий, просто валяється при вході в магазин, то єсть його до смітника не донесли. [Я знаю, що багато людей тішаться, що є такий центр, що можна сюди прийти, просто посидіти, поговорити]. Так, так. Так і є. Ну, і гарячого поїсти. Не всі мають змогу приготувати. За це їм велике спасибі. [Як ви бачите далі Україну? Які будуть зміни?] Я гадаю, що зміниться в кращу сторону. По-перше, багато людей побували за кордоном і побачили, як ми можемо жити, як люди живуть. А по-друге, я сподіваюсь, що всі ті колаборанти, ті, що брали взятки, що їх вже не буде в нашій Україні. [Що для вас стане поштовхом повертатися? Чи плануєте

повертатися?] Так, звичайно плануємо повертатися. Поштовх чи причина... Може, коли наші в наступ підуть і поженуть їх назад, отоді буде поштовх. Поки що тільки вперед вони йдуть, а як наші їх поженуть, то все, додому. [Як ви думаєте, які причини виникнення війни?] Я вважаю, що причина одна – хвора людина стара, у якої імперські якісь замашки, і вона хоче... я не знаю, що він хоче зробити, – якусь супервелику росію, і щоб ми також так погано жили, як вони. Вони не хотять, щоб їх народ краще жив, вони хотять, щоб всі жили погано. Я вважаю, що якщо путін – все, то все буде добре. [Сміється.] [Суспільство там теж мусить змінитися.] Ну, вже їм двадцять років мозги промивали, то вже я не знаю, що з ними треба зробити. Але я вірю в нашу Україну, я знаю, що Україна переможе. Мені так здається. Все буде добре. [Всі ми віримо, що так буде. А як дитина? Як вона тут? Вона ходить в садочок?] Не ходить ще, тому шукаємо. [А, ви розказували, що не можете знайти місця.] Знайдем. То так. Треба шукать. Дитина добре. Спочатку їй було тяжко, тому що дітей не було. Як ми почали сюди приходити, до добре. Подружки є. [Чого ви навчилися в цій країні?] Навчилася нюні не розпускати, а брати себе в руки і йти щось шукати, щось робити. Ото дома я могла чоловіку сказати, що там: «Я не буду працювати, я буду краще вдома сидіть, борщі тобі варить». А тут не! Пішла коробки тягати і всьо, бо треба гроші заробляти, якось жити і крутитися. Як будеш розпускати нюні, то нічо' не буде.

*Записала А. Русюк 4 листопада 2022 р.
у м. Айнбек (Нижня Саксонія, Німеччина)*

від жінки, 1987 р. н.

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Дніпрі*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи були передчуття, що війна почнеться?] Передчуття? Не знаю, усі говорили про це. [Ви вірили?] До останнього, напевне, ні, не вірила. Було страшно, ми говорили про це, що якщо почнеться, то ми поїдемо. Мене донька завжди питала. Вони в школі це обговорювали з дітьми. Вона, бувало, приходила і говорила: «Мама, мені хлопчик сказав, що буде війна, треба кудись їхати». А я її заспокоювала, говорила: «Нічого не буде, це нас пугають, лякають, це все спеціально робиться». Ну як, був план Б, що я знала, якщо щось трапиться, то ми поїдемо. До останнього не вірила, що так станеться. [Що Ви пам'ятаєте про 24 лютого 2022 року?]. Пам'ятаю, що треба було Маргаритку будити в школу, я зазвичай раніше вставала. А тут мене розбудив чоловік, ще так було темно, і говорить, що почалась війна, були вибухи в місті. І я тільки пам'ятаю, що він сказав: «Я поїду кудись в банк (ілі в магазин, я вже не [пам'ятаю]), на заправку, а ти збирай речі». Я помню: діти сплять, а я стою біля цього шкафу, думаю, що мені взяти, і чую, як внутрі отак серце, прямо аж чую його [показує рухами як калатає]. Я поняла шо, зрозуміла, що мені треба сісти, заспокоїтись, випити, може, чаю, щось, прийти до себе, і вже з нормальною головою далі збиратися, щось думати. І було ще таке чувство, відчуття, що, може, це щось не насправді, може, це щось десь случайно трапилось, і люди подумали, що це війна. Я, коли вже сіла пити чай, почала дивитися новини, одразу телефон, десь щось знайти якусь інформацію: правда це чи ні. Ні-

чого такого не було... Не знайшла, щоб говорили: ось, росія напала. Тільки усі писали в пабликах, що було чути вибухи, вибухи. Подзвонив мені ше тато, також сказав, що збирай речі, треба їхати. І потім подзвонила сестрі, вона в Чернігові була. І вона теж говорить: «У нас теж були вибухи, ми збираємо речі і виїжджаємо». І ранок був такий-от. Ми потім збирали речі, ми поїхали до моїх батьків. Це вже було біля, по-моєму, дев'ятої години, поки ми все зібрали, поки виїхали. І яюсь, може, це тому, що це було в Дніпрі, більш нічого ж не було, вибухів, це тільки один раз і все. І яюсь мені стало більш у батьків безпечніше. Я зрозуміла, що більш-менш, спокійно, нічого не падає, ніде, ніяких бомб, нічого. Але розмовляли з сестрою, вона сказала: «Ми вже виїхали, – вона з мамою була, – Ми вже виїхали, їдемо». І ось цей же ранок. Я точно не пам'ятаю, там приблизно вони о восьмій годині виїхали. А ми ще раз передзвонювали, там, о дев'ятій, а вона вже говорить: «Ми повернулися, тому що на дорогі були танки». Вони там, щось, переїхали машину, щось там таке страшне було, що вони дуже перелякалися і повернулися до Чернігова. І сказали, що: «В нас тут сирени, в нас тут чути вибухи, ми будемо шукати бомбосховище». І було таке чувство, відчуття, незрозуміле, – як це, у них там щось проісходить. В нас начебто все спокійно. А у них щось проісходить, і не розумію, що робити. Їхати або залишатися, або їм яюсь допомогти. Отаке яюсь безпорадне відчуття. А у чоловіка ще в цей день було захист діплогу. Це яюсь так смішно, не знаю, ми тут думаєм: як нам виїхати взагалі, що нам робити? Їхати [чи] не їхати, залишатися вдома? А йому дзвонять з цього, з університету, і говорять: «Приїжджай, будеш захищати діплом». Він: «Як? – говоріт, – Я не можу. В мене всі думки про інше, що робити». А вони: «Приїжджай, – там щось на одинадцять чи на дванадцять, – захистиш і дальше будеш думати». Такий, не знаю, якийсь коламбур. Я на рускій можна перейду пока? Вроде би ти розумієш, што што-то страшно, што-то проісходить, надо што-то делать. С другой стороны, ти, люди продолжают, што-то там, куда-то ідіт. Кто-то на работу, кто-то діплом захищать. І вот ано как-то так, вообщее, не знаю. Чувство неопредельноності. Не розумієш, вообщее что делать. [Давайте все-таки українською. Добре? Спробуєм. Я не дуже зрозуміла. Ваша сестра з мамою – вони в Чернігові в цей час були?] Моя сестра, вона взагалі з Дніпра, вона вийшла заміж за хлопця, а в нього робота була в Чернігові. І вона вже п'ять років жила там. У неї двоє дітей. Такі як в мене, щас, тоді йому ще було майже два роки, а старший хлопчик, майже сім років. І моя мама. Вона взагалі з Дніпра, вона живе з татом у Дніпрі. Але це ж накалялась, ця ситуація майже два місяці. І коли вже була оця промова від путіна: що все, там, я щось там буду, шо України нема, і все таке, то вона взяла відпустку на роботі і поїхала до сестри, бо вона була там сама, без чоловіка. Чоловік був у від'їзженні. І вона зрозуміла, що, якщо щось трапиться, вона сама з двома маленькими дітьми, то їй буде тяжко, їй потрібна допомога. І вона поїхала до неї. І так от це було вчасно, бо коли вона приїхала, буквально там на другий день все почалось. [Ви виїхали десь неподалік від Дніпра до батьків?] Ні. Це теж в Дніпрі. Ми живемо, наша квартира з чоловіком, вона знаходиться біля заводу, який робить ракети «ЮМЗ». Знаєте такий може в Дніпрі є. Це один з найвідоміших,

мабуть, в Дніпрі заводів. Він виробляє ракети у космос. Я не знаю, як зараз, що там, але він цим був популярний. Да. І нам було страшно, що, можливо, якщо почнеться якість там бомбардування чи ще щось, що це буде, у цей завод буде прилітати. А у нас, буквально, ми за десять хвилин [ходьби] від нього живемо. Ми вирішили поїхати до мого тата, він там був сам, бо мама в Чернігов поїхала. У них як приватний сектор, приватний будинок. І там є погреб. У нас же в общем, взагалі нічого немає у квартирі. Ми поїхали туди, бо знали, що там, якщо щось почнеться прямо зараз, ми можемо хоч там сховатися і подумати, ну, взагалі, що нам робити далі. І тому мені там було трохи безпечніше, у тата. [Як ви виїжджали?] Ой, це було дуже важко прийняти це рішення. Бо ти бачиш, що відбувається навколо у містах. Я на зв'язку з моєю сестрою, мамою. Що вони не можуть вийти з підвалу. Бо взагалі все цілий день бахає. Вони просто вибігали там в туалет сходити і бігли до підвалу зразу. А в Дніпрі начебто все нормально. Нічого ніде не вибухає. Тільки бачу, що по карті: Дніпро, а навкруги оці міста. Вони [росіяни] їх всі (бомблять). Щось там проісходить, армія наступає, захоплює території ці, які рядом знаходяться. І ти розумієш, що, якщо вони до нас дійдуть, то ти теж не зможеш виїхати з дітьми. З іншої ситуації, з іншої сторони, всі говорять: «Та вони не дійдуть до нас, чого ти переживаєш, все буде добре». І я ж піддалась трохи цьому відчуттю, що все буде добре.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ Ми переїхали жити до моїх друзів. Вони мають великий підвал дома. І ми вирішили спробувати, якщо щось, [то] у цей підвал прятатися. І коли почались оці сирени, вони були не з першого дня, вони не пом'ятаю, може з третього, що їх почали включати у місті, що чути було. Ми почали ховатися у цей підвал, ми його обгороджували, зробили, де лягти спати, якщо треба, воду принесли, якусь їжу. Почали думати, якщо щось трапиться, як нам з нього вийти, якщо вдруг там, не знаю, обвалиться дім, як нам виходити. Я зрозуміла, що там таке маленьке вікно, що там тільки діти пролізуть. А ми, я не знаю, [чи] проліземо, ми якщо щось трапиться, чи ні. І тут я зрозуміла, що це не варіант так жити. Кожну, там не знаю, кожні три години ховатися у підвалі. І чекати, поки це закінчиться. Ми там прожили, деєс около двох тижнів. І я зрозуміла, що не можу додому поїхати, бо страшно, я не розумію, що буде. І тут не можливо знаходитися. Ми ночі, коли була ніч, ми теж вставали, брали дітей на руки, спускалися в цей підвал. Я зрозуміла, що це, скоріш за все це литить кудись ці бомби там по інших містах, але ж ми не знаємо, може, це буде наступного дня і до нашого міста щось прилетить, і куди воно прилетить – ніхто не знає. І це було дуже виснажливо, і я зрозуміла, що я не хочу так з дітьми жити, я хочу нормально жити.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.* І тому я один раз говорила чоловіку: «Може, давай ти мене вивезеш кудись?». А він теж боявся, говорив: «Я не знаю, що там на дорогах, як там їхати». І мені ж було страшно, я не розуміла, куди їхати, а де там спати, де їсти, де шо. Хоча дивилися в основному по телефону, що люди ж виїжджають, яюсь там їх приймають, допомагають, що це можливо все зробити. І ми один раз говорили, що поїдемо на машині, потім все яюсь

помінялось. Це було страшно, коли я вирішу: все, ми рішили, ми їдимо. А потім, ладно, ще почекаємо один день, ладно, почекаємо ще один день. І от не могла я наважитися, що все: ми їдимо. Мабуть, це тому, що в місті було більш-менш спокійно. Хоча я бачила, як с Харькова їхали люди. Оці мої друзі, у котрих ми жили, вони приймали людей с Харькова, їх якісь родичі. І вони нам, коли приїхали, розповідали, що як це страшно, що вони були вдома, почались ось ці вибухи, вони там прямо біля дому були, вони все похватали і поїхали. Я думаю, що не треба чекати оцієї миті, коли просто все хватаєш. Треба, поки є можливість, все зібрати спокійно і виїхати. *[Евакуаційний потяг]* А потім же дійшло до того, що ми вирішили їхати на поїзді, а на поїзд вже не можливо сісти, бо багато людей їдуть з Харькова, там, може, з інших *[областей]*, не знаю, Донецької області. І були такі черги великі. Я не знаю, як сказати. Можливо, Ви знаєте, де вокзал залізничний і аж до Азьорки. Азьорка знаєте? Це місцевий базар. І люди стояли там цілий день і... *[Аж від вокзалу до Азьорки?]* Ну, прям, може, не до того входу, де центральний, а вот, де тільки починалось, там збоку. Ще були великі черги. Люди проїжджали і знімали на камеру от ті площаді, аж туди стояли черги. І я розуміла, що мені щоб сісти тепер на поїзд, мені треба відстояти оцю чергу, а це було холодно, почало холодати, було мінус десять, мінус дванадцять, мінус п'ятнадцять, я вже точно не пам'ятаю. Но коли ми виїжджали, це було мінус дванадцять, було дуже холодно. Я зрозуміла, цілий день не зможу з дітьми там простояти й просто почекаати, щоб сісти на поїзд. Не замерзнуть, що це теж не варіант уже. Я розумію, що потихеньку мої шанси на те, щоб виїхати, все менше і менше становляться. Я вже тоді раз на третій, напевно, зрозуміла, що все – буде якийсь момент, треба виїжджати, не треба вагатися, треба їхати. І у нас була одна знайома, вона домовилася якось з провідником, щоб ми змогли туди сісти без цієї черги. Але він нам допоміг. Це було платно. Так скажемо, нам подзвонили заздалегідь. Сказали, що ми можемо взяти з собою чимодани, валізи. Бо говорили, що з валізами не пускають в поїзд. Ми приїхали, і десь за годину ми сіли в цей вагон. І з валізами. Вибрали, так сказати, собі місце, де ми могли сісти з дітьми. Нас було багато. Була я, була ще моя знайома з дитиною і ще одна знайома, в неї двоє дітей. І тої знайомої ще одна знайома. Около, не помню, десять чоловік десь було з дітьми. Ми всі сіли. Тоді вже все, я зрозуміла, що все, ми від'їжджаємо. І я не знаю, коли ми повернемося. *[Як ви поза чергою пройшли і скільки це коштувало?]* Півтори тисячі гривень на дорослого і тисяча гривень на дитину. Це, щоб сісти без цієї черги і взяти з собою валізи. Бо говорили, що з валізами не пускають, тільки рюкзаки і все. *[Ви всі їхали в одному купе? Я маю на увазі, чи великий був натовп у потязі?]* Тому що ми заплатили, ми зайшли раніше, і вагон був пустой. Ми сіли, ми сіли всі в одне купе. І нам розказали, що люди будуть заходити, будуть сідати багато. Люди будуть, не знаю, по десять чоловік, може, в купе бути. Може, до вас, говорять, ще хтось підсяде. Тому будьте готові, що буде людей багато. Тобто нас попередили, що це можливість тільки сісти спокійно, всі разом, от, в один вагон з валізами. Це те, за що ми заплатили. Те, скільки вас буде їхати і де ви будете як розміщати-

ся. Це вже не залежало від них. І тому ми, коли все це почалось... Ми, получається, за одну годину сіли раніше, сіли там, попрятали всі валізи і розмістилися так, щоб нам сказали, що нас дуже багато. Ну нас і так було багато. І потім поїзд поїхав вже на перон. У цей, де люди чекали. Це було трохи страшно, тому що з однієї сторони я розуміла цих людей. Вони, коли заходили в поїзд, вони були отакі всі дуже знервовані. Я розумію, що вони довго чекали. Вони заходять у поїзд, а там вже люди сидять. Ми не одні такі були, там було зайнято може пів вагона точно. Таких як ми, котрі сіли заздалегідь. І вони заходять. І бачать, що місць немає. У них паніка, вони хочуть уїхати, але розуміють, що там уже зайнято. Вони їдуть по інших вагонах. Починається оце: «А там є місце? А там є? Йдіть сюди. Біжіть сюди». Ось так. Я розумію, що це теж недобре. Ну так, вони сіли, просто це не було як у нашому *[випадку]*: спокійно прийшли, вибрали місце і сіли. Вони намагались знайти, де їм сісти, де хоч є одне місце. До нас питались, намагались когось підсадити, там якусь жіночку. Але у нас теж вже все було зайнято. Ну, не було куди садити. І посадити. Ось. Якось так. *[І куди ви їхали?]* Їхали ми, це був поїзд, евакуаційний, до Хельма, Польща. Ми вирішили, що так буде краще, бо стояти ще на границі, наприклад, якщо пішки переходити. Теж з дітьми з валізами, не знаючи скільки годин – це важко. Краще ми будемо сидіти в поїзді, проїдемо цю границю, і там же виїдемо у Польщі. Ну, нам теж сказали, що на границі поїзд стоїть. Да, ви можете бути всередині, але він може стояти там цілий день. Ми знали, що ми їдемо і будемо чекати. Ми стояли. Ми приїхали у восьмій годині ранку, і десь о восьмій годині вечора наш поїзд почав їхати на границу, на от цю от зону, де треба переходити. Де приходять наші спочатку пограничники, прикордонники, а потім з Польщі. Вони прям до вагону заходили, там ставили якісь печатки і виходили. *[Якою була сама дорога? Що ви їли? Чи була відчинена вбиральня?]* Нас напугали, що беріть з собою пакетики, будете ходити в пакетики і все такі інше. Якось нам, може, пошастило, може ні, нормально було. Була іноді черга. У кожному купе сиділо, не знаю, по вісім, може, людей. *[Чи були пасажери, які їхали, стоячи?]* Ми, мабуть, це була друга хвиля, я не знаю. В коридорі ніхто не спав, ніхто не стояв. Всі були по своїх купе, спали, може, по два на ліжку людей. Я, наприклад, спала зі своїми обидвома доньками. Ми спали на одному ліжку. Я була рада, що вони лежать. Я тут таке вже, я уже там якось збоку, то присіла, то на бочок прилягла. Але вони лежали, вони спали, мене це радувало. Я була задоволена, що так ми їдемо. Що ми не лежимо де-то в тамбурі і не сидимо. Тим паче, нам ще розповідали, коли ми сіли у поїзд. Нам сказали, що будьте готові, щоб ваші речі були найважливіші. Такі, як документи, гроші, щоб вони були рядом з вами. Бо може бути ситуація, коли... Коли машиніст, або хто це, правадник *[оголосить]*, що треба вийти з поїзда. І щоб ви буквально за хвилину змогли вийти. Швидко натягли речі, взяли сумку і вийшли. Це було страшно розуміти, що може бути така ситуація. І ще нам розповіли, що також може бути ситуація, коли прийдеться вимкнути все світло в вагоні. І просто чекати. Я зрозуміла це потім, коли ми їхали якось, не як завжди поїзд їде, а якось ми шось об'їждали, я ди-

вилася по телефону. Це гугл мап [Google Map – англійською]. Як їде поїзд. Він якось їхав там, то так, то біля так Київу близько під'їжджав, мені було страшно. Ну, чого ми туди їдемо? Нам треба кудись подалі від Києва? І десь біля, по-моєму, Рівно, город, місто. Я точно не пам'ятаю, що ми заїхали в якесь місто. Це я дивилась по карті, що ми заїхали в місто, і почалася оця серена. І це вже була ніч, діти спали, всі спали в вагоні. Я розумію, виключають усе світло, дуже темно, темно-темно, і оця сирена. І вона деся, не знаю, хвилин п'ятнадцять, це: у-у-у-у-у... І ти розумієш, що ні вийти звідси зараз ти не можеш, нікуди сховатися. Бо всі сплять, куди їх шас будити, і не знаю що [робити]. І ти просто лежиш і чекаєш, і думаєш: «Що, що воно буде?». Це один із таких моментів, коли от мені було страшно. Я не розуміла, як себе вести далі, просто лежала і слухала. Так, ну, слава Богу все закінчилось добре. [Міжнародна волонтерська допомога. Польща] *[Як Ви прийняли рішення, куди саме будете їхати?]* У нас у Польщі живе знайомий. Він переїхав до Польщі, десь за два місяця до війни, по роботі. І ми з його жінкою, жінка з двома дітьми, їхали до них. Тому приймали таке рішення, що їдемо до них, а там далі будемо дивитися, як і що. І коли ми приїхали, мені сказали, що я не зможу тут залишитися надовго. Мені треба сказати, коли я буду виїжджати. І це мені було трохи страшно в цей момент, бо я не розуміла, куди мені їхати далі. Ми, коли приїхали до Польщі, коли виходили з поїзда – я була така, напотові, так сказати. Діти – одна донька з однієї сторони, інша донька з другої сторони. Валіза – тут, молодшу тримаю за руку і старша донька йде рядом. Це такий був план, щоб нікого не загубити, ніде щоб ніхто не втік, не убіжав, ось. І коли ми вийшли – нас зустрічали, ну я не знаю, військові це якісь були, вони були у формі люди, польські. І вони, так це мені сподобалось, що вони взяли мою валізу, взяли мою молодшу доньку на руки. Я йшла просто отак, на розслабоні, так сказати. В мене був такий шок, що нас так зустріли, що нам настільки допомагали. Я просто не вірила, що так може бути. Вони так все добре організували. Це не було так, щоб весь поїзд виходив зразу. Це було: ми чекали, коли нас позовуть. І один вагон – по черзі виходили люди. Тобто вони допомогли одному вагону вийти. Потім допомогли іншому вийти і оце отак. Не було ніякої давки, нічого. Ми всі по черзі виходили, спокійно, без всяких, ну, як на вокзалах оці: без метушні, без всякого такого. І оце перше відчуття було: Боже, нам допомагають просто так, якісь люди, яких я не знаю. Вони взяли Алісу, понесли. Донесли до цього будинку, будівлі, де сам вокзал. І це я була у шоці. Там нам запропонували і чай, і перекусити щось можна було. І вони говорили, єдине, що нам треба було до Варшави, що немає прямого поїзд до Варшави. Це я так вже потім зрозуміла, це, напевно, спеціально було зроблено, щоб люди їхали далі. Варшава була переповнена вже. Ось. І вони дуже нам допомагали. І я розуміла, коли ми були у друзів, що якщо мені не буде куди йти, я зможу піти, як у табір, я можу на вокзалі піти до людей оцих, волонтерів, які нам допомагали. І вони мені допоможуть навіть у таборі десь розміститися. Я не буду на вулиці. Я буду десь, не знаю. Десь спати на ліжку, на розкладушці, но я не буду на вулиці. Це в мене був план Б. А план А був звонити усім своїм

знайомим, де хто живе в Європі, і питати, куди можна приїхати. Мама мені почала говорити, що тобі треба їхати до Великобританії. «У мене там живе подруга, вона зробить...» Оце там була програма, спонсорство. Вона її зробила, я поїхала до британського консульства. Почала питати, чи можу я виїхати по цій програмі. Вони сказали так, можете, але це буде через два або три тижні. Ця програма є, але вона ще не почала діяти, тобто вони її тільки формірують. А мені треба було вже від'їжджати, бо я сказала, що я у друзів, там тиждень буду і все. Я думаю: добре, буду шукати далі. В Німеччині в мене живе троюрідна сестра мого чоловіка. І вона кресна мати моєї старшої доньки. Вони вже п'ять років тут живуть. Переїхали теж по роботі мужа, він в кавеес [KBC] працює. І до них я спочатку не хотіла їхати, тому що у січні місяці в них було поповнення сім'ї – близьнюки, двоє діточок вона народила. І мені було якось незручно, бо я розуміла, що маленькі діти, їм зараз не до нас. І взагалі я не знала, як вони саме живуть. Я решила спитати у неї, чи може вона мені допомогти, може, якось десь вона знає, де можна. І я їй написала, вона мені відповіла, що приїжджай до нас. У мене є друзі, ми вас поселемо у наших друзів. Так я опинилась тут. [Міжнародна волонтерська допомога. Німеччина] Виїхали ми з Польщі, приїхали сюди. Теж, приїхали спочатку до Ганновера. Це було вже одинадцять часів вечора. Там мені люди-волонтери допомогли. Вони сказали, що мені краще остатися переночувати у таборі в цьому в Ганновері і вже зранку їхати сюди, хоча тут година залишилась часу. Я, правда, була трошки зла на них, бо я хотіла сюди доїхати. Я вже хотіла лягти спати у ліжку, спокійно. Я знала, що мене тут чекають. А вони сказали, що нічого не ході, ви не доїдете, вам треба залишитися у нас. А мені так не хотілося у цьому таборі залишатися. І потім я дізналась, що були поїзда, я могла уїхати. Може, Ви знаєте, оцей табір у них в Ганновері, він знаходиться не на центральному вокзалі, а десь якась станція, яка близько до цього. Але там треба їхати. І вони мені наполягли залишитись, бо мені треба було спочатку доїхати до тої станції. Потім з тієї станції вже сюди, а тут теж одна пересадка. Тобто вони сказали, що вдрут ви там десь не встигнете, щось, поїзд затримається, вам ще час приїдеться чекати, ось. І таким чином я залишилась там. І я не знаю чому, не хотілось мені, бо я знала, що мене тут чекають. Я рада, з другої сторони, що я залишилась, бо там якось ми передохнули. Там, правда, все по-іншому було. Бо, наприклад, в Польщі, коли ми прийшли і нас зустрічали оці волонтери, які нам допомагали. Вони в першу очередь допомагали взяти валізу, дитину там взяти, все таке. Тут я виходжу з поїзда. Мене ніхто не зустрічав в Ганновері з волонтерів, просто ходили люди якісь. І коли до мене підійшли, мені ще сказали, що вам треба одягнути маску. Я говорю: «Хорошо». Ну, я була в масці, але я була в звичайній. «Ні, Вам треба одягнути оцю: Ф там якось». Я говорю: «Добре». А потім вже вони почали допомагати, там, кудись вести і все таке. Таке відрізнялось трошки ставлення. У самому лагері теж. Треба було спочатку зробити тест на ковід, а ми в Дніпрі, в Україні, ніколи не робили його, бо у нас якось, ви знаєте, як це було. Коли тільки ти захворієш і то, якщо хворіли, це було все легко, і ми не робили цей тест ніколи. Тут, думаю, ладно, мені зроблять – мені

все одно. А вони говорять: «І дітям треба робити». А це одинадцять годин ночі, вони вже хочуть там їсти-спати. А тут їм якусь хочуть палочку в ніс. Вони починають плакати: «Ми не хочемо це». Я була вже дуже на нервах, емоціональна вся. Я вже там сама сіла плакати. Говорю: «Я вже нічого не хочу. Я хочу просто десь лягти спати. Навіщо мені оце все? Я не хочу взагалі тут жити, в цій Німеччині. Що це за правила такі? Чому ми повинні все це робити?». Ну, якесь було напруження таке. В мене там ще година, і мене б забрали. Чому я не можу уїхати? Це отаке в мене чувство було, переповнювало. Але добре, знайшлася одна жіночка, вона теж волонтером там працювала. Вона мене постійно заспокоювала. Якщо всі якось так махали на мене рукою. І все. То вона до мене підійшла. «Ну давайте я вам там щось принесу поїсти. Давайте я вам щось там іще. Ну, давайте я щось пошукаю, може тут рядом є якийсь готель, може ви зможете». Потім говорить: «Ну, ні, все зайнято, ви не можете нікуди прийти. Ну, давайте там щось...». Вона взагалі настільки якось мене заспокоювала, що я бачу, на всі мої там капризи, так сказати. Вона так добре до мене відносилася. Я заспокоїлась, думаю: ладно, все. Вона домовилась, щоб дітям не робили цей тест. Мені зробили і ми зайшли, там вже поїли. Вона мені допомагла, показала, де там лягти, принесла оці подушки, одіяла, показала, де що знаходиться. Я якось заспокоїлась, і я була така рада, що вона поруч. І змогла мені все показати. І якось так ми потім лягли спати, заснули, спали вже добре, було м'яко. Якось я там виспалась. Було добре, що розуміла, що ми в безпеці, а це головне. Трошки якось страшно, що ти не розумієш, якась невизначеність. Ти не знаєш, що, як. Чому саме щас ми тут, в цьому лагері. Було добре, що я розуміла, що навколо є допомога. Є їжа. Що мене дуже здивувало: там можна було сходити в душ. Там стояло багато пральних машин і сушилок. Тобто люди, які приїжджали, вони могли попросити свої речі. Посушити їх там, поїхати далі. Тобто, не треба було чекати багато. Там готували їжу, там навіть був цей медпункт. Якщо щось там, хтось захворів, вони могли туди прийти, допомагали. Там був такий у них ще відділ, де можна було прийти і попросити, наприклад, зубну пасту, порошок, мило, шампунь, памперси. Була їжа навіть для тварин, там корма різні стояли. Для малюків там теж їжа: всякі кашки, я не знаю, щось там смесі. Тобто все необхідне, що треба на перший час, да, все там було. Це було дуже приємно, дуже незвично, що таке взагалі може бути. Було трошки незрозуміло, наприклад, зранку ми прийшли з дітьми, а у них тільки бутерброди. Це у них так прийнято, як вже я зрозуміла, що вони вранці їдять бутерброди. А у мене діти якось не дуже люблять бутерброди, вони б такі, не знаю, яєчно там, макарони. Я ж у них питаю: «У вас є ще щось?». Вони: «Немає». На англійській мові з ними спілкувалася. Дивлюсь, у них позаду спини стоїть гречнева каша. Говорю: «А ото що у вас є?» – «Це на обід». Говорю: «А чого? Давайте, ми зараз хочемо їсти». І вони якось так: «Ні-ні, це на обід». А я у них начала говорити, що дайте мені хоч для дітей, будь ласка. І вони мені насипали. І потім я дивилася, у них була там табличка під цією кашею: «This for children». Взагалі я у них випросила цю кашу. Мені дивно. Вроді і добре – допомагають, і покушати можна, і все. З іншої

сторони, настільки у них свої якісь правила: це можна, це не можна. Це, не знаю якось, мені це дивно було все. Чому так? Ну, якщо у вас є ця каша, дайте, пусть люди поїдять. Ми ж не будемо до обіду там. Ми, може, не будемо обідати. Нам зараз їхати треба. Чо так от: ні, це тільки на обід. Ну, це ще я з таким столкнулась. Ми поїли, там щось діти ще походили, подивилися. Теж взяли якийсь шампунь, взяли там шампунь, щось ще взяли, що мені треба було. І потім, теж, нас зустріли на вході люди, волонтери російськомовні. Вони з Грузії, вони вже тут живуть тридцять років, вони знають російську мову. І почали говорити: «Давайте ми вам допоможемо донести чемодан». Ще щось. Говорю: «Добре». А потім вони бачуть, що я з дитиною. І вони мені говорять: «Давайте ми вам коляску, візочок віддамо». Я говорю: «Та я вже якось без нього, мені тут годину осталося їхати. Я вже без нього якось, напевно, зможу». – «Та навіщо? Ви там приїдете, будете з ним там ходити, давайте. Що Ви все в руках несете? Ви так посадили дитину. А валізу теж якось можна десь там пристроїти. Валізу повезли, а кульки зверху поставите. Що ви все там руками тягнете? Думаю, ну, ладно, якщо можна, то візьму. І вони мені розказали, що це була їх ініціатива. Вони тут не працюють. Вони просто, коли почули, що таке трапилось. Вони просто почали кожен день приїжджати на вокзал на цей і допомагати людям. І коляска це була їх, візочок. Вони її, як вони мені сказали: «Ми її веземо, сюди у цей лагерь, щоб комусь віддати тут. Тому ми можемо Вам віддати, якщо треба». Мені теж це так приємно було. Думаю: настільки люди помагають, просто так віддають речі. Не знаю. Я там говорила, що мені спочатку було якось незручно. Я до кінця, може, не вважала, що я прям от ця біженка, яка їде як з Маріуполя, наприклад, з Харькова. У яких там, може, вже немає будинків. Я якось приїхала з спокійного міста більшменш. У мене все ціле, у мене там все дома є. І мені якось було... Увесь час було незручно все це приймати. Якось вважала, що це, може, комусь треба іншому, у кого там вже взагалі нічого нема, що у мене більш менш все спокійно. А потім я думаю, мені ж треба візочок? Треба. Чому мені відказувати, якщо на даний момент люди можуть мені допомогти. Ну, якось було таке чувство, не знаю. Незручності може, якогось трохи сорому, що я це беру. Я завжди думала, комусь, може, це більше потребується. А я тут взяла, забрала. Якось так. І тут, коли вже приїхали, теж у мене було таке відчуття, що, може, мені треба було залишитись. Що в мене [тоді місто було ціле], нічого, бомб, не прилітає, нічого. Може комусь це було більш, так сказати, потрібно, щоб хтось жив от так в сім'ї, як я жила. Не знаю. Я це довго аналізувала і розуміла, що..., мабуть..., я, ж... Я вивезла дітей в безпечне місце. Те що я тут, на мій будинок там цілий, да, це не означає, що я прям така, не можу прийняти там від когось допомогу. Мені на даний момент це тут треба теж. Може, я не на стільки, я не знаю, як це сказати. Дома в мене все нормально, всі цілі, все є, але тут в мене теж нічого немає, як і у тих людей, котрі виїхали, і у них теж там вже немає дому, да, наприклад. Але у них тут теж нічого немає, і у мене нічого немає. Якось я так вирішила, що я, мабуть, можу це приймати, не знаю. Що я виїхала не просто так, я виїхала, я вивезла дітей в безпечне місце.

КАМ'ЯНСЬКИЙ РАЙОН

м. Кам'янське

Наталя Буланова, автоетнографічна розповідь
(щоденник).

Записано впродовж періоду з 24 лютого 2022 р.
по серпень 2023 р.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Фрагменти щоденника.] 23–24 лютого 2022 року. Начебто мирне небо, але весь час відчуття, що це останній мирний день. Відчувається, що насувається щось невідоме, страшне, якого ми ніколи не переживали. Не спимо, слідкуємо за новинами. Особливо після того, як путін проголосив визнання «днр» і «лнр» в кордонах Донецької та Луганської областей. Повномасштабна війна. Вірити не хочеться: XXI століття, цивілізація, яка війна? Показали, як російські солдати перешивали нашивки. І майже відразу почалося бомбардування українських міст: Київ, Харків, Одеса, Миколаїв, Херсон, Дніпро, Маріуполь. Сюжети змінюються на екрані, неначе картинки в калейдоскопі... Зранку у групі написала повідомлення співробітникам музею. Щоб мами з малими дітьми на роботу не виходили. Ніхто не знав, що буде далі. Паніки особливої не було, лише черги до банкоматів, черги в супермаркетах... Ми також закупили продукти. В музеї на мене чекали й хотіли почути план дій. А справді, що робити? Як рятуватись самим і як рятувати музей? Плани, заготовлені заздалегідь, далекі від реальності. У місті створювалась тероборона. Подзвонила начальнику й запропонувала їм сітки, щоб маскувати блокпости. Він був здивований пропозицією. Сіток не було, і музейні співробітники почали їх плести. У місті оголошено військовий стан, як і по всій Україні. Відразу постала проблема з укриттям. Ще з початком війни у 2014 році ми підготували підвальне приміщення, але вхід з вулиці, поки добіжиш... Стали готувати нове – у підвальному приміщенні музею. А вдома взагалі де ховатися? Між двома стінами?! Перечитую публікації, як виживати під час війни. Досвіду немає, тому треба скористатися порадами тих людей, хто щось про це знає. Рашисти атакували острів Зміїний. Аж раптом відповідь: «Русский военный корабль, иди нах*й». Можливо, ця фраза визначить весь хід війни. Спротив. Тотальний спротив. 25 лютого 2022 року. Відчуття повної безнадії. Спати не можу, кидає, як від електричного струму. Чомусь згадується «Звіт Катеринославської ВЧК» про звірства більшовиків, про їхні методи боротьби з повстанством. Дивлюсь новини, одна страшніша за іншу. І раптом, коли задрімала, чую здалеку, неначе заклик: «Ой, у лузі, червона калина похилилася»... Мелодія стає ближчою. Чистий чоловічий голос... Відкриваю очі – Андрій Хливнюк у військовому строї на порожній площі біля Софії Київської: «А ми тую червону калину підіймемо»... Невже історія повторюється? І нашому поколінню випала місія розірвати це коло смерті. Вперше зародилася надія, що Україна вистійть. Намагаюся утримувати контакт зі знайомими та друзями. Чи встигли виїхати Босі з Ірпеня? Як Тарас Компаніченко? Юля Шиленко з Національного музею Тараса Шевченка? 26 лютого 2022 року. Все оцифровуємо і заганяємо в хмарне сховище. Ніхто зі співробітників не виїхав. Це радує і тривожить одночасно. Плетемо сітки. Поступово до

нас стали приходити інші мешканці міста, знайомі й не дуже. Це вже не музей, а вулик, який жив своїм власним життям. Хтось приносить тканину, хтось її розрізає, хтось сплітає сітки... Такий великий наплив народу. Виглядає дуже небезпечно. Музей як волонтерський центр все далі ставав привабливою мішенню для ворожих крилатих ракет. Стали укріплювати вікна і двері мішками з піском. Допомогли спортсмени, особливо Андрій Шамардін та його друзі. За один день мішками заклали вхідну групи, фондові вікна, з вулиці забили їх дошками... 27 лютого 2022 року. Ранком страшна новина: у селі Іванкові, що в Київській області, рашисти знищили місцевий музей, де зберігалось близько двох десятків унікальних творів Марії Приймаченко. Істерика. Не можу стриматись. Враження, що вбили частину моєї душі. Кацапня почала стягувати війська до Енергодара. Коло навколо нашого краю звужується. Але тривожну валізу ми ще навіть не збирали. Знову кілька разів телефонувала Маріанна Кіановська, щоб ми виїжджали. Микола з «Айдару» умовляв кидати все і рятуватись, переслав розклад евакуацій на телеграм-канал. Біля вокзалів та на платформах творилось щось страшне: великі натовпи людей, які збирались їхати подалі від війни. Друзі Орест Скоп та Зоряна Білик запрошували їхати до Львова. Але ж музей?! Кинути його – це як покинути дитину напризволяще. Йду до департаменту говорити про евакуацію. У департаменті директор Т. Я. тримається, але очі червоні, напружені. Говорить про високий тиск, що не доживе до закінчення війни. Її слова про ненависть до окупантів раптово нас зблизили. Основний наратив – рятувати треба людей, в першу чергу. А експонати зачекають, їх можна заховати. Офіційних вказівок поки що так і не отримала. Повернулась розгублена. Заховаємо, але ж людський фактор ще ніхто не відміняв. У застінках гестапо чи катівнях НКВД говорили всі. Терміново треба вивозити найцінніше. Списки у нас були готові, але ж кошти? Пакувальний матеріал? Транспорт? Охорона? Одні питання. Обстріли на дорогах теж ніхто не відміняв. 1 березня 2022 року. Близько 90 одиниць ворожої техніки в районі с. Дніпровка. Нацгвардія України із підрозділами ТРО продовжують бої з російськими окупантами на підступах до Енергодара. Мешканці Енергодара масово вийшли на трасу, щоб зупинити просування колони російських військ. Обмірковує тактику рашистів по нашому місту, яке вони, швидше за все, використовують як плацдарм для захоплення Дніпра. Очевидно, що спочатку лівобережний міст зруйнують, і жителі лівого берега будуть відрізані від правого. Тоді не виїдеш. Тільки пішки з наплічником рухатись до якогось села. Десь заховатися, затаїтися, якщо станеться найстрашніше. І ще – треба знайти когось у селі, щоб знати, куди вибиратись. Печатку залишила в бухгалтерії. Поступово стали делікатно згортати «хаб» з волонтерами. Прийшло розуміння, що основна музейна місія – порятунок історико-культурних цінностей. Демонтуємо експозицію: те, що створювалося роками, демонтовано завдяки волонтерам практично за один день. Напівпорожні зали відлякують. Депресивний стан, коли всі дії відбуваються неначе уві сні. Отримала лист з Індії від знайомого науковця. У нього немає слів, щоб висловити своє горе... Підтримка сьогодні не завадить. 2 березня 2022 року. Вже майже світанок! Десятий день війни. Цілих десять днів пекла,

розпачу, сліз, страху, панічних атак – і разом з тим відданості, мужності, єдності, героїзму. Наші діти, внуки миттєво стали дітьми війни, такими, як моя мама, 1938 року народження, такими, як інші люди старшого віку. Гіркий дитячий досвід моєї мами сьогодні безцінний: повне розуміння нинішньої ситуації, відсутність паніки, вміння розставляти пріоритети. Можливо, Бог її тримає на цій землі з однією місією – дати нам можливість зберігати холодний спокій, щоб вижити, отримавши потужну енергетичну підтримку, що базується на генетичній силі роду, нації, рідної землі. *3 березня 2024 року.* Не спала цілу ніч, слідкувала за подіями. Рашисти поновили спроби захопити Запорізьку АЕС. На Енергодар рухається російська колона (приблизно 100 одиниць важкої техніки). Російські окупанти почали заходити в місто та на околиці АЕС. Тримаю молитовне коло через ФБ. Почала рефлекторно збирати тривожну валізу, автоматично складаю композицію з абсолютно непотрібних у цій ситуації, але дорогих мені речей. Передчуття нового Чорнобиля. А що, раптом від нас взагалі нічого не лишиться? Жодного атома, жодного написаного слова, книги, картини, пустота. Жодної людини. І ті, хто прийдуть через сотні років на цю спустошену землю, так ніколи нічого про нас не довідаються. Прощання з життям. Переоцінка цінностей. Ранком поїхала в музей і довідалась, що майданчик Запорізької АЕС захоплено росіянами. Опівдні в місті пролунав потужний вибух. *6 березня 2022 року.* Дзвінок з 1941го: подзвонив наш земляк старшого віку – «дитина війни», який у 1941 році пережив окупацію Дніпродзержинська. Не втрималася, щоб не записати наратив: «Другий раз побачити на власні очі війну – мати таке “щастя”. Німці прийшли до міста у 1941му. За переїздом був степ, звідти рухались німецькі танки, які розділились на дві колони. Ми, хлопці, ніколи їх не бачили й тому з подивом спостерігали, як вони заходять до міста. Так почалася окупація. Але москалі гірші за німців. Їх не переконаєш, не залякаєш, бо озлоблюються й відразу починають мстити. У москалів відчуття провини не запрограмоване генетично. Поняття європейські цінності для них: “А что то такое?”. Для того, щоб перебороти “хайль Гітлер” на “Гітлер капут”, потрібен стрес. Тому вони не хочуть забирати тіла своїх загиблих, щоб уникати стресів. Пам’ятаю, вже після війни у місті дивився воєнні фільми про те, як радянські збили корабель. Як у залі раділи, аплодували. Приблизно таке бачив у 2014 році в Останкіно, коли москалі збили український літак. Яка була ейфорія, радість в студії, неначе в післявоєнному Дніпродзержинську! Маю у Сизрані родичів, де знаходиться льотне училище, в якому навчаються військові льотчики, що сьогодні нищать наші міста і села. Там навчався і чоловік моєї сестри, заслужений льотчик російської армії. Вони переконані у своїй правоті. До війни, 23 лютого, він привітав мене з днем радянської армії. Був здивований моїм неприйняттям цієї дати. А наступного дня почалася війна. Це нація, яка не відчуває провини. Тому всі апеляції до людськості російського загалу, який вийде з протестами на вулиці, у їхньому випадку безперспективні. Станеться щось неймовірне, якщо вони опам’ятаються». [Наразі мій респондент перебуває поблизу зони бойових дій.] *7 березня 2022 року.* 12й день війни. Проспали тривогу, прокинулись, коли вона майже закінчила-

ся. Треба бути більш організованими. Вадим спокійний і майже не реагує на сирену. Здається, перебуває у своєму світі, намагаючись його зберегти. А я сиджу в коридорі між двома стінами, неначе це врятує. Але ж психологічно стає легше. Вранці зібралися в музеї. Він виглядає жалюгідно зі знятими експонатами, залишками стендів. Все, про що колись дбали, зруйноване. Як зберегти колекцію!? Без допомоги, за відсутності пального, транспорту тощо. Люди виглядали наляканими, з огляду на ті звірства, які творять рашисти в окупованих містах і селах. Але евакуюватися ніхто не хотів, навіть мами з дітьми. Всі націлені на перемогу. Лариса в істерії: в Ірпені близькі родичі з дітьми без харчів, ліків, в зоні воєнних дій. Що з ними буде? Що з нами усіма буде? Вдома у мене самої сталася істерика, плакала за всіма загиблими, оплакувала зруйновані міста, села, музеї, зруйноване майбутнє моїх дітей. *8 березня 2022 року.* 13й день війни, що влітається в безкінечний ланцюг, започаткований вторгненням 24 лютого. Ще один крок до нашої перемоги! Тримаймося разом! *12 березня 2022 року.* Нарешті 17й день війни добігає кінця. Поступово починаєш звикати до сирен повітряної тривоги, вибухів, намагаючись не пускати в душу біль, що на практиці не завжди виходить. Життя неначе розділилося на дві частини, де довоєнна залишилася в минулому, з якого подає поодинокі тривожні сигнали: незакінчена стаття, глиняне горнятко з недопитою кавою, нерозібраний архів... Тяжкі роздуми про сьогоднішній, щирі молитви до Бога і нарешті сьогодні, на 17й день війни, світ побачив веселку навколо місяця – знак нашої перемоги! Адже саме веселка стала знаком закінчення Всесвітнього потоку. Ободок з різнокольорових смуг – послання Бога про швидкі зміни в кращу сторону. *13 березня 2022 року.* Не сплю. 03:33. Сьогоднішній день почався з тривоги, яка тривала більш ніж три години. Бомбардування полігону в Яворіві, летовища у Франківську, велика кількість загиблих і поранених. Важко на душі. Приводить до тями прослухана в записі телефонна розмова окупанта-мародера з матір’ю: мат-перемат після кожного слова, захват від накрадених «трофеїв», «материнське» напуття виродкові, як краще вбивати «хохлов». Портрет мародера, який отримав материнське «благословіння» в обрамленні нецензурної лексики, приніс розуміння, що московити хворі. Z – це зомбі. *20 березня 2022 року.* Повернулася з Польщі Ірина Шапочкіна, співробітниця музею, яка вивозила вивоків. Записала її враження про важку поїздку. *26 березня 2022 року.* Субота. День повітряних тривог. Проводимо цей день у коридорі між двома стінами. *31 березня 2022 року.* 36 доба спротиву. Великий перелом на фронті. Дуже важливий день, з обнадійливими, але й тривожними новинами. Російські війська почали великий відступ. Наприкінці березня ворог був відкинутий від Нового Бугу, Баштанки, Миколаєва. Миколаївська область звільнена повністю. На півночі відхід російських військ. Сьогодні звільнений пояс міст, що створюють передмістя Києва, серед них Буча, Ірпінь. Звільнено Житомирську трасу. «Друга армія в світі» кидає бойову техніку, зброю та трупи своїх товаришів. Передзвонила Брехуненкові, і він відповів. Йому вдалося виїхати до Львова: коли не стало опалення, води, світла й він опинився в ізоляції, якимсь дивом знайшов возика, завантажив маму і таким чином вибрався з Ірпеня. Війна триватиме й надалі. *23 квітня*

2022 року. Христос Воскрес! Воістину Воскрес! Печальний сиротливий Великдень цього року: сирени, обстріли, вбиті мирні мешканці в Одесі в результаті одного з них, загиблі Герої, що кладуть життя своє на вівтар майбутнього України... Окуповані території, розбомблені міста, анексований Крим, замордовані українці тільки за те, що не вважали себе «руськими». Правда, про це їх взагалі ніхто не питав, просто вбивали, і все... Розкидані по світу і по фронтах родини, які нереально цього дня зібрати разом... Справді, дуже важко сьогодні, коли здається, що Господь нас покинув, відчуті велич Його Воскресіння, всеосяжність Господньої любові... Воскресіння Христове, поза усіма тими стражданнями і болем, які переживаємо, – це свято, що несе в кожне серце велику надію і реальність того, що сатана переможений. Тому перемога України над окупантом є беззаперечною. Добро завжди перемагає зло, тільки не так скоро... Сьогодні дзвонив Бабенко Борис Феодосійович з Нікополя, багато говорив про кобзарство, колекцію вишивок, що збирається передавати до музею, питав, чи буде у червні Мамай-фест. Начебто немає війни, страждань, горя. Свято не на часі. Йому 80 років, він з «Просвітою» шукає пляшки для горючих сумішей, розповсюджує газети із зображенням могили Шевченка... Відірваний й від реальності, на жаль... 1 травня 2022 року. Сьогодні подзвонила Ангеліна зі Львова й повідомила про однокурсника Гліба ***. Живий. Поранений. Був у полоні, отримав тяжкі травми під час оборони Маріуполя. В результаті влучання з танкової гармати та обвалу будівлі, Гліб впав з третього на перший поверх і його привалило. Вже згодом стало відомо, що Гліб в полоні, що він отримав тяжкі травми. І після кількох днів госпіталю потрапив в полон. 18 травня. Міжнародний день музеїв. Наплакались разом з Лізою Омельченко, волонтеркою Центру допомоги матерям з дітьми м. Дніпра, яка принесла експонати: прострелений бронежилет невідомого 200сотого, каску та інші речі. Дуже трагічно. Записала її розповідь: «О 23:00 14 травня 2022 року. Ми, як волонтери, проводжали військовослужбовців на київський потяг. Причеплені до потягу останні вагони були з хлопцями “на щиті” (полеглими воїнами) 115ї бригади. Командир підрозділу, який розповів нам про цю ситуацію, перебував у шоковому стані. Він передав речі полеглих воїнів і не зміг розповісти, кому вони належали». Це, зокрема, прапорці з уніформи полеглих під Северодонецьком навесні 2022 року, які містять написи. Так, напис «151–71–60» зроблений на знак того, що військовослужбовці (75 чоловік) з 151ої бригади, які залишилися в строю, були переведені до 71ої та 60ї бригад. Прапорець з написом «F.E.B.» та каска належали полеглому воїну, який пройшов Іловайськ (ім'я волонтерка не запам'ятала). Два шеврони полеглого воїна (ім'я теж невідоме), один з яких (із зображенням гранати) він беріг як пам'ять про строкову службу, а інший – з його уніформи під час служби в 115й бригаді. Каремат «з жирафом» та кашкет полеглого 26 квітня 2022 року під Северодонецьком воїна 115-ої бригади Артема Танчина (можливо, «Танчин» – це псевдо). Каремат йому подарувала мама ще тоді, коли він йшов на війну у 2014 році. Бронежилет воїна 115ої бригади з позивним «Сова» з ураженою двома кулями бронепластиною. Відразу зробили виставку, будемо додавати до неї й інші раритети. 27 травня

2022 року. Останній робочий день перед відпусткою: розпорядження, настанови, надія повернутися зі Львова, до якого збиралися їхати, додому. Але десь глибоко в душі – червоточина сумнівів: а якщо раптом назавжди? Так і відповіла професорці Бременського університету Сюзанні Шаттенберг на її питання: «Як ви?». Відповіла, що їду і не знаю, чи буде куди повертатися. Дві посилки з дорогими для мене речами вже відправила до Львова, щоб на випадок чого зберегти у Львівському музеї історії релігії в Лілі Моравської. Ще одну – з ноутом та базою наукових даних, отримав Андрій і залишив у Ореста в майстерні. Зібрали з Вадимом якісь речі – і вперед, у невідоме. Через Львів на Закарпаття. 12 червня 2022 року. Трійця. Повертаємось з Поляни до Львова. Електропотяг «Мукачево – Львів». Майже порожній. Неймовірні краєвиди: гори-гори і гірські ліси. Весь час думаю, якщо раптом прийдуть рашисти, чи змогли б зробити криївку. Щоб пересидіти в лісах. 5 липня 2022 року. У Кам'янському склалася ситуація, що багато вулиць та провулків названі на честь російських діячів політики, літератури та мистецтва, які жодним чином не причетні до історії міста, а отже, є атавізмом попередньої політики побудови загальноросійського та загальнорадянського культурного простору. Окрім комунізації, упродовж часів панування радянської влади, у місті активно тривала русифікація під виглядом інтернаціоналізму та дружби народів, очолюваних «старшим братом». Такі псевдонейтральні назви вулиць середмістя насправді прокладають шлях до створення єдиного культурного простору з росією, так само, як руське радіо, що недавно лунало з усіх радіоприймачів. Україні вже доводиться пожинати плоди необачної лояльності до русифікації та пропаганди північного сусіда – це і «новороси» на сході країни, і кримчани, які зустрічали російські війська з триколорами. 11 серпня 2022 року. Знову написала листа до Департаменту з гуманітарних питань з проханням про вивезення музейних предметів для спільного проекту зі Львівським музеєм історії релігії. Можуть чиновники влаштувати проблеми: під час обговорення процедури обіцяли відкрити кримінальну справу. Довелося запрошувати до музею на каву для візуалізації. Стосовно мого відрядження до Праги на ІСОМ написали відповідь, щоб надала кошторис. Розумію, що це для того, щоб відмовити. 15 серпня 2022 року. Чиновники не здатні приймати блискавичні рішення, як того вимагає ситуація. Але нарешті дозвіл на вивезення експонатів отримали. Поїхали! 3 вересня 2022 року. Провели в музеї зустріч з родинами загиблих. Жахливо, відразу стільки болю. Думаю, що такі зустрічі потрібні. Людей треба підтримувати. Вони повинні відчувати, що втрата їхніх найрідніших не була даремною. 12 вересня 2022 року. Сьогодні у місті ховали шістьох загиблих:

Андрій Полунін... 1977 р. н.,

Олег Троян... 1981 р. н.,

Владислав Лисенко... 1998 р. н.,

Роман Филимонов... 1977 р. н.,

Сергій Пархоменко... 1976 р. н.,

Василь Зубченко... 1996 р. н.

Чорний день для Кам'янського... Чорний день для України. Волонтер Дмитро Нікіфорчук, який завітав до музею, розповів про їх загибель: «Співпрацюю з 93ою Холодноярською бригадою. Сьогодні, 12 верес-

ня, чорний день у Кам'янському: відразу шістьох загиблих поховали. Хлопці, що їх привезли, обвинувачують комбата Н, який безжалісно віддає накази, кидаяє їх під обстріли, неначе зумисно. Це вже не перший випадок. А скільки хлопців загинули без зброї...». Мельник Оксана Олександрівна, племінниця колишнього ревізора КРУ Алли Миколаївни, завітала до музею разом зі своєю тіткою. Ось що вона розповіла: «Працюю в Управлінні виконавчої дирекції ФСС України в Харківській області начальником відділу. На роботі обговорювали питання війни, були різні думки, аналітика, але ніхто не вірив, що вона розпочнеться. Вранці зателефонував колега (я подумала, що хтось захворів) і сказав, що почалася війна. Ми не вийшли на роботу, стали працювати дистанційно. Разом з тим постійно моніторили ситуацію. Виїхати навіть думки не було. Ми працювали, як і до війни, в Палаці праці, туди 2 вересня прилетіло. Людей, звичайно, не було, бо в той час всі працювали дистанційно. Палац відновлюють, але він страшний: практично будівля без вікон, без дверей. Але відновлюють. Сказали, що заучать інвесторів і будуть відновлювати. А так транспорт працює, метро, наземний транспорт, – все безкоштовно. Бувають прильоти. Люди потихеньку гинуть. Кожен день під бомбардуванням. Це жахливо. Внутрішньо чекаєш, що воно шарахне. Ми біжимо до укриття: підвал, цокольне приміщення. Найстрашніше – авіація, бо прильоти не такі страшні». 15 листопада 2022 року. Вчора Тимуру виповнилося 14. Що йому очікувати з цією війною? Які перспективи в цій державі, напівзруйнованій війною? Дуже тривожно й боляче за дітей. А сьогодні з 12:30 – тривога, і вже триває 2,5 години. Перша черга запуску ракет з Астрахані, потім – друга черга. Вибухи в Києві в Печерському районі, горить житловий будинок. Якщо хтось там був, то шансів вижити – zero. Вибухи в Кропивницькому, Кривому Розі. Атака на Дніпро, поки що працює ПВО. Щось відбили. Ліна в цей час була в дорозі. Боюсь за дітей та внуків. Вся мапа України червона. 15 листопада 2022 року. Дев'ять років тому українці вийшли на Майдан, щоб заявити про свій цивілізаційний вибір, про прагнення розвивати демократичне суспільство. Саме тому Майдан став екзистенційною загрозою режиму путіна. І, очевидно, Майдан – це була мирна революція, яка переросла у такий збройний спротив, коли українці зі зброєю в руках мусили захищати свою територію, свою гідність, свободу і навіть майбутнє. В музеї створюємо виставку про Майдан та російсько-українську війну «Україна. Ціна Свободи». Думаю, що вона має стати постійно діючою, треба доповнювати її тими експонатами, які приносять люди просто з полів битв. Важливо залучити до цієї справи родини загиблих, щоб приносили артефакти, пов'язані з їхніми рідними. Звісно, це боляче й інколи виходить за межі людських можливостей. Але важливо не тільки зберегти, але й формувати пам'ять по цю війну. Наразі це основна місія музею. 23 листопада 2022 року. Вночі рашисти завдали ракетного удару по пологовому відділенню у Вільнянську Запорізької області. Загинула новонароджена дитина. Хлопчику було два дні від роду. Мама та лікар живі, їх вже деблокували. Хто відповідь за цю смерть? Хто взагалі заплатить нам за всі ці смерті?! Мова не йде про кошти, а про банальну справедливість у світі. Де ж той Бог ховається між хмарами?! Вдень російська армія здійснила масований

ракетний обстріл на всій території України, й у багатьох регіонах суттєві проблеми зі світлом, водопостачанням. У нашому місті не стало світла теж. Повністю. Блекаут. Ні світла, ні зв'язку, ні тепла. В деяких районах немає навіть води. Ледве доїхала додому, автобуси переповнені, люди налякані. Вдома включили акумуляторну лампу. Вода була, це вже краще... 24 листопада 2022 року. Зранку зайшла до Департаменту. Ніхто нічого не знає. Інформації zero. Прийшла до музею, де вже всі зібралися. Відправила співробітників до виконкому, щоб зрозуміти, як діяти. Чинowników розпустили на два дні. Теж всіх розпустила. Зайшов Вадим, ледве додзвонилися до мами. Купили хліба й поїхали провідувати. Ввечері пристосували радіоприймач, щоб слухати новини. Але знову цей дебільний телемарафон. Фантазмагорія. Під свічками грали в карти. Вадим сказав, що ми як гусари. Символічно, що колода карт називається «Збереження культурної спадщини». Ввечері додзвонилася Ліна. У них є світло, інтернет, але немає води. Потім подзвонила Аліса, все норм. 25 листопада 2022 року. Прокинулася під звуки радіо. Цей дебільний телемарафон. Ввімкнула телефон, і з'явився зв'язок. Аж раптом – світло, яка радість, є світло. Збудила Вадима, щоб поставити заряджати прибори: акумуляторну лампу, телефони. 1 грудня 2022 року. В очікуванні ракетної атаки. Вчора була масштабна тривога, але пронесло. Літаки злетіли з двох аеродромів, щось задумали, суки. Відчуття, що насувається щось страшне. Світло стали регулярно вимикати на чотири години і більше. Сиджу в темряві, граємо з Вадимом в назви міст. На столі – червона свічка, але читати не видно, на жаль. Приходиться свій графік будувати в залежності від світла. Але розумію, що багатьом людям набагато важче. Не говорячи вже про воїнів на нулі. 16 грудня 2022 року. Знову ракетна атака, яка почалася ранком, коли їхала в музей. Звісно, не дуже комфортно їхати мікроавтобусом через лівобережний міст – стратегічний об'єкт, можливу ціль рашистської авіації, але прийшлося. Не перший раз. Знову чергова активність рашистської авіації, думалося. Коли – ні. Вже в музеї один за одним пролунали чотири глухих вибухів, і ми всі спустилися в напівпідвал, обладнаний під тимчасове укриття. Змерзли, але сиділи безперервно упродовж кількох годин. Близько 12ої не стало світла. Тобто, коли закінчиться ця атака, – невідомо. Піднялися й очікували вже в холі. Разом зі світлом пропав зв'язок (який і так від ранку був поганенький) і вода. Близько 14ої всіх розпустила додому. Сама вийшла з музею набагато пізніше, бо писала інтерв'ю з козаком Мажею, який приїхав з нулів. Він не любить, коли його називають справжнім ім'ям, бо вважає себе характерником. Кілька разів брав участь у «Мамай-фесті», приїздив з Верхньодніпровщини. Довго говорили про війну, згадували спільних знайомих, сфотографувалися на виставці «Україна. Ціна Перемоги». Такі люди сили, яким є козак Мажа, формують сенс життя. Приїхала пізно. Вдома було холодно (вимкнули опалення, але була вода). Світила «чарівна лампа Алладіна», напередодні скручена Вадимом зі світлодіодних ламп та акумуляторів. Зв'язку не було, але Лінка раптово пробилася через його відсутність. Потім передзвонила Аліса. Рано полягали спати, а на ранок – (яка радість!!!) – з'явилося світло. Та чи надовго? Стало згодом відомо, що випустили 76 ракет. 60 відбили. 18 – прильотів. Дуже по-

страждали Запоріжжя та Кривий Ріг. На Київ випустили 40 ракет. Суки! В Києві всього три прильоти. Найсильніше постраждав Харків. Його знеструмлено повністю. В Кривому Розі попадання в будинок. Сидимо без світла, але й без кацапів, слава Богу та ЗСУ! 17 грудня 2022 року. Після блекаута дали світло о 4й ранку. Зв'язок слабкий, але вдалося дозвонитися до мам та дітей. Наче все норм. Ввечері знову вимкнули світло. Сиділи на кухні, читали, розмовляли, слухали музику, грали в карти. 13 січня 2023 року. Старий Новий рік, Маланка. В музеї – підведення підсумків конкурсу дитячої творчості «Зима-чарівниця». Справжнім щастям було побачити молодіжний гурт колядників: у традиційному вбранні, з козою, молоді та радісні, вони рухалися в сторону музею. Мрії збуваються, колядки та щедрівки принесли море позитивних емоцій. На відкритті був депутат Кам'янської міської ради Михайло Підгурський, в очах – невимовний сум, на вустах – посмішка. Наразі ми всі такі – з невимовним сумом в очах. Хочеться кричати світові, щоб зупинили вбивство українців. Але світ холодний і недоступний. 14 січня 2023 року. Дніпро, будинок по Набережній Перемоги, в 500 метрах від будинку моєї доньки. Ракета, довжиною 14 метрів. Під завалами люди, діти. Кричать, хто живий. Замість двох під'їздів – дірка. Як і в моєму серці. Цілили по людях, в густо населений будинок. Від людей, які мешкали на верхніх поверхах, не залишилося і горстки попелу. Інна Івінська, майстриня-лялькарка, яка там мешкала, в цей час проводила майстер-клас. Жива. Правда, вишиванка, – все, що в неї лишилося. І чоловік, який був з нею. Скотина Арестович, відкоментував, що це наше ПВО. Вибух був один – прильот. Цілили свідомо, з холодним розрахунком. Думаю, х*йлові треба щоразу насичуватись кров'ю. Щоб жити. 16 січня 2023 року. Сьогодні по Набережній Перемоги розкопали мертве подружжя: вагітна дружина в обіймах чоловіка... 17 січня 2023 року. Немає світла, четверта година ранку. Як довго тягнеться час, коли немає світла. Правлю дослідження про Тритузне. Важко, але робота просувається. Скоро фінал. Хоч іноді думаю, чи потрібно це комусь буде?! 2 березня 2023 року. Проводимо семінар спільно з УІНП, завтра вже другий день. Зібрали людей, робимо важливу справу. Дуже вдячна аудиторія на семінарі. Багато схвальних відгуків. Всі втомилися від онлайн. Наш кінозал є відносно безпечним місцем (без вікон взагалі, капітальні перекриття). Наявність тимчасового укриття дає можливість збирати аудиторію. 17 квітня 2023 року. Загинув Андрій Касенюк, лідер гурту «Silvertown». Неодноразово виступав у нас на «Мамай-фесті». Важка втрата. Була серед тих, хто проводжав його в останню дорогу... Його кохана дружина Марія стояла, неначе струна... серце рвалося від болю. Поховали Героя на цвинтарі, що в соцмісті. Їхали під час похорону разом з батьком загиблого Олександром Самойловичем, він провів мене похованнями наших Героїв. Скільки перерваних життів, зруйнованих доль, скільки горя... Все кладовище в прапорах. Вічна пам'ять Героям! 8 травня 2023 року. Сьогодні до музею завітали Дмитро Федоренко та Кирило Алексєнко, які передали експонати. Записала їхні історії. 20 травня 2023 року. У Музеї історії міста Кам'янське відбулася презентація авдіївської каші, що внесена до Національного реєстру нематеріальної культурної спадщини за участі Авдіївського відділу

культури, Авдіївської військової адміністрації та народного музею. Незважаючи на важкі часи, в музеї зібралися мешканці Авдіївки, що знайшли прихисток у Кам'янському чи інших містах України, неначе одна велика родина, що зберігає традицію навіть на інших територіях України. Вдалося записати таку розповідь [про авдіївську кашу]: «От що тільки не буває в нашому житті. Багато чого в нашому житті ми не очікували, але в нас є, і не тільки те, що ми будемо думати з мінусом, але насправді багато плюсів. Як ми її знаходили? А знаходили методом проб і помилок, але ми не помилилися, ми зразу в точку попали. Ми пішли до найвідомішої особи в нашій військовій адміністрації. Це Інна Гавриловна. Я прийшла до Інни Гаврилівни і кажу: "Інна Гаврилівна..." (Ну, я знала, що вона корінна жителька, я знала. Вона завжди зустрічала нас на рецепшині. Якщо хочеш згадати її – вона на рецепшині зустрічала відвідувачів). І я прийшла до неї на рецепшин і кажу: "Інно Гаврилівно, ви не можете про це не знати. Давайте, зустрінемося, розкажете". І вона зібрала найяскравіших зірок мікрорайону "Східний", Ніна Олексіївна, Женя з камерою. Ето було дуже колоритно. Вони зібралися, кожна прийшла зі своєю каструлею. В каструлі була каша, каша загорнута. Всі прийшли у святкових сукнях, нафарбували губи, зробили зачіски. І далі вони розказували, хто як готує, сперечалися, і тут я, по ходу скажу, що, ну, як і борщ у кожної господині, має свою родзинку, хтось готує так, хтось готує так, сперечалися. Одна казала, що рис треба сушити на рушнику, інша казала, що ні, це зайвий час. Одна казала в чавунній каструлі, та ні, я готую все життя в алюмінієвій. Ну, короче. Але вони такі були милі, вони так розказували все довго, всі рецепти свої розказали, ми це все записали. У нас усе є зафільмовано. Але головне в цій штуці, щоб оті носительки дали згоду, щоб ми це поширювали. Вони написали серйозні заяви, що вони дають згоду на поширення цього рецепту, щоб ми його презентували від громади. Будь-яке інтерв'ю, яке ми брали у людей про кашу, ми фіксуємо як згоду людини передати це для громади. І фактично це офіційно є зараз, офіційно надбанням нашої громади, тобто вона називається: повна назва "Традиція і технологія приготування святкової і поминальної каші в місті Авдіївка Донецької області". І якщо ви знайдете перелік нематеріальної культурної спадщини, мені здається, під номером 42 ми там є. Всього на всю Україну 62 елементи. Ми там під номером 42 є. Так що історія була така. Позналились, і тепер я можу з гордістю сказати, що я теж себе вписала в перелік, бо вже я її готую. І коли я в Авдеевке проживала і в Авдеевці готувала, то додала один елемент, який не був вказаний господинями. І я взяла мисочку, пішла до Гаврилівни. Гавриловна так серйозно каже: "Добра каша, тільки ваніль не клади". І з того часу я ваніль не кладу, її в рецепті немає. І ще нас підштовхнула одна людина – Федір Кльоцов, він приходив в Авдіївку і розказував: "А ви про кашу розкажете?". І почав розказувати про авдіївських господинь, як вони готують, як вони одна перед одною і як ця каша (ми її називаємо "гоноровою"), коли господиня приготує, і як вона одна крута. От коли ви побачите рецепт, ви погодитесь з тим, що вона дорога. Але вона справді дорога. Тобто наші господині авдіївські завжди використовують найкраще жирне молоко, найкращі яйця, щоб жовток був жовтий-жовтий, свіжі,

домашні, вершкове масло, цукор. І все це має бути вищого ґатунку. І коли я господарям, з якими вмісті їдемо, кажу: “Купите вищого ґатунку”, я всіх привожу в шоковий стан, адже знайти в місті, знайти все вищого ґатунку. Ми трошки модернізували кашу нашу, бо ми не знаємо, де купувати в містах, в які поїдемо, найкраще молоко, замінили молоко найкращими вершками. У нас каша на вершках. Ми не купуємо на ринках молоко, бо ми не знаємо, в кого воно тут найкраще. Ми всюди гості. І ми ще намагались прослідкувати ті моменти, хто що готував... якщо Гаврилівна сказала, що її бабуся вже готувала кашу. То ми так вирішили, що це середина XIX ст. І ще говорили, що, певно, кашу готували з пшона. Звідки ж взявся рис? Але вже можемо стверджувально сказати, бо проводимо дослідження, що в середині XIX ст. рис в Авдіївці був. Тому що рис був з тих часів, коли це був козацький зимівник, бо козаки – це потужна гостина нашого населення, і харчувалися вони завжди добре. І плюс ми маємо згадати, що наша Авдіївка знаходилась зовсім недалеко від торговельного шляху, що зпід Бахмута йшов до Азова, і там можна було купити це, придбати. Друге, Авдіївка знаходилась на водорозділі трьох річок. Вони і зараз там десь є, якщо пошукати. Але цілком можливо, що його навіть вирощували в Авдіївці. Не в промислових партіях, але цілком можливо. Рис насправді дуже давно використовувався в кулінарній традиції Східної України. Але не з пшона вона готувалася, це точно. Як ви вже почувли, її готували в двох випадках: її подавали не як кутю спочатку на поминальний обід, а як солодке наприкінці. Або готували як десерт. Її готувала жінка, яку запрошували. В Авдіївці був рейтинг господинь, яких можна було запрошувати готувати кашу. А це було почесно. Якщо тебе вибрали, то ти вже гонорова. І у нас у відділі культури працювала співробітниця, яка жалувалась на те, що вона вміє готувати, але діти не хочуть переймати. Тому ми вже проводили майстер-клас для молодих, і вони вже записали й перейняли, але ще ні разу не показали, що самі приготували. Але все є. Друга назва, вона так і називається, “Гагаївська каша”. Вона започаткована була в мікрорайоні Авдіївському, який називається зараз – Східний, а раніше з нього почалося місто, а його за легендами називали Гагаївка. Ніколай Ніколаєвич Стешенко стверджує, що це легенда, але всі ці історії з’являються і живуть як легенди. Версій багато, але я скажу одну. Коли заселяли нашу Авдіївку, то поля були безмежні, але ми завжди маємо розуміти, що є хтось старший, і той старший має керувати процесом наділу землями. І коли люди мали намір хопити там якийсь шматок землі, то кидали, наприклад, кобін, або якийсь предмет, і от скільки він летів, скільки й брали землі. А другий варіант – скільки на одному диханні він міг пробігти, то все його земля. Він біг і кричав “гай, гай, гай”, то все його земля. І скільки пробігали – стільки й мали землі. Ну, і гагаї наші відрізняються тим, що вони будь-де могли й засадити, обробляти, збирати урожай. І вони завжди були при роботі». Такі ось заходи нині в музеї. 26 травня 2023 року. Рашисти завдали ракетного удару по лікарні в Дніпрі... Троє людей, які вважались зниклими безвісти під час цієї ракетної атаки, насправді загинули. Це 56річний лікар і 64річна співробітниця потрошеного медзакладу. А також 57річний працівник сусідньої ветклініки, Знайшли тільки їхні рештки. 3 червня 2023 року. Удар по Дніпру. Під-

городне. Загинули люди, серед них – дворічна дівчинка. Її звали Ліза, життєрадісна й весела дитина. Мама в реанімації. Тато прибіг з роботи й несамовито кричав. 6 червня 2023 року. Теракт на Каховській ГЕС стався о 02:50 ночі, рашисти здійснили внутрішній підрив конструкцій станції. У зоні затоплення опинилося близько 80 населених пунктів у Херсонській та Миколаївських областях. Екоцид – черговий злочин рашистів. Що буде на Дніпропетровській частині водосховища? Подзвонила Маріанна Кіяновська й розповіла свій сон про Сірка: «Поперше, я була на його могилі не тільки з вами. Порахувала, що я там була п’ять разів в житті. Моє відчуття Сірка особисте, бо я докладаю зусиль, щоб там бувати. Але він мені ніколи не снівся. Мені снилося, що я... тобто я пам’ятаю той пейзаж, і ту кручу. Я йду від дороги до його могили. Але бачу хату. Дуже красива, два вікна, з дуже чистої соломи. Він сидить подібно до Мамаєва. Але тут має велике значення: я бачила його, як живу людину. Не такі шоки, як у старих людей. Для мене було відчуття, що я не просто людину бачила, а найменші деталі зовнішності побачила. Він говорить: “О, ти прийшла. Я тебе чекав. Ти добре написала про річку”. Я добре розумію, що... Він каже: “Вони розгнівали річку”. І ми з ним так ніби сидимо. І я думаю, що в мене у вірші “кров починає рухатись в Україну”. Він сказав: “Та кров їм вернеться”. І кров підіймається вгору проти течії. Далі мені сниться: такий перехід, коли є фільм, а ти опиняєшся всередині мультика. І він показав елементи світобудови. Я тільки бачу, як він бере шаблю і підкидає її. Я повертаю голову і бачу велику кількість людей в російських одностроях, але вони всі різні. Та шабля починає відтинати їм голови, так багато крові, і в мене таке відчуття, що вона лоскоче мені пальці ніг. Таким чином мені сон про Нечая був у березні й усе, Крим був анексований. Нечай сказав, що він приходить останній раз і що в серпні щось станеться. Поворотним моментом був збитий “Боїнг”. Я думаю, я просто його бачила. Він сказав, що образили річку. Це характерник, який розмовляв з тваринами. Тут працює, певно, така штука, яку росіяни не розуміють. В мене це відчуття крові... мене накрило зараз. У мене є таке відчуття, що мені Сірко ще присниться. Одна з речей, яка для мене незбагненна – це мені не снилась війна. Він мені показав ту шаблю, яка сама стинає. Він мені чітко сказав і показав, що кров підіймається вгору. Люди там лишилися без знання ситуації на смерть». 17 серпня 2023 року. Альона Карпова принесла речі загиблого чоловіка: берці в крові, не виходять з голови. Йому відірвало ноги, і він помер від шоку, тож який біль він переніс в останні години свого життя, можна тільки здогадуватися. Представили експонати на виставці. Є важка історія про втрати і героїзм. 23 серпня 2023 року. Сьогодні відкрилася виставка «Творчість єднає» до Дня Незалежності України. Був присутній міський голова, автори, публіка. Цікаво, що на виставці представлено роботи переселенця зпід Бахмута Костянтина Діденка, який з 1980х років почав вишивати й нині продовжує цю близьку серцю справу. Коли покидав рідне село, змушений був роздати односельцям корів, курей й іншу живність, бо не було куди брати. А тільки корову ніхто не взяв, тож він віддав її ЗСУ. Отакий жаж. Свої твори він не залишив, зберіг й представив їх у музеї. Цілий день лунали тривоги, одна за іншою... Цілий день. І в цьому пеклі ви вже другий рік живемо.

*Записала Н. Буланова 20 березня 2022 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.
від Шапочкіної Ірини, 1959 р. н.,
завідувачки відділу науково-експозиційної роботи
Музею історії м. Кам'янського*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ 2 березня 2022 року. О другій годині 40 хв. ми опинилися у вагоні, забитому речами та людьми, сидячих місць не було. Навіть нозі важко було десь стати. Ми сподівалися, що годину в таких умовах витримаємо, але помилялися... Хвилин за 40 потяг рушив з місця. Якось вдалося вмотити на одне сидіння двох менших онуків, бо вже з ніг падали, засинали на ходу. Жінки навпроти постійно бурчали, що дитячі ноги їм заважають. Ледь-ледь змогли їх ніжки розвернути до проходу на речі, через які люди періодично намагалися просунутися до тамбуру. Знов задиха... Але Господь і тут нам допоміг. Ми опинилися біля вікна, що одне з трьох у вагоні відчинялося. Кільком людям в дорозі ставало зле – втрачали свідомість. Рятувалися ліками, що були в людей із собою. Коли мені стало погано із серцем, свіже повітря допомогло. Але це не найстрашніше... Проїхавши десь з півгодини, ми зупинилися на довгі шість годин невідомо де: ліворуч рейки, обабіч нас якісь чагарники. Чому стоїмо, нам не пояснили. Вагон до того ж був заблокований і без туалету. Жаж! Ми вже не в Україні, але і не в Польщі... Напруга зростала. Просто фізично відчувалася панічна важкість у повітрі, що ось-ось може породити вибух. Я зрозуміла, достатньо маленької панічної іскри – слова, образи, і люди в паніці подавлять один одного. Прийшли думки про евакуацію дітей через наше відкрите вікно. Але Слава Богу за Його присутність. Прийшло бажання помолитися про допомогу. Після молитви мій чоловік почав дзвонити доньці до Польщі, щоб дізнатися про причину затримки, долучилися й інші дзвінками в різні інстанції. Прийшла розрядка... Виявилося, що пропускали потяги з дітьми з Одеси. А мій чоловік побачив машиніста, що постукував по колесах. Зрозуміли, що скоро поїдемо. Бог милостивий! В дорозі не обійшлося без пригод. Нас зупинили з причини, нібито покинули якусь бабусю, почали шукати її онуку. Але ні онуки, ні бабусі ніхто так і не побачив. Чи не умисний розіграш? На пероні місцеві волонтери підгодовували приїжджих. Нарешті, знов після молитви, поїхали. Поляки зустрічали нас надзвичайно гостинно. Подолавши кордон, ми стояли на станції в Перемишлі. Наш вагон був передостаннім. Випускали на пропускний пункт по 5–6 людей з 13 вагонів. Тяглися година за годиною. В цей час польські волонтери підносили постійно воду та різні напої, гарячий суп, бутерброди, харчові набори, цукерки, дітям іграшки. Наші онуки та сусіди через рятувальне вікно передавали харчі по вагону, забуваючи, що й самим треба поїсти. Прийшлося їм нагадати, щоб не забули й про себе. Годували дуже смачно. Діти раділи солодощам та напоям. Мілі подарували м'якого ведмедика, з яким вона не розлучалася, поки не обняла своїх маму і тата. За вікном вже стало темно, наші діти чекали нас з ранку за парканом вокзалу, нерви на межі, але випускали ще з шостого вагону. Ми не їхали як біженці, везли дітей до батьків, нам не треба було надавати притулок. Чоловік під виглядом виходу до туалету вивів старшого онука для

спілкування з польськими поліцейськими, що контролювали процес на пероні. Денис, знаючи польську, з дідусем пояснив, що на дітей чекають батьки. Старший поліцейський дозволив вийти поза чергою. Чоловік знов піднявся в тамбур вагона, щоб забрати мене з двома меншими онуками, але... Розлючені жінки й чоловіки призовного віку, що їхали всю дорогу в тамбурі, заблокували вихід для нас. З Божою допомогою ми прорвалися з вагона до тамбура. Слова, що діти не бачили своїх батьків упродовж п'яти років, відкрили двері для перемовин з блокувальниками. Домовилися, що ми вийдемо за ними. У супроводі поліцейських ми йшли довгим огороженим просто неба коридором до пропускного пункту. Вздовж коридора роздавали їжу, одяг, миючі засоби, стояли візочки для діточок та інвалідів. Контроль був швидким та привітним. Вийшли за ґрати... І довгоочікувана зустріч з рідними. Далі були п'ять нічних годин на авто з Перемишля до Смольця, де мешкають діти. Нарешті спокійний сон...».

*Записала Н. Буланова 16 грудня 2022 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.
від Козака Мажі (Анатолія Р.), 1960 р. н.,
госпітальєра*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Революція гідності*. На Майдані казали: «Што, хахли, салоеди, в Європу захотелі?» У всіх у них свій говір: тамбовський, астраханський, тож видно, що то кацапи були. Кинули на нас кацапський «Беркут», це відчувалося за говіркою. Наші просто кидали шумові гранати, а ті привезли сльозоточиві. Ми там, на Майдані, всі кашляли від того, чимсь труїли. Моя каденція як водія-міжнародника закінчилася влітку 2021 року. А Яна Зінкевич вже викинула тоді інформацію, що буде війна. Це був 21й рік. Началися в них учення, подтяжки до границі. **Широкомасштабне вторгнення росіян**. Скільки споруд не робиться таких, як для масштабного наступання. Яна вже тоді скинула інфо: «Госпітальєри, будьте готові по першому виклику». В літо мені треба їхати на каденцію на скандинавське направлення. Думаю, що ж мені їхать на пів року, війна почнеться, чи впустять назад? Багато моїх знайомих хлопців покидали роботу дальнобійників й приїхали воювати. Всі мої знайомі госпітальєри сиділи на заплічниках. Тому відразу поїхав на базу 24-го числа. Заправив машину для дружини, залишив їй каністру і поїхав. В Павлограді у нас штаб. Є у нас Ганна Феданович, «Багіра» псевдо, начальник штабу. Вона з нами з 2016 року. Дружина вивезла до розвилки Верхньодніпровської. Беру правосековський прапор, розгортаю і стою. І колони машин валять на захід. А я один стою з прапором, щоб їхати в другу сторону. Коли зупинився легковик, їхав на чергування в Дніпро знайомий, на тридцять років молодший від мене. «Все, – каже, дядя Толя, – я Вас пам'ятаю. Довезу». Й довів до Павлограда. Подзвонив диспетчеру і сказав, що заїздить на два часа. Приїжджаємо у Павлоград у двір, стоїть машина на виїзд. Я бігом до Багіри. Забів, вона броник, каску дала, медична сумка у мене завжди з собою. В 2015 р. приїздили канадські інструктори, ми у них проходили навчання як госпітальєри. І відразу поїхали на Авдіївку. Там я простояв лютий, березень, квітень. Тоді бої були активні з їхньої сто-

рони. Ми були закріплені за 25ою бригадою з Гвардійського. Ми стояли прямо в лікарні. Вже били по городу «Градами». В один день, коли три ракети прилетіли і впали в дворі, вікна повилітали, нам з 25тки прийшов наказ вибиратись: «Вас там розіб'ють». Стояла передвижна Апешка (атвотравматичний перев'язочний пункт з операційним столом, можна оперувати навіть в польових умовах). Дуже хороша машина, на базі КРАЗа. З Авдіївки на ній перебрались далі в Градівку, ближче до Покровська. В квітні почався масований обстріл самої Авдіївки. Авдіївка наразі наша, але там ЗСУ. У них все по паролях, в шість годин комендантська година. Там осталося до двох тисяч людей. Це «ждуни», які сидять і ждуть. Їх хе-рять «Градами», а вони сидять і ждуть, щоб кацапи «порядок» навели. Ми дві сім'ї всього вивезли. Мер Авдіївки – Барабаш Віталій Степанович, він очолює там військову адміністрацію. Ми попали на Градівку, там постояли трохи – червень, і заходить тероборона 110ої бригади черкасько-вінницького формування. Заходять в Будинок культури, всі селяться гурьбою. І туди прилітає корабельна ракета, прямо всередину. Господь одвів, що там багато жертв не було, хто роз'їхався, хто стояв надворі. Тероборона зайшла, і ракета точно всередину попала. Вона заходить на чотири метри вглибину. Два тяжело трьохсотих поранених, шість легкоранених. Ми вискочили – все горить. І в такий момент ми прибігли, подумали, що в нас прилетіло, побігли, кого спасати, кого виручати. Вже потім зустрілися з їхньою 110ої, з «Хірургом», він отримав легкі подрапини. Це було в час ночі. В казармі, коли немає військових дій, відбій – всі лежать. А там до ста чоловік було, ні одного не вбило. Тут медики були і весь медично-тренувальний взвод. І ми перебираємось далі, зпід Градівки в Дружківку. Це другий напрям, ближче до Бахмута. Це вже третє місце. Ми в Дружківці в старому зданні. Це колишня земська лікарня: стелі висотою три метри, дерев'яна підлога, вікна, все добротне. Ми тамдесь півтора місяці пробули, прийняли поранених і дальше перевозили – в Мечку чи на Кам'янське. А як було прийняте рішення про контратаку, наші два батальйони перекидають під Лиман. Це санітарно-курортна зона була раніше, бо по одну сторону від Сіверського Дінця листяний ліс, по другу – хвойний. А зараз – вроде в кожну хату зайшли – положили бомбу. Які настрої серед бійців? Більше настроїв портьять, коли він поранений приходить, а йому пишуть, що він не в першій лінії стояв, а в третій. [...] А пацани вмотивовані, якщо вони в окопі разом посиділи, то це – вже рідні. Іноді так закидає, що не встигаєш голову підняти, засипає землею. Його оперують, а він кричить: «Сепари наступають». Так зростаються ті, що зразу зайшли. Хто не годен, думає, як свалить отсюда. У нас піхота держить все. А американці кажуть, що у них спочатку артобстріл, потім атака літаками, потім вже піхота зачищає.

*Записала Н. Буланова 20 лютого 2023 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.
від Норохи Юрія Івановича, 1960 р. н.,
волонтера*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ 24 лютого 2022 року прокинувся о другій ночі і в інтернеті побачив, що Київ бомблять. Війна

насправді почалася в 2014 році, весь час волонтерив. А ранком 23го мав їхати на Пески з допомогою бійцям. Почав обзвонювати, хто поїде зі мною. Всі відмовлялися. Тому сів та й поїхав. Машина на той час вже була загружена. Дорога була спокійною, але на блокпостах нікого не було. В Покровську, інших населених пунктах блокпости були порожні. Їздив у 56ту бригаду, 23й і 37й батальйони. Тоді ще Пески були наші. Це біля Авдеевки, під Донецьком. Перших бійців на блокпості побачив у Карлівці. Це були нацгвардійці. Розповідали, що коли танчики виїжджали, місцеві намагалися з іконами їм дорогу перекрити. Розповідали (сам я не бачив), що командир виліз з танка, дав чергу в повітря. І вони розбіглися. Приїхав у Пески, сказав комбату, що у них за спиною нікого немає. Пусто. І вони виставили наряди у тилу. Але коли їхав назад, то вже стояла тероборона (два блокпости в Покровську, один на Сівидово). Потім їх кинули під Волноваху, закривати прорив. Багато хлопців загинуло. Повернувся. Ніч стояв на мосту, охороняли. Нас збиралося п'ятеро чи шестеро осіб. Потім їздив допомагав блокпостам, в основному у Верхньодніпровському районі. Потім з'явився Валера, учасник афганської війни, і став зі мною їздити.

*Записала Н. Буланова 8 травня 2023 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.
від Федоренка Дмитра Володимировича, 1974 р. н.,
молодшого сержанта ЗСУ*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Федоренко Дмитро Володимирович, псевдо – «Моїсей»] «Чому Моїсей? Була така історія, коли ми поїхали на одну «працю». Аде доїхали, і хлопці кажуть, що поки їхали, то змінили моє псевдо «Сталкер» на «Моїсей». Коли почалося вторгнення, пішов в тероборону. Але там не було вільної посади, то поставили на посаду «кухаря». Коли будували укріплення, ми намагалися перш за все заплутати ворога, ввести в обману. На пабліках «новоросія» писали, що оборонні укріплення біля Кам'янського насерйоз збудовані і краще туди не лізти. Отже, ту гармату, яку ми взяли в музеї, ми переставляли з місця на місце, й вона відіграла значну роль у створенні хибних уявлень про ТРО. У лютому 2022 року ТРО виконувала серйозні завдання по супроводу зброї, стояв на блокпостах. Тоді там були ті, кого не брали до лінійних підрозділів, з хворобами якимись чи інваліди. Наш офіцерський склад все знав заздалегідь, коли колони зайшли, то їх скрізь попалили. В той час для міста була велика загроза. Летіло три літаки ворожі з десантом, їх збилидесь під Полтавою. Всіх задвухсотили. Також знаю про випадок, коли над Петриківкою на низькій висоті пролетів ІЛ76, зробив коло і повернувся. Про рашистів. По практиці 2014 року я перший з полоненими спілкувався. Два хлопці, 24 і 25 років з Тюмені – один з них прийшов боротися з «нацистами», а в іншого – четверо дітей і кредит, який треба платити. З 2010 року перед війною упродовж семи років я їздив до зони відчуження на АЕС у Чорнобиль, там працювали друзі, то бачив, що там лишалося від станції. Кацапи, коли прийшли, все там покрали, розламали, розгромили. З ідальні покрали навіть виделки, ложки, совковий посуд. Все покрали. Кацапська натура мерзотна така: все покрасти, а якщо не можна красти, то розлама-

ти. Провода порізали, старі комп'ютери, іншу оргтехніку – все побили чи розікрали. У 2014 році був волонтером, фактично «партизанв», бо в списках не значився. 34й батальйон 370ї бригади стояв (сформована в Кіровограді), стояв у секторі С у Горлівці. Торецьк був однією з точок, де я перебував. Брав участь у звільненні Торецька, там ми проводили зачистку. Наприкінці літа 2014го коли зайшли, то в шахті на глибині були видні тіла загиблих орків. Їх просто вони туди скидали, разом зі сміттям. Не випадково під Мар'інкою ходило прислів'я: «Побродити під Мар'інкою, збери кацапів» (мається на увазі трупів). Дивні творіння. Коли їм пропонують обміни «двухсотих» на «двухсотих», вони дуже часто відмовляються. Наразі не випадково так багато говорили про наступ: «Коли ворог нервує, він робить помилку». Взагалі у лютому 2022 року думав, що весну вже не побачимо. Два – три дні, і все. Але це були б наші дні.

*Записала Н. Буланова 8 травня 2023 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.
від Алексеєнка Кирила Олександровича, 1996 р. н.,
старшого лейтенанта*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Кирило Олександрович Алексеєнко, тероборона. 27 років.] 10 січня 2022 року я підписав контракт з Кам'янським батальйоном ТРО. 24 лютого 2022 року, коли ранком о 04:30 прокинувся і довідався про вторгнення. Мене розбудив удар по Дніпропетровському аеропорту. Ранком поїхав за зброєю на склад, роздали 300 автоматів. Я перший привіз автомати і пістолети до міста. З 25 лютого по 1 квітня був високий ризик заходу противника в Кам'янський район. Старий комбат Костенко призначив мене старшим блокпоста. Разом з інженерами «Джексоном», «Бистрим», «Кодексом» ми будували укріплення по Карнаухівці. Приходили допомагати навіть діти з ДЦП. Хлопець з хворобою Дауна йшов пішки через міст 20 км з лівого берега, щоб нам допомагати. Десь 400 осіб допомагали будувати. Наше місто було основним плацдармом для захвату Дніпропетровська. Рашистів зупинила 25та бригада на Апостоловому. Біля Карнаухівки, Криничок, Верхньодніпровська за два тижні ми створили рубежі, щоб вести бій. А щоб заселити ті рубежі, знадобилось теж два тижні. Була купа ложних позицій, робили пластикові «джавеліни», імітували міномети, розрахунки. Якщо затримували громадянина росії чи іншу підозрілу особу, то давали їм «інформацію» про прихід нової техніки тощо. Стадйон і місто рашисти обрали для плацдарму для реактивних систем залпового вогню, щоб обстрілювати Дніпро. До 1 квітня 2022 року місто знаходилося у підвішеному стані, москалі могли зайти зі сторони Криничок. Справа йшла на хвилини. Конкретно наша група, якщо спрацює кам'янське підпілля, мала відпрацьовувати тих, хто зустрічав ворога. Тому перебував на блокпосту цілодобово і 8 травня 2022 року стався мікроінсульт, потрапив до шпиталю. У 20х числах квітня, коли батальйон був на кордоні з Харківською областю, прийшло усвідомлення, що настав переломний момент. ТРО також плідно працювала із СБУ, коли затримували підозрілих. Одного разу затримали навіть машину зі зброєю. Взагалі це був чисто інформаційно-психологічний рубіж, регулювання автомо-

більних перевезень, затримання колон. Кам'янський батальйон ТРО з 22 травня 2022 року – на «нулях». Як і в 2014 році, Дніпро і дніпряни рятували Україну, втримали ворога.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Ще трохи розповім про батька – Олексієнка Олександра Валерійовича, майора Заводського РОВД. В 2004 році пограбували ветерана УПА, і він розслідував цю справу. Той ветеран на знак подяки подарував книгу про УПА. Це справило на нього велике враження. Він вирішив, коли почалася війна, що треба щось робити. У 2020 році він пішов в 93ту бригаду. 17 лютого 2022 року він уїхав по тривозі, бойова готовність № 1. Бійці висунулися в Охтирку. Потім був Ізюмський сектор, Полтавський сектор, харківський сектор. 93тя, 25та, 46та бригади – це бригади швидкого реагування, дуже багато загиблих. І наразі привезли 20 «на щиті» з 930ї. Мій батько з бійцями знищив 6 гвинтокрилів, 2 літаки, до 5 БПЛ. Також врятував багатодітну родину протестантів в Охтирці, навчив їх пересуватися під вогнем і вивіз. Тоді вже окупанти розстрілювали мирних мешканців, які намагалися вийти з Охтирки. Наразі перебуваю у службі тилу в ТРО, яка дуже круто налагоджена: ремонтуємо транспорт, займаємось амуніцією тощо.

*Записала Н. Буланова 7 грудня 2022 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.
від Винара Ростислава Любомировича, 1962 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Ростислав Любомирович Винар, 1962 р. н., помічник командувача Української добровольчої армії Дмитра Яроша, медичний директор невідкладних станів та реабілітації міської лікарні швидкої медичної допомоги м. Кам'янського.] Для мене війна почалася 11 березня 2014 року в готелі «Київ». Тоді провідник-лідер «Правого сектору» Дмитро Ярош поклав на мене обов'язки керівника-командира «Правого сектору» по Дніпропетровській області. Це було ще взагалі перед початком війни, і вже тоді ми практично з перших місяців почали формувати добровольчі підрозділи. Тут, у Дніпрі, почали формуватися такі підрозділи, як ДУК «Правий сектор». Був «Правий сектор» як громадсько-політична організація, були представники з Донбасу. Вже тоді ми почали перші кроки по формуванню батальйону «Донбас». У Дніпрі добровольчий рух мав дуже широку підтримку й дуже широкий такий імпульс. Тоді «Правий сектор» узяв на себе функцію, я скажу, це була найбільш потужна сила тоді об'єднана, яка взяла на себе і військову, і мілітарну функцію, тобто підрозділи наші воювали. Про це всі це знають, на Сході. Ми займалися підготовкою бійців на базі своїх батальйонів, 5-го і 8-го батальйонів. Також був дуже розвинений волонтерський рух. І, безумовно, громадсько-політична робота в тому плані, що ми допомагали й дуже тісно співпрацювали із СБУ, з правоохоронними органами для того, щоб підтримати порядок, ми тоді брали участь в боротьбі з цією «руською весною». Мітинги. На все це діло ми оперативно реагували, виявляли сепаратистів, була дуже багатовекторна така робота. Потім, не буду зупинятись з певних причин, з «Правого сектору» вийшло дві організації – це Українська добровольча армія, яку очолив Дмитро Ярош, і також залишився Україн-

ський добровольчий корпус «Правий сектор». Але хочу зазначити, що всі практично боєздатні підрозділи тоді перейшли в Українську добровольчу армію. Щодо широкомасштабного вторгнення. Ще десь за пів року ми з Дмитром постійно мали спілкування, обмінювались думками, інформацією, і я чітко тоді собі уявляв і розумів, що широкомасштабне вторгнення буде. На мене тоді були покладені обов'язки формування батальйону територіальної оборони «Січеслав» у нашій області. Спочатку ми розробили структуру, ми підготували наше бачення тактики в умовах широкомасштабної агресії. Тобто державної підтримки не було ніякої. Ми розуміли, що тоді ситуація була геть зовсім іншою. Але те, що ми могли, ми робили за допомогою волонтерів, за допомогою тих людей, небайдужих, які нам сприяли, які розуміли реальну картину. І буквально ще за декілька місяців у нашому місті... Я тоді очолював лікарню, я був генеральним директором лікарні в Кам'янському, я вже тоді проводив роботу, розмови зі своїми співробітниками. І, безумовно, основним моїм посилом було те, що ми не хочемо війни, але ми повинні бути готові. Нам це тоді не вкладалося в голову, але всі об'єктивні умови, інформація, яка була тоді (мені Дмитро скинув інформацію від зарубіжних військових аналітиків), і я розумів, що нам цього не уникнути. І ми разом з учасниками громадського руху «Брати по зброї», ми готувались до цього, проводили вишколи. Я тоді зініціював нараду в мера м. Кам'янського Андрія Білоусова. Він зібрав цю нараду, ми обговорювали ті питання, які я розумів, які ми розуміли те, що це станеться, і ми старалися донести. Ну, скажем так, це була підготовча робота. Якщо чесно, то тоді, знову ж таки, широкого розуміння учасників наради, не розуміння, а віри в те, що така війна, таке широкомасштабне вторгнення відбудеться, не було. Але я дякую за те, що в певній мірі проведені певні підготовчі моменти. [Якого це року, якого числа?] [20]21 року в грудні місяці, є фото цієї наради. Там, крім мене, був представник «Братів по зброї» Богдан Житник. Андрій Леонідович тоді зібрав широку нараду. Ну, скажем так, я є людина, яка привикла працювати в екстремальних умовах. У мене в житті так склалося, я старався до людей донести, що потрібно невідкладно готуватись до цих подій. Кажу ще раз, що такого широкого відгуку не було, це було прийнято до відома. Потім з початком широкомасштабного вторгнення 24 лютого [2022 р.] я вже, в принципі, навіть говорив з Андрієм Леонідовичем про те, що якщо виникне така необхідність, то щоб наша лікарня могла виконувати функцію навіть польового госпіталю, я розумів це. Якраз перед новим роком ми зустрілись, тоді доніс до нього цю думку. Ну, 24 лютого всі вийшли на роботу. Я в перший же день зібрав всіх своїх співробітників, керівників відділень, і ми прийняли рішення працювати в посиленому режимі, прийняли рішення бути готовими до будь-якого розвитку подій. 25 лютого, наскільки я пам'ятаю, була проведена сесія міськради. У перші дні, є відео, я пам'ятаю, це було. Серед інших питань було винесене питання власне укріплень та реконструкції захисних споруд. Ідеться про бомбосховища. На більше, як я розумію, були планові питання. Ну, скажу так, що з початком широкомасштабного вторгнення моє місце було визначене, мій бойовий

пост і я, скажем так, ми 26-го чи 27 лютого почали приймати поранених бійців. Тобто тоді перші були поступлення, але, скажем так, для мене і моїх колег, я їм за це дуже вдячний. Тобто моя стратегія бачення цього, що робота була така, що кожен, я повторюю багатьом військовослужбовцям, що для мене кожен військовослужбовець або брат, або син. І ми їх старалися забезпечити абсолютно всім. Це було повне безкоштовне лікування. Це було покращене харчування. Я хочу тут зазначити, що тоді в принципі, знаєте, я завжди казав і повторюю це, що війну виграє не якийсь лідер, не якийсь полководець, а війну виграє великий український народ. Тому в ті моменти я, власне, відчував це, ви знаєте... По перше, всі люди працювали, не шкодуючи сил. Волонтери. Я тоді налагодив співпрацю із цілою мережею волонтерських організацій як в Україні, так і за кордоном. До речі, у цьому мені також допомагали колеги: травматологи, хірурги. Хочу відзначити також, що це була спільна робота. Також керівництво і області, і нашого міста підключилось активно до цієї роботи, тому що всі не розуміли, не знали, як буде складатися ведення бойових дій, ми не розуміли. Тобто ми укріпили лікарню. Біля лікарні ми поставили бетонні блоки, піском укріпили вікна, тобто готувались до того, що наша лікарня може бути в зоні бойових дій. Безумовно, якщо б ворог підійшов на кілометрів двадцять-тридцять, ми б, напевно, всі пішли б у військово-польової медицини, тоді нам треба було б тоді ювувати всім. За цей час, я хочу сказати, що на сьогодні змінилося дуже багато. Не буду уточняти, я думаю, що всі розуміють, про що йдеться. Але, власне, хочу сказати, що дуже яскраве враження з першого півріччя, може, року війни, це те, що ми вистояли, ми витримали удар і, в принципі, зробили не маленьке навіть, а велике чудо. Цього не чекав ніхто від України. От абсолютно ніхто. Ви пам'ятаєте ці моменти. Ми буквально сліdkували кожну годину, зараз я сліdkую, маю можливість, сліdkую за кожною інформацією з Авдіївки, з Бахмута, з південних напрямків і викидається це у Фейсбук, тому що я пам'ятаю ті перші дні. У людей був абсолютний вакуум інформації, і я розумію, наскільки це важливо, реально. Зараз це налагоджено. Але тоді це було дуже потрібно. І кажу ще раз, я повторююсь, напевно, що наша позиція і наша робота й те, що зробили ми на своїх місцях, я думаю, це було дуже потрібно країні. Усі витримали, хочу сказати, що дуже мало серед лікарів, може, декілька чоловік, двоє-трьох, виїхали за кордон. Усі залишились на своїх місцях, керівники структурних підрозділів залишились на своїх місцях, і ми працювали як єдиний організм, як єдина команда. [Як Ви зустріли повномасштабне вторгнення?] Я особисто? Якраз перед війною ми віддали своїх діточок під Новомосковськ, у табір відпочинку від 11-ої гімназії, зараз ліцей, і вони були там. І от коли в 5-й чи в 6-й годині ранку все це сталося, перші бомбардування, я пішов на роботу, бо розумів, що потрібно бути там. А дружина сіла на машину й полетіла за дітьми. Забрала дітей і потім, скажімо, декілька місяців вони були не в місті, в Україні, в нашій області, але не в місті. А ми робили свою роботу. Я спитав, декілька разів запитав командувача УДА: «Дмитре, де я найпотрібніший?». Він сказав: «На полі бою є кому займатися. Ти зараз найпотрібніший там, де ти є». Я вважав, що

хоча я і за віком уже... і т. д. У мене, знаєте, така колючичка є, але Дмитро мене переконав, і я стараюсь, по крайній мірі на своєму робочому місці внести якийсь вклад у перемогу. Але я готовий завжди, я ніколи не бігав, не відмовлявся. Тільки з тієї точки зору. [Ви багато займаєтесь волонтерською діяльністю, почали ще до повномасштабного вторгнення.] Знаєте, було багато волонтерської. Я, знаєте, не можу навіть згадати. Я керував «Правим сектором», потім я повернувся сюди, тут був, так сказати, займався тими речами, якими я займався, це не особливе. Я вважав – це моя робота, це мій обов'язок. Це не пафос, а просто констатація факту. Волонтерський рух зараз працює на фронт, і це правильно, тому що зараз медицина в тій зоні, лінії ведення бойових дій, там свої моменти, там допомога потрібна постійно. Але зараз я хочу сказати, що так важко, але ми маємо чим працювати, маємо чим надавати допомогу. Один час з передової ми приймали евакопоїзди, за один раз могло поступити 50–70 бійців, поранених. І ми залишалися всі з колегами до 11–12-ої ночі, оперували. Поки надавали допомогу, я слідкував, щоб усі були нагодовані, обігріті, щоб змогли помитися; приходили перукарі, стригли. Хлопці з передка повинні були почути, відчувати це тепло. Це важливо, і я розумію, наскільки це важливо. Зараз я безмежно вдячний моїм співробітникам, колегам, усім абсолютно, починаючи від лікарів, завідувачів відділеннями, закінчуючи санітарками, медсестрами, всі максимум уваги приділяли пораненим бійцям. Десь в липні-серпні цього року потік поранених у нас зменшився, я так розумію, що налагодили певну логістику, але в нас постійно десь до 100 чоловік лежить на лікуванні, на реабілітації. Бо раніше бувало так, що навіть швидка допомога з передової привозила нам і цивільних, які попали під обстріли, там були і важкі поранені, все. Робота була, ми не рахувалися ні з часом, ні із зусиллями, ні з втомою. Працювали, тому що всі відчували, що це є наш внесок в перемогу. [Розкажіть, будь ласка, про себе більше.] У 1985 році після закінчення Дніпропетровського медінституту я був розподілений молодим хірургом в лікарню швидкої допомоги. У [20]25 році буде сорок років, як я працюю в цьому закладі. З 2005 по 2007 рік я очолював медико-санітарну частину Дніпровського металургійного комбінату. Але паралельно працював у лікарні, оперував. Потім у 2007 році я звільнився звідти й повернувся в лікарню. І вже працюю до того часу... У 2016 році я отримав звання заслуженого лікаря України, маю певні відзнаки, то таке вже. От, знаєте війна... І паралельно, знаєте, я займався безпосередньо і активну участь брав у формуванні добровольчих підрозділів Добровольчої армії. В [20]14-му році ми почали формувати перші добровольчі підрозділи, а Українська добровольча армія вже практично була сформована. Там перейшли батальйони: госпітальєри, 5-й і 8-й батальйони, на жаль, командир 8-го батальйону «Червень» Андрій Гергер нині покійний. Це була велика людина, Дмитро покладав на нього великі надії. Це була людина загальнонаціонального масштабу, як воїн, як лідер. Україна могла б отримати дуже сильну особистість. Але сталося так, як сталося... Він згорів, згорів від онкології, буквально за три місяці, молодий хлопчина... Ну, а зараз є в нас 8-й батальйон «Аракта», воює, 7-й ба-

тальйон «Арей», воює, загін «Південь», госпітальєри... Хлопці воюють у складі бригад ЗСУ. Командувач проводить всі ці бойові дії у згоді з командуванням ЗСУ. Немає ніякої анархії, хлопці себе дуже добре проявили. Знаєте, є в нас капелани і Православної церкви України, і греко-католицької церкви, все нормально. Але на сьогодні, безумовно, відчувається криза духовна, відчувається велика втома. Хлопці, я говорив з моїми побратимами з різних підрозділів, то вони казали, що в перші місяці, пів року, рік війни повномасштабної були взагалі наші підрозділи абсолютно мотивовані, вони планували самі операції, самі їх виконували. При цьому виконували на дуже високому бойовому рівні. Але зараз дуже багато серед них або 200-х, або 300-х. А ті, що приходять, у них мотивація гірша. Це правда, це є така ситуація. Безумовно, ніхто не збирається опускати руки. Хлопці й далі будуть воювати. Все це зрозуміло. Але на сьогодні є певна втома. З тими пораненими, з якими мені приходится спілкуватися, які приходять до нас на ВЛК, дуже багато хлопців задають питання, щоб зрозуміти, вони без ротації по 8, по 9 місяців, по року. Навіть дуже сильна людина не може витримати, дуже важко. Мені здається, це логічне питання: коли ж? коли ж? Треба ж передихнути трошки. Є багато питань, я не хочу на цьому зупинятись. [І ще коротко про батьківську родину. Звідки ви родом?] Я родом зі славного міста Львова. Я в 1979 році сюди приїхав. Батько в мене був завідувачем хірургічним відділенням дорожньої лікарні м. Львова. Мама працювала в Інституті геології і хімії горючих копалин Академії наук України. Вона – кандидат геологічних наук. Мама моя, скажем так, з покійним академіком Ігорем Костянтиновичем Лазаренком випустила унікальне видання. Це є геологічний словник, який розійшовся по всьому світу, до нашого часу навіть по ньому вчать. Я навіть читав у канадській і американській пресі. Мама є онучкою сотника запорізьких січових стрільців, полковника Української Галицької армії Миколи Стронського. Тому у нас традиції... Хоч у Львові в [19]60-х роках був величезний прес, але ж я пам'ятаю, як ховали Івасюка, і що тоді творилося – студентів Львівського університету хапали за вишиванку і кидали в тюрму. Я поступив в інститут, приїхав е Кам'янське. І, в принципі, завжди десь з 1990 року я поєднував свою професію з громадською роботою. Тут я починав з Української республіканської партії. Я один із небагатьох (вчора помер побратим Валентин Калина), я є один із засновників Всеукраїнської організації «Тризуб» імені Степана Бандери, який залишився в живих поки що. Я є підполковником організації організаційного звання. Я пройшов достатньо таки довгий шлях у цій організації, заснованій у 1992 році. Постійні конфронтації із силовими структурами. Я можу багато розказати, але це тема окремої розмови. Пам'ятаєте, 2011-й рік, коли нас арештовували всіх на Західній Україні спецназом, з автоматами, з вівчарками, з мішком на голові. Про це, до речі, «Українська правда» на своїй передовиці винесла, я написав спогад про ці події, називається «Аль коляда». Коли нас арештовували, про це довго можна говорити. Була така ситуація, і навіть тут в місті приходили, говорили керівнику лікарні: «Ну всьо, бери собі хірурга, бо Винер сяде надовго». Але так не сталося. А потім за мною наружка була

довгий час. Під час 3-го Майдану був дуже великий пресинг, я чекав обшуків. А так... Сім'я, дружина, у мене троє дівчаток. Мама, 95 років, вона лежача, я забрав її зі Львова. Доглядаємо.

НІКОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

м. Нікополь

*Записала І. Коваль-Фучило 1 вересня 2022 р.
у м. Парижі (Французька Республіка)
у Центрі надання допомоги українським біженцям
від Катерини (ім'я змінене), приблизно 40 років.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Нікополі Дніпропетровської обл.*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція. Внутрішня міграція.* Пів року я жила у Польщі, но там не надають медичної допомоги, а мені потрібна вкрай медична допомога, а там дуже великі черги. Ми жили – нам виділили житло, то ми жили. Потім я зрозуміла, що мені потрібна медична допомога, і приїхала у Францію з дітьми.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Широкомасштабне вторгнення росіян.*

[Як ви дізналися про початок повномасштабного вторгнення?] Ми почули сирени. Зразу закрили пошту. А пошта працює в будь-якому режимі, окрім воєнного. І я так зрозуміла, бо я бивший поштовий працівник. [Ніхто вам не дзвонив, вибухів ви не чули, тільки повітряна тривога?] Да, повітряна тривога. Ну, це не 24-го, це 25-го [лютого 2022 р.]. Бо ми живемо... Сирени лунали в центрі міста, а ми живемо в часному секторі. [На околиці?] Ну, не на околиці, а в часному секторі. То я почула. І потім люди почали збиратися у підвали. У магазинах, у торговельних центрах. Моя мати живе у будинку сталінського будівництва, то там є бомбосховище. Проте всі завалені і невідготовлені були. Ну, потім людям прийшлося все очистити. Дуже піднялися ціни – це перше, що в нашому місті сталося. То так. [Від початку війни?] Від початку війни. Дефіцит продуктів, машини перестали завозити харчі. Почалася паніка масово. [Які у вас були перші думки?] Ми працювали ще тиждень. Я працювала в, як то кажуть, часній школі. Так, в приватній школі, і в нас було ніби бомбосховище. Дітей приводили. Це все було зі згодою батьків, поки це не було такої масової паніки. Ну, три-чотири чоловіки з класу виїхали відразу, от 24 лютого відразу виїхали з України. Невідомо, я не володію інформацією, куди, але виїхали. На мою думку, війна вже давно планувалася, дуже багато років. Чому почалася... На мою думку, може, із-за землі, тому що в нас дуже добра плідюча земля, гарні урожаї. В нас все гарне на Україні: люди і врожаї, і медицина. Дуже гарна. Ми порівняли, нема таких черг, як в Європі. **Мовне питання.** Я не думаю, не вважаю, що із-за мови. От ми, Дніпропетровська область, ми розмовляємо російською мовою. Так само в сім'ях, так само скрізь, і в нас немає такого пригнічення. В нас приїхали люди з Донбаської [Донецької] області, коли почалася війна. Всі розмовляють на російській мові без всяких проблем. Ніхто ніколи нікого не... [гнобив]. А війна готувалася давно. [Що вас спонукало виїхати з дому?] Я розумію, що війна – це не

короткий час, а життя триває, і діти ростуть, і треба жити далі. А сидіть у підвалах – то не є альтернатива для подальшого життя ніяка. **Внутрішня міграція.** Ми 28 лютого поїхали з міста. Спочатку казали, що до нас не дійде, як в багатьох районах, так казали, що все в нас буде добре. Ми поїхали, тому що сім кілометрів від Запорозької атомної станції. Якщо в нас зруйнують дамбу, то місто майже все піде під воду, затопить все. Каховське водосховище, так. То, по-перше, все затопить, по-друге, якщо вибух, то ясно, що зачепить усю Європу. Ну, було страшно із-за цього, із-за Запорізької атомної електростанції. [Куди вирішили їхати?] Нікуди не вирішили. Мама мені зателефонувала, сказала: «Є евакуаційний поїзд, який вивозить людей». Я пішла узнала на вокзал. За двадцять хвилин зібрала всі речі, які вважала необхідними. Розбудила дітей. Вони навіть не думали, я їм нічого не казала. Вони встали, ми збрали речі, збрали маму і поїхали на вокзал. Не було стовідсотково, що ми сядемо, бо дуже було... Така товкнеча! Я дитину чуть не загубила в черзі, тому що одна жіночка вирішила йти назад. Було столько людей, – ми всі сиділи на підлозі в потязі. З дітьми біля туалету сиділи, з маленькими, грудними. Ну дуже страшно цей переїзд. [Чи можна сказати, що цей переїзд був найтяжчим від початку війни дотепер? Чи щось було важче?] Звичайно. В мене депресія, я лікувалася в Україні, то в мене погіршився стан, дуже погіршився. Тому що в Європі нема таких ліків, а аналоги ліків українських, може, не так діють. Мені потрібна [медична допомога], а там такі черги – по пів року. А як я маю працювати і нормально жити, якщо мені потрібна медична допомога? Я перенесла мікроінсульт, і мені треба лікування два рази у рік. [Стационарне лікування?] Так, стационарне. Но в Європі вони не вважають за потрібне, хоча мені не дали інвалідність, бо я була молода і в мене не було порушення стану організму. Фізично, так. Ну, а вони... Я їм кажу: «Я погано себе відчуваю, в мене майже завжди паморочиться в голові». Я боюся не так за себе, як за дітей, що я десь там, не дай Бог, по дорозі впаду, а ми в чужому місті... Ніхто нічого не знає про мене... [Вам хтось порадив Францію?] Порадили. У Франції і Німеччині медична допомога надається дуже якісна, і, можливо, не таке ставлення до українців, як, наприклад, у Польщі. [Саме в медичному плані?] В медичному, так. Я пішла, мене поставили на п'ять місяців у чергу. Я кажу: «Але мені потрібно швидше». В результаті мені виписали ліки, проте вони ніякого результату не дали. А я знайшла можливість користуватися ліками з України. [Вам якось передавали?] Так, так, коли була можливість. Потім ця можливість прекратилася, то... [гірше.] Ну, звісно. Я планово лягаю навесні і восени [до лікарні]. То мені треба, щоб нормально працювати, функціонувати і тому подібне... Ми всі ліки брали з України, тому що там [у Польщі] в аптеці все по рецепту. І по рецепту можна купити тільки один раз, рецепт забирають, він анулюється. А треба купляти по одному рецепту, наприклад, п'ять-шість упаковок, проте це не завжди по фінансам виходить. Плюс – дуже дороге житло в Польщі, дуже дороге. І там підняли ціни майже на все. Я розмовляла з людьми, корінним населенням, вони впевнені, що це тільки із-за біженців. Вони не проіформовані, напевне, їх так інформують. Їм підняли ціни, урізали їм різні льоти. На роботі це

дуже відчувається, коли ти є громадянин своєї країни, і коли ти є не... приїжджий. Це дуже відчувається. Ну, ставлення... Ну, не так, як вдома. [Що знаєте про долю своїх близьких, сусідів?] Знаю, що в нас вже майже повністю евакуація міста. Пороз'їжджалися багато куди: і в Молдову, і в Чехію. З нашого класу багато пороз'їжджалися. І в Польщу, в різні регіони Польщі. Польща – це дуже близько до нас і найпростіша, скажем так, процедура. [І мова зрозуміліша.] Щоб сюди приїхати, я мала заробити гроші, купити квитки, і двадцять годин ми їхали з дітьми в автобусі. Так, то дуже важко і фізично, і морально. [Тобто майже всі з Вашого міста виїхали?] Майже всі мої знайомі. [Скільки налічувалося жителів у Нікополі?] Ну, було сто п'ятдесят тисяч. В нас там два великих заводи. Тобто у нас промислове місто. [Чи є випадки загибелі серед цивільних у вашому місті?] Загиблих – ні, але поранених – так. В результаті обстрілів, так. Жіночка не встигла, і якесь в неї було поранення. [Хто про це вам переповідав?] Сусіди наші розказували. [То вже як ви виїхали, хтось із тих людей, які залишилися, отримали поранення?] Так, так, бо в нас не зразу ж почали бомбардування, як у інших містах, було більш-менш спокійно. [Зараз постійно прилітає в Нікополь.] Так. Тоді було більш-менш спокійно, і всі працювали. Моя подруга повернулася, щоб зробити документи міжнародні. Вона повернулася, проте, коли почалась [...] справжня війна, вона пошкодувала, що повернулася. Заради документів – це не варто того. [Вона вже виїхала?] Виїхала вона вже, так, з дитиною, виїхала. [Чому люди залишаються?] Ну, знаю, залишаються більше люди похилого віку. Їм важко це все переїжджання. Моя подруга з України, з іншої області, залишається, тому що в неї хворий тато, хвора бабуся, брат... Бабуся вісімдесят з гаком років – вона відмовляється їхати. Вона вже не поїде. Це її рідна хата. Вона сказала: «Буду помирати я вже в своїй рідній хаті». Так, тому, можливо, якщо вона вмовить його, то тато з нею поїде. Тато, брат, донька – вони теж будуть вимушені [...], змушені будуть виїхати з міста свого. [У вас особисто було якесь передчуття?] Ні, нічого не було. Ніхто навіть не міг собі уявити. І взагалі... Я стала гірше спати, тому що завжди мені сниться і мій дім, і наші вулиці, як то кажуть... Ну, я перший раз виїхала за кордон. В мене навіть нема загранпаспорту. Я не планувала нікуди виїжджати, то змінилося все життя. Добре там, де твій дім. [Чи ви плануєте повернутися додому?] Коли буде спокійне життя, то так. [Не плануєте залишатися тут, хочете повернутися?] Ну, звісно. Свій рідний дім – то є... Якщо буде куди вертатися. [Ваш дім уцілів?] Не знаю. З нашого іменного району, де ми живемо, в центрі, то ні з ким не спілкуюся, всі повиїжджали. Ну, по фото бачила, що прямо рядом, сусіднього дому я бачила фото – розбито повністю. [У вашому могли повилітати вікна.] Так. [Як бачите далі розвиток подій?] Ніхто нічого не може знати. Всі ми під Богом. Але, бачу, що будемо жити і далі... Доведеться жити. Звикати на новому місці і вживатися, тому що невідомо, скільки років все це буде тягнутися. [...] Дуже багато людей боїться виїжджати. Бояться, бо не знають, що далі там буде. То я хочу сказати, щоб не боялися, що треба виїжджати. Ніж жити у підвалі... Це дуже великий стрес для дітей. Це потім... Хоч зараз, може, нічого не відбувається, потім в них воно дуже відобра-

зиться. Нехай знаходять місця, які більш-менш є нормальними для життя, де є соціум, щоб діти спілкувалися з дітьми в нормальній обстановці, щоб не чули вибухів, самальотів.

*Записала Н. Буланова 1 вересня 2022 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.*

від Макаренка О. А., 1958 р. н.

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживав у м. Нікополі Дніпропетровської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Війну не очікували. Ми пішли до міста і почули, що почалась війна. Звісно, що навіть не повірили, бо це було щось з розряду фантастики. Доньок, 1982 та 1984 року народження, майже відразу відправили за кордон і відчули полегшення. З початком військових дій траса Нікополь – Дніпро була заблокована (це зараз вона відкрита). Вивозили людей автотранспортом за дуже великі гроші. Ми заплатили дві тисячі гривень за проїзд від Нікополя до Дніпра. На перших порах неможливо було навіть підійти до потяга, люди їхали в тамбурах, але якось посадили дітей. По дорозі, у Хмельницькому, їх зупинили подихати кислородом, бо потяг був забитий людьми. Аж раптом до вагона заходять жінки з баулами. Ми думали їх сварити, бо сідати не було куди. Аж вони раптом стали закидувати з баулів воду, памперси... Дружина моя Світлана з Уралу, з Кам'янець-Уральського, що під Свердловськом. А коли почалась війна, то її родичі нас підтримували, а потім стали нас обвинувачувати. Зрозуміли, що вони придумали акцію кошмарити нас Запорізькою АЕС, щоб змусити ЗСУ відповідати їм. Там, на станції, і РЗСО, і «Катюші», бо приміщення дозволяє. Вони почали бити по золотим відвалам біля ТЕЦ в Енергодарі, у два рази повисилась радіація. «Рашка» намагається на нас вину скинути. Два місяці тому почалися обстріли Нікополя. Ми вже стали звикати до «Смерчів» і «Градів», ховалися у підвалі. Головне, залізти о 10-й вечора і вийти о 9й ранку. Потім рашисти притягли «Піони» і почали обстрілювати щонаочі, з 9-ої вечора до 6-ої ранку. Вдень сирени не встигали повідомляти. Уявіть собі, сидимо в підвалі, дружина кричить: «Близько біля нас». Коли вибило двері, вікна, поспало скло, нашвидку забили й відразу, того ж дня, виїхали маршруткою по трасі, а потім пересіли на лівий берег. Б'ють по кромці Дніпра, щоб вибити спостерігачів з тероборони. Зараз стали ловити жінок з ракетницями в сумках. У нас у місті лишилися тільки старики, пенсіонери, зовсім немає дітей чи вагітних, всі виїхали. Закриваються АТБ, інші магазини. Коли моїй дружині Ніні дзвонить подруга з Нікополя, вона починає плакати.

Записала А. Мігалко 25 липня 2023 р.

у с. Угля Тячівського р-ну Закарпатської обл.

від Лаврової Людмили Іванівни, 1979 р. н.

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Нікополі Дніпропетровської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Першого дня, коли почалась війна, нам подзвонили зі школи і сказали, що уроків не буде, тому що почалась війна. Перші прильоти – це було Івано-Франківськ, дето в Києві, але в нас ніяких не чули, ні снарядів, ні російських військ, нічого. Про обстріли

в самому городі Нікополі, [у] якому проживаєм, перші обстріли були з юня місяця [2022 р.], а ще у марту вони – російські війська – поселилися у Енергодарі. [Чи з'їжджалися до вас люди з інших міст?] Так, в нас переселенці жили ще до 24 февраля з других міст, потім почали з'їжджатися, тому що в нас було спокійніше, тихше. Приїжджали із Харкова, Києва, Донецьку, і деякі живуть по сьогоднішній час. Розповідали: мого сина дівчина сиділа суток троє, мабуть, в Києві в підвалах, не могли вибратися; моєї подружки син теж з Харкова не міг вибратися, це був страх, бо на вокзалах тоже сиділи і в метро, і під мостами. Добиралися всякими транспортом і, слава Богу, на місці. [Де ви ховалися, коли почалися обстріли?] Ми практично більше року прожили в себе дома у підвалах під час обстрілів. [Коли ви планували виїхати з Нікополя, чи не боялися, що окупують і його?] За окупацію Нікополя ніхто не боявся, тому що всі знали, що через море [Каховське] вони не попадуть у наш город. Ну, а тепер, коли немає моря, то вже всі думають, що прийдуть сюди в любе время танки. [Чи працювали школи або лікарні в перші дні повномасштабного вторгнення, коли почалися обстріли?] Ні, школи не працювали з 24 февраля [2022 р.], закрились на навчання через Інтернет, через Zoom. Лікарні як працювали, так і працюють і по сьогоднішній день, вокзали, магазини, банки – все працює в тому ж режимі, від утра до коменданського часу, автобуси все їздять, уборошники [комунальні служби], заводи всі працюють, люди ходять на роботу під обстрілами. Школи закриті, учителі ходять на роботу, які знаходяться у городі, які не виїхали, працюють директора. В основному в город Нікополь це прилітають «гради» зі сторони Енергодара і тяжкі одиночні прильоти, бувають, шахеди літають. Тому що вони [російська армія] стоять в самому Енергодарі і засіяли все місто, берега бувшого Каховського

водохранилища, вони там поробили окопи і звідти нас достають стріляти, за три секунди прилітає снаряд. Повітряна тривога срабатувє після того, як приходить перший прильот, або якщо наші хлопці ЗСУ воєнні бачуть її, як вони [росіяни] готуються нас стріляти, але не можуть їм відповідь дати, так як вони [російські війська] стоять на атомній електростанції, і ми їх стрілять не можемо, щоб не підірвати атомну електростанцію. Тому [...] ми не співіаєм даже іногда прятатися, приходится лежати під заборами, падать денебудь на землю, де співіаєш, там і присідаєш. [Яка періодичність обстрілів?] Вони стріляють коли хочуть, мені кається, що вони коли там або обкуряться, або нап'ються, та як захотіли, так і працюють. Хочуть – ночью, хочуть – дньом, коли хотят, тоді стріляють. [Як змінилася ситуація після підриву Каховської ГЕС?] Люди довго були без води, зараз не повністю полагодили постачання: або завозять пожарні машини, або бутильовану воду, волонтери допомагають з водою, і потрошку відновлюється вода. [Чи державна влада допомагає людям, чиї будинки пошкоджені після ворожих обстрілів?] Так, наш мер города Саюк, який після кожного обстрілу людям надає все можливе. Перекривають криші, зашивають вікна, бувають, ставлять нові, забори, електрику, газ востановлюють сразу по можливості, і так кожен день. [Виїхало багато людей?] Людей виїхало багато, практично п'ятдесят відсотків города, але зараз вернулося багато назад зза кордонів. Є надія, що освободят Енергодар [меншими стануть обстріли] [...] Моря [Каховського] вже немає, є тільки русла річки Дніпро, які протікають денеде як маленький потічок. Висохло, а тепер там проростає трава, бур'яни, і деякі люди по берегам посадили картошку. [Чи плануєте повертатися в Нікополь?] Ну, п'ятдесят на п'ятдесят, якщо буде якась робота і можливість жити, то може, і да.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ВОЛНОВАСЬКИЙ РАЙОН

м. Волноваха

*Записала Л. Іваневич 30 листопада 2023 р.
у м. Хмельницькому
від Зігар Олени Михайлівни, 1971 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Волновасі Донецької обл.
Розшифрувала О. Таран*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я все своє життя до [20]22 року прожила в Донецькій області. Предки моєї мами приїхали в Донецьку з Харківської і Чернігівської областей; там теж ситуації були важкі: і розкуркулювали, і заарештовували, і війна [Друга світова]. А татові батьки потрапили у 1952 році в результаті операції «Вісла», яку проводили поляки з радянською армією і виселяли людей [в тому числі на] територію [Східної] України. Дідусь працював на нафтопромислах і їх переселяли в основному в Івано-Франківську область, бо там велися розробки [нафтових родовищ], а дідусеві документи там десь трошки затримали, і їх [родину] перекинули на схід Донецької області піднімати сільське господарство. От уявіть собі, клімат який був там, і люди приїхали в кінці літа, вже ні травички, ні тваринок. Їх кинули – вони самі собі копали спочатку землянки, жили в землянках, а потім потихеньку-потихеньку поступово загнали всіх у колгосп. Люди, які жили і знали, що таке долар, приватна власність, у яких була земля, їх кинули в колгосп, дали якийсь шматок землі, бо треба було викопати собі житло, щоб якось перезимувати, бо це вже кінець літа, серпень місяць. І загнали в колгосп працювати за трудові. І були дуже важкі часи, коли важко родину прогодувати. Бабуся працювала на птахофермі, і вона курочці скручувала голову, ховала під спідничку, прив'язувала і йшла і молилась, боялась, бо каже: «Якщо мене спіймають, мене посадять, а у мене п'ятеро дітей». І розказувала, звідки вони приїхали, вони не мали ніякого права, вони підписували документ, і так вони важко жили, побудували потихеньку хатку, і в цій хаті жили. І завжди вона казала: «У нас там дома...», але вона ніколи до глибокої старості не розповідала, де «там дома». Там, дома. Дуже важко було. І якби була можливість, якби ж я тоді в це більше окуналась, більше питань ставила, я б більше розпитала. Їх переселяли важко, люди деякі не хотіли їхати, плакали, палили хати собі, і себе палили, і людей там стріляли, ніхто не хотів йти [переселятися], жаж! Сказали брати тільки саме необхідне. Дітей. У «конячі» вагони, як бабуся казала, всіх завантажи-

ли і кудись повезли. «Єдине радувало, – казала, – що то Україна, що там наші люди». Там їх розселили кого куди. **Мовне питання.** В нас там в Донецькій області є цілий район, цілі населені пункти, де живуть саме і лемки, і вони підтримують свою культуру, і бойки. От у нас був Тельманівський район, його навіть перейменували – Бойківський район [один з районів Донецької обл. до адміністративної реформи 2020 р.]. Їх там багато. І в них там фестивалі проходили, вони там збиралися. Трималися разом. І навіть зараз [мається на увазі до повномасштабного вторгнення росіян] вони так розмовляють в селі своєю говіркою, тому я ці діалекти знала, для мене це було нормально [звично], в мене бабуся так розмовляла. Я жила недалеко від Донецька, біля Оленівки, – невеличке містечко, затишне, чудове, жили всі прекрасно, дружно, замож-но, радісно. Ніяких проблем у нас з мовами не було, з школами українськими не було, школи були українські. Батьки з задоволенням [сприймали таку політику], були батьки, які вважали [за необхідне вивчати російську мову], віддавали дітей в російські класи – на все місто для 10–15 дітей на все місто відкритий російський клас. Але вони теж вивчали українську мову. Тобто проблем взагалі ніяких [на мовному ґрунті] не було. У нас взагалі там культ навчання, всі вчать, всі стараються, батьки зацікавлені, «іділія» – скажемо так. Живи – радій, вчися, кожна школа має свій профіль, вибирай. Хочеш – математичні науки, хочеш – гуманітарні, будь ласка. Я працювала там в школі д 1990го по 2015й рік, вчитель початкових класів, і в мене є і фах вчителя географії, просто не було у нас окремої ставки, я підпрацьовувала. Якщо було хтось захворів, поїхав-приїхав, у відпустці – заміняла за просто, я люблю це діло. І чудово працювали, все нормально: українські класи, батьків багато, бажаючих багато, бо люди розуміли, що треба дитині майбутнє, у нас з першого класу українська, англійська, потім додається німецька мова. В третьому-четвертому [класі] раз на тиждень була ще російська мова. Просто, як казали, дітки могли писати есемески грамотно. В побуті традиційно батьки [учнів] розмовляли російською. В нас були поселення і корейські, різні, але дітки вчилися в українських класах, нікого це абсолютно не турбувало. [Скільки у вас було шкіл, ще раз нагадайте.] В нас була спеціалізована школа для дітей, яким важко вчитися, і звичайні загальноосвітні школи – три великі, три менші, все було чудово. Проблем не було: хотіли батьки – відкривали там класи [з російською мовою викладання]. Наприклад, були такі роки, що не було бажаючих або там 2–3 [роки] і не відкривалися російські класи, вчилися в українських. **Революція гіднос-**

ті. [Як почався Майдан, виходили люди у вас на протести?] У нас їздили в Донецьк. Воно ж в нас там поруч. Справа в тому, що в нас багато людей у Донецьку працювали і вчилися студенти; тут всі їздили. Кожні 10 хвилин ходив автобус, 20 хвилин – і ти в Донецьку. Це як пригород такий, приміське містечко таке, нам іноді було легше добратися до центру Донецька, ніж з окраїни Донецька з пересадками, розумієте. Тому у нас взагалі не було ніяких проблем. **Життя в окупації.** І їздили люди туди; і потім, коли уже ці бандюки прибігли, скажем так, їх хапали всіх підряд, і заарештовували. Моїх знайомих хлопців, які організовували ці майдани, їх потім хватили на ці підвали; тоді їх виручали [рятували з підвалів], залучали людей із церкви, щоб допомагали їх шукати. Але потім спробуй знайти! Там же і групування бандитські – вони між собою воювали і вони продавали цих людей, міняли, та все, що хочете: знущались просто. В 2015му році нас сказали, що вже українських шкіл не буде, хоча цілий рік іще були українські школи, українські класи. Мені сказали: «Все, не буде [українських шкіл]». По-перше, нас попереджали, приходили і погрожували, коли в останній раз, в четвертий раз, мені вже на вулиці погрожували, що «ми прийдемо в школу і тебе при дітях розстріляєм, якщо ти будеш тут там розказувати [про Україну]», то я зрозуміла що мені там [робити]. Ну, зараз застрять, і що? Добра це нікому не принесе, і я просто зрозуміла, що тут мені вже місця нема і зібралась. І батьки, і діти, клас майже розсипався. Скажем так, роз'їхались. Люди тримались, всі чекали що ось-ось нас звільнять, нас мають звільнити, бо наші люди переїжджали, наприклад, в Київ, і вони не могли оформити цю допомогу, тому що за всіма документами це територія України, все! «Нічого не знаємо», – [відповідь чиновників], і ми чекали. На териконах наші хлопці, там у них зв'язок [мобільний], і це, і ми виходили, шукали цей зв'язок, щоб можна було [зв'язатися з рідними], бо у них [окупантів] перше, що роблять, – це глушать зв'язок, телебачення. А перед цим обов'язково лишають людей світла, газу, води, всього на світі. У [20]14му ще якось так спокійніше було. Води не було у нас більше року. Вони все поперебивали і не дозволяли ремонтувати. Да, а наші солдати скільки потім домовлялися, щоб зупинити бойові дії, щоб наші приїхали ізремонтували, щоб і наша сторона, і ця сторона отримала воду, водогони ж всі спільні. І нам привозили «белазами» воду, і ми таскали воду баклажками; і то, то технічна вода, а питну купували, що робить. А потім я зібрала речі і поїхала у Волноваху. Це була територія України, 30 км звідти і до батьків; у мене там тато жив. Він залишився вже один на той момент, і в нього будинок великий, йому вже прийшов час допомагати. І я там влаштувалась працювати в школу, і жила, і раділа, і думала...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Знаєте, розумієте, що це як налив, він мав колись рвонуть. Просто ніхто не думав, що буде так. Думали, буде як в [20]14му, коли ми всю ніч сидим в підвалі, стріляють страшенно, а зранку виходимо і йдемо в школу працювати. Там о восьмій починаються уроки, о 8:20 починається стрілянина, сирен у нас ніяких не було, ми дітей швиденько спускали у підвал і до першої години сиділи, потім дітей роздавали батькам. І таке було, всяке було. Але ми працювали якось, жили якось. І тому ми зразу не виїхали з Волновахи,

думали, що буде така сама історія, і да – у когось загориться будинок, треба буде погасити, там щось допомогти. Ну, якось будемо, ну, допомога якась – там хлопцям будемо їжу варити. Бо тоді теж в [20]14 році і годували солдат, і збирали одяг, бо вони, вибачте, в [20]14 році були в гумових капцях і спортивних штанах. Всякі ситуації могли бути, будемо тут. Але коли це почалося – авіація бомбардувала, ми не могли вилізти з підвалу цілий тиждень. Так, це було в лютому. От у нас останній тиждень перед 24м числом [лютого] останній – за два тижні воду перебили і не дозволяли ремонтувати. Потім почали сильно стріляти, бо у нас же ж там поруч (30 км), це чули: наші стріляють – там відповідають, де стріляють, з якого боку, а це почалась така активна стрілянина, і ми ще прийшли в школу, кажем, куди дітей ховати, бо в нас сюди вікна, а підвал в іншому корпусі, бо не добіжим з дітками в інший корпус, сирен немає. Ну, піднімали ці питання, [нам] сказали: «Не треба морочити голову, що ви панікуєте, все буде добре, війни не буде, все буде добре». І вночі з 23го на 24го уже із сіл на лінії фронту люди тікали в місто. Тікали і роз'їжджались хто куди. Ну, ми думаємо: «Залишаємось, будемо щось робити, якось переживемо, як в [20]14му». Обладнали підвал, як і раніше, і чекали. Але вийти ми звідти не могли: у нас підвал у гаражі, і в будинок ми зайти не могли. Спочатку авіація постійно, без зупину, а потім (у нас мікрорайон приватний, вздовж траси) вони на трасі поставили гради, і гради повністю вляом туди-сюди били по місту. Все горіло... ви знаєте, це як ото фільм жахів: маленька така... три хвилинки перезаряджають і хочеться дихнути. Ти виходиш на поверхню, а вдихнути не можеш, бо гарь така, як чорна подушка на небі. Як чорна подушка така товста, шар якийсь диму, важкий запах металу гарячого і всюди уламки, пройти неможливо: уламки, уламки залізні, і у сусідів ще скрипить паркан поламаний побитий... ну, це жах, неможливо навіть... от їжа закінчилась приготовлена, так-то продукти є, а ти не можеш приготувати, бо ти не можеш вилізти на вулицю, все той же вогонь. Ми так тиждень [перечікували]. 24го [лютого] ще якісь проміжки були [між обстрілами], а потім, в кінці, світла вже не було 24го, ввечері вибило світло, вже ні газу, ні світла, нічого. Вони газ перебили, ні газу, ні світла, нічого. Вони зразу вирубають зв'язок, зв'язку не має, не можеш подзвонити, бачиш – всюди горить все, не можеш подзвонити ні в пожежну, ні щось з'ясувати. Люди спочатку залишалися. Потім почали потихеньку тікати. У нашого сусіда, наприклад, 25го [лютого] тато помер, і вони не могли поховати, вони прикопали під парканом і поїхали, вискочили ще якось. Евакуації як такої не було, не дозволяли [не було можливості]: стріляли з усіх боків. Причому мені дуже цікаво... і ще в чому були впевнені: стільки років ми ж бачили скільки накопано окопів, скільки там загат різних, загород зроблено, скільки різних там таких побудовано оборонних споруд, ми були впевнені, що все буде добре. А колони йшли просто! Просто йшли російські колони. Мені з Маріуполя моя подружка дзвонить і каже (а її мама в селі там якраз на лінії фронту все життя з [20]14 року прожила), вона каже мені: «Мама подзвонила, колони російські йдуть просто. Ні стріляли, ніхто [не зупиняє], ні боїв не було, нічого не було, і ми думали – наші, а то російські колони. Ми думали, що наші в цей бік відступають чи що, незрозуміло». Мені

кажуть: «Ні, це російські [війська]», просто йшли російські колоні. І вона мені подзвонила і каже: «Десь через скільки там, через дві години, через одну [годину] будуть у вас». Вони з усіх боків оточили місто, що вони там шукали, кого шукали... і просто стирали місто. Вони знали, що там нема солдат, вони були навколо, в полях, але не було в місті. Ми могли бачити тільки солдат, коли вони магазин приїхали за хлібом або за їжею за якоюсь, – все. І вийти було неможливо, і пробратися неможливо, получається, ми на початку міста, а виїзд був один-єдиний – з іншого, протилежного боку міста, через міст залізничний. Тобто туди треба якось було добратися. Як? В перший день ще нібито йшов евакуаційний поїзд, але ми про це дізналися уже пізно. Ну ми й не збиралися в перший день нікуди їхати, а потім залишилися в нашому провулку ми і сусіди. Вони теж хотіли виїхати, але вигнали мікроавтобус, і в нього якраз влучила ракета, і він згорів. Він довго-довго горів на дорозі. Благо, що їх не було в цьому мікроавтобусі, вони ще вдома знаходилися, в них там і діти неповнолітні, і маленька дитина, і потім вони кажуть: «Ми напишемо на паркані табличку, що нам потрібна допомога, в нас дитина». Кажу: «Я вже написала на воротах гаражу, але це небезпечно, якщо прийдуть ті [окупанти], я знаю просто, з [20]14 року: вони спочатку кидають гранату, а потім дивляться, є там хтось чи нема». Ну, написали... написали і уже, знаєте, така ніч була важка і уже такі думки, що якщо уб'ють, то хай уб'ють разом, щоб... я не хочу тата ховати в городі, і щоб він мене не ховав в городі [плаче], щоб уже так: раз – і все. Або просила, молила: «Господи, пошли нам людей, які нас врятовують». І уже на наступний день, і це було 1го числа [березня], якраз тиждень прийшов, першого числа десь, може, дев'ятого-десятого година була, навіть я не знаю, відкриваються гаражні двері і кричать: «Евакуація!». Ми не знаємо, хто це, бо так тихенько-тихенько, а потім – раз, нас за шкірки повитягували звідти ж, з підвалу, це, значить, солдати, – вони просто робили обхід, в сусідньому провулку вже стояли гради цих бандюків, а наші солдати просто дивилися, де можна розташуватися. Вони нас повитягували, машину нашу виштовхали на дорогу, нас позакидували вісім людей: це і сусідів, і нас, всіх отак вісім людей. Сусід, він молодший, йому 40 років, кажу: «Сідай за кермо, бо тато мій в такому стані, він не зможе, треба швидко». Вони [ЗСУшники] кажуть: «Зараз ми зв'яжемося [зі своїми], розкажемо, як їхати, будемо вас прикривати, якою дорогою куди їхати». Нічого не встигли взяти, нічого. А в підвалі які там речі. А потім коли обстрілювали, попали в двір, заклинило двері, і ми не могли ні зайти, нічого. Повилітали вікна, скло, ну таке, і там неможливо було зайти [в будинок]. Стріляють і стріляють безперестанку. І вони нас штовхнули, цю машину, ми поїхали, легим. Труп, летять кулі, свистять снаряди, жак! Ми проскочили через декілька доріг, і стояв підбитий згорівший БТР і треба було його об'їхати, і як ми об'їжджали, а там лежав завалений стовп, а ми його не побачили і налетіли. Все, колесо отак: приїхали... І відкриваються двері, знову нас за шкірки, і кудись кидають, в підвал. Там в будиночку підвал. Ми не знали, хто це; думали, може, «вони», вже все – приїхали [в полон до росіян]. А це наші хлопці, там стояв грузинський батальйон, вони кажуть: «Так, зараз почалися обстріли, ви взагалі вже

їхати не можете, стійте, якщо що – ми відступимо, а ви повертайтеся додому». А я кажу: «А я не піду, і не піду, не піду – і все, і не хочу я, не хочу знову, я не буду з ними жити, я знаю, хто це такі». – «Не морочте голову, тоді залишайтеся, значить, тут». – «І тут не буду залишатися. Я знаю, закидають нас тут гранатами, не залишусь. Я, значить, піду пішки. Скажіть куди, я буду йти пішки через все місто». – «Та почекайте». Вже посиділи там, побули, трошки притихло, вони знову зв'язуються [зі своїми]. Я кажу: «А машина?» Вони підняли машину, витягли того стовпа, нібито штовхнули кажуть, зараз штовхнем, щоб завелась. Вони її штовхнули, нас знову закидали [в салон], штовхнули машину, розказали куди їхати. Кажуть: «Виставте щось, якуль білу тканину». Кажу: «Яка біла тканина!» Сусідка каже: «В мене пакетик білий є», і тому білий пакет прив'язали до скла і там тримали, склом зажали, і їхали, вискочили через місто, а там купа спалених машин, згорівших, кинутих, це жак! Це просто жак, уже місто було побомблено страшенно. Перше [березня], оце вони тиждень уже, тиждень без зупинок [бомбили], причому авіація спочатку, а потім уже «градами» колошматили. Там будинки спалені так, що, знаєте, якісь такі уламки навколо і все, більше нічого. Не скажеш, що там був будинок колись. Багато хто ховався, хто тікав, і загинувших багатенько. І отож ми так вискочили, їхали-їхали, доїхали до Покровського Запорізької області, поки бензин був, а потім раз – такий період був, що бензину ніде нема, не можемо заправитися. Ми приїхали, і куди нам іти? Пішли в селищну раду. Кажу: «Що нам робить?» Вони кажуть: «В дитсадочку, там організоване місце, де ви можете переночувати». – «Ой, дякуємо!» Там переночували, а на ранок знову все оббігали – нема ніде бензину, і пішли знову туди, в цей пункт, прийом біженців. Кажу: «Ну що нам робити? Ну як, нам треба рухатися, ну що це таке». Вони кажуть: «Не переживайте, нібито подзвонили, сказали, що їде один бензовоз. Як тільки він буде під'їжджати, дайте номер телефона, буде під'їжджати до міста, ми вам подзвонимо, займайте ідти чи там біжить займайте чергу і заправляйтесь». Тому швиденько поїхали, заправляли тільки [по] 10 літрів. Ми заправили 10 літрів і знову штовхнули машину, бо вона вже так погано їхала. І поїхали, нам треба було дібратися якось до Дніпра. Думали якщо уже не буде бензину, кинем десь машину вже, домовились – в дворі цього дитсадочка, а самі маршрутками чи якось потім добратися до евакуаційного потяга, бо вже всюди стріляють, уже не знаємо, якою дорогою добратися. І це ми доїхали «з горем пополам» так потихеньку, повільно-повільно доїхали. Кинули там на вокзалі, – там такі стояночки, кинули машину, і тут під'їхав поїзд, як електричка. Ми туди забігли, стали, ми чотири години стояли, мали їхати до П'ятихаток, але уже П'ятихатки бомбили, то нас повезли іншими якимись дорогами. Потім якась зупинка, навіть не знаю, що це за населений пункт, ще ніч, темно. Нас пересадили в інший поїзд. Знаєте, от як показують Другу світову, на підлозі люди, з дітками, на сходах, – всюди, де тільки можна, хто як може. Старих людей там посадили, з дітками якось посадили, хто куди там: хто на підлозі, хто на ногах, в ногах, хто на руках, хто де. Оце ми так їхали беззупину аж до Львова. Приїхали у Львів, а там уже розселяли людей. Ми там в гуртожитку оселилися. А сестра моя виїжджала з іншого райо-

ну міста, вони на одну добу раніше. Вони були у свекрухи, а там попало в будинок, і вони швидко сіли й поїхали, це було за містом, їм було легше вибиратися. І вони приїхали сюди, у Дунаївці, вони просто так їхали-їхали-їхали – і доїхали, і там люди взяли їх до себе жити. Чудові люди, да, чудові! У них двоповерховий будинок, і вони кажуть: «Ми вирішили другий поверх людям віддати». І там чотири родини заселились, поки десь щось роздивиться. А ми у Львові були з татом. Там гуртожиток, але там треба було декілька днів [бути] і щось шукати. Почала шукати якесь житло чи зняти, чи щось таке. Но було дуже дорого, я просто не могла собі це дозволити. Я не знала, що буде з роботою, як буде школа тепер працювати, ніхто нічого не розумів. Якось треба виживати і сестра подзвонила, каже: «Хлопці наші пішли в воєнкомат і приїшли там, як завжди, комісію, і їм сказали бути поки тут». Волонтерили вони, хлопці почали волонтерити. «Чекайте, якщо треба буде, ми до вас звернемось», – сказали їм. А нас настроювали, щоб ми їхали за кордон: «Їдьте за кордон, щоб ми були спокійні, щоб ми вже тут могли спокійно щось робити. Їдьте». Не хотіли. Сестра моя точно хотіла, але заради дітей... Каже: «Ну, давай поїдемо, якщо не сподобається, повернемося. Тільки давайте з нами, бо я сама з дітками боюсь». І ми змушені були з татом переїхати туди, в Дунаївці. Якраз ми приїхали в суботу вночі, а у вівторок уже йшла маршрутка, яка везла людей у Норвегію. А татові моєму якось так погано і погано. Кажу: «Тату, давай поки є час, поїдемо в лікарню». Ми поїхали в лікарню, а його направили сюди, в місто [Хмельницький], потрібна була термінова операція. Там стрем, ми не їли довго – одне на одне, і нас сюди відправили. Ми приїхали сюди, і знаєте, от тато залишився в лікарні, [а] я вийшла на вулицю і стою: п'ята вечора [і] стільки добрих людей, гарних... дзвонили всі, питали, всі знайомі, які в мене є. Знаєте, зв'язку ж не було, а коли ми вибралися звідти, і різко з'явився зв'язок, і всі починають дзвонити: «Ви врятувались, що треба, яка допомога. Гроші потрібні?», – і стільки хороших людей [відгукнулися]. У Дунаївця суперлюди, чудові; сюди приїхали – так само. Я подзвонила – зі мною працювала там в Докучаєвську [місто в 14 км від Оленівки Донецької обл.] дівчина, моя подруга дуже гарна, вона сама зі Львівської області. І це ж її хлопця тоді заарештовували за організацію проукраїнських мітингів. І вони виїхали, а чоловік її якраз керував «афганцями». І він казав: «Я допомагати вам не буду», – його теж арештовували. Вона їх всіх половила по цих підвалах, кого викупала, кого так витягувала, і вони виїхали. Виїхали до Львова Я дзвону: «Светочка, в тебе ніяких знайомих нема, мені треба десь тут чи жити чи перебувати...». А перший час я побачила просто там церкву і пішла шукати, де ця церква, якийсь перехід. Ми проїжджали, я питаю людей: «А де перехід?» – «Який? В нас їх декілька». Отак я дібралась туди, я просто бачила, що там стояли машини і люди, думаю, значить там можна переночувати. Я три дні так переночувала. Так то вдень у тата, а потім, поки мені допомогли... знаєте, моя знайома, її сестра... зв'язок такий – ланцюжок – її сестра знайома з Олею і з Оленою мамою, і вони мені допомогли знайти місце в гуртожитку. А до цього мені чудова жінка допомогла знайти кімнатку від заводу, там кімнатка для відрядження, от люди приїжджають у відрядження, оце кімнат-

ка. Я там її знімала, жила трошки, потім перейшла в гуртожиток. Тата забрала з лікарні. Ну, знаєте, Бог, напевно, мене любить, що посилає багато чудових людей, і всі один одному допомагають. В гуртожитку на постійній основі нас там 20 чи 22 родини живуть. Це міської ради, я так розумію. І спасибі величезне, що так получилось, бо я б не змогла знімати житло. Найбільша проблема – це знімати житло; в мене нема таких коштів. Я не зароблю тут ніде таких коштів. Якби ти хотів, то їх тут не заробиш. [Як ви влаштувались працювати?] Наша школа працює дистанційно, ми працюємо на діток, які в окупації і які за кордоном, і трошки наших діток і в Україні, які не хочуть іти в звичайну школу, вчать з нами. Але дуже мало там годин, тому що у нас було три, наприклад, паралельних класи, а тепер один. І ці 18 годин ділять на трьох, потрошечку, ну що це, не виживеш, не проживеш. І почала тут шукати роботу. Спочатку я знайшла в приватній школі роботу, дуже гарна, мені сподобалась. А потім, ну просто в мене не получається, графік співпав: там треба працювати в другу зміну, і в мене в другу зміну уроки. І мені прийшлося... бо там дітки в окупації, вони вчать в першому [класі], вони змушені вчитися там. Вони там не ходили до школи, але потім в них пройшлися по квартирах і попередили: «Будемо дітей забирають». І вони змушені водити [дітей в окупаційні школи]. І ми їм казали: «Діти, ідіть, ідіть, слухайте-не-слухайте там через раз, через два, ідіть, щоб не було претензій». А в другу зміну вони дистанційно вчать в нас. Доносять, докладають, та всякі, дураков вистачає, вибачте. Там різні люди залишились. Залишились і ті, кому нікуди діватись, є люди, які змушені повернутися. Наприклад, наша вчителька виїхала, а мама з татом там, і мама злягла [лежача хвора], вона змушена тут кинути і поїхати туди. Мама там, а тато старенький. І вивезти... Вона каже: «Я їх не можу вивезти». І звідти виїхати дуже важко і не так просто, через Європу. І дорого – це 600–700 доларів треба в один бік. Багато таких тонкощів різних. І тому ми працюємо на наших діток, бо ми хочемо, щоб вони потім тут вчилися. І повернулися ізза кордону, ми тримаємо всіма руками-ногами, щоб вони потім повертались сюди. І в нас дуже багато таких діток. І вчать, і із задоволенням, вони не хочуть міняти школу, їм подобається. І деякі діти не вчилися за кордоном, вчилися тільки з нами, а тепер у них там теж такі умови, що «вони мають там ходити до школи», і вони ходять і там в першу зміну, у нас школа другої зміни. З другої до пів сьомої [вечора] працюємо. Я змушена була шукати роботу в першу зміну, до другої години. І так получилось, що наша вчителька, теж з Волновахи, тільки з іншої школи, теж з 1 вересня привела дівчинку в 14й ліцей в перший клас і їй запропонували асистентом. Каже: «У нас відкривається ще клас, тобі потрібна робота?» – «Да». – «Підеш?» – «Піду». І це я так сюди попала. Тут я працюю з листопада, а до цього я працювала в «Обр'ях». Я там уже більше року працювала і вже звикла, там дітки, батьки чудові, колектив, і взагалі школа чудова, прекрасна. І тут школа прекрасна, колектив чудовий, дітки чудові, все добре. [Як змінився ваш побут?] Дуже змінився. На це просто не звертаєш увагу. Тобто відбувається така переоцінка... все біжимо, щось нам треба... то шубу хочеться купити, то за кордон поїхати відпочити, то новий килимок. Тепер – нічого, хочеться просто

додому. [Зітхає.] Головне, що рідні поруч, а все решта можна пережити, це все дрібниці. І знаєте, раніше просто ти розумів, але здавалось, та ладно, треба жити сьогодні, зараз, і робить те, що тобі хочеться і що тобі подобається. Не подобається – не роби ніколи. Хочеш їхати – їдь зараз. Завтра може не бути. Або обставини, або ще щось, або нас може не бути. І це нормально, знаєте, таке життя. У підвалі [у Волновасі] я в капцях була, у мене просто подружка в Австралії живе, вона мені австралійські капці висилала з овчини (це в них такий бренд). Вона завжди їде, каже, що не можу нічого тобі привезти, нема нічого австралійського, все китайське, просто іншої якості. «А це, – вона каже, – там дідусь старенький шие сам руками». І вона мені завжди привозила капці теплі, бо в них було дійсно тепло в підвалі, теплі в'язані бабусині шкарпетки, і оці капці. І я в цих капцях так і приїхала; і це та куртка, як була, так і залишилася. Все помінялося, все буквально. І одяг абсолютно не той. Розумієте, у нас була робота, всюди люди могли знайти собі [роботу]: хочеш – важку, хочеш – легку, люблю; можна було заробити, все мати. Тут це в мене просто щось... мене мучить одне, – що я не можу татові на старості організувати нормальне життя. Таке, хоча в гуртожитку дуже добре. Але йому ж хочеться свою ванну, щоб тепленько було, щоб туалет був, телевизор. [У гуртожитку] є гаряча вода, є душ. Татові 78 років, і мені його так шкода, кажу: «Татусь, уяви в 70 років звідти тікали, ти лишився просто неба, і в 77 залишився теж без нічого». А він такий у мене – все вміє, все знає, він сам собі будинок побудував. Вони завжди з мамою мріяли про будинок, він побудував великий будинок, сад, як хотів. Звик рухатись, щось робити, на дах лізти, на дерево груші рвать. А зараз він уже осів. Але ми одразу розставили [пріоритети]: давай так – найважливіше це наше життя, і ми маємо додому повернутися. В нас там могили залишилися, в нас там мама залишилася, як же ми можемо [не повернутися]. І він постійно про це говорив. Хоча спочатку ми не знали, що буде завтра. Він теж на це налаштований, і він це розуміє, що все можливо. Може, ще кудись прийдеться тікати, не знаю, що буде. А може, завтра щось в Європі станеться, і вони сюди будуть тікати. Може, нам прийдеться знову кудись просуватися, всяке може бути. Тому ми просто живем і чекаємо. Чим можемо, допомагаємо: донатимо, підтримуємо чим можемо. Я впевнена, що все це не дарма, це потрібно було, як це не жорстоко і не страшно [звучить]. Я думаю, що все буде добре. Це такий переломний момент для всіх нас. Для сприйняття себе, своєї самосвідомості, що ми Україна, українці. І ми заявимо, що ми не частина росії, [а] українці. Ми маємо себе поважати і гордо нести себе. Буде все най-най-найкраще! Все поруйноване буде швидко відновлене, [стане] в сто разів краще. Коли ти там все життя живеш, ти звик, все знаєш, почуваш [себе причетним до того оточення]. В кожному місті свій менталітет, якісь звички. От, я навіть переїхала з міста в місто в 2015 році, і то – здавалось – одна територія, 30 км відстань. І все одно, в кожного посвоєму. Нічого, все буде добре. Головне, щоб усі були живі-здорові, бо у нас ще дуже багато справ. Дуже хочеться, щоб хлопці наші живі-здорові повернулися, там багато хороших людей. Тут [в Центральній Україні] не менше ховається сепаратистів, ніж у нас було. І не тільки приїхавших. І у вишиванках. І це відкрито, у нас, де свобода в Україні,

ми люди вільні, всі знали хто чим дихає: одягнув він ту вишиванку, не одягнув – і так знали, хто він є. Страшно, що ми хлопців гарних, патріотичних втрачаємо, а залишаємося... в нас друга війна попереду, і головне не перегризтися, не пересваритися, бути разом. А, знаючи наших людей, дуже страшно [за наслідки]. Люди живуть минулим, а треба жити майбутнім. Хочу, щоб люди усвідомлювали історію нашу справжню, хочеться, щоб освіта була на високому рівні, щоб лікарі були поважними людьми, священники були поважними людьми. В нас тут роботи – непочатий край для всіх. [Провідниками такої ідеології] мають бути люди свідомі, вони не мають відмовчуватися; через закони – має бути Закон, а все решта саме вгамується. Держава має бути правовою, маємо обрати владу, а то обираємо, а потім жаліємось. Кожен має бути відповідальним за те, що він робить на своєму місці, тоді все буде добре. Вибрали [представника у владу] – не валить на нього, а об'єднатися навколо, підстрахувати, щоб він зробив ще більше. [...] Моя бабуся – у них ціле село бойківське було, колядували. Бабуся друга – з Харківщини... У нас в селах всі розмовляють українською мовою, нікого не слухайте [не вірте пропаганді], що у нас нема української мови. У нас дуже гарна мова; у нас дітки чудово здають ЗНО. У нас всі села україномовні, всі! І тоді були. У мене мама закінчила українську школу, тато. Але приїхали вчитись у Донецьк, університет був російськомовний, інститут ДПП [Донецький національний технічний університет] був російськомовний, це зрозуміло. І відчувалося, що над українцями там насміхалися, і якщо раніше казали «дружба народів», – все це ерунда! І знущалися, і вигадували прізвиська образливі, і в армії це було. Після закінчення ДПП мого тата направили працювати в Казахстан, Семіпалатинський полігон, там шахти для атомних бомб будували, казав: «Я ж бачив, як і били, і знущались з людей із Середньої Азії, [бо] вони не розуміли російської мови». Росіяни правили. І зараз вони себе вважають [вищими], і це їм не дає спокою, імперія розсипалася, а вони не можуть змиритися з тим, що радянський союз розвалився, і вони тепер як всі. А вони не можуть бути як всі, хтось може жити краще, у когось може бути щось краще. Це така нація, і нам не буде спокою, поки їх не розвалить на маленькі шматочки. Ми святкували і Великдень, і Різдво. Поперше, у мене тато народився 6 січня, і в нас була традиція – ми збирались у бабусі, вона накривала стіл: соломку клала, часничок на куточки, страви, все-все було. Співали, ми знали колядки. У маминих батьків так само. Але, розумієте, маминих батьків більше радянська влада била. В моєї бабусі також така важка історія: вона рано залишилася без мам, їх [родину] там розкулачували, і вони боялися [виказувати своє українство]. І бабуся розказувала, як церкву зносили, і як вибухівку закладали, а вона стояла як стояла; як вона нас хрестила тихенько, щоб батьки не знали, тихенько ввечері домовилась зі священником, возила хрестити нас. Хрестик не можна [носити], слово «пасочка» не можна [казати]. Люди були залякані, але все одно трималися. А татова мама – греко-католичка. В нас були подекуди православні храми, моя бабуся пішки ходила за кількись кілометрів обов'язково на Великдень і на Різдво. Далеко ходила: аж кудись там в село, де була церквушечка, то був московський патріархат. А в нас після [20]14 року

з'явилися українські церкви. В нас же там [під Волновахою] розстріляли бригаду військову хлопців у [20]14 році із Волині, волинську бригаду, так підступно [мова про полеглих воїнів 51ї ОМБр ЗСУ]. І тоді об'єдналися і волиняни з нашими разом побудували церкву на честь тих хлопців [мова про Храм Святого Миколая Мирликійського чудотворця]. В нас такий храм чудовий, в нас такий священник чудовий, багато людей ходили туди прихожанами. І там було затишно, якраз недалеко від нашої школи. Ми водили туди діточок; священник до нас приходив і дозволяв їм і в дзвони дзвонить. **Життя в окупації.** По ній стріляли, багато разів, – це вже потім розповідали люди, – тільки похилили купол. Коли вони заскочили, що вони [окупанти], зробили – це люди казали, – я вірю, що не обманули, – що зібрали поранених наших хлопців-атовців, хто там в місті залишився, туди всіх звезли і спалили їм.. і поранених, і вбитих. Це було, коли вже захопили місто [Волноваха окупована 11 березня 2022 р.]. Про це писали наші в групі, у нас є група міська у фейсбуці, туди наш священник в ту групу входить, і люди писали, що так зробили [окупанти]. Варвари. [...] Наших знайомих, родичів, – нікого не залишилось, ні до кого звернутися. Знаю, що наша сусідка, з якою виїжджали, вони в одній з країн Балтії зараз. Її родичка намагалась піти подивитись, що там [на місці церкви], але туди не пускають. Виходить, що наш мікрорайон, приватної забудови, якраз вздовж траси, дуже зручне місцерозташування, і російські війська зайняли повністю цей район. Спочатку грабували, колони йшли, що там не добили, а потім вони все це зайняли, зробили свої штаби, і вони нікого не підпускають туди. І вона [сусідка] прийшла, намагалась пройтись подивитися, а вони постріляли їй по ногах, по землі перед ногами і сказали: «Ще раз прийдеш – будем в тебе стрілять. Іди звідси». Там нікого не пускають, а що там, як там. Нібито колись та жінка проходила, бачила, що з нашого будинку валив дим. А вона [розмірковує] як валив дим, якщо газу немає, все побите. У нас там газовий і твердопаливний котел. А потім хтось розповідав, що вони там пиляють сади і топлять. В квартири поселяли... в моєї сестри там дві квартири, якихось людей позаселяли. Лікарі відмовились [співпрацювати], а хто й роз'їхався, то вони понавозили якихось там узбеків, які розмовлять толком не можуть російською мовою. Медиків якихось із Середньої Азії. Щось таке робиться... Життя там немає нормального. Люди роз'їжджаються. І люди, які були в окупації в місті чи в районі, виїжджають. Вони так і попереджають: «Ми поки не виходим на зв'язок, ми виїжджаєм за кордон». Там неможливо [жити], там психологічно дуже важко. Я рік, коли жила, ви мене зрозумійте, це постійний страх: ідеш по тротуару – їде машина, віджали; я бачила навіть, як віджимають – на моїх очах. І стирчать автомати [з вікон], і ти ідеш і думаєш: буде він зараз в тебе стріляти чи не буде. І вже дивишся, очами бігаєш автоматично, куди падають якщо що, куди падають, в який бік, в яку яму. От, подобається машина, підійшов, ногою стукнув, сигналізація спрацювала, людина [власник] вибігає: протягує руку, забирає ключі, документи – і поїхав. На моїх очах у хлопця забирали машину, він не віддавав ключі, його завантажили в багажник і повезли, сіли і поїхали. Не факт, що цього хлопця потім не знайдемо потім десь на лісосмузі. Потім весь Донецьк був заліпле-

ний такими папірчиками, від руки написано: «Продаю машину без документів». Все заліплено, тисяча доларів, дві тисячі доларів «лексуси». Вони награвували, потім розпродавали, гроші в кишеню і поїхали додому. В моєї подруги в Донецьку в центрі квартира, вона працювала у фірмі: хазяєва за кордоном, у Греції, а вона там всім керувала, скажем так. Вона в [20]14 році виїхала в Київ, переїхала фірма в Київ, і вона переїхала, квартира залишилась. Квартиру цю забрали, і вона вирішила поїхати подивитись, що там. Приїжджає – якийсь військовий живе, а через деякий час вона знову поїхала: може, кинули там все, грабують, треба закрити... поїду перевірю, подивлюсь що там. Приїхала, а там вже жінка, діти. Виявляється, він і жінку привіз з дітьми. Каже: «Що ви приперли дітей при цьому, війна!» – «А шо, я тут перший раз за двадцять років туфлі взула, а не гумові чоботи». А вона каже: «Я стала, дійсно: тут – філармонія, тут театр, центр міста, чого ж не жити, шикарна квартира з усім необхідним», – оце світогляд, да. Вони вивезли повністю всі заводи, все обладнання, все, що можна порізати, порізали. Там ніхто не збирався будувати міста, життя. Просто як якась перевалочна база, чорна діра, через яку будуть торгувати наркотиками, зброєю; море поруч – чом ні. Життя ніякого. Все зупинилося. [«Ждуни»], коли чекали, вони думали, що ой, прям будуть жити прекрасно. А потім бачать: все гірше і гірше, їдуть в Україну за пенсіями і за продуктами, а пенсії гарні у металургів, шахтарів – тисяч двадцять. Ось вона накопичила собі пів року, приїхала, ці гроші зняла, наміняла на долари, отакі сумки натовкла їжі і повезла. Бо там їсти неможливо те, що там продають. І їм прекрасно. Як одна сусідка мені там казала в Докучаєвську: «Я не хочу, щоб війна закінчувалась, ми дві пенсії отримуємо». А ті, хто працюють, люди, вони тепер розуміють, що не цього хотіли. Якщо росія живе, вибачте, в багні, то те ж буде і тут. Ви маєте жити так, як вони, ви ж хотіли [щоб росія прийшла]. Може, нам треба, як після Другої світової зробити: дві години, 50 кг і, будь ласка, туди. А інакше вони нам життя не дадуть, вони посидять-посидять тихенько, побоятся, потім знову будуть гадості робити. Це люди, які не міняються. Кажуть – пропаганда. Пропаганда розрахована на амєб, не може пропаганда думаючи людину змінити. Вона хоча б починає задумуватися, починає шукать, перевірять, якісь внутрішні протести з'являються. Із ними толку не буде. І там залишились люди, я знаю, ті, хто хотіли б виїхати, але з якихось причин не можуть. Ну, ті, хто на територіях, зайнятих з [20]14 року, хто хотів, вже давно повиїжджали. В мене сусіди довго не могли поїхати, в них родич був психічно хворий, а бандіти прийшли, позакривали всі психлікарні, і вони не могли кинути цього чоловіка, і вивезти вони його не могли, і кинути [не могли]. І вони потім виїхали в Маріуполь, жили в Маріуполі. А потім з Маріуполя вже тікали. Мої друзі з Маріуполя теж виїжджали дуже важко і страшно. І по дорозі загинув зять молодий, хлопець (вони наскочили на міну). Вони виїжджали двома машинами. Теж... їли голубів, були голодні. Там гірше, ніж блокада була, страх, страх. І зараз продовжується там, нічим не краще. Психологічно там просто неможливо залишатися. Молимося, щоб була перемога. Я не знаю, яке диво має статися, але сили нерівні, і що б нам там не дали [західні партнери допомогу], нам важко буде. Наші

хлопці... кожен сантиметр політий такою кров'ю. Але я молюсь, щоб було якесь диво. Ми маємо перемогти. І це не тому, що ми маємо якісь свої амбіції... розумієте, от вони [росіяни] не покалися після Другої світової, зробили тільки німців винними. І оце тому так відбувається. Тридцять років – це маленький термін, щоб держава укріпилась. Нам просто не пощастило із сусідами. Одні імперії: то Австро-Угорщина, то поляки, і оці товариші. З [османами] козаки якось ладили, могли домовитись. [...] Мене лякає, я дуже боюсь, щоб про цих хлопців [українських військових] не забули, зараз треба думати, як їх реабілітувати, як їх лікувати, роботу надати, щоб вони потім [не страждали від ПТСР], хочеться, щоб вони відчували, що вони герої. Хочеться, щоб саме ці люди [ветерани війни] зайняли перший час важливі державні посади. І президент має бути військовим.

м. Вугледар

*Записала Я. Теміцька 3 грудня 2023 р.
у м. Ужгороді Закарпатської обл.
від Погребняк Ольги Володимирівни, 1969 р. н.,
родом із с. Богоявленка
Волноваського р-ну Донецької обл.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Вугледарі Волноваського р-ну
Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ АТО. Почалися бойові дії на території Донецької області, тому [опинилася на Закарпатті]. А ми проживаємо у м. Вугледар, це теж Донецька область, шахтарське містечко. Воно таке невелике, досить таке комфортне. Ми тіки відчували, тому що йшов обстріл. Почали обстрілювати місто Волноваха, єсь в нас там таке в Донецькій. І обстріл ішов через наше місто, тоість ми тільки бачили як літає, відчували ці звуки, вибухи. Потім воно досить таки, скажем, далеко, але це було чути, що воно там бухає. Ну, оце так було, це в [20]14 році. Це так коротко було, розумієте, було. Ми тіки поверхнево відчували те, що у нас, ну, над нами політало. До нас нічого не прилітало, тоість ми цього не бачили. Потім оці всі роки, тоість до [20]22 року ми стикнулись з такою ситуацією, я не знаю, зазвичай багато людей уїжало тоді там, де йшли (місто Донецьк) бойові дії. Там йшли обстріли, і люди виїжали на більш безпечну територію. Тоість дуже багато в нас з'явилося цих переселенців. Люди дуже, знаєте, це було дуже, ну для мене... Я працюю в банку, і треба сказати, що вони всі були дуже злякані, нервові. Знаєте, істерики, там все, що хочеш, ми бачили. Тоість це їх можна було зрозуміти, тому що вони розказують..., бачили, коли на їхніх очах погинули діти, розривало їх там. Такі ситуації досить для них, ну, в деякій мірі це для нас теж було дуже важко розуміти, що люди пережили. А в минулому році це ми відчували на своїй, скажем так, власній шкірі. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Все це почалося двадцять другого [тут – респондентка плутає рік та день місяця широкомасштабного вторгнення росіян: 24 лютого 2022 р.] десь після десятої години, да. Я була на роботі, Віталіна [дочка] була одна дома. В нас там єсть лікарня, вона більш так за містом. І прилетіло якраз туди в лікарню. Це, розумієте, якраз день, там знаходилися люди, там були жертви. Хтось і погинув, когось поранило – дуже великий був такий ви-

бух страшний, це відчуло все місто. Даже хоть воно і више, але було чути дуже, розумієте. І всім нам сказали, що це почалася війна. Хотя, канешно, вона це почалася в п'ятій ранку, ми відчували це, до нас прилетіло. І з тих пір по сей день там ідуть бойові дії. Ну, на перших порах там, ну, знаєте, поодинокі такі спочатку були якось там [вогнєві ураження]. Прилітало воно, до міста не долітало. Но біля міста це було, але уже ми розуміли, що [потрібна евакуація], але, знаєте, їхати не хотілось. Ми думали, що це, ну, так швидко закінчиться, як закінчилось для нас в [20]14 році, але, на жаль, це не закінчилось. Прильоти були частіші, і вже почало прилітати по місту. Тоість в будинки, а люди почали масово виїжати, була організована [евакуація], військові організовували, вивозили людей з-під обстрілів. Но ми ще не їхали, ми спустилися ще в підвал. Ми так надіялись, що це закінчиться, що той, ну, вони дальше сюди не пройдуть, що наші хлопці їх не пропустять. Але, на жаль, стріляли вони вже досить так [близько], що це вже прилітало біля будинка, де ми знаходились в підвалі.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Місто знаходиться, я вам скажу – таке в полі, тоість ми залишилися без світла, без води. Газ уже там був на самому такому, як ото кажуть, всі оці газові служби виїхали – люди були кинуті напризволяще, нікого не залишилось, ну, всі, оця влада, вони переїхали там в місто в кілометрів тридцять від нас, це там, де не було обстрілів. А люди залишилися, тоість без умов для проживання, всі спустилися в підвали. Хто ще мав якісь там запаси, магазини ще працювали, щось привозили, тоість люди були налякані. Брали, хватали ці продукти – все хто, що міг, розумієте, хліб завозили. Взагалі це були, напевно, індивідуальні пекарні. Такі, знаєте, хто сам займався, привозили цей хліб, і то давали по одному батону в руки, але люди були такі, знаєте, все нада більше, більше, тому що... Ми перебралися, моя подруга там приїхала, я сюди приїхала не одна. В неї теж донька і син. Ну, донька така, як Віталіна, на рік менша. Ми ще, знаєте, спустилися в підвал. Канешно, умови там були дуже жакливі, що сказати, що могли, познаходили. Там все обікрали, це все було на підлозі. Те, що могли, там підстиляли, стелили. Там була ще печка така газова, був балон. Ще щось там готували, людей зібралось дуже багато. Коли прилетіло біля будинку, це був такий грохот, ну, знаєте, це даже не знаю, важко описати... Віталіна дуже злякалась, вона так кричала. Я тоді вже розуміла, що треба їхати. Або ми залишимося всі отут [і загинемо], ну, ви розумієте, воно як грохнуло – і такий стряс будинку, і ти розумієш, що воно може щас на тебе оце просто рухнути, а ми в підвалі. І нас було там дуже багато. І бабусі старенькі там їжу готували, там чоловіки були допомагали, готували їжу, ну, скільки це було можливо, но коли я вже поняла, що ми тут не зможемо того, що воно летіло, летіло, летіло, то вже це було дуже важко. І потім подруга подзвонила, ну, короче, волонтерів підключили. З нами ще пішла була бабуся, вона інвалід, вона не передвигалася і тому в пункт, звідкіля вивозили військові на безпечну територію, вона не змогла... Вони приїхали до будинку, це було все досить швидко, ми виїжали під обстрілами, но, дякувати Богу, виїхали ми добре.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* Нас довели до Курахова, пересадили там в евакуаційні автобуси. Автобуси нас перевезли до Покровська, там нам волонтери надали [допомогу], ми змогли попийти чай, там якісь були булочки. Я вже не пам'ятаю, щось таке було... Ми попили, змогли трохи перекусити. Потім нас з Покровська до Дніпропетровська [м. Дніпра] електричкою [вивезли]. Це все було організовано, загалом евакуаційний був поїзд, електрички, які перевозили людей. А в Дніпропетровську нас уже посадили тож в евакуаційний поїзд, спеціально, це був Дніпро – Чоп. Там теж ми приїхали вночі, людей дуже багато, людей дуже багато їхало. Ну, я не хочу сказати про тих, з ким ми зараз проживаємо, що вони їхали у гірших умовах, але ми їхали в досить непоганих умовах. Тоїсть спокійно, в нас було в кожного своє місце. На зупинках волонтери організовували. Їда була, можна було на зупинці, де годиться, виходили, ходили і давали нам їжу. Ми виїхали в тому, в чому були, в тому і приїхали. Ні речей, особливого нічого забрати звідти ми не змогли. Те, що було із собою, таке саме необхідне – і все, більше нічого. Я даже не встигла..., знаєте, на даний час у нас..., де ми проживали, квартири немає. Вона розбита, там уже до нас там були. Ну, військові там нам дали просто дізнатися про умови, в якому стані. Там взагалі немає ні одного цілого будинку. Там все розбито, там нема нічого, ну, скажем так, нічого живого. Прилетіло усюди: немає школи, де Віталіна навчалася. Це те саме перше в що майже прилетіло, як тільки вони почали. Цей район був трохи ближче, звідкіля вони стріляли, вони доставали, тоїсть де розбита школа. А зараз там взагалі нічого немає. Показують там взагалі розбиті будинки, там ще залишилися скільки, я не знаю, людей, які, ну, не знаю, що вони сидять там ще чекають. Але хлопці [ЗСУ] їх не бросають, їздять їм допомогу везуть: воду, хліб. Тоїсть живуть вони якось, вони вже там пристосувалися, ну я не знаю, як там можна пристосуватися, розумієте, психічно дуже важко. Там неможливо, ну, жити, Віталіна дуже боялась... навіть якщо інші діти ще якось так, то вона цього [не могла витримувати]. Я не могла, вона не відходила від мене, я не могла ніде її залишити, хоть би відійти десь. Ну, вона зі мною, вона так боїться, її так трусить. Вона тоді, коли ракети [летіли], я їй ліки дала, вона так кричала, я їй корвалол – вона бідна спала довго, я так злякалась. Думаю, Боже, це ужас. Такої допомоги нема, розумієте. Почалось мародерство, порозграбували магазини, ну, все, що могли: аптеки, магазини, що могли, те тягнули. Потім почали квартири взламувати, тянути, ну, саме натуральне мародерство. Тоїсть не знаю, кому під час війни, в такому плані щось треба було, але, на жаль, ну, це дійсність, оно так було. **Гуманітарна допомога.** [Чи були міжнародні організації, наприклад Червоний хрест?] Я вам хочу сказати, нам, коли ми виїхали, нам допомогла в Ужгороді моя подруга. Вона, ми проживаємо щас в шалтирі тут, «Благо» називається, хазяйка Кульчара Леонора, вона цим займається. І вона з моєю подругою, як правильно назвати, ну, «Рейн Україна» єсть така організація, вони там працюють медіатром. Тоїсть вони вмісті працюють. Вона нас сюди просто запросила, але якщо виїхати, тоїсть багато людей виїхало, як ото кажуть, в нікуди. Багато хто з моїх співробітників, з ким я працювала, залишилися в Дніпро-

петровське і області, в [м.] Дніпро, Дніпропетровська область. Влаштувалися хто як міг. Допомогали, волонтери приїхали на деякий час, вони там надавали житло, а потім треба було шукати самому щось десь, облаштовуватись, щоб десь можна було жити. Патаму що виїхали всі, і діти. Це саме перше. А ми сюди приїхали минулого року, в кінці березня ми сюди приїхали, досить холодно. Приїхали в таких..., якщо б нас тоді, як ото кажуть, сфотографувати і показати, це було б жакіття, чесно. Ну, ви розумієте, вийти з підвалу, більше суток в дорозі. Ну, в дорозі да, нам там давали чай, каву, ну, хто що, і по дорозі поїзд робив зупинки, там волонтери на вокзалах організували оці пункти, де можна було похарчуватися. Ми ходили брали їжу, отак ми добрали..., дякувати Богу, що ми добрались ще досить безпечно. Бо єсть випадки, коли і обстрілювали города, і обстрілювали поїзди, і на вокзал прилітало. Це ситуація в Краматорську була така, коли прилетіло, просто якраз діти чекали поїзда, дуже багато дітей там було. Ця ситуація досить важка, тому я не знаю, що... ми [розуміли, що у Вугледарі] майбутнього ніякого немає. Щось планувати не можна, тому що отак в одну мить все, прилетіло – і все. Там життя закінчилось, нічого немає, нічого. От даже я не змогла, я не думала, що це так: ні дитячих фотографій, нічого взагалі [не взяла]. Нічого немає, єдине ми почали життя з чистого листа... Приїхали тут, і минулий рік Віталіна ще навчалась онлайн, а цього року ми уже пішли в школу. Тому що їй треба, щоб вона з кимсь спілкувалася, не сиділа в ноутбуке, тому що дуже важко. З нею працював психолог, в тому ж шалтирі. Він нам надавав допомогу, психолог займалася з дітками. Страшно, що казати. А згадувати це дуже важко.

ГОРЛІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Горлівка

Записала Л. Пономар 27 квітня 2023 р. у м. Києві від Світлани, 1969 р. н., переселенки з м. Горлівки Донецької обл. (проживає в м. Гребінці Лубенського р-ну Полтавської обл.)

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. Мая дочка хатела виєхати, калону абстрелялі. Било даговорено, што калону прапустят. Внук проста вади захател. Пашлі в магазин і апаздалі. А калону расстрелялі. [Зв'язок із дочкою у Вас є?] У нас є зв'язок. Ми лішнева не гаварім. [Хоча б дітей не забирали на оздоровлення. А то забирають, а потім не можуть знайти.] У меня внука... Он учітся в інтернаті... спартівний інтернат... Дочка гаваріт: «Мам, што ти мне посоветуєш?». Я гаварю: «Што такое?». – «Визвалі... меня діректор, щоб я подпісала дакументи, щоб їх... ну... масово в расію вивезлі». Там какой-то аздаватільний лагерь. Я гаварю: «Доця! Значіт слухай меня внімательно. Нічево не падпісивай. Нікуда ево не пускай, бо ми дньом с агньом патом ребонка не найдьом!». І ана не дала. Там многіе паатправлялі, дітей щяс не могут найдіти. [Із Запоріжжя люди мені таку саму історію розповідали. Жінка з онучкою виїхала до Польщі. Розказувала, що мама з окупованих Пологів. Така сама історія там. Кажуть, що деяких дітей зна-

йшли, там різними шляхами повернули, а деяких – ні. Там вони і в Сибір цих дітей відправляють, змінюють прізвище... З ким ми можемо порівняти їх?] Да ні с кем. У нас в Углегорске... дівочку дев'яти лет насіловали несколько человек. А патом взяли мантажную пену... балон мантажной пени... і дитину разарвала... [Звідки таке в них? Щоб малих дітей... Я от думаю.. От вони «звільнять» типу прийшли.. Які «браття»? Упаси нас, Боже, від таких «братів». У нас в селі деякі ждуть. Ждуни. Жінка з Кривого Рогу приїхала до сина з поселення «анастасіївців» – там більшість була проросійською, такий собі спецпроект часів Януковича.. І це весь час каже: «І тех, і тех жалка!» Убивць їй «жалка»... І постійно: «Дагавариватьсє нада! Русскій язык нада!». І до війни не приховували, що за путіна були...] Чемадан, вакзал, расія! [Ви коли виїхали?] Я в піннадцатом. І то я по сестри паспарту виїзжала. У мене бил запрет виезда із «днр» [ОРДЛО]. Я да вайни работала, ну... как вибари – член камісії... председатель комісії... У мене било п'ять аб'єктав. І ані приїшли ка мнє: «Давай спіскі!». Я гаварю: «Я шо, дома їх держу? Ви у мене відіте гостей?» Ані с аружием зашли. У мене атабралі магазин... На детей наставілі [зброю]. Я детей на улицу виправділа. В етот мамонт, кагда деті зашли в комнату, в хату, ані автомати наставілі. Я в етат мамонт аткриваю туалет, і чоловіка заталківаю в туалет, закриваю туалет... А туалет ані уже праверілі. Я ж на етава как накінулась...шо наставілі автомати... Я гаварю: «Вабще тут ах**лі?» Дітьо... первый клас далжна дитина ідті, і четвортый клас... Я гаварю: «Вабще безбашенек?». Я как падняла крік, люди павихаділі. Ім нічіво не оstayотся делать – ані уехали. Он гаваріт: «Ти тут, сука, і астанешся. Ти не виедеш». Я гаварю: «А на... Знаеш, кагда я работала правадніком? То мнє начальник железной дарогі сказал: «Я не думал, шо такой маленькій червяк с'ест такое большое яблока». – «Паверь, гаварю, ти меня плохо знаеш». Я сразу, в етот же вечер дагавариваюсь с людиной, заважу детей с чоловікам. Муж гаваріт: «Паехали». Я гаварю: «Валера, я не паеду. Нада будет і Юльку (донька від першого чоловіка), і внука». Я только виеду, ані могут взять в заложнікі, штоби я вернулась. Патом будет хуже. Могут и расстрелять, і што хочеш. Уезжайте ви». Он виехал. Я їх пасаділа в поезд і – виехали. Палямі вернулась. Ми там вираслі, все паля знаєм. [Оці «днр», вони були самі з Горлівки чи то були росіяни?] Там непаятно кто. Люди вабще началі галасавать, за то ми галасавалі, што. У нас била «данецкая народная республика», но для чево... Вот ета, што угаль продают, всьо... Шоб еті деньгі аставалісь в республике. Проста виплачививать налоги... А не так, как ані забралі все деньгі, а сем'я шахтбора палец сасьот... Ета харашо, шо я работала провадніком, харашо, шо ми витягивалі свої магазині, – ми хоть как-то виживалі. Но билі ж такіє, шо...где взять? Зарплати не дают. Да вабще... у мене вот такіє кілометровіє спіскі билі [брали в борг товари люди магазині]. [Бачите, Революція гідності теж почалась, щоб була справедливость; «днр» – це помилка, за яку дорого заплатили українці.] Ну, а тут же приішол вот етот Захарченко, вот еті прихлебатели... Скарей всего ето всьо із расіи. А ані – всьо, началі совсем другую палітику. Он захаділ, лажіл, я не знаю сколько весіт из-за абоймов. Он заходіт, на веси ложит абойму – естественно вес там совсем другой. Он говоріт: «А, ви тут крутіте, мутіте!» Я гаварю: «Абой-

му витаці. Витаці абойму, а патом пагаварі – крутім ми ілі мутім». Ну, а патом у мене і латки атабралі, і всьо. Ну я успела тавар вивезті дамой. Я успела вивезті дамой. Чьо делать». У мене в... халадильнікі і маразильнікі небальшіє... ані пад пол залезлі. Ані приїшли, а у мене нічево нету. Через люк залезлі – у мене мальчішкі спустилі піннадцать такіх халадильнікав. Ми там всьо паскладивалі, туда праводку... Ані приїхалі – а у мене ж дома нічево ж нету. [Коли вони прийшли, той Захарченко, то заявили, що тут буде росія?] Ані нам началі рассказивать то... Ані, кароче, абвелі людей таким образом... ані сказалі, што ані хатят таво же, што і ми. Патом уже, кагда люди сталі панімать, каторіє... Каторіє сразу всьо понялі... Нас било меньшенство. У нас адін виступіл, ево пряма на глазах у всех расстрелялі. Ево і дитину. Он с дітьом на руках бил. А чьом можна тагда гаваріть? Всьо. А кагда уже все люди понялі, уже... Ані просто тупо убівалі. [Чи можна було вільно розмовляти українською мовою?] Я езділа туда в дев'ятнадцатом, то гаваріла дочері (ана ж у мене на украинском разгаваріла): «Маша, ти лучше малчі, дочь, я тебя умаляю – лучше малчі». [Мій колега розповідав, що коли окупували Слов'янськ, розмовляти українською було небезпечно. Одна викладачка з їхнього університету йшла з онукою, і вони розмовляли українською. До них підбігли росіяни і почали тягти в підвал. Врятувало лише те, що внука так кричала, що зібрались люди. Їх відпустили, а сказали, що говорити «только по русскі».] Но я Маше... У мене Маша ідьот, там же все здоровающа. У мене Маша: «Добрый день!» – «Маша, шо ти на украинском разгавариваеш». Я гаварю: «Всьо, ана у нас немая, глухая, нічого не баче...» [Сміється.] Муж бил в двадцать первом... Город у нас уже без вади четвортый год. У нас кагда ето всьо началось, за трі місяца – без света, без газа, без вади, без магазіна... Люди виїзжалі, у каво што било, [вывозили речі]. Ото спасібо, што у мене калбаси там билі. Крупи билі... Ми винасілі, хлопци нам делалі такую буржуйку... у мене і у женщіні – там такіє кастрюлі – ми варілі, у каво што било. Ну, по-первам, канешно, ну тако: каждый ідьот с тарелочкой – і насипаеш, насипаеш... Хоть по аפלонику. А билі такіє, шо у нїх вабще нічево не било... Аставлялі... вот так, люди уезжалі, аставлялі ключі ад гаража, ат погреба, ат хати... Звоніт, так... Связі тоже там... Звоніт: «Свет, іді, там у мене в халадильніке, ну, шо есть, [бери]. Ещьо тагда, только свет атключілі – «Света, забірайте там мяса, всьо, всьо с халадильніка!». Патом уже звонят: «Крупи беріте там... В подвале беріте там...». У каво м'ясо, у каво сало, у каво закрутка – во так виживалі. Трі місяца, даже четіре. Нам не паміцца негде била. Ми хаділі в крінічку. Ми баялісь в крінічку хадіть, патаму шо там заліві... Вот так шаг за шагом ішли. Станавілісь цепочкай. Вот так люди становілісь цепочкай. Там набірают воду, і вот так цепочкай передавали наверх, пака все воду [наберуть]. У каво, што била: баклажкі там, бочкі бальшіє. [Як Ви виїхали?] А патом я проста, взяла у сестри паспарт. У мене дваюрадная сестра, ми візуально очень пахожи. [Ви дуже ризикували.] О! Ана старше меня. На васемнадцать лет. Ето существенная разніца. Но ані [окупанти] прекрасно панімалі. Я когда ехала, сорока п'яті не било, а у нейо в паспарте уже сорок пять. Ані смотрят, гаваріт: «А скока вам лет? С каковои года?». Я ж називаю. – «Ви харашо сахранілісь». Я га-

варю: «А у нас все в раду такіє». Ну, а що я йому скажу... Мене главное «днр» праскачить, а на українском блок-пасту я уже... Я паспорт схавала... Ви не паверіте... В труси... Меня падруга вивазіла. Патом атдала падруге паспорт: «На, завезі маей». А те переживають. Ну, представте... Паехать... Пака паспорта.. Не пазвоніш, пака не праходіш вот ета [процедуру контролю]... Мене главнае било нулевой праскачить [лінію розмежування]. А до полевого ж іщю.. Уже таможня українская била, меня всьо равно трусіло, казалось, што вот-вот меня счас схватят і вернут назад... Пріехала, білі в селе... [Горловка близько від лінії фронту?] Прільоти єсть. І люди гібнут. Рядом Майорск, Майорск наш. Ані атагналі іх да Майорска. Там траса. Ані хатят вотету трасу. А ім трасу не атдають хлопци. Ми недавно с дочкай разгаварівалі. Ана гаваріт: «О!...» Сlišу – бабах!. Я гаварю: «Юля, прячесь!» Ана гаваріт: «Ми... две стени». «О, – гаваріт, – у саседей акно палетело!». Ето ещю старіе дама, каторіе ещю строілі, хрущовки! Ана щас в хрущовке живьот. Мамин пад'езд в четв'ортом, а ми во фтором пад'езде живьом. То в мамину прільот. Палучаецца через пад'езд, то в мамину квартиру бил прільот. Всьо відна.. То, настолька крепкіе дама у нас панельніе, то... Вот у нас лічно четирьохетажка панельная, такая, што у нас даже, када ано ето самое, то не пострадалі у нас... третій і первий етаж... У меня стена вивалілась. [Чи багато людей виїхало з Горлівки?] Багато, багато й вернулась, потаму шо цени такіе... А людї ж, я гаварю... Вот ми с дочкай разгаварівалі – там настолька праісходіт... Те, каторіе пашлі служить самастаельно, ещю в четирнадцатом гаду, то гаваріт: «Мама, ані сталі свої сем'ї чото бистро вивозіть в росію. Патаму што чувствуют, што уже жопа. Канешно, наші па любому зайдут. Я гаварю: «Чемадан, вокзал... Ти – рашист!» Я ім даже кароткую дарогу пакажу. Ой, сколько са мной паругалісь! Сколько я с людьмі не абщаюсь. [Хіба вони не бачать, які звірства робить росія?] А ім же етава не паказивають. Онї там проста позамбіровани. Ну, а чьом ми можем разгаварівать, еслі у меня Наташа звоніт, она в Падмасковье снімаєт квартиру, у нейо на площадке женціна. Ёй саабщілі, шо ёйо син пагіб, і далі пітнадцать мілліонов рублей, далі машину. Патом аказиваетса, звонят наши хлопци (ані в тік-токе часто, ані часто в фейсбуке): «Ваш син у нас в плену!». По відеосвязі, всьо... [Ідетсья про журналіста Золкіна.] А ана: «Мой син пагіб!» А син: «Мам, я в плену!» А ана гаваріт: «Кто ти такой? Ти – самазванец! Пашол ти...» [Боітьса, щоб машину не забрали. [Сміютьса.] «Мой син пагіб...». Людї добріе! Да не дай би Бог, мая би дитина... Да я б палзла... Я б на каленях... Я б умаляла... Людї добріе! Сахраніте ему жизнь!». Я б умаляла, я б прасіла, я б на каленях палзла! [Путін купив еліту: політікв, мистецтво – акторів (приклад Міхалков), співаків, щоб впровадили його імперські ідеї. А народ, який з ненавистю до українців ще й через своє середньовіччя – розвалені туалети, відсутність світла, мобільного покриття, газу, – одурманений, жорстокий, з одержимою ідеєю всездозволеності, манією величі, аморальний. Жінка із села Шевченкове, яке було в окупації, каже: «О, как у вас харашо. Я з Хабаровска, я останусь тут жить». Та питає, показуючи на унітаз: «Ето для умиванія?» А інші варвари, відступаючи, писали лайном своїм на стінах нової школи: «Кто вам позволіл так жить!». Не забудемо ім цього]. Не, я сміялась...

Ані питалісь машинкай-автаматам пастірать в поле! Не, с галавой праблеми... [Це як один прийшов і наставив автомат на хазяйку: «Вскривай сейф!» Показував на хлібопічку. Або граються – відкривають шафкупе – новинка для них. Все це здається смішним. Але насправді – геноцид українців, геноцид наших дітей, знущання над полоненими і жителями окупованих сіл – це дикі звірі, нова чума, російська чума ХХІ ст.] У нас тут Ніна работает [в лікарні учених], так расказивала, кагда зашлі, так ставілі електрочайнік на газ. Каже: «Ти шо, прикінчений?» Замбіровани... Мене както малой заходіт, паказивает із Тік-Тока: «Мама, сматрі». Сідіт такая уже забуддиженная і гаваріт: «Ви плоха знаете рускіх женцін. Еслі каждая женціна выпьет, то ана Україну с ліца землі сатрьот!» Я пишу в каментаріях: «Дурачка ти! Ти не знаєш українскіх женцін! Нам і налівать не нада!» Еслі б можна била... Я б там уже давно би била... Кагда ета закончітса. [У нас оце Андріївка, Макарівський район... От сімнадцять чоловіків взяли і просто розстріляли.] Я ж расказивала как: раз племянніка разделі, второй раз... а на третій раз уже...там такой, гаваріт, б..., здоровий. Кароче, ані уже так... бегают... А хлопци бегают, воду носят в підвал, набірают воду, носят... там... шото то там мост забивает, каністри взять в падвал... І ото шо паймалі, гаваріт: «Расстреляй! Веді!». І пазабіралі паспорт. Ето харашо, шо Женін паспорт сверху папал. Хлопец аткривает... Он уже павьол іх за дом... Аткривает паспорт, он гаваріт: «Не понял, а чєво у тебя русская фамилия?». Он гаваріт: «Патаму што мой дедушка в Перьмі раділся, папка, дядя... Ані раділісь в Пермі, а тут живут». Кінул так паспорта і гаваріт: «Вон на х**, і штоб вас тут бізка і духу не била!» Ещю раз паймаем, расстреляем!» На следуюшчій день іх, только виправаділі іх с Красним Крестом, вивезлі хлопцев... І гаваріт, што абчістілі все падвали, іскалі іх... Патаму шо, відна, тот прішол, а тел то нету. І все падвали абісківалі. Ета в Буче била. Я так баялась за дочь. За сина баялась, за дочь. Я уже гаваріла: «Давайте сделаем в падвале... В падвале у нас глибше... углубляцца, давайте падкоп сделаем...». Міша гаваріт: «Оо, нашу маму панєсло апять!». Я гаварю: «Синок, столько отаво всево відєла». Я проста так баялась за дочь...

КРАМАТОРСЬКИЙ РАЙОН

м. Краматорськ

Записала Л. Іваневич 5 грудня 2023 р.

у м. Хмельницькому

від Литвиненко Ірини В'ячеславівни, 1987 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну проживала у м. Краматорську Донецької обл.

Розшифрувала І. Матвєєва

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Коли Ви вирішили виїхати?] Рішення прийняли переїжджати десь на початку березня, і виїхали з Краматорська ми 7 березня. В Краматорську – все життя, можна сказати. Я десь з років чотирьох. Ну, можна сказати, все життя. Ми вирішили виїжджати, тому що ми розуміли, що там вже залишатися небезпечно, і ми дуже боялися окупації, і коли ми бачили по мапі, що вже і Ізюм близько до захвату, і що це коло

звужується, і що в нас потім може не бути шансу виїхати, ми просто прийняли таке рішення – виїжджати. АТО. Чому боялися окупації? Тому що в [20]14 році ми вже це проходили. [Де саме?] В Краматорську. У нас був Краматорськ в окупації. Спочатку ми це не дуже зрозуміли, тому що на той момент, навіть на момент, коли були захоплені, наприклад, відділ міліції тоді ще був, поліції не було, я була ще у пологовому будинку, в мене тільки народилася дитина, я просто ще не розуміла, що насправді відбувається, чому літають якісь літаки, якісь вертольоти. Прилетів, я чула, як десь якісь автоматні черги, але я не розуміла, що це відбувається. Просто нам казали, що нам треба бути далі від вікон, і всьо. Тобто коли мене вже виписували з пологового, ми ще не розуміли просто, що нас далі чекає. І коли ми, виходить, ну, це в [20]14 році, приїхали додому, ми ще два місяці не розуміли вобщє, що нам робить, куди нам бігти. Я майже не виходила з дому, тому я не знала всієї ситуації. [Ви жили з батьками?] Ні, ми вже жили окремо, самі на квартирі, і на той момент ми ще не розуміли, що нас чекає. Ось. Ми чули і вибухи, і кожний ранок десь о п'ятій я просиналась, щоб погодувати дитину, і кожен ранок я чула, що обстрілюють наш військовий аеродром. А ми якраз коло нього жили. Це самий найближчий квартал до цього аеродрому, там можна просто пішки дійти, якщо так треба. Але чоловік мій на той момент працював, і ми не думали, що нам придеця виїжджати. А ми жили – в нас чотирнадцятиповерхівка, поки нам не відключили світло. І ми тут поняли, що вже тут не приготуємо не поїсти, бо газу в нас нема; ми не купуємо дитину і навіть суміш неможливо зробити, якщо так буде треба. І ми вирішили переїхати на іншу нашу квартиру. Вона колись здавалася, просто люди уїхали, і вона пуста стояла. [Там був газ?] Там було світло і газ, і була вода. Бо воду нам теж виключили. Вобщє, ми залишилися з маленькою дитиною без води, без світла, ну, газу ж у нас не було там і так, в 14поверхівці. Ми переїхали на другий район, ну там було не краще. На наступний день виключили воду. Ми пішли в цей же день до моєї сестри; вона там поруч живе, у своєму домі. У них була вода. Покупали дитину, сіли і почали думати, що нам робить. Два з половиною місяці дитині. У нас нема де жити, получаєця, ми ж не будем з сестрою моєю жити! Ну, ми вирішили уїхати тада перший раз. Збирались, як попало, тому... [Брали найнеобхідніші речі?] Самі головні речі. В нас було просто все насипом в багажніку. [Тоді можна було виїхати вільно, не було заборони?] Були заборони. Це ж до чого я веду, а до того, що ми з Краматорська виїжджали, то той відрізок путі, що ми завжди їхали десь пів години, ми їхали три години. Три години їхали полем, якимись рибгоспами, я общє не знаю, що це за дорога. Це там довго пояснювали люди, які теж виїжджали. Казали, щоб не переживать, нічого не бояцца, і що там всякі диверсійні групи можуть з якоїсь посадки вискочити. Ну, вобщім, їхали ми довго, полями, застрягали, десь і пішки приходилось їти, бо машина просідала дуже. І три години ми виїжджали, і тому, щоб просто ще раз в таку ситуацію не потрапити, ми просто вирішили як то виїхати заздалегідь. Тому попитали про дорогу, подзвонили друзям, які на той момент змогли виїхати з Києва, вони доїхали до Тернополя. От якраз вони нам сказали, щоб ми далі, ніж Хмельницький, не їхали, тому що там зовсім нема де жити вже. [Так, тоді

було перенаселено.] От, що вони теж до Тернополя тільки доїхали і далі вже не їхали, тому що вже всі квартири зайнято, все житло. Тому ми... Спочатку да, ми намагалися там як-то вижити, це двадцять... якого це? 23го чи 24го, я вже не пам'ятаю. 24го. Я пам'ятаю, що цей ранок я прокинулась від того, що взриви. [Ви особисто чули?] Да, і чула, і бачила. А в мене вікно було відкрите. Якраз все, і вікна у нас ідуть на аеродром, але в цей момент ми вже з моєю мамою помінялися квартирами. Мама переїхала в ту однокімнатну квартиру, де ми жили, коли в нас була одна дитина. А ми переїхали трошки далі, у центр. Але вікна у мене виходили туди. І я просто бачу: червоне небо, все горить, ну, там, в стороні аеродрому. У мене сплять діти, я розгубилася. [Чоловік на роботі був?] Ні, він був вдома. Він був на лікарняному якраз. Я беру дитину, ну, Ксюшу, вона ще спить і бігу по коридору в дитячу, бо чоловік там із сином був, в сина кімнаті. Біжу по коридору, назустріч біжить чоловік і каже: «Шо, почалося!». Я кажу: «Шо почалося?» Я нічого не розумію. На той момент в мене тіки була там робота, навчання, діти, як то не думала, що щось може статися. Да, якісь розмови були, що почнеться війна, але я всерйоз про це просто не думала. Ми розгубилися, стали в коридорі, і я йому кажу: «Треба в школу збиратися». Я навіть чогось даже не подумала, що школи не буде. Це була десь п'ята ранку, десь отак от. І ми так стали, і всьо, і розгубилися. Думаєм: «Невже нам знов прийдеця десь їхати? Десь уїжджати?» Ми токо почали, як то кажуть, нове життя, на новій квартирі, незважаючи на те, що тоді просто нам повезло, що Краматорськ в [20]14 році звільнили, і ми змогли повернутися в своє житло. Але я хочу так сказати, на той момент, коли ми поверталися в Краматорськ, у мене вже тоді не було надії, що ми там будемо жити. Тому що так близько був цей кордон, і це, не знаю, постійні там на кордоні були обстріли, постійно, ну, ця лінія фронту, вона рухалась туди-сюда постійно. І ми якто жили і розуміли, що да, десь кілометрів 90 від нас вже ідуть бої. Мене дуже здивувало, що, наприклад, ось переселенці з того ж Херсону, ну, зараз, да? Або з Миколаєва. Вони вважають, що в [20]14 році типу все закінчилось, і настала тиша. Вони не знають. [Вони не були причетні, вони не бачили того.] Да, вони просто не знають, що там, на кордоні, постійно точилися якісь бої, постійно були обстріли, страждали люди, які там жили на кордоні і не могли виїхати. Вони не знають, що ми 10 лютого дуже постраждали в Краматорську, дуже багато людей загинули, поранено було. Це було в [20]15му вже році, тобто про ці обстріли тоді, отоді в [20]15 році ми вже хотіли поїхати. Запропонував чоловіка друг, він в Запоріжжі живе; він запропонував переїхати в Запоріжжя, що він допоможе з роботою, з житлом там. Просто ми не виїхали того, що чоловіка мама хвора, і вона почала просити, що вона сама залишається, і всьо таке, що більше нічого не буде. Вона як-то завірила нас, що все далі буде в порядку, будемо далі жити і все таке, але я ще місяці два після того боялася на вулицю виходить, бо обстріляли саме наш район, той, який був біля аеропорта. Якраз ті вулиці, ті стежки, де ми зазвичай там їдем, там до магазину або шє десь, на якісь..., я водила на розвиваючі заняття дитину. Получаєця, ну, це ж в [20]15 році було. Тому тут ми вже, получаєця, прийшли до нас сусіди, ми в одному тамбурі. Вони кажуть: «Нада щось робить», бо в

них робота, вони не можуть виїжджати, кидати роботу. У нас же на той момент – всьо, робота закінчилась. Мій чоловік працював кур'єром, куду їхати? Хто там шо буде замовлять? Тобто з лікарняного він вже, йому вже нема куду, фірма закрилася. Ну, я в декреті. В принципі, ми приймаємо рішення шось поки шо робить тут, це у лютому ше. Ми приймаємо рішення. Сусіди кажуть: «Давайте облаштовувати підвал». Да. А в нас дуже хороший підвал, він то останній будинок, що будувався у Краматорську, це в 2003 році, і там капітальний він, такий гарний підвал. І ми там собі облаштували кімнату, з дверима, на замок все закривається. І кожну повітряну тривогу – ліфта нема, п'ятий поверх – кожну повітряну тривогу бігали. Бігали-бігали, з дітьми. Ну, малу то хоч в одіяло – і побігли, а Діма – він важко просинався, ми його тягли по цих сходах. Потім почали просто в тамбур виходить. Думаєм, шо якщо буде якась небезпека, тоді вже підєм у підвал. А якщо просто повітряна тривога – може, це превентивно, може, ше шо, – будем виходити в тамбур. Повиїжджали з своїх кімнат. Ми жили в коридорі. Там собі настелили так, діван отак посунули, шоб... Широкий вхід у нас получається в дитячу, дитяча – це зала раніше була, шоб якщо шо, шоб скло не летіло. Да. Приготувалися. Ну, то шо нам мер писав, шо треба подалі від вікон, шо треба не закривати вікна, шо треба ставити колби п'ятілітрові, шоб якщо буде взривна волна, шоб ця колба просто впала, вікно відкриється, але не розіб'ється. Ну, в общем, такі інструкції були страшні, ми читали і думали, вобщє шо далі робить. В общем друга проблема була – то шо вже 26го числа пусті були полки в магазинах. В нас маленькі діти і, ну, скільки в нас там може бути запасів тої їжі. Чоловік їздив по всіх магазинах, шукав якісь продукти, якесь шось. І тут ми теж згадали ту окупацію, шо була в [20]14 році. Теж згадали, як ми шукали суміші для дитини, як ми шукали підгузки, як ми шукали їжу, бо те, шо були по початку, ну, люди все просто скупили, була паніка, а наприклад, нам було не до паніки, в нас була новонароджена дитина. Потім, коли ми кинулися – а вже всьо, нема шо де куплять. Ну, їжу підвозили, якісь продукти ми закупили, але ж ми не можемо думати, наскіки нам вистачить – тиждень, місяць, два? Ну, тут знову в нас була паніка. Ну, начебто заспокоїлись ми, і потім почалося: один обстріл, но ми були в підвалі. І не наш район. Це знов той район, шо біля аеро, там другий, і ми подумали, шо – ні, все ж таки це не життя для дітей, шо ми не можемо вийти на вулицю, ми не знаєм, скільки це буде. Тобто у нас діти не гуляють, ми не виходим на вулицю самі, ну, це те, шо якісь короточасні прогулянки – швиденько до магазину, бо треба шось докупить, наприклад, хліба. Ну, це те, шо ми кожен день маєм покупать. Ми подумали, шо якщо буде окупація, то ми не вийдем потім спокійно, того шо вже ходили слухи про те, шо з окупованих міст важко виїхати і обстрілюють ці колонії, і не випускають, і ше шось. Ми подумали, шо якщо тоді нам просто повезло, шо ми за три години виїхали, але нас ніхто не зупиняв, нам ніхто не погрожував, і це було більш-менш безпечно. Да, ми проїхали, але ми теж не знали, замінована там чи ні, та дорога, тому... і ми там були одні. Не дай Бог, ми би там застрягли і шо б ми робили без допомоги інших людей, тим паче, шо на той момент не працювали всі служби, тобто неможливо було позвонити, наприклад, в МЧС і сказати: «Ми у

полі застрягли, в нас маленька дитина. Допоможіть нам». Нет, такого в нас би не вийшло. Ну, тому ми, в общем, прийняли десь шостого числа, шостого березня ми прийняли рішення, шо нам треба виїжджати. Виїжджати в нікуда в цей раз. В той раз ми виїжджали, ми знали, шо ми їдемо до себе на дачу. Дача у нас – це Ізюмський район, і ми там все літо, получається, до окупації [20]14 року ми все літо провели на цій дачі. Да. А зараз ми розумієм, шо на дачу ми не можемо поїхати, тому шо там холодно. [І там теж було небезпечно, так?] І то, шо там вже фронт іде. І він іде, він іде завойовувати Ізюм місто, тобто в якому ми перший раз як переселенці реєструвалися, ось, і як би... Тобто ми подумали, шо цей варіант вже не для нас.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.*

І тому ми просто, получається, їхали в нікуда. Спочатку ж знову ми подумали поїхати в Запоріжжя. До друга чоловіка. Ось. Ну, він теж сказав: «Там нас...», ми самі думаєм, куду нам виїжджати. Тут теж небезпечно, сюди не їдете, тому шо...». Ну, а більше нам ні до кого було поїхати. Тому ми просто їхали в нікуда. Ну, почали, спитали у людей, оце, шо у знайомих, шо с Києва виїжджали, спитали в них, як вони виїжджали, куди вони їхали, шо вони з собою брали, всьо це. Ну шо, взяли саме головне, все, шо залізло нам в багажник, дітей, і всьо. І так і поїхали. Я як зараз пам'ятаю, шо я брала дві виделки, дві тарілки, ну, те, шо так, на перший час. Дві каструлі в нас получилось взяти, того шо в них була їжа. То ми з тою їжею так і їхали – в одній була якась підлива, в другій якісь макарони. Отак, як я відкрила холодильник, отак взяла ці дві каструлькі, і так ми з ними й поїхали. У нас був термос 750 мл с чаєм, всього. Я зараз думаю, як ми обще доїхали. В перший день ми виїхали дуже рано. Я ще пам'ятаю, шо в нас візочок Ксюшин, і я навіть не знаю, де він, бо ми його так і не знайшли. Десь він або в під'їзді залишився, бо ми вже виїжджали як попало. А перед цим мій чоловік десь чотири години стояв в черзі на заправці, не мог заправитися, такі черги були страшні. І ось получається, шо ми взяли саме необхідне, у нас повна машина була підгузків, ну, це ясно, бо дитина. Дитячі речі. Собі ми взяли дуже мало речей. А так як ми..., та ми ще в зимовому їхали. Я пам'ятаю, шо на мені було взуття вже не зимове, а ось пальто було зимове. Зараз ось воно у мене ше і є, і діти, мабуть... Да, це холодно було. У нас на той момент у Краматорську вже не було льоду на дорогах, тому я чоловіку й кажу: «Може, ми змінимо шини на літню, а зимову прийдеється залишити тут? Шо робити?» Ну, потім якое розберемся, бо ми теж думали, шо це тимчасово. Да, ми думали... Ну, кстаті всі Арестовича дивилися, всі надіялися на ті... І іще була жінка, ну, якась провидиця чи хто, Магдалена її звали. Вона теж там казала: чотири дні, чотири тижні, чотири місяці. Ми теж їхали, думали: «Ну, до літа, а там подивимся». Ну і все. І сіли ми... Дуже довго ми стояли на блокпосту, ми не могли виїхати з Краматорська. А було дуже страшно, тому шо постійно десь шось грохотало. І якраз ми стояли на тому блокпості, де частіше прилітало і під час [20]14 року, і вже в цей раз. І ми стоїмо в черзі, а так як у перший день ми дуже злякалися. Чому? 24 лютого, на той момент, коли я прибігла у дитячу, я стояла в коридорі, а я ж кажу, шо в нас така широка як арка зроблена і напроти ві-

кно. І я стою з дитиною на руках, отут у мене за стінкою Діма спить. Я дивлюся у вікно, і так мимо вікна пролітає ракета. І в неї горить хвіст. І я стою, і я не знаю, я просто замерла, я не знаю, куди мені біжать і що це за ракета. А буде інша, чи ні? І я розгубилася спочатку, но вона, получаєцца, так показалася, що так близько летить. Насправді вона летіла аж на сусідній вулиці. Якраз вона летіла по тій вулиці, яка іде від аеродрому вниз. А получаєцца як-то воно так десь метрів 500 від нас, но все одно. [Здається, що ближче.] Да. Все одно. Це був вже світанок. Її дуже було гарно видно, бо ще не було світло. На той момент казалось, що вона поруч, я прям чула цей звук, і я згадала якраз чомусь не [20]14 рік, коли часто були обстріли у Краматорську, а я згадала саме цей звук з [20]15 року. Бо тоді теж такі ж самі вони літали. Це така штука, вона десь викидує якісь снаряди, а оце просто воно пусте летить, але воно хоч і без заряду вже, але воно все одно, були такі случаї, що воно прям два поверхи пробиває, це «касета» називається. Це вже потім ми вчитали. Ось ця касета, вона все одно важка... Може, ви бачили, може, і ні. Якщо цікаво, подивитесь, ось в [20]15 році, коли у нас були обстріли, так воно прям, були і фото, і відео, як воно влітає ось у асфальт, і воно прям наполовину туди пробиває. Тобто в тому ж [20]15 році попробували людям через дах аж двоповерхові будинки, попробувало, получаєцца, перекриття бетонне. Тобто це теж страшно. І коли ми вже на виїзд стояли, я думала: «Боже, бистріше б виїхати!» А так було якось на душі неспокойно! Ну, то що Діма, він переживав, він обще не розумів що проісходить. Ми йому просто сказали, що ми тимчасово їдемо у подорож. А він сразу: «Ми їдем за кордон?» Я кажу: «Ні». – «Відпочивать?». Я кажу: «Ні, ми просто їдемо у подорож. Просто зараз будем подорожувати». Ну, мені здається, він як-то розумів просто наш стан емоційний, то що у мене був такий стан: мені хотілось сісти і розридатися просто, того що всьо оп'ять ось так трапляється, що ми знову маємо все кидати і виїжджати. І знов кидати своїх рідних там у Краматорську і їхати просто в нікуди. Ксюша, та спать лягла, бо вночі просиналася через тривоги, всьо, вона просто... ми тільки виїхали з двору, вона вже заснула. А Діма, канешно, да, дуже переживав. Ось ми в цій черзі стоїм, і все ніяк вона не рухається і не рухається, і ми вже подумали: «Боже, це ми весь час будем їхати?» Ну, потім да, все, нас випустили, перевірили документи, всьо, прописку перевірили, да, що ми типу місцеві, і випустили нас через блокпост, і ми поїхали. І в перший день ми доїхали аж до Александрії, бо нам цей знайомий, що з Києва виїжджав, він сказав, що там є прихисток, що там можна тимчасово переночувати, того що на той момент же ж в мене чоловік на лікарняному, бо в нього проблеми зі спиною. Йому просто не реально важко було їхати, того що спина боліла, і це вже, як сказати, він вже був, канешно, на етапі реабілітації, але все одно важко було з навантаженнями. І ми приїхали в Александрію, знайшли цей прихисток, це був звичайний, як гуртожиток. Ну, ми так зрозуміли, бо підписані були і кровати, і матрасики. Гуртожиток якогось ліцею. Нас там поселили і сказали, що ми там можемо пробути одні сутки, одну добу. Переночувать, причому там можна було попити чай або каву на першому поверсі, там приносили люди печиво, якусь випічку. Но там не годували і можна було просто пере-

ночувать. Ми там були, ми попросилися на двоє суток, тому що розболілася спина у чоловіка. [Він не міг сісти за кермо?] Да, він просто, да, йому навіть важко було на другий день спускатися, се ми на другому поверсі були. Да, оце все виносити. І вже далі ми не знали, куди нам їхати, де нам поселитися, де що робить. Ми розгубилися і просто знайшли, зняли квартиру на добу в Умані. Приїхали в Умань, там вже ми шось купили поїсти нормально, шось приготували. Вже не так, як це назвуть – «харчувалися сухпайком». Там якийсь кефір, якесь шось, там ми вже нормально приготували поїсти. Ну, покупали дітей. Така звичайна була квартира, але там була гаряча вода. Ми покупали дітей, попрали якісь речі, бо було погано Ксюші, це перша в неї така поїздка далеко на машині. [Скільки років було тоді дитині?] Рік і 10 місяців. І в Умані, вже там ми трошки і поспали краще, того, що умови були кращі, ніж двоповерхові ці ліжка. І получається, там же я почала шукати якісь варіанти, де нам ще можна зупинитися, де далі, далі що робити. Ось з Умані десь приблизно я почала шукати житло в Хмельницькому і зрозуміла на той момент, що я захожу на «Ойлікс», а там тільки чотири квартири. Я ще раз захожу, думаю: «Це якась помилка, тобто в оренду здаються тільки чотири квартири і ті заоблачні такі ціни, там одна була 14 тисяч, шось там». І я думаю: «А куди ми обще їдем? Що ми будем робити?» І я починаю шукать інформацію якусь волонтерську, якісь фонди, якесь шось. *Побут переселенців.* І знаходжу інформацію про те, що можна поселитися у Ружичанці, тут хостел і, получаєцца, думаю, що на перший час підійде. Ми приїжджаємо, получаєцца, в цю Ружичанку. Ще на той момент нам сказали, що це безкоштовно, але якщо в нас є можливість, то заплатити за дорослих. Ми заплатили, і вони нам дали кімнатку. Там було дві двоповерхові і дві звичайні кровати. Я не знаю, як це пояснити – дві звичайні. І заселили нас туди дві сім'ї. [В одну кімнату?] В одну кімнату, да. І це якто просто, того, що ми могли заплатити. Хто не мог заплатити, там було дуже багато інших кімнат, я дуже не заглядала, канешно, туди, но там дуже багато було людей. Ну, там було може, сім. [Це березень, я пам'ятаю.] І просто настало багато було в цьому хостелі... Це таке велике якесь приміщення двоповерхове, але там була всього одна кухня. Одна кухня, звичайна пічка на чотири електричні комфорки, і ми там ставали в чергу, щоб приготувати якусь їжу. Нам там волонтери, получаєцца, і на першому поверсі, і на другому поверсі, де кухня, там були такі вітрини холодильні, і там можна було взяти безкоштовно якусь їжу. Ну, там було таке основне – яйця, якісь закрутки, десь шось таке. Можна було..., там ще були в цих шухлядах макарони, тобто люди, хто приїхав обще зовсім без нічого, вони там могли взяти і речі, і їжу, ну, це на перших порах. Шо вот тіки приїхали і хочеться їсти, нема просто де цю їжу знайти, то можна було там пожарити ці яйця, там зварити ці макарони і погодувати себе та дітей. Ну, і там посуд був ще. І можна було попрали речі, але була теж дуже велика черга на цю пральну машину, що я свої речі склала в пакет, так ми їх там і загубили. І не попрали, і десь речі так і загубилися. Ну, то нічого. І получаєцца, ми там одну ніч переночували, з 10го вже на 11 березня. І 11 березня... Я весь цей час, починаючи з Умані, оце всю дорогу, потім весь час нашого перебування у цьому хостелі, весь цей час я мо-

ніторила, шукала житло. І дивлюсь – кімната здається. Це як-то так для нас незрозуміло, коли просто здається кімната, тобто в нас в Краматорську, якщо здається, то квартира, да? У нас кімнати ніхто не здає так просто. Ну в нас і гуртожитків там дуже мало. Но я жодного разу не бачила, щоб здавалася кімната в гуртожитку. І тут дивлюсь – здається кімната і така красива! Я дивлюсь – вже 15 хвилин ця об'ява, тобто я щось десь пропустила. Я починаю переживати, що я не встигну зараз позвонити і цю кімнату займуть. А до того я звонила вже за однокімнатну квартиру, за двокімнатну квартиру. Нам сказали: «У вас діти, ми не хочем». І всьо. Ну, думаю, ладно. І тут ця кімната. Я звоню зразу. Власник каже: «Я власник кімнати». Я подумала, що це іще краще, без ріелтора, нормально. А так як ми в житті нічого не знімали, ми, канешно, розгубилися, і я йому кажу: «А здаєте кімнату?» Він: «Да». – «А з дітьми можна?» А він якось так: «Можна», як-то не в курсе дела, що не хочуть здавати ні з дітьми, ні з тваринками. Він каже: «Можна». А я кажу: «А коли можна подивитися?» А він: «Ну, можете хоч зараз». А я кажу: «Вибачте, я Хмельницького не знаю, ми в Житянці. Скільки нам до вас їхати, щоб домовитися на якийсь час?» Він: «А ви на автобусі?» А я кажу: «Не, ми на машині». – «Ну, хвилин 15». І ми, получаєцца... Я кажу: «Ми через 15 хвилин будемо». Залітаю в кімнату, Ксюшу так, комбінезон, запіхую. «Швидко, – кажу, – Сашо, збираємось». Навіть ми речі, мабуть, не взяли, я не пам'ятаю. Оце не пам'ятаю, чи взяли ми речі, чи ні. Я знаю, що похапали сумки, ноутбук я взяла, того що кімната не закриваєцца, хто там по сусідству... І ми побігли, получаєцца, приїхали, і оцей гуртожиток [називає адресу]. Довго ми його шукали, тому що на карті він ***. [Так-так, він по-іншому позначений.] І ми оце кружляли-кружляли, потім подзвонили власнику квартири. Кажу: «Ми заблукали». Він: «А де ви?» Ми пояснили, що ось, напроти нас, вулиця ***, який дом сказали. А він каже: «Стойте там, нікуди не йдіть. Щас я під'їду». І він під'їхав, получаєцца, каже: «Ось цей будинок, просто так вишло». Показав він нам кімнату, все добре, нас все влаштувало, ми такі, що ми будемо у кімнаті жити одні. Нам він показав, де кухня, все розказав, як, що. Ну, в общем, нормально. Ми заселилися. Потім взяли у нього ключі, заплатили ж йому, всьо, зняли цю кімнату і поїхали забрали тоді свої речі, що там позабували в цьому гуртожитку. Ну і всьо. Всьо. Почалось наше життя в Хмельницькому. [Коли переїхали сюди?] Сюди переїхали ми влітку [20]22 року. Получаєцца, там у гуртожитку ми жили, да, всьо супер, нормально, але в Краматорську ставало все більш небезпечно, і я все намагалася вивезти звідти маму та бабусю, бо в перший раз, коли ми в [20]14 році виїжджали, ми бабуску з собою взяли зразу. І кота. Бабуску і кота. Мама не поїхала, бо тоді завод працював, вона дуже, як це сказати, дорожить своєю там роботою на заводі, і вона тоді не виїжджала, але кожні вихідні, тим же шляхом, три години виїжджала до нас на нашу дачу на ту. Тому в цей раз ми так різко виїхали, що ми нікого, короче, не взяли, но бабушка і не хотіла в цей раз їхати. Тоді вона знала, куди вона їде, вона на тій дачі була, вона сразу зраділа, що там же ж можна... А дача у нас, получаєцца, Червоний Оскіл, той, що зараз пересох, той, що зараз злитий, бо дамба розбита. Тоді вона поїхала як на відпочинок, получаєцца, просто з нами,

щоб допомогти мені з дитиною, бо все ж таки дача, там, це просто такий дачний будиночок, і там нема в ньому води, нема, ну як то сказати... [Немає умов для проживання.] Умов для дитини. І мені потрібна була допомога, щоб, наприклад, той ж води принести з криптиці, треба, щоб хтось побув з дитиною, да? І тому бабуся, вона поїхала зі мною, а зараз їй же вже 86 років. Вона просто сказала: «Я нікуди не поїду. Що це таке? Мені вже стільки років! Я вже буду жити тут». Ось. І тому ми вже поїхали самі, своєю сім'єю, але в нас вже і місця в машині не було, бо отак усьо було в салоні. Ми коли на блокпості зупинялися, отак: «Відкривайте багажник». Відкривають, а там отак – сковорідка, кросовок, тут якісь підгузки відкриті розсипалися, тут ще щось, якась їжа, каструля ця з макаронами стоїть. Вони так: «Ну добре, закривайте». Ідьте, там отак от всьо. А в самому салоні куча іграшок, цей зарьований Діма, того, що не зміг з собою взяти половину своїх цих машинок, це вся колекція. Ну, в общем, таке. Тому, получаєцца, ми приїхали, і я весь цей час намагалася якось достукатися до мами, щоб вона теж виїжджала, того що небезпечно все ж таки. Звичайно, дивились постійно новини, всьо, і оце ж були якісь безкоштовні евакуаційні потяги з Краматорська, і на них набиралася дуже велика кількість людей там, ну просто така толкучка, що люди їхали навіть стоячи і як попало, да. Получаєцца, мені вдалося умовити маму тільки тоді, коли їхнє підприємство закрилося, і працювати вони стали онлайн. Тоді мама вже спокійно взяла з собою ноутбук і сказала, що вона готова їхати сюди. Ну, довго вона збирала бабусю, вони ж, получаєцца, живуть по різних районах міста. Вона приїхала до бабусі, бабуся там не знає що брати, що не брати, вобщем таке ось, вони зібралися, і, получаєцца, виїхали. Це вони виїхали до того, за декілька днів до того, як був той взрив на залізничному вокзалі, тобто це якесь везіння получилось, що так склалися обставини, що вони виїхали трошки раніше. І получаєцца, вона мені пише: «Ми сіли в потяг». А ще потяг дуже затримався, щось там, якісь проблеми були чи з рейками, чи з обстрілами, ну щось там таке було, що, наприклад, потяг у них був на дванадцятку, а виїхали вони десь о шостій, тобто весь цей час вони там сиділи, вони там чекали, того що їм сказали, що потяг може приїхати в будь-який момент і забере тільки тих, хто тут вже готов. І вони весь цей час, можна сказати, простояли там, бо того, що там в нас дуже мало місць сидячих. Ну, добре, що це вже було, можна сказати, і не холодно, канешно, но потім вони все таки сіли, їхали сидючи. Довго вони їхали. [Скільки годин їхати з Краматорська до Хмельницького?] Ну, я не знаю скільки, вобщем я так розуміла що за ніч потяг доїжджає, але цей потяг заїжджав і в Київ, і в Харків. Вони там висажували людей, нових брали, і він, цей потяг, довго стояв під час повітряних тривог. Це ж получаєцца, що весь цей графік їхній збивався і диспетчера, получаєцца, казали, що треба тут ще пів години постоять, бо зараз там занята якась колія, наприклад. Мені здавалося, що вони їхали двоє суток, чесно. Я так переживала, я так, в цей час я просто шукала їм житло, не могла нічого такого знайти. Єдине, що я знайшла, це готель «Поділля». І коли мама мені сказала, що вже вони їдуть, вже скоро приїдуть, я поїхала в «Поділля». Це, получаєцца, через ріелтера, вона мене там зустріла, ми з нею договір якийсь підписали,

я пам'ятаю, винайняла їм оцю кімнатку, ось, «Поділля». Ну і получилось, що ми в себе в кімнатці живемо, платимо, вони там живуть, платять. Я кажу: «Давайте жити разом». Того що у «Поділлі» там, канешно, харашо, але все одно одна кухня на декілька поверхів і в кімнаті у них не було холодильника, тобто загальний холодильник. То потім нічого не знайдеш там, і важко було приготувати їжу, і мені дуже важко було з електричною плиткою і з дитиною вобщє. Я, наприклад, пішла на кухню, а Ксюша, вона дуже прив'язана до мене, вона біжить за мною. І це складно, коли загальна кухня, там чужі речі, чужі якісь відерця, то вона якусь баночку візьме, то ще щось. Я маю за нею дивитися і готувати. На електроплитці це дуже довго. В общєм, вирішили ми об'єднатися і щоб я продовжувала своє навчання, ну, як-то бабуся подивиться за Ксюшою, і тому вирішили знайти квартиру. І я довго, да, шукала. Десь з травня, а винайняли ми тільки у липні. Оце весь цей час я шукала підходящу квартиру. Да. Дивилася трикімнатні, двокімнатні, але все ж таки не виходило у нас знайти квартиру, того що нас, як то вони кажуть: «Дуже вас багато. Ми б здали квартиру, але сім'ї з трьох людей, наприклад. А вас аж ось стоко. А у вас діти. Не, це діти там меблі погризуть. Не. З дітьми не можна». Я тако довго шукала-шукала, і ось ця квартира, можна так сказати, ввечері я побачила об'яву, відразу написала, а зранку ми вже зустрілися, нам показали квартиру. Я довго не могла наважитися на 9й поверх. Як сказати? Це якась психологічна... [Десятий. В нас десятий.] А, десятий. Да. Вона спочатку сказала, що дев'ятий просто, і я не могла на це наважитися. Чому? Того, що психологічно мені було важко, бо мені було страшно через обстріли, через ракети. Все ж таки це високий поверх. Там, у гуртожитку, на шостому жили і коли повітряна тривога, ми виходили в коридор і він якто... [Закривався?] Він був да, усередині, получаєця, а ось так от кімнатки. А тут мені було важко прийняти те, що ми будем жити на 10му поверсі. Важко було прийняти, що він останній, да? І що якщо щось впаде на будинок, ну тобто ми перші отримаємо постраждали. [Під загрозою.] Но потім мене мама заспокоїла, сказала: «Подивись новини». І третій поверх – приліт, тобто десятий залишився, а тут у домі дирка. І перший, і як попало. Тобто не дивись на поверх, іди до своєї цілі. Ти хочеш жити в квартирі з власною кухнею, з власним туалетом, з власною ванною, і ця квартира підходить. Ну, і ми на наступний день зустрілися, да, і договір підписали, що будемо орендувати цю квартиру. Ну, і перебралися сюди і якто всі живемо разом. [Дружною сім'єю.] Так.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи змінилося Ваше ставлення до росіян?] Моє ставлення до сусіда змінилося ще в [20]14 році, коли, можна сказати, тоді почалася ця війна. Просто вона була як... [Неповномасштабна.] Неповномасштабна, так, це стосувалося лише наших Донецької і Луганської областей, ось, і вже тоді в мене ставлення змінилося. Ну, я, в принципі, ніколи не задумувалась про те, що таке може статися. Я не думала, що у нас, ну... сусідня країна і сусідня країна. Я ніколи не думала до того моменту, що вони можуть просто так прийти і забрати у нас житло. [Не вірили?] Ми не вірили, ми думали, що в сучасному світі таке просто не може бути. [Не вірилося, що в ХХІ ст. може таке відбуватися?] Так, так. Да,

тобто там десь з якихось уроків історії ми вчили про цю несправедливість та про... як це сказати... [Що наші землі завжди хотіли захопити, так?] Да, про те, що захопити хотіли і робили це різними способами. І тим же голодомором, і тим же переселенням людей. Це вобщє, як це сказати, сама, мабуть, зараз, ну, як на мій погляд, головна була проблема в тому, що Донбас сам, він заселявся не тільки... [Переселили і українців внаслідок операції «Вісла».] Да, і на Донбас ще переселялися, ну, можна сказати, я не можу сказати, що це просто з росії люди, а з цього радянського союзу, тобто у нас вобщє історично вийшла така проблема в тому, що у нас міста більшменш великі, це там: Краматорськ, Слов'янськ, там може трошки Дружківка там, ну інші – не можу нічого сказати за це – вони російськомовні. Через те, що там оці радянські люди, як вони себе називають. Вони заселилися, вони там вже не одне покоління жили, і там все було підлаштовано під них: школи російськомовні, вобщє це такий нон-сенс, можна сказати, коли в Україні, вже після [19]91 року, коли вона вже офіційно незалежна, на території області української є російськомовна школа і де діти не можуть вчитися в українській школі. Ось я вчилася в українській школі, і вона одна на місто. [Скільки загалом шкіл у Краматорську, пам'ятаєте? Приблизно.] Ну, десь близько тридцяти, я просто... [Серед тридцяти одна україномовна?] Кажу по цим, по номерам шкіл, але, наприклад, вже якось 13-ої вже нема, наприклад, 12та та 14та, я так точно не можу сказати. [Приблизно?] Ну, приблизно, да. [І лише одна україномовна?] Да. Наприклад, я спочатку вчилася – українська гімназія, ось оце єдина повністю україномовна повністю школа. [Чому Ви пішли в ту школу? Свідомо? Чи батьки розмовляли українською?] Мама віддала. Ні. Батьки не розмовляли українською, тому що ми ж жили у місті, тобто ми, получаєця, ну, розмовляли, як і всі. Якись українські слова проскакували, але більш російська. [У побуті російською спілкувалися?] Ну, я би не сказала, що це російська. [Вона така, скажімо, змішана?] Вона відрізняється від російської мови, да, там якимись наголосами, якимись словами, діалект свій. Воно таке щось змішане, але українських слів було менше, ніж у мамі, як мама вирішила, що вже ми живемо в незалежній Україні, і вона пішла на такий шаг. Їй прийшлося переїхати ближче до моєї школи, ну, якто вона туди влаштувалася на завод, і ми всі переїхали, жили також у гуртожитку від цього заводу. І мене вона віддала в цю школу. Це було нелегко. Мені треба було ще доїхати до неї або йти пішки, багатько там іти. Ну, і получаєця, що це єдина от україномовна школа, де реально всі вчителі, де нам казали, що на перерві треба розмовляти українською мовою, що ми маємо цю мову знати. В інших школах... Я знаю тільки дві школи, де були українські класи. Да. І так вийшло, що після переїзду мені прийшлося перейти в 36ту школу. І там був у нас україномовний клас, де було всього 14 дітей. Всього. А три класи – по 30 дітей. Тобто навчалися російською мовою. І получаєця, ну, складно, да, було, получаєця. Потім я після школи вступила в нашу місцеву «Громадську державну машинобудівну академію». І теж у нас був потік. Менеджмент організації, і набагато менше (мабуть, у два рази) було в україномовній групі. Україномовна група в нас складалася тільки з, мені здається, тих, хто вчився в українських класах і тих, хто вчився, жив у яки-

хось, может бить, селах. Для мене було відкриття, що оце в Краматорську російськомовні школи, а навіть у тому [селі], де я казала, що ми на дачу їздили, там Яцьківка село, мабуть, Яцьківка, якщо правильно назву сказала. Ми завжди називали Яцке. [Подивимся на карті.] Мабуть, Яцьківка. Навіть там діти, з якими ми спілкувалися, вони розмовляли українською мовою, і школа в них була українська. [Тобто села були переважно україномовні?] Да, получаєцца, в селах. Да. І ще така тенденція, я хочу сказати, була, що, от наприклад, їдеш у автобусі, хтось розмовляє українською, це всьо, значить, що людина з села. [Асоціація. Як ярлик такий приклеїли.] І так як всі цього якось стіснялися, всі намагалися там прямо розмовляти щоб без українських слів. [До 2014 року в Краматорську мало хто в побуті розмовляв українською, так?] Ні, не розмовляли. Ми про це не думали. [Російською постійно?] Да. Ми просто жили як жили, як-то ми не думали про це. Но я хочу сказати, що коли, наприклад, після [20]14 року сказали, що всі дитячі садочки, що всі школи, що буде все на українській мові, я подумала: ну, нормально. А шо? Наша мова, наша країна. [У Вашому колі були ті, хто спілкувався російською? Як вони до цього поставились?] Звичайно. Всі. [Так. Тому мене цікавить, як вони поставились до змін, коли в [20]14 році оголосили, що всі садочки, школи переходять на українську мову.] Багато людей обурились. [Тобто були проти?] Обурились і казали: «Залиште нам російськомовні класи, ми не хочем, наші діти нічого не зрозуміють. [Це люди Вашого віку?] Мого віку, да. І ті, що старші, ті були проти. Я, наприклад, була за, того що я розуміла, що якщо ми вже стали окремою країною, то у нас має бути своя мова. Це, мабуть, мені було вкладено у цій гімназії. [Звісно, тому що Ви навчалися в тому оточенні.] Да. Мені здається, у нас різнилась навіть історія, чогось мені так здається. [Безперечно.] Наш директор школи, він же ж вчитель історії України, він нам більш розповідав, я б так сказала, ніж ми в тих книжках брали. [Як гадаєте, чому в них було таке сприйняття, чому не сприймали української мови? Не хотіли?] Не хотіли нічого міняти. Їх влаштовувало те, як вони спілкуються, їх влаштовувало те, як вони живуть. Вони просто нічого не хочуть міняти. Є така категорія людей. [Тобто виходить, що вони не сприймали Україну Україною. Як гадаєте?] Мені здається, що половина там людей думала, короче, що вони жителі Донбасу. [Тобто це окрема російська якась категорія?] Ну, не російська, вони... [Російськомовна територія.] Да. Да. Да. Ну, типу: «Ну шо ж, так історично склалося, що ми тут російськомовні, ось сприймайте нас такими, як ми є. Ми нічого не хочемо міняти, ми не хочемо ніяких напругів. Ми хочем, щоб в нас тут ето, щоб ще краще, щоб російська стала друга державна». Я кажу: «Ну як це? Де ви бачили?..» Приводять всякі різні приклади, де в країні дві державні мови: «Ну, чому, типу, нам так не можна?» Я говорю: «Ну, так люди тоді мають знати дві ці мови і вільно спілкуватися двома цими мовами. Якщо ви так хочете, щоб російська мова була друга державна, то ви маєте в ідеалі знати і українську мову. Щоб не було потім проблем». Наприклад, ви приходите в Соцзахист, вам дають умови якісь, якийсь договір, або шось, ну, ось, як у мене було, читаєш – і не розумієш, про що ти читаєш. Тобто я прийшла тоді, я помню, оформлювала допомогу на дитину, це першу ту. Мені дали якісь

умови, я їх прочитала, я їх зрозуміла. Поруч зі мною сиділа жінка, і вона: «Я не розумію, що тут написано. Поясніть мені». Ну як? Ти ж вчилася? [Ти живеш в Україні.] Маєш знати. Я так думаю, що кожен, кожна людина, кожен громадянин України має обов'язково знати українську мову. Обов'язково має знати, спілкуватися, ну, я б сказала так, на рівні носія, навіть так. Да. [Що для Вас особисто значить питання мови, Ірино?] Мова? Ну, не знаю. Мова – це як якийсь індикатор. [Самоповаги. Насамперед самоповаги.] Так. Мені з дитинства казали, що чим більше мов людина знає, тим більше вона людина. Я так подумала: «Це непогано, що я знаю дві мови. Краще б знати ще більше». Ну, це англійську ще вивчала. Цікавий той факт, що за кордон ось приїжджаєш і питають: «Звідки ви приїхали?» – «З України». – «А чому ви розмовляєте російською?» Ось таке питання. [Тому що німець ніколи не буде говорити французькою в себе вдома. Ніколи. Тому, що він себе поважає. А в нас, виходить, немає цього розуміння.] Питання, просто всьо – я заблокована. Я не знаю, чому так. Чому ми розмовляємо не своєю мовою. [Бо нам нав'язали. Історично.] Да. Ось і получаєцца, наприклад, на Донбасі люди. Вони вважають, що вони не винні. Ну, може це і так, що вони народилися, іншої мови не знали, іншу мову їм не викладали в школі. Навіть були такі випадки, коли можна було написати, що українську мову ти будеш вивчати за бажанням, тобто можеш і не вивчати, як факультатив, типу так. [Тобто був вибір, а вони його зробили?] Ну, це не вони не зробили, а може, батьки, а батьки, може, дивилися в плані того, щоб не перевантажувати дитину, хоча яке там перевантаження! Получаєцца, вони як ці... [Заручники ситуації?] Заручники ситуації, да. [А в дорослому віці людина ж могла зробити вибір, вивчити мову?] А в дорослому віці... Вже не було не то що бажання, а ж кажу, що люди нічого не хочуть міняти. Навіщо? От, наприклад, в нас випадок такий був. В нас на роботі, я працювала на «Новій пошті», і в нас оператор дівчинка була з Барвінкова. І вона... Ой, не пам'ятаю точно, чи з Барвінкова, чи з Добропілля. І вона розмовляла українською мовою. Заходили клієнти, і вони потім перепитували: «Шо, вас заставляють обслуговувати на українській мові?» А я кажу: «Ні». – «А чому вона тоді?» – Я кажу: «Ну, це дівчинка просто з Добропілля, вона вчилася в українській школі». Ну, для них це було, як... Вони всі думали, що всі люди у всій Україні вчилися в російськомовних школах. Якщо чесно, я теж так думала. Раз-я... В мене на проєкті дівчина з Херсону. І ми з нею розговорилися так, вона переселенка, я переселенка, і як-то поділилися своїми проблемами. І вона мені сказала, що вона вчилася в [19]96 році, вона за мене на два роки молодша, і в них в Херсоні всі школи були українські. Я кажу: «Як? Я не зрозуміла. Почекай. Тобто в нас в Краматорську всі школи були російські, а у вас – всі українські». [Це ж поруч.] Да. Я кажу: «Це шо, серйозно?» Вона: «Не, ну там, може, шкіль шість і було російських, но я не знаю. Я навчалася в українській школі». Думаю: «Опа!» [Це політика влади місцевої.] Це як нас, получаєцца, відокремили ще тоді? Відокремили ще тоді, зробили свою якусь ілюзію, що ми там такі всі класні, що у нас машинобудівне виробництво, що у нас шахти, що у нас всьо, що ми всіх тут годуємо. Да. А потім в [20]14 році ми різко зрозуміли, що, короче, ми – дотаційний регіон. [За радянського союзу

були постійно на дотації.] І що шахти наші не прибуткові, а заводи наші всі вже давним-давно викуплені, і прибутки вони приносять у карман своїх хазяїв. Це по-перше. А по-друге, це і хазяї якісь непонятні там. [Олігархи.] Олігархи, які це й російські. Наприклад, завод. Там власник наче українець, але завод входить в якийсь холдинг російський, і ти думаєш: «Боже, це просто... Як-то окупація, але...». [Дуже тонкої роботи.] Дуже тонко. Да. І я це зрозуміла потім. Вже після [20]14 року. Як воно йшло. Спочатку приїхали до нас заводи строїти. Хочу ще сказати, що заводи в той момент строїли не українці, а якісь іноземці, які приїжджали з грошиками і хотіли построїти там завод для того, щоб люди працювали. Ну, це точно не знаю, но начебто як Конрад Гампер, наприклад. Візьмем його. Тобто він – підприємець, він побудував завод, ну, це як я зрозуміла. А зараз нам що кажуть? Що це совецький союз все построїв. І коли перейменовували вулицю на вулицю Конрада Гампера, ось після [20]14 року, то, Боже, скільки було шуму! Як це? Поламайте всі ваші хрущовки, це ж тож совецький союз строїв. Всю поламать, всю совецьке поламайте. А як леніна у нас знесли – скільки було шуму! Це просто!.. [Це в 2014 році?] Да. В мене чоловік каже: «Ти бачила що на площі? Там зараз буде падать цей, ленін». Я кажу: «Шо, серйозно?» А мені колись сон снився. Це ще я в школі вчилася. Шо я ховаюся в якомусь підвальному приміщенні, і ось цей проспект, да, на який цей ленін дивиться. А ми жили – це якраз Проспект Миру, самий перший дом у нас. І я десь у дев'ятому, може, домі отак ховаюся, і я боюся якогось... якусь цю людину. Я так розумію, що я від якогось монстра там ховаюся, і це підвальне приміщення, отак рішоточки, я через них отак виглядаю, і я боюсь того, що я зараз побачу. І стоїть оцей ленін золотий. Він об'єднує якийсь такий сірий, я не знаю, тоді якийсь темний був. Він стоїть золотий. І він отак сходить зі свого постаменту, з таким грохотом, просто це золота махіна, величезна, іде і отак заглядає по оціх підвалах. А я там і залякла. Сховалася отак, думаю: «Боже, він зараз мене почує, що я тут». І я саме його це боялася. Я не знаю... Цей сон я згадала тоді, коли в нас на площі це дійство було. Чоловік каже: «Я поїду». Я кажу: «Не їдь, будь ласка. Боже, там чорт зна що зараз може бути». Після того [20]14 року, як у нас були ці стички між людей, що Україну підтримують, в нас потім кожний рік оце марш був в підтримку, і ті, що проти. Це був просто жах якийсь, як вони це скубілися, не знаю. Я йому кажу: «Будь ласка, не їдь, бо там може бути що вгодно». Но він все одно: «Нет. Я не можу таку подію пропустити. Всю, я поїду». Поїхав – подивився. Ну, ладно. Пофоткав мене. Я, якщо чесно, думала, що він там не нада, я вобщі... Просто були люди, яким це було важливо, що в кожному місті стоїть цей істукан. Нашо він нам нужен? [Ідол, якого зробили.] Ідол. Да. Після цього нам зробили таку шикарну площу, все прибрали, асфальт, сучасно все зробили. Площею Миру назвали, була леніна. І стало набагато краще, але люди все одно деякі... [Ніби прив'язані до минулого.] Да, да. І вони це не оцінили, і... Не знаю. Я навіть от зараз, бабуся в мене сидить і горює: «Коли ж додому поїдемо?» Кажу: «Не знаю. Може й не поїдемо». Вона: «Там же ж житло, там же ж всьо». Вона ще ж переживає, бо вже й вік, і вона все життя в Краматорську прожила. Я говорю: «Знаєш, у кого спитати. У рашки питай. Вона це в який

вже раз псує тобі життя. І нагадую». Вона: «Яке життя?» – «Спершу, – кажу, – давай згадаємо те, що робилося у радянському цьому союзі. Да, Голодомори були». Ну, ладно. Вона в них участі не брала. Не, вона застала, але в такий момент... не знаю, якось не голодувала вона, короче. Вона [тисяча дев'ятсот] тридцять сьомого року. Мабуть, це вже було після, вона це не пам'ятає. «Але, – я кажу, – що зробили ці люди? Вони забрали в тебе майбутнє». Тому що у моєї бабусі дід був багатий. У нього був гарний будинок, у нього був якийсь, зараз би я сказала, бізнес, тоді це якийсь, може..., поля, ферма якась. Вона точно не пам'ятає, але вона пам'ятає, що сестри їй розповідали, що це був дуже багатий красивий будинок, і що це там навіть няня була, і все було, тобто це був її шанс на нормальне життя. І що з цього вийшло? Прийшли якісь люди і розкулачили, як тоді було. Вони все забрали, у людини залишилися тільки її особисті речі. Йому прийшлося переїхати в село. Йому прийшлося переналаштуватися на те, що в нього більше нема влади, більше нема бізнесу, більше нічого нема. А є тільки маленька хата на одну кімнату, мазанка, і всьо. І кажу: «Твої батьки, ну на той час, стали бідні». І від цієї бідності вони і постраждали потім, тому що мати хворіла, мати померла, коли їй було чотири роки, а батько пішов на війну, коли їй було вісім. Всьо. Тобто у вісім років вона залишилася повністю сама. Старші сестри не віддали їй в дитячий будинок, того що вирішили, що дитині краще буде все ж таки зберегти хоч цю маленьку сім'ю, так. «Але як змінилося, – кажу, – тоді твоє життя тоді, що ти залишилася без батьків, без будинку, без нормальної їжі, без можливості нормально одягатися?» Ну, для моєї бабуси навіть зараз, як це сказати, непонятно, навіщо у моєї дитини от стільки речей. [Тому що вони звикли жити в скруті.] Да. [Завжди всього не вистачало, завжди економили.] Да. В неї не було зимового взуття, так всього-всього. Я кажу: «І тепер ця історія повторюється, дивись, ти знову залишилася без нічого. Ти взяла з собою маленьку сумку речей і приїхала сюди. Всьо. В тебе нема житла, ти навіть тонометр свій не взяла, взяла тільки напульсний, а той не взяла. Просто залишила вдома все, що важливо було». І ми навіть зараз не знаємо взагалі в тій квартирі щось залишилось чи ні. Того що там поруч, получаєцца, був приліт, вилетіли вікна. Але там на трьох вікнах стоять решітки, а на одне вікно ми не встигли поставити решітку, бо ми його поставили пластикове, решітку пришлось зрізати, но назад ми її не приварили. І це вікно виламалося, короче. Ми попросили родичів, вони приїхали, максимально, як можна було, закрили вікна, бо там скла нема. Но це не сама велика проблема, канешно, вікно вставлене на місце і як-то прикріпили би ту решітку, але проблема в тому, що там двері дуже пагана, і там один замочок, і є така вірогідність, що бабушка приїде додому, а там в неї нічого нема, тобто ні пральної машинки, ні колонки, холодильника, все, що вона наживала, можна сказати, усе своє життя, може цього просто не бути, просто вона цього... [не усвідомлює], не знає і не усвідомлює, да. Тобто що вона може у вісімдесят шість своїх років залишитися навіть без ковдри і без подушки. Ну, так, якщо подумати. Шо вона приїде в якусь, як це сказати, пусту квартиру, яка ще довгий час зимувала без вікон, тобто можливо, вона взагалі буде непридатна для життя. Можна й так сказати. Якщо вистіють. [Так, тут пи-

тання.] Да, ми всі зараз тут живемо, і ми знаєм, канешно, що зараз наші квартири ще цілі. А ми ж не знаєм, що буде завтра. Я дивлюсь, що лінія фронту рухається. Було дуже небезпечно, коли [м.] Лиман був захопчений, але зараз воно не захопчене, так вони починають з того боку підпирати. І ми якто зараз і не знаємо, що буде далі. Можливо, ми теж залишимося без житла, як-от, наприклад, мої колежанки з роботи, що з Бахмута. Вони вобще... Ну так. [Якою ви бачите Україну після війни? Чи плануєте жити далі в Україні?] Хотілось би бачити Україну розвиненою, востановленою повністю, з гарною економікою, і я думаю, якщо війна закінчиться, все ж таки країна зможе відновитися. Не без допомоги, звичайно, країн, які нас зараз підтримують, але мені здається, що Україна швиденько просто відновиться, відновляться робочі місця, відновляться якісь підприємства, будуть гроші йти у бюджет, і мені здається, що життя – воно налагодиться. І звичайно, да, хотілось би залишитися жити в Україні, і можливо, навіть допомагати в цьому відновленні з допомогою там роботи, з допомогою якихось, не знаю, може, донатів на це відновлення. Я думаю, що так і буде. [Хочете повернутися до себе в Краматорськ чи розглядаєте варіант залишитися тут, якщо буде можливість?] Ми розглядаємо варіант не повертатися. Чому? Тому що те, що вже два рази сталося, може статися і втретє. Тобто я не хочу зараз планувати, що я поїду у свою квартиру і знову там буду облаштовувати своє сімейне це гніздо і буду налаштовувати там своє життя. Я не хочу, щоб мені просто прийшлося виїжджати ще втретє. І кожен цей раз – це ще страшніше і ще складніше, тобто перший раз ми виїжджали, це було «на лайті», можна сказати, без серйозних цих обстрілів, без нічого. Другий раз було страшніше і складніше. Третій раз може бути ще хуже. Третій раз нас можуть захопити сразу просто, і всьо. І в нас не буде можливості нормально виїхати, тому... Я хочу так сказати, що більше з кордоном поблизу я не хочу, якщо чесно, жити. Не хочу. [Ви готові там все продати, аби краще тут облаштуватися?] Так. Якби ми ось так спілкуємся з сім'єю і якби ми могли обміняти, наприклад, ілі там продати, там купити житло, ми б обще не переживали, чесно. Вобще. [Вам місто Хмельницький сподобалось? Підійшло для життя?] Хмельницький так, сподобався, підійшов. Я хочу сказати, чому підійшов, то[му], що не таке велике місто. Воно трошки більше, ніж Краматорськ. Це, як хочуть люди жити в великому місті. Я, наприклад, ніколи не хотіла, бо це велике місто, великі проблеми. А тут в чому це, як сказати, не знаю, головна перевага? Того що це місто обласне, але невелике. Оце сама велика перевага. [Компактне?] Да, компактне, невелике місто, і в нього є всі ці ознаки сучасного обласного міста, всі переваги обласного міста. І це добре, да. Просто ми так навіть подумали, якби нам сказали: «Дамо вам тут квартиру, а там забере». – «Забирайте». Ми не хочем бути близько від зони окупації. [Я думаю, що такі обмінні програми держава буде робити, тому що всі розуміють, що багато хто не хоче повертатися вже туди.] Просто там буде, імовірно, складно продати квартиру, з одного боку. З іншого боку – там дуже багато переселенців у нас в місті. От коли нам кажуть: «Ой, вертайтеся додому, тут все нормально, тихо, правда, в тебе ще не відкрився [магазин], ну то нічого, на ринку все можна купити, супермаркети інші працюють, і такі черги – на

ринку нема де припаркування. Уже всі повернулись». Не. Я гадаю, що не всі повернулись, це, поперше, а по-друге – це просто дуже багато людей, хто просто не може або не хоче виїхати далі, ніж Донецька область. Це дуже складно. Треба мати ресурс і треба просто не боятися виїхати, тому що багато людей просто бояться. [Змінити щось у житті.] Цікаво, що багато людей виїхало, а потім повернулося і сказало: «Як погано, що дома так харашо, а там все було погано». Я цього не розумію. [Прив'язаність.]

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Наприклад, мої родичі не виїхали, тому що в них п'ять собак, три коти. [Ну, звісно.] Вбити цих животних або залишити там вмирати? Це домашні всі тварини, вони всі маленькі, вони навіть на вулиці не виживуть. А з оцим всим як виїжджати? Це теж непонятно. І ось вони сидять, просто сподіваються на те, що це скоро все закінчиться, і вони просто будуть жити своїм тим життям, хоча тепер їм житло теж треба ремонтувати. Поруч прилетіло і в них, получається, пошкоджений дах і пошкоджена хата і якоесь так. Да. Але вижили – і то харашо, як то кажуть. [Так, тепер найголовніше – зберегти життя, бо все інше можна придбати.] Ну, я думаю, що ми всі це все переживем, головне, щоб закінчилася війна. А далі хто захоче повернутися, той повернеться і буде працювати і платити податки, і у нас будуть гроші, ми все відбудуєм, все зробим, Ну, Бахмут – не вже. Я думаю, що ті люди, вони якоесь обживуться в інших містах, навіть і в Краматорську, тому я думаю, що, можливо, можна буде продавати там житло і купити десь в іншому місці. Правда, ціна там продаж, мабуть..., тут якщо на однокімнатну хватить – вже харашо. Ну нічого. Якоесь... Можливо, ще такий варіант є: там здавати, а тут знімати. Просто що трошки доплачувати, то[му] що теж ціни не рівні. Такий ще варіант ось я розглядаю. Просто я не можу туди поїхати, щоб поприбирати у квартирі. Я б вже давно теж би її здала. Мені, звичайно, дуже жалко наші меблі, наш ремонт, ну що робити? Я не можу психологічно туди повернутись. Важко. Я буду кожен день, я зараз вспоминаю, як в [20]15 році я кожен день переживала від кожного шороху, від кожного грюку, баху. Я думала, що оп'ять все почалося, що будуть обстріли, а що... Зараз я зі своєю дитиною разом (Діма тоді ще в мене тільки один був, і я думала, що він завжди поруч зі мною, я його захищу). А якщо він піде в школу? Я зараз не можу уявити: піде моя дитина в школу, а вдруг що, а вдруг буде обстріл, а мені до нього 900 метрів біжать. А це вобще не варіант. Я хочу сказати, у нас в [20]15 році одна мама так і загинула. Чому? Того що в неї одна дитина шестирічна була вдома, бо хворіла, а друга, трирічна, була у садочку. Ну, це дуже відома історія. Не знаю, знаєте Ви чи ні? Почався перший обстріл – вона пересиділа дома. Ну, це було спонтанно. Воно побало. Я теж це пам'ятаю, бо я тоді біля вікна стояла, дивилась у вікно. А малий в мене був по центру кімнати. Він ще погано ходив, повзав. І я слишу якісь вибухи. І я думаю, а що це? Розмінування? Навчання наших військових, бо це теж таке у нас було, но нас попереджували. І я дивлюсь в вікно і бачу, як люди розбігаються хто куда. Отак, просто, різко. Всі бросают сумки, бігуть всі кудато. Я розумію, що це обстріл. Я повертаюся: два шага, малого, два шага – і я уже в тамбурі. Вибігаю в тамбур, вибігає теж сусідка моя, теже така переляка-

на. Ми не знаєм що робить, я стою з дитиною, він в мене роздягнутий, я роздягнута. Ми стоїмо в тамбурі, я навіть капці не встигла вдіть. Це перша волна пройшла. Воно побало, і всьо. Заспокоїлось. Наступний обстріл був це вже декілька хвилин. Оці декілька хвилин ця мама залишає шестирічного вдома, наказує йому сидіть тихенько в коридорі, а сама біжить у садочок за трирічкою. Вона прибігає за цєю дитиною, а її вихователька каже: «Не йдіть, давайте пересидимо це тут». А вона каже: «Я не можу. В мене шестирічна дитина дома. Вдруг зараз шось оп'ять буде». Вона хватає цю дитину, добігає до свого під'їзду, і прилітає в другий раз, получаєцця. Вона прикрила собою дитину, вона загинула, а в дитини там шось ручку йому... У дворі. Тоді був такий обстріл, що оця ракета, що викидає оці касети, вона могла їх повикидати, мабуть, я так думаю, на аеродромі. Але у нас там в центрі міста теж є локація, де вони, мабуть, планували і туди її запустити, тому воно сипалося від аеродрому так ось навскось, де попало. А у них, получаєцця, квартал ще вище, ніж ми жили. І получаєцця, вона добігла до під'їзда, і получаєцця, вона загинула, а дитина залишилась дуже травмована. Довго там збирали гроші, відновлювали дитину, там шось в нього з руками було важко. Я не знаю, що відчувала та дитина, що дома залишилась (6 років) сама, я не знаю. І ось ця історія... Я б, наприклад, не хотіла в таку ситуацію потрапити, тому і переживаю. Ось в мене, наприклад, подружка, вона виїхала, получаєцця, з Краматорська, але переїхала трошки далі, під Слов'янськом. В село, там типу спокійно, нічо, все нормально. Оце ж з нею розмовляємо, я їй кажу: «У вас же ж зараз повітряна тривога, в тебе дитина десь гуляє» (а вони однолітки з моїм сином). Вона каже: «А, ми на це вже не звертаєм уваги». Я кажу: «Як не звертаєш уваги?» Як можна на це не звертати уваги? «Ми тут звертаєм увагу, – кажу, – слухай, Альона. В нас повітряна тривога – ми виходим в коридор». Ми спочатку в костюл бігали, но вже набігались, так що вже я просто всьо, не можу, бо потім на наступний день дитину не можеш ні в садок підняти, ні в школу, нічого. Тобто це важко. І ми, можна сказати, ризикуєм, да? Але все таки виходим в коридор. Якщо десь шось буде і поруч, за пряме попадання я обсьє мовчу, але ше десь поруч, то нас хотя би склом тим не поріже. Або трошки збережемся – правило двох стін, в коридор вийти, хоча б так. І ми ось уже другу ніч спимо в коридорі. Це катастрофа. Це там дуже мало місця, ну, в обсьім, я вже пів ночі не сплю, просто сижу на ванні і дивлюсь, як всі сплять в коридорі. Но бабушка з мамою не виходять, не. Вони кажуть: «Ми вже старі, а ви бережіть дітей». Ну, якось так, да. Но щоб випускати під час повітряної тривоги дитину гулять! [Це безвідповідально.] «Це дуже сміливо, – кажу, – з твого боку. А вдруг прилетить?» – «Ну ще ж нічого не прилітало». Кажу: «Ну, не прилітало, так може прилетить». Ми теж коли уїжжали з Краматорська, в наш район нічого не прилітало. В центр. А потім як ми уїхали – і пошло. Раз прилетіло, два, причом там, там, наш будинок начебто цілий, бо він ще захищен двома домами. В нас, подзвонила там жінка, що вона сусідами займається, вона не виїхала нікуди, вона каже: «В нас все ціле, не переживайте. Всьо харашо». Ну, получаєцця, що вже приліт, да? Тобто теоретично моя дитина могла гулять в тому дворі, моя дитина могла гулять в цьому дворі, він тут, он до

«Хмільпива» добігає, я його сварю, кажу: «Якщо буде повітряна тривога, ти за п'ять хвилин должен прибігти додому». Він каже: «Мам, ти ж казала, що ми тут в безпеці». Я кажу: «Ми тут в безпеці, синок, але є кинджали, які можуть долетіть сюди за чотири хвилини. Тоді вже буде не смішно. Тобто ти маєш бути вдома в цей момент». [Це техніка безпеки.] Тобто, можна сказати, що тут безпечне місто, але ми настільки вже перелякані, що не знаю. Я би дуже переживала, якби це було десь у Краматорську і моя дитина вийде на вулицю гулять. Мені здається, я б сама не вийшла, чесно. Не вийшла б, того що спочатку приліт, а потім повітряна тривога. Тобто ти нічого навіть не встигнеш, навіть на землю впасти якщо що. А щоб наздогнати дитину, на велосипеді або ше шось, щоб її прикрити, це вобсьє не варіант. Тому да. [Ви вірите в перемогу України?] Так. Вірю. Я вірю, що ми переможемо. Просто що у нас не рівні трошки сили, але зараз така війна, я так розумію, що не в людському ресурсі, скажем так, сила, а сила в обладнанні, сила в ракетах і сила в цьому. [Технологіях.] Тобто ми можемо перемогти технологіями тільки, людьми ми не можемо. Ми, я не знаю, ось зараз кажуть, що треба типу домовлятися, ми як то там, нада... А як дивитися в очі тих людей, тих дітей, тих батьків, у яких вже загинули люди. А як дивитися в очі тим людям, у яких рідні загинули під час обстрілів і під час всього того. Ми ж навіть не знаємо, скільки в Маріуполі людей загинуло. Ми не знаєм цього. Ми, мабуть, і не дізнаємся. Це скільки людей просто будуть «безвісті пропавші» писатися, тому що, я так думаю, що їх з-під завалів ніхто не діставав. Як просто після такого, це... Це спочатку ми відрубамо вам ногу, а потім будемо домовлятися. І з іншого боку, жалко зараз тут людей, які зараз ідуть на фронт, і ми знаєм те, що вони можуть загинути. [Ризикують своїм життям заради нас.] І це зараз як сніжний ком, чесно, накатується, накатується, і вже... Я вірю тіки, що ми якось технологіями переможемо, або час, час, да, поки, я не знаю, чи можливо це чи ні, щоб в росії ресурси закінчилися, щоб він вже від нас відстав. Я не знаю, чи таке можливо чи ні, но надія на це є, що просто можливо... Но оп'ять же, мені здається, що це якщо навіть і припиниться, то нема гарантії, що через десять років він знов нападе. Нам треба буде просто за ці десять років створити... Ну, армія у нас і була. Після [20]14 року в нас у місті дуже багато появилось військових, тобто там якісь штаби, якесь шось, а технологічно в нас нема такої кількості ракет, такої кількості цих безпілотників, і все ж таки територія у нас маленька, і людей в нас менше, і підприємств в нас менше, тобто... Ну, за гроші я обсьє мовчу. Тут вобсьє ми бідні, можна сказати, тому надія тільки на то, що нам допоможуть якось здобути, зробити відкриті якісь підприємства. Я бачу, що відкриваються, то роблять якісь дрони. Мені не дуже подобається, що це все розповідається у телеграмі, що ось у Хмельницькому відкрилось підприємство, яке буде робити скоко там дронів, і Хмельницька міська рада буде передавати це військовим. Нашо ви таке розказуєте вобсьє? Зараз сюди буде летіти, на це підприємство. [Це непотрібна реклама.] Це вобсьє непотрібна реклама, да. Вобсьє про це треба мовчати. І в мене є така надія, що за більшість таких підприємств і виробництв зараз просто не говорять. Шо є надія, що все таки воно є, виробництво буде йти, у нас будуть ресурси, ракети, можливості, все це буде, просто що

за це не говорять, щоб не... [Підставляти просто.] Да. Но хоча всі ми знаємо, що люди, які, як це сказати, вище нас рангом і теж можуть про це здати і розказати, в принципі, що є печально, канешно. Но я сподіваюся... [Це їхня відповідальність за свої вчинки.] Да, ну я просто сподіваюся, що під час відновлення нашої країни ці люди або уйдуть, або сядуть, або більше не будуть при владі, скажем так. Дуже хочеться, щоб в Україні було все без корупції. Це дуже важко. [У всіх напрямках. Основна наша проблема, яку маємо вирішити. Ця війна для того, аби ми здолали нарешті це.] Це буде дуже важко, дуже важкий шлях, довгий шлях, но це... [Але незворотний.] Да. Це має статися, це має статися і навіть як кажуть, що нашό нам ото нада було, цей Євросоюз. Це що? Це просто крок вперед. Це просто треба йти і не оглядатися назад. Це просто йти до суспільства, яке розвинене, яке своїм прикладом може нам показати, як жити. Я знаю багато людей, які кажуть, що типу Україна може і незалежна, але залежна, ну, типу, що якщо ми підемо в Євросоюз, то нами будуть управляти. Ну, якщо ми самі не можемо свою політику, свою якість налаштувати економіку, якщо ми самі не можемо прибрати корупцію, то я думаю, що має якийсь наглядчик у нас точно бути для того, щоб налаштувати цей процес. Я думаю, що не потрібно просто від цього тікати. Я думаю, що навпаки – треба попросити допомоги у людей, які вже знають, як це зробити. [Які вже досягли цього?] Да. Як швидко відновитися після війни, треба спитати у Німеччини, якщо чесно. Да, як вони після війни... [Дуже швидко економіку підняли, так?] Дуже швидко, да, підняли економіку, так вони як то було – програвша сторона, получаєця. А у нас навпаки. А у нас тільки залишилася бідність, корупція, якась несправедливість, ну, в общем, таке. [Тому зараз буде зовсім інший сценарій, тому що ми не нападали, а захищали свої кордони, свою волю і відповідно ресурсами нам допомагатимуть швидше відновитися. Ми того заслужили своєю міццю.] Да, я думаю, що якби ось скінчилася війна, якби скінчилася війна завтра, то ми би дуже швиденько відновилися. І нехай всі кажуть з росії ілі що, що ми просимо у інших допомоги, це не страшно. Я вважаю, що це не страшно, тому що реально ми просто не можемо, як це сказати, виграти цю війну без допомоги, тому що ми набагато менші, набагато менші. [Ми не готові були до такого військового вторгнення.] І не готові були, і у нас нема стільки ресурсів. А якщо у нас нема стільки ресурсів, то нема нічого плохого, я так вважаю. [Допомогу надають ті країни, які розуміють, що якби ми не зупинили рашистів, то вони пішли б далі – країни Прибалтики, Польща.] Всі вже перестали боятися, бо і Київ вже звільнено, і пів Херсонської області звільнено, і, яка там ще, Харківська область звільнена, а коли воно все підходило ближче до центру країни, я думаю, що у Польщі теж задумалися, що воно дійде і до них. А зараз вони просто заспокоїлися вже і не переживають. Но це ж може просто повторитись. [Тому вони мають допомагати.] Вони мають, да, допомагати. І я думаю, що вони нам допоможуть. Я сподіваюсь, що ми відновимося дуже швидко, тому що нам все ж таки допоможуть. І нехай це даже будуть і кредити. Нічого страшного, віддамо. Відпрацюєм, віддамо, заробимо. [Бо ми працьовита нація.] Я теж так думаю, да. Це буде краще, ніж ми будемо в рабстві. Точно що. Поіншому це неможливо сказати.

ПОБУТ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ [Чи змінився побут, традиції на новому місці?] Ну, побут змінився сильно, то[му] що раніше у нас була велика квартира і нас було тільки четверо. А зараз, получаєця, нас дуже багато живе, і нам просто прийшлося підлаштовуватися один під одного, нам прийшлося докупити ті речі, які у нас використовуються в побуті вдома. Максимально ми адаптувалися з приводу побуту, але все одно важко так жити, якщо чесно. Дуже нас багато. Ось. [Ви у двокімнатній квартирі мешкаєте?] В двухкімнатній квартирі. [Вас п'ятеро, так? Бабуся, мама.] Да, получаєця. [Та ні – шість.] Шість. Ми так, получаєця, і живемо по сім'ї, скажемо так, в одній кімнаті, просто ці люди, получаєця, всі в одній кімнаті, це родичі, це краще, ніж чужі люди. Тому побут змінився, канешно, в гіршу сторону, традиції, так. [Чи дотримувались ви українських традицій, коли жили в Краматорську, і чи перенесли ви їх сюди? Наприклад, святкування Паски, Різдва, приготування традиційних страв.] Ні, я б сказала, що в нас особа ніяких традицій і не було. Чи то залежно від того, в якому регіоні ми жили, чи що. Ну, ні в церкву ми не ходили, ніяких традицій ми не мали. Святкували Різдво, хрестили дітей, тому що так треба, святкували Різдво, того що це повод зібратися всією сім'єю. [Що готували у вас на Різдво, були якісь традиційні страви?] Ну, традиційні, кутя у нас була, да, традиційна. [Кутя з пшениці? Ми колись були в Мелітополі в гостях, то в них кутя з рису.] З рису, да. З рису, і там сухофрукти. [Коли ви приїхали сюди, то з чого готували кутю? В нас переважно скрізь із пшениці.] Ми не готували тут. [Цього року будете святкувати 24 грудня чи 6 січня?] Та ну, мабуть... [Обидва свята?] Не знаю. Справа в тому, що з того моменту, як ми переїхали, ми особа і не святкуємо нічого. Не до того, да. Єдине, що в нас святкується, це Новий рік, того що дітям цю ялинку купили, поставили, це обще, ось. Прийшлося іграшки купити, ялинку, того що все ж таки діти. [Хотіли свято їм створити, так?] Да. І дитячі дні народження. Це важливо, да. А для нас, для дорослих, це, як то сказати, зайве витрачання коштів вже, яких треба економити, да. Того що ми не знаємо, що воно буде далі, да? Тому ми перейшли в режим економії і зайвих грошей вирішили не витрачати. Це просто чому я так кажу, того що, наприклад, війна – не війна, але, наприклад, у Хмельницькому люди все одно продовжують жити своїм життям. Тобто вони все одно святкують, вони все одно купують, вони все одно відпочивають. Ми просто зараз, як це сказати, в режимі економії, да, в режимі очікування якимось, ми трошки зажалися, скажемо так, трошки... [Вас обставини змусили по-іншому подивитися на життя, так?] Да. По-іншому почали дивитись на життя, і зараз якісь зайві гроші якщо там є, то ми їх не будемо витрачати. Ми ці гроші намагаємся десь скласти, то що ми не знаємо, що буде далі. Спочатку ми боялися, що це все досюда дійде, і нам прийдеться їхати десь далі. Тому ми, як це сказати, зараз на якомусь такому етапі очікування, ми не знаємо, що нам робити далі, ми не знаємо, що нас чекає. Тому да. Не до свят. Просто розумію, що зараз потрібно витратити багато грошей на ті ж продукти, які ми будемо використовувати для цих свят. Да, тобто витратити зараз гроші, які нам можуть знадобитися у майбутньому, бо ми не знаємо, що нас буде чекати у майбутньому – ми не можемо, да. Просто ось є такі речі, наприклад, спонтанні, от, наприклад, як в нас

було два місяці тому. Мама пошкодила руку і сказали, що треба робити операцію. Тобто це вже мінус її робота, тобто вона зараз ще на лікарняному. В неї, можна сказати, доходу нема, того що лікарняний – то не дуже багато грошей. Плюс витрати на операцію, плюс витрати на то, витрати на сьоме, ну як-то на якісь ліки, зараз на дорогі препарати, на реабілітолога, тому що це треба заново розробляти руку. Тобто ось коли ми бачимо такі моменти, і ми розуміємо, що ми від цього не захищені, і що просто якийсь зайвий грошовий ресурс ми маємо трошки приберегти, тому що якщо якась ситуація трапиться там, то треба буде розраховувати тільки на себе, да. А так як, наприклад, якщо ми жили вдома, і ми розраховували також тільки на себе, але у нас там було своє житло, і якщо ми там місяць-два не заплатимо за опалення, ніхто нас в ший не вигонить со свого житла. Тобто тут ми не можемо на таке розраховувати, нам потрібно постійно бути, вчасно мати якийсь запас грошей для того, щоб не залишитися на вулиці і не жити десь на лаві під деревом, як-то так. [Інша відповідальність в житті з'явилася.] Так, так. Зараз ми розуміємо, що навіть квартира, це як змінилось ось мислення, да. Раніше я думала, що сто процентів мені нада квартира, моя, своя, я буду в ній жити, я витрачу гроші на ремонт цієї квартири, і в мене там буде все красиво, я там буду жити, як принцеса у замку. А зараз я трошки по-іншому думаю. Зараз я думаю: як хорошо, що ми не витратили останні гроші на ремонт квартири. Це ми мали двадцять, ой якого ж лютого? Ми мали замовити меблі в прихожу. Це ми би витратили всі гроші, в нас би просто не було грошей на бензин, щоб просто доїхати до Хмельницького. Я багато знаю таких людей, які виїжджали просто без грошей, а деякі залишилися тільки тому, що в них нема за що виїхати, да. Може, вони би і хотіли виїхати, але так, безплатний потяг, будь ласка, сідайте, а далі? Далі жити... Ну, можна було б, канешно, жити десь по школах. [Але це все тимчасово.] Це все тимчасово, а далі треба своє життя якось налаштовувати. І це важко, коли, наприклад, ось у мене. Маленька дитина. Я не можу зараз все покинути і піти працювати. А хто буде з нею? Плюс я переживаю за те, що під час повітряної тривоги я хочу, щоб мої діти були поруч зі мною. Зараз мені дуже важко, коли повітряна тривога, а моя дитина у садочку, і я починаю переживати, біжать за нею чи не біжать і що обіцяють. Тому ось трошки змінилося. Я думаю, що слава Богу, що у нас хватило грошей на машину, що ми могли сісти і виїхати, що ми приїхали сюди реально як люди з однією валізою, бо в евакуаційний потяг теж казали, що багато речей брати не можна. Тільки одну там чи дві валізи. Всього. Там місця і так мало. Що по максимуму і не візьмеш.

*Записав Т. Рендюк 3 грудня 2023 р.
у с. Банчень Чернівецького р-ну Чернівецької обл.
від Надії Шахматової, 1950 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Краматорську Донецької обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я, Шахматова Надія Федорівна, пенсіонерка з Краматорська. Я з тисяча дев'яťсот п'ятдесятого року, народилася третього лютого. Працювала в дитячому садку вихователем, дуже любила свою роботу, діток. Жила спокійно в

Краматорську, получила трьохкімнатну квартиру, обставили хорошо, красиво. Жили хорошо, хоч і жили на одну зарплату, но все было. Діти получили квартири, выросли. Дітей вивчила, син закінчив Одеський інститут сухопутних військ. Дочка в ростові великому в росії училася, закінчила педагогічно-музичне училище, учитель музики. Жили непогано, поки не сталася біда. Ніколи не думали, що на нас нападуть наші брати. Ми ж завжди дружно жили із росією. І наш Донецький край, там більше російської мови, чим української. Я дітей учила на російській мові, дома говорила на російській, бо я привикла. Хоча я українка, з Хмельницької області, закінчила десять класів. Своє місто я любила і роботу я свою любила. Но коли сталася ця біда, напала на нас росія, дуже було страшно.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Зразу так несподівано все було, аеродром бомбили. Дуже було страшно, це не передати словами. Я живу в чотирнадцятиетажкє, дим хитався на одинадцятим поверсі. Я бігала до дітей в п'ятитажний дим, там ми пряталися, лежали у коридорі, коли літали ракети. Коли влучило вже рядом в СБУ, змело, одні руїни осталися з СБУ рядом, у дочки повітітали усі вікна, у сусідів теж, ми рішили виїжджати з города, з міста. Дуже було жалко оставляти своє рідне місце, те що нажили годами, діти купили машини, квартири, все обставили, було все добре. Жили, ні на що не жалувалися, і тут така біда, прийшлося виїжджати. Дочка поїхала в Ровно, її забрали друзі на машині. Мені місця не хватило, тому ми дуже плакали, ми не знали куди вона їде. Це вже потім я узнала, що вона в Рівно поїхала. Прощалися, плакали і не знали. Я її не хотіла випускати нікуди, так уже сталося. Потом я узнала, що моя невісточка в декретному отпуску, вона робить у дитячому будинку Краматорському. Дитячий будинок виїжджав, бо вони були в Саяногорському, там їх теж обстріляли, слава Богу, ніхто не загинув. Вона сказала, що будемо їхати із дитячим будинком. Я ще дуже просила, щоб вона мене забрала. Син в перші дні пішов в воєнкомат, він в мене воєннооб'язаний. Відразу пішов, і ми не знали, де ж він.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Внутрішня міграція.

Поїхали на вокзал, дуже багато було людей, сіли у поїзд. У поїзді ми звичайно їхали непогано, у кожного було своє місце, могли ноги протягнути і полежати. В поїзді їхали діти дуже хворі, вони плакали. Лікарі дуже, дуже піклувалися за цих дітей, вони не спали, всі хто був у вагоні, допомагав лікарям. Носили на руках, нянчили, кормили, міняли памперси, даже мій внучок Альоша, дев'ять років, носився, грався з більшє спокійними. В мене на руках був маленький внук Ігорьок, а сваха помагала лікарям. Дуже довго ми кружляли, хоча сказати, що на станції в Полтаві нам принесли вареників. В Хмельницькому нам принесли булочки, ще щось. Люди дуже [турботливо] зустрічали поїзд, дарунки дарували. Ми кружляли, кружляли, всюди гуркотіло, летіло, так боялися, що у поїзд влучить ракета. Ходив директор по вагонам, прийшов і сказав, будемо їхати не у Львів, а в Чернівці. Коли ми приїхали в Чернівці на вокзал, нас дуже радо зустріли, тут було так все організовано, автобуси стояли, люди були, монахи були. Так як це був там і чоловічий монастир, і жіночий, то і монашки нас зустрічали вже у зданні, а на вулиці мона-

хи зустрічали наших дітей, брали на руки, носили. Ми всі плакали від радості, і вони плакали, притискали дітей, цілували наших дітей, тих що з дитячого будинку, і всі ж їхали ті, що свої сім'ї забрали, сотрудники. Ми зайшли в Мольницький дитячий будинок. Ми там побачили дуже велику красу, чистота, порядок, розкіш, ремонт. Там і діткам було хорошо зроблені умови, все було. Нас дуже гарно прийняли, погодували. Потом ми сіли в автобус і поїхали в чоловічий монастир на територію храму. Це була ніч, четверта година ранку, тому ми не дуже розгледіли. Поселили нас у кімнати, кровати були хороші, тумбочки, всі зручності, умивальники, душі, вода гаряча, тепло. Це був березень місяць [2022 року], ще було холодно. Коли ми вранці прокинулися, у вікно глянули, ми побачили неземну красу цього храму. Великі дзвони церкви, все сяяло золотом, сріблом, дуже було уложено подвір'я, ще не розпускалися дерева. Вже потім ми, коли весною побачили у квітні, садили, помагали [садити] квіти – і тюльпани були, і рози, і лілії – все літо там благоухало. Дуже турботливі люди, у них всюди тут порядок. Я дуже дивувалася, такі тут склони, земля не рівна, але всюди було посаджено, всюди зелений край був. На території нас дуже гарно годували, ми помагали там. Я за ділянкою [доглядала], в мене дача дома, я дуже люблю квіти, я допомагала, біля церкви квіти ми садили, поливали їх. Потім нас перевели в готель. Я трошки слова буваю путаю, тому що я по-російськи говорила. Я з Донецького краю, в нас там ми говорили на російській більше, ніж на українській мові. Но я знаю дуже українську, я українка, тому я можу говорити... Перевели нас у паломник – це такий будинок дуже гарний, п'ятиповерховий, і шостий поверх там облаштований красиво. Цей дім паломника називається так тому, що сюди люди-віряни приїжджають і селяться тут, живуть. Їх тут безплатно кормлять, і вони йдуть в храм на службу, зі всієї України і з Румунії. Ми приїхали, побачили теж дуже гарні холи, ухожені, меблі дуже гарні, квіти кругом, все. Нас дуже було багато, не тільки ми з Краматорська, але були люди з українських міст: із Харкова, із Києва, із Херсона, із різних міст, де вже йшла війна в самому розпалі. Нас дуже здивувало, що так нас радушно прийняли. Я такого ніколи не бачила ніде, щоб так гарно нас годували і не брали [грошей] не за житло, ні за що не брали в нас гроші. Правда, спочатку було дуже багато людей, тому селили і всім чоловік в кімнату, і шість, були чотири, були і три. Були номери і більше люксові, [туди] поселяли тих, що з дітками. Дуже заботилися. Я вже тут, це вже у березні буде два роки, як вже тут. Що я хочу сказати, дуже вдячна, вдячні, всі вдячні всім цим людям. На кухні такі добрі жіночки працюють, такі лагідні, готують нам, смачні пироги печуть і оладії, і все, все, навіть холодне варили. Отець Павел, матушка тут дуже привітливі, горнічні дуже хороші. Ліля звати горнічну, хороша, і Марина, і ще там... Їх не дуже знаю імена, но дуже всі добрі й гарні, ми всіх їх дуже поважаємо. Тут я теж на території цвіти садила і поливала, тут все в квітах. Оце зараз тільки убрали: і чорнобривці були, і рози, і лілії. Посадили березку зараз осінню. Що я хочу сказати, за це все ми дякуємо дуже владиці Лонгіну, він дуже хороша людина. Я, як перший раз пішла на службу, я навшпиньки вставала, щоб його побачити, до речі він дуже гарний чоловік і гарна людина. Така в нього посмішка, що я не

думаю, щоб він щось погане зробив людям, кому там не знаю, всі його тільки боготворять. Колись я взяла доторкнулась до нього, ми тут всі, як він виходить, люди його чекають. Він до кожного доторонеться рукою, і, мені кажеться, всі болезні уходять. Я і сказала йому: «Ми пишаємося Вами». А він мені посміхнувся, сказав: «А я вами пишаюся, всіма людьми, що ви такі у нас хороші». Дуже тут люди вірять у Бога, дуже, я теж вірую в Бога. У нас тоже є церков, ходила в церкву по неділям і на праздники ходила. Но я не можу сказати, що я така віруюча людина. Хоча я не ляжу спати, [поки] не помолюсь. Вранці я встаю, тоже молюся. Так як зараз у мене син на фронті, я і в храм ходжу, я і молитви читаю, в мене в кімнаті багато ікон – і подарували мені, і я купила, і дома в мене іконки єсть. Я стою перед ними і молюсь завжди, потому що треба, Бог нам допомагає. Я думаю, що Бог допоможе нам закінчити цю війну, російські війська пішли до себе додому і там жили, нас не чіпали, а ми собі будемо дальше розвиватися. Звичайно, дуже багато біди наробили у себе, у нашому місті дуже багато руйнувань, дуже велику біду вони зробили, коли люди виїжджали з Краматорську на вокзалі. Зібралися з усіх міст, людей було не протиснутися, впала ракета і дуже багато загинуло невинних людей, дітей... П'ятдесят людей зразу вже там [загинуло], а сто поранено, а ще й померло скільки. Це була така трагедія для всього світу. Я не знаю, ми там так переживали, це ж могли на їх місці бути хто хоч, дуже велике звірство, напевно, хтось навів, тому що багато зрадників у нас ще. Я не знаю, як можна на своє місто, на своїх людей таке робити. Що хочу сказати ще, дуже велике спасибі сказати цьому краю, я тут пишу вірші, мені Бог тут допомагає, тут пишеться гарно. Тут така природа, ходимо ми гуляти, ходимо і в церкву, і допомагаємо, що можемо, бо дуже тут, дуже хороші люди. Я не знаю, но, напевно, нам життя не хватить віддячити і отцю Павлу, і владиці за їхні турботи про нас. Дуже ми вдячні з поклоном, дуже віддячуємо їм за все. [Яке Ваше ставлення до росії і до росіян до війни і зараз? Що змінила війна у цьому плані?] Я ненавиджу путіна, тому що не можна так нападати на людей. Можна ж було якимось, не знаю, політику свою по другому вести. Я сама жила два роки у москві, працювала на електровакуумному заводі і там дуже хороші люди були. Вони мене так любили, я ще молода була, напевно, вісімнадцять літ було, вони мене просили українські пісні співати, дуже любили українські пісні, дуже добре ставилися. Я не знаю, що зробилося зараз таке неподобство, це такий гріх взяли на себе, я не знаю. Вони придумали, що ми хотіли на них нападати. Та хто на них хотів нападати? Ми всі жили своїм життям і хотіли далі жити, процвітати і дітей рости, внуків рости. І їздили б до них в гості, і так як раніше було москва як рідне місто, а зараз що вони зробили? На багато років вони вражду нам дали. [Чи є мовний бар'єр, коли Ви спілкуєтесь місцевими людьми?] Мовного немає, нічого. Вивчили некоторые слова по-румунськи і з румунами говоримо «Bună ziua». Мовного бар'єру тут ніякого немає. Я можу сказати, що я часто їзжу, в мене невістка з дітьми живе в Чернівцях. Я їздила, їзжу туди, по началу по-російській говорила, мені відповідали на російській. Зараз я перейшла на українську, мені відповідають на українській мові. Бар'єру ніякого нема, і російська мова добре, і українська мова добре. Тут

немає ніяких [бар'єрів]. Я в себе тільки по-російськи і говорила. Казали, що притісняли російську мову – нічого подібного. Школа українська може одна була, а то всі були і садіки, і школи на російській. Я закінчила педучилище, вихователь дошкільного виховання, і на українській я вчила, приїхала на російській дітей вчила – ніякої [проблеми]. Тут теж, питаєш на російській – скажуть, питаєш на українській – скажуть. І румуни, спілкуємося з ними: «Руский знаєте?». – «Знаємо». – «Ну, тоді переходимо на руский». І общаємося зі всіма і всіх любимо, поважаємо, і нас теж. [Ви хочете повернутися додому?] Додому хочеться. Я хочу сказати, що тут дуже добре, але ми хочемо після війни повернутися додому, до своїх квартир, до свого міста, хоча він [будинок] там вже розбитий, але ми хочемо всі повернутися. З ким я не говорю, всі хочуть повернутися додому, і дуже хочемо, щоб скоріше закінчилась ця війна і щоб знайшли порозуміння люди. Це дуже великий гріх оце так робити. Треба звернутися до Бога і надо вірити, що Бог нам допоможе.

*Записала Д. Стасюк¹ у червні 2022 р.
у смт Сутиски Вінницького р-ну Вінницької обл.
від Любові Василівни, 1953 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Краматорську Донецької обл.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитися?] Громадянкою України. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Україна наша – сильна держава. Тільки не було нормального президента, щоб він зміг згуртувати навколо себе команду, щоб вона працювала нормально. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності в 2013–2014 роках?] Підтримувала спочатку. Але потім воно вже зовсім не в ту сторону повернуло, на яку ми надіялись, і все. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] Крим наш! А то, що Крим віддали без одного пострілу, то вони вирішували наверху без нас... Я надіюсь, що він до нас і вернеться. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Повномасштабна війна росії з Україною.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні! [Збирали «тривожну валізку», готували запас харчів?] Збирала! Готувала! [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Із соціальних мереж. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Негативна реакція. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Переїзд, переселення.

Воно дуже важко переноситься. [Яка подія від 24 лютого 2022 року й до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Попали в гарне місце. Я дуже рада, що ми попали сюди жити. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого 2022 року?] Я пенсіонер. Все залишилось постарому. [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Піддавалися, хто залишився в місті [Краматорську]. Їх же обстрілювали, обстрілювали. Сім'ю знаю поважного віку, снаряд попав, і обох убило. Тут нічого гарного не скажеш. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Олексію Арестовичу; президенту. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] В укриття ховаємось. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладені Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Хочеться! Хочеться щось зробити, щоб хлопці залишалися живі. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Так, звичайно! [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою чи задоволення?] Спілкування з друзями, що тут познайомились. Якось підтримуємо один одного. І виходять нормальні відносини. І до всього відносимось більш-менш по-нормальному. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Ні, не брали! [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого 2022 року)? Чи підтримуєте Ви з ними зв'язок?] В Донецьку є знайомі. Ми з ними зідзвонюємось. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] На 100 % впевнена! [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Мало їм [російським окупантам] дають по ший, щоб вони сюди взагалі не лізли. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Вони теж багато роблять для нас, для переселенців. І гуманітарною допомагають, і так, ні в чому не відказують. Що попросиш, завжди допоможуть. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Свої знайомі герої є, хлопці-герої, які захищають Україну. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Не знаю, цього ніхто не знає. Поки не виб'ємо всіх орків. [Що означає для України Перемога?] Це зміна всього на краще. Хоча буде важко, бо потрібно все відбудовувати, все відновлювати, починати життя спочатку.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Сусідська взаємодопомога. Згуртувалися ми, і в багато в чому помінявся кругозір і на росію, і на світ, і на все. Ми стали дружніші, стали допомагати один одному, поки не від'їхали з міста [Краматорська]. А зараз ті, що залишились, теж зібралися разом всі. Три людини в нас залишились в під'їзді, і всі вони дружньо живуть. Бабці, якій 85 років, вони все допомагають. Ось так залишати людину в

¹ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

біді – ми не залишаємо, живемо дружно. І з сусідами теж підтримуємо зв'язок. **Волонтерство.** [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Допомагаємо! Хто потребує – допомагаємо. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Чоловік займався. Допомогає збирати і відвозити на фронт.

*Записала Н. Лізанець 21 грудня 2023 р.
у с. Родникові Гута
Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
від Аліси Сергіївни.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Краматорську Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Доброго дня! Мене звати Аліса Сергіївна. Я родом з Донецької області, проживаю вже майже другий рік в Родниковій Гуті як переселенка. В Гуті добре живеться... поки що... [Посміхається.] Я одружена, маю двох дітей, маю чоловіка. Молодшому шість років виповнилося, і зараз він пішов у перший клас, а старший закінчує одинадцятий клас. [Діти ваші навчаються тут, у селі?] Молодший так, навчається в селі. Він пішов у початкову школу, яка тут є в Родниковій Гуті, а старший закінчує заклад освіти, який є в Донецькій області онлайн (на дистанції). [Ви десь працюєте тут?] Саме в Родниковій Гуті я якби офіційно не працюю, тому що я викладач англійської, німецької мови, плюс історія, зарубіжна література, тому я працюю в своїх закладах освіти (у двох), також на дистанції. Ну, і працюю з дітьми, які знаходяться в Європі через воєнний стан і через те, що вони змушені були покинути рідне місто. [Згадайте 24 лютого 2022 року.] Ранок? Ну, справа в тому, що в Донецькій області, майже як і в Луганській області, люди давно знали, що буде напад, повномасштабний напад. Ми знали про це. Ми знали, що це все серйозно, тому що Краматорськ, місто в якому ми жили, воно знаходиться рівно сто кілометрів від Донецька. Тобто це не сіра зона, то майже буферна зона. Коли ти вночі лягаєш спати, ти десь-десь чуєш відголоски снарядів, які лягли біля твого міста, або коли ти йдеш на роботу і лунає сирена... Ми вже до цього звикли. Ми прокинулись від звуків вибухів, які були на аеродромі в Краматорську. Краматорськ – це взагалі-то раніше було закрите воєнне місто. Його навіть на карті не було, бо заводи, які знаходяться в Краматорську, вони працювали під час Другої світової війни на оборонку і готували повністю все для того, щоб колишній радянський союз міг якби отримувати снаряди і так далі, і тому подібне. Ми вже тоді якби розуміли, що буде і куди буде напад. Звісно, що ми не очікували, що то буде Київ або Львів, наприклад, куди почали обстрілювати одразу, але тривожний чemoданчик в нас був, ми готувались до цього, ми знали щось. Що ми робили, поїхали ми одразу чи ні? Ні... Десь два тижні ми ще були в місті. Доки ми там були, снаряди влучували у великі школи... Чисельність школи, наприклад, тисяча чотириста учнів. Ну, звісно, що уроків не було в той час, бо ці школи одразу перейшли на дистанцію, але заклад було розтрощено... І не один, так само і в лікарню потрапили, велика лікарня.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Чи ховалися люди в бомбосховища?]

Бомбосховища в Краматорську великі. Вони йдуть під землею майже під усім містом, тому що вони йдуть до самого заводу, до двох заводів. Як я вже казала, заводи працювали на оборонку, і по цих бомбосховищах навіть потяги ходили для того, щоб перевозити якийсь там... якісь продукти, товари. Звісно, що люди ходили в бомбосховище, вони були там. Бомбосховище, як квартира, там є все: і вода, і газ, і світло, і туалет, ну, все. [Як було з продуктами в перші дні?] Нормально, чесно нормально було. Колапс почався через два тижні, рівно через два тижні, тому що машини, які мали привозити їжу, вони перестали, по-перше, привозити в такому обсязі, а саме цікавіше, що вони почали вивозити, і цей колапс почався через те, що вивозили продукти і вивозили обладнання. Такі магазини, як АТБ... ну, всі ж знають, що то, поперше, регіональна лямка, а тепер... і вони просто вивозили, куди – навіть не знаємо, саме тоді почався колапс. [А з пальним як було?] Тобто з пальним? Чи були черги? Ну, дивіться: у Краматорську є три види палива, тобто як звичайні машини: бензин, газ і від електрики (дуже багато автівок від електрики), тому колапса не було такого. Могли люди їхати, наприклад, у сусіднє місто Слов'янськ і там заправлятися. Слов'янськ знаходиться двадцять кілометрів від Краматорська, то недалеко, щоб заправитись, майже як до Сваляви [від с. Гута], навіть ближче. [Як діти ваші переживали, особливо найменший [син], коли було чути вибухи?] Дуже чутливо... Він навіть досі боїться грому, якщо гримить влітку або навесні, то перше, що він питає: «Що це?» І як тільки я зрозуміла, що менша дитина в шоці, бо старша теж застала такі звуки, коли, до речі, йому було сім років, ну ми одразу поїхали, звісно, що вибір був спочатку, куди їхати і навіть вже не стояло питання, є гроші чи немає. Я розуміла, що потрібно їхати, інакше нервова система дітей буде просто зруйнована. [Як ваші рідні, знайомі, друзі, де вони зараз чи спілкуєтесь з ними?] Рідні і знайомі? Ну, це цікавий факт, тому що рідні, більшість моїх рідних у росії. Вони там живуть дуже давно, тому що хтось заміж вийшов, хтось по роботі поїхав... ще радянський союз був, бо це мої там тітки, дядьки. В самому місті Краматорську в мене на той час залишилась мама, її брат, і все. Маму я з собою, звісно, взяла одразу, тому що я ж її не можу одну залишити. Чоловік нас відвіз в Закарпаття, і сам поїхав назад, бо там його батьки були, які відмовились кидати свій будинок і казали: «Ми поки що побудемо там», хоча теж дуже страшно було. [Вони теж в місті живуть чи в селі?] Ні, вони в сільській місцевості живуть, але це знову ж таки Краматорськ. Якщо порівнювати ситуацію з 2014м роком, бо я можу це порівняти, у 2014 році, наприклад, навесні одразу було окуповано Краматорськ і Слов'янськ, лише два міста, і не знаю... Можливо, ви чули або не чули, той терорист Ігор Гіркін, який керував тоді окуповуванням цих двох міст, вони зайшли дуже швидко в Краматорськ і Слов'янськ. Спочатку в Слов'янськ, потім Краматорськ, но тоді хоча б було зрозуміло хто? за що? чому? Ну, чесно, було зрозуміло. І потім, коли вони пішли на Донецьк і залишили Краматорськ і Слов'янськ, ну, тобто всюди ж, як було у фактах, що наші воїни звільнили місто. Ні, не звільнили! Гіркін разом із своїми терористами просто пішли на Донецьк, який окупували влітку. Але ми це також пережили дуже важко, тому що снаряди могли падати куди завгодно, де завгодно. Єдине, що було добре:

техніка була інша, на нас не падали такі ракети, ні «Іс-кандери», ні «ТочкиУ»... Було простіше, хоча народу дуже багато загинуло. [Сирени також звучали в той час?] Звісно, я ж кажу, що Краматорськ – то воєнне місто.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи підтримуєте зв'язок зі своїми родичами з росії?] Ой... зараз?... Іноді вони пишуть: «Як ви? Що ви?» Звісно, що вони пишуть російською мовою. Перше бажання було просто заблокувати родичів, тому що вони почали писати і дзвонити в день, коли в Україні почалось повномасштабне вторгнення, і говорити: «Ми вас врятуємо, не переймайтеся». І коли я це почула й побачила і прочитала, то, чесно, перше бажання було заблокувати й навіть не розмовляти, а потім, коли вже відійшло це все, я спокійно пояснювала людині свою точку зору, зрозуміла що там нуль адекватності, і два роки я не розмовляла. Дуже важко, коли твоя близька людина, яку ти цінував і вона була твоїм авторитетом певний час, бачити, що там нуль мізків залишилось. Велику роль грає телебачення. І взагалі, якщо вдивитися на того ж президента росії, він дуже добре, я так розумію, знає «Майн кампф». Він все бере звідти і по телебаченню робить все так, щоб його виборці і взагалі люди, які проживають в росії, щоб вони вірили дійсно в те, що саме на росію хтось намагався напасти, якась там маленька Україна... Ну, того вони намагаються якось захищатися типу...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ АТО. Життя в окупації. [Який період з вашого життя був для вас найстрашніший і найважчий?] Їх було декілька. Перший період був у 2014 році, весна, коли я знала, що місто вже окуповано... Багато людей було в полоні, в підвалах, і дуже багато моїх друзів, знайомих... І добре, що в мене якби були якісь там зв'язки, тобто я могла до когось звернутися для того, щоб хоча б дізнатися, вони там чи ні, бо рідні просто не знали, де люди. Це було найстрашніше, тому що я не знала, хто буде далі питати, дзвонити про своїх близьких, бо, можливо, це мої будуть близькі, і я буду кудись дзвонити. Другий період був найстрашніший, коли я вела урок англійської мови і між Краматорськом і Слов'янськом орки, я не можу їх інакше називати, збили вертоліт... І він впав... Навіть не уявляєте, яка то звукова хвиля була... Спочатку він впав, а потім це все пройшло через кожного, хто сидів на уроці, і через мене. Звісно, що ми тоді евакуювали всіх дітей в безпечні місця, обдзвонювали батьків, повністю всіх позабирали дітей, відпустили працівників школи. Але саме після того я зрозуміла, що свою дитину потрібно кудись везти, хоча вже був кінець року навчального і в нього контрольні були... Я тоді його вивезла разом зі своєю мамою, але коли я вивозила, всюди були блокпости по дорозі. Там стояли, звісно, що найманці і зелені чоловічки, які казали: «Ви маєте повернутись». [І вас не випустили?] Мене випустили з умовою, що я повернусь в той же день. Я повернулась. [А куди вивезли сина?] Знайомі, які родом з Донецька, на той час Донецьк не був окупованим, вони мали свій пансіонат на березі Азовського моря. І вони тоді дзвонили і майже упросили мене, щоб я відвезла туди свого сина. Ми дуже добре спілкувались... Що я й зробила. [Це було у 2014 році?] Да. І потім, коли прийшов час забирати дитину, хоча я навіть не знала, що я буду забирати, я думала, що

вже поїду туди, бо неможливо було жити в Краматорську, де... два тижні не було води... Ми воду збирали з дождя. Дощ ішов – ми збирали воду. Світло було, їжі майже не було. Коли ти виходив на величезну вулицю подивитися, чи є якась автівка, ти бачив місто так рівно-рівно повністю, і воно було пустим, нікого не було, просто нікого. [Люди всі евакуювались?] Да. Там неможливо було жити. Я залишилась, тому що..., поперше, у мене чоловік, який працював на заводі (я на той час вже не працювала, контракт зі мною припинили, я маю на увазі школу). Ну, я мала бути з чоловіком. А потім, коли я поїхала забрати свою дитину або залишатися там, тому що чоловік наполягав на тому, щоб я там залишилась із сином. Саме в той день усі ті найманці, зелені чоловічки, поїхали в Донецьк. Саме цікаве те, що вони їхали за моїм автобусом, міжрейсовим автобусом, саме в той день, мені так страшно було, того що зверху літали винищувачі, які могли влучити в будь-який автобус. А знаючи те, що всі орки завжди прикриваються живим щитом, то наш автобус, який перевозив п'ятдесят або шістдесят людей, це був живий щит. І коли той автобус приїхав до Донецька, тому що там у нього дозаправка, я думала, я пішки піду, але щоб не сідати в той автобус. Мені настільки страшно було. Але все ж таки я потім сіла і поїхала, не знаю яким чином, но коли я вже приїхала до сина, я сіла і не могла розмовляти дві години. А чоловік мені подзвонив і сказав: «Ти знаєш, що вони всі поїхали, і поїхали тим самим маршрутом, яким їхала ти». Я кажу: «Знаю, бо я їх бачила». І саме в той день окупація проізошла Донецька. [Коли ви сідали в автобус, ви ще нічого не знали. Ви звичайно пішли в касу, купили квиток, сіли в автобус, так?] Я не могла звичайно піти, ви шо... Місто майже не функціонувало, автобуси їздили, квитки не продавались так [у вільному доступі], не можна було в Донецькій області купити квитки. Я вам більше скажу, я, як держпрацівник, я не могла отримувати зарплатню з весни в той час, у 2014 році, тому що Київ на той час заблокував усі банки – Приватбанк, Аваля. Всі банки, вся банківська система була заблокована для того, щоб терористи не могли користуватися послугами, щось таке. Ми зарплату не отримували, ми не могли просто так піти і купити квиток, грошів не було... [За що ви жили?] Золото... було золото... Ми його просто в ломбард відносили, брали готівку і їхали... А що мені потрібно було робити? [Але ж золота не було вагон? Як інші виживали?] Але для того, щоб переїхати, вистачило грошей. І гроші потім нам повернули, все, що ми мали отримувати за той час, саме після деокупації Краматорська і Слов'янська. Але черги в Приватбанк були! Боже!.. Я таких черг ніколи не бачила. Може, я бачила такі черги, коли радянський союз розвалився і коли черга була за хлібом, бо така черга була нереальна. Це страшно, коли люди стоять і чекають просто для того, щоб отримати свої гроші, причому тоді ліміт був. Можливо, ви... ви ж не в курсі, що ліміти були в Приватбанку в Донецькій області. Таке було, а Луганській області... Ну, там щось на руки можна було отримати чи до трьох тисяч, чи щось таке... А тобіто більше потрібно... Важко було, продуктів майже не було, тому що хто буде ризикувати своїм здоров'ям, автівкою, бо автівки одразу відбирали орки... одразу. Якщо вони бачили підходящу автівку для себе, яка може перевозити обладнання,

людей, вони її одразу брали. [Як за продуктами люди виходили?] Вийшов, подивився, нікого немає, окей і пішов, купив, що зміг, і бігом додому. Добре, що в когось були якісь запаси. Я лише потім зрозуміла, чому моя бабуса, коли до неї приходиш, приходили в гості, у неї завжди був запас крупи, макарон, муки, цукру, ну, все. Я завжди відкривала ту комору, кажу: «Нащо тобі стільки всього?» Вона мені каже: «Алісочка, ти не розумієш, Алісочка, то так надо, то так, то так». Я кажу: «Ну, ти ж в будь-який момент можеш піти в магазин і там все це купити». – «Ну, бувають такі моменти в житті... бувають». Я довго не могла розуміти. Потім вона померла, а коли настав 2014 рік... ох, як я її пригадувала. Я потім, тільки потім зрозуміла, що таке Голодомор, як люди страждали в 1933 році в Донецькій області, в Україні, в Луганській області, і лиш потім я почала те саме робити: я закуповувала, я не кажу, що я тонну крупи купила, ні, але я закуповувала реально крупу, цукор, бо інакше просто... Знаючи, що ти знаходишся недалеко від окупованого міста, ти не знаєш, куди що прилетить і що буде зруйновано, яка інфраструктура. Окупація [тривала] два місяці. Але я за той час просто вся посивіла. На той час мені було тридцять [років] з копійками... Це дуже страшно, коли ти бачиш своїх однолітків, вони ж майже молоді, ну, тридцять років – це ж не вік, в якому ти можеш сивіти, ну, може, там одна волосинка, да буде дві, а ми всі були сиві, просто всі, я не кажу про воєнних, там теж свої були цікавинки.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Мова. А ще мені дуже завжди «миригувало», як ви кажете, коли люди піднімали мовне питання... стосовно того, що на Сході говорять російською. Ну, от, я зі Сходу, але я чомусь говорю українською, іноді, мабуть, краще, чим люди, які прожили в центральній або західній частині України і в мене якби інше питання: «Невже ці люди, які думають, що мовне питання таке важливе, думають, що солдати, воїни, які зараз знаходяться під Бахмутом, під Авдіївкою, говорять всі чисто українською?» Ні, вони говорять російською, не через те, що вони люблять росію, ні, їх так вчили, вони жили в тому спілкуванні, саме там, де була російська мова, але вони розуміють чудово українську і захищають українців, то в мене питання: «При чому тут мова?». [Можливо, це якась певна така точка відліку, щоб звернути увагу людей, що ось ми боремося проти росії? Відвернути від російськомовного простору?] Відвернути... просто відвернути, тому що всі кажуть, ой, там на Сході всі побігли, побігли тільки жінки та діти, чоловіки залишилися. Мій чоловік не поїхав за кордон, як чоловіки в Західній Україні, які спокійно поїхали. Їх жінки потім кажуть, ой, да на Сході всі заховались, всі в готелі, да всі в санаторіях. Ну, покажіть мені. Може, хтось і є, але то більш з Києва, київлян там дуже багато, які незрозуміло як відпочивають, за які кошти. А 2022 рік, враховуючи, що ми знали, що таке окупація, адміністрація шкіл одразу зреагувала і своєчасно прийняла рішення стосовно дистанції. Не було питань, що «давайте дочекаємось рішення з Києва». Ніхто не дочікувався цього, дистанція, а потім будемо дивитися і приймати рішення, навіть якщо б у когось там якісь скарги були або ще щось. Все вирішували мирним шляхом.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як тепер у Краматорську? Є люди, які залишилися в місті, вони десь працюють?] У Краматорську? Місто функціонує повністю, відкриваються салони, відкриваються супермаркети величезні, які до цього працювали, і дуже багато людей повертається, але, чесно кажучи, вони ідуть на свій страх і ризик додому, а інші можуть їхати через те, що гроші закінчились на оренду житла, не могли знайти роботу в тому місці, де вони перебували як переселенці. Пояснення немає, але місто функціонує повністю. Ну, якщо в відсотках брати, я думаю 65 % там є, десь так, але справа в тому, що в Краматорську функціонували ж тоді два заводи, і ці заводи давали працевлаштування жителям міста. А зараз вони не функціонують, ні, вибачте, вони функціонують, але своє обладнання вони перевезли в іншу частину України по різних областях. І звісно, що люди, які працювали на тому заводі, вони переїхали саме туди, куди їх керівництво заводу запросило, то їсть в ту чи певну іншу там область. Тому зараз більше дохід, я думаю, що Краматорськ і жителі Краматорська отримують саме від воєнних, які там знаходяться, тому що дуже недалеко лінія розмежування, і субвенція з Європи, не від держави. Я навіть, до речі, як держслужбовець, отримую зарплату від субвенції. Саме страшне буде, я так думаю, навіть якщо війна закінчиться, навіть якщо... та неважливо, навіть, в принципі, як воно там закінчиться, на мирних умовах, тобто якщо там хтось домовиться, хоча навіряд чи хтось домовиться, як відбудовувати країну, тому що багато людей поїхали, чоловіки поїхали, жінки поїхали, а спеціалістів нуль, тому що всіх спеціалістів забрали на фронт. Відбудовувати новому поколінню – що? як? Люди не навчені, спеціалістів забрали, все. Брати когось із Європи – вони бояться вкладувати гроші, це саме страшно буде. [Чи дуже зруйнована та місцевість, де ви жили?] Ну, дев'ятиповерхівка стоїть, але вікна розтрощені, квартири всередині будинку розтрощені. Я не кажу про одну лише дев'ятиповерхівку. Багато дитячих садочків розтрощені, багато шкіл, але намагаються відбудовувати, намагаються... Ну, наприклад, навіть ті будинки, які постраждали від вибухів, бо від земної хвилі вони... місцева влада, я так зрозуміла, за кошти або субвенції, або все ж таки держава якось виділила, поставила склопакети на всі квартири, ну, саме тим людям, хто там знаходиться і хто звертався через застосунок «Дія», наприклад, щоб якось компенсувати ці втрати. [Як відбувалась евакуація?] Маєте на увазі, спокійно чи ні, чи як? В Краматорську такі, знаєте, сильні люди живуть. В плані тому, щоб одразу евакуююватись, – ні. Вони відмовлялись, тому що кожен казав: «Куди я поїду? Я там нікого не знаю, в мене там нікого немає, куди я поїду? Як я брошу квартиру, на яку я заробляв пів життя?» Але потім прийшов такий момент, коли навіть і ту квартиру забули, закрили і поїхали. Евакуація дуже складна була на початку тому, що потяги не були розраховані на таку кількість людей, яка була на вокзалах, і автобуси, які їздили між містами, вони таку плату бішену брали, я не знаю. Для того, щоб, наприклад, доїхати з одного міста в інше більш-менш спокійно, потрібно було видати, ну, скажемо так, місячну зарплатню, місячну, а за що жити – нікого це не цікавило, навіть державу, хоча всі розуміли, в якому становищі всі люди, ну держава тоді як нам казала три дні, за три дні, ну не знаю другий рік вже майже за-

кінчується, так що ці три дні... дуже важкі. [Чи ходили люди, які залишилися у місті, на роботу? Чи була взагалі робота і чи були якісь виплати? Маєте інформацію щодо цього?] Державні виплати, чи отримували ці люди зарплатню? Да, вони отримували. Банківська система працювала, все було добре, не було такого, що банк закритий наприклад рахунок. Закривали рахунок всім українцям, кредитні рахунки із тих областей, які, ну, якби більш-менш евакуацію проводили, але десь через два або три місяці банк знімав ці... як правильно, блокування, ну тоді вже кредитні рахунки могли діяти, могли ними користуватися, але не було такого, як у 2014 році, наприклад Луганська і Донецька область залишилися просто без грошей. Я теж тоді розумію владу, яка це зробила. Чому вона так зробила? А тому що, якщо пригадати паспортний стіл, який є в Краматорську, він функціонував до повномасштабного вторгнення. Орки прийшли і просто забрали всі бланки паспортів, всі, які там були бланки і, звісно, що держава була вимушена заблокувати все. Я б теж так зробила, люди отримали, ну, якісь орки, отримали українські паспорти офіційні. Звісно, що вона там мала якісь там нумерації, і так далі... Чому тоді почали біометричні паспорти давати, пам'ятаєте, да, то якраз 2014 рік почався, біометричні паспорти, це не просто так. [Тобто 2014 рік був набагато важчий і страшніший, ніж 2022-й?] Для мене да. Для мене да, тому що ми вже це пройшли, я розумію, не так, як кияни, тому що до киянани взагалі вони сміялися тоді. Тут приїжджаєш в Київ в 2014 році, а вони веселяться, у них там феєрверки, у них салюти, а я така: «Вау, а що так можна?». Я від тих звуків просто в шоці була, мені страшно було, я плакати хотіла, але трималася, тому що в мене дитина, і я не можу показувати, що мені страшно. Люди завжди казали в Києві: «О, та що там на тому Сході, якийсь там Донецьк окуповано». Серйозно? Взагалі-то в Донецькій області, в Луганській області дуже багато шахт. Ці шахти добувають вугілля досі, навіть після повномасштабного вторгнення. І куди це вугілля йде? Не в Україну... Дуже важко, коли я чую від інших людей, які кажуть: «Нащо нам той Донецьк? Там же люди зомбовані». Там такі ж люди, як і ми з вами, живуть, щоб ви розуміли. Ні, вони не зомбовані, тому що дуже багато там залишилось і знайомих, і родичів, які так само казали, як мої друзі: «А чого ми будемо їхати, якщо ми заробляли на це житло двадцять років?!» Ну, от, уявіть собі. Ви прожили скільки років в Родниковій Гуті? [Тринадцять років.] Лише тринадцять років, але ви прив'язалися до Гуті. [Дуже.] А от уявіть собі, що ви прокидаєтесь, і вам кажуть: «Ти мусиш їхати!» А ти не знаєш куди... Дуже важко... А є люди, які двічі стали переселенцями. В 2014 році люди, які поїхали з Донецька і не тільки з Донецька, з Карловки (маленьке місто під Донецьком), приїхали в Краматорськ, за гроші купили собі квартири, бо думали, що в Краматорську більш-менш нормально, і в 2022 році знов вторгнення, і знов люди їдуть. Добре, якщо є якісь кошти, а якщо ні. Краматорськ почав функціонувати [після деокупації у 2014му] одразу ж, майже одразу ж, заводи не зупинялись, навіть під час окупації. Заводи працювали, але люди стали інакше дивитися на багато речей. Я не кажу, що нас навчили, людей, в Донецькій області любити Україну, але ми більше її любимо, ніж люди в центральній частині України, я чесно кажу. Коли гімн

лунає, ми плачемо, а деякі люди стоять і навіть не знають куди руку прикласти, до серця, до голови чи ще кудись, а як можна це витримати спокійно, бо ми це вистраждали. В тому, навіть мовне питання, я ж кажу, про яке вже говорила, люди в Донецькій області, вони дуже добре знають мову, і українську, і російську. А чому? Тому що там кордон з росією. Якщо брати західну частину України, то люди, які проживають в Берегові, я думаю, що більша частина знає румунську, більша частина може знати там угорську, люди, які проживають ближче до Польщі, вони будуть знати польську, але ж це не означає, що вони мають якісь мовні перешкоди, да і що вони будуть відділяти якусь частину України і йти, наприклад, до Польщі, ні. Але чому тоді за Схід так кажуть що «ага, то через них росія пішла». Ні, не через нас. Так зручно [думати]. Але ці декілька осіб [які про це наголошували], вони були впливові, люди їх послухали. Було і таке, тому дуже важко, чесно кажучи, сприймати це все, коли ти знаходишся тут в якості переселенки, я не кажу, що я біженка, тому що я не бігла, я переселилась і чути іноді таке, що люди там не знають мови, люди не володіють мовою. В мене кожна нарада проходить лише українською мовою, кожна. Ми навіть спілкуємось один з одним, коли ми созвонюємось із керівництвом – українська мова, переписуємось українською. [Але є люди, які не хочуть нічого чути, ви їм це не доведете]. Ні, вони в шоці, коли ти починаєш їм казати, що я родом з Донецької області, вони так: «Не може такого бути». Я: «Як не може, що паспорт показати?» – «Ну як ти так з Донецької області і так говориш українською?» – «А якою я мовою маю говорити, іншою? Я ж не з іншої планети, я також з України». Ну, якось так, іноді образливо, іноді, іноді просто не звертаєш на це увагу.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.*

[Ви кажете, що через два тижні виїхали з міста. Ви мали план, куди їхати і як?] Ні, плана чіткого не було. План перше був, що ми зробили з чоловіком, подивилися які дороги зараз обстрілюються, ну, на той час, я маю на увазі. Тобто ми розуміли, що потрібно буде їхати, якщо брати мапу України, по верху через Київ, що було одразу відкинуте, тому що Харків, Київ – це було нереально, або по низу. По низу теж було дуже страшно, і вирішили поки їхати по низу до самої крайньої точки в Україні, а там вже будемо дивитися. Ну, і якби потім дійшли до Закарпаття й вирішили, що тут буде найкраще. По-перше, я не втрачу зв'язок із чоловіком. Я дуже боялась того, що я поїду і потім його не побачу, і діти не побачать. А подруге, я знаю багато мов, я могла поїхати в будь-яку країну. Чесно кажучи, я вільно спілкуюсь англійською, німецькою, знаю іспанську, але це не є приводом для мене, щоб я кудись їхала. Чому я маю їхати? Але, коли ми вже той план мали, добре що нам допомогли друзі, які тут знаходяться, ми з ними созвонувались і завдяки їм якби ми тут і залишилися у Гуті, бо саме через них якби більш-менш мені стало спокійніше, якщо можна це назвати спокійним життям, коли ти переїжджаєш з іншого місця взагалі... [Чи відчували ви дискомфорт від того, що тут інша інфраструктура, не міська?] Багата інфраструктура і... Ой, є така, є такий смішний парадокс, він завжди мене цікавив: «Чому так?». І коли ти досягаєш певного віку, приблизно там тридцять років, ти втомлюєшся

від життя в своєму середовищі. Тобто, якщо ти, наприклад, живеш в селі, великому або маленькому, ти мрієш: «Як я хочу у велике місто». Ну, я дуже багато маю друзів, які проживають, наприклад, в селі. Вони кажуть «Боже, я так хочу в місто, щоб там все було, ти вийшов – все є». А в мене мрія була: я хотіла спокою і знаєте, як ото «бойся своїх желаній», я перейшла просто на цитати з російської мови, але саме на Новий рік, перед вторгненням, я думала про одне бажання – «зустріти Новий рік в Закарпатті». Ну, чесно, в мене було таке, і тут в лютому така чепуха. Я така, думаю, ну, може, все ж таки це ненадовго, ну, наскільки ми там поїдемо, ну, місяць, ну, два, але я не думала, що ми залишимося тут вже от майже два роки. Але я зустріла Новий рік в Закарпатті, і коли я зустрічала Новий рік, ну, той, 2023й, я була в шоці, бо я пригадала всі свої бажання, всі свої бажання, про які я мріяла, і вони майже всі збулися. Але я не скажу, що вони всі позитивні, вони збулися, але вони негативні для мене, тому реально я ж кажу, ну, потрібно обмірковувати те, що ти хочеш, правильно це будувати в себе в думках, бо іноді бажання можуть таку шутку злу виграти. [Як вам тут загалом жити?] Чудово, ми звикли до всього, тут спокійно, до місцевих ми теж звикли, працюємо, спілкуємось, навчаємось, щось нове дізнаємось, Давід, наприклад, навчився багато робити те, чого не навчився б ніколи робити в місті великому. Він дуже добре знає, як розпалювати, вогнища робити; він знає, як гриби збирати, бо в місті він такому б не навчився і реально тут спокійніше, ну, для мене тому, що я ж кажу, що людина, яка проживає в місті великому, вона хоче спокою, а людина, яка буде проживати в селі, вона буде бажати міське життя. Парадокс. Перший будинок, який ми знімали тут, там було опалення електричне, через що я була в шоці, тому що рахунок, який прийшов за світло, він мене шокував. Після того, як ми прожили пів рока, ні півтора рока ми прожили в тому будинку, де електричне опалення, плюс ми дуже добре пам'ятаємо блекауту, тому що ми не могли обігріватися в той час... Сусіди нам допомогли з дровами, і ми могли трошки розпалювати вогонь, ну, тобто камін, який був в будинку, але, на жаль, той камін був побудовано неправильно, і він не обігрівав будинок, а просто димів, тобто я дуже боялася реально задихнутися. Уявіть собі, ти розпалив вогонь, тобі показали, як це робити, навіть прийшли люди досвідчені, які це вміють робити, вони кажуть: «Ми не розуміємо що тут». Воно димить, замість того, щоб обігрівати, просто димить, а їжу приготувати, а просто води попийте теплої, навіть вже не кажучи про каву або чай... І потім ми переїхали в інший будинок, туди, де є дрова. Да, ми замовляли дрова, купували, сусіди допомагали, але ми швидко цьому навчилися, плюс до того, що в Донецькій області, як я казала вже, там вугілля добувають, тому з самого дитинства, чесно кажучи, я вміла розпалювати піч вугіллям. Це не так складно, і вугілля майже більше горить і, може, більше дає нам жару, ну, давало жару так. Ну, по факту, чим вугілля відрізняється від дров, від дров нічим, бо вугілля – це деревісна. [Де ви готували їжу в періоди блекаутів?] Ох, в каміні. Ми брали пательню, на цій пательні ми смажили картоплю, реально смажили картоплю. Ну, звісно, що блага цивілізації нам допомагали тому, що в мене є мультіварка. Коли давали світло, я одразу туди клала рис, м'ясо, овочі, і це все швидко готувалось в мультіварці.

Наприклад, за двадцять хвилин, доки світло було, я могла приготувати хоча б це, бутерброди їли, ну, в термосі іноді заварювали чай, щоб було тепло, бо дитина менша завжди бажала пити (він такий, любить пити чай), ну, якимось там вже звикли, бо ми могли купити, скажемо так, і воду, могли це перетерпіти, але важко було, тому що шість або десять годин без світла то було жахливо, коли ти розумів, що у когось є генератор, а в тебе просто грошей на нього немає, або навіть якщо є, ти не будеш їх витратити на це, бо це глупості, як я кажу. Добре, що ти якби знаходишся в себе в місті, ти можеш собі це дозволити, коли ти в стані переселенця і ти не знаєш, що з тобою завтра буде, чи поїдеш ти кудись, чи не поїдеш, можливо, прийдеться далі їхати, тобі потрібні гроші, тому ти економиш майже на всьому. Вдягали [меншого сина] в саме тепліший одяг, клали спати під, звісно що, ковдру, я його так обіймала, бо він зі мною спав, ну, щоб він не замерз, а що робити... Важко було, реально дуже важко, бо ми в місті мали автономне опалення, я могла його вдома в квартирі регулювати. Ми пішли, і ми вимкнули опалення, і все добре, прийшли і за двадцять хвилин квартира була тепла, всі роздіті ходили, а сюди коли ми приїхали і почалися ці блекнути, я розуміла, що потрібно терпіти, тому що хлопці, які знаходяться на фронті, вони і цього не мають, і коли ти порівнюєш ці умови, то думаєш: «Та все в мене добре, все добре». Тому що хлопці, які там нас обороняють, вони в таких умовах нелюдських знаходяться, по коліно у воді, у льді, спати в спальних мішках на землі, ну, це ж нереально. Тому й ми мали це витерпіти, ми знали, що потрібно просто почекати. З опаленням [зараз легше], да, із інтернетом – да, із світлом – да, нам прийшлося навіть купити ще одну сім-карту, для того, щоб ми могли роздавати собі інтернет у випадках блекауту, тобто ми підготувалися стосовно цього, бо ми ж на дистанції працюємо, і я мала викладати уроки. Для мене взагалі, я не могла пояснити самій собі, як я не можу провести уроки. Я відчувала себе такою поганою ученицею, чесно, начебто я не вийшла на урок до вчительки, хоча, навпаки, я не проводила уроки, тому що був блекаут, то в мене ноутбук просто не працював, бо світла не було, і він просто не включався, але коли більш-менш вже налагодилась ця система енергійна, то, слава Богу, все добре. [Коли треба було проводити урок, а тут у нас немає світла, проводила] з телефона, якщо я мала заряд інтернету, вибачте, не заряд інтернету, а заряд акумулятора, то я проводила з телефону. Старший виходив на уроки з телефону, інакше ніяк, хоча він теж має свій ноутбук, і якщо вистачало заряду, то він виходив з ноутбуку, але там, ну, наскільки – на дві години його вистачає, не більше. Заняття онлайн, вони ж тягнуть дуже багато батарей. Я взагалі якби дивлюсь і думаю, що я своїм нащадкам, я стільки всього зможу розказати.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я ніколи не думала, що я застану такий період як застав, наприклад, мій дідусь покійний, який народився під час Другої світової війни, який, слава Богу, не застав 2014 року, вторгнення, окупацію міста, який не застав повномасштабне вторгнення, бо він би в шоці був. Він, до речі, народився під час Голодомору. [Пам'ятає що-небудь про своє дитинство?] Я дуже, я дуже добре пам'ятаю своє дитинство, в мене дуже добра пам'ять, я навіть мамі

своїй описувала коляску, як вона виглядає. Вона не вірила, бо наша коляска, її продали десь коли мені було рік. Вона каже: «Ти не можеш такого пам'ятати». Я їй навіть описувала, які там були такі висульки, якого кольору, вона в шоці була. Ну, це, мабуть, в мене від родичів, тому що пам'ять у мене реально дуже добре. Що я можу сказати про дитинство, ну, поперше, всі вивіски в магазинах були українською мовою: «крамниця», «універмаг», «пошта» і так далі. Не знаю, чому думали, що на Сході одні росіяни живуть. Чесно, якщо подивитись, ну, якщо б хтось, хто цікавився, подивився фотографії наших міст, наприклад, [19]80х років, там всюди вивіски українською, всюди, навіть не дивлячись на те, що на той час то було радянський союз взагалі-то, він же ж розпався [19]91му році, а в [19]80х роках я народилась, але я пам'ятаю чудово, що в мене в школі була і російська мова, і українська, але вибачте, в Сваляві теж є школа, яка вивчає чеську і українську, і нічо, нормально. [Я коли в школу ходила, у нас теж була російська.] О, бачите, ви теж застали той період, ну, тому що ми були якби в радянському союзі, нам не забороняли вивчати рідну мову українську. Всі говорили, ну, і знали, що це рідна мова, але ми мали знати російську. І, звісно, що старше покоління, яке говорило російською, вони й продовжують зараз говорити російською, ти її не перевчиш або його. Як ти перевчиш дідуся, який сімдесят років своїх говорив російською – ніяк. Це реально добре, якщо ти, ну, хоча б намагаєшся якось перейти на українську мову, я так думаю. Хоча, я ж кажу, мовний вопрос, або мовне питання, не є таким там сильним або таким питанням, через яке можна було б сваритися людям зі Сходу і Заходу або з Центральної частини. Якщо б ви приїхали в Київ, да будь-хто приїде в Київ – більша частина говорить російською, я в шоці. Я приїхала в Київ в жовтні в цьому році, а в супермаркетах, в торговельних центрах я чую російську мову, хоча Буча, Ірпінь – не навчили... важко... важко дивитися на це і розуміти, що чомусь якесь маленьке місто навчили любити Україну, і Донецьку область, і Луганську область, я думаю, що і Херсонську вже навчили любити українську мову і не тільки, а в Києві все добре, «какая разніца». [Чи підтримуєте зв'язок зі своїми знайомими, сусідами?] Сусіди? Сусіди теж виїхали, але да, ми созвонюємось, якщо там якесь питання, типу перекрити там трубу чи ще щось, ми можемо. Тобто ми залишили ключі людям, яким ми довіряли, щоб вони могли, якщо що, пройти в квартиру, тому що різні були випадки. Наприклад, якщо б снаряд влучив кудись у трубу, яка йде по стояку, то потрібно ж було перекривати воду, а для цього потрібно доступ, або, наприклад, коли в Краматорську вимикали газ, а потім ходили вмикали його через пів рока, потрібно ж було надавати газовщикам доступ до своєї квартири, щоб вони перевірили, а то дадуть зараз газ, а в тебе квартира вибухне, і таке могло бути. Тому ми знали, що якщо ми їдемо, то потрібно залишити комусь ключі, ну, плюс там чоловік був, доки він теж не поїхав; він в іншій області зараз знаходиться. Ну, а мама моя, яка зі мною сюди приїхала в Гуту, вона пробула пів рока, ні, трошки більше, місяців десять, і вона не витримала. Вона каже: «Я так звикла до інфраструктури, знаю, що в Краматорську дуже погано, що там небезпечно, але поїду». Вона поїхала. Важко було, мені важко було тому, що ти все одно будеш переймати через людину,

тим паче близьку, але я вже на той час зрозуміла, що я її не зупиню, і якщо я мала б її добре розуміти, то я б мала, мабуть, поїхати з нею, але мої діти, вони дорожчі. [Чоловік ваш зараз працює?] Да. До речі, в 2014 році ми були, ну як, працювали, все офіційно було, але ми ще й були волонтерами. Солдати, які були на той час, мало хто пам'ятає що в 2014 році армія не була готова дати атпор, і вони не були забезпечені майже нічим: води не було, місто окуповано, для того, щоб снаряди якісь дати, потрібно, щоб хтось приїхав. Ніхто не міг приїхати, бо все було окуповано, все, тобто місто отак колом взяли, просто колом, і ми допомагали, чим могли: хтось готував їжу і возив солдатам, серйозно, хтось воду купував, хтось одяг, хтось ліки, таблетки, тобто будь-що. Було таке, що ми просто приїжджали, ну, знаючи, що ми наражаємо себе на небезпеку, ми питали: «Що вам потрібно?». Вони казали: «Батарейки для рацій, якісь там антибіотики», тому що погода різна навесні – буває тепло, буває холодно, і ми це все купували за свій кошт. Але потім до нас почали звертатися правоохоронні органи, питати: «А з якого перепугу ви це робите? Хто ви такі? Хто вам це дозволив робити?» Майже й таке зараз відбувається. Після того будь-яке бажання допомагати просто зникло, тому що ніхто не розумів, нащо ти це робиш, а питання ставили київські. Київські люди, які приїхали, ну, знаєте, вони ж можуть дислокувати, дислокацію змінювати, тобто він там пропрацював рік, а потім йому сказали: «Ти їдеш в Краматорськ і будеш там тепер працювати, у тебе підвищення». Ну, і він поїхав до Краматорська, а потім буде ставити такі питання іншим. Я ж кажу, що потім реально у тебе зникає навіть бажання щось робити добре. Да. Я сподіваюсь, що хоч щось цікаве було. До речі, в 2022 році, коли почалась вторгнення, ви мене питали: «А що ви почали робити?», тобто що перше, да, було? А я, чесно кажучи, забула про саме головне, що перше було. Ми вранці прокинулись, почитали новини і поїхали в пункт здачі крові; це перше, що ми зробили, а потім чоловік пішов до військомату. Він каже: «Я зобов'язаний! В мене обов'язок є!» Ну, звісно, я не могла йому перечити і казати що «ні, не йди», важко мені, не важко, але він пішов, і я, чесно кажучи, я думала, що він не повернеться, його не взяли, сказали: «Ти в резерві, іди». Я так трохи видихнула, тому що розуміла, що ж потрібно якось їхати, а якщо він буде не з нами, то як я поїду. Ми здали кров, причому, коли ми прийшли, санітари які там були, кажуть: «А ви звідки знаєте, що кров потрібно здавати?» Вони там новенькі, а ми кажемо: «Так 2014й рік нас навчив, ми знаємо, що це». Кров здавати потрібно завжди, якщо ти здоровий. Не для того, що війна йде, навіть тим же медикам вона потрібна, дуже часто роблять операції, дуже часто... вона має бути, а зараз так вона взагалі має бути, якщо ти здоровий, то потрібно це робити.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Внутрішня міграція. Ми їхали автівкою. Всі, хто бачив, звідки ми (тому що реєстрація на номерних знаках машини), вони розуміли, звідки ми, і вони були такі чуткі до нас, тобто не було такого, що «ану виходьте всі з автівки, ми тут будемо обшук робити». Це навантажувало трохи, тому що я б, наприклад, саме автівки з Донецької області, з Луганської області досліджувала, як на кордоні з Польщею або з

Угорщиною... Ти ж не знаєш, що людина може везти. А скільки тоді було потрібно було, ну, я так думаю, що потрібно було б перевіряти повністю все. Я не очікувала, що ми доїдемо так швидко... Ми доїхали за півтора дня. Рано-вранці ми виїхали, і на наступний день ми вже були в Закарпатті. Звісно, що ми зупинялись поїсти, чоловік не бажав спати, взагалі не бажав... Але... не знаю яким чином я там штурманом була, показувала йому які знаки, бо я теж знаю керувати машиною, но я не сідала за кермо, тому що думаю, що я краще буду давати вказівки, я б краще, буде краще, бо в мене мапа була, я знала куди їхати, як їхати. Це не вперше, коли ми кудись так їдемо автівкою. Ну, добре, що ми так доїхали, а назад, коли він сам повертався вже із західної частини України до Донецької області, ми постійно були на зв'язку. Він каже: «Ти не уявляєш, як важко їхати без штурмана, який би все тобі показував». До речі, в той час в 2022 році робили острівки безпеки, знаєте, да, що це. Але їх не доробили, дуже багато аварій було на трасі через оці острівки безпеки, бо їх не зафарбували, вони не мали ту фарбу, яка світло показувала б. Тобто ти їдеш, і воно там показує, що ага, там острівок безпеки, добре, якщо в тебе зір класний, а якщо ні... То все... В нас знайомі, які під Краматорськом мали дачу, вони там і схованку зробили, і ще щось робили, ну, там гроші, знаєте таке, нічого немає, дачі навіть на мапі вже немає, якщо із супутника дивитись. Це вже після 2022 року. [Де тепер люди?] В Україні, в іншу область поїхали, теж з маленькою дитиною. Там дитина ще менша, ніж моя, молодша тобто, там дитині майже чи чотири роки чи щось таке, чотири, мабуть, але всі діти реально мають ушкоджену психіку в плані... Якийсь бубух, і усі діти: «Що це?» А під час дистанції, коли ти проводиш урок на онлайн, ти чуєш ці всі сирени, коли діти відповідають. Раніше діти реально бігли в укриття. Вони такі: «Все-все-все, ми біжимо в укриття». Я така: «Да-да, зайчики, біжіть там». Зараз я кажу: «Діти, в кого лунає сирена, бо в мене в телефоні є мапа України, там, де лунає сирена, – перейдіть в укриття». Вони такі: «Да, да, ми в укритті». А я дивлюсь там, воно за вікном сидить там, і все добре. Ну, бо наші українці, вони такі реально сильні духом, і вони знають, що то небезпечно, але вже звикли. Як моя бабуся колись казала, яка застала Другу світову війну, і вона казала: «Знаєш, коли лунали пулі, я могла і снаряди відрізнути по звуку, що то за снаряд, що то за пуля летить, тому я могла або пригнутися, або лягти взагалі на землю, бо я знала що летить». Реально страшно. Було таке, що ми бачили ракети в повітрі. Вона швидко рухається, і звук такий неприємний, неприємний до того, що ти якби думаєш, що це не може бути ракета, а то ракета, і ти бачиш навіть як вона змінює свій рух. Це страшно, вона не летить прямо вот по законам фізики, вона змінює свій рух. Вона може летіти, наприклад, на Київ, а полетить в інше місто. Там буде готуватися ППО, а в іншому місці не зможе підготуватися ППО, тому що ракета летить за долі секунд... і в великих містах, якщо люди знаходяться, то це, мабуть, першочергово, що вони мають зробити, не нехтувати своєю безпекою, а одразу приходити в укриття, якщо знають, що ракетна безпека, тому що ракети, які мають на озброєнні росія, вони реально дуже страшні, страшні не через те, що вони влучають, може, і не влучають туди, куди бажують, а страшно через те, що через умови зберігання

вони втрачають свою силу, ну, вони можуть там вибухнути саме в тому місці, де не очікує навіть ППО.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Вибачте, ще ставлю таке трошки незручне питання: «Чи втрачали ви когось з рідних за цей період?»] Рідних? Через війну, рідних? Ні, знайомих втрачала. Рідних, слава Богу, ще ні. А знайомих дуже багато втратила, декілька знайомих під Миколаєвом, ще два... минулим літом, і дізналась я лише у серпні, я знала, що люди воювали. Вони воювали ще, до речі, з 2014 року. Потім вони якби демобілізувались, а як почалось повномасштабне вторгнення, вони знов пішли до лав ЗСУ і..., але ж потім я дізналась, під Бахмутом було, знайомого втратила, але... У мене вже, якщо чесно, не вистачає навіть сльоз для того, щоб оплакати це все. Я так собі сказала, що, мабуть, я це буду робити після того, як війна закінчиться, тому що ти психічно не зможеш владнати навіть із собою. І коли ти бачиш по телебаченню або чуєш по якимось програмам, що є психологічні якісь курси підготовки, робота з психологами, ти розумієш, що це недарма роблять. Але справа в тому, що немає в Україні зараз кваліфікованих психологів, які б реально допомагали навіть солдатам, які прийшли із передової позиції, реально немає. Є психологи або психологині, да, нове сучасне слово, але вони не можуть працювати з тими людьми, які бачили такі страшні речі. Да, з цивільними людьми вони можуть працювати, але не з тими. Я сама маю теж знання психології, бо я вивчала психологію ще в вищому закладі, ну, але навіть для мене іноді складно пояснити самій собі, що все буде добре. Все одно, ну це ж не може бути вічно, це припиниться, як почалось, так і припиниться, можливо, раптово, можливо, ні, але потрібно це розуміти, щоб давати самій собі якусь надію. Но... деяким людям це складно зрозуміти, вони втрачають надію, що щось втрачають. Потім вже їм складно і саме такі реабілітаційні центри, я думаю, мають допомагати або ХАБи, які є у великих містах. [...]

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Ви знали, просто не знали коли це буде. І от коли цей день настав...] Ніні, я не знала число, але, починаючи... дивіться, 14 лютого [2022 року] я вже знала точно, що на нас нападуть. Я очікувала це, я думала шістнадцятого, можливо, буде лютого, потім дивлюсь, ні, думаю так, знаючи що він любить оці сакральні дати, то, можливо, це буде 23 лютого, бо в них же ж там, вони святкують день радянської армії да, чи що вони там святкують щось таке... А вони там називають це «день чоловіків», якщо я не помиляюсь, ну, якийсь привід. Я тоді ще чоловіку кажу: «Слухай, ну, буде...». Він так: «Та я знаю, що буде, просто коли?» Я кажу: «Ну, ми начебто готові морально». Короче, вранці, да, ми знали, що там вже Київ обстрілюють, Ірпінь, Буча, там усі ці, ну, тобто все це наближається, наближається. Чесно кажучи, що я робила, я знала, що я не викладаю в цей день, тому що я вже знала, що дистанція, і насмажила млинців, зварила каву, посадила всіх, ми поснідали, ми дивилися новини, читали новини, і розуміли якби в який бік ми рухаємось... А потім вже гуртом ми приймали рішення, що робити. Маму я тоді до себе покликала, бо мама в мене одна живе і в іншому районі. Вона як приїхала, теж ми її заспокоїли, сказали, що все буде добре, а потім виїхали. Але не було паніки, чесно, не було, тому що ми, я ж кажу, ми до цього готові були, ми знали, що буде.

Я така людина, яка не... Я не люблю читати українські новини. Я вже казала, що я знаю декілька мов, я читаю Дойче Велле, Блумберг. Я не завжди довіряю українським ресурсам. Не через те, що вони кажуть щось не те, там дуже багато відвертає увагу, от як мовне питання, да, наприклад, відвертає увагу. Тому в 2022 році дуже багато я дивилася саме Дойче Веля, я дивилася виступ Байдена. Мені цікаво було послухати в оригіналі, а не перекладач, який ледве-ледве в Україні зміг щось-щось там з'єднати правильно, бо я не люблю, коли люди роблять такі помилки і перекладають не так, як потрібно. А знаючи, що наша влада, вибачте, це нові люди, усюди нові люди на той час були, у владі, у міністерствах, думаю, що все, нам капець, я не знаю як ми навіть вистояли, чудо якесь допомогло. Я навіть стосовно Ірпінь, Буча, що все ж таки їх звільнили і все ж таки дали відсіч. [А відчуття таке всередині маєте, що буде все добре?] В Україні? Я не можу так сказати... Буде добре, але вже не при мені, ну типу... не через те, що я песимістка. Я не песимістка в жодному разі, але я ж кажу, що ми будемо відбудовувати країну заново, повністю, все це ляже на наші плечі, все. Ми будемо відбудовувати дома, заводи, лікарні, садочки, це дуже багато коштів. І люди, які думають, що завдяки санкціям в росії буде дуже погано, ні, не буде. Вгадайте, скільки радянський союз був за бетоном, скажемо, ніхто ж нікуди не виїжджав сімдесят років, нормально... Іран, який зараз теж під санкціями. І що в Ірані щось погано? Ні, все добре, вони будують, вони побудували завод, який в Україні був найбільшим, більший, ніж МКМЗ, уявіть собі. Ми зараз дуже багато втрачаємо, Україна, я маю на увазі, дуже багато втрачає тому, що ми не бачимо технологій, які зараз розвинулись. Ніхто зараз не цікавиться тим штучним інтелектом, що є вже четверта версія, п'ята версія штучного інтелекту. Ніхто не цікавиться, що збили астероїд, який летів на Землю, а його реально збили нещодавно. Якщо б його не збили, то... Ви ж читали, мабуть, Тунгуський метеорит коли впав... Не читали? То давно було, це ще й мене не було на світі, але я цікавилась цими речами. Ну, там такий, така воронка була, там просто капець. І добре, що збили, просто нас росія зараз лише всього, нашого майбутнього, наших оцих сподівань, міркувань про щось там таке гарне... Але все одно потрібно слідкувати за цим всим. Я ж кажу, якщо б, наприклад, мене запитали: «Які б поради би там дали молоді і так далі і тому подібне?», то я б відповіла: «Читайте, більше читайте, але це не означає, що читати українців тільки...». [Це ваш син, так?] Давід. [Давиде, скажи, будь ласка, ти маєш друзів?] [Давид:] Так. [Тут, тут маєш?] Звичайно. [А там, вдома, у тебе є друзі?] Половина залишились, а є такі, що... [Підтримуєш з ними зв'язок?] Іноді так. [Як тобі навчатися онлайн?] Онлайн? Добре. [Чи сумуєш за друзями?] Так. Просто побавитись, побачитися, порозмовляти, прогулятися. Зараз це неможливо. [Ти зараз навчаєшся?] В одинадцятому класі. [Плануєш кудись іти далі навчатися?] Так, в мене є варіант, але куди саме конкретно, я ще не знаю, бо за рік може все змінитися. Наприклад, я зараз подумаю щось, куди піти, а за рік, може, за пів року..., і можуть все, ну, плани змінитися. Не таке важливе те..., але варіант є. [З місцевими хлопцями ти вже подружився, уже кудись вечором ходите гуляти? Як ти проводиш свій вільний час?] Коли в мене є час, то іноді виходжу або

просто хочу відпочити. [Аліса:] Дрова рубає. Чесно кажучи, я йому заздрю, тому що він навчився багато всього нового, але не заздрю в тому, що він немає свого часу вільного, як я мала в одинадцятому класі. Я могла піти погуляти, відпочити, поїхати кудись, помандрувати, а він не може. На жаль, да, на жаль, тому що те, що він змінив місце розташування зараз, це ж не означає, що він припинив спілкуватися. Не припинив, але часу немає, бо підготовка до іспитів, НМТ плюс допомога мені, бо якщо одна жінка в приватному домі, потрібно все робити, і чоловічу роботу. Може, жителям, які тут завжди жили, їм легко це робити, то мені – ні. [Для нас це звично.] Да, для вас це звично, а для мене, коли я вранці прокидалась, я не думала, що мені там розтопити потрібно пічку. Для того, щоб у мене тепло було, бо я приходила, ну, тобто я прокинулася, в мене тепло; єдине, що я мала зробити, – це вимкнути опалення і піти по своїх справах. [Давид:] А тут зовсім інакше. [Аліса:] А тут навпаки, да. Ти прокидаєшся і вже розумієш, що потрібно іти щось робити. Життя – це рух. [Давид:] Щепочки зобрати, картон взяти, дров принести... [Що тобі найбільше тут у нас подобається?] Природа. [Аліса:] Да, він, до речі, постійно виходить фотографує. [Давид:] Так, дуже часто. [І в ліс також ходиш гуляти?] Коли час є, то так. Мені тут дуже сподобалося улітку збирати ожину, суницю, малину і просто подихати свіжим повітрям. І я влітку навіть роблю пробіжку, мені це дуже подобається, запах, все дуже подобається. [Аліса:] Да, от, до речі, в Донецькій області в нас же ж там, як я казала, багато заводів і дихати там нема чим, ми ж майже 80 % населення має алергію. Ще амброзія є в Донецькій області, ну я думаю, що вона не тільки там. Але коли ти сюди приїжджаєш, то алергія відходить на другий план, тому що тут немає цих всіх хімікатів і всього іншого. Тут краще... [Краще, але вдома в себе, вдома набагато краще.] Дивлячись від чого і що ти розумієш під домом. Люди, які, я ж кажу, вже щось втрачали, вони не так вже ставляться до цього. Я, чесно кажучи, я дуже завжди заздрила американцям у тому плані, що вони майже всі не мають свого житла, вони знімають житло. Їм запропонували якесь там місце класне, вони зібралися і поїхали, тобто вони не прив'язуються, як ми звикли там до землі прив'язатися, посадити дерево, там город мати, бо ми себе прив'язуємо цим. Це клаптик наш рідний, клаптик, без якого ти, ну, нікуди не поїдеш. Там люди можуть спокійно це робити. Тому зараз я більш таких західних взглядів стосовно того, що прив'язуватись вже не можна. Нам точно не можна. Бо наше покоління вже зрозуміло, що якщо ти будеш сидіти на одному місці, а якщо сусід біля того місця не дуже добрий (я маю на увазі «дружня» в лапках країна), то краще все ж таки мати ще якісь варіанти в Європі або в іншій частині України, ну, щоб ти міг спокійно працювати, думати, жити. [У вас є куди повернутись?] Поки що є, слава Богу. [Чи є у вас сильні обстріли?] Двадцять кілометрів... двадцять кілометрів, це... До Сваляви скільки з Гути, тридцять? [Двадцять сім, так.] Ну от, там чутно вибухи, дуже чутно, коли прилітає навіть в сусіднє місто. Бо прилітає не просто мінометний обстріл, а прилітає «Іскандер», а «Іскандер», вибачте, там ракета більше цієї комнати. Ви бачили оці болванки, по місту їх дуже багато і коли ти бачиш оцю махіну, яка летіла, і думаєш, Боже, та якщо б вона навіть не взо-

рвалася, а просто влетіла би комусь в квартиру, там живих не було б, там оця ракета розвалила би весь дом і добре, що вона там в посадке десь впала, там десь, в інших місцях. До речі, в Гуті теж є переселенці з Краматорська, вони живуть на чеській школі. [Якісь місцеві страви куштували вже?] [Давид:] Так, бограч. [Аліса:] Банош, бограч, якщо це місцеві страви, тому що все одно вони мають своє коріння не з України, але знову ж таки, то не зовсім українська. Риба смажена дуже класна. Якщо говорити про традиційні страви, то ми, в принципі, все пробували, все їли – все чудове, дуже смачне. Якщо у вас тут знаходиться місяць-два, то можна одразу плюс в кілограмах собі знайти. У мене в моєму місті, в Краматорську, в мене була дача, ну, вона і є, там такий невеличкий будиночок. Іноді для того, щоб відвести душу, ми їздили туди з чоловіком посмажити м'ясо, посадити якісь такі культури, типу буряк, моркву, ну, щось таке, щоб не потребувало, знаєте, такого уходу, що ти будеш прив'язаний постійно їздити поливати це і так далі. Бо я реально не маю часу. А тут, я, може б, і хотіла це зробити, але я ж кажу, такий спосіб життя, як ми ведемо, ми не знаємо, що завтра буде. Якщо я зараз засію огорож якоюсь культурою, то хто потім збирати це буде? Нікому... Навіть якщо й засіяти лиш, то мій труд, а в мене дуже мало вільного часу, бо я завжди працюю, нам потрібно аренду оплачувати, їжу купувати, одягати дітей, я вже про себе не кажу, за світло платити. А от стосовно закупки... Адже в нас магазини маленькі і не завжди є великий асортимент. [Куди ви ходите робити покупки?] Якщо тут в Гуті, то ми ходимо в місцеві магазинчики маленькі, а якщо я розумію, ну, якби не то, що розумію, а раз на тиждень ми все одно робимо вилазку: або в Полянну ми їдемо, або в Сваляву. Ми закупаємось на тиждень тих продуктів, яких тут немає точно або які трохи відрізняються. Я знаю вже, наприклад, що я буду готувати в суботу, в неділю, тобто коли я там борщ зварю або суп на перше, ну і, звісно, що я там готую щось на друге, якісь там м'ясні страви, щоб потім можна було гарнір зробити, і все. [Чи ходили на екскурсії?] Ми дуже добре знаємо Закарпаття, тому що після 2014 року, я вже казала, ми все одно подорожували, навіть на те, що там психіка в нас трохи була не на місці після цих вибухів. У 2015 році, наприклад, ми приїжджали сюди в Закарпаття, я не кажу прям про Гуту, але в Закарпаття ми приїжджали, зустрічали Новий рік, і далі, далі, далі ми теж приїжджали, і майже кожен рік ми приїжджали в Закарпаття, бо в чоловіка теж алергія, то він сюди любив приїздити для того, щоб подихати свіжим повітрям, попийти трав'яний чай, купити меду, хоча... Ну, про мед не буду, то окрема історія, тому що в Донецькій області реально його більше, ніж в Закарпатті і взагалі, я тут з'ясувала, що можна донецький мед купити в Закарпатті. [Тобто місцевість ви знаєте?] Дуже добре знаю місцевість, да і ми подорожували, ми в Паланку були, Сент Міклош. Шо ми там ще відвідували? В Ужгородський замок ми їздили, ну, у Воєводіно ми були, звісно, що Давід дуже любить рибу ловити, тому ми мусили йому показати, як це взагалі зловити швидко рибу. Поїхали, зловили, посмажили, поїли, дуже все смачно, і форель, от чесно кажучи, ми закохались тому, що райдужна форель класна. В Краматорську дуже багато, до речі, теж риби, але у нас там більше морська риба, і оці стандарти Краматорськ або

Свалява – в Сваляві немає такої риби, до якої ми звикли. Ну, зараз бачу, що починають вже завозити, привозити те, про що питаєш, тому що коли ти озвучуєш людям: «А є у вас, наприклад, фарш із лосося?», а вони такі в Сваляві: «Як? Який фарш із лосося?». Я кажу: «Ну, він в тубах такий продається, заморожений фарш». А ми з нього реально, я котлети з нього роблю вдома. А потім десь місяць пройшов, ми приїжджаємо в Сваляву, а там лежить той фарш з лосося, а Давід мені, як побачив, каже: «Мама, купи, будь ласка, зроби котлети, я так скучив». Ну, за два роки він реально скучив за тим, що я готувала там, до чого він звик. Звісно, що можна було купити просто стейк лосося, але то не то. Сало я тут не роблю, тому що там я купувала сало, я його сама солила, я обирала там спеціальний розріз, я тут такого не маю. Коли я приїжджаю, наприклад, я бачу, що то не то. Да, воно смачно буде, але то не то, бо мене навчила моя бабуся, навчила, як обирати сало, що робити з ним, як його солити і так далі. Ще Давід у мене, наприклад, дуже звик, що я щось із тістечка роблю. Коли ми були в першому будинку (той будинок, як я вже казала, там було електричне опалення, але там не мала духової шафи, її не було), єдине, що я могла робити, це оладі або млинці, все. Ні, а потім ще з'явилась у нас мультиварка, бо з Краматорська її нам сюди доставили. Я там змогла в мультиварці вже робити шарлотку з яблуками, але все одно ми мріяли про те, щоб була духовка. І коли ми вже переїхали в інший будинок, і там є духовка... Боже, я так думаю: «Ну, все, я буду все готувати в тій духовці». Але час, знову ж таки час на те, щоб приготувати це, його мало. [Вдячна вам за інтерв'ю, бажаю вам повернутися до себе додому, щоб там був мир, спокій, затишок і благополуччя]. [Давид:] Навзаєм. [Аліса:] Дуже дякуємо за такі побажання. Сподіваємось, що мир буде всюди в Україні, а не тільки в якихось окремих областях. Сподіваюсь, що наша молодь все ж таки візьметься за розум і обере потім правильний курс для того, щоб відбудувати Україну.

*Записала Н. Лізанець 18 грудня 2023 р.
у с. Родникова Гута Мукачівського р-ну
Закарпатської обл.*

*від Самохіної Ірини Володимирівни, 1979 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Краматорську Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Мене звуть Ірина, Самохіна Ірина Володимирівна. Ми – жителі Донецької області, місто Краматорськ. Там народилися, жили там, маю сім'ю, двох дітей, студентів. За освітою я економіст, але працювала – в мене був свій часний магазин. І якось ця війна нас зовсім випадково... Неочікувано було, хоча чоловік казав, що буде війна, я не вірила до останнього. Мені здавалося, це прошлий вік якийсь. [Як ви дізнались, що розпочалась війна?] Справа в тому, що ми не знали [зі ЗМІ]. Ми прокинулися від вибухів, за окном в нас воєнний аеродром, і вибухів було дуже багато, дуже сильно, дуже гучно. Прокинулися від того, що здавалося, що ми десь... дом рушиться, тому ми про це одразу знали. І якось так, жах був страшенний. Звісно, перепугалися, не знали що робити, почали дзвонити усім, виглядували у вікна, бачили, [як] ракети летять, бо у нас перший день багато було ракет. Вони так повільненько летіли, їх ніхто не зби-

вав в перші дні..., можливо, ніхто не очікував. Ну... ми просто не знали, що робити, такий відчай був якийсь. Перший час ми думали, що це все скінчиться дуже скоро. Ми думали, що влада якось найде спосіб це зупинити, що це не буде так довго. Ми думали, що це швидко закінчиться, сподівалися, що перемови в Туреччині щось дадуть і якось буде хоч шатке, але перемир'я якесь. [Як довго ви залишались ще вдома?] Півтора місяці, чекали до останнього, але всі родичі, які були в Маріуполі, пережили там жах, казали: «Швидше виїжджайте, швидше виїжджайте». І потім, коли в нас по місту, поміж будинків, на дитячих майданчиках почали копати окопи, пів міста виїхало, бо це важко психологічно дивитися було на це. Світло і вода були, опалення було, це вже холодно було, лютий – березень, продукти в магазинах одразу за два дні повиїгрибали геть усі, але поставки були і привозили, просто перші три дні у людей була паніка. З топливом була біда, на заправках просто був капець, в банкоматах було важко і з топливом, все інше було. Дефіциту страшного не було, продукти були просто люди не знали, що робити. В нас [у місті] одразу заводи зупинилися, на другий день всі. В нас багато заводів, промисловості, всі зупинилися, бо почали... бо у нас багато прильотів було по місту, і по заводах також, бо там техніка, і важка техніка, і ангари великі, і тому заводи зупинилися одразу. Ну, хто мог, той працював. Школи одразу закрилися, а лікарні працювали, магазини працювали, але поступово люди виїжджали, і все зачинялося, ідесь через півтора місяця від початку вже тридцять відсотків в місті було людей, а то й менше. [Ви в квартирі проживали, так?] Так. [Ваш будинок у якому тепер стані?] Слава Богу, ще цілий. [...] З військовими не зустрічались, але на той час влада була змушена організовувати евакуацію і закликала всіх виїхати, бо в багатоповерхівках без газу та опалення неможливо [перебувати взимку]. [Які заводи в місті діяли до повномасштабного вторгнення?] Це СКМЗ, НКМЗ КЗТС, ЕМС, ДонМет, Завод Альфа. В нас промисловості багато, вони великі, не такі, як в Маріуполі, але все одно великі, відомі. От КЗТС до вас переїхав, наприклад, в Перечин. Це завод тяжолого станкостроєння, виробляє станки. У них багато продукції, там є і труби, і валки, і підшипники, і машинобудівельні. В нас все було загартовано під це, у нас три машино-будівельних заводи. [Ви ким працювали?] Я мала свій магазин, продуктовий. Спочатку ми працювали, а потім закрили. Розпродали остатки; трошки, що залишалося, забрали із собою і все, закрили... так і стоїть закритий. [Чоловік респондентки] працював на заводі і одразу, на другий день, всі були безробітні, тому вирішили поїхати, коли зовсім було важко. [Діти] дорослі... студенти, двоє студентів. Навчаються в Харківському юридичному і Харківському педагогічному. [Як переживають ваші діти розлуку з друзями, чи сумують за домівкою? Чи спілкуються з кимось?] Доньці важко, бо немає можливості відволіктись. Сину всюди весело, він позитивчик з підзарядкою і завжди знаходить собі якусь справу. А з друзями спілкуються онлайн. [Чи живі ваші батьки?] Ні, батьки померли вже давно, на жаль. Зараз з нами проживає мама чоловіка, бабуся. [Куди планували евакуюватися, чи мали певний план?] Ні, [не мали], ми раніше тут відпочивали і тут були знайомі, але давно не спілкувалися, і... раптом чоло-

вік каже, що дзвони, може, вони щось підкажуть або допоможуть щось найти, то, що нам підходить. Я по-дзвонила, і так ми тут зупинилися, думали що цедесь місяць-два, але так вийшло, що вже півтора року. Ми оселилися в приватному дитячому таборі. Тут, в селі Родникова Гута, ми одразу сюди приїхали. [Як вас зустріли, ваші перші відчуття, враження?] Нас тут зустріли дуже добре, люди дуже добрі, мені все сподобалося. Якщо чесно, то перші дні ми просто оговтувалися від дороги та від того, що тут тихо і не треба дьоргатись, коли щось стукає, грюкає, бо дома ми сиділи в коридорі всі, бо тривога постійна і взриви всюди, тому тут ми перші пару тижнів ще звикали до тиші. [Які були ваші дії під час повітряної тривоги вдома, чи ходили до бомбосховища?] У нас їх немає. У нас дев'ятиповерхівка. Ми на початку війни спробували зайти в підвал, побачили там... там простодесь біля метру куча кирпичів, куча шприців від наркоманів і там навіть стояти не можна, тому ми сиділи в коридорі, в шкафах. Витягли полки з шкафів, щоб п'ятером там місце було, і всі по шкафчиках. [Посміхається.] Там це те місце, де були дві стіни, бо по правилу треба сидіти так, щоб дві стіни захищали. [Чи маєте зв'язок з родичами, які лишилися на Сході?] Наші родичі, на жаль, зараз на окупованій території. Вони всі проживали і проживають в Маріуполі і під Маріуполем по селах. На даний момент ті, хто були в Маріуполі, змогли виїхати лише в Крим. Вони не змогли прийти в зону бойових дій і зупинилися там, а родичі живуть в селах під Маріуполем. [Підтримуєте з ними зв'язок?] Я навіть іноді і додзвонитись не можу. Дуже важко, у них вже немає нашого зв'язку: МТС, Водафон, Київстар вже немає в них, і тому дуже рідко можна у фейсбуці зателефонувати, так... переписуємось лише. [Лише знаєте, що вони живі?] Так, так. Просто раніше ми кожен місяць могли друг до друга в гості їздити. [На окупованій території] мої сестри, рідні. З друзями та знайомими спілкуємось по телефону або в інтернеті. Багато хто за кордоном, а є й такі, що залишилися у місті. Я навіть дьоргалась перший час, [коли чула вже тут сирену], і в нас навіть якщо двері хлопали, хтось дверима грюк, всі дьоргалися, в прямому смислі слова. Вже, напевно, за місяці два ми перестали дьоргатись від звуків, бо були дьоргані дуже, шугалися. Ми їхали [в евакуацію] два дні. Зупинка у нас буладесь під Кропивницьким. Ми знайшли людей, які пускали до себе на ночівлю за певні умови, за певні гроші і все... знімали просто комнату, переночували і поїхали знову. В шість ранку встали і ось до дев'ятої так... [У яких умовах проживаєте в селі Родникова Гута, у вас є своя кімната?] В нас є кімната, так, в нас є душ, гаряча вода, кухня, Слава Богу, все є, все, що потрібно, все є: посуд, пічка, дрова в нас є, ми купили, нам тепло. [Посміхається.] З нами ще живуть родичі, рідний брат Івана Йосиповича із сім'єю зі своєю, і всьо, зараз всьо. Раніше були ще люди, вони повиїжджали. Були і моя сестра, ще одна була сестра тут із сім'єю, вони поїхали. Вони поїхали в Чернівці, там наш КЗТС переїхав туди, в Перечин, і ще буде будуватисядесь в передмісті,десь на границі Львовської і Ровенської області теж буде частина заводу. Він поступово перевозить те, що можна перевести, бо не весь завод можна, не всі станки можна розбирати і собирати, це високоточне обладнання... вони поїхали туди і там мають роботу. [Тобто до

війни вони працювали на цих заводах?] Так. [Скажіть ще, будь ласка, як тепер живете, як харчуєтесь? Чи є якась допомога, за що живете?] Я працюю, так допомагає в нас є, Слава Богу..., тут ми... там хоча б мінімум якийсь нам допомагають... так... стараємо[ся] проблемами не напружувати нікого. [Це більше допомога від Івана Йосиповича (просвітер церкви ЄХБ, він приватизував будівлю старої дерев'яної школи, побудованої у 1928 р., і зараз в приміщенні школи живуть переселенці) чи від місцевої влади?] І від Івана Йосиповича, і від церкви в Сваляві, від місцевої влади нам нічого не дають... навіть не знаю, чи можна це... [Від початку війни не було жодних виплат?] Нет, виплати були... були грошові, що нам держава оплачує дві тисячі на чоловіка. [Це є і сьогодні?] Так, це всюди таке..., здається, дається ця сума або на сім житла, або хто куди витрачає, це його власна справа. Ну, ось з цим і живем, і я працюю. [Чим займаються ваші рідні?] Діти – студенти, а чоловік зараз наглядає за бабусею, бо вона вже потребує нагляду, вона вже неїездатна сама, важко... вона вже похилого віку. Їй сімдесят сім років на даний момент, але дуже багато хвороб, і нині вона ходить лише зі сторонньою допомогою..., сама не ходить. Вона теж працювала на заводі, була технологом машинобудівного заводу, теж на КЗТС. Ми тут з першого квітня [2022 р.], приїхали другого квітня сюди, півтора року тому, вже скоро буде два роки, навесні. [Планували повернутися додому?] Так, ми хотіли, але дома мало того, що стріляють, так і роботи нема в чоловіка. В нас дуже мало людей зараз у місті, багато воєнних, дуже багато, і вся сфера услуг працює, а більше нічого. Для чоловіка роботи нема, тому не повертаємось. А я роботу що тут, що там знайду. Я всюди знайду роботу. [Вам, напевно, зараз тут спокійніше, ніж там?] Так, тут спокійніше, бо там Бахмут у нас дуже близько, двадцять кілометрів, якщо напругу до Бахмуту, і ясно, що слишно все, і нерви у кожного свої, один витримує спокійно ті взриви, а іншому погано, погано стає. Ну, і там дуже в нас зараз багато знайомих, з ким спілкувалася, [то вони] кажуть, що люди дуже злі, вони ні стільки злі, [скільки] перелякані... [...] [Чи втрачали ви своїх рідних, знайомих на цій війні?] Самі близькі, Слава Богу, ні, але далі родичі є загиблі в Маріуполі. [Як їх ховали?] Я навіть не знаю... [Тобто вони загинули під час обстрілів чи обвалу будинку?] Так, під час обстрілів... [І ви не знаєте абсолютно нічого про них?] Не знаю. [Чи маєте друзів, знайомих, хто на фронті зараз?] Ми маємо друзів: і я, і чоловік. У чоловіка багато хто з заводу служить, є такі, що своїм бажанням пішли, є такі, що і призвали... Служать і в нього два брати, вже поранені і не підлягають службі. Один в Дніпрі з сім'єю після поранення, він пів року лікувався, зараз він вже підлягає службі, а другий десь влаштувався на службу... не на передовій, а десь в більше безпечному..., в тилу. [Підтримуєте з ними зв'язок?] Так. [Вони щось про бойові дії розповідали?] Ні! Ні! Напевно, це для них табу, бо психіка може не витримати... нічого не кажуть... [Як родичі переживали той момент, коли дізнались, що вони йдуть на війну?] Ну, як, переживали... щось зробити ми не могли і залишалось надіятися, що все буде добре. [Брати Вашого чоловіка мають родини?] Один має, один ні. [Як вас тут прийняло село? Чи спілкуються люди з вами? Чи маєте вже якихось знайомих?] Спілкуємось, маємо знайомих, люди,

Слава Богу, все добре. Слава Богу, що тут війна не касалася дуже давно..., що люди..., мені здається, все одно в селі люди більш добрі або людяні, бо в місті... у нас теж багато хороших людей, але ми всі живемо в квартирах, ми всі замкнені. Буває так, що сусід сусіда не знає, не спілкується, ну якось... Тут ти йдеш і знаєш, хто чим дихає; не встиг хтось що комусь щось розповісти, знає все село... майже всі родичі, тому більше люди відкриті, більш простодушні. [У гості ходите вже до когось?] Так. **Мовне питання.** [Ви приїхали до нас в Закарпатську область і тут є місцевий діалект. Він дуже відрізняється від української літературної мови. Коли ви приїхали, ви почули розмову людей із села. Чи розуміли ви їх?] Справа в тому, що... що тут у кожному селі свій діалект, і якщо в Польні я людей хоч трохи розумію, то спочатку тут я майже нічого не розуміла, крім українських слів, які були хоч трошечки, які проскакували, так... Я прислухалася, якщо людина дуже повільно каже, ще можна розібрати або якесь слово... ну, додумати самому, що зрозуміло стає. А якщо так швидко, як тут, говорять... ми не так швидко говоримо, як ви. [Ви вже вивчили деякі слова? Чи послуговуєтесь ними в розмові?] Нет, ми вивчили, ми знаємо, але не користуємось. [Між собою спілкуєтесь українською?] Ні, на російській, у нас все місто розмовляє на російській. Деякі люди почали з [20]14 року переходити на українську мову, але українська мова дуже красива, а якщо ми намагаємось розмовляти, це виходить не дуже красиво. Ну, таке враження, що ти кавіркуєш дуже красиву мову, і не хочеться її каверкати, бо мова дійсно українська дуже така співуча, плавна, навіть російська не така, але якщо суржик, то він не такий вже красивий становиться, він стає звичним, тому дома ми розмовляємо російською, хоча українську всю розуміємо. [Чи куштували наші місцеві страви?] Мені здається, багато відмінності від кухні я не бачу, можливо, я не куштувала чогось такого, я дома теж роблю і драники, і банош. Ну якось... [Чи куштували голубці з тертою картоплею? У нас це називається «голубці з ресельованиною».] Я навіть назву таку не вимовлю. [Це робиться як тісто, начинка на драники, на деревни... видавлюється сік з картоплі, додається також яйце, мука, можуть шкварки трошки додають молоті, і потім все завертається в листок капусти. І обов'язково їх треба варити одразу, не як голубці з рисом, бо голубці з рисом можна поставити в холодильник чи в морозилку..., а голубці з ресельованиною треба варити одразу й заливати теплою водою, щоб вони варились.] Такого ми не куштували. [А точно?] Ні, справа в тому, що ми по кафе не ходим. [У нас це не готують у кафе.] Ну, там, де можна було колись спробувати страви місцеві, якщо ми до когось приходимо, тут завжди всюди кава-кава-кава, у нас кави так не прийнято пити, більше чай, чай... у нас кава мало, більш зранку, і все. У кожного дома кава зранку, і потім мало хто... потім... мало запрошень на каву. [Коли ви приходите до когось на каву, пригощають лише кавою з тістечком чи й іншими стравами?] Та іноді й таке буває, люди дуже гостеприємні, дуже такі добрі, просто не хочемо обтяжувати людей своєю присутністю, бо у всіх багато справ, багато забот, худоба, городи, робота і стараємось не заважати, але завжди приємно, якщо до когось йдемо, беремо з собою – я печу або тістечка, або тортики. Ідемо не з порожніми руками, ми

завжди до гостей, як євреї, ходимо з тортиком. [Сміється.] [Ваші враження про наше село. Чи подобається вам тут?] Так, нам тут дуже подобається..., починаючи з природи, ну, про красу Карпат я нікого не здивую, що розкажу, що тут просто дуже красиво... не просто красиво, а дуже красиво. [Ви ходили вже кудись в ліс місцевий гуляти, по гриби?] Ми постійно гуляли. Ми тут тільки й робили, що гуляли, бо дуже любимо збирати гриби і дома ходили, їздили в ліс, у нас Святогорск є, там, де теж війна все побила, всі ліса, поспалювали, знищили все, що було. Ми раніше кожні вихідні з чоловіком, іноді з дітьми, їздили до лісу за грибами. Дуже любимо цю справу, а тут сам Бог велел – лісу повно, грибів повно, але дуже важко ходити. Бо гори це такий... для тренуваних, не для таких, як ми, слабеньких. [Сміється.] Справа навіть не в тому, що підійматися [в гори], а справа в тому, що місцеві потім приходять додому і роблять багато справ, а ми потім вже не можемо. [Сміється.] [Готуєте страви з тих грибів, що назбираєте?] Так, і насушили, і трохи маринували, і квасили. Я дуже люблю квашені гриби, я не знаю, [чи] місцеві готують так або ні... і в морозилке є трошки на супчик біленьких. [Їздили десь тут на екскурсію, знайомі вже з нашою місцевістю?] Раніше, коли приїжджали відпочивати, ми їздили на екскурсію, але не зараз... А тепер ми не можемо собі дозволити відпочивати, бо треба працювати. [Мрієте повернутись додому?] З одного боку да, дуже, дуже хочеться, хочеться додому, хочеться власну оселю, хочеться, щоб в тебе був свій хоч маленький угол якийсь, але я розумію, що далі там все одно буде війна. Нічого не зупиняється, тому «і хочеться, і колеться». [Дасть Бог, все закінчиться, все буде добре. Чи плануєте продовжити свою справу?] Я не знаю. Ми зараз столкнулись з таким, що нічого не плануємо. Раніше в нас стільки планів було на життя: то, сьо, шось мріяли, шось думали робити, але війна зупинила все. Тому навіть зараз не мріємо, не думаємо ні про що, живемо одним днем.

*Записав О. Коломийчук 25 вересня 2023 р.
у смт Лисець Тисменицького р-ну Івано-Франківської обл.
від Чонгової Алли Миколаївни, 1938 р. н.,
родом із с. Василівка Павлоградського р-ну
Дніпропетровської обл.*

*До повномасштабного вторгнення РФ в Україну
проживала у м. Краматорську Донецької обл.*

Я з тих країв, що пахнуть чебрецем і полянами –
З Донеччини, із Краматорська я.
У Василівці – моя колиска-хата
Біля прекрасного містечка Павлограда.
І це моя земля.
Дитячі та юнацькі роки,
Там, де Дніпро реве глибокий і широкий –
Це Верхня Хортиця.
І це моя земля.
Війна погнала нас з домівок рідних,
Розсіяла рідню по всіх світах.
Але Лисець, Франківськ і добрі щедри люди
Подарували нам затишний теплий дах.
І це моя земля.
Я з тобою завше, мій коханий краю,
І моїй любові ні кінця, ні краю.

Червень 2023 р.

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

м. Маріуполь

*Записала І. Петрова 23 травня 2023 р.
у м. Зіген (земля Північний Рейн-Вестфалія, ФРН)
від Наталії, 2003 р. н.,
родом із м. Маріуполя Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. Я виїхала з міста двадцять дев'ятого березня, коли лишатись вже було неможливо. Ворожий снаряд у приватному будинку наших сусідів пробив чотири стіни, і ми відчували якусь повну впевненість, що наш дім стане наступним. З того дня по сьогодні я їжджу до Маріуполя кожен квартал, приблизно раз на два-три місяці. У місті залишається уся моя родина, у Запорізькій області, на окупованій частині, куди я також їжджу, – моя бабуся, дідусь та прабабуся, якій у лютому 2023 року виповнилось дев'яносто чотири роки. У травні місяці я вперше потрапила до повністю окупованого міста, перший раз з початку війни побачила потрошений Маріуполь на власні очі. Більшу частину оточення я прожила на околиці міста – бойові дії там ще продовжувались навіть тоді, коли центр та більша частина міста була вже «під окупантами». Коли я виїхала, моя двоюрідна сестра зза кордону почала розповідати, що коїлось у Маріуполі: про палаючий Порт Сіті – найбільший ТРЦ у Маріуполі, про вуличні чати для пошуку родичів, звісно, про трагедію Драматичного театру. Це звучить дико, але так і було: про місто та містян було більш відомо ззовні, аніж зсередини, адже ми були відірвані від реальності і не знали нічого, що коїлось навіть у сусідньому районі. Як зараз пам'ятаю, сестра мені скинула відео з дрону, як виглядав театр після авіаудару. Я дуже тоді плакала. Від безсилля, від власної слабкості, від несправедливості. Пам'ятаю, що коли тільки почалась повномасштабна війна, містяни вважали, що все закінчиться дуже швидко, як у 2014 році. «Тут два таких великих підприємства, хіба хтось буде тут бомбити?» – вважали маріупольці. І помилились. Повне усвідомлення того, що ми страшно помилились, прийшло саме тоді, коли я побачила трагедію Драмтеатру. Помилились в тому, що вважали, що у ворога є якісь принципи чи хоча б якийсь натяк на людяність. Я думала, що під час справжньої повномасштабної війни все ще існують якісь писані і неписані правила її ведення, що має існувати якийсь здоровий глузд. Я не вірила в те, що відбувається, доки не побачила місто своїми очима. Брешу. Навіть коли побачила, я не повірила. Досі не вірю. Я приїхала до Маріуполя шістнадцятого травня, місто вже було окуповане, але бої ще продовжувались у районі Азовсталі. Серед містян все ще ніхто не мав світла, тепла, води, газопостачання. У цю першу поїздку чеки з магазинів були приблизно мого зросту: ми з моїм хлопцем везли продукти та дуже багато медикаментів, адже не розуміли, у який бік повернуться бойові дії та чи потребує хтось із наших родичів на допомогу. З березня ми втратили зв'язок із моєю родиною, і я геть нічого не знала про них. Коли я приїхала, то не дозволяла собі плакати. Мозок немов забороняв розкисати. Ти просто ходиш вулицями, бачиш зверху донизу чорні багатоповерхівки, розбомблені будівлі. Усюди на дорогах – суміш із

землі, цегли та дротів, які звисають на проїжджу частину. У повітрі ти відчуваєш важкий запах спалених вщент будинків, заважає дихати пил від залізобетонних плит, які щодня падають вниз із зруйнованих багатоповерхівок, трупний запах. Це все дуже складне випробування власної психіки. Бачити це на картинках – одне, бути свідком цього – геть інше. Для мене принципово було пройти по Маріуполі пішки, щоб побачити на власні очі якісь окремі місця та пам'ятки. Коли я розповідаю про масштаб руйнувань, завжди згадую діалог з моїм хлопцем. Коли ми їхали до Маріуполя, він мені сказав: «Наташ, ти тільки фоткай і вцілілі будівлі, будь ласка». Коли ми їхали назад, він сказав тільки одне: «У місті дійсно немає нічого, що повністю вціліло». У травні вже починали запускати якісь «тестові» маршрути. Вони їздили переважно на Метро – колишній ТЦ, який став Гуманітарним центром «Єдиної росії». Тут містяни мали змогу отримати гуманітарну допомогу, піймати зв'язок та передати інформацію про себе. Треба розуміти масштаб трагедії, яка сталась з маріупольцями: від початку вторгнення у місті були розбомблені усі склади харчових продуктів, продовольчі магазини були висвітлені, і продукти були розподілені за принципом «хто не встиг – той запізнився». Повноцінних запасів їжі майже не було ні у кого. Мій батько за місяць-півтора схуднув на двадцять кілограмів, мама – на десять, бабуся – на вісім. Це шалені цифри, якщо брати до уваги той факт, що більш-менш у нас вдома ще до війни були якісь запаси. У переважній більшості їх не було зовсім. Тому якщо піднімають дискусію щодо доцільності отримання гуманітарки від окупантів, я дуже жорстко відповідаю таким людям. У травні я власними очима побачила кількість людей, які стояли десятки годин, щоб отримати продукти. Багато втомлених, розчарованих та наляканих маріупольців, які не втрачали мужності. Коли ти знаходишся там, твій організм не так реагує на те, що відбувається. Ти немов заморожений, просто виконуєш якісь прості завдання – знайти їжу, розвести багаття, приготувати, сходити по воду. Ти не думаєш в такі моменти про сенс життя чи майбутнє, ти просто дихаєш, ідеш кудись, просто живеш... Наступного разу я приїхала до Маріуполя влітку, першого серпня. На цей раз в моїй квартирі було світло, вода, газ. Моїй родині дуже пощастило, і мій район не дуже постраждав. Мій будинок не горів, не було прямих влучань, тому відновили комунікації швидко. Але так було не всюди. В серпні така розкіш – у вигляді світла, газу та води – була десь у десяти відсотків містян, а може, й менше. Частіше за все, якщо була підключена хоча б вода чи світло, – це вже було велике полегшення. На цей раз я в Маріуполі була півтора місяця. По місту вже катались автобуси «Санкт-Петербург и Мариуполь – города побратимы», в які влізти було неможливо, мобільний зв'язок працював більш-менш, хоча дістати місцеву сім-карту «Фенікс» було дуже важко; хаотично з'являлись блокування прямо посеред центральних проспектів у різних місцях – це було потрібно, щоб ніхто не розумів, де стоїть перевірка і як її об'їхати. Влітку місто починало трохи оговтуватись. Почали з'являтися якісь мінімальні елементи звичного життя – поступово підключали комунікації у різних районах, відкривалось все більше магазинів, працювали ринки. Окрім харчових продуктів, які привозили з навколишніх селищ, на вулиці

продавали одяг, побутові речі. Серед «продавців» були й мародери. Їх одразу було видно: алкоголь українського виробництва, якісь старі продукти, дрібнички всілякі. Ціни були захмарні для маріупольців. В росії рівень цін приблизно такий самий, але треба розуміти контекст міста: грошову допомогу отримують лише пенсіонери та незначна кількість соціально незахищених осіб, багато людей працездатного віку вимушені були працювати безоплатно – за їжу (справжнє приниження, але вибору не було). Звісно, комусь платили, але влітку це був мізерний відсоток містян. У якомусь сенсі, геноцид маріупольців відбувався не завжди через росіян. Переважна більшість магазинів, які відкривалися, були «родом із Донецька»: або підприємці були звідти, або возили донецькі товари – усе, звісно, зі значною націнкою. Окрім цього, осторонь від цінового буму не залишились і селяни, які возили до Маріуполя молочні продукти, м'ясо, птицю, овочі. Особливо відчутна різниця відчувалась на молочці: у селі моєї бабусі (Запорізька область) домашню сметану продавали за п'ятдесят – шістдесят гривень (або сто рублів), у Бердянськ возили її ж з вартістю сто – сто п'ятдесят рублів за півлітрову баночку, у Маріуполі вартість була не менше двохсот п'ятдесяти – трьохсот рублів. Чи можна це пояснити складністю логістики? Ні. Я не знаю, чи розуміли ті, хто їздив на торгівлю у Маріуполь, про те, що більшість живе за рахунок власних збережень і не має коштів. Але факт залишається фактом. Бізнес і під час війни – бізнес. З квітня місяця по серпень кожен отримував гуманітарну допомогу раз на місяць. У складі гуманітарки був частіш за все однаковий набір: літр олії, два кілограми цукру, дві пачки макаронів, два кілограми гречки або рису, дві банки згущеного молока, чотири-шість банок консерви (риба та м'ясо), одна хлібина, іноді видавали п'ять літрів води. З першого вересня гуманітарна допомога видавалась лише пенсіонерам, які, окрім цього, отримували й «пенсію» у розмірі десять тисяч рублів. Що робити було людям працездатного віку? Поступово усі стали шукати роботу... Як живе Маріуполь зараз? Наразі автобуси, які їздять з росії до міста, – наполовину зайняті іноземцями-заробітчанами, які їдуть на будівництво із зарплатою у сто – триста тисяч рублів. Маріупольці на тих самих посадах отримують не більше п'ятдесяти. Беззаперечно, якісь кроки для відновлення інфраструктури робляться: у багатоповерхівках замінюють дахи, навіть вцілілі дерев'яні вікна та балконні блоки замінюють на пластикові. Але водночас з цим відновлення приватного сектору, майже у всіх випадках, лягає на плечі власників. З одного боку, будують нові багатоповерхівки, і маріупольці отримують нові квартири, з іншого боку, – «під демонтаж» готуються цілі мікрорайони, усе це крапля в морі. Проблема з транспортом залишається незмінною. З заявлених ста автобусів курсують по місту десь приблизно сорок. Офіційна версія від окупаційної влади, цілі мікрорайони, усе це крапля в морі. Відсутність водіїв. Може, це й відповідає дійсності, адже рівень заробітної плати дуже низький – всього дванадцять тисяч. Життя у Маріуполі «кипить» у тому сенсі, що місто перетворилось на суцільний «будівельний» майданчик. Кожен день у міському просторі щось зникає – або демонтується, або руйнується внаслідок часу та погодних умов. В громадському транспорті ввечері відсотків шістдесят –

це громадяни країн Центральної Азії (Таджикистан, Узбекистан, Туркменістан тощо), їдуть з об'єктів до місця тимчасового розташування. Моральний стан мариупольців незмінний – усі дякують Богу, що вижили, але ніхто не знає, як жити далі. Життя йде, але більшість просто рухається «на автоматі». Історична частина міста – це усіма закинуті місця. Для мене як культурологині було дуже важливо зафіксувати стан руйнувань дореволюційних будівель, які мали важливе культурне та історичне значення для Маріуполя. Деякі будівлі з них внесені до реєстру «днр» «під демонтаж», деякі просто стоять закинуті та потрошені. Є місця, де нікого взагалі немає, – ти йдеш немов у пустелі, ані людей, ані будівель. Дуже важко бачити написи на парканах «Здесь живут люди!», і розуміти, що ніхто вже там не живе і жити не може. Коли я приїжджаю до Маріуполя, я кожен раз плачу. Дуже боляче з року в рік працювати на покращення міста, дивитись, як воно стає краще з кожним новим реалізованим проектом, а потім спостерігати, як його стерли з мапи України та продовжують стирати фізично, демонтуючи як панельні будівлі, так і важливі архітектурні символи Маріуполя – як було із будинком із годинником у центрі міста та продовжується із будівлею Драматичного театру. Окупанти радісно виголошують тези про те, що Маріуполь через декілька років буде не впізнати. А це вже важко зробити... Чи чекають мариупольці на деокупацію? Дуже. Так, у Маріуполі не було проукраїнських мітингів, коли місто захопили, як було у Мелітополі, Бердянську, Херсоні. Але це не через те, що у місті немає проукраїнських настроїв, а через те, що містян виснажили. Не тільки морально, а й фізично. В Маріуполі кожен відчуває шалений страх, усі дуже налякані і знесилені. Ворог, прикриваючись гаслами про «мариупольцы это наши люди, наши братья», знущався над нами майже два місяці – тотально знищуючи нас та наші домівки. Мариупольці навчилися мовчати за цей час. Усе проукраїнське ховається: я «чищу» телефон, в мене є два телеграм-акаунти (коли я їду через кордон, то з українського виходжу зовсім), а на допитах з ФСБшниками завжди відповідаю або нейтрально, або «правильно», адже розумію, що зі мною буде, якщо виникнуть підозри. Мариупольське підпілля існує. Це особливо відчувається зараз. Вулицями майже всюди зустрічаєш намальовану балончиком букву «І», проукраїнські наліпки, зображення тризуба, які постійно замальовують. Містяни пам'ятають Україну і хочуть додому, але не можуть про це кричати. Не засуджуйте їх за це і не робіть передчасні висновки. Маріуполь в усіх «на слуху», усі співчують нашому горю, але у підсумку ніхто у повному обсязі не розуміє, що сталося і що продовжує відбуватись. Мариупольська трагедія відкривається світу після деокупації і буде згадуватись не одним поколінням. Мариупольці (і ті, хто виїхав, і ті, хто залишився) – герої. І героям – Слава!

*Записала О. Феценко 26 травня 2023 р.
від Вдовиченко Марії,
родом із м. Маріуполя Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Моя родина була вдома. Тієї ночі ми всі мирно спали, але мама відчувала щось ще за кілька днів до цих страшних подій... Вона збирала необхідні речі, панікувала. Ми з

татом та молодшою сестрою не вірили в це. У місті Маріуполь перед повномасштабним вторгненням проходили мітинги «Маріуполь – це Україна!». Люди були патріотично налаштовані, тому важко вірилося у те, що розпочнеться війна. Україна – ціла соборна держава! Тієї ночі з двадцять третього на двадцять четверте лютого мама готувала на кухні. Перші постріли пройшли тремтінням по склу вікна. Матуся відчувала тривогу, підняла нас усіх. Ми не вірили і досі, що все почалося. А вже о четвертій ранку в Інтернеті побачили інформацію про те, що по місту були прильоти і один знищений будинок, в якому загинули люди. Мирні, цивільні люди спали, а їх знищили. У місті почалась паніка: черги на АЗС, в магазинах. Навіть мародерство. Ми не розуміли, що робити. Вирішили залишитися та перечекати, так як ті, хто виїжджали, дуже ризикували. Наша сім'я шукала бомбосховище. Намагались зібратися, підтримували один одного морально. Коли зник мобільний зв'язок, почалась справжня паніка. Не мали ніякої інформації, крім одного каналу «днр», який вів пропаганду, щоб військові здавалися, а люди виїжджали в бік росії, так як «Україна може нам нашкодити». Не знали, де шукати правду. В Маріуполі почались бої, обстріли. Не могли повірити, що це реальність. Чули вибухи, постріли. В місто не привозили ні води, ні продуктів. Не знали, де шукати і кому вірити. Це був інформаційний вакуум. Були навіть конфлікти серед жителів будинку за воду, що збігала з даху. Бомбосховище ми так і не знайшли. У нашій квартирі ми зробили перестановку, щоб забезпечити максимальний захист свого життя. Знаходились зазвичай у ванній кімнаті. Квартира у нас на третьому поверсі, в середині п'ятиповерхового будинку. Сподівались, що все обійдеться, що всі ці бої триватимуть недовго, адже в 2014 році теж були неспокійні часи в Маріуполі. У верхній поверх влучила ракета, і ми це відчули. У нашій квартирі від хвилі вібрацій перекошило всі двері, попадали люстри, повилітали вікна. Мою молодшу сестру відкинуло в бік, і вона дуже вдарилась об стінку. Паніка. Звичайно, всі налякані. Тато схопив нас всіх в обережок, навіть kota встиг витягнути зпід дивану, і спрямував до виходу. Мама була так сполохана, що у неї віднялись ноги. Вона і досі не може ходити. Це сталося першого березня. Ми з татом тримали маму під руки і тягли до першого поверху. Сестра тримала в руках наляканого kota. Вискочили, в чому були, не встигли взяти необхідних речей. Коли вийшли з будинку, відчули цей жах. Шифер і уламки летіли з такою швидкістю, що перерізали залізні труби. Це дуже складно передати словами. Я була у кімнатних капцях, які дуже сковзали по льоду і склу, що розсипалось скрізь. У підвал впустили не відразу, так як там уже знаходилося чимало людей. Це був необлаштований простір, в якому раніше йшов ремонт. Там вогко, холодно і багато шурів, але іншого виходу ми не знайшли. Провели в цьому місці майже два тижні. Одного дня ми з татом вирішили сходити в квартиру і потрапили під обстріл. Тато штовхнув мене на землю і накрив своїм тілом. Я не розуміла, що сталося, а потім, піднявши голову, побачила жінку, яка бігла в паніці, і її на великій швидкості пронизав гарячий шматок заліза. Від її тіла залишилися одні шматки. Боже, це було так страшно! Добре, що поруч був тато. Дивом ми дісталися до під'їзду і з обережністю піднялися у квартиру. Після

пережитого стресу не могли опанувати себе і брали зовсім не ті речі, які планували, сидючи в підвалі. Наш підвал був невеликий, і там знаходилось більше двадцяти людей. На одну людину – десь два квадратних метра. Звичайно, всі знервовані. Люди панікували через те, що втрачали рідних, домівки. Це призводило до конфліктів. Декого дратував плач маленької дитини під час обстрілів, а нашу родину ледь не вигнали з підвалу через кота. Тваринці не поясниш, що не потрібно някати. Виживали, як могли, адже у кожної людини порізному психіка реагує на обставини. Коли сидиш у підвалі, а поруч є мертві люди, яких хоронили за стінкою, стан дуже пригнічений. Один із чоловіків вистрибнув з верхнього поверху. Конфліктували на фоні їжі. Люди втрачали ресурси. Ми помирилися заживо. Мій тато з сусідами шукали воду. Поки був сніг і калюжі, рятувались. По місту ходили навідники, які здавали ті місця, де знаходились люди. Були моменти, коли мама не витримувала, і в неї зупинялось серце. Я стала свідком того, як тато робив масаж серця, штучне дихання. В очах батька вперше у житті побачила страх. До цієї війни в татових очах жила тільки впевненість та любов до нас. В той момент, коли тримала мамину холодну руку, розуміла, що ніхто не допоможе. Ніхто навіть не підійшов до нас. Не могла змиритися з цією страшною реальністю. Нас просто прийшли вбивати, а ми не можемо нічого зробити. Та рахую, що в будь-якій ситуації ми маємо залишатися людьми! Тато врятував ненюку, дякувати Богу! Уже п'ятнадцятого, шістнадцятого, сімнадцятого березня російські війська гатили по Маріуполю всім, чим могли. Можливо, це нам за непокору росії. Авіації, танки, вуличні бої, навіть з корабельних установ. Місто було повністю заблоковане, взате в кільце. Ми думали, що нікому не потрібні. У нас залишився останній шматочок хліба з розміром в мій кулачок. Крихти залишали коту, він із жадібністю їх злизав. Мій тато прийняв рішення, що ми маємо виїхати звідси. Наша машина була трохи пошкоджена, але, на диво, завелась. На першому блокпосту «днр» росіяни направили нас у бік Нової Ялти. Зробили вони це навмисно, аби ми не змогли виїхати на українську територію. У нас не було ніяких ресурсів. У татовій кишені знайшлося двісті гривень. Змогли в одному магазині купити дві хлібини за весь період з сімнадцятого березня по друге квітня. Дефіцит продуктів. Одне-єдине, що було, це вода і вогнище, де ми її кип'ятили. Жили в недобудованому пансіонаті відпочинку. Окупанти нібито пропонували гуманітарну допомогу, якої ми ніколи не бачили. Вони просто таким чином переписували людей в Новій Ялті. Люди зникали. Ми не могли нічого сказати, а тим паче зробити. Всі боялися. Окупанти робили протиправні дії і знали, що за це вони не будуть покарані. Росіяни мали списки людей для детальної перевірки. Ми намагались уникати військових, не контактувати. З других чисел квітня організували фільтраційні табори в Мангуші поруч з Новою Ялтою. Серед окупантів були різні за національністю загарбники (буряти, калмики тощо) від молодого обличчя до сивих чоловіків. Ми вирішили стати в чергу, щоб пройти через цей табір, так як іншого вибору не було, щоб виїхати на українську територію. Це дуже принизливо. Нас не випускали з машини. Все знімали російські ЗМІ. Сидючи в автомобілі, бачили, як на рідне місто летять ракети, снаряди з боку росії. Небо від

цього «яскравішало». Стоячи в черзі, чули автоматні черги. Не розуміли, де і кого розстрілюють. Цієї ночі пройшли блокпост. Маму і сестру не перевіряли. Ми з татом підійшли до будівлі, де майорили два прапори «днр» і росії. Окупанти ходили, палили. Дехто з них знущався та провокував людей в колоні. Тато розповідав мені, як маємо себе поводити під час проходження цього табору. Ми максимально видалили все з телефонів. До війни наша сім'я мала багато фото у національному вбранні. Ми патріотично налаштовані українці. В Маріуполі я грала на бандурі. Розуміли, що це могло нашкодити нам, тому намагались уникнути неприємностей. У мене брали відбитки пальців, роздягали. Перевіряли інформацію в інтернет-ресурсах. Кидали дуже неввічливі коментарі в мій бік – провокували. Не дали нормально одягнутися. Один із солдат мене взяв і почав штовхати. Я впала і вдарилась коліном, побігла. Дивом знайшла автівку. Мама запитала: «Де тато?» Не знала, що відповісти. Чекали ще годину. У машину сів ніби не тато. Побитий. Довго мовчав. Ми теж намагались його ні про що не розпитувати. Пізніше розповів, що його роздягнули, дуже били. На нього тиснули, аби розповів, що нібито він – агент і працює на розвідку. Фінальним моментом став удар в голову, коли батько втратив свідомість. Потім йому погрожували відрізати вуха, відстрелити ноги. Він все це витримав, і його виштовхнули. Тато дивом дійшов до авто. Як це пояснити? Це просто поварварськи. Чому вони це роблять? Ми їхали. По дорозі бачили знищені автомобілі з трупами людей. Ніби жахливий фільм. На виїзді з Бердянська знаходилось багато людей, які чекали на Червоний Хрест. Страшно, небезпечно, але не дочекавшись супроводу, ми поїхали, ризикуючи своїм життям. Взяли напрямок на Запоріжжя. У тата носом йшла кров, нудило. На всіх КПП нас роздягали, перевіряли. Батька хотіли забрати на військову службу прямо на одному з блокпостів «днр». Ми їхали по замінованих дорогах, бачили позиції росіян. Це була не колона цивільних людей, що їхала на Запоріжжя, – це була гонка на виживання. Помилка одного може стати смертю для багатьох людей. У тата почав розсіюватись зір. Говорив, що не бачив цих мін. Перед Запоріжжям – палаючий ліс. Я асоціювала його з виходом із пекла, адже у підвалі в Маріуполі вже не вірила, що ми виживемо. Молилась Богу, щоб померти, щоб не мучитися, щоб це швидше сталося. І тут з'явилась надія, що ми врятовані. Батько побачив український прапор і навіть не вірив у це. Боялись, що це провокація і нас розстріляють. Почули українську мову, нам запропонували допомогу, і ми відчули себе людьми. Нас забрали волонтери. Нагодували, мамі зробили знеболюючу ін'єкцію. Тата направили у Дніпро, щоб обстежити. Лікарі зробили висновки, що у нього дуже серйозна травма, через яку зникає зір. Потім ми поїхали на Західну Україну. По дорозі на українську територію у мене взяли інтерв'ю і перекрутили всю мою розповідь. Росіяни назвали мене акторкою. Нібито я придумала фільтраційні табори... Почався булінг та переслідування. Багато неприємних моментів. Ми були вимушені виїхати за кордон. Втратили час і не змогли вчасно зробити операцію тату. Він залишився сліпим. У молодшої сестри почалися приступи епілепсії. Мама знаходилась в дуже тяжкому стані – судороги, болі, постійний стрес. Вона замкнулась в собі і не розмовляла з нами деякий

час. Зі мною теж були складні моменти, які всі разом переживали. За кордоном складно знайти роботу, та й взагалі на чужині тяжко. Вирішили повернутися в Україну. У тата дуже боліла голова, хоча він намагався не показувати цього. Казав, що ніколи нас не покине, але... Тата не стало. Це був сильний удар для всіх нас. Мамі стало ще гірше. Зараз ми залишилися втрьох. На жаль, матуся зараз, як живий труп. Намагаємось боротись. Господь не може дати більше, ніж ми можемо витримати, але боляче... За що? Зараз тримаємось і бережемо один одного, навіть нашого кота, який вже частина родини. Тато був опорою, любив і беріг нас. Він був справедливим, чесним і добрим. За освітою – юрист. Завжди хотів, аби я була людиною. Любив автомобілі, навіть мав усі водійські категорії. Мрію знайти себе в житті. Планую влаштуватися на нормальну роботу, допомогти мамі та Нелі. Музика – моє хобі. Як кожна українська людина, мрію і вірю в Перемогу та повернення наших територій!

*Записав О. Коломийчук 3 листопада 2022 р.
у м. Долині Івано-Франківської обл.
від Валентини (З. В.), родом із с. Токарі
Лохвицького р-ну Полтавської обл.,
та її матері Ф. Віри Йосипівни (Ф. В.), 1931 р. н.,
родом із с. Великий Букрин
Обухівського р-ну Київської обл.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживали у м. Маріуполі Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як Вас звати?] [Ф. В.] Мене Вера Йосипівна завуть. Мені дев'яносто один год. Оце я ще живу. [Зітхає.] Не знаю, скільки буду після усього, що пережили. [З. В.] Да, вже дві війни. [Ф. В.] Дві війни – і [в] першу дасталося добре. І друга тоже дасталася. Не знаю, не вірим, що і осталися живі. Отак. Ну, живемо. Слава Богу, добрим людям, які нас прийняли. От. І допомагають. [З. В.] Допомагають. Да. [Ф. В.] Ми дуже довольні. І директором, і... [З. В.] Усім. [Ф. В.] Людьми, які роблять тут. [З. В.] Да, за нами, як за дітьми. [Сміється.] Ми тут дві бабусі такі. [Сміється.] Піклуються за нами. [Ф. В.] Отак ми живемо. Думаєм, що ще даживу до кінця війни. [Усміхається.] [З. В.] Хочеться, хочеться. Хочем, хочем чим скоріше. [Ф. В.] Хоч асталися ми без нічого... Як стоїмо... [З. В.] Ми з Маріуполя. [Ви з Маріуполя приїхали, так. А Ви донька, так?] [З. В.] Да. Да. Я донька. [Як Вас звати, скажіть, будь ласка?] [З. В.] Мене Валя завут. [Ви виїхали з Маріуполя одразу із початком війни?] [З. В.] Ні. Ні. Ми усю вайну провели в Маріупалі. Ми живемо на окраїні Маріуполя, це Восточний мікрорайон. Ну, Східний мікрорайон. То... ми вже біля траси на Таганрог. В нас вулиця Таганрозька називається. То ми в перший день вже почули, що вже вайна. Бо уже приїхали і салдати українські, і... [Ф. В.] Танкі. [З. В.] Ну, не танкі. Біля нашого дому БТР стояв. І дочка недалеко там від нас живе. То вони з зятем на машині приїхали, і казала: «Так, скоренько збирайтеся!». Ми не збиралися нікуди їхати, бо там у нас уже ж вісім років вайна. Ми вже не раз і... стеклілі окна в [дві тисячі] четірнадцатому і [дві тисячі] пятнадцатому році. Там у нас чи ракета, чи якийсь снаряд так п'ятдесят метрів не розорвался, відкинуло від вікна, все повілітало і... Ну, ми уже, не можна сказати, що звикли, ну, не думали, що така буде вайна. Там у нас родичі живуть, до нас приймають, і ми

там пересиджимо місяць чи скільки. І повертаємось додому. Так думали і цей раз. Дочка каже: «Давай, скоренько збирайтеся і я вас одвезу да Клави туди, – ну, да родички, – і будете там». От. І ото в центр нас відвезли. А воно оказалось, що ми в центрі – це на окраїнах там скоріше, ну, бомбили. Ну, вже не стали воювати, а перейшли туди на центр. А в центрі аж – оце нас вивезли, тільки разрешили нам семнадцатава, семнадцатава апреля, це апрель – це... [квітень.] Да, нас тільки оттуда забрали. Це, дякуємо, волонтери нас від..., це дочка знашла волонтерів, розшукала, де ми, бо ми були там, куди нас отвезли. Там цілий дом згорів. Це, ну, хрущовка, восьм пад'ездів, все пагаріло. А ми з бабуською куди? Ми нікуди не могли... Ми в сасідній дом в пад'їзд забігжали і в пад'їзді цілий місяць там. Нам дали стульці і ми цілий місяць в пад'їзді просиділи. Поки оце нас не знайшли і відвезли. Є таке гарне велике село – Мангуш під Маріуполем, греческе село. Там наші родичі були. І оце туди да родичів нас відвезли. І ми, ну, цілий місяць просиділи в пад'їзді. Сами знаєте, простили і заболіли, і все, і в лікарню потрапили, воспаленіє легень було. Бабусю палажили в каредоре, в лікарні. [Ф. В.] Забита була лікарня бальними. [З. В.] Да, бо в Маріупалі нічого не працювало. Все розбите. А оця лікарня – усіх, хто з Маріуполя, то там забита була. Робили вдома уколи, то родичі нас трошки підлікували. [Ф. В.] Спасали... [З. В.] Спасали, як могли, чим могли. А потім родичі нашіли нам перевозчиків. І перевозчікі нас в Запоріжжі переправили. А вже в Запоріжжі там нас дочка зустріла, на поїзд, і сюди привезла. [Що це були за перевізники: якесь організації чи приватна особа?] [З. В.] Нініні, це... Ну як. Не можна сказати, що перевізники, а близькі-далекі родичі вони, у них є машина, і у них там в Запарожжі досі хтось є. Вони па патреби туди їхали і... попросили, шоби нас туди привезли. [То в Запоріжжя Ви коли приблизно потрапили?] [З. В.] В Запоріжжі ми були двадцять п'ятава ночью. В двенадцять часов ночі. Почті двадцять шостого нас привезли... [Квітня?] [Ф. В.] Травня. [З. В.] Травня уже. Місяць нас лікували. Бо ми такі були неспроможні нікуди їхати. Коли нас підлікували трошки, шоб ми вже... [Сміється.] Так сказати, шоб змогли. То тоді оце в Запоріжжі там в садіку нас апрелділі, ми ночували там, а потім зареєстрірувалися, і потім оце в Дніпропетровськ [м. Дніпро], і на поїзд, і сюди.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Ви у Маріуполі народилися і там виросли?] [Ф. В.] Ні. [З. В.] Ні. [Де Ви народилися?] Бабуся народилася в Київській області, село Великий Букрин, може чули? Єсть Малий [Букрин], Великий [Букрин] там. Во время вайни, оце, як счас називають її, не Отечественная, чи... [Другої світової війни.] Ну, да, Друга світова. То там оце була переправа. Оце бої ішли. Український плацдарм бил. Оце там вона народилася. А я народилася уже в Полтавській області. То вони були евакуйовані... Ну, вони повернулися туди дадому. Але повернулися в Полтавську область после евакуації. Ну, там мама робила на заводі сахарному, зустрілася з моїм батьком. То вони там побралися і я там народилася. Ну, сахарний завод, то робив не цілий рік. [Сміється.] [Ф. В.] Сезонная работа. [З. В.] Сезонная работа била. То вони вирішили поїхати в Маріупаль. Ну, там робота, все і це мені було десь півтора рока чи... [Ф. В.] Да. [З. В.] В два роки

і вони мене в Маріуполь туди відвезли і самі там... [Ф. В.] Я робила в заводі [імені] Ілліча, чоловік тоже робив у заводі [імені] Ілліча. Отслужив восьми років. В армії – двадцять сьмий рік якраз, ще не було повноліття – забрали були. Ну, так от жили, наживали діти, двоє дітей било. І все нажили, все було, а потом осталися вот, як стоїм... сидимо. Таке життя... Важко лишатися усього, коли в такому році, що вже не заробиш. Нічо не можеш собі... Оце добре, що тут хоть пенсію отримуємо, да. [...] [В якому населеному пункті на Полтавщині Ви народилися?] Село Токарі. Дуже гарне, велике село. Там оце ж біля етава села оце завод, і сахарний... [Ф. В.] І спіртовий. [З. В.] Там і малочний, і спіртавий... То велике село, дуже гарне. Я коли останній раз... мені тоже дуже було інтересна пабачить то село... Я з батьком туди останній раз в [тисяча дев'ятсот] дев'яносто восьмому чи [тисяча дев'ятсот] дев'яносто шостому роке туди приїжджала. То дуже таке красиве село. Там річка якась така... [Ф. В.] Сула. [З. В.] Сула, да. Суларічка. І вапше там, оце, такий краєвид. Тоді іще модно було фотоабої – ото фотографували оцю природу. І велике село таке. І зажиточне, бо заводи, люди були де робить, то... [Ф. В.] І паля. [З. В.] Да. Ну, в [тисяча дев'ятсот] дев'яносто шостому, мабуть, роке... [Ф. В.] Я вже не пам'ятаю. [З. В.] Ну, давно, давно. Давно була там.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

І люди допомагають. [З. В.] Люди другіе дають нам продукти. І тут ми безкоштовно живемо, що не треба платити ні за що. А так би, канешна, так би було дуже важко... виживати. Багато людей такіе, що теж все загубили і нічого не мають. І зараз повинні жити па хатам, щоб платити за все. То, канешна, очень тяжело. [Помітив, що Ви дуже добре українською розмовляєте.] [З. В.] **Мовне питання.** Я усе життя балакала тільки на російській: і на роботі, і... У нас Маріуполь такий російський горад. І даже в селах не дуже: всі ілі суржик, ілі... В нас села багато греческіх. То вони там на своїй мові розмовляють. А так, усе було на російській. Ну, так шо... [Усміхається.] Ми ж живемо на Україні. Ну, не знаю. Ми оце з травня приїхали сюди, двадцять шостого травня. З травня якось уже навчилися [Сміється.] [Ви вже свідомо почали старатися вживати українську мову?] Ну, так, а шо, усі балакають. А шо ж ми? Чому будем ета... Ну, трошки шось не отримується, шось трошки... [Ф. В.] А я мову українську вже більше знала, бо в мене чоловік з Полтавської області, то ми їздили туди в гості. Я старалася тоже балакати поукраїнськи. [Усміхається.] І розбираємся. [З. В.] Ну, в Маріуполі просто не було потреби там розмовляти. [Так, тому що середовище таке.] Да, таке середовище, що ніхто не балакав. Рідко хтось десь приїжджий чи так... Всі спілкуються на російській. Просто не було потреби. А тут чога ми... Ну, трошки шось може не отримується, якісь слова, може, не такі. [Сміється.] Хай вибачають. [Ф. В.] Стараємося. [З. В.] Хай вибачають. Стараємося, стараємося. Для нас нетрудно. Ми всі слова розумієм. Шо не розумієм, ну, це у кожній местності єсть свої... свій говір, свої якісь... назви другі. Шо не розумієм, ми питаємо. [Ф. В.] Та так. [З. В.] І нас вроді би люди розуміють. Шо й на російському скажуть, то вони все... [Ф. В.] Да. [З. В.] Так шо... [Якщо Ви стараєтесь українську мову вживати, що таке, можливо, ввійшло у Вашу звичку з

української мови спілкування, що Ви зараз постійно вживаєте. Ну, наприклад, привітання якесь поукраїнськи, чи там, наприклад, патріотичний вигук «Слава Україні!», чога, можливо, на Сході Ви не чули?] Ні, ми все чули. Ну, чога ж? Ми ж телебачення... [Сміється] дивимосся, і інтернет у нас був. Бабуся не дуже, а я трошечки так. [Сміється.] Бо я на роботі ще застала комп'ютери, то робила на комп'ютері. Ну, всі слова такі, шо привітання і всі ходові слова ми знаємо, і нам не важко. Не знаю. [Чи ті патріотичні вітання, шо поширені у західному регіоні, Вас не здивували, коли Ви прибули сюди?] Ні-ні-ні-ні. [Ніскільки, так?] Нні. То і у нас там в Маріуполі були такі привітання і таке все. В нас не було такого нічого націоналістичнава ілі, як сказати, нічого... Я не сталківалася з тем, чтобы кто-то что-то там протів бил ілі ещо что там... Не знаю. На заводі я в «Азовсталі» більше сарака років прорабила, то у нас ніколи такого не було, щоб шось таке було. [Ф. В.] Всі дружно робили. [З. В.] І їздили. В нас родичі кругом є: і в Расії є, і в Україні, от, і спілкуємося. І зараз спілкуємося усі. Прості люди, вони теж нам співчувають і хочуть, щоб скоріше ця вайна закінчилася. І вона безглузда, вона нікому непотрібна, оця війна. Шо ета люди гібнуть, і там люди гібнуть, і тут гібнуть, і все це ніхто не може збагнути, шо таке може... могло бути. Ніхто не думав, шо таке могло бути. [Коли Ви сюди приїхали, шо Вас найперше здивувало чи вразило у цьому краї?] [Ф. В.] Дабрата. [З. В.] Люди харашо к нам атнеслися. [Ф. В.] Дуже. [З. В.] Ми зразу... Зразу ми не... Ну, не зразу по-українськи почали балакати, а так трошки ще парасійськи. То я стеснялася балакати, от. Вони гаварят: «Ну нічого, трошки кажіть, як Ви знаєте, як Ви можете». [Ф. В.] Дуже добрі люди, дай Боже здоров'я всім. [З. В.] Дуже панравілася нам оця природа ваша. От ліси. У нас же степи. У нас лісів немає. У нас все, шо є там, якась роща чи парк – це все самонасажене. Ой, не само, а люди самі... В нас нема лісів. А оце кагда... коли почалася вайна, то були у нас паля і пасадкі дуже гарні були. То коли оце ета всі пасадкі попалили, і там оце, і салдати пряталися, коли ж оце... А тут дерева, клімат такий. Ну, і єдинственнає, шо нам тут не дуже нравиться, шо у вас тут волога дуже, дощі. Ми привикли, шо у нас літо... [Сміються.] Сорак пять градусів, і дощ колинеколи, два місяці може ждемо-ждемо того дощу, просимо Бога і кого тока не просимо. І такі раді, якщо є дощ. А у вас тут як зарядило... [Ф. В.] Сентябрь місяць увесь. [З. В.] Вересень місяць ми трошки померзли з бабусьою. [Сміється.] Кістки ломить, все болить. [Сміється.] Ну, це так. А так нічого такого не здивувало. Такі ж самі люди. Такі ж самі відношення. Ну, не знаю. Я нічого не дивувалася. [Чи відчули, може, на початках якийсь мовний бар'єр: шо Ви спілкувалися російською, а тут край україномовний? Чи були якісь засуди з боку сторонніх людей, чи, можливо, якась настороженість?] Ні-ні-ні. Тут, ну, ми так ніде не спілкувалися так от, а тут ми... Тут люди очень добрі, очень такі вніматільніе і асобенна к нам. Тут відят, шо две бабутькі такіе. [Сміються.] Нас тут палюбляють. [Чи існують такі звички, які виробила у Вас війна? Наприклад, постійно тримати складений одяг, чи, наприклад, зберігати десь про всяк випадок якусь їжу, ті самі сушені сухарі, для прикладу? Чи спати в одязі?] [З. В.] [Зітхає.] Було таке. Но счас ми уже трошки звикли, так сказати, как расслабились. [Сміються.] Вже пачинаєм жити нормальним

життям. [Ф. В.] Я приїхала, зовсім глуха була. А зараз уже трошки отхожу. [З. В.] То ми кантужені били. Я була кантужена. То пагано чули, і здоров'я було пагане. А зараз ми вже, трошки уже приходимо в норму, так що все добре. *Побут переселенців.* [Де Ви брали на початках продукти харчування, бо у Вас, мабуть, не було коштів на руки? Як Ви ці проблеми вирішували?] Ні, кошти в мене були. У мене залишилися карточка, а на карточці були гроші. Там я не змогла палувати карточку. То у мене не купилося. А тут в мене карточка і я тут змогла в банкоматі зняти гроші. То гроші в нас були. То ми впакували, що треба. То ми, канешна, там у том Мангуші нас родичі виховували, то ми два місяці не їли ні хліба, нічого. Ми там ото без води, без нічого сиділи, і так ото, що хто дасть, ілі хто що... [Ф. В.] [Сміється.] Се вже ми адашли. [З. В.] А в Мангуші уже, то там такий хліб, вапше, добрий. У ніх своя пекарня, вапше, ані такий хліб добрий [випікають]. А ми після двох місяців, то нам, вапше, один хліб їли. [Сміються.] І радувалися. Ну, а потім потрошку-потрошку так все от то... А ми не дуже. Ми любимо овочі, фрукти. Оце он пішла, отам от такий сад заброшений, ніхто-нічого – яблуков насобирала. Печемо яблука. То у нас є мультіварка, і ми ось на мультіварке супчик, борщик себе готовім, кашку і яблучкі печем. Спочатку в їдальню ходили, тут їли. Ну, добре, добре готують і нам там була сорока процентна знижка. То нічого, можна було. *Життя в окупації.* [Скажіть, будь ласка, родичі Ваші в Мангуші жили, то вони виїхали звідти? Що Ви знаєте про них?] [З. В.] Ні. Вони теж нашого віку. [Ф. В.] Старенькіє. [З. В.] Ну, от. Діти у них повиїжджали, а вони залишилися, бо у них хата ціла. Там у них гародики, бджолами трошки занімаються. То вони нікуди не захотіли, і, вапше, оце Мангуш був не разрушений – там трошки було ета, а село ціле. І було світло, газа, правда, не було. Ну, у них балоневий газ був. І світло було. І вони кажуть: «Ну, куди ми поїдемо, хату бросимо». І всьо. [Ф. В.] Да старики. [З. В.] Всі маладі повиїжджали – і діти їхні, і внуки, всі виїхали, а вони залишилися. Кажуть: «Ну, шо, бросимо хату, бросимо хазяйство». Там у ніх то курочки, то собачки, котікі. [Сміється.] Кажуть, шо будемо ж жить тут. [Ви підтримуєте з ними зв'язок?] Ну, підтримуємо. Па Інтернету, па вайберу трошки так абцаємося. Ну, не часто, там раз в місяць чи там який праздник, чи шось. [Чи є серед Ваших знайомих, можливо, такі люди, які продовжують підтримувати російську армію?] Ой, я не знаю, серед наших немає таких знайомих. Може, колись до війни вони как-та підтримували ілі не підтримували, а просто шо, ну, так, відносилися лояльно, можна сказати. А після того, як оце там зроблене, як оцей Маріуполь знищено, то, по моему, там ніхто не буде підтримувати росію. Бо там таке страшне все... *Маріуполь.* Скільки пагібло людей і скільки всього там разрушено, весь горад разрушений. Весь. Деякі там єдині такі дама пааставалися, шо... і то, без вікен, без дверей, ну, може криша, стіни шось залишилися. Так шо, не знаю. Серед наших знайомих і родичів... Там є наші знайомі, які залишилися, шо не могли виїхати. Теж усі в асавном пажилі старі люди. Маладьож уся уїхала. Хто як мог... [Ви казали, що на «Азовсталі» працювали. Там, коли наші військові утримували цей завод, і там були люди всередині, в підвалах переховувалися. Чи були серед Ваших колег, співробітників чи знайомих якісь там

люди, що там теж переховувалися?] [З. В.] Я давно вже на пенсії, з дві тисячі сьомого року на пенсії. Правда, там підрабляла після пенсії ще. Не знаю. Завод працював да астаннього. І після етава, я знаю, я робила в цехе сетей, падстанцій. Це такий цех, шо все електрика. То там люди повинні були аставатися – от, і діжуріли, і все – да астаннього должны бути. Ну, я не знаю, я вже давно не працюю на заводі. Знаю, шо там дуже в кожному цеху хароші бомбоубежіща були, де можна було сховатися. Спеціально там було все оснащено, все, дійстветельна, туди можна було людей ховати. І багато людей ховалося там, в тім бомбоубежіщі. А так, я не знаю. От усі, я ж уже такого віку, шо вже всі мої уже теж на пенсії. То мені семдеят років уже. То, не знаю. [...] [Розуміємо, що Маріуполь зруйнований вщент, то як Ви бачите своє майбутнє життя, куди Ви плануєте повертатися? І чи Ви не думаєте не повертатися взагалі? Можливо, думаєте тут десь оселитися?] [З. В.] [Зітхає.] Ой, важко сказати. Ми дуже скучаємо, дуже хочемо. Ну, оце душа болить, а розум панімає, шо куди вертатися? [Ф. В.] Нема куди. [З. В.] Нікуди. Нема куди. Я Вам зараз покажу, то мені дочечка сбросіла... Зараз покажу. В якому стані наш дом. [Показує на гаджеті.] Оце побачте, оце отут, оце все разрушене. [Ф. В.] Первий пад'езд. [З. В.] Первий пад'езд, де ми жили, і оце все разрушене. От куди повертатися? [То воно тоді прилетіло сюди, і Ви тому в під'їзд перебралися?] Ми не знаємо, це фото, ми ж перший день їхали, все було ціле ще. Коли це було – я не знаю. [Як Ви в під'їзді жили, Ви кажете, з тиждень?] Ні-ні, то ми вже... То нас в перший день відвезли в центр города. А там в центрі ми десь три неділі прожили, поки частями гаріло-гаріло: восем пад'ездов дом – то перший згорів, то другий, то так гаріло-гаріло, поки ми ще сиділи. Ми в п'ятому пад'єзді жили, посередині майже. Ото наш шостий і п'ятий останній згорів – тридцять першого березня... Да, тридцять першого березня ми, благодаря сусіду, оце в пад'єзді всі уже порозбігалися, хто куди мог. Ну, хто хадячий був. [Ф. В.] Да. [З. В.] А ми з бабуською нікуди. Куди я? Поперше, я в центрі горада, там же не жила, не знаю ні сусідів, нікого. Не знаю, куди бежать, куди прятатся. Там десь якась була школа далеко. Ну, ми, люди туди пабежали прятатся. А куди я з бабушков пабежу, як оно стреляє, всех бамбіть і всі туди... Бо на вулиці як коли їжу біля пад'єзда там... Драва пасносілі, кірпічікі поставили, то воду хоть грілі. А шо, нема ні світла, нічого нема, нічого. Треба було шось ета, то в мене у той квартире була і картопля, і крупа була, то ми не голодували, поки ми жили в цій квартирі. А потім оце добре, шо на п'ятому – ми на четвертаму етажу жили – на п'ятому познайомилася з чоловіком, він інвалідчернобилец. І діти теж у нево... Вобщем, біля пад'єзда бил кастьор, і біля каstra оце ж люди варили їсти. А тут снаряд упав і, вобщем, п'ятеро людей снарядом... І всі, оце весь пад'езд і всьо, всьо рухнула, оце все завалене все, і наші двері тоже вирвало, пакарьюжило. Ну, ми якось живі чудом осталися, бо молилися день і ніч. [Усміхається.] Благодаря Богу. Він нас і спас, мабуть. То оце сасед нас, як загарілася воно все, то він помог нам. Він прибіжав. І воно так бистра спихнула. От казалось би стіни. Ну, шо вони ж не гарять. А оце пластіковіє окна, ну і все в хаті, все так бистра загарілося, шо ми... Бабуся лежала, я її бистрее схватила. Сумку з документами, з грошами, там, шо було, взяла. [Сміється.] Ну, а вта-

рую не можу, бо бабусю ж треба держати, а воно вже дим, нічого не відна, нічого... Вот ета сасед нам памог, і сумкі нам винес. І памог нам вибраться. Памог нас, завьо в саседній дом. Недалеко рядом дом стоял. І пад'езд. Бил целый пад'езд. І вот ета он туда нас оставіл, а сам пабежал спасть сваю квартиру ілі шо... Вобщем куда он пабежал? Я думала, шо он пагіб. А патом уже через нескалька днейон прішол сюда к нам в пад'езд. От. [І жив уже з вами?] Ніні. У нево квартири палавіна згаріла, а палавіна... ну, він туда забежал і став тушити. Гаваріт, взяв якісь кавьор чи шось таке, якусь бальшую тряпку, то тушив. У нево трьохкомнатная квартира, то у нево там карідор і кухня згаріла, а дільше він ото патушив, то у нево залишилися. То он там один жив у цьому пад'езді. Бо більше... Ото ми і він жив. А то всі люди, хто куди порозбігалися, не знаю. [Чи були, може, якісь речі, які для Вас є дуже цінними, і Ви їх взяли з собою в дорогу, привезли сюди? Тобто якісь родинні фотографії, рушники, іконки?] Там все пооставалосся. [З. В.] Нічого не змогли... Хотілось би, но ми... Не думалось, шо таке буде, панімаєте, шо ми... Ми думали, шо ми, как всегда. Ми ж уже не перший раз сваю хату брасаємо і їдемо сюди в центр. Бо в центрі було спакайніше. А там у нас на акраїне все время, там же Широкіно... То усю війну там грюкало. [У Широкіно постійно були вибухи, бойові дії велися?] Так, так, так. Там всьо время. Там у мене дача недалеко в Талаковці. Там Талаковка, це теж таке село десять кілометрів від нас. То й дача теж. На дачу їздила, цибульку-часничок... [Сміється.] Ну, шо, ми привиклі на землі робить. А шо, живем в етіх дев'ятиэтажках, а хочеться.., к землі ми привикшіе. [Так, розумію, це непросто. Це зовсім інше середовище, скажем так. У мене ще таке питання, пані Віро, до Вас. Може, то так не зовсім правильно порівнювати. Коли було страшніше: в часи Другої світової війни чи тепер?] [З. В.] [Запитує у своєї матері більш гучно.] Кагда била страшнее: в ту вайну, ілі в ету? [Ф. В.] То мені десять років було... [З. В.] Як почалося. А закінчилося – то вже п'ятнадцять. [Ф. В.] То ми просиділи, теж в підвалах сиділи. Завішували двері перинами, щоб пулі не пробіли. [Сміється.] А тоді якось, знаєте, в детстві воно не так касалосся, як зараз. То по тому времені, то там легше мені було. А зараз вже ж такі годи, шо сама вже нічого не можу. С палкою, помагаєт мені палка ходити. Ну, слава Богу, ше себе трошки стараюся сама всьо зробити. Помагаю дочечкі, щоб вона трошки оддыхала. Бо їй досталосядосталосся. Якби не вона, то я б не вижила б ніколи. Ну, таке життя. Ну, а зараз вже надіємся на Бога. Надіємся на добрих людей, які нам помагають. І пайок получаемо. І тут прийняли добре, усі. Я дуже рада людям. Оті, які роблять тут. [З. В.] Усі, усі добрі. Ніяких нарікань у нас немає. Все у нас добре, слава Богу. [Ф. В.] Так. А як дальше... [З. В.] А от, куди вертатися і куди жити – чесно, не знаю. Не знаю. Оце ночами не сплю, бо не можу. [Зі слізьми.] Вони ж не можуть нас усе життя тут тримати. А куди йти? То я хотіла оце в «Дію», шо в мене немає житла, падала там заяву чи шось. То не знаю: як буде дальше, як будемо жити – не представляю. Не представляю, не знаю. [Найголовніше, шо Ви вижили, шо Ви врятували маму. Це найголовніше. А житло – у нас, наприклад, дуже активно модульні містечка будують для переселенців, в Івано-Франківську старі будинки відновлюють, ремонтують і реставрують,

щоб дати вже на постійне проживання. Я думаю, шо тут влада так само зможе вирішити Ваше питання.] Ну, хто знаєт. Ну, якось буде. Я думаю, на вулиці не будем. [Сміється.] Не виженуть нас на вулицю. Вже ж кудись поселять. Кудись апределять чи шось дадуть. Не знаю. Бо я ж кажу, шо якби молодші, то, може, десь ше б пішла б робить, ще шось. А так... Не знаю. [Ше таке маю питання до пані Віри. Хочу запитати, чи тоді той досвід, пережитий у часи Другої світової війни, чи він якось Вам поміг тепер пережити цю війну. Може, якісь звички, якісь там навички, як собі давати раду в тій ситуації, якось Вам помогли вижити тепер?] [Ф. В.] [Киває, що ні.] [З. В.] Нічого. Вона вже забула той досвід. [Так, бо дитиною була.] Так. Ну, то були ж вони з мамою, і брати у нейо були. Я помню, шо вона розказувала, шо вони жили у якісь людей теж на квартирі, теж бабуся там з дідусьом. Вот. А потім до ніх переселили якогось офіцера німецькава бальнова, шо він біля печкі там у ніх жив і йому присилали... [Усміхається.] Вона розказувала нам. Гаваріт: «Присилали йому пасилку і він – давали йому шикаладкі, – гаваріт, – он нам давав». [Сміється.] Таке от. Ну, то шо вона помніла. А потім уже війна закончілась, а вона в госпіталь пішла робить. Уже п'ятнадцять років було. То вона санітаркою, там полі мила, то стірала, помагала ліки розносить. [Ф. В.] Да. Ніхто маладьож не гулял. [Сміється.] [З. В.] Ну, всі робили, а шо ж. [Ф. В.] Всі робили. [З. В.] Шо ж, нада було шось і їсти зароблять, і так дапамагать. А шо ж? Як і зараз. Зараз теж, я не знаю, ну, зараз тут діти бігають, канешна, вони теж пережили. Хто бачив, хто жив. Я бачу оце, діти гуляють ся у війну. [Ф. В.] Да. [З. В.] Бо с автоматами, і прятчутся, і якісь там то міни, то самальоти, то дрони, то ета. Оце у ніх така моварозмова. Про війни. Вони так не гуляють, як раніше. [Щиро дякую Вам за розмову й надане інтерв'ю!]

*Записав О. Коломийчук 7 листопада 2022 р.
у м. Долині Івано-Франківської обл.
від З. В. І., родом із с. Токарі Лохвицького р-ну
Полтавської обл.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Маріуполі Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як Ваші діти тут працевлаштувалися, чи вони змогли знайти собі роботу за своїм фахом?] Ні. Вони роблять, як і робили, на «удальонці». Де в Маріуполі робили, так зараз вони і роблять на тіх містах. [А яка у них професія?] Ну, дочка – програміст. Зять – теж «айтішнік». Вони роблять і тоді робили в «Метінвесті» в Маріуполі, так вони зараз і роблять в «Метінвесті» в Маріуполі поки що. [Тобто ця компанія не була зруйнована?] Ну, нема заводів, є в Запаррїжжі, Дніпропетровські, Кривий Ріг, ну, де Ахметов є, це ж Ахметова організація. Де ще є у нього, там вони счас і роблять, тільки на «удальонці». То роботу вони здесь не шукали. [Чи відомі Вам якісь деталі їхнього входження у місцевий соціум?] Ой, я не можу за них нічого казати. Вони ж тут раніше приїхали. Вони приїхали в перші дні вайни. Вони з Маріуполя уїхали... Оце двадцять четвертого началось, вони двадцять шостого уїхали з Маріуполя. **Маріуполь**. Вони хотіли і нас забрати, ну, ми ж з бабусею думали, шо як всегда, ми пересидимо в центрі [міста], шо воно там... Через деякий час ми повернемося дамой, і не захотіли нікуди

їхати. І оце таке в нас получилось. [Як донька їздила за Вами і привезла сюди?] Ой, як я можу, аткуда я знаю, як вона звязувалася. Вона була здесь, і день, і ніч... В неї ж, ну, єсть звязки, друзі і з Маріуполя, і кругом. Ну, самі знаєте, «айтішніки», вони там... Ну, дапамагали люди різні: і ті, шо в Маріупалі асталіся, і ті, шо виїхали – ну, в неї багато звязков. Бо вона вже давно робить, багато в неї і друзів, і даже незнайомих людей. Як вони там? Я знаю, як вони там через етат Інтернет... спілкуються. [Розкажіть про Ваші умови перебування у місті Маріуполі під час активних наступальних дій з боку ворога. Кажуть, що Ви були з мамою у фільтраційному таборі?] Ну, не табор був! Я не можу сказати, шо то був табор. То ми ото сиділи ж, як ми десь місяць були в той квартирі, куди нас привезли. І поки наш пад'їзд астанній. Ми в п'ятаму пад'їзді, там восьм пад'їздав, то адін з краю згорів, то другий, то..., а наш вот етат п'ятий і шостий були ще цілі. А тридцять першого березня оце і наша згоріла. То ми з бабусею нікуди не могли убежать. Впервих, я не знаю той местності. Там я ж в центрі [міста] не жила. Ну, знаю, шо там десь школа є. Знаю, шо воно далеко. Туди ми з бабушкою не дойдемо. То ми прибежали, оце рядом стояв дом сусідній. Ті під'їзди були разрушені, а цей скраю цілий був. То ми в цей пад'їзд забежали. І і інші люди, які тоже такі старі, не могли нікуди бежать, і тоже [там знайшли прихисток]. Нас там було двенадцять чалавік. То там в том пад'їзді було на першом етажі квартира без окан, без дверей, двері павреждонние. То люди с етай квартири павитасківали стільці, крисла, ну, щоб хоть можна було сидіти десь. А пад'їзд такий величенький був. І він с той старани как би защищонний, і с етай старани защищонний. Но двері трошки були уже паскоджені железніе. Ну, якось ми їх закривали-прикривали, на адной петле еті двері держалися. І от двенадцять человек, от етіх бабусі і дідусів, і... отакот ми сиділи, поки не прийшли ці денееровци. **Життя в окупації.** Шо, вони пришли, праверілі наші дакументи, бачать, шо... [Сміється.] Старі люди, шо з нас... Нічого. Праверілі дакументи. Правда, мужчіни, теж там у нас були такі вже, за шестдесят такіе, ще крепкі мужчіни. То вони праверяли наколкі... У нас з бабусею паспарти пасматрелі, подивилися, даже не стали і нічого не ета. І все, вони ніяких претензій, ніякіх, нічого не було. І ми так і асталіся жити в етам пад'їзде. А потім вони сказали, шо «Вас должни евакуировать». – «А коли?». – «Ми не знаємо. Це... як камандування решить, то ета...». І оце ми просиділи до сімнадцятого квітня. Апрель – це квітень? [Так.] От да, сімнадцятого квітня... [У тому під'їзді?] Да. В ту хату в туалет ходили, а в пад'їзді от це там, хто де шо мог, то сиділи там. От представте, бабушка. Можна семнадцять дней висидіть на стулі? То вже вона вже не хотіла нічого, тільки памирать сабиралася, гаваріт: «Я вже хочу умереть, я вже не дождуся нічого, нічого не хочу, нічого...». Вже атказувалася, я не знала, шо з нею робить. І потім оці солдати приносили нам і воду, і картоплю, і з нами і кастрюлю гріли, і теж варили собі їсти. І ми з ними варили їсти. А шо ж нам! [Вони жили там?] Ну, вони не тут жили, вони десь, я не знаю. Ну, вони оці дама, оце в нас так, ну, дама були як кругам отак, построені отак от, а двір отакий круглий, от, і вони рядам десь в дамах жили. Ну, как би, не знаю, не ахранялі еті дама, но були вот в етай терігорії. То я з одним спілкувалася, він з Доне-

цька. Ну, такий. Не дуже старий, такий. Десь пад сорок йому. Сідіт зажурений біля кастра. А я ж теж... [Сміється.] У мене не було кастрюлькі, була оце, як воно, шо кофе варять. Турка. Турка така десь, ну, величенька, грам на шістьсот, на сімсот... В оцей туркі я гріла воду на чай, і варила кашки, шо було.. Шо хто дав. Правда, в оцій квартирі, то був халадільнік, то ми халадільнік цей разкрили, а він же місяць простояв без електрики, там всьо пропала. Ну, шось асталась таке, то ми там, шо асталася, варили. То без хліба, без нічого сиділи. Без води, без нічого. А потім, коли перестали так дуже, щоб стрілять, ходили за вадою, далеченько там. Ну, кілометрів два, наведено. То там були свої дама і там в одного дідуса залишилася хата ціла і в нього був калодець. То в цей калодець усі ми з кругу ходили за водою. Там очередь... черга була... По пів дня стояли, і то боялися, бо стріляли, бо оце як собираються багато людей, то могут шось кинуть ілі шось... То він, цей чоловік, каже: «Ви не стоїть кучей. Десь прячесья!». [Сміється.] Отак от і жили. А потім приїхали люди якісь, Света [донька співрозмовниці] нашла волонтерів, не знаю звідкіля, как она їх нашла. Вони запиталися: «Оце то ми шукаємо дві бабусі з цьому дому». Не в цьому, де ми були, бо вона ж адрес той назвала, а они бачать, шо той дом згорілий, там нікого немає. «А тут у вас є такі?». – «Є такі». – «От. А ми... ми за вами приїхали!». – «А хто ви такі?». – «А ми от там... У Вас єсть дочка?». – «Єсть», – кажем. – «Як завуть?». – «Света завут». – «Так вона оце вас шукає і сказала, чтобы ми вас відвезли в Мангуш до родичів». То ми зраділи... [Сміється.] Були раді, даже в нас ніякої мислі, шо хтось там нас буде... Ми вже, щоб отсюда вибатся, ми били раді, куди завгодно. І ото нас вони привезли в Мангуш туда до родичів і то родичі нас там... Бачуть, шо ми ніякі. Ми дуже кашляли, бо в нас... Ми попростивали, ну, а шо, там було дуже холодна, оно ж пад'їзд, цемент... Потім вони в бальніцу нас, на рентген: і в мене васпаленіє льогкіх, і в бабускі. Но в бабускі ще проблема з серцем. Там давленіє савсем... То її палажили в бальніцу, сразу в карідор. Два дні вона пролежала, потім місце залишилося, то їсть виписалася. То її, ну, лікували. Ліки в аптеке, то тоді там тоже в Мангушу било. Но в аптекі дуже очередь, я занімала... Черги по двісті чоловік, цілий день стояла в очереди, щоб оці антибіотікі і для себе, бо мене то дома кололи ці родичі, от, а бабусі тоже. Ну, ліки достала, хоч проблемно було, ну, були уже, ета, расійські ліки уже були. [Російські?] Да, вже були російські ліки. І аптекі работалі... робили на російських ліках. [Мангуш далеко від Маріуполя?] Ні. Це десь кілометрів двадцять, мабуть, чи, я не знаю. Ну, там уже були оці данееровци чи расіянє чи, я не знаю. [Але там уже було спокійніше трошки?] Ну, там село не пострадало. Там трошечки так скраю розбомбили декілька домів, а так цілі. Там світло було, і робили пекарні, хліб пекли, а потім атвозили в Маріуполь. Там більш-менш було. [У під'їзді Ви пробули десь до сімнадцятого числа?] Ну, от ми тридцять першого [березня], як згоріла оця наша ота квартира, то от тридцять першого [березня] по сімнадцте [квітня], ото ми сиділи в том пад'їзде. [У Мангуші Ви доки перебували?] С Мангуша ми уїхали двадцятого травня. Це оце перевізнік цей. Ну, ми так його називаєм – «перевізнік». Ну, він, як...? В нього теж родичі із Харькава приїхали, їхній племіннік, чи я не знаю, хто. Такий хлопець з жінкаю.

То там в Харківі теж почалося... То вони приїхали в Мангуш, а вони самі ці маладі з Мангуша. І захотіли уехать в Дніпр. В Дніпро... І він їх паабещав перевезти туди в Дніпр. То уже, а оце маї родичі, ну, знайомі, я не знаю, і якось його теж, що «ти туди будеш їхати, забери і наших». А він і казав, що «Я не знаю, не гарантірую, чи я даїду туди, чи ні, там така обстановка, що...». [Звертається до сусіда переселенця, якому допомагає з приготуванням їжі, бо у того батько-інвалід.] Коля, я зварила там – забери, забери. І вобщем... Ну, а що робить нам було? Уже в Мангуші ми са Светай связалися. Вже там був інтернет, ми вже могли у родичів взять телефони. І Света казала: «Якщо є така можливість, то їжайте і все. Я вас буду зустрічати». І ми ото виїхали двадцятого [травня] і двадцятого приїхали в Василівку. Ну, вже поки оці пасти, там скільки пастов було багато. Нас не задержували. Так, перевіряли дакументи там в оціх маладіх. В нас з бабусяю даже нічого. А в оцього маладого парня з Харківка, то в нього був камп'ютер ще, ну, це ноутбук, то це тягали його на кождім блокпосту. Етат ноутбук провіряли. [Усміхається.] Він каже: «В мене там нічого немає». Ну, вобщем... І ото ми з двадцятого уже десь... десь, мабуть, у п'ять часов вечера, воно ж іще було відна, приїхали. А там така черга машин на блокпасту. І пропускають очень мала. В той день, що ми приїхали, пропустили десь десять ілі скока машин, і оце ми стояли. І це ми оце на етам блокпасту, ну, там дві заправкі іщю, ну, українські, ну, уже ж ані не працювали. Оце на етіх заправках п'ять сутак почті., то цей наш вадітель попросив на блокпосту, щоб нас пропустили туди в Василювку. Каже: «Ну, шо, бабусі не можуть сидіть». Ану, машина маленька, «Жигулі», а нас пять чєлавєк в цій машині. Дві ночі переночували...». [Сміється.] І ано ночью халодне, да ще й ночью і стріляють. А ми стоїмо у степу. То він ото на блокпосту попросив: «Можна я оці бабусі кудись відвезу?». Повіз нас у лікарню. Ну, щоб ми десь, щоб хоть лягли... А вони кажуть, шо «ми в лікарню не принимаємо, в нас тут теж місця немає. То там єсть дєтський садік, дитячий садочок, то там є місця, і там беруть і дітей, і стариків. Вобщем, туди везіть». От туди нас відвіз. І ми там в тому садіку бомбоубежіще таке, там краваткі дєтські, і ми уже на етіх дєтських краватках ото... [Сміється.] [Нарешті відпочили?] Да. Там давали нам їжу, супчик давали. Там в садіку варили. То там не тільки ми були. Там багато було жіночок з дітьми, і дітей багато було. [Теж з Донєччини там було багато? Чи з різних регіонів?] Ну, з різних. То оце в Василювкє, вона там, как мені потім разказали, шо вона як вузлова оце ета, то там з Енергодара дарога і з Хєрсона дарога, то там люди були і з Хєрсона, і з Енергодара, і з Маріуполя, хто тікав з той старани, то там багато людей. Там машин було... Поки ми оце стояли пять сутак, так там дєсь триста ілі чотириста машин туди наїхало. І це багато повернулися, шо бачуть, шо з дітьми з малими можна отакот, то кудись поїхали. Оце ще черга там, день і ночь фотографували номер ... То ми були зразу тридцяті, а потім уже і двєнадцаті були, шо в очєреді тє слідкували, щоб... І потім уже двадцять шостого [травня], це дєсь вже часов сєм вечера нас ото випустили тільки. **Внутрішня міграція.** Це шо ми були вже тут в началє червня, то ми приїхали. І ото отак от приїхали, а потім отам-от біля Запаріжжя нас там уже

паліція зустріла уже українська, і нас соправаждали в Запаріжжя. І ми вже в Запаріжжя приїхали теж в дєтський садок уже дєсь в двєнадцать – началє першого ночі. Ну, теж дєтські краваткі, от. [Сміється.] То ми раді були хоть так... І теж нас накармили, дали там, зварили макарони там з чимось. Ну, вони не чекали, шо так позна будє. Нагадували нас. І рана утрот о сім часов ми встали – теж пакармили нас і атвєзли нас в Запаріжжі, там зарєєструвати нас. І ми там зарєєструвалися. А оце, щоб виїхати, оцєй перевізник – ну, ми його так називаєм, «перевізник» – то він, щоб нас вивєзти, то не знаю, там от в Мангуші скільки він, не знаю, може і платив грошєй, ну, з нас він нічого не взяв. То там була фільтрація. Поскільки ми бабулі, то нас не сільна ета. Ми даже там і не... Он наши паспорті взяв, сам там за... якось зарєєстріував чи шо, якось бумажку йому дали, шо ми можемо їхати. А тут нас зарєєстрували теж на камп'ютері всі наши данніє, паспорті. І потім Света уже виїхала, ми ж созвонилися, сказали, шо ми уже приїхали в Запаріжжі. А вона каже, шо, якщо цєй же Сергій-перевізник будє їхати в Дніпро, то і ви їдєтє с нїм в Дніпро. Бо вона в Дніпрі, приїхала в Дніпр, бо там у нєї були маріупольські знайомі, де вона могла трошки... Бо вона ж приїхала, думала, шо от двадцатава [травня] шє ми так бистра, а ще п'ять сутак вона ждала, дєсь їй нада била... В Запаріжжі в нєї нікого не було. То вона в Дніпрі оце, от. То вона каже: «Я зараз пабєгу на жєлєзнадарожний вакзал, куплю білєти і ви приїдєтє, щоб ви приїхали». Поїзд пів п'ятава, мабуть. То вона ото купила білєти і, правда, ну, шо такі місця, ну, нічого, ми бабусю... [Сміється.] Тут внизу положили, а сами наверху були. То доїхали отак-от сюди. А потім с Івано-Франковска вона каже: «Ой, шє цєй автобус коли будє!» Взяла таксі і на таксі приїхали ми сюди. [Цєй перевізник був волонтером? Чи цє від якоїсь організації?] Ні, ми не знаємо. Я не можу Вам сказати. Він казав, шо я іноді їжжу в Запарожьє по своїм справам. А цє у нього були оце його родичі, шо він їх должен атвєзті. І уже заразот уже мої родичі з нїм якось дагаварілися, шо: «Якшо ти туди ж будєш їздити, то і наших візьми». А як вони там, шо...? Я не знаю, не можу казати. Мені даже не було цікаво, якій він, шо він. Такий уже чоловік немолодий. І в нього така машина «Жигулі» побита, шо не знаю. Наверна... [Сміється.] Не такий, шо заробляє гроші. Якби заробляв, то була б гарна машина. То такі, я ж гаварю, старі «Жигулі». [Ви теж допомагаєтє трохи? Кажуть, шо їсти готуєтє тут місцевим?] Ну, а як, жє? Шо можемо... Ми ходили в ідальню з бабусюю. Бабуся не ходила, я сама їла і брала їй шось... А потім ідальня вихадні – в суботу і вєскресєньє не працює. Нада шось всьо равно гатовіть. Ну, рєшили, шо трєба шось купити, щоб самім трошки. Ну, і цє діти купили нам мультиварку. То ми самі собі гатовим. І оце чоловік, у нього батька – інвалід, на калєсці, паралізований. Оце він його тягає. А шо я, не можу зварити йому шось? Собі варю – і йому тарілку супу даю. А він приносить, і кашу йому сварю. Нам же дають і макарони, і різні каші, то шо я не можу зварити. [Дє саме Ви отримувєтє цю допомогу?] Дапамогу дають нам: оце ми в церкву [Церква Христа Спаситєля Євангєльських християн баптистів у м. Долині] ходимо, є в церкві. Тут в «Просвіті» допомогу дають нам. [У центрі міста?] Так. І я один раз, от перший раз, не давно, палучила в Вигаді. Вигада – цє недалеко. То із-

дили люди. [Там «Карітас» працює, наскільки я знаю?] Да. Оце перший раз я там палучила. Ну, не плахії тут такі дають: там і печиво, і тушонку дають, і крупи різні. Ну, можна жити, а шо. Ну, і пенсію ми ж тут палуцаєм. Ми з бабуською, в нас неплаха пенсія, бо ми ж проробили усі свої роки на заводі. [На «Азовсталі»?] Ну, я на «Азовсталі», бабуса – на [Металургійному заводі імені] Ілліча робила. І у мене ще батька учасник бойових дій. То коли він помер, то його пенсія бабусі там якось ета, шо бабуса більше стала палучать пенсії/Поки що ми не бідуємо. [Сміється.] Все есть. Добре. Люди тут хароші, нам помагають, шо там гаварить. [Слава Богу! Можливо, якось помінялося ставлення до віри, до релігії у цей час? Можливо, пішли тут до церкви в цьому місті?] [В. З.] Я ходила до церкви, оце на Тройцю ходила до церкви. Тут есть православна, там, біля озера. Я не скажу, шо я така дуже вірующа, шо ходжу кожний день до церкви. Ну, ми з бабуською оце вижили тільки того, шо ми молилися кожен день, і якщо оце летить шось чи йде танк, то ми оце благода-ря тільки, мабуть, цьому і спаслися. Молилися день і ніч. Так шо, не знаю. По молодості раньше якось даже і «Отче наш» не дуже знала, а потім оно з гадами і прішло, шо якось, коли становисся такій беззащитний [сміється], то... Ну, як пагано чоловіку, то він оце звертається до Бога. Поки шо всьо нормально – він забуває Бога. А как, ну, я не знаю, не буду за всіх казать, ну, може в мене так. Я в молоді роки якось не дуже так. Ну, трималася оцих різних абрядів там, шо там Паска, там праздніки, не робить там, до церкви йти там, шось. Старалася притримуватися. Ну, так, щоб дуже вірилося, дуже так молилися, как ми зараз молимся. Ми зараз з бабуською день і ніч: і встаємо, і лягаємо – молимся, благодарім Господа, шо ми живі асталися.

Мовне питання. [Ви почали спілкуватися українською мовою. Це Ваш особистий вибір, думка? Чи просто Ви зараз у такому середовищі, де всі говорять українською і Вам незручно говорити російською?] Ну, я Вам скажу чесно: бо я все життя розмовляла тільки російською. Бо я з палтара годіка в Маріупалі. Там не було патреби. Я училася, бо була українська мова. Ми ж училися в школі нормальній, там була українська мова, література. В мене ж родичі і в Полтаві есть, і в Києві, які, ну, не дуже так, щоб чиста український, ну, все ж це в Полтаві асобенна всі на українській мові. То я, як вони звонять, то я чую їхні, ну, не розмовляла українською. Я сюди приїхала – то бачу, всі люди на українській мові. І якщо я на руській мові розмовляю, на мене всі шось так дивляться не дуже... [Сміється.] А потім в «Просвіту» пішла, шо це мене провели туду в «Просвіту», а там такий висить [напис], шо «Ви на Україні, і ми Вас просимо, щоб розмовляли на українській!». Ну, шо, я не проти. Не зовсім усе палучається. Не зовсім всі слова зразу приходять на думку. Це поки переведу. [Сміється.] Шо казать, і як казать. Ну, побутові такі, побутові оці речення... [Ви добре за цей час оволоділи українською.] Ну, оце с двадцять шостого мая, це квітень? [Травень.] Травень. Приїхали. Двадцять шостого ми сюди приїхали. Оце я уже так стараюся. І бабуса тоже старається. Спілкуємося. [На майбутнє, якби Ви знову потрапили у той самий Маріуполь, де знову ж таки там буде російськомовне оточення, так, то, ну, не виключено, шо Ви вже українську не будете вживати?] Ну, не знаю. Не можу я Вам нічого казать, шо як я там

буду поводитися. У мене є така знакома, яку ми вже давно знаємо. То вона уже років, як оце почалося, десь з [дві тисячі] чотирнадцятого року. Ну, вони самі з Запарозькій області. То вони й на українській мові розмовляли раніше і училися. А оце от в Маріуполі, як приїхали, работали з нами на заводі, то вони стали парасійськи размавлять. А потім оце як [дві тисячі] чотирнадцятого року почалося оце таке, от, то вона принципіальна сказала: «Я не буду російською мовою розмовлять». І стала українською мовою розмовлять. Я чесно кажу, шо я якось даже не замислювалася над цим: нада мені, не нада... Мені не було такої потреби розмовляти. Зараз в мене така потреба є – я розмовляю. А чи буду я... Я не знаю, де я опинюсь. [Сміється.] Може, десь за границю прїдётся їхать [Сміється.] Патаму шо я не знаю, шо мене чекає. [Цей край Вам до вподоби? За певних обставин Ви би не проти були тут залишитися?] Так, не проти. Не проти, канешно. Не знаю, [як] діти, які в них плани. [Вони Вас до себе забрати не мають можливості?] Ні, ні. Там же з ними живе сваха моя, мама Андрія, і син же жив. То в них там зараз немає [де]. То ми і не хочемо, бо в них там такий будиночок, как би двухпаверховий. На першом етажі – кухня і така маленька кімнатка, диван там стаїть. А дві кімнати – наверху, і там такі круті ступенькі, шо ми з бабуською туду не [піднімемося]. То вони молоді, то оце сваха моя в оцей кімнатці, бо щоб їй теж не лазить туди-сюди. [Сміється.] У кухні, можна казать, живе. Там у нїх невеличка така кухонька. Ми з бабуською живемо. Кімнатка хароша така. Нормальна кімнатка. [Бабуса теж задоволена цим місцем перебування?] Ой. [Важко зітхає.] Після тіх умов, шо ми пережили. Я Вам кажу, шо ми раді, як діти малі, шо ми тут живемо. І ще й безкоштовно. [Чи є зараз такі гострі потреби в чомусь?] Ні, ні. Такого гострого нічого немає. У нас так более-менее, все є. І одежу оце ми [маємо], але сваєво мала шо. То і в «секанді» [магазин, де продаються уживані речі], і дапамога... Батінки купила собі, патаму шо у мене проблема з нагою, в мене травміраваная нага, і оце вследствие травми стопа деформіровалася і я не всяку обувь могу насить. То я оце ходила-ходила, всі магазини пообходила, ну, нашла собі батінки, купила, от. [Чи не було таких ситуацій, коли, можливо, через російську мову Вас не хотіли обслуговувати в крамниці?] Ні. Ні-ні-ні. [Не надавали послуг?] Ні. Такого не було. [Чи Ви відразу почали українською говорити?] Ні, я не відразу. Ні. Ні-ні, не відразу почала. Ну, такі слова, як «будь ласка» чи от в ідальні там... Ніколи нічо. Я не зустріла нічого такого, щоб хтось, коли я шось не тою мовою сказала... [Сміється.] Шоб хтось мені грубо ілі не захотів [обслуговувати]. У мене був такий случай, я Вам розкажу. Оце у дві тисячі щостому році мені «Азовсталь» видав путівку в Моршина. І я перший раз була оце на Западній Україні в Моршина. Там теж персонал, усе там нормально. Хоч ми і спілкувалися на російській, там багато було російською мовою людей, ніхто нічого не казав. А потім я, значить, на екскурсію поїхала до Львова. І там нас водили кругом, показували, і все. І дали нам вільний час. Кажуть: «От вам час, вільно... Ви, куди хотіть, туди ідіть, гуляйте». Ну, от шо, я ж місця не знаю, далеко, щоб не затеряся... [Сміється.] Ну, я тут біля [кав'ярні] хожу. Дуже не сам кофе люблю, каву, а оцей запах. А там вот еті кав'ярні, ілі как правильна назвать... Я потім узнала, шо вони включа-

ють ароматизатори, щоб оце привлекать усіх запахам. І я ж оце пішла, а там такий запах кави... Ой, не можу... Зашла в цю [кав'ярню], думаю, ну, вип'ю чашечку кави. Стою. Черга така невеличка. Там десь декільки чоловік. То я: «Будь ласка, мені кави. І ще мені...». Забула як сказати правильна перожина. Тестечко ж нада. Не сообразила. І говорю: «І ото перожина...! І оту перожинку мені!» Оця дівчина так на мене дивиться-дивиться так, стоїть, нічого не каже. Я то повторюю: «Будь ласка, мені чашечку кави і перожинку». [Сміється.] Вона стоїть, вот так-от на мене дивиться [показує.] Я бачу, що вона не розуміє. Я ж уже їй показую... [Сміється.] Пальцем, що оце мені перожина. От, не сообразила, що це тістечко. Вона опять отак стоїть... Хотя б сказала, що я не розумію, що Вам там, ілі що там ета. А то стоїть мовчить і так от на мене дивиться, прямо... [Показує.] З'їдає мене. Я третій раз кажу. А потім мені шось перемкнуло, я кажу, думаю, оце вона не хоче мене абслуживать. Бо шось їй не понравилось. [Сміється.] Я повернулася і ушла. Ушла, але якось мені так стало, ну, не по себе, ета. Думаю, я ж казала, що не на російській мові, я ж казала на українській. А потім мене перемкнуло, що я перожино ж не так назвала. [Сміється.] Ну, може, якщо б жінка б не зрозуміла, то б вона переспросила, сказала: «Перепрошую, я не зрозуміла, що Вам...». Так я уже ж пальцем показала їй, що я хочу. [Сміється.] Ну, не захотіла... Оце отаке у мене було тоді оце ва Львові. Ще ж время є. Пішла я дальше... Друга оця кавярня... Я пішла, думаю: «Ні, я вже не буду по-українськи. Я вже буду поросійськи». [Усміхається.] Прийшла, я так нагло, прішла і гаварю: «Мені дайте чашечку кофе і перожина!» [Сміється.] І меня абслужили, как паложина. [Сміється.] От такой случай у меня бил в жизни. Ну, я, знаєте, не абращаю вніманія. Люди різні. Я оце в Івано-Франківськ їздила і десь трошки заблукала там. То оце питала у жіночки, як мені пройти на вулицю... Ну, вобщем... А вона бачить, що я не зразу так ета... То: «Я багато років жила в Москві, то я не... Можу розмовляти, як Вам треба. Я Вас розумію і, – каже, що – я не такий чоловік, що... оце... Яка різниця, якою мовою Ви кажете. Главнає, щоб Ви були добрі, і з душою, і нормальний чоловік. Шоб нічого поганого не робили. А то, що на якій мові Ви кажете, то ми усі все розуміємо». Так от у мене було. Я там трошки заблукала... У Маріуполі є така благодійна організація. То я оце в юріста кансультіравалася, і вона мені сказала, які документи мені потрібно, шоби подати до Європейскава суду. І оце я ж пішла сюди в паліцію. Це як вона мені сказала, що мені нада... [Зітхає.] Ой, забулася, як воно там називається. Ну, шоб моя заява зареєстрована була. То вони мені оце так відповіли, написали заяву, аформили всьо. А потім він казав, що «я Вам перезвоню». Звонить і каже: «Ми Вашу заяву передали в СБУ [Службу безпеки України]». А я кажу: «А як мені, куди, що вже довго я чекаю – ніякої відповіді немає?» То він каже: «Я не знаю, як, куди звертатися. Дайте телефон...». [Сміється.] Він каже це мені. Це не наша парафія, вобщем, це таке... То я ото ходила сюди до цієї юрістки, вона каже, що з 16 вересня чи жовтня вже оце расія відмовилася відповідати на оці європейські... Вобщем-то, кажуть, що це даремно уже туди подавати. Отак-от. Ну, я не знаю, наскільки це... І вона мені написала запроси в СБУ, шоб я відправила поштою. То я ще не відправила. Тото шось мішає, тото

шось мішає піти на почту. То тут і далеченько то поштове отделение. То нада буде відправити, шоб вони дали мені відповідь, що з моєю справою. [Сміється.] То я іще раз до Європейського суду не [буду] звертатися, то я даже не знаю. Треба далі шось робити, чи не треба. Чи самі... [Думаю, на рівні держави. Держава теж має цим питанням клопотатись. В нинішніх умовах, коли війна триває, важко говорити про допомогу.] Та, канешна! [Тому звертаються передусім в Європу, звідки може реально надійти допомога. Але наскільки цей процес довготривалий?] Так, патаму що не одна я, ой, пів України вже. Все не так просто. Я це панімаю все. То мама моя каже: «То не нада і тратить ноги... [Сміється.] ...І гроші. Туди відсилати, шось добиватися. Ніхто нам нічого не дасть. Ото що будемо... що діти нам зможуть... [допомогти]».

Записав В. Стішов 3 грудня 2023 р.

у м. Києві від Ольги, 2001 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну проживала у м. Маріуполі Донецької обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Як Ви загалом сприйняли початок війни 24 лютого 2022 р.?] 24 лютого я була вдома з чоловіком. Ми прокинулися разом від вибухів. І йому одразу ж подзвонив телефон. І він зібрався швидко, все, що було, тривожну сумку [взяв] і поїхав. Більше я його не бачила. Він не сказав, куди він поїде. А я була вдома сама. У мене в Маріуполі були ще сестри. Нас шестеро дітей в сім'ї. Згодом пропав зв'язок. Ми намагалися один одного знайти, але не могли, не могли додзвонитися, бо не було зв'язку. Потім чоловік мені передав через знайомого, щоб я виїжджала, щоб я його не чекала. І я виїхала до села там поруч з Маріуполем. **Життя в окупації.** Мені ще вдалося виїхати, була в селі у батьків. Там також не було ні світла, ні газу, ні води, ні їжі, нічого не було. У магазинах можна було взяти лише гірчицю або майонез. Черги дуже великі. Я була вагітна, мені намагалися знайти пологовий будинок, щоб я зрозуміла, де можна було народжувати. Ми поїхали в район. Там вже було все захоплено. Там вже було все під росією. Ми в них спитали, у солдатів, вони сказали: «Зачекайте годинку». І вони відвезуть мене у Донецьк. А я сказала: «Добре, буду чекати». І швиденько втекла. Пішла швидко до батьків, і ми поїхали. Почали в селі збирати, хто буде виїжджати. Виїжджали вагітні, діти виїжджали, збирали бензин по хатах, обмінювали на продукти. Зібрали бензин і поїхали до Запоріжжя. Проїхали двадцять один блокпост російський. Там на цих блокпостах у людей забирали їжу, воду, гроші, сигарети.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.*

Доїхали до Запоріжжя, потім ми поїхали, просто їхали, ми не знали, куди їдемо, я в машині заснула і прокинулася уже у Польщі. [Як довго Ви були в Польщі?] У Польщі я жила у церкві два дні. Потім мене волонтери повезли в Німеччину. У саме перше місто, бо я вже не могла їхати. Втомилася, і мені потрібно було народжувати. Я народила там дитину. Дитині зробили операцію на другий день народження. У нього була кишечна непрохідність. Ми пролежали з ним у лікарні майже три місяці. У день, коли я народжувала, чоловік вийшов у полон з Азовсталі. Сьогодні мені подзвонив хлопчик,

який сидів разом із ним у камері. Я сьогодні це дізналася. Його нещодавно останній обмін був, його обміняли. І він розказав про чоловіка, що з ним все добре, живий, здоровий відносно. Б'ють їх там, годують погано. Він передав, що чоловік мене дуже любить та чекає, поки його обміняють. [Вам щось відомо про обмін полоненими?] Взагалі нічого. Я всюди подавала в списки чоловіка, всього добивалася, всюди ходила. Я тут у Києві зараз сама, переїхала із-за кордону. Я тут у Києві сама з дитиною і ходжу на мітинги також із дитиною. [Розкажіть трішки про період Вашого перебування в Німеччині, які були там умови?] Ми прожили у таборі. Там була кімната на вісім людей. Там були різні люди: і чоловіки, і жінки, і араби, і старі люди. Кімната була маленька, ліжка були двухспальні, двухетажні такі. Жили ми там вісім місяців. Годували там у їдальні, але їсти там було таке, бо всеостре, більше для арабів було зроблено, ніж для нас. І потім через вісім місяців мене переселили в ще один табір. Там ми ще жили. Потім нас переселили на квартиру, я там прожила недовго і переїхала сюди. [У якому місті Ви були?] Я була спочатку в Франкфурті-на-Одері. Це на кордоні з Польщею. А потім нас привезли в Пренцлау. А потім із Пренцлау нас перевезли у Шведт. [Чи була соціальна допомога з боку Німеччини?] Ну, пособіє вони платили тільки та й все. На мене і на дитину я отримувала сімсот євро. Але з цих семисот [євро] потрібно було ще платити за комуналку, там двісті п'ятдесят євро виходило у мене. [Чи забезпечували Вас їжею?] Ні, нам давали гроші, ми на ті гроші й жили, ну, розтягували.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи відома Вам якась інформація, що зараз відбувається в окупованому Маріуполі?] Зараз у мене там батько. Мій батько дуже чекає нашу Україну. Чекає, коли вже звільнять. Він до останнього тягнув із отриманням паспорта російського. Там змушують робити паспорт. Він нещодавно його зробив, бо приїхали туди військові російські і забирали дом у нього. Батько жив у інших людей. Вони там пожили і потім вони звідти поїхали. І батько туди повернувся, але паспорт змусили зробити. [Загалом до повномасштабного вторгнення у Вас було відчуття, що може розпочатися війна?] Чесно, взагалі ні, тому що я навчалася, я працювала. Ну, хтось щось казав, але я не вірила. Коли почалося 24го числа, я подумала, ну, трошки там постріляють, як минулого разу, в 2014 році, та й все. Ну, і не думала навіть виїжджати, і не хотіла. Якби будинок був цілий, я б там і залишилася. А так що там сидіти, якщо будинок зруйнували. Пряме попадання було. [Чи в росії у Вас є знайомі або родичі?] Слава Богу, не. [Чи змінилося у Вас ставлення до російської мови?] Взагалі так, але я вільно розмовляю українською мовою. Та все ж зі знайомими якимось ми ще розмовляємо російською, але дуже хочу перейти на українську. [...] [Як старші люди на окупованій території поставилися до повномасштабного вторгнення? Чи вони порівнюють російсько-українську війну з німецько-радянською?] Чесно, ну, старі люди, вони навіть і не думають про те, їм все одно. Вони вважають, їм все одно скоро помирати, і вони не думають про це. Вони ні з чим не порівнюють, ну, війна так війна. [Чи якась гуманітарна допомога надавалася в місті в перші дні війни?] Взагалі жодної гуманітарної допомоги я не отримувала. Евакуації ніякої не було.

ПОБУТ МІГРАНТІВ [Чи щось Вам відомо про освітній процес у Німеччині?] Так, у мене ж сестра, то її діти ходять там до школи. У мене за кордоном зараз мама, три сестри і племінники. Племінники ходять у школу. Там, як вони кажуть, до них нормально відносяться діти. До мене, коли я лежала в лікарні, лише один раз було таке відношення, з боку медсестри. Я не знаю чому, але вона мене не любила. Був же коронавірус, вони там дуже з приводу цього переживали і змушували ж постійно ходити в масках, в перчатках, в халатах, в кепочках потрібно було ходити по коридорах. А в палаті можна лежати без цього. Коли я робила так, як мені сказав лікар, я не знаю чому, але медсестра почала мене тягати за руки, щось мені казати, але ж я не розуміла німецьку, бо тільки ж приїхала туди. І вона там щось та медсестра почала сваритися з іншою медсестрою. А інша медсестра почала заступатися за мене. [Чи Ваші племінники вивчають німецьку мову?] Так, вони вчать там німецьку мову. [Разом з німецькими дітьми?] Так, але з ними там і деякі викладачі, які розуміють українську мову. І розмовляють українською, але більше намагаються, щоб вони вчили німецьку мову, щоб вони звалили. Вони не хочуть, щоб ми казали українською мовою. Вони намагаються нас привчити до німецької. [Ви із сестрами, мабуть, також ходили на курси?] Ні, я ж вагітна була, народила, і у мене маленька дитина, тому мені на курси можна було не ходити, бо не було з ким залишити дитину. [Чи сестри надалі планують там асимілюватися?] Одна сестра дуже хоче сюди приїхати, але як їй прожити, у неї двоє дітей, чоловіка у неї нема, приїхати сюди у Київ до мене, знімати квартиру, а за які гроші? Грошей нема, працювати потрібно, діти маленькі, куди їх дівати? Вона дуже хоче приїхати, але поки там сидить. Інша сестра, вона залишається, вона хоче залишитися там взагалі в Німеччині, вона вже вчить мову німецьку, ходить на курси і хоче піти на роботу. Коли здасть екзамен, вона піде на роботу. Мама теж хоче в Україну, але скоріше за все, я думаю, вона на весну збирається їхати на окуповану територію, в Маріуполь, до батька.

*Записала М. Олійник 17 липня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина) під час отримання
гуманітарної допомоги для біженців
від Світлани Анатоліївни, 1978 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Маріуполі Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ До п'ятнадцятого березня [2022 р.] я мешкала в Маріуполі. [Можна розпитати, чи було у Вас якесь відчуття, що буде війна, якісь передчуття чи думки?] Ні. Буду частково [говорити] російською. Ми звикли жити у стані війни, тому що в нас [з] 2014 року цей стан, ну, є нормою життя. Я жила в західному районі Маріуполя, а східний район, він у принципі під постійними обстрілами. У січні [20]15 року був дуже потужний обстріл, дуже багато – понад 30 [обстрілів]. Тому так періодично там щось вибухало, якісь бої йшли, тому ми звикли до цього. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** І тому, коли ми прокинулися двадцять четвертого лютого [2022 р., то] ну – війна. Для нас вона вже тривала. Тому ми спокійно зібралися та пішли на роботу, поїхали. Ну, з чоловіком поїхали на роботу, дитину залишили дома, тому що така ситу-

ація, якби не визначена. Тому, як дитина дома зістала-ся [залишилась], ми спокійно поїхали на роботу, тому що ми привикли. В принципі до одинадцятої години ми спокійно працювали. Але десь у другій вже годині дня була перша [тривога]. От, на мою думку, на мої спогади, перша повітряна тривога. Я була на підприємстві, працювала (в нас там дуже потужні бомбосховища), от перший раз у своєму житті я спустилась у бомбосховище вже.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

[Ви якось готувалися до війни, які запаси робили?] Ні. Після того, як відмінили тривогу, ми поїхали до магазину (ну так я пользуюсь картою в основному), получили трохи готівки, ще можна було це спокійно зробити. В мене поряд величезний торговий центр «Порт-Сіті», фото його [є] по всіх журналах, газетах. От ми поїхали туди, заїхали, скупилось спокійно. Працювали продуктові магазини [в торговому центрі], а от там, де кінозали, не працювали вже. Ну, спокійно поїхали, скупилися. [Попередніх закупок не робили?] Ні, тому що ми привикли вже до цього – ну, постріляють там. Багато хто [зі] східного [району] приїхав на західну частину міста, тому що в нас считалося одне із самих, ну, безпечних місць. Я як раз живу на виїзді з міста. [Як розвивалися події, коли Ви відчули, що війна вже поряд?] Я от даже не пам'ятаю, коли я перший раз вибух почувала. Тому що вибухи, які були з 2014 [року] на східному [районі], у нас чутно в принципі не було. Мабуть, коли [був] вибух, я не можу сказати [точно], приблизно, мабуть, двадцять восьмого лютого [2022 р.], коли перший раз в результаті обстрілів вимкнули світло. Потім, ну далі, вимкнулась вода, так як насосні [станції] перестали працювати. Мабуть, тоді, ну, десь з двадцять сьомого [лютого 2022 р.] стало чути вибухи, і ми в принципі з чоловіком і дитиною на ніч ходили [до сховища]. У нас дома зовсім крайні [по розташуванню]. Так, у нас дуже гарний підвал, де можна було переночувати, от ми ходили у гаражний кооператив до свого гаража в підвал. І там, напевно, ночей п'ять [були в сховищі]. Після того, як стали заходити [окупанти] зі сторони [с.] Старого Криму, ну, Запорізького шосе, коли Херсон от уже захопили, Херсон і далі Бердянськ, тоді ми вже були там [в сховищі] постійно. Не пам'ятаю якого числа, п'ятого [березня 2022 р.], мабуть, [в] Старий Крим зайшли російські окупанти. Відключили опалення. Відключили воду і світло. Це був крайній раз, когда було світло, а десь числа п'ятого [березня 2022 р.] уже й газу не було. Коли іменно отключили освітлення, неможливо вже було [бути] в гаражі, потому что температура до мінус десяти, і просто в гаражі холодно. Тому ми прийшли до батьків, так як вони у центрі всередині квартала мешкали, то ми перейшли туди. І в них дуже гарний бил підвал, облаштований. Це не бомбосховище, але звичайний підвал под багатоповерхівкою. [Як Ви зрозуміли, що треба їхати з Маріуполя?] Зрозуміли зразу. Зрозуміли, коли іменно Херсон прорвали [окупували Херсон]. Зразу було зрозуміло, що ми опинимося у котлі. Тому що з востоку Новоазовськ [м. Новоазовськ Кальміуського р-ну Донецької обл.] – вони там були з 2014 [року]. В той же момент у Волновасі [м. Волноваха Донецької обл.], Талаковці [м. Талаківка Маріупольського р-ну Донецької обл.] вже точилися дуже бої сильні. Талаковку, Волноваху знесли, ну, стерли, як і Маріуполь. Ну от коли вже все це стало навколо творитися, стало зрозуміло, що надо виїзжати. Але город перекритий вже був на той момент, тому що точилися бої навкруги. Були [такі], хто питався виїхати. Хтось прорвався, хтось просто не доїжджав, тому [ми] ждали постійно, коли об'являть зелений коридор. [Розкажіть про свого батька, можете розказати історію з його пораненням?] Ну, десь числа п'ятого [березня 2022 р.], як я сказала, наш мікрорайон [був] під постійними обстрілами. Було слишно, как виліт – свист – прильот. Виліт, ти сидиш в підвалі, а над тобою [обстріл], ти слишиш виліт – свист – прильот, виліт – свист – прильот. А числа восьмого [березня 2022 р.] днем було спокійно, і ми з чоловіком, донькою вирішили піти до себе додому. Там дуже близько, хвилини п'ять, мабуть, іти. От ми перший раз ішли до школи й побачили вже свої дома, сусідні [будинки]. І ми бачили, що там щось горіло, ми зайшли, ну, [в] сусідній двор. Ми бачили вже з боку, що там горіло увечері. І от ми зайшли у сусідній двор, а там как би тліє, вже не палає, а тліє будинок. Він згорів. [Показує в телефоні світлина розбомблених будівель.] Пряме попадання [снаряду в офіс] на другий поверх до мого керівника. Там, де я працювала. Ось, це мій дім. [Ви казали, що мешкаєте на сьомому поверсі.]. На восьмому. [Показує світлина.] Ось прильот. Таке враження, коли я показувала [свою] квартиру згорівшу, не знаю, помітили ви чи ні, зовсім таке враження, що квартира була без меблів. Вигоріла [вся]. [Так, порожні стіни, вигоріло все в квартирі, до тла. Коли розбомбили Вашу будівлю?]. Дванадцятого березня [2022 р.], ми вже мешкали у центрі міста, тому що в батьківську багатоповерхівку десятого [березня 2022 р.] влучили. Муж приїхав дванадцятого [березня 2022 р.] якісь речі взяти, але якраз приїхав, коли вже все палало. Слава Богу, що це [приїзд чоловіка] було не на десять хвилин раніше. У нас дуже, дуже багато таких [історій] було – хвилина раніше, хвилина пізніше – ну, це коштувало б життя. Дивиться [показує світлинку, на якій видно тільки обгорілі стіни й більше нічого]. Нічого немає, то [була] гардеробна, де шафи були, пилососи – все нічого немає. І дивиться стіни всі білі, яка ж там должна була бути температура [під час вибуху і горіння]? Дивиться: стіни білі – все більш нічого нема. [Це панельний будинок?] Панельний. В принципі всі дома панельні тут. [Ви встигли взяти свої цінні речі в підвал?] Тільки документи. Те, що ми взяли, було у батьків, а ти ж не будеш це з собою у бомбосховище, у підвал таскати. Все осталося у них [у батьків] в квартирі, в которую вже було не дістатися. Десятого [березня 2022 р.] ми вирішили переїжджати до центру міста. Це рядом з міським садом. Там більш була безпечна [ситуація], тому що бої точилися ще навколо міста, це на окраїнах. А там [в центрі] більш безпечно було, ну вибухи слишно, але над тобою ще не літало. Ну, і батько поїхав до знайомих, щоб спита, [чи] можемо ми приїхати до них. І ось в ту хвилину, коли він їхав до під'їзду, ми були в підвалі, тому що цілий день очень сильно летало. І ночью ми в дванадцять ночі поднялись наверх із підвала, і в чотири утра ми уже спустились абратно, потому что літали. А вже в районі десятої години ранку [це] було, він приїхав, і в той момент, коли

підїхав до підїзду, був приліт у перекриття між третім та четвертим поверхами. Сотрясало, не передать, конешно, когда над тобой чтото взривается, летіт на тебя. Благо, нічого такого не било, ну [було]: пил і осколки бетона на тебе летять з перекриття. І тут же бил прильот в соседню багатоповерхівку. І ось якраз з неї [сусідньої багатоповерхівки] уламками по батьковій машині [вдарило], вона вся там в осколках була. [Його поранило, я правильно зрозуміла?] Правильно, так. Він тільки приїхав, він не встиг відкрити [двері], заглушив машину, і він не встиг ні двері відкрити – нічого. Якщо [б] він вийшов або просто [якщо] він би встиг відкрити [двері], то ну його б не було. [Одна] сторона машини посічений край, і йому попав у ногу осколок. Попав у нього. А далі, коли все стихло, мабуть, він свідомість потеряв, тому що навколо ще люди були, це десять година ранку. Газу немає, люди поряд готували їжу. Хтось був біля підїзду, вибігли, коли все стихло. [Мій] чоловік з підвалу вибіг, ну, і вже помогли йому в підвал спуститися. [Хто надавав першу допомогу?] Там же люди були [в] багатоповерхівці, зразу почали з першого, другого поверху спускатися. Дуже багато контужених було. Чоловік мій допоміг спустити з другого поверху мужчину, у нього контузія дуже сильна була. Він нічого не чув, стекляниє глаза, потом ещо в обморок упал. Згодом чоловік допоміг, що міг зробити. Ну надо було батька до лікарні везти, і побежал в гараж по нашу вже машину, яка в гаражі була. Благо, що там [в гаражі] воєнні були, вже наші ЗСУ, і вони його пустили. Разрішили забрати машину йому, і он приїхав на машині. І уже отвезлі тогда отца в больницу. [Його] перебинтували і все. Пока муж ходіл в гараж, почали спускатися люди з более високих етажей, между третім і четвертим прильот. Мальчик маленький ранений бил, когда приїхали в Больницу скорой помощи, я начала кричать медперсоналу, что там дом взорвался. А вони говорять: «Нет. Ми не поедем». Как они не поедут, там беременная женщина, там дети ранение, мальчику пальчики перебиты. [А вони]: «Ето небезопасно, ми не поедем». Отца забрали к Городскому саду [міський парк – локація у м. Маріуполі], там оказивались антибіотики у соседей. В соседнем подїезде жила женщина гинеколог, которая помогала делать перевязки. Таким образом, ми до п'ятнадцатого [березня] чісла, что могли, то і делали. А вже когда четырнадцатого чісла сказали, что начали ехать через Мелекіно [с. Мелекіно Маріупольського р-ну Донецької обл.], відкрили дорогу, можна питаться виїхати. У нас перше знаоміе уехали і вечерам позвонілі, сказали, что они доехали, там связь била. Потому что получается на горе над морем на высокой точки дом стоял, в котором мы били. І когда поднімаєшся на четвертий [етаж], там можна біло связь поймать. Ми, хотя би будучи там, могли уже там родственникам в Київ позвоніть. Они [знайомі, що першими виїхали] отзвонілись, сказали, что они виехали, мы тоже утром решили, что мы будем выезжать. [Вас централизованно ввозили?] Ні, це самоорганізація, все со двора, кто били. Люди готовілі все вместе, все люди дружно, каждый друг другу помагал. К нам приїзжали воєнніе наши, привозілі [допомогу]. Азов приїзжал, тероборона приїзжала, привозіла продукты якіето. Даже кучу очіщенной картошки привезлі, жарілі. Ми до сіх пор жалелі, что пятакілограмовий шашлик за-

маринований оставілі. Ми решили, что пусть он пока маринованный [буде], решили его не трогать. А потом соседи [по телефону згадували]: «А у нас там шашлик». Воєнніе очень помагалі наши. Наши воєнніе – ну ето просто! Приїзжали, привозілі [продукти], успокаивали, опять же. Когда в перший день мы виїзжали, много воєнных подсказали, как ехать на виїзде із города. Пока наши воєнніе били, подказивали, питались етот хаос как-то превратіть в какоєто подобіе организованого виїезда.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.*

Очень долго мы ехали. Ну спокойно виехали. Смогли только часов в шесть вечера доїхать до Токмака [м. Токмак Пологівського району Запорізької обл.]. І так мы первые виїзжали, то в первый день люди самі в Токмаке начали організовувати центри допомоги. А мы пока їхали, сестра через фейсбук іскала, где мы там сможем останівтись. [Вона] знайшла в етіх центрах [допомоги біженцям]. Ми приїхали, [центри допомоги] в детских садіках находились. Я не знала, ну мы в принципе не знали, що у нас столько добрых людей. Как мы узналі на следующий день, у них у саміх очереди за продуктами, ну они [все одно] продукты пріносилі. Сразу нас накормілі, начали пріходіть люди, жителі і пріглашать к себе: «Мы понимаем, что вы больше двух недель не купались, у вас первого ілі второго марта нет воды, газа». Пріглашали в семї, кому-то давали вещи якіе-то, потому что люди совсем без вещей [виїзджали]. Ми виехали, вот всьо, что на нас било две недели назад [вдягнуено]. Всьо. Благо вот, что машина, потому что без машины виехать нереально. Просто нереально. І от нас там перший раз покормілі, мы там переночевали. Утром (прітом, что какой дефіцит бензіна бил на тот момент, вы же помніте, середіна марта, они тоже ж [в Токмаку], они уже под окупацією били), і мер Токмака [мер Токмака Ігор Котелевський] пріехал, організовано собрал все машины, заправілі десять літров бензіна і десять літров газа, у кого есть газовіе [машины], у нас установка газовая била. Всех абсолютно заправілі. Я не знаю даже, чесно говоря за деньгі ілі нет, ето не буду говоріть. При том дефіците, который бил, каждую машину они заправілі. Не зря потом етот мер случайно повесілся [7 травня 2022 р. помер Ігорь Котелевський, який відмовився співпрацювати з російськими окупантами], по новостям ето било. У мене муж с ним общался. Да, они били под окупацією, но все [люди були] готовіе помочь [українським громадянам]. Ну, потом уже опять же перед етім мост же взорвали с Васілівки [м. Васілівка Запорізької обл.] на Запорожье. Мы по етому серпантіну обїезжали к первому блок-посту на Запорожье. Когда мы вїехали, а там тоже сама дорога, она такая между такімі маленькіми хуторами, насипная такая дорога, предупреділі сразу, что нельзя виходіть, нічого, потому что замініровано всьо вокруг. Мы одін із поворотов [проїзджали] віділі машину взорваную, рядом вещи якіе-то, і самое жуткое потом метров двесті, наверное уже проехали [і побачили] детское кресло валяется. Машина полностью (непонятно что ето за машина) разорванная, сгоревшая. Жутко. Ты понимаеш, что люди практічески вот доехали і... Потом мы уже доехали, уже наши воєнніе. Уже проехали, заехали на територію подконтрольную [Україні] і перший

блок-пост на Запорож'є между Васілівкой [м. Васілівка Запорізької обл.] і Запорож'єм, там большая очередь, траса уже такая ровная. Машин тисячі. Зельоний корідор первий. Благо, ми уже оп'ять біли очень білізко к блок-посту, і в тот момент націнают гради обстрелівать. Оп'ять же наші воєнние – ето чтото, оні бегом все вот еті ежи, шипи разложени. Оні бистро собралісь і настолько люди сконцентрірованние. Я отак смотрела і говорю: «Вов [звернулась до чоловіка], как стадо ланей показивают по Африке, стада бегут, вот так машини». Ну, ні аварій, нічого, настолько сконцентрірованние водітелі, друг друга пропускалі. Все на бешеной скорості [їхали], коли у тебе ззаді взривається. [Позаду були гради?] Да. Тоже говорят, что мальчік там маленький очень сільно ранений, не знаю біли лі погібшіє, но раннение [були]. По машинам попало, которые более в хвосте стоялі, дальше от нас. Вот п'ять мінут і [могла бути смерть]. Такім образом добралісь. Оп'ять же, прі в'езде в Запорож'є какойто посылок, смотрім, что женціни ходять, чтото роздают, стучатся в каждую машину, чтото дают. Ми поньят не можем [що]. К нам подхоят, стучатся, гарячіє варенікі [дают]: «Ми понімаем, Ви голодние, ви ехалі столько». Ето только наші люди [таке могли зробити], просто варенікі з творогом. Ето такая мелоч вродеби, ну ето наші люди [респондентка майже плаче]. Не будучи в такой ситуациі, ти не поймеш, какіє люди. В Запорож'є ми пріехали, сестра на тот момент договорілась, обзвоніла всьо Запорож'є, где отца би прінялі, потому что он же ранений. Нам самое главное [допомогти йому], почему ми спешілі так виїхати, потому что нам біло важно его спасті, понімали, что гангрена может бить. Часов в дев'ять вечера ми пріехали в одну больніцу, ему там оказали помощь і перевели в другую, потому что надо біло в гнойное отделение, уже на скорой перевезлі ночью, несмотря на то, что уже комендантскій час бил. Его довезлі туда, прінялі, всьо, сделали обработку. Нам самое главное біло, чтоб врачі посмотрелі сказалі, [що] ми можем ехать дальше ілі надо оставаться здесь. Ми понімали, что еслі ему ампутацию будут делать в Запорож'є, то ето будет две недели, месяц, будет реабилитация, ми не сможем вести. Поэтому нам надо біло іменно [знать]. В Запорож'є знакомиє далі нам квартирү, я не знаю почему, ну я не дуже полюбляю Запоріжжя, не знаю почему. Іменно мойо суб'єктивне мненіє, всегда я там настороженно себя [почуваю]. В мірное время, когда в Кієв через Запорож'є едеш, терпеть не могла через Запорож'є ездить. Не знаю почему. Я настолько себя тревожно чувствовала, там всьо в блокпостах. В безопасности себя не чувствуеш. Ми ноч там переночевалі, оп'ять же тревога біла, тоже всю ночь не спалі, тоже не понімали, где убежище.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ. Маріуполь. Люди спокойно живут, а ми после Маріуполя... для нас бить в квартире, когда звучіт сірена... Понімаеш, когда над тобой летают самолёты, а ми как раз, где жилі, дом, в котором ми жилі, в центре города, с него очень хорошо біло відно Азовсталь. Все самолёты, авіация, которая бомбіла Азовсталь, оні же с Крима прілеталі, с Ёйська, всьо равно с моря, ми всьо ето віделі, слышалі. Слышиш гул, і потом вот еті взривы. Чісла наверное двенадцатого [12 березня 2022 р.] началі по городу

авіабомби скідивать. Ну, первіє дев'ятого [березня 2022 р.] біло, когда в роддом попалі. У меня там знакомиє білі. [Наче раніше був прильот до пологового будинку.] Второго чісла [2 березня 2022 р.], ещо когда бил інтернет, попалі в роддом на левом етажє, на левом, на східном. Ето першій раз бил. А уже дев'ятого чісла [9 березня 2022 р.] попалі авіабомбой. Артільрійскій обстрел ето второго чісла [2 березня 2022 р.], ето першій бил, но там ніхто, помоему, не пострадал. Ето как раз левий берег, он недалеко. Ну, как у нас Східний район, левий берег, потом город разделён рекой, как і Кієв. Прімерно как і Кієв, левий берег і правий берег. Правий берег – ето Центральний район і Пріморскій район. Вот я жила в Центральном районе. Я левий берег – ето «Азовсталь» ідьот прям вдоль рекі. «Азовсталь» разделяет город. Затем левий берег і східний, который прям виходіт на трасу Новоазовск. Ну іменно [пологовий будинок] левий [берег] первий [бомбили], второго чісла с іх артільрії. А потом уже дев'ятого авіабомбой [бомбили пологовий будинок], там роддом бил временно, потому что роддом бил на ремонте. Людей много біло, у меня знакомая, она шестнадцатого чісла [16 березня 2022 р.] роділа двоійню, как раз находілась в етом перенатальном центре с недоношенемі детками. Живі, Слава Богу. Представте все еті кувези з недоношенними детками, всьо ето на генераторах без света, без нечего, в холоде еті деткі, оні в основном в карідорах білі. В прінципе ніхто уже в квартирах не жил. Ми тоже спалі в карідоре, там где нет окон, стьокол і хотя би прінцип двух стен соблюдался. [Що Вам сказали про стан батька в Запоріжжі?] Сказали, що першу допомогу надали йому, сказали, що правильно еті антібіотікі, которые ми ему давалі, что ми правильно делали. Хотя би какієто [антибіотіки] давалі.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Сказалі, что ми его до Ужгорода довезьом. Сестра іскала по знакомим врача, что би прінял [батька], потому что ето тоже з бухти-барахти не пріедеш, нашіл доктора. Ми старалісь ехать в Ужгород. Пріехали туда, нас прінялі, помоему первая городская больніца, второе хірургіческое отделение, очень хороший доктор Іван, дай Бог ему здоров'я, і заведующій прінялі нас. Такое отношение [до хворих] – молодці! Його сразу ж обследовалі, сделали перевязку, ми пріехали в субботу, оні вишлі [на роботу], не смотря, что ето выходной. Оні вишлі на роботу, всьо сделали, всьо помоглі, і в воскресенье виходілі, делали перевязку. В понедельнік назначілі операцию, ему ампутіровалі пол стопи, трі пальца. Полтора месаца бил на реабилитациі, в начале мая сюда к нам в Будапешт его перевезлі. **Зовнішня міграція.** [Коли Ви до Угорщини потрапили?] Двацатого марта. Ми пріехали в Ужгород, батько і мой муж осталісь, у меня сестра біла в Будапеште, нам помагала евакуіроваться фірма сестри. Оні с Днепропетровська нам помагали, в Умані нас встретілі, ми там переночевалі, до Ужгорода нас довезлі, помоглі отца устроіть в больніцу. Затем меня, мою маму і дочку прівезлі сюда, в Будапешт. [Ви до сестри звернулісь в Будапешті?] Она с Кієва, іх евакуіровалі із Кієва, іх фірма евакуіровала сюда в Будапешт. [Через цю фірму Ви шукали де зупинитись?] Вони допомогли на три місяці. У них крупная аудіторська компанія, которая по всему міру работает, у ній і здесь есть пред-

ставітельство. Іменно люди, котріє работают здесь в Венгрії в етой фірме, только в венгерском філіалі, оні предоставляли жилью свойо. [Як волонтери допомагали?] Да. От їх корпорации, скажем так, просто самі люди. Сейчас так многие підприємтія [роблять]. Даже у нас в Маріуполе, у нас два крупніе підприємтія «Азов-сталь» ахметовськіє, даже оні, хто в Запорожьє, у кого не было жилья (ето я знаю уже позже, когда началі масово выезжать после п'ятнадцатого марта), оні тоже предоставляли сразу общежитіє, какую-то помощь. Не у всех же есть родственнікі. Людей же нельзя на улице оставлять. Люди, котріє на підприємтіях Метінвеста работают, оні самі тоже приходілі в еті центри помощи, предлагали когото забіралі. [Які у Вас враження від перебування в Угорщині?] Дуже позитивні, колись сестра жила в арендованій квартирі, предоставленной ей підприємтієм, фірмой, просто случайно услышала в тот момент когда была хозяйка, она [господарка] услышала, как я звоніла ей. Сестра плакала, всьо прочее, разговорілись, она узнала. Какое-то время, когда ми приехали, тоже продуктами нам помагали. Люди просто замечательніє. Сейчас тоже у нас знакоміє, оні в театре работают, помагают нам, на представлєнія прєглашают, очень интересно. Просто нет слов, у меня только положительніє [впечатлєнія], я слышала разное, у меня опит только положительный. Очень плохо у нїх государственніє службы, я не могу сказать, что опит положительный, та же міграционка с документами. Я должна была получіть в апрелі [карту тимчасового прїхистку], я до сіх пор не получіла. Я в ту міграціонку езжу раз в две недели, до сіх пор документи у меня бумажка [а не карта], потому что ошибка [у нїх в документах]. У меня дочка попала в больницу, упала в обморок, у нейо температура была, она упала в обморок. Ми пока звонілі, нас минут десять спрашивалі, я позвоніла сестре, она визивала англійською [мовою] скорою. Минут десять оні нас виспрашивалі, прі том, что ребенок бил без сознания. А потом приехали минут через сорок, наверное. Ми приехали в десять часов утра в прїемное, а нас поднялі в отделение только в пол третьєва ілі в трі часа дня і поставілі ей капелньцу. **Маріуполь.** [Хто, на Вашу думку, винен у цій війні?] Росія. [Кого Ви розумієте під росією – путіна, уряд, народ?] Одін человек нічого [не зможе зробити], якщо не будут вполнять его прікази. Как можна лететь і сбрасивать бомби на роддом? Как можна сбрасивать авіабомбу на Драмтеатр, в котором было вот такими буквами [написано «ДІТИ»]? Я просто проезжала там, ми выехали п'ятнадцатого, а ето шістнадцатого случилось, я знаю, сколько там людей было. Я відела, какіє там полевіє кухни, і то, что оні сейчас там творят і собираются, что театр будет работать с октябрія мєсяца. Там братская могіла... і ви будете там театр делать? Італія начала говорить, что ми востановім [театр]. Как можна там востановіть, когда там погібло 600, а может больше человек. Ми нікогда не узнаем. Опять же, етот театр востанавливался, там как раз первоначально билі кладбіща. За театром прямо рядом, там где сквер, прямо рядом кладбіще немецкіх офіцеров было. Все, кто местніє, кто ето знает, оні [говорять], а тогда можна было [будувати театр]. Ето билі те же саміє окупанти, а ето мірніє жітелі етого города, как можна там же делать театр... Я понімаю, ето центр города, ето место было знаковым для Маріуполя. В пєврвий день [ві-йни] ілі за несколько дней разговор, когда он [путін]

об'явіл, что презнал елдєнеерію ету іменно в тот день вечером сестра звоніла: «Собірайтесь, приезжайте в Кієв». У нас наоборот было такое [бачєнія]: «Понімаєш, еслі начнется, то прєвих будут вас [завойовувати]». То, что сделают с Маріуполем, ні у кого не было [передбачєнія]. Все понімали, что могут там в Кієве [бути военні дії], что однозначно в Кієв будут [йти], что наоборот в северніє [області]. А что здесь [будут военні дії]... Потому что четирнадцатий год [2014] бил вот такой. Ми на фоне вот етого опита [думали, що нам не угрожує війна]. Чем в Кієв ехат, то безопаснее здесь, но ошибілись. В [2014] в городе всьо безкровно было, город функционіровал нормально. Ми не заметілі [загрози життю]. Єдіньственное, тринадцатого іюня [2014], когда вигонялі їх возле нашего ГУВД [Міське управління внутрішніх справ у Маріуполі], там бої [були], танки заехали по центральной улице, она виходіт как раз на трассу, а кто не живет на центральной улице, то етого і не заметіл. Их вигнали, выбілі всех, на етом і закончілось. У большинства, наверное, родственніков больше в россіі, чем в Україні, потому что історічески [так склалось], Таганрог ето была Україна [Таганрог у 1920–1924 роках входив до складу України]. После етого [подій 2014 р.] очень поднялісь українські настрої. Стало очень много всевозможных организаций, котріє поддерживалі [проукраїнські настрої]. Ми хотєлі выехать, потому что понімали, что еслі начнуться фільтраціі, то моему мужу будет плохо. Потому что он очень всегда за Україну бил, у нас вся машина в [українській] сімволіке до последнего. Ми снялі только тогда, когда выезжали п'ятнадцатого марта [2022 р.], потому что понімали, что блок-пости, флажочки все попряталі.

ПОКРОВСЬКИЙ РАЙОН

м. Гірник²

*Записала Д. Стасюк у червні 2022 р.
у смт Сутиски Вінницького р-ну Вінницької обл.
від Ірини Миколаївни, 1971 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Гірнику Покровського р-ну Донецької обл.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Тільки громадянкою України. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Ну, ми же хотєлі стать незавісими, мі за ето проголосовалі. Ми і сталі незавісими. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Не очень понімала. Наш край накручі-

² Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – канд. іст. наук, доцент Гребеньова В. О. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін в рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

валі за Януковича, в сторону Януковича виступать на антімайдан, предлагали деньгі, їздили за деньгі, там поддерживали кое-кто с нашего края. Не совсем били інформирование люди. Если где-то в Києве рассказывали, как Янукович отжимал бизнес большой, требовал взятки, как теперь говорят, раньше всего этого не говорили. Ми про это нічево не знали. Когда он сбежал, я говорила: «Что это за президент, если ты боишься за свою шкуру, то отправь свою жену і детей в ту же росію, ну, сам же ты президент, будь с народом, куда ты убегаешь?!». [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] Все це – Україна. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Для меня это просто война. Война! Когда началась полномасштабная война, почувствовалась, конечно, єдність всієї України. Многие проявили себя. Некоторые друзья стали не друзьями, некоторые родственники стали не родственниками, потому что взгляды разные. Мне кажется, это всьо неграмотность, много людей напугались російським телевидением, как і росіяне. У меня подруга с Крима – она жила у нас в городе, вышла замуж в Сімферополь – всьо, она пропигана росіей...

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.*

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Даже не могла і подумати в эту сторону. Ми, скажем, живьом под Донецком, 38–40 км, у нас как би ідут военніе действия с 2014 года. Ощущения тревожности, «чемоданчіка тревожности» било єщо в 2014 году. Сдесь уже когда пошли более яркіе атаки артилерії, то ми как би снова обновили еті «чемоданчікі тревожности». Ну, і в первіе дні війни начали покупать консервацию (консервы, тушонки), подвали подготавлівать. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] С телевиденія. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Тревожності, но в то же время і вроде бы і спокойствия, і тревожности, потому что полномасштабная іменно началась война, то лі это была на лінії розгрічєнєнія война, как би прїльоти к нам шли періодически все еті года, но скажем, с жертвами у нас били прїльоти в 2015 году. 13 февраля [2015 р.] бил такой прїльот, «градами» обстрел города, когда погїбло пятєро людей і получїло там шесть-сем человек ранєнія. А так все обстрели били как би там і пятїэтажных домов, і часного сектора, школы, но онї били как би без жертв. А теперь как би начались такіе обстрели, когда уже ми стали спать одетіе і находитсь в комнате по правїлах «двох стен», в прїхожих, ванних комнатах, ну, і бегалї в подвал. [Коли Ви наважились на евакуацию до більш безпечної місцевості?] Ну, скажем так, у меня началась паника гдето чїсла шєстого апреля [2022 р.], уже как би я, наверно, психологически не могла відєрживать еті обстрели. Сєдьмого апрєєля я виєхала в город Краматорск евакуационним автобусом, нашла поезд до Хмельницького, щоб доехать до Вінніці. Я єхала в нікуда, у меня родственников в Україні нету, у меня все родственники в росії. Я виєхала, по карте посмотрела – думаю, поеду в Вінницькую область. Решила єхать до Вінніці. В Вінніцу наш поезд не прїшел, сказали, в Барвенково взорвали путя, потом вечером началсь коменданскїй час. Попросїлі львовскїй поезд освободїть, потому что путя разбі-

тиє, два поезда били на Львов подани, потом отменїлі, сообщїлі, что путя отремонтировали. Нам поліцейскїй сообщїл, что будет находитсь в Славїнске єщо час двадцать, доехать уже в Славїнск невозможно, потому что коменданскїй час, вокзал вроде бы закриватьсь должен бил в Краматорске, нам оставалось находитсь только на улїце. Но под'єхала бронированная военная машина, і ми военных попросїлі о помощи. Онї нас отвезли в Славїнск. Но когда ми сєлі в поезд, нам сказали: «Всьо, поезд без света, жалюзї закрыть в поезде і свет не включают, телефонами желательнo не подсвєчивать». Поезд єле передвїгалсь. Но когда ми сєлі в поезд і немножко подремалї, і утром сообщїлі о прїльоте «ТочкіУ», і на відео ми увїдели – это била та площадь, на какой стоялі ми. Там не било возможности сїдеть, ми целый Божїй день простоялі на етой площади. Что-то прїзошло – тревожность, вобще полная тревожность. Я не знаю, мне даже те взривы, какїе прїсходїлі вокруг нашего города, – не так я боялась. Ну, здесь я почувствовала, что я могла оказатсь на месте етїх людей. Для меня било это тревожно, я отходїла от этого несколько дней, била немножко, ну, адекватная, но в таком состоянии умопомрачительно. В Вінніце, слава Богу, нет боевых действий, і благодарїм Бога, что там в Жмерїнку і Козятїн прїлетало на железную дорогу только. 8 апреля я ночевала в Жмерїнке, а 9 апреля я добралась в Сутїскї. Сначала в Вінніцу, а с Вінніці автобусом сюда. [Вимушена переселєнка знайшла тимчасовий прїхисток у школі-інтернатї смт Сутиски.] Конечно, ми от многого отказались. Всьо, что било по уходу за собой, нічого нет. Уежалї, что взяли с собой – спортивные штаны, две футболкі, нїжнее бельїо, всьо. Лекарства, гігієну – всьо, больше нічого не бралі. Спасїбо здесь секонд-хєнду, прїодєлїсь в секонд-хєнд. Подзвонїла я в Кїєв по поводу гуманитарной помощи, онї мне сказали: «Вот Вам номер телефона Вінницькой адмїнїстрації». Вінницькая адмїнїстрація мне єщо какойто номер дала. Звонїла-звонїла – все передавали номера. Потом передали номер сельского совета Сутїскї, я туда уже подходїла, потому что нашї люди подходїлі за гуманитарной помощью, да і я подходїла в сельсовет: «Ви жївїєте в интернате – у Вас всьо єсть!». Вот так вот к нам относятся. Но в Вінніце питаємсь самї найтї гдето. Я била в «Красном кресту» – получїла допомогу. І второе – в центре «Анастасїя» получїла допомогу. Это ми самостоятельно нашлі. А так нам здесь дают, в интернате – ми ходїм, берьом шампунь, бумагу... Спасїбо.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи змінилися Вашї умови праці після 24 лютого 2022 року?] Так как я педагог, то у нас с первого іюня для всех отпуск на двадцать чєтире дня і простой на летніе месяца. Что будет осєнью – неїзвестно. [Що допомагає Вам зараз відволїкатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Вїхожу на площадку, так как люблю детей. Для меня детї – это мой спасєніє. Свої вырослі, стали самостоятельными. То чужими наслаждаюсь. Ну, в принципе, я работаю с детьмі, і детї меня, канєшно, вдохновляють. Всегда творческая работа с детьмі, я поддерживала с нїмі дистанционную связь. Когда стало связь невозможно поддерживать, я прїєхала сдесь же в интернат в Сутїскї і сдесь группу ребят я собїрала на кухню, і ми с нїмі просто рїсовалї.

Начала займатися з дітьми. І підтримувала всякі Донецькі обласні фоточелленджі, різні заходи на сторінках фейсбука – «Позашкілля Донеччини», «Палац дитячої та юнацької творчості міста Гірника Курахівської міської громади» нашої Донецької області. В принципі, діти воодушевляють. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтесь, кому довіряєте?] Просматриваю завжди новості на ютуб-каналі, в ютубі новості і ТікТокі просматриваю. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Не брали до 2022 года, тільки гражданській муж – он сейчас в обороне. У мене гражданській муж, которого призвали на войну. Когда он бил на передовой в Луганской области, на «нульовке», связи не было, света не было, і это было больше месяца, і это было очень тяжело. Іскала істочнікі різніє, в военкомат звоніла в Курахово – не допомоглі. І в ТікТоке соєдінялась с какімі-то людьми военными, питалась гдето чтото узнать. Ну, так, всьо в интернете. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого)?] Мама там вдома в Горняке. Підтримую с неї телефонную связь. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я дуже цього хочу! Дуже хочу! Домой хочется очень сильно. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Здесь сложно судить, судя только с телевизора, что ми відім. Что президент активно на всех международных площадках выступает – вроде і достаточно. А с другой стороны – тяжело, что военным воевать недостаточно оружия. Как услышиш с передовой: «Что мы сделаем с автоматами против артиллерии», – сами выступают солдаты пушечным мясом. Так выступает мой муж. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Хлопці все молодці, все – герої. У ніх у каждого риск жизни. Кто из нас хочет рисковать собой – все хотят жить. Это спасибо нашему энтузиазму, патриотизму, потому что люди поддерживают, чтоб они дух не потеряли. Они ради тем же рисункам, которые детки присилают. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Я думаю – до конца года і больше. Думаю, это будет долгая война. Многие люди в Донецкой і Луганской области, многие за «днр» і «лнр»... Очень тяжело... [Що значить для України Перемога?] Свобода і независимость.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Ну, скажем, нікуди не залучаюсь, потому что у меня очень плохое здоровье, у меня группа, инвалидность, физически не могу даже. Сдесь помогала – ходіла сеткі плести для военных защитные – маскировочные. А волонтерской работой – нет, не залучалась. Когда полномасштабная война началась, у нас в городе кліч кідали – помочь Кураховской больнице для раненых. Для больницы нада было принести постельное, полотенца – то носіла. Для Волновахи носіла продукты питания, одежду. На клічі в городе отклікалась. Теперь сама нуждаюсь в гуманитарной помощи.

м. Мар'їнка

*Записала В. Борисенко в жовтні 2023 р.
у Ямпільському р-ні Вінницької обл.
від Наталії, 44 роки.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Мар'їнці Покровського р-ну
Донецької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Війна в моєму місті почалася влітку 2014 року... В ніч на 11 липня загинуло дуже багато жителів мого міста, дуже багато було руйнувань! На щастя, ми в цей час були у відпустці та поїхали на море. Але бабуся застала весь той жах! Як тремтіла та гуділа земля, здригалися будинки, стогін та свист ракет... Було дуже страшно, не було не води, ні хліба, ні світла... Здавалося, що життя припинилося! Не вірилося, що таке відбувається в ХХІ столітті!!! Вона чудом вибралася з міста (їхала велосипедом під свист куль 20 кілометрів...). Вибравшись у безпечніше місце, бабуся лишила велосипед на зупинці й автобусом добралася до нас. Ми в той час переїхали на базу відпочинку, де нам дозволили жити безкоштовно і де ми прожили два місяці. Але потрібно ж було далі якось жити та влаштовувати своє життя! Підприємство, де я працюю, вивезло техніку та всі необхідні речі за 18 км від нашої Мар'їнки, куди у вересні поїхали і ми. Зняли однокімнатну квартиру, хоч нас було й багато, але ціни враз підняли на житло і більшу зняти ми не могли! (Кому війна, а кому мати рідна!). Старшу доньку (Катю) оформила (перевела) в школу в м. Курахово, меншенька (Ксюшка) була дома з бабусею, а я вийшла на роботу. Чоловік поїхав на роботу в Покровськ, де й жив у гуртожитку, бо робота позмінна (приїздив кожні три дні). Так ми коїяк влаштувалися... Життя почало набувати фарб, але не так склалося, як гадалося! Ксюшка дуже боялася звуків пострілів, які доносилися з Мар'їнки. Чи це вплинуло, чи щось інше, але їй почало ставати погано! В лікарні ніякого діагнозу встановити не змогли та дали направлення в Донецьку обласну дитячу лікарню. Було дуже страшно туди їхати... обстрілювалася високовольтна, по якій довелося їхати! Та сам вид цієї дороги вводив в заціпеніння! Високовольтні опори електропередач були вигнуті до землі... Це ж якої сили була повітряна хвиля від обстрілу, щоб зробити це??? Дякуючи Богу, ми доїхали! Почали обстеження, яке тривало тиждень... висновок пролунав як «вистріл в упор»... РАК!!!!!!! У моєї дитини рак!!! Чому, звідки! За що? Відповіді не було! Рак – хвороба старості! Ксюшкі було 5 років! Звідки? Великий стрес? Війна винна? Досі немає відповіді! У Донецьку зробили операцію на головному мозку. Злоякісна пухлина! Медуллобластома... Мною було прийнято рішення їхати в Київ в інститут раку, бо в Донецьку проходити подальше лікування було страшно! Обстріли, смерті, подальший стрес для дитини! Після операції вона навіть голову не могла тримати, не кажучи вже про все інше! Але Ксюшка в мене боєць! Згодом навчилася всього заново! Чи було важко? Дуже! Психологічно, морально та матеріально дуже! Пройшли багато курсів хімії, променевої терапії, пересадку стоволових клітин... за три роки все ж рак переміг... Весь цей час я з Ксюшкою жила в Києві, бабуся з Катєю в Курахово, татко не вилазив з шахти, щоб хоть якось впоратися з

чим всім! Привезли та похоронили Ксюшку в рідному місті, я вважала, що так буде правильніше! Я повернулася в Курахово. Але прийняли рішення їхати жити в рідну Мар'їнку. Хоч вона й обстрілювалася, аледесь по околицях! Дуже хотілося додому... Робили ремонт, по вихідним ходили до Ксюшки (так було трохи легше переносити втрату...). Катюша поїхала навчатися в педагогічний коледж. Я з чоловіком працювала. Життя трохи почало вставати з колін на ноги! Ми чекали на народження синочка. Але після його народження вдома пожити довго не довелося... активна фаза війни постукала у двері! Зібравши один чемодан, ми знову поїхали до Курахового. Думали, 2–3 неділі – й додому... та ні... прийшлося їхати ще далі – залишити нашу Донецьку область! Виїзжали евакуаційним потягом, чудом потрапивши всередину! Люди штовхалися, лізли «по головам», аби потратити в потяг... Страх та відчай відчувався всюди... Їхали, звісно, без чоловіка, він лишився... Людей було дуже багато! Навіть не йшла мова, щоб було місце лягти! В купе на чотирьох нас було 10 чоловік! На проходах навіть сиділи на полу та сумках! Люди, звірі... Страх, сльози, відчай! Їхали важко!.. Маленькі діти плакали та вередували, звірі скавчали... будь-яке світло не вмикали, телефони теж, бо екрани світилися! Особливо важко було вночі. Темно, страшно! Чути як хтось плаче, всхлипує, стоне... Куди ми їхали? А багато хто в нікуди!!! Далі від пострілів та смерті! Зібравши все життя в один чемодан, взявши дітей за руки... їхали в нікуди... Чи були в нас якісь заощадження? Ні! Вклавши все в ремонт будинку, ми залишилися ні з чим! Випадково в інтернеті я зустріла оголошення, що тимчасово (місяць) можна пожити по проекту «Зеле-

на долина» в с. Буша безкоштовно, куди ми й направилися. Там і чекали нашої перемоги... Знову сім'я розділилася, знову не разом! Важко дітям, важко мені, важко бабусі... З села переїхали в маленьке містечко, бо в селі важко вижити. Вже 2023... незабаром 2024! Війна так і не скінчилася... Вже немає нашої Мар'їнки (як і багатьох міст України), немає нашого будинку... повертатися немає куди. Синочок постійно проситься додому... Хоча знає, що кляті орки розстріляли та спалили наш будинок! Згоріло там все наше життя, наші спогади! Фотоальбоми, флешки з пам'ятними зйомками... немає нічого... Про матеріальне я навіть не згадую, хоч би морально «вигребти»! Я кажу, що ми бомжі с пропискою! Чи надіємся ми на якусь допомогу від держави? Надіємся, але не віримо, що це буде в найближчий час! Може, моїм внукам щось і перепадє! Після перемоги повісимо на себе іпотеку чи кредит, бо дуже хочеться відчутти знову себе дома! Відчутти домашній запах, спати на своїй постілі! Пити чай на своїй веранді та насолоджуватись життям! Посадити біля хати троянди та калину, як було... як було у нас дома... Чи хочемо ми повернутися додому? Як немає вже дому!!! ТАК! Поїхати поплакати над кучкою цегли, що колись була нашим домом!!! Пройтися тими доріжками, де були ми щасливими – ТАК! Дуже хочеться! Сходити на кладовище до Ксюшки – ХОЧЕТЬСЯ! Подихати тим повітрям – ХОЧЕТЬСЯ! Тільки коли це все буде? Чи буде?... Надія помирає останньою! Катюша малює картини, які ми повісимо у себе ДОМА... їй вже 20, а поїхали ми від війни коли їй було 10! Чи було в неї дитинство?.. Клята війна забирає в нас рідних, забирає спогади... Хочеться проснутися і зрозуміти, що це сон!!!

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Житомир

*Записала С. Кузьма 20 липня 2023 р.
у с. Імстичово Хустського р-ну Закарпатської обл.
від Цукарової Тетяни Володимирівни, 1973 р. н.,
родом із м. Житомира, у с. Імстичово проживає з 2017 р.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Я родом із Житомира, з дві тисячі сімнадцятого року проживаю тут, у Закарпатті. Двадцять четвертого лютого дві тисячі двадцять другого року війна почалася о п'ятій ранку. І почалися військові дії у моєму рідному місті Житомир. І я знаю дуже багато, тому що у мене залишилися жити невістка з онуком, родичі, брат та мій син військовослужбовець, з дві тисячі дев'ятнадцятого року захищає нашу Україну. О п'ятій ранку син мені написав SMS, щоб я забрала невістку з онуком, а вранці, коли я прочитала, я зрозуміла, що почалися страшні військові дії в Україні. Дуже було страшно, бо ніхто не знав, як це проходитиме. Всі пам'ятають, що таке Друга світова війна, і тому було дуже страшно за онука, якому місяць. Почали о п'ятій ранку обстрілювати Озерне. Територія Озерне – це поряд з містом Житомиром, є військовий аеродром на Богунії. Обстріляли ракетами всім відому військову частину дев'яносто п'ятої бригади, потім на Корбутівці розбомбили військову частину та будинки, в яких жили військові... Було дуже страшно, багато моїх земляків, які мешкають у Житомирі, – бо я зараз перебуваю на Закарпатті. Вони мені дзвонили, писали, питали, як обстановка тут, бо багато хто хотів виїхати, і не знали, як, куди. Була дуже велика паніка. Люди ховалися: хтось у бомбосховищах... У багатоповерхових будинках є підвали, і коли звучала сирена, всі люди спускалися ховалися у підвалах чи в бомбосховищах. [Чи спілкувалися Ви з переселенцями, які проживають на Закарпатті?] Ну, як я вже говорила, невістка з маленьким місячним онуком. Коли почалася війна, вони проживали за містом і ховалися в ляху з малесенькою дитиною, і коли з'явилася можливість їх вивезти – вона проживала в будинку чоловіка разом зі своєю сестрою, з племінницею і вже з онуком – чотири особи проживали у нашому будинку наші переселенці, а саме на Закарпатті у нас проживало чотири особи, невістка жила з онуком. [Чи надавали їм якусь допомогу? Хто надавав?] Ну, отримували вони допомогу. У нашому селі є великий монастир, і вони ходили в цей монастир. Була їм допомога: одяг для дитини, для дорослих, давали памперси, серветки вологі. Ну, була допомога у них у селі... Ще одна знайома виїхала до Львівської області, і розповідала (я з нею підтримувала завжди зв'язок), що їх заселили в дитячий садок чи гуртожиток. Безкоштовно вони проживали, вона з трьома дітьми. Давали їм обіди безкоштовні, їжу, вермішель, які консерви, я знаю,

що безкоштовно отримували. Інша моя знайома теж на початку виїхала до Львова, разом зі своєю мамою, з котами. А зараз, зараз вона проживає в Словаччині, я так зрозуміла, що вона знайшла роботу і знаю, що вона досі мешкає там. Кума моя поїхала до Німеччини. У Німеччині їй потрібно було вивчити мову, щоб влаштуватися працювати, але держава їй виділяла матеріальну допомогу. Сестра моя двоюрідна виїхала до Голландії до родичів. І теж їм держава виділяла житло, гроші. І треба було вивчити обов'язково голландську мову. Їхала вона зі своєю невісткою, то невістка на даний момент, я знаю, що знайшла собі роботу. І як би продовжують жити... Є у їх можливість і гроші, щоб існувати, невелика допомога. Але вже влаштувалися на роботу, тому їм як би вже в цьому плані легше. [Є у вас знайомі, які були чи зараз на фронті?] Так, мій син. Він, як я вже казала, захищає нашу Україну, з дві тисячі дев'ятнадцятого року в АТО. І коли почалася війна дві тисячі двадцять другого року, двадцять четвертого лютого, він уже був в АТО. Я як мама дуже переживала. Природно, я не можу говорити, хто він, тому що не можна поширювати інформацію. Але писав він мені, що коли в Краматорську постраждали люди на вокзалі, по телевізору показували фотографії, валізи, порожній вокзал... то він мені писав: «Мама, я пройжджав через цей вокзал, коли він був переповнений живими ще людьми», тому я знаю, що дуже було тривожно. І зараз переживаю за дитину... Тому що, коли не виходить на зв'язок... Коли невістка жила в мене, то він завжди з нею зв'язувався, але якщо не виходив на зв'язок, то тривожно було і їй, і мені за нього. [Чи є серед ваших знайомих ті, хто загинув на війні?] Ну, можу розповісти, що мій двоюрідний брат Полонський Володимир Васильович, тисяча дев'яносто шістьдесят шостого року, він сам «афганець», воював в Афганістані свого часу. Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна [так через хвилювання сказала респондентка], сестра дружини залишилася без дому, бо будинок був розбитий, він сам пішов з березня місяця на війну, а двадцять четвертого липня дві тисячі двадцять другого року він загинув у Херсоні [на Херсонському напрямку]. Коли його дружина зателефонувала мені, сказала що вони звільняли Херсонську область, присіли відпочити, і не помітили, як танк з'явився і почав розстрілювати їх усіх. Практично дуже багато людей, які були разом з ним, вони загинули, залишилося дуже мало, і були всі поранені, а йому відірвало ногу разом із стегном... Він був ще живий, але через те, що втратив багато крові, він загинув. На даний момент я знаю, що його нагородили [званням] Героєм України, дали посмертне звання, орден... Це мій брат двоюрідний. А ще я маю далекого родича, племінника – Денис, він загинув у Донецькій області, ще тільки-но почалася війна.

Буквально через два місяці він загинув. Він був АТОшником, тому, як тільки почалася війна, вони повинні були захищати... теж загинув. Потім знаю я жінку, я познайомилася з нею у фейсбуці, у неї теж син військовослужбовець та її племінник воїн Олег теж загинув буквально в перші місяці війни, а взагалі, згадала... Я сама у школі працювала, у мене два учні, які були [у] дві тисячі чотирнадцятому році, коли почалося АТО, вони обидва захищали нашу Україну. І знаю, що коли дві тисячі двадцять другого року розпочалася війна по всій Україні, то воїн Денис теж пішов захищати і воює зараз. Я знаю, він у Херсонській області знаходиться. А коли у дві тисячі чотирнадцятому році він був, я пам'ятаю, був аеродром, дуже такі важкі бойові дії, коли оточили всіх... На мою думку, це в Донецьку було. І приходив у відпустку, я його питала: «Дениска, як ти там?». Він сказав, що я якраз у той момент, коли була дуже гаряча точка в Донецьку, він у цей час був у шпиталі і залишився живим. А ще, Слава Богу, живий онук моєї хрещеної, воїн Сергій. Буквально нещодавно він прийшов додому, тому що був поранений, контужений. Він проходив лікування, і тепер його знову забрали на війну, але вже як водія, тому що стан здоров'я його погіршився. Ще є брат моєї куми, який був у Бахмуті. Буквально два-три місяці тому розповідала кума, що, коли були шахеди над ними, їх людей було десь сто, може більше, а залишилися їх двоє... Тобто, коли розірвалася ця зброя, вони просто... цей брат, Анатолій його звать, він разом з хлопчиком просто в ямку сховалися, обнялися і боялися ворухнутися, навіть коли все заспокоїлося. Він контужений, лікувався і зараз не має здоров'я повертатися захищати нашу Україну. [А яка зараз ситуація у вашому місті?] Півтора роки я не була у рідному місті, буквально нещодавно у червні місяці дві тисячі двадцять третього року я їздила до свого рідного міста Житомира, відвідувала своїх рідних та близьких. Ситуація зараз у Житомирі більш-менш спокійна. Дуже багато біженців зі Сходу України приїхало до Житомира жити. Ну, сирени були, звичайно, але люди більш спокійні, тому що ППО дуже добре, якісно збивають усі ракети, іноді буває, що вибухи на околиці... Перед тим, як їхати в Житомир, були вибухи біля Житомирської області, але відразу відновлюють всі руйнування і тому люди живуть... Тепер така ситуація, що можна жити у місті Житомирі...

БЕРДИЧІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Бердичів

Записала К. Остапенко ¹ в червні 2022 р. у м. Вінниці від Маркова Андрія Миколайовича, 2004 р. н., родом із м. Бердичева Житомирської обл.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім ти себе вважаєш – мешканцем свого

¹ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

населеного пункту; громадянином України; представником певного етносу (конфесії); європейцем; громадянином світу чи важко визначитися?] Ну, якщо ми говоримо про те, ким я себе вважав, наприклад, до війни, то я вважав себе більш таким пацієнтом, європейцем, громадянином світу і так далі. Зараз я кардинально змінив свою думку. Я дуже горжусь тим, що я є громадянином України, українцем тобто. Всі ці події вони кардинально на мене повпливали. І я є українцем. [Як ти оцінюєш розпад радянського союзу для України?] Абсолютно позитивно. Бо, я вважаю – це так і мало бути, бо рано чи пізно будь-які імперії розвалюються. І радянський союз мав розвалитися. І тому для України – це, звісно, був шлях до нового майбутнього, до самостійного життя. Звісно, шлях до такого є тернистим, важким, але це – справжній шлях до демократії. [Як ти поставився до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися?] Ну, знову ж таки, у той період я був дуже малою дитиною, не розумів, що коїться. Розумів, що щось коїться неладне, щось не так. Що в нас щось забирають своє, а вже подорослішав, і коли навіть до ЗНО готувався, і в університеті, і багато зараз читаю про ці події, тому, звісно, ставлення лише позитивне. Ми, як українці, дуже часто боремося за свою свободу – Євромайдан та Революція гідності є одним із таких прикладів. [Як ти для себе особисто класифікував військові дії у Криму та на Сході України 2014–2022 років і до 24 лютого цього року?] Кваліфікував я як анексію цих територій, як Криму, так і частин Донецької та Луганської областей. Бо якщо в Криму вдалося провести так званий референдум, і, скажімо так, як мінімум, в очах у росіян легалізувати всі ці дії, то на Донбасі – лише псевдо-референдум щодо «незалежності», але по суті це є та сама анексія, де умовні «бояри» змінюються іншими, і ситуація там не змінюється... Тому я вважаю анексією. [Після 24 лютого твоє ставлення стосовно цих подій змінилося?] Якщо навіть до 23 лютого вірив у так званих хороших росіян, то зараз же взагалі в них не вірю. Бо стало набагато до цього всього гірше. [Як ти зараз називаєш війну в Україні?] Ну, я іноді, звісно, можу обмовитись, що зараз події 24 лютого називаю «війною», можливо, через свою проблему тавтології, але все-таки війна іде не з 24 лютого, а з [20]14 року, а саме після періоду 24 лютого я називаю «повномасштабне вторгнення». Адже до того воно носило характер «гібридної війни», а тут вже повного вторгнення з бомбардуванням, зі знищенням наших територій.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважав ти до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Чесно, не відчував, що так має бути, адже, ну, оскільки у нас при університеті була дисципліна «Політологія», ми також на цю тему розмовляли, і це було б... Ну, оскільки я не думав, що так буде, відчуття були, знаєте, спокійні, але з напруженням, скажімо так. Тобто я чекав чогось, але не війни. Ну, я б сказав, якось, знаєте, готуватися, щось там збирати, «тривожний чемоданчик»... Можливо, просто ознайомився з інформацією, як той самий «чемоданчик» зібрати, як робити різні, як зробити різну медичну допомогу. Можливо, у плані ознайомлення до чогось страшного була підготовка. А так сильно... Єдине, що я зробив – документи усі склав в одну папку, щоб щось можна була зразу за-

брати. [Як ти дізнався про напад рф 24 лютого 2022 року?] Це було вранці. Я навіть пам'ятаю, що це було близько шостої ранку. До мене прийшла мама і попросила взяти [банківську] карточку, сказала, що почалась війна. Тоді вона пішла знімати гроші. Ось приблизно так я дізнався. А потім вже подивися у телеграмі, у новини телеграму і бачу, що почалось вторгнення. Всюди паніка. [Якою була твоя перша реакція на звістку про початок війни?] Більше розгубленість. Потім ми пішли на вулицю, там продукти збирати, я бачу цю паніку, і така реакція, можливо, мене також охопила паніка, але вона така розгублена, не знаю, що буде далі... Ми коли поверталися додому, ми чули вибухи, ти не знаєш, що буде далі... Оце така, можна сказати, була реакція, що на нас чекає далі. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для тебе особисто найкритичнішою?] Ну, найкритичнішими, були, мабуть, перші дні, коли у нас в місті, ось в перші години, два дні сирени взагалі не працювали, або їх просто не вмикали, або не працювали. Не знали, шось летить, не летить, що нам чекати. Перші дні війни такі-от найкритичніші для мене у цьому плані. На третій день війни вранці почули якийсь гул – і це все-таки сирена. Перша офіційна сирена. Все ж таки у перші два дні війни сирен у місті не було офіційно, але все-таки запрацювали. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для тебе особисто найбільш натхненною?] Нуу, найбільш натхненною, це, мабуть, була та подія, коли почався контрнаступ у Київській, Чернігівській, Сумській областях, коли ці області були все-таки звільнені від окупантів, від окупації і коли почали вже Харківську область потроху звільняти. Було таке якесь піднесення, що скоро дійдуть і до інших областей. Також ось ця радість людей, коли можна побачити у мережі відео, де люди наших солдат зустрічають з такою радістю, що все-таки прийшла безпека, що це добро. Такі-от події саме найбільше були більш натхненними. [Чи змінилися твої умови праці після 24 лютого?] Нуу, було сразу очевидно, що навчання перейде у дистанційний формат. Бо нам сказали, наче в березні, перед війною, ми мали у березні вийти на очне навчання, і коли почалися такі події, то воно сразу було дистанційним, потім оголосили про двотижневі канікули. Ну, щоб я якось, можливо, відволіктися, вирішив зробити деякі пари у бомбосховищі. А далі – дистанційка, і якщо тривога, то в нас пара скасовувалася на період тривоги. Ну, в принципі, навчання також змінилося, воно ускладнювалося через такі-вот події. [І ще психологічно давило?] Звісно, давило. Особливо, коли, наприклад, університет в одній області, а ти живеш в іншій – це тривога за університет, і ти розумієш: або ти в небезпеці, або твої викладачі та одногрупники в небезпеці, ну, не є в безпеці... Тому таке відчуття тривоги, що ні в кого не є спокій: і у викладанні, і у виконанні своєї роботи. [Чи піддавалися ти або твої родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Ну, якщо ми говоримо про людське таке насилля, коли людина знущується над людиною, у нашому випадку, російський солдат над українцем, то так не було. А якщо брати, що в середині березня обстріляли моє місто, і був шанс, скажімо так, наш будинок зачепить, то в такому випадку, піддався фізичній загрозі. [Це тоді у березні 2022 року були фотографії по-

руйнованого Бердичева?] Так-так. Можна вважати це і по суті, ось цей обстріл був в одному районі, а я живу на межі з цим районом, то якщо вважати це фізичною загрозою, то саме так – я піддавався [небезпеці]. Якщо чисто від людини – то ні. Зі знайомих чи рідних також ні. [Це сталося далеко від твого будинку?] Ніні. Ну, як сказати, є район, а його межі проходять майже поміж нашим районом, де я живу. Тому безпосередньо я міг піддатися такій загрозі. А саме від вибухової хвилі. [Чи стежиш ти за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєшся, кому довіряєш?] Безпосередньо зараз я слідкую за новинами. В основному я щодо новин дізнаюсь із соцмереж, з телеграм-каналів, у фейсбуці. Довіряю більш таким міжнародним новинам, таким як «BBC», «Радіо Свобода». Щодо українських новин, то я за ними особливо не слідкую, бо зараз є «Єдиний марафон», сенс з них, можна просто увімкнути телевізор і дивитися новини. Але я телевізор не дивлюсь, чисто просто отак, з віком чи зі сучасністю, мені нецікаво дивитися. В телеграмі, можливо, і є неофіційні джерела, але, як мінімум, ці джерела викладають лише ці новини, які є офіційно підтверджені. [Як ти реагуєш на сигнал «повітряна тривога»?] Як реагую? Ну, саме зараз – вже майже ніяк. Можливо, коли сам сигнал з'являється на телефоні чи сирени чути, то є такий легкий страх, що «йой, все, зараз буде капець...». А потім, не знаю, я вже спокійно реагую. У перші дні було дуже страшно, особливо коли вони були декілька разів на день, а ми як слухняні громадяни спускались вниз-вверх, вниз-вверх. Це трошки виматувало. Щодо того, що я відчуваю, знову ж таки, страх – це було в перші дні. А зараз – ну, не знаю, скажімо так, якось бентежно на душі, що треба шось зробити, піти у безпечне місце. [Чи можеш ти поділитися з нами фотографією свого сховища, безпечного місця зсередини?] Ну, я три дні провів у офіційному бомбосховищі, яке є у списках нашого міста, але це тоді було, скажімо так... [Не до цього було?] Так, тому фотографії у мене немає. [Чи тебе переслідує відчуття, що докладених тобою зусиль недостатньо і хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Це було, скажімо так, перший місяць, півтора, було таке відчуття, бо я не знав, що робити. Я скоріш не знав, що робити. Бо в ЗСУ мене точно не візьмуть, мене там, вибачте, застрілять з першого разу. Тероборона – мене теж не візьмуть, бо я не дуже така мілітаризована та воєнізована людина. Вот волонтери... Ну, у нас невідомо, що було з навчанням, і я як людина така кар'єристська і принципіально не міг залишити навчання. Ну, вирішили фінансово допомагати, потім за порадами батьків поговорили і вирішили, що все-таки, ну, скажімо так, з легкою гординою, що моя місія буде вже після війни, як історика, і, можливо, буде правдиво освітлювати всі ці події. Тобто зараз вже такого відчуття немає, але в перші місяці вони були. [Чи ти почав собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Можливо, так. Тобто я не знав, скажімо так, знову ж таки, я не знав, куди себе діти... Їсти якось не дуже хотілося. Хотілося шось прочитати, відволіктися, а як – я залежав, скажімо, від новин, і вони оновлювалися кожних п'ять хвилин. Скажімо так, ці новини були як наркотик. Можливо, бо я по-

требував більше новин, відмовляючись в книжках, у навчанні чи в чомусь іншому. [Не міг абстрагуватися через страх перед тим, що буде далі?] Даа. Ну, в перший день війни у нас одну пару провели, не пам'ятаю, яку саме. І як так... Ну, як, я хочу знати, що відбувається: чи я в безпеці у своєму місті, у своїй квартирі... Я не можу цього зробити, бо навчання. То прийшлося навіть відволікатися від навчання, щоби [читати], що коїться, чи в безпеці я хоча б на цей день. [Що допомагає тобі зараз відволікатися від поганих думок і дарує відчуття спокою чи задоволення?] Ну, я скажу заувальовано. Скоріш за все, це, звичайно, безпека. Я розумію, що зараз війна все-таки іде, вона не завершилася... Не можна так собі думати, але, як мінімум, безпека того, що окупант вже не за декілька кілометрів від твоєї області чи від твого міста далеко, це дарує відчуття безпеки. Перші дні війни я намагався відволіктися тими самими діями у бомбосховищі, але вони ніяк не допомагали, все рівно відчуття того, що, який сенс, я його зроблю, якщо може бути завтра «ба-бах» у бомбосховищі... [Чи маєш ти рідних на тимчасово окупованих територіях?] На щастя, ні. Але дуже співчуваю тим людям, які мають. [Чи ти відчуваєш упевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Ну, тут важко сказати. Бо одні кажуть, що будемо військово повертати території, інші – треба повернутися до 23 лютого і почати переговори. Тому є певні сумніви, але якщо той і той шлях поверне нам наші міжнародно визнані території, то так – відчуваю. [Чи відчуваєш ти зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Звісно, відчуваю. Бо ці події абсолютно впливають на нашу безпеку і те, яким може бути майбутнє. Тому все-таки, змінилося. З рідними – більш крашущо сторону, з тими, з ким я не спілкувався – взагалі тепер не спілкуємось. А наприклад, у моїх батьків є рідні, які живуть у росії, тому з ними спілкування майже обірвано. [Чи вважаєш достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Ну, я би окремо зараз поговорив і окремо про владу, і про ЗСУ. Щодо української влади, то вона намагається робити всі ці дії, які потрібні; від влади, бо ставлення до влади у такий час, воно все-таки змінилося, бо до 24 лютого я ставився до неї все-таки в більш в негативну сторону. Я недовіряв владі. Зараз влада намагається щось робити у сфері там економіки, соціальної політики. В цілому, я б сказав, стримано позитивно я ставлюсь до влади. Щодо ЗСУ – я не думаю, що тут, не можна сказати, що дії ЗСУ недостатні. Адже, ну, таке не можна сказати, адже якби не вони, то оцей міф про «Київ за три дні», він міг би і виправдатися. А дякуючи нашим ЗСУ, їхні дії є абсолютно достатніми, можливо, в деяких випадках, навіть надреальними, я б сказав. Ну, тут лише позитивне ставлення. [Чи вважаєш достатніми дії обласної ради Житомира чи міської влади міста Бердичева щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Я б сказав, ну, не дуже достатніми дії як облради, так і міськради. Бо про те, де нам дізнаватися про тривогу, ми дізналися банально у фейсбуці, від місцевих журналістів. Ми дізналися від місцевих журналістів про те, про гуманітарку, нам також доводилося, казали у со-

цмережах, чатах у телеграмі. Сирени – я читаю іноді коментарі, то сирени не всюду у нас в місті працюють. Тобто працюють, то іноді не працюють. Ну, в перші два місяці наш мер інформував нас, що коїться, що не коїться, і так далі. А зараз я не чую вже таких новин, можливо, наша міськрада трохи розслабилась. Ну, я би оцінив, як би менш достатніми дії міськради. Щодо облради, то я взагалі не знаю, що там коїться, можливо, просто немає такої інформації. [Ти згадував про те, що в деяких районах твого міста не чути сирен. Яка тепер ситуація?] Так, ці справи, скажімо так, їх лагодять. Але дуже часто лагодили одні і ті самі райони сирен. Як би наш район – лише один раз не було чути сирен, а так зараз її чути. Ну, у моєму районі це – так точно. Бо в перші дні навіть не знали, вийшли з підвалу і рахуємо оці сигнали, що вважати за один сигнал, чи є тривога, чи відбій. Організація покращилася, але не дуже сильно. Знову ж таки, дякуючи нашим журналістам, які все-таки організували оці-от телеграм-чати, де попереджували, коли тривога, коли не тривога. А потім вже з'явився додаток про повітряну тривогу. [Чи з'явився в тебе після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Ну, може, я б не сказав, що сильно таким «крашем», як каже зараз сучасна молодь, але для мене таким героєм є генерал Збройних сил України Валерій Залужний, який є новою для нас людиною і справжньою людиною, яка пройшла АТО/ООС і веде себе правильно щодо військової тактики наших громадян. Тому для мене це є більш такий, як сказати, авторитет серед військових. [Скільки, на твою думку, ще триватиме війна?] Ну, з кожним, скажімо так, прогнозом, які я десь читаю, чи якісь висновки роблю, то навряд чи ця війна закінчиться у цьому році. Можливо, на початку наступного року, не знаю... Але завжди важко щось таке спрогнозувати, особливо коли дії нестабільні, бо на все впливає щось таке маленьке. Наскільки швидко прийде зброя, чи буде Китай допомагати росії, тобто це глобальне – воно може повпливати на строки. То всі вважали, що війна буде до середини квітня, бо уявний такий дефолт буде у росії, то думали, що вже на початку червня буде масштабний контрнаступ, бо ледь-ледь підписали, а строки все ідуть, ну, зброя йде повільніше, тому важко сказати, скільки може тривати війна. [Що значить для України Перемога?] Для України Перемога – це значить повна деокупація території, визнання росією наших кордонів повністю, виплата репарацій для України. Ну, і також, скажімо так, я б сказав, повне визнання того, що ми є демократичною, вільною, європейською Україною.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи долучаєшся до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Напряму, на жаль, ні. Не долучався. Але ми в перші місяці дуже багато фінансово допомагали, віддавали деякі речі до нашого директора школи (вона просто в гумштабі працює), і ми віддавали їй речі, також ще деякі фінанси. Якось так ми працювали. Я не волонтерствую. [Чи долучаються до волонтерства твої рідні, друзі, знайомі?] Ну, у мене знайомий, мій друг, він займався воло-

терством. Він плів сітки, дуже багато, особливо коли були канікули, оголосили двотижневі. Ну, в принципі, все, що я знаю. [Які волонтери, волонтерські ініціативи тобі відомі?] У нас в місті є гуманітарний штаб офіційний, у ньому можна працювати, таке. Є ще один гуманітарний штаб, я б сказав, волонтерський хаб в одній зі шкіл міста, також можна було допомогти, ну, принести речі або чимось допомогти, або там приймати гуманітарний штаб з-за кордону. Ну, і можна приходити ще до Будинку офіцерів і плести сітки. І фінансова допомога, вона, я б не сказав, що це волонтерські ініціативи, але доступ до неї є, тому можна допомагати. [Чи ти, чи твої родичі, знайомі займалися волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Ну, цього я не можу сказати. Бо, наприклад, в [20]14 році і в [20]15му, коли всі ці події і тільки починалися, я був малою дитиною, тоді не розумів, що коїться. Тому не знаю, хто займався волонтерством чи не займався... Тому тут нічого не скажу. [Чи відчуваєш ти підтримку і згуртованість містян під час війни?] Скоріше так. Коли в перші дні війни ми дивилися лише телевизор, і наш регіональний телеканал, дуже багато було сюжетів, як біля військомату, зібрали дуже багато людей, які, навіть, попри те, що вони відслужили своїх рік чи півтора, вони навіть далі були готові йти до лав ЗСУ чи тероборони, щоби захищати свою країну. Також було проведено дуже багато волонтерських ініціатив. Ну, скажімо, як типу акцій, тобто там безкоштовний майданчик для дітей і там різні солодкі вати, гірки, і всі кошти, ну, якщо по бажанню, знову ж таки могли піти на ЗСУ. То відчуваю таку згуртованість.

*Записав А. Марков у червні 2022 р.
у м. Бердичеві Житомирської обл.
від Обрадовича Івана, 2005 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканцем свого населеного пункту; мешканцем регіону; громадянином України; представником певного етносу, конфесії; європейцем; громадянином світу; важко визначитись?] Ну, я мешканець своєї країни, громадянин, бердичівлянин, українець перш за все. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Для України це шлях вже нашої незалежності. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися (2013–2014 роки)?] Я ще був замалим, щоб повністю оцінити саме тоді. Коли вивчав цю тему на уроках історії України, то я зрозумів всю важливість цієї події. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] Я вважаю це неправильним кардинально. Росія вторглася і анексувала територію. [Чи змінилось Ваше ставлення до цих самих дій у Криму та на Сході України (2014–2022 роки) після 24 лютого цього року?] Ні. Це чітка позиція. То є наші землі. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Російсько-українсько війна або повномасштабне вторгнення росії. [Чому, скажімо, не називаєте цю війну національно-визвольною?] Чому російсько-українська війна – бо росія напала першою. А ми захищаємось від неї фактично. А чому не національно-визвольний рух – ну, ми не пригноблений народ, ми захищаємо свої права.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого можливим повномасштабне вторгнення рф?] Це ситуація амбівалентна, адже ходили слухи, що росія має нападати ще на початку лютого. Ну, як ми бачимо, це сталося під кінець. А взагалі то я вважав, що напад росії або будь-якої іншої країни у XXI столітті неможливий. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Із засобів масової інформації, з телебачення та телеграм-каналів. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Розгубленість, страх перед невідомим, що має бути. Страх. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Коли в район Елінгу прилетіло [неподалік від місця проживання респондента]. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Останнє – це коли горів торгівельний центр на площі в росії. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого?] Так, змінилися. Ми повністю перейшли на дистанційну форму навчання. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Так, звісно стежу. Користуюсь офіційним мовленням, телеканали і плюс телеграм-чати офіційно підтверджені. [Як Ви реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Саме зараз – то більш-менш спокійно, вже нерозгублено. Якось так. Ну, якщо це вдень, то спускаємось до сховища, а якщо ніч – то правило «двох стін». [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Так, звісно. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] З початку війни, так. Обмежувався харчуванням, види діяльності деякі зникли. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Книги та серіали. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого)?] Так. [Чи підтримуєте з ними зв'язок?] Ні. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Так, думаю, що Україна зможе. [Чому Ви так думаєте?] Бо нас підтримує весь світ. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Так. Близькі люди стали ближчими один одного, а ті, хто не спілкувалися під час війни, то вже зовсім не спілкуються. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Так, вважаю задовільними. [Чи вважаєте достатніми дії Житомирської облради, Бердичівської міської влади щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про безпеку та події на фронті?] Так, звісно, вважаю задовільними. [...] [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Складне питання. Надіємось, найближчим часом вона закінчиться. Виснажуються сили і ворога, і наші. Але нас підтримують більше, ніж ворога. [Що значить для України Перемога?] Відновлення своїх територіальних кордонів до 2014 року, до анексії Донеччини, Луганщини і Криму; покарання тих всіх військових злочинців, які вбивали людей, гвалтували жінок і так далі; визнання того, що росія програла, цілим світом.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучались Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Так, долучався. Протягом першого місяця повномасштабного вторгнення я ходив в'язати сітки у гарнізонний Будинок офіцерів. [Чи долучаються до волонтерства Ваші рідні, друзі, знайомі?] Так, звісно. Батько й мати організовують той процес. [Якщо Ви волонтерите, допомагаєте зараз, то як саме?] Плетемо сітки і передаємо їх військовим. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Так, звісно. Була ситуація, коли мені потрібно було піти до військкомату. Це було десь на початку березня. То я спостерігав таку картину, як мешканці міста допомагали один одному.

*Записав А. Марков у червні 2022 р.
у м. Бердичеві Житомирської обл.
від військовослужбовиці ЗСУ, 1997 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Напевно, все разом, тому що я... Як все це пафосно не звучало, я просто люблю свою країну. Скільки не було пропозицій і там від друзів поїхати за кордон, виїхати, там, були друзі з росії, які теж казали, тіпа давай виїхай. Ну... кажу: «Люди схаменіться, ну, ви бачите, що ви нарobili, я точно з вами не поїду». І в такому роді живу. Я не хочу покидати свою країну, я хочу, щоб оці нелюди пішли з неї. От і все. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Ну, теж Вам скажу, от я до сих пір не можу, коли говорять там, «от савецкій саюз, вот у нас било вот так вот і било харашо і давайте шото делать в етом вареанте». Ну, вибачте мене, савецкій саюз вже давно прошов, я розумію, що потрібно пам'ятати минуле, але треба жити теперішнім і майбутнім. І сидіти в тих самих рамках, вибачте мене, коли нічого немає, але ти ж радуєшся, бо там було «морожено по 15 копеек», мені колись дедушка розказував, то не знаю. Савецкій саюз приніс багато, напевно, таких прикрих моментів для кожного. І навіть я скажу, коли вони розпадалися, в Україні трошки гроші росія забрала ж собі з банків. І ніхто ж не повернув, бо вони ж вважали, до сих пор вважають, що Україна – то їхня... [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися в 2013–2014 роках?] Дивіться, я, знаєте завжди зрівнюю, коли дійсно, коли говорю з друзями-росіянами, вони такі: «А що ми можемо зробити?» Кажу, що я ставлю, дійсно, Майдан в приклад, тому що, дивись у нас студенти, кажу, вийшли і поміняли все кардинально, просто. Да, вони втратили деякі життя, да, деякі каліки, але ми робимо те, що ми хочемо, тому... Майдан – це, канешно, дуже добре було. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 роки) до 24 лютого 2022 року?] Ну, [20]14й рік був тяжкий, тому що в мене в Криму були знайомі військові теж. І просто в один момент вони тоді пропали, казали, що їм нічого не дозволяють, відкривати там вогонь. І трошки хлопці потім пропали, потім появились взагалі в полоні і потім повернулися, ну, це все було так якось, важкувато. [Чи змінилось

Ваше ставлення після 24 лютого до цих самих подій?] Да, ні. Живем так само, як... Хочеться жити спокійно, але все одно ти розумієш що така ситуація, нада з цим щось робити, і ми робимо. [Як зараз називаєте війну в Україні?] У мене це «війна старого маразматика», якщо можна так назвати, з його амбіціями і тупістю, це поіншому не назвеш, тому що я розумію, що він дійсно на старості років вирішив так масштабно погратися живими людьми... Мені здається, що він вирішив просто спробувати, як мінімум. Ну, трошки, напевно, прощитався. Особливо в наших людях.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ну, так, як я казала, що я військова, то так, але просто ми не очікували, що настільки воно все буде швидко. [Які у Вас були відчуття, коли ви дізнались таку новину?] Ну, трошки було, напевно, страшно, як і всім, тому що якраз в цей день я мала йти в нічну зміну на роботу, а прийшлося зранку збирати поспіхом дитину. І, ну, далі це невідомість, тому що ти не знаєш, куди ти поїдеш, який буде наказ від керівництва. Ну, все в такому роді. Ну, дивіться, я така, напевно, протирічлива людина, тому що я запас не робила, це по-перше, бо я це вважала глупістю. Через що. Тут грає трошки роль фінансиста, який розуміє, що економіка буде страждати, тому паніка – це дуже шкідливий фактор для нашого суспільства. Потім дуже важко з цього стану виходити країні. Тому запаси я, наприклад, робила тільки в той момент, коли я знала, що я там з 24-го числа на якийсь певний період знала, що я звідси не вийду, з частини, тому такі там пічечки, канфеткі, там, кормить будуть, але все щось. [Тобто все одно якось готувались?] Ну, тако, на всіх, притому, що в нас компанія, то – да. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Ну, офіційно, я ж кажу, зранку подзвонили з роботи, і по тривозі явитися в частину, тобто це хвилин 15–20–30 максимум. [Якою була перша реакція на звістку про початок війни?] Перша реакція моя була: «Доця, вставай, треба збиратися». Все. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Напевно, склалося все так, що якраз з цими всіма подіями у мене дідусь потрапив до лікарні в дуже важкому стані. І через деякий час помер. То, напевно, це сама така тяжка новина. А так нічого. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Найбільш натхненна, це те, що в чоловіка все-таки вийшло приїхати з війни до дитини на день народження. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого?] Ну, частково. Частково так, напевно. Трошки це все важче, тому що це важча нагрузка, тому що більше всього кладеться на твої плечі. Ну, дивіться, я працюю, скажем так, в штабі і несильно нас чіпають, тому що ми займаємось своєю справою. [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Ну, дивіться, у мене знайомі були в Чернігові, тоїсть багато. Дуже довго жили і по підвалах і з маленькими дітьми на руках і не так давно переїхали сюди додому. Тому важко, всім цим важко. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами Ви користуєтесь, кому довіряєте?] Ну, дивіться. Взагалі дуже багато у мене було в телеграмі всього. Останнім часом трошки

це все втомлює, тому іноді там телевизор, але не сильно. Частіше всього просто слухаємо те, що говорить керівництво. [Як реагуєте на сигнал повітряної тривоги?] Ну, дивіться, тут теж спірне питання, тому коли я прихожу в частину на роботу, я не маю права, ні малейшого права не піти до укриття. Але вдома – вдома воно якось спокійніше, тому що я розумію, коли я на роботі, то це дійсно пряма загроза попадання, у мене кожен раз. [Тобто Ви йдете в сховище?] Ми полюбому ідемо в сховище. Якщо вдома. Вдома, дивіться, я зараз проживаю в свекра, тому ми на першому поверсі. Я розумію, коли влучне попадання, тобто звичайний підвал тебе не спасе. [Що відчуваєте, коли чуєте сигнал тривоги?] Ну, трохи, не то, що трохи, тривога дуже велика всередині, тому що на роботі – то я так, більше за себе переживаю, а якщо вдома – то в мене ще є дитина, за яку потрібно переживати. То трошки воно, намагаєшся саме головне дитині не показувати оцього страху, щоб потом не було психічних якихось захворювань в дитини після війни. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Так. Є таке відчуття. У мене ще ж, я ж кажу, чоловік воює, і зрозуміло, що настрої в нього на війні завжди, як «на морі качка», тобто то тихо, то дуже так гол[осно]... Розбиває ця вся ситуація, тому що наші люди дуже хочуть додому, хочуть до сім'ї. І це все дуже напружує. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Ну, дивіться, в перший час почала. Дуже важко було перших, певно, місяця два, тому що там телефон, тільки на дзвінках, тільки рідним. Ти ходиш на службу кожен день, тобто і ночами. І тобі трошки не до того. Зараз вже трошки легше, тому і дитині зробили день народження, так, і там можна вже вийти погуляти і вже на День дитини можна сходити тако, але все рівно йдеш з запаскою, бо, не дай Бог, тривога і що робити далі. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою чи задоволення?] Ну, напевно, те, що я, як молода людина, то прогулянки з дитиною, друзі, які хоч трошки, але залишились тут. Іноді навіть ігри по телефону часто навіть відволікають від таких, ну, дійсно тяжких, думок хоч на трошки. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Да. В мене, виходить, зараз свекр воював цей весь час. Не так давно він пішов на заслужену все-таки пенсію вдруге. І чоловік з [20]19 року якраз-таки, постійно. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я, я думаю, що так, але просто це все буде не так швидко, як хтось хоче того. Ну, тому що, дивіться, всі завжди питають: «А чому ми не можемо піти прям в такий масштабний [наступ], як і вони? Чому ми не можемо так само пускати ракети в їхню сторону?». Да все дуже просто. Це все вийде нам, як кажуть, боком, по-простому, тому що якщо ми будемо так робити, ми будемо, вважатимемося вже агресором. Ми вже будемо повноцінним агресором в їхню сторону, до їхніх людей, якщо ми підемо на їхню територію. А так ми захищаємо свою, через те країни нам допомагають, тому що ми захищаємось. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Ну, особливо, якщо брати заграничних наших друзів таких, як, там, росія, Білорусь, які

в мене були, то з переважною більшістю я не спілкуюсь, тому що з ними неможливо вже спілкуватись. Вони трошки неадекватні, можна так сказати, в своїх показаннях щодо цього. Я ще рахувала їх трошки розумними, то після оцих подій, ну, трошки, трошки якось воно не дуже... Тому я, я не хочу з такими людьми говорити. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я рахую, що так. Дивіться, скажу чому. Поперше, в нас люди люблять судити з «високої колокольні», нічого не знають, нічого не розуміють. Але ж треба сказати, що, от, він міг зробити так, а не зробив так, а чого і по що... Дуже не люблю оце судіння, як бабушки на лавочці там обговорюють, хто з пад'їзда виходив. Оце точно те саме. [Чи вважаєте достатніми дії Житомирської облради, міської влади Бердичева щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про безпеку та події на фронті?] Ну, я думаю, що на достатньому рівні це зараз знаходиться, тому що ми більш-менш живемо спокійно. Оповіщення завжди вчасне. Зрозуміло, що не все можна проконтролювати чи відслідкувати, чи збити, як говориться, але за наше спокійне життя зараз – то це їхня заслуга. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Знаєте, кумир... Кумирами я б не сказала. Я дуже люблю нашого президента ще з часів його такої творчої діяльності. Дуже пишаюся ним, тому що дуже гідно себе людина поводить. А взагалі кумир – це, напевно, все-таки наші хлопці.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Які волонтери, волонтерські ініціативи Вам відомі?] Ну, я знаю декілька місць волонтерських, були розташовані: одне в нашому Домі офіцерів, одне було, навіть зараз там, де відділення Нової пошти. Там дуже великий штаб. Ми теж, якось хтіла привести туди речі свої, але, на жаль, вони всі були закриті. [Як саме вони допомагають?] Вони збирають одягу, їжу. Навіть нам військовим по підрозділам, буває, пропонують прийти там вибрати. В перші дні це дуже було ярко виражено, тому що в нас люди сиділи по дві, по три неділі невилазно з нарядів. І тоїсть, це було добре, тому що і сигарети, хто курить, і якісь чаї там, і засоби гігієни перші. Тобто це, ну, дуже допомагало, тому що ми взагалі не знали, чи що воно буде, чи буде з цьою всьою війною потім нараховуватись навіть якась заробітня платня, щоб хоча б якось жити далі. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Ну, да. Тут, тут – да. Тут, коли потрібно, наші люди – це дивовижна маса, яка завжди допоможе, ну, напевно, чим завгодно. [Які волонтерські ініціативи ще проводились?] Ну, дивіться, останнім часом в нас виходить так: щось потрібно для частини – люди знаходять, люди щось допомагають або кажуть, де взяти можна. Ну, тобто це така обширна допомога у всьому. Недавно, до речі, це, що запам'яталося, біля частини зробили такий волонтерський мінімайданчик для діток безкоштовний. Але хто скільки хтів, той здавав, там написано: «На армію». Діткам якісь заняття були, батут, солодка вата, тому вони-от виїхали. Це дуже було приємно. У мене дитина теж там була, була задоволена, та й військові, які там ми були на службі, то теж було, так дуже приємно.

*Записав А. Марков у червні 2022 р.
у м. Бердичеві Житомирської обл.
від Галини, 1967 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Я європейська українка. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Так і мало бути, тому що Україна – є Україна. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися (2013–2014 роки)?] Поставилася, як до порухів найкращих, порухів, коли українці хотіли бути тими, ким вони є. І мати свободу і гідність, те, що притаманне кожній нормальній людині. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 роки) до 24 лютого 2022 року?] Кваліфікувала так, як і ці [події] кваліфікую: загарбники прийшли, забрали, тому що таке загарбницьке око. [Чи змінилось Ваше ставлення після 24 лютого до цих подій?] Ще більше ненависті, ще більше злості, ще більше, я не знаю, як навіть назвати, яке це почуття до цих нелюдів, озвірилих істот [російських загарбників]. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Я називаю це – «загарбницька війна Росії». Вона була завжди, усі віки.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого можливим повномасштабне вторгнення рф?] До 24 лютого не вважала, що буде повне вторгнення. Не думала настільки, що рф має наміри загарбницькі, щоб напасти на всю Україну. [Якщо так, то як готувалися до цього?] Звичайно готувалася, тому що все-таки війна йде вісім років, і війна йде в Україні, хоча тільки була на частині її. Але готувалася однозначно. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Коли піднялася зранку йти до школи, подзвонила сестра і каже, що бомблять одне із містечок, де вона проживає. І це був сигнал того, що почалася війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Не могла отямитися перші хвилини і не могла подумати, що можуть напасти сусіди, але це варвар прийшов з півночі, і від нього, як ми зараз розуміємо, можна чекати всього. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] 16 березня, коли бомбили моє місто, і коли це була ніч, і страшно було дуже, і жахливо. [Яка подія від 24 лютого і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] А найнатхненнішою те, що не вдалося їм [росіянам] заволодіти, як вони вважали, дуже швидко, нашою столицею і не вдасться ніколи. Це один був із моментів найоптимістичніший, і спонукало до того, думки такі, що ми переможемо. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого?] Звичайно змінилися, тому що ми почали працювати в школі в дистанційному режимі і до кінця навчального року. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Звичайно, піддавалися. Якщо був вибух у моєму місті, це – це була загроза фізична. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення?] А як же не стежити, коли я проживаю на рідній землі, коли бачу, що ворог її руйнує і вбиває життя, і кров'ю людською заливає. [Якими інформаційними ресурсами та

джерелами Ви користуєтеся, кому довіряєте?] «Суспільний» канал в першу чергу. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Звичайно березень – то були підвали. Ну, а зараз уже, як і більшість розслабилися, і вдома перебуваю. Ну, вірю в те, що буде все добре. [Що відчуваєте, коли чуєте такий сигнал?] Здають нерви, починаю просто плакати, бо знаю, що летить смерть, летить руйнація. Але стараюся... [Чи можете поділитися з нами фотографією свого сховища, безпечного місця зсередини?] Ну, я проживаю в будинку, де є підвал, немає бомбосховища, і тому поділитися якоюсь світлою там, де дуже безпечно, я не можу. [Чи переслідую Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Однозначно. Особливо в перші дні не знала, як допомогти, яким чином. А потім знайшла однодумців і працюю зараз в цьому плані. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Так, звичайно ж, тому що не той ритм життя, який був до цього. [В чому Ви могли, наприклад, собі відмовити?] Не дивлюся веселі передачі. Хоча, мабуть, потрібно іноді. Але не роблю цього. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Моя родина відволікає. Мої друзі і мої однодумці. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Зараз мій племінник знаходиться у зоні бойових дій. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Ну, іноді буває, що не впевнена, але переважає оце все одно впевненість, бо загарбник – він є загарбник, все одно він буде знищений. [Чи змінилось Ваше спілкування з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Ні, не змінилось. Тому що в мене нема за кордоном, зокрема в раші, родичів. В мене всі в Україні, і ми як одне ціле. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я вважаю, що президент на своєму місці. І це людина, яка є дійсно для мене зараз, особливо у ці воєнні часи, таким духовним орієнтиром. [Чи вважаєте достатніми дії Житомирської облради, міської влади Бердичева щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про безпеку та події на фронті?] Ну, можна так оцінити, як достатній рівень. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Я не скажу, що в мене є кумир. Я взагалі схиляюсь перед кожним воїном, який пішов захищати рідну землю. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Раніше думала, що менше, а зараз так думаю, до кінця року вона буде все-таки. Ну, спостерігаючи за подіями, які відбуваються на фронті, на жаль. [Що значить для України Перемога?] Для України Перемога – це значить бути українцями, зберегти свою гідність, свою цілісність, дійсно, свою Незалежність. Зберегти себе, як високе ім'я «українець». Я пишаюся тим, що я українка.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Волонтерство. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Однозначно. Перші дні я була разом з іншими. Плела сітки для

військових, матеріальна допомога, у гуманітарному штабі працювала. Кожен повинен докласти свої зусилля для того, щоб наблизити Перемогу. [Чи долучалися до волонтерства Ваші рідні, знайомі чи друзі?] Однозначно. Всі мої рідні долучалися, хто як міг: хто матеріально, хто допомагав, хто варив їсти. Волонтери – це мої вчителі, це мої колеги, які цим питанням займалися і зараз займаються. [Як саме вони допомагають?] Ну, збирати кошти – це вже один із таких шляхів волонтерства, і цим займається в першу чергу директор нашої школи, яка організовує, от, збір коштів на купівлю різних, що там, різних предметів чи знаряддя, чи зброї. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Відчуваю, особливо своїх сусідів. [В чому це проявляється?] Коли ми стали якісь добріші, більш відвертіші. Коли один одному щось там даємо, ділимося якимись речами. Тобто така якась єдність, більше розмовляємо. Це дуже важливо.

ЖИТОМИРСЬКИЙ РАЙОН

смт Черняхів

*Записала І. Коваль-Фучило 17 квітня 2022 р.
у м. Лодзі (Республіка Польща)
у Лодзькому «Домі культури»
від Оксани (ім'я змінене), 1996 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у смт Черняхів Житомирського р-ну
Житомирської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я взагалі-то із Житомира, із Житомирської області, але так получилось, що я сюди потрапила, [бо] нас почали там бо[м]бити теж. Крилата ракета попала прямо в нафтобазу. Нас спасло... Нас врятувало те, що там були пусті бочки. Щоб не були пусті бочки, пгт [смт] не було б. Я сама із пгт – посёлок городского типу. Це, получается, недалеко від білорусії знаходиться, майже границя, і там постійно ППО збивають крилаті ракети або такі ракети. **Зовнішня міграція.** Тому що ми вже постійно на межі знаходимося, із-за того я й сюди приїхала з дитиною, тому що після того, як ракета попала [в] нафтобазу, моя дитина з переляку почала заїкатися. Ми сюди переїхали. Дитина, слава Богу, возстановилася, все добре, але, канешно, воспоминання є, як самальот літає і робить бух-бух. Я сюди приїхала сімнадцятого березня [2022 р.]. Я хотіла в Україні так і залишитися, тому що я... В мене не було бажання їхати сюди, і я не хотіла зраджувати Україну, так можна сказати, але мене мама вговорила, і моя двоюрідна сестра сказала: «Ідьте, потому що це таке...». І дитя в мене. Мені приїшлося їхати. Ну, зараз, канешно, війна трохи втихомирилася [у місцевості, звідки респондентка], люди вже повиходили на роботу, але ніхто ще не об'явив, що війна скінчилась, ніхто. [Хто Вам допоміг виїхати?] Я знайшла в Інтернеті автобус Житомир – [і] до Польщі. І так ми виїхали. Але я сюди добиралася теж, канешно... Я сюди якось чудом добралася. Я не знаю як, але добралася чудом. Я потрапила там до кордону, де вже допомагають, де допомагають українцям. Нам дали їсти, чаю, тому що ми в дорозі... Ми їсти хотіли. Нас волонтери нагодували, їсти нам дали. Я почала розпитувати, як мені добратися до Варшави, щоб по-

тім до Лодзя добратися. Я обратилася до волонтера, він пішов спитав, начебто сказав, що їде автобус до Варшави. Ну, я сіла в автобус, но я не потрапила до Варшави, я потрапила в якийсь город чужий, не знаю який. Потрапила там, де ж/д вокзал дального следования, де їде до Голландії... [Якісь міжнародні?] Да, я туди потрапила. А там вже через волонтерів я познакомилася зі своїми новими друзями – Агнежка і Себастьян. Це дуже хороші друзі. І вони мене прийняли до себе, вони самі з Варшави. Вони мене прийняли до себе, і вони мені допомогли сюди добратися. [Тут, де Ви живете?] А це вже мені теж допомогли ці друзі квартиру знайти, через своїх знайомих. Найшли квартиру, і я до себе забрала сестру. [Тобто Вам багато Польща допомогла. Яке взагалі Ваше враження? Чи раніше Ви тут бували?] Ви знаєте, я раніше не була. Просто я як сюди приїхала, мені здалося, що це воно моє начебто. А чого моє, того що мій дід сам поляк. [Чому саме Лодзь?] Я хотіла залишитися у Варшаві саме, але мені сказали, що там дуже багато біженців, там жильё і роботу дуже важко знайти. І подорожчало все дуже. Мені сказали, краще бути в Лодзі. [Чи Ви знайшли роботу? Як Ви тут адаптувалися?] Ви знаєте, Песель [ідентифікаційний номер у Польщі] є, жильё є, а робота – підроботка в мене, підроботка. Я прибираю там жіноччі квартири. Вікна там треба ще помити. Ніяк не можу помити вікна, бо холодно. А так... [Скільки років Вашій дитині?] Чотири. Дівчинка в мене, чотири года. В садочок ходить. Зараз пока тимчасово не ходить, бо були справи. Ніяк не можна завести. Таке... [Із задоволенням ходить?] Ви знаєте, там є деякі і наші діти, із нашої країни, і вона з ними грається. Їм добре там. [Ви кажете, що дитина почала заїкатися. Як вона зараз, відійшла від того?] Ну, відійшла. Ми сюди приїхали, ми в Варшаві побачили, що якісь літають самальоти. Там літають самальоти... Мені сказав Себастьян, що то як «швидка». І дитина почала бачити це все, ну, канешно, трохи лякалася, тому що там, в Україні, дуже низько літали, над самою землею самальоти, а ще як ракети, постійно бухкає, – то як дитина це все може воспринимать?.. А сюди ми приїхали, то дитина побачила, що тут спокійно, що люди тут добрі, що допомагають, не кидають у біді... Дитина заспокоїлася, але канешно, воспоминання есть, що самальоти... [Що Ви знаєте про долю своїх сусідів? Чи багато людей виїхало?] Молодьожі багато повиїжджало, але котрі пооставалися і ховаються в бомбосховищах. Перед тим, як я їхала теж до Польщі, я теж ховалася в бомбосховищі. Взяла тільки саме найважливіше, я взяла тільки документи. Речей я багато не брала. [Ви маєте на увазі, коли вже сюди їхали?] Так. Речей я багато не брала, чуть-чуть тільки взяла, тому що я і не встигла толком взяти, тому що в бомбосховищі ночувала. Ми приїхали сюди – ну, не доспали, сонними приїхали, отаке. То нам була трошки дорога тяжка ізза того, що ми ночували в бомбосховищі. [Чи Ви плануєте повертатися додому?] Ви знаєте, там моя ще мама залишилася, а я за маму переживаю. Я б хотіла, щоб вона сюди до мене [...], но вона не хоче. Вона сказала, що там померла моя бабушка, ну, її мама, і все-таки наша хата там, все наше там. Ви знаєте, я б і сама туди ще вернулася, но мама каже залишатися тут, бо ще... [Узагалі після закінчення війни Ви плануєте залишатися тут чи повернутися додому?] Ви знаєте, в мене була така мрія: якщо у мене дід поляк, добитися... Ну,

в мене є свідоцтво народження, що в мене дід – дійсно поляк. Ну, мені сказали, що треба знайти хорошого агента, щоб знайти в архівах, щоб мені предоставили бумажку... Ну, не бумажку... [Документ.] Так, підтвердження. Але мені сказали, що мені буде просте, бо в мене є свідоцтво. Мені вже трошки буде просте. [Тобто Ви хочете залишитися в Польщі?] Ви знаєте, це ще... Невідомо. Я нічого не можу обіщати. Це, що в моїх силах... Ну, я б не сказала... Ви знаєте, добре там, де нас немає. Ви знаєте, тут я хоча і знаходжусь, але скучаю за рідними краями. Там моя бабушка померла, там моя мама, там все своє, рідне. Тут, канешно... І тут звикаєш... Людина до всього звикає, [де] не находиться, але там, де дома, – то краще, отаке. І скучаю. Колись я собі обіцяла, що начебто я сюди переїду, що я найду жильє, роботу найду, заберу своїх сюди, будемо тут жити, а в мене ніяк не виходило сюди потрапити. Ну, мої багато знайомих сюди повиїжджало, тут працюють. Ще до війни, ще дуже далеко до війни, вже годами. Повиїжджали сюди, тут працюють, тут живуть і кажуть, що тут нормально, чим в нас в Україні. Не знаю. Начебто кажуть, що економіка така. Але, ви знаєте, і тут вже такі самі ціни, як і в Україні, я вам скажу, зрівнюються, однаково. Тут багато наших українців, дуже! А ще зараз як війна, біженці, то тут стало ще набагато більше. Отак. Отаке... [На Вашу думку, як довго буде продовжуватися війна? Чи затягнеться?] Невідомо скільки та війна буде длитись, невідомо. Ви знаєте, дехто каже, що вже війна закінчується. Я вже й повірю, а може, й справді, дай Бог, кончиться та війна.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Широкомасштабне вторгнення росіян.*

[Що для Вас стане причиною повернутися?] Я чекаю вже тоді, коли Президент об'явить, що війна закінчується, тоді я вернусь, бо я боюся за життя своєї дитини. Якби не дитина, я би сюди не їхала, я би була там з мамою, якось би ховалася по бомбосховищах, якось би так... З дитиною дуже тяжко. Дитина маленька, дитину поки собереш... А ми як вночі ховалися по бомбосховищах, як тоді ця ракета летіла у нафтобазу, в нас у хаті аж пази поодпадали. Пази... Як вам об'яснити так правильно... Це поодпадало, як ото мастиш, глина поодпадала. Штукатурка поодпадала, а з вікон поодпадала аж та пена, пінопласт! Да, такий сильний звук. Це був такий звук... Був звук глухим. Ми вже думали, що вже це буде кінець. Ми вже думали – кінець. Повз нас пролетіло. Я лічно бачила у вікні, як воно летить, ззаді ще вогонь такий... Сьомого березня це було, якраз так вечером, вісім годин. Вісім годин рівно. Да, ввечері. Якраз уже мала бути комендантська година. Комендантська година в нас починалася з дев'яти. І ото в вісім часов ця ракета прямо влетіла в нафтобазу. Пожежа була [...], вогонь, там люди ще кричали, плакали. [Ніхто хоч не загинув?] Не, ніхто не загинув, слава Богу, всі живі, але дома постраждали. Вікна від того... Як вам правильно сказати?.. Від того звуку, від сили [ударної хвилі]... Так. У людей стьокла повишибало і ворота там. Ще ракета як летіла, ППО збило прямо над землею, то в одній жінки хата – шибки повипадали і ворота зім'яло. Да, скрутило. Таке робилося! Це ужасно. [Металеві ворота?] Да, було таке, наче... [Наче хтось зім'яв?] Да, зім'яв. І ще тоді, як мене вже там не було, як я вже тут була з дитиною, то тоді ще хуже було. [У березні?] Не, даже не в березні, в квітні.

Тоже в квітні було таке. Мама ще втікала в бомбосховище, потому що тоже ракета летіла, тоже збили, і ко-мусь ворота пом'яло, і шибки повипадали. Це страшно! Отак якось і ховалися ми по бомбосховищах, пока потрапили сюди. Я думала, що ми дорогою як будемо їхати... Я боялася, що, не дай Боже, окупанти, і що там нас перестрінуть і перестріляють, тому що вже багато було чути, що їхали люди, пока зелений калідор... А окупанти – ще дадуть зелений калідор чи не?.. Ми якраз їхали через Львів... І якраз ми проїхали через цей Львів, і якраз після цього вже зелений калідор перекрили, бо там уже начали ракетами. [Ви маєте на увазі випадок, коли обстріляли Яворів?] Ви знаєте, не пам'ятаю, бо я вже сюди як приїхала, то вже Львів бомбили, Вінницю. І іменно по железних дорогах, іменно по железних дорогах. [...] [Ви плануєте залишитися в Польщі чи думаєте кудись далі їхати?] Знаєте, це питання часу, ще не відомо, що буде, але тільки молю Бога, щоб війна скоріше закінчилася, хотілося б повернутися до мами. [Ви з нею на зв'язку?] Дада. То казали, що війна затягнеться, потім казали, що війна заморозиться... А з Мелітополя [респондентка обмовилася, мала на увазі м. Маріуполь] що залишилося, а з Бучі, Ірпеня... Це ж страшно... Там уже живого места нема. А моя подружка з Ірпіня сама, вона дивом залишилася з двома дітьми і чоловіком. [Перебула там окупацію?] Перебула. Знаєте, це ще дивом залишилася жива. Тому що я дізналася по новинах, я ще була в Україні, я дізналася по новинах, що окупанти застрелили жінку, чоловіка і двоє дітей. Я злякалася, що це моя подружка. Я думала: вже все, кінець! Я почала телефонувати, – її в Інтернеті немає, на телефонні дзвінки не відповідає, поза зоною. Я вже подумала, що це вже кінець. Але ні, слава Богу, вижила. Переїхала вона в інше село, в іншу область. Я тільки рада, що вона вижила, тому що це страшно. **Гуманітарна допомога.** [Ви приходите в цей Будинок культури з дитиною?] Так, приходимо ми сюди, бо тут і речі дають, ми беремо собі речі. Тут, буває, і крупи різні дають, ми тоже беремо, харчуватися. Нам головне харчуватися, бо в нас діти. Ми першим ділом думаємо про дітей, а самі можемо і так... Ви знаєте, ще тут в цьому районі, це ж вулиця Пьонтковська, це в цьому районі, як до магазину «Хібі», там ще тоже є кухня, пельмені, там тоже гаряча їжа. Ще туди можна піти. [Там теж є місце для дітей?] Ні, для дітей – ні. Це для того, аби поїсти, і з собою там дають. [Із собою дають готову їжу?] Готову: суп, пельмені, яке меню в них. Отаке. **Мародерство.** Моя мама розповідала, що коли я вже тут була, то мародери об'явилися. А чому об'явилися мародери? Даже наші власні українці самі виявилися мародерами. Люди оті, що повтікали за кордон або в інші села, такі забиті села, хати пооставляли ж, а наші же люди почали ті хати обкрадати під час воєнного стану. І потім їх зловили, до них табличку прикріпили на грудях «Я мародер» і почали водить. І ще при мені тоді були, коли я ще була в Україні, тоді ще зловили мародера, і моїх знайомих, я лічно їх знаю, – вони оказались мародерами. Але та людина, вона вже сиділа в колонії. В колонії вона ще була не-со-вер-шен-но-лет-ня, вже попала в колонію. А чому? Тому що обкрадала – телефони мобільні, оце таке. А під час війни так получилось, що їжа подорожчала, недостача стала з їжею, то вони почали обкрадати такі нічні ларьки, де це чіпси, пиво, такі нічні ларьки. А людина ця любить же ж

випить, – почали обкрадати ці ночні магазини, а потім вже почали обкрадати людей. І їх тоже зловили, і тоже прикріпили [табличку], що мародер. І в Інтернеті [...] сфоткали [виставили]. Так. Але людині спочатку не дошло. Ви думаєте: людина попалася, прикріпили, що «Я мародер», і все одно... Все одно так само. То потім Сухомлин, наш житомирський... [Мер?] Так, мер. Сказав: «Як уже зловить мародера, то уже їх не бить, нічого, а вбивать зразу». Тому що їх сначала били... Їх били, да, а не дошло людям. Ну, то він дав такий указ, що розстріляти. [Чи є нові випадки мародерства?] А так зараз пока випадків не чути.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ За тихло, немає, але, ви знаєте, в нас деякі люди, в нас по сусідству даже живуть, вони наоборот чекають цих окупантів, як Бога. Вибачайте, но так воно і є. [Ім тут погано було чи що?] Та чого їм погано... Бачите, вони хотіли виїхати у Польщу. В них троє дітей. Ну, наче я дізналася такий закон: чоловіків випускають, якщо багатодітна сім'я. Але тута зовсім інша історія. В них є син старший, вісімнадцять років сину, і двоє менших, то їх уже не випустили. Сина не випустили і його не випустили, а жінка ж без нього не поїде, бо вона тільки, вибачте, в нас на Україні може бути командіркою, а тута за кордоном... [Чому вони чекали росіян?] Бачите, получається, вони дуже в нас російськомовні... Вони дуже, як вам сказати, українців недолюблюють. Самі на Україні живуть, але українців недолюблюють. І ждуть окупантів, щоби окупанти прийшли, і щоб, як вам сказати, щоб здати нашу Родіну. [Чому вони в росію не їдуть?] А їх там чекають? Путін же ж таких не любить. А вони, як вам сказати, вони живуть на Україні, але при цьому можуть і самі здати Україну. Таких багато є. [Як Ви думаєте, чому почалася війна?] Ви знаєте, війна почалася це з двадцять четвертого [лютого 2022 р.], але ж війна ще тривала на Донбасі ще тоді... [Чи є у вас якісь міркування, чому почалася така гаряча фаза?] Ну, бачите, путін захотів нашу Україну, бо наша Україна вільна і незалежна. [Це його не влаштовує?] Да, його це не влаштовує. А чому – бо люди на Україні більше роблять, а в росії що робиться?.. Я дивилася по новинах, що там в росії робиться... Своє не видно перед носом, а чуже за горами бачить. Він вирішив, він захотів, щоб наші українські люди здалися, і щоб ми просто працювали на них. Да, власті хоче над нами. Ось во він дуже бажає до дев'ятого мая любий город, який би то не був город, взяти, щоб по тому городу пройти як по рускому. Тільки йому це не вдається, бо його солдати не такі, як у нас. У нас хлопці – молодці, більше справляються. [Бо вони знають, за що воюють.] Да. Сначала, знаєте, сначала їм було тяжко, ще тоді, як спочатку почалася війна. Спочатку було їм тяжко, ще тоді ніхто не очікував, що війна начнеться, туди-сюди... А потім хлопці вже більше почали розуміти, що уже важче й важче, і хлопці – молодці, справляються.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ Канєш[н]о, багато гібнуть. У нас хлопці погинули з нашого посолька. Погинули четверо хлопців наших. І мої тоже знакоми, я їх знаю. Один – мій ровесн[и]к, двадцять п'ять років, так як і мені. Загинув. І тепер, моєї однокласниці хлопець загинув, він їй і пропозицію зробив. Він загинув. Ще двоє хлопців, його друзів, тоже загинули. Оце четверо покамест загинуло. [Із тих, кого Ви знаєте?] Да. [...] Мій знайо-

мий у Києві живе, но він боїться маму покидати, мама боїться його покидати. Ну, сидять двоє, ждуть. Чого ждуть?.. Мій чоловік бивший – воювати він тоже не піде. Це знаєте, як вам сказати, він казав: «Я боюся». Я кажу, в мене було тоже бажання: якби дитини не було, тоже пішла б воювати. Отаке.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ Я вам розкажу і даже вам покажу за ці біляші. Це наш фірмовий, він передається в нас із покоління в покоління, наш фірмовий рецепт біляшів. Це йде фарш, це фарш свинячий треба. І багато цибулі. Но цибуля вже кришиться на мелкі-мелкі кубіки. І туди фарш. Перчить, солить, харащо виняють його. І так само, як тісто, розмішувати дуже добре треба. Муки туди багато кидати не треба, тому що мука забиває, а тісто должно бити свободним, пухким, як на сковороду кладеш, жарить, а вони ростуть потом! І всередині цей фарш – дуже-дуже добрий! Але треба ще й фарш добрий купити, бо є різний фарш. [Ви казали, що хотіли напекти біляшів, але важко було купити м'ясо?] Да-да, щоб передати нашим хлопцям, ті, що зараз в бойових діях, ті, що стоять на обороні. Ми хотіли передати, але, бачите, що фаршу докупитися не можна. Фотографії не можу знайти. Зараз я спробую знайти вам біляші. А ми ще тоді, як була війна... А, ось вони, дивіться! Трикутником так біляші. Ми тоді, як оце війна почалася, як вони на Житомирську область оце тоді перейшли, уже там бомбили, туди-сюди, то ми хотіли втекти в якесь село забите. Ми знаєм даже, яке село... Там ліса навкрути, там ми їздили, чорниці збирали. Ми хотіли туди. Там, ви знаєте, хати продаються не за долари, за гривні. Там можна хату купити. Там люди... Забите село, молодьож кидает ті хати, переїджає десь у города, а люди там старі живуть. Ми хотіли туди перебраться, там даже є такі хати, що пустують. Ми хотіли туди перебраться, в село. Але сказав мій дядя, що туди тоже не варто перебиратися, бо тоже небезпечно. Нема гарантії, що цілими залишимося. Отаке. Потом я хотіла тоже перебраться в ще одне село, теж забите. Там знайомий живе. Але знайомий ск[а]зав, що там ракети над ними літають, тоже страшно бути. Двері аж дрижать від того, хата дрижить, таке. Ну, сюди переїхала.

КОРОСТЕНСЬКИЙ РАЙОН

м. Коростень

Записали М. Бех та К. Бех 28 грудня 2023 р.
у м. Коростені Житомирської обл.
від Бех Вікторії, 1993 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росії. Нас війна застала вдома. Це звичайний день мав бути... Пам'ятаю його, як вчора. Це був четвер. Ось. Збиралася, мала йти зранку на роботу. Прокинулася від сильного гулу, наче над хатою щось пролетіло. [Це ракета?] Це, мабуть, ракета. Я так, думаю, це, мабуть, була ракета. І потім десь вдалині, не можу уточнити, бо не знаю де, був вибух. Відразу увімкнула телефон, а там у нас робоча група, і саме чат був про це, саме про це, що вже вибух. Потім я увімкнула телевизор, вже йшли «Єдині новини», розповідали про те, що росія вторглася. Уже ніхто нікуди не збирався, вже в робочому чаті директор нам відписав, що вже десь

після обіду, ближче до вечора, що він всіх чекає, хто залишився, хто ні. Бо вже багато хто писав, що планував виїхати прямо в цей день. І казав, хто хоче чи може, виходьте на роботу, коли можете. [Виїхали всієї сім'єю чи тільки жінки з дітьми?] У перший же день, я знаю таких людей, що виїхали прямо сім'ями. Саме тоді ще можна було із чоловіком виїхати, ну, не знаю, чи, може, в них там були якісь можливості. Але, здається, ще тиждень могли виїхати, бо ми ще були вдома в цей час. Стан був такий невідомості, страху. Не спиш, не їсиш, нічого... Десь поруч у нас було якесь бомбосховище. Ну, ще до початку війни, все-одно моніториш ці новини, і по новинах уже говорили, по телевізору, і так же читаєш, цікавишся, що на кордоні вже буде велике військо тисячне, то вже було передчуття того, що все це не так просто.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ І вже навіть я до чоловіка, мабуть, за тижня два [сказала]: «Сходи, подивися, може, якесь бомбосховище є, ніхто ж не знає, що воно буде». І в нас було неподалік... Ну, як неподалік? Ну, може, до кілометра треба йти. Але все-одно була можливість сховатися у висотці. Воно [сховище] у п'ятиповерховому будинку, у підвалі. Але якось теж було страшно, бо невідомо, куди воно прилетить. І, не дай, Боже, завалить... А ще було таке бомбосховище колишнього цегельного заводу, воно ще було радянське. Там воно, звичайно ж, було таке розвалене і тому подібне, але воно було під землею, воно було бетонне. Перші дні весь куток, весь район там ховався. Особливо на третій день, там уже почало трохи прилітати. А, може, і на другий... На другий чи на третій день прилетіло дуже близько, і це було дуже відчутно. У нас навіть від цієї вибухової хвилі відкрилися двері у ванну. У нас були приоткриті двері на вулицю, бо ми вже чули, що воно летить, і від цікавості ти вибігаєш... Чи від цікавості, чи від страху, ну, треба ж подивитися, що воно і де воно. Ми чотко бачили, що воно летіло. Воно летіло недовго, бо це ж швидкість, ясно, яка. І зразу був дуже-дуже сильний вибух, це біля нас недалеко є військова частина. І саме туди влучило. [Чи були там військові?] Не знаю точно, чи були там військові. Ну, так уже говорили, що військових там було уже мало, бо вони все-такі по своїм каналам знали приблизно, що буде... Тому там так, що не була повна частина військових. Там були якісь військові, такого плану... І вони [росіяни] влучили туди, куди їм треба було влучити. Детонували снаряди, ну, мабуть, з годин п'ять чи шість. [Невідомо, це вони стріляли з білорусі чи з літаком прилетіли близько?] Ні, ні. Це була саме ракета. Мабуть, крилата, ми бачили її на власні очі. От. І ця детонація продовжувалася, продовжувалася, потім уже тривоги почали включати. Воно ще детонувало, ми вже зібралися. Перші речі необхідності, що там, шось дитині перекусити, вода. Це було прохолодно, багато пледів набрали, повну каляску загрузили пледів, подушки. Не знаєш, скільки ти там будеш, а дитині треба, щоб було тепло, комфортно. Там було холодно, оно ж не отоплювалося, ніхто ж його не приспособив. І ми пішли. Но ми там пробули, мабуть, години дві. А воно в цей час ще детонувало. Ми замерзли дуже. Ми вже зрозуміли, бо і писали в групах, куди воно влучило, і що це не йде якийсь бій близько, а це вже просто детонують снаряди у цій частині. І тому ми сиділи, сиділи, потім ми прийняли рішен-

ня, що це не вихід, і повернулися додому, і вже вдома перечекали. Я ж кажу, годин п'ять-шість воно там звирувалося, детонувало до кінця. [Коли прийняли рішення виїжджати з України?] Десь на сьомий день, десь тиждень ми побули. Третього числа [березня], ну, тиждень. Ми прийняли таке рішення. Чому? Справа в тому, що це вже, мабуть, на цьому страху... У нас багато масово виїжджали. Виїхала моя кума, перша, мабуть, ще числа 28 [лютого]. Шось таке, через пару днів буквально. Вона і мені пропонувала. [А куди вона виїхала?] Вона спочатку виїхала до Польщі, а потім в Німеччину. От. Якось мені було... Коли ми прийняли це рішення, я плакала сутки... Я просто плакала від цієї невідомості і від, що я не хочу покидати це все. Я збирала речі, і мені було страшно, чи буде в мене ще можливість повернутися сюди і чи побачу я це все в цьому стані, якому воно є, в якому я його покидаю. Може ми і б не поїхали, але ми були на вулиці, і ми почули, шось таке, як автоматна черга. І воно було уже не дуже далеко. І я кажу, чи це вже на тому страху, чи це ти вже в цій паніці. І воно дуже довго продовжувалося, десь з годину. І чоловік прийняв рішення, що ми будемо виїхати. Ми поїхали зразу в село, в сусіднє село, там було його сестра. Кажемо, що ми там переночуємо, і заберемо його сестру. У неї є двоє дітей, от, вона наша кума. А чоловік бачив, що я дуже сильно переживала, щоб не було так сильно страшно, ми так зголосилися разом їхати. Ми двоє і троє дітей. І ще вдома, коли ми прийняли рішення, що буду виїхати з дитиною, то почала моніторити у фейсбуці, а дуже багато поляків пропонували роботу біженцям. І групи різні були. А я зубний технік. І в нас є спільні групи дантистичні. І я писала в ці групи, скачала собі перекладача: писала, копіювала, і писала польською коментарі, що от ми будемо їхати от такого-то числа, і чи можете ви нам надати житло, хоча б на перший час, і роботу. Ти ж їдеш, і ти не знаєш, на стільки ти їдеш, коштів буде на місяць, на два прожити, а ти ж не знаєш, скільки воно ще буде. І тут не знаєш, як буде, чи буде змога в чоловіка тобі шось відправити, тобто нада про це якось думать. І що з цього цікаво. Сторінка у фейсбуці в мене була відкрита, і доступ для усіх був мені надсилати повідомлення, будь-хто міг його надсилати. Коли ми вже приїхали [у село], щоб просто переночувати і вирушати на польський кордон, мені приходило два чи три сповіщення російськомовних, а переходила на сторінку дописувачів, а це були росіяни. Але я просто про це нікому не говорила, ні чоловіку не говорила, бо це буде якось без смислу, і він буде переживати, бо повідомлення такого характеру, що ти «українская подстилка, що ти там нікому не нужна», це все російською мовою. І було, що «я тебе знайду»... Боже, навіть не можу про це говорити, шось типу такого, що тих хочеш втікти у Польщу. Я тебе і там знайду, і тебе заріжу, і твоє дитя. І це все писала в особисті, бо сторінка була не закрита, і писати мені міг будь-хто. Тобто вони моніторили оці коменти, вичислили біженців, і оце їм писали такі гадості. Потім я, звичайно, заблокувала сторінку.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.* Але, справді, я в цій групі потім знайшла хлопчину, який провів мене, нас провів через польський кордон. А тоді Київстар запровадив, що і можна було з Польшою телефонувати.

ти, і на польські [номери], як хочеш. І ми постійно з ним на зв'язку були, поки їхали, поки перетинали кордон, поки знайшли тимчасовий прихисток, ми постійно зідзвонювалися, він мав надати нам житло. Він мав надати, але в нас вийшло. В Лесі ж було двоє дітей, а могли надати житло тільки мені з Веронікою, шось такого плану. Бо багато хто так відмовляв. [Як перетинали кордон?] Прокинулися зранку. Хто спав, хто не спав. Поїхали на пункт пропуску.... Чоловік взяв у брата машину. Оце ми всі загрузилися: я з дитиною і наша кума з двома дітьми. Як це ж [називався] цей пункт? Ягодин. Справа в тому, що це пункт пропуску не піший, пішком не можна його перетнути, [а] тільки на автобусі чи на машині. Але на цей момент, коли біженців була тьма, і в жінок з дітьми не у всіх була можливість перетнути, не у всіх машини, не вистачало навіть цих автобусів. То його [пропускний пункт] зробили пішим. Ми приїхали, ну, людей було просто, я не знаю... Прочекали ми ще на пункті пропуску, бо чекали невеликими партіями. Ну, як невеликим? Мабуть, чоловік по п'ятдесят. [На перетин скільки часу пройшло?] Ну, десь годину, мабуть. Чисто на перетині, щоб ми попали в цю групку. І ми мали перетнути. Так, як це не був не піший перехід і він не пристосований до того, щоб стільки йти пішки. Вобщем, ми йшли пішки з дітьми, з сумками, десь приблизно три кілометри. Отак ми йшли, ці діти не хочуть йти, марудяться, несеш цю дитину, несеш цю сумку. Ужас. І там, коли ми вже перетнули, коли вже був польський пункт пропуску, нас всіх там зафіксували, в дітей брали свідоцтво про народження, записували і фіксували, хто перетинає, у нас паспорт відповідно. Ось. І вже там на польській стороні були волонтери. Чай, кава, їсти, пити, ну все, все, що хочеш. Цукерки і дітям печиво, і гаряче поїсти. І ти, коли вже там опиняєшся, то ти не знаєш: що далі? От наче ти втік, але з дитиною на руках, що ти маєш робити і куди йти? І мови не знаєш, ну, вона така подібна, але все-одно нюанси є. І от, як то кажуть, куди люди, туди й ми. І це ж тьма людей, ну, просто дуже багато. І ці діти плачуть, і ці комбінезони, і в туалет сходи... Поляки приїжджали мікроавтобусами і забирали людей, ну, скільки там поміститься в мікроавтобус. Це не такий мікроавтобус, як маршрутка, що там двадцять чи тридцять сидячих місць, а сім-вісім місць. І більше – ні. Ми то там були з такими невеликими сумками, а деякі [люди] прям з такими валізами їхали, то теж уже там зменшувалося місця. І ми чекали, чекали, думали, що це якось по черзі там, але ми чекали, чекали, видивилися, що там немає ніякої черги, бо це ж українці... Там уже, хто перший. Топчуть одне одного, ці поляки там в шоці. «Відійдіть, відійдіть!» – вже вони стали, як стіною, як цепочкою, чи то там прикордонники, чи то якісь службовці, бо там вже проїжджа частина, а люди, понятно, що як люди... Люди змучені, і діти змучені. І якось і ми втиснулися. І поїхали. І там само в цьому бусі: їдемо, а куди ми їдемо – ніхто не знає, куди ми їдемо? Везуть, кудись везуть, а куди везуть, ніхто не знає. Привозять нас, недалеко від кордону є місто таке Хелм. Ось. І привозять у це місто Хелм на центральний вокзал, центральний жедевокзал [залізничний вокзал]. І там теж тьма людей – українці. І ми вигрузилися, а автобус цей поїхав далі ж забирати. Ми стоїмо. Шо робити, ніхто не знає. Кажу, підемо запитувати, все-одно всі ж тут українці. Якось будемо орієнтуватися, хто куди і ми куди. А діло

то вже ж іде до вечора. І вже треба шукати, де переночувати, і дітям вечерю [приготувати]. Так само було і на вокзалі. Було багато волонтерів, розносили гарячі обіди в таких боксах. Там було всього, бери – не хочу: памперси, серветки, прокладки. Все, що треба, є, отак. Ми познайомилися з одною дівчиною і запитали, куди вона, які в неї взагалі плани, і що взагалі люди говорять, як далі діяти. Вона розказала, що сюда привезли, бо це центральний вокзал найближчого міста, ми маємо зараз самі собі знайти прихисток. Багато хто їхав, то вже раніше знайшов, так, як я була знайшла того хлопчину, і він наче був згоден дати житло, але Леся ще з двома дітьми, і він не зміг на всіх нас, бо нема куди. А ми стоїмо далі на вокзалі і думаємо, куди ж ми підем. Підходимо до одного волонтерського пункту, а там був польський перекладач, там ще роздавали безкоштовно сім-карти, польські сім-карти роздавали безкоштовно. Ми підійшли до цього пункту пропуску, [сказали], що ми не знаємо, що нам робити далі, нам нема куди йти. Ми взагалі тут приїхали, і ось ми є. А вони кажуть, що для таких, хто не знає куди, поки що є така можливість, там є сусіднє село, вже зараз не пам'ятаю, як називається, як така перекидна база, перечекати, і кажуть, що там можна пару днів пожити, поки не знайдете собі житло. І ось має під'їхати автобус, а там має бути пару місць. Ми кажемо, що хорошо, бо що ми. Нас привозять, а це була бібліотека в селі. Її облаштували для біженців. Було приблизно тринадцять-п'ятнадцять розкладушок. Там ванної кімнати не було, були ванночки, люди поприносили, щоб було дітям, тазіки, ванночки. Була кухня. Нас одразу запросили і показали, що це кухня, ось холодильник. Він повністю забитий, мівіна була, таке, що швидко можна було приготувати. Розказали, що в такий-то час приїжає обід гарячий, в такий-то час приїжає вечеря. Просто там стоїть столик з речами першої необхідності, все, що треба там [є]. Дітям – іграшки. Телевізор великий. Все для комфорту, як можна це назвати. І навіть на вулиці, коли ми виходили з дітьми погуляти, то навіть просто перехожі, а по нас зразу було видно, що ми біженці. Йдуть такі дві мамочки змучені, і оце діти там коли них бігають. І майже всі зупинялися, ну, такі люди старші, бо понятно, що молодьож, то таке, що їм, но старші люди всі зупинялися і запитували: «Чи вам шось треба?». Всі: бабушки, чоловіки, жінки. І навіть одного чоловіка Леся попросила, бо в неї в сина алергія була, а там ліки тільки по рецепту. І оце навіть від алергії, то тоді нада рецепт, бо так в аптеці не продадуть. І він [перехожий] надзвонював і шукав, що хто може виписати рецепт, щоб це привезти ці ліки. І він їх привіз, знайшов нас там і віддав. Люди дуже співчутливо ставилися. І там ми пробули п'ять днів. Ми не могли знайти таке, бо ми з дітьми, щоб було саме житло з роботою. Просто так зняти можна було, але потім треба було шукати роботу, а чи знайдеш ти її саме в тому місці, чи не. А потім ми знайшли, нас зголосилися взяти. В групі цій дантистичній я побачила, що одна жіночка викинула оголошення, що може взяти біженців і надати роботу зубним технікам. Я їй відписала, ми почали переписуватися. Я багато кому писала, але одразу почала писати, що я не одна, [а] з дитиною, що в нас є ще одна кобіта, як вони кажуть, і в неї ще двоє дітей, чи ви згодні на таке. Зразу писала, «щоб не тягнуть kota за хвоста». І ця жінка одразу відповіла: «У нас є буди-

нок. У нашому великому будинку у вас буде як квартира, – вона так і написала, чи воно мені так переклало, – окрема кімната, у вас буде і ванна, і окрема кухня, і окремих вихід з будинку». Ми зголосилися. Але їй пишу, що як ми до вас потрапимо?. Це ми були на заході Польщі, а це аж під Гданськом. А Гданськ – це аж під морем, там море холодне, Балтійське море. Це аж інший кінець. І я кажу, пишу їй, що як же ми туди доберемося, нічого не знаємо. Вона пропонувала і поїздом їхати, і різні шляхи. Але я кажу, що я боюся, бо ми з дітьми і польською не володіємо, і ого ж тоді знайти. Воно то можна було, так і робили, але поки напечатали, показали, і воно ще не завжди коректно переводить [перекладає]. Бо ми там з кимось спілкувалися, воно так перевело, він там став і дивиться на нас. Тоді вона написала, що вона подумає і напише нам. А потім написала, що за нами приїде українець, теж мікроавтобусом, то її чоловіка знайомий, який в Любліні, у нього теж такий ніби стоматологічний кабінет і в нього працює українець. І каже, що він зголосився за вами приїхати, і привезти вас до нас: «Чи можна я дам ваш номер телефону, щоб ви здзвонилися і домовилися про день і час, коли будете виїждати?». Я переживаю: в чужій країні з дітьми, переступив поріг бібліотеки, і всьо: і хто тебе там буде шукати, і кому ти там треба. Їхати і страшно, і треба. Не знаєш, що робити, але здзвонююся я вже з цим хлопчиною, все домовляємося. Домовляємося на п'ятницю на вечір. Спочатку, як домовилася, все така щаслива, на такій ейфорії, наче нормально, гарно так поспілкувалися. Потім я собі сідаю так і думаю: а чого на вечір? Ну, от чого не по дню їхати. Страшно. От зараз засну по дорозі, от полюбому, от скільки я не буду старатися, я засну. Це ніч, і воно морить, тим більше, що такі вимучені, з нервів, не їв, не спав. Тебе буде колихати, і ти заснеш. Вже я раджуся зі своєю цюю кумою, а вона каже: «Ну, що робити?». «Вже, – кажемо, – що буде, то буде, наче він такий нормальний. Він приїжджає по нас в домовлений вже час, щоб на вечір уже їхати. Він все підготував, авто крісла є дітям. Все. І коли нас забирали, і цей, що тут був старший по біженцях у бібліотеці, а я йому сказала, бо він завжди цікавився: «Чи ви знайшли місце, чи не знайшли?». Він завжди казав: «Ви можете бути тут стільки, скільки вам треба бути, але, – каже, – я розумію, що тут немає елементарних умов для постійного проживання, не помитися, не виспатися нормально». І дійсно, дитина лежить, а ти на ребрі уже там, наче спиш, і наче не спиш. Бо ми в нього цікавилися, чи є тут хтось в селі, в кого ми можемо винайти якусь квартиру чи будинок. Він щось одне запропонував, але було трохи дорожувато для нас. Ну, розуміли, що нам хватить на місяць, два, а далі шо. І харчуватися, і потреби якісь. І коли я йому сказала, що ми вже знайшли місце, він все мене розпитав. Ми про все в переводчику поспілкувалися. От. І він мені сказав: «Давай зробимо так, коли він по тебе приїде, ти мені подзвониш і я прийду». Я його набрала, і сказала українською, але він поняв, що якщо я його набрала, то це вже треба йти. Ми уже пакуємося в цей бус, і він приходить. Він фотографує номер машини, він бере номер телефону у цього хлопчини. Він поспілкувався з ним на польській мові, я так зрозуміла, що цей хлопчина давно тут проживає, узяв всі дані. І все. Він нас там, як кажуть, перехрестив: «Їдьте». І мені сказав: «Коли ви доїдете, щоб я йому написала або подзвони-

ла». Це мене так приємно вразило і надало якоїсь впевненості, що, не дай Бог щось станеться, то може хоть він буде знати. Це зараз смішно. А тоді це мені надало впевненості. І ми їхали майже цілу ніч, бо це було десь, щоб не збрехати, шістсот кілометрів. Це дуже далеко було, теж з чоловіком постійно перерисувалася, він мені казав, що включи геолокацію, буде відслідковувати, а батерея сідає. То це таке. А ще було така ситуація, що Веронічку змудило. Ну, понятно, дитина, а довго в дорозі калатається. І вже ми мали під'їждати, вже хвилини десять залишалось, її змудило. Але чого я це розказую, то до цього моменту ще потім вернусь. Ну, ми чуть-чуть встигли, вибігти. Чуть-чуть не встигли... Але я кажу, що нічого, аж таке там не було, бо дитина мало їла, не хотіла, якась водичка, якесь печиво... Ось ми вже доїхали, зустріли нас дуже добре. Все було просто супер. Ми прийшли, це як окрема, дійсно, квартира. «Маша і Ведмідь» по телевізору йде, фрукти і овочі на столі... [А «Маша і Ведмідь» – це ж російський мультік, а як у Польщі з цим мультіком?] Вони не так-то й дуже розрізняли, що українська мова, що російська. Але коли вони уже спілкувалися з нами, якось у побуті, коли ми всі разом там збиралися, це ж і на Паску їхню ми там були, то тоді вони вже аж сказали, що почали чути іншу вимову і інші слова. Саме для цієї сім'ї не було такої особливої різниці, вони якось і не акцентували. Приїхали ми ж під ранок, поспали кілька годин, заселилися. Зранку – сніданок, все добре, все в нас розпитували. Не відчувалося якоїсь настороги, чи шо. І багато хто так казав, і в нашій цій сім'ї, куди ми попали, було якось так, тепло було. Все було добре, але додому вже хотілося. Потім приїхали їхні знайомі, сестра цього пана, вони якось всі разом гамузом приїхали, чи на нас подивитися, чи шо... То ми якось там поспілкувалися, потім через пару днів приїхали і привезли кучу там всього-всього: дітям іграшок повно, одягу, нам одягу, якісь косметичні засоби, все, що хоч, як життя з нуля. Потім ще через пару днів прийшла хазяйка, а це ж діло уже йшло до весни, теплішало і теплішало, а ми ж були в зимовому, бо холодно. Перетинали кордон, не знали скільки будемо, а було холодно. То вона прийшла і каже, що наш знайомий стоматолог дізнався, що ми взяли біженців, то передав дві тисячі злотих, мені тисячу і Лесі тисячу, щоб ми пішли і купили собі новий одяг на весну, що ми хочемо. Це так розчулило також. Я там постійно плачу, вже із психологом там здзвонювалися. Все добре, але ти, як не в своїй тарілці. Робота теж там все також добре. Я там працювала не повний день, я була оформлена на роботу. То це я в цих людей і працювала. Це був би, як хазяїн, чоловік цієї пані – Бята, її звати Бята, його – Кшишек, він взагалі Кшиштофек, але казав, що кажіть на мене Кшишек. У нього була своя лабораторія стоматологічна, і я там працювала. Я працювала неповний день, але була повна ставка. І плюс мені ще зробили такий проїзний, бо в них не було такої можливості, щоб мене відвозити, завозити. Але саме на роботу ми їхали всі разом, а от з роботи уже сама. Вони жили, якби за містом, місто Квідзен, а вони, якби за містом, пару кілометрів. Ну, не будемо казати, що круте, але якісь такі елітніші... Така одна окрема вулиця і будинки всі такі хороші. Поки я працювала на роботі, кума моя була з дітьми. Пропонували і садочок, але поки ми роздумалися з тим садочком, то уже не було місць. Переселенців

тут також було багато. А це саме то садочок, що було мені близько до роботи, що ось я побула на роботі і пішла її забрала. А так інші мені було уже не зручно. Ось так і жили там. [Скільки там прожили?] Ми тут пробули неповних два місяця. Саме я з Веронічкою, Леся ще залишилася там жити, вона пробула там ще до літа, до серпня місяця. Вона довго там жила, потім вона переїхала у Варшаву, ще із знайомою там знімала квартиру. Загалом вона була десь рік. [Вона якось працювала?] Ні. Вона не працювала, їй чоловік пересилав трохи грошей, плюс була допомога від Польщі: по триста злотих на дитину, і плюс там якось раз на три місяці давали, якось так, що по п'ятсот лотих на місяць, але давали один раз у три місяці сумою у півтора тисячі злотих. А ще вони по пунктах допомоги ходили, постійно можна було взяти якісь продукти, що не портяться: макарони, олію. А ми прийняли рішення вертатися, було дуже складно емоційно, і чоловік тут [в Україні]. І мені скільки було некомфортно, що коли ми навіть виходили з дітьми гратися на дитячий майданчик, в місто виходили, і розумієш, що ти ж у Польщі, і нічого не поміняєш, і не зробиш. Але це все, і польська мова, всі пшекають. І я себе ловила на думці, оце сиділа на лавочці, а в голові крутилося: «Позакривайте роти, я хочу почути українську мову». І так хотілося, щоб хтось підійшов і заговорив зі мною українською, а не оце «пше, пше»... Було дуже складно емоційно прийняти рішення – їхати. Мене дуже відговоряв роботодавець. Бо з однієї сторони йому було і вигідно, що я працюю, зарплата менша, а якість роботи, ну, я не скажу, що вже там супер-спеціаліст, але яка не є, якість роботи є, роботу хтось виконує, а зарплата в рази менше, у два-три рази. Каже: «Ну, чого ж ви будете їхати? Да у вас там вже стріляють». А я йому кажу: «Ні, у нас уже там не стріляють. Я геть мапу відкривала України, дивіться, кажу, ми тут, а зараз все там. Вже тоді російські війська відступили і в нас [Житомирщина, Коростень] було тихо, і все-таки ми будемо їхати. І ми якось їхали зранку на роботу, бо ще якось пару днів потрібно було відпрацювати. Навіть не то що відпрацювати, він мене попросив, він мене брав чисто на один процес, і він каже, що я не люблю цей процес, а саме пришла робота: «Чи не зможеш ти мені просто допомогти, зробить ось цей момент?». І, типу, уже їдь. Я кажу: «Ні, да як же я можу відмовити? І це ми їхали вранці, і спілкувалися. І він каже, що ми ж не тільки із-за того, що гроші, бо їм теж же платили за кожного біженця, вдень по тридцять злотих з кожного. Оце як нас було п'ять, то їм вдень платили сто п'ятдесят злотих. Це їм мало покривати їхні збитки, світло, вода, наше утримання. Хоча їжу ми в основному самі купляли. Іноді хазяйка могла принести м'ясо, наприклад, чи рибу заморожену. Щось таке купувати і привозити нам. І він продовжує: «Ми ж не через гроші це все, ми просто такі люди, ми подумали, що в нас є така можливість хоч якось допомогти, і вирішили так зробити». Ось тут, де ми жили, то це в нього там була лабораторія раніше, ота частина будинку і він там працював. А потім, коли він уже виїхав і працював уже в місті, і винаймав будівлю, то воно пустувало. І каже, що швидко зробили ремонт косметичний, купили шкаф, купили ліжка, диван. Це все готувалося для нас, це не за гроші, так пояснював. А кажу: «Дякуємо, дзенькуємо бардзо, але додому хочу, у вас добре, але додому хочу». І [він]

каже: «В мене навіть всього жінка не знає, що це ми так спілкуємося, не того, що я хочу тобі щось пред'явити. І він говорить це по-польськи, але як ми з ним уже два місяці в одному приміщенні, то спілкуєшся, і очно через слово розумієш. От реально, розумієш. І його зрозуміла так, що він каже, що це не те, що я тобі щось пред'являю, але навіть коли зголосився завезти вас цей хлопчина, українець, коли він вас привіз... А жінка його ж нас забрала до хати, начала все показувати, роздавати. І каже, що він [хлопець, що привіз] узяв десь [приблизно] дві з половиною тисячі злотих за дорогу. І плюс іще говорить, що маленька, її змусило, то накинь ще двісті злотих. І це українець, і мені так стало соромно. І от, що я маю сказати. І це він своїх людей, і так поступив, але таке вже. То до чого я веду, що чужі люди ставилися краще, ніж от інколи свої. [Як і коли поверталися?] А поверталися теж тим самим шляхом, бо ж кудю ти маєш, як нічого не знаєш. І це, коли ми їхали з Веронічкою, то я все спланувала. І в мене в одному місті розрив між потягами був десять хвилин. І це за десять хвилин мені потрібно було з дитиною і сумкою знайти потрібну колію, потрібний перон, через ці підземки, дивиться і шукать, де це він стає. І навіть отакі були моменти, у нас було чотири пересадки. Ми робили чотири пересадки, на трьох потягах нам було безкоштовно, а один потяг був швидкісний, то він був за гроші. Здається, вісімдесят злотих я заплатила тоді за дорогу. І доїхали ми до цього Хелма. І беру я таксі, і мені би до кордону. І каже, що я би вже пішки пішла б до Коростеня. Вже нічого не страшно. Вже як бачиш, що там вже Україна, то всьо, вже десь там прапор далеко, вже всьо харашо. І ми прийшли до цього пункту, і собі йдемо. А до нас якийсь чоловік каже: «Дівчата, куди ви йдете?». А я йому кажу: «Як це куди – додому, до України». А він далі каже, що тут же пішки не можна переходити. А я така: «Як це не можна? Я сюдою заходила, сюдою і буду виходити». І я сміюся, і вони починають сміятися. Настрій вже добрий, вже всьо добре. Вже там Руслан дзвонить, чекає на кордоні. Але смішки смішками, кажуть, що мені робить, мені ж то треба якось туди потрапити. І вони підказали, що йдуть просіть до когось в машину, чи в автобусі, може, місце є, і так можна перетнути кордон, бо по-іншому ми не перетнемо. Це тоді лише було відкрито було, коли маса біженців була. Коли біженців була тьма, тоді й відкрили, а зараз вже ні. Поки ми ще знайшли машину, теж якийсь бусик був, заїхали туди і отак перетнули. Перетнули без проблем, що все – виїжджає. Чоловік чекав, і ми поїхали у Коростень. Було також страшно, коли повернулися. Приїхали, натомлена, бо встали у чотири аса ранку, я то ще, мабуть, раніше, поки марила перед дорогою пару годин і все, бо переживала, як ці потяги усі знайти, і щоб не застрягнути, потому що, як один пропущу, то ще далі. Треба знову щось шукати, щось думати, а тут дитина, і вона постійно щось хоче, уваги. Приїхали, дуже були стомлені. Але якась така втома була, що не так, що приїхала і зразу вирубилася, спати не можеш, заснути ніяк. І десь в годину вночі, може у дві години, отак посеред ночі була сирена. І я отак, як лежала, і тільки очі луп-луп. Руслана буджу, кажу йому, що тривога. А він мені: «Та лягай спати, це нормально. Вони будуть. Не переживай». А я вже відвикла, повернулася додому, а в голові все-одно таке, як тоді, коли виїхали, що це все близько, що це на Київ через Ко-

ростень будуть йти. І Руслан, каже, що тривоги ще будуть. Отакі пригоди в нас були.

с. Бехи

*Записали М. Бех та К. Бех
у с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл.
від Бех Галини Миколаївни [Б. Г.], 1965 р. н.,
та Беха Василя Андрійовича [Б. В.], 1960 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Розкажіть, будь ласка, про війну.] [Б. Г.:] Що ж вам розказати, як літак летав? Кожний день летав, як почалася війна... Почав літати зимою, як війна почалася. Війна почалася двадцять четвертого [лютого]... [Б. В.:] В началі марта начав летати. [Б. Г.:] Батько лучче знає. [Б. В.:] Кажу їй, лягай і спи. Не, висуне голову в окно... [Б. Г.:] В погреб я там води наносила, документи всі склала в сумку, і все в погреб. А вон летить кожний день, восьм'я годин, пов дев'ятого. А вже корова вже була втеяла, я видоїла корову, дід уже – на дівані, я сижу коло батареї. А він каже: «Чого ти? Розбирайся [роздягайся] та й лягай». А я жду, зараз гості будуть летіти з Білорусії. Да, коли правда, гуде. Долетів, я засікла його, було пов дев'ятого. Полетів. Далеко он не залетів, он на Коростень полетів. Коли чую: «Бобох!», одне, друге. Дві бомби скинув. [Б. В.:] Оце тут, де на початку [Коростеня] гаражі і Чорнобильська. [Б. Г.:] Бобохнуло і всьо. Вон розвертається і по цій самій траєкторії, іменно з цієї сторони [показує попри хати в селі]. Бо даже так близько летів, що даже в Кондратьової хаті, що її вже купили, даже шифер поднявся. [Б. В.:] Ой, понарозказують тобі... А як підбили, то що там хіба летів? Вон по одному маршруту все време летав – поза селом. [Б. Г.:] Та він понад хатами цілий тиждень летав... [Б. В.:] Він повертав і йшов на Овруч, на Виступовичі... [Б. Г.:] І пока його не підбили. Підбили його десь на «факторі» (заправка) [початок міста зі сторони траси «варшавки», місцева назва траси Київ–Ковель–Варшава] хлопці. Чим вони його вже збили, я не знаю, бо ж не було ППО, бо сказали, що нема ППО, то вони й спокійно летали. А Бо, що вони тут витворяли... Але якійсь збили. І вже вон летів горячий, оттудово, з Пашин... Таня [...] казала, що їм же видно було, що каже, летіло і горіло. І вон горячий летів. І тудою-тудою, понад фермами і це между гущами впав. І ще Господь дав, що між цими гущами, а не дай Бог десь у Бехах, скільки було б клопоту... [Б. В.:] Він хотів дотягнути до сябров [місцева назва білорусів]. Вон зацепився за стовпа, хвоста обірвав, того стовпа, і вон ще перелетів, зробив круг біля фермов, повернув на кошару, вон поднявся через ольхи [посадка вільхових дерев], а на «стадіоні» [місце за селом, де у 2000х рр. було футбольне поле] вон упав уже, коло могилок. І крило оторвало, то закинуло аж на пов кілометра, аж до маленської гущі [посадка вільхових дерев], і тоді взорвався. Вон був би дотягнув до Виступовичів, якби хвоста не обірвав... [Б. Г.:] Сорок кілометрів до Виступовичів. Нене. Вон би не долетів. А оце як його збили, в останнє врем'я вон не летів вже пов дев'ятого. Вон летів уже в дванадцять годин ночі. Це вже було дванадцять годин, вон тиждень летав в одно врем'я – от восьм'я до пов дев'ятого, бо я засікала, я його секла... І ще й на двор виходила дивилася. А вже останній раз – це було дванадцять годин ночі. Я ще виглянула... Тіки виглянула в окно, а воно

взрив отаке, отакий спалах... Кажу: «Вся, шось горить, шось горить вельми велике»... [Б. В.:] Бо освітіло все, як на лодоні, все село... [Б. Г.:] Все село, да... [Б. В.:] І туди, аж ГЕС видно... Скільки там у нього тон? Десь п'ятнадцять... [Б. Г.:] І я вийшла на вулицю, і смород там такий... І туман такий потім, що даже Залевської не було видно хати. [Б. В.:] Згорів, рука токо осталася... [Б. Г.:] Казали, що один згорів, а один вистрибнув, десь найшли його у Васьковичах у садку раненого... [Б. В.:] Не-не, не у Васьковичах... [Б. Г.:] Ну, це таке розказували... [Б. В.:] Под Сингами його виловили, на «варшавці». [Б. Г.:] Десь виловили раненого. А той згорів. [Б. В.:] Їм же кнопки катапультії виривали, щоб не тікали... [Б. Г.:] І з тих пор, як сім баб пошептало, ніхто не летав. [Перед цим у смт Лугини також збили?] В Лугинах, та я не дуже знаю що. Там збили, бо ж на Ключках було розбите КПП, там десь на другий день війни чи на третій. [Це, мабуть, хотіли розбомбити моста, але їх же і підбили.] [Б. Г.:] Там [на мосту] була яма. Їдемо ми з Іваном в Сингаї по корм, Іван каже мені: «Дивись, яка яма там, перед річкою». Каже, що вони хотіли цього моста, да не попали. Воно вже затягло, але виїмка добра була. Бомбу скинули, да не попали. Ну, там ростояніє мали, там метров п'ятдесят од моста [з берега], та яма. Метров п'ятдесят, більше не буде. [Б. В.:] Больше, це тобі так показалося. [Б. Г.:] Ну, видно, ось ми їдемо, ось видно яму. [Б. В.:] По тей бок, що до Києва. [Б. Г.:] По праву сторону, як ідеш до Києва. [Б. В.:] Це бомба, а ракети летали з першого дня, токо й свистали. [Б. Г.:] Куди воно летіло, і що воно летіло? [Чи було чути, як стріляли в сторону смт Іванків?] [Б. Г.:] Чутно, вибухи такі йшли, що Боже... [Показують напрям до смт Іванків]. Бухало, бухало, без кінця і краю. Чутно, чутно було. Крепко чутно. [Б. В.:] Зранку в шість годин починають, у восьм'я – затихає. Поснідають і знову почнуть. [Б. Г.:] Да-да, в одне врем'я. [Б. В.:] Вони по своєму розпорядку дня. [Б. Г.:] Я то їх уже не засікала, як вони там бухали, але то якось ввечері, то вранці... [Куди тут росіяни доходили?]. [Б. В.:] В Народичах крайні села, по району... [Б. Г.:] Були забігли десь у Чоповичі, то наші хлопці їх там повалили... Це вже як їх отгонили. Вони тоді порозбігалися... [Б. В.:] Це вже як тікали, бо у В'язовці все же помініровали, в ліса люди не їздили. [Б. Г.:] От Києва вже як відходили... Да, в Народичах як були, то там дві чи три селі вони зайняли. Дивимося, ідуть, ідуть... Їде скільки багацько, заре' вже мона розказувати, нам же понад дорогою видно... Батько каже: «Це, напевно, вже їдуть цих з Народич пужати кацапов»... Да, слухай, да... Коли це вже почалася там стрілянина да випужали. [Б. В.:] Та це вони перепутали, що це вони туди попали [росіяни] на Чоповичі, а знаки познімали, не було знаків... Вони ж не знали, куди бежат. [Ми біля Малина якось об'їжджали, то там кафе було розбомблене...] [Б. Г.:] Ой, в Малині там такого наробили... Там капєц в Малині... Ще горше, як у Коростені. Там тие танки взорвалися... [Б. В.:] Вигрузили і оставили. Три дні стояли... [Б. Г.:] Три дні стояли, хтось позвонив, а вони і бомбу кинули... [Б. В.:] Три шари, казав Коля Б..., у нього ж там дах знесло з хати... Окна повилітали, верх злетів... [Б. Г.:] І Ганзя казала, що там в неї небож в Малині, то тоже розбомбило хату. [Б. В.:] Вони приїхали, розгрузили і в три колони поставили їх... Три дні стояли коло платформи. Потом в Коростень после Малина приперли...

Розгрузили посеред Коростеня. Але добре, що хоч зразу убрали їх... [Б. В.:] Чого їх тут? Оно в Сокориках платформа є, розгружуй і в лісі зразу стоять, не видно... [Б. Г.:] Да, там мало хто що бачить. [Б. В.:] А це посеред города. [Б. Г.:] Но после Малина вже їх трохи научило, вже розгружали, але зразу забирали, возили, вельми бистро прибирали. [Б. В.:] Але через те і Коростень бомбили. [Б. Г.:] А техніки скіки, не тільки танки... Я не знаю, як вони там [...] не розбомбили, там скіки стояло техніки і солдат. Казала Ганзя, що море... Вони всі на дачах жили, всі ці, що їхні дома біля [...] були, бо боялися, що прилетить. Як їх не здали там, я не знаю. Ну, хоч був там один. Ну, Славіка того, вже тоді вилунали... [Б. В.:] Був там прив'язаний до стовпа голий. [Розкажіть про цього Славіка.] [Б. В.:] Це Дубровецький [із села Діброва], я його не знаю. Коли в селі, то такий, що навіть не з ким не здоровкається. [Б. Г.:] Вон такий, як його дід покойний. Вон таке скупе, заздросне. Вон здавав кацапам всі свіденія про наших. А вже як його спіймали, ну, його вже питають, чого ж таким зацікавився, чого тобі не хватає, це ж П. [скорочене прізвище] месних зять. Та ще й вон робив на МДФі, по комп'ютерах, казали, що сорок тисяч мав, там на такій машині їздив, біла і висока, здорова. Ну, його питають: «Чого ж ти таким зацікавився?» А вон каже: «А що ж тут такого. От прийдуть рускіє, і ми хоч будемо добре жити». Дальше йому вприти задають, а вон каже: «Я думав, що як прийдуть рускіє, то мене поставлять якимось [...] чи провізором, чи мером». Оце він думав, що цій власті вже не буде, прийдуть кацапи і його поставлять головним. Діло в том, що його забрали, трохи піддержали, потом отпустили. Може, це ті родичі, що гроші мають. Його отпустили, а в Коростені його всі знають. [Б. В.:] То він казав: «Платіть мені, то будуть ціліє дома». То тоді його як випустили, то вже як прив'язали голого до стовба, документи забрали... [Б. Г.:] Да, точно, люди схватили його, розділи його да прив'язали голого до стовба. Коростенці прив'язали да позвонили в міліцію. Да та міліція його як забрала, то вже й забрали. Вже казали, озьдо суд був його. Да хтось казав, що п'ятнадцять год. Точно. Це ж Толік з Вальою розказував. [Б. В.:] Да-да. То там десь їхні рядом дома, і вони знали, і бачили. [Чому його перший раз відпустили?] [Б. В.:] Я не знаю, а хто знає... [Б. Г.:] Отпустили того, що, певно, заплатили. Там в родини грошей хватало. А тоді ті П. уїхали з Бехов, тоді повесні, в кінці мая вони приїхали, бо треба було сіяти, садить, да все. А їх не було довго, але де вони були, хто знає. [...] [До минулого року ж у *** жили військові?] [Б. Г.:] Да, жили, воєнне жили. Були, але мало. Їх шось там привезуть, вони шось пару днів чи тиждень побули, і їх забирають. Да в школі вони були. Було таке. Вони в кар'єрі треніувалися. На треніровку їх вивозили. [Б. В.:] Були і в Степана в хаті, і в Білого були. [Б. Г.:] Корову я їздила доїть, то їм ще прилагала молочко. А каже: «Да нам тут бабушка по соседству принесла молоко, то воно вже й скисло». А жарко тоді було. Каже, що помагали її корову ловити, бо одв'язалася. То, каже, ми її зловили ту корову по городах, то вона нам банку молока принесла. А я їду велосіпедом з бітоном, а хлопці ходять там, та й питаю, може, дати молока, може, хто п'є. Але їм там їжу давали. [Б. В.:] В садіку готовили. А вони приїхали і забирали. [А як літаки на МДФ (деревобробне підприємство) в Коростені літали навесні 2022 року?]

[Б. Г.:] А хто це нам розказував? Свєточка нам розказувала. Там аєродром був раніше. Багацько само-льотів прилетіло, казала Свєточка. І летають там, і над хімашом [хімзавод], бо ж шо ж там от хімаша. [Б. В.:] А вони роти пороззявляли. [Б. Г.:] А вони всі з домов повиходили, роти пороззявляли і дивляться вже на те небо. І низько так летають. А один мужчина вийшов собі курити на балконі, да каже, вони заблукали, они по старих координатах, вони знають, що тут був аєродром, вони думали бомбїть. А ніде нічого немає. Полетали, покружляли і розвернулися. Вони, каже, заблукали. По старих кординатах, у них старіє карти совєцкі. А тут вже всього того нема, що було.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Волонтерство [Як долучалися до допомоги військовим?] [Б. Г.:] Харчами, харчами... У Васьковичах люди багато помагали, бо вони там були. Колон тут багато їхало, але більшинство ночами. У Васьковичах там солдат дуже багато було. Це ж велика школа у Васьковичах. І клуб там... [Б. В.:] І больніца там є. [Там же дорога за с. Васьковичі розходиться: одна – на м. Овчур, друга – на смт Народиці.] [Б. В.:] Вони ж там на полігоні були. [Б. Г.:] А ми давали все: і банки з усім, і сметану, і смалець, все, і гриби, і на кампот, і щавлю закрученого було, то давали, щоб варили рідке. [Вони самі їсти готували?] Варили і вони, але більше варили васьковські жонки. Вони варили і годували солдат. І можна сказати, що трохи їм і возили харча, а трохи не хватало, бо дуже багацько було народу. І беховцов просили варити, але беховці, то ще такі, що мало хто що давав. Ми то дали, бо приїхав Юра, Русланів брат [родичі], то два рази машину повну загрузили. Картоплю отдали, хоч мало було, вам тільки оставили. Бо там картоплі не хватало, то ми отдали. А Васьковці поочереді їсти варили. Оце сьогодні варить значить тільки ця вулиця. От, наприклад, вулиця Гай – тиждень, тиждень – Слобода... Це я називаю беховські вулиці, бо я тих не знаю, але в них так було. І це так тиждень каждая вулиця варила їсти. І михайловці тоже варили. І васьковці, і михайловці – вони молодці. Бехи – не... А ці багацько зробили. [...] [Юра зараз у с. Бехи чи їздить?] Нєнє, вон зараз в Бехах. Вон всьо врем'я їздить в ***, в *** бригаду. Але там в нього та ж нога, і вон ходе-кульгає, що то його не беруть. Вон батьку жалівся. Шо то вон казав. [Б. В.:] Шістсот п'ятдесят [гривень], каже, можна й дома сидіти. І не комусовують, і не служить. От шістсот п'ятдесят [гривень], а двоє дітей. [Б. Г.:] Шось вон їздив, але заре' дома. Його і не відпускають, і не беруть. [Б. В.:] Там врачі дивляться, нога – куди візьмуть? А вон приписаний біля їхньої бригади. Всьо. Зарплата – шістсот п'ятдесят [гривень].

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. [Чи виїжджали люди із с. Бехи на початку війни?] З Бехів – нє. А з Коростеня, то виїжали зразу на Польшу молодіє з дітьми. Виїжали, але вже поприїжали. А старіє, то не виїжали. Рожкова, правда, поїхала ти й приїхала [...] з тої Польші, була якась худіша. А так старіє не виїжала, щоб так багато було. У нас тут діло в тому, що не крепко. Нас в началі війни полякали. А тоді вже, як ППО десь роздобули, і їх вигнани з-под Києва, то ми вже тут «тху-тху» по сьогоднішній день тиенько живемо. **Співпраця з ворогом.** [Яка тут була

історія про священника, що здавав позиції наших військових? Це, Вася, в яком селі? [Б. В.:] Крутиться, не помню... [Б. Г.:] В Ушомері... Чи біля Ушомера. Не Веселовка? Веселовка! Озьдо на Житомир їдим, то Веселовка. Да, батюшка з Веселовки. Привезли, значить, в Ушомер. [Б. В.:] Вони якраз забрали все з того Ушомира, а вон туди координати дав. [Б. Г.:] Вони його [військову техніку] привезли і якось бистро забрали. [Б. В.:] Ції склади були ще при союзі. То як все почалося, то все звідти забрали. [Б. Г.:] Да казали, що трохи шось там осталося, то вельми рвало. Там був Живокоп, то вон переїжав з Ольою, то ми їх питали, вон же був в Ушомері. То казав, що ще когось там ранили, шось пару человек. То трохи рвало, рвало. Коростенці розказували, що рвало. То перший раз шось забрали і другий раз забирали... Але ще рвало, бо веселовський батюшка навів. То що рвало, то точно, бо розказували люди на базарі. [Чи спіймали того священника?] Да, забрали його. Ну, таке, в нас у Коростені то нема [священника]. Светочка понесла хліб в українську в Покровську церкву, то каже, нема ніде нікого. То це вони не перейшли, будуть править четвертого числа, в поминальну суботу. Ольжинська церква, Покровська – ні одна церква в Коростені не перейшла на українську. Всі поклоняються тій... А в нас з батюшкою тоже була війна. Вон не хотів переходити на українську церкву. Ми кажем: «Оставайся». Бо беховцям вон такий батюшка підходить, вони ним командували, їм такий і треба. А вон сказав, що він не буде переходити, того що в Ольжинській церкві його там двоюрідний брат. Словом, вони за тою церквою. А беховці сказали, раз ти за кацапською церквою, то уходи. Там вон і ризи позабирав, і книжки позабирав. Туда, де вон ходив, ніхто не має права зайти, а його там усе находилося. А потом, як приїхав сингаївський батюшка, до каже, що і книжки немає, була така старовинна. Женщини не мають права, а мужчин саме не було. А заре' вже в нас дяк є, висвятили. В нас був Паїсій, озьдо восьмого числа приїжджав, восьмого жовтня. Цей житомирський. І висвятили ми вже собі дяка, але батюшки ще в нас нема. [Розкажіть, будь ласка, який був конфлікт із Козлом (місцеве прізвисько)?] Ой, то то я сама виновата. Но діло в том, що я виновата і не виновата. Я його обозвала. Я його обозвала кацапським холуїм чи як... Бо вон був на Севері [працював на півночі росії], грошей позаробляли, вон же тут ходив – пуп землі, у цих Бехах. А вон розстроївся... [Б. В.:] Бо [казав весь час]: «путін хороший чоловік». [Б. Г.:] Да, «путін хороший», і вони за кацапами, що Боже... Вон десь прийшов, заняв очередь і побіг чи за грошима, чи за пакетом додому. А машина ось стояла на повороті, коло Свинковського. І я приїшла. І я приїшла, тоже в очередь стала. Ніде нікого не питаю, хтось там крайній був, крайній, та я й стала собі. Я підхожу, щоб мені брат, прибегає Козел. І зразу того пакета, через мою голову, знаєш, і зразу мені треба і те, і те, і те... А я кажу: «Я не поняла, моя ж черга, я должна же брать уже. Чого ти тут через мою голову перестрибуєш?». А вон на мене шось там сказав. А я [...] розвертаюся: «Ах, ти кацапський халуї!» А вон на мене: «Я тебе заре'...» – з матюками... «Мордою в грязь, да я тебе тут запечатаю», – то ж весна була. «То здохнеш...» А Бо', я вже не помню, як він казав і обзивав. А Рогот [прізвисько] тіки стоять регочуть,

з Катською Ігнатковою. А ті люди порозходилися, а ці пооставалися. Я нічого. Правда, як вон розходився коло мене, може, шось йому зробилося, я вже нічого йому не казала. Розвернулася, пошла. Йду і плачу. А тоді треба, щоб ти до мене позвони, саме тоді. А я в тіліфон шмаркачі розпустила. Ти мене питаєш, чого плачете. А я тобі розказала, тоді ти подзвонив до нього. Тоді шось через пов часу Ніна звонить мені. Як вона вже знала мой номер тіліфона, я не знаю: «Шо тут такого, що ти вже бегом сину кажеш...». То заре' вон такий, що його не чутно і не видно, ходив такий, як сім баба пошептало. На Проводи батько вийшов на асвальт, бо тьотку Верку ждав, мали разом їхати, а вон їхав машиною, то став біля батька та хотів забрати, да завезти на могилки. Понятно. І путіна вже не згадує. Бо ж тоже розказували, що на вулиці жить нікому не давав. [Б. В.:] Да все одно він за путіним... [Б. Г.:] Словом, казали, розказували, що він там по вулиці ходив і за кацапами, і за путіним... То не просто вимерзив, бо то каже, жить нікому не давав. Оце особливо оця война пачалася, то вон мерву робив. А хто мені розказував? Баба С. Ми з бабою подруги, то вона мені все розказує.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Які ви знаєте передбачення про війну?] Ну, якось так, що одного разу я включила тілівізора, і тут така передача йде. Це ще літо було, або ще була осінь, війни ще не було. Тепла осінь. Журналістка приїхала на Буковину, до мольфарів. Приходить вона до одной бабки, оце до цой, що я вам кажу, да й питає, що всі кажуть, що война буде, що путін поїде до нас войною. А та бабка каже, я йому не советую йти до нас войною, бо вон програє цю войну. Перед Новим роком він вмер, і росія розпадеться. Такой держави, як росія, не буде. І це вона шось там робе, в печі, так як я біля баняків ходив, і розказує. Потом вона пошла до діда. Дальше по горах, йдуть по горах. Приходять, а дід там тоже шось там теше, свистки робе. І вона йому питання каже: «Буде в нас война, розпочнеться?» Вон не сказав, що война роз[п]очнеться. Вон сказав, що путін програє, держава розпадеться, русской держави не буде. Оце дід казав. Йде вона дальше. Приходе до третьей. А та на картах. Розклала карти на столі і по тих картах розказує: «Война почнеться, але росія програє і розпадеться». Оце таке, може, вони ще шось таке казали, не помню. Я запамінала основне, що росія програє і розпадеться. А перша сказала, що його жде смерть. Сказала, що советую йому, щоб вон не йшов войной, того що вон програє, і його перед Новим роком жде смерть. Но еслі вже вон уже вмер, то скоро Новий год уже, що тут осталося. І ще розказували, це вже не вони казали, так я чула на базарі, і кругом, що война кончиться перед великим святом, і казали, що Паску. Перед Паской должна кончиться война. Це вже думали, що на ту Паску, але, може, вже, дасть Бог, на цю Паску. Може, повесні, може, на цю Паску. Ну, отаке. А еслі вон озьдо вмер, то я його вельми кляла. Така була сердита, по тілівізору його показували, як вон там з тим китайосом, уже десь там обнімався. А я така лиха, пошла поратися, да кажу, невже це на тебе нічого не найдеться, невже тебе, Господь, такого анцихриста держить, да ти не людина, і кляла. Хоть не можна клясти, але я його кляла. Шоб ти, кажу, вже здох, скіко можна вже таке вироблять. Да це не тіко я,

його вже весь мір прокляв. Кажуть, що прокляття падає, Господі, де ж воно те прокляття. Всі чекають вже його смерті. Єслі вон уже вмер, но хто знає, чи правда? Може, вони спеціально таке пустили в люди. Заре' нам двойніка пакажуть похогого на його. Але ж така розведка кругом. Ці ж американці, то ж вже січуть. Нашіє, то це все таке діло. А Америка, то то ж нишпорки, що вони тобі визнають усе на світі. Те, що ми виграємо, то виграємо, але скіко народу полягло. Боже, Боже. Як шкода цих хлопцов всіх. [Чи є сім'ї в селі, що втратили рідних на війні?] З цой війни – не. А з 2014 году то Роман Віки, оно стоїть, я й не ховаю далеко тої фотографії. Погибших в нас зараз немає. Мало воюють. Бо тринадцять повесток, але всі якісь слабі, ніхто не пошов. Юра озьдо воював, то був ранений, то Юру вже дома, бо ж ось з ногою шо-то там. Це Мошкіна ось відправили, потом Соколик в нас воює десь там, чи в Луганську, казала Люда. Тоже приїжав в отпуск. Боже! Прихожу в магазин, шось я прийшла, і вон прийшов, п'яненкокий такий. Він пив тут-о, але як пошов на войну, то нічого. Як я захожу в магазин, вон прийшов, горе моє кохане, ше я шось там набирала, як я піднімаю голову, вон з таким бландіжом. Думаю, ну, хто вже його набив? Прийшов в отпуск і тут бландіжа поставили. А Василь каже, наведено, йому Люба дала под око. Ну, вон взяв же бутилку, коли Мультик [місцеве прізвисько] вибігає із буфета, це родня по Любі: «Ой, це ти?». І побіг за ім. А ще був тей, забрали, в Одесі на ППО стояв, Карбовський. До вже назад його отпустили, бо вже родила Юля дитя. Да вже в його троє дітей, оказується. Усиновив, його хлопець, і ще третього хлопця Юля родила. До його додому отпустили, бо троє дітей в його получається. Хто ще в нас воює, то батько добре всіх знає. Було тринадцять повесток, казав Конюх [прізвище старости], но ніхто не пошов, бо все слабіє. Но казали, що Коростень трохи трусять, забирають. Це в нас бедний Соколик, вон воював у [20]14 году і заре'. [Чи є переселенці?] Є, в нас і заре' живуть переселенці. Приїхали зі Слов'янська. Две сім'ї приїхало. Живуть у Мишиній хаті, Света здає їм так, як квартиру. Хату не мона продать, то вона здає їм. Сем'ї молодіє. Две сім'ї з дітками. З такими дітками, як озьдо Даринка і менші є, а то трошки больша дівчинка і хлопчик вопше маленький. Але ж вони дорогіє квартири в Коростені наймати, то це вони тут ціє две сем'ї. Якісь ше були, але вже повиїжали. І у школі якісь був жив, але уїхав уже.

с. Васьковичі

Записали К. Бех та М. Бех 28 грудня 2023 р.

у с. Васьковичі Коростенського р-ну
Житомирської обл.

від Васьківської Світлани Михайлівни, 1989 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Розкажіть про перебування Вашого чоловіка в армії та на війні?] Подробностей я не знаю, я його старалась не питать, я знаю токо, що вон тіки, це вже, як він приїжджав останній раз, то він розказував, що він був під Києвом. Я ж думала, що він в саперній базі, а їх же ж кидають куди попало. Казав: «Седів в окопах і отак з кацапами перегукувались». А потім вони були це ж в Черкаській області, сиділи в полі в кибітки такой, даже готовилися на зиму в двацять другому це. А їх все время, весь час учили

хлопців там. Я кажу: «Не просто там вас учать, вас там шось зроблять таке». А він каже: «Там нам сказали, що ми тут будем зимовать». Такиє наївніє, я зі сторони понімаю шо... А тоді вже кажуть, що вже передислоковують в Харківську область. І вони там оце вже весь час, їх там обстрілюють без кінця, вони то міняли села, тому що розбомбили ті хати, що вони жили. Ну, казав, що хлопці виноваті, бо вони шумлять дуже, світло повключають. [П'ють?] За це нічого не казав, але машини стоять, музика грає. [Військові?] Да. Світло включають, а вони в одній хаті, їх багато і вже ж га-ла-лай. А ті тоже ж там недалеко і чуно, до нуля – там двадцять чотири кілометри. Ну, безпілотнока якогось підняв. Якщо вони ходили до росіян прямо на російську територію, не на нуль, а іменно до них до кацапов. Ще казав, що попав якийсь іменно кацап, він такий, на російську мову перейшов і шось короче проморозився, що іменно попав ще на кацапа. Я в шоці. [Коли почалося повномасштабне вторгнення, Ігор зразу пішов у військкомат?] Йому прийшла зразу повістка, чи двадцять четвертого чи двадцять п'ятого. Ну, нам із сільради принесли, його не було, але я йому сказала, що приходили. Він, я вже не помню, чи зразу чи на следующий день поїхав у воєнкомат з братом своїм, точніше не брат, а племянник його з Михаловки там от. І цеє, короче кажучи. Каже: «Ми прийшли і очередині така, шо страшне. Постояли-постояли, поняли, шо ми сьогодні не попадаєм, поехали закупились, паливо [пальне] купили і продукти і приехали додому. [Розкажіть, як ви виїжджали за кордон?] Я не хотіла там бути, я туду їхала, казала, шо дома буду картоплю садить. [Ви разом з родичами виїжджали?] Получається, Оксана з мамой виїхали шостого березня. І шостого забрали мого Ігоря, ну, прямо тут в селі приїхали вже. Вони там чи каву пили, чи пиво пили, я не знаю, шо вони там пили з хлопцями. Але він був в Теробороні ще по селу якось там, хлопцям там павербанки заряжав, ездив, їсти возив. І шостого числа ездилі по селах, видно гребли усіх. І забрали сім чоловік [із села]. Із семи чоловік один мой Ігор годний, все остальные: то в когось родімки і гіпертонія, четверо дітей і ще якась фігня, а то ще в когось шось. І з семи чоловік один мой Ігор годний. [Це вони тут в Теробороні були?] Він був, а тие, шо остальные, даже не були в Теробороні. Просто він в нас совесний. Пришов додом таки: «Всьо, мене забирають». Я така в шоці. І ту же ноч «Скелю» ото бомбонули, а він казав, шо вони були в домі культури, шо вони лежали на полу. [Це дуже близько?] Вони ж тіпа воєнкомат бомбили, там тоже, считай, недалеко, туду через річку. [Вони більше всього цілили у військкомат?] Хто його знає. «Скеля» тоже воно, як военний об'єкт, считається, як сховище, танки тие може побачили, там же було як виставка, танки стояли... А я виїжджала, короче, п'ятнадцятого, я їхати не хотіла вопше. А тут, коли вже начали, шо ЗАЕС окупували, ото всьо. Ігор каже: «Ідьте в Івано-Франковськ до кума, там». А я понімаю, шо поїдемо туду, ща всі гроші проім, у людей в хаті... Це, ну, якось мені не зручно. Я не хочу, якщо їхати, то я поїду лучче за кордон. І шо той Івано-Франковськ – те саме буде, шо там до того, даже ближче, чим до нас наведено. Я кажу: «Як шо вже їхать, то вже получают – на пособій сидеть, чим на своїх грошах та на людських

ших». Все рівно не хотіла нікуди їхати, а він: «Всьо, збирайся».

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.* Я не помню як, Марина, напевно, мені сказала, чи хтось мені сказав, що на Францію автобуси. [З Коростеня?] Дада. Збирали автобуси з якоїсь провінції, ото ж Москаленко з кимсь десь зв'язувався, вони хотіли... Я не хотіла, а потім мене на цю Францію. Марина, Ігорова [сестра] до мене: «Я тож поїду, якщо ти поїдеш». Записуємся. Ну, всьо, ну, їду вже. І короче, я записуюсь, тут якось так під час запису виясняється, що беруть тіки з дітьми. Марина одпадає, бо дітей немає. Всьо, вона не їде. І я так, ну, всьо, думаю, я вже решила. І якось так обидно було, що вона не їде, а мене подбила і так кинула. Потім я якось з Наташою. Марина поїхала десь в Івано-Франківськ, по моєму. Оля була вже в Львові. Думаю питає, де це Наташа. Наташа каже: «Я тож буду їхати на Польщу, мене буде вести цей...». А я розкажучу, що записалась на автобус, сказали, [що] черга, і непонятно, коли буде. Осьо сто перших чоловік поїхало, наступні – невідомо, коли будуть їхати. Тіпа, всякіє там своє поїхали москаленковськіє, а тіпа «белиє негри» остались. Але потім дівчата із села поїхали на Францію, дуже багато записались. То я даже жалею, лудше я на Францію поїхала, чим до своєї Оксани. [А де Оксана?] У Швеції. Ну, там класно, знаєте от побачила світ. Я щитаю, щоб наша країна помінялася, то сільські люди повинні поїхати в якісь города і навчитись робити трошки, щоб бачить оце трохи культуру якогось спілкування, якогось такого, щоб «обтесатися» трохи. І ще плюс за кордон і побачить, як люди гарно живуть, що требують от правительств, що отак нада, що буває по-другому. І не тільки от правительства і от обслуговуючого персоналу. Їхали ми додому, до Польщі... Додому, коли їхали на автобусі на нашому українському, по Польщі і до кордону гарно їхав, спокійненько їхав, ставали. Тіки перетнули кордон, летели, як бешаніє, мені так страшно було. Думаю: «Боже, ото летить». Короче, зразу видно, що в Україні. [Як ви виїжджали?] Я дзвоню Наташі. Вона каже: «Я буду їхати в Польщу до Насті, до Андрейового плем'яниці». Я поняла, що нема цього автобуса. А мама вже два тижні мені клянчила, що «Їдь до нас». Бо я це п'ятнадцятого виїжджала. [А мама виїхала?] Да. Я заре розкажучу, як вони виїжджали, я ще розкажучу, як вони туди їхали. І я, ну, що остається робити, якраз в селі літали, оце десяте числа, я потім дивилась оцю статистику, іменно над нами якраз пик був. [Їх після десятого почали збивали?] Ну, десь до п'ятнадцятого гарно і бохало под Малином оце ще. І, короче кажучи, «з бухти барахти» я їду. І це ж з Наташою до Польщі, до кордону, там ми простояли прилічненько так на тому на КПП. [А де саме перетинали кордон?] Ягодин. Кароче, проблем з перетином не було ніякого, просто, що довго ждали. Важко було, що мала моя з Настєю за ручку да пішли, а малий, токо отпустиш руку, всьо, в якієсь куці бежить. Там якієсь ворота, і вон у ціє ворота, і туди. Под якієсь машини і под фури. Я так намучилась, я там вобще, я представляю, яка я була. В Польщу приїхали, і по Польщі там по поїздах, мови не знаєм... Добре, що там було вся-

ких волонтерів, що вони трохи всеровно помогали. Англійської ноль, німецьку вже забула, нічого не знаєш, їдеш, «бе-ме»... Але в Швеції я вчила англійську, то я трошки подучила. Шось би щас поняла. А тоде вобще «не-бе, не-ме». Якось ми так, оце з Ягодиною перетнули кордон. Нас волонтери повезли до Хелма. А в Хелмі кажу: «Мені нада Люблін». Потому що, щоб з Любліна поїхати у Варшаву... Ну, вони питали: «Чи ви кудись [далі поїдете]? Чи залишаєтесь в Польщі? Чи вас нехто не жде?». Я кажу: «Я їду туди, не знаю як, ну, я їду». І ми приїхали в аеропорт. Вже було десь почті двенацать ночі. Дети голодніє... Ну, як, те, що в мене було, вони їли таке. Ну що, воно сухом'ятку. Малий обдзюрений, що ж, йому два годіка було... Втомлені, не спали. Лазимо по тому аеропорту, я лажу по тому аеропорту шукаю. Поняла, що аеропорт закрити, що нечого не робить, попитала там людей, вони мені пояснили. То ми, кароче, поняли, що нада десь оселяться, переночувати даже. Думаю, кредитка є, якусь знайшли гостініцу. Оксана мені нашла чи Ігор, я вже не пам'ятаю. Вже тоде Ігор помагав мені шукать, де шо. Гостініцу под аеропортом там нашли. Я захожу в цю гостініцу, а якийсь чувак, наш українець, подививсь на мене... Я приїшла, той, на рецепшені, мене шось питає по польськї: «Польська?». Кажу: «Не». Ну, там шось на англійську: «Нов, ес»... Ну, хоть шось таке елементарне, я там шос питалась: телефон і переводчик, але тоде не собираєш нечого. Паніка, кароче. Подходить цей чувак і питає: «Ви так, чи у вас заброніровано?». – «Яке там заброніровано? Я так, переночувать. Не знаю нечого. Не мови, не грошей толком немає». Кароче говоря. Я бачу, що вон достає карточку і шось там на англійській мові з ним. І каже: «Заплатив вам за одну ночь». Я ж сказала йому, що я токо переночувать. Думаю, от дурна, нада було сказать: «Дві», щоб переночувала. [Це українець заплатив?] Да, цей українець заплатив. Провів нас в номер. Показав, що там мой, а там ваш. Не знаю, я не запомніла. Ще й подзвонив до мене у мой номер: «Я ж їду...». Ну, такий, може, побачив, що я страшна така і замучена, бо подзвонив і каже: «Я завтра їду в Німеччину, якщо хочте, то вас тож можу завести». Я кажу: «Не, я їду в Швецію», а сама... Щас би, луче я десь поїхала там десь в Німеччину, хай би мені там помог. Завів мене в якусь там міграційну службу. Там тож наших куча всяких. Скрізь однаково, главне туди попасти. Мені колега осьо на роботі скажилось, що вона осьо попала в Польщу, і дуже погано. Їй ніхто не помагав, важко було – і дорого, і важко було. Потім на следующий день пішли в аеропорт знов з цими малими, вже пішки пошли. Пішли в той аеропорт, і нам сказали, шось не хотіли брати оціє свідоцтва дитячі про народження, прості українські оці. [Має бути ІДпаспорт?] Це зараз, а тоді можна було, просто коли на літаку, то нада, щоб на англійській мові оце було. Сказали, що треба зробити і нада ще одну ночь переночувать. У гостініці було дуже страшно, потому що привикли, що тут літає, а там аеропорт, і літаки цілу ніч літали. Було, канешно, дуже «весело», малиє просипались. Спали ми дуже погано, просипались часто. А дуже страшно – наляканіє. Даже ми там пробули в Швеції місяця, може, три, і було з цього дитячого садка там про тривогу, що тривога буває різна – така була якась ін-

формація. І я малому включила і він начав після того серед ночі просипався: «Тривога! Тривога!». Шось кричав. Хотя тут так тривогу він не знав. [У вас чути сирену, коли тривога?] Ні, тут нема, це в горіді чути. І то в горіді десь на вулиці і так в центрі, а тут нема. Хотя кар'єр, то могли включать, кар'єр тоже ж гуде. Але я хочу сказать, шо я собі зачала тривогу, щоб знать, коли в садочок там чи в школу дітей водить, то сьогодні воно включилось, то я аж дьоргнулась. Його як не було, то мені було спокійніше, чим воно є. Там у нас було шось таке, щоб перекусить, ковбаса, яблука. А там був в гостиніці шведський стол, а я тудя воще вечером пошла, щоб дітям шось взять. Там ніхто нічого не проверяв. Короче, нам сказали, шо ночуйте ще один день, шо завтра буде літак – серед ночі, короче, той літак. В три часа ночі тие літаки, странние вони всі. Вони є різні розклади, але шо туди, шо сюди ми летіли в три часа ночі. Пришлось мені їх будить. [А хто платив за другу ніч?] Я заплатила, а потім мені Оксана гроші отдала, бо їй там скинув якийсь Паша, якийсь дружба́н їе з Львова. Ну, короче, залишились ми. Я заплатила, а вона мені скинула гроші. Летела я перший раз, переживала дуже за реєстрацію. Багаж, який в мене був там, один чемодан, колесо в якому не крутилось. Ну, короче, я дуже важко ехала. Короче, ми летели. Прилетаєм ми у Швецію. Важко, як перетнули цей кордон. Ціє діти, багато людей, жінки з дітьми. Хочеться тупо плакати. Ну, там, може, хто таке перелякание, як я, а хто, може, ехав, може, вже і житла не має. А потім сідаю до Хелма з жінкою, а вона каже: «А ми з Овруча», – а воно таке, знаєте, всьо-таки своє люди... Вони стреляли в Овручі, наче колишня військова база, а там уже заре жилий дом. Каже: «А вони пуляють і пуляють у той дом». Щас уже помінаеш, шо, може, вони думали чи не думали, шо там воєнна база, вже до одного места, якщо вони зараз в жилиє дома пуляють... Прилетели туди, Света не знає языка. Причом в поляков там багато українців, а тут воще ноль. Вона мені шось на англійській мові каже. Уже сеть не ловить, потому шо в мене була карточка польська з Интернетом, і там все, а тут уже... Шось вони мені там бекали [говорили] на англійській мові. А в шведів на англійській мові відрізняється вимова букв, якось так вони говорять, і я нічого не помінаю, воще нічого. Короче говоря, пояснили мені, шо стань отам десь, постой. Стою я, а цие: «Мама, ще довго?» Опять ноч не спали. Подождали ми, і вроді як чи з міграційної служби покликали, чи якось передали. І якось на переводчику вони зі мною общались. Цель визіта? Ну, я сказала, шо у мене є сестра. Вони мене зустрічали на виході там. Кажу: «Мене зустрічають». Вони вивели нас, потом дали малим уже соки, спитали чи голодние, якієсь такіє чи шоколадки, чи шось таке дітям дали. Питали, чи ми до родичів приїхали, чи так. Нас випустили і ми поїхали. Оксана була з мамою якогось там свого не состоявшегося будущего мужа, ну він якийсь реально не... Розкажу, як вони їхали, бо вже дошли до них. [Вони поїхали раніше?] Вони ехали шостого березня. Вони в мене дуже «серухи» такіє боязливіє, тіки почалась війна, вони ночували і днювали у сусідів у тих Предкових. [Вони, може, і ночували, бо там кінець села.] В мене Оксана дуже боязлива. Вони ж оце боягузки, всі виєжають. І вони

ж: «Всьо, на Львов ми едем». Вони мені, то шось, мама моя: «Ви осталися, вас уб'ють». Я до того, як Ігор був, я ще нечого, хотя я тут тоже малим кричала: «Лягайте на землю», і всяке. Ну, як його забрали, я вже і в погреб їх тягнула, і помінаю, шо тей погреб... Мені в погребі страшно і там такий потолок... Короче, вони їдуть до того Львова і виходять вони з того поїзда. І зустрічать там їх якісь волонтери на Фінляндію. Сідають вони на цей автобус і їдуть вже. І класно вони дуже їхали, і класно їх перевозили, і їсти давали. Едуть в харошом комфортабельному автобусі, все класно, годують їх все. Вони кажуть: «Ми едем в Фінляндію. В Фінляндію ми едем». А я така, [думаю, що] Фінляндія – це ж там воще до Росії рукою подать. Вони кажуть: «Ми в Хельсінкі. Хельсінкі». Тіпа, в столицю. Припливають вони цим паромом у Хельсінкі, а дальше їх везуть трицять кілометров до граніці російської. Як почувли, в шоці. І тіпа: «Всьо, ми тут не будем оставаться. Всьо, ми не будем у вас лишаться». Получається через те, шо вони не остаються, їх навіть не оставляють у цьому лагері на сутки. [А вони хочуть лишатись у Фінляндії?] Короче, і ці волонтери, шо організовували поїздку, беруть їх до себе в квартиру. А потом вони чи на літак, чи на пором, ну, там до тої Швеції. А не, вони, наведено, літаком. Це й же ж не состоявшийся її, купляв білет їй із мамою, чи за його рахунок, не знаю як там було. Вони, получается, перелітають у Швецію. І [запрошують] вже: «Давай сюди до нас у Швецію». А тей єгиптянин, шо недопацан і недоженіх, поїхав десь в Єгипет робить операцію собі, не помню, на чому. Його не було... І я ж туди прилетіла до них. І я попадаю в іначий мир. Машина не рушить, пока дитя не буде пристебнуто в детском кріслі. [Це в Швеції?] Автобус дитячий, ну, це вже я потім, як виєдем, дітей в школу возили, я з малою в садочок. Водій стане позаглядає, тому шо це на ньому відповідальність. Ну, вони такі. В нас в Україні помінається все, коли ми помінаємся. Тому шо такий самий приїде тудя, буде тирить [красти], так само буде тирить. Все починається з нас. Даже взяти обслуговуючий персонал. Водії відрізняються. Там поїде, подивиться, щоб всі були пристьобнуті. Якщо він бачить, шо діти встали, він зупинить автобуса і буде заставлять пристібатися, це його відповідальність, це по закону. Вони законослухняні, отак. Потім я помню, ну, з малими там з каляскою, я брала каляску, бо мені так легше було, бо весь час між магазинами чи ще шось, в каляску можна й накласти продуктів і по магазинам. От, автобус під'їжджає, припустився, причом це і в селі і в місті, причом, шо скрізь ці дороги. Автобус обов'язково приїде в тей час, який треба. Він, якщо спішить дуже, він буде стоять, постоїть хвилинку і рушить в свій час, щоб, не дай боже, люди не запізнались, наприклад. Він не уїде раніше, нема такого, шо він півгодини не їде, буває в їх там розклади міняються, але в них зазвичай там таке табло інформаційне і попереджають, шо там будуть якісь ремонтні роботи там чи ще шось. Я так пам'ятаю, шо старенькі дідусі і бабусі, вони теж на таких оцих штуках, вони ж там їдуть елі-елі, а я бігом з тою каляскою влітаю, бо це ж я з України, я привикла, шо мене щас можуть оставить. І вони собі заходять спокійненько. А один раз було, шо я вставала вже якби, там же ж нажима-

еш кнопку, і воно сигналізує, я встаю, щоб виходити, а він мене ще насварив: «Сядь! Я стану тоді будеш вставати і йти». А тут кричить: «Треба раніше виходити, чого ти там спиш». Цей ніколи не спить, він на роботі, йому платять, йому по барабану, що там буде. [Що там далі було? Де ви поселилися?] Вони ж були в цього жениха вдома. Я коли прилетіла, його не було, коли він приїхав, слава Богу, що я його тіки сутки бачила. Такий ходять... Там знаєш електроплита, я до неї не привикла. В мене був газ, і я не знаю, як користуватися тими режимами. Короче, подгорев у мене омлет, я ж в чужому домі, чужі яйця тие даже, якщо розобраться. То я ж не буду його викидати, була б я дома, я, може, дитяті зробила б нормальний омлет. Ну, не то, що він там горелий. Ну, подгорев, така коричнева тіпа корка. «Такий дітям омлет нельзя» – викинув, зробив по своєму. Ну, слава Богу. Якби я знала, я б його взагалі не робила, краще ти його сам зробив. Ну оце такий ходив важкий. «Не мий посуду, у мене є посудомойка», але там каструльки або якісь прибабасіки. Ну, в мене теж посудомойка стоїть, але я привикла, що в мене там посуда, тарілки або чашки, а вже каструлю ми руками миємо, не все подрада ми там миємо. Ну, так побули, він прилетів і на наступний день він одвіз, в понеділок, в міграційну службу. Почекав, поки вона відкриється, і він поїхав. Він нас даже залишив і поїхав. А в тій міграційній службі ми почекали, потім з'ясувалось, що там не все. З тої міграційної служби треба їхати ще кудись в друге місце... Ну оце нас спасало, що Оксана знала нармально мову, вона могла розрулити, і там і в автобусі щось сказати. [Англійську?] Да. А шведи, до речі, всі в плоть до пенсіонера, так, як ми російську, так і в їх англійську. Але я всім розказую, що вимагають вони шведську, щоб була в них, в мене вони так между прочим із потешка [спитали]: «А скіки ви в Швеції? А чи не вчите шведську мову? А чого не вчите?». І так далі. Там що наравиться, що в Польщі навіть люди довго ждали цю допомогу, даже просто якась мило і таке щось. А ми приїхали туди, в тей міграційний центр, ми довго ждали, пока нас зареєструють, але таке якась там чай, якийсь бутерброд вони пропонували, даже в столову пропонували сходити. Ми прийшли, вже столова була закрита, але він бутер [бутерброд] якийсь дав чи ще щось таке, не пам'ятаю. А тие бутери вже тут стояли. От, і нас поселили у цьому, як лагерь такий, ну, як общага якась отака, там кормили на убой [дуже гарно і багато]. Там давали... Ми потім уже сперечалися за харчування, нам розказували, що це норма. От, скумбрія. І оце половину оцієї скумбрії запеченої на людину давали і помимо скумбрії якийсь там гарнір, чи ще щось таке, окорочка там теж. Ми просто його там не з'їдали. Капец. Так ситно було. А потім нас заперли [поселили] в школу якусь, ну, перевозили там все. Завозять нас в школу, а в школі теж бутербродик, яєчко на чело-века. Ми голодніє, ми розказуєм, ми єсти хочем. Вони якось там, як вони розчитували там тие продукти, я не знаю. Ну, реально там голодніє були, ну, там вегетеранська пища була. Ну, таке поносило нас. [У школі теж жили?] Ми там жили п'ять днів, бо наші українці, їм сказали душ там після чотирьох вечора наприклад, бо там в спортзалі нада було прийти. Я за п'ять днів не разу не пішла, я в умивальни-

ку голову помила, дітей помила. Ну, двоє дітей, Оксана їх не гляділа, моя мама теж в телефоні, цілий день лежить. [Скільки загалом були у Швеції?] Я, наприклад, місяців десять, спочатку було страшно, я тіки подзвонюю, батьки чоловіка кажуть. [То де ви жили?] Ну, в цій школі, але українці почали ходити зранку в душ туди, а там спортзал і тренажерний зал. І ходили шведи, і вони чи пожалувалися, чи що, бо ходять тут в халатах всякі, чи може мішали, чи може занятіє души були. Я не знаю, що там було. Але школа класна була, новосенька, да там не штор особо, я даже не помню, чи жалюзі були, краваті оціє, на розкладушках ми спали. Але чисто, дуже чисто. [А потім де ви жили?] Потім нас перевезли в хостел в село. Магазіна нема, аптеки, нечого нема. Треба йти на автобус якийсь, на поїзд. І почалося, треба платити за проїзд, а нам ще даже пособій не давали, ми ходили за свої гроші купляли все. Нас годували, але якщо хочеш щось додатково, то вже йдеш і купляєш. Там був один рис, рис і якась баланда, як ото готуєш з подлівою оце таке, воно або кисле таке, що не мона взагалі, або сольоне таке, що взагалі, або перчоне. В мене таке ощущение, що в їх рецептори забитіє. Хотя шведи не прихотливіє до їди. [У хостелі жили десять місців?] Не. В хостелі жили до літа, томушо ми жалувались, томушо там ця їжа була неможлива. Там, канешно, давали такі фрукти якісь. Вранці давали якийсь там сир і ковбасу, яйця варені. Потім ми просили сириє, щоб нам давали, щоб ми робили потом омлети. Збивали і потом в мікроволновку ставили, і так получався омлет. Сир брали і зверху клали, і воно получалось дуже ситно. Супов у їх взагалі не було, хотя я читала, що у Швеції традиційна страва – гороховий суп. Я його не разу там не бачила, щоб хто готував. Не разу. Вони нам розказували, що це нормально, нормально, ми казали дайте нам плити, ми самі собі будемо готувати. Нет, не можна по пожарной безопасности. А потом, як пришлось, ми жалувались, жалувались. І нас міграційна служба переселяє оттуда, де ми самий перший день приїхали. А там всяких багато: і чорних, і белых, і даже росіяни були. То ми там вже жили, там нам було дуже класно, там біля річки, там спортивний майданчик. В тому селі, що ми там були, там абсолютно нічого не було. Єдине, що ми там познайомилися з грузином, його жінка шведка там. Ми з ними роззнайомилися і дружили, скажем так. Потім ходили оформлять всяке там в центр занятості. Ми думали пробить ще якусь допомогу, нечого не помогло нам. Але ми зато познайомилися з волонтерами з церкви. А там церкви в них – дуже помагають всяким таким нужденним. В нас так, як волонтери оце для людей, а в них іменно церква. Дуже помагають і на продукты оце дають карточки, як оце в «Сільпо», в них там свої магазини. Були там магазини якісь стокові, теж карточки, щоб одіє собі купити. [Скільки було грошової допомоги?] Ну, я щитала, що так само, як все розказують, двісті євро чи щось таке. Кароче, я получала чотири сесмот, це вже без харчування, з малими. Це маліє і я, ну, це мало, грубо говоря. Воно там пишеться в них в міграційній службі в документах, що буде хватати на все – і на навчання, а хотя це написано ще було нацать лет тому. Кароче воно не переглядалось і все, то получається чотири сесмот умножить на три. П'ятнадцять

тисяч гривень на наші гроші, але оце чотири семсот, а ціни такіє, як в нас. [Це на трьох?] Да, на місяць на мене і на малих. Сильно не розженеся, тільки на хачі. Нас спасало те, що були у них такі магазинчики соціальні. І там приєждеш на определений час, і там не просроченіє продукти, а ті, в яких спливає термін давності. І вони йдуть по такой шаленій скидці, ми там і сир із плесенню купляли, люди їх брали, але не багато, там всігда розбирали якісь піци, м'ясо заморожене. Вони там дуже слідкують за термінами. Ми вже знали, що у них просто в магазинах є цілий лоток, де товари із спливаючим терміном. То ми їздили в оціє такіє магазини. Плюс у цій Упсалі, що вони зараз живуть, то вони зареєструвалися в такому тоже, як для бомжов всяких, що іменно скоро просрочка. Іменно що безплатно. Там ми купляли, а тут уже давали. А мамі мойой тисяча сімсот, це як пенсія мінімалка, а ціни такіє як у нас тут. Одне, що мені було там дико, я там бачила картоплю законсервувану. Я Ігорю сфоткала прислала, а він тепер, я знаю, що ми будем картоплю консервувать. О тоді ми зрозуміли, чого в їх та картопля була вечно якась недоварена, або з кислінкою. Вони там цю консервовану [картоплю] там варять чи ще шось. Вони її продають нарізану у вакуумі, або замариновану у сметані – це гротен. Мені, що там нравилось, що там дуже багато полуфабрикатов, катлети вже жареніє. Буряк уже варені і чищений у вакуумі купив. [Роботу там знайти не можна було?] Я хотела роботу, шоб вернуться хоть з якоюсь копейкою додому. Оксана і досі не працює, хоча і шведьку вивчила і здала [іспит]. І мама моя навіть вивчила шведьку, навіть вже шось там сображає і говорить уже.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. [Як складаються у вас відносини з родичами за кордоном?] Це в мене дядько є в Болгарії. Є в росії. Я ж не можу промовчат. Спілкуються із цим, що в Болгарії, я додалась до них у групу. Якось було шось таке на дев'яте травня прислав і там таке: «Іще можем повторить». Деся там: «Наші деди воевали, іще можем повторить». І я йому шось тоже написала. А потом вон шось таке: «Путінская война». А я йому, що там не путін автомат держить в руках. [З родичами з росії не спілкуєтесь?] Ну, як? В мене там з доброго дива цього дядька син. Син його мені шось. Неколи не спілкувались. Я помню, ще до війни з дядьком ще якось була говорила по телефону. І цей, що з росії, кстаті, приїжджав постійно до діда і провідував. Він військовий юрист чи шось таке. І він тоді, коли була Помаранчева революція, він воще там антимайдан, там якась у його група була в однокласниках. Його всі родичі з України поблокували і всі його ненавиділи. А потом оказується, у його інсульт був. Мама потом з ним говорила. Вона каже: «Про політику не слова, бо в нього був інсульт». І що мені з того, був інсульт, а я причому тут, що я йому буду поддакувать. Так мені тоде чи дядько дав номер телефона цього Вані, свого сина. Я ж тоді тому Вані написала, намагалася поговорить, він більший мій ровесник, ніж дядько. Але я бачу, що він так не особо йде на контакт. А тут пише: «Привет, сестра, как вы там?». Ну, відповіла я йому, тоді ще на російській мові писала. А потім. В мене на російській мові немає клавіатури, я собі видала,

вона мене напругає, вона мене бісить. Нашо вона мені? [...] Я Ігорю розказую все з захватом [Як чоловік реагував, що вам там сподобалося?] Він вже також тоді додому не їхав. А там рівень життя зовсім другий, це видно зразу. Там зовсім все по-іншому. А він тоді [чоловік Ігор]: «Все оселяйся, дітей в садочок...» А я йому: «А ти?» «А я потом якась колись демобілізація, тосьо, я потом приїду». Харашо, така собі думаю. Але додому хочеться всьо равно. Хоть якби там не було би класно, як би там не було би супер, а мені все-одно хотілося додому. [Дітей вдалося прилаштувати в садок?] Єва ходила в садок. Вони [місцеві організації у справах біженців] за цим слідкують. Якщо не ходить дитина – то чого, що там сталося? Тим паче, якщо ти подав заявку, то чого ти не ходиш? Ми ходили, чесно відходили, вже не пам'ятаю скільки, але ходили. Єва і я, бо вона мене не пускала додому. Там був і такий викладач, як перекладач, але нам приставили такого вихователя – тіпа говорив російською. Але він з російської тако: «Прівееет!» Він воще не знав російської. Я питалася з ним на англійській мові спілкуватися. То питалася його, що де він ту російську вчив. А він, що коли служив у військовій частині, то вивчив. А я тоді його питаюся, що чого ж російська. «Мова ворогів». А він у Фінляндії служив. Оце в них так. А потім я пішла трохи підроблять, то я працювала там з полячкою. То полячка тоже: «Іди сюда! Це російська чи українська?» Я кажу, що це російська. А вона: «То це росіяне?» А я тоді їй: «А я не знаю... Багато українців розмовляє російською мовою». І це я їй намагалася донести «політику партії», що це ж росіяни гнобили нашу мову, не розрішали спілкуватися українською, балакать не розрішали. Кажу, що він [покупец] матюкається, так, то поганий дядько, росіянин. І ще докажу, що якось так з Ігорьом буде спілкування, що якось так... Ну, я з ним говорю або переписуюся, а він: «Вообще то тут війна» – «Я в курсі». Я ж не просто так поїхала, бо давай я поїду, я поїхала, бо війна. Є люди, які просто так поїхали, і прям реально кураlesіли по Європі, то одне. Але я виїхала не просто так з двома дітьми. Мені не легко, поперше, було і виїхати, не то що там ще шось...». І це в нас такі були качелі в спілкуванні. Того, що він переживав, що я його вообщє кину, чи шось таке, що додому не буду вертатися. От. І якось так сталося... Ну, мама знала, що я хочу додому. І ми ж спілкувались, і речі додому відправляли... [А хто тут речі приймав? Хто за хатою взагалі дивився?] Батьки чоловіка. Вони живуть від нас в сто метрах. Вони і за малими зараз дивляться. Якби не вони, то я б, напевно, і вдома сиділа, на роботу не пішла б. Хто б за малими гледів? Або шось по месту шукаєш, шось таке нікає. Приїжаємо ми в цю Упсалу. Ще ж з Оксаною [сестра] трохи посварилися. Ну, таке, нормально. У нас там такі були літні доміки, літня площадка. Сиджу я на лавочці. Прибігає така довольна: «Нам...» Ой, як воно називається? От, наприклад, там давався рік для українців на евакуацію, а її потім продлили до 2024 року. Прибігає: «Нам продлили перебування». А я: «А мені по барабану, я додому збираюся, буду їхать». Боже! Як розкрила вона рота: «Ти така-сяка, дітей на войну». Кажу їй, що це мої діти, що хочу те роблю. Побігла. Повернулася, шось опять накричала, побігла. Поняла, що мене це не бере. Я взросла дєвочка, що хочу, те

роблю. Мама на неї, то поддається, а то не. Я можу промовчати, коли мені з нею влом [не хочеться] сваритися. Потом пошла я в її домок, десь нема і нема мої мами. Короче, визвала вона її на ковдор. Вже мама не їде додому, мама визвала мене на розговор, щоб мене уговорить, щоб і я не їхала: «Света, пока додом не їдем, пока война, тут так добре, гроші платять, ше успієш ти поробить. Сидимо». Я вже не пам'ятаю, шо я їй сказала, але мама Оксані вже «тукі-тукі» [переповіла], шо не проломилось. Дойшло до того, шо вона мені потом заявляла, шо, а я вже збиралася за місяць додому, а вона мені заявляє, мама заявляє, шо Оксана сказала, шо якщо будеш вертатися додому, їхати додому, то вона подасть на тебе в соціальні служби, шо ти дітей на войну везеш, щоб дітей забрать. А потом казала, шо ти поїдь, діти хай остануться, ти потом приїдеш. Я вообщє в шоці. Я приходила з роботи, я уборщицьою підробляла. Прихожу: лежить мама, діти переверот роблять. Вона пуці за ними не гляділа. Зварить їм якось вермішєлі. «Супу я не можу, в тебе лучче получається». Прихожу з роботи, ще готую, бо в неї шось не получається там. Я потом мені розказує, шо гледіла. Свє-круха пуці то саме, ну да – вона наготує, вона любить готувать. Але прийдеш – вони книжечку читають, в телефоні сидять, вони так за дітьми дивляться. «Главне, шо я сижу, я наблюдатіль». Та, короче. Вже десь за місяць, та не – за пару тижнів визиває мене Оксана на аудієнцію: «Я хочу з тобою поговорить» – «Про що? Про возврат додому – нема про що говорити» – «Ну ти прийди». Прийшла я на ту аудієнцію, вона мені: «Ти їдь сама». Ну, да я їм оставлю своїх дітей! Я з мамою в одному доміку, і як мені уїжжать, вона ж зараз підніме кіпіш, підніме Оксану, і ще мене будуть тупо держать, а я опоздаю на поїзд, або на літак, я такі собі мислі прокручувала. [Знаючи твою Оксану, вона могла б таке щось вчудити] Точно. Я і малим зразу не казала. Ми вже лягали спати, то кажу: «Єва, сьогодні вночі ми вилітаємо». Ми вже так лежали, засинали. А дитя зразу: «Ми їдемо, не можу спать». Потом встали серед ночі. Оце ж вона прибігала й казала на вухо, щоб я не забула розказати, як тікали від баби і Оксани... Лягли ми спать, просинаємося серед ночі, два часа ночі, ніби, чи в три. Літак був на часов п'ять. Єва вже знала, одяг був уже наготовлений, решта одягу склала, з собою брала мало, бо ж з дітьми. А ще раніше я в Україну відправила буквально за пару днів. Втіхаря все склала. Мама знала. Ми відправляли ж речі, вона бачила. А в мене там була валіза, я купила там. Я все в ту валізу помаксимуму склала. А ця комнатушечка, шо ми спали [в будиночку літньому], ну десь отака [невелика]. Двері в туалет з душем, збоку кухонька, і мамина конура [ще менша кімната]. Два яруса кровать, проход і всьо, там більше нічого не було. Я вже скільки разів думала, що краще б подождала і поїхала в ту Францію, не було б ні нервов, нічого. А потом я Максима вдагала. А знаєте, як серед ночі дитя, спать хоче. Я його взувать, він починає хникать. Виходить мама. Вона чи спала, чи шо. Бо вона було таке, шо обично ночами не спала, просиналася. Встаєш – не спить, встаєш – не спить, бувало таке, шо малий вночі не спить, а вона вже є, ніби моніторила і зразу: «Шо там, шо там?». – «Чого питаєш, – там наприклад, – температура в дитяти, чого ти свої?.. Ти мені не по-

можеш, якщо просто питаєш і стоїш». І десь лиш звук – і вже вибіжить. І тут вона виходить. А я думаю, все-одно вже курточки одіваємо і на вшивон [на вихід]. Я включаю світ: «Все, ми їдемо додому». У неї шок, вона сидить реве. «Все буде нормально, – кажу їй. – Чого ревєш?». І це кожен день мені пише, чи все нормально, шо і як. Ну да, я розумію, це ж мама, переживає, начитається цих новин. Це ж не так, як тут. Тут другє життя, і буває забуваєш, бо то те, то се. Але якось тут був пролетів винищував над нами, над моїм заводом. Я аж тако в кресло вїхала. Ну, думаю, всьо – прильот. Я реально думала, шо це прильот. Ну завод, вони ж по заводах також б'ють. [Це МДФ?] Да, це там аеродром був, по-перше. Другє, ходять слухи, шо там шось таке відкритється інтіресне... Шось будуть складать, зберігать. І там при саму дорогу, ніби дома якась будуються, але ж далі, при заводі, там також є площадка, шось засипано, залито. Ну вообщєм, поплакала мама. А я їй кажу, шо все буде нормально. У мене мама конспіратор. Коли я вже відїхала, коли була в автобусі, вона пише: «Я потом тобі напишу, шо ніби я не в курсі, шо ти поїхала. Я потом напишу, а це повідомлення удаляю». Потом вона мені написала, коли я вже дома була. І як Оксана ото «простині» пише, так і вона. [До речі, Оксана досі в тій секті у ФБ підписана на «Аллатру» (проросійська секта)?] Я хочу сказати, шо в мене серед знайомих багато було підписано на них, на тих психологів. [Я їй тоді казав, що це російська агентура...] А вона там коментувала на расейськом. У мене з нею був конфлікт. Я навіть присилала їй типу шось «Легкий перехід на українську», то вона мені також лила всього зі свого рота. Ну я про, що... Люди, які сидять тут – це одне, а коли ти там, і хтось починає говорити російською, то ти не знаєш – це українець чи росіянин. Ну, може, це комусь у пофіг, як мої Оксані, її не смущають росіяни, я так розумію. А мене це бісить. У нас уже був конфлікт дома. У мене Єва це також не пропускає: «Я не люблю Оксану, вона на російській мові говорить». А я дитині пояснюю, що ти їй кажи, що тобі це не подобається. І вона шось їй ляпнула, по-дитячому, в лоба. А вони ж так сприйняли, шо Света так настроїла. Ну, але так. Я настраюю, шо треба українську мову знати, говорити, розуміти, вчити, батько на війні. А я ж з ними через російський контент також боролася. Воно ж саме вилазить. [Так російське дуже саме вилазить.] Я блокую все. Є там [у телефоні] такі функції, почистити спочатку історію, а далі заблокувати канал, і воно не вилазить. І це «Синій трактор» [російський мультік] вилазить не буде. Воно, коли просто дитина дивилася, то якось ше нічого. Але, коли в мене малий не говорив повними реченнями, отак як ми завжди спілкуємося, і сидить, грається машинками, і чисто російською мовою, такими гарними цілими реченнями говорить і сидить гуляє. У мене челюсті відпала. Всьо, кажу, досвідос, конець. І получився конфлікт, всі рішили, шо це я настроїла. А ше було, шо це Єва Оксані написала повідомлення шось про російську мову. І вони також сказали, шо це все я, бо ж Єва у своєму віці не могла цього написати. Кажу, шо Єва включала мікрофончик, і воно перекладало, і писало автоматично все, шо вона наговорила, натисла кнопчку і отправила. А вони думають, шо це Света сиділа і все строчила.

А там набір слів, бо ж автоматично все... Дойшло до того, що вони дзвонять, як спеціально, як агентура та, говорять і починають самі про це: «Євочка, я прожила всю жизнь в Україні, і розговорювала на руском в Україне», – шось вона та Оксана там чисала. А я почула це, бо сиджу рядом і починаю: «Знаєш чому, Єва, бо 400 років українську мову, ну, я так не можу літературно й історично, але все-таки, виживали, людей переселяли в росію, а з росії – сюди, і забороняли видавати книжки українською мовою і так далі... А коли починається балаган, то я виключаю телефон. У мене так включився, коли я була у Києві. Мені було соромно відкрити рота, коли вокрут всі рускоязычні, і при чому половина, або більша половина, тоже із села, і дома говорять суржилом, а на роботі вони говорять на російській мові. Поки була в училищі, то такого не було, всі спілкувалися, хто як може, хто як хоче. Але коли я прийшла на пошту робити, і навіть туди на практику, всі на російській мові. При чому, що всі з села, і всі на російській мові. Дівочка одна була із Хмельницька, чи десь зпід Хмельницька, з Шепетівки. Вона дома на українській, а на пошті – на російській. Я просто в шоці була. Я не могла рот открыть. А чисто українською тоже не могла, бо це суржик весь час. Але мені реально через це було соромно, коли я в банку працювала.

Я подзвонила у Львів, у відділення. Я дзвоню, думаю, буду на українській мові, це ж Львів. Але я ж звикла всі робочі діалоги на російській мові, все на російській, тільки документацію на офіційній. Я дзвоню, а двох слів не можу зв'язать. І я сама себе чую, бебе. Я не пам'ятаю переклад слів по роботі українською мовою. А вона на російській шпарить зі мною, бо теж звикла, що з київлянами на російській. І чувствую, що вона виграє, хоча я подзвонила вставити їй по роботі. Але я не можу висловити свою думку. Уже поставила трубку і думаю: «Боже, позорище». То є українська, рідна по факту мова. Тож зі школи вчили. Казала наша вчителька в першому класі, ця Євина. У серпні місяці казала: «Ви подумайте, хватіть уже ті мультики на російській мові, дитя прийде в школу – не зможе двух слов св'язать». І вона нам почала розказувать, що це «Синій трактор», за яким діти не можуть ні їсти, не спати без нього – нічого, потому що... А чому ми дивилися, бо не знаходили в себе такого контенту, красочного і цікавого, воно все там таке мімічне, або цікава картинка, то голос – не годиться. Ну, зараз уже в «З любов'ю до дітей», то трохи розійшлося все, а зразу там тільки були пісеньки, а в російських дітям подобалося, бо все те, що вони дома бачили, якісь повчальні історії з побуту.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Ужгород

*Записала Г. Катрій 23 червня 2023 р.
у м. Ужгороді Закарпатської обл.
від Понзеля Віктора Вікторовича, 1998 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чому Ви вирішили стати військовим?]

З дві тисячі чотирнадцятого року, після того, як через Майдан скинули режим януковича. У нас же ж російська федерація вже тоді розпочала війну в Україні. І відтоді я був в десятому класі. І з того моменту всередині мені сиділо те, що це несправедливо, що треба відстоювати інтереси України. І рано чи пізно я буду на війні, і мені прийдеться з зброєю в руках захищати свою Батьківщину. І ми росли, закінчували університети, розвивалися і з двадцять четвертого лютого двадцять другого року знову цей режим окупаційний путіна прийшов на нашу землю вже з широкомасштабної війною, вторгся в Україну з усіх сторін. І саме двадцятого п'ятого числа такі, як я – ми вже були в військкоматі, подавали добровільно заяви, що ми йдемо добровольцями служити, захищати наш край. [...] Мене протягнули аж до сьомого, вроді, березня. Сьомого березня я вже став військовослужбовцем, прийняв присягу. Були певні підготовки і відправка на передову. [Підготовка] в нас тут в Ужгороді, на нашому Оріхівському полігоні. [Два тижні була підготовка?] Ні, мене прикріпили до Територіальної оборони Ужгородської. Це *** батальйон, то там він дислокувався біля двох місяців, напевно, з моменту... зараз порахуємо: березень, квітень, травень... Ні, даже менше, зараз, секунду... Да, два місяці, якраз березень і квітень, і в кінці квітня – це була Пасха, як я пам'ятаю, двадцять сьомого якраз вроді була Пасха, і після Пасхи на другий день ми всі вирушили в Донецьку / Луганську область на передову. [Вас передислоковували?] Так-так. [Був] на нулю. Це «сіра зона» називається. Цю сіру зону ми захвачували самі, і спочатку заходила наша розвідка, вона заходила туди [...] Потім розвідка вже зводила нас, ну як, по ротах було розділено в кого які позиції. Можу сказати, ця була знову сама сіра зона – нуль, це даже не передова, тому що передова починалася за спинами нашими, тому що за спинами нашими стояли вже бойові бригади. [...] Перші бої завжди самі, можна легкі, тому що в тебе стрес, в тебе адреналін, і ти не розумієш, що з тобою робиться. А коли під цим всім впливом цього всього ти просто тупо не розумієш, що з тобою робиться, і ти це переживаєш більш-менш стійко, тому що ти не знаєш, що таке пороа, межа життя і смерті, і що твій розум це не може нормально сприйняти. А вже через пару днів, наприклад, проходить два-три дні, коли то, може, там

десь відвели тебе [із сірої зони], організм заспокоюється, стрес проходить, і ти починаєш розуміти, що сталося. Ну, і починаються ті всі тиски, паніки. Ну, як паніки, – я маю на увазі, [що] в голові каша, і наступний раз, коли ти вже їдеш туди, ти вже знаєш, куди ти їдеш, і вже є момент страху. Як в нас завжди казали командіри: «На війні не бояться тільки дураки». Та як так, [то] всі боялися. Як це не боятися? Ти ж їдеш, мож[на] сказати, ти не знаєш, що з тобою буде через одну хвилину. На війні ситуація міняється... Це, знаєте, наші привикли тут сидіти в тилу і казати: «Вот, там раз в день або раз в тиждень [стрес]». Там ситуація міняється кожну хвилину. Кожну хвилину там міняється ситуація: чи в нашу пользу, чи в їхню пользу. Важко там було зажди, особливо на передовій. Ну, я даже не знаю, як це сказати: важко. Саме важко було – це напевно, коли нас вибивали. Це Попасна, ми були біля Попасної, і руські пішли в наступ, було шістнадцять, як я пам'ятаю, травня. Да, тоді були [кілька] безвісті пропавших – ми не встигли нормально евакуюватися, і нас зажали там. І ми просто чудом і з Богом просто вийшли дванадцять чоловік. Вийшли останніми, і невідомо, як вийшли, і всі дивувалися й казали: «Як ви в полон не попали?». [Ви мали можливість харчуватися, перебуваючи в сірій зоні?] Ну, відчуття голоду там у всіх поразному. Я навпаки – не хотів їсти. Мій друг, наприклад, завжди їв, я не знаю, в мене там був Мішаня такий, він завжди їв. Він там набрав, наверне, кілограм десять, а ми не їли ніхто. Я на стресі не їв, рідко їв, воду пив. Но на позиціях спали [позмінно] в окопах. [Чи були з вами медичні працівники?] Да, були медики. Але я б не сказав, що це були як би медики по освіті. Це були люди, які висловили, може, бажання, вони були парамедики – медики, які на передовій. А загалом кождий військовий був в своєму роді медиком, тому що кождий вчився надавати першу медичну допомогу в умовах бою: це типу турнікети [накладати], як стабілізувати людину після контузії, тому потобне. Ну, з обморока вивести його [бійця], особливо ми мали знати небагато, був медик роти. В кождому [підрозділі] є медик взводу, а потім медик роти, медик самого батальйону. Є і кваліфіковані, є некваліфіковані. Це правда, це реалії. [Були випадки контузії або поранення серед побратимів?] Так, канешно, це ж війна. [Як повідомляли близьким людям?] Це вже не наша забота, то штаб робить. Да, по рації передається, що в нас є триста [код пораненого на евакуацію бійця], там евакуація. В нас таке було: вже останній бій, в нас всі були, можна сказати, триста, всі були через контузії пройшли, два двохсотих [загиблих] у нас було. [Як відреагували Ваші близькі на те, що Ви йдете на

фронт?] У мене вся сім'я на війні: мама, тато, інші родичі, багато друзів. Дружина не на війні, але що вона могла сказати?! Так, це була моя воля [йти добровольцем], вона мені нічого не могла казати. Чекала, надіялась, молилася і, слава Богу, дочекалася. [Були випадки, коли Ви не могли вийти на зв'язок?] Дада, канешно. По-перше, там мережі нема, за то що глушать – що вони, що ми. А подруге, коли йдуть у тебе якісь бойові дії, до телефону немає часу взятися даже, за то саме відео у фейсбук і тік-ток. Я деколи не розумію, як можна знімати в такі моменти відео, бо тоді, коли йде якийсь обстріл або бій, або що, ти зацікавлений себе спасти, а не наражати себе на небезпеку, знімаючи відео. У мене є там, да, пару відео, але коли це було більш-менш тихо, спокійно, коли можна нам було познімати. Ну таке, там де, коли по нам стріляють і б'ють, ніхто з моїх побратимів не зміг зняти відео, тому що ми тоді думали зовсім про інше. Казали всі наші побратими, що якщо буде момент полону, то краще померти в бою, ніж потрапити в полон. Тим більше, проти нас стояли «вагнерівці» з «кадірівцями». І коли [б] ми попали до вагнера, або до кадірова в полон, то це вірна смерть, але через муки, а так вже краще загинути, ніж через їхні ці всякі наруги. [Чи важко було повернутися до цивільного життя після демобілізації?] Да, канешно, що було, тому що це без сна, це вічні страхи якісь, переслідування, непонимання людей, які тут проходять вільно. Плюс в нас в Ужгороді, коли я приїхав, дуже самолёти літали, а це дуже... звук самолёта сприймається крайнє негативно. Тим більше, я тоді жив біля аеропорта, і для мене це була взагалі стресова ситуація. Зараз більш-менш, це ж таблетки і тому подібне вирівняли ситуацію. Але все одно продовжуєш лікування, сидиш на всіх цих антидепресантах, але нормально, тримаємося. [Чи хотіли б Ви повернутися на фронт?] Ну, може би і повернувся, але вже стан здоров'я не дозволяє. [До вас у підрозділ на фронт приїжджали медійні особи?] Ні, в нас такого не було. До нас ніхто не приїжджав, крім волонтерів. Волонтерів я не пам'ятаю. Да, дійсно були два випадки, що, насправді, на передову приїхали волонтери, привезли нам були харчі. Там вся допомога – це було нормально [явище]. [Капелани у вас були?] Ні, на той момент не було нікого. Ну, тоді був капелан, у нас військовий – це влади́ка Віктор [Мукачівсько-Карпатська єпархія ПЦУ], але він був на волонтерських засадах. З того часу, це ж був початок війни, тоді ще не було введено цього закону про капеланство. [Але він приїжджав до вас на фронт?] Да, приїжджав; вони там нагороджували відзнаками, кого там. Ну, там психологічно допомагали деяким бійцям, ну, так якось. [Як думаєте, коли закінчиться війна і коли це буде? І як?] На мою думку, не треба себе обманювати. Всі, хто сидить тут в тилах, не розуміють ту силу, яку вони [росіяни] мають, і ту техніку, яку вони мають, всі ракети, самолёти і тому далі. Вони переважають в рази нас. І вони йдуть методом спаленої землі. Їм все рівно, хто спереди: вони випалюють все, і тому нам важко з ними воювати. Війна ще затягнеться. Думаю цей рік. Ну я надіюсь, що цього року, під кінець року буде активна фаза, зійде, але з сторони дивлячись на ці події, то все-таки, я думаю, що цей рік точно ще буде війна. Закінчиться вона тільки державним заколотом в росії, що ми зараз якраз і бачимо. Якраз сьогодні ноччю, да, в ноль-ноль ночі там даже з пів на першої. Там у двадцять три

тридцять почалися ці події. Шо там цей «чевека вагнер» почали [виступ] проти путінського режиму. Ну, це тоже гра їхня, це там, по любому, рука якась веде їх, але це нам величезно на руку. Зараз наші сили на фронті можуть робити, двигатися, тому що російської федерації війська... як це сказати... вони не мотивовані зараз, тому що вони розуміють, що в них зараз з дня на день москву заберуть. А вони тут мають воювати, тому наші можуть іти просто в наступ і робити, ну, реально, відбивати територію. Я думаю, що так і буде. [У вас була б достатня кількість зброї на «нулі»?] Нене. Та що було: автомат, РПК [ручний кулемет Калашникова], даже ПКМів [комплекс дистанційного мінування] не було, пару РПГ [ручний протитанковий гранатомет], одна СПГ [станковий протитанковий гранатомет], гранати і все, і патрони.

Записала О. Таран 9 березня 2024 р.

у м. Києві

*від Паламарчука Олександра Анатолійовича, 1975 р. н.,
родом з м. Одеси,
з 1997 р. проживає в м. Ужгороді Закарпатської обл.,
полковник ЗСУ*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Військових у мене в сім'ї немає нікого. [Що Вас спонукало обрати таку професію?] В ті часи, в радянському союзі, військові – це була популярна професія, тому я й забажав стати військовим. Але вступав я вже, відповідно, у воєнне училище у вільній Україні, 1992 року. І таким чином я з 1992 року й досі – військовослужбовець. [Рід військ] – сухопутні війська. Всі ми розуміємо, що як військові, ми всі виконуємо розпорядження старших керівників. Наприклад, коли сталася Революція гідності, то всі боялися, щоб військові не були десь залучені у якихось подіях. Щоб прості хлопці, патріоти, не брали участі в якихось «заворушеннях», тому нам було складно [виявляти свою громадянську позицію]. Відпусток не давали, щоб ми були всі на місці [несення служби]. Щоб в разі, не дай Боже, щось станеться, ми могли виконувати ті завдання, які перед нами поставить керівництво. Була ситуація нестабільності, ми були в режимі очікування. [Я] в цей час перебував у Закарпатті, в Ужгороді. [В Ужгороді] майже нічого не було. Закарпаття – то такий регіон, нейтральний, можна сказати. Там люди спокійно [сприймали події, які відбувалися в Києві восени 2013 року] без всіляких таких реакцій. Як військовий, я не міг спокійно прийти, подивитися, взяти участь [у мітингу]. А так, [то] населення сприймало всі події більш спокійно. Більшості людей тоді не було [в місті]. Всі на заробітках – що чоловіки, що жінки, тому спокійно було, ніяких заворушок таких не пам'ятаю, не знаю. Але поліція, СБУ – вони більше всіх хвилювалися. Заворушень, таких як у Харкові, Донецьку, Луганську, слава Богу, у нас не було. **АТО.** У березні місяці нас уже відправили у зону бойових дій, у Луганську область. Військові беруть участь офіційно тільки при захороненні військових. [...] Більшість [особового складу] відправили у березні місяці. І вже з середини квітня нам почали привозити перші тіла загиблих (на Закарпатті), наших військових. [Загинули військові] Луганська область – Станиця Луганська, Металіст. Я мав виїхати [у Луганську область], але певних командирів залишили, щоб ми почали приймати мобілізованих ци-

вільних осіб і формувати [боездатні] підрозділи. Тому що на той момент же ж Збройні сили [України] були маленькі, і чисельність була дуже маленька. В березні місяці [2014 року] всіх зібрали, хто був, в один підрозділ, об'єднали і відправили [на Схід]. А нас, певних командирів, залишили, щоб ми організовували заходи мобілізації. [Поясніть, будь ласка, специфіку ведення бою гірсько-штурмової бригади]. У Збройних силах є відповідні роди військ: сухопутні війська, військово-морські, десантно-штурмові війська та ін. Да, в ідеалі кожний вид має виконувати завдання на певній ділянці місцевості. Якщо ми гірсько-штурмові, то ми більш схиляємося до гірських умов. [Тобто Ви маєте перетинати Чонгар і звільняти Крим?] Да. [Сміється.] У нас підготовка така іде, більш вузька. І щодо подолання гірських умов місцевості. [Моє питання поставлене з метою зрозуміти, чому вашу бригаду відправили виконувати бойове завдання в Луганськ, степову місцевість]. На той час чисельність Збройних сил України була мала, і всі боездатні підрозділи, які були, а в більшості вони були на Західній Україні: Володимир-Волинський, Яворів, Закарпаття, Львів, Новоград-Волинський [з 16 листопада 2022 року м. Звягель]. От якраз всі підрозділи, які були ще так більш підготовлені, вони були на заході України. Відповідно, того, хто був готовий, тих і повідправляли [на Схід]. Але, як би там не було, тактика дій на суші, рівнинній місцевості, однакова для всіх, тому нічого такого складного і нового для наших бійців не було.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Чи є в нашій армії протокол поховання військових, як в інших європейських країнах та США?] Так, звичайно. Поперше, дуже позитивно, що привозили тіла загиблих в Закарпаття літаком військовим. Навіть одне тіло було – все одно привозив літак військовий. Бувало, що привозили п'ять чоловік максимум, але привозили. Це, відповідно, упрощало трошки ситуацію, бо скорше привозили тіла в Ужгород літаком, а в Ужгороді вже розподіляли: хто де живе [в яких громадах] на території Закарпаття. І було дуже важко в той період ці похорони організовувати і бути учасником цих похорон систематично, тому що психіка людини також від цього страждає. І я, припустимо, два місяці займався похоронами, особисто займався. І вже тоді, не будучи на війні, вже в декого психологічні, емоційні зриви були. Тому що це майже кожний другий-четвертий день похорон. Виїжджає особовий склад, який залучений до похорон, похоронна команда, яка труну несе, салютна група, яка салют дає, плюс прапороносна група, прапор України. [Ховали не в певному конкретному місці, а за місцем проживання?] Ховали всіх по місцю проживання. Хто бажав, пропозиції були, – на Алеї Слави в Ужгороді або в Мукачеві. Там сформували Алею Слави, яка зараз є, для героїв, вже тоді були на таких основних ділянках цвинтаря. Батькам всім пропонували [ховати на Алеях Слави]. Дехто відмовлявся, деякі хотіли тільки вдома, в селі. Батьки говорили: «Ми не будем в Ужгороді хоронити, ми тільки вдома», тобто ці [люди] хоронили в селі. [Фінансовий бік на себе бере держава?] Щодо послуг поховання – держава. І тоді вже брала держава. Це маєтись на увазі труна, [також] все, що необхідно до труни, хрест, бірка, фотографія, ритуальні ці ось елементи. Форма, понятно: всіх ховали у формі. [Труни часто були закриті?] Не часто, але

було таке, що закриті. [Була ситуація], коли я супроводжував тіло одного бійця, в Берегово ховали його, йому голову відірвало, [тому] труна була закрита, але мати настаювала, відкривали труну. Знаєте, більшість батьків, коли привозиш тіло, бо я все приходив з тілом, – я тіло забирав, зустрічав і привозив тіло додому. Тобто мати, з якою ти спілкувався вчора, [повідомляв], що син загинув – одні емоції, а коли ти привіз тіло – то вже зовсім інші емоції у батьків. І було таке, в більшості даже було, [що] тих, хто привозив тіло, звинувачували в усьому. Це, розумієте, батьки, вони важко це все переносили. Було таке, що батьки впізнавали своїх дітей по якимось татуванням, ще якимось ознакам, коли неможливо було [ідентифікувати тіло в інший спосіб]. Це рідкі випадки були, це тоді [навесні 2014 року], коли труну не відкривали. Коли тіло передають в морг, там проходить, відповідно, судово медична експертиза. Судмедексперт проводить огляд тіла. Після того ми даєм форму представникам моргу. Вони після експертизи одягають форму, кладут[ь] у труну. [Якщо загиблий мав нагороди], тоді ці нагороди використовуються під час похорону, на подушечках для нагород, яку із собою приносять представники, які забезпечують поховання. У більшості [випадків] у даний час це покладається на військові комісаріати – ТЦК та СП [Територіальний центр комплектування соціальної підтримки]. [Де зазвичай військові зберігають свої бойові нагороди?] Хто як: хто відправляє додому зразу ж, а хто тримає при собі. Хто відправляє, як має можливість, а хто тримає з собою в рюкзаку. Було таке, що й при собі тримали. Якщо нагорода по смертна, особливо якщо це якась державна нагорода, в більшості робилося так, щоб її вже рідним-близким вручили під час похорон. В день похорон: день-два це питання вирішувалося, [і] під час похорон вручити рідним-близким. Зараз це вже складніше, бо дуже велика кількість загиблих. [Чи були випадки, коли родичі відмовлялися від офіційного військового сценарію поховання?] За моєї практики таких випадків не було. Я таких випадків не чув і не знаю. Єдине, що я вам скажу, батьки інколи відмовлялися на Алеї Слави [ховати], забирали тіло додому, в село. [Мотивація]: «біля нас», біля родичів [ховати]. Я звернув увагу, [що на похороні] хліби були, але не можу згадати, [чи на віку на рушнику]. На що я звернув увагу – [зауважливий] служба по-різному тривала, по часу, тим паче на Закарпатті [є різні конфесії]: православні, греко-католики, католики. З баптістами я не пересікався. Служба дома і на цвинтарі самому трошки відрізнялась. [Ви не воцерковлений?] Я не дуже розуміюсь на цьому, не відчувалося, що це відрізняється:десь більше, десь менше [за тривалістю]. [Угорців Ви привозили на поховання додому?] Угорців привозив, у Берегово. Два чоловіки привозив. Там якихось особливостей [у поховальному обряді] я не помітив. Це були рядові. Двох угорців привозив; вони громадяни України, але етнічні угорці. Я нічого в них там незвичного, щоб кинулось в очі, не пам'ятаю. На цвинтарі знов служба, десь слово давали колегам, друзям, десь не прийнято такого, щоб давати, по-різному. [Могили копають родичі чи представники військомату?] Могилою займаються родичі. [Труну опускає в могилу] похоронна служба. [Військовий салют лише на офіцерському похороні?] В цілому, по документам, раніше, як бувало, салют давався тільки офіцерам у званні не нижче майора.

Зараз уже, під час вторгнення рф, з [дві тисячі] чотирнадцятого року уже змінили відповідно Положення, накази. Зараз салют дають всім. Навіть тим, хто помер під час проходження військового обов'язку. Зараз салют дається всім. Салют дається під час звучання Гімну України. Гімн звучить тоді, коли опускають труну: три патрони холостих, п'ять чоловік. [Скільки чоловік від військкомату супроводжує тіло військового?] В загальному? Чоловік дванадцять. [Це курсанти, рядові, хто?] Залежить від того, де знаходиться цей військкомат. Якщо в Києві, то, можливо, залучають курсантів, якщо десь в містах, то солдатів залучають. Салютна група зі зброєю: вони і салют дають і зі зброєю стоять коло труни як почесна варта. Далі – похоронна команда, які несуть труну, може бути від чотирьох до восьми, щоб вони мінялися один з одним, бо важко, бо по-різному бувало: в одному [випадку] в селлах, в більшості, де батьки просили тіло нести все село [через усе село], а де батьки машиною тіло [транспортували на цвинтар]. Ну, і два чоловіки, які несуть медалі, і три чоловіки, які несуть прапор державний. Під час похорону офіційно залучається тільки державний прапор. На це призначається відповідно прапорonoсна група, яка несе прапор. Решта прапорів – не заборонена. [На могилах військових поряд із державним прапором часто встановлюють прапор частини, у якій служив загиблий. Деякі військові кажуть, що на це існує негласна заборона]. Я не чув такого, що «не можна». Такого немає, що «не можна». Але... У нас війна, у нас гинуть військові. Що нам приховувати?! Ну то й що, що на могилі його буде ще один прапор? Що це? Яка різниця? Я в цьому не бачу нічого, які проблеми, що прапор є?! На могилі військовослужбовця офіційно має бути прапор і Державний прапор України. За це відповідають державні органи влади. Вони за установку пам'ятника і біля кожної могили прапор України. [Це не родичі ставлять?] Ні. Саме Державний прапор, прапор, прапор. [Тобто, якщо ви повезли тіло у Берегове, то Берегівська міськрада встановлює прапор? Якщо село, то представництво ОТГ?] Немає різниці [хто], вони це знають, вони відповідають за це. Десь, може, якийсь збій іде, що вони не допрацьовують, можливо, але офіційно то їх зона відповідальності. І періодично вони ці прапори зобов'язані міняти, якщо від вітру він порвався, вони мають міняти. Вони відповідають повністю за пам'ятник і за облаштування. [Але ж дизайн пам'ятників робиться на розсуд родичів]. Це в більшості вони уніфіковані, одного однотипного зразку в місцевих органах влади, [в межах кладовищ], де розташовані могили. Припустимо, місцеві органи влади мають один зразок, по якому вони встановлюють ці пам'ятники. Якщо родина проти, вона, звісно, може відмовитися. Но в більшості мало випадків [відмови]. Я скажу так, видно по цвинтарю [що пам'ятники типові].

РЕАЛІЇ ВІЙНИ АТО. [Коли особисто ви потрапили в зону АТО?] У [дві тисячі] чотирнадцятому році, в серпні місяці. Коли за цих три місяці нам надали мобілізованих, пройшла мобілізація в державі, сформували підрозділи більш чисельні, і в серпні місяці нас відправили по різних місцях [дислокації]. Я попав в Станицю Луганську Луганської області. Звідти я починав участь у бойових діях. Відверто кажучи, я, як військовий, за тих три [попередніх] місяці похоронив

дуже багато своїх друзів і підлеглих, яких привозили, брав участь [у похороні], то не міг так зрозуміти, чому росія так зробила [напала на Україну]. Тому що, спілкуючись зі своїми колегами, я знав, що це росія, це не шахтарі «лнр», [а] це росія. І скажу, що у мене, я не скажу, що сумніви були, а просто стан такий, що «чому це так?!». Не може бути такого, допоки я особисто, сам, на певній місцевості, на кордоні росії з Україною, тоді, в серпні місяці, особисто, не був свідком, коли підрозділи рф здійснювали вогонь по нашим територіям. Коли я це особисто побачив... Після того мене переключило, я вже став таким жорстким військовим з думкою, що їх [росіян] треба знищувати. До того часу я все чув від колег, а тут я особисто пере-свідчився, побачив, де вони, звідки ведуть вогонь по нам. [Як до вас ставилося місцеве населення влітку 2014 року?] [Тривала пауза.] Я би так сказав: не в захваті. Було видно по ним, що нами не задоволені, коли ми прийшли. Були випадки, [коли] більш старші люди нас перепинали, що ми на своїй техніці прийшли до них, на їх землю, їдем по їхнім вулицям, слова прокльонів, – такі випадки були. І навіть, спілкуючись з людиною, видно було, що вона нещиро з нами спілкується і не відверта. Було таке, да. Оце кидалося в очі, дуже. Мало було випадків, коли люди відверто нам допомагали і йшли назустріч, мало. [Як представники місцевої влади до вас ставилися?] Не можу я так характеризувати їх, але, на мою думку, це п'ятдесят на п'ятдесят. Але ж вина їхня, що до цього довели [ситуацію з самоідентифікацією місцевого населення]. Їхня була вина. Якби ж вони не довели до такого на своїх зонах відповідальності, [то], можливо, цього не було [сепаратистського руху]. Я маю на увазі зрушення цих же людей, настрої їх сепаратистські, – це ж призвело до всього. Це ж система була яка? – та ще, радянська: агітаційна, радянська, все до росії, все до росії, вот і все. А місцеві органи влади, виходить, що сприяли цьому. До кордону з росією недалеко, десять кілометрів. [Тобто вони були інтегровані в економіку росії?] Да, більшість з них. Всі на заробітки туди, на росію. Я навіть приклад один приведу (не буду називати ні прізвища, ні посаду), але одна людина посадова жодного разу не була на Заході України, ні разу. Але в той час ми, наша волонтерська організація із Закарпаття, ми організовували культурні поїздки для дітей тих регіонів і сімей, хто бажав. Це організовували волонтери закарпатські за допомогою обласної адміністрації Закарпатської і, відповідно, ми туди відправляли дітей. І деяких батьків із дітей, хто бажав. То що здивувало – що, перше, що я вам казав: на заході України вони ні разу не були, не знали взагалі, яка там ситуація, як люди налаштовані, який колорит життя в цілому, не розумілися ні в чому. А коли приїжджали, то дуже багато було випадків, що ДІТИ задоволені цією поїздкою, а БАТЬКИ їм робили зауваження: «Молчі, здесь харашо», – в такому дусі. Ми навіть свідками були, це чули. Коли ми намагалися організовувати військово-патріотичне виховання в навчальних закладах тих регіонів [місця дислокації бригади], це [дві тисячі] чотирнадцятий рік, [дві тисячі] п'ятнадцятий, то ми стикалися з непорозумінням і шкільною в тому числі [адміністрацією]. [Але ж у шкільній програмі є у старших класах уроки військової підготовки?] Урок-уроком, але ми додатково приходили, просто... ні зброї, нічого такого не приносили, а просто розказували,

пояснювали, спілкувалися з ними. І в більшості керівників, звичайно, були «за». Але проблема виникала в тому, що батьки приходили, до директорів приходили з претензіями, що «ми проти». І таке було. Якщо в загальному проаналізувати, то на ТОЙ час ТОЙ регіон, Луганський, я би сказав, що відсотків сімдесят був проросійський. Зараз ця територія під окупацією. В подальшому я був в Дебальцево. Там також нам деякі крізь зуби допомагали і чекали, коли ми впадемо. А потім вони же нас всіх і здавали, здавали. [В якому плані?] Інформацію, де ми знаходимось. Населення на той час було всьо майже проросійське. І це було все дуже помітно. Я би так, щоб зробити співвідношення, рахую: зараз вони також трошечки полишалися. [Яка думка серед військових існує, що робити з колаборантами?] Ну, що військові можуть? Їхня задача – піймати. Думка може бути різна, але більшість розуміє, що треба цю людину піймати, потім її же обміняти. [Навіщо росіянам міняти громадян України на громадян України?] Якщо Україна через слідчі дії доведе, що він сприяв і допомагав росії, то значить, нам він не потрібний. [Так вони і росії не потрібні]. Тут уже питання друге – чи росія захоче обміняти чи ні. Що п'ятнадцять [років позбавлення волі за колабораціонізм], що довічне, його утримувати – це гроші наші, державні. Нема в нас смертної кари. Але що робити: судити їх треба. [У 2014 році ви стикалися з відвертим негативним несприйняттям військових місцевим населенням?] Так, щоб по харчуванню [мається на увазі випадок навмисного отруєння їжі], в мене таких випадків не було. Були такі елементарні випадки, що люди просто приходили до бійців і висловлювали своє незадоволення, було таке. Було таке, що ставали, перекривали дорогу, не пускали [військову техніку], що ми «тут чужі», нас проклинали. Таке було. З [дві тисячі] чотирнадцятого по [дві тисячі] дев'ятнадцятий [рік] я був в АТО. У [дві тисячі] двадцять другому році знов попав на війну. [Ви були мобілізовані чи доброволець?] **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Сталося так, що у [дві тисячі] двадцять першому році я звільнився по стану здоров'я, в кінці [дві тисячі] двадцять першого року. І відпочити я не встиг. А [дві тисячі] двадцять другого року, коли це почалося, я був дома, на Закарпатті. Я призвався двадцять п'ятого лютого і так як я в чині полковника, то виконував визначені завдання при ТЦК та СП. А шостого березня загинув мій друг, командир батальйону *** бригади, і сьомого березня я поїхав вмісто нього. Сам подзвонив, викликався: «Дозвольте, я поїду». Тим паче, колись я там служив [у тій бригаді під час АТО], багато хто там мене пам'ятає. На той період, як один генерал сказав, якраз і потрібні були командири, які мають авторитет, які мають досвід і можуть за собою повести в самий початковий період, самий складний. Таким чином, сьомого березня я поїхав, а сьогодні дев'яте березня – рівно два роки, відколи я вступив у бойові дії, на Запорізькому напрямку, місто Оріхово. Коли заїжджав у місто, воно було ще ціле, магазини ще працювали, гарне місто, велике, мені сподобалося. [З висоти десяти років російсько-української війни, як місцеве населення Запорізької області ставилося до військових?] На мій погляд, трохи менше [проросійських настроїв], але є. Також були висловлювання в [дві тисячі] двадцять другому році, що ми тут лишні, особливо коли ставало питання евакуації цивільного населення

з деяких населених пунктів, то вони нас проклинали. Таке було. І деякі не виїжджали, лишалися, в підвалі [ховалися]. Питання: чому ви не виїжджаєте, чому?! Же нічого немає, все розбито, всьо! Все одно сидять, чекають. Я думаю: от, чого вони чекають?! Знають, чого вони чекають. А потім, інтерв'ю коли показують, про «звільнення», коли росія [демонструє]: «Дивіться, мешканці *** села радіють, що ми прийшли». І ті [«ждуні»] потім виходять, і радіють, що вони [росіяни] прийшли. Є такі. Не так сильно, як було в [дві тисячі] чотирнадцятому – [дві тисячі] п'ятнадцятому році, але є такі. Я так вбачаю, відсотків двадцять, до тридцяти – воно [це явище] ще є, на жаль. Це я можу стверджувати, тому що випадки були непоодинокі. [Військові чимось допомагають цивільним?] Таких випадків було дуже багато, тому що ми ж розуміємо: населений пункт [у прифронтовій зоні] нічого не має, ні світла, ні газу, все вирублено, нічого немає. Люди самі живуть. Ми, звичайно, що їм привозили водичку, і продукти. Слава Богу, у нас продуктів було. Було, дай Боже, як кажуть, продукти харчування різного роду у нас і по лінії Міністерства оборони було чудове, плюс волонтери нам допомагали. Ми ж не скажемо їм: «Не привозьте нам нічого». Вони ображаються на це все, що вони можуть, вони привозять. Ось, запас [продуктів] у нас такий був, і, відповідно, якщо ми його не використовуємо і нам складно його також перевозити [при рекогносцировці], тоді ми ним ділилися з місцевими. Знову ж таки, вертаюся до того, що ті, хто щиро ту допомогу приймали, були такі, хто відмовлявся приймати допомогу. [Чим вони мотивували відмову?] «Нам не потрібно». А були такі, вибачайте, як ті плюшкині, – все брали, все-все. Була одна ситуація: «Командире, давайте заїдемо до них у підвал, ви побачите, скільки тих продуктів», – бо я сказав [підлеглим] лишити продукти [місцевим], – «у них є». Я кажу: «Слухайте, не буду я нікуди заходити, можливо, у них там хватає, [але] дайте». Я можу стверджувати, що підрозділи Збройних сил були щирі і відверті, завжди, кругом всім допомагали. [Конфліктних ситуацій не виникало?] Ні, єдине, що я кажу: зворотнього зв'язку з їхнього боку я, на жаль, не вбачав. Звичайно, порівняно з [дві тисячі] чотирнадцятим роком проукраїнських настроїв було набагато більше, але я вам назвав – до тридцяти відсотків було [«ждунів»]. [У вашій зоні відповідальності були дитячі будинки, будинки для літніх людей тощо?] З тюрмами такого досвіду не було. З дитячими закладами і домами престарілих в зоні відповідальності були, але коли ми там перебували, ми їм всіляко сприяли, допомагали при життєзабезпеченні. На той час [2014–2015 роки] питання евакуації не стояло. Питання евакуації стосувалося тих населених пунктів, де велися інтенсивні бойові дії: сіра зона і та зона, де ми звільняємо територію, де ми звільняли населені пункти, але в більшості, там де ми звільняли населені пункти, то там уже нікого не було. Там уже сіл не було, там одна назва [лишалася]. Це Запоріжжя, Херсон, [дві тисячі] двадцять другий рік. На Херсоні були випадки, два, я пам'ятаю, коли ми заїшли в село, одне-друге, люди виходили з прапорами українськими. [Де вони їх взяли?] Заховані, напевно, були. Коли пішла деокупація Херсону, коли ми почали звільняти Херсон у [дві тисячі] двадцять другому році, то було таке, що люди виходили з прапорами, ставали, зустрічали, махали, коли ми проїжджали.

[У вас була можливість спілкуватися зі звільненими цивільними?] Ну, в нас же частина їхала далі, а частина залишалася в населеному пункті. Була у мене ситуація одна така: ми залишилися в селі, знайшли хатку одну ночувати, і рядом ще одна хатка, живе там жінка з хлопчиком, хлопчику, можливо, десь років сім. І приходив хлопчик до нас на другий день; він приходив – ми йому давали їсти і так далі, він мамі носив. Приходив хлопчик і каже, [що] нас сьогодні будуть обстрілювати. Ми не придали цьому значення. І нас в той день почали сильно обстрілювати. В момент обстрілу сталося так, що маму його поранило в живіт, мої медики її евакуювали; дитина в пориві цих емоцій, гніву, розбила телефон свій, хороший телефон, такий як у мене [показує на смартфон]. Але вже в процесі спілкування, в погребі, з'ясувалося, що коли село було під окупацією, мама [хлопчика] жила з одним [з окупантів], і коли ми зайшли в село, мама подзвонила йому і сказала де хто знаходиться, і малий це чув і сказав, а ми не придали цьому значення. Але так совпало, що мама навела вогонь противника на свої ж хати, і сама же постраждала. Її судьбу подальшу я не знаю. Отака була ситуація. А малий потім все розказав. Він був свідком, він чув, так потім сказав: «Мама подзвонила дяді такомуто і він сказав: «Ховайся, будуть обстрілювати». **Волонтерська допомога.** Я почну з простих речей: у нас у всіх, слава Богу, є батьки. Ми, коли приїжджаємо додому, вони нам в сумку пихають все, так? Допомагають навіть те, що ти не хочеш брати – мама чи тато – дадуть все, якусь банку закрутки і так далі. Так само і тут – волонтерська підтримка це як сім'я. В більшості волонтери допомагають своїм частинам, тим підрозділам, які дислокуються у їх регіонах, проходили службу. Так, в більшості ми це розуміємо. З душою [ставляться]. Везуть все, крім зброї та боеприпасів, звичайно: і ті самі закрутки, і окопні свічки, і цукерки, печиво. В більшості навіть було, [коли] дзвонять: «Ми приготували тотото, до вас завтра виїжджаємо». Один раз я був прямолінійно сказав: «Слухайте, оце, оце й оце – не потрібно, у нас це є». Я маю на увазі – харчування. «Ні, ми привезем», – і на мене обрались. Потім, коли приїхали: «Більше такого не робіть, тому що ми це для вас робим з душою. Ми вам привозим, вам, а ви використовуєте як вам потрібно». І це був плюс, позитив великий, що з нашого регіону, як ті батьки приїжджали до нас, привозили сало, печення, це як з дому, розумієте. Це вже багато приємного було такі речі відчувати. А якщо ще приїхали з якимось концертом, привезли там двох-трьох гарних дівчат, які вмють гарно співати – ще краще! Тобто, ось – з душою, чисто душа! Щоб було по-душевному. І тому, коли були у нас [харчові] запаси, то ми інколи ними ділилися з місцевим населенням. [Це на Запоріжжі, на Херсонщині?] Де б ми не були, кругом. А волонтерська робота, вона потрібна. Тільки перше, основне, я рахую, оцей перший [базовий] елемент – сімейний. І, відповідно, він вже розростається, звичайно. Чим можуть – допомагають засобами. Як тепер кажуть: «Не потрібно нам продукти, везіть нам дрони, акумулятори», – такого типу [прохання]. Вже йде робота, спілкування, зворотній зв'язок, вже не так волонтери розпиляються на все, а йде [робота] на якийсь напрямок конкретний. «Ми вам готуєм дрони». Привезуть, звичайно, продукти, але трошечки, але більшість [допомоги] за якимось

суттєвим, одним напрямком. «Волонтери Закарпаття» – одна з перших волонтерських організацій в підтримку військових [із] Закарпаття, там голова спілки Галина Ярцева. Вони тримаються досі, тому що, як би там не було, ми розуміємо, [що] і їм важко, волонтерським організаціям. І їм самим важко, і інколи їм самим заважають, я не скажу, що перепони, але десь щось трапляється. Але це така, на мою думку, сама така серйозна і потужна організація, яка постійно працює. Виставки роблять, екскурсії, на ринку стоять, в центрі міста, торгують діти приготовленими власноруч ласощами, [щоб зібрати гроші на потреби бригади]. І там [у волонтерській організації] в більшості жінки, самі жінки. Жінки військових, жінки колишніх військових, жінки, в яких чоловіки загинули, – їх видно кругом. І в період АТО, з [дві тисячі] чотирнадцятого по [дві тисячі] дев'ятнадцятого рік, коли я був в Ужгороді, то вони багато також нам з чим сприяли: не тільки допомога на бойові дії, а ще в місті – організувати відпочинок культурний, якісь культурні заходи в театрі для військових, для членів сім'ї. Якись виступи, ті чи інші події значущі, щоб згадати військових, – вони беруть участь кругом. [Волонтери передають маскувальні сітки, окопні свічки. Якись цих виробів відповідає потребам військових?] Почну з того, що зараз елемент бойових дій дуже інтенсивний: сьогодні ми тут, завтра – там, післязавтра можемо бути ще десь, тобто рухливість велика, і всі ці засоби (ті ж свічки, маскувальні сітки) використовуються. І вони потрібні якомога більше, тому що, наприклад, організували ми місце розміщення, замаскували, і тут зміна обстановки, і нам треба терміново переміститися, але ми не встигаємо знімати маскувальні. Таке тож часто трапляється. І тому вони необхідні, все: і сітки, і свічки. Було часто, що ми їх залишали. Не то, що ми не хотіли їх взяти, – ми не встигали їх знімати й забирати. Друге, щодо якості. Ми не можемо прийти до якогось одного стандарту вироблення цих маскувальних сіток. Слава Богу, що люди [їх] так роблять, хто як навчився, хто як порозумівся, слава Богу. Повірте мені, звичайно, що зимову сітку, білу, ми влітку не використовуємо, а там технології [виготовлення]: розшивати, пришивати, розпускати – то вже таке питання, друге. Але вона потрібна, яка б вона не була, вона потрібна. І ми не дивимось, яка якість, є можливість – використовуємо максимально. [В умовах ведення сучасної війни, коли є зброя теплового, нічного бачення, маскувальні сітки актуальні?] Знаєте, скажу так: сенс є в усьому. Даже якщо маленький – він є. На рахунок особливої тепловізійної техніки, то всі ці масксітки, вони в більшості не допомагають. Але як би там не було, в противника також цих випромінювальних засобів не так вже й багато. Все щось десь захищає. Зараз бачите, війна пішла більш технологічна, зараз навіть ту масксітку розгортаєш і тебе бачать; ти йдеш – тебе бачать. Вдень не виходять, виходять вночі, бо вночі в них мало ще засобів нічної камери. Але зараз вже з'являються нічні камери, взагалі виходити [небезпечно]. Ті ж окопні свічки – те саме. Бо зараз війна: копають, копають, копають. Чим глибше ти закопаєшся, тим більше шансів вижити. А чимось освітлювати треба. Ліхтарики – їх не вистачає. А ці ось окопні свічки також допомагають. А щодо запаху [суміші парафіну], то ніхто цим не переймається. [Свічки не чадять?] Любий бліндаж – витяжка робиться, все облаштову-

ється. Слухайте, воно все заважає, бо це природньо, воно ж горить. За рахунок цього [волонтерської допомоги свічками, масксітками] також процес виживання іде. [Передані на фронт дитячі листи, малюнки, поробки] надають позитив емоцій. Особливо, перше, коли перечитують, кожен, може, шукає свою дитину [автора листа], може, знайде, знаєте, або знайомих. Але в більшості ми ці всі малюнки і все, що діти виробляють, якщо є можливість, то десь вивішуємо: чи в коридорі, чи десь на стінці, так, щоб воно було загальнодоступно і постійно тобі кидалося в очі. Тому що коли воно стоїть десь в стопці на столі, то це не те. Навіть влітку, було, на вулиці вивішували. Але, як я вам вже казав – не все при передислокації ми забираємо, не те, що ми не хочемо, – фізично буває не встигаємо це зробити. Це, на жаль, да. Але ці документи [дитячі звернення] мають бути у відкритому доступі, щоб постійно, кожний день вони були перед очима. І вже іде певний якийсь емоційний настрій у бійця, якісь позитивні емоції. Заходиш у бліндаж, подивився – всміхнувся, як би там не було важко, відпочиваєш. [Ваші спостереження щодо релігійності на фронті]. Кидалося в очі те, що великий відсоток віруючих. В якій вони стадії [воцерковлення], не можу сказати, но звертав увагу, що кругом іконки, іконки, іконки [в інтер'єрі]. У більшості бійців в документах також іконки. В когось хрестики висіли в бліндажах, – оце дуже було поширено. Православні в основному. З мусульманами, іудеями не стикався. А ось капеланство давало позитив у тому, що капелан міг поспілкуватися. І це давало певний позитив. Капелан залишався на позиції з хлопцями, коли є – й ночував. [Офіцерів морально-психологічної служби заступив інститут капеланства?] Звичайно, психологи відігравали свою роль, звісно. Але ролі їх дещо відрізняються. Офіцер-психолог, як би там не було, він офіцер. А капелан – віруюча людина, релігійна, у нього свої методи спілкування з людьми. І вони за рахунок спілкування також відігравали позитивну роль: десь заспокоювали бійців, в цьому їх роль в більшості була, тому що всі нервові, на нервовому зриві, змучені. Капелан приїжджав, спілкувався. Неодноразові були випадки, коли залишалися на нулі в окопі. Навіть я забороняв в принципі, але просилися: «Ми залишимося ночувати» – «Ну, добре». [Вони не мають права брати зброю в руки?] Не мають, і ніколи не мали. Але з одним я один раз спілкувався, і він казав: «Командир, якщо стане питання, вже край, то я ж не буду на нього [автомат] дивитися, на ту зброю». [Тобто візьму в руки і буду відстрілюватися, якщо єдиний з живих залишиться в окопі?] Так сказав. Якщо стане питання, я ж не буду на автомат дивитися. Но так, щоб [дійсно була така ситуація], я таких випадків не бачив. [З якого року став поширеним інститут капеланства?] Десь у [дві тисячі] вісімнадцятому році, десь так. Раніше вони були позаштатні. А зараз у Збройних силах уже є посади капеланів. Історію розкажу. В [дві тисячі] п'ятнадцятому році у мене було два капелани [у підрозділі], із православної церкви, української, зі Львова. Вони приїхали до нас на добровільній основі. Місяць вони у мене були. Зараз, на теперішній час, один з них вчора мені буквально дзвонив і розказував, що він служить у львівській *** бригаді на посаді капелана вже [як] на офіційній посаді, і йому присвоїли військове звання лейтенанта, офіцера. Тоді [у 2015 році],

він правив у церкві, у нього церква була своя, і вбачаю, що цим священникам [зараз] дали можливість підписати контракт зі Збройними силами на проведення духовного служіння, капеланства. І ці посади зробили офіцерськими. Він [священник, що телефонував] офіційно служить у частині на посаді капелана і займається особовим складом, службу з ними поводить і так далі. Але до того він служив у церкві. [Чи були ви свідком міжетнічних конфліктів на фронті?] Про ромського барона, [який пішов захищати Україну], не чув історію, може, пропустив. У нас бригада ж велика, по всьому Закарпаттю [набирали особовий склад]. Щодо [між]етнічних конфліктів, я не чув про такі випадки. Єдине, що трошечки впливало, це знання державної мови, тому що були у мене випадки (це було до повномасштабного вторгнення, ще навіть до чотирнадцятого року), були випадки, коли призивали бійців, угорців, вони української мови не знали взагалі. І були з ними перекладачі – військові, які володіли угорською мовою. Тепер, з [дві тисячі] чотирнадцятого року, і зараз, з повномасштабного вторгнення, то з ними навіть було краще: ми їх використовували в процесі спілкування у військовому радіозв'язку: командир каже, що сказати, той передає, [на протилежному кінці] той приймає, перекладає своєму командирі. Це говорить про те, що якщо противник і слухав нас, він не міг зрозуміти, що ми говоримо. Це ми інколи практикували. Це було і смішно, і певний гумор був присутній, куди ж без нього на фронті. На Закарпатті такі діалекти, така мова, що я й досі іноді не розумію, хоча живу на Закарпатті з [тисяча дев'яносто] дев'яносто сьомого року, сім'я там. Багато угорців, а тим паче зараз, багато воює [у лавах ЗСУ]. [Як ви, як військовий, ставитеся до присутності жінок в армії?] Ніби і складне питання – жінки в армії, але, як би там не було, вони дають і певний позитив, а інколи і певні проблеми. Тому що раніше в армію йшли аби прослужити десь при штабі, отримати стаж і доволі молодими [у 45 років] вийти на пенсію. Зараз зовсім кардинально все змінилося: почалося в [дві тисячі] чотирнадцятому році, [дві тисячі] п'ятнадцятому. На даний час зрушення великі. Тому що жінки почали йти у бойові підрозділи, самі по собі бойові [за характером], серйозні, не ті, штабні. Без мети – відсидітися, заховатися або швиденько вийти заміж, – ні! І дійсно, коли солдат – жінка, [то вона] часто виконує обов'язки краще, чим два солдата, мужика. Бо вона вмотивована, серйозна і в бойовому відношенні така, прямолінійна: потрібно те, буду те, потрібно так – буду так. І позитив в чому: більшість [солдатів-чоловіків] на них дивиться і ганьбляться, як кажуть, не хотять позоритись. А командирам інколи приходить ставити в приклад [жінок-військових]: «Дивися, тобі не соромно [бути неспроможним виконати завдання, яке виконує жінка]?» Одночасно командирі потрібно контролювати ситуацію, щоб не було всляких загравань та проблем, пов'язаних з дівчатами. Все ж це армія, хлопців багато. Але наші дівчата в безпеці, [з випадками харасменту] не зустрічав. Жінка сама має вирішувати, з ким вона хоче бути. [Жінки] на різних посадах: і в штабі, і зв'язківці на засобах зв'язку, але більшість зараз жінок – це ті, хто на «нулі», ті, що в бойових підрозділах виконують обов'язки. Навіть зв'язківці-жінки, буває, сидять в окопі, бліндажі і забезпечують зв'язок. То не ганьба, коли жінка бере котушку із про-

водами від польового зв'язку, «польовка», провода, тут сміятися немає чого, [бо] це найнадійніший зв'язок: мобільного може не бути, радіозв'язок противник може заглушити своїми засобами, а провод, польовий, він самий надійний. [Він і досі використовується?] Він і досі використовується, звичайно! Це найнадійніший зв'язок! Да, ти його не прокладеш на десятки кілометрів, це важко, але на сто, двісті, триста [метрів], кілометр ти можеш спокійно прокласти. І жінки бігають і прокладають, коли треба. Не самі, звичайно, [групою]. Тому зараз в більшості жінки [в армії], сказати попростому, бойові! Воювати, в одному бліндажі спати, тут, уже є [побутові] труднощі: помитися, за собою подивитися, – тут уже командири мають якось сприяти, допомагати. В цьому трошечки проблема, це ми розуміємо. Митися, переодягатися – тут робочий елемент [присутній]. Так, у нас замполіт роти тримала колектив [залізною] рукою та професійними навичками. Була така височенька, і в спілкуванні тримала авторитет. Командир роти загинув, то вона два тижні в Бахмуті командувала ротою. Буквально перед Новим роком я з нею спілкувався, то вона сказала, що переводиться [в тил], бо півтора роки окопи, окопи... [Яке враження справляють полонені росіяни?] Перше враження – налякані. Налякані, що ми їх розстріляємо. Я думаю, що їх так налаштовують. Емоції, звичайно, превалюють, емоційний стан [після закінчення бою]. Це війна. Звичайно, задача ставилася якомога більше забирати полонених, щоб обмінювати. Було таке, що й трупи забирали [росіян], тіла забирали, щоб обмінювати потім. Але це [робили], коли є така можливість. Зараз, коли велика інтенсивність боїв, можливості немає, то, вибачте за слово, і прикупували, щоб не смерділи. Це ж війна. [Чи траплялися вам випадки нанесення військовими татуювань в пам'ять загиблих побратимів?] Мені траплялися випадки татуювань тільки [символів] підрозділів, [у яких служать разом військові]. Про загиблих, рідних – мені не траплялися. Можливо, були, [але] мені особисто не траплялися. Особисто неодноразово траплялися випадки [нанесення татуювань] підрозділів. Наприклад, підрозділ, перша рота, вона собі зробила малюнок, ескіз якийсь орла чи вовка, припустимо, для [ідентифікації] свого підрозділу, і вирішили всі собі зробити татуювання. Ну, як всі, – хто погодився. А пам'ятні по загиблим мені особисто не траплялися. А підрозділів – робили багато. Навіть ті [особи], які взагалі татуювання ніколи не робили в житті, то раз-два на руці десь татуювання робили. [Що спонукає бійців до таких дій?] Мотивація – це перше: згуртованість, колективізм, одне ціле. Подруге, пишались тим, що вони саме в цьому підрозділі. Тому що здебільшого [татуювання] робили в тих підрозділах, які себе десь проявили себе позитивно, в бою. Велику роль відіграє колектив: якщо він, колектив, згуртований, здоровий, підтримує один одного [кожен в колективі], то і успіх буде. І вони, відповідно, вже піднімають свій авторитет, можливо, такими елементами, як татуювання, виготовлення прапорів, їхнє вивішування на позиціях і так далі. [На позиціях на «нулі»?] Мається на увазі, де дозволено, де є можливість, не прямо перед ворогом. Але я вам так скажу: було навіть таке, коли йшли в наступ, на техніці вішали прапор України або якогось підрозділу, коли йшли вперед. З нахненням таким патріотичним вивішували.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ *Маркери ідентичності. Простір.* [Дві тисячі] чотирнадцятий, [дві тисячі] п'ятнадцятий роки місцеві в більшості проти нас були, відсотків сімдесят були проти нас. І оце було страшно. І ми інколи думали, щоб нам там гранату не кинули. Але ми розуміли, що поки ми там, нам гранату не кинуть, тому що це самогубство з їхнього боку. Це вражало, що не розуміли [місцеве населення]. Ситуація була: один з [місцевих] посадовців на Західній Україні ніколи не був. Взагалі, ні сім'я, ні він, взагалі, даліше Києва не їздили. Я розказував, як у нас [живуть люди]. І тут почалося широкомасштабне вторгнення. Територія окупована, а у мене телефон його зберігся, я думаю: «Подзвоню йому, спитаю, де він є». А тоді, коли я служив в тому регіоні, стикався, то я запрошував його, кажу: «Я вас запрошую, ви тільки візьміть квиток туди й назад, а я вас там вже день-два розміщу, покажу все. Просто, щоб ви відчули різницю». І тут я йому дзвоню: «Де ви, як, там же окупована територія». – «Я сейчас в Івано-Франковске. Ви знаєте, я вас с женой вспоминал не раз». – «Про що, цікаво?» – «Как ви рассказывали, чем Западная Украина і Східна відзначається. Здесь так у вас класно. (І емоційний такий). Так красиво, і люди такі привітливі, нас тут зустріли». Потім час пройшов, я з ним був зустрівся, і [побачив, що] він змінився, страшенно змінився. Він тут побував, він там побував, в інших регіонах України. Він відчув сам, на своєму досвіді, він вражений [що можна по-іншому жити]. А вони якось так дивувалися, коли я розказував [про повсякдення жителів Західної України]. Вони все «росія, росія»: «Отдыхать в росіє їздім». [Чи це недопрацювання з населенням, на вашу думку?] Місцевої влади і державної. Це ж одне ціле. На місцевому рівні. Тому що так політика велася. Чому забезпечували і сприяли відпочинок місцевого населення в росію, а не на територію інших регіонів України? Це ж місцеві органи сприяли! Профспілки, структурні підрозділи, ті же шахти, їхні керівники, – це все сприяло: туди, туди, туди, на росію. І ось так [сталося]. Я не скажу, що людей зазомбували, а просто так люди вибирали: ага, тут сприяють, допомагають, організовують, завозять, відвозять, то навіть мені напружувалися, навіть мені той Львів, краще поїду в росію, там мене катають, мене завезуть, мене привезуть. І по ціні також там певні були різниці [демпінгові ціни на відпочинок в росії для мешканців прикордонних районів]. Тобто максимально сприяли, щоб люди вибирали дешевший варіант. Ще у мене був приклад, ситуація: один дядько знайомий, шахтар, на Донбасі працював, жив, сім'я там у нього, родом відти, Добропілля. На даний час місто не окуповано, но там складна ситуація. І він один раз поїхав відпочивати на захід України в санаторій відпочити, по путівці – йому сподобалось! На другий рік він знов поїхав, на третій рік знов поїхав. Останні десь років сім десь він відти не виїжджає, всьо: він переїхав на Західну Україну і там тепер живе. Вже по-українськи розмовляє і каже: «Тут зовсім по-іншому». Але ще трошки, коли спілкуюсь з ним, ще трошки проскальзує той «дух Донбаса», розумієте. Питаю: «Дядя Вася, ви ж не місцевий, чому ви сюди приїхали на постійно жити? У вас рідня вся там?» – «Тут краще. І жити, і відпочивати, тут краще». Вирішив переїхати, він сам, один, без жінки. Діти його лишилися на Донбасі. Можливо, час чи вік йому мізки вправив, але так є. Він не вій-

ськова людина взагалі, а просто громадянин України того регіону. А коли я ще там перебував під час АТО, і в більшості там шахтарські регіони, то була проблема в чому у мене, як у командира, який відповідає за певну територію: дуже було багато часто бродячих мужиків по ночам. Місцевих. Я ж по началу не розумів, що таке, [в чому причина]. Потім, коли вже вивчив систему, то тоді побачив: вони ж працюють на шахтах, а шахти – по змінам. І, відповідно, після зміни вони йдуть в кафешку, там тун-дун-дун [випивають], тоді додому, дома сплять, потім знов на зміну, – і отаке у них життя було, дурливе. І магазини місцеві прилаштовувались до графіку змін. Ми – АТО, – вночі нічого не працювало, але магазини під цю зміну – продавщиці спали, магазини, кафешки, таке, рядом біля шахти, спали там жіночки. Час зміни – відкривалися, ну так, умовно відкривалися, і ці роботи, які зі зміни йдуть вночі, не додому (!) більшість, а туди! Часний двірник чи закриті приміщення [кафе], там тин-дин-дин, випили одну-другу і домою спать. І це була система у них, виявляється. Я був [дуже] здивований і коли спілкувався, мені пояснювали, що це у них система. Одиниці, які йшли додому, а так більшість – в гонделики, бух-бух, і домою спати, всьо. Гроші є. «Слухайте, що вам заважало, – з місцевими спілкуюсь, – що вам заважало тут жити по-людськи?». Я їм показую фотографію на телефоні наших регіонів, сіл, наприклад. Дивіться, будинки красиві, тротуари, дороги, все робиться на покращення. Що вам заважало?! Вони гроші відкладали, їхали на росію, там їх просажували повністю, приїжджали знов заробляли. Тобто вони, більшість населення, вони не сприяли своєму розвитку, побуту і так далі. За винятком там олігархів, понятно. А більшість не сприяли. Хоча по спілкуванню – гроші заробляли дуже хороші. Да, вони пахали, не спорю, но в свій побут, більшість, не вкладали, все туди: на росію, відпочинок, просажування, а потім знов. [Яка вдача закарпатців?] На Закарпатті люди приємні, гостинні, доброзичливі. І це багатьох дивує людей, які приїжджають, і в більшості цим користуються. Особливо це [стало помітно], коли пішло повномасштабне вторгнення, коли багато почало людей тікати, то на Закарпатті дуже багато людей просто надавали свої житлові приміщення. Люди дуже гостинні, що не зрівняти з тою ж Одесою, звідки родом я. Там кожний сам за себе, немає духу підтримки, сусідської взаємодопомоги на вулиці. А на Закарпатті, навпаки, люди намагаються підтримувати взаємовідносини один з одним, один одного підтримувати. Ось що мені сподобалось тоді, коли я приїхав на Закарпаття [понад 25 років тому]. Ті роки і зараз, звичайно, не зрівняти. Зараз багато на Закарпатті переселенців. Їх поначалу розселяли по різних пансіонатах, гуртожитках, санаторіях державних. А в подальшому їх почали розселяти. Зрозуміло, що держава має забезпечити [достойні умови проживання ВПО], але не все так гладко, як воно пишеться. Цінова політика піднялася, ринок [житла] піднявся, і помітно, що приїжджих дуже багато. Я коли приїду додому, то з сином їду по Ужгороду, кажу: «Що це таке, ми їдемо: пробки, пробки. То в Києві – пробки, а чого тут пробки?!» – «Тату, тут стільки машин з'явилося. Кожна друга-третья машина або євробляха або з номерами [інших областей України]». І більшість переїхало на постійній основі. І ще про Закарпаття: більш такий спокійний регіон, з чого я по-

чинав нашу розмову, нейтральний, як Швейцарія. Єдине, що Угорщина трошки будоражить воду. А так Закарпаття – спокійний регіон. Коли ми вийдемо на рубежі 1991 року, у нас стане велика проблема щодо відновлення територій і виховання (я це називаю «виховання») громадян. Це теж стане проблемою. Тому що більшість із них – ми розуміємо, хто вони. І тоді буде суттєва проблема щодо переселення: щоби нам навести лад в цьому колективі, наприклад, нам необхідно його кимось розбавити [громадянами з проукраїнськими поглядами]. І тоді певні результати підуть, з часом. Но якщо ми цього не зробимо, не будемо розбавляти, то вони і надалі будуть ставити палки в колеса. Не будуть дивитись в бік росії, всьо, росія буде прикрита [міцними кордонами]. Але в душі-то вони ким будуть? В душі-то вони будуть росія. Перекриття російських ЗМІ, [обмеження спілкування з] родичами в росії – це ролі не зіграє, потрібно розбавляти людей. До чого ведуть: припустимо, сільська рада – треба повністю міняти керівництво, від голови, ОТГ зараз, до секретаря – треба всіх брати нових. Але треба нових десь набрати: не кожен забажає їхати звідкись кудись. [Тобто не з місцевих?] Ні, ні в якому разі. [Це не погіршить ситуацію?] Не погіршить нові еліти, навпаки, почнуть впроваджувати зовсім нові демократичні системи, які вони перенесуть звідти, де вони проживали. А призначити «старенького» – він буде тримати те, що було до цього, підтримувати. Ні в якому разі не можна допустити цього. Оце буде проблема – людей набрати, кадровий потенціал. Це треба робити одразу по деокупації. Включно з навчальними закладами: школи, ПТУ, всіх! Не місцевих, але щоб їхали, треба якось заохотити, мотивувати. Якщо це не зроблять, все буде на смарку. Ну, років тридцять-п'ятдесят вони будуть ще жити «по старінке». Да, росію прикриють, але все рівно, все рівно... кардинально треба міняти. Проросійські еліти до війни не розвивали культурну інфраструктуру у шахтарських регіонах. Навіщо? Все туди, все туди [в росію переводили фінансові потоки]. Не можна казати, що готувати територію під здачу, але робота якась проводилась. У дві тисячі чотирнадцятому році я був у Станиці Луганській, там був будинок для літніх людей. Коли були розбили [влучив російський снаряд] там [приміщення] соцзахисту, там було багато інвалідних візків, багато, штук двадцять різного роду [модифікацій] ми підіставали [зпід завалів]. Кажу [бійцям]: «Давайте, підіставляйте та завезіть у будинок для літніх». Завезли ми туди, потім приїхав я до директорки, вона хотіла мене бачити, познайомився з нею. І вона каже, ледь не плаче... Вона провела мене по всіх кімнатах, де люди сплять, старенькі, інваліди, яким потрібне це крісєлко, каже: «Ви не уявляєте, скільки мені стало здоров'я, щоб я вибила хоча би одне крісєлко! Мені не давали. А ви привезли...». Це було так [зворушливо]. Там був дедущка один, він аж плакав. Вже потім він сказав, через днів два: «Нарешті я виїду покурити» [тобто сам, без сторонньої допомоги]. Вона каже: «Нам не давали». Чому – я не знаю. [Склад] був забитий, штук двадцять бійці дістали, щось ціле лишилося, поламане [було] після обстрілів. Я не дивився, яке воно [за станом після влучання російського снаряду], сказав туди все відвезти, пенсіонерам. Але знову ж таки, чому я це згадав: через рік волею судби я знову опинився у Станиці Луганській, вже у [дві тисячі] п'ятнадцятому році. І я поїхав

туда же, в той Будинок для літніх. Я поки з директоркою спілкувався, то там усі – хто на чому, кого вивезли, докульгав хто, на вулицю, [бо] було літо. Нас зустріти, казали: «Наші приїхали!» Було дуже приємно, бо ми їм не тільки криселями, багато чим допомагали: продуктами і так далі. І цей же дід, який тоді був заплакав, [директорка] каже: «Ви знаєте, ви як уїхали у минулому році, він пів року десь кожний день виїжджав на візку на вулицю, на дорогу, і вас чекав!» [Дочекався за рік?] Да! Каже: «Майже пів року виїжджав і на дорозі центральній вас чекав. А паралельно – цигарок “стріляв”»! Бо я забороняю, обмежую куріння [бо це шкідливо для здоров'я]. [Ви самі не палите?] Я – ні. Бачите – крісла були, а їх людям не давали. Чому?! Таким людям, які були відверті, щирі, допомагали всім. Віддавали все, що було: треба каністру солярки – зара[з] привезем солярку, треба бензин – привезем бензин. Їм дуже важко, ми це розуміємо. І всі це розуміли. У [дві тисячі] вісімнадцятому році я був у районі Волновахи. Там мене трошки знервувала певна ситуація: я зустрівся в одній сільській раді з місцевими. І в спілкуванні з ними я зрозумів, що їм добре. Чому? Як вони кажуть: «У нас хороша допомога – ОБСЄ». Хто тільки їм не допомагає офіційно, багато служб їм допомагає всіляко: матеріально, фінансово, держава допомагає (вони отримували на лінії розмежування, де їх бомбили, хорошу допомогу від багатьох інстанцій, і їм добре). «Нам харашо. А зачём? Ми уедем кудато, ми такова іметь не будем». Я тоді сидів спокійно, думаю: «Не буду я нервувати, не буду вам щось тут розказувати», бо бачу, що вони налаштовані по-іншому. Волноваха була вузловим вокзалом [для перетину лінії розмежування і маршруту руху на окупований Донецьк]. Там стояли таксисти, які заробляли гроші, через Новотроїцьке [рухалися]. Там бізнес був такий! Страшний! На цих перевезеннях. [...]

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Родина та близькі військових об'єднуються в різного роду об'єднання, щоб підтримувати один одного?] Мало. Тільки там, припустимо, де якась волонтерська організація є, то ще можливо. А так – то ні. Де волонтерська організація діє потужна, то вона сприяє, допомагає родинам, рідним загиблих. Родини загиблих десь, можливо, підтягуються до них. [Як часто ви зараз в Ужгород їздите?] Раз в три місяці десь. [Чи існує практика у військових по поверненні додому відвідувати могили побратимів?] Я думаю, що вона є. Вона має така бути, однозначно. І я цей елемент [поведінки] підтримував, роз'яснював: хто би де не був – зайти на цвинтар. Навіть я особисто, коли [дві тисячі] двадцять першого року поїхав до мами в Одесу на машині, а по дорозі я заїжджав до тих могил, де я знав [що поховані там побратими]: [Івано-]Франківська область, Тернопільська, Чернівецька, Вінницька. Я по дорозі заїжджав на могили. До двох я заїхав додому до батьків, бо знав, де живуть. Де я знав на той момент, то я заїжджав. Я їхав сам один додому, до мами і вирішив: [обов'язково] буду заїжджати. Час мене не обмежував. І більшість, я знаю, коли приїжджають, то на перші дні однозначно йдуть на цвинтар. Зараз, звичайно, кожному квітку не покладеш, хлопців полягло дуже багато, але одному-двом покладеш, а решта – підійдеш, постоїш мовчки. Відвідаєш. Свічку [поставиш]. По-різному. Якщо я, припустимо, раніше, в Ужгороді, то я клав вісім-дванадцять купляв

квіток чи лампадок ставив. Зараз стільки загиблих... Треба з собою брати валізу лампадок, [настільки багато загиблих]. Більшість, кого я знаю, однозначно заходять [на цвинтар]. Не закон це, але традиція така вже є. [На вашу думку, якими мають бути меморіали в пам'ять про ЦЮ війну?] Ми маємо розуміти, що ці всі загальні заходи – це також політика. Загальний меморіал має бути. Але до цього потрібно віднестися дуже кропітливо і зважено. Щоб не просто якісь там політики запропонували: «МИ так хочемо», і всі: «Ну, давайте так [будемо робити]», і на цьому піаритись, робити гроші, заробляти. А тим паче зараз – на війні, на біді рідних і близьких заробляють дуже багато. А загальні мають бути меморіали. Треба щось змінити, що було напрацьовано до того. Наприклад, в Ужгороді на час АТО загальний меморіал для воїнів. Треба змінювати. Навіть те, що було напрацьовано до того. Треба, щоб було єдине, до теперішніх умов [пристосоване]. Бо немаловажну роль відіграє сам меморіал [його концепція]. Бійці кажуть: «Нащо той меморіал [неестетичний], ми краще квіти на могилу покладемо». Те, що воно є, то є. Але трошечки вдосконалити його, покращити є можливість. Навіть в селі, де [на кладовищі] три тіла солдат поховані, навіть там потрібно поставити загальний меморіал. Да де навіть один борець похований – і там потрібен меморіал. Нехай він маленький буде, в меншому ескізі, мініатюрному, але має бути. Це треба однозначно. Треба шану всім військовим віддати, які загинули. [...]

ГІГІЄНА НА ФРОНТІ Був період, волонтери почали привозити упаковочки «сухий душ»: сухі серветки різного типу. А коли їх розпаковуєш і намочуєш у воді, то вона починає пінитись, окрема серветка тоненька у вигляді рушничка, але класна. В польових умовах не помитися, [а] себе витерти [зручно]. Вона пінилась, себе обтер, як мочалкою такою, весь у піні. А друга серветка – витираєшся. Це наша [вітчизнина] розробка. І після неї себе свіжо відчуваєш, і запах навіть був. Я навіть у магазинах бачив такого типу серветки. «Холодний душ» наче називається. [Флешбеки трапляються?] Звичайно. Особливо коли тільки-тільки змінив обстановку. Все впливає: раптові гучні звуки, рухи, які фіксуєш боковим зором. Навіть соціальні аспекти: приїдеш у відпустку, день-два дивишся: в кафе [цивільні] відпочивають, наче й нема війни, нічого не знають. Хвилина мовчання загальнодержавна ніде не виконується. Ніхто не поважає цю систему, і, відповідно, [військовий] посидить, поспостерігає, впаде в депресію, – і так проходить відпустка. Потім пройде ще два дні, і він думає: «Не, я тут не можу, вертаюся на війну». Людина вже хвора війною. Бо бачить, що тут, у суспільстві, вона себе не бачить. Не те, що себе не бачить, – суспільство не бачить його тут. Він знає, що там, на війні, хоч і страшно, але зрозуміло де чорне, а де біле. Це буде проблема, коли закінчиться війна, і маса [людей] повернеться до мирного життя. Слава Богу, що «Нова пошта» відправляє волонтерські посилки безкоштовно. А паски – це такий об'ємний продукт, в ящиках. То більшість ми отримували «Новою поштою» із Закарпаття. Пекли і особисто господині, пекли і фірми, бо запаковані були пасочки красиво. Різного роду паски. Але що – пасками нас снабжали! Нам прислали освячені, як нам казали, але ми ще й Службу проводили в себе також, по можливості. Ка-

пелан в середньому один на батальйон. Це в середньому на триста людей. Але він освячував їх в одному місці, а потім ми роздавали [по взводах]. Паски, приготовлені собственноручно, зберігаються довго. Бувало, тиждень їли паски замість хліба. Вони смачні, більшість роблять їх з ізюмом. Вином не розговлялись, ні.

*Записав І. Прокоп 19 липня 2023 р.
у м. Ужгороді (мікрорайон Горяни)
від Забуги Андрія Володимировича, 1969 р. н.,
родом із м. Сум,
з 1994 р. проживає в м. Ужгороді Закарпатської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Ну, хтось же це повинен робити [захищати Батьківщину], іти на війну. Так що боятися... Не боїться лише той, хто не розуміє, не оцінює адекватно ситуацію, а так всі бояться. Страх був [перед першим виїздом на "нуль"], і мандраж, і адреналін. [Якими ви побачили прифронтові території?] Ой, це жахлива картина: страшенно розбиті міста, села, населені пункти, мости, магазини, школи, залишені будинки, садиби. Ця просто ужас. В перший день [на передовій] я постійно відчував мандраж, можливо, навіть... та страх це і є мандраж. Мені доручили керувати підрозділом. Професія військового – це і є повсякденні ризики, тому що це професія така. Дуже велике навантаження на психіку. Психічне, фізичне, психологічне, по всьому треба бути зібраним, і постійне напруження. Ну, етичних [дилем]... нема таких непорозумінь. Кожен знає, що він робить на цій..., що він робить тут, тому не дуже виникає питання, і мирно з усіма порозумовуємося. **Волонтерська допомога.** Всебічна: технічна підтримка, медична, – привозять усяке. І фінансова є: скидаються на різні потреби, просьби. Професійна є, тих, хто вже більше часу знаходиться [на фронті], він допомагає тим, хто внов прибувший, або той, хто менш розбирається [менше досвіду має], допомагає трохи, підтягують, бачать, що він [новоприбулий боець без бойового досвіду], що це потрібно. [Волонтери] так, вони дуже підтримують, купують техніку, яку нам потрібно, ліки різні, привозять домашні смаколики. Взагалі [це] позитивно [впливає], підтримка дуже мотивує, і допомагає вижити. Ну, ситуація [на фронті] не проста, потрібно багато зброї, техніки, тому що від техніки, від різних засобів залежить виживання на фронті. [Як Ви ставитеся до можливості мирного вирішення конфлікту?] Ну, любая війна закінчується миром, тому перемога, перемога, і це є, як раз, мирне вирішення конфлікту. [Війна], звичайно, дуже-дуже негативно [впливає] в усьому: і в моральному, і людей нема, і економічному [плані]. Але це робота політиків та фінансистів, звичайно. [Які аспекти моральної та фізичної підготовки є найважливішими для збереження високої бойової готовності?] Ну, звичайно, професійне вміння та досвід, тренування, і відпрацювання різних [навичок]. [Яка роль ЗМІ в інформуванні громадськості про події на фронті?] Багато прикрашають... а так: важка ситуація [на фронті], Міжнародна спільнота важливе значення у війні має, тому що вони [західні країни] надають і підтримку, і фінансову, і збройну, і домовленостями різними [допомагають], і комунікаційну, тому міжнародна підтримка дуже важлива, ну, і взагалі [будь-яка] підтримка важлива. Шляхи [вирішення] – тільки перемога, і на даний момент варіантів я інших не бачу.

[Яке майбутнє Ви вбачаєте в Україні після перемоги?] Розбудова, економічне зростання, повага України у всьому світі. Вона і так здобула багато, багато поваги, вони [західні країни] зрозуміли, що є така [держава у Європі –] Україна, бо багато хто і не знав навіть, і... якось так.

*Записала Т. Сакмарі 20 березня 2024 р.
у м. Ужгороді Закарпатської обл.
від чоловіка, 2006 р. н.,
родом з Ужгородського р-ну Закарпатської обл.,
проживає в м. Ужгороді.
Розшифрувала О. Таран*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Якийсь певний відрізок свого життя я займався плаванням, навіть на професійному рівні, були певні досягнення. Потім спонтанно, у п'ятнадцять приблизно років я вирішив кинути професійний спорт, перейти в іншу зовсім галузь. Це бойові мистецтва, і на даний момент відвідую секції единоборств, і, власне, займаюся спортом для себе. Мій батько одразу після закінчення університету – він навчався на факультеті міжнародних відносин – і одразу подався, скажімо так, в політичне життя, працював у *** сільській раді. Ми, власне, живемо у ***, він там працював певний час, [потім] працював приватним підприємцем. І, власне кажучи, до війни пропрацював приватним підприємцем і завжди був досить активним політичним діячем, громадським. Завжди цікавився і політикою, [суспільним рухом] на Закарпатті, в Західній Україні, загалом в Україні. Брав участь у Помаранчевій революції і Революції Гідності. Коли я був малий, мені було незрозуміло: коли батько приходив додому, мені було років сім, я пам'ятаю, і він мені навіть декілька разів розповідав про цю революцію, що там було і так далі. Але на той момент мене то зовсім не цікавило через те, що я був дитиною, власне. Але потім став більше його розпитувати і дізнався багато цікавих речей про ці події. [24 лютого 2022 року] почалося дуже спокійно, через те, що не було ще нічого зрозуміло, напевно тому [відчувався спокій]. Я постійно задавав, пам'ятаю, питання своєму батьку, різним людям: «Чому? Чому так? Що це за війна?». Я не дуже розумівся взагалі, чим було так зване АТО і чи це є продовженням [АТО] чи чимсь подібним і так далі. Але потім, після того, як мій тренер з плавання сказав, що тренуватися на спортивній базі, як до того тренувалися, ми не можемо через те, що міста як [Івано]-Франківськ, Львів, тобто міста Західної України, вже не кажучи про Київ, не кажучи про Харків, почали бомбити, то тоді вже, в принципі, стало зрозуміло, наскільки це все серйозно. А мій батько уже, скажемо так, з перших днів війни, це було приблизно першого березня [2022 року], уже тоді подався добровольцем до армії. Як його запевняли, то буде навчання, яке проходитиме десь поблизу Львову і займатиме максимум місяць часу. [...] Після навчання поїхав далі, [...] набагато далі від дому. Якийсь певний час він пробув у Житомирі. І приблизно через три-чотири місяці попав на «передок», на першу лінію фронту. І я пам'ятаю, коли мені це сказали, до того у мене було якесь таке уявлення: «Ну, батько поїхав там на навчання, повернеться через якийсь там час, поїхав до Слов'янська». То тоді уже якась така тривога і не-

приємне відчуття було в мене всередині. І з тих пір я уже почав кожного дня йому дзвонити, питатися і так далі. Звичайно, що дуже багато він мені не міг розповісти, нічого детального. Навіть не міг сказати, де знаходиться. Приблизно це був однохвилинний дзвінок, і все, в принципі. У мене не було навіть в думках таке, що він, не дай Боже, помре чи щось з ним станеться. Завжди була надія і впевненість в тому, що все буде добре. Ну, і слава Богу, так сталося, через то, що у Слов'янську він був відносно невеликий відрізок часу і був при штабі, хоча це не грає великої ролі. І потім повернувся уже до Житомира на посаду [пов'язану з обробкою документації]. [...] В той момент, коли батько пішов [добровольцем], всі [члени родини] були закордоном і ніхто не знав, що він взагалі хоче зробити, і так далі. Я уже тоді тренувався в Польщі зі своєю командою, а моя мама із молодшою сестрою поїхали до сестри в Австрію і жили там певний період, приблизно до місяця. І, звичайно, що коли ми дізналися про це, то були [приголомшені]. Я пам'ятаю, як подзвонив мамі, і ми проговорили приблизно п'ять хвилин, і вона почала плакати, ми її почали заспокоювати. Для нас [дітей] це здавалося чимось не дуже серйозним. А потім ми уже збагнули, наскільки це все серйозно, і наш батько на війні. Про свій стан можу сказати: до кінця це для мене це залишалось чимсь на кшталт «батько на навчаннях» і нічого серйозного. Проте одного разу при розмові мого тренера з одною польською тренеркою мій тренер, пояснюючи мої погані результати, сказав вголос, що «у нього такий важкий стан, в нього батько на війні». І оце-от речення, що «у нього батько на війні» – це дуже сильно похитнуло мою психіку, і якесь таке пробудження у мене в голові відбулося і зародилася така конкретна і відчутна тривога за батька. [По поверненні з фронту] батько не говорив багато зі мною [про військові дії], але ми всі прекрасно знали [про проблеми]. [...] Я навіть пам'ятаю той момент, як батько вийшов з потягу, і ми всі радо пішли його зустрічати, і чомусь мені здавалося, що ніяких таких особливих емоцій... Я навіть не думав про те, що я заплачу чи щось подібне буде... Звичайно, я буду радий, але щоб заплакати – у мене в голові не було. Але коли я побачив батька, то... якось воно само пішло, скажем так: плакали ми всі. Ми всі його обняли, я пам'ятаю. Почнім з того, що я навіть не впізнав власного батька через то, що він схуд приблизно на шістнадцять кілограмів, і це був [на вигляд] такий собі мій старший брат, просто з бородою і дуже сивий. За цей короткий ніби-то відрізок часу він дуже сильно схуд і дуже сильно посивів. Нашою дорогою додому, коли ми їхали в машині, я навіть не побачив жодного разу, щоб він посміхнувся, лише тоді, коли ми з ним зустрілися. І весь час він був такий трошки... придушений... пригнічений. Але я не став його сильно багато розпитувати чи щось подібне. Але було видно, що якісь такі неприємні речі кояться в його голові. Дуже такий значущий залишився [спогад у мене] в голові: батько ще дуже такий худий, він став, як кажуть, на картачки на підлогу, йому стало щось дуже зле, таке відчуття, що він не розуміє, де він взагалі. Мама його гладила по голові. І мушу сказати, що мій батько до стресу більш такий стійкий, але навіть оці всі події дуже його сильно похитнули. Можу додати, що в інших його побратимів взагалі

були такі розлади, що [...] навіть пізніше, коли він звільнився, йому дзвонили побратими і просто плакали в трубку так, що неможливо було слухати.

*Записав П. Леню 15 березня 2024 р.
у м. Ужгороді Закарпатської обл.
від Куцова Костянтина, 1983 р. н.
Розшифрував О. Дедуш*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Мені] 40 років. За фахом політолог-історик, державний службовець, доктор філософії в галузі історії й археології. Я працюю в департаменті культури Закарпатської обласної адміністрації, [родом з] Ужгорода, корінний. [Родичі] є і в Закарпатті, і в Угорщині, і Словаччині. Є в росії. [Чи маєте Ви родичів на окупованих територіях, яким може зашкодити це інтерв'ю?] Там нема. У росії по батьківській лінії є. Я з батьком не спілкувався. Слава Богу, мама з батьком розведена. Мені 40 років, а то років 38 [тому сталося]. [Чи були до війни, чи зараз є знайомі, з якими спілкувалися в росії?] Ще раніше, десь у [20]14 році, обірвалися такі зв'язки, коли починалась перша агресія. Якраз з [причини] безпеки тих людей, з якими спілкувався, тому що там це не така держава демократична. Навряд чи (я своїх поглядів не приховую), навряд чи там би якісь мої меседжі «плюс» би додали. [Чи брали в юності участь в якихось національних, націоналістичних рухах?] Націоналістичних – ні. У молодіжних організаціях був, але не націоналістичного спрямування. В Революції гідності. Дуже активно. Фактично з першого дня брав участь. І безпосередньо тут, згодом у Києві, практично у всіх подіях, які відбувалися в грудні 2013-го – січні 2014-го безпосередньо у Києві. У мене трошки вже здоров'я не дозволяло, переїхав сюди, тут теж був. У координаційну раду ВО «Майдану» [входив], одним із координаторів був із шести, здається, на теренах області. Брав участь у штурмі облдержадміністрації, після її захоплення входив до складу створеної революційної командатури, у Києві участь брав у штурмі Українського дому. У Самообороні [був], у складі 7-ої сотні.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Дізнався я зранку, коли встав. Бачу в інтернеті, воно вже було очікувано на фоні тих подій, які відбувалися [напередодні]. Вже і анонсувалося на 16 лютого [2022 року] вторгнення. Воно не відбулося, але вже події цього 22–23 лютого вже було очевидно, що рахунок іде на дні. Коли зранку прочитав. Ще пішов на роботу, але знав, що десь уже в середині дня буду йти в воєнкомат, так як я резервістом вже на той момент був. У мене був контракт резервіста *** батальйону, військова частина ***. Ще з попередніх років у мене було, з [20]19-го року я був резервістом цього батальйону. Я знав, що як резервіст, в разі оголошення військового стану маю йти без отримання повістки. Пішов завершив деякі справи, які були по роботі, пішов собі у воєнкомат. І в той же вечір, коли ППД [пункт постійної дислокації] батальйона виїхав у ***. 26 лютого [2022 року] разом з одним побратимом, вже покійним Бодьою Ходаничем. Нас перекинули на Нижні Ворота, тому що на той момент Мукачівський батальйон ТРО ще не був досформований. І нас на посилення блокпосту поліцейського віддали. Там ми пробули десь до початку березня, потім знаходилися в ***, там проходили навчання, займалися тренуваннями, різ-

ними заходами, пов'язаними з громадською безпекою. Потім був виїзд вже 11 квітня [2022 року], здається, в зону бойових дій. У мене була травма, потім лікування, операція у цьому Хмельницькому шпиталі, потім тривала реабілітація (вона тривала три місяці). Пришвидшував я цей процес реабілітації як міг. Був в Ужгороді, потім відбув назад до своїх. В той момент на ротації ми знаходились у червні у Черкаській області кілька тижнів. Потім нас перекинули в район Вугледара в Донецькій області. Там ми пробули, не пам'ятаю, деє днів 10–12. Почалося звільнення Харківщини, і нас в оперативному порядку перекинули туди. Ми були прикомандировані до *** танкової бригади. В складі неї фактично брали участь у звільненні Куп'янська. І там на Куп'янському напрямку ми перебували до кінця січня [20]23 року. А потім уже були в зонах, так би мовити, у зонах ситуативних бойових дій. Зокрема на Сумщині, що там теж багато наших втрат було саме там, де райони Сум, ситуативних бойових дій. Безпосередньо з нашої роти сім чоловік загинуло. На Сумщині наш батальйон досі знаходиться. Звідти я і демобілізувався... [Я бачу наслідки поранення і зараз візуально видно, що нога ще...] Трошки дає просто би знати, але це травма. Шурупи в мене зняли. Шурупи вже зняли. Але, ну, понятно, що вона не є вже така, як вона була. [У футбол бігати будеш колись?] Навряд чи. Навряд чи. Щось таке, аж надто таке. Там якісь такі силові вправи, там со штангою не рекомендовано робити. Бігати можу, бігати і там доводилося з шурупами. Особливо на Харківщині, коли там була «сіра» зона. Там доводилось бігати, незважаючи ні на що, да і ходити далеко. По два-три кілометри від того місця, де висаджували, де машина ще могла доїхати, до безпосередньої позиції. Було, щоб пройти незалежно від погодних умов: сніг, дощ, хороша погода. Йти не просто з автоматом чи кулеметом, а з повним боекомплектom, з провізією на кілька днів, водою і ще може якимись такими допоміжними речами, які потрібні. [Повернемося до першого дня широкомасштабного вторгнення. Подиву не було?] Ні, подиву у мене не було. Воно ж очікувано було, ще в 2021 році. Я і так дивився, хоч там, щоб не казали у ЗМІ, а взагалі дії, в принципі, були вже схожі на те, що рано чи пізно буде конфлікт. Такий прямий збройний конфлікт вже офіційний. Наприклад, навіть даже по своїй роботі на якомусь етапі, то ще деє середина було [20]21 року, коли, наприклад, з центральних органів влади приходили директиви щодо подачі переліку і про можливість демонтажу якихось об'єктів, пов'язаних із російсько-українською дружбаю. Це ще середина 2021 року, і це офіційно від урядових структур. Тобто я думаю, що воно очікувалось, щоб не створювати паніку, можливо, так воно було. Наскільки я знаю, з інших підрозділів бойових там ще далеко до 24 лютого люди вже виїхали в ті райони ймовірних бойових дій. Чи достатньо їх там виїхало, чи недостатньо. Але з нашої *** військової бригади, з прикордонників виїздили ще до початку агресії. [Активної фази?] Да. [Які емоції на передовій? Страх? Можна до цього звикнути? Чи немає страху?] Страху не було аж такого, бо не можу казати, що був в самому «суперзамесі». Так, були контактні бої, були прильоти. Бачив загиблих товаришів. Сьогодні з ним спілкуєшся, на другий день, він вже 200-й. Це я бачив, бачив. Бачив озброєних ворогів, бачив трупи росіян і наших. Щоб

мати такий страх, не знаю... У мене аж такого не було. Була напруга, емоційна... вона є. Ти мусиш постійно триматися в тонусі, бути уважним, тому що це ти не вийшов на прогулянку деє. Це прогулянка серйозна. Таке. Я не маю з чим порівняти. Хлопці наші, деякі з нашого батальйону, які були там у зведеній групі і були на Кліщіївці, і в Бахмуті, і казали, що там у порівнянні з тим, що було у нас на Донбасі чи на Харківщині, це не порівняти. Це набагато жостче. Ти бачиш ворога, ти бачиш, як він по тобі стріляє, як ти по ньому стріляєш, як він падає. Це зовсім інше. Там, напевно, набагато страшніше. Мені немає з чим порівняти. Тому не можу сказати, що в мене там особливий страх був. Є тривога, безперечно. Коли ти чуєш, що у засідку попала наша група, і їх всіх розстріляли. Понятно, що ти деє..., і адреналін грає. Чи москалі вийшли на наші позиції, перестрелка, біжиш туди на підкріплення, теж не знаючи, чи вони живі, чи що там, як. Це, ну, понятно, адреналін є, але аж такий, що без страху, щоб деє ховатися, це такого не було. Ховатися треба, коли прильоти, ховатися треба, падати як мінімум до землі або йти в укриття, якщо є. Якось на Куп'янському напрямку, на початку грудня прильот був. По селу бомбили. На одному перехресті прильот був. А ми на машині їхали напактовані як сардини в конзерві. Деє перед нами бухнуло на відносній близькості, і по нам осколки полетіли. Якби на пару десятків метрів ближче були, то не вижили б. А так одного поцарапало трохи осколком. Він переді мною сидів, а перед ним – мій кулемет. Та один осколок пролетів через любовуху, зачепив кулемет і вже на ізльоті його царапнув, ніби як каменем кинули. Саша Соломінський... Тоді реально відчув, що могло мене не бути... Оглянули його в селі і назад через 15 хвилин поїхали на виконання... Саша і зараз там служить. Скидували мені зараз хлопці деє – зараз там [стріляють] більше... На «нулі» там, де є безпосередні контактні бої, там важче. Питання «нуль» – це відносно питання. Ми були теж, наприклад, кордон, в тій же Харківській області, і є село, там є російський кордон, і є на кордоні України, як би українське село, яке по факту нічийне. По факту нічийне, і там отаке от, «сіра» зона. І от чекати там таке. ДРГ, прильоти там постійне [явище], артилерійські удари, або якийсь там самоліт, вертольот. Почуєш, сидиш у лісі на спостережному пункті, чуєш, що в цьому же лісі, але там деє за кілометр-півтора москалі сидять. І чути їхній генератор. Ну, це таке. Але нема такого, що на тебе йде рота піхоти, стріляють або без зброї йдуть, як розказували хлопці, що були на Кліщіївці. [Яке ставлення місцевого населення до військових?] Різне. Різне. В Донецькій області. Те, що я бачив, різні люди: були такі лояльні, були такі, що відверто не лояльні, що «навіщо ви сюди прийшли?». [Озвучували питання російською чи українською?] В основному російською. [Було таке, що українською таке питання ставили?] Українською я не пам'ятаю. Але вони заїжджали сюди, і «нас будуть бамбїть, ми тут спокійна жила» і таке. На Харківщині, коли ми зайшли, заходиш у населений пункт, у село, де ще до обіда були росіяни, були регулярні їхні війська, були ці «днр-лнр», ці всякі ополченці. Вони вийшли, приходимо ми. І там перш сам не розумієш, куди ти попав. Які настрої цього села, яке пів року знаходилося під окупацією. Чи там лишилися хтось лояльний, не лишився. Здебільшого старше населення, це 60 плюс. Це

так, це таке ніби антипатичне ставлення до нас було. Більше таке: «Ми ні росії не нужни, ні Україні не нужни, у нас тут хлеба нет». Такі побутові, це типові бабки, бабки такі, всі такі жосткі умови. Коли ми там були, та електрики не було. Далі, під час окупації, москалі відновили електрику, а коли відступали, та пошкодили. Світла не було. Зараз теж там нема світла, бо почався конкретний [інтенсивний перманентний обстріл]... Треба теж розуміти, ти не знаєш, чим та людина дихала два дні назад при окупації. Наприклад, коли приходить один з тобою говорить, він такий проукраїнський, а другий каже, що з ним не говори, бо він може там вивідувати якусь інформацію. Таке було, і потім там уже, коли контррозвідка прийшла трошки пізніше, через місяць, тоді там відфільтрували деяких з тих, хто з окупаційною владою конкретно співпрацював. А на той час, коли ми були, у нас немає ніяких баз даних, шоби перевірити людей: перевірів документи, чи він громадянин України. Максимум телефон передивився, чи нема там чогось такого підозрілого. [По соціальних мережах можна пройтися, по контактах, фотографіях тощо?] По соцмережах теж там не дуже вдавалося, тому що коли на Харківщину ми зайшли, то там світла не було і відповідно й зв'язку не було. І інтернет теж. Старлінк був один. У нас, де ми ходили раз у день, щоб маякнути додому, що ти живий. Тобто ти йдеш на позицію на три сутки: «Не шукайте мене, не переживайте». [Коли йдеш на позицію, вимикаєш усе, так?] Я не брав взагалі. Хтось брав. Теж на режимі польоту. А там на Харківщині, у нас постійно на режимі польоту стояли телефони, щоб не було прильотів. Прильоти там були, у нас по селу конкретно пролітали. Біля нашої [хати], де ми відпочивали, там у сусідню хату прилетіло, прямо в забор. Ми виїхали з села. Нормальне село було, живе. Пам'ятаю, приїхали десь через днів п'ять – тиждень, [то] село просто таке, як в фільмах, в американських цих вестернах, коли заброшений город [місто]. І будинки стоять, тихо, тихо, тихо. Якась одна бабка десь ходить там на городі, якийсь один дід. Нікого. Всьо пусто. Двері закриті. Село вимерше, пусте. Люди повиїздили, хто міг, куди міг. Бо почали реально прилітати, прилітали там, коли ми там знаходилися, а там вже так потужно, там прямо перед хатою, де ми жили, був такий досить об'ємний прильот. [То артобстріл, не авіабомба?] На моїй пам'яті авіабомб не було. Зараз уже кажуть хлопці, що є... Це Сумщина, там шахеди. Там від шехеда хлопці загинули... Кажуть, що в хату прилетів далеко від лінії розмежування, від кордону. Там прилетів шахед – там сім хлопців [загинув]... [З *** бригади?] З ***, з *** батальйону, безпосередньо з другої роти, в якій я служив. Командир роти, головний сержант роти... [То там десь біля вас мав бути мій цимбор Іван Іванців?] Іван Іванців, він у РВП [рота вогневої підтримки]. Четверта рота бувша, рота вогневої підтримки, – головний сержант. У нас чотири роти. Перша рота: там служив і служить Ман Денис. Шандор там служив, Волосянський там служив, а зараз в другу роту перейшов. Величко Паша... це перша рота. Хто там ще був... Щадей там був, це перша рота. Друга рота – там я був. З таких, щоб аж вкрай відомих людей, там не було у нас. Але оці, що сім чоловік загинуло – Сергій Тягій «Скіф», наш командир роти, третій командир вже нашої роти. Гутай Іван, АТОшник, відомий такий, один з активних діячів ветеранського руху

АТО. У нас головним сержантом був! Хлопці молоді, мобілізовані, включаючи навіть одного, який на Харківщині до нас вступив. Як ми були – вступив. Він спочатку допомагав нам на позиції виїжджати, машини не проїжджали по тому чорнозему, у нього трактор такий невеличкий був, він нас вивозив, а потім сам вирішив вступити [до лав ЗСУ]. Коли вже на Сумщині були, то він теж загинув. На рік молодший за мене, з [19]84-го – Едік Пилип'єв. Так... Так... [Які побутові умови на фронті?] Ну, харчі... Там уже осінь, це вже там питання з харчами не було. Там, коли я був на лікуванні, хлопці казали, що були якісь перебої, цього я сам не знав. Там якийсь короткий час на Донбасі були перебої. Там, уже на Харківщині, та й потім нормальне забезпечення було по харчуванню, нам там видавали повзводну, скільки там положено того, того, того. Там сосіски, куриця, м'ясо, вплоть до того куски м'яса, не кажучи про консерви всякі різні, крупи. З обмундірованієм так само. Уже друга половина [20]22-го року, вже питання не стояло. Поначалу, коли хлопці мобілізувались, то деякі у спортівках ходили. Потім вже через волонтерів отримані були непогані ці маскхалати, різні бахіли. Одні на погоду, коли дощова, або щоб вдягати зверху топанок, щоб легше було пересуватися. Тому що Харківщина, що Донецьк – чорнозем. Якщо погода дощова, ти проходиш, з кожним кроком до тебе по кілограму на носі добавляється. [На одну ногу?] Да, це так. Ну, побут що? Коли ти на позиції, ти живеш там, де викопає собі [укриття], там і живеш. Зробив собі бліндаж, або... Був у нас один такий період, що ми прийшли на позиції, які вже прикордонниками, коли ми з Куп'янського відійшли чуть-чуть в тил, там вже ззаді нас стояли прикордонники далеко. десь кілометрів десять від нас. Ми на тих облаштуваннях позиціях ще доробляли, але в основному самим треба копати, якщо немає можливості, бо було і таке, що земля дуже промерзша – ти просто копати не можеш, тоді палатка, буржуйка, на свій страх і ризик, це... з точки зору безпеки дуже небезпечно. Якщо якийсь прильот або якась ДРГ... то важче... оборонятись або ховатись від чогось такого. Як... А так, по цьому, умови, які були в тому селі, наприклад, місце дислокації, якщо нема води, то нема води, таке у нас було. На Харківщині у нас не було ні води, ні світла. Все там світло максимум від генератора, воду максимум нагрів на печу [діал.], на такому шпаргеті [діал.]. [Якщо жили в хатах, то в кого?] Ну, в основному цих, що закинуті – хтось або втік, здебільшого такі, що самі жильці повтікали або вони були якісь сепари, або просто [покинуті]. Нічого ми там не робили, не мародерили, лишали так, як було. Там навіть... в мому будинку ми жили в Бурлуку Великому, це Харківська область, Великобурлукська, це вже коли нас [від] Куп'янського відвели. Там ми контактували безпосередньо з хазайкою, навіть там скинулись на якісь гроші... Ми їй казали: «Що тут у вас тут щось цінне, що вам потрібно, – забирайте!» Такого не було... На Сумщині. Там хлопці, *** бригада недовго [дислокувалася], всі батальйони практично там знаходилися десь з середини [20]22 року. У всіх, крім нашого [батальйону, хто] знаходився на Сумщині, вони там окопалися, доста файно, доста хороші були бліндажі в різні часи там взагалі. Це найкомфортніше і безпечніше, чим жити десь в хаті. Тому що, от кажуть у нас, ті хто жили в бліндажах, ті лишилися живі. Ті, де були командний

пункт, на Харківщині були прильоти, ті загинули. [За Вашої пам'яті з вашої роти які незворотні втрати?] З нашої роти я тобі всіх скажу... Саме з роти. В нашій роті на Донбасі, там безпосередньо загинуло двоє. Наш побратим з Ракова – Петя Товтин, мобілізований наш закарпатець. І загинув тодішній командир роти, він приїхав з Києва безпосередньо на Донбас. Вони загинули від прильоту. Це липень, напевно, липень або червень [20]22-го року. Дальше... уже... саме ці сім чоловік, ті, що на Харківщині. Це Едік Пилип'єв, Бодя Ходанич, це все так... А і з батальйону, не знаю, де в районі 30-ти [загинули], 6 чи 7 лежить в Ужгороді. 7 лежить – Гутай, Тягій, Ходанич, Губаль з розвідки, Пристая з першої роти, Копальчик і ще один ужгородець, Саша, прізвища не пам'ятаю, з РВП. В Ужгороді лежать на Пагорбі Слави. Я не всіх знаю, хто загинув тоді на Бахмуті, бо там хтось, не буду брехати, там здається, хтось числиться у списках пропавших безвісті. [Деякі частини йшли на докомплектування тоді?] Це все-таки ТрО, у них свої завдання, половина за виключенням тих, що на Бахмуті, були там на Бахмуті, я знаю, раз, два, три, п'ять, які загинули впродовж місяць, де сорок днів. [Було таке, що окремі загони ТрО відмовлялися виконувати поставлені завдання?] Це не наш [підрозділ]. Наскільки я знаю, такі випадки траплялися в *** батальйоні. Це там класика. Після того їх вивели спершу на Черкащину, потім закинули туди, на Сумщину. І там на Сумщині фактично були [доеднані] до тих [підрозділів], які дотепер там ще були. Наші на Донбасі були до середини серпня, потім ротация на два тижні, обратно Донбас, потім Харківщина і після того уже Бородянка, Київська область. Це вже ситуативні бойові дії. Та ж Сумщина. З нашими такого, щоб відмовлятися виходити на позиції, не було. Не було у жодному підрозділі. Комплектація по людях проблемна. Сили ТРО за остаточним принципом формуються. Зараз в першу чергу штурмові, оці механізовані частини, які комплектують, з числа мобілізованих, а все, що лишається, будуть уже нам. А здебільшого це просто циркуляція. Хтось себе не так повів в одному батальйоні, то це п'янство, або ще шось начудив, його переводять в інші батальйони, з того батальйону переводять в інші. Але недокомплект зараз, я не знаю, скільки точно... не більше п'ятдесяти чоловік як при нормативах, що має бути. А і того не було. У нас першопочатково дев'яносто з чимось було. [Це не все втрати?] В основному демобілізація. Після півтора року служби це досить масово почалося. Ніхто людям не перешкодив, саме керівництво казало: «Ви вже своє відслужили». **Волонтерство.** Волонтери нам помагали: харківські волонтери помагали, наші закарпатські. То таке. На рівні того, що потрібно було. Десять рації купили, десять продуктів якісь такі цікаві, десять машини. Мені, наприклад, хлопці (це не волонтери, це більше знайомі) скинулися, купили машину. Чисто для того, щоб їздити. Я знаю... більше... Це перша рота, у них більше зв'язків було, в хлопців... там Шандор багатьох піднапряг був, і тоді з нами вже вони ділились. [Бо він відомий, медійне обличчя?] Медійний, так. Він з виробниками крафтовими всіма закарпатськими налагодив співпрацю... Я точково, що потрібно було для нашого взводу, діставав, бо... на весь батальйон не допоможеш. Львівські волонтери нам допомагали. Засоби гігієни, вологі серветки, шампуні, миючі засоби. Вологі серветки, зараз

весна вже, потієш, а на позиціях ж митися не маєш можливості, то хотя би тими салфетками. [Чого на передовій бракувало найбільше?] Більше спокою не вистачало, просто не можна нормально відпочити, не можна. [Які ще проблеми?] Таке тут, коли потім я приїхав, мене трошки нервувало, що тут, в Ужгороді, люди просто забули, що є війна. Зараз [це спостерігається], а чим далі, воно тим більше. Тому що коли там ще був, не знаю, березень [20]22 року, коли тут біженці, посилений режим тих же міських рад, адміністрацій, воно ще відчувалося, що місто переживає разом з усіма. Коли ця хвиля спала, люди живуть мирним життям, слухаєш розмови, ніхто й не пам'ятає, у багатьох компаніях її просто не пам'ятають. [...] Наприклад, як не реагувати на ту повітряну тривогу?! «Ха-ха, – ви смієтесь, – ви все ще тікаєте». – «Треба тікати! Треба тікати, бо якщо воно, не дай Боже, прилетить, то будуть невідворотні наслідки». Ми бачили це по новинах! А я це бачив – отак! [Як реагуєте на повітряні тривоги?] Стараюсь вийти з приміщення. В облдержадміністрації треба виходити, бо це стратегічний об'єкт. [Чи серед побратимів були представники закарпатських нацменшин?] Угорці були із нами. Служили угорці. Служили декілька. Це Степан Карцуб з Ужгорода, Піштий..., а цей... Вітя Довбош... він із Ворочова. Мадяри. Більше оці наші закарпатці. В основному Перечинський, Березнянський район [Закарпатської обл.]. Цигани [роми] служили в третій роті, декілька їх там було. Та нормально все... там Гога такий, що читати не вмів. [Він сам пішов служити?] Ну, вони якось, вони не зразу мобілізувалися, а... один, по-моєму, змобілізувався зразу, чи по повістці сам прийшов. А той... Міша даже і поранений був. [Бачу. При згадці про Гогу у вас посмішка на все обличчя]. А то все нормально було. Гога був такий упіганий. І є! Класичний [барон]. Як вони писали в коментарях, ми де пересікалися з їхньою ротою. Я..., фактично ми і взводами не дуже пересікаємося. У кожного своє є завдання, у кожного своя позиція. Можеш пересікатися, може, коли там відпочиваєш, якщо в одному селі де. А рота – ні, розкидана по різних населених пунктах. Та якось йому есемеску написали: «Барон!» Та Гога не знав прочитати. Та питався у свого цимбора, який у нас служив: «На, прочитай, що мені написали!» Хлопці, ну, у нас, крім закарпатців, що ж у нас служили і з інших областей. З Донбаса хлопці були, які сюди приїхали, харківських багато було. Київські, ну, нормальні, Нормальні хлопці, непогано служили. [Ті, котрі з Донбасу ідейні, патріотичні?] Нормальні. Служать і служать. [Як звати того рома, що ви його кликали Гога?] Я не знаю, як його звати, той [односелець] його Гога називав, той його так називав, з Березного. [То він щось розказував, чому пішов до ЗСУ, яка мотивація?] Ну, чесно, я думаю, що він пішов із-за грошей. Я так думаю. Я не знаю. По-перше, коли зразу, то ставку він получав солдатську в районі двадцяти тисяч. Це і ставка, якісь преміальні. В середньому. У мене, коли я став командиром відділення, звання отримав вище, то у мене двадцять дві з чимось тисячі було. Це чисто ставка. [Яке звання?] У мене звання старший солдат, до сержанта не дослужився. Ну, я міг через місяць мати сержанта. Командир відділення має бути сержантом, бо у нас там така з тим тягучка по пів року на посаді, і то мало би все автоматично присвоювати. Коротше, не в тому суть, не в тих личках. Я мав цю став-

ку. Коли ще там до якогось етапу платили ці тридцять тисяч всім, хто в Силах оборони, незалежно від місця дислокації. Це перший рік, фактично я не знаю, до якого часу платили. Всім! У зоні бойових дій ти получав додаткових 68-70 тисяч. От разом виходила сотка. Ми десь 100 з чимось тисяч получали, коли були, що в зоні безпосередніх бойових дій. Від січня [20]23 року, там уже воно трошки помінялося. Військові у зоні отримували 100 плюс оклад, військові у зоні ситуаційних дій 30 плюс оклад, всі інші – суто оклад. Я рахую, що це, в принципі, правильно, тому що бути на тому же Бахмуті і получати 120 тисяч, і інше – бути в Сумах і получати 120 тисяч, – це ну... трошки несправедливо. Зараз, наскільки я знаю, це теж нормально, ті, що тут служать на ППД, там хтось якісь офіцери-кадровики, які там ще, вони получають суто оклад. [Пішла диференціація.] А хто вже в реальних цих п***зах, там де Бахмут, Авдіївка, Роботине, ну і так далі, там треба людям більше платити, тому що треба розуміти наслідки цих грошей. Потім йдеш на лікування, все одно ти маєш купу грошей потратити на відновлення свого здоров'я. [У Вас були проблеми з лікуванням?] Коли мені шурупи ставили, мені в Хмельницькому військовому шпиталі ставили, поставили дуже якісно. Там тиждень лежав. Знімали тут вже [в Ужгороді], у обласній лікарні. Все за державний рахунок, все, нічого платити не треба було. Я не платив, але крім того у тебе інші [супровідні захворювання], наприклад, у мене з тиском проблеми стали, у мене проблеми там є з грибковими захворюваннями від того, що по три сутки на ногах, не знімаєш [шкарпетки, взуття], то все не просихає. Зараз лікую[ся] у приватних, державних [медичних закладах]. Особливо не відрізняється. [Ви дуже схудли за час, проведений на «нулі»]. Да. Я курити просто відновив, я ж до [20]17 року курив, потім не курив два роки, практично я не вживав, думаю, чи кинути, чи не кинути. Бо бажано було кинути, бо теж у мене хронічний бронхіт, він у мене був і раніше. Бажано покинути, але якраз із-за цієї ваги. Ну, мені так легше, набагато легше. Ще я в перші дні, коли дивлюся, який я тучний, як мені важче тоді було там. [Скинув] десь п'ятнадцять кілограм. Я був під сотку важив, зараз я важу десь вісімдесят сім, може вісімдесят п'ять-вісімдесят сім. А важив, так, може, більше ще, але я важив вже за дев'яносто так конкретно. [...] У мене більше куріння дало, бо по-перше, це куріння, а по-друге – недосипи оці всі, особливо на позиції, це поспав ти 4 години розірвані. [...] Наприклад, знаю, що, коли у листопаді [20]22 року біля Бологівки, під Купянском, хлопці з 1-ї роти підірвалися, були два двохсоті і поранені. Так тоді Федя Шандор, як тимчасово виконуючий обов'язки командира роти, був в числі тих, хто евакуював поранених і забирав тіла загиблих. А це реально небезпечно, бо наступного дня на тому ж місці ще наші хлопці загинули... То тобі про Федю краще Волосянський би розповів. А так я про нього не знаю. Я знаю тих, хто зі мною служив. Хто там що робив, кожен щось робив. Понятно, що будуть тут розказувати, що «ми там, капець, воїни!». Це чуть-чуть неправильно. Це реальне перебільшення, так як я кажу. Ну... я один раз москалів бачив у прямому контактному бою... Це на Харківщині. Ще я бачив або їхні трупи, коли ми до Харківщини заходили, або їхні вже прильоти – «касетки». Бачили один раз [полонених],

коли ми по Харківщині йшли, коли оце наступ йшов, то десь там одного якось бачили, де Іванців [служить у підрозділі], вони його пакували. Там загиблий шофер був і недобитий якийсь офіцер-абрек, кричав «Памагіте-памагіте», поранений, що їм вже просто в полон здався, то його здали там, не знаю, куди там далі. Там взагалі у них повно всяких кавказців було. Ми маршом особливо не зупинялися, тому що там десь і бої йшли недалеко, і ті же могли бути якісь удари по трасі. Треба було швидко йти і рухатися на машинах. [Серед, як ви казали, дев'яносто мінус членів роти, були такі, які пішли б на фронт незалежно від зарплати, чисто дійсно ідейні?] Не знаю, чесно. Не знаю, бо не знаю. Хтось такий, хто хоче служити і жити в тому числі. Хтось десь себе в цьому найшов, саме в військовій службі. Значна частина – це люди, мобілізовані, по повестці, десь стопорнули, дали повестку, добровільно-примусово пішли. Зараз всі адаптувалися. Якщо дадуть по закону можливість звільнятися добровільно, то звільняться практично всі. Люди вже задовбалися. Воно не варте. По-перше, куча проблем по здоров'ю, куча проблем морально-психологічних, сім'ї. Таке, коли ти буваєш, раз у пів року десять днів вдома, це не варіант. Ніяка сім'я, а у когось жінка десь за кордоном, або діти, ну це ж все, воно казується. На фоні цих посттравматичних синдромів, це ще нас чекає дуже багато таких, багато дуже соціальних проблем. Я думаю, що з тих, що там лишилися, думаю, відсотків дев'яносто дев'ять. [Якими бачите перспективи війни? Тривалість, наслідки?] Те, що воно буде тривати не день, не два, й не два місяці, не пів року, це я зразу казав. Якесь таке [було] відчуття, що воно може завершитися впродовж року. Це було в мене осінь [20]22-го, сьогодні звільнення Харківщини, потім звільнення Херсонщини. Тоді якісь такі оптимістичні настрої були. До кінця зими, до кінця лютого [20]24-го у мене вже не було таких відчуттів, зараз у мене тим більше. Я не виключаю, що війна може ще кілька років [тривати], і я себе так морально готую. У мене зараз, якщо дають по закону, я ще рік можу бути немобілізований, а потім через рік я можу обратно піти служити. Проблема в тому, що у нас мобілізація на грані провалу. Люди, які хотіли йти служити, вже пішли. Когось нема. Хтось виснажився, хлопців треба міняти. Ці три роки, як у законі пропонується, дуже [довго], але хай би вже хоть так. Ким їх замінити? Я особливо бажаючих не бачу. Реально не бачу. [...] Сирський теж не випадкова людина, яка там прийшла звідкись і зразу став головнокомандувачем. Він вже працює, він в Генштабі вже роками служив. Перед тим тею ж Харківською операцією наступальною він командував. Ідеалізація йде більше з політичних мотивів і на рахунок тої ставки. [...] Я знаю, наприклад, про [те, що] є люди реально двохсоті [вбиті], вони багато хто числяться [зниклими безвісти]. Всі знають: нема тіла – людина у списку безвісти пропавших, це таке елементарне по тій же Харківщині. Коли вона вроді вже оголосили, що все – вона звільнена, а фактично вона не вся була звільнена. Там були ще анклав, де, можливо, руських не було, але і наших не було. Це тобто, це такі... на кордоні населені пункти, ну, там якісь хутори нічії, села. Між нами і москалями. То наші туди заходили, то москалі. А люди собі там тусувалися... не понятно під ким. Тобто, ну, і це, ну, всьо, уже там вся Харківщина вже українська.

Може, хтось прозвітуватися хотів, але я це на такому елементарному рівні знаю як солдат, може, офіцери більше знають, може, генерали більше знають. Я думаю, що знають. [Стояти до останнього? Закопатися? Що?] Закопатися, ну, закопатися треба було вже закопуватися, думаю, що хоча би для того, щоби руських далі не пустити, це треба щоби те, що докида вони дійшли і те, що вдалося відвоювати, той же Куп'янськ, там, наприклад, і це щоби вони назад собі не вернули, бо будуть намагання. Домовлятися? Ну, домовлятися не получится. Це все буде ситуативно. Це на рік, на два. Росія, якщо вона в цій війні не програє так, що буде помножена на нуль, – тоді це конфлікт на роки... На роки, на покоління. Не зараз – через десять років, через двадцять, буде на наших дітей [тягарем вирішення конфлікту]. Но воно буде, воно буде, воно нікуди не уйде, ніхто там не залежить то від путіна. Але я думаю, що в росії у багатьох ці імперські погляди. І незалежно від їхнього політичного окрасу вони присутні. [...] У любого із них там це присутньо, це і на Україну вони дивляться, як на зону впливу. Може, в цій ситуації все залежить багато від партнерів. Да, у нас ресурс не то що мінімальний, він уже, можливо, навіть... Починаючи з фінансового ресурсу, зброя і людський ресурс так само. Людський ресурс у нас теж, на жаль дуже [скоротився], в нас нема уже, нема уже тих патріотичних поривів. Хто з патріотичним поривом, ті пішли у перші дні. Їх уже теж або нема, або вони підірване здоров'я мають, або вони просто втомились і не будуть люди, не можуть люди воювати там від першого дня і до перемоги, якщо їх не замінювати.

*Записала М. Олійник 18 березня 2024 р.
від С., 1955 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Розкажіть, будь ласка, які Ваші думки про російсько-українську війну?] Я сьогодні ще новини не дивилась. Ті росіяни, які собі нагребастали всьо, вони уже давним-давно виїхали за кордон. Правильно? [Не всі виїхали.] Ну, так, правильно. Але трохи інші часи, розумієте, то є Інтернет. Раніше у тундрі, тайге люди нічого не знали, бо не могли, бо там ні радіо, нічого [не було]. Тепер вже таки зв'язок є, людей уже не можна так [вважати необізнаними]. [Але вони принесли на нашу землю війну, стільки горя, стільки смертей.] Мій чоловік завжди казав: «На жаль, куди рускій человек покладе ногу, там іде лише руйнування». Це сказала людина, ми були одногодки, він теж народився вже після війни. [Розкажіть про Ваші думку стосовно України, яка воює.] Я вам скажу, для того, щоб Україна була сильна, по-перше, ми маємо бути сильні духом. Мені ніколи в голові не було такої думки, що Україна може програти. Мені в голову така думка не йде, бо розумієте, якщо думати про погане, то погане і відбудеться. Але ми маємо іти лише так, лише тримаючись руку за руку одного, і перемогти в єдності. Завжди говорили, що не то головне, на якій мові, а що один одному кажемо. Да, росія показала, що вона розуміє мову лише зброї. Ви знаєте, я Вам скажу одне, багатьох судьба розбавувала. Був радянський союз, і їх всі п'ятнадцять республік боялись. Хто не боявся? Всі боялись. Ходили, вибачте, як слуги біля них, розумієте? А зараз нам потрібно допомагати один одному. Наприклад, коли ми почули, що війна і всьо, ми зразу були купили матра-

ци, ми всьо собрали, ми понесли такі речі, що хороші, біженцям. [Це Ви говорите про Вашу родину?] Абсолютно, да. Я мала шанс виїхати сто раз вже хоть куди. Були такі випадки, що люди – біженці – приходили до церкви, і ми їм находил[и] роботу і житло. Потім вони мені звонили. [Ви знаходили людей, які могли допомогти і прийняти біженців?] Звісно, шукала, хто був готовий прийняти людей. Всіх абсолютно прийняли. Ми це знаходили. Я далі роблю те, що можу. Значить, ми кожен на своєму місці маємо бути. По-перше, я вам скажу, є окруженіє. Наприклад, знайома, родич у неї живе в Криму. [Знайома говорить:] «Крим бил наш! Донецк бил наш! Луганск бил наш»... Вони тепер кажуть: «Не треба нікому нікакое оружие давать». Я кажу: «Зараз, – кажу, – сидимо, хтось прийде і з пулемьота [буде стріляти], то що ти будеш робити?». Я буду захищатись якось, правильно? У мене є хороший знайомий, який часто тепер їздить на фронт до цієї бригади, де тепер є Шандор, Федор Шандор. Він професор, він з фронту проводить лекції для студентів. Мені кажуть: «А ти що здесь?» Так, вибачте, куди іти? В [19]45 москалі з хати вигнали [забрали хату в батьків респондентки]. І потім із нічого зробили собі хату, і все, і чому я буду іти? Якщо ми туди виїдемо [за кордон], то я займу когось робоче місце. Там і пенсія, і одне, і друге, третє. Ну, хто любить, щоб на їхню землю йшли, де вони уже створили рай. Ну, хто? Роби там, де ти народився. Будемо ото допомагати, як можемо. Ви тепер закрийте очі і подумайте, коли було, що росіян провчили? Не було. Бо всі кажуть, треба сісти за стіл переговорів, так ви мені скажіть: хто не хотів? Так вони зразу сказали, які території вони хотять. Що не так? Як же можемо віддати свої території і своїх людей з цими територіями? Ми не можемо цього зробити. Це не просто земля, а там же живі душі! Це душа людей, це всьо! Не, не-не. Я людина така, що я чужого ніколи не хотіла. Я можу віддати, але забрати – ні, я такого не розумію. Бо якщо брати історію, всюди цю землю, яку вони [росіяни] захапали, вони використали, з'їли та випили [респондентка має на увазі колоніальну політику росіян, якої вони дотримуються впродовж століть], та потім лишили ті народи нещасні, що їм дали? Тільки свій кремль... Я кажу, що ті, хто прийшов на нашу землю, по писку дістануть. Ми народились в Україні, бо Бог нам тут дав.

БЕРЕГІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Берегове

*Записала М. Олійник 30 березня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина)
від Є., 1983 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Береговому Закарпатської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Ви весь час проживали в місті Берегове?] Так, я весь час проживаю в Берегове і навчалася в Берегові в школі, поступила в Ужгород в національний університет, провчилася там і все одно вернулась в місто Берегове, так і до цього часу [жила]. Вийшла заміж п'ятнадцять років тому, народила двох дітей – дві дівчинки, дві донечки. Одній тринадцять, другій дев'ять [років]. До недавнього моменту про-

живала в місті Берегове. [Чи можете Ви назвати Вашу національність?] Звичайно, в мене мама – українка, тато – угорець. Тобто так цікаво, я виросла в сім'ї, де мама розмовляє українською і навчилася вже в тата угорської мови. А тато в силу того, що він чистий угорець, йому дуже важко розмовляти українською. Він розмовляє російською, угорцям легше розмовляти російською, ніж українською. [Ці дві культури Вам близькі?] Так, звичайно, я підлаштовуюся. Я з дитинства росла так, що ми святкували всі свята, тобто і українські, і угорські. У нас спочатку йде угорське Різдво, потім українське. І виросла так, що мама готувала і до одного свята, і до іншого, починаючи і прибирання будинку, і приготування їжі, і подарунками. І це для мене було дуже-дуже неймовірно. Тому що в школі, звичайно, ділились дітки на угорців на українців. І когось Миколай приносив щось тільки на одне свято, когось на інше, а мені на обидва – це було дуже приємно. Тобто я виросла в такій атмосфері, що це запам'яталося назавжди. Я і до сьогоднішнього дня дуже лояльно відношусь до всього, починаючи від свят, від релігії – мені все близько. Я не цураюсь нічого, навпаки я вважаю, що свято – це завжди добре. [Ви розказали про родину Ваших батьків, а у Вашій родині які культури є в побуті?] Так. В мене чоловік теж наполовину [дотичний до двох культур], в нього тато українець, а мама угорка. Їх, на жаль, вже немає в живих. Він теж виріс [у двох культурах], хоча він навчався в Києві. І чомусь ми з чоловіком, коли познайомились, ми російською мовою один до одного звернулись. Тобто на даний момент ми вдома в кухні розмовляємо з чоловіком на російській мові, а до дітей звертаємось по-українськи, тому що вони вчаться в українськомовних школах. І відразу повертаємось, коли хочемо один одному щось сказати, все одно переходимо на російську мову. Це так в нас якось як звичка вже сталося. Я до дівчат своїх [говорю] – мова українська, мені це дуже подобається. Вона співуча, красива дуже наша мова. Але я намагалася з самого дитинства до них звертатись і по-угорськи поза школою. Особливо в вихідні дні намагались перевести мову на угорську. Скажу вам, двоє дітей, обидві мої, одна старша, вона піддавалась, вона хотіла, відповідала мені [угорською мовою] завжди. На даний момент вона гарно розмовляє угорською мовою. А молодша, теж моя донька, вперта і кожен раз мені відповідала: «Мама, не розмовляє зі мною так». Тобто дійшли до того, що вона мене розуміє, але відповідь дає українською мовою все одно. Наскільки обидві дитини мої, однаково виховуються в одній сім'ї. Зі святами так само – святкуємо всі. Святкуємо і українські, і угорські, і тим більше в нас на Закарпатті вони навіть не смію, так сказати державні, але нам дають вихідні і на угорське Різдво – один, два дні, нам дають. Я знаю, що в Києві там такого немає, а в нас є. Паску, якщо вона не співпадає одною датою, то на Паску теж у нас дають вихідні. Завжди так було в Берегові. Тобто святкуємо. І якісь традиції, просто які сподобались моїм дітям, ми їх більше вживаємо, можливо, того, чого немає в українських, якісь моменти є в угорській [культурі], тоді ми цим змішано цим всім користуємося і вживаємо їх в наше життя.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. [Напередодні 24 лютого 2022 року чи було у Вас

відчуття, що війна буде чи не буде?] Були такі факти, які на це якось нас наштовхували, але не вірилось до останньої миті, ні мені, ні моєму чоловіку, ні моїм близьким друзям – нікому. Ну, ніхто не вірив, навіть коли двадцять четвертого [24 лютого 2022 року] це трапилося, ми не могли повірити. Ми думали, що це дезінформація, чи можливо... Щось ми в це не вірили. [Ви не готувались?] Ні, нічого. [Валізу не готували?] Навіть ви не повірите, ні, ні – нічого не було. Ні, у нас цього не було, Були такі натяки. Тому що ми живемо в маленькому містечку, місто Берегове курортне містечко. В нас багато термальних басейнів, і дуже багато туристів. Дуже багато круглий рік здається житло. І мені знайомі, які мають готелі (готель один хтось має, два, три готелі, міні-готелі), почали казати, що за два тижні до війни люди з Києва почали бронювати житло і оплачували по два, три тижні і не приїжджали в Берегове. Тобто хазяєва перетелефонували, питали: «Добрий день, ви ж замовили номер і все оплачено. Чому вас немає?». Відповідь була завжди: «Нічого, номер оплачено, ми приїдемо». Тобто і він все мені каже: «Я не можу зрозуміти, вони щось знають». Тобто було таке, і це є не від одної людини це почула. І більше того, хочу сказати, у мене, чоловік працює в логістичній компанії. Він просто дуже добра людина і щира, і він теж не міг зрозуміти, що останні три місяці на росію було дуже багато замовлень з-за кордону. Тобто багато перевозок, скажем так. Він каже, що ось останні три місяці це настільки збільшилося, що до цього не було. І він мені каже: «Я не можу зрозуміти, що це?». Каже: «Вони до чогось готуються». Каже: «Напевно, вони знають, що буде якесь подорожчання цін». Знаєте, просто він зі своєї наївності з такої сторони він просто думав, що це якісь призведуть зміни, піднімуться ті колеса на автомобілі дуже в ціні, і вони їх замовляють просто фурами, тоннами, безкінечно, і нема кінця цьому. І так само інші товари. Він просто мені весь час казав, що я не розумію, я не розумію, але вони щось знають. Але він це ніяк не міг з віійною зв'язати. А коли це сталося двадцять четвертого [24 лютого 2022 року], я взяла це, що навіть три місяці тому, про це вже [знали]. Це як я маленька людина з маленького міста, я зрозуміла, що в росії про це вже дуже багато хто знав [за] три місяці до війни. [Три місяці це дуже багато.] Це дуже багато. [З другої половини грудня в медіа почалось обговорення.] Так, і ви розумієте, мій теж чоловік – проста людина, ну, керуючу посаду займає в логістичній компанії, але він не міг це збагнути, що чому і що це суть. Я це не розповідала б Вам, якби я це чула від когось, ну, ми це обговорювали кожен день вдома з якимись поставками замовленнями. Він каже: «Я не розумію, воно збільшилося на сімдесят, вісімдесят відсотків». Розумієте, не на п'ять, на десять, щоб це було непомітно. Тобто вони вже всі теж готувалися, вони знали, що їм треба найбільше цього всього завести, бо потім будуть з поставками проблеми. Це люди знали. Які це люди знали? Прості чи олігархи, чи хто це все? Але це все три місяці, це не три дні, це не тиждень. І таке, коли це плановане, це не можна пробачити, коли це настільки заплановане. Я так вважаю. [Ви вчитель якого напрямку?] Це іноземна мова, [Яка саме?]. Англійська мова, угорська мова, зарубіжна література, але я не працювала. Колись на початку після університету роки три працювала за фахом. Потім у мене донечка народилась, і я

вирішила трошки себе в іншому спробувати. В чомусь такому, де я сама собі хазяйка, і чимось таким займатись, яке мені теж приносить задоволення більше. Тобто з дітками потім я вже не займалася. [Розкажіть, будь ласка, про 24 лютого 2022 року. Що Ви в цей день робили? Про що Ви думали?] Зранку прокинулася. Я зранку прокинулася так, як я мама, я не вмикаю телевизор, нічого зранку, тому що ми збираємось до школи. Я збираю діток і гарно зібрала, відправила до школи, і коли вони вже пішли, мені хтось зателефонував і каже: «Ти чула новини, що стались?». Кажу: «Та не може бути, не може бути». Каже: «Чому? Ти що робиш?». Кажу: «Так діти в школі, я ось роблю, готуюсь обід приготувати». [Каже]: «Ні-ні, швидше забирай дітей». Кажу: «Що ти дурнички мені говориш, ні! Діти в школі. Що це таке?» І не пройшло й години, як вчитель зателефонував, що потрібно забрати дітей зі школи, тому що це дійсно така трагедія у нас сталася в країні. Я забрала діток. Ну все... Відразу щемить горлі, в шлунку, їсти не хочеться. І навіть більше того, скажу в мене, моя родичка, кума моєї донечки, хресна мама, які років п'ять, як живуть в Лондоні (це просто такий невеличкий відгук від цього [що сталося]), вона немає нікого в окупованих територіях, вона не мала нікого в Києві, друзів знайомих), але вона за два тижні від початку війни схудла на десять кілограмів. Тому що вона бачить ці новини. Вона це все чує і каже: «Ти не повіриш. Я настільки не можу це пережити». Просто людина з України, і хоча вже п'ять років або шість живе вже в Лондоні з чоловіком з сином, і все одно, наскільки це на нас людей діє, де б ми не були. Як то кажуть, коріння наші залишаються все одно в Україні.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Якщо питаєте: «Чи я бачу своє майбутнє десь інде?», [відповім]: «Ні, я чекаю того, коли можна повернутись». Дуже приємно жінка бере в мене інтерв'ю і каже: «Вам напевно легше, бо ви знаєте мову». Відповідь не в мові, знаю мову, і все одно я тут чужа. Я знаю ідеально мову. Знаєте, це легше для тих людей, які планують [мігрувати], що в них щось не складається, чи проблеми з житлом. Ну, шукають зміни. Так шукають, ще мають дуже хорошу освіту, хочуть себе пробувати, і вони вирішують для себе, що так, давай дружина чи чоловік, берем дітей, і ми їдемо пробувати себе в Польщу, Угорщину, в Америку, будь куди, бо я себе там бачу, так хочу. Цим людям легше. Ну коли ти не плануєш, і ти планувала своє життя не тільки завтра, у мене в Берегові були плани і через рік, і через два, через три. Я б могла вам розповісти, що я буду через три роки робити. В нас були з чоловіком якісь цілі, якісь плани, ми до чогось шли, ми витрачали свої останні гроші, скажем так, на щось таке, що нас тримає в Берегові. Якби ми то знали, да, що така трагедія станеться, чи ще щось. Можливо, ми того не купили. Мали би зараз якийсь стартовий капітал на кредит, на квартиру тут в Будапешті, чи будь-що. Тому що дуже дорого тут житло коштує, це все знімати. Все зовсім інакше, то ми б інакше планували. Ну, ми цього не планували, ми хотіли, в нас плани були на рік і на два, і на п'ять, і на десять. Хоча ми живемо близько до кордону, ми часто бували в Угорщині, у нас родичі тут: в чоловіка тьотя рідна живе тут Будапешті. Ну, але вона теж пенсіонерка, 74 роки їй. Звичайно, вона рада нас бачити, але ми могли в гостях бути ну тиждень. Ви

розумієте, ми її просто обожнюємо, ми бабусю не знали свою, вона нам як бабуся. В мене дітки її називають бабусею. Вона кожне свято пам'ятає – все. Але коли ми вже були тут в неї тиждень, понад тиждень на шії, можемо так сказати, хоч ніби ми допомагаємо щось. Мені вже дівчата кажуть: «Мама, давай вже кудись їдемо, тому що ми вже скоро будемо один одного ненавидіти». [Я Вас розумію. Не хочеться заважати іншому стилю життя. Скажіть, Ви стежили за новинами?] Я стежила за новинами. Так, стежила за новинами, але ці новини для мене не настільки були близькі до серця, як ті люди, які приїздили в наше місце. Новини вони були, як і інші новини, які новини, які вже вісім років з сторони Луганська і Донецька. Ви розумієте, ми всі дивимось, ми всі шкодуємо, жалкуємо цих людей, це все. Але ми не можемо це зрозуміти, поки ми на витягнутій руці не доторкнулися до цього. Я вам це хочу [сказати], коли я вперше слухала новини день другий, третій, і коли я вийшла через три дні в місто і побачила автомобіль з київською реєстрацією, і [він] весь обклеєний папером А4, і написано на них «Діти», «Діти», «Діти». Не пам'ятаю, скільки я заспокоїливих в той день прийняла і телефонувала подрузі, що мені так погано, дійсно. [Плаче] І зрозуміло, що ці всі заспокоїливі зробили відверто кажу вам все, що мала вдома, напевно, десь вісім чи десятьтаблеток різного приймала після цього побаченого. Коли я прийшла додому і зрозуміла, що вона просто робить мене якимось овочем, руки, тіло розслаблені, але тривогу не знімає. Я це зрозуміла, що тривогу це все одно не знімає. Ну, коли я це почала бачити, коли ці люди почали приїжджати, коли я виходила о шостій ранку, я бачила маму, яка сидить за кермом, і не знаю, скільки вони їздили (теж київська область, номера її). Вона сидить за кермом і кормить груддю дитину зранку, і хочеться підійти і сказати, що заходять до нас, будь ласка, цього дуже багато стало. Я це почала бачити, я перестала спати. Ну, я теж мама, слава Богу, що ми у Бога за пазухою були в Берегові, і нас це не торкнулось так, ну я це почала бачити. Чоловік почав бачити, наскільки я страждаю. Він бачив, що я засинала в дванадцять, в час я вже прокидалася. В мене було відчуття, ніби це вже ранок, відверто кажу. Коли це відбувається одну ніч, дві ночі... ну коли це відбувається уже кожну ніч, і ти теж худнеш і погано тобі. Я розумію, що люди пішли від того всього, все покинули. Я могла зібрати валізу і сюди приїхати, я це розумію, що я щаслива людина, ну порожнеча ця в мене нікуди не зникає. І до нас так само приїхали друзі, в мене чоловік вчився в Києві. Він закінчив авіаційний інститут, і друзі приїздили одні, другі, ночували в нас дві-три ночі, мама з дітками. Одні в Австрію уїхали, тому що там подруга запропонувала на місяць-два безкоштовного житла. І всі йшли туди, де їх кликали, де десь давали якусь надію, можливість, тому що розуміють, що вони втікали від чогось. Я тягнула це до останнього. Мене чоловік просив тижнями: «Є, ми ж тут біля кордону, в нас там тітка. Їдь, будь ласка, їдь. Я просто зрозуміла те, що ми вже із-за цього ковіда вже два роки в онлайн навчанні. І я можу дуже довго вам [розказувати], нам не вистачить з вами тижня, щоб я вам розповіла, наскільки ці онлайн навчання організоване в більших містах, і наскільки це погано організовані в маленьких містах, як наше Берегове. Вчителі абсолютно не займались. Одна вчителька дозволяла собі: «Я не розумію до комп'ютера, я не можу».

Одним словом, просто не хочу ні на кого [скаржитися]. Два роки в нас не було навчання, і я зараз, коли я зрозуміла, що в наших школах почали облаштовувати пункт прийому людей, біженців, всіх. Я зрозуміла, що цього навчання і далі не буде. Звичайно, я кажу чоловіку: «Добре, я їду, я поїду просто, щоб дітки ходили в школу». Але як тільки закінчиться, я відразу повертаюсь. Я думала, чесно, що це закінчиться за тиждень. Я поїхала пізніше, десь вже війна в нас тривала хороших два тижні. Хоча перші два тижні я думала, що це ось закінчиться – завтра. Я прокинуся завтра, і скажуть: «Все», що це просто нас лякали, що це просто хотіли показати силу і зупиняться. Але пройшло так два тижні, нічого не змінилось. Моє духовне життя, моє здоров'я дуже зіпсувалось. Я зрозуміла, всі люди хороші, але приїхав Київ, приїхали люди з іншим менталітетом, вони інші, ніж ми, ніж ми в Берегові. Вони не гірші, не кращі, вони просто інші, і інші. Ми їм дивні, а вони нам дивні. І дуже багато чужих людей в місті, я зрозуміла, що я вже не випущу свої дев'ятирічну донечку так в місто гуляти, як я випускала її до того моменту. Тому що кожна людина в місті знайома, вона була в парку, мені вже дзвонили десять чоловік: «Є, а ти знаєш твоя мала в парку». «Я знаю». Кажу: «Вона мене там чекає». Пропало відчуття безпеки в своєму рідному місті, тому що приїздили люди, в яких трагедії, проблема, але приїздили такі, які шукали в цьому якусь собі вигоду, ви розумієте. Так само скажу, і за циганів, хоч у нас в місті є своїх достатньо, але кожен знав своє місце. А тут коли чужі, ти це все бачиш. Я в цьому прожила. Почала цей негатив бачити, зрозуміла, що я це не хочу. І приїхала в Будапешті, і перший день я виспалась. Перестала дивитись новини, і я розумію, я можу їх не дивитись зовсім, ну, все серце мене болить. Я розумію, що це нікуди не зникло. Все. [Ми приїхали 5 березня, а Ви?] Ну, рахуйте два тижні десь, це, можливо, десь так, як і ви, сьомого, можливо. Перший тиждень плакала в день разів шість кожен день. Чи згадала за знайомих, які розповідали, як Києві тиждень в підвалі жили, тому що жили десь за містом в своєму будинку, і там якраз ці бої були. Без води. Це люди, які в мене ночували в Берегові і поїхали далі в Австрію. У них зникла вода, світло, це жінки, діти, які на протязі семи днів не милися. Не мились, не мали ні світла, ні опалення – нічого. Це можна якось в собі кудись покласти, але не забути ніколи, навіть якщо це тебе не торкнулось. І новини – це ніщо, порівняно з тим автомобілем, чи з тою кормящою мамою, що я побачила на власні очі. Навіть, якщо чуєш в новинах жакливіші речі, я зрозуміла, що не про одну загибель, не про дві, але коли ти це бачиш на власні очі, можеш торкнутися, то це ще гірше. [Як Ви гадаєте, хто винен в цій війні?]. Я хочу вам сказати, що я не політик, і ніколи політикою не займалася, я лояльно ставилась до всіх. Я зрозуміла, що нема такого, що той найгірший чи інший. Кожен шукає собі вигоду в цій сфері. Але моя думка, що тут грають більш великі держави, ніж я взагалі думаю. Можливо, щось би змінилось, якби за стіл переговорів сіли б росія і Америка. Чомусь я так це відчуваю, що ми українці, ну, не ми винні. Не знаю, звідки це в мене відчуття, ну я думаю, що це більш десь звище. Де це все таке відчуття не знаю – не знаю. Я так думаю, що це більше толку було, якби за стіл переговорів сіли би Америка і росія, і дали би нам тоді більш спокій, якщо б вони дійшли до переговорів з

Україною. Україна, в мене таке відчуття, ніби вона просто як між ними, і на нас показують свою силу. Отак ми можемо. Дивіться. Бійтеся. Не знаю. [Я обіцяла, що Вам скажу Вам свою думку. Дякую за Вашу щирість і у відповідь моя щирість] Так скажіть, звичайно. [Для мене винна у цій війні росія. І росія не просто абстрактно там. Це всі громадяни, громадяни росії, які проголосували за путіна як виразника їхньої волі, передали йому всі свої важелі на вирішення проблем. Вони делегували путіну право представляти їхні інтереси. Але для мене от всі ці люди – вони винні. Це вони в цьому винні. Я вважаю, якщо політик, будь-хто, хто може робити якісь речі. Тоді народ говорить: «Вибач, ти що робиш? Не потрібно. Не подобається, ми в будь-який момент знімаємо з тої посади, яку ми тобі доручили».] Я погоджуюсь з Вами. [До речі, коли говорять, що це путін винен. Ні, це не просто путін. Всі, хто його підтримав. Всі хто голосував.] Надали йому силу. [Всі, хто кричали: «Крим наш». Для мене почалося все з крадіжки Крима. Я дуже добре пам'ятаю. Моя свекруха сказала, що це буде війна, їй дев'яносто років зараз, у 2014 вона, відповідно, була молодша на вісім років. Вона так казала, коли сталося це з Кримом без крові, там три людини загинуло. Була відкрита скринька Пандори. Якщо це прийшло безкарно, і європейські країни тільки говорили про свою стурбованість, але разом з тим вони допомогли побудувати кримський міст.] А росіяни зрозуміли, що це працює, вони можуть іти далі. І так само як зараз всі мовчать, весь світ мовчить. Ну як мовчить? Звичайно, допомагають, є підтримка так, але ніхто не хоче масштабно вмішуватись в це. Хоча я розумію таку маленьку країну, як Угорщина. І правда, ну для чого? Ну вмішуватись? Потім це вже буде світова війна з цього. Але всі, якби всі разом, то вони б мали це зупинити, тому що сьогодні Україна, а завтра будуть всі ці маленькі європейські країни. Я навіть кажу, ви що думаєте тут в Будапешті ви захищені від цього? Триста кілометрів вас відділяє від нас? Щоб це не зрозуміли тоді, коли буде пізно. Нехай би раніше. Можливо ми чогось не знаємо і не можемо чогось змінити в таких колосальних масштабах. [Яке Ваше ставлення до ЗСУ, до опору, який український народ чинить? Чи Ви очікували, що це буде так?] Ні, я ж не вірила, що це настільки буде, що люди готові гроші платити, щоб їх забрали туди [воювати за Україну]. Оце наші чоловіки! Це хочеться з такими чоловіками жити в одній країні, для них бути. Я взагалі вважала завжди українських чоловіків хоробрими набагато більше, ніж будь-яких інших. Тут же наша сусідка, Угорщина, ну, зовсім інші чоловіки. І тут ще раз це все показало, наскільки наші чоловіки.. Приїждять в Берегове, відправляють своїх дружин, дітей, хто має змогу кудись до родичів, друзів, і повертаються в Київ, і повертаються на службу, хто куди. Це настільки героїчно, що це теж слів таких немає вдячності, це навіть не про то, це набагато більше, ніж ми вдячні, чи ми гордимось ними. Ще таких слів не придумали, наскільки це в них закладено. І я думаю, що це віддячиться їхньому всьому роду, хто так до цього відноситься і настільки любить свою країну. [Я теж пишаюсь.] Гарне слово ви вжили «пишаюсь». Отак і ми. Це для всіх здивування. Я теж вірю в перемогу, однозначно. [Дозвольте запитати щодо демократичних цінностей, чи помінялось Ваше ставлення до них? З одного боку, допомагають дуже багато, але, з іншого

боку, не закривають небо.] Масштабної підтримки нема. [Як на Вашу думку сама ідея західної демократії, вона в безпеці чи є певна криза цінностей? Чи не буде проблема із захистом країн НАТО?] Масштабної підтримки нема. [Можете не називати конкретні країни.] Це я не зв'язую з ніякою країною, але я думаю, можливо є такі моменти, яких ми не знаємо. Люди, ми цього не знаємо, як це в них. Чому це так, в чому вони допомагають, а в чому тримають дистанцію. Я просто вважаю, що я маленька людина, щоб це зрозуміти. А з іншої сторони, я бачу, що вони бояться, і багато фактів дрібних на це вказують. Але знову, дивимось іншу сторону. Дивлюсь на цю Угорщину, малесенька, миті-путька – держава Угорщина, в якій так все налажено. В них теж будуть вибори, вони всі дуже хвилюються, кожен тримається за своє крісло. Мені це не зрозуміти, бо для мене політика далеко від мене, не хотілося в ній брати участь. Вони хвилюються зараз перед виборами, ті партії, які хочуть собі голоси втримати. Хтось це хоче зробити тим чином, щоб показати, що ми не підтримуємо, ми не вважимо в це. Вони кажуть в угорських новинах, кажуть, ми не вважимо в це, тому що нам дорогий наш народ. Ми розуміємо пана Зеленського, для нього дорогі українці, але ми з ним не конфліктуємо, ми з ними друзі, але для нас важливий наш народ. З іншої сторони, ну чому б ні? Я теж взяла своїх дітей і поїхала з дому. Я жалкую всіх, мене серце болить, розривається, я плачу за всіх, мені розуміє це, але в мене теж є мої маленькі двоє дітей. У них своя держава. Я ж взяла, я пішла. Мені іноді чоловік каже, в нього теж було таке двояке. Він розумів, що потрібно нас відправити. Одна сторона казала, що потрібно відправити, щоб дітки заспокоїлись, щоб я заспокоїлася, тому що він бачив, як я до цього ставилася. А з іншого [боку], каже: «Ой, як це ти поїдеш? Потім вернешся, хтось буде казати, що ти поїхала, як це буде?». Його це мучило. Мене це ні, мені це не прийшло в голову, чесно. А він це мені сказав, і тоді я над цим задумалась. Я кажу: «Я нікуди не тікаю, я не віддаю, не продаю будинок свій, я хочу повернутись, ти вдома, ти на роботі, ти за цим всім слідкуєш. Ну так сталося, що зараз певний час нам потрібно так пожити». Тобто розумієш, ці всі держави вони думають, і вони всі маленькі, вони всі маленькі. Ви кажете не називати, можемо ми називати, тут вам Угорщина, Австрія, Польща. Що це за держави, зрівняно з Україною чи тим більше з росією? Вони бояться. І про що вже говорити, коли на днях у нас ніколи російські телебачення не дивилась, в мене не йде в Берегові російський канал. Тут в Угорщині вони йдуть, я перший раз послухала путіна розмову. Чесно вам скажу, що він розмовляв російською мовою. Мені кожне слово зрозуміло, але я його не розуміла. Але ж це людина дуже зарозумно розмовляє, але про такі якісь речі несумісні, що мені це було незрозуміле. Крім того, коли він завершив, що після цього всього росія стане ще сильнішою, він звернувся до свого народу, що ви не хвилюйтеся. Ви не хвилюйтеся, після цих всіх подій росія стане ще сильніше. Не хвилюйтеся за санкції, за це все. Вони б і так були. Так були, і так були. Тобто він свою велич показує і показує, що він не боїться. Він відкрито погрожує в телебаченні, що, хто втрутиться в цій події, буде непереживки, якби то мовити. Тобто він не боїться це все на весь світ говорити. Звичайно, я вважаю, що ці маленькі країни вони бояться. Вони бояться, звичайно, а з

іншої сторони, якби я перейшла вже сюди, я розумію цю маленьку країну, що вона боїться, її розумію, і навіть можу сказати: «Правильно, їй одній нефіг лізти». Угорщині нема чогось вважати в цю війну, нема чого, бо вона може ще гірше зробити, це нам нічого не дасть, якщо це захоче Угорщина, Польща, будь-хто. То все могло би дати тоді, якби вони всі об'єдналися. Так вони малесенькі шматочки. [Особисто ми зустріли, не зважаючи на політичну напруженість між країнами, ми відчули увагу, бажання допомагати нам. Чи відчули Ви це?] Однозначно. Я не була в Польщі, не була в Словачії, як там наших зустрічають [не знаю]. Я не патріот ні Угорщини, ні Польщі. Я до них всіх нейтрально відношусь, була і в Польщі, і в Словачії, була і в Угорщині. Для мене вони однакові європейські країни. Не знаю, наскільки інші допомагають, але знаю, що Угорщина дуже, дуже, дуже. Навіть кожна країна каже: «Так ми будемо допомагати, так». Але поїхали друзі в Австрію, поїхали друзі на Кіпр, і через Угорщину їхали, і сказали, стільки всього вони отримали від Угорської держави, вони не отримали ніде. Угорщина зробила для всіх безкоштовний проїзд по всій території Угорщини будь-куди будь-коли. Скасувала зелену карту, ти можеш їздити по автобану без зеленої карти, наших автомобілів не зупиняють, нічого, допомагають. Ти переходиш кордон, біля кордону в Угорщині, починаючи від колясочок [дитячих візочків], яких там стоїть п'ятдесят штук, напевно, якщо вдруга мама пішла з дому без коляски, вона може це взяти безкоштовно. Сидушку в автомобіль, коляску, їжа, пити, вода, солодощі. Угорські таможники роздають дітям, підходять зразу до дитини, і солодощі, і сочки, і іграшки дають. Це все просто шок. Так само приїхали сюди, всі питають, як ви кажете сусіди, що потрібно? Який розмір? Будь ласка, ми все допоможемо, діти йдуть у школи, їм роблять безкоштовним харчування. Мамочки передають речі, питають, що потрібно? Ну, слів немає. Слів немає, настільки вони допомагають, вони в цьому беруть без зайвого слова на роботу, дітей у школу, без паперів, без нічого, в цьому допомагають, і прості люди, і держава. [Нам теж дуже всі допомагають. У роботу ми приїхали, а вже у вівторок донька пішла у школу.] Тобто я це бачу, і навіть подруга відлітала на Кіпр, і каже, що в аеропорту безкоштовний квиток, і ще їй дванадцять євро Угорщина дає, що на їжу можна було взяти. Каже: «Не повіриш, ми з двома дітками, я тричі по дванадцять євро, ми не могли їх потратити, ну, просто ми не могли їх потратити, нам стільки їжі не потрібно було, ми їй пити взяли, і солодке, і салати. Але ми приїхали на Кіпр, там нема нічого». Да, розумію, що вони не безпосередні наші сусіди, але, каже, там нічого цього немає. І в Австрії цього теж немає, але в Угорщині [є]. [Багато говорять, що їм подобаються угорці за близькістю певних національних рис, спорідненістю культурною. Скажіть, будь ласка, Ви можете сформулювати що для вас значить Україна, Батьківщина Ваша?] Ой це тепло, спокій і там, де моя душа, там, куди я захочу завжди повернутись. [Плаче] Як би добре, якби весело, якби щасливо не було будь-де в світі. Це просто йде десь всередині, якісь корні, які не можна перерізати. Подобається, все подобається, Угорщина подобається, Будапешт подобається, була в Австрії, ми їздили завжди сім'єю з чоловіком, але завжди хотіли повернутись додому – завжди. Ну, все одно ми казали, що в нас це все так, як ми це хочемо.

Як ми це відчуваємо. [Це] наше життя. [Що Ви брали з собою в дорогу? Які речі були для Вас найважливішими? Я брала свічки, вишиванку.] Правильно Ви сказали, я теж взяла з собою свічки з церкви, які завжди в мене є вдома, і коли погано себе почуваю, поганий настрій на душі, щось болить, я завжди дома запалювала свічку – і ставало легше. Я прийшла в одних штаних, і щось намагалась діткам взяти більше їхніх речей. Потім збагнула, що в мене тут одні штани і дві кофти, футболка, тобто собі не взяла нічого, але діткам взяла і ліки. Наші ліки, те що я знаю, що нам допомагає все, що у нас є. Багато знайомих домашніх тварин брали, у нас їх немає. Тобто ми не взяли, хом'як з татом залишився. Більш нічого не взяли. [Якби можна було здійснити три ідеальних, неймовірних бажання, що б ви попросили?]. Я б навіть не сказала, щоб ця війна зупинилася, [я б попросила], щоб їй просто не стало, щоб не було. Навіть цього всього, щоб можна було час перекрутити назад, щоб це був тільки сон. Тобто я не хочу, щоб це зараз, тому що вже дуже багато втрачено, вже дуже багато болі, вже така біль, яка вона не пройде, навіть, якщо це все завтра завершиться. Воно не пройде, воно залишить в цьому всьому світі, воно залишило відбиток. Я б цього хотіла найбільше. Інших, чесно, бажань немає, тому що я знаю, що інше все можна відбудувати, зробити, полюбити, посадити, все можна зробити. Лиш би це, навіть не перекрутилася, навіть щоб цього не було. Бо стільки болі вже тут, що це біль не зникає.

с. Олешник

Записала К. Керечан 29 липня 2023 р.
у с. Олешник Берегівського р-ну Закарпатської обл.
від Нюла Степана Степановича, 1971 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Респондент – військовий на реабілітації після поранення. Інтерв'ю дуже емоційне, багато пауз у розмові. Інтерв'юєрка двічі зупиняла запис розмови через те, що респонденту було важко впоратися з емоціями]. Мене звати Нюл Степан Степанович. Мені 51 рік. Я із Берегівського району, зараз с. Олешник. Хочу трошки уточнити: війна почалася у 2014 році, а широкомасштабна вона стала 24 лютого минулого 2022... З початком війни... я, до речі, випускник Ужгородського університету, історичного факультету... якщо то цікаво. Спочатку війни у всіх... свідомих люди стало перед собою вибір: йти на війну, прятатися, ховатися... Но я прийняв рішення, пішов добровольно в березні місяці минулого [2022] року у Берегівську Тероборону. Я йшов як простий солдат, але я мав в університеті військову кафедру. Мав звання старшого лейтенанта, військове, і мені запропонували посаду або в штабі працювати, або піти командіром роти; я вибрав – командіром роти. Я служив командиром *** роти *** батальйону ТрО *** бригади, ТрО Закарпаття. Нас готували два місяці, но на перший місяць мене не було. Березень..., в квітні перед Пасху наш батальйон висунули... Два місяці було підготовки на полігонах і після того наш батальйон був висунутий і вся *** бригада на Східний фронт. Ми починали свою бойову діяльність в Донецькій області, тоді це було місто дислокації – місто Гірське. Наш батальйон попав – штаб був у Гірському – це ще на даний момент занята територія, тому що... так склалося, що ЗСУ відступило там чуть трошки в літі минулого

року. Це від Попастої одинадцять кілометрів, но, а перед Гірським знаходиться ще декілька кілометрів, десь шість-сім кілометрів Золоте. Но і перед самим Золотим ми і анімали оборону з *** бригадов, дивізійов... Ми стояли на нульові. З перших, з першого ж дня ми там, естесвенно, окопувалися, нас дуже сильно обстрілювали, ми там понесли перші втрати... Ми... не скажу... набиралися там бойового опиту. Нас... там... дійсно на тот момент... чувствовалося дуже величезна перевага росіян у важкому озброєнні, вни нас бомбили, не перестаючи ні днем, ні ночью. Ми трималися у Гірському... три неділі і... було таке, що тільки один раз десь п'ять-шість годин, що нас не бомбили. Всі... перші два-три дня – то понятно, як кожний солдат, і я в тому числі, іспитували великий страх... Тому що страх смерті – то самий великий страх, який є у людини... Але ми пішли потім на перегруповання. Нас вивели... утпавили знову вже в тил, на полігон, для проведення злагодження... Но тяжко було... Після того ми... зайшли... через... місяць. Ми знову зайшли у Донецьку область в Краматорськ. І знову... три неділі... три неділі трималися, і нас знову вивели... в інше місто дислокації для проходження служби. Нас вивели на Північ України... і там ми тоже були на нулі. На нулі... Ну і ми мали... в березні цього року третій захід, в Бахмут... Коли ми заходили перший раз в Бахмут, то був глибокий тил тоді ще, а зараз... Наш батальйон заходив в Бахмут в самий... в самое пекло. Ну і було... дуже багато потерь... Хлопці всі молодці, відновлюються вже, оп'ять нас вивели. Всі відновлюються... Хто загинув, тих похоронили, але дуже багато... потрапило, пропало безвісті в Бахмуті. Шо пока што їх судьба невідома... Хоча... більше всього – вони загинули. Просто немає тіл і повійському то важає, як пропавший без вісті... Одно шо можу... ще добавити то, шо у Збройних Сил України забезпечення проходило на належному рівні. Кожний солдат мав бронезилет, каску, зброю, яка не відмовляла. Плюс до того аптечки били, турнікети..., но то більше благодаря волонтерам. Харчування... відмінное було... нормальное... Ну там... проблеми лиш були з хлібом чуть-чуть... Не то, шо його не було, а докить його доставляли, та він міг засохнути, пліснити, таке діло. А так всьо є, крім... крім того, шо і на зараз по телебаченню ви бачите, шо дуже багато автотехніки вибивається, виходить із ладу і... будуще за... за дронами, а їх завжди не хватає. Дрон дуже вразлива ціль... в тому плані, шо його не можна збити автоматом або пулімьотом його дуже важко поразити, зато в руських... росіян дуже багато машин РЕВів і в[о]ни просто отключают і приземляют дрона. Слава Україні! Слава Збройним Силам!

МУКАЧІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Горонда

Записала Т. Мотрунич 20 липня 2023 р.
у с. Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
від Мотрунич (Мучички) Тетяни Василівни, 1984 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Де Ви перебували, коли почалося повномасштабне вторгнення?] Мотрунич Тетяна Василівна. Дома з родиною, так як не було таких вагомих при-

чин, тому нас відпустили додому, щоб перебувати у військовій частині. [Як Ви дізналися про повномасштабне вторгнення?] Нам повідомили, подзвонили і сказали, що прибути за пів години, по бойовій тривозі у військову частину, так як почалося повномасштабне вторгнення. [Які були у Вас перші думки?] Зберегти свою сім'ю в першу чергу. Дати вказівки, що робити при таких умовах, ну і зібрати свою тривожну сумку і явитися у військову частину. Прибула у постійний пункт дислокації військову частину, по команді. [Ви відразу зрозуміли, що сталося?] Так, тому що нас заздалегідь попереджували. Так як наша бригада раніше, декілька днів, навіть не днів, а тижнів виїхала на підкріплення кордону держави нашої, щоб ворог не прорвався, і ми знали, що буде повномасштабне вторгнення, але до останнього не вірили, тому що у ХХІ ст. не думали, що це допустять, дозволять інші держави, щоб такий ворог увірвався на нашу неньку. Перші дні у мене тягнулися добами, тому що, так як ми були на казарменому положенні, я додому не їздила. Був великий потік людей, тому що у той період часу хлопці усі прибували до нашої військової частини, які були у резерві чи звільнені у запас, чи просто приходили прості хлопці, люди приходили, щоб вступити на військову службу, щоб поїхати захищати, боронити нашу державу. І перші дні досить давалися важко, але коли наставала ніч чи ранок, бувало так, що добами не спали і працювали, тому що приймати людей треба було оперативно, швидко, і потік людей був дуже великий. [Ви бачили свою сім'ю після початку повномасштабного вторгнення?] Через якийсь період часу. [Ви аналізували ситуацію, яка відбувалася на той час на фронті?] Так звичайно, тому що нам дані подавали наші старші начальники, оперативники і військові старші і аналізували. Тому що під Києвом, як були ці кадиrowці, їх положили на день і по п'ятсот і по тисячі, ми думали що це швидко закінчиться і буде просто купами там вбивати. Було так, що загадували [кроки дій противника], бо аналізували і думали: що він може зробити наступне, але такі звірства, як він робив у нас, на нашій землі, чесно, не очікували, таких звірств, таких дій, таких подій. Геноцид нашого народу – для мене це було щось [неосяжне]. [Де Ви перебували, коли почалася війна у 2014 році?] Вдома, з сім'єю. Так як я не була військовою в той період часу. [Ви відразу зрозуміли, хто напав на нашу країну в той час?] Так звичайно, тому що там, на Сході, в Криму і на Донецькому напрямку, Луганському напрямку, тільки діяли штатні російські військові сили. [У Вас хтось пішов на фронт або в армію у 2014 році?] Так, звичайно: брат, чоловік, – вони як офіцери несли військову службу, захищали нашу державу. У той період часу наша армія дуже була розграбована, неуккомплектована і слабенька. Звичайно, збирали самі хлопців на фронт – не тільки наших рідних, допомагали всім. Всіх, хто просив допомоги, тому що, як казав мій брат: «То певно довго не буду, ми їх вичистим, то-сьо». Але, як виявилось, коли, поїхавши туди, на Схід, він сказав, що ситуація надважка і не вдас[ться] їх так швидко знищити і відбити, але в той період часу, звичайно, можна було їх за Маріуполь [відтіснити]... Ну, далеко досить їх [росіян] погнали, але після того, як вони окопалися там за дев'ять років, вони непогано там в'їлися в нашу землю. [Ви слухайте з 2014 року?] Ні, я на військову службу пішла у дві тисячі шістнадцятому році. [Як на це відреагувала

сім'я?] Негативно, з сварками... Для них це була несподіванка, і вони не хотіли. Мама мені говорила, що в країні війна, брат був проти, усі заперечували мені. І я казала, що війна не буде довго, а навіть якщо і буде, то я хочу захищати свою державу. Це була моя мрія, мрія дитинства. Завжди хотіла бути військовою, але завжди перешкоджали мені піти на військову службу. [Ви були за час, відколи триває війна, на фронті?] Так, звичайно, була: у дві тисячі шістнадцятому році я призвалася на військову службу, майже кінець року. І в дві тисячі сімнадцятому році прийшов наказ від командира виконувати службовий обов'язок в зоні бойових дій. [Як Ви пережили період Дебальцевських боїв?] Дуже важко, тому що у той період часу саме в Дебальцівському котлові знаходився мій брат. Вони не могли вийти з цього котла, тому що вони були оточені, і протягом трьох діб ми майже не спали із батьками, я їх підтримувала і переживала сильно. Тому що вихід був важкий, великі втрати понесла наша бригада, багато побратимів загинуло у мого брата, він то важко переносив. Дуже втрати великі були, і дуже важко виходили хлопці. [Змінився Ваш світогляд після цього воєнного?] Так, звичайно, завдяки цьому всьому я вирішила твердо піти на військову службу, щоб боронити свою державу, боронити свій дім, свою землю, свою сім'ю. [Що Ви будете робити після перемоги і після закінчення війни?] Ну, саме перше, коли буде перемога, звичайно, це буде радість велика і велика біль, тому що багато наших хлопців не повернуться з фронту. Хоча дуже важко визнавати те, що багато молодих життів покладено для перемоги, перемога ця дається важко, тому що, через те що не буде наших хлопців, які б з нами відсвяткували нашу перемогу, кожен сантиметр землі зараз вигризається кров'ю. І ця перемога буде заплачена великою ціною, але після перемоги, звичайно, будем відбудовувати країну. Звичайно, хочеться, щоб наші діти, наше майбутнє покоління відбудовувало країну, цінувало країну, хоча б за те, що заплачена дуже велика ціна цієї перемоги. Але я надіюся, що наші діти будь пам'ятати, якою ціною далася ця перемога. Відбудовувати, звичайно країну, процвітати, служити нашій країні, захищати так само нашу країну, – це саме перше, що прийдеться зробити після перемоги. Хоча і тепер іде захист держави, але щоб більше на нас не напав ворог. Я надіюся, що уже буде краще.

с. Крите

*Записала А. Граб 5 квітня 2024 р.
у с. Крите Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
від Гребі Богдана, 1993 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Про себе я багато не можу розказати. У вісімнадцять років пішов на строкову службу до армії, потім півтора року відслужив у Яворові. Ну, повернувся з армії, пішов на роботу, працював. А тут 24 лютого [2022 р.] почалася війна, відреагував негативно. Потім подумав, посовітався з близькими і пішов до військкомату 28 лютого, призвався, мене взяли до лав Збройних сил України. Потім проходив навчання місяць у Львові, місяць у Рівному. І вже потім на передову, як то кажуть. Повезли до Запоріжжя, там ще чуть-чуть повчилися, вже на більш таких полігонах – серйозніших, та й таке. [Чи Ви маєте бойові відзнаки?] Бойове нагородження було вже після трьох

місяців на передовій. Там нагородили [нагрудним знаком] «Ветеран війни». [У яких саме військах Ви служили?] В протитанкових [механізовані війська сухопутних військ ЗСУ]. Спочатку ми призвалися, нас було двадцять вісім чоловік. Ну, а як вже приїхали в Запоріжжя, як би на бойові [позиції], потім розформували. Но у нас тіпа [в]звод, пару туди, пару туди, осталося нас шістнадцять чи скільки вже, я не помню. Я був старшим навідником гранатомета. Ми виходили – нас було п'ять чоловік: командир гранатомета, я старший навідник і три номери обслуги. [Що можете розказати про своїх побратимів?] Ну, що про них розказати, хлопці золоті, молодці. Багато було земляків, з ними само більше спілкувався. [За що отримали нагородження?] Дивіться: ми виїхали на позиції, п'ять чоловік розрахунок – командир гранатомета, я старший навідник і три номери обслуги, ну, там заряджаючи, споряджаючи і так далі. І отримали нагороду за те, що нам дали координати чіткі, і ми підбили російську бронетехніку. Вона була зафіксована безпілотником, що було чітко попадання, і ми отримали від командира цього, який нас корегував, що «все, хлопці, ви відпрацювали». [Нагороджував] підполковник військової частини, урочисто на ранковому шикунні. Дивіться, я був старший навідник, солдат звання було. Потім мені дали через тиждень десь старшого солдата. [Чи змінилося ставлення військовослужбовців до вас?] Я б не сказав, навпаки покращилось, почали поважати. Ну, і поважали й до того, але якось по-іншому. Командир зводу воппе чудова людина. Я йому вдячний, він навчив мене багато чого, ну, і взагалі чудова людина. [Як місцеві жителі ставилися до вас?] Дивіться, наша *** окрема механізована бригада, ну, в нас була дислокація постійна. Ми були у Харківській, Дніпропетровській, Донецькій і Запорізькій областях. І в кожній області люди різні. Але добрі, доброзичливі. Ніде не було такого, що там десь населення щось мало проти солдата або щось інше. А у Запорізькій області люди такі відзичливі, що кормили нас просто як... як не знаю що. Носили-то носили, а ми їм кажемо, [що] нам хватає, нам волонтери приносять, а вони: «Ні, хлопчики, нате, це всьо вам, все домашнє – молочко, сир, всьо як має бути, гриби, ягоди, всьо як має бути». [Чим саме і як допомагали волонтери?] Волонтери, низький їм уклін, кить [якщо, діалектизм] чесно, допомагали різним, допомагали амуніційов, допомагали безпілотниками, автомобілів пару, харчами то возили кожен тиждень валом. Ну, чесно, допомагали файно. [Чи був у вас час на перепочинок?] Дивіться: вільного часу в нас було мало, але ми старалися його провести більш-менш так нормально... Ми з позицій прийшли, в першу чергу в нас на першому місці це прання, потім чистка зброї, ну, і якщо, наприклад, вихідний попадав на неділю, там приїжджав до нас військовий капелан, ми ходили помолитися і таке. Відпустку важко було отримати, не відпускали дуже довго, але потім у вересні, я не пам'ятаю точно якого числа, все-таки відпустили були на п'ять днів. А мені їхати додому тисячу шістсот кілометрів, і це з дорогою п'ять днів, малувато було. [Чи було у вас поранення?] Так, звісно. Я переніс одну контузію, потім прокапали мене, я в лікарні полежав там тиждень, по-моєму, да, сім днів або вісім. Потім обратно пішов на бойові, потім отримав другу [контузію], потім осколочне поранення, потім ще чотири контузії. А на даний час я прохожу ВЛК, тіпа

як по місту прописки. [Як Ви ставитеся до примусової мобілізації, а саме дій РТЦК та СП?] Негативно відношусь, тому що, що вони роблять – це вже занадто. То хлопців ловлять на вулиці як псів, кидають у бусів і везуть у військкомат. На це має бути спеціальна організація, яка виписує повістки, і яка приноситься додому, і призовник має по тій повістці протягом десяти днів з'явитися у військкомат для проходження військової комісії і так далі. А це вже но... Це вже [неприпустимі дії]. [Що Ви плануєте робити після реабілітації?] В залежності від того, наскільки довго протягнеться реабілітація, ну, я думаю, що повернутись до лав Збройних сил України, до своїх побратимів. І я думаю, що Перемога за нами. [Яким Ви бачите майбутнє України?] Ну, Перемога за нами звісно, але якщо західні країни нам допоможуть ще. І Слава Україні!

с. Нижні Ворота

Записав В. Височанський 28 червня 2023 р.
у с. Нижні Ворота Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
від Керецман (Манзюк) Анастасії Вікторівни, 1965 р. н.

ПОБУТ БІЖЕНЦІВ Так, були підготовлені приміщення, щоб розмістити біженців. Це і школа, шкільні приміщення виділені: в спортзалі, наприклад, розклали матраси, теплі ковдри. У [приміщенні дитячого] садочку, тоже все село допомагало, хто чим міг. І теплим одягом (так-то була зима), і продуктами, харчуванням, і першою необхідною для проживання речі селечна [селищна] рада допомагала грошима. Всі активно допомагали, хто чим міг. Допомагали знайти роботу, допомагали знайти житло, психологічно підтримати, надати пораду. Допомагали, хто чим міг – і маленьким дітям, і дорослим. Хочу ще розказати про одну сім'ю, яка двадцять четвертого лютого [2022 року] приїхала до нас. Це дружина з чоловіком і дитина, всі допомагали, чим могли. Через деякий час жінка з дитиною виїхали за кордон, [у] Словаччину, а чоловік залишився. Він і дотепер проживає у нас, знайшов роботу, вже і адаптувався, і жінка приїжає в гості. І він радий, що попав імено до нас, і чекає, як тільки закінчиться війна, він з сім'єю повернеться у Харків. Йому дуже подобається Закарпаття. Він уже і мову діалектичну багато вивчив, і багато подуржував. І йому дуже подобається і наша гірська місцевість, і наші звичаї. Багато чого нового узнав. І хоч це не дуже приємно було приїхати у вимушені обставини, але він радий, що хоч [і] в таких неприємних часів він попав, але йому подобається наше Закарпаття. І, напевно, якби не війна, він може [й] не був і не знав нашої природи, нашої культури, а так... Дітки [переселенців] ходять в нашу школу і дуже задоволені, вони вже передружилися одні з іншими. Всі вони задоволені, раді, що так гостино їх приймають, допомагають. Приїхали їхні родичі, наприклад, мама ще зі своєю сім'єю, з дітками приїхали, бабусі. І можна сказати, що вже і по дві, і по три родини приїхали і тут у нас проживають. Вони себе реалізували – знайшли роботу, щоб вони могли мати якісь кошти. І для забезпечення свого життя. Спочатку самі необхідні. Тепер вони деякі [дехто] розвиваються, помаленьку налагоджують свій бізнес. Хтось ларочок відкрив і продає товари сезони. Вони їдуть на закупки, [і] пізніше продають. Хтось допомагає ще й другим: повідкривали

магазинчики, де люди приносять товари, необхідні для перших потреб (одяг, їжу), і вони безплатно роздають біженцям. І вони вже – колись ми їм допомагали, а вони тепер – допомагають іншим біженцям. Після двадцять четвертого лютого [2022 року] до нас приїхала сім'я, це молода сім'я. Мама з двома дітками, батько залишився на Сході, він воює у Збройних Силах. Мама – вона фахівець, медпрацівник, і їй зразу, з радістю надали місце [для] працевлаштування. Вона працює лікарем, її дітки пішли в школу. І [вона] дуже хороший спеціаліст, всім допомагає. І вона себе на сто процентів реалізувала, тому що з початку війни її забезпечили роботу у престижній часній [приватній] клініці, і вона хороший спеціаліст, таких людей завжди потрібно. А ще до нас приїхав викладач Харківського університету. Він у нас у місті проживає. Так як зараз онлайн уроки, він проводить у своєму університеті харківському онлайн уроки і активно допомагає нашим студентам. Забезпечує їх своїми знаннями, досвідом. Багато чого нового він розказав про харківський університет, їхні лайфхаки, їхні нові різні методики і розказав нашим студентам. Поділився, всі задоволені, і цей викладач – він професор у своєму університеті, і активно допомагає нашим діткам. Дуже багато допомагали ми у свій час: їжу приносили, продукти харчування, приносили їм [біженцям], наприклад, обігрівачі в приміщення зимою, плитки, де можна було готувати (електричні), чайники, сковарки, скорожарки, – все те, що може прискорити процес приготування їжі. Тепер, можна сказати, вони допомагають у свою чергу нашим волонтерам. Вони активно ходять плести сітки, які потім відправляються воїнам. Готують їжу, яка відправляється пізніше нашим ЗСУ: це і вареники, це і блінчики, і пельменки, і тушонки закривають вони. Ми [у] свій час їм допомагали, тепер вони допомагають всі гуртом нашим Збройним Силам. Ну, ми тепер не можемо сказати і не говоримо, що це біженці. Ми тепер говоримо, що ми всі разом, одна єдина велика родина, одна велика сім'я. І разом до перемоги ідем!

ТЯЧІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Тячів

*Записала М. Олійник 24 квітня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина) на акції
в підтримку України
від Р., 1999 р. н.,
родом із м. Тячева Закарпатської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Пані Р., розкажіть, будь ласка, як Ви потрапили до Будапешта?] Я потрапила у Будапешт, коли приїхала у 2016 році, я вже шостий рік тут. І я переїхала сюди вчитись на журналіста. Так, закінчила тут бакалавра і потім магістратуру, а тепер я вже тут працюю. [У Вас є угорське громадянство зараз?] Так, я громадянка Угорщини. Я народилася, можна так сказати, в угорській сім'ї, але ми говорили вдома і українською, і угорською. Тому я знаю українську і угорську з дитинства. [Дуже цікаво поговорити з етнічною угоркою.] Так, як такої угорської ідентичності в мене не було. Тільки після того, як я там виграла якісь гранти й подорожувала Угорщиною, тоді я

так знайомилася з угорською етнікою. І так я розуміла, що, так, я угорка, але водночас я так і не вважаю себе [тільки] угоркою. Я вважаю себе і угоркою, і українкою. [Ви маєте на увазі культурний бік?] Так. [Дуже дуже приємно. Зараз перейдемо до такої складної теми війни, яка почалася в Україні. Скажіть, будь ласка, хто винен в цій війні?] Звичайно, росія. Росія винна, я тут не говорю тільки про президента, а я говорю про взагалі державу й суспільство, яке підтримує цю війну. На жаль, я не думаю, що багато хто говорить, що якщо путін там помре чи піде з влади, то щось зміниться. Я не думаю, що щось зміниться, тому що росія – це росія. Росія ніколи не була демократичною країною, і вона ніколи такою не стане. [Можливо, колись і стане.] Можливо. [Можливо, після каяття зміниться.] Можливо, буває і таке. [Я поділяю Ваші думки. Це зможе зупинитися, якщо знайдеться країна, яка зупинить росію і лихо, яке вона несе.] Можливо, але думаю, що для цього потрібно ще більша війна і ще більше страждань, тому що вони не відчують того, що ми переживаємо тепер. Вони не знають, ну, можливо і знають, але не хочуть це сприймати як правду, і тому вони будуть підтримувати його до останнього, підтримувати свою державу до останнього. І це буде продовжуватись дуже багато років, поки вони відчують це на собі. [Ви як журналістка стежите за дискурсом щодо війни в угорському інформаційному просторі?] Ну, я слідкую за угорськими медіа. Деякі ЗМІ, які висвітлювали війну спочатку і до початку війни, вони більше в нейтральному ключі показують війну ніби. Я помітила, що вони навіть і не дуже довіряють словам українців. Ну, як кажуть, що українці, українська влада сказала, але російська влада заперечила. Вони, до речі, не говорять про путіна. Вони говорять тільки про росію. Плюс, як я говорила, угорські медіа, які підтримуються угорською владою, вони розповідають про війну як російсько-українську війну, але не згадують путіна зовсім. Взагалі, якщо і розповідають про це, то наголошують, що Угорщина і угорський народ має не втручатися у війну, тому що це, так би мовити, не їхня війна. Щось таке, я їх не дуже дивлюся. Мене просто питали друзі, знайомі з України: «Що говорять в Угорщині?» А я така: «Ну, я не дивлюся угорське телебачення». Тому я пішла і подивилась декілька їхніх репортажів, [щоб зрозуміти] який дискурс вони представляють. [Коли стало відомо про звирства в Бучі, Маріуполі, чи обговорювали це люди?] Обговорювали. Ну, я, на жаль... [Питання про Ваших знайомих.] Знайомі, звісно, обговорювали. Це сталося прямо тоді, коли тут були вибори в Угорщині. Моє оточення, воно більше проєвропейське, чим профідес [Фідес – угорська націонал-консервативна партія, голова партії – Віктор Орбан], і тому коли були вибори, цей день був траурним для них [моїх знайомих]. Це був понеділок. Я пам'ятаю, як мій колега подзвонив і сказав, що він просто був дуже розлючений, що Орбан, вигравши, одразу сказав, хто були їхні вороги. Він там назвав нашого президента. Він сказав, що це просто було дуже підло з його сторони, особливо, коли в Бучі сталося таке жакіття, коли ми дізналися, що сталося в Бучі. Тому деякі люди, звісно, розуміють, що стається в Україні, які звирства, але більшість – ні. Мені здається, що більшість, вони живуть у якомусь зомбованому середовищі. [Люди живуть у своєму клопоті, в своїй бульбашці, у своїх проблемах.] Так.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [розкажіть, будь ласка, про допомогу угорців українцям з вашого оточення, конкретні приклади, які знаєте.] Конкретно – це мій офіс, моя робота. Ми надавали притулок переселенцям, людям, які змушені були покидати свої будинки, свою країну, свою Батьківщину. Мій офіс дуже переймався. Спочатку вони мені подзвонили, [запитали про те], як моя сім'я, переймалися дуже, а потім уже вони почали діяти. Ми допомагали одягом, їжею, чим могли, а потім вирішили, що на вихідних будемо приймати українців. Тому що одна моя колега, вона волонтерить в «Migration it»... Вони з початку війни були вже в Келеті, Нюгаті [Келеті, Нюгаті – залізничні вокзали в Будапешті], вони зустрічали українців, допомагали чим могли. Ми організували в нашому офісі і приймали українців. [Це були зустрічі?] В офісі це було на вихідних, ми приймали переселенців, давали їм тимчасовий притулок на дватри дні. [Це для тих, хто] приїхав у Будапешт, але їхали далі, їм, можливо, було потрібно десь зупинитися. Вони там у нас спали; ми організували їм ліжка, телевізор, готували їм, замовляли їм їжу, борщ, ми все оплачували. [Оплачували ви чи фірма?] Фірма, так. Ми дуже багато допомагали, але потім у квітні вже не було бажаючих, ніхто до нас не приїхав, керівництво вирішило, що ми призупинимо. [Не було вже гострої потреби в цій допомозі?] Так. [Ви брали участь в акціях підтримки України. Будь ласка, розкажіть які посили передають ці акції. Як ці акції сприймаюся угорцями?] Я не знаю, як ці акції сприймаються угорцями, чесно скажу Вам, тому що я не спілкуюся про це з угорцями взагалі. Якщо ми спілкуємось про Україну, моє оточення розуміє, що в Україні війна, що росія – агресор, що росія напала на Україну, вони дивляться новини. Я дуже багато поширюю [інформації про війну] у своїх соціальних мережах. Коли вони бачать фотографії і відео, які я поширюю, вони трішки шоковані тим, всіма цими звірствами [росіян]. [Який Ваш особистий сенс участі в акціях? Що Вас спонукало брати участь?] Спонукало те, що світ має знати про цю війну, світ має не забувати. Я дуже боюся, що цю війну будуть сприймати так само, як і ту, що почалася у 2014 році. На жаль, дуже багато і українців забули про це [про війну з 2014 року], я таке відчуття мала, коли приїжджали в Україну, тоді ніхто про це не говорив. Дійсно, що є якісь волонтери, які про це говорили, але люди просто жили своїм життям. Я дуже боюся, що так само станеться й тепер. Хочеться говорити, не мовчати, а кричати, привертати увагу, і давати знати, що таке Україна, українці. [Чи варто на цих акціях проводити паралелі з угорською історією?] У нас є такі посили на акціях, ми говоримо: «руській козо», який [означає] «росіяни додому», якщо перевести українською. Але на жаль, я не думаю, що угорське суспільство на це звертає увагу, їм все одно, і вони живуть своїм життям. Ті люди, які не підтримують Орбана, вони, звичайно, це розуміють, що до чого, до чого може призвести ця війна. Угорщина в такій проросійській моделі, але вони нічого не роблять, а більшість угорців, ми знаємо, що вони профідес [підтримують партію Фідес], тому вони дивляться на свої інтереси і говорять: «Хороші відносини з росією нам потрібні, тому що ми така маленька країна, на нас тиснуть, в нас не буде газу», таке. Я, на жаль, не думаю, що це щось змінить, це як росіянам доказувати, що вони винні.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [За яких обставин Ви вдягаєте українську вишиванку?] У мене не було вишиванки в Угорщині, я взагалі її не носила. Я живу в маленькому місті, у нас не продавали вишиванки, то треба було замовляти чи їхати в інше місце. Якось у мене не було часу, так багато визначних подій не було, щоб її вдягати. Але я завжди дуже хотіла вишиванку, тому, коли були якісь свята, я просила у моїх знайомих і одягала. А вишиванку почали одягати тільки після 2014 року, як почалась війна. Я пам'ятаю, тоді багато було таких ініціатив, що парад вишиванок і так далі. [Ви розповідаєте про Угорщину чи про Україну?] Ні, в Україні, тому що я тоді ще жила в Україні. А тепер, як почалась війна, я захотіла мати свою вишиванку, тому що це для мене символ України. [Вишиванка, яка на Вас, куплена після 24 лютого 2022 року?] Так. [Ви її купили, щоб заявити про Україну, правильно я зрозуміла?] Так. [Де Ви її купили?] Я купила її в Україні.

*Записав А. Забуга 20 серпня 2023 р.
від Стени Василя Івановича, 1980 р. н.,
родом із м. Тячева Закарпатської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Ну, якщо чесно, то мені не вірилося, що всьо-такі Росія так подло поступить з нами і так вероломно вступить на нашу землю. [...] Я працював собі нормально, біля мене була дружина. Але щось тікнуло так в голову, що я не маю бути вдома, займатися своїми ковбасами, а я повинен бути там. Так як я багатодітний батько, [знаючи] що вона [дружина] не відпустить мене на війну, я убив жінку, що безпечніше буде, якщо вона буде за кордоном. Коли вона пересікнула границю [сміється], через два дні я вже позвонив їй, коли був зарахований до лав Збройних Сил України. І в неї просто не було вибору вже, все. На той час [першого виїзду на передову] думки ніякі такі не лізуть в голову, просто спрацьовує такий адреналін, що ти ще не розумієш, борисся сам з собою: чи зможеш ти вобщето, як кажеться, наказати того кацапа, чи не зможеш, ну якось так. Найбільше [у прифронтовій зоні] вразило мене те, що коли, мене заставили охораняти КСП [командно-спостережний пункт], і коли в дві години ночі почався артобстріл, я спочатку не зрозумів, що це, але я зрозумів, що це по нам працює, так як, спочатку був переліт, потім недоліт, ось. І я швидко побіг, і попередив командування [...] щоби пішли в укриття. [Яким був Ваш перший день на передовій?] Оу [сміється], я не мав сигарет, і я прям просив, кричав: «Кацап, прийди, принеси мені сигарети» [сміється]. Завдання доручили нам тримати лінію оборони, так як маскаль питався неодноразово прорвати іменно цей напрямок. Ну, ми створювали вид, що нас там нема, але, потім кацапи зрозуміли, що ми там є. Про це [ризик та небезпеку на фронті] не думаєся там, як я перед цим відповідав на питання, то спрацьовує такий адреналін, що навіть нема ні страху ніякого, ні задоволення також ніякого нема, просто якийсь адреналін такий... і дуже добре спрацьовує інстинкт самозбереження. Взагалі-то я не думав, що я взагалі буду коли-небудь після армії тримати зброю в руках, але, як кажеться, наші сусіди зробили все можливе, щоби це случилось. [Як вирішуєте етичні та моральні дилеми, з якими стикаєтеся на війні?] То якось на підсвідомому рівні проісходить, так що я не можу прям коментувати це. Воно

саме якось так спрацьовує, що ти навіть не думаєш про це, але воно просто, як каже[ть]ся, від тебе исходить, і ти вже готовий іти на контакт з любими людьми, і в тебе ся то получає дуже легко. [...] З волонтерами [на передовій] ні [не спілкувався], але з місцевими жителями так, як я працював... деякий період, я працював іменно з росіянами, так що російську мову я знаю так, мабуть, в досконалості, так що, мені було легко з ними спілкуватися і бачити, як люди говорять. Вони там також поділені на категорії: там є так називаємі «ждуни», і є іменно наші люди, іменно українці, котрі реально нас чекали, а є такі, котрі вобще не чекають, і прямим текстом говорять тобі «навіщо ви сюди пришли». Але потім, коли бачать, що російська армія робить з їхніми селами, потім міняється мненіє їхнє. [...] [На сході України] Ну, маскалів там багато лежить, значить, я думаю, що ми переможемо. І руками, і ногами «за» [перемогу]. [Яким чином війна впливає на економіку та інфраструктуру України?] Ну, яким чином, маскалі вон такий народ клятий, що вони б'ють нашу інфраструктуру, і вони знищують, можна сказати, так нашу культуру. Я так зрозумів, тому що бачиш неодноразово на свої очі, що це чисто зараді якоїсь забави, чи якогось показника. Бо вони там церкву зруйнували, дитсадок або школу. Ну, тоїсть, я думаю, що то якісь, якби с тої реклами, що бабушка ото сказала: «Боже, яке ж воно кончене», так це теж саме. [Які аспекти моральної та фізичної підготовки є найважливішими для збереження високої бойової готовності?] Я думаю, що це треба нам навчитися в крота: як поглибже закопатися, коли тремаєш оборону... Ось, як кстаті, воно дуже гарно спрацьовує, коли гарний окоп, так що маскаль не пройде, да. [Яка роль ЗМІ в інформуванні громадськості про події на фронті?] Ну, я б сказав, що це не дуже добре, тому що це також... розказують нашим людям, що іменно ці фейкові такі ролики показують, які маскалі запускають нам, так що не тільки це... То, що правда, що наші війни [воїни] там роблять, а вони [росіяни] закидують свої фейкові ролики [з метою], щоб би замішательство було між народом [українським глядачем], щоб народ думав, що це зовсім не так, а це зовсім не так. Ну, тоїсть, не дуже добре я відношусь до цього. [Чому підтримка міжнародної спільноти є важливою для перемоги України?] Ну, скажу Вам чесно, я не про політику, я простий українець який захищає свою державу, свою батьківщину, так що, я політику, в політиці, не дуже розбираю. [Які можливі шляхи відновлення миру на Сході України?] Надавати маскальові по сраці і по піці.

УЖГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

м. Перечин

*Записав П. Леню 7 травня 2024 р.
у м. Ужгороді
від Смірної Аліси, волонтерки, тревел-блогерки,
власниці велосадиби,
проживає в м. Перечині Ужгородського р-ну
Закарпатської обл.
Розшифрувала Л. Анча*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ За день до війни всім німецьким друзям, які мені писали: «Аліса, бери речі

приїжай», всім писала: «Ви що дурні? Це ХХІ століття, не може бути повномасштабної війни у ХХІ столітті». І коли в четвертій ранку чи о п'ятій ранку сказав чоловік, що війна, я дуже плакала. Мені шкода було не людей, мені країну було шкода, що чому так має бути, як світ таке може допустити. Я думаю, що десь три або чотири дні я була в такому ступорі, я не знала, я не могла прийняти рішення. Потім просто сіла і написала план А, В, С... Тому що всі кудись тікали, вивозили там старих, дітей і так далі. Інші акумулювалися, робили щось вдома. Я не могла вирішити, що робити. Потім вот написала той план. [І що там було?] Ну, лишатися, що всі лишаємося, ми якраз були за кордоном в той перший день. Ми з туристами були. Дитина і всі родичі були дома, і я страшенно боялась, що не попаду в Україну і не вивезу дитину. Це був дуже великий страх, який моя дитина і я пожинаємо дотепер, бо вона боялася, що ніколи нас не побачить, і я так само боялася, що я їх лишила і то... План був такий, що чоловік не переходить кордон, і ми забираємо всіх і десь їдемо, бо не було зрозуміло. Потім, дорогою вже, я вже по ньому бачила, що він переходить. І це був другий план – він переходить і перевозить мені дитину, і ми лишаємося. Третій план, що я їду, відвожу кудись дитину, і ми на тому зупинилися. Він перейшов кордон і пішов добровольцем, а я відвезла дитину до мами і вернулася. Я відвезла за кордон дитину. У мене мама за кордоном. Всі вивозили дітей – я маю всі можливості світу, і я, якщо щось станеться, я собі не пробачу. Я тепер бачу, що це було неправильне рішення. [Дитину вивести?] Так, бо дитина... Ми дослідили, що найбезпечніше місце для дитини – це біля матері. Коли є стрес, або коли... і вона мала дуже великі наслідки після цього. Дуже багато тривоги, неконтрольованих ридань через те, що вона була три місяці без нас. Тато на фронті, від якого нема там звістки, мама не каже, коли її забере, баба не дозволяє плакати, бо «...в тебе ж всьо в порядку». І вона боялася весь час, що не повернеться в Україну і не побачить нас. І чотири місяці в тому жила, і я тепер розумію, що це було неправильне рішення. Но я розумію, що я наперед не могла знати, з чим треба буде жити. І я просто прийняла таке рішення: що я могла з нею лишитися! Я розуміла, що я можу щось... багато чого зробити або щось зробити і бути за кордоном, спостерігати я не могла. Тобто я вибрала не дитину, а не знаю що... себе, напевно... Я написала, я звільнилася з роботи онлайн зразу на другий або третій день, тому що в мене міжнародна була фірма, ну, турагенство, яке прийняло рішення захищати росію, і я звільнилася. Ми на туризмі пов'язані і деякі тури були з пересадками, ну, мається на увазі авіакомпанії, наприклад. Німці почали відмовлятися, наприклад, їздити або в Грузію, наприклад, літалосся аерофлотом або... Я вже не дуже пам'ятаю, що там було, но в будь-якому випадку сказали нам, якщо відмовляються, треба захищати. Що туризм не винний, прості люди-росіяни не винні, що це все скоро закінчиться, що це політика, треба підтримувати і туризм, і культуру, і громадян!

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Я сказала, що я не напишу жодного слова у виправдання і звільнилася. Тоді написала на фейсбуку: «Я безробітна, але в мене є закордонний паспорт, водійські права,

автобус і машина, що я можу для вас зробити?» І почала возити все, що привозили, гуманітарку. [Це в групах написала?] У фейсбуці на своїй сторінці написала. І тоді мене почали юзати, як ну... водія, і я знаю волонтери... І стояла весь час на кордоні, тобто я кожен день з четвертої чи п'ятої ранку... Стояли ті шалені черги, зі своїм бусом або чужим бусом, і перевозила все, що тоді треба було для переселенців від війни. Тоді бронжилети пускали без проблем, каски, бронжилети. [Туди. А людей звідти?!] Так! І так кожного дня. І от коли не було дизелю і треба було стояти після кордону ще дві години, щоб тобі дали 20 літрів дизеля. Тобто це був мій такий графік, і це було дивно, що людина так акумулює свої сили. Я не пам'ятаю, чи я переодягалася, чи я милася, скільки я спала, якось воно було окей – не спати, не митися. І потім мені вже запропонували. Це я робила за свої кошти або шукала десь за кордоном, аби мені хоча би солярку оплачували. Дуже багато німців моїх приїжджало пустими бусами під кордон, забирали людей евакуаційні автобуси. То я домовлялася, бо у нас у Перечині дуже багато – десь три, п'ять, вісім тисяч в якийсь час переселенців було, що у всіх садочках-школах ночували. Ми їх годували по три рази [кожного дня]. [Це сам Перечин був?] Це Перечин, так. [Десь сім тисяч власного населення і стільки тисяч переселенців?] Так, всі садочки... ото ми матраси возили, ми їх годували, ну, ОТГ, де можна було продикти, це все із-за кордону я привозила. Пожежники мої австрійські дуже багато форми тоді переслали: касок, рукавиць. Ми переселили потягами в Харків в основному, бо вони найбільше потерпали. Дуже багато ліків, якихось інструментів хірургічних так само закуповували, ну, інсулін тоді був дуже... бо люди, коли евакуювалися з собою не мали, і це була така проблема велика. То мені, просто щоб уявити собі, з Дармштадта приватним літаком у Кошіце один чувак за свій рахунок привіз повний свій літачок інсуліну і мене пустили в аеропорт там, де приватні ці парковки. Ми перегрузилися в мій бус, і я так перевозила інсулін у Перечин. [То німець?] Німець! [Із Дармштадта?] Так-так! Стерилізаційні оці препарати і всяка-всячина була, кажу, ліків. І потім мені запропонували паралельно бути водієм лікарів без кордонів, уже за якусь вже зарплату, не пам'ятаю. Спочатку на своїх авто, потім вони мали в оренді, і я там працювала три або чотири місці. [Коли те почалося?] Я думаю, початок квітня, я не дуже пам'ятаю, і я там до початку липня працювала. Але паралельно мене просили, наприклад, у Перечині, щоб я якось щось організовувала для тих переселенців, які не мають себе де подіти. Ну, то я їх вивозила то на екскурсію, то там, то сям, і я бачила, що людям це дуже потрібно. Розвіятися кудись, міняти локацію, для мене ще було дуже важливо, зрозуміло, що багато російськомовних, і вони живуть там як у гетто, що ніби ВПО і місцеве населення не дружать між собою таке якесь. [Бар'єр?] Бар'єр, і я хотіла у подорожах, щоб вони знайомилися між собою, і в мене є дуже успішні приклади, де люди... ну, досі дружать. [Тоді зблизилися?] Так, у подорожі зблизилися! Бо хто би що не казав – було багато там семінарів психологічних. Я не дуже бачу у них якусь, не то що користь, а що вони більше приносять користі, ніж подорожі. Бо тоді на подорожі... Бо тоді на подорожі не дуже хотіли давати гро-

ші, то я знову таки шукала серед всяких своїх колег і друзів у Німеччині, Австрії. Я їх вивозила, наприклад, на Синевір, і ти цілий день у бусі десь там спілкуєшся, потім пікніки в себе у велосадибі щось там я організовувала. І так люди знайомилися між собою і навіть між собою переселенці, які живуть у різних містах або місцях, і свої, і там був вихлоп реально класний. [Більше користі?] Да, більше користі. От і вже в липні вирішила, а в червні вже забрала дитину, в кінці червня. В липні я вирішила, що я повертаюся в туризм, скіки би я там не заробляла. Спочатку це були такі соціальні подорожі, де треба було платити не лиш мою зарплату, а витрати на транспорт, і так почало розвиватися. Бо не можна сказати, що всі евакуювалися без нічого. Були люди із грошима, які приїхали..., які зразу тут своє життя влаштували і потребували так само нових позитивних емоцій, от і так я повернулася до туризму. [У Перечині переселенці з різних місць були?] Ну, я знаю... Харків, Київ в основному, но тепер у нас багато краматорських, бо працює релоковане підприємство, але в основному мені попадалося Харків, Київ. [Понад два роки пройшло. То як там населення із цими релокантами? Нормально живуть чи є нюанси?] Мені здається, вони живуть паралельно, я не знаю, бо я аж так дуже... Я постійно десь в дорозі: то мене нема, то ще щось. Але мені здається, що до сих пір живуть якось паралельно. Бо їх і лишилося досить багато, їх перенесли з тих усіх освітніх закладів у Сімер у профтехучилище, у той гуртожиток, зовсім окремо, то вони так і лишаються, як окреме гетто. [Під час війни, в ці перші місяці, твоя велосадиба пустувала чи там також щось було?] Були моменти, що мене просили, щоб я поселила людей, але я все-таки цього не зробила, тому що ми сезонні – ми відкриваємося з першого травня. [Холодно?] Холодно, там нема можливості топити, і щоб вода не замерзала, то більше би шкоди було, ніж позитиву. Тому я вирішила не запускати там як гуртожиток чи прихисток. Зазвичай всі мої іноземні друзі не хочуть афішувати або підтримувати війну, тобто на фронт вони взагалі ніколи нічого не дають, вони підтримують цивільні проекти, але не військові. Але знайшовся швейцарець, через велосипедиста знайомого, його шеф, який слідкував за тим, що я роблю для людей і так далі, і в нього велика фірма, де він продає техніку всяку. І він каже: «Слухай, у нас тут є дрони, в яких вмер акумулятор, але багато, чи можете щось із тим зробити?» Ну, я пишу в основному в фейсбуку: «Є таке то і таке, і чи знадобиться?», і там було дуже багато різних думок. І я йому кажу, що давай десять присилай, ми побачим, що з того буде, ну і в результаті... Я в захваті від наших хлопців, які завжди вміють знайти, що з тим робити і в основному авіарозвідка писала. Тобто ми закуповували нові батареї, і... це слабкі такі дрони, але вони розходний матеріал. Їх беруть, щоб там антена долітала, щоб більше той другий дрон служив, далі залітав. І так як це розходний матеріал, все рівно їх треба купляти, то ми сказали, що давай присилай! Паралельно купляли і батареї за якісь там донати, але хлопці в основному кажуть: «...Дивися, часто батареї лишаються, бо дрон збили, батареї лишилися, присилай просто так, а ми вже там розберемося». От і він, на жаль, останні чотири зараз в Словаччині чекають, він все, що мав на складі, віддав. Так айпади

так само, спочатку дав п'ять нових, то я давала ніби обдарованим дітям або ВПО, але на фронт почали теж просити, використовують, ну, не для «Кропиви», а як екран просто, і він каже: «Ну, таких старих у мене є 100 штук, треба?» 100 айпадів, я кажу, що 100 мені, напевно, не треба, давай 50. Я думала, що я буду з ними робити, їх нема, нова партія їде, знов будемо відправляти, вони старі, но кажу – на фронті вони чи дітям. [Батарейою поміняти?] Батарейі ще служать, вони просто не оновлюються. Но рік-два ще буде служити, тим більше, кажу, хто просив – усім давали. Зараз буде знов там 10 або 20 прислали. Ну тобто... це я інвестую тільки свій час у переписку і потім треба знайти, що як з Словаччини сюди перенаправити і відправити тому, хто просить. [Чи є проблеми з розмитненням, із завезенням?] Та по різному, ми не завозимо зразу великими партіями. Це час треба, деколи треба чекати довго, щоб ми то всьо перевозили. Якщо ми невеликими партіями, то там взагалі проблем нема, там можна на якусь суму і скікись там кількість того везти. [Чи були випадки, що вимагали хабарі, аби завезти в країну?] Перевізники або когось я прошу: «Можете мені взяти дрон чи пару айпадів перевезти, щоби ми по одному не возили?» А вони потім хотять за то щось там. З одного боку, я розумію, бо це їхній час, з іншого боку, не розумію, тому що я не взяла собі ні один айпад, ні один дрон і взагалі нічого із того що... Тобто, ну як, є люди різні, але були і такі випадки... І скільки я возила гуманітарку, що якраз на кордоні, що якраз наші пограничники собі брали із буса, що хотіли, бо їм то там треба, ніби за то, що пропустили. Це було на початку, на початках. І мене просто дивувало, що «хоть що, но, хоть щось дайте просто, аби не було, що ми вас безплатно пустили». [У них уже рефлекс якийсь?] Рефлекс. То могла бути... консерви, чи карімат, чи спальник, чи якийсь ліхтарик, який можна собі за 100 гривень купити, але, ну, хоть щось, але виїняти – і це мене бісило. Я тут трачу свій час і свій бензин, а ти просто на роботі за зарплату і ти просто не можеш пропустити! Це мене бісило!

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Він [чоловік] взагалі дуже мало говорить [про військові дії на фронті], але коли вдалося, ну, була така ситуація, що 28 днів був не на зв'язку, і ми не знали, чи він живий. Но там десь слухи доходили, що ніби так, але це було на нулі. І коли вже нарешті їх евакуювали і він врятувався, то за всіма законами природи їх не мало бути вже. Але, як кажуть, що так тобі дався ще один шанс – це ніби як новий день народження. Значить на тебе ще є плани і лишній раз ризикувати вже точно не можна, бо використовуєш всі свої життя. Наприклад, у його калашу, снайпер потрапив у калаш, тобто його врятував, ну, його автомат, коли йшов по воду чи шо. Куртка повністю продирявлена, казав, що «всі види зброї, які існують, вони на собі відчули». Дуже багато бачив смертей, має на карті позначений хрестик, куди треба повернутися, коли територія буде неокупована, щоби викопати і перепоховати колег, ну, побратимів і з тим треба жити. Бачив дуже сильні поранення, що з людьми стається і казав, що «честь і хвала тим медикам, які в будь-яких умовах приходили забирати і евакуювали». Я думаю, це буде мати наслідки на все життя. І в якийсь момент я спостерігала за ним, що

він там прийшов додому, відіспався і хотів зразу вертатися, но це в багатьох спостерігається. В мене є такі друзі, а потім, якщо побути там місяць-два, не в бойових діях, не на передку, як кажуть, то розумієш, що ти фізично уже не можеш. То тебе спочатку ще адреналін тримає, а потім ти розумієш, що ні фізично, ні морально просто не можеш. Але знаю, що потім знову його відправили, і він потрапив у хороший колектив. Він казав, і я кожним днём по телефону чула, що йому там дуже добре, було краще, як дома. Він в ейфорії перебував, які класні пацани, яка класна зброя, як вони там. Ну, це як я, не знаю... споріднена... Побратимство! Так, це напевно, це, що не можна пояснити і коли йому дали відпустку, відсрочку, то він не хотів іти, не хотів вертатися – це вже практично ми змусили. [Не хотів] звідти. [Звідти сюди?] Так! Контузію мав серйозну, втратив слух, 50 % зір там, є багато наслідків, але у військових не рахується. Шо поки все на місці, всі органи, то не рахується, що там щось не так. [Як ваше коло європейських знайомих ставляться до росіян тепер? Щось змінилося?] Це моя також така травма, бо я була на симпозіумі в Австрії восени і в Берліні, оце старше покоління німців все рівно дуже ностальгує за росією. Вони дуже люблять росію і не люблять американців. Вони вважають, що це американці винні, що у нас війна. [Старше покоління, то люди якого віку?] Це 70+, їх там багато, мої колишні туристи десять років тому, там їм було 60 та... І вони дуже ностальгують і вважають, що ми маємо домовитися, що росія нічого поганого нам не хоче, що «ми вже ж були під росією! І чому нам не вернутися і дати світу спокій, помириться!» І ця заключна фраза на симпозіумі: «Давайте побажаємо нам, щоб років через п'ять ми всі разом з вами зустрілися десь в подорожі і проїхали там від Сибіру до Києва, як друзі і брати». Я просто встала і сказала: «Цього не буде ніколи, цього не буде ніколи, ну, вам не зрозуміти». Це мене дуже ображають такі думки, але, ну, що з ними робити... А у Берліні на зустрічі, де ми говорили про пралесі і вплив війни на природу, на столі на фуршеті стояв російський квас. І це зробив спеціально співорганізатор. Я лиш прийшла, і мені це відразу впало в око. І я йому сказала «WTF», що це має означати? Це українська подія, ми говоримо тут про вплив війни, а він казав: «Бо він мені смакує і ти мені не будеш розказувати, що в мене тут на столі має бути». [Німець?] Німець. І казав: «Ваша корумпована держава уже всьому світу у печінках, ви там з собою розберіться, а потім розкажіть, що і як ми маємо підтримувати». Є багато в мене бувших туристів, які кажуть, що це повністю наша вина, бо ми дуже загравали з НАТО, постійно казали, що ми хочемо бути частиною НАТО і через це вони [росіяни] не мали виходу, лиш як на нас напасти. Но я кажу: «Це добре говорити німцю, який не боїться війни, бо ви в НАТО, бо вас будуть захищати». А з іншого боку, ну, мій як би австрійський «тато», якого я просто обожнювала, і ми дуже любилися, він мені тепер каже: «Я вважаю, що всі ці жертви нічого не варті, яка різниця, під якою ви державою, життя важливіше, маєте домовитися і перестати гратися у війну!» [Це також старше покоління?] Це 80. А молодші, навпаки, я їм дуже багато завжди розкакую, вони підтримують той проект, де я купляю худобу, це ж тоже, вони хрещені батьки українській худобі. Це в

основному вже молодше покоління, молодше 40–60. [Там такі, як Мішель отой Якобі?] Так! Но все рівно я вважаю, що наша зовнішня політика можливо не... і пропаганда не допомагає, як російська праця. Так що ще багато роботи – їздити треба і говорити треба, і показувати своїм прикладом, оці всі випадки з корупцією і кордоном – це не має попадати у медіа.

с. Дубрівка

Записав О. Ковач 14 липня 2023 р.
у с. Дубрівка Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
від Терновая Михайла Михайловича, 1962 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Добрий день, [я] Михайло, Михайло Михайлович Терновай. [Скільки Вам років?] Но, шість один уже, слава Богу буде. [Де Ви народилися?] Дубрівка... Ужгородський район. [Як Ви потрапили на війну?] Ну, як... Ну, так, як я думаю, як більшість із нас. На п'ятий день війни я пушов добровольцем в ужгородський воєнкомат. Всього, я записався добровольцем, на перше березня мені виписали повестку, на чотирнадцять годин, помоему, кстаті, повестку йшов маву, сохранив. Ну, і всьо, так я попав. Но, як кажуть, направили мене в *** батальйон, у Ужгороді. Окремо гірсько-штурмовий батальйон. Так я і попав. Пару днів нас потренували. То бов вівторок, коли на повестку, на вівторок я мав. У суботу нас відправили. Но, обули, оділи, автомати дали, каски, кармати, спальніки, короче, нормально, обеспечили нормально. На поїзд і тютю. [На який напрямок?] Ну, та хто то знав? На той час ніхто не знав. Нами крутили: Вінниця, Київ об'їзжався, до Дніпра, потім обратно, думали на Харківський або на Запорізький... Хто то всьо знав? Або Донецький. Но, до Запоріжжя, до Вільняцька нас привезли. Там висадили. Пару днів у школі, як кажуть, потусувалися, повчилися трошку, тудасюда, броніки дали. І десь числа див'ятого нас посадили на «урали»... [Задумався] Се «крази» або «урали», я уже не помню, короче велика велика машина. І в Луганську область, місто Лиман [Лиман]. Уже ночью ми приїхали, ранком ми виїхали, не помню скільки то боло, но йшов темненьо боло, короче, то зима. І під вечір ми вже теже, вже, темнота, підїхали в Лиман, місто Лиман. Пару днів ми там оп'ять шви, тудасюда. На пости ходили, ночью особливо, днём. У школі пожили, і оттуда вже нас порозбирали, як кажуть, по місцях, на передову. Но, там уже такой, і громи чути боло, і тудасюда. Через Краматорськ ми проїзжали, теже бомбили, тась ме вискаковали з машини. Но то перші прильоти такі вже боли сиріозні, шо ми вже поняли, шо ми не в рай ідеме, як кажть, не в нас отдых, шось то серіозное діло. Там первий раз ми вже дома розвідьили розбиті, то перед тим, як по вокзалу вдарили. То потом ми вже були в Краматорську, та вни по вокзалі вдарили. Но десь одинацятого числа нас отпустили у... [задумався] як го?.. Боже, не пам'ятаю, кантузія дає знати... Кременну. [Кремінну]. Да, десь од числа одинацятого-двінацятого ми вже були на позиції. Там нас розпроділили, кого куди, в яку зміну. Жили ми на пилорамі, там на країні [у передмісті] городка Криминої. Ходили такой хіби метрів тристо-чотиристо. Чотири години отбув на позиції. Но, день-нуч, як кажуть, то боли три зміни. Короче, чотири відбув, вісім отдыхаш, чотири відбув, вісім отдыхаш. А від-

дыхаш як? Но, относительно, благоустривалися, бо там жити, жилья, як кажуть не боло... Но, холодно... Шо ми приїхали, то шо сім градусів морозу боло, та такой діло. Но, і там ми пробули десь до числа шіснадцятого-сімнадцятого апріля?.. [Задумався] Лютий, березень... Квітня. Но, квітень то апріль – то помацкальські. Но, і там вже змушені виступати, бо давили нас нещадно. Міномйоти, авіація, і вертушки літали, і... Та, короче страшное. І змушені були виступати. І десь ми сімнадцятого-вісімнадцятого відступили, теже в сторону Лимана. Но, короче, ко де попав... За окруженіє говорити? [Так.] Но, ну в зв'язку з сумотохою, шо пізно... Но, як казати, ми до кунця там боли. Та ми, мож казати, услідню очіридь виступляли. Но, і так як мало хто з шоферів знав дорогу (хто був в Лимані, хто не був своїм ходом), а тем более ночью при бомбйожці... Заблукали мо дись ми. Та типир знаю, ми приблизно оказались у районі Ямпіль і Лиман, дись так, межи тим. То вно як раз там справа наші атакували, тоїсть мацкалі, зліва наші держали оборону. Ми такой, як попали в перекрьосний огонь, но при цьому хлопці мусили машину оставити, бо вже ни взад, ни вперед ни моглисьме вуйхати. Короче, застряли, тем более, дощ бов. І в туй сумотохи мо ся якось, но, затірялисьме ся в лісі, розумієш, то верхушки падали з дерев. Знаєш, оттуда наші стріляють, оттуда мацкаль, а мо посередині. Ти розумієш, болото, дощ, тудасюда. Короче, мо якісь ся потратили. Я один остав, но, правда, мій сусід там, пацан, Толік, за мнов вернувся, і над ранок ми виїшли. Но, так приблизно, як хлопці по карті дивилися у тилифоні, по карті, який напрям дись так. Но, а може, Бох знає де, й заблудили, короче. Ми вже под ранок вуйшли, почекали, докі вже ся розчехлить тіпа, вяснить. І попализьме за лінію обороно мацкалю, дивимосся: їхні танчики з буквами «ЗЕ» і «ВЕ», на джіпах, тудасюда. Мусили мо то цілий динь там пролежати, за дорогов, у куцісьме залягли. Цілий диньсьме там пролежали, но й дождьик слабо помуг, мало. Я типир вже розумію, шо нам, може, помуг, шо того, бо чути боло ззаді оці автоматні очериді, тудасюда. Там, відімо, зачистку робили, наших глядали, розумієш, по лісі. І мо дочекалася ночі, і та як двіженіє на дорозі не останавлювалося, бо там боеприпаси пудвожували, міни, тудасюда. Но, а з автоматом шо зробиш? З enim автоматом ни зробиш нич, а ми лиш двоє. І я дись три години, но, рішив, шо помалі, ми, короче, віділи, в яку сторону тоті стріляли, значить, нам в ту сторону треба йти, значить наші там. Короче, ми оп'ять лінію до тої пройшли, і забрились вже, як нам казалось, на нашу сторону. І там я вже вийшов з командіром звода на того, на зв'язок. І вун каже: «Хоть дайте орієнтір». І там бола чий жираф... як її... ферма жерафу чи шось такой.... [Згадує]. Там і кугути, і така ферма була, жирафина, ці як ся називать? Там, вроді, в карті має боти. [Страусина, може?] Ге? [Страусина, може?] Страусина, ни жирафина, страусина ферма. А ми десь коло тої ферми виїшли, і там такой як піонер лагерь колись совєцький бов, такой на капурі написано боло, як коли бов Середняньський радгосп. Но, та я потом там пудповз ближе, бо там, відімо, охрана. Но, та я на руку собі фламайстером, як обично носили постоянно з собов це, написав названіє, перезвонив командірови. Телефон все виключавім, бо нас ни засікли айби ни сіло [не

розрядився телефон]. Перезвонив... Приблизно він вже по карті подивився, каже: «Йдіть вдоль дороги, дуйте до жеде-переезда». Но, так мо' потом і зробили, і мо', короче, дись по обіді коло двох-трех годин добралися до переезда. Оп... Дивимося – каска, лиш так, над тими, над коляями... Оп'ять дзвоню командірови, кажу: «Командір! Там во чи моцкали, Бох го знає, куда ми пішли». Розумієш, як. А вун каже: «Скажіть пароль тіпа». А у нас там пароль був «Фелікс». У тому, позивний, шо на позиціях ісьме стояли. Но вни повідять: «Петрович» (бо його Петрович [звуть]). Вун дись с Свалыво сам, наш командір-лейтінант бов. Но, та ми потом кажемо Мисонові, цім боровиш осьме двоє боли. «Гойкай, – кажу, – за дерево, гойкай “Фелікс”, то [вигукнув] за дерево “Фелікс”». Всьо, ми вже на зводі, всьо, автомати сьме приготували. [Хто] го знає, ко там, короче. Ми повідли, вни відповіли «Петрович». Тоді ми вже вуйшли, всьо – наші, слава Богу. Но, считай ми понеділок цілий ни їли. То тутько ся набродило, ни курити, ни пити, ай пережилисьме доста. Уже даколи ся така дурна мисля закладувала, ці не здатися, розумієш, чесно говоря. Я як подумав, розумієш, жи ни дай Бог... Ни дай Бог, у полон бо ся здати. Думава си, то дурдом. Ай ту шьи гони, бо ге нараз, пудняв бізь руки, та бо тя лем скосили, та й ти буде. Но, короче, вже мислі всякі ся закладовали, знаєш, дурні, розумієш як. Но, бо факт того, шо ми с того вуйшли, но, і так ми попали тамо до хлопця в Закітне. Но, де біля Ямпіля. Но, потом дале кажу: «Ти як?». Побули там, пушлись ме на Сіверськ, оддыхнути нам тото. А тут рано тривога, оп'ять по машинам і оп'ять же на том саме місце, нас на Ямпіль. Коло переездасьме пушли позиції займати. Представляєш, яка судьба, доля. Учорасьме вийшли оттуда по обіді [усміхнувся], а, як кажуть, розумієш, рано нас оп'ять туда на «бе-хах» кинули, займати позиції. Бо ті оттуда наступали, откуда ми вийшли. Так видиш, яка то судьба. Як раз фурови кажу, но видиш, то не спознаєш. Кажу, переезд, мо, отцюда ми йшли. Виходились ме з хлопцями, кажу, і туда нас привезли. Ну, і ми десь по обіді, там но, як кажуть, позиції позанимали. Там дорога, бо танчики мали чи шо йти. Та хлопці з ерпегешками, туда-сюда, короче, всьо як має боти. Позалігали, короче, почекали. Слава Богу, пушли дись другим путем, ай слава Богу, як уже боло. Короче, ми свою задачу вуповнили. Оп'ять посідали на другий динь на другий кониць села, там уже почалисьме ся окопувати, вдоль залізничного полотна. Позиціїсьме три заняли. Но, наш звод, вот так. Но, я десь там три або чотири дня побув. Потом мене поясниця йимила [заболів попереки]. Відімо, то дало, шо там дожді, на землі лежалося, коли ховалисьме ся, йедно з другим, ноги почті тказували. Заміни ни боло, бо нас заміни ни боло, як кажуть. Но, маловато людей боло, розумієш, мало боти по четверо, ми по троє стояли. Нехватка люди бола. Но, та й ми окопувались помалі, подготавлювались. Та то й копаня дало знати, і шо лежалося, розумієш, та в мене здоровля, як не як, та мені вже пуд шісдесят року, то читай пісят на пісят, дивіть с половков року. Но, та такі справо. А потом мене дись на третій динь, но, заміну якусь найшли. Командір там уже наш, грозний, Мішка. Командір мене двезли десь коло штаба, де боло це наша, як кажуть, тать ті, наші дохторо. Уколи два міні шупнули,

ликопластер, таблеток обезбалювающих жминю дали. Кажуть, тото два дно [дні] оддыхни. Та й повезли меня сюда, до хлопцю, артильєрісту, де рапіра стояла. Тоже Мішка, лєтенант, там командір. Но, та там такой, вночі стоялисьме на посту там по дві години, та охранияли. Но, та я там два дня дбув, оттуда нас кинули на Сіверськ, там ніч-дві, мо', переболи. І мене забрали оп'ять в расположение нашуй роты. Уже там під Озерне, шось таке там под Лиманом. То як раз коли наступленіє робили мацкали на Лиман. Но, та ми там держали оборону. Отам страшні бої були, канешно. Ми там, но, я не знаву, ми там продержались дись два тижні, два або три, дась шось таке, мо там ся продержали. Оттуда оп'ять отступали, і вийшлисьме на другий бок. Через малий тот, як го, [річку] Сіверський Донець, перейшли. Там уже тоже муст розбивали, лимйидно висьме успіли на «уралі» поїхати. Но, потом уже понтоний міст клали, та ми там мало стояли, шьи в тому, охранияли, доки не розобрали наші. Та болисьме на позиціях стояли, оттуда нас кинули... Ни помню, як то ся називало... [намагається згадати]. Ці вже оттуда, мо', пушли, ньи, йшвидись, мо', сутки постояли, в якомусь там, ни знаву, в попоїв зданійови – як названіє, Бог його знає. Хлопці молоді, бо, й знали хто. А хто, тем боліє, має телефони. Знаєш, шо увідили по карті, де шо як, а у меня, та як знаєш, новотний бов, «Нокія» кнопочний, та я не знав, де ми. Но, а звідти нас уже кинули боли пуд це, у Васюківку біля Соледару. Там позиції заняли... Ни помню, дись тиждинь чи два тдыхнули, дали відпочити. І заняли позиції в Яковлівки, да, то за Солідаром. Но, і там ми дись, я знаву, дись місяць, більше місяця були на позиціях. Вже дись у кінці... кінці... Се типирка у нас шо?.. [Намагається згадати] Липень? Липень, а перед цим був шо? [Червень.] Но, у кінці червня нас оттуда уже на ро... [ротацию], на це, віддыхнути у Запорізьку область. Виїхали, дали автобус нам, виїхали у Запорізьку область, село Михайлівку. Но, там ми уже посилюлись у ***, то уже далеко від фронту. Хоч чути боло там, чути боло там, шо тоті, шо далеко дись там бов, бов. Но, то бола нам дурниця, як кажуть, хто спереду прийшов тото, там такой боло, як детьська ігра. Но, такой, хлопці вже потом хто куди пушли. Там уже в Запоріжжі в госпіталь ходили, ко пудремотовався, хто куда. Потім ротацию вже начали тіпа, на оддых на три дня відпускати, туда-сюда. Но, та й так і я попав. Я дись двацять шостого ці двацять сьомого, по-мойому, виїхав відти по состоянію здоровлю. Но, мене з госпітала, но, тіпа вже ближе, в Ужгород. Но, приїхавши сюда в часть. З понеділка я на учот, всьо як має бути. Но, і дись через тиждинь мене посилюли в госпіталь вже подлікуватися в Ужгороді. Вже то госпіталь ветеранув. Но, послі госпітала йшши комісію пройшов у Мукачеві, там, там, там. У мене тіпа тритя, визначили тритю групу цього [інвалідності], но не военну. У нас не вірять, шо то на войні мож заробити, як кажуть, болєзнь. Но, та дали третю групу. Но, і дев'ятого листопада, уже як ісполнилось шісят років, мене уволили з рядів Української армії. На цьому всьо. [Коли Ви були на фронті, чи допомагали якось місцеві жителі?] Місцеві, ну, наврядті. [Ні?] Місцеві наврядті. Нам приходила гуманітарка, даже вот [із] Закарпаття. Ми вигружали вот цю в Лимані. Я помню, колисьме да скидували туда, там фура приїхала, вот, даже

[від] закарпатців посилки були, [радісно] сама Закарпатська область. Лужанська наша, но, водичка, розумієш, тушонка наша закарпатська. Но, короче, гуманітарка. З Словачки багато було, з Чеху, з Словачки, відімо фура дись ту через границу. То вже наші догружали, на pewno, ми ся каже, закарпатські. Но месні., чесно говоря... Та мало хто, чесно говоря, із сочувствующих був, розумієш. Бульшинство таких було, розумієш, шобо скорше, як кажуть... [скінчилася війна]. Як кажуть, шобо обернути шапку, розумієш... [Перечекати.] Перечекати, да. В основному там оставлялись такі хозяйственики, шо своїм трудом нажив, а не мав куда виїхати. [А інші виїжджали, хто міг?] Да, основна маса повиїзжала... [Як реагувала Ваша родина на те, шо Ви записалися добровольцем?] Казали, шо я вдурів на старі роки. Моя баба не вірила, а я коли в понеділок юй указав повестку: «Бабо, завтра йду, всьо». Рев, діти прийшли, всьо кажуть дідю ся... Пробач за слово, ко слухає. Но, та в мене позов душі, розумієш, як кажуть. Но, я не знаю, я, розумієш, мене нормально й робота не брала, бо кажу то ці четвер, п'ятниця, субота, ниділя, я чотири дня як на іглах був. То телевизор включаю, то выключаю. То позерав у новості, туда-сюда, ну так... Ти розумієш, наша держава невелика, чесно говоря, туй недалеко. А ни дай Бог, прийшли б сюда, розумієш... Які звірства там робили, а ту, Бог знає, шо би робили. Но, розумієш так, а я просто так пушов. А сусід мені так але, я кажу, шо йду на воєнкомат. А вун так, але по-дурацьки: «Та йду і я». А я кажу: «Та нашо тобі то треба? Та ти молодий, жону маєш, дьитину молодую...» Та так і було, та ми троє пушли. Та старого не взяли, він молодший на рік від мене, та батька його вернули. Та він зрана пішов на вокзал та собі бух. Но, та, може, ввїдбили, який вун, туда-сюда... Та, а нас двоїх взяли. Та й хоть я ся даже й як, я, чесно говоря, записувався в Тероборону, дись, думаву, на посту мало ту дись постову. А хто знав, шо бере аж туда, на чорта докулічки шмарять. Тать відять, шо пісять дивіть року, та куда уже старого діда в окоп. Так я там людям і мішав. Бо то ночу йдеш на пост, лісом, міномйотами посічено. Не знаєш, де стаєш, темно ся, як в воко стрільни. Хлопці ми нарікали доста: «Діду, діду, давай, діду давай». «Та, – кажу, – куда, не бируву». То, читай, бронік тяжкий, тоє... магазин... три магазини, автомат, дві гранати. Ідеш, як тото, як мидвідь. Та то не двадцять року. Нарікали доста мені, знаєш, шо я їм мішав. Ну, а шо, не було людей, розумієш, вни казали: «Діда не давайте нам, не давайте діда». Або я шо, на пості стояв, та як вони. Но, вни кажуть, шо на случай отхода, розумієш, треба отходжувати і не отставити мене, і не забити, розумієш, бо я лиш тормозив їхні двіженія. Но, бо шо, не боло людий, Та й шо робити, так шо такі діла...

ХУСТСЬКИЙ РАЙОН

м. Хуст

Записала М. Олійник 30 березня 2024 р.
від Наталії***, 1967 р. н.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Про ймовірну можливість повномасштабної війни говорили усі: колеги,

знайомі, рідні... Знали, шо з Києва виїхали представники посольств іноземних держав, були чутки, шо виїжджали й українські можновладці, але... Не хотілося вірити, не хотілося розуміти, не хотілося усвідомити... 22 лютого, за два дні до, колеги в школі (я – вчителька) запитали, чи можливе вторгнення. Я про це говорила ще у березні 2019, казала, шо війна буде повномасштабною, якщо... Але мені не вірили, не повірили. Тому 22 лютого 2022 року я колегам відповіла, щоправда, з сарказмом: «Ні, шо ви, це неможливо, аби у ХХІ ст. росія напала на Україну». Мою емоцію читали, зрозуміли, але було пізно. Тривожну валізку не збирала, бо розуміла, шо, якщо шо, встигну. Знала, де лежать документи, розуміла, шо багато усе одно не заберу, тому так, «без заморожок». 24 лютого 2022 року, у четвер, за виробленим роками алгоритмом збиралася на роботу: снідала, варила каву... Ніколи не забуду. І завжди на цьому моменті плачу. Була у вбиральні, поруч телефон з Ютубом. Слухаю когось із тих, кому ще довіряю, вже не пам'ятаю, кого. Телефонувє чоловік. Питає, шо роблю. Відповідаю: «Не повіриш, збираюся на роботу». З таким гумором, смішком, гарним настроєм... А він і каже: «Яка робота?! Війна! Київ обстрілюють!..» Я в Інтернет, новини, плачу, сльози не дають знайти новинний сайт. [...] На війну пішов племінник, сестрин син, ровесник моєї донечки. Діти росли практично разом, бо ми жили по сусідству. Я залишалася з дітьми, коли сестрі треба було кудись піти. Годувала обох, умивала, доглядала, тому дуже боляче, близько до серця сприйняла мобілізацію рідної дитини. Зараз племінник під Запоріжжям. Регулярно спілкуємося. Кожного разу чекаю на його відповідь у ватсап [WhatsApp]... [Чи Ви спілкувалися з людьми, які були під окупацією?] Я вчителька. У мій клас потрапили і діти ВПО [вимушено переміщені особи] з Харківщини, Херсонщини, Запоріжжя... Спілкувалася з батьками, які жили в гуртожитках без особливих умов. Зараз багато хто за кордоном. Звідки знаю? На Вайбер приходили повідомлення, шо у такої-то є новий номер телефона. За кодом легко визначити країну... Люди розповідали, як виїжджали. Розповідали без надриву, без сліз, бо емоції уже перегоріли, людям переболіло... Запитала у харків'ян, чи правдиві світлини, де люди на залізничному вокзалі, багато людей чекають на евакуацію. Правда. І про переповнені вагони правда. І про сидіння на долівці правда. Усе біда і усе правда... [Що Ви можете розказати про надання допомоги тим, хто її потребує, цивільним і військовим?] Допомога... У деяких школах міста були розгорнуті пункти безкоштовного харчування для ВПО. Оскільки школи були переведені на дистанційну, це стало можливим. Після онлайн-уроків вчителі йшли ліпити вареники для людей, допомагали одягом, усім, чим могли. Військовим – донати, організація різних благодійних заходів. Ну, і безпосередньо рідній кровинці, племіннику. *Культура пам'яті*. [Чи доводилося Вам брати участь у похованні Захисників України? Розкажіть, будь ласка, як проходив обряд прощання із загиблим Героєм?] На війні загинуло кілька учнів нашої школи, серед них і мій випускник. Про обряд поховання можна написати окрему розповідь. Квіти, лампадки, люди на колінах, у церкві багато священників відспівують, біль, сльози... На кладовищі відвели ділянку безпосередньо біля ка-

плічки. Ховають, салютують пострілами зі зброї, гімн, прапор України, яким була вкрита труна, вручають батькам... Про жахи війни... Документалка, світлина, репортажі журналістів. Відчуваю, що вже перенаситилася, забагато біди. Фільми про війну дивитися навряд чи зможу. Тепер зрозуміла, чому після Другої світової ніхто нічого не знімав. Поки живі очевидці, багато очевидців... [Чи Ви очікували, що український народ буде вести таку героїчну боротьбу за державність України?] На рахунок героїчної боротьби... Жодної миті не сумнівалася, що спротив буде і то серйозний. Племінник ще у 2014-му уклав контракт, тому для мене боротьба з ворогом була очевидною і не з 2022-го. [Хто винен, що почалася війна?] Хто винен?.. Хочете правду? Якщо я знаю, що у сусіда у дворі натренований пес, що у сусіда добра зброя і її, зброї, багато, я до такого сусіда зі своєю «любов'ю» не полізу, бо страшно. Хіба запросить. Так і тут. Мій син служив строкову у 2012–2013 роках, тому я не з розповідей знаю, якою була армія. Ніякою. Солдати були голодні. І знаю, якою стала армія у 2019, теж не з казок марафонних. Нема прощення тим, хто обеззброїв Україну, хто не попередив українців про біду, аби рятували життя бодай самотужки. Нема прощення і не буде. Ні на цім світі, ні на тім. [Яке Ваше ставлення до росіян?] До росіян ставлення неоднозначне. Якби я жила в росії, дивилася їхні телепередачі, я б теж стала овочем. Звісно, це вибір людини: читати книжки чи «хавати зомбоящик». У моєму оточенні вистає людей, заражених тупою примітивною пропагандою.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Яке Ваше ставлення до російської культури та росіян?] Російську культуру надули, як повітряну кульку. Ще з XVIII ст. Пушкіна перестала сприймати після «Полтави». Я виросла на російських перекладах Лондона, Дюма, Фіцджеральда, Стівенсона. Українських просто не було в сср. Та й російські ще треба було «дістати по блату». А де після 2014-го пієтет до російського кудись випарувався. Я не знаю, чи зможу це відпустити і простити. Російської [мови чути зараз] багато навіть у нашому місті. ВПО навіть не намагаються переходити на українську. Двадцятирічна мама спілкується з дворічною дитиною російською. Злить? Злить, однозначно. Але намагаюся абстрагуватися, бо втомилася. Це про...б української (точніше, проросійської) влади з 1991-го починаючи. [Моє особисте] оточення завжди було україномовним. Просто поталанило. [Чи Ви спостерігаєте в повсякденні бажання українців виражати свою національну ідентичність? Яким чином це відбувається?] Ідентичність. Перш за все – мова. На Закарпатті, у гірських регіонах особливо, у неділю до церкви одягають вишиванки, особливо на свята. Це не обговорюється. Мій тато заповів, щоб його поховали у вишиванці, вишитій на рідній Рахівщині. Для розуміння – 1935 рік народження. Спочив у віці 81 рік. [Чи є у Вас або Ваших знайомих патріотичні футболки (з патріотичним принтом)? Які сюжети є найпопулярнішими?] Принт: тризуб, «Україна – понад усе», «Доброго вечора, ми з України»... [Що означає для Вас Україна зараз?] Україна, насправду, понад усе. Прийшло чітке усвідомлення, що вдома ми лише в Україні і більше ніде. Як кажуть, «де вродився, там і згодився».

с. Лісковець

Записав М. Маркович 25 червня 2023 р.
у с. Лісковець Хустського р-ну Закарпатської обл.
від Дурунди Ольги Іванівни, 1973 р. н.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄНОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Побут переселенців.*

Всьо село готувалося до прийому біженців. У школі були обладнані ліжка, ми заносили матраци, подушки, продукти. Всьо ми приносили, чекали біженців. Але таких умов у нашому селі немає, щоби було душ, душова... Ну, таке приміщення як, наприклад, садочок в Новоселиці. Садочок було обладнали під біженців. Но, а до мене приїхали з Києва, так як то моя родина з Бучі. Та вони вже не йшли в школу до нас, а й уже до мене... до нас приїхали. Приїхали... Чекай, двадцять четвертого лютого [2022 р.] почалася війна, вони приїхали десь, помоему... Дивися, десь приблизно, помоему, п'ятого березня, то двадцять четвертого лютого почалася війна. Їм вдалося виїхати з Бучі, батьки залишилися під окупацією – батько і мати: Дурунда Андрій і Дурунда Наталія. Їм вдалося врятувати Софію, маленьку Софіюку, першокласницю, і виїхати звідти на початку тої окупації. Вони, як розповідали, що дуже важко добиралися, то там такі – страшно – були переповнені поїзда, сказали, що малу Софіюку чуть не задавили. Брили з собою... нічого не брали з собою. Нічого! А елементарно, то що на них було одягнуто оце, они так і приїхали. Тут допомагали: священник наш дуже допоміг і наша директорка-матушка Мирослава Василівна дуже допомогла, а маленькій Софіїці – вона першокласниця – вона допомогла з одягом. Ну, а тут і ми трішечки докупили, потім їм загнали... наша родина загнали [переказали на банківську картку] їм гроші сюда, ну їсти було що. І жили вони тут у нас два з половиною місяці, поїхали двадцятого травня звідси, двадцятого травня поїхали. Зв'язку з батьками не було дуже довго. Почти місяць ми не знали, чи батьки живі, чи ні. Батьки, їм вдалося вижити, вони старенькі. Слава Богу, що не було там малих діток, слава Богу, що врятували Софіюку. Софійка тут вчилася дистанційно, дуже гарна дівчина. Я можу тобі показати по телефону відео, она тут... навіть і знімали, тут на верху знімали на Перший дзвоник, знімали відео, віршиків їй дали. Вона дистанційно вчилась, підключалися до вчительки з Києва, ну там, звідти вчителька. Уже приїхала в Київ була, бо то в Бучі вони не могли. Я тобі зараз покажу Софіюку. Прізвище біженців – прізвище Бойко Ігор Анатолійович, Бойко Лілія Андріївна і Бойко Софійка Ігорівна. Оце врятували маленьку Софіюку, тікаючи звідти [шукає відео у Viber]. І все. А більше у нас у селі, по-моєму, біженців не було. Раз майже приїхали були, пожило тільки ото... наш староста, там у нього було... колись був бар. У Верхньому кінці бар був, і він теж туди хотів прийняти біженців – хоч дві сім'ї. Але вони приїхали один день, ну, я не пам'ятаю, звідки они приїхали, один день чи два побули і поїхали. Куди поїхали, напевно, до якоїсь родини своєї поїхали? Такно. Що ще? В школі в нас нікого не було, у Голятині знаю, що були, жили, дали їм хатку. Но, тут також у Грабаря, теж у цього Довгінки Василя, хата на продаж. І він сказав, що якщо хтось приїде жити з біженців, то

він дає безплатно – хай живуть, скільки живуть. Але ніхто не прийшов, бо в нас немає таких умов. В нас гірське село, тото попала зима, треба було отоплювати. А в нас чим отоплювати? В нас немає парового отоплення, газу. У нас люди заготовляють дрова, дрова треба зимою заносити, класти постійно в огонь... то важко! А люди з міст більш заможніх не привикли так жити, як ми. Ми в гірських селах важко живемо.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи розповідали Вам, як пережили окупацію літні батьки родини Бойко в Бучі?] Ой, дуже важко. Вийшли на зв'язок, лишилися живими. Прямо над їх домом, прямо над їх домом були танки і були ті гарматні установки «Град» і над їх домом прямо стріляли, оті [російські солдати]. В перший раз, коли прийшли, то розказував... то мій стрий Андрій, він розказував уже після того, як вийшов на зв'язок. Казав, що перший раз, як зайшли оці окупанти руські, як зайшли, то зразу зайшли в їх хату, а вони [старші люди] сиділи у яму. Так як у нас, пивниця, залізли в погріб і оцей... Вони сказали їм: «Вилізайте відти!», но поруськи. Вони вилізли, Наташка каже: «Тільки не стріляйте!» – тьотя Наташа каже, а они старенькі, вже їм по... поверх шістдесят [років]. «Тільки не стріляйте!» Перевірили телефон, телефон у них кнопочний, попросили від Андрія, стрія Андрія, попросили сигарети. Він їм дав, но там скільки у нього було, він їм дав. Тоді прибігло ще троє їх, і тим придав усьо, що в нього було, і каже: «Хлопці, більше не приходіть, бо у мене нема сигарет. В мене вже нема». І они, знаєш, що

йому сказали? Они йому сказали... Поруськи я не буду говорити, бо не хочу тою мовою говорити. Вони йому сказали: «Тільки не виходьте з дому!» Страшно мерзли, страшно мерзли, їсти... Їли то, що було в погребі в них. Світла не було, тепла не було. Наташа та стрийна моя розповідала, що плакала. Так мерзла, що плакала. Не могли утрітисся, і одяг, і одіяло. І що ще було? Скла дрижали від... знаєш від гармат, від того всього. Но тільки врятувало їх то, що нікуди не виходили. Вони не відкривали ні двері, нікуди не виходили. Якщо вони виходили, то напевно б були постріляні, так як і всі інші, хто виходив у аптеку чи куда. Були, жили без хліба... Ну, вода в них була, газ уже я не знаю, що там вони, не включали нічого, напевно. Вже всьо було розбомблено, що не було ні газу, ні світла. Отак они і вижили. [Хата] не пострадала. Там скла [у вікнах] тільки [повибивало]. Скла і забор, як заїхали танком та забор, забор у них цей поломили. І що ще? Двері, двері виломили, бо вони спряталися у цей... Як танк заїхав, вони спряталися у яму, у погріб. Звідти їх зразу витягнули, побачили, що Слава Богу, що виїхала оця маленька Софійка внучка їх, вдало їм ся виїхати із... і молода мама, мало молода тридцять-тридцять п'ять, помоему, років... Молода сім'я із маленькою дівчиною Софійкою. Вона ходила і до церкви [вже тут, в евакуації], в сповіді була, і одяг такий Мирослава Василівна їй дала. Ну, продуктів у нас було, ходила зо мнов корову доїти, то всьо помагала, пише мені... А більше... помагали картоплю садити.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

м. Запоріжжя

Записала І. Коваль-Фучило 16 квітня 2022 р.
у м. Лодзі (Республіка Польща)
у торговельному центрі «Мануфактура»,
від Ірини, 1983 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Запоріжжі

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Я прокинулася від вибуху. Біля нас аеропорт, і біля нас були недалеко зовсім три ППО, протиповітряні установки, і дві з них того ранку підірвали. Я прокинулася на роботу. Я працюю в дитячому садочку, і я збиралася по будильнику на роботу. Прочитала два повідомлення, які мене збентежили. Я спочатку не зрозуміла, що це був вибух, але, прочитавши ці два повідомлення, я ввімкнула телевізор і зрозуміла, що почалася війна. [Коли ви виїхали з дому?] Дев'ятого березня [2022 р.] ми приїхали у місто Лодзь. Я фізично дуже сильна, а емоційно я дуже слабка. І коли я... Дуже багато сирен лунали впродовж дня, для мене було це саме важче. Ми живемо на сьомому поверсі дев'ятиповерхівки; наш будинок стоїть на відкритій частині, ну, він перший, скажімо так, на районі. І з цієї сторони був наступ. Я розуміла, з якої сторони рухаються війська, і мене оце більше всього бентежило. І не витримавши кількості цих сирен, емоційно мені було дуже важко, тому я зважилася на це, хоча це було дуже важко.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Зовнішня міграція.

[Як ви сюди добиралися?] Потягом. Ми приїхали на ж/д вокзал, там анонсували шість потягів за день. Ми приїхали пів сьомої ранку, але... і почали чекати в черзі. Нам пощастило, там родичі зайняли чергу, ми були з самого початку, скажемо так. І ми думали, що ми поїдемо на потязі о восьмій ранку, але того потягу не було, і ми потрапили на потяг, який йшов прямо до Польщі, ну, з перетином кордону. [А раніше планували? Чи була якась така подія, що ви вже точно зрозуміли, що треба тікати?] А... ні. Я не можу сказати, що була якась... [Чи воно так накопичувалося?] Це накопичувалося, і ми десь за тиждень до цього вже зібрали сумки. Речі в нас були зібрані давно. Чоловік почав вдягати курточку, іти за машиною, я з ним живу вісімнадцять років, і він перший раз... я це назвала «завив білугу» так... заплакав. Чоловік, який ніколи – я ніколи не бачила сліз. І тоді ми не витримали і зупинилися. Але вибухи, в нас аеропорт також поряд, вибухи були зовсім близько. І саме по аеропорту було отоді, коли ми перший раз почули, десь чотири

вибухи тоді. Ми зупинилися, але коли наступного разу почали, чоловік прокинувся, і він зрозумів, що трапилося, що йому треба бути сильнішим, він вже... [Переборює себе]. Переборює себе, так. І почав... Він нас не змушував. Ми в принципі... Він просто нам пояснював, аргументував, чому саме потрібно зараз. І, скажемо так, п'ятдесят на п'ятдесят ми впоралися з цим і поїхали. Тільки зарази... Ну, я – заради дітей, він – заради нас. [Скільки ви привезли з собою дітей?] Двоє. Двоє, да. Дочка і син. [Чи плануєте залишатися, чи хочете повертатися?] Ні! Мені скажіть, що завтра буде потяг... Я знаю потяги, я знаю розклад, я знаю, скільки коштують білети. Я пообіцяла дітям, що вони будуть їхати в дуже комфортних умовах назад додому, тому що дорога сюди була дуже важка. І ви нам скажіть... Ну, як тільки мені скажуть: «Іра, давай!»? – ми зразу! [Чи стоїть ваш будинок? Все нормально?] Він ще стоїть. Для мене два головних аргументи: щоб було до кого, це саме головне, повернутися, і куди. Якщо буде до кого, але не буде куди, – відбудуємо, ми це зможемо, впораємося. Оці два аргументи. Там дуже багато рідні, але для мене головне – це моя сім'я: чоловік і мої діти. [Чи знаєте щось про долю сусідів: чи багато виїхало, чи багато залишилося?] Наше місто тримається. Я просто знаю, дуже багато, так як я вихователь, дуже багато матусь саме виїхало. [Тобто найбільше все-таки виїхали з дітьми?] З дітьми. Але більша частина, ті, які вже дорослі, всі наші чоловіки, – вони залишилися, вони там, вони згуртувалися, і вони працюють дуже сильно працюють. [Допомагають для перемоги?] Так, так, дуже допомагають. Я розумію, що Запоріжжя – це зараз дійсно така фортеця. Запоріжжя і Дніпро, які дають зараз дуже багато шансу для коридорів іншим. [Які в гіршій ситуації.] Так, так. Ми, саме ми перші приймаємо Маріуполь, ми приймаємо Бердянськ, ми приймаємо і Токмак, і Мелітополь приймаємо. Саме ми перші. Вже від нас ідуть далі. І мої співробітниці, мої дівчата, вони приймають. Вони приймають, одягають, допомагають відправлятися далі людям. [Як думаєте, як можуть далі розвиватися події?] Коли перший раз, можливо, пам'ятаєте, вісімнадцятого вересня [2022 р.], здається, анонсували перший наступ? Я... В сучасному світі, в двадцять першому віці я ні в якому разі не думала, що це може трапитися, я не вірила до останнього. Я... Мені всі казали: та це все просто гра, брязкання там, не знаю чим. Але, на жаль, двадцять четвертого [лютого] це трапилося. Далі – я вірю в Збройні сили України, я вірю в те, що ми вистоймо, ми до сих пір вистояли. І мені так сподобалося, – десь якась інформація, читала: ті, хто ви-

їхали, – це душа, тому що вони збережуть дітей і націю, ті, хто залишилися – це там коріння і серце, тому що вони тримають оборону. І якщо ми вистояли вже п'ятдесят один день чи п'ятдесят два, то в нас є всі шанси. На жаль, просто... Я розмовляю, в мене «мурахи» по тілу бігають. Я вірю, що все буде добре, не може бути по-іншому, просто не може бути. Я розумію, що я не вірила в те, що трапиться, але я вірю, що буде все добре, тому що багато чоловіків, дуже багато людей, дуже моїх багато знайомих все це роблять. На жаль, у мене сестра, рідна моя сестра, вона зараз в Пологах. Там село є, і вона в окупації. Я знаю, як їй там важко, як їй там складно. Ми спілкуємося. [Ви маєте з нею зв'язок?] Три дні вже не маю, тому що нема світла там саме, в цьому селі. І поки не відновили його. Вони вже були два тижні без світла. Вона вмикала і вимикала телефон, і нам давала звісточку, що все добре. Зараз вже чотири дні немає. В неї там дочка доросла живе в Запоріжжі, і вона мені маякує: «Мама жива. Все добре». Але мені дуже важко сприймати формулювання, того що я чекаю, всього дві новини: одна добра, одна погана. Або вона жива, або з нею може щось трапитися. Саме в цьому місці, саме там, де вона живе іде... [Обстріли]. Обстріли, так. Ідуть страшні обстріли, і вони знаходяться постійно в підвалах. [Вони не могли виїхати звідти?] Вона не може виїхати, як не казали. В неї свекруха, в свекрухи королева, яка зараз має отелитися. В неї там чоловік. Їхати є куди, я їх кличу, але дуже-дуже важка дорога. Якщо нам було в потязі дуже важко, то саме оця дорога Пологи – Запоріжжя, вона сама страшна. [Можна загинути під час дороги?] Так, так, просто колони обстрілюють. І в нашій обласній запорізькій лікарні дуже багато дітей скалічених саме цією дорогою. І вона боїться просто цієї дороги. Коридори є, але, на жаль, коридори власним транспортом... [Не надійні?] Вони надійні, вони є, ми за них боремось, але інша сторона, оці орки, – я не знаю, в мене нема назви на цих людей. Хоча знаєте, таку розкажу малесеньку історію. Це не виправдання, ні в якому разі. Сусіди зарізали порося і везли там до своїх родичів якусь частинку цього м'яса. І зустрілися, зупинили їх два чоловіка російських. [Окупанти?] Так, окупанти. І зі сльозами на очах... Вони там не мародерствують, як в інших областях. Це якесь таке, малесенький лучик надії дає. Вони там рішили купити цей шматок м'яса. І цей чоловік сказав... Я не знаю, навіщо я це кажу, я не виправдовую цю сторону ні в якому разі, вони на нашій землі. Він каже: «Я сам з Донецька, в 2014 році вбили два мої сини, тому я зараз тут. Ви не хвилюйтеся, я вам нічого поганого не зроблю». В мене є надія, що там є люди, які розуміють, що трапилося, що відбувається, і якась така надія, що мої залишаться живими, завдяки таким теж зраненим в свій час людям, ну, в мене є. [Тобто він розуміє, що не можна просто так вбивати?] Так, він розуміє, він хоче купити цього м'яса. Я не виправдовую їх в жодному разі. Я просто кажу про те, що є якась надія, що там залишаються люди, що не зроблять цієї біди, які самі пережили в свій час те, що їх зламало і заставило піти туди... [Що для вас буде знаком, що можна вертатися додому?] Слова мого чоловіка. Я розумію, що там і зараз люди повертаються. Ті люди, які не змогли себе тут знайти, які, наприклад, не справилися з якимись труднощами життєвими, вони вже повертають-

ся. [...] [Звертаюся до Германа, сина респондентки]. [Як ти себе тут почуваєш?] Добре. [Пішов у школу?] [Ірина] Так, ми зразу пішли, ми через тиждень влаштувалися і відправили їх до школи. [І як діти себе почувають?] Тобі подобається? [Герман] Да. [Ви тут де живете?] [Ірина] Нам допомогли знайти мешкання, ми знімаємо двокімнатну квартиру. Ми не переселенці, ми не брали ніякого статусу. Ми працюємо, ну, я працюю. [Там ті допомоги можна оформити.] Все ми зробили, ми все зробили повністю. Я просто думала, може, я ще далі поїду. Ну, я коли тут побула, то я зрозуміла, що я не хочу далі їхати. Ви розумієте, що це місце, воно недалеко від дому, тому це така... [Так, до кордону можна за сім-вісім годин доїхати, і тому я вже звідси не хочу...] Так, я далеко не хочу. Я знаю, звідкіля автобуси відправляються і коли потяг їде.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Я порівняла наш менталітет, менталітет наших людей. Я дуже багато додому повезу від цих людей, тому... В нас воно все це є, але не в такому масштабі, скажемо так. Культура. Знову ж таки, в кожній нації є люди, які можуть зіпсувати про себе, про всіх нас уявлення. Але все ж таки із всіх людей, які мені зустрічалися тут, дві людини, які почули... це на самому початку, зараз я вже на це не звертаю уваги, і нема цього, коли почули, як я розмовляю, вона так скривилася, ця жіночка на базарі, відвернулася брезгливо. Це мене так зачепило, тому що емоційно мені тоді було дуже важко. Але я така людина спокійна, в принципі, я відвернулася і пішла. Це абсолютно мені незнайома людина, Бог суддя. Це таке. І ще там одна така ситуація була. Все, всі інші посміхаються, добродіє всі, красиві всі. Емоційно, душевно дарують нам стільки цього тепла і піклування, що просто... І цьому треба повчитися. Я розумію, що в нас не було такої ситуації – когось приймати, ну, до цього. І як потрібно цю допомогу давати людям. Знаходячись вже тут, я по телефону, знаючи, що прийдуть вже переселенці, чоловіку сказала, все, що потрібно віддати. Я віддавала всі ці речі, знаючи, що вони мені можуть ще знадобитися, але я звідсіля привезу одяг. Що потрібно зараз людині: два комплекти одягу, все. Все решта – це зайве, це все захарашує. [Так, людина звикла накопичувати, а воно насправді непотрібно.] Навіщо накопичувати? Тобі потрібно два комплекти одягу на сезон. Все, все інше – це непотрібне. Нам потрібно переодягнутися, помитися, попрагтися. Все інше – зайве. Я просто все віддала: дитячі речі, свої речі, чоловікові речі, тому що вони були важливіші іншим людям в той час. Я розуміла, що цим я допоможу. Все. І цьому вчуся. [Ви маєте на увазі, що ця ситуація нас вчить багато?] Звичайно. Я навчилася. Була у мене така позиція – це про дітей: якщо ти приносиш одну іграшку додому, дві потрібно віддати, щоб не захарашувати все це. А зараз я розумію, що й того не потрібно. Треба набагато більше віддавати, коли ти отримуєш в своєму житті. Коли ти отримав все, що ти маєш тут, – зовсім все переоцінила, і цінності змінилися. Цьому я вчусь, і вони навчилися. Вони і були, в принципі, навчені. Це все повезу додому, і я впевнена, що такої ситуації не повториться, я вірю, що люди все ж таки вчаться на своїх помилках. І ще таке. Це дуже така страшна помилка всього суспільства, всіх

людей... [Що сталася ця війна, так?] Так, так, що сталася ця війна. [Тобто багато країн мали поводитися по-іншому, щоб цього не було? Це ви маєте на увазі?] Ні. Попередні президенти нашої країни дуже багато наробили помилок, дуже багато було гучних заяв. Я не політик, я туди не лізу, я розумію, що звичайна людина нічого не може вирішити. Ми, більшість, ми не вирішуємо. Ми просто люди, які обирають собі надію, обирають собі майбутнє, ми віримо, що буде класно з новим президентом, але, на жаль, попередники наробили багато помилок. Можливо, тут якісь помилки були і нерозуміння, що вони дійсно можуть напасти. Ну, я не вірила в це, ви не вірили, ніхто не вірив. Але це трапилось. Я ще надіюсь, що ці помилки, вони все ж таки навчать всіх нас, наших дітей в першу чергу, нас з вами, всіх, і такого більше не трапиться. [Як ви думаєте, що треба зробити, щоб більше не було в Україні війни? Що буде оберегом для України?] Ви знаєте, вже перетнулася ця межа, коли загинуло так багато людей, дітей, травмовано, ампутовано кінцівок стільки... Я не знаю... Уже це трапилось. Як це зупинити?.. Про якусь перемир'я розмовляти... Знову ж таки, я не політик, але якою ціною це перемир'я... Я не розумію... Просто зупинитися, віддати, наприклад, те, що належало нам, нашій державі, і належить... Я... Ну, в мене багато рідні там, з тієї сторони. В мене дуже багато рідні в Криму, але нас це роз'єднало: «Крим наш! Крим ваш!» Донецька, Луганські області. Це наша країна. Я не знаю, як її можна взагалі ділити і віддавати такою ціною, – я ж кажу: дуже багато загинуло, якщо зараз зупинитися і щось залишити там... [Ви вважаєте, це буде неправильно?] Це неправильно. Хоча, знову ж таки, якою ціною дасться нам далі ця перемога... Знаєте, що зараз там відбувається? Зараз вся лінія фронту пересунулась туди, передвинулась. Ну, зараз все там. І відбуваються, і готуються, я думаю, що страшні речі. Я розумію, що остання крапка, яка може бути, точка неповороту, скажем так, – це ядерна зброя. Я не вірила в війну, я не хочу вірити в це, що це може трапитися, тому що це взагалі не врятує нікого. Ну, врятується ті, хто буде знати про це, і зможе кудись дітися. [Врятується] ну, одиниці, не одиниці... Я не розумію до кінця, але я розумію, що ця точка, то навколо на дуже великій кількості кілометрів нічого не залишиться. Ну, я не вірю, що це трапиться... Є питання, як це зупинити... Я знаю, що та сторона – вона не здасться, вона не може програти. І ми не задамося як нація. Чим це все завершиться, я не розумію. Але я вірю, що я зранку прокинуся, вночі отримаю повідомлення, візьму телефон, що ми перемогли. Всі вірять в це. І я дуже чекаю цього повідомлення. [Як Польщу ви бачите? Ви раніше були тут?] Я взагалі перший раз за кордоном. Я... Закордонний паспорт в мене був, я думала, що колись полечу кудись відпочивати, хоча такої цілі не було там на декілька років вперед. Ну, не важливо. Але він був. Це був, скажем так, один із аргументів. Чоловік сказав: «Якщо ти це маєш, то ти хоч побачиш країну іншу, побуваєш за кордоном». Хоч такою ціною, але все ж таки... Я перші ночі, я просто спала. Я, не прокидаючись, спала. Я дві ночі, три проспала, я зрозуміла, що я не прокинулась від жодної сирени, і морально мені стало легше за себе і за дітей. Країна шикарна – що люди, що все, що навколо нас. Воно заслуговує поваги.

Записала В. Сушко 29 листопада 2023 р.
від Стульнікової Олїї Олексіївни, 1980 р. н.,
викладачки
Комунального вищого навчального закладу
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна
академія»
Запорізької обласної ради

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Проживаю в м. Запоріжжя з 1985 року, тобто майже все життя. Десь за два дні [до 24 лютого 2022 р.], я точно не пам'ятаю, бо мені подзвонили чи мама, чи брат, і сказали таку інформацію, що буде війна через два дні, що брату потрібно брати квитки, бо він у Києві, і що туди буде спрямовано основний удар. Це було через наших знайомих, це було попередження, бо хтось працює в певних службах. Ми сиділи на засіданні кафедри і мені подзвонили в цей момент, і в мене було таке відчуття, що нащо зараз засідання, нащо зараз все це... Здавалося все виствою, яка нікому не потрібна, тому, що люди всі знали, я всім говорила, але люди не вірили, навіть після попередження не відчували справжньої загрози, ніхто не вірив. Навіть невістка – братова – взяла навіть квиток їм, але вона помилилася в датах на місяць. І потім вони дуже з великими перешкодами виїжджали з Києва, бо бомба ота перша чи ракета в Києві влучила в будинок, в багатоповерхівку перед їхнім домом. А ми були вдома [в Запоріжжі]. Це ж вранці стало відомо. Ми поїхали на роботу. Точно не пам'ятаю, що було. Ми навіть речі не позабирали з роботи, бо наша Академія, де я працюю, розташована на острові Хортиця. Він відрізаний мостами від міста, а мости вважаються місцями стратегічного значення. Поряд із ними були розташовані завжди «мостотряди» – такі будівлі, які їх охороняли. І це було все життя, коли ми гуляли по Хортиці – всі знали, що там не можна ходити, біля початку і кінця кожного з мостів. А Академія поряд із мостом, тобто всі розуміли, що це доволі небезпечні місця. Але ніхто навіть після наступу на Київ не розумів, як буде все розгортатися швидко, що насправді є метою наступу і тому всі спокійно поїхали на роботу. І потім всі зрозуміли, що потрібно знімати гроші.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Я пам'ятаю, що в перший день – чи в перший, чи в другий – по всьому місту були шалені черги до банкоматів. Це пам'ятаю яскраво, бо мені потрібно теж було зняти гроші. Це, мабуть, було на другий чи третій день. Всім дали зарплатню. Щоб людей якось забезпечити. Бо нам в кінці місяця завжди дають зарплатню, а тут дали раніше. І я так розумію – всім. І навіть дали якусь надбавку. І ось всі, уже розуміючи, до чого все йде, що можуть бути проблеми зі всім, із забезпеченням, люди намагалися зняти гроші. Всюди були черги. Люди шукали банкомати, де можна ще щось взяти, вони не пусті. Люди знали – де пусті вже, куди не треба ходити. З смс передавали, куди можна ще піти. У нас на роботі теж був банкомат – хтось навіть поїхав брати гроші з банкомату на Острів. Потім вже Академію почали консервувати. Я з дитиною навіть поїхала і в чаті з друзями, які працюють зі мною, написала, чи комусь щось потрібно забрати. Але ми забирали всі речі так, ніби нас не буде тиждень – ось таким чином. Тобто ми брали з роботи найважливіші якісь речі. Навіть ніхто не згадав, що йому потрібно забрати. Я забрала тільки свої речі, які мені були

потрібні на той час. І ми поїхали з дитиною шукати банкомата. Як саме ми працювали – я не пам'ятаю. Тобто ми, можливо, приїхали – і нас розпустили додому всіх. В магазинах все було. Ну, люди почали одразу [все скуповувати], як навчені роками, століттями! Почали запасатися дуже серйозно: тобто консерви скупали, крупи скупали – навіть зараз у нас є те, що було куплено тоді, або якась гуманітарна допомога. Бо ми живемо з мамою і з бабусею. Саме через бабусю, якій 91 рік, мама не виїжджала.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* Я виїжджала тільки з дитиною. І я виїхала першого березня, коли окупанти вже підходили до міста Запоріжжя, тобто вони заходили вже в Оріхів – це місто поряд із Запоріжжям. І я навіть і не виїхала б, якщо б не деякі обставини. Тобто родичі з-за кордону мене постійно вмовляли, але я не хотіла повіритися з дитиною невідомо де. І я не мала такої, так би мовити, «міцної фінансової подушки» взагалі. Бо в мене було за рік перед цим розлучення і тому подібне – і я витратила гроші на це, багато. Тобто я не дуже хотіла виїжджати саме через те, що в мене не було впевненості, що мені з моєю вдачею знайдеться щось добре. Бо мені не дуже щастить з такими якимись випадковими справами. Ще з родичами і з друзями, які мене підтримують, мені, можна сказати, щастить. От саме тому я й виїхала, бо мені пообіцяли, що мені зорендують... Навіть не так, це вже було пізніше. Я поїхала на зустріч із братом і невісткою до Західної України – вони поїхали з Києва ще раніше, і вони змогли там зняти житло. Навіть не зняти – там були шалені ціни і вони поселилися у друзів, у знайомих. А мене вмовив чоловік – уже екс-чоловік. Він турбувався за дитину дуже, і він сказав, щоб ми виїжджали за кордон і він зніме там нам помешкання. Він канадієць. І нам оплатить. І щоб я там робила паспорт для дитини. Але я дуже не хотіла цього, бо я дуже боялася, що він мене змусить поїхати до себе в Канаду. А я не хотіла дуже сильно туди, бо це – дуже далеко, я буду залежна фінансово від нього. Ну, таке... Не дуже хотілося виїжджати і бути не в сильній позиції. Тобто 1 березня я виїхала до Західної України. Це було дуже дивно. Бо я вирішила не користуватися евакуаційним потягом. Я вирішила: якщо мені дійсно потрібно виїхати – значить, я куплю квиток на такий, рейсовий потяг. На звичайний поїзд. І так сталося, що не було – не було квитків, я моніторила онлайн через додаток в телефоні. І думаю: «зроблю скрін-шот і пошлю чоловіку, що немає квитків». І в той момент, коли я вирішила зробити скрін-шот, з'явилися квитки. І я встигла їх купити. І тому нам так от пощастило, що ми не сиділа на підлозі десь в купе. Більше того: нам не довелося ні з ким ділитися, бо я вже домовилася на вокзалі з родиною, їх було шість. Шість людей і в них на шістьох було три квитки. І вони дуже нервували, що їм не дозволять всім сісти. Тобто там були тато, мама, діти, можливо, бабуся, я не пам'ятаю, але я почула, що вони розмовляють і сказала: «Давайте, у нас два квитки, у нас ще хтось поміститься!» Бо у нас навіть нижнє було. Однє – верхнє, однє – нижнє сидіння. Але коли ми зайшли, потяг був майже пустий! Майже пустий!.. І це дуже здивувало. І навіть ця родина не прийшла зі свого вагона – мабуть, їх пустили. І я пам'ятаю, що

жалілася, дуже жалілася провідниці, яка говорила: «Ну, що ж це таке?.. Нам сказали всіх пускати зі Східної України!» Тобто на Запоріжжі, на Дніпрі зайшло дуже мало людей. А всі почали заходити в потяг уже після Дніпра. І вона дуже була у розпачі, чому так діється: чому з Запоріжжя та Дніпра ніхто не їде, а всі тікають вже з Центральної та Західної України. І от таким чином ми до Львова доїхали в нормальному плацкарті. А от у Львові жах, що було. Нам іще сказали не брати багато речей, бо люди не вважали. Тобто нас попередили, щоб ми не брали речей. І ми взяли речей з собою тільки на тиждень-два. Тобто маленькі рюкзачки – і все! Бо нас попереджали, що люди бросать валізи. На путях там, на вокзалі лишають, бо вони нікуди не влізуть. І ось ми виходимо у Львові, і я бачу, що весь підземний перехід забитий людьми. І вони стоять так щільно, що не можна протиснутися. Вони стоять так, мабуть, щоб тепліше. Вони стоять, мабуть, чекають наступних поїздів до Польщі або щось. Але ж ми їхали в Ужгород до брата і нам потрібно було вийти. Брат найняв трансфер. Мене з дитиною повинен був забрати водій біля вокзалу. І нам потрібно було вийти! І ми пішли по путях, стрибати, з дитиною. Бо ми не змогли [пройти через підземний перехід]. Ми навіть не стали спускатися в ці підземні переходи, щоб вийти з вокзалу. Вокзал був теж забитий. Ми з трудом протиснулися й вийшли з нього, там уже зідзвонилися з водієм, він нас забрав – і так ми доїхали до Ужгорода. В Ужгороді ми були, мабуть, добру, бо брат сказав: це було помешкання не їх друзів, а їх матері, яка виїхала напередодні до своїх друзів. І це – живе помешкання, там, де живуть зараз! Воно не здається, і самих друзів там нема. Тому брат сказав «ні», доба – все! Потрібно вже виїжджати. *Зовнішня міграція.* І ми домовилися з чоловіком і братом, що найвільніший кордон – в Угорщину. Щоби їхати в Угорщину. Вона була найвільніша. Найвільніший кордон і перехід був спокійніший. Мені забронювали квиток. Там була маршрутка до кордону. Кордон переходить пішки, а далі нас забирає інша маршрутка і везе в Будапешт. Там вже чоловік мені зорендував помешкання. В його меті, у чоловіка, було те, щоб ми пішли в Будапешт в амбасаду, в посольство Канади й зробили паспорт. Ми виїжджали – у нас були тільки українські паспорти, у мене прострочений закордонний паспорт, я його навіть не взяла з собою. Мені пізніше його надіслала мама, але його загубили на пошті. А в дитини паспорта взагалі не було, в нього було тільки свідоцтво про народження. І ось мета у чоловіка була, щоб ми почали робити паспорти, щоб мали змогу виїхати в Канаду. А я дуже не хотіла в Канаду. Ну, тобто це було ситуативне рішення. І я думала: може, мені вдасться якось не виїжджати в Канаду. Може, я умовлю його, щоб ми залишилися десь поближче, за кордоном, але ближнім кордоном. Тож, ми чекали, поки зроблять паспорт. Це було два місяці, мабуть. Можливо, два-три місяці у Будапешті. Потім – там не робили в той час паспорти українські, тому що закритий був ... [нерозбірливо] в Києві. Потім ми поїхали до Румунії, бо там дешевше і там намагалися зробити паспорт. Там теж не зробили. Мені уже паспорт теж не зробили. Мама надіслала мені мій просрочений. Він до мене в Будапешті не дійшов, ми на нього не дочекалися. З дому мама посидала. А потім я умовила чоловіка – він орендував нам помешкання в Болгарії,

в якомусь селі на березі моря. І ми провели там літо. Потім я зрозуміла – бо в Софію було дуже далеко їхати – начебто робили паспорти українські, але я вже нікуди не хотіла. Я хотіла повертатись додому. Ідесь у вересні, коли чоловік зрозумів, що ми не поїдемо в Канаду, він дав гроші на квитки до України – і все! З того часу не підтримував нас фінансово і, ну, таке. **Повернення в Україну.** І ми повернулися до Києва, спробували там залишитися. Навіть оформили допомогу як переселенцям. Але ціни в Києві дуже захмарні. Зі своєю роботою і без допомоги я не могла собі дозволити це. Тобто я оформила допомогу – але вона прийшла два місяці потому, коли я вже повернулася до Запоріжжя, бо в мене скінчилися всі заощадження. Ось так! І ми були уже всю зиму, коли виключалося світло, ми були вже дома. А потім виїжджали вже з закордонними паспортами в гості до моєї сестри двоюрідної. Вона працювала за контрактом в Нідерландах. І повернулися, коли в неї закінчився контракт, в середині липня цього року. Тобто в лютому цього [2023 го року] року ми поїхали: вона боялася, сестра, що в лютому, на 24 лютого, буде повторення і ми 22 лютого [2023 р.] були вже в неї. Вона купила нам квитки, і ми жили в неї вдома, бо нашої зарплатні вистачає тільки на їжу. І то не зовсім... При цьому я весь час була працівником моєї Академії. Саме через те, що ми мали змогу працювати дистанційно. І в цьому, як не дивно, на жаль, допоміг коронавірус, який налаштував нас на таку роботу заздалегідь до війни. За час моєї відсутності в Запоріжжі змін у своїх земляках не побачила. Я побачила зміну у своєму відношенні. Тобто, коли я була за кордоном, я хвилювалася вдвічі-втричі більше, ніж коли я була вдома. Бо коли ти не тут, ти починаєш хвилюватися, відстежувати всі новини. Читаєш всі пабліки, читаєш всі телеграмканали – хвилюєшся. Бо ти – не тут! А коли ти повернувся, то було відчуття перший раз, коли я повернулася, що це – «око бурі». Знаєте, є такий термін, коли всередині шторму – тиша! І от таке було відчуття. Люди [в Запоріжжі] раділи, сміялися, гуляли. Було спокійно. Працювали. Тільки, ну, майже, мабуть, кожний третій заклад був закритий. Кожний третій! А ось дві треті – були, працювали майже у звичайному режимі. І харчування, і культури, і освітні! І крамниці, і заклади урядові. Банки, мабуть, були закриті ще всі. Урядові установи працювали дистанційно. Але порівняно з періодом, коли був коронавірус, можна сказати, що працювало більше установ, крамниць... Справа в тому, що саме ми живемо на Хортицькому районі – цей район розташовується на правому березі Дніпра, і між нами і центром ще розташований острів Хортиця, який в довжину має 16 кілометрів, а в ширину 4 кілометри [інформантка помилилася, бо, за офіційними даними, острів Хортиця має довжину 11,2 км, ширину 2,5 км], плюс – два русла Дніпра: старий Дніпро і новий Дніпро. Тобто дуже велика відстань нас відділяє, а лінія фронту проходить з іншого боку, з лівої сторони і нижче за течією Дніпра. А ми знаходимося вище і з правого боку, до нас... Тьху-тьху-тьху... Рідко долітає. Спочатку люди більше реагували на повітряні тривоги. Навіть спускалися, навіть виходили в загальні коридори, не в коридори в своїх квартирах, тобто «правило двох стін», а в загальні коридори, робили там собі. І зараз завдяки нашому виконуючому обов'язки..., якого не лю-

блять всі. Не знаю, чи говорити про це, чи не говорити... Нема укриттів досі! Ніде майже. Якщо вони є – вони зачинені або не обладнані. Такий стан досі. Уже два роки після. Тому майже ніхто не ходить. Тільки на початку, після 24 лютого, багато людей ходили в укриття під школами, але потім перестали і більше не ходили. І дотримуються правила «двох стін», бо коли укриття неправильне і коли рушиться багатоповерхівка – це уже всюди було озвучено! – рятувати людей під багатоповерхівкою дуже складно. Вони можуть там задихнутися, навіть виживши. Тому всі люди користуються правилом «двох стін». Ніхто в укриття не ходє, бо їх і немає. В деяких школах і садочках вони є, хтось приготувався, ну, це було зроблене силами директорів, силами батьків. Я знаю, бо бачила укриття в садочку, в який ходив мій син. Бачила, як в укриття заносили воду. Там були стільчики для діточок. Там було світло. То ми так поруч проходили, бо син у мене уже ходить в школу. Школи та дитячі садочки в минулому році не працювали взагалі, дистанційно працювали. В цьому році спитали, було опитування батьків: чи хочуть онлайн, чи офлайн? Всі батьки були за дистанційне навчання. Ну, тому що ми такий регіон. Нам, Запоріжжю, дозволили вирішувати це на місцевому рівні. Але вчителі мають чергувати в школах, просто сидіти, не як пункт незламності. Перший рік було – це всі люди знають, ну, ніхто нічого не робить! – вся гуманітарка продавалася в «АТБ». Тобто люди заходили – і покупали там польські паштети, польські консерви, якісь харчі... Хтось фотографував це! Ну, все одно: ніхто – нічого! Оці всі діла про зникнення кілька десятків або сотень контейнерів допомоги – ось десь тут, в трикутнику «бермудському»! І на першому році це було всюди! Гуманітарку люди покупали! Але було багато приватних чи неprivатних ініціатив, коли дізнавалися, де живуть одинокі старики, багатодітні сім'ї, переселенці – і дуже було допомоги багато у різних місцях, і там роздавали по списках допомогу таку, в картонних коробках. Ми навіть один раз з сином ходили минулої зими – отримували допомогу для бабусі нашої. Вона не може ходити – ми ходили за неї. Отримували. Там були якісь крупи, консерви, паштети, борошно, цукор, таке. Тобто такі ініціативи існували й існують, мабуть, до сих пір. Але тільки, мабуть, для переселенців. І в меншому обсязі. В магазинах все є. Зараз я не бачу гуманітарної в «АТБ» чи інших супермаркетах. Навіть багато розпочалося будівництва! От навколо мого дому збудувався тільки-що комплекс з магазинчиків. На моїй вулиці, на сусідній вулиці і ще на одній сусідній. Тобто пустирі, які були, всі зараз зайняті будівництвом. Життя вирує! **Волонтерство.** Є. Це – всюди! Всі працюють, потихеньку, помаленьку. Підтримують, збирають. І школи збирають, і садочки збирають. І приватні ініціативи. В певних місцях плетуть сітки маскувальні. Шиють розгрузки або теплі речі. Цього багато – і всюди! А знову ж таки це – ініціатива людей, не адміністрації міста! Або приватних підприємств. Була проходила виставка-аукціон, куди запрошували студентів. Але я не думаю, що це доречно: по-перше, скупчення народу в центрі міста, а по-друге, які в студентів гроші?... З вражень часів війни – люди! Люди! Тільки люди можуть вразити. Найбільше враження: в нашій Східній Україні, можливо, я не можу говорити за всю Східну Укра-

їну, але у нас дуже багато чоловіків, навіть тих, хто не мав туди йти, пішли від самого початку. А на Західній Україні чоловіки ховаються. Це мене дуже дивує, вражає! Мій кум, коли все почалося, ходив п'ять разів, щоб або в ТрО, або куди-небудь, але на початку зброї не було – його не взяли. І багато із наших чоловіків, хто, я чула і знаю, йшов самостійно, його не потрібно було вилловлювати, його не потрібно було вмовляти – йшли воювати. А на Західній Україні – або переховуються, або справді силою забирають. Це щось зовсім незрозуміло: два роки пройшло. Так і йде: тут чоловіки йдуть самі, а там – бігають, переховуються. Я не зрозуміла, чи то через те, що їх там змушують... Ну, не знаю. Або там більший процент чоловіків, або там... не знаю. Можливо, це через те, що ми промислове місто – і тут було багато працівників, і коли заводи встали – їм нікуди йти, тільки захищати своє. А в тих чоловіків, які на заході країни, у них свої хазяйства, в них власні підприємства, і вони бояться, не можуть все те залишити і вони вимушені переховуватися. Приходять зараз до нас студенти, яким 30–40 років, вчитися приходять! І в той же час на третьому курсі молодий парубок, який поступив після школи, взяв академвідпустку, щоб піти воювати – оце вражає! Особисто у мене на курсі, на якому я – куратор, є студент, який взяв відпустку, бо за літо він пройшов базову військову підготовку і вже поставив до відома, що йде на війну. Ось це вражає!

ВАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Енергодар

*Записала М. Олійник 4 лютого 2024 р.
у м. Києві*

від Тетяни, 1968 р. н.

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Енергодарі Василівського р-ну
Запорізької обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ В сімдесят восьмому [1978 р.] мої батьки переїхали в місто Енергодар Запорізької області на будівництво Запорізької атомної станції, і я з сімдесят восьмого [1978 р.] вже в Енергодарі. [Ви з десяти років живите в Енергодарі?] З десяти років, так. [Останні роки Ви також там жили?] Так, я повернулася туди після закінчення інституту, з дев'яносто третього [1993] року я була вже в Енергодарі. [Розкажіть про Ваші настрої перед лютим 2022 року. Чи думали Ви, що почнеться війна?] Я не вірила, я шістнадцятого лютого приїхала в Київ, потім злітала ще у відпустку в Польщу і двадцять першого лютого [2022 р.] я повернулася з Польщі, і через Київ я поїхала додому. Але коли я летіла в Київ, мало того, що прикордонні служби були здивовані, що я їду і питали: «Ви не боїтесь їхати?», я всім казала: «Та з чого боятися? Не буде ніякої війни». Ну, але в Києві вже був якийсь такий... ну в повітрі вже було якесь... в повітрі вже було щось таке важке, гнітуче. Люди якісь йшли похмурі такі всі. І коли я їхала вже до Запоріжжя, ну, потягом, розмови були такі, що мабуть все-таки буде війна. [У вашому оточенні були розмови про те, що буде війна?]. Ми до останнього не вірили, тим паче, що ми ж працювали на такому

об'єкті, що здоровий глузд [говорив], що ніхто туди не полізе. [Ви можете назвати цей об'єкт?] Запорізька атомна електростанція. Що ніхто туди не прийде, ми були, ну, впевнені. Дуже впевнені, що на Запорізьку атомну [станцію] вони не полізуть. [Ніхто у Вашому оточенні не робив запасів продуктів чи товарів першої необхідності перед війною?] Абсолютно ні, зовсім нічого ніхто не робив. Гроші з банкоматів не знімали. Все було тихо, спокійно, ну, як завжди. І коли я приїхала, я вийшла на роботу двадцять третього лютого [2022 р.] після відпустки, все було тихо і спокійно. І коли ввечері вже президент заявив, що він там стан... якийсь... [військовий?] ні, військовий це було вже двадцять четвертого [лютого 2022 р.]. Двадцять третього [лютого 2022 р.] він другий [стан] якийсь там об'явив. Як же він називається? Треба подивитись.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ А потім вже, коли двадцять четвертого лютого [2022 р.] я прокинулася, в мене телевізор працював як будильник, шов фільм, як завжди зранку. Ну, я пішла в душ, вийшла з душу, вже бачу ракети летять на Київ. [Ви в новинах це побачили?] В новинах, да. Це о шостій ранку я вже бачила новини, що Зеленський виступав, що переходимо в режим військового стану. Вийшла на зупинку, люди всі йдуть, все добре, всі йдуть на роботу. На зупинці співробітницю [зустріла]. А, [згадала], чудовий випадок [надзвичайний стан]. Надзвичайний стан – це було двадцять третього [лютого 2022 р.]. Бо співробітницю зустріла, вона каже: «Ну що, будемо жити при надзвичайному стані?» Я кажу: «Ні, вже живемо при воєнному». Вона [говорить]: «Яке воєнне? Ти, що, з ума зійшла?». Я кажу: «Так вже на Київ ракети летять». Вона дуже була здивована, бо в неї діти в Ірпені жили, вона довго не могла до них додзвонитися, а вже після обіду вони сказали, що вони вже на Західній [Україні]. І тоді вона повірила. Так, вони з Ірпеня виїхали десь вже о десятій ранку. Вони виїхали з Ірпеня і поїхали в сторону Західної України. Знаю, що неправильно так казати Західної України. На захід. На роботу прийшли, начебто і працювали, але вже думки всі були – де [розвиваються події]? Всі сиділи в новинах. Благо, Інтернет працював. Вже коли побачили, що вони до Мелітополя дійшли, ми вже почали дуже так... розуміти, що вони скоро будуть тут. Ну, вони три дня кружляли, коли вже вони Василівку [м. Василівка Запорізької обл.] взяли, Такмак [м. Такмак Запорізької обл.]. [Ви пам'ятаєте, коли це відбулося?] Пам'ятаю, зараз скажу, першого березня вони вперше з'явилися на дорогах біля Енергодара, і вони три дня кружляли. Ми виходили на стелу [стела «Енергодар»], у нас при в'їзді в місто була [стела], і ми туди виходили, то є дуже багато в Інтернеті кадрів, як ми стояли на блокпостах. [«Ми» – це хто?] Місцеві жителі, там тисячі збиралися. Страшна картина була ще до першого березня. З початку війни у нас військова частина охороняє ж об'єкт, і на прохідній же вони всі стояли там. І ми бачили, як вони готуються, і мішків з піском, і все там, воду завозили. Все це стояло прямо на прохідній. Ну, бачили даже якось, хлопці були може й перепугані, ну, вони розуміли, що їм першими йти. Тому було так... якось важко. Першого березня, так, першого березня я була на роботі. І коли вони перший раз підійшли до стели, туди до в'їзду в місто, була повітряна тривога, ми сиділи довго в бомбосховищі на роботі. Потім вве-

чері нас вивезли. На другий день ми теж приїхали на роботу, і нас вивезли раніше. [Це Ви розповідаєте, коли вперше в бомбосховище пішли?] Ну, перший раз в бомбосховищі ми були першого березня, була тривога в нас. Потім другого березня нас раніше відпустили з роботи, і ми поїхали на блокпост, і стояли там на блокпосту, бачили танки. Це була міська ініціатива, мер і його зами вели перемовини з ними, що не треба їхати в город, тут ядерний об'єкт. Вони просилися: «Ви нас тільки пропустіть, ми сфотографуємося і виїдемо». Ну, звісно, їх ніхто нікуди не пропускав, вони розварачувались, їхали до найближчої посадки. І отак от три дні ми стояли. На третій день я була на роботі третього березня, нас повинні були о другій годині вивести з роботи, ні, о третій [годині]. Але вони під'їхали до блокпосту, знову стояли люди, знову все, вони почали стріляти в людей. [Ви це бачили?] Ні, я ж на роботі була. Зразу була тривога, і нас вивели в бомбосховище, там бомбосховище, кризовий центр [кризовий центр Запорізької атомної електростанції]. **Життя в окупації.** Ми спустилися і сиділи там, поки вони кружляли навколо Енергодару, там були і стрільби, ми бачили ракети. Ну, бачили, була відеокамера десь на атомній [станції], і бачили все з екрану. І бачили, що щось літає – все. Ну, і всі ж були на зв'язку з сім'ями, і всі казали, що в город летить. Люди бігли – все. Ну і десь о десятій вечора вони вже прорвалися на дорогу до атомної станції, там їм підбили один танк. Ми його вранці підбитим вже бачили згорілим. Ну, вони їхали, під'їхали до атомної станції, пуляли всім, чим можна, і хлопці наші там, мабуть, відстрілювалися. Ну, потім хлопці спустилися, наші військові, до нас. Один був дуже важко поранений, без ноги був. [Ви це теж бачилися?] Да, він дуже кричав, ну, наші медики – молодці, вони так його [лікували], там все робили. Крові багато було, ну, поки його несли. І ми узнали, що один хлопець погіб, це мій знайомий. Ну, то єсть ми бачили їх. Ці хлопці ж, вони на прохідній стояли, у мене племінник там був серед військових, дуже за нього переживала, і я у хлопців питала, вони не знали, де він і як він. У нас поруч з атомною [станцією] був тренувальний центр, ну, і о четвертій ранку вони почали пуляти туди, розбили його. А потім, а може й перед цим, вони стояли отак от і градом то в одну сторону, то в другу, то третю [сторону стріляли], і по реакторним блокам. Наші все призивали їх припинити пал'бу по ядерному об'єкту. Ну якось так... Медики просили швидко пропустити, щоб хлопців забрати в лікарню. Вони не пропускали, швидко декілька разів, кажуть, приїжджала, но вони не пропускали. Ну, і все це закінчилось десь о шостій ранку. О шостій ранку вони зайшли. [Це було третього березня?] З третього на четверте, це вже четверте березня. Вони зайшли в кризовий центр. Спочатку вивели наших військових, потім вивели всіх нас. Ми чекали, поки йшли перемовини між директором станції і ними, ну, що з нами робити? Нас відправили по робочих місцях, а потім о дванадцятій вивезли автобусами. Отак от і почалося. [Що Ви відчували під час перемовин?] А Ви знаєте, ми вже були якісь... в абстракції. В мене от саме яскраве враження було, коли я вийшла з кімнати в коридор в кризовому центрі (там же приглушене освітлення було), і я вийшла і дивлюсь – стоїть хлопець з цією, ну, з білою стрічкою... Мені показалась, що жовта стрічка на ньому була, і я вже думала, невже

наші, і дівчатам [почала] кричать: «Дівчата! Так це ж наші!», а потім вони мене дьоргають, кажуть: «Мовчи!». І тут я побачила цю чеченську морду здорового мужика. Ну, а коли на вулиці вийшли, вони вже завезли військову техніку на територію станції. Вони вже отжали автомобілі, які були у нас на стоянці, вже на цих автомобілях їздили по території станції. Були буряти, були осетинці, були чеченці. Ну, а потім ми сиділи в своєму приміщенні, піднялися і чекали команду, що з нами буде, куди нас будуть вивозити. Ну, вивезли у місто, ми пішли по домам, а потім були якраз вихідні, восьме березня ж. І тут почався ажіотаж в місті. Всі почали бігати, щось десь купляти ж, люди хватили все, що є. Ну, я якось не бігала. Я все не вірила, що це надовго буде. Ну, за хлібом були кілометрові черги, ми їздили по селам, скуплялися, бо там часні мініпікарні в селах. [Їхали] через кучу цих блокпостів їхніх, які вони понаставляли, щоб хоч щось було їсти дома. [Вони пропускали на блокпостах?] Вони пропускали, там на блокпостах були в основному денеєрівці, вони не скривали, і з Криму були хлопці. [Вони намагалися з Вами контактувати, говорити, що вони прийшли Вас звільняти?] Ні. Вони спочатку нічого не розповідали, не казали. Документи перевіряли, і все. Ну, могли багажник перевірити. [Вони питали мету Вашої поїздки?] Ні. Спочатку якось не було ніяких обмежень. Ми їздили, все. Потім перше обмеження, яке ми почувствовали, це коли сказали, що зняти тоніровку з машин, і розстріляли одну машину, хлопець не захотів знімати. Тому я свою машину поставила на стоянці, і вже їздили чужими там, де не було тоніровок. Ну, мотались же по селам, щоб їсти щось знаходити. Потім якось почали все-таки продукти з'являтися. У нас був володар мережі магазинів, він зам [заступник] мера був. Він якось з ними домовлявся і привозив продукти в місто, гуманітарку з неокупованої частини. Він з Запоріжжя [возив]. Ну, тоді ще можна було їхати з Василівки до Запоріжжя через їх блокпости. Я не знаю, як він домовлявся, ну, він умудрявся привозити і гуманітарку, і ліки привозити. З Запоріжжя ж почали гуманітарку масово нам переправляти. А потім його взяли в полон. Його взяли в полон у квітні [2022 р.], мабуть, а тільки в наступному році в травні випустили його. Був репортаж, при обміні він єдиний був першим цивільним, який по обміну пройшов. Самайдюк [Іван Самайдюк – перший заступник мера міста Енергодара]. Ну, а потім вже якось так, значить почали ми якось привикати. Але з дому вже ніхто нікуди не ходив. Оце так на роботу з роботи, ми перестали їздити на атомну станцію, бо їх там багато стало. В нас були робочі приміщення в місті [там працювали]. Вони вже в мерію зайшли, вже й там було [багато військових], біля мерії було у нас приміщення, нас уже і там дьоргати [стали]. Я жила тільки, щоб дочекатися відпустки. Я знала, що якщо буде відпустка, я поїду у відпустку, виїду з города. Зелених коридорів вони не давали, було всього за весь час з березня по травень всього два організованих зелених коридори для вивозу людей. А так всі виїзжали, хто як міг. Машинами виїзжали. [Вони випускали?] Вони випускали, але організованих отаких [було] два коридори. Перший організований зелений коридор був десь десятого-одинадцятого березня. Це – організована колона, там під егідою Червоного хреста, і вони от перші виїхали. І другий десь був, мабуть, уже в квітні, а може, й на початку

травня, бо у мене сусідка виїхала. [Ви думали про те, щоб поїхати?] Я все вірила, що це ненадовго. Ну, і потім вже в мене в травні була відпустка. Я виїхала, взяла з собою спортивний костюм, двоє шортів, дві футболки, збиралася до сестри в село поїхати, ну, і повернутися. Ну, оце, як виїхала я шістнадцятого травня, і вже я туди не поверталася. [Куди Ви поїхали?] Ну, я виїхала в Запоріжжя спочатку, потім я ж була три чи чотири дні в Запоріжжі, там вакцину ж треба було зробити – бустерну дозу. Думала їхати до родички ж в село (Дніпропетровська область). Ну, а потім я поїхала за кордон. Ну, що було поштовхом? Я сиділа дома і оце ж так: прибіг на роботу і оглядуєшся, біжиш по дорозі, щоб не було, і назад точно так же ж. Страшно – їх багато. Ці чиченці з бородами цими, з автоматом, грязнючі. І страшно виходити було на вулиці. А відпустка – два тижні відпустки. Я думаю, ну, як я це буду в хаті сидіти? Нікуди не піти – і от чому я і виїхала. Думала, що ось хоч відпочити, ну, і так вже не повернулася. [Люди в цій ситуації згуртувалися?] Хто як. Ті, хто вже чекав... [А такі були?] Ну, щоб ви розуміли, вже у вісімдесятих [1980х] роках, коли будувалась атомна станція, єдиний інститут, який навчав спеціалістів для атомної станції, це був Обнівський інститут атомної енергетики Це підмосков'я, ну, калузька область, але ближче до москви. Раніше це був філіал МІФІ [московський інженерно-фізичний інститут]. І дуже багато випускників цього інституту приїжджали до нас. Одна була причина, їм зразу давали квартири, місто тоді тільки будувалося. Дуже швидко будувалося, дуже швидко видавали квартири безкоштовно. І тоді у нас в місті жило шістдесят п'ять національностей. Ну, і розумієте, що основна маса це були не українці. Ті, що самі умні, вони вже десь на початку двохтисячних, ну, може, трохи пізніше почали виїзжати з міста, коли на ростовській [атомній станції] побудували новий блок. [Їхали] в Іран через росатом, вони всі [їхали] через москву. В Ірані були, в Індії, в Бангладеші, ну, на будівництві атомних станцій. Хто хотів, всі повиїзжали, але дуже багато залишилося, особливо цього старшого покоління. Ті, що приїхали, отримали квартири, тут жили. Жили, але вони всі толерували росію. Десь в кінці квітня вже чітко можна було розуміти, хто куди йде, хто буде виїзжати, а хто буде залишатися, буде заключати контракти з росатомом і будуть працювати на росатом. Ну, в яких цехах як. Експлуатаційний підрозділ до останнього сиділи, і ось зараз основна маса виїзжала вже в [20]23му році. Вони сиділи, вони чекали, все думали, треба ж було якось за обладнанням дивитися ж, вони відповідальні хлопці. Ну, вони (основна маса) практично всі повиїзжали. А оці бабуси, які працювали в столових, уборщиці, прибиральниці, вони перші побіжали підписувати контракти. Ми ще сміялися: «Да, вони їм треба – прибиральниці всякі». А спеціалісти з вищою освітою, люди, в основному, люди всі повиїзжали. Але є такі, що залишилися. В мене є одна співробітниця, коли я їй сказала, що я буду виїзжати, а вона каже: «А я – ні». Я кажу: «А ти готова працювати на росатом?», а вона: «Мені все одно, де працювати, ну, я свою квартиру не залишу». А син її виїхав. І дуже багато зараз в Києві працюють. Дуже багато людей, які самі виїхали, а батьки їхні там залишилися, не захотіли виїзжати. [Чи були проукраїнські настрої у людей?] Ми ходили на мітинги при окупації. [Розкажіть, будь лас-

ка про ці акції.] Це вже при окупації було декілька мітингів. Перший мітинг у нас був, коли оце Самайдюка вони в полон взяли. Був дуже великий мітинг біля мерії, вони приїхали розігнали, ну, стріляли в воздух. [Багато людей було?] Дуже багато людей було, десь пару тисяч. В Інтернеті дуже багато кадрів можна знайти, а потім другий дуже такий великий мітинг був, це був біля Дворця культури «Сучасник», там був мітинг. Ну, там вони вже палили з всього, з чого могли. Там і будинки постраждали ті, що поруч [стояли]. Там із градусів пуляли. [Ви на другому мітингу були?] Ні, на другий я не пішла, нам сказали: «Сидіть дома». Вже керівництво сказало, що не ризикуйте життям. А якраз цей мітинг був після того, як був мітинг у Херсоні, по-моєму. І там дуже багато жертв було серед цивільних, бо їх ну розганяли. Наше керівництво сказало: «Знаєте що – сидіть». І я туди не ходила, ну я ж старалась не ходити там, де скупчення народу йде, тому що це опасно було дуже. [Які вимоги ставили на мітингах люди?] Перший раз – це Самайдюка звільнити. А другий мітинг – це просто: «Енергодар – це Україна», з плакатами, з прапорами, з усіма. [Іншими словами – йдіть додому]. Да, йдіть додому! Потім вже, коли я виїхала, я бачила репортаж, були ще мітинги, коли вони арештували начальника пожарної частини. Там і пожарники на машинах виїзжали, і теж їх розганяли. Ну, то єсть були мітинги, були партизани, працювали. Утром просипаєшся, [бачиш]: всі стовби з нашими прапорами «Енергодар – це Україна». Жити спокійно там, не давали їм спочатку. І саме важке було, коли ми не побачили український флаг на мерії. [Коли вони зняли український прапор?] Я не пам'ятаю коли, мабуть, у квітні, ну... тобто вже в травні. [Тобто зайшли в березні, але прапора не знімали?] Не знімали. Перед дев'ятим травнем вони познімали у нас на всіх стовбах от по два маленьких прапорця були, ну які з фанарями, вони познімали всі прапорці оці маленькі. А на мерії, там же ще Чечеріна приїжджала з концертом для них, знімала. На дев'яте травня вони провели парад, і от там вже чітко були колаборанти. На цьому параді вони знімали репортаж, ну, звісно, ми туди не ходили. Ми вже просто по телеграм-каналам місцевим дивились. Прапор вони зняли, мабуть, в началі травня десь тільки. Якось так до прапора вони довго не могли добратися на кришу мерії. Ну, один раз я чуть не попала під обстріл. Я йшла на манікюр. Я вийшла, треба було йти через мерію або дворами. Я побачила велике скупчення техніки біля мерії, пішла дворами, і якраз я йшла і чула якась там була перестрілка. Там вже вони їздили, моталися. Ну, страшно було виходить. Просто так виходить не було [можливо], це було страшно. Ото вже так на роботу, з роботи якось добігли, і все, і всі сиділи по хатках. [Вам продуктів вистачало?] Так, в магазинах вже там якось воно було, і продавали даже по нашим карткам. Я за гривні [купувала], я ніколи не купляла за рублі. Ну, поки я виїзжала, ще гривня була. Ми скуплялися за гривні. Ну, правда, обналічували, багато магазинів перейшли на готівковий розрахунок. І дуже багато з'явилося мінял. Ми їм перераховували гривні на картки, а вони нам давали готівку, бо не було готівки. Я рублів не бачила, рублі почалися вже, мабуть, ну як мені сказали, рублі почалися десь уже ближче до зими. [Яка була ситуація з точки зору гуманітарного забезпечення під час окупації? Ви два місяці провели в оку-

пації, які були проблеми?] Проблем було багато, з їдою якось порішали. Ну, це ж привозили гуманітарну допомогу, роздавали. З ліками була ситуація [складна], коли люди зрозуміли, що в аптеках вже нічого немає. Ну, а мені теж потрібні одні ліки, я бігала, купляла, як могла. Потім з Запоріжжя заказували, і волонтери возили. Причому волонтери зовсім безкоштовно [привозили]. Ти замовляєш ліки, вони тобі їх привозять по списку, безкоштовно все це було. Ну, або там я подрузі звонила, замовляла, вона скупалася [купувала] і передавала, казала, куди підійти там, де пункт збору був гуманітарки. При церкві якийсь був гуманітарний теж фонд, вони привозили. У мене колега попав в лікарню, крапельниць навіть не було чим ставити. В місті зразу зробили групу в вайбері «Ліки», «Допоможу ліками» там таке, і люди писали у когось [е], кому, що треба, а другі відзивалися. Я йому бігала, мабуть, по п'яти домам, люди по одній по дві ампулки давали фізрозчин, або ліки, йому ж ампули якісь там треба були. І отак бігаєш по місту, хто що мог, то давав. [Це все Ваш місцевий чат?] Місцевий чат був, називався «Ліки. Енергодар», я вже не пам'ятаю. Потім пішли по тематикам, зараз у мене до сих пір є ця група «перевозки», «вивезу», «привезу». Тоді працювали дуже добре перевозчики, і вони людей відвозили, [а] назад [везли] гуманітарку. У мене подруга була, вона з сусіднього міста, в неї було туристичне агентство, автобуси були в Дніпрорудному [м. Дніпрорудне Василівського р-ну Запорізької обл.] Вона дуже багато робила для цього, все їздили в Запоріжжя, поки до неї не прийшли ввечері і не сказали: «Так. Хочеш на подвал, то підеш на підвал». [Тільки за те, що вона возила гуманітарку? Чи вона ще якусь діяльність вела?] Вона тільки гуманітарку возила, і щоб вона перереєструвалася в російській [системі]. І вона вночі подзвонила сину, і син її вже вивіз з міста. Ну, багато вона робила, багато в неї цих рейсів було гуманітарних, людей вивозили, хто хотів, ліки привозили. Ліки от тільки з Запоріжжя можна було привозити. [Її основна претензія була оголошена, що вона возила гуманітарну?] І не зареєструвалася як підприємець по російському законодавству. Вона виїхала, вона ще раніше мене виїхала. Вже на початку травня вони почали давити всіх підприємців, щоб вони реєструвались по своєму законодавству, причому обіцяли, що до вересня вони податки платити не будуть. А коли люди зареєструвались, зразу ж їх і на податки садили. Ну з ліками було дуже важко. Я сама замовляла бувала подрузі, потім вона передавалась з цими гуманітарщиками, перевізниками. Я писала, що в мене є такі ліки, особливо фанігам – це обезбаліваючий. Я якось попросила подругу купити мені, а вона купила мені упаковку, а в упаковці сто штук. А колезі я бігала півдня по місту збирала по одній-дві упаковки. А потім людям ми замовляли, привозили, я потім розносила людям. Так що якось виручали люди друг друга, тому що ліки – це була сама головна проблема. Сама головна проблема була в місті – це ліки. [Як Ви підтримували свій моральний стан?] Ніяк. [Чи переглядали Ви новини?] «Єдиний марафон» ми дивилися, ну, тоді ще телебачення працювало наше українське, потім же Інтернет ще працював. Мобільна мережа ще працювала. Ну, то єсть, поки я там ще була, ми дивилися свої новини. Шістнадцятого травня я виїхала. [Якою була ситуація до 16 травня 2022 р.?] Там тоді ще й вода і холодна, і гаря-

ча була, все було. А потім вже в місті почалися з осени там десь проблеми з опалення, гарячої води там немає вже з вересня двадцять другого [2022 р.] [І досі немає?] І досі немає. Люди завжди сміялися, що в Енергодарі бойлер ніколи не потрібно було. Ті, хто залишився у місті, якщо нас було п'ятдесят тисяч населення в місті, зараз там кажуть десять тисяч залишилось. [Як між собою спілкувались ті люди, хто за Україну?] По травень ще ніхто нічого не боявся. Я ж кажу, ну, окрім того, що вони мітинги розганяли, вони стояли біля мерії. Жіночка була дуже цікава, пенсіонерка. Ми виходили, вона з ними завжди балакала, ми прислуховувались, вона їм казала: «Хлопці, чого сюди прийшли? Вас сюди звали?». [Вона російською їх запитувала?] Звичайно, російською. [А вони їй що?] «Ну, ми ж приїхали вас освободжати, всьо будет хорошо. Ви не переживайте. От у вас тут порядкі, ми навідьом порядкі, всьо будет хорошо». Пенсіонерів вони вже в квітні почали збирати, видавали їм по десять тисяч рублів і вже починали підготовку до паспортизації. Даже в травні вже були перші люди, які отримали російські паспорти. Ну, це мерія їхня, адміністрація, яку вони зробили. Були вже люди, які отримували російські паспорти. Вже в травні двадцять другого [2022 р.] Ну, а зараз там всі отримують, тому що там зараз неможливо. [Чи є там проукраїнські люди?] Є люди, вони чекають, у мене знайомих багато, вони просто сидять. Ну, вони бояться, виїжджають, вони не знають, куди і виїжджати. [А чи можна зараз звідти виїхати?] От виїжджають, ну, це або через Європу, через Маріуполь і білорусь. Прибалтика, Польща і потім виїжджають. Ну, от приїхала співробітниця, росія – це самий важкий учасник, бо там дуже багато блокпостів. От у нас на тому тижні приїхала співробітниця. П'ять діб вона в дорозі була, і вона сказала, [що] коли по росії їдеш, там важко, там дуже багато блокпостів, постійні ці перевірки, ефесбешники. Друга частина виїжджає через Колотіловку [с. Колотіловка красноярського р-ну белгородської обл.]. Це теж їдуть по росії, виїжджають в Сумську область, заїжджають через Сумську область, там піший перехід. Тому, хто з речами, їм там незручно, тоді їдуть через Польщу. [Через Колотілівку тільки пішки можна пройти?] Там кордон весь розбомблений, там треба кілометра два, кажуть, іти пішки. Виїжджають, і зараз ще є такі, що виїжджають. [Коли відбувались ці всі страшні події, як мінялася ваше ставлення до того, що відбувається? Можна сказати, що були ті речі, до яких Ви не були готові?] Я тоді ще не так не встигла зрозуміти. Вразило, що почалися конфлікти даже між нами, співробітниками. У нас дівчинка, вона сама родом з Маріуполя, і вона оправдувала все це, якраз тоді Маріуполь вже бомбили. І вона казала: «Це Україна винувата». Ну, вже чьотко можна було так зрозуміти, хто куди їде. Я сподівалась на те, що зараз ми всі встанемо і підемо, промітингуємо, все буде добре, я дуже заздрила, коли дивилась новини з Херсона, з Бердянська, як там люди всі виходили на мітинги, все у нас якось так не було. Ну, у нас, по-перше, це ж ядерний об'єкт, і у нас в уставі було написано, що ми не маємо права [ходити] на всякі маніфестації, всі ми до цього звикли. І робітники атомної станції виходили там все, але оце в нас за стільки років вже виходили, що нам не можна ходити [на мітинги]. Ну, якось от я кажу тільки два таких мітинги було. А ще наші хлопці молодці.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Хлопці, працівники атомної станції організовували дружину, і ходили по вечорах, щоби нікуди не заліз [у чужі квартири]. [Щоб не було мародерства?] Да. Сусіди теж зразу там наварювали замки, щоб під'їзд закривався. Сусіди якось почали всі згуртовуватись. Ну, це було приємно. Хліб теж, хто йде в чергу, зайняв там, потім дзвонив всім: «Приходьте, я чергу зайняв, тут дають по півбуханки». Це теж таке було у нас на початку на самому, коли хліба не було. Друге було, ну, це вже неприємні спогади, як наші підприємці торгаші зразу ціни підняли. Ну, я Вам скажу те, щоб ви зрозуміли, кілограм дробових стоїв п'ятсот гривень. Тому що люди почали скупляти муку, щоб самим пекти хоч хліб. Хліб, коли почали випікати наша пекарня міста, молодець цей власник. Вони пекли, вони тримали ціни нормальні.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

Зате дуже дешеві були овочі, фрукти. Клубніки, полуниці наїлися тоді, рядом же все села, людям нікуди було вивозити. В травні місяці огірки по десять гривень. Це було смішно. Полуниця була там гривень двадцять-тридцять. Я кожен день купляла її кілограмами, їла. Ну, а потім вже я виїхала, читала в місцевих групах, [що] люди даром під під'їзд могли привести, коли вже помідори пішли. Оце тоді да, овочі, фрукти були дуже дешеві. [А як люди відреагували на новини про Охтирку, Маріуполь, Бучу, Бородянку?] По «Єдиному марфону» [дізналися]. Вже страшно було розмовляти так на роботі, бо люди різні були, з ким ми могли розмовляти. Да, ми були в шоці. Ми так сподівалися, що це ж переговори, вони в березні там в Стамбулі ж були, що зараз все закінчиться, і все буде добре. Ну, а потім вже, як показали ці всі кадри з Бучі... Страшно було. Ну, ми і розуміли, у нас люди почали вже пропадати в місті, і ми розуміли, що ходили якісь десь чутки про підвали. Ми розуміли куди... І хлопці перші, спочатку їх довго не тримали. Люди виходили, розказували. Були знайомі, розказували люди там все. Там знущання були такі, що і били, і шокери, і током, струмом, і били хлопців дуже сильно, ну, якось випускали. А потім вже почали люди пропадати і надовго пропадати. Ну, це же син моєї подруги... [А що з ним?] Його двадцять третього червня двадцять третього [2023] року арештували. [Скільки йому років?] В районі тридцяти, дев'яносто другого [1992] року народження. Його забрали в червні двадцять третього [2023] року. І от до сих пір не випустили. Зараз він вже в Маріуполі. [А в чому його звинувачують?] Хто його знає, що вони йому ставлять? Вони ж не кажуть, ні мамі, ні що там. Приписують, все, що завгодно там, і теракти, і ще щось, що він організував. Він був в Енергодарі на подвалі. Мама хоч знала, то носила їсти, потім його вивезли в Мелітополь. Зараз він в Маріуполі в СІЗО. [Можливо, хтось доніс на нього?] Ніхто нічого не знає. Ну, я не знаю, і мама не знає. Більш того, маму теж арештовували, коли його шукали. І вона теж три дні на подвалі сиділа, це жінка, якій шістьдесят років. І його спіймали, посадили у п'ятницю, а маму випустили тільки в суботу. І даже не сказали, що він у них. Це стало відомо їй через Європу, через знайомих. І це вже було в липні, вона узнала п'ятого липня. Двадцять четвертого

червня вони його взяли, її двадцять п'ятого [червня] випустили, а узнала вона п'ятого липня тільки, через людей. Так що важко. [Хто винен у цій війні, на Вашу думку?] Ну так, на поверхні – росія з їхнім президентом. Якось все життя, коли стояло мовне питання, мене завжди це дивувало. Чому воно так мусірується? Я російськомовна була завжди, і я ніде не бачила не притиснення – нічого. Але згадайте, всі вибори починалися з «мовного вопросу». В мене родичі жили в Луганській області. Так там вони ще, коли почалося АТО в чотирнадцятому [2014] році. Я у них питала: «Що у вас там твориться?». Він каже: «Ти панімаєш, нам настільки опротивіло нав'язування українського язика, що ми за росію». Виявилось, що останні п'ять років, ну, як вони кажуть, ну, коли признали, що вся документація повинна бути українською мовою, так що державна мова українська, їх змушували всіх тільки українською писати заяви. Він каже, жінка в нього росіянка, вона дуже багато бігала по цим соцслужбам, і вона плакала, що її заставляли по десять раз переписувати заяви українською. Тож там, мабуть, вже йшла робота, щоб їм було противно це все. Потім Майдан, мені так хотілося приїхати в Київ, поучаствувати, я його підтримувала, все. Але в цей же час я знала, що родичі жили в Донецьку, і вона [родичка] казала, що не треба нам сюди ваших западенців. Більш того, я ще там в шостому-сьомому [2006–2007] році часто їздила в Донецьк, і спілкувалася з людьми. І вони там всі були за Януковича. В них це прями ж, ну, я не знаю, вбивали, що треба любити росію і жити, як росія. У нас і внутрішньо це все було якось так не зрозуміло. Але коли прийшла війна, то я дуже була здивована, скільки людей пішли саме добровольцями. І у мене багато знайомих, які в цей час працювали за кордоном. Вони приїжджали, з перших же днів йшли у военкомати. А росія їх там зомбіровала. Коли нас захопили, мені, дзвонили, у мене є сводна сестра, вона живе в москві, кандидат психологічних наук. І вона до мене кожен рік приїжджали, все бачила. На Азовське море я її возила, моталися по Україні, вона все-все бачила. Вона сама родом з Дніпра, і вона їздила туди до подруги. Там у подруги жила, але перше, що вона мені сказала тоді: «Потерпіте німножка, счас наши вас освободят, і у вас всьо будет харашо». Я кажу: «Люда, от чего меня освободят? От моей жизни?». Вона: «Ну чьо ти так! У вас так многа националистов, я сама приежала і відела». Я кажу: «Ти общалась со мной і со своей подругой. Это я националистка?». – «Да, і у тебя есть такое». То есть человек кожен рік приїжджав, їв наші продукти, да там наші фрукти, купався в наших морях, і вона, оказується, бачила націоналістів. Я їх не бачила в Україні, а вона бачила. Тобто там зомбовані конкретно. [Ви продовжуєте з нею спілкуватися?] Вона може мені кинути одкрітку з Днем народження, і я їй. Більш того, в мене були друзі зі студентів. Умні хлопці, він каже, що він і ті, і ті новини дивиться. Він казав: «Ми вас асвабаждаем», а я вже сиділа в Іспанії, кажу: «Та ви мене звільнили від моєї квартири, від моєї роботи, від мого способу життя, я тепер тут не понятно де, і не знаю як». Я зараз з тою стороною ні з ким не спілкуюсь. Остання була моя рідна тітка, ми з нею по життю мало спілкувалися, ну, вона іноді там [давала про себе знати]. У неї три сина. І я їх знайшла ще на початку дві тисячі дванадцятого, одинадцятого

[2011]. Я їх знайшла через «Однокласники» [соціальну мережу], даже переписувалась. І коли почалося, то один, він великий начальник в Самарській області, він видалив мене з друзів, а другий написав. Він каже в чотирнадцятому [2014] році: «Будемо їздити друг до друга в гості». [Я] сказала: «До побачення». А тітка, ну, якось вона мовчала, нічого не писала, не казала. Зовсім зв'язку не було з нею. В тому році вона якраз мені подзвонила, коли ракети в «Тауер» [бізнесцентр у Києві «101 Tower», який був уражений російським ракетним ударом 10 жовтня 2022 р.] прилетіли, коли шахіди через тиждень в жовтні [приїхали]. І вона мені подзвонила. Якраз у мене ж сваха була з дитиною з Запоріжжя, бо там вже Запоріжжя тоді дуже сильно обстрілювали, і вони були у мене якраз попали, коли шахіди [атакували], і потім ми з нею вже, коли все закінчилось, вийшли гуляти. Ми пішли у Володимирський собор, вийшли, і тут мені тітка подзвонила. Перший раз, мабуть, за останні роки десять. Ой, ну, там питалася, як там наші родичі, все таке. Каже: «Ой, ти на вулиці?». Я кажу: «Да, вийшли після ракетного обстрілу. Ну, а що там сама?». [Вона]: «Ой, ти знаєш, у нас тоже стільки гібнуть». Ну, вибачте, я прямим текстом і сказала: «*** сюди було йти». Я з росіянами інакше не можу розмовляти. І все, це була перша і остання розмова з нею. Сестра оця сводна, з якою ми постійно були на зв'язку, ну, вже не спілкуємось дуже давно. Останній раз я з нею, мабуть, ще влітку двадцять другого [2022] року спілкувалася. З друзями, які живуть в москві, ну, це студентські [друзі], з якими я ще спілкувалися, я в десятому [2010] році до них в гості їздила, то деякі зовсім не дзвонили, вони знають мою позицію – пошлю [лайка]. Ну, деякі питалися, питалися там якось. Ну, зрозуміло, що від мене іншої відповіді не буде. Тож в мене зараз немає спілкування з тою стороною. Зовсім. [Ви сказали, що у розв'язанні війни винні путін і керівництво країни.] І росіяни, вони замбовані, їм все це подобалось. Ну, зараз мабуть менше подобається, бо ответку іногда [отримують]. [А з ріднею в Донецьку, Луганську Ви спілкуєтесь?] Не. З ними немає зв'язку просто.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ [Розкажіть у хронологічному порядку, як розвивалися події.] Шістнадцятого травня я виїхала з Енергодара, і до Запоріжжя я приїхала двадцятого травня, бо ми три доби стояли на блокпостах там в Василівці. Потім я поїхала за кордон. [Ви брали якісь важливі для Вас речі, можливо, фотографії?] Нічого не брала. Ну, я взяла диплом. Я взяла документи на квартиру, всі що були. І все. Ну, і паспорт закордонний, документи свої такі я взяла на всяк випадок. А потім же я поїхала у відпустку в Іспанію ж тоді, через три тижні я повернулася в Запоріжжя. Я приїхала в Запоріжжя, побула там тиждень. Ну, я їхала свої діла там вирішувати. В мене була думка повернутися, що все скоро закінчиться. Ну, я тиждень просиділа в Запоріжжі під ракетами, під обстрілом. [Ви у родичів були?] У подруги. І я повернулася знову в Іспанію, сразу подала документи на тимчасовий захист. Ідесь в середині липня мені подзвонили з Києва, запропонували роботу. Ну, я вже дочекалась, поки я отримала документи. Я отримала документи на тимчасовий захист по дорозі в аеропорт, коли я

сюди їхала. Я заїхала в поліцію та взяла цю карточку і прилетіла в Київ. Я ще не знала, як і що буде. Тому взяла [картку тимчасового захисту] так, на всяк випадок, що якщо повертатися прийдеться. Так, я тут залишилась з вересня дві тися двадцять другого року. Я залишилась тут і працюю. [Як Ви все це переносили емоційно?] Це дуже важко було. Плакала: Це таке на старості лет, предпенсійний возраст, залишитись без нічого... Зовсім без нічого, квартири немає, ну, тоді ще й роботи не було, і ніякої не було надії, що буде. І я шукала віддалено якусь роботу, якось щось вивчать почала нове. В принципі, якось вже готувалась, що жити там [в Іспанії], і шукати віддалену роботу. Я хотіла посудомийкою іти кудись. Ну, там була обов'язкова умова – знання іспанської мови. Я вже записалася туди на курси іспанської мови. Ну, вони у вересні починались тільки, то єсть я вже готувалася якось там адаптуватися. А потім повернувшись в Київ. [Коли Ви приїхали до Києва, у Вас не було знайомих тут?] Я ж приїхала вже не на пусте місце, не на нове місце. По-перше, я знала людей. З цим було не важко. Важко було то, що чужа квартира. Я, яка ніколи не жила на зйомних квартирах, орендованих, – для мене це важко було. Тож я не розуміла, що я тут роблю. В мене є своя квартира. В мене зараз головна мрія – я хочу випити кави на своїй кухні! Я тільки там ремонт зробила. Нічого не хочу, я хочу сісти в своїй і випити філіжанку кави. Ну, мені ще легше було, що в цій квартирі мої знайомі жили, вже якось так. Я не шукала квартири, я приїхала, дякую хазяїну, що він за пів року не брав [гроші] і нікого сюди не пускав. А потім в вересні, коли стало питання, що треба йти на роботу, то якраз я не шукала квартири. Я не знаю, що там таке шукати квартиру, техніку, ну, щось купляти там, чашки, тарілки. Я цього не знала, я приїхала на обжите місце. Легше, ну, а все одно, сама думка про те, що в мене є свій дім, але в мене його немає... У мене було таке життя, що я їздила, куди хотіла, я могла по п'ять, по шість країн за рік об'їздити. В мене була своя квартира, я тільки ремонт, кажу, зробила. Ну, то єсть, я купляла, що я хотіла. І отак от в мить – все, нічого немає. Зараз нічого. Квартира та стоїть, ну, ми ж не знаємо, яка вона буде, і чи буде, бо вже були ж прильоти по городу. Так що, дуже важко, емоційно, дуже важко. [Ви до психолога не звертались?] Мені потрібен був, і він, мабуть, і зараз ще потрібен, я боюсь спати. Ну, це сталося з травня двадцять третього [2023] року, коли ото ракети були, був дуже сильний обстріл. Тоді травень і червень багато шахіди літали. Після цього в мене щось сталося, чому я і бігаю в паркінги, якщо тривога – все одно яка, я бігу в укриття, тому що я боюсь, і важко засинати. Дуже важко. Коли я прочитала, що все-все спокійно, ну, де б воно не летіло, ну, от коли все спокійно, тоді я можу заснути. [А так не можете заснути?] Не, я боюсь, в мене кращий вихід – це я дивлюся телебачення, я засипаю під телебачення, отак-от я хоч можу спати. Ну, це кажуть, що військового психолога треба. А так емоційно якось я витягую себе. Настав момент такий, що я вже думала, треба чимось зайнятися, тому що вже криша їде. І я ж почала з мовних курсів.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ
Мовне питання. [Розкажіть, як Ви вирішили пере-

йти на українську мову?] Поперше, у мене рідні розмовляють давно чисто українською мовою. Ну, мені було цікаво, я ж зовсім мало розмовляла українською. А потім уже, коли я в Київ приїхала, я пішла на мовні курси. Я зараз скажу, як називається, я вже не пам'ятаю. Студенти педінституту організували такі дуже класні курси «Єдині». І більш того, там вони з двох частин. Граматична, коли ти можеш здати екзамен і отримати сертифікат. І є мовні клуби. І от ось я почала з того, що я прийшла граматичний курс. Я пройшла, отримала сертифікат. І потім записалась на мовні курси. Я ходила туди до літа, а потім я знайшла собі другі, тож я постійно знаходжу собі, чим займатися. В мене і вечора зайняті, і вихідні. [Розкажіть, як ви переходили на українську мову?] Перша спроба в мене була перейти ще в чотирнадцятому-п'ятнадцятому [2014–2015] році. Подруга була в мене, вчителька української мови. Але вона дуже засмутилась, почувши мою українську мову. Коли я питалась [намагалася], ну, в компанії [говорити українською], то сказала: «Краще розмовляй російською». І якось я тоді бросила це заняття. А тут, коли я приїхала, ніхто не вимушував, нічого, але я вирішила, що я ж таки перейду на українську мову. З помилками, ну, буду намагатися розмовляти українською мовою, говорити. Пішла на мовні курси, там дуже багато таких висловів, тематика різноманітна. Дуже в нас Анічка була класна – модератор. Якось так. Поступово, поступово, все більше і більше. Зараз може і не так впевнено, а тоді я так дуже впевнено, давала інтерв'ю багато і німцями, французам, і нашим, якось так. А потім, ну, на роботі хто як розмовляє, хто російською, причому кияни розмовляють російською. Ми якось намагаємось розмовляти українською. Дуже мене, ну, неприємно вразило, коли я їхала в метро, і люди спілкуються [російською], люди старшого покоління. Я розумію, що вони все життя, може, спілкувалися російською, але я думала завжди, що в Києві всі розмовляють українською. І я, та що приїхала сюди від війни, розмовляю українською з ними, а вони – російською. Перейшла, якось перейшла, буває і важко. Буває, забуваюсь, переходжу на російську, але намагаюся, коли слідкую за собою. [На Вашу думку, чому важливо розмовляти в Україні українською мовою?] А тому що це наша, ну як... особливість. Особливо я це зрозуміла, сидячи в Іспанії, я, яка з ним розмовляла англійською, і вони не розмовляють [англійською], їхня мова повинна бути. Ну, потім, коли узнають, що ти біженка з України, вже якось можуть з тобою порозмовляти англійською, але там іспанська повинна бути. У Польщі був такий випадок, я розмовляла українською, а поряд була жінка, розмовляла російською. У Вроцлаві, там пункт для біженців. Я приїхала, мені на літак треба було. Ну, кави стала випити. Там молодці поляки, у них там і гарячі страви були, міг приїхати, поїсти, там достатньо було показати український паспорт, вони просто для тебе все, що хочеш, могли зробити. І ми ж розмовляємо з цією жіночкою, і тут дівчинка, яка каву готувала, каже: «Дівчата, ну, розмовляйте хоча б українською. Ну, тому що поляки дуже здивовані, що українські біженці розмовляють російською. Вони це не розуміють, як це може бути». В мене були такі випадки, що я їду в Іспанії, розмовляю по телефону російською, але коли я бачу

людей біля себе, я переходжу на українську. А особливо, коли росіяни поряд, от там я вже українською. В автобусі їхали, я почула російську, ну, з акцентом таку смачну російську, і я розмовляла з сестрою, перейшла на українську. Вона сміялася все з мене, каже: «Ага, росіяни рядом», вона вже знала. Ну, тоді я ще мало розмовляла. Це я тут вже виговорилася трохи. Це особливість нашої нації. У світі розуміють, що ми – українці, коли чують українську мову, а не російську. [Що буде далі з Україною, на Вашу думку? Як Ваше ставлення до ЗСУ?] Ну, ставлення до ЗСУ, ну це боги. ЗСУ наші – це боги. Ну, допомагаю їм всім, чим можу. Я і доначу, і волонтерю іноді там, якщо треба. Наших хлопців же багато там, співробітників. Ну, більше доначу коштами. Ну, якщо просять, то я скупляюся там, висилаю все. Так що ЗСУ – це боги. Сподіваємось, що все-таки додому повернемося, вони нам обіцяють. Наші хлопці нам обіцяють. Сказали, що вони зайдуть, все одно вони зайдуть в Енергодар. Ну, наші хлопці, мої співробітники, друзі, наші енергодарські хлопці. Тоді це була територіальна оборона ж, а зараз вони все ж приєднані до [ЗСУ]. Вони нам обіцяють, що ми повернемося, ми повернемося і отіх всіх виженемо. Спочатку головне – перемогти. Не просто, щоб війна закінчилася, а закінчилася нашою перемогою. Хай вони йдуть в свою кацапщину чи як, я не знаю. Я вже не знаю, в мене мабуть ненависть до кожного їхнього [громадянина]. І саме страшно це те, що наші діти, особливо ці маленькі дітки, які сиділи тут під обстрілами, це вже ніколи не простять цього. Скільки дітей, у яких дитинство забрали, стільки людей життя поклали своє! Скільки сімей, без батьків залишилися! Страшно, страшно! Коли оце їхала до Львова автобусом, їхала вже через села... ці кладовища, які прапорами нашими всі... Ось буквально на цьому тижні я йшла по Берестейському проспекту і чую: «Машини праворуч, прийміть праворуч, їде Герой України». Я бачу, що їде машина на щиті. Зараз не пишуть «груз 200», а «на щиті», там у них емблема. Так хоронять наших Героїв. Ці прапори, ця колона... Я стала, реву. Я тоді стала на тому проспекті, реву, а біля мене був військовослужбовець, каже: «Чого ти реवेश?». Я кажу: «Я не можу». Він каже: «Ну, да». А там по Львовській області, по Західній Україні, там вже їхати не можна цими дорогами серед цих кладовищ, які просто синьо-жовте поле і червоно-чорне... А як дітки стоять біля пам'ятника батькові молодому. Це неможливо дивитися. [Що для Вас значить Україна зараз?] В мене гордість, коли я чую, як ми перемагаємо. Маленькі перемоги, але перемагаємо. Гордість, коли хлопці кажуть, що дякуємо за допомогу. Коли, хлопці радуються, коли в них нові снаряди приїхали. Я рада, що я можу чимось допомагати, рада, що все таки в мене є і знайомі військовослужбовці, і якось я в курсі. І саме моя велика гордість була, коли я оце їхала з відпустки, і польський прикордонник мене питає: «У вас песель є?». Я кажу: «Нема». А він: «А ви будете оформлювати?», кажу: «Ні». А він: «А чому?», а я: «Бо я сьогодні повертаюся в Київ». [Він говорить]: «Ви повертаєтесь?», я кажу: «Да, я повертаюсь». Він такий здивований, а я така горда була, що я була не в статусі біженця, мені так було приємно сказати йому, що я повертаюся в Київ, попри всі січневі оці, всі обстріли. Я повертаюся в Київ!

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ РАЙОН

м. Мелітополь

Записала Г. Бондаренко 25 вересня 2023 року в м. Києві
від Тамари Г., 1957 р. н., жительки м. Мелітополя

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. Коли я переїхала жити в Мелітополь, більше сорока років тому назад, то з української мови перейшла на російську, тут всі так розмовляли. Українською спілкувалась з батьками, своїми родичами. З початком війни, з дві тисячі чотирнадцятого року перейшла на українську. Коли був прийнятий закон про обов'язкове обслуговування українською мовою в закладах торгівлі, стала свідком такої сценки. В аптеці продавщиця відповіла клієнту – чоловіку старшого віку – українською мовою. Він підскочив і почав кричати, що не хоче чути цієї мови. Я тоді його запам'ятала. Мабуть, він жив десь недалеко від мене, бо потім зустріла його на вулиці. Він спитав, чи є у мене вінілові пластинки. Я відповіла: «Ні, в мене немає». Чоловік почав кричати: «Говоріте на нормальному мові!». Я нічого йому не відповіла, пішла у своїх справах. Коли росіяни вже зайшли в Мелітополь, знову перетнулася з ним, коли йшла в магазин. Він стояв неподалік від солдата з автоматом. Думаю, обмину його, але цей тип мене вже побачив і спитав те саме про вініл, я так само відповіла українською мовою. Тепер він став кричати про те, що я розмовляю не тією мовою як треба і звертався при цьому до солдата з автоматом. Я мовчки пішла далі, солдат той теж ніяк на це не відреагував.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Форми самоорганізації. Гуманітарна допомога.*

Я так само, як і багато моїх знайомих, не вірила, що буде вторгнення. Але вже двадцять четвертого лютого на вулицях Мелітополя були російські танки. Йшли колонами, по тридцять і більше, я йшла в магазин, спинилась, рахувала. На слідуючий день поїхала в центр міста, в ДК Шевченка, там був штаб самооборони, мене спитали, чим би я хотіла займатись, сказала, що хотіла б бути чимось корисною і залишила свої координати. Мені ніхто звідти не передзвонив. [Це з перших днів окупації створили цей штаб? Хто у ньому був?] Так, це ще був Федоров [міський голова], потім же його забрали росіяни, десь його возили. Коли у нас в училищі відкрили такий центр, то його вже не було, але там залишались якісь його заступники, я просто не знаю, хто саме. У нас на районі в приміщенні училища зробили пункт допомоги, я пішла туди, там працювала моя подруга. З перших днів вторгнення, центральний штаб допомоги, там, куди я ходила, роздавав допомогу потребуючим і розподіляли її в райони міста. Якусь зовсім невелику частину допомоги надавали нам. [Якою була допомога?] Продукти. Більшість магазинів закрились. Почалась паніка, люди не знали, де будуть брати продукти. До нас зносили, хто що мав, в основному продукти з власного господарства, якісь простенькі крупы. Колишні випускники училища привозили продукти, місцеві бізнесмени. Крім мешканців району, до нас почали прибувати біженці. Першими, кого ми прийняли, була дуже велика сім'я

з Маріуполя. Їх поселили в гуртожитку училища, але не тут, де був центр, а в іншому. Все, що могли їм дали: всякі продукти і одяг; люди почали зносити одяг, їм дали можливість вибрати одяг собі, тому що вони виїхали без нічого. Потім почали прибувати втікачі з Маріуполя, інших місць. У цьому центрі працювали педагоги училища і ті, хто приходив допомагати.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Життя в окупації.* [Вам доводилося контактувати з росіянами?] Перший раз я стикнулася з ними на Паску. Я йшла в церкву святити паску а вони неподалік стояли з автоматами. Я кажу: «Таке свято, а ви стоїте з автоматами. Шо без автоматів страшно? Чого люди мають проходити повз вас і боятися?». Мені вони нічого не відповіли, а стояли і тіпа, посміхалися. Потім я зайшла на церковне подвір'я, там знову стояв кордон з автоматами і перевіряли корзини. Люди питали: «Шо ви тут шукаєте?». Такі правила – вони казали. Ще один солдат з автоматом сидів на стільці при вході в церкву, сидів врозкорячку, розкинувши ноги. Люди були напружені, казали, от раніше, це була радість, свято, а тепер як? Яка ж радість, коли стоїш під дулом автомата. Посвятили пасочку, і коли я йшла додому, то тих, що стояли, солдат вже не було. А потім, як можна було їх не бачити, як вони були скрізь, їх було як грязі. Я йшла до знайомих у приватному секторі, мене обганяють декілька джипів без номерів, зупиняються біля одного з будинків, вони як таракани висипаються з тих машин і забігають на подвір'я будинку: стають при вході, на всіх кутах хати знадвору, решта йдуть в хату. Я пішла далі. Через декілька будинків гуляє жінка з малою дитиною, чую шурхіт шин, ті машини тепер доїжджають до неї, знову солдати оточують її, хату, заходять в хату. Що ти можеш зробити у цьому випадку? Чим можеш допомогти цим людям? Настане таке почуття відчаю, незахищеності: ти ніхто й нічого не можеш зробити. Зразу, як зайшли рускі, не стало зв'язку в нас, не було декілька днів. Не стало світла. Люди ходили як привиди, тинялись по місту, щоб піймати зв'язок, своїм близьким подзвонити. Магазины всі, що були біля нас, розграбили. Ми йшли з подругою від мене, я її проводжала, і на свої очі бачила, як грабували «Дзеркальний». Було багато циган, але багато наших людей з району. Я до одного молодика, наш місцевий житель, кажу: «Ти став багатший, шо ти його взяв? Ти його туди клав, шо береш звідти?». Він каже: «У мене хворі вдома». Я кажу: «І що вони тепер будуть здорові?». Мене просто била пропасниця, я плакала, не могла на це дивитися. Він каже: «Йди, куди йшла!» Син подруги з дружиною пішли шукати, де можна купити памперси дитині, аптеки були закриті. Тут біля мене недалеко аптека, якогось місцевого депутата. Вони туди прямували і побачили, як підійшли рускі, прикладом автомата розбили скло на дверях, зайшли туди і почали на вулицю викидати товар. А тоді вже наші люди все розбирали. І так всі магазини, АТБ недалеко було, теж розграбили. Мої сусіди ходили туди, то казали, що солдати з автоматами там стояли, але не забороняли брати товари, а дивились, щоб люди не давилися, а соблюдали череду. Знайомий казав, що, коли передивлялись відеореєстри у «Дзеркальному», то бачили, шо магазин для грабунку відкрив його співробітник,

інженер чи хто. Потім, коли пройшла оця перша хвиля, я не знаю, як ці почуття назвати, на яких люди це робили, мабуть почуття всездозволеності, то тих, хто продовжував грабити, почали ловити і прив'язувати до дерева з галими задницями. [Хто прив'язував? Росіяни?] Ні, свої ж люди, інші мешканці міста прив'язували. А коли я ще працювала у центрі допомоги, то там оголошували, що хто з мешканців міста взяв щось в магазині чи аптеці, піддавшись цьому стадному інстинкту, то може принести і віддати його. То люди приносили, ми його фотографували, складали акт. Пропонували сфотографуватись цим людям, вони відмовлялись. То я бачила, що багато людей повертали те, що взяли. Один чоловік цілу купу різних речей повернув, він навіть в газету попав, казав, що тільки утюг не вертає, бо по дорозі якась бабуся його в нього попросила і він їй віддав. [Куди потім ці речі дівали?] Знаю, що їх відносили в кабінет директорці училища, можливо, їх потім роздавали біженцям. [Керівництво училища ще тоді було на місці?] Так, училище і зараз працює, тільки тепер в Запоріжжі. **Форми спротиву ворогу.** [Я знаю, що у вас у місті на початку вторгнення були антиросійські мітинги]. Так, були. У мене навіть відео є. Моєї подруги сини ходили на всі мітинги. Дуже багато людей ходило туди, хоч в місті були танки, і в центр не пропускали і поранили когось. В різних районах міста проводили мітинги. А потім заборонили всі мітинги, стало дуже жорстко, активісти виїхали. На училищі ще місяць після вторгнення висів український прапор, мабуть, більше місяця. Тоді якось зайшло декілька солдат, я якраз сиділа у вестибюлі училища, кажуть, директор потрібен. Кабінет директорки на другому поверсі, двоє туди пішло, а один залишився в вестибюлі. Він в балаклаві, біла пов'язка на штанах, на нозі в них ця біла ганчірка і на рукаві, якраз став поправляти цю ганчірку, а я взяла телефон і стала його знімати. Він каже: «Ви мене знімаєте?». А я кажу: «Та кому ти потрібен. Хіба ти є? Ти ж боїшся. Зніми балаклаву, покажи своє обличчя, тоді я буду тебе знімати». Я нагло говорила одне, а робила інше. Психолог училищний, яка проходила, каже мені: «Ведіть себе спокійніше!». Я кажу: «Хіба я когось чіпала, це він сюди прийшов і до мене чіпляється». Ті солдати, що пішли до директорки, сказали їй, щоб зняла прапор. Вона відповіла, що не буде цього робити, бо це неможливо технічно. Тоді вони через вікно вилізли на козирьок даху, де був флагшток, наш прапор зняли, свій встановили. Я зрозуміла з цієї ситуації і з попередньої, коли я була на базарі і назустріч йшов солдат з автоматом, щоб пропустити мене, він притиснувся до прилавка і каже: «Проходьте». Я визвірилась на нього: «Шо значить проходьте, я не привикла ходити під дулом автомата. Не потрібно ходити сюди з автоматом». І він швиденько вийшов з базару. Отоді я зрозуміла на базарі і тоді в училищі, що коли я знаю, що я права, це вони прийшли і витісняють мене з моєї землі, і у мене не було ніякого страху і я вважала, що я роблю правильно, то вони це відчувають. Не знаю, можливо, мені так попалося два рази: той на базарі, хамуль, хамуль і пішов, і той в училищі, що в'язав ганчірку, він теж промовчав. Один раз я тільки злякалась, коли в кулінарії зробила зауваження чеченцю, щоб не ходив в магазин з автоматом, і на питання, куди йому той автомат діти, сказали, куди

має його собі засунути. Злякалась, вже вийшовши з магазину, але мене ніхто не переслідував. Скоро після того, як зняли прапор, припинили діяльність училища. Всі приміщення віджали, кругом них зробили бетонний забор, зверху обнесли колючим дротом, на даху поставили кулемети, ще якусь іншу зброю. Завезли туди купу собак, зробили блокпост, тепер тут комендатура. У будинках поруч поселилось багато військових (очевидно, в квартири тих, що виїхали), біля під'їздів чергують патрулі, відслідковують, хто куди ходить. Кажуть, останнім часом з'явилося багато п'яних, на територію комендатури пускають також місцевих баришень, що займаються проституцією. [Чи доводилось вам бачити випадки колаборації з окупантами?] На жаль, бачила, як бабушки на базарі щебетали: «Ой, синочки, що вам дати?», тикали їм якісь продукти в руки. Хтось з наших містан виклав в соцмережі фото, як бабуся хрестить колону російської техніки, якраз навпроти Свято-Георгіївської церкви. Моя сусідка пішла туди на службу, то казала, як піп у проповіді радів «наконець то ми с російей». Монастир влаштував зустріч «асвабадітелям», бачила, як медсестра в лікарні щиро жаліла руского солдата, якому «ще діточок народжувати». Сумно, але сусідка з будинку, розповідала у дворі, що все життя вважала Н. хорошою людиною, а він виявився проукраїнським. Серед викладачів училища також знайшлися ті, що стали працювати на росіян, хоч вибір у них залишався. Так, викладачку історії вони запрошували теж, вона відмовилась, сказала що вже пенсіонерка. Вони сказали, що будуть за нею слідити, то тепер їй прийшлося відмовитись теж і від онлайн уроків історії в училищі, що тепер працює із Запоріжжя.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* [Розкажіть, як ви виїздили з міста.] Коли я вже зважилась виїхати, це було в двадцятих числах серпня, то мені дали телефон волонтерів. Я зв'язалась з ними, мене внесли у список і призначили дату, коли буде виїзд. Вивозили безкоштовно. [Звідки були волонтери?] Я не знаю звідки, привезли нас у Запоріжжя. Там нас зустрічали волонтери, пропонували їжу, напої, були представники зарубіжних держав. Мабуть, до вивезення залучались якісь міжнародні фонди. Розповідали, що спочатку вивозили новими комфортабельними автобусами, але після того, як декілька автобусів росіяни забрали, стали возити старими автобусами, які перед дорогою приходилось ремонтувати. Нас довго тримали на блокпосту перед Васиївкою. Там була заправка, кругом неї посадка і чисте поле. Там зібралось тисячі людей: автобуси, мікроавтобуси, приватний транспорт. Сюди ми приїхали перед обідом. Серед пасажирів була грудна дитина, інваліди. Люди з автоматами зайшли в автобус, вони були якісь «обдовбані», під наркотиками. Водій попередив, щоб не вступали з ними в суперечки, не задавали питань, якщо не хочемо провести тут декілька днів. Водій сам запитав, чи нас пропустять сьогодні, на питання ніхто не відповів: провіряючи звірили кількість пасажирів із списком, що у них був, і пішли. Ми залишились на сонці у спеку без води і туалету. Єдиним варіантом сходити в туалет, було пройти в загажене поле, і повернувшись спиною до автобуса, справити

ПОЛОГІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Гуляйполе

Записала І. Коваль-Фучило 24 квітня 2022 р.
у м. Лодзі (Республіка Польща), у Будинку культури,
від Ірини (ім'я змінене), 1987 р. н., родом із м. Запоріжжя.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Гуляйполі Пологівського р-ну
Запорізької обл.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.*

нужду. На заправці туалет не працював чи туди не пускали нікого, хоч я просилась, казала що заплачу любі гроші. Увечері приїхав комендант, ще раз перевірів нас. Пункт пропуску працював до восьми вечора, нас не пропустили. Приїхала ще гауляйтерша Василівки, приїхала з охороною, я такого ще не бачила: солдат з автоматом ходив за нею слідом, як пришитий. Вона роздала всім воду і дитячі соки дітям, весь час повторювала: «Скажете, що це від мера Василівки». Знаю, що до вторгнення у неї була своя дитяча художня студія у Запоріжжі. Крім того, ще, хто хотів, міг взяти кавун чи диню, які купами лежали біля заправки. Їх забрали у людей з машин. В автобусі ми провели ніч. Вранці о восьмій приїхав якийсь начальник, вів себе неадекватно: видно сильно обкурений, просто об'їхав кругом автобусів, черги, збив машиною чоловіка з паличкою, який переходив дорогу. Чоловік той впав, він вийшов з машини, засміявся, сказав, що поїде додому «п'їть кофе» і повернувся вже в десять годин. Тоді нас почали пропускати. В Запоріжжя ми приїхали під вечір, десь о шістнадцятій годині. Кажуть, нам дуже повезло, бо ми простояли лише добу. Моя колега з училища їхала з онуками, один з яких був хворим, вони стояли тут троє суток і їх завернули назад. У Запоріжжі від волонтерського пункту мене забрала донька, яка тут жила. Місто весь час обстрілювалось, тому разом з нею, онуком та собакою ми вирішили їхати в західні області, поїхали на Рівненщину. Там ми зняли квартиру, у якій жили до початку вересня. Роботу тут було знайти складно, статус ВПО ми не оформляли, заощадження танули, тому на сімейній нараді прийняли рішення виїхати за межі країни. Подруга доньки на той час вже облаштувалась в Німеччині. Вона писала, що в їх містечку хороші соціальні виплати біженцям, є багато програм підтримки українських біженців. Ми рушили за кордон. **Зовнішня міграція.** Їхали декілька днів, зупинялись на ночліг в готелі в Польщі. Але коли ми вже майже доїхали до містечка, де жила подруга доньки, з'ясувалось, що там немає центру з прийому біженців, і нам довелося шукати його в іншому місті. Там нас зареєстрували і поселили в центрі для біженців. Наше тимчасове житло складалось з однієї кімнати, у якій, крім нас, проживала ще одна сім'я з Одещини – теж з трьох осіб. Тут нам видали талони на продукти в магазин, також годували на місці. Соціальні служби через десять днів знайшли нам квартиру для постійного проживання. Сім'я, з якою ми разом жили в таборі, виїхала ще раніше. Тепер ми втрьох проживаємо в одній кімнаті трикімнатної квартири в маленькому шахтарському містечку в землі Північний Рейн-Вестфалія. В інших кімнатах квартири живуть біженці з Харкова та Києва. З коштів, що виділяються як допомога, ми сплачуємо за електроенергію та інтернет. Внук навчається у місцевій школі, донька закінчує мовні курси. Місцева влада не фінансує навчання мові для людей мого віку, тому займаюсь веденням господарства, хоббі. Район, в якому наш будинок, заселений в основному емігрантами, багато арабів, турків. Української громади у місті немає. Сумую за Україною, за домом, який невідомо коли побачу. Хоч дорого і складно добиратися, вирішила хоч на п'ять днів приїхати в Україну, ось зараз в Києві.

[у Польщі] шістнадцятого березня, тікали з міста Гуляйполя після першого обстрілу, коли в сад попала міна. Нам вибило два вікна, вибило двері. І це буквально було за п'ять метрів від погріба, де ми сиділи. І з дитиною вирішила виїхати. Спочатку – до міста Дніпро, але там також постійно сирени, постійно вибухи, вирішили – до Польщі. [То ви з дитиною, з хлопчиком приїхали?] З дитиною і з мамою. [Коли ви перетнули кордон?] Шістнадцятого березня. [Той обстріл – то не було в перші дні війни?] То не було в перші дні війни, то було шостого березня, вночі. Нас обстріляли вперше. Восьмого березня була евакуація, евакуаційний автобус. Ми, що могли, з собою взяли, майже без речей. Спочатку на Запоріжжя, потім на Дніпро. В Дніпрі довго стояли в черзі на потяг. Нам знайомі дали квартиру, трошки пересидіти, ну, і потім вже шістнадцятого березня ми поїхали далі, бо я застудилась, я просто не могла стояти в черзі на вокзалі. Можливо, після погріба. В мене була температура, я просто лежала. Дай Бог здоров'я знайомим, які пустили на квартиру і дали мені трохи прийти в себе, вилікуватись. А потім сюди. Тут знайома чоловіка. Вона тут працює. [Ще до війни вона тут?] Так, вона була ще тут до війни. Пустила нас. [І ви так в неї і живете?] Поки що так, але коли вона нас запрошувала, вона запрошувала нас в кімнату, і планувалося, що більше там нікого не буде. Але коли почалися військові дії... Вона також з міста Гуляйполя, Гуляйпільський район, село Любимівка. Зараз село окуповано москалями, там ведуться бої, і виїхали батьки, її батьки і його батьки. Її – з Куйбишева, його – з Любимівки. І мені тепер потрібно з'їжджати до кінця місяця. [Шукаєте місце?] Шукаю. Дуже важко, тому що з дитиною. Я одна працюю. Я просто не можу собі дозволити зняти якесь окреме житло, тобто я шукаю або місце в кімнаті, або кімнату. Но дуже важко, я ще нічого не знайшла. Тим паче, що треба ж гроші для цього. Якщо буде робота, то буде якесь житло. Якщо ж не буде, то не знаю... Можливо, в якесь інше місце поїду. Я не знаю. Можливо, десь запропонують житло. [Нам казали, що тут можна звертатися по допомогу, якщо зовсім немає де жити.] Ну, так. Якщо таке трапиться, то доведеться звертатися. Це й так дуже мені допомагає, що можна посидіти, щоб не дуже накладно було. Там просто дуже багато зараз народу в квартирі. Щоб хоть якось хазяїв розгрузити, по кілька годин ходимо містом, щоб їм легше було, щоб вони хоть могли на самоті побути. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** [Що ви знаєте про долю сусідів? Чи, може, хтось загинув із вашого містечка?] Знаю про долю сусідів. До того як почався обстріл, то отак чотко в одну лінію клали отак по вулиці. І виходить, що... Я біля базару

мешкала недалеко, то там була «Махновська корчма» і «Ритуальні послуги». Це одного підприємця. Йому розбило «Махновську корчму». Там у нього був газ – вона згоріла. «Ритуальні послуги» – там в нього також збоку впало, побило дах, побило ці пам'ятники, що були виставлені. Наступне – через два будинки прилетіло до нас. Нам вибило вікна, двері і дах. Єдине, що кажуть, що нам пощастило. А що пощастило – бо вона [міна] закопалася в землю, тобто вона впала в садок, не на асфальт, а в садок, і всі оці осколки, вони пішли верхом, а якби на асфальт, то воно б по сторонам пішло, тобто в нас би порубало все. А так нам тільки двері вибило хвилю. Ми дивилися так по лінії: там де ямка – молоді деревця понад хатою, з руку товщиною, – пішло. Воно видно було. Гілки такі здоровенні просто посічені. Ми знайшли той осколок: він важкий, малесенький такий, важкий, з усіх сторін якийсь гострий. Це вопше страшно! Я не знаю... А далі через один будинок – жінка, підприємець. Вона займалася напівфабрикатами, продажем: варенички, пельмешки. В неї гарний двохетажний будинок, тобто вона його заробила однозначно своєю працею, і міна попала в будинок. Тобто це двоповерховий будинок стоїть, а половини його нема. Вона зламала ногу. В неї ще були чи племінниця, чи хто, вона якось бистро виїхала, але хтось з її дітей постраждав, зачепило. Вони, мабуть, були в погребі. В них там два будинки: один двоповерховий, другий старий. Великий двір був. От вона постраждала, їй навіть не могли надати допомогу на той час, бо були обстріли, «швидкі» не їхали, казали: «Ми допомогти не можемо». І чоловік зібрав всю родину і вивіз у той же день. Вони ще ходили по сусідах, питали знеболювальне, тому що на той час до лікарні неможливо було потрапити. [Це для цієї дитини?] Для неї, в неї нога була зломана. [То вона під час того обстрілу зламала ногу?] Так. Ну, крім того, наступного дня зранку після обстрілу, як я виїхала, там було дуже страшно, тому що... От ми в приватних будинках живем з одного боку вулиці, а з другого боку вулиці стояли п'ятиповерхівки, і там в кожен двір дві-три точно було... дві-три міни чи снаряди. Я не знаю, як це називається правильно. Тобто всі висотки – вони всі стояли без вікон. Вікна в під'їздах, вікна на балконах – просто все було побито, тобто весь жилий квартал був постріляний. Ну, сумно в тому, що на той момент ми не бачили в нашому місті українських частин. По кому вони стріляли – для мене загадка. По кому вони стріляли? [По людях стріляли]. В нас в обід проїхали якісь два наші танки, вони поїхали чи в сторону Любимівки, чи в сторону Залізничного. Два танки проїхали, все. Стріляли наші десь за містом. В кого ці стріляли, я не знаю. Просто враження, що вони просто били по житлових будинках. Воно не окуповане. В мене залишився батько в селі під Гуляйполем, не в самому Гуляйполі. Зараз там бої за Пологи. Оці села, які там ближче до Донецька, оці села Любимівка, Златополь, можливо, вони вже окуповані. Світла в місті немає з другого березня. [І як вони живуть?] Не знаю. Коли ми шостого виїжджали, газ іще був, тобто газ іще так світився. Зараз – я не знаю. [У самому Гуляйполі мало хто лишився, я так розумію?] Ну, хтось лишився, тому що зараз там відкрився навіть якийсь магазин. Батько там залишився в селі недалеко, каже: «Я нікуди не поїду. Мені вже скільки років, тіпа я вже тут залишуся». [А мати ваша?] Мама зі мною. «І регулярно, –

каже батько, – їзду в Гуляйполе, дивлюся, як там хата і, може, шось там докупить, може гуманітарку якусь dadуть, телефон зарядить». Бо ж нема нічого. В селі ще раніше виключили світ. Каже: «Іду. Раз пішов в АТБ, як гавкнуло – я під куцх носом і лежу, чекаю. Одна біля стадіона, одна біля магазіна». [Обстріли.] В місті немає наших частин, їх немає, вони десь за містом, а гатять просто по людях. І багато дуже було новин, що просто прилетіла там одна міна на перехрестя, когось ранило, когось убило. [Хаотичні такі обстріли]. Ну, так. Бойові дії зі сторони Любимівки і туди до Донецька. Просто в нас Гуляйполе – воно на перетині від Пологи на Запоріжжя, від Любимівки, зі сторони Любимівки і до Донецька, від Донецька до Запоріжжя. Воно в такому стратегічному місці. Пологи – там залізниця, а в нас – перетин шляхів. На Дніпро, на Донецьк, на Запоріжжя – в нас перехрестя, тобто мимо не пройдеш. Де б не були бої, з якого боку, – просто все летить до нас. [Там, напевне, і старі люди лишилися?] Думаю, що лишилися. Сусід, старший за мене, можливо, років на десять, інвалід, він залишився, він не захотів їхати. Деякі знайомі по селах поряд, там де бойових дій немає, розбіглися, а деякі так і сидять по багатоповерхівках, так і сидять по підвалах. В нас там культурно-спортивний комплекс – там центральне сховище. По школах в підвалах сидять в бомбосховищах. Лишилися люди. Звичайно, закликають евакуюватися, але, ну, не всі готові, скажімо так. В більшості біженці по спортзалах, не в всіх є гроші. Я теж поїхала. Тут не гепає. Якщо гроші є, то добре, – зняв квартиру, шукаєш роботу. Якщо грошей немає, то... Дуже допомагає, що тут можна чайку попийти, хоч суп якийсь з'їсти. Дуже важко... Поки не знайдеш роботу, поки не знайдеш житло... Звичайно, дуже допомагають українцям... Важко.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ [Як ви їхали? Якою була дорога?] Ми їхали до Варшави. Доїхали швидко, на кордоні швидко нас пропустили. В мене український паспорт, у мами також, тобто загранпаспорта не було, нас пропустили. Потім до Варшави, а з Варшви електрикою сюди. Довго Песель чекали, тому що зараз воно більше організовано: постояв в черзі, черга велика, але тебе зразу сфотографували, заповнюють заяву. Коли я приїхала в березні, то на Песель був запис, в Лодзі був здоровенний запис, там дві тисячі було, черга. Мене возили десь в приміське селище, де запис був трошки менше. Фотографувалися ми в Лодзі, потім їхали ми, заповнювали в перекладача заяви ці, потім їхали туди. Я лише на Песель чекала три тижні. [Син ходить в садочок чи в школу?] Малий ще не ходить, тому що я не знаю, де я буду жити. Тобто я просто не хочу його смикати. Через що я ще сюди приходю, бо тут є куточок і є діти, яких він розуміє. Якщо в мене вирішиться питання житла, я буду знати, де я живу. Де я живу хоч якийсь час. Тоді вже я по місцю проживання його здам. Не знаю, може, в садочок, а може, одразу з вересня в цю «нульовку». [Йому вже шість років є?] Так. Я знаю, ще буде або садочок, або «нульовка». Йому зараз шість з половиною, значить, в «нульовку» візьмуть – не візьмуть, незрозуміло. Не візьмуть – підєм в садочок. [Як можуть, на вашу думку, далі розвиватися військові дії, події в Україні?] Я навіть не уявляю. Я навіть не могла уявити... Коли чуєш про якісь збройні конфлікти – це про країни третього світу, бла-бла-бла. Ну, да, ми ж цивілізована країна. І тут рап-

том... Не знаю, особисто я як житель Східної України, я... ну, як... Мама моя розмовляє на російській мові, я, звичайно, в українську школу ходила, я росію сприймала навіть більш ближче, як країні Заходу. Коли росія напала на Україну – просто в голові не вкладається. Як?! [Тобто для вас це було зовсім несподівано?] Для мене це було несподівано, тому що, якщо ви навіть хочете розібратися там з Донбасом і Луганськом, ну так ідіть туди! Чо ви лізете на Захід, чо ви лізете на Південь? Політолог з мене ніякий. Я не знаю... Просто я навіть не могла уявити, що просто за один день в мене не стало нічого. В мене була робота, на дому я працювала. Через те, що я жила вдома, то не витрачала на комунальні, не витрачала на зйом житла, на одяг, можна сказати. Мене зарплата влаштовує, можна сказати. Могла собі дозволити щось купити дитині. І все, що я планувала, не знаю, якісь там іграшки розвиваючі, піаніно, якісь гуртки, та взагалі всі речі, все життя просто за одну ніч просто стали голі. Я сюди приїхала без роботи, без житла, без нічого, як кошенята на вулиці. Так що дуже важко. Я, звичайно, якось... Мені допомогли, зі мною побалакали, якби... Але якщо я не знайду роботи, якщо не знайду жиль-йо – шо робити? Допомогли мені дівчата. Кажуть: «Навіть, якщо нічого, приходьте до нас з сумками, з торбами, ми вас все одно десь влаштуємо, десь поселимо, так що на вулиці ви все одно не залишитесь». Звичайно, думаю, що робота буде, можливо, житло буде. Шукаю. [Хочете додому повертатися? Плануєте повертатися?] Хочеться, звичайно. Чесно: дивлячись, в якому стані буде будинок. Робота – як робота: була б шия, ярмо знайдеться. А от будинок... Якщо він уціліє, дасть Бог, звичайно, я повернуся, бо, не знаю, можливо, в мене такий менталітет, я люблю, коли в мене є щось своє, я відчуваю, що я можу кудись повернутися. А якщо повернутися нікуди – це важко. Навіть в Україні мені було важко, наприклад, коли їдеш в якесь інше місце шукати роботу, шукати квартиру, то раптом щось десь – і ти надворі, а так хоч є кудись повернутися. А зараз... не знаю, важко. Якщо будинок вціліє, звичайно... хочеться додому. Я їхала – ключі від дому поклала в сумку, оптиміст, мабуть. Повернусь – відкрию, як не розкрадуть або не розгептують. [3 ким ви познайомилися тут?] Познайомилася з жінкою, яка у Мелітополі жила. Звати її Яна. Вона виїжджала не через територію, підконтрольну українцям, а через території, які були вже підконтрольні росіянам. Тобто вона їхала через Крим, якось на росію, потім через Латвію чи Литву сюди, і зараз вона також в пошуках роботи. Відвідує в Будинку культури, каже, тут є курси польської і англійської мови, два в одному. Я також прийшла, думаю, спитаю, бо дуже потрібно. І вона також зараз хоче влаштуватися на роботу. У неї був свій бізнес, у неї була клієнтська база, так сказати, Ейвон. Вона – манікюром, майже салон краси в неї був, були будинки, були автомобілі, ну і якось так всього цього не стало. Ну, зараз вона також працює, ходить на курси польської. Це три місяці вони, в червні закінчаться. Здається, раз чи два рази на тиждень. Ну, і також влаштовується на роботу, щоб якось підтримати... Також з родиною виїхала. Ми от виїжджали через українські території, а вона виїжджала якось околицями, тобто їй було набагато важче, бо не пропускали. Є така цікава історія в мене – батьків жінки, яка впустила мене до себе на квартиру. В них в селі Любимівка Гуляйпіль-

ського району зупинилися... окупували вже їх. І половина села була, як вони кажуть, дагестанці, а друга половина була росіян. Значить, що ці «красавці» робили: вони поставили блокпост посеред села і навіть не пускали людей в іншу сторону. Тобто, ні до родичів... Один каже: «В мене на цій стороні села сарай». Чи від батьків залишився. Сіно там складали накошене. Його туди не пускали навіть скотині сіно взяти. [Чому?] А от чого – із вредності. Просто не пускали, і все. Потім та сторона, яка була під руськими, як їх називали, там навіть, ну, якби «велікіх міра сего», – хто в селі головуєчі якісь посади займав, майже виганяли з будинків. Тобто хазяєва сиділи по підвалах, а «гости» жили в хаті. Звичайно, що заходили також до людей, стукали, подивилися щось там по телефонах, дивилися, в кого які телефони, забирали генератори, тобто розвлекались, як могли. [Але нікого не вбили? Не було такого?] Ну, щодо вбили – нічого. Погрожували, звичайно, коли там евакуація була. Кажуть: «Якщо щас найдем в когось телефон, то всіх вернем». [Чому? Не можна було зі своїм телефоном виїхати?] Ну, виявилось, що ні. А друга половина, там, де дагестанці, – ну, ті були трошки вежлівее, як це можна сказати. Вони жили у пустих хатах, а до людей заходили подивитися, що там в погребі. Кажуть: «О, кампотік! О, м'яско! Можна взяти?» А дядько стоїть: ну що я йому скажу, що нельзя?.. Тут дядько з автоматом – не, нельзя, це не тобі... То так підживалися трошки. Ну, а потім понаганяли туди техніки, і щось у них бої почалися. [Це Любимівка?] Це яка – Гуляйпільський район. В Запорізькій області є кілька Любимівок, це та, яка сама перша від кордону Донецької області. І коли вже почалися бої буквально-буквально от у селі, коли вже почалося, люди сиділи по погрібам, виповзали там якось, як затихало, покормить скотину, щось там курей загнать, щось там хоть самим поїсти, хоть водички набрать. Сиділи по погрібам просто. Гатили, гатили. А потім гатити почали так, що в кожен двір майже прилетіло. І оце батькам просто впало в двір. Горіх один, він вище хати був, кудись дівся, так і не зрозуміли, разом із собакою. Тобто ні будки, ні собаки, ні горіха – нема нічого. Осколками побило всі вікна. Каже жінка: «Я сидю... зайшла на кухню тоді, сіла, і дивлюся, то місце, де я сидю, ззаді все в осколках». Вощим горище побило, все побило. Вони вже готувались евакуюватися, вже думали про це, вже речі посибирали. Каже: «На горищі осколками ті сумки побило, все. Що тільки могло – все побило». І тоді почали бахкати так, що вони накарачках до того погріба і не могли звідти й вилізти. [То в який день таке було?] Я не можу сказати, в який. Вони приїхали на початку квітня. [То десь в березні, мабуть]. Ні, це було в квітні, бо вони сиділи до останнього. Вже як почали їх гатити, то вони вже... Ну, як уже хати немає, вікон немає... [Не хотіли евакуюватися, сиділи до останнього.] Не хотіли, думали, пересидять, лінія фронту кудись піде. Але, кажу, на околиці руські – там якийсь смітник, по посадках, по смітниках вони позакопувались, що одні башенки танків стирчать. «Техніки понаганяли, – каже, – тьма!» Ну, і всі зрозуміли, що якщо почнеться бій, то там нічого не залишиться. Значить, як вони виїжджали. Виїжджали вони також через окуповані російськими території. Вона каже: «Не знаю, як цей фермер домовився з окупантами, – вони дозволили вивезти людей. Це, – каже, – було кілька автівок і грузовий, ГАЗон», –

помоєму, вона розказувала. Вопшім люди дітей і, можливо, там вагітних позапихували в легкові, а чоловіків всіх... «Ну, я, – каже, – теж полізла, щоб не занімать. Хай краще, – каже, – якісь діти сядуть в ту машину». Вони в кузові ГАЗу лежали. «Як цей фермер домовився, – вона каже, – я не знаю». Вопшім, їм треба було йти на другу сторону села. З одною котомочкою, з куртками, чи ковдрами, чи чимось, бо в кузові ж холодно. Це був час, коли ще холодно було в нас. І вони йдуть на іншу сторону села. На блокпосту їх зупиняють вже руські, кажуть: «Телефончики здайом, а еслі найду – пристрелю на місці». Вони всі телефончики здали. Сімки повиковирювали, а телефончики поздавали. Каже: «Вони їм і не треба, вони просто поскидали в ящики і все». [Просто познущалися.] Ну, не познущалися, може, вони там переживають, що позиції хтось сфоткав чи щось. Ну, щоб, може, все не перевіряти, вони відібрали, скинули. «І ми, – каже, – в той кузов ГАЗона, під ковдри». Їхали ще там ще якусь частину шляху. [Це така вантажівка?] ГАЗ-53 – звичайний бортовий грузовик. В кузові. «І це холодно, – каже. – Ми в капішонах, хто там матрасіками, коврами, хто чим понакривалися». До Поліг вони їхали по окупованій території, а потім їх, вже там якось домовилися, перекинули на нашу сторону. І тоді вивезли. В Запоріжжі їх там... Там «Епіцентр» називається, такий великий комплекс, їх всіх туди звозили. В них там якась племінниця була. Вона їх взяла, щоб постірать, одмить, покупатись, переночувать, ну, і потім також на евакуаційний автобус їх посадили до Польщі. Ну, їм пощастило: я, наприклад, за автобус платила гроші за квиток, а вони знайшли волонтерів, які довели. А куди довели? В Краків, здається. Здається, в Краків. Ну, з Кракова вони на електричці потім до Лодзя їхали. Ну, тобто люди виїхали – просто сумочка і в кузові ГАЗона. Просто, ну... Там залишилося чотири корови, кури, якась там собака. Каже: «Як уже летіли зі сховка, нам було все равно на тих корів. Просто, щоб не вбило». Потім вони телефонували, там хтось лишився, кажуть: «Ваших корів уже доїдають, не партеся». Каже: «Вже доїдають, не переживайте». «Гості» прийшли, поїли. Отак. [...] Світло вимкнули 2 березня після обіду. Я на роботі написала, що все, я вже не на зв'язку, якось справляйтеся без мене. До вечора в нас іще була вода. Вода була, ну, звичайно, всі набирали, напор був дуже маленький, тому що водоканал ще на резервному генераторі ще до вечора, – молодці ребята, спасіба їм велике. Люди встигли понабирати води, бо ранком третього числа вже води не було, не було світла. Газ був. По всьому місту газ був. Нам пощастило, що в нас в будинку не котьол, який від світла там щось ганяє, у нас «угуб». Це така штучка, горелка, яка вставляється в звичайну піч, де грубка. В опшем, все харашо. Ми думали, що робити, бо він не виймається, його так замурували, щоб не топити дровами. Ми думали, якщо вимкнуть газ, то що робити, де топити навіть дровами, якщо є дрова. Потім це вже стало неактуально. Вопшім, як ми жили. Почали десь уже стріляти близько. Спочатку стріляли зі сторони Поліг. В Пологах там залізничне полотно, тому почалося в нас з Полог все це. Вже ми чули, коли вибухи, вибухи. Нам уже стало страшно. Ми почали бігати в погріб. У нас кімнатка є гардеробна, де немає вікон і є груба. Тобто ми втрюх в тій кімнаті. Ми спали одягнені. Ми постелили на краєчку так пакетик мусорний, щоб

можна було в сапогах туди лягати. І оце на цій кроваті, вікон, дверей немає, лежимо. Як ми спали: оце не гепають – добре. Починають гепать – відкриваєш очі, думаєш, де гепають, далеко, близько. Вже чуєш – близько. В мене вже малий, він просто – я його будила, він чіплявся мені за шию, я його під мишку, сонного і в погріб. А погріб у нас – оце гардеробна, прихожа у нас, і він у нас в веранді. Тобто він не на дворі, в веранді. Причом, щоб ви розуміли, це не погріб глибокий, це погріб, щоб банки ставить. Тобто якщо я стою на дні погріба, то зверху в мене до макушки ще кілька сантиметрів, і там вже просто підлога. Там не цемент, там «юсебі» і під низом перекладаина. Тобто це погріб так, аби... не знаю, щоб осколки на голову не сипалися. [Ясно, тобто він не врятує]. Так, якось так. І ми в оцей погріб по драбинці. Гепнуло! Бах-бах! Сидимо. Бах-бах-бах! Сидмо. Земля дрижить, зубами стукаємо, молимось. Свічок, нічого немає. То що ми робили: ми в оці кришечки металеві наливали олійку, найшли шпигат там якийсь куплений, – оце фітельок. Воно еле світе, ну, видно, друга на друга не натикаємся. Потом одгепали. Вилізли, спим. Потом почалося якесь... чи попадали кудись біля газопроводу, вопшім газ почав гудіти і хлопати. Через цей газ я не чую, що відбувається надворі, треба ж чути, де гепають. Я вже виповзла в зал, там у нас між вікнами диванчик. Я під стеночку, кажу: «Я буду хоть слухать, що відбувається», бо так буде гепать, а я через цей газ і не почую. І оце спимо, десь щось гепнуло – кидаємось, десь гепнуло поряд – хватаєш малого і в погріб. Оце бігали ми, бігали, воно гепало далі, далі. Якісь автоматні черги були... тобто я не знаю, десь там на околиці. Чи якісь там диверсанти забігали, чи що це було? Чи це наша самооборона для профілактики? Цього ми не знаєм, бо лазили накарачках. Один день було тихо в нас зовсім. Я навіть вилізла, подивилась, що в мене пропадає маргарин. Син вирішив, каже: «Мама, зделай печенькі». Думаю: а чом би й ні! Бо їсти щось треба в підвалі, ми ж там кашу не зваримо. Зробила печенькі на полусогнутих. В углу печка. Зробили печенькі. Тільки війняля печенькі – опять начали гепать. Ми за гарачі печенькі – вместе з ними в підвал. Вопшім, гризли їх два дня, ті печенькі. Вопшім, вопшім, вопшім... Було дуже страшно. [Тобто дотепер там, по суті, йдуть всі ці обстріли?] Дотепер, так. Тато каже, що коли він приїжджає в місто, там щось гепнуло: «Я з велосипеда в перший рівчак, який поближче, і лежу, – каже. – Погепало». Ну, просто гепають в нікуди, тобто нікого нема, пуста вулиця – прилітає. Навіщо? В кого? Просто... я не знаю... сумно їм стає?.. Єдине, нам було дуже страшно... В нас просто, коли ми залізаєм в погріб, в нас якраз так з вікна видно небо. Ну, віконечко з погребя, якраз так лядя відкривається, віконечко, небо. І раз так почало гепати, ми так раз – в підвал, і чуєм: ракета. Гул такий, що просто! Просто волоси дибом, і ти помішаєш, що якщо це влетить сюди, то вже всьо. Но воно полетіло кудись. Це управляема ракета, причом, на-верно, українська, бо летіло зі сторони Малиновки, Любимовки отуди на Залізничне кудись, на Мирне. Це така здоровенна штука, яка просто летить низько. Ми думали, вона летить, щоб десь упасти. Це було настільки страшно, цей звук! А вона так тихенько, управляема, полетіла. Причом ми і не чули, де гепнуло. Можливо, вона і до Оріхова полетіла. Ну, це було настільки страшно! Я подумала, що те, що до нас досі

прилітало, це не дуже... [... іграшки]. Це іграшки, тому що як би таке впало, то там би пів міста просто не було. Це було дуже страшно.

*Записала Н. Стішова 22 грудня 2023 р.
у м. Корець Рівненського р-ну Рівненської обл.
від Рой Валентини Петрівни, 1958 р. н.*

*Розповідь про родину із м. Гуляйполя Пологівського р-ну
Запорізької обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Повсякдення прифронтового міста.

[У вас у школі навчається дівчинка із Запорізької області. Чи переселенці звідти щось розповідають про пережите?] Моя сестра з Гуляйполя, а зараз в Запоріжжі у дочки живе. А оце в Гуляйполі вони поїхали, то хата розбита. Розказувала, що осколки летіли, то починаючи із кухні, через всю хату, аж в залу вилітали. Все побито, бо ж через всю хату летіло. Це страшно, як все побито, висилала мені фотографії, то жахливо – шифер побито, ударною волною шугануло так, що повибивало і вікна, і двері. Там, де бісідка була, ми завжди, коли до неї приїжджали, то там вечеряли чи обідали, то на тому місці вирва велика, згадки про бісідку і не лишилось. А біля бісідки була велика голуба ялинка, така висока, що вище криши була, то так рознесло, що навіть і трісок не було, нічого не лишилося, ніби на тому місці було голо, пусто, ніби нічого і не було, ніби взагалі там ніколи, нічого не було. [Чи нині там багато людей живе?] Ну, сьогодні вранці дивилася новини, то сказали, що близько двох тисяч, ото всі, хто залишилися в Гуляйполі людей. Основна маса виїхали – дуже багато виїхало. [Якою була чисельність населення в Гуляйполі в мирний час?] До тринадцяти тисяч мешкало в Гуляйполі. Різниця дуже велика. [Яка зараз ситуація в Гуляйполі, що відомо від родичів?] Гуляйполе стоїть на перекресті огні – Донецьк стріляє, звідсіля з Полог – стріляє, з Енергодара – стріляють. У Пологах – окупанти. З Гуляйполя до Полог двадцять кілометрів. Оце, що передають Степногорськ, Енергодар, вони відтіля стріляють. В Гуляйполі постійно, ще за мирних часів, їздили дончаки-шахтоорці, скуплялися на базарі. Як вони приїжджали, то ціни на базарі в Гуляйполі піднімалися. Потому що вони мали за що купити і не торгувалися, їм було все одно за яку ціну купувати. Гуляйпілля граничить з Донецькою областю, і вони звідтіля завжди сюди їздили скуповуватися. І от поки москалі з Донецька не підуть, то таке воно... Чого ж вони кажуть, що Гуляйполе – зле місто, бо не можуть туди зайти. Оце так окупанти називають Гуляйполе. Бо що ж вони злі, за двадцять кілометрів Пологи взяли, до Дорожнянки дійшли, а до Гуляйполя, а там взагалі пару кілометрів, і не можуть вони туди зайти. Оце фотографія мені прислали, то оце стоїть батько Махно, а от далі будинок культури, а там немає нічого. Батьки мої, оце на осінь, вирішили повернутися із Запоріжжя в Гуляйполе. Зять з другого кінця Гуляйполя жив, там, де менші обстріли. І там другий син поїхав, і з другого кінця Гуляйполя поставили їм там у хаті дві сонячні панелі, генератори поставили, щоб вони хоча б увечері могли включити лампочку і телефони підзарядити. Привезли балона, щоб можна було хоч на чомусь їсти варити. Нарубали їм дров, щоб протопили. На ніч вони ховаються в подвал. А кажемо, щоб їхали до нас, то вони кажуть: «Ми вже в своїй хаті будемо». І отак між обстрілами живуть.

Не хочуть нігде, тільки в своїй хаті. А їм уже під вісімдесят років обом. Старші переважно хочуть бути у своїй хаті. Але жити так тяжко, щодня над головами снарядами літають. Оце не так давно влучили снарядом серед могил. То харащо, що у нас там ще могили стоять, а у сусідів вже немає – вирва. Людям вже нікуди буде приходити – всьо. В Гуляйполі був гуртожиток, там хлопці наші квартирувалися, і в цей гуртожиток попали, то багато хлопців там загинуло – це ще на початку війни було. Біда. Це жахіття. Отаке воно життя і на нашу долю припало.

*Записав О. Коломийчук 10 січня 2024 р.
у м. Коломій Івано-Франківської обл.
від вимушеної переселенки, 1983 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в Запорізькій обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіяни.

Я народилася 1983 року в Запорізькій області в невеличкому містечку. Потім за станом життя я переїхала до іншого невеличкого містечка. [...] І ми жили дуже класним життям. В мене дві доньки, чоловік. І все було добре, поки 24 лютого [20]22 року почалася війна. Вона настигла нас на роботі. Ми, як завжди, зібралися і пішли на роботу. Ми прийшли... Я працювала в школі... [...] Війна особисто мене і мою дитину застигла на роботі. Працюю я у школі. Вчителем. І такий хаос у нас був в школі. Багато батьків писали [у батьківських чатах в інтернеті], що вони не відправляють дітей, щось таке відбувалося... Почали в автобусі казати, що щось там відбувається, там в Києві і так далі. Я дзвонила подружкам, вони кажуть: «Так, дійсно, обстрілюють». І батьки казали, що там щось в цьому містечку, де я народилася, теж щось прилетіло чи повз летіло – незрозуміло. Потім колега дзвонила на Херсонщину батькам – теж казала що там... до Херсону вже підбираються рашики. То ми так, ну, як сказати, не вірили чи, може, не хотіли вірити. Але все одно, ну, таке. Наше завдання було заспокоїти дітей, тому що почалася паніка в дітей. Вони переживали, деяким батькам дзвонили, чи як дітям дзвонили батьки, казали, що татусів забирають одразу вже на війну. То у нас там така суцільна паніка була. І близько одинадцятої години нас вже розпустили і сказали: «Та, ну, ми на декілька днів!» Так сподівалися всі, що на декілька днів – так воно минеться. [Гірко усміхається.] Ну, може, тиждень, таке. «То нічого не беріть...»; «То он, може, на дистанційці, як після ковіду [пандемії, найбільший спалах якої спостерігався у 2020–2021 роках]. То все нормально буде». Ми так дуже і не прощалися. То казали, що в телефонному режимі все. А потім воно почало усугублятися-усугублятися. І в ніч з третього на четверте березня – це була найстрашніша ніч, я думаю, що і для всього світу, і для всієї Європи, і для... ну, для кожного з нас. [...] Тому що обстрілювали [Запорізьку] атомну [електро]станцію. Я думаю, що всі чують про це, читали, всю ніч мені писали [у чатах соціальних мереж]. Ми з дитиною взагалі спали в коридорі. Тому що це, ну, було жахіття. [...] Сирени вили. В мене досі, як сирена, так все – мені хочеться сховатися десь в підлогу, кудись в землю заритися. [...] То для мене ця сирена і досі таке дуже таке важке. А потім так якось ніяк стало взагалі, я не можу навіть Вам пояснити. Ні психологічно, ні

фізично, ніяк. Про роботу ми не думали, тому що ми не могли навчатися, інтернет – таке собі, і не можна було перевантажувати, щоб були якісь повідомлення, таке. [...] А почалися [тисяча дев'яност] дев'яності, я пам'ятаю це з дитинства. [Усміхається.] Чесно. Коли ми з мамою ходили купити хлібчика [у 1990х роках], і давали дві булки на руки. І таке саме було у нас. [...] З полиць ще в перший день все змели. Нічого не було. Термінали не робили, банкомати не робили, грошей не було, готівки, нічого не було. І все. І оце – хлібчика купити о шостій [годині] ранку, по морозу йдеш і десь близько до третьої [години] дня ти, може, купиш хлібчика. Ну, якщо повезе. Ходили удвох з чоловіком, щоб трохи більше взяти. Ось так. *Життя в окупації.* Ну, і потім почали завозити продукти, почали завозити рашистські продукти. Ну, а наші, «дилдаки» звичайно, деякі поскуповували в перші дні і потім перепродували дуже дорого. Ну, це, звичайно, на жаль, є таке. А це було дуже важко в окупації саме те, що готівки не було під слово «зовсім». На [банківській] картці були гроші, гривня ходила, в той час ще я була вдома. Гривня ходила, але готівки не було. Щоб зняти готівку, ми мушили заплатити від десяти до п'ятдесяти відсотків зверху. Тобто від тисячі [гривень] ми могли віддати півтори [тисячі], це максимум. Оце було найважче. Тому що, ну, навіть якісь найнеобхідніші речі, ну, треба було гроші. Гроші були. Їх було достатньо, в принципі. Але купити ми нічого не могли, на жаль. А якщо ми розраховувалися по [банківській] картці, то ціни були вдвічі-втричі накручені. Тобто якщо готівкою – то трохи менше, якщо картою – то все. Такі ціни, це капец! Ну, я прожила о окупації п'ять місяців. 31 липня [20]22 року ми все ж таки вирішили виїжджати [через військову небезпеку поблизу]. [...] І ми з дитиною вирішили виїжджати. Дитині моїй чотирнадцять років було. Їй треба паспорт оформити, документи. Я вчитель. Як я можу вчити дітей... на рашистській мові [усміхається], рашистським звичаям – ні. Тому я не згодна була, щоб працювати на рашистську школу. Дитині моїй треба документ українського зразка. Тому і вирішили виїжджати. Перша дитина моя була раніше виїхала. Тому вона була вже в Україні. І ми удвох виїхали. Чоловік залишився вдома. І досі він там. *Внутрішня міграція.* Ми спочатку виїхали поближче додому в обласний центр – Запоріжжя. Ми там пробули пів року. [Переводить подих.] Ну, це теж було важко, тому що місто Запоріжжя дуже часто обстрілюють. Дуже-дуже. Ти прокидався вночі то від сирени, то від того, що щось десь «бахнуло», та «бахнуло» добряче. І вийти на вулиці страшно. І потім якось мені попалося оголошення, що [БФ] «Карітас [Коломия]» приймає [вимушених переселенців]. Я подзвонила, і вони кажуть: «Та, приїздіть». І нас прийняли сюди. І ось в лютому вже майже рік [усміхається] буде, як я тут. Саме тут в Коломії, да. В порівнянні між, наприклад..., мені тут подобається природа. Я з цього вилучаю позитив найбільший. Ось, ну, погане, та, не можу пригадати, але, ну, зазвичай з будь-якої ситуації вилучаю позитив. Позитивно в Запоріжжі було те, що поближче додому. Позитивно вдома – те, що я вдома, в своїй домівці. Позитивного тут – мені тут подобається природа [усміхається], свіже повітря. [Усміхається.] Я вчила їх [своїх учнів], Боже, і забула! [Сміється.] [Чуйні, так?] Чуйні. Да. Чуйні. Чуйні люди, так. Ну, це мене здивувало. В перші дні, коли я сюди приї-

хала, що люди [співчутливо запитують]: «А Вам куди треба?» Нас навіть жіночка провела до установи, де нам треба оформити документи. Навіть в кабінет за-вела, ну, як малих дітей. Чесно слово. Але, ну, це було дуже приємно і здивувало мене. Потім мені траплялися теж дуже позитивні, чуйні люди, завжди готові допомогти. Хоча була чула таке, що не дуже [сміється] з наших країв людей так жалують, тому що там за мову, таке... Ну, для мене це не бар'єр, тому що, я ж кажу, я викладач, то мені зручно. Я можу і українською говорити, і російською вільно. Навіть переходити з слова на слово, то для мене це не бар'єр, в принципі. Тому я не стикалася з такими негараздами, як ото кажуть, розповідають, що там «клюють» там за ту мову або ще щось. Не, такого не було. В принципі так, коротенько. [Сміється.] Якщо є питання, то можна задати. [Дякую.] Вдома у побуті Ви спілкувалися українською чи російською мовою? Якою мовою спілкуються Ваші діти? Вдома... Переважно російською [мовою], але в школі я працюю українською [мовою]. Тому я працюю українською. В нас українська школа, і я це, ну, скільки? Понад десять років вже працюю в цій школі, як переїхала [туди, звідки приїхали]. І викладання у нас чисто українською мовою. А вдома... Ну як? Спочатку ми [спілкувалися] російською [мовою]. Потім в мене почав проскакувати суржик, і чоловік мій теж з родичами на суржику [спілкувався]. А потім, коли у мене почав проскакувати суржик, він і зі мною почав на суржику говорити. А так переважно ми говорили російською [мовою]. Але можемо підлаштуватися. Я ж кажу, мене батько ще вчив: «Треба говорити мовою співрозмовника». То якщо людині зручно [розмовляти], наприклад, російською [мовою], то тоді російською. Якщо людині зручно українською [мовою], має бути українська [мова]. Ну, я ще англійську [мову] знаю, то можу і англійською поговорити. [Сміється.] То для мене це не бар'єр. [То Ви викладачка англійської мови?] Англійської... Ну, по диплому – і українська, і англійська [мова] взагалі. А викладаю англійську [мову]. Так. [Якось продовжуєте власну професійну діяльність в цій місцевості, куди вдалось евакуюватись?] Працюю. Звичайно. [...] Працюємо. Ми ж так збудували свою роботу ще під час ковіду дистанційно, що для нас це не є якби якимось перепоною, то... Ну, спочатку важкувато було зібрати де наші діти, тому що багато хто пороз'їжджалися. А дехто з наших дітей залишився вдома [...], дехто – за кордоном, дехто – по Україні. Але ми всіх зібрали, все, ми працюємо уже ось другий рік, ми працюємо. Ми почали другий семестр другого року війни. [Усміхається.] Так що все нормально у нас. Та. Ми працюємо. В Запоріжжі коли я жила, то я брала собі ще додаткову роботу, ще в одній школі працювала. На дві школи. Тому що навантаження зменшується, тому треба якось «крутитися» і... працювати. То онлайн. Можна поєднати декілька робіт. [...] Я не хочу шукати іншу роботу. Ну, мені моя подобається. Нащо? Я так звикла, зручно. В мене є ноутбук, я змогла його провезти, коли ми виїжджали. До речі, не розповіла, як ми виїжджали. Це було дуже важко, тому що їхати... повз «орків» [усміхається] – це було суцільне пекло. Насправді, щоб виїхати, треба було простояти в черзі, ну, понад п'ять днів. А відстань – 160 км. І щоб дістатися до Запоріжжя... То треба було проїхати 160 км. Але вони були довжиною в п'ять днів. А декому не щастило і сягало семи, десяти

днів. Хтось і чотирнадцять днів стояв [в черзі, щоб виїхати з окупованої території]. Нам трохи повезло. Нам попалися водії, ми так перевізників знайшли. І водії чекали чергу без нас. І потім вони вже подзвонили і сказали, що ми... Хоча у нас зв'язку вже майже не було. То це взагалі важко. Вони відрубали ще в червні місяці [20]22 року... відрубали повністю український зв'язок, інтернет, все-все-все. Тобто ми ходили до лісу, до водосховища, щоб зловити якусь там в найближчих селах, бо зникло... або на ту українську хвилю, щоб якось поспілкуватися, тому що, ну, взагалі не було нічого. І ось перевізники все ж таки нам повідомили, що ми виїжджаємо. Ми виїхали. Це була четверта доба. Але ми в цей день не пройшли. І це ми цілий день з восьми [годин] ранку до восьми [годин] вечора простояли в цьому пеклі. Ну, пекло було і реальне, і таке буквальне. Реальне, тому що це було дуже жарко, сонце палило. А буквальне, тому що, ну, ці «орки» ходили, в своїх тих балаклавах, таке все моторошне щось. Повсюду були чутні вибухи. Клуби диму дуже багато, таке чорне. Ось... ну, земля постійно здригалася, таке. Ну, таке собі відчуття. То... дуже моторошно. Ще й з дитиною – ну, найбільше переживаєш. Ну, повернулися переночувати, і на наступний день знову ми виїхали. І з восьми [годин] ранку знову і о четвертій [годині] ми пройшли останній блокпост, коли вони мацали всі наші речі і все перебирали, всі сумки, оце своїми лапцями... Боже, як це... ну, це жах. Перевіряли техніку. Ну, телефон нам пощастило, не перевіряли – ноутбук. Я це ж кажу, що мені пощастило його провезти. То вони до мене докалебалися, що я там вайбер видалила, то ще щось, то пароль. А це студентський ноутбук, то, в принципі, я кажу: «Я не знаю пароля, все!» Відпустили, слава Богу, хотя могли і забрати його, і все. Потім на роботі видали ще ноутбук, тому що один – дитині займатися, один – мені. І так в нас є на чому працювати. [Окупанти не намагаються школам нав'язати свої порядки?] Там якісь школи, вони під себе підладали навіть. Ну, і вчителі дехто пішли [з роботи]. Дітей, ну, наскільки я знаю, новим там або відповідаю знайомим – дітей, батьків змушують ходити туди. То вони дехто переходять і навчаються з нами. А дехто вимушений навчатися і там, і з нами, тому що вони хочуть українську освіту, але там, ну, там реально дуже важко. Дуже важко. Вони постійно приходять додому, роблять обшуки, перевіряють документи, перевіряють техніку, все-все-все. Вимагають. Тому важко там і дітям, і людям знаходитися. І на батьків складають якісь там документи, що можуть і дітей відібрати, таке... Ну, це ж коли чутки такі пішли, тому я і вирішила, що треба їхати. Тому що ні, я не зможу там від рашиків не працювати, не жити. І так п'ять місяців... Мені повезло, що тільки, коли ми виїжджали, тільки-тільки-но рубль почав входити [в обіг]. То я його навіть і в очі не бачила того рубля. Та й слава Богу! [Сміється.] [Скільки часу ви їхали з дому сюди?] [...] Ми 31 липня [2022 року виїхали], а сюди приїхала 6 лютого [2023 року]. Пів року. [Пів року?] Ну, та... Ну, я ж в Запоріжжі жила пів року. Я ж казала! [Сміється.] [Переplутав, перепрошую... Із Запоріжжя скільки Вам часу знадобилося?] Та, я ж казала, що ми виїхали до Запоріжжя і поближче додому. Ну, не хотіли навіть далі нікуди їхати: ані в Європу, нікуди. Для мене, в принципі, це не перепона була би. Я думаю, що там виїхати в Європу – там мова

[мені відома], все... Але, не знаю, своє рідне, земля, все ж таки. Ось. І тому ми були в Запоріжжі пів року. А потім вже, коли там дуже-дуже-дуже шумно стало, то я вирішила переїхати трохи далі. [...] Але пів року ці були саме в Запоріжжі. [То поїздка із Запоріжжя до Коломиї скільки у Вас зайняла часу?] Сюди – там вісімнадцять годин ми потягом, да, вісімсот «з хвостиком» кілометрів [подолали]. І все, ми тут. Вдень сіли на потяг – зранку вже тут. [Що запам'яталося Вам дорогою сюди?] В дорозі? Ну, в дорозі нам зустрілися двоє військових. Вони їхали у львівський шпиталь після... Ну, вони не балакали. Та й особливо я, в принципі, з ними... Як захочуть – розкажуть, а так лізти... Ну, потяг був не переповнений. Нормальний. Всі їхали, як так кому куди треба, не знаю. [Потяг не евакуаційний був?] Ні, ні, не евакуаційний – звичайний потяг. Звичайний. [Цікавить, як Ваші діти реагують на війну і чи пристосовуються до нових для себе умов?] В мене... [Усміхається.] Ну, я найбільше часу проводила з меншою дитиною. Старша ж в мене раніше виїхала, і вона, ну, більш зі мною не живе. Так... ну, зараз тільки повернулася до мене. А так – окремо. І більше з малою [проводила час]. То вона... Ну, мала... Мала... Малій вже [усміхається] майже шістнадцять років, але коли ми були в Запоріжжі, вона... Знаєте, в мене паніка – [розпочалась] тривога. Все, гудить сирена – дві стіночки [як укриття], оце начитаюся [новин]. Вона мені каже: «Я тобі видалю телеграм. Я тобі все видалю. «Тривогу» [цифровий додаток на смартфоні, що звіщає про сигнал повітряної тривоги] видалю. Щоб ти нічого не чула, щоб ти нічого не читала і твій мозок відпочине». Дитина, в принципі, нормально реагувала. Навпаки, вона мене сварила за те, що я не даю їй поспати, її тягну в коридор на ті дві стінки. Я кажу: «Якби я знала, де тут сховище, то ми б з тобою в сховищі сиділи би постійно». Я її постійно: то від вікон подалі, таке... Ну, поначиталася. Ну, в принципі, це правила безпеки, і я для неї бажаю добра. Вона каже: «Я розумію-розумію, але дай мені поспати». Ну, в принципі, для неї таке... Може, потім воно «вилізе», тому що дуже часто воно [так]. Поки що сидить-сидить-сидить, а потім може «вилізти». Ну, поки що ось така у неї реакція. І зараз теж тривоги. І вже коли ми читаємо [у новинах в інтернеті], що щось десь тут [в Коломиї] повз летить, тоді вже я її чіпаю. А так... Коли тривоги – я теж стаю від вікна, від ліжка. [...] Я перші дні, як сюди приїхала на «західну» [Україну], я майже, не знаю, скільки там не було тривог – два тижні. Я просто... Мене ото як «вирубили». Просто. Я оце так відпочила. Відпочила психологічно, морально. Повністю я відпочила, серйозно. Мозок відключається. Тобто там він в напрузі постійно, вдома – в напрузі. Ми не могли вийти в магазин. То вони ці ходять з автоматами, в цих своїх формах. Коли перший раз їх побачили, взагалі серце в п'яти пішло. Дуже моторошна така картина була, коли отак-от як. Ми сидимо поруч – такот, і «орки» повз мене проходили. Потім вже так трохи звиклися, бачили які. Спочатку було дуже-дуже страшно. То вони зі зброєю. Ну, ми ж то ходимо, що, звичайні люди. А вони зі зброєю ходять. І вони по декілька ходять. [Не чіплялись окупанти?] Ну, до нас... до мене і до моєї родини, друзів, так особисто – не, а випадки були, що в людей там чи телефони забирали, чи то документи забрали. Коли там хотіли на Дев'яте травня загнати на парад, там теж

пішло. Ми вийшли, я не знаю, такий сарказм сарказмом – стадо просто, стадо пішло. Тому що наших дідів можна на кладовищі пом'янути, у церкві зробити Службу [Божу]. Ну, це моя думка, в принципі, особиста. А не йти оце там з портретами, там що вони захищали... Ну, в нас Дев'яте травня не святкується зараз, у нас там по-іншому трохи воно. [Сумний всетаки день.] День примирення. [Так, День пам'яті і примирення.] [День] пам'яті і примирення. Ну, а там парад, там на цих екранах вивели цього ж «карліка» [путіна]... Я вибачаюсь за ці всі сленгові слова. [Усміхається.] [Все добре.] Але, в принципі, всі до цього звикли, і всі розуміють. «На росії і так далі... «карліки»...». І всі це розуміють, тому для історії це нормально буде. [Сміється.] [Ваша дитина продовжує навчатися дистанційно чи пішла в місцеву школу?] Не, моя дитина навчалася в моїй школі. Ми завершили дев'ять класів. Тому що я кажу, що ми їхали саме через це, щоб отримати документ. І ми були в подумках, що нам робити. Ну, навчалася вона дистанційно, так. Спочатку я в Запоріжжя її перевела, тому що ми спочатку ще у серпні місяці [2022 року] не знали, як ми будемо починати рік в нашій школі. То я її перевела в Запоріжжя, але дистанційно теж. Ну, там не склалося. У Запоріжжі такі вимогливі викладачі [усміхається], щось таке. Новий колектив – в мене дитина така сором'язлива, вона не дуже любить спілкуватися з іншими людьми. Їй важкувало було. І потім, коли вже наше навчання розпочалося в нашій школі, ми повернулися до свого класу [в онлайн-форматі] і завершили дев'ять класів. А потім, коли ми завершили, в нас було літо думати, і ми таки думали собі. Такі обнадійливі були новини, що, може, повернемося вже скоро там, до осені, додому. І ми таке собі думали, що якщо ми повертаємося додому, то ми йдемо до школи і в десятій клас. Ну, там дистанційно, не дистанційно – це вже як буде. А якщо ми, наприклад, не повертаємося додому, то я дитині запропонувала піти опанувати професію. Вона вчиться тут у ліцеї на перукаря-візажиста. Тому що час пройде, ті самі знання, а так ще й професія. А потім ми ще думали, що – були новини – що, можливо, ми до Нового року приїдемо додому. Я їй кажу: «Ну, тоді ти залишаєшся на «західній», а я поїду додому. А я буду до тебе приїздити». [Сміється.] [...] На канікули. Так. [...] Сюди на «західну», в гори до сніжку і так далі... Ну, поки що це наші думки і бажання. [Сміється.] Навчилися, працюємо. Зараз у неї канікули. Семестр завершено. [Чи подобається їй колектив, у якому вона навчається, той фах, який опановує?] Ну, подобається. Мене вже фарбує. [Сміється.] Так. Намагається там трохи стригти. Ну, потроху. Ще ж тільки пів року ще ж, малесенький ще [досвід]. Але їй це подобається. З колективом, ну, я ж кажу, вона в мене не дуже така прям «соціальна» дитина, людина, то, ну, є у неї коло знайомих, з ким вона там спілкується з групи. Але не з усіма. Але і не свариться. Вона не конфліктна дитина. Просто, що така собі. Ну, «в собі». [Чи вдалось якусь тут міцну дружбу започаткувати?] Тут ні. У неї була... [...] Не. У неї раніше вдома була міцна дружба, потім вже роз'їхалися. Щось там посварилися з кимось, потім – нові знайомства, нова дружба. Але зараз роз'їхалися, і так, ну, прям щоб там... спілкування, або там через онлайн – то не. Такої прям міцної немає. [Чи сумує за домом, за друзями?] За домом – дуже. Вона кожного дня майже повторює: «Я хочу додому».

Я кажу: «Та яке додому! Ти залишишся на «західній», а додому поїду я». [Сміється.] А вона все одно..., вона це розуміє, але все одно вона хоче додому, звичайно. Хоче до друзів, вона хоче додому, хоче до нашої квартири, хоче до нашого кота, якого ми залишили вдома. Сумує, звичайно. Коли ми були в Запоріжжі, вона найчастіше [сумувала]. Коли зараз вже почала вчитися – ну, трохи рідше, але все одно, ну, часто каже. Але зараз вона хоче до Запоріжжя. В Запоріжжі ближче додому. Це одно. Там... і люди... Ну, наш менталітет, наше. [...] Ми дуже довго звикали до цього – горами та смереками. Ну, в мене вид класний з кімнати. В мене гори видно. Я зранку прокидаюся – в мене гори видно. Класно. Це приємно. [Чи вживаєте формулювання «бути як вдома» стосовно місцевості, де проживаєте зараз. Можливо, щось є тут таке, що дозволяє Вам на мить опинитися удома?] Ну, [БФ] «Карітас [Коломия]» нам надав таку можливість чути себе вдома, але є «але». Я не називаю жодне місце, де я перебуваю поза домом «домом». Тому що дом – для мене там. Вдома. Тому я не називаю. Та, я можу там, ну, зараз трохи частіше почала казати: «Там, додому...». Малі діти є, і ми там їх із садочку забираємо, то кажемо: «Додому, додому...». Але все одно всередині таке собі підказує: «Що ти кажеш? Яке додому? Додому – 800 км!» [Сміється.] Це дуже далеко додому. Аби ж то додому... Аби ж то додому... Тому дім – вдома. [...], це точно. Навіть Запоріжжя не було домом, але трохи ближче. [Чи створюєте собі тут таку атмосферу, схожу до тієї, що була вдома?] Побут створюємо. Звичайно. Мені все треба, мені все треба. Все намагаюся, щоб було так, як вдома. Ті ж, я не знаю, речі на кухні, якісь побутові прилади, все. Тому що, ну, вивезти ми все не змогли. Ми їхали з двома сумками. Всього. Мені треба було речей брати на трьох. І ми не знали, наскільки ми йдемо. Йдемо на тиждень, на два, на місяць, на пів року, на рік. То мала взяти в першу чергу для дітей теплі речі. Потім вже для себе. Тому про побутові речі однозначно мови не було. Так, основне тільки, на перший час. А згодом вже все [набули]. То мені тепер їхати додому, я не знаю, мені скільки причепів треба привантажити до машини, щоб доїхати. [Сміється.] Або тільки вагонів бронювати в потязі, щоб поїхати. Вже скільки речей. Тому що я без цього не можу, я звикла вдома – комфорт. Я ж кажу, ми жили комфортно. Не супершикарно, але комфортно. Просто комфортно, як нормальні люди. Працювали, щось собі там думали, щось там планували, щось там купляли в квартиру. Для себе робили, не для когось, і ось, звикли до комфорту, елементарного комфорту. Ну, у кожного свій рівень комфорту – у мене звичайний, простий комфорт. Просто, щоб необхідні речі, ну, найнеобхідніші, не ті, що там вже там, я не знаю, ледь за рамки можуть вийти. А просто найнеобхідніші речі. Вони для мене – комфорт. Затишок. Прості звичайні речі. [Що для Вас було одним із найцінніших, чого не вдалося взяти з собою в дорогу?] Кіт. [Кіт.] Кіт, так. І чоловік. [Сміється.] Але на першому місці кіт. [Сміється.] Він спочатку мені казав... Ми [з донькою] запитували завжди за кота. Це спочатку ще. А він мені каже: «Ти частіше про кота питаєш, ніж про мене». Це кіт. Звичайно. Кіт. Я би хотіла, аби нам його сюди віддали, на жаль, це неможливо. Виїхати можна тільки через Європу – в кота нема документів, тому... Та й сюди не можна з котятами, то... Чекає мій хлопчик мене

вдома. [Усміхається.] Він вже чекає, сподіваюсь, дочекається. [...] [Якось допомагав Ваш домашній улюбленець під час повітряної тривоги чи ракетних обстрілів?] Не, ну в нас вже обстрілів майже не було, в принципі. Завдяки той... ну, день страшний. Ну, він ходив такий собі, не знаю, ще такий спантеличений, я точно вже не пригадаю. [Чи вважаєте себе віруючою людиною і чи відвідували церкву вдома?] Таке цікаве запитання, чесно... Як сказати, я хрещена. В мене є хрестик. Все як положено. Ношу його. Дуже давно. А... але, як тут кажуть, як мені сказали: «Ви ходите до церкви один раз на рік чи двічі на рік?» [Усміхається.] Там на Великдень, і ще на якесь свято, мені сказали... [На Різдво.] На Різдво. В них тут кажуть: «На Різдво». Не, на Різдво ми не ходимо вдома. Ми тільки ходимо на Вербу [Вербну неділю] да цей, на Великдень. І все. Але... якщо я, ну, якщо чесно, я особисто... Ну, я не бігаю на Служби, не бігаю до церкви, таке. Але Бога можна мати в думках. І звертатися, просити, просити пробачення, там вибачатися, там, я не знаю, ще щось. Ну, все, що завгодно – просто звертатися, говорити можна подумки, в принципі, і не виставляючи це... Ну, це особисто моя думка. [...] Але це моя особиста думка. То я не кажу, що всі там бігають до церкви, виставляють себе там, що «ось, я ходжу». Не. У кожного своє сприйняття, і це нормально. І я нікого це, не можу там сказати, що «ось, там хтось пішов, ай-ай-ай...». Не. У кожного своє. Ну, для мене, в принципі, ну, я не ходжу на Служби [Божі]. Але в Запоріжжі мені допомагало – я засинала, коли там... казала там... в душі просила, зверталася таке, в подумках. І під це я засинала. [Під це Ви засинали?] Так. Ну, воно якось заспокоювало. То в телефоні там якась грає там... Розмальовувати по номерах – це теж мене так «шіть» – і все. Як снодійне. Або просто, коли оце обстріли, і це думаєш там, подумки там, щоб все це минулося там, щоб ніхто не постраждав і так далі. Але це все подумки. Я ж кажу, що на Служби [Божі] не ходжу, не. А тут, ну, в принципі, нічого не змінилося, але до церкви я трохи частіше. [Сміється.] [Через те, що церква поруч?] Церква поруч, але це не через це. Ну, ми були на Шутку. Це на Вербу. Так тут кажуть – «шутка». Це я вже звикла тут говорити. Потім на Великдень ми були. І... на Спаса. А, до речі, так, ми вдома теж ходили на Спаса яблущка святити оце. І ось. [...] А, потім ще заходили на Службу [Божу] з дітьми малими. Не пам'ятаю, після Нового року чи до Нового року. Але дуже часто в нас Служба [Божа] ж проходить тут по неділях, і там по святах. І в нас в хаті є ці, динаміки. І ми чуємо Службу [Божу]. Тобто коли снідаєш зранку на кухні, то ти чуєш Службу [Божу]. Я кажу: «Я вже її майже на ізусть вивчила». [Усміхається.] То, в принципі, ну, можна там постояти, можна послухати в хаті – кому як зручно. В нас тут є люди, на кухні я бачила, що слухають, проповідь священника слухають, отця, вибачте. [...] Да, то в нас там «батюшка» кажуть. [Усміхається.] А тут – «отця». А священник можна казати, так. Ось. Тут слухають. Та й я слухаю. Іноді даже таке, знаєте, цікаво. Особливо проповідь дуже цікаво. Ніколи не звертала на це увагу. Спочатку, коли ми сюди приїхали, то я взагалі не звертала на це увагу. Ось, я не знаю, який час, я почала звертати увагу, що є проповіді – постійно різні історії. Доволі цікаво. Я люблю слухати такі різні історії, по суті. Історичні якісь або якісь там приклади і так даді. Ну, і ось ці проповіді

цікаві. Мене це зацікавило. [Чи це не спонукало Вас піти до церкви?] Не. Не. [Усміхається.] Мене тримає те, що в церкві свічки... Ну, в цій, мабуть, нема свічок. Це в нас там. А ще – запах ладану. Тобто мені важко ці запахи переносити, то для мене це... Може, це відмовка! Можливо. Ну, я не знаю. [Сміється.] Я до кінця ще невпевнена. Можливо, це... я просто, ну, маю таку відмовку, що ось мені там зле від ладану, все, і я не піду. Може, мене щось інше не пускає. Я в цьому ще не розібралася. В своїх думках, в своїй голові. [Сміється.] [Удома Ви, мабуть, до православної церкви ходили?] Так, в нас православна [церква]. [Можливо, там на проповідях Ви не бували?] Я не ходила на Служби [Божі]. Ми ходили тільки освятити... [У великі свята.] Так, я ж Службу [Божу] не вислуховувала цілу. Ми ходили вже ближче до того моменту, як будуть святити, і все. [Зрозуміло.] Ну, я хочу сказати, що тут греко-католицька церква, вона не відрізняється нічим. Молитви ті самі, на що я звернула увагу. Образи, ну, як ми називаєм, ікони – ті самі. Свята в той самий день. Тобто, ну, різниці немає взагалі. [У Запорізькій області Ви, можливо, відвідували церкву Київського патріархату, а пізніше – ПЦУ?] Чесно, не знаю. Взагалі. Можливо, московський [патріархат] навіть. [Тому що у церквах московського патріархату богослужіння найчастіше відправлялись церковнослов'янською мовою.] Я не знаю. Чесно, я не знаю. Я до цього не поглиблювалася. [Усміхається.] [...] [Скажіть, які будуть Ваші дії одразу, коли дізнається, що війна закінчилася і Україна здобула перемогу?] Я не знаю. Це таке цікаве питання. Зберу речі і додому поїду. [Усміхається.] Це однозначно. Це найбільша мрія всіх нас, єдине бажання на всі свята, на все-все-все! На день народження, на Новий рік. [Сміється.] На Великдень, на все-все-все! [Як Ви облаштуєте власний побут тут, у цьому прихистку? Чи комунікуєте із сусідами? Можливо, готуєте разом їжу або ж проводите разом дозвілля?] Та, звичайно, як же... [Сміється.] Я тут майже рік. Звичайно. Тут багато сусідів змінилося. Ну, [БФ] «Карітас [Коломия]» нам зробив, ну, я не знаю, таке неоціненне просто, що надали нам цей прихисток. Серйозно. [Безкоштовний, так?] Безкоштовно. Звичайно. Це просто, ну... Я не знаю, де б ми жили би. Серйозно. Тому що в теперішній час дуже важко виїняти хату. В Запоріжжі було важко, а тут ще дорожче такі квартири, хати. То для мене це непідйомні гроші просто. Реально. [...] Тому це, ну, важкувато. Тим паче, що дитина ще вчиться. Треба ж... Хоча вона безкоштовно таке ж вчиться. Але все одно. Дівчата потребують дуже багато грошей. [Усміхається.] Тому неоціненне – це те, що [БФ] «Карітас [Коломия]» надав притулок, прихисток. Дім, да, скажемо так. Ось. [Усміхається.] Можна сказати, що дім, але-але-але... Да, дім – вдома, [...] повторююся уже неодноразово. В мене зараз... Спочатку ми жили в одній кімнаті там, де нас багато було. На першому поверсі. А потім з'явилася кімната, і ми з дитиною переїхали в окрему кімнатку. Ну, звичайно... О, ось така сама. Така, як ця кімнатка. Та, на горі якраз. Ось. Малесенька, малесенька. Але нам, в принципі, стає місця. Що нам треба, в принципі, – переночувати, так... Мені – проводити уроки. В мене є невеличкий такий «спейс» – місце [усміхається], де можу працювати і... З сусідами... Ну..., з сусідами буває по-всякому. Всі люди різні, тому як в звичайному будинку із сусідами. З тими сусідами – добре:

там чайочок і те се. З іншими сусідами – і таке буває, то, в принципі, ну, всі ми люди і, по-перше, у всіх якась там біда, щось таке. І треба пристосуватися. Тим паче, скільки хазяїв на одній кухні. Ви уявіть! [Сміється.] Тут дві хазяйки не вживаються на одній кухні, а тут – скільки хазяйок! [...] І, ну, добрі стосунки в мене, так, здружилися, приїхала з Нікополя дівчинка. Вона майже ровесниця моєї старшої дочки. Їй двадцять три було. З двома дітками, дівчатками. То ми так здружилися. Ось. Дітям п'ять [років], три [рочки]. Ну, скоро вже буде чотири і шість [років]. Це ми товаришуємо. Разом готуємо різдвяний стіл, новорічний стіл. Так що питання було, [чи] разом готуємо їсти – готуємо. Можемо один одному чай запропонувати зварити. В нас деякі речі такі побутові, ми на двох... можемо придбати собі. Ось. Так що... [Щось із місцевої кухні перейняли у власній раціон?] З місцевої? Не знаю. [На Різдво Ви готували святкові страви за тим «домашнім» рецептом чи щось брали із місцевої кухні?] Не, ми... Нас якраз оцих малих дітей запросили [БФ] «Карітас [Коломия]». Вони проводили Святвечір напередодні Святвечора. І запросили. Ну, я пішла з ними хвостиком. Мені цікаво таке просто. [Усміхається.] Ну, як супроводжуючі просто. Молода мама з двома дітьми і я вже так допомогти, як то кажуть. Ми вбралися у вишиванки. Боже, що... за що я люблю тут, цей край – що вишиванки! В мене стільки вишиванок! На все життя би було. [Усміхається.] От що, грошей не стає, а все одно вишиваночку треба. Треба вишиваночку. Це і сукні, і сорочки. Ну, я про це просто мріяла. В мене дуже багато вже вишиванок. Ось. І ми вбралися у вишиваночки, пішли на Святвечір, який організовувався, і ми побували ось реально на тих традиціях, які, ну, роками шанувалися. То у нас так не є вдома. В нас Святвечір відрізняється. В нас звичайне застілля: там п'янка-гулянка, все. Ну, по суті. Святвечір там, коляда. А тут от реальні ті традиції, які ось там читаєш там. Мені іноді таке цікаво там послухати когось або там наштовхнутися на якусь статтю почитати. Ну, більше люблю слухати насправді. Ось. І ми це реально бачили. Нас пригощали стравами піснями. Це ж піст. Дванадцять страв. Реально їх було дванадцять. Я їх порахувала. [Усміхається.] Ось. Ми покуштували – ну, дійсно смачно. І ось ми собі перейняли, і ми дещо приготували. Нам дуже сподобалися пампухи. Ну, ми спробували їх зробити. На Різдво. Потім ми робили вареники. Ну, нас пригощали варениками просто з картоплею і з капустою, а ми зробили картоплю з грибами. Ось. Грибну юшку ми не коштували, хоча нам кажуть, що ми втратили пів життя. [Усміхається.] Не знаю, правда чи неправда, але... Мене вона відвернула естетичним... неестетичним виглядом [усміхається], насправді. Ось. [Це на перший погляд.] На перший погляд. А потім ми ще готували рибу. Ну, ми її так інколи собі готуємо на вечерю, запікаємо в духовці. Узвар ми не дуже любимо, тому ми зварили компот. І ось отак у нас були рибка, варенички пісні, пампухи і компот. І кутя. Звичайно, кутя. Ну, кутя, сказали, що вона не відрізняється від тої, яка тут. В нас з маком, з родзинками, з горіхами, з медом, і вона така густенька. То дехто любить як таку, як кажуть, супчик, то у нас не – вона така густенька. Ну, і кажуть, що тут таку ж роблять. [...] Там були ще ці бабусі і дідусі, і запросили дітей. Постелили скатертину на стола. Під скатертину постелили цього,

сіна, а потім діти ще й кукурікали. [Сміється.] Ну, тут традиції збереглися повністю. І на цій зустрічі був присутній о. Юрій. Він розповідав про традиції святкування, все. Ну, цікаво було. [...] [Чи є дражливым для Вас особисто, коли у свою адресу чуєте термін «ВПО», «внутрішньо переміщені особи» тощо?] Не. Не. Я, знаєте, з мене не вийшов юрист. Мені так хотілося бути, але батьки мої не змогли би оплатити мені це. Тому з мене не вийшов юрист. Але я дуже, ну, так багато різних статей читаю. Мені це цікаво, саме ця юридична справа. І у ВПО дуже багато привілеїв. Тому як це може ображати. [Сміється.] Це навіть корисно бути ВПО в деяких ситуаціях. Тому нормально все. Це не є образливо. От коли там називають, я не знаю, там... ну, не нас, а взагалі то там – «бідні» чи ще щось. Ні, ми не «бідні». Ми ж бігли не від бідності чи чогось. Бігли від війни, від окупації, від пострілів, від, ну... В кожного своя ситуація. Але не від бідності. Просто інколи оце дивує, коли люди кажуть: «Ось ВПО. А вони там то на таксі роз'їжджають, то ще щось там. То ще якісь речі купують там дорогі». Ну, як, ми звичайні люди, ми жили комфортним життям. У кожного комфорт свій є, я вже про це казала. Тому я не думаю, що треба там заздрити чи обговорювати, хто як живе. Ну, якщо я ВПО, то що я маю ходити в лахміттях і їсти хліб та воду, чи що? Чи чекати, коли мені подачку хтось зробить? Я для того, щоб жити, ну, хоча б так, як я жила до війни, я для цього працюю. Я намагаюся щось зробити, щоб, ну, не щемити... Господі... [Усміхається.] Короче, не можу придумати слова. І щоб себе не цей... [...] Ну, короче, Ви зрозуміли, що для того, щоб відчувати себе комфортно, як і було, то я для цього роблю все необхідне. І все. І не хочу себе ні в чому обмежувати, якимось так. [З того, що Ви перераховували: красива мальовнича природа, чудові барвисті вишиванки, смачна кухня, ось, і ще, можливо, якісь речі, які згадаєте, – що із цього «повезете» із собою додому?] Добрі привітні люди. Забули сказати. [Усміхається.] Це перше. Це перше, що... [Усміхається.] Ну, взагаліто природа мене зустріла дуже сильним морозом і снігом. [У лютому?] В лютому, так. Ми коли приїхали, я подивилася по прогнозу, кажу: «Боже мій, – 15 [С°] і сугриби». [Усміхається.] Ну, нічого, нормально. Не, ну класно. Ми ходили... спочатку я приїхала, ми ходили на [річку] Прут. Він так місцями був покритий льодом, сонечко, сніжок, дуже класно. Я просто кайфую від цього, чесно. Мені подобається природа. А зараз трохи розлінилася, нікуди не ходжу. Першим ділом я побувала в Музеї писанки тут. Мені дуже цікаво було. Я фотографувала кожну цю... кожну постать. На будинках є постаті, там портрети... Ну, зараз вже звикла до цього, звичайно. Спочатку було так дивно. Ці качки в оцих потоках плавають взимку. Це теж так, ну, незвично. В нас такого немає. В нас є паркі та..., але все одно, ну, не так мальовничо, звичайно. Тут інша природа, інший світ. [Усміхається.] Є свої «плюси» і свої «мінуси», звичайно. [І все ж таки, що могло б стати корисним у Вашому подальшому житті із здобутого тут досвіду?] Нові знайомства, що можна приїздити у відпустку сюди. [Сміється.] [...] А взагаліто, з будь-якого місця, де я буваю, я зазвичай беру якусь річ. Ну, чи то магнітик, чи то ще щось. У мене є з [Музею] писанки... [На пам'ять.] Да, на пам'ять. Ми були... нам [БФ] «Карітас [Коломия]» подарував таку класну можливість побувати у [селі] Зарваниці. [Чудово.]

Були? Не? [Звичайно.] [...] На Тернопільщині. Боже, це, ну, просто. Я ж кажу, що от, ну, я не бігаю, да, по церквах, там по службах, але там таке місце. Ну, мені там було дуже комфортно. Дуже класно там. Краєвиди такі чудові. Ну, може, я не тим захоплююсь, звичайно. У кожного своє. Як я кажу – хто для чого їздить. Ну, мені дуже сподобалося. Ми заходили і до різних церков там, в храми там. Ну, мені дуже сподобалося. І я там купила собі ікону Божої Матері цієї... [Зарваницької?] Зарваницької. І купила малесенькі образи в гаманець, дитині і колишній свекрусі. Але дитина втратила сумочку і втратила цей образ. На жаль. Так що в мене є, що на згадку із Західної України, вже дуже багато всього, я збираю. Вишиванки я повезу! Вишиванки, і буду ходити на роботу кожного дня в різній вишиванці! [За півтора року перебування у цьому краї, можливо, виникали певні думки, як покращити життя місцевих мешканців?] То я не знаю, навіть не замислювалась над цим. Що побажати: це те, що, як-от я, ну, чула, що стикаються, що ділять людей: ось ви там з Півдня, з цього, зі Сходу – то всьо: ви москалі. Ну, щоб не ділили. Оце єдине. Тому що ми всі українці, і через цей розкол ми не можемо впоратися з цим ворогом, тому що ми воюємо між собою. Поки ми воюємо між собою, поки оце буде тривати. Ну, це моя думка, звичайно. Я її не нав'язую. Та, ну, ось так. [...]. Просто, ну, ми з повагою відносимося до всього, що відбувається тут. То, звичайно, ну, мені здається... Я ж кажу, що мене батько так вчив, що треба до людини так, як вона звикла. То якщо людина говорить російською – ну, це не є катастрофа. Ну, люди так звикли. Якщо людина з дитинства говорить, і старі оці бабії, ну, їм важко. Не, їх ображають. Я знаю такі випадки, скаржилися, що ображають, поправляють. Хоч я Вам скажу, що тут теж дуже багато російських слів. В магазин заходиш і там російською написано, ох багато скільки! Та ж сама мука. Ну, нема мука, реально. Чесно. І дуже багато... Ну, вони, місцеві, говорять тут російські слова. Дуже багато насправді. Але коли ми говоримо, це сприймається в такі штики. То це, звичайно, трохи ображає. Я кажу: мені такого не було, то я, в принципі, ну, в центрі [України проживаю] – я перехожу на українську мову. А інколи буває, спілкуюся, то мені дитина моя менша каже: «Мама, не треба, не треба, не кажи... говори українською. Я ж розумію українську». Вона теж навчалася в українській школі, то для неї немає такого теж бар'єру. Вона говорить, їй не важко, в принципі. Вона розуміє українську і російську [мови]. Між собою ми російською все одно спілкуємося. І тут в хаті теж. Інколи. Не, ну, по ситуації. Якщо ми між собою – то російською [мовою]. Якщо ось Ви прийшли, українською [говорите] – то все, я... [...] Українською [мовою] спілкуюся. Говорили би англійською [мовою] – говорила би з Вами англійською [мовою]. В мене був досвід: в мене брав інтерв'ю англійською мовою американець. [Це вже тут?] Так, це о. Сергій [Триф'як] мені дзвонив з [БФ] «Карітасу [Коломия]», що американський корес-

пондент хоче взяти інтерв'ю... А тут «вуаля» – є вчителька англійської [мови]. [Усміхається.] Так. Він [кореспондент] мені дзвонив, ми з ним спілкувалися по вацапу, і він мені задавав так само питання. Ну, не так довго, звичайно, ми говорили, але говорили нормально. Ну, хвилин одинадцять ми точно проговорили. Ну, так, поділилися враженнями та й все. Потім до нас ще тут приїздили [з організації] [Товариства] Червоний Хрест [України]. І приїздив волонтер з Японії. Ми теж з ними спілкувалися англійською мовою. Тобто для мене тут такий досвід перекладача ще трохи є. [Усміхається.] Інколи я і ось ця ще дівчинка з Нікополя. Ми ходимо волонтерити до [БФ] «Карітасу [Коломия]». [Надаєте підтримку у розподілі гуманітарної допомоги?] А, будь-яка робота, яка... Там в нас є група [в одному із цифрових додатків у мобільному телефоні для обміну повідомленнями і зв'язку], і в ній там пишуть: «Треба волонтерити. Там оформити пакетики для стареньких». Все. А ми пишемо там, хто може, хто не може. Потім були інформаційні намети від [БФ] «Карітасу [Коломия]». Збирали кошти. Я приймала участь в цій акції, коли [організовувався] «Шкільний портфель» напередодні вересня. Стояла в цьому наметі, розповідала місцевим про акцію цю. Сама долучилася теж – віднесла трохи канцелярії, тому що я знаю, що це таке діти [усміхається], коли вчаться в школі. Ось. Та й мені не шкода, в принципі. Мені допомагають, і я допомагаю. І в Запоріжжі теж траплялися біля магазинів люди, там з обмеженими можливостями. Літо, жара. Ну, найперше, що я купую – я гроші не даю. Я завжди [...], якщо хочу допомогти людині, я купую продукти. Я купую воду, хліб і можу купити щось такого з м'ясного там – ковбаски чи щось таке. Щоб людина могла, ну, трохи перекусити. Ну, і вода обов'язково. Ось так. Гроші не даю. Один раз нам з Краматорська в Запоріжжі трапився чоловік. Він каже: «Можна до Вас звернутися?» Він каже: «Мені не треба грошей. Купіть мені трохи печива та цукерок». Іншим разом він трапився біля магазину, там, де продають дуже смачні булочки. Він каже: «Можете мені булочку купити?» Тобто він не просив грошей – він просив саме такого. І я купила цукерки і печиво. Я кажу йому: «Поминайте моїх бабусів, дідусів». Та й все. Ось. Якщо в мене є можливість, я теж намагаюсь допомагати. Мені допомагають – і я допомагаю. [Розумію цей принцип. Теж християнський, до речі. Так само, думаю, Ви допомагаєте ЗСУ і вірите в перемогу України?] Так. І влітку просто в мене відпустка. І... просто можна збожеволіти від того, що нічого не роблю. Тому я влітку і пішла в [БФ] «Карітас [Коломия]» волонтерити. Ну, одяг розкладали у соціальному гардеробі. Допомогали. Люди потім приходили, вибирали собі. Ну, ось так. Ну, це те, що я робила. А ще акція була перед [св.] Миколаєм. Вони ці листи збирали у дітей. А потім ми ці пакунки пакували. Подарункові сюрпризики. Ну, ми дивилися просто, ну, який час, яка робота саме. Ну, тому що в мене ж основна є робота. Якщо я можу, то я йду. Якщо ні, то, на жаль, ні.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

КАЛУСЬКИЙ РАЙОН

м. Калуш

*Записала Л. Іваневич 22 січня 2024 р.
у смт Ворохта Надвірнянського р-ну
Івано-Франківської обл.*

*від Рисує Тараса Миколайовича, 1982 р. н.,
проживає в м. Калуші Івано-Франківської обл.,
волонтера, фінансового консультанта ТОВ «Starlife».
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Думки [в перші дні] були: що робити? І розуміння було, що треба щось робити. Емоції... Страх, – сумніваюся, що було таке поняття, як страх. Але якісь закрадалися дольки страху, можна так сказати. Хотя не факт. Що робити? Що робити, було зрозуміло, що щось потрібно робити. Багато моїх друзів, знайомих пішли зразу в перший день на воєнкомат, ТЦК. На воєнкоматах була черга по всій території України. Я в перший день переосмислював якраз, що робити; на воєнкомат не йшов, але думав, чим я можу бути корисним. І десь на третій-четвертий день військових дій, навіть на другий день, напевно, почали дзвонити-телефонувати друзі зза кордону, з різних країн, тому що є співпраця, і почали пропонувати допомогу у відправленні сім'ї, родичів, друзів, знайомих до них на проживання. Ну, я відмовився, всім відмовив, сказав, що наразі цього не потрібно. Відповідно прийшов запит від них: чим ми можемо допомогти? І одні з перших машин з гуманітарною допомогою в місті Калуш приїхали з Німеччини, зі Швейцарії якраз від моїх друзів, знайомих. За посередництва також наших волонтерів з Одеси, які займалися волонтерською діяльністю з 2014 року. Волонтерська організація, зараз я вже назву не пам'ятаю, так щоб згадати, але працювали ми разом в парі. І за перших два тижні війни ми привезли десь тридцять-сорок тонн гуманітарного вантажу. Як правило, це були німецькі автомобілі. Вони приїжджали до кордону. Ми відправляли автомобілі від нас на кордон для тих людей, хто міг виїхати через кордон, для пенсіонерів. Як правило, в перші дні війни вони перегружали цей товар в автомобілі, а там в машини, які приїжджали з Німеччини, ми відправляли жінок з дітьми, яких німці забирали до себе в Німеччину, там поселяли, робили соціальний захист і так далі. І це так працювало протягом трьох-чотирьох місяців перших часу, доки ми не почали займати автомобілями.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ *Маркери ідентичності. Простір.* [На вашу думку,

у чому причини цієї війни?] Причини війни? А їх не було, бо війна ніколи не закінчувалася. З російською імперією війна триває скільки там уже в нас з ними? Двісті-триста років, якщо заглянути далі в історію. З XIV ст. війна триває, так що вона ніколи не закінчувалася, просто є надія, є можливість і є бажання, що ця війна стане заключною, і нарешті така імперія, недоімперія як Росія, вона впаде, вона розділиться на багато різних держав, і будемо надіятись, що ми з кожною окремою державою, яка утвориться, крім московії, будемо вибудовувати якісь зв'язки через десять, через двадцять, через тридцять років. Не знаємо, скільки часу буде потрібно, щоб загоїлись рани українського народу. І ще причина війни така, що у 1991 році нам незалежність дісталася безплатно. Нам її просто принесли якби... Принесли і подарували, так. Свідомі люди на той час – це був Народний рух України, це був В'ячеслав Чорновіл, який підніс цю ідею, що якраз час зараз або ніколи, щоб визнати незалежність України, і Верховна Рада вже була до цього готова на тлі подій, які відбувалися на тлі в прибалтійських країнах, які буквально за три-чотири дні до проголошення незалежності України також стали незалежні від радянського союзу. І на цій хвилі ми стали незалежними, і без жодної краплі крові. Це, я пам'ятаю, був Майдан на граніті, ще той, перший, так, такий відомий Майдан на граніті. І люди чекали, очікували під Верховною Радою, коли проголосить незалежність. А недоімперії, як завжди, муляло в оці, і вони ніколи не хотіли признати, що радянський союз розвалився. І прийшов кегебіст до влади, ще один наступний, який хотів зібрати «всі землі рускі» в одне ціле. Хоча вони до земель слов'янських, руських (!) не мають жодного відношення. Тому що там, де була московія, там квакали жаби. Ось так. Напевно, найбільш критичні моменти і спогади, які можна згадати, це були перші місяці, в перші тижні військових дій, тому що треба було зрозуміти, що відбувається, де воно відбувається і що може бути в кінцевому результаті. Найперше, це було [з] емоцій, щоб не допустити взяти оркам Київ, дійти до Києва, тому що було зрозуміло, що якщо вони зайдуть в Київ, а це були такі неодноразові спроби зайти в Київ, так, то не знати в якому правовому руслі зараз існувала [би] держава Україна.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* І коли ми паралельно з усілякою гуманітарною допомогою – провізією, продуктами, одягом, частково амуніцією займалася на перших порах військових дій, ми взяли з друзями зібралися разом, взяли для себе напрямок автомобілів, доставки автомобілів для хлопців на пе-

редову. Це мали бути повнопривідні автомобілі, які б виконували певні бойові завдання, функції. Тому що армія на той час перебувала у плачевному стані, крім американських тих джевелінів, енавів і ще якогось там автоматичного озброєння як такої зброї, автомобілів, бронетехніки в нас не було. А та, що була, то вона була в плачевному стані. Відповідно, ми взяли з друзями цей напрямок, і події, які ми побачили, важко зразу згадати, наскільки не зраджує пам'ять, 30–31 березня, здається, орки відійшли від Києва, коли сили почали їх тягнути, відтісняти від Києва, і десь 7–8 квітня ми вже з друзями везли перший автомобіль для Київської тероборони так званої. Зараз вже вона в складі ЗСУ, командир бригади в складі десь 8 000 чоловік – це наш друг, якому ми тоді везли [автомобілі]. Він тоді був простим військовим, Максимів Володимир, з міста Калуша, який воює з 2014 року. Який був в Іловайську, і не раз. Він виходив з Іловайська, з котла, і заходив заново [в] цей котел, щоб забрати побратимів звідти, вивести. Тоді ця ситуація [наслідки боїв] при в'їзді в Київ нагадувала події, які неможливо описати словами, якщо чесно. Це розломлені будинки, по Житомирській трасі – це машини, спалені попри дорогою, які ще не встигли забрати, евакуювати. Військові їхали на наших Уралах, розтягували, розбирали спалені російські танки, БРДМки [бойова розвідувально-дозорна машина] і так далше. І ми заїхали до своїх друзів на базу до військових, передали їм машину. Ну, ті історії, які вони нам розказували про Бучу, про Ірпінь, напевно, таке було перше переломне... Ми зрозуміли, побачили в перші дні, що реально, це – війна, це не та картинка, яку показують по телевізорі, хоча по телевізору тож багато було інформації. Але все ж таки відчуття в реальності і бачення картинки і по телевізору – це дві різні речі. І з того часу ми почали активно [волонтерити]. Створили осередок таких однодумців в місті Калуші, у нас, так. І ми збирали на машини, які коштували чотири-п'ять тисяч доларів, шість тисяч доларів, – ми збирали за три-чотири дні. [Це приватні підприємці?] Приватні підприємці, люди. Люди тоді були готові донати[ти] не так, як зараз. Просто зараз це вже дуже важко, хоча ми зараз, знову ж таки, створили вже офіційну громадську організацію, працюємо тільки з офіційними запитами від військових частин. Громадська організація «Калуський Тил». Перший запит ми вже виконали для Третьої штурмової бригади, де служить мій однокласник, друг. Спочатку служив [у] штурмовій роті, зараз він вже служить в засобах зв'язку, Глушко Вадим. То ми для нього по запиту від командира Третьої штурмової бригади А. Білецького, відомого командира, який з 2014 року воює, по запиту, офіційно, вже виготовляється. Ось на днях будемо передавати засіб РЕБ для подавлення дронів різних модифікацій: такі наші в Калуші айтішники, люди, які свідомо допомагають нашим хлопцям в боротьбі з орками з самого початку війни. Випробовують всякі новітні засоби, механізми протидії дронам. Самі пробують складати дрони, робити, то вже перший засіб РЕБ багатофункціональний будемо передавати десь в кінці січня – на початку лютого для Третьої штурмової бригади. Буквально сьогодні поступив запит від нашої Калуської тероборони, 102га бригада, також на придбання автомобіля. Оце те, чим ми займаємося останніх вісімнадцять-двадцять місяців, більше від квітня – це

двадцять два місяці ми займаємося автомобілями. З друзями, з однодумцями, з колегами ми доставили на фронт понад сто двадцять автомобілів; не особисто частину доставили, особисто більшу частину уже коли вже трошки була ротація, коли було більше військових, більше свідомих людей, вже було налагоджено: одні доставляють автомобілі з-за кордону, інші збирають гроші, треті ремонтують, четверті доставляють їх безпосередньо на передок. Ми працювали з різними запитами, від різних [військових], навіть були такі автомобілі, що навіть не знаємо, хто ними керував, де вони їздили, куди вони йшли, просто люди зверталися, і ми старалися закривати ці потреби. Ці всі автомобілі, на які ми збирали гроші, [на них] не було зароблено жодної копійки, жодних грошей нашим Громадським об'єднанням на цих автомобілях, тому що порівнюючи ціни автомобілів, по яких привозили ми і передавали хлопцям, тобто отримували кошти за ці автомобілі і передавали хлопцям, з цінами на автомобілі в різних громадських благодійних фондах, доходило до того, що різниця в ціні була до двох раз, ось. Багато людей на цьому заробляли, зробили бізнес. В нас жодного натяку на бізнес, на заробляння грошей на цьому не було. Ми тратили свій час, тратили ще там якусь частинку своїх грошей, тому що не все включали витрати для того, щоб працювати. І так ми працюємо вже двадцять місяців. Це наш вклад в цю війну, тому що є хлопці, які воюють, а є хлопці, які в тилу мають допомагати. Які мають допомагати всім, чим можемо. Ну, на жаль, зараз в людей відношення – привикли люди, як в 2014 році, привикли до військових дій, що війна десь далеко, вона вже не буде всюди. Заспокоюють, що орки далше не підуть, ми захищаємось, ми побудуємо захисні споруди на передній лінії фронту, через які їм важко буде пройти, і люди в Західній Україні вже почали сприймати війну [так, наче] що вона десь далеко. Зараз ми стараємося цей клубочок розмотати назад, до першоподій, щоб люди зрозуміли, що все одно потрібно допомагати, потрібно донатити, всі, хто може, чим може і так далше. Саме для цього була створена Громадська організація з підприємців Калуша, де зараз двадцять двоє чи двадцять троє людей, там постійно склад збільшується, які безпосередньо вносять свої кошти кожний місяць. Хто скільки може, незалежно на що потрібно кошти, а решта: оголошуємо збори і дозбираємо. [Ви працюєте з офіційними запитами?] Працюємо тільки з офіційними запитами в порядку живої черги. Немає [ставлення] «свій – чужий», але тільки для воїнів з Калуша, Калуської територіальної громади. Стараємося. Щоб підтримувати своїх зараз. [Хто і що допомагає вам тримати рівновагу під час війни?] Ну, насамперед це люди, люди-однодумці, з якими разом ми йдемо пліч-пліч від самих початків війни, від 24 лютого [2022 р.], це свідомі українці, як я їх називаю. На жаль, частина з них, дуже маленький відсоток, відсіялися, тому що були певні сумніви співпраці. Але більшість адекватних, свідомих людей, оце коло таких людей, які розуміють, що в державі – війна, от вони допомагають підтримувати свідомість, психологічний стан на належному рівні. Також є благодійний фонд «Starlife-благодійність», який проводить аукціони, багато вже аукціонів по Україні було проведено, два з них – в Хмельницьку, на яких я був присутній особисто, на яких ми зібрали понад мільйон гривень для до-

помогти нашим військовим. Ось там тожє свідомі люди, які розуміють, для чого вони працюють. Особливо хотів би відзначити Лілію Іваневич, організатора та духовного натхненника двох аукціонів, тому що коли був проведений перший такий аукціон в Ужгороді, у них з подружкою Аліною Цьось запалилося провести щось схоже в місті Хмельницькому. Перший провели [аукціон], – перший вдався, відповідно через деякий час провели другий аукціон. [Хто ще надихає – побратими, які воюють?] Стараюся [з] ними не спілкуватися, відверто говорю: важко. Тому що я – тут, вони – там, можна сказати не те слово, не те люди розуміють, і від того може змінитися спілкування. Так, есемескою десь там якийсь запит, якщо є, можна писати: що потрібно, що не потрібно. Спілкуватися, тратити їхній час на себе, саме вивідувати якусь інформацію, бо мені цікаво, – я не з тих людей, які багато говорять. Стараюся інформацію отримувати з інших джерел, від друзів, від знайомих; тому що є, хто воює, ближче спілкується, так і працюємо. Ми як привозили автомобілі на передову, це був і Гуляйполе, і Бахмут, і Покровськ, і Лиман, ще коли він був під окупацією; це східна частина Харкова, ми туди заїжджали, там було чути вибухи, взриви. То коли ти приїжджаєш, доставляєш людям автомобіль, продукти якісь, [бо] автомобілі просто не їхали самі по собі пусті, [в] автомобілі [вантажили] все одно якісь продукти, допоміжні засоби, буржуйки, медицина [медикаменти], колеса додаткові і так далі, то люди були вдячні, реально люди були вдячні, більшість, більшість тих людей були вдячними. Є люди, яким привозили автомобілі, та ну, це людський фактор, і через два дні люди дзвонили, розказували, що там їм щось привезли погане, не доремонтоване там, поламалося і так далі. Ну, ми це розуміли, це було, є і буде, тому що ми не купляємо нові автомобілі, ми збираємо. Якщо так чесно сказати, весь металобрухт з цілої Європи, всі машини, які мають іти на утилізацію, повнопривідні пікапи мається на увазі і джипи, ми всіх їх купляли на свій страх і ризик, привозили в Україну. Деякі доїжджали благополучно до України, вони ремонтувалися – мінімальний ремонт – і їхали, на фронті служать довший час, а були такі, які не доїжджали. І коли ти їдеш, везеш автомобіль, і саме серед ночі в Польщі десь машина зупиняється, тому що вона ламається, потрібно приймати швидкі рішення, щоб ця машина з мінімальними витратами доїхала на фронт. Тому що всі витрати мали бути мінімальні. Версії – марки авто – мали бути мінімальні, у плані витрат. І люди не розуміють, що відповідати за технічний стан такого автомобіля і все побачити в ньому – що це реально. Але завдяки друзям, завдяки розумінню ситуації і контролю, і контролю ситуації воно получалося в мене тримати стан на належному рівні. Десь так. [Депресії не було?] Кожний день п'ять хвилин депресії, а потім починаєш працювати. [Якими ще напрямками волонтерської діяльності Ви займалися у 2022 році?] Як я вже казав, починали ми з гуманітарної допомоги більше для переселенців, цивільного населення. Тому що люди виїжджали, не мали в що одягнутися, не мали що їсти. Ці потреби закривали завдяки благодійникам з Німеччини, Швейцарії, Швеції. Через знайомих, через друзів, з ким співпрацюємо, з ким мали й маємо спільний бізнес, і з часом воно перейшло, як я вже казав, в автомобілі. Тому що я авто-

любитель, знаю, що купляти, як купляти, що можна подивитися, що можна оцінити, і завжди знаю, де шукати, щоб знайти максимально вигідну ціну. Щоб за одні й ті самі гроші купити максимально більше автомобілів. Це був 2022й рік, осмислення, розуміння. Проблема була з виїздами для чоловіків призовного віку від вісімнадцяти до шістдесяти років, могли виїжджати тільки інваліди або пенсіонери. Потом появились такі, як утримувачі жінок-інвалідів і так далі, тожє могли виїхати; але, як правило, більшість з них виїжджало для того, щоб не повернутися, тому що тут війна. Шукаючи ще різні варіанти можливості виїзду, 1 вересня 2022 року зробили перший виїзд мені за кордон. Якщо до цього часу співпрацювали «всліпу», купляли автомобілі, з людьми машини приганяли нам вже на кордон, і ми з кордону їх забирали, і ми не розуміли, що ми збираємо. То після 1 вересня 2022 року вже була можливість безпосередньо самим їхати за кордон, розглядати різні варіанти покупки, покупки різних автомобілів, вибирати, що краще, що гірше, хоча вибір був мінімальний [сміється]. А зараз взагалі ще мінімальніший, в 2023 році. А це вже 2024й! 2024й, 2023й, кінець 2023 року взагалі дуже мало автомобілів продається: Європа позбулася практично всіх старих автомобілів, які потрібно утилізувати. Вони зараз всі служать нашим хлопцям правдою-вірою. І їх там дуже багато, тих автомобілів. Паралельно до автомобілів в 2023 році в співпраці з різними волонтерськими організаціями, з громадськими організаціями, з благодійними фондами ми зрозуміли, що ми можемо по собівартості доставляти з-за кордону старлінки, наприклад. [На жаль, є нечисьті на руку люди], яким війна – це не що інше як новий вид заробітку, так, продають по вісімнадцять [тисяч], по двадцять тисяч гривень, ми можемо привезти, доставити, там, від десяти до тринадцяти тисяч гривень старлінки, дорожче ми за них ніколи не платили. Тому що ми розуміємо, де купляти, в кого купляти; є різні акції в різних країнах Європи. Як я вже казав, є друзі, багато друзів, на їхнє ім'я замовляється в Європі цей старлінк, друзям він приїжджає по акційній ціні, і вже потім методом логістики він доставляється в Україну за мінімальною вартістю. Честь-хвала перевізникам, які не беруть гроші за доставку цих військових потреб. Ну, не стикався я ще, щоб хтось брав з перевізників гроші. Це дуже честь і хвала, от вони виїжджають за кордон, там вони заробляють і допомагають, оце основне, так. Плюс, як я вже говорив, РЕБи, засоби РЕБ. Зараз в Калуші, ініціативна група, збирають [РЕБи] різних цінових категорій, різних специфікацій для різних напрямків боротьби з агресором. Зараз напрацьовується можливість виробництва FPVдронів своїми силами, що значно здешевшує собівартість, більшу кількість можна виготовити за ті самі кошти. Ну, і не нехтуємо запитом іншими. Останній запит від Сотого батальйону Терборони міста Луцьк: ми доставили засіб РЕБ з Естонії, безпосередньо від виробника, «Радилон» називається, якщо мені не змінює пам'ять. Якщо зайти на сайти в Україні, поглянути, скільки він коштує, ціна стартує від мільйона вісімсот тисяч гривень. Ми його придбали в Естонії за двадцять шість тисяч євро. Це десь мільйон сто – мільйон п'ятдесят тисяч гривень. Ми його придбали офіційно через знову ж таки благодійний фонд «Вайтпей», місто Луцьк, де там Саша є, колега, друг, з ким співпра-

цюємо тоже по різних напрямках діяльності. І зараз цей пристрій служить на Слов'янському напрямку. Так що не хеґуємо нічим, все, що можемо, те робимо для допомоги нашим військовим. [Скільки авто Ви за цей період часу орієнтовно привезли?] Понад сто, десь сто двадцять – сто тридцять, я не готовий сказати. В мене мій друг є, який веде статистику, він це все любить, рахує, десь там собі записує і так далі, я не веду статистику. [Якою Ви хочете бачити Україну після завершення війни?] Ну, звичайно, я б хотів бачити Україну такою, як Сингапур. Якщо порівняти Сингапур і Україну, тридцять-сорок років назад, в сімдесятих [1970-х] роках в Сингапурі була страшна корупція. Люди вмирали з голоду, тому що не було що їсти, економіки не було ніякої, і там створили диво: там почали розстрілювати корупціонерів. Як би весь демократичний світ на це погано не дивився, що тіпа життя людини – це найкраще, що може бути, не можна приміняти смертну кару і так далі, – ну, я прихильник тої теорії, що смертну кару потрібно відновлювати, тому що коли країна просочена корупцією з усіх сторін, а, повірте мені, я знаю, про що я говорю, тому що працюю з великим бізнесом, працюю з державними органами, працював, зараз не хочу працювати в зв'язку з корупцією, так, і освоювати державні гроші – немає такого бажання. І якщо так буде, тоді через років... Ну, Сингапур йшов тридцять років до своєї економічної незалежності, процвітаючої її країни. То ми можемо за десять років, якщо як мінімум введемо таке правило – хоча це нереально, так, це з області фантастики, роздуми про фантастичне, – так би хотілося, але якою я бачу Україну: та наша Україна, дійсно, багатою державою, в якій є все, починаючи з землі, з корисних копалин, закінчуючи морем, вітром, вітрова енергетика, сонцем, гори. Це все можна використовувати просто для процвітання, для розвитку нашої нації. Але це все буде працювати тільки тоді, коли, знову ж таки, буде якимись демократичними способами – це вже не фантастика – поборна корупція. Ну, до кінця її побороти не зможуть, звичайно, тому що корупція [є] в кожній країні, просто вона проявляється в різному: десь в лобістських інтересах, десь [у] договоришках, десь фінансово. А в нас корупція – це, як правило, все на фінансовому рівні, тому що коли ти можеш будь-яке питання вирішити за рахунок коштів, тоді це найгірше, що може бути. І оці всі реформи, які проводяться: державного сектору, поліції, прокурорів і так далі, прокуратури, – це все повна фіґня, тому що поки не буде зроблена судова реформа, поки в нас не буде незалежних судів, так, ми йдемо до цього, вже там іде антикорупційний суд, у нас вже зробили спеціалізований, так, спеціалізовано прокуратуру антикорупційну, є ДБР, є НАБУ. НАБУ це дійсно незалежний орган, ДБР не є незалежним органом, він повністю контрольований Офісом Президента зараз і Татаровим, але коли будуть незалежні суди, тоді набагато складніше буде корупціонерам вирішувати своє питання. І коли нарешті почнуть саджати людей за злочини, а не давати можливість їм завдяки договорнякам їх коштом вислизнути з лещат правоохоронних органів, тоді... Печалька, яка буде наша держава. Хоча я вірю, надіюся, що все добре, тому що в людей помінялась свідомість. Після подій 24 лютого [2022 р.] люди зрозуміли, що ми рухаємося тільки в Західну сторону. На Схід більше не дивимся. Дуже багато лю-

дей вже поміняли свою думку в Дніпрі, в Києві, в Харкові. Харків і Дніпро – це, я ніколи цього не скривав, це були проросійські міста. Зараз люди дивляться вже в бік Заходу, в бік демократичного світу. Люди поміняли своє ставлення до держави, до того, що вони можуть зробити для держави. І спільними зусиллями, надіюся, що після закінчення військових дій, з допомогою західних партнерів ми побудуємо дійсно, справді демократичне незалежне суспільство, яке буде контролювати державні органи влади в їх намаганні вернутися до старих часів, судову систему, правоохоронну систему і так далі. І за років десять, ну, якщо закінчиться війна 2024–[20]25 рік, надіюся, що до [20]35го року держава Україна буде реально процвітаючою державою з одною з найкращих економік в Європі. Наприклад, у Польщі. Польща, як би їм важко не було двадцять років тому, у 2000х роках вони вступили в Європейський Союз, як би їм важко не було на початках, коли ми сказали, що нам ця Європа не потрібна, зараз Польща одна з найпроцвітаючих країн в Європі, на яку не вплинув ні коронавірус, ні криза 2018 року, нічого. Вони працюють далі, розвиваються. І ми так будемо! Така наша доля: бути нарешті процвітаючою країною.

КОЛОМИЙСЬКИЙ РАЙОН

м. Городенка

Записав О. Коломийчук 26 вересня 2023 р.
у м. Городенці Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл.
від респондентки, 1987 р. н.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Скажіть, будь ласка, коли й де Ви народилися і чим займаєтесь?] Народилася я 1987 року на Заході України. Займаюся я не тільки волонтерством. Я по освіті психолог, психотерапевт, арттерапевт. На даний момент працюю в магазині продуктів, для того, щоб забезпечити життя собі, своїм дітям та родині. [...] [Чи змінилось Ваше ставлення до віри в Бога в час війни?] Перш за все – моя родина віруюча. Ми віруючі не одне покоління. Ми віруємо в Христа як я, так і мої батьки, дідусь, бабуся, діти. Віра підсилилася, навіть скажу, відсотків на двісті, напевно, тому, що, по-перше, кожного разу, коли повітряна тривога, чи є якась небезпека, – ми молимося. По-друге, хлопці та дівчата – захисники України, до яких я їжджу на Схід, завжди просять передати їм «стрітенські» свічки, молитовники, святу воду й різні речі, які можуть їх захистити. Тому віра підсилилась, звичайно. [Ви належите до греко-католицької конфесії?] Ні, я православна. [Ви обирали цю конфесію через те, що Ваші батьки були так само православними?] Так. Це належність вже до батьківства, і міняти віру не хочу, не буду. Бог один. Вір є дуже багато різних. Але Бог все ж таки один.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Двадцять четвертого лютого [2022 р.] почалася фактично моя волонтерська діяльність така більш свідомо тому, що до нас приїхало дуже багато ВПО – переселених людей із зони бойових дій, і їм потрібна була допомога. Перш за все це є харчування, медикаменти, одяг, те-

плі речі, посуд і різні речі для проживання в нашому місті. Ми почали організовуватися з дівчатами (зі знайомими і подругами) для того, щоб забезпечити переселенців, власне, цими потрібними речами. Оскільки почалося повномасштабне вторгнення, в нас дуже багато знайомих, друзів, родичів, батьків пішли захищати Україну. І відповідно їм потрібні були якісь засоби для пересування, перш за все, медикаментозні, медицина різна [...]. І так почалося волонтерство. Перш за все це є допомога ВПО. По-друге, це є допомога нашим захисникам. І допомога старшим людям відповідно, які є тут в місті. [На яких засадах Ви кооперуєтесь з іншими волонтерами: дружніх, родинних, релігійних?] Це все йде на дружніх та довірливих засадах. Тому що в мене дуже багато є знайомих, я даю клич, що потрібно, наприклад, зібрати там певну кількість грошей, щоб купити автомобіль для евакуації «трюхсотих» [поранених військових]. Відповідно хто скільки може, стільки несуть люди. Так само одяг, речі побутові, продукти тощо. Це все на дружніх та таких засадах. [Приятельських.] Приятельських, так. [Як до цих ініціатив долучена Ваша релігійна громада?] В нас є капелан. Наш військовий капелан, який знаходиться в сусідньому селі. Ми з ним співпрацюємо дуже тісно, ми з ним їздимо на схід. Також його парафія знає, відповідно, що він їздить на Схід, і кожної неділі чи кожної Служби [Божої] він оголошує, що потрібно там певні речі чи певна сума коштів буде відповідна. Парафіяни допомагають, збираються. Так само в місті [Городенці] отець Ігор один [о.мітрат І. Левицький], отець Ігор другий [о. І. Ковбасюк, настоятель римо-католицького костелу Непорочного Зачаття Діви Марії] оголошують, скільки чого треба, і парафіяни відповідно, хто чим може, тим допомагає. [Ви неодноразово бували на Сході, їздили з допомогою для військових. Чи доводилося там переживати такі складні моменти, коли Ви зверталися до молитви?] З особистого. Коли їду на Схід, в мене завжди біля себе є молитовник, є завжди біля себе «стрітенська» свічка і свята вода. Це однозначно і завжди. В мене також є з собою лавровий лист із Італії – Папа Римський [його освятив], мені передали просто, власне, звідти. Такі обереги ми з собою завжди возимо тому, що коли над тобою літає безпосередньо не тільки ракети крилаті, а дуже багато небезпеки. [...] [Чи були Ви свідком якихось чудес під час мандрівок на Схід?] Багато є. Дуже багато таких цікавих історій. Ну, перша історія – це коли ми в крайній раз, скажем так, везли бус [мікроавтобус] для евакуації «трюхсотих». У цьому бусі, власне, була Євангелістія з Криму. Були «стрітенські» свічки, які ми взяли в отця Ігоря [Левицького], декана, і було дуже багато календариків та молитовників. Ну, і від нас метрів п'ятсот був «прильот». Ну, тобто сусідні машини постраждали, наша машина, яка була освячена і везла з собою такі знакові речі, – вона не постраждала. По цій машині також були «прильоти» прямо, скажем так, машина в машину трохи постраждала, але бійці, які були в ній і «трюхсоті» – жодного поранення. А для мене це є важливе тому, що ми везли святі речі, скажем так. [Ще якісь такі випадки можете пригадати?] Не знаю, чи це буде доречно чи недоречно, але коли ми везли цю машину, на яку збирали люди місцеві – жінки давали по п'ять, по десять гривень. Тобто хто скільки зміг. Коли ми везли цю машину, то цілу дорогу – тисячу кілометрів, що ми їха-

ли, за день було сім веселок і чотири рази падав дощ. Ну, тобто мені здається, що ця машина буде такою достатньо «живучою», скажем так. [Сміється.] Тому, що водій, з яким ми... Військовий волонтер, власне, з яким ми їхали, він казав, що від [20]14 року такого ще не було. Власне, сім веселок по дорозі було, і дощі омивали. [Справді, незвичайний випадок.] Дощ – сонце, дощ – сонце – цілу дорогу. То було щось з чимось. [Усміхається.] [...] [Скажіть, чи доводилось Вам отримувати від бійців з передової особисті чи колективні прохання про молитву за них?] Це настільки були швидкі поїздки: ми просто розгружаємо бус, віддаємо потрібні речі і, може, за хвилин десять-п'ятнадцять ми просто їдемо тому, що там небезпека. Може, в когось з інших волонтерів, власне, таке було. В мене такого не було, наприклад. Але принаймні ми завжди даємо до церкви за ім'я будь-якої... всіх людей, фактично всіх наших хлопців-захисників, бригад і так далше, ми даємо за здоров'я, і даємо, щоб отці молилися. [Чи телефонують до Вас персонально самі військові і просять про молитву за себе?] Кожного дня. Таке кожного дня відбувається, так. [Ваше особисте спостереження: кажуть, що на війні, там, де йдуть бойові дії, невір'ючих людей практично немає. Ваша думка стосовно цього.] Навіть ті, хто не вірили, вони все рівно повірили. Якщо, скажем так, може, недоречно, але якщо не в Бога, то в будь-які вищі сили. Бо дуже багато було моментів, коли в броніках [бронежилетах] стояли молитовнички, в касках хлопці «носять» Божу Матір. Ці хлопці, які мають біля себе якісь святі речі – вони виживають, і вони стають фактично... Не скажу, що «живучі» чи як це правильно Вам сказати. Ну, власне, їх вберігає. [Вища сила.] Так. Бо є... Бачила на власні очі бронік пробитий повністю і зупинився [осколок] біля серця, власне, на іконі Божої Матері. [Чи хтось із Ваших рідних воює на Сході?] Всі, хто на Сході воює, – всі наші рідні. У нас нема: наші – ваші. Всі – наші, всі – наші рідні. [Щиро дякую за розмову!]

*Записав О. Коломийчук 29 вересня 2023 р.
у м. Городенці Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл.
від Музички Галини Володимирівни, 1983 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я народилася в Городенці. З дитинства я парафіянка, ну, змалечку, парафіянка церкви Св. Миколая м. Городенка. Я виросла. Ну, по суті, в нас як, в нас церква була не відновлена, і я пам'ятаю, ми ходили до цього храму [церкви Успіння Пресвятої Богородиці, на подвір'ї якої проводився запис інтерв'ю]. Ну, найперше мене до церкви привела бабуся. І ми ходили на маївки – найперше, те, що я пам'ятаю, як кажуть, з дитинства. А потім, коли вже нашу церкву відновили Миколинську (там колись був такий склад занедбаний, зробили з церкви при радянському союзі). [...] Знаєте, як в дитини заклалося так це. Але я пам'ятаю, які люди тоді були згуртовані, які вони були піднесені, які... Який тоді був такий дуже такий скачок. І відновили ту церкву, і я вже пам'ятаю, що молодші класи, то я вже виросла у тій церкві. І також маївки, Служби Божі, так. І так все моє дитинство, моє, як кажуть, юнацтво, то проходило... Ну, правда, в нас місто маленьке, то я, по суті, була і тут [при церкві Успіння Пресвятої Богородиці] на парафії, і там [при церкві Св. Мико-

лая]. Ну, мається на увазі, так співпрацювали. І вже коли після навчання, коли постало питання де, коли одружилися, ми з чоловіком переїхали сюди і так в Миколинській церкві нас покликали служити в хорі церковному. Так. І так, по суті, з 2006 [року], то... то ми служимо в хорі. І так відповідно в [парафіяльній] спільноті завжди були якісь потреби, виникали в процесі, так, створювали молитовні групки, підтримували, так служили. Ну, в нас троє діток, то в нас дітки... тепер вже діти наші в церкві. І вони тепер прислуговують, дівчинка одна на хорі так якби зі мною. Ше не співає, але це... [Усміхається.] Тобто воно, знаєте, як кажуть, всім-всім провадить Бог. Все, що є в нашому житті, так. Відповідно отут [на парафії Успіння Пресвятої Богородиці], наприклад, о. Ігор [Левицький]. Як кажуть, далі та співпраця, розумієте? Ми постійно-постійно один одному так якби допомагаємо. Є якісь зв'язок такий. В процесі цього всього, от кажу, коли в мене третя дитиночка підросла, вже там рочок був, вона вже могла лишатися з кимось. Ми вирішили, [...] що я десь трошечки буду виходити в люди, знаєте. І що. Я дуже хотіла... Ну, як, так Бог ставив на серці – допомагати діткам з інвалідністю. І постало питання, як ми це можемо зробити. І от моя подруга каже: «Дивись, в мене є там приміщення, давай зробимо комісійний [крамницю]». [...] Ми повідомляли людей, люди давали, наприклад, курточку якусь, ми [продавали ї] за ті гроші купляли памперси для таких неповносправних діток. І так з того часу... з того часу таке трошечки інше служіння так якби переросло. І так Бог провадив, що завжди давав нових діток, отаких, які потребували, давав нових людей. Але потім почалося... В нас відкрилися секонд-хенди [мережі крамниць вживаного одягу], це все, він постав, ну, так якби він був неактуальний. І я це закрила, цю справу. І треба було ті речі віддати кудись. І тут-от наш один, також такий дядько є, який волонтерить. Каже: «О, Галинко, ніби можеш давати ці...» Ми в соціальний відділ віддавали ті речі. Він каже: «Можеш дати нам, ми робимо тут такі ці...». І ви знаєте, він тоді каже: «Можеш привозити речі до нас». І з того часу – це десь був рік дві тисячі... так, так, дві тисячі... п'ятнадцятий, шістнадцятий, десь так. Ну, плюс-мінус. І ми почали речі ці звозити і говорити людям тако... таке, як кажуть, не... не на таким... В таких маленьких межах: що можна, що ми приймаємо речі, а в суботу ми відкривали двері, і ці потребуючі завжди приходили. Тобто це було на рівні нашому такому, місцевому. І це приходили люди, собі речі вибирати. І це тако рік за роком, тако помаленько воно тако, люди цей, і ми тако собі так легенько-легенько рухались. Не можу сказати, що нас було дуже багато там волонтерів. Ну, до п'яти людей, так. Але коли вже почалася війна, коли почалася війна, то до нас приїхали дівчата, які допомогли нам пересортувати те, і ото то приміщення, що цей пан Іван дав безкоштовно, ми, ну, дівчата організувалися і назвали благодійний фонд... організація... благодійна організація «Милість». І трошки набуло це інших таких, ну, як кажуть, масштабів.

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ Вже почали ми допомагати людям, як кажуть, внутрішньо переміщеним, і вони так, вони приходили. Ну, ше як одяг, знаєте, таке, вони швидше приходили навіть якийсь стрес зняти, тако

просто... [Поспілкуватися.] Так-так-так. І найбільше, що їх цікавило ше, знаєте, ті моменти, в них такий стрес був – вони хотіли продуктів. І ми почали і продукти збирати, і чайники, і каструльки, і такі, ну, таке побутове приладдя. Ви знаєте, на тих, в ті... В ті, як кажуть, в ті моменти, ну, дуже їм так, знаєте, так підкріплювались в нас. В нас, навіть, якщо можна піти подивитися, вони обписували стіни. Дозволили [ми] – взяли маркер і підписували подяку. Ну, то таке, знаєте, було, то такого, напевно, вже і, ну, як кажуть, унікальні такі моменти, навіть в таких складнощах, знаєте. Отакі ці. Люди, тако, якщо подивитися, оці люди, які волонтерили, – вони не є там свідомими християнами. Я просто так аналізувала. Я старалась їм донести свою позицію, наприклад. От нашим волонтерам. Я не можу сказати... Ну, важко в цьому питанні. Мені, наприклад, легше працювати, якщо щось таке, знаєте, людям, яким я довіряю і які мають християнську позицію, і в яких я взагалі не сумніваюся, так. Бо світське, воно... воно інакше. От... от я стикнулася з тими питаннями, що людина, яка не практикує, як кажуть, відносини з Богом, важко працювати. Важко, дійсно. І щось донести, чи там цей, чи свою позицію. Хоча, кажу, наші дії деколи для них можуть бути свідченням, як кажуть, щось, може, хтось колись задумається. А так, то, ну, набагато простіше працювати з таким. Ви знаєте, і, кажу, в той момент, але в той момент, то навіть, ми тоді і не задумувались, знаєте. І то і, по суті, людина, яка живе, як кажуть, іншими цінностями, вона і не ділить людей, там віруючі, невіруючі. Ти просто сприймаєш – людині потрібна допомога. Ну, крізь призму цю. І оце... І в цьому моменті почали з'являтися оце тако пропозиції від нашої... від нашого відділу, який займається проектами. Кажуть: «Дівчата, ви ніби от, там скільки років вже там щось напрацьовуєте. Ви побачили це, що люди...». Оцей, просто цей такий рік, він так акумулював це, знаєте, так всьо воно. І вони запропонували проект писати. Ну, і також, знаєте, ну, кожен має свою роботу, кожен волонтерить там десь своє, в кожного там хтось на війнї, хтось на цьому, фізично... Ніхто не хотів за це братися, знаєте. Але... але, ну, я як завжди кажу, я віддаю в Божі руки. Кажу: «Боже, якщо ти цього хочеш, то ми це зробимо». І тепер отако зараз іде якраз реалізація проекту «Поділися не тільки одягом, а простором свого серця». І оце... оце КримSOS [громадська організація], така організація, і вони співпрацюють з нашим проектним відділом. І це вони до нас завітали. Перший раз нашу заявку не прийняли, але, ну, я розумію. В нас почав просто в той момент відтік людей внутрішньо переміщених, і вони трошки завагалися, напевно, через то. Так. В нас так трошки воно пішло на спад. Такий був найбільший бум, це в нас був квітень, травень, червень, липень. Так, уже восени, то вже пішло так, того року так люди уже почали роз'їжджатися. В нас проблематично – в нас немає роботи і житло в нас тут. І тому так. [Мені розповідали, що з пошуком житла тут складно.] Так. І тому люди так: приїхали, подивилися і... В нас такий транзит був, знаєте. Ну, деякі люди осіли. І оце... оце... цей проект також, розумієте. Зараз вони там передають якісь речі, це все. Це по проекту ми маємо його реалізувати так. І, ну, по суті... по суті, це також з волі Божої, хоча, кажу, ну, от в цьому випадку там багато казало: «Нашо тобі того, ніби, не роби, бо з цього нічо»

не буде». Ну, наприклад, з наших волонтерів, так. А одна жіночка в нас така є. Вона дуже така... вона римо-католичка, але вона, розумієте, вона дуже має таке чисте серце. Хоча її дуже не сприймають, бо вона мала психологічні, ну, психічні розлади, знаєте. Але вона внутрішньо дуже чиста така, і вона дуже хоче всюди допомогти. Ну, і так сталося, що вона ці документи організувала, і від нашої організації і подала. Розумієте. І вона так як керівником рахується. І вона... Вона каже: «Галю, Ви знаєте, може, не здавайтесь, ніби. Може, давайте... Давайте робим далі!» І Ви знаєте, ну, я... Я просто через неї, через то, що Бог через неї промовив – я не здалася і кажу: «Ну, давайте. Давайте то відішлем». Так знаєте, я так трохи то робила, так якби, знаєте, ну, так, щоб збутися, по суті. Бо тоже десь не вірила, що щось можуть дати, що щось можуть зробити. І Ви знаєте, а вони почали тепер присилати щось, цей. Крісла прислали там, якісь столик, якісь... Це все, Ви знаєте, ну, я дякую за маленьке. Бо навіть, кажу, був момент, що я завагалася абсолютно. І вона така – дивлюся – вона така цей..., вона хоча і в [Івано] Франківську живе, вона тако їздить це всьо. І вона така, знаєте: «Галю, то всьо буде добре! Дивіться, таки дають люди – тішимося». Ну, і ми... Ну, вчимося в таких умовах, таких реаліях тішитися, дякувати Богу за маленьке, так. Всьо одно, воно, ну, якщо тако дивитися, я вважаю, що Бог так керує, що просто треба слухати, знаєте, дійсно, і не цей... [Не боятися.] Не боятися. Так. Оце. На рахунок отако співпрацювання, наприклад, так. От, дивлюся тако роками, так. Чому, наприклад, наші волонтери тако не спілкувалися. Вони кажуть: «От, Галю, бачиш, от ти є ніби християнка, ти цей, і тобі люди довіряють». В мене є такі – я так повернуся, бо я так можу «скакати», вибачайте, думками. У нас, наприклад, в ці роки, коли я допомагала, коли ми допомагали цим діткам неповносправним. То нас просто вже знали мамочки. Ну, то, знаєте, як то діти є і спільні інтереси. Вони просто знали, що, ага, я купую памперси, і вони просто мені тако серед... Це вже протягом років ось цих – вони тако приходили і самі гроші лишали. І тако лишають. Тако лишають: двісті гривень, хтось – п'ятсот гривень. – «Галинко, візьми це... Візьми це...». І знаєте... Ну, я завжди, я ті гроші ніколи до фонду так якби, ну, не ліпила, бо я знаю, що до мене прийдуть або для престарілих щось купити, або для... для цей. Тобто оця позиція, ну, якоїсь постави християнської, та вона все одно знаходить свій сегмент людей, які тобі довіряють. Знаєте. І я кажу: «Боже...». Ви знаєте, деколи тако було, що вже всьо... Уже гроші є ці на... вичерпані просто. І Бог от посилає людину, і вона приносить і каже: «Бери, дитино, це на ті потреби». І, ну, просто тако вже думаєш, що всьо: звичайно, робити добро, воно наказує, як завжди. І, знаєте, тако деколи обертається і думаєш: всьо, нашо тобі, маєш своїх дітей, відповідаєш перед Богом за них, відповідаєш, виховаєш це всьо. А потім тако, розумієте, обставини складаються – Бог далше... Розумієте, вже думаєш: одна дитинка відійшла, важко, звичайно. [Сум у голосі.] Мається на увазі, померла. Одній ми помагали. Другій ми помагали. Навіть та така перша дитиночка, це була моєї подруги дитинка. То тоже, ну, наприклад, півтора року тому відійшов хлопчик. Тобто тих діток, якими ми опікувалися, то уже троє відійшло. Але, знаєте, завжди Бог когось, як кажуть, на заміну, отако, постій-

но. Я вже думаю всьо, вже навіть не маєм... Бо в нас містечко невелике. А то тако ще хтось, хтось найдеться. А тут... А тут якась бабка прийде. А тут, якесь, розумієте. Хоч навіть їсти купити, навіть тако оці, що наші тут ходять. Знаєте. Вони все одно такі речі, вони... Ви знаєте, тако по життю дивись, що ніколи не лишиться порожнє місце, що ти сядеш, скажеш: «Всьо, всім допомогла, всі вже... всьо, всі ресурси вичерпані і всьо!». Розумієте! Не, так не буває. Ну, всьо одно Господь тако керує так, знаєте. В нас колись на парафії... Ну, тут [церква Успіння Пресвятої Богородиці] так якби центральна парафія. У нас так трошечки тудякби так трошки далше, ну... Ми ніби в центрі [міста], і ніби не в центрі. І колись хотіли будувати таке [парафіяльне] приборство, знаєте. Але люди не підтримали. І так, по суті, ну, по суті, того ми так співпрацюєм, знаєм, помагаєм там, де можемо... І такий принцип, кажу, на рахунок цієї допомоги, на рахунок цього всього. Бачите, тако якщо ти не маєш відносин з Богом, якщо ти... Воно, може, якось так інакше виглядає. А якщо ти довіряєш Богові і ти встаєш рано на... Я дітям як розкажу: так мені Господь з дитинства, так, може, навіть не з дитинства, бо я з дитинства в церкві була, але мені Бог на серце поставив, що от встаєш рано, щоб жодного дня без чогось доброго. Без якоїсь доброї справи. Ну, щоб не намарно прожитий день. І це тако, знаєте, тако долучається: діти мої там, десь ми до таких екоакцій різних долучаємося. Ну, бо просто свідомість того, коли ти живеш з Богом, то Бог наскільки там робить якісь такі зміни, що ти йдеш, ти не можеш плюнути на землю. Ти не можеш кинути той папір поза урну. Ти дивись, ну, ти не можеш пройти повз когось такого, розумієте, що щось потребує, так. Ну, це зовсім такий інший, інше... Та воно іноді шкодить, іноді воно приносить біль якісь, бо то не всі адекватні навіть. Є ті, які потребуючі... В нас, наприклад, у фонді були такі речі, ну, як в нас: були такі випадки, що наші місцеві жіночки приходили, знаєте, ну, і хапали-гребли мішками [різний одяг]. Ну, а я коли це... Я на роботі, і я коли прихожу, я трохи це кажу так: «Я розумію все. Але...». Наприклад, хтось приніс, а вони побачили. Фонд закритий був. А вони бігом ті мішки «футь» – і забрали. Кажу: «Дивіться, ви навіть не знаєте, що там! Там може бути те, кому дійсно потрібно. А вам – ви десь там чи по сусідах роздасте, чи є цей...». Ну, є таке, що тоже перепродували, розумієте. Ну, і це всьо, це ти просто перепускаєш через себе, воно так само, знаєте, десь зневірює, бо ти хочеш, ти думаєш, люди тобі довіряють. Навіть, нехай то речі. Навіть нехай звичайні речі, які там... Але хочеться, щоб воно було якісно. Ну, от, і це далі... Ну, все зводиться до Бога. Ти хочеш, щоб, якщо ти є, ну, практикуючим християнином, якщо тебе люди бачать, що ти щось хочеш добре зробити – ти просто зацікавлений в тому, щоб це було якісно і щоб це не було якогось, знаєте: «О, та вони там наживаються»; «О, там вони там...». Такі речі. Або... або якісь ці... [Мінімальна користь для себе – все для іншого.] Так-так. От я, наприклад, так само, знаєте. Ну, важко було людям пояснити. Коли там прийшли у фонд, кажу: «Дивіться. От я... Ви собі, як хочете. Але я... Якщо я у фонді цьому благодійному...». Ну, там, він не фонд, він – організація швидше. – «То я речі для себе не беру. Я, наприклад, хожу в секонд-хенд той самий, я можу дітям своїм придбати. Кажу: «Ви, як волонте-

ри (ну, ті, які приїхали: ВПО там, цей), маєте потребу – використайте! А ці...». Наприклад, в нас є такі волонтери, які живуть тут, які нормально... Кажу: «Я не вважаю... суто себе так, що я це маю взяти, щоб потім казали люди: «О, вона ходить в моєму платті» або «вона ходить...». [...] Але є речі, які, навіть от в такому маленькому... Я кажу, от що я могла взяти з фонду – це книжку для дитини чи нитки для якихось речей таких. Бо ми також плануємо якісь майстер-класи робити, якісь килимочки... Знаєте, в нас є багато пенсіонерів, і ми мріємо якраз під реалізацію цього проекту навчитися оці килимочки робити з непотрібного одягу. Ну, це теж така... це також пов'язане всьо з екосистемою. Оце... це постійно: це купа речей, купа речей, споживацтво це, знаєте. І так ми собі задумали таку акцію, щоб з цих футболок, які там мають дірки, які це все, щоб це зробити ці килимочки такі. І теж, є такі, що є десь..., навіть у лікарні, дивлюся тако, знаєте, десь там... Отако попадаєш з дитиною десь, чи у лікарню, чи шось цей, і ти бачиш, що от тут би це поставити. Отам, знаєте. Воно тако, знаєте... Я тако... Я просто зауважила: тако лиш шось подумаєш, а Бог... Проходить рік, два, ну, навіть, може, і менший час – а Бог то реалізовує. Сам реалізовує. Ви розумієте? Як то? Він дивиться на рівні серця. Тако раз – прочитав, і знає, коли це всьо втілити. Ну, і кажу, що крізь призму християнської... Отако... отакі речі ці відносини між людьми, коли ти людям шось хочеш донести, хочеш там пояснити. І там кажеш жіночці: «Не беріть це мішками!» – «А тобі шо, шкода! А тобі шо... Та ти тут наїжся! Тут від і до!» Розумієте... А тут ти стоїш і тебе тако: «Ди-ди-ди-ди-ди...». І думаєш: а як так, як так? І так кричати починає, знаєте, і ти тоді починаєш, включаєш теж таку якусь таку трошки агресивнішу позицію. І починаєш відстоювати і цей... І ходиш, і кажеш: «Дівчата, а як...?» Ну, кажу, бо я на роботі. А дівчата там волонтерили, вони лапаються за голову і кажуть: «Галь, то ше не таке буває». Ідеш і тих жіночок бачиш, бо вони десь на базарі торгують тако, знаєте. І думаєш: «Ну, чого? Чого такі речі можуть бути, навіть в маленькому місті? Шоб хтось шось комусь до-рікав, там це шось таке або комусь замало шось було». Та є такі речі. І, на жаль, на жаль, кажу, на жаль, є таке і тут. І тут скільки. Є Блаженніший Святослав [Шевчук, глава УГКЦ], є в нас отець наш дєкан [очільник Городенківського деканату Коломийської єпархії УГКЦ – о.мітрат Ігор Левицький]. Наприклад, моє завдання... за них молитися. А от як люди оці такі світські, вони, розумієте, деколи змішують всьо «від» і «до» і починають: «О, та він там наживається!» Мені як християнці це важко чути... Слухати це. Знаєте. Мені навіть в цьому треба ше вчитися, як це... Як це всьо «розрулити» і там чи виправдовувати, чи не виправдовувати людям, чи це варто, чи це не варто. Бо люди різні дуже. Чогось такого агресивного буває деколи, що ти можеш робити шось таке добре, таке файне, таке цей, а тако, як капне якогось такого, такої злоби – ти просто зневірюєшся і задумуєшся. Береш якусь таку паузу і думаєш, що треба трохи перепочити. Але воно відповідно тако, якщо подивитися на ці роки, то якщо ти це Богові віддаєш в руки – Бог лікує, Бог скаже: «Закрий на це очі там». Дивишся на людину зсередини, стараєшся побачити в ній, ну, шо, є якісь порушення в людині. [Шукаєш позитивні сторони.] Так. А позитив витягнути з того сього. Та й далі йдеш... Як

кажуть: «Йдеш на ті знаки Божі». І отако помаленько, отако, знаєте, так легенько. [Дякую за той досвід, яким ділитесь.] То таке маленьке, знаєте. Воно ніби таке...

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи з'явилися нові молитовні практики у житті вашої родини чи усієї релігійної громади, навіяні війною?] В нас на парафії є молитовна така спільнота. Ну, є і «Матері в молитві». Але, ну, так, то швидше тут [у парафії Успіння Пресвятої Богородиці] в нас «Матері в молитві». А в нас отак вервиця перед Літургією. Це завжди. Це також десь з 2009 [року]. Так, така спільнота молитовна «Вервиця». І отець [о. Микола Вонсуль], от коли вже війна почалась, то постійно після літургій окремо молитва «Боже великий, єдиний» – це в намірах України. [Щонеділі?] Так-так. І навіть у будні дні, коли Літургія, то в наміренні України постійно тако молитва окремо. [«Боже великий, єдиний...».] Так-так-так. І, ну, от тако, що стосується сім'ї, знаєте, от, навіть, оце служіння, отако: «Шо можу зробити сьогодні?» Прийняти речі, відкрити комусь шось там, шось... як кажуть, когось розрадити. Я завжди це сприймаю, як один із видів молитви, знаєте. І цей. Ну, тобто це служіння, оце просто жертвуєш на шось добре, загально. Тобто якщо я розумію, що від мене залежить, якщо я шось зміню довкола себе, – зміниться і моя держава, зміниться... як кажуть, більше миру принесу, так. Так..., так і дітей стараюся, як кажуть, до цього привчати, щоб шось цей. А так, то більше, як бачите, більше молитовної такої в церкві, молитви. Бо кажу, що в нас троє діток, і ми так – бігом. В нас так дуже, ну... Діти десь... [Динамічно.] Так. Діти десь в музичному, це всьо. Може, десь трошечки часу [бракує], знаєте... Як я все кажу... Але мені все завжди так священник один казав: «Все, що Ви робите для своїх дітей, все, що Ви робите, то це вже є молитва». Знаєте. Ну, воно мені так «лягло». [Усміхається.] Бо я багато... хотіла б, знаєте... Дуже багато є намірів, я просто фізично не встигаю. А ше зараз отако, знаєте, ну, в куми народилася дитинка і так получилося... так Бог склав, що я пішла на роботу трошечки, і цей, і воно так, знаєте, мусиш якісь і гроші заробити, і шось трошки послужити. Але також, то всьо при купці так, розумієте: тут церква близько, тут... Я думала, що я з «Карітасом» [БО «БФ «Карітас Городенка», що діє при парафії Успіння Пресвятої Богородиці у м. Городенці.] зможу більше приділяти, наприклад, увагу. А я вже там [при парафії св. Миколая в Городенці.] так думаю: якщо я буду і тут, і там – то вже взагалі з мене ладу ніде не буде, розумієте. Бо, кажу, на рахунок служіння – от оце, кажу, в церкві, оце служба в хорі. Ну, так раніше ми їздили десь на ці, на... на прощі десь. Так зараз швидше приватно: до Зарваниці так родинно можемо поїхати, в Гошів. А так, то... Ну, зараз помаленько вже відновлюється. Наші жіночки вже їздили на цей. Тоже спільнотове. Вони таке гарненьке, таке, такі моменти цей. А так, то, кажу, щоб таких особливих практик, то... [Як Ваша парафія долучалася до різних форм громадянського спротиву в період війни: збір коштів, закупівля автомобілів для потреб військових, плетіння маскувальних сіток тощо?] Ні, бачите, я до таких... Я до таких речей долучалася так, якби одноосібно, як волонтер, ну, ніби це. Таке, знаєте. Це вже тепер так слово «волонтер». Ну, просто як християнка. Я все кажу, як Марта і Марія [рідні сестри, відомі своїм різним слу-

жінням й розумінням науки Ісуса Христа.] Так. То отак. От для мене це... Мироносиці [послідовниці Ісуса Христа, які першими прийшли до Його гробу, щоб намастити тіло пахучим миром – звідси назва.] – оце для мене, знаєте, дуже такий символ... Служіння... Служіння, і то так, кажу, де можна, де що і... Можна найгірше робити, але тихенько, так, щоб ніхто навіть не видів, розумієте. [Усміхається.] А так, то на рахунок цього в нас було, до війни в нас була така спільнотка «Читання Святого Письма». Вона так якби на паузі зараз. Тому що, так як склалося, одна людина мала проблеми в батьків зі здоров'ям... Хтось десь від'їхав, розумієте. І воно так трошки... Під час коронавірусу [пандемії, що охопила увесь світ у 2020–2023 рр.], то ми навіть на вайбері... онлайн молилися отак суто в нашій там церкві Миколинській. То ми так: була в нас і конференція катехитів, так дуже було ділення оце, знаєте, таке. Таке було... було таке піднесення, а потім оце коронавірус, це всьо, і воно так трошки пішло на спад. Я краще хочу казати, що це пауза, ніж це зникло, знаєте. Ну, в мене ще все одно жевріє надія, що десь це... Так само отець десь так був сказав. Каже, що сподіваємося, що це десь відновиться. Кажу, ще багато відіграє, те що, як в спільноті... Як то кажуть, спільнота має формуватися. А є періоди там розквіту, потім, розумієте, якесь таке, занепад, якесь непорозуміння, знаєте. Людські такі речі. І воно так, знаєте, заморожується. Але, кажу, сподіваємося, що воно десь трошки люди відновляться бо, я розумію, і на мене оці тривоги, оце всьо, знаєте, оце... Ти в такому... Ніби якось заспокоївся, а потім, знаєте, оці події. Ну, воно ж просто так не минає. Воно трошки так впливає на то, що ти не можеш так всеціло так якби розгорнуто діяти. Є якісь обмеження. А на початках, то взагалі то було, що не можна було під час тривоги ні вийти, ні цей. І воно, знаєте, воно так трошки як-то призупинило, і воно так трошки важко вийти з того. Важко. Відновити. Як то легко це всьо, як то кажуть, прикрилося, так, а щоб це наново, це треба... ресурсу, сили. Так. Я просто бачу – люди вимучені. Люди вимучені: а ше тут, а ше там... А там ми вже здаємо, а там шось цей.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Бо ми в школах долучаємося випічкою, що ми пекли, знаєте. От коли тільки почалося, в нас був такий záпал – ми ставали з дитиною, пекли якісь яблучні цей, несли дітям... несли туди де плели сітки, знаєте. Шукали, долучалися... Потім воно, бачите, воно так в нас, наприклад, оці речі, що у фонді є, тоже речі вибирали, різали це всьо-всьо-всьо. А потім сіток не стало уже. Знаєте, вже так цей, ресурси... І потім купляли машину війнам – тоже долучалися, знаєте. Оце останнім часом сковорідки збирали, бо їх [воїнів ЗСУ] десь на іншу локацію перекинули. Чайники, оце якісь килимочки, оце зараз утеплюються – наші дівчата свічкє робили окопні. Минулого року наші волонтери. І воно тако, як цей, як християнка долучаєшся, як спільнота наша, знаєте. Це треба просто тим зайнятися, так. Треба людського потенціалу, людського ресурсу. В нас, наприклад, молодшого [покоління], в нас переважно такі старші жіночки. Всі молодші були повиїжджали... Ну... Тобто більшою мірою так до таких загальноміських якби акцій таких долучалися. [Тобто долучалися до загальноміських волонтерських ініціатив.] Так-так.

[Ви згадували про плетіння маскувальних сіток.] Так. [Де це відбувалося?] В нас було кілька локацій – мурзей «Покуття» і Будинок юнацької творчості. Дитячої творчості. [Він теж розміщується в центрі міста?] Так, він в центрі тут. Так-так. [То у цих двох локаціях відбувалося плетіння сіток?] І ще такі приватно «Горошок-бобошок» – вони також там плели. [Ви розповідали про допомогу випічкою. У яких локаціях цю випічку збирали і куди потім відправляли?] А то лишали... Вони лишали просто для тих, хто в нас дижури в військоматі, і просто тим людям, хто плів, наприклад, щоб просто якісь чайок попиту, це таке, отакого плану. А от хто відправляв, то це уже в нас по селах пекли, то це вже люди відправляли ящиками. Ми не долучалися до такого масштабнішого.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ *Релігійність*

сім'ї. [Чи змінився якийсь сценарій відзначення різних релігійних свят у вашій родині у зв'язку з війною? Можливо, з'явилися якісь нові елементи, а старі, особливо з народної обрядовості, значно спростилися.] Не, знаєте, от якщо тако дивитися, що в нас... В нас так, якби... ми зайшли ще з коронавірусу, знаєте. То що в нас спростилося? Ну, є «плюси» і «мінуси», звичайно. Що онлайн-літургії з'явилися, то так. То є можливість, якщо, наприклад, хтось хворий... Раніше як... Ну, наприклад... Тут так само такі, як кажуть, є дві думки, так. Оце, що в нас, коли коронавірус почався, так, він... Християни одні мали послух відносно Блаженнішого [Святослава Шевчука], що він сказав не ходити, так інші, наприклад, були обурені то, що треба, навпаки, йти і відстоювати. Тобто ми... так, якби наша сім'я, ми в послуху були – ми молилися онлайн, коли треба було... Я завжди стараюся з усього вибирати позитив. Наприклад, от зараз, коли ми хворіємо, то мої діти розуміють, що вони прислужують біля священника, вони прислужують, де багато людей. То вони кажуть: «Мамо, от в мене ніс там закладений, я не хочу розносити бацили». От. Я знаю, що це з війною не зв'язано, але зараз, навіть в процесі війни, що в нас змінилося, що якщо хтось прихворів, то ми стараємося свідомо просто когось не піддавати якимось таким, як кажуть... [Небезпеці.] Небезпеці. Так-так-так. І оце так, що під час коронавірусу, що змінилося. А так, то під час війни самої... [Ваше ставлення до традиційних народних звичаїв та обрядів?] Дивіться, на рахунок взагалі обрядів. Ну, в мене мама і тато, вони зростали в такому, у часі, що совіти, це всьо... Тато взагалі з вивезеної сім'ї був, тобто вони з Магадана приїхали. Вони там зберігали ці традиції, але в мами... От мама згадувала, що вони переховувалися – в них не було. Бабка ходила до церкви, але вона їм це всьо так якби... Ми приїжджали... Бо то сусіднє село. Ми приїжджали туди, дивилися на ті... Ну, в них там не було так. Було оце часничок, як Ви кажете, сіно, це все, так, так. От ми зберігаємо це. От дітям оце сіно, «кудкудакати». Ну, правда, в нас воно трохи видозмінене, бо в нас там цукерки і гроші їм бабка кидає, розумієте. [У сіно?] В сіно, під низ. Так. І там: о, що там... [Під стіл.] Під стіл. Під стіл... І це коли цей – це вони дуже, вони від цього сіна і від цього... Ну, навіть були моменти, що і не було сіна, але просто там: раз-раз, ой, шось там... там курочка... хто там так «кудкудакав»... То це в них дуже позитивно сприймається. Так, з'явилося за мир, за воїнів. Ну, подяка – так. Під час

війни, звичайно. [Це відбувається до Святої вечері чи після?] Під час молитви. Так. Під час молитви. [Молитви перед вечерею.] Так. А на рахунок от часника, дідуха – то я взагалі, бачите, Бог так склав, що я зростала в церкві з цього. І я це сприймаю трошки як залишки від... [Дохристиянських часів.] Так. І в нас це... В нас як мама скаже, так і буде. [Сміється.] В мене старшому сину п'ятнадцять років – він такий, ну, розумна дитина, такий начитаний він дуже. В нього факти там – це всьо-всьо. І він, знаєте, що ми маєм таку книжку цього... [Л.] Стрингалюка. Я розумію, що він там тоже специфічний такий. Але ці знаки, це всьо там, якісь ці штуки – то він це читав, бо він це хотів, він це купив цю книжку. Дві книжки мав «Знаки часу». І він так: «Мамо, це недобре!», «Це не то». І ми так, знаєте, якщо дуже якесь таке, якесь сумнівне, ми це відкидаємо, знаєте. Ну, так само, як, наприклад, оце обрядовості ці, що Івана Купала. В нас Івана Купала – Івана Хреститетя, навіть бесіди нема. Ше Іванко, ну, родився на Івана. То ми це боримся у наших колах. Де, хто, що несе, як кажуть, просвітницьку цю, роботу, розумієте. А так, то на рахунок традицій в нас так всьо спрощено. Знаєте, ми якось дивимся на світ трошки інакше. Ми не любим пафосу, такого, наприклад, шось таке, знаєте, там, як можуть... Навіть в храмах – позолота, це всьо. В Бога це всьо простіше. Може бути маленький храм, а там така може бути молитва сильна. Сильна. Так-так-так. І так само вдома – в нас попростіше. Та, може, воно десь, знаєте... Може, занадто навіть спрощено і ставлення до того всього, знаєте. Іноді можна мати всьо на столі, і ті обряди, і то всьо, а не пережити самого народження того Христа, і взагалі, знаєте, деколи... Ну, і ці події, що... Воно так трохи, знаєте... Війна... Ти не хочеш святкувати, ти просто хочеш подякувати Богу, що ти є, що, от, наприклад, ти можеш піти до церкви. Бо під час коронавірусу, під час тих тривог, ми тоді що – лізли в підвали. Я пам'ятаю, що дітей пхаю в підвали, розумієте, страх, то всьо-всьо-всьо. А потім... Потім то всьо якось переосмислюєш, ну, і відповідно трошки по-іншому наша територія, це всьо. Нас так не обстрілюють та й то в процесі переосмислюєш то всьо, інакше вже сприймаєш. Ми на рахунок свят і того всього – то по простіше, знаєте. [Чи практикуєте молитву до Бога під час повітряних тривог чи ракетних обстрілів?] Так. [Чи привчаєте до цього своїх дітей і як вони на це реагують? У таких стресових ситуаціях це допомагає заспокоїтись?] Ви знаєте, кажу, от в той момент – от стрілисті акти [короткі молитви-зітхання.] оцих, розумієте. Отако, тако, така просто молитва, але водночас розумієте: «Боже, захисти, Боже охорони». І цей, як кажуть, і стараєшся молитвами, кажу, всю Україну огорнути, де це можливо. І знаєте, ну, в таких навіть моментах, ну, завжди опираюся на Божу волю. Бо кажу: «Боже, якщо Твоя воля. Якщо Твоя воля, нехай... нехай... нехай менше буде жертв, нехай буде...». Та, звичайно, що діти, це всьо, вони це так... Вони це, як ти ходиш, ти молишся – та й вони зразу. Чую, Павлик мій, середущий, починає там молитися, вже там цей. Та, будь в чому. Навіть тако, знаєте, спішиш-спішиш там – помолівся належачи. Ага, дивлюся – вже діти лежачи. Ага, так, вже дивлюся – приклад, приклад. Ви розумієте. Ага, вклікла. Дивлюся, Павлик прийшов – вклікнув. Настя прийшла – вклікла. Думаю... [Посміхається.] Це такі дрібниці, а вони так, так це всьо на

прикладі вони це хапають бігом. [...] Тому, кажу, як би там не було, без Бога на рахунок війни – важко це всьо... Як-як, як люди зразу: «О, де Бог, де Бог? А де війна...», «А чому так? Де Він є? От де ваш Бог?». Докори, це всьо, знаєте. Я знаю, що люди живуть собі своїм життям, а Бог хоче, щоб ми жили трошки інакше. Бог хоче для нас інакше. Тому, кажу, ну, треба десь шось і покутувати людству. Десь... десь зайшло і наша... І наша нація також, як кажуть. Подивитися на число абортів, того всього, знаєте, і воно, думаю, що... Ну, і взагалі в таких обставинах мені здається, що гартується, так як у горнилі, знаєте, камінь дорогоцінний. Він випалюється якраз у важких обставинах. Дуже прикро, що багато тако наших таких дуже, ну, як кажуть, цвіту погинуло, так. Але водночас і скільки молоді такої... Ну, я дивлюся, в мене син старший, то він дивиться і каже: «Мамо, якби треба було...» От я... я, ну, аж так, аж холодом обвіває... Якщо він скаже мені: «Мамо, от я хочу йти, наприклад, і хочу обстоювати, і хочу там цей...». Що я маю сказати: «Дитино, не йди!» Я не можу так сказати, так як загинув на Львівщині священників син. Ну, як... як вони це пишуть, як тако десь попадаєш на них, на їхнє сприйняття цього світу, саме релігійних таких осіб. Ти просто думаєш: ну, наскільки сильні люди в Бозі бувають. Просто... Ну, багато війна багато чого показала, розумієте. Як кажуть, наші недоліки і наші... наші сильні сторони такі. Яка ми нація, які ми, які ми, дійсно, які ми можемо бути... Як ми ще не цінували то, що ми мали. Які ми чудові моменти проживали, які мали можливості. [Чи відомі Вам випадки, коли людей рятувала молитва під час воєнної загрози?] Так. Ви знаєте... Я, знаєте, що чула. Я беру ще участь у такій групці «Блаженні – милосердні», вони зі Львова. Жіночки такі. Ми тоже... Оце ми познайомилися через дітей, знаєте, таких хвореньких. І вони почали збирати під час цього на... Я ще роблю handmade [власноруч] віночки такі, знаєте. І я тако, наприклад, даю їм на аукціони, це продається, вони продають, і ці гроші передаю... люди перераховують... Є такий капелан «Дуб» [псевдо] з Коломийщини, ім'я забула цього отця такого, Василь, здається. І вони тоже на машини, на дрони збирають. Тако, знаєте, отакими, такими речами... Втратила думку, що хотіла сказати, бо то шум. [Про військових і про силу молитви.] Про силу молитви! А, і вони діляться постійно. Отець постійно ділиться, як це допомагає, як оця молитва... Ну, цей капелан якраз, знаєте. Тако від наших місцевих чули на всяких місцевих заходах таких тоже чули, що молитва рятує. І від нашого одного парафіянина якраз цієї неділі ми чули, що він чудом вижив. Він має поранення, але він чудом вижив. Так-так. На рахунок молитви – так, багато людей з цих воїнів там повірили в Бога. [Дуже вдячний Вам за розмову!]

Записав О. Коломийчук 28 вересня 2023 р.

у м. Городенці Коломийського р-ну

Івано-Франківської обл.

від Осадчука Романа, 1961 р. н.,

родом із с. Поточище Городенківського р-ну (нині –

Коломийський р-н) Івано-Франківської обл.,

директора Городенківського Палацу культури

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ Дітей дуже багато в нас. Ми в різні часи, в різні роки маєм

сотнями дітей різного віку, яких вчимо танцювати, співати. І ми об'єднуємо до купи, такі робимо композиції. Малята співають, інші танцюють, так дорослі, ті всі тут колективи. Плюс сільські. Сільські колективи... Ми маємо найбільшу кількість у області народних колективів. Це колективи, які вже отримали звання «народних». Так, до них і вимоги вищі. І вони постійно діючі колективи. Весь час рівень в них має бути професійний. Тому йде мова сьогодні і про ношу покутську, так, щоб кожний колектив відображав своє село у своєму костюмі. По тому і впізнаємо, бо в кожному селі вишивочка своя десь типова. Чуть-чуть вона десь там відрізняється. Покутські – все рівно воно нас об'єднує. Дивися – оце покутські вишивки, розумієш. Але в кожному селі десь є орнаменти трошечки свої. І потім ми це все на цих всіх подіях наших використовуємо: на звітах творчих мистецьких по селах, на всіх концертах, на всіх фестивалях, яких в нас достатньо, дуже багато. Ми маємо дуже потужний цей фестиваль, про який я кажу. Він називається «Дністрові зорі». Фестиваль народного мистецтва. Задіяні три області. Це [м.] Заліщики Тернопільської області, [м.] Заставна Чернівецької області, [м.] Городенка Івано-Франківської області. Це єднає нас пісня, танець, музика. Нас єднає мистецтво. І в цих типово таких відмінних регіонах, бо то Поділля вже. У них своя ноша, так. Свій одяг, свої звичаї, свої традиції, своя пісня, так. Тут [м.] Заставна від нас – то вже Буковина. Так. В них типично своє. По одягу чітко можна відрізнити. Ну, і покутяни своє. І це все до купи. Є багато вже поєданого такого, що від чого. Від того, що женяться хлопці і дівчата, приходять в невістки, приносять свої якісь моменти цікаві. Вишивочки десь починають вишивати. Трошки воно у піснях багато є спільного. Тому ми робимо такі колосальні... двадцять п'ять років поспіль оцей фестиваль народної творчості «Дністрові зорі». Цей фестиваль на рівні України, про нього знають. Його описували повсюду. Він має своє вже, свою історію цей фестиваль. Об'єднував... А через фестиваль єднались все: і дружні відносини між районами, між областями, і економіка, і все. Тобто просто ставали друзями, кріпилися, ставали міцною такою родиною. І ми тут на Покутті – [м.] Городенка – збирали все це до купи. Потім зробили його мандрівним: один рік – в [м.] Городенці, другий рік – їдемо в [м.] Заліщики, третій рік – їдемо в [м.] Заставну. І це стимулює колектив. Збираємо колективи, гарно одиваємо, кожен старається, хоче кращим бути, так. І це десь підтягує рівень і... А найголовніше, що ми таким чином зберігаємо мистецтво. Це найважливіше, так. Те, що ми маємо зберегти сьогодні і залишити прийдешнім [поколінням]. Дуже-дуже це важливо, і ті всі колективи, які і в нас, і в наших колегах друзів. Приміром, так якщо в нас є там якісь гарний колектив, чи у них, приміром, там є колектив. Я приїжджаю, дивлюсь і думаю: «Ага, в нас такого щось подібного нема». Обов'язково задачу ставим – створюємо собі. [Усміхається.] Так. Дуже велику увагу ми приділяємо дитячому мистецтву тому, що ці діточки, які сьогодні поруч з нами, вони вже вчать цих традицій і звичаїв, вони це будуть знати вже. Вони вже пронесуть далі. Це так як про колективи. Так, про наші... І найголовніше сьогодні у непростий час – це те, що ми зберегли. Ми не загубили жодного колективу. Ми не загубили жодного закладу культури. Тобто ми зберегли клуби, бу-

динки культури, бібліотеки, музеї. Ну, зрозуміло, що дякуємо і владі за розуміння. Тому що, якщо би влада не розуміла, було би важко самим [справлятися]. Об'єдналися, і ми зберегли. Ну, і от сьогодні, як приклад, [Городенківський] Палац культури. Він сьогодні той заклад культури сучасного зразка, де готові приймати любі концерти, любую театральну діяльність. І до нас приїжджають сюди багато... То ми маємо колосальну сцену велику. Ми маємо зал хороший. Ми маємо [творчі] колективи. Тобто зберегти – це сьогодні в той час не просто. Ну, і традиції наші покутські. Це головне, попри те все, що ми і... І співаємо сучасні пісні, так, і мистецтво сучасне. Ставимо за задачу, за ціль підняти пласт, зокрема, покутський. Щоб люди розуміли. Ми тому зараз дібрались вже до ЮНЕСКО через реєстрацію нашої нематеріальної культурної спадщини. І це з успіхом робимо. Це не просто сьогодні, бо, ну, це велика клопітка праця. Це треба все науково описувати. Але сьогодні ми вибрали уже танець сербин наш, який уже ми от-от на днях надіємося, що він вже гідно увійде у список нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. І через ці події також, ну, заговорять про Покуття, про наш край. Так, який має дуже-дуже глибинне коріння. Це взагалі край мені подобається. Тому оця земля – це земля... це земля родюча, це край працьовитих і талановитих людей. І всюди так є. І кожен про своє [так] каже також. Я люблю свій край, і я обнімаю всіх. Талантів дуже [багато]. Ну, так... Я так аналізую, в нас діти, кожна друга дитина, вона до чогось готова, лиш треба це розвивати. Діти відкриваються швидко. Діти відкриваються і дякувати Богу, що ми то маємо. Традиційні у нас такі... різдвяні всі події. Ми так, починаючи від Різдва, колядки, ми всі дні... Нас об'єднує... Ми зараз піднімаємо, ми збираємо колядки, щедрівки, вінчуння, ну, і традиційно в нас вже розколяда. Це потужне свято, це ціла театралізація. Ми збираємо там колективи. І в розколяді ми там... Є фрагменти всіх різдвяних свят: і перший праздник, «а той перший праздник...» – як у колядці, «а той другий праздник...», «а той третій праздник...». І завершуємо – те, що ми говорили, – Водохрестям, водосвяченням, і колядуємо. Ми колядуємо в центрі міста тут. Піднімаємо дух колядки. [Як інтегруєте в мистецько-культурне життя громади тих, хто прибув із Сходу та Півдня України?] Ну, зараз це особливе питання. [...] Ми практично з першого дня включились, коли [м.] Городенка почала приймати біженців. Так, коли люди шукали прихистку, ми їх «обнімали» тут. Дякувати Богу, в нас спокійніше, так, і цих людей ми всіх прийняли. Невелику кількість прийняли. Хтось поїхав, хтось від'їхав, хтось в пошуках десь кращого, так, місця, поїхали. Але багато залишилося. І ми тепер з ними працюємо. Працюємо з тими людьми. Працюємо. Перше питання – це мова наша слов'янська. Так, шліфуємо, бо більшість тих людей прийжджких із Сходу – вони, на жаль, рускомовні. Так, на превеликий жаль. Хтось швидко перейшов на українську [мову], комусь важче то дається. І от ми їх тут «обнімаємо». Діточок зразу ми забрали до себе. Вчимо їх співати, танцювати. Вони з нами, влилися, декламують вірші, читають [поезію Т.] Шевченка, колядки, співають з нами «Червону калину». Діти це... З дорослими ми тут робимо все, що вони забажають. Робимо любі майстеркласи. Зокрема, от останній, така подія у нас – майстерклас по вивченню старовинних танців. По-

кутських старовинних танців. Це такий пласт! Запрошуємо усіх. Ми спільно з «Карітасом», коломийський «Карітас», наша церква – храм Успіння Пресвятої Богородиці, ми разом постійно робим всі ці події. І ми тут збираємося в нас у вестибюлі. І танцюємо. Танцюємо, стаємо в пари і пробуємо. Заодно ми і мову шліфуємо, бо ми спілкуємось виключно на українській мові. Терміни українські всі танцювальні хореографічні і люди просто починають звикати, привикати і чути. І беруть для себе щось. І вчимо. Дуже, дуже... Ці танці, які наші покутські старовинні танці, які від дідапрадіда, так. Маємо хореографів дуже потужних, які це записують. І сьогодні ми це... Вчимо не тільки на Покутті, наші танці пішли вже у світі, і танцюють усі, так. А з переміщеними особами, то ми їх тут всіх «обнімаємо», запрошуємо. Берем до праці, задіюємо до спільної [роботи] людей мистецьких так профільних. І найголовніше, що ми беремся за руки і танцюємо, співаємо з ними українських пісень. Співаємо. Так. [І вони приходять?] Приходять. Зразу трошки не всі сміливі були. Приходять зараз. Приходять, танцюють. Хлопці такі харківські були в нас. Ціла група, що взагалі виявили ініціативу – прийшли сюди: «Навчіть нас бойового «Гопака»!» Ну, то є для хлопців бойовий танець. На трюках важких. Ну, не так просто їм то дається, бо треба спеціальну підготовку [мати], треба працювати в цьому [напрямку]. Так з «нуля» прийти з вулиці... Але вони приходили. Ми в нас тут займалися. Вони хотіли. Тут знову ж такі: що робим? Займаємося танцями, спілкуємося українською мовою, значить шліфуємо, удосконалюємо. І вони просто живуть в цьому середовищі. [Вливаються.] Так. Коли ми приходим і вітаємося, кажемо: «Слава Ісусу Христу!», то вони вже знають, як відповідати нам. [Усміхається.] Похристиянськи. [Якого віку були ці молоді люди?] Різного були. Оці, що хотіли «Гопака» – це вже були такі, ну, достатньо дорослі, десь до тридцяти років. Це вже такі... [Практично зрілі чоловіки.] Так, зрілі уже люди, які десь займаються своїм десь там бізнесом, трошки починають. Ну, думають, як жити. Але от вони небайдужі до культури. Зрозуміли, що треба, знати українське. Раньше цього їм не приходилося, зараз вони зрозуміли. [Учора спілкувався з деякими внутрішньо переміщеними особами, що проживають на теренах Городенківської міської громади, зокрема у с. Сорокі.] Так, в нас там вони зробили там так, там є спеціальний [...], де поселилися... [Шелтер.] Так. [Вони розповідали, що їм дуже сподобалась розколяда у вашому краї.] Ну, до цього дивись, Олександр. До різдвяного циклу, так. Ми задіюємо від дитячих колективів і до сивочолих. Тобто ми робимо такі різдвяні події, де колядують маленькі діти. І ми вертепи дитячі створюємо. Тобто от дитячі вертепи, діти вже відчувають себе... це вже, як гра, це вже театр. Вертеп – це театр уже, так. І ці діти вже відчувають себе як акторами: вони виконують ролі, там є певні тексти. То це вже гра акторська. І ці діти, коли ми об'єднуємо потім уже у розколяду всіх, це таке видовище театралізоване, що, справді, всі колядують з нами. Колядують традиційні колядочки, колядуємо... піднімаємо дуже, вишукуємо старовинні такі забуті колядки. Записуємо від старих людей, так, вивчаємо їх і вчимо з усіма старовинні колядки. І я вважаю, і не тільки я – всі мої колеги, друзі мистецькі вважають, що це обов'язок наш – навчити. Навчи когось – хтось навчить ще когось, і так воно... так воно

буде продовжуватися. Ми це з успіхом робимо. Так, і дякувати Богу! Ми до фестивальної от ще такої діяльності, хочу сказати, що ми в себе в [м.] Городенці із старовинним покутським танцем, який називається «Падеспанець», городенківська уся громада встановила рекорд України по спільному виконанню танцю. Ми отримали диплом, рекорд України ми встановили. В часі проведення фестивалю тут нашого покутського фестивалю ми готувались, так, до того ми поставили собі за мету, за ціль виконати одночасно виконати танець. Тобто ми задіяли в кінцевому результаті п'ять тисяч учасників. Це зафіксовано організацією, яка вручила нам диплом. Так, представництво було тут. Все це було перевірено, продостовірено і заявлено з великої сцени, що така кількість людей взяла участь в одночасному виконанні старовинного танцю. «Падеспанець» танцювали всі, всі покутяни, які з'їхались тоді на фестиваль. Це було маса людей, це приїхали звідусіль, це народжені в [м.] Городенці, в селах нашого краю. Люди поприїжджали – цей фестиваль об'єднав всю родину мистецьку нашу і не тільки, покутську. І що цікаво, наймолодший учасник в цьому танці зафіксований – п'ять років танцював, а самий пожилий, самий старий учасник – вісімдесят п'ять років. [Це] сивочолий дядько, який є учасником ше фольклорного колективу «Торговицькі вечорниці». Оце такий... Отака була кількість людей і такі вікові категорії були. І ми танцювали тут в центрі, на нашому Майдані центральному незалежності. І ми його танцювали. Таким чином, ми встановили рекорд України. [У якому році це відбувалось?] То було ще в 2017 році. Ми такий встановили рекорд. Описуємо ми ці всі танці. Історично описуємо. І стараємося це все відобразити у книгах, у брошурах всіх наших, щоб залишилось. Так, щоб були описи танцю. Ну, і малюнок танцю. Ноти, все це. І маємо достатньо людей тут, які записують нотами, все, тексти, все ми описуємо, записуємо. Дослідження проводим. Описуємо. Це науково все. Науковців маємо. І воно лягається вже як потужна робота. Я вважаю, що для прийдешніх поколінь ми залишаємо хороший слід. [Як з початком війни Городенківський Палац культури у своєму репертуарі перейшов на військово-патріотичну тематику?] Я скажу так: це було як для нас, як для всіх. Я до кінця не міг собі уявити, що таке можливе. Ми спланували, на той рік у нас було сплановано, як завжди, багато подій мистецьких. Але, бачите, в один день все змінилось. І ми зрозуміли, що... Хто пішов на фронт – хлопці поміняли скрипки на автомати. Є в нас хлопці, які служать у війську українському. Оберігають.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

Ми зрозуміли, що ми не маємо сидіти десь там під диваном і чекати на перемогу [у війні]. Ми зрозуміли, що фронт для всіх. І для нас також. Але це культурний наш фронт. І ми чуть-чуть помінялися, змінили формат. І ми просто стали волонтерами, ми стали надійним тилом для наших хлопців. Щоб хлопці розуміли, що ми є тут і тримаємо тил серйозний. Ми з перших днів підключили все те, що було необхідне для наших хлопців, які служили: ми плели сітки, ми варили, пекли, печеня, хліби, тушонки – все заварювали всі працівники культури. В себе там без вагань, ніхто не запитав для чого – все робили для того, щоб нагодувати армію, щоб одіти

армію, щоб захистити чим... А потім ми переключились ще на мистецькі заходи уже в іншому форматі, так, на [принцип] «все для фронту, все для перемоги!» Тобто підтримати військо наше. Заробляли по копійчині і, таким чином, працівники культури допомагали. Ми скуповували і прибори нічного бачення, і міношукачі, і дрони. І ми вже купили автомобіль. Потужний автомобіль ми купили, для своїх хлопців відправили. Тобто ми... До цього ми добавили свій одноденний заробіток. Кожен працівник культури віддає одноденний заробіток для того, щоб укріпити, щоб збирати кошти, щоб придбати те, що необхідно нашим хлопцям. Наших багато земляків там служить, і я вважаю, що то просто наш обов'язок підтримувати їх. І ми просто активно почали свій культурний фронт проводити. І таким чином ми стали як волонтерами тому, що це вже як волонтерська діяльність, тому що все йде на потреби [війська]. Тобто тепер ми всі масові заходи проводимо, зрозуміло, якого вони сьогодні напрямку, так – патріотичні. Без всяких розважальних програм, але все це по копійчині ми збираємо, збираємо на то, щоб допомогти нашому війську. І так народився у нас новий проект. У нас, до речі, якщо повертаюсь до попереднього, у нас є дуже потужний такий проект. Він народився ще у 2014 році, так, «Плечем до плеча». Це наш мистецько-духовний проект. І, знову ж таки, ми цим проектом спільно з духовністю, з церквою, з духовенством ми проводили отакі концерти також, щоб підтримати, так, щоб підтримати дух нації, аби люди відчували, що культура живе. [З початком російської війни на Сході України.] [...] Так. В 2014 році, так, коли наших хлопців багато було, ото коли поїхали туди на Донецьк, ми розуміли, що також треба буде помагати хлопцям. Так. Ми їздили туди, і наші хлопці були й там, допомагали. Як могли, допомагали. Що нам було можливо і під силу, так. І з того часу ми оцей проект у нас «Плечем до плеча». І він до сьогодні живе, цей проект. І ми, справді, стаємо плічопліч, беремся за руки, всі дружно допомагаємо. А тут в часі вже оцьому появився ще новий проект мистецький такий. Він називається «Дякую тобі, солдате!» Коли вже солдати почали приходити у відпустки – хто на реабілітацію, хто з пораненням, на жаль. Ми їх «обнімали», ми запрошували до себе. І ми тут проводили такий ще один проект мистецький «Дякую тобі, солдате!» Солдати розуміли, що вони не одні. От ми підтримуємо. І знову ж таки, ми все, що можемо зібрати, так, збираємо кошти і чим можемо допомогти, допомагаємо солдатам. І тут же прямо при цих подіях, де ми з солдатами, ми вручаємо їм те, що їм треба, що вони замовляють. Допомагаємо і... відправляємо з надією. І на фронт відправляємо, що вони прийдуть живі і здорові, і з перемогою. Аби хлопці наші відчували, що вони не самотні. Що не тільки їх родина чекає, а що є друзі. І дуже приємно мені, коли сказав один солдат такі сильні слова, що «друзі не запустять, не загубять пісню! Ви співайте, бо ми за це воюємо». Тобто сьогодні зберегти мову, пісню українську – це також обов'язок, бо вороги, кляті вороги – вони не хочуть тільки територію, вони хочуть і культуру нашу знищити. А це катастрофа, так. Забрати у людини пісню, забрати – це тож душу забрати, і черства буде. Тому ми чітко розуміємо сьогодні, як ніхто. Сьогодні нема ніяких заперечень. Ні один не питає, чого, для чого і не каже «не на часі». Все, ми розуміємо, на часі. Все ми робимо у рамках

витриманого, дозволеного. Все ми розуміємо, щоб не травмувати душу. Ми «обнімаємо» тут і запрошуємо матерів. Матері загиблих героїв. На жаль, на жаль, вже шістдесят чоловік так загинуло, хлопців молодих. Ми запрошуємо тих матерів, ми їх «обнімаємо», допомагаємо всьдськи. Як можемо, допомагаємо. І сприяємо тому, аби справді люди відчували, що вони не самотні. Це і є така свого роду волонтерська діяльність. Так допомагаємо. Допомагаємо через мистецтво. Отаким шляхом ідемо. [...] Це було непросто. Але ми витримали. Ми витримали... Я скажу більше: я так аналізуючи за весь період – ми вже загартовані. Ми пройшли всі періоди змін, перемін, випробувань, всяких експериментів, в тому числі над культурою. Ми це пройшли. [...] Бо так чомусь там, мені здається, не всі українці до кінця. Але нічого, ми внизу. Ми підпираємо, ми будуємо фундамент, міцний фундамент, на чому нація буде устояти. Все. І ми докажемо, що ми потрібні. І по вертикалі ми докажемо... Ми є, ми співаємо, ми сильні, і нас ніхто не переможе. І пісню зберегти сьогодні [...]. Сьогодні зберегти традиції, обряди. Аби не було завтра, що ми повернемось, а то цілина, а то вже нема. [...]

Записав О. Коломийчук 29 вересня 2023 р.

у м. Городенці Коломийського р-ну

Івано-Франківської обл.

від респондентки, понад 35 років.

На момент повномасштабного вторгнення рф в Україну проживала у м. Києві

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Народилася я в [м.] Городенці Івано-Франківської області. Але вже з дві тисячі... п'ятого чи дві тисячі шостого, вже й не згадаю [усміхається] проживала в [м.] Києві. Війна застала нас в [м.] Києві. На той момент я працювала у***. Якраз тоді була з дітьми. Пам'ятаю той день. Такий тривожний був, в хаосі. Добиралися ми так важкувато, але, Слава Богу, вдалося нам вибратися і приїхати сюди до [м.] Городенки. Так. [Коли приїхали в Городенку?] В [м.] Городенку... Дивіться. Так. Це як почалося 24 лютого [2022 року], то 25 лютого я вже була в [м.] Городенці. Так. Ми ввечері виїхали і вже десь так в другій половині дня 25 лютого ми вже дісталися сюди в Городенку. Тут якийсь час ми просто перебували з батьками. Я і надалі проживаю з батьками, але маю на увазі, що не працювали так, просто... жили в такому страсі. [Усміхається.] Так, як і всі, думаю. Напрузі. Діти дистанційно [навчалися], правду, підключилися тут до початкових закладів місцевих. Продовжували тут вже навчання. А я якраз займалася ними, можна сказати. Допомагала їм з дистанційним навчанням, була завжди поруч. Так. На той момент в нас тут [у м. Городенці] відкрився [БФ] «Карітас» – відділення [БО «БФ» «Карітас Коломия». Це було десь приблизно 13 квітня. І моя сестра якраз працювала тут соціальною працівницею.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* А я волонтерила. Так що почалося все з волонтерства. [Усміхається.] На той момент, поки... поки я була на простій зі своєю роботою, як правильно назвати. Так. [Чим саме Ви допомагали сестрі?] Ну, найперше то був великий потік людей. На початках дуже багато внутрішньо переміщених осіб до нас прибуло. Дуже великі черги були. Надавалася тут допомога продуктами, наборами, засобами гігієни, одягом. І приходилось допо-

магати в сортуванні, формуванні черги, ну, і в якихось таких моментах, що потрібно саме було для неї [сестри], щоб трошки полегшити роботу. Також на той момент вже так впроваджувались і майстер-класи якісь там, такі заходи для дітей – «Простір, дружний до дитини». Теж допомагала їй з цим. Так, ну, найперше... Не знаю, чи то вже сестра розкаже, як то відбувалося. [Усміхається.] [Кажіть.] Так. То було декілька волонтерів. Навіть на початку... Бо спочатку волонтери, і теж із самих переселенців люди допомагали. Бо мені ще доводилось декілька разів від'їжджати до [м.] Києва. Бо поверталася і до роботи на деякий момент. Потім знов ішла у відпустку за свій рахунок. То на той момент, поки [мене] не було, то тут волонтери-ли внутрішньо переміщені особи. Помічниці були. Доводилося вести і соціальні мережі – сторінку від «Карітасу», щоб показувати, висвітлювати, що ми є, що надаємо допомогу, щоб люди зверталися, знали куди прийти. А я вже у свою чергу підключалася, коли приїжджала сюди. [З яких регіонів були внутрішньо переміщені особи, що Вам допомагали? Пригадуєте?] Ті, хто волонтерив? [Так.] Там були, мені здається, з різних [регіонів]. Наскільки я пригадую, найперша жінка, яка згодилася допомагати, вона з [м.] Києва була. Потім була... теж мені здається, що з Київщини. Пізніше вже... пізніше була одна з [м.] Харкова і з Херсонщини. Ну, це вже коли я працювала – ще до того не дійшла. [Посміхається.] Бо так сталося, що моя сестра попрацювала, але, можливо, це від, значить, від 13, так, квітня, як я казала, розпочалося і до серпня. Бо з 1 серпня [2022 року] вже працювала я тут соціальним працівником. Бо сестра трошки з причин по стану здоров'я не могла продовжити. Дуже важкі були продуктові набори, багато допомоги приводилось просто їх, бувало, переносити, тягати, і вона собі заробила грижу. Тому прийшлося трошки призупинити цей процес їй. І вона лікувалася, а попросила мене замінити трохи. [Усміхається.] Але так сталося, що вже... що вже я й залишилася тут працювати. Бо, в принципі, мені ця робота сподобалася. Так, то я вже приступила з 1 серпня [2022 року]. На той момент, в принципі, вже воно було так наладжено більше. Бо стабільно вже стабілізувалася й черга. Бо на початку було дуже багато людей, пам'ятаю, тут ціле подвір'я було... людей. Всі хотіли отримати. А вже потім ми трошки формували [черги]. Так у нас створилася група у вайбері. Я вже «кидала» [відправляла] так список на конкретний день, коли треба буде людині прийти. Тому що в нас вже виставили нам, в принципі, критерії, по яких ми мали видавати набори продуктові і «гігієну». Бо людина могла отримати, ну, якщо сім'я, наприклад, з трьох осіб – один раз на місяць продуктовий набір. Відповідно якщо одна особа – то на два місяці. «Гігієна» трошки рідше, але на той момент в нас було у великій кількості, то видавали теж і раз на місяць так, як продуктові набори. Видавали одяг, потім привозили нам воду – воду видавали. Також поступала допомога нам і від інших волонтерів. От, до речі, я казала, що одна з волонтерів з внутрішньо переміщених осіб. От я не пригадаю тому, що то сестра, може, моя краще знає, звідки вона. Мені здається, що з [м.] Києва. То у неї є знайомі у Франції. Вони передавали допомогу медикаментами. То ми так ту допомогу видавали і на потреби військовим, і лікарням, і, думаю, вони вже там розподіляли куди кому як потрібно, бо багато

внутрішньо переміщених осіб теж зверталися, і медичні заклади. І ми видавали такі безрецептурні препарати кому потрібно було. В кого є потреба. Бо багато зверталися там... І з тисками, і з різними хворобами. Так. [Як інформували місцевих про допомогу від «Карітасу»?] Ну, найперше, напевне, сарафанне радіо, як то кажуть. Тому що вже хто знав, направляв сюди, бо ми стабільно видавали допомогу. Люди знали, що тут вони можуть отримати те, що їм потрібно з їжі, з «гігієни». Видавали, до речі, ще набори постелі. Були ковдри, подушки – тобто все необхідне. Якщо людина приїжджала, вона нічого не мала, вона, в принципі, могла отримати. Крім того, ми мали тут змогу час від часу надавати юридичну консультацію, психологічну допомогу. Це до нас приїжджали спеціалісти з [м.] Коломиї або ми направляли їх [усіх, хто потребував допомоги.] туди. Вони могли там, в принципі, в телефонному режимі сконтактувати. А вже як потрібно було, то вже проводилися зустрічі. Так. Ну, і теж були різні нюанси, бо на початках були моменти, коли там люди не могли оформитися, в ЦНАПі [Центрі надання адміністративних послуг, що діє у кожній територіальній громаді.] там, та ще якісь моменти. То теж, в принципі, наші спеціалісти надавали з «Карітасу» з [м.] Коломиї їм якісь консультації і допомагали їм в цьому. Хоча при першому зверненні, знаєте, коли, навіть, людина не мала чогось такого, що там з документації потрібно, в таких критичних ситуаціях, то йшли назустріч і що могли, тим і допомагали. Так, раз на тиждень в нас відбувався дитячий простір [спеціальні проекти БО «БФ “Карітасу”, націлені на соціально-психологічну адаптацію дітей, що перебувають у складних життєвих обставинах, їхній творчий саморозвиток та виховання.]. Старалися теж приділити увагу дітям. Діти найбільше так вразливо це, мабуть, переносили. Так, щоб їх трошки відволікти від стресової такої ситуації. [Ідеться про дітей внутрішньо переміщених осіб?] Так. Так-так. То для них проводилися заходи. На початках приїжджали спеціалісти з [м.] Коломиї. Вони проводили тут заходи раз на тиждень. Це були якісь заняття, майстер-класи, банси [танці й пісні для дітей та молоді, де рухи виконуються одночасно.] і обов'язково вони ще з собою привозили якісь солодощі, подаруночки так, щоб дітям дарувати якусь радість і втіху. А пізніше – це вже ми проводили самі такі майстер-класи. Слава Богу, з'явилися теж волонтери, які згодилися проводити з дітьми заняття. Бачите, я їх не згадала на початку. Це з Донеччини обидві волонтерки. На разі одна вже поїхала, одна ще залишилася і дотепер час від часу проводить, допомагає нам в проведенні [різних] дитячих просторів. Часто проводила різні ігри з ними ця волонтерка. Ну, і так тематично старалися до якогось свята теж підготувати дітей і провести якийсь захід з ними. Також ще коли сестра моя працювала, так ввели, в провадили [один] раз на тиждень по п'ятницях, в нас називалися «п'ятничні ранки» чи «артп'ятничні ранки»... арттерапія – я не знаю, як правильно, можливо, вже сестра моя поправить. [Посміхається.] Ми малювали, релаксували [відпочивали.] І... на початках це тільки було малювання, бо теж приїхала жінка із Запоріжжя, художниця, і вона згодилася такі заняття провести. А... малювали кавою, малювали вином, малювати фарбою різними техніками. То було так дуже цікаво, надихаюче. Жінки могли поспілкуватися між собою. І воно так

трошечки... трошечки відволікало від... від війни жінок. Вони потім відкривалися, ділилися. І то було такою їм підтримкою свого роду. Пізніше воно переросло трошечки вже в релакс тому, що... ще добавилася одна жінка, яка вмів гарно виготовляти масла масажні. І вона проводила майстер-клас по масажу обличчя. І це так ми починали з малювання і потім проводили вже собі такий релакс – жінки робили масаж і релаксували. [Сміється.] А потім вже я організовувала їм каву, чай. Сестра, до речі, моя могла ще навіть якісь смаколики принести, там спекти. Дуже смачна кулеша в неї. Це так жінки були в захваті від такої страви, бо ми смакували. В нас ще були навіть дівчата, які брали [участь] в наших артп'ятницях, наших майстер-класах, теж хотіли порадувати жінок і приносили теж випічку свою. Так що не не одна моя сестра приносила. [Сміється.] Тобто це було і чаювання, і таке гарне проведення часу. [...] Так... Що ще я не згадала? Нагадайте Ви мені. [...] А! Я хочу ще сказати, що в нас є благодійна їдальня, яка була започаткована ще до війни, ще десь три роки тому відкрилася при нашій парафії. Ми щосуботи видаємо обіди для потребуючих. Зараз це вже в нас близько сорока обідів щосуботи. Це спільними зусиллями добродіїв, жертводавців, парафіян добрих. Нам постійно кожної суботи «Покутська пекарня» жертвує свої вироби. Буває, що люди приносять крупи, там городину, що хто має, так, і це спільними зусиллями готуємо. В нас є волонтери, які кожної суботи готують їжу. Дві, які чергуються час від часу. І є волонтери, які розносять їжу, бо не всі потребуючі можуть прийти отримати обід. Є в нас такі, що німечні, лежачі, то до них, звичайно, доноситься їжа. Також була можливість навіть отримувати гарячі обіди внутрішньо переміщеним особам. Це якраз відбувалося нещодавно. Два тижні вони могли отримувати безкоштовно гарячі обіди в ресторані. Це був такий проект від «Карітасу Коломия». Надавав таку можливість. Так, що я ще не згадала. [Ці обіди, які ви готували тут у благодійній їдальні при «Карітасу Городенка», їх могли отримати усі, хто звертався до вас за допомогою?] Ці обіди, що по суботах – це тільки місцеві. Місцеві, які, дійсно, потребуючі, так. А для внутрішньо переміщених осіб, то це була така можливість нещодавно отримувати, але тільки два тижні. Ну, так, бо... згідно проекту була така можливість. Також [хочу розповісти] за дитячий простір для дошкільнят. У нас теж стартував з лютого, якщо не помилюся, цього вже року (2023-го) від ЮНІСЕФ [міжнародний фонд ООН, що відстоює інтереси та права дітей.] проєкт «Освіта не може чекати». І «Карітас Коломия» долучилися до цього. І теж на нашій локації [у м. Городенці] відкрився простір дошкільнят. В нас працює дві працівниці, дві педагогині, з дітьми два рази на тиждень. Це щовівторка, щочетверга з дев'ятої до тринадцятої години, тобто по чотири години заняття. [Займаються] діти від двох рочків до... до восьми. Так, ціле літо вони до нас ходили. Зараз трошечки проблема з кількістю, [усміхається.], наповненістю тому, що діти, частина пішла в державні садочки. Але є дітки, і з ними займаються. Що цікаво, що в більшості це діти внутрішньо переміщених осіб. Хоча ми теж вітаємо всіх наших місцевих [мешканців] і заохочуємо теж, щоб вони долучалися. А з внутрішньо переміщених осіб були дітки, які мали трошечки вади в розмові, можливо, десь були неслівними і, що цікаво

було спостерігати, як вони тут розкривалися, як їхні... як наші педагогині могли з ними гарно проводити час і допомагати їм соціалізуватися, і відкриватися, і відчувалися прогрес. За що ми їм вдячні, за їхній професіоналізм. [Усміхається.] [Ці діти тепер проживають на теренах вашої громади?] Ці діти, що були у нас в [дитячому] просторі? [Так.] Є. То хтось поїхав, є, що поїхали. Є ще, що є. Але вже просто ті дітки трошечки старші і пішли в дитячий садок державний. Зрозуміло, що їм трошечки вигідніше тому, що мама може на цілий день залишити в державному садочку. В нас тільки пів дня. Але якщо є такі якісь свята, майстер-класи, цікаве, то вони, попри те, приводять і до нас. Також із такого простору для дошкільнят переводили і на наш волонтерський, бо зараз в нас ще діє, крім того, ще волонтерський дитячий простір, де ми стараємося кожного тижня проводити. Це вже так різнобічна категорія дітей. Заохочуємо різних майстрів, вчителів, людей доброї волі проводити такі заняття для дітей. Ну, нещодавно в нас якраз був майстер-клас із малювання петриківського розпису. Це навіть було не те, що для дітей – він був для всіх вікових категорій, і ми дорослих теж залучали. Бо останнім часом, хочу зазначити, стараємося теж проводити, крім дитячого простору, такий простір різнобіковий. Для того, щоб трошечки люди відчули ту єдність, згуртовувалися, ті майстер-класи направлені так на відродження наших культурних цінностей, нашого українського для того, щоб згадували і пам'ятали і не забували й жили тим. От нещодавно мали майстер-клас в [Городенківському] Палаці культури. Ми спільно з Палацом культури організували такий захід покутських танців, де навчали їх... То і внутрішньо переміщених осіб, і наших, місцевих. Бо хочу сказати, що діти наші, вже то, навіть і не знають таких танців. Було кілька, можливо, навіть і сім – вже зараз не згадаю. Було різних покутських танців, де балетмейстер дуже гарно розказала про ті танці і показала, і кожен мав змогу затанцювати, і це відродити, відновити. Ну, вже за петриківський розпис теж розказала, що теж мали такий майстер-клас з малювання. Проводила художниця наша городенківська. І ще плануємо проводити далі такі майстер-класи, щоб, знаєте, відновлювати наше українське. Мені це дуже подобається. [Усміхається.] [У чому вбачаєте головну цінність своєї праці?] Мені особисто подобається відроджувати все українське. Бо я от маю практику співпраці і праці з внутрішньо переміщеними особами, і я розумію, що багато хто з них такого і не знає. Ну, можливо, знає, але не мали вони того..., ну, не жили тим, можна сказати. І якось відродити хочеться, аби вони більше дізналися і, мабуть, щоб якось допомогти їх інтегрувати в нашу громаду, щоб для якогось здруження, для якоїсь єдності. Бо на таких майстер-класах особливо воно відчувається. То найбільше мені приносить таке задоволення, таку радість і дуже хочеться якось, аби ми всі такі були єдині і прагнули до перемоги. [Усміхається.] Бо не всі, знаєте, хотіли... ну, хочуть такого бути в українському оточенні, бо багато таких є і «випадкових» людей – переміщених осіб. І є і такі, які не скривали того. Ну, але допомоги ми мусили надати всім. Хочу зазначити, що багато хто з Донецької області, мені ділилися люди, коли вони були тут на свята в нас Різдвяні – як гарно те все в нас проходить, як відбуваються богослужіння. Що для них просто... В них не було такої цінності

Різдва, не було цінності Великодня. В них оце пріоритетно було Новий рік [цивільний], а Різдво – таке більше не духовне для них свято, як мені склалося враження. Бо ясно, що вони не брали участі в Божественних Літургіях, а колядки вони теж не так особливо і чули. То вони просто часто приходили і все мені казали: «Як у вас гарно відправляється, як у вас гарно колядують! Ми такого не мали, ми такого не бачили...». Ну, чи, можливо, не хотіли бачити. [Усміхається.] Це вже..., не знаю. Це вже в кого як, як виходить. Але мені приємно, що це їх надихало. Бо багато кого я бачила... Навіть згадую жінку з Харківщини, яка щонеділі була на Службі Божій. І це було дуже приємно її бачити, як вона ділилася цим і як тішилася, що як це гарно в нас відбувається, і це привело людину до Бога. І багато хто знаходив тут Бога. Якось так. [Чи є ще приклади інтеграції внутрішньо переміщених осіб у Городенківську громаду?] Є. Є такі люди. Навіть одна сім'я – це з моїх волонтерів, якраз жінка, яка часто проводила, допомагала з дитячими просторами. Вона сама з Донецької області. Каже, що їй подобається тут і хоче тут надалі проживати. Також є сім'я з Донеччини теж, з [м.] Маріуполя, яка нещодавно приїхала, але вони проживали в Закарпатській області. Ну, вони там втратили майно, втратили житло, і наразі вони і не мають куди повертатися. Але їм тут подобається. Відчувається, що це... що це їм і «зайшло», як то кажуть, і це їхнє. І вони якось теж шукали квартиру і опинилися саме в [м.] Городенці. Так розглядали маленькі містечка [як варіанти поселення] і якось проїжджали, і їм сподобалося. І сказали, що хочуть тут [оселитися], то вони вже наразі, наскільки я маю інформацію, придбали житло і зараз все роблять для того, щоби його зробити комфортабельним, можна так сказати. Бо там ще нічого немає, але... Але вони стараються. І я знаю: ще є такі випадки, що є, що сім'ї хочуть... Ну, в більшості [випадків] – це з таких, що втратили там житло, звичайно. І їм подобається тут [на Городенківщині], і вони залишаються. Але... але і є такі, що і повертаються. Що вони, може, все одно все хочуть, навіть попри те, що втратили, вони все одно хочуть більше туди, де вони там жили. Бо все одно вони кажуть, що вони тут тимчасово. Ну, час покаже. [За моїми спостереженнями – про своє бажання повернутись до рідного краю часто заявляють, зокрема, вихідці з Херсонщини. Чи Ви особисто комунікували із внутрішньо переміщеними особами саме із цього регіону України?] Так, я таких з Херсонщини теж знаю внутрішньо переміщених осіб. Вони активно працюють на перемогу [нашої країни у війні], так можна сказати тому, що вони виходять на вулицю, співають, грають – хто чим може. Ну, щоби збирати донати [добровільні пожертви коштів, речей або ж послуг.] на ЗСУ, вони передають це, я знаю. Але вони дуже переживають за своє місто рідне, яке зараз окуповане. І все ж таки вони кажуть, що хочуть повертатися, що тут тимчасово. Але серце їхнє там. [Які плани у «Карітасу Коломия» на майбутнє, після нашої перемоги у війні?] Так, ми думали за це тому, що війна рано чи пізно закінчиться. Бо зараз в більшості праця і вся допомога направлена на допомогу внутрішньо переміщеним особам. Але попри те зростає потреба для місцевих категорій населення. І, можливо, навіть, я так зараз спостерігаю, можливо, нашій місцевій [мешканець] і більше потребує теж тої допомоги. То все ж

таки хотілося якби це все жіло і діяло й було направлене для наших людей, для місцевих потребуючих. І ті ж майстер-класи, теж би вони жили. [Усміхається.] Аби наші діти ходили і користали тим. Бо як-не-як, хочь якась трошечки для них..., і спільне перебування, і спільне проведення часу корисного теж не завадить. Я думаю. Бо то зараз дуже час... В них дуже багато часу йде на телефони, на всякі комп'ютери. Хочеться так трошки живого спілкування. Будем в тому напрямку працювати, а поки-поки так. [...] Я ще хотіла додати, бо так Ви говорили за інтеграцію внутрішньо переміщених осіб. Бо в нас від «Карітасу Коломия» оце була така можливість отримати гранти. Якраз для такої діяльності, яка б здружувала громаду. І наша громада Городенківська виграла два гранти. Це Молодіжна рада [Городенки] і один грант – якраз наша волонтерка, яка проводила заняття з [в рамках проекту.] «Просторі, дружньому до дитини». І вони реалізовували їх тут. Це теж були якісь майстер-класи. Бо волонтерка проводила в с. Сорокі [Коломийського р-ну, Городенківська міська громада] такі заняття з дітьми, де там на місці здружувала дітей, людей, а Молодіжна рада тут в [м.] Городенці проводила теж багато різних цікавих майстер-класів. І різновікових. Ну, направлено звичайно на молодь. Але брали участь, в принципі... могли брати участь усі. Тобто воно десь теж, що це було таке постійно спільне перебування наших місцевих з внутрішньо переміщеними особами для того, щоби покращити взаємодію. [...] Вона ділилася з нами, що їй просто тут оці заняття дали так якби друге... друге життя. Вона просто розкривалася, і відновилася, бо так була емоційно трошечки вигоріла, так. А ті заняття – її трошки діти підняли і їй це подобалось. То було видно, як вона тим живе. Як вона хотіла те робити. Як вона приходила: «Я зроблю майстерклас! Я там підготую якесь заняття для дітей!» Це була ініціатива, навіть часто. Бо вона в принципі з усіх занять, які в нас відбувалися, найбільше провела саме вона. Потім вона вже проводила оце, що я казала, що виграла грант. То проводила в себе в с. Сорокі. В них там теж трошечки складна ситуація була в селі: якраз між місцевими і внутрішньо переміщеними особами – можливо, вона розказувала, – то цей теж був такий, така можливість трошечки згуртувати населення. Я надіюсь, їй це вдалося.

с. Репужинці

*Записав О. Коломийчук 28 вересня 2023 р.
у с. Репужинці Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл.
від Івана, 1985 р. н.,
родом із с. *** Городенківського р-ну
(нині – Коломийський р-н) Івано-Франківської обл.,
військовослужбовця ЗСУ,
та Ярослава, волонтера*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіяни.

[Іван] [...] с. ***, 1985 [р. н.]. Працював у Чехії. Почалася війна, я лишив всі ті заробітки і поїхав воювати. [Тобто Ви повернулись в Україну, щоби захищати рідну землю?] Так-так-так. Всі мене відговорювали: «Не їдь нікуди – будеш жаліти». Ну, я ні капіночки не жалію. Навіть отако трошки не жалію. Я дуже радий цим, що я воюю. Як то кажеться, ну, кежко [важко] було, поки

до того фронту дійхав, дуже багато що прийшлося [пережити]. Ось. Всьо, воюю понастоящому: убиваю мерзоту, винишую.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ *Релігійні практики на фронті.* До віри, що я можу сказати – я дуже сильно віруюча людина. Біблія зо мною всюда, образочки [...] – своя капличка. Козаки – вони більшість у мене козаки з тої [лівобережної] половини [України]: [міста] Маріуполь, Донець[ь]к. Ну, не... всі ж, не хочеться таке сказати, ну, не віруючі. Але було купа з нами таких случай, коли що ставалося – я кажу: «Видите, козаки, моливи я по сто раз і всьо!» Бігме Боже, було купа раз, що оди осколок в голову мені прилетів. Всьо в крові. Тутка був осколок. [Показує.] Ззаді був. Снаряд біля мене – просто зірвалося, ну, всьо горіло і просто з мене осколки маленькі повикегали, і я, ну, на вечір знову на бойову [позицію] вернувся. Ось так. [Ярослав] [БПЛА] «Ланцетом» «накрило». [Іван] Ну, я мав... Я мав лягати в лікарню, але я відмовився. Я чув себе нормально, всі казали: «Ваня, легай! Шо таке?» Не, я на вечір на бойову знову вернувся, і працювати, і все. Козаків трошки дужче ранило, ну, одного мого побратима у*** [населений пункт]. відвезли. Ось. І всьо добре, як то кажеться. [Слава Богу.] Так. Зара, пацани, шо, як я замітив, чим вони стали більше, що віруючі – почали мені присилати по ютубу [популярна платформа для завантаження та обміну відео], ось, в «Інстаграмі» [популярній соціальній мережі] ролікі про Ісуса Христа. Ось. От чим я замітив. Вони це не хотіли розказувати. Клинуть, оцим я замітив. [Це оті якраз Ваші побратими зі Сходу?] Так-так-так. [м.] Маріуполь, [м.] Донець[ь]к. [Ви – командир взводу чи іншого військового підрозділу?] Не, я обичний заряжающий гарматник на САУ. [Зрозумів.] [Ярослав] Артилерист. САУ «Гвоздика» називається. То, на чому він працює. [...] [Іван] Ше шо хочете, питається. [Ви розповідали, що Святе Письмо завжди з Вами. Це у Вашій кімнаті, мається на увазі?] [Ярослав] Він собі зробив капличку. [Іван] Де би я не переїжджав, Біблія і..., ну, ці, образочки – я скотчем їх [приліпив] на стіну, коло себе, всьо, Матка Божа. Ну, всьо маленька така [капличка], всьо весь час біля мене, де би я не йшов. [Ярослав] Вєрвичка... Вєрвичка на шиї. [Іван] Славко ади мені подарував машину – «МерседесВіто» і біля два молитвенники тутка. Всьо весь час у машині, дякувати Богови, машина, можна сказати, день і ніч їздив. Ну, по роботі серйозній такий. Боєприпаси возим. І, дякувати Богови, всьо, всьо просто супер. Я їздив по таких дорогах, шо це ше приемле дорога. Все супер. По двадцять п'ять боєприпасів в машину ложим, шо вона [дном дорогу] чіпає уже. Ну, і все добре, супер. Ось так. Молюси на день по десіть, шо двадцять раз. До Ісуса. [Розповідали у церкві, шо також потужну силу при наближенні небезпеки має 90-й псалом. І багато військових його практикують. Ви щось знаєте про це?] Як-як, ше раз? [Зараз Вам його покажу.] В мене є! В мене є такий! Є. Ади, робила серед... Та я, якшо шо, *** дасть ваш номер, я навіть вам відео вишлю. Ну, в мене є він. В мене є. [Показує.] Вернувся. Отак. То даєте мені, чи у Вас?... [Ні, дарую Вам.] Дякую. [...] Я вам вишлю [фото] спеціально, щоб ви зрозуміли. Вже у мене скотчем [заклеєний], як то кажуть. Шоб Ви зрозуміли. Не цей новенький, шо Ви мені дали. Бо це новенький. А в мене вже такий, як то кажуть... [Маєте певні особливі молитви, якщо йдете у важкий бій?] Не-не-не. Такого нема. «Отче наш, ежі на

небесі», «Богородиця». Ось. [Основні дві молитви.] Так. Основні дві молитви по три рази. По три рази: зранку, ввечір, і ще я на бойовій [позиції]. Тоже весь час. Не лиш коли біда. А весь час. Весь час. Не лиш коли біда. І вічно молюся за своїх, як то кажеться, друзів любмих. Бо так то. Бо то там на бойовій [позиції] ти не за себе переживаєш – ти переживаєш за побратима: бо як з ним шось станеться, в тебе психіка порушиться. І всьо. Бо ти привик до него, я не знаю, як до кого. Як до мами рідної. Отак. Просто в мене такі побратими, шо я до них дуже сильно привик. Три друзів моїх таких. [Ви так міцно потоваришували з ними саме там, на фронті? Серед них немає ваших земляків?] Де, вони звідтам. [...] Звідтам хлопці. Звідтам. В мене з Івано-Франківської області ні одного немає: з [м.] Тернополя немає, зі [м.] Львова немає. Всі хлопці звідтам. От. [м.] Запоріжжя, [м.] Нікалаєв [Миколаїв]. З [м.] Дніпропетровська [Дніпра]. [м.] Маріуполь. [м.] Донець[ь]к. Звідти всі козаки. Всі звідти в мене. Один я звідси. Ну, з цієї нашої території. [Шо вони від вас переймають?] [...] Доброту! [Сміється.] Вони багато шо від мене [переймають]! Отак-то. Бо вони просто в шоці, шо є така людина на цім світі. Так я себе не люблю хвалити, але просто то вже так як [розповідаю] за доброту. Ось так-то. Ясне діло, якби ми були усі оди...

ПРИЧИНИ ВІЙНИ Ну, як то кажеться, ото просити Бога – менше пльоткатся. Це всьо, мені здається, ця війна би вже скінчилась. Але Бозя види, шо ми ше гірші стали, люди. Ми просто стали такі наглі, шо це ужас. І ця війна того буде і буде. Отак-от. Коли ми поміняємся, тоді ця війна закінчиться. Мені так здається. Це моя думка просто. Ось. Бо ми якісь стали, ну... Я думав, ця війна, наоборот, нас зробить отакими, як одно ціле. А вона, наоборот, нас роз'єднала повністю. [Наче на початку воно саме так виглядало.] Так. Було. Коли заходили в Київ – так. Всі: «Да, шо ти. ЗСУ – це є сила». А тепер уже всо. Як то кажеться, козаки їх відогнали, а тепер вже, ну, нікому й непотрібні, якщо розібратись. На нас всі косо дивляться, і боком, і всо. І вони хоть знають, шо ми не воєнкомат, шо ми приїхали з передової – всо одно вони боком на нас дивляться. Я навіть це чую просто. Я просто це чую, і всо, як люди дивляться на мене боком. Це дуже сильно обідно, ну, бо я пішов, як то кажуть, за них. Кожний день ризикую, і моя мама плаче і недосипає ночей. І моя родина таке саме. І ці волонтери – золоті люди, які нам допомагають. [Учителі розповідали мені, шо тепер діти у школі, навіть найменші, мають повагу до воїнів ЗСУ: о дев'ятій годині ранку, коли щоденно загальнонаціональною хвилиною мовчання вшановуємо пам'ять всіх тих, хто загинув у війні, діти, попри те, шо урок триває, стараються це робити і нагадують про це також самому вчителю.] Шо є, це є сила.

М. Снятин

Записала Л. Боса у квітні 2022 р.
у м. Снятині Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл.
від Стеф'юк Іванни, 1989 р. н.,
родом із с. Коб'яки Косівського р-ну
Івано-Франківської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Віщі сни.* Снилось, шо я... Ну, я фактично доти ніколи не бачила пропускових пунктів

тут, тільки на Донбасі. Мені сниться, що в нас такий пропускний пункт. А я в той момент загубила український паспорт, і в мене тільки закордонний. Ну, ніби єдине, чим я можу особу засвідчити. І мені сниться, що я показую цей паспорт, а людина в мене його як ніби сіпає. І тікаю від цієї людини і гублю взуття. Потім ніби друга серія: сниться, що якісь такі кремезні два чоловіки стоять в мене в маминій хаті. І вони мене не бачать, а щось «шаряться» [щось шукають.]. І третя частина сну: я в такому якомусь платтю ніби як з початку XX ст. сиджу в [м.] Одесі на... цім... Рів'єрі. Там таке каміння. Я сиджу на тому камінні і бачу, що берега як такого, піску взагалі немає, і скрізь отаке-от каміння. І мені якось дуже самотньо, бо жодної людини навколо немає, але дуже красива вода, така якась бузкова. І дуже добрячий такий голос старшого чоловіка. Каже: «Берега ще нема, але сідай, все гаразд». Я прокидаюсь від того, що мені сказали, що війна. Ну, і перші два [сни] мені збулися: перше, що я їхала – в мене ж робота в Чернівцях основна. Мені треба було пункт пропуску. А я не знала про те, що тут... Ну, я настільки шок мене захопив, що я не знала ні, що документи треба з собою, нічого. І я виїжджаю, телефон «сів», я не можу засвідчити особу на... ну, на цьому пропуску. Показую закордонний паспорт, а я там на себе не схожа. І він так якось знервував...: наш, якби, все гаразд! Знервовано так каже: «Що це таке? Тут на мене якась циганка дивиться! Тут якась старшокласниця! Чий це паспорт?!» [Сміємось.]. І я задаю... А стою, бо мені страшно, бо це все збувається. І тут телефонує мама, що ніби в неї з серцем погано. Я прихожу до мами – в нас у саду якісь два ходять. Просто два незнайомці. Я підходжу, кажу: «Що ви тут шукаєте?» – «Ми переселенці. Нужна жильо». Дивно, ну, які, куди... Ну, ще нікуди нікого не переселяли. Я ніде не чула, щоб були вже якісь переселенці, а тут два мужчини – без дітей, без жінок, без нікого. Кажу: «Можна ваші документи?» І він мені мотом каже, що в нього нема документів. Виявилось, ніякі це не переселенці, ніхто про них не чув. [Це в якому селі було?] Кобакі, Косівського району. [...] Це мама живе? Я і мама. Нічо' собі. Та. Вони зникли фактично без... Ну, відтоді, Слава Богу, більше такого не було, але фактично другий день війни. Тобто вони... Я не знаю, хто це був. Але як у сні, два чоловіки, які щось шукали...

с. Стецева́

*Записала Л. Боса у квітні 2022 р.
у с. Стецева́ Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
від Заярчук Параски Степанівни, 1938 р. н.,
родом із с. Стецева́ Снятинського р-ну
(нині – Коломийський р-н) Івано-Франківської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Що тут згадують про Другу світову [війну]? А що... Робили, вбивали, приходили, забирали все з хати. І людей викидали німці. Ну, звичайно, того не творили, що зараз творять росіяни. Німці... Німці мали ще якесь то, знаю, що розказували, що прийшли німці, а то нема що їсти в хаті, холодно, діти замерзають на печі, бо нема чим припалити. То він... німець один витегає шоколадкі, бо вони мали то. Витегає, їм дав по шоколадці. Но не вбивали так, як це [русня в російсько-українській війні]. І каже, що на другий день ординарець того німця приніс їм поїсти. [Це тут у Стецеві було таке?]. Так. [Що розповіда-

ють: які стосунки були саме з УПА, хто йшов в УПА?] Хе, бандерівцями... В УПА. Йшли ті люди, які хотіли самостійної України, які хотіли, щоб була Україна самостійна. Аби не була ні за тими, ні за тими. Хотіли самостійної просто України. І шли люди в загони, люди виступали і боролися. Дуже боролися. [Ну, а за радянський час, це ж не можна було згадувати...] Та де... [Чи розмовляли між собою про це?] Та, тако між собою... В УПА дуже. Дуже багато йшло. Дуже багато йшло. І люди йшли. Я Вам кажу, що боролися. Люди дуже боролися.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [У селі є меморіал, де зазначено поіменно всіх повстанців. В УПА йшли цілими родами.] Так, їхні сім'ї за це депортували. От сім'ї... Ну, їх виселяли. До Сибіру. Ну, дуже багато. Виселяли в Сибір. Вони в Сибіру там по дорозі вмирили. Хто дійшов – дійшов, а не... Ну, а зато вони як поверталися додому, то вони вже поверталися «цивілізованими», «культурними» людьми. Вже не такими були простаками як... як ту-во. А вже начитані, хто не знав пісьма, певно, вчилися читати і писати. Так що... Вчора солдата привезли. [У селі ховали вбитого на Сході України воїна. Провезли всіма вулицями для прощання. Всі мешканці виходили з домівок і стояли на колінах і молилися, допоки не проїжджала відкрита машина з труною і не проходила процесія].

*Записала Л. Боса 25 квітня 2022 р.
у с. Стецева́ Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.
від Войцеховської Ольги Йосипівни, 1936 р. н.,
родом із с. Стецева́ Снятинського р-ну (нині –
Коломийський р-н) Івано-Франківської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Віщі сні, видіння, роль церкви.* [Ми почули вибухи. Зрозуміли, що це напали росіяни. А Ви як дізналися?] А ми наперед знали, що буде війна. Бо то казали наперед, що буде. [Ну, так. І так всі чекали?] Всі чекали. Лишень тут наймили в цій церкві дванадцять Службів [Божих], а дванадцять – у монахів. І монахи нам сказали: «Ті люди...». Я Вам не казала це? Там не казала Вам? То я... Ага, це я тій жінці розказувала... В таких сусідстві недалеко в рідної сестри... А тепер привезли, похорон має бути, на сторону вона віддана [пішла у прийми]. То... як ми туди поїхали, до того монаха служби наймати, то там так хор праві безперестанку [перші дні після початку війни]. В цілих добах. І ті люди, що ми... Я просила, би вони зі мнов поїхали. То вони, взяв чоловік жінку, і тещу, і мене. І ті люди в церкві, сидимо ми, і молими – так мені снит – і ті люди, так вижу як Вас і з ними балакаю. І приходе до мене монах і каже мені монах... [Це Вам сниться?] Так. Я Вам ще зараз щось енше розкажу. [Це сон Ви розказуєте?] Так. І... І каже: «Вас війна мине». А ми до церкви кожний... Я Вам це не казала? То я всі тій жінці розказувала, що в мене перше була. Якби не... не церква, було би і нам... [...] [Про сон цей розкажіть, будь ласка.] Ай, слухайте, я вже Вам це кажу. Та й лишели, бо нічо не мож. Я читаю, молюся... [Сон.] Молюся тако, і то такий був монах побожний, що у третій годині шоднини молився до Ісусика, а Ісусик як живий сходив – так як я виділа своїми [очима] – на него і говорив. Але [одного разу] в дверях тої начальник хотів перевірити, з ким він говорить. Він подивився у ту дирочку, де ключ. А той тримає маленького Ісусика. Думаю, як на Євангелії тримають дитину?! А то Ісусик.

[Це сон?] Це [сон], що я виділа Ісусика, говорила як з живим.... Так... Ми недокінчили, бо надїхала машина [тут мова йде про нашу зустріч напередодні, коли респондентка розповідала про з'явлення Божої матері, яка завжди являлася у цьому селі на вікні у старій школі у кризові часи. Ніби перед 24 лютого також було це явлення]. І так і було. [Ще уві сні Вам сказали, що війна мине цю територію, так? Оцю територію обмине. Тут не буде війни?] Так. Не буде. Ну, що я ще можу про війну Вам розповісти. Кара Божа. Ади, Ви це нагадали про війну. Я маю дома [книгу], мені тут така жіночка є, що роби в садку. Та й там має, що перепечатує. Та й я Вам дам – десь почитаєте, будете знати самі. І там пишеться: «Зішлю на вас землетруси, повінь, хворобу, війну». Тут пишеться наперед, що буде війна. І тепер-во – то вже недовго – я не знаю, чи рік чи два покегни – Суд Божий на плечах. Живих і мертвих буде судити Ісус Христос. [Україна переможе?] Це я не скажу Вам. Там не пише. Але Україна сама винна. Людей море було без... Як це називається – «безбожників», що не вірили в Бога. Рай був би на землі. Давали трошки поля, трошка поля, роїв, пшеничку. [...] Ну, рай, там пише, що був би рай на землі. [Раніше так було], ну, люди, якщо щось у клубі, то повно людей [...] А як до церкви – то вже так було маленько. [Це коли?] Тепер недавно. Перед цив війнов. А на коли та війна – си покаляло. [Тобто стало багато... Раніше мало ходило, а зараз багато ходить тут? Покалялись?] Так. Повірили люди більше у війні. [Тут відбуваються молебні щодня за перемогу?] Ну, як.... Шоднини в шестій годині, так. [...] Але шоднини правиться, отец у шестій годині за тих усіх солдатів, що на війні, і аби Бог дав мир. Якщо, каже, не мож тих людей так, як тих ворогів наших, спам'ятати, то, Боже, кладіть межу, аби не було війни. Це такий свіщенник, що пошукати треба. Дуже добрий. [Це о шостій годині вечора?] Так. Шоднини. [І багато людей приходить?] Багато. Деколи навіть таких, що більше, чим у неділю. [Це і в других церквах так чи тільки в цій?] І каже отец, що прависі в кожній церкві. Я не знаю, може, десь є якась причина, що і не правліт. Але цей отец, як десь має їхати, або борше, або пізніше, але стараєси, аби відправив. [У той час, коли на Сході розпочалася війна в 2014 році, так само було?] Не. Тоді не було такого.

КОСІВСЬКИЙ РАЙОН

*Записав О. Коломийчук 10 липня 2023 р.
у м. Львові від респондентки, 1980 р. н.,
родом із с. *** Косівського р-ну Івано-Франківської обл.*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Форми самоорганізації.* [Розкажіть, будь ласка, як зустріла громада с. [...] перші дні війни?] [...] Так вийшло, що в [20]20 році відбулися вибори, і якраз с. [...] не мало [очільника]. Попередній староста пішов на пенсію, а другого не було. І тут починається 24 лютого [2022 р.] війна, і так як старости тут немає, кажуть мені: «Йди в село, тут будеш ходити. Якось, ну, старайтеся робити, що можете там». [...] і я так... [...] вроді і працюю... І працюю не по профілю, але пішла. І ми так старались робити, що могли. Ми спочатку організували такі блокпости при вїзді в село, при виїзді, щоб ми могли контролювати

посторонніх людей, хто в нас в село заїздить. Наші хлопці чергували отак. Гуманітарна допомога. І потім до нас, так як вже почалося... люди почали виїздити, і автобусами... Там волонтери, в нас в [м.] Косові є така Ю. Т. Вона просила дуже: «Візьміть людей, візьміть поселіть!» І ми почали поселяти. Спочатку ми поселяли – в нас є ліцей такий, він достатньо великий. Там 350 дітей орієнтовно навчається. Ми – туди: там селили їх. Один наш працює в [м. Івано]Франківську [...] на волонтерських засадах. Ліжка туди завезли. І ми... там поселяли, ну, скільки могли, людей. В основному ми хотіли тільки жінок і дітей. Чоловіків – ну, хіба там інвалідність якась. [...], не дуже... Таке, не поселяли.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Внутрішня міграція. Тоді, ну, що там тоже різні історії. Дуже різні. От люди розказували, що до них чеченці заходили – вони ховалися. [...] дуже важко було виїхати. Вони страшенно налякані були. [Прибулі із окупованих регіонів переживали наслідки психотравми.] Ну, такі різні історії. Навіть в нас було – ми поселили одну сім'ю. І вони як: господаря вже знали, і [...] тут заїжджає його брат [у відчинені ворота]. Ну, і зайшов у подвір'я [...]: люди всі під ліжка, під столи – хто куда може, щоб втекти, сховатися, бо то дуже... не знають хто і в них той страх панічний такий був [через те, що побачили незнайомця]. Одного разу так вечером нам завезли переселенців. Що найбільше здивувало, вони всі лежачі. От бус [мікроавтобус] був так, крісел не було – вони всі лежали. І їх було там скільки, що я не розуміла, звідки вони виходять, з того буса. Дуже багато. Каже: «Ми... ми, хто міг уміститися, скільки могло, і ми так всі їхали».

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Життя в окупації. Одного разу до нас приїхали переселенці з [м.] Маріуполя. Це страшна історія, бо вони не могли виїхати відти. Була територія повністю окупована, вона обстрілювалася і так уже пізніше, з їх слів, досить такі гарні сім'ї. Вона – лікарентгенолог чи як воно називається. Чоловік тоже – підприємець, ну, намагалися. Каже: «Одного разу ми виїздим – нас обстріляли. Ми – хто куда. Тікали лісом. Вернулися. Жили в бомбосховищу. І постійні наскільки обстріли! Тут – ми живем постійно в бомбосховищу, тут – діти є, треба їсти готувати. Чуть стихне, і біжимо там в сусідній будинок, включаєм плитку і щось їмо тако. А бувають такі обстріли, що от реально їли голуби. Ну, нема – голодні. Зготувати не можем як. Голуби літають, голубів їли». Ну, страшні речі, ну, дійсно.

ВТЕЧА ВІД ВІЙНИ Життя в громаді. Одна була в нас, приїхала тоже... Вона була директор школи, [м.] Оріхове [йдеться про м. Оріхів], Запорізька область. З сім'єю поселилася, каже: «От, я прийшла сюди. Я вже не маю роботи. Школа наша вже розвалена». Із сім'єю вони в нас проживають. До речі, так і залишилися. [До сьогодні.] Так. Так. Проживають по даний час. От з [м.] Донецька переселенці. [Серед них –] це дівчинка, яка з п'яти років займається східними танцями. Дуже красива. Я Вам «скину» [відправлю] [інтернет] посилання на її сторінку у фейсбуку. Спочатку вона також проживала в школі в нас. А потім ми їй запропонували будинок, щоб вона... То вона була з бабусею і з мамою. Мама періодично відлучалася, а вона з бабусею жила. Сама навчається на лікаря, але така дуже

якась всесторонньо розвинута. [Усміхається.] І вона в нас організувала гурток. Її прийняли навіть потім вже на роботу хореографом. Гурток для дітей танців. Вона організувала сольні танці для дітей. Моя дочка навіть туди ходить. Недавно ми їхали у [м.] ІваноФранківськ в [Університет] нафти і газу, там конкурс проводили... східних танців, фітнес для жінок і благодійні концерти. Оці концерти – це от дитина організувала. Ну, я рахую, бо їй двадцять років [усміхається], студентка. Вона в нас виграла, по-моєму, першого разу орієнтовно десь біля сорока тисяч гривень. Це всі до копійки вона віддала на воїнів наших. От минулого разу це було 6 липня [2023 року]. Тепер був концерт, я тепер була на навчання, що не знаю, скільки грошей. Але також, також вона в нас, ну, помагає. Це таке. Це дуже, дуже позитивне, бо вона так, можна сказати, що вона нам підняла рівень того села. Бо я раніше, я возила, в мене є дочка, десять років, я возила її в [м.] Косів, районний центр на танці. Це трошки накладно тому, що я працюю, тому, що мені треба її постійно возити, забирати, три рази в тиждень. Ну, от час... А це – дитина побігла, займатися хоче, дуже зручно. І так, що це чудово. Які ще приклади? Була в нас переселенка, я її поселяла. Такій випадок, так пам'ятаю. Вони приїхали машиною, розказували свою історію. Вони тікали... тікали з Київщини. Тоді була [окупація] [м.] Буча, вони десь там жили недалеко. Чоловік зразу її пішов у тероборону. А вона з дітьми. «От сіли в машину, – каже. – Всю залишили, приїхали. Блукали. Попали спочатку... у [м.] Яремчу чи куди... В якісь будинок. І побачили, що там гірші сім'ї, як ми. Шо їм це більше житло потрібно». Тобто надавали їм безкоштовне житло. Каже: «Їм це було більше потрібно. І ми тоді поїхали сюди на Косівщину. Кружляли два дні. Нікуда не могли попасти». Потім якось так попали до нас в громаду. Кажуть: «Найдіть їм будинок». Ми попередньо і оголошення давали. Так як ми вже людей знаємо, ми вже дзвоним: «А ви можете прийняти?» Або такі є, що хтось помер. Ну, такі порожні, не... житлові, вроді, умови нормальні. Є житло, і ми там поселяли. Ну, і ми їх поселили. І, так пам'ятаю, вони в нас, ну, місяців чотири-п'ять жили. Потім... Тепер, до речі, уже за кордоном. Уже у Франції. Виїхала сім'я. Але що мені було дивно. От, ну, так, сидимо... Я якось сиджу вдома, а вона приходить до мене, приносить до мене таку булку, булочку, конфети, свічку і каже, що там якась річниця, померла в неї мама в тому віці. [Усміхається.] А я кажу: «А чого Ви мені принесли?» – «А я знаю, що Ви помолитесь», – каже. Ну, знаєте, ну, так і помолилась. Так-так. Вона вже чогось так побачила, що я помолюсь. [Відчула.] Так-так.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [...] У районному центрі в нас є пам'ятник, присвячений патріарху Володимиру. Ну, це така дуже велика постать в історії. Це наш земляк, ми пишаємося [ним]. [...] [Ваше село – це центр громади чи ні?] Ні, ні. От якраз у нас село, воно віддалене трошки – сім кілометрів від центру громади. [...] [До яких адміністративних одиниць належить ваше село?] с. ***, Косівський район. Три тисячі... Тепер остання статистика – три тисячі і одинадцять жителів. Десь так. [Скажіть, Ви володієте інформацією, скільки ВПО перейшло через ваше село і громаду впродовж війни?] Ну, я вела – із с. *** нас було десь триста п'ятдесят людей в той період. В громаді це було значно більше.

Це було... Ну, точні дані можу, ну, зателефонувати чи потім Вам «скинути» [відправити]. Ну, це було у тисячах, так. [Триста п'ятдесят – це з початком війни?] Це так періодично. Так, одні – виїздили, друзі – заїздили. Була в нас одна... От, з Луганська. Приїхало переселенців. Ну, говорять, розмовляють по-російськи. Потім – «бандерівці на нас наступають...». Ну, отака пропаганда наскільки діє. От... [Усміхається.] І ми кажемо: «Чому ви не тікали туди, у росію. Туда вам дорога, до свого путіна, жити там!» – «А, в нас тут родственники, ми до них приїхали». Ну, це так було період часу, до місяця. Вони там мали житло, і вони мали магазин. Коли їм розбомбили повністю той магазин, то якось очі відкрилися: «Ага, тото москалі стріляють!» Вже, уже, ну, якось... [Дійшло.] Дійшло. Так. [Поки на собі не відчули...] Так, на своєму прикладі. Вони тікали від обстрілів, а потім, коли вже пішло, коли вже саме їх житло же і магазин, їх біда, тоді вже. [...]

ВТЕЧА ВІД ВІЙНИ Життя в громаді. [Як внутрішньо переміщені особи вливалися у громаду с. ***?] В мене був такий приклад. От ми надумали і кажемо так: «Ми – село патріотичне, давайте помалюємо зупинки в синьо-жовтий колір». І ми реєстрували переселенців, і я так попросила, ну, так поорієнтувалася: там ті живуть в одному кутку, ті – в другому; хто може піти; ну, сказала. Добре. Сказала там одній дівчинці, яка на пошті працювала. Вона каже: «Слухай, я не дуже маю часу. Тут в мене є переселенці. Вони, я питаю, чи можуть». Моментально. Поки та ще шось там робила, вони вже всю помалювали, всю зробили. Відкликнулися дуже-дуже так позитивно. [...] І от було, ми її залучали. Оця Наталя приходила. От прийшла і каже: «Чим я вам можу допомогти?» – «Наталя, іди...». В нас в Будинку культури плели сітки. – «Іди плести сітки!» І вона ходила нормально. Ходила десь тижнів два день у день. Потім по через день. Коли мала можливість, тоді йшла. [Хтось іще із внутрішньо переміщених осіб так допомагав?] Ішла... З дочкою. Там було їх багато. [Багато було?] Так-так. Вони долучалися до якої роботи. Ну, були такі випадки в нас. Були от, телефонували, їм апартаменти давай, вони із собакою. Ми їх поселили. Знайшли місцевого підприємця. Ну, такий зал, як тут [достатньо великий], напевно, може, трохи більший. Але є духова кімната, є туалет, приміщення є. Холодильник, кухня. Ну, все так. Менше-більше, ну, так. Ну, але...: «Так, ми можемо оплатити, нас не влаштовують такі умови». І вони від нас за три дні поїхали. – «Ми маємо гроші. Ми... Ну, нам треба якісь зручності більше». [...] [Чи змогли прибулі у вашу громаду внутрішньо переміщені особи працевлаштуватися?] Г. К. Дивіться, як. От є з [м.] Маріуполя. Вони приїхали. Вона лікар. Вона себе тут не могла знайти. Вона знайшла роботу в [м.] Чернівцях. Вона не могла «потягнути» тому, що, каже, житло знімати, прожити на ту зарплату, яку їй проплачували, не могла. Вони поїхали за кордон. Вони поїхали. [...] Ну, у нас як? Дуже допомагають. Я, може, Вам фотографії зараз покажу. «Червоний хрест» долучається. Є така програма «55+» для переселенців. От нещодавно це чернівецька якась [благодійна організація], я маю її. Назву забула. То вони також допомагають. Вони ведуть цю сім'ю, координують. Дають якісь, ну, побутові предмети, ну, чимось допомагають: одягом, чи можуть. Багато такого було. Але щоб працевлаштуватися, ну, немає в

нас таких підприємств. Ну, щось приватно, можливо, а так... Одну взяли, з [м.] Донецька, медсестрою. Ну, вона сама була медсестра, а тут її влаштували в сільську амбулаторію, в нас якраз не було кому. Робочі місця – це в нас проблема. І для своїх [уродженців села] людей. [Скільки ВПО проживає на теренах вашої громади на нинішній день?] Скільки в даний час – 60 чоловік орієнтовно, які лишилися і які живуть по даний час. Так. [У яких приміщеннях вони мешкають?] В даний час – це тільки приватні будинки. Спочатку ми поселяли в школі. Це було до 1 вересня [2022 року]. Коли почалося навчання, ми старалися всіх виселити, щоб знайти їм приватне житло, щоб дітки пішли вчитися. [Це житло вони орендують?] Безкоштовно, ну, якщо хтось має – комунальні [послуги] може оплатити. Ну, так. [Що це за будинки?] Це були... Ну, можливо, хто має там батьків будинок, спадщину якусь, яку не проживає; хто має великий будинок, і може в себе взяти; хто має два будинки. Ну, якось так ми повлаштовували. Хтось так було... Отці з [м.] Донецька, що медсестра, то її дочка тут вийшла заміж. Це вже з родини приїхала і там проживають. [Зважаючи на життя за останній рік – рік війни, чи змінилось ваше ставлення до християнської віри?] Життя кардинально змінилось і відчула присутність Бога в своєму житті, і завдячую всім, що маю, завдячую Господу Богу. Бо, справді, справді, цей рік був – 2022й – надто важкий: скільки болю, скільки сліз – це просто не передати. Це закарбувалося на ціле життя і хочеться, щоб це забути, стерти з пам'яті, і дякую Богові за то, що, ну, за то, що нам дає. [Дякую!]

НАДВІРНЯНСЬКИЙ РАЙОН

Записала І. Коваль-Фучило 16 жовтня 2022 р.

у м. Парижі (Французька Республіка)

від Катерини, 1963 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну

проживала в Надвірнянському р-ні

Івано-Франківської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Я народилася в селі *** Івано-Франківської області Надвірнянського району. Та в нас немає так війни. Нашу область не захопила війна, як кажуть. На Заході немає війни. [Як ви довідалися про війну?] Та чули [...] по телевізору. [Із засобів масової інформації?] Та, та. Говорили. [Які були перші думки, коли ви дізналися про війну?] Ми подумали, що до нас приїшла війна. [У вас поблизу теж були бомбардування?] Так, так. В нас в області там теж стрілили в аеропорт.

Страшно було. Думали, як там стріляють, то прийдуть і до нас, таке. Слава Богу, минуло нас. [Чому Ви вирішили їхати в Францію?] Я просто до дочки приїхала, тут внучка моя. [Чи плануєте повертатися?] Та буду вертатися, не буде вічно це все. [То Ви приїхали до доньки, а не втікали від війни?] Так, до дочки. [Що Ви знаєте про долю своїх сусідів, близьких, чи є люди, які втікали з вашого села?] В нас нема, щоб тікали так. В нас мирно. Мій брат пішов воювати. [Рідний?] Так. [Коли він пішов?] Відразу, на другий день він вже поїхав. Так, він такий патріот. [Ваш брат не військовий?] Ніні. [Як він? Дається чути?] Дається, але не часто. [Часто їм не можна виходити на зв'язок.] Тактак. Каже: «Всьо добре, всьо добре». А як воно – він ніколи не розкаже нічого. [Він молодший за Вас?] Так, він на десять років молодший. Я сама найстарша, а він наймолодший. Такий патріот. Він мав друзів, вони зібралися і поїхали. [Тобто він не один?] Так. Він жив в Калусі. [Усі з Калуса?] Так. Зібралися вони... [Усі живі, у добрий час сказати?] Та, та. Та кажуть, всі. Ходять на передову, їдуть міняти хлопців. [Ротація.] Так. [Як Ви думаєте, чому почалася війна?] Не знаю, що сказати... [Яку Ви бачите перспективу? Яке може бути продовження?] Та би хотілося, щоби воно скоро закінчилося. А як буде – Бог знає, так. Хотілося би, щоб люди не страждали. Діти, найгірше, гинуть, всьо гине, молоді. В нас із села, ніби вона була вчителька нашого села, і виїхала туди в Донецьк. Там її син пішов на війну і загинув. [Це Ваша колишня односельчанка?] Односельчанка, так. А похорон був в селі, його привезли сюди. Його дід був в тому селі. [Тобто ви вже маєте в селі загиблих?] Та, та. Ходили зустрічати. Везли, до церкви несли. [У церкві прощалися.] Так, прощання було в церкві. [Це найважче.] Так. Війна – то є найгірше. Ми просто собі уявляємо так, а що ті люди переживають – це є страшне [зітхає]. [Яке ваше враження від Франції, від Парижа? Чи подобається тут?] Та подобається. [У чому різниця між Україною та Францією?] Тут гарні дороги, тут чистота, гарно. Аби наша Україна була така гарна, щоб процвітала. [Ви вже давно у Франції?] Місяць. [Приходите в центр для українців?] Так, в неділю. [А до церкви на котру годину ходите?] На десь-туди. [...] Далека дорога. Поки доїдем... Годину треба їхати. [За час, поки йде війна, щось у вас змінилось?] Нічого не змінилось... Та переживаю, як там... Як питаю [брата, який на фронті]: «Всьо добре, всьо добре». На душі мені все то... [Неспокійно?] Так. Не може бути на війні добра, не може бути. [Чи стежите за новинами?] Та я не маю такого телефона. [Як дізнаєтеся про новини?] Та вона [донька] говорить. [...] [Може, від себе щось хочете додати?] Та нічого. Миру хочу.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Київ

*Записала О. Таран 9 жовтня 2023 р. у м. Києві
від Тарана Макара Анатолійовича, 1974 р. н.,
молодшого лейтенанта ЗСУ*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Десь годині о шостій ранку прокинувся, навколишні вікна у будинку всі світилися, розбудила дружина, сказала, що почалася війна. Я до цього був внутрішньо готовий, тому що все йшло до цього. Потім включили новини, і у людей включаються власні індивідуальні рефлекси. Хтось починає тікати, хтось починає скуповувати продукти, а інша частина суспільства була готова до того, щоби дати відсіч тим, хто тобі, умовно кажучи, плюнув в обличчя. Спочатку я обдзвонив друзів, і ми зібралися в сквері біля нашої поліклініки на Шептицького, п'ять. Я був дуже здивований: прийшло близько ста чоловік, всі були зі зброєю, і я настільки був здивований, що така ось реакція. Навіть приїхала поліція, подивилася і втекла. [Звідки зброя?] В кожного щось, як виявилось, вдома лежить: в когось карабін Симонова, в когось пістолет Флора, в когось арбалет, – зброя мисливська, офіційно зареєстрована, зокрема, в Міністерстві внутрішніх справ. Потім ми думали, що робити далі і, разом зі своїми друзями, нас чоловік було десять, ми спочатку пішли в військкомат. Це вулиця Юрія Поправки, між метро «Чернігівська» і «Дарниця». Вийшли ми на метро «Чернігівська», і вже відразу було видно, що війна, оскільки по дорозі від метро фактично до військкомату – його перенесли в будинок поряд, школу – стояли люди вже з автоматами, жовтими пов'язками. У військкоматі була величезна черга, довелося стояти години дві, але це хаос перших днів такий, що записали дані, оскільки ні в мене, і в більшості моїх друзів не було військової підготовки реальної, тобто не було тих спеціальностей, які потрібні були, то нас відправили на бульвар Перова, три а, там де формувалися загони Тероборони. Причому нас туди відвезли волонтери, безкоштовно, набили повну машину, і ми туди поїхали, а черга там була ще більше. Це двадцять четвертого лютого, десь година друга дня. Там іще була більша черга, і що мене здивувало, що навколо ходило вже чоловік п'ятдесят, вже повністю екіпіровані, зі зброєю, – це ті, хто десь або самостійно вчилися, або перебували у якихось добробатах, або і ті, які, умовно кажучи, готувалися до війни. Казали: вас мають зареєструвати, і ось-ось має приїхати машина зі зброєю. Приїхала машина зі зброєю, це був такий «пиріжок», повністю набитий автоматами, відкриваються задні дверця, вивалюються автомати, бери хто хочеш, єдине, що всі,

хто взяв, повинні були паспортні дані та ідентифікаційний код [надати]. І потім їх уже розподіляли. Що ще мені запам'яталось, це те, що перед нами [в черзі] стояли дві жінки, одна така огрядна, а друга років п'ятидесяти, я так зрозумів, що вони десь на «Київхлібі» працювали – вони теж прийшли записуватися в Тероборону. Далі простояли ми години три, тільки половина черги пройшла, нам сказали, що треба йти на вулицю Братиславську, 50, там сформовано штаб районний. Ми пішли на Братиславську, і, якщо хто знає Київ, там «Епіцентр» і велика площа, вся площа була зайнята людьми, це в основному чоловіки, деякі розбили намети, волонтери готували каву. Як з'ясувалося потім, люди розбили намети там, [щоб] чекати своєї черги. Коли ми прийшли, нам сказали сформувати п'ятірку, і ця п'ятірка була сто сімнадцята. Це треба було стояти [в черзі] ще добу, а то і більше. Але потім пішов клич, що всі, хто хочуть підписати контракт і потрапити в Тероборону відразу, ті без черги. Таких теж було дуже багато, но я підписувати контракт не дуже спочатку щось і захотів. Але взяли мої дані і сказали, що можеш домовитись із своїм ДФТГ [добровольче формування територіальних громад] на мікрорайоні, там можливо будуть якісь місця, де теж кинули клич, що привезуть зброю. Це прямо тут, де я живу, на Микільській Слобідці, навпроти Зони здоров'я. Ми прийшли сюди, там дійсно привезли зброю, але спочатку цю зброю видавали тільки за умови наявності військового квитка і досвіду служіння в збройних силах. Ті, хто бажає, вони записуються у так званий резерв, і передбачено було, що їх будуть якось навчати. Такий варіант мені не зовсім підійшов, і я почав дзвонити по своїх знайомих. Справа в тому, що в Києві тоді зразу почалося формування кількох бригад на основі добровольчих батальйонів ще з періоду АТО. Згодом подзвонив мені один знайомий, який є членом партії «Свобода», і сказав, що Петро Кузик уже сформував, але далі буде доформовуватися батальйон, який на своє утримання брала партія «Свобода», він офіційно має назву «Легіон Свободи». Я прийшов до них в офіс, переговорив. Вони мені сказали, що, оскільки немає базової підготовки, то ти повинен долучитись до тренувального табору, який знаходився на Оболоні. Нашим тоді інструктором був, на жаль, вже покійний Андрій Шиян, псевдо «Гора», який ще воював з дві тисячі п'ятнадцятого року. Я та ще двоє долучилися на фінальній стадії, почалася стрілецька підготовка, треба було їхати в літній табір, а я ще мав тоді здати свою роботу в університеті Шевченка, і мені сказали їхати в «Карпатську Січ», вони набрали нову групу, яка буде займатися з нуля. Я при-

їхав в офіс «Карпатської Січі», він, зокрема, знаходився на території Інституту журналістики, там гуртожиток університету Шевченка. Цікаво, що я ще й пройшов поліграф на предмет того, чи я не засланий казачок; поліграф я пройшов на відмінно, без проблем. Потім нам призначили командира, і спочатку певний час ми займалися теорією, теоретичною підготовкою. Я, до речі, тоді зустрів і командира «Карпатської Січі», покійного вже [нині] Олега Куцина. Під час цих навчань мені подзвонив мій колишній товариш дитинства, зараз він полковник, викладач Університету оборони, що його хороший знайомий буде формувати резервну бригаду в Києві, це полковник Медушівський Анатолій Олександрович. Вони знаходяться на Дорогожичах, на вулиці Олени Теліги, і сказав, щоб я туди підійшов, з ним переговорив. Дядько виявився привітний, як я вже бачу зі свого досвіду, – не зовсім типовий полковник з точки зору поведінки, з точки зору жорсткості, він уважний, комунікабельний, вміє вислухати візаві. Він сказав, щоб я збирав документи і за тиждень-два ми мали спочатку вирушити в ***, а потім в ***, де мала формуватися ця бригада під його командуванням. Але не склалося в силу різних причин, Анатолія Олександровича направили на посилення однієї з бригад, а мені подзвонили з військкомату і сказали, щоб я чекав. І тут такий казус: з одного боку, в мене є бронь на те, щоб мене не забирали в армію, а з іншого боку, мені вже видали військовий квиток і я вже стою в резерві, причому резерві першої хвилі. Я думав, все, про мене забули, буду займатися чимось своїм, і тут подзвонили з військкомату і сказали збирати речі і бути через три дні, їхати в *** на полігон, в центр підготовки ССО. Я порадився зі своїми друзями, офіцерами, які мені порадили поїхати краще в Кам'янець-Подільський, оскільки мені на той час було сорок вісім років і навантаження в ССО я міг не витримати. І, зрештою, я опинився в Кам'янці-Подільському, в навчальному центрі. Єдина в Україні саперно-інженерна школа, хоча, як потім виявилось, що інженерна і саперна справа нас не стосувалася, вперше в Україні набрали чотири взводи вогнеметників. Ще тоді залишалася якась частина вогнеметів вітчизняних, і ще старі запаси вогнеметів «шмель»; ось, зрештою, ми повинні були стати вогнеметниками. Стандартно навчання триває два місяці. Перший місяць – це курс молодого бійця, другий місяць – спеціальна підготовка. Але в умовах реальності Збройних Сил України: відсутність інструкторів, частіше за все низькоякісний, я би так назвав, офіцерський склад, плюс те, що призвали багатьох офіцерів, які закінчували військові кафедри, на яких навчання було суто формальним, вони нічого нам не могли дати, то із цих двох місяців ми, скажімо так, половину часу займалися господарськими роботами. Кожен навчався, як міг чи як хотів. Скажімо, в нас був інструктор, який сам сказав, що останній раз розбирав автомат уже не пам'ятає коли, а треба було давати не тільки розбір автомата, а багато речей тактичних, тактична медицина і так далі. Тактична медицина у нас проводилися заняття три дні, це дуже мало, як потім з'ясується в реальних бойових умовах. Вогнева підготовка – два дні, як виявиться, це мізер. Що дуже погано – тактична підготовка так само була формальна, єдине я можу сказати добрі слова про нашого викладача Покотилюка Олександра Георгійовича. Це дідусь, якому років

шістдесят з гаком, він все життя вогнеметник, був інструктором і в десантно-штурмових військах. Зрештою, його професіоналізм і любов до справи дали нам надію на те, в Збройних Силах не все так трагічно і погано, як ми все це спостерігали. Більше того. Покотилюк дав кожному з нас свій номер мобільного і сказав, що можете дзвонити в будь-який час дня і ночі. До речі, деякі хлопці так і зробили: о третій годині ночі дзвонили, він взяв трубку і їх консультував: на передовій у хлопців вогнемети залило водою, і вони хотіли проконсультуватися, чи можна їх використовувати, коли їх заливає вода. Розумієте, така ситуація в Збройних Силах, що навіть ті офіцери, які до нас були приставлені, в них настільки величезне бюрократичне навантаження, я вже сам знаю, що таке Журнал бойової підготовки, що їм дуже часто було не до нас. Ну, і побутові умови доволі жорсткі, багато людей мобілізували, я просто можу сказати свою думку, що ця система підготовки у нас не могла перетравити стільки людей. Але це об'єктивні причини. Суб'єктивна причина в тому, що я можу порівняти підготовку в добровольчих формуваннях, так званих добробатах, і підготовку в офіційних центрах ЗСУ, а в мене є з чим порівняти. Тому, скажімо, те, що я в «Свободі» за десять днів вивчив, я вивчив більше, ніж я вивчив, перебуваючи на полігонах чотири місяці. Коли ми мобілізувалися, в кожного були свої переваги. Наприклад, у нас був Сергій Герасимчук, в нього брат був в *** бригаді, він хотів попасти до брата. Хтось теж мав свої переваги, скажімо, хто з Миколаївської області, хотів в Сімдесят дев'яту [бригаду] потрапити і так далі. І люди почали писати, їм почали присилати так звані відношення, тобто та чи інша бригада чи військова структура їх хоче взяти до себе. Але коли ми закінчили навчання, ситуація стала надзвичайно забюрократизованою. Жодні відношення і жодні твої побажання не враховувалися. Тебе просто навчальний центр розподіляв по тих чи інших бригадах. Там процедура на той момент була така: бригади звертались в Генеральний штаб із запитом, скільки їм потрібно [резерву]. Генеральний штаб потім це все спрямовував на навчальні центри, а навчальні центри відповідно все це оформляли. Ситуація така дика була, навіть так, що це фактично два чи три дні на місяць, коли приїжджають [представники частин], і були випадки, мій зокрема, коли ти захворів і ти не зміг здати іспити остаточні або коли ти захворів, а в цей час представники твоєї частини приїжджали. Ти залишаєшся ще місяць чекати, коли тебе заберуть. Але ці хлопці, які залишалися, яких заберуть, означає, що їх через місяць забрали би. Я знаю випадки, зокрема в мене, коли дехто три-чотири місяці сидів в казармах, в полі чекав, коли його заберуть в ту чи іншу військову частину. За цей час навіть та мінімальна підготовка, яка надавалась, повністю вивітрювалася. На всі наші прохання, щоб ми з іншими групами займалися, тренувалися, було сказано, що не можна, бо на нас не розраховані матеріальні засоби і так далі. Можу сказати про свій взвод, третій, де у нас практично відсотків дев'яносто це були добровольці. Переважно це Волинь і Львівська область. Щодо представників національних меншин, то в моєму взводі не було, хіба що один гагауз Іван Бошку, якого призвали під час зміни робочого місця: знайшов собі роботу в Чернівцях, прийшов зареєструватися в військкомат,

і його одразу забрали в навчальний центр. Він був абсолютно непридатний до служби, але зараз, з тієї інформачії, що я одержую, він на передовій воює. Що стосується вікової кореляції, це хлопці – наймолодший у нас Басараб Андрій, двадцять три роки йому було. Найстарший був я, ще на три роки від мене молодший був Ігор Ткач з Львівської області, який пів життя в росії пропрацював будівельником, тут така тобі історія. Це ще дві тисячі двадцять другий рік, де домінували вмотивовані. Зараз картина, наскільки я знаю, перевернулася навпаки, коли було дев'яносто до десяти, тепер десять до дев'яноста. [Що ви маєте на увазі?] Маю на увазі ступінь мотивації, відсоток мотивованих. [Скільки вас було у взводі, і скільки, через рік, «на щиті»?] Взвод – двадцять п'ять чоловік, так достеменно і не можу сказати, бо дехто без вісті пропав, невідомо, в полоні він чи ні. Офіційно зараз документально підтверджені дев'ять чоловік. Це, в принципі, втрати (я порівнюю з іншими навчальними центрами) дуже великі. Тому що, наприклад, з точки зору тієї бригади, де я був, то там вважається, що взвод – це два-три чоловіки втрачає. От, у нас – дев'ять, і пропали без вісті троє, один в шпиталі, не зрозуміло, чи виживе. Ось така картина. Но тут іще справа в тому, що ми думали, що будемо саперами-інженерами, але навчали нас на вогнеметників, зрештою, поки закінчили навчання, вогнеметів уже й не залишилось. Тому люди потрапили в піхотні частини стрільками-гранатометниками, при чому якраз в ті бригади, які витримали перший удар – лютий-березень-квітень. І ці бригади, це Двадцять четверта та П'ятдесят сьома, Сімдесят дев'ята та сама, і так далі, вони доукомплектовувалися. І вони попали як раз в ті бригади, які знову пішли на нуль. Але теж цікаво, що ті, хто пішли в колишні добробати, зокрема, у мене в Третій штурмовій бригаді чотири моїх знайомих, з якими я [підтримую зв'язок]. Двоє – це з мого і двоє з паралельного взводу (по Кам'янцю). То в них втрати мінімальні. В них дуже багато пораних, контужених, але втрати мінімальні. Поруч стоїть та сама *** бригада, там тільки встигають мішки возити. [Тримаєте контакт з побратимами по навчанню?] Звичайно, у нас є у ***[соцмережа] група, пишуть, по допомогу в разі потреби звертаються, зідзвонюємося. Єдине, що розумієте, що навчання – це одне, а пройшов рік, як вони беруть участь в бойових діях, дехто контужений вже, нічого не чує, а є такі, хто просто втомилися, перелякалися. Тобто контакти залишаються, але їх підтримувати стає все важче і важче, тому що люди в інших реальностях опинилися, но я думаю, що ми це все налагодимо. Зараз, на даний момент, підтримую контакти постійно з трьома хлопцями. Це Третя штурмова бригада, на основі «Азова» сформована, це Тридцять п'ята морська піхота і П'ятдесят сьома механізована. [Чи існують проблеми матеріального забезпечення військових?] Більш-менш все нормально, якщо взяти загалом. Якщо брати харчування, воно достатньо калорійне, і голодним ніхто не ходив. Що стосується одягу, то з одягом певні проблеми були. Найбільш смішний [випадок], коли нам видали форму, але не видали ремінів і нам довелося спочатку ледь не підв'язувати шнурками чи проволокою штани, щоб з декого не спадали. Взуття – талани наші дуже непогані. Побутові умови – в нас, на жаль, на них ніколи не зверталася увага, і зараз не звертається увага, зокре-

ма, на весь полігон три пральні. Якщо брати наш куток, нас стояло двадцять наметів по двадцять п'ять чоловік, а це п'ятсот чоловік. Тут ще питання, якщо в тебе одна форма, а ти її випереш, то в чому ходитимеш наступного дня? А такі речі, [як] душ, гаряча вода – по розпорядку ми мали митися гарячою водою раз на тиждень, зокрема, в нас була середина сімнадцятої до вісімнадцятої, ми завжди запитували, як же так: з п'яти до шести ми можемо митися, якщо у нас до шостої заняття, а о сьомій вечора у нас уже вечерея. 90 % цього всього – це радянські пережитки в армії. У нас був контакт з волонтерами, вони передавали дещо, хто не зміг в силу тих чи інших причин, наприклад, термобілизни в нас не було, ми самі купували термобілизну або нам давали волонтери термобілизну. Оскільки багато хто приїхав без ложок-кружок, тарілок, без карематів, то теж волонтери допомагали. Тому що цього добра на всіх, як завжди, не вистачає, ну, і в військкоматах про це ж ніхто не попереджав. Я особисто з власного мав каремат, спальник, кружку, ложку, тарілку. Також важливо мати сидішку-каремат, на чому сидіти, бо ти фактично постійно перебуваєш в полі, і довелося в дочки позичити її сидішку-каремат, що був ще з часів пластового юнацтва. В тій ситуації, в якій опинилися ми тоді [24 лютого], масштаб всього цього, звичайно, що матеріально-технічне забезпечення не відповідало тій кількості людей і тим умовам, які склалися. [На прикладі Ізраїля, зі свіжих новин, наскільки швидко резервісти стали у стрій, чому в наших умовах це розтягується на місяці?] Це і суспільства організація інша, і Збройних Сил. Ізраїльська армія має і певні традиції. І в них, до речі, ця система швидкої мобілізації відпрацьована, тому що країна маленька, і вони не можуть дозволити собі довго чекати, їм потрібно мобілізуватися відразу, інакше їх можуть пройти просто. А у нас, на жаль, мало би бути все швидше, але тут, знов таки, важко дати ствердну таку оцінку-відповідь. З одного боку, широкомасштабне вторгнення, війна фактично в трьох напрямках, зараз довжина фронту вже тисячу триста кілометрів, такого не було з моменту Другої світової війни, я навіть взагалі не пригадую, щоб такої довжини фронту було в двадцятому столітті. З іншого боку, армія повинна була бути готовою до всього. Але це питання не тільки до Збройних Сил, це питання і до політичного керівництва, наскільки воно усвідомлювало цю загрозу. До війни ми явно не готувалися. До широкомасштабної. [Що нас очікує після Перемоги?] Нас очікує велика втома – раз, нас очікують ті речі, які були в Ізраїлі після війни тисяча дев'ятсот сімдесят третього року, у них комісію було створено, почались розбірки, як це так, що не доглядили цей раптовий напад з боку Сирії і Єгипту. Тобто нас чекають втома, нас чекають навіть скандали. [Чонгар?] Не тільки Чонгар, тут буквально по кожному напрямку будуть з'ясовувати, як це так, що в той же самий день бої біля Києва почалися, як це так, що за один день вони в Херсоні майже опинилися. Ті напрямки, північний і південний; от напрямок східний був дуже добре прикритий. Навіть зараз, скільки часу пройшло, а укріплення типу Мар'їнки (Мар'їнка – це вже майже Донецьк), там були зведені укріплення, які вже дев'ятий рік працюють, і нас не можуть звідти потиснути. А третій момент – я думаю, ті, хто пройшов цю війну, вони будуть складати (мені так хочеться вірити) ту значну частину суспільства,

яка буде новою якістю політиків. Це теж можна провести аналогію з Ізраїлем, де практично всі політики або воювали, або проходили військову службу. Тому це покладає на цих людей певну відповідальність, це трішки інші характеристики політики, це трішки інші якості тощо.

*Записала Л. Іваневич 19 січня 2024 р.
у смт Ворохта Надвірнянського р-ну
Івано-Франківської обл.*

*від Українцєва Івана Васильовича, 1979 р. н.,
родом із м. Києва, волонтера, співвласника ТОВ «Starlife».
Розшифрували А. Риж та О. Таран*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. [Розкажіть, будь ласка, які у вас були перші думки та відчуття, коли почалася війна? Які причини цієї війни, на вашу думку?] Перші думки... Якщо чесно, то воно не влазило особливо в голову. Шок. Хоча воно вже нагніталось вже рік майже, вони [росіяни] стояли під кордоном, але це все одно шок. Тим не менше, ну, треба щось робити. Шок шоком, але треба щось робити. Страху не було, не до того було. Треба було щось починати робити з цим всім: когось вивозити швидко, когось сюди, наприклад, навпаки, завозити, коктейлі [запальні суміші] організовувати і так далі. Офіс почали переробляти, я був в Києві, переробляти під хаб, логістичний волонтерський [центр] і так далі. Тобто почалась робота. Ну, а причини [вторгнення росіян]: є такий народ, така нація на півночі від нас, яка вже багато століть знаходиться в великій ілюзії щодо своєї величч. І поки вони не вийдуть з цієї ілюзії, не покаяться, реально не покаяться, не усвідомлять, що це ілюзія [про те], що вони найвеличніші в світі, що всі народи колишнього СРСР, вони ж були нижчі за росіян [на думку останніх], а росіяни – вищі всіх, а всі решта – це малі народи ніби. І всі [для росіян] «вузькоглазі», «чорні», «піндоси-америкоси», «гейропа» і так далі – всі-всі «погані», [лише] вони найвеличніші. Тобто це те саме, чим страждали і німці колись. Але це нація, вона ніби як трохи ображена на всіх, от як німці, вони ж розпочали Другу світову через те, що в них була дуже сильно поширена образа на несправедливість, як з ними вчинили в Першій світовій. Закінчилась Перша світова, Версальський договір, – тобто вони вважали себе могутньою нацією, яку несправедливо образили. То саме поширюється і ніби в росії, що їх всі ображають, всі проти них, вони найвеличніші, вони найкращі і так далі. Тобто це велика ілюзія. Поки вони знаходяться в цій ілюзії, вони стають жорстокими, вони деградує в цій ілюзії. І ми це все спостерігали тут, на жаль, на нашій землі. [Які критичні моменти та кризові ситуації Ви пережили на передовій?]. Ну, в будь-якому випадку, [це] перші обстріли, коли насапають по посадці, по бліндажу, в якому ти знаходишся, це по-перше. Але вони не настільки важкі і складні, ці емоції, як коли ти знаходишся на пункті управління, а твої люди знаходяться в посадці, по якій насапають, причому всім, чим тільки можна. І зв'язок з ними пропадає. Вони на «старлінку», але зв'язок пропадає. І от цей момент – це найгірше, ти як тигр в клітці просто знаходишся. Це нікому не побажаю пережити. Такі емоції. Тому от оце найважче було, мабуть, не знаю, [за] весь час. Але навіть і до цього... Складно навіть

уявити. Але навіть і до цього приходиться адаптуватися, приймати.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Із чого почалася волонтерська робота у 2022 році? Які були найбільш актуальні напрями тоді?] 2022 початок? Це були всі напрямки, які тільки можна. В нас були офіси поділені по зонах: гуманітарка, якісь побутові речі, їжа, хімія, медицина, собачий корм. Звичайно, військові речі, електронні якісь прилади, було багато для цивільних, але вже трошки були для військових. [Це в Києві?] В Києві. В усіх наших офісах, ми всі синхронно дуже разом працювали. З кожним днем, навіть не тижнем, днем, ми змінювали напрям нашої роботи в сторону допомоги військовим, тому що дуже багато йшло гуманітарки різної цивільним. Європа, весь світ, вони дуже страждають, коли бачать, як потерпають цивільні люди, і заради цього вони готові віддавати гроші, платити, підтримувати, допомагати. А на Перемогу, на війну, щоб завершити процес власне цього страждання, вони чомусь не дають [коштів]. Ми це все знаємо всі, зараз я на цьому не хочу зупинятися, але ми зрозуміли, що треба більше уваги саме на військові речі, тому поступово почали цим займатися. Звичайно, були кастомні бронжилети, ми намагалися відстрілювати [випробовувати] плити, щоб вони були реально [...], захищали наших воїнів і т. д. Тобто було багато всього різного, вчилися, вчилися з кожним днем цій справі, тому що так активно, як це почалося з часу повномасштабного вторгнення, звичайно ми так не займалися цим. Ми донатили, ми постійно допомагали, ми відправляли щось, що замовляла людина – ми купували, постійно на АТО. Але тут прийшлося вже розбиратись самим з усім цим, вникати і ставати спеціалістом по багатьом речам: по тепловізійним прицілам, тепловізорам. Та по всьому-всьому, по каскам, багато всього, тому навіть перелік дуже великий. Потім почали вже направляти погляд в сторону засобів конкретних: різні дрони – нічні, днівні, – почали розбиратися в цьому всьому, але почали стикатися з виробами наших інженерів українських, винахідників. Вироби були досить цікаві, з цікавими технічними характеристиками. Почали на деякі проекти на R&D [науково-дослідні роботи] почали збирати, деякі готові купувати. Тобто перший рік – [20]22 рік – це був рік більшої інвестиції більше в R&Dпроекти, ніж в готові проекти, відтечені і т. д., які стовідсотково працюють, давно себе показують, зарекомендували себе і т. д. 2023 рік – це вже рік більше пошуку грошей і закупівлі для військових діючих перевірених засобів, тому що на війні це все показало. Ми навіть бачимо як FPVдрони, [в] які півтора роки ніхто не вірив, [а] ми вже починали інвестувати потрохи цей напрям і досліджувати це. Сьогодні насправді на рівні командирів бригад і навіть вищого рівня керівництва передбачено використання FPVдронів і безпілотних ударних груп, рот, створився навіть батальйон безпілотний, тому це все набуває розвитку, потужності в країні. Ми зараз намагаємось тримати зв'язки з розробниками, які прогресують. Війна триває, відповідно приходиться розвиватись у цьому напрямку. Сьогодні це вже так, сьогодні ми вже знайомі з усіма тими розробниками, які найкращі в Україні в тих чи інших засобах ударних. Деякі проекти ми вже інвестуємо як

фонд і закупаємо, мається ж таки на увазі, закупаємо і передаємо військовим як фонд. Деякі ще чекаємо, тому що дуже цікаві розробки, не буду озвучувати. Це все українські [вчені], звичайно. Комплектує чі частково українські, частково європейські, основні комплектуючі, звичайно, з Китаю. Є дуже цікаві розробки, які дуже підсилюють наше військо, нашу силу оборони, але про них говорити не можемо.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Скажіть, будь ласка, коли Ви вирішили піти воювати?] Я заволонтерився, якщо можна так сказати, тому що я спілкувався по цій роботі з військовими, ще просився в штурмовий підрозділ до наших директорів, співвласників компанії. До хлопців наших просився, вони мене не взяли, сказали: «Васильович, сидіть тут. Ви нам тут потрібні як волонтер. Ви нам дуже багато допомагаєте. Ви сто двадцять кіло, ми Вас не витянемо, якщо з Вами щось станеться. Штурмовик має бути трішки легший». Це таке, я все ж таки хотів робити більше, і так вийшло, що мобілізувався. Сьогодні вже я, з квітня 2022 року я вже співпрацюю більш тісно, певно, мабуть, більше року, як я очолюю підрозділ. Сьогодні він вже нараховує сорок шість людей; і в нас плани розвиватись далі. Підрозділ «***», безпілотний ударно-розвідувальний підрозділ. [Якою Ви хочете бачити Україну після Перемоги?] Звичайно, дуже хотілося, щоб вистачило нам всім сил, тверезості, і для того, щоб не дозволити більше в нашій країні на такому рівні, в такому об'ємі процвітати корупції, це в першу чергу. Для того, щоб ми цього не допустили, ми маємо все ж таки бути готові до всього. Як би це зараз не звучало, але це не можна допускати, корупцію не можна, не можна допускати, тому що через це наша держава якраз і маніпулюється нашим північним сусідом, через отакі всі корупційні схеми. Воно все прогниває, саме через це, знають вони це все, дуже активно маніпулюють, це такий інструмент «темних сил». А для того, щоб йому протестувати, треба багато що змінити в своїй свідомості, як нації нашої. Дуже важлива річ, наприклад, прийняти те, що [в] чиновників мають бути дуже високі зарплати. Не може міністр, який підписує мільярдні договори якісь, отримувати сто тисяч гривень [зарплатні]. Має бути тотальний контроль, і людина має бути готова до цього на такій посаді, але вона має отримувати гідну достойну зарплату. Це може бути мільйон гривень, але знаєш, що людина з такою зарплатою відпрацювала десять років на посаді, віддала державі, і вона дуже-дуже забезпечена людина на цей час стала за рахунок того, що вона чесно заробляє і працює на державу. Звичайно, що в першу чергу мають бути: реально прозорі сильні незалежні суди, дуже сильна антикорупційна прокуратура, антикорупційні органи абсолютно незалежні. Всі гілки влади, всі інститути в Україні мають бути абсолютно незалежним з гідними зарплатами виконавців усіх сфер, щоб вони заумалися суто своєю роботою. Сьогодні в нас цього нема, сьогодні всі інституції керовані. Знаємо ким, Офісом Президента. Тому треба бути готовими до того, щоб не дозволяти, не приймати такий стан речей. Якщо нам прийдеться ще десять років за це боротись, я це приймаю для себе, тому що хотілося б, щоб нащадки, діти мої, внуки мої, щоб вони жили в країні, в якій, ну, як в Данії, наприклад, мінімальна корупція, найкраща країна з точки зору присутності корупції в кра-

їні. Чому ми не можемо взяти їх досвід, якось же це сталося? Але в першу чергу – люди. Це ми маємо не приймати оце, це також від нас має йти. Ну, от якою я бачу країну. Плюс, звичайно, страхування життя, це я говорю і буду повторювати, що людина, яка не вміє розпорятися своїми грошима, володіти своєю енергією навіть в невеликих об'ємах, хоча б просто мати поліс на пристойну суму, щоб мати пенсію від п'ятсот і тисячі доларів, ця людина, нею завжди легко буде маніпулювати, це електорат, яким легше всього маніпулювати, фінансово-залежний електорат. Якщо ми це будемо, і знання, і ці всі статки накопичені передавати нашим поколінням, і це все примножувати, і в знаннях, і в об'ємах фінансових, – це буде дуже процвітаюча країна.

*Записали К. Бех та М. Бех 7 жовтня 2023 р.
у м. Києві від Дерев'янка І., 1989 р. н.
У перші місяці повномасштабного вторгнення
рф в Україну
проживала на півдні Київщини*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ З чого почалося, в чотири ранку дзвонить мені моя подруга з роботи і каже: «Інна, мені подзвонили батьки...» – а в неї батьки, а вона сама з Луганської області, і в неї батьки в Старобільську, і з того... Там у них це швидше почалося тому, що вони були ближче до зони АТО, там, де так звані «лнр» і «днр». І їй отримується, туди швидше війська зайшли, ніж до нас, до нас були тільки в путі, як то кажуть, на шляху. І вона каже, вже все, позаходили, змогли подзвонити, сказали, і теж на Київ сунуть, і всьо. І я проснулась, і якраз так і якраз після цього дзвінка, через хвилину, може, десять-п'ятнадцять почувся перший вибух... Потім я набрала свою сестру... [Коли Ви почули перший вибух?] Десь в чотири з чимось. Да, чула ці вибухи, після того я першим ділом подзвонила своїй рідній сестрі, щоб сказати їм. Вони ще всі спали, ніхто нічого, тому що в нас тут більше на Київ... А вони в мене живуть в Білій Церкві, глибше на південь. І подзвонила батькам, вони теж туди ближче до межі Київської області з Черкасами живуть, на південь по Одеській трасі, і подзвонила маму зранку теж попередила, сказала. Ну, [у] всіх шок, я не знаю, в мене шоку такого не було, тому що це все нагніталось, перед цим це обговорювалось, це говорилося, я коли це все почула, то подумала – почалося. В мене просто така властивість. Коли людина знаходиться в стресі, в неї є декілька реакцій описаних, і хтось там біжить, і хтось там п'є, а в мене якась така чи хірургічна, чи лікарська штука: все, в кучу зібрався, все зробив, що треба, і якщо все минуло, то можна вже розслабитись, розплакатись, вже щось попереживать, а тоді в тій ситуації не можна було. Обзвонила, позвонила і своїй тьоті в Києві, позвонила рідним, які саме були в Києві, які не проснулись і не чули. Встала, зібралася, почались ті сирени потім, це так було жутковато, зараз наче ти звик трохи, ти ніколи не звикнеш. Тоді це було наче як якийсь холод по всьому тілу, аж мурахи... Я тоді нараховувала до п'яти різних сирен, різним темпом, різної гучності... Короче кажучи, зібралась все, ще раз передзвонила тьоті, яка в Києві, розказала, що їй з собою зібрати. Знаєш, до цього казали, ці тривожні чехоманчики, але люди собі так... Якщо чесно, я теж нічого не готувала, в мене немає машини, щоб

туди кинути якийсь чемодан, оце так якшо щось в руках взяв, то і повіз. В мене з собою був рюкзак, я в рюкзак кинула, в мене і так документи всі лежать в папочках і файликах, ну, і так складено, я збрала все за п'ятнадцять хвилин. Я поклала собі оці речі, пару якихсь енергетичних батончиків, воду ноль п'ять оцю спортивну – спорттик оцей, тому що я водохлюб, таблетоси різні закинула, бо в мене з практики не так вони мені треба, як комусь... Я могла б взяти і більше, але я розуміла, що не. Я ще кинула гроші туди і все, в мене в принципі був майже півпустий рюкзак, ну, ще сухі серветки і вологі на перший раз, бо зима і ніс тече. І получається, чому я розуміла, що в мене не може бути десять торб, тому що ще кіт, а куди я без нього, я без нього не поїду, я його не покину і не випущу, щоб він здихав, я з собою його буду везти. То в мене для kota пару пакетів ще корму, який я кинула, ну, і вологі серветки велику пачку «Бейбі», не так для себе, як для kota, тому що все може трапитись в дорозі. Миски ніяки не брала, тому що ну його в баню, з підлоги поїсть, нічого страшного, як буде голодний, це вже таке, він в мене вуличний, я його сама з вулиці підбрала. То я взяла йому цього корму і шлея оця котяча, що повідочок оцей, щоб він нікуди не дівся. От і всьо. А там думаю, в чому буду, в тому і поїду. А виїхала я з цим рюкзаком, з цим котом. [Чи люди залишали на вокзалі собачок і котиків, коли від'їжджали?] Це просто жуть, я, наприклад, так не змогла, я зразу розраховувала: якщо навіть і буду кудись їхати, це тільки з котом. Да і то я не думала, що я зможу виїхати, я залишилась тут, побула тут декілька днів, і получається зразу ж після того, як оце я всіх обдзвонила, я всім сказала, як зібратися, що зібрати, ту ж саму воду набрати, бо якшо перебої, відключення, щоб була і харчова, і технічна вода, вот, щоб мати з собою пігулки, якщо ти там постійно вживаєш. От моя тьотя, наприклад, вона на гормонах, які закінчувалися, не було де дістати в перші місяці. Все оце. Собі я все приготувала, ну, якщо комплексно, то десь пів години і все було готово, все було як треба. От в принципі без паніки. І тоді я вже пішла собі і почала, списалася з Надюшою з нашого дому, написалася в чаті, коли я ще там була, і я почала вияснити, як відкрити підвал, тому що я прекрасно розуміла, хо[ч] і є підвал в нашому сусідньому будинку, але якшо будуть оці обстріли танків і пулів, то нам краще не залишатися в будинку з вікнами, а краще хоча б побігти вниз і спуститись у свій підвал, чим бігати десь. Поки добіжиш, то не знаєш, що з тобою може трапитись. Да звичайно я розуміла, що від ракети і того всього, це не той підвал, що він не так спасе. То знайшли ми отой ключ і відкрили все, тому що не хотіли давати, ДЕУ [домове експлуатаційне управління] ми не то, ми не на місці, всі були не на місці, не знали що робити, аби потікати. Ну і вот. І почали ми спускатись туди, організувала всіх і почали готувати той підвал. Дзвонили мені і Вася дзвонив зразу зранку, що ми їдемо туди додому і ми тебе візьмемо з собою. Я така. Так не... Це якраз з Чернігова, їдуть з Києва, це по цій трасі, я просто знаю ту місцину. По трасі якраз їдуть. І так і получилось, що вони йшли, це чудом не зайшли в їхнє село, – слава Богу, це їм дуже сильно пощастило. От і я так прорахувала, ну, туди точно їхать я не буду, тому що, як багато хто виїжджали в села під Київ, якраз в тому напрямку, в якому йшли. Я розумію, що багато думали нерационально, переля-

кано – аби не в Києві. Я, в принципі, розуміла, що туди, наприклад, не їхати, бо одні родичі мої взагалі поїхали в село туди біля Ічні. Пам'ятаєш, там, де танк зупиняли люди? Оце вони там були, і добре, що наше село не таке велике там було, і віддаленість була хороша, що тільки проїхали танками після Ічні. Проїхали танками. Монастирище село називається, це районний центр Ічня. Іще раніше просто вирішували, чи Монастирище робити районним центром, чи Ічнію. Зробили Ічнію. І оце ж там люди зупиняли танки, вони тоді трохи були агресивнічали. І получається, що пощастило, що тоді просто танками проїхали по центральній вулиці, да там щось розгатили, щось рознесли, щось обстріляли те, що було в досяжності, але, слава Богу, без жертв. В більшості постраждали будинки, люди дуже ховались в погрібах і в цьому всьому. А там, де вони були, то це на дальній вулиці, тому що в них і в центрі був дім, але вони поїхали до мого дідуса туди, де там на отшибі чуть не на хутір, то були далеко. В принципі, там вони були, пересиділи, дай Бог, що закруток фатає, картоплі в погребі фатає, то пересиділи, слава Богу. Але тоже розумієш, люди поїхали назустріч тому, звідки йдуть, дивно якось. Але поїхали... Я просто згадала про їжу, ми облаштовували, з сьомого поверху тьотя Зіна, то в неї є син Саша, я його дуже добре знаю, з дитинства дружимо, тьотя Зіна з моєю мамою дружила, вони разом з одного гуртожитку, ми попереджали сюди і Сашину дівчину, зараз вони вже одружилися, я теж гарно знаю Аню, ми з нею працювали. Я кажу: «Ух ти, який світ тісний». І ми тоді, вони мені допомагали облаштовувати наш підвал, і між іншим, між обстрілами, коли було трошки тихше, ми забігали були поїсти, поки ми там щось не лазили, не робили, не розчищали, щось не носили, не облаштовували. То забігали поїсти, і колись Аня каже: «Ой, побігли до нас, щось швиденько перекусим і далі, щоб не розбігатись, пішли до нас, в нас «Мівіна» є». «О, – кажу, – це хороша тема». І ми «Мівіну» позапарювали, поїли бігом-бігом-бігом, порешали і всьо. От такі справи. А от про виїхати, то мені теж дзвонила була, зранку як виїжали, всі збирались і виїжали. Крім Васі, ще подзвонила Катя з п'ятого поверху наша, прямо по стояку вона жила, в неї дівчинка чи в другому, чи в третій клас, десь так. От вони повиїжали, і вона була в Бельгії в різних цих місцях. І от вона мені каже: «Ми їдемо на Захід з малою, давай я тебе візьму з собою, або хоть з Києва вивезти, або поїхали з нами». В мене, в принципі, є закордонний паспорт, можна й було й чкурнуть, але, з іншого боку, [...] я розумію, що в мене кіт безпаспортний, безхозний, його не візьмуть, кинуть, я його не зможу кудись везти, чи тут випустить, чи залишить закритого в квартирі я не зможу, його кудись треба пристроїть. В мене сестра з чоловіком не поїдуть, тому що чоловік не виїзний, получається, вона без нього не поїде, в мене мама з татом пенсіонери без паспортів, але вони також не поїдуть, скажуть: «Ми тут будем вмирати, що ш, як уже буде, так і буде». Вот і получається, вся сім'я моя тут, я сама теж не хотіла їхати, тому що я прекрасно розуміла, що я тут більше пригджуся, чим там. Тим паче, це як одружуються і кажуть: «І в горі, і в радості». А тут в горі ти береш і кидаєш людину. Ну, як? Не можна, так само я і не змогла виїхати з України, тому що я розумію, може, комусь більше треба, мені не треба, в мене немає дітей, в мене немає сім'ї, я маю на увазі саме

своїєї сім'ї, щоб там думати про дитину, вивозити, щоб вона була там якось в безпеці. Тому, в принципі, я можу собі дозволити, як то кажуть, бути тут, допомагати й волонтерити і все інше. Ну, короче кажучи, отаке. То ми тут облаштували швидко. Я з Катьой не поїхала, вони якраз через Житомирську трасу їхали, коли вона мені сказала, я думаю, там капець буде. І вони цими чигирями, я ще її застала, кажу: «Катю, ти мені відзвонися, як ви доїхали, їдьте не по трасі, їдьте чигирями, бо якраз іде звідти наступ». І вона була мені відзвонилась, сказала, що чигирями їхали, слава Богу, все було нормально... Оце був зразу період, коли я обдзвонила всіх, всі почали пакуватись, оце почалась сирена, всі почали активно пакуватись і виїжджати, і всьо – і ліг зв'язок. Просто неможливо було нічого зробити, і тоді декілька днів після того лежав зв'язок, просто, ну, жесьть якась, плюс я ще по подвалам бігала, тоді ще зв'язку не було, не можна було нічого зробити. [Чи багато людей залишилося в будинку?] Да ті, що не могли виїхати, позалишалися було. Були, спускалися в підвал, спускалися й ходили в ті сховища, були, потихеньку хтось виїжав, але залишалися. Були. Якогось разу протягом тижня була, може, не в перші дні, ну, були диверсанти і була перестрілка на Чорновола, біля мосту, можливо, ти бачила дюрку, оце там було, перестрілка була дуже страшна в районі мосту і там біля нас недалеко. А потім я вже до батьків виїхала. Виїхала дуже тяжко, неможливо було взагалі виїхати, мені якимсь чудом потрапився таксист, я не знаю, як я зловила взагалі просто. Знаєш, так седжу, і мені сестра: «Ну, якось виїдь...». І я не знаю, як він мені потрапився, я забрала до себе дівчинку, оцю подружку, яка зі мною на роботі була, вона приїхала сюди до мене, але приїхала із відром, із пледом, із великою торбою, із рюкзаком, ну, в опщем повністю в боекомплекті, і я така, знаєш, стою півпустий рюкзак, там більше корма котячого, чим мого чогось, і документи, і гроші, ну, зарядне і там, знаєш, ці всі штучки. Вот і шо, і я, і кіт. Ну, короче таке, і це вона тут була у мене. [Чи Ви їхали до батьків? Чи їздили автобуси або маршрутки?] Ні. Нічого не ходило, вже тоді нічого не ходило, я не знаю, яким дивом. Мені всі кажуть «виїжай-виїжай-виїжай». А я, ну, якполучиться якось виїхати, – виїду, неполучиться, – то не. І тут мені сестра каже, що з Крюківщини під Києвом виїджає Вітя, я його знаю. Там вивозить свою маму, своїх двох дочок, буде вивозити все одно, оце по Одеській трасі, де мої батьки і його там оце ж. Іра каже: «Якщо ти якось можеш добратися до Крюківщини до виїзду хоч на Одеську трасу, то він заїде тебе забере, а якщо шо, – каже, – не, то він не поїде в Київ, бо він просто звідти не виїде». Все це почалось обстрілюватись, і це був капець, ну, і я розуміла, і я розуміла все. І я собі думаю, ну, якполучиться, тополучиться, побачим. Ну, все ж тут облаштоване, в принципі, все окей, шо в мене там одна оця рослина залишалася, шо треба її глядіть, а вазон великий, знаєш, оце дерево, це товстянка – «денежне» шо на нього кажуть. Ну, воно в мене отакий стовбур і велике це, ну, куди я його потягну, може, якби був маленький вазончик, може, кудись і кинула, але все. Я форточку залишила відкритою, я вернулась через два місяці, і воно живе, я думала, засохло, я вже його похоронила а він «зайчик» пережив усе... Коли люди евакуювалися з Києва, Харкова, із Житомирської області, виїжали, бо спасалися, спасали життя,

і то скільки померли, розстріляних, вбитих... І щоб ти розуміла, ці люди доїжджали до кордону і чекали, тому шо переходили кордон «Закарпатці». Багато хто дуже негативно до них ставиться, мені не хочеться ставитись до них взагалі, в принципі, але отут, чесно, я не розділяю думку, шо, знаєш, ну, як то кажуть: «Це ж в принципі стосувалось усієї України». Вони навіть тоді і пороху не нюхали. Те, шо потім почалося із західними областями, воно почалося взагалі дуже пізно, і то це було більше по великих якихось містах, і не так часто. Все є бідною, просто ті, хто хотів виїхати, скористались можливістю, тому шо це «на шару», тому шо це без паспортів, тому шо без віз і тому шо ше платять біженцям. Мені просто так шкода, шо оце через отаких «крис», ті люди, які мали виїхати і правда яким потрібно були ці дотації і допомога, або не виїхали, або не отримали допомоги.... А по факту, я виїхала до батьків, змогла знайти оце таксі, взяла до себе ту дівчинку, бо шо вже відповідальна і за неї, куди вона поїде. [Звідки вона?] Із Старобільська, оце ж там її батьки. Куди вона поїде? Або туди, або поїде на Захід. Ну, я їй говорила: «Хочеш, виїжай туди [на Захід]». Вона: «Як я, я не знаю...». Ну, короче, взяла її і змогла доїхати до цієї Крюківщини, як той таксист, він просто «зайка». Він віком такий, як ми, в нього в той день народжувала жінка, ну, народила, він мав її забрати з лікарні, щоб вона там довго не була. В неї, слава Богу, були не такі важкі пологи, щоб вона довго не лежала там, шо все це небезпечно. І він каже: «Я вже взяв останнє замовлення, бо гроші треба, так як дружина народила, а шо зараз війна, я ніде, в принципі, не зароблю, я вже взяв, відвезу на свій страх і ризик. І поїду за нею зразу забирають». – «Боже, – кажу, – Ви золота людина». Бо він каже, шо ніхто нічого не брав, нічого не їздило, нічого нормально не робило. Він взяв замовлення, я йому ще зверху дала, поздоровила з дитиною, шо він і мене взяв, і ту дівчинку, і кота, і питань не задавав ніяких, і всьо, довів, ну, умнічка, я йому дуже вдячна. Бо знаєш, я так сіла, всі кажуть «виїжай-виїжай», я так сіла й думаю: ну, якщо мені треба виїхати, то в мене получиться, якщо мені не треба і треба бути тут, значить в мене не получиться. І я ж кажу, я так собі попробувала, оце якраз доїхала до тієї Крюківщини, і Вітя нас всіх запакував, в нього такий невеличкий, як газелька типу бусік такий, шо там багато міць, всіх нас посадив і повіз уже в село. Оце я поїхала і десь, мабуть, через день, я просто знаю, шо в нас в селі є цех, там відшивають, є виробництво все, тобто є обладнання, я простонапросто домовилася, запитала все, там мене знають. Прийшли ми й там почали працювати, як на волонтерських засадах: і броніки шили, і все є там. [Це швейний цех у вас?] Швейний цех повністю. Хлопцям тим же ж, шо, наприклад, типу як ТрО, всі ж організовувались, то теж там саморобні, канешно, броніки, бо тоді тканина була «на вес золота», не можна було не курдуру, не люпутен, не оксфорд той самий галіміий достать, воно таке «золоте» було, тільки в рулонах продавалось і на відріз нічого, і треба довго чекати було. Відправку ніяк не можна було зробити, добре, шо у нас іще в райцентр якось Нова пошта плюсмінус потім почала працювати, і можна було забирати, якось доставляли, шо це південніше, ближче до Черкас Київська область по Одеській трасі, то там, в принципі, не захопили нічого, і тому так воно ще трохи працювало, і це добре, тому шо я могла

працювати і щось робити. Бо я так подумала, якби я залишилась в Києві, я б нічого не змогла зробити, бо не було де б взяти, не було б де працювати, і світло виключали, і так далі... Приїхала я в Київ на початку травня в перших числах і то... Ну, як батьки: «Та не їдь». А я кажу: «Ну, як не їдь, вже все почало оживати, я повинна їхати, тому що в мене тут моє життя». Я прекрасно розумію, що гроші самі себе не заробляють, треба якось жити. Молодці ті люди, які підшаманились і виїхали, і отримують дотації, ми всередині України. От знаєш, що саме мене коробить, не знаю, може, це і неправильно, може, неправильно так думати і все інше, але я так думаю, просто дивлячись, як кажуть за кордоном, як їм погано, як вони такі бідні, скучають по Україні, але ви заплатили мінімальну ціну за те що ваша ж*** в теплі в добрі, без відключень світла, ви отримуєте дотації, вашому життю нічого не загрожує, і ви ще плачетеся нам, тим, хто залишився всередині, відбудовує Україну, підтримує економіку, щоб все не загнулось геть, робить донати регулярно, збирає щось для фронту, не просто це, а фізично навіть допомагає, щось десь складає, щось десь везе, щось десь збирає, не просто гроші пару гривень перекинув, потерпає від відключень світла, гребеться, і ніхто тобі не дає ніяких дотацій, ніхто не за що... Ніхто не плачеться... Також про те волонтерство, я їх розумію, що вони почали брати замовлення і щоб відбити видатки, і щоб виробництво не простоювало... Коли я працювала там як волонтер із цієї дівчинкою і коли я подивилася. І коли було дуже холодно, і я хлопцям з нашого ТрО, крім саморобних броніків там з якоїсь трошки гіршої тканини, але хоч щоб воно просто трималось, що мінімум щоб воно хоч було, тому що я розуміла, що ми зараз не в такій небезпеці, але, в принципі, щоб в наявності було, оці, що виходять на діжурство. І я понашивала просто людям, щоб не мерзло лічико, бо була дуже холодна зима, стояти там цілу ніч, це навіть і не день, а вночі взагалі холодно, понашивала флісові оці балаклави, оці штуки, щоб тільки очі хоч були видно. То щоб ти розуміла, мені ці баришні кажуть, ну, то тих хлопців я знала гарно, вони почали розказувати, кажуть холодно, а я кажу: «Так, я вам балаклави понашиваю». З відрізків флісу понакроїла і давай нашивати, а мені ці жіночки, що там працюють, кажуть: «Ой, а в мене чоловік тоже мерзне, а можеш ще і йому пошити». А друга собі: «Можеш і моєму пошити?» Кажу: «Можу». Просто я так здивувалась, що то мені нерідні люди, я їм шию, тому що їм холодно, а ви чи що, ви тут працюєте круглодобово, ви не могли їм оце пошити... Я порадила, тому що ми розбирали там бронік, я з власницею підприємства розбирали бронік, я як конструктор розказувала, що де і як, з яким там процесом робити, тому що вони там десь трошки напартачили, ну, в принципі, я надіюсь, що я там стала в нагоді і якось щось покращила. Потім вони почали брати трохи замовлення, ну, зі сторони, щоб просто підробити, і я зрозуміла, що я не буду ходити підробляти, тому що я заберу чийсь копійку, а в селі вона й так важлива, в мене був якийсь резерв грошей, з яким я поїхала, розуміла, що вони не безкінечні, що мені треба прогдувати багато кого, але все одно, в принципі, зробити було те і поволонтерити по броніках і по цих амуніціях, що не можна не було нічого знайти, було важливіше, чим мені заробити в час якихось десятих гривень.

І тому домовилась я з директором школи, а в них, тому що ці перейшли вже трохи більше на замовлення не по військовій тематиці, там щось робили, але не дуже багато. І домовилась я з директором школи, вона поряд біля цього цеху в центрі, ми з ним домовились, у них є такий типу кабінет праці, трудові навчання, оці всі дела, і там було дві машинки, відлагодили їх, і ми з цією дівчинкою працювали там, чисто саме приходили кроїли, працювали і ці броніки передавали. То і йому як би плюс, зачот, там багато грамот пополучав, виставляв в школі там і в Фейсбуці, і взагалі капець-капець. Я, може, коли згадаю – поскидаю ці фотки, якісь пости і там посилення на його сторінку. І навіть тут передавали якимсь ТрО в Києві, там його знайомим, короче, всім підряд, яким вже бачили. В школі також організували – приходили плести сітки, воно то так, але мені потрібно було більше це, тому що сітки могли робити всі, порізати оцю штучку, поплести її, навіть малі, а пошити то не всі могли. [...] Я можу спитати в оцих моїх, що жили в Гаврилівці, і вони пережили оцю окупацію, то якраз їхні тато із мамою були на Мінському масиві, вони залишились тоді, а вони якраз були в Гаврилівці біля Гостомеля, вони це все пережили, оцю окупацію, вони ховались в цьому ж підвалі, ну, не в підвалі, а в погребі своєму, вони йшли чигирями з малою, щоб дойти якось. Її день народження – двадцять сьомого лютого, вони там пережили і перебули, я не могла додзвонитися і не могла дописатись, я за них дуже переживала, добре, що [в мене] є всі номери телефонів мам і тат, ніхто не записує, я записую всіх своїх друзів і я з тьотью Галюю, її мамою, списалася, вона каже, що не виходить на зв'язок. Правда, тоді ще двадцять сьомого я ще не могла і вже коли вийшла на зв'язок першим ділом з батьками, то мені тьотя Галя вже відписала і сказала, що все добре. Просто єдине, що мені вже запам'яталося, Аня тоді розказувала, навіть тато її сидів і розплакався, бо вона розказувала за Міланку, уявляєш п'ятьшість років, в неї день народження, і вона, Аня каже, моя одноклассниця: «Я сижу і так розплакалась в якийсь там момент, бо зв'язку нема, ну, короче, дуже важко, я так розплакалась». А Міланка її погладила, обняла і каже: «Мамо, не треба плакати, треба бути сильною і достойною». І вона каже, я так це запам'ятала – достойною. Це дитина п'яти років сказала: «мама, треба бути достойною». Каже: «Я так взяла себе вкучу». [...] А потім, я ж кажу, вже тоді і холодно було, і все, і це ж ти працюєш, а воно погано топиться і все, то я трохи прихворіла, але мені багато хто казав, що в квітні хворіли, це, мабуть, тоже ж зник же коронавірус, я навіть антибіотики пила, бо дуже важко було, але тоже вже ходила, все нормально. І потім уже перед тим від'їздом, десь тиждень я залишилась, вже не було такої потреби, вже все почало з'являтися, все можна було закупити, броніки почали з'являтися, вже, в принципі, амуніція почала з'являтися, було легше, і вже я так собі, знаєш, вже трохи вирішила витратити час на себе нарешті, тому що приходиш, падаєш і просто там їсти зварив, зробив і десь прибрався, і всьо. Я вже там батькам допомогала тиждень і то поки чекала. Ніхто не хотів мене забирати в Київ, всі ж машинами, наприклад, їздили, бо не було, не їздило ніяких маршруток, ще тоді їздили машинами всі, і теж в нас свій чат організувався. Я б уже і виїхала, тому що я розумію, що я тіки і

буду кормить себе і кота, і всіх, що оцей, грошей поки вистачило, щоб я собі змогла дозволити поволонтерити, коли були важкі часи, коли це треба було. А тут я розумію, що мені треба виходити на роботу, бо треба якось забезпечувати себе і не тільки. Я б могла і раніше виїхати, але попала в Київ тільки на початку травня, бо ніхто мене не хотів брати з котом: сама їдь, а тварин ми не беремо. Отак мене вбило, хоча і переноска, і все, і він в мене дуже спокійний, він не кричить, він не цей. Оце була біда велика, по тваринам це була велика біда. Ну, слава Богу, один в мене згодився водій, я просто в нього викупила всі місця [по]заду, я заплатила за трьох і попросила, і в переносці [кіт], ми їхали. Отак і доїхала я з котом в Київ, ну, я розуміла, що без нього я не поїду, мені мама з татом казали: «Залишай у нас, там якщо що, як тобі треба буде вертатися, що ти оце з ним будеш вертатися». Кажу: «Мам, знов треба – знов буду вертатися, це мій кіт». Могла залишити у них без питань, він то такий нормальний, і вони його полюбили, і всьо, і він їм там лапу дає. Ну, що це мій кіт, він навіть, коли я йшла волонтерити, він на моєму місці, на моїй подушці і всьо – жде мене. Ну, як я його покину? І це я отак зробила – при першій можливості зразу поїхала. [...] Оце так повернулася. Домовилася з моїми босами. Вони десь були на Західній. Вони теж повернулися, оце, як я повернулася, тому що без мене не було їм смисла... Та дівчинка, яка була [колега], то вона виїхала за кордон потім, уже як все налагодилося, було трохи легше [виїхати без черг]... Повернулася я одна, і досі я працюю в них одна, бо нема нікого толкового, щоб знайти... І я ж кажу. І я коли повернулася, і вони повернулися, то, мабуть, через пару днів і виїшла на роботу. Почала працювати, але щоб мати якусь стабільність. Але у свій вільний час оголошення давала, постила, то до мене дуже багато зверталися – форму перешити, пошити, виправити щось, переробити. Я ж кажу, від футболки до броніка, що кому треба, бо в мене є машинка, в мене є матеріали, якісь там стропа лежали, якісь кнопки, якісь замки. Щось десь бігала, докупала, тому що все це псується, все це розривається. І на роботу до мене навіть приходили, у мене навіть моя бос сказала, що якщо треба, то можеш залишитися там тут, щоб зробити, можуть до мене там прийти поміряти, щоб це не тягти додому, бо там зручніше. То до мене і туди приходили, і сюди приходили. І ця тьотя Зіна з Анною і Сашкою, що ми підвал робили, Сашку потім забрали влітку. То Аня мені потім писала, щоб я форму переробила. Він там маркером намітив, надіслали, всьо тьотя Зіна дала, переробила. Красавчик в ній, і женився в ній. Вони восени женилися. Оце таке. Плюс в мене Сашка, мій клієнт, якого я веду індивідуально з брендом, він багато волонтерив, він у Львів у той час виїждав, ми були на переписці. Він казав, якщо що, то їдь сюди, в мене є тут місце, я знайду де жити. Дуже переживав. І взагалі я вдячна тим, що про мене не так якісь родичі хвилювалися, як клієнти, яким веду бренди, і та клієнтка, що веду її бренд, Юля. Її вивезли в Швейцарію, і вона каже: «Прижай, якщо хочеш, сюди, я тут найду і роботу і влаштую. Хочеш, то їдь, ми щось придумаємо. – Як каже, – я знаю, що ти за людина, то тебе тут і з руками, і ногами...». А то вона прислала фоточку, як підрубили штани, каже, п'ять сантиметрів різниці між штанинами. Але там тупи підрубили – сойде. Це ми тут такі заморочуємося, як з

всіх, з манікюрами, з зачісками, з цим усім. Нам треба перфекта. Оце такі справи. Ми всі між собою перепочували допомогу, якесь волонтерство. [...] Бо от теж наболіше скажу. Як мені боліло і болять досі, от саме по своїй справі, коли наші підприємці, коли наші восхитілісні бренди і таке інше, зараз уже з цим легше, але все одно викупується це все. Коли вони викуповують всі кольори від пісочного до хакі, всіх оцих кольори-мультика́м, колірну гаму військових, і шують оці звичайні костюми, звичайні всякі там патріотичні футболочки і так далі. А особливо дітям. По-перше, ви викупаете все підряд. Я бігаю по місту, шукаю молнію, щоб хлопцям вставити кольору хакі у фліски, тому що воно в нього розійшлося. Я і чорне вже, все що не хоч ставила вже, що бачила – все скупала, тому що просто викупають всі фурнітури, всі матеріали, всі оці штуки. Для чого? Для того, що хтось захотів і пофорсів, попонтвал. І другий момент, мене бісить, це просто наболіше. Я стільки перебачила, перешила, і що це таке, що на людині, яка просто носить оці мультика́ми, ходить в хакі, а воно до того вобщі ніяким боком. Хочеться сказати: «Не позорся!». Ось це мій, мій біль. Коли хоче купити, виручити людей, а воно ще по бешеним цінам, і його нема, і нема не доставати, а його достали і шують вже з нього всяку фігню і на продаж. Військова форма і кольори тільки для них, хто має до того якесь відношення, до частин і підрозділів. Навіть любий в селі може ходити в цьому бушлаті військовому. Такий одяг позиціонує людину зразу як захисник, оборонець і так далі. А якесь, я вибачаюся, поросся несвідоме надіне оце, піде квасити [пити], когось бити чи щось грабувати. Хочеш, то купи собі футболку з гербом чи чим і ходи. У мене, щоб розуміли, ще до війни купила штани хакі, кольору такого, і під час війни в мене, в мене залишилося кусочок тканинки, бо я на підрозділ відшивала. А Сашка каже: «Ну, собі зробиш футболочку, буде в чом ходити». Я то пошила, але вже від того кольору, грубо говоря, тоншить, то я вже і штани не одіваю. Я вже те футболку і штани просто спишу, і до побачення. У Льоні, до речі, так само відношення до цього всього. Ну, люди добрі, вам досі та війна не сидить в печінках, що ви кайфуете від цього, що надіваєте це на себе. Люба людина, яка вертається на гражданку, військова, він надіне на себе все що хоч, крім форми. Ну, якщо він там не птрсчик [ПТСР – посттравматичний синдром], і він якийсь період не буде знімати ту форму, бо є таке у підсвідомості, психологічно, щоб як би себе нормально відчує в цій формі. Да, є таке, але здебільшого відсотків дев'яносто просто-напросто її знімають і ходять аби в чому, тільки щоб по гражданці і не відсвічувати. А ті, які просто ходять, то це просто і понти. І я не враховую, що це реально йде військовий, реально у формі, і кудись там їде, щось там робе і так далі. А от просто оці понти... [Чи відомо щось про внутрішніх переселенців?] А були ж наші оці реєстрації переселенців, цих внутрішньо переміщених осіб. Багато ж поприїжало в село. І так як я багато працювала, волонтерила ж оце, а мені теж треба було піти і зареєструватися. Всіх відсилали у райцентр. Було дуже холодно, багато хто з дітьми. Не вистояти, дощі, вітер, холод. Всі хворіли. І люди оце стояли, я так подивилася, плюнула і взяла просто в оборот, ви мене знаєте, пішла і побалакала з цим директором, що в нього працювала в школі, оце все, що відшивала.

І я позвала його, поговорила так і так. Вот. «Олександр Степанович, є діло». А я знаю, що все можна дистанційно реєструвати сільській голові в кожному селі. Мені тьотя дзвонила, я з нею зідзвонювалася, а вона була [в] Харківській області, і це вона так сказала, що в них зробили, що це голова села, розібралася. І я вже давай на наступний день продвигать уже це суттєво. Я кажу, дивіться: мені ж зареєструватися ж треба – треба, сказати, що я внутрішньо переміщена, що я отут живу, тому що я тут закріплена, не дай Бог що сталося, а я тут, а не мене шукають по приписці в моєму домі чи десьінде. Щоб це було для галочки, що от тут так, це сьогодні таке населення, це для статистики, для звітності, для всього треба. І не дай Бог що стається, знаєш, де та людина є, і куди її прикріпити... То короче кажучи, я розжувала, кажу так і так, давайте розбиратися, тому що, дивіться, я їду із цією дівчинкою моєю і стою там п'ять днів. То що я мерзну, я розумію, то мої проблеми, і розумію, що нікого не стосується, але я ці п'ять днів нічого не роблю. Або я тут роблю, і спокійно скануєте, техніка ж є, все робить, Інтернет є – все окей. Все робимо, всіх реєструємо, я собі все занесла, щоб в черзі не стояти, свої і своїх всіх, щоб не чекати. А він: «Ну, я не знаю, це треба подивитися, це треба спитать...» – і так далі. А я кажу: «Знаєте, ця з вами просто проговорила...» А він і директор школи, і ще він там якийсь типу депутат в райцентрі. Кажу йому, що те, що ми робимо, – плюс для вас, бо багато грамот, багато розмов, і для школи, і для вас, бо ви депутат, і похоботилися, щоб все було, і все поробили. Кажу, що це понятне діло. Тому кажу йому, що можете це все проігнорувати, у вас є два виходи: проігнорувати, і я просто йду до Тетяни Іванівни [сільської голови], вона мене знає і я – її, і я з нею так само, як з вами, поговорю, з мене не вбуде... Або, кажу, ви говорите разом з Тетяною Іванівною і самі це рішення. Якщо ви це вирішите, я не претендую на нововведення, воно мені не треба... Можете, кажу, взяти всі ці лаври собі з Тетяною Іванівною, але просто зробіть. І так воно і получилось, все налагодили, все домовилися. І я занесла ці документи, зареєстрували, хто там перемістився... І сестру тож зі сім'єю. Ну, всіх. І одною кучою всіх занесла, оце нас всіх треба зареєструвати. Залишила і пішла собі робити. Але інші трохи стояли, але ж у приміщенні, БК сільський, воно велике, можна розташуватися, можна і стілець виставити, і постояти, це не надворі в райцентрі на морозі, на дощі і на холоді... З дітьми тим паче. То короче таке. А після цього виходиш в магазин, вітаєшся з кимось: «Ой, наша голова села така молодець, так придумала». І я така: «Така молодець!» Таке було. А після цього багато хто з нашої округи, голови сіл, люди підзнавалася, і люди уже позаставляли оце так ж робити. Але наша типу була як ініціатор, вона сама типу зробила і придумала. А всі інші уже під шумок, бо і ці черги вже не видержував райцентр. Багато було чого. Але не все вже згадаєш... [Як реагували на переміщення військової техніки біля села? Як проживали воєнні події?] А ще, мабуть, десь у квітні, уже вечір такий, годин одинадцять. І почалась десь далеченько, за кілометрів п'ятнадцять, гроза. А воно десь далеко блимає, як зарево. Чітко нічого не видно, а блимає, як зарево. І самих блискавок не видно, зарево. І торохтить отак віддалено. Там всі нажахалися. А я саме вийшла ввечері, там щось чи винести, чи що, як в селі, і я така – опа.

А всі зразу сидять в хаті. Чутно і видно. І тут в чаті села почалося: «Тут капець!» – «І там капець!». Це, може, навіть і не в квітні, може, в кінці березня, щось таке. І я зразу забігла в хату і кажу: «Бігом документи, все покидали мені в рюкзаку». Рюкзак – вечний, але вже його списала, kota буду в ньому перевозити. Літаків дуже багато літало над нами. Дуже багато, так низько, аж гуло все. Оце так само, як перші дні тут [у Києві]. Як вони літали, це просто духу перехоплювало, такі винищувачі. Над Києвом дуже перші дні літали ці наші улюблені «привиди» і відбивали все. Робили якраз над нами гак. Просто я точно знаю, що в одному там районі, недалеко од нас, так була база не тільки літаків, а й база вертолітів. Просто про неї мало хто знав. І деколи навіть перекривали Одеську трасу для того, щоб була злітна смуга, і вони сідали. А до шуму вертолітів ми трохи звикли в самому, бо уже доставляли хворих чи бригаду лікарів до Охмадиту, ще, мабуть, з 2021 року налагоджували ці шляхи. Але ті, що на час війни, то гули дуже. Оце побалакали, то згадала. Я ще ж волонтерю в донорстві. І оце тоді, як почалася війна, просто-напросто в перший навіть же день люди приїжджали і здавали кров, хто записувався, вони здавали, молодці. Це дуже сильно, бо добивалися і навіть пішки йшли, і ті, яким далеко було, все-таки приходили, бо це треба, особливо сюди в Охмадит, бо були і дітки тут, поки не евакуювали, тут вони з усієї України. Це було важливо. І військовий госпіталь, і не тільки, як на потребу людям, а людям треба і на планові операції, все стається. А військові госпіталь, і бригада та, що на кров організувалася... І ми на турнікети здаємо, і, тобто, не тільки кров'ю, а й донати різні, не просто адресно, а й на всі медтак [тактична медицина], на всі інклюзивні пов'язки і різні штуки. І цей фронт працював, і працює зараз... [Які очікування далі?] Мені приснилося, коли я була в батьків, що я додому попаду, не до батьків, а сюди [до Києва], коли я вже думала їхати, і я не могла ніяк з котом виїхати, і приснилося, що я додому попаду, коли зацвітуть вишні. І коли зацвітуть вишні – буде мир. Я так надіялася, що буде швидко, ну, по ходу – це вже ця весна. Тоді ж [у 2022 р.] все цвісти почало на початку травня, бо була холодна весна і зима, вони пізно зацвіли. Оце тікитіки бубнявіли, і перша розпустилася, і мені якраз один штрих [водій] відписав, каже: «Давай, я можу взяти вас з котом». Тільки щоб інші не бубніли, то я викупила все ззаду. Вот. То це як так, і поїхала. Тому я дуже надіюся, що з вишніми буде перемога. Правда, великою ціною... У нас був період, що багато загинули якраз на початку війни, і зараз досі теж гинуть. А ще скільки ми знаємо, коли все повідкривалося, коли наші зайшли, коли відбулася деокупація, коли зайшли в ці міста, скільки людей загинули. Зараз дуже багато вагітніють, сама наша земля каже – відновлюємося. І це дуже правильно. Так само, як мені теж сон снівся, як Льоню мали забрати. Ми ж уже пакуємося, все це збираємо, все це докуповуємо, все це я дошиваю їм... І мені сниться сон, а це весна, ось перед травнем його повинні були [забрати], сказали, типу, що вже треба. На Паску я дізналась чи щось таке, перед Паскою. І це якраз йому був період зібратися, вони на навчання їздили. Ну, на навчання які? Те вони відстрілюють вмють, все вони так гарно підготовлені, кожен день з цим стикається [працює поліцейським]. Єдине, що в них було, – теорія і прак-

тика по вибухотехніці, оці всі штуки, розтяжки, таке все. Вот! І получається, короче кажучи, мені сниться цей сон, ми вже йдемо уже в травень, в літо, як то кажуть. А ми ще проговорили, що все одно взимку промерзли би, на початку цього всього, а воно ж дуже було холодно. «Да, – каже, – я розумію, що буде жарко в цій всій амуніції, але жар кісток не ломить. Хоть не мерзнуть, не хворіть...» І мені сниться сон, що я з ним бачуся, помню всі ці вибухи, стрілянини, і я крізь сон розумію, що десь лінія розмежування і десь там гаряче... Але ми бачимось, видно якість там руїни чи будинок там, короче таке, десь щось розрушене. Він в амуніції повністю. Ми сидимо говоримо з ним. І я сижу в пуховику. І всьо. І я так йому розказала, ми так посміялися, кажу: «Це в літо йде, а я – в пуховику». Якись приколи... Ну, там посміялися, кажу: «Ну, значить точно до пуховика з тобою буде все нормально». Балакали, що живийздоровий. І так все на плюс і перевело, бо видно, що я так не хотіла, щоб він їхав, що це поки все стопорнули. І ти знаєш, осінь прийшла, і я така – хм... Я не хочу, щоб ставало холодно, я не хочу пуховика. І це в мене кожен день, сидиш і думаєш: коли да коли, бо зараз знову починаються ці хвилі, що мобілізації, активність і так далі. Просто, як я сказала, коли з Анею говорила, що вони [із сім'єю] окупацію пережили. Я там і її хлопцям бронік була шила, і ще знайомому, він получив, сказав, що класний, зручний, бо він в Англії навчався, йому плити видали, а бронік типу, ну, не дуже зручний... А він каже, націпити – дуже важко, або бронік знайти нормальний. То я йому докупляла [матеріал], пошила була перед літом якраз. І ще один хлопець надивився на нього і теж попросив, я і йому пошила... З того матеріалу, що було, щоб не бігати вже. І це, і лише чучуть щось там докупила, бо там же і фурнітури багато, цього всього. Вот, оце такі діла. І ми з нею [з Анею] спілкувалися, ну, коли Льоню заберуть, то я точно буду знати, що там все активно рухається. Тому що вони типу повинні як після [деокупації]: ЗСУ зайшло у містечко, село, у якийсь невеличкий населений пункт, вони зайшли отак, відбили і далі йдуть не зупиняючись. Там десь вони зупинку роблять, звичайно, на відпочинок, але наступ є наступ. І після них [ЗСУ] повинні уже вони [поліція] заходити, дозачищати всі ці ДРГшки, розтяжки. Оце все типу треба вичистити, така в них чорна робота... Повністю все очистити, обезопасити, організувати – тимчасова адміністрація якась там має бути, ці органи, як і управління, так і силовики. Всіх туди дочекатися, організувати, зробити цей устрій і рухатись далі. Вони типу розбиваються на ці невеличкі групи, і потім після них уже заходять, і в населених пунктах наводять лад. Бо ж просто покинути також нереально... Тому я ж кажу, то я так розумію, що поки його не заберуть, то ніби і там так.... І це ж тоді першу хвилю забрали, Льоня мав бути у другій хвилі. А видно, що не все так сталося активно, як ми думали весною тоді, всі ж дуже розраховували. То видно, що не додали нам того, чого нам не вистачило, або бахнуло там, де було. І нам не вистачило [зброї]. Суть в тому, що якби була велика активність, то би його взяли, їх і готували. А так як великої активності не сталося, то їх стопорнули, тому що тут на місцях теж все забрати, і тут буде беспредел, і нікого не буде, то теж нереально. А люди не можуть круглими сутками без відпочинку працювати. Тому сказали типу, що поки що так,

а там... То якщо заберуть, то буду розуміти про рух. А ще хороши командир, то це половина успіху. Бо тоді коли з Льоньєю все вирішувалося, ми сіли такі і плюси: тепло, не зима, те, те і те... І командири їдуть зі своїми підрозділами, вони всі один одного знають, командир толковий, замкомандира толковий, всі хлопці толкові, ну, може, пару яких – собі на уме, притрушених. Але в більшості все ок. Командир сам не п'є і не любить, щоб пили, буде хороша дисципліна, будуть слухатися, його поважають. Льоня також, чули не раз, дуже проти усіх цих випивок, не любить це діло. Слава Богу! І в принципі всі в адекватні, що ти розумієш, що не буде ніякої дурної ф****. І вони не спрацьовують, вони вже злагоджені, один одного розуміють, вони на завдання їздили, на виклики, вони зрозуміють, як діяти з полуслова. Особливо вони зі своїм напарником, вони з полувзгляда можуть зрозуміти, як діяти, куди десь піти і так далі. Команда – це дуже важливо. А хто приходить новий, то треба злагоджуватися з командою, вчитися... Зараз зовсім інший ворог, інші методи боротьби. Це нова війна, це не ті реалії, [що були на початку війни]. І туди на схід України навряд чи вже повернуться жити, а немає смислу, якщо туди може дістати артилерія без тривог і попереджень. Там просто йдеш, а людини нема. Це не так, що почув тривогу, а тоді вирішуєш: йти – не йти, спускатися чи не спускатися, і це вже на твоїй відповідальності. А круглосуточно жити у підвалі... Це як от в Ізраїлі, у своїх будинках є кімната з чотирма стінами або як якесь бомбоубежище. Вони так живуть. Там не важливо, у бомбосховищах забігли і сидять разом євреї і араби, бо треба ховатися, бо вони мирні жителі... Нам якби дали літаки, хоть і зимою, все було б по-другому. Чого на літаки зав'язується, чого ми кричимо: дайте, дайте! Тому що літаком би підсилюлося все, від бойової машини, піхоти і всіх. Все би підсилюлося в рази. І в рази було б менше втрат. Тому що би знищувалося оце б на дальній дистанції, і могли б просто йти в бій і хлопці, і артилерія, на відсотків сімдесят наражуючись менше на небезпеку.

Записав М. Бех 12 липня 2023 р.

у м. Києві від Вікторії, 1962 р. н.,

родом із м. Могилева-Подільського Вінницької обл.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Приїжджали в гості, увиділі, што там харашо живут і переїхали туду жить. В ето же время моеї мами родітелі, оні із Сокирян. Сокиряне теж в Україне, мама вопше українка чистая – чистакровная. І теж переїхали, і теж попали в том селє. І получається, што і папа, і мама уже роділись в Молдавії. І соотвествено і ми роділись в Молдавії. У папи там на границі із Венгрією, у нево есть у крові молдавани, українці і венгри. В Молдавії ані там раділись, при «руминах» ані тагда билі до вайни [Друга світова], а патом вайна началась там. Дедушка маєво папи погіб на фронтє, где-то пропал безвесті в Польше, кагда уже наступалі... А мамин дедушка, я не помню, кагда-то мне разказивалі, я не помню... Дедушка сидев в тюрме многа лет за то, што он бил на стороне руминов, шо там такое, как так получилось. Приїхали, окупировали і ані там работали на каких-то заводах і когда ето уже советская власть... Тогда всіх в тюрму отправлялі. [Де саме жили Ваші батьки в Молдові?] Фалешти. Село Новіє Фалешти. Потому што село новое.

Потому што в те года, в трицатие года, когда они приехали, тогда построили новое село. Там не было, в поле они начали землянки копать и потом пошли... [Вони втікали туди?] Нет, они не убежали, они добровольно из Украины поехали туда жить в Молдавию. Они поехали туда в гости до кого-то, увидели, что там, приехала бабушка, а карови лежат там у поле и трава такая высокая, што каров не видно, што ані там лежат і все красные, потому што там ета клубника і земленіка. І они переехали туда жить, і так і получилось, што все там жили. У моей мамы пятеро детей, четири дочки і одін брат, три зятя українца і одін молдаван. Ну, в нас в Молдавии там есть і украинские съола. Так одін зять там із українського села, а в старшей муж із Винницкой області, ево родственники тоже переехали туда жить в Молдавию, получается тоже украинци і мой уже Игорь, свёкр із Черкас, а свекруха з Малиновки, з Чугуева под Харьковом. Получается, три зятя украинци і одін молдаван. [Можливо Ваша свекруха росіянка?] Нет, украинка, там получается усі окають, там украинское село. Помніш «Свадьба в Малиновке» фільм. [Так.] Снімали в той їхней Малиновке, ето реальное село, под самим етим Чугуевим. Ну ми не общаемся і до сіх пор не общаемся, едінственное, когда началась война, на третий чи четвертый день дед позвонил Виталику, питал, где шо і где ми. Ми тогда ещо в подвале сидели, ми ж на п'ятий день только уехали одцюда. Так шо отаке. П'ятеро детей, десять внуков і уже правнук у бабушки з дедушкой. [Усі ваші родичі живуть у Молдові?] Да. Когда распался Союз, Игорь тогда служил на границе с Руминией, он бил пограничником. Тогда распались еті республики і тогда кажний куда хател, туда і уежал. Игорь бил украинцем, он решил переехать сюда служить, а ми попали сначала в Могильов-Подольский отряд і там служили. І он так і продолжал там служить. В меня било тогда гражданство Молдовы, потому што автоматически, хто где бил прописан, там і ето. Я была прописана в Молдове і автоматически з Людочкой были гражданами Молдовы. У меня такие проблемы были в свойо время. В начале переехали таке о, не сообщазіли нам поставили печать в сельсовете, бо ми были прописаніе в сельсовете, когда ми переехали сюда, ми служили в селе, застава була. Нужно било там за мого-рич поставит печать і бил би украинский паспорт, ми етого не зделали, а прошло время, деті уже выросли, мнє пора на роботу іті, а у меня гражданства нету. Так у меня бил суд, так поехала в Киев в посольство Молдовы, подала документи отказатьс от гражданства Молдовы, я с Людочкой, Віталік уже роділся здесь в Могильове, он с Игорьом гражданін України, а я с Людой нет. Целій год ждала отказа от гражданства Молдовы. Далі бумагу, потом я подала документи в адміністрацію там в Ямполье, где ми служили, і ещо почти через год получила гражданство України. Два года я с Людой была как говорится... Проблема такая, куча денег ушло, официально усьо. Два раза їздила сюда в Киев. Один раз помню, што возвращаюсь і приехала на вокзал і ждала поезда, тогда ми жили не в Могильове, а в Ямполье ніже по течению За Бушой. І стою на вокзале, время есть і сматрю там поезд, каторий едет через Одесу, «москва – Кишеньов», думаю прогуляюсь по перону, может ково-то увижу, может з села кто-то, сматрю мой брательник, мой двойняшка, курит себе, с Москвы з заработков. І я жила в Ямполье, он в Молдавии, і встретілись. А он в етот момент ехал із Москви.

Он: «А ти откуда взялась?» Такой вот казус був интересный. Он всю жизнь ездил на заработки, он і шас в Риге на заработках. Уже деті взрослые, уже каждый себе на своих местах, а шо в Молдаве жизнь намного дороже, чем у нас, такой газ дарагой, там свет... А шас, как началась вайна, у них очень поднялись цены на всьо в несколько раз. За шо жить, жена не работает, группу не далі і пенсії ещо нету. За шо жить... Зарплати не такие бальшие, а платі за свет, за газ, за всьо. І снова поїхав. [Де працюють місцеві? Чи є якась робота?] Фактически нету. Нету заводов, нету фабрики, едінственное, шо итальянцы приезжают, арендуют помещения і делают швейні фабрики, ото несколько там, ише чевось там якиесь фіндеклюшки делают. Ну, і каторие на базаре торгуют, там магазини. [Чи роблять вино?] Вино фатает. Там много вина. [Його продають?] Може, продают, ну нада знать какое там вино і где купит. Дело в том, шо кагда-то, я помню, шо папа кагда-то в молодости, в нас бил кусок агарода, двацать шеть соток коло хати, а асталние там на поле, ані сажали добрий такой рядок винограда і у них постоянно свойо вино било. Осенню собирали, і ещо я помню между домом і сараем вот етот «баку» такой маленький тьомний цвет. Розбавляли і постоянно делали вино бочками – несколько бочек имелі для себя, там для якихсь мероприятий. Я помню, кагда Люда радилась в меня, так очередная пятая внучка радилась. А папа работал на табакосушилке какой-то. Мама каже: «Боже, сколько выдер вина вынес туда, только сматрю пришол, забрал, налил ведро вина і пашол. Ето недалеко он там работал, а там мужиків багато. Внучка очередная родилась, могорич, смотрим бежит снова, очередное ведро вина туда. Ну, ми делали для себя. Ну, в брата там есть чуть-чуть, он для себя делает, потом розливает в маленькие бочки. На юге Молдавии, говорят, есть такие съола, што ані там себе тонами делают, вместо води пют вино, а ми живьом чуть севернее сюда, тут меньше винограда, тут нету такого. Та й в те времена, знаеш, кагда бил Гарбачов, унічтожили все виноградники. [А коли переїхали до Молдовы, багато вирощували винограду?] Я не знаю, как било, я помню, што в себя в детстве, шо у нас ряди были, но где-то я в классе седьмом была, кагда они викорчевали всьо полностью. Там несколько кустов тако для еди і чуть-чуть. Уже они пошли в бактісти [баптісти] трицать лет назад, мама очень хотела іти, потому што там, во-первых не п'ют, не курят, не матюкаются, ценности другие в людей, це всьо. У нійо там, мама была бригадіром на табакосушилке і несколько женщин било там, работали с етих і возле нас в канце агарода там тьотя Марія жила. І они тоже бактісти. І ей понравилось, шо там такие ценности, і она мечтала всігда, шо виду на пенсию... Нет она так: «Поженю всех і пойду в бактісти, как хотіте, шоб мне не говорили, шо вот бактісти і деті не смогут женіться». Они же женяться между собой, бактісти. І всьо ми поженілись, я а потом Коля і последняя Ада вышла замуж. І в тот же год она пішла, папа ещо не хотел долго, но со временем он тоже начал ходіть і щитай шо трицать лет они там хаділі. Нам всьо ровно, це їхняя жизнь, ходілі в ту церковь, молілись там всьо, а ми не, ми не бактісти, ми наши і то не хажу там, ізредка, даже на Паску, не помню. А шас за время войны как посмотрела, шо ці попи творят і не хочется даже в ту церковь. Хочется помолітсся, помолілся дома і всьо. Ну, шо наживаются, бабулька последние копійки там

приносить і на ту свечечку і на то всьо. А оні ещо мерседеса меняют. Он це «Паша Мерседес», скільки там у ево, та й і всех. Ну, даже в Могильове есть одін, сволоч проросійський, впервих, он гуляка такий, і по кабаках і где хочеш. Такий даміна пастроїл рядом із своєю церквю там. Мнє Валя, падруга, пазваніла, месеца два назад, может, чуть больше, привезлі нашего воїна, он отказался ево отпевать – сука. Ой вибачайте. Сказал, шо он убивал цих людей і он не буде відспівувать. Люди начали возмущаться і пашол там то-лі мер города, то-лі кто там, погаварил с ним і сказал што це ж наш воїн. І кароче, поставили ево на место. І вроде Валя гаварит, шо он согласілся ево отпевать, но не разу не говорил «убиенного» слово. Сволоч! І бил разговор... Бачиш щас СБУ усіх етіх... Разганяют усіх етіх проросійських, а он тоже по-моєму бил в етой російської патріархії. Там разборки йдуть в Могильове, не знаю, шо там будет дальше. Та й везде есть таке, не только. Я читала, шо в Івано-Франковску всі церкви... Блін, полтара года йдють война, і до сіх пор оні суки за ніх. [Війна іде з 2014 року.] Ну, да з чотирнацатого, я імею введу полномасштабная. Ви не видіте, какие оні свиньї, какие оні падали. [Чи багато в Молдові проросійських елементів?] Молдова тоже есть. А знаеш, Санду зробила правильно, ана де-то первую неделю російски канали билі, а потом ана запретила полностью російские каналы. І мгновенно люди прозрєвали, но тем не менія осталися, потому што у многих людей ці как, антени вот еті спутниковые. І до сіх пор смотрят «росію». І до сіх пор там, так как і у нас починалась, таке маленьке падло, так і у ніх, патаму што цей сестра там моя одна. Зіна, она там интересується цой політикой, она говорит, што... Даже сама, только началась у нас война, і ми билі ещо в Могильове. Я ж была два месеца там. І в Могильове, цей смотрю новости, в Молдавії там шухер отакой, партії вот етіх проросійских «социалистов» – Додона. І каво ані нашлі, Салавиову давали інтерв'ю. Нашлі каму. «Вот у нас русских ущемляют...» Блін, ви не видіте што тварится в Україні, ви ещо тут визиваете етіх, завьоте етіх під*ров. [Яка ситуація з Придністров'ям?] Так ані ж із Придністров'ям «сам не гам і другому не дам». Трицять лет оно нікому не нужно. Шоб пройти із України в Молдавію, надо чотири таможні пройти. Потому што нашу украинскую переходіш, патам адтуда – туда. Четири таможні. [У Могилів-Подільську можна зразу в Молдову.] У Могельове напрямую. Ну, я как-то раз взяла билет автобусом і ночью ехалі, ано аказалось, што рейс через Придністров'я, так столько таможне, усю ночь не спиш із-за ніх. Там дурдом, у ніх намного ніщити больше, намного хуже живут, чем в Украине, там ніщита такае і майже в сьолах людей нема, адні старики асталісь. [Що сталось із колгоспами у Молдові?] А у ніх давно уже всьо разпределено, всьо у ніх індивідуальное, у ніх земля пайщики. Те, каторий в то время бил в калхозе, пай разпределілі. І многие викупили хазяева, каторие побегаче, ну ціє фермери. Викупили там землю у того і того, обєдинілі там несколько полей, імеет свои трактора і етім пайщикам раз в год дают там столько то пшєніци, там стока-то кукурузи, олії і там шось таке. Вот і до сіх пор в руках людей, нету. Там землі нету оттакой заброшенной, как тут в нас. В нас где – где обрабатуется а где поля закинутіе... Дело в том, што в Молдавії не увидіш нігде не аднаво поля неаботаного. [У Молдові в селах більше живе людей, ніж в Україні?]

Та панімаеш, есть сьола поближе к райцентру, ані ухождение, люди ещо есть. А есть сьола заброшеніе, патаму што нема работи, нема за што жить, в сьолах астаются старики і деті, мамы с папой еслі не в Росію, в Італію, в Польшу, везде на заработках. Нікаво нету, оні там зарабатывают, приїжають, строят штото. Мєсяц побилі, построілі чуть, поїхали. Хароми, два-три етажа. Я вопще в шоке. В то время, когда я вышла замуж у восемісят девятом, брат в девеностом сразу через полгода женілся, так он построіл в селе там хату, там целіе ряди там все наши однокласніки построілись. Так была мода, так одін перед одним, у каво круче дом, у каво више. Нафіга. Пастроіл мой брат двухетажный дом і ещо трейтій мансандра, бо она художнік, бо он там будет малювати. Пол года постоянно був на заработках, пол года приехал бил дома. Нікогда не видел, как вырослі те деті, цєво всьо, хату зробили, потом треба хату поднялі, а потом нада для криши і поїхав, а потом нада, шоб мебель зробити і потім прошло время і нада ремонт робити, бо прошла мода. [Хату робили із цєгли?] Да. У ніво красивая, такой теремок красивый, он художнік. Хата харошая, красивая, чистая кладка, і виранди, і шо там только нету. Большой дом. Деті вырослі, одна дочка вышла замуж, бо муж, мама ево давно в Італії і живе там, і хата, і всьо. Таня уехала з детьми, і там всьо. Мєньшенка закончила два года назад медінститут, уехала в Румінію жить, там работает всьо, назад не верньоться, нема смысла. Хароми, два етажа, для кого, папробуй ево отапі, тапить столько же ж, двухетажный дом. [Там у нього газ чи дровами треба в грубі топити?] Там газ. Газифицированное село, там газ у каждого, вода, ванна, туалет, всьо как паложено, хата изумительна там. І в мамы там тоже і ванна і туалет, построіл папа там ззаде комнатка для ванни, спереди кухонька. [У батьків Ваших хата теж була із цєгли чи глиняна?] Кирпич уже. У мамы хата большая – десять на одінацїть хата в мамы, шесть комнат, здоровенная. Оні зделалі ево в шийсят четвьортм, окна тогда билі дїфцит, оні там каково-то финский комплект: окна, двери привозілі. Постороили і через год і тьотка сібе такой же дом построила. Такие безтолковые, комната проходящая, знаеш, как раньше, комнаты і комнаты. Непродумано ничєво. [Хата на два входи чи на одін?] На два входа. Нет. она не плохая, оні окна поменялі, у меня племяннік імеет фірму, которая делает окна пластиковые. Поменялі деду з бабой все окна, шубу на хату кинулі, всьо чисто, красиво, правда, давно не било ремонту там. Ну, некто не хочет жить, у каждого своя хата, у каждого своя квартира. І село прямо возле города, прямо блізко напрямик три километра. [Яка є робота в місті?] А в городе шо, магазіні і всьо – всьо. Єдинствєно, шо все работают у моєй сестри старшей. У Зіні там магазін двохетажный, большой магазін, і там все наши работают. Ну, магазін магазином, та одін возле другого, міліон магазинов. Міліони вложени, там толку нікакого і торговлі нема, а все человек двадцать сотрудников, зарплаты нада платіть і налоги в пенсіоний. Там тоже всьо сложно, зарплату не поднімеш, а других возможностей где на работу. [Чи вирощує в селі хтось городину на продаж?] Есть, каторие часніки. Он мая двоюродная сестра занімається, сім'я большая, большой агарод, всьо в тепліцах. Ані там виращивают овощи, розсадку весной продают, а патам памидори, агурци, на полях імеют і сажают таке-во.

Вот такіє мелкіє підприємствє єсть, но бальших... В сєлє в нас прямо вплоть до распада Союза строился завод тротуаро-уборочних машин, буквально между городом і сєлом отакие ангари здоровенные. Уже на-чалі первіє цеха работать і буквально перед тем, как распад Саюза, ето с Маскви тагда всьо керувалось, за-крился завод, загрузілі всю апаратуру і вивезлі в сто-рону Маскви. Всі заводи, каторіє били, разформиро-вали і всі вивезлі в сторону Росії. Так только адні штурпаки асталіся, што ані не разтаскали. Я помню, я єщо маленька била, калхозі там били і ще до таво, как бил тот Гарбачов, такіє ціліє поля вот етіх вино-градніков, я помню, шо подежалі вот еті здоровенніє фури і прямо на полях грузілі виноград, вот еті дам-ськіє пальчики і всьо на Маскву. Также на полях і по-мидори, і агурци, на самих палях приєджалі ці фури-рефрежератори і всьо, как я помню, постоянно на Ма-скву. Кармилі вот етімі фруктами і овощами цих етіх сволочей. [Куди тепер возять продавати?] А зараз нема куда, єщо до полномасштабной войны возілі че-рез Україну, возілі оні яблоки, а щас усьо закрилось. Я знаю, што там в Могильовє ціліє сьола, што там за-німаються только клубнікой, только маліной, возілі тоже, нанімали людей на сезон і собирали в таких ящичках і тоже в етіх рефрежераторах, і отправлялі в Москву. А я уже восєм лет в Києве, я не знаю, шо там робица, куда оні возят, там ціліє поля яблоні, єдєш автобусом, єдєш, а по бокам усьо яблоні, а яблоні не такіє високиє, а щас же такіє сорта, шо невысокиє, до двох метров. Первє время дуже тяжко... І ми, як на-чалось...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Я всьо помню, я проснулася перва від первих взривів 24-го: «Бух», потім знов «Бух», потім слишу шось ле-тіт. Я до тіліфону, включаю тілівізор, там всьо уже – передають уже, шо напали на нас. А з переляку, та хоч давно уже розговори били, шо буде война... Збирай той чімодан, збирай той торбу. Боже, не нічого! Та хоч би знав, шо де... Шо документи якісь, шо денги якісь, бо золота нема, нічого нема. Шо, шо! Документи глав-не закинули, якісь таблетки кинула, труси, носки. Зво-ню Люді, а Люда спить. Вона каже, шо заснула крепко під утро, нічо не слішала. Кажу: «Люда, я шас до тебе приїду», а вона: «А шо?» – «Так включи тіліфон». Я бігу до неї, в мене такий був, даже не знаю, як сказа-ти, в мене такий стрес був. Поднялося давление, плохо. Забула тонометр дома, в Люді нету. Так мене теліпало цілий день. Так, іду додому візьму тонометр, бо долж-на знати, шо пити, бо підвишенє чи не підвишенє. Телі-пало так два дня... Рішили остатися у Люді, бо в Люді прямо в под'їзді, не виходя на улицу, сразу вход в по-двал. І ми забрали мої кошли сюда, в Людину кварти-ру, усі вместе. І шото ще з холодильніка, і ми у Люді жили в подвале первіє несколько днів. Така безпеч-ність. Ми тоді й не думали і не знали, шо диверсанти, цево всьо. Я помню, шо ми виглянули возле под'їзда – два пацана. Спрашую: «Тут тоже можна в подвал?» – «Да, можна, приходіть». А вони повернулись і ушли. Думаємо, не додумали: хто такі і чого спрашують. Ми ще оставили двер открыту, камінь, шоби под'їзд був открыт, шоби люди заходили, якщо будуть взриви чи шось таке, шоб приїшли до нас в подвал... І двер у подвал тоже приоткрита. У первую ночь ми там спали. Там 50 лет ніхто не жив, пилюка, плесень, грязь, паути-

на, єлє шось порозкидали трошка. Притащили якєсь подонно, знайшли якісь картонки, це щастя, шо ще топилося тода. І у нас у подвале труба ота, і не так сильно холодно. Втору ноч, ребата, нада закрить всі окна, всі двері. Хто його знає, хто прийде тут: ілі з ав-томатом, ілі з пістолетом, віддаш тут всьо, шо у тебе є, ілі кине яка гранату. Закрилися, і под'їзд, і всьо. Жили так. Там перші ночі нам сказали не виходить троє су-ток, з п'ятниці до понедельніка, то ми не виході лі, ми у подвалі жили. Между тривогами Люда подималась наверх, якусь кашу там сварить, макаронники якісь..., ми жили в подвалі всі. От люди протянули через окно, через дирку, протянули свет, і заражали телефони там в подвале. Народ там, первіє ночі було, а там потім розохались... А ще три ночі ночевалі там, а в поне-дельнік утром: «Люда, пошлі до мене, заберемо, хто його знає скільки ми ще тут, каші, макарони, куча ще продуктів там». Якісь консерви були ще там. Первіє дні, два тижні магазини були закриті ще. А єслі ще цих три дня не можна було ще виходіть. Короче, ідьом до-мой. У мене загрузилися, в це время Люді смотре на тіліфон: «Мама, сьогодні буде Могильовскій поезд. Єдем?» – «Єдем!» На свій страх. Страшно, так страшно. Як від мойого дома в обичні дні 70–80 гривень, то він взяв 800. І єлє-єлє найшла, хто нас поввоз на вок-зал. От. І ми приїхали на вокзал, а там міліон людей. Яблуку негде впасть. Нікакіх об'явленій, нічого. Нічо нігде не світілось, нічо. Міліон людей. Я даже не дума-ла, шо в Києві столько студентов. Столько вот етіх ін-дусов з такими огромными чемоданами. І всі перли куда – туда на ту границу. Тода об'явілі, ми стояли на пероні, єлі протиснулись. Тут об'явілі по етому, шо подають поїзд на Львов, ти би віділ, шо там творилось. Таке ощуцунія, шо хто послабєє, то задавят, даже не посмортят. Стах. Даже не шли по кругу, шли по рель-сам туда, на ту сторону, на какую сказали перон. На-прямік з такими чемоданіщами. Штурмом брали по-їзда. Уїхав там Львов, менше народу. Люда пошла узнавати, нічо нету. Нічо негде не розказуют, не у кого спрашувати. Ждъом. А ми приїхали на пару часов раньше. Народу тут много, і начаєт тревога. А где оні бальше всього стреляют, де бальше народу, вокза-ли, аеропорти. Ну, думаю... Не дай, Бог, кинуть, тут шось, капец. А ми бачили, як люди оставляли пере-носки з кошками, собаками, оставались на пероні. Штурмом брали ті поїзда, хоть самим спасатися, оставляли. Потом уборщики, уборщичі збирали цих тваринок. Не знаю, куда їх возили... То своїми глаза-ми віділи. А ми з трьома котами. А ми візьмемо і їх, ми нікуди не оставимо. І нам так повезло. Люда пошла узнавать, було время пошті шо. Мінут 40 осталось до отправленія. Люда пошла ше узнавать. Звонить мені: «Мама, оставайся на том 26 етом, пероні, дают на етот». На Могильов-Подольск, а він був на Кам'янець-Подольск. Там половина поїзда [він у Жмеринці роз-діляється]. Да! Но в той день не було до Могильова, він їхав, всі вагони їхали на Кам'янець. Бо в Могильов їде через день. Говорим, остаємся... Дадут поїзд. І од-новременно, вона біжала, а оттуда йшов поїзд. Смо-трю, написано «Могильов-Подольск». І ми началі дві-гатись, шоб ми подальше були от теї толпи, аж до того конца. І одновременно з поїзда шли. І сіли в поїзд перві. Так ми ще сиділи. Но не було багато народу, бо ці всі понятия не мали, шо Кам'янець-Подольск тоже в ту сто-рону. Вони Львовов знали, і всі на Львовов. А тут... Но

пока ми ще минут 30–40 сиділи в вагоні, пока він тронув, то заповнився. Всі сидячі були, потом, як заповнився, то кілька, хто на торбі, хто на чемодані. Но по-божескі! Взяли, зайняли собі оцей перший рядочок, широко, поставили свої коробки з котями. Сестра всі ці дні на зв'язі була. І по відеосвязі, і показували, де ми сидім. Умоляла, щоб ми уїхали, убежали. Даже нема з ким, закрито, ну куда. І тут ми тільки слухали взриви, ізучілі, що літїт, какой літїт. От. І тут сестра шось зранку з нами не общалася. А тут вона мені дзвонить, ми ушлі з дома, там нету вайфая. А я не включила вот ету функцію мобільну, і вона не могла додзвонитися. Начала переживать. Звонить Людї, Люда берьот трубку, на вокзалє народу многа, і сирена оре, сестра всьо слише. Страху натерпелася. А Люда каже, я шас дойду до мами, дам трубку. І я їй нічо не об'ясняю, не хотїла їй обнадьожить, що питаємось виїхати. Думаю, розкажемо, коли будемо подальше от Києва. І я їй кажу, шо в нас всьо нормально. Кажу, шо я потом тобі передзвоню. Так ми виїхали із Києва, вже приближались тудя подальше, і я передзвонила. І вона каже, шо вона токо не передумала за етот пол часа, час, пока я їй передзвонила. Шо нас бомбят, всьо уже... Плачет в той трубке, а я плачу, шо ми вирвались з цьо-го Києва, не знаю, що дальше буде. Кажу, ми едем в Могїльов, а там дальше, побачиш, шо буде... Подзвонили нашим друзям, вони приїхали у Жмеринку і нас забрали. Пости вездє, нас останавливают. А ми приїхали в сем вечора, темно. А в Могїльов іще, уже в дев'ят вечора, темно. Машины останавливали, проверяли, там блок-пост, там блок-пост. І на всіх документи показуємо, шо ми з Києва їдемо домой. Слава Богу, шо нам тода повезло, шо у Людї подружка в Могїльові, та їй мужа, у сестри, квартира освободилася перед самой войной. У них дом, і рішїлі в квартре ремонт зробить. Так, шо нам повезло жить в той квартире. Страшно било, страшно било. Іщю так долго било, вот еті п'ять дней стреса. Щитай, шо ми тут жили при бомбьожке, а ми приїжаєм в Могїльов, а там нічо не проїсходит. Как люди жили, ходили в ресторан, кафе, магазин... Більше, правда, було. Море людей було. Очень много людей було. А цигане, через Дністер – там циганський город Атаки. А тут в Могїльове море циган. Целими таборами, все садки, школи забиті були ними. А вони з Донецька поприїжали, кто успел до 24го. Но моя сестра розказувала, шо Кишеньов був забит іщю 22–23 шикарними машинами, з такими цепярами ходили по ресторанах, всі донецькіє номера. Вони уже знали, ше до 24 числа. Уже 24го все онї уже білі в Молдавії. А з Молдавії всі онї уже попьорлі дальше. Кишиньов був забит всякими цими багатїями вже давно-давним. Онї все с*ки знали. У нас мишили не було. Люда перший день шукала, кто би нас прихватив. Не поїздов, нічого. А нас з котямі – хто. Вона всіх обдзвонила, всіх друзей, ну може одне место, нон є два, а іщю з котямі – нікто. І проблема була – остались. А Валя, моя подруга з Броварів, виїхалї 25го. Онї попали в ету пробку, шо по Житомирской трасі. То онї полтора суткі добїрались до Черновцов. У мене були друзья, онї приехали, пожілі і 23го уехали. Могїльовськіє друзья, которі нас зустрічали. Онї білі у меня 5 дней. Ми кругом ходїлі, в тіатри ходїлі, от ето всьо. І онї 23-го в среду, Могїльовским селї і вечером уже были, в 10 вечером, а в 4 началась война. І представ себе, еслі б остались іщю на сутку, то сиделї б з нами в

подвале. Вони без машини. Еті ж уже вечером в Гостомелї були, а утром іщю не успелї. Нікто ж не вірив. Валя з Юрой, які були у мене, онї уехали. Так, 22го вечером ми були в театрі, ушлі по дороге, від Золотих Ворот до Львовской площади. І звонїт його мамаша з Расей: «Шо там у вас, как дела, война начинается?» Ми приїхали в Могїльов, после етіх пяти дней, то не вірилося, шо весна, шо всьо цвітєт, як люди радуются, живут, ходять, манікюр себе роблять. І ми такі приехали зачухани, шо двое трусов, і двое носков, шо поместїлось, бо в основном всьо взяли для котов. І еда, бо не извесно, чи купим шось в дороге. Люда взяла комп'ютери, бо вона ж работала. А много не візьшем з собою. Люди живут своєю жизнью, як нічо не бывало. Я була в депресїї, наверно, месяц. А потом решїла, всьо їду зделаю себе манікюр. Стрес сильнейший був. І щас любой «бабах» уже так на сухере. А в субботу був такий град, молнія сверкала, такий страх... Для нас, для всех, ще буде довго аукатися. А дитя травма на всю жизнь. І я замїтила, первые дні детї бегалї, скакалї, не понїмали, шо серйозная ситуація, шо случилось... Там ігра по подвалам бігати. Вони не знали, насколько серйозно. Бігали, пилюку піднімали вверх. Через пару дней немнужко успакоїлись, понятї, шо серйозная ситуація, в первїй день не соображалї. 56 детей сразу було, а потом вони началї соображать, шо всьо сложно очень. Для нїх ето ігра була в подвале жить і спать. Слава Богу, до сьогодні в Могїльові нічо не бабахало, летят над головой, над Дністром. У мене подруга в селе живе. Збивали біля сіл. Але ракету не нашли, упало где-то в поле нашлі, а вторую – в лесу – не нашлі. А ми з Людою попали в аварію ще. Поїхала папу хоронить, маму уже похоронили. І 4 апреля папа умер. Його похоронили в четверг, а в п'ятницю ми сіли в автобус в Бельцах, і через 40 минут на повороті лопнуло колесо, і онї даже не тормознул на повороте. Так он ганяет, етот водїтель. Бальшушчий автобус, он резко не мог тормознуть, а потом нас кинуло на обочину, і ми ще два дерева, ореха бабахнулї, в третїй врезалїсь і остановїлись, опрокінулись. [Батьків по якому обряду хоронили?] Обично, онї не крестятся, а остальное, как у нас. 9 і 40 днів не делают. Ми делалї, как по-нашому. Через 4 часа, як трактор витянул автобус, то тока приехали в Кїшеньов. Я тода губу розскїла, і менї вбамбурили, чотири скорї було, всіх посмотрелї, менї укол успокоїтїльний, і я себе... Страху натерпелїся в тіченїє трьох недель: два похорони, одна аварія, пережить. Ми понялї, шо не успевалї в Кїев, бо ночевать как, і ми остановїлись у Вінницї. У Людї там друзья, она содзвонїлася, і ми остановїлись. Всьо равно ми мали приїхати московським поїздом. Он должен був приїхати ночью. Люда каже, шо давай дньом. [А шо це за поїзд?] Ой, нєнє. «Кишинїв – Кїїв». То бил когда-то «Москва – Кишиньов». І ми сіли на автобус дньом. І попадаєм в ету аварію. Люда ударїла ногу, поламала ноутбук, потеряла дорогие наушнікі. Слава Богу, шо живї. Одну женщїну забрали в больніцу, сумкі забрали. Шо ти думаєш, яйца мої цели были всі. Получїлось, шо ми в ету сторону всі седелї, і отсюда упалї на нас сюда. А наши сумкі билї з той стороны. Торби, сумки... Последнюю мою сумку, поскладалї всьо красїво... То когда первїй раз хоронїлі, то іщю папа всьо поскладал, а сейчас ми... Самї поскладалї в коробочках, і там около 60 яйц билї, і тока два побїтих і одїн треснутїй. Моя сумка – бамц і покотїлась на остальніє. Страх,

крік всіх людей, і Люда крічала, а я молилась. Когда відиш, шо заносіт, і когда уже сбросило... Хорошо, шо ні сільно глибоко етот овраг, і ми началі сползати на пузе, одін орех, второй, і в третій – урезалися. І там уже глубже, чем тут сразу от траси. Єслі б ми упали там, де глибоко, то сразу б перевернулись. Ми сбили дерев'я, урезалися у третє, а потом опрокінуліся. І все на нас с той сторони: і сумкі, і вєщі. І в поле, і в грязі... Все стьокла разбіліся. Всьо поморожено. Дерево врізалось в стекло... Єслі іщю чуть-чуть, в ногу би врезалось. Не первій раз попали в такіє передрігі. Кодя Люда била маленькая, ми служили на границе, в Могільов-Подольском там в сіле жєлі у дєда на квартирє. Ігор учився в академії і приєжал тока в виходніє. Уже весна, уже апрель, то било холодно... Ми розбівали орехі і кідали в п'єчку. Кинулі, а потом зажгла, а оно... такой сільний огонь, загорелась сажа... Я не знала... Два дня мнє воняєт, димом воняєт. Утром очередной раз іду в туалет, как в селе, возвращаюсь, смотрю – дим йдєт с дымохода. А ми з Людою, маленька, Віталік іщю не роділся, Люді – четирє года. Бєгу до сосєда, говоріт, шо, наверное, сажа горіт. Через два дома – пічнік. Он прїходіт. А хата маленька: веранда, комната, комната і кладовка. Кажє, шо горіт сажа, давайте посмотрєм. Кажєтсья, в кладовке ішла труба, і там собиралась сажа. Годами ніхто не чистив ту сажу, стара хата, вона затверділа, как той уголь. І загорельсь це всьо. Він як дотронувся, кажє: «Бистро всьо убрать». А у нас полно ящиков бумажных, банки-склянки, закрутки. Всьо викинуть на улицу, нада вскривать. А в углу через дєврь, в углу – балон з газом, бо ми в корідорчіке там готовили, через стенку Люда спала. Началі всьо виносіть на улицу. Тазікі з водою, нанесли води. І он тока дотронулся до етого, і рухнуло всьо, куча красного угля... Єслі б оно рухнуло ночью, когда спали, врозвался би балон. Страшно, короче! У кого то з нас ангел-хранитель.

*Записав О. Дєдуш 8 вересня 2023 р. у м. Києві
від АМГ, 1991 р. н., проживає в м. Києві,
родом із Кіровоградської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як для Вас почався перший день війни?]

Я прокинувся о п'ятій ранку і відкрив новини у Телеграм-каналах, і прочитав, що все почалось. Такі заголовки були: «путін почав війну», «Тривають ракетні удари вздовж всього кордону». Я був до цього готовий, тому що тривожний рюкзак, про який часто писали, він був зібраний. Для мене несподіванкою це не стало. На жаль, я чекав, що це станеться, але не знав точної дати. Перша дія це рефлекторна: одягтись і відразу спуститись у метро. Було чути поодинокі вибухи. Було важко розрізнити, чи це ракетні удари, чи ППО. Це вже потім усі навчилися їх розрізняти. Коли я йшов до метро, то був вражений, наскільки все спокійно. Люди або по-тихому виїжджають, або займаються своїми справами. Більшість, очевидно, ще спали. Пізніше, ближче до восьмої ранку, стало зрозуміло, що це не миттєва акція, яка завершиться. Коли я вийшов назовні, то було помітно, що людей на вулиці дуже мало, а в магазинах почали утворюватися великі черги. Я пам'ятаю добре чергу в «Сільпо». Я стояв за водою. Ніхто не знав, чи буде водопостачання далі. Тому перше рішення було це взяти питної води, декілька баклажок. Довелось стояти пів години у черзі. З вікна було

видно черги за готівкою біля банкоматів. Готівка на той момент у мене була, тому в цьому плані зайві черги не створював. [Яка була реакція рідних?] Як я вже казав, з мамою цю тему я особливо не обговорював. Батько не вірив до останнього, що буде повномасштабний напад, що русня піде на Київ. Звісно, я сказав, що зі мною все гаразд, що все в порядку. Перша половина дня, та й мабуть весь день, це був якийсь ступор. Просто моніторив новини, Ютуб, там розповідали про рух ворожих військ, про зіткнення. Але оскільки я в цей момент був далеко від них, то я не можу сказати про їхній психоемоційний стан, чи була істерика у мами. Я дуже сподіваюсь, що ні. [Де Ви перебували під час гарячої фази війни, коли росіяни стояли під Києвом?] Я виїхав з Києва двадцять п'ятого лютого. Фактично того ж дня я чув зіткнення, які були у моєму районі. Автоматні черги, вибухи, можливо, гранат. Це зіткнення було метрів за двісті від мого будинку, тому чути було дуже добре. Бачив у дворах тероборону, ще без форми. Лише з пов'язками і автоматами або з якою завгодно зброєю. Коли почались удари по будинку на проспекті Лобановського, по телевежі, то мене вже тут не було. [Чи можете детальніше розповісти про свій шлях із Києва?] У метро було дуже багато людей, спочатку потрапити туди було дуже складно, бо гермозатвор був закритий, і довго довелось чекати. Людей тільки випускали. Не впускали, бо станція була заповнена людьми. Люди лежали на кариматах, хто на чому. Атмосфера на станції чомусь нагадувала мені Майдан. Було помітно, що люди почали об'єднуватись, ділитись одне з одним, навіть ставились до чогось з гумором. Але поїзди метро ще ходили. Був свідком пострілів у повітря, коли іноземці, в основному жінки з дітьми, штурмували на першому пероні вокзалу евакуаційний поїзд. Чи це була воєнізована охорона, чи хто, не знаю. Це виглядало моторошно, коли величезний натовп намагається штурмувати поїзд, потім після пострілів відходить звідти, а потім знову починає штурм. На вокзалі спілкувався з жінкою з малою дитиною, яка виїжджала до Комиш-Зорі. Маріупольським поїздом, це Запорізька область. Уявлення не маю, де і як вона тепер. В тому ж маріупольському поїзді я їхав зі студентами. Вони були з Дніпропетровщини і Одещини. Добирались по-різному, з пересадками. Всі були дуже розгублені, читали новини. Ще пам'ятаю, як під'їжджали до станції. Вимкнулося світло, попросили всіх вимкнути телефони, і поїзд рухався дуже повільно. На той момент ще не було чіткої системи оповіщень. Думаю, на Черкащині тоді була повітряна тривога. На той час ще дотримувались світломаскування, це було логічним. [Яка була ситуація у вашому населеному пункті?] Перші пару тижнів було дуже мало людей на вулицях. В плані безпекової ситуації можна сказати, що було відносно спокійно, тому що, хіба що було в перші тижні дуже багато видно і чути нашу авіацію. Літаки літали дуже низько. На гелікоптерах можна було розпізнати всі розпізнавальні знаки. Транспортний літак пролетів так низько, що ледь не зачепив будинок. У перші дні дуже боялись повітряних тривог. Відразу йшли у ванну чи коридор. Також вимикали світло і ввечері сиділи просто з ліхтариком. Читали новини, моніторили в телефонах, ноутбуках. Дефіцит почав відчуватись з перших днів і тривав десь до середини квітня. Тоді почало з'являтись багато товарів альтернативних постачальників, ціни

були дуже завищені. Соди не було. Потім воно все стало дешевше. Були, наприклад, невеликі виробники, яких я у продажу раніше не бачив. Ті самі крупки, Криві Коліна [село Тальнівської громади, пов'язане з інтерв'юером] ті ж... Очевидно, з хлібом було туго. У нас існував і досі існує волонтерський штаб. Це приміщення, куди з перших днів люди почали приносити щось з дому. Продукти, закрутки, одяг. Його почали розподіляти між теробороною і ВПО. У перші тижні було важко сидіти, просто склавши руки. Постійно хотілось до чогось долучатись, допомагати хоч чимось, хоча моєї допомоги поруч ніхто особливо не потребував. Перераховував кошти на допомогу військовим, пораненим, постраждалим цивільним, зооволонтерам. [Як було з роботою?] Перші місяці я працював дистанційно. Моя робота це дозволяла. Ті люди, які були на важливіших, керівних посадах, відповідали за функціонування моєї установи, то були на місцях. Я працював дистанційно, поки це було можливо. [Як Ви зустріли новину про те, що окупанти відійшли з Київщини?] Новину зустрів з великою радістю і полегшенням. Ніби як зняло напруження. Все-таки столиця держави – це дуже важливо. Стало зрозуміло, що перші успіхи є. Але ті новини, які почали відкриватись після деокупації Бучі й не тільки, викликали шок. Тому що в нашій новітній історії, навіть починаючи з [20]14-го року було багато трагічних сторінок, але такого не було. Це був лише початок, бо потім був Ізюм і не тільки. Ще скільки ми дізнаємось після деокупації Півдня і Сходу. [Що Ви побачили в Києві після повернення?] Повернувся до Києва я одинадцятого червня. На той момент Київ мало відрізнявся від того, яким він був до початку повномасштабного вторгнення. Мене вразило, що тут відносно мирне життя. Люди спокійно гуляють вулицями. Перші руйнування, які я побачив в окремих районах, вони вражали. Але більшу частину всього вже ліквідували. Вражало, що люди відпочивають, слухають музику, сидять у кафе. Потім став до цього спокійніше ставитись. Бо стало зрозуміло, що війна затягується. Якщо постійно перебувати у стресі, страху, то це прямий шлях до психікарні. [Які нові символи – пісні чи знаки – стали для Вас знаковими й об'єднують нині українців?] Я скажу так. Перші декілька місяців це сприймалось справді круто і часом весело. Я розумів, що такі речі в цей час можуть людей згуртувати і додати оптимізму. Але згодом почалась експлуатація всього цього масовою культурою, почала з'являтися низькопробна музика, відеокліпи. Мені дуже подобалась фраза «Покладіть собі в кишені насіння, щоб проросли соняшники», ще рядок з пісні «Ти хотів землі цієї, то тепер змішайся з нею». Ми, українці, землероби. Нам більше таке заходить про землю... [Чи Ви використовуєте в побуті щось із таких символів?] Одрозумі, коли почав з'являтися одяг з цим, то ніхто не міг подумати, що це стане бізнесом. Я купив у супермаркеті шкарпетки «Русській військовий корабель...», білим по чорному. Дві пари. Це десь був березень. Вони досі лежать у мене вдома запакованими, з етикеткою. Це скоріше такий собі музейний експонат. Сувенір був, брелок з «руським кораблем». Мені його надіслали Новою поштою із Заходу України. Він у мене досі на ключах. Це дерев'яний брелок у вигляді корабля з написом без цензури. [Які нові звички з'явилися у вас після початку повномасштабного вторгнення?] Вночі, коли про-

кидаюсь, перевіряти новини, чи нема повітряної тривоги і чи нічого не летить. Звичка писати друзям і рідним, дзвонити їм, коли якісь вибухи чи прильоти, і питати, чи все у них гаразд. Я зі свого плейлиста видалив всі російські пісні. Не слухаю зараз навіть «хороших русских», типу Макаревича. Не можу чомусь. Можливо, став частіше пропускати міцне слівце. Став різкішим і більш непримиренним до проявів несправедливості, стало легше на побутовому рівні відстоювати свої права, казати одразу, що не так. [Чи Ви помітили якісь зміни після початку війни: люди стали добріші, більш об'єднані чи навпаки?] Перші декілька місяців помічав. Мені здавалось, так і буде надалі. Але чим далі, то розумію, що тим більше людей навіть під час війни продовжують поводити себе негідно і наживатись. І просто далі свої власні інтереси і вигоду бачити у будь-якій ситуації... [Якою буде Україна та українці після Перемоги?] Після Перемоги українці не дадуть спуску жодній владі. Зараз, можливо, на багато що закриваються очі, бо зараз війна. Коли настануть мирні часи, я дуже хочу вірити в те, що люди перестануть закривати очі на несправедливість, на корупцію. Хоча, мабуть, я занадто наївний.

*Записала М. Олійник 24 березня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина)
під час акції за підтримку України
від К. Н., 2004 р. н.,
родом із м. Києва,
та від Шипайла Ігоря [Ш. І.],
громадянина Угорщини українського походження,
одного з організаторів акції*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. Добрий вечір! Мене звати Н. К., я приїхала з Києва в Будапешт, зараз живу у друзів. Приїхала вже три тижні тому з тіткою, двома братами. Я з Києва приїхала, я мала закінчувати школу, але, здається, не вийде зараз. Я приїхала з тіткою та її двома синами: чотирнадцять і чотири роки. [Чи було у Вас передчуття, що почнеться війна?] Я до останнього не вірила, я не вірила навіть, коли двадцять четвертого [24 лютого 2022 р.] вранці мама заплакала і сказала, що все – війна. Але я дуже пам'ятаю той момент, коли ми двадцять третього [23 лютого 2022 р.] ввечері гуляли з подругою Києвом і просто будували плани на майбутнє. Тут вона мені каже: «Н., мені здається, скоро буде щось дуже погане», і все. І вранці починають бомбити Україну. В мене особисто не було такого передчуття. Тобто, мабуть, воно десь було, але дуже не хотілося вірити. Я дуже протривала йому [цьому відчуттю небезпеки] тим, що, ну, я навчалася, мені потрібно було вступити, я намагалася відволікати себе від цих думок. І саме тому мені було дуже складно до кінця усвідомити той факт, що двадцять четвертого [24 лютого 2022 р.] мені потрібно було збирати речі, хоча в перші дні не змогла виїхати з міста. І навіть двадцять четвертого я була дуже спокійна, я просто на автоматі, я пішла, взяла документи, гроші, мінімум речей. І просто сиділи чекали. [Скажіть, будь ласка, коли почалися перші сирени, Ви переховувалися в укритті в Києві? Я особисто пам'ятаю дві сирени в нашому районі.] В нас було дуже багато сирен, я живу на Осокорках. І до нас, до наших сусідів декілька раз прилітали осколки від снарядів, і горіли домівки. Ми

переховувалися в погребі з картоплею, там було дуже сиро, дуже холодно. В мене є молодший брат, якому чотири, і він зніс всі свої іграшки в цей погріб. Ми спали там [в погребі], зробили йому ліжко, вкривали. Це було дуже неприємно, бо найчастіше сирени були вночі, і ми просто не відпочивали, ми не спали. Ми постійно бігали у сховище. Ну, дуже страшно. [В погріб ходили ховатися? Це був Ваш приватний погріб?] Так, наш приватний, я на дачі живу. [Про що ви говорили, коли були в цьому укритті? Що обговорювали?] Ми мовчали, ми іноді виходили на вулицю, щоб подивитися новини, чи можна вже додому вертатися, чи ні. Але ми мовчали, молодший брат, він грав в машинки, але вже на іншу ніч він почав плакати: «Я хочу додому спати, мені тут незручно». Ну, а ще один мій брат, він постійно у сховищі брав з собою гітару. От кожен раз сирени, він бере гітару і з нею ховається. [Скільки йому років?] Чотирнадцять. [Яка була Ваша реакція на цю стресову ситуацію?] Мені здається, моя психіка якось дуже вдало заблокувала все те, що відбувалося, бо я дуже емоційна людина, і мені складно з цим впоратися. Але я навіть не плакала. Я, не можна так сказати, що я була дуже налякана. Я, коли треба було вибігати через повітряну тривогу, вибігала. Коли ні – я сиділа вдома. Постійно тримала зв'язок з друзями, постійно. [Як тримали зв'язок?] Це було переписування. Ми часто дуже зв'язувалися, дзвінки в нас були, будьщо. Мені здається, ми навіть вночі спілкувалися, тобто що ніхто не міг спати. Я в Києві була з цим всім п'ять днів. І лише на п'ятий день вдалося виїхати. І, до речі, дуже вдало виїхали. Виїхали ми двадцять восьмого. Мій дядя волонтерить, він знає провідницю, і вона мене, дітей і мою тітку посадила в своє купе. От ми там вчотирьох отак от вжалися, бо ми сіли в депо, а не на вокзалі. Бо коли поїзд приїхав на вокзал, там дуже страшно було. Ми отак-от закрилися, там наче якийсь апокаліпсис. Просто всі кричали, всі штовхалися, звуки були, ну, реально як в пеклі. І ми коли ходили, там люди сиділи просто в проходах. Але там мій молодший брат [двоюрідний брат], він познайомився з хлопчиком, вони там в машинки грали. [Скажіть, будь ласка, Ви стежили за новинами? Що відбувається? Які бомбування?] Я постійно відстежувала новини. [У Вас було відчуття якоїсь такої шкали жахів, яка постійно збільшується, чи це було як один єдиний суцільний шок? Як Ви це все сприймали?] Ну, це насправді один суцільний шок, але такі є якісь новини, які особливо мене лякають. І це навіть не новини, які читаю в телеграм-каналах, а історії, які розповідають мої родичі, що там десь в селі живуть і бачили, як танк просто переїхав людей. Ну, от просто переїхав людей. [Тобто той момент, який є оцією межею, коли Ви не можете у своїй свідомості це прийняти?] Тобто я навіть не можу собі уявити, як це можливо, просто переїхати людей, які просто вийшли на вулицю. [А де це сталося?] Це село під Києвом. Це розповідала сестра мого дідуся. Вона бачила це. Вона бачила це на власні очі. [Після цих жахів логічно буде запитати, як Ви вважаєте, хто винен у цій війні?] Росія. [Росія як держава? Росія, тобто всі державні чиновники? Путін? Хто?] Росія, більшість людей, які підтримують цю спеціальну операцію, як вони вважають, які мовчать, які бояться щось говорити. Звісно, я розумію, що є люди, яким дуже боляче, які намагаються щось змінити, але ну... Я не знаю, мені здається, що от зараз мені дуже

пощастило, що я народилася в Україні, а не в росії. Тому, що мене хоча б не посадять на п'ятнадцять років за те, що мені страшно, я намагаюсь щось змінити. [Тоді хоча закінчити тему ворога. Ворог для Вас хто це?] Росія. [Як Ви потрапили до Будапешта, хто Вам допоміг?] Ну, я вже розповідала, як ми виїхали з Києва. Поїзд затримався десь на години три, тому що в містах, де були зупинки, були повітряні тривоги. Але ми приїхали в Ужгород, де нас зустріли родичі. Ми заночували в друзів і зранку поїхали з Ужгорода в Чоп на машині. І з Чопа нас провели (не без черги) за квитками на електричку, яка їде з Чопа в Захоні [м. Загонь, Угорщина]. Вона перетинає кордон за десять хвилин, але там було багато людей, однак ми відносно швидко пройшли чергу десь за годину. От перетнули кордон, і вже [в] Захоні нас зустріли волонтери. Нам допомогли з валізами, нас нагодували круасанами, нам надали безкоштовні квитки на поїзд до Будапешта. І вже в Будапешті нас зустріли родичі, це навіть не родичі, просто люди, яких я дуже сильно люблю і яким я дуже сильно вдячна. Це хрещений мого брата і кращий друг мого тата. І от я живу зараз в них вже третій тиждень. Дуже мені з ними спокійно, вони постійно заспокоюють. У них є котик. Мені пощастило з ним. [Вибачте, вони громадяни Угорщини?] Вони громадяни Італії. Народилися в росії, але переїхали в Італію, а тепер з Італії в Угорщину. Вони працюють тут. [Чи відчували Ви з боку простих угорців якусь підтримку?] Так, звісно. По-перше, коли ми приїхали на вокзал, дуже багато було волонтерів. Ми тільки от стали на платформу, і до нас прийшли люди, спитали, чи є нам де жити, може кудись треба відвести, чи хочемо їсти. Нас зустрів мій хрещений. І просто навіть не волонтери. Ми, коли гуляли з тіткою, моя тьотя Таня познайомилася з жінкою з Угорщини. Вони теж гуляли з донькою чи сином, і вони там просто розговорилися. Таня сказала, що от ми приїхали з України там тиждень тому, і ця жінка вона дала малому гроші на морозиво, сказала, [що] це так нам від угорців. Ну, всі дуже добрі, і дуже класно, що транспорт безкоштовний [В Угорщині громадський транспорт на той момент був безкоштовним для громадян України].

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Скажіть, будь ласка, що для Вас зараз означає поняття Батьківщина? Війна змінила Ваше ставлення до усвідомлення своєї Батьківщини?] Ну, по-перше, в мене ставлення, яке в мене було до України, воно не змінилося. Воно тільки якось наповнилося. Так наповнилося може гіперболізувалося якось. Ну, і, звісно, через те, що от в мене така родина інтернаціональна [є близькі родичі в росії], я точно розумію де мій дім, де моя Батьківщина, де мої люди. Так, ну що я можу сказати, [Батьківщина] це про людей, які допомагають країні, це наші рідні, це люди. Це не тільки рідні, це всі ті, хто зараз боронить Україну. Це ті, хто навіть за кордоном допомагають. [Скажіть, будь ласка, на цій акції що Ви хочете сказати від себе?] Ну, сьогодні, мені дуже сподобалося, якщо так можна висловитися. [Розкажіть про свої враження.] Два тижні тому, наприклад, я була на маніфестації на Площі Героїв тут поблизу, і це було дуже погано. [Чому?] Ну, як не дуже погано, але це не те, що очікує людина, яка виїхала з України. Це просто типу була акція за мир у всьому світі. Тобто людей поставили у знак піс [peace],

видали всім факели і стояли там, були угорські читачі. Була одна українка, і я зрозуміла, що на тій акції насправді з українців була тільки я і моя тітка, тому що коли сказали: «Слава Україні», відповіли: «Героям Слава» тільки ми зі всієї величезної товпи. І була ще спікерка з росії, яка казала, що народ росії не винний, ми цього не хочемо. Але ж, блін, сімдесят відсотків – вони підтримують! Так, ну, кажіть за більшість тоді. Я розумію, що є такі люди, да, окей, але я не розуміла її, коли вона отак-от. Вона чи виправдовувалася. Я не хотіла насправді бути на її місці, бо я думаю, їм теж важко, хто намагається так виправдовуватися, казати, що їм дуже жаль, їм дуже соромно. Не знаю. Це було. Ну, сьогодні [на акції] було дуже душевно. Я відчула українців і була дуже рада. [Скажіть, будь ласка, якби зараз Вам сказали, що три Ваших бажання точно буде здійснено, то які б бажання загадали?] Найголовніше, щоб війна закінчилася найскоріше, от прямо зараз, перемогою України обов'язково. Що ще я можу бажати? Щоб всі мої, просто, щоб всі були живі українці наші. І третє, щоб нарешті ці сімдесят відсотків, які підтримують війну, реально вбивство людей, щоб вони усвідомили все те, що вони зараз роблять, що ця кров на їх руках. І щоб це усвідомлення було дуже болісним. Щоб вони відчули весь той біль і жах, який вони вчинили в Україні, у самостійній державі. Ну, навіть уявити неможливо, як просто одна держава може отак прийти і просто розпочати війну в іншій державі. Ну, от так просто?! Я хочу, щоб вони це зрозуміли. **Мовне питання.** [До розмови долучився пан Шипайло Ігор, активіст Української громади в Угорщині, один з організаторів акції.] [Ш. І.] Таке є нагальне питання і між українцями, і, зокрема, між тими, навіть які сюди приїжджають. Бо нещодавно розгорілася суперечка у фейсбуці, коли Віка [голова Української організації «Єдність» Петровська Вікторія] попросила в групі, щоб спілкувалися українською мовою, то почали висувати претензії. То що ми чуємо вже багато років підряд в Україні, що «а кака різниця», а я також розмовляю російською, але я вважаю себе українкою і патріоткою. З другого боку путін прийшов захищати (ну, одна з його тез) «руській мір» і захищати «рускоязычних». [Як ви вважаєте, чи важлива українська мова? І чи потрібно в Україні розмовляти все-таки українською?] [К. Н.:] Це дуже цікаво, тому що путін прийшов захищати російську мову, російськомовне населення, якого зараз через війну, майже немає. [Ш. І.:] І власне, бомби, бомблять російськомовні регіони. І чи потрібно в Україні розмовляти все-таки українською?] [К. Н.:] Тому що всі, майже всі, більшість переходять на українську мову. І я сама спілкувалася раніше російською, бо так в родині звикли, але зараз – ні. Зараз я спілкуюся тільки українською. Ну, якщо мене хотів захистити путін, окей, тепер я розмовляю українською, може йти далі собі. От і що я хочу сказати, мені здається, зараз саме зараз дуже важливий момент для України, щоб перейти на українську мову, щоб всі заклади були україномовні. Що можу сказати? Звісно, ну я не ставлюся до російськомовних українців як до якогось ворога, окей, хай розмовляють. Я розумію, що в когось там, мабуть, присутній якийсь страх, бо от я не спілкувалася українською дуже довго, як мені тепер переходите таке теж є. Але, я думаю, українську вчити треба, українську мову, українську історію, в цьому є сила. [Ш. І.:]

Це визначає націю, врешті.] [К. Н.:] Я згодна, тому що, ну, це Україна, це логічно, що ми будемо спілкуватися українською. В мене навіть подруга, яка три роки тому приїхала в Київ з Петербургу, вона спілкується українською. Отож тепер їй просто всі друзі сказали, що вона нацистка, і вона взагалі за Бандеру. І що вона робить? Це сама себе бомбить. Отак от тепер.

*Записала М. Олійник 6 та 20 квітня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина)
від Шубіної Людмили, 1981 р. н.,
родом із м. Луганська.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Києві*

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Троє діток в мене. Виїхала в майже перші дні війни. Перший день zostалися в Києві. Вирішили, що будемо боротися, будемо робити якийсь супротив. Але на другий день зранку... У нас було бомбосховище, ми його приготували. Ми нанесли туди для і діток, бо дітки у мене чотири [роки] і вісім [років], ну тринадцять років, то уже постарше. Для чотири і вісім нанесли туди іграшок, розмальовок – все. [Бомбосховище у Вашому будинку розташоване?] Бомбосховище було у моїх батьків. Ми поїхали до них. Бо я жила біля аеродрому «Київ» на дев'ятому поверсі. Ну то зовсім не варіант був. Батьки мої на другому поверсі, одразу під ними перший поверх – і вхід до бомбосховища. То були склади, то вийшло бомбосховище. Ми поїхали перший день до них і там переночували, але протягом всієї ночі читали [новини], майже не спали, розумієте, бачила по дітях, що вони теж не можуть заснути. В шостій чи п'ятій ранку була перша повітряна тривога. Ми спустилися в бомбосховище, це вже було 25 [лютого], і я подивилася на дітей і бачу, що середній, він не розуміє, що відбувається: «Кажі мені правду, мамо, що в нас виходить, що в нас трапилось?» Я кажу: «Ну це така гра». Я намагаюся перевести це в гру, ну а він каже: «Мамо, нашо ти мене обманюєш. Я бачу, що щось не то». І поки я там готувала сніданок якийсь у бомбосховище, він приходить і каже: «Мамо, мені все сказали, я знаю, що в нас війна. То треба готуватися, треба, щоб в нас була вода». Я бачу, що він весь трясеться, але, ну як мужчина, він такий, треба зробити то, треба зробити се. Чотири роки дитина каже: «Мамо, я упісялась». Я кажу: «Ти ж в памперсі». Ну, я її клала в памперсі, ну, я туди, він [підгузник] перепісаний настільки, що я розумію: «А що буде далі?». І для мене вся ця картина, яка була – Буча, Маріуполь – вона в мене перед очима якось пройшла саме двадцять п'ятого числа зранку. Я просто зрозуміла, що нас прийдуть вбивати. Ми від початку знали, що не можна [залишатися]. Ми дивилися до того [новини], і я розуміла, що буде Чечня, буде все. Я кажу, добре, навіть якщо не буде, але ось я сиджу і я не можу вийти, мені елементарно памперс нужен. В мене там [в бомбосховищі] не отоплюється. Що буде з дітьми? Мені потрібні ліки. Я розумію, що я не готова жити там так скажем [в бомбосховищі]. І для чого? Тобто я не можу [так жити]. І коли полетіли самолёти, перші оці літаки і бомбили за нами аеропорт, намагалися, але аеропорт відбили. І вони пішли за Вишневе, і там Борщагівка, як вона там називається, «Петропавлівська Борщагівка». Я телефоную своїй подрузі, що там

живе, і вона мені – ну тут не до лексики. Вона мені каже, що в нас все. Я кажу: «Поїхали». Вона каже: «Ти не розумієш, я до тебе не доїду». Між нами кілометри чотири-п'ять.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Я посадила дітей і поїхала. Я так сподівалася, що ми поїдемо до Вінниці. І кажу чоловіку, що ти нас, будь ласка, вивези на Вінницю, ми знаємо, що треба шукати житло. Ми починаємо шукати житло – вже все, яка Вінниця, який Ужгород. Я вже почала шукати всюди, де можна – неєє. [Ви по інтернету шукали?] Да. Так, по інтернету, по знайомим, по всім, кого тільки знала. Я дзвоню своїй сестрі, вона каже: «Не видумуй, не вигадуй нічого, приїзжай прямо до Будапешту. [А вона живе в Будапешті?] Так. Вона каже: «Їзжай!». Я кажу: «Та ми не хочемо, ми там ще десь на Закарпатті». Вона каже: «Ти не розумієш, їзжай сюди». До Вінниці ми поїхали через Кропивницький, щоб бути точнішим. До Кропивницького ми їхали п'ятнадцять годин з Києва. Ми просто вже попадали. Це було з двадцять шостого числа, ми виїхали двадцять п'ятого зранку виходить, і приїхали вже майже вже комендантська година була. У Кропивницькому людина, яка нас зустрічала, каже: «Хлопці зараз до нас підійдуть з автоматами, я їм сказала, що я біженців з Києва зустрічаю». Бо не можна ж було уже нікому бути після дев'ятої. А ми їхали, я ж кажу п'ятнадцять годин. Просто ми від Вінниці до Кропивницького їхали чотири години, тобто все було і блокпости. Нам люди добрі дали переночувати, це було добре, нагодували. [Як ви знайшли цих людей?] Це була подружка моєї сестри. [Через знайомих йшло спілкування?] Так тільки по знайомих. Вона каже: «Я б взяла до себе, але в мене люди». І вона знайшла якусь свою родичку, і ця родичка нас пустила до себе. Ось, і після того ми вирішили, що будемо на день залишатися, ми зараз відпочинемо і вдень пошукаємо, але тої ночі були перші обстріли на Вінниці. І ми зрозуміли, що – не, треба їхати. Поїхали на Мукачево. [Чи доводилось заправляти машину? Чи були така можливість?] Була. На деяких заправляли скільки хочеш, на деяких по двадцять літрів, де як. Но ми то намагалися, щоб було не менше ніж пів баку постійно. Якщо ми бачили, що можемо долити там десять, п'ятнадцять, двадцять, то найближча [станція заправки] – і ми доливали. На той момент у Вінниці не було проблем і у Кропивницькому теж. На Вінниці ми трошки постояли у пробці, там, мабуть, хвилин десять-п'ятнадцять ми чекали. Бо в перший день, коли почалася війна, я поїхала заправляти машину, я була десь біля двох годин в черзі, на «Окко». Тобто вона була просто нереальна. На іншій заправці, люди поїхали туди, там сорок хвилин. Там швидше було, не знаю чому так було. Так воно вже склалось. На Мукачево ми їхали взагалі більше дев'ятнадцяти годин, і вирішили, що трошки там побудемо. Але там була така ситуація, тобто в мене були знайомі, нам треба було перевезти ще знайомих, то нам треба було їхати, бо вони не знали як і що. Я кажу, що давайте, ми хоч день зупинимось, побудемо, відпочинемо, бо дуже всі втомилися. Діти і три дні дороги. Але мені кажуть: «Ти не розумієш, їдемо на кордон, там ще стояти». На кордоні ми ночували в машині, двадцять годин, тобто там взагалі... Мені люди кажуть, хто через Польщу переходив, що

там було організовано для дітей і поїсять, і поїсти, і полежати. Тут – ні, тут нічого не було. Ми через Мукачево були, тобто в дев'ять годин я зрозуміла, що ми будемо стояти ніч, в нас діти. Хто з нами був, кажу: «Давайте ми поїдемо, підемо хоч, може, хтось нам надасть якусь (за гроші, звісно) постіль. Може, ми хоч дітей положемо, а самі будемо стояти в черзі». Вже коли підійде [черга], підемо їх візьмемо з собою. Нічого [не знайшли], все закрито, як повимерло. Ну, вже було, як було.

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ Що можна сказати, що коли ми пройшли кордон, то дійсно оце волонтерський центр тут на Угорщині, вони надавали все. Так, вони надавали все. [На рівні політичної взаємодії між Україною і Угорщиною є напруження. А яка ситуація у вимірі спілкування між простими людьми?] Про людські стосунки – це взагалі окрема тема. Що б тут не казали, я розумію, що в нас тут політичні невідобання. [Напруження політичні є?] Так, але люди. Зараз я живу в домі. Цей дом нам надала безкоштовно просто угорська сім'я, яка взагалі сказала, що навіть не вигадуйте ніякі... Ну, я кажу: «Ну, що я можу для Вас робити?» Вони сказали, що «нічого». Вони безкоштовно повністю з постіллю, з посудом [дім дають], тобто заходь і живи, як в себе вдома. Далі сказали: «Що вам треба?» Нас познайомили з ціма працівниками соціальних служб. Вони знайшли садочок. Ми зараз ось вже наступного тижня йдемо з моїм молодшим в садочок. Дітям знайшли школу. Що казати, я можу надати фотографії, як зустрічали мого восьмирічного сина [в школі]. Ми прийшли – такий. [Показує світлинку торта з блакитно-жовтою оздобою.] [Це світлина зі школи?] Так! Торт жовто-блакитний (на ньому написано): «Ласкаво просимо» – українськими буквами. Дітки, які з ним, вони намалювали, хто хотів, якісь листівки. [Ви просто прийшли в звичайну школу?] Да. Так, таке. Я кажу, це просто люди. І тут треба розуміти, що політики це одне, а як люди підтримують! В нього, мабуть, п'ятнадцять-двадцять цих листівок. І всі – хто правильно, хто неправильно, але всі намагалися писати: «Ласкаво просимо!» – українськими [буквами]. І один малюнок, я кажу: «Федір, що тобі сподалось?» Він: «Мамо, мені сподобався такий малюнок – хлопчик намалював прапор росії, зачеркнув його, перечеркнув і направив його у смітник. Показав, що це іде на смітник. А намалював прапор Угорщини, прапор України – намалював сердечко і написав "дружба"». Розумієте! Щоб там не казали, але в перший день, як ми приїхали, звісно, нас наші родичі прийняли, все. Родичі прийняли не тільки нас, а ще й нашу подругу, сестру подруги з ще трем дїтьми. Я розумію, що це були люди похилого віку, розумієте, це зовсім інший уклад. Жодного слова, жодного натяку – нічого не було. Кормили. Ну, я кажу давайте ми щось там підемо купити. Ми пішли до магазину, щось там купити, бо ми ж розуміємо, що така орава (десять людей приїхало і ще з них шестеро діти, всі їдять і їдять). І ми пішли щось купити, і йдемо і розмовляємо, чути українську мову. [Ви українською мовою дома розмовляли?] Ні, дома ми розмовляли до двадцять четвертого російською мовою, так. Це нас, мабуть, прийшли визволяти. Бо ми розмовляли російською, не мали нічого такого собі на меті. Со старшим сином ми вивчали українську мову з репетитором. І я так, ну, це,

до речі, написала книжку теж українською мовою. Це людина, яка вчила мене українській мові, вона мені сказала: «Я відчула, що Ви хочете писати і можете писати, але у Вас дуже багато русизмів і сама Ви будете речення російською». Я сказала: «А давайте займатися». Взяла свого сина, і ми з ним вдвох займалися і вивчали українську мову. Я йду розмовляю [українською мовою], не пам'ятаю який маркет то був. І підходить до мене просто звичайна людина, якийсь дядечко, ну, не знаю, років п'ятдесят п'ять. І він каже: «Україна?», я кажу: «Так!». Він такий показує мені [жест підтримки]. Я кажу: «Дякую!» Потім відходить, мабуть, метрів на десять і за хвилину повертається, дає мені 10000 флоринтів, це на наші приблизно 1000 гривень. Я кажу: «Нініні!» Він показує мені дейрек, я зараз трішки вчу [мову] – це «діти» Він каже, що це для дітей: «путін – капут!». Я чесно його обняла, кажу: «Кьосоном!» – все, що я на той час знала. «Кьосоно» – дякую. І я його просто ніколи в житті не бачила. Я пішла у магазин купити м'яса, зробити котлет. І зрозуміло, що я не можу пояснити, що мені потрібно помолоте м'ясо, якось там намагаюся з цього перекладача. Я беру, беру, потім каже продавець: «Україна?» Кажу: «Україна!» Він з мене гроші не взяв. Я йому показую, що я маю гроші, він – ні. [Це на базарі було?] Ні, він часник, часний магазинчик. [Приватний магазинчик.] Приватний магазинчик, так. Тобто розумієте – це люди. Ну, так склалося, я нещодавно підвозила людину, це таке село, я не знаю, як його правильно сказати, селище таке. І там є такі місця, де треба дуже багато йти пішки, не ходить транспорт, і люди підходять. Ну, я дивлюся бабуся якась йде і показує мені. Я думаю зупиняюся. Вона питає по-угорськи, а я кажу: «Інгліш?» Вона: «Рускій знать». Їй десь сімдесят [років], ті хто за п'ятдесят п'ять, шістдесят, сімдесят [років], вони трошки говорять [російською]. Вже молодше покоління – ні, майже ніхто. Мого віку ніхто не говорить, не знають. І вона каже: «Війна, плохо, плохо, очень плохо. Плохой путін». Я її доводжу до магазину, висаджую, а вона мене торкається і каже, показує на себе, потім туди вгору і каже: «Фо Юкраїна». [Тобто: «Благослови небесні сили Україну».] Так. Розумієте – це пересічні люди. От сьогодні, ну така складна сталася у мене ситуація, що троє діток, трошки ще я намагаюся знайти роботу, ходжу по інтерв'ю. Відправила молодшого в школу, і я дала йому якийсь зошит, були олівці і якась ручка, і був його ранець – ну, все. Сьогодні приходить і каже: «Мама, а мені подарунок зробила вчителька». Я кажу: «Який?». Йому подарували пенал, якусь спеціальну папку для малювання і бутылочку для води. Я навіть забула, що в школу потрібно пенал. Серйозно, я забула. Це не те, що ми не можемо купити. Люди кожен день пишуть: «Що Вам допомогти?» Я сказала, що у мене у Федора проблеми з глютенном. Вже подзвонила мені якась мама і каже: «В мене теж дитина має таку проблему. Ми ходимо до лікаря, якщо Вам потрібно, я можу Вам перекласти, і прийти до лікаря з Вами, щоб він поглянув на Федора, чи щось Вам потрібно». [Це зі школи мама?] Так звичайна мама зі школи. Звичайна людина з Біаторбадь [м. Біаторбадь, Угорщина], це там, де я живу. Вона виявилася знайомою моїх знайомих. Вона працює, вона молода мама, але вона сама запропонувала [допомогу]. Мені перед школою треба [дитині] пройти всіх лікарів, пройти соціальну службу, реєструватися і так далі. Вона

[угорка] усюди ходила зі мною. Я кажу: «Ну це Ваш час і все», а вона: «Ніні, я хочу допомогти». Вона також домовилася з перукарем, щоб він обох моїх дітей підстриг безкоштовно. Вона каже, що це людина сама до мене звернулася, якщо треба буде комусь, то він готовий. І таких прикладів дуже багато. Ми приїхали, як усі, в зимовому одязі, в одних трусах, в одних носках. Але зараз я сортую гуманітарку і віддаю, бо я вже кажу: «Розумієте, в мене не десятеро дітей, в мене всього три дитини». Мені все нанесли і несуть, хто що може. Знову якісь принесли мені макарони – хто що може, розумієте. Кажуть: «Якщо щось треба, то звертайтеся». В них є момент, вони самі по собі не дуже активні. Вони дуже не поспішають, кажуть: «Це буде швиденько. Це тижні два», а я кажу, [що] ви що два тижні, швиденько – це день, два. Кажуть, ви такі моторні і все. Я прийшла, кажу, що теж хочу zorganizувати наших в Біаторбадь; виявилось, що це живуть українці. Біаторбадь – це двадцять чи тридцять кілометрів від Будапешта. [Ви знаєте, що там компактно проживають українці?] Так. Як я зрозуміла, то жінки з дітьми, як я зрозуміла, то це тих чоловіків, які тут працюють на Сіменсі [Siemens] на заводі, вони виїхали сюди. Саме підприємство, як я зрозуміла, бо я спілкувалася тільки з однією людиною, може, там ще інші є [інші біженці], я не знаю. Я намагалася надати їм інформацію, казала: «Дівчата, давайте якось об'єднаємось. Зробимо нашу комуну українську в Біаторбадь. Покажемо, що ми не просто тут сидимо і проїдаємо чи щось». Запропонувала зробити деякі перфоменси. Зараз така ситуація. Я сама була хрещена, як і всі – Православна церква московського патріархату. Звісно, що більше я в цю церкву ні ногою, поки вона не перейде [в Православну церкву України]. Зараз така ситуація, бо мені, коли на першому тижні я приїхала, мені дуже потрібно було в церкву. Я пішла в звичайну католицьку церкву, і ніхто нічого мені не сказав. Я кажу зараз, я теж обійшла там три церкви. Одна є католицька, друга якась чи греко-католицька, а третя церква – така церква реформаторів. Я думала, що протестантська, вона прямо називається «Реформаторів». Я дивлюсь, думаю, давайте пройдемося по церквах, просто хто хоче з нами [провести] службу за Україну. Прийдемо, ми просто помолимося усі разом. Ну вони якось так, так. Я вже пішла до нашої людини, яка нас керує. Кажу, [що] я їй написала що б ми могли зробити з українцями. Кажу: «Як мені в мерію передати?» Вона каже: «Я передам». Вона офіційний представник, така служба називається «Family care service», це як ото «Служба по справах сім'ї», от щось таке. Але вона займається тільки виключно нами, українськими біженцями. Вона каже, що теж не проти. Я кажу, що ось я зараз намагаюся їх якось так організувати, щоб ми щось поробили. Давайте, може, зберемося перед Пасхою, ми можемо прибрати якусь територію [екоприбирання], просто напишемо, [що у такий спосіб] ми дякуємо від українців. Ну, тобто щось таке. [Дуже гарна ідея.] Я кажу, що багатого чого можна зробити. І якщо я бачу, що люди хочуть якось допомогти, ну, якось проспонсорувати, нема взагалі ніяких проблем. Нам там три-чотири якихось кафе пройти, в мене є перекладач, який з англійської на угорську може перекласти. Я кажу, що, може, ми зробимо якийсь «День відкритих дверей і української кухні». З дівчатами наліпимо вареників чи щось таке. Що ми

не наробимо млинців якихось. У нас в понеділок ось буде зустріч, ми поговоримо, і, може, ми шось таке трошки понаробимо. Бо треба шось, я кажу, що ми є, що ми європейці, що ми не приїхали сидіти на ший, що ми хочемо працювати. Але повинно бути десь на рівні держави, що для таких, як українці... От, наприклад, у нас приїхали дівчата, одна перукар, друга мастер манікюру і педикюру. Розумієте, ну чого якби їм надали місце (я розумію, що це як конкуренція, але ви скажіть, що це на місяць, на два, щоб підтримати, бо виплат-то немає ніяких). Ми-то живемо зараз, на, грубо говоря, на подоянніє, на свої збереження, так. Але кожен з нас може і хоче працювати, чому це не оформити якось офіційно. Але вони дуже-дуже такі повільні, це капець. [...] [Де Ви працювали в Україні?] Я взагалі працюю в Українському жіночому фонді мобілізаторкою. [Ви працювали за зарплатню?] Умовно так скажімо, бо це часткова зайнятість, неповна зайнятість. Їх задача стояла згрупувати людей, щоб люди знайшли ідею, біля якої вони хочуть об'єднатися, потім давали грантові гроші на реалізацію цієї твоєї ідеї. І в нас уже стіки було, ми і майданчик хотіли зробити. Інші люди хотіли зробити соціальну кімнату для оцих, що потерпають від насилля, і куди треба забирати. Бо так приїжджають – чоловік побив, а куди її забрати? Нікуди не забрати. Так, оце зробити цю кімнату. Тобто люди вже якимось європейськими цінностями почали жити. Зараз так, воно-то люди не змінилися, але відкинули нас на роки два-три, на багато. Я ж кажу, як ти будеш розмовляти про соціальні кімнати і про майданчики, коли тобі доїхати до цього майданчика не можна, бо треба дорогу поробити. [Після перемоги це будуть вирішувати.] Ну, я казала, мені все одно, я поїду туди, і як-то будемо суботники робити. Будемо будувати, будемо розбирати завали, кому треба. Будемо збиратися людьми і робити це, щоб швидше-швидше привести все до ладу. <...> [Скажіть, будь ласка, у Вас було напередодні війни відчуття, що війна почнеться?] Не. [Але ж було обговорення в ЗМІ.] Я Вам так скажу, я особливо в це не вірила. Я вважала, що це, так скажемо, «сільніє міра сего» один одного лякають трошки потрошку. У мене навіть не було зібрано ніякого чемоданчику – нічого. І ще за дня два-три до того прийшли до мене мої сусіди і кажуть: «Слухай, а ти як ставишся, що двадцять четвертого буде той війна», і я ще так посміялась. Кажуть: «Ти будеш тривожний чемоданчик збирати?». Я кажу: «Та ну я не збирала, може треба». Він каже: «Та от ми думаєм зібрати». Ну, я кажу йому: «Ну, тіки коньяк з собою поклади», а в мене дача, і в нього дача через пару сіл. Я кажу, що будемо один до одного їздити на коньячок з тобою. Тобто взагалі не було [думок про війну]. У мене на двадцять шосте, це субота була, чи що, до мене повинні були приїхати мої друзі, ми там збиралися робити солянку. Я ще так [планувала], щоб собі купити. Взагалі, ніяких таких передчуттів не було. [У вас нічого не було зібрано?] Так. [А документи були готові на підхваті?] Воно у мене все і так завжди в одному місці зберігається. Ми з чоловіком вже одного разу пережили пожежу, то загорілось на два поверхи вище від нас, але швидко погасили. І ми тоді стикнулись з тим, що документи тут лежать, паспорти там лежать. З того часу ми просто взяли собі за обов'язок, щоб все було в одному місці. І тому документи – це першочергове, і тому не було проблеми, а речі були,

звісно. Бо зібрати всіх дітей, і ти не розумієш, що тобі брати, і, взагалі, я брала так, що кажу, ну, ладно, ми поїдемо далі до мами, а завтра ми повернемось. Тобто я була впевнена, що ми ще повернемось. Але в квартирі більше я не була, як вийшла двадцять четвертого, так і все. [Складне питання. Війна і жахи війни. Але ці жахи, вони теж мають певну шкалу. Що для Вас найстрашніше сталося на війні?] Буча. Після Бучі я вирішила, що я більше не буду дивитись шось таке. Я себе завантажила фізичною роботою просто дуже-дуже, в мене все болить тіло. Щоб боліло тіло. Я почала вимивати будинок, в якому ми живемо. Я просто почала робити капітальну уборку, прибирання, щоб просто не думати і падати. Так мені вчора і серце калатало. Я кажу мені все одно, головне, щоб я більше цього не дивилася. Буча була остання крапка, я не знаю як. Я розумію, що Маріуполь ще буде. Але мені достатньо для розуміння. Ну, не то, щоб для розуміння, а для моєї нервової системи. Дійсно, бо я не знаю, як ти подивився, і як далі тобі жити. Тобто я просто коли перші два дні працювала важко, то просто прийшли думки хоч якось. Якби вони дійшли до Києва, у нас би був зараз Маріуполь. Не звернули б вони на Бучу. А пішли б вони, скажімо, через інші села, і почалось би це, скажімо в суботу. Я б залишилась у своїх Бірках [дача респондентки в с. Бірки Козелецького р-ну Чернігівської обл.], відрізана від світу з дітьми. Те, що ми вижили, – це просто доля і нічого більше. Я зрозуміла свою дурість першого дня. Ми ж пережили два Майдана, ми всі були на Майданах, ми там працювали. Я вам чесно скажу, коли був другий Майдан, в мене дитині було два з половиною місяці, то в мене було таке, що чоловік уходив на роботу, він мене просто закривав в квартирі, бо каже: «Я знаю, ти дурна, ти зараз попрешся туди з двохмісячною дитиною». Бо я казала, що я не можу сидіти, я не можу нічого не робити, я тут, а там таке коїться. Він каже: «Знайди шось, шукай інші шляхи, тільки, будь ласка, не ходи туди». Бо він розумів, він працював там недалеко. І він каже, [що] ти не розумієш, там краще грошиками, ми всім допоможемо, ти не розумієш, там будуть стріляти. Я просто знайшла собі завдання, я сиділа і оцих, які пропали без вісті, дитину вклала [спати], а сама шукала по фейсбуку, хто знає його, знайшли такого-то. Я складала оці сітки, скажімо тоді. І мені здавалось, що і тут ми зараз організуємось. Зараз я розумію, коли летить на тебе бомба, нічо ти не організуєш, нічо ти не зробиш. [Дії росіян на війні можна назвати геноцидом українського народу?] Так, однозначно. Це геноцид. Я українка російськомовна до двадцять четвертого лютого вважаю, що це геноцид. Все. [Хто винен в цій війні? Ви думали про це?] Я би так сказала, що це почалось давно, просто цей нарів вийшов. Це керівництво росії, як путін прийшов, він почав не розвивати свою країну, а він почав її заворачивати у радянський союз. І воно трошки-потрошку заворачувалось. Але чому був один майдан і другий майдан? Чому? Бо [росіяни] хотіли знову бути разом, жити разом, бо хотіли. **Мовне питання.** Ну, навіть питання мови, воно взагалі ні на якому Майдані не грало ролі. Але вони його використовували зараз, ми можемо це оцінити, що вони раз під раз брали і тягнули. Якась проблема. О! Мовне питання! І якщо зараз подивитись на історію, то виходить що? Шо у нас були якісь проблеми з мовним питанням, а їх не було! Тільки під вибори. Ро-

сійська пропагандистська машина працювала, а наша не працювала.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи вірите Ви в перемогу ЗСУ?] Ну, це наші котики. В мене усі діти виросли на цих фільмах «Котики». Я не розумію, чого нас називають «друга армія світу». Повинні вже міняти риторику. [Сміється.] Звісно, вірю. Я вважаю, що вже є перемога в нас, але трошки треба її дооформлювати. [Я вважаю, що зараз є поки моральна перемога та перемога в зупинці бліцкригу.] Ну, так є поки тільки моральна перемога, але і те, що вони відступили. Я не вірю, що це у них стратегічний план такий, і вони вирішили відступити від Чернігова, від Києва. Вони просто не змогли це взяти. Можливо, ще остання битва буде. Ми всі розуміємо, що дев'яте травня треба теж всім пережити. Причому всьому світу треба пережити це дев'яте травня. Але те, що перемога за нами – так. [...] Якщо хлопці зможуть, то треба брати і Донецьк, і Луганськ треба брати. Бо я знаю багато людей звідти, які просто чекають, коли придуть свої. [...] Як на мене, мені потрібний Луганськ, я з Луганська, народилась в Луганську. У мене там поховані мої бабусі. Бабусю я не хоронила, бо це було «лнр», я сказала, що я туди не поїду. Бо у мене проукраїнська позиція. В [соціальних мережах] я повісила мітку [аватарку] після Бучі, в мене до того висіла фотографія, [на якій] я у вишиванці, ну тобто я казала, я туди не поїду пока це буде Росія. Мені хочеться, щоб відвоювали до Луганська. Мріємо.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.* [Інтерв'ю 20 квітня 2022 р.] Дев'яносто одна людина українці[в] проживають в Біаторбаді в готелі «Понтіс». Їм завод Самсунг, це родичі тих, хто працює на заводі Самсунг в Угорщині, вони їм зняли оцей увесь готель, і вони там живуть. Я шукала, шукала, я кажу, а давайте паски спечемо наші і просто будемо дякувати, підемо подякуємо в мерію. Короче, вони в мене пекуть зараз паски, а я шукала яка б церква взялася за молитву за Україну, ну, спільну в Біаторбаді. Їх багато, і вони всі різноконфесійні, тобто розуміємо, ми не маємо православних тут церков. Це [буде] або католики, або греко-католики, або реформаторська церква, ну, щось таке. Ось сьогодні буквально я їхала, і одна людина мені написала, що є стара католицька церква і священник зголосився провести месу пасхальну саме для нас. Він каже: «Я не знаю православної, але яка різниця, я можу провести пасхальну месу для людей, які хочуть». В нас багато людей знайшли якусь православну церкву в Будапешті, но не знають чи їхати, чи не їхати, як то воно так, чи вечерня [служба буде]. А я кажу тут прямо на місці, в Біаторбаді, і яка різниця. [Переходить на російську мову, коли почала слухати ще одна російськомовна біженка]. Я думаю, що счас пока наші неможечко пребивают в льогком шоке, всьо-такі каталичекая [церковь], ну, ми хотелі православную. Я говорю, я когда прїехала сюда, мне било так плохо, я пошла от просто в какую-то католическую церковь. Я говорю, перед нами відкрили двері [знову говорить українською]. Там такий момент, що священник католицький, він розуміє, що не пасха [у католиків в цей день], але він розуміє таку потребу у людей іншої конфесії, так скажімо, і він готовий для нас провести цю [обрядову дію]. Тобто це такий символізм єднання є. [Сама служба буде

католицькою?] Мабуть, буде католицьку [проводити], але в нашу Пасху [знову російською]. У нас в отеле есть где готовить, у нас девчата будут готовить [паски]. І у меня дома есть печка, то есть я тоже, придет сестра, і ми будем печь. Вообще, мы хотим сделать для школы как маленькое такое представление как пройдет наша Пасха. Они ищут гнездо зайца, а мы хотим показать, как у нас святятся, мы хотим сделать эту битву с яйцами, людям показать там, то что у нас священник должен всех побрызгать водичкой. Будет как будет, что мне нравится здесь, что нету вот этого истязания, у них все сидят [під час служби]. Более того, например, есть утрення, проводится три вида службы. Утрення, кому совсем надо с утра, потом там на девять часов, і на двенадцать. І они не долгиє, они буквально там час, максимум час пятнадцать, і всьо, і всем досвиданіє. І этого достаточно.

*Записала М. Олійник 22 квітня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина) під час акції
на підтримку України
від Царенко Лариси [Ц. Л.], 1962 р. н.,
родом із м. Маріуполя Донецької обл.
До початку повномасштабного
вторгнення рф в Україну
проживала в м. Києві,
та від Царенко Катерини [Ц. К.], працює в Угорщині*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я приїхала з Києва, але коли почалася війна 24 лютого 2022 року, ми з чоловіком перебували на дачі під Києвом. [Ви живете в Києві?] Да. В Києві. Я народилася в Маріуполі, потім батьки переїхали, і ми живемо в Києві. Але коли почалася війна, якщо вам цікаво, ми були на дачі, це Вишгородський район, трошки далі від Гостомеля. Це за Димером, Димерська громада [сmt Димер Вишгородського р-ну Київської обл.] І з того часу з першого дня війни ми перебували в оточенні. [З першого дня?] З першого дня війни, тому що, ну, якось так трапилось, що Димер – це Київське море село Ясногородка [с. Ясногородка Вишгородського р-ну Київської обл.] в бік Сухолуччя. І з другого чи третього дня війни у нас було відсутнє все. [Як дізнались, що почалася війна?] Ми вранці збиралися на роботу, я і чоловік. І мені зателефонувала колега по роботі і спитала, чи їхати на роботу? Треба було їхати, але ж я не знала, що вже почалася війна. У нас через Київське море з іншого боку полігон «Десна» військовий. І бувало, коли там навчання, чути було там «бах-бабах», да, так вибухи. І я теж десь пів на шосту, ну десь, може, трошки раніше, я почула вибухи. Чомусь я подумала, що це навчання. Але ж потім швиденько включили телебачення і почувли, що почалася війна. Бровари обстріляли, почали з Броварів. Ну, і ми ніде не поїхали. Їхали на АЗС [автозаправочну станцію] з чоловіком заправити машину, але там така була черга, і вже почали [війну], чути було десь поруч вибухи. І ми не дочекалися черги, поїхали додому. Коли їхали додому, ну, додому на дачу, ні, не до Києва. Коли їхали, село Глібівка є між Димером та Ясногородкою, де у нас дача, там на березі Київського водосховища [є] бази відпочинку. Ліс. І прямо над деревами, над соснами вже літали гвинтокрили російські, російські військові. Це так було страшно. Дуже страшно. Ну, так ми залишилися на дачі, бо Димер вже окупували, і ми сиділи, ну, у нас в селі, в Ясного-

родці, не було цих орків. Вони були у Димері, ми чули повсякчас вибухи. Над нами літали літаки ворожі, і з них вони стріляли ракетами по Києву, по Гостомелю. Це було дуже [страшно]. І у нас вже не було ні світла, ні зв'язку, нічого. Ну, вода в нас є, ця скважина. [Ви ховались у сховищі під час небезпеки?] У нас не було вибухів в самому селі, але ж поруч в Димері, в Іванкові, в Катюжанці – там були бої. Ми не постраждали. [Ви готувались, якщо до вас зайдуть окупанти? Що ви робили?] Та ніяких їх у нас в селі не було, але ж ми не в самому селі. У нас дача в лісі, дачні товариства в самому лісі. Ми молили Бога, щоб їх в нас не було, і так ми сиділи. Але ж людей багато приїхала з Києва переховуватись на дачах. І ми довго [були], вже їсти не було чого. Ну, не було вже у людей ніяких запасів, у кого, що було дома, ті те і привезли. [Ви готувались, що може бути війна? Робили якісь запаси, думали, буде війна, не буде? Чи були якісь передчуття?]. Було дуже страшно, але десь так в глибині душі намагалися себе заставити повірити в те, що не буде війни. [Ви не готували нічого, не робили запасів?] Не готували. Запаси те, що було, привезли, поїли. Ми працювали в Києві, завжди можна було щось купити, приготувати. Таких запасів... ну, там пару кілограмів гречки, там рис, макарони, хліб з'їли на третій день. Ну, таке. Допомогали один одному. Деякі люди приїхали з дітками, хлопці їздили, у нас там озера в сторону Суходуччя, їздили, бо світла не було, електрики [не було]. І вже їздило не було, і хлопці їздили там на озера, там були баркаси, рибакі, і у них була риба заморожена. Вони віддавали так, віддавали. Так, люди згуртувались, допомагали, у когось там мука є. Ну допомагали один одному, бо це ж ніхто не знав, скільки ми там будемо сидіти. Потім ми випадково зовсім узнали, що відкрили зелений коридор у Демидові [с. Демидів Вишгородського р-ну Київської обл.]. Було перебито міст через річку Ірпін. І дамбу в Козаровичах [с. Козаровичі Вишгородського р-ну Київської обл.] там теж пошкодили. Бо Ірпін, вона там така невеличка річка, не дуже широка. А після цих подій вона розлилася, море стало. І міст розбомбили, але ж там, ну, як вам сказати, проложили, поклали дерев'яні настіли такі якісь, і людям дозволили переходити. Але ми, чоловік мій був категорично проти евакуації, бо у нас там будинок, автомобіль треба було кинути, бо мостів нема. Наші діти працюють в Будапешті, тому вони категорично настояли, щоб ми евакуювалися. І от ми евакуювалися, але ж в Глібівці [с. Глібівка Вишгородського р-ну Київської обл.] вже стояв блокпост рашистів. І ми евакуювалися двома машинами, одна машина була Червоного хреста. [Вони заїхали до вас?] Червоний хрест нас взяли, і одна машина була нашого сусіда по дачі. Але ж коли на блокпосту дізналися, що машина Червоного хреста, нас не випускали. Довго дуже були переговори, і нам казали, що їдьте відкрито зелений коридор до Білорусі, їдьте туди. Нашо Вам їхати до Києва, ми його будемо штурмувати, не їдьте. Ну, нас не випустили. Ми вийшли з машин (машини не пропустили) і пішли пішки. Ну, нас пропустили, ну, досмотру ніякого не було. Нам сказали, що вони забирають телефони. У нас були старі телефони, непотрібні нікому. Ми їх приготували, щоб віддати, але ж вони нічого не запитували, і ми пішли. А ми евакуювалися, у нас ще собака і кішка. І ото ми з кішкою собакою і ще одна сім'я. Там були в цій сім'ї три покоління: баб-

ця, її син з дружиною і внучка, онука з хлопцем своїм. Отож, ми пішли пішки і потім нашу другу машину (не Червоний хрест) пропустили. І спочатку поїхали, забрав наш сусід, забрав цю літню жінку з сім'єю. А ми пішки вже до Димера дійшли. От і він їх повів до Демидова [с. Демидів Вишгородського р-ну Київської обл.], де збиралися всі люди, щоб переправитися чи через той міст. Потім [сусід] приїхав за нами, ми вже дійшли до Димера. І він нас, сусід Олександр Гайдаєнко, теж перевіз до переправи. З одного боку на переправі був блокпост рашистів, а з іншого боку, на іншому березі річки Ірпін, вже були наші збройні сили. [Тобто річка була як водорозділ між силами – один берег належав рашистам, а другий нам?] Так. І там в Демидові дорога, яка веде до Гаврилівки [с. Гаврилівка Вишгородського р-ну Київської обл.], – була під російськими окупантами. Далі Гостомель, і там далі Ірпін, Буча, Ворзель, де точилися бої. І от коли ми переправлялися через річку по дерев'яному мосту, [дерев'яна] кладка, так почався мінометний обстріл. Це було дуже-дуже страшно. [Як це все відбувалося?] Була команда, так ми спускалися по бетону отаким чином, а тут вода. Ми з чоловіком, собакою та кішкою з валізою тільки стали на мост, на бетон, почався обстріл, міни прилетіли. Сказали нам, що вони прилетіли з Козаровичів, які теж були в окупації. І була команда лягти всім, ми лягли. Ну, хто як, а я впала на спину. І поки не закінчився обстріл, нам не було дозволено підніматися, а потім вже нам скомандували піднятися і бігом. Ми бігли. Жах. Це був жах. Ми бігли бігом до наших, вже там наші збройні сили, поліція, ДСНС, лікарі нас вже зустрічали. І було дуже багато волонтерських машин, автобусів і забирали людей і вивозили вже там до Лютіжа [с. Лютіж Вишгородського р-ну Київської обл.]. А в Лютежі, з Лютежа везли, кому треба було в Вишгород. Ми одразу поїхали до залізничного вокзалу Києва. [Ви відчули, що вас чекає Україна?] Ой, я розридалася, розридалася, я хлопцям кажу: «Хлопці, Слава Україні». Ой, це неможливо, це такий жах. Мені по сей час, я не можу повірити, що це було насправді з нами, що ми це бачили, що всі міни літали. Це такий... це ужас, це кошмар, як у фільмах, ви розумієте, вони летять і свистять з таким свистом і падають у воду поруч в землю. Це дуже жахливо. [Якого числа переходили?] Дванадцять, 12 березня, ми шістнадцять днів були в оточенні, але ще люди там залишилися і ось тільки... коли ж це було? Тиждень тому, коли вже вивозили Київську область, вони вже виїхали, змогли виїхати там якось. Ну, і все, і швиденько ми приїхали на вокзал на залізничній в Київ.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.*

Чоловік залишився в Києві, він працює, чоловікам не можна виїздити. А я з кішкою та собакою [виїхала], евакуаційні потяги були. Діти казали, що мамо сідай, який потяг є – сідай, треба виїхати. І тут був потяг Київ – Івано-Франківськ і два вагони Київ – Відень без пересадки. Дуже багато людей, жінки, діти і тварини. Дуже багато. У нас така собака мисливська ягдтер'єр. І вона заточена так вона, вона невеличка, але вона на кабана ходить, на борсука. Кажуть: «У вас дуже агресивна собака». Але ж вона... у потязі її не було не видно, не чути. Дуже цікаво. У нас у потязі, у вагоні їхало до Будапешту у трьох купе були собаки, малесенька, вона ходила на

папірець, її не вигулювали. Ще чуть більша, і наша. І вони всі мовчали. Мало того, у нас же ще кішка, а кішка сфінкс. А вона кішок не дуже полюбає, бо з'їсть вона її. І вони їхали одна з цього боку, а інша – з цього. Тварини все розуміють. Я приїхала в Будапешт таким чином. Це неможливо. Це дуже тяжко, дуже тяжко, плачемо кожного дня, я плачу кожного дня. Діти кажуть: «Мама, піди десь погуляй». Я з собакою хожу, вийшла, погуляла, повернулася. [Коли ви приїхали до Будапешта, розкажіть про ваше перебування.] Тринадцятого березня я була вже в Будапешті. І нас зустріли дуже добре. Жили, як цей острів називається, Чепель, район, в Будапешті. [Вас прийняла угорська родина?] Угорська. [Ц. К.:] Ну, я кожного дня розповідала про маму, що відбувається, і коли мама вже приїхала, і ми не знали, що робити. Вони сказали, що в них є порожня кімната цієї Петри. Бо у них мама, брат і Петра лише у сім'ї, і три кімнати. [У них була кімната гостюва?] [Ц. Л.:] Надали кімнату, і я з тваринами там тиждень. Вони дуже полюбили нашу Розю – собаку, вони угорською Кутя. І вона [собака], яка вона у нас агресивна Розя, він собака. Так, він собака. Вона їх прийняла Розі наша як рідних. Я даже на це не сподівалася чесно, відверто кажучи. І вони її дуже теж полюбили, і ми тиждень там жили. Нас дуже і годували, а я їсти нічого не могла. Я дивитися не могла на ту їжу, ще було були спогади. Війна. Дуже було тяжко. Ну все добре. [Скажіть, будь ласка, як ви спілкувалися? Ви попали в чужу ж сім'ю, вони розмовляють угорською.] Через гугл транслейт. Перші дні було дуже важко морально. Інша країна. Діти працювали, ми не бачилися. Одна в чужій країні, в чужі родинні, чужий дім. Ну, але ж... потім пішло все потроху. Мною дуже опікувались, вводили скрізь. Я відчувала, вони дуже були уважні, дуже. Ну, але ж я не знаю, мені тяжко досі, тяжко даже зараз, коли поруч діти. Тяжко, тривожність, тривожність на серці. Дуже тривожно, я хочу додому. Уже колеги виходять на роботу по одному. Ну, але ж Кличко казав, ні, ще не треба. Ще можуть бути обстріли, треба сидіти. Тяжко в чужій країні. [А як Вам харчування? Їжа? Я розумію, Ви казали, що не можете їсти.] Я вже їм, вже трохи з'їла. Угорська їжа дуже така жирна. Жирна їжа, вони полюбають, їм подобається м'ясо смажене. Але ж господиня наша готувала тут трошечки інші якісь... Вони готують бульйон. Спочатку варять бульйон, а потім в бульйоні коренеплоди. Коренеплід цілком, не ріжуть, цілком варять в бульйоні вже курячому чи індичому. Селеру, кольрабі. Кольрабі, капуста така вона кругла. Ми вирощували на дачі, але ж ми її не готували, а їли, натирали на тертці як салат, смак капусти. Вони її варять, потім ще коріння таке, «пастернак» називається. І потім наливають бульйон і шматки цілі коренеплодів. А ще вони коли подають на стіл цю страву, вони ще й кажуть викласти ти там собі, які подобаються овочі в бульйон. І ще окремо макаронки такі малесенькі, спіральки чи які там. [Це подають] окремо, скільки вам потрібно, ви стільки насипали собі. Ми ж суп готуємо в бульйоні, накидали туди, порізали. А у них так. І шматки м'яса окремо. А ще господиня нам готувала суп, як він називається з бобами... «квасолевий» суп. А ще такі угорські копчені ковбаски, гостренькі дуже – смачно. А м'ясо вони у фритюрі готують якось так. Ну, вони так само тричі на день їдять, як і ми, з такими стандартами. Ми їздили з донькою до Австрії,

бо в чоботях ходити вже якось дуже жарко, поїхали щось подивитися там. Вона мене повезла, і, ви знаєте, в Будапешті, може, я там не ходжу, а в Австрії на балконах будинків українські прапори висять. В центрі Відня є кірха (церква), там висить величезний прапор України, «Ні війні», а в самому храмі, в кірхі є величезна кількість паперових синіх та жовтих папірців з побажаннями Україні, побажаннями Маріуполю, побажаннями всьому Харкову – всім українським містам, всьому українському народу. Ми як це побачили, ми ридали, ви знаєте, люди підтримують, дуже підтримують.

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ Волонтери на вокзалі у Відні зустрічають, пропонують допомогу, годують, люди з дітками, там все і банани, йогурти. Вони приїждять кожного дня, годують їх там, дуже всі допомагають. [У Будапешті на вокзалі Вам траплялися волонтери?] Ні, я не зустрічала. Може, на іншому вокзалі, я не бачила, нічого не можу сказати, але є біля оперного театру греко-католицька церква, і там працюють волонтери, допомагають. Мої діти, їх друзі, вони допомагають, волонтерять – збирають кошти на тепловізори. [Ви у дітей зупинились? Як вони тримають зв'язок з Україною? Яку допомогу надають?] Ну, я не дуже, може, донька щас розповість. [Ц. К.:] Мене звали Катерина. Так ми тут ходили до Хойуш утца один [вулиця Хойуш в Будапешті], волонтерський центр при Українській греко-католицькій церкві, здається, повна назва. Ну, але взагалі це такий український осередок. Я зрозуміла, що вони надають приміщення, і там центр. І ми туди ходили декілька разів. Декілька разів просто сортували, спочатку дитячий одяг та взуття з дівчатами. Ми всі працюємо, разом перекладачка, ми тут у Будапешті, і ми разом всі ходили, бо у нас дуже багато робітників [з нашого місця роботи] теж приймають участь, бо вони працюють позмінно три через три, а ми працюємо офісний графік. І ми туди ходили, допомагали. Є ще у телеграмі також канал, там є дуже активний хлопець один. Він збирає кошти; ми купували тепловізори, квадрокоптери. Валерій, він також один з працівників нашого заводу, то ми збираємо кошти, відправляємо до кордону, допомагаємо жінкам, дітям, які прибувають на кордон. Також на заводі збирали для людей, для дітей якісь речі, відправляли, бо «Самсунг» [Samsung] надає. Наша компанія надала родичам робітників прихисток за містом. Ми туди також передавали все, що могли, бо треба якось було забезпечити людей. Уже коли мама приїхала, то ну її все забезпечили. [Ваша компанія оплачує? Тим, хто приїхав, треба платити за житло?] Вони жили безкоштовно, але, на жаль, не дуже багато місць, там лише п'ятсот місць. Ми працюємо на заводі «Самсунг», який виробляє електробатарії для автомобілів. Це корейська компанія, корейсько-угорська, але, як ви можете зрозуміти, там працюють всі українці. Родинам робітників створили такий прихисток безкоштовно, я не знаю лише чи тимчасово, чи можна постійно жити, бо нам не було потреби. Я спочатку спитала, бо в нас собачка, кішка і складно було знайти для мами теж якийсь приміщення, бо я сама жила у гуртожитку, живу у гуртожитку компанії. А так взагалі, мабуть, як кожен здоровий українець, допомагаємо, чим можемо, і просто надсилаємо ЗСУ гроші та в усі можливі організації... В миколаївський зоопарк навіть

купували квитки на 10 років вперед, тому що треба було рятувати всіх абсолютно.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [У Вас є знайомі угорці, громадяни Угорщини, які також допомагали українцям або брали участь?] На жаль, допомоги не дуже багато, бо, на мій погляд, тут якась дуже сильна пропаганда все ж таки російська. І навіть якщо я показувала якісь фотографії на кшталт цих, то люди казали, що це фотешоп, це фейк, бо в них так розповідають по телевізору. [Вони так вважають і про Бучу?] Може, не Буча, зараз моя колега, моя партнерка за роботою, вона бачила ці фотографії, вона каже, що неможливо. Вона вже не вірить навіть власному телевізору. Вона бачила ці фотографії, вона каже, що це просто нелюдяно, це не може бути такого. І ми спочатку там же з нею спілкувалися, і вона казала, що це, знаєте як зараз є меми в інтернеті, що треба вислухати обидві сторони. То що тут слухати, якщо люди неадекватні, і вони витворюють щось неможливе. І вони теж казали, що завжди є дві сторони. Я казала, які дві сторони? Але зараз вона начебто, знаєте, очі розплющила, це на мій погляд. Зараз вона або більше довіряє нашим фотографіям. І вона каже, що так, мабуть, те, що транслюють телевізором, то все була також інформаційна кампанія. Ви самі знаєте, кого на днях переобрали [обрали Віктора Орбана]. І тому що вони [Орбан і путін] дуже великі друзі, то він не буде йти проти системи. Тому тут телевізор теж транслює, я не дуже добре володію угорською, я не розумію, що говорять по телевізору та в новинах, але я лише чую від своїх друзів та колег. І вони, звичайно, співчували [українцям], вони намагались теж знайти якийсь прихисток для мамі, коли вона приїхала. Мене запрошували в гості на начебто на благодійні вечери друзі, бо вони бачили, що коли у батьків не було зв'язку два тижні, це просто був жах. Це був ад на землі, тому що ти не знаєш, не знаєш, чи вони ще живі, чи вони там... щось сталося. Бо ти завжди думаєш про щось дуже погано, і ми збиралися з дівчатами, ми просто сиділи і плакали, бо не всі батьки поїхали. На жаль, деякі батьки зараз у Києві, у одної дівчинки батьки на кордоні в Донецькій області, і це просто неможливо. Ну, просто збиралися й плакали, ми не могли працювати. Були телефони включені на телеграм-канали, просто і в мене була своя система, я поставила, він не виключався. Знаєте, коли він не горить, вже він завжди горів, і було видно, якщо щось погане сталося в телеграмі, всі канали такі робили такі «пунь-пунь-пунь». І це означало, що щось дуже погане десь сталося. Якщо була одна новина, це означає, що все добре (не дуже погано). Бо батьки були в Ясногородці, а Ясногородок навколо Києва три. Яюсь була новина, що щось там сталося, була стрілянина, був обстріл, я трохи не померла. Не можу сказати, що на щастя, бо тут ну нема такого щастя. Це була не наша Ясногородка, то був жакхливий момент, бо я не могла перевірити новини. Я попросила подругу, щоб вона подивилася і сказала мені, що там. Вона сказала, це не ваша Ясногородка, це інший район. Це було просто неймовірно жакхливо. Немає таких слів в українській мові, взагалі в будь-якій мові (ми володіємо декількома) немає таких слів, щоб описати той жах. 24 на 7 ти не можеш ні спати, ні дихати – нічого. Це постійний стрес, постійна «екзаїтінг» [exciting]. Я вже не знаю, як воно українською, а «тривога». І ти

не можеш нічого просто робити, вона тебе сковує і ти не можеш рухатися, не хочеш їсти взагалі, не хочеш пити, не хочеш нічого робити. І зараз вона теж не зникла. Бо там всі друзі, там рідні, там батько, там все життя. У всіх там... Намагаюся розповісти іноземцям, як друзям. Були друзі, були друзі, у росії були друзі, в білорусі – нема більше тих друзів. Взагалі навіть не цікавить, деякі з них там писали щось типу «нам дуже соромно за нашого президента». В мене не було сил відповідати. Мені просто все одно, якщо чесно. [Хочу поділитися з Вами такою радістю. У нас в Інституті з однією співробітницею не було зв'язку з двадцять п'ятого лютого. Я постійно запитую, запитую, чи щонебудь чути. Мені вже здавалося, що немає шансів, і вона була в тому північному напрямку. Я не знаю, в якому конкретно селі. І сьогодні, на Благовіщення, стало відомо, що вона жива. Я кажу, що це Благовіщення. Сьогодні встала – от чудо. Такого Благовіщення у моєму житті ще не було. Я Благовіщення 2022 року буду пам'ятати завжди.] Йде переоцінка цінностей, всього того, що у нас є. Того, що люди втратили. І найголовніше – це життя. Бо Україну відбудуємо, знову купимо меблі, машини, то не проблема. [Ще питання, хто винен в цій війні?] [Ц. Л.: Росія, однозначно росія. [Росія це хто? Це державний апарат «росія»?] Ні. Ми вважаємо, що і державний апарат, і путін, і його оточення, а також всі росіяни, всі росіяни. Вони дозволили йому розпочати цю війну ще [20]14 року. Ви знаєте, у нас є рідні в росії. І вони, ну як це так м'яко сказати, вони кажуть, що це не те, що ми думаємо, зовсім. Коли моя тітка розповідала їм, як я з чоловіком і собакою та кішкою виходили з оточення і нас мінами закидували, вони казали: «Не. Їм би нічого не зробили, бо вони без зброї були». Вони даже не вірять нам, розумієте, не вірять. А ще сьогодні свято, але хочу сказати 4 квітня помер мій тато. Мій тато теж тікав від війни, і він помер у Німеччині. І от тепер ми з братом повинні щось зробити, ми очікуємо на дозвіл у німецької поліції чи, я даже не знаю, там консульства якісь, документи, ми повинні його забрати. Я не володію зовсім інформацією поки що, ну, не знаю. Отакої біди наробили росіяни. [Скільки років батькові?] 85. [Він евакуювався чи він там жив?] Ні, ми всі з Києва. Він зі своєю цивільною дружиною виїхав, коли ще ми були в оточенні, а вони виїхали до Чопа. А за тиждень до його смерті вони переїхали до Німеччини, і все – життя обірвалося. От такої зробила нам росія. [Мої співчуття.] Це важко. Але ж нашим українцям теж важко, важко, душа болить, дивлячись, як зруйнували Маріуполь, як руйнують Харків. Кожен день, кожна годину – це жакхливо. Знаєте, ми, коли переїхали сюди до Будапешта, гуляли з собакою і коли в небі пролітав літак, ми з собакою зупинялися і разом дивилися на небо, і собака теж. Це жакх. Тварини добу не їли, не пили після цього обстрілу, після стресу такого. [Чи можна почути Вашу думку, пані Катерино, хто винен у війні?] [Ц. К.:] В мене нема таких якось конкретних уточнень, бо я можу лише судити з поведінки своїх друзів та тої інформації, що ми теж маємо. Я вважаю, що винен кожен росіянин. Бо ті, хто не підтримує, вони також нічого не роблять для того, щоб запобігти хоча б висловити свою думку. Так, в них зараз є той закон, що за одне слово тебе можуть посадити на п'ятнадцять років чи щось типу того. Але все одно, ви знаєте, зараз є така штука, як інтернет, де ти повністю

анонімний, і сидіти просто мовчки – це дуже дивно. На мою думку, і ну, найцікавіше те, що мої друзі намагалися втекти. Моя подруга з Білорусі, вона втекла у Вільнюс, мені якось вона більше не подруга. Тому що я спитала, чого вона втікає: «В тебе що – бомби падають на голову? Вони летять до нас з твоєї країни». І вона мені сказала, що я не розумію. Я відповіла, ну да, типу, що мені зрозуміти, як це можна. І я навіть вважаю, що вони зараз ті люди, які підтримують, їм не страшні жодні санкції, їх це не лякає, вони впиваються тим, що нарешті. Як ви знаєте, є дуже велика прірва, немає середнього класу, є лише дуже заможні. Неймовірно заможні люди, є такі бідні, які дивуються тому, що в нас є асфальт у селах. Ви бачили, що вони крадуть? Вони крадуть використану туш для вій, вони крадуть олівці для очей, це просто якісь речі, навіть вживані дитячі, дорослі. Взуття. Ну, дивно, для нас, Україна не дуже заможна країна, але в порівнянні з цим дном, ми просто олігархи всі. Як вони крадуть пралки [пральні машини], а потім виявляється, що у них в домі немає води, вони там з якогось колодязя черпають воду. Нашо тобі та пралка, що ти її продаш на авіто [російська мережа продажу AVITO]. І зараз та біднота, та чернь, вона радіє, тому що багаті втрачають, і зараз всі будуть одного рівня. Я не вважаю, що тим людям страшно, що візи скасували, що кудись заборонено в'їзд, вони в житті ніколи не виїжджали зі свого Урюпінська. Так і є. Їх це не хвилює. Які ж там люксові шанелі [фірма Шанель] та все інше. Та вони такого не бачили ніколи, окрім телевізора, якщо в них був телевізор. Знаєте, що мене здивувало? Минулого року... Є статистика світова, і там було те, що в Україні сто відсотків території покрито електрикою та газом, здається, газом. [Газом, я думаю, що ні.] Так, а на «роісі» [росії] такого нема, у них там якісь дуже низький відсоток. Треба погуглити, бо ми всі з друзями цю статистику знайшли, і ми були вкрай здивовані цій інформації, бо ніколи навіть не думали про таке, що десь може бути не сто відсотків, наприклад, тої ж електрики у селах та маленьких містах. [Напевно, йшлося про електрику.] Так, можливо електрика. Електрифікація, то хто там робив, ще дякую за Леніна, молодці які? В Україні сто процентів міс та сіл електрифіковані. На «роісі» такого нема. [Що таке «роісі»?] На росії, російській федерації з маленької літери, ну і «на» тому, що вони кажуть «на Україні». І тому всі ті люди, які живуть в злиднях, вони так радіють всім цим санкціям, і їм це не страшно, бо їх цих санкції ніколи ж в житті не торкнуться. Бо вони ніколи навіть не подорожували, не мали жодних речей люксових, ніколи не торкались того, звичайно, що в нас зараз є. Тому вони не бояться. Вони навіть кажуть, що дави того Бандеру. Терористи. Тому, я вважаю, що вся країна [винна у війні]. Можливо, є якийсь відсоток людей, які ще мають, знаєте щось, совість, якийсь розум, вони вміють аналізувати інформацію, вони вміють її обробити, в них є критичне мислення. Вони не ховають те, що каже офіційна лінія. Але таких людей дуже мало, і вони або налякані, або вони розуміють, але їм все одно. Або вони вже теж тікали кудись. [А російська культура і російська мова сьогодні в Україні, як це все буде?] Ми російськомовна родина. [Ц. Л.:] Ми намагаємось спілкуватися українською. [Ц. К.:] Ми намагаємось спілкуватися українською, бо ми ж жили в росії, ми жили. Це не перша наша війна. У нас була

війна, коли мені було шість років, ми тікали, коли розпочалася теж путінська Чечня. Ми жили на Північному Кавказі. І батьки були молодші за мене зараз, і вони схопили двох дітей, все покинули, не перший раз, як бачите. І просто втікли до Києва, до своїх батьків. І я приїхала до України, я не знала, що таке кавуни. Мене запросили дівчата на день народження, ну, мені було шість років (якось бабуся з якоюсь подругою з будинку домовились, щоб мене запросили, і типу я приєдналася до суспільства). І там було так дивно, як зараз пам'ятаю, я не пам'ятаю, що ми їли, але, знаєте, коли спочатку щось їдять, а потім десерти. І дівчинка, в якій були, був день народження. Вона каже: «Мамо! Кавун! Кавун!», а я сиджу і мені так страшно просто, бо я не знала, що таке кавун, що зараз буде. Це був такий просто страшний кавун! А потім вносять арбуз, я така окей – це арбуз. **Мовне питання.** Я не знала, що таке кавун, я не розмовляла українською мовою. Коли ми приїхали, я була в третьому класі. Я взагалі не розмовляла, нічого не розуміла, але, на щастя, чи, на жаль, ця школа біля мого дому найближча, вона була російськомовна. Одна з трьох чи п'яти на весь Київ, здається. Не дуже їх було багато у той час. Ми все життя розмовляли російською. Я в університеті, вже коли навчалися, у нас були дівчата та хлопці, які розмовляли виключно українською, і з ними я намагалася розмовляти також, але вони казали, що це дуже неприродно звучить, тому не треба. Ми [тепер] переходимо на українську. В мене, окрім основної роботи, є ще такий підробіток, і там це команда друзів. Ми також перейшли всі разом, в нашому чатіку в телеграмі ми намагаємось писати українською. Це зазвичай дуже дивно виходить, але я вважаю, що це не є соромно, навіть коли я не знаю якогось слова, я не цюкую людину там, наприклад, маму чи тата, якщо буває іноді прострілює якийсь суржик. Це нормально, мова, вона дуже гнучка. Також у кожному регіоні є наче особливості, свої слова, свій, якщо не діалект, то не словник, але ви розумієте, що я маю на увазі. Так, як той самий «тремпель» з Одеси або ж з Харкова, я не пам'ятаю, звідки «тремпель». Також на Полтавщині засвітилися, в нас було село Кулажинці Гребінківського району [с. Кулажинці Лубенського р-ну Полтавської обл.]. Там дід якось намутив хату. Ми там, коли були малі, і ми там з бабусею [були] лише в тій хаті. Хата-мазанка дуже неймовірна. Там на горіщі була, як вона називається, «прялка». Да, я була просто в захваті від того. Ми ходили до таких же дуже древніх бабусь. У них були рушники, а я була дуже повернута на українознавстві. Це був мій найулюбленіший предмет в російськомовній школі. Я там ходила на всякі МАНи [Мала академія наук]. А ще в мене там була доповідь про... хто сільзовив. Чумаки! Боже, я там так горіла тим всім, це був п'ятий клас. Я не знаю, скільки мені було років, одинадцять чи дванадцять. [Тепер в МАН можна брати участь з 8го класу.] Та школа у мене була до восьмого класу, а з восьмого я вже, здається, не брала участь в МАНі. Там у нас була прялка, були рушники, і я коли приходила до цих бабусь, вони дуже дивувалися. Вони мені просто все віддавали. Тим рушникам було, ну, наче під дві сотні років. Я їх привезла до школи, подарувала свій найулюбленіший вчительці українознавства, і вона була щаслива, бо в нас змогла задекорувати кабінет. Я сподіваюсь, що вона ще жива здорова. Так в мене багато інтересів та хобі, і взагалі.

Я також науковець, молодший науковий співробітник в Інституті кібернетики в минулому. Зараз я тут перекладачка корейсько-українська на заводі. Приходить розуміння того, що ти щось робиш не так, коли іноземці-друзі питають чому ти українець або українка, але розмовляєш російською мовою. Ти намагаєшся пояснити, типу була така історія, всі розмовляли російською, бо треба було так. Зросійщували та вбивали українську мову. Або ти жив в одній країні, дитиною переїхав, але вони кажуть: «Ти ж переїхала, коли тобі було шість років. Чому все ще користуєшся російською мовою?». Але я вважаю, що кльового в цій ситуації, що ми білінгвальні [двомовні], а всі інші – ні. [Що найбільше вас шокувало на війні?] [Ц. Л.:] В Бородянці загиблих більше, кажуть, ніж у Бучі. [Ц. К.:] А вважаю що, на жаль, кожного дня буде гірше і гірше. Ті звірства, що вони виробляють, [шокують]. Краще не буде, кожного дня буде важче й важче. [Скажіть, будь ласка, можна сказати, що відбувається геноцид українського народу?] Звичайно. Знищення, знищення українців спрямоване, цілеспрямоване знищення, жодних обмежень, жодних конвенцій, жодних правил. Бо війна також має свої правила. Жодної, знаєте, офіцерської честі. Там нема офіцерів, там лише якесь, вибачте, лайно. Може, вони десь і є, але де вони подівалися. [Ц. Л.:] Там зовсім армії нема. Ви ж бачите, що це не армія. Вже казали, що курсанти воєнних училищ, на стажування їх відправили. [Ц. К.:] А найжахливіше, що там їх взагалі не шкода тих курсантів, бо вони також діти, вони молоді хлопці, але не шкода взагалі, їм не шкода наших. Скільки років вже пройшло з Другої світової війни, і ми ще не можемо пробачити, і навіть німці собі не можуть пробачити. Це вже така генетична провина, генетична скорбота для всіх. А скільки пройде поколінь? Я не можу уявити, коли ми відпустимо це. Це буде більше, ніж сімдесят, сімдесят п'ять чи століття. Якщо знаєте, планета Земля ще буде існувати. [Ц. Л.:] Свідки, які бачили, як зараз поводять себе рашисти, кажуть, що у Другу світову такого не було. Фашисти німецькі так себе не поводити, що вони так не вбивали людей, які були без зброї. Це ж не військові, це люди, люди на велосипедах, люди з роботи йшли, люди в чорному одязі просто, а їх з кулеметів і з танків просто розстрілювали ні за що, просто так. [Ц. К.:] У людей лише вогнепальні, майже жодних осколкових. [Ц. Л.:] А я кажу про Бородянку, вже така інформація з Бородянки, Бучі. Просто знищували людей, і все, і дітей. [Ц. К.:] І тут навіть, в Будапешті, скільки вбили [під час Другої світової війни]. Ви всі знаєте історію, як черевички стоять [меморіал загиблим жертвам Голокосту в Будапешті], що просто скоували, що зв'язували і стріляли в першого і в останнього в ланцюжку, а всі інші просто тонули. Я не знаю, скільки років вони будуть [покутувати ту провину], але найгірше, мабуть, в цій ситуації те, а чи будуть вони спокутувати цю провину, чи буде їм колись соромно. Я не знаю, і якщо чесно, я теж, як ви сказали, дуже толерантна людина. Я вважаю, що це, мабуть, теж не європейська [поведінка]. Так, ми намагаємося бути європейцями, намагаємося бути людьми та розумними в першу чергу, але хочеться просто зробити стіну навколо [росіян]. Хай вони там собі сидять, як змії, і їдять одне одного. [Для того, щоб від них якось відгородитися, потрібна перемога України. Тут справа ЗСУ. Яке Ваше ставлення до ЗСУ й загалом

до українського народу?] [Ц. Л.:] Ми підтримуємо, може, ми раніше не підтримували деякі дії нашого президента, скажімо, його команди. Але зараз нам треба вистояти. Як там не було, ми підтримуємо, і всі українські люди, весь український народ повинен бути разом з президентом. А там ми вже розберемося якось, коли переможемо. І ми військових підтримуємо. У нас мої колеги, дуже багато працівників зараз у військах, в територіальній обороні. Вони воювали ще в [20]14 році і тепер воюють. Дай Бог, всім нашим військовим, всім тероборонівцям, всім українським людям, всьому народові і нашій Україні, дай Боже, миру вижити і перемогти. Я дякую. І волонтером, як вони допомагають, всім. І тим військовим, які до нас приїхали, не тільки українці повернулися в країну, а і американці, литовці, поляки, білоруси, і росіяни є, вони допомагають. Вони боронять. [Ц. К.:] Навіть з Бразилії приїхали вже такі гарячі хлопці. [Ц. Л.:] Грузини, грузини з [20]14 року воювали. Чечени. Дай Боже, їм всім здоров'я. Щоб ми вистояли всі. [Скажіть, будь ласка, чи можливі якісь компроміси?] [Ц. К.:] Якщо вони зберуть всі свої недовійська і підуть. Це єдиний компроміс, інших немає. [Підуть з яких територій?] З усіх українських територій, і Донбас, і Крим, звичайно. Жодного сантиметра, знаєте як, коли готувалися до екзаменів, я досі пам'ятаю, що територія України – це 603 квадратні кілометри, складається з 24 областей та Автономної Республіки Крим. Тому всі ці 603 квадратні кілометри, 24 області та Автономна Республіка Крим – це Україна, інших варіантів немає. Може, там ще якось, знаєте, Кубань повернути, як вони кажуть «спецоперація з повернення [етнографічних] територій». Так як там же розмовляють українською. Я читала, що там також проводилася робота з того забування українськості, забування ідентичності та всього іншого. Що зараз намагаються зробити з нами. [...] Путіна ввели в оману або ж якось недоінформували. [Ц. Л.:] Його ввели в оману в тому сенсі, що розкрали російські гроші, російські танки. [Ц. К.:] Дуже дякую всім, хто все це вкрав. Треба йому медаль дати якусь. [Сформулюйте будь-які неймовірні три бажання, які б Ви хотіли, щоб вони здійснилися.] [Ц. Л.:] Щоб закінчилася війна, наступив для України мир, повернутися додому, кожного дня мрію повернутися додому. Це друге бажання – повернутися додому і третє, щоб вся сім'я була разом. [Ц. К.:] Щоб кожна українська сім'я, українці були дома. [Ц. Л.:] Відбудувати країну. Щоби жили ще краще. І тоді наші діти, всі українці повернуться зза кордону, і ми будемо жити в такій країні. [Ц. К.:] Мені здається, що ті люди, які зараз виїхали вимушено, вони подивляться. Також в Україні є люди, які ніколи не лишали своєї області. Але зараз навіть люди, які не виїжджали (не було можливості фінансової). Один батько, одна мати, то діти, вони взагалі не мають таких можливостей, але ці люди зараз подивляться наче вимушено на те, як живуть в інших країнах. Вони подивляться на те, як все це виглядає. Вони захочуть щось таке в своїй країні, і вони захочуть зробити це. Вони подивляться, що тут за собачками прибирають те, що собачки лишають на вулиці. Вони будуть так робити вдома. Можливо, в таких умовах, звичайно, це дуже дивно може звучати, але вони з цього щось добре також винесуть. Наче добрі манери або щось таке, що спонукає їх до дії. От я теж хочу, щоб в нас були чисті вулиці з деревами, з квітами, а не

знайти щось захаркане та запльоване. Що не треба смітити, і це теж якось допоможе людям. Просто інший, інший погляд. [Скажіть, будь ласка, ви сьогодні на акції, щоб привернути увагу до тих звірств, які вчинили російські окупанти на території України? Я бачу, що ви вдягнені у вишиванку. Розкажіть як вона у вас тут опинилась?] Цю вишиванку я купувала в Києві. У нас дві, у мене є ще чорна вишиванка. Але ж ми коли з окупації виходили, я такі речі збрала, я була в шоці, приїхала в чому була.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Я коли приїхала, кажу: «Боже, я вишиванку забула!». А цю вишиванку я купувала донці, і вона мені вчора її привезла. [Ц. К.:] Я тут [в Угорщині] кілька років живу, коли приїхала, я її взяла. [Ц. Л.:] Вчора вона мені її привезла, і така нагода, бо я сумувала дуже за нею, за вишиванкою. А сьогодні, бачите, я у вишиванці. Але більше нікого не було, я була здивована. [Просто ще не сезон, скоро буде тепліше, буде більше вишиванок майоріти по всьому Будапешту.] Будемо майоріти вишиванками. [Що означає для вас ця вишиванка?] Україна. Батьківщина. Ненька.

БРОВАРСЬКИЙ РАЙОН

м. Бровари

Записала М. Олійник 22 березня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина)
від Шургая Маріамі, 1991 р. н.,
родом із м. Сенакі (Грузія)

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Мене звати Маріамі Шургая. Народилася в [19] 91 році в місті Сенакі, Грузія. Народилася на території, яка знаходиться під Абхазією. Ми приїхали в Україну в [19] дев'яносто третьому році через воєнні дії в країні, і війна тоді була приблизно там рік і місяць, і був дуже складний стан в країні. Нам прийшлося виїхати в Україну. Весь цей час я жила в Україні з [19]93 року: мама, батько, сестра, я переїхала; потім вже народився мій брат, він громадянин України, а я залишаюсь громадянкою Грузії, проживаю все своє життя в Україні, пішла в садок, школу. В університет я ходила в Україні, тому Україна для мене стала як другою Батьківщиною. І все життя ми сумували дуже за Грузію, але ми розуміли, що для нас же наш дім – це Україна, тому ми залишаємось досі в Україні. Моя мама, батько живуть зараз в Україні. Брат так само живе в Україні. Моя сестра виїшла заміж за українця. Всі зараз живуть у Броварах і Броварському районі. Сьогодні вранці в Київській області (місто Бровари), там вдесяти хвилинах пішки від мого будинку, вдарило. Кажуть, що це влучила ракета в порошковий завод. Але була мета влучити там житловий якийсь комплекс, можливо. Тому сьогодні був ранок дуже такий, ну, я телефонувала мамі. Тривожний був ранок, тому що мама дуже схвилювалась, і... Ця війна вже третя війна в нашій родині, тому що ми виїхали з Грузії саме через війну, яка була на територіях Абхазії. Потім 2008 року ми влітку були з сестрою в Грузії, і так само бомбили наше місто через те, що там були військові бази, і тоді була війна з Осетією. І третій раз зараз виходить війна в Україні, і всі три рази був агресор, одна країна – росія. І зараз

я була в Грузії у родичів, коли почалася війна. Я була в Батумі. Для мене було морально дуже важко через те, що це ж ретравматизація, вже третій раз для нашої сім'ї ця війна. І я дуже була рада, що є така підтримка в Грузії. В місті Батумі кожного дня, незважаючи на те, що в Батумі постійно дощі і сніг були в березні, ми кожного дня виходили на мітинги, збирали гуманітарну допомогу, люди ходили здавати кров для українців, і мітинги були. На мітинги приходили і білоруси, і українці, і дуже багато грузинів, активістів. Тому що для нас ця війна наче наша війна, тому що зараз весь світ став Україною, і у всіх поділились свідомість на чорне і біле, і всі думають лише про Україну, як допомогти Україні. І багато зараз військових і добровольців з Грузії приїжджають в Україну, щоб воювати на стороні України, тому що вони знають, що росія себе веде як країна-терорист. І не можна цього разу закрити очі і віддати територію, як це було в Грузії. Досі двадцять відсотків Грузії окуповано росією, і все одно росіяни приїжджають в Грузію, купують там квартири, розмовляють своєю мовою і відмовляються вчити грузинську мову, поводитись наче вони люди першого сорту, і всі мають переходити на їх мову. Вони ображаються на продавців, які не можуть відповідати їм російською мовою. І вони не користуються гугл-перекладачем, щоб перейти на мову грузинську і щось запитати. І я це багато разів бачила, і мені було дуже дивно, які росіяни. Ну, це не тільки влада росії, це саме росіяни, які і воювали, які зараз мають територію Абхазії і Осетії. Вони все одно приїжджають не в Абхазію жити, а саме в Батумі, на територію Грузії. І для мене це дуже болюча тема, і я приїхала сюди [в Будапешт].

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. [Як Ви потрапили в Будапешт?] Виходить, що я працюю в страховій компанії. І наша страхова компанія допомогла нам приїхати в Будапешт, сплачує тут нам житло. Можна озвучити, що це страхова компанія «Уніка» [«UNIQA»]. [Ви в Києві працювали, з Києва приїхали?] Взагалі да. [На початку війни Ви були у відпустці в Грузії?] Поїздка, відпустка. І взагалі я все життя живу в Броварах, працюю в Києві в страховій компанії. Через ковід ми стали працювати дистанційно, і нам зараз допомогли виїхати в Будапешт, допомагають нам з житлом тут. Наша компанія, [тут є] філіал угорський, [працівники з України] дуже вдячні їм за це. Тут я була на двох мітингах, які були проти війни в Україні. Я побачила, що тут є активісти, які збирають мітинги на таких хороших локаціях, що місцеве населення бачить ці мітинги. Там [на мітингах] роздруковують фотографії [про злочини росіян в Україні], беруть з собою прапор, співають дуже гучно гімн України. Тому мені дуже приємно, що, незважаючи на те, що влада цієї країни не підтримує повністю Україну, як інші європейські країни, все одно тут мітинги проходять, люди виходять, і місцеве населення дивиться. І вони розуміють, що ця проблема є, навіть якщо вони не бачать цілодобово її по телевізору, да. Все одно вони бачать, що українці є і українцям не все одно, навіть якщо вони знаходяться тут. [Чи якась взаємодія, можливо, з угорцями у Вас була? Які настрої в суспільстві, серед Ваших колег? Чи були розмови на цю тему по роботі?] Можу сказати про кілька випадків. На один випадок, це наш кура-

тор, це волонтер, який працює в угорський «Уніці». Він нам допомагає, там на будь-які питання надає відповідь, тому що він місцевий. Він дуже підтримує Україну. Він співчуває нам. І коли «Пінк Флойд» записали пісню [кліп «Ой у лузі червона калина», виконує Андрій Хливнюк і Pink Floyd], він перший, хто мені скинув. І він дуже радий, що він може якось допомогти нам. Тому що, якщо ми питаємо щось про Будапешт, про Угорщину, він дуже з радістю відповідає, тому що йому хочеться максимально нас підтримати. І так весь філіал угорський нашої компанії нас дуже підтримує, і житло нам сплачує, дуже приємно. І ще був такий випадок, коли готувалася до мітингу після того, що трапилось в Бучі, Ірпені. Я знайшла фотографії Бучі до війни і після війни, об'єднала їх в колаж і підпис зробила англійською мовою. Я хотіла роздрукувати ці фотографії, щоб були форматом А-4. Потім я мала їх на мітинг принести. І я прийшла в студію, я думала, що це фотостудія. Насправді вони займаються тим, що вони фотографують маленьких дітей, потім обробляють фотографії. Це не студія, яка просто роздруковує фотографії, як у нас в Україні. І я до них підійшла і питаю, чи можна якось роздрукувати три фотографії листа А-4. Пояснюю англійською мовою, а вони мені кажуть, що взагалі не друкують фотографії. І пояснюють, чим вони займаються, а я стою і кажу: «А ви можете все-таки роздрукувати? Можливо, у вас є принтер, ви зможете роздрукувати фотографії?». Вона так дивиться на мене, і я так розумію, що вона зрозуміла, що я українка, каже: «Я спитаю свого керівника». Вона спитала керівника. Він сказав, що зможе роздрукувати, а до цього я їй показала фотографію на своєму телефоні, щоб вона розуміла, що я хочу роздрукувати. І я пересилаю їй на її емейл; інша дівчинка сказала, що потрібно буде зачекати п'ятнадцять хвилин в цій студії. Мені дали стілець. Я сідаю на стілець, чекаю п'ятнадцять хвилин, мені роздрукували ці фотографії саме як фотографії листа А-4. Дає мені і каже англійською мовою: «Це вам». Я кажу: «Скільки я маю сплатити?» [Вона відповідає]: «Ви нічого не маєте сплатити, дякую за терпіння, що почекали 15 хвилин». І вона бачила ці фотографії «до і після», і вони так дивилися, я розуміла, що в них стільки співчуття до мене, і потім спитали: «З України?». Кажу: «Да». [Тому вона сказала]: «Ви нам нічого не повинні». Я пішла, мені було так якось дивно. Приємно і дивно, і той факт, що мені дали стілець, і я не чекаю на вулиці, а я була в студії там, де працює сам колектив, мені було дуже приємно. [Дякую за розповідь про порозуміння на людському рівні.]. І я ще згадала одну ситуацію. Я коли приїхала в Будапешт, то мені дуже хотілось поволонтерити. В мене медична освіта, і у Львові потрібні були волонтери, які будуть сортувати ліки, тому що привозять ліки з європейських країн, і люди без медичної освіти не можуть зрозуміти, що це за препарат і від чого він, тому що вони не знають діючу речовину. Наприклад, там в Україні називається «цитрамон», в інших країнах він має зовсім іншу назву. Виходить потрібно [залучати людей з медичною освітою], щоб [вони] швидко сортували і збирали аптечки військового або в клініки, якіс лікарні збирали. Я бачила ці вакансії, я взяла відпустку на роботі, і я їхала з Будапешта в Мукачево, з Мукачево потім в Львів, саме щоб тиждень поволонтерити, посортувати ліки. І я побачила на вокзалі [в Будапешті] жінку. У неї було вказано,

що вона волонтер, і я до неї підійшла. Вона розмовляла російською мовою. Я сказала, що я хочу купити квиток, чи може мені допомогти, а вона саме цим займалася (допомагала українцям купувати квитки в Україну). І вона з касиром розмовляла замість мене, вона мені максимально допомагала. Потім запитували там, чому я їду в Україну? І я розуміла, що вона так дивилася на мене, і вона запитувала мене, і я розуміла, що вона дуже співчуває. Вона дуже хоче максимально допомогти. Якщо там касир казав, що немає квитків або там квитки дорогі без знижки, або ще щось, то ця жінка питала, чи є другий час, чи є інший день, чи мені підходить інший день. Я розуміла, що вона дуже хотіла допомогти, і цій жінці було десь років, можливо, там п'ятдесят. Мені було дуже приємно, що взагалі така людина є на вокзалі, тому що мова [угорська] складна, вона в світі рахується складною. Касири [часто] не знають англійську мову, і ми в стресовому стані, ми не всі знаємо англійську мову. Вона допомогла, це саме була її волонтерська робота, було дуже приємно.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Що Вас найбільше шокувало в цій війні?] Мене шокувало, що ця ситуація повторилася, і не так багато пройшло часу, що так само було в Грузії в 2008 році, і пам'ятаю російські канали, що вони показували. І пам'ятаю дуже добре ситуацію, коли була жінка і дитина, її забрали в Америку і брали інтерв'ю. І я чула, що казала та жінка грузинською мовою, і що [перекладали] на російських каналах. Як вони перекладали слова грузинки, яка зараз в Америці через війну в Осетії, як вони перекладали. І це була така брехня, я дивилася, думала, ну як так можна. Невже люди, які мають таку саму релігію як ми, мож[уть] стільки брехати, настільки відкрито брехати. Навіть в них не було спроби якось виправдатись, вони просто відкрито брехали. Те саме вони роблять зараз. Коли почалась війна, була одна брехня, коли там через тижні війни вже вони інакше кажуть, але це все брехня. І коли я чую якусь пропаганду російську, і в Грузії також вистачає, тому що там є російські канали, я просто думаю, як можна так брехати. Невже ви думаєте, що люди настільки тупі? Хоча у людей є освіта, люди можуть подорожувати, люди можуть обирати, якою мовою дивитися новини. Невже ви думаєте, що всі люди будуть вам сто відсотків вірити? І мені було більше все дивно, що не лише путін, не лише ті військові, які йдуть в Україну воювати, не знають за що, а саме населення росії, такої країни великої території, підтримує повністю свою владу – вісімдесят п'ять відсотків. Для мене це настільки жадлива ситуація, тому що хочеться вірити, що є якась справедливість, що як, ну, релігія зазнач[ає], що за погані вчинки буде покарання. Ти просто розумієш, що люди ці нічого не бояться, в них просто хвора якась фантазія. Вони настільки хворі люди, що ти не можеш пояснити їх дії. І коли ти бачиш фотографії або історії про згвалтування, мародерства, то думаєш, хто ж виховував цих людей. Звідки взагалі вони взялися? Ці люди жили з нами в двадцять першому столітті на одній планеті? І мені так дивно, мені дуже дивно, що таких людей дуже багато. І їм достатньо того, що включають їх канали, вони в це вірять. Мені це дуже дивно, тому що мені здавалось, що в наш час ти можеш отримувати освіту онлайн, ти можеш подорожувати, ти можеш мати дуже багато соціальних контактів, то можеш об-

рати з ким дружити, ти можеш обрати, у якій країні жити. І все одно люди так, ну стовідсотково вірять своїй владі, хоча воно постійно бреше, як вона брехала двадцять років тому назад, і так само зараз. Навіть якщо там дивитись періодичність війн, в яких приймала участь росія як миротворець або ще як хтось там. Я просто дивуюся, як ніхто це не зупинив. Раніше ніхто не зупинив! В Грузії двадцять сім відсотків території зараз окуповано, і всі грузини зараз скажуть, що наступна країна буде Грузія після України. Тому що, це моя думка, що якась політика росії максимально збільшити свої території будь-якою ціною, і якщо зараз це буде Україна, потім це буде Польща, тому що білорусь вже й так здалась. І таке відчуття, що їм просто потрібно якось збільшити територію, якась хвора уява, що вони мають мати весь світ, і мені це дуже дивно. Дуже багато людей, наче вони освічені, там є обов'язково навчання в школах. Невже ці люди взагалі не можуть аналізувати інформацію, навіть та брехня, яка була на початку війни там в березні і в квітні, вона наскільки відрізняється. Люди все одно вірять, все одно підтримують свою владу. Я зараз взагалі не відрізняю, росіянин просто там з якоїсь ростовської області або там санкт-петербурга, або там з москви, або путін. Для мене це всі одні люди. Якщо вісімдесят п'ять відсотків підтримує, то виходить, майже всі люди, всі вони думають так. [Хто винен у війні в Україні, яка почалася?] Ну, винні ті, хто приходить зі зброєю на чужу територію. І мене дуже здивувало, що я побачила, що є російські журналісти вірменського походження. Ну, для мене це людина з третьої країни, да, взагалі не пов'язана з Україною із росією, вірменського походження приїхала в росію і зараз рахується як російський журналіст. Написала книгу як денацифікувати Україну. Там є ця книга, і це було на українських порталах, що її друкують дуже зараз багато в росії. І там було саме прописано, як денацифікувати Україну. Я просто почитала і думаю, невже їм була необхідна така книга, що вона стала популярною? Вони відверто просто заявляють, що вони хочуть денацифікувати Україну. Тому вони і є винні. Вони довіряють зараз своїй владі. І дивно що в Росії, там стільки республік, Інгушетія, якщо брати, там Дагестан, Ічкерія. Вони зараз по паспортах може рахуються росіянами, але це жахливо. Там я навіть чула, що є язик марі, ну, мова марі. [Марійці?] Да, вони зараз на території росії. І я чула, що вже багато молоді взагалі не розмовляє цією мовою. [Марійською?] Да. Бо вони зараз у складі росії, і я думаю, якась у них дуже якась хвора уява, що всі країни мають, які там поблизу росії, мають входити в росію, і потім вони не можуть розмовляти своєю мовою, тому що цьому вже немає сенсу. Їх навчання буде на російській мові, і вони завжди будуть не-росіянами. Росіяни будуть навіть в своїй країні рахувати, що це там чеченець або там, як вони, ну, часто шуткують навіть росіяни, що ми здаємо квартиру людям слов'янської зовнішності. То люди з Кавказу, вони, ну, рахуються другий сорт серед росіян, і все одно вони живуть, і наче нормально. І мені дуже хотілося, щоб так було з Україною, Грузією або іншими країнами, які зараз мають кордони, на жаль, з росією. Тому що дуже важливо зберігати те, що змогли зберегти наші предки. Що б ми мали уявлення, які були національні костюми. Чим вони займалися? Чим особливість була нашої культури, які там були народ-

ні інструменти, і хотілося б, щоб досі використовували їх, щоб були концерти, ти міг послухати пісні своїх предків і зрозуміти, що це твоя душа, це твоя кров. І дуже добре знати, що світ такий різний, але в той час у всіх є якесь коріння. І дуже приємно знати, що ти маєш зовнішність, тому що ти народився на якійсь території, там ти маєш прізвища, тому що ти народився саме на цій території, там в тебе якийсь хист, тому що ти народився на цій території. І це дуже важливо. І мені дуже хотілось, щоб всі нації змогли це зберегти. Але якщо країна така, як росія, забирає всі ці країни, то вони не можуть це зберегти, вони не можуть навіть розмовляти своєю мовою. Там навіть релігія у них трансформується через те, що вони вже в складі росії, і дуже шкода. [Якщо резюмувати те, що ви сказали, то політика, яку веде росія, це фактично загроза етнокультурі всього світу, принаймні тим країнам, які є сусідами її]. Вони зараз же не признають окремі країни. Їм потрібно просто кількість, їм потрібна територія, щоб бути ще могутнішою і могутнішою. Але їм все одно на всі ці речі, які для нас дуже важливі. [Скажіть, будь ласка, Ви громадянка Грузії, яке Ваше ставлення до ЗСУ, до України, чи вірите Ви в перемогу?] Да, я дуже вірю в перемогу. У мене посвідки на постійне проживання на території України, а я подавала документи десь роки три тому назад, щоб отримати громадянство, поки немає відповіді. Я вірю в те, що переможе Україна, і коли я прочитала ще раз гімн України вже під час війни, і зрозуміла, що це настільки актуальне навіть зараз. І коли читала деякі вірші Тараса Шевченка також розуміла, що це актуальне навіть зараз. І так вийшло, що у Львові була в бібліотеці УКУ [бібліотека Українського католицького університету], і там був журнал, і там були прикраси українок, там Чернігівська область, там різні області, як вони виглядали, як виглядали ці жінки. Я дивилася, і думаю, що це так круто, що це настільки окрема країна, в них є своя історія, у них були свої прикраси у цих жінок, які там функцію оберегу там або ще чогось мали в ті часи. І мені так хотілося, щоб я ще більше поглибилася саме в цю тему, тому що це дуже цікава культура. Мені дуже подобається українська мова, і я дуже рада, що можу розмовляти цією мовою. Мені дуже подобається вона і на слух, мені завжди це подобалось. Мені дуже подобаються українські пісні, і я дуже хочу, щоб вся країна була сильна, щоб вона була незалежна, що вона була вільна, щоб українці цінували повністю свою територію, могли цінувати стосунки, знати ціну саме українському роду і щоб в Україні був такий період, коли вже всі знають ціну своїй території, максимально бережуть і не дадуть нікому зробити щось погане з будь-якою територією України. Це буде Луганська, або це буде Одеса, або це буде Чернігів. І я дуже рада, що саме в Україну ми приїхали, тому що в цій країні, всі ми грузини, які ми там живемо вже більше двадцяти років, ми себе всі відчуваємо як вдома. У моєї мами дуже багато подруг українок, і мого брата хрестили вже українці. Я розумію, що вони прийняли нас як своїх рідних. Ще історично [так склалось], коли турки крали дітей з нашого регіону Грузії, саме українці допомагали грузинам. І через це грузини навіть зараз відчувають якийсь борг. [Ви маєте на увазі часи турецьких набігів?] Да, тому що виходить, що навіть зараз є територія Грузії, яка вже належить до Туреччини, і вони рахуються як грузини, але вони

навіть не знають грузинської мови, наприклад, лази. Так само Аджарія. Там дуже багато турків навіть зараз, там мечеті є, хоча це територія офіційно Грузії, і ми, наша територія Самеґрело [історичний регіон Грузії] знаходиться поряд. І виходить, що моя баба ще в дитинстві мені розповідала, що не ходи на гору, тому що звідти турки вкрали дітей. І коли була в Батумі на мітингу, грузинський активіст сказав, що нам українці допомагали, тому зараз ми в боргу перед ними. І кожного дня вони виходили, і мені було дуже приємно, що в Грузії, в одному місті Батумі так підтримують кожного дня українців гуманітарною допомогою, і українцям, які приїжджають, допомагають максимально, щоб було комфортно. І навіть таксистки запитують, чи ти з України. Якщо ти кажеш, що з України, вони починають співчувати, говорити: «Запиши мій номер, якщо буде щось потрібно, телефонуй мені». В той час, якщо ти кажеш, що ти з росії, то тебе можуть просто не везти таксі. Просто може тебе висадити, тому що вони не могли пробачити те, що трапилось в Грузії, хоча на це закривали очі. Коли це трапиться з Україною, вже ніхто не підбирає слова, і просто якщо ти кажеш «росіянин», – це все, це все. Це [ставлення до росіян], я думаю, ще на п'ятдесят років так точно. [Я хотіла вам сказати, що в Миргороді є музей Гурамішвілі, це грузинський поет. Я хотіла розпитати про українське вбрання. Чи маєте ви щось із українського вбрання? Буде в травні День вишиванки. Чи долучаєтесь до цього свята?] Ну, коли мені було років чотирнадцять, я вступила в медичний коледж, і я ходила на хор. Хор українських народних пісень був, і там я вдягалась у вишиванку, це було як сукня і як віночок на голові. У мене досі є фотографія, і ми співали українські народні пісні. А зараз вишиванки в мене немає, у моєї сестри точно є, тому що вона має чоловіка українця. В них у всієї родини є вишиванки. А в мене ні, немає. Мені дуже цікаво дивитися, що є різні орнаменти, що регіон відрізнявся, ну, люди в регіонах відрізнялися зовнішньо і відрізнялись одягом. Тому що так само і в Грузії було, що відрізнялись там аксесуари у жінок. Просто я в тій бібліотеці [бібліотека Українського католицького університету], я там дві години просто листала цей журнал. Це було дуже цікаво, і мені хотілось ще більше побачити цього, більше дізнатись саме про одяг. [Ви вдягнені в такий жакет зі специфічною аплікацією, яка у мене викликала асоціацію з угорською культурою. Розкажіть, будь ласка, яким чином він потрапив до Вас?] Моя тітка живе в селі, маленькому селі маленького містечка в Грузії, і в неї є чердак. Я до неї приїздила кожного літа. Я знала, що там є дуже багато речей різних, які вона вже давно не носить, або вже не її розміру, тому що вона вже стала старшою зараз, інший має стиль. Я вирішила там подивитись, можливо, щось буде, що мені сподобається. І я знайшла цей жакет. Я думаю, що йому років тридцять. І мені він дуже сподобався. Це було десь років п'ять тому назад, і я привезла в Україну. Ну, почала носити. Він мені дуже подобається, і він якийсь стильний, і відчувається, що це мода, мабуть, [19] дев'яностих років, мабуть, саме через плечики [підкреслена лінія плечей]. Досі його ношу. Мені взагалі подобаються такі народні якісь костюми. Мені дуже подобається слухати пісні якісь народні, або якісь голоси чути, або інструменти дивитись якісь народні. Тому що таке відчуття, що ми так спілкуємось з

людьми, з поколінням, якого зараз вже немає. Але дуже круто, що у нас є така можливість там в інтернеті просто дивитись фотографії, як виглядали люди раніше, що вони вдягали раніше, займались раніше. В нас є змога ходити в музеї, там слухати аудіо-гідів, і просто наче ти, як в машині часу повертаються назад, і це дуже така хороша можливість. Нам дуже повезло з цим. [Скажіть, будь ласка, які три бажання Ви загадали б для виконання чарівною паличкою? Якщо це будуть ваші такі особисті, можете про це не розповідати. Якщо це якимось чином торкається того, про що ми говорили, то озвучте, будь ласка.] Ну, перше бажання було б, щоб Україна повністю відстояла свої кордони. [З Кримом і Донбасом?] Так, звичайно, повністю з тими територіями, які були в складі України до чотирнадцятого [2014] року. І, ну, тоді друге бажання, щоб ніколи не було більше війн на території України і на території інших країн. Щоб люди могли, використовуючи свій розум, дипломатію як мистецтво, не допускати війни, не допускати того, щоб люди віддавали своє життя за територію або за свою країну. Мені не хочеться, щоб була війна в Україні, в жодній країні, цього не хочеться. Це друге бажання. І третє бажання, щоб люди цінили один одного, поважали один одного. Якщо це дуже важливо, можливо, щоб йшли на компроміси, щоб люди максимально знали, що таке ціна людського життя.

с. Скибин

*Записала О. Таран 14 жовтня 2023 р.
у с. Калинівка Броварського р-ну Київської обл.
від Доценко Тетяни Іванівни
та Доценка Олексія Миколайовича,
 мешканців села Скибин*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ У нас, коли ми прокинулися вранці 24-го в чотири години, тут бухкало добре, тряслися вікна, дім здригався. То ми швиденько взяли машину й до сина у Скибин [сусіднє село]. Це два кілометри від нас. Залізна дорога у нас іде, на Київ. І насип метрів п'ять, а може, до десяти. І коли ми їхали на Скибин, бачили, що йшли дорогою наші військові хлопці. З мішками, вони розтягнулися уздовж залізниці, і стали укріплюватися, споруджувати бліндажі. Наш син зразу став допомагати, пригнав їм екскаватор, бо руками попорі – там такий дерен, таке що тверде, не знаю, як би хлопці [впоралися]. Коли ми приїхали до сина, в нього вже з роботи були [люди], потім наш кум підтягнувся ще з Калити [сусіднє село], – нас вже було там сім чоловік. А син перед тим з невісткою затягли дивани вниз. А в нас підвал дуже великий, і одна сторона була геть не зайнята під овочами, там було сухо у нас. Там стояли колись у нас пчоли [бджоли] весь час. Там [у кутку] непогано було, ще поставили туди УФО: не так, як люди страждали, сиділи бідні в мокрих підвалах, та з дітками. Як розказували, в тій Богданівці, так мирва була, канешно. Ну, і пробули ми, сім чоловік нас було, тиждень [у підвалі]. Потім Серьожин колега по роботі Славик, з Броварів, каже: «Ми, мабуть, будемо щось робити [вибиратися]». І дівчинка в ніх, дванадцять років. Дуже переживали, добре, що собаки в нас були, стаффи, то вони весь час з нами у підвалі, із собаками вона бавилася, знімала напругу, стрес. І він повіз жінку й дочку на вокзал, і вони евакуювалися зразу до Львова, а по-

тім до Польщі. А ми ж тоже, сидить склавши руки – не! Сусіди були, у них підвалу як такого немає під домом, також до нас приєдналися, сюди, до сина. Пішли чутки, що в селах, де була окупація, [росіяни] шукають в кого де є яка зброя. А в нас усі охотники [мисливці], у кожного ж були рушніці, давай їх ховать, в усякі ями закопувать. Сусіди стали [просити]: «Давайте і наші тоже». «Коктейлі Молотова» робили. І до 8 березня [було] нічого, [більш-менш спокійно]. У нас же до сих пір стоїть під залізницею блокпост. І ця залізниця – один міст іде над автомобільним шляхом, що йде на Чернігів, і другий у нас міст ще зроблений для окружної дороги – то ці всі мости позаминовували; а на мосту, де йшла залізнична колія, була [серед захисників] Таня Чорновол із своїми стугнами. Наша сусідка ходила до них поварувать [готувати їсти], в нас тут невелике кафе є, якраз коло самого мосту, то ходила в то кафе їсти варить. То, каже, що приходила Таня, спускалася з мосту, їсти. В нас ще 6 березня була річниця весілля, так за столом посиділи на Скибині із сином та невісткою. У нас так спланований вхід у підвал, що не треба через вулицю бігати, з коридору спускалися. Ми практично на вулицю не виходили, а тоді – все, ні в магазин, нікуди. Якщо нам потрібно було поїхати в Калинівку, бо в нас кішка сиділа у квартирі, ми ж за неї також переживали, так щоб приїхати, то зі Скибина треба було виїхати, годину їхать тільки до КПП, бо забита була траса, перевірка під мостами, тоді вже ми проїжджали на Калинівку. Кажу ж, до 8 березня було більш-менш спокійно. Стріляли, звичайно, кидали все [обстрілювали різними снарядами], бо вони [окупанти] вже в Димерці були. Ну, а ми ж ще сиділи: сусіди, наше село Скибин, усі надіялися, що, може, минеться. Тероборона в нас стояла, в них же нічого такого не було [зі зброї], щоб одбивать. І от... я ще 8го получила – йшла по дорозі, а їхав голова нашого ОТГ та каже: «Нате, вам, Тетяно Іванівно, ще з восьмим березня тюльпанів букет». Я прямо... ви знаєте, на оцьому фоні і букет тюльпанів... руки тряслися... такий сумбур в голові робився, не могла зрозуміти, що у нас таке страшне відбувається. Тоді ж 9-го числа вони [росіяни] пішли до нас у наступ. Пішли танки на нас. І тут, вже, звичайно, таке було, хлопці кажуть, Серьожа ж наш до хлопців їздив кожен день, їм то дрова возив, то балки для бліндажів, і плити, які були у дворі, всі повіддавали нашим хлопцям для укріплення. І наші кажуть, що як підуть на нас [росіяни], то ми вже не будемо дивитись, коли ви є чи вас немає, розумієте? Ми будемо відстрілюватися, тому вам треба або евакуюватися або ховатися. Так і вийшло: дев'ятого числа пішли танками на нас, зайшли у Скибин, розбили не один дім; автозаправочна станція у нас була, вони її спалили. І тут же ж їх зустріли наші, з мосту, почали по них стрілять. Пожарище, бій був осьо і біля нас і рядом! У нас дорога була нова прокладена, і розділова смуга зроблена висока бетонна, і як вони [окупанти] поперлися цими танками, я не розумію, і високо дуже, що там їм розвернутися практично нема як, їм або падать або як. З мосту почали по ним «стугнами» бить хлопці, то вони стали розвертатися назад ці танки, і потім ми слухали, як докладав їх цей [військовий]: «Ми папали в засаду, нас разбілі, командіра убілі». Їм, наче, сказали вертатися на позиції назад. Докладали, що їх погано зустріли, не так, як вони очікували. [Наголошує із сарказмом.] І декількох... все ж таки, були

порозбігалися, то їх ще вилувлювали через два місяці і через пів року. У Скибині є покинуті хати, і люди замітили, що там ніколи світла не було, нічого, а то – якось там лампочка стала світити. Так їх там троїх так хлопці і забрали. А тоді, починаючи з 9 березня, давай вони нас обстрілювать, отоді вже все тряслося, люди почали масово евакуюватися – машинами тікать на Бровари, хто куди, в кого куди є. А ми ж залишилися дома. І нас градами обстрілювали. Стріляли з-під Прилук: Нова Басань, Новий Биків, звідти, з Сумського напрямку. Наші ж біля Перемоги стояли, держали [оборону]. А Перемога від нас – 40 км. Ці гради – ми як встали вранці, на вулицю глянули, а вони стримлять, не порозривалися, і по дорозі стрімлять. А ми ще ж не знали, що воно таке. Коли вже розміновували, то [сапери сказали], що не вкручені взривателі були. Але ж будинків багато зруйновано у нас в Скибині. І поранені були люди, помер один чоловік. Нам у двір прилетіло. У Скибині майже не лишилося людей, усі стали роз'їжджатися. У Сергія ці дві собаки великі, стаффи американські, ще за собак боявся, бо стали [люди] розказувать, що буряти жеруть і собак, і все, Господи. Сусіди пороз'їжджалися, курей нам побросали і кролів нам покидали. Хлопці, що стояли під залізницею, кажуть, якщо є можливість, евакуюйтеся, бо будуть інтенсивні бої, буде дуже небезпечно. А куди нам? Ми кажемо Серьожі, що поїдемо в Калинівку. Приїхали в Калинівку, а в нашому домі залишилися чимало людей. В нас невеликий цегляний будинок на 12 квартир, називаються точечні такі будинки, так в нас є підвал. То ми тут залишилися. Тут же війська частина недалеко, в перший же день [росіяни] попали туди. Видно, по наводці, горіло одразу. Таке підприємство, як тепличний комбінат, закрилося і не працювало. Усе, що було посаджено, заглушили, воно загинуло, і все. Ми лишилися в домі. Кожного дня нам доставалося, гепало: то переб'ють рози (в нас є Асканія-Флора, вона працювала наче). У них всі кабелі, комунікації під землею були, але все одно й туди попало. Електрики в нас не було, потім газ перебили. Не було газу ні в нас, ні в Калиті, ні в Семиполках, всі окружні села, – усі сиділи без нічого ми, без газу і без електрики. [Харчувались] бутербродами, сухою їжею. У Калинівці ми були до 22 березня. 23го прилетіло сину нашому: у сусіда розірвався снаряд у дворі, воно ж усе впритул, всі ці осколки полетіли аж у спальню, бо в них на другому поверсі аж в гардеробі були осколки. А самі у підвалі були. У сусіда, він далекобійник, машина дуже велика стояла, п'ятитонник, то вона весь удар, всі осколки на себе прийняла. Але все одно вікна, двері пластикові покоряжило, повибивало. Коротше, дісталось всім.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

І вони до нас прибігли [в Калинівку] із собаками, з усім, і Сергій кричить: «Мамо, збирай сумку, я домовився, машина буде їхати якраз на Львів, і вас заберуть». – «Да нікуди ми не поїдемо. Ти тут з невісткою, а ми в сімдесят років візьмем і кудись поїдем?!» Так, на емоціях поговорили, ще й каже: «Ми тоже, день-два і слідом за вами поїдем». І батьки повірили. Отак, як стояли, з підвалу, можна сказати, так і сіли в машину, брудні, розгублені. Не сообразила, що взяти з собою щось необхідне, якусь нормальну одяжину, не було нічого цього. Складалося враження, що їдемо на один день, що ось зараз і назад додому. В Обу-

хові нас застала комендантська година, в якихось людей переночували, ці хлопці, волонтери, їхали аж три машини, і вони нас до Львова довели у [с.] Підбірці. У школі нас залишили, там був пункт приймальний [для біженців]. Дуже багато було евакуйованих з дітками – з Броварів багато жінок із дітьми, з ближніх з нами сіл також були люди. Ми там ніч переночували і день перебули, а ввечері нас уже забрали поляки. Нас там і нагодували, і була можливість помитися. Дуже приємні люди [місцеві підбірчани]. Ми вже й пізенько приїхали, але нас [доброзичливо] прийняли. Працювали в пункті в основному працівники школи. І їсти варили, і все, що потрібно, робили, і в той же час онлайн проводили заняття з дітьми. Місцеві люди позносили з дому і консервацію, і овочі, бо з чогось треба ж було годувати біженців. Ми в Підбірцях переночували, а потім нас забрали поляки. У Польщі в нас онученька Сашенька, у Гданську. Вона дізналася, що будуть волонтери їхати, вони нас забрали прямо з Підбірців, відвезли у Лодзь, потім інші нам допомогли, і тоді ми до Саші попали. А потім Оксанка [дочка], – вона виїхала з хлопцями [синами] з Києва ще на початку повномасштабного, – забрала нас у Люксембург. Ми приїхали такі брудні, у чому були вдягнені в Калинівці, в тому і стрибнули в машину. Коли ми вже відійшли від цього усього [стресу] трохи, почали дзвонити додому [знайомим в Україні], дізнались, що цих 27го [березня] погнали з Києва, і в нас вертається все до мирного життя, починають люди вертатися, хто повіюжджали, дак ми давай і своїм так: «Ми поїдемо, ми поїдемо! Відправте нас!» – «Ні! Сидіть тут!» Ми вже так занепали, що думали, не приїдемо звідтіля, депресія наздогнала. І через півтора місяця ми з батьком сказали: «Всьо! Ви собі як хочте, а ми вертаємось додому!» І 20 травня Оксана знайшла нам якогось буса, тоже волонтерського, він був загрузений всякими товарами, оце ми вирушили ним і поїхали. Тут уже ходили комісії від сільради, збирали свідчення про пошкодження. Кажу сину: «Пиши ж також заявку». Він каже: «Люди взагалі без хати лишилися, а я буду за вікна-двері та фасад писати?! Не буду, я сам зроблю!» Все сам поробив, все відновив. А тепер сваха у нас живе, вже рік, як звільнили 11го [листопада 2022 р.] Херсон, так живе з нами, з'явилась можливість евакуюватися, так вона з трьома дітками [тепер у безпеці]. А син і невістка там лишилися. Віталік [свахин син] допомагав при евакуації потерпілих від підризу Каховської ГЕС. У них посёлок Молодіжний, 5 км від Херсона, б'ють і б'ють [обстрілюють росіяни]. Хіба це люди?! По лікарнях, по школах [стріляють]. Родичі є на кубані: і брат, і сестра. Не підтримую з ними зв'язок. У перші дні війни намагалась поговорити, спробувала з племінницею. Вона журфак закінчила в Москві. Стали з нею говорити, вона: «Вас же прасілі не бамбїть Данбас». – «Маша, я думала, ти розумна людина, який Донбас, чим бомбить, хто бомбить?!» – «Ви еслі будете так гаварить, ви меня аскарбілі». Ось дедушка каже: «Були у нас колись кубанські козаки, а тепер кубанські кац*пи». Я думала, у племінниці кругозір поширше, все ж університет закінчила, грамотніша людина, не бабушка сімдесятирічна, аж не! Вона така сама, Господи помилуй! **Волонтерство.** Сподіваємось на Перемогу, волонтеримо. Попервах вареники робили, огірків понаквашували побільше, ми ж і цим хлопцям, що стоять до сих пір у нас, возимо. І гроші передаємо, зараз на гвинтівку

снайперську наші збирали. І в нас, і в окружних селах потужні волонтерські групи. Наших багато хлопців у ЗСУ, і поховали вже чотирьох. Місячну пенсію перераховуємо у фонд ЗСУ. Це ж у нас 72га бригада стояла в березні [2022 р.], то їм перераховуємо. Вони нас врятували, врятували Бровари і врятували Київ.

БУЧАНСЬКИЙ РАЙОН

м. Буча

*Записала Л. Боса в липні 2022 р.
у м. Бучі Київської обл.
від М. Ю., 1956 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації.

[Як змінилося Ваше життя після початку рашистського вторгнення 24 лютого?] Де я тіки вже не був за ці три місяці! А скільки ми у подвалах сиділи! Якщо ти сидиш і до тебе орки ходять с автоматами – це вже окупація. Дуже завіряли, що машини [будуть]. В пів десятого звоне й каже: «Вже розбомбили це... піром розбомбили». І усе, я оставався. Я бачив, як летіла ракета... В мене вікна якраз виходять назад туди. Де сонце виходить. А перед моїм будинком поле, а на полі – катедрі. І я так бачу, що летить НЛО, просто НЛО! Под кутом 45 градусів і бомбить щось. Ну, так я не зрозумів, а крило вверху і крило внизу. І це він під таким кутом стріляє по лісосмузі аеропорту. Трошки пізніше, в той самий день, з'явився гелікоптер. 24-го і 25-го мочили вони, ми і вони. Ну, а потім уже водокачку розстріляли. Саме перше – вони розбивають нафтобази, а потім ідуть водокачки. Я на собі це все почувствовав. Аж до десятого березня! Ракета була така, що вона встряла в землю, в мене є фото таке. Отака ось. 25-го чи 24-го я її сфотографіював. Прямо з землі торчала. Торчала! Отакого роста! Отакого роста! Отака здорова на вулиці Богдана Хмельницького. А в церкву цю, що приїжджають кожен день делегації. Посли всі приїжджають. З різних країн представники дипломатичні... Хто там не був вже тіки! Тому що там багато людей поховано. Я бачив зі свого вікна, я бачив, що вони перелазять – хлопчики. А отам, де «387» написано. Оце так прямо іде вулиця, яка виходить на моє вікно. От, я з другого поверху все бачив. Все бачив. І в той час, коли розбомбили «Епіцентр», бах-бах, і я бачу... Бахали, бахали, а потім дим ішов. Потім пішла колона, я в цей час якраз одкрив вікна, щоб теплота була. Бо нема ж ні води, не тепла, ні їжі – нічого нема. О, думаю, хоть тепло. Сонце тоді було, в нас теплий такий будинок. Бачу, іде колона БТРів, повертає і там «387» написано. Іде, уже чотири вийшло, От, йолкі-палкі, а в мене вікна одкриті. Я думаю, що хоть би мене не пристрелили. Ну, я не знаю, як до міської Ради добратися, така відстань була. Як виходив з под'їзда – білу тряпку, простинь на палку, і пішов. І не знаю, хто де. Ну, бомбьожка, кругом бомбять. Строчать, строчать. Особенно отут так бомбили. Я відчував, що земля... гуділа, просто колівалася, як і в тих регіонах, де землетруси бували, і я бував у молоді роки, я вспомнив це, думаю: «Да!». І чув гуркіт їх танків ноччю. А стояли вони біля будинків наших! Вони ховалися біля котеджів і так прикривалися. Стріляли на Київ і на Ірпінь... Там вони на Садовій тоже багато побили.

У нас нічого – ні їсти, нічого не було. А перед цим всі знали, що вони тут нас брали в кільце. У АТБ, вони відкрили двері... і передавали так один по одному все. Один підвозе тележку, а вони так фью-фью-фью. Носкі, труси, манка, все оце вивозять на тележках. Позакривались аптеки і ліки зникли моментально. А ми передавали ліки в міську Раду і організували видачу ліків людям. На жаль, недостатньо було фармацевтів. В зв'язку з тим, я розумію як організатор, як воно повинно бути, або, може, мало було фармацевтов, тому що там було багато волонтерів і записочки надо було собрати. Люди записочки писали і в міській Раді ліки видавали людям. То, що написано. А потім, коли вже бомбили сильніше і надо було ліки якісь взяти, від тиску чи ще щось, то йдеш прямо в лікарню, бо аптеки ж не працювали. [Де люди брали їжу?] З харчуванням дуже тяжко було. Дуже тяжко було. Тому що коли розбомбили магазин, то люди бігли туди, де розбомблено: оці орки гребуть, і ми рядом з ними гребемо. Заходиш в магазин, оце там, де холодильники стоять оці, заморожені горошки, там все інше, і кождий хапає все, що може... Шо мені досталось? Пачку мороженого найшов, нагрів – і це вже молочко, посмоктав – і вже поїв... Ціни в магазині пригнули на 20 гривень. Буханочку я по 40 гривень брав. [Магазин ще працював?] Працювали приватні, але не супермаркети. Но вони сразу поподимали цену. Нажилися моментально. Потом поставили печку и випікали та продавали чорний хліб. Якийсь час вони працювали. І то швидко розбирали – фью – і нема хліба. Бо навколо всі стріляють і постійно бах, бах, бах... Можна собі представити – це не те, що січас: кинули одну-дві ракети – їх позбивали, і все тихо. А це зовсім інша ситуація. «Голос Америки» казав, що вони (орки) скоро підуть! Вони предупредили народ..., потім вони масово пішли. [Ви бачили вбитих городян чи сусідів загинувших?] Було, чого ж не було... Да, багато було. Да, багато було... Бачили ж ви скільки в Ірпіні машин розбитих і прострелених кулями: хью-хью-хью-хью. Це було під час евакуації десятого числа, зранку. Обіцяли евакуацію, всі чекали з валізками. Діти йдуть, мамочки йдуть. Холодно було, і вітер був такий: фью! А вона дитинку везе, сама напівроздягнена, начебто вона в туристичну поїздку собралась, Стоїмо ждемо транспорт. Я ситуацію ж маю знати, тож пройшовся до поліклініки, а там людей – півтори тисячі человек. Їм обіцяли 70 автобусов, я прикинув – як на двадцять [місць в маршрутці помножити], десть тисячі півтори, мабуть, е. А поруч бачу, що стоїть БТР орків, і їх человек 10 с автоматами сидять. Може, яка «скора помощь» привезла в той час когось їхнього. Так само бачив, як їде впереді «скора помощь», а їхній БТР ззаді їде. Чи хоронять вони, чи шо. В перші дні після 24 лютого було дуже дивно і страшно, коли вони попали ракетами на бучанське кладбище, яке довго диміло. Хлопці вилізли на дах подивились і кажуть: «Там горить кладбище». А я кажу: «Як же тепер люди прийдуть поминати (після Великодня)?» Ми ж не знали, що це затягнеться. Як то воно буде. Ось так воно й получилось. Ну, потом люди (які чекали на евакуацію) простояли біля міської ради до четвертої години, а транспорту так і не було, тобто все обіцянки-цяцянки. От, вийшла одна людина з будинку міської ради (я дуже добре всіх знаю) і каже в рупор: «Будуть 50–70 автобусов, подождіте». У чотири години сказали: «Йдіть додому,

в п'ять годин приходьте і будуть автобуси». А мені іти недалечко. Нема дев'ять, нема десять, одинадцять. Після третього разу бачимо, що це обман. А у військовий час – це є дуже велика проблема. Я потім уже подумав собі, що якщо не буде транспорту, то надо любими путями виїзжать звідси. Прийшов я додому, піднявся на свій поверх, дивлюсь, а під вікнами у мене стоять купа машин. На кожній наклеєно на склі «діти», «діти», «діти», і прапорець білий висить. І починають вони рухатися. Я думаю, тоді не буде вже питання, що автобуси не підуть. А я тіки кожуха зняв, а потім уже і вийшов зразу, свій смартфон та папери деякі забув. Друга машина мене взяла, і ми з Бучі до Белогородки 62 кілометри їхали 12 годин. Виїхали з Бучі на перехрестя, яке йде на Варшавську трасу і ліворуч на Ворзель, там розвилка така. І саме там була куча цих розбитих, прострелених машин, на яких було написано «діти», «діти», «діти». Це ще раніше люди старалися виїхати з Ірпіня. Не получилось, а з лівої сторони стояла підбита наша військова машина. Я таку бачив на бігбордах, де наші військові стоять біля машини. І така машина була одкрита, розбита. Тут був бій. Поруч автотранспортне підприємство, велике, там теж фури, знищено. Це відбувалося до 10 березня. Да, десятого я вже бачив наслідки війни, наслідки уже були. Нашу машину перевіряли – діда з бабою, і ми здивовані були. Бо впереді їхали молоді, а нас зупинили. Открили, це було «Рено Кенго». Я на задньому сидінні сидів, дід за кермом і баба рядом. Ну, окупант двері открив, подивився, а поруч стояла снайперка їхня. Але нас пропустили. ми в пів п'ятого почали рухатися. І ми їдемо ввечері, і отакі тучі були, і червоні снаряди летять по небу. Тышь-тышь. Думаеш, хоть би тебе не зачепило. А ми на Белогородку поїхали. Там наші стояли, і було багато дуже людей та волонтерів. Вони допомагали – хто чай варить, хто вареники, хто кашу. Я вийшов, трусився, бо холодно було. Там стояли й два ірпінські автобуси. Мені повезло, і я потрапив на Київський вокзал. Десть в п'ять – пол шестого ранку ми були там. А в десять уже подали поїзд-експрес, а потім «Інтер-сіті». Мене занесли [натовпом] у вагон, там один на одному лежав. І в шість вечора я був уже у Львові, ночував в спортивному залі, думав перепочити, трошки набратися сил. І десть на третій-четвертий день почали оп'ять бомбити. То я вже й там – у центрі, де інваліди були, неділку побув. Нам німці на мікроавтобусі «Мерседес» привезли гуманітарку, [а потім поїхали] за інвалідами. А для того, щоб їм виїхати би-стріше і без клопіту, вони запланували з собою взяти інваліда. Взяли одного колясочника, ну, і я підрядився туда в їхню машину.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. Приїхали ми в Польщу, від Перемишля 100 кілометрів. Німці казали, що поїдуть на Перемишель, і, представте собі, я бачу українські наші знаки, що ми їдем зовсім в сторону іншу. Не один не переводчик, ніхто нічого не розуміє, не українська і не російська мова. І ми сіли вдвох і поїхали. Вони обіцяли в Німеччину висадити. А в мене тиск появился, вже за кордоном. Переживав я. Пообіцяв німець – поїде одной дорогою, а поїхав другою. Сказав, що на Перемишль, а виїхав на 100 кілометрів правіше від Перемишля. Здорові такі, міцні хлопці німці. І ми їдем не по той трасі. І в мене вже тиск під-

нявся, на територію Польщі як я виїхав, в мене вже 190 був. І там сразу шпиталь, польовий госпіталь, начали там оказувать помощь, а я говорю: «Ноу шпиталь, амбуласе». Бистро врач, потом туда-сюда, говорю: «Шпиталь, в больницю». І всьо, вони мене одвезли, вже на території Польщі, в реанімацію положили, откапали мені, три капельниці зробили в праву руку. На ранок мене накормили, волонтьорську машину дали «Шкоду Октавію», в мене фотографія єсть того мужика, і він мене 100 кілометров віз бесплатно, одного! Аж у Перемишль. Німці пішли за своїм маршрутом. А того хлопця-інваліда я (коли мене висажували) сразу набрав Львів, там де я був, вони мене дуже добре знають, кажу: «Пані, ну... (я знаю її, тричі у них був), кажу: «Пані, вони висажують, скажіть, щоб знайшли цього інваліда, його родня щоб зв'язок підтримували з ним». Ну, так. Тому що у мене тоді 190, я сам ніякий був тоді. І це моя радість була така. Ну, а потом погнали дальше. Він собі поїхав не знаю де, а я вже тоді вже з лікарні мене в Пермишлі – «Песко» називається, величезний центр для беженців. Здоровенний центр, і в том центрі цікаво, я там був десять діб, там, ну, десть у людей кімната – там багато кімнат, розкладушки, ну людей десть, наведено, сто лежить там. То с собаками, то с котами, то с дітьми маленькими. Старі люди, го-мін, клопіт... Це харчування там, їжа, тряпки, це все, секунд-хенд... Я потіряв телефон. І дома, і потім у мене не було зв'язку. Попалася мені волонтерша якась, не знаю, українка. З якого города, не знаю, і каже, що тут є волонтер, з Америкі, і каже, що він купить мені телефон новий <...>. Богу дякуючи, з любих обставин виповзати треба було. [У Бучі чим займалися?] На пенсії. [Буча чим привабила?] Повітря! Повітря! Повітря тут лісове. Коли я приїзжав завжди в Кіровоград, працював на різних посадах, важке там повітря. [У новобудові квартира?] Не. Але не зашмалений. Будинок трошки там зачепило його, але ж квартира ціла. Не розбомблена квартира. Ну, а уже ні битової техніки, нічого.

м. Ірпінь

*Записала Л. Боса 20 жовтня 2022 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від Х. М., 1949 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Про евакуацію з Ірпеня] син бере велосипед, думаємо, якщо не зможу йти (хвора), посадить на велосипед. Везтиме велосипедом і нашого собаку, він до ланцюжка не привчений. Йому тринадцять років. Я його намагалася в дитинстві (собаку) привчати, підстрибував до плеча і з усього розгону падав об землю. Ось. І не привчила. І ось ми йдемо – на нашій вулиці два трупи, повернули сюди, пішли по вулиці Чехова. Ішли, йшли... Ми дійшли до Української вулиці, повернули на Пушкінську. Обернулася, дивлюся, а там трупи валяються. [Пушкінська дуже обстрілювалася, так?] Я не знаю, коли ми йшли, тоді не стріляли. Я ще йду й дивлюся на все... «Мамо, не дивись, не дивись». А що? «Вони подумують, що ти там щось видивляєшся, щоб передати». Ну, коротше кажучи, ми йдемо Пушкінською, їде цей, як він називається? «Бусик». Підбирає біженців. І нас привезли аж до річки. Міст був зірваний, а там настил зробили, і ми переходили, нас було багато. Багато людей, автобуси там стояли. Це вже потім сказали, що «дали

коридор». І ще говорили: «Швидше, швидше». Ну, ми приїхали на Академку. А в нас нікого ніде немає, ми із сином удвох. «Мамо, нічо, зараз я подзвоню приятелю», ось (вони разом їздили на заробітки). Загалом, коротше, дзвонить. А той каже: «Так, звісно! Прямо зараз їдьте, і теде, і теде, і теде» [Це на Борщагівку?] Так. То була Софіївська Борщагівка. Він жив на Софіївській. Приїжджаємо ми туди. Відчиняє хвіртку. А я так подивилася і кажу – взуття ж брудне – кажу: «Нам за хвірткою роззуватися? Або як?» Така чистота, порядок. «Ні ні ні». Заходимо на ганок. Відчиняє двері. Я говорю: «Ні, я туди не піду взута». Ось. А цюмо (собаці) все одно! Лапи мокрі, брудні. А тут виходить на ганок – трохи менший – білий, пухнастий, чистий! Ось. Ну, дякувати Богу, у них вольєр був. Так і того мисливського у вольєр, і цього у вольєр. Ну що, у них гарний підвал. Приятеля мати розповідає, що до цього були люди – поїхали, ось. Ну, коротше кажучи, прийняли дуже добре. Помілися ми. [Скільки ви там були?] Ми одну ніч там ночували. Потім Сашко поїхав... Поїхав! Пішов! На Київський вокзал, дізнатися чи з собакою нас візьмуть у поїзд. Сказали, візьмуть. Ну, приходить... Я говорю: «Ну що?» А знаєте як зранку: встали – ну, куди йти? Не сидітимеш у підвалі. Виповзли. Виповзли, і одразу тут їдальня. І сіли всі за стіл, хазяйка наварила рисової каші, і ця, тушкована риба у тому томаті. І така хазяйка без настрою, така без настрою – ну, нас усіх було, напевно, більше десяти людей. Їхня родина, хтось ще там був, і нас двоє. Ну, такий «не настрій»! То я синові кажу, їдь... Приходить і каже: «Мамо, знаєш що, поїдемо на дачу». Кажу: «Саша, ну, давай поїдемо подалі десть! Але він каже, що є якась дача, за яку він домовився. «Мамо, там не холодно». Ну, який не холодно. Я не хотіла... А він каже: «Ну ось уяви собі: поселять нас в якийсь спортзал. А собаку куди поселити? Куди подіти? Ну, загалом, коротше, гаразд, кажу, раз ти вирішив, давай. Приїжджаємо. Двоповерховий будинок. [Під Києвом?] Так, це вже Петропавлівська Борщагівка. Отже, заходимо, ну, я не можу сказати, що це передпокій. Ну, отак от заходиш – таке невелике приміщення. Тут вішалка, тут на другий поверх сходи, а тут вхід – їдальня. Велика-велика кімната, з великої кімнати – кухня, з кухні – кабінет хазяїна. А потім ще щось там, я там не дивилася, якісь підсобні приміщення, бо там стояв котел і дача опалювалася! А це саме, господарі – Господи – на тому боці Дніпра. На першому поверсі ще ванна, умивальник, пральна машина. І було видно унітаз стояв, але зняли, бо їдальня: хтось їсть, а комусь какати. На другому поверсі я була в трохи меншій кімнатці, а син був у великій кімнаті, двоспальне ліжко, а я вже на односпальному. Того собаку у вольєрі закрили, а цього куди? Ну, куди? «Ну, нехай він тільки під сходами, нехай». Постелив Саша йому, настелив. Ну, господарі поїхали, все. Вночі. Ну, будинок чужий, шорохи, звуки. Лягли ж ми, отак ліжко, столик та настільна лампа. А у вікно – високі стовпи, ліхтарі на них горять, у кімнаті видно й так. Я лежу із заплющеними очима, світло ж вимкнене – нічого, і я чую, що хтось сопить. Хтось сопить. Я боюся очі розплющити. А Сашко ж у іншій кімнаті! Ох... [Зітхає.] Потім хтось хропе. О, гадаю, пощастило. Потім чую запах його. Я розплющую очі, внизу килимок, і він на цьому килимку лежить і так добре заснув. Тихенько заліз на другий поверх і ліг біля мене. Боїться, що я його кину, що я його залишу.

Плакав, як людина. [А Ви думали...] Якийсь привид приліз. [Сміється.] Ну, звичайно, жарт! Так що такі справи були. Ні, ні, ні, я тебе не кину! [Ви скільки ж там були?] Ми були... Ми, значить, на дачу потрапили може восьмого-дев'ятого березня. Два місяці. А пішли звідти сьомого травня. Ще нам усі казали: «Ну ці ж орки, кажуть, що підуть на дев'яте травня. Чого ви поспішаєте додому?» А я говорю: «Додому, додому, тільки додому». [У вас у хаті хтось жив? Не заходили вони?] Значить, на горищі були. Мені й сусіди казали, що були на горищі. А в мене на горищі, ну, ось таке взуття, яке у дворі тільки потрібне. Чи зруйноване щось? Ні, тільки те, що потріскалося, – стіни зовні потріскалися, а зсередини штукатурка потріскалася. Ну, коротше кажучи, є що робити... Там перевіряють зараз сусіда. Він сам із Західної України. Йому ці кацапи, як і всім, абсолютно не потрібні. Ну, що вони не помирилися там із сусідкою. Він пакостей їй багато наробив, очевидно, вона щось сказала про нього. Ну Бог бачить, хто кого образив. Все, я тільки так говорю. Ну, у нас так більш-менш. Знаєте, як я кажу: «На голову не капає...». Ну, що будемо робити? За газ платити нема чим. Дров нема. А як топити сосновими дровами... Хіба це дрова? Це «пух» – і все, «пух» – і нема. І смоли повно, і сажа. Це не дрова. І потім, немає ж печок. Ми ж все повикидали, вже добре все було. Ну, добренько. Всього найкращого. Ну, єдине, бажаю всім нам миру. Миру та ще раз миру.

*Записала Л. Боса 2 квітня 2023 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від Б. О., 1964 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Самоідентифікація. Дідусь з бабусею, вони десь із Луганщини. Пройшли цю війну, дідусь був залізничником, і він їздив, працював на залізниці, і вони перевозили вантажі, і їх кидали по всій території Радянського Союзу. Після війни вони приїхали в Київ, отримали житло і почали розбудову. По суті, я не корінний киевлянин. [Де саме вони жили на Луганщині?] В Луганську. [Як вони туди потрапили?] Не знаю. Просто ми періодично приїжджали до родичів в Луганськ, і це наше коріння, звідти пішли. [Чи можете назвати прізвища?] В мене дідусь був Попов, а бабуся Лукашенко... [Батько росіянин?] Скоріш за все – да. Дідусь був росіянин, а бабуся була українкою. Але мати народилася в Тамбовській області, город..., але тоді ж була війна. Її брат теж народився десь в тих краях, от. Ну, мати була записана як українка. Ми народилися в Києві з братом, то ми теж українці. [Ви себе вважали українцями чи в свідоцтві було записано?] Свідомо. В свідоцтві писали, і я вважав себе українцем. Але у нас за радянських часів було таке приниження своєї мови і коли стало питання йти в школу (в нас поруч дві школи – одна російськомовна, друга україномовна), то в українську – нііі, я шо, кугут? Бо нас привчали: ті, хто розмовляють українською мовою – то кугути. То шось таке... «А от я ж розмовляю російською мовою, я ж краще». Хоч ми вважали себе українцями. От, і все життя я розмовляв російською, але коли починався Майдан, ну... ще на Майдані ми, багато хто, я також, розмовляли російською, але коли почав їздити на схід, в мене такий злом пройшов. Я не можу розмовляти мовою тих, хто на нас нападає. Хто нас вбиває, розстрілює,

то я потроху-потроху почав переходити на українську мову. Дуже складно було, але мені було цікаво. [А сім'я, дружина?] В мене дружина – вона з Кіровоградської області (місто Олександрія), вона розмовляла російською... Зараз вже розмовляє українською. Але її батьки, вони мешканці Кіровоградської області, вони розмовляють українською мовою. Суржик, але притаманний тій місцевості. Вони розмовляють українською. Я кажу дружині: «А чого ти переходиш на російську? Не переходи». – «Ну так вони зі мною російською...». – «Ну, там дехто. Вони ж тебе розуміють? Не переходи. Поважай себе і свою мову».

РЕАЛІЇ ВІЙНИ А коли після Майдану я почав перші поїздки на схід, хлопці розповідали, наводили приклади, коли українська мова захищала їх. Вночі, коли ти не бачиш і чуєш чітко українську мову, ти розумієш, що то свої. Бо дуже часто бувало таке, що хлопці не розуміли, хто перед ними – загарбники чи свої. І дуже часто потрапляли на засідки. Сталося в Ірпіні, коли ми стояли на блокпосту, то це використання мови, коли росіяни вийшли і кричали: «Хлопці, привіт! Це свої! Не стріляйте!» – «Ну, ладно. Ну, підходьте». Вони почали підходити до нас. А потім той, хто підходив – в сторону, а за ним стояв кулеметник і почали обстрілювати нашу позицію. І таких прикладів на війні дуже багато, коли мова має значення. Бо хлопці не знають, хто заходить. – «Свої!». – «Хто «свої»? Поки розібрались, хто «свої», вже половину вбили. Тоді я для себе вирішив, що треба розмовляти українською, тому що дуже часто доводилось їздити саме вночі. Хоча я не любив вночі їздити, бо то було дуже небезпечно. Бувало таке, що відстані між населеними пунктами були дуже великі. Поїхати в Волноваху, з Волновахи повернутися в Мар'їнку, потім з Мар'їнки їхати ще в Авдіївку. Ти вже їдеш вночі і коли розмовляєш з хлопцями на блокпосту українською, то їм легше. То вони розуміють, що то стовідсотково свої. І вони перевіряли документи, спілкувалися «хто, куда, чого» і тоді тебе пропускали. А коли їдеш, розмовляєш російською, то вони могли тебе витягнути з машини, перевірити все. Вплоть до того, що заставили витягнути все з машини. А коли в тебе там завантажено всього, то починаєш сперечатися, то можна ще й «на горіхи» отримати. А коли ти з ними українською, то їм легше тоді. Вночі дуже складно зрозуміти, свої чи не свої. Коли розмовляєш українською, вони відчують – не росіянин, який підлаштовується під українську, бо ти це зразу чуєш. Так само, коли мені треба було піти з Ірпіня в Горенку [село в Бучанському рні]. Я підходжу, кричу: «Хлопці! Свої!» Вони мені кричать: «Скажи паляниця». Я кажу: «Може тобі сказати Укрзалізниця?» – «О! Це точно свої. Заходь». Потім вони мене провели і прийшлося виходити вже через військових. Питаю: «А як з військовими?» – «А ти кричи паляниця, і тебе будуть пропускати». Підходжу, там бригада стояла. Кажу: «Хлопці, паляниця». – «Йди сюди, ми зараз побачим, яка ти паляниця» Показав посвідчення: «Пройти туди можна?» – «Можна, але швидко. Бо може прилетіти». Коли ти розмовляєш своєю рідною мовою, і вони відчують, що це справжня твоя українська мова, то набагато простіше. [Де Вам довелося побувати?] На сході я був практично всюди. І ми сміялися, що я схід знаю краще (територію сходу), аніж Київську область. Я з Києва до сходу їду по навігатору, а там я уже їзжу

без навігатора. По-перше, навігатор показував, вів тебе не туди, куди треба. Або, припустимо, тобі треба їхати в Маріуполь, а він тобі каже, що це треба їхати через Донецьк. Але мені сильно повпливало, коли ми заїхали до Селідова, мені треба було в Волноваху військовим відвезти допомогу. Я частково розвантажився в Селідові і треба в Волноваху. Того, хто нас зустрічав, питаю: «Як проїхати краще?». І він мені починає: «Ну, тут сюди, повернете наліво, потім проїдете триста метрів, переїдете через переїзд, поверните направо, але головне не переплутати, бо поїдете в Донецьк. Ми самі тут плутаємось». Кажу: «Так! Стоп, стоп, стоп. Іншу дорогу, я краще гак зроблю, ніж поїду в Донецьк». То мені прийшлося вивчати. І їздили дуже багато, я просто вивчив уже цю дорогу, і інколи даже місцеві в мене питали, як проїхати туди, а як проїхати туди. [Яке враження було від місцевих? Як вони сприймали тоді ЗСУ, добровольчі загони? Були у Вас з ними якісь розмови?] Е, були розмови. В основному вони на тебе ніяк не реагували, якщо ти з ними не починаєш спілкуватися тетатет. Був у мене такий випадок в Мар'їнці, коли я чітко розумів, що вже йде осінь, і ось-ось не сьогодні-завтра підуть дощі. Я привозив допомогу не тільки для військових, а й для цивільних. Дуже часто допомагав там в Мар'їнці, Красногорівці, для цивільних привозив допомогу. І як робиться взагалі? Ти йдеш, фотографуєш, пишеш: «Так і так, треба допомогти». І люди починають допомагати. Хтось рулон плівки дасть. Або хтось перерахує на фонд, щоб ми могли закупити певні речі і привезти, щоб люди встигли щось зробити собі. Бо постійні обстріли, і вікон практично не було ні в кого. Літо, тепло – це одне, і холод – це зовсім інше. Я якраз ходив по Мар'їнці, фотографував розбиті вікна, і одна жіночка вийшла, питає: «Красу нашу фотографуєте?». – «Чому ж вашу красу? Вашу біль. Тому що я розумію, не сьогодні-завтра підуть дощі і буде холодно. Треба щось робити». – «Так це ж ви порозбивали!» – «Стоп! Хто ми?» – «Ну, от наші хлопці там...» – «Які ваші хлопці там?» Дисонанс. Якись їх родичі воюють проти ЗСУ, так само вони волнуються за тих хлопців, які боронять їх. Тому що Мар'інка на той час... намагалися її взяти. І мешканці Мар'їнки на собі відчули, що таке російські війська і «російський дух» що називається. І з одного боку – «наші там», а з другого – «такі хлопці молоді, вони ж захищали, гинули». І дисонанс такий. Або вони жаліються, що хлопці борються за щось своє, зрозуміло. Так само вони турбуються за хлопців, бо вони їх захищають тут, зрозуміло – помирають. [Весь час так було?] Деякі відверто казали: «Прийдуть наші, звільнять – буде все гарно». І було таке, що люди, котрі втекли з Донецька, і вони чекали, коли прийдуть росіяни. [У Вас є такі приклади?] Є, але я просто не буду називати... Здебільшого казали, що давайте не будемо на цю тему розмовляти, тому що... ну, щоб «не побити горшки». Бо я знаю, люди багато допомагали нашим військовим, але я знаю, вони сидять і кажуть, що «то все виновате керівництво, то не ми. Але прийдуть росіяни, ми помиримось, буде все добре». [Як вони уявляли прихід росіян? Прийдуть, переможуть?] Я питаю: «Донецьк обстрілюють. Добре, Донецьк обстрілюють. Ось, дивись, обстріляли Красногорівку. Котру тіки-тіки відновили, і вони її розбомбили». Вони кажуть: «Ну так і треба було, значить». Я говорю: «Так, стоп, як це таке можливе?» І з одного боку – вони

допомагають, з іншого боку – вони чекають «руський мір». [Тобто це така роздвоєна свідомість у багатьох?] Да, причому їх діти розуміють, хто винен, чому. Кажуть: «Ви що, не бачите, що робиться?» Вони більш свідомі, ніж їх батьки. Це люди злі [на росіян], що поприїжджали сюди, а котрі там знаходяться, вони відверто чекають «руський мір». [Які не захотіли евакуюватись?] Вони чекали і думали, що «вот прїдут» росіяни, і буде все добре. [Мені здається, це не тільки на сході було таке мислення. І тут, в Ірпені, деє воно траплялося.] Не знаю, хто мої знайомі в Ірпіні, ніхто не чекав «руського міру». Мені здається, є така певна категорія людей, які вважають, що прийдуть росіяни, можна буде красти. Бо в них так все це робиться. Бо, звичайно, нормальна людина прагне жити по закону. Так спокійно, так краще для всіх. В тебе є певні закони, котрих ти дотримуєшся, і це краще для всіх. А є люди, котрі думають, що деє можна щось вкрасти, деє можна домовитись, деє можна щось порішати. А це якраз же росіяни живуть по такому принципу. То і ті люди, що живуть на сході, вони дуже часто їздили в росію. Вони бачать це все, то їм це краще. То їх сутність. В Бучі багато переселенців. Вони абсолютно нормальні, вменяємі. Ну, у нас в підрозділі було... не більшість, але деє приблизно половина людей, котрі з Луганська і Донецька. Вменяємі люди, котрі прагнуть, щоб Україна була вільна, незалежна і заможна. Може, поодинокі якісь випадки були. Я цього заперечувати не можу. Серед моїх знайомих всі вменяємі, поукраїнські налаштовані люди, і вони готові були йти захищати державу зі зброєю в руках. В нашому будинку [по вул. Лермонтова] теж багато переселенців, абсолютно вменяємі. Хочуть, щоб все було нормально. Якщо якась потреба є, вони завжди відкликаються і допомагають в будь-яких умовах там.

ШИРОКОМАСШТАБНЕ ВТОРГНЕННЯ РОСІЯН У зв'язку з тим, що росіяни зайшли зі сторони «Синєргії» [житловий комплекс] понад лісом, сюди вони прийшли дуже швидко. Тому тут ніхто не був попереджений, щоб евакуювалися або щось робили. [Розповідь про власника міні-готелю]... а він якраз був з людьми деякими у себе в будинку, вони [російські військові] зайшли до нього, з'ясували, що це власник, його допитували, а потім один, я розумію, один з керівників дав наказ солдатам розстріляти. Але вони, мабуть, боялися стріляти, дивлячись людині в очі. Вони вийшли із кімнати і дали чергу по закритих дверях. І кулі, я так розумію, вони зрекошетили і пішли не в нього, а поруч. Вони сиділи ще деякий час з тим, кого заарештували; дивляться, нікого немає, розв'язалися і давай виходити. А ті, хто в них стріляв, були дуже здивовані, що вони були живі. І цей власник каже: «Шо, ви мене будете дальше розстрілювать?» Вони кажуть: «Ні». Він раз, і пішов звідси. [Ви особисто знали його?] Ні, ні, ні. Ми тут живемо, заїхали деє за два роки до повномасштабного вторгнення, тому... [Він повернувся?] Я не знаю, чесно кажучи, подальшу долю. Може, й повернувся, бо воно геть було розбите. І вони позакривали щитами, періодично бачу, що деякі люди там ходять. [Тобто вони йшли по цій дорозі? (Перебуваємо на дорозі між лісом і вул. Чехова)] Да! Інформації, як вони йшли, не було. Коли я повертався, мені треба було їхати знов додому, а в той час мене попросили супроводити хлопців зі Львова. Прийшов невеличкий

підрозділ на БРДМах, їм дали наказ іти в Київ на аеро-порт Гостомель, на завод Антонова, і так як я цю місцевість дуже гарно знаю, а я уже знав, що мости деякі були зруйновані і можна було заходити тільки через Білогородку [село в Бучанському рні], або там далі через іншу місцевість, то я кажу: «Да, добре, ми можемо супроводити». О дев'ятій ранку поїхали. Я їх відвіз на завод Антонова, в обід я вже повертався додому, я побачив на вулиці стояв танк поперек дороги і побачив літеру «ве» чи «зет», я вже не пам'ятаю точно. Але я вже зрозумів, що тут вже росіяни, і ніяким чином я заїхати не можу. Я тоді повернувся назад на блокпост «Караван-гала». [Давайте пройдемо по цій вулиці Чехова. Мені показували, що в цьому будинку бузковому, отам, стояли танки.] Бетеери [БТР]. Танки не були. Вони заїхали сюди [...], покрутилися на танку, і танк уїхав на вулицю Пушкінську, а тут в основному стояли БТри. Бо коли ми були на Водоканалі, хлопці з аеророзвідки на квадрокоптерах своїх... і потім вони показували картинку: ми дивилися і пояснювали, де що знаходиться, де яким чином можна сюди підійти, то постійно було спостереження певних груп і заходили сюди з «Джевелінами» і знищували ворога. Тут вони їхали... Вони зайшли по тій ділянці, зайшли у двір, де будинки, вони тут стояли. Вони теж заходили. Але переважно вони зайшли і ховалися на підвір'ї цих будинків. Чому на підвір'ї? Тому, що наші міномети не могли їх достати. Тому вони й ховалися. Тут більш відкрита ділянка. І сюди прилітало, тому пошкоджені ці будинки. І вони, якщо зрозуміли, що сюди наші достають, то вони сховалися за високими будинками. Це наш «Алфавіт» [житловий комплекс]. От, вони понад лісом пройшли вздовж сектора. [Росіяни заходили зі Стоянки?] Нініні. Це Буча, тут Гостомель. [Малює мапу.] Вони з Гостомеля зайшли в Бучу, спробували пройти на «Жирав» [ТРЦ «Жирав», біля якого було облаштовано один із блокпостів.] В них нічого не вийшло. Давайте з самого початку: вночі, рано-вранці вони намагалися пройти сюди, на Горенку і через Пущу-Водицю вийти на Київ. Тут було перше боєзйтнення, і Збройні сили України розбили цю колону, і вони відійшли назад в Гостомель. Через день вони намагалися пройти через «Караван-гала» [кафе, біля якого було облаштовано блокпост], але вони вночі дійшли до розв'язки тут, постояли і знову повернулися в Гостомель. І рано-вранці вони пішли через Бучу на «Жирав». Але тут дуже вузьке місце, залізниця і частиний сектор іде. Вони могли йти тільки по дорозі, але їм прийшлося спускатися з гори вниз, а наші були на пагорбі, і вони дуже чітко бачили, як колони рухаються. Ну, зручно було розстрілювати. То вони зустріли тут супротив, день, два, три намагалися пробитися, нічого в них не вийшло, і вони почали шукати інші шляхи. «Караван-гала» вони поки не чіпляли, бо воно їм не дуже подобалося і пробували зайти – це було більш зручно – зі сторони Бучі вийшли на околиці Ірпеня, зі сторони «Грін Ярда» [житловий комплекс] понад лісом, бо тут ліс – нікого немає. Блокпост на «Грін Ярді», ну, на «Синергії», і вони тримали наскільки це могли втримати, і потім вони прорвалися і зайшли сюди до «Алфавіта». Тут ліс, дорога на Стоянку виходить і на Житомирську трасу. А ще коли дійшли до розв'язки на «Синергію», появилася дорога, можливість виходу на Забуччя [село], і далі йде вже Житомирська траса. Вони намагалися йти через ліс, зайшли

в «Алфавіт». Бо тут багато залишилися окопів, де вони базувалися, де вони намагалися сховатися. І вони постійно робили вилазки: або сюди на Водоканал [на околиці Ірпеня, біля Романівки]. Вони намагалися проскочити в Водоканал, але в Романівці [колишнє село, нині околиця Ірпеня на трасі до Києва] міст розбитий – нема сенсу сюди іти. Вони намагалися через частиний сектор вийти на Стоянку [село], але в Стоянці так само розбитий міст. І вони крутилися: то сюди – не виходить, сюди – не можуть пробитися. Через «Караван-галу» вони не йшли аж до останнього дня. Вони намагалися со сторони Мошуна [село на березі р. Ірпін] вийти на Київ – теж не виходило. І от вони «бідолашні» крутилися, крутилися тут, і нічого в них не виходить. Там далі по Житомирській трасі вони хотіли вискочити ще в одне місце. Ну от, в основному йшло декілька колон: одна колона заходила на Гостоміль, а друга колона заходила на Макарів [селище міського типу, розташоване на р. Здвиж] І со сторони Макарова вони намагалися вискочити на Житомирську трасу і йти далі, але їх зупинили. В Бучі багато техніки попалили, на «Жираві» багато техніки попалили, і в районі Гостомеля і Мошуна там почали палити. По лінії Ірпеня спочатку стояла 72га бригада, а потім вже далі стояла 80та бригада. І коли в перші дні три основні блокпости: «Каравангала», «Жирав» і «Грін Ярді» (або «Синергія»), ці блокпости тримала тільки тероборона Ірпеня. Потім ті хлопці, з якими я продовжував воювати, вони були на «Жираві». Я питаю: «Звідки у вас 80та бригада?» Вони кажуть: «Так їх вночі підняли і відправили під Чорнобиль». Коли вони туди добралися, вони тільки побачили, як прикордонники чухали, аж п'яти сверкали. Бо уже проти тої колони прикордонники нічого зробити не могли. Вони не встигали ні жодного моста підірвати, нічого. І вони дуже швидко пішли, і 80та бригада, яка заходила зі сторони «Жирав». І коли вони проходили, хтось залишився тут, я так розумію, для допомоги. Тому що у нас отримується, що 26го чи 27го звідкись взявся невеличкий підрозділ львів'ян. З львівського якогось училища, і прийшов один танк і чотири БРДМа. Танк був з розбитим прицілом, він не міг стріляти. Ми: «О, ура! Допомога прийшла, буде підсилення». Але ми так і не зрозуміли, звідки вони так пройшли. Дороги вже були перекриті росіянами. І їх через Шосту лінію [вул. в м. Ірпін] ЗСУ 72га бригада навела контрольну переправу, відправила туди, а БРДМи лишилися ще у нас на позиції. Вони ніч переночували, рано-вранці – наказ, що вони мають повернутися, відійти в Київ на завод Антонова і хлопці-львів'яни попросили, щоб хтось їх супроводив. А в зв'язку з тим, що я непогано знаю Київську область, кажу: «Ладно, я вас супроводжу на завод Антонова», і ми поїхали. Ми чергували посуточно. О дев'ятій годині ранку – зміна. І ми якраз ніч простояли з цими львів'янами, і в 9 ранку ми мали звільнитися. І якраз прийшла зміна. «Ладно, – кажу, – у нас якраз вільний день, то я можу вас відвезти». І коли вже відвіз на завод Антонова, повертався назад, то вже частина Ірпеня по лінії Університет і до лісу вже була занята росіянами. Вони пройшли через «Грін Ярді», вони пройшли до «Алфавіту» сюди, і якраз до Центрального парку, виставили на всіх вулицях, котрі виходили, дивилися в сторону Університетської [вул. в м. Ірпені], свої БТри або танки і вже контролювали ці вулиці. І ті автівки, котрі виїзжали, рухались в

сторону університету, Університетської, вони всі були обстріляні. Такий розподіл був: з одної сторони Університетської [вулиці] стояли... Від Університетської і до річки Ірпін' – це була наша сторона. Між Університетською і Соборною [вулиця] це була наче така «сіра зона». В основному, в принципі, тут жили люди, вся евакуація місцевих, підвоз продуктів, ліки проходили по Соборній. І підрозділи, які заходили на знищення ворога, вони проходили по Соборній, а потім по перпендикулярним вулицям, і були боєз'їздки з росіянами. Ну, по Університетській тоді ніхто не їздив. Могли тільки або спостерігати, або через будинки проходили. Пушкінська [вулиця] оця тут є угловий будинок, тут в ньому «Новус» розташований, і в нього розбитий верхній поверх. Вони думали, що тут коригувальники. Тому і вони з Пушкінської якраз і стріляли. Полується, що я коли відвіз, супроводив цих хлопців на БДРДМах, повертався назад, я с «Караван-гала» виїхав на Пушкінську, а в мене, переді мною, тут була розстріляна автівка. Я з'їхав в сторону, достав бінокль, подивився. Бачу, стояв танк, переїхав, і в сторону «Мюнхаузена» [житловий комплекс]. Було зрозуміло, що ця частина не наша. [Цей комплекс наші розстріляли?] Мені складно сказати, хто стріляв. Могло бути зустрічний вогонь. Вони могли там стояти, звідти стріляти. Постраждали рядом стоящі будинки. Якимсь чином треба було знищувати ворога. Звісно, що коли ти стріляєш по БТРу, начинений боеприпасами БТР вибухає, і воно шкодить поруч стоячим будинкам. Вони стріляли тут всюди. Вони ще стріляли з Бучі, мінометний вогонь ішов з Гостомеля. Вони обстрілювали з будь-якої точки. Вони собі готували плацдарм, куди заходити. Може, вони рахували... до речі, по перехватах, вже потім нам сказали, вони думали, що тут якийсь спецпідрозділ стоїть. Бо чого так вирішили: ми по їм стріляємо, а вони не відходять. Хлопці на «Жирафі» тримали позиції. В них там більш гарно облаштовані позиції, більш зручні були. В районі «Грін Ярда» і «Синергії» там полується більш відкриті, і вони більш вразливі були ці позиції. В нас на «Караван-гала» там теж не дуже гарна була позиція, тому що можна її було обійти з трьох сторін. Що потім і сталося. [Ця біла «Жирафа» підірвали машину і застріляла колона?] Ні, ні... а, бінзовози – да. Бінзовози вони пішли по Вокзальній [вулиця у м. Буча] і хлопці з тероборони, котрі були ще в Ірпіні – не тільки ірпінці були, а ще були з Бучі, і вони підірвали цю колону, підірвали бензовоз, дали координати для ЗСУ куди саме – знаходиться колона, і вже наші розстріляли цю колону по вулиці Вокзальній у Бучі. [Але зупинили рух, затор цей зробили тероборонівці?] Да. Потім почали підтягувати, приходили сюди спецпризначенці, невеличкими групами, озброєні таким більш сучасним озброєнням, тіпа як Єнлави [NLAW] і «Джевеліни». У нас ні «Джевелінів», ні «Єнлавів» не було, тільки гранатомети і «Мухи». [А у Вас що було?] Так, цікаво, що 26 лютого, в день коли робили блокпост на «Караван-галі», в мене ще зброї не було. Але приїхав якийсь чоловік, у якого була інформація, що скоріш за все, що росіяни підуть ввечері через наш блокпост. Він прийшов, подивився, каже: «Хлопці, ви тут всі – трупи!» – «Не поняв, ми ж тут боронимо». – «Як діти: то не можна робити, так не робиться...» Він почав рахувати: «Так, скільки в нас гранатометів? Два гранатомети. Скільки набоїв? По три набої до гранато-

мета. Скільки в нас РПГ? Стікито штук. Хто вміє стріляти з РПГ? Ніхто не може». А я якраз приїхав зі сходу, і коли я їздив з хлопцями на схід, в них була перша умова – бо я приїзжав не до Краматорська і там шось лишав, я приїзжав безпосередньо на нулі, і хлопцям, по-перше, дивився, що в них є, бо не завжди кажуть, що потрібно, бо вони про це навіть не думають. Біноклі є і ладно, але ти дивився в той бінокль – геть нічого не видно. І ти розумієш, на які позиції що треба. В мене не було можливості купити тепловізор, але в мене була можливість купити гарні активні навушники, і вони вночі слухали просто. Бо перед ними були розбиті гаражі, і коли людина йде по камінню, воно в цих навушниках дуже гарно чути, такий скрежет стоїть, що огого. Із сусідніх позицій люди могли передати по радії, щоб подивились у їх напрямку, що там за рух. Я привозив активні навушники, мені треба було подивитися, що, чого і як. І хлопці запускали мене на позиції, якщо в мене був захист – шолом, броніжеле, аптечка. Тоді можемо зайти подивитися. В мене було. Ми якраз були зі знайомим (війна нас застала у Слав'янську), верталися з Волновахи. І я ледь встиг – проскочили Харків, ну, ми його об'їхали, бо вже на околицях Харкова точилися бої. І я приїхав додому – в мене все це лежало в машині. І коли дивлюся, наші хлопці почали робити ці блокпости, підійшов до них: «А ви хто?» – «Тероборона». – «До вас можна?» – «Будь ласка». В мене в машині бронік був. В мене вже така звичка: виходиш на блокпост або кудиś в зону бойових дій, я завжди надягаю бронік і шолом. І вони дивляться: «О! Ну, ти в броніку і в шоломі! Ну, ти взагалі хлопець!» [Ці Ви єдиний були в броніжилеті?] Ну, у нас на 20 чоловік було два чи три броніжилета. Пару шоломів: в мене і ще в одного хлопця – все. Інші були «голі й босі», що називається. [Організація оборони Ірпеня.] Коли вже почалося вторгнення, мер зібрав – всі атовці ж знали – де, хто, чого. З хлопцями зв'язалися, і на кожному блокпості було розподілено, де хто жив, хто був поблизу. І вони взяли на себе керування цими блокпостами. [Хто у Вас був?] У нас був атовець, позивний «Шрек». [Він тут зараз?] Він загинув в перші дні. Потім іншого дали хлопця з позивним «Ден». Всіх хлопців, хто пройшов АТО, вони вивозили до себе і зробили певні такі костяки. Одна група, один підрозділ боронить один блокпост «Караван-гала», другий підрозділ – «Жираф», третій підрозділ в районі «Грін Ярду». [Хто ідеї давав, де там треба блокпост поставити?] Точки – це край нашої громади. Де ми могли стати і саме захищати – на в'їзді в Ірпін'. [Тобто приймали цивільні люди?] Да, цивільні. Це, я так розумію, приймав мер і там... [Вони могли радитися з військовими чи з АТОвцями?] З ким? Ні, з АТОвцями вони радились. У нас не було жодних військових тут, тому з військовими... от тут з'явився військовий, і він – як от тоді, коли 26го ввечері намагалися росіяни пройти перший раз на наш блокпост. Прийшов хлопець, подивився і сказав. Військовий, він тут прийшов і сказав: «Ви всі тут трупи! Хлопці, ви що робите? Ні-ні-ні». Але так мені сподобалось, значить, так: «Головне не бздеть!», вибачте за моє це... «Головне не бздеть. Виходимо тихо, спокійно. Поки я не зроблю перший постріл, всі мовчать. Бо якщо, не дай Боже, хтось зробить помилковий постріл, нас всіх тут знищать. Всі чекаємо моєї команди». Всі сказали: «Гут!», і пішли. Вийшли, стали вздовж залізниці, годи-

ну просидили, росіяни вийшли, почекали-почекали, розвернулися і ушли назад на Гостомель. Бо вони нас вже побачили з квадрокоптера, що ми їх чекаєм. А рано-вранці 27го вони пішли на «Жираф», і ми якраз бачили з моста, як почався бій і почався обстріл «Жирафа». Саме цікаве, коли мене запитали, чи можу я стріляти з гранатомета, з ГПГ цього, я кажу: «Ніколи не стріляв, але теоретично знаю, як це робити». Ну, і мені дали «Муху». – «Будеш з неї стріляти». А потім бігають: «Так, у кого “Муха”, у кого “Муха”?» Кажу: «В мене Муха». – «О, будеш в нас “Мухую”». І мені дали такий позивний – «Муха». Я думаю, що за... Потім згадав, був козак Муха – наш славетний. Думаю: «О! Хай буде Муха». Але через АТО – чим короче позивний, тим краще, бо рація погано працює, або ще шось, або паганий зв'язок, то чим короче слово, то тим легше його розпізнати. Шо це саме до тебе звертаються, а не до когось там. [Які ще позивні були в хлопців?] У нас різні: «Борода», «Старий», «Сержант» – різні. Іноді дивися – позивний геть не відповідає. [І зараз називаєте один одного позивними?] Да, ми звикли: «Борода, привіт!», «А, Сармат, привіт!» [Скільки людей загинуло з вашої групи?] Загинув, коли я вже перейшов до іншої групи – то в нас в останній бій – загинула одна людина. [Шрек?] Ні, він був командир поста «Караван-гала», керував обороною, і він загинув в перший день. А потім отримується, що я перейшов до іншого підрозділа. Зараз ми на нього приїдемо. Він трошки далі, там, де новобудови. Там ми поставили кран, і поруч з краном ми поставили автівку броньовану, котру пригнали з розбитої колони біля Горенки. Вони її кинули, вона ще працювала, заведена була – броньований КаМАЗ. Потім по дорозі сюди ми розставили блоки загороджувальні і захисні для себе, як позиції. А перед тим ще збудували таку начебто засідку: поклали газові і кіслородні балони і прикрили їх шинами. І снайпер, котрий знаходився на новобудові, при підході колони мав вистрілити в газовий балон, і цей феєрверк мав полетіти наниз, на них. Але щось не сталося, короче говоря, так воно і не задіяли. Внизу [позиція] «Кроти», далі в нас була позиція «Перехрестя». Ми контролювали дорогу зі шпиталю, ми контролювали напрямом через міст, котрий вони могли пройти, – і все. А через військовий шпиталь, через Бучанку – вони знаходяться на пагорбі за деревами, ми їх не бачимо, але вони бачать нас. Вони могли обстрілювати. Вони заходили через автопарк шпиталю, розбиті будівлі – ми були тут як на долоні. <...> Про «Караван-гала» геть ніякої інформації, бо, по суті, тут були ми, там була частина нацгвардії – вони здригнули в перший же день. Тут нікого не було. Ми заходили озброєні, а охорона: «Ви куди?» – «Хлопці, ми тероборона». Вони: «А, ну ладно». Ми ходили, а вони: «Хлопці, а що ви тут, тіпа, робите?» Ми кажемо: «Нам треба піти перевірити». Бо ми виходимо на холм, вниз спускаємось, річка Бучанка, міст. І там хаші, по тим хашам не дуже зручно ходити москалям було. Але ми пройшли, подивилися – місток цілий. І ще розстріляна «Ніва» стояла і двоє загиблих цивільних лежали. Ми повернулися назад на «Караван-гала» і командир докладає: «Треба щось зробити, підірвати той місток, або замінувати, або поставити туди спостережний пункт». Але так як у нас немає рації і людей у нас не вистачало, щоб розтягнутися на таку велику ділянку, то вони чомусь проігнорували, що нас можна обійти.

І от цей блокпост був поганий в тому плані, що вони могли обійти нас через ліс, через шпиталь, потім вони дали, і новобудови, щоб не об'їзжати, вони зробили собі дорогу на Горенку. Потім вони могли об'їхати це озеро і там собі теж пройти через автопарк. Отримується так, що ми можемо бути оточені з будь-якої сторони. І нам прийшлося триматись за повітря, по суті. І коли нас почали обстрілювати і ми попросили допомоги, сюди особливо ніхто... Спочатку ніяких подій не було, декілька разів намагалися вони пройти, но нічого в них не виходило, і вони полишили цю справу, і вони в основному намагалися пробитися через «Жираф». А після того, як вони пройшли через «Грін Яр» і «Синергію», прорвалися в Ірпінь, вони про цей блокпост поки що забули. І не чіпали його, більш-менш тут було тихо. Потім, коли вже не було можливості через Водоканал і со сторони Університетської, і там, де вони заняли Ірпінь, – безуспішні були спроби пройти в сторону Києва, вони все-таки оновили спроби пройти через цей блокпост. На протязі тижня вони постійно використовували квадрокоптери, вишукували можливість, ну, проводили розвідку. Вони розвідали всі наші позиції, нанесли як воно розташоване. Бо це ж листя ще не було, і все видно, як на долоні. Оцей розбитий автопарк шпиталю, вони потроху-потроху заходили в нього. Отримується так, вони заходили в ліс через Бучанку, проходили в шпиталь, проходили сюди і вели дорозвідку вночі. Магазин АТБ був розстріляний, але він нам дуже сильно допомагав, тому що він прикривав наші позиції, бо коли літаки заходили, їм було дуже важко, бо вони боялися – вони літали дуже низько, боялися зачепити кран і новобудову, тому робили дуже велике коло і дуже часто стріляли невлучно – літало по частных будинках. Але намагалися один раз нас обстріляти з літаків – в них нічого не вийшло. Чому «Караван-гала»? Там нижче Липок [житловий комплекс «Ірпінські Липки», повністю зруйнований під час оборони Ірпеня] кафе «Караван-гала» було. Оце ж кафе, ми зараз до нього доїдемо. Але знов-таки: лютий місяць, холодно, всі ночують, гріються у цьому кафе! Одна міна – і всі трупи! І плюнув на це все, я взяв коврик, я взяв москальський спальний мішок (трофейний), пішов – і спав безпосередньо. Наша ділянка, ми мали контролювати частину лісу, бо у нас так було розподілено – де хто стоїть. Основні сили стояли контролювали сам блокпост, і чотири чоловіка контролювали одну частину ліса, і чотири чоловіка контролювали другу частину ліса. Два по два: два відпочивають, два спостерігають. І коли до нас приходив командир: «Хлопці, у вас шо?» Ми: «Не хвилюйтеся, у нас все чотко». Ми розподілилися, ми через кожні 15 хвилин там зустрічалися на певному місті і контролювали один одного, щоб ми не пропустили. Або вдруг з ким шо случилось, або десь зайшло ДРГ, когось вирізали. 15 хвилин не зустрілися, ми піднімаєм зразу же... б'єм на сполох: «Давайте, щось трапилось». [Власник ресторану «Караван-гала» де був на той час?] Він був тут. Да! Непостійно з нами, але вони нам приносили, готували їжу. [Як прізвище власника?] Я не знаю! Це як би... на домовленостях між мером, керівниками... І взагалі, біда була наша – всі! Тому тут вже хто, що, чого? «Хлопці, вам треба? Беріть! Все! Треба відпочивати – відпочивайте». Треба готувати їжу – поки в них була можливість, відпочивали і готували їжу. Нам з зони відпо-

чинку «Адмірал» приносили горячі бутерброди. [Там якийсь волонтерський пункт вони зробили?] Да, вони самі, керівники чи хто там... Це «Караван-гала». [Його не розбили?] Його не розбили. Його побили трошечки, пошматували. [Вони працюють тепер?] Ні. Мішки лишилися. Там у нас гранатометник сидів, тут стояв кран, броньований КамАЗ. Ми трости розтягнули, зав'язали трости за фонарний стовб, щоб танк не зміг розсунути барікаду. Тут ще стояли хлопці, стояв «Урал», контролювали в'їзд сюди. У нас була одна ніч, то, що називається «мова має значення». Виходить якийсь військовий з перехрестя і кричить: «Пацаны, не стреляйте! Свои!» [рос.] Хлопці стоять: «Не поняв, що значить свої?». Він підходить ближче. І він такий: раз у сторону! Пригає, а за ним уже кулеметники починають стріляти. Висовується БТР. Добре, що у нас тут була засідка. Почали стріляти, БТР почав відповідати своїм кулеметом крупнокаліберним сюди. Але будівля прозора, воно все полетіло в озеро. Хлопці осталися неушкоджені. Відпрацювали гранатометники, там ще був забор. Ми його потім розвалили, щоб ми могли більше проглядати ситуацію. Але вони почали, ну, зав'язався такий бій невеличкий, і вони зрозуміли, що їх тут чекають, вони розвернулися і посунулися назад. Все. А тепер... річка Бучанка, котру ми переїхали, і за цими хащами, там трошки далі, там є місток. І от по тому містку вони зайшли в район шпиталю. Тому тут така позиція, з одного боку, наче спокійна була до деякого моменту, а з іншого, тут могли зайти і розстріляти тебе. Тут нема такого, щоб ти сховався і все. [Чому привозять дивитися «Ірпінські Липки» поруйновані, а далі не везуть? Чи не хочуть люди, чи просто їм не розказують?] Якось не знаю. Про «Жираф» позицію, вона була з самого початку: там пройшли перші бойові події, розстріляна... Видно, тут пов'язують так: Буча, Вокзальна вулиця, «Жираф» – це такий осередок, де росіяни намагалися пройти. Де були дуже потужні бої, де було побито дуже багато техніки, і воно все таке епічне начебто. А на «Караван-галі» що? Можна показувати розбиті будинки. Але то, що тут були оборонці, це нікого не цікавить, тому що немає такого, як на Вокзальній, розбитої багато техніки. Її тут немає. Те, що тут хлопці стояли і були під обстрілами, захищали. А де не стояли? Ніхто не каже про блокпост в районі «Синергії». Але ж там тож хлопці стояли. [У Вас є знайомі із «Синергії»?] Ні, немає. Це таке, нестатусне місце, в плані, що тут було: «Ну хтось тут стояв, хтось щось захищав. Всім «Слава героям!» і всі молодці». Хлопці, які тут стояли, вони захищали саме СВІЙ будинок! Через певний час ми дозвонилися, ну, наш командир вийшов на зв'язок, і попросили допомоги, вони (з іншого блокпосту) не прибігли сюди, не відправили людей. Ну, ми попросили мінометну підтримку у ЗСУ, воно полетіло все туди. Ну, то таке. А вже потім ми підписали договір ДПТГ – Добровольчий підрозділ територіальних громад, а той блокпост від тероборони – це ЗСУ. Росіяни захопили шпиталь, «Липки», потім пішли на 10ту лінію, на 11ту лінію [вулиці Ірпеня], і пішли, пішли вздовж по вулицях. І там їх уже зупиняли. [Хто тут тоді керував?] Тут спочатку був позивний «Шрек», потім «Ден» (Деніс Казанцев), потім... Тут періодично, коли ще був Ден, був «ВДВ» (Ваня), підтягувався, він з 25ї бригади – АТОшник, він теж підтягувався сюди. І вони тут то «били горшки», то не

«били горшки» між собою, хто головний, хто не головний. А потім Ден... звідси його забрали, на іншу відправили ділянку. А получається, хтось прийшов і каже нам, що автівка приїхала: «Вас оточують! Відходьте». Всі в автобус. Ми сідаємо в бус і доїжджаємо до 6-ї лінії і через плотину переходимо на сторону ЗСУ, 72ї бригади, на той бік Ірпеня. Попадаємо вночі під мінометний обстріл, а у нас ні бліндажів, ні укріплень – нічого. Я лежав на вулиці, прикрившись броніком. Бо той окоп, що я – ну, нам сказали, що ми повинні тут зайняти позицію. Я собі між двох дерев, правильно спланувавши захист – якщо щось буде летіть, воно попаде в дерево і мене не зачепить. Викопає окоп стоячи, в повний зріст. І коли почався мінометний обстріл, Деніс підходить: «Ти далеко. Якщо з тобою щось станеться, ми не... Давай до нас». Я приходжу, а захисну споруду, що зробили, в хлопців місця немає. Ну, я займався туризмом, альпінізмом, я звикший ночувати на снігу, на морозі, для мене це не є проблема. Тим більше, що коврик є, спальник є. Була така повалена сосна, я вздовж неї приліг і... шолом під голову, бронік поруч положив. І тут такий: бабах! Обстріл з 120х мінами. Я дочекався поки там був перерив, поки вони перезаряджались, схопив свої речі і бігом в той окоп – плюх. Накрився зверху броніком і до ранку вже спав. Там щось бухало, було не так страшно вже. Напередодні, десь числа 19го, до нас прийшла жінка читати тактичну медицину. А в нас була база в підвалі гаража. І от вона тільки намагався слово сказати, а тут: бабах! Вона присіла. Тільки починає щось говорити, воно знову: бабах! Вона тільки починає: бабах! Вона: «Що у вас тут – постійно так?» А ми: «Та да, та це нормально. Чого Ви боїтеся?» [Це якого числа?] Це десь приблизно 18го, 19 березня. Вони вже почали більш активно нас утворювати, обстрілювати, що вночі, що вдень, що ввечері. Для них не було різниці. [Ви якого числа у шпиталь попали?] Я в шпиталь попав 22го. 21го в нас був бій, 21го в нас закінчилися набой. В нас було дуже багато пораниених, контужених. Важких відвозили сразу же, а легкі... Потім вони вже почали його розстрілювати з мінометів і важкою артилерією. І 21 березня вони вже пішли на штурм, вони десь години чотири був артобстріл, а взагалі годин сім тримав бій, але якщо ми чули, як ішли перші бої на «Жирафі», так само вони чули і тут, але нам ніхто на допомогу практично прийти не міг. В нас не було особливо зв'язку, по радіо ми викликали на протязі там трьох-чотирьох годин і уже після обід по супутниковому зв'язку ледь вийшли до сусіднього підрозділу, попросили допомоги, підтримати нас важкою артилерією, дали координати куди і перші міни лягли саме по наших позиціях. Ми почали коригувати, щоб трохи вліво, трохи назад (полетіло знов по наших), і тоді хлопці кричали: «Краще не стріляйте, бо ви стріляєте по нам». Після того мінометне підсилення наше закінчилося. [Посміхається.] Ми залишилися сам на сам з ворогами, котрі розстрілювали, на танку виїхали зі сторони Бучі: зі сторони Озера танчик вийшов і БТР плюс мінометний вогонь. Сюди вони виходили і розстрілювали нас з РПГ. Через шпиталь вони зайшли, заняли район «Ірпінських Липок». А ми ще думали, а чого вони мажуть по будинку. А вони собі підготували позиції, бо з розбитого будинку ми не бачимо, звідки вони стріляють. Бо коли будинок цілий, вікна відчинені й одразу розуміємо, що з тих вікон по нам стріля-

ють. А так як у нас засобів – РПГ і гранатометів – не дуже багато, коли можна було стріляти, ми їх всі повистрілювали, і на цьому в нас важке озброєння все закінчилося. Все. Лишилися в нас тільки автомати. А з автоматом проти танка нічого не зробиш. Тепер іноземців возять сюди, на «Липки», показувать. Вони кажуть: «Тут росіяни обстріляли цивільних людей!» А то, що тут був блокпост... Чому постраждало? Чотири години артобстрілу. Стріляли з усіх калібрів. У нас тут є одна така дияра, що взагалі не можемо зрозуміти, з чого це по нас стріляли. Паралельно цій вулиці є ще одна, котра йде через частний сектор. Всі будинки були знищені із-за чого? Тому що в них на «Липках» сидів навідник-спостерігач, він коригував вогнем, і як тільки ми намагалися підійти сюди, тут же нас накривали мінометним вогнем. І всі ці будинки були розбиті в цей день. [Виходить, що це знищено росіянами, а то далі – нашими?] Ну, наші стріляли..., коли ми давали координати, або вони боялися зачепити ірпінський шпиталь, ми їм казали: «Переведіть», бо якраз треба було – в нас хлопці сиділи внизу, і ми не могли їх витягнути, бо вони були під щільним вогнем. Там уже був один загіблий, двоє поранених, троє контужених. І вони казали... А вже по ним пристрілялися, і вони кричали нам по радіо: «Якщо ви через 5 хвилин не витягнете, тут будуть всі "двохсоті"». І ми з цих розбитих будинків вийшли, перенесли вогонь по «Ірпінських Липках», щоб під захисним вогнем витягнути, кого можна витягнути. В тих будинках ще і навідники їх сиділи. Да, вони сразу зі шпиталю зайшли, зайшли з внутрішнього двора, і сразу же вони заняли багатOVERXIVKU «Ірпінських Липок». І звідти обстрілювали, вибивали. Получається, нам в спину стріляли, по-суті. Бо ми сидимо тут, тут «Ірпінські Липки» за нами, і ворог перед нами. Вони ззаду по нас стріляли і спереду. Окраїна Орел1, Орел2 секрет і Орел3 – це друга позиція, котра контролювала со сторони озера. І от хлопець, котрий зараз в полоні, він був на Орел3 і даже з тої позиції, там буквально десять метрів, я не мог до нього ніяким чином достатися, щоб забрати, тому що як туди зайти, там яма на ямі. Воронка на воронкі. [Тобто ці будинки на «Липках» – це і наші стріляли, і вони стріляли?] Ні, стріляли росіяни. Ми були позаду. Це напрямом стрільби росіян. Це вони звідти стріляли. Якщо б наші стріляли, то воно прилітало звідти сюди. Це так само, коли я на сході волонтерів, вони казали: «Вот, українці по нас стріляють». Я їм кажу: «Так подивіться: українські війська знаходяться там, а звідси, що там – Донецьк. Звідки прилетіло? З Донецька. Так хто в Донецьку знаходиться?» – «То українці по нас стріляють». Вот у них такий дисонанс. Так само і тут. Бо ми були позаду цього будинку. А Гостоміль і Буча попереду, то вони звідти стріляли сюди і якраз... [Тобто наші точно можуть сказати, чому вони возять сюди: «Бо це росіяни стріляли».] Да, да, да, да. Стовідсотково. І там на інших будинках є отвори від танка, це стріляли з Бучі якраз, і стріляли з той сторони озера. Бо ми коли сюди заходили, ми знаходили гільзи від танчиків. Вони для делегацій розказують, що вот, росіяни розстріляли цивільних! Але ж вони нікому не кажуть, що тут саме був наш блокпост. Один раз вони називали, що вот. Але в основном події розгортаються напроти блокпоста «Жираф». А от по цій вулиці нас якраз вивозили 21 березня. В нас тут був такий хлопець, він зараз в полон попав, він жив

біля Водоканалу, і постійно у себе на подвір'ї організували приготування їжі. Вони готували їжу і приносили, годували хлопців, хто був на блокпосту «Водоканал». Він там вишукував, зливав, де можна, солярку і запускав генератор, котрий був неподалеку на автозаправці, давали світло, притягнули кабеля десь зі стройки, щоб хлопці могли підзаряджати свої гаджети. Плюс там кафешка, він дивився за кафешкою, прогрівали і топили, щоб хлопцям було тепло. А потім прийшов хазяїн і почав до нього: «Ти тут все порозкрадав, давай плати мені гроші» [Він в евакуації був?] Да, той хазяїн здригнув, а Діма потім як волонтер, поїхали на схід і попав в полон. Поки не зрозуміло, що з ним. Так теж: людина стільки всього зробила, але я не знаю, що якусь подяку йому хтось виписав чи ні. [Треба ж порушувати питання, звернутися до Маркушина.] Начебто командирі говорили. І потім перейшов, у зв'язку з тим, що в мене кішка була вдома, а нас переводили з «Каравн-гала» на щось інше, нас спочатку відвели на Дом письменника і там вирішували, куди нас відправити на підсилення. А в мене кішка без води, без їжі, без нічого, я попросився в командира перейти в підрозділ Сармата. От, а вони якраз були біля Водоканалу, тому якщо щось, то поруч. Сармат там був командиром. Да. Повстанець був головним на Жирафі, але в нього, я так розумію, на підсилення пускали деякі підрозділи. І підрозділ Сармата, з котрим я і далі знаходжуся зараз у підпорядкуванні. [На Романівському мосту?] Ні, зараз там нікого немає. Ірпінь вільний. Ну, у нас є штаб в певному місці в Ірпіні, де зберігається наша зброя, де охороняється, де якщо щось... [Де зараз охоронці Ірпеня?] Я зараз в резерв пішов. Багато хто попереходили в резерв. Ті, хто не в резерві, зараз, ну, іноді їх викликають на чергування кудись: по вулицях ходять чергують, або мерію охороняють, або ще щось таке роблять, незрозуміло що. Ну, коротче говоря... Але у зв'язку з тим, що наша Верховна Рада не прописала, яким чином нам платити гроші, хоча ми підписували договір, що вони нас мають забезпечувати повністю матеріально-технічними засобами і грошовим забезпеченням. Але яким чином грошовим забезпечуванням нас будуть забезпечувати, вони не прописали! Тому деякий час мерія виплачувала нам деякі... Але це не забезпечення, це якби допомога матеріальна. А тепер хлопців взагалі вивели на самозабезпечення, тому що грошей немає – уже все. В Ірпіні не стріляють, то і не треба більше хлопцям гроші платити. Ну, форму їм періодично дають – давали, зараз не знаю, дають чи ні. [Проїжджаємо мимо заплави р. Ірпінь.] Ми проїхали, да, це заплава, вони [забудовники] перерізають водостоки води, напрямки руху води, і сюди, по цій заплаві сходиться вода з усього м. Ірпіня і уходить в р. Ірпінь. А Ірпінь – як така артерія, котра воду цю приймає і відводить від міста. А вони попереρίζали, попереρίζали ці всі канали. І тут же деякі будинки часні – вони підтоплюються іноді, тому, що вони попереρίζали потоки води ці. Тим більше, що це земля не ірпінська, це Романівки земля. Романівської громади. Чому тут були арешти, і була заарештована ця земля, і були суди. Оцю от заплаву вони не мали права забудовувати, бо це земля не Ірпіння. Це романівська земля. [Евакуація населення під час воєнних дій.] Тут получается що – отут, це було в підпорядкуванні місцевої громади, ну, це наша територія, тут вся жизнедіяльність проходила, тут збира-

лися, ну, тут проводилась евакуація, через ці шляхи. По цій дорозі, по Соборній. Але пересуватись тут треба було дуже швидко, тому що снайпери сиділи там на висотках, і вони могли обстрілювати. [Як вони йшли, як відбувалася евакуація?] По цій дорозі, і по паралельній, по Соборній. [Це яка вулиця?] Це... Озерна! По Озерній і по Соборній виходили, бо з різних частин сюди виїзжали люди. Місцева церква, християнських баптистів, чи хто – вони займалися безпосередньо, тож приймали участь. Вони займалися дуже багато евакуацією людей, їздили по тій частині Ірпіня, котра була підконтрольна нам. І вони збирали людей і вивозили – людей похилого віку, поранених, багатодітних сімей там. Або сім'ї з дітьми – кому було дуже важко – вони на своїх автівках займалися евакуацією людей. І от вони в основному по Соборній, по Озерній літали. Але тут так само ж, періодично росіяни обстрілювали, і деякі будинки були ушкоджені. Бо коли йшла евакуація, то стріляли в найбільші скупчення людей. [Хто проводив людей до романівського мосту? З церковної громади представники?] Ну, вони на своїх автівках їздили. Хтось ішов пішки, хто міг, то ішли пішки. Хто не міг, то за ними приїзжали автівки. Було декілька бусиків, котрі постійно тут курсували. І в зв'язку з великим скупченням машин перед романівським мостом, то взяли – один раз виїхав трактор, розтягнули автівки, щоб можна було доїзжати, розвертатися, ну, по колу, щоб не здавати назад. Вони зробили розрив між автівками, і получається, що автівка доїзжає до романівського моста, виносять людину – вона розвертається і їде назад сюди. По Соборній, або сюди – в залежності від того, куди... Але даже і тут було багато розстріляних автівок, бо заходили тут, через ліс стріляли. Я один раз вийшов пофотографувати – в мене був вільний час – я взяв фотоапарат, лишив машину зверху і пішов до романівського моста тут пофотографувати. Пофотографував розбиті машини і як евакуювали людей... І хлопчина виходе, каже: «Допоможіть донести, бо в мене вже руки болять, я його не втримаю». Я беру чоловіка, спускаюсь вниз, допомагаю нести. І получається, коли я під'їхав, там хотів пофотографувати, лишив зверху автівку, і мені треба було допомогти там чоловіка перенести – доски ще грали такі. Я передньому кажу: «Ти йди повільно, бо я не бачу, куди я ступаю! Не смикай! Бо ти смикнеш – я оступлюся і полечу в річку». Так воно і сталося: в нього доска зіграла, він робить різкий крок вперед, я не бачу, стаю на ту доску, котра почала у нього під ногою вивертатися, і я з тим чоловіком лечу в річку! Стою по шию в воді! Над собою тримаю цього дядька, кричу: «Забери дядька, бо я зараз його втоплю!». Витягує дядька, витягує за шиворот мене. Мінус дев'ятнадцять, я поки добіг до автівки, в мене уже вся одяга колом встала, вже все задубіло. Я цілу ніч сидів в машині потім грівся – сушив свої речі і грівся... Отут у нас кафе, тут були окопи нариті, вісьмидесятка стояла, окопи були нариті зверху. Контролювали тут всю вулицю. Це в нас блокпост «Водоканал». [Це вже після контузії?] Це до контузії. І на Водоканалі ще одна позиція була, тут стояла. Тут восьмидесятка закопалася, тут хлопці закопалися і там. І оце получається, оця розв'язка: починається Університетська, ці новобудови – це були вже росіяни – і от контролювали весь цей рух тут. [А коли зірвали дамбу і річка там розлилася коло Демидова, тут також вона розли-

лася?] Ні, тут практично мало сюди що доходило, але річ в тім, що ця пойма просматрювалася, і росіяни тут ніяким чином не могли рухатися, бо це відкритий простір. І їх тут не було. Ну, тобто оця частина пойми Ірпіня – це все, це була наша частина. Тим більше, вздовж Ірпіня всюди стояла 72га бригада. Вони контролювали. Тому вийти на пойму росіянам не було ніякої можливості. Але сюди да, да, прилітало. Багатоповерхівки оці зелені – кажуть, що снайпери російські сиділи. [До якої межі вони сиділи?] Оце крайні. [Показує на будівлі.] Але сюди вони заходили вночі, вони заходили сюди як ДРГ, такими навеличкими групами, бо наші вискакували тут – стріляли. В цей лісочок вони іноді заходили. Але получається так, що вот: ця вулиця Університетська – ця частина більш-менш наша, за нашими була закріплена, але тут військових не було. Тут... це була «сіра зона» – оця частина. Бо підрозділи були там, і тут постійно ганяли наші патрульну машину, і контролювали ситуацію. Получається, між Університетською і Соборною, начебто воно за нами, але тут військових не було. Але вони цю вулицю не переходили – вони боялися, бо постійно тут було... [Але Ви кажете, що вони сиділи в будинках.] Да, в цих будинках їхні снайпери сиділи. Вони сиділи в цих будинках, вони були і там далі. Контролювали Центральний парк, Чехова, вони і там далі сиділи. І далі вони в лісі там були. Ну, і періодично вони по цій вулиці туди далі теж заходили. [Махає рукою.] [Кажуть, вони сиділи в цьому санаторії, базувалися також.] Аа... в санаторії... – не знаю, чесно кажучи. Тому, що я бачив по відеоспостереженню – це, що в них в основному були біля наших будинків. [Показує рукою в бік ЖК «Алфавіт».] І в ліс туди вони заходили. Просто тут іноді заїзжала їхня важка техніка – БТРи, танчіки, то та частина прострілювалася. Може, якась спостережна одна... Вони ж як робили: як дозорну одну автівку висувають – вона сидить певний час, потім вони її міняють: одні уходять, інші заходять. [Про нагородження.] Від Маркушина нагородили всіх. Але то, що ми являлися захисниками держави і свого міста, від держави не нагороджений ніхто з наших. [А тих хлопців нагородили – біля «Жирафа»?] Може, когось і нагородили. А ще получається, що ті, хто загинули, вони загинули взагалі неоформленими і від держави, то що вони загинули, ну... битова травма нібито. [Тепер порушується це питання?] Може, й піднімається, але нам сказали: «Хлопці, поки йде війна, забудьте». У нас є довідки, що ми приймали безпосередню участь у бойових діях. Але так, як ми добровольці підрозділу, то отримати статус учасника бойових дій, нам сказали, що навряд. [Тепер неможливо?] Ні, теоретично вони прийняли закон – це можливо, а практично сказав, ну, ми розмовляли з представниками військкомату бучанського, вони посміялися, сказали: «Хлопці, військові (!) не можуть отримати. Військові! А про вас, так взагалі поки що забудьте». Може, колиись отримаєм. Ми йшли не за статусом. І не за нагородами, і не за грошима. Ніхто не казав. Єдине, що ми казали, коли ми вийшли на блокпост: «Дайте нам хоч якесь посвідчення, бо зараз ми являємось незаконним бандформуванням зі зброєю в руках. Якщо хтось загине, хоч би мали якийсь статус». Не за себе, а за тих, хто загине. Про себе ми взагалі нічого не просили і не казали, що дайте нам щось таке. Ми казали тільки одне: «Дайте нам зброю». І все. Ви-

рішили для себе таке питання: «Ми захищаємо місто? Або ми не захищаємо місто?» Всі вирішили, що ми захищаємо місто.

*Записала Л. Боса 20 серпня 2022 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від 3. В., 1984 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Розповідь про написання картин під час окупації] Я вирішив написати цю роботу. Наша вулиця, наш Ірпінь, щоб за спасення людей. То єсть, написав таку символічну роботу, як оберіг. Таким... З такими думками, з самими найкращими думками. [Ви виїзжали звідси?] Я 26го [березня] виїхав, тому що семінарія на наших очах підбита – горіла. І прийшлося просто уже, розуміючи, що цей квадрат можуть повністю накрити. Так як уже сплось і рядом падало, взривалося. Я просто поняв, що треба вже їхати, не хотілось весь час сидіти в погребі... [А картини де були?] В майстерні. Нічого з собою не брав. Крім рюкзака з документами. Ну, пару носків взяв. На блокпосту перевіряли. [За період окупації які картина написано?] Оце написано, оце написано, оце написано. [Показує.] Писалось, коли самолёти літали над нашим кварталом – ця робота писалась. Ніби дивно звучить, але це правда. Ця робота писалась також під час боїв, літала артилерія. Від наших, від їхніх. Це Ніколай [вказує на портрет на полотні], мій товариш, вчилися разом у школі і розписували храм в Ірпіні. Він самий головний – керівник. Вчився на іконописця, духовна людина православна. [Храм же там пошкоджений?] Пошкоджений, загинув священик Володимир. Отець Володимир загинув, на жаль. Так і не дочекався повного завершення храму, розпису храму не дочекався до кінця. Нам залишалося ще рік працювати. [А це хто?] А це наш прихожан – Ярослав Андрійович. Який дрова рубав для... для того, щоб топiti нам храм. Уже розписували в теплі. Носив дрова, пічки там топив, там в кочегарці. [Він живий зараз?] Слава Богу. Він був в полоні. Зайшли російські і їх там буханули, перевіряли, наколки [шукали]. Був в полоні. Могли б там вбити тих людей. Їх могли убити. Но так вийшло, що їх не тронули. Ті втекли. Він допомагав до кінця, пройшов. Саме головне для спасіння життя. Такі думки були. Ірпінь взагалі дивовижний. Якщо письменники там захищали. Так получилось просто, що хата вціліла. Там прилігло, розбило семінарію. Буквально близько біля нас. На очах горіло все. [Виїхав] на Черкащину. Коли надали здавати наш квартал. Квартал наш вичислили. І почали туди прикидати мінами. Хаотично притом. То єсть сусіда хата попала, тут семінарія. Непонятно що буде через хвилину. Мої рідні дуже хотіли, щоб я приїхав уже. Вони плакали, вони хвилювались там (у селі на Черкащині). Я потім узнав... Подавали на розшуки. В мене телефон був отключений. Світла не було. [Ви були самі?] Сусіди були. [Ви маму малювали вже як туди приїхали?] Під час окупації. З фотографії, я зробив світліше. Цей місяць я не міг нічого не робити, людям допомагав. Писав у вільний час. Хотілося щось корисне зробити, хороше. Серед негативного цього, що відбувається. Хотілося хоч щось зробити хороше. Тому що все кругом погано. [Коли маму малювали, мабуть Вас втішало.] Я був зацікавлений художньою задачею, вирішенням. Мистецьке завдання, прозо-

ре... Очікування [сюжет]... Такого якогось очікування, ніч за шпорою, вечір, вечірне світло, тиша. Світло таке золотисте. Освітлення таке, домашнє. От, я хотів написати, поки в мене єсть вільний час. Користувався вільним часом. Я не привик нічого, як би... просто байдикувати я не привик. А коли не можна вийти на вулицю, нічого не можна. Ні в обороні, ні там, ні етап. Сусідам допомагаєш, хотя би єсть полотно, хоча б зробить щось толкове. Зрозуміть, відчуття, що ти живеш. Не просто як в клітці... Така от історія скромна. Психотерапія така. Відтворив декілька ескізів. Валентина – ота жіночка, яка з Іваном приходила, вона приблизно так була вдіта. Я всі ці емоції пам'ятаю, ту всю обстановку. Солдати наші. Я просто віддав дань нашій реальній історії. Благословінням вважаю те, що ми всі тоді вижили. Я вирішив все це показати на полотні. Якось так – передав емоції, те бачення, враження. Метушню таку, як люди рятувались. Воїни, образ воїна. Вояки, з обмундіванням, з шинелями. З патронними лентами. [Вказує на іншу картину.] «Азовсталь» – ось в такому цілісному образі. Ось вояки, які поранені, до останнього там стояли. За правду, за Україну. [Фактично для вас Ірпінь – це малесенька частинка того, що пережили на «Азовсталі» люди?] Моє відчуття було жакхливе, але я уявляю, які їхні відчуття – непорівнянно... як машиніст управляє поїздом, так вони ведуть уже власноруч бойову тактику. І вбиваючи, і тримаючи удари, і всі витікаючі звідси наслідки – поранення там і жакхи взагалі.

*Записали Л. Боса та О. Босий у березні 2023 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від 3. В., 1984 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Широкомасштабне вторгнення росіян. Я не повірив своїм очам. Я думав – це залякування. Я думав це таке, як фейк. Залякування, емоції, десь там щось рвануло, ну це далеко не зайдє. Я взагалі оптимістично відносився, що все буде нормально. Ну зайшло дуже далеко, і з кожним днем все більше і більше новини накалялись. Спочатку магазини всі розкупили, люди виїзджали. І я вже потім змирився з цією реальністю, що все-таки це не жарти. Пішли і зриви, і потихеньку до нашого району дійшли ці всі руйнування. А виїхати не могу, можливості і... [У якому районі міста Ви живете?] Я аж на СМУ. [Це там, де найбільше руйнувань?] Да, це в ту сторону госпітала, де сьома, восьма, шоста лінії. Траса на Гостомель. [Вона «Варшавська» називається?] Чесно, забув. Там все побито, розбито. Ну, жакхливі враження, чесно. Ну, я був дуже злий перші дні, дуже злий. Тому що в мене йшла робота харашо, були свої проблеми по роботі, якісь свої клопоти, а тут мені портить все якась система незрозуміла, якісь погроми, пішло-поїхало. Люди й так створювали несприятливі умови для творчості, ківіди, все це було. Сертифікати, все це накалялося до такого піку. [...] Обмеження робить, і так далі. Щоб людина роботу втратила. А тут ще зверху плюс такий тазік – гримнула ця війна. Перше було сприйняття дуже агресивне. Ну, я не повірив, ну, був дуже незадоволений, хотів навіть піти до тероборони, але нам сказали (знакомий пішов узнавати), що вже не беруть, бо немає зброї. Треба було якось пристосовуватися до ситуації, виживати. [Чи хотіли виїхати?]

А виїхати, я не хотів виїзжати, я думав, що це пройде через пару днів. Я не думав, що багато заїде. Но зайшло далеко. Ну, там люди виїхали, я допомагав трохи – там по хазайству сусідам: будинок на мене лишили. Протримався десь до 20го, 19го якогось там числа. До того часу там був. Скажімо, трошки якби зімкнулися з тею реальністю, я зрозумів, що таке гарячі точки. Ну так, на слух, можна сказати, на запах, на всі ці картини. [Гарячі точки – це для Вас що?] Гарячі точки – де військові дії проходять. Раніше ж я не був в таких місцях – взриви, шум, стрільби. Звикаєш до цієї стрільби. Коли вже ідуть бої запеклі, коли вже розриваються хати, зриваються на очах, дивися – там згорілося, тут, там. Біля нас буквально «Град» упав, пойма загорілась прямо. Вихожу ночтю – там янтарний такий жовтий, горить все. Осколки чуть не полетіли нам капітально, думав знесе. Гриминуло так, що... Міни на нашу вулицю почали падати в останні дні. Вони викрили точку нашу – рашисти там чи хто, нечисть. Начали швирияти на вулицю, прямо на забор, прямо на забор попала міна, осколки на нашу будівлю, стьокла повилітали. Могло б і нас, якби хтось проходив із нас, там би як зона була свободна, можна ходити – можна було поранення получить і загинуть. Потім прилетіло на семінарію – там де бабусі, дідусі ховалися – прямо на кришу впала міна. Пішов такий великий пожар, дим. Я вийшов подивився (був в укритті), був в шоці, настільки це страшні такі-от руйнівні речі відбувалися. Коли виїзжали в евакуацію, ми могли також потрапити під цей, під любий снаряд. Приїхали на Романівський міст у закритому фургоні, там люди, які в семінарії були, допомагали – молодь, також в останній момент зібрали всі пожитки, звідти просто давали драла. Сказали, що будуть зачищать уже конкретно – тоді вже можна було виїзжати. [Іронічно посміхається.] Всім бажано, хто не в теробороні. І нас легко могло би там угораздити, зірвати. Ну, вищі сили так спрямували, що всі збереглися цілі, скажимо так. Ангели-хранітелі нас зберегли. Але ми виходимо на Романівський і шось чуть уже літає буквально недалеко біля нас. Ну, прямо так, зі свистом – чуть було свист і зірвалось. Це б трошки дистанція була ближче, могли й осколки людям попастися. То єсть, такі речі, що трохи... Ну, це з однієї сторони загартованість таку дало, а з другої сторони – великий негатив. Я після цього всього ще зліший став. Агресивніший став. З однієї сторони – добріший, а з другої сторони – агресивніший. Все це продовжується й далі. А ці малюнки – це як вихід своїх бачень, думок, асоціацій, це все відразу. Емоцій – да, асоціацій, скажімо, своїх узагальнених висновків про цю всю війну, про те... Співставлень якихось. Оце єсть співставлення мирного життя, кінматного життя. Люди жили собі, в'язали носочки, а тут тобі на – прийшло отаке-от. Не буду навіть і говорити, бо й слів не найдеться. [Картини були написані за який період? Що спонукало на їх написання?] Картини були зроблені з першого дня моєї евакуації, ну, коли я вже виїхав з Ірпіння. Я на автостанції ночував, і там же я намалював. Це все по пам'яті. Тільки отут я брав фотоматеріали деякі, використовував, але робив трансформації цих фотоматеріалів. Я їх переосмислював і робив так, щоб було вигідно по композиції. Ритми там всі ці. Групи людей десь там міняв, добавляв свого, дуже сильно працював з фотоматеріалами. Взяв від фото-

матеріалів там основну документальну схему, де як міст побудований, які в нього форми, машина дето упала там, автобус. Я так показав, як прицеп. В кожному сюжеті там – надія. В першому сюжеті, де будинок, – це перші дні авіанальотів на Ірпінь. Там люди жили мирним життям, і почалося зненацька, зненацька! Просто таким – чорна така сажа накинута на Ірпінь, з руїнами, з цими «бахами», «бубухами», ну, важка артилерія почала бити. Оце показано співставлення мирного життя нібито з оцим жахом. Прийшов з росії. Тут клеють шпалери, живуть собі життям. Трудяться, люди трудяться. Роблять якісь блага, роблять шось гарне. А це все гарне – домашній такий спокій портить оця чорна сажа: самолёти, руйнівні, війна. Деструкція, знищення, жах оцей, який просто... Отака сумна реальність відбулася 23 лютого в Ірпіні. [24го, так?] 24го чи 23го. Та робота показана дуже символічно якби, це як Україна, біженці, всі, хто тікав від війни, люди які, ну, просто жахи всього, що відбувалося. І отримується співставлення – воїни ззаді, це як вся загальна картина. Це село наше: діти, жінки, бабушки. Ну, якісь там люди, інваліди там. В основном багато людей, багато і здорових. А в цілому показав цей жах. Нібито знищують людей, ну, прийшли просто. Тих, хто в семінарії були. Отаких людей я бачив в семінарії. [Там де Ви сакральну тематику відображали?] А це діти-сироти, до речі, оця робота. Показана їхня втрата, і куди їм діваться, все розбито, батьків немає. [Тут був якийсь будинок-сиротинець?] Як? [Будинок дитячий?] Я чув про Бучу, про хлопчиків, я слідкував за новостями капітально. У Ворзелі там шось сталося, у Бучі. Куча всього. А в Бучі інтернат був. Не сиротинець – інтернат. [Загинули діти там?] Оця робота символізує... «Розбитий вітраж миру» називається. [Вказує на картину.] Це коли в храм почали попадати, в наш храм пару прильотів снарядів попало, розбило. Показана сцена – фрески, розбиті фрески. У виді зірочки кремльовської. З їхніми гостинцями – ракетами і так далі. Символічна робота. Ця робота також показує, називається «Пекло і рай». Ну, от храм – це як символ високої духовної культури, це Божий дім – правильно? Там розписи, золото там, все гармонічні форми має, гармонічну суть і вищу суть – молитвену, чудотворну, скажимо так. І отаке-от деструктивне розвиває стіну, отримується таке уродство, така потворність цієї війни. Контраст оцього всього розбитого з гармонічним. Комуś трощить-воювать, бити-ламати приносе задоволення, а хтось людина духовна. Таких людей багато православних. [Яка картина для Вас найбільш емоційно заряджена була?] Із цих? Мені здається, що... що оця – «Страждання Херсонщини». Чаша віїни. Ця робота пішла в полотно, пішла по Україні кататься. Благодійний проект був «Херсонщина та Україна». Я писав оцю роботу, отам, де діти, Україна, отам, де горить, з інвалідом – та робота єсть на холстах написана. [Які із цих ще на полотні?] З цих? Ні, тіки ця. [«Страждання Херсонщини».] Це якби образ Христа, якого розпинають. І з тих часів розп'яли, і щас продовжують розпинати. Ну, Христос – це любов. Я храм розписував – просто уже трошки знаю. І проповіді чув, і так далі. [Коли Ви почали храми розписувати?] Любов в мене до ікон завжди була. Із дитинства якісь копії робив. Я просто любив ікони, одним словом. [Наскільки Ви могли назвати себе ре-

лігійною людиною раніше?] Ну, як сказати... Можна сказати, в собі, в мене своя віра єсть, но я не дотримуюсь таких прямо строгих правил канона: ходіння на пости, ходіння на причастя. Не дотримуюсь постів, я цього всього не дотримуюсь. Я не веду такий образ, якщо так казати чесно. [А якщо Ви храм розписували, Вам казали, що художник має бути віруючою людиною?] З нашим рівнем життя щас, коли вже такі речі стають, які раніше були похабними, скажімо, недопустимими, які цензуру не проходили, навіть до порога не підходили, ну, як би щоб їх принімали – такі речі. Ну, цензура – просто там такі речі, матюки там. То зараз в наш час уже це норма, це нормально – пісні з матюками, матерщина. Що там говорить за монастирі. Монастирі – щас як в міру, а в міру – як в аду. То єсть уже від іконописців не потребують того, що було багато століть назад. Головне, щоб був нормальний, адекватний, скажимо так, не це... Світ уже з катушок з'їхав давно, і зараз їде далі. Головне, щоб не бухали, не пили там, нормальні люди були. Робили хорошо роботу, не спорили, не ругались. Отак заведено по храмам щас. Називається «Українська Голгофа». Це я на Пасху намалював. [А ця робота?] Ця робота показує таку дорогу додому після важкої ізоляції в місті, в якому проходили бойові дії, люди накінець-то вивалились мандрами з того розбитого, знівченого фашистами міста. На задньому плані арматура. [Це евакууються?] Да, вони сидять, вийшли, весна почалася, вони накінець-то поїдуть додому, до рідних. Їхніх будинків немає, можна сказати. [Це на задньому плані Ірпінь?] Це не іменно Ірпінь. Я зробив більше такий збірний образ. Ну, такий образ, як правильно сказати, собирательний. [Збірний образ.] Це може бути і Херсонщина, може бути десь із Донеччини. Люди вихали з такого кошмара. Їм тут уже весна, інший світ. Можна сісти і закурить цигарку. Ця робота дуже значима, до речі. Це присвячена нашому батюшці. Тут показано розбитий кусок стіни – храм. Вівтарь. Осколки. Оця мразь, яка зірвалася фашистська, прийшла і все це зробила, і вбила батюшку своїми мінометами. Тому що там прилетіло пару снарядів на територію храму. Батюшка виїзжав, не вспів і полюбив важке поранення. Ну, не вижив. [А сім'я його?] Сім'я все нормально – виїхала. Правда, він із сином там був. Я його знаю – Ігнат. Він з батьком був якраз, виїзжав. Якось так, якраз одійшов, а батюшка з кимось з прихожан вийшов на... Короче, вернулися за сумкою чи за чим. На території храму вони побігли спочатку до машини, тоді вернулися – в цей момент прилетів снаряд помоєму – щось таке, на територію храму. Чи міна, чи снаряд. І осколки ці. В голову. Його повезли кудись в «сізо», чи як називається. Не «сізо», слова вже позабував. Ну, короче, повезли його в реабілітацію. [Вони не в росію виїхали?] Ні, не в росію, вони тут всі. Десь в Києві. [Син його священник?] Він вчився в духовній семінарії, просто я тут бачив. Я його знаю – Ігната. Він розказував ці кошмари – батька просто вбили на очах. [А як сприймається, що це церква московського патріархату.] Тут така штука, що наскільки я там розписував... Не цей, в політику не лізу. Сам приход, прихожане, хто нам готував трапезу, нас кормили там постійно. До нас дуже добре відносились, ми жили просто як в раю. Нам фактично платили зарплату стабільно, нас годували постійно. [А Ваш друг Нагорний що робив?] Він на орна-

ментах там: крутив, вертів. Своїми технологіями вишуканими. [Скільки осіб розписувало?] Шандр, його дружина – вони в іконописному вчилися, вони в Троїце-Сергіївській лаврі вчилися, у москві. Шандр, короче, його дружина, я з самого початку. Потім там приходили-уходили. Ну, наша трійка, ще плюс дружина Шандра. [Ви які конкретно роботи виконували?] Я робив і образи, я робив і орнаменти. Мені Шандр давав композиції, він всім ділив роботи чесно. [...] Я на служби не ходив практично, я не вистоявав на службах довго, я нічого це не чув. Не ставив задачі прислуховуватися. Пішов, постояв трошки, і до кінця навіть і не відстоявав. [Хто складав концепцію храму?] Це складний процес. Спочатку робиться ескіз. Узгоджується з батюшкою. Батюшка був художником. В іконописному рукоділлі він знав толк. [Батюшка з України?] Він з Овруча. [Казали, як група малює, то один лики пише, другий – складки, третій – орнаменти, четвертий... Таке є. Спеціалізація завжди була.] Хтось понаписував одяг. Хтось прийшов – метр, самий головний, старший, йому шістдесят. Він компоує рисунок, приходять Сірюга-художник, робить складки, робить пейзажі – крім ліків і рук. Він приходить і робить вже ліки – Іван. Отака система. Орнаменти – третій. В нас же ж так було – ми робили все підряд. Нам дає наш головний – Олександр, дає нам кожному свою там – він чесно розділяв, які композиції, плюс-мінус, но все було чесно. Я так скажу, ці роки, поки ми працювали – тіки все хороше. Є що загадати хо-ро-ше. [Зовсім розбили храм?] Покалічили хорошо. [Зараз усередину можна зайти?] Щас там закрито, ремонтується, не знаю що там щас. [Чи є у Вас фото є інтер'єру?] [Нагорний казав, що дорожче його відреставрувати і дірки заліпити, чим поправити потім, замалювати це все.] Дорожче, да – там такі руйнації, там шатаються стіни деякі. Міняться прийдеться потолок, ой! [Чи є у Вас фото Ваших розписів?] Знаєте, я їх не виставляв, я працював на свого товариша – це його проект, я – учасник групи, тому не маю права виставляти. [Фото можна десь побачити?] В мене на телефоні є тільки. Деякі мої роботи, які я робив. [Чи можна подивитися все, щоб уявити загальний інтер'єр?] В даний момент на ремонт закрито, зачинено. Ну, служби не йдуть. Щас ніхто не дозволяє там. Щас не можна. А коли все, дай Бог, наладиться, то, звичайно, можна прийти подивитися. [Як називається цей храм?] Миколи Чудотворця. Це солдат тероборони, який повернувся до свого будинка. [Він на кількох картинах, це конкретний хтось?] Не, це образ зарослого мужика, який змучений, недоспанний ночами, злий, відчайний. Прийшов – вже немає його землі. Ну, те, що він строїв, будував. Його Ірпінь. [Чи пробували Ви себе побачити в образі – трошки на Вас схожий?] Щось було таке. Може, відбило отпечаток свій. Тут багато автопортретів. Солдат, за землю. А тут взриви получаются, накривають. От путінська, це – зірочка, кремльовська. Тут все на символах: це два орла – клюв. В них же ж двухглавий орел цей. Показано це зло просто. А солдат впав за землю – загинув. [А це?] Це називається «Зелений коридор в пекло». Це недотримання зеленого коридора. Зривалось, підривалося. Все це похабно, все це нечесно, все це підло. Кучу брухту після себе залишили, угар, звірство. Солдати, з зірочками. Це заміновано, діти чуть не підірвалися. [Де це конкретно було?]

Буча. Я читав багато, інтернет така штука, що хатіш там достатньо. Це образи ворогів, цих паршивців, які сюда прийшли насилувати, убивати, грабувати. Які самі ж і підірвалися на своїх ростяжках. І оставили від себе кучу брухту. Із награбованими цінностями. До моїх багатьох товаришів заходили грабувати. Ну, я знаю: на BeTeePi заїхали у двір. До одного два рази заходили, перевіряли. Добре що не вбили. Діти всі злякалися – вистріли. Полізли в хату там, витасили шось – золото. Оце сама зла робота, називається «Не-наситний землежер» – кривавий. З цими трофеями награбованими, з тещеслав'єм цим, з такою гордістю, гординею неприпинною. І лізуть, і лізуть, і лізуть... [Розкажіть детальніше.] Жре шматочок землі. А це образ слуг, які понесли, понакрадали, загинули [А чаші?] Чаші – це якби накрадене добро. Накрадене добро, трофеї, отак. [Під благословенням?] Так, так, так, до речі, це все зв'язано в сакральному, і в такому. Чаша – це може і трофей бути, дивлячись який смисл надавати. [Що тут за символи? Бачу «зет»...] Як паски просто святили: рас-рас і їжайте, їжайте, їжайте... Танки, дула. Снаряди всі ці, диверсанти, там все летить. Під благословенням. Ця робота називається «Імператор», якось так назвали, «Імператор» просто, чи... [Клоун якийсь.] Да, маріонетка, чи... Тут багато єсть варіантів назви: «Архітектор зла». [З черепами.] Він поставив людей своїх на карту такого якби, скажем, ну, знищення. На костях людей він шось завойовує, на смертях людей. Серп і молот, їхні гасла все це. Вони полізли, знищили храми, знищили землю. Людей знищили. Таке от зло, називається «Комбайн...», там така дуже зла назва – не буду говорити. «Комбайн знищення», короче. Косілка така. [Косарка.] Косарка, яка йде, несеться зі своїми ракетами. [Знищують, що бачать.] Кидаються ракети. Снарядами, всім що попало – тільки робить одне зло. Хорошого – ну, нічого. [Це їхня «курка» з гербами.] «Курка», яка розбила храм, рознесло все. Понятно звідки вітер дує. Це вибух, звідки – це вже понятно. Зелена морда. І люди в образі синьо-жовтого прапора. [Це вже алегорія, як фольклор, як міф.] Це називається «Один козак і три небогатири». Тому що свого дракона підкололи, прийшли, давай тікати. Ховається – символ здаття в плен. Це баба Йожка їхня, в казочках. В мене повне розчарування в їхній культурі, в їхніх персонажах – в героїзмі. [Коли з'явилась думка це написати?] Думка з'явилась, що на одного солдата багато всякої мрази – така нерівність величезна. Їх багато, а нас дуже мало. Образи ворогів. [Чи виникала у Вас думка відобразити «змієві вали»? Знаєте про них?] Щось знайоме... Це крейсер цей, дуже скромно показаний, символічно. В такому більш авангардно, абстрактно. [«Москва» крейсер?] Корабель їхній затонув, получається, трагічно. Викинув своїх диверсантів, вони почали... не доплили по ходу, чи де вони ділися, солдатики «олов'яні». Пішло під воду чи як. Ну, сам факт, їхній дедушка наказав. На березі їх чекає прапор в вигляді коси. Що їх тут не ждуть. «Освободітелі пройшлись» називається. Осталася смерть. Калюжі з кров'ю. Я не хотів повторювати – один друг робив таку штуку. Логов Антон. Хорошу вещь таку – конструктивно-символічну, така композиція – похоче. Це Бучу коли освободили, залишилися їхні патрони, танчіки, всі діла. Це я пробну зробив. Ця краща. Оранжеві горящі будинки. [Дракон?] Звір війни прийшов. [Це Ви на-

звали?] Да, «Звір війни», можна багато – поетично. Це називається «Захист параноїдального шизоїда». Получається, в капсулі радужній заховався з кнопками, всіми ділами. Шо мол, він спасеться в бункерах. Запускає ракети, робить ядерні всякі провокації, то єсть. А сам же... Ну це таке – безлике, з їхнім то, понятно, гербом. На троні – там імператор, король. Ну, то їсть, його оця, дія його просто. Шо він робить своїми діями – знищує! А цей сюжет показує такий контраст. [Дитячий натюрморт?] Да. В будинку був мир. Був спокій, гармонія, життя йшло прекрасно – правильно? І в один прекрасний день за вікном отака страшна картина появилася. Коли почали бомбардувати... ну, бомбити будинки. Прийшла війна. [Ви ходили по Ірпеню поруйнованому в той час?] Я пішов в комендантський час взагалі, там не можна було ходити. Добряче так гепало, шо в вухах аж пробки стояли. За продуктами пішов. І бачив такі чорні дими. Я [на картині] трохи утримував, добавив гострих вуглів. [А що було вже намальовано на полотні?] Дивіться, на полотні є «Війна в Україні», вона катається, може, її й продали. [20]22й рік. Ця робота – бачите, зірочка стоїть. Я вставляю, [щоб показати], хто за цим стоїть. За цим горем. Кругом десь вона єсть – в декількох роботах. Ця робота як продається, гроші підуть на армію. Договір був. Ну, проект продуманий. В Умані проходив. Задумали, шо по Україні показати роботи і продавати. [Скільки картин?] Ну, я зробив чотири картини. Зробив оцю, з хрестом. І зробив козака – Василя Нагорного, який позував із шаблею. «Козак Мамай» називається. Не Мамай, а Сірко. [Можна назвати і «Козак Мамай».] У Репіна єсть же такий пачкастий в «Запорожцях» – Сірко. [Хай називається «Мамай», бо ми з ними якраз пробуємо кіно про Мамаю зробити.] Можна. Матеріали єсть. Тіки звільнили – називається «Повернення в Ірпінь». Але тут дитинка єсть в колясці – це говорить про те, шо буде хороше майбутнє, повинно бути. Не все так погано. Єсть надія на краще. [...] Так вийшло, шо ми зустрілися з Рябчуком Іваном, з його дружиною на тому мосту. [Коли саме?] Коли семінарія загорілася. 19те чи 20те, хтось каже, шо це було 19те, хтось – 20те. Коли семінарія бомбанулась, всі поїхали на цей Романівський міст, хто там був в нашому районі. Хто допомагав в семінарії, дрова рубав. Я також поїхав, місце було, я вирвався якраз. Це було ризиковано, ну, думаю, поїду, бо рідні мої дуже сильно кожен день мені називали, в розшуки подавали. Думаю, поїду в цей момент, бо в нас ще гірше, в нашому районі квадрат вичислили, буде ще гірше. А зброї немає, шо там сидить в підвалі висиджувать. Ну, можна було, просто не хотілося з чужими людьми десь там, коли єсть рідні, чому не поїхати. Тим більше, другі ж ідуть, самі стойкі, які були у нас на районі: «Давай уже їхати». Сестра мені звонить, кожен раз пише есе-мес: «В такому районі! Давай їдь, давай їдь!». Семінарія вже загорілася, а це значило, шо на нашу вулицю могло прилетіти. [Міст був уже розбитий?] Та він уже давно, виїзжали. Через нього багато хто проїзжав. Наложили досок. З машини ми вийшли, нас там підвезли. Дивлюсь, бабка якась несе «кравчучку». Я кажу: «Давайте я вам поможу». Вона: «Ти так не спиши, там дедушка мій ззаді їде». Оказалось, дивлюсь, той дедушка – Іван Рябчук. Він вишиванками займається – майстер вишиванок. [Той, який вірші Шев-

ченка вишиває?] Да, цей маленький дедушка. Оказалось – така зустріч на мосту з художником. Вони мене попросили тіпа їх супроводити на поїзд: «Пішли з нами! Пішли, пішли, пішли, давай! Ти нам допоможи сісти на поїзд», короче туди-сюда. Переніс їм, «кравчучка» та роздбована вже була, сіли на автобус. Паніка починалася, там вже сидить: «Щас прілетіт!» Машины по черзі проїзжали. [Що, бомбили в цей час?] Далеко десь шось там. Ми виходили, чуть було шось прилетіло. Ууу, бабах! Метрів, може, двісті, коли ше осколки не долітають. В неї сила скільки – сто метрів розлітатись? А це значить, шо трохи дальше, бо нам вже по головам би камінці розлітали. От. Ну шо, поїхали на Вокзальну. [Швидко вибрались?] Постояли. [Черги ж були?] Да! Ну, там стояли люди в черзі. Ну, може, пождали там. [Там у селі два доти стоять. Ти про них щось чув? У Романівці, просто за церквою.] Я дотами не цікавлюсь, чесно. Не сильно интересно, не знаю. Ну, благополучно сіли ми на цей, поїхали на Вокзальну в Київ. Я їм допоміг, поїзда не ходили на Умань, найшов таксиста. Таксист добряче здер, там всі дерли нормально. Ну, вони заплатили нормально. Щасливі були, шо нашли таксиста. Дедушка Іван Рябчук, він трошки ногами... старенький. [Вони знали куди їхати?] До дітей, по-моїму, поїхали своїх, в Умань. А я пів ночі ждав, фактически до начала першого, свій поїзд. На Шевченко-станцію, Сміла. Я відти родом же ж. Я звідти родом, в мене мама там, брати, сестри. Короче, поїхав туди, куди треба було їхати. Вони дуже раді були бачити. Це був один із самих щасливих моментів, коли очутився на вокзалі і вже на вуха нічо не давить. Наче друга реальність. Ти розумів, що ти щаслива в даний момент людина, коли немає отого постійного «бух-бах, бух-бах, бух-бах». Потому я уявляю, через яке пекло пройшли солдати «Азовсталі» там і з других точок. Херсон, Миколаїв, шо вони іменно там пройшли ті воїни, яку кошмарну всю цю пекельщину, потому шо побув тут трошки, я ж кажу... Це все зло просто. [Причому ці російськомовні Маріуполь, Харків – російськомовні люди: «Там де мова – там Росія», а вони якраз їх вибили. Логіки немає тут.] Тут нема ніде логіки. Логіка – просто землю захватить. Грошей заробить на тих солдатах. [...] Я цю композицію створював на основі своїх вражень натуральних. І користувався матеріалами фотографічними з різних джерел. Я брав якісь там нюанси, саму документалістику, міст, конструкцію моста, десь там може його підкрутив. Він рівніший, я трохи покоровив для образу. Ну, і сам все складавав уже, дивився. З одної фотографії – одне взяв, щось свого добавив. Багато свого добавив. Тут велика робота була на трансформацію. Це ескіз карандашний, олівцем. [Про живопис.] Поки він «відпочиває» після виставки в Анатолія Івановича. Чекає найкращих часів. [«Книгу відгуків» він веде?] В нього є. Відгуків в мене куча. Стіки всього, сім раз я виставку в Анатолія Івановича робив. Відгуків достатньо. Це називається «Чаша війни», впала на Україну. Горяща, вогненна. [Чи чули Ви, що збираються зробити меморіальний комплекс, «Відкритий перелом» називається? Біля цього моста.] Шось чув. [Як художник, скажіть, якою має бути меморіалізація цієї війни? Залишити кілька розбитих будинків чи ні?] Я думаю, щось можна. Тільки якщо воно..., не знаю, щоб люди від цього не постраждали. Не ущемилися. А так, то можна, зви-

чайно. Повинно залишатися. [Ви як молода людина, яка мислить по-сучасному, не отими радянськими штампами, як можна цю пам'ять увіковічити?] В мене більше думок було, якби щось хороше би зробили: просто зробили світло нормальне, доступні ціни на газ. Людина ж не живе двісті років. Чиновники не будуть же жити вічно – п'ятсот років, тищу. Вони ж попадуть за такі діла непонятно в який вимір духовний. [Про колаборантів Ви щось чули?] Я просто знаю одне, що багато зрадників, багато подлих людей. Чесно Вам скажу, мене від цього всього... Я не дивлюсь однобоко. Я ненавиджу все це! Я просто тіки, скажимо так, захоплююся сміливістю парней, хлопців, які в ЗСУ воювали чесно. Цим я горжусь, цим, я скажимо так, ну, пишаюсь. В чомусь вони як приклад. Тому шо думаєш, якщо самому некомфортно, то як їм у траншеях щас спиться! Як на морозі. Порівняно з ними, то в мене умови найкращі. Парнями цими я захоплююся, які, ну, компетентні у цьому всьому, які чесно відстоюють. Ідуть там, за правду ідуть просто. [Зараз почалась конфронтація: хто є героєм, хто більшу участь брав в обороні Ірпеня. Нагороди почали роздавати.] Велику роль зіграла тероборона, я знаю. Я ці нюанси не вивчав, скажу Вам так. Тероборона багато що зробила, ЗСУ – і ті, і ті. [...] [Сусіди Ваші теж виїхали?] В тих, в кого я квартиру снімаю, майстерню снімаю, вони осталися. В них бабулька там, все своє. Я не хотів отсиджуватися з чужими людьми. В мене єсть і подруга, мама, сестра і брат, всі мене рятують. В мене не було зброї, людям допомагав – допомагав. В них навіть собака звалила від переляку. Таку породику я кормив, варив. Костей там дали кучу, їй готувать. [А самі поїхали?] Ну, конешно, злякалися. Смилися: «Можеш нам поспотреть собачку? Можеш нам поспотреть хозяйство?» Собачка там була і ще коза. [Зникла, зараз немає?] Щас вона вернулась, найшли її в Києві. Вона смилася, смоталася. Перепригнула паркан. В мене ж картина єсть: костьор, казан – тож там написав з натури. У том дворі. Отой вольер. Щенок помер, замерз. Козі треба було воду нагрівать поїть (вона застудиться). [Коза?] Я її якби там кормив сіном, соломою через кожні два часа, три часа. За нею дивився. Там солому оставили. Просили воду їй нагрівать. Ну я ж не по цим ділам. Такой не занимаюсь ерундой – для мене ерунда. [Вона вижила?] Да, там бабулька чи на мило її віддала, чи в тероборону. Шото там зробили. [Їсти готувати було на чому?] На буржуйці. [Знаєте місця, де людей закопували просто в парках?] Мене духовно просто вивертає. [Де такі місця?] Я даже не питав, мене... Я чув, шо це в дворах. Такі штуки... [Це після того, як прилітало? Спеціально ж тут не розстрілювали, коли зайшли?] Тут непонятно шось таке було: одні кажуть одне, другі – розстрілювали, треті... В мене знайомий, який в полоні був, їх тримали. Солдатіки. Його відпустили. Почули, шо наші підходять – тікать давай. [А хто це на картині сидить п'є чай?] Оце ж він був в плену з другом. Ярослав Андреевич. Він ірпінчанин, з Тернопольщини. Він кочегар. Він такий дядько класний. Ну, от він розказував: вони людей взяли просто. Там не його одного, а ше парочку. Заложніки. Багато людей його віку. Бо молодих шото вроде не було чи було мало. В основном людей постарше. [Що він розказував?] Взяли, перевіряли наколки: «Роздівайся, татухи єсть?» Герби оці всі. Ну, класіка жанру. Трезуби. Два дня там

шось таке помучили чи більше, не знаю. Нікуди не виходить сказали. Ну, як заложники. А тоді наші на́чали там приближаться, шось там валили хорошо, наше ЗСУ. І вони смілися просто. Злякалися, посми-
валися і оставили людей в покої. Не трогали, не вби-
вали. Це повезло. Просто порозбігалися їхні солдати-
ки. А людей не стріляли, не трогали. А в Бучі кажуть,
шо така історія... [В Ірпені нібито вбивали.] В Бучі
більше вбивали. [Кажуть про «гарячу точку» біля Во-
доканалу, де Центральний парк. Ви щось чули?] Я
щось таке чув, тіки чув. А деталі не розбирав. Мені
воно, стільки всього поначитував, понадивився, шо я
пóняв, шо аж занадто багато інформації. Реально, шо
я бачив, то це наших солдат, ходили обходи робили,
дивились там по полю. Бачив батальйон цілий вихо-
див, в обмундіруванні – картина є. [Тероборона чи
ЗСУ?] ЗСУ. Видно, шо спеціалісти. Серйозна апарату-
ра. [Спецпризначенці?] Ну, не знаю спец чи не спец,
а вояки – в обмундірованні сучасному, професіональ-
ні. У Маркушина, на нашому районі. Це я бачив. [Ви
за залізницею живете?] Я в ту сторону за мостом,
Шоста лінія. В сторону госпіталю. Короче говоря,
мені повезло, шо я особо... в нас тільки вікна пови-
літали – не зруйновано, все норм. Вікна поставлю,
позабивав. Там на дві сторони хата. Ну, сам факт, шо
я можу сказати, шо все удалось, слава Богу, зберегти.
Бо у Ярослава Андреевича цього, шо кочегар, то у
його дочкі вобщє зірвало зданіє повністю – хату. Бу-
динок повністю бомбою вирвано, побито. Така дірка
здоровенна в дворі, кілька прильотів було. З хати
просто руїна осталась, з шикарної хати. Тільки кова-
ний забор красивий остався. [Ви чули про Коротю,
який очолював опір на «Жирафі»?] Щось таке «Коро-
тя, Коротя» чув слово таке, прізвище чув. Не знаю,
в очі його не бачив. [Якийсь чоловік зупинив колону
танків – підірвав, щось чули?] Шось таке читав, чув.
Чув дзвін, не знаю де він. Щось я таке чув. Та багато
всякого було. Хтось отравив пірижками з слабитель-
ними і так дальше. [Чи існує якийсь міський міф,
якась загальновідома історія? Зараз такі створюють-
ся]. Для мене про міст – це найпопулярніший сюжет.
[Чи є міфи, легенди про річку?] Не пройшли, БеТееРи
потопилися. Я там гуляв, де дамба. Ходив через пісок,
де доти. Там, де пойма. [Доти бачили?] Я туди хотів
піти, но там перерито. Таке месиво, видно, там танки
гуляли хорошо. Краще там не ходити. Там ще не відо-
мо, чи сапйори попрацювали. Там таке творилося.
Гусеніці, колія така. Спортити той ландшафт, шо ра-
ніше був. Кладочка ще єсть. Там навряд чи будуть ку-
паться, як раніше, і собак вигулювати. [Сама ріка
якесь значення мала у Вашій творчості?] Звичайно,
вона на ставок похожа місцями, місцями... На набе-
режну треба піти, то погода, то дощ, зарісовки тільки
робив недавно річки, капітальні. Мені подобається,
і на рибалку колись туди ходив. [Для ірпінчан які то-
чки, локації улюблені?] На набережній купаються, діти
в основном щас. В піску, загорають. Я сам не пробу-
вав, до речі, в цьому році. [...] Життя не закінчува-
лось. [У цей час пробували малювати, і воно бахка-
ло?] Понаписував на виставку робіт. В цей період я
писав. Щоб тримати себе в формі, тому шо не можна
було ходити далеко. [Нагадайте про Вашу картину-
передбачення.] З іконою? Натюрморт, це називається
«Молитва про мир», чи... Ну, коли хорошо гепало вже.
[Під час війни вже намальовано?] У війну. Я його спе-

ціально написав. Як оберіг, як молитва, щоб, ну, бі-
совщина ця перестала. Мій посил – щоб не було усьо-
го оцього. Хуже і дальше. Щоб усе це осталося, збере-
глося. Ну, то широкий такий посил: люди збереглися,
щоб рідні, близькі.

*Записала Л. Боса в серпні 2022 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від М. В., 1992 р. н.,
проживає у м. Бучі Київської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Широко- масштабне вторгнення росіян.

Я бачив як ангар біля
нашого будинку повністю покритися димом, оце все –
ну, короче, просто жак. Десь били секунду, таке від-
чуття, мабуть, штук сорок ракет – били. І бити почали
десь із сьомої і до четвертої ранку, безперестану! Оце
гатили, я не знаю, просто жак... Я думаю: «У них шо,
мозгів немає? Це ж там уже ніщо не виживе, взага-
лі...». 25-го [березня] я так само через міст на річці Ір-
пінь вийшов. Я картини свої познімав з подрамників.
Декілька рулонів скрутив, вклав у туристичний рюкза-
к і пішки пішов з двома собаками. Але одна собака
втікла назад, додому. Я коли приїхав у Київ до брата,
то з'ясувалося, шо у мене нічого нема. [Усміхається.]
Є картини, і є що перекусити. Дружина брата каже:
«А ти щітку взяв?» – «Ні, забув...». – «Носки взяв?» –
«Забув!» – «А труси взяв?» [Усміхається.] – «Забув! Го-
ловне, що паспорт з собою взяв і картини...».

*Записала Л. Боса у вересні 2022 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від М. О., 1975 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

В Ірпінь я приїхала із
Криму, з міста Євпаторія, але ще в [19] дев'яносто
дев'ятому році я приїхала в Ірпінь вперше, на навчан-
ня, тоді це Фінансовий університет, зараз це наш По-
датковий університет. Так вперше я потрапила в Ір-
пінь. Я провчилася п'ять років, отримала вищу освіту,
і в Ірпені я не була десь років з десять після закінчення
університету вже. Потім десь у [20] 12 році, вже бу-
дучи одруженою, ми з чоловіком шукали житло, десь
поблизу Києва, і випадково заїхали в Ірпінь, побачи-
ли як місто змінилося! Я була дуже здивована і з того
часу, скажімо так... [А до того місто здавалося непри-
вабливим?] До того, це було таке, знаєте, периферійне,
я не хочу образити, але мені особисто було не дуже
комфортно. Я приїхала з більшого міста, з більш роз-
виненою інфраструктурою, а тут було напівсільське
містечко маленьке, дуже багато приватного сектору.
Мені, нехай не ображаються корінні ірпінчани, я за-
ходжу після обіду в магазин, не можу купити собі еле-
ментарно хліб, тому шо, знаєте, як там у селаш – зранку
привізли, а до обіду все розібрали. Мені довелося до
цього звикати, я навіть певний час винаймала житло
в Києві. Коли було навчання, мені не вистачало таких
елементарних цивілізаційних моментів. Але коли по-
строїли новоірпінську трасу... [Коли це було?] Може
[20]11–[20]12 рік. І це більш комунікаційні, логістич-
ні, транспортні можливості. Стало більше магазинів,
парків. Але в ірпінському суспільному середовищі
є дві такі протидіючі групи людей. Тобто це
дуже така емоційна історія про те, що раніше Ірпінь
був ніби краще, тому шо тут не було «панахавших»,
і тут була своя така атмосфера, яку не розуміють «па-

наехавші». Тобто є таке. [Ви чули розмови про це?] Ну, це дуже активно обговорювалося. Зараз менше, але активно обговорювалося в соцмережах впродовж до 24 лютого, до вторгнення. Я, наприклад, закінчила наш Податковий університет, і я надзвичайно цим пишаюсь, тому що, отримавши диплом цього університету, я отримала дорогу в життя, я змогла реалізуватися, я пишаюсь своїми досягненнями. Я на рівних працювала з випускниками інших, більш престижних університетів України. Вважаю, що саме навчальний заклад дав поштовх для розвитку. Бо після розпаду Радянського Союзу підприємства, які були містоутворюючими, вони якби занепали. Той самий «Машторф», я знаю, мебельна фабрика була, ще щось, ще щось. Важкі були часи, саме становлення нашої держави. І саме університет був джерелом робочих місць і джерелом певного заробітку, приїздили студенти, орендували житло. Плюс студенти витрачали свої кошти в магазинчиках якихось. Це був технікум, гірничо-видобувничий технікум до [19]98го чи [19]97 року, який готував спеціалістів видобувної промисловості. Я знаю, шахтарів готували, ще якісь професії, в тому числі якось було пов'язано з видобутком торфу. Завод «Машторф», одна інфраструктура раніше була в тому районі. А потім з'явився пан Мельник Петро Володимирович, дуже одіозна особистість, але треба віддати йому, скажімо так, честь, тому що він дуже активно просував і розвивав цей заклад. Дуже багато кому це не подобалося, звісно, але можу сказати як стороння людина, взагалі яка приїхала – я тоді була студенткою. Наш заклад був єдиною спорудою, яка виглядала охайно, сучасна більш-менш, тому що зробили ремонт, зробили фасад. <...> В нашій країні немає стільки коштів, щоб підтримувати все в належному стані. [Студенти і університет стали стимулом для цього будівельного вибуху?] На мій погляд, дипломованого фінансиста, економіста, я думаю, можу таке стверджувати і вже протягом певного періоду зробити якісь висновки. Коли я приїхала в [19]99 році, було все депресивно, ну, відверто. Депресивне містечко, хоча вся країна була в такому дуже депресивному стані, коли ще наша державність, як сказати, не була настільки міцна. Наші органи влади були не настільки сильні, ще залишався певний прошарок як то отих... бандитських [19] дев'яностих. Тобто такий переломний період, і наша країна це пережила. Можливо, ми бачимо, наша держава не настільки сильна, як ми хотіли бачити, але вона є, відбулася. [Вам розповідали, що в радянські часи тут була така зона рекреативна: Будинки творчості письменників тощо?] Скажімо так, в навчальному закладі нам цього не розповідали. Ні. Але я знаю, живу в цьому місті, що якась певна передісторія цього міста була. Звісно, я знала. Але, чесно кажучи, я дуже великий противник Радянського Союзу, мені довелося прожити десять років в Радянському Союзі. Я Вам мушу сказати, що мені не сподобалось. У нас з'являється наша історія, якою ми можемо пишатися. [Коли Ви навчалися, ще такої набережної не було. Ви ходили на річку?] Ну, це місце для прогулянок. Воно було не облаштоване, і ми з моєю подругою, ми знімали, винаймали житло тут. Моя подруга в одній кімнаті, я в іншій кімнаті жила. У господині брали велосипеди і їздили кататися. Місцеві мешканці набагато частіше відвідували річку, я знаю і рибу там ловили. [Зараз забудовники зайшли в пойму. Бачили,

який спротив відбувався?] До 24 лютого для мене це не було таке важливе питання, можливо, тому, що у мене такі погляди. Я люблю природу, але от жити постійно серед природи мені некомфортно. Мені не вистачало цивілізації, елементарних речей. Я дуже люблю якісь такі природні міста. Я дуже люблю село, в мене бабуся в селі живе. То просто інший, як сказати, світ. [Ви не відчували якоїсь проблеми в цій заплаві?] Ні. [А що ж після 24 лютого змінилося?] Віддаю собі, як сказати, атчот, в том, що річка Ірпінь стала на захисті. [Як саме стала на захисті?] Підірвали дамбу, від чого Ірпінь-річка розплилася, да, розлилася і, звісно, що все у воді, ворожа техніка у нашого болота, і вони не змогли пройти, не змогли перейти річку. Вони, до речі, і у нас під Ірпінем [містом] не змогли перейти річку. Природні умови грають важливу функцію. Да, для мене таке було відкриття, що боротися можна просто в усіх сферах...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Широкомасштабне вторгнення росіян.*

[Як Ви сприйняли події 24 лютого?] Ну, 24 лютого для мене прийшло, я не можу сказати, що несподівано, але я була шокована. Тому що все-таки я в глибині душі не вірила в те, що таке може відбутися. Напередодні мої знайомі і друзі вже декілька місяців говорили про те, що може початися велика повномасштабна війна. Мені не хотілося вірити, але все-таки десь за місяць до того я пішла на курси статичної медицини. І 23-го числа ввечері моя подруга мені сказала, що якийсь її знайомий поліцейський чи працівник Міністерства внутрішніх справ сказав, що їм поступило розпорядження в ніч з 23 на 24 зібрати документи, мати біля себе одяг, щоб мати можливість швидко вдягнутися і прибути в Київ. Серед ночі. Мені ця інформація здавалася десь на межі із здоровим глуздом. Але чомусь в ніч з 23 на 24 мені не спалося, і десь о третій годині ночі мені подзвонила моя подруга-кримчанка, і ми з нею спілкувалися по наших українських питаннях. У нас з нею досить схожі проблеми, бо мої батьки там, ще досі в Криму, і її батьки ще десь у Криму. Ми міркували, як же нам цю проблему вирішити. І тут вона мені скидає відео і каже (ми телефоном спілкуємося): «Подивися, мені з Чонгара скинули тут таке відео, що нібито великі колони техніки заходять через Чонгар. Це була третя... четверта година ночі 24-го числа. Але Київ ще не бомбили. Я включила це відео, на відео там, ну, ніч, темно, якийсь гул. Якийсь гул – і все. Мені здавалось це якимось, ну, паранойей, чесно. Мені здавалось, що це якась паранойя, і, можливо, люди на нервовій такій почві вже трошки... перегибають, що називається палку, але потім вже трошки пізніше – 4–5 ранку на фейсбуці я побачила допис, що Київ бомблять. Шо, ну, «Київ бомблять» – так і написано. Я ще перепитала там, в коментарях, чи це шутка якась, жарт, чи що? – «Ні». О п'ятій ранку я вийшла на вулицю в Ірпіні на подвір'я свого будинку і намагалася прислухатися... Я нічого не чула. А поряд із моїм будинком там така промислова зона, і як сказати... Ірпінь, я на подвір'ї свого будинку, біля мене заросла деревами промзона, і я прислухаюся. Ще темно. От, і дуже десь далеко ніби щось схоже на вибухи. Я не вірила до останнього. Я не вірила до останнього, поки я не почула вже вибухи – мабуть, що то був Гостомель. Я моніторила всі можливі новини – це був Гостомель наш, це був Київ – бомбардування Києва; це, здається,

був Васильків, де тоже прилетіло, в общем повністю цілий день 24 лютого я передавала ці всі новини, ці всі фото, відео своїй подрузі в Німеччину. Моя подруга з Німеччини, вона також українка, і її родина в Пуці-Водиці живе, і ми з нею знайомі ще з [20] 14 року. Вона ці всі новини передавала на німецьке телебачення, і буквально там протягом 50 хвилин німецьке телебачення транслювало на всю Німеччину. Вона давала, ну як – включення, тобто її включали на німецьке телебачення, і вона розповідала все, що вона дізнавалася від мене – це було жахиття. Вона вчителька... Вона вчителька, вона викладач історії, і вона щось їм таке сказала по телебаченню, що там просто піднялися на вуха в той момент. Не дивлячись не те, що там в їхніх колах щось там заперечував, не дивлячись на те, що там ще Меркіль намагалася пригасити, якщо можна так сказати, ситуацію, – ця жінка щось таке сказала... Вона сказала, що своєю... що відсутністю емпатії скормили нового Гітлера. Вона якось так їм сказала, в общім на наступний день там – вона мені сказала – що вона не могла просто так пройти по вулиці: її впізнавали, її транслювали по всіх оціх от вуличних моніторах, моніторах в метро з новоїною, що Росія напала на Україну. Так пройшло мені 24 лютого. На ранок 25 лютого вибухи в Гостомелі були вже більш потужніші, і вже я в своєму будинку відчувала, ніби уже той, хитався посуд на полицях, і я сказала своєму чоловіку, що ми маємо щось робити. Тому що 24 лютого якийсь такий анабіоз, якийсь такий шок для мене був, що я, мабуть, окрім того, щоб передавати новини, я, мабуть, ні на що не здатна була. От, але 25-го числа я зрозуміла, що ми маємо якось боронитися. А як – ніхто не знав. І я свому чоловіку кажу: «Поїдем в військомат». Ми сіли в машину вранці, а в нас не було бензину. І в нас немає бензину, ми його маємо десь дістати, тому що, ну, без бензину дуже по Ірпіню не поїздиш. Ми поїхали в сторону Забуччя, там заправка KLO, стали там в чергу. Така дуже довга верениця машин їхала із сторони Бучі. Ми простояли годину в черзі, якраз прийшла наша черга заправлятися, тут приїжджає якийсь БТР, якісь озброєні люди, ну, видно, що наші, бо говорили українською мовою. І почали кричати, щоб всі терміново звільняли, їхали з заправки, тому що Міноборони проводить спецоперацію. Ну, якось так. Це біля заправки KLO, сторона Забуччя, виїзд з Ірпіня на Забуччя, там де заправка KLO. І ще до того над нами почали літати винищувачі, мабуть, що це винищувачі, тому що те так, як сказати?... Літаки дуже низько літали, як на мене, вони були схожі на винищувачі. Вони дуже низько літали, і від гулу моторів прямо всередині все так переверталось, ну, дуже таке відчуття страшне було, чесно кажучи. В общем, нас вигнали з тої заправки, ми змушені були на Житомирську трасу. Ми виїхали на Житомирську трасу, знайшли заправку, знов стали в чергу, бо були страшенні черги. Коли ми стояли в черзі, десь по Житомирській трасі ближче до Києва літали літаки, і пролунали вибухи. І я так собі розумію, що то розбомбили на Стоянці заправку. Тому що дуже гучно вибухнуло. Ми були по Житомирській трасі на заправці подалі од Києва. Якось що не прилетіло до нас. Хоча було дуже багато людей, дуже велика черга була. Ми змогли заправитися і повернулися назад в Ірпінь. Поїхали в Бучанський військомат. Нас звідти прогнали, сказали: «Немає зброї, їдьте звідси, йде та спецопе-

рація», чи шо. Я не згадаю вже як воно. Ну, шо, шо... ну, вобщем, якась операція по відбиттю ворога. «Ви тут не треба». Да. А я з чоловіком. Ну, чоловік за кермом. Я приїхала додому, розуміючи вже за вісім років своєї [волонтерської] діяльності, розуміючи, що ми або щось робимо, або ми мертві. Ну, тому, що росія... Росія – це нелюди. Що настільки нелюди, я не очікувала, чесно кажучи. Але те, що, наприклад, що військових людей українських, волонтерів, активістів вони будуть катувати і вбивати, я це знала ще з кримських подій. Тому що в Криму вони діяли саме так – вони вбивали і катували, просто там було не так багато постраждалих, щоб про це, наприклад, кричала вся Україна. Я чудово розуміла, що якщо ми потрапимо в окупацію, то нам з чоловіком не жити, ми не залишимося живими. Тому ми або обороняємося, або нам треба виїжджати. І ми спробували ще раз спробувати у військоматі отримати зброю. Ми сіли знову, і знову ми поїхали до військомату, але, на жаль, на жаль! – нам зброю знов не дали, правда що нас вже не прогнали. [Це в Бучі?] Це в Бучі, так. Там стояли вже якісь озброєні люди. Ми підійшли до військомату і так получилось, що я почала спілкуватися з паном Дмитром Гамашем – це я вже тепер знаю, от – і в нас така розмова відбулася, що ми хочемо зброю... – «Хто ви такі? Їдьте додому, будьте дома». А я кажу: «Ні, треба якось захищатися». Він каже: «Немає зброї, немає зв'язку із командуванням». Я кажу: «Ну, так давайте якось самотужки». Він каже, що ну, це ж треба узгоджувати із командуванням, де вони можуть поставити позиції, наприклад. Де вони можуть поставити блокпости. А в них даже немає зв'язку із командуванням. Військомат евакуювався ще вчора, ще 24го. [Гамаш – представник місцевої влади?] Ні, він просто мешканець, він мешканець, здається... він чи з Гостомеля, чи з Мощуна. Це вже я нещодавно дізналася. Його просто 22 лютого мобілізували і в військоматі вже дали якісь документи і направлення в якусь військову частину. Він також ніби ветеран. Але 24-го числа військомат евакуювався. Він і такі ж самі військовослужбовці, вже яких мобілізували, вони просто зібралися біля військомату, і як на мій погляд, і мабуть, що вони на той момент просто не знали, що їм робити. Ну, тому що я бачила групу людей, було трохи зброї, але не у всіх була та зброя... Військова форма також була, знаєте, у кого що залишилося там зі старих часів, що називається, і ця група людей сиділа біля військомата – двірник такий за військоматом. Обстановка була незрозуміла. Ми поговорили, обмінялися контактами, я сказала, що я можу волонтерити. Домовились, що ми будемо на зв'язку. І я вже на той момент знала, що в Будинку письменників організовується штаб. Я зв'язалася, там така волонтерка А. П., але, на жаль, А. П. чогось... у нас з нею не получилась конструктивна розмова, тому що... Я не хочу сказати, що я була спокійна і говорила там якось так дуже спокійно. Вона депутат міської ради, я розумію, що ми обидві були знервовані, але все ж таки я думаю, що я намагалася тримати себе в руках, і я питала, чи можна нам де окопи копати, чи може нам виходити щось робити, чи може нам «коктейлі Молотова», просила сказати, що нам робить.... Мені сказали: «Сидіть вдома і не розводьте паніку». Для мене сидіти вдома – це небезпека, я вже сказала, по кримським подіям я чудово знала і віддавала собі розуміння, що військовослужбовці, ве-

терани-учасники бойових дій, проукраїнські активісти і волонтери будуть перші, до кого прийде окупант, будуть перші, кого буде катувати окупант і кого буде вбивати окупант. Це та категорія людей, на яку вони полювали в Криму, і дуже дивно було, якби вони це не робили, окуповуючи наші території. Так і відбулося. І я все-таки хотіла поїхати, ми з чоловіком хотіли поїхати в штаб, але ми туди не доїхали. Ми поїхали з військкомата дорогою через круг, там де виїзди Буча, Ірпінь і Гостомель перетинаються, і там на виїзді з Гостомеля біля супермаркетів там вже відбувалися... Ми підїхали, там вже стояли розстріляні цивільні машини, горів один із супермаркетів, і там за рогом вже була перестрілка. Я вискочила з машини, підбігла до іншої машини, думала, можливо, я комусь можу допомогти. Я відкрила двері, але там вже не було кому допомагати. Там були розстріляні люди. І в інших машинах також були вже трупи цивільних людей, які просто їхали по дорозі, а ми... [Це яке число було?] Це 25-те число, після обіду... десь третя-четверта година. Це вже було десь підвечір. Ну, я вже точно час не згадаю. Я в принципі їду – є відео з того місця подій. Ми приїхали, можливо, через 5–10 хвилин після розстрілу, тому що мені здається, що там от тіки-тіки. Одна... я вже потім бачила, там одній людині надавали допомогу, але, чесно кажучи, якась така незрозуміла ситуація: з'явилися якісь молоді люди, як на мене, вони нібито в однаковому одязі такому були. Невідомо, чи це свої. Вони говорили російською мовою, ці молоді хлопці. В обцім, я спочатку до однієї машини – там нікого, і я пішла до другої машини. Я не дійшла до тої другої машини, хотіла подивитися, чи там, можливо, хтось поранений, чи не, чи що взагалі відбувається. Але почалася стрільба, і чоловік мені крикнув: «Бігом в машину!» І я сіла в машину, і ми звідти поїхали. Це не доїжджаючи до круга, до розв'язки, там де три дороги сходяться: Ірпінь, Буча і Гостомель. Це із сторони Варшавської траси. І я потім побачила, що далі отам, якщо б ми проїхали далі, то на мосту ми б побачили спалену російську техніку, спалених російських десантників на мосту. Славновісне такі відео, де просто вугілля залишилося... От, але стало зрозуміло, що навіть просто пересуватися вулицями – нічого не пергороджено, ніяких повідомлень немає – де безпечно, де небезпечно. Сидіти вдома нам небезпечно. Тому ми вже підвечір, ми вже повернулися тією дорогою, якою приїхали, тому що ми вирішили, що ну, ми проїхали – там було безпечно, що в нас є шанс безпечно доїхати, тому що до... до Парку письменників, от, з цієї сторони із-за того, що ми наткнулися на розстріляні машини і що там вже ішов якийсь бій, ми не доїхали до Парку письменників. І вже було пізно, і ми повернулися додому на «Синергію» через Бучу так само. Ми повернулися додому, район «Синергії» ще був безпечний, пустий, бо люди виїжджали. І вже темніло. І ми з чоловіком вирішили, що ми хоча би на кілька днів мусимо виїхати, для того, щоб якісь контакти налагодити, щоб якось зрозуміти, ну, що відбувається. Тому що після того, наприклад, що я побачила, мені було дуже страшно залишатися вдома. Я вже знала, що немає поліції в місті, і я вже знала, що якщо навіть просто банально увірвуться якісь озброєні люди... зброю ми так і не знайшли. [В Бучі всі розїхалися? В Ірпені так само не було поліції, військкомату?] Ну, дивіться, в нас військкомат спільний. Буча і Гостомель – спіль-

ний військкомат. І це єдина точка там, де ми, наприклад, як представники нашої громади могли б отримувати якісь військові розпорядження. Ірпінський з Бучанським чи об'єднали, чи перевели Ірпінський в Бучу, але на той момент і на сьогодні, єдина точка – представники збройних сил, скажімо так, де можна було б отримати певні розпорядження, зброю чи організацію якусь, якусь комунікацію – це був військкомат. На той момент. На той момент його не було. І тому, тому, ми всі тут: Ірпінь, Буча, Гостомель, і всі ніби території, які закріплені за Бучанським військкоматом, ми були розгублені – просто, всі розгублені. Що робити? І пан, який мені тоді сказав, що це треба узгоджувати з військовим керівництвом, він був на сто відсотків правий. Тому що позаду стояла артилерія наша – ну, ще її не було, але через декілька днів, коли організували оборону попід річкою, ну, уявіть... Уявіть, значить, там стоїть артилерія, яка має знищувати ворога, техніку, опорні пункти, всі більш-менш там їхні скупчення, розумієте. Артилерія отримує координати через певну розвідку. І тут ірпінці, непонятно хто, да? – для наших військових – вдягнені в будь що, в кого що там є, але там з якоюсь зброєю, ставлять опорні без комунікації із нашими силами оборони. І хтось доповідає, що отут, непонятно хто, озброєний, там, поставив якийсь пункт – доповідає артилерії. Артилерія, не знаючи, що це наші, ну, може вгатити, ніби... [то був ворог]. Я Вам не скажу, як там стояла артилерія, бо оборона Києва була

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

Тема війни для мене не нова. Я є волонтером з [20]14 року. І зараз також займаюся певною громадською діяльністю в цьому напрямку. Наприклад... Їх отпустили в певну бригаду, певна бригада їх зареєструвала, записала там у воєнні, повидавала зброю під печатку, тобто мала пройти певна там бюрократична процедура. Її не було. І вже *postfactum* її тож не можна зробити, бо заднім числом це неможливо. І в нас на сьогодні сорок три є загиблих, які наша держава поки що не визнає. Значить, родини загиблих ще не мають статусів, не мають компенсацій, не мають пільг – нічого не мають. Тобто уявіть – був там син, чоловік, брат – загинув і всьо, і пів року нічого. І жінки, матері, діти постійно ловлять Володимира і питають, і плачуть, і... тобто йому усі ці згадки, йому дуже... І він нічого не може вдіяти. І ми буквально от вчора, ми були в Міністерстві справ ветеранів, бо він попросив мене організувати зустріч у тому міністерстві, а я ж є член громадської ради, от, і я організувала зустріч з першим заступником міністра – нашої міністерки, і ми там дві години провели, і ми зрозуміли, що ми поки нічого не можемо зробити. І Маркушин нічого не може зробити. Це треба, щоб Верховна Рада прийняла закон, він там ніби вже пройшов два читання, але ще він не прийнятий. [Є надія, що його приймуть?] Так! Але ж Ви розумієте – бюрократична машина, якщо вони встигнуть до нового року, це буде просто, просто супер. Після того закону це ще ж не всьо. Після прийняття закону ще Кабінет Міністрів має видати постанову з роз'ясненнями, які документи треба. І от ми дві години сиділи розмовляли. Міністерство не дуже розуміє, яка в нас ситуація, каже: «Чого ви в поліцію не зверталися, чого ви не фіксували ті смерті. Чого ви не фіксували? Чого ви

не фіксували смерті отих чотирьох закатованих, що в Бучі одкопали? Просто похоронили без фіксації?» Дивіться, проблема в тому, що коли в нас нормальна ситуація, людина загинула – неважливо від чого, ми одразу «швидку» – так? І поліцію, щоб зафіксували факт смерті, так. Лікар пише, що помер тодіто тодіто, поліція фіксує, що да – помер, тоді у морзі розтин і пишуть від чого. В нашому випадку невідомо коли помер, бо ніхто швидку не викликав – правильно? От. Поліція не фіксувала, бо її тут не було. І розтин не завжди вказує, від чого помер. Тому що, наприклад, після місяця там, після місяця перебування на вулиці розтин не може показати, від чого померла людини. І получається, що якби по документах, нібито людина взяла і просто померла. Це поперше. Подруге, ... Ті тіла, які були передані тут десь, в Бучанський, здається, морг, і була можливість якось там супроводжувати там розтини, якісь свідчення давати, якось приймати участь, щоб там патологоанатом написав, що це в результаті бойових дій російської федерації, тра-та-та – це було зроблено. Але всі тіла, які були зібрані в Київській області, по декілька [загиблих], здається, ще Біла Церква, ще кудись, ще кудись, в декілька моргів одвозилися. І, наприклад, в інших моргах вже там було впізнання цих тіл, тобто виявили особу, але, наприклад, не було змоги сказати патологоанатому, що ти ж напиши, що там в результаті бойових дій, там десь осколок чи що, що знайшов, щоб це все було вказано в документі. І наскільки я розумію, також я не всі документи бачила, бо я планую тільки зайнятися цим питанням, що не у всіх документах вказано, що вони загинули в результаті бойових дій чи міно-вибухових якихось травм, чи... ну, тобто не у всіх документах є записи, які можна пов'язувати із збройною агресією. В деяких документах написано, що там причина смерті невідома, бо патологоанатом там після місяця не може встановити причину смерті. [Загиблих одразу мали змогу поховати чи ні? Що вони робили з тілами?] Ну, я достеменно не знаю, але з того, що я розуміла, якщо загинули десь поблизу, то, звісно, вони могли десь якнайменше прикопати. Або передати – передати, наприклад, на Київ, так. Тобто якщо десь поряд. А якщо, наприклад, група десь пішла і була вбита невідомо де... То, звісно, що не було змоги їх забрати. Можливо, навіть вони й не знали, і потім вже по факту знаходження цих тіл дізнавалися, що вони десь загинули.

*Записала Боса Л. 1 серпня 2022 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від З. А., 1958 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Широко-масштабне вторгнення росіян. [Пане Анатолію, чи могли б Ви мені розповісти про нещодавні ірпінські події російської окупації та українського спротиву?] Відомо, що близько 300 чоловік загинуло. Серед них і діти. Тут в нас працювала комісія, вони збирали документи. Мають оприлюднити їх, в цьому місяці обіцяли – кількість убитих, імена, кількість зруйнованого. Ну, зруйновано повністю 30 відсотків, 70 відсотків пошкоджено. Такі пошкодження, як у мене там – дома скло повилітало, двері вилетіли, штукатурка пообсипалась. Ну, це ще так, більш-менш – жити можна. [Де війська окупантів стояли?] Вони зайшли з боку Стоянки туди і дійшли навіть до Податкового універ-

ситету, але їх звідти вибили. І наступали ще з боку Гостомеля. Захопили аеродром, і з аеродрому звідти вибили, но потім підійшли ще більші сили. З боку Бучі теж наступали, там ціла колона йшла, і якраз на Вокзальній вулиці її спалили. А ще були прорвалися трохи тут, де «Жирав», торговий центр, там були бої, в цьому районі живу. Там був блокпост наш, то стріляли по блокпосту, то побили багато будинків. Двоповерхівки є, ну, колишні гуртожитки, зараз там люди живуть, точніше – жили, тому що так – стіни залишились, всередині усе зруйновано. [Найбільше там руйнувань?] Найбільше руйнувань в СМУ, біля залізниці, там, коли наступали з Гостомеля, був жорстокий бій. Стріляли і росіяни, і з нашого боку теж стріляли – давали відповідь. Там сильно побито-порушено. Мало будинків, де скло не вибито, але є. Тут на Озерній живе Косін [Юрій Олександрович] – відомий фотограф у світі, зараз робить виставку в Німеччині, у нього навіть скло залишилось ціле. Хотя з другої частини, де... У нього будинок на дві половини, там другий хазяїн живе, так там побито. А йому нічо, на щастя. [Ви не вірили, що Ваш будинок вціліє?] Я не відразу виїхав. Я був тут, коли почалися бойові дії, то начальник відділу культури Євгенія Антонюк дала наказ: «Заклади культури закрити, встановити чергування». Ну, я працівників відпустив, сказав, щоб ішли додому, на роботу не виходили пока, а сам приходив щодня. [Які це були числа?] Це починається з 24 лютого, коли почалося вторгнення. А 4 березня почався обстріл і Ірпеня вже такий. Я якраз йшов додому, тут бах-бах! Там, там стріляють. І Ви знаєте, так напружений іду по вулиці, захватись нікуди, і чую вибухи, якраз у тому районі, де я живу і куди якраз іду. Думаю, зараз десь бабахне по вулиці, осколками посіче. Й захватись нікуди. На щастя, по вулиці стріляли перед тим. Уже бачу такі вм'ятини в асфальті, видно, міни рвалися. Ну, а потім пройшов, уже дохожу, якраз прохід, цей... там такий ніби провулок, де ми живемо. І там прохід між двома садибами, прохід десь такий – метра півтора-два по ширині. І бачу, в одному місці воронка – розірвався снаряд, і в другому місці. Ну, оце якби хвилин на 10–15 пройшов раніше, якраз попав під ці обстріли. Ну, огорожі порозбивало, там де був будинок, то вікна повибивало. Так, ну, підходжу до будинка, бачу двері висять на одній завісі. Скло вибито. Ну, а потім почали більше, ще більше насипати. Я так забив вікна дошками. [Коли Ви прийняли рішення про евакуацію?] Якраз ще 11го числа прийшов в Біблійну церкву, там давали пайки. Ну, води нема вже. Я зайшов за водою, дали ще й хліб. І консерви дали. Вертаюся назад, говорять: «Давай виїжджати». – «А куди виїжджати?» – «Не переживай, там вас розмістять, там вас нагодують». У мене ще були вагання. [Це з Біблійної церкви пропонували їхати?] Так. Як їхати на Романівку, там з правої сторони. Там шось таке: «Пошукай Бога – знайдеш все», там шось таке написано, «Христос рождається...» [Ви раніше там були?] Був на заходах. Ну, це мене один друг, він перехрестився в баптиста, от, він так назвонував: «Підійди – їсти не буде шо, там пайки дають. І там пересидіти можна, сховатися в підвалі». Допомогли з харчами. Так, вже говорить, що росіяни зайшли сюди. – «Обстрілювати вже не будуть, бо росіяни зайшли сюди. Вже отут росіян бачили біля пошти – уже стріляти не будуть. Можна не тікати». Ну, а мені – знаєте:

зайшли б у музей, побачили виставку, почитали книжку мою, я думаю, що мене б пристрелили відразу. [В списках, мабуть, були вже...] Да, що мені говорили, ну, і цей друг говорить: «Шо ти сидиш, шо ти ждеш? Тебе ж здадуть». Я ото хотів... Ну, в ЗСУ мене вже не беруть, хотів в тероборону – теж говорять старий. Знайомий назвав точки – в школі № 1. Готували їжу для наших тероборонівців, для солдатів, які захищали Ірпінь, а в Економічному коледжі розливали бензин. Готували «коктейлі Молотова». Ну, кухара з мене не вийде. Ну, думаю, бензин же розливати по пляшках можу. Підійшов туди, говорять: «Допомоги не треба – людей вистачає». Ну... ішов з церкви, зустрів нашого мера – Олександра Маркушина. Він настроєний так був героїськи – уже зайшли росіяни: «Виб'єм всіх, виженем!». Я говорю: «Допомога яка треба? – «Тільки інформаційна». Ну, а тут інтернету немає. Я щось писав, на своїй сторінці поширював, а покриття мобільного телефону немає, інтернету немає. Тут робить нема чого. Якраз оцю ніч провів під обстрілом, там як почали лупити. Всі до одного там, через сусіда, так згорів будинок там, очевидно, попав запалювальний снаряд. Ну, і там ще через пару будинків теж повністю знищили будинок обстрілом. Ну, і там навіть мої сусіди – ближче, підходить там один, росіянин, до речі, говорить: «Ну шо, валім?» Но, говорю, Ви ж бачте, шо робиться. Аби була можливість воювати, а так сидіть і ждять. Відчуття таке неприємне, коли лежиш тут і чуєш свист і бах! Свист – бах! Знов свист – бах! Чути, що летить щось таке тяженьке, мабуть, калібру міліметрів 150, або, може, й двохсот, і розумієш, шо впаде у дворі, то стіни від осколків захистять, а якщо попаде в будинок, – то це все, кінець. То шо, сидіть і ждуть, молись Богу, щоб попало не сюди. «Но, – говорю, – пішли». Консерви віддав перед цим. Пішли, я їх перевів, пішли через Дубки, потім швиденько через Соборну, хлопці з блокпосту попереджали, я вийшов на вулицю: «Швидко переходьте, бо з Бучі працює снайпер якраз по Соборній». А Соборна вона з Бучі як на долоні. Швиденько переходим Соборну, потім пішли так по Мінеральній і так по Восьмого Березня пішли сюди. А тут все було спокійно тоді. Пройшли, повернули на Гагаріна, на Личака повернули, потім по Озерній пройшли. І там знову переходимо швиденько Соборну і до церкви. Ну, а там вивезли нас, перевезли до Романівки. Міст підірваний вже, під мостом перейшли на другу сторону. **Внутрішня міграція.** Ну, там мої сусіди тоді поїхали в Канів – там якісь знайомі, там пересиділи, ну, а мене перевезли в Рівне. [У Вас там родичі були?] Ні, це Біблійна церква. Була така ситуація: перейшли ми під мостом Ірпінь, там на другому березі говорять: «А тепер куди їдете?». Я говорю: «Обіцяли відвезти, поселити». – «Ну, сідайте, відвезем Вас до нашої церкви, а потім побачим». Перевезли до церкви в Києві. Там питають: «А тепер Ви куди їдете?» – «Куди? Обіцяли ж шо поселять». Ну, говорять: «Обідайте, а потім щось вирішимо». Нагодували обідом, потім говорять: «Є два місця – Львів і Рівне. Но Львів зараз переповнений, а в Рівному є місця». – «Ну, як є місця, давайте в Рівне». Привізли в село Великі Олексі. Там зупинилися ми в якомусь дитячому будинку. Умови хороші там, телевізор, все, ванна. Тепла вода, все нормально так. А оце доглядач їхній, вихованець говорить: «Ну, а тепер Ви куди їдете? Це в нас не місце розміщення, це як перевалочний пункт». Ну, там

зі мною їхали люди – дві жінки, то вони до своїх родичів, там одна в Ужгород, друга ще кудись. От вони поїхали, а мені нема куди. Сказали ж шо поселять... [Як Вам велос на основному місці тимчасового перебування в евакуації?] Подзвонив, говорять: «Ну, зараз перевеземо Вас в гуртожиток, в Рівне». Перевезли в гуртожиток, медичне училище № 2. Ну, там теж полякали, говорять: «Ну, це ми пока Вас берем, а потім шукайте собі місце, бо коли прийдуть студенти, навчання, то Вам кудись доведеться виїхати. [Ви самі туди потрапили чи ще хтось був?] Були, були. Там з Ірпеня були наші ще. В принципі, хороші умови були відносно, так сказати. Там кімната на двох, зі мною ще був чоловік із Гостомеля, ну, трохи старший за мене. Годували. Но, правда, їжа, чесно кажучи, якась несмачна. Говорять, шо то після стресу. Я в основному суп брав. Так давали там якусь лапшу чи кашу. Домашню ковбаску. Але вони якісь несмачні були, не знаю, шо там. [Скільки часу Ви там були?] Ну, десь там тринадцятого ввечері ми прийшли туди, тринадцятого вже в м. Рівне були. Потім десь за тиждень до Різдва, от, я вже повернувся назад. [До Великодня?] Да, Великодня, господи. Да. Оце ж, там, в принципі, умови були хороші. З музейними працівниками, колегами, якимось не вдалося поговорити. Два музеї, так один – Бурштиновий, згорнув експозицію, кудись вже ввезли її. В краєзнавчий зайшов областний. Там такий переляк: «Хто Вас сюди пустив?! Як Ви зайшли?» – «Зайшов через ворота». – «Музей закритий! Нікого тут, експозицію згорнули, ми нікого не пускаєм!» Я говорю: «Ваш колега, от посвідчення». – «Ну, це зараз не можна нічого!» Там площадка була – військова техніка. – «Техніку можна подивитися?» – «Ну, оце подивитися – і все». Там ще один чоловік підійшов, теж: «Як Ви сюди потрапили? Хто Вас пустив?» Ну, директора, на жаль, не було, я не зміг з ним поговорити. Але працювала бібліотека, на щастя. Там хороша бібліотека була, я вивчав історію Рівного в бібліотеці. Так обійшов місто теж, подивився, які пам'ятки там. Фотографував, так ще пару разів хотіли затримати і в міліцію здати. Були розговори: «Будуть ходити якісь наводчики, мітки ставить». Я фотографую. – «А що ви фотографуєте? А нащо це вам?» Церкву фотографував, така велика, красива: «А нащо воно вам?» Якісь жінки причепилися до мене: «Ну, красива у вас церква». «А звідки Ви?» Я кажу: «З Ірпеня». Одна говорить: «А у вас паспорт є?» – «В мене паспорт є». – «А у Вас паспорт є?» Вона говорить: «Так, є паспорт, ось! Ось, я можу показати». Я говорю: «А ЗАГС далеко?» – «А причому тут ЗАГС?» – «Ну, як? У Вас є паспорт, у мене є паспорт, тепер треба в ЗАГС!» Почали сміятися: «Що чоловік скаже?». Так потім дружньо поговорили. – «Підходьте до театру. Там штаб допомоги. Переселенці вимушені, там якусь допомогу, одяг». Там гарно приймали. Допомога вимушеним переселенцям, взяли на облік. Там не треба було нікуди бігати, шукати. Приїхали організовано, попередили, шо завтра буде комісія, в смислі брати на облік. Там приїхали ці, самі з міської Ради. Нас записали, зафіксували. Виплачували допомогу. [Два місяці отримували?] Сказали, шо навіть три місяці будуть. Не знаю, як там. Я за травень не отримав. Я потім запитував в юриста одного – там була зустріч організована з юристами (це бібліотека організувала). Запитав: «Я зареєстрований, а я зараз поїду додому, шо тоді?» – «Можете отримувати»

ти допомогу, це не відслідковується». Так що це там гарно поставлено. Але... в принципі, хороші умови, говорю... [Коли Ви вирішили повертатися?] Але фейсбук дивлюся, показують, що вибите вікно [в Ірпені] в музеї. Неспокійно на душі. Їрати – знаю, не пролізуть, але все одно. Думаю, як їхати. Почав там узнавати, вроде маршрутка до Києва ходить, але тут оголошення, що в зв'язку з тим, багато мін, заборонено в'їзд в Ірпінь, так що не треба їхати. Якийсь тиждень було, що не їхати, а потім було дозволено їхати, ну, я з цими волонтерами з Біблійної церкви (вони везли гуманітарну допомогу) повернувся в Ірпінь. [Що Ви побачили відразу, як повернулися до міста?] Ну, в першу чергу підійшов до музею, ну, бачу – тут вікно вибите, ну, все так на місці, нормально. Видно, так стусонуло, що відпав вогнегасник. Ну, а так все на місці. Прийшов додому, там двері вже валяються на землі, вилетіли зовсім. [У місті вже трохи прибрали тоді?] Тоді ще прибрано не було. Но видно, тільки попрацювали сапери – розмінювали. Там і міни були, і розтяжки позалишали. На вулицях якісь руїни лежали... обломки, оце було. Там розказували, що ставили міни, допустім, в піаніно, піаніно замінували, дитячі іграшки бувало що замінювали. Велике звірство. Візьме іграшку дитина... і загине, або руки повідриває. **[Місця спротиву.]** Підірвали дамбу, і рівень води піднявся в Ірпені. Форсувати Ірпінь не вдалося, ну, правда там понтонну переправу наводили росіяни, але її розбили. А через Ірпінь їх не пустили. [Під час Другої світової війни там така ж історія була, що коли розлився Ірпінь...] Да, німці підійшли, но вони зупинилися біля Ірпеня, так перестрілювалися. З цього боку німці стріляли, но вони просто... Гітлер тоді зняв танкову армію Гудеріана з московського напрямку і кинув в тил Південно-Західного фронту. Ну, а з півдня вдарила танкова армія Клейста. Вони в Лохвиці зімкнули кліщі і війська Південно-Західного фронту опинилися в оточенні. Ну, там була загроза оточення, але Сталін не хотів здавати Київ, тому що це назва символічна, і там перед тим була перекличка, що, мовляв, «Київ не здають! Київ вистойть!». Але коли пішло оточення, Сталін дав дозвіл відвести війська, але було вже пізно. Потрапили в оточення, відійшли. Німці вступили в Київ, це вже в вересні. [А історія зі Змієвими валами, Ви чули? В якій точці вони перетнули зараз наступ?] Ну да, Змієві вали вони так ідуть, значить... На цій карті трошки видно. Тут такий трикутник получається, обмежений. Це, до речі, коли після війни під проводом Хмельницького вони уклали мир з Польщею, то поділили Україну, Лівобережна відійшла до Москви, а Правобережна залишилася під владою Польщі, але вона на правому березі, не забрали Київ і землі між річками Дніпро, Ірпінь і Стугна. Ви бачите, тут якраз майже сходяться Ірпінь і Стугна. От вони утворюють такий трикутникчик. І отут між Стугною і Ірпінем теж були Змієві вали. [А зараз як вони ішли, та кож саме тут уперлися?] Ну, тут теж були вали, укріплення. Ну, є така версія, що якраз по річці Ірпінь проходив шлях з Русі Київської в Європу Західну. То тут теж були такі – низка городищ. Ну, і під час Великої Вітчизняної теж використовували, там навіть теж такий вал великий і прорили, в ньому зробили ДОТ, от там прорили підземні ходи. Зараз відновлюють. Забув, яке це село. В нас живе такий Павло Метьюсов, він працівник Музею історії Збройних сил України в Киє-

ві. Він очолює там якийсь військово-патріотичний клуб, займалися пошуками і перезахороненням бійців Другої світової, то він, в принципі, знає ці об'єкти. [І отут ніби якісь ДОТи були?] ДОТи були по річці Ірпінь. Вддовж всієї річки Ірпінь, там самий крайній зараз затоплений водами Київського водосховища, в воді він. Демидів. Якраз там, де Ірпінь впадає в Дніпро. Перша лінія оборони Києва проходила. [А що із заплавою?] Розказували, вона забудовувалась, якби забудували повністю, то вона б не розлилася... Ну бачте, є санітарні норми якісь по-моєму. [Вони були порушені?] Я от не знаю, 50 метрів, чи... Це річка невелика... Навіть 25 метрів. Но в всякому разі, Ви побачите будівництво – вже залізли на заплаву. Бо я ще пам'ятаю, коли Ірпінь розливався, то вода доходила аж до самого-самого місця, же будинки стоять зараз. [У групі Маркушина (соцмережі) пишуть люди, що якби забудували до кінця заплаву, то дали б шлях ворогу. А Маркушин щось відповідає їм, каже: «Там дорога вже була якась, під час Другої світової вона вже функціонувала, і ми нічого не порушили». [Пишуть, що там ніби забудували. Забудовано де?] В районі Ірпеня, а річка Ірпінь – це в нас скільки? 162 кілометри. Там навіть і одного процента заплави не забудовано. Заплава, вона тягнеться вздовж усієї річки, а ширина... різна ширина буває. [А там де пляжі, набережна будівлі зруйновано під час наступу?] Там трохи побило, коли стріляли, в цілому так... Я там ще не був... Мост пішохідний, здається, залишився. [Чи знаєте Ви про якісь програми відновлення Ірпеня?] Уже десь більше ста архітекторів побувало в Ірпені. Влада показала їм наше становище, наші заклади, ну, і є така ідея відбудувати комунальні заклади, зокрема центральний Будинок культури. Архітектори поділилися на групи і працюють, складають проекти відновлення. Зокрема, група працює над проектом реконструкції музею. Ну, влада пообіцяла віддати весь поверх, тому що, бачите, ну, треба вже поповнювати експозицію. Куди поповнювати, ну, буквально нема куди. Ну, обіцяли віддати і те крило. [Що хочуть відновити в Будинку культури, що перебудувати?] Ну, я не знаю там деталей, різні версії були. Треба ці руїни знести, вже на їх місці побудувати новий. Ну, і начебто говорять так, що частину будинку, хоча б вхід, треба залишити, тому що це дійсно пам'ятка уже історії. Він був побудований десь у 1954 році. І мені навіть здається, що треба залишити в такому вигляді, в якому він зараз є. Поруйнований будинок, так як в Сталінграді колись залишили будинок Павлова поруйнований-побитий, так і оце як пам'ятка війни. Була така ідея зробити музей там, де оцей підірваний міст. Думаю, на місці мосту музей не варто робити. [Його ж відновили?] Там збоку побудували такий тимчасовий міст. Збираються відновлювати, робити постійний. Музей потрібно відновити, багато чого по-новому зробити, ну і головне – відобразити оцю нашу героїку і трагедію. [Що планують з меморіалом загиблим мешканцям?] Є в планах така ідея, в нас же була Алея Героїв АТО, там на вулиці Котляревського, якраз навпроти Покровської церкви. Розстріляли її рашисти, прорвалися і видно, що не просто випадкові кулі були, осколки, а стріляли цілеспрямовано, тому що куля влучила прямо в лоб. Якийсь снайпер стріляв. Говоримо, що хлопців розстріляли двічі. Дивіться, хлопці спочатку загинули на Донбасі, а тепер розстріляли й плакати на

їхню честь. Там є алея могил вже на кладовищі. Як їхати на Романівку, там поворот направо. Біля Біблійної церкви. [Там, де Центральний парк?] Трохи далі. [У вас одне кладовище?] Так. Колись було кладовище отут, де зараз базар. Очевидно, вже в радянські часи зробили базар. Я розмовляв зі старожилами. Так згадували, що ще після війни отут, по вулиці Грибоєдова, отам, де зараз оце будинок з Екомаркетом, ще були покинуті занедбані могили. Пам'ятають їх. А це кладовище – початок 1910х, в усякому разі почитайте, я розповідаю про статут Кладовищного братства, було таке братство, організоване саме для догляду за кладовищами і упорядкування. Там цілий статут розписано, що як робити. Три ділянки на кладовищі було: для православних, для католиків і для лютеран. Дуже в нас чимало німців жило. Окремі могили десь там тридцятих років є. [Чи збиралися в Ірпені перейменувувати вулиці Лермонтова, Пушкінську та інші?] Стояло ж питання в Ірпені їх перейменувати до війни ще. Ми давно це вже говорили, но це все якось зам'яли. Пушкінську перейменувати – була така ідея. Ну, може, тепер і перейменують. [Хто порушує це питання?] Має бути комісія з питань... Повинна засідать Комісія з перейменувань. Будь-хто може поставити це питання. Я в цій комісії. Треба ж якимось одним пакетом: і Пушкіна, і Лермонтова, і Грибоєдова... Дерусифікацію провести. Тому що війна з росією, а тут у нас «росія», треба позбуватися цієї спадщини російської. Ну, багато прихильників, шанувальників Єсеніна... [Багато «руського міра» було.] Було, було. Взагалі цікава історія Ірпеня, там почитаєте в моїй книжці. Він виділяється трошки з-поміж інших міст тому, що там були в багатьох таких містечках названі вулиці на честь російських письменників, то Ірпінь виділяється тим, що тут були вулиці Українська і Шевченка. Спочатку трошки ми обурились, чому в українському місті одна вулиця «Українська». Всі вулиці українські, тому що місто українське! А потім дізналися, що виявляється, це ще було до революції. А до революції назва «Україна» була така напівзаборонена – Малоросія, Юго-Западный край. Тут була культурна громада і була якась спільнота, саме українська патріотична. І вона оцими назвами кидала виклик русифікаторській політиці царизму. І вулиця Шевченка, вона, правда, була на околиці міста. «Українська» – це ще дореволюційна назва. [Ви думаєте, що комісія скоро буде засідати?] Може, й не скоро. Просто, бачите, зараз така ситуація, що людям жити ніде, і стараються, їздять наші і Карплюк, і Маркушин, їздять і в Америку, і по Європі. Показують, просять допомогу, щоб відновити. Там якісь тимчасові будиночки завозять. От там, в «Дубках» їх поселяють, тих, хто втратив житло. Це, по-моєму, санаторій «Дубки», третє відділення. По вулиці Мінеральній. Ближче сюди до залізниці. [За залізницею руйнування є?]. Є, там якраз найбільше. Там район СМУ, ці відділення, там якраз багато поруйновано, тому що там ішов бій. [Це там до Гостомеля близько.] Коли наступали, і вони лупили, і по їх лупили.

*Записала Л. Боса в серпні 2022 р.
у м. Ірпені Бучанського р-ну Київської обл.
від М. С., 1962 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи могли б Ви пригадати епізоди з військових подій в Ірпені?] Якось до мене

мої вартові привели чоловіка. Високий, міцний, хольоний. Стос паперів якихось. Ну, і він мені говорить (видно, що українська мова для нього як для мене арабська, але він намагається говорити). Він мені говорить: «Я заслужений челявек. От у мене такі нагороди, такі, я палковник, вот». Мені стало огидно. Я задав одне питання: «Ти полковник, а я – капітан. Де ти, сука, був 24 лютого зі всіма своїми нагородами? Чого ти зараз – місяць війни уже, ми вже відігнали кацапів – а ти прийшов і показуєш свої нагороди». Кудя мої хлопці його повели, я не знаю. Я його більше не бачив. Я просто попросив його більше тудя не приходити. Таких випадків було багато. Тому не вважайте, що війна – це те, що вам показують по телебаченню. Війна – це кров, сльози, і це я зрозумів ще у [20]14 році на війні – спочатку стріляєш, потім питаєш: «Хто там?». Багато можу розказати... Можу розказати, що приходили люди записуватись, начебто вони йдуть в тероборону... Коли хлопцям задаєш питання... – «Я от хочу служити, я живу там на такій-то вулиці». Добре, нема питання. – «В яку школу ти ходив? – «В десяту». А коли людина починає плавати, розумієте, до неї виникають питання... Я сам не місцевий. Я Ірпеня не знаю добре, які там є малі вулички. Я до цього жив деякий час в Ірпені, зранку їхав в Київ на роботу, а приїжджав увечері, в кращому випадку ми гуляли увечері з дружиною по набережній, в парку «Центральному» або ходили в парк «Незнайка» послушати концерт. [Як сталося, що Ви переїхали жити саме в Ірпінь?] Чого я переїхав до Ірпеня? Ну, в Ірпінь я закохався ще в [20]14 році. Ми тоді проїжджали... з Майдану їхали на Гостомель, це був січень місяць. Бо нам сказали, що на Гостомелі стоїть якийсь ІЛ76й, і там сидить підрозділ якихось псковських десантників. Ми їхали псковським десантникам просто пояснити: «Хлопці, летіть додому, бо в нас не вистачить землі вас тут всіх поховати. Ви нам тут не треба». Це було вечором. Ну, я пройшовся, подивився, мені Ірпінь сподобався. Потім приїхали сюда з дружиною, мені сподобався пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку. Я завжди казав про портрет Шевченка тільки одне: «Зніміть оцю дебильну шапку і кожуха з Тараса Григоровича, зробіть його нормальним чоловіком». А тут, в Ірпені, пам'ятник нормальний. Це комунаки на нього натягли кожух і шапку та зробили якимось дідуганом. Я прийшов подивився на пам'ятник Шевченку і зрозумів, що я тут хочу жити. Якщо поставили такий пам'ятник Шевченку, значить, тут живуть нормальні молоді, продвинуті люди. [До цього Ви були в Ірпені? Ви – письменник, знали, що тут літературні тусовки збиралися постійно.] Ні, не був... **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Я хочу ще раз наголосити – величезну роль в обороні Ірпеня зіграли перші добровольці. Локальних очагів спротиву було дуже багато. Одні вирішили захищати свою прибудинкову територію. Інші вирішили не пустити ворога до «Жирафа» [торговельно-розважальний центр] або організували оборону біля шпиталю – розумієте? Перший штаб був організований у Будинку творчості письменників – коли зрозуміли, що сюда (до адміністрації) зможуть прилітати і одним снарядом можуть накрити всіх. Розумієте? І ще раз хочу підкреслити, що величезну роль в тому, що Ірпінь став величезною оцією територіальною обороною, зіграв мер міста – Олександр Григорович Маркушин. Він їздив по всіх ло-

кальних точках і пояснював просто: «Хлопці, дивіться – єднаємось всі разом, єднаємось, єднаємось, єднаємось...». У нього була і своя військова команда, і був зв'язок зі Збройними силами України, були й інші люди, і жінки з міської адміністрації, які з ним все це робили. Тому що, по-перше, необхідне забезпечення, по-друге, в Будинку письменників функціонувала гаряча їжа – сніданок, обід, вечеря. Ти міг там спокійно попитувати каву. Даже привозили волонтери величезну кількість їжі, воду і цигарки. [Ви пам'ятаєте вулицю Університетську? Такий рубіж між нашими і окупантами був біля Центрального парку.] Я погано знаю ту місцевість, я там був один раз, і то ми там були вночі. Знаєте, я хочу Вам сказати, ми часто виїжджали на «Караван-гала» [ресторан «Караван-Гала»] і на «Жираф». Перший раз коли приїхали, це було восьме березня. З Києва тоді приїхали зробити ротацію хлопцям, то будинки, які були поруч, були вибірково пошкоджені. Приїхали ми, побули чотири дні, і потім ротація пройшла і в нас. А потім ми приїхали другий раз, буквально через тиждень, там уже практично будинків не було..., розумієте. Тобто там, де був спротив, шалений спротив, то вони туди й гатили. Їм було без різниці, куда гатити. А лиш би туди, де був активний спротив, в «Жирафі». І Будинок культури пошкоджений. Я не можу сказати Вам, чи там були люди. Але то, що поцілили по Будинку культури... (а він у нас в Ірпені, знаєте, був такий особливий і гарненький був). [Ну да, в стилі ампір сталінський.] І то, що попали по ньому, то це зробили навмисно. Це якийсь дебіл, або хтось із ждунів, знаєте? Ждуни «руського міра» корегували... Цей будинок досить зруйнований... [Будь-які розриви снарядів пов'язані з коригувальниками, так?] На початку – да. А потім уже коли, розумієте, коли були стабільні очаги спротиву – це був ТРЦ «Жираф», з самого першого дня, стабільною точкою спротиву і був «Караван-Гала...». Рашисти гатили в місті просто по певній вибраній площі, розумієте. Я сам артилерист... Є в артилеристів таке поняття «стріляєм по площадам». Тобто площа 400 на 400 метрів, головне щоб приціл постійний, а ти тіки коригуєш – називався «беглий» вогонь. Була команда – «чотири, беглий». Там, там, там... Просто стріляють по площадам. Я Вам ще таке хочу сказати. Я знаю тих людей, що охороняли «Жираф», і можу Вам дати їхні номери телефонів, щоб Ви поговорили, з Валентіном, я його називав «Валіко» (він був у мене в відділенні). Він перший підбив топлівозаправщик на Вокзальній, коли зупинили колону рашистів. А потім вони від'їхали назад і їх усіх накрили на вулиці Вокзальній в Бучі. Але треба мені спитати, чи вони погодяться з Вами поговорити. Я знаю, хто скерував туди вогонь. Це коригувальник наш був, він був у нас в Будинку творчості, і наша артилерія тоді накрила оціх всіх орків, але перший, хто підбив топлівозаправщик, – це був Валентин. Там у нього брали інтерв'ю, вже і французи, і немці, і японці, і хто там тіки не брав. Наші так самі останні взяли, да. Я Анаконду питаю, і Каскада, чи можна [зустрітись]. Сергій З. [...] він... – людина-скеля, розумієте. Він сам по собі такий потужний чоловік. І він дуже велику роботу тоді зробив для людей, які проходили вишкіл, які там «купляли» або готувалися, знали, що це буде. Я, звичайно, хотів би, щоб він по Ірпіню провів Вас. [Чи із жінок хтось визначився саме як бійці? Не як волонтери.] Дуже бага-

то. Мені треба спитати, чи вони погодяться Вам дати інтерв'ю. Багато хто з них в команді Маркушина. Розумієте. Вони працювали з ним в міській раді. Вони й зараз працюють. Я на них кої дивлюся – я в них захоаний. Вони гарненькі дівчата, їм народжувати, треба, щоб їх любили. А вони, як справжні чоловіки, носили зброю і стріляли. Я пишаюсь ними! У мене є одна фотографія, де я з мисливською зброєю (це мені зробила оця дівочка, якій ще немає тридцяти років). Я сказав, що це буде в архів для мене особисто, коли переможемо, щоб я міг там показати це. Я сам хочу написати про це книжку. Зараз вийде збірка моїх віршів, там 13 віршів. Я писав їх в окопах. Одну строчку я написав у Романівці, а дописав на «Караван-гала», да. Я зараз віддав збірку, щоб мені її підготували до друку і відредагували. Але я не хочу нічого міняти в текстах віршів. Про мене написали статтю і в Вікіпедії, як я боронив Ірпінь. Ви можете продивитися там. Також «Армія Інфо» брала у мене інтерв'ю. Але! Шановна пані, я не хочу бути героєм, а хочу, щоб це дійшло до людей. От я зараз подарував бронешит свій у музей, а на бронешиті написано два гасла: «Я українець і маю розум переможця». А на задній пластині написано: «Українці народжені перемогати. Слава Україні!». Під час боїв я написав тоді ручкою. Я хотів, якщо зі мною щось трапиться і я загину, щоб ці бл*ді-кацапи подивилися, хто іде проти них. Розумієте? Нас можна завоювати, але підкорити нас неможливо. Не кожний зміг би зробити такого забезпечення різним провіантом і продуктами, якби не допомога мера міста Маркушина і колишнього мера Карплюка з свого боку та їх команд. Тепер те, що стосується Карплюка – дивіться, давайте будемо говорити таким чином. Я погано знаю Ірпінь. Я погано знаю людей. З Карплюком зустрічався один раз. Чому я вважаю, що це людина якоїсь нової формації? Він створив в Ірпіні товариство відважних, так і назвав – «Відважні». Багато молоді йому повірило, пішло до нього. Вони уже дихають українським світом – світом від-важ-них. Не «отважних», не «смелих», а українською – «відважних». Він побудував будинок і назвав «Товариство відважних». Тепер дивіться, ще одне: він створив нову політичну силу, Цю політичну силу можна сварити, ненавидіти, а можна і любити. Так само і Карплюка – любили або ненавиділи. «Нові обличчя». Але почекайте, він же не назвав так «Новіє ліца». «Нові обличчя». Він хоче, щоб поруч з ним були нові обличчя. А тепер подивіться на склад депутатського корпусу політичної партії «Нові обличчя». Я з ними був на першому штабі. Вони всі молоді, до тридцяти років. І вони проявляли, як це сказати..., «чудеса храбрості». Я в них, в їхніх очах не бачив страху. Розумієте? Я їх бачив – вони нікуди не втікли. Він стояв зі своїми людьми, забезпечував евакуацію потягів. Як проходила евакуація? Ви не були ні разу на евакуації? От, наприклад, моя дружина з дітьми захотіла евакуюватися. Я провожаю її, як чоловік, який зі зброєю в руках, а сам залишаюся боронити свою землю! А провожаю дружину, дітей, щоб вони виїхали, щоб вони залишилися живі. А там було зовсім не так – деякі чоловіки відштовхували дітей і жінок, які хотіли їхати першими. Чо-ло-ві-ки! Це ті, хто хаяли Карплюка? В чому різниця? Я це бачив своїми очима, бо я декілька разів був на евакуації. Мені було соромно за цих чоловіків, які носили штани. Тому тут – і проблема як на це дивитися.

*Записала М. Олійник 24 березня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина)
під час акції на підтримку України
від М. А., 2005 р. н.,
родом із м. Києва*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Мене звати А., прізвище моє М., мені 16 років, я 2005 року народження. [Ви сказали, що народились у Києві, а проживаєте в Ірпені.] Так, прописка в мене в Ірпені. [Давайте почнемо нашу розмову з того, що було до війни. В січні в засобах масової інформації почали обговорювати тему війни. Політологи, експерти, висловлювали свою точку зору. Будь-яка пересічна людина почула, що може бути війна. Ви обговорювали цю тему? Ви давали якісь відповіді для себе?] Так, авжеж. Я ставився до цього досить серйозно. Я багато обговорював цю тему зі своїми друзями, вчителями у школі. Особливо зі своїми до двадцять четвертого лютого російськими друзями або знайомими, онлайн-друзями, з якими я колись грав у відеоігри. Тобто я цю тему підіймав досить часто і всіляко намагався власне почати дискусію на цю тему, бо вона мене будоражила, мені було цікаво обговорювати це з людьми. Загалом, моя матір, вона особливо десь за тиждень до війни почали більш серйозно до цього ставитися і навіть закупила якоїсь їжі, але по факту плану у нас не було. Достатньої кількості засобів, ліків, ну, всього, що потрібно в випадку такому, у нас не було. І коли це все почалося, ми всі все одно були приголомшені. [Ви вірили, що війна можлива?] Я вірив, що це можливо, враховуючи, що те, що історично так склалось, що ми з московією завжди воювали. Я насправді не відкидував такого варіанту, авжеж. Я не можу сказати, що я був в цьому впевнений стовідсотково. Мені так здавалось, що люди, двадцять перше століття, ну люди, яка війна? Це зараз нікому не вигідно. Ну от, бачите, що сталося. [На 24 лютого 2022 р. у Вас уже була тривожна, рятівна валіза? Якщо була, то що Ви туди поклали, чи, можливо, Ваша мама?] Ні, тривожної, рятівної валізи в мене не було. Окрім того, що я до війни не курив, я кинув курити, не курив вже три місяці, і тривожна валіза у мене складалась з величезної купи тютюну і цигарок, бо папірці і фільтри, які я всі забув вдома, коли ми евакуювались, але по факту – ні. Цікаво, що провина нашої родини в тому, що ми не слухали політиків, ми не слухали Джо Байдена, американську розвідку, Джо Байдена, який скликав екстрене засідання два рази за деякий час до війни, і казав, що буде війна. Ну, це ж розвідка США, вони знають свою роботу. А ми не вірили, і власне, стикнулись з тим, що відбувається зараз, маю на увазі, з точки зору цивільного населення, ті травми, які ми отримали. [Ви маєте на увазі психологічні травми?] Психологічні, Слава Богу, на даний момент тільки психологічні. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** [24 лютого в ранці почалася війна, як Ви про це дізналися? Чи можете згадати свої відчуття?] Можу. Почалося все з того, що о шостій ранку мене розбудив батько, трусив мене. І власне перше, що я почув, коли прокинувся: «Синку, почалася війна». Але мій батько, він сам по собі лунастик, і часто буває така ситуація, що він приходить, щось мені розповідає, тим самим мене будить. Я, чесно кажучи, не сприйняв це серйозно, відмахався від нього і пішов далі спати. Прокинувся о сьомій тридцять по будильнику, почав збиратися

у школу. Вмикнув свій телефон, а я зазвичай вмикаю режим сну [для телефону], щоб мене нічого не будило вночі, бачу купи сповіщень, купу пропущених [дзвінків]. Все одно не звертаю на це увагу, виходжу зі своєї кімнати і бачу, що батько збирається про це сказати матері. Він каже про це матері, тим самим її будить, вона біжить в туалет, бо її нудить. І після цього, власне, далі розгортаються події. [Це був такий нервовий прояв.] Да, бо вона була дуже напружена останній тиждень, дуже некомфортно себе почувала, це змусило її отак відреагувати на ситуацію, от, власне. Що відбулось далі? Далі я вмикнув свій телефон остаточно і почав відповідати друзям, зайшов в перший телеграм-канал «Київ оперативний» і почав читати новини, побачив, що бомблять Харків, побачив, що відбувається наступ. І в той самий момент, ні не в той самий, буквально через дві години почалась атака на Гостомель, на гостомельський аеродром. Ми живемо в місті Ірпін, це зовсім поряд з Гостомелем. І, власне, через кілька годин я вже спостерігав, як близько тридцяти гелікоптерів російських разом з винищувачами пролітали і кружляли над моїм районом, спостерігав за цим, чув це, бачив це на власні очі. Мій батько теж за всім цим спостерігав, і, просидячи ще буквально три години, він сказав типу: «Все, я їду в тероборону». І пішов в тероборону. Пішов він в кросівках і помаранчевому пуховіку. [У Вашій родині наразі всі живі?] Поки так, у мене залишилися бабуся з дідусем в селищі під назвою Клавдієво [сmt Клавдієво-Тарасове Бучанського р-ну Київської обл.] неподалік від Бородянки [м. Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.], де вони наразі заблоковані, але загалом вони поки ще ок, так само як і з моїм батьком. [Вони під окупацією?] Не зовсім. [Там сіра зона?] Сіра зона, там поряд Варшавське шосе, по якому, власне, на Гостомель, на Ірпін, на Київ їхала, принаймні, тоді техніка постійно, безперервно. От, і власне, більшість гуманітарних коридорів, більшість колон, які виїжджало з Клавдієво, їх, на жаль, було розстріляно російськими окупаційними військами. [Це йдеться про мирних мешканців, які виїжджали?] Авжеж, мирні. Деяка частина змогла виїхати, деяку частину розстріляли, у деякої частини забрали телефони і, Слава Богу, все. [Вони одразу почали розстріли мирних від'їжджаючих?] Не одразу. Це все почалося приблизно через тиждень після початку бойових дій, бо спочатку всі вважали, що в Клавдієво буде спокійно. Ніхто не знав, як саме вони будуть наступати, по факту там було спокійно. Вони розповідають, що всього один раз за весь час вони побачили військову техніку, у них там не гатять, у них там немає боїв. Це селіще, там немає ані військових частин, ані станцій водонасосних. [Були повітряні тривоги, сирени? Чи переховувались Ви десь?] На жаль, система повітряного сповіщення в Ірпені і взагалі в Ірпінській громаді, Бучанській і Гостомельській не працює чи працює, що якісь певні райони її чують. Ми орієнтувались... насправді не було на що орієнтуватись, бо ніхто не знав, коли почнуть. І почали насправді одразу, почали вночі, то коли батько пішов, то через деякий час, власне, почали гатити по Ірпеню, по Гостомелю, по Бучі. І в нашому випадку це було ПВО здебільшого, хоча кілька будинків неподалік від нас вже тоді прилетіло. По факту більша частина вибухів і те, від чого у нас трусило вікна, було ПВО. Але по факту були обстріли, точились здебільшого повітряні бої,

і на ранок двадцять п'ятого лютого мати моя прийняла рішення покинути місто Ірпінь. [А батько вже тоді пішов в тероборону?] Да, батько вже пішов. [Як Ваша мама це сприйняла?] Моя матір, скажімо так, вона не зовсім стресовитривала людина, вона вже доки ми не покинули Ірпінь, вона була в паніці буквально. Її трисило, вона не знала, що їй робити, вона не могла сформулювати власні думки.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Я пам'ятаю, що ми постійно сиділи на телефонах, і постійно раз на деякий час хтось дзвонив, хтось пропонував десь поїхати, хтось дзвонив казав, що залишайтеся, в цьому [виїзді] немає сенсу, це небезпечно. В якийсь момент до нас приїхала її подруга зі своїм сином і буквально на кілька годин, і вони попереховувались, і вони поїхали. Це теж дуже сильно на неї вплинуло, бо вона відчувала, що вона теж змушена була поїхати, але вона не була впевнена. Рішення, по суті, приймала суто вона, бо я себе в якомусь сенсі за це трошки ненавиджу, бо я був проти цього. Я щасливий, що вона мене не послухала і не послухала моїх рідних, тобто мою тітку з її дітьми, які напали на тому, щоб залишитись в Ірпені. Ми теоретично могли бути тими самими людьми, яких розстріляли під час евакуації через зруйнований романівський міст [міст в мікрорайоні Романівка в м. Ірпінь]. Нам повезло, ми виїхали більш-менш спокійно, отак під обстрілами, але це було більш-менш спокійно. Ми дістались до міста Камінця-Подільського безпечно. [Якщо Ваш батько в теробороні, то вся Ваша увага й переживання довкола цього зосереджені. Яким чином Ви його підтримуєте?] Поки він, Слава Богу, у більш-менш спокійних обставинах, поки він тоді ще ніколи не тримав в руках зброю. Так вийшло, коли він пішов у тероборону з власної ініціативи, тоді брали усіх, бо тоді і ЗСУ, і люди не розуміли, наскільки це все швидко [розвивається], і вони набирали отак людей в охапку, бо зараз його товариш, який знає як поводитись зі зброєю, він лікар, психолог, його досі не взяли, вже тиждень намагається, йому постійно кажуть, що почекайте. Мій батько тепер при собі має зброю, він тепер офіційно зесеушник. Як не дивно, він тепер не тероборонець, він тепер офіційно служить в ЗСУ, отримує зарплатню, йому видали зброю, пістолет, автомат, гранати. [Не будемо про це говорити.] Але по факту його навчили стріляти, все робити. Він розуміє, як воювати більш-менш, але йому не доручають бути на передовій; він в якийсь момент стоїть на блокпосту, в якийсь готує чай, супи і розносить їх по своїх товаришах. Я просто підтримую з ним зв'язок. Те, що у нього все добре, мені він це розкажує, мене це дуже радує. Він каже, що він оточений прекрасними людьми, тобто він з усіма в своєму загоні познайомився, всі дуже класні. Він каже, що бойовий дух у них прямо на висоті. Вони впевнені у перемозі, немає ніяких взагалі вагань. Вони всі готові битися, готові чимось жертвувати, але по факту ніхто там не боїться. Мені здається, що моральний стан наших військ набагато кращий за моральний стан противника.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Які найстрашніші переживання Ви прожили під час війни? Якою є Ваша шкала жахів війни? Які історії, моменти, події можете описати?] Шкали вимірювання певної немає, бо жахом можна назвати абсолютно все, з чим були змушені

стикнутися українці спочатку війни, власне, з початком цієї огидної ситуації. Це може бути будь-що, мені здається, що тим, хто на той момент був за кордоном, їм, мабуть, теж дуже важко. Можливо, навіть трохи важче, ніж людям, які, скажімо, мирно виїхали, бо вони спостерігачі. Є така штука, з якою я стикнувся, і вона мене гнітить, – це відчуття провини, коли тобі хочеться повернутися назад під обстріли. [Я розумію, про що Ви говорите.] Але загалом, перше, що мене змусило просто мовчки стояти п'ятнадцять хвилин і дивитись у стіну, це власне, коли розбомбили пологовий будинок у Маріуполі. До цього теж все змушувало мене відчувати злість, ненависть, але пологовий будинок мене просто вбив. З останнього це те, що москалі почали депортувати людей з Херсонщини, з Маріуполя, взагалі з усіх окупованих територій на територію російської федерації, забирати у них документи, змушувати їх підписувати робочі контракти. Тобто я коли цю новину почув, мати цю новину почула, я пам'ятаю, що вона розплакалась, а я не міг знайти собі місця ще годину. Вони, москалі, перетворились на тих, кого вони ненавидять, на нацистів. Їх методи взагалі ведення війни, ну типу, це все, що було. Те, що історія циклічна, це в якомусь сенсі правда, бо вони діють такими самими методами. Тільки у нацистів, можливо, ставлення до власних солдат було краще, знаєте, ніж у москалів, бо всі ці ситуації, що вони посилають срочників, що вони спалюють тіла, закопують їх у братські могили, відмовляються від допомоги Червоного хреста по транспортуванню цих тіл, відмовляються від пропозицій Укрзалізниці надати рефрежераторні вагони. Це теж показник і ставлення їх до власного народу. Це навіть гірше, ніж нацистська Німеччина була. Нацисти хоча б до власного народу ставились якось більш-менш адекватно. Безумовно, було Гестапо, це в цьому дусі. Ще останнє стосовно цього питання. Я буквально сьогодні (від вчора продовжувалось заняття в моїй школі онлайн, які я відвідую) вперше особисто поговорив з вчителькою англійської мови. Пані Наталі Д. евакуювалась з Гостомеля відносно нещодавно. Те, що вона мені розповідала, не вкладається в моїй голові. Якщо коротко, то вони були змушені близько двох діб просто переходити з місця на місце, бо типу не було ні зв'язку, нічого. Вони по факту не знали, звідки будуть евакуювати, і вона розповідає, що у неї була група із 500 людей і живими звідти залишилось 200 людей. Те, що вона бачила, поки вона ходила. Ви питали про те, які ситуації з мого оточення змусили мене відчувати саме цей жах війни. Це саме цей діалог, який відбувся сьогодні у мене вранці. Тобто починається урок англійської мови; весь цей час ми спілкувались англійською. Як не дивно, це не завадило їй ніяк, бо вона взагалі ідеально володіє, я поки слухав, я просто не міг уявити, що це отак було. Таких історій насправді купа. Моя сусідка після того, як на її город впав снаряд, сіла на велосипед і поїхала. Вона розповідала, що вона теж бачила тіла, вона, типу бачила жажіття. І власне, все, що відбувається, кожна людська історія, яка склалась під час цієї війни, вона має свою долю жаху насправді. Як приклад, я провів під обстрілами добу, і зараз коли повз мене вперше проїжджав трамвай, то я отак присів на землю автоматично, розумієте. А я тільки добу, і це був не зовсім обстріл, це ПВО працювало, але це на мене отак вплинуло. А як люди, які під завалами провели кілька днів,

або люди, які приймали активну бойову участь у війні. Тобто це все жак. [Як думаєте, хто винен у цій війні? Якби Вам дали право бути прокурором, кому б Ви виставили звинувачення?] Я вважаю, що в війні винен увесь російський народ. Ну, майже увесь, авжеж керівництво. Що цікаво, я мав величезну купу розмов, переписок, розмов в режимі реального часу зі своїми москальськими знайомими. Більшість з них каже, що вони не обирали володимира володимировича путіна, і нічого не можуть зробити. Ну, і перше, що спадає на думку, коли тобі громадянин російської федерації каже, що він проти, але нічого поробити не може і не буде... Перше, що спадає на думку, це те, що типу попросту порівняти, чому у нас в Херсоні люди зупиняють своїми руками танки, чому під час Майдану, під час Революції гідності, коли почали стріляти людей, їх стало тільки більше, чому у нас так, чому в Казахстані люди, ну, якщо пам'ятаєте, там нещодавно були протести відносно таки досить серйозні, коли ОДКБ [Організація Договору Колективної Безпеки]... Тобто росія, Киргизстан, білорусь – вони всі ввели туди свої війська, щоб всі протести погасити. Чому росія не вчиться в своїх сусідів, вона не вчиться на помилках своїх сусідів. Я сам для себе відповів на це питання, бо росія – це рабський народ, на мою думку. Тобто Україна завжди за свою незалежність боролася, а росія завжди створювала навколо себе тоталітарну систему, рабами якої громадяни цієї країни ставали. І потім ця тоталітарна система йшла поширювати свій вплив на інші системи, демократичні системи. Так склалося історично. Ну, тобто я вважаю, що там нічого не зміниться, доки там не почнуться голодні бунти. На жаль, це так. Що кумедно, вони породили цією війною тих, кого вони так боялися. Вони самі стали тими, кого вони ненавиділи і породили тут того, кого вони боялися, – націоналістів, бандерівців, усіх цих людей, яких насправді по факту було не так багато, бо у нас націоналісти на виборах не набирають навіть десять відсотків. Я вважаю, що коли все закінчиться, людей, які перейдуть на державну мову, людей, які стануть, можливо, більш радикальними, їх стане більше. Набагато більше просто через те, що ті люди, які були нейтральними, вони перейшли в окремих табір, скажімо так, мені здається. Так було і з Кримом, з часів початку війни на Сході у 2014 році. Через це люди змінювали свою думку. Я не розумію, як до них це не дійшло. Цим вона тільки спровокує більший супротив і цим самим зруйнують свою імперію. [Ваше ставлення до НАТО і до перспектив України щодо НАТО.] Дайте подумати. По-перше, варто відзначити, що у нас була можливість вступити у НАТО, я не скажу дати, дуже погано пам'ятаю. Пам'ятаю, що у нас було якесь опитування чи щось типу цього. І більшість опитуваних проголосувало проти, але я не можу це підтвердити документально, мені хтось типу розповідав. [Референдуму щодо НАТО не було.] Референдуму не було, але я пам'ятаю, що навіть мої батьки тоді в той час дискутували на цю тему, і були якісь протести, короче – неважливо. Суть в тому, що ми не є членом НАТО. Так склалося, що ми не є членом НАТО, авжеж, якщо мова йде про юридичний аспект цього питання, то НАТО не зобов'язане ніяким чином нас захищати, бо ми не є членом альянсу. Авжеж, якщо ми думаємо наперед, ми уявляємо собі те, що може відбутися пізніше, ну, вони це самі розуміють, їм варто

діяти, їм варто допомагати, бо якщо росія поширить свій вплив на Україну, то ніхто не знає, що буде далі. Ніхто не знає, чи піде росія далі, а таке можливо, бо згадуємо історію, історія циклічна. Спочатку відбулось [таке], аншлюс Австрії, потім Франція, далі, далі, далі... [Хочеться Вас перефразувати: «Ніхто не знає, як росія далі буде захоплювати всі інші країни».] Авжеж, ніхто не знає, так само як ніхто не очікував, що Гітлер буде захоплювати країни далі, і була так звана політика умиротворення. Ніхто не вірив, що буде війна між Україною і росією. А Джохар Дудаєв ще під час російсько-чеченської війни сказав, що типу росія зруйнується, коли підійметься українське сонце. Джохар Дудаєв. [Так, ця інформація була в інтернеті.] Деякі речі вони очевидні дуже, навіть якщо складно повірити. [Сьогодні всі захоплені не тільки бойовим духом бійців ЗСУ, а й усією Україною. Скажіть, будь ласка, до війни Ви могли сказати, що українці здатні на таку консолідацію, на таку силу духу, на такий героїзм?] Міг. Міг так сказати. [Ви вірили в це?] Так, безумовно. Я, безумовно, вірив в це. Я з самого початку вважав, що якщо війна буде, то вона буде дуже кровопролитною. Я скажу, що перші три доби у мене було відчуття, що от зараз все закінчиться, і ми будемо під окупацією. І я не очікував, що це все буде настільки ефективно, настільки все буде з нашого боку круто, бо все ж таки, я не особливо заглиблювався настільки у росії сильна армія, і я чомусь думав, що так чи інакше вони – ворог небезпечний і сильний, і нас задавлять. Але що ми бачимо? Ми класно обороняємось вже цілий місяць, рівно місяць. І, чесно кажучи, я вже сто відсотково впевнений в тому, що Київ принаймні захоплено не буде. Я впевнений, що Україну окуповано цілком і повністю теж не буде. Я довоєнний вважав, що типу так, радше за все ми будемо окуповані, але, як і за часів радянської окупації, як і за часів російської імперії, український народ все одно буде боротися, буде партизанська війна. І так чи інакше, але буде якийсь супротив. Але зараз я розумію, що супротив не партизанський, а повноцінний військовий, і ми всі бачимо, що шанси наші на перемогу зараз набагато більші, ніж вважалось, можливо. Захід теж не очікував, і в першу чергу наш ворог не очікував такого супротиву. Тобто в мене інколи таке відчуття, що сам путін живе в абсолютному вакуумі, і він сам вірить в те, що він каже. Він сам вірить, що у нас тут реально пригнічують російськомовне населення, у нас бандерівці. Хоча я відверто підтримую, я вважаю, що Степан Бандера діяв правильно. Авжеж, переносити його політику на сучасну Україну – це неправильно. Зараз ми частково під окупацією, тоді була радянська окупація, тоді націоналізм був необхідний. Але величезна кількість людей, навіть українців, не знають про те, що Степан Бандера сидів у концтаборах у німецьких. Він в загонах УПА служив. Те, що, перепрошую, дон Рамзан Кадиров оголосив винагороду в 200 000 доларів за голову Степана Бандери, мені здається, це багато каже про рівень ментального, мозкового розвитку наших супротивників. [Що для Вас сьогодні означає поняття «Ваша Батьківщина»?] Моя Батьківщина для мене – це в першу чергу люди, якими я себе оточив за часи свого проживання на території України. Моя Батьківщина для мене – це предмети побуту, все, що мене оточувало в моєму рідному місті. Те, що я бачу зараз, те, як я сприймаю свою Батьківщину, якщо ме-

тафорично порівняти, то для мене – це боротьба за свою незалежність. [Україна для Вас – це боротьба за незалежність?] Може, це химерно звучить. Це як людина, яку намагаються якось пригнітити, людина, яку там в школі булять, і людина ця абстрактно з цим бореться. Ви розумієте, про що я. [Як Ви опинились у Будапешті?] Перше з чим ми стикнулися, це коли ми виїхали з Ірпеня. Ми їхали колоною – я, моя сестра, моя матір, моя тітка зі своєю дитиною, і в іншій автівці їхала пані Станіслава, подружка моєї матері, зі своїм трирічним сином, і там ще група людей, яка поступово протягом дороги розрасувалася. І першою допомогою, яку ми отримали, була допомога католицької церкви. Тобто ми приїхали у містечко Бар, де нас радісно прийняла католицька церква. Нас нагодували, нам надали можливість прийняти душ, поспати. Насправді ми могли залишатись там на необмежену кількість часу, але у нас була певна точка, це був Кам'янець-Подільський. Протягом дороги з міста Бар до Кам'янця-Подільського ми зустрічали величезну кількість людей, які просто посеред дороги стояли. Наприклад, ти проїжджаєш крізь місто і бачиш усюди отакі величезні плакати, на яких написано: «Безкоштовний чай». «Безкоштовний суп», «Безкоштовний борщ», «Какао». Тобто люди власними силами за власний кошт допомагали, бо вони знали, що буде проїжджати величезна колона біженців. І вони всі, власне, намагалися допомогти. Стосовно волонтерства я можу сказати, що персонально я приймав в цьому участь. Коли ми приїхали у Кам'янець-Подільський, майже одразу ми і з чоловіком Станіслави поїхали у Львів волонтерити. У мирний час я працював на кінопродакшен, який після початку війни організував власну гуманітарну місію, організував нас, і ми працювали на кордоні, координували вантажівки, координували допомогу. В якийсь момент ми навіть проїхали військовим конвоем. Я загалом сам в цьому поварився, і я можу сказати, що на українському боці все організовано дуже круто. Там є величезна кількість каналів, величезна кількість чатів, і яких кожен за щось відповідає. Я спостерігав на власні очі ITвійська України, один з чуваків, який з нами тусувався, він, власне, був бійцем цих ITвійськ. Він просто ночами на проліт вмикав техно, сидів і влаштовував досади [DoS-атаки] на державні сайти російської федерації. Я тоді побачив наскільки згуртований український народ. Український народ, як на мене, зараз єдиний як ніколи, у волонтерстві, у допомозі це, власне, і проявляється. Знаєте, найбільше, що мене гнітить досі, це те, що я приїхав сюди і в мене з'явилися певні зобов'язання. Мене мати зобов'язала продовжити навчання, доглядати за сестрою, ходити регулярно в магазин, прати, те, інше. І це ніби стагнуєш, я ж не стагну, я здобуваю якусь там освіту, і все і в цьому дусі, але я відчував себе корисним тоді. Це ще пов'язано з тим, що я покинув рідну землю, бо в Кам'янці-Подільському провели десь довгий час. Ми поїхали 25го і кордон ми перетнули приблизно чотири доби тому. Ну, тобто, досить довго ми там залишались. [Тобто Ви в Будапешті чотири, п'ять днів?] Так, зовсім небагато.

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ [Яку допомогу, підтримку Ви зустріли в Будапешті?] Взагалі-то, ми не одразу заїхали в Угорщину, ми перетинали кордон з

Румунією, бо вона ближче; кордон румунський ближче до Кам'янця-Подільського, ніж кордон угорський. Вже на румунському кордоні ми зустрілися з величезною кількістю підтримки, тобто буквально стояли люди вздовж цього забору, протягували солодощі, їжу, солодку вату, засоби особистої гігієни, все, що можна отак протягували, віддавали, всіляко підтримували. Все було в жовто-блакитних кольорах, тобто українські стяги. Нас одразу зустріли, родина Станіслави з собакою, одразу собаку прийняли, за п'ятнадцять хвилин чіпували, оформили всі документи. Якийсь чувак підійшов мені дав румунські кошти [гроші], дав, якщо що. Нас посадили на автобус, відвезли в місце тимчасового перебування. Це був готель, де цілодобово працювали перекладачі, цілодобово працювала рецепція, на якій ти міг отримувати будь-яку інформацію. Підходиш і кажеш, що немає інтернету, або потрібна місцева картка, тобі дають місцеву картку. Ну, сім-картку. Ти кажеш, що тобі потрібно дістатися в якусь певну точку, вони нарукляють тобі маршрут чи принаймні нададуть якусь інформацію, як дістатися. Ми провели там добу, сіли на автобус, доїхали до вокзалу. Це було місто Сучава, центральний вокзал міста Сучави, де все було, годували, і досить смачно годували, надавали всю необхідну інформацію, квитки за символічну суму, одинадцять квитків ми купили за три євро. Ми сіли на потяг, доїхали до міста Клуж [м. Клуж-Напока, Угорщина], де теж так само нас нагодували, відвезли в місце тимчасового перебування українських біженців, де нас теж нагодували. Потім ми вирушили назад на вокзал, і вже прямим рейсом дісталися до Угорщини. [Ви знали до кого їдете в Угорщину?] Ми планували так, бо тут вже була сформована певна спільнота, купа знайомих. Ми знайшли знайомого, у якого є знайомий, який типу надає там житло. Це людина з Канади, українського походження, яка, власне, тут має свій бізнес, здає величезну кількість кімнат, і вона безкоштовно нам на необмежену кількість часу надала притулок. Тут нас теж зустріла величезна кількість волонтерів, все, що можливо. Хоча я чув, що місцева влада відносно недавно їх всіх [волонтерів] з вокзалу прибрала. Я не знаю, наскільки це правда. Але я нещодавно відвідував вечерю зі знайомим місцевими, дуже прикольні люди, які викладають в університеті. Вони розповідали, що тут зараз політична ситуація дуже погана, майже як в Україні за часів Януковича. Тут величезна кількість корупційних схем. Ще те, що мене трохи гнітить, це те, що я зараз переховуюсь в проросійській країні. Але варіантів немає, бо тут є певна вже спільнота, яка теоретично може потім вже надавати роботу. Бо проблема в тому, що моя мати кінооператорка, є інформація, що робота тут є, а кінооператорів хороших мало. І, власне, є шанс теоретично зацепитися, почати працювати.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Які бажання Ви загадали б, якби знали, що вони здійсняться?] Перше бажання – це, авжеж, закінчення війни, це другий Нюрнберзький процес, друге бажання – це депутатизація, як було за часів фашистської Німеччини. Як була денацифікація, так само треба депутатизація. А третє бажання – це карма, тобто це трошки за межі реального світу виходить, але було б класно, якби коли-небудь на незалежну російську федерацію напав який-небудь Китай і влаштував такий самий геноцид там. Такий

самий. Щоб все, що відбувається тут, щоб все це їм бумерангом повернулось. Ну, от типу, щоб люди відчували і побачили на власні очі, щоб теж в російських телеграм-каналах писали: «Москва! Воздушная тревога!», «Омск! Воздушная тревога!», «Екатеринбург! Воздушная тревога!». Я вважаю, що таке може статися, бо помста – це страва, яку подають холодною. Можливо, навіть ми будемо це спостерігати на власні очі. Можливо, мої діти, але я вважаю, що це рано чи пізно станеться і наші сусіди, власне, будуть вигрібати усе, що вони як народ робили з нашим народом протягом усього існування. Бо, починаючи з моменту, коли утворилось велике московське царство так зване, вони, власне, вже тоді керували таким самим: звільнення православної церкви, коли була війна з Великим князівством Литовським. Через що утворилась Річ Посполита, бо Велике князівство Литовське не справлялось з агресією московського царства, тобто московії. Потім російська імперія, потім Радянський союз, зараз власне російська федерація робить те саме, що вона робила тоді, винищувала, геноцидила наш народ. Моє третє побажання заключається в тому, щоб вони всі відчували те, що наразі відчуваємо ми. Я вважаю, що коли це все закінчиться, росія просто розпадеться. Всі ці федеративні республіки проголосять незалежність, нарешті, росія можливо, зникне, я сподіваюсь. [В перемогу вірите?] В перемогу вірю, авжеж. Вірю стовідсотково.

*Записала М. Олійник 2 квітня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина)
під час акції на підтримку України
від Грищенко Валентини Іванівни, 1960 р. н.,
родом із м. Бородянки.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Ірпені*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Я в Бородянці народилась, яку вони зрівняли з зільною самою першою іще до самої Бучі. І там взагалі жах, счас люди повертаються, а там так голосять, що я вам передати не можу, тому що вони не дозволяли доставати людей із завалів. І от счас вони дістають своїх знайомих. Рідних, близьких – всіх счас [зараз] доставають. Буча віддихає порівняно з Бородянкою. Вона була сама перша з перших днів війни. І там кадировці стояли. Вони там організували свій штаб, і це просто жах, а священник там такий грамотний із московського патріархату, підтримував їх, дав їм свою ету церкву під резиденцію. О таких уродів хватає. А що з цих мародерів ловлять месних, і главное нічого їм не зробилося, не розуміє. Лазять по хатах, забирають те, що ті не доводили. [Це Вам розповідають новини по телефону?] Телефоную, там рідні мої, там у нас велика сім'я (п'ятеро дітей і мама). Мамі дев'яносто років було у вівторок, я їздила її вітати у Углю, це Закарпатська область, [с. Углю Тячівського рну Закарпатської обл.]. Вона сама з Закарпаття, і частина нашої родини там. [У Вас рідні у Ірпені й Бородянці ще є, правильно я зрозуміла?] Правильно. І частина счас в Закарпатті залишилася, я тут в Будапешті, це по запрошенню. Моя дочка працювала тут дванадцять років назад, і її колега запросив її із сином із котами ще, канешно, і я ще слідом приїхала. Ще живого kota привезли, ну короче – весело. Я зателефонувала в наше посольство і говорю: «О там чотириста

п'ятдесят гривень на комуналку дають в Україні людям, які поселили людей. А як тут справи обстоять?». Ну а тут нас людина прийняла, нас три человека і коті. Це ж тоже його комуналка, його копійки, він не так багато заробляє, у нього робоча спеціальність. [Відповіли]: «У нас не було пояснень». А чого ж у вас не було пояснення? Я не зрозуміла, що, значить, навіть для українських не виплачувати. У посольство України [дзвонили] першому секретарю, Анатолієм він представився. І він сказав, що в них не було роз'яснень. Як же не було роз'яснень? Ми вже тут знаходимося, люди нам допомагають, а чо[го] їм даже оці копійки не можуть відшкодувати, це як? Я не зрозуміла, це що вони не так вже приймають? Хто що виділяє? Хто що виділяє? Я ще до сих пор не реєструвалася ж, я не збираюся, того що мене це не влаштує. І вообщє дванадцять часів на завод [працювати] я не піду. Вони, які умови виставляють, щоб реєструватися, там більше 2200 десь в гривнях, так? І от вони ці гроші колись, може, дадуть, ще не знають як, і дають тобі посвідчення на роботу, що ти маєш право йти, і медстраховку. Робота по дванадцять годин, один вихідний. Мені 61 рік, [я] інвалід першої групи. Куди [я піду працювати]? Єслі ти отказався на біржі труда, значить, тобі це пособие знімають. Є роз'яснення, я ж не придумала, я можу подарити. [Дає листівку про працевлаштування.] Я вам сказала, що дванадцять років назад моя дочка тут працювала. Він [колега доньки] казав, що у нас буде війна, [казав, що] виїжджайте, як вивозили всі посольства. Виїжджайте, у вас буде війна. Ну ніхто ж [не виїхав], ви ж розумієте. Потім уже 24 [лютого] він каже, що я тобі казав, що раніше їдьте. [...] І вони поїхали з котами, з сином, сорок годин в дорозі дочка сама, а я з Ірпеня вже не змогла виїхати. Мост був взорваний, і дорога була перекрита на Стоянку. Багато було машин, а мене не хватило бензину. Я два рази їхала, я два рази верталася. Машину розстріляли, гараж теж, ворота, криша, дом, і так полетіло, що я не думала. Я думала, що там саме безпечне місце, влетіло і в двір. Чоловік четверта стадія, хворий, нада було вести на хімію, залишився там, на двадцять п'ять кілограм похував. Без води, без газу, без опалення. Але там знайомий його підкормлює, привозить, що може. Собака сусідська втекла, чоловік сказав, [що] втекла собака. Вони якусь приволокли, він каже: «Це не моя». А вони кажуть: «А ми куди дінем тепер цю?» Короче, що вам сказати. Ну, в нашій стороні, там де моя вулиця, Слава Богу, не було цих уродов. А там, де були от в ірпенській зоні, там вже поїхали додому, розказує, що це тихий жах. У людей в домах туалети поробили, на пол, на еті, на кроваті – кругом. Виносили все, що бачили, собачі будки і ті отгрузили. Уроди, кончені. А знаєте, що в Бучі написали, я в фейсбуке читала: «А хто вам разрешил так красиво жить?». Це нормальні? Кончєние. У мене внук, дочка киянка, а батько внука – москвич. І що мені тепер його роздерти на дві часті? І що думаєте, він на мітинг поїде? Не поїде. Так що както так. [Як вважаєте, те що відбулось, це геноцид?] Вони ж всьо время нас казнять, всьо время. Дивіться з [19]33 года, як вони забирали весь хлеб. Закривали села, щоб люди нікуди не шли. Счас те саме. Яка це війна? Це не війна, це унічтоженіє натуральне! Вони градами лупили, так що я вам передати не можу, а як не лупили, ми вже думали, що случилось. А знаєте, що було перед самою

війною? Це така тиша була! Така тиша була страшна! Вона аж дзвеніла! Не белочка в мене в дворі не пробігала, не птічки не чути було! Всі затихли, і собаки, і коти! Вообщє така тишина була, аж страшно! Я чоловіку говорю: «Боже! Це всьо!» Така тиша була! Та я чула, що нічого не чуто. Понімаєте, я вийшла в двір, а в мене нічого не чуто. Ні одного звука по всьому місту! Не одного! І потім, як оце новості розказують: «Стріляють? Не стріляють? Пошли? Не пошли?» [Це з 23 лютого на 24 лютого було?] Це двадцять четвертого вдень. Вдень, десь годин в десять, одинадцять. Я вийшла, а от така тиша, а потім почали гатити. Ну, почалась вона в п'ять ранку, а у нас почали гатити, так що чуто було вже нашу сторону, це десь в одинадцять, двенадцять. Я рано встаю, і потім ми вже не орієнтувались на те новості, що кажуть: «Буде щось», «не буде». Ми вже слухали, як птічки співають, всі поховалися, даже ворони, вообщє нікого не було! І потім ми вже слухали і дивилися у двір, як виходили: «Є хтось? А білочка побігла, то спокійно можна виходить. А потім уже інтернет в перший день пропав, прямо в перший день. Зв'язку ніякого. П'ятого [25 лютого] пропало світло вже, телефон нельзя було підзарядити, узнати: «Де?», «Шо?». Ну, я в машину там заходила, ну вона так медлено трошки підзаряджала там на пару минут розмови, щоб хоч узнати за своїх. Мої в підвалі сиділи в Бородянці, потім вони уїхали і звонять мені вже з дороги, кажуть: «Куди нам можна? Де нам переночувати?». А я, мене брат за кордон возив, там у Словаччину і Угорщину. А вони менше з ними спілкувались. Я більше закарпатська, я більше з закарпатськими родичами спілкувалась. Я говорю, що зараз зателефоную, вони когось знайдуть. І от двоюрідного брата невістка (він вже помер два роки як) прийняла моїх рідних, ну, сестру меншу з чоловіком і їх друзів, віддала весь другий поверх. Ну документи в неї не оформлені на неї, а там тільки власникам [компенсують витрати]. Ну, то ж якось сказали, будуть вирішувати питання. І вся Закарпатська область не оформлюють документи. Вони в селі, вони такі люди роботящі, їм не до тих бумаж. Знаєте, це в городі бумага, а там воно село. Це Розівка, село біля Ужгорода. Спасибі їм, що є такі люди, допомогли. Там «Дельфін» ресторан, всі ресторани міста звозять туди їжу, їх кормлять. Там «Сова» якась іще, тоже якусь гуманітарку допомагають. Ну, як можуть. Тут я нікуди не ходила і нічого не питаю, я і не збираюся. Потому що я їх допомогу приймати не буду. Я буду їхати додому, тільки там наладиться болєє-меніє, і я буду їхати. І всі наші ідуть додому. Ніхто не хоче, ну, дочка залишиться із сином, залишиться. Він пішов тут у школу. Його гарно прийняли, вона буде його в міжнародну школу отдавати. Їй запропонували роботу, вони хай остаються, а я не, я – додому. І всі мої знайомі кажуть, що додому. Ну, да, вони просять, кажуть, що світла нема, води нема, газу нема: «Ну, не їдьте, ви ж будете тільки мішати, ми ж чистимо вулиці». Сьогодні в нас вулицю прибирали, мені оцей знайомий, що чоловіка підтримує, їсти йому возить, сигарет, ну як же, надо ж курить, так казав: «Метуть вашу вулицю сьогодні. Мост вже должны зробити сьогодні-вчора через Романовку». Будемо потроху їхати додому. Чуже є чуже. Знаєте, з торбою по світу бігати.... Я шо, через романовській мост там внизу ішла, шо я могла взяти? Я шо все своє життя положу в сумочку? А брали таку сумочку,

щоб її кинуть було не жалко, потому що перед цим людей обстрілювали. А мені, Слава Богу, спасибі їм велике, Церква Христа Спасіння помогла. До Чернівців мене привезли без копійки грошей. Вони туди везуть гуманітарку в Вишньове, а обратно – людей грузовий бусік, ну, як був. Вивозили нас (чотири жінки і шестеро дітей помістилося). В церкві покормили десь по дорозі, тоже розмістити дома, спасибі велике людям. Розмістила одна жінка з трьома дітками і беременна четвертим. А я говорю [їй, багатодітній жінці]: «Ми оце серед ночі приїхали, а вам оце надо?», а вона: «Ну вам же хуже». Це по Чернівцях. [Повторіть, будь ласка, коли Ви змогли вибратись?] Дев'ятого березня, я троє суток була в дорозі. Я до Чернівців [доїхала], оце спасібо їм, веруючим, [допомогли] подвести. З Черновців мені дочка організувала транспорт, ну, там маршрутка бігає. Люди записуються, возять з Черновців до Ужгорода. Я вже там переночувала. Трохи сестрі денег привезла, тому що вона вообщє без нічого осталась, вообщє. Мені хоч аренду яку заплатили [платня за аренду], а в неї сто гривень в кошилку було, в погребі дев'ять днів сиділа в Борадянці. Вона в чом сиділа, в том побігла. В мене подружка така вся каралевна, я вам передати не можу, а тоже в чом була в підвалі, в тому і побігла з Ірпеня. А потім напротів в детском садіку кадировці устроїли етот штаб. І в них оце такий мотлох. Я не знаю, фотографії, наверное, удалила; може, ще є в етом, в телефоні, що вони зробили у них дома. Це просто жах. А їхала тоже не труси, не носки не взяла, в чому сиділа в підвалі, [в тому й поїхала]. Там же гатили навіть не вездє одінаково. І от у нас, наприклад, внизу на вулиці священника вбили, і там кадировці були, а там наш кусочок тільки розбомбили зверху, а самих оцих кадировцев не було. І отак їздив іще танк наш із прапором, тоді ж казали: «Не кажіть», а бачу – їде, ну все хорошо. А потім пропав прапор, всі пропали, і оп'ять тишина дзвеняча, четверте березня. Оп'ять як було тоді – двадцять четвертого [лютого]. Я чоловіку, кажу: «Знаєш, що в мене аж тут проходило, щось вони нас кинули». [Він]: «Як кинули?» Так і в Борадянці, як кругом. А потім сказали, що тероборону розпустили, а ЗСУ зайшли, ну, спец. Ну, правда, не брали вони Бучу не один день. Вони її візьмуть, а потому оп'ять ті набіжать. Возьмуть, потому оп'ять набіжать. Це, конешно, жах! Це не дай Бог нікому! Двадцять перший вік отак от пережити таке. [Скажіть, будь ласка, хто винен у війні?] А я вважаю, що це не тільки путін, а посіпаки, які коло нього і які поддакують, які стоять по стойки смірно, які кажуть: «Єсть». Єслі б такі, як Немцов і Ходарковський, були при влади у росії, [то] цього б не було, понімаєте. Ну там же тоже є люди, які ще не понімають. А рускіє солдати, а мами їхні. Той каже: «М'ясорубка», а вона: «А ти блендер возьми». Вони ж весь час замовляють, що їм привезти, та їм хоч би шо. Вони прийшли нажитися на чужому горі. Не тільки путін – не, вони всі, всі. Єслі люди нормальні, [то] вони кидають танки за деньгі, у нас же платять їм за те, що здають танк. І предоставляють прибалти, і не тільки прибалти їм громадянство, єслі вони кинуть зброю і не будуть стрілять. Вони всі однакові. Нельзя їх брати у полон, їм нада робить те, що вони робили в Боролянці і Бучі. Закопувати живими вместе з їхнім путіним. У бункері загнати, і щоб вони здихали і їли один одного. Більше я нічого не бачу, як од них ізба-

висься, більше ніяк. Всіх у бункер, так, як вони у Бородянку робили. Те, що деток насілували, те, що жінці в восьмидесятилетніх насілували, мальчиків. Бабушку стареньку, труситься! Це люди? Це уроди! Уроди вони, їм не місце на землі! І те, що посилюють ждуть [рідні російських солдат чекають від них посилки з награваним в Україні], всіх в одну кучу! У мене одне бажання, щоб вони розвернули всі оці свої гармати, танки і поперли на своїх і задавили один одного! Шоб наші хлопці об таку погань не обмарали свої руки, їм не місце на землі! Це що, дуди? Уроди. То що вони робили в Чечні, це вообщє віддихає. А танками як вони ровняли. В Ірпіні жінці, жінок гвалтували. Це наш мер на фейсбуці [показує сторінку Олександра Маркушина у фейсбуці], ви підписані на нього? Ви підпишіться, да це Олександр Маркушин. От він розказує, як вони заходять у підвали, як у той Буче, як у тому Ірпені, достають тих людей. А Бородянка до сіх пор вие, люди сивіють, як бачать оце все. Тільки усіх в бункер, і шоб пожерли друг друга, я їм більше нічого не бажаю. Вони не зупиняться ніколи, ніколи! Ви дивіться, їм всьо время хтось мішає. Сирія, що їм зробила Сирія? Шо їм Афганістан той зробив? А чехи? А венгри? Вони учили, ну, наше покоління, там плюс мінус, вони вчили російську мову. Вони всі вважають росіян окупантами, ну, не росіян, Радянський союз тоді шоб був. У них до сіх пор бачите там [музей] пострілено [отвори від пострілів куль], у них на парламенті прострелено там, де вони розстрілювали людей. І таке саме в Празі. Я колись, ще тільки відкривали кордони, мала можливість їздити за кордон. Пам'ятник нашим солдатам, Невідомому солдату, а тоді ж розказували такі освободітелі. Я йду в Празі, а там пам'ятник цьому солдату облитий краскою. Я думаю: «О! Нормально?». Освідітелі не обливають краскою. І де от я знаю, там на катамарані їхала із Братіслави до Вєни. Спочатку говорять словацькою мовою, потім німецькою, російською взагалі – не, англійська. Росіян тут завжди не поважали – ніколи. Вони завжди вважали їх окупантами. Даже от люди будуть знати російську мову, вони вам не отозвуться. От ви захочете, шоб вас зрозуміли, скажіть українською. Хай вони через пень колоду [вас зрозуміють] або англійською [зверніться до них], тоді отозвуться. Це ще з [19] дев'яностих розпався Союз і якась можливість з'явилась їздити, от я для себе зробила тоді такі висновки. І воно, бачите, як з роками нічого не міняється – нічого. Як вони заганяли наших. Слава Богу, вони хоч цей раз в лагєря не забрали людей. Це було б саме страшно. [Якби вони перемогли, то вони почали б це робити.] Вони б позганяли оп'ять. Ви знаєте, як тоді казав Жуков. Казав, що їх усіх вивіз, та вагонов на всіх нема. Вони ще тоді даже послі війни нищили наших, наші ж тоже приймали участіє. І скільки людей полягло, як вони в Дніпро заганяли людей, [що ті] потопилися. Як вони переодівалися у месних і казнили в Закарпатті тих всіх і кричали, що то ми. А які ж то ми? [Скажіть, будь ласка, європейська демократія взагалі, організація НАТО, як Ви це все бачите в контексті того, що сталося? Зараз змінилася ситуація, розпочалася підтримка України. Як оцінюєте сьогодні, наскільки це дієво? ООН?] Там так гарно було в фейсбуці хтось написав, це як мальчику маленькому ріжуть пальці і кажуть: «Ну, хочеш курточку красиву, хочеш пірожечок?» Оце, як тоді просив Зеленський: «Закрите небо», як ми всі

просили, а вони гатили по нас, а вони що казали: «Ну, хочеш це? Ну, хочеш ето?». Ну, а дальше шо, одні турки, бачите, стали, і як вважали за потрібне, [то] і закрили Чорне море. І осталася, Слава Богу, Одеса. А говорить і робить – різні речі, говорить можна довго, пока нас вообщє нікого не стане, і будуть дальше говорити. Я розумію тільки дієво, як поляки. Як поляки з перших днів. Єслі вони хотіли робить, вони роблять. Як англійський прем'єр – як хотів робити, так він і робить. А остальні оці розмови... і до чого? От дивіться, в мене сестра двоюрідна, да, от тут же в Ужгороді, далеко ходить не надо. От я вам на своєму прикладі розкажу. Ми приїхали [до двоюрідної сестри респондентки, яку звати А. [пані А.], вона живе в Ужгороді]. Я з поїзда троє суток добиралася. Щось їй [пані А.] в моїй зачісці не понравилось, щось вона сестрі [пані Н.] каже: «Що ти в секонд-хенді одягаєшся». А потім мені названє сюда в Будапешт. Я не беру трубку, а сестра [пані Н.] каже, що вона [пані А.] обіжається, що ти не береш трубку. Я взяла трубку, я кажу [пані А.]: «А. [пані А.], шо, сирени виють? Ти в слєдуючий раз візьмеш торбу і будеш бігати по світу, і ніхто тобі так, як ти не дасть не простинки, ні полотєнєчка, ні ста гриєвєнь». На слєдуючий день дєвонить [пані А. до пані Н.] і каже: «Чуєш, Н. [пані Н.], ну ти б прийшла, я тобі одкрию шкаф, візьми, шо тобі сподобается». – «Я В. [пані В.] вчєра дєвонила, шось вона нервная була». Ну, знаєє, я говорю так, як є. Не трагайте мене, я ж тоби не відповідаю, чого[сь] ж[є] я не відповідаю. Ти хочеш почути, я тобі скажу. От так і ці оце розказують. Потом вони, може, скажуть, так як А. [пані А.] сказала: «Прийди». А Н. [пані Н.] їй каже: «Знаєш, А. [пані А.], це як я з підвала вилізла, у мене було сто гриєвєнь в кармані, я нуждалася, а счас в секонді взяла [одяг], мені щось Червоний хрєст допоміг, я пенсію, спасібо їм, перечислили за два місця, отримала. Мені вже не нада».

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ А Ліза, дочка... Ми відпочивали в Чорногорії [три роки тому]. Ну, на пляжі там загорали наші внуки та мужчина і внук. Так, [чоловік, з яким познайомились три роки тому в Чорногорії], уже три года не заходив [у фейсбук], каже: «Ліза пришли мені свій рахунок, я тобі хочу гроші перечислїть». Пішла вона получила, каже: «Мамо, як ти думаєш, скільки?» – «Шо, сто євро?», а вона каже: «Тисячу євро». Чужа людина за горама, а ти, Аня, почитала, що щось не так у нас. Це в голові не так. Ви мене почули. Так тож сестра двоюрідна, а ці – вони чужі, і ми їм чужі.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Так, я вам розказую, Чорногорія, допомогла людина, а на рівні уряду – це буде довго, це буде довге. Це буде довго, за два дня вони нічого не зроблять, це буде довго. Їм же, дивіться, та нашо далеко ходить, в Донецький гатили вісім років, нам близько було? А це чужі? Вони не чули. Так і Аня, вона ж цього не відчула, вона ж не сиділа у підвалі, у неї ж танки не їздили по двору. Отак і Європа, у них же не їздять, а то шо їздили в [19] п'ятдесят шостому, вони вже трохи забули. Так шо будєм надєяться, конєшно. Ну, небистро, ну, це будє небистро. [Ви вірите в перемогу?] Конєшно! Перемога тїки за нами, тїки за нами. [Вашє ставлєннє до ЗСУ і до українського народу.] Які вони молодці! А тероборона, які вони молодці! А волонтери, які вони молодці! Уже почтї всі

уїхали на нашій вулиці, остався напротів після інсульту чоловік, жінка в нього в воєнному госпіталі працювала, і мій чоловік, потому що вони не виїдуть фізично. Їде волонтер на велосипедіку і каже: «Може, вам що треба? Ви залишилися, значить, не змогли поїхати. А що вам? Їду, ліки, що привезти?». Ну, на перше время було що, а тепер у Валі нема дома, то чоловік каліка остався. А ото ж летіло з їхнього на гараж, на машину дуже побило, нове тільки купила. А бензіна не було, то як виїхати на машині. Отак сумочкою і пройшла п'ять кілометрів пішком. П'ять кілометрів, да, до романовського моста. Так мені ще повезло, що в той день не стріляти. Я перейшла, і в мене спасібо їм, люди забрали оце ж на Чернівці. А на слідуючий день там даже досточок тих вже не було, де я йшла, і люди по коліна у воді йшли, щоб вийти з міста. А скільки там бабушок на возиках везли очих, що мусор возять із города, потому що вони просто не могли йти. А коти, собаки, на них жалко було дивиться. Сидять, і це заглядають тобі в очі, а куди ти його візьмеш? Ну, мене не було, це соседка просила, я кормила, а потом як начили бомбить уже і в нас, вона [собака] бідна злякалась і втікла. [Скажіть, будь ласка, що значить для вас Україна сьогодні?] Це мій дім. Яка б Європа красивою не була, моє – дома. І всі хочуть, всі хочуть додому. Я до дев'ятого березня ще не хотіла їхати, це ж не перший день. Уже і сестра поїхала, уже вони осьо були, уже вони були в Бучі, декілька раз брали їх, виганяли. Осьо Гостомель, у нас же під хату він той Гостомель. І все равно я не хотіла їхати, тому що це дім. Чоловік каже, що сьогодні приходила кореспондентка, каже, що твої квіти фотографували. Уроди кончені. У мене весь двір у квітах, я кождий год посаджую. І що, як я їх побачить зараз не можу. Я тільки додому. Там наша земля, там наше все. А тут ми хто? Рабсила безплатна ілі старці з торбами. Ні те, ні друге мене не влаштовує. Переучуватися в свої шістдесят один рік мені вже пізно, я не хочу. Я так хотіла поїхати в Париж, в Ніццу на год учить язык, ну не в такому качестве. Да я поїду обов'язково, поїду зроблю, ну не в такій якості. [Я Вас розумію.] Ви мене почули. За ту тарілку супу, не буду. Хоча спасібо їм, другім і це нада. Спасібо їм. Ну я не буду. [Якби чарівна паличка могла здійснити три Ваші бажання, які б загадали?] Росії зробить те, що вони з нас зробили, – це саме перше, саме головне. І що б вони самі це собі зробили із собою, щоб ніхто з них не пачкався – це саме головне. Друге, щоб скоріше цей кошмар закінчився, канешно, на нашу користь. Друге, канешно, перемоги, по-другому і питання не стоїть. Щоб всі мої родичі залишились живі, щоб вони були живі, і ми всі разом з моїми рідними і близькими зустріли цю перемогу. Оце в мене таких три великих бажання.

*Записала О. Максимішинець 28 листопада 2023 р.
у смт Буштино Тячівського р-ну Закарпатської обл.
від Федосєєва Михайла Сергійовича, 2002 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживав у м. Ірпені Київської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Як ви дізналися, що почалася війна?] Я дізнався це від друга, перше повідомлення було, що почалася війна, що треба збиратись, треба кудись іти думати з приводу того, де можна її перервати, бо варіантів ви-

їхати хоча б до Києва не було. Бо тоді одразу підірвали міст, були дуже великі затори, дуже багато людей сразу покинули свої домівки, і хорошого варіанту, щоб ми мирно і тихо перейшли хоча б до Києва, не було. Тому ми з другом придумали, що будемо двоє, він прийде до мене і будемо жити двоє, так буде легше і так буде краще всього. [Ваша перша реакція на те, що почалася війна?] Перша реакція... До останнього ти не можеш повірити, повірив лиш тоді, як уже треба було збиратися виїхати, ніби мозок адаптується до цієї ситуації, ти більше під адреналіном стараєшся думати, як із цього вийти, об'яснити мозку, що є якась глобальна проблема, важко тоді об'яснити, які мислі були. Мій район, там, де я жив в Ірпені, він находився на окраїні, ближче всього до Києва. Це район паспортного столу, він находився прям біля Романовки, тобто це була майже середина між Ірпенем і Києвом, і важко було. Останні вже дні ми бачили, як вони [росіяни] ходили, а в перші дні лише взриви, самальоти, більше такого нічого і не було. Були в місті битви, були і удари великі, авіаційні удари, було поблизу чути, було в Гостомелі, в Ірпені по різних кутках, там, де і БКЗ, ближче до Бучі, було чути все, напевно, що було навіть чути, як обходили з лівої сторони через Житомирську трасу до Києва, було близько все чути, але, Слава Богу, міст підірвали нам, і нас так сильно не заділо. [Як окупанти ставилися до людей?] [...] Випадок навіть [був], коли мою знайому зустріли на вулиці орк, вона з району Бучі, на Мельниках, то ближче до Гостомелю. Вона зустріла окупанта, і він з нею поговорив і сказав, щоб йшла додому, передивився її телефон і постав сім-карту, сказав, що йди додому і сиди дома. Було дуже жорстко. [Хтось із Ваших друзів загинув?] Лиш на війні, на самій війні, десь дуже-дуже далеко на нулі, а в Ірпені знайомі, друзі, то ні. [Як вас зачепила війна, щось втратили?] А, та, що втратив: «Бог дав, Бог взяв». Не, ну, не знаю, що я втратив: дім, роботу. Всі зміни до кращого. [Як військові ЗСУ допомагали цивільним?] Допомагали тільки на самому кінці, ближче до Бучі, на самому кінці Ірпеня, де волонтери не доходили, де була окупація; де ще можна передати їжу, воду, те передавали. А до нас доїхали волонтери, тобто в цьому плані було без проблем, вода була завжди, хліб привозили, а так, то в нас була горелка з балоном, то ми собі жарили. У мене була картошка, цибуля, якісь мариновані огірки, концервація. [Харчів вистачало?] Їжі, ну, вистачало, не можу сказати, що розкішно було, там і м'ясо їли – не, лиш картошка, саленія та й хліб, ну, нормально було, можна було їсти. [Чи існував зв'язок з родичами, сусідами? Чи виходили на вулицю з підвалу?] Виходили, бувало таке, що батько мого друга виходив на вулицю дивився й радувався, йому дуже подобалося, як пролітають самальоти, йому це дуже було цікаво, і він в захваті вертався в підвал. З приводу зв'язку, то зв'язку не було, не було світла. В нас була дуже велика проблема: зв'язок пропав, а далі вже і світло пропало, тобто зв'язатися з кимось не було можливості, але якось старались, щоб передавали інформацію. Якщо люди уїхали, то ми бачили і могли щось через них передати. [Коли і як Ви виїхали, на який день окупації?] Ой, чесно, то не можу навіть сказати; мені здається, що вже була якраз деокупація, і вже тоді можна було виїхати, але я не помню. [Раніше ніяк не можна було?] Ну, як казав мій друг, що перші п'ятнадцять днів страшно, а потім тобі

це вже [призвичаюєшся], но не знаю, ну, просто було важко, я не знаю: ти не орієнтувався, ти не знав, як пройти, ти думаєш, як через мост. Ми ж не бачили новини, ми знали, що міст підірвали, але іншого путі, як нам перебралось, ми думали, що нема. Поштовхом стало те, що почали поблизу нас зриватися міни. Ми це чули, і бувало таке, що прилітало рядом, і ми уже сказали самі собі, що треба збиратися і уже по-любому якось звідси, хоча б через ліс, переходити річку уже якось самостійно, напролом, не знаючи куди ти йдеш... От так було, то уже була остання нога, ми уже не знали, де вони, нам казали волонтери, чи можна йти чи не можна, але це так часто мінялося, то тут, то там, і ти не розумієш вже кому вірити. Це трошки збиало з пантелику, але вже так сталося. Виїхали, я думаю, вже десь, може, третього березня, ой, третього квітня. [Як змінилося Ваше життя після 24 лютого?] Змінилося, ну, життя не змінилося, змінилося більш ставлення до життя, напевно, що саме погляди. Там ти починаєш задумуватися. Ми сиділи задумувались над таким питанням, що «а нашо мені треба було там кудась їти, тратити свій час на таку роботу», і вже так періодами задумувався, а якщо завтра останній день і так багато життя пройшло, ну, наче мені було там двадцять років. П'ять років потратив там, на тій роботі провів не з тими людьми, і вже починаєш більш цінувати, більш, так скажемо, цінуєш свій час, дивлячись, з ким бути друзями, з ким працювати, і змінилися навіть цілі, вони стали цікавіші, тільки так якось так. Змінилося все на краще. [Куди ви виїхали після окупації?] Ми поїхали спочатку у Львів, туди легше всього можна було добратися. [На чому добиралися?] Різними способами: там була і машина, і автобус, а далі сїли на поїзд і на поїзді доїжджали до Львову. [Які речі взяли із собою?] Ой, речі, коли дуже спішиш, дуже не маєш часу і вже береш такі дивні речі, такі, що ніколи б не подумав, що тобі треба. Таке я набрав, що раніше, напевно, в тому і дома не ходив, ну, дуже спішив, думав, що вони мені треба, взяв і порвані речі, і грязні, та було цікаво, та й мені дуже треба був крем, я його ще взяв, не знаю нащо. А з приводу того, куди ми виїхали, ми поїхали у Львів, звідти ми вже хотіли думати, куди рухатись далі, бо ми мали відвезти мого друга маму, вона хотіла поїхати в Німеччину, і вже звідти ми думали, куди нам перебиратися далі... Подзвонив мені мій друг, котрий був у Бучі, і він сказав, що в нього є родичі в Закарпатті і що вони приймуть, без проблем можна буде жити у них, будуть якісь там волонтерські допомоги, допоможуть, тому одразу вирішили їхати туди. Це було Рахівський район смт Ясіня, і ми поїхали туди. На поїзді спочатку до Івано Франківську, а звідти уже на автобусі до Ясіня. [Чим займалися до війни?] Я працював, заливав поліуретан, заливав ручки на машини, робив ванни з пластику, акрилу, працював багато де. Займався спортом, гуляв з собакою, жив собі спокійно життя. [Скільки прожили в Ясінях?] Рік, десь рік. [Чи плануєте повернутися в Ірпінь після війни? Чи хочете відбудовувати своє місто?] Напевно, що не буду повертатися в Ірпінь. Батьки мої за кордоном живуть вже давно, тому не бачу сенсу. Треба їхати туди заробляти гроші там, жити починати там і як вже там, сформувавшись, можна буде думати про переїзд назад на Україну, тобто уже з грошима, цілями, опитом. Бо, я думаю, Україні треба відбудовуватись, але робити це правильно,

з опитними спеціалістами з Євросоюзу, навченими на європейських дипломах, то, я думаю, тільки тоді ми будемо правильно встановлювати свою державу. [Сумуєте за своїм містом?] Перші пів року сумуєш, а далі вже думаєш... Я просто не знаю, де мій дім. Дім там, де родина, а родина в Німеччині, а в Ірпіні нікого, тобто пів року сумуєш, більше за моментами і друзями, а так вже немає за чим сумувати. [Що відразу будете робити, коли війна закінчиться?] Подзвоню мамі, щоб йшла купувати торт, «Наполеон» і «Медовик» треба обов'язково, та й вже через дві години буду сидіти в автобусі і їхати в Німеччину. [Скільки батьків не бачили?] До війни десь місяця три і ще півтора роки війни, то десь майже два роки. [Чи мали зв'язок з батьками під час окупації?] Лиш перший тиждень, але вдалося батьків попередити, що сідає телефон, щоб вони не хвилювалися. Я, щоб вони не хвилювалися, сказав, що до нас точно не дійде, і треба просто перечекати... і просили людей, у яких був зв'язок, це були волонтери, передавати батькам, що все добре. [Через скільки часу повернулися до нормального життя після окупації?] Чесно кажучи... В плані моральному – десь пів року, так щоб вже не думати, і сні не снилися, воно ще й досі десь з'являється, але все рідше.

с. Андріївка

*Записала О. Феценко 5 травня 2022 р.
у с. Андріївка Бучанського р-ну Київської обл.
від Бондар Ольги, 1952 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. Я живу у с. Андріївка у десяти кілометрах від Бородянки. Будинок знаходиться над дорогою на Макарів. Не підозрювала, що рух автомобілів був пов'язаний з тим, що почалось повномасштабне вторгнення російських військ на нашу рідну землю. Авто їхали безперестанку. В них були люди з дітками та тваринами. Було незвично і боляче на це дивитися. Уже наступного дня йшли колони танків та броньованої техніки з літерами «V» (морська піхота), а інша колона була з літерами «Z». Я ще вийшла та дивилась на колони. Один із військових помахав мені рукою. Розумію, що вони відкрили вогонь, почала тікати до сусідів. Бачу, що український прапор на моєму будинку, прострелений. Вікна теж. Кричу сусідам: «Війна!» А себе ловлю на думці: «Яка війна?» Колони були великі – більше 200 одиниць. Вирішили разом із сусідами рятуватися у льоху. Облаштували собі приміщення з теплими речами, продуктами харчування та водою. Колона ніби вже проїхала, але через кілька годин повернулися в наше село. Ці варвари почали виганяти нас з будинків та облаштовувати собі житло. Мені довелося прийти до сусідів. Свою військову техніку ставили на подвір'ях біля будинків. Ховалися за спинами цивільного населення. Це нелюди! Із села нам було видно, як палає нафтобаза у Бородянці. Ми знаходились в основному у льоху сусідів, а в нашому росіяни влаштували собі сховище. Там були запаси їжі, консервів, які я заготовила для своєї сім'ї. А тут прийшли загарбники та нероби, які хочуть жити на всьому готовому і ще й нас вбивати. Це жахливо та несправедливо! 2 березня був сильний обстріл села. В будинок, де знаходилась я та сусіди, через вікно попав снаряд. Я була поранена в ліву руку. Ми почали тікати з будинку у льох. Кров летить з руки. Сусідка

Світлана надала мені першу медичну допомогу. В льоху було багато диму, будинок почав горіти. Я маю астму, почала задихатись. Мене контузило – не чую. Все ніби в тумані. Я бачу, що кров не зупиняється. Почала плакати зі словами: «Я помру». Мені було боляче і лячно. Сусіди мене заспокоювали, підтримували. Потім ми вимушені були повернутися у наш підвал. Віктор пішов до росіян, щоб просити врятувати мене. Перед цим сусіда уже ставили на коліна в його дворі та розстріляли його машину, але, незважаючи на це, він все-таки вирішив йти, щоб рятувати мене. Домовився. Росіяни під дулом автомата та під шквальними обстрілами вели мене у казарму, де знаходився лікар. Тричі я була на перев'язках, дали антибіотики. Лікар виявився казахом. Був доволі ввічливим. Говорив, що рятувати життя людей – це його справа. Я бачила, як привозили поранених російських військових. Вони дуже кричали від болю. Мені було лячно і я розуміла, що не можу цього витримати. Попросила лікаря, щоб він зробив мені ін'єкцію вдома, так як дуже неприємно і страшно ходити в цей так званий госпіталь. На диво, він погодився. Одного разу лікар, подивившись на мою руку, повідомив, що йому не подобається мій стан. Сказав, що потрібно їхати в Білорусь, щоб врятувати кінцівку. Я запитала: «Як і на чому можу туди дістатися?» Він відповів: «На танку!» Уявила цю картину... Ніби насміхається. Почав знову мене лякати, щоб я виїхала. Ми разом з сусідкою почали самостійно рятувати руку, так як я мала вже деякі ліки. У нас не було телефонів, світла, газу. Ніби в ізоляції. Постійні обстріли та рейди по будинках. На воротах у нас висіли білі ганчірки, на руках – білі пов'язки. Не могли нічого зварити їсти. Дуже хотілося хліба. Я їла яблука, сусіди пили соки. Так хотілося супу чи хоч вареної картоплі... Я була з сусідами в льоху. Раптом різко відчинилися двері, зайшов бурят. Почав попереджувати, щоб не «передавали», а інакше – розстріл. Дякувати Богу, він не помітив сусідів, які були за стелажми. Бурят скомандував вийти з льоху, наставивши на мене дуло автомата. Думаю: «Мабуть, розстріляє». Поцікавився, чи готуємо їсти. Я сказала, що немає ні газу, ні світла. Почав кричати, щоб я розмовляла російською мовою. Таким чином принижував. Через кілька хвилин відпустив. Почався обстріл. Я впала та збила коліна. Знову біль, кров... За що нам це все? Одного дня до мене підійшов російський військовий на ім'я Олександр і почав діалог. Розповів, що його бабуса з міста Суми. Дав мені маленький шматок хліба і російський пайок. Ніби й не хотілося брати, але голод бере своє. Потрібно вижити. Цей військовий, на диво, якимось доброду до нас ставився. Рекомендував, щоб ми ремонтували машину, яка була розстріляна, та виїхали з села. Разом з сусідом вони відремонтували машину. Це було 14 березня. Ми поїхали до Бородянки. Під час проходження російських блокпостів нас роздягали, перевіряли, не вірили, що я поранена. Ми розповідали, що нібито їдемо з Білорусі до «рідні». На «кругу» в Бородянці побачили багато знищеної військової техніки росіян. Бачили трупи загарбників. Неможливо було проїхати. І назад вже дороги немає. Разом ми розчистили собі шлях від уламків військової техніки та поїхали далі. Проходили російські пости. Ближче до Тетерева нас зустріли українські військові. Ми раділи та обіймалися. Взяли напрямом на Радомишль. Оселились в одному із сіл. Наступного дня я потрапи-

ла на обстеження до лікаря. Мені зробили необхідні маніпуляції, перев'язали руку. У мене після контузії дуже погіршився слух – неврит слухового нерва. Зараз я лікуюсь в ЛОР-інституті. Згадала, як російські загарбники у нашому селі зносили своїх поранених та загинувих у будинки, а потім спалювали. Ці варвари не шкодували ні своїх, ні наших людей. Дуже боляче, що це все сталося і продовжується. У мене по сусідству загинули дві жінки. У них не витримали серця. Одна з них померла в льоху. Їй було 70 років, а інша, 72річна, поховала її прямо у підвір'ї. Через кілька годин вона теж померла від стресу. Як з цим жити? Я не можу спати. Я плачу вночі і думаю: «Навіщо мені таке лихо на старості?» Згадую людей, яких я знала та яких знищили загарбники. Це два чоловіки, яких підозрювали в тому, що вони передавали інформацію про розташування російських військових. Як жакливо, коли у тебе в городі стоять російські «Гради», а в твоєму будинку живуть дики варвари... Кожного дня ти не знаєш, чи будеш жити далі! Таке не можна простити і забути теж! Дякую Богу, що я і мої рідні живі! Дуже мрію, щоб закінчилась війна і всі повернулись додому! Молюсь за всіх! Проповідаю Боже слово! Боже спасіння – те, що ми живі! Вірю, що дочекаюсь Перемоги!

*Записала О. Феценко 5 травня 2022 р.
у с. Андріївка Бучанського р-ну Київської обл.
від Ковтун Анастасії, 1954 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. По центральній вулиці села їхали колони російської військової техніки. Було дуже страшно. Багато односельців виїхало, а я вирішила залишитися у своєму будинку. Уже 27 лютого почалися рейди окупантів по селу. Я почула, як застрілили собаку у сусідів, вибивали вікна, стріляли по дверях. Ми ж не знали, що потрібно було відчиняти ворота, двері в будинок. Я взагалі сховалась з собачкою під столом, а чоловік сів у кімнаті біля стіни. Росіяни почали виламувати двері. Нам здалося, ніби пів будинку уже знищено. Вирішили відчиняти, щоб не вкинули всередину гранату. Не встигли ми цього зробити, як вони залетіли в будинок з криками: «Почему не открывали?» Почався обшук зі словами: «Мы пришли вас освободятъ». Перевірили все. Наказали пов'язати щось біле на ворота і руки. Телефони в нас були старенькі. Мабуть, тому їх не забрали. Ми з чоловіком були у стані шоку. Почався обстріл. Один із росіян почав кричати, щоб я ховалась. Ми забігли у льох, а російські військові пішли далі по будинках. Рейди були через кожні 4–5 днів. Нашу вулицю дуже часто обстрілювали. 10 березня біля нашого дому був сильний вибух. Пошкодило вуличні споруди. Їсти варили на старій плиті, на вулиці. Над головою свистіли кулі від обстрілів, а ще снайпери із сусідньої вулиці постійно прострілювали, щоб залякувати місцеве населення. Пекла млинці замість хліба. Варила їсти для вісьмох людей, та ще й підгодовувала жителів реабілітаційного центру. Була дуже темна ніч, як у вікно постукали два моїх сусіда. Просили, щоб я перев'язала рану хлопцю з реабілітаційного центру. Я медпрацівник, у мене були деякі матеріали та ліки. Як виявилось, російські варвари кинули гранату в приміщення, де рятувались люди. Цей хлопець був дуже посічений від вибуху. Я його перев'язала, але звернула увагу, що в нього немає ре-

акції на біль. Дуже шкода, що молода людина втратила багато крові. Шанси були на нулю. Вранці мені переказали, що він помер. Ось вам і прийшли «визволяти»! Вбивці! Дуже боляче... Через кілька днів мене знову попросили перев'язати сусідку. Це був день, але шквальний обстріл не давав мені йти, я повзла під парканами. Вимушена була повернутися додому, переждала обстріл, а тоді пішла до пораненої. Катерину було поранено під ліву лопатку. Я перев'язала та зробила ін'єкцію знеболюючого. Це, звісно, не вихід із ситуації, тому наступного дня я прийшла і почала їх просити, щоб доклали всі зусилля і виїхали з села. Поранення було складне, потребувало рентген, а інакше вона загине. Ці люди змогли якимось дивом виїхати. Двадцять п'ятого числа ми з чоловіком нагріли води, щоб трішки помитися і обігріти ноги. І тут в подвір'я зайшли варвари. Наша собачка височила і почала гавкати. Бурят вистрелив і вбив її. Вона була ніби наша дитина. Так шкода тваринку, яка ні в чому не винна. Я дуже плакала, а варвари пішли вбивати далі. На другий день до нас прийшов російський офіцер, який чомусь почав вибачатися за вбив собачку. Більше за все, що це був ФСБшник, але сказав, що він чеченець. Я почала просити, щоб вони їхали від нас, адже до їхнього приходу ми жили щасливо. Почала плакати. Він сказав: «Бабушка, извините!» Розповів, що вони прийшли, аби показати Зеленському, що можуть захопити всю Україну. Я спитала: «Чому мають страждати мирні люди?» Була дуже схвильована... Не спала... Як важливо жити у спокої та мирі... Яке лихо несе війна! Через три дні по вулиці проїхала велика машина-заправник. Ми зрозуміли, що росіяни будуть виходити. Так і сталося. Коли їхали наші колони, ми раділи, плакали, махали руками. Хлопці зупинялися та обіймали нас. Це була дуже велика радість!

*Записала О. Феценко 5 травня 2022 р.
у с. Андріївка Бучанського р-ну Київської обл.
від Ковтун Олени, 1953 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. До нас прийшли рашисти 27 лютого о 13:30. Ми з чоловіком обідали. Окупанти, перелізши через огорожу, вже ходили по подвір'ю. У нас були зачинені двері. Чоловік заховався у ванній кімнаті, а я під столом. Почали вибивати двері, а потім стріляти в них. Було 18 пострілів. Дивом мене не поранили. Їх було 9. Вони пройшли у будинок, а потім знайшли чоловіка у ванній кімнаті. Взяли його за груди. Чоловіка почало від страху трясти. У нього і так хвороба Паркінсона, а тут стрес. Він, бідний, дуже злякався. Окупанти запитали, хто ще тут живе. Він відповів, що тут ще дружина. Мене почали витягати зпід столу. Я запитала, хто вони. У відповідь почула, що «руські». Почала дуже плакати і просити, щоб не вбивали. Четверо з них були в кімнаті зі мною і чоловіком, а п'ятеро робили обшук по шафах. Забрали наші гроші – пенсію, яку ми нещодавно отримали. Один із п'яти приніс біле простирadlo і наказав пов'язати руки. Вигребли все з холодильника, забрали на кухні каву та все, що їм сподобалось. «Ніби грабіжники, а не воїни», – подумала я, але головне – щоб нас не вбили. Сказали, щоб ми розмовляли російською мовою. Такі рейди були кожні 5–6 днів. Наступного разу вони наказали відчинити сарай, гараж. На ви-

гляд їм було по 20–23 роки. До чоловіка приставили автомат, погрожували вбити. На фоні цих подій у нього стався другий інсульт. Боже, війна, а тут ще таке лихо! Я медпрацівник, почала рятувати чоловіка. Він був у дуже тяжкому стані, а за кілька днів до цього в наш будинок потрапила ракета. Для того, щоб потрапити до сусідів, ми повзали на животі, аби не бути поміченими. За кожним рейдом росіяни забирали то телевізори, то радіоапаратуру. Я встигла заховати в дивани два телевізори. Готувати їжу не дозволяли, щоб не було диму. Виживали, як могли. Я дуже схудла. Чоловік практично знаходився у льоху, не розмовляв, лежав нерухомо. Поруч із будинком на даху школи сидів снайпер, який почав стріляти в мене, коли я гасила пожежу після потрапляння ракети. Дякуючи сусідці Анастасії та її чоловіку, ми врятували наш будинок. Ракета пробила через дах другий поверх і застрягла в дивані на першому поверсі. Ця ракета стирчала там три тижні. Ми з сусідами намагались витягнути її з дивану, але не вдалося. Мого чоловіка перенесли до сусідів, так як почалися дощі і заливало будинок. Дуже непросто було це все пережити. Навіть не знаю, звідки брались сили і бажання жити далі в цих обставинах, які нам створили росіяни. Вони хворі люди, лежні і варвари. Під час одного з рейдів, коли будинок був ще цілий, один із цих нелюдів сказав: «Я буду в этом доме жить! А вы на Колыму!» Ось їхнє нутро! Ось їхня мета! Дякувати Богу, що у нас гарні сусіди. Анастасія нам варила їсти, у неї була плита. Всю окупацію ми трималися разом і провели її в селі. Ми зріднилися, підтримували один одного. У кінці березня до нас в село зайшли буряти. Ходили рейдами. Кожного дня було диво, що я жива. Постійні обстріли, снайпери. Це було пекло! Дуже чекали новину про звільнення від окупації. Дуже багато горіло будинків. Ми практично не спали. З будинку було видно, як стояли танки, САУ. Росіяни їх маскували. Без інформації у цілковитій ізоляції більше місяця – це жах! У лісі біля села було багато російської техніки. В ніч з 31 березня почався рух цих бойових машин. Ця техніка була обвішана награбованим з наших будинків. Росіяни сідали на танки в такій кількості, що спадали гусениці. Вони бігли урозтіч. Ми після звільнення села довго боялись ходити в ліс, так як там могли ще залишатись ці нелюди. 1 квітня село було деокуповане. Ми дуже раділи, що ці варвари вийшли. Коли приїхали діти, то нас не впізнали. Чоловік був схожий на 90річного діда, а я схудла на 30 кг. Це все наслідки стресу! З 8 березня було просто пекло. У мого kota навіть серце розірвалось. Багатьох тварин спалили живцем у сараях, розстріляли. Ми годували тих, що уціліли. На нашій вулиці була жінка з тримісячною дитиною, а іншій дитині було шість років. Також з нею проживала кума з двома дітками. Ми всі дуже переймалися за долю цих діток, тому сусід повзком пробивався до сараю, де була корівка, аби надіти молока для малесенького немовляти. Ми, як могли, підтримували цю родину. А ще у селі є реабілітаційні центри, де знаходились особи з інвалідністю та люди похилого віку. Їм довелося дуже тяжко. Моя сусідка та інші люди носили їжу в ці центри, щоб підтримати цих нещасних людей. Людина в будь-якій ситуації має залишитись людиною! Я мрію, щоб наші захисники повернулися додому живі і здорові!

смт Бородянка

Записала О. Фещенко 3 квітня 2022 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Зелінської Ніни, 1959 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ *Життя в окупації.* Мене розбудив телефонний дзвінок від доньки. Вона повідомила, що бомблять Київ, розпочалась війна. Вона у мене лікар реанімаційної бригади восьмої підстанції міста Києва. Донька не приїхала додому, так як була старшим лікарем та займалась сортуванням поранених людей в Гостомелі та Ірпені. Вона розповіла, що було дуже багато постраждалих і йде обстріл з «Градів». Це було нестерпно. Це було пекло. Я одягла дітей. Онуку Владу – 2 роки, онучці Лізі – 11 років. Разом з напівпаралізованим чоловіком після інсульту та сусідкою Лідією ми спустились у підвал будинку. Там я облаштувала кімнату з ковдрами та матрацами. Коли почали обстріл Бородянки, будинок ніби тремтів. Зникло світло. Маленький Владислав дуже плакав, а Лізонька кричала, що не хоче помирати. У неї цокотіли зубки, оченята були наповнені страхом і сльозами. Я намагалась її заспокоїти, але постійні обстріли не давали це зробити. Ми всі були дуже налякані. Не знали, що нас чекає попереду... В підвалі ми були аж до 3 березня. Практично всі люди виїхали, а нас не було кому забрати. В Бородянці вже був загін кадірівців. Вони їздили вулицями. В підвалі залишились ми і ще одна жінка з паралізованим чоловіком. Дивом за нами з Василькова приїхав за проханням доньки чоловік від першого шлюбу. Він не міг перейти дорогу, а потім якимось чином прорвався до нас. Його машину прострелили, але вона завелась. Він схопив нас, у чому були. Вирішили їхати у с. Тальське, там у нас була рідня. Та через два дні в село зайшли кадірівці. Ходили по будинках та перевіряли, хто в них знаходиться. Нас було 14 людей разом з дітьми. Це було 13 березня. Їсти вже практично не було чого. Зайшли декілька кадірівців. Один із них, якому приблизно 67 років, сказав, що у мене маленька дитинка і ми тут не виживемо. Мовив, що виїхати в Київ немає шансів, а в інший бік – 50/50. Ми все ж вирішили їхати на Київ. Перший блокпост нас пропустив, другий (спецназ) – теж, а на третьому стояли ніби якісь головорізи між Тальським та Мірчою. Вони забрали зятя. Нас поставили під парканом. Я думала, що розстріляють. У зятя в документах написано «військове містечко» і було татування. І тут звідкись взявся знову цей кадірівець. У нього була машина з гарматою. Він почав розмовляти з російськими загарбниками. Підійшов до мене і порадив їхати на Іванків, а звідти – у Білорусію. Попередив, що це один шанс. І так ми поїхали... Коблиця, Леонівка, блокпости... На кожному з них нас зупиняли, роздягали, ставили, обшукували. Попередили їхати тільки вперед, а інакше – розстріл. Виїхавши на трасу Димер-Іванків, я зрозуміла, що там стільки розстріляних машин... За кермом сиділи обгорілі тіла людей. Це був жах. Картина з дуже страшного фільму про війну... Я не могла собі уявити, що буду це бачити, а тим більше переживати. На одному з КПП дали пляшку води та три цигарки зятю, бо в нього дуже тремтіли руки. В машині, крім онуків, були ще дві собаки та наша сусідка. Село Термахівка було практично знищене. Лежали перевернуті автобуси.

Ми їхали на зустріч військовій колоні, яка йшла з боку Чорнобиля. Зять керував ліктями, а руки були підняті догори. Кожен танк наводив на нас гармату. Це було дуже-дуже страшно. Ми доїхали до Чорнобиля. Нас поставили до стіни. Я дуже боялась, щоб не забрали Лізоньку. Вона дуже красива дівчинка, але, дякувати Богу, біля неї був собака бійцівської породи, який не гавкав, але сидів у неї на ногах і шерсть у нього стояла дыбки. Зять знову забрали, а малесенькому Владуку один із російських варварів ставив до грудей автомата. Я кажу, що ти можеш його випадково застрелити, а дитина, не розуміючи, говорить: «Дядя привіт!» У мене тоді ледь не зупинилось серце. Я думала, що далі нас не пустять. З одного із танків почав кричати росіянин: «Не трогай їх!» Приїхали на БТРі і дали нам команду їхати на Прип'ять. Зять знову забрали. Влаштували допит. Один із військових сказав, що зять каже правду, адже інформація по Василькову достовірна, бо його жінка звідти. Нам показали напрямок руху. Ми поїхали прип'ятським лісом на міст. І нас зустріли білоруси. Один із чоловіків обійняв нас і на вухо сказав, щоб нам не говорили, він нас не віддасть нікому. Підійшли репортери. Ми відмовились давати інтерв'ю. Та й сили не було зовсім... Я сказала, щоб не підходили до нас. Приїхав «Червоний Хрест». Нас почали розпитувати, як там в Україні. Ніхто не вірив, що у нас таке коїться. У багатьох були рідні у Києві, Чернігові, тому білоруси були стурбовані їх долею. Мене обстежив лікар. На питання «Що у Вас болить?» я відповіла: «Нічого». А тиск був 200 на 100. Стан стресу та високий адреналін. А головне – бажання вижити і врятувати онуків. У мене був цукровий діабет. Цукор був високий. Нас посадили в машину та повезли в село Чонки, санаторій «Машинобудівник». Нас там чекали за вказівкою цього чоловіка, що зустрів на кордоні. Заселили в кімнату. Потім дали поїсти. Одна із жінок, що працювала там, дала мені своє пальто і капці, коли побачила, в якому я обгорілому одязі та взутті. Це були добрі люди. Ми покупалися. Заснули. Вранці нас прийшло провідати, мабуть, все с. Чонки. Одна із бабусь просила вибачення, стоявши на колінах. Несли все, що мали: продукти, одяг, іграшки дітям. Знову приїхав «Червоний Хрест». Дали нам засоби догляду та обстежили. Було ніби спокійно... На другий день приїхали КГБісти, які постійно допитували зятя. Це продовжувалось не один день. Вони вимагали, щоб ми видали паспорти. Дали анкети. Вимагали, щоб ми написали, що просимо політичного притулку. А я написала, що хочу перечекати бойові дії у Бородянці та повернутися в Україну. Тиснули на всіх нас! Потім привезли людей із Іванкова, Димера, Гостомеля та Чернігова. Їх привезли автобусами. І тільки три сім'ї не віддали документи і не підписали анкети. В нашу кімнату ніхто не заходив, так як там постійно знаходилась собака. Звичайно, вони могли її застрелити, але чомусь цього не зробили. У чоловіка знову стався інсульт. Почали його рятувати. Персонал санаторію зносив ліки. До речі, в санаторії відпочивали росіяни, і їх дуже дратувала наша присутність. Вони говорили про те, скільки ми тут ще будемо знаходитись. Страшні люди! Хвора нація! Бездушні варвари! Білоруси були наче прислуга для росіян. Мого зятя почали ховати у лісі саме працівники – білоруси. Полковник (білорус) мені шепотів на вухо, щоб я не віддавала документів. Є там і хороші люди, є і гниди.

Якогось дня приїхала пані майор поліції і хотіла оформити мого чоловіка в будинок для престарілих, а дітей – в дитячий будинок. Я сиділа ніби паралізована від цієї інформації. Вирішила звернутися до білорусів. Несподівано прийшли люди, які принесли гроші та паспорти на тварин. Попередили, що рано-вранці ми маємо виїхати з санаторію, а в лісі нас будуть чекати... Це були білоруські волонтери, які провели нас до Бреста. Знову зупинили. Забрали зятя, але, дякуючи волонтерам, Ліза пішла з грошима до поліції і його відпустили. Цікавий факт! Уже залишилось 6 км до Бреста. Нас почала проводити вже інша машина. Вели лісовими дорогами. Якесь мить – і ми в нейтральній зоні. Волонтери, звісно, ризикували. Дякую їм за допомогу! Ми врятовані! Правда, 8 годин стояли на митниці... У машині всім було зле. Ліза мліла, чоловік втрачав свідомість, у Владислава була блювота. До нас підійшли поляки. Викликали волонтерів, зробили щеплення собаці. Вони оформили нам транзит і повезли на Львів, так як ми не планували залишатися у Польщі. За ніч ми переїхали Польщу і опинились у Львові. Потім потрапили у Чернівецьку область у селище Берегомет (піонертабір). Там були гори. Ми прожили травень, червень, липень. Коли повернулися додому, жити нам не було де. Житло було зруйноване. Я знайшла будинок, організувала ремонт даху і забрала своїх рідних у серпні в Бородянку. Мою доньку знайшли представники «Червоного Хреста». Ми змогли поговорити з нею по телефону в кінці березня. Вона не сподівалась, що побачить нас живими. Була у найнебезпечніших ділянках роботи. Її нагородили золотим годинником за рятування поранених у Ірпені. Вона – лікарка-герой! Я пишаюсь нею! Дуже складний період пережила донька. У Чернівцях ми зустрілися у травні. Маленький онучок за цей період забувся маму. Він називав її Маринкою. Це була незабутня зустріч. Ми обіймалися, плакали. Довго розповідали один одному пережиті моменти. У Марини було всього 10 днів відпустки. Слава Богу, ми всі живі! Незважаючи, що у нас з чоловіком і у доньки зруйноване майно, але головне – життя! Я дуже вдячна білорусам, вони вели партизанську війну. Я навіть чула, як вони планували пустити під укіс поїзд з російською військовою технікою. Білорусь – окупована росіянами. В'язниці там переповнені, люди залякані. Я була якось у лікаря-окуліста. Він сириєць. Коли він зрозумів, що я з України, щосили обійняв мене і сказав, що, як ніхто, співчуває мені. Виянилось, що його рідних вбили росіяни, він не встиг їх врятувати. Подарував мені дві пари окулярів. Попередив, щоб я нічого не підписувала і уважно дивилась на папери. Ходили у їдальню «Машинобудівника». Нам пропонували для дітей молоко, ряжанку. Хотіли допомогти. У Білорусії по телебаченню показують фільми часів СРСР. Поруч із санаторієм був аеродром, з якого кожного ранку злітали винищувачі, що летіти на нашу рідну землю. Ми всі плакали, знаючи, що там будуть гинути невинні люди. У білорусів був темношкірий волонтер, який вивозив людей у Латвію і Польщу. У мене на той час не було зовсім ніяких грошей. Дякуючи волонтерам, ми заплатили за страхування машини. Коли Анатолію стало погано, я побігла до лікаря і просила допомоги, а в кабінеті була лікарка-росіянка, яка зверхнім тоном сказала: «Всё будет хорошо! Вот придут наши мальчи́ки и наведут у вас порядок». Я не знаю, яким чином стрима-

лась. Хотіла плюнути їй в обличчя. Це не люди – це хвора нація. Вони не такі, як ми. У них зовсім немає жалю та совісті. Вона була пихата, вгодована, і білоруси бігали біля неї, як раби. Мою доньку прооперували і дали їй бронь. У неї був чорний живіт. Моя онука не реагує на розмову. Ми думали, що це психологічні проблеми, а виянилось, що вона не чує. Зараз потрібне обстеження. А маленький Владик дуже кричить на ногах і часто повторює одне і те ж речення. Це дуже страшно. В чому винні наші діти? Вони ж ще маленькі янголи. Чому мають боятися і хворіти? Мені часто сниться страшний сон: ніби я в ангарі, залітає гелікоптер і стріляє у Владислава і Лізу. Я бачу, як летять кулі. Будучи в с. Тальське, Ліза гуляла з собакою, а над нею дуже низько пролетів військовий російський літак, вона впала на землю. Можливо, тоді її оглушило, і вона перестала чути. Я не знаю, як можна це пробачити і за що їх пробачати... Росія – це зло! Вони прийшли на нашу землю і вбивають невинних людей. Дуже багато наших знайомих зараз захищають Україну. Я вірю і мрію про Перемогу! Хочу, щоб скоріше закінчилась ця жахлива війна, адже дуже дорогу ціну ми платимо – гине цвіт нації. Ніхто не поверне вже батькам і дітям їх рідних людей! Боже, зупини війну!

*Записала О. Феценко 8 грудня 2022 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Остапчук Юлії, 1990 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Повномасштабне вторгнення] зустріло нас вдома. В нас була ще машина, була можливість виїхати, просила чоловіка, давай виїдемо. Через Бородянку вже їхали люди з Києва, а чоловік: «Ні, чого ми будемо виїжджати, їм [окупантам] Бородянка не треба, будемо на місці, нікуди їхати не будемо». Потім 27 лютого, були ж же обстріли в центрі [Бородянки]. Колона стала, отут, де поліція. Чоловік зробив каву і вийшов на дорогу, зупинився біля воріт з чашкою та спостерігав, як одна за одною їхали машини з людьми та тваринами по Центральній вулиці нашого селища. В той момент ми ще не знали, що чекає нас попереду. Щось незрозуміле всередині мені підказувало, що потрібно виїхати, рятувати дітей – Катерину, якій виповнилось 9 років, і маленького янголятка Кариночку, якій всього 2 місяці. Свої думки я озвучила Юрію, але він був впевнений у тому, що Бородянка в плани росіян не входить, адже тут немає ніяких військових об'єктів. Катерина ще спала, а Кариночка після годування лежала в колисочці. В якусь мить я відчула звуки пострілів і вибухи. Почались телефонні дзвінки знайомих. Всі повідомляли про те, що колони військової техніки росіян рухаються по околиці Бородянки. Було моторошно і страшно. Можливо, не так за себе, як за дітей. Ми постійно прислухались, вночі не могли спати. Багато наших знайомих уже виїхали з селища. Це було 27 лютого, під нашими вікнами по вулиці Центральна зупинилась колона російської військової техніки. Мій чоловік піднявся на другий поверх і з вікна дивився, що відбувається на дорозі. Його постать за вікном помітили загарбники і відкрили прицілений вогонь по нашому будинку. Ми з дітьми впали на підлогу та накрилися ковдрою. Зі мною, крім моїх двох дівчаток, була ще донька моєї сестри Софія, їй 8 років. Юрій помітив, що російські військові вибили ворота й зайшли у

подвір'я. Було дуже лячно, в жилах холола кров. Я почала молитися «Отче наш...». На руках я тримала 2місячну Карину, а Катерина і Софія обхватили мене руками й затамували подих. Чоловік сказав, що військові почали підніматись на другий поверх. В той момент заплакала маленька Карина, і я була вимушена закрити їй долонею ротика. Сльози лилися з моїх очей, я чула, як тремтять тіла дівчаток, як сильно б'ються їхні серця. Через мить почали стріляти по вікнах. Діти плакали і кричали від цих звуків. Я почула, як у одного з російських військових запрацювала рація і там було питання: «Хто там кричить?» Я почула поруч кроки, визирнувши з-під ковдри, побачила постать військового і направлену на нас зброю. Дівчатка вищали, у мене не було навіть слів, щоб якось їх заспокоїти. І тут він зняв балаклаву і сказав, щоб я накрила дітей, щоб вони на нього не дивилися. В той момент я подумала, що нас всіх будуть вбивати. На вигляд російський загарбник був схожий на буряту, але який у нього зріст було важко зрозуміти, так як я знаходилась на підлозі. У нього на лівій брові був рубець. Я накрила дітей і чекала... Чоловіку наказали віддати телефон, сказати пароль від нього. Ще пролунало питання: «Де тут українська армія?» Ми відповіли, що тут немає ніякої армії. Через декілька хвилин вони вийшли з нашого будинку і приєдналися до колони. Навіть не знаю, що врятувало нас! Можливо, те, що ми кричали, а чоловік вів себе спокійно без агресії. Можливо, «Отче наш»? Ми були всі дуже налякані. Прийняли рішення йти в дитячий садочок, де був підвал. Там було холодно і сиро. У мене від стресу і холоду почало зникати молоко у грудях. У цьому сховищі було багато людей, ми відчували себе у відносній безпеці. Нам приносили гарячу воду, молоко. Люди допомагали один одному. Маленька Карина постійно спала, старші діти знаходили собі заняття – малювали, грали в ігри, щоб було не так сумно і страшно. Ми постійно чули звуки обстрілів. На той момент в наш будинок заселились росіяни. На стінах малювали символ «V», рубали курей в кімнатах. Поводили себе, як варвари. Незрозуміло, кого вони прийшли визволяти. Що кричать рупори кремля? Як можна так цинічно брехати на весь світ!!! Наше авто вони розстріляли з автомата, був перебитий газовий провід. Це було зроблено навмисно, щоб ми не змогли виїхати. Другого березня, після авіаудару по багатопверхових будинках, дали «зелений коридор». Чоловік взяв доньку Катерину і дивом зміг завести авто та виїхали в с. Пилиповичі, що неподалік Бородянки. Мене в той день до себе забрала тітка Лідія. У неї в будинку ми покупали Карину, обігрілися. Через деякий час за нами приїхав Юрій. Добре, що він взяв мопед, а не авто. Розповідали, що людей, які їхали на автомобілях, росіяни цинічно розстрілювали з танків, гранатометів, незважаючи на присутність дітей. Це було приблизно о 15 годині. Тітка Лідія загорнула в пухову хустину малесеньку Карину та підв'язала мені до грудей. Я сіла за спиною у чоловіка на мопед. Помолилась. Тітка перехрестила нас на дорогу. Це була не просто дорога – це була дорога в життя! Ми розуміли, що це дуже небезпечно, але потрібно було рятуватися з цього пекла. Коли ми проїжджали нову школу номер 1, чоловік попросив мене закрити очі. У мене не вийшло заплющити очі, так як все диміло і був стійкий запах крові і обгорілих тіл російських загарбників, трупи яких лежали біля знищені

ної військової техніки. Жах! Далі ми побачили страшну картину знищених будинків. Це було, як в тумані – крики людей, дим, вогонь! Це наче не з нами. Бородянку не впізнати. Що ж ви зробили з нашим містом? Ви не люди, ви – дике плем'я! Карина постійно випадала з хустини. Я боялась, що можу її загубити, не втримавши. Знову в Бородянку рухалась колона військової техніки загарбників. У нас почали стріляти. Я чула, як свистіли кулі над нашими головами. Це ніби сюжет з фільму. В голові лунало: «Або нас вб'ють, або загубимо дитину, або ми розіб'ємось!», бо чоловік їхав дуже швидко. Дякувати Богу і моему сміливому чоловіку, ми доїхали до с. Пилиповичі. Там я поправила хустину, в якій була наша малесенька дівчинка. Ми обійнялись, поцілували одне одного й нашу Каринку. Ніколи не могла збагнути, що така ситуація буде в нашому житті. Рушили далі до сестри Юрія в Клавдіїве. Там ми довго не могли заспокоїтись після такого стресу, але були щасливі, що дивом врятувались. Не розуміючи, що буде далі, ми продовжували жити! На другий день Юрій дібрався в Бородянку. Я просила його не їхати. Моя жіноча інтуїція підказувала, що він не повинен їхати, але, враховуючи його лідерські якості та відповідальність, Юрій вирушив в Бородянку. Після обстрілів у сусіда загорівся сарай, і мій чоловік допомагав гасити полум'я. В подвір'ї знаходились сусід Петро, Володимир і мій чоловік. По вулиці їхала російська військова колона. На броні сиділи снайпери. Звичайно, вони бачили цивільних, які намагались погасити полум'я, але їм, мабуть, приносило задоволення «вбивати», просто вбивати українців! Не зрозуміло, за що! Першим був поранений сусід Петро, а Юрій, нахилившись над пораненим, повернув тіло в бік колони і був вбитий автоматичною чергою в груди. Юрій загинув відразу. Колона поїхала далі... Могилку зробили прямо в дворі, біля будинку Володимира, поставили хрест. Після чого Володимир і Петро, який був поранений, виїхали в с. Качали. Там Петру було надано допомогу лікарем Парфенюком В. Про загибель чоловіка я дізналась випадково через декілька днів від знайомих людей. Сестра Юрія не хотіла говорити мені відразу про це. Я дуже хотіла поїхати в Бородянку, щоб поплакати над його могилкою, але це було неможливо, так як селище було окуповане. Мій коханий чоловік був перспективним, відповідальним, чуйним, мудрим і добрим. Згадую, як їздили на відпочинок на море, як він любив влаштовувати свято для старшої доньки Катерини. Він робив все можливе, щоб ми були щасливими. Юрій народився в багатодітній сім'ї (шестеро дітей) і вже в 13 років заробляв собі на життя, допомагав батькам, сестрам і братам. Він досяг успіху – мав дві будівельні бригади. Не вмів відмовити в допомозі знайомим, сусідам, рідні. Ми завжди готували разом обіди, купали малесеньку Карину. Він навіть був присутній під час народження меншої доньки у пологовому будинку. Юрій мав мрію відкрити свою власну будівельну фірму. У нього були золоті руки, він був «універсальним» чоловіком! Як можливо пробачити втрату такої дорогої моему серцю людини? Плакала і вдень, і вночі так, щоб не бачила Катерина. Розуміла, що потрібно далі жити. Турбота про дівчаток не давала мені впасти в депресію. Підтримка рідних допомагала рухатись далі. Із своєю мамою я не бачилась з 26 лютого, так як вона працювала в будинку-інтернаті і практично всіх пацієнтів та працівників

цього закладу було евакуйовано в місто Житомир. Я змогла, дякуючи хорошим людям, доїхати до мами і сестри 5 квітня. Вони на той момент були в Бердичеві. Я відразу звернулася до поліції і повідомила, що мого чоловіка було вбито 4 березня в Бородянці. Там мені повідомили, що кримінальну справу вони не можуть відкрити, так як це потрібно зробити у Бородянці. По приїзду, ми провели ексгумацію тіла Юрія. Це було 19 квітня. Разом з тілом мого чоловіка було ще дві особи чоловічої статі, яких теж було вбито російськими військовими. Це були цивільні люди, тому я вважаю, що такі дії російських загарбників є протизаконними, а назва цьому – геноцид! Перед Великоднем ми «придали» тіло Юрія Остапчука, мого коханого чоловіка, землі. Дуже непросто було відкрити кримінальну справу. Мені поставили питання: «Чому я вважаю себе потерпілою стороною?» Згодом справу все ж таки відкрили, але чоловіка, який був моєю підтримкою, опорою, батьком моїх дітей, уже ніхто і ніколи не поверне. Росіяни! Ви – вбивці! Ви – нелюди! Терористи! Через вас мої маленькі доньки стали дітьми війни. Я пригадую їх очі і крики, коли дуло автомата було націлене на нас. І це диво, що ми вціліли! Боже, дякую тобі! Дякую своєму чоловіку Юрію, що зміг нас врятувати з того пекла, яке влаштували в нашому селищі кляті кацапи. «Визволителі» – брехуни, крадії! Я не можу це пробачити. У мене і моїх дітей забрали дорогу людину, тата. Я, звичайно, подала позов до Гаазького трибуналу. Надіюсь, що всі-всі росіяни будуть покарані. Їх потрібно карати навіть за їх мовчання, байдужість до того, що зараз відбувається в Україні. Вони немов зазомбовані кремлівською пропагандою. Росіянам подобається все знищувати, що не належить їм або відрізняється якимось чином. Зараз нам дуже тяжко без Юрія. Особливо старшій доньці Катерині. Вона боїться сама спати. Говорить, що тато їй часто сниться. Їй потрібна психологічна допомога. Меншій доньці Карині зараз 11 місяців. На жаль, вона не пам'ятатиме свого тата. Залишились фото. І я їй обов'язково розповім, як вона підросте, про її тата. А зараз я розумію, що вбивця мого Юрія ще живий, адже телефон ще відстежується. Спочатку це був Макарів, потім Донецьк, а зараз він в Росії. Цього нелюда відстежують давно, знають його прізвище, номер частини. Я вірю, що він буде покараний за свої злочини. За тероризм! За вторгнення на територію незалежної держави! Вірю в справедливість! Мрію про те, що мої діти будуть щасливі! Хочу дочекатись Перемоги! Надіюсь, що ми всі будемо жити під мирним небом і Україна відбудується!

*Записала О. Феценко 6 лютого 2023 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Мельниченка Володимира, 1959 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Війна мене застала у селі. Ввечері 23 лютого я зустрічався з друзями. Гарно провели час у приємному товаристві, а вранці мені повідомив кум, що почалась війна. Я вийшов на подвір'я біля будинку і почув, як в районі станції Вільча та Прип'яті було чути канонаду. Це було у 4 години ранку. Я швидко зібрався і поїхав додому у Бородянку. По дорозі думки в голові ніби переплітались і не давали повірити у реальність. Зайшовши у будинок, я побачив, як мирно сплять всі мої рідні. Шоста

година ранку, а тут така новина... Я повідомив їх про це, на що почув у відповідь: «Яка війна?» Звичайно, це був стрес для них. Правда, син відразу проявив свою практичність і запропонував заправити автомобіль на АЗС. Почали їздити та шукати пальне, це виявилось складно. Були кілометрові черги, люди всі схвилювані з дітьми, з тваринами. Ми вирішили поїхати у с. Берестянка. Там була теж черга, але не така велика, як у Бородянці. Заправившись, ми зрозуміли, що потрібно зробити продуктові запаси: сіль, цукор, мука, сірники, вода. За чотири години в черзі я забив увесь багажник авто. Приїхавши у Бородянку, відразу пішов до військкомату, так як маю досвід у військовій справі (служив у АТО 2015–2016 рік). Людей було дуже багато. Всі виявили свій патріотизм і бажання захищати свою землю. До нас вийшов воєнком і повідомив, що зброї немає. Це був неприємний факт! Люди не розуміли, що робити! Біля військкомату я зустрів свого знайомого Бориса Касьяна, якому видали зброю. Він порадив прийти завтра. Стояли автобуси, в які заходили люди, яким дісталась зброя, і відразу їхали назустріч ворогу. Було чути, як колони уже йшли околицями нашого міста. Був страшний гул техніки. На другий день я прийшов знову у військкомат, але зброї не було знову. Моя кума, яка працює саме там, попросила мене повідомляти за номером телефону про пересування колони та кількість одиниць. Мені хотілося рішучих дій, адже я воював і міг бути корисним у захисті та обороні. Я не витримав і вирішив взяти пляшку з запальною сумішшю, яку зробила моя невістка, та піти в кінець Бородянки (на круг). Якраз йшла колона, і я побачив БМП. Поруч стояв російський солдат. Запалив пляшку і ізза кута кинув у цю машину. Побіг. Потрапив у глухий кут, не було виходу. Дякувати Богу, що за мною ніхто не пішов. Діставшись ближче до центральної вулиці, я побачив російську техніку з червоним хрестом на борту. Не витримав і крикнув водію, який дивився на мене з вікна авто: «Якого чорта ти сюди приїхав? Іди геть!» У відповідь я не почув нічого. Біля військкомату ми організували машину, завантажили продукти з магазину «Фора». Спочатку завезли у лікарню, де відмовились їх брати, мотивуючи наявністю харчів. Ми вирішили роздати їх людям на вулиці біля магазину сантехніки. В той момент по вулиці Центральної їхала машина з боку Будинку культури, і її підбив наш знайомий «єгер». Водій (чеченець) був поранений. В авто знаходились боєприпаси, і ми думали, що з ними робити. Пізніше патрони забрали наші хлопці, а машину відігнали з дороги. Ми працювали групами. У них було по 5–7 людей. По центру на високій швидкості їздили одинокі російські БТР, БМП. Так хотілось кинути гранату чи пляшку з займистою речовиною, але, на жаль, у нас цього не було. Ми з моїми друзями пішли у засідку за дитячим садочком. Танками були знищені будинки, які стояли навпроти ринку. Ми помітили, як біля банку «Аваль» стоять два танки і машина «Тигр», яку підбили «наші» з боку вулиці Шевченка. Танки встигли розвернутися і поїхали в бік «стариків». Ми підійшли до підбитого «Тигра» і забрали «муху», кулемет, рацію, стрічки. І щойно ми підійшли до магазину «Фора», як я відчув вибухову хвилю. Мене загоїдало, оглушило... Борис був поруч, в метрі від мене. Перевіривши погляд на нього, я побачив, як у нього закотились очі і аж до паху була відірвана нога. Ми нічого не могли вдіяти, адже

зупинити кровотечу неможливо. Через кілька хвилин Бориса Касьяна не стало. Кляті орки, вбивці! Він був справжнім героєм! «Герої не вмирають!» – подумав я... Ми його накрили і побігли у парк. Я не міг зрозуміти, що саме розірвалося. Все моє тіло було у крові та м'ясі від Борисової ноги. Знову пішли машини росіян. У мене вже був автомат, зі мною був «егер». Ми пішли у бік садочка та сховались біля ресторану «Єврика», який горів. Потім перемістилися за «АТБ». Почався бій. Було чути автоматні черги. Ми почали стріляти по колесах авто орків. Вони почали відстрілюватися. Зайшовши в «АТБ», я почув рух кроків і побачив чоловіка, який брав з полиці коньяк і клав у валізу. Мій кум взяв його за барки і каже: «Ти мародер, дивись, що роблять орки!» Він злякався, але сказав, що йому потрібно напитися. Кому війна і горе, а кому напитися... Стемніло... Стало тихо. Я вирішив йти додому. Це було 1 березня. Йшовши дорогою, я бачив військову техніку, яка їздила вулицями Бородянки. Потрапивши додому, я побачив, що весь у крові. Почав переводити подих. Лежу на дивані, а в мене в голові весь цей жахливий день! Царство Небесне моєму другові Борису. Я випив склянку горілки, але це було, ніби води... Заснути зміг тільки на 20 хвилин. Прокинувся від шуму. Зрозумів, що це ракетні удари. Зателефонував дочці та дізнався, що вони у підвалі, а будинок знищений. Ми вирішили їхати, швидко зібралися. Бородянка була практично знищена. Все горіло, диміло. Будинки, які залишилися цілими, були без вікон та дверей. Автомобілі були розбиті, гори бетону, цегли. Картина з фільму жаків... Машина дочки була практично знищена, тому, завантажившись у мій «Жигуль», ми вирушили у дорогу. Поїхали із сином через с. Загальці, Стару Буду по Спартаку. Добре, що я знав місцевість, і ми швидко дісталися двома машинами у Пісківку. Заїхали до знайомих, перевели подих, поїли, випили чаю і поїхали у бік Радомишля. Розуміючи, що почалась повна окупація Бородянки, я знав, що уже не зможу нічого вдіяти. Машину довелося продати. Виживали. Додому поверталися після деокупації на одній машині. Діти закупилися продуктами, щоб роздати людям у Бородянці. Війна проявила у моїх дітях небайдужість до горя інших людей. По дорозі роздавали людям все, що закупили. Бородянка нас зустріла в чорному кольорі. Люди плакали... Багато залишилися без житла. А ще гірше, що загинули ні в чому не винні дорослі та діти. Таке неможливо забути і простити теж неможливо! Мрію, щоб скоріше настала наша перемога, дякуючи ЗСУ! А ще дуже хотів би потрапити до війська та навчити всьому, що я можу. Я розвідник і міг би бути корисним для наближення перемоги!

*Записала О. Феценко 2 березня 2023 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Сологуб Тетяни, 1958 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Моя сусідка Надія Повх розповіла, що уже бомблять Гостомель. У нас у Бородянці було відносно спокійно, але ми разом з усіма жителями будинку облаштували підвал на випадок обстрілів. Я спала вдома і вранці 28 лютого збиралась на роботу у лікарню. Прибігла моя знайома і кричить: «Швидко у підвал! Ідуть колони танків!» Коли я почула, що 300 одиниць їде по центру Бородянки, тоді я взяла невелику валізу з документами і

спустилась у підвал. Там я пересиділа більше двох годин, було дуже чути, як ідуть танки і військова російська техніка. Було дуже лячно. Стріляли. Вранці зателефонувала моя колега, щоб я приходила на роботу. Я працюю молодшою медсестрою у гінекологічному відділенні. Коли я піднялась з підвалу у квартиру, то побачила жахливу картину: шибки з вікон повилітали, скрізь було скло. Я подумала, що прийду з роботи і буду прибирати у квартирі. Прийшовши на роботу, я побачила, що всі налякані. А ще поступила сім'я після ДТП. Хлопчик загинув, жінка була у реанімації, а дівчинка з татом у відділенні. У Тетереві був зірваний дорожній міст, і вони зірвалися у прірву на автомобілі. Бідний чоловік ніяк не міг захоронити мертвого сина. Це було з 28 лютого на 1 березня. У відділенні були породіллі, яких вивезли, враховуючи ситуацію. Я виконувала свої службові обов'язки, аж тут мені телефонує сусідка Рая Музика і повідомляє, що горить моя квартира. Я вирішила бігти додому. Біля під'їзду я помітила, як ходить російський військовий і стріляє по під'їздах нашого будинку. Я ледь встигла заскочити у підвал. Було чути, як лунає автоматна черга по металевих дверях підвалу. Через деякий час росіяни вийшли з підвір'я будинку і пішли в бік центру. У підвалі були всі налякані, ми дивом залишилися живими. Ми зрозуміли, що наша місцева самооборона за допомогою «коктейлів Молотова» знищувала військову техніку, яка рухалась по вулиці. Саме через це росіяни вирішили стріляти по під'їзду та підвалу нашого будинку. У мене був великий стрес. Я тримала в руках ключі від квартири, яка горіла, і не знала, що мені робити. Дякуючи моїй знайомій Тамарі та сусідським хлопцям Артуру і Едуарду, були спроби вибити двері у тих квартирах, де було займання. Я заскочила у свою квартиру, а там все горить. Мені так було боляче, що я уже не зможу забрати нічого дорогого моєму серцю: ні сімейних фото, ні якихось дрібничок, подарованих людьми. Я плакала. Був відчай. Немовби все життя перекреслило, розуміючи, що нічого вже не вдіяти. Я зателефонувала до брата в Житомир. Він мені співчував, але сказав: «Головне, що ти жива!» Я пішла у лікарню. Дуже бомбили. Ми всі ховалися у підвалі лікарні. Туди почали збігатися люди з дітьми. Одна дитина була з травмою голови. Люди були стурбовані тим, що зараз продовжуються авіаудари по житлових будинках, загинуло багато людей. Хірурги працювали, реанімація теж. Мій син, який був у Тетереві в теробороні, просив мене, щоб я їхала до них. А я не розуміла, як це зробити. Будучи у лікарні, я бачила, як рятували російських військових, які були поранені нашими самооборонівцями. Пізно вночі привезли чоловіка з простреленим животом, який дивився на колону техніки. На жаль, його не вдалось врятувати. Ніч була дуже неспокійна і страшна. Вранці я вийшла на подвір'я лікарні разом з фельдшером, щоб набрати води. І тут дуже низько пролетів літак і, як тільки встигли заскочити у приміщення, впали на підлогу. Пролунав гучний вибух у центрі Бородянки. Не встигли ми піднятися, як летить другий літак, що знову знищує будинки у центрі біля ринку. Це було 2 березня о 8 годині. Що ж вони коять? Варвари! Нелюди! Там же люди! Всі розуміли, що потрібно тікати, рятуватись. Запропонували виїхати до газоскладу на машині швидкої допомоги. Нас було троє: Надія Володимирівна, Таня Кліменко і я. Це було о 9 годині ранку. Нас пересадили в іншу

машину і повезли в с. Загальці, а потім у с. Нову Буду. Нас розселили по будинках до людей. Потім я вирішила їхати до сватів у Мигалки, але там було теж неспокійно. Прийняли спільне рішення виїжджати у Львів. У мене була одна єдина сумка і страшні спогади про пережите. Боже, куди я їду? Приїхавши у Львів, ми не знайшли житла й рушили на кордон. Перейшовши кордон, поселились у Польщі. Поселили нас у хостелі. Умови були гарні. Нас безкоштовно годували. Турбувалися про нас. Дякую полякам! Вони справжні Люди! До Бородянки я повернулася аж у квітні після деокупації міста. Мене запросили вийти на роботу аж 27 квітня. Жити не було де. Кілька ночей переночувала в лікарні. Вирішила звернутися до місцевої влади. Єрко Георгій запропонував заселитися в гуртожиток місцевого аграрного ліцею. Там було дуже холодно і страшно, але іншого рішення я не знайшла. Я жила на п'ятому поверсі. Не було ні одягу, ні ковдри. Дякуючи гуманітарному штабу, у мене з'явився верхній одяг. Води не було. Добре, що у лікарні можна було помитися під час чергування. Так я прожила цілий місяць. А 26 травня я вже вселилась у модульне містечко, побудоване поляками, як допомога місту Бородянка. Дуже хочеться, щоб закінчилась війна і всі наші захисники повернулися живими. Мрію відбудувати будинок, мати свій куточок і щоб діти і онуки були щасливими, а Україна процвітала!

*Записала І. Петрова 21 квітня 2022 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Мельніченко Анастасії, 2004 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я дізналася про війну ще о четвертій чи п'ятій годині ранку, коли мій тато не поїхав у Київ, тому що до Києва вже було перекрито в'їзд. Йому повідомили, що почалася війна. Я прокинулася і не могла вже заснути. Я тоді послухала Президента, подивилася, що пишуть у новинах. Увесь день переписувалася із своїми друзями та одногрупниками, намагаючись їх підбадьорити. І я пам'ятаю, що всі тоді були упевнені в тому, що це на два-три дні; що це не війна, можливо, якесь непорозуміння, ракети перестануть літати, і все буде добре. Але потім, не пам'ятаю, чи в цей день, чи 25 лютого, почали бомбити Гостомель. Був дуже великий вибух, мабуть-таки 24 лютого увечері, і 25го вранці знову було дуже гучно, і ми вирішили поїхати на Ваблю. Думали, що не надовго. Я пам'ятаю, що 25 лютого вранці нам зателефонувала сестра. Вона з чоловіком шукала підвал, у якому можна було сховатися від вибухів. І вона вирішила піти в будинок-інтернат у Ворзелі. Потім, змінивши рішення, приєдналась до нас, і ми разом виїхали на Ваблю. І вже 25 числа ми дізналися, що в будинок-інтернат був приліт, і там загинули люди. В той момент Бог був з нами! Ми всі зібралися на Ваблі 25 лютого, але ще не розуміли, чого чекати, куди йти. Пам'ятаю, що 26 числа було ще більш-менш спокійно. Мій тато з'їздив у Бородянку, забрав мій ноутбук, телевізор, побутову техніку. Він просто зрозумів, що ми тут надовго, не на два-три дні, а можливо, на тиждень, місяць. Ще пам'ятаю, коли ми почули гучні вибухи. В ту мить я стояла у ванній кімнаті, думала про нашу маленьку квартиру: «А якщо ми не повернемося вже сюди? Тут усе таке з дитинства знайоме». Будинок у нас на вулиці Ковальській. Це в душі ніби

інтуїція підказувала, що я не повернуся. Тато тоді ще говорив, що щось не те відбувається, люди кудись виїждять. Це його налякало, він зрозумів, що вже не буде повертатися в Бородянку (якісь запаси їжі привіз і на тому поки житимемо). А вже 27 лютого пішли колони танків. Ми почули спочатку гуркіт, а потім побачили з вікна танки. І у першій же колоні було видно прапор радянського союзу. І ще у них був якийсь символ на прапорі, що привернуло мою увагу. Не можу зараз згадати. Ми сховалися у підвалі й чекали там, доки ці колони танків проїдуть. Їх було дуже багато – більше ста. Мене мама пригорнула до себе й притиснулася до стіни. Підвал складений із бетонних блоків, які могли упасти на нас, але на той час здавалося, що це хоч якийсь прихисток. Потім, коли пройшла колона танків, я зателефонувала подружці, що живе біля школи № 2 (а це – майже центр міста) і кажу: «Тут колони танків їдуть. Будь ласка, їдь до бабусі!». Вона не повірила: «Не може бути такого. Ти сплутала, це, мабуть, наші». Але до бабусі виїхала. Мене шокувало те, що у Бородянці ніхто не знав про танки. А потім події почали розвиватися дуже швидко. Пам'ятаю, як горіла автобаза, і у бік Ваблі пішов величезний дим; як загорівся ліс, який гасили мій тато та чоловік моєї сестри. Пам'ятаю, як друга чи третя колона біля нашого будинку залишили танк і його було дуже добре видно. Авіація наша українська зрозуміла, що це село вже окуповане й випустила дві ракети. Одна з них впала в болото, що біля нас. Підвал затрусився так, що ми відкрили рота, закрили голови й притулилися до стіни. І ще другу бомбу чули, все здригалося. Цілу ніч їхали танки, які не зупинялися на трасі, а ховалися в лісі. Ми боялися навіть вийти з підвалу. У той час вже чули постріли, на щастя, кулі від них потрапили в сарай. Вже десь 27–28 лютого ми чітко усвідомили, що не знаємо, як бути далі, що робити. До 2 березня вже розбомбили Бородянку, і хоча ми не знали, що там відбувається, але усе чули, бачили полум'я... 2 березня до нас прибіг сусід і сказав, що «вони» (рашисти) настільки розлютились, що вже повністю винищили Бородянку, а тепер будуть «розчищати» села і нам треба кудись тікати. Ми думаємо: куди? У нас по Макарівській трасі родичі, але там вже їдуть танки. І ми просто тікали вглиб лісу. До Нової Греблі, Пороскотеня, Клавдієвого. Ми їхали у бік с. Микуличі, тому що там жили наші знайомі. Але, коли дісталися до Клавдієвого, зустріли чоловіка, який нас запитав, куди ми їдемо. Ми відповідаємо, що їдемо у Микуличі, бо зараз буде «зачистка» сіл, а він відповідає, що не треба туди їхати, бо там вже танки стоять. А ми розуміємо, що не знаємо, що робити. На щастя, у цього чоловіка була одна хатинка недобудована, але там була грубка, на якій можна було їсти зварити і погрітись. У ній ми й оселилися. Повсюди танки, повсюди росіяни. Мені було дуже страшно... У цей момент мене найбільше підтримували мої рідні: тато, мама, сестричка, її чоловік. Вони усі були спокійні, ніби знали, що робити. Думали про їжу, про постіль... У чоловіка моєї сестри, Олександра, залишилася старенька мама у Житомирській області. Він її заспокоював як міг. Вже був тоді поганий зв'язок, він зіпсувався вже з 26 лютого. І ми ловили зв'язок на залізниці у Клавдієвому, тому що залізниця хоч якусь електрику ще мала. Ми до рейок телефон приставляли і телефон «ловив» зв'язок. Олександр зрозумів, що треба свою маму рятувати, вона

дуже за нього переживала, і він мусив якомога швидше до неї їхати. Він обирав дорогу полями, бо по Мгарівській трасі їхали танки. Числа 29го на Ваблі вже стояв блокпост, а село було окуповане. Тато сказав, що нікуди не виїде, бо не може кинути свої рідні місця. Мама також відмовилася виїжджати, а сестра з чоловіком планували їхати на Житомирщину. І я мала зробити свій вибір – або залишитися з батьками, або поїхати із сестрою. Цей вибір був нелегким, але я залишилася, бо розуміла, що крім мене, батькам ніхто не допоможе. Мама плакала, хотіла, щоб я із сестричкою виїхала. Люди виїздили масово, намагалися прилаштуватися до когось в машину, їхали в колоні. Сестра доїхала колоною ще нормально, але пізніше в Корогоді росіяни на блокпостах вже перевіряли людей, які сиділи в машині. Заради реакції наводили зброю на людей, забирали телефони, але пропускали. Ми додзвонилися до сестрички, і вона нам розповіла, що до Ваблі ще можна доїхати та забрати деякі речі. І нібито в Корогоді, де наші родичі живуть, будинки вціліли, і людей ніби не чіпають. А ми, коли з Ваблі виїжджали, із собою нічого не встигли взяти. Нам хлопці з тероборони сказали, що у нас 15 хвилин, а потім села вже може й не бути. Тому ми як з підвалу вийшли, так і поїхали. Єдине, що взяли – зубну щітку, у щось перевдягнутися, гроші, документи, от і все. Наступною колоною, 10 березня, тато поїхав до Ваблі наглянути на наш будинок. Але коли повернувся, сказав, що у селі сусіди без хати залишилися, скрізь розкидані якісь речі; замість дерев'яних заборів – лише дрова. У нашій хаті залізні двері зігнуті, кухні немає, стеля впала, мабуть, хвилею вибуховою пошкодило. Багато будинків у селі повністю знищено. Коли ми вже повернулися, нам розповіли, що по будинках з колони стріляли. В кінці городу нашого – глибока вирва. Були попадання й до сусідів, тобто стріляли з танків. Деяких людей по центральній вулиці жорстоко вбивали. Мамі нашого знайомого відтяли голову. Далі вбили її сина, чоловік залишився без ніг. Він якось до сусідів добрався і попросив їх поховати дружину та сина. Одна хата вціліла, а поряд – повністю знищена. І так по усьому селу. Цього пробачити не можна ніколи. Стільки жертв – заради чого? Їх ніхто не чіпав! Це навіть в думках не можна ні уявити, ні пробачити. Стільки горя... Коли ми вже осіли в Клавдієво, ми чули новини про те, що діється навкруги. Сміливці на велосипедах їздили оглядати місцевості. Один дідусь, кому «втрачати вже було нічого» захистив усе село. До нього підійшов росіянин, наказав розказувати про чоловіків, бандерівців, тероборону. Дідусь каже: «А кого ж ви такими словами обзиваєте? Тут у селі одні діди та баби полишалися, а молодь давно виїхала. Їдьте собі далеко». Деякі з рашистів питали дорогу на Київ. Усі місцеві показували їм дорогу в зворотному напрямку – на Білорусь. А карти у них були ще радянські. А на радянських картах Клавдієвого ще не існувало – там було болото. От вони, мабуть, і побоялися туди йти. Потім, коли місцева тероборона їздила в ліс, побачили в лісі два танки, навколо – горілка, дівоча білизна й використані презервативи. Танк був схований. І хлопці попередили, щоб ніхто у ліс не ходив. Пізніше з лісу вийшов якийсь чоловік, питав як до Плахтянки проїхати у маленького хлопчика. Але хлопчик виявився хитрим і розумним – почувши російську мову, почав бігти до мами, що стояла в черзі за хлібом (а нам під час

окупації роздавали по шматочку хліба) і кричати: «Мамо, тут чоловік питає як на Плахтянку проїхати!» Люди звернули на нього увагу, побачили чоловіка, зброю на спині, і він знову втік у ліс. На жаль, тероборони поруч не було – лише дідусі та бабусі, тому затримати його не вдалося. Усі люди допомагали одне одному, ділилися крупами, хлібом, консервованими грибами (поруч же ліс). У Клавдіївській пекарні пекли хліб, по пів батона роздавали людям. Зв'язок тримали через «залізницю», це був, по суті, центр. А до кінця березня ще одне місце знайшли, де проривався час від часу інтернет. У той час, де повсюди були «глушки». Телефони спочатку заряджали від авто, але це було недовго, а потім зробили від газу, бо його не перекривали, лише воду та світло. Воду брали з колодязя, грілися від грубки... До Бородянки виїхали другого травня. У п'ятиповерхівку, будинок, який навпроти нашого, влучила ракета. Фундамент нашого будинку від вибухової хвилі піднявся. А люди, які нас прихистили у Клавдієвому, виявилися будівельниками, і вони допомогли нам у Ваблі відремонтувати наш будинок. Справжні друзі... Багато окупантів переховувалися в лісах, сподіваюся, їх усіх вже перебили. Коли вони тікали, вони на танках вивозили не людей, а те, що від них залишилося. Про що я мрію? Я пам'ятаю, як люди після окупації зустрічали ЗСУ. Ці щирі емоції я не забуду ніколи. Це був найкращий день у моєму житті. Обійми, радість, наша маленька Перемога. Я бажаю, щоб цю маленьку Перемогу відчули усі окуповані міста й землі України і закінчилася війна.

*Записала О. Феценко 26 квітня 2023 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Самченко Галини, 1967 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Полон.

Я мама сина, який пішов захищати нашу неньку ще в 2015 році. Дмитро – справжній патріот, він сказав: «Хто як не я?!» Пішовши добровольцем, мій син потрапив у полк «Азов». Наша сім'я пишається мужністю Дмитра. <...> Перед тим, як піти на захист України, мій син був підготовленим, займався спортом. Характер у Дмитра ще з дитинства впертий, але водночас веселий та дружелюбний. Народився 1 квітня в День гумору, був «справжнім гумористом». Він завжди об'єднував біля себе друзів. Навіть коли був поранений, не скиглив, а запевняв нас у тому, що все буде добре. До повномасштабного вторгнення росіян він перебував у місті Маріуполі. Коли колони російської техніки зайшли в Бородянку, ще був телефонний зв'язок, і ми могли розмовляти. Дмитро стояв на захисті Маріуполя, був поранений і потрапив у бункер заводу «Азовсталь». У нього були уламки, які не змогли дістати. Моє материнське серце боліло від цих новин. Вся наша родина хвилювалась за нього. Не спала і не їла. Всі знайомі підтримували нас. Ця війна на знищення нашого народу принесла стільки болю та страждань багатьом людям... Дмитро тримався, я молилась. Сльози не висихали на обличчі. Відчай, нерозуміння того, що буде далі... Короткі смс від сина, новини про «Азовсталь», а потім наказ: «Вийти і здатись в полон!» Мене ніби вкинули у жар... Мій рідний синку, ти поранений, тобі дуже тяжко, а тепер мусиш йти в російську «в'язницю». Росіяни нас нищать, бо ненавидять. Вони виховують своїх дітей на

цій ненависті до нашого народу. Такі звірства та катування, які російські нелюди роблять на нашій землі, неможливо простити. Вся наша родина була пригнічена такою новиною. Я постійно плакала, нервувала... Донька Юлія мене підтримувала, так як вона медик, призначила пігулки, щоб заспокоїти мою нервову систему. Чоловік намагався не показати свій емоційний стан. Він воїн по життю, тому тримався з усіх своїх сил. Юля шукала різні шляхи для того, щоб довідатись інформацію про місцезнаходження брата. Ми тримались... Чекали новин... Надіялись... Розуміли, якби не російська агресія, то всіх цих подій не було б. Ми жили спокійно, мирно. Працювали, творили добро, а ці «браття» переступили наш поріг, прийшли у наші будинки і вбивають нас. Як це пояснити? За що? У ніч з 28 на 29 липня 2022 року був здійснений терористичний акт в Оленівці. Його вчинили російські окупаційні війська в селищі Молодіжному Оленівської селищної ради. Загинули 53 полонених, понад 130 поранили. Це була фільтраційна тюрма. Там наш Дмитро! Боже, що ж це коїться? Молилась за тих, хто загинув. Це було цинічне вбивство військовополонених, які здалися в полон за наказом. А ще молилась і вірила, що мій Дмитро живий! Чекали на звісточку... Летіли дні, тижні, місяці в очікуванні новин про сина... Іноді я зачиняла кімнату і плакала без упину. Мені хотілося кричати на весь світ про свій біль. Щось всередині мене підказувало, що він живий. Йому 25 років, має багато планів на життя. Живемо надією! Чекаємо на обмін полонених! – 283 – Січень 2023 року... Один із полонених, який був обмінаний, повідомив нам, що наш Дмитро живий і тримається стійко. Він у Таганрозі. Виживши в Оленівці, був перевезений у росію. Надія на його порятунок не полишає нас ні на хвилину. Ми всі мріємо, що закінчиться війна, повернуться всі наші захисники. Ми обіймемось і житимемо щасливо у мирі та розумінні. Здійсняться всі мрії! Дуже хочеться разом поїхати на відпочинок. Чекаємо та віримо в повернення Дмитра! На підтримку азовців проводимо акції, відновлюємо банери та молимося!

*Записала О. Феценко 4 липня 2023 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Лісовського Руслана, 1976 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я прокинувся вранці і збирався на роботу, не підозрюючи, що сталося. На вулиці була незвична ситуація – великий потік машин з багатьма людьми, тваринами та речами. Така картина, звичайно, привернула мою увагу. Спілкування з друзями та знайомими дало зрозуміти, що почалось повномасштабне вторгнення російських військ на нашу землю. Досі не розумію, чому це мало статися? Перші колони російської техніки рухалися дуже повільно, ніби на параді, приблизно 20 км/год. Спочатку їхали БТРи з білоруськими прапорами, а потім техніка з червоними та російськими. Люди не розуміли, що робити. Не знаю, чи вціліли мости. Інформація відсутня. Штабу теж не організували. Перші два дні ночували по підвалах. Одну ніч 27 лютого ночував вдома. Ми вимушено спускалися до підвалу. Центр міста палав, був сильний бій. Наступного дня «Фора» відчинила двері, і люди змогли взяти собі продуктів. Можливо, це їх врятувало під час окупації. Під час перших авіаударів диміло бага-

то будинків. Одна із колон йшла і хаотично стріляла у різні боки. Озброєння було дуже сучасним. Коли ми дивилися на ці колони, то нам здавалось, що це все відбувається не з нами... У підвалі одного з будинків ми організували сховище. Звісно, дуже чули, як іде колона. Солдати проводили обшук по підвалах. Хвилювались, щоб нас не знайшли, адже з нами знаходились діти та жінки. На кільцевій дорозі в районі «круга» підбили російський «Град». Він горів. Люди вийшли на це подивитися. Я помітив, що «Град» був підготовлений до бою і в будь-яку мить міг вибухнути. Крикнув, аби усі відійшли подалі. І через якийсь момент він гучно вибухнув. Дякувати Богу, ніхто не постраждав. Через декілька хвилин після вибуху «Граду» я почув сильний гул і свист. Піднявши голову вгору, побачив чотири ракети. Встиг відштовхнути двох людей у підвал, а мене вибуховою хвилею відкинуло на три метри. Потужні вибухи, в очах потемніло. Все довкола в диму, крики людей. Ніби вночі... Не видно було ні садочка дитячого, ні будинків. Я підійшов до 429 будинку, почув крики жінок, одна з яких не могла вибратися з квартири, бо зламала ногу. Почали рятувати людей. Усі згуртувались. Через невеликий проміжок часу відбувся другий артобстріл. Знову вибухи, крики, хаос. Ми з моїми знайомими лежали на землі, закривши руками вуха. Піднявшись, знову почали рятувати людей, які не могли вийти з підвалів. В одному із них не відчинялись двері. Все-таки вдалося їх відчинити. Вийшло близько 10 осіб. Обличчя перелякані, у декого з вух текла кров, когось контузило. Я просив, аби люди переміщались у приватний сектор, адже є загроза наступних авіаударів. Знаходиться у підвалах було небезпечно. З нами 9 людей вирішило йти далі від багатоповерхових будинків, але не всі вчинили так, як ми. Дуже шкода сім'ю Мельниченко з трьома дітками, яких і досі не знайшли. 2 березня, близько 08:00 ми сиділи у підвалі розміром 3 на 3 метра. 13 людей разом з дітьми. Це був дім наших знайомих. Цілу ніч тривали обстріли Бородянки. З нами знаходились налякані 70річні бабусі. Вранці охопив страх від картини, яку ми побачили. Місто палає, димить, а люди бігають, тримаючи невеликі валізи та тварин. Боляче дивитися на це. Знову авіаудари в центрі Бородянки та ще й кілька в районі аеродрому. Я відчув щось нехороше. Швидко пішов у бік нашого будинку. Попереду все в диму, огорожі немає, дві прибудови зруйновані. Вікна вилетіли, лежить скло, вирвало броньовані двері. Я знав, що у підвалі моя дружина та 16річна донька. Дивом зміг відчинити двері. Налякані обличчя моїх дівчаток, міцні обійми... Вирішив залишитись з ними. На другий день зник зв'язок. Зробив «зарядний пристрій» з акумулятора. Хотів спочатку записатися в тероборону, але першими з Бородянки втекли керівництво та військкомат, залишивши людей у цій страшній ситуації самих. Просив знайомих, щоб хтось забрав моїх рідних. Правда, 8 березня до нас приїхав Саня Риба. По дорозі нас обстріляли, але ми вирвалися з окупованої Бородянки. Нашому другу Володимир Шомі так не пощастило. Він потрапив у полон до росіян, коли вивозив людей. Багато хто ризикував своїм життям, рятуючи інших. Ми із сім'єю потрапили до Пісківки. Там прожили місяць. Біля нашого будинку стояла українська артилерія. Дім часто тремтів. З нами разом проживало ще дві сім'ї: одна з Києва, а друга з Маріуполя. Проблем з продуктами

не мали. Світло було весь період. Топили дровами грубку, грілися, спілкувалися та підтримували один одного. У Пісківці організували розподіл гуманітарної допомоги. Нам дали продукти харчування одяг і навіть велосипед. Ми всі зареєструвалися і постійно отримували харчові набори та ліки. 4 квітня я приїхав додому. Від потрапляння ракети у городі – 15метрова вирва. Будинок у жахливому стані. Саме містечко – чорне, зруйноване. Цілий місяць окупації не минув безслідно для місцевих жителів. Налякані обличчя, сльози в очах, відчай... Я розумів, що жити в домі деякий час неможливо, але ми – працьовиті люди і все відбудуємо. Одне-єдине не розумію, чому росіяни зробили це з нами. У нас в росії дуже багато рідні, які не вірять в те, що з нами відбувається. Вони говорять, що звільняють нас, а не бомблять! Із російськими родичами ми стали чужими людьми. Я думаю: «Чому до нас прийшли буряти, кадірівці, а не військові з пітера чи москви?..» Все-таки є надія, що вони не стріляли б у нас... Я ненавиджу цих нелюдів, які прийшли вбивати українців. Розумію, що рано чи пізно будь-які війни закінчуються. Багато кому цікава Україна як територія, завдяки якій збагачуються інші. Дуже хочеться, щоб ми стали згуртованими і могли самі керувати своєю державою. Звичайно, мрію про Перемогу та світле майбутнє!

*Записала О. Феценко 5 липня 2023 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.
від Коваленко Олени, 1981 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Моя історія розпочалась 24 лютого 2022 року. Перше, що мені треба було після почутого «Почалась війна!», повідомити всіх колег та учнів про те, що в школу не потрібно йти. Як директорка школи, надіслала всім повідомлення: «В школу сьогодні ніхто не йде!» Цього дня був дуже поганий зв'язок, тому порушена комунікація. Всі у розпачі й розгублені. Декілька моїх колег прийшли до школи і ми разом приймали рішення, що робити далі, як діяти у цій складній та непередбачуваній ситуації. Перше, що ми зробили, – це заховали журнали випускників. Розуміли, що загарбники могли прийти в приміщення школи і використати ці дані з адресами батьків. Встигли сховати центральний комп'ютер, що не менш важливо. Не усвідомлювали, що може статися під час повномасштабного вторгнення. Одне чітко розуміли, що це велика небезпека для усіх нас. Був відчинений підвал, в якому знаходились запаси води, печива й були місця для сидіння. Поступово приміщення почало наповнюватись народом. Це люди похилого віку, сім'ї з дітьми. Весь час там знаходились мої друзі та колеги Антоніна Анатоліївна та Олександр Феодосійович Білики. У підвалі знаходилась родина нашого кухаря, яка переселилась з Донбасу. На момент перебування тут жінка була вагітною, з нею три доньки, а її чоловік поїхав у відрядження. Ця сім'я, знаючи, що таке військові дії, організувала собі простір з ковдрами, пакунками з їжею та теплими речами. Катя вже розуміла, яка велика небезпека може у будь-яку мить застати всіх. Я вирішила йти додому та взяти деякі речі для людей, які знаходились у підвалі школи. У мене вдома теж жили мої друзі та знайомі у підвальному приміщенні, адже не в кожному будинку є сховище. 27 лютого, прийшовши до школи, побачила, що

Олександр Білик дуже стомлений і потребує відпочинку, адже його ноги від постійного руху мали сильні набряки. На деякий час я взяла відповідальність на себе, щоб дати відпочити Олександру Феодосійовичу, адже він забезпечував життєдіяльність нашого сховища. В цей день уже йшли колони російської техніки по кільцевій дорозі. В центрі міста лунали постріли. Дві мої колежанки прибігли до школи і розповіли, як бігли під обстрілами. Це трапилось в той момент, як я збиралась йти додому. Звісно, хвилювалась за дітей, що залишились у будинку. Вимушено перебула в школі. Дуже чула гуркіт колон. Тієї миті у підвалі перебувало близько 150 осіб, враховуючи дітей. Відчувала відповідальність за кожного з них. Тривога та страх за майбутнє захопили моє серце. Яке страшне слово «війна»... Мені хотілось, щоб ці жахи закінчились, а вони лише починались... Перечекавши, щоб пройшла колона, ми з колежанкою вирішили перетнути кільцеву дорогу та йти в бік мого будинку, так як жили неподалік один від одного. Назустріч нам їхали російські танки. Ми побігли так швидко, як тільки могли. Чули, як свистять кулі. Бігли городами, через сусідські двори. Нарешті я дісталась рідного дому! Дякувати Богу, діти в нормі. Трималась, аби не показати виду, що бігла щойно під кулями. Обійняла їх міцно та відчула, як б'ється в грудях моє материнське серце. З того моменту і до завершення окупації я в школу не ходила. Наступного дня почались бомбардування Бородянки. З вікон нашого дому було видно, як палає центр міста, нафтобаза та інші об'єкти, знищені цими варварами. 1 березня у моєї доньки був День народження. Зробили желе. Ми мали пакетики, які залили водою, і вийшла смакота – святкове блюдо для Тетяни. У цей день до нас у підвал прийшла ще одна родина з собакою. Вечір. Таня піднялась у ванну кімнату і тут гул літаків... Я вискочила у коридор і закричала: «Таня, в підвал!» По жилах текла ніби холодна кров, трясло від страху. Пролунав потужний вибух в 1,5 км від нашого дому, але будинок ніби підстрибнув. «Боже! – подумала я, – Потрібно тікати!» Перед моїми очима постала картина, що якісь нелюди прийдуть до нас додому, побачать мою доньку і незрозуміло, що в їхніх думках та помислах. Я – мама, тому повинна рятувати своїх дітей! Звичайно, ми мали запаси їжі, води, газ, світло та тепло у підвалі, але я відчувала велику небезпеку, що чекає нас попереду. Вирішила телефонувати Антоніні Анатоліївні, щоб вона попередила людей про потребу виїхати з Бородянки, а сама з чоловіком прямувала до мене. Транспорт у нас був, так як у підвалі знаходились люди, які мали авто. Пані Антоніна відповіла, що не залишить людей у школі. Що робити? Небезпека наближалась. Ніби чорна хмара нависала над нами... Придрімавши від втоми та виснаження, я відчула, ніби якась сила тисне на мене та кричить: «Тікай!» Я почала телефонувати всім друзям і просити виїжджати з Бородянки. О 04:30 попросила Олександра Феодосійовича, щоб нічого не говорив дружині і тихенько вів її до мене, а людям сказав, щоб усі звільняли підвал і швидко їхали з Бородянки. Це був якраз момент знищення двох дев'ятиповерхових будинків у центрі. В них загинуло багато цивільних людей. Ми сіли в авто і виїхали в бік Пісківки. Вийшло так, що наша машина їхала першою у колоні. Дякувати Богу, ми цілі та неушкоджені приїхали в Пісківку. Коли проїжджали українські КПП, всі плакали. У Піс-

ківці ніби й війни не було. Працювали магазини, люди ходили спокійно, а наша Бородянка стояла в руїнах... Вирішили їхати далі. Почались «подорожі» Україною. На шляху ми зустріли багато добрих людей, які розуміли і співчували нашій біді. Приїхавши після окупації, відчинили ключами школу, і ми почали відновлюватися. Багато пошкоджених вікон. Не було світла та води, але над школою майорів жовто-блакитний прапор. А ще моя колега 19 лютого зробила фото веселки над дахом школи. Це добрий знак, адже веселка захистила наш дім знань та людей, які там рятувалися. У мене щаслива історія, бо я повернулась додому. Наш будинок цілий, я знову на роботі в оточенні людей, які мене розуміють. У нас спільна мета. Звичайно, багато моїх колег розсипались, ніби намистинки по світу, але й чимало з них уже повернулися. Дуже шкода, що двоє дітей загинуло разом з батьками. Це жахіття війни. Двісті дітей, які навчались у нашій школі, пережили окупацію. Майже місяць вони перебували в страху і не розуміли, що далі... На радість, усі мої працівники та колеги живі. У багатьох із них зруйноване майно, у деякого загинули рідні та близькі люди. Те, що відбувалось і відбувається через російську агресію, простити неможливо! Просто не вкладається в уяві, що «братський» народ прийшов і цинічно знищує нас. У мене є велика мрія – Перемога, а ще я хочу, щоб усі діти жили у вільній та комфортній країні, де вони зможуть реалізувати свої здібності. Звичайно, мрію подорожувати світом, відкривати нові горизонти і бачити мирне небо над головою!

*Записала Т. Патлай 30 вересня 2022 р.
у смт Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [В пам'яті про загиблого сина]. Чому ж ти не йдеш до нас? Уже четвертий місяць! Не відкриєш двері квартири, не йдеш до свого недобудованого будинку, до бабусиної старенької хати, де тепер ми з батьком живемо, не допомагаєш йому у ремонті твоїх же «Жигулів», не вчиш сина їздити на мотоциклі, якого ти придбав не так давно і так мало сам їздив на ньому... Костику, Костику, 19 днів ти не дожив до свого 38 дня народження. З березня окупанти обірвали твоє життя. Дві дірки у дверцятах твоїх червоних «Жигулів», дві кулі пронизали твоє тіло. Був восьмий день вторгнення росії на нашу землю. Найчорніший день у нашому житті. Наступного дня ми з батьком поховали тебе. На кладовищі, Костик, не на городі. Танки йшли центром Бородянки, а ми з дядьком Сашою везли тебе до церкви. Нас брали під приціл рашисти, проте не стріляли. Отець Віктор молився за твою душу під вибухи, Роман – той самий, з яким ти гуляв маленьким, коли ще жили в гуртожитку, копав тобі останнє пристанище у цьому житті. Навіть грошей не взяв за свою роботу: «Несіть у церкву, нехай моляться за його душу. І ви моліться», – казав він. Молилася. І на кладовище ходили через їхні пости. Зупиняли, документи перевіряли. А я не раз запитувала: «Коли, хлопці, додому повернетесь, ця війна ні вам, ні нам не потрібна!» Один з рашистів мовчки кивав головою. Іншого разу окупант казав, що звільнять нас від нацистів і життя буде кращим. «Хіба вам добре жилося при вашій владі?» – запитував. – «Поки вас не було, ми могли

і поремствувати, але тепер розуміємо – наше життя було раєм. А нині – пекло», – відповіла йому. Кацап дивився в очі та, певно, не все розумів з моєї української. Може, й добре, що не розумів... Сину, я щодня молю Бога, аби простив тобі твої гріхи, аби дарував тобі Царство Боже, молюся за онуків – аби беріг їхнє життя, за доньку – твою сестру. Нехай береже їх, аби у нас з батьком був сенс у житті. Молюся за всіх загиблих – сусідів, знайомих і незнайомих – у нашому селищі, їх, на жаль, так багато. Молюся за Україну, за воїнів, які її захищають, прошу, щоб ворог відступив з нашої землі або загинув. Пробач, сину, що не вберегли, пробач, що не навчили тебе берегти твоє життя, хоча й дуже просили тебе про це. Ти не ховався у підвалі, хоча й підвали наших будинків поховали десятки чи навіть сотні батьків, дітей, бабусь... нехай буде проклятий ворог за це. Хоча, кажуть, не поБожому проклинати, але ж те, що росіяни роблять з нами, хіба поБожому? ПоБожому вбивати тільки тому, що йдеш своєю вулицею по своїй землі? Сину, мені здається, що все це – страшний і довгий сон. У моїх очах ти й досі стоїш на порозі чи йдеш звичною дорогою додому. Страшно усвідомлювати, що цього вже ніколи не буде, що ти вже ніколи не підеш на роботу і не повернешся з неї, що не поїдеш на рибалку чи в ліс по гриби. Ти любив усе в цьому житті. І був не без гріха, як і всі ми. Ти вже не прийдеш до нас ніколи, хіба що уві сні. Але ми придемо до тебе. Це закономірно. Моліться, матері, за своїх синів, допоки вони живі. Бережіть їх навіть, коли вже дорослі. Ми, батьки, до кінця віку свого відповідальні за дітей. Що б з ними не трапилося, винні ми. Усе в цьому світі можна оновити, відбудувати. Тільки життя не повернеш.

*Записала О. Жукова 25 грудня 2023 р.
у м. Мінську-Мазовецькому Мазовецького воєводства
(Республіка Польща).*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у смт Бородянка Бучанського р-ну
Київської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Ранок 24 лютого почався із татового дзвінка. 7:24. «Олександр, добрий ранок. У тебе все в порядку? Що ви плануєте робити?» Голос татка був незвично стривожений, і я напружилась – так він ніколи не розмовляв зі мною, тим паче зранку. «Та все ок, збираю дітей до школи». – «То заняття не відмінили?» – «Та ні... Наче... Зараз подивлюсь у вайбері». У вайбері, у батьківській групі моєї молодшої доньки було одне коротке, однакове для всіх, повідомлення: «Добрий день. Шановні батьки. Зважаючи на складну ситуацію, занять не буде. Дякую за розуміння. Миру всім». Повідомлення в групі батьків сина перекликалося і напружувало ще більше: «Шановні батьки. Діти залишаються вдома. Дистанційного навчання не буде. Тримайте себе в руках. Не показуйте дітям паніку. Бо діти дуже вразливі». Тримати себе в руках вдавалось лише за умови ігнорування інформації, що лилась рікою з різних джерел. Відсіювати зерна від плевел намагалися між готуванням останнього, як виявилось, сніданку в нашій квартирі. Діти їли швидко, я намагалась їх розважити, але то виходило не дуже. Методично збирали свої речі: і я, і діти. Перший дзвінок – до старшої дочки в Київ. – «Мам, привіт, – голос Соні був сонним, але вже

наляканим». – «Соняш, доброго раночку, підіймайся і хутенько збирайся додому». Сонях відзвонилася за годину. – «Мам, я на Святошині. Електричок немає, маршрутків немає, затори величезні, літають гелікоптери... Мам! Сирена! Мама, що мені робити?! Всі біжать в метро!» – «Спокоїно, не біжи, йди зі всіма в метро – зараз це і є бомбосховище». Я говорила, але в голові не вкладалося, як це – повітряна тривога, сирени, бомбосховище, гелікоптери та моя дитина. В телефонній трубці чутно було часте дихання моєї дочки та виття сирен. В Бородянці ж було тихо, сирен не було чутно – лише люди мовчки скуповували все в магазинах. – «Соняш, все буде добре, не панікуй, дихай. Ти пам'ятаєш, як вчив дідусь – зупинись, три глибоких вдохи». – «Мааа, тепер всі назад біжать, бо є маршрутка якась». – «Сідай на будь-яку, що йде в наш бік. Ми заберемо тебе». Це була передостання маршрутка з Києва. До Шибеного. Водій взяв по 50 грн з людей, яких набилосся, що стати було ніде, і Софійчин лоб впирався у лобове скло. За півгодини зв'язок з нею зник. Я знала, що в неї розрядився благодійний старий телефон. Але на душі був шалений неспокій. Чоловік тим часом поїхав на заправку. Там вже була черга у понад сорок машин. Продавали по 30 літрів на одну автівку. За дві години він повернувся, діти вже були готові, «тривожні валізи» на три дні зібрані – і вони рушили до діда з бабунею. Я ж продовжила поратися по господарству – готувала пампухи, поливала квіти, годувала черепах та хом'ячка. Чоловік повернувся дуже стривожений. – «Саша, проїхати дуже важко. Машини йдуть одна за одною по центру міста, а далі хто куди». Дзвінок з незнайомого номера. – «Мам, це я! Ми в Гостомелі! Тут стріляють! Мам, я боюсь! Я бачу у вікно, як горить аеродром! Мааа!!» Я збрала всі свої сили і якомога спокійніше відповіла: – «Соняша, ми вже з татом їдемо по тебе. Чекатимемо на повороті до Шибеного. Скажеш водієві, щоб зупинився, гаразд?» Ми збралися, замкнули нашу домівку та поїхали у зворотному напрямку від потоку машин, який невідомо де починався та невідомо де закінчувався. Очікування протягом кількох годин маршрутки з дитиною було, як виявилось, найлегшим з випробувань по емоційному напруженню. Періодично в небі літали гелікоптери та літаки. Через дорогу в кущах лежав побитий чи просто хворий пес. Він періодично підгрибав ближче, і за якусь мить сховався біля нашої автівки. Дали води та погодували. Автомобілі рухались і рухались. Періодично повертали до нас, і люди в паніці перепитували, куди їм їхати, бо вони просто вскочили в авто після обстрілів і поїхали. Ми радили, розраджували, заспокоювали, давали випити води. І знову годували пораненого наляканого собаку. Зупинилось авто. Дві перелякані жінки. Біжать до нас. – «Куди? Куди нам їхати? Куди всі їдуть?» Ми побачили вибухи, застрибнули до машини і поїхали за всіма з Гостомеля. Пояснювати те, про що самі ледве маємо уявлення, миттєво аналізувати і давати поради – це те, чому навчилася переважна більшість людей першого ж дня війни. Після всього пережитого і побаченого, як знаю натеper, то було найправильніше рішення. Вийхати з Гостомеля, Бучі, Ірпеня, Бородянки... Не всім вдалось, не всі прийняли таке рішення, не всі zostалися живі... Допоки намагалися вгамувати впадаючих у паніку жінок, приїхала маршрутка з Києва, що везла нашу старшу доньку. Заспокоїти обіймами вже не вдавалось. Її

трясло, наче в лихоманці. Говорити почала лишень за декілька хвилин. – «Мам, я бачила вибухи... Мам, там люди мертві... Наша маршрутка потрапила в аварію... Мам... Але я жива?» Моє серце гупало, як скажене. Тривога, яку я намагалась вгамувати, виривалась з кожної клітини мого тіла. Дзвеніло у вухах. Небо не наче впало на нас... Ми мовчки, обійнявшись, доїхали до будинку батьків, де провели наступні дев'ять страшних діб. Першу ніч діти спали в ліжках, але прокидались від обстрілів і тікали в підвал. Другу ніч вони вже спали одягненими на підлозі, щоб швидше збиратись. Третя ніч була останньою перед бомбардуванням, ми провели її одягненими і взутими... Я ж не спала всі ночі до бомбардувань і після. Навіть пізніше, вже на Житомирщині, за сім днів перебування сон приходив на дві-три години за добу. Але то було згодом... А наразі мама Люба готувала їжу, пекла хліб на всю нашу велику родину. Це заняття переривалося обстрілами, за що вона кляла москалів: «Паразити! Не дають хліба спекти!» І бігла між вибухами дивитися, чи підійшло тісто або чи спікся хлібець. Ніч перед бомбардуванням Бородянки ми провели в підвалі. Це була перша й не остання ніч. Діти замерзли, всі ковдри та подушки з маминої хати були перенесені в підземелля. Обладнали стіл. Їжу приносили мама із сестрою, я ж опікувалась прибиранням після всіх. Наступного дня в підвал спустили все, що могло обігріти дітей і дорослих. Облаштували вбиральню. Боже, в голові некладається: 21 сторіччя, підвал, діти їдять, чистять зуби і вмиваються під землею... «Третя година ночі. П'ята ніч війни. Перше березня 2022 року. Вже й весна. Світло від екрана телефону не дає відчуття безпеки, лише констатує факт: живі! Поруч спить одягненою і взутою моя семирічна донька, яка вмить стала дорослою. А в душі лютує полум'я. Не пробачу. Не пробачу ніколи тобі, орда! Запитання з її дитячих вуст: «Мам, бомблять?» І ні сльозини. Лише автоматичний нахил, обхват голови руками і тиша». Це мій допис у фейсбуці у реальному часі, це все – про мою семирічну Ліду, яка подорослішала, але не стала жорстокішою. Хіба що зробила з палиці та паперу зброю спеціально для путіна. І місце, де його закопає, теж підготувала. А потім були авіабомбардування нашої Бородянки. Килим, що висів на вході до підвалу батьківського будинку і захищав нас від лютого морозу, здіймався до стелі, з якої сипалися пісок і цемент. Дім здригався, земля гула і у вухах закладало. Поруч з нами кілька діб палала нафтобаза, і Слава Богу, що вітер був в інший бік. Ми молилися на вітер... Між обстрілами шестеро наших із сестрою дітей сиділи в телефонах, і дорослі їм не забороняли – ніякої альтернативи, щоб відволікти від цього жахіття нагорі, не було. Ми зі старшою дочкою Софією молилися й утеплювали підвал, чоловіки укріплювали стіни мішками з піском, мама пекла хліб, а Лідочка малювала. Малювала герб, прапор, калину, веселку і нас, родину. Дружну і щасливу. А нагорі 20кілометрова колона вражої техніки рухалася через Бородянку на Макарів. Біля нас, метрів 700, а може, й менше розстріляли будинок, де загинула наша знайома з матір'ю. Про все це ми дізнавалися, поки був інтернет. Танки йшли, гриміли спочатку їх вибухи, а потім строчив кулемет. Періодично працювали «Гради» – серце калатало у всіх в такт тим вибухам. Першого березня скинули перші бомби. Ми сиділи у підвалі в куточку, обійнявшись, і я тихенько

читала 90й псалом. Тому що реально ні на кого, окрім Бога, вже не можна було сподіватись, що порятують. Діти з кожним вибухом нагиналися, охопивши голову руками й чекали, коли все закінчиться. Я їх всіх намагалася прикрити хоча б руками. А далі почався ще більший жах, коли русню почали обстрілювати. Вони їздили туди-назад по трасі поруч з нами і обстрілювали ще жорстокіше. На шостий день до нас приїхали ще друзі, які втратили дім, і нас стало 14. У підвалі нашого недобудованого будинку жили три сім'ї сусідів з маленькими дітьми, рятуючись від обстрілів. На десяту добу було прийнято рішення евакуюватися в Строків Попільнянського району Житомирської області – на таткову батьківщину. Ми їхали колоною з трьох машин на швидкості, яку можна було вижати. Кількість блоків на цих 120 кілометрах була величезною. По дорозі глушак від машини відпав, почали втрачати ще якісь запчастини. Коли ми стали на землю строківщини, то ледве стояли на ногах. Вдягнені у валянки та колоші, в двох куртках, з одними документами та деякими дитячими речами – але ми були живі. Тиждень перебування в селі не приніс спокою – це все було дуже відносно. Я не спала на той час вже понад два тижні. Коли наші друзі з Польщі з міста-партнера Бородянки міста Мінська-Мазовецького вкотре підтвердили, що на нас чекають, ми прийняли рішення рухатись далі. Комендантська година внесла корективи у поїздку, і ми ніч провели в Тернополі, в квартирі товариша чоловіка. До цього я не чула сирен – в Бородянці не було оповіщення повітряної тривоги. Його просто не існувало. А в Тернополі з кожної радіоточки лунало. Це було жахливо. Бомбосховищ не було поруч, тому ми всі разом сиділи у ванній кімнаті і молилися. З 03.30 – 08.00, поки ми не виїхали, вили сирени. А потім почався наш шлях на Польщу. Чоловіка на кордоні повернули назад, я ж мусила сідати за кермо і їхати майже п'ятсот кілометрів по незнайомих місцях, по Люблін і Варшавському хайвею на швидкості 120–125 км/год вночі – і це я, яка їздила в своєму житті 5 км до будинку і назад на швидкості максимум 70 км/год. Адреналін спрацював, всі резервні сили вмикнулися, і ми zostали живі. І вже аж 13 березня я заснула – це була перша ніч сну протягом 5 годин. Пройде кільканадцять місяців, але моя молодша дочка, як і раніше, буде запитувати, чи не здох путін. Моя старша дочка влаштовуватиме благодійні концерти, син тренуватиметься, щоб захистити нас всіх, і мій повітряний килим нестиме нас у завтра. Слава Богу і Збройним Силам України за кожен прожитий день.

с. Бузова

*Записала Л. Пономар у с. Бузова
Києво-Святошинського р-ну Київської обл.
від Брамирського Миколи, 1965 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [У селі лишилися після окупантів міні, гранати?] Канешно... І гільзи. В куми знайшов. Садити прошлий рік картоплю. Кума ше в бігах була. Малий каже: «Піду в хрещений маркер возьму». Кажу: «Якого біса там лазить, як її дома нема?» Але ж він такий слухняний – взяв да пішов. Прибігає, каже: «Папка, – каже. – у хрещени в стайні граната лежить». [А вона не бачила?] Да її не було вдома. Я ж кажу, що вона була в бігах. Все там одкрито. Він же ш пішов... З кумою ми дружно були. **Життя в окупації.** [Чи ба-

гато окупантів в село зайшло?] Все, що на Київ перло, було... Із Ясногородки їх, із Житомирської траси – все було там... Оце в Андріївці... то там половина стояла... З тими бурятами, чеченцями... То самі з Андріївки казали – де буряти стояли з чеченцями – до там було все розрушене, все розбите. В мене у кумовій бабушка пропала. До сіх пор не знають, де... А вони, получаєця, виїхали, а їхній папа дома остався, і проспав. Вони вже заїзжали в село, тому ходить не можна було. Папа пока спав, бабушка десь із дому виїшла. У бабушкі вже год восьмдесят примерно, вчителька математики. Така непогана жіночка... Саме інтєресно, вона не українка. Даже видно. Російською говорила, ше й так, як в Москві балакають. Азербайжанка вона. До сіх пор не знають, де вона ділась. І так багато людей... І вдоль дорог лежало багато дуже вбитих. Як нас окупіровали, у нас там заправка... Там іше на заправці магазини, як всігда по селам. Що понапиваються, понапивались, понапивались, робили собі, що хотіли. Отаке і єсть... Война єсть война.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Бузова – велике село?]

Офіційно у нас зареєстровано дві з половиною тищи, читається. Но по населенію більше. Десь кілометров п'ять по протяжності. Старе у нас тоже село. Чого Бузова? Така легенда ходила, що колись по легенді княгиня Ясногородська була. Медведиця в неї була. Вона в неї десь утікла. А мої прапрадіди Брамірчуки чумали. Якраз там десь на постой стали. Вони ж почувли, що вознаграждение дає... Вони шукали в кущах бузини, найшли біля річки. Вони ж її там поймали, і це ж княгиня дала їм у владенія цю землю. Сказала, що хороше, то можна собі оставлять. [У селі багато Брамірчуків?] У нас все село: Брамірські, Журавлі, Барани... Оце ж кажу – мої пращури, діди – село заснували. Так що, коли мені починає хтось триндякати, що «я тут корінний», то мене дуже розсерджує... Думаю, приїхали на мою Отчизну, мої родовіє іменія, і десь мені варнякають, де мені жить, і що мені робить... Сначала один хуторок був, то там трошкі розрослося, то так можна сказати, з п'яти хуторів воно начиналось. У нас тут в селі, а потом отута у нас тут було, потом уже, де «Українське село» [мається на увазі Етно-комплекс «Українське село», то тоже хуторок один стояв – трошкі сюди ближче, музей трошкі дальше. Можна сказати, територія одна й та сама. Школа Садовського тоже оце там стоїть, оце там, де було село. То ж тоже виходець із Бузової. Садовський же перший поставив «За двома зайцями». То це ж він із нашого села дядько. У нього там було іменіє. У нас оце окупанти як стояли, то знаєте, де? На дачі находилися нашого комуняки. Як це його... Симоненка! На йоговій дачі стояли. На дачі пів ліса його. Тільки в нас він ше пів ліса зайняв. Кабани на території дикі – все, що хочеш! Це вони виїдуть з його території, постріляли – й назад. Та там все ціле. Везде всьо зломане, а в його – не... [Симоненко й зараз там?] А де ж його? Хіба вивіску важко поміняти, шапки перекинуть? Гурівщина – це тоже наше село було. Бо це, це хутори були, попід дорогою стояли. Це тут хутор був, потом оце ж територія, де це ж «Українське село». Біля мене хутор був, десь ше там, короче, п'ять хуторів було. Батько називав їх: Баранівка, Козлівка. Ше там – по месному, так і казали. «Пішов на Баранівку погуляю!» [сміється]. [Чому Баранівка, чому Козлівка?] До я ж

кажу, бо Барани там були в основному. Осьо недавно я тікі узнав, що в нас оце, де тір по дорозі проїжджать, постоялі двори були. Колись через двадцять п'ять кілометрів почтамі ставили, і там коней на постій ставили. Постоялі двори оце ж були. Там де Стоянка був, тепер там магазин. І оце напротів сельсовета. Я колись учительки своїй... вона в мене не перва була, любіма, вона російську літературу вела. То ми з нею музей в школі організовували. Я помагав, туди і пряті притягували, все. [Музей є у вас?] Школа ж згоріла. А так і воєнні фотографії були, і родоводи всі були. Все ми стягували. Оце там був великий кабінет – веретена, прялочкі. І рублі, і качалкі, і форми наші були вишиті, національні [вбрання]. Весільні форми були, обрядові. Все згоріло, у нас школу геть рознесло. Все погоріло, нічого не осталося. [Я колись вела практику в Інституті мовознавства. Приїхала молода викладачка з університету і каже: «Дайте нам русское село для записи материала». Я кажу, що у нас немає російських сіл. Вона не могла повірити, бо вважала що навколо Києва лише російські села] Я, як був малий, то мені було цікаво: а хто моя родня? От я с дєцтва – а хто то такий, дивлюся, от вони нам родичі чи не родичі, а от вони нам родичі... Раньше колись, як прийдеш, коли гробки були – це поминальні дні... Ни в кого такого не було, що в того ограда стоїть, в того ограда стоїть... Рядна розстелили, між собою зговорилися: «Так, Тяно, ти те береш. Ганя, ти те береш, ти те береш...» Все на одну кучу... З всьой родной побачилися, помянули, побалакали – все... Родня. [До якого року так збиралися – на ряднах?] Десь до дев'яностих. [Любила співати рідня?] Моя баба співала про голуба й голубку. [Співає:] «Ой там, на горі, ой там на крутій, ой там сиділа пара голубів...». Я її в Інтернеті почув – не так співають. Тут співається – з високих гір стрілець прийшов – голубку убив. А в мене баба співала – орел прилетів, двоголавий... Той орел, російський. Як голубку, так і за правду вбивали. А батько, як випивший, любив все врем'я нам співать як колискову «Розпрягайте, хлопці, коні...». [Ви розповідали, що в якомусь селі жінку стару в заручники взяли] В Нєграшах. Це вже в травні. Чи чотири чи вісім чоловік держали в погребі.

с. Галинка

*Записала О. Феценко 28 липня 2022 р.
у с. Галинка Бучанського р-ну Київської обл.
від Пилипенко Валентини, 1964 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. Ми відчували, що щось має статися, але не вірили. У перший день повномасштабного вторгнення я йшла на роботу. Здивувало те, що неможливо було перейти дорогу. Потік машин з цивільними людьми рухався безперервно. Ми думали, що інформація про російські війська не така страшна, що це ненадовго, що вони десь прорвалися через кордон і все, але час показав інше. До 11-ої години дня ми всі знали, що почалось повномасштабне вторгнення. Перші мої дії як старости Качалівського старостату – зібрати важливі документи та заховати їх у надійному місці. На душі було неспокійно, я дуже переживала за те, як правильно діяти в цей непростий час, щоб не посіяти паніки серед жителів старостату. На диво, люди поводитись відносно спокійно. Надіялись, що всі атаки росіян відіб'ють і все буде добре. 25 лютого ми дізнались, що

російські танки були у сусідній громаді. Почались обстріли з різних видів військової техніки. Зібрала архіви, оргтехніку, паспорти, завезла їх додому у підвал. Весь цей час зі мною був депутат Олександр Савченко. Люди були шоковані. Звісно, лячно, а головне – незрозуміло, що ж далі... Вже 1 березня нанесли авіаудари по Бородянці, яка знаходиться на відстані 7 км від нас. Дуже чули вибухи і бачили вогонь. Я довгий час проживала в Бородянці, тож мала багато знайомих людей, які постійно телефонували й розповідали про жахіття, які відбувалися в містечку. Уже 2 березня я організувала людей на власних авто. Враховуючи нічні дзвінки, ми розуміли, що людей багато. був дзвінок від в/о голови ОТГ, але потім зв'язок зник, і ми почали діяти на свій розсуд. О 4 годині ранку 2 березня ми вирушили рятувати людей. Зателефонували з вулиці Набережної, де приблизно 70 осіб. У Бородянку вже зайшли російські військові, тому до них було непросто дістатись. Я попросила, аби всі, хто може, йшли по вулиці Семашко, а там біля газоскладу ми чекали на автомобілях. В авто сідали по 9–11 людей. Обличчя були налякані, багато хто плакав та кричав. Центр Бородянки практично знищили. Розповідали, що є загиблі під завалами. Страшне слово «війна» пронизало мій мозок і серце. Людей ми привозили до сільського Будинку культури. Були реєстратори, які записували людей. Ми організували чай, печиво. Нам дали «позивні» – червона машина, жовта, «Ланос». Я навіть не знала, як звати цих відважних односельців. Ми возили і возили людей. Місцеві жителі згуртувались і відразу забирали евакуйованих до себе в теплі домівки. Я, як жінка, дуже хвилювалась, щоб всі були нагодовані та обігріті. Був один момент, коли я дуже злякалась, адже коли ти бачиш військову техніку ворога, то не розумієш, чи буде постріл, чи ні... Нагадувало гру в рулетку. 2 березня я їхала перша на своїй червоній «сімці», за мною «жовта» машина. Нам терміново потрібно було забрати глухонімих людей з вулиці Шевченка у Бородянці. Ввечері ми їхали по вулиці Михайлівській, а назустріч – БТР. Що робити? На броні сидів російський воїн. Я зупинилась... Вийшла з машини, підняла руки. А потім зняла з голови шапку, щоб показати, що я – жінка. Росіянин, поглянувши на мене, сказав: «Мать, назад!» Олександр Шишлін теж здав назад, побачивши небезпеку. Я почала забирати людей від газоскладу, а відважний Олександр вирішив їхати за цією сім'єю. Звичайно, люди з такими вадами не розуміли, що відбувається. Вони не чули вибухів і не могли нічого сказати. З ними врятувався кіт. Це теж член родини. З цими людьми було складно, адже вони не розуміли, коли ховатись у сховище, що робити, куди йти... Ми вирішили, що саме цю родину потрібно вивести у більш безпечне місце. До нас у село постійно їздив волонтер з Волині Андрій Дем'ячук. Це прекрасна людина, батько 7 дітей. Він 2–3 рази на тиждень привозив нам продукти харчування, практично врятував від голоду та смерті. Я буду вдячна йому все своє життя! З 1 березня до нас у Качалівський старостат прибуло 1200 людей. Всіх тих, хто хотів виїхати, ми вивозили на вантажному бусі Андрія спочатку у Любомль, а потім далі. Це глибоко віруюча людина, чесна, справедлива – справжній герой! Перші дні після знищення Бородянки я була в розпачі. Потрібно було забезпечити всіх людей харчуванням та засобами гігієни. Я їздила і в Тетерів, і в Радомишль. Здивувало те,

що у цих населених пунктах ніби і війни не було, ніби інша країна... Всі кошти, які мені залишив чоловік, коли 3 березня вивозив доньку з онуком на Західну Україну, я витратила на харчі для людей, які вибігли з підвалів без одягу та засобів виживання. Хто, як не ми, маємо допомагати один одному у цей скрутний час! Одного разу ми з Олександром Савченком їхали у Пісківку за підгузками і харчуванням. Потрапили в таку незвичну ситуацію: російські гелікоптери летіли у нас над головою. Дякувати Богу, наш бус не обстріляли! Представники Пісківської ОТГ завантажили наш транспортний засіб усім необхідним. Широ вдячна їм за підтримку! Ми розуміли, що стає дуже небезпечно, тому я умовила Олександра з сім'єю виїхати у безпечне місце, а сама залишилась у селі. Всіх людей, які хотіли виїхати, змогли вивезти. Запаси харчів були, тому я ніби заспокоїлась, що вистіймо, переживемо цей період, та не знала, що вже 7 березня на наше с. Качали скинуть три бомби. Дві розірвались, а одна так і залишилась нерозірвана. З 6 на 7 березня я ночувала в селищній раді, біля якої якраз і зірвались бомби. Було дуже страшно, люди кричали, плакали. Хаос! Ніхто не розумів того, чи ще будуть прильоти... Несподівано для себе вирішила їхати в Загальці до В. С. Кубицького, він, як справжній чоловік, мене заспокоїв та підтримав. 10 березня голова ОТГ Г. М. Єрко дав бус для вивозу дітей. Пізніше, мабуть, вже ми не змогли б це зробити. Під час авіанальоту пошкодило квартири людей та шкільну їдальню. 11 березня я ще встигла розвезти гуманітарну допомогу по медпунктах сіл Волиця, Стара Буда, Качали, Галинка. Виїхала того ж дня, коли російські війська йшли на Мірчу та Стару Буду. Була постійно на телефонному зв'язку з односельцями. Світло зникло з 1 березня, газ – з 17-го, а зв'язок був. Я дуже переживала за всіх, хто залишився у селі. Нібито зробила все необхідне для їх порятунку, але не всі хотіли покидати оселі. У 2014 році я займалась волонтерством, допомагала нашим захисникам на Сході. А потім минув час і все, здавалось, стало спокійнішим, а ми черствішими... Ми не дружні. Замість того, щоб порадити за іншого, заздримо. Коли людині потрібна допомога, стоїмо осторонь. Стали байдужими до людського горя. Вважаю це однією із причин війни. Чи можна це простити? Звичайно, ні! У середині березня в один із будинків с. Качали потрапила ракета і вбила чотирьох людей, одна жінка залишилась жива. Аж у травні в цьому домі знайшли рештки бабусі. Всі думали, що вона згоріла. Багато лиха сталося у нашому старостаті. В Старій Буді був розстріляний Василь Попко. Закатували дівчину з Галинки – Мальцеву Юлію. Буряти її забрали, знущалися над нею, гвалтували, а потім відстріляли голову. Варвари! Дикуні! Це жах! Бідна мама дівчини не хотіла забирати понівечене тіло, не вірила, що це її донька. Виродки прокляті! Що має бути у мізках і серцях цих росіян? У 26річної Юлії попереду було все життя попереду. Це була страшна трагедія для всіх нас. У Качалах пострілом снайпера вбили чоловіка. Росіяни попередили людей, щоб не ходили вулицями, а на парканах писали «люди». Потім робили рейди і перераховували кількість проживаючих. Це була повна окупація. Я, будучи в селі, приймала рішення на свій ризик. Трималась на адреналіні та знеболюючих препаратах. Дякуючи небайдужим людям та Андрію Дем'янчуку, нам вдалось врятувати багатьох, але, на жаль, не всі люди це

зрозуміли. У кожного була своя думка і нерозуміння, що далі. Я хочу, щоб настав мир, і мої діти жили під блакитним небом! Моєму єдиному онуку зараз 14 років. Дуже хочу, щоб закінчилась війна.

с. Дмитрівка

Записала О. Пашкевич 12 жовтня 2023 р.
у с. Дмитрівка Бучанського р-ну Київської обл.
Розшифрував В. Балушок

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ За кілька місяців до повномасштабного вторгнення москалів помер мій чоловік Валентин, у якого був не зовсім вдало прооперований рак, а потім він пережив ще й інсульт. Ми саме оговтувалися від цієї сумної події. Спочатку ми хоч і боялися розгортання воєнних дій, проте не надто, адже до східного кордону такі далеченько від нашої Дмитрівки [село за захід від Києва, трохи збоку від Житомирської траси]. Але ж москалі полізли від білорусів, і вже дуже скоро були під Києвом. І от вони дуже швидко стали наблизитися все ближче і ближче – Гостомель, Буча, Ірпінь. Ми думали, що Дмитрівка для них не становить великого інтересу, але ж вона поряд із Києвом. І стало все дуже схоже, як у Києві, частина людей виїхала. Дочка Оксана і її чоловік – мій зять Віталік перебралися до кумів у Крюківщину. В нас часто почало зникати світло, що не можна було зарядити й телефона. Заряджали в сільраді, де був генератор. Чути було канонаду, причому все ближче і ближче – з боку Ірпеня та Бучі. А потім десь із того боку, де кладовище та Куба (це такий якийсь висілок у лісі, що останнім часом розрісся), москалі перестріли людей з Дмитрівки, що їхали машиною, і вбили. Незабаром почали рватися снаряди та ракети зовсім близько, а москалі появились в Милій. Це село на самій Житомирській трасі, за два кілометри від Дмитрівки. Там окопалися кадірівці. Люди розповідали, що вони когось уже вбили, а ще займалися мародерством. Наш голова громади, до речі, дуже хороший голова, який після розпаду радянських порядків не допустив занепаду Будинку культури та гуртків у ньому, медпункту, спортшколи, усіх соціальних служб, – Тарас Тарасович Дідич (у нього в роду всіх старших синів називають Тарасами, і в нього теж син Тарас) щодня приїжджав до Дмитрівки, оскільки сам уже вибрався з неї, і буквально витягував людей з квартир і підвалів та відправляв на безпечну територію. Він ще зібрав усіх мисливців і забрав у них на тимчасове зберігання всі мисливські рушніці (віддав уже після вигнання москалів). І добре, що це зробив, бо потім орки робили обшуки, шукали зброю. Я на той час жила фактично весь час у підвалі разом з деякими сусідами, зокрема із сусідкою Зіною – жінкою моїх років. Це був березень, і ми добре мерзли в підвалі. **Внутрішня міграція.** З Дмитрівки відходили евакуаційні автобуси, повні людей, з дітьми й домашніми тваринами. Я в ті автобуси не могла влізти, та не дуже якось і намагалася виїхати. Разом з тим дочка Іра, яка живе в Борисполі, постійно намагалася мене вирядити на евакуацію. І от якось голова Тарас Тарасович нас, тих хто ще залишався в селі, знайшов, змусив сісти в машину й вивезти геть. Ми їхали по «зеленому коридору», тією дорогою, що біля Свято-Успенської церкви ПЦУ. Не будучи ніким із москалів зупиненими, перетнули Житомирську трасу, заїхали через

село Петрушки далі на південь і тоді аж повернули на схід та десь там перетнули річку Ірпінь, бо повсюдно понад Ірпенем уже проходила лінія фронту, і мости були підірвані. Привезли нас на розподільчий пункт, звідки людей автобусами відправляли в евакуацію. Десь у районі Боярки чи Крюківщини до нас приєдналися мої дочка Оксана і зять Віталій. Постало питання, куди їхати. Інша моя дочка, Іра, із сім'єю живе в Борисполі, але це теж був загрожений орками район, та ще й поряд знаходиться аеропорт. Тому вони й самі збиралися виїжджати до родичів невістки на захід України. Їхні двоє синів і невістка зразу ж машиною виїхали на Волинь, думали втікати до Польщі. Іра з чоловіком не могли виїхати, бо мости через Дніпро для евакуації були перекриті, і от коли з'явилася можливість, вони машиною виїхали, з'єдналися з дітьми і поїхали в Івано-Франківську область до батьків невістки. До речі, як згадує Іра, безлад у Борисполі був ще той – влада, принаймні на початку вторгнення, виявилася абсолютно неієздатною. Тоді ми вирішили їхати до Звягеля (Новограда-Волинського), де живе брат покійного чоловіка – Сергій Пашкевич. Поїхали ми через Фастів, де проживає сім'я мого брата Василя Балущка. До Фастова доїхали електричкою, речей із собою майже не було: лише те, що на собі та Зіна взяла наволочку із сухарями. Там ми перебули пів дня, трохи відпочили. А братова дочка Ярослава дізналася, що підвечір на Житомир мав іти електропоїзд із тими, хто евакуюється. От на цю електричку, за допомогою Ярослави та її матері Галини, ми й сіли. Доїхали до Житомира пізно ввечері, там тероборонівці нас зустріли і спрямували в бомбосховище, де ми перебули ніч. А далі виїхали (чи то дизелем, чи то електричкою) до Коростеня, бо більше нікуди поїздив не було. А з Коростеня вже так само доїхали до Звягеля. У вагоні було дуже холодно, то нам люди сказали перейти в перші вагони, де було тепліше. Зустрів у Звягелі нас Сергій, і ми поселилися в нього. Він має трикімнатну квартиру, в якій живе сам, то місце було. Адже його жінка й дочка ще в 1990х виїхали до Італії, а син, що залишився, вивчився на програміста і живе та працює у Львові. Отже, з березня по кінець квітня – початок травня були ми в Звягелі. Сергій постійно пропадав десь у власних справах теоборони та волонтерства. Тут отримали допомогу продуктами й одягом як внутрішньо переміщені особи. **Відновлення після окупації.** А до Дмитрівки повернулися на початку травня. Квартира наша вціліла, лише висипалися балкони і всі вікна, також випало скло у внутрішніх дверях однієї з кімнат. Скрізь було повно пилюки. У деяких квартирах нашого п'ятиповерхового будинку були діри від влучань снарядів; ті квартири повністю вигоріли. Адже в Дмитрівці йшов важкий бій, у ході якого наші винищили орків, які тут, в оточеному лісом селі, заховалися, відступивши від підірваної переправи через Ірпінь. Наші багатоквартирні будинки постраждали не дуже, у більшості квартир від канонади повилітали вікна та балкони, більше постраждав приватний сектор. На вулицях ще валялися вбиті москалі й було повно російської згорілої техніки, адже саме тут наші військові винищили великий москальський підрозділ чи навіть кілька. Скрізь стояли вказівники, куди можна йти, а куди – ні. У лісі й досі вони є. Наші сапери розмінювали й перевірили все в селі. Побували і в нашій квартирі, а в одній з квартир нашого будинку

знайшли нерозірваний снаряд. На городі стирчало щось схоже на снаряд, його сапери забрали. Деякі ділянки лісу розмінюють та перевіряють досі. У сусідньому селі Мила в лісі на розтяжці підірвалися чоловік і жінка. А напроти мого городу довго стояв згорілий орківський танк, поряд з яким валялася башта. Найбільше постраждав приватний сектор, том було багато зруйнованих та згорілих будинків, у тому числі повністю. Там же ще валялися вбиті орки. Коли я вирішила пройтися селом, то якийсь хлопчик, що проїжджав мимо велосипедом, сказав: «Бабушка, не йдіть туди, там москаль без голови валяється». Я йому: «Дякую, я краще он туди піду». А він мені: «І туди не йдіть, бо там лежить одна голова москаля, чорна й обгоріла». Згорілі танки та бетеери орків, якими були заповнені вулиці, згодом стягли на околицю села, в ліс. Квартиру нашу орки не встигли розграбувати. Ми відразу ж узялися наводити в ній лад. Зять позбирав великі шматки скла й закрив ними, а також іншими підручними матеріалами, яких скрізь лежали цілі купи, вікна та балкон. Але невдовзі в селі було проведено інвентаризацію пошкоджень, людям стали виділяти допомогу на відбудову. Нам допомогли вставити вікна на балконі та в квартирі. А на весну 2023 року з лісу вийшов орк, який там десь переховувався в розбитій будівлі чи в погребі, адже в нашій місцевості останніми роками забудова дуже розрослася й розкинулася між кварталами лісу. Так що руїн і досі вистачає. Він вийшов з лісу і попросив їсти. Люди дали хліба, який він блискавично з'їв. Казали, що аж давився. Коли його запитали, чи він сам, то відповів, що їх кілька чоловік. Вони втекли від командування та від бойових дій і сиділи тихо, допоки ще були с'які-такі харчі. Усі вони готові здатися, просто інші побоялися вийти, а він виявився найсміливішим. Цього орка люди здали військовим, а решту вже ті пішли та забрали. Моїй кумі Зіні в квартиру влучив снаряд, і вона вигоріла. Оскільки її дочка проживає в Москві, то Зіна вирішила їхати до неї, адже чоловік уже помер, а жити немає де. От кума поїхала спочатку десь на Волинь, у Луцьк, чи що, де перебувала в евакуації, звідки спеціальним автобусом через Польщу й Білорусь чи Прибалтику подалася на Москву. Це було відразу після повернення в Дмитрівку. Недавно вона приїжджала владнати свої справи в Україні. Розповідала, що в Москві всі живуть так, ніби Росія ніде і ні з ким не воює. Її розповідям про війну зять не вірить. Каже, що вона, мовляв, в Україні наслухалася та надивилася нацистської пропаганди. Дочка розповідям вірить, але мусить мовчати. Сама кума їхати туди, звичайно, не хотіла, проте залишатися в розбитій квартирі, та ще й сама, не наважилася. У лісі й досі знаходять кинуту зброю, нерозірвані снаряди, а то й розтяжки. Не так давно в сусідній Милій чоловік і жінка пішли в такий собі «Бабушкин сад». Це місцина, де ростуть старі плодові дерева. Колись там, очевидно, була якась садиба. І вернувся чоловік додому сам, бо жінка підірвалася на розтяжці й загинула. На пару місяців з Харкова приїжджала дружина племінника Дмитра – Оля з молодшим сином Іллюшою. Саме тоді орки дуже обстрілювали Харків. Спочатку вони жили в сім'ї вже покійного матиного племінника Петра Яценка в Києві, а потім переїхали до нас. Слава Богу, їхня квартира не постраждала, за нею наглядав старший, уже дорослий, син Міша, який весь час залишався в Харкові:

працював на Новій пошті та волонтерив. Я телефонувала й іншим родичам у Харків, адже там живуть ще й дорослі діти, на жаль, уже покійної, першої дружини покійного брата Віталія. Вони дуже зраділи, що ми до них озвалися, плакали й обіцяли приїхати, якщо стане зовсім сутужно. Мій дзвінок їх підбадьорив, хоча вони так і не приїхали. Ця втеча моєї сім'ї від війни, а потім повернення відбулися дуже швидко. Але всі ми після цього якось змінилися. Так, ніби все це вдарило по голові. А ще я думаю про свого чоловіка Валентина, який помер перед самим москальським вторгненням. Що б ми з ним робили, якби він був живий? Адже він останнім часом, особливо після інсульту, був дуже немобільним. Отак все склалося...

сmt Клавдієво-Тарасове

*Записала О. Феценко 22 вересня 2023 р.
у сmt Клавдієво-Тарасове
Бучанського р-ну Київської обл.
від Власенка Олександра, 1971 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ У селищній раді теж не було зброї. Вдома у мене був травматичний пістолет, але це не варіант для захисту. Виявилось, що зброю вже роздали, але я розумів, що вона потрапила не в надійні руки, адже у нас практично всі люди знають один одного. Коли я знову поїхав у Бородянку, військкомату вже не було. Якраз в цей момент мені зателефонував мій керівник. Просив, щоб я працював. Розповів мені, що він у теробороні в Києві. Я вирішив поїхати на роботу на велосипеді. Взяв із собою все необхідне на випадок військових дій. Дорога була спокійною. Приступив до виконання службових обов'язків. І тут помічаю у небі два російських гелікоптери. На базі, де я працюю, є місце для відпочинку – вагончик. Уже почались вибухи, які було дуже чути. Телефонний зв'язок був поганий. Директор попросив, щоб я протримався до першого числа. Одного дня я підмітав територію нашої бази і тут наді мною «зависають» два гелікоптери. Я випустив з рук віник і молився, бо не знав, що мене чекає. Вони покружляли та полетіли. Я продовжив прибирання. Нервовий стан. В голові переплітались думки. З Нової Греблі мені зателефонувала сестра, яка говорила, що у них дуже чути, як ідуть колони. У мене був зв'язок з нашою теробороною, яка мені повідомляла про рух російських колон, а я передавав цю інформацію далі. Коли побачив колону нашої військової техніки, я дуже зрадів і вірив, що зараз вони знищать незваного ворога. Одного дня їхала колона російської техніки, але я був не попереджений про це. Встиг передзвонити сестрі та попередити, що йде техніка. Я зібрав свої речі в рюкзак, немовби відчувши небезпеку. Друга колона йшла гучно – були постріли. Колона налічувала приблизно 300 одиниць. Я був у льосі на території бази. Перед тим, як йшла третя колона, яка налічувала більше 500 одиниць, мене попередили наші захисники. Я дуже чув як стріляли у Дружні по житлових будинках та знищували цивільних людей, які знаходились неподалік руху колон. Це була жінка-учителька та декілька чоловіків. Одному з них росіяни відрізали голову. Почався жак. Все гуло. Постріли. Це було 28 лютого. Я вирішив тікати, але забув зачинити двері на ключ. Повернувся і тут... Постріл! Коли я біг і повернув голову ліворуч,

відбувся удар. Впав, мене оглушило, і я почув, як по асфальту дзвенить. Це були кулі та уламки. Я встиг вскочити у підвал. І думав, що робити далі... А якщо буде зачистка? Беру пістолет, вставляю патронник і ставлю на запобіжник. Скільки я їх вб'ю? А потім думаю, що якщо вони мене знайдуть, то просто кинуть гранату і все... Почав молитися, згадувати життя, в думках просити вибачення... Та ніби і не завинив ні перед ким... Молюсь! З очей сльози... І тут чую, як знову постріл. Мені здалось, що це був постріл по моєму сховищі. Потім я зрозумів, що влучили у склад. Дякувати Богу, склад не загорівся, так як стріляли уламково-фугасними снарядами. Я чув крики: «К бою!» Загули двигуни, і колона поїхала в бік с. Вабля. У третій колоні були і кадірівці. У мене зник слух у лівому вусі. Про себе сказав: «Дякую тобі, Боже, що врятував мене!» У вухах дзвеніло і з лівого йшла кров. Тут сусід-підприємець кричить: «Ой, живий!» Його дружина думала, що мене вбили. Я був у якомусь шоці. Я думав йти у Нову Греблю, але сестра мене попередила, що у лісі багато диверсантів. Спочатку думав йти через дамбу, яка через річку, але добре, що не пішов, так як там працювали снайпери з «днр». Було рішення залишитись на роботі. Але наш сусід запросив до себе. У них була старенька мама та дружина. Ми ховались у підвалі. Були ніби одна сім'я. До них приходили сусіди, які розповідали, що знову знищували людей. Нам навіть було чути крики: «Ой, убили! Ой, убили!» У Дружні є свідки, які це все бачили і допомагали ховати убитих людей. Коли були постріли з колони, влучили у «Колибу» – це було кафе поблизу того місця, де ми ховались. А ще російські військові знищили машину, в якій були люди, і вона стояла теж неподалік цього місця. Варвари! Це не війна. Вони вбивці! Вважаю, що таке не можна простити, адже йти брат на брата... Це диявол, якого треба знищувати! Я зміг би вбивати, щоб помститися за смерть невинних українців. У мене б не здригнулася рука. За с. Дружня по дорозі на Ваблю стояла газель, яку переїхав танк і потім по ній катався. Сестра мені повідомила, що коли вони їхали через Макарів в об'їзд і бачили колону з розстріляними людьми, там були жінки, чоловіки і діти. Надійшла інформація, що в одному із сіл нашого району, були російські військові, які отримали команду знищити все населення, але не зробили цього. Чому? Невже серед них є люди? Складно віриться... Я вірю у перемогу! Знаю, що їх потрібно знищувати, щоб вони знову не пішли на нашу землю. Мрію, щоб всі наші захисники повернулись живими. Скоріше б відбудувати все, що вони зруйнували! Невже ми, українці, так сильно завинили перед Богом?

*Записала О. Феценко 21 серпня 2023 р.
у сmt Клавдієво-Тарасове
Бучанського р-ну Київської обл.
від Литвин Олександри, 1982 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ 26 лютого 2022 року ми з чоловіком прийняли рішення, що можемо виїхати у готель в лісі між селами Плахтянка та Мар'янівка. Я думала, що місце розташування готелю дасть можливість нашій сім'ї бути у безпеці, але, на жаль, так не сталося... Перші дні було більш-менш добре, а потім зникло світло. У нас був генератор та

камін. З нами в комплексі був ще один чоловік – охоронець цього закладу. Молодий хлопець з Овруцького району – Олександр. Дні сплутались. Не всі дати я пам'ятаю. За двісті метрів від готелю вже були окопи кацапів. Зв'язок то з'являвся, то зникав. Ми шукали можливість зателефонувати рідним та знайомим. Це було 11 березня. Я вийшла у двір, щоб спіймати зв'язок. Розповідала, що ми в оточенні російських військових. Коли я розмовляла по телефону, то помітила, що за лазнею в засідці сидить військових, схожий на російського спецназівця. Він почав тихо говорити і жестами давати мені зрозуміти, щоб я йшла до нього. Звісно, я злякалася, але не закричала, дала зрозуміти своєму чоловіку, щоб тихенько підійшов до нього, а сама пішла в будинок, де знаходились мої діти. Я встигла почути, як російський військовий запитав у мого чоловіка, що ми тут робимо і хто ми такі. Чоловік відповів, що ми втекли, аби врятувати дітей і себе від війни. На це військовий сказав: «Ізвініте, что потревожил». Будучи з чоловіком в будинку, я почула через декілька хвилин глухий вибух. Чомусь вирішила, що Олександр облаштовує підвал, так як було багато обстрілів і ми думали, що доведеться ховатись там. Минуло кілька годин, але охоронець не заходив в будинок. У нас це викликало тривогу. Мій чоловік вирішив піти на подвір'я комплексу, щоб подивитися, де Олександр. Через кілька хвилин чоловік зайшов і попросив злити йому на руки води. Я все зрозуміла... Олександра вбили пострілом у спину. Не вкладається в голову, як можна взяти і вбити так цинічно і безжально цивільну людину. Хотілось кричати на весь ліс, але діти та сама ситуація не дозволяли цього зробити. У старшого сина почалась істерика. Він говорив, якщо вони вбили Олександра, то можуть і нас вбити. Вночі сильно стріляли. Ліс ніби гудів... Ми – одні серед цього простору і в оточенні російських військових. Ніби в котлі. Старший син ображався на мене, що я організувала виїзд саме сюди. Вирішили виїхати. Це було 12 березня. З села прийшов наш знайомий Станіслав, який, до речі, хореограф бальних танців. Йому всього 21 рік. Він заходив до нас часто, приносив харчі та заряджав свій телефон. Дуже приємний молодий чоловік. Допомігав придавати землі тіло Олександра, який був єдиним сином у сім'ї. Яке це горе для його мами! Ми спочатку їй не говорили, коли вона телефонувала на його телефон, а потім сказали, що шукаємо його. Я думаю, що її материнське серце відчувало, що щось недобре з її рідним сином. Олександра вбили за територією комплексу. В тілі було кілька куль, одна потрапила в шию. Захоронили його на тому місці, де він лежав. Станіслав, який прийшов до нас, повідомив, що краще зараз не їхати, бо машини розстрілюють. Михайло разом зі Стасом вирішили піти до села і їх не було три години. Це мені і дітям здалось вічністю. Ми сиділи біля вікон і чекали на їхнє повернення. Дякувати Богу, вони прийшли! Розповіли, що натрапили на російських військових. Їх перевіряли, роздягали, били, але відпустили, впевнившись, що цивільні люди. Одного дня було нібито німе кіно: постійні вибухи, перехресний вогонь. Це було жахливо! Я дуже хвилювалась за дітей! До речі, молодший син, якому 10 років, намагався розвеселити мене, як міг. Ми дружна сім'я і підтримували одне одного. Коли російські військові збирались відступати, до нашого будинку підійшло п'ятеро. Ми вирішили піднятися

на другий поверх. Почали ховати телефони. Всі дуже хвилювались. Бачили, як росіяни виставили вікно та зайшли в будинок. Горів камін та на столі стояла їжа... Російські військові дуже розглядали кімнату та нас. Запитали, що ми тут робимо, що це за будинок. Один із них був рудий – Григорій. За віком ніби дитина. Військова форма на ньому висіла. Другий був високий, а третій притискав до себе автомат і тремтів. Четвертий був бурят, а п'ятий – ніби «забайкалець». Вони ставили нам багато питань. А потім один із них побачив мило, яке було російської гвардії. Я не знала, що їм сказати, адже знайшла його у складському приміщенні. Росіяни запитали, що це за могила з хрестом і хто там похований. Ми сказали, що там Олександр і його вбили російські військові. Вони відповіли, що цивільних не вбивають, а те, що розстрілюють людей в машинах, пояснюють тим, що саме вони здають їхні позиції. Сказали, що шукають нацистів. Одяг у них був дуже брудний, обшарпаний. Вони попросили умитися. Звичайно, ми вимушені були дозволити їм це зробити. До будинку вони приїхали на вкрадених квадроциклах. Питали, чи нам щось потрібно. Я сказала, що в нас закінчились харчі. Вони сказали, що допоможуть. Через кілька хвилин один із них приніс мішок з їжею. Це був рудий Григорій, який повідомив, що ніби вже будуть виходити. І це була правда. Ми чули, як російські військові виходили. Вони вантажили ящики з боєприпасами, але і стріляли сильно. Мабуть, вирішити вистріляти всі залишки. Була тиша, яка нас насторожувала. Ліс тихо шумів. Ми не розуміли, чого нам чекати. Їжа, яку нам принесли, була дуже не смачна. Навіть будучи голодними, ми не могли її їсти. Якось взагалі було неприємно брати це від них. Та ми не знали, скільки ще нам тут доведеться рятуватися. Та чи залишимося ми живими?! Після такої незрозумілої тиші я попросила свого чоловіка Михайла сходити в село до Станіслава. Чоловік пішов... Знову чекали, хвилювались. Через кілька годин він прийшов не один. Мені здалось, що до нас завітало пів села. Всі були напідпитку, посміхались, обіймали нас. Новина була приємна – росіяни вийшли! Відразу згадала, як мій менший синуля вирішив спекти дві хлібинки. Як виявилось, ці хлібини спеклись на «доларах». Я просто забула, що саме в духовку я сховала свої невеликі заощадження. «Зелені» – просто підсмажились, але вціліли. Ми залишались на місці. Одного ранку я побачила, як наші військові приїхали до позицій, які залишили росіяни. Я готувала їм їжу та каву. 1 квітня до нас приїхав Сергій – наш хороший знайомий. Він був дуже щасливий, що ми живі! Згодом приїхав місцевий священник, який поспілкувався з меншим сином і був здивований його стійкою позицією. До 6 квітня ми ще були в готелі, а на наступний день поїхали, так як у мого тата був день народження. Дорога додому була приємною, але картина була страшною. Стільки зруйнованих будинків, розбитої техніки, машин, цивільних людей. Це не можна простити та не зрозуміло, чим це пояснити. На мою думку, росіяни – це стадо. Вони нерозумні та бездушні. Ми з ними дуже різні! Я дуже мрію, щоб ми жили без русі. Мій дідусь родом з Воронежа, але він – українець! Розмовляв українською, не любив кацапів. Дідусь читав газету «Свобода». Хочу, щоб їх обгородили високим парканом, а ще щоб на територію росії упав метеорит. Мрію, щоб мої діти були щасливі та жили під мирним небом!

сmt Немішаєве

Записала І. Ханюченко 12 червня 2023 р.
у сmt Немішаєве Бучанського р-ну Київської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

Ранок 24 лютого почався зі слів чоловіка: «Походу почалося...» Це було 6 годин ранку, ми вийшли на вулицю і побачили зарево з боку Києва. Увімкнули телевізор, де президент Зеленський в ефірі сказав, що російська федерація вторглася в Україну. Потім почалися дзвінки від колег з питаннями: «Які наші дії?» Я зібралася на роботу, в голові були різні думки, але усвідомлення про те, що сталося, прийде згодом. Розпорядження від керівників отримували по максимуму виписати пацієнтів. Я зі свого боку максимально видавала у відділення все необхідне, з середнім і молодшим медперсоналом крутили матеріал. 24 лютого відносно пройшло спокійно. Я ще поїхала додому. Приїхала сестра з чоловіком, тато 21-го приїхав у Київ на лікування. Встиг отримати дві крапельниці і затримався у нас. Переночували, було наче тихо. Ранок, збираюся на роботу. Зв'язувалася з колегами з Бородянки, сказали, що є в них один поранений цивільний (француз), їхав у Ірпінь з родиною і його обстріляли. У нас у Ворзелі поруч з нашим пологовим було влучання: чи то авіабомба чи щось інше. Ми не зрозуміли. Влучили в заводик з виготовлення майонезу. А знищили найбільш «стратегічно важливий об'єкт» – «Тютюн і горілочка». Було дуже гучно. Пацієнтів у пологовому було небагато, залишалося декілька породілей і дві післяопераційні жінки з гінекологічного відділення. Прийняли рішення гуртуватися в одному приміщенні пологового відділення. Харчування вже не змогли нам довозити, і ми написали у фейсбук, що пологовий будинок потребує харчів, води, засобів гігієни. Я на вихідні (субота, неділя) відпрошуюся додому, організувати побут і повернутися у понеділок. Їдемо додому з водієм, дивимося на розгублених людей, на палаючий заводик. І тут десь за нами такий звук! Чи то реактивний літак, чи ракета – незрозуміло. Водій напружився, дивився у дзеркало заднього огляду, а у мене в голові: «Це капець!» Знаю з історії, що у ВОВ перше, що знищували, це залізничний потяг і мости. А ми якраз їхали понад залізницею. Але, Слава Богу, минулося. Доїхала додому, і мої рідні кажуть, що до сусідів «прилетіло» і вирва була метрів 15, минулося без жертв. 26 лютого (субота) почалися обстріли, було дуже гучно. Декілька разів ходили в льох. На той момент ти взагалі не розумів, що, де і як відбувається. Магазины вже не працювали і придбати якісь харчі було неможливо. У мене було трохи борошна і дріжджі. Я спекла хліб. 27 лютого вимкнули світло, газ ще був, але опалення від світла, і вже будинок не обігрівався. Мій чоловік став міркувати, що робити з опаленням. Добре, що старий котел не викинули. І він його переробив під дрова (але про це вже пізніше). Вранці 28 лютого я збрала речі, і чоловік повіз мене на роботу. Приїхала у пологовий будинок (Ворзель). Згуртувалися чоловіки, самооборона, вони були з нами до евакуації, стерегли нас весь час, привозили воду, контролювали генератор (світла вже не було), підтримували наш «бойовий дух». Води так само не було, тому лікар, який живе у Ворзелі і був в пологовому, зібрав хлопців, пляшки, бідони і поїхали по воду. На наш запит щодо харчів відгукнулися всі

небайдужі люди. В перші дні місцевий хлібозавод привіз нам хліб. Люди несли і везли все, що в них було. Навіть плиту електронну, яка нас дуже виручала, бо ми готували на ній їжу. Хліб тримали в холодильниках, по можливості сушили сухарі. Одні дівчата-акушерки приймали пологи, робили маніпуляції вагітним, інші підтримували відділення, операційну в чистоті. Дівчатка-медсестри палат новонароджених піклувалися про немовлят. Я і Олена Василівна зайняли пост на кухні. Ми розуміли, що пацієнтів потрібно нагодувати. Про водія Олександра напишу окремо. Нас було 60 людей (вагітні, породіллі, медичний персонал, чоловіки і хлопці з оборони). Кожен день був «днем бабака». Ранок. Живі. Дякувати Богу! Сніданок. Всіх нагодували, плануємо обід, потім вечеря. Кілька разів, коли ще можна було дістатися до Ворзеля, нам з Русанівки привозили суп, борщ, тушковану картоплю. Сусіди, які живуть поруч з будинком, варили компот і пекли запіканку. Їжа була. Як я казала, усі небайдужі відгукнулися. Можливо, потім під час окупації (лютий – березень) люди пошкодували, що віддали останнє. Дні ще з 27, 28 лютого, напевно, до 3 березня були більш-менш спокійними. Ще швидка допомога привезла нам вагітних з Гостомеля і Бучі, які перебували у підвалах. Хлопці, які постійно були з нами, ділилися інформацією, якою володіли, але не багато-словно. Організували нам безперебійне освітлення, працював автоклав, носили воду, цигарки... Кожен і кожна, хто був в цей час, намагалися допомагати одне одному. Настрій був тривожний, але паніки не було. Обстріли тривали постійно, але особисто я не розуміла масштаби та наслідки всього, що відбувалося навкруги. Як я писала, відчуття було «дня бабака». Ти не розумів, який сьогодні день, число. Зв'язку не було. Я намагалася відправляти смс-повідомлення додому у кількох словах: «Жива, нікуди не виїжджайте». Це був зв'язок в один бік. Наш водій Олександр Анатолійович ще якимось чином міг пересуватися автомобілем, я передавала своїм небагато харчів додому, хліб, якусь тушонку, бо я не готувалась до війни, не вірила і не хотіла вірити, що таке станеться. І знову ранок. Напевно, це вже було 2 березня. Я проходила повз ординаторську, там працював телевізор, біля дверей скупчилися дівчата, і я побачила репортаж з Бородянки. Я прожила там 24 роки і тут бачу розбиту військову техніку, будівлі, пошту, ресторан «Єврика», але мозок відмовлявся вірити у те, що я побачила. Моторошно і в думках тільки одне: «За що так Бородянці дісталося?» А в мене там сестра і її чоловік... Де вони? Що з ними? Живуть вони біля аеродрому. Розпач... Це вже було 3 березня. Близько 14:00. Ми готували обід, по вулиці Кленовій пішла важка техніка. Хтось крикнув: «Танки!» А ми ще такі: «Наші?» – «Які наші?» Ми повибігали в коридор, двері зачинили, щоб нас не було видно взагалі, наче пологовий будинок порожній. У нас на паркані висів наш прапор, то орки його зірвали і кинули на землю. Я вже точно не пам'ятаю, скільки ми нарахували цієї техніки. Десь приблизно 60 одиниць... А вже в обід нам почали привозити перших поранених і 200тих. Батько сина привіз, але, на жаль, куля була несумісна з життям. Так цей хлопчина і пролежав у нас до 10 квітня, аж поки його Сашко, який був у самообороні, не поховав за територією пологового будинку. Було чути постріли, навіть уламок влетів нам у вікно передродової. Дивом нікого не по-

ранив, адже Наталя там якраз прибирала. А тут жінка вже в пологах... Прийняли рішення народжувати в коридорі, наче так безпечніше (правило двох стін). Процес іде, а у нас була сім'я з Ворзеля, вони народили раніше і вже так і залишились, бо, напевно, у нас було безпечно. І тут лікар говорить Богдану (так звали чоловіка, який був з нами): «Тримай породільну за руку!» Той такий завзятий, взявся допомагати цій пані. Народився хлопчик, Богдана вітають, а він відповідає: «Я не чоловік, я просто допомагав. У мене свої є». І це все так якось швидко відбувалося: тут пологи, тут кричать, що привезли поранених... Приймали поранених в гінекологічному відділенні. Перебігти потрібно з пологового до гінекології. Відстань наче невелика, але чутно постріли, вибухи. Ти чекаєш якогось затишшя і біжиш. Привезли Женю (самооборона). У нього було поранення в легені і в животі. Лікарі надали першу допомогу, відразу взяли в операційну (стан був дуже тяжкий). Навіть якимось чином привезли хірурга. Добу він був на апараті та знеболювальних. Привезли чоловіка з пораненням в голову, його супроводжувала дружина. Потім з'ясувалося, що вони намагалися сім'єю виїхати (чоловік, дружина, троє дітей). На жаль, двох дітей було вбито, чоловіка поранено, жінка і третя дитина залишились живі. Пам'ятаю стан дружини (Наталія). Чи то від шоку, чи від стресу... Вона була спокійна, без істерики. Весь час знаходилась біля чоловіка, доглядала його. Потім Саша – поранення в спину. Високий, статний, під 2 м зросту. В свідомості, бідкався, що залишився інвалідом. Ми, медики, все робили, щоб стан пацієнтів був стабільним в таких умовах, в яких ми перебували. На жаль, не було можливості надати нейрохірургічної допомоги, але пацієнти тримались, хоча їх стан був тяжкий. Потім на територію пологового будинку в'їжджає автомобіль з написом «Діти» і з білими пов'язками, вилітає чоловік і каже, що в салоні поранена 11річна дівчинка Ліда. Так само автомобіль був розстріляний, коли, напевно, намагався евакуювати дітей. Подробиць не знаю, але дівчинку було поранено в голову. Наш персонал взяли її в операційну, оглянули травму, під'єднали до крапельниць. Всі робили максимум, аби стабілізувати стан дівчинки. Вони прийшла в свідомість і побула у нас тиждень. 8 березня її і Сашу вдалося евакуювати на Бучу. Знаю, що Ліду прооперували, і вона перебувала на реабілітації в Італії. Історія Саші, на жаль, трагічна. Під час операції у нього стався тромбоз, і він помер. Женя так само помер, у нього були тяжкі поранення, несумісні з життям. Його евакуювали 9 березня разом з пологовим будинком. Ще 3 березня до нас потрапив Ігор з вогнепальним пораненням у стегнову артерію. Він їхав до нас у пологовий, аби взяти харчування для новонародженої дитини і потрапив під обстріл. У нього був накладений джгут на нозі, та коли лікарі його розпустили, то фонтаном періщила кров. Нічого без хірургічного втручання зробити було неможливо. Ігор втратив багато крові, але був у свідомості. Ще одна машина... Винесли пораненого, але, на жаль, він уже був 200им. Чи цього ж дня, чи наступного теж приїхав чоловік на розстріляній машині, поранений в голову. Йому пощастило, що пуля пройшла по дотичній, а всі пулі на себе прийняв собака, який був в салоні і загинув. Цей день був найтяжчим і неспокійним. Повсякчас були вибухи і щось десь палало. Дим стояв такий чорний,

що просто жаж! Я розуміла, що десь навкруги точаться запеклі бої. Як я писала, зв'язку практично не було. У хлопців із самооборони теж. Інформацію мали від інших побратимів, які приходили погрітись чи подрімати. А ще пам'ятаю, яке було зоряне небо вночі! Наче воно тебе накривало зорями. Таке темно-синє, майже чорне із яскравими зірками... Ніч ми провели з Наталкою та Тетяною Михайлівною в гінекології. Було дуже страшно. Гриміло так, що думала – кінець. Будівля старенька, стіни тонкі... Наступного дня в гінекологію прийшла Таїса. Вона взяла на себе обслуговування та медичний нагляд за пораненими пацієнтами. Лікарі щоранку і ввечері приходили на огляд пацієнтів. Можливості евакуювати поранених на цей момент не було. Так ми і існували в надії, що це закінчиться, як дурний фільм чи сон. Але... Так і минали дні один за одним... ранок починався з приготування їжі. Була в нас одна електроплита на дві конфорки. Навіть намагалися готувати кожен день різні страви. Були такі дні, що хліба вже не було, то давали сухарі, але всі розуміли, що це так має бути в цій ситуації. Декілька разів до нас діставався наш директор Антон Михайлович, Інна Валентинівна (медичний керівник), привозив їх водій Юрій Мілашевський. Ми всі з надією на нього дивилися і вірили, що весь цей жах скоро закінчиться. Він обіцяв, що як тільки дадуть «зелений коридор», то всіх відразу евакуюють. Трохи пізніше, десь після 6 березня, складніше стало з дизпаливом і ми вимикали генератор, щоб якось протриматися, адже невідомо коли буде евакуація... Молодша медсестра операційної Наталія ходила додому, а через день приходила в пологовий. Тільки зараз усвідомлюю, яка це була небезпека, адже з Ворзеля до Рубежівки шлях чималий... Тим паче, було зігнано стільки техніки! 8 березня вона прийшла, нагріла води, змусила дівчат навести марафет. Свято ж! Я, як завжди, була на кухні. Це приблизно 10–11 година ранку. Біля пологового зупиняється чи танк, чи БМП, дуло наводиться на вікно, ми всі полякалися, поховалися. Аж тут на територію заїжджає швидка допомога. За кермом – Антон Михайлович, а до швидкої причеплений паровозик, повний дров і зверху буржуйка. Він привіз харчів (цукор, гречка, рис, цукерки, печиво, напівфабрикати, піріжки, вареники, навіть ананаси). Він якимось чином домовився з орками, щоб забрати поранених в Бучу. Росіяни дали йому 30 хвилин на евакуацію, забрали дівчинку і Сашу, поїхав. 8 березня в жіночий день ми влаштували святковий обід: піріжки, цукерки, нарізали ананасів. Хоча святкового настрою не було, але була якась надія. Напередодні восьмого числа чоловік привіз з Козинець вагітну, вона народила хлопчика Захара. Чоловік виявився кухаром і сказав, що зробить плов. 8 березня ввечері наш лікар з дому приніс чергові дві курки, але часу скубати у нього не було, бо це вже десь було після 22:00. Я їх запхала в холодильник. Вранці 9 березня я на кухні «граюся» з курками, варю бульйон. Андрій (кухар) чистить моркву, цибулю, замочує м'ясо на плов. Процес іде повним ходом. Дивлюся, завідувачка відділу пологів тримає в руках листок А4. Питаю, що за список. Вона відповідає, що це евакуація на Київ. Кажу, що мені не треба на Київ. У мене за 5 км сім'я. Вона мене викреслила зі списку. Я бігала до дівчат, розпитувала, хто куди їде. Почалась метушня. Матусі з дітками почали збиратись, складати речі. Інна Ми-

колаївна намагалась знайти будь-яку інформацію про «зелений коридор», евакуацію, намагалась зв'язатися з директором, департаментом. Почався хаос. Мами з дітками вже на вулицю повиходили, холодно. Ми почали всіх збирати до купи, бо ще не було ні транспорту, ні інформації. Тут приїхали батьки Тетяни, почали вантажити сумки, Андрій теж сім'ю збирає, дівчат бере. Ми одягли білі халати, начепили білі пов'язки на машини. Вантажимося. Рушили. Раптом під'їхав наш водій Олександр Анатолійович. А ми і не знали, чи він дійшов додому, бо його не було 3–4 дні. Їдемо. Я цей проміжок шляху назвала «дорогою життя» від Ворзеля через Кічєєве до Немішаєвого. Їхати трасою було небезпечно, тому їхали через селище, через ліс. Доїжджаємо майже до кінця Кічєєвого у березовий гай біля церкви. Виходять двоє з «балалайками». Молоді хлопці років двадцяти. Подивились, хто в машині, перевірили багажники. Тетянин тато запропонував їм хліб, сир. Вони відмовились. Пропустили нас, і ми поїхали. За нами їхав Андрій з дівчатами, теж перевірили і пропустили. Проїжджаючи березовий гай, одним оком бачила техніку і вузькоколіїх орків. Таким чином ми доїхали до мене додому. Тетяна з батьками – до себе, Андрій висадив дівчат і рушив на Козинці. Тільки-но зайшли до мене, як тут наш водій Олександр під'їжджає. Їхав за нами. Дівчата почали його просити, щоб хоч трішки ближче до Клавдієвого під'їз. Забрав їх Олександр і повів. Мені через кілька годин зателефонувала Наталя і сказала, що вона вдома. Зв'язок був не дуже хорошим, тому я всього не розпитала. Головне, що та була вдома. Після деокупації, коли ми всі зустрілись, то вони розповіли, що Анатолійович довів їх усіх аж до Клавдієвого. Виїхали на трасу та вперлися в колону танків. Подітисся не було куди. Так і їхали, теж зупинили, перевірили і відпустили. От якось так... Сумно... Чи можу я це пробачити? Часто ставлю собі це питання. Відповідаю завжди: «Ні». Ми ніколи не будемо брати, ні по Батьківщині, ні по матері. Духа у них немає бути вільними. Нам не стати з ними навіть поряд. Не можна простити за розстріляну весну, яка так і не настала. За знищені міста, села, за дитинство, яке вони відібрали, за окупацію, коли не розумів, що буде далі, коли буханець хліба ділив на маленькі шматочки, за зруйновані сім'ї, за хлопців і дівчат, які боронять нашу Україну НЕМАЄ їм прощення! Мрію я перш за все про перемогу! Мрію, щоб були щасливі мої діти. Розумію, що у нас попереду ще дуже багато справ, відбудувати нашу Україну... Але ми – незламні! Впорємося! Мрію, щоб наш патріотичний дух не згас!

с. Нова Буда

Записала О. Феценко 6 червня 2022 р.
у с. Нова Буда Бучанського р-ну Київської обл.
від Докукіної Ніни, 1950 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ В с. Нова Буда я проживаю вже 33 роки. У нашій родині всі, крім мене, громадяни України. Одна я – громадянка росії. Я розмовляю російською мовою, але розумію і трішки спілкуюсь українською. Ми всі думали, що у забите село, де немає ніяких військових об'єктів, війна не прийде. А вона прийшла... Коли у Бородянці почали знищувати комунальні об'єкти, нафтобазу, житлові будинки, нам стало дуже лячно. Ми не ро-

зуміли, що буде з нами далі. Дзвінки від знайомих – там горить! Там бомблять з літаків! Жаклива картина виникає перед очима. Другого березня, якраз на мій День народження в Нову Буду почали привозити автобусами цивільних людей з Бородянки, адже місто було практично зруйноване, а люди залишились без даху над головою. У нас будинок великий, з усіма зручностями, тому вирішили взяти до себе трьох людей. Я дуже хотіла, щоб це була сім'я, яка не вживає алкоголю. До нас поселили трьох стареньких бабусь. Так боляче було на них дивитися... Вони були одягнуті, в чому стояли, з однією валізою. Налякані. Постійно плакали. Одна із них вранці поїхала автобусом десь подалі, а дві залишились. Ми з чоловіком ставились до них, як до рідних людей. У селі було відносно спокійно. Їжу готували у печі, адже не було ні світла, ні газу, потім зник зв'язок. Уже починаючи з 22 березня, почалися сильні перехресні обстріли. Було страшно і небезпечно. З села практично всі виїхали. Одна зі стареньких, якій було 86 років, дуже благала нас не залишати її. 25 березня до нас прийшов чоловік і повідомив, що потрібно терміново виїжджати з села. Ми зібрали необхідні речі, сіли в авто і виїхали у ліс. Там було тихіше, але дуже холодно. Ми вирішили їхати у с. Мигалки. Там переночували у вологому підвалі. А вранці одну із бабусь ми відправили автобусом у м. Житомир, а друга залишилась з нами. Ми разом вирішили їхати у Житомирську область. Оселились ми у незнайомих людей, які надали окремих будинок і не брали з нас ніяких грошей. Бабуся прожила з нами до 4 квітня, а потім її забрали діти. Ми її провели, дуже плакали, адже зріднилися за цей короткий, але дуже непростий період життя. Я дуже щаслива, що ці люди живі, що ми з чоловіком рятували їх, як могли. Люди мають бути милосердними один до одного, а тим більше, коли йде війна. Коли ми перебували у Житомирській області, мені зателефонували і повідомили, що нашого будинку немає, що залишився сарай і льох. Я була у відчаї, але це була неправда. Дякувати Богу, все було ціле. Я зрозуміла, що потрібно робити багато добрих справ. Можливо, тоді Господь помирлює нас! Я дуже вдячна людям, які прийняли нас, як рідних. Є люди, а є нелюди. Вважаю, що ця російська агресія має бути визнаною всім світом. Я, якби могла, стерла б всю росію аж до Уралу. У мене там живе син, який спочатку не вірив нам. Лише побачивши відео, як нас бомбили, він сказав: «Це жесть!» Невістка у нас з Західної України, і вона теж не вірить у цю війну. Як можна не вірити, що нас вбивають? Вірять інтернету, телебаченню, путіну, а рідним не вірять. Що сталося з людьми? Я мрію, щоб був мир, щоб дожити до глибокої старості, щоб усі були здорові і допомагали один одному, щоб ніколи у світі не повторилось це лихо, яке зараз проживає Україна!

с. Новий Корогод

Записала О. Феценко 13 червня 2023 р.
у с. Новий Корогод Бучанського р-ну Київської обл.
від Маруженко Олени, 1966 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ *Життя в окупації.* Ніколи не забуду той ранок. Дзвінок від дітей, що Київ бомблять. Після слів «війна почалась» у мене все розділилось на до та після. До того я не вірила, що таке може з нами бути. Донька зателефону-

вала і сказала, що вони вирішили їхати у Малинський район. Вона запевняла мене в тому, що все буде добре. Просила, аби я не хвилювалась. Після розмови із сином зрозуміла, що він їде не один. З ним – рідна дружина. У нас в будинку, крім дорослих людей, були маленькі діти (2 роки і 5 місяців). Усіх розмістили, але не підготували запаси харчів. У магазині все розбирали. Звісно, ми мали картоплю та консерви, але діткам потрібні інші продукти харчування. Дуже чули обстріли. Ховались у льох. Уже 28 лютого зникло світло. Ми нічого не знали про долю нашої доньки. Не було телефонного зв'язку. Чули, що Малин теж обстрілювали. Водночас страшно і боляче, адже нічого не знати про рідних людей – нестерпно! 5 березня ми почули гул важкої техніки, адже наш будинок знаходиться над дорогою при в'їзді в село. Наші хлопці з тероборони зробили барикади, і ці колони вимушено об'їжджали лісом. Цього ж дня четверо односельців, помітивши замаскований російський танк, вирішили йти до росіян, щоб поспілкуватися. Думали, що з цими нелюдьми можна вести розмову. Я бачила, як троє з них з піднятими руками йшли вулицею, а четвертий чоловік трохи відставав. Почався обстріл. Усі наші гості пішли в льох. Я почала запитувати чоловіка про те, куди йдуть ці хлопці, а він почав мене штовхати у літню кухню. Над головою свистіли кулі. Зайшовши в літню кухню, спитала: «Вони що їх розстріляли?» Якби ми вчасно не заскочили, нас теж могло зачепити під час обстрілу. Це відбулось дуже несподівано і лячно. У металевих стінах нашого гаража залишились отвори від куль. Ніч минула страшна, адже усвідомлювали те, що біля підвір'я лежать вбиті люди. Серед них – онук моєї сестри (26-річний Олександр Шилан), якого я бачила за дві години до смерті. Його дружина чекала на первістка. Він був дуже хорошою і доброю людиною. Через пів року в нього народився синок Олександр, назвали на честь батька. На жаль, ця маленька дитина через російських окупантів ніколи не зможе обійняти свого татуса. Тіла вбитих змогли забрати лише на другий день. Олександра везли на тачці, а назустріч їхали колони російської техніки. В будь-яку мить їх могли знищити, так як і хлопців. Боже, як таке можливо?! Чому? За що? Доля четвертого чоловіка, який пішов з ними, закінчилась трагічно. Його закатували. Ці росіяни гірші фашистів! Ці молоді люди, яким було до 30 років, мали попереду гарні перспективи... Вони любили, мріяли та вірили в добро. А що тепер? Війна – це не статистика смертей. Це невиліковна рана серця за кожного вбитого, скаліченого... Це біль на все життя! Після цього страшного випадку ми вирішили, що мають їхати всі, окрім нас із чоловіком. Повз наше село їхали колони з цивільними людьми, які тікали. Син, дружина та всі її родичі виїхали того ж дня, як сталося це лихо. Пізніше вияснилось, що та страшна новина всіх налякала і спричинила масовий виїзд. У Новому Корогоді залишилось всього 320 жителів, серед них були і діти. Ми з чоловіком допомагали чотирьом своїм сусідам, які виїхали. Годували їхніх тварин і птицю. Ділилися яйцями з односельцями. Виживали, як могли. Найстрашнішим в цій ситуації було те, що ми не знали, де знаходяться наші діти. Чи живі? Чи здорові? Звісно, вони теж нічого про нас не знали. Чоловік мене підтримував, робив усе, аби я не хвилювалась. У нашому селі для розміщення російських військових та їх техніки було незручне місце. Росіяни обрали

Дмитрівку. У сусідньому селі російська техніка стояла прямо в підвір'ях. Вони там господарювали, як хотіли. Постійні обстріли. Стрес... Але бажання жити далі та побачити своїх дітей перевищувало, додало страх і небезпеку, в якій ми жили. Одного дня після нічних обстрілів ми з Григорієм пішли до сусідів, аби нагодувати собаку. Побачили жахливу картину: в будинку та на прибудинкову територію потрапило два снаряди. Всюди лежали уламки, вікна, скло, а нещасний песик дивився на нас такими наляканими очима... Він, бідненький, пережив усе це, знаходячись у підвір'ї, яке охороняв. Не втік, а вірно чекав... Ось вам і тварина! А що коять ці нелюди? У сусідній двір потрапило чотири снаряди і поранило господаря. Такі обстріли були практично з 6 по 31 березня. Ми знаходились ніби в червоному колі, село під перехресним вогнем. Здавалося, що над нами все небо палало. В Озірщині були українські військові. Росіяни залякували людей, аби ті залишали будинки, а потім самі вселялись туди. Ми нічого не знали, що робиться в Бородянці та інших селах. Дуже хотілось знайти зв'язок, щоб хоча б одне слово почути від рідних. Російські військові ходили в рейди по селу. Це була група приблизно з 10 осіб. Вони перевіряли село, заходячи в будинки. Почали мародерити. У моїх сусідів забрали телефони, а потім поцікавились, чи їх не ображають. У домівках російські варвари знищували електронну техніку, яку не могли забрати. Це ніби дике плем'я! У с. Дмитрівка живцем спалили українського військового. Ми чули цей крик. Нестерпно і боляче. Що ж це за «воїни»? Це навіть не тварини... Це щось незрозуміле, яке не має права на існування! Легко захопивши Крим, вони пішли далі. Вирішили взяти Україну, а коли не вийшло, почали її знищувати. Це не можна простити ніколи! Я мрію стати бабусею. Хочу, аби мої онуки народилися під мирним небом та були щасливими! Дуже-дуже чекаю на Перемогу! Хай зникнуть усі наші вороги і настане прекрасне мирне життя!

сmt Пісківка

*Записала Т. Перепелиця 30 січня 2023 р.
у сmt Пісківка Бучанського р-ну Київської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Сьогодні 30 січня 2023 року. Навіть не знаю, з чого почати свою розповідь, яка довжиною майже у календарний рік, рік, який схожий на довгу темну ніч, ніч страшного сну, коли, здається, прокинешся і зрозумієш, що це лишень жахливий сон. Той день, 24 лютого, залишиться в пам'яті навечно, пам'ятаю його погодинно. Вже не один рік займаюсь вихованням двох прекрасних дівчаток в одній не менш прекрасній київській сім'ї. Того зимового рокового дня мали їхати з дітьми на захід України, кататися на лижах. Мали квитки на потяг «Київ – Івано-Франківськ». Але не судилося... До останнього не вірили, що сусіди-росіяни, з якими у нас стільки спільного (слов'янські корені, одна на всіх перемога у Другій світовій війні) можуть так ганебно і підступно вчинити. Близько п'ятої години ранку прокинулися від вибухів у Дарницькому районі міста Києва. Вуха чули, очі бачили, але розум відмовлявся вірити. Тремтячими руками почали шукати інформацію в інтернеті. Найстрашніші здогадки підтвердилися – почалася війна. Страшна війна! Діти, на диво, спали міцним сном під звуки вибухів. Тоді ми ще не здога-

дувались, що мине ще трохи часу, і ці вибухи будуть сприйматися, як щось звичайне. Київ. Ранок. Черги на заправках АЗС, в супермаркетах, аптеках, змарнілі зосереджені обличчя людей, котрі намагаються запаситися продуктами харчування та медикаментами. Багато людей, злякавшись атаки на Київ, намагалися виїхати. Я теж намагалася якось дістатися до села, в Ірпін, вирішивши, що там буде безпечніше. Таксі викликати не було сенсу. На дорогах кілометрові затори. Метро перевозило пасажирів безкоштовно, але деякі станції працювали як укриття. По червоній лінії тільки до метро Шулявська. Машини на виїзд із Києва майже не рухалися. Простіше та швидше йти ногами, що я і зробила. Підвечір була в Ірпені. З рідними виїшли до магазину, плануючи своє перебування у місті. Вирішили закупитися продуктами. В Ірпені, як мені здалося, було відносно спокійно. Десь вдалині з боку Гостомеля лунали поодинокі вибухи. Незважаючи на темін, снували люди, теж, як і ми, одержимі бажанням зробити запаси всього. Повертаємось до багатоквартирного будинку, на Університетській. Тишу переривають гучні вибухи, що зовсім близько, оглушають наші вуха, мізки відмовляються сприймати дійсність, але інстинкти виживання беруть своє. Швидко зорієнтувавшись, встигаємо заскочити в підвал багатопверхівки, де вже знаходилися мешканці будинку – мама з новонародженою дівчинкою в рожевому комбінезончику, розгублено притискала маля, яке солодко сопіло, сім'я з десятирічним хлопчиком-аутистом. Сусіди, щоб заспокоїтись, запропонували потримати та погладити свого спанієля. Молоді люди (багато людей), які не знали, що робити і як їм діяти далі... На той момент цього ніхто не знав. Щойно закінчився обстріл, ми швидко піднялися в квартиру, забрали вже заздалегідь зібрані валізи, кішку і поїхали в Пісківку, в селище, за 70 кілометрів від Києва, де перебували до 7 березня. Моя незламна Пісківочко, тебе Бог вберіг! Ворожі війська вже стояли на твоєму порозі, тебе регулярно обстрілювали з ворожих літаків, які майже щоночі вилітали з білоруських аеродромів та несли свої смертоносні бомби, ракети на наші домівки, а люди, вже просто чуючи гул літаків, виходили на вулицю і дивилися в небо, лаючи русню та ніби граючись в рулетку (пощастить чи ні). На жаль, страшні бомби та ракети залишили декого без домівок та забрали життя... Чомусь згадалося, коли рідна сестра по батьку, жителька росії, запитує: «Як ви там?» і чуючи мою відповідь: «Наташа, нас бомбят ваші солдати, мені страшно!», заспокоювала: «Та ти не бойся! Это не по вам, а по инфраструктуре!» І коли я їй вислала світлини розбитих будинків в селищі, відмовлялася вірити... Пізніше, через декілька місяців, вона попросить в мене пробачення за те, що не повірила, і взагалі за весь свій недолугий народ. Мої бідні тварини... Маленька собачка Лакуся, яка під час постійних вибухів могла тремтіти годинами, і якій не допомагали заспокоїтись ні смаколики, ні улюблені «чухання», лабрадорчик Бас, який напрочуд спокійно реагував на гучні звуки, просто витягав голову вперед і гарчав, котик Пушок, у якого від стресу посипалось гарне хутро. Їм з їжі, як дітям, діставалося найсмачніше, берегли їх, як безвинних тваринок війни... 7 березня було прийняте рішення їхати на захід України, бо нервова система вже не витримувала постійних вибухів звідусіль, був страх потрапити в окупацію. На той час для виїзду в

більш безпечну зону з нашого регіону залишався один шлях – дорога міжміського значення на Радомишль та Кочерів. Їх називали дорогою життя, бо цією трасою евакуювалися люди з Ірпеня, Бучі, Бородянки. Потім машин з першого лютого і до кінця березня був нескінченним. Ворог намагався перерізати цей шлях на виїзд, кинувши на міст через річку Тростянка авіаційну бомбу, але, на щастя, бомба впала так, що міст вцілів. Ранок 7 березня 2022 року. Час виїзду з рідної домівки настав... Було тяжко на серці, збирала речі в валізу, щось клала, потім виймала, знов клала щось інше, не розуміючи, що брати з собою, і на скільки часу я їду – на місяць, рік чи назавжди... Таке відчуття, ніби я складала в ту синю валізу все своє життя. Чоловік залишився вдома, з тваринами, навідріз відмовлявся їхати. Виїхали вранці, як тільки закінчилась комендантська година. В нікуди... Подалі від війни... За себе не боялась, вже прожила трохи, боялась за дітей, їм ще жити та народжувати. Нам пощастило, що було достатньо пального в бензобаку, тому що найближча АЗС була за сотні кілометрів, але і там можна було залити тільки 10 літрів. В країні був дефіцит палива. Пізно ввечері були вже у Львові. Місто жило своїм розміреним життям, неначе у іншому вимірі, на ньому не було подиху війни, але воно гостинно відчинило двері біженцям. Ще через добу опинилися на Закарпатті, в чудовому тихому селі, у далеких родичів невістки. Майже два місяці на Закарпатті. Гостинну сім'ю літніх людей Марії та Михайла з вдячністю будемо згадувати все життя і молитися за їхні добрі душі. Прекрасні люди, які ділилися з нами, біженцями, усім. Марійка – чудова господиня дому, яка намагалася весь час нам чимось допомогти, готувала смачні закарпатські страви. Сусіди-односельці носили то пиріжки, то яйця, варення, запитували, чим можуть допомогти, аби хоч якось розрадити наші душі. Все життя пам'ятатиму тих людей, які простягнули руку допомоги. Ця поміч була безцінна, коли розумієш, що ти в своєму горі не один. Кінець березня. Орки залишають Київську область. Сльози радості та вдячності нашим воїнам ЗСУ! Повернувшись додому, поцілувала чомусь землю і стіни будинку. Було радісно й одночасно гірко. Безліч людей залишилося без домівок, без здоров'я, без рідних та близьких. Та ми переможемо! Ми це знаємо і відчуваємо, бо з нами правда і Бог! Війна продовжується... Живемо з вірою у справедливість і перемогу добра над злом!

с. Софіївська Борщагівка

*Записав О. Дедуш 15 вересня 2023 р.
у м. Білій Церкві Київської обл.
від Старкова Олександра Олександровича, 1988 р. н.,
проживає в с. Софіївська Борщагівка
Бучанського р-ну Київської обл.,
родом з м. Києва, етнічний росіянин*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіяни.

[Як почався той день, коли Ви зрозуміли, що почалася війна?] Уранці збирався на роботу. Почув хлопок. Подумав, що хтось підірвав феєрверк. Сів і поїхав на роботу. Уже ближче до роботи дізнався, що на нас напали. Я спочатку трохи не повірив. Потім перевіряв в Інтернеті. Так, дійсно почалася повномасштабна війна. [Яка була реакція у Ваших рідних?] Спочатку було трохи страшно, що бомбардування. А потім [...]

звикли і не звертали вже уваги на тривоги, на вибухи, вели себе спокійно. [Де Ви перебували під час гарячої фази війни, коли росіяни стояли під Києвом?] Я перебував у Києві. У бомбосховище ми не ходили, тому що бомбосховище не призначене для того, щоб сховатися. Вибігали у ванну, коридор. Подалі від вікон. [Яка була ситуація в Києві та навколо?] Перші дні війни пару разів були сутички в Києві. Коли виганяли диверсійні групи з Києва. Було трохи страшно... З продуктами ми перед цим запаслися. Хліба в деяких магазинах не було, а в деяких видавали по буханцю безкоштовно на руки... Мітки були [...] фарбою, фломастерами... На деревах малювали, в різних місцях... [Потім виявилось, що мітки – це була спецоперація спецслужб? Як Ви до цього поставилися?] Це добре. Гарно. Бо так виявили шпигунів. Вони виявили всяких закладників. Добре придумали виявляти продавних. [Як було з роботою? Я знаю, що Ви – працівник стратегічного підприємства.] Робота була. Хто міг, хто жив у Києві, той приходив на роботу. Я працював під час вторгнення... Основних начальників не було, тільки заступники. Нас було чоловік десять-двадцять, нас всіх збирали, хто що робить... Іноді просили робити трохи інше, наприклад, допомагати постовим, нам давали мішки, ми туди пісок засипали. Пісок привезли і мішки. Ми засипали і відвозили на блокпости.... Ми робили теж щось для оборони Києва. [Чи були удари по вашому підприємству або поруч?] У перші дні не було. А потім були прилети, але їх збивали поруч... Навіть уламки не падали. Але було дуже чути, коли збивали. У перші дні у нас було вже укриття на сто п'ятдесят чоловік. Коли тривога починалася, ми бігли в укриття. А в укритті все було: вода, світло, Інтернет. Там дізнавалися новини.... [Які були думки, відчуття, коли з'явилася інформація, що росіяни можуть використати ядерну зброю?] Було трохи страшно, але по суті, що так прилетить і тебе завалить, що і ядерним озброєнням. На мою думку, безпеки немає ніде. [Як Ви зустріли новину про те, що окупанти відійшли з Київщини?] Я був на навчанні в іншому місті. Я прочитав в Інтернеті. Я дуже зрадів, що ЗСУ вигнала цих недомірків з наших країв. [Що Ви побачили в Києві, коли повернулися з навчання?] Мені стало спокійно. Народ щасливий. Життя триває. Транспорт почав ходити. Життя почало повертатись у своє русло. [Як Ви добиралися до роботи, коли транспорт належно не ходив?] Я пішки. У мене від роботи до дому шість кілометрів. А інші хто жив далеко, від роботи була розвозка. Вранці забирали і ввечері після роботи відвозили. Хто жив далеко, то їм від роботи видавали кімнати, щоб не їздити. [Чи хтось із колег покинув свої домівки?] Так, були. У Львові деякі і в інших містах. Коли все заспокоїлось, вони повернулися назад. [Чи ця війна змінила Ваше ставлення до росіян?] Так, змінила. На мою думку, вони нам більше не друзі. Русня – це гнилий народ, який любить нападати на слабших і віджимати території. Вони ще й дуже люблять брехати. Якщо я раніше знав, що росія бреше, то тепер я знаю, що вони гірші за німців у Другій світовій війні. Німці хоча б не руйнували міста, які окупували. А вони руйнують і роблять тільки гірше. [Чи хтось із Ваших знайомих або рідних пішов захищати Батьківщину?] Друг пішов. Ми з ним спілкуємося, переписуємося. Він служить не в гарячих точках, а в частині. Одяг сам купував. Йому хочеться додому і хоче, щоб

повернувся мир сюди. [Які із символів війни – мему, пісні – ти вважаєш найбільш цікавими й важливими для підняття духу в українців?] На мою думку, головне – будь-який мем і пісня. Мені сподобався «Руський военний корабль...», Чорнобаївка. Для кожної людини є свій мем. [Чи Ви використовуєте в побуті якийсь із цих символів?] У сварці [сміється]. У мене ще був рингтон пісні про Чорнобаївку, «Доброго вечора, ми з України». Я зробив собі чохол з гербом Києва і прапором України. Крім чохла і рингтонів, я зробив собі карту України, татування, герби і карти Києва, і напис «Gewinner ist die Ukraine», що перекладається як «Переможець – це Україна». А карта України за 1919 рік, коли вона мала Кубань, зі всіма територіями. [Чи з'явилися нові звички після початку повномасштабного вторгнення?] Звички у мене з'явилися. Я став дивитися менше новин, щоб не забивати голову. Звертаю увагу на найважливіше. Дзвоню рідним, коли по Києву і іншим містам рашисти б'ють. Трохи вплинула комендантська година. Коли б її не було, то працювало б багато закладів. Але це і плюс. Стало спокійніше і тихіше. Я іноді вночі гуляв, але тепер – ні. Поки що, звичайно. [Чи Ви помітили якісь зміни в українців після початку війни? Люди стали добріші, більш об'єднані чи навпаки?] Стали більш об'єднані. Чи добріші. Половина – так, половина – ні. У нас народ трохи розділився на деякі питання. Але в одному питанні всі об'єдналися, що росіян треба пи***ти і виганяти з нашої території.

ВИШГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

с. Демидів

Записала Л. Бондаренко 10 лютого 2023 р.
у с. Демидів Вишгородського р-ну Київської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. 24 лютого 2022 року. Ми з чоловіком спали, це було десь біля 5ї години ранку. Чоловіку подзвонив батько і сказав: «Синку, будьте готові і обережні, вставайте. Почалася війна!» – «Як війна?» – спитав чоловік спросоння, і чуємо вибухи здалеку. Ми вскочили з ліжка в шоці і в страху. Як таке може бути? Невже це правда, що казав мені дядько ще за місяць?! Ми бігали і не знали, що нам робити, куди бігти, як діяти. Донецька відчувала мене і дуже плакала. Я вся тремтіла. Стукали у двері, будили всіх. Ми жили в реабілітаційному центрі в с. Демидів, Вишгородський район. Мій чоловік був служителем. Ми допомагали людям. І ми всі служителі жили сім'ями на окремому поверсі. Хтось теж був в паніці, хтось поводив себе, наче нічого не сталося, бо вони вже пережили це в Донецьку у 2014 році. І знову цей жах. Вони були стриманішими. Але ніхто в це не міг повірити! В мене розривалося серце, я дуже боялася за маленьку доньку, якій було ще 8 місяців. На наступний день буде 9. Я плакала, кричала, що потрібно було зібрати сумку необхідного. І я так себе за це картала. Але куди ту валізу чи сумку, якщо вони будуть тут? Що робити? Всі казали, що вони по мирних не мають стріляти, тільки по військових і важливих інфраструктурах. Поки була можливість, поїхали купити все необхідне. Памперси, продукти, води. Люди все розбирали в магази-

нах швидко. Ми всі здзвонювалися із рідними. Мій старший син був у Черкасах, він там навчається. Менший синок був на той час у бабусі в Херсонській області, Таврійськ, Нова Каховка. Він мені надсилав відео з вікна, як колони військової техніки з буквою «V», зайшли до них. І були вже на всіх вулицях. Я думала, що зйду з розуму. Я дуже переживала за них. Ми здзвонилися з рідною сестрою, вона живе в Конотопі, там теж був наступ. Ми плакали і казали, як сильно любимо один одного, і просили пробачення. Сестричка казала мені: «Добре, сестричко, тримаємося, якщо Бог дасть, побачимося!» Це постійні сльози, біль, шок, безпорадність. Я навіть в інстаграмі відвідчаю написала Президенту, це був крик душі, прохання про допомогу. Ми ночували в холодному підвалі. Звісно, як можна було спати? Грюкало все гучніше і гучніше. Земля здригалася. Було все страшніше. Настав ранок 25 лютого. Ми піднялися наверх, вибухи на якийсь час зупинилися, були дуже далеко. Ми побігли поїсти, помитися. Я помила голову і заплела дві косички на вологе волосся. Потім я змогла помити її тільки після лікарні. Підійшов Євген, сказав, що хоче виїхати, у нього під Львовом є родичі. Я боялася ризикувати, адже не знаєш, що і де зміниться за дві хвилини. Ми відмовили. Потім уже після обіду він прийшов ще раз і сказав: «Або зараз, або ніколи. Потрібно їхати!» Ми дуже вагалися, але врешті згодилися, швидко зібралися та поїхали. Це було десь 15–16 вечора. За кермом – Євген, його дружина Сніжана та їх родичка Аделіна з сином, якому було на той час 3,5 роки та я з донечкою Кірою. Коли усі прощалися, дуже плакали, а я чомусь ні. Була, як з крижаним серцем. Ми їхали дуже швидко, дорога була порожньою. Ясний день. Ні душі на вулиці, тиша. Я не знаю місцевості, сіл. Ми проїхали один відрізок дороги і побачили в лісопосадці гармати, направлені в бік Гостомеля. І, коли ми побачили в небі вогник, схожий на шарову блискавку, ми почали кричати, щоб Євген повертався назад. Але він ризикнув і поїхав далі швидше. Ми доїхали до таблички «Гостомель». Проїхали її, та далі там був вже блокпост з плит і стояла техніка. Як виявилося, там вже були росіяни. Нам показали розвертатися. Євген швидко розвернувся і поїхав назад. У нас було написано на лобовому склі, на папері «Діти». Ми проїхали не дуже далеко. І в мить щось бахнуло. З моєї курточки по всьому салону розлетілося пір'я. Це все було, наче у сповільненій зйомці. У вухах дзвеніло, я в якусь мить наче провалилася. А потім знов... Я навіть в той момент не відчувала, що моя крихітка в мене на руках. В мене дуже пекла спина. Потім я вже глухо чула, як діти кричали і ми кричали, мабуть, тому, що це все, тому що ми вже нічого не можемо вдіяти. Я в якусь мить змирилася що це кінець, я навіть уявити не могла, що станеться так, як сталося. Але я чула, як Аделіна кричала по телефону: «По нам стріляють, я тебе люблю!». Вона казала це своєму чоловікові. Я подивилася на Євгена та Сніжанку, вони вже схилили голови один до одного, були непритомні. Машина мала дуже жакливий звук. Я бачила дуже багато палаючих вогників, які літали з усіх сторін, пробиваючи залізо та скло. Я побачила, що у моєї крихітки білі носочки вже не білі. Вони були червоні, у крові. Вона кричала, плакала. Я не одразу зрозуміла, що з моєю рукою. Вона була німа. Я не могла контролювати її. Потім, зібравши себе миттєво, я по-

чала діяти, я не знала, на краще це і чи правильно я роблю. Але втрачати вже нічого. Мені підказало відчуття, що потрібно вистрибнути з автівки, яка потроху зменшувала швидкість. Аделінка була вже без свідомості. Я її потрясла, як змогла, але вона не реагувала. Кірочка була в мене на руках, Тимурчик з мамою біля нас. Я не могла дотягнутися до своїх дверей та вирішила відкрити двері з боку Аделіни. Я виштовхала Тимура. І завернула в ковдру Кіру, з нею й вистрибнула. Ми впали і розсипалися на відстані. Лежали на дорозі, Тимур біг до машини і кричав: «Мама». Я кричала йому, але він мене не чув. Я вже бачила, що машина палає, де багажник з правого боку. Я поки підвелася та підійшла до донечки, схопила її та швидко йшла за Тимуром. Я забрала його, кажу, що нам потрібно йти. Ми були перелякані. Ми йшли по дорозі, на нас дивилися ті, хто махав нам повертатися, і не знали, що буде далі. Я тримала Кірочку. І підтримувала свою руку, бо пальці були в різні сторони, стирчали кісточки, кров. І диміла курточка ззаду. Пекла спина. Я помацала, то було просто мокре, я розуміла, що то кров. Моя маленька донечка так на мене дивилася, плачучи, вона в одну мить подорослішала. Це був погляд розгубленості і страху, благання «мамо, врятуй, що відбувається». Я дуже плачу, коли згадую ці оченята. Тимурчик йшов вже спокійно, теж шок, казав: «Леся, я не боюся». Я його хвалила і казала, що все буде добре. На диво, нам на зустріч їхала машина. Я почала кричати: «Стійте! Не можна!» Ми плачемо, кров. Може, вони і злякались, проїхали і повернулися назад. Я їм розповіла, що туди не можна, там стріляють. І вже було видно більший дим і вогонь нашої машини, в якій так і залишилися Євген, Сніжана та Аделіна. Вони посадили нас до машини і поїхали шукати хоч якусь допомогу. Але все було зачинено, і ніхто не хотів ризикувати та відвозити нас до лікарні. Мені ставало все більш боляче і погано. Потім чоловік вирішив везти нас до себе додому в с. Гаврилівка. Це вже була десь сьома година. Прийшла медсестра, зробила мені укол, мабуть, знеболююче, поклала шину. Але кровотеча не припинялась. Мені зробили солодку воду. Діток роздягли повністю, оглянули. З Тимурчиком було все добре, Слава Богу, а у Кірочки була поранена ніжка. Вона дуже плакала. Її намагалися хоч чимось нагодувати, адже вона їла тільки мамине молочко. Мені було боляче не тільки фізично чути біль, плач своєї дитини, розуміючи, що не можеш нічим допомогти, це тяжко. Мені дуже хотілося пити. Медсестра сказала, що потрібно у лікарню, бо мені залишилося дві години. Якщо мене не відвезти, я помру. Жінки почали лаятися, навіщо вони туди їхали, тепер їм клопіт. Я дуже вибачалася перед ними. Для мене найголовніше було, що врятовані діти. Я попросила, у кого є фейсбук, так як я не пам'ятаю номери напам'ять, і все залишилося у машині. Я хотіла зв'язатися з чоловіком, щоб хоч вони знали, де знайти дітей. Я написала йому в месенджер, і він нарешті відповів. Мені все тяжче і тяжче було говорити. А він так багато запитував. Усі молилися за нас. Усі, хто знав вже. Тимур просився до свого тата, плакав дуже. Мені жіночки казали: «Тримайся заради своїх дітей. Не відключайся!» Потім почали їхати колони, бахкало. І ми всі пішли у підвал. Ми сиділи в льосі у цих людей. Мене покидали сили, мені хотілося просто заснути, я вважала, що так буде легше. Мені в цей пері-

од не давали відключитися, коли я повністю затихла, бо я так тяжко стогнала від болю, від слабкості та безпорадності. Мене щось запитували, рахували до десяти і назад, я мала повторювати, молилися всі разом «Отчечаш». І я сама молилася пошепки і в собі, і голосніше. Мені було дуже холодно. Це все відбувалося, як в тумані, це наче сон. Одна дівчина почала плакати і казати жінці, що потрібно готувати пакети. Я це почувала. Я просила пробачення за те, що створюю їм незручності, просила тільки вберегти дітей. Я змирилася з тим, що нічого не вдію. Було прикро. І водночас мені не хотілося здаватися, я молилася. Це схоже, коли людина не вміє плавати і тоне, але не хоче, і вона з останніх сил «барахтається», аби випірнути. Хотілося жити. Я чула, що вони казали, що мені трішки залишилися і я помру. Мені трохи послабили перев'язану руку, і я почала наче оживати. Але це було ненадовго. Я не здавалася, я трималася, постійно казала: «Господи Ісуса Христа!» Постійно. І мене, мабуть, це тримало, і давало мені сил і віри, що буде порятунок. Так дуже хотілося. У цей час в Демідовій чоловік та наші друзі молилися, Ілля (товариш наш) весь цей час у Фейсбук постив, де можливо, про допомогу. І нарешті відгукнулися. О третій ночі за нами під обстрілами приїхали рятувальники. Я пам'ятаю, що ми їхали дуже швидко, без світла. Молодий хлопець казав мені: «Тримайся, все буде добре!» Поки нас не передали лікарям. Лікарі забрали малечу, Тимура та Кірючку обстежували. Кірі зробили рентген. У неї виявили три уламки в стопі. Розсічений лоб. І вона була дуже голодна. Казали, плачучи, з пологового відділу, що вона наїстися не могла. Це так жахливо. Я була уся у крові. З мене все зняли. Курточка обгоріла вся. І цей жахливий сморід. Мені обкололи руку, я не дивилася. Відразу відрізали палець, бо він висів на шкірі. Та щось там поспаявали. Ну, як виявилось, там не було багато кісток. Розірвана вогнепальна рвана рана. Мені було все одно, що роблять з рукою. Головне, що ми там, що ми живі. Перев'язали руку, дали ліки і в палату. Зайшли, сказали, що з дітьми все добре, Кірючка найлася і спить. Я весь час плакала. Моя малесенька донечка. Як натерпілися! І перед очима той її погляд, я ніколи його не забуду. І це була ніч, коли я спала від ліків. За той час, що я була в лікарні у Бородянці. Я заснула. Вранці мені принесли Кіру, сказали, що можна погодувати. Вона була поряд. Я її нагодувала. А в мене був нестерпний біль, поворухнутися неможливо. Але я знала, що потрібно триматися! Головне, що маленька зі мною. Дякувати Богові! На той час була в Бородянці наша знайома Інна. Вона вже знала, що ми в лікарні. Вона прийшла. Побачивши, що я не зможу піклуватися за донечкою, забрала, з дозволу лікарів, її додому. Вони мали приїхати на наступний день. Мені принесли речі. Це була радість, що діти одягнені. І я маю, капці, халат, штанці, футболку. Добрі люди принесли. Усі так піклувалися один про одного. Це так чудово! У Бородянці найкращі люди! Дякую, що вони такі! І ось настав наступний день, та вони не змогли приїхати. Почалося пекло. Почали бомбити, стріляти. Я так за них хвилювалася, що це просто не передати. І більше я не спала в лікарні. Я не могла бути в палаті. Не могла просто лежати. Я весь час сиділа в коридорі. Лікарі казали: «Йди до палати, йди лягай!» Я на трішки зайду, з краєчку сяду, та дивлюся на вікно, прислу-

хаючись. Далеко стрілянина, вночі зарево страшне. Потім я вже не пам'ятаю, які це числа, які дні. Почали бігати у підвал. Коли ти чуєш, як цей клятий літак летить, кидає бомби, то ти автоматично падаєш на землю. Це дуже страшно. Це найстрашніше! Боялися навіть чоловіки. Боляче було дивитися на вагітних та новонароджених малят. Їх молоді матусі трималися. Але ми всі розуміли, якщо скине літак бомбу на лікарню, нам кінець. З нами був чоловік з Німеччини, про якого потім писала і говорила, який дивом залишився живим. Ми всі один одного підтримували. Низький уклін лікарям! Вони рятували людей, як могли. Першим до лікарні потрапив худорлявий чоловік, дуже тихий, в зеленому одязі, які військові носять під формою. Як лікарі казали, він з Криму. Але він казав, що з Ірпеня. Потім привезли підстреленого у ногу кадірівця, який себе поводити нахабно, зухвало. Тварюка! Його запитали: «Чому ти сюди прішьол? Что ти забил здесь?» Він відповів: «Нам сказали, що здесь нацики». Його жінки ладні були вбити. В останні дні було дуже гучно, земля здригалася. Піймали ще одного орка, привели. Дуже молодий хлопець, він був з документами, що він з білорусі. Пам'ятаю, як жінка впала навколішки і з істерикою кричала на нього, питаючи, за що вони так до нас. Всі плакали. За цей час, за усі дні, скільки я була там. Ми переживали ніч. Дякую Богові за те, що ми всі живі. І я кожен мить молилася. В мене була ще така думка, що не може бути, що ми всі загинемо. Не може бути, адже сюди привозять поранених, яких врятували. І вони усі тут. Значить, не повинно бути так, що ми тут загинемо. Така думка в мене бувала теж. Коли мене хтось з медсестер кликав до телефону, кожного разу я мліла від страху. Не дай Боже, почути щось жахливе... Я так переживала за свою донечку, адже я чула, що люди казали, приходили до лікарні, бо їхніх домівок вже не було. Я вже не просила часто знеболююче, бо воно мені не допомагало. Ті переживання були ще сильніші за фізичний біль. Мені здавалося, що я там вічність. Мені медсестри приносили то сік, то води, то якісь смаколики. Голодні люди не були, смачно годували, але їсти мені не хотілося. Я зціджувала, що могла. Не хотіла, щоб молоко зникло. І ось у вечорі мені прийшло відчуття зібрати все необхідне. Я поставила пакет зі знімками, речами, яких було небагато, водичкою біля дверей. Чому? Я не знала, поставила і все. Так мені підказало. Але вранці це виявилось, що немарно. Всі бігали, метушилися, швидко робили перев'язки. Нас почали вивозити з лікарні, евакуюувати. Самі люди згуртувалися. Вивозили далі. Нова Будда... Не пам'ятаю точно... А я вже дізналася, що Інна з дітками теж виїхали, їх теж евакуювали. Мій чоловік надав номер для зв'язку. Я в халаті і в капцях вибігла на вулицю, стояли три автівки. Я сіла, і ми поїхали. Ставало легше, що я зустрінуся з донечкою нарешті. Мене пересадили в іншу машину і відвезли до людей, де була Інна з малечею. Кірючка впізнала мене, казала «мама». Ми всі плакали, обіймалися. Дякую родині, яка нас прихистила, це чудові люди, добрі і сміливі. Мені дуже боліло, приймала, що було, з ліків. По селу питали. Інна нарешті допомогла мені помитися, вона помила мені волосся і жакнулася. На дні ванни було дуже багато скла і уламків. Це все було на голові у волоссі. Два дні рука без перев'язки. В мене почав падати тиск. Приїхав військовий, він поставив мені кра-

пельницю і сказав, що є зараз можливість їхати далі. Інна сказала, що потрібно їхати, це наш шанс. А я в сльози, знову їхати... Знову не знаємо, що буде... Знайшли лікаря, мені зробили перев'язку. І ми поїхали. Це був страх і надія. Дуже тяжка дорога. Ми їхали лісами, було багато блокпостів. І бус почав ламатися. Водій і його син піклувалися про нас. У мене досі теплі шкарпетки сина водія, він дав Кірі, щоб вдягли, щоб тепліше було. Заїхали ми до якогось села, до майстерні, там прибігли жіночки, дали нам харчів в дорогу. Вони плакали і трималися. Як з'ясувалося, щось з форсунками в авто, вони не справні. А потрібно було їхати. Їхали ми далі і вже по трасі знову автобус почав глохнути. Усі в паніці, вечоріє, холодно. Як далі? Що робити? Ніхто не знає, в яку мить з'явиться літак чи танк клятої росії. І знову тяжко, і знову стрес, нерви. Це ми були ближче до Коростеня. Нас військові підвезли до хати, де знову нас прихистила прекрасна сім'я. Вони нагодували нас, обігріли, допомогли. Дякувати Богові, що нам траплялися добрі люди, люди від Бога. Вони співчували нам і були шоковані від усього, що сталося і відбувається. Рано-вранці ми поїхали. Нас вже чекав наш пастор Арчил Говірков з церкви «Єлеон». Вони теж тяжко виїхали з малесенькою донечкою та дружиною з окупації. І ми вже поїхали до Львова. 6 березня у Львові. 8 березня я лежала вже у лікарні. Всі лікарі фотографували мою руку. Вони були у шоці. Казали, що, можливо відріжуть, але є шанс, і сам Господь знає, як буде. Я два дні лежала, не встаючи, під вакуумним апаратом, який качав гній. І хвала Господу, з'явився шанс врятуватися і щось спробувати. Була перша операція, мені склали кісточки, як змогли, зафіксували, але ж не вистачало кісточок... Лікарі від Бога, дякую їм! І потім ще кілька операцій. Я лікувалася чотири місяці. Кірочка дуже боїться сирени. З чоловіком ми зустрілися вже у Львові 7 березня. Я не змогла годувати Кірочку через операції та сильні антибіотики, що дуже пошкодило мені здоров'я, кишечник. Я лікувалася дуже сильними, дорогими препаратами. Нам допомагали усі небайдужі люди. Допомагали усі і завжди. Дуже вдячна всім!!! Було все для Кірочки: і підгузки, і суміш. Як вона раділа іграшці! Це неймовірно. Вона так цінувала. Вже, коли в нас було багато усього, я відправляла речі матусям, які цього потребували. Мені хотілося допомогти усім. Я хотіла і хочу, звісно, щоб кожна дитинка була сита, в теплі і в любові. Головне – в тиші! Нарешті приїхав мій молодший синочок. Це була тяжка дорога. Вони дивом виїхали. Слава Богу, що разом! Мрію я звісно про прекрасне майбутнє, як і всі люди! Головне, я хочу, щоб люди завжди були такими ж добрими один до одного, ставилися з любов'ю та повагою. Хочу бути корисною для цього світу. Потрібною!!! Допомагати! Бути підтримкою! У 35 років я зрозуміла, що дуже би хотіла бути психологом та фізіогномістом. Це мені дуже подобається. Я вагітною ходила на курси психології та дуже любила дивитися Карпачова, його семінари, як правильно виховувати дітей. В мене було багато конспектів. Все згоріло в автомобілі. Все, що в нас було. Головне, щоб настав мир і перемога. Почути слова, що все добре, ми перемогли і всі живі. Головне, щоб ніхто не хворів, і більше ніколи не було війни! Ніде! Якщо будуть люди більше звертатися до Бога, до Ісуса Христа, Спасителя нашого, та покажуться, то все зміниться!

с. Запрудка

Записала О. Фещенко 11 березня 2022 р.
у с. Запрудка Вишгородського р-ну Київської обл.
від Приходько Альони, 1984 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ *Життя в окупації.* 24 лютого я помітила, що у доньки в кімнаті загорілося світло десь біля 5 години ранку. У мого чоловіка якраз був день народження. Донька вийшла з кімнати, привітала його зі святом, але обличчя у неї було сумним і очі з блиском сльози. Відразу ми не зрозуміли, що трапилось, але потім донька вимовила, що розпочалась війна. Вона розповіла, що у Катюжанці у її подружки уже у школах повідомили, щоб всі залишалися вдома, чули сирени. Чоловік ще вирішив їхати у Берестянку на роботу. Я не знала, що мені робити. Звичайно, зібрала необхідні речі та документи. Особистого транспорту у нас не було, тому я зателефонувала своєму татові. Розповіла, що діти бояться, так як земля просто «стогнала» від гуркоту військових колон. Ми вирішили сховатися у кімнаті, де не було вікон. Було дуже лячно. Ніч не спали, прислухались, як ідуть без упину військові машини. Маленькі синочки не могли заснути. О 2 годині ночі ми почули постріли з «Градів». Жах! Невже це все з нами? Вирішили 25 лютого їхати до моїх батьків. Там були мама з татом, моя молодша сестричка при надії та її дворічна донька, я, мій чоловік та троє наших дітей. З дитинства я дуже боялась літаків. І коли почалися авіаудари, мені здавалось, що літаки летять в будинок. Від обстрілів «Градами» будинок здригався, діти були налякані, плакали, тому було прийняте рішення виїхати в невеличкий хутір Коленцівське. У наших знайомих була дача, і ми вирушили до них. До 5 березня ще було світло, а потім стало тяжче. Дякувати Богу, була криниця та піч. Це нас врятувало. Ми готували їжу та грілися. Двері цього будинку були відчинені для всіх людей, які потребували допомоги. Були обстріли, але у нас був облаштований льох з запасами води, їжі та свічок. Наші чоловіки почали шукати позиції українських захисників, щоб попросити допомоги в евакуації наших дітей. Це було 23 березня. Позиції знайшлися. Було дуже багато авіаударів. Ми боялись за життя наших дітей, яких було вісім (двом по 2 роки, чотирьом по 8, 11 та 14 років). В той день, коли ми побачили нашого українського воїна, ми плакали від радості. Нам вирішили допомогти евакуюватися. Потрібно було йти 10 км лісом. Всі діти повинні були мовчати. Це була ніч. Маленьких діточок несли на руках по черзі. Падав сніг з дощем. Нас врятувала матінка-природа. Не обстрілювали. Можливо, через погоду. Група людей разом з дітьми налічувала близько 25 осіб. Всі мовчки йшли лісом, рятуючись від війни. На позицію до наших військових ми дісталися десь о 4 годині ранку. Нас розподіляли в два окопи. Десь о 07:30 ми вийшли в туалет. Прийшли троє у цивільному та за ними прилетів дрон. Позицію було зафіксовано. І почалось... Почався сильний обстріл. Це було пекло! З 07:30 до 16 години. Перепочити давали десь 10 хв. Наші хлопці давали команди, коли відкрити рота і закрити вуха. Діти дуже плакали. Поряд з окопами розривались снаряди та міни. Ми переживали те, що переживають наші українські захисники. Це було нестерпно. Цей один день війни був для нас вічністю. Ми голосно

молились. Їсти не хотілося. Один із військових хотів приготувати чаю для дітей, але постійні обстріли не дозволяли це зробити. Ми чули, що йде розмова про авіацію. Нам наказали брати дітей і швидко за кілька секунд стрибати в машину. Щойно ми це зробили, як пролунала повітряна тривога, і ми знову опинились в окопах. Знову вибухи. Я почала розуміти, що нам не вдасться вибратися з цього пекла! Отримавши контузію, у мене в очах все подвоювалось та паморочилось в голові. На якісь хвилини стихли обстріли і нам вдалось виїхати. Села були знищені, все палало, диміло... Перша зупинка була в Житомирській області, біля магазину. Господар виніс нам продукти та кока-колу для дітей (їм не вистачало цього напою). Поїхали до Малина. Нам забороняли вмикати телефони, зробили інструктаж, тільки зранку ми зателефонували рідним і повідомили, що живі. Далі ми поїхали до Житомира. Там нас поселили в гуртожиток коледжу культури. Ми трішки там перепочили і змогли покупатися, адже всі були у піску та бруді. Нам запропонували вибір: або Львівщина, або Переяслав-Хмельницький. Ми вирішили їхати на Львівщину. Була перевірка, дуже ретельна. Потім нас завезли у дитячий садочок с. Сторонибаби. Нам повідомили, що у наше село зайшли російські окупанти. Звичайно, я дуже хвилювалась за своїх близьких. З 28 березня по 27 квітня ми жили на Львівщині. Якраз 1 квітня ми дізналися, що окупанти вийшли з нашого села, але повертатися не стали. На Великдень неподалік від нашого місця проживання прилетіла ракета. Діти говорили, що війна нас знайшла і тут. Ми постійно допомагали дитячому садочку. Там дуже привітні люди. Дякую пані Надії та Вікторії! 28 квітня ми приїхали додому. Плакали, обіймалися. Цих емоцій неможливо передати словами. Потім я пішла на роботу у бібліотеку. Мене здивувало, що мої квіти, які я не поливала два місяці, вижили! Я подумала, якщо вони вижили, то і ми будемо жити! Влітку по соціальній програмі поїхали в Іспанію. Була можливість залишитись, але ми повернулись. Працюємо. Продовжуємо жити і наближати нашу Перемогу! Я, як людина, не можу знайти пояснення, а тим більше виправдання діям російських окупантів. Це неможливо пробачити! Це тисячі скалічених життів людей...

сmt Іванків

*Записала О. Правдива 2022 р.
у сmt Іванків Вишгородського р-ну Київської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. Я жителька міста Іванків з народження. Пишаюсь тим, що українка, що тут моя рідна земля. Дуже люблю країну своїх предків та буду все робити, щоб відродити її після страшної навали. У перший день повномасштабного вторгнення, вранці, мені зателефонував водій, з яким я завжди їздила на роботу до Києва. Я працюю вихователкою дитячого садочка. Спочатку не вірила, але коли в групу нашого колективу надійшло повідомлення, що ніхто не їде на роботу до уточнення обставин (близько 5:30 ранку), то після цього я вже не спала, а моніторила новини, подзвонила донечці... О 8 годині я зібралася, пішла до магазину, щоб зробити продуктові запаси. Людей на вулиці було дуже багато, черги в продуктові магазини, черги в банкомати, і розмови, розмови, розмови... про напад. Цей день був днем зв'язку з усіма близькими, ро-

дичами, друзями, з донечкою, яка проживала в Києві, і вже збиралася в дорогу – виїхати із міста. Часу я не гаяла і вирішила хоч чимось себе зайняти – зварити борщ! Адже борщ – не лише поживна, а й стратегічна страва! Зранку 24 лютого, як і не дивно, почалися дзвінки з росії від родичів, їх у нас там чимало... Вони запевняли нас, що цивільних це не стосуватиметься, що їм (військовим) потрібен лише Київ, що населені пункти «трогати» НЕ будуть, що знищувати будуть лише націоналістів... Як так? Адже війна завжди стосується всіх! А вже на вечір 24 лютого почали йти колони російської військової техніки (я живу в центрі нашого селища) – перші емоції: страх! Все ревла навкруги! Гул постійний! Вони йшли моєю рідною вулицею! Коли з'явилися перші машини, я з мамою стояла біля вікна, в хаті і спостерігала той безкінечний потік, чули наростаючий гуркіт, – емоції вирували: від страху до повного ступору, до невизначеної безвиході... Вже потім, на другий, третій і наступні дні я, поставивши телефон у вазони, знімала на відео рух колон з вікна, а сама вишивала, потрібно було хоч щось робити, бо можна було так швидко зійти з глузду, а вони йшли, колона за колоною... Тремтіли шибки, трясло будинок. Наш собака три дні не виходив з будки і навіть не гавкав... Ще був зв'язок, і ми зідзвонювались зі знайомими. Так як я живу в центрі нашого селища, багатьох моїх друзів та знайомих цікавило, чи ще висить наш український прапор на будівлі селищної ради, то я писала, що «ТАК!», що ще на місці, фотографувала, писала повідомлення у ФБ у місцеві групи. Лише через декілька днів прапора не стало, його зняли, точніше їх: прапор України та прапор Іванківської громади (лише з часом я дізналася, що їх зняли та заховали наші місцеві дві жіночки...) Адреналін зашкалював! Але постійне хвилювання за близьких переважало, і здоровий глузд брав верх... Мене хвилювала доля сестри та її сім'ї, яка жила близько до мосту через річку Тетерів, на вулиці Сосніних. Кожного дня я намагалась їх провідати: вставала, снідала, і бігла до них... Кожного дня я повинна була їх побачити, поспілкуватися з ними та впевнитися, що все гаразд. 25 лютого десь об 11 годині ранку пролунало декілька сильних вибухів! Ми з мамою аж в коридор сховалися! І вже через кілька годин я дізналася, що згорів наш Іванківський районний історико-краєзнавчий музей, будівля якого знаходилася в нашому парку. Туди потрапив снаряд, але важливі документи і експонати були врятовані сміливими хлопцями. Є в моїй історії і найстрашніші спогади – це ніч з 27 на 28 лютого. Військова техніка йшла без перерви і вдень, і вночі. Тієї ночі йшла важка техніка: танки, бронетранспортери. Незвичайний гул, постійно наростаючий, почула близько 23 год., ревла так, що шибки тряслися. Гул був постійний, страшно! Але допитливість взяла верх, я тихенько в темряві вийшла з хати, підійшла до хвіртки, заглянула в щілинку: на вулиці, з протилежного боку (в напрямку Києва), стояв танк, біля нього копошилися солдати, світили ліхтарями. Танк зламався. Мій пес заліз в будку, теж злякався. З 23:00 до 4 ранку пройшло три колони важкої техніки. І лише близько 4 години останні військові «потягли» своє заліззяччя. Вранці, на місці «стоянки» танку, дорогу було не впізнати: тисячі слідів, які впилися в асфальт, кинуті рукавиці, дерев'яні колоди, якесь залізо... Фото «на пам'ять» зроблено. Цього ж дня, 28 лютого, вже близь-

ко 12 години по селищу роз'їжджали на БМП кадірівці і стріляли, куди заманеться! Вони були причиною близько п'яти пожеж в той день. Дві квартири (одна на першому поверсі (вул. Київська, 32)) згоріли вщент, дісталось і приватним будинкам. Квартиру, що палала в сусідньому будинку побачила ще здалеку, прибігла додому, знайшла шланг для поливу городу, другий шланг привіз інший сусід, з вулиці Шевченка, передали жителям цього будинку. Сміливі чоловіки zorganizувалися і загасили пожежу власними силами... Господиня квартири дивом залишилася жива й переселилася жити на перший поверх до сусідів. Дякувати Богу, я змогла мобілізувати свої сили, відчувала велику відповідальність за життя та здоров'я мами, родичів, знайомих. Жодного дня я не сиділа вдома: вставала рано, носила з криниці від сусідів воду, чимось снідала, і в дорогу... Я намагалася допомагати людям, чим могла: приносила не тільки харчі, які добувала вистояючи більше п'яти годин в чергах до «Холодного яру» та «Калини», єдиних магазинів, які ризикуючи працювали, а й новини, тому що по дорозі зустрічала багатьох знайомих, які ділилися інформацією. Коли приходила до сестри, завжди казала: «ММСка прийшла!» Тобто я! Так і з'явився мій позивний «ММСка». Наш місцевий хлібозавод працював в перші п'ять днів вторгнення стабільно: вранці випікався хліб, який можна було купити. Майже через день я із сестриним чоловіком ходили купувати хліб. Брала більше десяти буханок кожен, щоб не лише собі, а й передати сусідам, знайомим... Люди плакали з вдячності, раділи, обіймали нас, адже більшість з них в перші дні боялися навіть з хати вийти, не те, що кудись йти... Якби не волонтери, я б не дізналася про рибне господарство, яке допомогло вижити людям під час окупації. Рибу «давали» три дні на тиждень: в понеділок, середу та п'ятницю з 9 ранку. Щоб отримати рибу, потрібно було подолати близько п'яти кілометрів (с. Сукачі), виходили рано, о 6 год., йшли, або підвозили знайомі, стояли в черзі від чотирьох до шести годин, щоб отримати від 1 до 3 кг риби. А вже з початку березня були великі черги й біля хлібозаводу: прийшовши о 6 ранку, писали мені на руці номер: 345, 278, 589... Іноді, вистоявши пів дня в черзі, бувало й до 9 год., ми нічого не отримували та йшли додому. Це було важко – стояти, але в чергах був один позитив – спілкування з людьми, зустрічі із знайомими, друзями, обмін новинами, навіть були і жарти, а як без них! Одного дня, стоячи в черзі за хлібом, ми побачили, що росіяни привезли гуманітарну допомогу. Під дулом автоматів наші чоловіки розвантажали велику фуру. Так, я теж взяла продукти, і більшу частину їх я рознесла тим, хто їх найбільше потребував. Так і виживали разом, підтримуючи один одного. До нас додому через день приходив сусід-інвалід, який харчувався разом з нами, а коли він не приходив, я несла йому їсти сама. Бувало, що й воду в бутлях йому носила. Будинки моїх сусідів, що праворуч, що ліворуч по вулиці, були порожні: хто виїхав, хто дачник, а хто приїжджав лише на літо. За ці будинки я несла відповідальність, і кожного ранку робила «обхід» сусідських територій. Одного дня я помітила в дворі сусідів місцевого мароде-ра. Не знаю, звідки взялися сили перескочити через огорожу та вигнати його звідти. Він тікав швидко, а я навздогін кричала, що він тут робить та яке має право

в чужому подвір'ї знаходитись. Після того випадку зрозуміла, що війна зробила мене безстрашною та відчайдушною. Мій постійний рух вулицями селища мобілізував людей, які боялися виходити з будинків, спонукав повірити в те, що вони на своїй землі та можуть пересуватися вулицями, хоча постійно була небезпека зустрічі з окупантами. Що я стала своєрідним «вісником безпеки», я дізналася вже після окупації... В ніч з 24 на 25 березня наші місцеві партизани розгромили продуктовий склад біля мосту, яким користувались росіяни. Після цього російські військові влаштували рейд з обшуками по центральній вулиці нашого селища, по вулиці Київській і до неї прилеглих: Миролубній, Шевченка. Цю неприємну звістку почувла на місцевому ринку, і одразу городами побігла додому, Слава Богу, вчасно! У мене вдома є мисливська зброя, і все, що потрібно, щоб вона «працювала». Не знала, куди її заховати..., а росіяни вже підходили до мого двору... Нарешті я знайшла прихисток – кинула в диван! Військові вже гатили у хвіртку, і я вийшла з паспортом у руках. У двір зайшло десять військових. Всі озброєні. В будинок не пішли, лише спитали, з ким я живу. Я відповіла, що з мамою. Зробили обшук в господарчій будівлі. Запитали, чи є у нас їжа. Відповіла, що перебиваємось. Принесли два пайки. Там не було, що їсти. Вони навіть за своїх солдат не думають, а один з них просто так пішов по моїх квітниках, на яких вже де-не-де повилазили тюльпани. Ну, тут я не витримала, кричу: «Куди пішов, геть з квітника!», – допоміг російський капітан, він був старший, наказав зійти на доріжку. (Була б моя воля, я б за квіти роздерла б!) Моя донька живе у Києві, вона вирішила не виїжджати за кордон, тому що я не виїхала, але в перший день вторгнення вона зі своїм другом все ж таки виїхала у безпечне місце. Я дуже люблю своїх рідних – маму та доню. Як боляче переживати ці моменти, коли ти не знаєш, чи побачиш їх, чим це все закінчиться і що буде далі... Так думалося майже кожного дня, особливо, коли втратили мобільний зв'язок, більше місяця... Дуже боляче, що у багатьох із нас є рідня в росії. У мене особисто є сестра в Ставропольському краю, племінниця в місті Краснодарі, родичі в Санкт-Петербурзі. І за цілий рік, що пройшов з часу деокупації рідна сестра не поцікавилась здоров'ям мами. Як так можна? Коли я сказала, що нас бомблять, вона мені не повірила. Мовила, щоб ми тримались... За основним фахом я педагог, психолог, а ще маю диплом флориста та ландшафтного дизайнера, тому мрію завітати все своє селище! Так хочеться, щоб вся земля була, як квітучий сад! Мрію, щоб всі люди жили в мирі й раділи життю. Я вірю, що так буде! Наразі допомагаю робити окопні свічки нашій юній волонтерці Юлії, роблю заготовки.

Записав С. Костін 13 березня 2023 р.

у смт Іванків Вишгородського р-ну Київської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. 24 лютого 2022 року. Зрозуміло лише одне. Ми уже в окупації. Війна. [25.02.2022.] З самого ранку почався «безстрашний» рух ворожих колон. Спочатку йшли одні танки. Здавалося, що кінця і краю цьому не буде. Танки, танки... і щось поміж ними. Знімати на фото в цей момент було неможливо. Було дійсно страшно від усього побаченого. Пів дня вони йдуть

без зупинки. Вони їхали на парад... Не доїхали і не доїдуть. Попереду йшов бій. Наші зустріли їх і зупинили. Звісно, бій був нерівним... Орду зупинили, і вона стояла у п'ять рядів на дорозі й обабіч. За все життя такого скупчення не бачив. Літали літаки й безпілотники. Все гуділо та вило. Не туди вони полізли. Не туди. 25 лютого 2022 року йшов бій. Іванків, кільцева, Яйце Життя. Наші палили орків. Не думав цього показувати, бо на російській мові відео. Але потрібно було декому передати... Бо ті, хто проживав в росії, не вірили. Дзвінок... з Вінниччини: «Сергію, що у вас??? Про ваш Іванків кажуть, що захопили рашисти... Друзі з росії дзвонять і кажуть, що це неправда, що ніхто на вас не нападав...». Я передаю привіт їм на російській, якщо вони зі страху забули українську мову. Це для тих, хто не вірив і не вірить. Я володію і російською, і українською. І тепер багато людей спілкуються обома мовами. Я не маю права знищувати чийось мову, але знаю, що моя, найрідніша, наймиліша, наша солов'їна – УКРАЇНСЬКА МОВА!!! Після обіду у рашистів щось пішло не так. Вони технікою почали ганяти в село і назад до основної дороги. У сватів не було льоха, і ми ховалися у їхньої сусідки. Всі знаходились там, крім мене і свахи. І тут почалось пекло. Вмить почали стріляти і бахкати. Орки стріляли по селу, хтось стріляв по них. Ми нічого не розуміли, але потрапили в самий центр обстрілу. Мені здається, що я бачив всі кулі, які летіли. Перед самим носом з дерев падали збиті гілочки. Щось десь, кудись потрапляло... Я лежав між хатами, бігти у льох було неможливо. Бачив, як з дороги стріляли танки. Хати підлітали і починали горіти. Від самої дороги теж загорілись хати, дерева, суха трава. Що це??? О, Господи, що це??? Вмить побачив сваху. Ми були біля її хати. Кричу, щось горить за гаражем. «Палає сарай!» – сваха кричить. Займається літня кухня, а за нею хата, в якій була лежача жінка. І біля неї нікого. Кричу: «Де відро???» Сваха бігом принесла відро, але мене не зупинила, я вже перестрибнув паркан, схопив відро і побіг до криниці, яка знаходилась майже біля дороги, де йшов обстріл. Я набирав воду і біг гасити пожежу. Скільки було вилито води на вогонь, цього не порахуєш. Одне тільки було на меті – врятувати беззахисну людину. Бачу, як сваха з другого боку хати теж гасить. Де вона там взялася? Скрізь літали кулі і бахкало прямо біля вух, зовсім поруч... Я цього ніколи не забуду. Ми погасили все... Коли я гасив літню кухню і злізав по драбині, на дорозі пролунав вибух, і я упав на землю. Вуха позакладало... Снаряд потрапив в хату сина, моєї свахи. Добре, що вдома нікого не було. Потім ми повернулися в льох, до своїх. «Де ви були???» – кричать нам. Всі плачуть, внуча перелякано кричить... О, Боже!!! Над льохом насип. Він наче живий, від того заліза, яке летіло по нам і через нас. Хтось крикнув, що серце від жаху вискакує... Я сидів мокрий від води. Поклав руку собі на серце... Кажу: «А я свого не чую, немає...». Було уже біля 19-ої години. Скільки це продовжувалося, уже і тяжко згадати. У льосі було всього 4 градуси тепла. Там ми і провели всю ніч до ранку. Головне, що всі живі і не ушкоджені. Так закінчився другий день війни... Окупація Іванківщини почалася з 24 лютого 2022 року. З дітьми, донькою, внучкою і зятем ми пробули у сватів до 11 березня 2022 року в с. Сукачі. Дуже хочу подякувати тьоті Соні за те, що прихистила нас у себе в льосі і своїй хаті. А потім ми повернулися додому,

в Іванків. Донька, зять і внуця залишилися у сватів. Вирішили так, бо тут було тепло і головне, що була криниця з водою. В Іванкові світла, води, зв'язку не було. Так, як і скрізь. Воду ще трохи набирали з пожежних машин, хлопці привозили, і ми дякували їм. Але потім рашисти заборонили це, і воду шукали, хто де міг. Дуже багато є чого розповідати за ці дні... Коли почув, що рашисти «хазяйнували» в музичній школі, пішов і все перевіряв. Орда виламала два вікна і так проникла в середину приміщення. Двері в деяких класах були вибиті, скрізь безлад і все розкидане. На кабінеті Спілки афганців ще висіла табличка. Не помітили орки... Я зірвав і заховав її. Оркестровий клас не зачепили. Для мене це було головне, що інструменти духового оркестру на місці. Потім я кожного дня приходив і дивився, чи ніхто вночі не проник в школу. Коли приходив вечір, кожного разу сідав в кухні біля вікна і молився. Дякую тобі, Господи. Було темно, мабуть, всі, хто дивився на нічне небо, вивчили зірки і супутники, які літали. Але починався нічний кошмар. Прилітали літаки і пускали ракети. Дві плямки, два вибухи... дві ракети... І в стороні Бородянки, Малина й інших містечок і сіл було видно сильні спалахи, а потім аж будинок здригався від вибухів, вікна дзеленчали... Бачив як «салют» був, але це були фосфорні снаряди. Жах. Потім починали свою смертоносну роботу «Гради». Били по Кухарях і інших селах. Тоді ми нічого не знали, що, де і як. Майже ніч щось гупало. Найбільше мене тривожили вибухи з боку, де були мої діти і внуця. Я кожного ранку, спочатку пішки, а потім уже з велосипедом, пробирався з Іванкова в Сукачі до дітей. Хвалити Бога, всі були цілі, тільки перелякані. Орки ставили дальнобійну артилерію і вели обстріл в сторону Києва. Це було страшно, бо аж хати підстрибували. Внуця, їй було тоді 7 років, одного разу попросила: «Дідусь, привези мені бананчик...». «Мое ти серденько, не можу я, немає його де купити...». Трішки побувши з дітьми, я повертався додому. Доня і внуця стояли у вікні, махали мені рученятами і плакали... Я цього ніколи не забуду... Я вичавлював з себе посмішку і їхав. «Я завтра приїдуу...». А поруч, зовсім поруч, йшли колони з рашистами. Вони вже тягнули своє спалене і знищене заліззяччя. Люди потроху шукали, як можна виїхати з окупації. Спроби були, і люди виїжджали. Одного разу доня мені сказала, що вони їдуть... Їм і їхнім друзям допоможуть виїхати на територію, підконтрольну ЗСУ. Так, це великий ризик. Але рішення прийняли. Тоді думка була тільки одна. Діти виїдуть в безпечне місце. Вони залишаться живими. А в душі було, що «я можу більше ніколи не побачити їх...». Все вийшло добре. Про старшу доньку я знав, що вона з внучком уже за кордоном. Це добре, вони теж в безпеці. А ось за сина, невісточку і її рідню зовсім нічого не знали. Син з невісткою 23 лютого 2022 року поїхали у Феневичі. Як і що з ними, невідомо. Але 25 березня 2022 року нам передали записку від діток. Все добре, живі, здорові. Дякую, Господи!!! Через вісім днів я зустрівся із сином, невісточкою і уже рідними для нас людьми. Упізнали мене, бородатого. 1 квітня 2022 року трохи дощило і було прохолодно. Міст через Тетерів до Іванкова рашисти вже підірвали. Вони тікали три доби так... Гуділо все. Наші хлопчики лупили їх на кожному кроці. Було багато вибухів, і я знову на велосипеді виїхав до дітей. Але що це? На площі люди... Я підїхав... Стоїть вій-

ськовий... Питаю «НАШІ????» Він відповідає «НАШІ, НАШІ...» Урррааааа. І я чим скоріш полетів вперед і кричав. «Наші, ЗСУ в Іванкові...!!!» Біля рибгосподарства була велика черга людей за рибою. Всі дуже зраділи цій чудовій новині. І буквально тут же курйозний випадок. Назустріч на велосипеді їде М. Ю. Ласкавий. Кричу йому: «Наші в Іванкові!!!» А він дивиться на мене бородатого і каже: «Які наші, де ти їх бачив? Ти хто взагалі???» – «Та Сергій я...» Упізнав він мене лише тоді. І як надавив на педалі... Не поїхав, а полетів... Так. 01 квітня 2022 року Іванків звільнили від рашистської окупації. Наші ЗСУ звільнили від ординської погани Іванків!!! Пробачити те, що з нами зробили вороги, неможливо! Мрію про швидку перемогу, щоб діти наші жили під мирним небом! Мрію приїхати в Бородянку й зіграти на саксофоні у відновленому ресторані «У Саші».

с. Сидоровичі

Записала О. Феценко 16 травня 2022 р.
у с. Сидоровичі Вишгородського р-ну Київської обл.
від Комаренко Людмили, 1977 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. Росіяни зайшли в наше село 24 лютого, розбивши колону українських захисників, яка налічувала до 10 одиниць. Наступного дня до нас у двір зайшло п'ятеро російських військових. В той момент я готувала млинці. Побачивши озброєних, в мене з рук впав млинець, а серце забилося в грудях від страху. У нас в будинку проживало 9 дорослих осіб та троє маленьких дітей (1 рік, 2 роки і 3). Це мої онуки. Росіяни влаштували перевірку документів. Їх здивували пластикові паспорти. Дуже роздивлялися моїх доньок (22 і 24 роки) та двох невісток. Було дуже лячно. Перевіривши будинок, вони поїхали. Діти дуже плакали. Мій найменший син, якому 11 років, тремтів від страху. Почались бойові дії. Обстріли. Будинок трясло, адже якраз за ним стояли російські військові та їх техніка. Ставало небезпечно. Наш кум запропонував перейти в інший дім, подалі від розташування росіян. Звісно, погодились. Правда, сьогодні ми з чоловіком ходили наглядати за конем та господарством. 27 лютого. З нами була одна із доньок. Чоловік заніс їжу в той будинок, де знаходилась малеча та інші члени родини. В небі ми помітили незрозумілі вогні. Знаходились практично в хаті, було дуже-дуже страшно. Чоловік повідомив, що до нашої родини приходили росіяни, роздягали жінок до поясу, перевіряли татування та розпитували за якусь машину. Я розхвилювалась. Повернувшись в той будинок, де була вся моя родина. Кілька днів росіяни не приходили до нас. Ми думали, що вже не турбуватимуть, але не так сталося... 6 березня до двору підїхала військова машина. З неї вийшов невисокого зросту російський військовий. Як потім з'ясувалося, це був «маленькая». Його так називали інші росіяни. Він сказав, щоб з будинку вийшли жінки. Біля автомобіля стояв водій. Вийшли Ліда, Настя, Валя, Ліза. Я дуже боялась, що їх зараз заберуть. Мої очі вже були наповнені сльозами. Подивившись на дівчат, солдат сказав, щоб у хату повернулись Валя і Ліза, вказав на Ліду і Настю, направив сідати в машину. Я почала плакати і кричати, що не відпущу своїх дівчаток: «Це мої діти! Що вони вам зробили?» Він відповів, що нібито їх будуть допитувати, а я йому

відповіла: «Ви хочете їх з'валтувати?!» В той момент за будинком лежали, ховались мої сини. Я так кричала, що чуло, мабуть, пів села, але ніхто не міг прийти на допомогу, так як вони були озброєні, а ми не мали чим захищатись. Дівчат забрали в машину, допитували про те, що хтось здає позиції. Вони відповіли, що нічого не знають. Я підійшла до 19річного водія, почала плакати, попередила, що якщо він рушить з місця, я впаду під колеса, але дівчаток не віддам. Дивлячись на мої крики і прохання, у водія на очах теж з'явилися сльози. Говорила, що росіяни гірші німців. І тут мою Настю відпустили, а Ліду ще тримали. Я знову почала голосити, впала на коліна. Відчула, що почався серцевий приступ. Мені тяжко вже було навіть кричати. Ніхто не міг врятувати нас. Всі боялися. Якраз у двір приїхав чоловік. Його почали допитувати. Я лежала і не могла піднятися. На щастя, росіяни відпустили другу доньку. Чоловік, побачивши, що мені дуже зле, благав дати ліки, але росіяни швидко виїхали. Мене прибігли рятувати сусіди та діти, які вийшли зі схованки. Дякую сім'ям Зінченків та Крамаренків за допомогу! Я цілу ніч не могла дихати, мліли руки та ноги. Ми всі дуже злякалися. Вранці вирішили перейти до іншої хати, а потім виїхати, щоб врятувати дітей. Знайшлися чотири машини. Поїхали через с. Зміївка. Дякуючи Богу, дорога була відносно спокійною. 9 березня вони заїхали у Чуднів (Житомирська область), а за день до того були сильні обстріли нашого села. Мій син повертався додому з батьком та двома чоловіками. Я була щаслива від того, що діти й онуки у безпеці. Біля мене був Євгеній – найстарший син. Ми разом чекали на повернення чоловіків, які вирішили заночувати у с. Верховісся. Євгеній взяв мотоцикл та поїхав їм назустріч. У Зміївці його спіймали росіяни, дуже побили. Він зміг тільки вночі повернутися додому. Мотоцикл, телефон забрали. Не знали, чи живий другий син та чоловік. Чекали... Невіможно передати словами, як тяжко чекати в такій ситуації, коли не знаєш, що буде з тобою через мить. Ніч була, як ціле життя... Вранці у двір, збивши ворота, залетіла машина, за кермом якої був син. Не розуміючи, де інші, вибігла до нього на зустріч. Питаю: «Де тато? Зінченко? Крамаренко?» Син, перевіривши подих, відповів: «Вони йдуть лісом». Порадилися разом і вирішили, що підуть лісом, а син купив підгузки і потрапив на засідку росіян. Його допитували. Відповідав, що їде сам, купив підгузки для дітей. Вистрелили з танка. Ще 6 кілька сантиметрів і потрапили в його машину. Відпустили... Їхав нажаханий і не вірив, що живий. Ніколи не думала, що мій 21річний син побачить, що таке війна, і варварів, які не мають нічого святого, які прийшли руйнувати, вбивати та мародерити. Добре, що чоловіки пішли лісом. Село взяти в облогу. Почали вивозити чоловіків з будинків. Допитували. Головне питання: «Хто здає російські позиції?» Почався хаос. Стріляли у вікна будинків, забирали тварин, курей. Постійно тримали в страху. Принижували та залякували населення, яке ще залишилося у селі. Забрали двох односельців, катували. Один із них – мій зведений брат. Його знайшли у Термахівці з відрізними вухами і виколотими очима. На тілі не було жодного живого місця. Іншого чоловіка на ім'я Олег досі не знайшли. Олег – зять моєї сестри. Люди зібралися і вирішили наступного дня виїхати. Я якраз доїла корову і побачила, як ведуть мою знайому Світ-

лану під дулами автоматів. Росіян було більше десяти, а вона – одна. Дуже страшна картина. Росіяни наказали їй показувати, де хто живе. Світлана благала залишити людей в спокої, адже це мирне цивільне населення. Її стояла біля корівки і не могла нічим їй допомогти. Сльози котилися по моїх щоках і падала на сиру землю. Ця земля наша, українська, забруднена кров'ю та оми́та людськими сльозами. За що? Чому ви нас катуєте? Що ж ви за люди такі? 11 березня. Колона налічувала більше 18 автомобілів. Їхали, ризикуючи життям. В нашій машині була ікона. Всі молилися. З нами багато дітей. У мене там залишилася сестра, про долю якої я не знала, але мої сини змогли її забрати. Мій син Віталій зміг врятувати нашого коня від обстрілів. Коли росіяни стріляли, то тварина лягала поруч з господарем, аби вберегтися куль. Всі хочуть жити... Ми були в Чуднові, але багато односельців просили, щоб їх теж вивезли з окупованого села. Мої сини їхали і рятували людей. Ночували в будинку, затопили грубу, щоб зігрітися. Четверо пішли обстежити село, щоб знати, кому ще потрібна допомога, а Віталій залишився в домі. Відчиняються двері, і заходять російські загарбники. Зв'язали руки, запитали: «Де інші?» Син відповів, що він тут один. Почали бити. Не повірили. В рота запхали кляп. Через кілька хвилин знову відчинились двері і зайшов Євгеній – мій старший син. Постріл... Пряме попадання в серце. На очах у одного брата вбивають іншого. Слідом за вбитим в будинок мали зайти ще троє чоловіків, але почувши постріл, вони втекли. Росіяни залишили Віталія і побігли за втікачами. Віталій зі зв'язаними руками та кляпом в роті вискочив з будинку і побіг до лісу. Лежав у болоті, чув, як його шукають російські кати. Дивом дістався до українських позицій. Йому розв'язали руки. Дали можливість зігрітися та перевести дух. Після пережитого було тяжко заспокоїтись. Брат загинув, а він дивом врятувався. Віталій зателефонував нам і повідомив страшну новину. Я кричала. Знову серцевий приступ. Це мій первісток, мій рідненький син, у якого залишилось двоє дітей. Це таке горе! Я думала, що не витримаю. Хотіла йти пішки. Мене всі тримали, а потім ми сіли в машину й вирушили в дорогу. Нас завернули українські військові, повідомивши, що село, в якому вбили мого сина, було спалене. У Верховіссі згоріли всі будинки, обгоріло тіло мого сина. Євгеній загинув за три дні до виходу цих варварів. Через тиждень знайшли тіло. Військові допомогли організувати домовину. Я не впізнала синовця, так як не було ні рук, ні ніг. Це дике плем'я! Я втратила свідомість. Господи, за що таке? Хай горять вони у пеклі! Цю біль не можна передати... Нам не було куди повертатися, так як будинок спалили росіяни після того, як не знайшли мою сім'ю, особливо дівчат. Варвари помстилися за те, що ми не віддали дітей. Це диво, що нам вдалося врятуватися! Дім і сарай згоріли. Вцілів один коник, якого врятував Віталій. Згадала, як брат мого чоловіка Євгеній і його знайомий заїхали до нас, коли ще був цілий будинок. Вони хотіли взяти зерна. Несподівано натрапили на росіян, які проживали в нашій хатині. Їх допитали і роздягли повністю. Вимушені були тікати голими на велосипедах, а потім росіяни почали закидати гранатами наш дім. Брат чоловіка їхав на похорони до нашого сина. Сів на трактор і підірвався на міні. Знову трагедія. Цей біль залишиться на все життя. Я не хоті-

ла жити. Мене підтримували діти, невісточки, онуки. Психологічно було дуже тяжко. Хотіла додому. Мої доньки не залишали мене ні на хвилину. Мою сестру Наталію та її родину принижували, змушували показувати, де живуть люди. Били прикладом, ставили до грудей автомат, прострелили руку. Її ввели четверо снайперів та двоє простих військових. Наталію та її брата хотіли розстріляти біля озера. Залякували. Потім забрати зятя Олега і брата Віктора. Олега досі не знайшли. В нього залишилось двоє дітей (13 і 15 років), яких росіяни ставили на коліна та погрожували їм розправою. Я зараз боюсь за дітей. У мене племінники захищають нашу землю. Син теж збирається на захист України. Ким потрібно бути, щоб таке творити? Івалтувати, катувати... дякую людям, які допомогли нам влаштуватися у будинку покійного брата у с. Олізарівка. Вціліла кобила Маша досі боїться гучних звуків. Ще довго ми будемо здригатися від пережитого... Війна продовжується, гинуть люди. Це не можна пробачити.

с. Феневичі

*Записала О. Феценко 27 травня 2022 р.
у с. Феневичі Вишгородського р-ну Київської обл.
від Козаченко Галини, 1970 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. О четвертій годині ранку мені поступив телефонний дзвінок: «Через тебе пройшли танки?» Я в нерозумінні: «Як так?» Не повірила. Знайома повідомила, що колони російської військової техніки, протяжність якої 65 км, зайшла через Білорусь. Я вмикнула телевизор, а там червона смужка з написом: «Росія напала на Україну!» Відчай. Телефонувала чоловіку, переказавши цю інформацію. Він теж не повірив. Я все у житті звикла перевіряти. Вийшла на вулицю і не повірила своїм очам. Йшла колони. Дуже швидко їхали, ніби кудись запізнювались. Лягла на купу щебня і слідкую, як вони їдуть. Дуже хвилювалась, що може засвітитись телефон. У той момент підїхала машина мого сусіда. Він їхав на роботу до Києва. Не знавши інформації, чекав, аби вклинитись у цю колону. Боже, це диво, що його не розстріляли, адже я була поруч і теж загинула б. Не могла навіть уявити, що в 21 столітті таке може бути. Сусід зрозумів щось неладне і здав назад. Побачивши мій велосипед, тиенько спитав, чи я жива. Ось такий ранок... Я поїхала до центра села і бачу, що скрізь черги, особливо на АЗС. За якусь мить над нашими головами пролетів ворожий літак. Колони російської техніки були з літерами «V». Ми з чоловіком живемо удвох. На другий день до нас приїхали діти із с. Блиставиця, що неподалік від Гостомеля. Потім син із сім'єю та донька. У нас в будинку було вже 12 людей. Вважали, що саме тут буде безпечніше. Звісно, всі налякані. Я вдома не знаходилась, так як займалась збором інформації про рух колон. Передавала відомості колишньому військовослужбовцю (АТО), але через короткий період він мене попередив, що їде із села захищати Україну. Я розуміла, що ця інформація дуже важлива для наших ЗСУ. Із 27 по 28 лютого колони йшли, практично не зупиняючись. У цей час росіяни вирішили обстріляти наше село. Не розуміла, в чому причина, адже ніяких провокацій з боку цивільного населення не було. За даними, було знищено 13 будинків, а 38 по-

требують ремонту. Зруйнований дім моєї доньки. Не вдалося врятувати. Односельці були налякані. Побігли в «рятивний бункер» – невеликий підвал. Туди збігалася вся вулиця. Помітили, що немає однієї людини похилого віку – Катерини Феодосіївни. Чоловіки помчали до її будинку, який вже горів, а вона спала і не чула. Допомогли їй вибратись, а через мить дім упав. Вона була страшенно налякана та дякувала односельцям за порятунок. Один 82річний чоловік вийшов з будинку, щоб побачити, чи не вбили собаку, а тут обстріл і його уламком у живіт. Це жахливо. За період окупації ще загинуло двоє людей: одна жителька була розстріляна з колони російської техніки. Після цих смертей я зрозуміла, що несу відповідальність за життя людей, так як уже три роки є головою с. Феневичі. У мене більше тисячі своїх людей і ще багато проїжджаючих. Наше село протяжністю 7 км. Доводилось хоронити цих людей на кладовищі. Добре, що були домовини. Дуже просила односельців, щоб не виходили під час поховання, адже обстріли могли бути непрогнозованими. У мене в будинку жила сусідка, яка приходила на ніч, а вдень йшла до себе. Чомусь їй здавалось, що тут безпечніше, хоча у нас було непросте місце. В разі якоїсь провокації я і мій дім були б знищені першочергово. 1 березня у село зайшли росіяни. Моє знайомство з ними трапилось несподівано. На мій телефон надійшло смс з проханням допомогти прихистити родину з дітьми, так як у них пробіта газовою труба. Звісно, я зреагувала. Дякуючи Забродькому Євгенію, у нас в селі всю окупацію був газ. Він ризикував своїм життям. Завдяки таким людям, ми тримаємося. Я поїхала подивитися за адресою на вулицю Поліську, де мала знаходитись ця родина, про яку йшлося у смс. Попереду – група військових окупантів. Я віддала хлопчику з села свої блокноти, телефон і попередила його, якщо не повернеться, щоб віддав це все моїм рідним. Рухаюсь вперед і бачу, що стоїть Тарас Довбуш, оточений чотирнадцятьма російськими військовими. Відразу спитала: «Що це за зборище на дорозі?» Росіяни стояли мовчки. Поцікавилась у Тараса, куди він їхав. Відповів, що віз їжу тваринам. Я попросила росіян, щоб відпустили його і сказала, що сама поспілюю з окупантами. Не знаю, де взялась ця сміливість, а скоріше – злість... Непроханий гість прийшов на наш поріг. Саме це стало мотивацією моєї поведінки! Почався діалог з росіянами: – «Ми йдемо дивитися село!» – кажуть. – «А що там дивитися? Військових немає, є тільки старі і малі», – відповідаю. – «А ви куди їдете?» – «Їду дивитися, чи живі люди. Можливо, є поранені». – «А навіщо вам це?» – «Я староста села». Їхні обличчя змінилися. Один із них мовив, що вони мене вчора шукали. У мене все похололо, але вирішила пожартувати: «Значить, погано шукали!» Тиша... Потім я запитала, хто головний. Вияснилось, що це був дагестанець Шаміль. Мусила була назватися – Галина Іванівна (правда, без прізвища). «Ось і познайомилися», – подумала я. Головне – триматися. Заспокоювала себе подумки. У них були білі пов'язки. Я вирішила сказати, що у мене біла шапка. Попросила не займати односельців. А відповідь була така: «Якщо не буде провокацій, то все буде добре!» Ми розійшлися в різні сторони. Я все-таки надіялась, що вони тут ненадовго. Був випадок, коли породіллю треба було везти у лікарню Іванкова. Що робити? Вирішила їхати до Ша-

міля. Спочатку розмовляла з військовим лікарем, а тоді із Шамілем, який пообіцяв дати дозвіл на виїзд у лікарню. З дня на день поїздка відкладалась, а жінка мала народжувати. Я сказала, що вони прийшли на нашу землю та створюють проблеми, не тримають слово. І тут він дає команду їхати. Ми зібралися – породілля Інна, Тарас Довбуш, Іван Поладич та я. Вдома у нас всі плакали. Обіймали мене. Розуміли, що це дуже небезпечно. «З Богом!» – подумала я і перехрестилась. 8 березня. Ми їхали з медичним бинтом на антені машини. Якраз випав сніжок. Білий шлях. На обочині повз дороги розбиті та розстріляні автомобілі. На КПП росіяни нас перевірили, але пропустили. Я молилася усіма молитвами, які знала. В Іванкові не було жодної машини. Ніби місто – привид. Приїхали в лікарню. Виходить М. Мельничук – гінеколог. Сказав, що я безстрашна жінка. Віддали породіллю. На швидкій допомозі працює Ольга з нашого села, яка попросилась додому. Навантажили ліків. На свій ризик їдемо. Обходимо колону. На нас направлено тисячі дул з автоматів, танків, БТРів. На КПП знову перевірка і агресія з боку перевіряючих, які не хотіли нас випускати. Водій почав пояснювати, що ми з лікарні. Агресія росіян збільшувалась. Я вирішила сказати: «Галина Іванівна – Шаміль!» Це спрацювало, ніби пароль. Слава Богу! Їдемо в село. Спершу підвезли Ольгу додому. Потім повідомили, що мене шукає один чоловік. Він був із сусіднього села, дуже просив забрати з пологового відділення його дружину. Я сердилась, чому не попередили про це раніше. Її ж можна було забрати сьогодні. Нервувалась. Думала, як тепер допомогти. У мене не було нормального сну, а ніби перезавантаження на кілька годин. Відчувала себе, як натягнута струна. У Інни народилась дівчинка, яку назвали Вікторія – «Перемога». 10 березня мені вдалося забрати маму з новонародженим хлопчиком. Знову домовлялась з окупантами, знову страшна дорога. Зустрілися з російською колоною у лісі. Це було дуже лячно. В будь-яку хвилину могли нас знищити. Приїхавши додому, думала, що у мене стався інсульт, так як почало відніматися ліву руку. Звісно, постійно пила заспокійливі препарати. Можливо, підтримка рідних та адреналін, який просто зашкалював, допомогли вижити у ті складні дні. Пригадався страшний випадок. Це сталося ще 25 лютого. Два молодих хлопця їхали з Мірчі у Бородянку. Їх розстріляли. Я бачила цю жахливу картину 18 березня, коли ми домовились захоронити їхні тіла. Знову була з Тарасом та Іваном. Їхали під конвоем росіян. Звісно, трупи були понівечені: один – розчавлений танком, інший – без ніг. Видно, що дикі тварини почали їх їсти. Трупи лежали там 21 день. Нам вдалося придати тіла землі за слов'янськими традиціями. У росіян немає нічого святого. Вони дивувалися, що я це роблю. Їм байдуже. Захоронили їх в Рудні-Тальській. Після деокупації приїхали рідні цих загиблих і дуже дякували, що нам вдалося це зробити. Коли я була у штабі росіян, намагалась побачити позиції, щоб передати зв'язківцю. Ризикувала своїм життям, але розуміла заради чого це роблю. Я українка. Пишаюсь, що саме тут народилась і живу. Люблю свою мову, традиції, історію. У мене тут народились діти, онуки, а заради їхнього щастя я готова на все! Одного дня відчула їдкий запах диму. Зрозуміла, що горить торф. Пішла до окупантів. Почала їх лякати тим, що

цей день дуже небезпечний. Показала, як і де це можна погасити. І правда, через два дні пожежу загасили. Злякались варвари! Нерви не витримували. Ніби й залізна жінка, та насправді така ж слабка, як і всі. Просила всіх людей, щоб берегли себе, адже живими ми принесемо більше користі. У нас в селі є 12річна дівчинка, якій потрібен був інсулін. Знову пішла до Шаміля. Пообіцяли, що допоможуть. В один із днів راشисти ходили зі списками та шукали атовців. Мій син служив в АТО. Слава Богу, цього ніхто не видав. Я їду додому і бачу, що скрізь стоять росіяни. У мене пробігла думка, що все-таки знайшли сина. І тут один із військових передає мені пакет з інсуліном. Незрозумілий стан. Зайшовши у будинок, почала сильно кричати і плакати. Психіка просто не витримувала. Такий контраст. Боже, дякую тобі за все! Я жива! У моїх онуків 25 і 26 березня був день народження. Вирішила спекти імітацію торта – коврижку. Свічечки знайшлися. Свято! Миті радості. Життя продовжується. Ми обов'язково будемо щасливими! Свято було зі сльозами на очах. Окупація, війна, а ми їмо коврижку, діти задувають свічки. Все ніби в мирний час, а на душі тривога і незрозуміння, що далі. Окупанти вийшли 1 квітня. Все, що вони зробили з нашими українськими людьми, пробачити неможливо! Це не люди! Мрію про Перемогу і щасливе майбутнє!

с. Хотянівка

Марія Таран, автоетнографічна розповідь.

Записано 14 жовтня 2023 р.

у с. Хотянівка Вишгородського р-ну Київської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Початок 2022 року для мене, як і для переважної більшості односельців, сусідів, просто знайомих і рідних по духу був неспокійним. Жили новинами, у тривожному очікуванні того, що мало трапитися. Про всяк випадок підкуповували продукти в тутешній «Форі», дивлячись на поштовплення в чергах, стрибки цін і спустошення прилавків. Усе це відбувалося скоріше всупереч заспокоєнням з телеекранів. Попри все, слова «війна», «повномасштабне вторгнення», мовлені в ефірі 24 лютого, ошелешили всіх. Страх підсилювали як новини, так і телефонні дзвінки звідусіль. Ворог підступав уже до столиці... Справжній переляк застав на ґанку. Кликали порадитися молоді сусіди. Я вибігла до них і раптом виразно почула ревисько згори, наче на нас падає небо. То летіла численна група російських бойових вертольотів. Молодий сусід сказав, що це десантні, найновіші, марки «Алігатор», курсують на Київ. Кілька десятків бордових потвор висіли над нами так низько, що, здавалося, бачимо їхні екіпажі. Буквально за кілька хвилин чуємо могутній вибух, від якого наче здригнулося повітря й навіть верхівки сосен у лісі поряд. Потім повторний вибух. Пізніше з'ясувалося, що це наша протиповітряна оборона десь над Київським морем знищила перші гелікоптери, а решта їх змінила курс. Цей перший день війни й перші постріли нашої ППО змусили нас оперативну шукати разом порятунк. Аби убезпечитися від бомб чи артобстрілів, вирішили користуватися власними підвалами. На щастя, у нас із сусідами підвали не тільки мали бетонні перекриття, а навіть забетоновані стіни. Домовилися про вільний доступ до будинку, аби кожен із нас, трьох сусідів, після завершення повітряних тривог контр-

олював як стан будинку, так і самопочуття сусідів у підвалі. Сільські околиці в нас належать дачним кооперативам, тому забудова щільна, та й більшість власників проживають тут постійно. Організація безпеки великого дачного масиву здійснювалася правліннями кооперативів, які взаємодіяли з територіальним центром оборони. Ворог проривався до столиці. Вишгород, який перетворився на фортецю, тримав удар. Під ворожим прицілом очевидно, що була Київська ГЕС, її гребля. Була загроза проникнення ворожих ДРГ з ірпінського боку, чулися вибухи. Аби ворог не проник близько до греблі, наші бійці підірвали міст через обвідний канал над морем. Відтоді ми разом з багатьма іншими селами опинилися ніби на острові. Усе медичне забезпечення, доставка продуктів були паралізовані. Але ніхто особливо не панікував. Наш молодий голова кооперативу Олексій Дзидигурі з дружиною вже раніше були волонтерами і створили ініціативну групу з чоловіків, які ночами обходили вулиці, контролюючи [територію], можливо, там переховуються диверсанти. Щоденне спілкування велося в групі, створеній членами кооперативу в мережі «Вайбер». Тут попереджали, радилися, звітували, домовлялися, пропонували допомогу. Зносили домашні припаси ліків, друкували списки наявних, давали заявки волонтерам, які могли своїм транспортом добратися до київських аптек. При потребі мешканці дач з лікарською освітою охоче консультували, радили, забезпечували позачерговий запис до потрібних фахівців київських поліклінік. Знаходилися доброзичливі, які в екстрених випадках доставляли до найближчих поліклінік чи лікарень. Певний час була обмеженою доставка продуктів, і активісти-волонтери приносили їх літнім людям як гуманітарну допомогу. Коли вже налагодили постачання, то в групі інформували, які товари привезли, навіть які овочі відсутні. Було й таке оголошення, наприклад: «Маю пів капусти. Поділюся. Заходьте...». Така щира безпосередність серед колись майже незнайомих дачників настільки здружила всіх, що ми вже ніби одна сім'я.

ФАСТІВСЬКИЙ РАЙОН

м. Боярка

Записав О. Дєдуш 15 вересня 2023 р.

у м. Білій Церкві Київської обл.

від Кравченка Максима Вікторовича, 1989 р. н., проживає в м. Боярці Фастівського р-ну Київської обл., родом з м. Білої Церкви Київської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Я] студент заочної форми навчання Білоцерківської філії МАУП, працівник Укрзалізниці, слюсар-електрик рухомого складу. [Як для Вас почався перший день війни?] Я встав біля вікна, дивлячись на небо, і поняв, що в Україні прийшла війна. Це було чотири сорок п'ять [ранку]. Сон відразу відпав. Пішов на кухню, поставив чай. Потім о п'ятій ранку завила вперше сирена, звук тривоги. Я чув у людей звуки паніки на вулиці, оскільки у мене було відкрите вікно. Люди вже давно зрозуміли. Мабуть, шукали укриття, ховались у погрібах... Крики, страх. Люди не були готові, що окупант почне гасити нас так ракетами. Як на Київ прилетіло і на Васильків, напевно, на аеродром, нафтоба-

зу, було чути вибухи аж до нас. Повз Боярку пролітав Іл-76 з кацапською десантурою, але втратив курс, і наше ППО його підбило. Потім було чути і навіть видно ракети, які пролітали. Відчував у собі страх, мурашки по тілу. Не знав, що робити. Було бажання піти в укриття, але воно було, звісно, закрито. [...] Після того я поїхав на роботу. Того ранку їхав в електричці. Люди їхали стоячи, попри вільні місця, боялись, щоб їх не засипало уламками скла, не нашкодити собі. В сторону Фастова електрички і зупиночні пункти були натрамбовані. Електрички мали по шістнадцять-вісімнадцять вагонів. Я це бачив на свої очі по дорозі до Києва. Люди масово покидали Боярку, бо була загроза російської окупації. Місто могли захопити. Вже були дані про насильство, побиття ними проукраїнських людей. Ворог був націлений на насилля жінок, дітей і руйнацію української нації. Для окупанта її ж не існує. [...] Приїхав на роботу, дивлячись у небо, летіли літаки над нашим підприємством. Була нам вказівка від керівництва: всі, хто приїхав на роботу, покиньте робочі місця і знаходьтеся за сто п'ятдесят метрів в укритті. Дійшовши туди, воно було забите людьми. Напевно, люди, які проживали поруч в будинках, зайняли і наші місця на ВЧД-1. Там у людей був страх, переляк, ніби кінець світу, люди були в розпачі, що діватись нікуди. Були розмови, що може початись голод. Цього, мабуть, боялись ще більше. Перебував я в укритті десь годин п'ять. Сирена лунала весь час. Ракети летіли в сторону ЖД вокзала і Солом'янської ТЕЦ. Підтягувались тепловози, звідки подавали воду. Напевно, зі скважин вокзалу. [...] Нас попередили, що потрібно робити роботу, часу було мало, піднялись ми з укриття і пішли на робочі місця. Робіть, як раніше, а потім буде видно. Людей було мало, на що сказали: «Будете робити за всіх». Ті люди, які не дістались через перешкоди, влучання в колії на Гребінському напрямку були. З ніжинського напрямку рух прекратився, теж була небезпека. [...] Ті три години, крім своєї роботи, виконував роботу інших осіб, обіцяли на пів ставки, але обдурили. На гальма надягав колодки для вагонів, до речі, білоцерківські, собирав, формувал колісні пари по нумерації, розставляли кран-балкою на колію, де цех, для відновлення і проточування колісних пар. Подання токаря для їх ремонту. О сімнадцятій тридцять я закінчив роботу, нас затримали і нас не відпустили, [ми] пішли обслуговувати вагони міжнародного сполучення Київ–Краків, Київ–Відень. Це для евакуації людей. Люди, які мешкали поруч ВЧД-1, сідали прямо у нас у вагони. Потім автобуси підвозили людей на підприємство, і там садили людей, бо на вокзалі садити було небезпечно. Тут було безпечніше, але всіх деталей розповісти я не можу. Поруч було збиття ракети, і вони влучили у гаражний кооператив, де загинуло чотири людини, які там були в укриттях. При ліквідації наслідків було виявлено, що це жінка, чоловік і двоє дітей. На нашому підприємстві, вже, напевно, у березні, у нас з'явилися гебісти, і виявили на території колаборантку з гранатою Ф-1, карти, сім-карти, мобільні телефони. Її затримали під час зйомки нашого підприємства. Вона була «біженкою» з Ірпеня, яка у свою чергу була ВПО з Донецької області. П'ятдесят сім років жінці. Завдяки спільним діям поліції, охорони та небайдужих працівників її було затримано. Її було опитано при понятях. Вона зізналась, що у неї було

завдання здійснити фіксацію об'єкту на Уманській, шість. При здійсненні поверхневого огляду вона вчинила опір і почала кричати, що її хочуть згвалтувати, плювала в обличчя... Кричала, що вона підчиниться лише донецькій міліції. Це було 8 березня 2022 року ближче до обіду. Час вона вибрала вдало, бо люди виходять за межі підприємства. При огляді її Телеграм виявили підозрілу переписку, і виявилось, що за нею стоїть її чоловік, який передавав всі дані в російську федерацію, будучи працівником НАБУ. [...] Було повідомлено на вокзалі, що електропоїзди будуть прибувати із запізненням. Приїхав я в електричці десь із запізненням на пів години. Десь о сьомій вечора я тільки сів. Їхав у пустому вагоні. Київ весь опустів. [Чи Ви якось готувалися до війни?] У мене є завжди запаси, тому особливо так не готувався. Коли я приїхав у Боярку, я хотів купити хліба. Зайшов я у магазин – полки пусті. У мене склалось враження, що прийшов Голодомор. Стояла на полках лише вода, і продавці казали: «Беріть, що є, бо і того не буде». На полках було написано «товар в дорозі». Мусив брати воду. Взяв шість бутілок «Моршинської», забрав майже останню. Після магазину думав зайду в ларьок, що там. Він був закритий. Інші супермаркети були взагалі пусті. Зрозумів, що вдома є мука, мусив пекти хліб власноручно. Руки, слава Богу, ростуть... [Яка була реакція у ваших рідних?] Жінка в той день знаходилась на дачі. Після розуміння, що прийшла війна жінка взяла автомобіль і забрала батьків, оскільки батько інвалід, подумавши, що у приватному секторі безпечніше. [...] В той час, коли я їй телефонував, телефон був у зоні недосяжності. Доступу до телефонних розмов не було. Паличок не було взагалі. Інтернет пропав. Мабуть, почали глушити військові, щоб не було наведень від зрадників. Батьки – у Білій Церкві. Батько був спокійний, все-таки колишній силовик. У матері була паніка, хотіла йти в укриття, але батько говорив, що є правило чотирьох стін і так краще. Але як засипеться... [Як минали подальші дні під час гарячої фази війни, коли росіяни стояли під Києвом?] Я розумів, що це небезпечно, але на працю мусив їхати, робити. Іншого виходу не було. Були погрози звільненням. Коли були прильоти на Житомирську трасу, то стало зрозуміло, що можлива окупація Боярки. Трасою рухались тільки військові автомобілі. Сирени відразу зламались. Були чути вибухи, бо від траси до Боярки – кілометрів двадцять. Було влучання Градами. По будинку теці, у п'ятиповерховий будинок вдарило ударною хвилею, було вибито вікно, знищено меблі. Це було перше березня. Було загорання поруч у будку «Ремонт взуття», добре, що там не було людей. Будка вся вигоріла. Хазяїн вижив, бо запізнився на роботу. На гойдалці поруч досі у металі є залишки осколків Граду. Поблизу того дитячого майданчика є підприємство тепломережі. Туди було теж попадання, від яких вигоріли металеві ворота. Цілили градом по башті і по тепломережі. На кругу біля «Фори» було влучання невідомим снарядом у дев'ятиповерховий будинок. Не було навіть сирени. Досі невідомо, що то було. У результаті попадання було зруйновано ліфтову шахту, від вибухової хвилі вибило шибки, було загорання від шостого до дев'ятого поверху. Люди вистрибували з вікон. Офіційно жертв немає, але це не так. Будинок швидко залатали, але вікна поставили тільки там, де є господарі. [Яка була ситуація в Києві та навколо Бояр-

ки трохи пізніше?] Люди почали виходити на вулицю, але всі розуміли, що йде війна і може вбити улюблений момент. Пили заспокійливі, снотворні, заспокійливі чаї. Поблизу мого будинку на проїжджій частині постійно рухались авто з арміяцями. Люди запитували постійно військових, чи їм щось потрібно, навіть покупатись. Приймали військових у своїх оселях. Військовим не вистачало питної води часто. У нас у Боярці у краях чудова вода зі скважин, подається із села Забір'я. Ми згуртувалися у Боярці з хлопцями через брата жінки, і у березні був відкритий волонтерський штаб, куди ми звозили пальне для потреба ЗСУ. У нас були свої запаси, і ми їх передали. Зносили носки, було тоді холодно. Мильне, брильне, туалетний папір і питну воду. [Як було з роботою надалі?] У мене все було чудово. Була недостача людей. Зараз теж є. Але враховуючи, що Каховську ГЕС підірвали, бо там було вагонне депо, і люди, які втратили там роботу, то їх влаштували на ВЧД-1 КиївПас. Потім я знаходився на сесії у місті Біла Церква два тижні до другого квітня. У мене склалось враження, що у Білоцерківській громаді війни немає, що тут зовсім інше життя. Ніби Білу Церкву війна не застала. Але коли я приїхав і побачив в Інституті вибиті вікна, я зрозумів, що тут теж були обстріли. Вибух був аж за шість кілометрів, але вибухова хвиля нанесла шкоди, навіть вивіска «Міжрегіональна академія управління персоналом Білоцерківська філія» впала на землю, і її потім було вкрадено. Прогуюючись по місту, я спустився на вулицю Партизанську на ДНСі, де було влучання у приватний сектор. На свої очі побачив руйнування, обгорілу цеглу, осколки, вирву. Хотіли поцілити по госпіталю, але влучили у будинки юриста колишньої фінансової піраміди 90-х «Пінгвін», де загинув його родич. Навчання відбувалось по зум [Zoom], онлайн. Багато викладачів було за кордоном. [Які були ваші думки, відчуття, коли з'явилася інформація, що росіяни можуть використати ядерну зброю?] Аж мурашки пішли по тілу. Розуміючи, що буде навіть дихати буде неможливо, забруднення навколишнього середовища, перебудування у заперті, у вакуумі. Але дивились телебачення і там отримували інформацію від військових. Розумів, що може бути евакуація після удару. [Як Ви сприйняли новину про те, що окупанти відійшли з Київщини?] Я почув це по телебаченню... У мене були відчуття, що війна вже практично закінчена, ми перемогли. Що це перемога. Радість. Сміх. Я знав, що сюди вони вже не прийдуть. Хоч війна йде, але я вірю, що буде наш Парад Перемоги у Москві. [Що Ви побачили в Києві та Боярці, коли повернулися з навчання?] У Києві побачив більше побитих будинків. Проїздом електричкою міг бачити руйнування будинків, без дахів і окон. Спалені приміщення складів. Більше людей з'явилося у Києві. Всі рухаються громадським транспортом, бо до того все було у пішому і велосипедному порядку. Зникли бліндажі і мішки з піском. Київ непереможний, місто-герой. Досі не було чути птахів, ніби вони повимирали від снарядів. [...] З'являлися продукти, базари стихійні. Цукерки навіть. Все необхідне для людей. Життя продовжується. [Як Ви добіралося до роботи, коли транспорт не ходив належно?] Електрички ходили – тривога не тривога. А до роботи від вокзалу недалеко. По Боярці теж транспорт не ходив. Заправки були закриті. [...] Бензин діставали контрабандою, які прикривались органами, довідка-

ми за дорожчою вартістю. Чорні обгородки. Продукти роздавали тільки малоїмущим, переселенцям. Хліб не роздавали. Єдине, що селяни-фермери привозили і безкоштовно роздавали, – молоко. [Хтось із Ваших колег покинув свої домівки?] Так, покинули. Виїхали за кордон колеги жіночої статі. Досі залишаються там. Я ставлюсь до такого негативно, бо щось треба робити у нашій країні, треба відроджувати неньку-Україну. Роботи тут вистачає. [...] Я проти, що жінки заводять дітей там від німців, поляків і чорно***. Хто тут потім буде жити? Повернуться ж сюди. [Чи ця війна змінила Ваше ставлення до росіян та білорусів?] Змінила. Ще в [20]14-му році я зрозумів, що прийшла війна, а не якесь АТО... Росіяни – це скотиняки і убивці. Щоб такої наволочі, як росія, не існувало на Землі, щоб її стерли. [...] Білоруси – це також нелюди, серед них є вбивці, кати... Крім того, російська федерація використовувала білоруські землі. [Хтось із Ваших знайомих чи рідних пішов захищати Батьківщину?] Так. Сестри чоловіки перший і другий. Деякі знайомі вже повернулись «двохсотими» з війни. Багато товаришів зі старої міліції, які пішли на захист Батьківщини, бо приймали присягу. Лежать на алеї слави на Старокиївському. [Які із символів війни – меми, пісні – Ви вважаєте найцікавішими та найважливішими для підняття духу в українців?] Я за те, щоб розвивалась українська музика, щоб наші нащадки взагалі вживали тільки українську мову, відмовлялись від всякої руської поп-мерзоти і відхрещувались від руського ізика. Тільки щоб тут була, крім нашої, ще англійська мова. Будинки обмальовували національною символікою. Руський військовий корабель – це є українська незламність. Завдяки нашим бійцям повернуто й потім острів Зміїний. Дякую Укрпошті, що вона використала такий малюнок на марці. Я купував марку. Я тільки у людей бачив такий одяг, чохла. Це є досить патріотично. Це наші гасла до Перемоги. Треба писати ще якісь пісні про таке. [Які нові звички з'явилися після початку повномасштабного вторгнення?] Я став більше читати новини, бо телевізор став менш цікавий. Навіть на Гугл Академії щось читаю про війну. Інформацію теж більше перевіряю, щоб не було жодних фейків. Спокійніше став сприймати інформацію. [Чи Ви помітили якісь зміни в українців після початку війни? Люди стали добріші, більш об'єднані чи навпаки?] Люди стали більш добріші і рідніші, більше об'єднуватись друг до друга, як брати і сестри, пліч-о-пліч, друг другу допомагати з харчами, з роботою, з самим необхідним, розуміючи те, що в укриття хтось прийшов без води і хліба. [Якою Ви бачите Україну та українців після війни?] Незламною, непереможною, неперевершеною. Відродимо, відбудуємо і переможемо клятих москаляк. Але ціною життя захисників неньки-України. Бажання виїжджати після Перемоги немає. Треба комусь її [Україну] відроджувати...

м. Фастів

Записав В. Балушок 12 жовтня 2023 р.
у м. Фастові Київської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Ця розповідь записана від мого племінника, харків'янина на псевдо Дмитро, під час наших численних телефонних розмов. Імена та топонімічні й інші власні назви

часто змінені або не називаються. До війни Дмитро працював на одному з великих харківських підприємств. Призваний у діючу армію був аж 2015 року. Тоді ще фронтовиків не особливо було в що одягати, та не особливо яким спорядженням оснащувати. Пам'ятаю, як ми, найближчі родичі, жваво обговорювали, чи потрібно нам самим купити Дмитрові однострій, як це робили інші. Але поки йшло обговорення та поки він проходив вишкіл, оснащення бійців в армії вже наладилося. Пів року проходив підготовку в різних військових таборах і, зрештою, потрапив на полігон, де навчання закінчилося. Військовий вишкіл давався легко, адже він ще в радянські часи відслужив строкову службу в армії та був знайомий з армійською системою. Можливо, тому, що Дмитро має високий зріст і вирізняється фізичною силою, його призначили гранатометником ручного протитанкового гранатомета (РПГ). Розповідав, що готували його вже за натівськими стандартами, хоч деталі повідомляв мало. А далі був Донбас, зона АТО, як тоді називали. Будучи призваним на рік, по закінченні служби демобілізувався і приїхав у гості. Розповідав небагато, але дещо цікаве згадував про якогось місцевого проукраїнського письменника-краєзнавця, про силу-силенну кількість вовків та диких свиней у зоні бойових дій. Саме від нього я вперше дізнався, що їжею для них служили трупи вбитих «сепарів», адже українці та росіяни своїх загиблих забирали, а ті кидали на розтерзанні диким звірям. Коли повернувся додому, через деякий час зник зі зв'язку. Тоді моя сестра, яка дружить з його дружиною Ольгою, подзвонила до неї й таки випитала, що Дмитро, підписавши контракт, знову пішов у діючу армію. Він не знав, яка буде в нас, родичів, реакція на це, тому наказав дружині не признаватися, де він є. Потім розповів, що на «гражданці», та ще й у «ватному» Харкові, йому видалося геть некомфортно. На підприємстві, де працював, роботи не було, оскільки його проросійське керівництво всіяко ігнорувало можливості вийти на європейські ринки. Робітники здебільшого мали проросійські настрої, на його шафці в роздгальці хтось намалював фашистські свастики. У той же час він в армії здружився з побратимами, з якими пройшов бої. Це було справжнє бойове братство. От більшість із них зідзвонилися й домовилися всі разом підписати контракт та повернутися в армію. Їх прийняли, за бажанням, в один підрозділ. Надалі Дмитро знову й знову підписував контракт, перевчився на кулеметника. Адже гранатометник менше має шансів знищувати ворогів, ніж кулеметник, завданням якого і є відбивати масовані атаки піхоти. Якось Дмитро казав, що його ненависть до москалів після того, як зустрівся з ними на фронті, була такою, що він мріяв, як би поцілити їхній бетеер чи «беху» (бойову машину піхоти – БМП) так, щоб той згорів разом з усім екіпажем та десантом. Але, на його жаль, найбільше, в що йому вдалося поцілити з РПГ, – це якийсь склад боеприпасів, який довго горів та вибухав. Тож Дмитро став кулеметником. Розповідав, що в їхньому бліндажі чи хаті, де мешкали воїни, завжди жили коти і песики, яких усі солдати доглядали. Коли видавався вільний і мирний час, він читав книжки, збирав гриби й навіть ловив рибу, якщо було де. А за перші пів року війни Дмитро побував у багатьох гарячих точках, де йшли

бої: під Мар'інкою, в Авдіївці, на Маріупольському напрямку. Довелося побувати йому, але з мирною місією, і в Поліських лісах на Житомирщині під час проведення путіним і Лукашенком спільних російсько-білоруських військових навчань на території білорусі. Тоді в Дмитра тільки закінчився термін чергового контракту, і затримання в армії йому оформили ніби як перепідготовку. І кілька великих військових частин українське командування розгорнуло південніше Прип'яті. Саме, здається, був кінець серпня – початок вересня. Погода стояла прекрасна, тому, за розповідями Дмитра, він збирав у лісі гриби та ловив у річці рибу. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Цю подію він зустрів поблизу рідного міста. Саме закінчилася їхня чергова ротація, і частина не встигла повернутися на Донбас. Тому їх кинули захищати Харків. Дмитро згадує: «Лиш тільки ми розгорнулися, заховавшись за посадкою, аж тут бачимо, москалі пруть цілою колоною. Ми їх підпустили і розстріляли впритул, а бєтери спалили. Біля одного з підбитих бєтерів у ямі знайшли живого москаля, який, стрибаючи з бєтера, зламав ногу. Хоч він і кричав, щоб витягли, але навіщо його тягти з собою, а добивати теж негуманно. То москаля просто покинули, щоб дочекався своїх, а самі швидко змінили позицію. Знову заховалися в посадці, і знову винищили колону бєтерів, бех і машин. Мій кулемет працював на відмінно. А тут збоку танки [російські], але ми швидко змінили позицію, вони тільки один наш бетеер знищили. Ми робили все дуже оперативно, в нас дуже хороші командири. Самі ми [солдати] переїжджали десантом – зверху на броні, потім дуже швидко зіскакували, а бетеер ховали в кущі. Тодішній командир взводу зараз уже командир роти. Відбилися від танків, підбивши один, і знову засіли в лісосмузі над дорогою, і знову винищили колону москалів. А потім відступили, але недалеко. Взагалі ж того дня ми втримали позиції, втратили лише два бетеери і кілька трьохсотих [пораних], а двохсотих [убитих] зовсім не було; москалів же набили повно і винищили купу техніки». Дмитро москалів дуже не любить, особливо з часу їхнього широкого вторгнення, і відверто зневажає, називаючи «бидлом». Казе: «Вся погань від москалів», а ще: «Москаль – це свиня під дубом». А потім додає, що все ж таки не можна москаля порівнювати зі свинею, це її, мовляв, ображає. Далі були бої, і воював він саме на Харківщині, захищаючи рідне місто. Ми першими до Дмитра не телефонували. Він дзвонив, коли була можливість. Якось було, що він зник із телефонного ефіру на кілька місяців. Ми, рідні, були вже сполошилися, чи не потрапив у полон. Телефонували його дружині постійно, а потім порадили звернутися до командування за роз'ясненнями. Тоді вона сказала, що з нею зв'язався «якийсь Дімкін друг» і передав, що все нормально, просто він не може дзвонити. А потім Дмитро з'явився, хоча де був і чим займався не сказав. Ну, ми розуміємо, що розповідати всього він не може. Ось у нашої сусідки Жені племінник, що на фронті, теж зникав надовго, а потім з'явився і розповів, як їхній підрозділ потрапив був в оточення. Ночами виходили по тилах москалів, пили воду з калюж і харчувалися розмоченою у воді гречаною крупою, якої трохи мали. І таки вийшли до своїх, не будучи поміченими ворогами. Брав Дмитро участь у

блискавичному звільненні Харківщини, із захватом розповідав по телефону, як драпають москалі, а місцеві жителі наших воїнів дуже радо зустрічають та годують домашнім хлібом і кавунами, які того літа там добре вродили. А потім їхню частину перекинули в Бахмут, де було дуже гаряче. Тоді він теж довгенько мовчав. І от раптом телефонує сестра: «Тобі Дімка не дзвонив?» «Ні, – кажу, – а що таке?» «Та, – відповідає вона, – якось він так говорив, що я нічого не зрозуміла, і швидко вимкнувся». Кажу: «Телефонуй до Олі [дружини]». Через деякий час вона повідомила: «Оля каже, що був Дімка, їх вивели на ротацію, але він як прийшов додому, то впав на диван і проспав цілий день, а потім схопився й побіг. Навіть форма, яку вона випрала, не досохла. Оля його будила кілька разів протягом дня, але недобудилася». І от через кілька днів Дмитро зателефонував і розповів, що був смертельно невиспаний. І всі вони були такими. В Бахмуті не було коли відпочити, спали по кілька хвилин уривками, бо москалі лізли, як розповідав, величезною масою, «як таракани», а потім виправився: «як мурахи». Їх, казав, знищуєш, а вони лізуть і лізуть. Вдень і вночі, не було коли спати, кулемет перегрівався й відмовляв. «Їх, – казав, – убиваєш-убиваєш, а вони лізуть і лізуть, прямо щось страшне!» Через деякий час Дмитра поранило. Був артобстріл, а він саме ніс сторожову службу і не встиг заховатися. Спочатку нічого не відчув, а коли зайшов у бліндаж, товариші кажуть: «У тебе залізяка зі спини стирчить». І аж тоді почув себе недобре. До речі, казав, що сам винен, бо, мовляв, уже звук до постійних обстрілів і тому розслабився та втратив пильність. Зо два тижні лікувався в госпіталі, а потім з тиждень доліковувався вдома. Саме дружина з меншим сином Іллюшою були в Дмитрівці – селі під Києвом, де живе моя сестра Валентина Пашкевич. Вони там деякий час пересиджували найбільші обстріли Харкова. В Харкові залишався лише старший син Мишко, який працює на «Новій пошті» та волонтерить. Він взагалі нікуди не виїжджав. Невдовзі після поранення Дмитро переважно став виконувати обов'язки наставника для молодих воїнів. Тим більше, що він уже немолодий, має 56 років. А зараз його перевели в якусь тилову службу, дозволяють частіше бувати вдома. Він жалкує, що полишив побратимів воювати з ворогом, особливо коли чує від нас вітання «Героям слава!». Але ми всі втішаємо його, що він добросовісно воював тривалий час, і обов'язок свій перед ними та Україною виконав сповна.

*Записав В. Балушок 5 листопада 2023 р.
у м. Фастові Київської обл.
від Я. Балушок-Цедзінської*

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Похорон воїна Артура Павленка, який загинув на фронті восени 2023 року.] До війни Артур був керівником гуртка робототехніки в Центрі позашкільної роботи м. Фастова, пішов у Тероборону під час широкомасштабного вторгнення російських військ, а потім потрапив у ЗСУ. Отже, спочатку ми зібралися на роботі і вінка взяли – замовили ж, а також квіти, які готували. Нарвали на клумбі багато хризантем, у нас там навколо будинку [Центру позашкільної роботи] вони ростуть, поклали їх у велику корзину і з них поробили маленькі букетики. Кор-

зина велика, спочатку квіти такою купою лежали, спочатку незрозуміло й для чого, потім зрозуміла. Значить, поїхали до них додому, побули там трохи в них вдома. Вони живуть зразу за костелом [фастівський римо-католицький Хресто-Воздвиженський костел]. Там, по-моєму, вулиця Семена Палія, де вона перехрещується з вулицею... Але яка то вулиця, я не знаю, біля Сьомої школи. Тоді приїхав батюшка до них додому, одспівували трохи – отець Станіслав із Зарічанської церкви [Церква Палія – Покровська православна початку чи першої половини XVIII ст., що розмашована в мікрорайоні Заріччя]. І ще один [батюшка] був, але я того другого не знаю, чи то він з Казнівки [мікрорайон Фастова], ніби казали. Двоє їх було. Після того підїхали хлопці з військкомату, це як відспівали вже дома. І вийшли всі надвір, і віночки взяли, і вистроїлись. Був розпорядник усього цього діла – дядько якийсь. Я [його] не знаю, але сказали, що він таким займається. Де його наймають – я поняття не маю, як це воно взагалі робиться. Ну, і там присутня була тітка з великим чемоданом медичним – медичний працівник на випадок, якщо погано кому стане. Вона з самого початку з дому була присутня, і скрізь була, допоки аж у кафе на поминки поїхали. Значить, вийшли, і той розпорядник вистроїв усіх: хто за ким стає, бо люди не знають. Спочатку з хрестом ішли, тим, що буде [встановлений] на кладовищі. Потім наступні люди, хто ж наступний – я не все пам'ятаю. Я йшла за тими, що прапори несли. Прапорів два – один жовто-блакитний, другий червоно-чорний. А отам перед прапорами, мабуть, несли велику фотографію, просто цього я не бачила. От, прапороносці, потім ми корзину несли, і оті квітки з корзини. Спереду ще йшли якісь військові, а от що вони несли – не пам'ятаю. От ми [колеги Артура, працівники Центру позашкільної роботи] йшли за прапороносцями. Ой ні, спочатку за прапороносцями йшли ті, що з вінками, пари, які несли вінки. А потім ішли ми з тою корзиною і кидали на дорогу квітки, за нами несли кришку, а потім труну несли. Це щоб несли його по тих квітках. Вінків було не багато, чотири всього було вінки. Ну, оскільки він був молодий відносно і неодружений, то був весільний коровай, його теж несли. Вінки були: два від Школи [народної] майстерності, бо мати працює ж там, один від матері й брата, від сім'ї наче, і один наш, від нашої роботи. А ззаду йшли люди, пішки йшли. Дійшли до першого перехрестя – це як з дому вийшли тільки. Поки йшли, оцей же ж розпорядник командує: «Півноги» (це значить повільніше йдуть), «Швидше», «Стали», пішли знов. Він іде спереду і командує. І починає кричати: «Слава Україні!» – Всі кричать: «Героям слава!» Він кричить: «Слава нації!» – Всі кричать: «Смерть ворогам!» Він знов кричить: «Україна!» – Всі кричать: «Понад усе!» Він знову: «Герою України, воїну Артуру» – Всі кричать: «Слава, слава, слава!» І так через певні кілька метрів пройдем і кричимо. Дійшли до першого перехрестя і погрузилися в машини, і поїхали на Зарічанську [Палієву] церкву, дорогою мимо танка [на постаменті] вниз. І відспівували там, і там іще прийшли люди. А їхали автобусами. Крім машин, два автобуси було, машина, яка везла труну була, спереду поліція їхала. Бо це ж процесія, що не людину якусь просту хоронять. Багато було хлопців від військкомату. Багато

машин було, я не можу сказати, скільки. Автобусів було два точно. Коли приїхали туди вниз, у Зарічанську церкву, його занесли всередину. Я в церкву не заходила, бо вона ж маленька, не всі поміщаються. Стали підходити люди, які не були [у нього] вдома, а ми ж у хаті [у нього] були на тому відспівуванні, то ми вже в церкву не заходили. Туди під'їхало ще більше військових, багато з Тероборони приїхало. В них на шевронах написано «Тероборона. Київська область». І приїхали батюшки з усіх церков, крім костела, і вони разом відспівували всі. А з Греко-католицької церкви – не знаю, чи був батюшка. Дуже багато було батюшок, обидва були з нашої церкви [з Миколаївського собору] та із Завокзальської церкви Святої Трійці – Михайло і його брат Олег, і з Малої Снітинки, і з району було багато, чоловік сім, напевно, всіх оцих отців [усі – ПЦУ]. Хвилини сорок тривала в церкві ця церемонія відспівування. Потім вийшли, знов, так само взяли хлопці труну на плечі, так само всі вистроїлись і пішли так само до перехрестя, до виходу на оцю вулицю [Свято-Покровську], що спускається до церкви. Я вже тоді вінок несла, не кидала квітки. Тоді посідали знову в автобуси і поїхали через Заріччя. Не горою, а прямо поїхали на Заріччя, і аж там повернули й поїхали на Кадлубицю. Ніби там вони жили раніше, ці Павленки, і там живуть їхні родичі. Через те його тудою провезли, наче щоб попрощатися. Ми їхали помаленьку, і зустрічним машинам давали гудок, і зустрічні машини давали гудок. І не просто зупинялися, а й люди виходили з машин, віддавали так шану. До речі, коли хоронять колишнього залізничника, то у Фастові включають гудки всі локомотиви в депо та на станції. І так ми виїхали через Заріччя отуди, де Ветлікарня, круг такий зробили, а вже звідти виїхали помаленьку біля танка і поїхали по Соборній [центральной] вулиці до перехрестя, туди де я працюю [і де Артур Павленко працював], у районі колишнього «Дитячого світу». Там повиводили наших дітей. Бо до нього ж на гурток ходило багато дітей. Це організовувала наша Іра, яка завідує самоврядуванням. Вони виносили квіти, які купили, теж на дорогу кидали квіти, щось кричали. Але ми не були спереду колони, і нам було не чути, що кричали. Кричали, чи «Слава герою!», чи щось таке. І так автобусами Соборною вулицею ми доїхали до повороту біля «Колоска» [хлібний магазин], туди, де Перша школа. Там вийшли, вистроїлись, і пішки оце з того повороту пішли аж на кладовище [це орієнтовно півтора чи два кілометри]. Ця вулиця зараз називається Героїв Чорнобиля [колишня Льва Толстого]. Йшли мимо Поліклініки, мимо Першої школи, мимо Четвертої школи. Коли ми проходили, то вчителі повиводили дітей – і з Першої, і з Четвертої школи, і дзвонили «останній» дзвінок. І діти кричали, і весь час розпорядник командував, і вигукував «Слава Україні!», і всі йому відповідали. І весь час кричали: «Слава воїну Артуру!» І весь час з нами йшли батюшки і періодично читали молитву. За мною йшли батюшки, десь трохи далі позаду. Довго йшли, бо пішки йшли помаленьку, а воно далеченько. І кидали квітки на дорогу до самого кладовища. Перед нами з корзиною йшли вчительки зі Школи майстерності і кидали квітки. Тоді дійшли до кладовища [Інтернаціональне кладовище, яке всі у Фастові звуть «Польським», оскільки раніше воно було

католицьким]. Найбільше загиблих фронтовиків хоронять на Інтернаціональному кладовищі, і менше – на Завокзальському й на Снігурівському. Розпорядник там дав команду при вході зупинитися. І отці читали щось з Євангелія, не пам'ятаю що. І пішли далі, туди вже до могили. А там два спеціальні постаменти, накриті жовто-блакитними прапорами – на один поставили кришку, і її накрили прапорами, а на другий – труну. Ну, і там уже прощалися: мати говорила трохи, брат говорив. Ще був мер, він під'їхав ще в церкву, коли там усі були. І мер говорив промову. І ще люди говорили, і висловлювали підтримку сім'ї. А тоді хлопці військові залп дали, уже перед тим, як опускали труну. Після того, як залп дали, кришку закрили. Тоді три рази кинули землю, перед тим, як закидали. Забрали коровай, який несли аж до кладовища. І поїхали в кафе, осюди, де був колись магазин «Тисяча і одна дрібниця», тепер це «Українські страви». Воно дуже давнє, те кафе. І порядкував тут як тамада отець Василь з Малої (чи, може, з Великої) Снітинки, а йому допомагали двоє молодих – один, казали, капелан, а другий – не знаю, хто. І він дуже такий цікавий, не такий, як ото зазвичай батюшки. Він як звичайна жива людина, а не батюшка. Він співав багато, а ще вони молитви читали, і всі люди з ними разом – перед тим, як сідали за стіл, і в кінці, коли вже все закінчилося. А то він співав: і «Червону калину» співав, і гімн з усіма разом, і інші пісні. І він багато розповідав, і так вів цю справу, що не було дуже сумно, не плаксиво було. Він закликав, що Артур же ж загинув за те, щоб ми жили, і треба жити. Але хто цей батюшка, я не знаю. А на обіді з традиційних страв було з самого спочатку коливо, риба жарена, котлети, обов'язково були голубці, борщ, пампушки до борщу, пиріжки з капустою. Це те, що має бути завжди. Ще була сирна запіканка. В Потапцях [село на Канівщині, звідки походить мати Ярослави – Галина Сульженко] подають налисники, а тут головне, щоб кисломолочний сир був, запіканка з макаронів із родзинками.

с. Весела Слобода

Записала Л. Пономар у квітні 2022 р.

у с. Весела Слобода

Бишівської сільської громади

Фастівського р-ну Київської обл.

від Лукаш Віри Василівни [В. Л.], 1928 р. н.,

та Петрусенка Єгора [П. Є.], 2010 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [От скажіть, є прощення цьому путіну?... Макарова вже нема... Все розбито...] [В. Л.:] Да й Бишів тоже розбито. Там, понімаєш..., там були... лікарня і міліція була... Це ж, напевно, бомбили... Усе розбили... Там осталося кілька хат... Чи німці так розбивали? [В. Л.:] Не, не, не. Вони нічого не трогали... Німці нічого не трогали в нас... Наоборот, вони так обрачалися в нас... А путін... шо путін? Ненормальна [людина]... Німці до людей односились харошо. Оце ж як заїхали ноччу, вони, німці, а тоді ж уже раненько повиходили всі сусіди, а тиї... ревуть... корови, уже хотять на поле... А мати: «Шо робить з цією скотиною?» – каже. – Реве... не може... А німець каже: «Мамка, мамка, муму можна на пасовисько десь гнать... Муму – на пасовисько можна гнать». А мати каже: «А це?» (вопщем, міни стоять). Каже: «Ми счас

убір'юм. А ми счас убір'юм». Він каже: «Ви счас виганяйте, а ми убер'юм січас». Це було при німцях. [Але ж німці забирали людей, і путін зараз забирає насильно] [В. Л.:] Молодьож тільки [німці забирали]. Забирали молодьож, да. [П. Є.:] Знаєте, чоги ми переможемо? Бо ми на своїй землі. А вони приречені, бо звірі і дурні. Прийшов до мого дядька (там село було окуповане) кади́ровець і каже: «Бандеровец? Виходи!» Вели на розстріл, бо його вуса їм схожі на Бандеру. Добре, що там їм завадили...

*Записала Л. Пономар у с. Весела Слобода
Бишівської сільської громади
Фастівського р-ну Київської обл.
від Павленко Валентини Григорівни, 1952 р. н.,
та жителів с. Яблунівка Фастівського р-ну:
Єсіна Олександра Михайловича [Є. О.], 1948 р. н.,
Чигір Лідії Олексіївни [Ч. Л.], 1945 р. н.,
Єсіна Валентина Михайловича [Є. В.], 1950 р. н.,
та Корженської Галини Миколаївни [К. Г.], 1945 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Є. О.:] Вчора були на іменинах, у Василя Медведського. Васі шістдесят вісім років. Приїхав син. Володя. Командир танкового батальйону. І два хлопці. Його вже оттуда виводили, він там з чотирнадцятого року. З чотирнадцятого року. Йому давали должность... ну десь тут, на Західній... чи в Яворові, чи... не, не в Яворові. Должность начальника штаба. Він полковник. Вже виводили його, щоб дати. Він не захотів. Сказав, я буду воювати до перемоги. А Вася [батько] розстроївся. Кажну ніч йому сниться... ждуть звістки. Він у чотирнадцятому [2014] році був поранений, виводив хлопців з оточення. Його були вивели сюди, дали танки, укомплектували... Коли Херсон..., був в Херсонській області, а так він все врем'я в Луганській області. Але ж він не схотів звідти, сказав: «Я не підю». В Яблунівці думали, що росіяни з Макарова через село підуть. Бо у Другу [світову війну] сюдою на Київ ішли. Бої страшні були. Ще бабушка розказувала. Солдати німецькі не були такі, як росіяни. Там були тільки каральні отряди – як зараз рашисти. Ці були – Бишів, дійшли до Макарова. Дак шо ж наробили ж? Шо ужас... І Бородянку, й Макаров, і Київ. Шольц, він був не дуже настроєний помагати. Коли приїхав, його звозили в Бучу, Сергей розказував, – він зразу різко став проти росії. І осью ж даже розказувала мати ще ж, баба Ліда, й баба Ганя – я ж уже взрослий був... Так от, вони зайшли, німці ж. І от мама розказує, значить, якраз дід Сашко. Його забрали на войну. Попрощалися. Поїхали підводи. І пішли всі на Бишів [7 км від Яблунівки]. Бишів район був. А вони, сидять, каже: «Сидимо ми з мамою, журимся й плачем... Папку забрали. Коли – хтось іде. Оdkриваєм двері. Ми, каже, з радості на нього повісилися. Оказується, стоїть, каже [у військкоматі], полуторка з розкритими капотами, вікна одкриті, бумагі везде валяються, якась куча бумаг горить – і нікого, зовсім у военкоматі нікого. Ну, шо... Вони постояли да й пішли. Куди? Куди ти підеш? Дак от представ: він прийшов у хату, вони на нього повісилися, довольні, а ззаду німці заходять... І це – я не придавав значення. Офіційно, нас, шчитається, нас одинадцятого липня захватили – ще не був Макаровський район. А це було – мама мені... точно я запам'ятав – сьо-

ме липня. Двадцять другого червня почалась война, а сьомого липня уже німці прийшли. Ну прийшли як? Вони ж якось обходили, і заходили вони з Бруслиова – їх десь, кажуть, викинули десант, і ще десь в Житомирській області, – і на Бруслиов вони, на Бишів, і в Яблунівці вже вони були сьомого липня. Ну, кажеться, було два мотоцикла, шість чоловік німців. У хату зайшло шість чоловік. Бо дощ такий линув, шо... Вони зайшли, нічого нікому, сіли, сиділи. Рашисти вже б всіх постріляли. А мати... А моїй матері шістнадцять років! Росіяни б всі гуртом наведено... А дедушка, ну це Сашко його звать, – перекрив хату, соломкою крив. А солома пока мокра, то зарано, пока свіже було. Тесть мій дуже харашо крив, я бачив, що якось так обрізав, то наче коньок... В его врем'я линув дощ, і начало прокапувать... Ганси сиділи, сиділи, давай... Гергочуть і показують... А один, каже, на мене дививсь, дививсь, витягнув шоколаду, дає. А я, каже перелякана, сижу. А він давай шось там: «Кіндер...», шось показує. Вона не розуміє, таки ж усунув їй ту шоколадку. Коли дощ кончив, вони сіли і поїхали. Даже нічого не питали, нічого. Так слухай далі. Їм нада було шо. Лінія оборони була: Перевіз, з Боярки до Перевозу високий берег. Отам все воно вже форміровалась лінія. То бабушка, каже, почули пулемьотние очере́ді. Ще стрельнуло пару раз, і вони уїхали. Потом зайшли німці уже. Одинадцятого чи якого... Так вони поняли, шо нада форсіровать. Бої були. [Це там, де Перевіз?] [Є. О.:] Да. Форсіровать Ірпінь. Я ще пам'ятаю, який той Ірпінь був. Оце все – де оце все низина, це на ту сторону – це все була вода. Вона ширша була набагато і розливалась. Так я ж веду к цьому, Бучі. Коли німці зайшли, побачили, шо нада битись і форсіровать, – міст взорвали. Вони тоді виселили людей усіх з Яблунівки. І наші оце люди були, всі з хутора були в Костящі – єсть такий район в Бишеві – Костяш. Якщо оці совківські – м'ясо, ковбаси, а там вулиця є туди. Я забув як називається... Туди так далеченько в ліс. І там Костяш село, це до Бишева односиться. [Все село виселили?] [Є. О.:] Да, всіх порозпихали. Перевізіців кажуть, у другу рутку, там яруга така. В другу рутку переселили. Через то вони не бачили, які там були бої. Оці одкопують слідопити, у каждом городі закопани солдати. Там були бої. Так, до чоги я веду. Шо бабушка розказувала. Приїхали – корова оставалася, все це, каже, пооставалось. Це вже коли німці вибили, ну, захватили, далі ж пішли. А дивізія якась... висадилась од Мотовилівки до Боярки, і пішком пішли ж сюди. Дивізія – од восьми до дванадцяти тисяч чоловік. А німці перейшли на ту сторону. Ну, як вони повибивали всіх вже солдат, що тут були, вибили. А дальші всю оту дивізію. Там вона і полягла. У росіян були карти Другої світової війни, тому яблунівці, перевізіці переживали. Тут були ЗСУ, Тероборона. А росіяни... Нашо ж... Як ви хочете захватить, нашо ж ти все це розбиваєш? Вбивці, гвалтівники, без жалю. Я от слухав про розбиту «Мрію». Якби я був солдат, а я був такий самий в Чехії, у мене б не піднялась рука на творенія человечества – розбить. Шо він вам мішав? Така ненависть до України. Вони ж уже аеродром захватили. Варвари. Тільки як таке могло вирости в наш час? Лізуть на чуже. Тут українці жили і працювали. Тут, у Яблунівці колись був хутор Гончарівський, а на те місце казали Гон-

чарівщина. Давне все. [Є. О.:] Осьо з Садів сусід... Він розказує, що в Іспанії його жінка, бувша жена його і сестра його ж. І каже: і робота у їх є, непогана. А вже, каже, п'ять місяців пройшло, уже вони бачать тоже – чужина і всьо... [В. П.:] Оксана каже, що їм весь час сниться... Навіть не Київ – село. Рідна земля. Чужина... Хоча в Оксани там люди такі хороші. Вони кожную неділю до себе запрошують. Коли побачили їх – а вони такі приїхали з села... **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Света не було. Зв'язку не було, а стара хата трусилася від залпів – а в двадцяти кілометрах від Веселої Слободи ішли бої за Макарів... Мала Марта ходить і: «Бабах – бабах». Середня дочка хоч плакала, а старша перестала розмовляти, замкнулась у собі. Ну, вони з двадцять третього лютого приїхали з Києва – карантин у школі був через коронавірус. Багато киян приїхало. Ще двадцять четвертого встигли, а далі вже житомирську трасу розбили. **Форми самоорганізації.** Всі зорганізувались, допомагали один одному. Будували блокпости – валили дерева, звозили пісок. Ділились продуктами. Не було зв'язку – почали заряджати телефони від акумулятора сусідської машини. А яблунівці, де вирощували шампінйони, готували тушонки з грибів та м'яса для ЗСУ, привезли у Веселу, інші села – гриби, дуже виручали людей. Волонтери підвозили хліб. Дуже дружні, єдині були. Вже Червоний Хрест забирав дітей із Грузької та Веселої. Вже розбили ракетами центр Бишева. Коли летіла ракета, чимало людей були на кладовищі, бо там найкраще ловився зв'язок. То бачили, як вона летіла – попадали всі, де хто стояв... Вже предки захищали. Кияни з дітьми почали виїжджати – це була середина березня. Всі знали, що в окупованих селах, недалеко від Макарова, росіяни поводять себе як нелюди – вбивають, гвалтують, грабують. В селі лишилось мало людей. За Людою кішка аж в сусіднє село ходила, поруч ішла – боялась, що покине. Бо багато собак і котів лишили. Хоча їх підгодовували. Виїжджали – шукали безпечну дорогу.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. Ось так і приїхали у Познань. Зустріли незнайомі люди – як рідні. Один з них слухав Мартине «Бабах» і плакав, віддав свій дім, півроку жили, грошей не брав. Повезли поляки мовчки всіх аж на Балтійське море, – їхні знайомі там мали готель – щоб діти трохи забули. Пізніше житло знайшли, помогли з меблями, з усім. Така людяність. Ці поляки після роботи йшли готували їсти, допомагали новоприбулим українцям. Безкоштовно. Від душі. Це не забудеться. Там такі люди. Я ж казала, що мені поляк казав? Я була в Оксани в Познані, виїшла із малою, і поляк там з трьома маленькими дітьми – років там під сорок. Його малий підходить до мене, років п'ять, і каже: «Ви з України» (воно трохи звучало польською). Кажу, що так. Він: «Я розумею по-українску». Ми разом гуляли, потім я слабенько польською кажу: «Ми вам бардзо денкуем за помуц, за все». А він (казав польською, але я розуміла): «Ми вам дякуем, бо ви стоїте і не пускаєте ворога до нас. Ви гинете. Ми вам дуже дякуем». І почав лаяти країни, які не давали зброю... І куди не йдеш – дуже добре до українців. У магазини чи куди заходиш – кругом українська мова. [Є. О.:] Діло в том що вони... спокон-веков... Воно щиталося, більшість України

була під Польщою. Ну да, «ляхи». Ну да, воювали. Ось такий приклад. Розказують... десь, я не пам'ятаю... ось була оце Польща. В нас осьо до 39 року. Де Волинська, Ровенська – границя десь по Шепетовці. Я до чого веду. Коли були 90ті роки, оце все – семдесят сім процентів цієї території говорили українською. При поляках. Було під Польщею. І прапор синьо-жовтий вивішували. А прийшли росіяни – за нього садили. [Під час служби у радянській армії ти був у Чехословаччині у 1968 році?] [Є. О.:] Да. Я був таким самим, як вони. Перве, що мені заповнилось – дівчата на мотоциклі – мене спочатку злякати хотіли. Потім казали: «Нащо прийшли до них». Коли ми висадились, так же само, як і ці висадились у цьому, у Гостомелі. А тут же (у Гостомелі) були срочной служби, і тільки один чоловік поранений. Да їх вибили. Двісті дісантніков псковських – уложили. Да, і всі ці – нацгвардія були срочной служби. Каже, воврем'я якийсь командір – я це бачив, називали, – воврем'я дав бій. Вихода уже не було, були б захопили. І часть заводу, і все. Дуже багато і літаків, і всьо. Вони повинні були, повинні були захопити аеродром. А тоді транспортні літаки ці – ІЛ76, а коли я служив, були АН12. Ми ж тоже літали. Дак вони вже вилетіли, вони вже вилетіли, дак над Васільковом збили, над Васільковом збили одного самолёта, вместе с тими десантниками. Він упав на землю, коротше кажучи, погіб. А другого підбили. Да, вони повистрибували, але ж їх повиловлювали. Воно ж коли ти ідеш на завдання, і тебе катапультирують, – там усе є. Даже коли ти випригнув – куди йти, в яком напрямленні, і де пункт збору. А тут вони по полю, по полю повикідали. А ті самолёти завернули назад, потому що гаплик же. [У нашого співробітника сестра живе в Дмитрівці.] [Є. О.:] Дмитрівка односилась до Києво-Святошинського району. Росіяни туди зайшли, а потім їх вибили. Оце зараз прийшов здаватися один... і наче група. Вони цілий рік ховались. Так дали хліба, так він кажить і крихти збирав, страшно було дивиться. Рік сиділи. А там же пусті хати є. А йому хліб дали. А нашим... що б нашим дали... Вони б поїздевались. Он писали, вчителя української мови так катували, що дах їхав. Бо українською мовою викладав, бандера. Справді, у них психіка абсолютна інша. От я служив. Усе це, поперше, у школі все ж нас учили. На свята... Жовтнева революція... – все це вчили. Потом в армії... Три дня політзаняття. Потом четвертий день преподає замкомандіра по... замполіт, коротше. Голову забивали. Ми ж так казали, що ми харашо живем, а там же ш... Негри особливо, там над ними ізнущаються... [Сміється.] Це ж все на брехні воно і тяглося. Це, получається, комуністична ідеологія – все на брехні получається. Так от так у нас воно все вбито в голову, що воно на подсознанні. І я даже не задумувався. І от нам попало, нас дві дівізії – Вітебська – це я служив. Нам нада було Брно захопити – у них [чехів] началась революція, рішили ж це придавить усе. Як вони построїли. Вони построїли, що їхнє правительство дало просьбу, щоб країни Варшавського договора войшли в Чехію і навели там порядок, щоб прекратить всі ці діла. Мені нагороду там дали, подяка від командования, міністром оборони, за «интернациональный долг с оружием в руках защищал... исполнял интернациональный долг по защите завоеваний социализма в Чехословакии». І це ж я в це ж вірив.

І що получається. Я потім... я не придав цьому значення. Приїхали до нас якийсь спецназ. Тоже дісантніки, тільки спецназ. Їх рота була. Ну, вони одити так, да і ми, що не видно звання. До він шото там: «Землякі, ти откуда?» – каже. Видно почув, що я хахол. По російські говорю, но він почув. Він підійшов: «Ти хто? Откуда?» Я говорю: «Я з Києва.» – «Йо, земляк». «Ну, – кажу. Мене призивали з Макаровського району, а в Києві я на заводі працював». – «Земляк». А він якийсь старший лейтенант. І він мені розказав. «Ми, говорить, у Празі, висадили нас». Захватили правительство вони вночі. Я так зрозумів, що не без допомоги їхніх колоборантов. «А ваш аеродром – каже, – ми захопили тоже, щоб самолёти сіли». У Брно великий аеропорт міжнародний, вони захопили його. Вони захопили, і каже, що я замітив, коли наш командир пішов, його ж... там тоже якийсь воєнний, вони побалакали, і всьо, – каже. Ми їх і не захватували». І пошли сідають. Там було вже настроєно. Ну, а ми шо... Сідаємо. Описано єсть, у мене книжка єсть. Сірожин друг, він зараз тоже в АТО, він в Макарові із Житомирської десантної воював. По телевізору виступав, коли освободили Макаров. А батько, оказується, ми разом служили. Тільки що я в одном полку, він в триста сімнадцятом. Він це все описує. Як це все було. Із матами і чортатами. А шо... нас садили. Наприклад, у нашій машині... Дві пушки – вона здорова ж та і дві газ – 66 мшини. Їх нада витолкнуть: пушки, машини виїжджають і зразу – в сторону, потому що освободить полосу. І це на ходу все. Він сів, і потом помаленьку їде, а ми виталкуєм все це. А тут на тебе буквально... Воно ж... цей самолёт здоровенний. Його так бачиш, а коли ось на тебе крутить оці чотири пропелера – тут хтось лається... і зразу вони туду на взльот і пішли. Оце вони [росіяни] так само зробили в цьому, у Казахстані. Вишли в город з автоматом, постріляли – ясно, що люди порозбігались. На враження. А ми... Нам сказали, видали триста двадцять патронів – три магазина заряджені, чотири гранати, лопатка сальорна, на сутки їсти дали. Зачитали приказ: «На счёот “Стрілять” оружие примінять по собственной инициативе». Зато я... Десь був дві тисячі восьмий рік. Якась годовщина цієї революції. Я сижу, дивлюсь там телевизор. І показують якраз оці собитія. І я бачу себе. Ну, не лічно себе. А якраз я в цьому участував. І мені зразу стало стидно. Бо там якраз показали Прагу, не нас показали, а в Празі. А там ше й танки. Там люди лягали під танки. Так оце бачиш, точно така була задача, як у них [росіян], точно така. Но ми... Дивися. Все-рівно, у нас тоді була освіта непогана. І люди були добріші, виховання було друге зовсім. А це дикуни. А наші... свою землю захищають. Ти їздила в Бишів.

СПРОТИВ ВОРОГУ Там в Бишеві єсть Володя Жарко. В його друг був із Червоной Слободи. Він цей хлопчик, ну, не хлопчик, цей мужчина молодий, цей Володя, трошки наче старший. Я йому ремонтував машину. Звать його Юра, фамілія якась прибалтійська – Рейнка, Щирейка – якось так. Він сам прибалтієць – чи литовець, чи латиш. Бо я, коли він вже уїзжав, я кажу: «А що це в тебе за прізвисьце?» А він каже: «Батько в мене був...», ну, з Прибалтики, по батьку, каже. А так він по-українські говорить. Він в Червоній Слободі робив на цьому заводі. Притом

він такий грамотний, і комп'ютерною технікою. І з тим Володьою він тоже ж участував у цих розкопках загиблих солдат у Другу світову війну, і Володя ж до мене його привіз. Потім... Потім, коли началась війна, оце ж він, я знав, що він погіб. І коли цей Вова до мене підійшов у Бишеві, тоді ж я його питаю, аякже за його, що ж случилось. Вони ж в одній команді. Ну, каже, як... Каже, йому б Героя нада дати. Шо получилось. Короче він, можна сказать, благодаря йому освободили Макаров і остановили їх тут же... на піссят первом... Калиновка... Я каже, знаю, що він кимось таким робив. Має доступ до вишки. Я так і не зрозумів, чи вишка стоїть та, шо в Макарові там... Як в'їзжать в Макаров, після піссят первого, як тільки в'їхать у Макаров, ше Макаров далеко, – стоїть отакенна вишка. Така, як і в Бишеві. Чи вона в них на заводі. І він, каже, до вишки мав доступ. Він туду доступ мав, і він коректіровав, і він давав дани. І їх били, цих же орків... Каже, давав даних, потом же, каже, десь достав цей... квадрокоптер. У когось виманив чи випросив, чи викупив. І ще пустив його і коректірував огонь. А потом... А цей же, каже, вони були в одному цьому ж територіальному... обороні. А оружия ж нам не дали зразу, каже. Наче з палками. У мене, каже, наче тільки була цей... трохлінейка. Ну, каже, та, що одкапуєш, він тоді... дробить. В мене було саме лучче оружие, трьохлінейка. Це на теперішнє врем'я – це допотопне. Ну, вона дуже хороша сама по собі. А всі ж, каже, шчитай... некоторые з палками сиділи. Там же ш територіальна оборона везде. Її ж трошки полягло людей. І в Макарові ці... Не, самих людей мирних – да, повбивали. І тероборони вони постріляли. З Бишева мій клієнт сказав, його сина... Син жив в Макарові – убили. А цей, каже, Вовік каже, що він рішив, шо нада оружие достать. Їх одигнали отсюда вже. Бо каже було чуть лі не так: піссят перший кілометр, і тудо ж міст той. На мосту стоять наші, а внизу – вони ... Отаке ж даже було. Одигнали їх, і він рішив – добыть оружие ж нада. Він рішив, шо де там бої, де там ше – і туди. Їхать ніхто не хоче, – куди, ніхто не дає – «Не йди», і все... То він, каже, і попер. В нього мікроавтобус такий. Не дуже великий, меншенький, чим був у Колі. І всьо. Сорок один день, він десь півтора місяця лежав там. [Це, здається, про нього казали, шо волонтер один їхав. Він і був убитий, лежав на трасі. Його назвали волонтером на передачі. Але він один їхав. На мікроавтобусі. Там не говорили, шо за зброєю.] [Є. О.:] Ну, Вова каже, шо він рішив... Ну тут він – да, він може був волонтером, раз він її коректіровав. [Де він міг зброю дістати?] [Є. О.:] Ну, десь же він рішив. Чи може когось грохнути, чи украсти. Коротше, він уїхав, у Колонщину, Колонщина, помоему, чи далі. І він звернув у сторону, десь він там їздив. А потом він, каже, покінув, бо й двері були в автобусі одкриті... І хотів утікти. Він поняв, шо... Вони його розстріляли. Його не забирали, автобус. Так він і стояв. [Біля Колонщини десь?] [Є. О.:] Да. Колонщина, не то дальше чуть-чуть... Десь тут. [Таких людей треба нагороджувати.] [Є. О.:] Він каже, шо благодаря йому їх вибили тут, потому шо він коректіровав. Вони його вбили. І не забирали, каже, автобуса... Так він і стояв там. [Там ще про одного хлопчика згадували. Але він по Житомирській трасі.] [Є. О.:] Він тоже по Житомирській трасі. [Так. Але він біля

Макарова, але це трохи далі. Там хлопець, 15 років мав квадрокоптер – він займався цим, це його хобі – і він теж корегував, вказував, де йде колона рашистів. Хороший у Вашого Сергія друг, це ж він розказував про нього. Що він до вас приїжджав і налякав всіх, на танку.» [Є. О.:] Не танк, а бронетанк. Для Каті це танк, і вооружені повністю. Вони якраз отут і воювали. Він звільняв Макаров тут. І він... Його показували вечором у новинах, а він командир розвідгрупи якоїсь, і він балакав. [В. П.:] Там показували, що загинула молода медикinja двадцять шість років. Скільки пораниених винесла... [Є. О.:] Учора ж це... Васін син, полковник, Володимир Заброцький, приїхав. Із Вовою солдати. Солдат цей сидить. І ще третій – німець, ще й Гансович, помоему. Я так поняв, що німець – нашій. У нас живе. А невістка, сама медсестра, каже: «Ну що, а комусь нада тих раниених витягати». У неї двоє дітей. Я поняв так, що вона піде, якщо призвуть. «А кому ж же ш – каже, – нада тягати». [Є. В.:] Давайте зараз піднімемо, вип'ємо за наших хлопців, що стоять за нас, за Перемогу, за нашого Альошу – він зараз захищає, у Бахмуті. [Ч. Л. (мати):] Три дні не було дзвінка. Я телефон не відключаю. [Є. В.:] Давайте, щоб його минало. [Ч. Л.:] Щоб бистріше все закінчилось. Я думала, що він піде на ротацію. А він сказав: «Мама, забудь це слово». [В. П.:] У Наді теж один співробітник на Бахмутському напрямку. І нам же кажуть, що ми там наступаєм. Але їм доводиться і відступати, коли закінчуються боеприпаси, щоб зберегти життя. [Є. В.:] Ну, тож був такий період, зараз наче... [Ч. Л.:] Я вчора так злякалася. У нас так стріляють там в селі. Бух-бух, бух-бух... Це хлопці, які там стоять. Може, тренувалися з пушки. Коло Чорногородки. Я звоню Маші, кажу – ти там ближче. Може, хто наступає... Бухало так, що... [В. П.:] А ми шахеди два бачили, над хатою у Веселій. Новий рік. Сидимо. Чуємо, щось гуде. Вискакуємо. І тут ми чуємо звук, що наближається – якогось драндулета, моторолера. Було чутно, що він летить близько, поруч. Просто хмарно було, не видно. Полетів туди, на Київ. Потім другий. Андрей почав дзвонити в міліцію – казали, щоб повідомляли. Дозвонились до пожежної, повідомили. [Ч. Л.:] А я дванадцятого числа лягла спати. У дванадцять ночі мені дзвонить Аліна, онука, вітає мене. Потім мені дзвонить Альоша. Розмовляємо з ним. Дивлюсь у вікно. Я чуть не впала. Летить коло лісу ця ракета – вогонь з неї. Тільки «Бух», десь прилетіло. Тільки раз. Потім другий раз. От спокійно лежала тобі, спала, нічого не бачила, не чула. [В. П.:] У вас весь час стоять і збивають. У вас чути, як ніде... Співробітниця дзвонила, вона на Позняках, вірніше на Осокорках. І це ж, коли бомбили, над Києвом збивали дуже багато їх. Вона каже: «Валя, ти б бачила. Всі Осокорки, які були, вилізли на балкон, не дивлячись на те, що там все збивають, і кричали: "Слава ЗСУ!", гімн співали». Каже там такий галас був! Тому що, каже, військовий стан – вийти не можна, а енергію кудись треба діти. І каже: «Я тобі не можу передати – таке стояло. "Слава ЗСУ!", "Слава Україні! Героям Слава!", і гімн. Тут, – каже, – над нами літає, б'ють, а тут...». [Ч. Л.:] А Бабин Яр, казав Максим, так розбили, так розбили. І жертви є. Це на Солом'янці, як їхати до Байкового кладовища, де каток. Словом, де воно вб'є, де б'є... Лягаєш спати,

і не знаєш... [Ч. Л.:] Коли Галя в нас була, вона з Сашкою стояли надворі. Коли, каже: «Дивись, он летить дрон!». Чи то наш, чи їхній, Бог його знає, який він там. Він пролетів над церквою і полетів. [Є. В.:] Церкву не успіли постріляти, а вже... [Ч. Л.:] Вона й так розпадеться. [В. П.:] Московська, не? [Є. В.:] Московська, вроді. Батюшка до тебе [до Ліди] приїжджав, зерно у тебе брав. Два роки назад, другий появився? [Ч. Л.:] Три було вже. Слухи були, він брав до себе. Він виїхав, зняв даже батареї. [Ч. Л.:] Подожди минутку. Дак його вигнали. Я це чула. Первий десь дівся. Не знаю, де він дівся. Потом цього поставили мужика. Він за свої гроші... Може він ходив, де просив, не знаю. Він зробив теплі поли в церкві, усе зробив. Но він любив випити. І його попросили убратися оттудова. І він убрався. Тепер у нього приход який-то десь у Васильковському районі. От. А він каже: «Я за свої гроші купив». Пішов і розібрав, поли забрав, там які-то ікони позабирав. Але я хочу сказати. От батюшка наш... [Л. Є.:] От ми з дівчатами сітки плетем. У нас вже два раз на Бахмут брав сеєткі військовий, що там служить Він сам з Луганська, воює з чотирнадцятого року. Цей раз з побратимом приїжджав. І батюшка, він наче... капелан... сеєткі в Київ возить. Ми мішки розпускали і плели, тепер волонтери привезли такі сеєткі – ми їх розпускаєм і плетем. [Є. В.:] В Бишеві були позавчора. У п'ятницю похорон був. Ну, я пішов платити це. Якраз його [загиблого солдата ЗСУ] несли. Лена з мною була й Коля. Вони кажуть: «Його однесли. За церкву занесли, а до церкви – не». До чого я веду: до церкви не занесли. [Ч. Л.:] Бо це не робиться в церкві. Бо батюшки були, батюшки... [Є. В.:] Ну. Я зайшов... Парень молодий. Вони якраз його несли. Мені сестра сказала його. Він десь у техніці там. [Ч. Л.:] Десь уже тиждень, як його вбили. [Є. В.:] Короче, в техніці, ну, його як... Його собрали там. [Ч. Л.:] Як того нашого... танкіста... Не одкривали. [В. П.:] Це коли? [К. Г.:] Терещенко Василь. У чотирнадцятому году пішов оцей Вася військовим у танкові войска. Прийшли росіяни, і Вася той сказав: «Ви хочте, а я піду». І Вася пішов. Згорів той Вася в танку... А Толік, брат, страшно, що робив за ним, як привезли ховати. «Чого ж ти мене не взяв? Я б тебе захистив!». Все село проводило його, устелили всю дорогу тюльпанами та нарцисами. Дак оце вистроїлися люди, стояли на колінах двома рядами од пам'ятника Солдату-визволителю, де прощалися, до самого кладовища. [В. П.:] В Грузькій уже два прапора стоїть. [Є. В.:] Ше одне питання. Грузецький тоже був, розказував. Батюшка остався в селі, но він оддав усе, у селі остався. Московський батюшка. [В. П.:] Хай перейде в ПЦУ, ми його будем поважати. Це ж і гроші Москві... [Ч. Л.:] Які Москві там гроші? Господи. Вони онено... Він ходить і собірає... [Є. В.:] Як ці, що там убірають? Як їх називають, забув... Дівчата, які убірають в церкві. Як їх називають... Коротше, до того, який батюшка на якій машині їздить. А ці ж, що убірають, ну... [В. П.:] Рядові... [Є. В.:] Ну, вони повбірали, ті дівчата, дивляться... Потом: такі машини, говорять, що й батюшки немає. І посідали, каже, і поїхали. [В. П.:] Якби ще ворогів не було. У нас оце «руський мір», анастасіївці – правда, частина змінилась, коли війна почалась. Одного мати, що тепер живе тут, прибігла, і так радісно: «Догова-

риваться надо. С Путиным договариваться». Така щаслива. Я кажу – «Ви шо? Харків бомблять, у мене тітка, сестра у підвалі». Вона: «Так не надо било стрелять!». Типу, нашо ж стріляли? Я кажу: «Ми мали з хлібом, на колінах?». Пройшов час. З тіткою моєю вона їхала і: «Русский язык нада, Русский язык». Словом, вороги. [Ч. Л.:] Я ходила в магазин, а там баба, що носила почту, розказувала. Її сусідка з чотирьох років живе в Україні. Но вона русская. Перед смертю каже: «Не ругайте Путина, он хороший». [Є. В.:] Вона вмерла? [Ч. Л.:] Да. [Є. В.:] Слава Богу. [В. П.:] Я хочу сказати, що у них це в крові. Моя кума... Виросла тут, сорок два роки дружили, і виїхала. А кум... Сам з Сумської області. Як мозги йому треба було викрутити, що він вважав, що тут бандерівці. Надю хрестив... А Юля, дочка його, тут вчилася, росла. Вона зараз в Росії з ним живе, в Белгороді. Так її друг Наді щось... А Надя написала: «Да що ти мені говориш. Ви напали на нас. Я тоже в Уренгої була. Дядя Петя мій хрещений-батько». На що той: «Да щоб ти здохла в тому Уренгої». Надя так обурювалась: «Він мене не знає, нічого...» А Юля оця сказала: «Ми вас, фашистов, будем бити и вашу бандеровскую власть»... Українка. Але я про батюшку. Про хороше. Коли я їздила в Суботів, і там Іллінська церква. Це Черкаська область. Ми попали на Храм. І батюшка їхній... Там така гарна традиція, він запросив всіх до столу до себе. Ми прийшли – в нього в хаті столи, у дворі столи. І це люди сходяться, всі. Да, це московська була. Ну це був двохтисячний рік, хай, може, дві тисячі четвертий... І туди приїхав з Черкас головний владика, якось він там називається... Од головний Черкаської цієї єпархії. Він сам монахом був. Йому було ще років сорок. Він був молодий, свідомий віруючий, зразу пішов у монахи. І от так вийшло, нас посадили біля цих попів, які прийшли в гості, а через одного від мене сидів цей владика. І горілку наливають. Я думаю: це ж може пити не можна. А цей піп біля мене наливає, каже: «Пийте, пийте!». І встав цей головний, владика, і каже... Так гарно проповідь сказав, українською мовою. І тут я кажу... Не витерпіла, да кажу: «Ви ж московська церква, а проповідь українською». І він каже мені: «Христос звертався до кожного народу його мовою». І я побачила, що це якісь нові... Тобто там десь у них там було, що розуміли: не так має бути. [Є. О.:] Володимир уже тоді намагався... розумів, що так не має бути. Але вони – московська. Дуже прогресивні були. [О. М.:] Оце так, як ти розказуєш за кумів, і невістка наша теж. Перейшла на українську мову. То вона кацапка. Перейшла. Вона подзвонила, як почалося. Вона в Подмоскові окончила там інститут цей, по атомній. Ну, її батьки там були атомники. Вона з ними приїхала, їй чотирнадцять років було. Вони на ровенській станції, а вона, коли виросла, до батька вже не стало, а мати замуж вийшла. І якось так сказала: «Ти вже взрослая». [Є. В.:] Шуруй. [О. М.:] Да. Вона кончила... Десь сначала вчила в Запорожжі, а потом... Оце як почалась війна, дзвонили її друзі. Подруга на неї як напала, то сказала: «Я даже на русском языке не буду разговаривать». І говорить так чисто. Вона й Діма (онук, приїхав з Росії), до так – поукраїнські. Притом, в мене суржик, а він чисто балакає. Він вивчив її. І сказала, пошли ви к такой матери, я и на русском

языке не буду разговаривать. А Діма приїхав в одинадцятий клас. Закончив він інститут... як його... імені Гетьмана... Коло танка... Нархоз колись називався. Ну, а його взяли на магістратуру, взяли його безплатно. Безсрочно посвідка на проживання, бо батько українець. Хоче російський паспорт (до війни ще видали, йому тридцять один) на український поміняти. [В. П.:] Мені подобалось, як жінка Серея пояснювала на кордоні, коли виїжджали від війни в Німеччину, хто з нею їде: «Це мій син, а це моя дочка від першого чоловіка, а це син мого чоловіка від першої жінки, а це дочка жінки мого першого чоловіка». [Є. О.:] Дак наші пропустили його, а поляки почали... щось не можуть понять. Головне, що на руках цей в неї, малий. Він наче чималий. Ну, троє суток простояли на том кордоні [березень 2022 року], цей щось хниче, а тут незрозуміло. Подумав, що цієї жінки діти. Воно так і получається: Маша старша, чим та, падчериця, трошки молодшенька. В росії... там ужасно. У нас все-таки якось пішло... Да, дуже багато корупції, дуже багато. Оці вибори. Хоч би взяти самі вибори. Як можна зробити: якийсь Янукович – за нього скільки мільйонів голосують. Смешка... я не знав, хто він такий, но коли його почув – оце, думаю, щоб такого взяти. Зробили – ух, що він – чуть лі не... І так далі. Виявляється, цею рекламою можна що хотіти. А треба було з росією, Донбасом розібратися. Донбас. Оттуда все і пішло. Вони той Донбас розвалили, обікрали, саме боніш там олігархів стало. Стали багаті, а тоді прийшли Київ покоряти. І всьо. І все це заварилось. [В. П.:] Не, там же, згадуй, як раніше. Взагалі все пішло звідти, дійсно. Шо вони хотіли... Ахметов колись іще... він же затребував у Верховній Раді «особого статусу Донбаса». Саме партія регіонів. «Особий статус Донбаса». Потім ото вони робили з'їзд партії регіонів, які вони хотіли республіку зробити. [Є. О.:] А потом як пройшов Ющенко, то вони всі повтікали. [Є. В.:] Зараз Зеленський правильно сказав: «Будем одвойовувать, кто де хочет. До росії – пожалуста, їдьте туди і живіть». Оце в нас мужественний Альоша, брат наш. Це боець. З перших днів – в Теробороні, потім – в ЗСУ. Вугледар, Бахмут. А після ранення був якийсь час поваром. Гарно готовив «Хміль» [Хмелюк] – і піци, і сирники хлопцям у Бахмуті. [В. П.:] Альоші від нас – найтепліші слова. Тільки Перемоги. Все завдяки нашій армії, Залужному. [В. П.:] Я згадала яскравий день мого дитинства... Я сплю, а баба Сенька мене будить: «Вставай, бабушка Франия прийшла. Вставай, у тебе день народження». А мені так спати хочеться, ну так хочеться. Нарешті, розбурхали: сидить переді мною бабушка Франия, посміхається, дарує ленти і цукерки. А потім – в гості на хутір. Це була ціла подія – в гості до бабушки Гані, до тьоті Ліди. Ми йдемо в гості! Я пам'ятаю – дуже довгою здавалася малим дорогою. Так важко, довго. А потім приходиш... І оця от піч збоку, і оце тепло. І тобі теж – щось дають, дають. Але один раз я прийшла, уже була школярка, а тьотя Ліда хліва шарує. Я прийшла, а мене ж вчили помагати. «Тьотя Ліда, давайте буду помагати». Каже: «Ну, ставай». І давай. Я в житті не брала, дивлюсь, як вона глину бере коричневу і шарує. Гвіздок якийсь зачепила тут же, і долоню роздерла. Недовго я помагала! От я скажу. Без роду – не можна. [Ч. Л.:] Я хочу сказати, як солдати у нас жили в школі. Там

парнішка усе дзвонив по телефону, на горі там... По-ставив такий пеньчок, сів і це так дивиться, і каже: «Боже, як у вас тут красиво!» [Є. О.:] Хто це мені розказував... А зять... Червоний... шось там за гриби. Зять дзвонить тестю, що приїжджай, гриби є. Він приїхав же. Приїжджає з Лівонівки до зятя, зять сказав, що кудись поведе. Сюди спустилися, насоби-рали грибів, а жінка його каже: «Ну чим не Карпа-ти!» А кажу, а де ж ті гори? А тоді... І справді... Якщо вона їде з Левонівки, в'їхала через міст у Яблунівку – то гора попереду. А вже розцвіло, вона дивиться: «Карпати». [Ч. Л.:] Міст зорвали, коли чекали, що росіяни через село підуть. А ми в цьому году з Га-льою по гриби не ходили, боялися, що там міни. А потом таки, люди собираються, – підем. Вона в ва-лянках, я правда в якіто сапожки. Шуруєм ми мимо става, там багато рибаків стояло. Ми пішли на пря-му. Кладка, напевно, єсть. Пошурували ми, найшли ту кладку. Ми йшли, то нада було бачить! То клад-ка – коряга лежить. І зайшли ми в таку кропиву. Шоб ближче піднятися до ферми туди – одна крапи-ва! Галя там. Я їду перва. Кажуть усі: «Не ходіть, не ходіть, можна збить там міни – хто там уже слухав ті міни. Коротше, дійшли ми. Ну що там... Гриби кінча-лися. Походили, насобирали трошки. Обратно – Галю, будем іти тудою? – Ненє. Через мост тудою пішли. Втомилися. Давай, кажем, посидим, уже в возрастє. Гриби будем чистить. Раз поседіли, потом

вийшли трошкі дальше, дядько там рибу ловить. «У вас там риба гарна?» – «Да така, як ваші гриби». Ми і там почистили. Йдемо ми вже третій раз. Коли цей дядько. Як побачив, що ми сидимо три рази, він як начав сміятися! Ну, насилу додому доплентались. Вже не раді були... ні грибів, нічого. [В. П.:] Які ви молодці. Я малою... ну, люблюся, яка гарна Левонів-ка через став. А це Галя розказувала, що такі там на-зви були: Дубова Шия. [Є. В.:] Да, Дубова Шия. [В. П.:] А я й не знала! [Є. О.:] Як канікули, то нас туди водили, кашу варили. Або туди, де хутор кінча-ється, – на Гончарівщину. Розказувала моя мама, що там хутор був. Там така річечка, бродок. Так і називалась – Бродок. Як колгосп, то вже хутори позноси-ли. А мати розказувала, як дівували, то туди ходили гулять. Дуже красиво там. [Є. О.:] Правнук одягає бронєжилет, каску – захищать село. Співає «Черво-ну калину» [слухають запис]. То йому дали бронє-жилет, тільки витягли ті железяки. [Є. В.:] Це кадр безподобний [піднімає келих]. Ну, беремо. Нехай Бог береже всіх нас. Ми знаємо, ми тоже живемо в такій... Другий раз як стрельнуть, наче дровина яка впорола. [В. П.:] Коло вас стоять, стріляють. [Л. О.] А коло вас що, не стоять? [В. П.:] Коло Грузької. Ми в стороні. [К. Г.:] Вони... у нас, кажуть, нема історії. То ви де взялися? Казав дядько твій, Анатолій Івано-вич: «У них на деревах мавпи сиділи, а у нас Софія Київська була»...

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

М. Кропивницький

*Олена Горобець, 1988 р. н.,
автоетнографічна розповідь (щоденник).
Записано впродовж липня – серпня 2023 р.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Скільки себе пам'ятаю, День Незалежності України був моїм улюбленим святом. За енергетикою і наповненням воно близьке мені до Великодня, про щось, здавалося б, неможливе, про перемогу над самою смертю і небуттям, про торжество справедливості. Мені завжди здавалось, що цього дня всі наші предки дивляться на нас з небес і радіють, що їхня кількасотлітня, часом здавалось, безнадійна боротьба, таки увінчалась власною державою для українців, яка буде для них прихистком у світі і точкою опори для розвитку. Ми завжди збирались великою родиною в цей день, одягали національний одяг – вишиванки, відвідували офіційні врочистості зранку і з нетерпінням чекали на великий концерт і феєрверки ввечері. Цьогоріч я вперше святкуватиму День Незалежності не вдома з родиною і своєю країною, адже російська агресія робить наше перебування вдома небезпечним для життя. І все ж таки за кілька тижнів до свята ми наважились з дітьми відвідати Україну. Їхньому татові і моему чоловіку дали коротку відпустку в армії, куди його мобілізували понад пів року тому. А отже, ми зможемо зустрітись і провести трохи часу разом. Діти нетямляться від радощів передчуття того, що скоро побачать тата, рідних і друзів. Вони зовсім забули про страх. А я останнім часом починаю знов тремтіти від новин про щоденні обстріли і руйнування мирних міст далеко від лінії фронту, про прильоти в моєму місті, про ризики ядерної катастрофи. Ми з дітьми не були вдома вісім місяців. Ми поїхали в листопаді 2022-го після перших масованих атак на цивільну інфраструктуру. Наша квартира розташована поблизу одразу кількох таких об'єктів і тоді, в листопаді, з кожною повітряною тривогою мені здавалось, що небезпека від наступної ракети, що таки прилетить до нас додому, зростає в геометричній прогресії. Після однієї з таких тривог пошкодження, завдані російськими ракетами, були такими значними, що стався повний блекаут. Не було ні світла, ні води, ні навіть телефонного зв'язку чи банківського сервісу. Я пам'ятаю, як вдивлялась в темряву, безнадійно перезавантажуючи телефон, намагаючись впіймати зв'язок, і думала, що оце він, напевно, і є – кінець світу. Коли зв'язок відновився, колега запросила нас в гості до Берліна, подивитись на Різдвяні ярмарки і трохи перевести подих. Ми вперше за 14 років шлюбу мусили розлучитись з чоловіком і батьком дітей, не

знаючи, чи на кілька тижнів, чи назавжди. Вже невдовзі мій чоловік отримає повістку в армію, а ми з дітьми приймемо рішення залишатися в безпеці трохи довше, ніж спершу планували, і переїхати до Норвегії. Чи не надто ми змінились, чи не видаватимемось недоречними, зарозумілими, чужими? Як зустрінуть нас тепер – байдужістю, цікавістю чи вороже? Як ми сприйматимемо все, чи зможемо покинути всіх і все своє рідне вже вдруге, напевно, знаючи, що знов повернутись зможемо нескоро. Скільки запитань, відповідей на які я боюсь, але скоро дізнаюсь. Дві доби в дорозі, зміна транспорту сім разів – і от ми вдома, але не повернулись, ні – в гостях, на канікулах. Це дивно – все таке знайоме, але вже дещо навіть чуже. Перше, що сказав мій старший син, коли ми опинились у своїй квартирі: «Тут стало все таке маленьке». Кажу йому: «Це ти встиг вирости!». Мій чоловік від постійних фізичних тренувань став кремезним і мовчазним. Нам також доведеться з ним по-новому знайомитись одне з одним, хоч ніби і були весь час на зв'язку телефоном. Ми не збирали велику родину і друзів на честь нашого приїзду. Надто різний і по-своєму травматичний досвід кожен проходить зараз. Він пролягає глибокими ровами по родинях, багаторічних дружбах. Якщо на початку повномасштабного вторгнення вся країна відчувалась як один організм, що бореться за своє виживання, то нині з'явилась напруга між тими, хто поки що не отримав повістку або знайшов можливість не служити в армії, і тими, хто служить і вимушено здобуває військовий досвід. Між тими, хто лишається вдома і готується до чергової тяжкої зими, і тими, хто проведе її в безпеці. У соцмережах ця напруга вибухає гарячими суперечками, в реальному житті, навпаки, обпікає холодом і відчуженістю з дотриманням формальної привітності. Ми все ж плануємо зустрічі з усіма, хто нам дорогий, але по черзі, розраховуючи сили. Окрім зустрічей з рідними, наш візит в Україну мав багато ще й суто практичних цілей, як то необхідність виготовити нові паспорти дітям, отримати посвідчення водія, відвідати лікарів, зокрема стоматолога, та багато іншого. Але насамперед ми вирушили до Холодного Яру. Місця, куди ми, як і тисячі українців, щовесни здійснювали паломництво, щоб вшанувати борців за волю України різних епох. Мільйони років тому в цих місцях упав метеорит, утворивши глибокий яр, де в найбільшу спеку зберігається прохолода, а потім виріс густий ліс, що століттями ховав повстанців. Головна пам'ятка – тисячолітній дуб, названий на честь повстанського ватажка XVII ст. – Максима Залізняка. За нашої відсутності тут з'явилися нові пам'ятники, що увічнюють уже су-

часних героїв. На початку ХХ ст. більшовики довго не могли підкорити цю територію і тоді вдались до тотального терору. Тоді, після Першої світової, всім було не до проблем якихось там українців. Нині, маючи підтримку багатьох у світі, ми віримо у кращій результат нашої боротьби за право бути і мати свою країну. Ще плануючи візит в Україну, я сподівалась відвідати театр у рідному місті. Сподівалась майже без надії, адже зараз у них канікули. Дивом я отримала запрошення на документальну виставу: «Поїхати (не) можна лишитись», гастролі якої збіглися з нашим перебуванням у місті. У виставі актори Херсонського театру розповідають власні історії виїзду з окупованого на той час Херсона. «Ми не хотіли покидати рідне місто», – зізнаються вони напочатку, розповідаючи далі, як намагались чинити опір окупантам, як вимушено таки робили спроби прорватись на підконтрольну Україні територію, як повернулись, щойно військові звільнили місто і як зараз під обстрілами, в укритті, намагаються відновити роботу і підтримувати херсонців. Сигнал повітряної тривоги зупиняє виставу прямо посередині, у момент найвищого емоційного напруження. Глядачів просять покинути зал і пройти в укриття – існує ризик ракетного удару по місту. Для всіх присутніх це вже звична рутинна. Якщо тривога триватиме менше однієї години, виставу продовжать, якщо більше, то вже ні. Нам щастить, вже за 20 хвилин, ми змогли повернутись до глядацької зали, виставу продовжили з того місця, на якому зупинились. Увечері зустрічаюсь з подругами. Середмістя наповнене веселим гамором. Центральна вулиця виблискуює вогнями різноманітних кафе і ресторанів, літні майданчики переповнені відвідувачами, вуличні музиканти збирають натовпи випадкових слухачів. На перший погляд – чисто тобі картинка мирного безтурботного літнього вечора, яка в одну мить обривається настанням комендантської години. Всі вогні різко вимикаються, люди на вулицях, ще мить тому нібито неквапні і розслаблені, спішно покидають центр міста, щоб дістатись додому. Тоді я усвідомлюю, що все оце лише виглядає звичайним нормальним життям, а насправді є лише його імітацією, ритуалом, декорацією. Бо немає ні радості, ні безтурботності, все просякнuto тривогою і війною. Сховатись від неї ніде не можна. Єдина людина з тих, кого я зустріла за ці дні в Україні і яка насправді світилась щирою радістю, що фонтаном розбризкувалась довкола, – це наш друг, герой мого документального фільму про видобуток урану, а нині солдат-доброволець – Максим. Я й не сподівалась його побачити. Він несе службу на передовій і не мав повернутись в місто аж до вересня. Тим дивнішою і радіснішою була наша зустріч. За день до цього Максим потрапив під шквальний обстріл ворога. Каже, якоїсь миті вже попрощався з життям. Але дивом вижив ще й виявився неушкодженим всього в декількох метрах від місця влучання снарядів. У Максима дві маленькі донечки і дружина. Її радість про порятунок чоловіка густо змішана з жахом, адже всього за кілька днів він повернеться туди, звідки щойно вирвався. Він з перших днів вторгнення пішов до армії і це вже не вперше йому довелося випробувати власну удачу. Максим мріє чимскоріше повернутись до мирного життя, але про якусь ротацію, демобілізацію поки не йдеться взагалі. Війна грузне і в'язне, війна розтягується, здається, вже на ціле життя мого

покоління. Провалююся час від часу в цю безнадію і почуваюся так, ніби всі ми приречені на цей перманентний страх і відчай. Здається навіть, що наше норвезьке життя нам наснилося, що насправді нема жодного порятунку і сховку від всього цього. По десять разів на день різні люди, кожен, з надією або й претензією, питає нас: «То ви вже повернулись назавсім?» І кожному доводиться, виправдовуючись, відповідати, що ні. І собі про це нагадувати, не дозволяти звикати, сумніватись. Лише одна жінка різко і безапеляційно: «Не здумайте лишатись назавсім». Ще весною, коли ми з нею говорили телефоном, вона відчайдушно прагнула покинути безпечну Німеччину, де разом з сином отримала прихисток на початку вторгнення, і повернутись додому, до чоловіка, до себе і свого життя. Нині, через кілька місяців після повернення, вона відчуває себе в пастці. Адже ніякого повернення не існує, тут так само все доводиться будувати по-новому. А небезпека з наближенням зими тільки зростає, перспективи поки що примарні, полегшення від того, що ти вдома, немає. Але яке ж це неймовірне відчуття – коли родина разом! Коли є можливість бачити і торкатись, дихати одним повітрям, насправді дивитись в очі, без посередництва технологій. Забути про те, чому ми не можемо залишитись, не дають новини. Тільки за час нашого перебування вдома ворожі ракети відібрали життя п'ятих дітей в, здавалося б, найбезпечніших містах і містечках країни. Куди чергова ракета прилетить або впаде, не долетівши, вгадати неможливо. Це може бути і сільський будинок в гірській місцевості далеко на Заході країни, і сучасний готель в центрі міста, де в цей час відбувається захід для дітей, і театр, і кафе... Диявольський тир, бісова російська рулетка. Багато хто з цікавістю нас розпитує про те, як нам живеться в Норвегії, хтось цікавиться, як би й своїх дітей вивести хоч на зиму. А хтось випалює емоційно: «А я свого чоловіка нізащо не покину!» Мене чомусь ця фраза найбільше ранить. Бо я, виходить, кидаю свого чоловіка, кохання всього життя, найкращого друга і компаньйона, половину себе... Що ж, дорога у нас попереду далека, буде час, коли все це виплакати. Через довжелезні черги і понад 12 годин затримки на кордоні з Польщею ми запізнались на літак до Осло, і наша 2денна подорож перетворилась на 4денну, протягом якої, зрештою, біль нової розлуки таки трохи притлумлюється бажанням якомога скоріше дістатись нашого тимчасового чи просто нового дому і життя в Сунндальсорі. А в День Незалежності України ми таки одягнемо вишиванки, візьмемо українські прапори і зберемось разом, бо Україна є Незалежна і Вільна!

*Записала І. Тільнова (ГО «Баба Єлька») у серпні 2022 р.
у м. Кропивницькому
від Чудиновича Сергія Микитовича,
священника ПЦУ*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Настоятель храму Покрови Пресвятої Богородиці Сергій Чудинович родом із Кропивницького, його дружина Ганнуса (так він її представляє) теж із наших країв – з Вільшанки. Згодом було навчання у Львові та Києві і служба в Херсоні. Сергій Чудинович – один із перших, хто як капелан почав їздити на фронт.] Наша парафія автоматично переключилася на питання війська із

2013 року. А з березня 2014го я почав займатися тим, що згодом почали називати «капеланством» – працювати як священник, який відвідував військові підрозділи. Кримська проблема завжди була у нас під носом – від Херсона до Каланчака їзди година 10 хвилин... У мене був колега-священник отець Ігор Петренко (він тоді потрапив у полон на Донбасі), то він їздив на Чонгар, а я їздив на кордон з Кримом. І там ми проводили перші богослужіння для українських військових. Соціальний центр при церкві відбувся фактично сам по собі. Деколи я вивішував списки потреб, але люди переважно приносили в церкву все, що в них було, щоб допомогти військовим. Логіка дуже проста: уяви себе в полі, в окопі. Що тобі потрібне? Починаючи з вологих серветок до шкарпеток... Це й називається «благодійність». Розумієте, природа добрих діл полягає в розумінні явища «любов». Україна – це країна християнської культури, це записано в українській Конституції і навіть на наших українських банкнотах указано. (Згадайте: на двох гривнях – фраза із «Руської правди»: «Якщо будете жити в любові між собою, Бог буде поміж вас», на ста гривнях – Шевченкові «Свою Україну любіть, любіть її во время люте...» і так далі). [Чому ж Бог взагалі допустив цю війну у країні християнської культури, як Ви кажете?] На це питання відповідь дуже проста, і Бог тут ні до чого. Господь дав усім людям абсолютно однакові стартові позиції: умовно кажучи, одні люди атом розібрали і зробили лампочку, а інші – бомбу. Господь же не розмовляє з нами ізза хмарки: бородата голова не висовується і не починає щось там з неба кричати. Він розмовляє з людьми обставинами і подіями. Він раз «поговорив» з нами подіями 16 липня – Декларацією про державний суверенітет. Як українці відреагували? Та якась там декларація... Ну, прапорець причепили одненький. Другий раз «заговорив» до них 24 серпня. Як ми відреагували? Ну, не чуєте ви, то ось вам росіяни у 2022му... Які претензії можуть бути у людства до Бога? Ми відпрацьовуємо свої власні гріхи. Знаєте, які це? Наприклад, що ми не прочитали вчасно «Малоросійство» Маланюка. Що в нас до цього часу СБУ просить повідомляти про російських агентів на гарячу лінію замість того, щоб зайти у будь-яку московську церкву, де навіть не кожного другого, а кожного першого можна записувати в перелік російських агентів. Ми як дбали за свою країну з 1991го року? Як ми себе поводити у 1917-му? Люди були малоросами, вони не могли змусити себе стати українцями. Оця меншовартість і до сьогодні вилазить. Ось чому я кажу, що історію треба вчити у всій її повноті. Це не для отримання оцінки, це для уміння робити висновки. [Українці цей урок, мабуть, погано засвоїли?] Я думаю, що українці, враховуючи війну, можливо, тільки починають задумуватися, що пора щось змінювати. Вийдіть на вулицю Театральну у Кропивницькому, подивіться увечері ліворуч-праворуч і ви послухаете, якою мовою говорить наша молодь. Висновків ніхто не зробив. Навіть окремі внутрішньо переміщені особи – вони виїхали вимушено з території, яку знищує росія, і до них і досі не дійшло. Ти до нього «добрий день», а воно тобі «здрасте». Ці речі мають бути очевидними, але вони не очевидні. Що ще незрозуміло? Що вам бракує? У мене серце болить, що через такі великі втрати аж тепер ми кажемо і висуваємо цю дрібницю, ми пишаємося тим, що починають лише про це дума-

ти. Ми ці всі уроки не повиучували... [Як Ви сприйняли інформацію про окупацію Херсона? Якою була найперша дія?] Коли все бабахнуло, ми прокинулися всі в один і той самий час. Коли я побачив, як нашими дорогами їдуть росіяни, я зайшов у хату, взяв дітей і дружину і вивіз до родичів у сусідню область – так я позбавив себе слабких місць. І наступного дня лише встиг заїхати в місто, як Херсон оточили. Ну, як оточили – ще протягом місяця я все ж міг їздити в Миколаїв за ліками, але не без перешкод. Взяв машинку задріпаненьку, пікапчика синенького кольору... Я їздив у самий Миколаїв і привозив цілий пікапчик ліків (і це тоді, коли провезти в місто не можна було нічого). Дурив їх, принаймні так мені здавалося. Але тоді на допиті після викрадення ФСБшники мені сказали: «Ти не думай, що такої умний, ми тебе воділі цілий місяць». Ну, це ж зрозуміло: пишеш у гуглі моє прізвище і до першого блокування... Мене схопили біля церкви люди в масках. Згодом я бачив, що серед них були і «руські», і так звані буряти. Принаймні відбитки пальців у підвалі в мене брав хлопчик із розкосими очима... Потім мене били, катували, намагалися зґвалтувати... [У чому Вас звинувачували?] У тому, що я українець. Мене забрали не тому, що я громадянин Сергій Микитович Чудинович. Я священник Свято-Покровського храму Православної церкви України, працював на добровільних засадах зі Збройними силами України. Цього мало? І більше того, я ж поховав загиблих воїнів територіальної оборони, і ми відслідковували загиблого українського солдата в храмі... Демонстративно й у вже окупованому росіянами Херсоні. [Розкажіть про це детальніше, якщо можна.] Напочатку вторгнення на об'їзній дорозі, яка веде до Антонівського мосту, були позиційні бої. Там загинув солдат Ігор Іванікович, в результаті він опинився в одному з херсонських моргів. Мені розповіли, що батьки не можуть вивезти з окупованого Херсона загиблого солдата і дуже просять допомоги. Розумієте, у перші дні місцеві морги були переповнені, щодня були по 20 поховань. А хлопчина не місцевий, з Івано-Франківщини... Я подумав, ну що я можу зробити? На кладовище їхати не те що страшно, а не було на чому – бракувало бензину. По-друге, кладовище біля аеропорту, де вже стояли росіяни. І ритуальне бюро таких послуг не надавало – приїхали, вкинули, присипали і бігом тікати. Я не знав, як воно буде... (Перед тим, їдучи ховати загиблих тероборонівців у Бузковому сквері, я попросився і показав місце, де мене в разі чого заповідано похоронити. Записку матусі написав, усіх обійняв, віддав ключі і поїхав). У результаті ми вирішили похорон зробити у храмі. Уявіть собі ситуацію: повна церква народу, люди стоять із українськими прапорами, лунає «Пливе кача». І я помічаю, що в мене немає кому співати – немає хору. Що робити? А люди в церкві різні, я кажу їм: «У нас немає хору, давайте я буду казати слова молитви, а ви будете мені відповідати...» І так і сталося. Це був такий всенародний похорон, мороз по шкірі. І найголовніше, що в нас є відеозапис цієї історії – у церкві в нас стоять вебкамери. Ми зробили якісний відеозапис для батьків, вони реально сиділи вдома і бачили цей похорон. Іншого варіанта попрощатися в них не було... [Як Вам вдалося вибратися з Херсона?] 6 квітня я зміг вибратися через Снігурівку. Їхав і дуже боявся, бо вважав, що навколо мене дуже багато спостерігачів. Я схитрував: призна-

чив виїзд в один день, а сам виїхав в інший. Зараз розумію, що всі факти вказують на те, що мені підкутили машину, затія була такою, що я десь застрягну і мене ліквідують. Їхав через поля зі швидкістю сто кілометрів на годину, але мені таки вдалося приїхати у Баштанку. Там я пішов у правоохоронний орган, зробив заяву про свій статус, розповів, що в полоні кацапи шляхом катувань змусили мене підписати документ про співпрацю (згідно з ним я мав розказувати про роботу Служби безпеки та українських диверсійно-розвідувальних груп). Зараз в СБУ до мене немає жодних претензій. [Як Ви облаштувалися у Кропивницькому?] Вибрався, як зміг, і тепер сидиш думаєш, як жити далі... Намагаюся служити, але місця для бо-гослужінь немає, житла немає. Але житло – то таке... Я мрію, що місцева влада дасть нам якийсь куточок, де б ми з парафіянами могли збиратися. Зараз я працюю у буквальному смислі на вулиці – біля реабілітаційного центру для дітей з інвалідністю, на дитячому майданчику. Єдине джерело доходу – це пожертви моїх прихожан, але, попри це, ми й тут почали займатися благодійництвом: ось нещодавно наші люди, херсонці з Нідерландів, прислали нам дві фури з медичним обладнанням та ліжками. [Отче, ви припускаєте, що ми можемо втратити Україну?] У 2014 році вся Україна була обліплена ідіотськими, я вважав, бігбордами «Україна єдина». Я повертався з кримського напрямку і думав, хіба це не очевидно, що Україна єдина. А якою вона може бути? Я аж розсердився! Це вже тоді була типова маніпуляція, але ми над цим не працювали... До мене за ці всі роки чітко дійшло, в чому полягає наша національна ідея. Я можу її сформулювати двома словами, вони дуже прості і всі їх кричать щодня, не усвідомлюючи, що це наша справжня національна ідея. Слава Україні! Це не «слава» у смислі віват. В економіці щоб ми були славні. У прибиранні тротуарів, у стрижці трави. У всьому, що нас оточує, у всьому. У будь-якій сфері і галузі. Має бути якість в усьому, вищий ґатунок. Якщо ми не вмітимемо користуватися малим, не збережемо дане нам, то навіщо нам давати більше?... Ви знаєте, якщо невивчені уроки не будуть вивчатися, якщо люди у буквальному смислі не покаються... У цьому й полягає людська мудрість – роздивитися причинно-наслідкові зв'язки, якими керується Бог у своїй промові до нас. Чи вистачить розуму роздивитися?

*Записала Л. Боса 4 грудня 2023 р.
у м. Кропивницькому
від Валерія Т., 1956 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Перші дні війни. Ми з дружиною відчували, що ось щось може трапитися, війська ворога збираються на кордонах навколо України неспроста, тому «на шашлики йти не планували». Перед самою війною дружина попросила родича з Нової Каховки: «Єслі шо, то зразу мені телефонуй». І він першим зателефонував двадцять четвертого лютого ще десь до четвертої [години ранку]. Каже: «Люда, всьо. Все полихає, зі сторони Крима. Війна почалася». І я тут же подзвонив родині найстаршого сина. Потім звоню одному з близнюків – Денису. А Денис якраз із Львова їхав у Київ. Там іноземні журналісти приїхали і потрібно було фіксером з ними працювати (фіксери супроводжують іноземних журналістів, допомагають

у логістиці, перекладають). Я кажу: «Денис, війна почалася» Він уже знав, провідник повідомив. І каже, що тоді запам'ятав одну фразу – жінка з чоловіком їде, і вона кричить «Вася, тепер тільки вижити, тільки вижити!». Я це добре запам'ятав. Другий близнюк, Дмитро, щось не відповів. А він проснувся аж о дванадцятій годині, і саме пізніше узнав, що війна почалася. Дочці Саші я позвонив у Львів – вона вже знала, там уже й друга дочка, Аня, була. Оце такі були перші хвилини війни. У мене велика родина. П'ятеро дорослих дітей, четверо внуків. Я все життя працював в авіації. Дружина була вдома, виховувала дітей. На лютий місяць двадцять другого року вона була вже тяжко хвора (ця війна її взагалі підкосила, і вона невдовзі померла). Отож, першу годину почав думати, що ж найперше треба зробити. Побіг зняти гроші, які у мене на карточці були, тисяч п'ять-шість зняв, бо пенсію вже почти потратив. Я взяв каністру, щоб заправити бензином, а на заправці всього три машини стояло. Це було ще до шести ранку, я повен бак заправив і каністру. А потім же з бензином дуже проблемно було. Я на цьому бензині катався довго, далі ще дозаправив. Потім я побіг у магазин АТБ, він о сьомій годині відкрився, а біля магазину банкомат, і вже чоловік сто стоять у черзі, гроші знімають. Я в магазині тоді... В перший день набрав дві сумки різних продуктів, усього: цукру, меду солі, муки, лимонів, апельсин. Ще ж мені для Люди нада було процедури робити: треба лимони, апельсини, щоб смузі їй робити. Ми частину заморозили, то і зараз в морозильній камері заморожені лимони лежать. І оце я так управився – всі гроші спустив на закупки (але коли вже я поїхав у Львів, після смерті Люди, а потім у Францію до дочки, то за цей час вдома багато муки в пакетах миші переточили. Остатки переварив і котам роздав). Коли я виходив у перший день з АТБ, то бачив, що у небі куча наших літаків кружать, а також і другі підняті з аеродромів Херсону і Миколаєва, а потім вони посідали на військовому аеродромі в Канатово. Пізніше Канатово вже кілька разів бомбили. Прилітало і до нас, тут же близько також аеродром, льотна академія, склади. Були і слухи такі, ніби якась ДРГ в місті Кропивницькому була. Я сам бачив, як наші спецназовці з третього полку на декількох машинах з кулеметами в сторону Києва гнали. Орки з півдня швидко дійшли майже до Баштанки на Миколаївщині. Коли я їздив у село Білозерне до батьківської хати по вихідних, то в березні-травні було гучно і часто чути вибухи, мабуть кілометрів за п'ятдесят у Баштанці. І така постійна тривога була перші місяці: спиш, прокинувся, і тривожність така, і напруга. Думалося, що люди в такому стані довго не протянуть, але зараз ніби пройшло. Бо, кажуть, людина звикає до всього, і мій організм, мабуть, відкинув той стан, бо в іншому випадку треба було б переходити на антидепресанти. Аня у перші дні війни була у Львові, а потім у травні поїхала додому у Францію, вона хотіла і мене, і маму забратись спочатку у Львів, а потім уже далі. Може це б піддержало Люду, бо вона себе вже дуже погано відчувала, а ми боялись за тяжку дорогу. Та і народ увесь уже кинувся на Захід, і до Львова. Як казав один маршрутчик, мінімум декілька суток треба добиратися, і об'їждати по іншим дорогам. Через цього шофера ми передали документи Ані у Львів, то він двоє суток туди добирався.

ФОРМИ СПРОТИВУ ВОРОГУ (ТРО, ЗСУ) Мої сини-близнюки зареєстровані у Кропивницькому. Денис декілька перших днів війни працював фіксером з іноземними журналістами у Києві, водив де потрібно, перекладав розмови для якоїсь телекомпанії, а Дімка в цей час був на лівому березі Дніпра, бо мости були закриті. А коли приїхав Денис, то й він перебрався на правий берег, але всі документи, гроші і одяж залишилися там. Потім вони записалися в Тероборону, але зброї у них не було, то вони постійно моталися по місту і шукали зброю. Знайшли, де її дають – це у «Свободі», вони тут же записалися до них, і їм видали автомати. На полігоні декілька днів постріляли, а потім декілька місяців стояли на блокпостах у Києві у третій лінії Тероборони. Згодом їх перевели на другу лінію, а потім через пару неділь, перед розгромом росіян під Києвом, їх перевели в першу лінію. Ці три роти свободівців також потрапили в Ірпінь перед тим, як росіяни почали відступати. Розповідали, що там вони воювали десь біля госпітала у кінці березня, по них там літали міни і снаряди, там були перестрілки з автоматів. У сусідніх ротах були втрати. А потім росіяни відступили, і їх перекинули на Гостомель. Потім хлопці попали на навчання в сили спецоперацій, і вони пройшли досить тяжкий курс навчання: і стрілять, і ножі кидать, і підривать. З ними там було і чоловік п'ять-шість свободівців. Вчилися вони до липня, але в загін сил спецоперацій вони не пройшли. При цьому в цій організації була потрібна обмежена кількість людей, тож вони не пройшли, але пройшов один із їхніх друзів, і служив там до того часу, коли розформували ту частину. А інших свободівців, що були в Ірпені, потім влітку відправили на Схід на передову. І зараз практично з їхньої команди вже нікого немає, третю частину зразу побили, а пізніше – майже всіх, залишилися тільки ті, кого поранили І Дімін друг, Вітя, погиб, вискочив з гранатометом, але не встиг вистрелити в БТР, і той зніс його вистрілом снаряда, нічого від нього не осталося. Хлопці, що тоді вижили, казали – який відважний і хороший він був. В Ірпені у складі «Свободи» воювало багато примкнувших, багато російськомовних, їм теж давали зброю. Близнюки ж теж були «примкнувши». **ЗСУ** Зараз один з близнюків воює на Сході. Оператор дронів. Діма сьогодні Денису позвонив, вони там по змінах працюють, вчора не літали, а сьогодні розпогодилось, то вже й використали сім дронів-камікадзе: один дрон не попав, а шість дронів попало, він і відео показував. Зміна може бути і три, і чотири дні, але їм сказали, що працювати будете без змін, аж до Нового року. У відпустку не відпускають, бо у них такий слажений екіпаж – і Дімка, і його напарник Саша, вони навчилися хорошо дронами управляти. Їх посилають туди, де гаряче. Перед цим вони попали в бліндаж – прямо в двері до орків їхній дрон-камікадзе залетів. Але постійно є небезпека, що їх координати можуть вирахувати. Вже було пару раз вираховували, і били прицільно, за декілька десятків метрів від їхнього бліндажа скинули з літака бомбу з «крилишками»... І каже, що така яма, як їхній бліндаж, – і по глибині, і по ширині, а потім ще й «Ланцетом» ударили (вони у них самі круті), але не попали. І дронами можна вирахувати координати, і частоти якісь зафіксувати РЕБами... То приходиться часто міняти точки зборки. Саша, з яким у парі тепер, він викладач музики з Луганська, до речі, коли він фо-

тографується, то закривається, бо там його батьки залишилися. Він з тим Сашою повчився у Вінниці, вони там ще організували волонтерську поміч по дронам, і їм у кінці навчання прислали вісім дронів-камікадзе. Там різні є дрони, але вони працюють з «камікадзе». Розказував, що коли перший раз сказали атакувати, а була погана відомість, то перші два дрони загубилися і нікуди не попали. Влітку певний час було затишшя, то солдати приїжджали на чергування на позиції, а потім на тренажері час-два займалися, щоб рука тренувалась. На тренажері майже те, що і в реальності відпрацьовували, бо інакше не буде необхідного результату. Інші хлопці там і в танки, і БТР-и попадали, а їхні дрони лише в бліндажі. Каже, що сьогодні «нахламили» їх. Сьогодні велика атака була, було використано сім дронів, лише один не попав). Зараз дронів вистачає. Післязавтра їхня зміна має повернутися на відпочинок.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. А російськомовним так і не прийшло в голову, кого пуйло прийшло захищати. Хоч мова – це тільки один із багатьох надуманих приводів для початку війни. І вони офіційно прийшли ніби бити «нациків» і захищати руськоязичних, бо думали, що ті тут бистро обізвуться і будуть за путіна воювати, а не проти. Але майже половина російськомовних зразу пішли добровольцями, хоча мало хто з них усвідомлював, що тут спеціально готували роками і десятиліттями «населеніє» для здачі окупантам. І у нас тут нерідко, навіть зараз у Кропивницькому бачимо, як переселенці пробують качати свої «словесні» права... Ясна річ, що в окопах там, мабуть, не до мови – української чи російської, але під час бою є небезпека загинути від російськомовного шпигуна-окупанта. У мене сусід-колега в льотній академії працює, і в нього є син, він зараз під Запоріжжям служить. Ну, і саме, цікаве, говорить: «Ми намагаємося розмовляти в окопах уночі тільки українською мовою, бо начнеш російською, а в мене ж суто російська мова, – то можуть і шмальнуть із автомата, подумують, що кацап підкрався, бо ми ж там сидимо ніч і день, і не сильно видно. І тільки ти російську почуєш, то тут уже нада вухо востро: свій чи чужий, а якщо українська – то це вже точно свій. Росіяни не розмовляють по нашому». Сусід ще розказав, що багато наших хлопців загинули там при спробі контрнаступу, росіяни їх розбили артилерією. Розповідав, що багато солдат полягло при прориві фронту, поки командири не змінили тактику. А його син залишився живий, він там сапером чи водієм, мотається на передовій. Оце так. [Ваші близнюки досить підготовлені до випробувань і раніше були?] Вони постійно займалися своїм фізичним розвитком, єдиноборствами, йогою. Підлітками не минали жодного пластового табору. Та й до дідуся постійно тут на Кіровоградщині їздили у село, займалися фізичною роботою. А зараз у них ідея – після війни організувати там кооператив: і сховище для зерна треба, і хочуть навчитися робити самі кирпич, і побудувати ангар, і купити тракторець, щоб обробляти землю на дідовій вотчині. Діма присилає бойові: і на дрова, і треба за хату розплатитися.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Волонтерство Про волонтерство багато не розкажу. Всі мої діти, внуки, родичі, хто не на фронті, всі волонтерять. А коли потрібно

було допомогти військовій частині Діми, то організували і техніку, і речі потрібні. От наприклад, знайшли машину для фронту, американську «Шевроле», яку викупила одна знайома Діми. Еммі зі своїм чоловіком викупили цю машину і пригнали в Рівне, а потім її уже пригнали в Київ, покрасили і на фронт отправили. А оце зараз Сергій готує бусік, ставить зимову резину, щоб перевозить ФПВ дрони. У нього на фейсбуці є рахунок, і можна скинути гроші. Ще є блогерша, вона собирає кошти. Дімка по телефону розказав їй, що потрібно, і вона зараз збирає гроші для покупки необхідних для них речей – планшети, антени тощо. Перші вісім дронів дали їм з їхньої колишньої роботи, зараз дронів є достатньо, а тоді не було на чому й тренуватися. На початку Коля з його роботи добре допомагав. З Канади допомогли коштами на ремонт машини. Коли почалася війна, Дімина дочка Рада, моя внучка, ще зі школи до війни у Кропивницькому займалася волонтерством. Працювала в одній з волонтерських серйозних організацій. Загалом багато людей армії допомагають.

*Записала Л. Боса 4 грудня 2023 р.
у м. Кропивницькому
від Марини З., 1987 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Перші дні війни.* Багато говорили, що буде війна, а я не зважала, думала, лякають. Ну, або можливо, планується загострення в Луганській і Донецькій областях. Про повномасштабну війну не вірила, не знала взагалі, що таке можливо в сучасному світі. Двадцять четвертого лютого [1922 року] о шостій ранку мене розбудив дзвінок мами. Вона сказала, щоб я на всяк випадок збирала тривожну валізу, документи. І весь день пройшов у турботах, збрала документи, стояла в черзі знати якусь готівку, заправити машину. Всюди черги. Було багато дзвінків зі знайомими, як у кого. Першу ніч ночувати було дуже тривожно, спали на підлозі в коридорі. Потім поїхали в селище до батьків. Там було трохи спокійніше. Під час тривоги було дуже страшно, бігли в погріб біля приватного будинку. І навіть через тиждень, та й місяць, і далі я чомусь думала, що от-от все закінчиться. Ну, не може бути довго, точно вирішиться, весь світ за нас. Ця думка мене тільки й підтримувала, що це недовго, що ми уже перемагаємо. Перший час постійно сиділа в новинах, телеграм-каналах.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ Через кілька днів мені написав двоюрідний брат, який зараз живе в Москві. Раніше жив у Придністров'ї, потім в Одесі, а тоді його покликали в Москву на заробітки. Ми спілкувались дуже рідко, але він складав враження думуючого і розумного. Я йому писала про наш жах, про війну. Що українці не розуміють, чому росіяни не виходять на мітинг, це ж шанс вигнати путіна (я ж чогось думала, що росіяни цього хочуть). Але по його відповідях я зрозуміла, що в нього інші погляди. Писав і про Америку, що це все десь вище воюють, люди взагалі нічого не вирішують, і про те чого ж ми не виходили за Донбас на мітинги, коли їх типу притісняли. Він писав, що не дивиться російські канали, бо в них пропаганда, так як і в нас в українських. Що треба дивитися альтернативну інформацію і порадив Шарія. Я була в шоці!!! Мені стало ще гірше емоційно, бо якщо навіть мій ніби нормальний брат після пере-

їзду і одруження з москвичкою пише мені дивні речі, то там значить геть масово біда А ще гірше, що Шарій – це український проросійський журналіст-сепаратист, і на нього підписані мільйони молодих українців, які, значить, думають схоже. Ця пропаганда була безнаказаною багато років! І цим треба було займатися на державному рівні! Я брату відповіла свою думку про брехні Шарія і порадила своїх кілька інформаційних каналів. Після цього ми більше не спілкувались, мені було важко навіть думати про це. Ставлення до росіян у мене було і раніше не одобруюче, я не розуміла, чому вони не борються за зміну влади. Просто після повномасштабного вторгнення я усвідомила, що зомбованих пропагандою там більше, ніж я думала. Але я не об'єдную людей прям сто відсотків по національності. Є прихильники путіна і там, і в Україні, конкретно на них зла. Навіть більше на пропаганду, брехню і жорстокість, яка існує в людях. У мене свої погляди і щодо пропаганди, і щодо ненависті до ворога. Масова ненависть всередині українців не несе нам світлого майбутнього, навіть після закінчення війни. А любов до рідних і землі дає сили. Я направляю свою увагу на підтримку і перемогу України, а не на гнів до ворогів. А ще, коли ми були у Польщі, поляки дивувалися, чому багато українців говорять російською, як це вийшло? От і мені дивно, як у нас так вийшло. Вже стільки років Україна має ніби незалежність, а мову російську так і не викоринили. До російськомовних ставлення не змінилося, оскільки й не було позитивним. Навколо чую багато тих, хто перейшли на українську, але дехто з них лише на людях.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція*

Найбільше пам'ятається ніч з третього на четверте березня, коли вперше були обстріли Запорізької АЕС. Це мій особистий страх, оскільки мій тато був військовим і загинув від радіації після завдання на ЧАЕС, коли я була маленькою. У мене в ту ніч були панічні атаки, було дуже погано, тоді я погодилася на пропозицію родичів чоловіка з Польщі їхати до них з дітьми. За два дні ледве виїхали евакуаційним потягом, людей було нескінченно багато, на вокзалі робилося страшно. Я думала, що з дітьми погостюю тиждень-два і стане зрозуміліше, може війна закінчиться. Всі ж за нас, точно зупинять росію. Тоді був складний період прийняття того, що закінчення війни досі не настало. Ми застрягли в Польщі на шість місяців, там ходила на роботу, діти в школу, іноді на вихідних ходила в гуманітарний штаб допомагати. Українці організовували концерти зі збором коштів на потреби ЗСУ, іноді збиралися на різні заходи, я кілька місяців ходила на фітнес до українки з Харкова, спілкувались, підтримували. Родичі допомогли знайти житло, жили ми у поляків. Дуже вдячна їм за все, допомагали мені з дітьми і підтримували. Пам'ятатиметься добре відношення поляків, щире бажання допомогти українцям. Взагалі помітила, що там я з першого дня чомусь відчувала безпеку більшу, ніж в Україні навіть до війни. Це було якесь відчуття загалом в просторі. Люди в Польщі менш тривожні, не невротичні, частіше позитивні, ввічливі, більшість віруючі. Розлука була дуже тяжкою. У нас дуже близькі стосунки в сім'ї. Діти плакали, сумували за татом, я за чоловіком. Тому вирішили повертатися додому, оскільки вже приходило усвідомлення, що війна ніяк

не закінчується, всі прогнози неправдиві і ніхто не знає скільки триватиме (по знайомим чути масово про розлучення в сім'ях, сумно).

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ В укритті ми зараз не ходимо, тільки коли читаємо, що в сторону міста щось летить, то тримаємося подалі від вікон або сидимо в коридорі. Намагаюся шукати собі ресурс, щоб триматися далі. Регулярно ходжу до психолога, вважаю це важливою підтримкою. Відчуваю відповідальність за свій стан, щоб мати можливість підтримувати своїх дітей. Хочеться максимум дати дітям радісні події, свята, посмішки, тому що дитинство не повториться, та й життя наше не повториться. Дуже хочеться, щоб ми змогли побудувати державу, де зможемо відчувати спокій, де бабусі з дідусями живуть на пенсію, посміхаючись, де мами не верещать на дітей серед вулиці (в Польщі, на жаль, таке бачила тільки від українських мам, і від цього було сумно і боляче). Допомога армії моя в основному – це донатити всюди, де можна. Коли знайомі оголошують збір, благодійні акції, буває долучаюся до допомоги в гуманітарному центрі.

ГОЛОВАНІВСЬКИЙ РАЙОН

с-ще Голованівськ

*Світлана Листюк (ГО «Баба Єлька»),
автоетнографічна розповідь (щоденник).
Записано впродовж періоду з 24 лютого 2022 р. по
24 травня 2023 р.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Фрагменти щоденника] 24 лютого 2022 року. Ми спали. Просто спали і не знали, що ворог перейшов кордон. В шість нуль-нуль задзвонив будильник. Розплющила очі. Вимкнула звук. Потягнулася у ліжку. Він ще спав. Він ніколи не чує дзвінка будильника. Я сама завжди його буджу. Пригортаюся, проводжу долонькою по щоці, цілую і шепочу на вухо, що вже ранок і час вставати. А потім ще валяюся в ліжку, насолоджуюся ранковою тишею, доки він умивається. Цього разу не хотілося лежати. Ні, ніякої тривоги чи передчуттів не було. Просто хотіла поспіяти разом. Увімкнула світло в кухні, зазирнула в холодильник. Із ванни почувся телефонний дзвінок – лунала та сама «Ми з України», яку нині слухає весь світ. А в нього вона вже давно на рінгтоні. Він любить хорошу українську музику. Чую короткі уривки фраз. Вилітає з ванної. Чую – відчинив шафу, щось дістає, шарудить. Кинуло в холод. До нього: «Що сталося?» – «Тривога!» – «Рюкзак на роботі?» – «Так». Похапцем збирає якісь речі. Не снідає – немає часу. Підсуваю йому кілька яблук в сумку. Бере. Цілує. Чекай мого дзвінка. Якби ми тільки знали, що це був останній ранок, який ми зустріли разом, сонні і щасливі у нашому ліжку. Останній поцілунок на початку нового дня – не робочого, не простого дня. Зачинила за ним двері. Стояла якусь мить у тиші. Не могла зрозуміти, що сталося. Увімкнула інтернет: російські війська перетнули кордон. Не вірю. Увімкнула телевізор: бомблять Бориспіль, Харків, Запоріжжя, Херсон, Чернігів... Перемикаю канали. Скрізь війна. Усвідомлення того, що це не учбова тривога, а реальність, страшно різанули в голові. Шкірою пробігли мурахи, ніби

хтось вилив відро крижаної води. Ступор. Прямо з телефону пишу новини на сайт. Сама не вірю, що пишу про вторгнення. Руки тремтять, а серце так геть скаче, відчуваю це. «Росія обстрілює українські міста. Залишайтеся вдома – житлові квартали найбезпечніші», – у цьому нас запевняли першого дня, так писала і я. Гул. Кинулася до вікна. У небі летять літаки – один за одним мелькають у сіро-блакитному просторі своїми сивими крилами. І я відчуваю, як сивію всередині. Опускаю погляд вниз – вулиця забита автобусами. Утворилася велика пробка, сигналять, обганяють, намагаються розвернутися і поїхати назад. У дворах приватного сектору снують люди з торбами. Хтось біжить на дорогу, хтось пакує речі в машини. Не вірю власним очам. Що ж це відбувається? Знову дзвінок. Кидаюся до телефону, який лишила біля ліжка. – «Сонце, збирай речі. Подзвони батькам, спитай чи зможуть забрати тебе з дітьми». – «Навіщо?» – сама знаю відповідь, але досі не вірю, що цей жах дійде до Кропа. Його голос змушує протверезіти: «Почалася війна. Ви маєте поїхати з міста». – «Я не хочу». – «Все буде добре. Це ненадовго!» Мовчить. Важко дихає. – «Чекай мого дзвінка. Але речі збирай». Я збираю. Один за одним приходять повідомлення зі школи і садочка – дистанційне навчання на невизначений термін. Мама дзвонить: «Ти чула, що війна? Нас К. ще о п'ятій ранку розбудив! Де Саша?» – «На роботі». Яке то невідоме слово, коли твоя робота – це захист країни. – «Що будемо робити?» – «Збирати речі і чекати його дзвінка». – «А ми?» – «Зберігати спокій». І знову мовчання. Розбудила доньку, щоб збрала свої зошити і, може, якісь підручники. Збираю деякі речі в спортивну сумку. Передають похолодання на найближчі дні, беру дітям теплі штани і кофти. Навіть не думаю про весну, про легкі кофточки і курточки-вітровки – ми ж їдемо тільки на кілька днів, максимум на вихідні. Я була в цьому впевнена. Просто на сто відсотків впевнена. Донька спочатку нічого не розуміє. Пояснюю, що збираємо тривожну валізку про всяк випадок, що, можливо, поїдемо до дідуся і бабусі. Лупає здивованими оченятами, ловить новини з телевізора, завалює питаннями. Бачу страх в очах. Відмахуюся від відповідей, заспокоюю, що все добре, що це лише тимчасова тривога, а взагалі все добре. Так треба. Вона чує звуки за вікном, визирає: «Мама! Там люди виїжджають! Там машини! Всі тікають! Мам, літак!!! Там літак!» Телефон: «Речі збрала?» – питає. – «Так». – «Батькам дзвонила?» – «Так». – «Хай їдуть за вами. І познімай зі стін наші фото». – «Я відправлю дітей і чекатиму тебе вдома». – «Сонечко, їдьте з міста!» – «Ні! Я чекатиму тебе вдома! Я не кину тебе самого!» – «Сонечко, будь-ласка, їдь з ними. Я потім за вами приїду». – «Я не покину тебе!». Мовчить. Чую гамір навколо нього. Чую метушню і матюки. Мовчить. – «Добре. Подзвониш, коли батьки приїдуть». Зітхаю. Не хочу нікуди їхати. Не хочу кидати його. Він прийде ночувати додому, а тут порожньо – як так? Ні, я залишаюся. Кажу про це мамі і прошу забрати дітей. Вона не згодна – треба всім тікати, він все-одно постійно на роботі, мені не можна лишатися самій, його можуть забрати в будь-який кінець країни. Я й сама це знаю, тільки не хочу визнавати. Пишу подрузі ко-

ротно: «Сказав їхати». «Ок», – у відповідь. Вона розуміє мене навіть без слів. Пишу колегам, щоб розглянули варіант виїхати з міста на кілька днів. Читають. Думають. Готують сніданок, буджу малого, годую дітей, чекають батьків, пишу новини. Публікую адресу укриттів, інформацію про дистанційне навчання, про перших біженців – дітей з інтернатів. Люди штурмують магазини і банкомати, інтернет-банкінг не витримує навантаження, починається пошта. Людей просять здавати кров для поранених, повідомляти про підозрілих осіб і мітки на дорогах. На виїздах з міста і області встановлюють блок-пости, запроваджують комендантську годину. З'являються чутки про вибух на насосній станції у Світловодську і бомбардування військових складів у Богданівці. Влада з часом спростовує, але страх і паніка в соцмережах лише наростає. І це тільки перші кілька годин. Приїхали батьки. Їхні схвильовані очі блукають квартирою. Ні словом, ні жестом не видаємо свого страху – діти не мають цього бачити. Обідаємо і пакуємо дитячі речі в машину. Знову телефон. Я вже здригаюся від звуків дзвінка. – «Привіт, кума», – чую бадьорий голос Костиля. – «Привіт, куме». – «Як ви?» – «Ми норм». – «Слухай, ти їдеш?» – «Ні, дітей відправляю». – «Кума..», – розтягує слова, добираючи, щоб пояснити, – треба поїхати. Раз він просить, то треба. Побудь трохи слухняною жінкою і просто зроби те, що просять. Йому так буде спокійніше, якщо знаєте, що ви в безпеці, і не буде за вас хвилюватися. У нього і так зараз є про що думати». Він правий. Наш мужній вояка. Наш «сімейний психолог», як називаємо між собою жартома. Він вміє знайти саме ті слова і розрулити будь-яку проблему. Горло давить біль, а я давлю її, щоб не вилазила, щоб не показувалася. Сідаю за стіл. Листок паперу. Пишу: «Мій коханий...». Тремтять руки, тремтить серце, весь світ тремтить від мого болю. Виливаю на білий папір всю свою любов і віру – в нього і в перемогу. – «Не знаю, коли ти це прочитаєш.., але вірю, що скоро знову повернешся в нашу квартиру, побачиш послання від мене і знатимеш, з яким боєм я їду – не від тебе, а тому, що ти цього захотів». Батьки підганяють – треба швидше виїжджати, а все ще дописую тремтячою рукою. Лишаю листа в залі біля телевізора, а сама хапаю пакета – кидаю пуховик, светр, теплі штани і керсетку (не знаю чому, але руки самі потягнулися за нею – не за платтями, не за кофтами, не за костюмами, а за керсеткою). Все моє добро вмістилося в один пакетик. Беру всі документи, його медалі, наші альбоми, фото зі стін. Ні прикрас, ні весняного одягу, ні взуття – ми ж на кілька днів... Їдемо. Ще ніколи не бачила стільки машин і такої завантаженої дороги. Всі тікають з міста. При цьому – ні совісті, ні поваги до інших людей і водіїв. Лізуть один з-перед одного, обганяють, підрізають, сигналять, пруть, мигають фарами і махають кулаками через лобове скло. Злі і перелякані. Здається, все місто виїжджає. Назустріч рухаються лише одиниці. Ледве виїхали за Кроп. Стоїмо у довжелезній пробці. Хтось терпляче чекає, хтось обганяє по обочині. Є такі безсовісні, які просто пруть по зустрічній смузі, незважаючи ні на що. Чуємо позаду сигнали. Одна з вантажівок виїжджає на зустрічну смугу, щоб не дати таким паскудникам обганяти чергу. А вони все пруть, аж попід дерева їдуть, але

все пруть. Крики попереду. Легковик, який прогнався повз нас по зустрічній, вперся в іншу вантажівку. Нахабний водій сигналить, щоб його пропустили. Далекобійник сигналить йому. Той не рухається. Обидва виходять з машин. Водій легковика починає бійку. З його автівки вискакують ще троє молодиків з битками, кидаються на далекобійника. Б'ють. Валять на асфальт. Б'ють просто посеред дороги. Всі на одного. Здається, ще мить, і вони витягнуть пістолети і почнуть стріляти. Моя хвора фантазія народжує страшні картини розправи. Батько поривається вийти з машини на порятунок, але мама кричить і просить не рухатися. З інших автівок, які ближче, вискакують чоловіки і розганяють бійку. Бідний, бідний далекобійник виповзає з кювету. Моє серце обливається кров'ю, як і його розбита голова і лице. Господи... і це не окупанти. Це свої... До села ми їхали майже шість годин замість трьох. Я знала, що він теж вже поїхав. Кудись, де вороги. Захищати нас. Куди – не сказав, як би я не випитувала напрям. Просив не хвилюватися. – «Я поряд. Ти навіть не уявляєш, наскільки близько. Я завжди буду поряд», – заспокоював під час крайньої розмови по телефону. І чим далі ми від міста, чим більше дивлюся на щент заповнені автівками дороги, тим сильніше здавлює горло, тим важче дихати і тримати в собі сльози. Здається, от-от не втримаюся і все вирветься назовні. Не можна. Тут діти. Не можна. Де він? Куди? Коли повернеться? Коли це закінчиться? А це ж тільки початок... Перший день вторгнення. Погляд чіпляється за колону військової техніки, що зайняла всю обочину. Хтось сидить, хтось курить... щось чекають. Їдемо повз із пішою швидкістю. Вдивляюся у хлопців у формі, наших захисників... Господи, хлопчики, на вас одна надія. Розглядаю обличчя з надією впізнати рідне. Десять там і мій. Де? Де? «А-а-а, бідолухи! У них "Урал" обломився», – виводить із роздумів голос батька. Бачу кількох бійців, які топчуться навколо вантажівки і поглядають на хлопця, що лежить під нею. Він щось роздивляється, пробує руками, смакає, а тоді повільно виповзає з-під машини. Широка спина, міцні руки і широкими долонями, чорне смоляне волосся з короткою армійською стрижкою... Як же схожий на мого... «А це не Саша?» – питає батько, і я розумію, що не одна я шукаю поглядом. Аж різануло всередині. Він встає з асфальту, обтріпує руки, а я припадаю поглядом до вікна і... Мабуть, відчув мій погляд. Обертається! Очі в очі! Не мій. Такий схожий, але не мій. Остання крапля. Усе, що переживала, відчувала і давила в собі з самого ранку, з боєм проривається з глибини душі, різко обпікає горло й обливає обличчя гримасою болю. Відвертаюся назад до свого вікна. Ховаю лице, ховаю очі, щоб ніхто не бачив, щоб не знав, як же мені БОЛИТЬ! РВЕ! РОЗРИВАЄ ЗСЕРЕДИНИ! Самотня сльоза, мов зрадниця виривається й повільно сповзає щокою. Не випущу більше. Не покажу. Заганяю їх назад, глибше, до самої душі – хай поплачуть там разом у темряві, щоб ніхто не бачив їхніх страждань. Мабуть, це найдовший день війни, який я запам'ятала з точністю до секунди. 27 лютого 2022 року. Ми не спимо. Ні вночі, ні вдень. Встаю о шостій ранку. Батьки вже сидять у кухні. Зачинаємо до себе двері, щоб не розбудити дітей і слухаємо новини, читаємо новини, дивимося новини. Тато вми-

кає телевізор, і він працює з самого ранку до пізньої ночі. Цілодобово крутять новини. Ми ловимо кожне слово, боячись навіть вдихнути-видихнути зайвий раз, щоб нічого не пропустити. Бомблять, наступують, відбиваємося, убивають. Про втрати практично не говорять. Лише про успішну оборону і дибільно-смішні фейки, придумані російськими пропагандистами. Серце радіє нашій успішній обороні. Розум кричить, що нам намагаються надіти рожеві окуляри. Вірю їм обом. Бо хочу вірити. Ночі теж безсонні. Не випускаю телефон з рук. Читаю. Читаю. Читаю. Підписалася на купу сайтів і каналів, вишукую найсвіжіші новини на всеукраїнських ЗМІ. Мозок закипає від напруження, а серце і горло просто колошматить від ненависті. Мою Україну бомблять. *2 березня 2023 року.* Почала стежити за сторінкою президента і навіть дивитися його відео звернення. Ні, не від великої любові чи поваги. Від потреби знати все. Хоча все нам ніколи не скажуть. З його промови дізналася, що «днями на Кіровоградщині хотів висадитися ворожий десант». Літак збили. Це таке дивне відчуття – дізнаватися пост-фактум про щось страшне, що відбувається зовсім поруч. Хтось скаже, що так краще, бо ми не відчуваємо страху в той самий критичний момент. Але... уявіть, що ви сидите спокійно на власному подвір'ї, аж тут до вас заходять окупанти зі зброєю в руках. А ви сидите і лупаєте очима, нічого не розуміючи. І все тому, що вас не попередили. Отак було з цією клятою війною. Отак і з тим зальотним десантом. Нас не попередили. Сидіть, барани, на своїх подвір'ях, а ми вам потім навішаємо якихось казочок. А вчора зранку лупили по Канатовому. Все місто дрижало. Літаки. Дим. Знаємо, що є жертви. Зі своїх каналів знаємо. Але і Чорна не мовчить. Вона здається чесною. Настільки чесною, як можуть бути політики і керівники, але вона відверто попереджає про небезпеку і каже про втрати. Мені потрібна правда. Чи потрібна вона ще комусь – не знаю. *6 березня 2023 року.* Вони продовжують бити по Київщині. Ірпінь хочуть стерти з лиця землі. Нема слів, щоб описати той жах. Вони просто бомблять з неба, розстрілюють з землі, давлять танками. Живих людей! Це страх! Біль і злість розривають душу. Скільки їй ще доведеться відчутти і пережити? А як же ті люди? Навіть думати боюся про те, що зараз відчувають і переживають вони... там... на Київщині. Як це спинити? Як достукатися до тих тупих росіян і відкрити їм очі на правду?! Вони ж не просто нищать мирні міста – вони замахнулися на не такий вже й мирний атом. Хочуть захопити АЕС. А що далі? Ще одна катастрофа? Новий Чорнобиль? Я хотіла достукатися. Вчора написала тьоті Людї. Скинула їй фото і відео з Енергодара, де люди голіруч вийшли проти російських БТРів і не пропускають москалів до атомної станції. Написала, що росіяни бомблять АЕС, що нищать наші міста, наших людей. Просила просто подивитися на фото і подумати. І що? Вона подивилася і промовчала. А сьогодні я скинула їй фото Ірпеня. Точніше того, що від нього лишилося. Фото поранених людей, закривавлених облич, осиротілих дітей. Я сама дивилася на них і плакала. А вона? Вона так і не глянула. Просто заблокувала мій номер, навіть не подивившись на повідомлення. Як можна бути такою безсердечною? Як??? І це людина, яка народила-

ся і виросла в селі на Кіровоградщині. Людина, чию дитину виховували МОЇ дід і баба. Її сина ростили, як рідного. Мій тато няньчив його як рідного брата. Вони все життя щороку на ціле літо приїжджали до нас своїм величезним сімейством, їли, пили, гуляли. Моя баба їх годувала, обстріувала! А вони просто відвернулися від нас, від нашого болю. Закрили очі на звірства і вбивства. Сліпі. Глухі. Бездушні. Москалі. Раби. Убивці. *10 березня 2023 року.* Ми навчилися спати в спортивних костюмах. Біля ліжок – теплі штани і куртки. В коридорі – сумка з теплим дитячим одягом, зимові шапки, ноут, флешка з фотографіями, документи, кілька батончиків і пляшка води. Біля дверей – корзина з їжею і кілька ковдр. Ми навчилися дрімати сидючи на стільцях у столовій, на підлозі в коридорі, в кочегарці біля котла. Ми навчилися жити у темряві, із забитими вікнами, міцно зачиненими дверима, вимкненим світлом. Одна лампочка на всю хату. Або і без неї. Лише світло від екранів телефонів. Навіть коли виють сирени, коли йде комендантська година, не можемо відірватися від екранів. Потреба знати, бути в курсі, слідкувати за війною, яка все ближче підступає. Наші діти навчилися пошепки перемовлятися, по-солдатськи швидко одягатися, купатися за три хвилини, їсти у темряві, лягати в ліжка о восьмій вечора і тихо сидіти у погребі. І це неправильно. Це страшно. Це війна. Боже, дякую, що нас не бомблять. *13 березня 2023 року.* Знову бомбили Канатове. Страх і паніка – це те, що найшвидше шириться між людьми і соцмережами. Родичі пишуть про загиблих воїнів і виставляють фото з убитими чоловіками, синами, братами. Область гуде. Обласна влада мовчить. Райкович – це вам не Чорна. Мабуть, її жіноче серце розуміло, що людям потрібна розрада, потрібна хоч якась інформація для заспокоєння. Цей же мовчить, доки народна паніка не обертається агресією проти нього ж і його команди. Лише через добу визнає, що є поранені і загиблі. Каже про це вже після того, як написали всеукраїнські ЗМІ, як ми самі нараховували сім жертв. Знову те відчуття, коли тебе водять за носа, попередньо осліпивши. Навіть про втрати наших Збройних сил ми не знаємо. Про вбитих ворогів звітують щоденно. А про наших? Лише родини отримують похоронки. Лише громади пишуть, що хоронять чи вже поховали. Навіщо? Стратегія? Нагадує ситуацію в радянському союзі, коли люди навіть не уявляли масштабів трагедії, в якій вони опинилися. От і ми не уявляємо. *1 квітня 2023 року.* Окупанти покинули Чорнобильську АЕС. Пограбували і поїхали на Білорусь. Там навіть облаштували базарчик, де про дають награвоване майно. Радіоактивне майно. І це не жарт. Це наша тупа реальність. Вкотре дивуюся і не розумію – як можна бути такими... нема цензурних слів. Вони почали вмирати від дії радіації. Вмирають і не каються. Москалі не вміють каятися. Навіть перед смертю. *2 квітня 2023 року.* Ну, вітаю тебе, Інно, вітаю тебе, наша Етнолабораторія. У нас сьогодні мали б бути подвійні іменини. Перша річниця існування музею «Баби Єльки». Мали бути танці на Дворцовій, мали бути пісні до самої ночі, частування і Світланин трав'яний час. Ми гарно вбрані зустрічали б гостей, показували б відео з експедицій, знімали б із Суспільним нову серію фільму про «БЄ». Не так сталося, як гада-

лося. Ми навіть не встигли роздати календарі, які отримали у лютому. Вони так і залишилися самотньо лежати в редакції, чекаючи... свого часу... Ні, перемоги. Бо кожен свій день ми проживаємо лише з думкою про це. А тим часом... три тривоги за ніч плюс ще вечірня. Після другої я просто вимкнула телефон, щоб не чути сповіщення. Лише крізь тривожний сон долинали гучні ревіння сирен за вікном. Дістали. *3 квітня 2023 року*. Телефон. Швидко перевертаюся, тягнуся до підлоги, щоб не розбудити малого. Він... – «Доброго ранку», – ледве говорю спростання. – «О, я тебе розбудив?» – розчаровано. – «Неділя... Вирішила, що можна поспати до восьмої». – «Ну, спи далі. Вибач», – ніжно так. – «Ні! Я вже прокинулася», – перебиваю, щоб він не скинув дзвінок. – «Я рада, що твій голос – перше, що я почула сьогодні». Ранок почався прекрасно – з рідного голосу. А далі були новини. Закатовані і згвалтовані жінки в Гостомелі. Розстріляна Буча, вулиці якої усіяні трупами місцевих. Нічний обстріл Одеси. І знову смерть – смерть наших воїнів. За вікном плаче небо. Під шкірою плаче душа. Депресія? Знову? Сьогодні я не працездатна. Знову щось підступно давить горло. Хочеться випити какао, вкнутися в рідні обійми і спати, просто спати – без тривог і страху. Але не можу. Навіть вдень. *11 квітня 2023 року*. Знову гарували на шкільній кухні. Люблю своїх вчителів. Відколи закінчила школу, всі вони лишилися в минулому. Багатох бачила в Голованівську на вулицях, в магазинах, в тій же школі. Але все одно відчувала, що нічого мене з ними більше не пов'яже. Наче стара сукня, з якої виросла, – люблю її, красива вона, зручна, але вже навіть у шафі їй місця нема. Але війна, вторгнення, і от ми знову разом. Коли ми тільки влаштували волонтерський штаб у школі, прийшли всі – і старші, і початківці, і молоді, і пенсіонери, і техпрацівниці. Я бачила і тих, хто мене вчив, і тих, хто зі мною вчився, а тепер сам учителює. Прийшло купа учнів, їхні батьки, якісь зовсім чужі люди. Ми фасували одяг, ліки, продукти, рвали тряпки на клапти і в'язали маскувальні сітки. Як зараз пам'ятаю – я ходила коридорами школи, гуло, наче у вулику, але не було жодного розгубленого обличчя, жодної вільної руки. Всі працювали. Тоді, місяць тому, ми вірили, що наша допомога потрібна. Вірили, що ми змінимо світ. Ми втримаємо фронт. Ми переможемо. Галина Миколаївна відкрила шафу і віддала мені всі костюми свого чоловіка. Ох, яким же він був модником у свої молоді партійні роки. Скільки років вона зберігала його речі для когось, для чогось. Для себе? На пам'ять? А тепер все вигрібає. Все це рветься на смуги і йде на маскувальні сітки. Якщо подумати, то дивно це – костюми людини, яка підтримувала компартію, тепер послугують захистом нам від тих, хто цю компартію породив. Якби ж ми знали... Якби ж знали наші батьки, наші діди, чим для них той комунізм і та росія обернеться! Але ж діди якраз і знали, тільки не розуміли силу своїх знань, приглушених почуттям самозбереження і загнаних у найглибші закутки душі. Господи, і про що я оце думаю? Фасую котлети у відра, а думаю про тряпки і комунак. Сьогодні у нас інша робота – десятки відер котлет, вареників, відбивних, налісників, сотні булок і пиріжків треба завантажити і віддати волонтерам. А вони все те доставлять

наших хлопчикам. Може ж, і мого десь хтось підгодує? Не може ж такого бути, щоб там, де він зараз, не було свідомих українців! Таких, як наші вчителі, як Аллочка з Васею, які пускають нас в кухню і дають продукти. Боже, бережи наших людей – і тих, хто воює, і тих, хто годує. Нам треба сили. *14 квітня 2023 року*. Інна написала. Росіяни захопили село, де живе Костина рідня. Вивісили триколон. Обіцяють терор влаштувати, якщо його знімуть. Всі сиділи тишком-нишком, бо бачили, що було з іншими селами – їх з землею зрівнювали. І тут та довбана смугаста тряпка кудись зникла. Вони (батьки і брат з родиною) і ще, хто міг, щойно дізнавшись, стрибають по машинах і рвуть на Херсон. Херсон теж не наш, але туди можна прорватися на Кроп. І вони прорвалися. Живі. Так, життя важливіше за все інше. Але як подумаю, скільки всього вони лишили напризволяще. Костині батьки все життя трудилися на землі, власноруч вирощували і продавали городину. Це їхній хліб. Брат фермерував. Земля, дорога техніка, все майно, будинки, все-все-все залишилося там. І хто знає, чи вціліє і чи буде їм куди повертатися. Їм, мабуть, дуже болить. Зате живі. Господи, дай Боже, що нам нікуди не довелося тікати. Навіть думати про такий варіант не можу. *16 квітня 2023 року*. Після першої нічної тривоги вимкнула інтернет. Сирени за вікном виють не так страшно, як програма на телефоні. Знову не спала. Крізь вікно на мене дивився повний місяць, а звуки тривоги боляче різали вуха. Хто ж знав, що у цей час росіяни випустили ракети у наш бік. Постраждала Олександрія. Місто ціле, розбили аеродром. А там же були люди. Були наші льотчики. Скільки загиблих і поранених, досі не сказали, тому в голову закрадається думка, що багато. Сиджу на веранді. Пройшов дощ. Дзвінок щєбече соловейко. Вітер колише нарциси на квітнику, зганняє рясний цвіт із сусідської яблуні. А десь гинуть люди. Десь зовсім поряд. *2 травня 2023 року*. Сьогодні відправили рації нашим хлопцям. Які все таки у нас хороші діти є. Добре, що є на кого спертися і є в кого вірити. Так, в дітей треба вірити, бо колись ми станемо старими і немічними (якщо росіяни не вистріляють), а ці діти будуть нашою опорою. На «Нову пошту» пішли разом. Радію, що змогла подивитися їм в обличчя. Це та дітлашня, яка з самого раночку, то дощ, чи просто холод, ставила намет на базарі і співала для всіх, збирали гроші для воїнів. Не знали, що їй кому купити, тому звернулися для мене. Ми купили рації. Аж в Німеччині. Через знайомих знайшли вихід на підприємця із Західної, а в того зв'язки в Німеччині. Так і купили рації. Класні. Дорогі. Професійні. Не те гімно, яке видали нашим хлопцям. Боже, з 2014-го воюємо, а наші воїни іграшковими раціями користуються, бо якесь чмо не подумало, що військовим треба професійне обладнання. З таким військовим керівництвом я в шоці, як ми досі не впали! Хоча... не впали люди. Саме люди тримають оборону, тримають фронт. Прості люди, яким нема чого втрачати, крім життя. Дякую світові, що ми такі є. *24 травня 2023 року*. Три місяці. Ставила новини на сайт і раптом зрозуміла, що сьогодні минає три місяці, відколи почалась окупація, відколи ми покинули свій дім, відколи мій рідний С. сказав: «Я вже виїхав». Три місяці. А вчора були обстріли. Спрацювала ППО. Молодці.

Навіть страшно уявити, від чого нас знову вберегли ці мужні хлопці з невідомими обличчями. Їх теж хтось чекає додому. За ними теж хтось сумує. А вони захищають наші життя. 24 травня. Завтра у нас річниця знайомства. Ще три місяці тому ми мріяли, що обоє візьмемо вихідні і на кілька днів десь гайнемо з дітьми. Я хотіла в Суботів, Чигирин, Запоріжжя, у Мамаєву слободу... А тепер хочу просто додому і в рідні обійми. Як мало насправді потрібно для щастя. Миру. І щоб рідні й кохані були поряд.

КРОПИВНИЦЬКИЙ РАЙОН

с-ще Новгородка

*Записала Л. Зоріна 1 грудня 2023 р.
у с-щі Новгородка Кропивницького р-ну
Кіровоградської обл.
від Троян Євдокії Миколаївни, 1932 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи була ця війна для Вас передбачуваною?] Повномасштабна війна не була для мене непередбаченою, бо, по суті, на Україні уже була війна (події в Криму, участь росії щодо Майдану в Києві). До того ж окуповані московю землі Молдови, Грузії охороняли російські війська. Передчуттів не було, а передбачення тривожили постійно. Тож прямо не готувалися, а в запасі продукти були, валізи не готували. Коли почалася вже великомасштабна війна, то запасилися небагато деякими продуктами. А почула про війну з українського радіо зранку, і зразу ж подзвонила до дочки Лариси, повідомила. Рішень ніяких не було, а прислухалася до повідомлень, інформацій, а в душі були глибокі переживання не за себе, бо маю більше 90 років, а за долю найменших – внуків, правнуків. Бо росія (насправді московія) – це дикий нелюд, вбивця. Про це свідчить історія. Україну хочуть ковтнути здавна, а вона живе, тож нищили українців. Переживали і війни, тюрми, виселяли, нищили Голодомором. То в душі така велика ненависть до сусіда, який любить тільки... Шлю найгірші побажання. Не хочеться слухати і їх мову російську, якою доносять, інформують різні фейки, брехні, путінські імперські замашки. Ненавиджу, коли чую, що хтось говорить російською. З родичів в росії знаю тільки одного – чоловіка мого племінник, то мовчить. Мій брат (1927 р. н.) – учасник Другої світової війни. Все добре пам'ятає. Часто при зустрічах говорили про політику. Не завжди сходилися в думках. Він часом підтримував партію медведчука, кума путіна, бо вони «за мир». Я радила не вірити, прислухатися. Коли почалася війна, він все зрозумів, хто такий медведчук, його партія, і за який мир разом з путіним. Йде війна нині така, якої ще, мабуть, ніхто не знав – до 2000 кілометрів фронт. Кожний день, кожний раз прислухаюся до подій на фронтах, подій на Україні. Постійно неспокій, тривога в душі від усього, що відбувається. Тривога вночі і вдень постійно, тож спокою нема. Ця війна вже 10 років. Багато лиха нам скоїв проклятий сусід, і коли скінчиться – все незрозуміло. По можливості і треба запасатися чим можеш, і запасемося. Заготовили продукти з городу, купили потроху круп, лапші та ще дещо. Ставлюся до російської мови і культури негативно. Не цікавлюся

ні виступами, ні передачами російською мовою. Всім розкажую, що росія – наш ворог, нищить Україну, вбиває українців, тож і російська мова ворожа нам. Війна тривожить душу кожного з нас і треба допомагати нашим захисникам. Я постійно виділяю з пенсії, і коли треба, 200 гривнів.

*Записала Л. Зоріна 1 грудня 2023 р.
у с-щі Новгородка Кропивницького р-ну
Кіровоградської обл.
від Шварко О. І., 1960 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Ставлення до росії завжди було негативним, тим паче, після [20]14 року. Політикою цікавилася, вболівала за проукраїнські демократичні сили, я з «25 відсотків». Політологи і політики, яким я довіряла, говорили про можливість війни. Я їм довіряла у всіх питаннях, крім одного – про війну з росією. Розумом відчувала, що це можливо, а почуття говорили, що ні. Була впевнена, що війни не буде, хоча тривога була присутня. Тому підготовки родини до початку війни не було ніякої. Ранок 24 лютого 2022 року. На кухні готувала їсти. Син – рятувальник і мав йти на зміну. Сину за телефонуvalи, підійшов і сказав, що почалася війна. У мене стан шоку, просто «ступор», розпач, страх, тривога. Я збрала мовчки йому сумку на роботу. Він квапливо зібрався в тиші і пішов... А потім ввімкнула новини, від яких жахалася... В цей день у нашій школі були уроки (дистанційно), просто не знаю, як я їх могла провести. Діти були напружені і мовчазні. У п'ятницю – також уроки. Це найважчі заняття в моєму житті, просто нічого не хотілося, а потрібно було дітям пояснити по темі, підтримати, заспокоїти, дати надію. Знімати гроші не бігла, запасів продуктів не робила, скрізь були черги. Син був кожного дня на роботі, а я б не змогла щось важке донести. А стан був такий, що стоїш в магазині і не розумієш, що потрібно купити. Документи, ліки лежали «під рукою». Валіза для сина була зібрана... Зв'язалися з рідними у Києві, Кам'янському, Харкові, Кропивницькому. Більшість з них їхали на захід України. Це було досить складно. Багато блокувань, їх перепиняли. Вони їхали повільно, були маленькі діти. Тому постійно були на зв'язку і телефонувала знайомим знайомих, щоб допомогли моїм рідним переночувати, всі відгукувались, хоча деякі дзвінки робилися вночі. Ставлення до росіян дуже змінилось – це відразу. З родичами з росії давно вже не підтримуємо зв'язки, контакти втратили, але після [20]14 року через соцмережі спілкувалася з деяким своїми учнями. Серед них – Глезь Олег, випускник 1989 року нашої школи, військовий у росії, мешкає у москві. Він повністю підтримував анексію Криму, постійно поширював різні відео з ностальгією по союзу, а в школі, я пам'ятаю, він був дуже активним учнем. Ми на класних годинах засуджували дії сталіна, говорили про репресії, читали твори, які були заборонені до перебування. Інший випускник, однокласник Глезя О., військовий з росії, навпаки, написав мені, що йому соромно за путіна і попросив вибачення. У мене була велика бібліотека російської літератури, яка збиралася все моє життя, у кожній прочитаній книзі – своя історія. Всі книги, без жалю, були спалені. Російські серіали, фільми, дубляж, пісні викинуті з мого життя. Почуття тривоги

не покидає. Намагаюсь жити нормальним життям, цінувати кожну хвилину, робити добро, обов'язково донатити на ЗСУ.

*Записала Л. Зоріна 1 грудня 2023 р.
у с-щі Новгородка Кропивницького р-ну
Кіровоградської обл.
від Яценка В., 1947 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. Перші дні війни. Про лютневе повномасштабне вторгнення росні двадцять другого року мешканцям нашого селища оповістив зранку несамолюбий гул реактивних двигунів літака, який пролетів над дахами будинків, від чого задзвеніли вікна. Ніхто не знав, чи він був наш, а чи рашистський. Всі зрозуміли – війна. Війна уже відчувалась, але напередодні надіялись, що все устаткується. Та не так сталося, як гадалося. Зрадницька діяльність внутрішніх ворогів, яких накопичувала русня протягом тридцяти років [української] незалежності, зробили свою чорну роботу, наслідок який стався наяву. У перші дні війни якось і страху не було, особисто в мене. Чи то від того, що загартувався за своє життя фізичними та моральними травмами. Я руховець з тисяча дев'ястсот вісімдесяти дев'ятого року, цькування комуністами, звільнення з роботи (працював інспектором Держенергонагляду), лишивсь вдівцем в молодому віці, смерть батька, брата. Наостанок попав під автомобіль, будучи між життям і смертю. Вибрав перше – життя. Після чого змінив своє бачення в реалістичному стилі. Перші сирени тривоги не будили в мені відчаю, чим підтримував своїх рідних. Льох приготували на випадок критичного стану, але використовувати його як бомбосховище не приходилося. Щодо русні. Ми їх прокляли ще з дві тисячі чотирнадцятого року. Те, що колись казала моя покійна мама про німців, зараз не можна і порівняти з орками, що вони творять, вдершись в мирні села і міста, вбивають і грабують, гвалтують жінок і дівчаток.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Десь до АТО якось по телефонному зв'язку моя двоюрідна сестра говорила з дочкою, яка проживає в росії з чоловіком, військовим хірургом (в молоді роки виїхали по військовому контракту). [Вона] говорила матері, що у вас процвітає фашизм, ви там усі бандерівці і багато негативного в бік України. Обірвала зв'язки з братами і коли померла мати, навіть на похорон не приїхала, одержавши повідомлення. Ось такі зомбовані яничари. Відношення до російської мови і словолучних людей, які розмовляють російською мовою – це різні речі. Знаходяться люди (я з ними спілкувався на тонах неприязні), які розмовляли солов'їною, а в дійсності – внутрішні вороги. Маючи решето в голові, відсіваю зерно від плевел.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Я в свої сімдесят чотири займаюсь мілкою торгівлею на ринку, стараюсь підбадьорити людей, яким дійсно потрібна моральна допомога... Все одно війна закінчиться нашою перемогою, але в даний час відчаюватись не треба, скільки б не було ворожих інформацій. Просто знайти себе в роботі, поліпшувати сімейний добробут, по можливості допомогати воїнам ЗСУ. Ось основна задача кожного із нас.

*Записала Л. Боса 3 грудня 2023 р.
від Зоріної Лариси Георгіївни, 1960 р. н.,
проживає у с-щі Новгородка Кропивницького р-ну
Кіровоградської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Про загрозу війни чула ще до Нового 2022 року, побачивши в інтернеті карту України в оточенні російської армії і техніки. Але йшла інформація в ЗМІ, що то там військові навчання й нема чого хвилюватися. На друге січня 2022 року мені приснився сон. Я була на окраїні якогось села, біля водойми, яка розділена насипним мостом земляним. Мені треба було кудись іти вперед по мосту. Поперед мене йшов чужий чоловік. Коли я глянула навкруги, то побачила, що справа наліво дуже швидко насувалась дуже чорна вода. Вона затоплювала все навколо аж до горизонту – справа, зліва і спереду, але там, де я стояла, вода не вийшла з берегів. А я тоді швидко вернулась назад і не попала під наплив цієї води. А той чоловік пішов вперед і десь зник, його наче поглинула ця вода. Ця картина і зараз у мене перед очима. Вранці я згадала нічний сон і зрозуміла, що буде щось масштабне і страшне. Тоді про війну не думала геть, бо ЗМІ всіх заспокоювали і казали, що все буде добре. 23 лютого я спокійно лягла спати. Ну, хіба що ще трохи посперечалася увечері в інтернеті зі своїми фейсбучними друзями, які активно розсилали своїм друзям вітальні листівки з 23 лютим. Але вже вранці мене розбудила мама, почувши по радіо о бій годині інформацію про початок війни. Звичайно, це був шок, розгубленість і якийсь ступор... Відразу почали дзвонити рідним, питати, як там вони. Тоді почали складати «тривожну валізу» – цінні речі, документи, павербанк [Power bank], спічки, фонарик, продукти, медикаменти. Пішла я на роботу, але всіх відпустили додому, бо почалася війна. Я пішла на базар і в магазини, щоб докупити ще продуктів, які не портяться: сахар, сіль, бублики, печиво і крупи. Вдома почали облаштовувати сховище в погребі. А туди ховалися лише два рази. Важко було щоразу спускатися в погріб з 90річною мамою. Там було дуже холодно. А тоді я, ідучи додому, під час повітряної тривоги, у дворі між двоповерхівками побачила двох сусідок. Я їх спитала, чого вони не ховаються. А вони сказали, що якщо їх у погребі привале, то хто їх буде рятувати і витягати. Тобто у дворі, на вулиці – безпечніше. З того дня ми вже в погреб не лазили. А ще, ось буквально днів три назад, ми з чоловіком згадали самий початок війни. Тоді я згадала і свій вищий сон про чорне море в прямому сенсі слова. Сижу собі та й далі розмишляю. Та й кажу йому: «Та коли ж уже мені присниться вже знову вищий сон, тільки вже з чистою прозорою водою...». От лягли ми спати. Встаю я вранці і розказую йому, що мені наснилося. А снилося таке: надворі іде дощ, а я вирішила з криші наточити дощової води, щоб поливати кімнатні квіти. Але в руках у мене не було нічого – ні відра, ні кружки. От я тоді пішла в хату, взяла літрову банку, вийшла на двір. А дощ уже скінчився. А мені ж води треба. Тоді дивлюся, а по двору багато калюж. От я тоді пішла і з калюжі набрала в банку води. Ця вода не була грязна, але й не зовсім чиста, але прозора. Я цю воду понесла в хату, при вході в свій під'їзд (а живемо в двоповерхівці на 16 квартир) на дверях я побачила, що висить моя штора. Я дуже здивувалася, чого вона тут оказа-

лася. А саме цікаве, що штора моя давня, давня – жовтого кольору із синіми квіточками. Кольору прапора України. Мої висновки з моїх сновидінь: нехай та літрова банка майже чистої води буде символом змін на краще, хоч і малих. А моя жовто-синя штора для вікна нехай буде символом перемоги. Цей сон (на 29 листопада) додав мені оптимізму і віри, що цей жах таки закінчиться. Згадала я ще фрагмент одного сну. Снівсья він в ту саму ніч, на середу дев'ятого листопада. Я була десь поза населеним пунктом, ну як поблизу Куцовки, у полі. Там був якийсь збір людей. Вони наче всі свої, але я їх не знаю. Ця група людей збиралася кудись іти в дорогу. І я з ними теж. Я обдивилася навколо себе, а все навкруги було засипано снігом. Товщина сніжного покриву аж вище колін. А нам все одно треба йти. Люди визначили напрямом, як наче в сторону Кривого Рога і пішли один за одним, шугаючи сніг, ідучи по слідах попередньої людини. Я йшла останньою. Іти було неважко, але і не дуже легко. Ось так ми усі йшли. Тепер вже проводжу аналогію. Сніг – це теж вода! Сніг був білий і пухнастий. А тільки якось похмуро було або вечір підходив. Сонця не було. Якщо до війни снилося «чорне» море, а тепер сніжно-біле поле, то може це якийсь добрий знак? Хочеться вірити, що так і буде. Поганий сон про чорну воду приснився за 54 дні до початку війни 24 лютого. От якби і цей сон, оптимістичний, швидше збувся, не затримувався.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Часто чула від людей про телефонні дзвінки в росію до своїх рідних. Ті російські родичі були дуже дивно настроєні до подій в Україні. Вони повністю були на стороні росії і не вірили в те, що їм казали родичі з України. Вони казали, щоб ми тут потерпіли трошки, а тоді все буде добре. Всі ці переговори в основному закінчувалися тим, що родинні зв'язки обривались. «В мене вже немає брата у Сургуті», – каже Валя Оліфер. «Я втратила всю рідню в росії – двох сестер», – каже Таня Роменська. А один наш родич з Белгорода в «Однокласниках» в коментарях написав: «Путін, ми з тобою». Тепер з ним не спілкуються дві сестри – Лариса з Іванівки Долинського району і Люда з Миколаєва, яка постійно живе під ракетами. Вона йому про все повідомляла, що тут відбувається, але він думає щось своє. До російської мови в Україні завжди ставилася негативно – і в школьні, і в студентські роки, це 60ті – 70ті – 80ті роки ХХ ст., та й усе життя, а мені вже 63 роки, я відчувала постійний дискомфорт. А з початком російсько-української війни ці відчуття загострилися. Російська мова зараз просто ріже у вуха. Не хочеться її чути взагалі. Тепер все російське – все вороже, ігнорую все. Всі російські книжки здала в макулатуру. Нічого російськомовне не слухаємо і не дивимось принципово.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Життя продовжується. Надіємось на краще, але планів набагато наперед не робимо. Ціле літо робили заготовки на зиму – консервували все, що можна. Зробили запас різних круп і муки. Нещодавно був такий випадок. До нас на роботу в дитсадок прийшов місцевий чоловік – Віктор Лісняк; він живе поблизу дитсадка. Він пропонував свої овочі з городу. В дитячому садку вже продукти були заготовлені, тому він пропонував працівникам. Я вирішила, що ми купимо в нього помідорів. Вечором поїхали до нього,

то він нам, крім помідорів, дав ще й кавунів і динь, і більше відра сортового винограду. Ми відмовлялися в нього безкоштовно брати, але він не взяв ні копійки. То ми його пригостили хлібом і маковим пирогом, які у нас були. Він сказав, що поки в нього є лишки, то він і ділиться з людьми. А ми його до цього зовсім не знали. На запитання: для чого він садить такий великий город (соток 10), він сказав, що його батько весь час казав: «Шо ж, сину, іде війна, треба садити город увесь, бо після війни може бути голодовка». Батьку десь до 90 років. І батько, мабуть, пам'ятає і війну 1941–1945, і голодовку 1947 року. Отож, каже, слухаю старика та й засадив усе. Чи ховаємось зараз під час тривоги? Я вже казала, що ми вирішили, що будемо ховатися в квартирі між двома глухими стінами у коридорі. І так по три-чотири-п'ять разів за добу. На початку ще ми одягалися по-зимовому і сиділи по кілька годин. Найгірше було вночі. Потім ми почали лягати спати одягнені, а тоді куртки і шапки вже одягали, як чули сирену. А зараз ні. Ми живемо на Кіровоградщині, в центрі України. У нас було не так жахливо, як у прикордонних областях. Але ж дуже близько до Миколаївщини і Дніпропетровщини. Орків зупинили всього за 50 км. від нас на Миколаївщині. Та й «прилітало» постійно на Кропивницьчину. Ми перші два місяці війни «ховалися» в коридорі. А потім привикли і навіть вночі вже не вставали. Рівно рік ми щодня закривали покривалами вікна. Це дуже гнітило. Перші два місяці в емоційному плані були найстрашніші. Це було велике нервово напруження – в мене були якісь спазми на ногах, бо весь час замерзали ноги, і я ніяк не могла їх зігріти. А тоді якось ми адаптувалися до всього, що відбувається.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Як допомагаю ВСУ? Беру участь у всіх можливих благодійних ярмарках, де обов'язково збирають гроші на допомогу ЗСУ. Завжди, коли збирають гроші землякам на щось конкретне – автомобіль, чи дрони, чи ще на щось, то завжди допомагаємо і я, і моя мама (92 роки), даємо то по 100, то по 200 гривень.

с. Цибулеве

*Записала І. Тільнова (ГО «Баба Єлька») у вересні 2023 р.
у с. Цибулеве Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.
від Федорова Вадима, 1993 р. н.,
сержанта*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Сержант Вадим Федоров (позивний «Вадос») в Америці проходить реабілітацію під опікою фонду Protez Foundation, який займається збором коштів та лікуванням українських військових і цивільних, постраждалих від російського вторгнення. Вадим Федоров родом із козацького с. Цибулеве, що в Дмитрівській громаді Кропивницького району. Потрапив у президентський полк, де служив у комендантському взводі.] Я з 2015 року брав участь в АТО, був поранений біля Горлівки (куля пробила плече). Після лікування знову повернувся на службу. 24 лютого 2022 року застало мене у складі 109го окремого гірсько-штурмового батальйону 100ї бригади «Едельвейс» біля білоруського кордону. Ми провели там днів п'ять, готуючись до наступу росії, але ворог зайшов з іншого краю, і ми перемістилися

ся до міста Малина Житомирської області. Згодом довелося захищати міста Калинове, Слобода-Кухарська (Київська обл.), звільнити Іванків (це тут на другий день війни згорів музей із картинами Марії Примаченко). Пережили обстріли майже усіма видами зброї, втрату побратимів, емоції від зустрічі з людьми, які на колінах вітали українських військових, що дякували за звільнення їхньої землі. У Слободі-Кухарській підрозділ разом з іншими військовими формуваннями тримав оборону близько місяця. Місцевість така, що не було де «закопатися» – відразу піднімалася вода. Падали просто на чистому полі, стояли «на удачу», під дорогою в трубі ховалися, на той час це було найбезпечніше місце. Було важко триматися не через особистий страх, а тому, що під моїм керівництвом були щойно мобілізовані чоловіки, які не мали досвіду війни. Там би будь-хто боявся, бо проти нас застосовували дуже страшну зброю, літаки, танки, гради. Усім було дуже страшно. Тижнями перебували фактично в пеклі. Щодня телефонував мамі. Доводилося обманювати, що все добре. Казав, що немає нічого страшного, але вона все розуміла без зайвих слів, бо знала мій характер, знала, що я позаду не стоятиму. Після звільнення від окупантів Київщини мав місяць відпустки, з них п'ять днів провів у рідному селі. Згодом батальйон відправився на Бахмутський напрямок. 8 червня 2022 року. Я був командиром штурмового відділення. З побратимами потрапив під танковий обстріл. Ми отримали наказ бігти до укриття, я кричав хлопцям, щоб швидше рухалися, адже по нас прицільно стріляв танк. Сам я п'ять метрів не добіг до сховку, отримав удар у спину і відлетів. Поки був у відключці, бачив таку темряву, якої ще ніколи не бачив. Потім прийшов до тями і відчув, що не можу рухатися, лежав скручений від болю, як почув, що до мене біжить Вася (Василь Дробот – побратим). З мене скинули бронешилет, занесли в підвал, зробили два уколи знеболювального. Потім повантажили у білого «Москвича» 30ї бригади (я добре запам'ятав цю машину) і під обстрілом вивезли до медиків. На точці евакуації перевантажили у медичну машину, потім у ще одну й повезли в Бахмут. І вже там, у госпіталі, я відключився. Отримав численні осколкові поранення, були розтрощені обидві ноги та ліва рука. Пробувши у комі тиждень, очунав вже в лікарні, поряд чергували мама, батько й брат. Потім відрізали одну ногу, в Києві відрізали другу, я зрозумів, що зі спортом доведеться попрощатися. Лікувався в Інституті реабілітації, Вінницькому військовому госпіталі, а кілька місяців тому на запрошення волонтерів отримав шанс пройти реабілітацію та протезування у США. У березні почав реабілітацію у Protez Foundation – фонді, який надає можливість цивільним та військовим з України, постраждалим від російської агресії, отримати протези високої якості. Дорога до Міннеаполіса, де розташована клініка протезування, була важкою – спочатку з України до Польщі, потім – з Польщі до Нідерландів (Амстердама), згодом протягом десяти годин летів через океан у Штати. З травня 2022 року по липень 2023го у клініці встановили 254 протези, на фізичну та психологічну реабілітацію витратили понад три мільйони гривень. Це кошти благодійників, великих компаній та пересічних людей з усього світу, які мають можливість зробити пожертву на лікування українських захисників. Був у складі вже дев'ятої групи, яку приймали американська кліні-

ка, наразі там готуються до тринадцятого заїзду українських військових з ампутаціями. Американці з великою повагою ставляться до українських військових, значну підтримку надає місцева українська діаспора. Для пацієнтів організовують благодійні концерти, місцеві волонтери влаштовують пікніки, турбуються про відпочинок на природі, запрошують до себе в гості. У травні в клініці зробили операції з реіннервації м'язів, у результаті мають припинитися фантомні болі. Боліти почало ще більше, але лікарі заспокоюють: через кілька місяців болі припиняться. Після загоєння швів почали підбирати біонічні протези – нещодавно зробив свої перші кроки є. В американській клініці зустрівся з односельцем – Олександром Курятенком, який також проходить процес відновлення та реабілітації завдяки команді американських лікарів та протезистів. Головний лікар клініки, протезист-ортезист Яків Градинар, як і більшість команди фонду, – українці за походженням. Завдяки американському уряду, Міністерству охорони здоров'я України та Офісу Президента для військових, які виїжджають з України до Америки, значно спростили усі процедури перетину кордону. Кілька разів перебував на межі життя і смерті, пережив кому, одинадцять операцій. [Вадиме, що тобі допомагає триматися?] Мабуть, козацький дух. Я не з тих хлопців, яким легко зламатися. Завжди відчував, що в мені тече козацька кров, любив книжки і фільми про козацтво. Коли ти на війні, відчуваєш, для чого ти створений. Є мета – воювати, щоб захистити свою рідну землю і рідних людей. У вересні завершується термін перебування на реабілітації в Америці. Після Штатів ще протягом десяти днів лікуватимуся у Свалєві, в українській філії клініки Protez Foundation, там працюють найкращі українські протезисти. Планую продовжити військову службу, проте попереду ще операція на руці, яка неправильно зрослася, та навчання твердо стояти на сталевих ногах. Попри те, що їх більше, в нас все вийде. Я ніколи не сумнівався в своєму народові, завжди вірив у перемогу. На фронті я бачив, що роблять хлопці, а роблять вони неможливе. Українські військові найсильніші у світі. [Про що ти мріяв до війни?] Можу сказати, що зараз моя мрія змінилася – хотів би одружитися і мати дітей. [Чий приклад тебе надихають?] Дехто з моєї роти, хто бере участь у бойових діях, дехто у госпіталях поранені по другому колу. Вони мене і надихають... [Ти вважаєш себе героєм?] Я вважаю себе солдатом, який захищає свою Батьківщину. Герої – ті, хто віддав своє життя за неї.

НОВОУКРАЇНСЬКИЙ РАЙОН

с. Захарівка

Записала Л. Боса 8 січня 2024 р.
у с. Захарівка Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.
від Чаплигіної Наталії Степанівни, 1967 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Розкажіть, будь ласка, про перші дні війни. Чи можете описати свої відчуття, коли розпочалося широкомасштабне вторгнення росіян?] Насправді до останнього не хотілось вірити, але сталося це безумство. Я колись не зовсім могла уявити і зрозуміти Голодомор, чому так відбувалось, і якийсь у

мене був каламбур у голові. А тепер все стало на місця. Я 1967 року народження, і мене вчили колись, що радянська влада лише все добре робила для людей, а росія наш друг... Багато хто не міг в це повірити, що може бути організована ними така нагла й жорстока війна. Онук (військовий) перший зателефонував моїй мамі і сказав, що розпочалася війна. Ми про це узнали 24 лютого [2022 року] в п'ять годин тридцять хвилин ранку. Я прийшла на роботу, і ми пробували щось зрозуміти. Перші дні в голові, у спілкуванні з колегами був якийсь вакуум. Потім ми самі почали дізнаватися про Київ і про всі події. Але перші два дні більше нам ніхто не телефонував. Одна дівчина з нашого села, яка працює в Новоукраїнці в міській лікарні, зателефонувала 24 лютого після обіду й повідомила, що до них терміново переїхав госпіталь з Миколаєва, а в них нічого немає: ні вкритися, ні постелити. І лікарі із хворими разом втікли до нашого району. Ми потім приїхали до них джипом і привезли картоплі та консервації. Було всього досить багатенько. Також привезли в лікарню одіяла і подушки – це все, що хтось нам дав. Я бачила такі прострілені машини, «скорі» з Миколаєва стояли на території лікарні в Новоукраїнці. 24-го числа на вечір миколаївський госпіталь втік в Новоукраїнку. В цей день і наші хлопці організувалися разом, хоча в них і не було зброї. Наше село стоїть біля траси, яка іде на Малу Виску, а далі вже київська траса, що веде на Умань. Маса людей їхали нею незрозуміло куди, ніхто не знав, куди ховатися від обстрілів. Вночі чергували на трасі наші чоловіки, бо дуже багато машин їхали з Кропивницького, і хотіли об'їхати пробки, тому їхали через наше село, щоб виїхати на трасу, бо у Великій Висці уже були дуже великі пробки. Тоді, коли люди почали масово їхати, почали й до нас у село проситися переночувати. Ми спочатку розподіляли по хатах, а потім організували в садочку. Зробили теплий пол, настелили дитячих матраців, почали опалювати приміщення. Люди поприносили з дому постілі. Ми поставили ще якісь плитки, в кого що було. Люди заїжджали з Херсону, цілими родинами ночували. А ми давали їм продукти необхідні. Вони могли і своє щось розігріти, на плитках приготувати. Організували, щоб вони могли і помитися, і поспати більш комфортно; включили бойлер, щоб їм були якісь зручності. Надивилися всього ми багатенько, тому що ми якраз на трасі, і включилися в цю роботу з першого дня. Потім поставили блокпост, а фермери підігнали до нього старий бусик і організували там чергування. [Чи багато місцевих пішло на фронт?] Із села мобілізували багато, дуже багато. Майже в кожному будинку хтось із родини на фронті, якщо не син, то внук, то батько. У нас житель села, Леонід Конько, загинув 5 березня [20]22 року. Він був дуже хороший, справжній патріот, відданий Україні, вмотивований. Загинув у перші дні й нагороджений орденом «За мужність». Тіла Леоніда Конька до сих пір немає, щоб поховати, і кажуть, навряд чи буде воно знайдене. Ще один загинув у нас син працівника старостату. Теж дуже хороша й поважна була людина, дуже совісний і вихований, дуже гарний сім'янин, але загинув у 29 років. Ще один хлопчик у нас зараз лікується після дуже тяжкого поранення ноги, понятно, що вже його військовий шлях закінчено. Десь у Нідерландах чи в Норвегії пробують вирішити його питання з протезом. Багато було поранених таких: підлікувалися

і поїхали знову на фронт, дуже таких багато. Я бачу, що хлопці самі дуже змінилися, на обличчі змінилися, очі замучені, постарівші, хоча дуже молоді, а ще загнув контрактник – йому 25 років було, він сім років на війні, увесь час був під Мар'їнкою, але йому ніколи не даси 25 років. Тяжко, дуже тяжко. Для мене це великий біль, я дуже хотіла другу дитину, у мене одна дочка, але я не знаю, щоб я робила, якби у мене зараз був син. Зараз думаю кожного ранку з позиції матері – і для мене всі ці хлопці рідні. Я інакше і не кажу: «Всі рідні, наші з усієї України». І мені дуже боляче, що гине молодь: хлопці, дівчата, я не знаю. Я дуже хочу, щоб воно якось вирішилось, бо ситуація дуже складна. Я не військова, тому не хочу нічого коментувати. Але я не знаю, які сили, можливо, спеці якісь повинні втрутитися. І щоб війна закінчилась, щоб мене вранці розбудили і сказали, що ми перемогли. Це страшна тема, звичайно.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.*

[Чи залишалися жити у вашому селі ті, що вимушені були тікати через бойові дії зі своїх домівок?] Перші переселенці, які прибули до нас, це були ті, що постраждали на трасі між Куп'янськом і Харковом. У нашій селі залишилась родина з Одеси. Одна сім'я у нашій селі вже купила будинок, і ще одна мама з двома дітками з Криворізького району також купила стареньку хатку і хоче тут залишитися. Хочу сказати, що насправді, у нас завжди були дуже хороші відносини із біженцями, коли інколи починають говорити про якісь конфліктні ситуації, то у нас таких ситуацій не було. Я кладу руку на серце і кажу, що конфліктів не було. Навпаки. Разом зі «Скіфією» [туристичний комплекс] у нас було більше 300 людей, і ми реєстрували їх усіх у себе через соціальну програму. У нас є працівник-діловод в управлінні соціального захисту, всім допомагали. Ми оформляємо на місці, люди не їздять в Новоукраїнку. І всіх цих переселенців ми реєстрували тут у нас, у селі, в Захарівці. Програма була дуже перевантажена, якщо ви цим займалися колись, то знаєте. Практично цілий день приймали заяви, а вночі із діловодом по черзі вносили в програму, бо вона взагалі вже не працювала, зависала. Вдень пише «error», і все. І зрозуміло, що ми не могли прийняти дуже багато за день, бо на кожного десь годину треба писати, оформляти документи. Якщо там мама, наприклад, і двоє дітей, або родина з двох чи трьох чоловік, одиноких дуже мало було. Як мінімум година потрібна людині, щоб правильно оформити документи, тож ми записували їх в чергу. Людина телефонує, ми потім дзвонимо на «Скіфію» і кажемо їхній адміністрації: «Будуть дзвонити – забирайте». Було навіть таке, що ми реєстрували на три-чотири дні наперед, чи інколи навіть на тиждень, бо ми не могли прийняти тоді у перші дні такий потік людей. Чесно вам скажу, наскільки люди переселенці були інтелігентні, що інколи навіть відносились краще до нашої роботи, ніж місцеві. І зараз про них не можу нічого поганого сказати. Деякі з них у нас уже працюють. Але є у нас три родини з Бахмута: тато – інвалід першої групи, а мама – інвалід другої групи. Вона взагалі важко щось розуміє, і приїхав з ними син. Він пенсіонер МЧС, а його сестра сама жила у Бахмуті, коли війна почалася, і працювала віддалено. Тут вони живуть у нас не в Захарівці, а в селі Далекому. Вони

приїхали евакуаційним потягом, у нас живе кілька родин із евакуаційного потяга. Але в нас у Захарівці тоді вже взагалі не було місць, тому я їх повезла в село Далеке, там є хороший будинок. [Хто організовував цей евакуаційний потяг?] Це було в червні 2022 року, коли з Бахмута примусово вивозили жителів, а вони приїхали останнім чи передостаннім евакуаційним потягом. Їх вивозили безкоштовно, а висадили їх в Новоукраїнці, у пункті компактного розміщення евакуйованих. Але Людмила Віталіївна подзвонила мені і каже, що там в «Центрі» всякі люди попали: і алкаші різні, хоч і там прекрасні умови, і вона сказала що це нормальні люди: «Давайте знайдемо варіант». Поселили їх у Далекому. Потім у нас у Захарівці звільнився будинок, і я їм кажу: «Приїжджайте в Захарівку». Там у Далекому з транспортом важче, бо сім кілометрів до найближчого села. А вони кажуть: «Ні, нам тут подобається, тут три кімнати, чисто, природа, повітря хороше». Ну, подобається їм там. Ми працювали з людьми, підшукували такі будиночки і в сусідніх селах питали, хто може дати свої будиночки, бо більшість вільних будинків були не зовсім у доброму стані. Але потім працівники з благоустрою відремонтували дитячий садок, і господарі давали фарбу, кошти на ремонт. Ми самі робили ремонт, все було цивілізовано: там і покрашено, прибрано, всім постелили, і меблі організували нормальні. Ми не заселяли в непристосовані будинки людей, все було цивілізовано. Знаєте, говорять, що ніби подекуди у Західній Україні у селах спочатку досить насторожено зустрічали переселенців, бо і мова відрізнялася, і особливості місцевого спілкування, наприклад, в магазинах чи в церкві вони не знали, а в нас, у Центральній Україні, ніби такої особливої проблеми відносин місцевого населення до переселенців тут не було.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. З Харкова більшість переселенців були російськомовні. Коли ще раніше я працювала у Кропивницькому у сфері обслуговування в аптеці, то мені часто говорили про мовні конфлікти. Тоді, ще до війни, я говорила: «Мені все одно, на якій мові говорять покупці. Якщо Україна зараз в тяжкому положенні: у фінансовому, політичному, то цю хворобу чи проблему якось треба вирішити, бо ніби якщо в хаті онкохворий, то ніхто не звертає увагу якою мовою говорять родичі. Коли людина заходила до мене в аптеку і говорила російською, я відповідала їй завжди на російській, якщо говорили українською, то для мене це не проблема, я відповідала українською. Зараз моя думка вже змінилась. Раніше я ніколи нікого не заставляла говорити зі мною українською, але й не йшла на поводу. Сьогодні в мене змінилися думка щодо того, що мова немає значення. Я думаю, що мова має значення. В Німеччину всі поїхали, і всі зразу пішли на курси, і так само в Америці платять кошти за те, щоб учить англійську мову. І як в Прибалтику поїхали, то так само – першим ділом вивчай мову, тоді матимеш і роботу, і все інше. І я думаю, що і в людей, які жили в Україні, має бути це саме правило. Мені здається, що в певний момент ми не зрозуміли цього. І я сама, сама не хочу переходити на російську мову з ними, щоб не прийшли якісь маньязи визволяти. Я мала індивідуальний підхід, коли почалася війна. Більшість переселенців говорять на російській. Я з

ними говорю на українській, а вони продовжують говорити російською. Але після другого-третього разу розмов вони потихеньку переходять на українську мову. Єдині переселенці з Куп'янська не перейшли на українську мову, але я думаю, якби вони захотіли, то змогли б. Кажуть: «Я не умею, я не умею». Я їй кажу: «Ти ж училась в українській школі, як "не умею"?» Хоча, з іншого боку, вони дуже хороші люди. Більшість переселенців понаводили гарні порядки біля хатів: все вигреблено, мусор прибраний, дуже багато насаджено квітів, все вичищено, прибрано. Просто ніби приїхала якась еліта в Захарівку. Дуже приємно, що люди так ведуть себе, більшість людей із села.

ДОСВІД ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Кампанія «Сади перемоги». Взаємодопомога. [У ЗМІ з початку війни було поширено інформацію, що на Кіровоградщині, зокрема й у вашому Новоукраїнському районі, громади активно підключилися до міжнародної кампанії «Сади перемоги». Звідки Ви дізналися про цю ініціативу?] Інформація про акцію «Сади перемоги» з'явилася у нас десь у кінці квітня – на початку травня [20]22 року, коли настала нагальна потреба забезпечення продуктами, адже до нас у село багато їхало переселенців. І база є відповідна. Туди багато заїхало харків'ян; в селі зупинялися люди, які їхали на Західну Україну. Буквально в перші дні війни до нас під'їхав миколаївський госпіталь. Ми підготували продукти харчування, консервацію. І десь на кінець травня, я пам'ятаю, це вже точно було. Ми приєдналися до цього руху. Але ми хвилювалися, бо була вже як ніби запізнена пора для посадки. [У чому для вас головний зміст проекту «Сади перемоги»?] Цікаво, що Кіровоградщина офіційно не була включена до самого проекту. Але ідея наскільки сподобалася, що цей рух став блискавично поширюватися. Ця ідея, звичайно, стимулювала діяльність, також і нашу. Ми шукали вільні землі, щоб якомога більше їх засадити для майбутніх урожаїв городини та виростити садові культури. Тим більше, що ми – село, і нам це знайоме, ми це вміємо робити. І тому навіть коли ця ідея з'явилася, то ідея «Садів перемоги» нас підштовхнула швидше зайнятися цією діяльністю. Вона ніби надала якогось особливого значення нашій праці, особливого смислу. Я думаю, що головний зміст цього проекту – це наше бажання допомагати, при цьому бути незалежними від когось, наприклад, від гуманітарних фондів якихось. Ми посадили своє – зібрали, і маємо при потребі можливість швидко накопати декілька відер чи витягти з погребів з самої весни і швидко відвезти на передову чи ще кудись. Було й таке, що ми приїхали в Новоукраїнку, в центр комплексного розміщення переселенців у 2022 році, а тоді кричуще не вистачало картоплі. Але дощі дуже великі йшли, то ми картоплю, вже посажену, просто з гряди витягували. У нас дуже такі тяжкі ґрунти не піщані, а чорнозем чорний і, як глина, тягучий. Тож ми візок картоплі відвезли і на деякий час зняли проблему і ні в кого не просили, бо, може, якийсь господар і не поліз би собі в город топтати грязь. А ми постійно мали власний продукт, і однозначно це було наше бажання оперативно допомогти тим, хто цього потребував. Ми шукали вільні землі для посадки. Наприклад, у нас у селі це була родина пен-

сіонерів. Їм вже за 70. Вони почули про це й попросили нас: «Візьміть наш город». Хоча вони могли б спокійно віддати свій город якомусь фермеру, бо город у них як добавка. У них є город біля хати, а це город в степу. Там може і комбайн заїхати, і сівалка може заїхати. Тобто вони могли комусь віддати цю землю, якомусь із фермерів, і ще й прибуток взяти. А вони почули про цю акцію. У [20]22 році ми поїхали молотити кукурудзу і привезли їм потім подяку. Хоча вони нічого не вимагали, щоб ми їм там щось заплатили, і було дуже приємно, що люди, які не мають якихось особливих статків, захотіли допомогти. І я вважаю, що це також велика допомога, вони ще й давали свою картоплю. Ми, коли вибрали картоплю, тоді дві сітки і їм дали картоплі. Картопля ця була іншого сорту. Бо в нас вже люди із усього села здавали, і в них всіх різна картопля: і червона, і біла, і жовта – яка хочеш. Ми потім вже для себе вибрали два сорта окремо, щоб вони були однакові для цієї акції. То ми поїхали на поле і назбирали їм кукурудзи після комбайна – два чи три мішка, вже й не пам'ятаю навіть. Це родина вчителів. Вони запропонували нам свій город. Там 30 соток ми взяли. І оця картопля, яку люди зносили, ми її положили в дитячому садочку у погребі, там є у нас підвал. А скільки змогли, то роздали у лікарню, на тероборону, і частина картоплі осталася. І ми вирішили, що ми засадимо в основному картоплю. Тому що це був такий самий надійний продукт, який міг замінити багато чого іншого з потреб, і ми висадили всю ту картоплю, хоча це й був уже травень. [Ви вручну висаджували?] Ми попросили нашого працівника, в нього свій мотоблок. І нам вдалося посадити її глибше. А потім пішли дощі, і ми зібрали дуже гарний урожай. У нашому селі одна пенсіонерка, яка живе недалеко від мене, теж запропонувала мені: «Візьміть, будь ласка, мій невеличкий город, там соток 10». А це була вже середина травня, і ми посадили там всяку городину – огірки, помідори, кавуни. У [20]22 році була така невизначеність: у всіх страх, розгубленість, заклади не працювали – ні школа, ні садочок. Але люди ходили на роботу, волонтери, випікали щось для оборонців, кожного дня готували щось, пиріжки, наприклад, і все інше. А вже коли почали дозрівати помідори, ми організували такий собі міні-консервний завод, і дуже багато законсервували. Самі з дому зносили баночки, трошки купляли й готували це все для воїнів: у сезон, коли воно в нас було, і вже пізніше. Тому продавати чи щось з ним робити ми не могли. Тож переробляли все це для воїнів. Ми співпрацювали з Новоукраїнкою, при цьому до нас заїжджали волонтери й із Смоліно (це село з іншого району). Ми знайомилися, і волонтери до нас заїжджали й забирали продукти. Ми їх не сортували і не планували, чи це нашим хлопцям, чи не нашим. Бувало, що якщо, наприклад, хтось був із наших хлопців, то ми могли відправити конкретно п'ять ящиків пиріжків чи ще щось – картоплю цибулю, а також могли адресно доставити посилку «Новою поштою» (там ящик чи два з продуктами). Бо, як правило, і родина хотіла щось своїм захисникам дати, і ми щось давали. Хлопці говорили нам, що волонтери приїжджають, і ми давали все, що є, а чи свій, чи не свій – це було неважливо. Коли до нас заїжджали волонтери й оголошували, що ми їдемо на

певний напрямок, де було найгарячіше, то й туди ми старалися передавати наші продукти. Перший рік ми дуже активно працювали – зібрали урожай, зібрали картоплю, а з 1 вересня пішла школа, теж дали на школу картоплі багатенько. Дуже гарний був врожай, була велика вся, дуже гарна була картопля, і ми використали її. А в 2023-му знову посадили. Заклади вже працювали (і школа і садочок), але робітників для ручної праці було менше. У нас було тільки два працівника благоустрою, але ж і в них своя ж робота – косить, прибирати, замінити на території, а територія величенька й роботи багато. Тому ми посадили один город – трохи буряка, моркви, цибулі потрошку, а в основному засадили картоплею. Коли знову зібрали урожай, то частину віддали на школу, частина в нас ще залишилась у погребі, звідки ми й даємо переселенцям продукти. У нас є три родини з Бахмута, і ми допомагаємо їм. Перші переселенці приїхали до нас у [20]22 році в кінці березня, а потім і в квітні та травні. Вони вже городи не могли посадити, то ми всім давали картоплю з наших запасів. Ми всім поділили по дві-три сітки, в залежності від кількості людей в родині. [То хто ж це – «ми»?] Як ідейний керівник цього проекту в селі, то це однозначно була я [староста села], але я не люблю це слово «я», і ніколи цим не користуюся, і не вживаю, тому що розумію, що сама я б цього ніколи не зробила. Мене дуже підтримали працівники Будинку культури і дитячого садочка. Це люди, які були завжди зі мною поруч. Я з ними також разом садила це все, сапала, копала. Разом це робити не так тяжко. Тим більше для такої важливої, навіть символічної справи «Сади перемоги». А в гурті разом неначе й веселіше все робити, і спілкувались більше, і попрацювали, картоплю потім зварили і пообідали разом. [Ваші земляки розповідають про Вас як про чудового організатора й дуже чуйну людину. Чи могли б Ви розповісти трішки більше про себе?] Я даже не знаю, з чого Вам почати. Я народилася в цьому селі, я тут виросла, тут навчалася. За освітою я фармацевт, ця професія ніби далека від цього самоврядування, але так склалося у житті, що деякий період я працювала в селі на різних роботах і в школі, а потім працювала керуючою у місцевому фермерському господарстві. А коли у мене хворіла мама, я в цей час не кидала маму й жила тут. Коли мами пізніше не стало, я поїхала в Кропивницький і працювала в аптеці. Все було дуже добре. Я люблю цю роботу. Хоча я не можу сказати, що якусь іншу роботу я не люблю. Я стараюсь, коли щось роблю, то роблю це з бажанням, з любов'ю. Вважаю, що це запорука успіху. Я люблю усю роботу, яку починаю робити, а якщо щось не подобається мені, я робити не буду. У Кропивницькому я пропрацювала вісім чи дев'ять років. Додам, що мій батько пропрацював у Захарівці двадцять п'ять років, був головою колгоспу. Він був дуже шанована людина, дуже багато про нього доброго люди говорять. Адже він дуже багато зробив для нашого села. Він був дуже порядна й безкорисна людина, яка жила проблемами цього села. Кажуть, що в цьому я на нього дуже схожа. Яюсь напередодні чергових місцевих виборів люди почали мене просити: «Давай, повертайся в село, ми будемо за тебе голосувати». В останній день передвиборчої кампанії 2015 року я подала свою кандида-

туру, і за мене проголосувало 70 % жителів нашого села Захарівка. Для мене це, звичайно, був шок. Але те, що нам дається так з трудом, воно є ціннішим набагато. Я не могла відмовитися. Моя натура така, що коли важко, то потрібно ще піднатужитися. Багато дуже було проблем на перших порах. У сільраді стояла миска, бо текла вода із стелі. Упала криша, не було опалення в садочку. У ФОП гуляв вітер. Без вікон без дверей. За п'ять років наша сільська рада дуже багато зробила. Я дуже вдячна депутатам, інколи це все було в дебатах, але вони підтримували мене. Ми поміняли 99 % вікон у школі, поремонтували кришу в садочку й обновили опалення, перекрили дах в Будинку культури, зробили достатньо хороший ремонт. Взагалі тепер говорять, що він є найкращий серед сільських Будинків культури у районі. Спеціалізація нашого господарства – це землеробство. В основному податки – це від землі, єдиний податок, з фермерських господарств, і невелика частина у нас була з фізичних осіб і орендної плати, але це було менше. Найбільше сплачують великі господарства, які орендують у нас землю. У нас є одне відділення великого господарства на території села, а базового підприємства в нас ще й немає. І десь у 2021 [році] офіційно запрацювала відома вже туристична база «Скіфія» на території нашого села. Коли ця база будувалася, то податків ще особливо й не надходило до місцевого бюджету. Турбазу «Скіфія» започаткував підприємець і директор відомого заводу «Радій» Євген Степанович Бахмач. Ми в оренду здали йому паї. У нас таких господарств п'ять, які орендують у людей землю; із них десь 1000 гектарів передали Бахмачу. Він облюбував гарну місцину біля річки і збудував «Скіфію». У нас взагалі дуже гарні краєвиди навколо, у нас влюбачку зайти і кругом скали й маленькі річечки. Ще в нас п'ять ставків на території села, загалом дуже красива місцевість. [Скажіть, будь ласка, як змінилося уявлення людей щодо процесів децентралізації?] Скажу Вам, що моя поява в селі, мабуть, певним чином пов'язана з протестом людей проти децентралізації, бо попередній голова громади самовільно хотів приєднатися до сусіднього села Рівне. Він навіть підписав там якийсь акт, щоб приєднатися до Рівного, а люди збунтувалися. Якось я була в селі, і мені люди сказали: «Давайте збиратися біля клубу». Приїжджає той голова Неділько (уже помер) і щось пробував нам розказувати. В общем не склалась та розмова. Тоді вони почали мене агітувати: «Давай, давай до нас, тут же ваші діти». То, понятно, що це, можливо, і було якимось рушійним фактом. Насправді мені все це болить, тому що я тут родилася, тут мої батьки поховані, і тут мій чоловік похований. Коріння моє тут. Сказати, що я була таким стороннім децентралізації, то скажу, що ні. Сказати, що на сьогодні я 100 % задоволена децентралізацією, теж ні. Сказати чому? Тому що ми віддалене село, 35 % від громади складаємо. Ну, і в нас взагалі немає транспорту. Я так думаю, що в нормальному випадку повинен бути соціальний автобус. Хоча б раз у тиждень у село, щоб людина могла поїхати в Новоукраїнку. І щоб я могла взяти свої документи, і раз у тиждень поїхати не своєю машиною. Бо зараз голотьод, а я не настільки вправний водій, щоб по голотьоду їздити, коли на Новоукраїнку дорога зовсім не

чищена. Колись я сказала, що буду голосувати за децентралізацію тоді, коли в Захарівці буде автобус, буде зв'язок з центром громади. І лише тоді можна буде говорити про покращення послуг, а сьогодні, коли взагалі немає автобуса, від слова «взагалі», говорити про покращення смішно. Подруге, у нас величезні скорочення. У нас в сільській раді працювало п'ять чоловік: я, секретар, бухгалтер, розпорядник і діловод. Зараз, коли ми приєдналися, то залишилася я і діловод. Нам сказали, що нам бухгалтера не треба, бо зарплата нам начисляється в Новоукраїнці, землевпорядник нам теж не нужен. А я не розумію, як село може бути без землевпорядника, коли основні доходи села – це земля, це надо розумітися в цій темі. А для міської громади це незрозуміло, хоча в Рівному залишили землевпорядника, Новгородківський район оставив всіх землевпорядників. Тільки в Новоукраїнській громаді прибрали всіх землевпорядників, і в кожному старостаті залишилась лише староста і діловод управління соціального захисту. При цьому вона мені не підпорядкована і не допомагає мені робити мою роботу, яка на нас покладена, – це військовий облік, архів, господарський облік, благоустрій, плюс я водій, плюс моя особиста машина, плюс мій бензин, і так собі працюєте. Я інколи думаю, як було класно, коли я працювала в аптеці. Я закривала двері, коли моя закінчувалась зміна. Я заперала, і я йшла спокійно відпочивала у вихідні. Зрозуміло, що нині інший час. Але ось перед розмовою з Вами мені зателефонували, що десь у селі прорвав водопровід, і мені треба вже бистренько підняти «вся», щоб перекрити, бо це ж тече вода, а насос качає і гроші читає. І все таке інше, не завжди передбачуване. Розумію, що в умовах децентралізації потрібно постійно вчитися, вміти залучати кошти. Ось ми й учимось. Я дуже вдячна своїй колезі з Новоукраїнки Людмилі Віталіївні, яка дуже допомагає нам. Я на початку не вміла писати проекти, і я не знала, куди звернутися. Вона дуже класний наставник. Ми вигравали проекти, один із них «Влада і громада». Ще проекти від міжнародних організацій нап'ямку. Наприклад, кошти зайшли до нас з Ірландії. Ось так і живемо... У нас в Захарівці є школа, у нас було дев'ять класів. Зараз у нас у школі 75 учнів, стало менше дітей. Але чесно вам скажу, що я впевнена, що в майбутньому в нас буде все добре. Ми дуже близько біля Кропивницького, 42 кілометри. Якщо війна закінчиться, то ми будемо повноцінно жити. Тим більше, у нас туристична база «Скіфія» поруч, є в нас робота. Ще кілька років тому назад у нас багато будинків у селі продавалось, а зараз не продається ні один. Ми потроху все в селі відновимо. Тільки, думається, щоб хлопці живі поверталися і було кому дітей виховувати.

с. Піщаний Брід

Записано від Корнійчук Єлизавети.

За даними анкетного опитування

*«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ
Маркери ідентичності. Я народилась на Кірово-

градщині, а переїхала в місто Черкаси, щоб здобути гідну вищу освіту, влітку 2023 року. Згодом я закохалась в це місто через його атмосферу та людей. [З якого року особисто для Вас розпочалась російсько-українська війна?] Таких років в історії можна пригадати безліч, але особисто я вважаю, що війна почалась з 1922 року – з утворення СРСР, тому що саме в роки існування цієї країни Україна найбільше прагнула отримати свою довгоочікувану свободу, яку всіма способами хотіла придушити Росія, яка позиціонувала себе «старшим братом». [Чи переїжджали Ви з часу повномасштабного вторгнення? Якщо так, то куди саме?] Причина мого переїзду в Черкаси під час повномасштабного вторгнення – навчання на рідній землі, адже «де народився, там і згодився». Дуже хотіла навчатися в безпечному регіоні, адже життя – найголовніше, що є у кожного з нас, плюс Черкащина – земля, де народився і виріс мій батько. Хотілось пов'язати якусь частину себе з цим краєм. [Чи змогли працевлаштуватись на новому місці?] Так, вдалось. Я навчаю дітей танцям у своєму клубі. Робота мені надає сил і насаги працювати далі заради моїх учнів – майбутнього нашої держави. Я на всі двісті відсотків можу сказати, що вважаю себе україною, адже я говорю мовою цього народу, живу на землі цього народу і щосили люблю цей сильний і незламний народ. Спілкуюсь лише українською і іноді суржиковою мовою, яку ще називають «актом гвалтування російської мови». Знаю ще мову наших, на жаль, східних сусідів, але не спілкуюсь нею, тому що я вважаю, що це – неповага до себе, як до українця. З дитинства спілкувалась лише українською мовою, але багато чула російської мови на різних платформах і від людей. З 2022 року стараюсь уникати ці продукти. Якщо я бачу російськомовну людину, то відразу припиняю з нею спілкування, адже я вважаю, що в Україні люди повинні спілкувати будь-якою мовою, але точно не російською! [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Я завжди обирала коло знайомств україномовних людей, тому це можна пояснити лише одним словом – «патріотизм». [Чим, на вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Стійкість, хоробрість, терплячість, неперевершеність – все це можна віднести до нашого найкращого народу, який не схожий на всі інші. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту? Коли саме почали проявлятися такі активності?] Звичайно, є і були раніше. З початком гібридної війни люди в моєму рідному селі почали тоталь-

ну українізацію: фарбовані паркани в прапор України, зупинки, жовто-блакитний стяг на дахах будинків (на моєму в тому ж числі), школи та сільської ради і т. д. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Скільки себе пам'ятаю, це була лише українська мова або ж рідше – англійська (якщо це реклама). **НІЯКОЇ РОСІЙСЬКОЇ!** [Чи змінилось ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення? Я до повномасштабного вторгнення і так харчувалась мало, тому що я – спортсмен і трималась конкретних рамок в харчуванні. В перші дні цієї катастрофи я дуже багато їла, заїдаючи стрес і таким чином заспокоюючи себе. Але потім бувало і таке, що декілька днів підряд могла зробити легкий перекус, і для мене це було нормою, допоки я не взяла себе в руки. [Чи є традиція у вашій сім'ї носити вишиванку?] З моєї сім'ї лише я і тато найчастіше одягаємо вишиванку (якщо тато у відпустці). Часто хто думає, що цю сорочку можна приміряти лише на свята, але я так не вважаю, тому що вишиванка – це броня, яку можна і потрібно носити як на роботу, так і на навчання або ж у святковий день. В моєму гардеробі дві вишиванки: небесного голубого і червоного кольору, які часто доповнюють мої образи в університет. Є також вишиванка, але не вишита – моя улюблена. Я вважаю, що у кожного українця (від малюка в колиці до літньої людини) повинен бути цей елемент в гардеробі обов'язково. Вишиванка – це не просто одяг, це справжній шедевр народного мистецтва, якому немає заміни у цілому світі. [Чи збирали ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Чесно кажучи, не пам'ятаю, що було в цій валізі, але точно пам'ятаю, що вона була в моїх руках на випадок небезпеки 24/7. Особливо в перші тижні, коли небезпекою прямо віяло у повітрі і кожен похід чи то в підвал, чи то в бомбосховище міг би бути останнім. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна ваше ставлення до релігії та церкви?] Можна сказати, що я напововину і віруюча людина, а на половину і атеїст. В моєму рідному селі церква московського патріархату, і коли я це дізналась вже від повномасштабного вторгнення, я принципово припинила туди ходити. [Чи відомі вам випадки, коли хтось з ваших родичів, друзів, знайомих перейшли з церкви московського патріархату до Православної церкви України?] Багато з моїх знайомих почали бойкотувати проти московського патріархату і перейшли на сторону ПЦУ, адже коли ти відносишся до УПЦ – ти автоматично, як я вважаю, служиш духовно москві, і це, як мінімум, неправильно. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Якщо брати до уваги релігійні свята, то це Великдень, Петра і Павла, Трійця, свято Святої Покрови Різдва, день Святого Романа і день Святого Миколая. Якщо брати до уваги державні свята, то це: День Незалежності України, День захисників і захисниць України та День української жінки. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Ще під час гібридної війни почалась тотальна декомунізація в моєму рідному селі: ліквідація всіх книжок СРСР того часу у бібліотеках, знищення символіки того часу, перейменування вулиць та магазинів. [Чи за-

знав ваш населений пункт руйнувань від ракетних обстрілів ворога? Як вирішуються питання з проживанням тих родин, чиє житло було зруйноване?] Лише один раз мій край потерпав від «сво»: потрапив уламок шахеду в один із будинків на краю села. Сільська рада швидко відреагувала на цю ситуацію і дала деяку суму для покриття збитків. Люди з усього населеного пункту допомагали цій сім'ї, хто чим міг, адже разом – МИ СИЛА! Разом нас багато! Нас не подолати! **Культура пам'яті.** [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] У кожному куточку України є свої загиблі воїни, і мій край не є винятком. Кожен раз, коли громаду сколихує новина про загибель односельчанина на війні, для кожної людини – це горе, тому майже всі жителі ОТГ віддають свою шану загиблому Герою. В мене в селі є три кладовища в різних його куточках, і кожного із загиблих ховають на тому кладовищі, до якого ближче дім воїна. Щодо прапорів на могилах: вони є. Кожному тоді зрозуміло, що тут похований патріот, який до останнього стояв за свою землю та любив її понад усе. В одному із сіл нашої ОТГ і в місцевому училищі є меморіальні дошки загиблим односельчанам, які були їх учнями. Їхніми ініціаторами встановлення були переважно сім'ї загиблих та депутати селищної ради. **Волонтерство.** З першого дня повномасштабного вторгнення в моєму селі почали активно розкручувати волонтерські центри або ж організації. Пошиття одягу для захисників, приготування різниці смаколиків та продуктів харчування на фронт, виготовлення буржуйок та свічок для опалення та освітлення палаток та окопів. Без допомоги цивільного населення ніяка Перемога не буде досягнута, тому всі українці встали пліч-о-пліч, щоб її наблизити. Росіяни хотіли розсварити народ і розколоти його, але на те ми і унікальні: ми, навпаки, об'єдналися та скріпились. Коли ми разом – ми не переможні!

ОЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ РАЙОН

м. Олександрія

Записала І. Коваль-Фучило 25 квітня 2022 р.

у м. Колюшки (Республіка Польща)

від Тетяни (ім'я змінене), 1967 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну проживала в м. Олександрії Кіровоградської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Рано-вранці почула [про] по телебаченню, включила. Зразу даже я не зрозуміла, наскільки це серйозно, але тривога така появилася, такі новини якісь, такий стан: що робить і куди бігти?.. Зовсім... і сплосна тривога. Таке якесь... ну, розгубленість і страх, якийсь не зрозумілий воппе. Не можна було самій для себе об'яснити цей трах, тому що не знали, ну, не вірили даже більше. Це те, що не вірилося, що це можливо в двадцять першому сторіччі і що це з росії. [Коли вирішили їхати з України?] Більше не я вирішила, більше чоловік... **Форми самоорганізації.** Я вважала, що я там нужніша, що я там можу щось зробити. Старалася і для переселенців помагати, і тероборону почали... старший син організу-

вав. Почали «коктейлі Молотова» колотити. Так як в мене свій магазин, винаймаю я приміщення, є подвал, там раніше була пекарня, і подвал, де зберігали муку. Я хазяїна приміщення попросила ключі від подвалу, обладнали... організувала, обладнали для того, щоб... Сусідів зібрала. Знаєте, хто буде по тривозі... Щоб сховатися туди. Прибрали подвал, тоєсть зробили сховище, для того, щоб... [Бомбосховище]. Да. [У який день вирішили їхати? Чи щось сталося?] Ну, вже, мабуть, місяць пройшов, і коли частіше й частіше тривоги, і все ближче і ближче до нас почалися бомбожки, то чоловік більше настояв, сказав: «Якщо ти не боїшся...» Навіть до скандалу дійшло. Сказав: «Навіть якщо ти не боїшся за свою жизнь, – за дитину подумай. Старший не може виїхати, а меншого вивози!» [То ви з сином приїхали молодшим]. Так. І зараз ще після Бучі... Сина однокласниці батьки, мама вчителька в нашому класі, українську мову читає, і попросила після Бучі... Каже: «Така тривога, не можу...» Попросила за дочку, щоби я як опікун забрала її. Я їздила на кордон, забрала її. І зараз двоє дітей... На мні, так. [Чи знаєте щось про долю сусідів? Чи багато людей виїхало?] Багато виїхало. Зрозуміло, що виїхали з дітьми, все із-за них. Всі поїхали тільки тому, що дітей спасали, ніхто не хотів... До останнього вагалися, не так, що зірвалися зразу, тільки почули про війну. **Зовнішня міграція.** [Коли ви перетнули кордон?] Чотирнадцятого марта. Ми добиралися евакуаційним поїздом, то ми дуже... Так я думаю, були десь бомбожки, нам ніхто не казав, але ми їхали довше: то в одну сторону везуть, то потім в другу, потім знову в ту саму. Якось ми бачили... [Петляли?] Так. Їхала я з подружкою, то вона вже працювала тут, приїжджала на Польщу. Ми через Ковель їхали. І вона бачила, що щось не то... Їхали ми довше, ми тридцять шість часів їхали, нас возили туди-сюди, так ми думаємо, що десь було... [Щоб оминати небезпеку]. Так. І ми приїхали у Ковель, вийшли з поїзда, то була тривога, вила сірена, без кінця була сірена, то єсть почали... коли ми виїжджали, то вже Запад почали [бомбити]. [Чому ви вибрали Польщу?] Бо чоловік тут працював, подружка тут працювала. Ми їхали вже в Колюшки, тому що нам тут винайняли квартиру. Тоєсть ми не знаємо лагерь. От зі мною жінки живуть теж з Олександрії, то вони пройшли через лагерь, спали на розкладушках, в торговому центрі. Нам пощастило, тому що ми вже на готове місце. Коли ми вже приїхали, дуже багато наших тут було, тяжко квартиру винайняти, роботу знайти, – дуже тяжко було вже. Зараз почали назад вертатися, і то... [Непросто. Скажіть, будь ласка, як ви бачите далі продовження війни? Які у вас відчуття?] Ми ждемо, кожен день ждемо, що от-от скажуть, що вже кінець. Чекаємо. Ми прям вірим, ми знаємо... [Чи є серед ваших знайомих, друзів хтось, хто загинув?] Так. Наша військова частина (чоловік мій бивший військовий)... В нашу військову частину кинули бомбу... ракету. Шість чоловік загинуло. П'ятнадцятого числа. [У квітні вже?] Так, так. П'ятнадцятого квітня шість чоловік загинуло і п'ятнадцять в тяжелейшем состоянні. Ми вже прям знали, що з дня на день могли вертатися, а коли то сталося, то вже куда?.. Бачим, що почали вже до нас долітати, хоча довго в нас тривоги були, но не прилітало. Ми прям бачили, ну, і самальоти, і вертольоти.

с. Велика Андрусівка

Записано від Ластабеженко Дарини Іванівни.

За даними анкетного опитування

*«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Проживаю в Черкасах з вересня минулого року, переїхала із рідного села Велика Андрусівка у зв'язку із вступом до вишу. [З якого року особисто для Вас розпочалась російсько-українська війна?] Саме ранок 24 лютого 2022 року докорінно змінив життя моє та моїх рідних, а також більшості українців. [Чи переїжджали Ви з часу повномасштабного вторгнення? Якщо так, то куди саме?] Переїздила із села Велика Андрусівка Кіровоградської області в Черкаси, де зараз живу та навчаюсь. Мій переїзд пов'язаний в першу чергу із вступом до вишу, а не з війною. Однією з причин, чому я обрала саме це місто, є зручне географічне розташування та відносно спокійний стан. Оскільки лише вступила на перший курс навчання, то шукати роботу в планах не маю. [Чи маєте офіційний статус внутрішньо переміщеної особи (ВПО)?] Ні, не маю, так як в тому місці, звідки переїхала, не ведуться бойові дії. [Представником якої національності себе вважаєте?] Українка. [Якою мовою спілкуєтесь зазвичай: вдома, на роботі?] З початком повномасштабного вторгнення та вступом до університету все більше намагаюсь спілкуватись чисто українською мовою. [Чи змінилось ваше ставлення до російської мови за час війни?] Не можу сказати, що я зненавиділа російську, але ставлення змінилось на гірше. Я вважаю, що так як ми живемо у вільній демократичній державі, маємо спілкуватись рідною мовою, адже вона насамперед є кодом нації. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Майже всі люди з оточення спілкуються українською. У поодиноких випадках суржиком, але всі вони з початком війни одностайно намагаються користуватись чисто українською мовою. [Чи маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії?] Маю двоюрідного брата, який зі своєю матір'ю та рідними проживає у Петербурзі, але війна не вплинула на наші відносини, тому що ми втратили спілкування як тільки вони переїхали. [Чи можете пояснити чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Тому що для нашої нації родина та земля батьків завжди на першому місці, вони просто не можуть покинути її, також ми завжди маємо надію та віримо у краще. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Насамперед мовою, любов'ю до землі та до Батьківщини, шанобливим ставленням до традицій та звичаїв, одягом. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Останнім часом здебільшого це українська, але, на жаль, ще залишилися написи російською мовою. [Чи змінилось ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Ні, не змінилося. [Чи доводилось Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни? З чим це

було пов'язано?] Загалом ні, але в перші дні повномасштабного вторгнення в магазинах були досить великі черги та нестача деяких продуктів. [Чи є традиція у вашій сім'ї носити вишиванку?] Вдягаємо на свята. Маю вишити сорочку, яку із задоволенням вдягаю. Також в мого тата є дуже гарна сорочка, яку вишивала його односельчанка. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Так, з першого дня повномасштабного вторгнення ми з сім'єю зібрали важливі документи. Також в школі в мене була «тривожна» валіза, в яку я поклала пляшку води, деякі ліки, енергетичні батончики. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] У моїй родині всі православні християни. З початку війни я принципово припинила відвідувати церкву в своєму селі, тому що вона підпорядковується московському патріархату, а я вважаю, що всі храми у нашій країні мають перейти до київського. [Чи відомі Вам випадки, коли хтось із ваших родичів, друзів, знайомих перейшов з церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Так. Моя бабуся і я особисто з початком війни відвідуємо лише храми Православної церкви України. [Чи відомі вам випадки переходу релігійної громади вашого населеного пункту чи якогось іншого з УПЦ до ПЦУ?] На жаль, ні. Громада мого села мала наміри перейти, але і досі місцевий храм відноситься до УПЦ. [Чи маєте знайомих воїнів ЗСУ, що перебувають на фронті і звертаються до Вас з проханням про молитовну допомогу?] Мій старший брат та його батько перебувають на фронті, і я завжди, відвідуючи храм, замовляю молитву за них. [Чи залучена релігійна громада, до якої Ви належите, до допомоги фронту?] Складно відповісти на це питання, тому що релігійна громада, до якої я раніше належала, відноситься до УПЦ. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Для моєї родини завжди є святом День Соборності України, День Конституції України, День Незалежності України, також шануємо усі релігійні свята. На щастя, у моєму селі не було загиблих на війні. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників?] Ні, немає. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] Так, збирання продуктів, грошей та необхідних матеріалів для військових, а також приготування домашньої їжі. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Так, відбулась. Вулиці перейменовано, всі [радянські] пам'ятники зруйновано. [Чи зазнав ваш населений пункт руйнувань від ракетних обстрілів ворога? Як вирішуються питання з проживанням тих родин, чие житло було зруйноване?] На щастя, в моєму населеному пункті не було ракетних обстрілів.

Записано від Романенко Софії, 2006 р. н.

За даними анкетного опитування

*«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Я мешкаю у цьому населе-

ному пункті [м. Черкаси] вже шість місяців. Переїхала сюди через навчання. Проживаю у Кіровоградській області. Офіційно російсько-українська війна почалася в 2014 році, коли росія анексувала Крим, але особисто я відчула її в 2022 році, тому для мене 24 лютого 2022 року. Я не переїжджала з моменту повномасштабного вторгнення. Залишилася в своєму населеному пункті. [Представником якої національності себе вважаєте?] Звісно, я вважаю себе українкою. Моя національність є частиною мого ідентичності і культурного спадку, і я дуже пишаюся тим, що належу до українського народу. Зазвичай я спілкуюся українською мовою як вдома, так і на навчанні. З дитинства я використовувала суржик, але з часом намагалася говорити чисто українською мовою, щоб підтримувати та розвивати мовні навички. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Так, моє ставлення до російської мови змінилось протягом часу війни. Коли до мене хтось говорить російською, я почуваю дискомфорт, оскільки українська мова стала для мене символом національної самоідентифікації та підтримки національних цінностей в умовах конфлікту. Я вважаю важливим підтримувати українську мову та культуру, особливо в такий складний час. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Так, у мене є подруга, яка раніше спілкувалася російською мовою, але з початком війни свідомо обрали перейти на українську. Вона вирішила підтримати українську мову та культуру у цей важкий час і виявила велику відданість своєму народу та країні. Цей вибір відображає її патріотизм та готовність підтримувати українські цінності. [Чи маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Ні, не маю. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] На це є дуже багато причин. По-перше це зв'язок з рідними місцями, більшість українців мають глибокі родинні та культурні зв'язки зі своєю землею, які важко перервати. По-друге, це патріотизм та національна гордість. Багато українців відчувають сильний патріотизм і гордість за свою країну, і вони готові залишатися і захищати її в складних умовах. По-третє, це немає куди йти. У разі війни багато людей можуть бути обмежені в можливостях для евакуації через закриті кордони, відсутність фінансових ресурсів або відсутність приймаючих країн, готових прийняти біженців. Та найголовніше – це віра в майбутнє. Деякі українці можуть вірити, що конфлікт скоро закінчиться і їхнє життя повернеться до звичайних ритмів. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Українці, як і будь-який інший народ, мають свої унікальні характеристики, які відрізняють їх від інших націй. По-перше, це культурна спадщина. Ми маємо багату культурну спадщину, яка включає у себе унікальну мову, традиції, звичаї, музику, танці та кулінарію. По-друге, це гостинність. Українці відомі своєю гостинністю та готовністю прийняти гостей з відкритим серцем і надати їм гостинність. На даний момент найголовніше – це співчуття та солідарність. Українці відомі своєю здатністю до співчуття та підтримки один одного у важкі часи та кризові ситуації. Багато україн-

ців відчувають сильну прив'язаність до своєї країни та гордість за її досягнення. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту? Коли саме почали проявлятися такі активності?] До війни були, але не дуже багато. А зараз, у зв'язку з підвищенням національного патріотизму та підтримки в період війни, стало набагато більше пофарбованих в жовто-блакитні кольори парканів, лавок, стовпів, зупинок, висять прапори в будинках та магазинах. І я дуже цьому рада, так як цим ми висловлюємо солідарність військовим, які захищають країну, та підтримуємо загальний дух співдружності та солідарності. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] У більшості випадків мовою назв, рекламних оголошень та інформаційних написів в Черкасах є українська мова. [Чи змінилось Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] На початку війни я почала більше споживати їжі, оскільки стрес та напруженість призводили мене до змін у харчуванні. Однак з часом, коли ситуація стабілізувалася, я звикла до нових умов, харчування повернулося до звичного ритму. [Чи доводилось Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни? З чим це було пов'язано?] Ні, не доводилось, всього вистачало. [Чи є традиція у вашій сім'ї носити вишиванку?] У моїй сім'ї є традиція вдягати вишиванку під час українських свят та особливих випадків. На свята такі, як День Незалежності України (24 серпня), День Соборності України (22 січня), Великдень, Різдво Христове, а також на святкування днів народження та весілля. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] У моєму гардеробі є вишиванка та сукня з вишивкою. Моя вишиванка має яскраві вишивані мотиви на грудях, рукавах та комірці. Вона створена з легкої тканини, що робить її зручною та приємною на дотик. У моєму гардеробі також є вишивана сукня. Ця сукня має вишивку по всій довжині, що робить її особливою та елегантною. Вона підходить як для святкових заходів, так і для повсякденного використання, залежно від стилю та аксесуарів, які додаються. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Так, вся моя сім'я збирала. Я клала в неї такі документи, як паспорт, свідоцтво про народження, медичні книжки та інші важливі документи. Також теплий одяг, мобільний телефон та зарядний пристрій, особисті гігієнічні засоби, аптечку з першою допомогою, а також невелику суму грошей. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Я відношу себе до християнства. До війни ми з сім'єю ходили до церкви московського патріархату, але зараз ми вже туди не ходимо. [Чи відомі Вам випадки, коли хтось із ваших родичів, друзів, знайомих перейшов із церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Так, мені відомі випадки, коли деякі з моїх родичів, друзів або знайомих перейшли з церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України. [Чи відомі випадки переходу релігійної громади вашого населе-

ного пункту чи якогось іншого з УПЦ до ПЦУ?] Ні, не відомі. [Чи залучена релігійна громада, до якої Ви належите, до допомоги фронту?] Не можу дати відповідь на це питання. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] У моїй родині відзначаються різні релігійні та державні свята. Релігійні свята – це Різдво Христове, Великдень, Трійця, Покров Пресвятої Богородиці. А державні свята – це День Незалежності України, День захисника України, День Конституції. **Культура пам'яті.** [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] Так, у нашому населеному пункті є загиблі військові. Я брала участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади, щоб висловити свою підтримку та вдячність за їхню жертвовність і відданість нашій країні. Я не знаю точного розташування могил загиблих воїнів на місцевому кладовищі, але можете бути впевнені, що на них є український державний прапор, оскільки це стандартна практика вшанування загиблих воїнів. Щодо пам'ятників я не можу точно сказати, що на них зображено. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам на місці навчання (школі, виші), роботі? Якись інші пам'ятні знаки? Хто ініціатор встановлення?] Так, встановлюють меморіальні дошки, але хто ініціатор встановлення, мені невідомо. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників?] Так, є. Такі як вулиця Сиротенка, Шаповала, Моспана і так далі. **Волонтерство.** [Чи практикуються у ва-

шій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] Так, у нашій територіальній громаді практикуються різноманітні волонтерські ініціативи, включаючи плетіння маскувальних сіток, збирання продуктів для фронту, допомогу пораненим у госпіталях, ініціативи з розміщення та підтримки переселенців, організацію таборів відпочинку для дітей воїнів, пошиття військового спорядження й одягу та інші види допомоги. Ці ініціативи є важливими для підтримки воїнів та їхніх сімей, а також для підтримки людей, які потребують допомоги в умовах війни та конфлікту. Я також долучаюся до цих ініціатив, надаючи свою допомогу та підтримку волонтерським організаціям. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Не можу дати відповідь на це питання. [Чи зазнав ваш населений пункт руйнувань від ракетних обстрілів ворога? Як вирішуються питання з проживанням тих родин, чиє житло було зруйноване?] Так, наш населений пункт зазнав руйнувань від ракетних обстрілів ворога. У таких ситуаціях проблеми з проживанням родин, чиє житло було зруйноване, вирішувались за допомогою надання тимчасового притулку, евакуації в безпечні місця, а також за допомогою місцевих влад, громадських та благодійних організацій. Відновлення зруйнованих будинків займає тривалий час, тому родини можуть потребувати підтримки та допомоги для пошуку нового житла або ремонту зруйнованих будівель.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

СВАТІВСЬКИЙ РАЙОН

с-ще Новоселівське

*Записав П. Леню 12 грудня 2023 р.
у м. Ужгороді Закарпатської обл.
від Данила (ім'я змінене), 2004 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживав у с-щі Новоселівське Сватівського р-ну
Луганської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Спочатку я жив в меншому селі, біля цього [біля Новоселівського]. Село Володимирівка, воно було дуже мале, чоловік п'ятдесят приблизно на той ще час [проживало], зараз там ще менше. Ну, зараз вообще нема нікого. Ну, це друга історія. Потім, в десять років переїхав уже в більше село, так би мовити, в Новоселівське. І там жив до цього, як сюди приїхав. Батьки... Батько працював на «Газоні», розвозив грузи різні, потім був охоронцем на підприємстві. Мати працювала в магазині, в продуктовому. Приходилось і мамі, і батьку їздити на роботу десять кілометрів в сусіднє село. Потім, як вже переїхали, в школу я пішов в Куземівську, також приходилось десять кілометрів їздити в сусіднє село. На автобусі нас забирали і відвозили. Потім уже, як переїхали, легше було їхати в школу. [Там школу й закінчили?] Ні, не закінчив. Ну, фактично закінчив... Десять з половиною років відучився, і війна почалась. [Де школу закінчували?] Ніде, все. [Атестат де отримали?] В Дніпрі. [Старші родичі, дідусі, бабусі є у Вас?] Є, жили вони всі приблизно там, родичів таких, далеких в мене не було, старшого покоління. Зараз одні в окупації, інші в Ізюмі. Зі сторони матері в Ізюмі. [Брати, сестри?] В Польщі. Да, да, двоюрідні. Я один [у батьків]. [Розкажіть про свої враження від початку війни.] Ну, двадцять третього лютого... Я прекрасно помню ці дні, чогось, іменно ці, останні дні перед війною. Двадцять третє лютого, я їду в автобусі і бачу, як наші військові окапуються между нашими селами, по дорозі в школу. Цікаво. Але якогось такого страху у мене не було. Потім день той пройшов дуже легко, пройшов як звичайні дні, я пішов до друга дивитись футбол, з ним сиділи дуже довго, десь до двох часов ночі дивились футбол, хотя на наступний день треба було їти в школу. Я прийшов додому, сів шось поїсти, дивлюсь, мені приходить новина така цікава, от знаєте, приходять деякі новини з гугла, що «розвідка Америки каже, що в ближайші двадцять чотири години росія нападе». Ти думаєш, та що там, ну... Я й забув за ці новини, поїв і ліг спати, і вже десь в п'ять годин прокинувся від вибухів, які

були в місті Сватове. Спочатку, при першому такому вибуху, не зрозумів, що це. Як уже далі почало вибухати, то все стало зрозуміло. Зрозумів, що хоч в школу не треба йти, мати пішла в магазин раніше, щоб відкрити, продати хліб, їжу, шось таке. Я пішов вмісті з нею, позвав з собою друга, ми зробили собі кави в магазині, пішли, сіли на лавочку і просто сиділи. [Відчуття страху було?] Була апатія така, тому що ти не знаєш, що буде, тому що ти бачеш по новинам, що в сусідні міста прилітає, ти чуєш вибухи і боїшся що, ну, що таке може статися і з твоїм селом, і з тобою. Зараз, от прям зараз. [Скільки до кордону?] Ні, від кордону достатньо багато, кілометрів тридцять п'ять, по прямій. [...] Батьки рішили, що треба їхати в село, в уще якраз маленьке, Володимирівку, де я проживав до цього. Там бабуся з дідусем були. Просто в нас село на трасі, там і жеде [залізнична станція], думали що це може бути таким стратегічним, за що можуть їти бої. А то село маленьке, в глуши, чуть лі не в лісі, за нього ми думали нічого такого не буде, і тому вирішили на перший день поїхати туди, то що, ну, мало лі... Нічого такого не було, ми там ноч переждали, і всьо равно поїхали додому, нічого такого не сталося, сверх такого, страшного. Ну і все, потихеньку якось звикали до цього всього. Нас ще тоді не окупували, нас тільки окупують на ніч на перше березня. [До першого березня яка була ситуація з продуктами, з новинами, чи був зв'язок?] Зв'язок був довго. Зв'язок був десь до середини березня. Інтернет... Ні, Інтернет вже, як окупація почалась, сразу виключили. Зв'язок ще був, но без Інтернету зовсім. На рахунок продуктів – було.. Ну, в перші дні розкупили уже в магазинах все. Все ж таки це село, а не місто, і люди могли виживати, зі своїх запасів, зі своїх погребів і так далі. [Скільки населення?] Чоловік п'ятьсот-шістьсот. [Мають своїх корів?] Звичайно, звичайно. [Ваша родина тримала корову] Не, у нас не було. Зато у нас був магазин. [Ну то ваш, особистий?] То бабусі, там працювала мати, а володіла бабуся. Там було все, що хочеш, великий був магазин. [Коли розкупили все в магазині, його закрили?] Еє, да, закривали на останні перед тим, ну, там було дня тричотири, на які закривали. Ну, нема нічого, зовсім нічого, нізачим продавцьом ходить, тому що, що вони будуть робити? [За товаром ніхто не їздив?] А куди їздить? Місто вже окупували... [А куди їздили до війни?] Сватове, Сватове. Ну, до цього нам привозили, із Купянська, зі Сватови, с Харькова. [Постачальники привозили?] Да, поставщики. Зараз, звичайно, поставщиків ніяких не було, все. Прийшлося самому. [...] Я також сидів у друга в той вечір, вийшли і побачили що, ну, а, світла не було по вулиці, все у нас було освє-

щення, все нормально було, але тоді, після початку окупації, його виключили. І ми побачили що, деякі, ну, людей три-чотири з фонаріками, у військовій формі, ходять по вулиці. Ми зразу хоп, назад у двір, дивимось, а форма-то не наша. І ми зрозуміли, що це вже росіяни. Вони просто пройшли по вулицях з фонаріками, посвітили в двори людям деяким, подивились, може техніка якась, може військові. Вони зрозуміли, що село просто пусте, ну, звичайне село, нема ніяких не військових, не техніки, нічого. І все, сіли і поїхали. [А ті, що були перед селом, які окопувалися? То далеко звідти було від вашого села?] Прям біля села, прям біля села. [Але їх на той момент уже не було?] Да, на момент двадцять четвертого лютого вони уже уїхали, забрали свій BeTeeP і уїхали. Ну, до цього ще військові так, заїжджали, навіть танки заїжджали в село, але так, прокатнулись, покрутились-покрутились, і поїхали, і все. На момент окупації уже нікого не було з військових. [Сама окупація як відбувалася?] Ну, так, безкровно, без єдиного пострілу, нас окупували. Просто заїхали, посвітили, походили і уїхали. [І не зупинилися? Ніхто не був там, не стояв?] Ні [сміється], ні. Навіть прапори висіли спокійно українські, ніхто їх не чіпав, просто ночью зайшли, походили-походили і все. Ми тільки бачили, що по трасі їздять уже не українські військові, а російські. [А самі селяни не знімали прапорів?] Українські? [Так.] Ні-ні, висіли до кінця. У нас поки ще була українська, так би мовити, влада, в перші дні сказали, що треба знімати знаки, у нас на трасі село, і там знаки: там Сватово, там Купянськ, там Чугуїв, там Харків. І це треба було повідьбортувати, познімати, щоб заплутати. Це встигли зробити. [Хто зробив?] Мер. [А хто особисто цим займався?] Мер зі своїм помічником на тракторі, ми їм там теж трохи допомагали. [Мер – це голова села?] Голова всієї... У нас було не сільська рада, у нас була більша агломерація. [Територіальна громада?] Да, територіальна оця... [У вас центр територіальної громади був?] Да-да. [Зрозуміло. Як звати мера?] Мартовицький Олександр Іванович. Він зараз в Київській області, уже не мер, він відмовився, він відмовився від цієї роботи. Був мером до самого кінця. Ну, я так кажу «мер», то легше. [Голова територіальної громади.] Так, голова територіальної громади. Він був там до кінця в окупації, чуть лі не останнім виїхав звідти... Я тільки, напевно, пів року тому дізнався, що, вже, напевно, це можна сказати, уже нікого немає з його родичів, він підтримував зв'язки з Гайдаєм, Сергієм Гайдаєм. З головою обласної [військової адміністрації]. Ну, в Луганській області, він його ще до цього знав особисто і підтримував з ним зв'язок, коли виїжджав в місто по хліб. Він з ним зв'язувався і спілкувався, де наші військові, коли вони під'їдуть, коли вони вже під'їдуть ближче до села. Коли вже село звільняли. Розказував, де російські окупанти окупаються. **Життя в окупації.** [Як Ви жили в період окупації?] Перші, напевно, тиждень-два прапори висіли, потім їх зняли, але нічого не повісили. [Хто зняв?] Військові. Вони підняли під себе, так би мовити, деяких людей з нинішньої адміністрації. Мер відмовився там працювати. Я помню прекрасно ті дні, тому що ми йшли з другом по вулиці, і бачим що сзади нас... Ми вперше побачили російських військових оттак прям, лицем до лица. Вони зупинились і кажуть: «Ей, мальчікі, ідіте сюда». Ми сразу хоп, підійшли, кажем: «Драсьте, що таке?» Вони

шукали мера, тому що хотіли або домовитися, або прогнати його з місця, поставити свою людину. Ми, звичайно, не сказали, де він є, ми сказали, що ми не знаємо, хто це, ми не знаємо, де він є, і так далі. Вони під'їхали до якоїсь рандомної бабусі, вона сразу все всім розказала, де, хто живе. Вони поїхали, все, вони його нашли, він відмовився працювати. На щастя, з ним нічого не зробили, просто звільнили, так би мовити. Поставили свою людину. [Зрозуміло. Хто це був?] Це тьотушка, яка ходила, цвіти поливала по клубу. Ну, я утрірую, так би мовити. [Вона з вашого села?] Да, з нашого села. Просто була в клубі якоюсь там... вистави там ставила, п'єси, вистави. [По культурі?] Так. Гриценко Алла Вікторівна. [То вона фактично стала виконувати функції місцевого, так би мовити, управителя?] Так. Деякі люди пішли з нею, ті що були з тим мером, пішли до неї працювати, в її адміністрацію, так би мовити. А деякі теж відмовились. [Чим вона займалася? Що робила?] Нічим вона не займалася, бігала тільки, як пенсії стали привозити, бігала кричала, ось дивіться, руські пенсії. Хватайте, хватайте, бабусі. [Рублями?] Звичайно, рублями. [Які були пенсії? Більші чи менші?] Не повірите, більші: п'ятнадцять-шістнадцять тисяч рублів. Тобто курс по три. [Це приблизно по чотири-п'ять тисяч. Більше, ніж «мінімалка». Як на це люди реагували?] Люди? Пенсіонерам було по барабану, хоть китайці придуть, головне, щоб гроші платили, щоб було що їсти. Продукти... Вже пройшло пару тижнів, і продукти почали привозити. Моя бабуся особисто їздила в Старобельськ і Сватово. На той момент ці міста вже окупували, і там люди потихеньку стали завозити, ну, російські стали завозити хоть якісь продукти людям. Їй приходилось самої їздити на автомобілі, привозити в село продукти. [Бабуся якого віку?] Ну приблизно, п'ятдесят вісім [років], якщо не помиляюсь. Батькові сорок, а матері тридцять сім. [...] Військових в принципі не було у нас в селі, не було ніяких. Вони поставили таку адміністрацію. Флаг зняли, але палка просто висіла. Не російські, ніякі прапори вони не вішали, не думали над цим. Але український зняли, звичайно. І все, ми тільки бачили військову техніку, яка ганяє туди-сюди по трасі і по жеде-путям [залізницею], і все, більш такого нічого. Як вони втекли з Київської області: з Київської, з Сумської, з Чернігівської, вони якраз через нашу дорогу переганяли ближче, ну, в сторону Северодонецька техніку, і це була незкінченна колона, одна величезна колона, яка їхала цілі сутки, це був гул страшний. Вони сильно роздовбали трасу, і цей гул просто не закінчувався, і цілий день. [Чи Ви знімали на відео або фотографували?] Ні. Тоді було страшно. [Чи вчиняли окупанти якісь протиправні дії? Чи не було такого?] Е-е, да, була така історія, зараз розкажу. Чому страшно було фотографувати? Тому що ми тоді стояли, дивились просто, і тут бачим, у нас така вузьенька вуличка, з траси до нас в село. Їде BeTeeP. І він просто їде, а в мене все життя перед глазами пролетіло, як він просто поворачує дуло на нас. Прямо в той момент. Він чомусь вирішив, не знаю, чи просто подивитись, чи налякати, чи що він хотів. У мене все життя перед глазами пролетіло в той момент, думаю: все, нашо ти прийшов сюди, догрався. Мамка казала, сиди дома, не ходи. Все пройшло нормально, живий-здоровий. Біди вони такої не робили, я помню, що вони могли максимум п'яні по-

стріляти по якимсь пустим хатам вночі. Це було раз, слава Богу, нікого не вбили, ні в що не попало. А так, ні, біди як такої не було. [А де російські військові напивалися, що п'яні були?] Та, ну, люди продавали самогон. [Тобто продавали? Не забирали?] Купляли, купляли. У них були хороші зарплати, в рублях, звичайно, вони купляли, але люди і в рублях продавали. [Вони не відбирали? Це була саме торгівля?] Да-да. Ну, це все було, коли село було глибоким тилом. [У глибокому тилу російському?] Да. Вони вели себе спокійно, ніхто нічого там не гиркав, не фиркав. Все було нормально. [І з місцевих ніхто їх не провокував, не наривався?] Ні, ні. [Як ставилися до російських військових, скажімо, пенсіонерки?] Пенсіонеркам було по барабану [сміється]. [А люди молодшого віку?] Хто як, тому що все в основному йшло від батьків, наскільки ми розумієм. Тому що деякі навіть, ну, якщо батьки підтримують, то вони також спокійно підтримували. Ну, це я кажу про людей приблизно мого покоління. То єсть двадцяти п'яти років приблизно. Вони в основному, якщо там його якісь родичі чи батьки підтримують, то вони спокійно це підтримували. Ходили, за руку здоровалися з військовими російськими. Спокійно вони... А хто, як ми, з ними ніяк намагались не контактувати, якось їх оминали. [А за відчуттями, я не маю на увазі той випадок, коли BeTeep повернув дуло. Чи було відчуття страху, невпевненості під час окупації?] Да, звичайно. Ну, тому що ти не знаєш, що у цієї людини в голові. Он, помню, тоді був в магазині, дивлюсь, приїхали на машині двоє військових і побігли до друга мого в двір. Я побіг туди, кажу: «Шо ви тут [робите]?» Один бурят, а другий рускій. І вони кажуть: «Нада деньгі поменяють». Я кажу: «Шо ви сюда прийшли? Ідіть, шукайте якісь магазини... Шо ви сюда пришили?» Друг тоже вибиг і каже: «Шо ви у мене в дворі вообще робите?» А той бурят зовсім не розуміє російської, ні української, нічого не розуміє. Він шось намагається по-своєму: «Улан-де...». Шось там намагається, а той [другий] каже: «Та помовчи, я поговорю». Шось вони намагались, но так і не той [не порозумілися]. Пішли десь шукати, щоб рублі поміняти на гривні, щоб гривнями вже скупитись в магазині. В магазинах дуже довго намагались не приймати рублі, від військових, від пенсіонерів... Ну, від пенсіонерів, як уже стали пенсії роздавати, то прийшлося, тому що пенсіонери – це цільова аудиторія магазину. [Це коли вже було?] Це був уже, напевно, май місяць [2022 року]. [І весь цей час школа не працювала?] В принципі, школи більш не було, все. Двадцять третього феврала я останній день, як сходив у школу. Потім я тільки ходив домовлятися за документи, щоб якось контактувати, де мої документи, чи мені їх дадуть вообще чи не дадуть. Прекрасний зауч моєї школи [...], на жаль, не помню вже по батькові, вона зараз в окупації, якщо не помиляюсь. Вона допомогла мені з цими документами, все зробити, щоб якось зв'язатись з Дніпропетровськом [Дніпром], з якоюсь... Не помню, що то за навчальний заклад, щось таке, щоб мені там дали мій атестат за одинадцятий клас. А, мені ж видали атестат «еленер». [Де це було і як?] Я приїхав, вона каже: «Ми твій атестат... Все добре». Ну, це було в тайні, тому що нельзя було говорити, що я отримав український атестат. Вона каже: по секрету там, все добре, твій атестат в Дніпрі, виїдеш – забереш. І каже: «Є і «еленерівський» атестат». [А це де було?] В школі

моїй. [Прямо в школі?] Да, прям в школі. Я кажу: «Та давайте, чому б і ні». [У Вас він є?] Я його не забрав сюди, він в Сватово, його там десь с остальними речами, які в нас там змогли вивести, але не забрали сюди мої батьки, вони там десь лишили в Сватово. Десь там лежать. [Можливо, фото атестата «еленерівського» є?] Та нема фотки. [Атестат] з зеткой [мається на увазі позначка Z, яку використовують окремі російські військові підрозділи]. У мене всі п'ятірки там, кроме математики: математика – чотири, всі інші – п'ять. [За п'ятибальною системою?] Да, п'ятибальна. У росії п'ятибальна і у «еленер» п'ятибальна. «Знання великої отечественной войны» як отдельний предмет – п'ять балів. [Ніхто не перевіряв знання, просто виставили оцінки? Так?] Да, виставили. Я учився трохи гірше в українській школі, балів в середньому сім-вісім. Але там поставили п'ятірки. [...] **Форми спротиву ворогу.** Не помню, що за день, був День вишиванки. Я не помню дати, просто так співпало. Ми вирішили, що скучно просто так сидіти, і вирішили ми спочатку наклеїти... с картону синьо-жовті прапори робити. У мене був дома картон різнокольоровий. Вирішили ми їх, короче, ліпити і розклеїти по селу. Можливо, на якісь високі зданія, можливо на якісь стовби. [На День вишиванки?] Ні, зараз я дійду до того дня. Це було десь [за] тиждень до Дня вишиванки. Але, зрозуміло, що люди, лояльні до чинної влади, або просто вітер, позривали це все. І ми зрозуміли, що так діло не піде, просто це все клеїти. І ми вирішили «бомбонуть», зробити з краски, яку ти вже просто так не відірвеш, нарисувати на всим по селу синьо-жовті прапори. Готували, так би мовити, цю операцію два-три дні. [І хто це був?] Я, мій друг і ще один хлопчинка. [Три однокласники?] Ні, він младше нас на пару років. Він зараз в росії. Батьки забрали з собою... Ми знайшли краску, у друга – синю, у мене знайшли жовту, вишло, що це так совпало, на День вишиванки. Зарисували, якраз в ту ніч російські військові там п'яні були, шось стріляли по хатах, я перелякався, що це по другу стріляють, що це в його стороні було. Виявилось, що ні, це вже було потім, він вже дома був на той момент. Реакція у людей, канешно, була... цікава. Мені прям сподобалось. [У місцевих?] Да. Мені прям сподобалось. Прийшов додому, у мене грязні штани були, в красці, я сів, десь пів часа їх видирав, видирав, видирав. Видер, все нормально, повисів. Все, ліг спати. Утром просипаюсь від того, що мамка буде мене і каже: «Дивись, дивись, там прапори». Батьки не знали про це, вони б мені дали по шії, сказали б: «Не ризикуй так». Я: «Та шо, правда?» Вийшов, прапори десь нарисовані по всьому тому. Люди стоять: «Дивись. Дивись». Кажу: «Давай, сходу в магазин. Тобі надо ж шось сходить?» Спеціально сказав, щоб подивиться, що там, як люди реагують. Тому що там центральна вулиця, більшість людей там в принципі живе. Вона каже: «Да, іди». Я прийшов. Хоп! Люди раді, довольні. Ну, деякі бабусі, звичайно, їм все рівно, проходять і, може, цього даже не бачать. Деякі люди, звичайно, раді. Я прийшов в магазин, [там] працювала змінниця моєї мами, яка була, навпаки, проросійська. І вона скоріш за все або побачила, або догадувалась, що то я. Вона каже: «Бачив?» Я кажу: «Бачив». Вона каже: «Витак, хлопці, не ризикуйте». Я кажу: «Шо? Шо Ви таке кажете?» А вона: «Нічо, нічо, то я просто». Ах ти, коза, хоть би мовчала, нікому не казала нічого. [Провока-

торка.] Да. А мало лі, кому вона це може розказать. І так виявилось, що да, що вона це розказала, ми так думаємо. [Це ваші підозри?] Да. Ми не знаємо, як це дійшло до військової адміністрації міста Сватове, не знаємо як, чи напряду в них хтось спросив, чи через людей якось. Ну, короче кажучи, це якось дійшло до той адміністрації, і нас поки не пресували, до того моменту доки не вирішили повісити російські прапори у нас. [А ті фарбовані, що ви робили, вони залишилися чи їх зафарбували?] Ну, ми що не використали [фарбу], то ми викинули. Ми знайшли на краю села пусту хату і в неї викинули ті фарби. [А ті прапори, що ви порозмальовували, вони залишилися? Чи їх позамальовували?] Е-е, деякі люди замальовували, тому що вони боялися, що прийдуть росіяни і подумают, що, може, це вони намальовали. Деякі люди замальовували. А, так би мовити, нейтральні стовпи, які не біля чийей ділянки, ніхто не замальовував. Це вже потім, як військові приїхали, почали тут адміністрацію нашого села пресувать, казати: «Шо це таке?». Ті, звичайно, побігли замальовувати. Але десь тижні три вони спокійно були на стовпах. [Це в червні було?] Да-да. От там, травень-червень. Да, вони вирішили повісити російський і «еленер»-овський флаг на ті флагштоки. Ми з другом домовились, що, давай, трохи підождем [і знімемо їх], тому що тут такий кіпіш, мало лі шо, ну і... Або хтось наблюдає за ними, або ще щось. Знімем трохи потім. Підождем хоть дня три-чотири, понаблюдаєм. І шо? Наступний день, я вже виходю ранком в магазин, все – флагів уже нема, їх вже хтось зняв. Ми, звичайно, були раді. І не раді, тому що це зробили не ми. [А хто це був, не відомо?] Це виявилось, що це був син нашого мера. Саша. [Скільки йому років?] Я не помню, якщо чесно, років двадцять п'ять чи двадцять шість. Були різні підозри, і на нас були підозри, і на ще одного хлопчика, він зараз воює, знайомий наш. На нього також були підозри. [Я перепрошую, переб'ю, а в школі скільки було учеві?] Сто десят, приблизно, сто п'ятнадцять. [Не було паралельних класів] Не-не-не. У нас, звичайно, була хороша школа, але не наскільки крута. [Ну, на таку кількість населення, то достатньо хороша] Не, п'ятсот там [учнів], це з різних сел. В другому селі було також чоловік чотиреста. Да, і одна [школа] на цю всю колегію... Вони все ж таки зрозуміли. Ну, військова адміністрація, ну, шо там у вас проісходе, шо там діється в цьому селі. Вони спочатку вислали туди наряд на автомобілі, ходили там шось, розпрашували людей, можливо, нас тоді хтось і здав. Ми якраз сиділи під одним із цих прапорів, і до нас підійшли і кажуть: «Мальчікі, шо ето такое? Кто ето сделал? Не знаєте?» Ми: «Не, не знаєм нічого, откуда ж ми можем знать? Ми тут і не гуляем вообще, ми так тут». І все, они пішли. І скоріш всього в той період нас хтось здав, і до моєї матері одного ранку приїхала оця, вони працювала на той день в магазині, приїхали, кажуть: «[...] знакомий?» Она каже: «Ну, це мій син». А він каже: «Та я знаю, ето я шучу. Его забирают в комендатуру. І пусть его другу, [...], тоже так скажут». Всьо, мамка мені звоне, каже: «Ти шо, давай, забирають тебе». Я, канешно, перепугався, ну, такий кіпіш, всьо, це вже не шутки. Успіли зустрітись з другом перед цим, побалакать з ним. Кажу: «Шо, друг, давай, во-первых, надо удалить все з телефонів, шо у нас там є». [А шо було таке, що треба було видаляти?] В Телеграмі.. Пе-

реписки между нами, в яких ми там договарюємся шось робить. [Диверсію?] Да, да. Та все, шо хоч, там дуже багато всього було. І треба було все почистити, все поудалати. Докопаться могли до будь-чого. І ще ми з ним договорились шо, ну, ми не знали, шо там буде, може битимуть, може в погреб посадять... Були такі в нас випадки, ми реально знаєм людей, яких саждали на місяць в підвал в місті, тому що вони не хотіли щось робити, щось підписувати. [З вашого села?] Да, ну, не з нашого села, це знайомий мого батька, він з Сватова, жив, там працював, там така коротенька історія, шо він робив на велику людину, на агропідприємця. І той агропідприємець виїхав і його оставив за главного. Як окупували, до нього прийшли військові російські і кажуть: «Ми в тебе повинні це все забрати – трактори, це все...» А той відмовився. І його відправили туди на місяць. Я чому запам'ятав це, тому що ми були з батьком якраз в цьому місті. Батько каже: «Вже місяць на связь не виходе. Шо з ним сталося? Його забрали, може? Хто його зна». Переживає, це ж його друг. І бачим – його машина. Як він проїжає, він же зразу його станове, каже: «Ти шо?» А я дивлюся, на людині лица немає, він грязний, великі дуже нігті, він дуже брудний. Каже: «Шо таке?» – «Ну, де ти був?» Каже: «Місяць тримали там, їду до дружини, щоб сказати, шо я живой. Она не знала, шо зі мною, цілий місяць». Тому ми з другом тоже боялись такої участі, домовились про те, шо, якщо нас розведуть по різним кімнатам, і скажуть, шо твій друг тебе здав, розкажуй, не ведись. Не вірь. І все. І поїхали туди, хоч встигли поговорити перед цим. Приїхали туди, мене здивувало, то шо на уцьой адміністрації, уцьой будочки, там сидить хлопчина, ну, років шіснадцять, ну, вообще дитина, він набагато младше нас навіть виглядає. І такий, ух, такий, с воєнським привєтствием. Каже: «Здравствуйте, куда вам нада?» Все, направив нас, дальше сів, якісь бумажки пише. Нас відправили до військового цього коменданта, чи як він рахується, я навіть не знаю. Нас туди відправили, він сам з Луганська, тобто він, фактично, українець, а після [дві тисячі] чотирнадцятого року пішов до них на службу. Доріс там до якогось звання, не помню його звання, якщо чесно, такий злий дядько, пресував нас сильно, позабирав у нас документи, відсканував це все, відкпопіював, сказав, шо вас здали, ви це все робили, і флаги він нам приписав. Каже: «І флаги ви, вас бачили». Думаю, ну шо ти розкажеш. Ми звичайно виправдовувались, у нього таких доказів не було. Він сказав: «Якщо б вам було вісімнадцять, то ви вже сиділи у мене в підвалі. Але вам нема вісімнадцять, і поки я над вами можу тільки наблюдать. Шо ви ще далі будете робити». Намагався, щоб ми когось здали ще, с молодьожі, хто не підтримує його «руській мір». Ми сказали, шо ми в принципі не гуляем, і вообще нікого не знаєм. Питались якось відмазатись. Потім нас все-таки розвели по різним кімнатам. Я певно тільки тижня два назад дізнався, шо я писав розписку, а друг не писав, друга не заставили писати. Шось тема в нас зайшла недавно, а він каже: «Я не писав нічого». Я кажу: «Як не писав? А я писав». Я їм чотири бланка попортив, питався написати, шо я такий-то, такий-то. Там-то, там-то, це робив, робив, це не робив, не робив. І так далі. [Російською мовою?] Звичайно, російською, да. Хоп, спеціально не ту букву, «ї». Кажу: «Ой, я тут ошибся». Він: «Та ...» Дав другий бланк. І так вийшло,

шо я чотири бланка попортив. Зрозумів, шо мене все равно заставлять це дописати. Дописав. Все. Він сказав, шо ми за вами наближаєм... [Рукоприкладства не було?] Чисто крики і погрози. Мені була така стрьомна погроза, тому шо він каже: «Ти повинен с нами сотруди́нчатъ. Там іногда, як шось побачиш, ось тобі номерочок, будеш нам телефонувати і казати, шо проісходе там, хто шо робить. Якшо цього не буде, – каже, – ось скоро тобі вісімнадцять, приїдем до тебе додому. Може в тебе траву якусь найдем, чи шось таке. Мало лі шо може бути...» Ну, я зрозумів, шо це пряма погроза. От так-от. І, слава Богу, нас тоді відпустили все-таки. Мене помучали подовше, друга поменше чомусь. І він не писав розписку цю, я її писав. Нас відпустили. Все обійшлося без рукоприкладства. [Друг молодший?] Да, да, йому тоді ще в принципі було шіснадцять років. [Що було далі?] Відвезли додому. Я поняв, шо діла не буде, тому шо мені скоро вісімнадцять років, треба виїзжати. Ну, я і вирішив, шо треба десь їхати, тим паче, шо школу, получається, закінчив, диплом є, треба десь їхати вчитись. Ще тоді можна було виїхати, потім вже не можна було, через пару місяців не можна було. Там була Печеніжська дамба, вона була розбита. І там людей тільки раз на тиждень, в понеділок, пропускали. [Тобто можна було офіційно, спокійно виїхати?] Да. Тільки пішим ходом, без автомобілів, сумки перевіряли і та сторона, і та. Да, це лінія фронту, просто вона проходила по річці, дамбу зірвало, річку заповонило, але мост лишився. Люди переходили раз на тиждень туди-сюди. [І по обидва боки мосту стояли і російські, і українські пости?] Да, вони прям бачили друг друга. Я стояв на [окупованій] стороні, дивлюся, військові наші. Вони домовились не стріляти по понеділках, тому що люди переходять, людей реально багато, в обі сторони. [І на неокуповану територію ходили?] Да, в основному люди ходили туди за якимись продуктами, яких немає в окупації. [Зі Сватово?] Ні, то вже Харківська область, ближче до Куп'янська. [У Сватово не було продуктів, ілюди тоді йшли на український бік?] Ні, від Сватово там далеко, мені ще прийшлося туди далеко добиратись до того місця. Це Харківська область, Печеніги. Ну, ближче до Харькова воно. [Цей пункт переходу?] Да, ну він такий, неофіційний пункт переходу, просто військові домовлялися. Тоді дуже така страшна ситуація трапилася. Я там познайомився з хлопчиком, йому двадцять років на той момент було. Його мама мене вивозила, хороша тьотушка, я з нею після цього вже бачився тут, ну, в Україні. Вона нас вивозила, спочатку мене, його тормознули, не розрішили їхати далі, тому шо сказали: «Єму-то двадцять, єму вообщє нельзя, а тебе семнадцять, скоро будет восемнадцать, приедеш і будеш наших стрелять». Нас не випустили. Я це прекрасно запам'ятав, тому що почався сильний дощ, вони поїхали десь домовлятися за мене і за нього. Я сидю зі своїми сумками, промок до нитки, ті росіяни сидять в своєму бліндажику з чаєм і дивляться в це окошко на мене, як я сидю на плиті, на блокпосту, і мокну. За мене домовилися, не знаю як, я в неї запитав, у тієї тітоньки, вона сказала шо, нічо не той, нічо не скажу. Домовилась, мене пропустили. [Перепрошую, треба уточнити, Ви прийняли рішення, шо треба виїхати. А батьки як?] Спочатку погано до цього віднеслись, тому шо, кажуть, ти там будеш чуть лі не сам. Я скоріш за все думав, шо саме в Ужгород треба їхати, тут

сестра, куди ще їхати? Більше родичів у мене немає по країні. Вони кажуть: «Тут ти все ж таки з нами, там ти будеш сам». Але я все-таки переконав їх, за час той, за ті пару місяців. І да, і вони мене відпустили. [Це коли було?] Одинадцятого іюля [липня]. Липень, да. [Це вже була ситуація, пов'язана із цим пунктом переходу, так?] Да-да. Ми вже приїхали на той пункт, матір за мною поїхала, батька не пропустили. І все, і ми прийшли вже на українську сторону, але до військових не дійшли. І тут якийсь чоловік каже: «Хлопчики, а не хочете мені допомогти перенести посилки?». Хтось замовляє в окупації, люди промишляли таким, вони замовляли посилки з Нової пошти, вони приїжджали до цього міста, Печеніги і переправляли в окупацію посилки. А так як машиной їх не привезеш, їх треба через цей міст переносити вручну. І все, ми допомогли цьому мужчині, носили туди-сюди ці посилки, потиеньку допомагали йому, ми вже думали, шо все – безопасность. Скоро сідаєм на евакуаційний і їдем на Харків. І тут ми через деякий час носим посилки, і замічаєм, шо посеред моста з'являється невідома людина у військовій формі, з автоматом, але без опізнавальних знаків. І форма дуже цікава, не зрозуміло, чія була форма. Він просто стоїть і наблюдає за нами, я-то зрозумів, шо це росіянин, скоріш за все, тому шо в нього була шапка такої національності, не знаю, або татарська, або шось такого типу. Я зрозумів, шо це скоріш за все росіянин. Він мовчить, стоїть, просто дивиться, як носять ті посилки... [Посилки з логотипом Нової пошти?] Да-да. [І коробки стандартні від Нової пошти?] Да. Люди чомусь замовляли такі, вони, напевно, брали якийсь страшний тариф на ці посилки, замовляли люди. Носили ми їх туди-сюди, як повинні вже були віднести і вже їхати, їдем, а цей військовий підходить і каже: «Так, стоп. Ви нікуди не пойдьоте, вам уже єсть восемнадцать, чьо ви ходіте туда-сюда?». Кажу: «Мені сімнадцять». – «А, проходи». А того хлопчика він шось затримав. Каже: «Те скоко?». Он говоріт: «Двадцять». – «Ти нікуди не пойдьош». Я кажу: «Давай я твою посилку заберу, донесу їх всі, і поїдем. А ти йди туда». – «Хорошо». Все, забрав посилки, доходу до сторони, де окуповано, виставляю, поворачуюсь, а він вже веде з автоматом в спину того хлопчика. А на том уже лиця нема. Той мужик, якому ми помогали перенести посилки, питається підійти до нього, той наведе автомат, і каже: «Не подходи, а то ви-стрелю. Всьо, всьо». І повів його в ту сторону. Я побіг на ту сторону, де вже українці були, сказав його матері, шо його увели. Вона побігла туди. Виявилось шо, він подумав, шо це українець, був такий радий, думав шо це вже все, контролюється українськими військовими. І зав'язав з ним діалог, в якому він сказав шось погане про російських військових. І той його все-таки увів туди, матір також побігла туди, і довго вона сперечалась, вмовляла, врешті-решт, вони відпустили того хлопця. Дозволили йому переїхати на ту сторону. Але, побачивши це все, українські військові були дуже не раді цьому всьому. Тому що, каже, ну, шо ми повинні були робити, стріляти в нього? Шоб тут страшне шо було? Він каже, шо надо було мовчати і все. [Як звали хлопця?] ***. Більше я не знаю [про нього]. Він в Києві, кажись, наразі. Ну, все таки перевезли, перейшли ми на ту сторону, не без проблем, поїхали евакуаційним автобусом до Чугуєва. В Чугуєві нас уже висадили, повинна була пройти фільтрація у нас, тобто

нас українські уже військові повинні були питати, подивитись телефони, всі діла. Ну, це пройшло дуже легко, просто я віддав йому телефон, він ввів там через якусь програму, хлопчина молодий, годів двадцять п'ять, напевно, через цю всю програму прогнав мій телефон швидко. Каже: «Шо, як там справи?». Ми там трохи поспілкувались, хвилин п'ять, він віддав телефон і каже: «Все, удачі. Їзжай». Все, спокійно, швидко відпустили. [Це в Чугуєві?] Да, це в Чугуєві. Привезли нас до Харькова, там я лишився у них ночувати, у цюй тьотушки, яка мене вивезла, тому що на следуючий день я повинен був їхати в Ужгород. [Тут уже чекали?] Да-да. [Як Ви зв'язувалися з Ужгородом?] Зв'язок. Я виїзжав в сусіднє село, ну, як сусіднє, там кілометрів дванадцять, напевно, Коломичіха. До нього я їздив або на авто, або на мотоциклі. І там був зв'язок. [Мобільний?] Там був вай-фай, у нас не було. [А оплачувалося як?] Зробили вже, на той момент зробили. [Російський вже?] Да, у мене вже тоді була сімка [сімкартка], вже під кінець сімку купив "еленеровську". Вже щоб там зв'язуватись. [Відповідно, батькам теж повідомив, що вже все гаразд?] Як повідомив? Вай-фай вже і в нас тоді був, якщо домовлялися про те, щоб сюди їхати, то ще не було у нас вай-фаю, а як пройшли ті місяці, то зробили і у нас там вай-фай. Через Інтернет созванювались, через вай-фай, вай-фай був дуже слабкий, але щоб поспілкуватись, цього вистачало. [І далі ви поїхали в Ужгород?] Да-да. Я заночував у той тійоньки, там було страшно в Харькові, там фронт ще був дуже близько, там спши і чуеш: «Тудуш, тудуш...». Десь рядом. Я проснувся, щось головою покрутив і дальше. [...] [Скільки Ви були в Харькові?] Сутки. Да, щоб переночувати, тому що поїзда ще не було, і на наступний день, кажись, я вже виїхав в Ужгород. Батьки мої там лишилися, та всі там лишилися, друзі, його батьки, мої батьки, родичі всі там лишилися, я поїхав сюди. [Як там батьки зараз?] Батьки вже тут. А там нема уже нікого. Там уже все. Батьки там лишилися, фронт був дуже далеко на той момент, було там все тихо спокійно, так би мовити. Матір працювала в магазині, батько з одного охоронного підприємства перейшов на інше, був охоронником тепер в дитячому садку. Пішов туди, тому що його підприємство закрилось, в якому він працював. Ну і все, так вони потихеньку працювали, звичайно там в нас були поля, ну, хватало тобто на їжу. І це все було до початку вересня, напевно, тому що українські військові провели тоді контрнаступ в Харківській області. Підійшли до Куп'янська. Звільнили Куп'янськ. І це вже недалеко від нас. І тому село потихеньку почали заповняти російські військові, вони вже були не такі веселі, не такі спокійні, як були тоді. Матір розказувала, що вона запам'ятала в ті дні, як звільняли. Їм там виключили Інтернет, всі справи, вона була в магазині, і до неї зайшов [російський військовий]. Доці були сильні, до неї зайшов військовий, російський, весь мокрий, в дощу, в грязі повністю, попросив кави. Ну, за гроші звичайно, не просто так. Вона зробила кави, він довго їй жалівся: «Камандіри кинули мене, бил под Купянском. Нас там почали обстрілювати. Гаварю камандіру: "Надо убежать, надо отходить". А он гаварит: "Куда отходить? Защищайся". Я гаварю: "Чем, с автоматом против танков?". Я развернулся и убежал. Меня на папутке с Купянска [підвезли], в сторону Сватава. Смотрю, какое-то село. Вот это у вас астанавілся, прибежал, хоть шо

та, хоть кофе папіть". Мама каже, шо колони військових були огромні, які тікали оттуда, деякі просто не підбирали своїх військових, які тікали пішки, тобто вони по трасі йдуть, бачуть своїх. [Ті їм] махають, кричать, а вони не зупиняються, вони мимо проїзжають, вони не забирають своїх, щоб поїхати в тил, далі. От так от. Тоді вже стало не так їм спокійно в селі, вони вже почали навіть якось окупуватись, хотя до фронта ще було кілометрів тридцять по прямій, уже людей, гарнізон, так би мовити, збільшувався у нашому селі. З ними, з моїми батьками, тоді пропав вай-фай, ну, зв'язок такий, Інтернет. Я пару тижнів не знав, як з ними зв'язатись. Знав, шо з ними все добре в принципі, але... [Це вже був жовтень?] Ні, це вересень. Десь десяте вересня.. А дванадцятого вересня виключили Інтернет, дванадцятого вересня ранком всі проснулись... Останнє, що мені встигли відправити звітти, це те, шо хтось заліз на вишку, у нас дуже висока вишка, і повісив великий український прапор. Це вони мені встигли відправити і все, і пропав весь зв'язок. І після цього я вже з ними пару тижнів не виходив на зв'язок, потім найшов цікаве приложеніє, через яке за великі гроші можна звонити туди. Мінати номер якось телефону, їм звоне з якогось там Кабо-Верде, а це я звоню. Хвилина була десять гривень. І можна було хотя б позвонить спросить, шо там, як там, пока в них ще був їхній зв'язок «еленер». Потім вже і цієї можливості не було, вже на початку жовтня, та куди там, напевно, ще в кінці вересня, такого зв'язку ще не було, тобто я з ними втратив будь-які зв'язки. От так от. Тому шо фронт приближався до села, і вони виключили вже все, щоб, напевно, щоб не здавали позиції. Шо ми ще встигли здати, це те, шо друг встиг сказати, шо на заготзерні, це в нас там таке підприємство, туди звозиться техніка, звозяться якісь боеприпаси, військові там є. [Сказав друг]: «Давай звони в той, якось зв'яжуйся з...» [Коректуй?] Да, да, коректуй, коректуй. Я подав туди, там цікаво... Вони через «Дію» [застосунок], там треба, все офіційно. Щоб не було якихось анонімних тих. Я це все подав. Вони в мене запитували: «Откуда ви знаете?». Я з ними там поговорив, кажу: «Давайте...» [Геолокацію показав?] Да, показав геолокацію. Кажу: «От тут, біля входу, друг сказав, проходив і сказав, шо там якась техніка, якісь боеприпаси. І зв'язок уже тоді пропав, і я тільки уже потім, як вони вийшли на зв'язок, дізнався, шо через пару днів реально туди прилетіло, чомусь вони пару днів ще думали. Можливо, якось перевіряли, не знаю. Туди реально наприлітало, і там багато людей загинуло. Не знаємо, чи це по нашій наводці, чи це вже самі побачили. [Мирних?] Ні, ні, військових. Там не було зовсім мирних, це було велике підприємство, туди вони завозили людей, військових тобто, готували гарнізон до оборони села. І багато боеприпасів там зірвалось. [Детонація пішла?] Да, довга була детонація. Не знаю, чи це по нашій наводці, чи це просто вони вже самі побачили, цього уже ніхто не дізнається. Довго батьки, ну, і друг, довго не виходили на зв'язок, я, звичайно, переживав, тому шо фронт приближався до села, а вони за зв'язок не виходили. Тобто вони чекали, шо звільнять, шо вони виїдуть напрям до мене, або просто вже будуть там, шо вже звільнять. А цього якось не було, на мій день народження, дев'ятого жовтня звільнили село, воно прям дуже рядом, Стельмахівка, по прямій кілометра три вже, і ти

вже думаєш: ну, ось вже, ну, ось, все. А ні. Все застрягло, тому що наше село на дуже великій возвишенності, це сама велика точка в районі, щось, не помню, сто дев'яносто метрів над рівнем моря, дуже-дуже високе село. І вони там просто дуже сильно окопались... [Так там і сидять?] Зараз? [Так]. Зараз вже не зрозуміло, якщо чесно. Село вже разів, напевно, шість переходило з рук в руки, наші зашли туди в кінці жовтня, батьки мої і всі інші люди виїхали двадцять шостого жовтня. Там залишилися пенсіонери, прям вообще пенсіонери. Їх українська влада вивезла все-таки. Щоб не було в принципі нікого, тому що там було, там були дуже важкі бої, село постійно переходило з рук в руки, туди-сюди, наразі воно скоріш за все все-таки контролюється росією. Але мені вже, якщо чесно, не холодно і не жарко, тому що від села просто нічого не лишилось. [Зрівняли з землею, так?] Повністю, там вже нема нічого. А батьки на той момент виїхали в Сватове, відтуди в Старобільськ. І відтуди їм прийшлося все-таки їхати: росія, Латвія якщо не помиляюся, Польща, Словаччина, і сюди приїхали до мене в Ужгород. [Отак, по колу?] Да. Прийшлося об'їзати. Да. [Коли вони приїхали?] В початку листопада. [Ще вже рік?] Да, то вже рік. [І де вони зараз?] Матір працює в салоні краси. [Тут в Ужгороді?] Да, да, звичайно. Робе ногті, батько на еСТеО [станція техобслуговування] працює. [І живете ви тут, в Ужгороді?] Да, звичайно. Я живу з ними, до цього сам знімав, а тепер, ну, житло в Ужгороді дороге, і з'їхались, вмісті живем. [Відтоді, як Ваші батьки приїхали, чи були ще якісь контакти з переселенцями тут уже?] Тут є тьотушка, яка держала другий магазин у нас в селі, маленький дуже, вона живе тут, в Ужгороді. У нас зараз живе мамин брат рідний. Він недавно приїхав, пару місяців тому. [А він звідки?] Також з нашого села. Він був довго в росії, потім в Латвії, а зараз чомусь приїхав. [Повернувся?] Да. [Він не проросійський?] Не-не, там у нас родичі якісь. В росію з села виїхало відсотків сімдесят, напевно, вони або в окупації, від'їхали просто подалі від фронту, або в росії. Відсотків десь шістьдесят-сімдесят, напевно. Більшість не то що вони проросійські, а тому, що гроші треба, щоб поїхати, дуже великі гроші. Перевізники просять чотириста доларів, п'ятсот доларів з людини, щоб просто переїхати в умовну Польщу або в Україну. От так, зробити круг, повернутись. [Тобто, щоб переїхати з росії сюди через країни Балтії треба було 400–500 доларів заплатити?] Ні, вони їхали своєю машиною, тому максимум бензин і нерви, так би мовити, вони потратили. Якщо їхати без машини, то чотириста-п'ятсот доларів з людини. Звичайно, що у людей, як не було роботи, [то не було і грошей]. [Складно] такі гроші накопити.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Які настрої були в селі до війни? Це був єдиний регіон в усій області, який в [дві тисячі] чотирнадцятому році не був підвержений якимсь проросійським мітингам, зібранням, референдумам і так далі. Це був єдиний регіон. То що, хоч на карті це Луганська область, [утім], це Слобожанщина, а не Донбас. Ми ближче всігди були до Харківської області. [Себе вважали не луганчанами, а слобожанами?] Да-да. До Донбасу ніякого відношення і не мали. [А мова спілкування в селі яка?] Суржик. Були навіть україномовні, ну, старше покоління україномовне. [Це якого віку?] Ну,

років від шістдесяти, напевно. Більш україномовне. От так от. А так, чисто на російській мові не спілкувався ніхто, зовсім ніхто, суржик. Навіть в Сватово суржик. Рідко де зустрієш чисто російську мову. [А що було чути про «русскій мір»?] А, да. Не розказав за людей. Чисто таких [що мріяли про] рускій мір було, напевно, на пальцях двох рук можна було перелічити. До початку війни. Були такі, але вони сильно нічого там не гавкали, вони сиділи тихо. Це вже потім, як окупували, вони були раді, доволені, поїхали зразу робити паспорти, міняти машини, перероблювати. [Номери на машини мається на увазі?] Да, номери переоформлювати, переоформлювати свої земельні ділянки, якщо в них є, все-все-все перероблювати. [І серед них була оця, котра замість мера стала? Вона теж з таких була?] Ні, вона, навпаки, вона там фоткалась з українськими військовими, допомагала їм якось до цього, а потім, ну, напевно, зрозуміла, що... – бабусі уже, кажись, сьомий десяток, – зрозуміла, а що б і не стати такою важливою фігурою. І вирішила підскоčiti. [Зараз від вашого села нічого не залишилося? А як те, сусіднє село, маленьке, де Ви народилися?] Від нього теж нічого. Да, його наші не звільняли ні разу. Просто зарівняли. Село було дуже маленьке, там одна вулиця буквально. [А бабуся й дідусь теж звідти?] Вони виїхали подалі, вони в окупації, але там ближче до Старобільська, вони далеко від лінії фронту, сюди не виїжджають, того що в них погане здоров'я, і кажуть, що сюди їхати треба з зупинками, десь тиждень. [Контакт з ними тримаєте?] Звичайно, в них там є Інтернет, там все тихо, спокійно, вони там живуть, їм там дали якийсь будиночок знайомі, і вони там живуть. **Життя в окупації.** [Чи були під час окупації випадки вбивств, згвалтувань, мародерства?] Да, забув розказати. Те що, ну, я це вже казав, що, якщо фронт був далеко, росіяни вели себе тихо, спокійно, мирно, все вообще добре, з кожним приближенням на кілометри лінії фронту до села, їхні настрої, були звичайно... Ну, змінювались. І настрої у людей, і люди. Людей становилось більше, ну, військових. Вони становились більше злі, наглі. Вже як фронт був дуже близько, вони грабували вільні будинки, грабували вільні магазини, які вже не працювали. Що вони ще робили? Згвалтувань я не знаю, не скажу, що їх не було, я не знаю таких випадків. Вбивств.. Вони поранили чоловіка, який просто йшов по вулиці, наскільки я знаю. Йому вистрілили в спину, пробіли одну легеню, він на, ну, якою я володів інформацією, він був в лікарні, подальша його доля невідома, якщо чесно. [А причина?] Не знаю причини. Матір казала, що вона була в магазині, бачила, що він іде, не озиравсь, нічого їм не кричав, він просто йшов, і побачила, як він впав. Його забрали. Вистрілили йому в легеню. Пробіли здаді легеню одну. Подальша доля невідома мені. Більш таких випадків вбивств не було... А, було, що у нас загинуло двоє людей, але вони загинули не від рук російських військових, а от артобстрілу. Вони переганяли техніку свою по трасі, і люди деякі вийшли подивитись, як там техніку переганяють. Туди прилетіло пару снарядів наших, і їх посікло уламками. Да, вони загинули. А так, таких прям вбивств не було. Мародерство було страшне. [Чи велась активна пропаганда «русского міра»?] Да, звичайно. Це було, як в школах, дитсадках, не, в дитсадках ні, в школах це було, мій друг ще тиждень встиг ходити в школу «еленер», тому що бать-

ків реально заставляли, батьків заставляли, щоб вони вели. Якщо б не заставляли, там би й половини не пішло. А так заставляли, і ще обіцяли, крім того, що заставляли, казали, що ми вам по десять тисяч за кожну дитину, яка в школу пішла, просто так, тому що вона пішла. Більшість людей відправила своїх дітей, більшість. Там велась пропаганда, там звичайно і руський гімн, і флаги, і «уроки о важном» у них кожен понеділок були. Першим уроком були «разговори о важном». [Що означає «о важном»?] Друг встиг розповісти, що в них все-таки один урок відбувся, там повинні розповідати, що росія самая великая страна, за уцю війну, що це есвео, хто уто винуватий в есвео, і так далі, уці всі наративи продвигати, так би мовити. Але єдиний урок, який повинен в нього був бути, вів наш добрий знайомий, він істориком був у школі, він і залишився, та всі вчителі залишилися. Але він відмовився вести цей урок. Він сказав: «Посидіть тихенько, щоб я вас не відправив, щоб ніхто не побачив, що я вас відправив додому, але я вести цей урок не буду». Да, в школі з'явилися військові, вони там працювали, їх там заселили в селі цьому, в Куземівці, і вони там кожен день приходили. Вони охороняли школу, так би мовити, і повинні були слідкувати за порядком, в тому числі і за такими уроками, які повинні проводитись. [Чи була російська пропаганда на телебаченні?] А, да-да, виключили всі українські канали. Да, заглушили. Лишили тільки російські. [А російські канали й до того можна було дивитися?] Звичайно, тянули і російські, і українські, але [під час окупації] всі українські вимкнули. У мене був спутник, і у мене були і українські, і російські канали, у мене їх не заглушили, але у більшості було друге... телебачення, не помню, як воно називалось. І там реально вимкнули всі українські канали, були тільки російські канали. [Там свою версію давали, як відбуваються події. Чи вірили люди тому, що розповідали по російському телебаченню, наприклад, про успіхи російської армії, про невдачі ВСУ? Як це обговорювали люди між собою?] Да, звичайно. Ну, люди в більшості своєму опирались не на якісь новини по телевізору, а на людей, які їм щось казали. Ну, це ж село, тобто, мені той сказав, що там-то, там-то так-то. О-о, зрозуміло, а мені той сказав, що там-то, там-то от так-от. В більшості вірили саме людям, яких знають. [Як вірили: буде визволення чи не буде? Думали песимістично чи оптимістично?] Люди розділились умовно на два лагерь: ті, які не проти окупації, тобто тім, яким все рівно, хто їм буде платити гроші, і ті, хто реально ждали визволення. Ті, хто ждали, відсотків двадцять, напевно. [Це старші за віком люди?] Ні-ні-ні, со старших це були єдениці. [Старші чекали України?] Ні, старшим було по барабану. В основному молодше покоління чекало України. [Тобто ті, котрі старші, україномовні, їм було однаково?] Да, їм було по барабану, хто їм плате пенсію. Да, тим паче, що пенсія була більша. Хоча і ціни були набагато більші, але вони були раді тому, що в них пенсія більша. А те, що ціна більша в три рази в магазинах, то їх якось не цікавило. **Форми спротиву ворогу.** [Чи був у вашому селі партизанський рух?] Ні, максимум, що було, це по дорозі від нас до міста Сватове зірвали мост залізничний, по якому вони [росіяни] перевозили техніку. Не знайшли нікого, хто це зірвав. Ну, зрозуміло, що це наші зірвали. Після цього до нас поселили двох мужиків, сибірян, огромні му-

жики, вони з Сибірі. Вони жили в лісі. У нас там якраз жеде [залізниця] і ліс. Вони в цьому лісі жили, двоє. Реально розповідали, що вони живуть в лісі цьому, когось там вполюють, якусь там дичину, її пожарять, з'їдять. Вони приходили [в село] за спічками, за чимсь таким, за водою, і все. Вони йшли туди в ліс і там жили в цьому лісі. Вони охороняли жеде путі. [Ви бачили їх?] Да-да. Я тоді промишляв, я тоді продавав бензин. І до мене приїхав один мій знайомий, він з того села, з Володимирівки. На мотоциклі. Він каже, [що йому потрібно] скількись бензину. Добре, я пішов, виніс. Дивлюсь, а в нього в каляскі сидить цей сибірянин. Йома-йо, я б, еслі бачив, то сказав, що немає [бензину], чи ще щось. Ну, все таки продав. І оце він сидів розповідав про це все. [Вони були дебелі чи високі?] Високі, здорові, да. Метрів зо два обоє. Да, дуже крупні. Вони розказували: «У нас там, в Сибірі, нада десять кілометров ехат на лижах, щоб поймають какого-то зайца. А у вас тут дічі полно, прекрасно. Ми ходім стреляєм». Вони там жили, потім, звичайно, по мірі того, як наші військові приближались до села, гарнізон збільшувався, уже появилася охорона і на вокзалі у нас, не тільки в цьому лісі, який охороняли, і на самому вокзалі. І в селі побільшало військових, які тамдесь жили. Ну, це вже мене там тоді не було, я був тільки, коли вони були в лісі у цьому, і на вокзалі час від часу. Вони охороняли, їх розставляли цих військових, коли перевозили якийсь груз ночью. По цій дорозі, ну, по жеде. І ми раз на них натрапили, коли ходили гулять в сусіднє село до дівчат, у нас у кожного була дівчина в сусідньому селі. І ходили ми втрьох до них же ж гулять, а ночью вирішили скоротити, піти не по дорозі, зробити круг, а через село, там є така тропінка, хоп, і прям виходиш на цей вокзал. А вокзал прям біля нас. Ми вирішили скоротити і виходим, хоп, з-за угла дивимся, стоїть військовий російський. Світе на нас ліхтариком, ми, хоп, за угол, і тікають в ліс. Він щось біг, кричав, не стреляв, хорошо, що не стріляв. Біг, кричав, за нами. Ми в ліс, ми ж все-таки місцеві, своїми стежками все ж таки вибрались, перейшли ці жеде путя в другому місці і побігли додому. [А де зараз ці дівчата?] Із цих трьох наших дівчат одна в Латвії – мого друга. Одна, другого друга – на окупованій території. Моя дівчина, ну, бивша дівчина, ці всі дівчата уже бивші, – вона в Москві. [Як вона потрапила в Москву?] Туди було безпечно виїжджати, да, вона взагалі-то повинна була, ну, ми так домовлялись, зі мною поїхати сюди. Але в останній момент вона вирішила, що не хоче в Україну, у неї були там [у росії] якісь родичі, вона туди поїхала. [На цьому ваше спілкування закінчилося?] Спілкування ні, стосунки да. [Ви продовжуєте спілкуватися?] Час від часу, да, буває. [Шо каже?] Та нічого, розповідає про життя там, що їх там зразу заставили зробити російські паспорти, як завжди уто, ціни дорожають, зарплати ні, щось такого типу. [Щодо війни які в неї думки?] Ну, вона за Україну, питань нема, але сюди виїжджати вона не хоче. Її батьки, до речі, в Україні, в Тернополі. Вона працює. Вона старше мене. У нас всі дівчата були старше нас [сміється]. [На скільки старша?] Кожна на рік. [Це майже непомітна різниця.] Не, ну в школі це... В школі то заметно, конечно, як ти в десятому класі, дівчина твоя в одинадцятому, ти вже крутий, да, крутий. [Як Ви потрапили в Ужгородський національний університет?] Ну, по-перше, це найбільший університет в Ужгороді. А якщо саме говорити

про культурологію, то сестра на культурології [мається на увазі факультет культурології] була. Я сам, якщо чесно, як виїжджав, не знав, куди мені йти, на який саме факультет. Тому думав, куди, куди. Приблизно думав, щось зв'язане з історією. Але не знав, куди. І сестра каже: «Я учусь на культурології, давай і ти». Подумав-подумав, та, нормально. І все, подав документи, так.

СЕВЕРОДОНЕЦЬКИЙ РАЙОН

м. Северодонецьк

Записала І. Коваль-Фучило 31 серпня 2022 р.
у м. Парижі (Французька Республіка)
від Марини (ім'я змінене), приблизно 55 років,
родом із м. Северодонецька Луганської обл.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. Я перетнула кордон 15 березня 2022 року. 17 березня я вже була у Франції. [Чому ви вибрали Францію?] Тут працював мій чоловік. Він періодично приїздив до Франції заробляти гроші. Але не зміг повернутися, почалася війна. Він залишився у Франції, і коли моє місто обстрілювали, було дуже небезпечно, тому я вирішила з родиною виїхати до свого чоловіка у Францію. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Я прийшла на роботу 24 лютого. Я прийшла на роботу, і мої колеги сказали, що в Україні об'явлено военний стан. На роботі нам видали трудові книжки і сказали: «Ідіть додому, чекайте новин». Ми були вдома, чекали, думали, що все це закінчиться. Чули вибухи. 8 березня о четвертій ранку попав снаряд в мій будинок. Було дуже страшно та небезпечно. На той момент вже в будинку не було світла, опалення, газу. Так, 8 березня о четвертій годині ранку попав снаряд. Чомусь не вірилось, що війна так буде довго тривати, тому ми переїхали за іншою адресою. Укриття не було. Ми сиділи в коридорі, там де не було вікон, і ми вважали, що це нас захистить. Коли в той будинок вже стало попадати, було дуже небезпечно, і ми вирішили виїхати. Було дуже важко, тому що таксі не працювало. Не те, що не працювало, просто люди відмовлялися везти, бо місто дуже обстрілювали, для транспорту це теж було небезпечно. Але в останню мить нам повідомити, що ми можемо перейти в старий район, до старого району, там буде автобус, який і відвезе нас у місто Слов'янськ. **Внутрішня міграція.** І ось так ми виїхали зі свого міста: моя мама, 83 роки, мої дві доньки, моїх двоє онуків і я. Зять залишився там, в місті Северодонецьку. Перші думки – я вважала, що все це дуже швидко скінчиться, що наше місто це не затроне, що це обійде нас якось стороною. Я молилася, я хотіла миру. Потім я вже розуміла, що це дуже небезпечно, і нас не могли вивезти, і тому я дуже молилася і просила, щоб тільки спастися, тільки врятуватися. І ось так – ми врятувалися. Ми поїхали до Слов'янська, почали нас супроводжувати. Ми поїхали до Слов'янська, там переночували. Потім ми сіли на потяг. У Слов'янську ми довго чекали, тому що колія була перебита, її ремонтували. Потім ми виїхали, довго їхали сидячи, не було місць. І голодали, і холодно, і голодно було. Но ми доїхали до Ужгорода, там зупинилися в центрі, нам допомогли. Ми переночували і перетнули кордон. Польща вже не принімала

людей, ми у Словачії перетнули кордон 15 березня. Ось так. **Стратегія виживання.** Чоловік був тут. Але якось в нас так сталося, що ми не порозумілися, то я залишилася одна, чоловік залишився окремо, я залишилася окремо зі своєю родиною, як я вже казала: моя мама, мої доньки, мої онуки. Зараз ми шукаємо житло, щоб якось було ближче, щоб якось... Ми ходимо на курси французької мови, я і моя молодша донька. Ну, і хочемо, щоб старша теж виїхала на Шпель-Роель, щоб тут і курси французької мови, і роботу отримати. Якось так. [Чи знаєте щось про долю своїх сусідів? Всі з вашого міста виїхали?] Мої сусіди – в нас є група в вайбері, ось. Ми спілкуємось. З нашого дому всі виїхали: хтось в якийсь район України, хтось за кордон. Колеги теж всі пороз'їжджалися, то і в Литві є, і в Польщі є, у Франції, в Німеччині. Ну, і на Западній Україні, Західна Україна, ну, хто де. Спілкуємось по вайберу. [Що знаєте про своє житло? Ваш будинок стоїть?] Моє житло... В мене є фото, там було попадання, і там в дах попав снаряд, тому, кажуть, оці всі осадки, дощ, оце все летить... Нам сказали, що наше житло непридатне для життя. І тим паче, що там немає... Так і не відновили, хоч там і окуповане місце, місто. Воно в окупації, так. Немає ні світла... Зв'язок дуже поганий, от. Мамина квартира згоріла. У нас було в усіх окреме житло: у моєї мами була кімната, у моїх дітей була трьохкімнатна квартира, в мене була трьохкімнатна квартира з родиною. Будинок в нас був за містом. Наш будинок, який за містом, там все це селище, воно майже все зруйноване. Наш будинок теж непридатний до життя, от. Мамина квартира згоріла. Моя квартира – ну, ось така, частково, будемо казати. І доньки квартира частково пошкоджена. Робота – в мене є фото моєї роботи. Мій кабінет – там було дуже багато матеріалу, все зруйновано. Фото вже прислали після, коли все це відбулося. Ні меблів нема... Я працювала в дитячому садочку вчителем-логопедом. Ні меблів немає, інвентаря, цих посібників, нічого-нічого... Навіть зняті радіатори для опалення. Ось так, якось так. [То після окупації така ситуація?] Невідома. Ми фото получили після того, як отримали зв'язок з містом, але це сталося після того, як було місто окуповане. Але зараз зв'язок знову пропав, і ми не знаємо, що далі. [Скільки тисяч людей живе в Северодонецьку? Чи велике місто?] Чотири, мабуть. Невеличке. Це невеличке місце. Там хімічний комбінат – градообразуюче наше підприємство. [Комбінат залишився чи ні, знаєте?] Не знаю, не знаю. І по новинах, і від сусідів, і по знайомих, там якось передавали один одному ці новини, що місто дуже-дуже пошкоджене, непридатне до життя. Люди, які можуть..., вони виїхали десь в селища в близлежащі, і вони приїждять, дивляться і кажуть: ну це жаж, це просто жаж. [Чому, на вашу думку, почалася війна?] Чому почалася війна... війна почалася ізза того, що нема розуміння між людьми, між нашими керівниками країни. Я вважаю, що це основна проблема. Вони не змогли втримати мир, вони не змогли домовитися, вони не змогли надати своїм людям безпеку. Росія напала на Україну, вона сказала, що вони... Я російськомовна людина, але українську мову люблю, поважаю, вмію розмовляти. Російська влада сказала, що вони прийшли нас захищати, російськомовних, вони прийшли нас «асвабжидати», звільняти. Але так сталося – вони нас звільнили від нашого гарного життя. В мене немає ні робо-

ти, ні освіти. Мої дипломи, все, що я вчилася, працювала, все це тут, за кордоном, – це ніщо. Я не вмію за кордоном ні розмовляти, я не розумію цю мову, я не маю цих дипломів, тому що вони тут не придатні, я не маю роботи, я не маю житла. Я маю тільки, дякувати Богу, здоров'я і життя, яке воно в мене є зараз. [Як змінилося ваше самопочуття? Як сон змінився?] Я дуже погано сплю, я погано їм. [Дотепер?] Я там ще, коли ми сиділи ось вдома і чекали, що все це скінчиться, я втратила 10 кілограмів. Маю проблеми зі здоров'ям. [Після цього?] Після цього, тому що я різко схудла. Якось так. Так. Сплю я дуже погано. Хоча ж ми зараз знаходимося в безпеці, але сна такого немає. Дуже часто мені в очах стоїть оце попадання 8 березня о четвертій ранку. Вінка у нас були завішені, бо було, як то кажуть, світломаскування. Але через ці завішені вікна (вікна були завішені товстими одіялами, ковдрами) я побачила дуже таке червоне світло, яскраве. Я чую цей грохот, тріск. Не знаю... Це щось було страшно! Я думала, що це вже все. І це мені іноді так ось... Не знаю... Я навіть боялася до вікна підходити. Я свого часу... Ну, мені дуже подобалися будівлі з великими вікнами, а потім я стала боятися. Якось так... Нічого не маю. Я приїхала з маленькою сумкою, бо я розуміла, що я їду з мамою старенькою, онуками та дітьми, тому от речі, які були на нас одягнуті, і все. Я навіть забула зубну щітку. Коли мені в Ужгороді її дали волонтери, я їй так раділа! Я так своїм коштовним речам не раділа, як я раділа цій щітці. Ще й з чоловіком я майже розлучаюся. Я не знаю, як розлучитися, як взяти розлучення. Я в посольство не можу записатися. [Такі черги?] Черги. Я хочу взяти, як це – документ про розлучення і рухатися далі. [А що трапилось?] Ну, якось так сталося, що він... Якось ми не зрозуміли один одного. В своєму місті в мене була робота, я все вирішувала сама, битові якісь питання. Я працювала на одній роботі, потім на іншій. Я працювала... Мені моя робота дуже подобається. Я працювала ще дистанційно по скайпу. Я хотіла допомогти дітям купити квартиру. Ми так і купили. Потім я хотіла для молодшої доньки освіти. А тепер чим я їй зможу допомогти? Я сама без хати, без... Ну, якось так. А з чоловіком не порозумілися... Ну, мабуть, вони і раніше, я думаю так... стосунки... Значить, вважається, що вони були, напевно, не дуже хороші. Я просто не помічала цього або не хотіла помічати. А сюди я приїхала, мені хотілося від нього допомоги і хоча би якихось слів втіхи. Якось так... [То він не дуже був втішений, що ви сюди приїхали?] Да, він казав: «Сидіть там, це скоро скінчиться». Ну, потім вже було... І я довго сиділа. Я зараз думаю, що це я сиділа, як це я могла так думати? В місті вже є жертви, і є розруха така, а я сиджу і думаю: та ні, в мій будинок не попаде. Ну, це було дуже дивно. Но я дуже молилася. [Мабуть, так кожна людина надіється.] Так, так. Я навіть не плакала. Ми не плакали, не істерили. Я просто молилася. Я просто по себе [промовляла] молитви і затуляла вуха, бо це вже було останнім часом слухати просто неможливо. [Ті вибухи?] Вибухи, так. Ми вже знали, що від нас стріляють, і ми дуже боялися, бо вже знаємо, що зараз почнуть до нас летіти снаряди, і не знали, куди воно полетить. Це було дуже страшно. Якось так. [То ви як виїжджали, ще місто не було окуповане?] Ні, ні. Ще не було окуповане. [Там за Сєвєродонецьк ішли довго бої.] Так, дуже довго. Так, а потім Лисичанськ.

[Чи є серед ваших знайомих цивільних загиблі?] Цивільні загиблі... Дуже багато людей не виходить зі мною на зв'язок. Я не знаю їх долю. В мене залишилася там тітка, два двоюрідних брати залишилися, зв'язку з ними немає, тому що з містом немає зв'язку. І вони навіть не виходили на зв'язок, бо вони живуть за містом, ось. Де вони, як вони – я не знаю. Чи загиблі... Ну, в місті дуже багато «ловило». Прямо у дворах ховали людей, бо було дуже страшно кудись виходити. Місто в жахливому стані. [Чи плануєте повертатися в Україну?] Я би дуже хотіла повернутися, якби моє місто було Україною, якби воно було придатне для життя. Тобто якщо навіть буде вода і світло, а не буде опалення... В нас були морози 30 градусів. То неможливо. Навіть в березні були морози, не було опалення... [Це цього року?] Да, да. Ми спали одіті, в пальто. Да! [Вже опалення не було.] Не було. Спочатку опалення не було, ми користувалися обігрівачем електричним. А потім, коли не було вже світла... [Справді, ви так довго там просиділи.] Ну, я ще довго сиділа, тому що моя мама каже: «Я не поїду. Я тут народилася – я тут і буду вмирати». А я не могла покинути маму, бо в неї нікого більше не було. Брат мій помер дуже багато років тому. Мама була одна, я не могла маму покинути. І зять не хотів виїжджати, і його дружина, тобто моя старша донька теж не хотіла виїжджати. А потім вже, коли було дуже небезпечно, моя молодша донька каже: «Мама, треба їхати». Каже: «Мама, що ми робимо тут?» [Що маму спонукало таки поїхати? Снаряд попав?] Ні, ні. В один день я кажу: «Я сьогодні їду. Мені все набридло, я їду. Хто зі мною?» І мама підняла руку і каже: «Я поїду» Я кажу: «Молодець, мама. Тримай мене за руку, як я тебе в дитинстві тримала за руку, тепер ти мене тримай за руку і слухай, що я тобі кажу». Я написала записки. Я написала, як її звуть, хто вона, рік народження і вказала мій телефон. На той випадок, як ми... [У кишеню вклали чи як?] Так, в кишеню. На той випадок, якщо ми загубимося. Собі теж поклала. А собі написала телефон моєї доньки. Якщо я загублюсь, щоб вони мене змогли розшукати. І тоді моя старша донька каже: «Мама, я теж поїду. Чоловік хай залишається, якщо він так хоче». Я кажу: «Добре». Всі плакали, бо й зять не хотілося залишати. Я його дуже благала: «Синочку, поїхали, все буде добре». – «Я не поїду, мамо». Він називав мене мамою. Я: «Чому?» – «Не поїду, і все!» Я йому віддала ключі від квартир, кажу: «Ну, як знаєш, як думаєш». Від гаража, в нас машина була. «Як знаєш, – кажу. – Прости мене». Я попросила в нього вибачення. [Плаче.] І ми поїхали. [Він живий? Усе добре з ним?] Він виходив на зв'язок. І зараз він вже може виїхати. Я дуже просила, зараз: «Їдь до своїх дітей». Тоді я його просила: «Їдь на Західну Україну. Да, ти не зможеш виїхати з України, але ти можеш взяти своїх дітей, можеш взяти свою дружину і поїхати на Західну Україну, а я вже поїду до батька, до свого чоловіка. Візьму молодшу доньку, мою маму, і ми поїдемо до Франції». Він не захотів. Я вже думала, оце в Сєвєродонецьку ми сиділи, я бачила, що місто руйнують з кожним днем. Дуже багато людей гинуть, і дуже багато ушкоджень. І я не можу виїхати з місця... [Ви думали, що вже не зможете врятуватися?] Я думала, вже не зможу врятуватися. Я молилася перед іконами, я читала Біблію, я просила пробачення у колег, до яких я змогла ще дзвонитися. Я дзвонила своєму чоловіку до Франції,

писала про вайберу, теж просила в нього пробачення. [Ви вже так були...] Да. Я стояла і дуже просила Бога: «Дай, Боже, щоб ми тільки врятувалися. Я розумію, що я не зможу врятувати свою домівку, свою роботу, але дай нам здоров'я і тільки врятуватися. Ми все почнемо спочатку». І просто пробачення просила. Через кордон, коли ми перетинали кордон, ми були такі виснажені, але я сміялася, я себе вже в Словачії почувала в безпеці. А так я шкірою відчувала: от зараз вибухне, зараз стрільне, зараз грюкне, зараз... А в Словачії я почула, і молилася, і бігла: «Ой, слава Богу! Ми врятувалися. Все буде добре, і ми придбаємо, і все зробимо, і все в нас буде. Це початок нового життя». Я собі уявляла так – це як народження нової дитини. Ну, це дуже боляче, це важко – народити дитину, але ж це яке щастя – народити дитину! Я так і думала, що це народження нового життя. Воно важко так відбувається, боляче, але це так треба. Це так звише нам. Так треба все це – пройти цей шлях. Я так вважаю, тому я дуже вдячна тим людям, які зустрічаються. Хай нас там пускають на два місяці, але ж всі допомагають. Люди не винні, що вони опинилися теж в такій ситуації, що їм доводиться нас приймати в своїй родині. Тому я всім їм дуже вдячна. Будемо рухатися далі. Я в Словачії тільки зрозуміла, що я нічого не маю, крім оцієї сумки, мами за руку, цих дітей, онуків. Я плакала. Я говорю: «Мама, як оці наші гривні, якщо ми перетнемо кордон, вони в фантики перетворяться, так і мої дипломи, що це я навчалася, закінчувала – все». Все спочатку. Все спочатку, нічого немає. [Виходить, що ми все одно частину себе лишаємо там.] Ще й яку! Ми виїжджали – я кішку залишила вдома. То була така трагедія! Вона заховалася, я не змогла її дістати. Але потім я просила людей, вони відкривали двері. І я просила: «Випустіть цю тварину, хай вона іде. Вона знайде... Я буду молитися, вона знайде собі притулок». Якщо б вона в квартирі залишилася, – це було б просто жакливо! Ну я не змогла... Я бігала, бігала, тут вже приїхали, треба виїжджати, кажуть: «Комендантська година». Комендантська година в нас була, не все так просто. Коли вибухнуло, це було о четвертій годині. Я вийшла на вулицю. На вулиці біля під'їзду уламки снаряду цього були. Ми з сусідом порозмовляли... [Це бомба чи міна?] Я не знаю, що це за снаряд був. Він мені каже: «Оце я собі заберу на пам'ять». Було дуже багато скла. [Він знайшов уламок із тієї бомби?] Так. І біля під'їзду оцей козирьок над дверима, він з арматури і бетону, так його відірвало, він валявся. [...] А попало в мій під'їзд, там де ліфт. [А, ліфтова. І загинули люди?] Ні, потім людина загинула на другому поверсі. Було ще попадання в дом. [Іншим разом?] Так. [То виходить, що попало в ліфтову, то врятувалися люди.] Так, врятувалися, врятувалися. Слава Богу, врятувалися. Я думала, що це ж свято – 8 Березня! То, може, якось буде тиша. Газ ще був на той момент. Не було світла і опалення, але газ ще був. Я думаю, нагрію воду, скупаюся, виперу речі. Я думала, 8 Березня не буде цього. О четвертій годині ранку це сталося... Це було страшно це чути... Так це я на третьому поверсі, а впав на дев'ятий, будемо казати. Так це я таке почула і побачила – це жак! [Після цього вже ви не могли залишатися?] Ні. [Як ви бачите майбутнє? І України, і своє?] Я дуже надіюсь, що Україну звільнять, що Україна буде вільна, що все буде добре, але я вважаю, що на це треба час. На це треба час. Я думаю... я впев-

нена, що це скоро не відбудеться. Я вже не вірю, що це скоро відбудеться. Ось так. Коли я там була, я думала: «Ось пересидимо і все». А зараз я не вірю, я не вірю. [Ви хочете бути тут, у Франції]. Я хочу бути у Франції. Якщо б місто було придатне до життя і там би була Україна, то я би повернулася. [...] Ми ходили по різних організаціям і питали: «З якого ви міста?» Я не могла назвати своє місце. Якщо я чула слово Сєвєродонецьк, я плакала, я не могла його вимовити. Іноді мені кається, що все це сон, що це було не зі мною. А коли я залишалася в місті, були такі години, коли я засинала, і коли я проснулася, думаю: «Господи, ну навіщо я проснулася, ліпше б я спала». От як раніше, як якийсь кошмарний сон приснився, ми прокидаємся: «Ой, слава Богу, цей сон закінчився». А в мене було навпаки: я прокидалася і опинялася в цьому жахітті. [Коли ви змогли говорити? Скільки часу минуло?] Мабуть, із пів року. І то, два дні тому знову в мене були такі сльози, я плакала... Сьогодні що в нас? Понеділок? [Сьогодні середа вже.] А, середа. В суботу я так плакала, я не могла себе зупинити. Я розуміла: «Чого я плачу? Я ж хотіла, там, спастися...» [Врятуватися.] Врятуватися. Я врятувалася. Не можу зупинитися. Плакала і плакала. [Це тому, що частину вас все одно вбили.] Ми коли там були, я не плакала. Я просто молилася і хотіла врятуватися. А тут я плакала. [Дуже важка у вас історія.] [Яка вважаєте, росіяни не чекали, що буде такий спротив?] Може, і так. Може, і вони не думали, що будуть такі масштаби руйнувань, такі жертви, що це все буде легко. Але ж відбулося, як відбулося. Сталося так, як сталося. Але війна. Якщо люди йдуть війною, то вони повинні розуміти, що війна – це жертви, це розруха. Це руйнування. Війна – це жертви, це руйнування. Навіть одне життя не варте того, щоб розпочинати війну. Це моя думка. Як важко народити дитину, і як легко залишити життя. [Так, позбавити життя.] Це один постріл і все. [...] Казали, що ідуть звільняти російськомовних людей, бо їм дуже погано живеться в Україні, бо їм забороняють розмовляти російською мовою. Но це неправда. Я розмовляла вдома і з ким хочу рідною своєю мовою російською. Ну, так сталося, що я російськомовна, але я люблю українську мову і володію українською мовою. І я вважаю, що мови можна вивчати. Нас хотіли звільнити, російськомовних, а звільнили нас від нашого житла. Навіть тварина має, повинна мати житло. Тепер в нас ні житла, ні роботи. Я приїхала сюди. Боже мой, люди по декількох мов знають і всьо нормально. Даже тут во Франції я слішала: «Чому це ви не говорите українською мовою, ви розмовляєте мовою агресора». – «Та я можу, – кажу, – українською, і російською, і французьку хочу вивчити». Розумієте? Ну хіба ж питання в мові? Питання в відношенні до людини. Хіба ж можна стріляти? Носити дитину дев'ять місяців, а лишити життя – один постріл і все. [...] Дуже такий момент був у житті, коли донька була в одній лікарні після пологів, після операції, а онучка була в іншій лікарні, там де їй мали робити операцію. Був дуже для мене важкий період, коли лікарі сказали: «Ви знаєте, ми вам не зможемо допомогти». А я вже до неї так звикла, я ж ходила в лікарню зранку, ввечері. А потім, дякувати Богу, знайшовся лікар, який сказав: «Я спробую». [І де це вам її врятували?] Кардіоцентр. Операцію зробили, вада серця була. Я дуже молилася. [Вам молитва допомагає. Тому то ви розумієте цін-

ність людського життя, бо ви вже через таке перейшли.] [...] Вони кажуть, що я розмовляю мовою агресора. А я кажу, що можу і українською розмовляти, що мова ні в чому не винна. І російська мова гарна, українська мова гарна. Винні люди з їхніми вчинками поганими. А мова не може бути поганою. Я буду розмовляти російською, я буду розмовляти українською мовою і я буду розмовляти французькою мовою. Я дуже на це сподіваюся, адже моє місто зруйноване, мені треба тут жити, в цій країні, тому я буду вчити мови, буду шукати роботу. Такі мої плани. Оце я сумую, що не вчила мови, нада було хоч би англійську вчити. Ця війна – вона ще більше нас роз'єднала, люди починають сваритися, і за мову. Потім кажуть: «Це ізза вас, ізза вашого Донбасу розпочалася війна». Та ми жили, Господи! Жили, працювали. [Я вважаю, що мова – це просто привід. Коли б не мова, вони б знайшли інший привід. Так бомбили і Луцьк, і Івано-Франківськ, там нема російськомовних.] Я теж уже казала: «Ви ж хотіли Луганську, Донецьку області, як ви кажете “звільнити”, чого ви туди полізли?» Це просто лицемірство. Просто задушити. Задушити Україну. Так, власті хочуть. Їм кришу знесло, вони не думають ні про людей, ні про що. Це хворі люди. [Ну і пропаганда своє зробила, там все суспільство таке.] Зробили б так: «Люди, вам погано? Ми вас приймаємо, приїжджайте в Росію, ми вас приймаємо. Хто мучається, кому погано – приїздіть». «Не моє моїм не буде, а моє нічим не може стати». Його можна і на українській мові сказати. [І що воно для вас означає?] Я вважаю, що Господь, якщо забрав в мене це, то він мені дасть щось інше. Він мені дасть те, на що я заслуговую, на що я заробила, на що я маю право. Значить, то не моє було. [Ну, то такий психологічний захист.] Так. Значить, такий був період, так було треба. Зараз – такий період. Цю сторінку перегортаємо. А що робити? Треба жити. Треба жити і радіти життю. Я так вважаю. [...] Коли я виходила зі своєї квартири, я подумки сказала, що хай ті речі, які залишаються (бо ж я змогла взяти тільки документи), хай ті речі, якщо комусь знадобляться, хай вони принесуть радість. Техніку, там пульти, ноутбук, планшети я поклала на видне місце, щоб люди не шукали. Користуватися – я не проти. [Боже, а ви навіть цього не могли взяти?] Я не проти. Я думала, що я все придбаю, я тільки хотіла врятуватися. Я дуже просила Господа, щоб я врятувалася. Я тільки хотіла врятуватися, бо я вже і на це не сподівалася. [Ну, може, і так. Але мені все одно дуже образливо, за всіх людей мені дуже образливо, бо це просто перекреслена частина життя.] Так, як важко будувати. Будувати, матеріали придбати, стулити його, зробити, щоб воно гарно було. І все це якимось одним снарядом пущеним розтрити. [Чи відбувалися на ваших територіях події, про які ми чули в Бучі: вбивства, зґвалтування?] Ні, ні, такого не було.

*Записали С. Бучок та Д. Никоряк 2 грудня 2023 р.
у с. Поляна Мукачівського р-ну Закарпатської обл.
від Ольги Олександрівни [О. О.], 1953 р. н.,
родом із м. Луганська.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Северодонецьку Луганської обл.,
та жінки [Ж.]*

ПОБУТ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ [О. О.:] Ми переселенці тут другий рік тільки, вивчаємо мову закарпатську, по

суті, знайомимося з новими словами, для нас вони нові, і стараємося. Люди, які тут живуть, вони розмовляють дуже швидко, іноді ми не все розуміємо, що вони говорять, і навіть приходиться переспрашувати, але цю мову нам тут... [Ж.:] Дуже подобається. [Ви звідки приїхали?] [О. О.:] Северодонецьк, ну, це Луганська область. [Тут два роки вже, так?] [О. О.:] Ну, майже. [Ж.:] Да, со второго марта [2022 р.]. [О. О.:] Да, з другого березня. Відносно мови, ми вільно володіємо українською мовою... Всі майже, не володіємо закарпатською [діалектом], а українською володіємо. [Як ви ставитеся до закарпатського діалекту?] Нормально, мені подобається. [Ж.:] Нам очень подобається Закарпаття. Ми в чотирнадцятому [2014 р.] тоже билі переселенцями, билі в Северодонецк переїхали с Луганска, і вот хотя это одна область, но люди прийняли в Закарпат'є намного лучше, чем в Северодонецке. [У чому це виражається?] Отношение. Ну, переселенцев не любят, почемуто все думают, что мы какой-то [стереотип, що] ми билі там ніщє, ми там билі бомжами, што вот понаехали переселенци на хороших машинах, ну вот, часто так бывает, но ми же не билі бомжами, ми же уезжали не от бедности, а от войны, вот поэтому. Здесь както более лояльно к нам отнеслись, нас прийняли вообще, то есть, спасибо Иван Ивановичу [Дрогобецькому, голові територіальної громади], вообще, Ванде Владіславовне, Ільївне. [У вас є тепер можливість порівнювати людей зі Сходу й Заходу України. Чи можете сказати, чим відрізняються люди, їхній темперамент, звичаї?] Здесь дуже набожні люди. Вот, дуже набожні. Мне кажется, здесь люди более, как сказать, добрее. Хотя вот Луганская область, она отличается от, например, киевлян, от дончан. Вот что можем сказать, здесь вот люди очень трудолюбивые в домогосподарстві, то вот луганчане, дончане, они трудяги именно на работе. Вот это тоже очень сильно отличается. Как сказать, более так, даже с киевлянами мы разговаривали, наши переселенци, которые в Кієве, они занимают большие должности, они говорят, мы не хотим брать киевлян на работу, они ленивые, они не амбициозные, они не хотят работать. То есть, ну, даже в больших фирмах луганчане витеснили киевлян именно по работе. Здесь нас поражает именно красота домогосподарств. Как всео начіщено, вот это да, вот етим сильно отличается. То есть, постройкой домов, архитектура тоже отличается. Что здесь нету сараев, огородов больших. То есть у нас заходіш во двор, і пошло огородіще на десять соток мінімум, куча сараев, гнідників всяких. Гнідники – это такіе всякіе, ну, как сказать, сараи вот еті такіе, с хламом всякім. Вот здесь этого нет. Етим всім отличается. [Чи стикалися ви з певними труднощами, переїжджаючи сюди? Можливо, якісь традиції, які побутують на Закарпатті, вам дуже важко прийняти?] Вообще нет. Ми, такое ощущение, что мы тут жили постоянно. Закарпаття нам зашло. [Ви хочете тут залишитися?] Ми не знаєм, у нас чоловіки всі військовослужбовці, тому будем за чоловіками. Діти, вот лічно моя дочь, она: «Вот я би тут осталась». Вот, ходят в школу, очень так, подоброму, да девочки? [звертається до дівчаток]. Приняли вас однокласники, то есть не било нікакого булінга, гнобежа, что переселенци. Даже вот взять то, что мы живьом в такіх условиях, а не в домах, их ні разу нікто не упрекнул, что вы там живьоте в пионерском лагере, это я образно говорю. **Релігійні практики.** [Чи працює церква в м. Северодонецьку,

чи ходять до неї люди?] Ну, у нас не так всьо, ходять, в основном на празднікі і хто вот іменно веріт. Не так масово, как у вас. То єсть неділя, а ещю то, что у вас очнь много праздніков, ето вообще. Первое время ми билі в шоке, что воскресєньє нічого не работает, у нас работает всьо круглосуточно і круглонедельно, то єсть у нас нєту вот так как недєля – ніхто не працює. Ринки, вот тоже что очнь сільно отличается, у нас все ідут на ринкі субота, воскресєньє, у нас оні работают допозна, а у вас оні пустие субота, воскресєньє, потому что все в церковь [йдуть]. То єсть і церковниє празднікі, ето у вас Свята Маря, что за празднік Свята Маря. Нічо' не працює, чоґо? Та она ж тіки була Свята Маря, опять, Свята Маря [маєтьсє на увазі свєта на чєсть Діви Марії]. Ну, вот в етом ми очнь сільно разніца, а так в прінципе, людї что тут, что здєсь, надо оставатьсє человеком і не важно, гдє ти живьош.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [О. О.:] Що я можу сказати, звідти, там де ми жили, там де залишилися наші родичі, знайомі, різні є люди, є ті, що не приймають окупацію, а є ті, які змирилися, навіть є які, які подобаєтьсє те, що там. Так що різні люди і різні думки. [Є якісь форми спротиву в місцевих жителів? Чи вони протидіють колаборантам?] Ні, я це не можу визнати, тому що там, де я жила, там окупація з чотирнадцятого [2014] року, розумієте, нам вже мізки промили російською пропаґандою дуже гарно, тому там люди такі, активного спротиву там уже нема. Просто нема, хоча деякі радіють, як тільки щось відбуваєтьсє на тій території, інколи там якийсь склад або щось з боку України відбуваєтьсє, вони раді, вітають, але не всі. Так що пропаґанда це велике діло. Я навчалася в Луганському педагогічному інституті, так що я тоже вчитель, філолог. І там тоже я працювала, спочатку я викладала російську мову, бо закінчила відділення «руская філологія», а потім стала викладати українську. А ось останнім часом, там спочатку українська мова була, дєсь після чотирнадцятого – дєсь до вісімнадцятого-дев'ятнадцятого року українська мова була в школах. А потім українську мову перестали, там заборонили її викладати, ну, я перейшла на російську, а потім, коли стали вимагати, щоб і отримали ще й російське громадянство, громадянство, і щоб паспорт, я покинула і переїхала в Северодонецк до дочки, евакуувалася вже в Северодонецк. [Чи місцеві розмовляли там українською мовою після 2014 року?] Розмовляють там українською мовою. [Як до цього ставлятьсє про-російськи налаштовані громадяни?] Та нормальна, ну, так небагато хто розмовляє українською, там вже більше російськомовних людей в містах. В селах там ті люди більше вікові такі, дорослі, ті й українською мовою розмовляють, а молодь більше російською розмовляє. [Можливо, ви знаєте, як ваші родичі, знайомі з тимчасово окупованих територій ставлятьсє до «лагідної українізації» – поступового переходу на українську мову?] Ну, я не можу зараз цього сказати. Як, поступово й переходили. Це ж почалося ще раніше, це, дівчата, почалося ще на початку нульових [2000-х рр.], тому що в нас була, де я працювала, школа російськомовна, а потім поступово перейшла на українську мову, і почали всі предмети викладати українською мовою, так і було. А потім це ж у зв'язку з чотирнадцятим роком знову перейшли на викладання російською мовою і залишали тільки предмет українська мова й

література, але вже останні роки, дєсь останні роки три назад, вже українську мову із переліка предметів в школі убрали. Так що там поступово переходили, я ж кажу ж, школи переходили на викладання українською мовою всіх предметів, а потім знову вернулися у зв'язку з цим, в окупації знову стала російська. Така картина. [...] А так там, я ж кажу, що після чотирнадцятого, чотирнадцятий, п'ятнадцятий, мабуть, дєсь до вісімнадцятого-дев'ятнадцятого була українська мова, і навіть олімпіади проводилися з української мови, було, але потім сталося саме... [Який рік саме для вас був найскладніший?] Найскладніший, чотирнадцятий був найскладніший, тому що там були спочатку воєнні дії, от мені особисто мені, я жила часний, приватний сектор, і снаряд влетів прямо там в огород, і вікна повибивало. Добре, що повибивало там, де вони були дерев'яні, де були металопластикові, там вони витримали. А там, де були дерев'яні, кухня там, різні там, ну, таке, що надворні пристройки, там повибивало вікна, і взагалі тоді було важко. Ну, а тепер ми двадцять четвертого [лютого 2022 р.] виїхали, війна почалася, і [в] цей день ми покинули Северодонецк. Цей день, двадцять четвертого ми в дев'ять ранку, вже як тільки почали бомбити, бо Северодонецк він же не так далеко від кордону. Ну, не так близько, но й не далеко, і вже начали нас там бомбити, і ми двадцять четвертого виїхали сюди, а тут, а сюди заїхали другого березня. [А до того де були?] Ці сім днів ми їхали. [Це все дорога була?] Да, дорога, ми приїхали не в Дніпро, а в Каменское, за Дніпром, там переночували, теж нам дали прихисток, день чи ніч переночували, потім ми в Кропивницькому, по-моєму, зупинилися, а потім ще в якомусь місті зупинились, ну, це в дорозі було, дєсь ніч, бо тоді ж ночью комендантська година – не можна було їхати, тіки їдеш поки світло, як тільки становитьсє ні, вечір, тоді треба зупинятисє і дєсь ночувати. [...] Мені, я розумію, що люди, кому є куди повернутисє, пошкоджене житло, ще. А ось у мене знайома є, вона сама з Бахмута, ну, раніше це Артёмовск. Все, міста нема, нема міста, вона каже, й не знає, що тепер робити, вона там деякий час в Польщі була, по-моєму, з чоловіком, тепер в Києві там живуть, у знайомих живуть чи що, ті знайомі дєсь за кордоном, вони живуть. А коли вони повернутьсє, каже, я не знаю, куди нам повертатисє і що нам робити. Нема міста, нема житла, нема нічого, каже, ось. Ну, а вона такого віку, трішки молодша за мене, шістдесят років, мені вже сімдесят, а їй сімдесят, каже. От тих людей, у кого ушкоджене, можна відбудувати якщо, ну, ви ж бачите, що зробили з Бахмутом, що з Авдєєвкою, Марьянкой, багато таких міст. Попасна це в нас там в Луганській області теж нема міста вже, Северодонецк там, ну як, наповнину, там є, ну, розбиті будинки, а є ще віцілілі, особливо там, де часний сектор, це отих людей мені жаль. Ну, а ми не знаю як, ми будемо повертатисє туди, куди зятя – чоловіка моєї дочки – пошлють, туди ми будемо повертатисє. Куди – ще не знаємо. Зараз він у Дніпрі, а ми ще ось тут. [Ваша подруга була певний час у Польщі. Ви самі, коли почалася війна, не думали виїжджати за кордон?] Ні, у мене такого плану немає і не було, я не хочу за кордон. Одна знайома в Германії у мене, теж ми з нею по телефону спілкуємось, ще одна знайома в Португалії, де ще є знайомі, моя племінниця в Польщі, так що по всьому світу. Нашого світу [цвіту] по всьому світу. Та такі справи. [Чи Ви спілкуєтєся з

кимось із Луганська або Сєвєродонецька?] Ну, з Сєвєродонецька у мене немає там таких знайомих, з якими б спілкувалася, я ж там недовго жила, а з Луганська да, спілкуюсь, в мене однокласник в Луганську живе, мій кум. Хто в мене ще, знайомий в Луганську, є там, де я живу, сестри двоюрідні, з ними я спілкуюсь, так що, ну, і так скажу, п'ятдесят на п'ятдесят, хтось підтримує окупацію, хтось проти окупації, з тих, з ким я спілкуюся. У кого нормально складаються обставини, живуть, бізнес є в них, бізнес не порушено, тому вони з новою владою живаються, так скажемо.

М. Гірське

*Записав Т. Рендюк 2 грудня 2023 р.
у с. Остриця Чернівецького р-ну Чернівецької обл.
від Решетняк Валентини, 1958 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Гірському Сєвєродонецького р-ну
Луганської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Решетняк Валентина Петрівна, родом з міста Гірське Луганської області. Всю життя працювала вихователем. Я, хоч і на пенсії була, продовжувала працювати вихователькою. Війна почалась, прийшлося усе бросити. Ну, спочатку ми не виїзжали нікуди, все ж надіялись, що отоб'ютьця наші, і буде все нормально, а потім все дошло до того, що не було світла, не було харчів, не було вади, не було зв'язку. І вже почті всі люди з міста виїхали, з міста Гірське. Це невеличке місто, шахтарське місто. У нас дитячий садок теж був від шахти гірської, люди працювали, все їх устроївало. Перед війною у нас налагодилися бит – ремонти кругом поделали, школу шикарну зробили, комп'ютеризували класи. Ето у нас трьохетажна велика школа була номер дванадцять, ліцей потім став. Потім у нас була дуже гарна школа-інтернат. Стреляли до тех пор, хотя знали, что в подвалах сидят просто гражданские люди с детками. Ну, цілили по школі до тих пор, пока так її не розбили повністю. Дитячий садок, у нас перед війною дуже гарний ремонт зробили, пластикові вікна, всю мебелю замінили в садках, іграшки. У нас діти спали на матрасах гарних, що тут у дитячих садках я не бачила таких матрасів. Ну, короче, було все дуже гарно. І війна усе ето.... Немає, в городі не осталось нічого – ні школи, ні садочків, нічого, ні людей, ні домівки. Я не знаю, чи осталось якесь зданіє просто неповрежденное, де можна якось перебувати. І от зв'язі ж немає, ну, еслі ізредка ми переходимо на якусь зв'язь, де, шось написав, то знаєм одне... зимувати було ніде. Та зима прошла, в квартирах мороз мінус шість, мінус вісім градусів – це в квартирах. Як люди виїжджали, получаються, на окупіровані [території], де хоч трошки сохранилось якесь жильё, жили в чужих домах. Ну, а я сиділа до останнього. Уже валантиори не працювали, уже вивозить ніхто нікого не вивозив, ну, потому что уже почті всі люди були вивезені. Зв'язі ж не було, електрики не було, нічого не було, пришлось взять документы і самое необходимое в сумку і своїм ходом, дехто підбере, і так виїхала. Тогда я сначала на Павлоград через Бахмут. Тоді ж до Бахмута ще не дошли, Гірське ще не взяли. При мені вже наші солдати виходили, вже понимали, що це вже кінець – це було де, конець марта – начало квітня [2022 року]. Ну, ото вже виїхала, мене сначала подвезли, чисто случайно

до Павлограда, потім з Павлограда на Дніпро, потім з Дніпра на Хмельницький. Короче, куди транспорт був, куди їхали поїзди. А з Хмельницького я спочатку попала в Житомир. В Житомирі були мої племінники, які виїхали з Харкова, і вони там теж снімали квартиру. І були постійно на зв'язку з дітьми. Ну, куди перше мені папався поїзд, ну, і туди я і [поїхала]. От я сіла в Житомирі (місяць я була в Житомирі) і вже сюди. А діти були в Чернівцях, бо вони ж виїжджали з Харкова. Спочатку син вивіз невістку з дітьми, а сам пізніше приїхав сюди. Ніяк було там теж держати – ребьенок маленькій. Ну, отак, ну, якто отак. [Я так розумію, є онуки і багато роботи коло них?]. Так, в мене внучка і внучок. Да, є багато роботи. Внучку звати Аріна, старша дівочка, а внучок ще маленькій. Война началась, це йому два було. Вобщем, не дай Бог, нікому пережить. Як ото ти лежиш в коридорчику в домі, дом дрижить повністю, вікна чує, що дзеленчить, значить уже осколок попал де, рядом, там разорвалось ето. І, як кажуть, двері ходять туди-сюди, самим настоящим образом. Як вони откриваються, не понятно, бо ти ж вроде їх закрив. Жутко і страшно. Я старалась уши заткнуть, надо было подушки з пер'я, бо когда осколки, то в пер'я запутиваються. Не раздеваешься, бо холодно. Не помицца, не раздїцца. Извините за выражение, в туалет боїшся подняцца, шукаєш момент, якось надо вискочить. Дуже жутко, дуже страшно. Не дай Бог нікому. Тут набагато спокійніше. І молю Бога, щоб воно сюди хоть не прилетіло, не достало. Щоб хоть тут було. І молюсь Богу, щоб скоріше воно все закінчилось. Ну, і щоб перемога, потому что, я не знаю як, я казала, мені всьо равно. Я понимаю, що там немає нічого, там, де я жила, де моя, як кажуть батьківщина – Луганщина. Я все це понимаю, но я всьо равно хочу, щоб земля ця осталась наша. Щоб ми були Україною. Ми так гарно жили, ми просто не понимали, що ми гарно жили, наведено, нам хотілось іще чогось. А тепер осознано осмыслиешь, что мы общались, друзья были, подруги, один одному допомагали. Тут теж гарні люди, вони допомагають, я нічого не скажу. Ну, і ми ж стараємся теж. У мене стажу – сорок чотири роки, виховательського. І трудова книжка не закрита, я не ращитана. Я ж там жила як, я ж там сама, діти в Харкові. І получается так, пенсія невеличка була. [Думала], та, ладно, подроблю. Короче, думала так, до вслуги і їду на вслугу. А син пішов навчатися, в медучилище він паступив. Батьки в мене – здоров'є дуже слабе, мама пролежала парализована п'ятнадцять лет. Памперси [потрібні були] і все остальне. Із них шість лет мама вообще ще сліпа була. Все це на мені, бо я там сама. Батько – шість год, ну, він так ходив по хаті. Дітям надо було помогти, бо дитинка родилась, а вони ще навчались. Цю малечу до себе брала, малу – старшу дівочку. Ну, все це на мені, не прийшлося мені йти, як то кажуть, на вслугу. І больница, і учоба, і хотілось дітям шось підмогти, то й пришлось тоді дальше работать, працювати. А потім вже так дорабилась, що вже й пенсія, пенсія невеличка, но, як кажуть, ну, не повезло. Две тысячі чотирнадцатий год, дуже маленькій був коефіцієнт, тому у дуже маленька пенсія. І нічого не зробиш, я куда, пробувала обращаться, но ето... Ну, думаю, ето не самое главное, било би здоров'є, будемо рабать, будемо зарабатывать, і ото ж рабила. Дівчата, уже малодьож поменялась, я сама старша була в дитячому садку. Вони [казали]: «Валентина Петровна, та чо

Ви ето...С намі веселей, ми до Вас привиклі, Ви тут наша». Один дитячий садок в городі був. Спочатку в нас їх було три, як перестройка – один був. І я так рабила, рабила й рабила. І тут війна, і всьо.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи змінила війна Ваше ставлення до росії?]. До війни, ну тож ж у мене родичі там. У мене двоюродний брат там в росії, у мурманському. Ну, у нас спілкування продовжується, вони як-то мене підтримують, вони розуміють, що Україна права, що ми праві. Ну, а є такі родичі, які виїхали туди, як війна вже була. Вони туди, в росію, виїхали. Ну, я перестала з ними спілкуватись зовсім. Потому, що я сидю під бомбами, поряд хати вже погоріли, і вони це бачуть, вони отсюда ... і всьо равно: «Підожди, от невіді дві-три пройде, і воно все покаже, хто прав, хто віноват». Я просто сказала: «Все, більше ми с вами не общаємся». І я с німі вообщі не общаюся, є і такі. Я вообщі не розумію тих людей. У нас були переселенці, які після дві тисячі чотирнадцятого року з «лнр» перелились на нашу сторону. І я знаю, вони водили своїх діточок в дитячий садок, все ето. Ну, як я кажу, це були ждуні, получается. Як вони, Україна стільки їм дала, вони ж як переселенці, їм допомагали... І потім я читаю в Інтернеті: стоїть і каже, що вот їх гнобила Україна, їх те і ето. Я була в шоке. Я бачила цю дитинку, яка в садик ходила, і думаю: люди, що мелете? Що ви мелете? Хіба Вам було погано? Да, були моменти, у нас були задержки з грошима. У нас ці задержки, перестройка почалась. Години три вообщі не платили гроші. Ну, а потім почали потихоньку, ну задержки – і два, і три-чотири місяці. І шахтери наші і в Київ же ходили – требовали виплати. Да, були задержки. Ну, а потім мінялося, ми стабільніше почали жити. У нас стало помітно – забори красят, ремонти почали делать, дітей почали на море вивозити люди, якісь там путівки, якісь шо. І стала стабільність в зарплатах. Де пагано, я кажу: «Пагано», де харашо, я кажу: «Харашо». Ну, буквально перед войною почали – дороги шикарні кругом поделали. І ото ж до дітей їду, насладаюся, які дорогі шикарні, з Гірського чотири години їдуть до Харькова. У нас ремонти шкіл, комп'ютерні класи поделали. Школа – іграшка, красавица, дітей і кормят, і поят. Децький сад, я ж кажу, тож ремонт і все ето. І бабах – война. І все це кончилось. І спирається: «А за шо Ви?» А тепер пишуть – отстраивают ото. А зачем ви его отстраиваете, еслі оно всьо було построено, оно ж було все построено. Оно ж було, ви ж его все уничтожили. Так вместе с етим ви ж уничтожили сколько людей (і дітей). Ви ж перегадили всім судьби, раскидали нас по всему земному шару. Шо це – нормально? Молиш Бога, щоб скорее всьо закончилось, только нашей перемогой закончилось. Коли віриш, а коли вже обезвіруєшся. [Ви очікуєте повернення додому?]. Ну, вертація додому навряд в мене получиться, в мене там нічого не осталось. Воно все разбито, разграблено. Короче, я только успела уїхать, через дві невіді там усе повиносили, потім туди буряти зайшли жити, туди ж зайшла росія, там страшно, шо хотіли, то творили. Даже еслі снаряди, поряд ложились снаряди, то оно все без стьок, без окон, без дверей, без нічого. Еслі оно стоїть, то оно в таком состоянии, що мені його не підняти. В лучшем случае кажут, что ето будет город пенсионеров, може хто вернецца, а молодьож куда? Потому что моло-

дьож, до пенсионного возраста – ето шахта. Одне було підприємство – ето шахта. Всьо, шахту загубили, порізали, вивезли, як кажуть, на металолом. Я не знаю, сколько ето надо, бо шахтери казали, еслі вода затопила, то через пол години там вже все негоже. [Розкажіть про Ваше ставлення до релігії, до віри]. Я человек православный. Я не то щоб хожу в церковь всьо время. Як у мене ще бабушка казала, она казала: «Внучечка, главное, щоб Бог був у тебе в душі». Оце саме главное. Я сейчас не могу понять оце. Оця боротьба между церквями. Я цього не розумію. Бог – він один. Я ж кажу, я не хожу по церквям. Може, у нас якби ближе. Я як куда-то виїжджала, то я обязательно, з сестрой ми ходили, то в монастырь – свічки поставім, панехідку заказать, за здоров'є. А там, де я жила, церковь у нас була дуже далеко. У мене сестра, з якою я зараз не общаюся, она была с машиной – еслі вони мене брали, то я с німі всегда їздила на великі праздники (на Крещение, та ето). Я не скажу, що я неверующий, я человек верующий, я молю Бога каждый Божий день. Я считаю, что Бог должен быть в душе. Иногда і в церковь ходят, і... Я там знаю одну жіночку, она там осталась, як я кажу – ждунка, про неї балакали так, вона неділю соли всім, соли, а потом іде в церковь – на коленях молятся і просе прощения. І с понедельника начинается те самое. І я не считаю, что це верующая женщина. [Вам до місцевого монастыря удалось потрапить?] Да, мы были, мы їздили, ходили там, подивились, свічки поставили, помолились. І не один раз. [Які у Вас стосунки з онуками?]. С внуком у нас очень хорошо. С внучкой у нас напряжонней, із-за чего – переходной возраст. Це багато значить – не трогай, не бери, не ето, отстань. А так гарна вона дівчинка у нас. Любими внуки, як ще можна сказать. Она еще малюю была, то як ругала, то кажу: «Щоб ти здорова была і счастлива». А вона: «Бабушка, меня так никогда не ругают, как ты». – «Ну, – кажу, – як вмю, так і ругаю». [Із сусідами якісь контакти маєте?]. Да, да мы дуже гарно ладимо з сусідами. В мене сусідка тут, троє дітей, она по возрасту, може, така, як і мої діти, даже моложе трошки. Она каже: «Ви мені як мама». Ми, ну дуже гарно. Я по-хорошому з людьми, а люди до мене хорошо относятся. Тут, це Оля у мене, подруга моя, нормальная. Я не скажу, что чогось погано, нормально. [З місцевої кухні щось скуштували або, може, вже готували вдома?]. Да. Местеву кухню я вже пробовала. Руминску кухню, я вже записую, бо я не помню... Чисто руминску мені давали пробовать, приглашали, с Румынии привозили. Но, канешно, наша кухня немножко отличается. У нас кажут «борщ», то це борщ, а тут на все кажут «борщ» – і на суп, і... Або кажут «красный борщ». А я кажу: «А який то красный борщ?». – «Ну, – каже, – це я буряка туда лажу». Я кажу: «Капусту ложиш?». – «Не». Я кажу: «Своего борща дам попробовать». Она попробовала, каже: «У Вас добрый борщ, а як Ви його варите?». Потім полию кашу. Она каже: «Що це такое?», а я: «У нас «кулеш» кажут». У нас старающа на огне, на костре готовить, я на печке готовлю. Полию кашу ету, ето пшено, картошка, м'ясо ілі тушонка. Принесла їй, а вона: «Шо це такое?». Кажу: «Це я принесла тобі полеву кашу». А вона якраз на городі була. Каже: «Та не, мы такое не їмо». Кажу: «Маша, ти бачиш, шо в мене миска с ложкой, ты попробуй, – кажу, – вкусно». У каждого трошки своя кухня. [Чи були якісь проблеми, пов'язані з Вашим нинішнім статусом? Як Ви бачите перспективу

в майбутньому?]. Я зараз, як мені син каже: «Мама, ти сейчас старайся не думать». О чьом думать, а здоров'я вже не те. Я спать не можу. І зараз в мене одне в мислях – щоб скоріше закончилась війна і нашої перемогою, а тоді вже будемо планувати далі. А що його зараз планувати, якщо ти не знаєш, що буде завтра. Не то завтра, ти не знаєш, що через п'ять хвилин буде з тобою, і як воно буде. Бачите в мене суржик, я розмовляю, в нас там шахтний город, в нас там всі нації були, в нас в останнєє время даже був негр. На Москву їздила-їздила жіночка і привезла собі мужа. Потом в них обща дівочка, така смугляночка була. Так мужики дуже на шахте сміялися. Оно так получаецца, что у шахтерів, у начальників біла каска, а у шахтерів – оранжевая, жолта каска. Ну, а він чорний, як ноч, і йому дали білу каску. Ну, а шахтери розказують, глядь – біла каска, [мабуть], директор. Не то Жак чи Жан... Короче, споминаю, що жили і чомусь радовались, всяке було.

сmt Комишуваха

*Записав О. Коломийчук 20 травня 2022 р.
у сmt Лисець Тисменицького р-ну
Івано-Франківської обл.
від жінки [О. О.], 1945 р. н.,
родом із с. Бабин Гощанського (нині – Рівненського) р-ну
Рівненської обл.,
та її чоловіка [М. О.], 1941 р. н.,
родом із с. Привілля Попаснянського (нині –
Бахмутського) р-ну Луганської обл.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживали у сmt Комишуваха Сєвєродонецького р-ну
Луганської обл.
Із квітня 2022 р. – в евакуації в сmt Лисець Івано-
Франківської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [О. О.] Я проста жінка. Народилася я в Рівненській області, село Бабин, Гощанський район. Там закінчила я десять класів. Після того поїхала в Рівне. Вчилася я... Закінчила торгово-кулінарне училище. Після того трошки працювала там. А тоді вийшла замуж і приїхала сюди. П'ятдесят сім років я жила в Луганській області, Камишоваха-адін [сmt Комишуваха1], Попаснянський район. Попасної [м. Попасна на Луганщині], между прочім, уже немає, воно вже повністю спалене. Наше село допалюють, добивають. У нас майбутнього в старих немає. Ми хочем, щоб майбутнє було хоч у наших дітей і у наших онуків. Майбутнього немає на Донбасі [голос тремтить] – спалили, залили три шахти, на яких працювали мій чоловік, мій син. Залили, затопили водою. Шахти як, розумієте, еслі свету нема там суткі-двое, воду не откачують, вона заливається, тоді вже її не возможно откачать любими насосами, всьо. Залили одну шахту, тоді пішла вода, там повна шахта, на другу і на третю – всі три шахти затоплені. Ну що ще розказать. Жила я, працювала, де тільки не приходилося: і на заводі працювала, і в магазині. Останні роки – я більше десяти років працювала начальником почти в селі в нас – на почті. Всю жизнь ми працювали. Дедущка мій [про чоловіка] працював на шахті всю жизнь: тридцять чотири года – під землею, і сорок адін – общєва [стажу]. То техникум канчал, то там десь робив, то армія. Ну, вобщем сорок адін [рік] з чимось общєва [стажу]. Робили ми всю жизнь. Жили ми небагато. Ну, всього нам хватало. Все в нас було. Був свій

домік невеличкий, земельний участочок, на якому ми собі самі все придбавали. Як сказать... [Сміється.] Ну, дбали, дбали. Все для себе. Що ще розказать. Так ми і жили. Поки почалася оця війна. В [дві тисячі] чотирнадцятим році – Первомайск і Попасно. Первомайськ пішов: бились-бились – Первомайськ на ту сторону пішов, «лнр». Попасно осталося на нашій стороні. Ми жили на лінії розгранічення [розмежування]. Кождий день ми чули, як стріляють, бачили, як летять оті снаряди, чи хто, на що там – міни, снаряди... Ми не понімаєм. Ми садили городи, все. Як бачимо, вже стріляють – тікаєм, бо, бува, там хтото ошибся чи шо, і воно пішло на наше село там: хату-дві спалило. Ну, ослєдніє время якось хати наші не летіли. Жили ми боєє-менєє спокійно. Хлопчики там між собою: ті – з той стороны, ті – з той стороны стріляли друг у друга. Хто первий – ми не знаєм, начинаю. Нам було всьо равно. І ми так і жили. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Поки оце началось оце, де цей путін узався, шо він прийшов. Ми ніколи не думали. Ми жили на границі з росією. Ми жили з рускоязычним населєнієм. І ми нічого поганого за них сказать не можем. Люди як люди. Всі ми жили мирно. Всі мирилися. Ніхто ніколи не бився, не ругався. Поки оце путін, той, шо в нього в голову стукнуло, того дурного путіна. Госпаді, прасті, шо я його так називаю. І поки оце началось. Начали кождий день по нас бить: б'ють з одної старани, б'ють з другої старани. Наші може б і не били, а вони винуждені через нас стрілять на тих. Ті через нас стріляють на тих. У нас чи спеціально стріляють, чи падають у нас домá. У нас уже вбило, я даже не скажу, чи п'ять чи шесть чєлавєк – мені звонять. Більшість повиїзжало. Осталось дуже мало. Ми не хотіли виїзжать. В нас все ж, все ж нажили, я там жила з дедушкою [їдетсья про чоловіка], робили всю жизнь, не покладая рук. Нам мана з неба не падала. Ой, все в нас було: і домік, і все в домік. Ну, все необхідіме. Поки прийшла оця вайна. Де вона взялася? Начали бить. Я ночами, дід лежить, від того – інсульт. Ходить не може. Ви вже бачили, повезли його. В мене істеріка. Я с ума сходу. Я за голову хватаюся, я бігаю по хаті, кричу. Хата отак труситься вся. Штукатурка летить. Де близько – як упаде снаряд десь. Окна сиплються, з веранди, в кухні летней окна повилітали. Я вишла раз надвір – ну, як не стріляють, виходим, общаемся, сасєді. Поки що мало хто уезжав. По началу. Вийшла я. Стою, дивлюсь – у мене в полісаднику цветочки ранні цветуть. Я стала отак об забор. Дивлюсь на цветочки. Воно як дасть – через два дома впав один снаряд. І наіскосок через два дома – другий снаряд. Це я потом уже взнала. Воно як дасть! Я отак: глаза руками закрыла і впала. Я не знаю – чи мене волной збило, чи я от нервной сїстєми впала. А свету вже в нас не було. Ми давно, там живуть без свету вже. Первое, шо – в глазах потемніло. Коли откриваю – опять заіскрилось, потемніло. Первое, шо в мене в голові: опять вирубили свет. А тоді откриваю глаза: хто ж його вирубив, як його так ніхто і не включав. Ми вже почті місяць без свету живемо. Дивлюсь – хата моя ціла, те все – ціле. Я встаю, тільки встала – опять другий, ото через дорогу, через пару хат – бац! Я бігом уже рачки залізла в хату. Оце таке діло. Після того я плакала, звонила, шо я не магу. Син каже: «Я поїхав би». А син живе через сем кілометров – [сmt] Камишоваха. А ми – [сmt] Камишовахаадін [сmt Комишуваха1]. І син каже:

«Мама...». Я кажу: «Синочок, уєжжай, уєжжай!» Невістка з дітьми, з внуками, тут була уже. Кажу: «Уєжжай, синочок! А ми, – кажу, – будемо з батьком вже тут». Він каже: «Та я вас не бросю! Як же я вас бросю, хто мене умним назове, що я своїх радителів бросив і уїхав!» А тоді як почало бити. Я плачу: «Коля, я напевно уїду». А дід лежить: «Їдьте, я буду тут лежати, хай мене привалю – я вмиру...». [Він] же неходячий. [Зі слюзами.] Приїхав син: «Собирайся! Собирайся!» Ми собіралися. Уже до нас валантири не приїхали. Бо в нас було всьо время літали снаряди і горіли дома. **Внутрішня міграція.** Син найняв десь машину, валантира такого. За гроші – п'ять тисяч заплатив. Од нашої Камишівки до Бахмута. Це там кілометрів тридцять-сорок, не більше. Дав п'ять тисяч. Це ше спасібо, що чоловік резкував, погодився. Взяли ми пару мішечків, що я зложила. Кричить: «Не гребі отих тряпок, не гребі! Бо ми їх по дорозі повикидаємо!» І те. Привіз він нас у Бахмут. У Бахмуті тут зв'язався він з волонтерами зякимито. Тут [у Бахмуті] нас уже в бальніцу поселили, благодаря дідові, що дід же інвалід, лежачий. Його в бальніцу, і нас же з ними, всьо. На другий день приїхала «газелька» якась, написано: «Безкоштовно». «Вивоз – безкоштовний» – на ній написано. І привезли нас у Покровськ. Тут волонтери, благодаря волонтерам, як організовано, хто це організовував: чи заграниця чи наші! Так волонтерська оця служба організована! Вони бігають, вони знають, в якому вагоні інваліди, яких нада знімати, як нашого, на каляске знімали, які даже сидіть не можуть, яких на носілках знімали. Все, волонтери бігають, вещи носять, все-все. І в поїзді: і чай, і бутерброди носили нам. Всьо. Ісключительно організовано все оце волонтерське було. Привезли вони нас сюди [на Захід України], а тут ми хотіли їхати, син – в Закарпатську область. А наша валантирка сказала: «Закарпатська вже не прінімає, там перебор». Поїхали в Івано-Франківську [область], там, каже, ще прінімають. І нас оце сразу підїхала машина, нас погрузили опять же волонтери. В деда каляски не було, це каляску нам тут дали. Тут нас пріняли дуже харашо. Дуже. І голова [Лисецької селищної територіальної громади] до нас приходе, і головний врач у нас був. І нада було дідові – уролога прислали, прийшов, обслеував. Тут і люди добродушні. Такі люди добродушні. Може, за глаза, може, там хто-то що-то і каже. Бо й наші добрі: казали, десь там понапивалися та билися. Тоже ж таке. А я, наприклад, негатіва не бачу со сторони людей. Всі, на оборот, люди сочувствуют, всі ж уже ж добрі. І все. Ну, ми не можемо опріділитися. Голова – тоже добрий человек, но в нього нема квартири, він не може [допомогти]. Ми питали-питали, місяць ось буде, з двадцять четвортата [квітня] ми тут. Ми питали-питали, ми даже за гроші зняти квартиру не можемо. А дорогу – в нас немає грошей. В нас пенсія. І всьо. І оце так ми сюди приїхали. А тут, наверна, ми атсюда уїдим. Як получим пенсію, а пенсію ми не получали три місяця. Атсюда я ж звоню в Київ, в Пенсійний фонд України. «Укрпочта». На «Укрпочту» званию. Записала я звернення, всьо, сказали, ждїть, у маю прійде пенсія за три місяця. Получаємо ми в маю, п'ятнадцятого мая, получаю я пенсію за місяць. Звоню: «Де ж наша пенсія?» – «Буде, буде, раз зареєструвались – буде». Ждуду, другий раз звоню. Кажу: «Де ж наша пенсія за март, і за апрель?» Кажуть: «Буде, ждїть, буде». Коли

сьогодні звоню, якийсь мужчина, ну, оператор, він називався, ну я його ж не запамню. І возраст не той. Коли він мені каже, дивиться по ті звернення: «Вам не буде... Вам нада нове звернення туду». Ну, тіпа, заєвлення, ну, вони кажуть «звернення». На мене і на діда – два окредно. Кажу: «А ті куда ділись?» – «Ті неправильно оформлені». – «Синочок, кажу, а хто винуватий в том, що неправильно оформив? В чом моя вина?» – «Ви не винуваті, винуватий оператор той, що нас оформляв». Кажу: «Ну, скажеш йому «спасібо»». І вони требують, щоб оцінив їхню роботу. Кажу: «Синочок, твою роботу я оцінюю чотири чи п'ять, яке у вас там саме більше. А того оператора, який мене оформляв – одиниця. І того, якому я звонила, який сказав, що «ждїть, все правильно». Ти ж ось правірів, що неправильно». Опять пишу я звернення і опять нам ждять. Ми уже уїхали б. А тепер ждем пенсії, бо як ми поїдемо, дві пенсії мої і дві дедушкіні – ми не найдемо їх, як будуть по Україні туду-сюда летать. Я боюся, що трудно буде їх найти. Така наша жизнь. А в дальнейшем, канешна, ми хочемо, щоб закінчилась війна. Ми хочемо, щоб поменше оцих наших хлопчиків вбивали. Скільки дітей гине. [Зі смутком.] Це ж нам передають: «Там погіб, там погіб». Це сказати по радіо, чи по телевізору, а в кожного, за кожним стоять же живі люди. Стоять діти, батьки, матері. Як це їм переживати, представляєш! [Зі слюзами.] Ну, я не знаю. Що ще казати. Я не красноречіва, говорить умно не вмію. А це так вміла, так і розказала свою жизнь. Тепер хочемо, щоб війна закінчилась. Для нас усьо вже. Для нас уже жизнь – яка жизнь! Дедушкі – восьмдесят первий. Він інсультнік, лежить уже третій год. Мені вже семдесят восьмий. Вже нам жизни нема. Ми вже доживемо, як є. Ну, хочеться, щоб діти і внуки наші жили нормально. Щоб хоть пожили. Не знаю. Що буде? І ото такі діла, поняв, синочок. Так, як я вміла, баба, так розказала. А що тебе інтересує, питаю, будь ласка. [Дякую, що так щиро, відкрито поділилися своїм життєвим досвідом. Ви сказали, що народилися на Рівненщині, а скажіть, будь ласка, в якому році Ви народилися, а в якому році переїхали на Луганщину?] Народилася в [тисяча дев'ятсот] сорок п'ятому році. В канце, Тридцятого января. Вже там війни – я ж то не знаю, мама каже – там війни не було. А війна вже в Європі. Ще ж війна була. Народилася в [тисяча дев'ятсот] сорок п'ятому [році], а дід мій – в [тисяча дев'ятсот] сорок первомнародився. Кончила школу в [тисяча дев'ятсот] шіісят первом, десять класов. Кончила харашо. Поступала в університет. На юридическій хотіла. Ну, таких, як ми тоді... Нада було що-то заплатити, що-то підмазати. У нас денег не було. В батька не було. Вобщім не поступила – завалилась я. А тоді приїхала в Рівне, а тут в учіліще торгово-кулінарне брали таких, хто десь не поступив. Ну, вобщім, тут вже не було такої конкуренції, конкурсу, екзаменів. Кончила я учіліще. Поробила в Ровно. А дед служив у нас в армії. Ну, велика, напевно, любов була, чи дур, чи хто на шо, ну, з молоду. І ото він поїхав, встроївся на шахту і визвав мене. Пока я не могу, в мене тоже батько в шахті погіб. «Мені нада, щоб тебе звать, нада заробить гроші, щоб було за шо жить». Він поступив на шахту, заробив гроші, позвонив і я приїхала сюди. Не сюди – на Донбас, в Луганську область. І оце там я жила піісять сем років на Луганщині. [У якому році переїхали туди?]. У [тисяча дев'ятсот] шіісят п'ятому [році] я

приїхала туди. В апрелі, [тисяча дев'ятсот] шийсят п'ятогого [року] це було. Якраз піісят сем год, канец апреля я приїхала. Дід уже робив. Хоть чоловік, він тоді не дід був. Робив у шахті вже. Він вже заробляв гроші. Я тоже працювала, бо нада було все нажити із капеечки. В нього батька не було, в мене батька не було. Ніхто нам нічого не дав. Ми й домік купили. Невеликий, ну, вполне прілічний. Не такий, як тут – тут гарні дома. В нас таких і нема домів. Може, счас і в нас там понастраївались. Я більше двадцаті двух років не була на родині. Не знаю. І оце нас судьба кидає по світу. І де ця війна взялася, і де цей путін? Хоть би його разарвало, паразіта, того путіна. Де він узаявся? Скільки людей повбивав. [Коли в Комишувасі розпочалися активні бойові дії у дві тисячі двадцять другого році?] Ну, ми сюда виїхали двадцять другого апреля, на Пасху. Двадцять четвертогогого [квітня] ми були тут. Били в нас все время, но стали десь уже в квітні місяці, квітні, в апрелі, стали вже бити капітально по нас: там дом згорів, там згорів, того поранило, ті виїхали. Вже повийжджало пів села. А ми все з дідом держалися. Хай молоді їдуть – куди ми поїдем? Будем уже сидіть, де є: вб'є то вб'є тут. Коли, считай, повийжджали всі, пооставались там тільки такі, які... Знаєш, я тобі, шо скажу. Як волонтьори не то, ну, щоб виїхати, нада, щоб була хоть якась ілі копійка. Ілі щоб пенсія хоть була. А в кого нема ні пенсії, ні зарплати, ні копійки – з чим їхати?! Багато таких приїхало – не наші, другі, бачу. Приїхали і поужжали назад. А шо тут? Кормлять – спасібо. Спасібо, люди добродушні, три раза в день ми ходимо у столовку в детскава садіка. Получаем пітанія. Канешно, не всегда те, шо хочеться, но спасібо і за це, шо дають. Це, шо в нас є гроші підкупить ще. Син пенсію ж получає. Син – на карточку. Так він получає пенсію. А ми – «Укрпочта». Всьо. Почту розбило... А почта сразу двадцать втарого [лютого]. Вайна началась двадцать четвюртава [лютого], скажіть, февраль? [Так. Лютого.] А двадцать другого лютого я послала внучке в Луганську область туди, на граніцу, Луганська область, Троїцькій район. Послала п'ять тисяч денег. Перевод внучке і правнучке. Палучілі ми пенсію, я гаварю: «Давай, к восьмому марту, к дню раздєніям» внучкі цієї, пошлем заодно. Послали, двадцать втарого [лютого] послала я гроші. Юлі на почті дала – Юля, в нас така девачка нормальна, начальнік почти. А двадцать третєва [лютого] Юля не работала. А двадцать четвюртава [лютого] – всьо. Начали громить Северодонецк, Попасно – всьо. Почта робить прекротила. Связь перервалася. І оце я звонила, звонила, звонила, куда не звонила. У Київ. І кажуть: «Всьо. Ніде нема, шо Ваша пенсія... шо Ваші деньгі кудато пішли». А Юля каже: «Я – кажу – шось там деньгі отослала. Якісь документи, думаю, отошлю післязавтра». Йой, шо то таке. Вона не взяла, Юля, не, вона отправила. Ну, ладно, Бог з ним. Все оставили, шо наживали. А ті п'ять тисяч – Бог з ними, Христос з ними – як будем жить, ми ше получимо. Якби вижить. І хочем, щоб бистрей вайна кончилася. І хочем, щоб наші хлопчики не воювали, додома були дітки. [Зі сльозами.] І Зеленському дай Бог терпенія. Він мені так нравився ше по «Кварталу», такий хлопчик... І чого його сюда внесло, в цю палітику? Так він жив, так його всі хвалили, любили, і гроші, і все. Чого він уліз у цю палітику, я понять не магу. Мені його жалко, того Зеленского до сіх пор. Тепер всі на нього пруть. А шо він може зробити?

Він не втік ніде, він старається, шо може, те й робить. І хочем ми, щоб тут була Україна. Нам не нада не «лнр», не «днр» ніякого. Ми хочем, щоб була Україна. [Там у себе вдома, у Комишувасі, ви в основному переховувалися в будинку, десь у підвалі, чи, можливо, у якісь багатоповерхівці було бомбосховище?] А, синок, у нас нема багатоповерхівок. [У вас там немає?] Де Коля жив, син, це там двухповерхівки були. Там савхозні, калгоспні. А в нас село обикновенне. В нас свої домікі. Не було там ніякої поверхівки. Хто біже до церкви жив (у нас церква – собор), і під церквою, казали, там такий падвал, бомбоубежище. І счас, кажуть, хто там живе, усі на ноч збігаються в церкву. А ми жили далеко от церкви. Ми – ніде [не ховалися]. Подвал у нас – поганенький, маленький під хатою. Так шо ховаться там було ніде. Ми сідаємо, я й під стіл залазила, дід до сіх пор сміється: «Баба, скажи, як ти під стіл лазила». І під залазила. Він каже: «Чого ти залізла?» Я кажу: «Шпарунья як буде летіть, то хоть не сразу по голові». А хата отак труситься. А отут їдуть. Я лежу в спальні, а воно наче в стенку: «уу, уу!» Наче як хтось стукав в стенку. А то пролітають оті «гради» чи хто зна, шо пролітає. І всьо. І то такі дела. Ми сиділи в хаті. Дід лежав, він же ж не міг нікуди. А я й під стіл. Або сяду отак об стенку в залі. Подушкою голову накрию. Він каже: «На шо ти голову подушкою». Я кажу: «Та як шпарунья як влетить, то хоть голову не разаб'є сразу, защітю». І всьо. Поки дєда єлі говорили. Дєда чуть-лі не живосилом. Казали: «Ми тебе зв'яжем, повезем». Він: «Я ніде не поїду, я тут вік прожив, я хочу в своїй землі лежать». А тоді приїхали отут – дід заболів і каже: «Зачем ви мене сюда привезли? Лучше б я умер в своїй землі, чим на чужій!» [Зі сльозами.] Ну і всьо. В своїй – не прийдеться. Попасно з лица землі знесено. Нема нічо – чорне Попасно. Немає. Вроді як рускі захватили вже те Попасно – так кажуть нам наші, звонять, хто знає. А наші стоять по цю сторону – луплять по Попасно. Не знаю. А наші люди, хто досидівся до последніва – це мені казали там – пішком ішли п'ять кілометрів до [вугільної шахти] «Карбоніта». А з «Карбоніта» вже тут якісь дільці їх за деньгі вивозили до Бахмута. А самі вже сюда в село до нас давно не приїжжали ніякі. (Вони повтікали. На бабу звалили. Думали, баба шось умне скаже. А баба намолола, намолола... [сміється]) [Йдеться про інших членів родини, які вийшли з приміщення, залишивши власних батьків, щоб ті давали інтерв'ю.] [Як Ваш чоловік реагував на війну, на снаряди?] Ну, він сображав все головою, він сображав. Балакать він почті не міг – я понімаю, но трудно. А в голові він усе – він знав усіх футболістів, він знав всі футбольні команди. Він номера телефонів [знав]. Він знав все. В нього память єсть. Тільки, шо він висказать його не може. І ходить не може. [Можливо, він емоціями якось передавав Вам свої переживання?] Все лаяв путіна. Все время за Україну. Він путіна ругав. Ті, хто ждали путіна, ждали козаків. Ті або там до сіх пор сидять – добивають їх, або повтікали в росію. Люди разні були: там багато рускоязычних, багато таких, які хвалили: «Правильно путін зделав!» Но наша сім'я і багато таких, як ми, оці, шо повтікали в Україну – ми не хотіли не «лнр», не путіна, не росію. Нікуди. Хто хотів, той туди [у росію] повтікав. А ми тільки українці. І дід – за Україну. І хоче, щоб ця вайна кончилася і щоб Україна перемогла, і щоб Україна не стерлася з лица землі, щоб существо-

вала, як сказати, як держава, як государство. Ну, як сказати? Як країна, як поукраїнськи сказати. І він оце, оце таке. Таке в нас дело. Мой син за Україну, і це ми всі, всі ми тільки хочем, щоб Україна, побідили наші українці, і щоб ми жили в Україні. Ой, думаю, що нам, може, яка Америка, чи там заграниця, може, допоможе нам одстроїться, бо Україна сама не в состоянні: еканоміка стоїть в Україні, ніде ніщо не робить. Не знаю. [Чи Ви з тими людьми, які є прихильниками росії, мали безпосередню бесіду? Чи чули від них, за що вони так хочуть росію? Що їм так тут, в Україні, не подобалося?] Не знаю, чого їм не подобається. Багато з них пенсії хороші в шахті пополучали. Багато з них жили харашо. Чого? То їхні діти в росії. То чого-то їм казалось, що, якби росія не пішла [на Україну війною], то нас би тут уже Європа задавила б. От що-то таке. Я не знаю. Ми з ним ніколи не ругалися. Той своє мненіє вискаже, той – своє, і всьо. Ми жили мирно. Ми ні з ким нікагда, ні з саседями, ну, ні з ким. В нас скандалів не було. І рускоязычні, і ті, що за руских. Всі ми жили мирно. Ніхто ніколи не з ким не бився, не ругався. А що случілося?.. Тому путіну стукнуло шось у голову, напевно. Якісь перекрило йому там канали, які умно думають. Шо той путін хотів з нас?.. Я не знаю. І чого він одно доказує, що ми прийшли... А, ще розкажу. Не буду казати, хто і що це. Нельзя. Звонили один одному, а той каже, не буду казати хто. З Донецка. І каже: «Ждіть, скоро наші прийдуть, вас освободять!» А цей же, з цієї сторони, наш, каже: «От чого, от кого нас освободять? Хто нас тут гнобить? Ми нормально живем. От кого нас освободять?» – «Та ось, будете, знаєш, як жити! Рускі прийдуть, да вас освободять! Наші прийдуть...» Він вже в Донецку, у руских... Так той каже: «Я попер його матом і сказав: “Я бачив, як уже посвообождали, – каже. Уже, – каже, – старики, інваліди, – каже, – повтікали. Як тільки могли, – каже, – бо їх вбили, вбивали. Отак, – каже, – ваші рускі нас освобождають. Не надо нам вашого освободження”» І каже, попер його, отключився, і більш не розговарюють по телефону. Доказав йому. Той думав, що це нас тут ідуть «освободять». «Звільнять». От кого?! Ми вас просили?! От кого ви нас звільняєте, що ви наші хати побили, наших людей побили?! От кого ви нас звільняли? Нас Україна не гнобила. Ми жили нормально, всьо. [Чи Ви часто відвідували собор у Комишувасі, коли проживали там?] Ні. Знаєте, ми такі вже воспітані на советських оцих [принципах]. Я оце в [тисяча дев'яност] п'ятдесят первом [році] пішла в первий клас. Пішла, ще мені сім і не було. І нас уже з дєтства. В нас мама моя ходила в церкву. І зомбірували нас все время, що це старі неграмотні, та їх там попи забили, затуркали – вони вірять. Бога немає. І от я була вже воспітана вже на оцьому, на советскому. Да. І я счїтала, що моя мама неграмотна. А тоді повзросліла я стала, як ото кажуть, коли, на Пасху, та як воду святять. Так я ходила. А люди ходили. А як припекло, кажуть, як тривога – то й до Бога. Так і ми. Ну, то таке. [То десь тепер в умовах війни, коли відчуваєте небезпеку, Ваше ставлення до віри та релігії змінилося?] Да. День і ніч молимся. І просим прощення, що ми не вірили. Ну, ми не ходили в церкву. Я, наприклад, счїтала, що я в Бога вірю, я можу вдома помолитись, і всьо. Чого я в ту церкву піду? Ну, отаке було наше ставлення. А діти мої – тем боля воспітані ще в лучшим духе. [Чи було багато таких людей, що ходили в церкву в

Комишувасі?] Було. Но більше таких, як я було. Вірити – вірили, а ходили тільки от случая к случаю. А так – ходили. Були, які постійно ходили. Тепер не собор, у нас – монастир. Монастир у нас. І там у нас був при монастирі якийсь, ну, як би сказати, як счас модно казати, чи хоспіс, чи як – оце, що пристарилі, яким дїться ніде. Вони там були, батюшка, скільки мінялося, а їми опікувалися. Там доглядали їх, і їсти варили. Багато таких було. А тоді вже, як війна почалася, серйозно почали бити, це ще до нас. Ми уїхали двадцять втарога, якого? [Квітня.] Квітня. А вони раніше, десь неділю перед тим, що батюшка об'явив. Дали батюшкі автобуси шкільні і сказали: «Вивозь своїх у Свято...». Якийсь монастир тудя, як на Харків їхати. Славяно... Не Славяносербській. Святогорській. Монастир, виводь тудя. Там поки ще не били. Тепер уже і оттуда вивезли їх, напевно. «Вивозь своїх і предлагай усім, хто хоче». І батюшка всім предлагав, вивіз своїх і казав: «Хто хоче, давайте я вас повивозю отсюда. Тут буде аврал», – батюшка каже. Ну, хто його, того батюшку слухав. Ми не вірили, що таке може бути. Ми пережили [дві тисячі] чотирнадцятий, [дві тисячі] п'ятнадцятий год. І восем год там тоже ж таке не «ахті» було. І ми не думали, що таке може бути. Ми не думали, нам казали, що на вас підуть рускі – ми не вірили. Як це рускі можуть піти? Єслі в нас отак, братні стосунки. Ми вместе живемо. Там в того батько, в того брат, в того те... Як це можуть рускі піти на нас?! Це ж німець пішов. То ж німець. А як це рускі можуть на нас піти? Ми не вірили в це. І батюшка вже, кажуть, тоді через неділю ще приїжджав своєю машиною і казав: «Хто хоче, давайте я на своїй машині вас повивозю». Ну, я не знаю, чи виїхав хто, чи не, я не знаю. Не вірили. Ми не вірили, що ми оттуда будем тікати. Пережили одну вайну. Переживем і другу. Все ж таки, як кажуть, свої стіни. Як ото кажуть, і хранять, чи як кажуть. І ми вздумали. Поки, ну, звонили, це звязі не було. А там одна живе, ну, вобщем, в Дніпропетровській області. В Дніпродзержинську, по моєму. Саседка виїхала, каже, хто-то їй там по інтернету чи шо скидав. Так казав, що наш дом ще стоїть. Отам куточок наш якось ще стоїть. А там побито, там-там убило, там те. А всі, ну, багато, дуже багато домів побилось. А в мого сина, оце, що в Камишивасі – ми Камишивахаадін, а він – Камишиваха, – там такий посьолочок, вторенький, у нас село однаковє. Так, казав, що йому позвонили вчора чи позавчора. Ще він сюда їхав, так у нього вже в галіреї, ну, в веранді, окна полетели, рами там десь повилітали, з летней кухні. Оце, каже, позвонив той і каже: «Як, моя хата стоїть?» Дед якийсь там сидить, ще живе, сасед. А він каже: «Та стоїть! Окон нема, дверей нема, рами валяються». І каже: «І криша побита. А так, – каже, – стоїть». [Сміється.] Смах і грех. Ляжеш – поплачеш-поплачеш, а тоді успокоїшся. А шо, значить так тому бути, так Бог дав, що оце воно таке. Значить так нада було, щоб було. [Чи є хтось такий серед Ваших знайомих, що лишився на Луганщині і продовжує вірити, що росіяни їх «звільняють»?] Я не знаю, чи є, чи немає. Ну, козаків ждали багато. Казали: «Козаки прийдуть – і ми заживем». «Зажили», слава Богу [з іронією] А так, я не знаю счас. З такими я не общаюся. Звязі немає. Так шо я не могу точно сказати Вам. [Коли Ви виїжджали з дому, чи взяли із собою якісь такі речі, що дуже цінні для Вас?] Я взяла фотографії. Фотографії мами, родичів,

і внучкі. Ще мені хтось кричав: «На шо ти їх береш!» А я кажу: «Боже, та це ж шось саме цінне в мене є». Счас вони в сумке, я доставала, дивилася. На фото... А ікони! Мені мама привезла з дому дві таких здорові ікони – на стенке висіли в спальні, і в рушничках. Я ті ікони зв'язала у одіяло – думаю, заберу ці ікони. Боже мій, куда там ті ікони! Там машина мала. Не влезить даже те. І ті ікони осталися звязані у спальні на кровати в одіялі. Не забрала я. Маленька іконочка в мене всегда в сумочке з собою – Божей Матері. І ото таке. А невістка привезла – Спаситель он стоїть [вказує на ікону Миколая Чудотворця] [Можливо, це ікона святого Миколая?] Да? Може, і Миколая. Не, це помоему не Миколая. Це, наведено, сам Бог. Миколай наче не такий. Ну, вобщем, я не знаю. І ото вона привезла, поставила туду. І ото таке. Такі в нас дела. Доброго нема нічого. Ну, надіємся, шо такі Україна не впаде совсем. Шо їй допоможуть і вона виживе. Шо не струть з лица землі Україну. Ми надіємся на те. І ще боїмося, шо, наведено, оце таке наше мненіє, лічне, як ото кажуть, человека малограмотного чи неграмотного в політике. [...] [Якби наше українське військо звільнило всю Луганщину і Донецщину, Ви б повернулися додому, попри всі руйнування, які там є?] Я не знаю. Я б з дорогою душою повернулася додому. Ну, ось син і всі кажуть, шо там жити не буде. Там десятиліття жити не буде. Того, шо там побиті всі падстанції, всі газоводні оці всі артерії, труби, всі газові, електро-. Там уже місяця-два нема свету. Не говорю за газ і остальне. І неізвесно, коли воно буде. І вертаться туду нікуда. Там буде тільки згарище. Ми б хотіли тут остаться, но тут у нас не получается. Купить – у нас нема денег. Квартиру снять – тоже не то. І не знаю. Шо дальше будет – не знаю. [Чим Вам подобається ця частина країни?] Чим подобається? Я Вам счас скажу. Люди, впервих, дуже харашо до нас относятся. Я не чула негатива. Негатив на наших чула на таких, які там понапиваються, б'ються. Це вони везде одчувують, ті на себе негатив. Голова дуже харашо относится, всі, всі везде, куда не підем – дуже харашо. Ето раз. Друге – тут дуже красива природа. Отак як сонце заходить, ось онук ходив отуда, десь даже зняв, отак як подивиться – даже гори видно, так... дерева, дерева, дерева. Тепер – ми тут узнали, шо таке смерека. [Ви не бачили там такого?] Не бачили... Ми не чули. Ми чуем пісня: «Смерека, десь ти там ростеш далеко...» Ми не знали. Оказується, це ж та сама он росте. Та сама йолка, тільки меншенькі трошки голочки. Як у нас ялинка. Тепер, шо ще нам тут? Воздух дуже хароший. Ось мій дедушка став даже кушать тут лучше. Дали нам, спасибо, волонтери дали... Ну, бачите, інвалідний... туалет. [Усміхається.] Інвалідне кресло. Це ми получили все бесплатно. Дід вивозить. І дуже хароший воздух. Чистий. Такий хароший. Такий хароший воздух, прямо, дихаєш – і не надихаєшся. А в нас на Донбасі – там оті углі, топили ми в селі углем. Того шо уголь шахта дає бесплатно. І там газ був уже по посольках, а наші: «Та нашо платить за газ, як нам шахта дає уголь бесплатно!» Ой, ми ось привыкли так, і коптіли небо. Скільки з того угля... Скільки з тієї шахти... Скільки кругом оце... Як сніг зімной вийде, так отак, лежить сажа... Ота сажа летить кругом із того угля. Тут цього немає. Ну, вобщем, тут дома набагато лучше. У нас таких домів і близько немає. Може, де там і є дальше, но там, де я жила, в нас у селі – немає таких домів. А так в осно-

вном... Я счітаю так: еслі ти харашо до людей односишся, так і люди до тебе будуть харашо односиться. Я счітаю, оце їм не нравиться, як ми там кажем: «спасібо» чи «здраствуйте». Я своїм кажу: «Ви приходите чи де там в магазин, чи куда, кажіть: «Добрий день!» Бо їм всі кажуть: «Добрий день!» Кажіть: «Дякую велике!» Бо їм всі кажуть: «Дякую велике!» А це місцевим подобається, понімає, нравиться місцевим. Я їм казала, говорила з деякими місцевими, кажу: «Ви счітаєте нас москалями тут? Кажуть: «Москалі понаїхали!» Впервих, ми не понаїхали – нас горе заставило. А ввтарих, – кажу, – ми не москалі. Москалі повтікали в Москву. Ми – українці. Шо в нас другий разговор, бо ми всю жизнь жили на границі із рускоязычними. А у вас, – кажу, – який разговор? Давайте, я Вам скажу ваші слова, які я тут почула, не чула: мандибурка, мід? Место... Место фури чи воза – фіра, – кажу, – це, шо я знаю, а скільки таких слів, шо ви скажете: «Ми і не понімаєм». Так ви думаете оце у вас... Ви – українці, так думаете, це у вас українські слова? Це і руминські, і польські, і болгарські – які хочеш. А в нас – рускі в основном. І всьо. Його не викинеш, жизнь не викинеш». Жизнь прожита, і всьо. Тут я стараюсь говорить. Я родилась на Україні, на Рівненщині, говорила по-українськи. Ну я счас вже я одучилася за п'ятдесят сім років. Я счас так стараюсь говорити більш-менш, а все одно не завжди получается. [Зараз війна «змусила» Вас українською говорити більше. А чи Ви старалися віддавна нею спілкуватись?] Не, там, де ми жили, говорили так, як оце я говорю. Не поруски, не поукраїнськи, а такий суржик русько-український. Ми так говорили. І ніхто ніде нас не прискав, ніхто нас не заставляв, шо там говоріть чи руською, чи українською. Ну, правда, вже документацію в кабінетах оформлять, вже заставляли українською. Ну, еслі я могла українською. Еслі не можеш – тобі заповнять, допоможуть. Не то шо нас хто-то там прискав: шось говоріть строго українською. Цього не було. Ілі строго руського. Цього я не чула. [М. О.] ¹ [На Луганщині] якісь стоять дома, етажки – вони чорні всі, погорівші, вигорівші. Це Попасно. Там люди валяються, кажуть. Ми, канешна, не бачили. На лінії вогню валяються і руські солдати, і наші солдати. Забрати не можуть, панімаєш. Ми цього не бачили, но кажуть. Наші відтіля стріляють, а з Первомайки [м. Первомайськ на Луганщині] в Попасну б'ють з іншої сторони. [О. О.] А ще самольоти літали. Наші засіли на водокачке, там за нашою вулицею отак, кілометрів три-п'ять до водокачки, да? [звертається до чоловіка]. Наші там засіли, а ті оттуда – не можуть вигнать, шо там за бункер такий на водокачке, може там наших перебито-перебито, то може їх одно постачали, не знаю. Ті – там, ті – там. Не можуть вигнать. Так тоді самольоти літали, рускі. І отакий якийсь ззаді як оце фееверкі. Отакі вогні кидали. А тоді ще, наскільки це правда, казали, шо фосфором посипали, фосфорні якісь бомби чи шо там кидали, щоб потравить їх, і наших травили. [М. О.] Ну, лінія разгранеченія есть – там «лнр» – Первомайка [місто Первомайськ], а ми – тут. Чотири кілометри. Ми – тут. [О. О.] От нас до Первомайки напряду кілометрів чотири-п'ять. Автобусом їхать, не знаю, скільки там кілометров... Тридцять капеейок ми платили от нашего села до Первомайкі. Тоді отділили Перво-

¹ Свідчення записане зі слів дружини співрозмовника О. О.

майку от Попасного, отділили: ми пішли по цю сторону, а вони пішли по ту сторону. І щоб доїхати у Первомайку, нада було їхати, возив бусік, і їхати туди скільки часов. Суткі чи більше їхати. На [смі] Станицю Луганську їхати. Там стояли в череді, там провіряли, перешерстювали, кого пустити туди, кого – назад, кого – не пустити. Отаких, як мій, на калясках возили. І оце нада було стільки. Мій Коля, синок, там жив трошки, втік оттуда, прийшов на Україну. Сюда. Не схотів там жити на Первомайське, на «лнр». [М. О.] Не схотів він [син] там жити, у Первомайську, не схотів на «лнр» жити. Приїхав сюди, купив дом в Камишівасі. Тут уже дешевше трошки. Ну, всьо равно сто шиісят п'ять тисяч гривень заплатив. Пожив оце, в августі чи в сентябрі він купив. Пожив він трошки і тут почалась війна і тут добивають його дом. Не везьот. Хлопець всю жизнь в шахте робив. У сорок год пішов на пенсію мій син. Це ж дурно в сорок год не посилають на пенсію, ти ж знаєш. І це ж нада. І робив останнє время, пенсія в нього була. Він сюди [в Комишуваху] переїхав, робив на атбойних молотках. То ж тяжелейший труд. Поки закрили шахту, всьо – капец. Казав всьо – дом, там кришу поміняю. Бо купив дом. Машину харошу куплю. Купив ось... [з розпачем]. Все бросив, що там було і привіз нас сюди.

м. Рубіжне

*Записала Н. Буланова 5 липня 2023 р.
у м. Варшаві (Республіка Польща)*

від Тетяни Я., 1973 р. н.

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Рубіжному Сєверодонецького р-ну
Луганської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Напруження взагалі в моєму місті, в Рубіжному, звісно відчувалося, але я була з тих, хто повністю відмовлявся вірити в те, що це таки може статися. Тому що це мій протест, тому що в нас вже був дві тисячі чотирнадцятий рік, тому що ми нормальні люди, ми вважали, що це не може повторитися, що це абсурд, просто напросто. Двадцять третього лютого дві тисячі двадцять другого року ми якраз на роботі, в нас проходила екскурсія. Звичайно, ми працювали в штатному режимі взагалі до двадцять четвертого лютого. Єдине, що двадцять третього лютого ми пакували музейні книги, якісь цінні музейні предмети в коробки і зносили їх в те, що можна було вважати сховищем. Це було приблизно в обід, а потім годині десь о другій дня нам директор наша Ольга Миколаївна Старікова під розпис роздала трудові книжки. Вона не змогла виїхати на підконтрольну територію, так сталося. Я не знаю, чи можливо це говорити на запис, але є відомості на даний момент, принаймні в наших телеграмканалах пролунало про те, що на даний момент вона вже відновила роботу на підконтрольній окупантам території. Тобто так. Але в мене такої прямої інформації про це ніякої немає. Але ось просто я теж саме бачила в телеграм-каналах і чула від людей, які знають трішки ситуацію в Рубіжному. Я чула, що музей працює на тій території, я так розумію, з цього року. Музей відкритий вже росіянами. Ну, і двадцять третього вона нам віддала трудові книжки, і настільки не вірилось [що почнеться повномасштабна війна], що я трудову книжку просто закинула в шухлядку

свою і сказала: «Яка там війна?». І пішла додому. Двадцять четвертого лютого ми прокинулися вранці. Я просто не помню, яка це година була, але ще сіріло. Ще не було світла, ми прокинулися від вибухів, дуже гучних. Я прокинулася і сказала чоловіку: «Почалася війна». Ну, так як нічого вже більше після цього не відбувалося, ми трохи заспокоїлися, почали дивитися, вже моніторити новини. Я спочатку збиралася на роботу, я вже збиралася виходити з дому. Мені подзвонила Ольга Старікова і сказала сидіти до якихось подальших розпоряджень. Сьогодні ми залишаємося вдома. І з четвертої ранку чоловік поїхав заправляти автомобіль, потім саме цей його крок врятував, можливо, нам життя. Можливо, тому, що він відстояв чергу. Це взагалі не про мого чоловіка, щоб він стояв в чергах. Але цього разу, я не знаю, що його таке спонукало, але він простояв величезну чергу, просто безмежну, і заправив нашу машину. І я в той же час вибігла. Ну, всі бігали, все місто було переполохане. Всі бігали. Ну, по перше, я дивилася на ці новини, які там. Коли ми вже побачили, що в Києві були прильоти, коли ми побачили на каналах, що вже вибухає на території України, вибухи, вибухають об'єкти, вже наносили удари по цивільній інфраструктурі. Але я не могла повірити в те. Я просто не могла. Я бачу своїми очима, але я не вірю, що це відбувається. Я просто не хотіла вірити. Не те, щоб я не вірила. Я думала, що, ну, не може такого бути. Щас година друга, ще трошки і до обіду, все одно цього не може бути. Воно все припиниться. Зараз воно припиниться, що це просто щось незбагненне відбувається. І в той же час теж раціональна частина мене якось працювала там, десь там собі, раціональна частина, там, де ти – мама, там, де ти – дружина, і там, де в тебе троє котів. І тобі тут потрібно про всіх попідкуватися. Тому ми всі побігли. І таких жінок, як я, було дуже багато. Ми всі носилися магазинами, і всі закупали продукти, гігієну. Але, головне, що рубіжани штурмували ларьки, в яких торгували кормами. Все було закрито, тобто продавці не виходили на роботу. І коли ми почули, що десь там відкрили магазин з кормами, ми туди ринулися всією сім'єю з усіх боків. Тобто черга стояла величезна. І саме в цій черзі я вперше стикнулася з такою істерикою. Ну, я хочу сказати, що взагалі ось ну, ми такі всі стоїмо, люди. Ну звісно, що всі – пригнічені, у всіх – настрою ніякого, всі просто намагаються, щоб хтось щось говорив. І всі стоять в черзі чекають, закупають просто кілограмами, несуть. Тому що у рубіжан взагалі дуже багато тварин. У багатьох. [Скільки людей в Рубіжному мешкало?] Я не знаю, статистики такої певної немає, але близько п'ятидесяти тисяч людей. І я стикнулася з тим, що чоловік, такий кремезний чолов'яга, вже більш літнього віку, він почав кричати. Він почав кричати. В мене була істерика, а я так зрозуміла, що він вже не один раз пережив вторгнення росії. Я так розумію, що це був переселенець, яких було дуже багато в Рубіжному, які не поїхали далеко від рідного дому в Луганську. Вони просто були поряд. Вони вже тут влаштувалися, вже відновили життя, купували квартири. І взагалі Рубіжне для них вже стало рідною домівкою. І також цей чоловік почав кричати. Він кричав біля мене. Він казав: «Ви не знаєте, що таке бути? Ви не знаєте, що таке росія, а я знаю. Я їх

буду вбивати голими руками». Ну, таким чином. Але це було страшно. Знаєте, ти дивишся на людину і ти не знаєш навіть, що робити. І це було страшно. І це був просто такий меседж. Але ми не знали, про що він каже нам. До кінця не розуміли, хоча ми пережили чотирнадцятий рік, але такого не було. Можливо, це наш негативний досвід, що ми не знали. Більше ми не чули. Я народилася в Рубіжному. Мої батьки з Рубіжного, мій батько рубіжанин, мама моя приїхала з Сумської області. І в чотирнадцятому році, після того, як ми два місяці під окупацією просиділи, але ж то зовсім не така історія була. І потім нас звільнили і в нас життя налагодилось. Ніхто не чекав, що двадцять другого року так страшно. Ось таке у нас було двадцять четверте. [Чи була у місті Тероборона?] Про Тероборону я взагалі нічого не знала, тому що я була далеко від цієї теми. Тільки потім, коли я вже от зараз моніторю соцмережі, я знаю, що в Рубіжному організовувалася Тероборона. Організовувалася вона активістами і патріотами, тими чоловіками, які воювали в АТО, які пройшли АТО і які розуміли, про що йде мова і які вже були готові [на боротьбу]. Вони організовувалися тому. То робилося, вони організовувалися, і я читала. Там є стаття, яка мені надійшла, про Андрія Трущія, який був одним з тих тероборонців нашого міста, який загинув тринадцятого березня, Трущій Андрій. [Коли заселялося Рубіжне?] Виникло Рубіжне, як означили, тисяча вісімсот дев'яносто п'ятого року. Але ми можемо сперечатися, тому що є якісь певні моменти, рубіжанам хотілося, щоб місто трошки старіше було. Тобто хотілося, я так розумію, відзначити сторіччя, тому знайшли цю дату: тисяча вісімсот дев'яносто п'ятий рік, це сімнадцяте грудня, коли проклали першу колію Катерининської залізниці. Але тільки вже трішки пізніше, в дев'яносто шостому році, з'являється саме місто, можна сказати, почало формуватися. Там кілька дат, до яких можна прив'язуватися. Я би це назвала тисяча дев'ятсот п'ятнадцятий рік, коли були побудовані перші заводи «Руської краски». Це скоріше до Лисичанська, тому що у нас роз'їзд Рубіжне, а потім станція Рубежное. Вона назву отримала у назві найближчого поселення. Воно називалося Рубежное. Тобто, зараз, на даний момент, ці території входять до складу сучасного Лисичанська. А за нами залишилася ця назва, а там воно було потім помінялось на Пролетарськ, а потім воно взагалі увійшло, влилося в Лисичанськ. А Рубіжне залишилось за нами. Я кажу, це плутанина, тому що два Рубіжних були певний час. Це індустріалізація. Це дев'ятсот чотирнадцятий рік, коли війна з Німеччиною, а всі барвники в нас були звідти. А так як війна, то припинилося постачання барвників для імперії, і тому було поставлене завдання відкривати нові, тобто створювати оці підприємства хімічної, які би виробляли й хімію, і барвники. І ось для цього підійшло Рубіжне, тому що поблизу це, поперше, викупили у міського поміщика ці землі, непридатні для землеробства. Це нові форми пісків. І на них приїхала комісія, яка визначила, що тут і коксовий заводи, і Лисичанська сода, і вода чиста, і ще і залізниця. І всі ці фактори співпали. І тут будують саме підприємство, навколо якого і починає розбудовуватися вже поселення, яке має назву так само. А все тому, що було прийняте рі-

шення про створення акціонерного товариства «Руська краска» і таке інше. Але продовжу про вторгнення. Ось оці кілька днів у мене просто випадують. Я, здається, що знаю. До того ж у нас ніяких вказівок від керівництва, від нашого, ну, я маю на увазі від міськвиконкому, не було. Тобто керівникам бюджетних установ нашого міста, до яких належить і мій чоловік (він був директором спортивної школи, він ним і зараз є). Вони чекали якихось розпоряджень, чітких, що робити. Їх не було. Коли він дзвонив своєму безпосередньому керівнику, а він казав: «Чекаємо, поки що чекаємо, ніяких розпоряджень, чекаємо». Тобто вже через кілька днів (от я просто не пам'ятаю дату, це кінець лютого, або двадцять восьмого, або двадцять сьоме), він вирішує вже відкривати у себе, в своєму клубі, прихисток для людей, прихисток, в якому вони могли б сховатися від обстрілів. І повісили об'яву, і місцеві мешканці, які наближені до цих будинків, там, де цей клуб знаходився, стали приходити, і мій чоловік вже залишається там нести чергування. Я першу ніч ночувала без нього, коли він там був. Яка це дата була, я не скажу. Я не пам'ятаю. Вже наступної ночі ми забрали своїх котів і всі були там. Тому що дуже швидко Рубіжне почали обстрілювати. І коли починалися обстріли, ми знаходилися в клубі. Чоловік постійно зобов'язаний там робити. Це було його власне, його рішення. До того ж, ми зв'язалися з нашими військовими, вони просили там про допомогу, суто там чай, якісь шкарпеточки, щось таке для дівчаток, гігієна потрібна була. І ще оцей, оцей спортивний клуб, де ми перебували, він став таким пунктом, де люди приносили все, що могли. Там приносили якісь пакунки, які потім приїздили, забирали військові на військову частину. І коли починалися обстріли, люди з сусідніх будинків (там були п'ятиповерхівки такі) приходили. І оцей «Комбриг» – це колишня прачечна, по суті, в ті часи це територія прачечної. Там було таке гарне підвальне приміщення, яке організували з тренажерами. І в тому, в тому приміщенні, в тому підвалі, коли починалися обстріли, починали бігти люди: це найближче до цих будинків. Тобто, коли обстріли, там наповнювався цей підвал, люди просто поприносили свої речі, свої там якісь ковдрочки організували. Якесь родина організувала, там у них немовлятко, і вони там собі зробили такий куточок, там, де протягів не було. І вони там собі це все виділили, і вони там з дитинкою просто перебували. Приходив чоловік, я пам'ятаю, як зараз, з старенькою собакою. Вона велика така була. Я пам'ятаю, щось схоже на бульдога. Такий великий хлопчик, але, здається, він старий. Він дуже боявся ходити сходами, боявся спускатися. Там, знаєте, трап такий був для спортсменів, такий нормальний. Він боявся спускатися, тому його господар на руках просто ніс, як дитину, і просто з ним спускався. А потім вони вже так стомилися ходити туди сюди, бо це безкінечна кількість разів на день це відбувалося. Ми зі своїми котями, вони вже стрибали у нас в ті ігри, в тому підвалі, сиділи. Там такий добрий підвал. Навіть фотографії залишилися. Думали, що з ними будемо в підвалі, воно все закінчиться, і ми підемо по домівках. І потім вони вже так втомилися з тим собакою бігати туди, тим спуском спускатися. Просто вже він собі відділив просто там, ну, на пер-

шому поверсі, місце. І просто поряд з цим спуском вони зі своїм собакою сиділи, собака був наляканий... Ну, такі сцени були. А потім вже обстріли. Коли це знову, я в датах заплуталася. Я пам'ятаю чітко, що до дев'ятого березня в нас ще було світло, було попадання в трансформаторну підстанцію, світло вибило, але його потім швидко відновили, тому ми знову були зі світлом. А світло є, то там котлобій стояв. І поки було світло, було тепло, було комфортно. І дев'ятого березня, коли ми сиділи в підвалі, тому що постійно, вже постійно були обстріли і таке, коли під землею сидиш і їздять танки, то таке відчуття було, що вони просто їдуть, ну просто у нас на голові. Чий танки, я не можу сказати, я просто не можу цього сказати. Ми не бачили. Ми тільки чули, як танки ганяли. Восьмого березня, у мене є ця фотографія, залишилася, коли російські війська підійшли зі сторони Варварівки (це селище зі сторони Старобільська) з цієї позицією, з того боку вони підходили, то вони просто почали впритул стріляти по багатоповерхівках. І якраз попадання було в арку, під якою я просто проходила все своє життя, тому що я жила в тому районі до певного часу. І там просто знесли четвертий-п'ятий поверх, немає, там просто винесені абсолютно всі лоджії, які там були. А це моїх родичів. А люди, я не знаю, я не можу сказати, але десь там щось таке було, наче жінка на четвертому поверсі загинула. Я не можу сказати, правда це чи ні, але десь я таке читала. Тобто по місту вже були прильоти, ще до восьмого березня. У приватний сектор – там, де проживала моя мама. Там десь, ну, не дуже далеко, там розташовувалася військова частина. І про це знали, звісно, всі рубежани, ми знали, що там військова частина. Я впевнена, що це, звісно, було, що це було скориговано все, тому що це було вдень, обстріл почався, обстріл Градами... Ми знали, що Гради били по місту. Потім з'ясувалося, що це стріляли саме по військовій частині. Коли це сталося, я за кілька годин до того бігла до мами. А так як у нас була домовленість, ми мамі наказали, щоб вона сиділа (там школа місцева) в підвальному приміщенні в сховищі. У нас була домовленість. У неї теж багато тварин своїх, там собак, котів... Тому вона вранці, коли трошки затихало, вона переходила додому, кормила їх і потім йшла. У нас була домовленість, що я буду приносити продукти і залишати їй все там, що я зможу десь дістати, і воно буде там стояти в будинку. Так от, коли я прибігла туди і залишила там оці пакунки, і десь години через дві ось був оцей обстріл. Ми потім уже узнали, що це стріляли у військову частину. Так як вони розташовані посередині, то ще й побили приватний сектор. І саме там, де мешкає моя мама, просто навпроти сусідський будинок, його знесло наполовину: двоповерховий, гарний, нещодавно вибудований такий будинок. Ми на нього все дивилися, милувалися, як сусід побудував. І його наполовину, другий поверх, знесено було, у всіх сусідніх будинках повилітало все, що могло повилітати, і не могло повилітати, то все було пошкоджено. У мами теж. Оце тоді повилітали у неї шибки, і все. І зв'язок зник, у місті зник зв'язок. І знаєте, як воно було, що якось там включилися оператори, що почали піднімати зв'язок. Можна було зі свого телефону переходити, я вже не пам'ятаю як, з Лайфу на Водафон,

з Водафону на ще кудись. І ось так. Таким чином ми постійно на телефонах були, світло ще було, і ми могли заряджати свої пристрої. І ми намагалися дзвонити, дзвонити, дзвонити. Я дзвонила своїй сестрі, вона тільки народила, чотири місяці дівчинці маленькій. Ми намагалися, але це вже було неможливо. Один раз до мене прорвалася мама, сама дозволилася з чужого номера, там їй хтось просто дав у школі подзвонити на мій номер телефону, і вона таким чином дозволилася, і я узнала, що мама там сидить, у школі. Дев'ятого березня вимкнули світло, коли ми сиділи вже в підвалі, і це вже було все. Ми зрозуміли, що світла вже не буде, тому що все, вже нічого не включалося. Ми почали економити телефон зразу ж. Зник зв'язок відразу, Інтернет, ну, це те, що відбувалося в нашому районі міста. У декого, я чула, зовсім інше, і зв'язок був, і Інтернет був. Хоча це мені не зрозуміло. Десятого березня вдарили морози зранку. Тобто, це було так, що коли ти виходив надвір, всі намагалися далеко не відходити навіть від дверей приміщення взагалі. Вже всі були прив'язані до цієї десятиметрової зони, щоб відразу можна було заховатися. Тут же, в тому ж районі, там, де ми перебували, вже були прильоти по будинках, вже були потрапляння туди. Це було дуже гучно. Навколо, ми чули, близько їздять танки, і що ще, біля нас знаходився наш Рубіжанський картонно-тарний комбінат, це буквально недалеко від того міся, де ми перебували. А картонно-тарний комбінат, у них дуже величезний взагалі такий майданчик, це взагалі велика площа, яка просто заповнена макулатурою. І ось десятого березня я піднялася наверх – дихнути повітрям, і я зрозуміла, що вдарив мороз. І стало дуже холодно, і почався сніг, і вже було так непевно залишатися в цьому приміщенні, взагалі то прихисток, але він взагалі зовсім не пристосований під бомбосховище. А в нас там поряд з цивільним, в сусідньому дворі, просто за будинком, було справжнє сховище, ну, це так просто сталося. Це випадково. Там справжнє було сховище, ще побудоване колись колись, тому що хімічне місто. Воно пристосоване було, з подвійними дверима. Але воно розраховане на тридцять-п'ятдесят осіб, не більше. І ми швиденько туди спустилися. І оцю відстань, метрів сто, пройти це було вже ризиковано, ніхто не знав, куди і що воно прилетить. Але оце дуже гучно навколо, тобто це було незрозуміло взагалі, куди воно летить і як воно стріляє. Тобто, це було дуже гучно. Ми не просто йшли, ми просто бігли. Швиденько так перемістилися. Ми коли туди спустилися, там все сховище було забите. І день у нас був такий. До речі, в той же день, десятого березня, якимсь чином з'явився зв'язок, у нас був заряджений телефон, з Северодонецька моєму чоловікові подзвонила його колега, і сказала, що тут місцеві підприємці роздають заморозку, млинці і щось там ще. Тобто, вона зараз від'їжджає на Рубіжне автомобілем. А ми не розуміли, як так, це нереально, ми думали. Але всетаки людина з цими млинцями приїхала в Рубіжне під обстрілами з Северодонецька, пододала цю відстань. Привезли нам ті млинці. І жінки, отак от стоячи з цього бомбосховища, ті, які жили в отих під'їздах буквально двадцять-тридцять метрів, вони отак чекаючи, як тільки стихало, вони шниряли в свої під'їзди і бігли, бо газ був, і вони жарили оті

млинці. І потім приносили млинці і роздавали людям. І потім такі ж коробки з тими млинцями відправили людям, які знаходилися в колишньому нашому укритті. Там пічку ще до того наші знайомі на собі принесли – таку величезну газову пічку, і там жарили. Тобто, вже відчувався брак продуктів, тобто їсти вже не було чого. Це було десяте березня, було ясно, був сонячний день, було тихо, були морози, було багато снігу. Надвечір, коли вже стемніло, я пам'ятаю, страшний вибух був, десь поряд. Був такий вибух, що я думала, ми зараз всі вмеремо. Таке враження, що нас просто бомбить якийсь літак. Це просто вибух був дець, кудись влучили, дець поряд з нами. І мого чоловіка якраз не було, він був на вулиці. І коли всі просто забігають в бомбосховище, а його немає, то думки були страшні. Але потім він з'явився таки. З'явився, і слава Богу. Був такий момент, що коли він вийшов з цього бомбосховища, і включив телефон, який в нього був ще заряджений, засвітилося світло, і по ньому дали чергу. Просто з автомата чергу дали. І вже після того ми вже з бомбосховища не висовувалися. І саме тоді, з десятого на одинадцяте березня, було прийняте нами рішення, що будемо намагатися вирватися з міста. Машина в нас стоїть в одному місці, схована в гаражах, ми ж готувалися, якщо зайдуть сюди росіяни, й ховали. Всі ховали машини. Ми сховали й закрили її в гаражах, які були дуже далеко від нас. Тобто це потрібно було бігти через місто. В якийсь момент це стало таким завданням. Переді мною стояло завдання – забрати маму, перед моїм сином стояло завдання збігати забрати родину моєї сестри, тобто, чоловік і двоє дітей. Щоб всі були готові, коли від'їжджати. Чому це було прийняте рішення, тому що, коли ми спустилися в підвал, там були інші люди. І ми там просто почули, що ще через Кремінну в Україну виїздили люди. Хтось комусь розповідав, що його якийсь знайомий вчора виїхав і йому наші хлопці сказали, що ви правильно робите, що виїжджаєте. Тому оце ще вплинуло на наше рішення, що ми такі рішилися на те, щоб виїздити. Було настільки складно прийняти якийсь правильне рішення, тому що страшно було кудись виходити. Не те, що їхати. І ось ми оцей план собі склали. Тут же, у цьому бомбосховищі захворіла дитина, у неї різко піднялася температура, і я пам'ятаю, як її батьки несли, просто на ковдрі, глибокою ноччю, сніг білий лежить, давали черги, і вони з цього бомбосховища, вони вискакують зі сховища і біжать. Навпроти будинок стоїть. Вони понесли дитину. Ми думали, як наші діти, тому що треба було скоординуватися, якщо щось піде не так, де хто кого буде чекати. І вранці це ж була ще комендантська година, я все хотіла, щоб раніше вийти, ніж вона закінчиться, а чоловіки чомусь вагалися. Вони не хотіли виходити раніше, ніж закінчиться комендантська година. Тому ми вискочили щось близько сьомої години, побігли. Взагалі наче тиша була вранці, така тиша була. І тільки ми виходимо з того бомбосховища, двоє чоловіків, мій чоловік і його знайомий, мій син і я, ми починаємо бігти. Тільки ми починаємо бігти, і починають паралельно обстрілювати місто з одного боку, і починають обстрілювати з боку Северодонецька. І таке відчуття, що ми йдемо по звуковому коридору. І ми біжимо дець посередині того коридору. У мене таке відчуття

було. А мій син біжить в тому напрямку, там, де стріляють. У нього просто таке завдання було. Були такі моменти, до речі, як людина загинула під час прильотів по місту. Врятувалися ті люди, які просто закотилися під будинок. А людина, яка не зреагувала, загинула. Це ті люди, які бігали від прильотів, звичайні цивільні, ні в чому не винні люди. І мій син сказав: «Мамо, не переживай, якщо буде щось таке, я зразу, як стрибну під будинок туди вниз»... Ну, воно якось так все вимикається, в тебе є завдання, ти біжиш. Пам'ятаю, що я біжу, оглядаюся, а ті дівчата, дружина і донька того чоловіка, який з нами був, вони так стоять, на нас дивляться, такими поглядами. Ну, одним словом, ми побігли. Мені здавалося, що ми не дуже швидко бігли, ми йшли. І потім, місто ж невелике, тому пішки можна було прийти. Чоловіки відділилися, звернули в гаражі забирати автомобіль. А проблема в тому, що морози, акумулятор міг сісти, а у нас там зарядний пристрій, всіма правдами і неправдами заряджали: ми підзарядилися від генератора. Чоловік – за машиною, а я – за мамою. Я біжу й дивлюся, що місцеві мешканці вийшли, пару чоловіків я зустріла, які просто стояли на вулиці. Я біжу і питаю: «Куди летить?». А він каже: «Куди летить? У воєнкомат летить». Я біжу в школу за своєю мамою, хоч я не знаю, чи в школі вона, чи пішла додому, я не знаю. Думаю, якщо вона в школі, я її заберу. Якщо пішла додому, по-любому, я її перестріну дець по дорозі. В школу я прибігаю. Виявляється, в тій школі, не одне сховище. Їх там п'ять підвалів, я в кожний підвал спускалася. Темно, тільки відчувається, що там люди. Шурхіт стоїть людський. Відчувається, що в темряві багато людей. А я ще зі світла, в кожний спускаюся і кричу: «Ямполь Ольга Гавриловна». І мені ніхто не відповідає, і в мене починається паніка. І в мене залишається одна кімната, де я не була. А мами ніде немає. І я починаю панікувати. Тому що в нас там по хвилинах, просто по хвилинах розписано. Я розумію, що нам не можна зупинятися. Від цього залежить ще життя людей. І тут ще остання кімната, яка просто біля виходу, я заходжу, кричу прізвище своєї мами, і до мене тягнуться ручки з темряви. Я її піднімаю, а вона лежить там на топчанчику разом з іншими. Вони там такі старенькі. Я розумію, що я свою маму забираю, а отих... я не можу просто, розумієте. І я, щоб їх не жахати, тому що їм так страшно по очах, очах отих розгублених, тому що паніка у тих очах стареньких, я говорю: «Мамочка, я тебе забираю, щоб ти з нами була». І вони починають ще їй ще допомагати збиратися. Я її беру (а вона ж у мене після інфаркту, розумію, що не дай Боже, що її струсоне), а мама моя спокійна, бо доця нарисувалася через дві доби. Кругом бахає. І ми йдемо, ми виходим кілька кроків, це мої рідні місця, і тут за рогом з'являється мій чоловік, і це було нереально. Якби нас там побачили, русня, яка там була. Ми розуміли, якщо з'явиться машина, то будуть по ній стріляти без розбору. І тут він з'явився, ми маму просто беремо і під руки і несемо її додому. Бо щось треба було забрати. І коли ми не можемо забрати собаку, а вона хоче до тебе на ручки. І ми говоримо: «Радочка, ми скоро будемо вдома, тільки дочекайся». І більше ми не повернулися. І таких історій, я думаю, що дуже багато. Ми тільки від'їхали від нашого будинку, зустріли

чоловіка, і мій чоловік каже: «З Рубіжного можна виїхати, знаєш?». А він каже: «Ви вже не виїдете нікуди». Але ми повернулися за дружиною і донькою того чоловіка, де ми сиділи, ми ще повернулися на роботу до чоловіка, щось збирали. Я скоторідку схватила, у мене було таке розуміння, що можемо стояти в полі. Ми похватали свої пледи, які ми брали з дому також на випадок того, якщо доведеться десь ночувати в полі. Ми щось ще малювали на машині: «Люди, діти». Рушник мій, на якому вишивали, якому років-років, приїхав з мамою з Сумщини, ми розірвали той рушник, тому що він був білий. І ми з тим рушником почали від'їжджати. Тільки ми тронулися (в машині були: мій чоловік, дружина його, у неї на руках стояла переноска з нашими котами, на другому сидінні сиділа я, мама і оцей же чоловік, інша родина. От ця родина, яка сиділа з нами з самого початку в сховищі. Їх донька – вона учениця того чоловіка. Тільки починаємо рухатись, по нам стріляють. Перед нами прилітає метрів сім. Прилетіло з чогось малокаліберного. В мене відчуття було, що нам порвало колеса. Але машину підкинуло, вона стала на місце і ми сховалися за ларьчком. Потім чоловік щось порухував у себе в голові, ми починаємо рухатись, за нами прилітало, по машині стріляли. До речі, на самому автомобілі, єдина шпаринка, можливо, нас зберегли ті рушники. Коли ми виходили з дому, я взяла з собою ікону, яку малював мій прадід на основі уманської ікони. І цю ікону нам передали. Отак ми їхали, не тільки ми, люди, коти, але й ікона. Потім ми забрали сестру й її родину, нас вже стало більше. Ми однією машиною їхали, і побоюлися виїжджати з міста машиною. Чекали від години до півтори, побачили колонну машин. І ми поїхали за ними. Коли ми проїхали відтинок до Кремінної, саме виїзд з нашого міста, ми розуміли, що це саме обстрілюване місце. Ми проїхали блокпост в сторону Краматорська, Слов'янська, їхали на Лиман, Торське, в тому напрямку, тоді вже зрозуміла, що ми виїхали. Через півгодини після нас виїжджали люди, їх обстріляли, незважаючи на написи, двох вбили. Вони там пролежали дві години на землі, на морозі, поки їх не вивезли. Нам просто тоді пощастило. Ми не знали, куди ми їхали. Ми не знали, що відбувається в Україні. Ми їхали в Дніпро, в Дніпрі нас прийняли в Бартоломео. Далі поїхали на Вінницю. Про нас дуже турбувалися.

ЩАСТИНСЬКИЙ РАЙОН

с. Муратове

*Записав О. Коломийчук 9 вересня 2023 р.
у м. Львові зі слів респондентки, 1968 р. н.,
родом із с. Райгородка Новоайдарського (нині –
Щастинського) р-ну Луганської обл.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в с. Муратове Щастинського р-ну
Луганської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я народилася в с. Райгородка Новоайдарського району Луганської області в 1968 році в простій селянській родині. Закінчила школу з російською мовою навчання. І село взагалі

російськомовне було в нас. Недалеко від м. Щастя, за 15 км. Може, зараз всі чули. Це таке місто, яке ще в [20]14 році так дуже бомбилися; розташоване недалеко від Луганська. Моя родина – це батько, мама, старша сестра, але родиною такою, знаєте, щоб віруючи, ми тоді не були. Церква в селі була, православна, московського тоді патріархату, але до неї ніхто з нашої сім'ї не ходив. Якось так, хоча там вдома були, знаєте, певна література, ікони, але ми не були такою віруючи родиною. Потім я закінчила школу, поступила в Луганський педагогічний інститут на філологічний факультет, відділення «вчитель російської мови та літератури». Рішила вступити, але потім щось мені так, знаєте: «Ні, я, мабуть, піду працювати в школу». І пішла, на той момент піонервожаті такі були. Подумала: в свою школу – ні. Мене скеровують. [Усміхається.] Або направляють – тоді так можна сказати. Я прошу пробачення – може, у мене русизми будуть «проскакувати». У школу йду в нашому ж Новоайдарському районі, недалеко від міста Северодонецьк. Школа така невеличка, малокомплектна сільська школа. І я йду працювати... піонервожатою, заочно продовжую навчання в інституті. Одразу мені там декілька і годин дають. Ну, працюю, рік там живу в тому селі. А село те україномовне, мені було тяжко спочатку. Я казала: «Слава Богу, що вчитель російської мови». [Сміється.] Школа україномовна, бо з українською мовою навчання із самого початку свого заснування була. Приходить чоловік мій майбутній тоді ще з радянської ж армії. Ми знайомимося. Через рік там одружуємося. Потім через рік у нас народжується син. [...] І я там залишаюся. Якщо з цим роком, то вже тридцять сім років я віддаю одній школі. Певний період була директором, завучем школи, і так далі. Це, якщо щодо педагогічної діяльності. Три рази обиралася, і в цей момент я теж є депутатом районної ради. Завжди від опозиційних партій була, не від «регіоналів» [партії Регіонів], які там були всюди, [їхнє] засилля в той момент [там було]. Ну, і все.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УМОВАХ ВІЙНИ [Розкажіть, як у Вашому селі з'явилися перші християнські громади?] Ну, живемо, працюємо. Родина наша, звісно, невірюща, ми не воцерковлені. У селі Муратове в нас церкви не було, в якому ми... Муратове і Капітанове – з однієї Муратівської сільської ради, це два села. Поруч всі церкви московського [патріархату], такі потужні – це села Смолянинове, Трьохізбенка. Такі там, знаєте, козаки, схожі на донських, бережуть свято традиції, обряди. У наше село тільки привозили батюшку на великі свята. Звісно, що я такі «заходи» відвідувала. Потім ми почали потроху щось робити, знаєте, все ж такі люди якось потребували духовної підтримки. На той момент це були поїздки до Святогірської лаври, гадаю, відома, знаєте. Ми туди по кілька разів на рік їздили. До мене зверталися люди, я організовувала поїздки, тому що населення дуже просило, і ми туди їздили. Це до [20]14 року. Звісно, що хто такі греко-католики, ніхто там і не знав, хоча, напевно, чули. Я, як вчитель, там дещо і знала, що є така [Українська] греко-католицька церква. [Тобто в тій місцевості греко-католицьких громад не було?] Взагалі. Та які там громади. Це на той момент там тільки було в м. Кремінній. Це ще недалеко, там, ну, я не знаю, за 50 км від нас. Там була греко-католицька па-

рафія. Більше, ну, навколо нас [не було]. Це пізніше я взнала, що в Луганську була, але невеличка. Ну, в Луганськ, хто туди їздив і ходив там до тієї греко-католицької церкви? Звісно, що ні. І ось починається війна, 2014 рік. Від нас недалеко тепер пролягає ця лінія розмежування прифронтова, через ліс. Ми живемо в такій лісовій зоні, сосновій, за 57 км напряму, або так за 10 км лінія фронту, яка проходила по Сіверському Донцю, ось, де вже «лнр». Оце там Алчевськ, Кіровськ [м. Голубівка], Стаханов [м. Кадіївка] – міста недалеко від нас. І коли до нас починають, наприкінці [20]14 року, отці приїжджати, а вже в [20]14 [році] – активно тому, що перші були розташовані війська – львівський батальйон «Воля». Це тоді був 3й батальйон 24ї бригади. І, звісно, що і капелани [Української] грекокатолицької церкви. Приїхали – де звертаються? Я кажу, якщо заходила якась військова частина, ну, я як депутат, чи в мене подруга була головою на той момент сільської ради, ми знайомилися одразу тому, що в самому центрі села був штаб частини, поруч – школа, поруч – я живу. Ми завжди пропонували свою допомогу військовим. Ну, те, що навіть виникала якась потреба у побутових речах, ми допомагали. Священники капелани якось запросили на Службу Божу... І ми почали: ось в сільській раді, або там на пошті, або, коли тепло – там на площі села... Але хто такі греко-католики, що це таке? Ну, люди спочатку, може, ізза цікавості так приходили. Ну, а тоді і почалося, як я розповідала в своїй доповіді [співрозмовниця за кілька днів до інтерв'ю виступала на цю тему на конференції]. Тобто де могли знайти тільки місце, там і служили. Після цього в нас завжди священники залишалися на бесіду: або я додому запрошувала, або де ми в якомусь приміщенні збиралися (на пошті, у військових на блокпості); ми завжди їх запрошували або на чай, або навіть погодувати тих же самих капеланів тому, що вони з військових позицій поверталися, або там десь звідкись приїжджали, тобто не всюди їх могли всі прийняти... Звісно, багато хто не по-доброму дивилися не тільки на капеланів, а й на військових тому, що якщо перші заходили – «це вони зайшли!.. Це вони спеціально з нас мішень роблять! По нас будуть стріляти! Звідти по нас... Якщо би тут військових не було...». Ну, були певні такі [ситуації]. Але... І от з того часу в нас починається знайомство з греко-католиками. Я просила отців, і ми залишалися поспілкуватися після Літургії, щоб вони багато чого розповідали нам про обряд, про церковні традиції. Ну, звісно, що спочатку було годину вистояти на Службі незвично... Знаєте, навіть місцеві жіночки, от на Водохреща, наприклад, так казали, коли їх капелан запитував: «Ну, що ми, як ми будемо служити, зима ж, мороз?» – «Ні, нам не треба ніяких молитов, нам – аби Ви воду посвятили». Тому що коли приїжджав православний [священник] – він приїде, 15 хвилин щось там його бабушки двоє проспівують, він пробіжить, гроші збере – і поїхав. А тут же, знаєте, що почалось? А для селян це було важливо: капелан не встановлював «таксу», він казав: «Хто скільки пожертвує». Не було, знаєте, певної такси, наприклад, за якісь там такі церковні ці речі. [Усміхається.] Люди одразу порівняли... [Це дивувало.] Потім вони почали через мене завжди звертатися до отців. [...] От, наприклад, в нас коли помирає людина, немає священника свого, родичі приво-

зили з іншого села, або, бувало, часто і не привозять тому, що це певні кошти, дорожче. Земельку там беруть, потім там десь везуть «печатати» небіжчика. [...] Ну, то таке. А тут приїжджає такий капелан, іде на цвинтар, все робить, як помагається... Для людей місцевих це було шоком, розумієте, що, дійсно, робить все це... [...] Здивуванню не було меж... [Запитують мене:] «[...] скока йому треба заплатити?» А ніколи ні один отець, навіть зараз, наш парох, [...] ніколи ні мені, нікому іншому не називав, скільки... Я кажу людям: «Слухайте, ну, як Ви вважаєте, скільки?» Він ніколи, як ті, знаєте, вибачте, і сумки з продуктами собі не брав, або, навіть якщо колись там свято яке було, то капеланам, звісно, якісь такі пожертви люди складали, то вони завозили в сусідньому селі в такий старечий будинок. І потім ще коли люди дізнавалися, що отці все [зібране передавали] десь або військовим, ну, на великі такі свята, то люди якось почали ходити. Оце активно було [20]15 – [20]16 роки, коли запеклі там були бойові дії, коли в село часто «прилітало», коли весь час було чути вибухи, масово ходили. Може, спочатку... Але потім ми уже аналізували. Тоді місцева влада ці два роки ніяких московських батюшок в село не привозила. Так, ні перед нами послужити, ні там після нас на якісь свята. [Там не було, виходить, парафій?] Ні. [...] нема. Поруч, в селах. Навколо. Так... Якраз, знаєте, так получалося: капелан за капеланом, капелан за капеланом до нас приїздили. Не було такого проміжку, щоб у нас от не було там періоду, щоб там отців не було у той час... Я так розумію: між собою, мабуть, розуміли капелани, що там люди йдуть, і крім військових, треба населенню служити. І що серед нас є такі, до кого можна звернутися. І ми тут починаємо активно діяти. Один із капеланів – отець Петро [...], редемпторист [представник чернечого Згромадження Найсвятішого Ізбавителя (Редемптористи) УГКЦ.] Він і говорить: «Давайте спробуємо все ж таки зареєструвати [громаду]. Ну, раз люди ходять, бажають [...], давайте». Ну, звісно, що я потім розуміла, десь, може, трохи, ну, вибачте, чи я як вчитель, як депутат, на моєму авторитеті, я могла декого вмовити, щоб нам підписів вистачило. Вони: «О, ну, раз [...] Ви кажете, ми підписуємо». Потім більша частина цих людей від нас відійшла, але прийшли інші, які, дійсно, потім зрозуміли, хто це такі греко-католики, коли ми вже почали свою церкву будувати, облаштовувати. Ну, оце село Капітанове поруч, це ж однієї сільської ради – там більш такі люди літнього віку, але кожної неділі збиралися там на Службу [Божу]... Один одному ж там подзвонили, сказали, я повідомлювала. Там в основному літні жіночки ходили, все село – близько 100 людей, 15–13 весь час їх приходило. І, розумієте, в нас як це відбувається: сільська звичайна хата, подарували нам її, ну, просто люди віддали. Жіночки там все облаштували, це дві кімнатки, але уютно, домашньому все. Після цього там першими служили отці-капелани – це... отціредемптористи: отець Ярослав ***, отець Ігор ***, отець Роман ***, отець Петро ***. Вони завжди з радістю, з повагою до населення, знаєте, порідному так, а потім у нас – чай – стіл із смаколикami. Парафіяни хотіли спілкуватися. І під час таких ось після літургій... [Неформальних зустрічей], так, неформальних, ми все більше дізнавалися, хто ж такі ці греко-католики. Кожна пекла щось там

смаченьке, несли ці жіночки, знаєте, там сільські продукти. А після таких розмов і зустрічей у них весь час питання було: «Та чого всі такі красиві, гарні, розумні батюшки і ви оце нежонаті?!» [Усміхається.] Вони ж монахи всі були, а нашим людям це незнайомо, незрозуміло... І отці їм розповідали про монастирське життя, про уклад церкви. Знаєте, добре пояснювали, звідки, що і як це. Навіть в певні моменти для людей вперше було: що таке [Таїнство] Євхаристія? [...] Що це [Святе] Причастя, вони ще знали. А [Таїнство] Покаяння..! І що таке Єктенія. Для них все було нове. Але люди розуміли, вони казали: «Де, отче, головне, що все нашою українською мовою, – ми будемо ходити до тих священників». А до цього – московський же приїжджав, до москалів ми вже ні. Ну, і всьо. А вже в [с.] Муратове, де ми так не могли постійно збиратися в одному місці, ми вже де тільки не служили?! В основному тоді у мене вдома. Ще зима почалася, [20]16 року зима. Так, вдома у мене, в моїй хаті. Чоловік на фронті. [Ви проживали в Муратовому?] Так, я в Муратовому проживаю. А Капітанове – поруч. [...] Там оце, ну, вони два села поруч, одна громада. Всі ж люди один одного знали. І отакот якось так пішло. Я сама на той момент, знаєте, організовувала нашу спільноту, зібрання на служби, хоча на той час я сама ще не сповідалась, не причащалась тому, що ще до цього не прийшла, не усвідомлювала. Чоловік воював в АТО. Ми не повінчані з ним були, знаєте. Такто в шлюбі, але не в церковному, хоча проживали вже більше 30 років. Наш син тоді з нами разом не жив, він вже дорослий був. Священник вже каже: «Давайте реєструвати парафію». Але на яку адресу? Якщо там на ту хату, де в с. Капітанове, є адреса юридична, то де будемо в с. Муратове? Каже [до мене]: «Давайте, тільки, якщо можливо, на вашу адресу». Я кажу: «Я – за, але це пройде по різних там... інстанціям?» – «Та, звичайно. Так. Але треба, щоб члени родини, хто у вас приписані, повинні там дати згоду на це. Що вони погоджуються тут...». Чоловік з фронту дав згоду, син теж радо погодився. Ми два роки просили у місцевої влади виділити землю під будівництво церкви, все нам відмовляли. Я як районний депутат зверталася і до районної адміністрації, і з нашим потім вже священником разом їздили. Але в селі землю не виділяли, хоча там місця були, де можна було, звичайно, виділити під будівництво. Звісно, що потім ми зрозуміли, що навколишні ці московські батюшки, вони ж дізналися, що тут грекокатолики і, мені здається, всіляко там якось, ну, спротив цей відбувався. І все. І потім уже коли кінець [20]16 року – початок [20]17 [року], вже до нас приїжджає отець Сергій ***. Оце вже його військові капелани привозять знайомити, отець Петро *** знайомить нас. З Італії отець Сергій приїхав. Він закінчив Дрогобицьку семінарію, потім був в Італії три роки [...], це вже стає постійний наш парох [і також іншої релігійної громади]. І вже там [у с. Муратове] парафія офіційно засновується. Ну, звісно, що там ми продовжуємо працювати і з військовими капеланами. Вони казали: «Це вже буде ваш парох. І він буде опікуватися [вашою громадою]». І тоді починаємо процес уже реєстрації цих документів. Все, проходить рік. Це вже [20]18 рік. Уже так, ми тут гуртуємо більше молодь, дітей тому, що його харизма, його авторитет, нашого отця багато важить... Він дуже так з молоддю, з ді-

тьми спілкується. Тут ще я, як вчитель у школі, допомагаю. Велику роль у нашому житті значив у [20]16 році приїзд у село, до воїнів, владики Богдана Дзюраха [зараз екзарх для українців греко-католиків у Німеччині та Скандинавії] з отцем [Л.] Яворським. Вони привезли Плащаницю до військових, а ми прийшли з учнями, з дітьми вітати воїнів з Великоднем. Ми на всі свята до військових ходили на блокпости, в частину, домовлялися з командуванням. Ми приходили і вітали, а солдати раділи нам. Особливо, знаєте, ті, хто із Західної України, коли, наприклад, ми колядували, на Різдво. Вони так дивувалися, як діти тут зі Сходу прийшли їх вітати, знають колядки, ну... Звісно, вертеп ми не робили, не було в нас ще такого досвіду, але там певні віршики, віншування, колядки. [Ви брали тексти також із західноукраїнського фольклору?]. Звісно, що десь з інтернету, десь шось я там сама складала, і все це українською мовою. Ми Різдвяну зірку зробили, діти святково одягались у самостійно вироблені костюми. Ну, що там у них було. [Усміхається.] На Великдень, наприклад, ми з іконою, з рушником, з писанками у кошику, з вітальними листівками йшли до військових. І це коли владика Богдан побачив, що тут такі діти, він сказав, хоча і поспішали: «Все, ми обов'язково зачекаємо..., подивимося». Він каже: «Я хочу тут з дітьми поспілкуватися». Військові нам так, знаєте, стил святковий організували. Це ж перед Великоднем. І ми тоді, коли ближче познайомились з владикою, він сказав: «Отут є, дійсно, на Сході українська школа, українські вчителі, діти українські, і зароджується українська церква». Після цього нам почали греко-католики допомагати організовувати поїздки з дітьми, християнські табори. І оце так наші діти перший раз у [20]16 році виїхали на захід – ми об'їхали шість областей Західної України. Це отці Василіяни [чернече згромадження св. Василія Великого, УГКЦ] вперше організували, бо один з братів приїжджав і допомагав капеланам в АТО. Такий дуже гарний брат [...], як казали, він зараз пішов воювати на фронт. Монах, 17 років був у монастирі, а зараз воює там на бахмутському напрямку. Ми весь цей час підтримували зв'язок. І ми поїхали до Західної України: тут були м. Львів, села Гошів, Крехів, м. Кам'янець-Подільський... Розумієте, всі історичні і такі релігійні святині, всі греко-католицькі, ми все відвідали тоді. Нас всюди гостинно зустрічали. Ми де приїдемо, нас вже отці та брати зустрічають, сестри. В м. Яремчі діти вперше прийняли [Святе Причастя]. До сповіді їх підготували, тому що нас супроводжували два брати, сестри з нами були в поїзді. І вони їх так в ці десять днів, в які ми тут були, підготували, багато чому навчили. Діти вперше прийняли віру – в Яремче, там в сестер-служебниць, і Святе Причастя. З нами були дві ще мами, ми в поїздку брали, щоб це все відбувалося при батьках. Щоб не було нарікань... Хоча потім, коли приїхали, [мені закидали]: «Вона там наших дітей перехрестила!», «Що вона там з ними зробила?». А діти раділи, розповідали, що вони побачили, які отці, які брати, які сестри. Вони з ними щиро спілкуються, вони, ну, не знаю, відкриті, добрі, щирі. Оце таке. Знаєте, вже за село так все і не опишеш... Ну, і коли ми вже заснували парафію, коли вже потім в [20]19... на початок [20]19 року, так, якщо не помиляюся, коли наш отець Сергій [...] звернувся: «Я так розумію, все, землю нам

ніхто нічого не виділить. Давайте шукати в селі і купувати будинок». І тут [...] така вуличка, там два за-недбаних будинки. Один з них продавався вже десять років, там ніхто не жив, але господаря мешкала в Москві. В мене кума – її родичка. І ми оце так робимо: через московський автобус вони нам передають документи, треба було під цю ж хату [мати]. І ми оцей будинок пів року переоформлювали... Це ще моя подруга там знала, як швидше зробити, до кого в районному БТІ звернутися. Ми це швиденько [зробили], а потім своїми силами ми все і облаштували. Ну, звісно, працівників-спеціалістів будівничих отець з міста привозив, коштами допомагали добродії, де там отець звертався. Знов таки, владика Богдан Дзюрах. З Чехії [благодійний фонд] «Карітас», знайомі сестри з Польщі. Ну, багато хто з жертводавців таких зголошувався нам допомагати. А з нас, парафіян, в основному праця. Ми насадили там сад, багато квітів, тому що наш отець дуже за те, щоб діти саджали дерева, багато дерев. Ми назвали це «Сад милосердя», «Алея доброти». Все так біля церкви: липи, фруктові дерева, ягідні кущі... І вже всі такі великі, знаєте, наші зібрання, або свята ми намагались проводити біля церкви. Табори в нас були виїзні, але в [20]19 році отець Олег [...], може, чули, такий салезіянин [Салезіяни Святого Івана Боско, УГКЦ], аніматорський рух дуже у них потужний. Він теж капелан, приїжджав до нас в зону АТО / ООС. Привіз зі Львова аніматорів, і ми провели триденний табір в селі... Він каже: «Ви кожного року певна групка їдете в табори. А всі інші діти?». І ми провели чудовий і незабутній триденний табір. Отець і аніматори у мене вдома жили, отець на підлозі спав на матрасі в хаті, а молоді аніматори на ліжках. [Усміхається.] Ми по селу ходили, знаєте, з цими кричалками, піснями, діти гралися біля ставка. Різні конкурси, змагання, велику ігру проводили. І в селі всі діти приходили: і дорослі, і малі... Батьки знову: «Що ж ви з нашими дітьми зробили?!» Всім подобалось, аж бігли до нас, бо цікаво і добре все було. Після цього вже більше батьків сприймали греко-католиків, хоча було порізномо: хто шире приймав, хто – ні, а хто почали батьки через дітей ходити до церкви. Так. Я постійно їм казала так: «Якщо не допомагаєте нам, хоча б не заважайте дітям своїм». Звісно, що були такі, хто і не відпускав, але діти в школі ж потім почали розповідати, ділитися враженнями... Ну, звісно, що там були різні такі випадки, знаєте, коли писали на мене [доповідні]. Особливо, коли я поступила в [Український] католицький університет, я брала [відпустку] за свій рахунок влітку на сесії. Взимку за викликом з УКУ відпускав [районний] відділ освіти. А влітку я брала [відпустку] за свій рахунок. Під час відпустки я їхала на сесію, і в той момент починали там писати [доповідні] на мене: а де вона поїхала? А куди? А вона католичка... [...] Ну, таке все, то такі дрібниці, що, дякувати Богові, це вже все пережила і минулося... Але оце, знаєте, було саме боляче, що все ж таки українські отці, українська церква, село україномовне, поруч – завжди у нас військові. І чому так? Часто буває тут, на Західній Україні, мене питали: «Але як там от люди налаштовані до військових, або як оце росію чекають?». Відкрито в нашому селі не було протистояння. Ну, на початку то там, знаєте, дехто: «Ось військові сюди зашли до нас, тепер сюди будуть бити». Може, хто з

місцевих і притаївся, може, хто, звісно, і чекав росію, не знаю... Або більш говорили таке: «Нам аби не стріляли не ті, не ці, щоб тихо було». Певно, було таких більшість. Україна платила пенсії, зарплати, жили нормально. Але весь час, звісно, то там було тління: бух-бух, бах-бах, військові тут, ну... Оце так. У 20[18] році повертається мій чоловік з фронту. Ми ж активно разом вже починаємо в церкві [служити], отцю допомагати, стали все робити спільно. Він у нас часто вдома – ми в церкві, діти у нас вдома. Оце, знаєте, як одна така родина [прихожан]. Ну, звісно, почали до нас все більше людей доєднуватися. Багато в чому зіграв [і] авторитет отця. Він міг у нас до ночі бути в селі, тому що десь комусь допомогти, порозмовляти, підтримати. Ми багато стареньким допомагали, дітям, які родини такі нужденні були. Ну, і намагався бути поруч з нами, разом, тому що [...] ми тут більш потребували, розумієте, його. І він уже, знаєте, в селі, як повністю свій, рідний став, його почали багато хто поважати... Вже в нас і перше вінчання відбулося, вже і трьох дітей похрестили у нашій церкві, розумієте. [Усміхається.] Ми цьому раділи. І часто його вже на похорон кликали, о. Сергія. Ну, і отак потім, як ми вже виїжджали, коли почалася війна, він допомагав оце теж вивозити ще багатодітну родину. Таким чином, ось, як ви кажете, це все, щоб так, власне, ну, непатріотично було чи як там, якби до вашої теми, знаєте – українська школа у нас була завжди, переважно українською мовою розмовляли в селі, ну, звісно, і суржиком, або там було і на російській... А на російську мову десь переходили тому, що близько міста великі, а там більшість говорили так. Діти у нас закінчували українську школу, йшли навчатися до міста, а там більше спілкувалися російською. В мене син відмінно закінчив 9й клас – дев'ятирічка була. Іде в Луганськ, вступає в коледж, це перед першою війною ще. Там питають: «Якою мовою ви бажаєте навчатися?» Ну, він же, звісно, пише: «Українською». А йому кажуть: «Та хоч іспанською напиши, але будуть російською викладати!» Розумієте, математика, фізика після української школи? А тут ось і Служба [Божа] українською мовою. Ну, і потім, коли ми вже облаштували церкву, почало багато дітей приходити... В суботу в нас були такі, ну, я не скажу, щоб, знаєте, в повній мірі катехитичні заняття, ні. Ми спочатку збиралися для розмов, ігор; потім стали проводити бесіди на релігійні теми, творчі майстер-класи. Отець завжди на це приїжджав. Літургії були в неділю і в свята. Потім в нас часто відбувалися різні акції: ми їхали в старечий будинок або до стареньких чи хворих людей в селі, або там до військових. А потім уже поверталися сюди, в нашу церкву, поспілкуватися за чаєм. Я ж розповідаю: субота, неділя – мене вдома не застанеш. Чоловік каже: «Все, її вдома нема – вона в церкві». [Усміхається.] До всіх справ долучалися і чоловік з сином. Наприклад, там по благоустрою або ще там якісь трудові акції. Ну, різні. Ми вже в сім'ї без цього не могли жити. [...] Хто виїхали, то ми всі підтримуємо зв'язок, ми на зв'язку з цими родинами, [які повиїжджали з Луганщини]. Ось протягом, ну, того року, в перші місяці війни, владика Богдан [Дзюрах] телефонував мені з Німеччини: «Давайте діточкам щось передамо, чимось допоможемо... Ми до [святих] Миколая подарунки [передамо] з Німеччини». [...] Потім трохи була матеріальна, така грошова

його теж допомога родинам переселенців. Наш отець теж до нас на нове місце приїжджав. Надавав гуманітарну допомогу продуктами. Він теж дуже морально підтримував. Ну, якби такий духовний супровід на відстані. Але і продовжують [допомагати]. Вони часто телефонують просто так, щоб спитати, як справи, або там новини є які з села. [...] До речі, 6 грудня якраз [20]21 року – це з чого починала розповідь: з дерев'яної каплички, яку о. Михайло Ковтун, владика, освячував в с. Капітанове. У нас там тоді ще перші військові стояли. І о. Орест такий, він там [був у селищі] Победа. Ви ж знаєте, [...] у Львові, в Гарнізонному Храмі є оце березовий хрест? [...] Це ж з нашого [Новоайдарського] району якраз, коли в [20]14 [р.] там багато військових одразу [перебували], коли «Смерчі» ще тоді з росії летіли. І там воїни сховалися... в бліндаж такий, землянку. А зверху стояв березовий хрест. Навколо техніка погоріла, багато військових загинуло від цих «Смерчів», а оцей хрест залишився – не згорів, був не ушкоджений. Ті хлопці, хто встигли сховатися в цей бліндаж, вони уціліли тому, що [...], ми впевнені, їх Бог врятував і хрест. І потім вони ці ж самі військові, той же самий отець Орест, вони будують і в нас невеличку дерев'яну каплицю. Я казала: «Слухайте, вона якось на краю села, для кого?» Я думала, щоб місцеві не пошкодили... Там ікони, ну, такі, знаєте, із Західної України. Поставили дерев'яний хрест. Кажу: «Слухайте, хтось влізе – понівечить». А капличка просто, знаєте, на гачочок [зачинається]. Я потім дивувалася: ніхто, знаєте, з місцевих, які навіть казали, що це не наші, греко-католики, не тронули. Навіть потім «підсікали» ми таке, що все одно туди таємно люди заходять, що видно свічечки ставили. А потім уже пізніше казали: «А я заходжу в капличку». Потім ми розуміли, що вона стоїть там на краю села; після пожеж великих у [20]20 році населення не залишилося, бо хати погоріли поруч. До речі, не згоріла [каплиця]. Навколо вулиця вся згоріла біля цієї каплички... У мене є фото... Місце, таке коло, навіть видно. Знаєте, бур'ян погорів, трава, а каплиця, хрест залишилися. Рушник на хресті залишився, не згорів. А навколо все погоріло: будинки в людей, от до самої цієї каплички. Хіба це не Божа сила? І потім отець наш вирішив, запропонував: «Слухайте, давайте, все ж таки, ну, вирішимо тут всі разом, як ми громадою [будемо діяти]. Ми її перенесемо до церкви цю каплицю тому, що людей вже там нема. Будинки погоріли. Що воно там буде стояти. Ну, освячували, ну, ставили тоді військові». Порадилися з теперішніми військовими, з командуванням, і отець приймає рішення, що ми переносимо каплицю в село, до церкви. І 6 грудня [20]21 року освячуємо знову біля храму нашого тут в селі. Військові приходять. Ну, це було на День Збройних сил України якраз, так, 6 грудня. Ну, а [20]22 року, 24 [лютого]... почалася війна... Кажуть місцеві, що там біля неї танком росіяни заїхали і зачепили її трохи дулом, що вона покосилася. [...] Ну, стоїть похилена та капличка. Щось там вони вже з неї забрали, понівечили... Не знаю. Але все в бур'яні, все там занедбане, звісно. [Із сумом.] Ну, поки так все. Я не знаю, як Ви потім самі зробите висновок цього [усміхається], але патріотизм і наша церква... Це патріотизм – заснувати там дві парафії УГКЦ? Під носом у москвитів? Тому... **Релігійність дітей.** Але я ж кажу: знаєте, як про це все

боляче згадувати... Так, ми це все пережили, скільки перешкод, всіх цих, знаєте, якихось доносів, наклепів на мене, на церкву. Всіх таких спротивів там було достатньо: кричали, обзивали там, я не знаю, дітей цькували тому, що почали до церкви ходити, не нашої віри, навіть вчителі: «А, ані не христіане тут! Ето не наші». Діти приходять до мене: «Як вони, вчителі з вищою освітою, кажуть, що ми не християни. Ну, ми ж Ісусу Христу віримо, до Нього звертаємося, молимося». Кажу: «Слухайте, хай це буде їх». А ви скажіть: «Давайте, зараз ми не будемо про те, що ми там, а фізикою займатися на уроці. А не казати, хто...». Казали їм і таке: «Ой, вчора молилися, а сьогодні ви там балуетесь!» Але вже батьки такі були, знаєте, ну, за дітей і за нас. І діти самі вже були такі сильніші, так, духом сильніші. Ви, знаєте, ще от нещодавно владика Богдан Дзюрах розказував нам: «Слухайте, перше, ну, питаюсь: [...], що вам треба для дітей, школи, чим допомогти?». Кажу: «А вона просить українські костюми». Перше, що я просила тоді, як він запитував: «Слухайте, в нас нема українських костюмів в школі». Вони нам дарують десять для хлопців, десять для [дівчат]. Тут у Львові, в майстерні нам виготовляють українські костюми: плахти, вишиванки, шаровари. Ото була радість! І костюм св. Миколая, знаєте, ну, точно як в єпископа, такий весь жовтий костюм, справжній, красивий. [Усміхається.] Всі ризи нам дарують... У нас, слухайте, потім всюди там по району просили цей костюм на св. Миколая. [Сміється.] Оце так. «Ну, слухайте, ті те, те просять, – казав владика, – а вона в нас українські костюми попросила». Кажу, ну, дійсно, в нас не було, навіть вишиванок. То коли у дітей ще перша поїздка сюди була, то друзі з Німеччини кожному особисто подарували. З м. Коломиї така патріотична жіночка все організувала, дітей родини в Німеччині «розібрали». Потім вони таку кожній дитині вишиванку особисто [подарували]. Ми коли приїхали, і скоро свято «Перший дзвоник», уявляєте... Ми всі такі «на підйомі». От, до речі, я хотіла за це, може, [розповісти] – чому і як патріотизм у дітей проявлявся. «Перший дзвоник». До цього в цьому с. Муратовому, які там були вишиванки?... Запрошено і капелана було на свято. Я оце вже скоро завершую розповідь, але про це ще скажу. Запрошено капелана на [свято] 1 вересня. Директор, знаєте, була вже така: і не «за», і не «проти» нашої церкви і того, що ми робили з дітьми. Але ж до цього в районі ні в одній школі такого не було: діти і поїздка, діти і греко-католики. І капелан [виголосив] промову, все, і в кінці [молитва] «Отче наш». А я в президії, як депутат, як веду це свято. Діти перехрестились. Всі зразу батьки: «Шо-шо-шо, що це таке?» А я – ні. Розумієте. В мене рука не піднялась (до цього часу згадую і соромно, що не насмілилась, а хотіла)... Уявляєте, представники з району, там з адміністрації, і я тут перехрестюся! А потім мені діти: «[...] от бачите, а ми не злякалися. А Ви шо, злякалися перехреститися? – Ви пам'ятаєте, нам братиотці казали: «Майте в собі мужність оце зробити!» Я після того сказала собі: «Все, нікого не боятимуся». Але мені дуже хотілося. Учні мої і потім на всі свята ходили всі у вишиванках. Оці, що їздили в Західну Україну. А тут ще вони «Отче наш» [помолились]. Та там всі були в шоці, звісно, в селі, а особливо в школі. А потім уже до цього почали ставитися по-іншому, головне, що і батьки, бо

як діти – це була така вже основна рушійна сила наша у всіх цих добрих наших справах. І через них уже там або бабця, або батьки вже приходили до церкви... Навіть, кажу, не кожен раз на [Божественну] Літургію [вони приходили], але часто вони нам допомагали щось робити. **Релігійність громади.** [Яка приблизна чисельність вашої парафії?] Добре, я Вам скажу. Наприклад, на одній парафії, де оце маленьке село, до ста мешканців – постійно на служби, на літургії – 1315 [осіб приходило], на свята, наприклад, там Великдень, Різдво, там освятити щось – приходило до 30 людей. Це менша, яка в нас [називається] Введення в храм Пресвятої Богородиці. Це с. Капітанове. Село Муратове – дітей до 20 завжди приходило на оці наші заняття, на [Божественну] Літургію, звісно. У нас вже віктарників [дітей, що допомагають священникам у віктарі служити Божественну Літургію] там, якщо Ви бачили, може, [під час виступу на конференції] [...] – сім уже хлопців, які мали стихарики, які весь час отцю прислужували. Це вже було сім у нас хлопців. [Стабільно.] [...] [Яка чисельність населення була на той момент у с. Муратове?] Чисельність? Я Вам зараз скажу. Ну, я по документах, як знаєте, по реєстраційних – це було до близько чотирьохсот в селі. Але постійно не проживали там. Оце так. Але на свята до нас вже багатенько приходило. На [Божественні] Літургії, просто в неділю менше, тому що не всі все ще розуміли, не всі могли витримати годину і більше. Знаєте, так довго там... Не всі розуміли. Ну, а приходили ті, які вже, дійсно, були парафіянами, які вже це знали, які вже не могли без отця, церкви, молитви... Ось. А так – ну, просто, знаєте, освятити, або просто на якесь свято, то приходило більше людей. Там на Вербну неділю, на Великдень, на Водохреща. [...] Але були такі, я знала, і в нас там з вулиці, і молодь, наприклад, на Великдень вони їхали в сусіднє село, до православної церкви. Ще у нас там, знаєте, одна мама ходила до нас, а її донька ні... «Ой, ми падемо на начь там на Паску в Смалянінаве». Ми кажемо: «Як це ви?» Ну, до нашої [церкви] не ходили. Вона [мати] йшла до наших, а вони [її діти] їхали там в сусіднє [село] оце промосковське. Ну, були і такі, що там... Якщо сюди не приїжджав батюшка, то вони їхали там хто, але теж небагато хто. [Чи відомі вам такі випадки, коли людина, демонструючи активну проукраїнську позицію, відвідувала церкву московського патріархату?] Я якось, знаєте, не контролювала це. Ну, вони, знаєте, як проукраїнські: українською розмовляють, живуть в селі якби там, ну, таке... Коли поїхали в ту церкву [московського патріархату], можу сказати, що проукраїнські, наприклад, це отак: ну, вчителі, а потім вже почали до нашої ходити. Хоча там одна вчителька до нас почала ходити, потім друга до нас теж. Оце така, української мови [вчителька]. Ви, знаєте, такого, щоб хто виявляв от активно таке: «Я проукраїнський!», я не назву, багато хто просто робив справи, як ми, наприклад. От це показали, мені здається, позицію свою проукраїнську ті, хто, звісно, одразу виїхали 24-го. І виїхали в основному ті, хто ходив до нашої церкви, або якось був причетний до церкви. Або, знаєте, хто нас, ну, як кажуть, хто нас підтримував. Бо Ви, знаєте, хоч не ходив, але підтримував, щоб діти ходили, свята ми проводили, якось долучалися до наших справ. Оце вони і виїхали. Хоча вони там активно не те, щоб боялися, там за свою позицію. Звісно, от нам, ну, як я,

навіть тоді ще не думала, але все ж таки наполягали: «Вам необхідно виїхати, вашу родину не пощадять». Тому що там людей багато ж потім забирали. [...] Ось. І ми... Я це вже потім так спостерігала: виїхали ті, хто або з нашим отцем спілкувалися, або послухали його, кому він казав: «Виїжджайте!». В основному ті, хто з церквою нашою був пов'язаний, виїхали. Тільки не беру отих стареньких бабусь, які залишилися. А із молоді, із дітей – ото так. [Зрозуміло, що хотіли забезпечити насамперед не себе, а рідних.] Знаєте, я скажу за себе. Припустимо, якщо б я і не була б там не проукраїнською, чоловік би там не служив в АТО, просто як з ними жити там? Отаке питання вже собі сто разів задавала. Просто в тих умовах як з ними там жити?

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.*

[Пригадайте, як ви виїжджали із села?]. О 8й ранку 24 [лютого 2022 р.]. Але до цього нас три дні вже вони «закидали» своїми [гарматами]. [...] Тому ми 24 [лютого 2022 р.], ранком о 8-й годині швидко виїхали. Але до цього, знаєте, 21 [лютого] – перші вже були «прильоти». Потім 22 [лютого] вже почали і деякі родини з дітьми виїжджати з села. І знов таке: виїжджати в сусіднє село або до міста, у родичів перебути, тому що до цього вже якби такі у нас були [ситуації]. І було у нас періодично таке: ага, десь якісь там вибухи, все – все, в дітей заняття відмінюються, або як вдома – ми там вдома на дзвінку, якщо там зв'язок є, то повідомляємо, попереджуємо один одного. Вже 23 [лютого] ввечері – син у мене майстром лісу працював – пізно приїжджає ввечері з роботи. Каже: «Слухай, мам, що ви сидите...? З батьком...». [Він] лежить на дивані, телевізор дивиться. – «Мам, ти хоч почни якісь речі збирати, хоч документи збери!». У мене всі ці вісім років, чесно кажучи, не було зібрано того «тривожного чемоданчика». Навіть, власне, вже коли пожежі в [20]20 році у нас були, і то не збрала, все вірила, що не знадобиться. У нас тоді сто хат вигоріло в селі. Наша вціліла, я все думала: «Церква залишилась, хата теж, школа ціла. Всьо, Бог нас врятує. Бог нам допоможе...». Не вірилося, що пошкодять... «До мене не прилетить! До нас не прилетить!» І тоді я вже почала [збиратися] десь уже об 11-й вечора – коли вже «бабахає», все дрібизжить. Ми на поріг вискочимо, ага, дивимось: там прилетіло, туди полетіло... А чоловік же військовий, ну, служив – розуміє: «Ага, це був виліт, це вже там падає». Ми ж кажемо, чи до нас, чи від нас летить, тому що ж наші теж хлопці відстрілювалися. Все. І потім син каже: «Та давайте збиратися...». І я почала документи, знаєте, збирати, хоч в одну сумку скинула. Ну, я не думала: ну, якось ми ніч переживемо, все затихне. [...] І ось коли вже... Телефоную наш священник: «[...], що в селі? – каже. – Мені вже діти багато хто телефонують, страшно. А мені їхати?». Кажу: «Отче, ну, шо Ви, 11-та [година] вечора, Ви будете до нас їхати? Ну, шо, Ви їх врятуєте?» – «Може, я їх до [...] кого там дітей, хоч наших, ті, що до церкви ходять, – каже, – перевезу – в мене перебудуть в квартирі в місті [...], і Ви, може, як жінка?». Кажу: «Та, ні. Ми будемо вдома». Зранку, коли оце все о 5-й [годині] знову почалось, вже перші вибухи... Оце всі телефонують, що в селі вже загинув чоловік. Там хлопців когось поранено. А я ще 23 [лютого]... В школі ж відмінили заняття.

Вихідний. Ну, [думаю:] «Піду в церкву сходжу, приготуюся до суботи до заняття, поприбираю». Знаєте, йду – військові, знайомі стоять. Ми ще поговорили. Ніхто нічого, знаєте, навіть мені хоч би намяком якимось, да, натяком, там щось таке б підказав... Я в церкві побула, все зробила потрібне. Чоловіка і сина на роботу викликали. Там техніку сказали перегнати в район з лісництва, у них там небезпечніше. Він вже з роботи повернувся... Тож потім, вже ввечері, син каже: «Мам, ми були в лісі. Звідси все, – каже. – Бачимо військову техніку, військові наші десь там переганяють». Ну, і все. І потім уже зранку почалося. Тут ще зранку отець телефонує: «Що в селі?» – «Ну, летить – кажу, – ну, все, – кажу, – взривається». – «Збирайтеся виїжджати! Збирайтеся! Давайте, тим, тим кажіть, що треба їхати...». Ну, у нас на вулиці багатодітна родина живе, це ж ті, що до церкви ходили. Там ще хлопчик-сирота з бабцю [...], це ж хлопців-івтарники. – «Давайте, Діму там, Максима збираймо і ми оці родини – разом виїжджаймо!». А у нас така простенька «Жигулі» машина була, ну, і «Форд» нещодавно купили. Ну, такий «беу» [вживаний], але купили. Ми в цю машину, а тут чоловік, знаєте, якось, ну, розгубився. [...] Мені потім казали: «Якщо він там воював на фронті, він розумів, що він там робить і захищає. А тут...». Він чекав біля двору на священника. А коли вже священник під'їхав, він його зустрів, вони на вулиці поговорили. Я вискакую, кажу: «Слухай, ну, заскочі хоч щонебудь допоможи зібрати! Хоч свої речі якісь збери, одяг». Ось. [...] А він заскакує в хату – військову форму свою [схопив], яка з нагородами у нього висіла в шафі. Ну, це єдине, що він схопив з хати, це свою форму. Я потім вже трохи на нього сварюсь... [Усміхається.] Ноутбук схопила. Ну, якісь там кинула речі такі, що, як потім з'ясувалося, не дуже важливі... Ну, не думала... Думала, ми їдемо [...] до отця пересидіти, і все. Оце таке. І потім ще тут телефонує директор (вона виїхала раніше від зривів в сусідній район): «Збігайте ще в школу, там треба ще щось зробити...». Я поки в школу поруч побігла, прибігаю – вже машина гудить: оце, забігла – фотографія там з владикою [усміхається], з... з онукою, молитовник... Святе Письмо... Оце схопила. Знаєте, діти влітку в таборі питають: «Це той Ваш молитовник, Ви взяли з собою, по якому в нашій церкві молилися і нас вчили?». [Усміхається.] Я їх вчила по тому молитовнику. І оце все ми... [...] пів дня відсиділи – чекали отців зі Львова: отець Олег [...], ще отець з Дніпра один їхав бусом [мікроавтобусом]. [...] І ми потім оце машиною, як ескорт, знаєте: бус оцей з багатодітною родиною, ми машиною – оце їхали так до Львова два дні. В м. Дніпрі переночували ще. І 26 [лютого] вже були у Львові [...]. Оце отак ми тут. А вже пізніше [переїхала в інший населений пункт на Львівщині]. [...] [Чи змогли влитися в тамтешню греко-католицьку громаду?]. **Життя в громаді.** Так, одразу ж я пішла. Там дуже гарний такий грекокатолицький храм. Я познайомилась із місцевим парохом – отець Василь. Ми ще разом їздили до владики Ярослава Приріза в м. Дрогобич. [Усміхається.] Ну, вони всі намагалися чимось нам допомогти. Постійно на зв'язку з владикою Дзюрахом. Багато хто з отців мене вже знає, також владики. «Вона там зараз», – відповідали їм. – «Може, чим допомогти [їм в евакуації]?» Але я намагалася, знаєте, ну, хоч чимось і тут послужити, допомогти. Не те, щоб

я там катехитичним служінням, але до церкви ходити, бути корисною... Ну, в них уже, знаєте, певна своя така громада, свої такі вже відносини... Я бачу, що дітей... на літургіях небагато, а дорослих людей дуже багато буває в церкві, бачила трохи і військових. Я тут вже казала отцям: якщо що, то можу чимось допомогати... Але вони, навпаки: «Чим Вам допомогти?» Я живу в тій родині, де мама постійно ходить до церкви, дуже така парафіянка активна. Батько у них на фронті помер, син ще служить один у війську. [...] І вони дуже такі, знаєте, ціла родина, яка до церкви ходить. [Патріотична родина.] І батько, який помер на фронті в тому році [...], там вся, мабуть, [...] місцева громада була [...], багато священників були, відспівували його. [...] Дуже поважали всі його... Мені тут ще цікаво було, [у церкві] готували дітей до першої Сповіді, [Святого] Причастя. Ну, в неділю я вже почала не на 10 [год. приходити]. Там три літургії в неділю [...] служаться. Я почала вже на 17-ту [год.] ходити, тому що вони почали на 17 [год.], за 20 хвилин до початку [Божественної] Літургії дітей [готувати до першої Сповіді та Святого Причастя]. І другий молодий священник – отець Микола – їх готував, і мені завжди цікаво, як [це відбувається]. Це ж уже і посібники нові, з УКУ, отець з дітьми заняття проводив. [Як до вас поставились місцеві мешканці?]. Ми не реєструвалися ще в цій громаді, бо ми ще як у Львові зареєструвалися, як переселенці і там поки числимося... Але я ніде не ходила до місцевої влади, нічого не просила, там десь реєструватися – ні. Але нам допоміг дуже оцей хлопець, в якого ми оце живемо. [Усміхається.] Ну, хлопець, 34 роки, подружжя, він дуже такий активний, в селі його всі знають. В нього невеличкий там свій бізнес: піцерія в центрі, він дуже така відкрита людина, і дуже його батька всі добре знали, який помер на фронті... І він каже: «Давайте, в піцерії допоможіть там працювати на вихідні! Знаєте, я бачу, – каже, – Вам треба з молоддю спілкуватися». Там у нього молода така команда працює. Я, таке, на кухні допомагала. Мене дуже сподобалось... Ну, я не хочу сказати, що там це моє, бо основне для мене – це педагогічна діяльність, але так я з ними добре зішлася. Вони оце: «[...], Ви то туди поїхали, то туди... Ми так за Вами скучили!» Не знаю, місцеві хлопці, наприклад, на будівництві у нашого господаря працюють, і син разом з ними. Син влився якось в їхній [колектив]. Кажуть: «Ми ніколи не думали, що східняк буде нашим другом... що будемо зі східняками дружити!». Ну, дійсно, таке казали хлопці. [...] А так, щоб ми дуже з ким місцевим знайомилися, то ні, тільки з родичами господаря... Тільки ті, хто з родиною там [пов'язаний, у якій проживаю], родичі і їх там, знаєте, двоюрідні, рідні, спілкуємося. Всі вони дуже гарні [...] Часто кажуть: «Ой, Ви тут місцева?». Кажу: «Та яка місцева! В мене такий акцент қацапський, російський». Ну, вчителем російської мови ще до останнього працювала. У нас російська була... – «Та, ні. Ви тут місцева». – «Та яка, – кажу, – ваша місцева!». Каже: «Ви тут не місцева?» Кажу: «Ні». [Усміхається.] Стільки вже всього, я навіть сьогодні, коли, знаєте, коли виступав ректор [Українського католицького університету] [запис інтерв'ю відбувся після конференції та підсумкових академічних урочистостей в УКУ], так, пан ректор, я не знаю, я чомусь дивилася, що поруч [...], оця голова нашої Катехитичної [комісії] сиді-

ла, ще якось трималася, я потім розплакалася. Іменно коли от саме ректор виступав, він там такі слова... [Із сумом та слізьми на очах.] Я дивилася на цю нагороду «Катехит [року]» [її було вручено респондентці на підсумкових академічних урочистостях в УКУ.], і я згадувала... оце все пролітало перед очима, ну, не знаю, все життя там, вдома... Скільки всього ми пережили і зробили, і оця війна, як в серце куля... Такими зусиллями, от ми це отак там все зробили. І все це, знаєте, тільки б плакати... Люди повірили [нам], вже почали до церкви більше ходити... Військові були на службах разом з нами... І оце все так... сталося... Але ж час іде. Звісно, що вони там тепер все це таке впроваджують своє, кацапське, тяжко це все буде потім знову починати, не знаю. [...]

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ *Особиста релігійність.* Наприкінці хотіла б сказати, що я навіть не можу пояснити сама, звідки в мене це, ну, сили беруться... Чесно кажу, це тільки Бог. Я такою була активною піонеркою, комсомолкою, до комуніста не дійшла. Це чоловік в мене дійшов до комуніста. Але я така була активна всюди: комсомолка, відмінниця, де тільки можна. Як я до цього, знаєте, прийшла? Як оце так Бог все скерував?... [Раніше я навіть фільми не могла дивитися про католиків. Сама це вже потім згадувала. Да. Як я до цього всього прийшла... Через віру і через війну, ту, першу, якби це страшно не звучало... Через тих неймовірно добрих людей, греко-католиків, яких мені подарував Господь. Як же мене, знаєте, на початках дратувало: як це люди не розуміють, та вони ж найкращі, вони ж найкращі грекокатолики! [Усміхається.] Ну, йдіть до них! Розумієте, йдіть! Ну, і ось наостанок: у тому [2022] році в монастирі, у Львові, в серпні ми взяли шлюб з чоловіком. І саме ті два капелани, які служили у 2015 році в моїй хаті [уділили Таїнство шлюбу]. Я пів цієї нашої шлюбної церемонії за сльозами нічого не пам'ятаю, не бачила, тому що в мене перед очима була моя хата і ці два отця, які мене вінчали в монастирі, ті спогади перших богослужінь, вистражданих, в непростих умовах війни, але таких незабутніх і щасливих. Ось так ми родиною і прийшли до цього, до УГКЦ. [Дякую Вам!] Будь ласка.

с. Старий Айдар

*Записала В. Носкова² 16 червня 2023 р.
у м. Вінниці від Тетяни Миколаївни, 1960 р. н.,
вимушеної переселенки у 2014 р. із м. Луганська.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у с. Старий Айдар Щастинського р-ну
Луганської обл.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким насамперед Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту чи регіону, громадянкою Укра-

їни чи, можливо, важко визначитись?] Я громадянка України. Де б я не була, – я громадянка України. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Нормально, дуже гарно. Але саме погане, що не вибрав Чорновіла, що його зрадили його «соратники», яких він витягнув з дерма, і коли вони сказали на з'їзді, що вони йому не довіряють, – це перша страшна втрата для України. І перше – це те, що ніколи не можна довіряти тіпа «саратнікам», що вони можуть зрадити в першу хвилину. [Ваше ставлення до Євромайдану та Революції гідності.] Я була на першому Майдані 2004 року. Перший був Майдан, коли сфальцекували вибори Януковича і Ющенка. Для мене 2013–2014 роки – я не могла приїхати, бо я була на виборах, але ми посилали гроші, допомагали. І моя подруга (виїхала з Красного Луча) Оля – в неї час благодійний фонд, вона працює в благодійному фонді, і ми допомагали, присилали все, хто що мав, сюди на допомогу. [Як тепер Ви називаєте війну в Україні?] Війна, війна росії проти України. Війна проти порабощення, війна проти нас, щоб ми були під ігом і під владою росії. І цього ніколи не буде, ми – самостійна держава і маємо це доказати.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Я прожила сім з половиною років у зоні війни, і ми вже бачили, що в кінці [20]21 року на рубіжах границь Луганської [області України], ростовської, воронезької і белгородської [областей росії] стояли вже машини зі знаками «Z», «V», і куди ми тільки не писали і не казали, але нам не казали номер і яка частина... Але як мали люди з того боку сказати, підійти до машини і спитати: «З якої ви частини?», – це ж росіяни... [Чи збирали Ви «тривожну валізку»?] Вона в мене була з [20]14 року. Я ж двічі переселенка. Перший раз я полишила Луганськ, коли зайшли кадіровці, це був червень. 9 червня 2014 року приїхала в село Старий Айдар, це зона розмежування, Луганська область, Щастинський район. І ми там жили всі сім з половиною років – до 23 лютого 2022 року, коли вже «гради» в мене були за 300 метрів від моєї хатини. І ми вже побачили, що 10 лютого у нас Щастинську ТЕС повністю обезточили, у нас не було світла, у нас не було нічого, вода з переборами давалася. Бо у кого були генератори? Але у нас була своя криниця, і ми вже бачили, що вже все... Мені 23 [лютого] в два часа ночі хлопці сказали: «Миколаївна, збирайся!». В нас частина стояла, військові стояли, це ж перша і друга лінія оборони, мені сказали: «Ти можеш виїхати токо 23-го, бо 24-го вже буде пізно». І 24-го вони [російські окупанти] прорвали Щастя, заскочили в Щастя – їх вибили. І вже 8 березня Щастя було окуповане повністю, і вже далі вони пішли. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Спершу я приїхала у Київ до друга Віті Айдаровца. Ми приїхали 24 [лютого] о другій годині ночі, тільки лягли спочивати – о четвертій годині десять хвилин почались вибухи. Я підскочила. Вбігла хазяйка, кричить і плаче, каже: «Щось зривається...». Потім звоне Вітя і каже: «Почалася війна всюди...». І коли включили телебачення в чотири години двадцять хвилин – всюди вже казали, що повномасштабне вторгнення росіян. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була

² Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – доктор історичних наук, професор Т. Р. Кароева. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

для Вас особисто найкритичнішою?] В мене 30 березня 2022 року загинув камбат 25 Зенченко і двоє хлопців з розвідки – це був самий критичний, бо я ж була в зоні війни, і ми прожили вісім місяців як одна родина. І коли я це взнала, я попала в лікарню з приступом серця, мене відкачали. Це сама критична була звістка. [Яка подія від 24 лютого 2022 року й до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Коли наші дають «прикурить», коли хлопці мені дзвонять, бо в нас було десять ротацій, дзвонять: «Ніколаєвна, ми від тебе пишемо: “Танюшка, привіт!”», – і посилаємо, – каже, – лупцюємо їх так, що мама не гарює». [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Ну, є «Телеграм»-канали військові. І друзям [довіряю], що вони пишуть. Телебаченню я не довіряю, це – маніпуляція. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] А воно всігдa недостатньо, кажеться, що ти б там зробила то, то, але це не від нас залежить. То, що ми можемо, ми можемо робити, допомагати все. Але війна – це не від нас [залежить]. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни, наприклад ходити на каву?] Я сім з половиною років жила на передовій – в мене не було кави. В мене були хлопці в гостях, вони приїздили – я їх наоборot кавою вгощала. П'ять кілометрів – і вже рубіж, зона війни була. Так що я там ніколи не ходила і ніякої кави. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Коли наші [Збройні сили України] трішечки просуваються вперед, коли хлопчики дзвонять і говорять, що ми потихесеньку даємо їм «прикурить», що ми – Україна – ніколи не будемо під чоботом росії. [Чи маєте рідних на тимчасово окупованих територіях?] Вже нема. Колись були рідні, а щас – ні. Бо ці люди даже не спитали, де я, що я, не написали... Дивлюсь – вони у вайбері, ватсапі є, але жодного разу не спитали, де я, що я. Так що в мене рідні вже на тому боці нема. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Ми маємо повернути, бо він [путін] далі попре, він хоче захватити повністю Україну під свій чобіт, але цього не буде ніколи. Бо повернулися, знаю, багато хлопців, які демобілізувалися, в АТО/ООС були, і вони повернулися, побрасали свої гарні за кордоном роботи і повернулися сюди, і більшість з них воює – і не тільки в ЗСУ, а й в добровольчих батальйонах. [Коли Ви як вимушена переселенка пере-

їхали до Вінниці внаслідок війни рф проти України?] 30 березня 2022 року. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Ну, з сусідами нормально ми розмовляємо, вони підтримують, що росія – ворог. В мене немає конфліктів ні з ким. Я дуже неконфліктна, але за віру, за Україну, як казав мені мій друг, «парву на партянке». [Чи вважаєте Ви достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] ЗСУ – да, добровольців. А влади – ні. Якщо б з перших днів 2014 року, коли [росіяни] захопили Крим, вони ввели не надзвичайний стан, Україна мала працювати на війну, статки олігархів ішли б на війну, все б на війну, не можна було б на Кіпрі чи десь реєструвати свої підприємства, заводи, фабрики, паракоди, все... Але цього не було зроблено. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Вінниці щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування про небезпеки та події на фронті?] В мене тут є знайома – волонтер. І багато теж волонтерів. Все Вінниця робить, Вінниця дуже багато робить для переселенців, для військових, для загиблих, для діточок загиблих. [Чи з'явився у Вас свій герой серед захисників України?] В мене загинув друг 14 серпня 2014 року – Філіп Слободенюк. Він був афганець, він був майор, командир першої штурмової бригади «Айдару». Для мене кожного року 14 августа – це жах. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Війна триватиме, поки ми не дамо їм по зубах. Але Захід дуже тягне з допомогою, оружжєм, технікою військовою, все дає отак каплю, каплю-каплю. Не, щоб зразу все дали – ми б вже давно викинули цю паскуду, вже дійшли тих меж, які були окуповані в 2014 році. Єдинствінне, кому я дуже вдячна, – це Латвія, Литва, Естонія і Польща – ці, які були під чоботом росії, і вони дуже знають гарно, що таке росія – що таке «ванька», вонючий грязний «ванька»... [Що значить для України Перемога?] Перемога – це ми вільні, це ми самі, це не під ким ми, це маємо ми, українці, ми маємо володіти своєю землею. Спочатку має бути Перемога, а потім – мир.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєтесь Ви до волонтерства?] Да, ми з друзями купили шлемофони танковій бригаді на два екіпажи, купили тепловізори, ще ми долучалися, – там мішки... В мене друзі, я ж багато жила в зоні війни, в мене багато волонтерів, і коли хлопці дзвонять, вони висилають їм сітки... Бо до мене приїжали і залишалися ночувати багато волонтерів...

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Львів

Оксана Кузьменко, автоетнографічна розповідь.

Записано в грудні 2023 р. у м. Львові.

Розшифрувала В. Сушко

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Я народилася й проживаю у місті Львів, маю вищу освіту – Львівський університет закінчила з відзнакою. Це був останній випуск перед Незалежністю у 1991 році. І потім я закінчила аспірантуру, а решту можна багато прочитати в енциклопедіях, напевно, не варто повторювати. Словом, я є філолог, фольклорист, яка цікавиться і усною історією, і студіями пам'яті. Все моє життя професійне було пов'язане з вивченням воєнного фольклору: фольклору Першої світової війни, фольклору Другої світової війни. Частково займалася вивченням Голодомору. Колись у рамках Наукового товариства Шевченка в 2005 році вийшла така монографія. Тоді готувала доповідь, а потім статтю власне і про Голодомор як вид війни, тому що колективізація і потім пізній голодомор – це фактично спосіб завоювати українців. І, на нещастя, він у значній мірі вдавнявся. Війна почалася для мене в 2014 році. Тому що я живу у Львові в такому районі, де є військові частини, де навчають курсантів, де знаходиться Академія сухопутних військ. І я проходила завжди, кожного ранку, вела сина молодшого до школи, бачила Хлопців¹ у формі, як збільшується кількість тих Хлопців. Бачила протягом тих десяти років, як змінюється наше Військо. Воно і візуально, і внутрішньо. Я прислухалася до розмов тих Хлопців: багато розмовляли російською мовою, потім – все менше, менше, потім перейшло військо на українську мову. Я часто віталася з ними. Перше відчуття трагедії війни в мене прийшло в 2015 році, в травні. Коли на Донбасі загинув... Дуже близька знайома мені людина. Це був колишній староста університетського ансамблю «Черемош» Василь Кіндрацький. Про Василя Кіндрацького написали багато. Багато публікацій було. Але я цю людину знала особисто. Він приймав мене як староста ансамблю. І він був справжній. Як староста ансамблю «Черемош», в якому я була п'ять років навчання в університеті. І вся наша спільнота не могла повірити, що Василь загинув. Я була на похороні Василя, я бачила нещасну вдову, я бачила двох дітей: дівчинку-підлітка і хлопчика, зовсім маленького, шестирічного. І тоді ми співали багато пісень, пов'язаних, таких, воєнних. Я ніколи не виходила з тої теми. Я завжди жила нею. Тому, що я народилася з тим. Бо моя

мама – дитина війни, і батько – дитина війни. Мама була з тридцять другого року. І вона дуже часто згадувала про своє воєнне дитинство. Більше того! Вона була притягнута... Я потім порахувала! Всього-навсього десять років! Вона була на колгоспі колишньому, бо німці стояли в селі. Це село Красів, тодішнього Миколаївського району Львівської області. Це недалеко від Львова, до тридцяти кілометрів. І вона працювала на току, дерев'яним ціпом. Вона дуже часто мені це описувала, як у неї на очах розірвала бомба корову. І як пройшла лінія фронту через село. Це село взагалі дуже відоме. Воно відоме саме партизанським рухом. Так само багато пішло в Українську Повстанську Армію. І вона настільки часто це згадувала. Настільки той страх лишився з нею – а вона прожила довго, вісімдесят один рік, – що відчуття війни у мене не було чимось таким далеким, не тут і не зараз. Більше того, батько лишився теж в чотири роки сиротою, а його мама, моя бабуся, в двадцять дев'ять років удовою. І вона все життя так прожила, з двома хлопчиками, самотня жінка в селі. Ви знаєте, коли от зараз я бачу тих жінок на Марсовому полі у Львові, я це пропускаю через себе. Бачите, мені важко навіть говорити. Я можу тільки уявити, що їх чекає. І що вони відчувують. Поки ти не будеш в тій ситуації – ти того не відчуєш!.. Так само, навіть у Львові, в межах Львова десь хтось живе в іншому районі, у нього навіть сьогоднішня триваюча війна інакша. А я ж бачу кожний день, бо я в такому районі живу. І коли от загинув Василь Кіндрацький, я постійно, постійно слідувала за новинами. Більше того, мій чоловік долучився, познайомився з волонтерами, з подружжям волонтерів, які від чотирнадцятого року системно і до сьогоднішнього дня допомагають 93й бригаді «Холодний яр». І власне через нього я спостерігала, як формується оця мережа взаємодопомоги українців поза межами держави. Як вони підтримують наше військо в різний час: і як потрібне було то одне купити-дістати, то друге. Скільки було на початку, дуже нічого не було. І як воно тепер змінилося, завдяки останнім рокам. Як наше військо почало відроджуватись. Як наша армія почала відроджуватись. І це дуже важливо! І коли ти слідуєш за новинами, такими, політичними новинами, я розуміла, що оці скупчення військ на кордоні з Україною зі сторони росії чи з півночі, як поводить себе білоруський бацька. Я розуміла, що вони не роблять нічого просто так і навіть для залякування! Це є системна підготовка. Тому що в мене перечитані спогади про підготовку до Першої світової війни. Як вона тривала, які були очікування, які були думки про швидкість закінчення за чотири місяці... Воно мені було абсолют-

¹ Надалі цим словом, написаному з великої літери, позначатимемо захисників України. – [Ред.]

но [зрозуміле], як ця матриця лягала на сучасність. І тому, коли в нас дома з'явилися вже біженці... Коли з'явилася через три тижні після початку війни чоловікова мама, бо вона спочатку у старшого сина була під Львовом, потім до нас перебралася і весь час була з нами перший рік війни. Всі мені казали: «Ну, ну, три місяці. Ну, чотири місяці!» Я просто дивувалася неосвіченості. Оскільки здавалося, всі вчили, скільки тривала Перша світова війна, і скільки тривала Друга світова – так звана «великая атечественная», так. І тому я казала: «Налаштовуйтеся не менше, ніж на чотири роки! Не чотири місяці!». Що стосується конкретної дати початку війни, то в мене загалом кінець 2021 року був дуже складний. В мене відходив батько. Він раковохворий. Мама вже вісім років нема. Батька – от завтра два роки нема! Тобто батько помер за тиждень до кінця двадцять першого року. І я пам'ятаю, що остання наша розмова була. Я казала: «Тату, буде війна! На кого ти мене лишаєш?..» А він казав: «На чоловіка! Діти!» Але я вже тоді це сказала! І от рівно за два місяці почалася війна! Дату війни ми так само обговорювали і в родині, серед знайомих. Моя близька товаришка – вона львів'янка з походження, але вона доктор вірусології в американському університеті – вона мені часто писала в ті лютневі дні початку лютого і казала: «п'ятнадцятого-шістнадцятого почнеться!» Отже, ми десь готувалися, і я постійно думала про те, що я буду робити, де я буду. Але я собі думала, коли шістнадцяте, сімнадцяте [лютого] пройшло, і ми всі були в такому налаштуванні. Ви пригадуєте: уже для багатьох в Україні шістнадцяте-сімнадцяте було знаковим числом. І коли воно пройшло і ніби тихо, я зрозуміла таку річ: ну, там двадцять третє люте, ну, «празднувать ані будут». Тобто двадцять третє вони ще пересвяткують, а потім – почнуть. Ну і так, коли я лягала спати з тривогою, я й погано спала. І от... Не знаю, яка це була година, чи це була п'ята, чи це була шоста ранку, в спальню заходить чоловік, бо він не спав ту ніч. Він внизу слідував за новинами. Він заходить і сказав одне слово: «Оксано, почалася війна!» І ця така ситуація порогова, коли так, як і з батьками: ти бачиш, як вони їдуть, вони хворіють, вони лежать, вони гаснуть – і тобі здається, що ти готова! Але коли це стається – земля западається! Точно так само сталося зі мною в цю секунду! Бо ти надієшся, що воно так НЕ буде. Я пригадую, що у мене від цієї фрази різко піднявся тиск. Тому, що я лежала на ліжку і я зразу це відчула. Я не знаю, скільки в мене бахнуло. Я загалом маю проблеми з тиском, весь час на таблетках. Я пам'ятаю, що мені крутилася стеля. Я втратила повністю рух такий. Знаєте, та, якби вся кров витекла! І я лежала, не спала. І думала: «Так... Що буде далі?..» І оце перша доба оце такого шоку!.. Попри все те, що ти готовий, ти очікував все це. Таке враження було, що повітря було таке густе, його ріж хоч ножом. Ми не розмовляли з чоловіком, ми тільки розмовляли очима. Це була перша доба. А потім почалися дзвінки. І потім вже було все дуже активно. Оця така нервозність. Другий день це вже чоловік пішов шукати можливості «що робити?», що помагати. І чоловік пішов шукати десь, де там чоловіків кличуть: Тероборона чи кров здавати. А я подзвонила своїй колезі Оксані Кісь. І вона тоді каже: «Знаєш, тут оголосили, що треба в госпіталь якийсь, воду треба, батарейки треба». І ми з нею зустрілися. Я на машину сіла, бо я маю авто. І ми

поїхали в магазин. Відразу цього всього накупили і поїхали в шпиталь військовий, у нас тут, львівський центральний. І там віддали ті речі, і ще якісь речі мала, чисті, випрані після тата. Все що було: футболки, якість, сорочки. І там я вже зустріла жінок, які, очевидно, були членами родин поранених. Бо я це побачила на обличчі. Це були дуже вистраждані обличчя. Вони намагалися триматися сильно, посміхалися. І я бачила, що це – сильні жінки. Але з іншого боку – в очах стільки болю! І ми це лишили, взяли телефон і домовилися, що ми будемо далі робити. Бо тоді вже дійшла інформація... Бо тоді вже, звісно, що всі сиділи в Інтернеті, в телеграмах, в будь-яких засобах інформації. Телевізор ми взагалі з чоловіком не дивимося: ні в нього, ні в мене нема часу на це. А тут він включений був нон-стоп цілодобово. Тому, що новини підходили, підходили. Були державні новини. Ми розуміли, що Інтернет може чи лягти, чи щось статися. І я завжди кажу: «Щастя наше, що ми мали зв'язок!». Інтернет-зв'язок – це найважливіша річ, я кажу. Ну, якщо ще це ляже, тоді... Тоді буде дуже важко! Опиралися, протистояти, об'єднуватися, допомагати. Почали дзвонити знайомі з Києва, чоловікові особливо. Бо в нього дуже широке коло знайомих, тому що він постійно комунікував, у нього була велика мережа магазинів по Україні... [Знайомих], які намагалися рятуватися з дітьми. Як правило, всі були з дітьми: чи з онуками маленькими, чи власними. І все це – маленькі діти. Словом, ми наших знайомих, в яких п'ятеро дітей, з Києва, а сталося так, що на момент початку війни батько з двома дітьми був за кордоном на відпочинку, а мама з меншими, ще меншими – п'ять місяців, три роки і шість років, – у Києві. І вони три доби добиралися до нас! Ми постійно переживали, як вони їдуть. І тепер вже багато відомостей є, яка складна була дорога першого тижня війни зі сходу на захід! Пекельна дорога! І знову ж таки, я не можу сказати, що це таке для мене щось було надзвичайне. Тому що я багато перечитала різних есеїв в періодиці Першої світової війни: «Діло», «Українське слово», – де описували наших біженців, українських галичан, і переселенців, особливо тих, евакуйовані села. Більше того, я якраз перед тим перечитала книжку польської дослідниці, яка називається «Біженство 1915 року». Дуже гарна робота! Бо вона на усних спогадах, на тій усній історії. Анета Приймак-Онїш «Забуті вигнанці». Оце з півночі. Це ж частина російської імперії, це пограниччя білорусько-українське, як їх там далеко в Сибір вивозили. І яка тяжка була ця дорога, що вони більше повтрачали своїх близьких по дорозі, ніж якби, можливо, вони лишилися в своїх рідних селах. На рідній землі! До речі, про цю книжку зробила гарну публікацію – рецензію Ірина Коваль-Фучило. І от під враженням тих прочитаних досвідів я якби накладала це на сьогоднішній день, і десь воно було дуже сюрреалістичне. Тобто активність власна моя, мого чоловіка була така, що ми багато щось намагалися робити, бо це допомагало пережити внутрішній стрес. Навіть таке смішне: я в другий день почала дуже сильно прибирати хату. І чоловік сміявся і каже: «Ну, Оксана як в стресі, то вона все виміє за один день». У нас велика хата, у нас є багато кімнат. Тому, що у нас троє дітей, кожен свою кімнату мав. І в цій всій, кожній кімнаті були потім заселені дуже швидко. Чоловік ходив на Тероборону, тому що він мав свою

зареєстровану зброю і він міг допомогти. Він стояв, ішов десь на дванадцять годин, на двадцять годин – я не знала, де він є. Тоді ж дуже переживали за цих наводчиків, так званих диверсантів. Постійно приглядалися до людей. Я скажу, що ми колись з Оксаною Кісь їхали в госпіталь. А я ж Львів знаю добре! Я давно їжджу. І я повертаю на вулицю... У Львові багато вулиць з одностороннім рухом. І вичислити немісцевих людей – дуже швидко! Бо вони навіть по GPS-у не завжди розуміють швидко, що це односторонній рух. І от, ми повертаємо з Князя Романа на вуличку таку проміжну між Князя Романа і Івана Франка, і я бачу, що одна смуга, бо решта машинами закладена. На зустріч їде машина, не львівські номери. (Я одразу почала звертати увагу, як наповнюється Львів машинами нелівівськими!) Повністю чорна! Так чорна, що навіть любове скло затемнене і я не бачу, хто там сидить! І відповідно, він їде мені на зустріч в лоб! Ну, я зупинилася. І тут же кажу: «Ксана, швидко фотографуй!» І вона сфотографувала і тоді через чоловіка передала цю відомість, бо тоді вже було від СБУ звернення до громадян про те, що будь-які невідомі особи, будь-які невідомі об'єкти прошу повідомляти, тому що є робота на місцях. Не знаю, хто ця людина була, що воно було, але воно справді було дуже... З одного боку, ти розумів, що ти, майже як в дитинстві, в «козаки-розбійники» граєш, з іншого боку, це були реалії. І обдумувати – це просто не було часу! Багато що робилося в ті перші дні, перший тиждень. Бо він надзвичайний – цей перший тиждень! Ти вчився всього! Цей перший тиждень робилось на інтуїції. Або на якихось напрацьованих тих знаннях, які в тебе були з минулого. Потім, я пригадую, що ми ще зробили фотографію: чоловік одягнув бронезилет на мене і на себе, бо у нас були ті бронезилети. У нього! У нього були ще з Майдану. Він брав участь у всіх Майданах. І той останній Майдан, то він мав бронезилет. І, власне, він лишився з тих часів у нас в гаражі. Мій бронезилет дуже швидко пішов. Тому що в перші тижні треба було віддавати все – людей було мобілізовано і військо ще не мало... Рекрути не мали ще достатньої амуніції. Це все ще поки діставали. Поки з'ясовували, як. Це вже потім все налагодилося, як тепер. А тоді будь-що було в допомогу. І одразу до чоловіка почали дзвонити з-за кордону друзі, з Польщі: «Чим ми могли б допомогти?» І от... Я от намагалася знайти, коли це було, якого числа. Я потім складала вже таку статистику. В мене є таблиця «Біженці, волонтери, відвідувачі під час війни»: як воно, скільки в мене їх було, коли вони з'явилися. І от перша вже наша родина з Києва з'явилася двадцять шостого лютого. Потім двадцять восьмого лютого я зустрілася з Софією Філоненко, це професорка Бердянського університету, про яку мене попросила Оксана Лобощук, що вона вже є у Львові на одному помешканні, але шукає інше. І я її привезла до квартири своєї свекрухи, чоловікової матері. І вона три місяці там була, трошка менше. Бо дуже було – брак житла зразу у Львові! Львів швидко наповнився. Це було подібно на цунамі. На хвилю води після цунамі. Це треба було настільки швидко реагувати. І ясно, що на війні є люди, які страждають. І є люди, які заробляють. Це було, є і лишилося! І тому, хто мав великі гроші, можливо, зразу собі це питання вирішив, для себе особисто. Але більшість не мали великих грошей! І треба було допомагати безкоштовно, влаштовувати!

І тут чоловік каже: «Їде TIR [вантажівка]. Повний TIR волонтерки!» Це вже перша допомога від поляків. Цей TIR перейшов кордон десь в останній день лютого. Словом, від першого березня вже я організувала таку групу, ситуативну групу жінок, які почали весь цей TIR, повний TIR, який ми перевантажили у нас на подвір'ї такий великий ангар-гараж. Ми його повністю за допомогою чоловіків, хлопців – всі хто був! І Філоненко чоловік прийшов, Ігор Філоненко, і якісь мої похресники поприїжджали, і тут ще живуть сусіди мужчини... Всі працювали! Щоби це розвантажити, а потім, щоб почати сортувати. І з першого березня ми, десять жінок, день починали з того, що о дев'ятій годині я заповнювала: що куди я дам. Бо я вела бухгалтерію. Так само інтуїтивно! То я розуміла, що, можливо, це комусь буде потрібне пізніше. Тому що це потім вивчається. Тобто оцей досвід науковця, що будь-яка деталь, будь-яка подія, будь-що в такій надзвичайній період – а це історичний період! Це історичні події! – він буде мати значення пізніше. І тому я намагалася якось самоорганізуватися, щоб це фіксувати. Отже, чоловік сказав: «Пиши щоденник!» Ну, на щоденник мене вже просто не вистачило. Бо в нас ще собака. Я зранку, коли вигулювала собаку, максимум, що я рахувала – це сирени. От сирени я рахувала! Боже! Одна! Друга! Їх тут було дуже часто. До них було важко звикнути. Був період, що тут біля нас поставили вже дві сирени. І це настільки сильно гуділо, що ти не чув вже власних думок, ти чув тільки цей звук, який просто вимотував тебе внутрішньо. І щодня починали з того, що приходили дівчата. Чи тут ми організовували наші [зустрічі]. Кума-сусідка живе поруч, до неї приходили з її родини. Ми ішли в цей холодний ангар, бо був мороз. І цілий день, поки світло було, десь до четвертої дня, ми працювали. З перервою на сирени. Бо все ж таки тоді... Може, ми тепер би цього не робили. У нас вже інший досвід. Так! По-перше, тоді одразу з'явилося ось це таке звернення до світу «Закрийте небо!» Ми справді дуже боялися цих ракет тоді, я пригадую, тих сирен, тих літаків. Тому що відомості приходили від ближчих, ось з Харкова приходило, що там робилося, з Києва. Отже, на початок березня з трьох поверхів у моєму котеджі, на кожному жила сім'я. І плюс ще дівчата, які приходили сортувати ці речі. Сортувати треба було! Бо медикаменти – то одне. Медикаменти ми зразу везли в цю бригаду, «вісімдесятку» по-народному. Тому що цього ще не було. Там були жаропонижачі, там були кровоспинні – все було таке, яке могло згодитися на фронті. Потім були намети – туристичні намети! Бо поляки що могли, те й давали. Каремати – це було просто як золотий фонд! Оце в першу чергу. І отак: брама відкривалася, заїжджали чи маленькі бусики, чи великі автобуси, ті, які привозили евакуйованих біженців до Львова, які залишалися у Львові чи їхали транзитом на Захід. І ці двохярусні автобуси, щоб не їхати порожньо назад, на схід, ми завантажували ковдрами різними – що обуло: подушки, постіль, продукти харчування, особливо, дитячі продукти харчування. Все, що давали поляки, все, що вони вміли спакувати. Там були речі: речі були нові й речі були вживані. І це все треба було посортувати. Навіть памперси треба було посортувати. Для того, щоб швидко дати допомогу, треба було все підготувати. І ми вчилися цьому. Ми дуже швидко навчилися правильно сортувати, готувати й підписува-

ти: «Жіночий одяг», «Чоловічий одяг», такий зріст, такий зріст, «підліток», «дівчинка», «хлопчик», «немовлята» – цього всього ми вчилися протягом буквально годин. Не днів, а годин! А потім ми робили перерву й йшли. Оці біженці, які в нас жили, оця мати п'яťох дітей, вона варила своїм дітям. І зауважте, вона мала п'ятимісячну дитину, яку годувала ще грудьми. Трирічна дівчинка, яка дуже важко переносила сирени, особливо нічні. Їй було дуже важко вставати, вона капризувала. Ну, видно було, що дитина вже є травмована. Хлопчик шести років трошки легше це переносив. Ми гралися. Потім, коли вони вже поїхали через два тижні на Захід – їм вдалося поїхати разом з батьком, то цю ж кімнату заселила інша родина з Києва, теж з двома дівчатами – одна доросла двадцятидворічна дівчина, і п'ятирічна дівчинка. То ця дівчинка, коли ми спускалися в підвал, де в нас облаштовано було, тепло, сухо, диван. Ми розклали цей диван і я особисто з нею гралася. Боже! Я пам'ятала про свою маму! Я дуже не хотіла, щоб та дитина запам'ятала своє дитинство в таких якихось важких спогадах. Мені хотілося, щоб вони були троха полегші. І ми з нею гралися, залазили під той диван, попри те все, що мама була в телефоні вся. Я розуміла їх! Часом так кажуть: «От, біженці нічого не роблять!» Ну, в перші місяці – так! І скажімо, в травні місяці мене запросили в школу (сорок четверта – це спеціалізована школа-інтернат для слабозрячих дітей), на лекцію. Мене запросила моя колишня колега, подруга Марта Мельник. Вона викладала в Інституті внутрішніх справ і ми там разом працювали якийсь час. Вона каже: «Тут всі читають лекції. Може, ти прочитаєш лекцію про Січове стрілецтво?» Ну, ніби актуальна. Так. Я прийшла в ту аудиторію. Там дуже гарно обладнаний клас. Мультимедіа є. Світлий. І книжки є. Все! Але зайшли люди, їх небагато було, старші були, в основному, старші жінки, дуже старший чоловік один. Вони були з Слов'янська. І діти. Я, попри те все, що взяла дуже багато різної наочної літератури: альбомів, де є фотографії січових стрільців, збірники пісенності, так, щоб вони побачили, бо за короткий час ти не зможеш все розповісти. Діти зацікавлено дивилися, навіть питалися. Це такі діти були – дванадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять років. А ось старші люди, вони – я досі бачу ті очі! – не можна сказати, що вони були порожні, але це очі були такі, людей, навіть не те, що розгублених. Тому, що для них війна, для тих людей, почалася в чотирнадцятому році! І ось цього року я мала проект, в якому записувала інтерв'ю з батьками багатодітних сімей, і не тільки багатодітних для того, щоб вивчити: як наші діти переносять війну. Це був міжнародний проект. І от в розмовах тих, хто виїхав з Донбасу, дуже часто звучало ось цей жал, який лишився у них від 2014–2015 років, коли вони посувалися на захід. І люди не зовсім розуміли, що вони пережили. Що вони втратили, що вони залишили. А головне: що вони пережили! І я думаю, що оце дуже важлива річ, коли все суспільство переживає спільно, має спільний досвід. Особливо негативний досвід. Спільне виживання і спільне співжиття – воно об'єднує, як ніщо більше! Ніякі слова тобі не допоможуть! Але, власне, оця готовність допомогти, поспівчувати, віддати своє і себе іншим людям, чужим людям, це не є родина! Оце, я вважаю, стало таким відкриттям, напевне, і для цілого світу: для Європи, для

Америци, для світу. Тому, що кожна родина, кого би я не питала зі своїх знайомих, – кожен когось приймав! Чи транзитом, чи на короткий період часу, чи на довший період часу. Всюди у львів'ян хтось був! І найбільшим для мене одкровенням стало спілкування власне з харківською жінкою. Як виявилось, вона далека родичка чоловіка, яка знайшла його. Він ніколи з нею до цього не спілкувався. Ми з нею не спілкувалися, а тепер я дуже часто це роблю. Тепер вже може рідше: кожного тижня, а перший рік війни – це майже кожний день. Вона прожила у нас до початку червня – до кінця травня [2022 р.], приїхавши дев'ятого березня. От я знаю, знакове число таке [Шевченків день]. Дев'яте березня дві тисячі двадцять другого року. Ірина приїхала. Я можу назвати її прізвище, бо вона дозволила мені. Ірина Санжарова, їй п'ятдесят один рік зараз. Народилася вона в Харкові. Інженер. Інженер по вентиляційних системах. Вона вернулася до Харкова. Вона працює за спеціальністю. Живе з чоловіком в Харкові. І той стан, в якому вона була, коли приїхала, я ніколи не забуду. Ми навіть, щиро зізнаюся,десь з чоловіком переглядалися, бо коли звучали сирени, ми вже не йшли зі свого другого поверху зі спальні вниз. А вона – завжди одягнена, завжди з рюкзачком. Тільки сирена – вона вже вниз! Більше того, я бачила, що в неї дуже тривожний стан. Я Ірину зрозуміла тільки цього року, коли біля нас недалеко впали ракети і вбили людей. І коли вибухова хвиля пройшлася через мій дім і збудила мене з ліжка. І того страху, який я пережила, коли тебе піднімає вибухова хвиля в твоїй хаті... Я тепер розумію, що вона пережила! Тому що вона мені дуже багато описувала. Я записала в неї інтерв'ю. З цією історією, автобіографічною історією війни, я виступала тепер ось, недавно, на Конгресі міжнародному в Філадельфії, на IECS. І Іра почала мені відразу розповідати свій віщий сон про те, в якому вона зрозуміла, що буде війна. Ось Ви мене питаєте, чи я знала? А потім виявилось, що коли я розпитувала людей, самі вони мені розповідали оті віщі сни. Це ж стало вже моєю публікацією. Моїм таким позаплановим зацікавленням. Темою. Вона сама мене обрала фактично. Я зрозуміла, що багато жінок інтуїтивно відчували, що ось-ось почнеться. Або воно буде, або воно принесе багато болю, втрати, смерті, загибелі. Воно принесе Україні величезні нещастя. І щоб виміряти ось це, я вчора була на могилі батьків на Личакові. І я завжди проїжджаю повз Марсове поле, там в нас ховають вже тепер, під час повномасштабного вторгнення, полеглих Героїв-Воїнів. А мама з татом мої лежать на сімдесятому полі, де є поле тих, хто загинув в АТО. Тому ще це війна тривала для мене від чотирнадцятого року. Бо я постійно це бачила. Щотижня! Щомісяця! Я бачила, як поле заповнюється-заповнюється. І ми кожного разу, як йдемо до батьків, бо там і батько чоловіка похований, ми завжди звертаємо, ставимо свічку біля оцього загального [хреста]. Там хрест був такий, металевий хрест у вигляді берези, березового хреста. Тепер це замінили, зняли. Мені дуже шкода, бо цей березовий хрест – це символіка стрілецьких хрестів. І там же ж завжди на мене дивляться очі хлопчика, дев'яносто третього року [народження]. Це рік народження мого старшого сина. І коли дивлюся в очі цієї дитини – кожний день, кожний раз дякую йому! І я не можу уявити, з чим живуть його батьки. Через дві могили, там же ж, поруч

нього – Володимир Дорош, викладач Львівського університету Франка. Там же ж лежить Володя Павлів, рідний брат Олеси Хромайчук, директорки Українського інституту в Лондоні, яка написала книгу про смерть солдата, про свого брата. І я цю книгу цього року в перекладі вже українською мовою прочитала просто на одному диханні, от сіла – і прочитала просто на одному диханні. В якийсь момент я дійшла до слів сестри, що як шкода, що я не можу бути біля твоєї могили. Я просто взяла, сіла у машину і поїхала до могили. Я дочитувала вже на його могилі, тому що я можу це зрозуміти, коли ти не можеш прийти до могили. І от коли я собі запитувала: де ти будеш, як почнеться війна? Ну, я вирішила: я буду з чоловіком. Ну, якщо його заберуть, мобілізують (бо він ще підпадає, в нього кілька років) – ну, піду в госпіталь, буду щось помагати. Благо, що в радянській час одне, що добре, – нас вчили медицині. Два роки ми вчили медицину. Єдине що: не дістали звання лейтенанта медичної служби. Але ці навички, які нам давали, вони мені служили в моєму житті догляду за батьками понад тридцять років, і дітей. Я думала: якось воно може згодиться, якщо буде потреба і тут. Звісно, що ніхто й уявити собі не міг того, як то буде! Що, не дай, Боже, настане окупація. Бо і це питання ми проговорювали. Ми проговорювали це питання з моїми найближчими подругами з відділу фольклористики, з якими я працювала майже двадцять років разом. І з якими не одні поля ми пройшли, не один кілометр і десяток кілометрів польової роботи. Це особливий досвід, це особлива родинність, я би сказала. Я маю на увазі Надю Пастух і Олю Харчишин. Оріся Голубець. То в Наді дівчинка, дочка молодша, дванадцять років. Вона приходила сюди, допомагала, вона теж була серед тих жінок, які сортували волонтерку. Але коли дуже близько стався приліт біля аеропорта, а вона там мешкає, то змушена була терміново евакуюватися з дитиною, тому що там ні бомбосховища нема, нічого нема в тому будинку висотному. І вона поїхала на довгі вісім місяців. І я обдумувала це. Що справді: жінки повинні вивозити дітей! Якщо є така можливість, дітям треба дати шанс жити і зростати в нормальних, мирних умовах. Вчитися. Тому, що нам треба зберегти наше майбутнє. Наше молоде покоління Незалежності. Бо перше покоління Незалежності – я дуже чітко це відчувала! – воно ж зараз... Воно стримало цю орду! Воно лягло. Це діти дев'яностих років... І коли в червні місяці я почула страшну новину про загибель Артемія Демиди... А Іванку Крип'якевич-Демид я знаю особисто. Багато років ми з нею товаришуємо. Не надто близько, але ми дуже добре знаємося, живемо в одному районі. Вона малювала ікону, якою я благословляла старшого сина під час весілля. З молодшим сином мій менший син ходив на заняття. Тобто ця родина завжди була в полі моєї уваги. І коли я почула про загибель Артемія Демиди – таке враження, що власний син загинув! Бо це співпало із смертю Ігора Маркова, тодішнього завідувача відділу соціальної антропології, в якому я працюю зараз в Інституті народознавства. І оці червень, липень, серпень – ті важкі місяці літа, коли дуже було багато наших втрат. І вже ці втрати ставали не якісь абстрактні: десь, хтось, колись, а це вже ставало твоє коло людей, твоїх знайомих, тих дітей, яких ти бачив, як вони зростали. Це дуже боліло! Та й болить зараз! Тому що вже на Марсовому полі

одна велика площа повністю заповнена. І там же ж похований не тільки Артемій Демид. Але там похований Микола – чоловік нашої аспірантки Анастасії Кілар, яка, власне, ще до повномасштабного вторгнення була в аспірантурі з темою «Образ воїна в етнокультурі українців» і науковим керівником її, цієї роботи дисертаційної, є Володимир Конопка – наш же старший науковий співробітник, секретар спецради, який одразу в перші дні війни теж пішов у Тероборону, і пішов згодом в Збройні Сили України. Зараз він є у війську. Тобто це є люди, які не тільки в теорії, але й в практиці, своїм чином, своїми діями вони доводять свій внутрішній патріотичний дух, свою готовність і обов'язок захищати свою державу, свою країну. І те дуже важливо! Я хотіла повернутися до того, про що я говорила, про пов'язаність з Холодноярівською бригадою. Та от я Вам покажу те, що нам тепер є надіроже в цій... Війна ще навчила (напевне, я на випередження піду!) переосмислювати цінності, що є важливим для тебе: оці матеріальні цінності – вони відійшли на задній план зовсім! Єдине, що: коли почалася війна, мені було страшенно шкода – ну, все, пропадуть касети! Пропаде бібліотека величезна! І тоді же ж зза кордону Ірина Волошина, фольклористка, вона нещодавно захистила PhD в Ілінойському університеті, вона запропонувала «хмару» [Інтернет-хмара – послуга, яка полягає у зберіганні даних на сервері, роду зовнішнього диска, дозволяє власнику мати доступ до файлів з будь-якого гаджета], щоб науковці України свої записи завантажили і в такий спосіб зберегли. Але мені не вдалося зробити це до кінця, тому що записи в мене від дев'яносто другого [року]. Від дві тисячі шостого в мене були оцифровані записи. А ось від дев'яносто другого, коли мої перші касетні записи, і до дві тисячі шостого – це все було в касетах! І тут я зрозуміла, який я зробила... Як я не подбала про збереження ось цього унікального культурного надбання!.. І це стало моєю такою нав'язливою ідеєю. На щастя, Андрій Вовчак, доцент кафедри фольклористики імені Філарета Колесси Львівського університету Франка, з яким ми багато співпрацювали, мали багато спільних різних проєктів, виступів на «Колесівських читаннях», на платформі Наукового товариства Шевченка, в комісії фольклористики. Він так само одержав повістку, пішов до війська. На щастя, він не дуже далеко. Але він постійно є у Збройних Силах України. Він у свої короткі відпускні дні – це навіть не у відпустку! Влітку двадцять другого року він мені телефонує і каже: «Оксано! Давай оцифруємо то, що ти там маєш!» І за місяць часу ми двигнули те, що я не могла кілька років зробити! Ми повністю оцифрували всі мої записи! Ті, що були не касетах. І ось це вже я могла переписати на велику флешку, терабайтову. З терабайтової флешки я зробила кілька копій. За першої ж можливості, це буквально – у березні місяці хтось їхав до Відня, і мені вдалося передати ту флешку дітям старшим, які живуть і працюють у Відні. На всякий випадок! Я й зараз це постійно роблю, оновлюю. Бо... Все, що там напрацювалося за останні роки. А тепер я хочу показати ту річ, ті речі, якими я дорожу. Отже, це є прапори від 93ї бригади, які підписували моєму чоловікові за ту постійну допомогу фінансову, яку він надає за будь-якої okazji. Я не хочу примазуватись до його справи. Але це було мотивацією для мене, чому лишатись. Тому що я розуміла, що він робить важливу

справу, а я можу йому чимось допомогти. Хоча би побутом налагодженим. Хоча би тим, що я допомагаю доглядати його перестарілу маму, якій дев'яносто чотири роки і вона нікуди не поїде. І це – ось це один прапор. Перший ще дві тисячі сімнадцятим роком підписаний! Тобто від того часу у нас ці прапори збільшуються, збільшуються і збільшуються. Я вчора навіть зустрічалася з Андрієм Вовчаком. Я йому це показувала та й кажу: «Андрію! В мене це зараз – найцінніше. І от ці підписи – це теж те, що в нас тепер найцінніше. Що потребуватиме так само досліджень. Оці підписи. Але мене в цій хвилі цікавить не те, що вони написали, а те, хто з них живий! Хто з них живий і хто дійде до Перемоги! Щоб ми прочитали ті, ось – раз! Два! Три! Чотири прапори! За десять років. Останній, от, буквально, минулого року! І я думаю, що це дуже важливо робити кожному і не зупинятися! Тому, що так, як сказала і Олена Стяжкіна, докторка історичних наук, і нещодавно Станіслав Асеев: «Війна – не там! Війна тут!» І вона – з нами! Це треба дуже чітко усвідомлювати! І, власне, про це сказала і Ірина Санжарова. Що вона так само в дві тисячі чотирнадцятому році в Харкові думала: ну, ми знали, що є Донбас. Але ми жили своєю роботою, нам головне роботу робити. Оце ось такий девіз харків'ян: «Нам – головне, щоб робота!» Тобто оця така локальна ідентичність в якийсь момент від двадцять четвертого лютого змінилася. Змінилася на національну ідентичність. І коли вони приїхали сюди, вона була російськомовна, вони постійно говорили українською мовою, все краще, все краще, і тепер, коли я спілкуюся з нею, то я питаю: «Іра, там українського говорите? Не прийдуть вас визволяти, бо ви російськомовні!» Ну, ми вже це жартом обговорюємо. Але для мене це важливо. Тому, що коли вже через місяць часу тільки ми вийшли з чоловіком у місто – я не впізнала рідного міста! Я в ньому народилася! Я прожила п'ятдесят чотири роки у Львові! І Львів – таке, особливе місто. З особливим шармом! Тому, що ти, коли пройдеши до центру, ти обов'язково зустрінеш когось знайомого, а знайомий – знайомого. І зупинишся, і привітаєшся! І оця така родинність – вона дуже притаманна цьому місту! Воно дуже комфортне. Багато хто говорить про те, що Львів є дуже комфортний. Бо всі важливі об'єкти тут у більшій доступності. І в якийсь момент, коли ми прийшли, – ну, це десь, напевне, квітень місяць був, як і перший раз дозволила собі вийти в місто, бо весь час була робота! Весь час нам треба було це все сортувати. Ми не впізнали місто! Чужі обличчя! Місто повністю задрапіроване! Закрите. Пам'ятники, наші фонтани в Ринку, Катедра – вітражі. Інститут народознавства – так само: всі вікна закриті бляшаними такими пластинами. Місто зникаюче! Я намагалася навіть це фотографувати: ті мішки, вікна, закриті мішками. І це мені нагадувало ті фотографії, які ти бачив, про Другу світову війну. Але от воно тут і зараз – з тобою! І оце таке, якесь дежавю, воно зі мною до сьогоднішнього дня! Така подвійна реальність! Ти ніби живеш своє повсякденне життя, ти працюєш. Більше того: ти працюєш з подвійною силою! Я зрозуміла, що так, як за останніх два роки, я не працювала до того ніколи. Тобто не те, що працездатність, а потреба працювати, говорити, промовляти, поки Україну чують! Поки її хочуть чути! І щоб оцей інтерес до України не зупинявся, тому що він так само пригасає десь. Багато

хто говорить, що є інші точки гарячі по світу, і Україна не найважливіша стає. Але поки є інтерес відкриття України світом. А її дуже відкривають! Я це помітила в Парижі. Я була на воркшопі, пов'язаному з тими снами, коли до нас підійшла Маша Царович – це французька історикиня. І вона заговорила українською мовою! Людина, яка дуже добре володіє російською, але перше, що вона при зверненні до мене сказала: «Я розумію, що Ви не хочете чути російської мови». І це було для мене дуже показово! Тобто українська мова, її фонетика, повинна повертатися у простір світовий. Вона була заглушена абсолютно російською мовою і «руським міром». І оце те, про що зараз всі говорять, про деколонізацію, шляхи деколонізації. В цьому я бачу один із таких напрямків – щоби звучала українська мова у світі, щоби її розуміли. Щоб її розрізняли поміж інших слов'янських мов! І власне там, на тому воркшопі, ішлося про те, якою мовою говорити, і вирішили, що я і Богдан Тихолоз, директор Музею Франка, так само ми будемо говорити українською. Для того, щоб та мова звучала! Бо в обговоренні від професора Празького університету було питання: «А якою мовою ось ці сні передаються?» І я в якийсь момент зрозуміла, що коли Ірина оцей сно-тлумачний текст, оніричний наратив мені оповідала поукраїнському, а тільки як перейшло до коментаря – вона перейшла до своєї, рідної для неї, повсякденної мови російської. І це дуже було характерно. Тобто цю традиційний текст – він є переданий саме традиційною мовою. І це теж, я думаю, стане полем для особливого дослідження. І воно вже є! Бо і конференції цьому присвячені, багато. І пригадую, що багато було різних таких моментів, коли війна давала тобі можливість чогось нового вчитися. Знаходити нових людей і нового вчитися. З чим це пов'язано? Це пов'язано з тим, коли я намагалася ось цю логістику всю дуже швидко організувати. Тому що до мене зверталися. Виходила мережа інформації – вона так швидко поширювалася, ви знаєте, мов «сарафанне радіо». Одні приходили, другі. І дуже швидко до нас на вулицю почали приходити люди, які йшли по дорозі – у нас там в кінці вулиці «Карітас» знаходиться – вони йшли туди в надії дістати банально, бо виїхали, в чому стояли, на зміну одягу нема! Десь його треба взяти. І ще тільки формувалися оці пункти. На Коперника там величезний був волонтерський пункт з одягом, що можна теж було вільно брати. Ще в інших місцях Львова. І от приходили до нас. Напевно, десь ось так переказували: ось там дають те-то і те. І от прийшла жінка, така старша жінка, з дочкою. Я хоть потребувала їхні паспорти, бо не знаю, мало, хто. Тобто просили якийсь одяг. Вона каже: «Та от ми пішли в “Карітас”, а нам там нічого не дали!» А там давали юридично, вони не змогли дати їй матеріальну допомогу. І вони дуже довго поруч знаходилися. Заходили, шукали собі якесь взуття, якісь шапки, рукавиці. Всілякого це було. Але найбільш зворушливо було це, коли на пальтах знаходили написи. Я Вам хочу показати: «За бабкі – будь ласка!» Це надзвичайно було зворушливо. Або такі малюнки: «Оляжак. Україна вигра!» Ці дитячі малюнки про нашу Перемогу – вони мене досі гріють! І вони мене досі мотивують. І вони зобов'язують не мислити такими категоріями «ну, все пропало», чи «все не так іде», чи «ось, все затягується». Так, як ми зараз це чуємо. Що війна – на виснаження, війна на-

довго. Або оце та Сашенька, яка зі мною жила, п'ятирічна, вона в один прекрасний день сиділа і чимось займалася, бо вона дуже рухлива дитина, і їй сидіти за книжечкою не вдавалося... І я думаю, що оцей нервовий стан її батьків... Бо батько – сердечник, і операцію переніс. І мама... Вони ж переживали, що далі, що з Києвом відбудеться. І дівчинка це відчувала. І вона намагалася якось відтворити хоча би так, в аплікації цей свій дім. Дім – цілий! Дім – яскравий! Червоний. Дім з деревом. Тобто вона намалювала це двадцять дев'ятого березня. Тобто цей місяць війни – це був найважчий місяць! Справді. От ще такий: «Наталка коха вас» – тобто Наталка любить вас. Ось така підтримка, така потужна підтримка від поляків, від дітей. Ось! Ось веселка така. Тобто вся ця дитяча символіка, дитяча образність. І це теж ще одне величезне поле для вивчення, як діти реагували на війну. Я завжди до цього чуйна, тому що маю своїх власних трьох дітей і ще сім похресників чоловіка і своїх четверо. І завжди перебувала в полі дітей. І досі перебуваю. Тому для мене це надзвичайно важливо – як діти реагують на війну, як вони її сприймають; як вони її переживають. І про це я теж сліdkую за різними новинами: як травмовані діти, як діти, які дістали інвалідність внаслідок ракетних атак і вижили, як вони проявляють себе в різних – і спортивних, і наукових, і різних – змаганнях, українські діти. Ну, це не може не мотивувати власний оптимізм! Що все буде добре. Так, як ми говоримо: «Все буде Україна!» Десь так як це бачу. Хоча часом, коли приходять новини про загибель... Кожен день сліdkую за телеграм, за фейсбуком за каналами «Реальна війна», офіційними каналами. Тобто ти не виходиш з цього простору! Навіть коли ти за вікном бачиш сонце, спокійні дерева, тиша, без сирен. Ми навчилися жити. Коли я дзвоню до Іри, кажу: «Що в тебе там, в Харкові?» А вона: «Та!.. Цілу ніч не давали спати!» Я вже дивуюся, як вона зуміла сама зорганізуватися, зуміла з собою справитися! Хоча я розумію, що це бажання більше представити, ніж те, що вона насправді відчуває. Тобто для неї важливо, щоб ми бачили, що вони – нескорені, що «ми – сильні». Хоча я розумію, що внутрішньо вона вже вичерпується. І от в цей рік. Хоча в перший рік війни дуже багато пройшло через дім – тридцять вісім чоловік! Різні люди були: старші, знайомі й незнайомі. Був чоловік з Сум зі своєю мамою. Мама вже померла, бо він вернувся назад. І коли вони опинилися в мене вдома, перші дві доби, то я зрозуміла: Боже, як ця жінка, в такому напівзігнutoму стані, така немічна, така худенька! Як вона пододала цей шлях?! В маршрутці! З Сум – до Львова! Потім вони мешкали цілий місяць в моєї сестри в селі, а їх туди відправила, бо там лекше жити було на той час: там сирен так не було чути, і спокійніше було, і можна було знайти якусь роботу хоча би при землі. Він би міг допомагати, цей чоловік. Вони там місяць побули. А потім більшість з усіх, крім однієї тієї багатодітної сім'ї, повернулися до своїх домівок. І оце теж феномен! Це те, чого не можуть зрозуміти на Заході: чому люди повертаються до себе додому. Люди середнього віку, які ще можуть багато що змінити, якщо вїдуть десь закордон. Та вони повертаються до Харкова, zagrożеного, і ті люди з Покровська, які мешкали в квартирі мого батька, я про це ще не розповідала. Дванадцятого березня приїхала родина, мене чоловік попросив: «Ну, квартира батька пус-

тує». Батько вмер і мені було дуже важко туди заходити, бо це було свіже – щойно батько пішов... І я цю квартиру так: відкрила – і пустила! Родину: чоловік, жінка, її мама, троє хлопчиків. І вони прожили до пізньої осені. Так, безкоштовно. І що було дивно: вони постійно перепитували: «Нічого не треба?» «Та ні», – кажу, – «нічого не треба!» Тільки комунальні, бо це вже я з своєї зарплати мізерної не зможу вам допомогти. Вони там жили. Ця жінка була ракова, онкологічно-хвора. Молода, онкологічно хвора жінка. Цей стрес війни – він позначився на ній, що вона таки восьмого травня цього року померла. Хоча ми їздили. Я з ними їздила в лікарню, домовлялися з лікарями, з хірургом. Їй робили у Львові операцію. Вони були дуже задоволені ставленням лікарів львівських до біженців. Це було інакше ставлення. Хоча у нас тут особливі традиції є. Так, кажуть, що львівські лікарі дуже потребують віддяки. Все мінялось! Тобто цінності допомоги для більшості – я не кажу, для всіх, – але для більшості стали пріоритетні. І цього не можна забути! Оця **набута** родинність в перші місяці війни з чужими людьми – вона вже нікуди не дінеться! Тому що ти багато що переоцінив, і в тому числі в своїх стосунках з людьми, яких ти вважав друзями чи близькими друзями, а люди поводитись по-різному. Хтось в першу чергу дбав за свою безпеку. І це вражало, бо ти очікував від них іншої поведінки. А хтось – навпаки, думав про інших людей! І ці люди для тебе стали ближчими, ріднішими. Так, як оці волонтери – просте подружжя з Бурштина, які від дві тисячі чотирнадцятого року, Оксана і Андрій. Вони дуже скромно досі живуть. Через них проходять величезні кошти! Ні копійки собі! Ви знаєте, це не може не захоплювати! Я своїм дітям завжди, які... Ну, це те покоління, яке формувалося, коли в Україні – все гірше і гірше, а вони вчилися у європейських університетах, можуть порівнювати звідти: от, в Україні щось там таке відбувається, нема престижу, а де та Україна... Моя дочка вчилася у Варшавському університеті, а потім – в британському університеті, який закінчила з відзнакою. Там не знали вони Україну! В Лестері. Не знали! «Ну, десь там. Це – росія!» І все в один момент змінилось! Вона дуже страждала від того. Вона постійно намагалася пояснювати. Ще знали, хто є поляки – не більше! Все в один момент змінилось! І я їм кожного разу повторюю: «Ви розумієте, що ось ці жертви були для того, щоб ми стали видимі у світі! Ті жертви стали для того, щоб зрозуміли, а чи живуть ті українці. І що Україна – вистоїть!» Бо поки є такі волонтери, як Андрій і Оксана, які все віддають з себе для тих Хлопців, і кожного разу переживають кожну смерть як свою особисту в родині – доти Україна стоїть! І це ж не перший раз – це вся наша історія така! Не одне покоління... Я коли почала займатися темою січового стрілецтва у творчості. Це Перша світова війна. Дуже багато було схожого у тих політичних колізіях, які описав у своїх спогадах Дмитро Дорошенко («Мої спогади з недавнього минулого»). І мені дуже нагадувало те, що творилося в нас у Верховній Раді на початку двітисячних. Я думаю, ну, як же ж так між українцями оце те саме, оце те саме. А потім думаю: а можливо, хоч одне покоління проживе без війни. А так не сталося. В українців така доля, що ми повинні бути оцим пограничним народом. І, напевно, нам постійно треба бути, як криця! Щоб тримати цей паркан між тим і тим світом. Дуже хочеться, щоб цей

паркан вистояв! Дуже хочеться. І надіється. Хоча без допомоги, без уваги цілого світу це буде складно. Зрештою, без подолання наших внутрішніх проблем, які нас переслідували так само. Десь так... Десь так я це бачу. Але тепер, коли ти опиняєшся десь у світі і кажеш, що ти – українець, кожен знає. Більше того, мій молодший син, коли він говорить, що українець, в середовищі дев'ятнадцяти-двадцятирічних, то це викликає одразу таку особливу повагу, яка пов'язана з стійкістю, з мужністю, з якоюсь такою невимовною силою. І це отой концепт сили, який я досліджувала на основі фольклору, історичного фольклору українського. Оцей: «де ваша сила, де ваша слава!», – те, що в стрілецьких піснях співалося. Те, що в козацьких піснях співалося! Оця слава і сила, вона в тих наших могилах героїв. Оце нове нагадування. Ми ще не встигли повністю осягнути Другу світову війну, вивчити повстанський рух, героїзм повстанського руху, повстанського фольклору, а ми вже маємо сьогодні новий етап героїчного чину. І це стосується кожного! Я читаю постійно, вже багато років передплачую часопис «Країна». В мене є від першого випуску, від дві тисячі десятого до сьогоднішнього дня. Кожного року ми передплачуємо. Цього року і від початку минулого року вони почали виходити нерегулярно. Але там дуже хороші публікації, пов'язані з інтерв'ю з людьми з різних прошарків населення: це і дипломати, це і волонтери, це і розвідники, це і жінки-воячки. І от коли я читаю жіночі історії – а ми знаємо, що це п'ятдесят тисяч жінок-військовичок! Мене не може не вражати цей факт! Ця цифра не може не вражати! І я дуже часто дивуюся: як вони можуть відважитися на такі речі?! На такий крок! Піти служити! І я схилию голову перед кожним і кожною! За те, що ми з Вами сьогодні розмовляємо! І немає ні сирени, і гудіння. Хоча тепер чую гудіння літаків – і я знаю, що це везуть поранених. І там Хлопці. І скільки з них ще виживе... Бо Львів тепер все більше і більше наповнюється ось цими фронтовиками, фронтовичками. Хоча поки я бачила мужчин тільки з такими важкими формами інвалідності, каліцтв. І все часто згадую ті пісні-хроніки з Першої світової, особливо цей мотив, єдиний фронтовий мотив, де є «Добий мене, брате». А скільки такого вже було зараз, у нашу війну... Так що, напевно, у професійному плані і не вийду з цієї теми! Вона лишиться назавжди зі мною. Я впізнаю нелвівських людей, Це я Вам одразу скажу! Я впізнаю, тому що інакша манера мовлення, навіть якщо говорять українською. Ну, оскільки я – філолог, то неможливо не впізнати. В мене ставлення воно не стале. Ну, от «ставлення не стале!» Тому що воно змінне, залежно від ситуації. Я пригадую себе в перший тиждень війни, як я йшла по вулиці, а це все порожньо, нічого не їде, нічого не чути! І якась людина йде, по телефону говорить – ти не можеш не чути цієї розмови навіть. Я пригадую першу свою реакцію, гостру, неконтрольовану реакцію, але це реакція з болю! Йшла жінка, дуже добре одягнена і говорила по телефону. Це буквально в перший тиждень війни! Говорила голосно російською мовою! Я не витримала – я зробила зауваження. Я досі відчуваю, що російська мова мене тригерить. Я досі не можу її чути. Ніяк! І я відповідно реагую. Якщо тоді я говорила словами, що «чому ви говорите мовою окупанта?», то тепер я можу просто так подивитися, що людина мимоволі переходить до мене на українську

мову. Бо я порівнюю. Ось подивіться: ми їхали до Польщі. Для поляків це незрозуміло! Вони теж були поділені між Австро-Угорщиною і російською імперією, але мова одна! В них не стоїть питання кожного разу поділу через мову. І скільки так справді треба тих смертей, щоби люди зрозуміли, що, ну, знаєте... Або ми один народ, який проявляється через одну мову, або ми ось такий гібридний народ, чи як. І тому десь обурення Ірини Фаріон, яке так сколихнуло суспільство, різні думки, категоричні. Можна порізно оцінювати і форму спілкування, але по суті я розумію, що вона мала на увазі. Тому що з дев'яностих років ми дуже багато і системно працюємо для того, щоб говорили українською. Я пригадую, можливо, це не зовсім гарно з мого боку, але оці молоді люди, які в мене жили, це молоде покоління киян, їм по двадцять років, вони жили тут з собачкою, і вони зі мною говорили українською мовою – закривалися в кімнати і говорили російською. Я не витримала одного разу, я їм зробила зауваження, кажу: «А ви не змінітеся! Ви не змініте цю Україну, якщо ви в цій Україні живете і далі в цій Україні говорите російською мовою, будучи українцями з походження!» Бо я знаю, що вони є українці з походження – це діти наших далеких знайомих. З українськими прізвищами, з українськими іменами. Тобто це типово русифіковане коліно. І оці діти, які вже вирости, народилися і вирости, вивчилися в час Незалежності, продовжують говорити російською, русифіковані – я це не можу зрозуміти! Я можу зрозуміти, коли примусом, в час радянський так відбувалось. Але в час Незалежності – мені важко це зрозуміти! І, звичайно, що роль держави має бути в тому дуже послідовна і дуже тверда. Навіть жорстка. Бо так робили поляки: короткий період державності міжвоєнного періоду – тут у Львові польські гімназії, польські школи, польський університет, польська консерваторія і так далі. Вони формували свою державність! Для того, щоб об'єднувати. Так, завжди будуть різні групи, буде класовість, буде культурний різний бекграунд. Але як ми себе впізнавали за межами нашої ойкумени? Перше що – це мова! Ти їдеш в Польщу, ти їдеш – ти чуєш українську, ти розумієш – це наші! Хіба це не вагомий посил для того, щоб його плекати? І у Львові я це бачила, що от люди, які приїжджали зі сходу, вони звертаються українською. Я розумію, що вони перейшли два метри і вони повертаються до російської. Я це чую по акценту. Але вони до мене звертаються українською! Яка там не є українська. Навіть якщо російською звертаються – я буду відповідати українською. Тому що я на своїй землі! Я приїжджаю за кордон і я з поляками буду говорити в них там польською, в Америці – англійською. Так має бути. В тому полягає полікультурний світ. З поваги до чужої культури. А мова – це основний чинник культури. Це – дуже серйозна проблема, і я на неї зважаю. Я, як бачу молоду жінку, яка говорить російською... Боже! В нас лисиці ходять! Ви бачите, що робиться в час війни! Це я не можу надивуватися тому, як природа реагує. Це теж один з чинників, коли почалися сильні бомбардування – в нас змінилася кількість птахів у Львові і навіть види птахів. Я люблю спостерігати за птахами. І це для мене дивно, щоби були лисиці в центрі міста, дві! Це так! Так от що стосується дітей. Я постійно це говорю. І тій дівчинці, яка вернулася до Києва з мамою, я постійно перепитую: «Сашенька гово-

ре українською?» Перше, що вона казала, коли вони вернулися в травні до Києва: «А тут все лишилось так само!» І я цього не можу зрозуміти! Київ, який так виїжджав, який так тікав, який так рятували – по що? Вже влада вся говорить в нас українською мовою! Яке майбутнє ви будете своїм дітям, якщо... Значить, ви не бачите цього майбутнього в цій країні? З цією країною. Скажімо, мої діти теж вищу школу закінчували в європейських вузах, але вони всі говорять українською мовою. Вони постійно з іншими говорять. Більше того скажу: мій син вчиться в Брюсселі, він не розмовляє з українцями, які говорять російською мовою. Каже: «Я від них дистанціююся!» І він не спілкується з ними. Він каже: «Я не можу!». Він спочатку їх виховував в йому зрозумілий спосіб, а потім просто припинив [спілкування]. Бо коли людина вчиться в університеті, вона вже повинна мати своє розуміння ідентичності. І це не є дитина! Тут треба свідомо приймати рішення. Свідомі робити кроки. Якщо їх немає – тут уже ніхто нянькою не буде. І цій дівчинці Саші я купила у Львові вишиванку, і вона от в перший клас пішла цього року, пішла в моїй вишиванці. І для мене це теж така символічна річ, тому що це як щось таке, дороге. Бо в мене дома кілька. В мене власні є колекції – від бабці, одної, другої – вишитих сорочок, яким понад сто років. Для нас завше це було органічно, а для декого це тільки вперше. Навіть зараз, в дві тисячі двадцятих роках. Не в дев'яностих, а в дві тисячі двадцятих! Через тридцять років це тільки приходять до усвідомлення, для чого це. І що воно може бути дорогим! *Ексцеси з мобілізацією* відбуваються тільки тому, що наша влада приховує кількість загиблих. Бо у дві тисячі чотирнадцятому-п'ятнадцятому роках в рамках нашої інститутської програми ми мали тему по Покутті. Ми їздили по Івано-Франківщині, кожного дня по два села. І оцей чотирнадцятий-п'ятнадцятий рік не було села, де б ми не застали, прийшли в сільраду – а там список атошників. Список – атошників! І я вже тоді починала цікавитися темою цих наративів воєнних: переказів, легенд, що з цим пов'язані, пісень. І вже були перекази про різні чудесні явища, коли мати молилася біля Гошівської ікони Богоматері, і в цей час син відійшов, з нею там телефонував, і це його врятувало, бо інші загинули. *Ексцеси з мобілізацією* – це маніпуляція, це кимось підігрівається, звичайно. Ми знаємо, що інформаційна війна іде. І люди, які трошка вміють аналізувати, мислити, порівнювати, зіставляти, вони це побачать одразу. Ну, напевне, задача таких людей – займатися просвітою. От просвіта у нас чомусь в час, коли всі письменні, є актуальна! Бо я постійно цим займаюся, скільки себе пам'ятаю. Ті люди, що у мене жили, я їм пояснювала: от яка була історія, як то виглядало тут в Україні, чому тут було в Галичині так, а не інакше. Скільки пішло, скільки загинуло січових стрільців на ту Велику Україну. І та сама історія зараз! І на сході, і на заході люди є однакові – і там люди ухилиються, і тут ухилиються. Є просто люди, які нездатні воювати. Ну, це і буде гарматне м'ясо. Вони прийдуть – і в перші два дні вони загинуть на фронті. Або дістануть інсульт, інфаркт. Ясно, може дійти до того, що й ми, жінки, возьмемо зброю. І так є. В Ізраїлі загальна військова повинність для жінок і чоловіків. Але говорити про те, що Західна Україна ухилиється – це категорично неправда! Тому що вистачить тільки сфотографувати те Марсове поле.

Тільки у Львові! А в кожному селі вони є! Я особисто не брала участі у такій [похованні воїнів] жодній процесії, тому, що, поперше, не було часу, а подруге, ядесь свідомо уникаю такої публічності. Я завжди хожу на ті могили і я потребує самотності спілкування з цими людьми. Бо в Ринку завжди стоїть в той день, коли ховають одного, двох, п'ятьох, десятих, то виставляють банери: хто в цей день похований, короткі його біографічні дані, там квіти чи щось лежить. Я завжди це читаю, завжди тихо промовлю собі «Отчешаш», скажу: «Дякую, Хлопче!» або «Дякую, Дитино!» Це – як діти. Це – діти! Це наші діти! І тут нічого не зробиш... Але так: на коліна стають. Тобто громадський обряд проводів полеглого воїна-героя уже є дуже чітко сформований. Він вже є як не прописаний, він вже є утверджений діями. Тому що це показують по відео, це показують по телебаченню, і люди знають, які форми цього є. І моя сестра троюрідна, вона працювала на вулиці, яка веде до Марсового поля. І вона каже: «За день по кілька разів ми виходимо, – в аптеці, в лабораторії вона працювала. – Виходимо, стаєм на коліна, коли провозять полеглих». Тобто суспільство вшановує людей, які віддали своє життя за те, щоб ми прожили ці півтора року війни, дуже складної, страшної війни. Ну, це тільки вдуматись, яка часточка землі, яка країна протистоїть і якому монстру! І коли починаєш собі то нагадувати, то це в голові не вкладається! Бо це неспівмірні є. Так! Я завжди перед очима маю такий візуальний образ, який поширювали: замальована часточка золотим – мапа України. І мапа росії. На земній кулі. Ну то... Про що можна говорити далі... Я от недавно чомусь вникла в саму метафору, яка стала розхідною: «м'ясна атака». Та це страшно! Це просто страшно! Ми от знали раніше «гарматне м'ясо», а тепер – «м'ясна атака». І тому от в сні віщому оцієї моєї харківської подруги, тепер – родини, бо далека сестра мого чоловіка, Ірини у сні було м'ясо, м'ясо, м'ясо... Сире м'ясо. Ось це оприявлення ось цього головного образу війни. Тому що ми обороняємся. Але ми не починали цієї війни і не прагнули її ніколи починати. І як казав історик Володимир Мороз: «Українці жодної війни не почали і нікого не завойовували». Але є люди, які живляться смертю. І в культурі російській воно є, некрофілізм. Вони не можуть інакше. І через те я за день до війни, відчуючи, що вона почнеться, я перекинула PDF своєї монографії «Драматичне буття людини в українському фольклорі» своїй колезі литовській фольклористці Ліне Гутіне з Вільнюса. Я їй просто перекинула, бо я думала: а раптом... Ну, вб'ють! І пропаде. Хоч там лишилось! І написала їй, що я хотіла ще перед війною підготувати статтю, яку, врешті, вона в серпні мені написала, чи можете ви її зробити. І я в вересні сіла і її зробила. Зробила англійську статтю. Вона вийшла в їхньому журналі «Фольклористичні студії», називається «Литовсько-татаускас дарбаї»: «Стереотип росіянина в українському фольклорі XIX століття». І вона має надзвичайну популярність – тому, що англійською, має ширшу аудиторію. І оте, що ми знаємо про той образ москаля – чи перших москалів, чи других, пов'язаних з давнішими, казковими жанрами, чи потім в історичному фольклорі, неказковому, двадцятого століття – воно все повторилось. То ці «стереотипи» так звані, вони чомусь підтверджуються реаліями життя. Вони не є заkostenілі. Закостеніла поведінка, виявляється: дикий,

жорстокий ворог, гвалтівник, крадій, мародер, як казали, «темні» [в значенні неосвічені] – так воно й лишилося! Буча! Ірпінь! Ізюм! – це все підтверджує. А що буде ще з Херсонщиною?! У мене невістка, вона родом з Одеси, а її по мамі родина з Херсонщини. Її тітка прожила цілий рік в окупації з своїм чоловіком. Захворіла онкологією і вже в останній, після Каховки, прорив їм тільки вдалося виїхати. Вона померла восени цього року. Людина зовсім молода – сімдесят першого року. Оце є ціна війни для цивільного населення. Ми ж не обчислили! Ми не маємо обчислень фронтів втрат, ми принаймні не знаємо публічно цього. І ми не маємо обчислень – і не будемо мати! – цивільних втрат України у цій війні. Тому, що вони мають пролонговану дію. Оце все відобразиться на нервових зривах, на онкології, на серцево-судинних захворюваннях. Скільки старших людей, які народилися у війну, які зростали у війну, і вони виходять з цього життя у війну. Ця циклічність початку і кінця життя у війні – вона для мене є дуже трагічною. Мені дуже шкода тих старших людей. Але, на жаль... І от Ірина мені казала, що Харків дуже пустіє. Вона в центрі працює, але вивозять дітей, виїжджають з дітьми, виїжджають самі. Я була в Харкові останній раз у дві тисячі шостому чи сьомому році. Це було на базі цього, народної творчості [нині Харківський обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва], міжнародна конференція. І вже тоді були такі розмови, що не в ту сторону щось все іде. Їх хтіли закривати взагалі. І це було дуже тривожно. Тому, що на цій конференції я почула молоду аспірантку з росії. Коли ця дівчина стала і з трибуни щось там аналізувала і в неї серед етнонімів вона вживала не «українці», «український народ», а «малоросія», «малоросійський народ» у стосунку до сучасного періоду, до сучасних процесів. І це була дуже тривожна для мене тенденція. Більше того, моя колега Іванна Чочович, яка стажувалася зараз восени в Парижі, вона прислала титулку книжки з бібліотеки. Бо оскільки ми тепер російських видань, наукових, академічних видань, наголошую, не відстежуємо так ретельно, хоча намарно, бо нам треба знати, чим живе і що думає ворог! То книжка названа «Украинцы, которые были». Двадцять першого року видання. Отже, в двадцять першому році формувалася суспільна думка, що ми повинні зникнути з лиця Землі. І говорити про те, що вони почали там війну тільки тому, що вони щось там якісь території хочуть, це є примітив. «Ми били» для них! І ми повинні зникнути. І тому нам треба стояти, і цілому світу разом з нами стояти. Бо і світ опиниться в тій самій парадигмі. Європа, Західна Європа, теж опиниться в парадигмі «били», якщо російський чобіт зайде до них в дім. Брудний російський чобіт! Отак я це бачу! Оце до речі Ірина мені теж про це говорить, тому що її дідусь був теж льотчиком воєнним. І вона при аеропорті живе, і вона постійно нагадує, вона каже: такого руйнування не було Харкова навіть за німців, під час Другої світової війни. І оця постійна апеляція до досвіду минулого, до досвіду попередніх поколінь, оцієї «постпам'яті» [цього терміна, який тепер дуже часто вживають]. Вона дуже є характерним для сьогодення, тому що ми ж виховані на книжках, пам'яті, нехай це були певні конструкти, але частина суспільства вихована на усних розповідях. Так, як в моїй родині це було. І тому ось ці різні дискурси історичні, вони

вступали в певний конфлікт між офіційним і приватним. І воно десь і зараз проявляється. Так само, бо вже є особисті досвіди війни, і є офіційний дискурс. Окремі історії. От скажімо, з цією Іриною – я розкажу ще оцю історію про оці відмінності того, як тут і там, з нами – не з нами. Тому що я ніде це не опублічувала, але це важливо, бо це і є фактичний переказ. Одного дня Ірина пішла в магазин. Вони для того, щоб якось дістати допомогу, щоб якось себе врівноважити, вони виходили, ходили по вулиці. Тобто це якось допомагало справитись з психологічним навантаженням. Вона пішла в магазин, супермаркет «Сільпо». І в той час там десь чи сирена була, чи якась інша причина, що людей там закрили надовше. І вона стояла з людьми. І впав якийсь товар з полиці. Причому гучно впав! І вона мені це зразу не розповіла, а потім. Що коли це сталося вона і кілька інших людей впали на підлогу ниць. Всі інші стояли і дивилися на них із здивуванням. І для мене ця картина настільки образна, настільки опукла. Я би сказала: навіть кінематографічна. Що я розумію, як вони бачили тих, хто пережив важкі бомбардування. Бо вона перші шість діб жила в бомбосховищі. Я не знаю, хто тут з наших львів'ян місцевих жив у бомбосховищі! У нас навіть нема такого бомбосховища! Коли тебе не випускають військові, коли ти мусиш користуватись, коли ти не миєшся, коли ти користуєшся вже тими обмеженнями, можливостями, які є, коли купа дітей, які плачуть, які хочуть їсти і так далі. І тими, хто, як тепер кажуть: «з екрану спостерігає за війною». І я про це говорила: коли свій дім стає небезпечним, не є безпекою, не є чимось, що рятує, заспокоює, а навпаки – є місцем небезпеки. А бомбосховище – чужий дім, так, якщо говорити про наші етнологічні означення, він раптом стає своїм. Тому що там тобі дають порятунок, там тобі дають спосіб і можливість вижити, харчування налагоджене, тепло, вода. Оці от зміни просторів «свій» – «чужий», вони дуже швидко оприявнюються під час війни. І ти розумієш. Її висновок і мій висновок такий: вона сказала: «нічого не може бути постійним!» Тобто в час війни немає постійності. А людина, щоб почуватися спокійною, вона, напевно, потребує якоїсь постійності, якийсь хоча би прогнозований рух подій лінійний, а тут – хаос! Я не знаю, що буде завтра. І я по сьогоднішній день не планую нічого далі, більше, ніж на два дні. Я завжди кажу: «Я вам нагадую: ми живем одним днем». Особливо, тим людям, які за кордоном, кажу: «ми живем одним днем». Так воно і є. І тому цей день... От я вчора все відсунула і я провела з Андрієм Вовчаком, ми поїхали до нашого колишнього голови Комісії фольклористики Михайла Чорнопиского, якому вручили Пам'ятну медаль НТШ, бо це пройшло минулого тижня святкування п'ятидесятиріччя. Тепер я – голова Комісії. Так. То ми його пошанували, він – дуже літній чоловік, завезли йому і ми весь час з Андрієм провели. Йому тільки один день дали на відпустку. Але ми проговорювали і ті наші професійні питання, і воєнні питання, і армійські. А він зсередини записує фольклор. І каже: «От. Записую приказки. Один сказав: "Пішов у військо – а виїшов з армії!" І це дуже показово!» Оті наші зміни: «пішов у військо» – були більшість добровольці, яких навіть частину завертали, стільки їх було багато! Але півтора року війни змінило і саме середовище, змінило і якісь ці... Ця «армія» в значенні негативному

більше. І якісь ті армійські всі недоліки – вони вже знов проявляються. Словом: буде маса різних досвідів! Кожен – свій! Але, напевно, це найбільш документована війна, як сьогодні говорять. І це теж важливо. Тому що тамті попередні війни і не досліджені до кінця. Коли почалася війна, я точно пам'ятаю! Я лежу і думаю так: ну, їхати не буду, збиратися не буду, хіба дітям ті флешки. А друге: Боже! Як попаде ракета в ІМФЕ!.. і згорить архів... Оце для мене було! І я думаю: добре, що я працювала там з остарбайтерівським фольклором і Першої світової війни! А то – весь фонд Гнатюка піде... Я за це переживала! Це мені було дуже важко пережити! Тому що фонд Гнатюка – 283, ще досі не сканований весь і не описаний до кінця. Так що це – завдання наше, спішити це зробити! Тому що в один день тепер значно більше стискається і можливості працювати, ніж це було до... Десь так! Ми – в триваючій війні, і ніхто не знає, чим вона закінчиться. А жити нам треба – це наш обов'язок. Жити і працювати нам треба! Зберегти цю українську культуру. І цю традицію. Зараз Різдво. Я все одно зараз піду на відділ і буду якийсь дідух шукати. Хоча минулого року не було настрою, ми були з чоловіком вдвох в Новий рік, хворий він, з «короною». Видно, ті болячки вилазять з війною. Пора записувати науковців. Бо вони – люди з аналітичним мисленням і зі своїм приватним досвідом війни. І вони якось так на маргінесі.

Записала О. Таран 1 грудня 2023 р.

у м. Львові

від Коваль Наталії Мирославівни, 1978 р. н.,

та її доньки Анни, 2003 р. н.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Наталія:] Мене збудила сусідка: вона так голосно стукала в двері, що я думала, що хтось вивалює двері. Я відкрила, а вона: «Наталія, війна!» [плаче]. Я дуже перестрашилася була. Не думала, що війна буде, тривожної валізи не мала. [Анна:] Були більш-менш документи лише покладені. [Наталія:] Я так думала, що не буде [широкомасштабного вторгнення]. І тоді почалася паніка, я не знала що робити. Почала молитися. Потім так було, що молитися не могла [емоційно не могла зосередитися]. Ми пішли на вечірню службу до церкви, [потім] почали моніторити новини. Пам'ятаю, ми в той період кожен день ходили до церкви. Я себе потім злапала на думці: «Як тривога – то до Бога, по тривозі і по Бозі». Молитва не йшла – була паніка. А потім я собі подумала: я у Львові, що то я панікую, [а] що ж роблять ті люди, які там, близько від кордону, двадцять кілометрів, сорок, і так далі. І трохи взяла себе в руки. [...] Повітряні тривоги – ми не ходили спускатися нікуди, бо в нас немає як такого укриття. Я думаю: «Боже, як завалиться той будинок, то нас хто буде витягувати з тих завалів?!» В нас цегловий п'ятиповерховий будинок, «хрущовка». Виходили на вулицю більше. В нас одні, з Харкова, здається, сусіди, то як була тривога, то відразу було чути від них шум [крізь міжквартирну стіну], що вони дуже скоро збираються; ми так не збиралися. [То досвід проживання поблизу російського кордону, коли з Брянська за шість хвилин прилітають снаряди]. Так, так. Я то не дивуюся, я то розумію. Ми ходили в туалет [у межах квартири використовували як укриття], я стелила такий коц, але то було кілька разів. Десь, може, з числа двадцять

дев'ятого [лютого] в Інстаграмі я надібрала на групу «Логос крістіан» [Logos – Християнська платформа], то створила одна дівчина і один священник. Там ми щовечора, десь години з десяти і до півночі ми читали псалми безперервно, нон-стоп. Там люди підключалися у прямий ефір, можна було подати «плюсик», можна було підключитися і самому читати. Спочатку люди трохи соромилися виходити, бо читав той священник і дівчина, Софія Яворська і отець Олексій Саранчук. А потім люди набирались сміливості, отець їх багато підтримував, пояснював уривки Євангелія; і як ми почали читати ці псалми, пропав весь страх. З того часу ми нікуди не ходили [в укриття]. Правда, було на початках: у дочки товариш, в нього знайомі військові, і, пам'ятаю, одна ніч з тих перших, дзвонить: «Їдьте, їдьте зі Львова! Сьогодні точно буде обстріл!». І я малих позбирала, поїхали в село; в нас село недалеко, і там [перебували], але не було обстрілу. Потім десь через два дні знов: «Їдьте, їдьте!» Ми приїхали в село, я кажу: «Я більше не поїду в те село, я буду сидіти собі в хаті, спокійно молитися» [сміється]. Ні, ну, знову: «Мамо, їдем!» Знов поїхали, перебули ніч, тривога, нема обстрілу. Із-за того ми перестали їздити зі Львова. І прийшов такий спокій, довіра до Бога, що Бог захистить. Якраз там, куди ми їздили, був випадок, що там був прильот. Просто в хату залетіло, але то було чудо, – то не в нашу хату, по сусідству, – сусіднє село, але зовсім близько біля нас. І ті люди були в хаті в той момент, їм – нічого. А сусідня хата – потерпіли люди. І я собі подумала: «Боженко, та то ж ніде немає безпеки такої. Поїхав в село, а там в село прилетіло». Раз, пам'ятаю, я співаю в хорі, в нас репетиція була якраз, і тоді був прильот у Львові, біля церкви недалеко, і то було так досить чути; був страх якийсь, але не настільки, як на початках. Найбільший страх у мене був, коли сусідка гупала в двері, і ото вона мене так збудила, то був найвищий страх тоді. [З часом Ви склали тривожну валізку?] Я доклала [до документів] якесь печиво, медикаментів я не брала, бо не тримаю медикаменти, дякувати Богу, ми не хворіємо; ми купили кілька бутлів води до хати п'ятилітрових, щоб була весь час вода в хаті. Якесь там крупи я закупила, але небагато. Валізки [кожному члену сім'ї окремо] не складала. [Узагалі в родині є правило тримати певну кількість продуктів тривалого зберігання про всяк випадок?] Я тепер таку маю довіру до Бога. В Біблії написано: «Не турбуйся про завтрашній день». Нічого такого не купляла; воду [найголовніше], якісь три пачки печення і все.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

У мене багато друзів-волонтерів, і ми ходили в Будинок воїна, бо в хаті неможливо було бути. Ми ходили в Будинок воїна, там люди все зносили – оголошувалося, що треба якийсь одяг, взуття, ковдри, якісь гігієнічні засоби, продукти харчування. І ми те все пакували, розформовували. Потім під'їжджали машини, треба було вантажити в машини. Ми ходили плести сітки, щоб відволіктися. Треба було без перерви щось робити. Сітки ходили плести в Політехнічний інститут [«Львівська політехніка»]. [Як Ви дізналися про цей осередок?] [Анна:] Моя викладачка української мови Соломія Риботицька з Труша [Львівський коледж декоративного і ужиткового мистецтва ім. І. Труша] підказала, там плели і молодь [студенти], і старші

люди. [Наталія:] «Сила громад» ця організація називається... [Де брали матеріал на плетіння сіток?] Я не знаю. [Ви приходили тільки плести?] Так. Були оголошення [про пошук матеріалів для роботи], але інші збирали. Я возила в одну церкву постільну тканину, мала таку стару постіль. І їм просто відвезла, але я там не плела. Ми плели в Політехнічному інституті. [...] В мене в друзях є активніші волонтери. Я побачила, що вони написали у Фейсбуці, що є потреба в тому, в тому. Я написала в приват, що конкретно треба. Я роблю прикраси, намиста. І я спочатку жертвувала десять відсотків від продажу. Хто збирав, я тих людей знала, їхню діяльність, то гроші туди [перераховувала]. А потім почала двадцять п'ять відсотків [перераховувати]. А потім подумала, що треба ще щось робити. Потім, пам'ятаю, подзвонила до мене одна волонтер і каже, що треба якусь запускну станцію для хлопців, її син там воює, і чоловік потім пішов. І я думаю, Боже, якось дванадцять тисяч, здається, то все коштувало. І вона каже, вже якусь трохи суму назбирали, а чи можу ще трохи дозбирати? І купили ми ту штуку. І термобілизну замовляла з Туреччини. В мене знайома займається дитячим одягом, вона знайшла, де можна дешевше купити, – купили. До п'ятидесяти комплектів термобілизни передали. І робили лимон з імбиром і медом, перемелювали. М'ясне купували, добрі ковбаси, щоб довго стояли. Цукерки, пам'ятаю, купували такі, як я люблю [сміється]. Я помітила, що тоді, коли я почала жертвувати двадцять п'ять відсотків, то збільшилися продажі: чим більше я давала, тим більше мені Бог повертав. Але більше ми робили свічки. Парафін я купувала в Інтернеті пачками по двадцять п'ять кілограмів. Але спочатку – то мій тато бджоляр був, але він вже помер, – і назбиралося багато воску. То я забрала той віск, то з воску були такі пахучі свічки, но потім воску не було, і було дорого купувати віск, і ми купували парафін, і вже з парафіну робили. Кума моя привезла мені такий великий кульок, бо вона робить різні свічечки, то вона всьо позбирала і принесла, каже: «На, роби». Десь по своїх знайомих вона назбирала парафін. Десь у магазині квітковому знайшла свічку, що вона трохи була облущена, що вже її, напевно, ніхто не купив би, то попросила. А вже потім мусили купувати просто такими пачками по двадцять п'ять кілограмів. Баночки збирали по всіх знайомих. То казали люди, що навмисне купували горох і кукурудзу, щоб баночки давати, баночки з-під котячого корму брала. В ресторани дзвонила і просила [бляшанки], спочатку не розуміли, здивувалися, чого я до них дзвоню; я їм пояснила, то вони збирали мені. Різні зміни, одні, другі, передавали. То в них навіть були такі з-під оливок, помідорів, великі, може, до літра [об'ємом бляшанки], широкі, великі, то в такі було зручно, можна навіть їсти звирити. Парафіну йшло багато. На Нову пошту ходила коробки брати. Анничка так робила – все до сантиметра підрізала. [Анна:] Спершу я не знала, як робити, і перші рази мами не було вдома, я заливала сама і розігрівала в баняку, наливаю, а потім дивлюся на підлогу, а вся підлога на кухні просто в цьому воску чи в парафіні, і це ще треба було чистити. Я позбирала все з підлоги і давай назад розігрівати. А потім вже мамі знайома дала старий чайник, і з нього було набагато легше заливати, не розливалось. [Наталія:]

Оцей папір вона дуже [рівно] підрізала, в неї всьо мало бути дуже точно. [Анна:] Я просто хотіла, щоб зверху воно виглядало красиво, естетично. [Використовувала] просто гофрований картон. Знаєте, є подвійний, а є одинарний. Подвійний скручувався набагато важче, бо він грубий, і після нього, як крутиш, дуже пальці боліли, а з коробок від Нової пошти скручувався легше, і, відповідно, легше з нього робити. [Ви брали коробки з Нової пошти уживані, не нові?] [Наталія:] Так-так. То не так просто ті свічки робити. То я вже побачила – люди мали як м'ясорубка типу, що могли скручувати щільніше, а ми скручували руками, пальці боліли. Це ж треба було стискати, щоб запхати у банку. Банки мали гострий край. [Ви попередньо не загинали гострий край у бляшанці, щоб не поранити пальці?] [Анна:] Ні, не було відповідного інструменту. Але в більшості були з рівним краєм. [Наталія:] Але сам край вужчий, ніж сама банка, і треба було його стискати, щоб пропхати. А той папір потім наче як розходився по банці всередині. Але потім Аня так спрактикувала: один шар треба запхати окремо, а потім скручувати рулончик і рулончик пхати по одному шару. Або, наприклад, такі смужки пропхати в середину, щоби окремими смужками напихалося, так тоже було простіше. В процесі вже призвичаювалися, як легше робити. На колінах стояли, різали, бо то треба було притискати лінійкою. То я купила ніжик для витинанок, і тим ножиком працювала, а спочатку – канцелярським ножом різали, але там в палець натискалося і натиралося. А з ножиком для витинанок було вже простіше. [З досвіду хлопців з передової, які розміри окопних свічок найоптимальніші?] Я не питала, але розуміла сама, що такі дуже вузькі [в діаметрі] – то не дуже, недобре. Кукурудза і горох – оце [найоптимальніші бляшанки саме із цих консервів]. Я питала своєї знайомої, [у якої син і чоловік на фронті], то казала, що потрібні свічки, виручають на фронті: гріють ноги. А потім хлопці скидали відео, як просто роззувалися і до свічок гріли ноги. Ще така особливість у свічках, що треба не доливати до верху. Тому що коли парафін залитий повністю, папір залитий парафіном, то він довше розгоряється. Ми все одно давали хвостик, фітіль такий, але ще верх свічки не заливали; він все одно просочувався тим парафіном, але зверху парафіну не мало було. Максимально повно, але папір треба було, щоб було видно. Бо дуже довго [потрібно чекати], поки той парафін розтопився, а так воно відразу починало горіти. Я ще по батьках у групі Вайбер писала, хто що може купити [для окопних свічок]. Пекли маківники хлопцям на фронт, м'ясні страви, вареники, хто що міг. Їздила збирала, тоді до мене приїжджала машина велика і забирали далі. Свічки я передавала волонтерам, яким довіряла. Є одна львівська журналістка, то їздив її кум [далі, до військових], він знайомий мами з нашого класу. Так співпало. Світ тісний! Одна моя знайома, старша пані, то вона давала нитки, і [волонтери] плели шкарпетки. Вона давала якійсь монахині, і там, при монастирі, вони плели, туди давали [пряжу]. Я купувала термошкарпетки у військовому магазині і передавала. Військові шкарпетки – бавовняні, з махрою, а купувала шерстяні шкарпетки з махрою. Коли я сказала тому продавцю, що я купую на фронт, то він мені зробив навіть знижку за гурт.

Я ж кажу, я бачила: чим більше я даю, тим більше Бог мені повертає... Тоді, коли ми були в Будинку воїна, то дуже багато людей приносили. Я як почула про перші випадки обмороження на фронті, то одразу взялася [за виготовлення свічок]. Одна моя знайома дізналася, що я роблю свічки, то пообіцяла знайти дешевше парафін, по сто тридцять гривень за кілограм. Я купувала плитами, а вона привезла розсипний. Як почала його плавити, воно так смерділо, я потім думаю: може, то не треба його брати? Я їй пишу, що просто запах такий різкий, що мусила вікна відкривати, провітрювати. Мені пояснили, що то харчовий парафін, який ще не пройшов термообробку. Такий парафін зручніше топити, то насипав у чайник, не треба колоти від суцільного шматка. Я пам'ятаю, в ножики кінчик загнула – так тиснула до землі, а то було простіше, але я потім не брала його [через дуже неприємний запах]. Взагалі, свічки робити – то була Анниччина ініціатива. [Анна:] В нас в коледжі, я ж вчуся в художньому, постійно привозять гільзи, їх розмальовують студенти, потім на аукціонах це все продається, відповідно, кошти перераховуються на ЗСУ. Акрилом, олійними фарбами, хто чим розмальовує. Малюнки різні, за вподобанням автора, орнаменти різні, все, що душа забажає. Розписані гільзи віддаємо тому, хто привіз, тому що у нас в коледжі також є викладачі, які багато волонтерять, і вони, відповідно, надають нам гільзи, ми повертаємо їм назад, і вони відправляють вже за кордон на аукціони. [Наталія:] Якраз завтра має бути розіграш, я роблю намиста, то виставила намисто своє одне. Я планувала зібрати десять тисяч, наприклад. Я зробила пост у Фейсбуці: буде розіграш намиста, один донат – двісті гривень. І потім буде рендом, через рендом можна буде виграти, кому пощастить – буде намисто. І вже назбирали більше дванадцяти тисяч гривень. Я виграла свого часу через рендом монету з Америки, там написано: «В свободі наша сила. З Богом ми переможемо». Я навіть не знала, що буде розіграш. Перший раз я виграла. А ще я в Інстаграмі натрапила на дівчину, яка втратила кінцівку, вона на Закарпатті зараз, вона робить виробу з глини: дуже гарні горнятка, чайнички. Вона тоже так збирає [гроші на ЗСУ], і в неї я виграла тарілочку в формі листочка. І хлопцям допомога, і на душі приємно. Почуваєшся таким потрібним, що ти робиш справу, що не байдужий до долі країни, долучаєшся до тої Перемоги України, чим можеш. Людським фактором тільки не виграєш. То є чудо, що вони [окупанти] ще не у Львові. Три дні – стоять [захисники України], місяць – стоять, пів року – стоять. То дія Бога, що Україна витримує той тиск. Які у нас героїчні люди! Я сьогодні чула священника, йому записують питання, і він відповідає, було питання: «Як втішити дітей, які втратили тата?», і «Як втішити ту вдову, що постійно плаче». І він каже, що «я тут не для того, щоб вас втішати, бо то не втішиш, нікого. Втрата – то поспробуй втішити. Я тут для того, щоб вас підтримати, розділити з вами то горе. А ті, що втратили [батька, чоловіка], вони мають розуміти, що вони причетні до того Героя [захисника]. Той Герой пролив свою кров так, як Ісус пролив за нас. Що вони разом з Ісусом несуть ту жертву». Проливається невинна крав. Маємо допомагати військовим, хто чим може.

Записала В. Сушко 11 січня 2024 р.
у м. Львові
від Харчишин Ольги Михайлівни, 1971 р. н.,
Розшифрувала О. Таран

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Дякувати Богу, [у мене в родині] немає ні жертв війни, ні виразно таких постраждалих, тому що ми нікуди не переселялися. В моїй особисто родині ніхто не загинув, дякувати Богу. **Революція гідності.** Війна у 2014 році розпочалася. Я і на Майдані була, і після того, як на Майдані почалися розстріли, було зрозуміло, що це вже війна; коли моя товаришка з Криму приїхала, коли в Криму почалися ці всі воєнні дії. Приїхала, вже на той час, моя подруга, хоча ми з нею зналися дуже відносно, але ця вся біда нас з'єднала.

Вона спочатку у мене була, потім ми її прилаштовували. І так спочатку думали, що це тимчасово, але всі ці воєнні події, на жаль, затягнулися, і *** пробула у Львові п'ять років чи більше... Це вже була війна, все було дуже відчутно. Наприклад, ще коли був Майдан, ми з моєю подругою ходили на похорон Юрія Вербицького [героя Небесної сотні], що був закатований, львів'янин. Це був перший похорон такий, важкий і болючий. Багато дуже львів'ян прийшло, тисячі. І було дуже погане передчуття, що, можливо, це тільки початок. Пізніше, до речі, я цей похорон часто згадую, тому що в нас тоді на Майдані були ще знайомі – було дуже важко, хвилювалися, щоб всі повернулися живі... Дякувати Богу, в моєму колі були знайомі, які зазнали поранень, але всі повернулися живі, не було якихось таких страшних переживань особистих. Але все одно це були переживання про всіх нас, про українців. **Широкомасштабне вторгнення росіяни.** А це, що вже безпосередньо всіх нас торкнулося, то пов'язане з тією атакою, яка розпочалася 24 лютого [2022 року], коли ми почули гуркіт всіх тих винищувачів, які пролітали, і коли почалося повномасштабне вторгнення, – це вже кожен з нас, кожен українець відчув безпосередньо. Коли почула цей важкий гуркіт винищувачів, я просто від цього [звуку] прокинулася. Мозок до цього вже був готовий, тому що вже кілька днів перед тим це висіло в повітрі, і я вже дуже чітко розуміла, що цього не уникнути. Для себе особисто я це вже усвідомила, коли був брифінг [Джо] Байдена, здається, це було 18 числа [лютого], якщо не помиляюсь, і це вже було зрозуміло, що війни не уникнути, що це питання кількох днів. Для мене ця інформація була складною [для сприйняття], треба було зрозуміти, що з цим робити, бо моя дитина за кордоном навчалася, і якраз планувала приїхати на канікули, і вже взяла квиток на 21 лютого. І ці декілька днів перед двадцять четвертим... вже висіло в повітрі, всі про це говорили. У нас у Львові дуже серйозно ставилися: запасалися powerbank'ами, купляли радіо на випадок того, якщо не буде мобільного зв'язку. Думали, який буде план дій, якщо раптом треба буде, наприклад, їхати за кордон. [комплектувалася] тривожна валіза. Це все вже якось проговорювалося, причому, я пригадую, ми навіть собі вантажили мобільні додатки про сповіщення: ми завантажили ще попередньо кілька днів перед тим [24-м лютого]. І я казала дитині своїй, щоб вона, можливо, здала свій квиток (вона літаком мала летіти): «Невідомо, як далі буде, ти прилетиш, я буду за

тебе хвилюватися, краще вже будь там».

А вона каже: «Ну як я вже?! Я вже маю квиток, невідомо, що далі буде: раптом, нічого не відбудеться, потім буду шкодувати, що не приїхала», і вона-таки 21 числа прилетіла додому. Тому я ці дні дуже добре пам'ятаю: і 22-ге [лютого], і 23-тє, і 24-тє. Я, крім наукової роботи (працювала, зараз не працюю, за фахом фольклористка), крім цього, українську мову викладаю. І в мене були заняття індивідуальні з учнями зі Сходу [України], і в середу мене здивувало, що хлопчик, з яким я займалася, він з Бучі (ми займалися онлайн), що він вдома, в Бучі. І я питаю: «Чому ви не виїжджаєте? Вже скрізь про це кажуть, це ж небезпечно». Для мене дуже важко було зрозуміти це. Той хлопчик каже: «Ми вже вирішили: тато сказав, що як тільки будуть перші ознаки якоїсь небезпеки, то ми – на літак й одразу летимо за кордон». Це було 23-го [лютого], дуже добре пам'ятаю цей день. Потім, 23-го ввечері до мене звернулася одна жіночка, письменниця з Дніпра, якій треба було відредагувати текст. Я взяла його редагувати, але сказала: «Ви знаєте, я не встигаю його зробити ввечері». Вона каже: «Завтра зранку мені треба його нести в редколегію, о дев'ятій ранку». – «Добре, я тоді встану зранку о сьомій і вам це зроблю». І вже зранку, як ті літаки пролетіли, коли ми зрозуміли, що вже бомблять, я зайшла в телефон, подивилася, що вже по всій Україні, в Києві, страшно, що робиться. Вже почалося листування [у соцмережах], дзвінки, і тут я розумію, що я пообіцяла людині відредагувати, на годинку треба було ще сісти... і я, попри те все, не знаю, це було дуже дивне [відчуття], сідаю-таки, доробляю вже поспіхом (воно не дуже добре йшло), доробляю той текст, пишу [ій]: «Ви ж знаєте, почалась війна, скрізь в Україні все бомблять». Вона на то ніяк не відреагувала, і мене [здивувало], як люди в цей момент абстрагувалися, вважали, що це, можливо, не настільки серйозно чи як...

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ Це був початок дня. А потім пішли з донькою бігом в супермаркет, тому що в хаті... хоча ми готували, щось трохи було: свічки, павербенки – отаке ми купили, але, в принципі, продуктів ми не мали в хаті, щоб був якийсь запас хоча б на кілька днів. Єдине, попередньо, я пригадую, що купила шоколадки три чи чотири, можливо, ще якісь таблетки чи щось таке, – те, що справді можна покласти [в тривожну валізу], коли треба кудись йти. В укриття, наприклад. Й воду я купила. А таких харчів ми не купили, ми побігли в супермаркет. Там, в супермаркеті, мало що було, але консервів ще кілька купили, крупу якусь, масло. І практично до кінця дня були контакти з різними людьми: багато знайомих у мене за кордоном, які цікавилися [новинами з України], писали якісь пояснення, завантажували додатки в телеграмі, тобто ця комунікація тривала майже до кінця самого дня, наскільки я пригадую. І ще почали думати, що робити з дітьми.

Ми розуміли, що треба, щоб вона вертала-ся поки, ще не такий страшний був корок на тому кордоні. Разом з нею приїхала її подруга з Києва, вони разом летіли. І нам було дуже важливо цю дитину з Києва забрати. І ще одна, їх три дівчинки з України, вони всі поїхали до України на канікули в ці дні, 21-го

[лютого 2022 року]. То вони почали думати, як їхати, щоб всім разом, там батьки намагалися з Києва [допомогти виїхати], ми за цим всім стежили. Словом, вони виїхали якось вечером 24-го [лютого 2022 року], 25-те число були в дорозі, і лише 26-го під вечір сюди. Тут я їх, цих киян [прийняла], вони переночували, і тоді вже на кордон, взяла свою дитину. Там ціла сім'я з Києва, троє дівчат. Дві дівчинки з мамою, ще взяли іншу дівчинку, їхню однокурсницю, і ***, то вони вже перебиралися через кордон. Це ціла історія, як це було. Це було дуже складно, це перебирання через кордон. Вони цілу ніч були на кордоні, пішки йшли десять кілометрів зі своїми речами. Пізніше, коли були вже в Польщі, їх зустріли, наскільки мені дочка розповідала, це вже було дуже-дуже зі сторони поляків турботливо, доброзичливо, і вони [поляки] все зробили, що могли, щоб допомогти їм і відправили тоді в Латвію, там вже все було спокійно. А я для себе вирішила, що за будь-яких обставин, якщо не буде окупації, тому що якщо мала бути окупація, то я вважала, що теж мені треба буде тікати за кордон, бо я не уявляла, як можна бути... під час окупації не могла тут залишатись.

<...> Приїхав хлопчик, я його учила онлайн, він з Дніпра, я його прийняла до себе, він у мене прожив майже чотири місяці, цей перший період війни він був в мене. Для мене психологічно було дуже комфортно, що та дитина у мене була. Бо це була така підтримка, з одного боку, психологічна, з іншого – я розуміла, що моїй дитині хтось допомагає, відповідно я комусь допомагаю, це як би логічно. Серед моїх знайомих багато було людей, які приймали когось зі Сходу, брали цілі сім'ї, і дітей, і сім'ї з тваринами. Тобто це був період, коли кожен допомагав, кожен робив, що міг. Я могла це, то я цього хлопчика прийняла. Ну то й так... перші місяці було... як всім: складно психологічно це витримувати. Для того, щоб якимось себе тримати в якомусь нормальному стані, то треба було працювати, намагатись себе змусувати працювати. Тоді, коли працюєш, себе краще почуваєш. Так як у мене була можливість працювати, викладати українську мову, то це був для мене хороший [стимул]. Я відчувала свою затребуваність, тому що викладання української мови було дуже корисною справою для України. З іншого боку, коли я працювала, то я себе краще почувала, здоровішою. Психологічно краще себе почувала, до того ж був такий момент, коли люди, діти, котрі там [на мовних курсах] займалися, відчували невизначеність: хтось їхав за кордон, хтось не знав, як далі бути, і багато хто відмовлявся, скасовував ці всі заняття. І дуже важливо було людям пояснити, щоб вони того не робили, тому що я відчувала, наскільки це потрібно і дітям: коли ми займаємося [спостерігала], що це корисно для психотерапії навіть. Ми з кількома батьками домовилися в такий спосіб: якщо вони не можуть сплачувати заняття, то, по можливості, нехай донатять на ЗСУ, будемо займатися в такий формі. Це їм підходило, і ми з двома дітьми в такий спосіб займалися три місяці. Вони мені тільки квитанції прислали про те, що переводять кошти на ЗСУ [сміється], а ми з цими дітьми займалися. Це було таке відчуття: ти відчуваєш, що робиш щось корисне, так швидше проходив час, так ми ці перші місяці проживали.

З початком [повномасштабної] війни наш інститут був зачинений, все на замках, [вся наукова робота велася] онлайн. Ми онлайн відкривали теми, в нас якраз нова тема мала бути, то я якраз взяла тему про війну – «Пісенний фольклор війни», тобто я цілком у своїй темі. І так всі у нас у відділі працювали, в нас робота не переривалася. І то я вам розповіла про перші місяці, десь до середини літа, а потім треба було більше все ж таки часу надавати основній роботі, то вже втягнулася, був період більш емоційно, можливо, не такий вишнєжливий. Якось почали вже трошки прилаштовуватися до цих умов, і тоді пішла краще основна робота, в яку треба було більше вдумуватися.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. В цьому передмісті, де я живу, у ***, околиці Львова, тут дуже багато було переселенців. Починаючи з 23-го числа чи 22-го, тому що заповнене місто було чужими людьми, причому дуже багато російської мови, практично все було російською мовою, і це дуже вирізнялося і видно було дуже багато машин дорогих, які їздили. І людей чужих... В нас, наприклад, немає такої традиції, коли ходять на прогулянку... у нас ходять з собаками такими більшими [породами], але таких мініатюрних собачок, як носять на руках, у нас такого не було. А тут таких ми побачили дуже-дуже багато, тобто видно було, що люди не місцеві. Але я б не сказала, що це було якось напружливо на мовному ґрунті. Були розмови, було таке, що, наприклад, в магазинах можна було прочитати такі заклики, [як]: «В нас не спілкуються мовою» окупанта або «Розмовляйте українською». Таке було. І робили зауваження навіть, можна було почути. Наприклад, я ходжу в спорткомплекс, то в спорткомплексі теж були вивішені такі оголошення. Це трохи, можливо, було напружливо для тих людей, які приїхали в стані стресу, я так думаю. Але з іншого боку, я взагалі оптиміст щодо цього питання мовного, і воно так і було. Десь, можливо, місяць-два, і все почало вирівнюватися, тобто люди зі Сходу досить швидко переходили на українську мову в громадських місцях, наприклад на базарі чи в магазині, чи в цьому ж спорткомплексі. Були окремі казуси. Це можна трактувати не як конфлікти, а якісь анекдотичні ситуації. Але загалом я би не сказала, що це було досить напружливо. Щодо житла стосовно біженців [стрибок у збільшенні оренди], я цю ситуацію вивчала через своїх учнів зі Сходу, бо в мене було достатньо [учнів] з різних регіонів. Наприклад, у мене дівчинка одна з Маріуполя, з якою я почала займатися, коли вона вже перебувала за кордоном, в Індії, та її сестрою. Коли ми почали з нею займатися, вона розповіла всю свою історію, причому за власним бажанням. Вона була місяць під окупацією, потім вони вибиралися, їхали через Львів, через Польщу. Спочатку вона була в Голландії, потім опинилася в Індії. Врешті, пройшло пів року,

і вона повернулася разом із сестрою в Україну і зараз живе у Львові. Навіть вона в мене трохи перебувала, можна сказати, гостювала. Але оскільки у неї були можливості – мама військова, тато, на жаль, пропав на війні, під час оборони Маріуполя, але в них були можливості, вони винайняли житло. То від неї я вже наслухалася, наскільки у Львові це проблемно, ціни просто зашкалюють у Львові, і це дійсно, можливо, не обґрунтовано. Величезні гроші беруть за житло. Те, що вона платить, це жахливо. [...] Є така проблема, і вона зараз загострюється, попри те, що багато житла нового набудували. Але біженці скаржаться, що такі є. В нас є модульне містечко, є гуртожитки, є маленькі містечка, наприклад, в районному центрі можна жити. Але якщо люди обирають саме центр Львова, то, відповідно, вони змушені платити великі кошти. З інших побутових спілкувань з біженцями – так, приїжджали, це перші місяці війни, коли було дуже багато сімей, знайомих. Ми, наприклад, разом проводили багато часу: в моєї подруги була [мешкала] ціла сім'я, родина з Києва. Були тут інші родини з дітьми. Діти разом проводили час; ми намагалися їх якось адаптувати. Я, наприклад, з цим ***, хлопчиком, який у мене жив, то ми святкували і Великдень, і разом проводили [час], тобто він жив нашим, цілком львівським життям, з нашими традиціями. Одразу перейшов на українську мову, в моменті. І вся його родина теж, був зв'язок: він був тут, вони телефонували до мене: і бабусі, дідусь, вся їхня родина. І в один час вся родина в Дніпрі перейшла на українську. Це, до речі, був такий момент, хороший стимул для цих людей швидше українізуватися. Але потім пішов знов відкат, далі воно все змінилося. Цей хлопчик мій опинився в Америці, бо він виграв стипендію, вчиться зараз в Америці. З батьками ми підтримуємо стосунки, вони залишилися в Дніпрі, але на українську все ж не перейшли. Це був етап, коли на початку війни трохи спілкувалися кілька місяців, далі... далі таке, не знаю... Тут є причини, чому так відбувається, але..., на жаль, констатуємо так, як воно є. *Міське повсякдення.* [Що означає «звичайне львівське життя»?] Я не дуже маю можливість зараз відвідувати якісь заходи культурні, оскільки прив'язана до хати [через сімейні обставини]. Але як я це бачу, то в першу чергу це свята релігійні. Якесь своє коло спілкування, якийсь свій стиль життя. Біля хати в мене є невеличка грядка. Влітку ми з цим хлопчиком її обробляли, на цьому городі відводили душу. Для нього це було дуже корисно. Це присадибна така робота разом з відпочинком. Один раз ми садили огірки, і пролітала крилата ракета над хатою, то це, звісно, було дуже моторошно. І вже коли другий раз я чула цей звук чи коли був інший якийсь обстріл ракетний Львова. Я якось проспала цю повітряну тривогу і чую цей звук моторошний цієї ракети, причому не однієї, а задається, двох, а може, трьох. Я просто пам'ятаю, що мозок ще не прокинувся, а тіло вже біжить в коридор. Причому трошки важко на поворотах, але просто в моменті зірвалася і погнала в коридор, там прокинулася і зрозуміла, що пролетіла ракета. Оце так я відреагувала. Дуже врізалося в підсвідомість те, що пов'язане з ракетними обстрілами, тому що у Львові це було, було не раз. А так життя... чи воно звичайне – важко сказати. Перші місяці Львів дуже був нетиповий як для свого образу. Це було важко спостерігати, тому що знову ж таки: величезна хви-

ля людей чужих, однотипно одягнених. Це була весна, холодно, дуже такі нехарактерні для Львова кольори: темні, чорні, сірі. Натовпи [людей], вулиці з заторами постійно – це було дуже незвично. Пізніше, коли по trochu це в нормувалося... Львів він такий більш розважальний, більш туристичний. Працюють кав'ярні, працюють якісь заклади – все, як для відпочинку людей. Тому що у Львові зараз дуже багато приїжджають просто, можна сказати, на реабілітацію психологічну. В мене навіть знайомі з Харкова, які, коли вже дуже-дуже сильно допече, то їдуть на декілька днів до Львова, щоби розвіятися. Ну, а життя «вуличне», то під час війни зараз скрізь на вулицях, якщо ж музиканти вуличні, то вони грають репертуар патріотичний, збирають гроші на ЗСУ, – це те, що відрізняє [міське повсякдення], що вказує, що ми живемо в час війни. Якщо ви були у Львові, то бачили, що всі пам'ятники, всі історичні місця зараз якось убезпечені від авіаударів. Трохи болюче враження, але... але ми вже звикли, вже два роки. [...] Про правило «двох стін» дізналися, як я вже казала, від самого початку, вже 15–16 лютого [2022 року], коли звучали рекомендації як правильно себе поводити під час повітряної тривоги, під час різних ситуацій, коли може не бути мобільного зв'язку чи ще інші проблеми. От, з такими порадами ми вже були ознайомлені. Тому коли почалися повітряні тривоги, перша повітряна тривога, то я пригадую, це було 24-го [лютого 2022 р.]. Коли почали бомбити, я щось не пригадую, здається, не було повітряної тривоги. Можливо, вона вже була, як літаки пролетіли. Перші дві повітряні тривоги ми ходили в підвал, такий звичайний, знаєте, де картопля зберігається, бо ми живемо в такому будинку, де є приміщення підвальне. Але воно ніяк не облаштоване, причому там небезпечно: раптом щось, [то завалить]. Була якась [з чергових] повітряна тривога, то ударна хвиля може завалити. Пробували один чи два рази [спуститися в підвал] і зрозуміли, що це не варіант. І я облаштувала місце в коридорі під сходами, під сходовою кліткою, там матраси поклали ми. І це як той хлопчик у мене був, то бувало, коли ця повітряна тривога затягувалася і вже повідомляли: «Ракети летять на Львів», [то] ми там сиділи, під цими сходами. Так, перші місяці ми ходили, ховалися, а потім вже по trochu організм налаштувався, то ми вже сиділи пили чай на кухні. Там в нас вікно, ми порахували, що це вікно з південно-східного напрямку, то вирішили, що там безпечніше, ударна хвиля не повинна бути. [Посміхається.] Тобто кухня у нас була більш безпечне місце. [...] При церкві ми ходили ліпити вареники. Це був перший місяць, тоді ще не була відлагоджена ця вся кухня військових, ТрО. Була така потреба, ми ходили перший місяць. Потім були такі якісь акції одноразові, гуманітарку ходили сортувати. Це все було, але я не можу сказати, що воно було регулярно, і що це тривало [довго]. Я не можу про себе сказати, що я волонтерка. Хіба коли був якийсь такий клич, треба було вийти, щось зробити, то долучались до таких одноразових акцій. Це більше у 2022 році. Но зараз більше таке: донати, підтримка. Бо вже є знайомі на фронті, близькі родичі, похресник мій вже більше ніж рік на фронті. Вже коли потрібно, то підтримуємо цих своїх людей всіляко: коштами, психологічно. Їх і їхні сім'ї. Це вже трошки інший рівень, тут пов'язане з особистими потребами підтримки один одного. [Як ви можете оцінити чи прокомен-

тувати комунікацію ТЦК з цивільним населенням у Львові?] В мене немає таких молодих членів родини, [які підпадають під мобілізацію]. В мене є один похресник, він добровольцем пішов на фронт, уже рік [воює], я дуже за нього хвилююся. Кожного вечора молюся за нього і переживаю, бо він під Бахмутом був більше ніж пів року, пізніше на Харківщині був. Тепер він десь на Донеччині. Словом, постійно «гарячі» точки, це дуже страшно. Про те, що забирають насильно, я не читала такого, якщо чесно. І в моїх колах це не обговорювалося, я від вас це почула. Був такий період, я чула, що казали, що десь на виїзді з міста поліція зупиняє машини і перевіряє водіїв, якщо вони призовного віку. Але оці останні дні [інформацію] про мобілізацію не проінформована. [Щодо можливого повномасштабного вторгнення росіян] я чітко розуміла і бачила ознаки, як можна було не повірити, коли зі всіх куточків росії стягують важку техніку, і вона стоїть на кордоні в такій величезній кількості. І про це весь світ говорить, і тільки ми самі сидимо, і якась частина людей ще не вірить. Я, власне, писала [опитувала] людей зі Сходу [України], вони якось більше не вірили, ніж ми. Тому що ми дуже добре пам'ятаємо, що таке росія. Як пам'ятаємо – пам'ятаємо, бо наші батьки про це розповідають, про 1939-й, про 1943-й, і історію добре знаємо. Ми, етнологи, записуємо свідчення що росія робить, коли вона нападає на іншу країну. Що таке окупація, що це дуже страшно. Тому тут люди до цього [загрози нападу] підходили дуже серйозно. Сні... якщо чесно, мені один сон снився, я навіть розповідала цей сон комусь з наших дослідників, хто займається цією тематикою. Але самого сну я тепер не пригадую. Я, як людина, яка цікавиться і досліджує фольклор, то я розумію, що це є відображення якихось стереотипів чи несвідомих відчуттів. Я цьому не надаю такого важливого значення, тому я й не запам'ятала цей сон. Щодо сюжетів, пов'язаних з війною, болючих для мене. Це похорони наших захисників. В мене, дякувати Богу, всі живі і здорові, сподіваюся, що так воно і буде. Але в колах знайомих, і навіть чужі люди, коли бачиш ці похорони, особливо коли це відбувається в центрі Львова, в храмі Петра і Павла, гарнізонному, це якраз біля нашої роботи. Тому коли ми йдемо на роботу і бачимо ці жовті автобуси, то бачимо ці підрозділи хлопців у формі наших захисників, які стоять з портретами загиблих бійців... Не раз доводилося мені долучатися до цієї процесії, то проходиш повз, відповідно, зупиняєшся, стаєш на коліна, коли прощання відбувається. Це дуже боляче. Це страшно боляче. І це кладовище – Марсове Поле, котре у Львові, розростається з кожним днем. Це просто жахливо. В такі моменти, коли ти потрапляєш на такий похорон, бачиш згорьованих людей, тобі просто мозок вибухає протиріччям різних відчуттів. Це і лють, і відчай, і біль – це все разом. Це найбільш болючі емоції, пов'язані з війною. [...] За можливості намагаюсь підтримати тих людей, яким потрібна ця підтримка, та й так живемо... [Чи відбуваються у Львові за воєнних обставин фестивалі вертепів?] Похід із Зіркою? Останній раз я була на таких святкуваннях у 2022 році, ще перед початком війни. Я не була [пізніше], не знаю, можливо, щось відбувається, тому що Різдвяні свята, як і Великодні, як би ми не хотіли, але це те, що нас тримає морально. За християнським звичаєм – це привід для радості, незважаючи на обстави-

ни. Тому люди ходять, колядують і приходять, хоча цього року дуже мало. Тому що це пов'язано з тим, що, по-перше, змінили календар, Різдво перейшло на 25 грудня, разом з європейськими конфесіями, і це трохи незвично. Але все одно колядували і з вертепами ходять, молодь ходить. Це, навпаки, спроба підбадьорити один одного. Це ніхто [зараз] не сприймає за веселощі, розваги. Це швидше сприймається як спроба якось психологічно відчувати єдність, не занепадати духом. Тому що якби цього не було, було б відчуття якоїсь депресії, якогось відчаю. Якщо це відбувається – в церкві колядують, на вулиці колядують, [то] є відчуття, що ми можемо витримати це [випробування війною], ми маємо силу духу. Хоча [на] самий Новий рік, перше число, була абсолютна тиша. В нас не було ніяких святкувань, ніяких корпоративів, нічого такого. В моєму передмісті був флешмоб: замість корпоративів організації склалися на закупівлю дронів. У нас є спільний канал у вайбері, то дуже багато було повідомлень про те, що різні організації, наприклад, якісь торгові точки чи якісь дрібні бізнесмени залучалися, навіть діти, передавали кошти за коляду. Ходили посівати чи колядували і по три тисячі, по п'ять тисяч віддавали на дрони. Така благодійна акція об'єднала громаду, це, як на мене, дуже гарний знак, що люди долучилися. А щодо фестивалів вертепів, то, можливо, вони й були. Але зараз немає такого підйому, такої радості, яка могла би бути. [До вас додому 25 грудня 2023 року приходили колядники?] Приходили, але це були мої племінники. Чужих колядників якраз цього року не було. Були посівальники на 1 січня, двоє дітей. І один хлопчик мій родич. Ну, і ходили на церкву. В нас є звичай ходити колядувати на церкву. То так ходили, але значно менше, ніж попередні роки. [7 січня 2024 року були посівальники?] Не знаю, може, хтось до когось і ходив, але в моїй родині – ні. 3 5-го на 6-те у нас перед Водохрещем свято. Є в нас Щедрий вечір, це така традиція перед Водохрещем, друга Вечеря така, коли родина збирається. На Святий вечір ми збиралися в мого брата, на цю вечерю мої родичі приходили до мене, в нас був традиційний вечір з кутею, зо всіма стравами. А на другий день ми пішли до церкви на Водохреща, тоді, коли освячують воду. Але щедрівників на Водохреща не було [цього року]. [Ви називали кілька періодів війни, обґрунтуйте, будь ласка, на Вашу думку, які це періоди і чому саме так розділяєте ці роки війни?] Як я їх бачу, це перші місяці до середини літа, допоки уставлені вже були всі підрозділи в ЗСУ. Тому що перші місяці, коли народ піднявся: добровольці, тероборона, допоки було налагодження структури [Сил безпеки й оборони України], то люди дуже допомагали. Я пам'ятаю перший день після звернення Зеленського, е-тисячі перевели на армію. Почали займатися за кордоном [гуманітарною допомогою з-за кордону] – моя донька має багато знайомих за кордоном, у мене є [також], то ми почали на армію скидати [донати], людям підказували, на які фонди скидати. Це була природна потреба якось підстрахувати армію, тому що це все дуже раптово [сталося]. Потім, коли від середини літа успіхи були вже на Харківщині, Херсонському напрямку, люди вже якось повірили, що все ніби під контролем, Європа допомагає, трошки з полегшенням зітхнули – мені так здається. Тоді почався другий період, більш-менш розміреного такого життя, люди зрозуміли, що ця ві-

йна за два-три тижні не закінчиться. Зараз відчувається достатньо значна депресивність через те, що багато втрат, мені здається. Наприклад, в нашому містечку,десь близько тридцятитисячному, нашому передмісті***, де я живу, в нас вже шістнадцять загинуло наших Захисників, Героїв. Це дуже тисне психологічно, дуже важко. Як має бути далі – якась така невідомість. Можливо, в нас знову буде мобілізація народна. Бо в нас же, українців, як – коли є дуже велика загроза, то вони дуже об'єднуються і не допускають чогось критичного. А як є трохи якась надія, що все під контролем, то починається зворотний процес. Я не знаю, в якій точці ми зараз перебуваємо. На другий день, 25-го числа, може 26-го [лютого 2022 р.], я вже не пригадую, напевно, 26-го, коли моя дитина вже поїхала, я телевизор відключила, бо розуміла, що «Єдині новини» – то не мій формат. Я мала блогерів, яким я довіряю, і фактично від початку війни я цілком перелаштувалася на ютуб. Щодня я дивилася відеореєстри [Сергія] Стерненка, я йому довіряю. Підписана на кілька бригад, наприклад, мій похресник служить у***, то я підписана на їхній ютуб-канал. Підписана на військові канали, з яких я черпаю інформацію. Зранку, коли я встаю, я вмикаю пряму трансляцію каналу «Еспресо» (через ютуб), поки готую сніданок. Підписана на деяких блогерів. Наприклад, [Віталія] Портникова я дивлюся в ютубі. Ну, не багатьох. Для мене достовірна інформація це не кількість, а якість [блогерських подкастів]. Також на телеграм-канали підписана. Телевізю, телепрограми уже два роки не дивлюся. Він у мене в гардеробі, в кладовці [стоїть], я трошки збільшила простір в кімнаті. [...] Дай Бог, щоб всі наші живими повернулися, щоб не було цих смертей, хочеться, щоб це якнайшвидше закінчилося. Закінчилося нашою перемогою!

*Записала В. Сушко
у лютому 2024 р.*

*від Демедюк Марини Валентинівни, 1985 р. н.,
родом із с. Хряськ Камінь-Каширського р-ну
Волинської обл.*

Розшифрувала О. Таран

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Впродовж останніх двадцяти двох років проживаю у Львові. Для мене й моєї сім'ї війна розпочалася з дві тисячі чотирнадцятого року, з Революції Гідності. Тому що мій двоюрідний брат брав безпосередню участь в Антитерористичній операції. Також брат чоловіка дві тисячі п'ятнадцятого року воював на Сході [України]. Я дуже добре пам'ятаю цей момент [24 лютого 2022 р.]: зранку ми ще всі спали, подзвонила моя мама, вона просинається [завзвичай]десь близько п'ятої години, відразу починає читати новини і побачила, що почалися обстріли, що російська армія почала наступати на Україну. І вона тоді передзвонила до мене, передзвонила до брата. Я, знову ж таки, проснулася, ще не цілком розуміла: «Що? Де? Яка війна?» – «Відкрий, подивися». Я відразу почала читати новини – теж була підписана на низку телеграм-каналів. Скрізь почали запошувати про те, що відбувається. [...] [За вашими спостереженнями, чи відбуваються зміни у ставленні до військових, порівнюючи з початком війни та після 24 лютого 2022 р.?] В моєму середовищі та повага до військових і розуміння, що українське військо

потрібне – вона була. І з двадцять четвертого лютого [2022 р.] рівень цієї поваги значно виріс, тому що, оці всі мої родичі, які були в АТО, вони в перший же день [24 лютого 2022 р.] вже мали зібрані рюкзаки, всі пішли у військкомат. І всі знайомі, які мали якусь достатність до війська, знову ж таки, вони збрали свої речі і пішли [у військкомат], тому що усвідомлювали, що не можуть лишатися вдома, що потрібно захищати свою землю. Я пам'ятаю, одинадцятого лютого [2022 р.] було в Будинку офіцерів у Львові зібрання, це був День жінок-науковиць, яке організовувало Наукове товариство імені Шевченка. І якраз з пані Оксаною Кузьменко, з Оксаною Чікало з Інституту [народознавства] ми пішли на це зібрання. І там нам розповідали якраз, що робити під час повітряної тривоги, на які канали потрібно підписуватися, де буде сповіщення про повітряну тривогу. Ми всі чомно перефотографували ці всі адреси, але не було віри в те, що це може справді відбутися. Якщо нам про це розповідає голова цивільного захисту Львова, проводив ту лекцію, [все одно] не було усвідомлення, що це може стати реальністю. В мене вже був зібраний так званий тривожний рюкзак. Я туди поклала документи дітей, документи свої з чоловіком, якісь ще речі першої необхідності: він вже стояв до двадцять четвертого лютого [2022 р.], але якось здавалося, що «нехай буде, але що нічого не відбудеться», що до Львова ця повномасштабна війна не дійде. [24-го лютого 2022 р.] найперше – це подивилася, чи ми маємо всі найнеобхідніші речі зібрані, стежила за сповіщеннями про повітряну тривогу.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

В нас є папуга, і виявилось, що в нього лишилося дуже трошки корму, бо я планувала за кілька днів купити той корм, але забігалася і не встигла. Близько дому купувала – там вже вилаштувалася величезна черга, і ця повсюдна тривожність... Машин дуже багато на дорогах... Я пішла пішки [у зоомагазин], але подивилася, якби я й хотіла зараз кудись виїхати, це було б нереально через величезні корки як в одну сторону дороги, так і в іншу. В нас тут є магістральна вулиця, там в одну сторону можна до центру доїхати, в іншу на виїзд з міста, але в обидві сторони був величезний корок. Також під магазином люди стояли, щоби купити їжу своїм тваринам, бо є такий загальний наратив, що «для себе – то ми щось та придумаємо, а як ти поясниш своєму собакові чи котові, що в нього закінчилася їжа і цієї їжі наразі купити не можна». Проблем з продуктами таких величезних у Львові не було, тому що були ще запаси перед тим і перші тижні [пресічний львів'янин] міг нічого не купувати. І кожен мав якусь певну кількість продуктів, міг нічого не купувати. Але, знову ж таки, все одно з магазинів змітали крупи, олію. Хліб був, але не таке різноманіття, бо ми звикли, що є і свій львівський, і звідкись завозять. Пам'ятаю, біля нас є АТБ [мережевий супермаркет], то там, якщо полиці завжди заповнені, то вже десь після двох днів помітно проріділи. Також ми з дітьми побули кілька днів, оцих перших повітряних тривог, коли потрібно було – ми живемо на сьомому поверсі, – відповідно треба було спускатися у підвал, який у нас тоді був не дуже облаштований, тому ми забрали маму (у неї проблеми з коліном), і брат теж на сьомому поверсі живе, і поїхали до чоловікової тітки в Дубляни, у неї там приватний будинок. Це передміс-

тя Львова, теж Львів, там просто приватна забудова більше. Ми були там десь приблизно два тижні.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Волонтерство. Упродовж цих двох тижнів було зручно те, що я могла залишити дітей з мамою, а сама чимось допомагати. Бо під час Революції Гідності в мене було якесь таке відчуття, що я тоді робила дуже мало. В мене тоді була маленька дитина, я була дуже прив'язана до дитини і не могла їздити в Київ, я ходила тільки на львівський Євромай-дан. А тут це перебування мами з моїми дітьми надало мені змогу якось реалізуватися в плані волонтерства. Мій брат також був залучений. Він працює в ай-ті фірмі, [співробітники якої] почали одразу збиратися, закуповувати речі з Польщі. Потім ті речі потрібно було з Варшави забрати, завезти в певні пункти, то я і мій чоловік допомагали в цьому. Також зараз з однією подругою ми їздили – нам давали список ліків, які потрібно було купувати. Ми їздили по аптеках. [Зазвичай] заходиш на сайт аптеки, дивишся наявність ліків: є, немає, замовив, поїхав. Але тоді оці всі ланцюжки були обірвані, то треба було фізично їхати з аптеки в аптеку, говорити, що тобі потрібно. Тобі могли там щось знайти. А якщо була така можливість в мережі аптек, то просто могли подивитися, де є наразі оці певні ліки, які були потрібні, і просто резервували нам, і ми швидко їхали з одного кінця міста в інший. Переважно в тому списку були антибіотики, знеболювальні. Тоді, в перші дні, навіть не вимагали рецепт на такі досить сильні анальгетики. Я цим займалася [два тижні], і потім продовжувала, але не так активно, як впродовж двох тижнів. Бо після двох тижнів брат завіз маму додому, і я вже повернулася до себе в квартиру, і то так: діти пішли (тоді вже школу відновили), відповідно, на онлайн-навчання були. Тому до обіду я вже мусила перебувати вдома, щоб допомагати їм підключатися до зуму [однієї з інтернет-платформ].

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як Ваші знайомі, родичі реагували на війну? Які настрої спостерігалися?] Деякі молоді мами, хто мав контакти – в когось родичі в Польщі, в Італії працюють, – то вони збирали дітей і намагалися виїхати до родичів. Знову ж таки, хтось боявся, хтось хотів виїхати, [впливали на рішення] і черги на кордоні польському, і не ризикували виїжджати. Багато з будинку нашого пороз'їжджались в села. Це ті, хто мав якихось бабусь. То брали дітей і завозили їх у села. Тому що це ж багатоквартирний будинок, і перші дні ота ситуація: ніхто не розумів, що відбудеться в найближчу добу, і чи в твій будинок не прилетить ракета. Зараз теж немає тої певності, але все одно... Не знаю, чи стали фаталістами, чи звикли просто до оцих тривог. А перші дні при першій же повітряній тривозі тоді всі чомно одягалися (тоді це лютий, ще було холодно). Я пам'ятаю, в ті зимові термоштани одягала дітей, і ми спускалися в свій підвал, і чекали до відбою тривоги. Знову ж таки, ніхто не користувався ліфтом під час тривоги, а всі спускалися-піднімалися сходами. [...] Запам'яталася ота така злагодженість [у перші тижні широкомасштабної війни]. Бо в нас певним чином цей будинок в Дублянах став таким собі перевалочним пунктом: там постійно [гуртувалися]. Брат на третій день теж до нас приїхав, тому що він дуже близько до військової частини мешкає. І була така тривожність, мама за нього боялася, що залетить

щось, і відповідно у його будинок [може потрапити]. І потім ще почали друзі приїжджати, постійно щось привозили, машини до нас підїжджали, ліки забирали кудись везти: то у Володимир-Волинську частину, то ще кудись далі хтось віз. І от перші два тижні мені запам'ятався отой постійний рух вдень, а потім увечері постійне читання телеграм-каналів, дивлення якихось новин. Тому що [було відчуття]: п'ять хвилин ти залишишся без телефона – і щось кардинально може змінитися, і ти вже випадеш з тих подій, не знатимеш, що відбувається. І я дуже чітко пам'ятаю, що кілька перших тижнів я, як годинник, просиналася десь друга тридцять – третя ночі, і одразу дивилася у телефон: чи летить, чи не летить, де відступили, що вже взяли росіяни, де змогли закріпитися українці. Біженці почали їхати з Києва в перші дні. Хтось написав у будинковому чаті вайберівському, що потрібні речі дитячі на «Арену Львів» [стадіон у Львові]. Всі почали збирати; я теж перебрала, що з таких дитячих тепліших речей можна [передати на потреби біженців]. Уже тоді, в перші дні, було багато біженців. Тоді їхали з Києва, Харкова, напевно. А мої знайомі їздили щовечора на Львівський залізничний вокзал і забирали біженців, і розвозили їх по місцях тимчасового притулку. В нас в школі, де діти мої вчать, організували Центр для прихистку біженців. Туди теж заносили ковдри, каримати, облаштовували там все. Кухню організували у шкільній їдальні, то теж – хто мав якісь закрутки чи зайву картоплю (від батьків тоді [привозили із сільських запасів на зиму]). В нас були запаси картоплі, то теж чоловік завіз дві сітки картоплі для приготування їжі. Знову ж таки, на початках це якесь таке було стихійне явище: кожна така малесенька громада (чи то шкільна громада, чи то у нас такий є центр спортивної гімнастики) так само організовувала укриття для біженців, які приїжджали. Всі намагалися... Враження було, що всі відчували ту потребу допомогти. [Як у перші тижні широкомасштабного вторгнення дотримувалися трудового кодексу роботодавці та робітники?] Нам на роботі в перші тижні повідомили, що ми повністю на дистанційне [спілкування] переходимо, тому що до того у нас були явочні дні. Тимчасово ми перейшли на дистанційне, нам просто сказали заповнити план на перший місяць, потім другий. Кожен фіксував собі, що він має виконати. Ніякого звітування, правда, не відбувалося, але всі ці плани мали бути обов'язково. Також зарплату нам виплачували вчасно, бо, знову ж таки, всі боялися, що то був кінець лютого і ми за лютий зарплату не отримаємо. Але тоді і за лютий, і за березень все виплатили, платежі відбувалися стабільно. Також моєму чоловікові на роботі сказали, що вони можуть працювати з дому, але мають відповідно звітувати: якщо вони хочуть десь долучатися до волонтерства або якщо хтось з їхньої компанії йде у військо, то фірма це розуміє, підтримує і місце робоче за тими, хто піде воювати, за ними залишається. Також школа у нас почала працювати з другого тижня, і те таке повернення дітей до школи, хай воно й онлайн, але воно знову ж давало нам якось тримати себе в якомусь ритмі. Бо кожного дня ти мусиш вставати, бо вже на дев'яту годину [ранку] дитина має бути підключена, зібрана і сидіти в зумі [й] вчититися.

Релігійне життя. У мене чоловік греко-католик, я прихожанка православної церкви України. Ми ходимо до церкви по великих святах. В нас тут [поблизу]

є невеличка церква, вона раніше була автокефальна, зараз Православна церква України, тут ми хрестили своїх двох синів. В цій церкві організували Штаб, куди можна було б приносити якісь речі для біженців, продукти. Тобто оголошення там було, і наші сусіди з будинку, ті, що разом з нами ходять [до церкви], то говорили, що священник організовує ці збори. То він має зв'язки з тими, хто поїхав до Польщі, біженцями, то він допомагав їм з притулком, знаходити місце, де б вони в перші дні лишатись могли. [...] Для мене особисто життя стало більш-менш стабільне з кінця березня, коли російська армія відступила від Києва, тоді було якесь таке відчуття, що війна буде довгою, можливо, вона до Львова не так швидко дійде, як здавалося на початках, якщо і дійде. І то вже вимагало розуміння того, що ми маємо далі продовжувати тут, у Львові, жити і працювати. І оце також повернення дітей до школи – дуже допомогло в плані того, що було розуміння, що кожного дня відбуваються [шкільні] заняття, має бути виконання якоїсь домашньої роботи, і це гарантувало якраз оту стабільність. Пам'ятаю, в кінці [навчального] року син закінчив четвертий клас, і його вчителька початкового класу (в неї чоловік військовий, відповідно, він відразу зі Львова поїхав в ті гарячі точки, які були), і вона говорила, що якби не це, що вона повернулася за два тижні до школи, то вона би взагалі розклеїлася. Їй було перші два тижні дуже важко емоційно, але повернення до рутини, до тих занять, що потрібно проводити уроки – це її тримало. І так само, напевно, це багатьох батьків, які мали школярів, тримало в якомусь тонусі. Ту і знову ж, те, що треба було щось робити, бути задіяною [у науковій роботі]: почалися онлайн-семінари, до яких можна було долучатися, які організовувала, я пам'ятаю, і Наталя Ханенко-Фрізен, англомовні. Тобто, з'явилося відчуття того, що нам хтось допомагає, нами хтось цікавиться, що ми повинні себе презентувати. І те, що відбувається війна, але потрібно цю війну повномасштабну фіксувати [з точки зору соціальної антропології]. Пам'ятаю, з перших днів, коли з'явилися якісь дописи в соцмережах, я робила собі скріншоти на телефон, зберігала на комп'ютері. Тому що було відчуття, що це потрібно зберегти. І що якщо ми зараз не будемо фіксувати, то воно вже зникне. І то так робили дуже багато моїх колег. [Ви безпосередньо з біженцями комунікували?] Я запам'ятала один випадок: мама із сестрою моїх знайомих, мама лікувала від раку в київському Інституті раку, вони самі із Кривого Рогу. Вони намагалися виїхати в перший тиждень з Кривого Рогу до Львова, бо донька тут із зятем живуть у Львові. То я ще дзвонила до своєї колеги, яка працює тут, в лікарні, [з'ясувати чи] можна, щоб вона тут продовжувала лікування. Потім, як виявилось, того препарату, який їй вводили в Києві, не було. І вона поїхала до Польщі. Але отой момент я ніколи не забуду, як нам переповідала ота жінка з донькою, як вона сідала в [евакуаційний] поїзд в Кривому Розі, без жодних квитків, люди приходили і намагалися просто якось запхатися в поїзд. Розказувала, як вона вже майже запхалася і навколо чоловіки, жінки всі товчуться, говорять: «Пропустіть, у мене рак, мені треба їхати до Львова», доньку свою шістнадцяти років з собою веде, а її якийсь чоловік відпихнув: «Тебе всьо равно умірає». І вона тоді в той поїзд не сіла, приїхала наступного дня. А так, то ми спілкувалися з

біженцями, що жили в школі. Тут дуже багато було із тих регіонів – Кривого Рогу, Кропивницького. Вони якось по регіонах розміщувались. В нас було дуже багато російськомовних біженців. І ще – розміщення було якесь таке, що жінок з дітьми намагались окремо розміщувати, хіба що сім'я якась була, можна було якусь кімнату виділити тоді. А так переважно в школі, в спортзалі окремо жінки були з дітьми, окремо чоловіки. А потім вже десь з квітня, то навіть, пам'ятаю, розповідали, що були якісь конфлікти незначні, коли хлопці приходили до дівчат, це ж комендантська година в одинадцять [вечора], то охоронці в школі намагались пояснити, що все, вам пора додому, в свій притулок, що в нас не дозволено лишатися на ніч. І там виникали конфлікти із тими чоловіками, тому що вони обурювалися, що їх виганяють. **Мовне питання.** [Чи були ви свідком конфліктів, що відбувалися на мовному ґрунті?] Якщо порівнювати перші місяці війни і теперішній час, то перші місяці всі, навіть ті біженці, які приїжджали російськомовні, вони намагались починати говорити українською. Не знаю, може вони боялися, приїхавши до Львова, говорити російською. Але ламаною українською говорили. Якщо взяти – при школах організовувалися якісь заняття, вони були безкоштовними, заняття з вивчення української мови, то маса людей записувалася, які хотіли вчити українську мову. За рік мені здається, що у Львові ситуація кардинально змінилася. Якщо зараз пройтися в Центрі, у вихідні дні, то на кожному кроці можна почути російську мову. Я б не сказала, що хтось до цього ставиться агресивно, але зі сторони дивимся, і розуміння, що їм-таки потрібно хоча би із тої толерантності до львів'ян пробувати говорити, робити замовлення [у кав'ярнях тощо] українською мовою. Я цього зараз, якщо чесно, не бачу. В мене є знайомий, який приїхав з Австралії, до нього приїхав друг з Києва, і теж той знайомий австралієць мені англійською переповідав, що друг з Києва хотів замовити суши російською мовою по телефону в суши-ресторані, і йому дівчина[-оператор] українською відповідала. І цей киянин дуже обурювався, ледве не посварився із цією дівчиною, яка приймає замовлення, тому що «як це, він до неї говорить російською, вона до нього українською, як це, у Львові, вони бандери, і хочуть, щоб він розмовляв українською». І цей іноземець в мене запитує: «А чому так?» Я йому пояснюю, що у Львові люди дуже толерантні, і якщо людина справді не розуміє української, то можуть розповісти, можуть пояснити. Але більшість, що знає російську мову і живуть в Україні, вони розуміють українську, хоча вони з Харкова можуть бути, з Донецька, Луганська. Але, знову ж таки, ми не хочемо, щоб до нас у Львові зверталися мовою країни, яка в нас запускає ракети. [Чи були у Львові біженці з ОРДЛО від 2014-го до 2022 року?] Так, ми перетиналися. Якраз в нашому будинку, це новобудова, і ми переселилися в неї наприкінці дві тисячі шістнадцятого року. Ціни були невисокі на квадратні метри, і тут якраз ота перша хвиля біженців зі східних регіонів, Донецької і Луганської [областей] купували переважно по дві квартири: в одній самі жили, іншу – для оренди, отримували кошти від оренди. Але від цих переселенців відчувалась проукраїнська налаштованість. Так, між собою, з дітками вони могли говорити російською мовою, але, коли вони спілкувалися з мешканцями будинку, завжди віталися

«Добрий день» українською мовою, кілька слів стандартних [промовляли], коли з людиною зустрічалися, то говорили українською мовою. І це для нас було дуже показово, що так, люди приїхали з Донецька, в побуті – нормально, що вони говорять російською. А оце, що вони намагаються з тобою спілкуватися українською мовою, це було дуже цінно. І також згадала про сім'ю, вони приїхали з Маріуполя, це якраз чоловік і жінка десь поза п'ятдесят років. Приїхали своєю автівкою, ланос в них якийсь був, ззаду було написано «ЛЮДИ». Оцей напис «ЛЮДИ», він же коли... аж виїжджали, десь після... місяців два вони жили в нашому будинку, і ці два місяці оцей напис у них лишався на задньому склі автівки. Також вона була дуже з боків покоцана. Жінка якась така дуже говірка була, вона ламаною українською, російською спілкувалася, розпитувала, де що можна купити, де який супермаркет був, – знову ж таки, вони нічого не знали, де що знаходиться, [бо були] перший раз у Львові. А чоловік, пам'ятаю, вічно лагодив свою машину і виглядав дуже стривоженим, замкненим-замкненим. Вони десь приїхали вже на другий місяць, коли ми вже були тут. Бо в них знайомі були, які виїхали в Польщу і їм просто залишили свої ключі від квартири, і вони тут жили десь місяців два. **Мобілізація.** Щодо сім'ї мого чоловіка, бо в нього, крім нього, є ще троє братів: один відразу пішов [добровольцем], той, що воював в АТО. Другий брат – його мобілізували, з грудня минулого він уже рік як служить; він працював в галузі [будівництва автошляхів], він закінчив [Львівську] Політехніку. І також, коли він їхав з [Івано-]Франківська сюди, до батьків, в Львівську область, то його зупинили, видали йому повістку, відповідно... І перед тим він був не проти йти воювати. Але коли вже отримав повістку, навіть сім'ї нічого не сказав, пройшов ВЛК, і вже прийшов сказав тоді, коли потрібно було приходити з речами [у військкомат]. Зараз двоє братів воює в чоловіка. Також мій чоловік їздив на залізничний вокзал, бо відвозив родичів, і коли він вже вертався з вокзалу, то його зупинили, бо десь неправильний поворот [зманеврував з незначним порушенням дорожнього руху], його зупинила поліція одразу, потім підійшли військові. Штраф не виписали, оскільки вказівники змінили десь нещодавно, він показав, що їхав по навігатору, йому сказали: «Ти не їдь по гуглівському навігатору, а їдь по вейзівському. Тому що вейз вже влаштував ту дорогу». Але все одно, підійшли військові, запитали, він показав свій військовий квиток, де [зафіксовано] наразі «обмежено придатний», тобто йому ще виклику у військкомат не було, але він вже у військкомат ходив, тому що там потрібно було брати якийсь документ або занести чи забрати, то він у військкомат їздив. Питають: «Коли ти був останній раз у військкоматі?». Він говорить: «Я там буваю часто, тому що у мене двоє братів воюють», – і, відповідно, його відпустили. Але так, вручення повісток зараз дуже часто відбувається. У нас гараж недалеко від дому, там минулого тижня чоловік пішов машину заводити ввечір, то гаражники йому розповідали (бо це теж така субкультура гаражних), що «сьогодні приходили на гаражі і ловили людей». Також біля хлібного у нас, такий хлібний хлібзавод п'ятий, біля того хлібзаводу постійно стоїть автівка, і можуть зупиняти чоловіків на вулиці, і перевіряти документи. Знаєте, ставлення львів'ян до мобілізації дуже негативне, але

щодо того тільки моменту, що забирають просто на вулиці, можуть посадити в автівку і завезти у військкомат. Тому що всі знають, усвідомлюють, що цим хлопцям, які зараз воюють, потрібен перепочинок, і що усіх потрібно змінювати. Але, знову ж таки, хтось хоче отої такої чіткості, бо сказали: «Так, туди-туди потрібні такі-такі навички», а не просто: тебе взяли, посадили в автівку, ти пройшов чи не пройшов ВЛК, чи тобі просто поставили пункт, що ти військово придатний, і відразу відправили кудись. В моїх знайомих є чоловіки, які воюють, то вони розуміють, що одна говорить: «Так, я знаю, що йому потрібен перепочинок, але я впевнена, що якщо відпустять чоловіка на півроку, то після півроку він все одно повернеться воювати». Так само мій чоловік знає, що його черга може дійти воювати. Він пройшов курси домедичної підготовки. Зараз вчиться літати [керувати] дроном. Тобто, навіть ті чоловіки, які мають чітку проукраїнську позицію і сім'ї [іх], вони розуміють, що нікуди війна від нас не дінеться, і в певний момент кожному доведеться воювати. Але є, напевно, і таких багато, хто просто ховається чи знімається з обліку чи що. В нас в будинках так само кілька разів приходили з військкомату, але теж прицільно приходили. Напевно, [до тих], хто прописаний чи за місцем проживання. Відразу в чаті почали писати: «Не відкривайте дверей» чи, що «йдуть з військкомату». Тобто знову ж таки, це залежить від конкретних людей, бо всі бояться за своє життя, мабуть. Це ж є таким елементарним інстинктом людським – боятися за своє життя. Але хтось розуміє, що є щось, напевно, сильніше, якийсь обов'язок, а хтось думає, що «пересиджу та й все». Я особисто думаю, що кожен, хто є громадянином України, та не тільки чоловіки, а й жінки, мають бути готовими до того, що треба захищати свої [кордони]. **Міське повсякдення.** Мені здається, що вже після дві тисячі двадцять другого року якось... якщо раніше, наприклад, якісь були святкування гучні (день народження, навіть дві тисячі двадцять другий рік, Різдвяні свята), то зараз уже набагато менше купують люди, як раніше в класах день народження дітей влаштовували, вечірки в навчальних центрах, то вже після дві тисячі двадцять другого року це обмежилось елементарними цукорками в класі чи соком із фруктами. І так само, дивлюся, коли ходжу в супермаркети, люди зараз набагато менше купують. Якщо раніше в кожного були повні кошики... Не знаю, чи це пов'язано з фінансовим становищем чи тим побутовим, що знову ж, перед святами, якщо раніше (у нас тут базарчик недалеко) дуже великі черги були до магазинів і з сиром, м'ясними виробами, то цього року можна було вільно прийти навіть у суботу перед Різдвяними святами і без черги купити те, що тобі було потрібно. Якщо раніше перед святами продавали цілі великі шматки, то тепер хочеш двісті грам тої шинки, то можна спокійно купити двісті грам шинки. Тобто, люди почали економити більше, так мені здається. У Львові вже всі перейшли, мені здається, не знаю, може ще хтось з оцих біженців, що приїхали, вони не знають, що зараз є багато прихожан московського патріархату, але оці всі решта, що належать до ПЦУ і греко-католики, римо-католики святкували одночасно Різдво двадцять п'ятого грудня. І також колядники у нас ходили двадцять п'ятого грудня. Посівали хлопчики приходили з навколишніх будинків першого січня. Також на Другий Святвечір шостого

січня, перед Водохрещам, також щедрувати дівчатка ходили. Тобто цей перехід на новий календар якось так дуже органічно цього року [відбувся]. Минулого [2022] року хтось починав святкувати [по-новому], хтось – ні. Але не було такого офіційного підтвердження, що можна святкувати. Я пам'ятаю тоді, у дві тисячі двадцять другому році, я не готувала ті дванадцять страв, але кутю зробила і на двадцять п'яте [грудня], але одночасно і шостого [січня 2023 р.] ми ще святкували. А цього [2023-го] року в нас Різдво було із традиційними дванадцятьма стравами двадцять четвертого грудня. Знаєте, тут навіть вертепи ходять [на Різдвяні свята]. Перебираються і в костюмах традиційних для вертепної драми, із зірками. Багато діток приходять в українських строях, в козушках оцих гуцульських. Хтось з зірками приходить, хтось без зірок. Але дуже гарно, що більшість дітей приходить з такими вишитими торбинками, в які вони складають наколядоване. Вертепи [організують], це переважно, якщо старші, то в нас цього року і молодші приходили, це переважно зі Школи гімнасток, тому що вони цього року збирали собі на новий карімат для стрибків. І вони вирішили зробити такий міні-вертеп, і з цим вертепом ходили по навколишніх будинках. Школа імені Чукаріна [Дитячо-юнацька спортивна школа імені Віктора Чукаріна] гімнастична, то ця школа організовувала [вертеп]. Інший вертеп приходив, вони від греко-католицької церкви, дітки-підлітки в основному брали участь в тому вертепі. Напевно, більше що позашкільні [гурти] приходили, не було такого, щоб приходили від шкіл. У нас є школи естетико-релігійного спрямування, от, така гімназія «Тривіта», то вони мають теж свій вертеп, з яким ходять. Також гімназія імені Шептицького [НВК школа-гімназія Шептицьких] теж організовує дітей. Але інші такі зібрання – це просто діти гуртуються від своїх позашкільних центрів, які вони відвідують. [Щодо] Пласту – дуже багато охочих, але дуже мало виховників, особливо для хлопчиків, бо ми ось уже третій рік з сином в черзі стоїмо, щоби потрапити в Пласт. Бо багато з Пласту чоловіків після початку повномасштабного [вторгнення] пішли воювати. Хлопців навіть, не чоловіків – вісімнадцять, двадцять п'ять років виховники переважно. Тому дуже мало груп для хлопчиків. Для дівчаток трохи більше [сміється]. А також тут є «Спадщина» [організація української молоді], вона теж подібна до Пласту, але в «Спадщині» більш [ухил] в національне виховання. В Пласті воно теж є, але в «Спадщині» більше; мають контакт із [Всеукраїнським об'єднанням] «Свободою». То теж діти організовували вертеп від цієї організації. [Навчання у школі] онлайн чи офлайн – це залежно від школи. Та школа, де мої діти відвідують (старший в шостому класі, молодший в другому), то в них досить велике укриття і постійно заняття відбуваються офлайн, хіба що дитина захворіла і батьки хочуть залишити вдома, то можна написати [заяву] про перевід на сімейну форму навчання. А біля нас недалеко Сихівський ліцей, то там старша школа за такою схемою [навчається]: в них місця в укритті не вистачає на всю школу, там дуже багато класів, то вони починаючи з дев'ятого класу два тижні офлайн, потім онлайн, знову так кожен клас чергується, коли він лишається в який тиждень дома, коли – виходить. В деяких школах є навчання в дві зміни, відповідно намагаються, щоби до обіду молод-

ші школярі завершили до другої години навчання, потім вже після обіду заняття більше в старших [класах]. В деяких школах зробили навчання, от в нас у вісімдесят другій [школі], то вони ходять на всім тридцять [8.30]. раніше ходили на дев'яту [годину], тепер на всім тридцять, а вже старші з дванадцятої години. [...] На щастя, нас не торкнулося безпосередньо [обстріли Львова], хоча теж там, де наш будинок, є трошки віддалік гаражі чи щось типу кооператив гаражний, то ото там збили дрон були, то сусіди потім збирали уламки того дрону. І та велика частина, куди впав шахед, то не давали туди підходити, я пам'ятаю, тоді зранку обгородили. Коли кран приїхав, взяв той дрон, бо навіть сусідському будинку трохи вікно пошкодило. А тоді, коли був вибух на Стрийській [6 липня 2023 р.], то брат мій недалеко живе від цього будинку. Йому пощастило, що вікна виходять на протилежну сторону, тому що ті вікна у будинку, які виходять [на протилежний бік], то всі повилітали. Також він не міг цілий день виїхати з парковки, тому що двері дуже зігнуло, такі, що автоматично піднімаються. За кілька днів ті двері так розігнули, щоб люди могли виїхати ті машини, що були запарковані. Тут теж ми бачили той стовп диму, що був біля «Шувару» [ринок у Львові]. В нас якраз вікна виходять туди, в сторону Сихова. Вибухи чули. І ті, що на Стрийській, і на «Шуварі». В мене знайома живе на п'ятому поверсі, в них якраз кутова квартира, то вона після цих вибухів, що відбулися біля «Шувару», тепер щоразу при повітряній тривозі збирає свою трирічну дитину, замотує в ковдру, і вони спускаються у підвал. Ми якось облаштували в коридорі місце, там кидаємо карімат, ковдри, коли вже така тривога, що летять ракети чи шахеди, то завжди дітей в коридор відправляємо і дивимось, чи досиджувати далі, чи спускатися у підвал. Теж бачу в будинку: багато людей, якщо на початках всі спускалися, то зараз уже дуже мало спускаються. Чоловікова тітка, та, в якій ми жили в Дублянах, вона зараз в Італії працює, вона в перші дні писала, щоб я з дітьми та дружина його [чоловікового] брата з дітьми, – щоб ми їхали до неї в Італію. Але в мене не було такого відчуття, що я зараз готова все кинути і їхати зі своєю країни. Я завжди казала: «Якщо будуть підходити до Львова, хіба тоді я вже поїду». В мене перші дні було найбільше хвилювання за тата, тому що мама була зі мною, а тато лишився там [на Волині]. Мої батьки мешкають зараз за кілька кілометрів від Рівненської АЕС, і не було зрозуміло, чи з тої Білорусі дійдуть росіяни чи не дійдуть. Татові дзвонили (хазяйства як такого немає там, коти тільки лишились, кілька курок), казали, що «Сідай на автобус, приїжджай до Львова», а тато категорично відмовився, він сказав, що «Як прийдуть, то прийдуть, буду їх "зустрічати"». А потім вже маму відвезли до тата після цих двох тижнів, і знову ж таки, було хвилювання за батьків, що якщо би хтось з Білорусі пішов, то вони відразу б ішли захоплювати атомну. В нас там річка Стир, яку потрібно перейти з тієї сторони, де мої батьки живуть. А так, щоб мені виїхати – я виїжджаю з дітьми, тут залишаю чоловіка, там [за кордоном] не було певності, що я знайду житло. Ну, і школа так само в дітей. Бо так треба було б і якісь ноутбуки для навчання везти з собою. І бачила, що робиться в перші дні на кордоні: там днями стояли з маленькими дітками, на холоді. Тому якщо такої потреби виїжджати в нас не було. Знову ж,

коли ми переїхали в приватний будинок в Дубляни, то якось дітям стало менш тривожніше. Ми на першому поверсі жили. Там був підвал такий досить великий, але ми в той підвал не спускалися, хоча зробили таке місце, облаштували для укриття. Але здавалося набагато безпечніше [себе почувати у приватному будинку, ніж у багатоквартирному], бо мені перші ті дні, коли ми були у Львові, то мій молодший [син] постійно засинав, він дивився, чи є тривога чи нема тривоги. **Дитяче повсякдення.** Потім, коли до Львова повернувся, він так само дивився, бо якщо вночі тривога, то він бере ковдру і йде в коридор. Найбільше мене хвилювало [в перші дні війни] за батьків і щоб мої діти були... нехай не зовсім у безпеці, але б не було у них відчуття тої постійної небезпеки. [Ви моніторите інтернет-контент, який споживають ваші діти?] Вони переважно спілкуються з однолітками, у них є вайбер-група шкільна. А так – я не дозволяю їм, вони ще не користуються телеграм-каналами. Вони продовжують дивитись якісь свої подкасти, дитячі програми, чати. Бо в мене діти: старший шахами цікавиться, він весь у шахах, шахових турнірах, блогах. Після широкомасштабного всіх шахістів російських познімали з усіх змагань. Бо там є один, він ніби і проти війни, але я не знаю, чи є росіяни, які можуть бути зовсім проти війни чи проти путіна. Сину було цікаво, як це буде шахове ком'юніті без російських гравців, а потім побачили, що це краще навіть. Бо потім поверталися по-ловина, бо їм дозволили грати під нейтральним прапором. Діти в школі спілкуються багато про війну, в них заходи різні відбуваються. Зараз, перед Новим роком, запрошували військового, який з ними проводив заняття із домедичної підготовки, для шестикласників хлопчиків розповідав, що їм було цікаво. Старший взагалі дуже захоплений прийшов зі школи після цього семінару. Також в молодшого, я зараз дивлюся, які в них ігри: в нас було пістолетів [дитячих] кілька, але ніхто ними не бавився, їх хтось дарував, вони просто лежали, бо в дітей зовсім інші були захоплення. А от після початку широкомасштабного вторгнення тепер вже молодший дуже часто хоче брати в школу оцей пістолет, тому що вони бавляться «у війну». Це такі аллюзії з тим післявоєнним після Другої світової війни, коли я фіксувала такі усноісторичні наративи про Другу світову. Мені чоловіки [респонденти] розказували, що коли вони були маленькі, вони гралися «у войну». А тепер знову – наші діти граються «у війну». [Драматургія]: вони можуть гратися так, наче вони вбивають росіян, що вони стріляють в того самого путіна, бо в них хтось роздрукував фото путіна, і вони стріляли пінопластовими кулями. Тобто вони чітко розділяють: якщо це росіянин, то це ворог. [У класах, де навчаються Ваші сини, лише львів'яни? Чи є діти-біженці?] В старшого немає, а в молодшого кілька діток є. Одна сім'я приїхала з Харкова, теж хлопчик. Україномовний, спочатку йому важко було, а оце другий рік вчиться, то дуже близький з нашими львівськими дітьми. Пам'ятаю, спілкувалася з його мамою – з них приїхали мама, бабуса й тато – вони ще якось з Харкова змогли приїхати наприкінці січня [2022 р.], то казала, що вони знімають зараз квартиру, що їм було дуже дивно і приємно, що власник тої квартири. Коли у Львові уже виросли ціни на житло, то вони зняли за нижчою ціною, й до сих пір їм вартість квартири не піднімала, тому що вона розуміє, що

вони з Харкова, їм не дуже є куди зараз вертатися. Бо в них будинок там, з того боку, де від росії [у східній частині Харкова]. Вони не були у своїй квартирі отих два роки, сусіди говорили, що наче все ціле, але вони не вертались туди. Я їй кажу: «Ви гарно розмовляєте українською мовою» – «В нас в Харкові всі знають українську мову, тому що ми її вчимо в школі, але просто ніхто не говорить принципово». Бо вони перейшли з чоловіком вже повністю на українську і з дитиною вдома говорять, відколи переїхали до Львова. Бабусі тяжче і мамі. Вона, навіть коли забирає дитину [зі школи], спілкується з кимось, видно, що всі українські слова дуже тяжко їй перекласти, але вона все одно: вітається українською, говорить тільки українською мовою. Потім була ще одна сім'я із Донецької області – з двома хлопчиками жінка. Тато відразу пішов воювати, а вона сюди до Львова переїхала, то вони тільки перший рік були, тому що трошки у них ситуація стабілізувалася, і вона вернулася з дітками додому. Теж жінка така проукраїнської позиції, і видно, що там вона спілкувалася російською мовою, а тут намагалася українською. Не знаю [сміється], чи просто мені попадаються такі люди, біженці, з проукраїнською позицією, але більшість з тими, з ким я спілкувалася, є якраз такими дуже орієнтованими на те, щоб переходити на українську мову, і розуміють, що це потрібно. І їх дітям це потрібно. Тому вони хочуть, щоб діти в україномовну школу пішли.

Записала Л. Іваневич 30 січня 2024 р.

у м. Львові

від Круглій Лілії Сергіївни, 1994 р. н.,

волонтерки, директорки брокерської фірми

«Westtorg company».

Розшифрувала О. Таран

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Перший день війни... згадую його, і в принципі, це день, який я досить добре пам'ятаю, бо є моменти, коли неможливо відмотати події. Ще перед тим днем я говорила зі своїми друзями, і ми ще посміялися з того, що війни не буде, нічого не буде, ах, буде як шістнадцятого [лютого 2022 р.], нічого не буде. Перший день війни – це був четвер, і я маю за десять шоста ранку зустріч з клієнтом. Я виходжу до нього, ми зустрічаємось, переговарили, розійшлися, і я думаю: «Окей, якщо я втала о такій годині, то гуд, я маю час щось приготувати, привезти в офіс, буду хазяйка, всіх покормлю, все гуд». Но ніби мені здавалось, що я чула літаки, але, в принципі, я міцно сплю, тому, я думаю, може мені що і снилося і так далі. Я ще не відкриваю новини, нічого не бачу, це там шоста [ранку], я готую, збираюсь в офіс. І ближче сьомої ранку в Луцьку прилітає. Я виходжу на балкон, в такому недоумінні (не знаю, як [це слово] буде українською) – що відбувається?! Вибігають люди з будинку, під'їзду, сідають в машини, кудись їдуть з криками: «Війна! Війна почалася!» Дзвонять мої друзі, я вже заходжу в новини, дзвонить Аліна – по Гостомелю прилетіло. Вона більше спілкується з київськими [колегами та клієнтами], а в мене виходить: я дзвоню до свого друга зі Львова, питаю: «Що робити?» – «В тебе є тривожний рюкзак?» – «В мене є рюкзак і є готовий ноутбук на офіс, зібраний. Всьо, це всі плани на день, оно – в мене їжа готується, хотіла всіх покормити. Який тривожний

рюкзак, що в ньому має бути взагалі?» Тобто в мене є така штука: коли щось стається, емоції блокуються, якісь дивні речі відбуваються. Просто такий організм. Я починаю збирати ту сумку; а тоді на той час я продала свою машину, і я без власного транспорту. Дивлюсь: люди кудись біжать, їдуть, я не розумію що мені робити. Приліт, другий. Набрала [подзвонила] моя мама, якраз я чую цей звук, чую крик: «Богдан!», – то мій брат, він не живе зі мною. Кажу: «Понятно». Ми зідзвонюємось, він іде з хлопцями десь у безпечне місце, зі своєю подружкою. Я кажу: «Аня, я до вас прийду, мені просто лячно від того, що я одна». Наразі нічого не розумію. Я дзвоню до всіх своїх працівників, питаю чи всі в безпеці, прошу всіх перейти в безпечне місце, взяти необхідні речі і бути на зв'язку обов'язково. Кожному. В мене на той час, п'ять, здається, працівників було. Гарзд. Я сама йду до подружки, на таксі, мабуть, приїду, бо ніби вже їздить. Я ще пам'ятаю, якщо це в грошах, мені їхати до неї буквально одну вулицю, одне кільце проїхати. Якщо це раніше, тобто вчора, коштувало до п'ятидесяти гривень, то я вже майже за триста їду. Приїжджаю, кажу: «Що робити?» Моя подружка – вони жили з хлопцем в той час – вже готові, в них сумки спаковані, одна з продуктами, вода в запасі, одяг спакований. Я приходжу з тим рюкзаком, вона каже: «Що ти взяла?». Сміється: «Ти би, Ліль, поклатала ще каблучки і було би взагалі огонь!» Ну, я взагалі не розумію, які речі поклатала. Я жила одна, у мене такого, [як] запасів продуктів чи ще чогось, його нема, бо воно непотрібне, і я не розраховувала взагалі на війну. Зідзвонююсь з друзями з Києва: «Де ви їдете?». Тобто це паніка, вічний телефон і отаке... Трошки все стишується: черга на заправці, черга на виїзд з міста, і все одно нуль розуміння що робити. Ми з подружкою виходимо, кажу: «Ти маєш гроші?» Бо в мене гроші були в готівці, не пам'ятаю, гривні, якась валюта, я просто взяла то що мала. І її [гроші] були в готівці, [вона] каже: «Ми зняли вчора. Тато наш розумніший, сказав: “Давайте на всякий випадок ви будете готові”». І, каже, ми пішли в Сільпо, купили продукти, купили їжу, купили якісь там запаси і так далі. Кажу: «Ну, да, – кажу, – мене тато до такого не підготував. І навпаки, я вчора сміялася, що це бредні [щодо можливого повномасштабного наступу росіян]». І ми вийшли на вулицю просто видихнути і подивитися, що взагалі відбувається на вулиці. Біля моєї подружки є такий маленький ринок, там почали відкриватись продуктові магазини. Ми вийшли і почати просто брати рандомні продукти, які довго зберігаються або добре запаковані. По сьогоднішній день не розумію, хто мав з'їсти стільки тих шпротів чи оселедця, що ми там понабирали. Так проходить день; її хлопець став у чергу на заправку, заправив машину, взяв, ще, здається, десять літрів в каністру налив, взяв на всякий випадок паливо. І – сидимо. Сидимо на телефоні, на зідзвоні, і далі нуль розуміння. Але ніби вже стихло. Я би, може, лишилася в Луцьку, не впевнена, але ми приймаємо рішення, що будемо їхати з міста. Ми збираємось до її бабусі в Горохівський район, це село в кінці світу, можна сказати. Їдемо двома машинами: я, моя подружка, її хлопець та її сестра з хлопцем. Беремо ті речі, а пізніше приїхали її батьки, і їдемо до її бабусі. Це таке село, в якому ти ніби головою розумієш, що нічого там не буде [небезпеки обстрілів або окупації], але ти в принципі не розумієш ситуації. Ми при-

їжджаємо до її бабусі, розкладаємо речі; ще й взяли пляшку віскі про всякий випадок, хай буде. З іншими людьми ми просто на телефоні, просто розмовляємо, це вже, мабуть, година четверта чи шоста, і просто день і вечір проходять в тому, що ми п'ємо чай і дивимось новини і не відходимо від телевізора. І: «Боже, туди наступають! Боже, туди наступають!». В телефон; туди – сюди. Це... я не звикла так жити [у невідзначеності], в тебе нуль розуміння що робити, куди йти, куди їхати і так далі. І ми лягаємо спати одягнені, шарахаємося від кожного світла і від кожного звуку, бо вийшло ж якесь попередження [про світломаскування]. Підсвідомо, а потім і свідомо іде такий накрут, що: «Світло... яка це машина?! Ні, не військова...». Світло повідключали, ще щось... Так проходить день. Ми лягли спати, я ж кажу, вдягнені, не спали толком всю ніч. В погребі, льох такий, звичайний, як це в селі льох такий; облаштували його. Далі з іншими людьми на телефоні [тримаємо зв'язок]: ніхто нічого не розумів. Оце, оце для мене було найгірше, коли не розумієш, що робити. І виходить, що день-два ми встаємо, переглянулися з подружкою, а там таке озеро є в селі: «Ходім, до озера пройдемося, подихаємо», – бо це нереально просто, мозок закипає. Ми пройшлися, і далі на телефоні: де всі? Більшість знайомих все-таки виїхала з міста, з Києва, слава Богу, – я за те дуже переживала. Довго виїжджали, але все гаразд. Сходили до озера, сидим далі дивимось новини і в мене таке... я не можу сидіти. Я кажу: «Я піду до якихось волонтерів, буду щось робити».

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

Буду робити що вмію: я вмію готувати, я вмію ставити роботу, щось організовувати. Окей, зараз. Тут мені пише Аліна: «Привіт», – це просто така доля, – «Привіт. В мене в Польщі є сестра, яка хотіла би передати кілька коробок з ліками». Кажу: «Гуд, де ті ліки?» – «В Польщі». Кажу: «Дивись, ставити машину чи гнати бус за трьома коробками ніхто не буде. Давай, я напишу в Інстаграмі, там є купа наших людей, які в Польщі, вони сто процентів долучаться і захочуть передати щось сюди». А тут уже блок-пости організовані, ТРО... Хтось сітки плете. Я взагалі в шоці з наших людей, як вони зібралися докупити за один-два дні. Як?! І пишу в Інстаграм. Мені починають відгукуватись люди, і ми якось отак за кілька годин збираємо. Я ще ночую одну ніч, кажу зранку: «Я їду». Ну, на мене глянули, як на дивну таку дівчинку [посміхається]: «Куди?» – «Вибачте, я вам дуже дякую, але то історія не про мене, я не можу сидіти. Ні». А в перший день мої ще допрацювали, казали: «Ліля, війна, а ти працюєш. Ти в безпечі?» – «Так». І оцей третій день [з початку широкомасштабного вторгнення] я прошу шефа забрати мене. Він мене забрав. Я взяла машину, яку мені дали, машина – звір просто! Скільки вона перевозила тих коробок! Я, яка рік не була за кермом фактично, на механіці, беру Аліну, ми збираємо якісь речі і їдемо на кордон, бо нас чекає бус. В дорозі Аліна створює чат, за кілька годин в тому чаті я додаю, Аліна додає всіх людей, в нас виходить більше двохсот людей за кілька годин. Ми доїжджаємо до кордону – ми виїхали, щоб ви розуміли, буквально в спортивних костюмах. Аліна взяла з собою на всякий випадок, щоб нам було [що] поїсти, яйця варені [сміється]. Ми приїжджаємо

на кордон. Це мало бути на вечір. Бус вже приїжджає, хлопці вже чекають, щоб щось десь пакувати, здається, з ТРО тоді приїхали. Навчилася колоти уколи на другий день війни, але то інше питання. Ми ще такі безпечні... по дорозі зіздволюємося з хлопцями, які дали нам свої складські приміщення в Польщі і свої машини для того, щоб перевозити допомогу. Людей вже багато [долучилось], всі підключають своїх людей, тобто... Я настільки дякую цим людям всім, що всі зробили! Це просто космос, це просто щось нереальне! І ми доїжджаємо до кордону, поки перевантажуємо ці ліки, це все. Нам хлопці привозять хлопця, якого треба передати десь на Львів. З Миколаєва, здається, він повертається. Я дзвоню до своєї колеги з колишньої роботи, бо вона біля кордону там близько живе. А це все затягнулося з вечора майже до п'ятої години ранку. Я взагалі не соображаю нічого. Кажу: «Я з подружкою, ми біля кордону. Вибачте, що в такій годині. Я не доїду до Луцька, можна у вас лишитися пару годин... чи покладіть нас десь поспати». Всьо! Ще ми доїжджаємо, і на сьому ранку я розумію, що ми маємо мати склад в Україні. В принципі, ми його мали, тому що допомоги почали збирати стільки, що вже консолідований склад в Польщі мав включати фури з допомогою. І все це треба було пакувати, перевозити в Україну, тобто все це робилося за один день. Ми дуже потужно почали працювати. Самі того не очікуючи, але купа роботи була побудована на емоціях. І виходить, що наші напрямки... Я перестала передавати продукти ТРО, тому що ми були на території Волинської області і тут була їжа, тут були відкриті магазини. Я не вірю, що люди жили без грошей чи доходу все життя. І отак. Побудована була логістика на Чернігів, коли це було анріал [нереально]. Ми відправляли на Харків допомогу, на Одесу. Боже, я не знаю, де бралися ці прекрасні люди, які давали паливо, які давали гроші, свої машини, просто [щоб] їхати. До нас приїжджав чоловік з Борисполя, який грузив свій бус, віз на Чернігів. Ми передавали на Черкаси, а звідти консолідувалися на Схід. І що в нас було найбільш чітко, тобто наші основні [напрямки] були: одяг, їжа, ліки, гігієна, тобто то, що нам віддавали. Ще почали трошки плит, а потім почали їхати зарядки, блоки, ну таке, таке. Тобто, вже пізніше почали закуповувати тепловізори, підтягнулися люди з грошима, і це стало нормально. Ми передавали їх, але це вже були посилки. Тобто, в нас вже було так, що, наприклад, приїжджає машина: був якийсь загальний вантаж і якісь посилки, які були куплені і були запаковані для чийось конкретних потреб. І ми могли то передати, ми могли то передати, ми могли то доставити. Це було надзвичайно круто. Купа прекрасних людей доєдналася. [2023 р.]. Я вже переїхала до Львова. Кінець дві тисячі двадцять другого, почала працювати. Тобто, вернулася до своєї роботи. А волонтерство перейшло в щось інше. І мені, якщо чесно, трошки... трошки не так зробили, але вже в нас почала включатися та штука, що ми вже почали нервувати один одного якимись своїми діями. Тому що, рахуйте, ми чотири місяці навіть з Аліною провели в якомусь одному ліжку і так далі. І ми вже роз'їжджалися, почали щось потрошки повертатися до свого життя. А волонтерство заклалося уже в зборах, просто зборах. Хлопцям вже не було таких потреб, як одяг, ліки, гігієна. І це було те, про що я говорила на початку війни. Ресурс не безлі-

мітний. Це все закінчиться. Наприклад, нам з якогось заводу відправляли консерви. Один раз відправили, але постійно той завод не буде відправляти, ми їм дякуємо. Інші люди завантажили якісь певні товари і так далі; другий, третій раз, їх ресурс закінчується. І воно вже було не таке активне. Ще щось. Мені здається, що трошки ми не дотягнули, тому що, кажу, попередньо, наша потужна волонтерська діяльність була побудована на швидше емоціях, амбіціях і якомусь щиросердечному бажанні допомогти всім, чим можеш бути корисним. Тобто зробити максимум. А потім це вже треба було будувати по-новому. Але тут якось і до свого життя [треба] повертатися, і все на світі. Для мене дві тисячі двадцять третій рік [був] досить тяжкий. І, підводячи підсумки, мені особисто хотілося б зробити більше. Я знаю, що я могла зробити більше. Але, кажу, що ми збирали гроші, ми закупували ще щось. Ще додам: у мене завжди було таке внутрішнє бажання, не знаю, як це пояснити, як це працює, але допомагати діткам. І коли я бачу хворих діток, діток з бідових сімей і так далі... Боже, зараз плакати буду... Розривається серце... Якось отак. І на кінець дві тисячі двадцять третього року я поїхала в школу-інтернат. Це не діти військових, це діти з вадами розумового розвитку. Їх сто шість в школі-інтернаті. Це діти, в яких ніколи, ніколи взагалі (від слова «зовсім») не буде нормального життя, які так чекали того Миколайчика. Я розумію, що своїми силами я стільки не закрию, і розумію, що люди хотіли до цього долучитися. Це не має відношення до війни, це має відношення до мого якогось особистого поклику до дітей. Я організовую цей збір і за три дні ми закриваємо сто шість подарунків. Хтось відправляв посилку на конкретну дитину, хтось скидав просто гроші, і ми закупили їм іграшки, солодощі, щось з одягу. То такі щасливі очі, то такі емоції... Тиждень від того відходила. І це було так щиро, сердечно. І до Миколайчика, кажу, хтось щось інше організовував. Хтось військовим передавав Миколайчика. Я хотіла, типу, до дітей, я взагалі хотіла їхати в сиротинець, чи дитячий притулок, як правильно називається, але мені не вдалося чи то дозвонитися чи що, я вже не пам'ятаю, що там відбулося. Кажу, окей, маю зв'язок з цією школою-інтернатом, кому подзвонити. Мені дадуть в принципі список діток, і ми це все гарненько складемо. І знаєте що?! Я стикнулася з таким хейтом, я би сказала, про те, що чи доцільно це під час війни. Я кажу: «Так, я вважаю, що так». Тому що з війною, звісно, допомога цивільному населенню і так далі, вона зменшилась. А ці діти, вони ні в чому не винні. І якщо брати тих конкретно дітей, вони не до кінця розуміють, що взагалі відбувається. І вони мають право на ту емоцію і на те щастя хоча би в таку хвилинку. І я за собою вини не відчуваю, тому що, так, я розумію, що першочергово це є купити дрон, але один чи два дні витратити на те, щоб дітям подарувати радість, то, так, що до чого відноситься? Якось мені було це дивно, що інші люди казали: «Ну ні, ви знаєте, кому це відправити» і так далі. Я їм кажу: «Тобто це діти ні в чому не винні». І ось так. [Плани на майбутнє в волонтерстві?] Плани на майбутнє є, але, мабуть я наразі їх всі розкрити не можу. Треба трошки поміняти функціонал, поміняти роботу, але дуже хочеться працювати. Дуже багато є моментів таких не дуже відомих, тому що це новий напрямок діяльності і так далі. Я ще не до кінця розі-

бралася, який там свій особистий психологічний момент я цим закриваю, але завжди хотіла мати фонд, завжди протягувати руку допомоги тим, хто це потребує. І тут питання не тільки у війні. Дай Бог, війна закінчиться і хочеться, щоб слово «перемога» прозвучало сьогодні-завтра і найближчим часом. Але ж ми всі дивимося на речі реально. А людей, яким можна допомогти чимось найменшим... Ти щось можеш зробити: на одну хвилиночку, на одну секундочку, на одну справу той світ добрішим, то це треба робити. І класно, коли тих людей є багато. Ти маєш якийсь свій ресурс і потенціал – я маю швидше на увазі психологічний та енергетичний – їх об'єднати і нести отой промінчик добра разом. Я думаю, що ми з Аліною повернемося до роботи, просто під іншим кутом. І дамо про то знати. Не хочу зараз все висвітлювати якось, поки воно все намальовано в повітрі.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як змінився устрій та побут під час війни?] У мене ніяк. Я як жила сама на якомусь високому поверсі, так і живу. Зустрічаю ранок. Дякую Богу, дякую ЗСУ, дивлюсь на сонечко, п'ю каву, тобто, якщо не відбулось ніяких подій, планую день / не планую день і так далі. Мабуть, тут не відбулося якихось змін, найшвидше психологічні. [Які були критичні ситуації під час війни?] Я всього не згадаю, бо, кажу, в мене особисто є така штука, коли щось стається, треба зробити, розібратись, а після того, коли це [сталось], я відпускаю. І в мене вже проявляються емоції, а можу плакати і ще щось. Психіка так влаштована, що можна забути. Я пам'ятаю, це, мабуть, був четвертий день війни. Мій товариш з Львова забирав мою подругу, мою однокласницю, яка, по суті, йому ніхто, з вокзала і привозив мені її сюди. Я її переправляла в Польщу, відправляла. Вже тут можна було переїхати, перейти кордон, тобто, коли біженці з України мігрували, і вона поїхала до свого хлопця в Чехію. Коли були запити, і вони закривалися за пів дня, коли треба було знайти логістику. Оці були [критичні ситуації]. Критична ситуація була, коли треба було побудувати логістику в кінець світу, де і це робилося, і це їхало. Коли люди на той самий склад приходили, нам казали потім, що такого складу ще не бачили: було все попаковано, все посортовано, все перескладено. І критична, в принципі, війна – це критична ситуація. Я розумію, що **війна з людей вивернула все, чим вони дихали**. І мені здається, я виросла, в мене трошки змінилась свідомість... не трошки – добряче! І змінилось оточення. Я розумію, що на сьогодні люди, які себе проявили, я назву, подебільному і по-дивному під час війни, і по-негарному проявили себе під час війни, і я не знаю, що з ними на сьогодні. Не всіх імена згадаю, з ким спілкувалась. І в мене зараз дуже хороше оточення. Там хороші люди. От з війною, реально з війною, люди себе проявили таким потужними вчинками. [Хто і що допомагає функціонувати?] Люди. Люди, своя зайнятість, своя нова свідомість, нові усвідомлення і волонтерство. І волонтерство, насправді, те, що відчуття того, що ти можеш бути корисним і так далі. Коли мені ставили питання мої друзі, мої знайомі ще в перші дні і питали: «Чи ти взагалі не плануєш їхати?» Кажу: «Я це запланую, якщо москалі будуть десь тут». Допоки в мене є нормальне житло, я вважаю, на Західній Україні абсолютно все гуд, поки в мене є можливість щось допомогти, щось зробити, то

поки я працюю, п'ю свою каву, свою воду, спілкуюсь, зустрічаюсь; ми можемо спілкуватись, – я не хочу і не буду їхати з України! Ні. Інколи, тобто десь, мабуть, раз в тиждень, я себе закидаю в ту штуку, що: а чи це правильно, а чи це ок, а чи так має бути, а чи правильно я зробила? Що я вийшла вечеряти десь з дівчатами. І проходить кілька днів і ти собі закидаєш: а там же ж не так, а на Сході не то. А чи це ок? І це нормально. Але я швидко піднімаюся з того стану. Один мій товариш, він військовий, сказав: «Вам **тут** тяжче, ніж нам **там**» – «Як це?!» – «Дивись, у нас є відповідні завдання і найголовніше – вижити. А ти думаєш тут про все на світі» – «Ну, так. Ок». І ці слова – вони в мене як той якір, навіть не якір, а човен рятувальний, яким я закидаю себе на ту емоцію, а чи це ок. Все ок і все правильно. Я була на одному бранчі, і те, що було в мене в голові, по суті, озвучив Ектор Хіменес-Браво. Він так чітко сказав: в будь-якій ситуації... (не пам'ятаю дослівно, але суть така), що в будь-якій ситуації ми повинні нести щастя і світло в собі, і будь-яким проявом. І коли я себе питаю, чи правильно я зробила, що я пішла на кафе з подружкою, десь вечеряти, десь, не знаю, на якесь побачення і так далі, чи це правильно. То це правильно, тому що це не нашкодило нікому. Нікому це не нашкодило. І тут немає змісту відчувати відчувати за собою провину. А якщо хлопці **там** забезпечили нам можливість жити **тут**, то маємо їм дякувати. І напевно хтось хоче, щоб ми ходили тут похмурі, нещасні і так далі. Ми маємо жити, жити в собі всередині і нести то життя далі, рости, розвиватися. І кому тяжко самому, то нормально працювати з психологом, так легше. Об'єднуватися, будувати щось нове, піднімати бізнес, тримати, тримати хоча би на тому мінімумі економіку, бо і так в поганій ситуації. Але на ситуацію таку, яка вона є, [на] картинку, подивимось вже після війни. Я інколи ут розумію, як ми з того всього маємо вигрібати. Але ми сильні, ми вже показали, які ми. Ми всі разом надзвичайні люди. Я просто в захваті. Тому кажу: кожен з нас має шукати щастя і вогник в собі. І – маєш можливість допомогти – допоможи. Не маєш... Не зроби нічого поганого. Це вже окей. Тобто я в якійсь такій позиції. Якою я хочу бачити Україну після війни? Я хочу її бачити з цими людьми, які тут лишилися, які поїхали за кордон, але планують повертатися, які не планують повертатися, але щось нам допомагають, якісь відгуки. Я хочу, щоб про нас знали в світі, як про, тут швидше про людей, саме про людський ресурс і потенціал, про те, які ми, про те, що ми можемо, про те, які в нас люди, про те, як ми втрималися, як ми вижили, як ми перемогли такого ворога і агресора, як втримали економіку. І в першу чергу я хочу бачити після війни нові економічні можливості для наших людей. Ми на то заслужили і зробили для того багато. Я хочу, щоб світ глянув на Україну іншими очима. І повірте, я вірю в те, що Україна буде десь там в майбутньому, – не можу спрогнозувати за скільки років, – однією з дуже-дуже потужних держав на світовій арені.

*Записала Н. Стішова 6 січня 2024 р.
у м. Львові від Андрія, 1988 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи було у Вас відчуття, що може початися повномасштабна війна з росією?] Ви знаєте, десь за два тижні до двадцять

четвертого лютого дві тисячі двадцять другого року в засобах масової інформації, в Інтернет-ресурсах дуже часто говорили, що може бути війна. І в принципі, трошки таке передчуття було. Але про такі масштаби, про повномасштабне вторгнення, навіть в думках і не було. Думалося, що можливо активізуються воєнні дії на Сході країни, але щоб на столицю... [Як у Львові сприйняли початок війни?] У Львові, в принципі, я по собі суджу. О п'ятій ранку вже всі сусіди попрокидалися, серена почала гудіти. У новинах повідомляють, що обстрілюють міста. Розумом сприйняти це було складно, проте реальна ситуація говорила сама про себе. Спершу, що відчувалося – це страх і розгубленість, навіть не знаю, що більше переважало. Вгамувавши себе, починаю думати, що буде далі – невідомо, проте щось потрібно робити. Обзвонивши своїх рідних, з'ясувавши ситуацію намагаюсь налаштуватись на якісь дії. Зібрався з думками. Та й в першу чергу, знаючи потребу певних медикаментів, я вийшов у аптеку купити необхідні лікарства. Потім збирали тривожний рюкзачок, в який поклали найнеобхідніше: документи, куплені ліки, гроші готівкою, воду, якусь одержину та й таке різне, що може знадобитися, чи то в дорозі, чи то в іншому місці поза межами дома. Постійно був увімкнений телевізор, безперервно гуглили в Інтернеті – цікавилися новинами. Бо ж нічого не знаємо, як діяти. На вулиці, така легенька паніка, відносно була, яка поступово наростала. Люди почали усвідомлювати всю складність ситуації, страшну небезпеку, бо ніхто не знав, що буде далі. Великі черги були до банкоматів і до магазину. Тобто в перші дні паніка була. Ви знаєте, що ніби все бачиш, чуєш і одночасно не ймеш віри, що таке все ж сталося, що війна почалася. Відразу згадуєш фільми про війну, про ті страхоття, що вона із собою приносить і по собі залишає: смерть, сиріт, вдів, інвалідів, фізичний і моральний біль, а також зруйновані міста й села. Дуже було страшно і тривожно... [У перший день війни часто у Львові лунали тривоги?] Так, тривога була майже цілий день, її просто не вимикали. [У Львові вибухи були чи не було?] У Львові вибухів не було. Декілька вибухів було у області: у Бродях був приліт, і ще десь за Львовом. У самому Львові вибухів не було, бо це глибокий тил, але ситуація була складна. Усі просто читали новини і бачили, яка ситуація взагалі в країні відбувається. І паніка звісно була, але не така, як в центрі України, у Києві, на Київщині і само собою на Сході. [Чи багато людей виїхало зі Львова за кордон або ближче до кордону?] Так, спочатку ж, перед тим, десь за два тижні, то хто там близько жив біля кордону, як правило з Польщею, то там в мене знайомі розказували, що повиїжджали. Але тоді, після повномасштабного вторгнення, то тоді, якраз наказ Президента був і десь до шостої до сьомої години вечора, то люди ще мали можливість виїхати. То в принципі виїхали, і багато ще хотіли виїхати, але потім, то вже кордон був закритий. [24 лютого також люди виїжджали зі Львова за кордон?] Так, так, виїжджали. Мені знайомі розказували, що десь до шостої. От десь останній за п'ятнадцять, за десять [хвилин] до шостої, то він ще проїхав, а потім, він розказував, що його знайомі, то після шостої, то їх вже не випускали. То це виїжджали і двадцять третього лютого і двадцять четвертого лютого також. [З яких регіонів України були внутрішньо переміщені особи?] Були переселенці з Києва та

зі Сходу. [Як їх сприймали?] Ну, спочатку там не було жодних проблем, тому що всі прекрасно розуміли, яка ситуація, і їх приймали, хто міг приймати. Ну, звичайно, трохи спекулювали на здачі оренди квартири, але це були поодинокі [випадки]. А в загальному, то всі розуміли, з розумінням ставилися. Дуже великі тут в нас були центри прийому переселенців. І люди місцеві приїжджали звозили одяг, харчі. Тут великі черги були. Біля мене, тут палац Потоцьких, є такий, то з нього зробили реабілітаційний центр, то дуже багато машин приїжджало. Там черги були шалені, кожен чим міг, тим і допомагав. На початку люди були в паніці, тому, що ніхто не знав, що коїться. Яка буде ситуація, чи взагалі та росія захопить всю Україну? Зараз, тут на Заході України більш-менш спокійно, в тому плані, що люди більш-менш розуміють, що війна десь далеко, і вже багато хто починає призабувати. Тобто більшість людей займається своїми побутовими справами і стараються взагалі не згадувати. Багато, хто розповідає, що вони взагалі стараються не читати новин, тому що їм дуже страшно і вони не хочуть про це згадувати. Єдине, що коли є обстріли ракетні, тоді так, людей трошки приводить до тями і вони розуміють, що війна є на всій території України. Може не безпосередньо на тій території, де вони проживають, але насправді вона охоплює всю Україну. І це є дуже сумно і страшно. Особливо було нестерпно боляче, коли повідомляли в новинах про наслідки обстріляних міст, про знущанням над мирним населенням, про звірські катування. Це неможливо було досягнути розумом, що весь цей жах відбувається в наш час, в нашій миролюбивій Україні, що сусідній народ, який називав себе «братом» може чинити такі нелюдські звірства. Дуже сумно і страшно, що історія так нічому і не навчила. Люди зірвалися зі своїх місць, покинули свої домівки, та й не лише домівки, а все. Приїхали з тим, що могли швиденько схопити, в чому були одягнені – це біда. Це страшно подумати, що ти за життя щось набув, і раптом ти не маєш навіть власного кутка, не говорячи про все інше. Це біда...

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. [Яке ставлення було до російськомовних українців зі Сходу?] Взагалі не було жодних проблем, тому що всі прекрасно розуміли, що це повномасштабна і повноцінна війна. То про те, що в новинах розказують, що на Західній Україні до російськомовних ставляться предвзято, то це не є правда. Звичайно є поодинокі моменти, там де-не-де, одиничні варіанти щодо мови, але в загальному, то таких проблем немає. І дуже багато російськомовних приїжджає, то вони самі спростовують інформацію, що тут до них ставляться нормально, без ніяких там... [У Вас особисто змінилося ставлення до російської мови?] Та, в принципі, і до повномасштабного вторгнення і зараз, коли є потреба спілкуватись російською, коли є потреба, то для мене це не є проблемою. Звичайно не в усіх така позиція. Є багато друзів, знайомих, то вони принципово не спілкуються російською. Але це взагалі, по цілій країні, і по радіо, і по телебаченню російська мова майже не вживається. Тим більше, на Західній Україні, тут майже ніхто не спілкується російською, крім переселенців, по-суті. [А як у Львові щодо російськомовної музики, фільмів, серіалів?] Щодо музики, фільмів, серіалів, то воно автоматично віді-

йшло, тому що відразу, коли згадуєш, і попадається тобі якась російськомовна музика, то відразу спадає на думку, що відбувалося і Бучі, і в Ірпіні, і в Маріуполі. Дев'яносто вісім відсотків – це суто українська, іноземна музика, російської – майже немає у вжитку.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

[Чи є у Львові волонтерські організації і які саме?] Є дуже багато волонтерських організацій, зареєстрованих в система «Шлях», де вони виїжджали, але так сходу не скажу. Знаю, що є дуже багато того всього. Є під егідою Міської ради, Обласної ради, є добровольці на власній основі, мається на увазі – персональні. Тобто є різні, їх багато. Точно не знаю назви, але знаю, що їх є дуже багато. Скажімо, у Палаці мистецтв працює пункт збору гуманітарної допомоги, де всі, хто бажає, може долучитися до допомоги, принести речі першої необхідності, лікарства, продукти. Продукти також можна було принести у львівський осередок «Пласт», потім їх відправляли для військових. Також було більше двадцяти локацій (при адміністраціях, церквах, бібліотеках, школах чи інших навчальних закладах, гуртожитках та ін.), де можна було долучитися до плетіння масквальних сіток. [Хто долучався до збору гуманітарної допомоги? Організації? Люди?] Всі намагалися, хто чим міг допомогти. Були навіть черги у пункти прийому гуманітарної допомоги. Зносили все, хто що міг.

РЕЛІГІЙНІСТЬ ТА РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ

[Яку роль відіграли релігійні організації у волонтерській діяльності?] Релігійні, то не особливо було відчутно, що вони чимось допомагали. Можливо, хто і допомагав, але не афішував, не хотів казати, бо дуже було багато тих, хто допомагав. І віруючих також дуже багато. Це були суто добровольці, релігійні люди. Релігійні організації, то я не чув. [Які конфесії є у Львові?] Ну, то у Львові багато є конфесій: католики, греко-католики, православні, свідки Єгови, адвентисти, ну, то дуже багато є.

КУЛЬТУРА ГЕРОЇВ

[Чи змінилось ставлення до військових після 24 лютого?] В принципі військовим більше стали довіряти, бо всі розуміють, що завдяки ним залежить і безпека країни та і взагалі. Тому довіра до Збройних Сил України значно збільшилася, я б сказав – дуже велика.

Записала Н. Стішова 6 січня 2024 р.

у м. Львові від Павла, 1958 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Скажіть, будь ласка, чи було у Вас відчуття, що може розпочатися повномасштабне вторгнення рф на територію України?] Відчуття, як такого гострого не було, але неспокійно було. [Як змінилося Ваше повсякдення відтоді, як почалася повномасштабна війна?] Почалося все з того, що подзвонив мій товариш з Києва і каже (це було пів шостої): «Павле Андрійовичу! Війна». Я емоційна людина, і дуже був стривожений, що й не все пам'ятаю. Проте відразу згадалося моє рідне село та моя родина. Дуже стривожений тому, що моє село згоріло в Першу світову війну у тисяча дев'ятсот п'ятнадцятому році році, а потім згоріло і в Другу світову війну у тисяча дев'ятсот сорок четвертому році. І я знаю розповіді, як те все пережили бабуся, дідусь. Про війни, жертви наслухався, і то для мене було тяжким

спогадом, а тепер тяжким ударом. Війна – це завжди неспокій, метушня, паніка. Практично ніхто не знає, що робити, як далі діяти в цій ситуації. І взагалі, що відбувається. По будинку, я живу в п'ятиповерховому будинку, чути було незвичну метушню, на вулиці спостерігалася паніка, всі кудись бігли, спокійно ніхто не ходив. Та й виїжджало багато зі Львова, хто в село, а хто і далі. [Якщо брати до уваги Львів і Львівщину, чи багато людей виїхало з України або, можливо, переїхало ближче до кордону після повномасштабного вторгнення?] У нас багато виїхало ще до війни, бо в основному працюють за кордоном. Така тенденція характерна для західних областей. Ті, хто працював і працюють за кордоном ще. Бо тут дуже просто виїхати, приїхати, поїхати. Можна на тиждень поїхати, коли збирають там суниці, трускавки, а чи то яблука. [Ви згадували село, звідкіля Ви родом. Як воно називається?] Це село Грицеволі, розташоване на кордоні Австро-Угорщини і росії – це кінець Львівської області. Там, за селом, вже Волинська і Рівненська області, а це була російська імперія. Село фактично було прикордонне. Тепер, вже ні. То тоді, в Першу світову війну воно було прикордонне, а в Другу світову війну, тому, що там річка, а далі мале Полісся, там такі ліси, такі умови, де фронт зупиняється надовго. Так, відомий був такий Бродівський котел, така операція. Це ще було в тисяча дев'ятьсот сорок четвертому році. І село було таке, що всі хати були під стріхами, тому було дуже легко його спалити. Страшно було і тоді, моторошно і тепер. Війна – це завжди горе, горе непоправне, яке несе лише слюзи, плач, біль – як душевний, так і фізичний, – руйнування, як життів, так міст і сіл.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* [Що можете сказати про переселенців зі Сходу країни чи з Києва, які до Львова приїхали?] Що сказати? Бідні люди, ото все, що можна про них сказати. Раптово все сталося, і для них то було великим таким шоком. Там, можливо, настрій, вони, можливо, більш лояльні були до північного сусіда. І це для них було, можливо, ще більшим шоком, ніж для жителів західних областей України. [Чи мали Ви можливість контактувати з переселенцями зі Сходу? З яких регіонів прибували люди?] У нашому будинку жили і ще живуть із Запоріжжя, із Харкова, Херсонщини. Я мав чергування тут у центрі, то з усієї України були, звідкіля тільки не було. І з Донецька, і з Луганська звичайно, Маріуполя, Мелітополя, Краматорська, звідусіль, де масово почалися бойові дії – це Південно-Східна Україна фактично, а також Одеська область, Миколаївська. З цих, фактично, всіх областей. [Що можете сказати про тих переселенців, які у вашому будинку проживали? Хто вони, яких професій?] Різні були. Із Запоріжжя була мама з двома дітьми. А діти вже такі доросліші, донька й зараз живе, і син теж. Мама повернулася до Запоріжжя. Син вступив в політехнічний, а донька співачка. Ще з Харкова був хлопець, який Сергія Жадана знає, відомого поета. «Жадан і Собаки» група є така. Вони однокласники. То він розповідав, що майже місяць жили у підвалі, тому що будинок був трохи зруйнований. У перші дні волонтери вивезли їх в Польщу, бо дружина вагітна була. А ще батьки в Харкові залишався. Потім батьків десь в село на Харківщині переправили, а він до Львова переїхав, тому, що в їхньому районі дуже бага-

то було зруйнованого житла і не можна було в ньому жити. Ну й, ще із Запоріжжя були. Вони у приватному секторі жили в Запоріжжі (Зелений Яр). Теж було небезпечно, але потім вони повернулися до Запоріжжя, коли вже стихло трохи і більш-менш зупинилося. [На Вашу думку, що було незвичним для переселенців у Львові? Або можливо для Вас було незвичним з їхнього побуту?] Прості люди, нічого незвичного. Єдиним було те, що вони не були багатослівними. Були не емоційні, не дуже розповідали, як «біль запися в них». Можливо, це пов'язано з тим, що в нас люди в Галичині більш такі емоційні, говірливі. Ментально – більш такі відкриті, в тому значенні, що хочуть щось розпитати, бо вони не пережили того, що ті пережили. Отаке було. Відмінність в чому? Не дуже розповідали деталі, страхітливо, а так дуже мужньо, стримано переносили то все. Спілкуюся з людьми та й таке різне чуєш. Одна жіночка, зі Сходу сама, з якого міста не пригадую, казала: «Я ніколи не задумувалась над тим, наскільки я люблю свій народ. І тепер ось далеко від дому, але я не відчуваю чужини, я відчуваю співчуття і постійну турботу від кожного, з ким би я не говорила – і це є одна сім'я, ми є одна сім'я». Я коли почув ці слова, вони мене дуже розчулили. І сказала вона так природньо, так щиро і так правдиво.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. [Стосовно мовного питання. Чи переходили на українську мову внутрішньо переміщені особи чи, можливо, намагалися говорити українською?] Ну, то були різні обставини, це вже відомо: і скандали всякі були, не без того. Люди різні, і в кожного своє бачення і свої пріоритети. Люди говорили, що не розуміли російської, просили переходити на українську. Навіть я кілька разів втручався, пояснював, що ви перепитайте цих переселенців, чи вони хліба хочуть, поїсти щось, чи води напиться. Бо у них дах над головою є, і вони, не враховуючи ситуації, в якій опинилися ці приїжджі, акцентують на мовному питанні. Ну, у галичан – це є гостре таке відчуття, бо саме з мовою пов'язані окупанти. Але вони, галичани, не розуміють, що в екстремальних ситуаціях, ну, а тим більше обставини, в яких ті люди живуть чи жили. Це не так просто перейти на українську мову, це не тумблер – переключився і все. Тим більше, коли емоційні стреси. Зараз вже цієї проблеми немає, не виникає. [У Вас змінилося ставлення до російської мови?] Ні, не змінилося, тому що мова, не причому. Не мова винна у біді, а ті, хто роблять ту біду – люди ті. [Чи є у Вас знайомі, друзі, родичі в росії? Чи спілкувалися Ви з ними на тему війни? І чи підтримуєте надалі стосунки? Як змінилися стосунки з ними після повномасштабного вторгнення?] Так, у мене двоюрідний брат є, але відносини – не, не підтримую. Спілкування ніякого немає. Якби й було, то те спілкування було б тяжким. Вони вірять всьому, що їм там кажуть, а нас навіть не чують, на жаль.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

[Чи діють у Львові волонтерські організації?] Їх багато було. Я так не знаю, які саме, що. Знаю, що були у Палаці мистецтв, тут у центрі, недалеко зовсім, такий Всеукраїнський штаб, в якому була зосереджена гуманітарна допомога для переселених людей та воїнів. Він і нині частково діє. Чому він називається Всеукраїнський, тому що були

волонтери не тільки зі Львова та Львівщини, а й інші допомагали, тобто з інших регіонів, а також іноземці. Привозили в Палац мистецтв все, що потрібно було. Він є великий, то там і людей розміщали, і допомогу видавали, і консультували з документами, і медична допомога була, і все, що потрібно було. Тобто було такого всього найнеобхіднішого. Потім в кожній районній адміністрації були такі волонтерські штаби, то це вже були загальноміські центри. І було в релігійних організаціях багато штабів. Навіть по місту було, на вікнах такі вказівники були чи на дверях з приписом «Тут знаходиться волонтерський центр». Такого тоді потрібно було багато, бо потрібно було розмістити багато людей. Та й навіть тепер ще є в місті, де знаходяться такі штаби. Як правило, це релігійні штаби і не тільки релігійні, а й такі гуманітарні організації різні. Не знаю як вони називаються, там написано і англійською мовою, італійською, але відчувається, що вони все таки якихось релігійних конфесій. Тому, що там символіка така – релігійна.

РЕЛІГІЙНІСТЬ ТА РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ [Які саме релігійні конфесії є у Львові?] Та певно, які в Україні, та й у світі є, так і у Львові є. Львів – то місто мультирелігійне, мультикультурне завжди було. І таких то багато є. Ну, напевно, то найбільше є конфесій – це православні, католицькі, ну, і протестантські. Від протестантських, то була велика допомога із за кордону, бо такі машини стояли на вулицях коло них з волонтерською допомогою. Видно було по номерах машинних (Італія, Іспанія, Польща, Англія, Німеччина). Я маю на увазі ці протестантські, бо вони використовували будинки, готелі, офісні приміщення, винаймали спеціально для біженців і туди привозили гуманітарну допомогу і біля будинків роздавали. Ну, так такі стояли пункти видачі. [Можливо, Ви ще хотіли б щось додати від себе?] Додати? «І на оновленій землі, врага не буде, супостата. А буде син і буде мати. І будуть люди не землі». Все буде добре!

*Записала А. Рога² 13 червня 2023 р.
від Щербатюка Віталія Юрійовича, 1991 р. н.,
родом із м. Вінниці, проживає у м. Львові*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте?] В першу чергу людиною. В першу чергу людиною, тому що, ну, кожна людина повинна мати якісь людські відносини, характер людський. В першу чергу я порівнюю себе з тими самими росіянами, і я розумію, що я від них дуже відрізняюся, я порівнюю, я хочу жити в хорошій країні, яка розвивається, я хочу скрізь подорожувати, я хочу їздити за кордон, я хочу заробляти велику зарплату, я хочу її витратити, я хочу дивитися, як росте моя дитина і радуватися життю. Тому в першу чергу, як будь-яка людина, я вважаю себе, ну, саме людиною. І я ціную ті людські цінності, які прийнято

вважати в європейській демократичній країні. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Не можу сказати, геть погано, в радянському союзі були і позитивні моменти, і дуже шкода, що ми взагалі так від того всього відійшли, тому що можна було деякі елементи взяти і впровадити в ту модель державотворення, яка в нас зараз в Україні, були моменти позитивні. Якщо в загальному, ну, мені важко сказати, важко судити, тому що, ну, я за своє життя побачив тількино шматочок того радянського союзу який був, як для дитини, ну, я погано не можу сказати, як брати в загальному там для суспільства, для моїх батьків. Там для дідуся з бабусею, – ну, мабуть, то негативно, так як колись і розкуркулювали, і забирали там, створювали колгоспи. Ну, на Західній Україні взагалі дуже, практично всі, ну не всі, а геть всі люди – вони проти того, тому що вони, тут було найбільше репресій, тут найбільше люди постраждали, всіх вивозили в Сибір, виселяли; частина людей повернулися, частина не повернулися, там і помирали. На Західній Україні дуже до цього якби погано ставилися, всі хотіли бачити, ну, по-іншому нашу країну. [Яке Ваше ставлення до Євромайдану та Революції гідності (2013–2014 рр.)?] Підтримував. Звісно, підтримував, тому що я давно бачив, що діється в Україні, і, ну, в державі в цілому не ті речі, Україна йде не тим шляхом, вона звертає з того шляху, який хотіли бачити люди. Я в той час не жив на Західній Україні, але в мене також були друзі, з якими я спілкувався і я хотів жити так, як живуть люди на Західній Україні, тому що вони бачили, як живуть люди за кордоном. Я більше тяготів туди, до сторони Європи, і мене взагалі не приваблювала перспектива, що ми будемо з росією разом і повертатися в ті сірі часи занепаду й усього самого поганого, що могло тільки відбутися. Тому я, можливо, недооцінював, як воно буде далі, але я в душі підтримував. Да, я не їздив там в Київ на Майдан, я не брав активну участь у тому, але в будь-якому випадку я підтримував всіх і всі ті наші починання, тому що воно в якійсь мірі також мене стосувалося. Я хоч активної участі не брав, але все одно я спілкувався зі всіма, і якщо якась людина не до кінця розуміла, для чого воно потрібне, то ми, ну, я і знайомі мої, друзі, хто являється моїми однодумцями, ми доносили ідею цього всього, для чого той Майдан потрібний. Ми хотіли жити так, як дійсно живуть в Європі, європейській країні: цінності людини – це в першу чергу, а не диктаторські умови і все, що зараз робиться в росії. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії в Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] Неочікувано, я не очікував, що все ж таки відбудуться ці речі, які відбулися. Я не очікував, що в саму таку болючу хвилину, коли там всі люди виходять на Майдан для того, щоб вибороти своє європейське, цінності свої, свободу, своє бачення, як ми хочемо жити, коли найбільш ослаблена країна після правління Януковича, ну, в тому стані була, і в спину якби пирнули ножом з тої сторони, з якої ми ніколи не розраховували, що буде війна. Тобто це, мабуть, найбільш було для мене таке, ну, незрозумілим, я не міг навіть в голові вкласти, як так воно відбулося. Коли вже захопили Крим, я зрозумів, що все ж таки щось має відбутися, і якось воно, якимось чином буде відбуватися... І потім почалося захопчування територій Донецької, Луганської областей. Ну, тоді тільки я зрозумів, що буде війна. Я все ж

² Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін в рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

таки думав і надіявся десь всередині душі, що та війна закінчиться все ж таки на тих територіях. Можливо, зможемо відбити, можливо, не зможемо відбити, але все ж таки вона не буде такою масштабною, якою ми її бачим після [20]22 року. Я все ж тішив надію, що воно там десь буде локально, та війна, будуть військові сутички, і воно на тому й закінчиться. Але я не міг передбачити на той момент, що все ж таки війна буде так глобально, масштабно, де кожна людина буде вставати проти того, що, ну, об'єднуватися, гуртуватися, і будуть воювати з тою країною, про яку ніколи не думали, що все ж таки вона нападе. [Як зараз називаєте війну в Україні?] Війною. Війною, ну, мабуть, всі, мабуть, називають, не просто війна, а Вітчизняна війна, тому що ми відвойовуємо свою Вітчизну, свої цінності, свою культуру і право на життя, право на існування як нації, України в цілому. Ми називаємо не «освободительная операция», а називаємо так, як воно і виглядає – війна. Тому, що зараз іде геноцид проти кожного українця, де б він не був: чи він в Донецькій області, чи він на Волині, чи він в Чернігові. Кожну людину зацепила ця війна, і якщо ми на перших днях називали просто війною, то, мабуть, зараз іде війна на виживання, це і є Вітчизняна війна.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Очікував, але не думав, що настільки буде швидко. Я попередньо знав, що відбудеться війна, але війна відбудеться не раніше літа, не раніше десь червня-липня. [Як Ви реагували на початок повномасштабного вторгнення?] Ну, в першу чергу – страх. Страх за життя, за життя своїх рідних, за свою сім'ю і взагалі за ті зміни, які можуть бути після того, як почнеться війна: зміни в особистому житті і в житті взагалі людей в Україні. [Якщо Ви очікували, що розпочнеться повномасштабне вторгнення, чи якось готувалися до цього?] Щоб цілком готувався, то – не, так як я ще очікував, що буде певний якийсь період часу для того, щоб підготуватися, я це все відтягував і відганяв ці погані думки. То, що стосується того, яким чином безпосередньо я готувався, ну, перше – це я збирав всі гроші, які в мене є, відкладав готівку, і щоб вони були коло мене. Збирав абсолютно всі документи, все, що може бути потрібне, коли, не дай Боже, почнеться. Але щоб так серйозно готуватися, то я все ж таки не очікував, що воно все ж таки буде взимку, я очікував, що буде пізніше, буде влітку. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Позвонили батьки і сказали, що почалася війна. Я не повірив, почав включати телевизор і одразу... Ну, мене збудили з самого ранку в шостій годині, сказали, що почалася війна. І почалися тривоги, сирени, і буквально за декілька годин почалися вибухи у Львові, недалеко від місця, де я проживаю. І тоді я зрозумів, що дійсно почалася справжня війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Ну, перша реакція, як і в будь-якої здорової людини, – це буде паніка, тому що в перші хвилини не знаєш, що робити, за що хвататися і що далі має бути. Перші відчуття це. Я подивився на свою дитину – і я зрозумів, що мені треба вберегти її життя, і воно є найдорожче. Коли я заспокоївся, я вже обдумав дану ситуацію, і що поетапно потрібно робити. Ми швиденько зібрали усі сумки, перше, що нам може бути необхідне, коли ми

будемо тікати десь в бомбосховище (продукти, все, що є, воду), і одіті, одягнені сиділи просто на дивані і чекали, що буде далі. Ми не знали, чи бігти ховатися, чи не бігти. Я час від часу вибігав на вулицю, там спускався з будинку й дивився, чи люди біжать в бомбосховище, чи не. Так як, ну, таких особливо рухів не було, тобто всі так більш-менш зберігали спокій, відповідно я також вже, ну, заспокоїв дружину, заспокоїв дитину. І ми сиділи чекали, що буде далі, дивилися постійно новини, включені були. І звонив до знайомих, яка ситуація, і що воно має бути. Ну, і вже тоді, після того, як я вже заспокоївся, ми вже так це всьому обговорили і, ну, вирішили, що на роботу ніхто не йде, всі вдома чекають, чекають на сумках, дивимся новини, що буде далі, що будуть говорити. [Яка подія від 24 лютого й до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Найбільш критичною – коли за вікном взривалися ракети. Біля мене недалеко військові об'єкти, аеропорт. І коли дивився з балкону, і просто одна за одною взриваються ракети, то, мабуть, для мене був переломний момент, ну, прийшлося переусвідомити абсолютно все і, ну, від того вже робити якісь наступні кроки. Тобто це найбільше, що мене під час всьєї цієї війни застало зненацька. [Яка подія від 24 лютого й до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Натхненна? Ну, натхненна, мабуть, була – ну, в якісь мірі, мабуть, гордість після перших новин, коли наші військові почали відбивати атаки на Київ, ми зрозуміли, що всьому ж таки не вдасться ворогу за три дні, як він того бажав, захопити нашу країну. Мене переповнювало якесь відчуття такої гордості за наших військових, я вперше почав довіряти нашим військовим, нашим Збройним силам. Ну, є моменти певні, які були там позитивні тому, що всі якось згуртувалися, всі знайомі один до одного телефонували, питали, як у вас справи, тобто коли там вибухали ракети в батьків у Вінниці, я одразу до них телефонував, до родичів, до знайомих, відповідно вони так само. Тобто, ну, більше якось в межах родини стали більш рідніші. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого?] Ну, та в будь-якої людини, мабуть, відбулися зміни, і я не думаю, що вони в позитивну сторону. Ну, по-перше, позитивна новина була для мене тим, ну, сторона, що я працював віддалено вдома, я не їздив на офіс, я був із сім'єю і по мірі можливого я працював, заспокоював сім'ю, був із сім'єю разом. То, що негативно вплинуло, ну, так, як, мабуть, для всіх людей, – зниження спроможності людей купувати, це в якісь мірі там зниження заробітних плат, підвищення цін в загальному. Тобто те, що я отримував і раніше міг собі дозволити, десь в якійсь мірі я трішки обережніше витрачав гроші, можливо, не з таким розмахом, як раніше. Тобто я почав більш економити, ну, відповідно воно вдалося взнаки, тому що, ну, до чого я звик завжди зазвичай, я там вже собі не дозволяв. [Чи піддавалися Ви або родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Слава Богу, ні. Не було такого, таких випадків, тому що ми трішки далі живемо від всіх тих подій. І ми тільки лишень переживали, щоб, не дай Боже, не впала та ракета або безпілотною на те місце, де ми проживаємо, тому що вибухи дуже недалеко були, і то, звісно, було страшно. [Чи стежите за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Ну, поперше, в теле-

грамі-каналі є багато створених груп, які висвітлюють події в онлайн-режимі, що де трапляються, я їх використовую. Офіційні ресурси – це «24 канал» новини, сайт «Главком», ну, і там інші сайти, які трапляються. Я просто уже більш фільтрую ту інформацію, яка надходить, тому що дуже багато є фейків, і дуже багато інформації такої є, яка дезорієнтує населення України взагалі. От, і тому потрібно абсолютно усі ресурси передивлятися, можливо, якщо ви щось прочитали, то ще десь паралельно перечитати схоже, що пишуть на інших ресурсах для того, щоб була повноцінна картинка тої інформації чи події, що відбулося, для того, щоб переконатися. Тобто я більш таким чином користуюсь. [Які Ваші дії на сигнал «повітряна тривога»?] Відверто кажучи, трішки розслабився в плані того, що, можливо, воно не дуже гарно звучить, але трішки на західну Україну менше почало долітати, то десь в якійсь мірі розслабилися. Якщо брати в загальному, то я притримуюсь тих правил, що є там «дві стіни» в квартирі, тобто я не спускаюсь в бомбосховище, не спускаюсь в підвали. Якщо на роботі мене застает сигнал тривоги, і ми бачимо там в наших онлайн-групах, що взлітають ракети, летять в сторону Львова або долітають до Львова, що ми там, ну, дійсно вже знаємо, бо в мене знайомі працюють на військовому полігоні і, ну, буває там, кажуть, в якій мірі можливо, що там є небезпека, то ми спускаємось в обладнане бомбосховище на роботі. Якщо вдома, то пересиджую в квартирі між стінами, десь ближче до коридору, щоб далі від вікон. [Що відчуваєте, коли чуєте сигнал повітряної тривоги?] Ну, в перші секунди є страх, страх почути той сигнал, який оповіщує, що буде небезпека. Після перших секунд, коли приходиш до тями, ти розумієш, що потрібно діяти так-так-так, треба подивитися, яка ситуація, чи там дійсно летять, не летять, наскільки вона там важлива та тривога. Але перші відчуття, канешно, як кожна людина, – це страх. І, ну, перші секунди – паніка: «Що робити?». А тоді вже заспокоюєшся. [Чи можете Ви поділитися з нами фотографією свого сховища, безпечного місця зсередини?] На телефоні немає, але я можу скинути фотографії. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та для Перемоги України?] Ну, кожній людині хочеться максимально прикласти зусиль для того, що нарешті воно це все скінчилося. Я думаю, що якби можна було щось зробити, ну, щоб всі люди щось зробили, то давним-давно вже це, мабуть, було вже зроблено для того, щоб закінчити війну. Але зважаючи, що ворог не є простий, то є величезна армія, яка не підпорядковується ніяким законам ведення війни, і його передбачити неможливо, то тут важко щось сказати, тут залишається тільки надіятися на дійсно професіоналів, на дійсно військових. Якщо питання буде стояти, що вже треба буде там всім, ну, я думаю, що, мабуть, кожний чоловік буде ставати і буде йти на захист нашої держави. Ну, поки що я такої точки зору притримуюсь. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Ну, саме перше, я дивлюся по своєму чеку з магазину, якщо я заходив в магазин і просто тикав пальцем, що мені подобається, то на даний момент я вже так не роблю, я завжди дивлюся, чи воно дійсно потрібне для того, щоб зекономити якісь кошти, на всяк випадок, на всякий інший час. Краще хай лишаться якісь гроші, ніж

їх витратити і потім думати, що робити далі: ні грошей, нічого немає... Ну, звісно, обмеження йде в усьому: як і в продуктах харчування, так і в особистому якомусь, на те, що я міг витратити гроші. Ну, стараємось, стараємось максимально, щоб воно не так сильно там вдарило по моєму існуванню, там своєї сім'ї, але одночасно не розкошувати і не витратити лишні заощадження. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Мабуть, хобі. Хобі і сім'я. Коли я дивлюся на сім'ю, на дружину, на дитину, в мене йдуть погані думки з голови, я радий, що ми прокинулись, ми дійсно живі, ми здорові, сім'я здорова, нігде нічого, всі живі – то, мабуть, сама більша радість. Друге – це є хобі. Це я час від часу можу зайнятися улюбленою справою, щось зробити те, що мені подобається, я тим самим трошки відволікаюсь. Так як зараз війна, і не дуже є можливість кудись поїздити, поподорожувати, відволіктися, ми, ну, як правило, користуємось тими ресурсами, що в нас є під рукою. Тобто, якщо ти любиш читати книжку – сів читаю книжку; якщо там люблю подивитися якісь кіно по телевізору, чи там в інтернеті – сів, подивився; якщо я люблю там щось помайструвати – сідаю, майструю. Тобто, ну, більш такими підручними засобами я стараюсь якимось переключитися від тої ситуації негативної і хоча би десь знайти якийсь позитив в тій ситуації, яка є. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Ну, в той період не брали з рідних ніхто, ну, з близьких рідних. Далекі рідні брали, з близьких – нікого. Але на даний час в мене на війні, ну як, на війні, бере участь у військових справах, ну, не буду казати там, в яких саме, близька людина, це – моєї рідної сестри чоловік. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого)?] Та багато знайомих, родичі, двоюрідна сестра в мене проживає в Луганську, в окупованому, ну, і в Криму дружини родичі. В Криму – не спілкуємось взагалі, в Луганську – дуже-дуже рідко і дуже-дуже натягнуто, тому що вони нас не розуміють, ми їх не розуміємо, і в нас постійно на фоні цього скандали, постійно перепалки. І буває таке, що ми, просто розругавшись, кидаємо трубками. І ми довгий час не зізвонюємось, буває, там відтане щось всередині в душі, десь хтось до когось позвоне, питає як. А в останній час стараємось не спілкуватися на такі теми, які можуть викликати негатив, як вони з своєї сторони, так і ми. Якщо якісь є питання там загальні там про особисте – поспілкувалися. Якщо ми бачим, що там людина хоче про це поговорити – ну, ми звісно говорим і розказуємо, яка ситуація, і що їх чекає там на окупованих територіях. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Ну, впевнений, впевнений на всі сто відсотків, тому що українська армія – це є одна з найсильніших армій світу, тим паче і за отої підтримки наших партнерів, які безпосередньо, постійно, при будь-яких умовах нам допомагають, я більш ніж впевнений, що ми відвоюємо. А проблема є тільки в тому, як далі жити і що далі робити, коли ми відвоюємо дані території, тому що кордон з росією нікуди не зникне. І як потім буде ситуація, які будуть обставини, і наскільки зможуть домовитись наші політики щодо припинення отої всьої ві-

йни, того я саме більше боюся, як воно, чим закінчиться, чи зможемо ми домовитися, щоб дійсно було припинення війни, припинення вогню, і кожна сторона поважала територіальну цілісність кожної сторони... Але незважаючи на те, які з тої сторони люди керують країною, ну, в мене трошечки є занепокоєння, наскільки воно, те все, буде втілено в життя. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого?] Саме перше, до кого телефоную (до батьків, до знайомих, до друзів), саме перше: «Чи в вас все добре?», а тоді питаю за здоров'я і далі уже спілкуюся про якісь питання, які мене цікавлять. Ну, мабуть, сама постановка спілкування і манера спілкування в мене змінилися, бо в першу чергу ми почали цінувати життя. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] На сьогоднішній момент я вважаю достатніми, я бачу позитивні зміни, і то для мене є таким лакмусовим папірцем, який показує результативність, чи правильно ми робимо. Якщо зараз стабілізувалася в загальному ситуація в країні, тобто ворог не пішов далі тих рубежів, на яких ми їх зупинили, то вже є позитивний момент, наші керівники держави роблять все вірно. Єдине, що мені, ну, я просто в захваті від того, хоча я особисто, коли були вибори, пана Зеленського не підтримував, але оті моменти, де він створив, об'єднав людей, коли була можливість в нього кинути все і поїхати за кордон, а він лишився в Україні, в Києві, коли російські війська вже майже на підступах були нашої столиці, він не злякався, не втік, ну, в мене помінялося на абсолютно протилежну думку. Я, ну, на даний момент я не можу нічого сказати, що десь щось робиться не так, я розумію, що робляться дії так, як зараз вимагає обстановка, можливо, не так, як я хотів би бачити, але, зважаючи на обставини, можливо, вони робляться правильно, просто ми очікуємо чогось більшого. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Львова щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Отут можу, навпаки, посперечатися, що, на мою думку, роблять мало, тому що, зважаючи тільки на останні новини щодо стану бомбосховищ, коли перевіряли по всій державі, ну, в більшій мірі ми чули за місто Київ. Я чув ще в місті Львів, що ситуація, ну, не є райдужною: гроші, які виділяються, розкрадаються, корупція, як і була, так і процвітає, тут на рівні місцевої влади в мене тільки негативні [думки]. Я вважаю, що зараз потрібно всім разом згуртуватися, і якщо є якийсь лишній ресурс, який можна перенаправити на допомогу нашим захисникам, краще їх туди витратити, ніж витратити на якісь дурниці. В Львові був скандал, витратили 1,6 мільйона гривнів на проїзд на таксі депутатів Львівської міської ради. Ну, я рахую, що це – абсурд. Ну, краще ті гроші було використати більш доцільно на кращі потреби, ну, на те, що дійсно воно люди потребують. Тобто на місцевому рівні, я вважаю, що недостатньо проводять роботи й недостатньо роблять для того, щоб ми перемогли. [Чи появився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Ну, мабуть, як на Заході кажуть [посміхається], отаман Залужний – я цілком йому довіряю. Він, ну, являється для мене таким взірцем, взірцем військового, я його можу тики-

но порівняти до Богдана Хмельницького, який дійсно зумів об'єднати українців, зумів вийти з тої складної ситуації, яка склалася в нашій країні в перші дні війни, і все ж таки дав людям надію, що все ж таки не все так погано і може бути краще. Ми йому повірили і за ним пішли. І, мабуть, друге – це мені подобається – це є Буданов, який, ну, дуже розумний і також стратег, я йому в більшій мірі довіряю. Ну, і, можливо, то, що стосується роботи на такому глобальному масштабному рівні – це ту роботу, яку зробив Зеленський, що він зумів добитися, що наші партнери, які зараз являються партнерами, а в перші дні війни вони сиділи і спостерігали, за скільки захоплять нашу країну, і ніхто не вірив, що ми все ж таки зможемо вистояти. Ну, мабуть, він також немало роботи зробив для того, щоб все ж таки дати людям впевненість, що все ж таки є надія врятувати нашу країну, і все ж таки щоб наша держава не зникнула з мапи світу. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Ну, до кінця року точно, я бачу, тому що, ну, хотілося б закінчити то все швидко, я вважаю, що, мабуть, до кінця року, якщо все буде добре і получится в наших військових, ну, ми зможемо і якийсь мірі відтіснити нашого ворога до його кордонів. А далі, наскільки ми зможемо домовитись після виходу наших військ на кордон, в подальший час, чи все ж таки росія погодиться на зупинення цієї війни, вона зрозуміє, що вона буде із своєї сторони просто обстрілювати наші кордони і нашу сторону, на чому воно закінчиться... Я хотів би, що вона все ж таки закінчилася в цьому році, до кінця року. [Що значить для України Перемога?] Перемога – це коли, коли не будуть нам вказувати, що нам робити, коли будуть поважати нашу державу і наші цінності, коли не будуть бомбити наші міста, коли в людей буде відчуття спокою, тоді, я думаю, війна закінчиться.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄНОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Ну, на Західній Україні – всі. Мабуть, немає такої людини, яка не долучалася хоча би якось. Ну, в свою чергу, ми всім нашим знайомим, які пішли, призвалися з перших днів обороняти нашу країну, ми допомагали максимально усім, чим можливо. Тобто вони телефонували: «У нас там немає тепловізора». Ми на роботі скидалися всі, купляли дуже дорогі, стільки, скільки потрібно було. Там немає бронезилетів – ми скидалися, десь кампанія допомагала, десь ми всі разом скидалися, тобто ми більше так, точково, то всьо більше знайомим людям допомагали всім, чим можна було допомогти. [Які волонтери, волонтерські ініціативи Вам відомі?] Ну, я у Львові був трішечки задіяний в організації, називалася «Аркан» – це місцева львівська організація, вона не є там сильно велика і відома, але своїми діями вона там допомагала львівській бригаді, яка воювала, всім, чим потрібно. Всі разом там скидалися: хто там гроші давав на пальне, хтось там допомагав якимись продуктами, везли на передову, десь скидалися на автомобілі. Ну, я так трішечки був дотичний до отої [волонтерської роботи]. Трішки ми скидалися, донатили десь, якщо була можливість. І була можливість задонатити. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Ну, весь час, якщо є якась потреба

і можна було допомогти, то всі завжди в моєму оточенні допомагали. Якщо там потрібно було харчами, десь не довозили, десь ще щось – ми там допомагали, якщо то було на початках. Коли взагалі там не було будь-якого спорядження, допомагали. Але порівняно з [20]22–[20]23 роками, ну, я розумію, що ми практично нічого не робили, ми дуже мало, тому що ми не розуміли, наскільки воно масштабне, наскільки воно може вплинути в загальному на наше життя. Тому що ми всі вважали, що воно закінчується куском Луганської, Донецької області і Кримом, і тому пока ми не відчули отих взривів, отого непокоєння тут, у власному будинку, власному, ну, де ми проживаємо, хто у Вінниці, хто у Львові, хто в Тернополі, ми не відчули це на особистому, я думаю ніхто не брав серйозно до уваги. Коли вже війна безпосередньо прийшла в твій дім, тоді вже кожна людина починає думати, що вона може зробити, чим вона може допомогти, щоб на наступний раз цього не повторилося. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] В залежності від ситуації, яка ситуація. Якщо, от, станом на сьогодні, коли десь трішки ми відпустили від себе те занепокоєння, трішки розслабились в якійсь мірі, можливо, там у меншій мірі я відчуваю підтримку, там особисто до себе. Але підтримку в загальному до військових, ну, я спостерігаю, що вона нічуть не впала, вона, навпаки, як була на високому рівні, так вона залишається. Для мене там особисто немає якоїсь потреби там в чомусь від людей, тому, ну, я відповідно там не звертаюсь, я не відчуваю тої підтримки, тому що я стараюсь самостійно себе забезпечити і самостійно владнати свої проблеми. Але на загальному, там державному рівні я бачу, що все ж таки підтримка є, люди там, багато в мене знайомих донатять. До мене недавно звертався мій колега по роботі, на передовій там хлопцям потрібно було певний товар, певні речі, ми то всьо скидалися, щось виписували, щось там десь придумували, відправляли для того, щоб там покращити їм умови отого перебування. То єсть, в загальному, якби в державі, в таких масштабах загальних, по місту, я не бачу, щоб впала якась підтримка. Якщо там особисто до людини, якщо вона дійсно потребує, можливо, підтримка і є. Якщо людина там забезпечує себе, то я думаю, що не дуже сильно звертають увагу, не сильно підтримують.

*Записала А. Рога³ 15 червня 2023 р.
від Молошнюк Марини Олександрівни, 2005 р. н.,
родом із м. Вінниці, проживає у м. Львові*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім ти себе вважаєш?] Я горда громадянка (Боже, не знаю, де наголос [посміхається]) України! Я вінничанка! Я «бандерівка»! [Сміється.] [Як ти оцінюєш розпад радянського союзу для України?] Це було [сміється] Боже благословіння. До цього

³ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

все йшло. Так, це, знову ж таки, дуже важлива подія для історії України, адже після стількох років, століть гніту росії ми нарешті почали, от, офіційно віддалилися від цього всього і почали приділяти більше уваги саме своїй багатій культурі. [Як ти поставилася до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися (2013–2014 рр.)?] Власне, тоді я була зовсім маленькою дитиною, яка не розуміла, що це таке, чому відбувається, в спогадах лише якісь картинки з новин, оці з Майдану, і, можливо, деякі події в школі, коли ми сітки плели, чи щось таке. Натомість зараз я розумію, наскільки це справді, наскільки це гідно поваги, ситуація гідна поваги українців, справді Революція гідності, що українці показали, що в нас є голос, і до нас потрібно дослухатися. [Як ти для себе особисто класифікувала військові дії в Криму та на Сході України (у 2014–2022 роках) до 24 лютого 2022 року?] Це було чимось далеким, що мене не стосувалося повною мірою, мені було, як це сумно зараз визнавати, напевно, байдуже, я дуже звикла до цих новин в інтернеті, ще десь, не надавала якихось значень, я лише думала: «Чому це так довго триває? Чому це відбувається? Невже вони не можуть це припинити?». І таке подібне. [Як ти почала до цього ставитися після початку повномасштабного вторгнення?] Стала більш цікавити ситуація, яка там відбувається, також зараз я розумію, що це дуже важливе для України, аби це якомога скоріше закінчилось, і ці території повернулися до нас. [Як ти вважаєш, чому змінилося ставлення до цього?] Ну, як то кажуть: «Не змінився світ – змінилась я». Стала більш свідомою. Ну, і власне я, напевно, так, про це стали більше говорити, приділяти більшу увагу. [Як зараз ти називаєш війну в Україні?] Це, ну, якщо говорити повними словами, то це – «вторгнення російської федерації на територію України», незаконне [підвищила голос] вторгнення. Але в повсякденному [мовленні] – це просто, ну, «повномасштабне вторгнення». І важливо, на мою думку, розрізняти поняття саме «війна» і «повномасштабне вторгнення». Адже війна – це те, що почалося в нас з 2014 року. Бо кажуть: «От, я після війни то-то...», але вони мають на увазі з 24-го [лютого 2022 року]... Тобто важливо знати цю різницю. **Мовне питання.** Після 24-го [лютого 2022 року] я перейшла на українську мову. Так само тепер із друзями та рідними спілкуюсь лише українською, і саме через це змінилися також і теми для обговорення. Я відчуваю, як увесь російський інфопростір від мене пішов, і я стала, ну, розвилася набагато більше, як людина, стала зовсім іншою, вот.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважаєш ти до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] В більшій частині я не вважала можливим вторгнення, це було щось з області фантастики. Звісно, я не раз читала якісь попередження від друзів, від знайомих, які вже починали оце панікувати, все частіше велись якісь обговорення: «Буде / не буде?». Але я настільки була зайнята своїм, собою, і навчанням, я настільки була далека від політики, що навіть своїй подрузі якось казала: «Та що ти вигадуєш? Нічо не буде. Це ж десь далеко. Тобто, ну, такого не може бути». [Які емоції в тебе це викликало? Це тебе якось лякало? Чи ти просто не вірила й тому навіть не замислювалася над тим, як це вплине на тебе?] Скоріше так, я не вірила, тому навіть не було думки чи

якогось страху про це, ну, взагалі нічого. [Якщо ти не вірила в це на початку, то, напевно, ти не готувалася до війни?] В мене не було жодної «тривожної валізки». І вже коли по новинах бути [сповіщення] типу «як зібрати тривожну валіжку», я така: «Гайс, що ви вигадуете?». А потім на перших порах, в перший день, з мамою, здається, зібрали все саме найнеобхідне, якось ми дуже багато зібрали, в нас вийшов великий чемодан, а не маленький рюкзачок. [Сміється.] Не, був великий чемодан: і такий холодильник там з їжею, і там мій портфель. [Як ти дізналася про напад РФ 24 лютого 2022 року?] З самого ранку мене розбудило... Але це так, не то, що смішно, я того ранку проснулась сама, якось від тривожності чи що. Почитала, я на той момент читала книжку, шось почитала пару сторінок, заснула далі, і знов через годину мене будить мама і така: «Маріна, путін начал войну». Я думаю: «Шо?». Це найжахливіший ранок на моїй пам'яті, в мене, я і так зранку дуже погано соображаю, а тут така новина, така суматоха. Мама мені про це повідомила, тато вже збирається, тому що його викликають. Якось так дізналася. [Якою була твоя перша реакція на звістку про початок війни?] Ну, я кажу, це якось по-вільно трохи доходило, вся масштабність ситуації, і це дуже складно досягнути спочатку. Страх якийсь, тому що це невідомо, що це таке, ти ніколи не стикався з таким прям серйозно. Ти не знаєш, чи будуть зараз бомбити, що робити, куди збиратися, як реагувати правильно. Якщо взагалі можна якось правильно реагувати... Було, кароче, страшно. [Яка подія від 24 лютого 2022 року й до сьогодні була для тебе особисто найкритичнішою?] В той-таки саме перший день, це був перший вибух у Вінницькій області, тому що якраз в той момент, чисто теоретично, там мав знаходитися мій тато, і я прибігла до мами, напевно, це тоді був даже єдиний раз, коли я плакала, вот... Тому що я навіть чула десь, що, ну, найперші дні війни – це найстрашніші, тому що ти не знаєш, що це таке... Зараз десь вибух – звісно, страшно, але в той день – це були найсильніші емоції. [Як ти реагувала, коли думала, що тато батько? Які в тебе були думки?] Мій мозок уже наповнину заблокував ці спогади. Я просто прибігла до мами, намагалась до нього додзвонитися, щоб він хоть, не знаю, хоч крапку якусь відправив, вже не треба звонити, що він живий, все з ним добре... Ну, тільки страх, і все. [Яка подія від 24 лютого 2022 року й до сьогодні була для тебе особисто найбільш натхненною?] Не знаю, наскільки можна говорити про натхнення, хіба що на думку спадає той факт, що українці – вони настільки з'єдналися... Якби ми не були таким єдиним народом, мені здається, ми були б зараз в зовсім іншій ситуації. То, як щодня закриваються дуже великі збори на техніку, на ЗСУ, те, як ми просто кидаємо усе і допомагаємо іншим, віддаємо все, що в нас є, тим, хто насправді більше це потребує, – оце справді є натхненням. Ну, також [сміється] допомагало мені не втратити «кукуху» [глузд], скажем так, знову ж таки, це український народ, вміння також жартувати в таких ситуаціях. Тобто вони [українці] зроблять жарт або мем з будь-якої ситуації – так що це те, на чому ми тримаємося. [Якщо говорити про умови праці, то ти не працювала, а як щодо навчання, чи відбулися зміни з початком війни?] Ну, ми тоді до цього, здається, шось інколи виходили на навчання, бо через ковід, а з повномасштабним ми повністю перейшли на

онлайн. Тому щоб це було щось нове чи незвичне, або якось сильно вплинуло, то не сильно, тобто ми до цього вже звикли – до онлайн. [Чи піддавалася ти або твої родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Ну, якщо говорити про це, то, слава Богу, такого не було. Тобто ми усі в по-мірній безпеці, не враховуючи повітряних тривог. [Чи стежиш ти за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєшся, кому довіряєш?] Новосні канали нашої Вінниці (це «Вінниця-інфо», здається), далі офіційні канали нашої України – ну, кароче, всі оці офіційні. І також «Еспресо» – це моя мама його дивиться, я інколи з нею. Вона «24 на 7» [постійно] дивиться. Також, треба зауважити, Стерненко – він періодично публікує і збори, і він новини розповідає. [Якщо говорити так, то ти більше з телефону якісь новини дивишся?] Так. [Як ти реагуєш на сигнал «повітряна тривога»?] Тут хочу дещо розповісти коротко, що раніше, до повномасштабного, мені попалося відео на ютубі, коли збірка типу «Топ 10 найстрашніших звуків в світі», і там була сирена. І я сидю, дивлюсь: «Шо ви, сирена, [каже з іронією] вона ж не страшна, з чого вона має бути страшна?». А потім я як поняла, що страшний не сам звук, а те, що за ним може відбутись. Тому перші сирени – це було жутко від невідомості, ти не знаєш: зіб'ється – не зіб'ється, куди впаде, як впаде, як укритися від неї... Раніше ми ними не нехтували, ми завжди спускалися в підвал з мамою і вночі, вдень. Навіть якщо це було п'ять тривог підряд, ми завжди ходили. І потім з кожною тривоگوю ти просто починав звикати, думаєш: «Ну, впаде – так впаде...». Якщо вона має на тебе впасти, вона знайде тебе, де завгодно, я так вважаю. Ну, найбільше мене, мабуть, чомусь вражають сирени – це коли вночі. Ми якось були, ну, трохи за містом, де ми переховувались, де, ну, більш надійний підвал. Ми якось вночі вийшли, там було поле, і дуже було чути цю сирену, і дуже часто спогадами повертаюсь саме до цієї ночі. А також зараз, на жаль, в українців, більшості, ПТСР [посттравматичний розлад], від якого просто вже, знаєте, виникає залежність від цих сирен. Тобто це якийсь приплив навіть адреналіну, і якби це сумно не звучало, але виникає певна залежність від них. [Як ти зараз реагуєш на повітряну тривогу?] Мені майже, ну, небайдуже, але я не пририваю свої справи, я просто думаю: «Ех, клята русня», – і продовжую займатися своїми справами. [Чи переслідують тебе відчуття, що докладених тобою зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Так, щодня думаю, що я могла би зробити набагато більше, тому що, ну, [сміється] як я згадувала вже Стерненка, і його цитата це: «Нашої русофобії недостатньо». Ми маємо працювати на всіх фронтах, допомагати, як зможемо, коли зможемо, тому що, ну, а хто, як не ми? [Чи почала ти собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Хіба що, напевно, ну, спочатку навіть не було бажання кудись ходити, розважатися. Вот, не було бажання. Але потім я не відмовлялася, тому що ті, хто воюють на фронті, вони воюють якраз задля того, щоб ми жили тут спокійно, і знову ж таки [підтримується] економіка України. [Що допомагає тобі зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою чи задоволення?] Це розмови з близькими людьми про якісь речі, які не стосуються війни.

Звісно, це якісь свої книжки, свої хобі, наприклад, походи в магазин навіть. І ти, коли щось купляєш, там, каву чи щось поїсти, або в кіно ходиш, все одно думаєш: «Ну, це ж іде в економіку України». [Чи маєш ти рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого 2022 року)?] В мене там немає родичів чи знайомих. [Чи відчуваєш ти впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Мені би хотілось вірити, що ми повернемо собі ці території. Ну, це якісь ідеали, які діють, які вкладені у дитину, коли нам все дитинство розповідають казки, де добро завжди перемагає зло, де справедливість завжди також перемагає. І хочеться досі вірити в це, що така правда буде на нашій стороні, і усі території повернуться у нашу владу. [Чи вважаєш достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я вважаю, що справді наші військові, та й взагалі весь народ, всі українці, намагаються справді всі сили віддати на Перемогу. І, ну, це стосується усіх: і військових, і волонтерів, і лікарів, і влади. Я вірю в те, що вони, в них є чіткий план, вони знають стратегію, як краще і швидше усе зробити. [Чи появився в тебе після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Насправді я не можу виділити якусь конкретну особу, тому що розумію, що кожний в цій війні вклався посвоєму, так, як він міг, тому не можу справді виділити когось конкретного. [Скільки, на твою думку, ще триватиме війна?] Ех, дуже складне питання. Хочеться сподіватися, що це закінчиться якомога скоріше. В голові чомусь спливає, ну, більш, ну, не то, що реалістичні цифри, – рік-два. Це таке якесь і не оптимістичне, і не песимістичне, прогнози, щось, можливо, так більш схоже на реальність. Будемо і молитись, сподіватись, що якомога скоріше. [Що значить для України Перемога?] Перемога для України – це Тихий океан на місці так званої росії. Якщо серйозно, це – відновлення всіх наших окупованих територій, коли вони знову будуть під нашою владою, це вилучення, чи як правильно дібрати слово, усіх, усього російського інфопростору з українського, це виведення всіх російських військ з нашої території, тобто якомога більше віддалитися від цього всього «руського міру», поставити десятиметрову бетонну стіну з колючою сіткою, яка буде під напругою, вирияти цей ров [сміється] і пустити туди крокодилів, вот, і наставити всякі «хамерси» і танки [сміється] на кордоні.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєшся ти до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] На початку повномасштабного вторгнення ми з мамою ходили плести сітки у центр, де цим займалися. Це було десь майже до кінця весни, чим далі, тим менше, бо з'являлись свої справи, окрім цього, після того ми вже припинили, десь після весни, ходити. І наразі це тільки донати на якісь збори. [Які волонтери, волонтерські ініціативи тобі відомі?] Ну, найбільші, які знаю, – це фонд «Повернись живим» теж сюди входить, ну, я назв не пам'ятаю. Знаю, що є дуже багато фондів, волонтерських діяльностей з різних направ-

лень: і тваринам допомагають, і людям, і військовим. [Чи займалася ти, твої родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Ми займалися хіба що в школі. То також були збори. Мені здається, ми навіть теж сітки плели на праці. Знайомі – не пам'ятаю.

*Записала А. Рога⁴ 15 червня 2023 р.
від Нагорної Яни Олегівни, 2005 р. н.,
родом із м. Вінниці, проживає у м. Львові*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім ти себе вважаєш: мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Насамперед – вінничанка, тому що я, хоч я українка, все добре, але найкомфортніше мені перебувати у Вінниці – це як би такий шматочок спокою і дому, я себе ніде не відчуваю вдома, як там. [Як оцінюєш розпад радянського союзу для України?] Я вважаю, що це мало статись раніше, тому що під час союзу, це ніби була капсула часу, яка стояла на місці, коли навколо цієї капсули все розвивалося, що про політику, що про взагалі відношення до людей, що абсолютно все, тому це мало статись, я не розумію, чому це сталося так пізно. [Як ти поставилася до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися (2013–2014 рр.)?] Початок Євромайдану і взагалі весь Євромайдан – це був один із таких моментів, коли я дитиною справді дивилась новини. А тоді я, я бачила це все, я сиділа тоді, дивлячись на всі ці вогні, на ці всі перестрілки, і я сиділа, просто завмираючи, на все це дивилась. Але я не розуміла масштаби цього всього, я не розуміла наслідків, я не розуміла причин цього. Для мене це була просто незрозуміла якась революція навіть, я не знала слова «революція» тоді. Зараз для мене відкриваються шокуючі моменти з того часу, тому що я вже у свідомому віці передивилася багато фільмів на цю тему і багато прочитала. І якщо тоді для мене це просто був, ну, незрозумілий шок, зараз у мене невимовна агресія на росію, на тодішню владу, на абсурд, який вони пропагували навіть тоді. Я подивилася один фільм, як я думала тоді, коли я його вмикала, я думала, що це фільм про Майдан, ну, про революцію 2014 року, но коли я ввімкнула, я зрозуміла, що це, ну, це фільм про Майдан зі сторони росії. І те, що я почула тоді, я просто не розумію, хто може в це повірити – вони зробили винним, поперше, український народ в цій революції, вони виставили Януковича таким праведником; вони сказали за те, що саме мирні жителі почали агресію, вони почали розстрілювати тих, хто їм протистояв. Це вже звучить абсурдно, враховуючи, що в них не було зброї. [Як ти для себе особисто класифікувала військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] Я знала,

⁴ Матеріали навчально-дослідної практики 2023 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидат історичних наук, доцент Н. В. Жмуд. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

що йде війна, але я ще тоді навіть новини не дивилася, навіть тієї інформації, якої показували, той мізер, який показували в новинах, я майже про це не знала. Я десь там уривками чула, коли там батьки слухали новини, я дізнавалася, коли там до нас в школу приїжджали якісь там волонтери, військові і розповідали якісь там історії або ще якісь там виступи з приводу цього. Але для мене ця війна – це була, як ніби то не стосувалося мене. Єдине, що я відчула з початком війни, з початком війни, що я там більше не змогла їздити в той самий Крим, я до цього там була дуже багато раз, і це єдине, що повпливало на мене-дитину. [Якщо твоє ставлення до військових дій у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) змінилось після 24 лютого 2022 року, то як саме?] Це стосується мене, я почала розуміти, що помирають люди, я цього не розуміла під час війни на Сході [України]. І наслідки війни для мене просто шокуючі і деякі просто болючі, деякі я просто не сприймаю... Ну, подивилася, мені шкода. А деякі я побачила, і я просто стою в ступорі, і знаєш, оце от той момент, коли хочеться, що я зараз прокинусь, і такого не буде. [Як зараз ти називаєш війну в Україні?] Повномасштабна війна в Україні, тому що назвати це просто війною, російсько-українська війна, або ще щось таке, і сказати, що її початок 24 лютого [2022 року], – це неправильно. Навіть якщо мене та війна нібито не стосувалася, вона була, тому це не початок просто війни, це початок повномасштабної війни. Іншої назви я не знаю, яка інша назва! **Мовне питання.** Наші ще батьки, вони ще жили при союзі, ми і наступні покоління, це абсурдно, що ми досі розуміємо російську мову, я досі думаю російською мовою... Хоча я спілкуюся, я почала намагатися повністю спілкування [вести] українською мовою ще в [20]14 році. Хоча в мене було таке розділення, що мені було комфортніше спілкуватися російською, я з мамою спілкувалася російською, тому що вона в принципі, ну, вона до цього нормально ставилася. І тільки з татом і там в школі, на публіці я почала спілкуватися українською, тому що, не знаю, як з цього все почалося, але враховуючи, що тоді був [20]14 рік, а зараз [20]23-й, я досі думаю російською...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважала ти до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ну, я до останнього думала, що цього не станеться. Я так думала зі сторони здорової людини. Я не думала, що адекватна людина може піти на таке, тому що наслідки цього просто нереально масштабні, і я просто не вірила, що можна бути... [іронічний сміх] настільки дебілом [про путіна]. [Якщо ти не вірила в цю можливість, то, напевно, ти не готувалася до війни?] Я не готувалася, готувалися мої батьки. Мама ще за тиждень, мабуть, зібрала «тривожну валізу», ну, і, в принципі, до початку це було все. В перший день війни ми виїхали з центру міста [Вінниці] трохи за місто, до бабусі та дідуся, вважаючи, що там буде безпечніше, і там ми пробули близько тижня. І це були всі «предосторожності» (як українською?), «предостереженості» на самому початку. [Як ти дізналася про напад рф 24 лютого 2022 року?] Мене зранку підняла мама, сказала, що почалася війна. Я не повірила. Я спитала, звідки взагалі ця інформація, і мама сказала, що папі подзвонив його найкращий друг, він, ну, як прокинувся, дізнався про це, одразу

подзвонив татові. Коли я зрозуміла, що насправді відбувається, в мене почалася дуже сильна паніка, тому що я не знала, яка ця війна. Тому що, ну, всі уявлення про то, як ти читала це в книжці з історії або в якихось інших книжках, ну, в мене на початку просто почало дуже трусити. [Яка подія від 24 лютого 2022 року й до сьогодні була для тебе особисто найбільш натхненною?] Це складно, і я не знаю, чи це можна назвати радістю, тому що це було вимушено, і з однієї сторони я отримала від цього дуже хороші результати, але з другої сторони це мало бути як мінімум на два роки пізніше – це те, що я вступила з дуже хорошими результатами до університету. Хоча я навчалася в коледжі, і я ще як мінімум два роки мала там бути, але через віру я змінила свій хід дій в цьому плані і довелося поступати. І я не знаю, чи це прям хороший результат, але я була рада, що я змогла поступити. [Якщо говорити про умови праці, то ти не працювала, але щодо навчання, то як змінилися умови твого навчання з початком війни?] Поки що я була в коледжі оці півроку з лютого і до червня [2022 року], в нас відбувалося навчання онлайн, я була за кордоном деякий час з навчанням. Я на хореографа вчуся, і мені доводилося по зуму записувати відео у дуже складних умовах, які не були призначені для цього. Але вже починаючи з цього навчального року, в мене, можна сказати, навчання не відрізнялося від того, що було до війни, навіть не відрізнялося до того, що було до пандемії, тому що ми жодного разу не виходили не на карантин, не на дистанційне навчання, ну воно було, як колись, як раніше, єдине, що сирени, вибухи... [Чи піддавалася ти або твої родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Ну, не так сильно, як люди на Сході [України]. Але, скажем так, трошечки це відчула на собі, будучи в Львові. І відчувала це особливо, коли, я навіть не пам'ятаю, коли це було, якийсь був день такий у Львові, що ну, напевно, години чотири-п'ять безперервних обстрілів, і тоді все навколо просто здригалось. Я спочатку лежала на підлозі, ну, поки лунали вибухи, і коли вони закінчилися, ішла до укриття. Отоді я трохи нервувала. І відчула тоді, коли були вибухи у Вінниці, коли підірвали Дім офіцерів, там загинула однокласниця моєї мами. Вона дуже складно це перенесла, тому що вона з нею була у дуже хороших відносинах. [З яких інформаційних ресурсів, що висвітлюють події війни, ти більше дізнаєшся про ситуацію?] З телеграм-каналів або з інстаграм-акаунтів Зеленського, «Нового каналу», каналу Притули в інстаграмі. [Тобто ти більше довіряєш офіційним ресурсам?] Так, я користуюсь зараз ними. Також часто поширює новини про це Ліна Костенко. Ну, і такі вінницькі пабліки. [Як ти реагуєш на сигнал «повітряна тривога»?] Зараз це ввійшло в обиденість, я не відчуваю ніякої паніки, ніякого там страху за це, я навіть, чесно кажучи, не зберігаю якісь певні міри безпеки, продовжуючи своє буденне життя. А на початку це було світломаскування, це було сидіння за фортепіано, тому що в нас не було укриття, і ми відвідали фортепіано між стінами, там сиділи. Ну, і звичайно, щоразу велика паніка, просто до трусіння рук. [Чи переслідує тебе відчуття, що докладених тобою зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Я зараз від цього, взагалі від цієї віри дуже втомилася, і це погано, але в мене вже немає ніякого бажання щось робити. Мені дуже

шкода зараз дивитися на це все, мені дуже боляче за людей, які переживають зараз ці нереальні трагедії, але я просто не розумію, яким чином я можу допомогти, і все, що в мене, це є тільки бажання, щоб все це закінчилося. [Чи почала ти собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Напевно, що це кошти, що раніше я набагато менше економила грошей, зараз я намагаюся зменшити розтрата свої. [Чи відчуваєш ти впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] На самому початку я відчувала, що, я була впевнена, що все повернеться на свої місця, що ми переможемо, війна закінчиться скоро і все таке. На даний момент я не знаю, ну, події – вони не продвигаются. Тому я просто нічого за це не можу сказати, я не знаю. [Чи вважаєш достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] На мою думку, зараз вони роблять все, що можуть, але проблема була в тому, це те, що на самому початку вони не зробили все, що змогли. Про те, що, як я читала, що до вторгнення на кордонах війська було дуже мало, якщо про це говорили вже з місяць, тоді, якщо знали, що є така погроза, то було б правильніше укріпити кордони, і, можливо, вони б [війська країни-агресорки] не знайшли так далеко. [Чи вважаєш достатніми дії облради, міської влади Львова щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] У Львові, ну, коли я ще приїжджала там влітку, там майже на кожному кроці були якісь постери про війну, якісь гуманітарні будки, які активно працювали. Зараз, ну, є гуманітарні будки, але чесно, я навіть не бачила, щоб вони були відкриті постійно. Ну, можливо, вони відкриті, але я не знаю, що там діється, тому що, от, я проходжу вдень біля одної такої гуманітарної будки і ніколи там не бачу людей. Я не знаю, вона відкрита чи закрита, але там жодного разу за весь цей час не побачила людей. Про сповіщення всього цього – у Вінниці краще сповіщення. Там, якщо десь були якісь взриви, одразу людей попереджають, якщо там можна казати, вони пояснюють там, що це, якщо не можна казати, що це було, вони просто там приблизно кажуть: «Там-то, там-то, приблизно таке-то, все під контролем, не хвилюйтеся». У Львові такого немає. Типу, як були скасовані обстріли, я вже аж на наступний день дізнавалася, що це було таке. Тобто, якщо в нас у Вінниці – там 20 хвилин, і ти вже знаєш, що це було. Там на наступний день, дай Боже, ти дізнаєшся, що там взірвалося. І плюс у Львові дуже страшні [звуки] тривоги. Ну, Вінниця: один довгий сигнал – це початок тривоги, два коротких – це відбій тривоги. У Львові хвилин десять безперестанку просто одна здоровецька сирена, що на відбій, що на початок тривоги. І це, ну, на початку – це дуже моторошно. Зараз вже привикла, але на початку це дуже моторошно, таке враження, що зараз полетять ракети з усіх сторін. [Чи появився в тебе після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Ну, на початку війни оця от прикмета про «Примарного», Боже, як його завали, «Примара Києва» чи щось таке. Казали, що це була ціла група – «Привид Києва». Тоді, коли дізналися, що це була ціла група, я пам'ятаю, ходили легенди, думали, що якось там побачили, що там дівчина, потім вже думали, що там якийсь гарний хлопець.

Я дуже пам'ятаю цей момент, якоюсь такою розрадою було, цей момент, що ти, ніби страх навколо, і ти про це чуєш, і ти такий: «Ай, блін, прикольно, він крутий або вона крута». [Скільки, на твою думку, ще триватиме війна?] Я би дуже хотіла, щоби вона закінчилася до кінця цього року. Але я дуже сумніваюсь, що це відбудеться... От, ти не бачиш кінця... Ну, час ніби став на місці, якщо, на мою думку, якщо так буде продовжуватися, то є ймовірність того, що це перетвориться в те саме, що було на Донбасі, Луганську, що там ніби не було такої активної війни, але, ну, постійно були напружені, тому що ніби війна, але нічого не змінюється. Я боюся, щоб зараз такого не відбулось.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи долучаєшся ти до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Скажемо так, я, не маючи змоги сама кидати якісь кошти або ще щось, але мама цим займається. І я не знаю, як це правильно подати, що, типу, коли я дізналася про те, де знаходиться наш однокласник, що я дуже, ну, я не прям впрошувала маму, але я просила, що ця допомога потрібна. І, крім фінансової допомоги, мама знайшла волонтера, який може зробити це все в два рази дешевше, те, що їм було потрібно на даний момент. [Які волонтери, волонтерські ініціативи тобі відомі?] Наш друг сім'ї – він волонтер, він дуже допомагав багатьом військовим. Про волонтерство – це ще дуже делікатна справа, тому що все, що зараз знаходиться навколо нас, 80 % з тих коштів не надходить військовим, тому до цього треба ставитися дуже обережно. І, ну, надсилаєм гроші ще тим, кого точно знаємо, що вони доїдуть. На жаль, не всі такі добросовісні. [Чи відчуваєш ти підтримку і згуртованість містян під час війни?] З самого початку війни я це дуже відчувала, тому що за моє свідоме життя українці ще не були настільки дружніми, як на початку війни. На даний момент такого вже немає. Так, багато ще хто згуртований, за допомогу, але дуже багато цієї допомоги є, ну, можна сказати, нещирої. Знов ця ж таки, говорю про те, як збирають гроші, і вони не доходять. Люди по своїй натурі егоїсти, і на початку їх згуртувало сумісне горе. Там, де зараз самі більші трагедії, то там люди згуртовані, там вони допомагають. А не в гарячих точках, у більш-менш мирній обстановці – люди вже просто втомилися, як на мене, від цього, тому немає цієї допомоги один одному.

ЗОЛОЧІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Ясенівці

*Записала Н. Стішова 6 січня 2024 р.
у с. Ясенівці Золочівського р-ну Львівської обл.
від Владислава, 2002 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Скажіть, чи було у Вас відчуття, що може розпочатися повномасштабне вторгнення рф на територію України?] Так, так, було таке відчуття. Вже з вересня дві тисячі двадцять першого року, все більше починало з'являтися в новинах подібної інформації. У мене була така звичка – постійно моніторити новини. І якось в повітрі вже відчувалося дуже сильне нагнітання. Очевидно,

що навіть з новин вже було зрозуміло, що має щось бути, але й гадки не було, що в таких масштабах. Але ми досить серйозно вже почали готуватися, вже десь в кінці дві тисячі двадцять першого року. Я вже для себе розглядав певні варіанти. У нас не було в планах виїжджати за кордон, за межі країни. Ми просто думали, що може це буде якесь загострення чергове, локальне. Ми вирішили так для себе... На той час ми жили в Києві. І ми до двадцятого лютого були в Києві, а вже двадцятого лютого ми перебрались назад, на Львівщину. А жили ми в Києві на двадцять другого поверсі. І було дуже дивним те, що біля нас структура одна така, то вже почали тестувати сирени, казали, ніби як навчання. І це було ще перед війною. Або було таке, біля нас школа була, то казали, що ця школа замінювана, і всіх евакуйовували, тренувалися, вибудовували механізм евакуації. Я вже зрозумів, для чого це все робиться. У нас на роботі, десь на початку лютого, були курси тактичної медицини. Тобто воно все до того йшло. І всі розмови, насправді, були тільки про це. Але ніхто не міг подумати, що це такого масштабу. Двадцятого лютого ми з Києва повернулися до Львова. Нас війна застала вже на Львівщині. Оленка, моя дружина, постійно каже, що ми правильно вчинили завдяки мені, бо її двоюрідна сестра була в Києві двадцять четвертого лютого, і ми на пів дорозі зустріли її, десь під Тернополем, їхали їй на зустріч. [А де саме на Львівщині ви зупинилися?] Ми були у Львові, але відразу переїхали до батьків дружини в село Ясенівці Золочівського району. Ми в Ясенівцях жили з початку війни. [Які були Ваші дії, коли почалася війна?] Спершу, що я зробив – це зібрав свого молодшого рідного брата, йому було на той час вісімнадцять років. І я повантажив всі сумки, речі, взяв гроші, документи і спакував все. Намагався зрозуміти, яка ситуація, як далі діяти. Прокинулись разом з усіма, здається десь о п'ятій анку. Ще невиспаний, злий, все йшло шкереберть. Після цього я розумів, що у мене є завдання, бо у мене дівчина і брат. Я думав про те, що я маю відповідальність за них. І сам розумів, що зараз кипіш, не можу зорієнтуватися, що робити. І ми перші два-три дні просто дивилися новини, читали в Інтернеті, моніторили, що відбувається. Мене дуже дивує, як люди з перших днів пішли і почали брати до рук зброю. У мене просто був ступор. Зі мною був завжди ноутбук, то я його відкрив десь на четвертий день. І ми стали поступово допомагати своїм співробітникам. Десь із четвертого-п'ятого дня почалась онлайн-допомога всім: хтось шукав ліки, хтось шукав, як виїхати. Ми спершу зосередились на наших знайомих, я знаю, що там є хлопчина, він живе в Тернополі, а зараз він знаходиться десь під Києвом. У нього стояла задача – виїхати. Я розумів, що на фоні всієї цієї війни, зробити багато не можу. Але можу попіклуватися про свого знайомого. Тим паче, що я знаю інших знайомих, які їдуть з Київщини до Львова. І вони могли б його підкинути до Тернополя. Таким чином, знаходили житло, бо дехто мав по декілька квартир або мали багатоквартирні будинки. Вони казали: «У нас там є одна кімната, то людей, яких Ви знаєте, можемо взяти їх до себе». Потім шукали чим ще можемо допомогти переселенцям. У червні-липні дві тисячі двадцять другого року ми повертались до Києва. Звільнення на Київщині було десь у квітні, і ми вже червні-липні повернулися до Києва. Спочатку я їздив у розвідку дивитись,

що там, як. Ми, насправді дуже сумували за Києвом, нам хотілось повернутись. Перше, що зробили, то ми шукали собі квартиру. І вже переїхали в Київ – це ще на той час, коли ще не було тих масованих обстрілів. Ми повернулися, і ми там жили липень-серпень-вересень. І з десятого жовтня почалася така масова атака. Тоді прилетіло на бульвар Тараса Шевченка, і ми то все бачили з вікна, бо в нас вікна якраз туди виходили, в той бік. Ми ще ж на двадцять другому поверсі жили. Спустилися, якийсь такий розпач був, незрозуміло, що відбувається, що просто по центру Києва лупають. Ми спустилися на паркінг і там перечікували. Але все одно не виїжджали, бо ми якраз шукали собі квартиру, і насправді дуже важко було її знайти, бо було дуже багато переселенців з Харкова і ще з якихось міст, і вони позаймали квартири. Тобто знайти квартиру було непросто, хоча у багатьох складалося враження, що квартир є багато і що в Києві ціни спали. Ми на собі це не відчули. І вже в жовтні з двадцять другого поверху, перейшли на п'ятий поверх цього ж житлового комплексу. То вже лишилися ми в Києві. А потому почалися вже ті блокади [блокади]. І мені здається, що власне неспроможність жити під час блокад нас змусила знову повернутися на Львівщину. Тому десь під Новий рік ми переїхали на Львівщину. Насправді, це дуже сильно все поспувало. В якийсь момент я розумію, що я на той час трохи не підготовлено підійшов, але тоді дуже сильно гнали ті ціни на генератори та таке інше. Але тим не менш ми знову повернулися до Олениних батьків у село. В них була своя хата, всі зручності були в будинку (каналізація, опалення на дровах). Власне, відтоді ми зрозуміли, що лишимось на Львівщині, бо тут набагато безпечніше в плані кількості прильотів. Я страшенно емоційно тяжко переносю це все. Я спілкуюся з друзями, які лишилися в Києві, то вони кажуть, що на «Шахеди» вони навіть не прокидаються, а вже якась балістика, то поки не влупить десь, то вони не спускаються в укриття. Але, коли вже дуже масовані атаки, то вони спускаються. Для мене тут, у Львові, трохи інше, я не скажу, що я сильно цим травмований, але я не можу до цього звикнути, можливо і те, що маю відповідальність і за брата, і за дружину. Якщо почалася тривога, то я починаю моніторити ситуацію. Чому тривога? Яка ситуація? Що відбувається? Якщо щось летить, то звідкіля, і що саме. І навіть, коли летять «Шахеди», то я буджу Олену і дуже прошу, щоб ми спускалися в погріб. Ми обладнали погріб, щоб там можна було перебути якийсь час, тобто під час тривоги. Можливо скажу банально, але жодна людина, яка загинула при тих всіх обстрілах, не думала, що вона загине. Бо це все таке непередбачуване, непрогнозоване, страхотливе, тому що страждають невинні люди. Звичайно, що це не зручно, некомфортно. Не хочеться вставати чи то вночі, чи то на світанку, бути невиспаним, проте життя у порівнянні із незручностями не можна і не варто порівнювати.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* [Звідкіля приїжджали внутрішньо переміщені особи?] З Харкова дуже багато людей. До речі в Харківській області також є місто чи селище Золочів. І насправді дуже багато людей з того Золочів приїхали в цей Золочів. І вони там навіть якось це обігрували медійно. Тобто ми от

другого Золочівка і підтримуємо одне одного. Але так, і з Київщини дуже багато, і з Харкова. Це ось такі два основні напрямки, звідки люди рухалися. [Якусь їм допомогу було надано? Державну, можливо?] Я, чесно, за державну не знаю, бо розумієте, там в перші дні ще державну допомогу якось не формували. Можливо, якимсь там дуже потерпілим, або зпід окупованих територій коли вивозили, бо ще були гуманітарні коридори. Ну, я розумію, що там скоріш за все ще держава або якісь міжнародні інстанції залучалися, але серед моїх друзів, знайомих, то більшість покладалися тільки на себе. Вони розуміли, що зараз держава точно не має цим займатися. От я просто допомагав їм переїжджати з зони бойових дій. Або от Олена також допомагала комусь купити ліки, бо я дізнався, що багато людей насправді дуже залежать від надання необхідних медикаментів при своїх хворобах і, очевидно, що коли припинилася вся логістика, то люди могли просто померти через те, що у них немає ліків. Це і астматики, ну, і там насправді багато таких [хворих]. Я пам'ятаю, що вона багато курувала в таких масштабах, що сказали, що їде машина кудись туди, і ми шукали сто ампул якихось ліків. І вона намагалася серед своїх знайомих запитати, ну, там знайти і перекерувати людей, що ось їде така машина, нам, будь ласка, на той напрям, ось довірені люди. Ми якби намагалися сфокусуватися на колі тих людей, яких ми точно знаємо, бо відразу якось мені стало зрозуміло, що будуть нечесні люди, які будуть на цьому наживатися. Тому тих, кого я точно знав, які гроші збирали, якусь допомогу, то ми одразу намагалися їм допомагати. [А ця ініціатива була індивідуальна чи це була як волонтерська ініціатива?] Наша компанія – MacRaw, де я зараз працюю, то вони з перших днів таку консолідовану допомогу надавали. Вони виділили офіс під те, що там співробітники можуть лишатися. У тому торговому центрі «Торонто», той що на [вулиці] Антоновича, то там обладнали все. Там був ще паркінг, одразу намагалися також ще на паркінг придумати, щоб можна було лишатися. Тобто співробітники закидали якісь запити: на гроші, на якусь гуманітарну допомогу, ще щось. І ми просто намагалися якось щось відправляти. Очевидно, що в перші дні найшвидше відправлялось – це гроші. І я думав, що це найкраща була допомога, бо це було дуже швидко. [А взагалі якісь волонтерські рухи були/не було?] Ми, насправді, в Ясенівцях дуже довго сиділи, бо був якийсь страх і ступор. Ну, я намагався ще доєднатися до всіляких таких ІТпроектів, які там умовно казали, що ми зараз умовно якісь кібератаки маємо робити, ще якісь речі, не знаю, генерувати якийсь контент. Треба було писати якісь програми, генерувати контент і його там розповсюджувати, перекладати з однієї мови на іншу мову, там ще щось, і ще щось. Ну? І це за допомогою програмних засобів робилося, і я намагався допомогти. Тобто я не був на вершині цього процесу, але мені писали типу: «Слухай, можеш, будь ласка, там розібрати цей Excel-документ, виділити то, то, то... І зробити мені таку аналітику, щоб ми її там могли представити». Мене оце просили, бо знали що я допомагав всім, і, можливо, там хтось рекомендував, що є така людина, от вона допомагає. Я потім ще, коли ми вже повернулися з Ясенівців, здається десь в середині квітня, тобто ми просиділи в Ясенівцях півтора місяці, і як ми повернулися до Львова, то ми почали цікавитися, де якісь є роботи,

що можна робити на місці: сітки плести, ще щось... От і я одного разу прийшов, і там настільки було багато людей, що я просто прийшов, подивився, тобто там постояв якусь годину, і воно так якось «не зайшло» [не припало до душі]. От і я подумав, що це, мабуть, не найкраще, щоб я міг би робити. І потім якось я спробував ще трохи допомагати з машинами. Я в той момент зрозумів, що гроші, насправді, дуже багато чого вирішують. До мене звернувся мій колишній роботодавець, запропонував додаткову роботу, каже: «Я розумію, що війна, і Вам треба гроші». Я думаю: «Оо, супер». Якраз почав там заробляти і давати людям, кому треба. У нас була така група із чотирьох людей, і ми просто купляли машини. У нас було там шість-сім людей, і от ми старалися по декілька машин купувати. [Купували їх яким чином? Через Інтернет?] У нас був один хлопець, який виїхав ще до повномасштабки, він знаходився у Нідерландах, здається, і він казав: «От є така машина, я її можу подивитися». Ми йому скидали гроші, він підганяв під кордон, її хтось перевозив, і вона відправлялася в якусь військову частину, тобто вже знали, на яку і хто має це забезпечити. Ну, ми не те, щоб там дуже багато зробили таких перегонів – за перші два місяці – чотири чи п'ять машин купили. [Ви говорили про «кібератаки». Що це було таке? І з чим це пов'язано?] Ну, умовно говорили, що ось є такий от ресурс і нам треба максимально щільно його там... Ну, є от найпростіші приклади, це як DDoS, де ми просто з різних вузлів намагаємось якось, ну, «покласти» сайт. Тобто створити надвелике навантаження, щоб їхні ресурси не справлялися обробляти всі запити, які... [Тобто захист такий свого роду?] Так, але це найпростіше. Я там ще потім згадував все, чому в університеті вчили, такі, ну, досить примітивні речі, але умовно я пам'ятаю, що я сидів і я там знайшов якийсь Інтернет-магазин, я не пам'ятаю чи меблів, чи щось такого, ну, якоїсь там електроніки, ну, короче кажучи, щось таке було, і я бачив, що вони досить слабо захищені в плані кібербезпеки. І я просто намагався, ну, тоді вже просто була якась безпорадність, що ми просто хотіли чим більше шкоди їм нанести, як тільки можливо. Я пам'ятаю, що в якийсь момент я просто зміг зробити так, що «покласти» [пошкодити] їхню базу даних, і от вона в них там не працювала, наскільки я пам'ятаю, декілька днів. Чи це щось зробив, ну, таке неймовірне, ну, теж розумієте ніхто не знав, що робити. Намагалися їм шкодити, кожен як тільки міг, на що були спроможні.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. [Чи були проблеми з внутрішньо переміщеними особами на мовному ґрунті?] Ну дивіться, я сам родом із Новомосковська. І я на українську перейшов, здається, десь в одинадцятому класі, коли власне готувався до ЗНО з української мови. І от я тоді поїхав перший рік до Львова, і це все відбулося якось так природно, цього і хотілося, і середовище до цього штовхало. От і воно якось було мені органічно, природно. Але коли я в дві тисячі двадцятому році приїхав до Києва, от ми з Оленою приїжджали, то не знаю, таке було враження, що вісімдесят п'ять-дев'яносто відсотків були російськомовні. І це в дві тисячі двадцятому році. І тут нема що приховувати. Коли почалися всі ці перші переселення людей, то, мені здається, що в перші місяці взагалі ніхто такого питання

навіть не ставив. Ті питання вже почали з'являтися, коли вже пройшов якийсь певний термін. І були люди, які старалися говорити [українською]. І я от відчував якесь таке аж захоплення, коли розумів, що люди далеко від дому, взагалі в дуже незручних умовах, невідомо, що у них по роботі, але вони все одно знаходять якось сили, перелаштовуються, бо чесно, перейти на мову, хоч вона є і державна, але якщо її не використовувати, ні в побуті, ніде, там школа російськомовна, то, ну, очевидно, що їм дуже важко перейти. Особливо людям, які трохи старші. І я розумію, якщо людині п'ятдесят років, то навряд чи вона... Їй дуже не просто це зробити і з приводу оточення, і з приводу всього, але, як на мене, насправді навіть в перші місяці дуже багато людей зробили цей крок в плані переходу на українську мову. І, насправді, з того, що я бачу, дехто вже повернувся назад до мови, якою говорив, коли немає оточення, яке дозволяє тобі постійно практикувати, то воно не закріплюється як звичка. І багато хто повернувся назад, але тим не менш, от [скажімо] наша компанія, вона зайняла досить жорстку позицію. У нас і листування часто було російською мовою. І на сайті нашої компанії теж була російська вокація. Але ми вирішили повністю, точніше СЕОкомпанії зайняв чітку позицію і сказав, що: «Ми не листуємося, ми не говоримо [російською]». За це не виганяли з роботи, але знову ж таки, коли дев'яносто відсотків компанії починає говорити українською мовою, всі стараються. Спочатку було, знаєте, так дуже незвично і для багатьох важко дуже, але я дивлюся навіть через рік, через півтора, люди, які з Луганщини, з Криму, і такі старші, там 35+ років, то вони вже зараз досить добре говорять українською. Тобто я не кажу, що це чиста мова, але вони себе вже вільно почувають. І я помітив, що буває таке, що я до людини українською говорю, і вона українською відповідає. А якщо до людини хтось російською звернеться, то вона так само переходить на російську, просто, можливо, цього не помічаючи. Це, знаєте, такий механізм найменшого спротиву. Але якихось мовних конфліктів я не спостерігав. Я знаю, що таке було, але я відчував, що це не в праві мені коментувати. Бо мені здавалося, якщо одна людина там з Дніпропетровська приїхала в дві тисячі двадцять другого році і вона прийняла це рішення, що от вона переходить, а є людина інша, яка приїхала з того самого міста і не переходить, то коли між ними такий діалог – це виправдано. А як я сім років вчився у Львові і у мене тут все створено, щоб говорити українською мовою. І буду розказувати як говорити, то я не відчував у цьому сили. І мені здавалося, що це так не дуже ок.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Чи багато загиблих із села, у якому Ви зараз живете?] Ми зараз живемо у Львові, біля Личаківського цвинтаря, і там є така локація, яка називається «Нове Марсове поле». Я не можу сказати про його історичне значення, але там були якісь поховання військових, і були такі хрести воїнів УПА. А зараз, під час повномасштабного вторгнення, то там почали ховати солдатів. І от, коли ми їздили туди-сюди, скажімо, нас місяць не було, то за той час там з'являлося плюс чотири ряди нових могил. З кожним разом приїжджаєш, а їх все більше і більше. Так сталося, що по вулиці Пекарській, ми зараз з відтіля, недалеко живем, часто ходимо пішки, то там якраз і везуть труну

із загиблим і людей в автобусах, які супроводжують на цьому похороні. І ми спостерігаємо це дуже часто, не щодня, але досить часто. І ця традиція, коли везуть військового, то всі хто йде по вулиці і бачать цю похоронну процесію, то всі зупиняються і стають на коліна. Це такий обряд, який символізує пошану, вдячність і любов до того загиблого. І це дуже правильно, що цей обряд існує, бо людина віддала своє життя за того, щоб інші могли продовжувати жити. Хотів ще сказати, з чим я ще стикався, що коли час від часу маму возив на якісь медичні обстеження, бо вона сама без мене ніколи не піде до лікарів. І ми приїжджаємо в лікарню і та кількість молодих хлопців з ампутаціями, з опіками вражає. І так ти живеш, як я живу цивільним життям, досить таке спокійне. І коли приїжджаєш до тих лікарень і дивишся на десятки поранених, травмованих, калічених хлопців, розумієш, що це ніяк вже не виправиш. І виникає багато питань: Чому? За що їм потрібно так жити? І так далі. Це неможливо усвідомити. Я для себе передивлявся лекції, як правильно спілкуватися з військовими. У мене був такий випадок, коли я їхав якогось разу до Києва. Напроти мене сидів чоловік, у якого була ампутувана нога, і була дуже сильно ушкоджена права рука. І я йому кажу: «Якщо Вам буде щось потрібно, то Ви кажіть, я допоможу». Він був у гарному настрої, ми розмовляли, жартували. І був такий момент, що в нього впав рушник, коли ми вже зранку збиралися. Я, не запитавши його, взяв та й підняв. А він мені каже: «Я сам підійму». І я зрозумів, що так не можна робити. Я ще далі якісь лекції передивлявся і це зрозумів, що цим жестом допомоги, я підкреслюю його безпорадність, і це його принижує. То тепер я це вже розумію, а тоді – це був механічний жест допомогти, без ніяких натяків, просто допомогти. Тепер я цікавлюся цим питанням, щоб надалі не траплялося таких незручних ситуацій. Цього потрібно вчитись, щоб розуміти, як з такими людьми себе поводити і як з ними спілкуватися. Себе потрібно виховувати, щоб очі не відводити, не дивитися на ті ампутовані руки чи ноги, а також вміти підтримувати дискусію. Основне – це потрібно запитати, чи потрібна допомога. Одним словом – це величезний пласт, який нам потрібно вивчити і набути. У нас на роботі проводяться постійні зустрічі, лекції, як потрібно правильно говорити і як говорити непотрібно. Це дуже важлива освітня практика для всіх охочих, щоб не ставити в незручне становище ні себе, ні людину з фізичними проблемами. Це така сфера, в якій ми маємо розбиратися і розвиватися разом.

КУЛЬТУРА ГЕРОЇВ [Чи змінилося ставлення до військових після 24 лютого і яким воно було раніше?] В перші місяці, я пам'ятаю, були такі акції підтримки, коли йшов військовий, і ти якось чи головою кивнеш чи ще якось. Це все було таке, що чесно, аж плакати хотілося. Ну, от наприклад, я їхав на машині з Ясенівця по трасі на Тернопіль, і коли бачиш везуть їх на зілах чи на інших великих машинах і там всередині хлопці, то я, от чесно, не раз пускав сльозу. Це все було так дуже боляче дивитись. І така ж повага і шана збереглася і дотепер. От для мене особисто, то я, як бачу військового, то мене дуже торкає. Однак, мені здається, що трохи і змінилося, можливо, тому, що звикли бачити багато людей у військовій формі. А також, багато хто поза службою носять форму. Скажімо, в Києві багато

носять, не будучи на службі. Навіть самі військові кажуть, що навіщо ти одягаєш військову форму, якщо йдеш, ну, скажімо, на день народження в кав'ярню. Ну, кажуть, що вони тим пишаються. Насправді, то я можу точно сказати, що до військових, ставлення просто як постаті, бо всі розуміють, завдяки кому ми стоїмо, завдяки людям, які там воюють.

ЯВОРІВСЬКИЙ РАЙОН

Записала І. Коваль-Фучило 2 жовтня 2022 р.

у м. Парижі (Французька Республіка)

від Оксани, 1980 р. н.

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в Яворівському р-ні Львівської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Я жила... ну, я взагалі родом з міста Львів, живу за Львовом. Коли в Яворові впала ракета, це було видно в мене на подвір'ї, ми зібралися й поїхали. [Тобто про війну ви довідалися не із засобів масової інформації, а з бомбардування?] Перший день – всі із засобів масової інформації. [Ідеться про той пізніший обстріл?] Так, так. То числа 15 березня, якщо я не помиляюся. Наше село знаходиться просто 20 кілометрів від Яворова. І в мене на подвір'ї було дуже гарно видно і зарево, і те все. [То стало приводом, що ви вирішили їхати?] Ну, привід такий, що в мене село знаходиться – один аеропорт львівський, з другої сторони – *** аеропорт, з тої сторони – самбірський аеропорт, і тут яворівський полігон – це все в радіусі 20 кілометрів. В Самборі знаходиться військовий аеропорт. [До вас це все близько?] Дуже близько – 15–20 кілометрів. [Що знаєте про долю сусідів? Чи багато людей виїхало з вашого села?] Не знаю. В мене хата знаходиться на окраїні села. В нас багато біженців проприїжджало до нашого села, то я точно знаю. [Із зони, де тепер ідуть бойові дії?] Так, звідти. Точно з яких міст, я не знаю, но точно знаю, що є. Багато було таких, що зі сходу поприїжджали, багато попривозили жінок чоловіки і поїхали назад воювати. Багато було чоловіків, що привезли жінок, вони в школі, в нас є такий «Народний дім», вони ночували там день-два, потім їхали далі за кордон. Просто то, що в мене дитина з інвалідністю, тому ми так... [То ви через дитину хотіли поїхати?] [...] Я думаю, що якби не дитина, ми би не їхали. Просто як пояснити – важко. Перші тижні – це він нікого не слухав, ми всі ховалися, він лишався в хаті. Казав: «Я вам не вірю, ви мене обманюєте». І всьо. Вже потім, коли вже почало гудіти страшно, особливо над хатою... Коли ти чуєш гул і не розумієш, що то, – це дуже страшно. [Чому вибрали Францію?] В мене чоловік працює на французьку асоціацію, яка працює в Україні. В нас був вибір, куди поїхати, просто тут в нього є знайомі з його села, і дуже давно, і сказали: «Приїжджайте». [Тобто вже були якісь знайомства.] Так, ми приїхали до когось. [Чи ви перед тим були колись у Франції?] Так, були. Францію я бачила десь сім років тому. Саме в Парижі. [Чи є якісь зміни?] Я не знаю, я... Так, я приїхала, так, я розуміла, що буде складно, так, я розуміла, що це не відпочинок, що це зовсім інакше, як їдеш на два тижні туристом погуляти по місту, що це зовсім інакше все. По сьогоднішній день багато чого складного, але ти вже до цього більш при звичався. Що вам сказа-

ти... є свої нюанси: в чомусь складніше, в чомусь простіше. Але маємо те, що маємо. [А як дитина? Йому тут простіше?] Ох... в плані лікування мені набагато більше подобається, тому що я бачу деякий результат. Ми стоїмо в лікаря на обліку. Звичайно, спочатку записатися до лікаря на прийом було дуже складно, але зараз в нас якось стабілізувалося. В плані школи – дуже тяжко, тому що він до сих пір не ходить в цю школу. Це має бути спеціалізована школа. Школу для нього я ще не знайшла. Будемо вирішувати цього тижня, з понеділка, щоб хоча би якийсь тимчасовий варіант знайшли, тому що він сидить вдома цілий день. Він дорослий вже, він не маленький. Я хочу, щоб він був в соціумі, щоби він був між дітей. Він повнолітній, ну, відносно повнолітній, 17 років. Я хочу, щоб було якеś спілкування, щось робити, тому що цілий день... Ну, добре, якщо я є вдома, то ми десь ходимо, в якісь музеї. В неділю сюди ми приходимо. Зараз дистанційне навчання в українській школі, але я пішла на курси – три дні на тиждень мене вдома нема. [Має бути в Парижі якась така школа.] Мусить, але вони просто так не можуть взяти. Зараз будем розглядати питання, щоб якось в тимчасовому варіанті, щоби його кудась оформити. [Як у побуті змінилося ваше життя порівняно з Україною?] Що ви маєте на увазі «в побуті»? В Україні я ходила на роботу: вранці виходила, ввечері приходила. [Чи мав син в Україні таку школу?] Там він знаходився в навчально-реабілітаційному центрі. Я його в понеділок завозила, в п'ятницю забирала. [Там були відповідні спеціалісти?] Так, які з ним працювали. Це як звичайна загальноосвітня школа, плюс там іде логопедія, логоритміка, лікувальна фізкультура, ну, різні додаткові заняття. Плюс звичайні уроки, як в школі. Просто він знаходився там на повний – цілий тиждень. Зранку в понеділок я його завозила, в п'ятницю забирала на суботу, неділю. [Там багато було таких дітей?] В класі вісім дітей, більше нема. Таких, як він, дітей нема. Там були взагалі різні діти, тому що це школа спеціальна, там були з різними діагнозами дітки, бо це більше мовна школа така, для дітей з вадами мовлення, тому воно трошки інакше. Він був в класі, де різні дітки, з різними діагнозами: і легкими, і складними. Двоє дітей були такі, що просто один хлопчик заїкається, мав заїкання, а другий хлопчик – в нього... я не знаю, як правильно називається цей діагноз, – він, коли говорить речення, в нього нема зв'язного речення і нема закінчень правильних, відмінювання слів нема, всьо в неозначеній формі. [Але вони ж там якось спілкувалися?] Та діти, ясно, що спілкувалися. Там з різними діагнозами. В нас в класі була дівчинка з синдромом Дауна. Цілком нормально. [Мусить тут бути така школа.] Просто там відповідно до тих вад формують групи. [Чи є серед ваших знайомих, може, в селі, загиблі?] Ні, серед моїх знайомих нема. Ну, я надіюсь, що нема... тому що в мене брат пішов воювати, і він пропав безвісті. [Рідний брат?] Двоюрідний. Ну, він мені як рідний, можна сказати. Тому що ми разом вирости. [І вже давно немає звісток про нього?] Так, скоро буде два місяці. [Чи є якісь служби, що шукають?] Мусять бути, так, служби, тому що в Надії просять ДНК, кров час від часу. То мама, це моєї мами рідна сестра, але в нас в родині прийнято не називати рідних братів, сестер. Тобто мамину сестру рідну я на-

зиваю Надя, а мого тата рідного брата я називаю Андрійко. Вже там троюрідні – то можуть бути цьоця, вуйко. Дуже близькі люди, так. Але це в нас так, в інших сім'ях може бути поіншому. В нас так прийнято. Надя час від часу здає кров, ДНК-тест, – чи нема серед загинувших... Поки що серед мертвих нема. Серед полонених теж наразі не можуть знайти. Отак от, все. [Чи стежите за новинами з України?] Періодично, періодично. [Від початку війни яка у Вас така стала найтяжча подія? Мабуть, про брата?] Ну, так. Це найбільше болить, найбільше. Хоча воно періодично забувається, але... Ти не думаєш про це постійно, десь колись там. [Чи є ще такі місця в Парижі, де ви ходите, де можете спілкуватися з українцями?] Ні. Є курси, де нас троє людей, то ми там спілкуємося, але це так... [Як вам дається французька мова?] Тяжко. Для мене взагалі мови – тяжко. [Ви тут рукоділлям займаєтеся?] Ну, як рукоділлям... Я взагалі дизайнер, але я маю ще диплом молодшого спеціаліста по ткацтву. Але воно все пов'язано, можна сказати. В мене Академія мистецтв, модельєр-дизайнер, і коледж Труша – ткацтво. Тобто воно десь між собою споріднене. Хоча я одягом не займаюся, чесно вам скажу. Я шию, але суто для себе. Я в'яжу і спицями, і гачком, і плету бісером, і багато чого роблю. В Україні я шила одяг для тварин більше. В мене в інстаграмі є своя сторінка. [Тут теж можете цим займатися? Чи це не так просто?] Ну, це треба машинки швейної мати, це треба... Ну, в Україні я так само займалася періодично цим, тому що це є сезонна робота. Останній рік я пішла на роботу, бо малий пішов на цілий тиждень в школу, і я оформилася на роботу. Звичайно, коли ти не маєш ніякого стажу, то роботу тяжко в Україні знайти. [Я так розумію, що дитина забирала дуже багато часу.] Ти постійно забираєш дитину, сидиш вдома, робиш уроки, ти сидиш по догляду за дитиною, ти роботи не можеш знайти реально. А коли оце ми почали, я розуміла, що роботи по спеціальності я не знайду. Я працювала на складі на фірмі. Вони роблять скатертини. Ну, купують готовий матеріал, його кроють і продають. Я працювала на складі, перевіряла гобелени, бо це гобеленові скатертини. Я перевіряла на брак, сортувала їх. Менеджери приносили замовлення, я формувала замовлення і відправляла кур'єром. Почалася війна, та й то всьо накрилося... [Чи плануєте повертатися в Україну?] Думаю, що так. [Що для вас стало б таким сигналом, що можна вертатися?] Не знаю. Ти не знаєш, що завтра буде, і що робити, і думаєш, може, вернутися, може, не вернутися... [Може, капітуляція росії?] Ой, я не знаю, коли буде та капітуляція. Капітуляція росії буде хіба тоді, коли наші в москві будуть. [Не вірите, що якимось можна домовитися?] Домовитися? З москалями? Про що ви говорите? Розумієте, в мене дідусь мій, коли йому було вісім років, його москалі... вирішили собі влаштувати сафарі-паті, грубо кажучи. Вони були з сестрою, і йому сказали: «Біжи!» – і стріляли по ногах. Була така розвага. Це була Івано-Франківська область, щоб ви розуміли. Розумієте, всьо життя в мене дід казав: «Москальови вірити – ніколи». Всьо своє дитинство, наскільки я пам'ятаю... Три рідні його брати загинули від російської кулі. Це

по батьковій лінії. В мене батько був не з бідної сім'ї. Його називали куркульом. Його розкуркулювали, тому що він мав в селі свої ферми, конюшні, поля. Він обробляв. Він вчився в Австрії в аграрному університеті. І коли почалася війна, вони пішли в Українські січові стрільці. І в одну ніч їх всіх трьох вбили. Їх вночі хоронили, щоб ніхто не знав. Тишком-нишком забирали, молоді хлопці. Навіть можу сказати, що в ютубі воно є, відео – інтерв'ю з їхньою сестрою, що є навіть така пісня про них «Було вбито три брати». [Це початок пісні?] Я не пам'ятаю, як вона точно починається, но точно знаю, тому що є така пісня. Вона дуже така... Це про них. Розумієте, що дуже-дуже складно... І коли ти виховуєшся на тому... Сказати, що москалі добрі, що то все брехня – ніколи. [Як Ви думаєте, чому почалася активна фаза війни?] Ну, тому що вони до того готувалися. [...] Кордони були заміновані, і ніхто не ліз. Тільки кордони розмінували – зразу всьо полізло. Якби не розмінували, ніхто би не ліз. Воно було: там деякі перестрілки, це була теж війна. [За інтуїцією, за відчуттями, який може бути розвиток подій?] Я не знаю, який може бути розвиток подій, тому що тут ми вгадати нічого не можемо, що в того придурка в голові, а готуватися треба до найгіршого. Якщо говорять, що може бути ядерний, воно може і не бути, але до цього готуватися треба. Треба бути готовим, тому що ніхто не вірив, що буде війна. І я до кінця не вірила. [І я не вірила теж.] Але коли ти рано просипаєшся на роботу, а тобі чоловік каже: «Яка робота... Забудь про роботу в воєнний стан». Я кажу: «Ще нема». – «Зараз приймуть. Пішла Верховна Рада на засідання – зараз буде воєнний стан, – каже, – забудь про роботу». І все. І я зібралася, і ми поїхали до Львова забирати дітей. [У вас, крім сина, ще є діти?] В мене є ще старша дочка. Так, вона приїхала сюди. [Може, розкажете про свій досвід за пів року.] Та що розказувати... В мене нема нічого такого дуже, щоби там була якась війна... Єдине, що кажу: коли ти стоїш у вікні і бачиш, особливо, коли в Яворові йдуть навчання або ще щось, то дуже страшно. Тому що в хаті вікна, ти чуєш вібрацію. Воно не так вибиває чи ще щось... тому що в мене є однокурсниця, яка живе біля аеропорту, от саме в Скнилові, і коли отоді був удар по тому заводу, перше питання в нас було: «Ти де?» А вона каже: «Ми не вдома. Нас вдома нема, все спокійно, все нормально, ми всі виїхали. Нас, на щастя, нікого не було. Сусіди подзвонили, сказали, що в них двері металеві повгиналися в хату». І потім вона написала: «Добре, що нам порадили лишити відкриті вікна, поставити бутлі з водою п'ятилітрові». Якщо пішла хвиля удару, то бутилка падає на підлогу, вікно відкривається і скло не вибивається. [І в них не вилетіло скло?] І в них вікна не повибивало. В них тільки всі вікна по-відкривалися. Тільки в гаражі металеві двері зігнуло всередину. [У них приватний будинок?] Так, в них особняк. Каже: «Оце врятувало. В хаті так дуже нічо, тільки то, що в гаражі». А в них такі двері, що піднімаються. «Чоловік, – каже, – зараз ремонтує, а решта – нічо такого». Оце було страшно. Перша думка... скільки нас – п'ятеро дівчат в групі, і ми оце... А так – дуже такого нічого.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Миколаїв

*Записала О. Таран 12 жовтня 2023 р.
у м. Миколаєві
від Тищенко Людмили Вільгельмівни, 1955 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Новини були дуже тривожні і нас не заспокоювали, я постійно очікувала, що осьось станеться щось незворотне. До того ж я чекала молодшого сина з плавання, він працював на торговельних судах далекого плавання, щоб він повернувся; дуже боялася, що він не встигне приїхати додому, поки це все почнеться, бо двоє діток у нього. Як він приїхав, то я трохи заспокоїлася, він приїхав у грудні місяці [2021 р.]. Це все крутилося в голові, душа боліла страшно. Було тривожно, не було спокою ні грамочки. А потім оце – о четвертій годині гули літаки. Так сильно гули літаки над нами, а потім уже чутно було вибухи. Ми живемо у самому центрі міста Миколаєва, і тому де б воно [снаряди] не падало, а нам чути. Бомбили наш аеропорт, бомбили Кульбакино, наш військовий аеропорт. Люди всі попростилися, світло повмикали, в усіх вікнах горить світло, я зіскочила, також перелякана. Мій чоловік спершу подумав, що то навчання військові, хотів і мене в цьому переконати. Я почала всім дзвонити: родичам, друзям, всіх на ноги підняла. Стало зрозуміло, що відбувається. Невістка жила ближче до Кульбакино, в районі ЮТЗ [турбінний завод]: «Не знаю, що робить, у нас будинок ходить ходором! Хлопають двері, дуже страшно. Двоє діток, не знаю, що робити». Вона кричить, плаче, діти кричать. Одному десять років, старшому чотирнадцять. Подзвонив Діма, мій старший син: «Мама, почалась війна». – «Я знаю, синок, вже чую, що це війна». – «Ми збираємося, будемо виїжджати». Поки вони збирали речі, займалися своїми справами, машину готували, привели до мене дітей. Прибігли ці дітки, живуть поряд зі мною, потім другі прибігли, а батьки збиралися. І на другий день вони вже і виїхали. Тоді востаннє за два роки я бачила своїх усіх чотирьох унуків усіх разом. Діти казали, що влаштовуються у безпеці, а тоді подзвонять, скажуть нам, як і що. Коли почались повномасштабні бомбардування, вони почали кликати нас, но я не хотіла їхати, і тато не хотів. Ми вирішили їхати на дачу. Нам здавалося, що на дачі спокійніше. Душевно – дійсно спокійніше, бо тут не ревіла так сирена. Поряд з нами в селищі Новоодеського району, а за селом ще одні дачі, і коли на ті дачі був прильот, постраждало близько двадцяти будинків. Загинула родина – чоловік, жінка, дитинка, тато їх, – тоді було дуже страшно. Поки був наступ на Миколаїв, було дуже страшно. Коли ми до-

відалися, що росіяни пішли на Баштанський шлях, туди, до Снігурівки, а тут їм перекрили дорогу, то вже тоді трохи заспокоїлися. До того до нас снаряди прилітали, дуже страшно стріляли піони, САУ ці, страшно. Ми відчували, як дах підскачував в хаті. Страшно переживали цей період, а потім трохи призвичаїлися, стало тихіше, то і на вулицю стали виходити, займатися підготовкою городу, це вже в березні. На початку березня молодшого сина забрали в армію, хвилювалася за нього, душа рвалася на частини. Старший син виїхав у Київ, бо почалися прильоти на підприємство, де він працював. На дачі ми планували бути до кінця, тому посадили городину, насіння я заздалегідь пророщую, все було готове. Деревя були підрізані, ми підготували і дерева, і землю. І персик, і груші, і яблуні, і слива, і абрикоса, і вишня. А який був урожай! Якби ж ви знали, це була казка неймовірна! Весна була холодна, і ці всі шкідливі комахи не змогли розплодитися, а літо було прохолодне, вологе, дуже багато дощів було. У нас були такі врожаї! Ми таскали відрами хлопцям на блокпости і черешню, і вишню, і груші, і яблука, – все, що в нас було. Наварила трішки варення, а дітей нема, хто буде їсти?! Да й не було у мене бажання, я не могла, депресія була. Мені легше було це все роздати людям. Ми коли приїжджали провідувати свою квартиру, то бабуні на лавках у нас біля під'їзду сиділи, то ми все роздавали їм: і виноград, і груші, і яблука, все, пригощали їх: «Беріть, їжте, у мене сил немає робити щось з цим». Єдине, що наробила, – томатного соку, бо син любить, Денис. І він як прийшов у відпустку, ми загрузили йому машину бутілями соку, казав: «Більше нічого не треба, давайте тільки сік». І все. Що я накатала [законсервувала], направили туди, йому та його побратимам. А він ще такий: «Тару повертать?» [Сміється.] То літрові пляшки з кришками, що закручуються. Кажу: «Ні, роздавай хлопцям, людям [місцевим жителям]». Він каже: «Люди нас там кормлять, все є». До нас [у село, до якого приписані дачі] приїжджали волонтери. У нас є група у соцмережі, то там написали, що волонтери привезли пайки, «приходьте, хто живе на дачах, отримайте пайки». Нас зареєстрували, надали статус переселенців, постачали нам хліб з села: давали нам по буханці хліба на два дні на двох нас з чоловіком. Це більше, ніж достатньо для нас було. Рис, борошно, консерви, предмети санітарії та гігієни – мило, зубна паста, щітка. Отаке нам привозили; навіть вітамін С нам привозили. Колись приїхали дівчата молоді та хлопці, а я тільки наліпила вареників велику миску з вишнями, так я Віті [чоловіку] відклала трошечки, а це, кажу, віднесу волонтерам, нехай вони поїдять. Так вони були такі задоволені:

«Боже, нас чим тільки не пригощали, но такими варениками ми ще не ласували!». Вони так налетіли на ті вареники, дівчатка та хлопці, – ті вареники гарячі ще були. Ми верталися не раз у Миколаїв, думали, хоч помитися. Але яке там! Митися ми не могли, в нас зовсім не було води. В двадцятих числах березня росіяни підірвали нам водогін на кордоні Миколаївської та Херсонської областей, обстрілювали ту ділянку постійно, тому комунальним службам було дуже складно працювати. Там труба така діаметром два метри, по цій трубі йшла з Дніпра до Миколаєва вода. Я бачила фото – дуже велика прірва, як колодязь розорений. Мені син подзвонив з армії, каже: «Мама, води у вас не буде довго, запасіться водою». – «Пізно, вже її немає». Проблема була з водою велика: ні в туалеті не змити, ні їсти приготувати. Приїжджали машина за машиною, гнали з Одеси; ті довоєнні комерційні точки, мережа очищеної води, зробили безкоштовні. Потім волонтери почали привозити воду: просто ставили на свої машини великі квадратні контейнери пластикові, їздили десь води набирали, де єсть джерело, і привозили нам у Миколаїв. Черги були страшні за водою. І потім наш мер, молодчинка, разом з губернатором почали в кожному районі міста бити свердловини, тільки попереджали, що це технічна вода, перед використанням цю воду потрібно обов'язково кип'ятити. Принаймні, ми вже могли прати; прали руками. З часом зробили водопостачання з Бугу. З Бугу йшла страшенно солонюща вода. І навіть ніколи не помічала, що вона настільки солена, [коли купалися до війни або рибалили на Бугу]. І почали качати цю воду по нашим миколаївським трубам, а вони наскільки старі та зношені, що солена вода стала їх роз'їдати, почалися прориви у водогоні, і досі у нас в Миколаєві проблема – це ремонт водогону, міняють труби на сучасні пластикові, керамічні, все переривають. У нас в місті постійно якась вулиця перекрита – йдуть ремонтні роботи, – досі міняють секції водогону. А що ж у будинках робиться! Попсувалися труби від солоної води, нас сусід нещодавно затопив, бо лопнула труба в нього, тріснула через неякісну воду, вона солонюща і пороз'їдала труби. У моєї свахи прорвала в домі труба, затопило три квартири, все плаває. Дуже важкий був період з водою. Тому ми приїдемо ненадовго в квартиру і вертаємося назад, на дачу. Миколаїв наш дуже гарне, чудове та чисте місто. Завдячуючи меру Сенкевичу у нас весь час працювали і працюють як годинник комунальні служби. І велика шана, і доземний уклін генералу [Дмитру] Марченку, який організував оборону міста, і Миколаїв вистояв. Як зараз на Залужного всі молимося, так ми, миколаївці, молилися на Марченка. Роз'їжджав він в такий військовій машині пікап з відкритим кузовом, і там кулемет стояв. І він коли їхав, ми йому всі махали: у нас центральний проспект широкий, і там техніку гнали в основному вночі, ну, і Марченко проскакував, ми його часто бачили. Кім створив свій канал у Телеграмі, Сенкевич – у вайбері, постійно тримали в курсі всіх містян. Це справжня народна влада, був прямий зв'язок, це дуже важливо було в той момент. На той час ми відчували, що захищені, що про нас дбають. Це відчуття дуже підтримувало... [Ледь стримує сльози, голос дрижить.] А в перші дні всі наші люди, вся наша молодь, зібралися, таскали пісок, навалювали мішками на кожному перехресті, робили захисні укріплення з амбразура-

ми, вкладали ящики з «коктейлями Молотова». І стояли молоді хлопці на варті. По заклику [губернатора] Кіма збиралися в тому чи іншому районі міста, щоб дати відсіч окупантам, в нас дуже сильно була тероборона. На центральному проспекті у нас росли липи і тополі. То тополі пиляли і пустили на укріплення бліндажів в районі Баштанки. [...] Потрапляли ми не раз під ракетні обстріли. В нас дуже сильно обстрілювали портову зону і елеватор. А це все поряд з нами, недалеко. Над Дімінім домом це все вибухало, а ми з ним живемо на одній вулиці. Це страшно спостерігати: одразу з'являється червоний шар, небо стає пурпурове, темно-червоне, а потім – вибух. І тільки бачу такий колір неба, кричу: «Зараз буде вибух!». І все! Як бахне, це жах! А потім у повітрі дуже довго смерділо бензином. Вікна ми ще не мили ні разу, їх хрестиками скотчем позаклеювали, аж жирний нальот на них. Досі всі поклеєні вікна. У невістці квартири на ЮТЗ, дві лікарні поряд. Одна – дитяча обласна, друга – обласна онкологія. І росіяни їх обстріляли. Ми як дізналися про обстріл, то Вітя поїхав подивитись, що з квартирою. Він прийшов, а там на подвір'ї будинку, під Альониним балконом, лежить труба від тої ракети величезна. Чоловік почав викликати поліцію, рятувальну службу. Йому сказали не відходити, дочекатися рятувальників, нічого не підбирати та нікого не підпускати з цивільних до того місця. Вікон немає у квартирі після цього прильоту, забиті вікна читами. Обстріляли росіяни й психоневрологічний інтернат в Лупареве, у нас там родич перебував. Діти сиділи в підвалах тиждень, бутерброди готували з тих запасів, що були; потім під обстрілами вивезли цих дітей в Степове, колишній дитячий будинок, і зараз родич у Степовому, ми їздимо його провідувати. У Миколаєві люди почали переходити на українську, всі лагідні, толерантні, одне задоволення спілкуватися. Я кажу: «Боже, невже це треба було, щоб таке трапилося, щоб люди так помінялися!» [Плаче.] Але разом з тим... В нашому домі живе жінка, її син на Півночі, в Архангельську, здається. Військовий пенсіонер, але живе і працює у військовій частині. Я їй кажу: «Він військовий, він якраз відповідає у тебе за ракети, він в ракетних військах, ти уявляєш, що твій син зараз убиває тебе, твоїх дітей, твоїх унуків, які тут живуть. Ти йому хоч пишеш що-небудь?» – «Люда, перестань мне голову морочити. Он всьо розуміє. Єслі би не било Майдана, то етого всего не било», – оце така відповідь. Я кажу: «Знаєш, ходи від мене подалі, бо я тебе візьму колись за горлянку й задушю». Ось у Віті сестра двоюрідна: у неї син живе і працює в Норильську. «У мене там діти, як я могу не сочувствовать і не поддерживать свого сина». – «Ти розумієш, що зараз всі українці вважають, що росіяни – це потвори, нелюди». З того часу, як відбулась ця наша розмова, я більше з нею не спілкуюсь, я ногою туди [у помешкання родички] не ступаю. Вона була руку зламала, я їй готувала їсти, Вітя носив у лікарню їжу. Вона попросила передати чоловіком, що просить пробачення. Хрещеник Вітін живе у Краснодарі, прислав мені статтю, в якій написано, що українці ненавидять росіян нізачо, що росіяни наші брати. Я прочитала два чи три абзаци, пишу йому: «Вадим, у тебе з головою все гаразд?! Ти уявляєш, убивають наших жінок, дітей! Ти це розумієш?!» – «Ви менше сматріте телевизор». – «Це ти менше дивись! Я ще за час війни жодного разу не дивилась теле-

візор». – «Ета вайна готовілась с 1980-го года». – «Вадим, у мене родичів більше немає, забудь нашу адресу». – «Ви меня пад крестом не держалі, меня держал дядя Вітя, а с вами я не хачу дела іметь», – оце така була відповідь. А Вітя взяв і викреслив його номер зі своїх контактів у телефоні. Ай, що про них усіх згадувати! Краще розкажу про таке, в цьому році було навесні. У нас через річку полігон, і там хлопці наші тренуються, їх перевозять гелікоптерами, а льотчики завмирають машинами на одній висоті, це називається «тримати точку» – над річкою зависають, лопасті крутяться, щоб по трапу спускалися-підіймалися люди. І коли розвертаються, над нашою ділянкою пролітають, низько так. А я з такою померанчевою шапочкою з «Так! Ющенко», і така ж кофточка від Ющенка, я гелікоптер побачила, зняла ту шапку, почала стрибати, махати їм, танцювати, ну, вони дуже низько летіли! Вони пролетіли, бачу, розвертаються, спускаються ще нижче, відкривають двері і машуть мені рукою! [Сміється крізь сльози.] Я їм повітряні поцілушки шлю, навколішки стала, кажу: «Я молюсь за вас! Дай Бог вам всім здоров'я!». Отаке було, да. А сусіди потім казали мені: «Люда, ну ти даєш! У всіх листя позривав вертольот!». Хлопці настільки вдячні, що [населення] їх підтримують! А одного разу я йшла Миколаєвом, і йде військовий, у нього за плечима військовий наплічник дуже великий. Коло нього йде жінка молода його, і маленьку дитину він несе на руках, може, піврічного хлопчика, а дівчинку мама веде за ручку. І ми всі зупинилися якраз на світлофорі, я підійшла, кажу: «Я хочу Вам щось сказати». А він так на мене дивиться. «Я бажаю Вам повернутися додому живим, здоровим, неушкодженим, з Перемогою! Щоб Ваші діти завжди відчували, що в них ж тато, щоб ваша жінка не сумувала без вас. Ми вас [захисників] дуже любимо і бажаємо усього найкращого». А він нахилився, обійняв мене, і ця дівчинка мене поцілувала. А коли ми проводжали Діму на пероні, там приїхав автобус з військовими, які мали сідати у вагон, на цей же поїзд київський сідали. Я також підбігла до них: «Хлопці, ріднесенькі, вертайтеся додому, ми вас любимо, чекаємо вас, ви нам усім дуже-дуже потрібні!» – «Тьотю, не плачте, ми повернемося з Перемогою!» А одного разу, ще у 2014му році ми вийшли когось зустрічати, хтось мав до нас на дачу приїхати, ми на Шляху зустрічали. І тоді дорогою їхали наші танки, а я нарвала дорогою букет польових квітів – ромашки, волошки, маки, – величезний букет. Я почала їм махати, один танк пригальмував, і боєць нахилився, я протягну йому квіти і даю сто гривень, він каже, що не треба, а я йому: «Благодарю, купіть хлопцям цигарки або цукерки!». Зараз, коли збивають шахеди, я виходжу на балкон, це одне задоволення дивитись, як їх збивають! В часдва ночі вони летять. Маршрут шахедів – на Кіровоградщину, а наші їх збивають, і ми це бачимо і чуємо. Сьогодні було чотири чи п'ять [повітряних] тривог.

*Записала І. Коваль-Фучило 22 жовтня 2022 р.
у м. Парижі (Французька Республіка)
від Марії (ім'я змінене), 1972 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Миколаєві*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Де Вас застала війна?] В Миколаєві. Якраз як почалося все – аеропорт стали бомбити.

[24 лютого почали бомбити? Ви чули це?] Так, ми бачили навіть, бо ми піднялися на сусідній [багато]поверховий будинок. Ми піднялися нагору і бачили, як це все горить. Ми місяць були там, в Миколаєві. [Так довго Ви витримали?] Витримали... Ну, перші дні дуже було боязно, ми спали одіті, бо якщо починаються сирени, – щоб, на всякий випадок, можна було тікати. Ми в часному домі. [У свій підвал утікали?] Да, в підвал. Ми спускалися в підвал, ну, там сирі, і довго не витримаєш. А були такі райони, які бомбили. Там Терновка [Тернівка, район Миколаєва], і бомбили. Це через міст, Інгульський міст і Терновка [болгарське поселення]. Її дуже бомбили, люди місяці два жили в підвалі, сім'ями. От прийшли, у когось великий підвал, і жили там декілька сімей. Ми в перші дні, коли бомбили, кожну ніч бомбили. І вдень, коли сирени починаються, на вулиці страшно, бо не знаєш, як воно буде. І зверху це все... Люди просто бігли, бігли по вулиці, бо сирени. Потім ми вже якось стали як звикати до цього всього, ми вже не так реагували. А перші дні – то ми з малим, з моїм сином, ми так обіймалися, і коли там сирени, коли десь там ці взриви, то нас от просто так тряхало. Ми сиділи обнявшись, і нас трусило. А потім вже, коли стали новини, що заводи бомбили і школи, лікарні, коли вже ближче до нас, і потім, коли вже АТБ розбомбили, і були жертви – дванадцять людей загинуло, то ми тоді вирішили... А, подруга прийшла до мене пожити, бо їй було страшно, вона в [багато]поверховому будинку жила. То вона прийшла до мене, і ми так неділю-дві: коли разом – не так страшно. Ми якось намагалися веселитись, щось там смішне розказувати. Ну, якось так відволікались. Но було страшно. І потім, коли ці новини, що попало в АТБ, там іще десь попало, там десь люди загинули, там, то ми вже вирішили – треба їхати.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція. Ми поїхали в Болгарію.* Наші знайомі були в Болгарії і кажуть: «Давайте в Болгарію, може, це...» І всі... Ми були в Болгарії місяць. Люди чекали, всі чекали повернення. Всі вірили, що в травні місяці це все закінчиться, і ми поїдемо всі додому. Ну, не скінчилося це все в травні місяці, і в Болгарії програма ця закривалась. Там надалі, от в червні, треба уже було платити: якщо ти живеш у готелі, ти повинен уже платити. І ми вирішили їхати далі. А тут була знайома, вона французенка. Вона [до] нас [звертається]: «Прийжджайте сюди». І ми так – кругосвітне подорож. [З ким Ви їхали?] З малим. Ми з Болгарії безкоштовно до Румунії доїхали. Там переночували, поїхали далі – в Австрію. Там переночували, поїхали в Німеччину, і так[...], так, поки сюди приїхали. Отакими путями. І якось тут і гарно, і люди гарні, але якось мало... Ну, зараз уже звикаємо, но все рівно звикнути тяжко. Коли вже усвідомлюєш, що там... Ну, нема куди зараз повертатися. І коли там в тебе залишилися і друзі, і родичі, які не захотіли виїжджати, – це дуже страшно. Кожного дня дивишся, що там, де потрапило, куди... От два дня назад на зупинці люди стояли і загинули. Ну, страшно, страшно це все усвідомлювати, голова все це не може сприйняти, всі ці новини, що в Фейсбуці читаєш чи в новинах. Неможливо це сприймати. Страшно. Страшно дуже. Так що якось живеш тут, не намагаєшся звикати... Не знаю, що там даже... Миколаїв... Згадуємо, як було.

Ми зараз не дуже любимо Новий рік... Новий рік, а де ми будемо, чи повернемося додому, чи не повернемося, – ми не знаємо. Чи буде куди повертатися... [Ваш будинок стоїть?] Так, стоїть, стоїть, ніхто ж не знає, куди воно прилетить. Моя сестра... Ну, вона залишилася жити там. Ну, я місця собі не знаходжу, бо вони живуть якраз в тому районі, де завжди бомблять. Вона мені фото присилає: «Ось розбомбили, там розбомбили». Я їй кажу: «Виходь на Западну Україну», – в неї немає біометрії, паспорту. Кажу: «Виходь на Западну Україну, десь їдь!» [У Польщу пускають без біометричного паспорта, якщо із зони проведення бойових дій.] Ну, так. Вона боїться, бо вона ніколи не виїжджала за кордон, вона боїться. Я кажу: «Там ще страшніше, подумай». Вона каже, коли бомбили дуже сильно, а їхній район бомбили, то дитина підскакувала. Кажу: «Подумай же про дитину». Бо я... Мій малий вже звикав до цього бомбардування, ну, було страшно. Коли будинок – наче землетрус, і вікна дрижать, – ну, це страшно. Ми місяць, всього місяць ми були там, і то, якщо якісь феєрверки або якщо там щось гахне, то передьоргує відразу. Я не знаю... Звикнуть до цього всього... Як вони, хто залишився там, на цих територіях, де бомблять. Я не знаю, вони вже...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Друг, з яким я працювала разом, колега мій по роботі, я йому дзвоню, кажу: «Як там?». Він каже: «Привикаєш». Я кажу: «Може, вже повертатися можна додому?» Він каже: «Та ні, дуже страшно». [Миколайв постійно] Бомблять. Постійно, кожну ніч. Нема жодної ночі, щоб не бомбили, кожної ночі бомблять. І що там можна бомбити: університети бомблять, все. Школи. Навіть кажуть: «Якщо ти захочеш повернутися, то вже буде не те місто, коли ти виїжджала». Страшно це все, голова не сприймає це. Мої батьки в селі залишилися, вони б і не виїхали. Вони не захотіли. В них, як в селі, – своє хазяйство. Брат, вони в селі живуть, то через річку, а ми живемо на околиці села. Через річку – сусіднє село, яке дуже бомбили. Там аеропорт, і там боеві дії просто були. До нас і в поле «завітали» снаряди ці. Брат каже: «Півтора місяці собаки не гавкали», – коли це все відбувалося. Собаки – вони ж бояться. Один собака зірвався, десь втік і не прийшов більше. Вони бояться. А голуби, у батька мого дуже багато голубів, то він не міг зрозуміти, чого вони падають, головою крутять і здихають. Дохнуть та й все. Так, вони гинуть від цих взривів, вони не видержують, їм страшно. [Загинули ті голуби?] Ну, да. Багато загинуло, багато загинуло. Потім, коли трошки притихло, не так стали бомбити, від [с.] Баловного відступили, то, каже, собаки стали гавкати. Дуже страшно. Що я ще можу сказати? Я не там, не в Миколаєві, але думки і серцем все рівно там. Не можеш відчувати... От коли ти як турист приїжджаєш – це одне, це ти знаєш, що ти повернешся там через неділю-дві. Ти повернешся все рівно додому. Іноді, коли ти за кордоном, таке відчуття – все, я вже хочу повернутися. А тут хочеш, щоб це все скінчилося, а воно не кінчається, не кінчається. І не знаєш, що далі буде. Переживаєш за всіх друзів. Моя подруга загинула. [Від цих бомбардувань?] Так. Вона работала в ОДА. Вона там працювала. І на місяць їх розпустили. Ну, хтось працював... На місяць дали як відпустку. Потім сказали вийти всім на роботу, може, завершити якісь справи. І вона вийшла в перший день. Ми ще... Я в Болгарії

була, і ми з нею переписувалися ввечері. Вона мені пише: «Завтра вранці йду на роботу, мені треба там якісь справи завершити». І тут мені утрім новини, що ОДА взірвали. Фото я бачу – оцей вибух. І в мене перша думка – Надя. Я набираю її... Немає її [плаче]. Потім знайшли тіло. Це було дуже тяжко. Як було добре, коли ми збиралися разом... Не знаєш, чи повернешся, чи буде там з ким збиратися. Пороз'їжджалися... Миколайв намагається оборонятися. В Херсоні теж є подруга. [Ви якось зв'язуєтеся з нею?] Давно не зв'язувалися. Вона теж казала, що там коли бомбили їх, коли вони ще не окупували, то вони переїхали в другий район, де було безпечніше. У сина друг в Херсоні. Вони – по переписці, як діти знайомляться, коли в гру грають цю комп'ютерну. Вони так здружилися. То цей друг вже, мабуть, два місяці був в окупації... З начала війни вони два місяці були там, в Херсоні. Він йому все розповідав, що там. І потім коли їх вже вивозили, людей... Їх же вивозили окупанти. Вони в автобуси... В росію вивозили людей. І вони кажуть, два місяці вони жили без світла. [У Херсоні чи там, де їх вивезли?] В Херсоні оця сім'я... Там було світло, но вони не включали, щоб не бачили, що вони є. Бо вони, якщо побачать, що світло горить, вони приходять і забирають. Вони так жили. Но вони [окупанти] почали будинок весь – вибивать двері. Вони уже зрозуміли, що прийшла їхня черга, до їхнього будинку. Вони тоді вирішили тікати. І мій син настільки переживав це все. Каже: «Мама, вони вирішили тікати. В них машина». Батько посадив їх всіх в машину вночі, і вони фари не включали, отак виїжджали з Херсону. Ну, це на риск. Він настільки переживав, мій син. Каже: «Виїдуть вони чи не виїдуть?» Бо ж деякі машини розстрілювали. Люди виїжджали, а вони [окупанти] розстрілювали. Ну, вони вночі отак. Їм вдалося. І коли вони вже в безпечний район перебралися, то він йому написав, що: «Ми уже в безпеці», – виїхали з Херсону. Їм вдалося виїхати. Вони в Латвії зараз. Батько залишився десь там під Молдовою, а мати з сином поїхали до Латвії. Їм дали статус біженців, не временну захисту, як нам, а статус біженців, тому що їм уже нема куди повертатися, бо їхню квартиру... Сусіди їм подзвонили, сказали, що: «Вашої квартири – вже всьо, там когось заселили». [Можливо, вони повернуться, коли буде деокупація?] Може. Все може бути, все може бути. Це ж... Хто його знає, коли це буде. Живемо так всі надією, що ось-ось, а воно не так. А коли дивишся в Фейсбуці про ці міста, де були вони під окупацією декілька місяців, і люди розповідають, що там [...] відбувалось, – ну, це просто в шоці. Тяжко це все... Моя подруга в Данії. Вона вже давно там живе, в неї там і дитина народилася, вона вісім років там живе. Це ж і її подруга – Надя, яка загинула. Вона зараз, от вона в Данії, вона зараз в такому стані... Вона в Ютюбі викладала якісь відео раніше, щось там писала якісь пости. Зараз вона каже: «Мені зовсім нічого не хочеться. В мене такий стан – апатія, – каже. – Я не можу просто...» Навіть люди за кордоном... Все рівно воно... Коли ти там виріс в тому місті, жив в тому місті, і ти знаєш, що там відбувається, і коли твої близькі гинуть, – радості немає. Тут тож: ходиш по місту як зомбі. Гарно, так, – там десь звертаєш увагу, но нема тої радості, як турист приїхав, порадувався і поїхав додому. Ой Боже, я не можу... Не знаю, що сказати. Іноді, коли зустрічаємся отак з мамами, і так всі жи-

вуть в такому, як сказати, завішаному... В підвішаному стані, так. Ніхто не знає, що буде, що завтра, як далі жити. Багато хто з нас хоче повернутися, але коли бомблять – нема куди. Думаєш: ладно, я б повернулася, а дитина? [Я, наприклад, була вдома півтора місяці, але в Києві.] Миколаїв – кожної ночі [обстріли]. Це ж на психіку: люди не можуть ні спати... З другим розмовляю, він каже: «Зараз почнеться», – і я чую ті вибухи. В нього теж свій дім. Каже: «Потолок обвалився». Так бомблять іноді, що просто підскакує дом. [Як Ви думаєте, чому почалася війна?] Чому почалася війна... Ну, я думаю, вона вже давно назрівала. І ця пропаганда путіна... Я була в Москві десь років п'ятнадцять тому, бо в мене чоловік, він наполовину болгарин. Ну, він вирос... Він живе в Москві зараз, але він вирос в Миколаєві. Мати в нього була з росії, а батько – болгарин. Ну, він живе в Москві. Я їздила туди років п'ятнадцять тому, я бачила, як оце скінхеди ходять по вулицям, як вони таджиків вилавлюють і «всех, хто не рускій». Це паащрялось, це паащрялось, путін ніяк це не присікав. Це, так сказати, норма була. Я бачила, що це якийсь фашизм назріває уже. Ото потім, я знаю, були такі підпільні організації, які Гітлерівський «Труд» читали. І я вже відчувала... Мені не було... Мене коли запитували: «А хочеш ти там жити, в росії?» – «Ні. Ще пітер, можливо, а в москві – ні». Там уже відчувалось щось фашистське. Там багато міліції, ще «міліція» то називалося. Багато міліції, [до того ще] і в метро. Якщо ти якийсь не такої зовнішності, чорнявий – тут же ж нада перевірити документи. І було, люди давали навіть гроші, щоб вони відстали. Таке було. Це вже тоді... Якщо в тебе африканська... Якщо африканець – могли вбити. Це вже назрівало. А потім, коли оці футбольні матчі, і «расія!» вони скандували, ходили по вулицях. Це просто агресія така, напор такий! От «расія!», от «гордість нації» – практикувалось, в них назрівало це все, накачували, що «ми велікая нація», так, як Гітлер казав. Ну, та сама схема. І це, я думаю, все пішло... Зародиші були ще тоді, і все пішло ще тоді. А потім ЗМІ, телебачення, ця пропаганда. Я коли оце чула, в нас в Миколаєві нам зробили, що в нас таке телебачення, що можна багато каналів різних [дивитися], і російські можна було. І коли я оце послухаю, ну, це неможливо! Це ж брехня! Брехня! Як можна так підло брехати? Це все назрівало, це все роками, роками. І ця брехня настільки вже в'їлася їм... [У підсвідомість.] Да, у підсвідомість, що це все і вибухнуло. [Так, я теж так вважаю, що в суспільстві був запит на агресію військову.] Це в суспільстві, так. А потім іще... Хто оці насилля самі страшні робив – це безграмотні люди. І я, коли оце все почалось, коли я дивилася допити, я сама вже здогадалася. Бачу, що це люди необразовані, вони з сел якісь. Я зрозуміла: вони набирали в оці перші ряди людей неосвічених, з сел. А коли вже стала зараз мобілізація, вже всі – тут уже почалося двіженіє, тікають. Там же ж п'ятсот чоловік посадили в москві. Да, за протести. А я кажу: цих п'ятсот, в пітері п'ятсот, – вони ж їх там поб'ють, дадуть повестку – і йди. [Казали, що люди виходять, а їм тут же дають повістки.] Так! Росія велика, якби всі повстали, то можна було б щось зробити, а так... [Вони втікають, а якби вийшли на майдани, то зупинили б цю агресію.] Так. Що там п'ятсот чоловік... Єслі б вони всі вийшли, і матері, всі вийшли, то нічого б уже не зробили з ними. [Замалі ці

протести.] Замалі. Ну, багато людей стало тікати, просто масово. Кудись в Казахстан... Я бачила в Фейсбуці, як там одна росіянка гнала чи казахів: «Чо' ви сюда панаежали? Убірайтесь отсюда». І оскорбляє їх, як вони... А вони записали на відео і кажуть: «Вот расія. Вот его рускіе так с нами поступают». Щас в Фейсбуці дуже багато таких постів. Потом якийсь чи бурят... Бурят. Він теж виклав: «Когда я бил в расії – чурка, узкаглазий»... Да, зневажливі. Каже: «А коли вони зараз стали приїжджати до нас, і ведуть себе так, наче вони тут хазаева. Так апомнітесь! Ганіте! Їх треба гнати, потому что к нам не относятся, как к людям. Ми для них чуркі, узкоглазие, черномазие». Єслі подумати, то це ж і є нацизм. Тут осьо в Франції ходять – ніхто нікого не трогає. В росії того немає, там просто уніжають чловека. Я бачила навіть, коли ввечері таджика били. Просто, бо він таджик. Там це все культивувалось давно. Я думаю, це давно: «Велікая нация, расія велікая!» Це все і вилилось в війну. А потім дужедуже добре телебачення працює. Ну, якщо постійно, постійно, постійно це все в мізки заходить, – воно ж вже і сприймаєш це все за правду. [...] Наше село, це Миколаївська область Миколаївський район. [...] Це ще тоді діди розказували, що людей вивозили. З Миколаєва вивезли українців, а ешелонами привозили з росії. [Після Голодомору теж таке було.] Тактак. І причому ставили один напроти одного: «Оце пара». І все. Отак і... Тут багато уже намішано. Чого на наших територіях, оце Восточна, Юг – так багато людей, які чекали росію, бо вони – росіяни. [Розповідали, що в Ізюмі при звільненні виявили, що було багато зрадників, які здавали росіянам українських патріотів.] Так в нашому місті те саме: свої точки бомблять, вони наводили на ці точки. І бомбили. Їх вилавлюють, вилавлюють. Оце мені не зрозуміти: як можна чекати росію? Ви бачите, що вас бомблять, що знущаються над вами, і як ви можете ще чекати? Оце я не можу зрозуміти. [Ті люди хочуть, щоб тут була росія.] Ну, росія. Ну, добре, в Криму от росія, – і що там краще життя стало? Якщо подивитись... Я коли була в москві і за московію, ми їздили в монастир Сергіїв-Посад. Треба було так – от по дорозі їдеш, ліс, ліс, і тут вдруг опушка, і там декілька хат. Ну, я бачу... Як там можна вопше... Як там люди живуть? Там таке шось... Зрозуміло, ці люди прийшли... Навіть дивилася в Фейсбуці – наші військові знаходять трупи, от ідуть по вже освободжоним територіям, знаходять трупи, кажуть: «Ми не можемо всіх ховати». Ті кидають своїх і тікають. Просто бачила це в Фейсбуці. Кажуть: «Деяких ми просто засилаєм в лісі, бо нема в нас змоги всіх ховати». [...] [Скільки років минуло після Другої світової війни, а звірства, що роблять російські солдати, порівняно з нацистами, такі самі.] Ми ж не думали, що таке може бути. А звірства такі, що... Як ще можна... Навіть не можу це охарактеризувати. Набагато чи десь на рівні того, що Гітлер робив. Я не знаю, може, тоді навіть не так багато було такого страшного. Моя бабушка пережила концлагер. Їх звільнили. В Німеччині. Вона в Німеччині була. Вона каже, як вона оце все розповідає, вона все життя це згадує. [Ще жива бабуся?] Ні, вже померла. Но вона розказувала, я помню це з дитинства, як вона дуже часто згадувала цей концлагер. І вона завжди казала, що: «Вірте в Бога». Вони кожного дня, коли перебували в концлагері, кожного дня вони молилися, з молитвою просто постійно. [...] І ще

щось там проводили з людьми, багато там було всякого. Вона каже: «Коли до нас черга дійшла»... Це ж може бути і насилля, що угодно... Самі немці... Там якась гаспажа прийшла, і вони брали, скільки можна було брати людей, собі в найми. Так можна було взяти. Вони спасали. Самі німці отак спасали наших людей. Можна не більше п'яти чоловік. Вона бере... От якраз прийшла ця жіночка і каже: «Мені треба п'ять дівчат». Вони так врятувалися. Каже: «Ми робили все там по дому. Вона вчила нас і готувати, багато чого, і вишивати». Бабушка коли повернулася, вона і вишивала багато. Вона багато чого там навчилася. І цю культуру вона привезла з собою. Вона це все життя згадувала, як... [Як спасительку цю жінку.] Да, як спасительку. А потім вже, коли освобождали... А так – концлагер. Що там з людьми робили... Казалось би, такі звірства тоді були, а коли дивішся – насилля які! Наверно, фашисти так не насилували, як ці! А дітей! Я не знаю... Хоча я... Це коли освобождали Берлін, до Берліна дійшли, то теж, розказують [люди], що російські солдати коли зайшли в Берлін, вони там теж робили насилля. І над дітьми, і над жінками. Я цього не знала, це я вже зараз дізналася. І це страшно, і це німці простили. Так що страшно...

ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ РАЙОН

м. Южноукраїнськ

*Записала Н. Литвинчук 3 грудня 2023 р.
у м. Южноукраїнську Вознесенського р-ну*

Миколаївської обл.

від Слободянюк Людмили Василівни, 1988 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи було у Вас відчуття, що може початися повномасштабна війна з Росією?] Передчуттів таких, що дійсно буде війна, в мене не було. По телевізору часто показували сюжети, як готуватися, що має бути тривожна валізка, на роботі говорили, ну, питали: «Як думаєте, правда – неправда, буде – не буде». Канешно, не вірилося, того що я ж прекрасно розуміла, що... наші прадіди, діди воювали разом з цією країною, і в мене взагалі не було навіть думки, що кацапи можуть на нас напасти. Нашій бабі Олі приснився сон, що вона з Путіним на Хрещатику танцює. Перед війною їй таке снилося, що вона танцює з Путлером, на Хрещатику. І вона каже: «Це я собі во сне й подумала: "Це вони, напевно, до Києва дійдуть, раз на Хрещатику я з ним танцювала, а потім ще й каблучки, – каже, – зламала. Так я танцювала з ним, що каблук зламала"». Каже, що вона ті каблучки більше нікагда в житті й не вдівала після того сна. Шо, може, вдруг воно не збудеться. Вона цей сон розказувала... Война оце в дві тищі чьотирнадцятим почалась оце так, і воно десь їй ото в началі так і приснилося, і вона ще всігда казала: «Ось побачите, буде багато...». Аа! Їй ще приснилася матір її мертва... І вона каже... Майдан був, був Майдан! Ото приснилися їй оті всі, хто там... кого розстріляли там на Майдані, і вона во сне собі спить і каже: «Я їх бачила десь, ці обличчя». І тут матір її каже: «Це вони всі зо мною, вони мене охороняють, защіщають, – матір їй каже. «А, – каже, – там ще скіки буде!.. Там вобщє, – каже, – їх буде море, отаких, як ці хлопці». І ото ж їй приснилися оці після Майдана, оці такі хлопці, матір

ця сказала... І вона дуже довго казала: «Буде війна. Ось побачите. Ось побачиш, Росія нападе». Да, було таке. Я казала: «Ну Ви при своєму розумі? Яка війна в двадцять першому сторіччі?! Яка війна? Вам, кажу, це шо? Гітлер, чі шо?». Дада, таке було. Я тобі серйозно кажу, в неї цей сон був от ще тоді, ще вначалі, вона ще казала: «От побачите, буде війна. Ось побачите». А ми їй казали, шо тіпа: «Ой!..». І воно потім їй якось іще доснилося... Знаєш, ото єсть сон, а потім продовження сна, шо вона ото з ним на Хрещатику танцювала, з цим Путлером. Каже: «Це він точно до Києва дійде». Зайде чі не зайде... А, напевно, не зайде, бо там були оці «йожики», оці «ежи» [протитанкові оборонні конструкції]. До двадцять четвертого лютого – це для мене було як АТО. Ну, як у нас проводилось АТО, так я собі й сприймала, шо це... ну, дійсно десь далеко. Двадцять третього лютого я ходила в лікарню, тому що хворіла на ковід, і в лікарні підозріло було пусто, до терапевтів сімейних можна було дуже легко потрапити, шо мені і вдалося. Ну, пусто. В місті було пусто. Якось, ну, не звично пусто. І в магазинах зазвичай багато людей, а тут так само було, ну, так, пустувато. [Це якось насторожило?] Ні. Та ні. Я подумала, шо ковід, і всі бояться ходять по лікарнях. Я подумала, шо, може, просто люди бережуть себе, не хочуть заражатися та й все. На двадцять четверте лютого в нас [була домовленість], ми мали купувати квартиру, і виникли труднощі в банкоматах зі зняттям готівки і переведенням доларів в гривні, гривнів у долари. Якось... були труднощі з цим. Нотаріус теж назначила ж дату на двадцять четверте лютого оформлювати договір куплі-продажу, значить, нічого такого там підозрілого і передчуттів, і страху не було, шо осьось буде. Двадцять четвертого лютого, я не пам'ятаю о котрій, але дуже рано мені подзвонила моя сестра і сказала: «Люда, ти вобщє знаєш, шо війна почалася?» Я кажу: «Не може бути. Як? Шо?.. Шо ти маєш на увазі? В смислі?» Почала чоловіка звать: «Ти чув шось? Ти читав шось? Чи шось знаєш? Чи шось не знаєш? Шо робить?». Ну, тоді ж не було ще таких телеграм-каналів, як от зараз є, де ми могли там прочитати, промоніторити, шо відбувається. Тіки телевізор уключили і дивилися «Один плюс один» [телеканал «1+1»], шо там в студію поприходили ці журналісти такі розтрюпані, і по їхніх оглядах було зрозуміло, шо шось недобре, шо вибухи лунають, вибухи скрізь, по всій країні. У нас... у нас вибухів не було. Там от в первий день, двадцять четвертого, у нас не було чути ні вибухів, нічого такого. У нас єдине, шо говорило про те, шо війна, це черги в магазини страшенні, черги автомобільні на виїзд з міста. Так як я хворіла, я дома була і так, доньку ми мали вести, вона ходила в садочок, і вона ходила на підготовчі тіки до школи. Звісно, шо ніхто її не повів туди. Ну як я поведу? Не зрозуміло, шо відбувається. І як вона піде туди?! Чоловік пішов на роботу. Я не пам'ятаю... Мені здається, його відпустили... Як відпустили? Перевели на дистанційну форму роботи. Здається, так було. [Як змінилося ваше повсякдення відтоді, як почалася повномасштабна війна?] Перші дні ми дуже погано спали, ну, майже не спали. Більше не спали, ніж спали, бо було дуже страшно. Кожну секунду телефон був у руках, перевірялися новини, де вони, шо вони, чи далеко, чи відігнали, чи знищуються ці колони. Руки приросли до телефона. [Чи була у вас зібра-

на тривожна валіза?] Ні. Ні. Ні, не було, не тривожних валіз не було, не було... В нас з'явилася валіза вже перед тим, як ми пішли в найстрашнішу ніч, коли були бої за Вознесенск, ми пішли вже в підвал почувати, от тоді ми зібрали й ту валізу. [Це були] перші числа березня, якщо я не помиляюсь. Чи друге, чи отам... чи друге, чи третє березня. [Що Ви поклали у свою тривожну валізу?] Вона стоїть у нас і досі біля дверей ця тривожна валіза. Сьогодні яке?... Третє... Третє грудня двадцять третього року. У нас до сих пір стоїть тривожна валіза. Вона з того часу не розбиралася і не змінювалася, вона як була зібрана, така й є. Там документи на квартиру, документи про шлюб, свідоцтво про народження дитини, там прикраси і там зліпки, дитячі відбитки – долонька і ніжка, гіпсові зліпки оце. Оце отаке в ній. Я збирала найцінніше. Для мене найцінніше... ну, зрозуміло, що без документів ти нікуди не поїдеш, вони потрібні тобі на будь-якому блок-посту, це були документи, які посвідчують особу, документи на квартиру, їх додали пізніше, вже ж як купили. Ми в квітні купили, коли відкрили реєстри на купівлю, що можна вже куплять було, то ми вже просто доклали ці документи, а так вони не мінялись. В нас документи про освіту. Свідоцтво про шлюб, свідоцтво про народження дитини. [Чи брали із собою в укриття якісь продукти?] У тривожній валізі в нас не було продуктів, в нас була окрема така сумочка, там була вода, серветки, ліки, снеки, ну, снеки такі, більш для малої. Ну, не було такого, що прям якісь... багато чого. Печиво було. Те, що не псується. Короче кажучи, те, що не псується. [Чому Ви прийняли рішення йти в укриття?] Нам почали дзвонити знайомі, з роботи з моєї, наша бабуся, мама чоловіка. І почали звонити, і казати: «Треба тікати, подалі, тому що вони біля Вознесенська, тут тридцять хвилин, і вони будуть тут. Точаться страшенні бої, треба тікати. Вивозить дитину. Кудись ховаться. Шяс буде авіація летить, бомбить». І ми... у діда у нашого в гаражі є підвал, і ми заховалися, пішли в той підвал. Вся родина: і старше покоління, і ми, і мала дитина. Всі абсолютно були в підвалі. Взяли з собою спальний мішок, дуйку-обігрівач, взяли з собою продукти, в термосі чай. Ну продукти – це такі, що там бутерброди можна було зробити, якісь такі канапки. І... і все. Ну, і серветки. Ми туди спустились, там поганий дуже зв'язок був. Було повне нерозуміння, що відбувається, зв'язку немає в підвалі в цьому ж, ми на драбину на цю виласили, хоть трошки щоб одну якусь цю відміточку Інтернету поймають, щоб прочитати, що відбувається. Прислухались до кожного шороха. Дуже холодно було спати там! Спали в одязі. Дитина... ну, прям от так мені було шкода її дитинства зіпсованого, що їй доводиться спати в цьому підвалі, в холодному, в колючому такому, ну, в курточці вона в зимовій, в черевичках, що... Це страшне було. Ми провели там ніч одну. Потім нам набридло. Ну, як набридло?... Дуже важко з малою дитиною в підвалі, вона відмовлялася ходити в туалет там, в тих умовах, які там були, і ми просто вимушені були в зв'язку з тими обставинами піти назад до квартири, щоб її зводити в туалет, там помити після такої ночі. І ми повернулися сюди, в квартиру вже. Оскільки мені тоді сказали вже, що їх відігнали від міста, що загроза ще залишалася, але їх відігнали, короче кажучи... Коли ми йшли з підвалу після супер безсонної ночі,

переляканими очима дивилися на світ і на всіх людей, які йшли нам на зустріч, ми зустріли нашого друга, який був абсолютно спокійний, каже: «О, а ви куди?». Ми кажемо: «Ми з укриття, а ви?» А він каже: «А я вишел прогуляться». Каже: «В нас все нормально. Будем бачити. Якщо дойдуть, то будемо уходити, тікати». Він пережив... це вже для нього третя війна з Росією, його особиста. Перший раз це було в Грузії, вони з родиною тікали, були вимушені залишити свій дім в Грузії через агресію Росії. І другий раз вони тікали зі Стаханова [нині м. Кадіївка Алчевського р-ну Луганської обл., окуповане російськими військами з 2014 р.]. Так само залишили дві квартири там, в Стаханові. І третя для нього війна це вже тут його застала, в Южноукраїнську. Третій раз, як казала його дружина, вони вже перестали і боятися навіть. Ну а що вже боятися? Всю молодість і дитинство їхніх дітей вкрала Росія. Вони тіки облаштувались знову, заробили, з нуля все відбудували в Стаханово, так само все залишили. Зараз їм, як вона каже, втрачають нічого, тому що житла свого немає, найцінніше – це їхні діти і онуки, онуків тут немає, вони в Грузії, тому вони за їх вони не хвилюються. Тут вони хвилюються тіки за сина, і то через те, що його можуть забрати на війну. Вони в принципі могли бути залишитися там в Стаханово, але одна із причин, чому вони залишили місто, тому що син займався спортом і був уже тренером, і ті, хто прийшли, агресори, вони шукали собі поплічників, і в першу чергу звертали увагу на спортсменів, колишніх спортсменів, діючих спортсменів, і до них прийшли з цією пропозицією, щоб він вступив до їхніх лав. І вони дуже злякалися цього, що взагалі прийшли до них з такою пропозицією, і вирішили повністю виїхати звідти, тому що син то був тут десь, на якісь змагання їздив, його не було тоді в місті, але прийшли до батьків тоді і сказали, що дуже сильно чекають, коли він повернеться, щоб він вступав туди, в лави їхні. Тому вони спокійно відносяться, ну, нема за що вже так чіпляться. А зараз уже здоров'я немає шось нове наживати, так що найцінніше – це вони самі, їхні діти, і все. Документи завжди в сумці в них. І ми вирішили, що будемо вже тут [у квартирі]. Але при цьому ми на кожному тривогу реагували і ховалися або у ванну, там стелили малій із одіяла, подушок, або ховалися в коридор. Перший місяць точно було це ванна, навіть вночі, коли була тривога, ми йшли в ванну. Сиділи, спали в ванні. Дитина спала в ванні, прям у ванні, а я спала на килимку біля ванни в неї там, а чоловік виглядав у вікно. Коли дитину ховали у ванну, перше, що ми робили з нею, це... окрім того, що ми сиділи там молилися з нею у ванні, я їй постійно повторювала, хто вона, як її звать, коли вона народилася, хто в неї мама, папа, ну, тобто, щоб вона все це знала. І казала їй тоже всігда: «Якщо мене або тата вб'ють, і ти попадеш до них, до цих росіян, то щоб ти знала, щоб вони не казали, що ти там "руская" ілі ще хтось, всігда помни, що ти українка. В нас прям такий ритуал був, що вона має повторити, як її повністю прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, як мами прізвище, ім'я, по батькові, як мама в дівочстві, прізвище яке було, вона мала назвати всіх, хто в неї з маминої лінії родичі, з татової лінії, вона всіх мала... свій родовід знати. Це я собі думала, якщо шось зо мною случиться або з чоловіком, або з нами обома, то щоб вона пам'ятала, хто вона. В неї і зараз

на рюкзачках на всіх є бірочки з тим, хто вона така, там група крові, резус, оце все-все-все написано, і дуже довго в курточках в неї ще в усіх було, зараз я вже повітыгувала з курточок, тіки на наплічниках залишилося, а дуже довго, ну прям дуже довго було, що в кожній курточці була така записочка [з прізвищем, ім'ям та по батькові], такий то рік народження, така то група крові. І постійно повторювала: «Якщо вони візьмуть тебе в полон і будуть розказувати тобі шось зовсім друге, що ти там “руская”, там чи ще хтось, ти шоб всікда знала, що ти українка. Ти поняла?». А вона казала: «Да». [Чи були в місті спеціально облаштовані захисні споруди?] Значить, у нас облаштованих таких спеціальних бомбосховищ немає. Не одне з тих бомбосховищ, які є, вони не витримують там авіаудару, наприклад. Це є формат так само підвала, тиру. [На той момент] укриття були відкриті в школах, але не у всіх. [Ваш досвід перебування в укритті – це одна ніч?] Да. Ми пів року в коридорі ходили спали. Ми виконували рекомендації... Дві стіни. У нас там постійно було таке імпровізоване ліжко із подушок, одяльце було, воно не прибиралося пів року як мінімум. Це стовідсотково воно в нас лежало, така лежанка. Якщо тривога вночі була, ми переносили дитину прям на руках туди, в коридор. [Ваш населений пункт не був у зоні бойових дій, в окупації?] Не був. Не дойшли вони тридцять хвилин від нас. Була дуже велика загроза. Це вони ж шли цілеспрямовано захоплювати атомну станцію. Так як це уже відбулося [в Енергодарі]. Вони шли сюди на енергетичний об'єкт стратегічний, їм місцеві колоборанти показали коротку дорогу. Бо там вони мали піти через Миколаїв, якби не знали. Ну, по всій логіки, всі чекали, що вони в основном масово підуть через Миколаїв, але воно відбулось так, що частина пішла через Миколаїв, а інша частина пішла... колоборанти місцеві проводили через поля. І вони майже дійшли. Якби не Вознесенск, то, може... скоріш за все, були б ми в окупації. [Місто піддавалося авіабомбардуванням, ракетним атакам?] Ні. Було чи червень, чи липень двадцять другого на території станції прилетіла була ракета, але вона в таку, промзону потрапила, повибивало там шибки, ну так... люди не постраждали. Через місто часто літають ракети, прям над будинками, ну дякувати Богу, не було потраплянь. [Чи не було думки, щоб взагалі поки що, доки триває війна не купувати житло?] Була. Була. Звісно, була. Я казала, що: «Зараз ракета попаде в дім. Який сенс куплять квартиру? Ми залишимося без грошей і без квартири, якщо ракета сюди прилетить або бомбу скине літак». І я казала: «Може, хай краще просто гроші будуть. Може, якось, не знаю як, переїдемо до батьків жить». Ми ще поміняли долари тоді, які зібрали на квартиру, поміняли на вимогу колишніх власників в гривню і дуже багато ще втратили через коливання курсу в цей період. Просто вже самі власники колишні квартири підганяли нас з рішенням, що вже відкрили реєстри, вже можна продавати, куплять. Вже в принципі й долари їм підходили, ну в нас уже було в гривнях і ми обміняли уже ну ніяк не могли. Діваться теж було нікуди. І вже прийняли рішення, що будемо куплять. Може, дай Бог, думаєм, пронесе да нічого не попаде сюди. Тут плюс іще дуже сильно зросла арендна плата за квартиру, якщо винаймати житло. От, наприклад, коли ми ще винаймали житло, воно коштувало там дві з половиною –

три тисячі гривень на місяць. Після того, як сюди приїхало дуже багато переселенців і повиїжжало багато людей, квартири там позамишались, квартирна плата виросла з двох з половиною – трьох до восьми-десяти, а іноді й дванадцять тисяч просили. Зараз не знизилось. Зараз так само: восьми – десять. Це просто аренда, плюс іще ж ти платиш окремо за комунальні послуги. Ціни страшно як зросли. З двадцяти тисяч доларів, наприклад, стала сорок тисяч доларів квартири, так само двохкімнатна. Вдвічі. Бо є таке... як негласне, отаке... розмови, особливо тих, що не місцеві тут жителі, що: «Ой, ви ж тут біля атомної станції, нічого з вами не буде». Шо є якась умовна домовленість, що по атомним станціям і по містам-супутникам нічого не буде прилітати. А практика показує те, що це летить ракета, наприклад, да, от так над дев'ятим поверхом, вона ж не керована, ти ж її ніяк... малейші там якіся погодні зміни вітру чи ще чогось, бо тут вітра великі... Вона настільки низько пролетіла, що ми прижались всі до полу од переляку, що здавалось, що ось вона, що щас вона попаде кудись. По гирлу річки, між скель скіки раз літають, тому що низько. ППО наше не спрацює, не встигне зреагувати. Людський організм і до такого звикає, що війна постійно. От ми, наприклад, тривогу... я ж кажу, що раніше ми, більше ніж пів року, бігом бігли у ванну, а зараз ми чуємо, що повітряна тривога, що це може бути небезпечно, сірена волає, але ми продовжуємо далі жити своє життя. Ми живемо своє життя: варимо їсти, учимо уроки. А що робить? [Війна вплинула на святкування днів народжень, інших свят у вашій родині?] Да, да, дуже вплинула. Я не можу побороть внутрішньо своє... Є бар'єр, що я тут святкую, веселюсь, а хтось в цей момент гине. Свято може в нашій сім'ї тіки для дитини робиться, і то це там не такі масштаби, як хотілось би. Звісно, хочеться, щоб воно швидше закінчилось, так хочуть всі, щоб закінчилось. Просто що втома, бо ти постійно в стресі, ти постійно в такому очікуванні чогось недоброго, а хочеться вже так: «Хух!» – типу видихнуть. Ти постійно переживаєш, що чоловіка заберуть чи когось із сім'ї заберуть. Переживаєш, що от, наприклад, що племінник – зараз йому там шістнадцять, але ж через два роки вісімнадцять, і ти думаєш: «А не дай Боже війна затягнеться на довше, він стане там призовного віку, і що робить далі?». Реально хочеться, щоб наші діти не були військовими, вимушені от військові, не брали участь у війні. Буває, це таке покликання, що людина хоче, а коли ситуація тебе змушує, не хтось там змушує, а от ситуація в країні, а ти як патріот і любиш свою державу, ти маєш іти і захищати. Так само дуже часто підіймалося питання, що для того, щоб виграти у цій війні треба, щоб ми були, як ізраїльський сценарій, що ми маємо бути, і дівчата, і хлопці, діти от наші мають бути військовозобов'язані, і всі мають іти на рівних захищати державу. І так само я в принципі, як мама дочки, думала над цим, а що якби. І в принципі до чого я прийшла логічно, шкода, що я не вмію, що мене не вчили там от стріляти, зброю тримати в руках. Тому що в перші дні ти прям реально був готовий сам хоть глотку перегризати цим.... І в принципі, якщо буде потреба там, наприклад, що і дівчата, й хлопці будуть іти, це все зрозуміло, що від цього нікуди не підеш. Але хотілось би і мріялось би про те, щоб діти наші не воювала. Хай би може й вміли ко-

ристуватися тою зброєю, ну так для загального розвитку, бо життя воно таке непередбачуване.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

[Як взагалі жило місто в перші дні, тижні війни?] По перше, був комендантський час, це дуже видно було там по роботі магазинів, аптек і так далі. Магазини працювали там до другої години дня тіки, наприклад. Тому старалися всі, якщо щось треба купити, то старалися вийти зараньше взять. Щоб не залишитись без нічого. Був дефіцит в продуктах, але потім почала приходити гуманітарна допомога. І на полицки продукти почали потраплять. Ті, що не для продажу. Ті, що не для продажу, були дуже сильно для продажу. Таке було. Що було, те було. З ліками були в аптеках проблеми. Ну, був дефіцит там якихся товарів. Ну, якийсь нурофен дитячий теж було важко знайти. [Вам вдалося запастися продуктами, як почалася війна?] Пішов чоловік, але не двадцять четвертого лютого, він пішов чи через день, чи через два, але це був стандартний вихід в магазин. В магазинах був уже дефіцит, дуже важко було щось знайти. Ми брали продукти, нетипові для нас. Ми такі продукти в звичайному житті не берем, в мирному житті не берем собі, не купуємо. Ми купували, тому що хоть щось щоб було. Заморозували, якщо це було м'ясне щось таке. Ну, наприклад, от копчене сало. Ми його не берем так, а це ми брали і просто заморозили його на всяк випадок, щоб було в нас щось, хоть щось. Ми не обмежували себе в продуктах. Ну, єдине, що більш там щось корисніше, свіжіше віддавалося дитині, ми самі могли там, ну, наприклад, не з'їсти те яблучко, а їй віддати. Бо ми дорослі, а їй нада. Просто ми вибирали з того, що було. Це могли бути якісь навіть от консерви, які ми ніколи не купуємо, просто так якісь консерви, скумбрію чи кільку якусь. Такого ми не берем, а тут ми могли, десь там через гуманітарку бабуся принесила, і ми могли її їсти, а малій там уже ж давали м'яско якесть там печене, а собі якусь там ото з банки консерву. Солодкого... Цукерок то взагалі там [не було]. Це якась така рідкість була, цукерки. Ну, так як солодоців не було, то ми самі робили, то блинці жарили... Пекли ми самі хліб. І житній, і звичайний білий. Ну, ми пекли... Спочатку ми пекли, того що дуже важко було знайти нормальний хліб якийсь такий, щоб смачний був, а потім... Ну, це не було так прям часто. Якщо була можливість купити хліб, ми його купували, якщо не було, то ми його пекли. Потім уже почали й пробувати, експериментувати з тим хлібом, щоб щось цікаве, і без закваски, і без дріжджовий, і так далі. Якось простіше до їжі таке було відношення. Є що поїсти – і харашо. Це щяс уже там думаєш: «О таке чи не таке». А тоді було все таке. [Чи привозили люди продукти з довколишніх сіл?] Ті, хто мав можливість продавати, вони продавали, ну так само творог начали бабусі ті, хто продавали, вони почали його там просто заморозувати, скоріш за все для себе, особливо так ніхто не продавав, навіть не продавав за великі гроші. Просили там, що подивіться, там, може, є щось. «Нема нічого». Бо всі оставляли собі, бо хто його знав, наскільки це, як довго це буде. [Чи були у Вас проблеми з електрикою, водопостачанням, Інтернетом, зв'язком?] З електрикою були проблеми тіки... зима двадцять другого – двадцять третього року. Коли були віялові відключення, коли було пошкоджено те-

пло й електромережі ракетними ударами, от. Тіки тоді були вимушені такі по дві години там відключення, по чотирі. А так – ні, не було. Інтернет працював, світло було, вода була.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Форми самоорганізації. Я знаю, що у нас рибаки от, наприклад, які мали лодку свою і могли наловити рибу, вони ловили і – або роздавали її, ну, або якщо хтось продавав, то це перепродували її. Я знаю, що був період, що рибаки ловили і роздавали отут так само на центральній площі або тут на алеї у нас, де така стихійна оця торгівля, вони роздавали, не продавали. Оце рибаки. Отак рибаки робили точно. Це перші дні, да. [У вас у місті роздавали безкоштовно молоко?] О, да, да-да-да. Був епізод у нас. Акція була один раз така в нас, що привезли, зробили оголошення, на центральній площі привезли молоко, сказали, що прийти ж з тарами, куди набирати. Але деякі бабусі, короче кажучи, те молоко забирали, більше чим на одну особу виділялось, брали більше і потім стояли на алеї перепродували. Це молоко було безкоштовно, а вони його перепродували тим, хто не встиг на безкоштовну роздачу. І після того більше молоко не привозилось до міста. Ну так от, гуманітарно. [Як люди довідувалися про такі гуманітарні акції?] В вайбері. Спершу був такий в вайбері канал у нас «Тероборона Южноукраїнська», був ще канал мера міста Онуфрієнка, на той час був. І вони це один одного дублювали, інформація поширювалася, що той буде, буде роздаватися тамто, о такійто годині. Давалися такі як оголошення, що потреба є в допомозі чоловіків, щоб розгрузити там, наприклад, муку, з цієї муки місцеві там випікали хліб. Потім плели ще маскувальні сітки, почали. Хто спускався [в укриття], хто ходив туди, то там робили це. Сітки зараз уже так не плетуть, як плели на початку війни. От у нас же в місті є... вихідці з міста, які поставали там зірками... От [одна] навіть повернулася, коли почалася війна, і там в передмісті Києва почали війська заходити ці, російські, вона виїхала і приїхала сюди до батьків, вони ходили разом, плели навіть ці сітки. І я пам'ятаю, ми навіть носили якісь старі речі кольору, які кольору там хакі, і білий колір ми носили, тому що воно – як сніг же ж, щоб в зимову пору надягати. *Гуманітарна допомога.* Були пункти, де видавали гуманітарну допомогу. Я не можу сказати, що вона була супер класна, може, просто до таких, як ми, не доходила гарна допомога. Але, в принципі, памперси, всякі засоби жіночої гігієни, оце все таке, там пасти зубні теж видавали в цих центрах таких допомоги. Постійно через місцеві телеграм-канали, вайбер-канали поширювалася інформація, де можна взяти цю допомогу. *Волонтерство.* [Чи працювали в місті волонтери, волонтерські центри?] Мені здається, десь якісь такі найбільші, які були, вони такі зараз і далі діють. Вони як збирали, [так і збирають]. От, наприклад, ось восени дитина з класом збирали так само допомогу військовим, ну, продукти харчування і ліки, і заносили ми сюди в волонтерський фонд. Там казали, в чому є потреба, наприклад, що є от потреба в ліках, там протизастудних, жарознижувальних, ну, от такі. І плюс хто що може по харчуванню, але таке, що не швидко псується так само. І ми там носили печиво, пряники, всяке-таке, ну такими коробками великими, не кілограмчик, а так...

побільше. А дітям – оце ж запустили в цей волонтерський центр, дали можливість поміряти каски, але найбільш крута розвага для них те, що зняли, кинули на підлогу їм бронік, сказали, що це бронік свинособаки, і вони на ньому так плигали, аж... Мстилися! Діти вимістили всю свою лють. Ярмарки [благодійні] обов'язково. І шкільні є ярмарки. Та й так ми... Наприклад, перед Миколайчиком будемо ось збирати військовим. Там можна смаколики принести, або якось грошова допомога, а потім вона передається на закупівлю там або так само медикаментів або там... потреби, короче кажучи, закриває. Ярмарки постійно. Вони і в садочках, і в школах. Концерти в нас кожен тиждень були осьо. Це благодійний концерт на збір коштів. Або є конкретно для якої бригади збирається, або от на ЗСУ, кажуть. Але цей благодійний фонд потім звітує, куди він перевів ці кошти. Нема такої такси от, наприклад, що концерт там двісті гривень. Такого нема. Є скринька на вході, і ти в неї можеш залишити таку суму, яку вважаєш от потрібне залишити. Можеш і нічого не залишати, якщо ти не мав можливості. Виступають [міські колективи]... От були, наприклад, у нас коли приїжджав прям військовий оркестр виступав, вони конкретно для бригади збирали для своєї.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.*

Більшість населення старалось виїхати, [як почалася війна]. Вони почали виїжджати... Кому вдалося в перший день виїхати, то їм ще пощастило, тому що потім почалися страшні корки на дорогах, і люди стояли просто на трасах. Хто виїхав ще двадцять четвертого, тому пощастило, він виїхав досить спокійно. Дуже мало людей було в місті. Масово всі в основному виїхали. Місто невелике, всіх співробітників стратегічних атомної станції, всіх членів сім'ї вивезли автобусами. Середня ланка і їхні сім'ї залишилися на місцях. Хто могли, ті виїжджали. [Ви розглядали варіант евакуації?] Коли було дуже страшно, то я питала: «Може, треба виїхати? Що робить? Куди його виїхати? Може, подалі?». Але ніколи не розглядали варіант виїзду закордон. Це думали, можливо, там десь ближче туди в Вінницю до родичів поїхати, в село кудись. Тому що [батьки] на Сумщині, в Конотопі, там вона була в окупації, ми не могли поїхати додому, і більше так ніде в нас нікого не було, крім Вінниці, яка була трошки центральніше, ніж ми. [Чи багато з'явилося в місті нових внутрішньо переселених осіб?] Да, да, дуже багато. Коли особливо Миколаїв почали бомбити, Миколаївську область, там Снігурівка... вона була в окупації дуже довго, Вознесенськ коли бомбили теж. Ну, переселенців було багато. В основному всі з Миколаївської області, а також з Запорізької атомної станції співробітники, з Енергодара, кому вдалося виїхати, залишити місто, але вони ж як цінні співробітники, їх не потрібно перенавчувати, то їх розподілили сюди. Хтось влаштувався і працює далі тут, хтось десь поїхав у Київ на ЕК влаштувався. Це так називається головне управління атомної енергетики. Переселенців було багато. От навіть у нас у класі, ми перший клас... мала от ходила, там була якась кількість дітей, потім після першого класу частина дітей відсіялась, тому що вони переїхали, бо вони були переселенцями й переїхали кудись далі. Ми ж місто маленьке, ми один одного плюс-мінус знаємо, бачили, і коли є якісь чужі люди, якісь не свої, ми їх од-

разу помічаємо. І це було дуже сильно видно на дитячих майданчиках, що це там не наші, люди не з нашого міста, тому що... Поперше, вони постійно акцентували увагу на тому, що вони і так настраждалися, їх переселили, вони залишили все, і «от ця гойдалка, на цій гойдалці буде кататися тіки моя дитина того що вона й так постраждала, ви то в себе дома, а ми, ми оставили все, що в нас було, і сюди приїхали». Тобто якась така була претензія до нас, ніби ми тут в безпечних умовах, нам тут класно, ми в себе вдома. Так само дуже... дуже часто було, що коли робилася якась ініціатива для дітей якась, щоб якось їх зайняти, там влітку в основному було, що запрошувалися тільки переселенці, і місцеві жителі почали ображатися, що «а чим моя дитина гірша, ніж та дитина, яку переселили сюди», було таке. Це не були там такі відкриті конфлікти, ніхто там не бився, не скубався, але так от... напруга була. Зараз багато [внутрішньо переселених осіб] виїхало. Більшість виїхало. Ті, хто залишилися, то якось, мабуть, не так багато, тому що не часто я зустрічаю. Я знаю, що в нас була переселенка от з Херсонщини, вона працювала, її влаштували до нас на роботу, вона працювала до звільнення Херсонщини. Ну, от Херсон звільнили, і вони поїхали. Як тільки була можливість поїхати додому, вона звільнилась і поїхала. *Зовнішня міграція.* Було, автобуси вивозили через Вінницю на кордон. Хтось їхав на Одесу до Румунії. Було декілька таких евакуаційних напрямків. [Чи багато Ваших друзів, знайомих виїхали з міста?] Да, багато знайомих саме з нашого міста виїхало. Хтось повертався, хтось повертався сезонно. Наприклад, коли вже трішки стало... ну, не легше, а ти трішки сам звикся з цією думкою, що йде війна. Це було десь влітку. Почали там приїжджати, там то зуби робить, то на процедури якісь косметичні, бо в нас тут спеціалісти кращі і ціни дешевші. Потім вони... ну, ті, хто повернувся, ті повернувся. Є категорія людей, що повернулися і більше не виїжджали, але вони при виїзді... так само для них це була така... прям стрес виїхати за кордон. Є другі, хто виїхав і сюди приїжджав просто там ногті робить, зуби робить і виїжджали знову. І є треті, хто виїхав і чудово себе почуває там, за кордоном, і не планує повертатись в Україну. [Знайома] в Польщі проробила вісім місяців. І казала, що їй дуже не сподобалося. В Польщі як до рабів відносилися. Постійно нагадували їм, що ви тут, ну, гості. Вона спочатку працювала там, де автомобільні діталі роблять якісь там, потом іще на якомусь заводі працювала. Ну що там, що на другій роботі теж було важко. Про те, що вони забороняли українцям російською розмовляти, це нормально, я до цього позитивно ставлюсь. Я щітаю, що це правильно: «Чьо ви приїхали сюди, свою Росію привезли, да?». А от те, що вони давали важку фізично роботу, зміни по дванадцять годин, оплата була менше, ніж у поляків, ну, і плюс постійно якби ставили на місце їх. І потом якось... Я не знаю, що на неї так вплинуло, що вона вернулась все-таки. В неї чоловік колишній був якраз у Польщі, коли війна почалась, він був ото, знаєш, як виїжджають дальнобойщики. І він ото начав їй звонити і казати, що «вивозь малу, любою ціною». Вони прям багато заплатили, щоб виїхати. З дитиною вернулась. Дитина більше, мені каже, додому хотіла сюди. Вона дуже важко [переживала переїзд], хоча вона й ходила в український клас, і вроді якби й друзів там знайшла, знаєш? Але вона не виходила

гулять... Вона розказувала, що в неї була як депресія, в дитини. От вона не відчувала себе вобщє там комфортно. Як тіки приїхали сюди, всьо – дитина ожила: і на танці пішла обратно, і що вона тут не робить... Вона підліток. Почала себе проявлять: то накраситься, то покраситься, то пострижеться, то ще шось. А там вона, мама її роказувала, що вона – як в коконі, вона не могла до неї достукаться, і вона каже: «Я вже готова була на все». Дитина просто так сказала: «Хочу носа пробить». Вона каже: «Всьо, ідьом пробиваєм». Шоб якось її оживить. Вона питалася хоть шонебудь з нею зробить. А вона все одно... І ото якось вони приїхали... Це був листопад, наведено. І привезла доньку ж додому. Вони приїхали сначала... Каже: «Ми щяс попробуєм, в мене зараз отпуск там у Польщі. Якщо все добре, то останимся дома. Чьо нам їздить?». І ото [залишилися]. [Ще одні знайомі] тоже ж малу [вивозили]. Вони виїжджали і у Львові жили, в хаті там в себе, в них же ж там квартира, і виїжджали в Іспанію, її вивозили, і куди хоч вивозили, а вона тоже «додому» і всьо. Лучше, чим Южноукраїнськ ніде нічого нема.

КОЛАБОРАЦІЯ ТА КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ Про колаборантів. Їх насправді не так і мало в місті. В нас є... Я не знаю, чи його зараз відпустили, чи не відпустили, але було, що його затримали, такий яскравий персонаж, який ходив, навіть знімав, у прямому ефірі показував, і його потім ще... на нього посилялись пропагандисти ці в своїх ефірах. Він показував навіть укриття у [одній] школі. От представ, він прямі ефіри вів, ззаді в нього на стіні зетки оці були понаписувані, його дуже бистро СБУ наше викрило і провело якусь профілактичну роботу по любому з ним. Я не знаю, чи його відпустили, чи ні. Ну таких... не один такий персонаж був. Зараз або ловлять менше, або їх виловили. Ну були такі. Багато і на станції було таких цих... Агітували і в соцмережах цих, в однокласниках пости виставляли, і... ну, всяке таке разне було. Ну їх уже давним-давно звільнили. Всі, хто не любить Україну, той іде на вольні хліба. На станції не працюють такі люди. Ну, колаборанти не працюють на станції. Ті, кого виявили. Хто скривається, того найде СБУ трошки пізніше. У чоловіка ж не раз перевіряли в телефоні, і були обшуки, не тіки на роботі в них перевіряють, а ще й отак от бува: просто іде з станції автобус, і їх можуть просто зупинити і перевірити там документи, телефони, і переписки, і все. Да-да. Дуже серйозно відносяться. Ну це стратегічний об'єкт, там подвійний контроль, якщо не більше. А єсть же ж, от я пам'ятаю історію про переселенку з Миколаєва. Жіночку літню таку, яка прямо от дуже щиро розказувала і вірила в те, що от «якби Америка не давала снаряди там, наприклад, то усе давним-давно закончилось, – понятно, на користь кого, да? – А так Америка спонсиріє войну, от гібнуть і тут мальчішкі... – як вона казала». А я їй кажу: «Ви давно з СБУ спілкувались?» Вона каже: «А што такое?» Казу: «Ну зараз поспілкуєтесь». Я кажу: «Я Вам даю дві хвилини перестать робить оте, що ви зараз робите». Ну, вона навіть не сильно і возмушалась, вона просто замовкла да і все, і сиділа далі на лавці, нічого не ляскала. Приходили [з перевіркою додому]... Там було СБУ і ще хтось. Ну, мабуть, представники Збройних сил України, то вони перевіряли телефони. Ну, так часто по місту проверка у нас іде. Дуже часто. А так, що додому приходили, це один раз.

Я хотіла їх ще пригостити пирогом, а потім поняла, що вони відмовляться. А вони мені хотіли... в мене лампочка в коридорі згоріла, і мені хотіли поміняти лампочку наші хлопці ще. Питали мене, у тітки номер же ж плюс сем починається, і вони кажуть: «А хто це така? – Там вони якийсь код ввели бистренько. – Хто це такий?» Казу: «Це тітка». – «А чьо в неї такий номер?». – «Тому що, – кажу, – вона в Криму мешкала, а зараз в Конотопі проживає». А вони кажуть: «І як там в Криму, що вони кажуть?» Я ж їм розказала, що там нормальні... Ну, вони так, досить чємно... Хтось казав, шо... По місту це ж ці місцеві телеграм-канали потім же дуже обговорювали, як же пройшов цей рейд. Були рейди прям такі жосткі. Ну, от знайома, в неї чоловік військовий, і він якраз був на службі, в охороні самої станції, і він був якраз на роботі в цей день, а їй почали дуже так активно стукать в двері [квартири]. Прям так в досить грубий формі. То вона, ну, така була, досить сердита. Хоч і в самої чоловік військовий. Ну вона була така прям розсержена на дії цих, хто приходив... І потім в групах обговорювалось. Комусь... хтось грубо говорив, хтось там якось міг пройти взутий по квартирі там з військових, позаглядать. Бо це було схоже не на просто перевірку даних, а на якісь обшуки. У мене було просто, що хлопці подивилися спокійно, чємно, попитали, чи треба мені допомогти з лампочкою, спитали, чи я сама. Казу: «Не, я не сама». Кажуть: «А з ким Ви?». Я кажу: «З донькою». – «Вона повнолітня?». Казу: «Ні, їй сім». Кажуть: «Тоді не треба їй документи». Все перевірили, чємно попросилися й пішли. Але були й такі [негативні] відгуки. І це був не один, канєшно, такий відгук, шо в грубій формі проходили, не перевірка наче, а наче обшук прям був. А ще ж був період, коли всі захопились пошуком мєток і підозрілих людей, було світломаскування, дуже жорсткі вимоги до світломаскування, комендантська година. Ми з чоловіком сиділи і в вікні там через вулицю у будинку дуже підозріло блимало світло, ми думали, що це якісь наводчики дають знаки, і ми шукали контакти Тероборони місцевої. Найшли, повідомили про це, повідомили, шо там підозріло блимає світло. Через деякий час світло перестало блимати. А потім ще в нас колишнього мера міста піймали були з балончиком зеленої фарби і чуть не відлущували його через це, тому що думали, шо він ходить оці метки наносить. Резонансна справа така була.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ Соціокультурне дистанціювання. [Чи є у Вас знайомі, друзі, родичі в Росії? Як змінилися Ваші стосунки після повномасштабного вторгнення?] Да, знайомі є в Росії, да. В перші дні війни, як тіки-тіки там, двадцять четверте, двадцять п'яте [лютого 2022 р.], писала подруга дитинства, як їй шкода і як вона не може нічого зробити, щоб це зупинити. Дєсь через тиждень вона вже написала, щоб я не звертала увагу, шо це просто заговор такий, щоб я почитала там спеціальну якусь книжку, де все написано, шо це просто, щоб знизить кількість населення на планеті Земля, це війна. На шо я спросила: «А чому ціною життя українців це відбувається, скорочення населення планети Земля?» Ну, короче кажучи, вона писала, шо «пиши, які там у вас новини». Ну, в мене зникла довіра до цієї людини і я... ну, я не можу з нею спілкуватись. Тому шо от навіть вона наполовину українка, наполовину білоруска, але

вона «руская», і вона вважає, що «це просто... ну, не може такого бути». Як вона казала: «Потерпіте...», що «в нас пишуть, що вже Ніколаєв освободили». Од кого ви освободили? Я кажу: «До побачення». І каже: «Як малишка восприймає?». Я кажу: «Моя малишка кожний раз, коли залазить у ванну, плаче...» Ну, тому що я, видать, же своїм станом, переляком, нагнітала, і вона плакала й казала: «Мама, якщо мене не стане, якщо я вмиру, то знай, що я тебе любила». Кажу: «Так отак моя малишка. – кажу, – А як твої?» Як ти можеш мене зрозуміти? От як?! Якщо твої зараз сплять... От я тоді, коли в подвалі ночували, було дуже обідно, і вона мені на утро оце ж коли ми [знайомого грузина] того зустріли, вона якраз писала, що «Як ви там?». Я кажу: «Як, як?». Твої ночували і спали в ліжках, у піжамках, а моя в вонючому підвалі, в холодному, в одязі, в курточці, в шапці і попісать не могла сходити там, бо... бо на відрі не так комфортно, як хотілось би. Так що... да, оця є така знайома. У нас є родичі на окупованих територіях, це в Криму, українському, а також на Донбасі, в Єнакієво, отам ще є родичі. Але ті, що в Криму родичі, я ще сприймаю як родичів, тому що вони висловлюють свою підтримку і очікування на те, що Крим повернеться під протекцію України, а там на Донбасі, то я навіть не сприймаю їх як якихся рідних. Ну, які вони рідні? Ну які вони рідні, як вони обзиваються, звонять, кажуть, що там ти «бендеровка», чи хто? «Ми йдемо освободжати». Ти що, дурне? Чи яке ти? Ні, от там якийсь як одрізало, до тих. **Маркери ідентичності. Мова.** [Ви спілкуєтесь українською мовою?] Намагаємся, так. На роботі більшість... Ну, як більшість? У нас просто [керівниця], вона сама росіянка, вона народилася в Росії, але це не заважає їй... вона намагається говорити українською, вони допомагають нашим військовим, закупаються дрони. От. І коли ти з нею говориш українською, вона так само дуже старається відповідати українською, хай і з помилками, ну старається. Всі співробітники інші спілкуються українською. Або суржилом. [Як повномасштабна війна вплинула на мову міста в цілому?] В перші місяці було більше свідоме відношення до української мови, і більшість переходили все-таки. Зараз я помічаю, що люди навіть не стараються якийсь змінити. З самого початку був такий прям супротив, і всі хотіли українською спілкуватися, а зараз якийсь ні. [Ваше особисте ставлення змінилося до російської мови?] Звісно. В нашій родині ми не дивимося мультфільми, телепередачі російською мовою, ми не слухаємо музику російською мовою, ми не читаємо книжки російською мовою. Я ж могла навіть там музику російську слухати, це ж потім уже я... після двадцять четвертого на цьому табу стоїть. Це мова ворога. Мова ворога в моєму домі не звучить. [Чи є у Вашому колі люди, які так само радикально змінили своє ставлення до російської?] Я не можу сказати, що в нашому колі спілкування було багато таких російськомовних, в основному всі... або суржик був, або українська. Я знаю, що діти... От як моя донька, вона в садочку коли була, вона більше спілкувалась російською мовою, хоча ми в родині говоримо там українською більшість, а потім вже, коли почалась війна, то вона абсолютно повністю перейшла, не використовує й не вживає російських слів. Ще й поправляє... ще й мене поправляє, коли я щось там не так кажу і постійно говорить: «Українською, будь ласка, повтори те саме укра-

їнською!». У нас навіть от єсть же ж в школі оці, ну, співробітники школи самої, а дітей учать... свою дитину учить... ну, в повсякденні російською спілкується. А тоді проблема з школою, що не може дитина прочитати. От той, хто дома читав з дітьми українські книжки, казки, в тих немає проблем з мовою. **Маркери ідентичності. Простір.** [Як люди ставляться до декомунізації?] Є, звісно, категорії, які кажуть «Нашо це треба?». У нас от на меморіалі цьому, де зараз оце ж меморіал захисників України, а раніше був захисників Вітчизни, і там була така велика стела із зіркою, такою, радянської армії, і коли її знімали, от я була спостерігачем, як це відбувалося, і жінки які старші... молоді воно... вони так, ну, сприймають як належно, міняють та й міняють, це нормально. Бо так треба. А старше покоління, жінки от старші, вони це сприймали, як... от для чого це робить, ну, це ж так само вшанування пам'яті тих воїнів, які віддавали своє життя тоді за нас так само, тобто, для чого це робить, як це вплине на ситуацію загалом, глобально. Ніяк. Для чого це робить? Хай би була собі та зірка. Це символ от радянської армії, радянська армія так само... туди входили наші діди, прадіди. І так от є, що говорять. Вулиці просто перейменовували. Бульвар був Курчатова, став бульваром Мрій. [Як іде процес перейменування міста?] У нас було голосування, було таке неофіційне воно, але... Ну як неофіційне? У нас бралася думка населення, для того щоб передати її там мовній спільці, чи кому там, на вирішення при перейменуванні. В нас було голосування. І це голосування було в усіх там великих таких майданчиках, от, наприклад, міська рада, будинок культури, спорткомплекс... поліклініка, потім ще по школам, здається, деяким були, де можна було прийти проголосувати, як ти хочеш, щоб місто називалось. Було варіант Гард, Південноукраїнськ і Константиновка2, чи якийсь так. Лідерами були Південноукраїнськ і Гард. І досі в мережі, от в телеграмі є місцевий канал, і досі є суперечка про те, що хтось хоче, щоб це був Гард, як прив'язка до історичної назви, до земель там козаків і так далі, що це тут стоянка була козацька, що дуже класно було б, що Бугогардська паланка і було б класно, щоб це був Гард. Плюс це коротко, це так звучно, і запам'ятовується. Але наскільки я знаю, перемогла все-таки Південноукраїнськ, просто переклали і все. От кажуть: «І що Гард? Гард – це рибна сетка якась. Причому тут рибні сетки до нашого міста?» А те що там це Бугогардська паланка... Були випущені навіть класні інформаційні такі коротенькі фільм... Відзняті навіть такі ролики, такі фільми короткі, що вони не дуже багато займають часу... Місцеві історики, потім мовознавці... плюс от такі у нас єсть особистості, яких знають, це там місцеві власники малих бізнесів, от ми їх всі знаємо, от вони так само: хтось активно агітував і показував свою позицію, що це має бути Гард і чому це має бути Гардом. І от викладач навіть англійської мови, він дуже сильно прям так переживав, вболівав за те, щоб це була саме Гард. У нього навіть школа називається «ЕнГард» [EnGard]. Там навіть якийсь показували старі карти, що там прям така назва – Гард. Ну, там якась карта... якихся там століть. Ну, що давно. Що там була назва Гард, стояла історична назва. Поки що перемогла Південноукраїнськ. [Чи помічали, що місцеві мешканці з початком війни вивішували національні прапори на балконах?] У нас спочатку війни дуже ба-

гато було, що місцеві, мешканці, повивішували прапори на балконах там, на автівках, скрізь всі намагалися сказати, що ми ось, ми Україна. У нас були навіть... ну, така прям ото акція на початку, коли на центральних площах збиралися, населення, із прапорами з усім, [показати], що ми Україна, Южноукраїнськ – це Україна і ніяка там... далеко не Росія. Так, багато з'явилося таких, навіть клумби коли озеленюють, то зараз їх там роблять або у формі України, з Кримом обов'язково, або це камінчики жовто-блакитні, стрічки дуже багато, це от ляльки-мотанки там можуть в центральному парку бути, там дерево закоханих, воно так само з цих... з мотанок зроблено, обмотане. Дерева, навіть сухі дерева порозписували у таких... як вишиванка, орнамент. [Які національні символи маєте в себе в дома?] З символіки вдома... В нас і так були там вишиті рушники, наприклад. Як були, так вони й є. У нас [з початком війни з'явилася] колекція з трьох прапорів: один малий, другий великий, третій трохи ми згубили, бо донька скрізь їздила з прапором України. Ми так і не купили їй на заміну такого маленького. Треба їй купити, бо вона як згадає... Вона завжди з цим прапором їздила. І так ми загубили його.... Це для неї прям був талісман такий, вона прям дуже серйозно відносилася, що: «А прапор, а прапор? Я не взяла прапор». Дуже сильно плакала, ну, прям дуже. Для неї це... Вона й досі згадує і переживає... Для неї головне, щоб ніхто по ньому не потоптався. Вона переживає: «А якщо на нього наступили? А якщо його викинули? А якщо його там затоптали і ніхто не побачив?». Ну, отакі у неї думки, щоб нічого із ним не зробили поганого. Те, що загубила, то таке, а вона переживає, щоб йому нічого не було. В малюнках дитячих постійно вона десь прапор малює, нема такого малюнку, де б вона не намалювала, що прапор України. **Маркери ідентичності. Вбрання.** [Чи помічали останнім часом, щоб місцеві мешканці носили одяг із сучасною патріотичною символікою, написами, вишиванки?] Діти зараз, коли обирають, що ти хочеш одягнути там? То обирається жовто-блакитне. У доньки скіки от вишиванок, в тому числі й нові з'явилися, вони були, але й нові з'явилися. І плюс от спортивні костюми оці, і повсякденні костюми, і носочки навіть вона обирає, щоб розпаровувати, щоб були жовтий і блакитний, от наприклад. Шоб вона була... ну, як самоідентифікація. Зараз популярно ці тризуби наші, герб наш на одязі або просто кольорова гама шоб відповідала. У мене [футболка із жовто-блакитними написами] «воля», «свобода», «незалежність», «мрія». В мене дуже багато минулого року, от перший рік війни, просто ЮА [UA], оце наше скорочення, тризуби були... І в цьому році я собі купила футболку з написом «свобода», шоб всі бачили, «Юкрейн» [Ukraine], «воля», «незалежність»... Багато таких речей стало патріотичних. У нас от, наприклад, український одяг, і костюми українські в нас, от як традиційний одяг вважається, то, як на мене, він, коли одягають от фес-тимальний оце такий, то це якось не то. Ми зараз уже сучасна Україна, прогресивна вже молодь і діти наші прогресивні, вони дуже люблять, коли тризуби на них наші, коли кольори наші рідні, але це шоб все було в сучасному нашому оформленні. Чокери зараз же ж популярні, ці намиста такі коротенькі – чокери, і у дитини дуже багато їх, і жовто-блакитні, і просто біленький, і там сердечко жовто-блакитне. У нас навіть

[майстри ювелірного дому] створили колекцію, «Вишиванка» називається, де використані прям схеми вишиванки, орнамент український, вишивка. Може бути червона там, синя вишивка, може бути просто лазером нанесена. Дуже багато з'явилося прикрас, де просто там Україна, сама, не тіки там зображення, а от форма України, там підвіс. Дуже багато прикрас! І був величезний попит на це. Величезний просто. Там і «незалежна», і... всі оці такі центральні фрази... «Мрія» наша, символ наш, дуже багато просили. Сердечки, навіть ми купили от доньці, жовто-блакитне сердечко таке, підвіс. Приїжджали до нас наші от постійні клієнти, вони там їхали або кудись в гості, або їхали до родичів, які виїхали за кордон через війну, от вони сумували за кордоном за Батьківщиною, і вони заходили брали так само ці підвісочки з «Мрією», Україна от камінчиками викладена жовто-блакитними. Ну, дуже багато прикрас куплялося, що патріотичних. В перші місяці в нас прям розгрібали, прям пуста було, постійно потреба була в тому, щоб виготовлять ще, ще й ще. Зараз трошечки така впала ця кількість продаж, але не то, що там... просто вже всі, хто міг, всі купили. Попит не впав, тут просто, що хто міг придбати, той придбав. Тому що все-таки зарплати, наприклад, у більшості не зросли, багато хто втратив роботу, от. І не в усіх є просто фінансова можливість замінити собі або просто купити нове щось. Коли йде вибір між їжа, ліки чи прикраси, то вибирають їжа й ліки. [Чи святкують вашому місті День вишиванки?] Звісно. Обов'язково всі їдуть на Атомну станцію у вишиванках, всі підприємства у вишиванках. В нас і до цього, в принципі ми День вишиванки традиційно у вишиванках зустрічали, просто зараз це так більш відповідально ти вже одягаєш вишиванку. Ти вже, коли одягаєш вишиванку, то це не просто вбрання гарне, а ти вже прям відчуваєш себе такою частинкою Батьківщини. [Чи є люди, які висловлюють своє негативне ставлення щодо вишиванок?] Є такі люди, але вони... як із мого досвіду, це люди, які привезені були ще на будівництво Атомної станції, а їх тоді привозили із Росії в тому числі, і вони звісно можуть сидіти і ждати – ждуні. Для них – це показуха. А от [знайома] грузинка, про яку я раніше говорила, у неї нема вишиванки, ну вона дуже-дуже хоче, шоб вона в неї була. Це, вона каже, що для неї велика честь би була одягнути вишиванку.

РЕЛІГІЙНІСТЬ ТА РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ [Чи зараховуєте себе до якоїсь релігійної конфесії?] УПЦ Київського патріархату відвідую церкву. В московський патріархат навіть не захожу до церкви. Чому? Тому що я не можу зрозуміти, як люди й далі, от, наприклад, в нас вона діюча ця церква, люди там хрестять своїх дітей, вінчаються, ходять на сповіді, священники цієї конфесії, чи як правильно сказати, благословляють росіян, які їдуть сюди, що «з богом, давайте, унічотжайте українців». А ці й далі ходять хрестять своїх дітей. Служба ведеться російською мовою. Я хожу туди, де українська мова. [Чи відомі Вам випадки, коли люди перейшли до УПЦ КП?] Я помітила по самих цих прихожанах, що є, наприклад, так само постійне коло, а тут просто прийшли люди, я з ними особисто не знайома так прям, шоб знайомиться, але я знаю, що вони... бабуса наша вже розказувала, що це вони ходили сюди в центральну церкву московського

патріархату, а потім перейшли сюди. А єсть, наприклад, з бабушкою нашої працює жінка, в якій син в ЗСУ і отримував поранення, і все, а вона далі ходить сюди, в московський патріархат. Вона каже: «Це ніяк не взаємопов'язано. От їхній батюшка не такий, як другі батюшки, що він так само широко підтримує Україну, хоть і московський патріархат». [Ваша релігійна громада допомагає фронту?] Да, вони ж постійно збирають і пожертвування оці ж, які йдуть на храм, вони передають, і так само, коли там Великдень, то вони передавали і самі пасочки, і яєчка відвозили, всі продукти, багато харчування відвозили, і там навіть мужчина, який займався розписом церкви, він працював там при церкві, то він зараз служить, вони якось більше його бригаді допомагають, ну, передають там і продукти і такі, і сякі. І жіночки, які в хорі співають, в'яжуть носки захисникам. [Чи звертаються до храму, який Ви відвідуєте, із проханням про молитовну допомогу?] Взагалі кожна служба, кожна абсолютна, в церкві починається за те, що моляться за здоров'я захисників, там прям списки, всі хто подали або попросили записати. За здоров'я тих, хто в полоні читається, за здоров'я тих, хто поранений читається, називаються там імена, потім за всіх абсолютно захисників. В кінці служби співається «Боже, Україну храни». Захисникам... постійно вся... кожна служба, кожна, не важливо, недільна чи буденна там, вечірня починається з того, що моляться за захисників, а потім вже всі інші. [Чи можете щось сказати про інші релігійні громади, як вони допомагають?] Коли всі робили все, що могли, для армії, ну реально, все, що могли, і Аатомна станція в том чісле варила єжи оці протівотанкові, мішки піском нагужали, все, а єговісти навіть деякі позвільнялися із станції, щоб цього не робить, бо їм релігія забороняє, бо вони протів вобщє того, щоб участувать в будь-яких воєнних дійствіях, даже якщо це оборона держави. Да, да. І деякі... Ну, не деякі, багато єговістов звільнилося зі станції. Через те, що не хотіли варить оті єжи. Даже [чоловік знайомої] отказався варить. Сестра її рідна з чоловіком і сином виїхали, звільнилися із станції, виїхали тоже. Вони в Німеччину спочатку поїхали через те, що тоже не хотіли. Чоловік виїхав, бо він білорус за національністю. Білорус і єговіст, і вони виїхали без перешкод. І звільнилися, як тіки начяли заставлять там... ну, якось він на автотранспортном підприємстві робив, і шось там нада було обривать город по периметру, рить траншеї. А вони не хотіли це робить і сказали: «Це протів нашої релігії». Вони й зараз не помагають. Нічим ніяк. І коли ми на роботі збираємо там на дрони... чи, наприклад, дєвочка в нас, брат військовий загинув оце ж, він був [розвідником], і збирали грошима, щоб помогти там, на поховання, одна [єговістка] не здала. Тему війни вона [унікає]. Знаєш, як на роботі, всьо ровно ти то те скажеш, то те якось воно там, вона ніколи не піднімає тему війни, не участує ніколи в обговореннях війни, взагалі ніяк ніде. Ну вообщє. Для неї нема, ну, що то агресор, знаєш? От такого нема чьотко визначення, що «це агресор», а ми, ну, там жертва, на яку... на кого напали. Вобщє це не обговорюється. Єдинственне, що вони кажуть, що «ми не участуєм ні в яких ні зборах, ні допомагах військовим». Ну, нікому нічого ніяк. Навіть оце коли перші дні. Усі що могли, те й робили. Знаєш, варили ті єжи. Хто не міг, той копав, обкапував город, переривали дороги отак, город повністю обко-

пали... Вони неак не участвують у допомозі. Ієговісти всі, всі злиняли. Хто міг, той злиняв. А єсть у нас іще дєсь... Як ото церква називається?.. Мабуть, баптїсти оце. Да. От вони цих переселенців у себе можуть [приймати], безкоштовно харчуються вони там і так далі. От вони цим переселенцям дуже сильно помагають. За військових я не знаю, чи вони військовим помагають, а переселенцям помагають, да. Вони можуть у себе в домах розселять, ну при цьому вони мають відвувати їхні оті зборища.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Чи є у вас загиблі військові?] Да, дуже багато. Є прям такі періоди, коли там або через день, або кожен тиждень іде прощання з захисником. Ну, багато. Бо ми тут живем біля центральної площі, де відбувається прощання з почестями, з усім, як зараз заведено. У нас от навіть донька асоціює... от зараз у неї так... коли вона чує, що гімн дєсь грає, вона каже: «Шо з кимось прощаються? Прощаються з захисником?». І тоді доводиться пояснювати: або да, або ні. Про те, що буде прощання, повідомляють місцеві телеграм-канали, міська рада пише на офіційному сайті, оголошення виставляє, про те, що буде прощання, о котрій, просимо прийти, в кого є можливість. [Де і як ховають військових?] У них буде... зараз окреме місце, де захоронення це відбувається, потім будуть зроблені, наскільки я знаю, в проєкті у місцевої влади зробить однакові всім пам'ятники в одному стилі, так би мовити, щоб це була алея слави. Це, звісно, прапори на могилах зараз. От зараз це виглядає як окреме таке місце на кладовищі, де прапори, наші стяги, і хрести, дерев'яні звичайні хрести. Вони всі в одному місці. Всі захисники в одному місці. У нас є Меморіал захисників України, от, і там зроблене таке цифрове табло, там будуть світлини, ну, в цифровому форматі висвітлюються інформація про них. На деяких школах є такі таблички, це ще часів от... чотирнадцятий рік, до повномасштабного вторгнення. Це чотирнадцятий, п'ятнадцятий, шістнадцятий рік. Такі дошки є. Може, дєсь і є, просто я не в усіх закладах освіти була. Може, дєсь і є так, шо... [Чи носять вулиці імена загиблих військових?] Іменних от таких вулиць немає.

КУЛЬТУРА ГЕРОЇВ [Ким для Вас є військовий під час повномасштабної російсько-української війни?] Військовий – це мужчина номер один, герой, захисник, наш тил, наша міцна спина і так далі. Це ті, без кого ми вже впали б. У нас абсолютно всі діти, для них от зараз, дивишся, ким вони мріють стати, вони всі кажуть, що там «я хочу бути в ЗСУ». От в нас донька, був дуже довгий період, коли вона казала: «Я хочу бути снайпером» А я кажу: «Ти ж хотіла бути стоматологом». А вона каже: «Яка різниця, як зуби вибивать». І дуже довго було, що вона казала: «Я хочу бути снайпером в ЗСУ». Діти гуляють в ЗСУ. І дуже часто так, влітку чутно, як вони там гуляють, говорять там між собою і чутно, як вони кажуть там: «Так, я ЗСУ, а ти рускій». А той каже: «Я не хочу бути рускім, я вчора був рускім. Я не хочу бути рускім». Моя дитина, я не пам'ятаю, було якесь свято, що їй подарували гроші, і ми йшли, були наші захисники, стояли, це було на базарі. І вона пішла купила їм цукерок і віддала от цукерки. Ну, це вона за свої кошти пішла купила їм цукерок і віддала їм повністю. Вона сказала: «Дякую, що ви нас захищаєте». Не «нас», а «мене»: «Дякую, що мене захищаєте». А вони кажуть: «Та не треба, не треба, ти

шо, сама кушай». А вона каже: «Так треба, я хочу». [Чи змінилося ставлення до військових?] Не змінилось. Видно, що в нас тут деякі хлопці там відновлюються після травм в місті. Видно, що вони втомлені там, мучені, нема такого... я не раз зустрічала інформацію, що вони там можуть бути злі або розсержені, що ти там сидиш, а вони тебе там захищають. В нас зустрічалися тіки військові, які, ну, такі були доброзичливі. А ось на днях був інцидент, що хлопці шли, ну, так само, це звичайна така в них рутинна робота, іти з цими папками, виписувати повестки, у кого немає броні. І вони так само от пересіклися з... жінка з чоловіком шла. І жінка почала так там вичитувати їх, що «Чьо ви вобщі собі дозволяєте таке, такі дії робить і хто вам це уповноважив?» І так далі, і тому подібне. Вони собі перевіряли мовчки, мовчки, ну, ну, так мовчали. А потім уже, коли допекло... Вона каже: «Я за своєво сина... – вона російською говорила, – я за своєво сина кождоу мінуту переживаю». А ці ж хлопці уже ж тоді як розізлилися, ну, прям, видно, що це їх розізлило, що з ними російською і російською говорять, і кажуть: «Так само, як і наші мамки за нас переживають. Ви думаете, ми тут ходимо косимо, чи шо? Ми после раненій тут ходимо і всместо того, щоб лежать в госпіталі, ми ходимо по улиці собираемо...» Таке. Я ж кажу, що якось по-разному. Загалом до військових в принципі як відносились, так і відносяться. Просто шо зараз, чим довше триває війна, тим більше з'являється оцей страх, шо воно прийде і в твою сім'ю. Дуже багато втрат, дуже багато хлопців через якусь травму чи поранення, маючи досвід бойовий, не може більше брати участь у військових діях, і понятно, шо чисто кількісно їх більше і ми маємо, получається, якби всі, мабуть, відвоювати нам незалежність. Не саме ставлення змінилось до військових, а з'являється оця така напруга... Загалом ставлення абсолютно ніяк не змінилось, ти любиш, поважаєш... відчуваєш себе захищеною поруч з ними... підтримуєш, як можеш там.

*Записала Н. Литвинчук 29 грудня 2023 р.
у м. Южноукраїнську Вознесенського р-ну
Миколаївської обл.*

від Любчинської Тетяни Миколаївни, 1987 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи були у Вас передчуття щодо повномасштабної війни?] Стосовно там снів чи передчуттів – такого не було. Ну, я чітко пам'ятаю, це був кінець року якраз, ну, коли почались такі всі розмови стосовно того, шо війська біля границі, шо проходять навчання. В ЗМІ постійно нагнітали про стягнення військ РФ до кордонів України... Та особисто я не вірила, шо в XXI столітті в цивілізованому світі між нашими країнами може розгорітися війна. Найбільше були схильні до початку бойових дій, мені здається, старші. Може, тому, шо їм ближче ця тема, бо в них батьки застали [війну]. Ну, плюсмінус отакий вік, вік наших батьків, п'ятдесят-шістдесят років. І більше розмов було в їхньому колі. В моєму колі такого не було, це тридцять плюс. В принципі всі готувались до святкування новорічних та різдвяних свят. Нагнітань як таких не було, «ученія» і «ученія». [Можливо, чули від когось, шо природа якось передвіщала про лихоліття?] Я пам'ятаю... у нас є сусіди, ми близькі, тому шо

вони... кумов'я наші батьки, і вони напередодні осінню, тобто двадцять перший рік, вони були на дачі, вони прибирали, листя гребли, і кажуть, шо в той період дуже багато було мишей, шо, ну, якби це не [характерно] в ту пору року, шо такого не було, скільки вони там на дачі, припустим. Такого не було, шо дуже багато мишей. Ну, оце отакий момент я пам'ятаю. А за сні, за передчуття на якомусь такому якомусь ментальному рівні – я не пам'ятаю. За відчуття [розповідали]. Це Харківщина. Я розкажу зараз випадок. [Друзі родини] жили – Кутузовка – це перед Харківом, десять кілометрів від Харківка, і подруга розказувала, як починалась війна і як все було. Людина розхламила шафу. Якби довго збиралась, завжди шкода речей, може, ти там влізиш в ці речі, може, ти там комусь передасиш. І речі просто стояли якби мертвим грузом. Двадцять третього числа вона каже, ну, уже ближче десятої чи одинадцятої вона перебрала шафу, каже, перший раз, шо вона зібрала всі речі викинути, бо ніколи речі не викидала. Вона зібрала декілька пакетів і каже: «Дивлюсь в шафу, а шафа напів порожня». І, каже, уже пізно ввечері, там після десятої вона винесла ці пакети до смітника. А коли зранку почали летіти ракети, вона, каже, відкриває шафу, баче, шо реально їй потрібно, вдягає цей один костюм, вони збирають аптечку, дорожності, там гроші які і комп'ютери. І це ж вони виїхали в Харків. Ну, каже, [взяли] саме необхідне, теплі речі. Каже, даже змінної білизни там не брали, то шо летять ракети, ти просто вдягнувся і побіг. [Яким для Вас був перший день повномасштабної війни?] Це такі досить змішані відчуття, бо ми прокидаємся, ну, плюсмінус цедесь шоста година ранку. Ну, і зразу ти заходиш в телефон і дивишся якісь там новини, можна сказати. Того шо це... А шо це було? Це лютий. Я пам'ятаю, я ще лежу в ліжку, а чоловік – він встає швидше, бо він на той момент там ще його робив зранку. І він мені з кухні каже: «Таня, збирай документи і самі цінні речі, почалась війна». Для мене це таке, знаєш, як шось поза зоною неможливого. Кажу: «Шо ти розказуєш?». Він каже: «Почались бойові дії». А всередині такі... ну, відчуття, воно... наче, знаєш, як все перевертається, і ти не можеш зібратись з думками, ти не можеш оцінити реальну ситуацію. Ну, в нас же ж нічого не летіло, не перелітало, ми все дізнавались тільки з засобів масової інформації. Ну, і він мені сказав, в які міста прилетіло, ну, перші. Перші вибухи відбулися де там – Харків, Київ, Миколаїв, Львів, Івано-Франківськ... Тож переважно в аеропортах. В кожному із міст у нас знайомі, друзі, близькі. Ну, і ти одразу починаєш писати. Чітко пам'ятаю розмову з однокласницею, яка проживала на той момент в Миколаєві з сім'єю: «Таня, у нас в місті вибухи, збирайте документи, самі необхідні речі, знімайте готівку з карт та заправляйте машину паливом, – і каже, – якщо є гроші на картах, абнуляйте їх, то шо не буде нічого працювати». Наскільки я знаю, шо вони одразу зібрались, вони виїхали в той день з Миколаєва. Ми переважно переписувались [зі знайомими], а от іменно, шо з нею я пам'ятаю так чітко розмову. ...Зразу перша думка яка? Садочок і школа. Діток якби наче потрібно відправляти. Ну, логічно. Але ми з чоловіком обговорили, шо збираємо речі. Він то їде на роботу, бо на станції працює, а я тоже біжу на роботу, але я одразу веду дітей в садочок. І я відкриваю чати батьківські, дивлюся – якби тихо, нічого ніхто не

пише. І я думаю: «Як писати, буде – не буде?..» Ну, перше повідомлення було від мене. Пишу: «В цих подіях що робити? Ми ідемо в садочок, в школу? Чи ми залишаємось вдома?» Ну, більшість пішло в сад і школу. Ми дітей не водили. Ми одразу завели до батьків. На роботу прийшли, так як у нас на той момент якби сфера обслуговування була. Магазин одразу закрили. І товар почали весь складати, збирались всі. Але якби керівництво лояльне, то одразу поділилися на групи. Одна група бігла знімала гроші і закуповувала всі необхідні продукти харчування і товари першої необхідності, а інші робили безпосередньо роботу. Ну, ми працювали, я не пам'ятаю, неповний робочий день, чи до обіду, якось так. Але сам факт. В перший день всі сиділи ж дома і всі сиділи прикуті до телебачення і до екранів телефонів, а потім, я не пам'ятаю, це було напередодні вихідних. Швидше за всього, що на наступний день. Ми зібрали сумки і... Так як у нас дача, ну дача така якби літня. Там є груба, можна розтопити, перебути якийсь період можна, ну зимувати буде дуже тяжко, бо не така теплююча хата. Ну, ми всі зібрались і виїхали на дачу. Ну, а потім з понеділка мама з чоловіком... вона пішла на роботу, а ми з батьком і з дітками... ми лишились на дачі. Навіть тоді, коли ми були на дачі, ти весь сидиш на стресі, ти або сидиш в телефоні, або ходиш нервуєш. Ми, мабуть, там були до тижня, потім приїхали харків'яни, то ми вже поїхали в місто. Вони залишились на дачі. [Чи були в місті проблеми з комунікаціями?] Проблем з водо-, енерго-, теплопостачанням, та перебоями з інтернетом не було. [Ваше місто не піддавалося авіабомбардуванням і ракетним атакам?] Не, не, не піддавалось. Загроза бойових дій була в перших числах березня дві тисячі двадцять другого. Южноукраїнськ врятувала оборона міста Вознесенька та підірвав мосту. [Одна знайома] з Вознесенська сама родом, в неї там живуть батьки... Вона розказувала, як відбувалися події безпосередньо там, у Вознесенську, як вони [російські військові] заходили. Заходили вони ще з того району з такого, знаєш, як злачного, що люди йшли, ну, можна сказати, з лопатами, хто з чим був, всі хто хочеш. Ішли великими руками на танки й на військових. Попри те, що були там і обстріли, і все останнє. Як в перші дні. Ішли люди просто колонами проти танка. Так само і там було. І вони якби просто відбили. Відбили це місто. Бо якщо би не відбили, то не ясно, як би розвивались події у нас в місті. [Чи були в місті облаштовані бомбосховища?] Завчасно бомбосховища не облаштовували. В школах, в домах – просто підвали. Так як в школі дітей багато, то їх поділили на дві зміни. Ну, хоча б якось, щоб їх можна було розмістити в тих сховищах. На дачі у нас сховище теж немає. Якби просто гараж, а там таких, як падвали – такого нічого немає. Особливо перший час ми, коли приїжджали на дачу, там, я не знаю, там, може, десь недалеко є палігони, бо часто літали гвинтокрили, і коли летить гвинтокрил, вони дуже низько летіли. Таке враження: він зараз зачіпить дах будинку. Було, канешно, страшнувато. А так як сама дача знаходиться неподалік ріки, часто літають ракети, ну, свист теж такий шалений. [Особисто у Вас був досвід переховуватись в укриттях?] Ми минулого року... це, мабуть... це був квітень, минулого року ми гуляли з дітками, і якраз була тривога, бо тоді якось їх було, ну, не то що менше, ну вони рідше були. Ми гуляли на вулиці, на стадіоні, і якраз по-

вітряна тривога, ми з дітками бігли в укриття в школі. Ото один раз ми там знаходились. Цей подвал... він забезпечений чим? Є великі баки з водою і лавочки, що ти можеш розміститись, не стоячи, а ти можеш там присісти. Бо перші часи люди бігли в сховища, особливо там старше покоління. І ще, наскільки я знаю, у нас є поряд церква московського патріархата, вона доволі така велика, і у них є падвальні приміщення, то також в них можна сховатись на випадок чого. Пускають [туди всіх]. Це була уже [весна], там чи квітень, чи травень. Я знаю, що в тій церкві давали памперси, я просто підійшла запитала, чи вони можуть дати, і пояснила ситуацію. І священник сказав, що у них є сховище, і якщо що, то приходьте. Ну, каже: «Ми пускаємо в першу чергу діток і жінок. Ну, чоловіки в останню чергу. В першу чергу – це якби пріоритет для жінок і діток». Отакий момент. [Чи дбали Ви про свою безпеку в квартирі? Наприклад, заклеювали вікна скотчем?] У нас такого не було. Скотчем ми не користувались, у нас що було – світломаскувальний оцей же ж час. Коли заходило сонце, це уже, мабуть, після п'ятої години, що старались просто або зашторювати, або якимись покривалами-одіялами затіняли. Просто щоб не було світла. Це було то що перший період. Скотчем ми точно не клеїли. Ну, якби народ клеїв. Видно зараз деякі квартири, мабуть, просто люди повиїжжали, що ще цей скотч якби на вікнах і є. [Чи була у вас тривожна валіза?] Валіза – не було валізи. Розмови про тривожні валізи були на роботі ще з січня дві тисячі двадцять другого, та особливо цю інформацію ніхто всерйоз не сприймав. Потім уже, коли все почалося, то да, документи завжди стояли в рюкзаку. Ну, документи, коштовності. Ну, якби всьо. Що ти там?.. І якісь такі самі-самі необхідні речі гігієни. Ну, як з дітками. Щоб був якийсь комплект теплого одягу. Ну, такого плану. У батьків був, у тата. Мама – вона якби не особливо вірила, що може бути в наш час війна. А у тата був. Ну так само от на роботі – хто шуточно відшучувався за оці валізи, хто складав їх там. Я пам'ятаю, що купляли там продукти першої необхідності, по типу консерви, що довго зберігається. Ну, це не більшість, це так, одиниці.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Продуктами харчування та побутовою хімією завчасно не запасалася, та дома завжди є бакалія (макарони, плюс-мінус 5 видів круп, закрутки, варення та соління, забита морозильна камера овочами та фруктами). Ми виїхали [з міста на дачу] наступного дня. Виходить, двадцять п'ятого лютого. Ми з собою все взяли. Ми взяли саме необхідне. Ми брали продукти харчування, ну, це таке, типу, так як у нас своя дача, то це овочі, ну, картопля. Щоб можна було там зварити, посмажити, бакалія, крупи, консерви. Ну, і, мабуть, якісь закрутки. Таке, що саме необхідне було. Я пам'ятаю момент, коли ми повернулись сюди в місто [на початку березня], я пам'ятаю кілометрові очереда за хлібом. Ми їмо хліб, ну не в таких кількостях. І коли чоловік був на роботі, мама працювала по змінах, то отримується, ми коли прокидалися, мама була вихідна, хтось залишався з дітьми, двоє бігло по продуктах: молоко, м'ясо, хліб. Ну, це таке саме-саме основне, що купувалось. Кілометрові черги за хлібом. Батьки живуть, і вікна в них виходять на центральну вулицю, якраз напроти магазинчик з хлібом. Ну, черги – це

такі черги, які, знаєш, тридцять першого грудня стоять люди по хліб, бо не буде працювати пекарня там першого і другого, і всі закуповуються. Це такі черги були там кожного дня. І пусті полиці пам'ятаю в магазині: ти приходиш, а в тебе... Я не можу описати ці відчуття. Ну, це не то що там стрес, це якесь таке... ну, не розчарування... І навіть не паніка. Ти такий... Ну, це не суттєва ситуація. Ти заходиш в магазин, у нас же ж завжди, ти вибираєш сирів... [Зазвичай у магазині сирів] припустим, видів тридцять, як не більше. А тут на полиці один шматок десь завітрений валяється, і ти його береш або не береш. Полиці були пусті там [ті, що завжди] з ковбасами, с малочкай [молочні продукти]. Малочки не було. Це тобі треба було питати, коли завоз, може [чи] не може приїхати машина. Дуже помінялась логістика, того що багато чого приїжджало з Миколаєва, з Херсона. І полиці були напів порожні, якщо не сказати, що порожні в деяких місцях. [Ваше харчування з початком повномасштабної війни помітно змінилось?] На той момент змінилось, бо я пам'ятаю... Банально, якщо раніше там у тебе зранку міг бути тост з авокадо, червона риба, знаєш. Ну, це для тебе не те, що норма, ну в принципі ти пішов, ти влюбий час можеш це купити, а ти заходиш в магазин, а ти розумієш... ти вибираєш з того, що є. Це не то, що нагнітало, це просто, ну, якось мінялись цінності, ну, що ти будеш їсти. Ну, це не було так критично, але багато продуктів на той момент, які просто зникали з полиць. [Чи було щось, чого дуже хотілось?] Так щоб сильно хотілось чогось, мабуть, ні. Може, в тому плані, що є діти, і ти орієнтуєшся на них там, що їм хочеться. Ну, там, щоб в них банально, може, якіс там цукерочки. І молоко в нас має бути кожного дня. Оце в нас був квест знайти молоко. [Безкоштовно роздавали в місті молоко?] У нас був якийсь захід, да, було, було-було. Там людей дуже багато стояло, то ми туди навіть і не йшли. Ми старались знайти. Магазинів в принципі якби ми знаходили, просто бувало, що треба було постояти в черзі. Ну, або прийти в якийсь інший час. [Чи доводилось самим пекти хліб?] Хлібопечка у нас є. А хліб самі не пекли. Я пам'ятаю, що от, коли тато приходив, він коли купляв хліб, це було три-чотири буханки. Я пам'ятаю потім оці пакети з сухарями, які потім стояли до літа і ми їх десь возили потім на дачу, віддавали людям, у яких птиця чи якась живність. Ну, ми стіки не з'їдали. Але я ж кажу, оцей момент: «Треба взяти, бо не буде, що їсти». Оцей такий момент був.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* Брат чоловіка переважно за кордоном, вони формують туристичні маршрути для туристів і возять людей по цих маршрутах. Він [напередодні вторгнення] повернувся з Африки, бо вони розробляли новий маршрут, бо так переважно це була Європа. І в нього був також вибір. Його рейс затримувався, і був вибір їхати або в цей день, або там через день. Він вибирає оцей швидший рейс і якраз попадає... Він прилетів в Харків якраз двадцять четвертого лютого. Якраз на Салтавку. Він там орендував квартиру. Він приїхав, я так розумію, що це до четвертої години він приїхав, того що не було там ні суєти, нічого, а потім... Зразу кинув речі і ліг відпочивати, а потім покинувся від того, що на-

род метушиться. Там є друг, він одразу йому позвонив. Ну, друг живе в іншому, більш спокійному, можна сказати так, районі. Він з ним созвонився, каже: «Збирай речі, бо почалась війна, їдь до нас». І вони сім днів – друг з дружиною, дружини сестра з чоловіком, ну, в кожного по дитині, і брат чоловіка. Це вони всі були в двухкімнатній квартирі, вони десь були там тиждень. Ну, а потім чоловік каже: «Збирайте речі, приїжджайте до нас, в нас хоча б є дача, де там тихо і спокійно, і хоч не прилітає». І вони переїхали всі сюди [на Миколаївщину]. У них більш, канешно, такі яскраві спогади. Ну, це так в переносному сенсі. Того що вони застали оцю... Бо вони приїхали... двоє дітей – два рочки і дванадцять. Старша дитина – вона хоч розуміє, що робиться. А менша дитина – вона стала більш закрита, і вона не йшла взагалі на контакт до чужих людей. Зразу починався який крик і істерика у дитини. І вони, коли переїжджали, якраз були оці давки кілометрові на жедевокзалі. Причому що проблем виїхати у них не було, бо всі їхали на захід, а вони їхали на південь. І їм всі крутили в віска: «Ну, куди ви їдете?». Там також прилітає. Вони в принципі без проблем приїхали сюди. Вони приїхали п'ятого березня. Ну, і всі ж думали – два тижні, а два тижні уже затягнулися, дай Боже, на два роки. Вони прожили [на дачі] з п'ятого березня і до вересня. А потім уже тут в місті вони знайшли квартиру, бо там холодно. Дачний такий участок, ну там немає навіть самого необхідного – магазинчика. Кооператив [дачний]. Там дуже мало людей живуть на постійній основі. Це вже таке якби старше покоління. Так як батьки з самого початку там, вони тримають цю дачу років тридцять, і переважно всі знають, чия це дача. І вони [місцеві дачники] знали, що хтось з'явився новий, чужий. Вони дізнавались, хто це. І причому, що було дивно, що навіть чужі люди, що я їх не знаю, їх знають батьки, вони принесли продукти харчування: якісь консерви, тушонки, мед, ну, харків'янам, бо вони знали, звідки вони приїхали. Оце було таке, як... ну, жест доброї волі. Вони їм допомагали. Так як дачі знаходяться неподалік села, ну до села треба дойти кілометрів п'ять так точно, вони [переселенці] писали нам списки, що їм потрібно, а уже там раз в тиждень ми привозили продукти. Переважно продукти ми їм купували. І бувало, що коли можна було забрати [гуманітарну допомогу], я з їхніми копіями могла підійти там в соціальні служби, забрати якусь гуманітарну допомогу. Бо [коли] щось таке велике, вони приїжджали самі, а ми уже машиною завозили їм на дачу. [Ваші знайомі відразу реєструвались як внутрішньо переміщені особи?] Вони приїхали до нас в березні, а оформились в квітні. Вони, коли приїжджали влітку сюди [в місто] по продукти, їм було тоді страшно, коли реве сирена. Бо на дачі ти не чуєш, там спів солов'я, шум ріки, особливо ти не вникаєш, що там робиться, ти тіки читаєш новини. Так само, знаєш, вони пишуть: «Продукти...» Ну, там чи якісь соуси, чи ковбасу, що вони брали в Харкові, вони пишуть торгові марки там... чи сир... Припустим. Я кажу: «Шановні, у нас є так: два вида ковбаси – варена або сиров'ялена, тут немає торгових марок, тут що завезли, то ми і берем». Вони кажуть: «Как ета?». Я кажу: «Зараз з продуктами, ну, дуже тяжко якби». Хоть в принципі, вони, коли жили в Харкові, в них так само було, що по декілька людей виходили в місто і були черги великі. Тоже, щоб тобі купити хліб, треба

було постояти в черзі. Ну, так само: один ішов по хліб, другий іде по ковбасу. Грубо кажучи, є там чай, є бутерброд. Ну, бо всі на стресі, там ти не готуєш щось таке там а-ля ресторанні страви. Саме головне, що ти ситий і всьо. Бо в них так само прильоти були біля будинку, в дворі їхньому. Вони пару раз ходили в школу в сховище, але сховища, ну, як? Які сховища? Просто подвал. Пильний подвал, який до цього просто, ну, взагалі не пристосований. [Ваші знайомі з Харківщини досі залишаються тут, на Миколаївщині?] Одна сім'я, та що молодша сестра, вона виїхала, вони повернулися в Харків, вони повернулися десь, мабуть, в травні цього року, а інша сім'я залишилась. Брат чоловіка – він виїхав ще влітку минулого року. [Ті, хто залишився, змогли влаштуватися тут на роботу?] Так як переїхали в місто, влаштувались. Дівчатка швидше. Старша сестра, так як у неї старша дитина, вона влаштувалась, бо молодша, у неї дитинка отож була два роки, поки вони переїхали сюди в місто, ну, там їй було два і три, якось так. То вона була дома, але вона брала надом роботу, так як вона швея. А хлопці – офіційно не, це були просто падроботки. [Ця жінка, котра швея, брала з собою машинку в евакуацію?] Нічого не брала. Того що все... вони їхали на два тижні. А коли вони уже їхали з Харькава сюди, на південь, і збирали рюкзак. І в рюкзак не влезив батон чи хліб, вони достають комп'ютор, його залишають в цій квартирі, а в рюкзак складають хліб. Ну, це такий момент. В плані машинки – не: вона не брала, в неї вийшло так, що вона тут беушну купила, бо також вона там, так як вона вдома займалась, в неї була професійна машинка, оверлоки, воно все тяжке, вона залишилась вдома. А тут вона купила собі якусь саму звичайну. Ну, вона могла там самі елементарні речі [пошити], не то що пошив чогось там мега, а підшити, зашити – вона це могла зробити на тій машинці. [Як вона шукала замовлення?] Старша сестра дала оголошення. В них була група переселенців. Соціальні мережі... В соціальних мережах розмістила оголошення і все, і народ звертався. Бо ще було таке цікаве оголошення: «Зашью, пришью, перешью все, що можна. Звертайтеся!» І на це цікаве оголошення, ну, якби в неї було доволі багато замовлень, по крайній мірі, на саме необхідне там вистачало. [Чи багато з'явилося у вашому місті внутрішньо переміщених осіб?] Да, людей дуже багато з'явилося. І то що я знаю ще зі слів харків'ян. Ну, так як вони їздили отримували допомогу, а періодично отримувала допомогу за них я, бо бувало там їм позвонили зранку: «Приїдьте». Я знаю, дуже багато там бакалеї передавали. І було це літом, минулого, двадцять другого, тушки курей передавали. Ну, там на особу зареєстровану давали тушку курки. І так як вони живуть на дачі, там з транспортом трошки проблематично, не кожного дня їзде автобус, вони мене просили по можливості забирати ці продукти. Вони скидували там номери, кожному зареєстрованому переселенцю давались номери. Я підходила, казала номери, в принципі, продукти мені передавали. То людей дуже багато. [Звідки були переселенці?] Миколаїв. Я ще знаю, що ця наша сторона, з Миколаєва. [Звідти, де були бойові дії близько?] Да. У нас, благо, не було бойових дій і не хотілось, знаєш, щоб було по всій території України. Ну, відчуття все одно, ти все бачиш, хоч не воочью. Ну, так само історії знайомих, так само історії цих переселенців, які приїхали. У них, у цих

харків'ян, у них велика родина, вони всі з Харківщини. І вони жили всі під Харькавом, оця Кутузовка. Там тоже сім'я велика, і сім'я дружна, і вишло так, почалися бойові дії. Оцю Кутузовку дуже розрушило, ну, десь процентів на вісімдесят. Родина виїхала, хто куди. Хто на Полтавщину, хто за кордоном. Ну, якби сім'я... родина повністю роз'їхалась. І даже їхні батьки... вони жили в трьохповерховому будинку. По суті, їхня квартира ціла. Ну, під низом перший другий поверх горів, а інше крило – був прильот і розрушило, там якби дира. Будинок под снос. І батьки шістдесят плюс, вони зараз вимушені жити на зйомних квартирах, бо в своє помешкання вони повернутись просто фізично не можуть. Ну, а їх тоже розкидало – кого куди. Як взяли Енергодар, дуже багато наших місцевих почали виїжджати. Ну, бо зразу, знаєш, всі малювали сценарій, аналогічний в нашому місті. Бо багато хто тоді повиїжджав. Ну, отож я ж кажу, хто працював офіційно на станції, ті десь чи в кінці літа, чи осінню вони по поверталися сюди. Син пішов на тренування з вересня і він познайомився з хлопчиком і доволі подружився. Ну, а потім ми уже роздружились з мамой, а вони самі переїхали з Енергодара. Причому, що це не перше місце проживання. Вони тоже працювали на станції. Ну, мама працювала в освіті, в школі, і спочатку вони жили в Києві, потім їх направили в Жовті Води, а зараз тут. [Ви розглядали можливу евакуацію?] У нас... нас більше чоловік відправляв. Так як у нас, ну, у мамі є будинок батьків на Західній Україні. Бабуся з дідусем померли, а дім якби стоїть, пустує. І чоловік пропонував нас завести. Ну ми прийняли рішення залишитись всім разом тут, вдома. [Чи багато ваших знайомих виїхало?] Виїжджало. Особисто моїх знайомих багато виїхало з Харківщини, з Харькова, безпосередньо, де відбувались бойові дії. Переважно хто поїхав, той на даний момент не повернувся. **Зовнішня міграція.** [Ці люди перемістилися в межах України чи виїхали за кордон?] За кордон. [Однокласниця з Миколаєва із сім'єю спочатку] були на Західній Україні, а зараз в Швеції. Ну, вони не повернулись, були їхні знайомі тут, на території України. Вони якісь там необхідні речі забрали, але на даний момент вони не повернулись. [Знайомі з вашого міста виїжджали за кордон?] Да. Є, які повернулись. Повернулись ті, хто працював на атомній станції. Бо постало питання ребром: або ви ходите на роботу, або писати заяву на звільнення. То повернулись. А ті, які безпосередньо працювали самі на себе, то вони там і залишились на даний момент. Спершу, як у всіх були там і слюзи. Ну, то що тяжко пристосуватися, але зараз нормально. Так як дивись по соціальних мережах... Як можна сказати? Люди живуть. Переважно це Германія. То, що наша кума виїхала в двума дітками, а чоловік – він служить, – Уельс, біля Великої Британії. А так переважно... Сестра виїхала з сім'єю. Вони виїхали в Лондон. А переважно – це Германія. Германія, Польща... В Італії була рідного брата дружина. Ну, вони з племянницею пробули, мабуть, місяця... ну, може, до чотирьох місяців, вони повернулись. І так, як вона каже за Італію. Вони їх... ну, не то що не сприймали, вони не розуміли позицію українців, чому іде супротив у людей. Ну, типу, вони би поступили геть по-іншому. Вони би капітулювали. І в плані там допомоги дуже тяжко, бо вони жили на свої кошти. Ну, так допомогу вона і не отримала. В скорому часі вона повернулася

додому. Ну, а про поїздку згадує як про страшний сон. Бо в принципі в Італії вона була, але на відпочинку. Вона каже: «Це дві різні паралелі, – коли ти їдеш просто відпочити, і коли ти знаходишся там просто, без всяких прав».

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ Ми ходимо в греко-католицьку церкву. [Як змінилася кількість прихожан у вашій церкві після повномасштабного вторгнення?] Ця церква... це осередок людей, які приїхали з Західної України. Тут вона така, можна сказати, якби невелика, і всі свої. Всі свої, можна сказати. Я тут скажу, що люди на півдні, вони рідко коли ходять до церкви. Тут більше люди ходять, знаєш, коли треба освятити паску або там яблука на Спаса, ну, якби все. Або, знаєш, якщо у людей вже якась там біда і горе. А так переважно, що ходять якби всі свої. Є люди, яких я не знаю, ну, якщо чесно, я сама рідше хожу. Дитина в мене ходить, донька, вона ходить кожного тижня в неділю на катехізація, так як вона готується до першого причастя. Мама в мене ходить постійно, кожного тижня, я рідко там. Я, може, раз, два рази на місяць. [Служби постійно проводилися, коли почалася повномасштабна війна?] За служби я вже не пам'ятаю, бо тоді якось було взагалі не до яких заходів, що всі, хто виїжджав, хто просто... хто дома був. Оцей момент я точно не пам'ятаю. [Чи допомагає ваша релігійна громада військовим на фронті?] Так-так. Я не пам'ятаю, в кінці листопада вони передали... ну, з-за границі переганяли машини. В плані того, що продуктами вони постійно помагають і от машини теж. Священник якось... я от цього моменту не знаю, ну, я знаю, що він помагає також. Вони як посередники, з-за кордону ганяють машини на фронт. Тут теж ремонтують їх там чи фарбують. Ну, такого плану. І хлопцям допомагають. Неоднократно священник теж їздив на фронт. Хлопцям вони допомагають. Коли збирається священник на схід, він пише, є група в соціальних мережах, він пише прихожанам, у кого є бажання там щось приготувати, спекти чи, може, якось фінансово допомогти, то він про це повідомляє. Я пам'ятаю, був такий період, коли почалось оце ж масово, коли хлопці йшли в воєнкомати і там іменно у них [при церкві] була облаштована їдальня, там годували хлопців, які були в Теробороні. Бо я пам'ятаю, ми ще приїжджали і ми продукти звозили: то закрутки, то якийсь там чай, кава, що можна, ну, так просто зігрітись, бо це зима була, що можна було просто зігрітись, поїсти. То ми туди привозили. У них ще до війни була благодійна організація – раз в тиждень в неділю вони готують малозабезпечених людей. Якби це в них залишилось і дотепер. І там часто теж вони допомагали продуктами [переселенцям]. Бо вони співпрацюють... це організація «Карітас». І теж дуже багато продуктів харчування, переважно, продуктів харчування і засобів гігієни передавали так само. Ну, так як я знала особисто священника, ми підходили, ми розказували, яка ситуація, то, що в нас люди живуть. Ну, в принципі безпосередньо не один раз вони передавали гуманітарну допомогу харків'янам. Без оплати.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* Я знаю, що з дві тисячі чотирнадцятого року плетуть оці сітки, збирають також продукти. [Коли відбулося повномасштабне вторгнення, дитячі] сади самі по собі були

закриті, але вихователі... вони приходили на свої робочі місця. І я пам'ятаю, в соціальних мережах писали, що там потрібно, навіть от вихователі. Школа – я не пам'ятаю, а вихователі точно. Вони просили по можливості, ну, зі старих речей полоски нарізати, вони плели сітки. І я пам'ятаю, всі, які були непотрібні штани, брюки оці, чорні переважно, я сиділа оце різала полоски. Так само вони збирали по можливості нитки теплі, ну, для в'язання або теплі світєра, вони розпускали нитки і плели там, в'язали носки для хлопців, на передову. Ну, і так само, що ми носили продукти харчування. Щось із смаколиків, там якесь печиво, цукерки, чай, таке, саме-саме необхідне. І нескоропортящєся. В школі також то збирають. Ну, там переважно то, що присвячується до якоїсь там певної дати, але якби загалом все одно збирають теж оці такі кошики продуктів. Або так, або фінансово. Ну, хто що в змозі. Збирають... зараз переважно військовим. Є різні організації, бо так само діткам, які постраждали, теж збирають. Ну, переважно це там канцелярія. Ну, канцелярія і солоденьке.

КОЛАБОРАЦІЯ ТА КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ [Чи відомі Вам приклади колаборації?] Саме в моєму крузі – я не чула, не було випадків таких. В місті були епізоди, так, так. Ну, це були переважно... Я не знаю, свідомо – не свідомо. Ну, бо була якась жіночка. Який знаю випадок, особисто людину не знаю. Це було... державна служба, і там працювала старша жінка. Ну, наскільки я знаю, вона ростила дитину сама, і вона переїхала чи десь зі сходу, чи росії, точно я не пам'ятаю. Був момент... Вона займалася... Це організація – комунальне підприємство, водопостачання. І ця жіночка, вона знає комунікації водопостачання. І там якби вона відкрито говорила, що вона чекає приходу чи зміну влади. Я знаю просто, що їй об'являли байкоти. Ну, такого плану. Якби таких наче з нею інцидентів ніяких не було. Ну, то що вона відкрито, вона каже свою позицію, що вона чекає нову владу.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Міжетнічні стосунки. [У вас є знайомі чи родичі в росії?] У нас чоловіка бабуся – вона живе в комі сср. Чоловікова мама – вони спілкуються. Бабусі, ну, якщо я не помиляюсь, їй там під дев'яносто років, ну, десь так. Вісімдесят хай буде там чи шість, чи сім... В принципі бабуся активна-позитивна, приймає участь в культурному житті містечка, вона виступає, але після того от, як почались оці всі події, то якби вона прихворіла, вона уже не виходє, не виступає. Вони спілкуються з чоловіковою мамою, спілкуються кожного тижня, але цю тему вони не піднімають. Є рідний брат чоловікової мами. Ну, це тільки чоловікова мама з ними спілкується. Ну, тему війни вони не затрагують, не піднімають, побутові теми: як здоров'я, як пройшов день. А іменно ці теми не піднімаються. [Це так, без домовленостей], по умовчанию. Получається, бабуся знає, що Ярослав, внук, повернувся з Африки, і він попав якраз на такі гарячі події в Харькаві. Вона знає, ну, вона повірити не могла. Вона не то, що заперчує це, вона просто не могла повірити, бо у них по телебаченню такого не показують. За брата не знаю, ми особисто не знайомі й не спілкувались. А от з бабурьой вони спілкуються кожного тижня і цю тему не піднімають. В мене ще подруга, університетська подруга, вона живе в Падмасковї, ну, ми в принципі...

Це, може, знаєш, якби з плином часу... Просто ми менше стали спілкуватись. Ну, ці події ми з нею обговорювали, вона сама з Авдіївки, Донеччина, то в принципі вона знає про ці події, бо в неї живуть там батьки. Якби їй це все до болю знайоме, але це уже підконтрольна територія росії. Я знаю ще в ті часи, дві тисячі чотирнадцятий – дві тисячі п'ятнадцятий рік, так як її батько сам з Вінниччини, вони з мамою виїжджали, ну, на той момент подруга сама жила уже в Падмасков'є, а батьки виїжджали на Вінничину. Вони якийсь час прожили, але все одно вони потім повернулися в свій дім. Ми переписуємося. Просто зараз якби рідше. Ну, переважно тож іде розмова про дітей.

Маркери ідентичності. Мова. [Якою мовою Ви спілкуєтесь у побуті?] Ми спілкуємось українською. Мої батьки і ми з дітьми. А у чоловіка... так як мама, вона сама... і російські, і польські коріння, вона спілкується російською, батько українською, а діти змішаною мовою спілкуються. [Чи є у Вас знайомі, які перейшли на українську мову після повномасштабного вторгнення?] Є. Є, так. Є і кумов'я також, які... Ну, в принципі якби україномовні сім'ї, їхні батьки україномовні, а вони спілкувалися російською. Чи, може, це залежить в якому ти соціумі ріс, де ти навчався. Бо навчались – хто в Севастополі, хто де. Ну, в принципі, я так само... я народжена на заході. Ну, батьки уже в цей час жили тут, у нас містечко змішане, тут дуже багато, ну, національності як національності, тут переважно якби росіяни й українці, це уже так є, і молдавани... Ну, якби тож і національностей, і регіонів дуже багато різних, бо так як будувалась атомна станція, людей звозили з усіх усюд. Ну, переважно тут мова російська. В школу я ходила українську. Ну, на уроках ми спілкувалися українською, на перервах російською. Якщо ти спілкуєшся десь поза межами школи українською, тут вважалось, що ти, ну, якби селюк, якби так і було. То потім я вчилась в Харкові. [До того] чотири роки я вчилась в Миколаївській області в Первомайській, то тут переважно українська мова була. Но коли в Харків ми переїхали, ну якби я свідомо уже перейшла на українську мову, ну, якби це був мій вибір особистий, хоч в принципі місто російськомовне. Неоднократно мені тож казали типу: «А чьо' ти спілкуєшся українською мовою? Ти же ж в Харків'є живеш?» Ну, я не знаю, яка логіка, де паралелі – російська мова і Харків. Ну, це таке. Ну, але були такі моменти. [Чи змінилась мова міста в цілому з початком повномасштабної війни?] Я не можу казати, що кардинально, ну є люди, які дійсно спілкувались такою чистою російською мовою і вони свідомо переходять на українську. Щоб повністю всі перейшли – не, такого немає. Є якби, знаєш, хто старається говорити там в певних місцях українською. Ну народ переходить на українську мову.

Маркери ідентичності. Простір. [Чи помічали в просторі міста національну символіку, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки тощо?] В плані символіки – у нас центральна вулиця, і там такий, як металевий заборчик, то раніше він, якщо чесно, я не пам'ятаю, якого він кольору раніше був, то зараз він жовто-блакитний. Є ще на балконах тож люди вішають прапори. Тож з'явилося, не було раніше. [Як люди загалом ставляться до процесу декомунізації?] Мені здається, нормально. В принципі пам'ятників лєніну у нас тут в місті не було, місто порівняно молоде, з сімдесяти п'ятого року,

то таких пам'ятників не встигли [наставити], тут такого нічого. Ну, просто то, що вулиці названі комуністичними такими назвами, які уже перейменовували. Наша вулиця була Дружби народів, зараз Європейська. У батьків також... в нас ще з дві тисячі чотирнадцятого року, у нас була центральна вулиця лєніна, там вона зараз... не вулиця, а проспект, вона зараз проспект Незалежності.

Маркери ідентичності. Одяг. [Чи носять мешканці вашого міста одяг із сучасною патріотичною символікою?] Дуже багато футболіст. Навіть у нас був випускний в садочку в сина, то нам запропонували, ну, як фемелі луки, або хоча б дітки щоб були всі в однакових футболках патріотичного стилю. У нас були футболки [з написом] «Все буде Україна» і якби такий, як фрагмент прапора. І ще, якщо раніше Західна Україна – це, знаєш, могло бути або випускний, або перше вересня – дітки ішли в школу в вишиванках, то тут такого не було. Всі йшли там білий верх, чорний низ, то зараз якби і тут таке є. І в принципі більшість свідомо це вдягає. Ну, не то, що так треба, так сказали, а більшість свідомо вдягає. Отакий момент. Вишиванки в нас там ще з самого початку. Вишиванки – це не іменно з початком війни, у дітей є вишиванки там уже з самого початку, це ще з року, я розумію, що це твій символ. В мене якби тож є, а чоловік до цього всього – він якби нейтрально відноситься до символів, релігії. Якщо там свідомо і ти вибираєш якусь там церкву, там підтримуєш якісь традиції, то в них в сім'ї трошечки по-іншому. Традиції якби є, ну іменно такі, як українські оце там, то нема такого. [Чи пов'язане це з тим, що Ваша родина має коріння на теренах Західної, а чоловік на Півдні України?] Мені здається, так. То що навіть в плані релігії, в них тут вот ближче до центра церква у них з'явилась не так давно. Батьки живуть в маленькому містечку, і самої церкви в них не було. Навіть таке посвятити паску, ну, це можна було просто напекти паски, помалювати яйця, і в них уже свято. На Західній Україні якби не так. Там абсолютно все не так. Я не жила там. Я там проводила ціле літо. Там бабуся. Одна бабуся з заходу, з Івано-Франківщини, а батькова мама з Вінниччини. То тож різні регіони і по-різному все. Ті самі святкування і вірування вродіби, і релігія одна, ну відношення до цього геть інше. Якось з кожної сім'ї ти стараєшся брати шось там краще, ну, ті самі там святкування, якісь традиції такі. То береш краще для себе і стараєшся їх зберегти. А от іменно відчуття самого свята – це в мене більше, мабуть, більше от з заходу. Бабуся – вона з селища, не з міста, а з села, і там особливо Різдво – це таке... це шось таке велике і казкове. Там оце, знаєш, Коляда, збирається вся родина разом, оці вареники з сюрпризами, дванадцять страв на Святвечір. Якби дуже цікаво. Бо у бабусі троє дітей і шестеро внуків, то в принципі рідко бувало таке, що збирались всі-всі разом, того що то в когось робота, то навчання, хто де. Але коли збиралась родина вся разом, ну, це настільки, ну, так тепло, емоції такі, дуже приємні і теплі. Ми відпочивали з дітками в Карпатах цього року, і так само, що можна було вибрати сувеніри, які хочеш, діти вибрали собі на шкіряних шнурках тризубці. Ну, це не то, що там я пропоную їм, це був чисто їх вибір. У доньки були сержки тож жовто-блакитні. Це свідомо їхній вибір. [Робили ще патріотичні] татуїровки... Дівчата, особливо минулого року... В мене просто подруга, вона

займається, робить маленькі татуїровки, і тоже дуже багато дівчат робили на руках, там вище запястя, оце ж і колоски, і такого плану як вишиванки, фрагменти з вишиванок. Оце якби є таке. *Маркери ідентичності. Харчування.* [Чи є замовлення на кондитерські вироби в патріотичному стилі?] Да. Минулого року було. Дуже багато тортів було в патріотичному стилі. Даже просто дітки на день народження, ну, там дітки десять років, там дев'ять, от такого плану, дітки замовляли. Або це був пес Патрон, або шось в жовто-блакитних кольорах, або ж це, ну, типу, якщо дівчатка, це символіка. Або там маки, дівчатка українські... Якщо раніше ні, то зараз є. [Чи змінилась за останній період ця тенденція?] Якщо минулого року це получалось було таке, як маленьке виробництво, то зараз я дома цим займаюсь, більше працюю з кав'ярнею, то не можу точно сказати. Ну, так як дивлюсь в Інстаграмі, в принципі вистачає. [Чи вплинула війна на святкування у вашій родині?] Не так, як раніше. Ну, особливо от перший рік. Ну, зараз ми святкуєм день народження дітей, ну, однозначно, того що якби час іде і хочеться, щоб у них все одно якісь такі приємні моменти залишалися в житті. А так, як раніше там, с танцями і плясками, знаєш, якби, ну, нема такого. Просто, як ото кажуть, не на часі, не на разі. Стараємось збиратись. Зараз уже, в цей час, то трошечки поіншому. А минулого року, ну, було геть не до того, не до святкування.

КУЛЬТУРА ГЕРОЇВ [Чи змінилося ставлення до військових?] Ну, для мене це, канешно, такі, знаєш, люди віддані і відважні. Просто вони ідуть, вони розуміють, чим це все закінчиться... Просто ще такий момент, я знаю, що спочатку дуже було багато добровольців. Ти дивись на всю оцю картину і дуже шкода людей, що вони якби кладуть своє життя. Іноді дивись на корупцію і все останнє, і мені дуже шкода просто життя людей. Уже не важливо, знаєш, там є люди... є різні люди, ну, коли хороші спеціалісти і просто дійсно достойні люди кладуть своє життя, а якою ціною достается перемога. Для мене це відважні люди, особливо, які йдуть свідомо туди. Не тих, кого забрали, і ти мусиш, того що немає виходу. А ті, які йдуть свідомо, і це їхній вибір.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [У вашому місті багато загиблих воїнів?] Да, багато. [Чи брали Ви участь у прощанні з військовими?] Да, особливо спочатку. Зараз менше, а спочатку так. У нас получалось на центральній вулиці, це біля Палацу культури, відбуваються прощання з військовими, то да. Ну, дуже багато людей збирається. Місцевих. Я не можу сказати, що я на кожному прощанні була, на декількох була. Людей якби багато, дійсно. [Як ховають військових на кладовищі, локально чи біля своїх рідних?] Там, наскільки я знаю, їх поряд ховають, ну, якби воєнних всіх разом. Вроді би ще на кладовищі, як ото, знаєш, є алея слави, тоже воєнні. Бо спершу їх ховали в одному місці зразу при в'їзді, там, де самі визначні люди міста, такого плану, от в тій стороні, а зараз їх ховають, ну, всіх разом. Ну, хлопців, на жаль, дуже багато загинуло. [Чи називають вулиці на честь загиблих воїнів?] На даний момент ні. Іменами загиблих не називали. Тут [у місті] мама загиблого хлопця... на будинку дев'ятиповерховому намальовали мурал. Оце ж намальований оцей мурал.

МИКОЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН

с. Новопетрівське

Записала О. Таран 12 жовтня 2023 р.
у с. Новопетрівське Миколаївського р-ну
Миколаївської обл.

від Прилуцької (дів. Завтура) Тетяни Юріївни, 1969 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Ця війна почалася для мене набагато раніше. Конкретніше – майже за вісім років до лютого 2022-го. Багато з моїх односельців теж так вважають. Увесь цей час війна лише підкрадалася до нас. Але саме двадцять четвертого лютого ми побачили цю війну вже над собою. Над нашими хатами... Розкажу, як це сталося зі мною. На світанку я, за сільською звичкою, вийшла за поріг і почула, нібито здалеку, від сусідньої Гуріївки, долітають якісь поодинокі вибухи. За мить я вже стояла посеред двору, і подібне чулося [з] протилежного боку, і раптом аж здригнулося від вибуху небо. Я перелякано забігла в хату і вже з телевізора почула страшні новини... Так, війна! Широкомасштабна. Якої не чекали тільки надто довірливі люди. Я також намагалася довіряти, але пережити не давало. Буває ж таке, що біда наскрізь пронизує душу, а пережити оживає з новою силою, а ти душею вболіваєш за кожного так, як за свого власного сина. Може, це особливості суто мого характеру чи людської психіки взагалі. Тому очевидно, що мій переляк від почутих теленовин і вибухів виник як реакція на пережити 2014-го. Тоді мій молодший син Іван Прилуцький у складі сімдесяти дев'ятої аеромобільної бригади як контрактник був серед тих захисників, хто протидіяв захопленню Криму. Тоді нейтралізувати путінських зелених чоловічків не вдалося. Пізніше стало гаряче на східному напрямку. Він як військовий – мовчазний, оберігав мене і майже не писав смс. ЗМІ були основним джерелом інформації про події на Сході. Незадовго до війни ще й помер чоловік. Мої переживання були безмежними. Та найстрашніше настало у вересні, коли наша рідненька Сімдесят Дев'ятка, вийшовши з оточення, повернулася до Миколаєва. Урочиста зустріч, квіти, нагороди, а мого сина немає. Ніхто з начальства не міг відповісти, куди поділися хлопці, де їх втратили? Чому ніхто не може відповісти? Майже дві доби була непритомною, а рідна сестра з чоловіком розпитували-розшукували нашого Іванка. І він нарешті знайшовся! Сам зателефонував з чужої мобілки аж з Дніпра. Туди, у військовий госпіталь, йому контуженому на потрощеній БМП з пораненими бійцями допомагали дістатися небайдужі. Про контузію син мені нічого не казав, не хотів хвилювати. Коли Ваню на день відпустили з частини додому, я побачила його повністю синю спину: з такою силою відпечатався слід від броніка, коли вибухова хвиля відкинула Ваню на кілька метрів. Про пережити по дорозі з-під Дьякового, селища на кордоні аж із ростовською областю, я дізнавалася з випадково почутих розмов, коли йому телефонували врятовані хлопці чи дякували їхні матері. Виявляється, мій Ваня, будучи контуженим, зміг покласти на БМП до десятка важкопоранених побратимів і вивезти їх манівцями з-під обстрілів, без навігатора, топографічної карти, без приладів, без вказівок старших офіцерів. Ці жахи початку війни, що пережила моя дитина, періодично оживають, коли зараз звучать нові розповіді про ві-

йну. На сільському кладовищі ми за вісім років поховали чотирьох синочків. Всіх оплакували селом. А після двадцять четвертого лютого синьо-жовтих прапорів на могилах бійців стає все більше. Першим полеглим став Юрій Мироненко, син моєї улюбленої вчительки, директора нашої школи Валентини Іванівни Мироненко. Всі знали Юрка з дитинства як винятково порядного, сміливого хлопця. Він серед перших добровольців з'явився до військкомату. Мама як авторитетний у районі освітянин могла б звернутися до впливових знайомих, бодай відстрочити повістку, або ж сама відмовити сина не залишати її хвору, з наступною тяжкою операцією. Але її совісність не дозволила, бо завжди вчила любові до Батьківщини і сина також виховувала патріотом. Пам'ятаю, як хвилювалися односельці, коли оперували Валентину Іванівну, як цікавилися результатом, вимолювали одужання. Другим поховали онука мого сусіда – сміливця і професійного військового Сашка Булата. Загинув у танковому бою. Щоразу прощання з полеглими односельцями засвідчує, якими щирими, чутливими, готовими підтримувати і допомагати чим можуть стають наші люди. Навіть до тих, з ким раніше не спілкувалися взагалі. Коли орки, захопивши Херсон, заходилися запекло нищити Миколаїв, щоб відкрити шлях як на Одесу, так і на Первомайськ, до Південно-Української АЕС. Наше село межує з трасою Миколаїв–Київ, а тому неминуче могло б стати вигідним плацдармом для можливого ворожого наступу. У селі швидко утворилась та активно запрацювала Територіальна оборона. Всі без винятку чоловіки чергували на блокпостах, рили протитанкові траншеї. Жінки приносили продукти, щоб у дитсадочку ми готували тероборонівцям гарячу їжу. Годували і приїжджих з міста. Жінки допомагали поселитися тим, хто не мав родичів у селі. Всім уже стало відомо про звірства орків у Бучі, Ірпені, Бородянці. Приїжджі жінки також пропонували свою допомогу, аби не пропустити ворога в село. Всіх об'єднала оборона села і цілої країни. Зустрічаючись, запитували одне одного, ділилися новинами від родичів і знайомих звідусіль. Особливе ставлення було і залишається до тих, чий сини чи чоловіки служать у війську. Іноді запитувати неймовірно тяжко, бо знаєш, настільки то болюча рана прямо в серці мами чи тата. Чим зарадиш горю односельців ***, чий син, професійний військовий, захищав Маріуполь і потрапив у полон. А за цей час у нього вже народився синок. Рана однієї родини – це завжди біль для всіх громадянців. І цього болю додається з кожним днем війни. Люди різні є, іноді складно зрозуміти, чому так роблять. Якоюсь одна з наших ніби й нормальних жіночок, побачивши поблизу дитсадочка військову машину, раптом обурилася, мовляв, навіщо вони тут? Можуть же обстріляти за наводкою... Я терпляче пояснила їй, щоб даремно не хвилювалася, а після розплакалася і ковтала «Корвалмент». Серце буквально вилітало від несприйняття того нежіночого вчинку. Як це низько для матері, чий сини також служать зараз в армії! Я згадала, як син розказував по мобільці товаришеві, як вони вибиралися з оточення, дві доби в спеку без їжі і води. Місцеві бували заступали дорогу до криниці, а продавці відмовлялися навіть продати пляшку води, бо під магазином натовп дико волав: «Уходіте! Бендери!». Такі моменти вриваються в пам'ять, і час не лікує від жорстокості навмисне обманутих. Коли тебе розуміють і тобі співчують, ти душею це відчуваєш і стараєшся вижи-

ти. Знаю по собі, коли втрачала свідомість, допоки не озвався мій Ванюшка. А тепер все частіше виникають і наче переслідують якісь нові думки. Ну, чим же, як зарадити материнському горю? А вже не один десяток наших жінок шукає розради, плачучи біля синівських могил. Мене минуло це лихо у вересні чотирнадцятого, але досі чатує. Зараз мій Іванко доставляє зерно на припортові елеватори. Це хоч і не фронт, але сьогодні ворог усе активніше цілиться у припортові елеватори, зернові склади. Будь-яка неприємність не виключена, особливо при розвантаженні чи виїзді на певний об'єкт. Чи то ворожий дрон, чи ракета можуть раптом влучити прямісінько в нього. Виряджаєш – прощаєшся, зустрічаєш з рейсу живого – радієш. Така вона тепер материнська доля...

с. Шевченкове

*Записав А. Бацвін 15 липня 2023 р.
від Лиховид Людмили Василівни, 1963 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в с. Шевченкове Миколаївського р-ну
Миколаївської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Де Ви зараз проживаєте?]

Проживаємо зараз в селі Шевченкове, Вітовського району, Миколаївської області. [Ви корінна жителька даного населеного пункту?] Я народилася в цьому селі. У нас був пологовий будинок, була лікарня. Все було так, як треба. [Ви одружена?] Так, я одружена. У мене є родина. Двоє дітей. У них є свої сім'ї. Є онуки. [Ваші діти проживають з вами в одному населеному пункті?] Донька живе тут, а син зі своєю родиною проживає в місті Миколаєві. [Де ви працюєте?] Я працю вчителем початкових класів в Шевченківському ліцеї.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як для вас розпочався день повномасштабного вторгнення (24 лютого 2022 р.)?]

День розпочався зі страшної звістки. Ми мали йти на роботу. Мені подзвонили зі школи, сказали на роботу не йти, а сповістити дітей та складати списки на евакуацію. Тому що ми село яке було лінією розмежування і наше Шевченківське ОТГ було одним з перших, що були обстріляні-зруйновані 24 лютого 2022 р. [В якій годині вас повідомили про те, що воєнні дії прийшли до вас?] Ми дізналися про це о 4 годині ранку. Біля нашого села недалеко є, був, аеродром. Вибухи було чути і ми зрозуміли що це вже щось не так. [Чи одразу ви покинули свій дім?] Ні. У мене була лежача мама і виїжджати із нею було дуже проблемно. Люди виходили з будинків із сумочкою, документами, тривожною валізою, сідали в автобуси й роз'їжджалися хто куди. Їхали далеко, і не знали що вони їдуть далеко: в Польщу, Німеччину, Францію.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Яким був ваш побут?]

В перший день війни ми спустилися у погріб. Він знаходиться на підвір'ї. Досить міцно збудований. Добрими словами згадували майстра, який його будував. Спочатку сиділи на стільчиках в погребі, а потім зрозуміли, що це треба нести туди й ліжко, на що лягти, тому що обстріли були весь час. Неможливо було пересуватися та навіть перебувати у кімнатах, хаті. До нас прилетів град і впав перед двором, повибивав вікна. Не було де бути вже, тому тільки погріб. [Це відбулось в перший день?] Гради летіли по всьому селу. В найперший день до нас він

не прилетів, це було пізніше, але то вже всі розуміли, що не можна бути на поверхні, треба бути в схованці. [Скільки часу ви перебували у своєму селі?] У погребі в себе ми були рівно два місяці. [Як ви себе забезпечили коли перебували в схованці?] Річ у тому, що перед війною ми були на гуртовій базі та купили продукти, як це ми робили завжди. Ми знесли це все і в підвалі у нас були продукти, консервація, тушонки. Також по селу нашому їздили священники. Отець Тарас і Павло. Вони знали, хто залишився в селі, підїжджали до цих людей, запитували що треба і якщо не прилітало, то вони це підвозили. Коли не було обстрілів, ми вже вираховували той час, виходили на поверхню. Якщо був газ, то могли собі щось дозволити готувати, але дуже швидко. Електромережа була перебита і коли перебували газові труби ще можна було якось їх латати. Хлопці з оборони наклеювали латки й підключали все-таки газ поки не було вже геть зруйновано все газопостачання. Поки ми ще були то якось можна було давати собі раду. Вибивали газ – було світло, вибивали світло – був газ. Вже потім палили буржуйками. [Як Ви себе забезпечували теплом у підвалі?] В ньому було холоду. Ми були просто одягнені. Занесли буржуйку, але не можна було сильно палити, тому що, якщо йшов дим, то, звісно, тоді прильоти були. [Чи були у вас проблеми з водою?] В нашому дворі є криниця, тому ми були з водою, нам її вистачало. Людям, яким не було що пити, священники підвозили воду. [В якому стані школа, де Ви працювали?] Наш ліцей був зруйнований. Частково були вибиті вікна. Зруйнований дах, а зараз тому, що уже іде трошечки відбудова села то вікна встановили, а дах перекрили. [Чи багато людей лишилося з Вами в селі?] Більшість поїхали. Сусіди були виїхали, одні тільки залишилися сусіди, ті що праворуч, а ті що ліворуч, виїхали в Одесу, а потім поїхали далі аж у Францію. В загальному відсотків 20 людей залишилось. **Сусідська взаємодопомога.** [Односельці між собою спілкувались чи ні?] Обов'язково. Ті що залишилися, збиралися у центрі села. Це були хлопці, чоловіки, люди поважного віку, яким за 60. Вони вирішували, що робити. Ті хлопці, які розумілися на електриці й ті які навчилися робити латочки на газових трубах, кожного ранку після обстрілів збирались та вирішували де, як і що вони будуть робити тим людям які залишилися якось виживати. [У них був заздалегідь визначений час для зборів?] Вони збиралися вранці, тому що, попри все, тоді привозили хліб і гуманітарну допомогу з міста. Сам Миколаїв обстрілювали пізніше, спочатку заробила наша ОТГ. Вона була дуже пошкоджена. Людям просто не давали спокійно жити. [Чи були в селі сформовані загони Територіальної оборони?] Так. Один із таких загонів був розбитий, сім'ї залишилися без хлопців. Є ті хлопці що тушили пожежі, бо горіло усе. В ОТГ була пожежна машина. Нею й користувались. Спочатку це робилося місцевими жителями. Священники підтримували людей. [Розкажіть трішки більше про своїх священників?] У нас греко-католицька церква. Священник Паулюс Тарас. Він уже в церкві править дадцять п'ять років. В нашій громаді ще є і церква інша, там де отець Саган Павло. Обидва ці священники родом із Тернополя. [Чи були проблеми з медикаментами?] Наша Надія – завідувачка нашої лікарні – весь час була на місці. Приїздили швидкі й забирали людей в Миколаїв, якщо це треба було. **Поховально-поминальна обрядовість.** Були такі випадки, що швидка допомога не їхала, бо

були обстріли, й тоді тим небіжчикам, які були вбиті, приходилося лежати довго і чекати, коли прийдуть за ними й заберуть. На кладовищі у нас не ховали людей, тому що були прильоти й голова сільської ради попереджав, щоб не ходили люди, тому що небезпечно. [Де тоді ховали людей?] В Мішково-Погоріловім. На кладовищі міста Миколаїв. Також в селі Миколаївське, яке перед Миколаєвом, поховані наші хлопці, ті які були в обороні. [Чи покинули населений пункт представники влади?] На початку представників влади в селі не було. Старосту села, який переодягнувся у простий одяг і повів хліб у сусіднє село, схопили росіяни. Він був у полоні, але ніхто старосту не видав і з водієм йому вдалося якось звідти втекти. [Чи багато з ваших односельців було в полоні?] Так. Бабешко. Не знаю, чи його визволили. Він був воєнним. Пішов на війну ще у дві тисячі чотирнадцятому році.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

[Коли Ви були змушені покинути свій населений пункт?] Це відбулося двадцять п'ятого травня, після Великодня. Дуже бомбили село і вже дуже близько. Ще, коли прилетіли гради, було страшно, але якось ще трималися, а вже після двадцять четвертого, коли розбомбили вулицю, був обстріл такий, що то було занадто страшно. Чоловік вийшов, подивився і сказав: «Все, їдемо». Тому що у схованці нашої стіни ходили ходором. Думали, що там нас завалить землею. Ми вирішили, що варто щось змінювати. Гради попали прямо у погріб брата мого чоловіка. Також ми знали вже, що по селу багато було прямих попадань, і там загинули люди, то вже не тішив погріб, вже був страх. [Яким був Ваш ментальний стан упродовж цих двох місяців?] Ми взагалі думали, що це не може бути такого і це щось неправильно. Ми не думали, що це так довго затягнеться, що це буде так багато часу займати. Ми думали, що є хлопці, які прийшли в село, що вони будуть відбивати ці атаки й будуть рухатися, адже ми знали про те як зустрічали наші хлопці рашистів. Вони ішли по нашому селу по нашій трасі, бо наше село біля траси Херсон–Миколаїв. Ми не думали, що це буде так довго, але, на жаль, це затягнулося до сьогоднішнього дня. [Чи були українські військові у вашому селі?] Так, і ми їм вдячні, тому що вони гарно відбивали всі атаки ворогів. [Як Ви покидали свій населений пункт, куди рушили далі?] У нас була машина, на якій ми рухалися. Посадили маму чоловіка. Їй 90 років. Мою маму положили, бо вона була лежача. Опустили переднє сидіння в машині та поклали її. Поїхали на захід України. Їхали ми через Кіровоградщину. Там переночували у добрих людей. Мама перенесла дорогу дуже важко, тому вона спала майже дві доби, бо хвора жінка була. І потім, коли прийшли до тям, можна було їхати далі. Бачили що не так далі страшно, як у нас. Бо у нас не можна було рухатися, а тут ми виїхали й побачили, що можна їхати, й поїхали далі. І так ми приїхали на захід України. Коли ми були у погребі, то вся родина із заходу України дзвонила, щоб ми їхали до них. Ми вирішили скористатися цим запрошенням і поїхали. Ми знали, що ми їдемо до двоюрідної сестри. Вона надала нам свій будинок, і ми оселилися в селі Залуква Івано-Франківської області. [Що робили ваші діти. Вони теж переселитися разом з вами чи вони так і залишилися?] Син залишився захищати свою Батьківщину, і дружина його теж залишилася вдома, тому що вона соціальний працівник.

Вона не могла залишити свою роботу. Донька виїхала ще раніше, бо вона була на сьомому місяці вагітності, а спускатися у підвал і слухати те, що рашисти роблять з вагітними та людьми було страшно. Не можна було допустити біди, тому вона з чоловіком виїхала ще раніше, ніж ми на захід України. Спочатку вони поїхали в місто Рівно до родини її чоловіка, а потім поселились в місті Галич. **Побут переселенців.** В загальному ми прожили в Залукві майже рік. Двадцять восьмого травня дві тисячі двадцять другого року ми приїхали. Нас зустріли дуже тепло і надали всі умови для нашого проживання, дуже опікувалися нами всі. Найбільше підтримки ми одержали від тітки яка, допомагала пройти бюрократичні процеси. Ходити по конторах і навіть реєструватися було дуже важко, тому що таких, як ми, було дуже багато. І знаєте, коли у тебе є робота. Коли в тебе є свій будинок. Все в тебе є і ти це втрачаєш за таких обставин, це дуже важко. [Як війна вплинула на Вашу роботу, чи зупинився навчальний процес?] Навчальний процес у нас не зупинявся, тому що коли був ковід, у нас було дистанційне навчання, але дуже важко було, наприклад мені, проводити уроки із погребів. Ми вчилися різними способами. Писала, дзвонила мамам дітей, якщо можна було знайти якийсь зв'язок. Писала завдання, фотографувала календарне планування. Ось так працювали. У мене є асистент вчителя, який допомагав мені закінчити навчальний рік першого класу. Дякувати Богу, все ми закінчили. А вже приїхавши у Галич, я купила телефон новий, тому що треба було для роботи. Пізніше мені прислали ноутбук. Це вже було в жовтні. Працювали через телефон. [Техніку для роботи вам прислали з вашої школи?] Так. Уроки можна проводити в укритті, головне що б був зв'язок. [Скільки дітей у вашому класі й де саме вони зараз?] У мене було в класі двадцять дев'ять дітей. Всі вони закінчили перший клас. В селі не було жодної дитини з мого класу. Дванадцять дітей поїхало за кордон, а решта в Україні. Це Хмельниччина, Рівненщина, Івано-Франківська область. В селі Кринос також був учень, а потім коли сказали, що не можна навчатися в у мене в класі, а потрібно йти в місцеву школу, я перестала його вчити. Зараз в мене двадцять дві дитини в класі. З тих дітей, що були за кордоном, в наше село повернулося двоє. Це Баранчук Катерина і Дмитренко Олексій. А останні 10 так і перебувають за кордоном. Попри це, вони навчаються дистанційно в нашій школі та мають велике бажання повернутись до дому. [Чи помітили Ви після переїзду різницю в ставленні до воєнних подій між місцевими жителями й тими людьми, які проживали у вашому селі?] Я не відчувала різниці. Просто, коли звучала тривога, люди в Галичі ховалися, вони боялися цієї тривоги, а ті люди, які вже пережили це все, вони собі спокійнесенько йшли по Галичу. Була одна жіночка, яка думала, що ми поїхали через страх. Кажу ні, ми просто багато чого пережили, того ми вирішили виїхати, бо дійсно було дуже страшно. У нас виїшла жіночка на город, потім був приліт, і вже її немає. Таких жіночок у нас багато. Стріляли дуже по селу. У нас фермери в селі вирощували озиму пшеницю. Вона вже трохи виросла, тому стріляли до тих пір, поки вона не займалася і не горіла. Ось такі були події. Галичанам, звичайно, це показували все. Вони дивилися по відео, записах, але бачите це одне, а пережити – це зовсім інше. [Після переїзду Ви підтримували контакти з людьми, що за-

лишились у рідному селі?] Контакти із селом підтримувалися обов'язково. Сусід, який жив ліворуч, повернувся з жінкою назад, і ми з ними підтримували тісний зв'язок, тому що вдома залишилися собачка та коти. Ми попросили, щоб вони годували наших домашніх улюбленців. Часто дзвонили один одному, тому знали, що відбувається в селі.

ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ [Коли у Вас виникла думка повернутись додому?] Зі мною була мама хвора. В один прекрасний день вона каже: «Я хочу додому, бо я вже знаю, що мені пора додому». І мама поїхала. Її повіз чоловік. З ними також поїхала його мати. Двадцять четвертого травня дві тисячі двадцять третього року мами не стало, тому хоч і не було світла та Інтернету, мені довелося повертатись. [Який був стан села після Вашого повернення?] Коли ми проїхали Миколаїв, було дуже важко на серці, тому що попри дорогу були сухі трави, розбиті заправні станції. Підїхали до села. У нас село було таке дуже гарне. Тепер в ньому багато побитих та зруйнованих будинків. В загальному в ОТГ до 600 таких будинків. А вже про вікна тут вже не будемо й говорити. Село поранене. [Чи багато в селі людей, що повернулись?] Так. Є такі, що повернулись ще раніше, ніж ми, тому що почала працювати сільська рада. А робітники сільської ради дистанційно не могли працювати. Вони мали бути в селі й робити лад тому всьому. [Як змінився Ваш побут після повернення?] Звичайно, коли ми приїхали, то треба було наводити лад. Ремонтувати, вибивати бур'яни, ті що засохли, різати поломані дерева. [Чи отримували ви поміч від держави, коли проживали в Галичі?] Так. Коли приїхали додому, так само давали підтримку. Продуктами, водою. [Чи отримали Ви компенсацію для відновлення житла?] Так. Зараз людям дуже допомагає Одеський та Миколаївський відділи Карітас. Люди з нього приїжджають та фотографують збитки. Також волонтери приїжджали та накривали будинки, в кого було знесено дахи. Шифер, дошки дають, акти складаються. Село відбудовується, але роботи ще дуже багато. [Чи відчуваєте Ви зараз страх?] Звичайно, коли ти спиш, і над тобою пролітають «Моторики». Як це чуєш, то вже далі не спиш. [Чи переховуєтесь Ви в укритті в таких випадках?] В укритті ми майже не ховаємося, тому що це уже і так багато втраченого здоров'я, переохолодження і всього іншого. Такого як було, що ми навіть на верх з погребу вийти постояти не могли, вже немає. [Чи працюють магазини зараз в селі?] Магазини працювали, коли тут були активніші воєнні дії. Не було, може, такого асортименту, як завжди, але ж все одно, люди їхали й перевозили для тих хто залишався щось необхідне. [Чи виросли ціни на продукти?] Ні. Були такі самі. Ніхто ціни не підіймав. Це уже зараз почало все рости в ціні. [Як зараз люди живуть у селі? Вони допомагають один одному?] Звичайно, якщо люди просять допомоги, то один одному йдуть назустріч і допомагають. Взагалі наші хлопці-фермери самі розмінували поля, але перестали це робити, тому що чоловік з сусіднього села двічі був у лікарні через підриви. Трактор його розірваний. Бог добрий, тому він залишився живим і далі працює. Хлопці сіють. Не знаю, які будуть погодні умови, але вони працюють, бо хочуть працювати. Платять податки. Хочуть жити в вільній та незалежній Україні.

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Одеса

*Дмитро Ніколенко, автоетнографічна розповідь.
Записано у 2022–2023 рр.*

**РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росі-
ян.** Перші дні стерлися в пам'яті... Не знаю чому...
Суцільні флешбеки... Черги на заправках. Пошук по
району працюючих бомбосховищ. План по евакуації
дитини... Вдома вжедесь з тиждень був зібраний ра-
нець. Купив його для походів до катакомб. Сходити з
ним так нікуди і не встиг. Вранці були зібрані дитя-
чі речі, топографічна карта Одеської області, компас,
вода, консерви, пряники... Пам'ятаю, коли збирав
його, був дуже радісний, що придумав пряники...
Довго не псуються та солодкі – дитина буде їсти...
Дзвінки друзям... Дзвінки на роботу... Дзвінки тим,
з ким служив в [дві тисячі] чотирнадцятому... Дзвін-
ки... Дзвінки... Дзвінки... Що робити? Куди йти? До
ЗСУ ж не візьмуть – обмежено придатний по двом
статтям... Неймовірні затори на виїзд з міста... Й ніч-
на абсолютно порожня Київська траса в обох напрям-
ках... Чужі люди в Ширяєво (знайомі знайомих) що
прихистили сина... На жаль, забув їх імена, щоб від-
дячити... Зворотнього транспортного сполучення
з Одесою немає... Ніхто не їде. Всі чекають... 27-го
лютого [2022 р.], по обіді, випадково вдалося купити
квиток на автобус, що їхав до Одеси... Найважче було
розлучатися з сином... Взяв на руки, притиснув до
себе... Довго ховав очі, щоб ніхто не побачив сльози,
якими вони наповнилися... А чи побачимося ще, мій
любий?.. Треба їхати додому... На війну... Довго сто-
яли на блокпості перед в'їздом до міста. Пам'ятаю, що
дуже хотілося курити. Не встиг купити цигарок. Сусід
по автобусу з розумінням поділився. В його очах була
якась суміш солідарності та розгубленості... Стояли
біля автобуса, курили. Думали кожний про своє...
Місто зустріло геть порожньою Привокзальною пло-
щею. Все навкруги зачинено... Тиша... Машин та
людей немає. На парковці біля центрального входу
вокзалу жодного таксиста. Замість таксі – протитан-
кові їжаки... Хто бував в Одесі, розуміє, що побачити
таке неможливо. Тут завжди людяно: вокзал, Привоз,
Макдональдс... Привокзальна площа – один з центрів
інтенсивного життя, тут б'ється одне з сердець міста.
Сподіваюсь, що більше такою спустошеною її не по-
бачу ніколи... Місто готувалося до супротиву. Готу-
валися ті, хто не втік... Люди збирали пляшки для
«коктейлів Молотова», укріплювали берегову лінію,
набивали капронові мішки піском, розставляли про-
титанкові їжаки. Їжаків на дорогах, як і блокпостів,
було багато. Не пам'ятаю, скільки їх перетнув, поки

доїхав до вулиці Академіка Заболотного. Поруч з цен-
тральним входом до обласної лікарні побачив хлоп-
ців з автоматами в спортивних костюмах. Підсумки
під магазини з патронами виглядали якось недолуго
на спортивних штанах... Не знаю, що то був за під-
розділ, але вирішив тоді, що до ТрО не піду. Хоч би
взяли в армію... Обмежено придатний по двом стат-
тям... Завтра визначатимусь. 28-го [лютого] зранку
в Суворовському військкоматі була велика черга. Не
пам'ятаю, скільки простояв, поки потрапив всередину.
Вдягнувся легко, трохи замерз. Черга рухалася по-
вільно, але й доповнювалася з хвоста. Вже біля входу
до будівлі почув розмову представника військкомату
з одним з добровольців у черзі: «Скільки вам років?
53? Документи при собі? Так ви громадянин Молдови!
Ми тільки громадянами України займаємося. Зараз я
вам дам адресу, куди звертатися». Пам'ятаю, що дуже
був вдячний тому молдованину. Характер! В той час
коли з країни тікали всі... Куми, друзі, родичі... Він
наче прийшов їм всім на заміну: «Не бійся, я ж з то-
бою! Я народився в Молдові. Дякую, земляче!» В час-
тині видали стандартний набір одягу. Приємно здиву-
вав піксель та берці. В [20]14му ми ще носили дубки
та чорні незручні чоботи (саме в таких я ще строкову
служив у 2002-му). Видали все, окрім ремня. Біг в
укриття під час тривоги й шуткував, що невже кацапів
з автоматом, але в трусах зустрічати... Берці вперше
зняв на четвертий день. Через тиждень вдалося схо-
дити в душ. Знаєте, що найкраще вигадало людство?
Душ з гарячою водою!.. Ранок. Спимо на матрацах
майже вповалку... Матраци лежать просто на бетон-
ній підлозі підвалу. Нас чоловік шість. Який там вже
день був? Не пам'ятаю. Хтось будить: «Скажіть мені
номер вашої картки!» – «Що?» – «Номер картки...»
Що за маячня! Розплющую очі й бачу молодого лей-
тенанта з білим листком папіру: «Щоб зарплату нара-
ховувати!» – «Ого! Хлопці, а тут ще й зарплату будуть
платити!» Стомлені... Радіємо... Сміємось... Мабуть,
не вистачало калорій. Ніколи в житті не їв стільки
сала. Яке ж воно було смачне! Їли під розмови про те,
як нам смачно, й як голодують кацапи на чужій землі.
Звісно, й бажали їм відповідної участі... Повісив над
своїм ліжком польський прапор. Чомусь в ті часи для
мене це стало важливим... Писав в телефон вірші та
нотатки... Наведу нижче декілька. [4.5.0.] Скрипить
сітка старого армійського ліжка... Сон заманює у свої
обійми після важкої довгої зміни... Тьмяні ліхтарі в
умовах світломаскування влаштовують на невідшту-
катурених стінах підвалу театр тіней: сьогодні на сце-
ні чудово виглядають силуети шкарпеток на мотузці
для білизни. Подушка без наволочки пахне пилом...

Цікаво, а скільки років вона бездоганно служить Батьківщині? Напевно, за довгі роки в її нутрі зберігаються тисячі й тисячі снів і мрій... Сон важкими повіками опускається на очі, захоплюючи у свій полон. Думки в голові плутаються та втрачають ясність; мозок гасить світло дня, що минає... Далеко, десь там, крізь пелену сну малюється твій гнучкий силует, ще в тому вимірі життя... Чути шипіння рації: «Шшш... шшш...4.5.0...шшш...шшш... Таке холодне без тебе ліжко... шшш...шшш... 4.5.0...люблю...шшшшшш... Моя кохана... Скоро повернуся... Живим!» Ніч поглинає залишки свідомості... [Резонанс.] Життя по той бік екрану приголомшує своїми можливостями! Яскраві фарби крізь скло вриваються шквальним вітром, завдаючи контузію неготовій до них свідомості. Та хіба таке взагалі можливе? Гучна музика... Пари «за ручку»... Яскраві сукні [...] напис «Аркадія» між машин з жовтими шашечками... Невже 5-й трамвай?... Зараз продають повітряні кульки? Що, правда?... Екран мерехтить... Пробач... Поганий зв'язок... Відео не тягне... Іншим разом покажеш... Яскравий спалах з модною вітриною біля трамвайних колій... Сьогодні на диво тихо... А яка зараз відстань до «Аркадії» з холодним пивом? До наступного сеансу зв'язку, кохана! Але чи буде? [Наснись мені ще...] Шматочок зоряного неба з дна окопу виглядає наче сторінка шкільного атласу... Зорі своїм мерехтінням малюють спогади з минулого життя... За бруствером легкий вітер нерозбірливо шепоче крізь вкрите травою поле. Комарі вже послули. Тихо... Он наче Велика Ведмедиця... Он ще щось знайоме без назви... Он Чумацький Шлях... Очі потроху заплющують сон... «Тату, а зорі дуже далеко?» – «Дуже, синку... дуже!» – «А ти всі знаєш, як називаються?» – «Майже всі!». Стомлений мозок намагається пригадати, хоч якусь назву, окрім Полярної... В атласі були написані назви... Без них складніше... «Тату, а люди літають до зірок?» – «Ні, синку. Ще не придумали на чому до них летіти». – «А коли придумають?» – «Хто зна! От виростеш, може, й станеш першим, хто полетить! Ти ж у мене розумний хлопчик! От і вигадаєш!» Дивимось разом на небо, піднявши голови догори. Рука ніжно обіймає за плечі сина. Теплий грудочок щастя, під пахвою, прискорює серцебиття... Ніздрі жадібно вдихають запах його волосся... «А може, купимо телескоп?» – «Гарна ідея! А тобі цікаво?» – «То звісно, що цікаво! А в нього можна побачити ракету?» – «Можна, мабуть. От купимо й перевіримо... А може, відкриємо нову зірку й назвемо її на твою честь!» – «О, круто!» – «І буде у нас зірка під назвою Компот...» Сміємось. Бронік трохи з'їхав й давить на шию. Розплющую очі. Зверху ті самі зорі... Той самий Чумацький Шлях... Тихо. Добре, що тихо, можна спробувати ще трохи поспати... Де там наш сон, Компоте? Наснись мені ще...

[Ми.] Братам, яких з нами вже немає...

Ми втомилися від війни...

Наші руки обпечені зброєю...

Наші нерви терзають сні

Душ бентежних, що пахнуть хвоєю...

Роззосередились по лісах,

Як кроти вириваєм ями...

Й розбираємось в голосах,

Тих, хто вже не прийде до тями...

Дивний шлях нам обрав пан Біг...

Майбуття не питаючи свого,

Ми кладемо вузли доріг,
Що всіх вас проведуть до нього...
Заскрипить на зубах земля,
Замішавшись з солоним потом,
Будем перти до стін кремля,
А жалітися будем потім!
Ми втомилися... Від війни...
Наші плечі бронєю стерті...
Але хто, скажіть, як не ми,
Рятуватиме вас від смерті?

[Моєму сину.]

Все минеться. Зведуть нас дороги.
Сину мій, ми візьмемось за руки,
Підем ми на Парад Перемоги,
Де закінчатся наші розлуки.
Будем поруч з тобою стояти,
Наш Хрещатик так гучно радіє!
Як красиво крокують солдати!
Наша Слава і наша Надія!
Козаки всі! Від строю до строю!
Крок карбують на всю Україну:
Ми взяли, син, тоді в руки зброю,
Щоб назавжди ти вільним був, сину!

[Всім, хто на рубежі.]

Чекай мене, сестре, чекай мене, брате!
Я поруч несучовно-синю палітру!
Я поруч пишу подих вольного вітру!
Чекайте! Мене лише треба чекати!
Я сам все зроблю, щоб здобути свободу!
Я сам крізь вогонь буду йти без вагання!
Щоб землею йшло нескінченне кохання!
Щоб Світ залишив собі правду і вроду!
Чекай мене, сестре... Чекай мене, брате!
Ми всі обіймемось, як лихо минеться!
Коли Україна в покої проснеться!
Чекайте! Мене лише треба чекати!

[Коли ми повернемось...]

Коли ми повернемось, мабуть, що буде дощити...
На сірим асфальті розплескає біль наші сльози...
Поранені душі, заплатані потягом жити,
Знов стануть частинами плану буденної прози...
Зігріє нас ковдрою теплою нова доля.
Щоденник життя заповнятимуть нові чорнила.
Не буде тривоги! Буде Мир! Буде Сонце і Воля!
Не буде братів... що заплатили життя замінили...

В певний період поруч з'явилась Настя... З'явилась подруга, однодумець, партнер, помічник... З'явилися в житті години телефонних розмов... З'явилась в нотатках любовна лірика... З'явилось кохання, з'явився сенс життя... Тепер ми вже чоловік та дружина. Про службу, мабуть, поки все. Про інше після Перемоги.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Волонтеріанство. Я завжди в житті займав активну позицію. Ходив на мітинги, був членом політичної партії, мониторив з однією з волонтерських груп правопорушення білоруської міліції під час відомих подій... Якимось природно було відразу підключитися до волонтерського руху. Я знав, що я щось можу, а значить, маю то робити! Все почалося з допомоги своїй бригаді. Дякуючи моєму другу Олександрю Недосеці, з перших днів було доставлено багато чого, від теплих речей

до зубних щіток. Хочу відмітити його окремо, бо не знаю, чи ще напише хтось про нього?.. Він потім став десантником... А потім зник безвісти... Дякую тобі, брате! Я ніколи не забуду того, що ти зробив... Важко згадати той момент, коли кордони волонтерства перетнули умовний паркан моєї бригади... Відбувалося це приблизно так: «Алло, братику, як ви там?» – «Добре! Дяка!» – «Є в чомусь потреба?» – «Та ні, наче все є...» – «Є можливість дістати турнікети?» – «О, то було би добре!» – «Дошовики потрібні?» – «Та можна...» Поступово під час таких бесід народжувалися списки... Позиції, з яких треба було шукати... Одного разу навіть просили абордажну шаблю... Звернувся за допомогою до нашої Спілки поляків, членом якої став за пів року до початку війни... Відгукнулася Настя. Після цього в нас з'явилися тактичні рукавиці, а в мене особисто – польський прапор над ліжком... Спочатку з Настею обмінювалися корисними контактами. Спілка поляків поступово перетворювалася на волонтерську базу з двома комірниками-волонтерами Настею та Юлею (дочка та мати). Не знаю, де вони брали сили та як набиралися мужності, але база працювала майже цілодобово... Описувати детально весь процес формування нашого волонтерського тандему, мабуть, немає сенсу. З часом ми об'єднали наші зусилля, та народилося волонтеріанство. Волонтеріанство народилося спочатку як хештег під нашими волонтерськими постами у Facebook. Потім ми наповнили слово сенсом. Придумали собі, що це може стати певним рухом, філософією, прикладом для тих, хто хоче допомагати. Не обов'язково ж звертатися до фондів, певні речі можна робити й самим, об'єднавшись з друзями, сусідами, колегами по роботі тощо. Ти комусь допоміг, потім допомогли тобі. Все не так вже й складно. Мотивуй, допомагай, роби все, що можеш, щоб наблизити нашу Перемогу! Сьогодні важко порахувати об'єми тієї допомоги, яку ми разом з волонтеріанами змогли надати війську. Ми контактуємо з фондами, влаштовуємо збори, комунікуємо з волонтерським середовищем для закриття певних запитів. За два роки діяльності ми з Настею маємо колекцію шевронів та прапорів, які відправляли нам наші хлопці, з десяток подяк від різних бригад та підрозділів... Але ж звісно, що ми працюємо не заради нагород. Ми громадяни своєї держави – це наша громадянська позиція! Ми знаємо, що все буде Україна! Й віримо в нашу Перемогу!

*Анастасія Стрельцова-Ніколенко,
автоетнографічна розповідь.
Записано у 2022–2023 рр.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Оціпеніння. Пам'ятаю, як писала листи. Не вірила в повномасштабне вторгнення до останнього. Але відчувала, що мушу закінчити з ними до ранку. Дописала. Вийшла на кухню та почула шум літаків. Ненавиджу літаки. Лягала спати під ранок з передчуттям неминучого... Листи так і не відправила. У них минуле життя. Можливо, відкрию після Перемоги. Ранок. Сповідання у Телеграмі... Заява президента. Дзвінки від батьків учнів, чи буде свято ввечері. Від польських журналістів з проханням прокоментувати ситуацію. І страшна місія. Найгірше, що доводилося робити в житті. «Мамо, тато, вставайте. Почалася війна». Якнайспокійніше. Краплі за-

спокійливого летіли повз склянку. Йшла на роботу. Вдалині щось гахкало з періодичністю. Відчуття повної незахищеності, підходячи до порту. Корок на приморський на виїзд з міста і розуміння того, що я не хочу нікуди їхати. І сама йду у іншому керунку. БТРи які намагаються проїхати повз ряди цивільних автівок, як кадри з погано зрежисованого фільму. Колеги, які дивляться у вікно та плачуть. І три відвідувачі. Двоє з яких приїхали з Маріуполя... А далі пошуки найближчого укриття, облаштування свого укриття... Друзі, які приїхали до нас зпід Києва. Ночі без сну. Чергування. Бо тривогу було дуже погано чути... Хтось один повинен був не спати та будити усіх. В нашому будинку залишилися п'ять квартир з мешканцями. Усі інші поїхали. Усього нас було 12 на увесь будинок. Коли сусіди з нашого під'їзду довго не спускалися під час тривоги – хтось піднімався їх будити. Або ж вони будили нас. До 24 лютого не знала їх імена. Весь час був включений телевізор. Постійно слухала. Пам'ятаю, була тривога у Києві... і ефір перервали. Тоді хвилин 5 чи 10 на повторі грав якийсь ролик патріотичний. Мені здалося то вічністю. Лише одна думка була: «Господи, Київ не могли взяти». Нас було семеро в одній невеликій квартирі. Включно з дворічним Мирославом та хворою тіткою Машею. З того часу, крім нічних варт, пам'ятаю спільні вечери. Всі разом вмошувалися на розкладеному дивані з тачками та їли, бо ніде більше не вмішувалися разом. А це було життєво необхідно: відчувати підтримку та бути разом... Іли все що було, бо економили. Було незрозуміло, що буде далі. Всі в одну мить втратили роботу. Ось тоді я дякувала Богу, що ми любимо закрутки та завжди робили, як мені здавалося, за дуже, адже родина збільшилася на 4-х чоловік. Страшно було чути, що твоя родина в окупації. Страшно було уявляти, що у рідному місті підняли прапор ворога. Ще страшніше було дізнаватися, що люди, яких ти знала, перейшли на бік окупанта. Усвідомлення реальності війни і того, що лінія фронту не так далеко як здається, прийшло після фотографії російської техніки навпроти дому, у якому я виросла. Зелений БТР, чи щось таке, з білою «зет» виглядав настільки інородно у мирному маленькому містечку, наче хтось зробив невдалий колаж. Але це допомогло прийняти рішення робити все можливе для Перемоги. Волонтерити почали спонтанно. Спочатку виносили все потрібне з нашого Одеського ім. А. Міцкевича відділення Спілки поляків в Україні, з дому... Потім з'явилися люди, які хотіли допомагати, і ми почали працювати. Як і пів Одеси, відносили усе можливе на Канатну. Пам'ятаю, як страшно було перший раз так далеко відходити від дому... від свого облаштованого сховища. Ходили вулицями міста та шукали ліки, які нас попросили купити... Деяких позицій не було, інших було замало... Частина аптек не працювала. Порожні вулиці міста. Пости. Зачинені магазини. На асфальті білі пошкрябани від гусеничної техніки. Зафарбовані назви вулиць. І військові зі зброєю у руках. Вони вселяли впевненість, бо якщо тут хлопці й дівчата у нашій формі, з рукою, перемотаною жовтим скотчем, то все добре – ти у безпеці. Постійно проходили пости. Щоб дійти до магазину – один, щоб дійти до Спілки – ще два. Бачили, як там постійно стоять хлопці. Хотілося допомогти. Мама напекла пиріжків, а тато виніс хлопцям. Так почало продовжуватися. Згодом сусідній магазин давав нам продукти, а ми пекли сотні пиріжків за ніч. Роздавали на пости, або інші волонтери забирали на позиції. Відтоді не жарила пи-

ріжків. Оціпеніння почало проходити. А з ним і страх. З'явилася підтримка і впевненість. З'явився мій Діма. Друг... коханий... чоловік. Я вела такий собі щоденник, де записувала свої рефлексії у творчій формі... щоб згадувати не події, а відчуття, які їм товаришили. Писала собі та коханому, щоб показати, яка дійсність зараз переді мною. [19.05.2022] «Повітряна тривога» давно вже буденність. Виття сирен за вікном... Дзвони... Ракетні удари... Документи, аптечка, у сховище: ось вона, наша рутинна. Наш звичний ритм. Війна – час, коли цінними стають речі, що раніше здавалися самими собою зрозумілими; нічого не значущі слова набувають глибокого сенсу, а життя визначається двома стінами. Коридор. Коли він став рідним? Від заперечення до кохання, так? Начебто ні чим не примітна кімната, про яку навіть не замислювався ніколи. Є собі і є. Проводити час у коридорі? Хіба що накинати пальто та зав'язати кросівки. Годинник. Тіктак. Годинник життя. Тіктак. Зараз це годинник вільного часу. Сидячи. Лежачи. Мірний шум електрولیчильника та швидкі кроки на сходовій клітці, муркотіння кішки та самотнє гучне зітхання. Ключ у замковій свердловині. Хтось удома. Пожвавлення у світі коридору. Він, як химерна мильна бульбашка, розтягується, щоб поглинути нового гостя. [...] Затишний: навколо м'які подушки, що незвично лежать на підлозі; відпочиваючі на вішалці пуховики, як нагадування про те, що в душі все ще лютий. Тихий: усі слухають, розмовляють пошепки... не страх – звичка. Мильна бульбашка коридору нас ізолює від шуму вулиці та реально-го життя. Ми в ньому як у кульці із кумедною зимовою казкою, з тих, що йде сніг, якщо перевернути і потрясти. Тільки не смішно. Особливо коли трясє. [...] Як його описати? Мій коридор – це я. Ну, не зовсім: $\frac{3}{4}$ мене завширшки і трохи довше. Скільки це квадратних метрів мене? А чи можна виміряти душу в квадратних метрах? [...] Коридор обіймає. Коридор заспокоює. Він пам'ятає не одну війну. Знає, як захистити. Його руки лягають на мої плечі і міцно стискають... притягують до себе м'яко, але наполегливо, і ось я вже одне ціле з коридором – я стіна. Тихо. Спокійно. Адже стіни не вмійють хвилюватися? [...] «Ти куди?» – «Набридло». – «Коридор – вибір кожного». – «Ходімо?» – «Не хочу». – «Коридор – не для всіх». – «Ти де?» – «В коридорі». – «Знову?» – «Коридор – для хоробрих». [...] Тут не потрібні зайві слова: «Ти як?» – «Ок». Тут ти думаєш про рідних: «Що у вас?» – «Гучно». Тут ти цінуєш турботу: «Ти на місці?» – «Так». [...] Колись, кращим другом був той, з ким можна було весело провести час. Зараз кращих друзів пізнаєш у коридорі: «Ти в коридорі?» – «Так». – «Небезпека». – «Дякую». – «Привіт». – «Сидимо. А ви?» – «І ми». І знову по колу... Одеса, Вінниця, Хмельницький, Львів... [05.06.2022] У будинки починає повертатися життя. Галасливе. Одеське. Хтось готує, у когось чутно телевізор. Гудять кондиціонери, раннячи звиклі до тиші вуха. Приїхали. Чи надовго? Назавжди? Забрати речі? Місто летить на зустріч комендантській годині. У будинках нерівномірно спалахує світло. Павутинки скотчу відблискують на вікнах, як недолугі декорації, що залишилися після новорічного карнавалу. Сусіди зустрічаються поглядами, дивлячись у вікна: кожному цікаво, де зараз є життя. Хтось рахує, скільки квартир ожили, інші думають, хто залишався тут весь час, а інші просто вирішили подивитися на зірки. Незвичне пожвавлення панує і на Дерибасівській. На порожній вулиці група людей захоплено слухає екскурсо-

вода. Туристи? Вуличний музикант грає щось веселе з довоєнного репертуару, з кожною нотою розчаровуючись у можливості заробити. Діти малюють на асфальті жовто-блакитні прапори та... танки. Грають у ЗСУ. Чи довго ця рівновага? Запитання без відповіді. [08.06.2022] Вибігти зі сховища на хвилину та потрапити у світ, сповнений сюрреалізму. Виття сирени заглушають вуличні музиканти та сміх дітей. Олечки, Машеньки, Сашеньки щасливо бігають під наглядом безтурботно скрекочущих на лавках мамаш. Сирена кричить. Біля фонтану воркує та цілується парочка. Сирена галасує. На лавці сидять пенсіонери, вдумливо переставляючи шахові фігури потертою дошкою. Сирена волає. Група гучних скейтбордистів-підлітків відпрацьовує нехитрі трюки під захоплені оплески своїх шанувальниць. Сирена репетує. У чергу за кавою підходять все нові й нові люди. Сирена горлопанить! Крик. Гул. Шум. Музика. Сміх. Калейдоскоп людської безтурботності та дурості. Силуети зливаються в одну велику пляму і кружляють навколо в шаленому хороводі російської рулетки. Сирена, як вчителька у самому неслухняному класі, зриває голос до хрипоті в марній спробі закликати до порядку і замовкає. Галасливий клас не помічає її скривдженого погляду. Місто як протестуючий підліток, що ігнорує здоровий глузд. За межами Одеси існує життя. Ідея не виїжджати з країни була усвідомленою. Але з міста також довго не виїжджала. Перший раз перетнула границі Одеси десь влітку 2022-го. Поїхали до госпіталю у ***. Ідея була просто чудова: привезти подарунки від дітей хлопцям після поранень. Тим паче, що поїздки були за сприяння однієї з бригад. Сама там, серед людей з покаліченими долями та тілами, я побачила, чим є віра у Перемогу. Непохитна. Наступного разу з міста поїхала уже до Миколаєва. Виїзд туди був гуманітарним лише у одному вимірі: підтримки моральної людей, що там залишилися. Це був один з нелічних днів без обстрілів. Але вигляд пустого понівеченого міста та людей з червоними скляними від стресу та недосипання очей був гучніше вибухів. Ми їхали з отцем Павлом трасою Миколаїв–Херсон. Везли якісь ліки для бабусь з деокупованого села. Я вдивлялася в узбіччя, які знала напам'ять колись, але не впізнавала. Перший раз їхала деокупованою Херсонщиною. Червоні таблички, з написами «Обережно міні», лише сині дахи у напівзруйнованих будинках. Сині, бо обтягнуті синьою плівкою, щоб забезпечити від дощу те, що залишилося. Згарища, що не підлягають відновленню. Траса була пуста, крім одного місця, де утворилася ціла черга з бажаючих сфотографуватися, переважно військових, біля знаку «Херсонщина». Повертаємо до Правдиного. Дорога зі слідами снарядів, роз'їхана [розчавлена] танком машина на узбіччі (як потім розказали місцеві), понівечені дерева з понівеченими снарядами стовбурами. І закинуті поля. З червоними табличками. Всюди. Мисцеві розповідають про окупацію як про мартиролог: перераховуючи імена та дати. Додаючи короткі, але лаконічні: «загинув», «розстріляли», «знайшли з простреленою головою». Іду назад, побачили у замінованому полі корів, що мирно паслися. «Вони ще ні разу не підірвалися»: зауважили місцеві. Скільки часу потрібно на відновлення? Ірпінь, Буча, Гостомель вже давно живуть своїм життям, а що з Миколаївською областю? Ідучи до Киселівки не очікувала нічого гірше Херсонської області. Помилялася. Ми їхали через три села. Первомайське, Квітневе та, власне, Киселівка. Дорога усіяна воронками від снарядів. На

узбіччі жодного вказівника. Потрошені будинки, спалені школи, ворота, порішечені кулями. Де-не-де люди. Переважно у віці. Але іноді і зовсім малеча. Здається, вони не звертають уваги на жакливу дійсність навколо. Наш пункт прибуття виявився найбільше зруйнованим з усіх. Роздавали допомогу біля зруйнованого католицького костелу. Йому мало виповнитися 170 років. «То вони з усього, чого могли, стріляли. Цілитися у хрест», – кажуть місцеві прихожанки. Їх залишилося 25. Йдемо кладовищем. Всюди понівечені хрести, вивернуті та потрошені пам'ятники. Про окупацію говорять неохоче. Зі страхом. «Ми боїмося, що про нас усі забудуть», – каже пані Наталя. Допомога це добре, але найважливіше для них, загублених між руїнами, – бачити людей. Якій приїжджають. Розмовляють. Підтримують. У центрі села, мабуть, як і усюди, стоїть пам'ятник радянському воїну-визволителю. Прострілений з усіх боків руським міром. Пані Наталя ще довго зупиняє нас і оповідає все нові історії про село. Село – зруйноване, але люди – незламні. [Буденність.] Десь навесні до війни почали проникати довоєнна буденність: я знову вийшла на роботу, Спілка почала працювати не лише онлайн, волонтерка стала невід'ємною частиною кожного дня. Наша школа могла б і не працювати. Частина дітей ми вивезли ще у лютому. Я дуже боялася відкривати школу. Що робити з дітьми під час тривоги? Як заспокоювати? Чи актуально це зараз? Можливо, онлайн – не найгірший варіант? Недільні школи – це додаткова освіта. Чи це варте того, щоб наражати дитину на небезпеку під час війни. Поки ми думали, чи розпочинати заняття очно, почали звертатися батьки, які не знали, що робити з дітьми. Вони потребували психолога, колективу та звичного середовища. Так навесні і почалося: заняття у коридорі, у сховищі... під звуки шахідів. Маленькі герої, що перестали боятися підвалів та темряви. Ігри у ЗСУ та волонтерів на перервах. Малюнки ракет у домах, «дохлої русні» та тонучі військові кораблі. Молодшій групі спочатку «щастило»: постійно лунала тривога на їх заняттях, тож вони, трьохрічна малеча, вже автоматично йшли до сховища, вважаючи, що це і є їх клас. Зараз війна – частина нашого життя. Мого. Моєї родини. Друзів. Усі ми живемо з однією мрією – Перемогти. Задля цього ми робимо усе, що в наших силах. Важко порахувати тих, кому допомагали за цей час, ще важче – тих, хто допомагав. Травмуючі спогади стираються... У вихрі щоденних волонтерських турбот немає часу на рефлексії. Є ми. Є потреби. Потрібно знайти вирішення. Такий алгоритм кожного мого дня з 24.02.2022.

*Записала Ю. Тихоненко¹ 22 червня 2022 р.
від респондентки, 2004 р. н.,
жительки м. Одеси, вимушеної переселенки у 2022 р.
до Федеративної Республіки Німеччина*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого

¹ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидатка історичних наук, доцентка В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Я вважаю себе насамперед громадянином Всесвіту, вважаю, що неважливо, яке в тебе громадянство, насамперед важливо, якою людиною ти себе уявляєш. Але також я громадянка України, громадянка свого міста і дуже-дуже люблю свою країну, дуже люблю своє місто, хочу додому скоріше повернутися. [Як оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Я вважаю, що не тільки для України, але і для всіх республік колишнього радянського союзу це була велика можливість створити свої окремі незалежні держави, почати окремо розвиватися від росії, радянського союзу, перейти від чогось, дуже застарілої форми правління до більш демократичної, більш майбутньої форми, яка допомагала б країнам скоріше розвиватися. Мені було десять років [під час подій Євромайдану та Революції гідності], я пам'ятаю ці події, але якоїсь політичної оцінки в той момент я не могла дати, сформулювати в своїй уяві. Але я розумію зараз, за що тоді, через що тоді почалася Революція гідності, і мені особливо жаль тих молодих хлопців, дівчат, які загинули і потрапили до списку Небесної Сотні. Я розумію, що вони хотіли лише найкращого, і їм прийшлося за це навіть віддати своє життя. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] Я вважаю, що на території Криму й на Сході України були люди, які хотіли приєднатися до російської федерації, також були люди, які категорично цього не хотіли... І в мене в цілому не змінилося ставлення до цієї конфліктної ситуації. Я вважаю, що зараз ми маємо все те ж саме, що було в [20]14 році з Кримом і з Донбасом, але в більш масштабному, більш критичному стані. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Для мене, мабуть, це не тільки війна росії проти України, тому що насамперед росію підтримують деякі країни в світі, і Україну – більшість країн Європи, Америки, Азії. Тому можу я сказати, що це не тільки війна окремо росії і України, «руських протів українських», але, мабуть, війна всього європейського народу насамперед.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. Я є вимушеним переселенцем, я живу на даний момент в Німеччині, в землі Баварія. І покинула я територію України 19 березня [2022 року], їхала я через кордон Польщі, потім до Німеччини. Все це відбувалося протягом декількох днів. Перетин кордону «Україна – Польща» – для мене це було дуже як фізично, так і морально складно: ти тікаєш з домівки своєї, тому що почалася війна, і не знаєш, що робити далі, чи допоможуть тобі в незнайомій країні, скільки це буде ще тривати, що робити далі...

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Так, вважаю, що це було можливим, тому що конфлікт дуже давно назрівав. І дуже великим прикладом є [20]14 рік, коли війна почалася на Сході України – в Донецькій та Луганській областях. Але зараз ми бачимо, що війна отримала повномасштабний характер. [Як готувалися до цього?] Ніяк не готувалась, тому що я до кінця сподівалася, що війни на території всієї країни не буде ніколи.

[Як Ви дізналися про напад РФ 24 лютого 2022 року?] Мені в бесіду написала моя знайома, вона скинула інформацію про те, що у цю ніч почалася війна. Потім мені подзвонив мій знайомий і теж підтвердив цю інформацію. І тоді я зрозуміла, що щось почало коїтися дуже погане. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Спочатку я дуже довго не хотіла в це вірити. Я думала, що, мабуть, це просто відбувається для залякування народу. Але потім я відчувала дуже великий страх за себе, за майбутнє, за близьких і не знала, що робити конкретно – залишатися в країні чи, мабуть, зразу кудись виїжджати. [Чи піддавалися Ви або Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Мої близькі, родичі чи знайомі – ні, але якісь дальні знайомі – так, ті, що живуть, наприклад, в Києві або в Миколаєві. В моєї подруги є дальній родич, він чоловік її сестри, на жаль, десь тиждень два тому назад він помер від отриманих ран під час бойових обстрілів, але він служив в армії ЗСУ, тому загинув як герой. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами користуєтеся, кому довіряєте?] Спочатку війни – так, зацікавленість в новинах. Повисилася ця потреба. Але зараз я не так часто стежу за новинами, більш читаю якісь повідомлення в телеграмі. Я підписана на різні групи (наприклад «Україна 24/7») або якісь одеські телеграм-канали, які сповіщають про події на території України. Особливо «Думська» – дуже цікавий канал, і я завжди якщо хочу дізнатися, що відбувається в Одесі на даний момент, я користуюся цим джерелом. [Як Ви реагували в Одесі на сигнал «повітряна тривога»?] Насправді я думала, що буду дуже перелякана, але я звикла, в мене такої великої тривоги не було під час сирени. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Мабуть, ні. Я вважаю, що я зможу допомогти країні краще, коли закінчиться війна і я повернусь додому. І буду допомагати вже відбудовувати нашу економіку, знайти роботу, допомагати близьким, тим, хто залишився без можливості навіть працювати або десь жити. Думаю, що в мене буде більше можливості потім, я так відчуваю. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Так, для мене поняття «щось святкувати» зовсім пропало, зникло. Але зараз я вже можу як слухати музику, так і дивитись фільми. На початку війни це було неможливо. Я навіть не дивилася нічого в якихось соціальних мережах, для мене це було навіть непотрібно. І в той момент я дуже хотіла насамперед бути рядом з моїми близькими, і потреба використання інтернету зовсім зникла – в плані стежити за якимись там соціальними мережами і тому подібне. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Перемога допомагає мені відволікатися від поганих думок і також повернення додому. Я дуже це постійно уявляю в своїй свідомості, як я їду додому нарешті [посміхається], і все добре, і я зможу зустрітись зі всіма друзями, знайомими, родичами, близькими – це єдине, що дарує мені відчуття спокою на даний момент. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Близькі родичі – ні. Але родичі, наприклад, по лінії мого батька, – вони воювали, брали

участь в бойових діях АТО десь в [20]14–[20]15 роках, і вони повернулися додому цілі, живі, здорові, так що нічого поганого з ними не сталося за цей період. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях?] В мене є знайомі, які живуть на території Криму; ми зараз не підтримуємо зв'язок. Наскільки я знаю, вони ніяк не відреагували на те, що відбувається на території України з початку війни [20]22 року. Так що я не знаю, мабуть, вони підтримують ту [окупаційну] владу, і для них нічого страшного не відбувається на даний момент. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Чесно кажучи, я не знаю, тому що мені, сподівається, на зараз немає якої певної оцінки того, що може бути через декілька місяців чи через рік. Що буде з окупованими територіями, я не знаю, чесно кажучи. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість українців під час війни?] Так, дуже це помітно, навіть десь в дуже віддалених країнах, наприклад в Америці, Бразилії, в Азії, де проживають наші люди, не тільки наші громадяни, а всі підтримують українців. Українці підтримують свій народ і на території країни, і за межами – це дуже-дуже такий важливий історичний момент. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] На даний момент всі ці зміни зникли, тому що люди більш-менш стали більш спокійними. Але на початку війни дуже-дуже змінилася [комунікація] як в плані тому, що сильно хвилюєшся, турбуєшся і не хочеться розмовляти про щось таке неважливе, про майбутнє чи про якісь новини, а хотілося б постійно спитати: «Чи все добре? Чи все гаразд? Може, допомогти якось?» Оце було важливіше, ніж якісь звичайні бесіди з друзями, близькими. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Так, я вважаю, що українська влада, ЗСУ роблять все можливе й достатньо для того, щоб протидіяти якомусь краще і сильніше російському вторгненню. [Чи вважаєте достатніми дії облради, міської влади Одеси щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про безпеку та події на фронті?] Так, я вважаю що дії нашої міської влади в Одесі є достатніми. Постійно організовуються якісь гуманітарні допомоги, особливо для переселенців внутрішніх, тобто людей, які приїхали з різних областей України, які є окупованими, або в яких зараз проходять активні бойові дії. Постійно Одеса підтримувала і Схід, і Крим, і я це пам'ятаю дуже добре, мої родичі, мої близькі, і теж наша облрада завжди підтримувала. Тому я вважаю, що достатньо, ми робимо все можливе, допомагаємо і будемо допомагати далі. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України?] Мені особливо подобається Віталій Кім, який є мером міста Миколаїв. Я навіть не знала про нього до початку війни, але потім, коли ми все бачили, всі бачили про його повідомлення в телеграмі, десь в інстаграмі, як він завжди сповіщав про всі відбиття атаки на території Миколаєва, то, звісно, він, як то сказати, став дуже подобатися всім, особливо мешканцям Південної України. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Я вважаю, що мінімум рік, півтора, тому що, на мою думку, війни ніколи швидко не закінчуються. Навіть якщо активна фаза закінчиться до кінця цього року, якісь

дипломатичні конфлікти – вони будуть існувати дуже довгий час, мабуть, ще близько п'ятдесяти років. Це дуже тяжкий, довгий процес, і, звісно, хочеться сподіватися на те, що це скоріше закінчиться. Але думаю, що треба чекати, дуже довго чекати, коли війна закінчиться. [Що значить для України Перемога?] Можливість остаточно закріпитися на європейській арені, почати пряму співроботу з деякими європейськими державами, мабуть, приєднатися до Європейського Союзу або до членства НАТО. Думаю, що це тільки допоможе Україні розвиватися і стати дуже потужною країною на території Європи і разом з європейськими країнами творити європейське майбутнє.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи долучаєтесь Ви до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] Такої великої діяльності-волонтерства в мене на даний момент немає, але я допомагаю близьким в Україні, пересилаю гроші, підтримую. В мене дуже багато знайомих, хто мають можливість допомагати як матеріально, так і особисто, коли вони відносять їжу чи одягу. В моїй групі в університеті є дівчинка, що з початку війни приїхала до Швейцарії, але вона постійно допомагає переселенцям. Вона десь місяці два волонтерила постійно, працювала в ролі перекладача, і також постійно переводила гроші на можливості ЗСУ, на потреби ЗСУ. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС у 2014-2022 роках?] Так, дуже багато знайомих, особливо з початку [20]14 року й донині. В школі ми дуже часто влаштовували такі міроприємства, як благодійність в підтримку АТО – збирали їжу, якусь одягу, навіть матеріальна допомога була дуже великою. Так що так, я вважаю що це не тільки зараз відбувається, але й всі ці роки з початку [20]14го.

*Записала М. Олійник 23 квітня 2022 р.
та 12 березня 2024 р.*

від Зуйкової Олени, 1979 р. н.

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Одесі*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція* Мене звати Олена Зуйкова, я з Одеси. Я з сином приїхала у Будапешт три тижні тому. Ми тут тимчасово, ми подали документи на візу у Британію, тут будемо до тих пір, поки не отримаємо візу. Чому [обрали] саме Угорщину – ну, не знаю, так вийшло просто. Ми думали – чи Румунія, чи Польща. Можливо, інтуїтивно було прийнято це рішення. Але я розумію, що на міжнародному рівні [є] своя історія з Угорщиною, але це нас ніяк не злякало, тому що ми розуміємо, що тут є спільнота, тут все одно є підтримка. Коли приїхали, то нам було важко знайти волонтерський центр державний. Ми його знайшли лише на третій день, але ми одразу відчули підтримку серед людей, серед угорців. Я після цього багато дискутую на рахунок угорців, бо бувають такі настрої у нас, не всі українці розуміють, що політика Угорщини і угорці – це зовсім різні речі. Ми коли вїхали, ми залишилися переночувати у хлопця, просто ми заїхали о десятій вечора, через сайт йому написали, він зразу нас до себе запросив. Потім на наступний день наше авто зламалося. В нас коштів не багато,

ми в принципі тому й виїхали, це була одна з причин, тому що ні роботи [не було] там, не знала що робити. Важко в Україні. В перший місяць ми долучилися до спільноти «SAVE UA». Це діджитал-спільнота, ми там дещо робили в інформаційному полі. Але потім вже в мене особисто сили іссякли, важко було зібратися, я вирішила, що, якщо поїхати, то я буду більш мобілізована. Я не буду думати про це: «Їхати? Не їхати?». Тим більше ще дитина, хоча він уже дорослий, чотирнадцять років, але все одно це дитина. Він дуже не хотів виїжджати до останнього, я його еле вмовила їхати. Він не хотів, він казав: «Я патріот, треба щось робити в Україні, я нічого не хочу». От навіть тут ми вже три тижні, ми два рази були в місті, бо горько на душі. Ми дуже вдячні європейцям, але все одно не той настрій. Я його втащила в місто, показую йому. Він не хоче дивитися, він думками все одно з Україною. Але все одно я намагаюся трошки відволікатися, в мене є час для новин (ну, так я себе обманюю). Ну, я все одно раз на пів години, як всі [дивлюсь новини]. Коли ми сюди приїхали, авто в нас зламалося, в мене чоловік цими питаннями завжди займався. Ну, що робити, почали в чатах шукати допомогу. Ми ще спершу не знайшли ні волонтерських центрів, не знали, де ми будемо, ми ще у хлопця на одну ніч залишилися. Машина зломана, угорську зовсім не розуміємо, англійську розуміємо так більш-менш. Ну, в общем, дитина почала: «Я хочу додому». Я стою посеред Будапешту, він хоче додому, машина поломана, я не знаю, що робити. Сіла в кафе, думаю, що буду телефонувати на гарячу лінію. Звоню, не можу дозвонитися. Ну, нарешті дозвонилася, і все що я змогла промовити, це лише: «Help me» і навзрид ридаю. Поряд сиділа дівчина угорка, Одрін її звати, і вона каже: «Заспокойтесь, я вам допоможу». Вона взяла слухавку, записала все, що він сказав, знала адресу цього волонтерського центру, дала нам десять тисяч форінтів на дорогу, бо я сказала, що у нас зламалося авто. Вона сказала: «Нате Вам гроші, можете в мене заночувати, скільки вам потрібно: день, два, три». Ну, зрозуміло, що не надовго. Вона допомогла нам знайти цей центр, ми, до речі, пішли за адресою, але все одно не змогли знайти, бо там немає ніяких знаків, ні флагів, ні описів, нічого. Ми потім поїхали на ЖД [залізничний] вокзал. Там вже знайшли наших волонтерів, і вже з ними автобусом поїхали в цей центр, в якому можна лише сутки знаходитися, але вони допомагають з житлом. Ми хотіли до чогось приєднатися, щоб була ілюзія, що у тебе є якась інформація. Ми хотіли знайти евакуатор, щоб машину нашу кудись доставити, але вони з цим не допомагають, але до цього не може бути ніяких питань. Але ми знайшли допомогу. Ми залишилися тієї ночі в Одрі, вона була настільки чутлива уважна дівчина, що навіть зубні щітки нам приготувала. Але на наступний день ми від неї поїхали, бо ми списалися в чаті. Я написала, що у мене зламалася машина і я потребую допомоги, і відповів чоловік, це Рік, він бельгєць. Він зі своїм другом, угорцем, приїхали до цього місця біля еміграційного центру, де було наше поломане авто, вони нам його підкурили, ми поїхали в Хундай-сервіс, де нам зробили безкоштовну діагностику, бо Хундай-сервіс підтримує всіх українців по світу. Сказали, що проблема в акумуляторі, ми купили новий акумулятор, але не того розміру. І ми залишилися переночувати вже в Ріка, бо ми туди підвезли машину, і домови-

лись, що на слідуючий день вони нам цей акумулятор замінять, і ми собі далі поїдемо. Але не все так сталося, як гадалось, бо авто все одно не завелось. І ми у Ріка живемо вже третій тиждень. Це сім'я, він бельгійець, а жінка його угорка, в них великий трьохповерховий будинок, двоє дітей – дівчинка 13 років, і ще дівчинка 4 роки, дві собаки. До нас так ставляться, що я ніколи не думала, що так може бути. Ми настільки відчуваємо себе комфортно. Мені буває дискомфортно, бо я не сподівалась, що це буде так надовго. Вони, до речі, кажуть: «Не йдьте вже нікуди, подавайте тут на візу, будете чекати стільки, скільки буде треба. Відчувайте себе, як вдома». Морально дуже комфортно з ними знаходиться, настільки вони чутливі і відчувають оцей наш стан. Відчувають, що нам може бути неприємно, що ми їм якийсь дискомфорт приносимо. Ми ж все-таки чужі люди, але вони змогли створити такі умови, що б ми навіть не відчували, що ми для них якийсь дискомфорт створюємо, тобто настільки вони високодуховні люди, дуже емпатійно розвинуті. [Розкажіть про Ваше ставлення до акції на підтримку України в Будапешті, яка була сьогодні.] Я це зробила [взяла участь в акції на підтримку України] не для угорців, а в першу чергу для себе і для своєї країни, тому що у мене є потреба про це говорити. І дійсно, воно стає легше. Це навіть наша вся національна потреба щось робити, ми не можемо сидіти просто так. Мені здається, це, мабуть, не лиш українська риса, це, мабуть, просто людська риса, коли в нашій країні таке відбувається, там залишилися родичі, друзі, в мене, наприклад, тато з Чорнобаївки, зараз живе в Херсоні окупованому і не хоче виїжджати звідти, бо в нього вік, йому шістдесят чотири роки. Він не хоче кидати свій дім, свою країну. Він вірить у перемогу. Там окупована територія, але вони все одно їздять у Чорнобаївку і саджають город, розумієте. Отакі в нас люди. Сюда прийшла, бо хочеться, ще раз повторюся, це для себе, мабуть, бо є потреба щось робити, бо ми не можемо сидіти, склавши руки. Я була дуже рада, коли я знайшла дівчат [організаторів акції з української асоціації «Єдність» у Будапешті]. Сьогодні прям, я вважаю, що один з найкращих днів тут у Будапешті, тому що я щось зробила. Отаке відчуття. А угорці – дуже круті! Мало того, я вважаю, що саме тут ми повинні бути більш активні, тому що тут оцієї української хвилі [не вистачає], вона не така сильна, як в інших державах. Тут, напевно, ми маємо бути ще більш активними.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Далі інтерв'ю 12 березня 2024 р.] [Чи були у Вас думки напередодні лютого дві тисячі двадцять другого року, що може початися війна?] Так, звісно. Звісно, десь в глибині морально я була до цього готова, як і моє оточення, тому що я спостерігала за подіями. Наприклад, перша для мене ластівка була те, що Америка вивела у двадцятому році [2020] війська з Афганістану. Я якось для себе це так інтерпретувала, що, можливо, нам потрібно чогось очікувати. Також я дивлюсь таких певних аналітиків, які впевнено затверджували, що почнеться війна. В принципі для мене це не було неочікуваним. І вже майже стовідсотково я зрозуміла це, коли двадцять другого лютого було засідання у раші [рф], да, ради, як вона там називається... [рада безпеки російської федерації], коли у них запускається ця кругова порука. Це було

зрозуміло, бо в них там такий алгоритм є, да, їх там конституцію, чи я не знаю, хто там диктує ці правила, алгоритми їх, протоколи. Було зрозуміло, що це було. Була об'явлена війна для мене саме двадцять другого лютого. До речі, двадцять третього лютого в нас у нашій компанії (невеличкій агенції діджитал з контент маркетингу) був корпоратив невеличкий. І ми як наче прощалися. Двадцять третього лютого ми зібралися, і це був дійсно такий сумний вечір. Ми спілкувалися саме про це, і ми всі ділилися тими думками, що ми скоро отримаємо війну. І двадцять четвертого [лютого] зранку ми проснулись вже у стані війни. [Розкажіть про цей день.] Це не був шок, тому що, дійсно, ну, якесь в нутрі, в середині якась готовність моральна була. Вона не була там якась матеріальна... Да, я не збирала чемоданчик, ну, я взагалі трошки така... [Ви не готували необхідних речей перед війною?] Ви знаєте, у мене таке взагалі світосприйняття, да, така парадигма мислення, що все своє ношу з собою. Ну, тобто чи візьму я там у чемоданчик щось, я не знаю, якісь речі, більше чи менше – для мене це вторинне. Своє я маю на увазі – це свій досвід, своє налаштування, свою освіту, своїх рідних, близьких, кого ти любиш – оце своє. Тому, так як мене це своє взагалі постійно всередині, для мене ці матеріальні речі трошки вторинні. Звісно, нам зателефонували десь о п'ятій ранку друзі з Аркадії, які були ближче... Бо там, ну, туди прилітало першим чином. Ми жили тоді були на Фонтанці в нашому будинку заміськом. **Життя в окупації.** Перш за все я зателефонувала татові, бо він в Чорнобаївці. І, ну, Чорнобаївка, як ви знаєте, вона якраз на повороті цієї головної дороги, яка з Криму йде в Україну. Вона там єдина з Криму. І ми, до речі, до цього також з татом спілкувалися, який теж був готовий до війни. Вони, до речі, підготувалися, вони там у погріб зібрали речі, їжу і так далі. І до речі, у них війна почалась на годину раніше ще до того, як вона була оголошена. І вони, звісно, спустилися в підвал і були там два тижні, майже безвилазно. Вони, до речі, живуть десь у двохсот метрах від того відомого аеропорту, який постійно обстрілювався нашими. Більш за все ми переживали за батьків, але вони в нас такі, вони кажуть: «Якщо ми пройшли це, то ми вже більше нікуди їхати не хочемо». Вони досі у Чорнобаївці, але там, Слава Богу, наші війська. І я сподіваюсь, що все буде добре, але вони не на хвилину не залишали свою будівлю, навіть коли фізично була така можливість. Так, це було саме найбільше – наші переживання щодо рідних, щодо батьків, які знаходилися на окупованій території. Тим більше, що там дуже багато страшних історій вони побачили, були свідками якихось смертей зовсім безневинних людей, зовсім, без якого-небудь сенсу, просто заради забави якоїсь. Але, Слава Богу, вони живі-здорові. [Чи весь час був мобільний зв'язок з Вашими батьками?] Так, був. Мобільний зв'язок був, вони просто не завжди одразу відповідали, або, наприклад, були трохи знервовані, не хотіли розмовляти, але вони були постійно на зв'язку, не було такого, що він зникав. Херсон тоді, на початку війни, – це була одна з самих найгарячіших точок, самих таких важливих для нас, тому ми більше слідкували за тими подіями. Одеса, Слава Богу, вона не дуже попадала на початок [під обстріли]. Да, не дуже вона обстрілювалась. На той час Херсон був більш під загрозою. В Одесі, там буквально на почат-

ку ми чули деякі вибухи, і чесно кажучи, я через два дні взяла дитину і поїхала до мами у Вінницю. Раніше мені, наприклад, [були] невідомі психологічні реакції на загрозу. Да, там є деякий перелік цих реакцій, не так багато, і одна з реакцій – це бажання захищати. В мене було так само бажання захищати, але в мене дитина, хлопець чотирнадцять років, тому я зрозуміла, що це в принципі моя головна мета – захистити його. [Чи потребували психологічної допомоги Ваші батьки, перебуваючи під окупацією?] Вони долали це самі. Вони дуже сильні люди, батько – дуже сильна особистість. Він взагалі до всього ставиться з гумором, дуже оптимістично. І він просто такий. Але мене намагався підтримати якось. Вони переїхали в Чорнобаївку, купили замиський будинок. Їм там було зручніше, бо там свій сад, город. Вони там собі город саджали, намагалися жити життям таким. Коли не бомбили, то вони намагалися жити звичним життям. Плюс вони помагали тим, хто постраждав. Наприклад, там є історія, як їх сусіда побили рашисти ні за що, ні про що. Проломили йому череп, забрали його десь на місяць, били, а потім через місяць викинули біля лікарні. Добре, що залишили життя, як то кажуть. Наші лікарі намагались йому закрити черепну коробку, але щось там не получилось, так і живе з діркою в черепі, але живий. Тато якось трошки допомагав там, шукав ліки в Одесі, купляли, туди відправляли. Тобто, мабуть, він для себе теж знайшов таке якийсь психологічний захист у тому, що він комусь допомагає.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Але я не могла так само сидіти, да. Це може десь така була трошки психотерапія для себе, не могла сидіти, склавши руки, і я доєдналася до спільноти «SAVE UA», і ми показували рекламу. Ми тоді ще сподівалися, що нам достатньо донести до російського та білоруського суспільства, що вони мають піднятися і зупинити цю війну з свого боку, що це ніяка не спецоперація, а це дійсно війна. І ми показували їм рекламу у фейсбуці в соцмережах, ми показували їм, це називається реклама (це чисто терміни, які використовуються, алгоритми) показували їм інформацію про те, що це дійсно війна. До речі, коментували вони не так, як нам хотілося б, і ми таким чином прощупали десь реакцію громадян у білорусі і в росії, як вони на це реагують. І ми тоді зрозуміли, що до руских нам дуже важко достукатися, що там настільки вже пропаганда brainwash [промивання мізків], що це майже неможливо. В білорусі було трохи краще, люди або мовчали, або деякі навіть підтримували, але теж настрої були різні. Ну й десь через місяць я зрозуміла. [Ви їм показували документальні свідчення чи це були спроби якихось розмов з ними?] Це був різний контент. Були різні канали, просто люди об'єдналися, і в одні канали дизайнери випускали якісь постери, хтось робив просто там графічний дизайн на базі фоторепортажів або відеорепортажів, щоб донести думку про те, що це війна, що вони мають вийти на демонстрації. Ну, наприклад, якісь такі в нас були ефіри, так різні. У тому числі просто інформаційні і в тому числі такі, які їх мали пробудити на якісь дії. Звісно, ми показували їм репортажі і розбомблений Харків і Маріуполь, і так далі, але... До речі, було дуже цікаво і круто, ну, дійсно, тоді ми почули це від об'єднання. Да, просто дизайнери робили свою дизайнерську ро-

боту, таргетолог свою роботу щодо розповсюдження, масштабування інформації. Таргетологи – це люди, які налаштовують показ оголошень у соціальних мережах. Також були покази в гуглі, також були покази в коментарях в гуглі. До речі, наша цифрова спільнота тоді була дуже об'єднана, і всі сфокусувалися на цій меті. І ми за допомогою всіляких діджитал інструментів намагалися донести інформацію щодо того, що це війна і що вони мають щось зробити. [Це була спільнота з центром в Одесі чи у Вінниці?] Це просто була спільнота у Інтернет-просторі, це був чат в телеграмі. Я навіть не знаю, звідки там ті люди. Я просто знаю пару людей, які лідери думок у діджитал-просторі. Ну, вони просто організували, це просто чат український. Просто от є чат, є діджитал-спільнота, хтось реалізував цю ідею, і всі доєдналися. До речі, в одному чаті було біля трьох тисяч людей, в іншому – біля п'яти тисяч людей. І просто всі робили, знаєте, як те, що мусили. Тоді було зовсім пловати на те, хто, що, хто за цим стоїть, що з цього потім вийде. Ну, до речі, зовсім інша була мета. Мета була – захистити країну і зробити це різними способами. Тому я робила.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Вам запам'яталися реакції росіян?] Назвали як діагноз росіян, білорусів: «вісім років домбілі бамбас». І намагаєшся з ними спілкуватися як не з телевизором, а з людьми, але розумієш, що розмовляєш з телевизором. Але найбільш, до речі, болючіше було те, що я, наприклад, була в одному чаті з діджитал-спеціалістами, які займаються цим таргетингом, який ми згадували, тобто налаштування показів реклами і так далі, більше такими технічними речами. І в цей час був нетворкінг, який був організований школою, в якій я вчилася. І там були, до речі, деякі люди з росії і деякі з Прибалтики. І коли ми туди їм донесли, що це вже війна, що це ніяка не спецоперація, а це війна, то жителі росії не хотіли з нами спілкуватися, тобто вони нас знали, тобто ми спілкувалися на свої професійні теми. Знаєте, може вони там були на нашому боці, була така надія до повномасштабного вторгнення, бо все таки війна з дві тисячі чотирнадцятого року... Тобто я тоді для себе вирішила, що, може, ця молодь, це покоління, може, вони в принципі не такі, а більш розумні. Але ні. Ми намагалися їм показувати фото, намагалися донести, що це війна, що їм там брешуть. Але вони кажуть: «Це ваші. Це ви там неправильно сприймаєте. Це спецоперація, і не нада нам тут порити настрої». Так, тобто не просто там коментарі, які можна, припустимо, подумати, що це боти там і все таке – ні, це були живі люди, яких я особисто знала. [Які настрої панували в Одесі у вашому середовищі?] Моє оточення, звісно, об'єдналося і, звісно, всі проукраїнські. І звісно, всі намагалися зупинити росію. [Намагалися], захистити, поставити там їжаки [протитанкові захисні конструкції], мішки з піском і так далі, включилися в роботу. [Розкажіть про перші дні повномасштабної війни, коли почали обстрілювати Одесу.] Ну, я думаю, в одеситів таке саме ставлення, як і у більшості громадян України. Люди висловлюють свої негативні [емоції], вони, наприклад, використовують нецензурну лексику, коли говорять про росіян. Ну, скажем так, я вважаю і моє оточення, ми вважаємо, що це взагалі деструктивно жити і відчувати тільки гнів. І навіть до свого ворога. Тобто це

ворог, це зрозуміло, да, і все. Треба все одно мати любов у серці і бути мотивованим цією любов'ю до своєї країни, до своїх дітей, до своєї культури, до своїх близьких. І наша мотивація – їх перемогти. Це любов. Ми мотивовані не ненавистю, а любов'ю до свого. Моє оточення, ну, мені здається, що воно доволі таке продвинуте. Ми робимо [все], щоб перемогти. В мене є з моєї команди відеооператор, який зараз у Херсоні, він в ЗСУ. Ніколи я від нього не чула лайок, але зараз в нього іноді проскакує. Але він дуже-дуже інтелігентний. У військових таке ж відношення до цього, вони намагаються ці емоції взагалі не використовувати. Тобто вони до цього ставляться, як до роботи. Це є робота – перемогти ворога. Хотіла сказати, це просто робота, яку треба зробити. [Коли Ви чуєте з вуст пропагандистів, що «Одеса – російський город», що Ви відчуваєте?] Їх не слухаю, навіщо їх слухати, навіщо? Ну, дивиться, війна основана на тому, що росія дивиться назад, а не дивиться вперед, як це робить весь сучасний світ. І у цьому проблема цієї російської імперії. Да, тому що в неї погляд назад, це взагалі зовсім не той напрямок, в якому має дивитися сучасний світ. Якщо кожна країна почне дивитися назад, є складна історія, тоді просто світ погрязне у крові війни. Тобто це ізначально помилка, тому ізначально вже в цьому проблема. А щодо саме Одеси, да, сучасна Одеса була побудована двісті тридцять років назад. Да, це була російська імператриця, але щодо тих земель, що таке Південна Україна, то це була Україна, яка була ближче до кримського хана. Вона ніколи не була російською. Дуже цікава історія. Можна заглибитись. Я не пам'ятаю детально, я не історик, але знову таки, там, де зараз Одеса, це не була росія. Тому коли кажуть, що Одеса – російське місто, окей. І що? Да, був у нас такий факт, що вона була побудована на місці Хаджибею. Да, спочатку там Хаджибей, саме місто було побудовано, але це Україна. Да, ми називалися малоросами, у той самий час, як росіяни називалися великоросами, а білоруси називалися білоросами. Да, і це не означає, що ми якісь маленькі, придаток до росії чи до росіян. Це просто була така назва, але ми себе самі називали як українці. До речі, я буквально недавно чула дуже цікаву таку лекцію від історика щодо української мови, що це ніякий не діалект російської, що навіть чеські філологи, західні філологи, навіть російські філологи признали, що українська мова – це не діалект, це окрема мова. Тому, коли говорять, що це російське місто, ну, я особисто вважаю, я не знаю, як, я не політолог і не соціолог. Я не знаю, як правильно. Мені здається, що краще признати цей факт, але цей факт зовсім не говорить про те, що ми тепер маємо бути росією. До речі, місто Одесу будували французькі архітектори, то що ми тепер Франція? Давайте, ну, давайте ми краще будемо Францією.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. [Як Ви перейшли на спілкування українською мовою?] Я знаю з дитинства дві мови, бо в мене мама з Вінниці, тому я білінгва, і я дуже цьому рада. В мене взагалі не було проблем з тим, щоб вчити українську мову, і так далі, ну, бо я її знаю. Але я вчилася в російській школі у Херсоні, і потім там два роки вчилася у Вінниці в вінницькій школі українською мовою. Тому взагалі не було проблеми щодо україн-

ської мови. Так, звісно, в Одесі говорили російською мовою. Але з дві тисячі чотирнадцятого року вже деколи ми там спілкувалися українською, але це не було так принципово. Ну, якось здавалось, що це десь там, що це десь не в нас, чесно скажу в приватному житті я буває, спілкуюсь російською, ну, тому що все одно мислення в мене більше російською мовою. Це для мене теж було питання, тому що знаєте, мені здається, що, якби там не було, коли був час імперій, це ж не лише була російська імперія. Це була і німецька, і австро-угорська і британська імперія, і так далі. Просто були такі часи, як то кажуть, такий був світ. І так вийшло, що в нас, коли був радянський союз, там всі таланти, всі мізки вони стікалися в Москву, одесити всі там мріяли поїхати до Москви. Знаєте, що в нас є такий вираз: «Киевлянин – це недоіхавший до Москви одесит». Одеська культура... вона така єврейська дуже часто. Наприклад, одеський діалект. Він також побудований на російській мові, а не на українській мові, і я вважаю, що це, окремий все таки діалект. Я думаю, що її треба зберегти як щось локальне. І я думаю, що із за того, що путін напав на Україну, мова йому не належить. Та й це не означає, що ми маємо вбити цей пласт культури, але це має бути щось таке окреме. Я вважаю, що все одно державною мовою має бути українська, і мова, яка звучить у соціумі, має бути українська, і я для себе знайшла пояснення, яке для мене є дійсно дуже вагомим аргументом. Тому що, знаєте, якби там не було, але наше культурне насліддя, на жаль, є багато чого російською, перепрошую, є багато чого. Якось, з одного боку, не хочеться це втрачати. Наприклад, такі автори одеські, це саме в контексті Одеси Ільф та Петров, Бабель, да, це одеське. Але я вважаю, що це культурний пласт, який має бути там закапсульований, має зберегтися. Якщо взяти білорусь, наприклад, в якості прикладу, де в принципі от російська мова домінувала. Ми ж, до речі, теж були більш лояльні до війни, тобто ми зараз стали до цього нелояльні із за війни і цьому є пояснення. Білоруси втратили свою мову, от коли вони були лояльними, я не знаю як там влаштовано, але російська мова вона просто знищила білоруську мову. І наша задача – зберегти [українську мову], бо крім нас – ніхто. Наша задача зберегти українську мову, але я вважаю, що з нашого боку буде більш цивілізовано, якщо ми також збережемо цей пласт одеської, саме одеської культури. От як би ці характеристики не навішували, що одеська культура якась там російськомовна культура. Одеська культура – окремо. Але офіційно і загально всі мають спілкуватися українською. Да, є, наприклад, ця всесвітня практика, де там у країнах дві мови, і ніхто, з цим не париться, але вибачте, там же нема цього агресора, у якого проснулись імперські амбіції. Тому в нас нема просто вибору, як би нам не хотілося. Обставина вирішує іншу задачу, тобто якщо десь там у Бельгії декілька мов, да, чи там Голландії, але там це все збалансовано і ніяка мова не вбивається. В нашому випадку вбивається, і мало того, в нас війна. Тому при таких обставинах цей всесвітній досвід він трошки недоречний. Але я все-таки зберегла б цю одеську культуру. Так само мені здається, що це, з нашого боку, це було б цивілізовано. Ну, думаю, що зараз у нас на часі завдання вижити, перемогти. Я не знаю, як це зробити, але я впевнена, що знайдуться люди, спеціалісти, які зроблять спеціально музеї з цим одесь-

ким, саме одеським насліддєм, і ті, хто цікавиться, ті будуть мати змогу отримати цю інформацію. [Чи, на Вашу думку, є важливим завдання ознайомлювати одеситів саме з українським аспектом Одеси?] Ну, там, наскільки я знаю, що був такий великий вплив, бессарабський. Я про це дійсно мало що знаю, що таке українська Одеса саме в культурному контексті. Мені взагалі здається, що ми багато чого втратили, коли ми були, бо ми триста років були в імперії. Ну, це факт, який треба признати, так і щодо цієї локальної культури я за баланс, тобто має бути баланс. От якою вона була, от давайте про таку і розкажемо. Про культуру міста, і про культуру поза містом, і про український вплив, і про бессарабський вплив, і про єврейський вплив, про грецький вплив, німецький і так далі. Одеса це, мабуть, саме найбільше космополітичне місто в Україні. Там у нас навіть вулиці, да, названі там Молдаванка, в нас є район, да, вулиця Грецька, Люстдорфська, дорога Фонтанська, Французький бульвар, ну, тобто навіть назви вулиць. Вони стверджують про те, що Одеса – це місто-космополіт. І якщо ми це збережемо, це ніяк не буде свідчити про те, що Одеса якось за межами України. Навпаки, це покаже погляд, іншу думку, так, інший концепт якийсь. Українська космополітична Одеса – це таке місто України, вона також космополітична. Ми не просто там замкнуті чисто у своїй культурі, да, ми відкриті до інших культур. І наша культура, культура міст, вона була створена багатьма націями. Культура Одеси була створена багатьма націями. Я за те, щоб це зберегти. В контексті України. І, до речі, коли говорять, що Одеса – це російський город, то, ще раз повторюю, це не російський город, це город такий, більш правильно сказати, багатокультурний, мультикультурний, і саме в цьому унікальність цього міста, мультикультурний в Україні. Говоримо, до речі, також: «Чужому навчається і свого не цурається». І мені здається, що от якраз в одеському краї, можливо, оця думка вона якраз розкрилася дуже добре, бо ми і свого не цураємось, і чужому навчилися, да. Це взагалі з культурної точки зору, дуже багатий край. І кухня, до речі, одеська, вона ж теж дуже цікава, єврейський там є вплив і бессарабський вплив. І це круто. І це характеризує нас, українців і Україну ще з одного, з іншого боку. З того, що ми можемо бути такими багатограними. До речі, це чудовий приклад того, коли мультикультурність, вона дає свої плоди і це чудовий приклад якогось крутого синтезу. І це, до речі, говорить про те, що ми можемо бути open mind [відкритими]. І це круто, і це наша характеристика. Ми ще дуже молоді, ми дуже стрімко розвиваємось. Дійсно, у нас зараз така важка історія. У нас революції, війна, тобто ХХІ сторіччя в Європі – це дуже важко. Ну це просто стимулює розвиватися ще швидше. Я б не сказала, [що це] гарний стимул. Це стимул, як би там не було. І до речі, ми лише тридцять років, як формуємось після цього гніту імперського, спочатку це був царський [гніт], потім радянська імперія. Але я сподіваюсь, що ми дуже високими темпами йдемо до процвітання, і що ми будемо квітучою країною. Квітучою і сучасною.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Звісно, була травма свідка. Звісно, вона була, ну, я два місяці майже нічого не могла робити, чи півтора, тільки ту роботу, яку виконувала для захисту. Я також приєдналась до клас-

ної дуже спільноти. Знаєте, як то кажуть, коли щось трапляється, то люди потребують людей, вони йдуть до людей, і от у нас є така чудова українська фотограф. Надія, Боже, забула прізвище, я в неї навчалася на курсі фотографії, і вона створила групу. Просто створила групу у фейсбуці, де зібрались такі самі випускники курсу, і ми якось там обмінювалися думками, якось намагались робити. Вона запустила курс по фотографії. Таравська Надія. Вона запустила курс по фотографії і воно допомогло справитись з цим. До речі, я взагалі вважаю, що людина може бути щасливою, тільки коли вона щось створює. Бо у нашому суспільстві споживання... Якщо ти лише споживаєш, то ти нещасливий. Ну тобто людина не для цього створена, бо кожен з нас творець. Фотографування, воно мене трошки так підтримувало на плаву, а потім у мене просто відкрилось друге дихання. В'їхали в Британію і якось поступово я переключилася саме на це. А потім вже тут закрутило трошки. Якись такі речі: треба було облаштовуватись, вирішувати багато якихось проблем, і воно там потрошки втягувало. І до речі, я дуже вдячна британцям, це чудова нація, неймовірна нація, в них у менталітеті є такі чудові риси, які були створені поколіннями і, до речі, які було б непогано і нам перейняти. Вони дуже саркастично відносяться до всіх проблем, і оцінюючи таким чином, ці проблеми здаються вже меншими проблемами. Навчаєшся таким чином знову відчувати життя. Саме іронія – це перш за все про інтелект, мабуть, про якусь силу духа. Один із яскравих прикладів – це написання листа турецькому султанові казаками. До речі, це про нас, про наш характер. Це один із скарбів, які нам потрібно зберегти, це іронія і це самоіронія. До речі, я слухаю подкаст на ютубі, і там були записані такі лекції про російську імперію, про її цінності, про те, яка вона. До речі, мені дуже сподобалось це визначення, що це некрофільська імперія та некрофільська культура, з наляканими людьми. Я небагато спілкуюсь з росіянами, взагалі не спілкуюсь, але оцей диктаторський тоталітарний режим, мені здається, він вбиває оце здорове, цю самоіронію. А ми маємо культивувати в собі [самоіронію]. [Багато над чим ще треба нам працювати.] Перш за все над соціальною культурою щодо якихось відмінностей, наприклад, що я побачила. От в Україні мені постійно щось всім потрібно було доказувати, там доводити. Що я там невинна, оцей постійний тиск такий. Але мені здається, що це не стільки про український менталітет, скільки просто про інерцію цю совкову, що з тих часів це йде. Хоча, наприклад, у цьому творі «Кайдашева сім'я», «кайдаші» – це наше. Оце б я виправила. Тому ми зараз формуємо нову українську культуру, то ми можемо «переписати» [у значенні розбудувати] її так, як нам хочеться, в принципі стати кращими версіями себе. Ну, я маю на увазі не переписати те, що було, а створити те, що буде.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Мої колеги, з якими я працюю там, підтримали вони нас, сім'я підтримала, в яку приїхали, також дуже вдячна цим людям, вони просто чудові. Вони намагались, знаєте як, не там жаліти: «Ви бідні, нещасні». А просто якось показати, що життя прекрасне все одно, там десь шуткувати, десь там іронізувати, і от завдяки цьому такому відчуттю життя, якось

я знову десь через рік знову почала оживати. [Як ви тримаєте зв'язок з Україною? Яким чином ви можете (якщо можете) чимось допомагати Україні? Чи є ця лінія у Вашому житті?] Ну, так ми збираємо, ми організовуємо збір донатів для оператора з моєї команди, які зараз у Херсоні у тридцять сьомій бригаді окремі морської піхоти. І ми зараз збираємо донати, вже зібрали їм на турнікет. Вирішили, що купимо РЕБ. Нам допомогла компанія з Одеси, і зараз у нас іде збір на автівку, але ми побачимо, в нас вже є майже п'ятдесят тисяч, ми побачимо, чи зі збору купимо автівку, чи ми, може, докладемо, купимо РЕБну, тобто ми тут будемо трошки лавірувати, в залежності від потреб хлопців. Також Український центр культурний нам допомагає з цими зборами. Організовуємо для британців деякі міроприємства. Це може бути трошки сурово [у стилі сюрреалізму] звучати, але ну тут так це працює. Тобто, наприклад, британці багато донатять, але вони донатять, коли є якесь міроприємство, у них так це влаштовано. Да, івент ми будемо, ми робимо у квітні урок сальси, я сподіваюсь. Урок сальси, я ж кажу, це може бути трохи сурово так, але... Наприклад, зараз будь-які формати направлені для збору коштів для наших захисників. Так це працює саме в здоровому розумінні. Це працює саме так у цьому середовищі. Ну, ми так і будемо це робити, як звично британцям. У даному випадку ми зберемо донати також з цього міроприємства, і плануємо у травні робити більш масштабні міроприємства – це фестивалі. До речі, дуже залюбки приймають участь у цьому всьому компанії, які мають відношення якесь там до організації процесу. Наприклад, площадки чи музиканти, які мають виступити, так, вони всі готові робити це безкоштовно, і ті кошти, які збираються, це також донатиться, кошти, які збираються, вони підуть на потреби армії. Ну отак. Тобто в принципі, ми не те, що приймаємо участь, навіть організовуємо зі своїми британськими друзями, які дуже допомагають. На жаль, я працюю і я не можу стовідсотково там десять годин на день цим займатися, але займаюсь настільки, наскільки є можливість, перш за все можливість часу. [Ви одноосібно введете цю роботу чи у вас є якесь коло?] На жаль, мені треба було десь трошки дозріти, як то кажуть. Я не з самого початку в це включилася. В мене є моя команда в Одесі з моєї агенції копірайтери, дизайнери, відеографіки, які також допомагають в організації цих процесів щодо рекламного матеріалу, який має бути зроблений. Також український культурний центр в Ноттінгемі нам допомагає в організації цих процесів. Наприклад, вчитель сальси – це вчитель, якого я побачила в українському культурному центрі, звернулись до них, і вони залюбки підтримують, організують таке ж саме міроприємство для британців. Це процес організації «Дербі культурний центр». Також вони розповсюджували інформацію, допомагали нам щодо збору. Наші українці деякі якось не реагують, як нам хотілося б, або я сподівалася, що наші відреагують швидше, але може вони донатять в інші міста. Знаєте, тут, до речі, ми в Британії багато працюємо, і ну люди зморюються, і не вистачає у всіх часу. Але впевнена, наскільки я спілкуюсь з людьми, що донатять багато хто, багато хто підтримує. Хтось для себе вже оприділився, кого він буде підтримувати, і так далі. Але коли я звернулась з проханням розповсюджувати інформацію щодо збору, то

багато спільнот мене підтримали і у своїх каналах розповсюдили. [А сама ідея провести ось цей захід, пов'язаний із танцем сальса, кому належить?]. Хороше питання. Це мій британський друг Ліам, йому розказала, що був такий захід в українському центрі, і там було десь біля тридцяти осіб. Це Український центр організував, це не моя ідея. Але так склалося, що воно працює, і це круто. Я розказала про це британському другу, і він каже, що давай зробимо це для британців. Просто поспілкувалися з друзями, спитали: «Чи вам таке цікаво, чи хотіли б ви просто так провести час, і таким чином допомогти зібрати донати на армію?». Сказали: «Конечно, залюбки, супер». Щодо фестивалю, це так само мій друг Ліам. Він організовував такі фестивалі там біля вісімнадцяти років. Він запропонував цю ідею, коли він узнав, що я збираю для хлопців донати. Він каже: «Давай зробим фестиваль». [Яка буде програма фестивалю?] Ми зараз її створюємо, це буде, звісно, музика. Музики тут багато в Британії, вона вся якісна, це буде музика, кейтерінг. Ну, такий собі спосіб проведення часу приємно з друзями. Британці у цьому плані вони перфект, вони ідеальні. Вони просто вміють спілкуватися і проводити час з друзями, створювати настрій. Мабуть, я не знаю, як в інших країнах, але це просто дуже чудово. Вони в цьому плані просто еталон. Ну, скажем так, програма буде не хитра, але я впевнена, що буде класна атмосфера, багато музики, пиво буде, звісно, бо британська культура – це пиво також. [Наскільки є потреба в донесенні травматичного боку війни в Україні? Щодо програми, чи треба інформування про це? Чи люди знають про це з новин?] Основна мета – це допомога Україні. І тому тут треба дуже мудро працювати на основну мету. До речі, щодо сальси, ще я сподіваюсь, що у хлопцівполучиться до неї записати меседж. Відео звернення до аудиторії, і ми зможемо це відеозвернення показати людям, щоб вони в них було, щоб вони розуміли, що це таке, щоб вони десь свій також емоційний досвід отримали. Добре питання щодо того, як саме ми маємо доносити досвід. В принципі, ми вже багато сказали про наш травматичний досвід, і мені здається, що зараз більше треба доносити інформацію про те, що Україна – сильна держава. Що ми все таки не стільки жертва, а ми та держава, до якої хочеться доєднатися, що ми теж ті люди сильні, з якими хочеться бути поряд. До речі, на жаль, мало інформації, мало новин зараз щодо України, менше, чим потрібно було б. Деякі навіть мене питають, а що хіба ще війна в Україні, що вона ще не закінчилась? Ну, тобто люди живуть своїм життям. [У ефірах соловйова звучить тема, що необхідно бомбити Лондон. Треба, щоб більше людей про це знали, про цю реальну загрозу, яка є.]. Ну, до речі, у нас є ідея донести саме меседж про те, що таке Україна. Багато хто знає, що це жовтоблакитний прапор, і що там десь війна. Ну, звісно, знають мало, вважають що ми десь там якісь задворки Польщі. Але це зрозуміло, да, ми ніколи там не масштабувалися, ми молода країна на світовій арені. Ми розкриємо весь потенціал нашої країни, це питання часу. Знань про Україну дійсно мало. Є, до речі, ідея розказати британцям про те, що таке сучасна Україна, яка вона, які у нас були впливові особистості свого часу, що вони дали світовій арені. Така потреба є, тому що, на жаль, та інформація, яку ми розповсюджуємо, ну, це моє таке спостереження, це вареники, україн-

ські пісні і український національний одяг. Це чудово, але цього недостатньо, так конкурувати варениками, мабуть, потрібно було років триста тому, коли з'явилися віскі, французькі круасани і так далі. Зараз же світ інший, і у нас інші наративи. І нам треба більше про себе розказувати. Нам є що розказати, бо Україна – це дійсно дуже творча країна. І в нас дуже творчий менталітет, і в нас дуже парадигма мислення правильна. Ми постійно чогось маємо досягати. У нас постійно стартапи. Стартапи – це про українців. І це дуже круто. І це дійсно наповнює наше життя сенсом. Мені здається, особисто я поділилася цим, ну, це чисто моє відчуття. Воно там можливо, не якесь професійне. Це просто то, як я сприймаю і бачу цей світ. [Пані Олено, чи є у вашому оточенні є ті, хто переніс важкі випробування, пов'язані з війною?] Звісно, є вже. До усіх війна постукала, а то десь близько. Да, є в мене, подруга, в якій чоловік, пропав в Кринках безвісти. Вона каже: «Нема тіла, нема діла». Вона чекає підтвердження або сподівається, що він десь у полоні. Поки вона не побачить тіла, вона не повірить. Також у моєї подруги загинув родич чоловіка, далекий родич, але він загинув. Він, до речі, жив десь по-моєму у Південній Америці. Він виїхав ще, коли був маленьким. І батьки емігрували, коли він був тинейджером, і коли війна почалася, він з братом, вони все покинули і приїхали сюди в Україну. Навіть їх не хотіли брати в армію, сказали, ну, якщо хочеш, то приходи зі своєю зброєю, то він знайшов десь гвинтівку, прийшов. І він був стрільком, але він також загинув під Бахмутом. От така історія. Звісно, люди переживають, як переживають втрату, як всі переживають втрату близьких – це горе. [Хто винен у війні?] Ну, росія винна у війні. [Це путін?] Ну, це взагалі колективний путін. Я, з одного боку вважаю, що якщо путіна прибрати, як то кажуть, що може бути ще гірше, що це команда. Але, з іншого боку, з Гітлером була та сама історія. Тобто всі думали, що якщо Гітлера прибрати, то може бути ще гірше. Точно така сама була історія, але ми бачимо, ми не тільки Гітлера тоді знищили, да, взяли Берлін. У нашому випадку трохи складніше, поки що в нас війна на самозахист, ми ж не можемо воювати на їх території, на жаль. Тому якось поки що, наприклад, трохи складно зрозуміти, як завершити цю війну. Бо мені здається, що завершення війни це повністю для того, щоб завершити війну, не заморозити чи перенести, то нам треба знищити росію. З іншого боку, також є думка, я думаю, що ви також знаєте, це не секрет, що це така вже війна між двома світами – демократичним і диктаторським. Тобто це екзистенційна війна. Якщо, дійсно, це протистояння Китаю, Індії, Ірану і росії демократичному цивілізованому світу Європи, Америки і так далі, то ми дійсно вирішуємо якусь дуже таку глобальну зараз задачу. Це не локальна війна. Це така глобальна задача для світу. [Ви вірите в перемогу?]. Звісно. Звісно, ми переможемо. [Чи плануєте ви повертатися після перемоги в Україну?] Я планую повертатися, але якщо я вже для себе розширила ці горизонти, для мене Британія стала другою батьківщиною, то звісно, я не хочу обривати ці зв'язки. Тобто в перспективі для мене моя ідеальна картина, це щось робити, жити, розвивати Україну і так само бути у тісному зв'язку із Британією. [Як би Ви окреслили Україну зараз?] Україна – це молода держава сучасна, яка має від'єднатися від росії, російських нарративів, росій-

ської ментальності. На жаль, вона в нас частково сформована у нашого суспільства. Воно ще трошки незріле, воно має дозрівати. Давайте дивитись правді в очі, в нас є над чим працювати у плані менталітету, соціальної культури і так далі. Але я думаю, що це держава, яка буде свого часу впливова як мінімум у нашому регіоні, яка є сучасною, у якій величезний потенціал, яка креативна і нам головне подолати [ворога]. Багато чого потрібно подолати. Подолати потрібно нашого зовнішнього ворога, подолати потрібно нашого внутрішнього ворога, подолати потрібно себе. Так, треба стати кращими версіями себе, і я вважаю, що в Україні дуже великі перспективи. Я розумію, що тут трошки інше життя, трошки по-іншому відчують це. Ти вирішуєш тут якісь побутові проблеми, твоя увага також переключається, але перш за все ми маємо не забувати, що ми всі українці, що ми всі громадяни, і кожен з нас має так чи інакше у міру своїх можливостей долучатися до нашої перемоги. Хтось там може створити щось, хтось може просто хоча б задонати, бути на зв'язку із близькими рідними. Ми маємо поширювати іншим знання про себе і навчатися у них, але так само ми маємо пам'ятати, що ми, українці, і ця перемога має бути отримана завдяки участі нас всіх.

*Записала О. Таран 11 квітня 2024 р.
від Чернецької Таміли Борисівни, 1939 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Щойно дізналась про широкомасштабне вторгнення, була в шоці, як і всі. Почалися передзвонювання, почалися спілкування. Я помітила: як сталася біда, близькі люди стали більше спілкуватися. От і зараз також, кожен раз рідні-близькі дзвонять, і коли кажуть «на добраніч», то певний зміст в цьому є: щоб не було прильотів, тому що в Одесі прильоти майже щоночі практично. Люди стали ближчі. Навіть ті одесити, російськомовні, які за кордоном, – а у мене багато за кордоном – і в Румунії, і в Ісландії, і в Німеччині, Франції, – всі перейшли на українську мову. І хоч безграмотно, хоч як, але намагаються спілкуватися так, щоб продемонструвати свою самоідентифікацію. Всіляко підкреслюють свою приналежність до України та українства. Дуже співчують і того путіна на всі заставки сварять. А я думаю: чим я можу допомогти, вже [літня], що я можу корисного зробити?! Так я взяла написала путіну «присвяту» і через Фейсбук поширила. Знаєте, така пісня колись [була], заспівували: «Широка страна моя родная, много в ней лесов, полей і рек», – пам'ятаєте? Так я путіну [написала]: «Широка страна твоя родная, только ты такой есть человек, ты не можешь жить не загребая і чужих лесов, полей і рек». Так були відгуки, людям сподобалося. [Коли особисто для Вас почалася війна?] Те, що війна почалася у 2014-му, воно не забувалося, звичайно. Що зараз з нашою землею роблять?! Це більший такий! Війна почалася [для мене] з переживань, з [роздумів про те], що буде. Все залежить від людини, від її сприйняття. Мене зігріває те, що внуки стали ближче [по відстані], після кожної тривоги, десь тут як в Аркадії бабахне, передзвонять, спитають, чи [не] злякалася, чи тиск не піднявся. Один внук в Києві, один – в Одесі. [Чи маєте тривожну валізку?] Ні. Якось я, знаєте, може, легковажу. І не бігаю в укриття, нічого. Думаю: буде що буде. Аби в будинок не влучило. Недавно, сьомого

БІЛГОРОД-ДНІСТРОВСЬКИЙ РАЙОН

м. Білгород-Дністровський

Записали К. Бех та М. Бех 19 березня 2023 р.
у м. Білгороді-Дністровському
Одеської обл. від Наталі, 1983 р. н.

числа [квітня 2024 р.] та так бабахнуло, що мені здалося, що вже стіни роз'їжджаються. Наділа халат, сіла на дивані, подумала: що робити? Та нікуди не пішла, переждала та й все. Моя подруга, чуть що, сідає – такий вузенький коридор [у квартирі], тісенький – під дверима, сидить перечікує тривогу. [Дотримується правила двох стін?] Да. А я – не, думаю: ну, що воно допоможе? [Чи Ви робите харчові запаси під час війни?] Як звичайно. Я часто не ходжу в магазин. Там, раз на тиждень у ближній магазин вийду, куплю [необхідне]. Великих запасів не роблю. [Якщо Ви перебуваєте на вулиці і лунає повітряна тривога, то чи прямуєте до укриття?] Ну, то й що, вона собі гуде, а я йду. Тільки що буває? Мені в банк було треба вчора, а там було зачिनено, під час повітряної тривоги не працюють, так що довелося повернутися. Було, раніше, що і магазини [розташовані близько від мого будинку] закривалися під час повітряної тривоги, а зараз працюють. Головне, щоб світло не вимикали. [Чи змінилися ваші звички з часу, коли почалася війна?] У розумінні інформації, да. Щойно прокинулася, продерла очі, біжу до комп'ютера: як в Одесі пройшла ніч, які прильоти. Потім, що у міжнародному плані, які новини. Хто що нам пообіцяв, щоб вони були здорові своїми обіцянками-цяцянками. Регулярніше стала за інформацією стежити. [Чи стали більш згуртовані сусіди за час війни?] Сусідка зверху, така інтелігентна жіночка, то в неї про всяк випадок вирішила запасний ключ залишити, для підстраховки. **Культура пам'яті.** На кладовищі [коли відвідую], душа болить. На кладовищі, там де мій чоловік похований, велика ділянка [виділена] для бійців. Це Західне кладовище. Все в прапорах. Такі доглянуті могили, біля кожної – прапор. Так що воно здаля видно. І дуже багато хлопців одеських полягло. [Ви вшановуєте хвилиною мовчання щоранку полеглих?] Да-да. Весь мій біль – все в душі. Страшений біль, тривога, не сплю ночами. [Чи була у вас думка виїхати в якесь безпечніше місце?] Ой, мене куди тільки не запрошували! Мене й у Францію хотіли забрати; тут, ближче, є родичі в Умані, що весь час наполягають «приїдь, приїдь». Ні, буду я сидіти тут, куди там! Хочу бути дома. Ще й кицьку немає на кого покинути [сміється], така подружка хороша, кишенька. [...] Одрразу як почалося [широкомасштабне вторгнення], то скільки – потрошку переказувала з пенсії [на ЗСУ], скільки там – копійки... Але пару раз робила це. По телебаченню був рахунок, номер [на екрані], то я на той рахунок трохи переказала. Ну, то було кілька разів. [...] Пам'ятник Дюку – мішки з піском, по шию його заклали. Багато що закладено піском. І металеві їжаки стоять. Такі деталі тривожні не дуже прикрашають місто, але що ж [поробиш]. Порівняно з іншими містами, тим же нещасним Харковом, то у нас ще більш-менш. Хоча ви ж знаєте, що на Одесу у них [росіян] свої плани, на Придністров'я. Були проблеми з електрикою, з водою, зараз налагодили, був час блекаутів. Тоді вся техніка вимикалася, й холодильник, і комп'ютер. А зараз поки з цим спокійно. [Чи користуєтеся пунктами незламності?] Я не знаю, чи вони й досі працюють, а раніше в центрі було таке, налагоджено. Я особисто не користувалася їх послугами. Треба віддати належне міській владі, вони уважні до потреб населення.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Розкажіть, будь ласка, як жило місто на початку повномасштабного вторгнення? Які настрої в людей? Чи покидали місто ваші знайомі?] Сприймалося... Я думаю, що так, як усі, ніхто не був готовим до цього. Також люди переживають, що в регіоні живе багато національностей, але також ну... Багато болгарів тут проживає. Тут є чисто болгарські села і чисто українські села, тобто знаєте тут... [Яке їхнє ставлення до росії?] Ну, як вам сказати, як і в кожному регіоні, і тут такі люди, що залишаються при своїй думці. Ну більшість, звичайно, залишаються за недоторканну [незалежну] Україну, але є й такі, що мають свою думку, які колись приїхали з росії, які прожили тут багато років, але не відступаються від свого. Хоча багато років прожили в цій країні, якби користуючись усіма її благами. І такі є, звичайно. Я думаю, що вони є по всій країні – і на західній, і в центральній, і в одеському регіоні, такі є кругом. Ну, в основному, то, звичайно, люди підтримують незалежність. [Чи очікувала місцева людність в Білгороді-Дністровському приходу російських військ? Як оцінювалась перспектива можливого вторгнення зі сторони моря на початку повномасштабного вторгнення?] Тоді, звичайно, було дуже важко, бо в такому стратегічному місці знаходимося, біля води, але робили, звичайно, все для того, щоб ніхто сюди не прийшов. [Чи багато було військових у місті?] Так, багато, і з часом ставало все більше і більше. І на даний момент також. [Чи є серед ваших знайомих військові або колишні військові?] Так, є, звичайно. Є. [Вони пішли добровольцями чи очікували повістки?] Так. Багато людей пішло [добровольцями]. Багато не знали, що робити. Люди були в якомусь розпачі. [Чи багато людей покинули місто під час повномасштабного вторгнення? І куди здебільшого виїжджали?] Так, виїжджали, і ми свою дитину відправляли в Хмельницьку область, бо в нас там батьки проживають. Вона певний час знаходилася там, коли ми ще не знали чого очікувати, потім вроді би трошки якби наладилося, то повернулася дочка назад, на даний момент тут знаходиться. [Чи переселялися до Білгорода-Дністровського з інших населених пунктів регіону?] Ну, я думаю, що тільки із службою зв'язано, то тільки переїжджали, а так люди загалом трималися свого дому. [Чи ховаються місцеві під час ракетних обстрілів? Чи є укриття в місті?] Укриття облаштовані є, цьому було приділено дуже багато уваги із самого початку. З початку так, і серед ночі всі сиділи в укриттях, і ми всім під'їздом сиділи. Постійно до відбою тривоги всі сиділи чи то час ночі, чи то п'ять ранку, одягнуті всі так і спускались, і з дітьми сиділи. Ну, зараз, слава Богу, на даний момент в самому городі в нас так більш-менш спокійно, в основному, бачте, така біда в Одесі частіше, то якби зараз люди вже так якось трошки, може, і безвідповідально до цього відносяться. Але вже не так ховаємося. Вже це якось стало нашим, ну це, звичайно, неправильно, бо тут спокійно-спокій-

но, а не знаєш кожну хвилину, це вже якийсь наш спосіб життя, напевно. Пристосувалися, напевно, ну, не знаю. Вже деколи нервова система не витримує того всього, ну все одно якось живемо, находимо сили. [Які у вашому місті діють волонтерські рухи або організації?] Так, звичайно, є багато організацій, багато займаються там і плетінням сіток із самого початку, було і є на даний момент. Є багато організацій, в цьому задіяне керівництво міста, постійно якісь заходи відбуваються, постійні ярмарки збору для військовослужбовців також відбуваються. [Це організовує місцева влада чи волонтери?] Організують багато шкіл, діти багато продукції своєї дають, ну, з допомогою батьків, я так розумію, різні гуртки повідкривалися, там жінки займаються плетінням різних браслетів, різних там виробів. Ну, хто що може. [Ці виробы продають на благодійних ярмарках?] Так, продають, в центрі міста роблять ярмарку, потім ці кошти збирають. Так, кожен може прийти й відвідати і щось придбати. [Розкажіть якісь історії, які Вас вразили після початку повномасштабного вторгнення? Можливо, щось про переселенців або військових?] Моя рідна тьотя з чоловіком. Вони тікали з Маріуполя, вони дві неділі не могли вийти на зв'язок, тоже для нас це була така трагедія, ми вже думали, що це вже їх немає в живих. [Коли вони тікали з Маріуполя?] Ну, якось зразу, коли... Зразу вони трошки там буквально, і зразу вони звідти виїхали... [Яким маршрутом вони виїжджали?] Вони десь через Бердянськ. Десь там вони були, чоловік ще потрапив в реанімацію, бо він страждає на захворювання серця, тобто там отримували допомогу, і якісь люди згодилися їх машиною привезти, і так вони, слава Богу, вижили. [Вони виїжджали через територію України?] Так, через територію України. Це ще на самому початку було; вони ще під обстріл попали, і дивом вони там спаслися. Вони зараз знаходяться в самій Вінниці. [Може, знаєте якісь історії з військовими? Можливо, хтось із ваших знайомих долучався до добровольчих військових формувань?] Наші знайомі, чоловіка, він був командиром частини в Охтирці, тоді вони перші прийняли на себе удар російських окупаційних військ. Ми підтримували з ним зв'язок, тому що ми близько спілкувалися, і ми за цю людину переживали, там було багато загиблих тих людей, що ми знали. [Ви казали, що в місті багато військових.] Так, військових багато. За дев'яностих років багато частин було розформовано стратегічних біля моря. Коли ми сюди приїхали, то владі не потрібні були військові, з офіцером ніхто не рахувався, в мене чоловік також офіцер запасу, на даний момент він не служить, але він багато років служив, ми колись жили місто Артемівськ, теперішній Бахмут, якщо ви знаєте. [А хто не знає...] Ми там жили, коли мій чоловік закінчив інститут. Він попав туди на місце служби, ми там прожили два роки. Були такі часи, що офіцери нікому не були треба, я казала, виганяли, як тих собак, – іди. І держава не думала, що людина з військовою освітою буде робити в цивільному житті. Ну зараз, звичайно, вже коли таке життя настало, то вже почали знов стягувати все це. Не хочеться думати про якесь вторгнення... Да, місто змінилося, військові, слава Богу, зараз приділяють увагу. [Зараз місто живе своїм життям? Чи якось помінялось з часу повномасштабного вторгнення?] Ну, з початку всі були в розпачі, ніхто не

знав, що робити, як і всі, я думаю. Зараз, звичайно, життя налагодилося. В принципі, містечко невелике в нас, було раніше десь п'ятдесят тисяч, зараз не можу вам сказати, бо хтось виїхав, хтось приїхав. Зараз так, звичайно, лікарні працюють, школи працюють, слава Богу. [Білгород-Дністровський невелике місто, але там багато різних національних меншин.] Ви знаєте, я вам хочу сказати, в мене є з чим порівняти. Я сама народилась у Вінницькій області, студентські роки провела в Хмельницькій області. Потім, коли я вийшла заміж за свого чоловіка, я потрапила в Донецький регіон, і там мені життя було дуже важке. Два роки я там прожила, і я просто вже, сталося так, слава Богу, що ми звідти поїхали. І коли чоловік мене привіз сюди, в Білгород-Дністровський, я пішла перший раз на місцевий базар. І я кажу до чоловіка: «Боже, як тут добре. Тут, як хочеш, можна говорити – і на українській мові і на російській, і ще кажу якусь мову чула, я ще не знаю, що це за мова». Ми вже в процесі життя зрозуміли, що це болгарська мова, вона тут дуже розповсюджена, бо тут багато болгарів, тобто в них якби между собою. І тут якось, дійсно, легко жити, ну, ніколи якось не ділили. Коли я жила на Донбасі, можна сказати, я там боялася українське слово сказати на той час. [Це в яких роках було?] Це було дві тисячі четвертий рік, то важко там було, багато принижень. Я не хочу згадувати в своєму житті. [Хто говорив українською, того принижували?] Ну, було дуже багато нюансів, а коли приїхала сюди, тут всі друг друга розуміють, тут якби ти не заговорив, тут ніхто тебе ніколи не осудить, нащот цього тут якась легкість. Того що багато національностей, то й так. [У вас чоловік із Білгорода-Дністровського?] Ні, мій чоловік із Кам'янця-Подільського. [А чому ви вибрали Білгород-Дністровський?] Бо йому пропонували ще по службі, він ще служив тут, ми тут отримали житло, ну тут якби біля моря, в нас тут своя квартира. Ну якось так. І я вже тут влаштувалась на роботу, і якось дитину народили, ну, ішло життя вроді би непогано, якби сказати. Клімат нам підходив, ну якось так і живемо. Були моменти, що хотіли продати і переїхати туди десь ближче до батьків, але якось так дивилися, і тут не погано, дитина росла. Вже якось і привикли, я вже більше прожила тут, чим в тому місті, в якому народилось, якби такі роки життя мого зрілого вже тут проходили. [Який період після повномасштабного вторгнення був найважчий? І чому?] Дуже напружений був період тоді, коли казали, що висадиться російський десант зі сторони моря, отоді, звичайно, було... [Це було у 2022 році?] Так, так. Були кілька разів тут навіть в місті, тут російський десантник був, впав на парашуті, то його відразу знайшли тут недалеко під лиманом. Ну, й так, слава Богу. [Це ДРГ до вас намагалася прорватися?] Так, намагалися прорватися, були такі випадки. [Як пересувалися тоді, коли атакували міст у Затоці? Як працювала інфраструктура?] А він не працює той міст. А в нас є інша дорога, це була одна дорога через Затоку через міст, іще є одна дорога – ми проїжджаємо кусочок молдавської території, там контрольно-пропускний пункт (Паланка називається), там небагато, якщо їхати на машині, хвилин десять-п'ятнадцять молдавської території проїжджаєм. Міст не працює. Тоді, коли були масовані атаки, він зазнав значних пошкоджень. Звичайно, незручно, міст у нас з вікон видно, ми живем

зовсім біля води, в нас у Білгород-Дністровську Дністровський лиман, це вже кінцева точка, де наш Дністер впадає в Чорне море, і одразу цей міст на лимані в Затоці і виходить у відкрите море. Ну літом оце, коли війна почалась, то мер міста зробив такий дуже зручний нам транспорт, ходить катер в сторону Одеси, тобто за п'ятнадцять хвилин можна дістатися на інший берег. [Це через лиман?] Через лиман, а там уже чекає автобус і кому вже треба, то в Одесу. Ну це тики в літній період так. [Це місцева влада посприяла?] Так, це вже влада місцева. Раніше тут при тих часах, тут біля фортеці було багато причалів. Це був такий транспорт, люди користувались, а потім це все в [тисяча дев'яносто] дев'яностих, як і все інше, все занехалося, а вже з цією війною люди почали піднімати це питання, а чого не зробити, як колись. І знайшли такий пасажирський катер, ну, в принципі, так. [Чи працює туристична структура регіону? Якщо працює, то як?] Ну, фортеця працює, туристів дуже мало. Раніше там до нас ціле літо автобуси їхали. І німці, і поляки, багато людей було, зараз, звичайно, такого немає. Фортеця, то працює щодня у звичному режимі, можна відвідати, подивитися. Кажуть, що приїжджають люди, але зовсім мало. [Іноземці також приїжджають?] Знаєте, за іноземців нічого не можу сказати, але кажуть, що трохи хтось приходив, може, така поїздка є, або, може, хтось по роботі, то вже запрошують відвідати; щоб якихось таких масштабних, то немає екскурсій. [Як працює туристична інфраструктура: бази, бази та різні розважальні заклади?] Розбомбили дуже багато. Затока зараз не працює, там все закрито, перекрито, туди доступу немає. Ну, є люди, які проживають, і є такі, що живуть в Затоці і кожен день їздять до нас в місто; живуть там, не залишили своїх будинків. А так море, то нічого не працює, туди навіть на узбережжя не пускають нікого. [Патрулюють узбережжя?] Так. [Чи були місцеві, які намагалися сприяти окупації?] Такі люди, я вам говорила, були, є будуть, щось такого конкретного випадку не пам'ятаю, можливо це присікалося на такому рівні, що зразу, ну може не розголошувалося. [Чи були випадки, коли після повномасштабного вторгнення люди переходили на українську мову у спілкуванні? Можливо, були якісь представники національних меншин?] Так багато таких, що перейшли на українську мову, багато таких, що людина старається, я тоже хочу так розмовляти, я стараюся. В нас в місті відкрили курси української мови, безкоштовні. Туди всі бажаючі ходять, так є в нас такі курси, вже в нас давно такі курси, і люди багато хто відвідує так. [Які волонтерські організації діють? Ви казали, що при школах.] В більшості я бачу, дітей організовують, батьки приймають участь. [Як спілкуються в школі?] В нас всі школи українські, в мене донька тут закінчувала з першого по одинадцятий клас. Усі школи були українські, але деякі мали російські класи, тобто бажаючі могли віддати навчатися дитину на російській мові. Моя дитина вивчала російську мову, але вона ішла в її атестаті як факультатив, ну, вона просто її вивчала. А так чисто щоб... В основному все було на українській мові, ну як, діти то спілкуються між собою і на російській, може, десь і більше на російській, але всі школи були україномовні, тики деякі мали російські класи, і це вже було на вибір батьків. Зараз, звичайно, це все анульовано, і цього всього немає, всі

перейшли на українську мову. [Ви казали, що багато перейшли на українську мову. Але в регіоні переважно розмовляють російською?] Можна так сказати, але зараз дуже багато таких людей, що... Але є такі, що вони не переходять на українську мову, але вони залишаються патріотами України, вони люблять свою країну, вони люблять Одесу, вони люблять свій регіон, і вони не представляють, що може бути якось по-іншому. От Одеса, це взагалі таке місто, його знають за кордоном, що це держава в державі. Чи як. Я можу так сказати. Ну, щось таке, розумієте, ну тут щось таке своє є. [Що Ви зробили б, коли дізналися, що настала перемога?] Не знаю, напевно, плакала б. Ви зараз мені це говорите, а в мене аж тіло зжимається. Просто, як розвинуто ми вже жили, просто ми були на якомусь такому рівні, я рахую, що Україна дуже гарно жила, наша молодь мала і старалася мати вищу освіту. І навіть почалася та війна, і моїй дочці сказали, що потрібно вчитися, поступай в університет. Будем подавати документи, а там буде видно, як воно буде. І вона тоже зараз навчається другий рік на онлайн, але нічого, якось находимо терпіння і якісь сили... Наші люди вийшли дуже на високий рівень в побуті, даже візьміть наші села, як вони змінилися, майже всі в хаті мають воду, мають на вулиці колодязі. В самих таких глухих селах даже є давно інтернет. [Які відносини в місцевих із військовими? Що говорять військові про розвиток подальших подій?] Звичайно, що люди всі від цього заморилися, але все одно люди, переважно військовослужбовці, не втрачають надії, що все таки ми зможемо зберегти все так, як є. Знаєте, в людей вже скільки агресії накопилось, я думаю, що ми маємо зберегти країну і більше ніяк. [Як налаштовані місцеві щодо Придністров'я?] Придністров'я. Придністров'я, це щось таке взагалі... Ну, читайте нам тут таке, нам тут тридцять кілометрів і молдавський кордон. Якби завжди старалися тут з молдованами також підтримувати дружні стосунки. Ну якби люди не хотять вірити, що дійсно Придністров'я там чекає росії, що це також свого роду провокації, щоб захопити цей регіон, користуючись Придністров'ям оцим. Тобто такі розмови ведуться. [Чи не має там якихось агресивних рухів зі сторони Придністров'я?] Ну так, вроді би нормально, ну нічого там такого критичного на даний момент не чути, ніхто нічого не говорить. Так. Поки живем своїм життям і надіємося, що так воно і буде. [Чи чули Ви про такі випадки, що військові не пішли зі своєю частиною, а залишилися на окупованих територіях?] Ні, я таких випадків не чула, є військовополонені з нашого міста, а так щоб перейшли на територію ворога... [Чи родичі робили звернення у відкритих засобах масової інформації про полонених?] У відкритих я не бачила, це так особисто спілкувалася з ними, це так багато вже знаєш військових та їхніх родичів, то це такі розмови між собою. [Чи є зав'язок із полоненими?] Це я вам не скажу, не знаю.

с. Ройлянка

Записала Л. Булло навесні 2022 р.
у с. Ройлянка Білгород-Дністровського р-ну
Одеської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Втрачаєш розум, щоб відповісти на питання: «За що? Для

чого орки приперлися на нашу землю? Чому на наші будинки летять ракети, скидаються бомби?». Та не вже ото творять «наші брати», які щороку на своїх парадах 9 травня найбільше галасують про необхідність пам'ятати 1941–1945! Сидимо в телевизорах, комп'ютерах, слухаємо радіо... І не висихають сльози тривоги за наших доблесних воїнів. Думки плутаються, і на душі бридко, а серце наповнюється ненавистю, коли чуємо про звірства рашистів. Та ніколи їм нас не здолати! З цією вірою живуть і мешканці нашого Бессарабського краю. Хтось із хлопців та дівчат захищає Україну зі зброєю в руках у лавах Української армії чи тероборони. Але є й інший фронт. У кожному селі та місті.

ВНУТРІШНЯ МІГРАЦІЯ Характерною рисою нинішнього життя бессарабських громад стало їх суттєве поповнення внутрішньо переміщеними особами. Хоча сьогодні в Україні скрізь небезпечно. Ворожі ракети можуть прилетіти в Україні будь-куди. Але в селах на Одещині все-таки безпечніше, ніж десь на Сході України. Зі слів головного спеціаліста з питань соціального захисту населення Успенівської ОТГ Олени Хлюстіної, сільська рада зареєструвала 123 внутрішньо переміщених осіб. Але їх, може, і більше, бо люди, як правило, живуть у своїх родичів. Наразі з тих, хто переїхав, ніхто не звертався з проханням про надання житла. В той же час багатьом з них потрібна підтримка, тому що, тікаючи від війни, вони не змогли взяти навіть найнеобхіднішого. На допомогу їм приходять волонтери. Кілька разів з Білгород-Дністровської райради привозили продуктові набори (круп, консерви, олія, цукор), а також товари особистої гігієни та миючі засоби. Їх роздавали біженцям та незаможним літнім людям у селах. Не залишилися поза увагою маленькі діточки. Їм передавали памперси та дитяче харчування.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* Майже в кожному селі знайшлися небайдужі люди, які за покликом серця стали волонтерами; вони самі організовують односельців. Розшукали тих, хто виїхав з рідного краю за кордон на заробітки або й назавжди, але мають можливість і бажання допомогти односельцям у важкий для нас час. Дехто встановив зв'язки з благодійними чи волонтерськими організаціями. Серед активних волонтерів Вікторія Бучка, Ірина Балан (с. Ройлянка), Калерія Минзу, Юлія Кулик (с. Успенівка), Аліна Шевчук (с. Миколаївка-Новоросійська) та ін. Осередками волонтерської діяльності також стали школи.

*Записала Л. Булло в травні 2022 р. та березні 2023 р.
у с. Ройлянка Білгород-Дністровського р-ну
Одеської обл.*

*від Кореня Валерія Федоровича,
заступника голови сільської ради Успенівської ОТГ*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Вся інфраструктура в селах [Успенівської ОТГ] – медичні заклади, школи, дитячі садки, магазини, пошта тощо – працюють в штатному режимі, як і відділи ради. Через війну довелося перенести терміни виборів голови ради ОТГ; вони мали відбутися в березні [2023 р.]. Виникли проблеми з фінансуванням, наприклад, нам скоротили освітню субвенцію. Пам'ятаю, як школярі, вчителі Ройляської ОТГ раділи, що нарешті активно розпо-

чалось будівництво спортзалу Ройлянської школи. Нині, на жаль, воно припинено. Можна сказати, що воєнний час згуртував громаду. Місцеві жителі, багато волонтерів, підприємців, фермери збирали допомогу на Схід, допомагали розселяти внутрішньо переміщених осіб. У нас зареєстровано близько 130 таких осіб. І люди продовжують ще прибувати. Хтось живе у родичів, а комусь ми допомагаємо тимчасово розміститися у вільних хатах, домовляємося з цього приводу з господарями. Люди охоче йдуть нам назустріч. Наші люди гостинно їх прийняли, потурбувались про те, щоб тут їм було комфортно, щоб вони мали їжу та місце для сну. Тимчасово переміщених осіб не полишає поза увагою і районна місцева влада. Від Білгород-Дністровської райради ми постійно отримуємо для них гуманітарну допомогу. На минулому тижні видали тимчасово переміщеним особам 70 продуктових наборів. Для дітей нам передали дитяче харчування, памперси й інші предмети гігієни. Активно працюють в цьому напрямку також місцеві волонтери. Дехто з них зголосився власними авто розвозити допомогу. Ми стараємось координувати свої дії. Люди самі звертаються до нас і питають, чим можуть допомогти. Є проблема з відпочинком дітей. В минулі роки ми видавали путівки в дитячий оздоровчий табір «Сонячний», він розташований у Білгород-Дністровському районі. Рада ОТГ є співвласником цього закладу. Сьогодні відпочинок там дітей неможливий, але на утримання табору довелося виділити певні гроші. Триває підготовка до нового навчального року в школах. Майже в усіх селах ми провели опитування батьків з приводу форми навчання дітей. Більшість висловились за те, щоб відмовитися від онлайн навчання. Але щоб відкрити навчальні заклади, там треба мати бомбосховища або підвальні приміщення цивільного захисту, що відповідають певним вимогам. Зараз ми робимо ревізії стосовно ступеня їх підготовленості до нового навчального року. Можу з упевненістю сказати, що ми робимо все, що від нас залежить, щоб покращити життя. Хочеться подякувати місцевим жителям, підприємцям, всім, хто допомагав нам у цьому. Всіх об'єднує спільна мета – вигнати окупантів за межі нашої держави.

*Записала Л. Булло в травні-липні 2022 р.
та березні 2023 р.
у с. Ройлянка Білгород-Дністровського р-ну
Одеської обл.*

*від Маковецького Юрія Івановича,
директора ТОВ «Злагода Південь»*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Наше підприємство працює в штатному режимі. Це не означає, що в нас немає труднощів, викликаних війною; досить згадати подорожчання пального. Але ми працюємо на території, де не ведуться воєнні дії. Це накладає на нас особливу відповідальність. Ми повинні виростити врожай і за тих аграріїв, які через війну не змогли провести посівну. <...> В аграріїв з'явилося чимало проблем, викликаних війною. Реалізовувати зерно стає дуже важко. Порадувала новина, що українське зерно почали активно вивозити через порти Дунаю. Тривожні новини приходять від хліборобів Сходу України, бо орки не дають збирати врожай в деяких районах: або підпалюють поля, або наш урожай крадуть. Інколи й наші ферме-

ри, щоб українське зерно не дісталось ворогам, самі підпалюють поля. Та й нам довелося працювати під виття сирен тривоги. Але ми робили все, щоб бути з хлібом, і ми не збираємося кидати наш продовольчий фронт. Єдине, що радує, якщо рашисти крадуть, значить не збираються залишатися на нашій території.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. З перших днів війни наші люди виявили неабияку згуртованість. Майже в усіх селах були створені добровольчі формування цивільного захисту. Щодня вони ведуть по селах чергування. Кожне одноосібне господарство, кожний фермер, підприємець, усі сільськогосподарські підприємства, що працюють в ОТГ, збирали продукти (борошно, олію, овочі, сало, мед тощо) та передавали ВСУ й теробороні. Те, як наше суспільство об'єдналося в цій жакливій ситуації, надихає. Мріємо, щоб така згуртованість, взаєморозуміння і єднання збереглися й надалі. Ми не чули панічних настроїв. Ми обов'язково переможемо!

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ На початку березня [2023 р.] Ройлянка одяглася в чорні траурні шати. Стало відомо про смерть жителя нашого села, військовослужбовця та Героя Юрія Павловича Бойка. Жителі громади, односельці, рідні та близькі воїна, віддаючи шану загибломu, сформували живий ланцюг пошани, який супроводжував траурний кортеж. Десятки людей прийшли провести в останню путь свого відважного земляка. У пам'яті всіх, хто знав Юрія Бойка, назавжди залишиться образ доброї щирої та доброзичливої людини. Ми схилиємо голови в скорботі перед його світлою пам'яттю, молимося за його чисту душу.

*Записала Л. Булло в березні 2023 р.
у с. Ройлянка Білгород-Дністровського рну
Одеської обл.*

*від Долгієра Василя Павловича,
підполковника ЗСУ*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Спочатку було особливо тяжко, адже по Краматорську і околицях міста з початку війни й до цього часу рашисти гатять постійно, використовуючи як ракетні комплекси, так і ствольну артилерію, реактивні системи залпового вогню. Весь світ здригнувся, коли окупанти завдали ракетного удару по залізничному вокзалу в Краматорську, тоді десятки цивільних людей загинули та отримали поранення. Мушу сказати, що навіть після цього в місті паніки не було, виявилось, що не така вже й страшна російська армія, як вона себе розпіарила... Чи був страх? Не без цього... Найбільший страх відчув, навіть не страх, а найбільшу психологічну напругу, коли на техніці моїх підлеглих почало замерзати дизпаливо, бо саме я відповідаю в загоні, де служу, за інженерно-технічне забезпечення. А що робити, коли на вулиці мінус чотирнадцять? Але обійшлося, бо був досвід, та й Бог допомагав... Не раз під час масованих ракетних атак ворогів, знаходячись зі своїми побратимами в укритті, як сторінки книги, «перелистую» своє життя. Згадував Ройлянку, від якої віяло спокоєм, синьою дрімотою далеких просторів, гомоном полів, сяйвом сонця... У мене було щасливе дитинство, хоча, як і більшість сільських хлопчаків, рано подорослішав. Батьки були розлучені, мати інвалід, і го-

ловні життєві настанови я разом з молодшим братом отримував від діда. А коли його не стало, то довелося брати на себе значну частину турбот про родину. Загартування важкою працею – це про мене. [Сумно посміхається.] Перші гроші заробив десь у п'ятому класі. Тоді школярі ходили на так звані «колоски»: на полі пшениці зрізали колоски жита, ячменю, або соняшники на полі з гречкою... Але яка ж то була радість першого вересня на урочистій лінійці школярів отримати конвертик з грошима від голови колгоспу. В старших класах, як усі, ходив на тік, спочатку підмітав віником, а потім підгортав зерно навантажувачем або працював на віялці, ходив на овочеві поля. Заробітки невеликі, але було весело... Гумор, веселощі – особлива риса ройлянців. Якось на шкільному вечорі став переможцем якогось конкурсу. Коли винесли приз, у залі вибухнув регіт такий, що шибки затремтіли. Виграв Вася поросся... Взагалі-то школа була найулюбленішим місцем в Ройлянці. З великою теплотою згадую своїх вчителів: Віру Дмитрівну Лук'янчук, Саву Пантелейовича Полторака, Василя Яковича Маковецького, Євдокію Пантелєвну Кобальчинську, Риту Іванівну Горбан, Анатолія Івановича Байло, Валантину Іванівну Балан, Лілію Вікторівну Маковецьку та багатьох інших. Їх сила прикладу, захопленість роботою, їх світогляд, професійна майстерність, зрештою, зіграли вирішальну роль у формуванні мого характеру. Не випадково якийсь час я навіть мріяв про професію вчителя. Але це були дитячі мрії, періодично я бачив себе і в ролі лікаря, міліціонера, усвідомлений вибір майбутньої професії прийшов пізніше. У цьому велику роль зіграло захоплення спортом: якось учитель фізкультури Маковецький повіз шкільну команду з настільного тенісу, шашок та шахів до Сарати на районні змагання. Я мав грати в шахи. Але хтось щось переплутав та змагання перенесли на наступний день. Але виявилось, що цього дня в сусідньому селі Зоря проходили районні змагання з гандболу. Ройлянці вирішили взяти в них участь, оскільки традиційно шкільна команда була серед призерів. Без підготовки, без форми, взуття. Усе це позичали в інших учасників. І що ви думаєте? Повернулися до Ройлянки з перемогою! Спорт у Ройлянській школі «хворіли» усі. Улітку рідко порожніло футбольне поле біля Будинку культури. Грали й дорослі та діти. Коли починалися заняття в школі, діти «перемикалися» на легку атлетику та ручний м'яч. Багато хлопчаків захоплювалися важкою атлетикою та гирьовим спортом. Ось і я двічі на тиждень ходив у секцію ручного м'яча, яку вів Василь Маковецький. Тричі на тиждень займався із Савою Полтораком важкою атлетикою. Полторака, до речі, вів і шкільні заняття з допризовної підготовки молоді. Сава Пантелейович першим заговорив зі мною про професію військового. У ті роки для сільських хлопчиків ця професія була овіяна ореолом романтики. Але був ще один практичний аспект, на який вказав мені старший наставник: «У військових училищах курсанти перебувають на повному державному забезпеченні. А якщо твій брат теж захоче продовжити освіту після школи, твоя мама не зможе допомагати вам двом...». То справді був вагомий аргумент. Підливав олії у вогонь і дід. Він постійно налаштовував мене на необхідність здобути хорошу освіту, чом би й не військового, тим більше, що навчання давалося мені легко. Закінчив школу із золотою медаллю. У школі

буквально «ковтав» книги за списками, що для мене складала Віра Дмитрівна Лук'янчук. У старших класах захопився історією. Поштовх до цього дала рідна бабуса. Її родина була дуже працьовита, накопичила добра, та все пішло прахом, розкуркулили їх. Я захопився історією України періоду 1917–1918 років. Великий вплив на мене мали такі книжки, як «Вершники», «Тигролови». Я поступово розумів, що українське суспільство довгий час жило в полоні російських міфів про «братні народи». Усі попередні століття московити чинили геноцид. Це і Голодомор, і русифікація, і репресії, і винищення нашої інтелігенції. Сьогодні всі розуміють, що без держави народ беззахисний. Захистити народ, державу – справа честі військових. Після закінчення школи був абсолютно впевнений у своєму виборі професії. Одеса зустріла привітно. А от вступ до Одеського інституту сухопутних військ мало не зірвався: після співбесіди та першого екзаммену мене в коридорі інституту перестрів один із членів приймальної комісії, який заявив, «що мені, мовляв, хлопцю із села, нема чого у цьому інституті робити...». Та не на того напад! Пішов знову до приймальної комісії, яка ще продовжувала проводити співбесіди. Я попросив, щоб мене вислухали та дали подивитися письмову роботу, щоб знати, що там за помилки. Роботу не дали, але вислухали уважно. Важко сказати, що найбільше вплинуло на комісію: моя настирливість чи рівень знань, але я успішно здав всі екзамени і став курсантом. Потім інститут перевели до Львова і ступінь спеціаліста отримав у Львівському інституті сухопутних військ Національного університету «Львівська політехніка». Разом із професією офіцера тактичного рівня отримав і спеціальність інженера-електромеханіка. Пізніше закінчив Національний університет оборони України імені І. Черняховського. Вчорашній курсант, я потрапив спочатку до Чернігівського прикордонного загону, потім служив у Житомирському. Пам'ятаю, як перед Євро-2012 прикордонники закупили легкомоторні літаки «Даймонд» для здійснення повітряного контролю державного кордону, у тому числі й над Чорнобильською зоною. Аерозйомка вказувала на «контрабандистські тропи» з Білорусі. Довелось перевіряти на місцевості. Виявилось, що це були свіжеоброблені протипожежні смуги, не позначені на картах. На Поліссі спільно з колегами дійсно довелося ловити контрабандистів з погонями, як у кіно... Але то вже давня історія. Сьогоднішня служба затьмарила всі минулі примхи професії. Ця війна страшна тому, що випала на нашу долю, але я жодного разу не засумнівався в нашій Перемозі. Я воюю за свою землю, за своїх дітей – Андрія та Вікторію. Я хочу, щоб мої майбутні онуки, моя родина, односельці і всі українці жили щасливо у вільній країні. Я навіть слів підібрати не можу, щоб описати ставлення наших хлопців [військових ЗСУ] до рідної землі. Ми не відступимося і не зупинимося. В наших планах тільки Перемога.

*Записала Л. Булло в травні 2022 р.
у с. Ройлянка Білгород-Дністровського р-ну
Одеської обл.*

від Балан (Мараріци) Ірини Вікторівни

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Волонтерство. [Що спонукало вас зайнятися волонтерською діяльністю?] Та тут і

пояснювати нічого: війна... Лише саме це слово навіює страх, жах, біль та нерозуміння того, що буде далі. Здається, що кожен зараз намагається бути корисним суспільству. І я не могла стояти осторонь. Пам'ятаю, як вперше написала у фейсбуці, що зможу допомогти діткам з харчуванням та памперсами. Проте до мене почали звертатися жінки з інших областей, районів, але не з ближніх сіл. Хтось соромився, хтось не відразу повірив. Проте потім усе швидко наладилося, і вже допомогу отримували всі, хто просив і потребував її. Це моя велика відповідальність перед людьми, хто ці посилки відправляв. Адже я зовсім чужа їм людина, а мені вони повірили та довірили. До того ж маса посилок була від 7 до 22 кг, а сума коштів, витрачених на них, досягала до 2 тис. гривень на одну. Жінки отримували не лише допомогу для дітей, але й засоби гігієни для себе та сім'ї, продукти харчування. Тому від кожного, хто отримував допомогу, я просила фотозвіт. Випала можливість подбати про людей похилого віку та самотніх бабусь. Разом з чоловіком ми їм розвозили продукти харчування та ліки. Це були найдушевніші моменти. Згадую завжди зі слізьми на очах. Скажу ще те, що я також самотужки допомагала біженцям. Вдома збирала їм посилку з одягу та продуктів харчування, відсилала поштою. Мені вистачало слів подяки, щоб рухатися далі. З деякими жінками ми й досі спілкуємося, хтось ділився наболілим, хтось просив пораду. Наразі в нашому селі також є мої однокласці, колеги-волонтери. З часом моя волонтерська діяльність урізноманітнювалася, ширшало коло знайомих волонтерів. До мене звернулися допомогти переправити із-за кордону гуманітарку далі по країні. Я шукала перевізників не лише з нашої країни. Велика подяка тим односельцям, які раніше виїхали за кордон [ще до широкомасштабного вторгнення] та не просто переживають за долю рідної землі, а й допомагають у всьому. Скажу так, що той, хто хоче щось зробити, то просто бере і робить. Усі ми маємо надію, віримо в наших захисників і молимося за них, адже Перемога буде за нами! А наша єдність, розуміння один одного, небайдужість лише пришвидшать це.

ОДЕСЬКИЙ РАЙОН

м. Біляївка

*Записала М. Олійник 26 квітня 2024 р.
від пані Ю., 1989 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я народилась в місті Одеса, того часу багато дуже дітей народжувалося саме в місті, хоча все своє життя до тридцяти п'яти років я прожила в місті Біляївка Одеської області. Я пам'ятаю цей день 24 лютого 2022 року дуже добре. У мене дуже були такі передчуття, і я в цей вечір дуже погано спала, з нашої родини я сама перша дізналась, що почалися військові дії. [Чи Ви думали, що росіяни можуть розпочати велику війну проти України?] Я в той момент працювала вчителем у нашій біляївській загальноосвітній школі, моя колега, також вчитель, запиталась мене за тиждень до того, як все сталося: «Чи буде війна, чи ні?». На це питання я їй сказала: «Ти знаєш, у мене таке відчуття, що все-таки це станеться». [Чи готували Ви тривожну валізку?] Звісно, в той момент

я не готувала ніякі валізки. Чесно, я навіть подумати не могла, що, дійсно, так скоро це станеться, тому всі були шоковані. Я пам'ятаю, був марш ходи в Одесі «За незалежність», це було за два дні [до війни]. 22 лютого [20 лютого 2022 р. на Марші Єдності] ми з чоловіком, родиною поїхали на цей марш. Я пам'ятаю цей натовп людей, ці лозунги, я пам'ятаю, наскільки одесити показали, що вони дійсно українці. Пам'ятаю, як ми всі разом були на Морвокзалі, і я дивилась на ці сходи, на цей прапор, який розгорнули, і мене так перехопив дух... І тут через два дні таке сталося. Чесно, це був для всіх такий шок, потрясіння. Чесно, ми були не готові, ніхто не був готовий до того всього. [Як Ви провели перший день повномасштабного вторгнення росіян?] Весь день 24 лютого [2022 р.] з самого ранку я включила телебачення і зрозуміла, що [...] почалась війна. Перше, що я зробила, я побігла до свого чоловіка і сказала: «Ти навіть не можеш уявити, почалась війна». Він каже: «Та не може бути». Він не повірив в цю новину. Потім я зайшла до кімнати своєї свекрухи, те саме їй сказала. Вони всі піднялися, діти, звісно, спали, тому що дітей ми старались не підключати до цього всього. Весь день ми перебували перед екранами телебачення. Ми шукали новини, в нас був шок, таке несприйняття інформації повне. Такий хаос в голові. Я пам'ятаю, я була в такому шоці, мені здавалось – все, ми завтра помremo.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* [Розкажіть, будь ласка, як війна торкнулася безпосередньо Вас?] Війна торкнулась нас всіх. Пам'ятаю, шостого березня [2022 р.] чоловік відвіз нас з дітьми до залізничного вокзалу, посадив на поїзд, на мій улюблений поїзд. Поїзд, який везе до моєї бабусі в Західну Україну, бо мої батьки родом звідти. Мені було куди поїхати, я тоді не думала ні про роботу, ні про що, я думала про дітей. Ці три місяці, які ми там перебували, були для мене просто жахіттям, бо хоча я і поїхала до родичів, але ми жили окремо з дітьми, пристосовувались до тих умов, які там були. І дякуючи моїм рідним, які все-таки нам допомогли, підтримали, і дякуючи Богові, що у мене на той час була робота, так як я вчитель, і навчання було онлайн, я намагалась трошки відволікатися і проводити уроки, зв'язуватись зі своїм класом, і в той же момент переживати за своїх двох дітей, за хлопчика і дівчинку. Я вперше поїхала так далеко від своєї родини, від свого батька, який у мене дуже хворіє, і прийняти рішення поїхати було дуже важким для нас. Дійсно, діти дуже сумували. І через три місяці ми повернулись додому. На той момент в мене чоловік вже пішов служити в армію. Я хочу сказати, що десь через тиждень він почав волонтерити, допомагати хлопцям, допомагати територіальній обороні тримати стрій, тому що була загроза наступу з Придністров'я. Я пам'ятаю, це і стало причиною, що ми поїхали, бо тоді всі ЗМІ казали про те, що все-таки є загроза і дуже така сильна, тому ми і поїхали. І мій чоловік досі служить, я дуже за нього хвилююсь, і розумію, що якщо не він, то хто. То хто буде захищати свій дім, своїх батьків, свою родину. [Чи Ви спілкувалися з людьми, які потрапили під окупацію?] Так, серед наших родичів є люди, які проживали на той момент на Херсонщині, саме в самому Херсоні, правий берег. Ця родина уже третій рік живе з нами, приїхала

до нас сюди. Це моєї свекрухи рідна сестра. Люди, які все своє життя вкладали в свій будинок, в свою роботу, в дітей, все своє життя, і мусили все покинути, побувши в окупації півтора місяці. З зусиллями, зі страхом люди виїхали. Приїхали до нас сюди, бо в нас дійсно все-таки безпечніше місце. Вони досі живуть у нас, дуже переживають за свій рідний дім, за своє місце. Ми бачимо, як вони морально намагаються себе підтримати, але дуже-дуже сумують. Я розумію, що поки що дійсно там не є безпечно. Ми прийняли рішення, що ці люди будуть жити у нас, доки їм це буде треба.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Мій чоловік на той момент не пішов зразу в лави війська. Він пішов служити в Територіальний центр комплектування. Я пам'ятаю, наскільки важко йому було. По-перше, йому треба було давати повістки, і були різні ситуації. Було таке, що хтось брав, а хтось відмовлявся, а хтось погрожував, я завжди молилась, щоб чоловік приїхав живий-здоровий. А ще на нього покладали такі обов'язки, як організовувати похорони нашим бійцям. «Двохсотих», яких привозили в нашу громаду... Я пам'ятаю постійні ці поїздки серед ночі, зранку, ввечері. Постійно пізнання, родичі, сльози, крики, повідомлення, дзвінки. Це настільки було важко. Ну, хтось збоку скаже, що це не робота, що вони мають там сидіти в окопах, але насправді такий об'єм роботи і підготовленості, який був тут на місцях, – це я скажу чесно, – дуже важко. Мені як дружині, як нікому це можна зрозуміти, тому що від мене залежала його підтримка в усьому: десь, можливо, поговорити, зняти напругу, десь підказати, як правильно зробити. І відповідно, я дуже часто була свідком саме похорон ось цих хлопців. Серед них був і мій друг дитинства – Дмитро, з яким я дуже довгий час дружила у школі. Ми були дуже великими друзями, я пам'ятаю, навіть у нього був день народження, і буквально за пару днів до його смерті я йому написала в Фейсбук повідомлення, що я його вітаю, і я побажала йому просто терпіння, сили волі і віри в те, що дійсно все буде добре. І через два дні я дізнаюсь, що він помирає... І чесно [...] мене був такий шок, а потім похорони... Ну, це дуже важко. Це дуже важко прийняти, зрозуміти і відпустити потім, тому що весь час про це думаєш. В нас є місце для поховань, а саме наших бійців, – це Алея слави на Шевченківському кладовищі. Це одне із цвинтарів нашого міста. І коли ти бачиш ці прапори, які маярять, ти розумієш: «Боже, скільки цих хлопців погинуло в бою!». Деякі з них ще не мали ні дітей, ні сім'ї. Це були єдині діти в батьків, і взагалі, зрозуміти, це дуже... Цім хлопцям ще жити і жити, розумієте... Якщо по началу війни ми ще якимось постійно переглядали телебачення, то останнім часом, я вам зізнаюся, що я не дивлюся телевізор, я не дивлюся новини, дуже рідко коли таке стається зараз. Найчастіше це все-таки якась інформація по телеграм-каналах, а в телефоні я можу почитати останні новини. А отой наплив інформації, який був під час таких найжорстокіших бойових дій, окупації більшої частини України, наводив не просто страх, да, а ти починаєш переосмислювати все своє життя. Переосмислювати, а чи взагалі заслужили ці люди на такі страждання, розумієте? Приходить в голову одна думка, щоб поскоріше війна закінчилася і була перемога – наша перемога. І хай би там що в новинах не

казали, чи не писала якісь там ждуни «руссава міра» про те, що ось Україна слабка без допомоги. Нічого подібного. Ми дуже сильна нація, і я завжди вірю в те, що рано чи пізно ми переможемо в цій війні, бо ми найдобріші, ми найсильніші, ми найактивніші, ми найрозумніші. І взагалі ми дуже-дуже така, ну, нація, яка ніколи не буде... Просто НЕСКОРЕНІ, розумієте. Моє ставлення до росіян? Ну, чесно, я хочу, щоб цієї нації взагалі не було ніколи. Наскільки я раніше нейтрально ставилася. Для мене, до речі, з дитинства рускі були рускі, а українці були українцями. Я завжди розділяла цих два народи. Так було прийнято в мене в сім'ї. В родині руских не існувало, ніколи не були ні братами, ні друзями. І взагалі для мене росія – це була окрема держава завжди, і їхня політика стосовно України, яка весь час історично так складалася, весь час постійні війни, загарблення, насильство, вбивство. Вони завжди несуть війну, ніколи їх не сприймала, і не хочу навіть, чесно, називати їх, але іноді приходить згадувати. Так ось, не хочу, щоб ця нація існувала. [Яке Ваше ставлення до російської культури?] Моє ставлення до їхньої культури? А ніяке. Немає в них культури, розумієте, і ніколи її не було. Вони весь час щось у когось крадуть. Ніколи нічого свого в них не було. Чи якісь це музичні твори, чи якісь книжки, чи якісь твори, чи та ж історія, чи пісні, чи танці, весь час навіть борщ, і то вони собі приписують. Ніколи в них не було своєї культури, вони завжди були загарбниками, і ніколи не намагалися старатися щось створити своє. [Хто, на Вашу думку, винен у початку війни?] Я скажу, звичайно, росія. Тому що це як сусід, який прийшов до мене додому і вимагає, щоб ми всі вийшли, а він зайшов. Ну, це чужа територія, свій світ. Немає що тут робити, просто немає що тут робити. Тому винні у війні тільки росіяни.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи змінилося у Вас ставлення до російської мови в Україні?] Так, зміна ставлення до мови. Так, якщо іноді десь я могла там якесь руске слово сказати, то зараз я намагаюся повністю відмовитися від тих же русизмів, стараюся, працюю над цим, і саме цьому вчу своїх дітей. А мій менший хлопчик зараз дуже серйозно до цього ставиться, і іноді, коли чує якийсь російський [російськомовний] контент в телефоні або ще десь, він завжди листає. Я за це тішусь, мене це радує, тому що я розумію, що дитина усвідомлює весь цей масштаб війни, наскільки це серйозно, що саме через руских його тато зараз ризикує своїм життям. Він ризикує в пам'ять своїх друзів і захищає свій дім, свою країну, своїх дітей в першу чергу, то він [син], ну, серйозно до цього ставиться. Старша дочка останнім часом почала також задумуватися про це. Вона підліток, їй дуже важко в цей період усвідомлювати взагалі, що таке війна, серйозно до цього ставитися. А от що стосується зміни ставлення саме до української мови – так, є таке. В мене є колега, яка весь час говорила російською мовою, а зараз мені так приємно чути, що вона перейшла на українську мову, в неї дуже добре виходить. Навіть моя кума так само перейшла на українську мову. і я, до речі, хочу сказати, що людям було не важко, просто вони усвідомили, що російській мові немає місця вже просто в нашому повсякденному житті. [Чи спостерігаєте Ви бажання українців виражати свою національну ідентичність?] Щодо ідентичності, то так.

Я хочу сказати, що з кожним разом все більше і більше бачу патріотичних заходів, збору допомоги саме нашим хлопцям, нашим «котикам», і я цим пишаюся, що люди усвідомлюють свою значимість. Вони себе ідентифікують як українців, і це не може не тішити. Так, дуже багато моїх знайомих зараз купують український патріотичний одяг, світшоти, вишиванки. Та навіть носки я бачила у деяких патріотичні з гербом. Що хочу сказати, навіть подарунок цього року для чоловіка була вишита сорочка. Цього року вона була у нас темно-зелена з чорною вишивкою, така символічна під форму ЗСУ, і я хочу сказати, чоловіку дуже сподобалася. В нас також є футболки і у дітей, я хочу сказати, навіть у моєї свекрухи вишиванка з'явилася ось. Тому це показує про те, що ми дійсно українці. Купила собі прикрасу пташку, ось, яку я ношу іноді під свій святковий одяг. Стараюсь дуже часто вдягатися [у] вишиванку, тому що я себе відчуваю спокійніше ось в ній, мені здається, що це такий оберіг наш сімейний. [Що зараз означає для Вас Україна?] Зараз Україна для мене – це все, і я не уявляю свого життя десь за кордоном. Можливо, тимчасово десь погуляти, подивитись щось, але мій дім тут. Це моя рідна земля. Тут мої батьки прожили все своє життя, і моя покійна мама пишалася мною, що я тут. І я хочу сказати, що я буду тут до кінця разом зі своєю родиною, зі своїм чоловіком. Я буду його підтримувати до останнього свого подиху.

с. Фонтанка

Вадим Хмарський,
автоетнографічна розповідь.
с. Фонтанка Одеського р-ну Одеської обл.
Записано впродовж 2022–2023 рр.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Форми самоорганізації.* Наприкінці лютого [2022 р.] почали ширитись чутки, що у приміщенні сільської ради збираються всі бажаючі для об'єднання і захисту нашого населеного пункту. Двадцять восьмого лютого завітав до сільради – там йшла вже реєстрація. Процесом керували дві особи – офіцер поліції Вадим Моїсеєнко (ділянковий інспектор) та викладачка університету внутрішніх справ Вікторія Томіна. Того ж дня намагались поділити населений пункт на квадрати, щоб розпочати патрулювання. Ті, хто був серед перших, стали координаторами квадратів – переважно у тій частині населеного пункту, де знаходилась власна оселя. Основна мета патруля – моніторинг громадського порядку. Про все незвичне чи підозріле мали повідомляти до штабу, який був пов'язаний з військовими та спеціальними службами. Громадське об'єднання включало попервах до двохсот осіб. Мало різні назви і невизначений статус – «Сусідська варта», «Громадська варта», «Муніципальна варта» тощо. Врешті, двадцять шостого березня [2022 р.] на засіданні сільської ради її було визнано громадською структурою ФСТГ [Фонтанська сільська територіальна громада] і визначено як добровільне територіальне формування з охорони порядку та цивільного захисту ФСТГ. Двадцять сьомого травня було прийнято Положення про нашу варту. Всім учасникам формування були видані посвідчення. Документ був чинним до першого вересня дві тисячі двадцять дру-

гого року. Ця дата виявилась кінцевою в існуванні добровільного формування. Другого березня відбулося перше патрулювання. Оскільки склад лише формувався, то на чергуванні були три зміни – по дві години, з годиною перерви. У складі громадського патруля побувала джужина осіб, але основне ядро склали, крім координатора В. Хмарського: шкільний учитель Олександр Галіта, комп'ютерник Михайло Меєрович, капітан далекого плавання Юрій Пушкар, менеджер-будівельник Юрій Фусар. Наш квадрат – це десять вулиць у неморській частині Фонтанки. Чітко за графіком, який складав координатор, патрульні обходили його протягом одного чергування. У негоду інколи пересувались автомобілем. У патрульних була відповідного кольору пов'язка – синя, жовта або зелена. Патрулювання відбувалось щоденно у дві зміни, здійснювалось парами і тривало протягом двох годин. Патрульні долали по сім-десять кілометрів у день. У середньому за шість місяців кожен, хто провів у патрулі найбільше, пройшли майже дві тисячі кілометрів протягом чотирьохсот годин, а враховуючи тренінги (основи медичної допомоги, засади користування вогнепальною зброєю тощо), загальні збори, інструктажі, допомога військовим на блокпостах, допомога правоохоронним органам (участь у викритті нарколабораторії у приватній будівлі) тощо, то це сягнуло п'ятьсот годин громадського навантаження. У цілому громадська варта не зробила чогось значного – не довелося ловити диверсантів чи мародерів, але важливим було відчуття згуртування однодумців на початку війни. Сама наявність вартових, які курсували вулицями, спілкування з мешканцями приватних будівель, допомога з різних питань – усе це створювало відчуття впевненості, що у нас одна біда на всіх і що лише разом ми зможемо подолати всі негаразди. Це був один з проявів формування і подальшого розвитку громадянського суспільства навіть в умовах війни.

ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

м. Подільськ

*Записала Л. Сонячна 11 квітня 2024 р.
від Балабана Григорія Ігоровича, 1992 р. н.
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Для мене війна почалася в жовтні. Для мене війна не починалася в лютому, вона починалася в жовтні [2021 р.], абсолютно прогнозуємо, тому що Захід і вся світова спільнота говорила про те, що буде війна і до цього треба готуватися. Я це розумів, в мене була ця інформація. Я в минулому офіцер. [...] Тому в мене ця вся інформація була, і я розумів, що почалося. Мене розбудив друг, який спав у сусідній кімнаті, він майор, сказав: «Почалося». Я поїхав, забрав сім'ю, брата, я відправив на Одещину, тому що брату шістнадцять років, я кажу: «Ну, все, поїжджай, а тут будемо щось робити». Я не знав, що робити. Скоординувався з структурними керівниками, що робити. Вони кажуть: «Ми не знаємо, що робити, хто що може, скидаємо». Ну, і ми почали збирати на батареї, каремати ребятам, пауербанки, таке. Вже двадцять п'ятого числа [лютого 2022 р.] почалися активні

збори. Для мене це була гарна така встряска, тому що я закис в якійсь рутині: стандартні задачі, стандартна робота, стандартні якісні процеси. В перший тиждень організовували бомбосховища, організовували людей з будинку, тобто тих людей, які нам допомагали, підтримували. Було стовідсоткове у мене і в [моєї] дівчини рішення, що ніхто тікати з України не можна. Коли вже закінчилися мої особисті ресурси, тоді поїхав до батьків у [м.] Подільськ [Одеської обл.]. На мою думку, причини війни – дві. Це безвідповідальність українського суспільства. Тобто наша інфантильність – це безвідповідальність кожного, що нам було нецікаво. Ми всі були «внє» політики і кожен займався особистими своїми якимись справами з 2019, 2020, 2021, 2022 року. Тобто, якби вся українська нація не ігнорувала війну, яка почалася в 2014, 2015, 2016 роках, то, в принципі, можливо, цього б і не сталося. Тому що можна було укріплювати Укроборонпром і так далі, і так далі, і так далі. Можна було покращувати військову позицію України. Ми розвиваємо українську армію настільки, наскільки це було можливо. Ми як нація досить «зелені»: ми як народилися як діти в 1991 році, і досі знаходимося в стані жертв. Нам західні союзники винні, що у нас все не так. Моє бачення [причин війни] в тому, що це наша відповідальність, що ми допустили цю свиню у город. Тобто це відповідальність української нації, що так відбулось, що стільки корумпованих елементів. Це все чисто наша відповідальність. І, з іншої сторони, це те, що ми живемо з таким «чудовим» сусідом, в якого є свої імперські амбіції. Бо якби ми жили, на мою думку, з якоюсь там Британією чи Канадою [по сусідству], я не думаю, що канадці такі: «О, українці тепер мають розмовляти на канадській мові». Тому це такі дві причини [війни]. Внутрішня – це наша відповідальність, зовнішня – це так склалось історично, що ми живемо біля такого «замечательного» сусіда. [Коли, чому і як Ви вирішили долучитися до волонтерської діяльності?] Я не вважаю себе людиною, яка долучалася до волонтерських напрямків. Я вважав себе людиною, яка просто десь комусь в тих чи інших фазах допомагає. Чому так? У мене не було такого, що я десь закріплений за якимось чітким напрямком, у мене є обов'язки, щоб я по чотири-п'ять годин десь працював. Волонтер – це людина, яка принаймні три години в день, але системно працює в якомусь напрямку. Я не був такою людиною, тому не можу себе назвати саме волонтером. Тому не хочу долучати себе в цю структуру. Але там, де хлопці збирали пісок, заїжджали в Одесу, хлопці робили фортифікаційні споруди із піску. Тобто вибудовував [лінію оборони], ніхто ж не знав, звідки, що воно, як буде. То ми там пісок грузили в мішки з КАМАЗами. Прийшов, попрацював, зробив якусь користь, стало легше. Пішли сетку там трохи поплели. Тобто я, можна назвати, такий волонтер-рознаробочий. Тобто де треба допомога, там допомагав. Але я не можу сказати, що за якийсь напрямок я був відповідальний. Тобто більше думав про те, як забезпечити сім'ю, тому що в мене зупинилися всі доходи, і треба було з чогось почати заробляти. І ми з нареченою нові напрямки вже по роботі випускали. Але це не стосується вже волонтерського руху. Тому волонтерського руху в мене, якщо я там чотири години в тиждень десь комусь допоміг, то це було в та-

ких форматах, що це таке пригадується. Там щось з'ясувати, машину підрихтувати, принести, – такі моменти. Тобто підтримка була [волонтерам], я намагався якось [допомагати], але в мене весь час було таке відчуття, що я роблю недостатньо, весь час це самокопання. І мене це постійно угнітало, але щоб сказати, що за якийсь напрямок була взята відповідальність, ні, такого не було, ні, зараз також цього немає. Де хтось щось просять, десь зібрали гроші, там от пацан попросив кольоса зробити на Запорізький напрямок. Ми зібрали баночку [монобанк], зібрали трохи на кольоса. Але все таке, ну, раз в квартал, може, раз в два місяці чи десь... Ну, тобто таке, там-сям. Тобто я не можу себе назвати крутим, що я прям з точки зору волонтерства [якось вирізняюся серед інших], я ніколи себе таким не вважав. І, на жаль, я думаю, що треба було більше [допомагати]. [Ви озвучували, що на постійній основі донатите?] Так, так. Це моя психологічна свобода, де я бачу якийсь просвіт: десять, п'ятдесят, сто гривень, кожен день якусь копійку закинув. Ось, я комусь допоміг, на якийсь патрончик скинувся, на якусь желізяку, на користь, щоб працювало. Я десь втіхаря від нареченої задонатив, вона втіхаря від мене задонатила. Ми ще удвох сміємося, що вона донатила. Мені так приємно дивитися на неї. Мені дуже гріє душу, що вона втіхаря від мене донатить. Я кажу: «Я там трошки більше закинув сьогодні». – «Та, я тоже трішки більше сьогодні закинула». І там десь п'ятсот гривень буває в день закинем, десь сімсот, десь п'ятдесят гривень, інколи ноль, бо немає грошей. Карточку потрошив, вже нічого немає. Хочеться, хочеться [донати-ти], але треба вміти генерувати цей ресурс, щоб заробляти. Збирав на день народження свій гроші, зібрав там небагато, щось вісім чи десять тисяч гривень, Теж задонатив, перевів на StarLife. Намагаюся співпрацювати з нашими ребятами, туди направляти [перекази], тому що більше їм довіряю, не сумніваюся в цьому питанні. [Щодо психоемоційного стану:] от не повіриш, кладу руку на серце, в мене не було жодної критичної ситуації. Я тупо настільки щаслива людина, що в мене жодного моменту не було якихось кіпішів або ще щось. Мені дуже фортить, тому що навіть коли в Києві почалися прильоти, я поїхав до друга в Київську область. І мені дзвонять, кажуть: «Ти ж там в центрі живеш, там прильоти». – «В мене все добре». [Коли читав новини,] я абстрагувався, ти ж розумієш, що ти намагаєшся не пірнати в цю історію, я мислив критично. Коли я бачив позитивні новини, то я завжди радів, але коли була нагнітаюча новина, тому що я розумію, що це може бути інсо російське, що це робота російських спецслужб. Я розумію, що тільки з гарним станом можна подолати ту чи іншу проблему. Тому концепція «все пропало» – це не про нас. Ми цю концепцію всі дні розбиваємо і кажемо, це не робоча схема, вона не працює. Тому в нас такого не було. [Чи змінився щоденний уклад з початком війни?] Дуже круто. Дуже круто. Виявилось, треба значно менше речей, щоб бути щасливим. Виявилось, є можливість бути щасливим при будь-яких умовах, будь-де. [...] Пожив пів року в Одеській області, потім рік я пожив в Тернопільській області, потім в Київ повернувся, потім знов в Одесу. Ще кудись поїхати для того, щоб, скажімо так, не засиджуватися, тому що я зрозумів, що оренда житла десь

плюс-мінус в кожному місці однакова, а ти можеш змінювати декорації навколо себе і будувати щасливе життя. Тому мій побут – у нас бувало таке, що ми з нареченою брали в рюкзак речі собі, і нам їх вистачало. [...] [Хто і що допомагає подолати психологічний страх, а якщо не страх, то просто психологічні моменти невпевненості під час війни?] Ну, перший, найкращий інструмент, – це робота та праця. Тобто коли ти працюєш, ти робиш щось корисне, ти сто відсотків отримуєш від цього спокій. Ніщо так не заспокоює зовнішньо, як внутрішня робота. Сто відсотків. Коли ти щось робиш, той же пісок насипаєш, той же друзям допомагаєш, заробляєш гроші, донатити, коли ти в активній життєвій позиції, – це найбільший спокій. Найбільше ми лякаємося, коли тупо зупиняємося і читаємо новини, читаємо таке, знаєте, відкрили очі, відкрили рот. Знаєте, от я зараз підхожу біля супермаркета, і ми виглядаємо, як ось це брокколи. Отако, знаєш? Ось якщо ми з такими очима дивимося. Або так, скептично. Тобто коли в тебе такі очі на новини, то, звісно, ти починаєш лякатися. А коли ти працюєш, то якийсь оптимізм всередині [наявний]. Тому що не без того оточення в бізнесі, не без того оточення коханої людини, не без того оточення світогляду з групи ОМС, лекції Леоніда Олександровича Немировського. Це все фундамент світоглядний, я тут повністю згоден. Але якщо на цей світогляд не накладається внутрішній прояв енергії, внутрішня активність та внутрішня праця, жодна лекція, жодна медитація, жодна книга, жодна зазначена фраза не допомагає. Найбільше допомагає, коли люди працюють. Робота надає оптимізм. Я коли нічого не роблю, мені просто дуже сумно, і дуже такі сумні думки до мене приходять саме в ті моменти, коли я нічого толкового не роблю в цьому житті. Просто вбиваю дні. Знаєш, є такі дні, які ти просто... Можна викреслити зі свого життя, бо вони якось впусту потрачені. І от впусту потрачені дні мене дуже сильно нагнітають. І навпаки. Робота – вона заряджає. [Якою хочете бачити Україну після Перемоги?] Відповідальною, активною, щоб кожен знав, [у якій країні живе]. Я бачу Україну відповідальною, працювитою і ментально зрілою. Тобто ми всі красиві, гармонічні, ми всі вміємо співати дуже гарно. Ми всі красиві, але нам потрібно ставати відповідальними, працювотими. Не вірю, що саме війна вплине. Я вірю, що це процес еволюції, роботи людини [над собою]. Тобто сама війна як фактор може людей кинути в стан жалості, що ми жертви, подивіться, подайте. Тому я вірю, що війна може повпливати на націю як в плюс дорослішання, так і в мінус, що люди будуть жаліти себе як переселенці – «ми такі бідні». Щоб Україна не стала такою переселенкою і жертвою війни – в метафоричному сенсі. Я вірю, що це шлях дорослішання і шлях розвитку та роботи. Тому що в своєму оточенні бачу дуже багато крутих людей, до яких мені треба потягнутися, з яких, зокрема, брати приклад. І я бачу, що це є флягмани нашої української нації, які дійсно роблять багато важливих процесів, які будуть впливати в цілому на розвиток та становлення відповідальної української нації. А це цілий процес, і можливо, те, що я бачу, це, можливо, не [20]28–[20]30 рік, це, можливо, 2050–[20]60–[20]70 рік. Тобто це процес. Це не питання якоїсь події або Дня перемоги. Тобто одним Днем

перемоги нічого точно не рішається. Я в цьому впевнений. [Які настрої серед ваших одеських знайомих, їх ставлення до війни?] Люди, вони фокусовані всі на собі і вони не піднімають голову вище особистої якості вигоди. І вони всі про що думають? Про те, як купити дешевше, продати дорожче і здати подорожче. І їх не волнують, у них Одеса – це автономна республіка. Вони чомусь вважають, що це окреме помазане Богом місце, і їх це не стосується. Тобто, звичайно, війна повпливала, переходять на українську мову, але весь Одеський регіон повноцінно спілкується російською мовою. Тобто я не бачу, що це прям війна як чинник, що тотально впливає на це. Я бачу, що це еволюційний процес. Я не вірю в фактор війни. Я вірю в процес окультурювання і розвитку нації як такої. Це створення українських фільмів, це створення патріотичних ідей, це створення економічної вільної демократичної країни. І в головах у людей. Це питання освітницьке. Люди, вони все одно, як казав Іван Васильович [Українець, співзасновник компанії «Starlife»], проявляють все, що в них є, під час війни.

Тобто, якщо він був пристосованцем і адаптувався, він так же і адаптувався. Тобто люди використовують ті якості і ті звички, які є всередині них. І це стосується абсолютно кожного регіону. Тому я вважаю, що це процес довгий, відповідальний, працюючий, і в цьому є карма нашої нації, щоб робити це окультурення зі всіх фронтів і давати таку гарну українську символіку і гарні українські плаття та одягу, щоб давати такі ДНК та код нації, щоб люди її [Україну] поважали. Мені подобається, що війна зробила з країни Країну, тому що ми пишаємося [зараз], що ми – українці. Тому що, знаєте, росіяни як «старший брат», вони просто показали, що це як п'яний «старший брат». І українська мова вже [припинила бути в уяві багатьох людей] селяцькою, вона стала щирою, самостійною, вільною, вона як, знаєте, скинула цю скверлупу. І це вже гарний фундамент, на якому треба продовжувати будувати [країну]. Але це шлях – Мойсей вів сорок років по пустелі, до останнього раба. Так і в Україні – сорок років треба, щоб зник останній російськомовний українець.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Полтава

Записала М. Олійник 19 березня та 21 березня 2022 р.
у м. Полтаві

від О., 1973 р. н.

Розшифрували І. Матвєєва та М. Олійник

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи лунають у Полтаві сирени?] Ну, ідуть. Вони всьо время ідуть, з першого дня. Ну, щас ночних нету, єсть дневние, в общем, поразному. [Які Ваші думки про війну?] Ну, які думки? Я кожен ранок встаю і шукаю нікролог. У всіх думка одна: щоб скорій би воно здохло, щоб всьо єто закончілось. Я сьогодні посмотрела за Маріуполь і Бучу. А за Бучу, я, конечно, не могу. Просто не могу. Буча [м. Буча], Ворзель [смі Ворзель Бучанського р-ну Київської обл.], Немішаєво [смі Немішаєво Бучанського р-ну Київської обл.], Димер [смі Димер Вишгородського р-ну Київської обл.], Мощун [с. Мощун Бучанського р-ну Київської обл.], оно всьо рядом. Гостоміль [смі Гостомель Бучанського р-ну Київської обл.], Ірпень [м. Ірпень Київської обл.], вот єто жах везде. В Димере просто расстреляли людей, просто бросают гранаты в подвал, єсть там кто-то, нету. Ну, єто просто... Я всьо время вспоминаю, бабушка говорила, шо совети [коли були при владі], енкеведешнікі расстреливали, а немци могли і пожалеть. Так вот... Ну, вообще, нікто такого не ожидал, даже в страшному сне такое і прісніцца не могло. [Ви думали про те, шо війна, напевно, почнеться?] Ми всьо время били как-то в таком состоянии с середины января. А. [чоловік респондентки] заставіл [респондентку] там і продукти закупить. Я всьо покупала, но я не верила, что єто будет вот так масштабно і так далее. Что они зайдут прям з четирых сторон на всю Украину. [Шо було 24 лютого 2022 року?] Я двадцять четвортого проснулась где-то начало п'ятого. Нет, я проснулась без пятнадцати четири, где-то вот так вот, бессоница. Я открываю новосную ленту і смотрю: первая новость, шо Путин завьол войска на Донбас. Давай всьо єто листать, смотреть. Потом бужу А. [чоловіка респондентки], говорю: «Прікінь, он ввьол...». Єто ж пока я посмотрела, єто било начало пятого токо. Звонит брат і говорит: «По ходу, началось». Я давай смотреть в фейсбуке всьо, шо пішут, шо і там, і там, і там взриви. Я перед войной телеграм себе сделала, потому шо мне по работе нужно било. Я в телеграм – а там! Вся Украина, везде бомбьожкі. Позвонила, бистро ж давай обзванивать всех, родітелей, что началось. Подруга мне говорит: «Ти зайді в твітер». Говорю: «У меня нет твітєра». Ну, там то же самое, наверно, шо і в телеграме. Вся Украина. [Які мо-

менти з першого дня війни Ви виділяєте у своїй пам'яті?] В первый день нам сразу начальница написала, якщо хто хоче, може прийти на роботу. Кто не хочет – не йдїть. Я пішла на работу, і ми сиділи двадцять четвортого там до посінення, думали ночевать будем. Надо ж било людям, чтобы денгї повиплачивали – кто єсть, кого нету. Началі масово выезжать. Оце сейчас, ну, я вже другой тиждень кожен день хожу на работу, работы щас просто... Єслі я сиділа, «в носі ковирилась», то січас я все бистро, на коленках поїла, встаю одной рукой, а второй что-то делаю. Спїскі. Людей обзваниваю, ко многим нельзя дозволїцца, они вїехали. Ну, нікого не увольняют, ставят простой, будут платить хотя би две трети зарплаты. Пока так. Ну, хоть шо-то, хоть какіє-то денгї у народа будут на карточкї заганыться. Вообще тяжело. Ти понимаєшь, я пока утром на работе – ну вроде так нічьо, девкї там іногда даже шутят, но только ти прїходиш вечером домой, єто всьо. Начїнаєшь читать єту новосную ленту. Дуже чекаємо, щоб воно здохло, або щось з ним зробят, ну, я ж понимаю, шо народ втрачаєт мїліарди, а це таки не сто гривень. Надежди нету, только на єго фізическу ліквідацію, ну, лібо просто отстранєніє от власти і передача в суд. Я больше за фізическу ліквідацію. Ну, я думаю, шо єслі ми не зайдьом на іх теріторію – єто всьо повторїтся, єслі он останется у власти. Год, два, трї – єто повторїтся. Він не заспокоїться. У нас січас розганяют (ну, я думаю, шо єто фейкї, но они для чего-то розганяются), шо Путїна хотят отстранїть от власти, поставїть вместо него там Бортнікова, якраз ефесбешник. Ну, может єто для того, щоб нам било легче, а может, для того, чтобы там посеять какой-то раскол. Не знаю. Понятно, что такіє вещи... об єтом не об'является. Ми ж общались с нашими росіянами. Це капец. Такое гомно в головах. Они непробіваеміє. Ми єщьо когда прїехали с помінок сорок дней, я уже тогда говорила – абсолютно двухсотпроцентное доверіє телевизору. Они даже фразами такімі [говорят]. Ну, в общем, і фраза: «Ми ваше телевідєніє можем смотреть, а ви наше – нет, вам не с чем сравнївать». Без толку, просто без толку. Л. [подруга респондентки] говорит, они ж там в Буче, они, там іх не стрїляли как-то, не кошмарїлі ті, шо біля нїх там стоялі. Ну, говорит, сразу предупредїлі: на машинах выезжать нельзя і соседям тіпа скажите – у нас прямой прїказ расстреливать машины, кто б там би не сідел. І сказали, ми вас випустїм, ви можете бежать, но вся Буча в растяжках, і не факт, что вас не уб'ют другие. Ну, в общем, говорит, ми трї кілометра бежалі под обстрєлами. Осталась мама, бабка неходячая с Черкас і Л. [родичка по-

дружки Л.), [вона] ж осталась двух бабок обслуговувати. Ну, це Л. два дні не виходила на зв'яз, так ми тут все «по потолку бегали». [А скільки років родичці Л., яка доглядала?] Піісят два, может, піісят три, потом он перезвонил, дозвонілся до сосоеда. Связь очень плохая, ейо практически нет. Ну, десь там ловит, могут просто во дворе тебя расстрелять. Говорит, шо Л. [родичка подружки Л.] прибегала там їсти готовила. Л. [подруга респондентки] говорит: «Ми уезжали, ні води, ні їди. Ну, практически очень мало осталось [продуктів]». Там повзривали кругом мости. Ну, в об'єм, Буча, ото знаєш? Так же, как і Маріуполь, просто масштаби гораздо меньше. Онi расстреляли Тероборону піісят человек, просто тупо убiли. Било піісят человек, а туда зашло девяноста танков. Сейчас вот фоткі з Бучі, я ж віжу, что это Буча, я же знаю еті улiці і всьо. Прямо во дворах ілі возле дворов стоят вот еті бронетехніка, танкі. [А вони тікали не на транспорті, пішки?] Тікали пішки, поетому не взяли бабок, потому шо одна бабка неходяча, а второй 70 лет. Говорит, ми просто бежали, еслі б у нас билі тачкі з бабушками, вряд лі спаслись. Вона рятувала дітей, тепер у неї всьо харашо, діти, нормально. Онi ж у С. [родича респондентки] билі три дні. М. [донька подружки респондентки] практически первый день вообще не разговаривала. Ну, щас, вроде, поотходілі. Но всьо равно, Л. [подружка респондентки] плачет, потому шо ж і мати і сестра... Л. [подружка респондентки] говорит: «Я в первый день тупо сидела і смотрела в одну точку. Мне, – говорит – нічого». Правда, приехали, говорит: «В одежде ж три недели, не помиться. Я думала, я ейо буду просто с мясом с себя снимать». Ото отмились, С. [родич респондентки] с В. [родичка респондентки] іх трошкі приодели. Вони з Бучі, я не знаю, как онi доехали до Хельма. Ето польскій город, там бил лагерь беженцев, тож Л. [подружка респондентки] говорит: «Іду, столько людей, шо в етом лагере лібо сидеть, лібо стоять, лечь даже невозможно». Тож, говорю: «Едьте на Польшу. Я щас позвоню С., ви как виедете, там в любом случае, там часа три ехат. Он успеет вас встретіть». І ото онi поехали на Польшу. У С. [родича респондентки] ще два человека с Луцка, а квартира однокомнатная. Ну, вобщем, каже: «Ми вже тут привикли». А сечас у нiх, а потом токо Л. [подружка респондентки] уехала, приехали В. – родственнікі с Хмельніцкого, там же ж атомная станція. [Вони] тоже с двумя детьмі. Но ім нашли квартиру. Квартира сама бесплатно, но надо оплачивать коммуналку токо. Ну, говорит: «Еслі получится, я О. к себе на работу устрою». Ну, то есть как-то выкрутятся. Полякі относятся очень харашо, очень. В общем ето всьо в подвешенном состоянии, в нiх пока отходнякі. Приходіт осознание того, что онi пережили. Деті, слава Богу, как-то к етому отсытятся боліе [спокойно], в сілу возраста. А она, конечно, ето капец. Я ей даже счас не звоню, просто пішу там шото... [Л. зараз у Польщі?] Онi в Польше, только онi переехали в город Битом. Там [чоловік подружки Л.] щас там за границей на фурах ездит. Он же ж уехал за две недели до войны на работу. Его деректор там тоже дал ім квартиру, двухкомнатную, тоже на два месяца бесплатно, за коммуналку [треба платити], і оставил полтори тисячі злотих. [Чоловік подружки] в субботу приехал уже к нiм туда, ну, трошкі передохне і, навіерно, опять будет

арбайтен. [Чоловік подружки] там, он звонит (ето ж понятно, шо ані тогда в Буче, связи нет [з ними]). Он нічого не знает, чи живий, чи не живий. І говорит мне: «Я спать не могу і даже алкоголь не помогает». Я говорю: «Ти шо там бухаешь, чи шо? Ти, говорю, давай думай, еслі онi вирвуцца, іщі квартир, у где ім поселіцца, ну, шото делай». Ну от он, слава Богу, начал шевеліться, щоб уже ім било куда ехат. Очень тяжело, [родич респондентки] говорит: «Ну, очень тяжело щас в Польше с жильем». Та сейчас везде тяжело. Западная Украина забіта, Польша забіта. Вот. Некоторые даже уже города написали, что не могут прінімать беженцев, бо іх негде расселять. В Полтаве у нас тоже ж по школах, но Полтава больше как перевалочный пункт, перебули немножко і едут дальше. Ну, я прішла к виводу, что за границу уезжают люди, у которых есть деньги, лібо есть к кому ехат. А отак сорваться... Мне даже страшно подумать, скільки людей, тисяч, погiбло в Маріуполе, просто мирных жителей, детей. Я думаю, там ідьот не один десяток. Им на своїх людей наплевать, то шо уже говоріть про нас. Я всьо-такі считаю – ніякіе мирные договоры бить не могут. Я согласна с темі, кто говорит, что его цель – ето уничтожение нас как народа. Вот, как Гитлер питался уничтожить евреев, оце воно... Ну половілі кучу диверсантов, і в Полтаві, і в Полтавскій области. Девяноста проценов – ето граждане Украины. [Які події війни є найбільшим жахом для Вас?] Я не могу сказать точно, бо ми в Полтаві, як в Хреста за пазухою. Тьху-тьху-тьху! Поетому, як у мене отам девочки пріходят на работу і начиняют плакацца, как ім тяжело, когда билі ночью сірени, чи подвал чи в корідорах сидеть. Ну, ви вообще нормальнее? О чьом ви говоріте? Вам тяжело посідіть дома? І ето просто тривога, і нічого сверху не падає. Счас, я вас пожалію, аякже! [Чи Ви чули таке, що Полтава насправді готова була зустріти окупанта з хлібом і сіллю?] Я скажу більше. В нас це відчуття не покидає. Ну, на всяк випадок, і як ото у нас збирає Полтавська міська рада шось, ми туди нічого не носим, бо я не знаю, для кого наш мер збирає. Справа в тому, понимаєш, хто його знає. Щас то канешно наш очільник Полтави, він тут все – і біженцями займається, і продуктові запаси робить, він в жизни цього робить не буде. Його просто розтерзають. А шо він там дума насправді?.. Справа в тому, шо з ними [росіянами] ж не можна домовляться. Їхне слово нічого не варте.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Коли Ви зібрали рятівну валізу?] Це в січні. [Що Ви туди поклали?] Ну, в нас є два рюкзака, з документами, тушонка, вода, одкривачкі, сірники, фонарікі. У принципі всьо. А, кошачий корм і кошка... [Щось із якихось значимих речей? Світлинні рідних, фотографії?] Нічого не брали. [Іконки? Свічки? Хрестики?] Свічки – да. Ну, це таке, шо про всяк [випадок]... Я так розумію, шо саме головне – це зараз вода. Я щодня це слухала, шо з відра снігу получається десь зовсім трохи води, на донишкі відра. Дуже-дуже мало і сніга зараз немає, зараз потепління у нас. [У Полтаві є колонки з водою по місту?] А шо колонки? З усіх отих колонок, ще чортя коли, зняли ці ручки і все інше. Як ти будеш? В Києві он розбомбили сьогодні «Ретровіль» – новий ТРЦ, «Лавина» [ТРЦ] пострадала. В Києві там на Мінськом масіві кум остав-

ся з родиною. Він себе дуже дивно поводить. А ще ж одні кумов'я, вони ж тож, вони в одному домі жили. І вони виїхали двадцять п'ятого лютого з Києва. Вискочили, просто пощастило. І вони ж цьому [куму] казали: «Поїхали. Їдемо двома машинами, ну, щоб не один». [Він відповів]: «Та я не знаю. Да шо ви мне тут ето? Я тут віскі пью». А теперь он ні с кем не хочет общацца, тіпа обіделся. А у [друга] тож жєна і двє дочкї. Говорїт, вїєзжалї очєнь бїстро. Говорїт, ми всьо закінулі. Ночь сїделї в подзємном паркінгє, пока бїла бамбьожка, абстрєли. В сємь утра токо закончїлс комендантскїй час, онї вискочїлі. [А вони в захїдному напрямку поїхалї?] Вони в Полтаві. Подзвонїли ми цїм батькам цьогю І., вони ж тожє полтавчанє. Їда в них єсть. В магазїнах єдї мало, очєредї. Ну, шось купїть можна. Такое. [Як Вашї батькї трїмаютьсє?] Нічого. Я от їм звоню, вони паганю ж сїрєнї чують, телефонї у них такї старї, кнопочнї. Я їм кожнїй раз звоню, як сїрєна. [Мама говорїть]: «Та я оцє сїдїла, дївласєя сєріал». Кажу: «Ну ти молодец, героїчнає жєнщїна». [Вони в пїдвал їдуть ховатїсє пїд час сїрен?] Та кудє? Вони єлї ходять. Я надїюсь, шо вони... Мама казала: «Папа сїдїть в корїдорї, а я або в туалєтї, або в ваннїй». Он сьогоднї тожє сїрєна була, двє с половїноєй часа була воздушная трївога. І утром сєгоднєя прємю перед работой в сємь утра тожє трєвога. Но бїла гдє-то сорок пєть мїнут, бїстро закончїласєя. [А ви ховалїсєя дєсь – у пїдвалї, в паркінгу?] Одїн раз, двє разї ми спускалїсєя в пїдвал, а щас ми сїдїмо тожє в корїдорє. Пока сїдїмо. Ну, всє повїнослї тудї, шо з собою взьтї. У першї днї ми навїть спать одягнєнї лягалї. [Якї трї бажаннєя Ви попросїлї б здїйснїтї? Можєтє проговорїтї навїть в прїнцїпї нездїйснєнї бажаннєя.] Щоб закінчїласєя вїйна і росїєя разом з її народом просто стєрлєся з лїцєя землї. Щоб їх просто не було. Цє першє бажаннєя. Другє – щоб наша страна стала самоєю процвітаєуючю, самоєю крутоєй страной в мїрє. Щоб наконєц-то я могла жїть вмсєтє с дєтьмї, а не там, гдє їм лүчшє. Ну, а трєтьє – єто надю оставїть на потом, про запас, мало лї что єщю.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Чоловік респондєнткї] сказал: «Як мєня, їзвїнїтє, за...ала єта їсторїєская родїна». Ужє ми прїшлї к вїводу, что харошїє русскїє – єто мьортвїє русскїє. [Ваш чоловік народївсєя в росїї, алє вїн прїїняв нашу культуру?] Єто, навєрно потому, шо он сразу послє школї уєхал з росїї, понїмаєтє? Он учїлсєя в белорусїї, жєнїлсєя на Українє, всєя оцєя зараза, можє, трошкї, ну, не бїло возмюжностї пронїкнуть. І всьо єто бїло, когда там єщю Путїна не бїло. Щас он общаєтсєя там с друзьєямї, с однокласнїкамї. Нєма дєжє про шо казать. Єто нє токо у нас, нє токо. Єто у всїх, у когю там родствєннїкї. Он у мамї подругєя в Белгородє, вообщє чьокнута на всю голуву. Вона прєдлагала: «Будут корїдорї, євакуїруйтєсь ко мнє в Белгород». Я кажу: «Шо мама?». «Та ну шо, – кажє, – я з нєю і так не общаюсь. Думаю, щас матюков нагну вобщє». [Знаємї в росїї говорять]: «Божє, у вас шо там, Божє, нєужєлї цє правда, нацїстї?». Якї нацїстї? У нас Прєзїдєнт єврєй. Якї нацїстї? Мїмо, всьо мїмо. У всєх. Ладно. Ну, в общєм прєстєлї [спїлкуватїсєя з росїєянамї]. Я говорю [чоловіку], напїшї, шо ти с нїмї во всьом согласєн, а внизу прїпїшї: «С їдїотамї нє спорят». [Чи був у Вас прєдєд можлївїм дєсантом окупан-

тїв?] Їх очєнь бїстєнько отпрєвїлї на встєрєчу с Богом. Я не помню, цє вжє на п'ятїй дєнь, ну, можє, на якїєсь там дєнь О. [подругєя рєспондєнткї] поїхала до мамї в Старї Санджарї [с. Старї Санжарї Полтавськогю р-ну Полтавськїй обл.]. Тож всє питала вона [могю чоловіка]: «Шо говорять вашї росїєянї?». Кажу: «О., нє о чєм говорїть. У мєня цєнзурнїх слов нєт». І тут она мнє звонїт, ругаєтсєя. Кажу: «Ти шо, пообщалєся с пїтєрскїмї родствєннїкамї?». Она говорїт: «Ну, ти прєдставлєєшь, цє тї родствєннїкї, якї кожнє лїто прїїзжають до нас в Полтаву, в Старї Санджарї». Говорїт: «Цє капєц». [Родїчї в росїї кажуть]: «Нє бойсєя, ми вас спасьом от бандєровцєв». Вона кажє: «Ти вообщє больноєй? Ти мєнє прїїдєш стрїлєть?». Он: «Шо ти глупостї говорїшь?». А вона кажє: «Так, а как... А когю ти, говорїт, прїїдєш спасєть?» [...] Цє був двє тищї восьмюєй год. Було начєло, колї воно нє получїлось. Как чєтїрнадцєтїй год [2014 рїк] начал сєя, єто всьо заморозїлось, у мєня всьо врємє бїло ощущєнїє, что єто ж нє можєт трїватї вїчно, воно колїсь прорвє. Потїм воно і прорвало. По поводю Донбєса, скажу чєсно, у мєнє трошкї другое щас отнюшєнїє к єтому всьєму. Восьмь лєт онї жїлї там, под росїєєй, часть Донбєса і прєкрасно сєбє чухалї. Нє було нїякїх заколотїв, нїякїх дємонстрєцїй, майжє нїчого нє було. Я цє знаю, бо в [подругї] в Дєнєцкє жївуть родїчї, і онї прєкрасно сєбє чухают, онї там получают пєнсїю, онї здєсь получают пєнсїю. Думають, «путїн – молодец» [їнформаторка їз сарказмом прєдалєла думку колаборантїв]. Я от сєгоднєя токо сказала, говорю: «По-моєму, в Польшє, в Лїтвє, когю щє там нє дєпортїрували, пора отпрєвлять на їсторїєскую родїну». У них в головах всьо равню нїчого. Вони дївлєтьсєя росїєєскїє сєріалї і дївлєтьсєя росїєєськє тєлєбачєннє. Кстатї, колї ми булї в росїї [у родїчїв], а там [працював] тєлєвїзор. Я хочу посмотрєть скабєєву [О. Скабєєва – пропагандїстка путїньскюєго рєжїму] на тєрїторїї росїї, хочу послушать, шо вона нєсє. Шо Ви думаєтє, ми нє нашлї канєла со скабєєвой. Там було двадцєть шєсть каналов, ми їх всї прєкєлацалї. Фїльмї всє сєвєтскїє в оснювнюєй массє їдут по каналам. Концєрти всє сєвєтскїє їдут по каналам. Так шо там такая срань в голувє, шо цє вєкамї, навєрно, прїїдєтьсєя вїводїть. В мєнє нємає друзїв у росїї. І родїчїв вжє нємає. **Жїттьєя в окупєцїї.** [їнтєрв'ю 21 бєрєзньєя 2022 року]. Колї першї днї вїєнї було, Л. [подружкєя рєспондєнткї з м. Бучї], вони [подружкєя та її дїтї] сїдїлї в пїдвалах пїд час обстрїлїв, а її мама, сєстрєя – вони нє спускалїсєя, булї дома. Вони позакрївалї дєврї, у них своє обїєстєя. До них почалї ломїтсєя в хату. [Подружкєя рєспондєнткї] була в пїдвалї, вона цьогю нє чула. Їх потїм вївєлї, вони вїбїлї вїкно, вїрвалї рєшїтку і чєрєз вїкно залїзлї в кухню. А там їх зустрїла мама [подружкї] з пєрцовїм балончїком. Запшїкала однумю очї, вїн її начєв штовхатї, вона їогю вкусїла за руку. Вїн почєв лєятїсєя: «Бл...! Вона кусаєтсєяся». Штовхнув її, зламєв окулярї, поранїв нєса. Алє бїльшє нїчого такогю нє було. [Подружкєя кажє]: «Ми булї вражєнї, вони булї вражєнї». Всї попєрєлєякувалїсєя в смєрть, ну, Слава Богу, бїльшє нїчого такогю нє було. Вони прєвєрїлї будїнок. Вїбралї якїєсь ножїк на кухнї, якїй їм сподобавсєя, вїдїбралї у них лїхтарїкї. Єдїнє, що вївєлї сїна [сєстрї подружкї] на двїр, заставїлї роздєднутїсєя. Дївлїлїсєя, мабуть, воює [чї] нє воює, чї,

може, є якісь татуювання. Чи, може, синці від ремня, від озброєння. Вона каже: «Ми в якому щодні були». У нас тривога опять.

*Записала М. Олійник 17 березня 2022 р.
від С., 1974 р. н., родом із м. Рівного
(з 1996 р. проживає в м. Полтаві)*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи було у Вас передчуття або усвідомлені думки, що почнеться війна?] Просто розкажу історію з цього приводу. В мене 23 лютого чоловік їхав у від'їждження в Київ, а по обіді вони приїхали в Чернігів, заселилися в гостиниці «Україна», яку розбомбили зараз, її немає в Чернігові. І я колезі зателефонувала в Чернігів, якраз розмовляли ми з нею. І вона мені через тиждень потім каже: «Я так згадую наша розмову, от вечір перед війною, а ми сміялися». Це середа була. А вона каже, що от очікування, всі скуповують [запаси на випадок війни]. Я кажу: «Ти знаєш, я позор нації. Ми в суботу зранку вийшли з хати і в сім вечора зайшли. В мене в квартирі була одна консерва «Печень трески». Ми влетіли в хату голодні, в сім вечора оцю последню консерву я з'їла». Я позор нації, тому що в мене не консервації нема, не п'ять літрів олії, не там гречки 20 кілограм, як у народа. Я кажу: «Я позор нації». В мене нічого немає. В мене важким був перший день, тому що в мене було саме наболіле, в мене була донька в Харкові. В мене війна почалась о шостій зранку. Мені зателефонувала донька, каже: «У нас бомблять!» Я зі сна з ночі говорю: «Що ти видумуєш?» Вона [говорить]: «Нас бомблять, у мене поряд аеродром». Аеродром такий приватний, на якому вчилися літати. Вона, коли розповідала, вона вже вдома [була]. Каже, що [в гуртожитку] хлопці прибігли, в двері стали грюкати, розбудили. Вона каже: «Шибки дзвеніли, стіни ходором ходили, а я спала. Я того не чула. Нас просто розбудили хлопці». Вона каже, [що] в іншому гуртожитку на Салтаві [житловий масив у Харкові] однокласнику телефонували, ну, він просто спав до дев'ятої ранку, він каже, що не чув, що все це почалося. Ну, от у мене о пів шостої [ранку 24 лютого 2022 р.] донька в Харкові, чоловік в Чернігові. Перший день у мене – це був день очікування, це молитва, щоб вони [повернулись]. В мене була порожнеча. Я розбиваю на етапи, на пунктики покроково. Знаю, що в мене був перший крок – зібрати сім'ю разом, щоб ми були всі разом. У мене ще чоловік не знав, чи він буде їхати на Київ спочатку. В нього документи нотаріальні, в нього куча роботи. Він не знав, чи він буде повертатися на Київ, знову ж таки, на Полтаву, це він по обіді, він їхав, вже Бровари були обстріляні, вже були перші жертви з пораненнями. І колегу вони зустрічали, який відвозив жінку до шпиталю, яка там працює, який вже бачив першу кров. А донька... Вона на Холодну гору [історична місцевість в Харкові] збиралася на восьму ранку. Вони [студенти] не змогли звідти виїхати. Я просила, щоб вони, дівчата, гуртувалися, щоб не одна була вона, коли їхала в неділю. Єдине, що я просто напоягла (ми завжди накидали їй гроші на картку), я просто сказала [чоловіку]: «Дай їй готівку». Вона не хотіла брати. Я сказала: «Дай 2000 гривень готівкою, щоб в неї була готівка з собою, просто на всякий випадок». Донька мені каже, що ця готівка врятувала, тому що з Холодної гори вона не змогла виїхати. Стоячи, сидючи – всіх битком набивали. За стінкою [в гуртожит-

ку] сусіди були з Генічеська, з Мелітополя, їм батьки зразу сказали: «Додому не їхати». У неї був квиток на вечірній потяг. Врешті-решт вона з Південного [вокзалу] на маршрутці за 200 гривень [виїхала]. Вона сіла в автобус, і вона їхала з Харкова тих 30 кілометрів, вона їхала з Харкова до Полтави до сьомої вечора, дев'ять годин. Хвилини за десять до приїзду доньки чоловік зателефонував, що він приїхав на автостанцію у Полтаві. Тобто десь на восьму годину вони в мене зібралися, ми зустрілися. Сім'я збиралася. Перший день був в молитвах, в очікуваннях, в цьому усьому. В нас перший день був – завдання просто зібратися до купи. [У доньки документи були зібрані?] Паспорт, таке все було з собою, речі там мінімум якийсь. Яка в мене дитина зайшла... вона зайшла просто в квартиру... від того жаху спитніла, в стресі... Дістала руку з кишені з пуховика, показала мені кухонного ножа. З кухонним ножом в кармані вона їхала. Це її захист був. Досі вона отак ходить, ходить, а потім отак [важко спазматично дихає]. Як ото риба на березі, не дихає вона в мене ще досі. Зрозуміло, що стрес це. Тут [в Німеччині] «Магніт-6» купили. Оце тут в середу лікарі оглядали, ми ж показували. Перевірили ситуацію, то сказали, що все нормально, но застогнований грудний відділ, це стрес. Тут тільки час. Ми тут без ліків. На другий день ми зібрали рюкзаки, три рюкзаки стояло. У нас з 25 [лютого 2022 р.] рюкзаки стояли, щоб хапати на плечі. Я не скажу, що це тривожний чемоданчик був, документи я не чіпала, тільки такі, з якими ми сюди приїхали. По суті [були такі речі]: друга зміна білизни і джинси, светр. Друга донька ще іграшку собі втулила туди. В мене оці всі події, новини... Діти на тебе дивляться, плакати я собі не можу дозволити, тому що емпатія, воно зразу відчувається. Мама повинна бути, щоб поцьомати, пригорнути, впевненість якусь транслювати, що все буде добре. Ну, мене накривало сильно, яким планом, від страху все оце стиснуте всередині. І я, в принципі, їсти не могла. Я не могла їсти, в мене до рвотних рефлексів [доходило]. Я себе примушувала кожен кусок пхнути, бо я від страху їсти не могла. Мені так страшно було, і я їм показувати цього не можу. В перший тиждень я воду старалася пити, бо я розуміла, що стрес. В нас у дворі магазинчик був, то молоко було. Ми так вже традиційно по суботам завжди манну кашу варили. Зараз сидимо [у Німеччині], роботи нема, нічого немає, кашку зварила це, щоб якось так разом за столом сиділи. Допомогали там, [коли були в Полтаві], бо перша партія з Охтирки була, діткам іграшки передавали, там речі передавали, збирали. [Це в Полтаві?] Да, да. Ну шо..., як всі. На сетки надо було футболки. То темні футболки понаходили, щоб на смужки оці різати. Біженці з Харкова, хто були, то розподіляли на ніч брати. Все, як у всіх. І в якийсь момент уже просто чоловік каже: «Давай на Рівне». [У Полтаві почали вмикати сирени?] Вже були сирени. Ми сходили, коли собак гуляли, заглянули в підвал, де він є, що там в тому підвалі робиться. В принципі, в нас мешканців будинку облаштували, повикидали зайве. Ну, це так, це не захист. Ми правил двох стін [дотримувались], в простеночку сиділи, подушки диванні клали. Ми в підвал не спускались. [Як менша донька на це все реагувала?] Якось в Полтаві більш-менш, вона так якось спокійніше, тому що якось я старалася атмосферу створити. Вона весь час задавала питання. Вона завжди питала, чого путін на

нас напав. Чого він на нас напав? – це питання було, кожен день. Розкажи про Першу світову війну, а розкажи про Другу світову війну, а чого його з Гітлером порівнюють? Вона ж там тік-токи дивиться.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Ми прийняли рішення першого березня. Ми першого березня зібрали, зібрали чемодани вже на Рівне, щоб другого виїжджати. Зранку ми прокинулись, він [чоловік] каже: «За ніч така ситуація, наче все краще, давай ще день, ну, потім може». Кажу, ці качелі, ну ще важче. Кажу, знаєш, що таке рішення приймати або не приймати. Якщо не їдимо, то вже не їдемо. Ну, третього [березня] ми зранку встали, поїхали на Рівне. Добрались важко дуже. Багато блокпостів. Ми в перший день проїхали тільки двісті п'ятдесят кілометрів. Ми доїхали до Кропивницького. Стали шукати, де ночувати, бо ми розуміли, що комендантська година вночі. Знайшли хостел. Ми чотири години під Кропивницьким стояли в пробці тридцятикілометровій, і ми вже приїхали за межами комендантської години, но до хостелу добрались. На блокпостах прямо по самому місту нас хлопці направляли, куди їхати чи влаштуватися. Переночували в хостелі, о п'ятій ранку встали, ми навіть не снідали. Зразу поїхали далі, щоб більше встигнути. До Умані доїхали за дві години, буквально за три, а там на заправці простояли дві години в черзі, десь пів сотні машин було. Ми взагалі ставили маршрут Кропивницький, Умань, Вінниця, Хмельницький, Тернопіль і потім верх підніматися. Але ми коли вже заправили, вже показав навігатор, що траса червона стоїть до Вінниці, і ми прийняли рішення їхати (щоб просто рухатися, їхати) просьолочними дорогами районного значення. Ну, це сотні блокпостів. Мої кажуть, що менше було, 60–70 десь. За всю дорогу тільки був один блокпост, де військові, і зо два було, де була поліція, решта – це тероборона. Ну, це звичайні мужики. Хтось з мисливською зброєю, хтось з тою, що повидавали. Люди на нервах, люди різні й по-різному реагують. Люди стоять добами там і вдень, і вночі. Страшно, коли на тебе дивляться і мовчать, коли розмовляють, то вже легше. Нас попереджали: «Не вішайте табличку "Діти"». Нас попереджали, що не зупиняйтесь ніде по дорозі взагалі. Дітям пісяти тільки там, де люди вже. Собака теж втихла. Їхали як їхали. На Черкащині там на одному блокпості я просто розривлась. Там таке село бідненьке, видно, що вимирає село. На одному з блокпостів стояв там дід, мужики такі старші і дід, я не знаю скільки йому років, з берданкою стояв. Я просто розревівась після того блокпосту. Кажу: «Вже і старе, і мале, вже всі вийшли». Ну, різне. Це страшно, це реально страшно. Коли сутеніє, особливо перед блокпостами, там всюди оголошення, що треба вимкнути фари, включити світло і під'їжджати на блокпост. Вони можуть стріляти, якщо фари не вимкнеш. Вони в своєму праві будуть – війна. Перевіряли по-різному, тільки документи, прописку, питали, чи зброї нема, на одному блокпості дітей питали, як звати батька, ну, перевіряли, чи хто, як їде. Ну, по-різному. Ну, в принципі, ну, так сімдесят відсотків, то доброзичливо, особливо як бачили, що там діти, собака. Ну, це все одно напрута кожен блокпост. Ми деякими місцями їхали, то думали, що не виїдемо, бо дорога була така, що і на карті її не було. Сільська дорога, просто глина. Поле,

ліс, ніде нікого, зато ми їхали, рухались вперед. Я знаю, як [чоловік] документи доставав, які у нього уповільнені рухи були. Він їхав, у нього такий шарфік на шиї був і кепка. Він кепку через два блокпоста зняв, каже: «Вона насторожує». Каже, що вона викликає якусь агресію. Шарфік їх заспокоює, а кепку з козирьком він мені віддав. Недобре вони реагують на ту кепку. В мене така листівочка Покрова Божої матері, от я з цією іконою два дня, пока ми їхали через всю Україну, я її з рук не випускала. Я її просто тримала. І тут вона зараз зі мною стоїть. В принципі, ми другу частину подолали за день. Ми в Рівне приїхали без три хвилини десять, тобто ми в комендантську годину встигли. [Ви о п'ятій годині ранку виїхали, а о десятій годині вже приїхали?] Коли ми села проїздили увечері, то все вимкнуто, ніхто тебе не пустить. В невеликих містах є волонтери, є якісь хостели, є якась інфраструктура. В селі тебе ніхто не пустить посеред ночі. Що ти будеш стукать? Люди тож налякані. Два дня ми оціх 600 кілометрів чи 700 [долали]. Це ми третього виїхали, четвертого ввечері ми в Рівне приїхали. Трошки в себе прийшли, перший день відсипалися. Дали нам відіспатися перший день, з другого дня (вже це шостого числа) в Рівному почалися повітряні тривоги. Подвічі, потричі, як коли. Вечорами. В них вночі не було, вечорами були. [Де ви зупинились у Рівному?]. У тітки, це мамина сестра. Сьомого мій двоюрідний брат пішов до війська, дев'ятого [ще один родич?] розписався зі своєю [нареченою] і теж пішов, а дівчата [дружини цих хлопців] в Італію виїхали. Оце буквально два дні як. Коли ми приїхали, кажу, що збирайтеся, треба далі, а вони на мене дивляться, як на городську сумашедшею. Я кажу, що це ілюзія безпеки. У нас просто в Полтаві раніше повітряні тривоги були. День, два – і це буде накривать, у вас же діти маленькі – три роки і рік, два роки і шість. Я просто [родичам] кажу: «Що ви сидите, збирайте речі». У нас, кажуть, тиждень зібрані торби стояли. Кажу: «Ви маєте бути напоготові, тому що, якщо піде, тим більше тоді якраз почалося, чи білорусь буде вступати? А це ж Рівненська, Волинська область якраз, ну, північ, кордони тут же. Я кажу: «Ви повинні бути зібрані. Ви маєте бути зібрані в будь-яку хвилину». Ми виїжджали третього, якраз 12 дні вже трошки були паузи з бомбування Харкова. [Був] дуже великий потік харків'ян. Ну, я скажу, що як траса стояла, такі машини їдуть на харківських номерах, я таких машин в такій кількості за своє життя не бачила. Це «Порше Кайен», «Лексуси», «Вольва», «Аудіо». Ну, таке, ми на своєму точно беженці. Може до десяти відсотків таких простіших машин було. Ми стояли в пробці, тягучці посеред поля, це на 20–30 кілометрів розтягнута пробка. Тому що блокпости перевіряли. Зараз їх прибрали, таких пробок немає вже. Воно бидло, коли воно є бидло. Воно не залежить від кількості грошей. Посеред поля стоїть «Порше Кайен», відчиняється вікно, викидають півторалітрову пляшку пластикову порожню. Ти ж в машині їдеш, ти ж доїдеш до міста та викинеш там її спокійно. Ти ж десь ночувати будеш. З таких простих машин щось нічого не викидали. Тільки горщики виносили, бо дітки бідні в машинах пісяли. Ну, бидло. За кордоном зараз кажуть, що [деякі біженці] не хочуть в селі селитися, бо в том селі «басейну нет» і так далее. То не біженці, то не ті люди. Ну то вже інша тема. А ми виїхали як? У нас в групі чат, тридцять років випуску класа мого,

школи. Писала Ріта, в мене однокласниця, вона в Німеччині вже давно, більше двадцяти років живе і почала просити, що їде жінка з України, вона замужем за німцем була, сама українка, пані Женья з Вінниці. Каже їде з Вінниці до Львова, чи нема в когось, щоб переночувати, бо їде даліше потім на Польщу, на Німеччину добиратись треба. Хтось може допомогти? Я звонила своїм у Львів питала, чи хто зможе допомогти. Так і так, їде жінка, я її тож не знаю. Чи не прихистите? [Знайомі говорять]: «Ну заберемо, вони повз нас будуть проїзжать, ми її з автобуса прямо заберемо». Оце вони її забрали. Я Ріті пишу: «Все забрали, пристроїли твою німку-українку. Її зустрінуть, переночує, все буде добре». Ця жіночка увечері вже як облаштувалась, з чоловіком зв'язалась, він через всю Німеччину, Польщу їхав її зустрічати. Вона мала [приїхати] з боку Польщі. Вона увечері зателефонувала, каже: «Чоловік їде за мною на машині, буде три місця. Якщо хочете, то ми вас з дівчатами заберемо і вивеземо». І ми рішення на хвилину приймали. Перепакували той чемодан обратно в два рюкзак, донька ноутбук свій взяла ще. Я – сумку з документами. Всього... Два рюкзак, моя сумка з документами, ноут, а ще вона причепила на плече фотоапарат. І собака з нами. Собачий корм з мисками. Оце в шість вечора нам запропонували, ми бігом перезібрали речі, в п'ять ранку встали і поїхали на Львів. В пів десятої ми [приїхали], зайшли, познайомились з пані Женею. Шістдесят років жіночка, вона вчителем історії була в Україні раніше. В десять ми виїхали зі Львова, в дванадцятій ми в Шаїні [с. Шаян Хустського р-ну Закарпатської обл.] були. [Ви її до Польщі довели, правильно?] Ми її підхопили. Ми п'ять з половиною годин в черзі [простояли на кордоні], дві з половиною тищі людей десь перед нами було, так приблизно ми рахували. Пройшли. А в митниці вже з польської сторони чоловік її знайшов. І даліше вже по Польщі ми проїхали десь до дванадцяти годин, шукали готель. Все було зайнято. Вообщем, знайшли, чиясь невістка десь була директоркою в якомусь готелі. Знайшли через сарафанне радіо президентський номер за 800 злотих. За 800 злотих в Польщі можна місяць квартиру знімати. Він зняв цей номер, щоб просто переночувати, він же теж змучений, бо їхав всю дорогу. Цей Хорст [чоловік пані Женьї] зняв номер, ми переночували в Польщі. Зранку поснідали. Там сніг такий випав гарний, собака так нарадувався. Ну, Лаки [ім'я собаки] вже сидів в дорозі, як миша, такий напівголодний, тільки водичку пив, щоб не змучило, щоб не вкачало в тій машині. Коли виходили в обід, зупинилися, він бігав, своє все робив, даліше сидів, як миша. Тут зараз в себе приходить. Ну, оце потім знову ми в сім ранку встали, поснідали, виїхали. В обід пообідали теж, що у нас з собою було. До ночі їхали, о дев'ятій вечора ми вже в Німеччині були. Ми всю Польщу перетнули фактично: Краків, Вроцлав. Дрезден. О дев'ятій вечора ми підїхали. Женья нам вказала, що він нас привіз до своєї матері, якій 96 років. Мати і сестра його живе. Вони нас погодували вечерєю, супіком нас покормили. Ми подякували, [вони] подарували дівчатам чьотки, мені свічку, удачі побажали, і вже був заброньований там поряд (буквально 10 кілометрів від них) готель. Ми переночували, ну, Хорст зняв номер для себе і номер для нас. Ми вже втрійох були. Там українка, до речі, співласник [готелю]. Проснулись, поснідали в сім ранку,

стали бігом, виїхали. Ну, це десь в дві години ми приїхали. Нам знайшли оцей пансіонат, де ми зараз живемо. Ми ще два дні в Хорста і Женьї жили, але Ріта каже, що я не зможу вас приїхати перевести, бо приїхав автобус 70 українців, каже, буду займатися з ними. Восьмого березня ми виїхали, а в мене така зранку донька каже: «А що нам тато подарить на восьме березня?» Кажу: «Якщо все вийде, то тато подарить нам безпеку». [Донька] мені каже: «А ти бачила плакат, коли ми в Польщі вийшли з паспортного контролю: "Вітаємо, ви в безпеці! Тут не бомблять"». Ну, там волонтери налетіли, тюльпани подарували, по кіндеру вручили. Там єврейська якась місія була, а взагалі отак, ми коли вийшли, там далі вздовж дороги з обох боків стоять коробки: памперси, прокладки, одяг дитячий, дорослий, ну, гаряче роздають. [Це в Польщі?] Да. Наші волонтери приїжджали, були там пункти опалення, бо мінус десять було. Бутерброди підвозили, гарячий супчик привозили, годували в чергах людей. Організовано так було, молодці, нічого не скажу. Багато, людей дуже багато, з собаками теж. Ми в хостелі ночували, в Кропивницькому. [Там ночувала] сім'я: мама, папа, дитина і така велика клітка з папугою на метр висотою, з папугою їхали з Харкова. Тут ми приїхали в пансіонат, ми тут можемо до 25 [березня бути], бо в них даліше вже сезон, заброньовані ці місця, де ми зараз живемо. Ми зараз безкоштовно живемо, ну. [знайомі] оформлювали бумажки, щоб муніципалітет їм відшкодував. Але відшкодовують 700 євро, а це приміщення, де ми живемо стоїть десь 900 євро. Їм виходить не вигідно все одно, але хочуть хоч щось. Я бачу, що українців просто так в будинки взяли до себе. В суботу привезли з України жінку з Рівного із сином і [її] сестра з Гостомеля з дитиною. Вони вчотирьох, то їм дві кімнати виділили. На другий день із Дніпра приводили, мама з дочкою, бабуся і внучка, років десять дівчинка. То їм теж в будинок до себе взяли, то їм дві чи три кімнати виділили. Вона каже: «Ми якби харчуємось разом з німцем, ну, там щось ми купуємо, щось вони купують, готують, якось так». Каже, що ще не дуже там в них налажено контакт, що вони ж не знають виходить на той обід в два чи сидіть, не лазить там по тій хаті. Ну, говорю, що поговори з ними: «Давайте розклад складемо, бо нас багато. Щоб все за розкладом було, щоб порядок». Кажу, що вже балакаєте якось з ними. У нас в цьому плані простіше, тому що в нас тут дві кімнати, в одній я, в другій дівчата. В мене мойка, плита. Там стоїть мікрохвильовка, духовка, в мене холодильник. Ми готуємо самі, ми окремо тут якби від господарів. Нам все одно легше – приватність. Це старовинний будинок, там стоять меблі. Шафи стоять там, 1810 рік. Воно охороняється державою, це все як історична культурна спадщина. От нам громада скинулася на велосипеди. Дівчата сьогодні ж їздили на велосипедах, катались. В понеділок нас возили в муніципалітет, [ми] заповнили заяву. Нас направили на соціальну якусь службу, там нам дали направлення до лікаря, який мав глянути, а донька обов'язково повинна йти до гімназії.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Молодша донька] зі мною на тему війни не розмовляє, каже: «Не говори мені про війну. Не розкажуй мені. Я не хочу нічого слухати». Це перші дні, коли ми сюда приїхали, вона так категорично говорила. [Скільки їй років?] Дванадцять. Потім я вже

так дня через два (я так вже знаю) лежала, обнімала і кажу: «Ти мені скажи, ти просиш [не розповідати про війну], ти так себе захищаєш?». Каже: «Да. Я не хочу про війну слухати». Я говорю, що там дітки в Маріуполі там дуже важко, багато загинуло дітей там. [Молодша донька] говорить: «Мама, зупинись». Кажу: «Добре, не буду». Тобі буду так щось таке веселеньке, оцю «Чорнобаївку». Прикол в шостий раз їх там розбивали, да. Намазано, лізуть і лізуть вони туди ж. Слухаю, дивлюся, шостий раз там накривають. Я вже три дня сплю без ліків. Я вже два дня каву п'ю, я з першого дня війни каву не пила взагалі. Ну, в мене тоже налаштовані всі тривоги [в телефоні вмикається сирена], як у всіх. Я молюся за Рівне, за Полтаву, за всіх-всіх молюся, бо я їх [сирени] чую. Ми коли з Полтави виїжджали, ми отак сіли [з чоловіком]. Ну, з того, що ми бачили, з того аналізу, що я робила... По оптимістичному прогнозу – це три-шість місяців. По неоптимістичному [прогнозу], як ми розуміли на третє березня, це може на десятиліття затягнутись в режимі партизанської війни. Не співставимі ресурси країн, вони своїм пушечним м'ясом будуть закидывать. Тільки через людський ресурс, тільки через це. А вони там не прокинуться, вони не схаменуться. [Вони це все підтримують.] Мене вражає, я даже Притулу [волонтера Сергія Притулу] читала. Мене взагалі вражає їхня мова, один мат-перемат, вони так розмовляють з дружинами, з матерями. Це рівень... це не бидло, я даже не знаю як... То худоба якась, то рівень тваринного розвитку. Це ж мільйони, мільйони тварин живе. В нас зараз проблема номер один посівну почать. У нас [на роботі] три кластера, полтавський, сумський, чернігівський – ідуть бойові дії. Яка посівна? А Україна з росією давала до тридцяти відсотків світового запаса зерна. Ну, голодні ігри почнуться. Ми в середу зайшли в супермаркет, порозгрібали німці борошно і олію. Тут уже тоже нічо не має. В п'ятницю все було, в середу вже всьо, ніч, немає. Якийсь німець розказував, що в танки до дізеля добавляють олію. Кажу: «Та ну, фейк», я вже сміялась. Може, і фейк, та все одно олію вже порозгрібали всю. Ні олії, ні борошна немає, німці вже позапасалися тут. Вже паніку почали. В мене програма мінімум зберегти психіку дітей, щоби вони нормальними здоровими повернулися в Україну. Оце ми зараз маєм за це дбать. [Молодша донька] в школу піде. Як там буде соціалізація, адаптація піде. Я десь якусь роботу буду шукать. Давайте реально дивитися на речі. Наскільки це затягнеться. Якщо до літа, то треба ще літнє взуття купувать, ти ж не будеш в красовках ходити. Даже по самим оптимістичним прогнозам, то це до травня. Надо реально дивитися на речі. Якщо взяти лютий місяць і до травня, то три місяця вийде. Тришість місяців – це досить оптимістичний прогноз. Всі так чекають, що воно прискориться, якщо приб'ють того путіна, прости Господи. Воно не прискориться. [Треба говорити не «прости, Господи», а «поможи, Господи!»] Та це я, щоб не матюкатись, так сказала. В мене даже [молодша донька] в перші дні стала матюкатись. І каже: «Вообще, це зараз не матюки, а громадянська позиція, мамо». Я кажу: «Громадянську позицію висловиш потім». [Ненормативні події можуть бути описані ненормативними словами. Те, що відбувається, воно за межами норми.] Ми на разі проти того всього, ми зараз самі. Те, що дають зброю, це фігня собача по тим

кількостям, яка потрібна. Я прослухала аудіозапис розмов оціх тварин з дружинами, мами і так далее. Я дуже важку статтю прочила жінки з Маріуполя, яка виїхала. Шо там відбувається і як це написано... То в мене дві таких панічних атаки вночі було, я вже вирішила, що я не буду пити ліків більше. Буду триматися, ходила воду пила, відкривала вікно дихала трохи. Я відео не дивлюся, можливо, це слабкість, колись сяду, передивлюся все зразу. Мені не треба було отих тварин слухать. Важко. Важко. Особливо Маріуполь. Вона виїзджали трохи раніше, пише, що води немає, газу немає, нічого немає: «Топим сніг, на топленому снігу макарони в казані варимо між цьома бомбожками. Як снігу не буде, то це вообщє капец. Нічого немає, нічого не підвозять, гуманітарних коридорів немає». Там вообщє капец, там просто... Стаття дуже важка була. Коли пів ночі поранена осколками лежала і стогнала: «Дайте якогось яду чи знеболювального, чи чого», тому що тільки під ранок її забрали, добрались з Червоного хреста. Підвали засипані... Це просто... Війна, це війна. Те, що творять на захоплених [територіях] з мирними, з усіма, там жах, що робиться. Це даже не кадірівці, це худоба, це русськіє. А яка там серія звалтувань. Це взагалі. Мама з дівочками виїзджають всі. Це те, що в Рівне мені говорили волонтьори. Мама дівчат вивозять. Вони ж потім ще й розстрілюють і вбивають. Вони ж стріляють потім. Мішок на голову – і стріляють. Мародьорять, стріляють хазяїв, щоб не поздавали. Жінок, дівчат, всіх. Те, що пишуть про жертви мирного населення, я не знаю, скільки там нулів треба дописувать. Як вони будуть присипані в братніх могилах, хто їх коли знайде. А скільки мін, поміновано, скільки воно буде відлунням. Наші [авторитети] тоже кажуть править: «Трошички, трошички». Хочеш велику – то маленький крок. Нас вони тим підтримують. Вже двадцять третій день, а ми все трошички, трошички. Всі чекали, щоб до восьмого березня скінчилось. Чекали вісімнадцятого березня, якась там астрологічна дата була. Тепер кінця березня всі чекають. Наші молодці – хлопці воюють. Оце відео, де на російській мові вона сказала: «Семечкі себе положи в карман. Оце Україна! Положи, щоб хоч подсолнохи после вас выросли». Оце настрої України. Російською мовою, але... Пост був: «Як забути сербську мову за вісім уроків. Я забув російську за один урок». Я дивлюсь, що дуже багато почали розмовляти українською мовою. [Путін робить те, чого всі бояться.] Він не розуміє, кажу, що він повернеться сюда на захід. Китай вцепиться, Японія за Куріли зразу. Китай в задницю вцепється, до Урала захватить. В таких ситуаціях скористаються такими можливостями інші держави. Ну, перекидають вони з Камчатки сюда. Так і китаїци з японцями, що вони не скористаються з ситуації? Я того і не вірила, бо здоровий глузд. Воно нерозумно взагалі, я, як білявка, це розумію. [Ваші три бажання для здійснення тепер?] Даже зовсім фантастичні можна? [Можна, ми ж мріємо.] В мене тільки одне – щоб двадцять четвертого не почалася війна. І цього всього не було. Цих жертв, мирних, дітей, військових. Щоб просто двадцять четвертого не було війни, щоб вона не почалась. Більше немає бажань. Даже другого і третього немає. В мене в дитинстві питали: «Якби ти зустріла фею, що ти б попросила?» Я говорила одне: «Якби я зустріла фею, то я б попросила волшебную палочку. А дальше я уже

сама». Так і тут: просто хай би не було війни. А даліше ми вже б самі справились. Все б потихеньку було б, ми б все зробили самі. Не мішали б нам просто. Тоді дру-ге і третє, щоб більш ніколи не було війни. Ніколи. Ні діти, ні внуки, ні правнуки. Ніколи. Щоб на території України і в світі не було війни.

м. Миргород

*Записала М. Олійник 3 квітня та 12 квітня 2022 р.
від Комарницької Наталії Миколаївни, 1973 р. н.,
родом із м. Миргорода.*

Розшифрували І. Матвєєва та М. Олійник

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Ви проживаєте в Миргороді?] Так. [Напередодні 24 лютого 2022 року чи було у Вас відчуття, що буде війна, чи були якісь розмови до-вкола цього?] Ну, як такого передчуття війни не було, бо дуже активне життя було, і часу замислитися чи проаналізувати не було. Моя подруга живе в Італії, і до неї перед Новим роком поїхала мама в гості. Вони мої сусіди, знайомі гарні. І от буквально за тиждень до подій ми говоримо з подругою, вона дуже сердиться, бо мама хоче повертатися в Миргород, а скрізь же ж по телебаченню [надходить інформація, що] війна, ві-йна, в Україні буде війна. Це телебачення Італії [пові-домляло]. Вона повинна була повертатися сьомого березня [2022 року]. І то я так ще б сказала, що оце хвилюєшся, якщо оголосили [можливу] війну спочат-ку шістнадцятого, потом дев'ятнадцятого, двадцять другого [лютого]. Ну, так які числа вже ж там назива-лись? Якщо раптом вона буде, то мама не приїде, вона не буде [їхати]. Ну, от такі були розмови. В середу, на-передодні Двадцять четвертого числа, в середу двад-цять третього [лютого] ми у другій половині дня з'їздили в обласний центр, відвідали ветеринара із со-бакою, бо це там серйозні були справи, прокапали [ставили крапельницю]. Розмов ніяких таких не було, буде чи не буде, якось... Не було передчуття, чесно. Бо, знаєте, буває багато що [відчувається], а так навколо цього всі шуміли... Ну, от так от. Справа в тому, що я не дивлюся телевизор вже більше..., це вже мабуть ро-ків п'ятнадцять. Якщо я і читаю де інформацію, то, звичайно, що це інтернет-джерела. Але ці інтернет-джерела – це не так, що якісь там сайти, оцих сайтів занадто багато, перевіряти на їхню порядність і на їхню [достовірність]... немає часу. Тому я щось читала у перевірених журналістів, ну, от так от. У перевіре-них журналістів, у їхніх каналах, у їхніх програмах. Ну, не було, чесно скажу, не було передчуття. [Чи Ви якось готувалися до широкомасштабного вторгнен-ня? Чи робили якісь закупки? Чи підготували три-вожну валізу?] Ну, оскільки запаси у нас завжди є, бо маленьке містечко у нас, дача, город, то, звичайно, як би з приводу харчування, то все воно є. Напередодні колеги, я знаю, скуплялися медикаментами, скупля-лися товарами першої необхідності, скуплялися. Ну, протягом тижня до двадцять четвертого числа. От в нас не було ніяких превентивних заходів, все що я зробила, це на видне місце поклала документи, про всяк випадок. [Скажіть, чи Вам ніхто не розповідав про якісь сни, відчуття, знаки, прикмети напередодні лихоліття? Може комусь щось наснилося? Може Вам просто хтось розповідав якусь історію?] Я розкажу Вам історію, тільки я її вже знала після того, як все почалося, бо я з цією людиною поспілкувалася вже

після війни, ну, після початку війни. Це було в серед-ині березня. Коли обговорювали всю цю ситуацію, я почула історію її сна, який приснився їй напередодні двадцять четвертого числа. Їй приснилася переорана земля. Знаєте, земля така наша, чорноземна, жирна, чорна. Переоране поле повністю і на ньому стоїть жін-ка з довгим чорним волоссям, але на ній немає шкіри, тобто видно м'язи, знаєте, як картинки у книгах по анатомії. І вона [людина, яка розказала сон] сказала: «Наскільки це було таке жутке видовище, і я зрозумі-ла, коли вже я проснулася, згадала сон, я зрозуміла, що це уособлення війни. Що це була війна. Коли це все трапилось, от, каже напередодні буквально двадцять четвертого числа. І потім я вже зрозуміла, що це ві-йна». [Це Вам розказала з Миргорода людина?] Так, так. [А це молода людина? Скільки їй років?] Сорок вісім. Пані Олена, сорок вісім років, працівник фарма-ції. [І вона інтерпретувала, що це війна, так? А якесь продовження чи пояснення було в цьому сні? Чим ві-йна закінчиться? Нічого не розповідала вона?] Одна картинка і все. Одна картинка і все, і потім ми пере-говорили [про цей сон]... [Як почалася війна у Вашому житті?] Просто, оскільки у нас тут стоїть стратегічно важлива війська точка, то, звичайно, до нас приле-тіло. Це було в п'ять п'ятнадцять / п'ять сімнадцять [ранку 24 лютого 2022 року], десь так от приблизно. Пробудилася від того, що загримила земля, задрижав будинок і, звичайно, що ми проснулися. Були кілька вибухів підряд, і, виглянувши в вікно, я побачила, що в сусідніх будинках-багатоповерхівках запалюється світло, люди просинаються. І відкрилися двері, і за-йшла моя мама. Зазвичай вона спить, але в цей час вона вставала. І вона також почула це все. В Інтернеті почали з'являтися в місцевих групах питання: чи всі це чули, що це таке? Ну, а в коментаріях, то всі писали: «Та, мабуть же ж, що це війна – вона саме». Ну, поча-лися дзвінки один одному. Ну, я не дзвонила, мені по-дзвонили першими. Ну, пока от такі справи. Через де-кілька годин в нас іще раз уже загриміло, і в цей же самий день люди масово сідали в машини і виїжджали з Миргорода. У кого були сільські будинки, дачі, ті їха-ли туди; у кого не було, ті переїжджали до знайомих хоч у приватний сектор, тобто на землю. Даземлялися з верхніх поверхів. [Ви чули сирену в Миргороді?] Ви знаєте, я не пам'ятаю, мабуть її не було. Потім уже піс-ля... протягом дня, можливо і було. Я не пам'ятаю це так уже. Просто уже стільки сирен звучало... Я не знаю, яка із них була самою першою... [Коли Ви поча-ли ховатися? Чи була у Вас можливість ховатися від бомбардування в укритті?] Одного разу ми спускали-ся... Ми собі оформили місце в підвалі, але ж це під-вали, це не бомбосховище. Підвали у багатоквартир-них будинках. Один раз ми спустилися, але потім я прочитала статтю, що це небезпечно, що краще на нижніх поверхах і між двома стінами. Тому ми сідає-мо між двома стінами, у нас є алгоритм дій. Так що ми розташовуємося в коридорі, на першому поверсі. Те, що я бачу у вікно, то більшість людей ходє у бомбосхо-вище, спускається, з дітьми, [зі] стільчиками, із три-вожними валісками. Дехто навіть з перших поверхів спускається в бомбосховище. [Бомбосховище є?] Ну, так, це сусідня багатоповерхівка, його будували як бомбосховище, але всередині люди з часом (це вже 40 років будинку) побудували всякі підвальчики, але місця, щоб там схоронитись, сховатися – є. Люди

спускаються туди. Більшість людей стоїть на вулиці. Одного разу зранку я виглянула в вікно під час тривоги, дуже довго вона як би тривала, а людям і на роботу йти [треба]. Ну, це було десь близько сьомої. Я вийшла гуляти з собакою прям коло двору, бо вже потрібно було, то люди стояли коло входу в бомбосховище. Коли я запитала: «Чого ви на вулиці? Тихо ж...». [Вони відповіли]: «Як там, тихо? Та де ж тихо? Тільки шо гриміло». І [вони] навіть чули, в якій стороні, з якого боку. Я так розумію, що в моїй квартирі, в моєму сховищі, звукоізоляція така більш-менш нормальна, тому я не чую дуже багато звуків, які відбуваються на вулиці. Тому, може, це і добре, щоб не лякатися. Але хлопки бувають. Це тоді, коли перехвачується ракета. [Таке непросте питання: як Ви сприймали оце жахіття війни, яке прийшло? Чи наростав страх? Чи можна якось простежити жахи війни у Вашому сприйнятті? Що Вас просто шокувало?] Оскільки я працювала в школі, то на наступний день прийшло повідомлення, що ми всі залишаємося вдома, діти залишаються вдома. Це був четвер, от, і п'ятниця. На наступний день я пробувала пройтися по місту, [щоб] купити мамі ліки, бо мама діабетик, і потрібно було запастися про всяк випадок. Аптеки були закриті, і моя подруга, яка про сон мені розповіла, вона ж працює в аптеці, то вона сказала, що: «На другий день ми також були вдома, бо прийшла директива від начальства. "Примушувати виходити на роботу, – начальство сказало, – я не можу вас, тому ви самі вирішуйте"». І от вона як працівник аптеки каже: «Я проїхалася по місту в п'ятницю, я побачила, що аптек багато, а працюють дуже мала кількість, і люди стоять дуже великими чергами. Я сказала своїм дівчатам: "Ви як хочете, а я вихожу на роботу". Страшно, важко, але треба виходити і відпускати людям медикаменти, бо це життєво важливо. Тому я вийшла, я побачила черги в аптеки, черги до банкоматів, прогрімилі деякі взриви і люди швиденько всі порозходилися. Самі відчайдухи – такі стояли в чергах». Потім ми стали потихеньку виходити на роботу, але таке якесь фізичне оніміння, всі... Ну, ніби організм занімів у всіх проявах. Нічого не йшлося, окрім того, що пила вода. Це було. Ми обговорювали вже на роботі із своїми колегами, такі ж самі в неї [колеги] були симптоми.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Потім в нас на роботі стала з'являтися волонтерська робота, і ми в стінах школи волонтерили. Це продовжувалося близько двох тижнів. Не знаю, чи можна зараз [розповідати], ну, ми шили пов'язки... кольорів, які мали відрізняти людей з Тероборони. Дівчатка в'язали сітки. І по сьогоднішній день в'язуть. А ми шили чехли на амуніцію хлопцям, невеличкі деталі там такі є. І ще щось робили, я не пам'ятаю вже. Декілька прапорів пошили.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Поки були зайняті на роботі, то в розмовах. Дуже важливий такий, знаєте, момент. Хлопці, які приїжджали і забирали виконану роботу, одного разу зайшли прямо аж в кабінет. І я вже потім аналізувала і зрозуміла, що по нас усіх, не тільки по мені, було видно, що ми чекаємо новин, чекаємо новин про те, що, от нам скажуть, що все закінчиться скоро. Всі чекають швидшого закінчення, гарних новин. І якось, поки то все складалося, я поставила запитання: «Що

там в новинах? Бо ми, поки шиємо, ми його [телевізор чи Інтернет] не дивимось». А він каже: «Ну, так, дівчата, все вже, переломний момент наступив». І це придало таких сил дня на два – на три. А потім ми прийшли до розуміння того, що нас підбадьорують хлопці. І далі задача була на прийняття ситуації, по сьогоднішній день на сто відсотків я ситуацію, яка склалася в країні, прийняти не можу. Це проявляється в дуже багатьох сферах життя. Коли відновилося, через два з половиною тижня, зайняття дистанційно в школах в Полтавській області, ми почали проводити уроки. Оскільки в мене такий предмет, що в принципі не вимагає стовідсоткового онлайн-викладання, я могла займатися своїми справами. Як відволіктися від цієї ситуації, яка заганяє в стрес, заганяє в депресію, заганяє у такий якийсь хвилеподібний стан емоційний? Як з цим справлятися, я не знала, то мусила заходити в Інтернет, читати якісь поради. Ці поради не... абсолютно [допомагають]... Знову ж таки, ізза несприйняття ситуації, яка склалася, не сприймалися також і поради. Непримиримість... Розум не може змиритися з такою от несправедливістю, і постійно, де б, що б я не слухала, я завжди шукаю позитивних новин, позитивних емоцій, позитивних фраз, навіть хай вони будуть, можливо, неопозитивні, якась інформація, але обнадійлива. Бо фізично організм, на фізичному рівні просто – тошнота, рвота, і від цього ж ослаблення організму. Інколи це все проходить, і я починаю їсти. Два дня через два дня, отаке буває, день через три. Три дні не їм, один день їм. Отакий фізичний стан я у себе спостерігаю: жахи, жахи... Ми неодноразово з колегами це обговорювали. Ми виховані на фільмах про Другу світову війну. Сімнадцять-вісімнадцять перших років нашого життя прийшлося на радянський союз. Коли ми стали повнолітніми, союз розпався. То в початковій школі кожного понеділка на групі продовженого дня нас водили по понеділках в кінотеатри на фільми. З усіх дитячих фільмів я пам'ятаю тільки «Марія-Мірабелла» і «Сіня птіца». Решта – це якісь воєнно-патріотичні фільми. Фільми достатньо дорослі, і я не пам'ятаю чітко їх назви. Наприклад, «Особо важное задание», якось так називалося. І там були кадри евакуації, коли люди йдуть по полю, їдуть, їдуть і налітають німецькі винищувачі і розстрілюють цих людей. До чотирнадцятого року [2014] на ці звуки (оскільки тут у нас стоїть авіачастина, і ми чуємо звуки пролітаючих літаків) я раніше не звертала увагу. З чотирнадцятого року [2014] це вже було, Ви знаєте, як ознака небезпеки. Не ознака [про] звуки із фільмів дитинства, а це вже була ознака небезпеки, хоча літали і наші. На сьогоднішній день це не просто небезпека, це навіть, коли наші летять, це жуткий, не знаю як на українській мові, жуткий стан. [Жахливий]. Жахливий. Жахливий стан. Що хочу сказати, що, знову ж таки, у когось війна, це вже неодноразово було сказано, говорено, озвучено скрізь, що війна оголяє все. Війна – вона як елемент... З огляду на те, що це страшно, страшно і потворне – війна, вона в людині, якщо людина має бажання за цим спостерігати, і у неї виходить за цим спостерігати, то війна очищає людину до такого рівня, що людина розуміє, що важливе в її житті, на що вона здатна, яка вона. Наприклад, за себе я можу сказати, що, наприклад, я зрозуміла, що я дуже сильний боягуз. Я зрозуміла, що коли я сама, я слабка духом. До двадцять четвертого числа [24 лю-

того 2022 року] у мене була активна життєва позиція, [я була] активний громадський діяч і брала на себе відповідальність за себе, за інших, за вчинки, за роботу, за соціальні заходи, громадські, так далі. Я могла вести за собою людей, в даному випадку, оце зараз поставилося під сумнів, оцей переляк, оцей жах, оці асоціації дитинства, все, що нам вклала психологічно радянська пропаганда в дитинстві, зараз воно тепер, таке у мене відчуття, що воно виходить боком. Бо для дівчат-семикласниць того часу, коли вийшов на екрани у кінотеатри фільм «Іді і смотрі», у нас спеціально окремий був сеанс, який на когось вплинув як, як і не вплинув ніяк, а для багатьох це було жахливе... Сприйняття було жахливе. Особисто для мене сприйняття було жахливе на фізичному рівні і незабутнє. Звідтіля якась і психологічна травма є. Якщо це все передається генетично, як кажуть, на рівні ДНК – голодомори, повоєнні голодовки, оstarбайтерство, фронтові події, в яких брали участь прадіди, і так далі, якщо це все пережили мої предки, значить, деь воно повинно проявлятися, можливо, от в таких відчуттях і в нащадків. Якось так. [Що Вас найбільше вразило? Що Вам важко досягнути своєю психікою? Про які події Ви би хотіли розповісти?] Оскільки я з шістнадцятого року [2016] допомагала вже зі Сходом, я зрозуміла... для мене саме от, якось так мене воно найбільше хвилює про те, що вони, ті, хто в минулому врятувалися і повернулися в свої домівки, зараз вони вже повернуться туди не можуть, і оце все переживають вже другий раз. Те, що я бачу і те, що я чую... Деякі сказали: «Ми вже нікуди не поїдемо». Дехто, втративши ось буквально позавчора [розповідали історію] в Славінське [м. Слов'янськ Донецької обл.], втративши домівку, люди, вони її відбудували, після чотирнадцятого року [2014], після п'ятнадцятого [2015] вони повернулись в Слав'янськ, відбудували її. Да. І за два роки останні вони свою родинну оселю, родинне гніздо обустроїли, зробили ремонт і зажили. То на сьогоднішній день вони мусили стати біженцями, і в їхню хату прилетіло, і зараз [з] їхнього родинного гнізда залишилися самі стіни. [Це вони Вам розказували і показували?] Ну, вони не показували, бо показувати немає... Вони бачили це у Інтернеті, деь вони побачили свою хату, був репортаж, куди прилетіло. Ну як, прилетіло... Вони в той день, мабуть, і через день, як вони виїхали, поки вони добиралися, поки вони оформлялися, вони нічого не знали, що там відбувається, а їхньої хати вже не було. Це все було з огляду на те, що в нас це така війна, перша війна онлайн взагалі у світі. І люди вже ж таки зрозуміли, і події виставляють через декілька днів для того, щоб не було проблем. То вони їхали в надії на те, що повернуться, але не знали, що їхньої хати вже немає. Приїхавши сюди, вже переглядаючи всі там сайти, вони зрозуміли, що залишилися без житла. Оце мене саме дужче вражає. Вражає те, що всі російськомовні території по-звірячому завойовані, окуповані, всі російськомовні, серед них я думаю, що там немалий був відсоток прихильників «російського міра» і це жахливо. Вражає те, що діти, яких вивозять на територію ворога, люди, яких вони звозять на територію ворога. Це все буде... Діти, яких вивозять на територію ворога, будуть зброєю на майбутнє проти нас. Оце жахає. Люті, ненависті, ви знаєте, немає. Це уже бажання закритися. Тобто я розумію, що зсередини вже почався процес знищення.

Санкції будуть своє робити, потихеньку, на жаль. [Знищення росії, так?] Так. Вже воно... Знищення росії, воно зсередини вже запущене, воно потихеньку відбувається. На жаль, потихеньку. І коли ця руйнація почнеться тотальна, у всіх напрямках, ці люди, вони зараз уже почали вискакувати, знаєте, із котла, скажемо так, із варильної ємності, де закіпає. А потім от у мене така асоціація з ними, знаєте, як ото у якихось в фільмах там, коли оці зомбаки лізуть через частокол. Я хвилююся за майбутнє в тому плані, щоб якусь оборону, якийсь захист, щоб вони сюди не лізли. А однозначно вони будуть іти. Рятуватися [треба], щоб їхньої ноги тут не було. Я хочу сказати, що ця... ці події, вони... Я людина взагалі україномовна, мене виховували в українському векторі. Не те, що спеціально. Ні, не спеціально. Просто ми так жили. Інакшого не було. Не було в нас необхідності переходити на російську мову у вжитку, в побуті. В нас не було необхідності слідувати сусіду нашому неблагополучному цьому, чудному. Не було такої необхідності. Жили собі по-українськи, розмовляючи, живучи, працюючи. Під час цих подій стало зрозуміло оця пропасть велика така між нашими народами. Особисто мені вона й так була зрозуміла, але зараз, то кидаються такі наративи, і мені б хотілося, щоб це зрозуміли всі, що ми просто різні народи, ми дійсно Європа, ми дійсно європейські [люди]... Відчуття несправедливості, [бо] переписана історія. Це вже роками воно хвилює, і хочеться, щоб забрати все, що наше є там. Забрати. Забрати на рівні... Прийти і силою забрати. Не твоє. Не ваше. [Ви маєте на увазі Донбас і окупований Крим, правильно?] Я маю на увазі ікони, літописи, забрати всі бібліотеки, а назву хай собі вже залишать, щоб це був таким великим прикладом, того що вони узурпатори. [Ви маєте на увазі назву «росія»?] Так. У війні винні люди. Я зараз уже на тому рівні, коли я дивлюся з огляду: добро – зло. Якщо між ними іде війна зараз, а добро завжди перемагає... Розумієте, оці категорії «добро», «зло», між ними йде війна, добро перемагає, зло програє, це все у теперішньому часі. Всі дієслова, завжди, в любых бесідах, де б вони не використовувалися, вони звучать як дієслова. Да, там деь закінчення казки: добро перемогло. Наступна казка, і там знову все в теперішньому часі. Тобто це завжди буде в теперішньому часі. І було завжди в теперішньому часі. Винні завжди люди. Чим більше людей зрозуміє, що... [Кого з людей Ви маєте на увазі?] Ну, я зараз хочу підійти до.., я не визначаю зараз, як з огляду народів, країн. Я зараз з огляду на все людство. Винні, звичайно, люди. Весь історичний хід подій за всі часи людства. Якщо ми на все це глянемо, то завжди деь триває війна... От вона просто дійшла до нашого дому, до нашого двору. Чи могли ми уникнути цієї війни? Ні, ми її не могли уникнути. Ми живем біля... з сусідом, який всіх чіпає. От ці події, вони остаточно вже мене увірили у тому, що на світі є якась територія, яка проклята. Ця проклята територія – це росія... При тому, що це багата земля, якби ті гроші, які вкладувалися і вкладуються зараз у війну, а вкладалися посправжньому в свій народ і його благополуччя і добробут, це була б одна із кращих країн у світі на віки-вічні. А насправді це все тільки на словах, а відбуваються там страшні події, які, звичайно ж, впливають і на сусідські держави, які, як наша. Щоб звинуватити весь народ, хто я така взагалі, щоб звинувачувати, але керівництво цієї

країни напряму має винуваті в цих подіях, воно розпочало війну. [Тобто, керівництво росії насамперед винне в цій війні?] Так. [А що Ви скажете про події в Україні, коли керівництво хотіло відмовитися від європейської інтеграції, а український народ сказав, що не погоджується з керівництвом, і не дозволив керівництву робити те, що вони хотіли. Як Ви вважаєте, чи те що в росії немає таких виступів проти війни, чи ми можемо це сприймати як підтримку росіян свого керівництва?] Ну, це ж тільки підкреслює різницю і пропасть між нашими народами. Так, я додам, що винувато керівництво. Але, я думаю, що керівництво країни готувало свій народ до того, щоб народ їх підтримував у всьому. Все, що вони зробили, в це були вкладені дуже великі пропагандистські ресурси, вони досягли своєї мети. Це взагалі має викладатися [в літературі], я думаю, що воно і викладається, як вплинути на маси... От приклад росії на сьогоднішній день, як вона домоглася такої майже стовідсоткової підтримки народних мас у своїх злочинних діях. Це буде вже викладатися в підручниках спеціалізованих... [Ви маєте на увазі, що буде вивчатися цей феномен, так?] Так, так, так. Отаке. Напередодні війни, я хочу сказати, що двадцять четвертого числа [24 лютого 2022 р.] зі мною зв'язалися однокласники, знайомі із росії, і вони говорили фразами одинаковими. Маркери такі: «надо немножко подождать, вас освободят»; «скоро будет победа, вас освободят, і всьо будет харашо»; «скоро уберут ваших», – значить, маркери «фашики», «нацики», – «уберут ваших “фашиков” і “нациков” і вас освободят, і будет всьо хорошо». Отакі от маркери-фрази лунали. Коли пройшов майже тиждень, знову мені почали дзвонити, хоча я і видаляла, хто з різних уже соцмереж почали заходити і дзвонили, вірніше, пишуть, я трубки не брала. Написали, що... От, однокласник, наприклад, [говорить]: «Я вже сижу, – каже, – тиждень на корвалолі, те, що я бачу, це – спецоперація – це захват країни, це вже справжня війна, що вони собі думають?». Я запитала: «Хто він?» Каже: «Зеленський. Чого він не йде на мирову? Він хоче покласти дуже багато народу?». Кажу: «А ваш президент не думає про ваш народ, наприклад там, чого ти не ставиш питання про той народ?» От. І коли прозвучала фраза, що «я дивлюсь Шарія і я розумію, що там відбувається». Це приклад того, як впливає на людей, які виростили тут, які тридцять років, скажем так, кращого життя жили в Україні, а потім мусили там по якихось причинах повиїжджати, наприклад, в Крим чи там в росію, так, як по них проїхався пропагандистський оцей каток. Було названо, наприклад, прізвище Шарія. [Тобто, люди повністю закодовані пропагандою, так?] Так, так. І з ким я не говорила на теми родичів у росії, звучать одні і ті самі фрази, тобто я розумію, що з росії всі говорять одними і тими самими фразами, які озвучені по телебаченню, ЗМІ. Мене навіть не лякає їхня лють і ненависть до українців. Чим більш вони будуть проявляти своє нище ставлення до нас, тим краще. Уже щоб все всім було видно, щоб всім колаборантам було видно, що буде. Це отак от. [Як Ви бачите росію після нашої перемоги? к Ви бачите сприйняття російської культури в контексті всього, що сталося в Україні?] Ну, от я сьогодні буквально, я якось все сприймаю спокійно. В такі емоційні хвили не впадаю, але саме сьогодні якраз я готувала уроки і хотіла знайти відеоматеріал для пояснення, і ам,

де заголовки українською, я захожу на ці інтернет-ресурси, а відео, уже воно звучить російською. Це я зайшла на україномовний ресурс, але відео було російською, я почула, от вперше за ці дні мені хотілося помити руки, фу... Не те, що я не можу чути російську мову, можу, але якась така відраза. Я думала – мене це не настигне. Але сьогодні я зрозуміла, що в мене є до цього відраза. Хочу сказати, що російська культура – вона є, вона існує, і вона справді має великий вплив. Тільки, ви розумієте, вона впливає позитивно, так як повинна впливати культура в сенсі самого значення слова «культура», так? Вона впливає тільки на тих, хто поза межами росії. А сама російська культура на своїх же рідних людей, вона не впливає. Культура призначена для того, щоб три крапки, Ви там можете самі це все продовжити. Так, як треба, на росіян вона не впливає. Вона взагалі, мабуть, на них не впливає. Росіяни її створили (в кавичках росіяни, в кавичках створили), але вони нею не користуються в благих цілях, вони нею не користуються... Вони нею користуються, цією культурою, для руйнації, не для... (як же ж «созідання» на українській мові, не можу згадати). [Немає еквівалента. Я шукала переклад цього слова, просто «творення»]. Так. Отак от. Тому російська культура – вона нікуди не дінеться, вона буде, мова є, культура є. Країни може не буде, а це буде. Ми не можемо нікуди діти Чехова, не можемо його нікуди діти, бо... Чехов писав не про росію. Чехов писав про людей. Але інколи, чесно, хочеться сказати «гімно то-то все – російська культура». [Я Вас розумію. Питання дуже складне. На мою думку, найближчим часом буде мораторій на російську культуру в Україні, тому що після перемоги треба буде пройти терапію посттравматичного ефекту, і тільки потім можна буде повернутися до цього питання. А те, що мораторій буде потрібний, – це сто відсотків.] Ну так, сто відсотків. Як він буде виконуватися?.. [Яке Ваше ставлення до європейських цінностей? Яку оцінку НАТО Ви б дали як учитель?] Я не можу давати оцінку, поки не завершиться взагалі ця сторінка, не перегорнеться. Ми навіть і зараз не знаємо все про Другу світову. То що ми зараз можемо говорити про сьогоднішню війну? Не знаю. А раптом зброя [від партнерів] уже надана, а, можливо, зараз вона перетинає кордон. Можливо, зараз її вивчають і користуються. Нам не все розповідають. Це війна онлайн, це цифрова війна, це війна у відкритому інформаційному просторі. І якби не було підтримки розвідки, іноземної розвідки, якби не була підтримка, хто знає, як би на сьогоднішній день склалася ситуація. Допомога є. Допомога була, є і вона буде. Те, що нам дуже хочеться, щоб... Коли кажуть, там, НАТО слабкі, партнери того, не того не дають, це знаєте що це таке? Це бажання закінчити швидко війну. І люди шукають якоїсь уже ж причини: «Та що ж таке?» Та от, наші, там, НАТО, партнерів чи якось так, да? Ми знаємо, що в принципі бюрократизм, він був і буде, тому якісь бюрократичні перепони існують, і їх треба пройти. Тобто вся допомога – вона йде через бюрократичні ці перепони. Ця допомога прийде рано чи пізно в тих обсягах, які нам потрібні. А з огляду на НАТО, саме дій НАТО я думаю, що це заслуговує увагу. Можливо, страх перед тим, що... А можливо, перед ядерною загрозою; а, можливо, дійсно, якщо президент озвучив фразу: «Жоден військовий НАТО не буде на території країни». Коли він там її озвучував, я, може, не дослів-

но це все говорю... Коли він її там озвучував перед пунімом, так? То він, можливо, тримає це своє слово, бо ніхто не відміняв ядерної загрози. Ми розуміємо, що якщо і буде натиснута кнопка насправді (хто там зна, чи вона спрацює). Це ж не кнопка телевізора: нажав і канал новий. Але боязнь цієї загрози – вона існує. Це розуміють всі люди всього світу. Не важливо від посад, віросповідань, етнічної приналежності, географічно... Всі розуміють це, тому оцінки як такої в мене її немає, бо ми не знаємо все, ми просто не знаємо.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Чи обговорюється серед Вашого оточення необхідність переходу московського патріархату під Українську православну церкву чи Православну церкву України. Чи чули Ви щось про це в Миргороді?] Буквально на днях... Да, ходять хвилювання. Я про Миргород. У нас три церкви. Дві існують уже дуже давно – московського патріархату, а одна тільки будується. Всіхсвятська церква, відбудовується потихеньку. Отам стоїть невеличка, тимчасова, така з вагончика зроблена, церква і поряд уже і фонтани, і коли там стіни будуть зводити, я не скажу. І от саме прихожани української, православної церкви України, Українського київського патріархату, вони... неодноразово я бачу в соцмережах питання: коли ж у нас перейдуть церкви? Але на днях я чула спір про те, що... Ну, от, наприклад, жінка ходє у церкву московського патріархату, але жодного разу у житті в неї не звучало слово це «московський» патріархат, от як би київський. Вона туди ходє в церкву, розумієте? Вона туди ходє до Бога. В неї немає Бога московського патріархату, у неї немає Бога київського патріархату. В неї є Бог. Ходє вона туди. І ходє вона іще все-таки і до батюшки. Дуже багато що залежить від лідера, якщо можна так батюшок назвати тої церкви. От. Вона мирська. Вона мирська віруюча. А от її опонент дуже сердився. До церкви він не ходє, але, як би, чому, чому, він ставив питання, чому дві церкви, які входять до московського патріархату не виходять із цієї території і не переходять до київського патріархату? Отака була розмова. Тут справа в самих керівниках церкви. Якщо батюшка – людина, і батюшка не помічений ні в яких колабораціях, якщо батюшка нічого не пропагує в церкві, то народ не буде вимагати від нього переходу з московського у Київський патріархат. Якщо батюшка якби хоча б словом щось не так сказав, якоюсь дією, я думаю, вимога б зразу була озвучена від народу. [Так, але формально він все одно є частиною церкви кирила, він з нею пов'язаний. Він – організаційна частина, навіть якщо він не робить нічого недостойного щодо України. Все одно він має зв'язок з москвою і з кирилом. На мою думку, ініціатива повинна бути від прихожан, від простих людей до батюшки. Вибачте, що я висловлюю свою думку, але я просто спостерігаю цю толерацію українців, і ця толерація спричинила дуже багато лиха нам.] Це неосвіченість. Це не толерація, це неосвіченість. Якийсь, і не малий відсоток, ходє до церкви неосвічених людей. Вони не знають досконало історію, правдиву історію свого народу. Я іще раз наголошую: прозвучала фраза «прямий зв'язок з кирилом». Не бачать вони цього прямого зв'язка. Прямий зв'язок – це коли він скаже: «Оце ось ваші пожертви сьогодні поїдуть в москву». Оце для них прямий зв'язок.

Якщо якісь підозрілі машини на російських номерах будуть снують коло церкви, якісь незрозумілі люди будуть коло батюшки, оце прямий зв'язок. Оце для них прямий зв'язок. Досліджувати, що десь, ефімерно у повітрі вона пов'язана... Вони помацать не можуть, значить цього немає. Отак паства здебільшого, мені здається, реагує на це все. Це так як і війна, знаєте? Не відчули – вони не розуміли, що таке «руський мір». [Кілька церков у Миргороді я теж відвідувала. Але в одній, центральній, я бачила, як відповідали дуже категорично, коли люди хотіли похрестити дітей. Їм казали, що такого імені немає, що це не канонічне ім'я, хрестити треба іншим ім'ям. Я особисто це чула Але я зараз не про це хочу сказати, а про інше. Річ у тім, що, якщо конкретна церква не помічена в антиукраїнській діяльності, але є докази, що інші церкви московського патріархату замішані на цій діяльності. Чому вони не відхрещуються від цих церков? Чому вони толерують це?] Не бачать цього. Коли Янукович оголосив, що ми йдемо в зворотньому напрямку, люди це почули і сказали: «Та не». Якби він це робив тихо, і люди не бачили і не чули, вони б і не бунтували. Так само і тут. Люди не бачать. Але з приводу тих подій, що були пов'язані з Вами, так того батюшки нема і йому... Він своїми отакими діями... Люди це побачили. Ви ж помітили? І люди це бачили, то батюшка тихенько був звідтіля усунений. І прислали нового батюшку. Того батюшку, який робив такі вчинки, його зневажали. Тобто він такий якийсь, знаєте, бігав вже неприкаяний. Та його вже й на світі немає. Розумієте, це треба, щоб це людей торкнуло. Коли вони побачать, відчують, помацають. Ну, такий у нас народ. Я ж кажу, щоб вийшов батюшка [і сказав]: «Та ні, ребята, це піде в москву». Йому скажуть: «А, давай, мабуть, букву “м” міняй на букву “к”». Тоді вони скажуть. А так ні. Все ж добре. А те, що там, десь, якось, воно все за хмарами. Тут такий народ. Це ще провінція... Я розумію, це робиться там на правобережжі України, а тут... Тут 300 років, навіть більше, трошки більше, 300 років російського імперіалізму тут. Як каток – туди-сюди. Я думаю, це все одно справа часу. Рано чи пізно це перейде на інші рейки, повернуто все буде на київський патріархат. Ця цього повинен час. Так швидко це все не робиться. Але ж дуже все багато випадків по Україні, коли вони переходять до київського патріархату. І це добре. А ще скажу: поки Почаївська і Києво-Печерська лавра не складуть, тоді і тут почнеться. [Я з Вами погоджуюсь. Мені теж видається, що це принципові моменти.] Коли кажуть: «А чого нам НАТО не дало?». [Постає питання]: «А що ви робили вісім років? Ви ж себе не задекларували як поборники? То чого вони зараз мають бути поборниками?» Так і тут. Дякувати президенту Порошенку за томос. Але як його половина зустріла, той томос? Це грандіозна подія, це історична подія для України. І добре, що він уже є на сьогоднішній день, що він відбувся. Я думаю, що це справа часу. [Скажіть, будь ласка, перейдемо до таких героїчних моментів – позитивів щодо України. Чи очікували Ви, що буде такий великий опір всього народу і такі великі патріотичні почуття і посправжньому кожен українець робить свій внесок у перемогу. Велику звитягу проявляють прості люди. Усі соціальні верстви задіяні в це і, звичайно, Збройні Сили України – вони всьому

світу продемонстрували звиягу, героїзм українського народу, патріотизм, що це – лицарі, лицарі добра, світла, шляхетності. Чи очікували Ви від нашого народу такий героїзм? Очікувала. Інакше і не могло бути. Я ще раз повернуся до тієї фрази, коли я сказала, що між нами велика прірва, і вона за ці вісім років збільшилася в цій великій генетичній прогресії вона збільшилася. Вісім років [війни на Сході України] дали більше, ніж оті тридцять [років незалежності України]. Ми віддалилися від мордору настільки далеко, півтора покоління. Та що там говорити, там покоління післявоєнне, яке народилося, от воно... Знаєте, як ото шелуха спала і справжня шкіра показалася. Оце так відбулося з тим поколінням, яке народжене було після війни. Я зараз говорю про українське покоління. Не про те офіцерське, завезене і неофіцерське. Тому я очікувала. Інакше не могло і бути. І це нормально. [Чи вважаєте Ви, що світ має визнати цю війну як геноцид українського народу з боку росії? І чи в Україні це визнається як геноцид українського народу?] Ви знаєте, я вважаю, що це – так, геноцид. Розумієте, зараз знову наголошу на те, що це цифрова війна, цифрова онлайн-війна. Це будуть досліджувати – і нові маркери, і нові дослідження, і нові вектори з'являться. Дослідження того, що робить російська армія, яка вона і що вона робить. Нічого нового насправді немає. Це все було століттями. Але зараз це все вийшло онлайн, розумієте? Обов'язково це треба наголошувати, що це геноцид українського народу, бо якщо географічно поглянути, то це – прикордонні міста. Це все – прикордоння. Зазвичай під час воєнних дій завжди страждають першими хто? – прикордонні території, на яких, в даному випадку, в нашій ситуації, це російськомовні люди. Лікарка-офтальмолог в Маріуполі здавала наших поранених бійців. Це один із десятків випадків, що там відбувається. Лікарка-офтальмолог здала наших бійців поранених. [Здала?] Так. [Здала росіянам?] Так, так. Я про те, що... І я хотіла б, щоб обов'язково було наголошено, що це геноцид українського народу, не тільки російськомовного, прикордонного, а українського, бо це також український народ. Хочуть вони того, чи не хочуть, російськомовний, ждали вони «рускова міра» чи не ждали, вони – український народ, бо в них є українські паспорти, вони живуть в країні, яка називається Україна. [Мабуть, Ви тут правильно підводите до того, що варто взагалі сказати «геноцид України і української нації», тому що винищується не тільки за принципом, що ти – українець етнічний, а винищується за принципом, що ти живеш в Україні, тобто винищують і росіян, і татар, євреїв, всіх, хто живе в Україні і має українське громадянство, тому дійсно тут, мабуть, геноцид України як держави. Саме таке явище, мабуть, зараз відбувається. Погоджуетесь, так?] Ну, так, так. [На Вашу думку, чи можливий якийсь компроміс для того, щоб зупинити війну] Я на цю тему думала. Єдине, що я можу, я ще можу погодитися на повернення до стану на двадцять четверте число, на двадцять третє лютого. Але залишати окупованими повністю Донбас, південні території, я це вважаю неправильним. [Ну, тобто кордони до 24 лютого і визнання цих територій, я маю на увазі Донбас і Крим, визнання їх окупованими територіями, так? Це максимальний компроміс, який Ви вважаєте може бути

сприйнятий суспільством, Ви особисто про себе говорите. Правильно я Вас зрозуміла?] Ну, так. Навіть після остаточної перемоги, коли ми повернемося у кордони тринадцятого року [2013], я не хочу бачити «денере», «ленере». [Що для Вас зараз Україна? Які б слова Ви підібрали? От саме зараз, під час війни?] Україна? У мене таке відчуття, що Україна зараз – це та Україна до московського впливу, до московського царства. Ота Україна, яка жила, трудилася, була освіченою, отоді, в складі ВКЛ [Великого Князівства Литовського, так?] Да. Це все, звичайно, в мене сприймається із художніх творів про ті часи, це твори про ті часи. Я розумію, що автори десь щось і досліджували і так далі, але... Навіть якщо і не брати художні твори про ті часи, бо дуже ж таки мало інформації. Ми можемо просто взяти... Фотографія, де сфотографований зліва підпис Богдана Хмельницького чи когось із... Можливо Мазепи, я не пам'ятаю Тобто сфотографували один підпис і сфотографували підпис Петра І. І яка між ними різниця? Різниця в культурі, в освіченості, у світосприйнятті взагалі. Так. Просто фотографія, на якій порівняно два підписи. Так от той підпис він уособлює все те, що було до московського царства на нашій території. До того, як ще росія себе оголосила імперією. Та навіть і після того, як вона оголосила себе імперією, Україна ще трималася. І це неодноразово було десь прописано фразами в художніх творах російських авторів. Самі розуміють, що вони описували... там можна прослідкувати пропасть між нашими народами велику, де ми в знаці плюс, а вони в знакові мінус. Де є прогрес, а де є регрес. Для мене Україна така суто європейська, освічена, багата щедрую землею, із звияжними людьми, із здоровою нацією, здоровими людьми. Чомусь мені здається – вона була саме такою до того, як почали до нас лізти ці орки кончені, починаючи із XVI століття. [Важка розмова про війну. І на завершення хочу у Вас запитати: якби от уявити, що є чарівна паличка, яка може виконати три бажання. Які три бажання Ви б загадали? Можете найфантастичніше, щоби зрозуміти підсвідомі бажання, може будь-який формат неймовірності бажань, але тільки три]. Я зараз скажу про бажання, але перед цим я... У нас була недавно розмова про те, чи зможуть вони нас перемогти? Теоретично, вони можуть нас перемогти, але практично – ні, бо їм на практиці треба дуже багато чого зробити такого, що вони не зможуть це зробити. В теорії – для того, щоб нас перемогти, нас треба вивчити. Для того, щоб нас вивчити, нас треба визнати. Їм треба визнати, що історія України – це велична історія, історія європейської держави. Їм треба визнати про те, що вони гімнюки, орки кончені, ворі і окупанти. Їм треба визнати, що ми освічена нація і ми для них донати, ми для них донори. Вони повинні визнати, що вони вкрали в нас дуже багато чого. Вони повинні визнати отак от всесвітньо. Їм треба визнати, що ми кращі. Тільки оце «кращі» я не знаю як його [назвати] іншими словами. Що ми дійсно кращі. [Кращі, ніж ми є, чи кращі, ніж вони?] Кращі, ніж вони. Ми кращі, сильніші, розумніші, величніші і так далі. Просто нас вони затуркали. Вони повинні визнати, що вони нас затоптують. Далі, який крок: вони повинні думати і діяти, як ми. Но це, тільки тоді, коли вони визнають оте все, що я озвучила. Тоді є шанс у них думати і діяти, як

ми. І коли вони проникнуть в нашу суть, тоді вони зможуть знайти ті важелі впливу, щоб нас перемогти і знищити. А вони це не можуть зробити, бо вони не можуть нас визнати. Коли вони нас визнають, можливо... вони зможуть з нами щось зробити. З приводу перемогти. Ну, а оскільки вони цього ніколи не зроблять. Це стовідсотково. Ніколи, бо вони на це не здатні. Навіть якщо вони зрозуміють, що це треба зробити, вони це не зможуть зробити. Тому їм нас ніколи не перемогти. Але перше бажання: я хочу, щоб на території України нарешті закінчилась війна нашою перемогою. Друге: на території України щоб було все українське, справжнє. Повернута історія, повернуті культурні надбання, культурні цінності. Щоб на території України жили справжні українці, які любили, дбали, гордились, шанували все, що було до них. Ця праця і ці наративи, які зроблені попередніми поколіннями, це все продовжувалося. І третє: мені б дуже хотілося, щоб на території росії виникли багато, я би сказала десятки нових країн. [Дякую дуже. Хочу, щоб Ваші бажання здійснилися. Вони не такі фантастичні. Вони абсолютно реальні.] Живемо в тій реальності, де фантастичне – це реальність. **Маркери ідентичності.** [Як виникла ідея вишити етнографічними орнаментами карту України?] В старших класах є предмет «Технології», який складається з усіх технологій, обробки текстильних матеріалів, і всіх інших. Всі ці роботи повинні бути в проєктах в старших класах. Ми все-таки зупинилися на технологіях декоративно-ужиткового мистецтва. Діти самі сказали: «Давайте». Вони вибрали вишити карту України. Ми вивчали особливості вбрання, особливості вишивки, особливості побуту різних регіонів України. От вони вирішили по етнографічних регіонах вишити карту України. Для чого вони взяли карту велику принесли. Ми на ній намітили Наддніпрянщину, Запоріжжя, Приазов'я (це Таврія), Крим, Донеччина, Слобожанщина, Волинь, Житомирщина, Буковина, Галичина, Закарпаття, Одеса, Буджак, Поділля [тощо]. Кожна дитина повинна була вишити по регіону. Це було по декілька візерунків на регіон. І вони вишили Закарпаття, Буковину, Житомирське Полісся, що не дошивали, то на другий семестр. А оскільки дівчата всі хотіли вишивати, всі сказали регіон, кожен вибрав собі якийсь візерунок. Я вишиваю всі пробіли, такі складні візерунки. Дехто з них помилявся, я показувала, і ми затягли на другий семестр. Вони робили-робили, [але] почалася війна. Оскільки багато дітей далеко, деякі діти взагалі за кордоном, я вирішила, що я зараз буду закінчувати, [вишивати]. Але наскільки такі сильні події, що я взагалі не знаю, з чого починати [вишивати] Якщо подивитися, [то] спочатку Маріуполь [треба вишивати]. Там бомбить, і серйозно так. Я почала [вишивати] Приазов'я. Потім починається в Києві – в Поліссі. Я малююком пока позначила тільки столицю Київ. Потім Чернігів, потім Херсон [були атаковані], і я металася між цими регіонами. Я не просто вишивала карту. До речі, коли я вже вишила Маріуполь, в той день людей [почали евакуювати] – перший транш. Але розчарування [що немає української влади у Маріуполі] було недовгим, бо події під Києвом уже... Потім Херсон, а ось Миколаїв, я його якось так міцно і швидко вишила. От як ми бачимо там військові дії йдуть. От. З приводу вишивання візерун-

ків, то хотілося всі техніки показати, проте, ні лишва, ні гладь не ляже так, як вона повинна бути, на канві вона негарно виглядає. Тому все було переведено в хрестик в основному. Брала візерунки із книжки «Художнє вишиття», бралися із манжет [сорочки] зі Слобожанщини. В мене там аж три, чотири, аж п'ять малюнків. Там візерунок по мотивах, неточний візерунок із книжки Лідії Бебешко. Там така Сумська сорочка була та з чорним [кольором], там маленький шматочок штапівка і хрестик. Потім одна Сумська сорочка, яку я зафотографувала на Сорочинському ярмарку, слобожанський мотив. Нижче Луганськ, дівчинка вишивала Луганську територію. В той час Лідія Бебешко почала виставляти пости своїх сорочок. Я звідтіля дещо брала. Схеми не було, вона просто виставила сорочку Лебедин, це і сумська територія, і однозначно це Слобожанщина. Коли я почала вишивати, я зрозуміла, що пряма гладь не підходить. Нарбут виставила луганську сорочку. На Луганщині є білим по білому, Єрмаков про це розказував. І такі крапинки, вишиті червоним і синім. Знайшла на манжеті однієї луганської сорочки пані Олі Нарбут. Він так ідеально якраз на цю територію ліг. Так я закінчила Слобожанщину. Я про те, що дуже важко вибирати [орнамент] для етнографічних регіонів, там чиста геометрія, математика. Донеччина просто брокер [брокерівський стиль вишивки хрестиком]. І я нижче Маріуполя вишила трошки інакшим брокером. Херсон [вишила орнаментом з книжки] Гасюк. В мене така була дилема, бо дуже хотілося таку світлу вишивку, вся вона у нас робиться тими техніками, які не підходять. Ну, і довелось відтягувати бабусині візерунки. Майже все по книжці Гасюк. Книга під рукою, відкрила порахувала. Отак. Але мене вже є думки на наступну карту. Здається, я цей модуль залишу. І будемо кожного року вишивати карту України, захочемо по областям вишиємо. Технік багато, кольорів багато. Якщо буде у мене клас такий рукастий, то може ми просто будемо полотном вишивати, а не канву, ми ж зробимо інші техніки. Я навіть вишила півника на Херсонській території. Якщо півник буде нахилитись, то він буде клювати якраз територію на Чорнобаївці, дванадцять раз чи скільки там [натякає на розгром російських військ у Чорнобаївці]. [Тобто Ви вкладали символічний сенс у вишивку? Ті події, що відбувалися, Ви їх намагалися символічно вишити на карті, правильно я Вас зрозуміла?] Правильно. Я хочу сказати, що спочатку дійсно відчувався такий лікувальний ефект від вишивання. Там підлатала, там вишила, події призупинились. І коли відкрились злочини російської армії, я взагалі не розумію, як називати цю орду армією. Для мене армія це якесь благородне слово. А тут навіть не орда. Я вивела на перше місце, що я просто вишиваю карту України, відволікаюсь від подій, роблю справу на благо України. Мені було дуже важко вишивати Полтавську область. Я в першу чергу вишивала регіони, які були у вогні, і по середині пусто. Я розумію, що прильоти то там, то там є. Я дуже боялась, що я почну вишивати зараз і буде прильот. Через деякий час я себе пересилила, воно пройшло якось. Я стала вишивати, і прильоти почалися. Двічі жахнули по Миргороду. Але я все повишивала, я зрозуміла, що якщо я буду дивитись, чи я це завишивала, чи не завишивала, то це вже якась параноя. Не. Не для того я

вишиваю. Я спочатку на це не звернула увагу, наприклад, я вишиваю і звучить тривога. В мене дві голки, одна тупенька для вишивки. Коли я закінчую, то їх заколюю за територією України, складаю в канву і йду в укриття. Я так робила декілька раз і я зрозуміла, що я її заколюю за території України. Не так що вишиваю-вишиваю і вколола на тій самій території – ні. Я її знімаю і вколюю по тій самій прикордонній точці. От коли це було позавчора, то я вже зрозуміла, і я постійно туди стала вколювати. Зараз я вколюю там, де стоять кораблі, на ту територію в азівському морі, звідки нас обстрілюють. Я не знаю, тут немає «правда» [чи] «неправильно». Мені здається, що це хоч трохи блокує. У мене дуже хрупка психіка, я це зрозуміла. Я не дивлюся про все. Коли я відчуваю, що я хочу щось прочитати, то почитаю. Але лізти туди, як люди люблять якісь гострі відчуття, якісь гострі враження, в мене такого нема. Я зараз нажму на якусь фотографію, вона мені відкриється, мені достатньо того, що я з самого початку побачила. Іванків. Макарів. Я не пам'ятаю чи якийсь маленький текст, чи картинка... і вона не була страшною. Я навіть уже жажіття починаю структурувати. Тобто, диференціювати. Коли я дивлюсь [на те, що] в Бородянці, то посередині немає. То це ж для мене і не жажіття. А собаки там прибиті, чи тіло в колодязі, чи ще щось, чи трупи в Миколаєві в морзі – оце для мене жажіття, а те, що зруйнували, для мене це вже не жажіття. Наша психіка наскільки може перебудовувати якість. Можливо я поличку побачила цю кухонну в Бородянці на стіні. Чи в Макарові, я не пам'ятаю, де це. [Здається це в Бородянці]. Я розплакалася... На такому якомусь цьому емоційному стихійному моменті я плачу, голками підтикаю [на заготовці вишивання] там, де російське просто туди в території. Я не кажу: «Хай вони там всі здохнуть». Я такого жодного разу не казала. Я завжди прошу: «Забери їх, розверни їх! Отак прям своєю рукою візьми і підштовхни! Хай воно йде в росію!» Хай воно йде в росію, шурує, забирає труси, носки, пралки, все що хоче, хай забирає і в росію. Поверне їх туди, хай до себе йдуть, у них там мами. У них там сім'ї, нехай туди забере, прибере, щоб земля була чиста. І трупи нехай повиковирють і заберуть з собою. Не нада ніяких нам соняхів пророслих – не надо! Бур'ян з них тільки попроростає, який з них сонях пропроста! Виковирять їх всіх, все воно мені чорне, сумне, гнійне. Я готова тонни землі зняти разом з трупами, щоб були зняті разом з їхніми трупними ядами за кордон, на територію росії. Хай воно там буде, щоб вони нічого після себе не залишили. Ото прошу у Богу: «Верни їх назад! Вертай! Виганяй!». Ото таке про карту. От я вже думаю, чи ставити собі за мету, якщо я швидше закінчуючи карту, тим швидше закінчатися бойові дії. Тому що людський ресурс, людське життя – це саме цінніше. Щоб це припинилося, щоб люди перестали гинути, діти перестали гинути. Чи взяти собі це за мету? Бо інколи я себе не силую, не примушую, якщо воно не вишивається, а був такий час два дня. Це було пов'язано з Бучею, з тими територіями. Вишила північ Одещини, і все... Я не можу, я розумію, що треба далі вишивати, бо вони там почали, там на Херсоні. Там переправлялися через озеро, діти загинули в чорні. Вони вже прям коло берега на тій стороні його [човен] розстріляли, достали на

тій стороні. Бачили, що вони вже підпливли до берега, у людей радість, а вони жажнули. У мене просто руки опустилися, але через декілька днів виникло таке бажання вже дошити.

*Записала Н. Комарницька 25 січня 2024 р.
у м. Миргороді Полтавської обл.
від Різницької Лариси Вікторівни, 1972 р. н.
Розшифрувала М. Олійник*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [На вашу думку, хто винен, що війна почалась?] Відносно винних тут очевидно – агресор завжди винний. Думки про війну... Це тяжко в першу чергу через те, що гине цвіт нації, генофонд нації, ті люди, які могли б розбудовувати цю країну, які вмотивовані, для яких Україна має значення. Це дуже тяжко, дуже тяжко, що велика кількість жертв серед мирного населення і особливо прикро, що гинуть діти. [У Вашому оточенні є ті, хто захищають Україну?] Ну, мій рідний брат брав участь в обороні України. Він служив в Теробороні, в принципі це його шлях на війні тривалістю майже два роки. Наразі він звільнений із ЗСУ за станом здоров'я. Здоров'я погіршилося внаслідок поранення.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* [Чи брали Ви участь у допомозі для фронту? Який вигляд мала ця допомога?] Ну, звісно, так, це плетіння маскувальних сіток, це донати, збір коштів... Колезі ми збирали на тепловізор. Ну, збір медикаментів, виготовлення енергетичних батончиків в таборі в шкільному, ну, і донати місцевим – тим, хто служить там, знайомим тим, хто служить там, і їжа, передача їжі.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як реєструють шлюб військові під час війни? Ваш брат також зареєстрував шлюб, розкажіть про це, будь ласка.] Ну, це не такі давні стосунки, як може здаватися, але війна прискорила їхнє рішення створити сім'ю офіційно і народити дітей. Я думаю, тому що люди, які чекають, і люди, які на війні, вони розуміють, що треба жити в цьому моменті. Є тільки сьогодні, і не факт, що буде завтра. Тому треба поспішати, адже були такі зворушливі історії, коли брат ще служив у Миргороді, його теперішня дружина, тоді ще наречена, вона до нього їздила на позиції. Вони там спускалися у підвал, вона романтично сиділа, тримаючись за руки [брата] у підвалі там іноді одну годину, іноді більше. Тобто вона багатьох його побратимів знала в обличчя, і коли вона його відвідувала вже, коли вони були в зоні бойових дій, то вона приїжджала, питала: «А де той? Той? Той?». А він відказав: «Та вони де в больничке, де поранені». Насправді їх уже не було в живих. І це, з одного боку, щемливі, зворушливі історії. А з другого боку, це дуже трагічні історії, тому що кожна людина, яка там, вона розуміє, що вона може бути наступною, на жаль. Вони це розуміють. П. [товариш брата], він із ковалів, він такий трохи хрома [шкутильгає], він байкер, потрапив в аварію, але він пішов туди [служити]. П. молодший від [мого брата], це де в йому років до сорока, тридцять вісім. І були старші, були ті, що за п'ятдесят [років]. [Побратими?] Да. [Є побратими] під п'ятдесят, така вікова категорія. Те, що по нашим учням, що я сама знаю, ну, це де в сорока років в основном[у]. В основному це діти незалежної країни. Солдату, яко-

му собирають на дрон, йому тридцять вісім, [він] приїхав з Польщі. Привіз гуманітарку і не поїхав назад, записався в Рівненську Тероборону, потім десантний підрозділ був. Є одна спільна риса, вони всі будуть на війні до кінця. Більшість із них. Ті, хто туди пішов добровільно, вони говорять про те, що вони там до кінця, до закінчення війни. Вони розуміють, що вони можуть вмерти в будь-який момент. Так само наш німець, вчитель німецької мови, каже: «Я там до кінця». [Що Ви можете розказати про товаришів Вашого брата, які приходили на його весілля?]. Ну, я більшість із них не знаю особисто, але цікавий сам факт просто. Ну, як вони потрапили на весілля? Як на весілля потрапив мій брат? Власне в день весілля він був у наряді. В нього розпис був щось на одинадцять, мабуть, годину чи на одинадцять тридцять, і він без десяти [хвилин] на одинадцять тільки приїхав додому. І то, як він приїхав? Він не сказав командирю, що він їде, вірніше, він не нагадав командирю, командир знав, що у нього в цей день весілля. Коли він приїхав додому, то йому звонили і сварили. Він пояснив, нагадав, що мені ж в зак [РАЦС – орган реєстрації актів цивільного стану] на розпис, але йому попало, правила є правила. А потім, ну, коли чекали, там вистроїлися всі родичі, всі знайомі, тут відкриваються двері і заходить підрозділ «кузнечиків» [хлопці у військовій формі] на чолі з цим командиром. Значить, вони майже всі були з квітами. Їх привезли на автобусі прямо, ну, на цьому на бусіку, на маршруті невеликий. Значить, вони з квітами всі були, жовті і білі хризантеми в основному в них були, командир був з великим букетом квітів, була пляшка шампанського, і було, мабуть, пару коробок цукерок. І це було дуже зворушливо тому, ця жінка, яка проводить церемонію, вона так вийшла, вона, глядячи на них... вона так вся розплилася в посмішці. А ще заставило посміхнутися, напевно, те, що наречені не були у весільному вбранні. І це навіть були не вишиванки. Оскільки вони обоє байкери, то вони були в джинсах та кедах, і в них були парні футболки, на яких було написано: «Яке їхало – таке здибало». Хоча фата в нареченої була, да. Після церемонії там є загальне фото, де стоять наречені, родина і ззаду там стоять ці всі «кузнечики». Ну, от і все. Це [було] дуже швидко, вони сфотографувалися, їх суворий командир підігнав, вони знову сіли в бусік, знову поїхали. Брату дали два дня чи три, мабуть. Вони поїхали до журавля [журавель – пам'ятне місце в Миргороді]. Сіли на моцик [мотоцикл], вони приїхали на двох мотоциклах, а поїхали на одному. В шоломах, все як годиться, в неї [з]-під шолома розвивалася фата, погода була бомбезна, то єсть зняте відео, що вони їдуть в бік Сорочинців [дорога в бік с. Великі Сорочинці]. Оце ж дорога вгору–вниз, і оці такі купчасті хмари, вони на синьому небі прям нависають над дорогою, і оця фата. Ну, це цікаво. З мамою нареченої познайомились на весіллі. В нас було невелике весілля. В нас, мабуть, було на сімнадцять чоловік щось таке, ми там танцювали, раділи. [Чому Ви називаєте військових «кузнечиками»?] Вони такі всі худенькі, ну, хоча борода, вусаті, різного віку, але всі такі худенькі, підтянуті – ну, просто «кузнечики». Просто асоціація така, оцей його друг П. там стояв, такий він смішний, такий типаж. В нього борода така темна окладиста, він же підхрамує після аварії. І кого там [серед військових] тільки немає – і ковалі, і байкери, інженери.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Чи доводилося Вам брати участь у похоронах наших захисників?] Був учень, на жаль, тепер змушена говорити «був». [Називає ім'я учня], сорок років. Це перший мій випуск. Це перші мої учні. Веселий і позитивний хлопець. Будівельник за спеціальністю. Був призваний, потрапив під Авдіївку [Донецької обл.]. Перший вихід став останнім. Ховали в закритій труні. Неможливо спокійно дивитися на горе матері, на горе жінки, на горе дітей, дві дочки осталось маленькими, візуально років тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять. Все – збудований будинок, облаштоване подвір'я, садок – і нема господаря. І куча перспектив, золоті руки... і нема вороття. Його призвав воєнкомат. Від того, що його призвали, і він загинув, пройшло десять днів. Сразу під Авдіївку. Ну, десять [днів], десь так, тільки-тільки забрали і... і зразу назад. Назавжди. [Розкажіть про учня, якого поховали.] Ну, я пам'ятаю [називає ім'я іншого випускника школи] по школі, я викладала в його класі, але він був в іншій групі. Абсолютно така спокійна, спокійна дитина. [Називає ім'я учня], це той, що з мого класу, він був такий якийсь більш шустрий, завжди була посмішка на обличчі – халепа, не халепа, якісь приколи, щось десь учудили – це було не зло, і це завжди було добре. Однокласники були до навчання не сильно [схильні], всі були золоті руки. Це єдиний випуск в школі, що в нас було шість класів на паралелі: А, Б, В, Г, Д, Е. Це були три класи «семирічок» [із 7 років пішли до школи], три «шестирічок» [із 6 років пішли до школи]. В мене був клас Е, «семирічки», і так вони були відібрані, що це були такі, ну спецназ, можна сказати. [Називає ім'я учня] був з цього класу. [Яким був обряд поховання Вашого учня?] Зустрічали його на колінах, зустрічали його біля будинку, де він сам жив, це не будинок батьків. «Вулиця» вийшла [всі хто живуть на вулиці], сусіди, було доволі людно. Ну, як привозили в місто, теж там на виїзді з міста було багато людей. Ну, я не знаю що навіть [сказати]. Це сум, реально дуже важко, але в тому випадку, коли труна закрита, у батьків, мабуть, є ще якась ілюзія... Ну, вони не бачуть ще свою дитину мертвою. Коли його підвозять, періодично мама падає в обморок. Її тримають за руки, вона просто повисає на цих руках. І потім вже приїжджають у супроводі швидкої допомоги і фельдшер чи лікар, я не знаю, він весь час підходить, дивиться до найрідніших, які стоять біля труни. Це просто, ну, це неймовірно складно... Люди всі стоять мовчки, як правило, тому що, ну, що можна сказати, коли життя закінчилось, коли люди втратили рідну людину? Тут ці слова вони абсолютно зайві, тільки молитви, тільки сльози. Більше нічого, да, звичайно говорять про біографію, про все... І багато квітів, і багато прапорів. [Називає ім'я учня] підвозили, то сусіди просто кидали ці квіти під ноги. А потім клали зверху на труну, і квітів було так багато, що в якийсь момент їх відсували, ця труна зверху була закладена квітами, доволі вузька кришка. Так. Ми постояли, коли вже його відспівали, і ми поїхали. [Священник якої церкви відспівував?] Ну, священників було двоє. Одного я знаю, це той, що Всесвятська церква [Церква Всіх Святих ПЦУ] біля кладовища. А другий [з церкви], що біля парку, теж українська церква [ПЦУ]. [Священник] Петро не ходить відспівувати, хіба що одного хлопця, того, що ховали на Личанці [Личанка – мікрорайон Миргорода], що запросили саме [священника УПЦ

(МП)] Петра батьки, а так – ні. Чогось обирають українських попів [з ПЦУ]. Ну, зрозуміло, чому обирають українських попів [з ПЦУ], то один раз я знаю, що показували, бачила відео, що Петро [священник УПЦ (МП)] відспівував.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Мова. [Чи змінилося ставлення до російської мови серед Вашого оточення]. Ну, звичайно, помінялося. Звісно, вчора говорила зі своєю колишньою (ну, мама учня), яка довгий час була російськомовною. [Вона] говорить українською, зараз читає українські книжки, абсолютно відвернуло від цього [«російського міра»], це була її мова і мова її навчання. Зараз вона читає Івана Багряного «Сад Гетсиманський». [Як, на Вашу думку, розвиватимуться події далі?] Прогнози різні, це річ дуже невдячна. Я вірю в те, що буде перемога. Дуже б хотілося, щоб швидше дали озброєння, що б ця перемога була здобута меншими втратами, меншою кров'ю, наскільки це можливо в даний момент. А взагалі наш ворог розуміє тільки силу. Якби ці можливості, які в нас зараз є, якби вони були на початку війни, ми могли б зберегти набагато більше життів. Розуміє ворог силу – треба застосовувати силу. Не можна вести перемови. Вони розуміють тільки залізний кулак, і вони підкоряються тільки тим, хто сильніший від них, сильніше оснащений, краще б'є. Ну, що, у них міняється риторика з того моменту, як в них там прилітає в московську область, під петербург і ще кудись. Вони вже починають думати про безпеку своєї шкіри, вони вже починають навіть говорити про те, що це погано ця війна. Моя кума живе в російській федерації. Останній раз ми спілкувалися десь двадцять п'ятого–двадцять шостого лютого, коли бомбили місто. Я їй написала, що це війна, нас бомблять. Вона каже: «Да я бачила на ютубі». Я дуже сподіваюсь, що вона це не лайкала, тому що вона народжена тут і чоловік так само. Але далі звичайна фраза стандартна: «Не всьо так однозначно». Потім просто тиша, якісь дурнуваті відкриточки ні про що. Тут вдруг минулої суботи вона пише: «Як ви там? Ми за вас хвилюємося». Думаю чого б це? Прилетіло майже там, де вони живуть [в росії] в їхній області. Так думаю, що щось долетіло до них, або хтось не вернувся із бою. Коли вони це на своїй шкірі відчувають, тоді вони починають запитувати: «Як ви?». А так вони живуть абсолютно своїм життям. Нічого я не думаю, що в них щось змінилось. [А якими будуть діти наступного покоління?] Ну, я думаю, що вони не будуть послугуватися російською мовою, поперше. Подруге, вони будуть цінувати своє. Тому що, для частини з них це їхня історія родини, в них є військові батьки. На жаль, є діти, в яких батьки зникли безвісти. Вони навіть не поховані, наразі їхня доля невідома. Тобто для них це не банально якась сторінка з історії, а вони це все, на жаль, проживають. Але, на щастя, вони не будуть мати ілюзій, що ми [з росіянами] один народ і що ми «брати». Я думаю, що ця війна навчить цінувати своє і навчить їх не бути довірливими. Українці були надто довірливими, коли відмовилися від зброї ядерної. Коли забули Голодомор [тисяча дев'ясот] тридцять третього [року], вони були надто довірливими. Я дуже сподіваюся, що вони таке пам'ятатимуть, що вони ніколи це не забудуть, ніколи не дадуть, щоб це повторилось. Вони точно не виберуть собі росію як країну проживання, громадянства. В цьому я впевнена. Ніколи. Вони вже

бачать різницю, і навіть те, що показується гротескно, вони розуміють, що вони від нас відстають. Вони не хочуть бути в відсталій країні, не хочуть бути серед відсталих. Ризики, що ці діти можуть у пошуках кращого життя (коли там хто через рік, через два, через три) вони можуть поїхати в Європу, вони не повернуться назад, тому що тут буде складно це все відбудовувати. Буде технічно складно, фінансово складно. Ну, це конкретний ризик. Ну, то може бути так, що частина з них буде любити свою Батьківщину здала, але точно не з території росії. Ну, на жаль, багато наших маленьких дітей, кого маленькими вивезли за кордон батьки, хто народився вже за кордоном, коли тікали від війни мами, на жаль, вони теж не повернуться. Українці працьовиті, вони швидко адаптуються, вони вчать мову. Вони роблять собі легальні документи, вони отримують дозвіл на працю, вони не є нелегалами, не є дармоїдами у більшості своєї. Тому вони представляють інтерес для тих країн, в яких вони перебувають. Країни, в яких там від'ємний приріст населення, вони пропонують залишитися. Радую позиція Фінляндії, яка пропонує гроші, якщо повернуться додому. От фіні – молодці. Якщо ви хочете повернутися додому, то більше п'яти тисяч євро платять на людину. Так само на дітей, тобто якщо сім'я з двох–трьох чоловік повертається, то отримує десять–п'ятнадцять тисяч євро. Для багатьох людей це буде стимул повернутися додому. Якщо у них все нормально з житлом, вони візьмуть ці гроші, вони повернуться. Можливо, відкриється і бізнес в Україні на ці гроші, які їм заплатять фіні. Ну, фіні вибрали собі такий шлях, хоча в фінів від'ємний приріст населення і демографічна асиметрія в них, так як і в норвежців, в них більше чоловіків, ніж жінок. Але в Фінляндії цей перекося не такий суттєвий, а от в Норвегії вони поки що не збираються випроводити громадян України додому, тому що вони зацікавлені, в них є брак жінок, відповідно в них брак дітей, і приріст населення від'ємний. Вони зацікавлені, щоб наші люди в них залишились. Те саме стосується й балтійських країн. Естонія, там є природна міграція в сусідні країни. Тим більше, що більшість із них [українців] мають ґрунтовну освіту, вони швидко навчаються, і вони здатні розвивати науку в цій країні, і бізнес, і все, і гуманітарну сферу. [Чи є зміни в житті людей, у яких рідні воюють на фронті?] Ну, да. Ну, на мою суб'єктивну думку, ці люди менше сидять в телефоні. Не тому, що їм нецікаво, що там відбувається, їхня цікавість, вона глибинна і вона трагічна, глибинна, сумна і вона непоказна. Вони мовчки донатять, мовчки збирають, вони не рекламують свою благодійність. Особисто я пам'ятаю, як підрозділу брата потрібно був тепловізор чи якась така штука для нічного бачення. І я у вузькому колі це озвучила, що ця штука дорого дуже коштує, і прозвучала фраза: «Так їм же платять по сто тисяч, хай скинуться і куплять». Тобто, на жаль, у частини людей нема бажання допомогти. Ну, іноді щось роблять – це для піару, а не тому, що вони це відчувають. Оце роблять мовчки частіше ті люди, для яких це реалії життя, в кого там брат, син, сват, сусід, учень, друг, хресник. Вони це розуміють і там нема ось такого пафосу, героїки і поетики. Там є місцями розпач, але він дієвий, треба щось робити. Да просто сто тисяч, це коли мені сказали, просто сто тисяч, я просто не стрималась, я запропонувала, людині самій записатися у підрозділ Збройних Сил України, ну, бажано з чоловіком і теж отримувати по сто тисяч, ну, підняти свій

фінансовий рівень. Люди не розуміють, про що вони говорять. Сто тисяч рідко хто отримує. Вони не розуміють, що ті втрати – моральні, психологічні, втрати сну та втрати рівноваги, втрати опори, втрати відчуття реальності, втрати, відчуття безпеки – це все те, що не компенсують ніякі гроші. Брату бронезилет передала подруга, байкерша з Миргорода, яка зараз виїхала в Німеччину з дитиною, там перебуває, і ще одному другому [вона] передавала бронезилет. Тобто хтось помагає мовчки дієво і шукає можливості, а ті, хто не відчували це на собі, ніколи не зрозуміють.

ЛУБЕНСЬКИЙ РАЙОН

с. Вороньки

*Записали М. Бех та К. Бех 8 січня 2023 р.
у с. Вороньки Лубенського р-ну Полтавської обл.
від Попівнича Юрія Михайловича, 1989 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Розкажіть, будь ласка, як Ви дізналися про повномасштабне вторгнення?] Була п'ята ранку, почали «колеса стріляти під вікнами у фур», як виявилось, то не колеса під вікнами у фур гупають, то Бориспільський аеропорт, а біля аеропорту була воєнна база – Рожни. І по тій воєнній базі пішли прильоти. І скажем так, це найближче, що до нас прилітало, але воно було знаєш, як ці звуки, що зрив колес від фури: «Тудун!». Такий глухий звук і незрозумілий. Це скажем так, пройшли ці звуки, спочатку «три колеса стрільнуло», і я поняв, що вже з колесами щось не то. Думаю, мабуть, я запуску програму таксі, подивлюся, що робиться. Запускаю програму таксі, а весь Київ червоний, і я розумію, що люди кудись валять. І тут уже захожу в новини, дивлюся, що вже почалося оце все, по телеграмканалах. Знайомий з КомфортТауна пише, що люди біжать як мурашки, просто на виїзді стоять пробки вже, і це була шоста ранку ще, навіть і не було шостої ранку. Я спокійна людина, зібрався і кажу дружині: «Довго це не триватиме, собирайся, не спішим нікуди, збирай всі речі, які тіки можна зібрати, а я поїду попрацюю, бо люди ж тікають, треба їх вивезти». Зробив чотири заказа, помімо що... Ну, я хотів друга забрати і їхав в сторону Борщаговки, тому що в друга – дитина мала. І я йому дзвоню, кажу: «Давай я тебе заберу». Він спочатку погодився, я дійшов до Борщаговки, а потім він мені телефонувє, каже: «Нічого подібного, я їхати не буду, залишатимусь тут, це не надовго. Заспокойся». Ну, я думаю, не будеш – то не будеш! Набрал знайому, щоб їхала з КомфортТауна до нас. Тим часом переїхав, мабуть, в час дня чи в дванадцятій я приїхав додому. Уже дружина речі всі збрала, за виключенням документів на квартиру, які так і не нашли. І поїхали в сторону Полтавщини, в сторону Харківської траси, грубо кажучи, всі заправки пусті, траса пуста. [Майже назустріч їхали?] Да, фактично їхали назустріч, розуміли, що в Харкові вони, вже в перший день на танках катались по Харкову. Вони дуже швидко зайшли в Харків, вони тоді й вийшли, звісно, але тим не менше – Харків вони хотіли парадом пройти швиденько. Поїхали назустріч, думаєм, зустрінемо «визволителів», букетів нарвемо на могилу для цієї мразоти, а воно лютий, і букетів не було. Короче, приїхали додому, а воно поняття не було зовсім, що роби[ти] і як робити, і куди бігти, і чого бігти. Взагалі не було, такий

ступор, почалась війна і всьо. [Чи були події, що засвідчували про початок війни? Чи вірилося, що вона почнеться?] Події засвідчували, скажем так, але: по-перше, я в цей період був дуже загрузений, в мене був ремонт. І я просто, скажем так, політикою особливо, не те що не цікавився, я то цікавився політикою. Але якраз в той період в мене три місяці був ремонт. І в мене були тільки думки, як пошвидше закінчить ремонт, щоб здати квартиру і те все остальне. І тут отримується, уже перед самим цим всим, коли... Я розумівав, що єсть мільяртери, єсть олігархи, для яких ця війна не буде вигідною. І скажем так, я думав, що вони стримають вовочку пуйла. І що це так не розпочнеться. Думав, таки найдуться розумні люди, які його трошки припинять. Але після того, як він визнав «донецьку» і «луганську» республіку в адміністративних межах областей, фактично тих територій, які належали Україні і контролювались українською владою... І вже після цього його визнання стало зрозуміло, що війна буде неминучою. Після закриття аеропорту чудово всі розуміли, коли вже після п'ятнадцятого лютого наші всі можновладці, там враховуючи киву, чи не киву, то не важливо, вони вже [виїхали]. Які розуміли, що вже щось не так, вони повіжджали. Але до кінця просто вірити не хотілось про те, що це може розпочатись. Все одно не хотілось вірити. [Чи є у вас родичі в росії?] У мене особисто в росії родичів немає, ті друзі і знайомі, які мають родичів в росії, вони вже їх не мають, тих родичів в росії. Тим більше, це родичі, які виїхали з України, це українці, які покинули Україну двадцять-тридцять років тому. Вони виїхали в росію і стали росіянами, і думають як росіяни, і бажають нам того, що і росіяни. [Що було на Полтавщині в перші дні повномасштабного вторгнення?] Я скажу, мабуть, це було таке, мабуть, така сама ситуація, як і по всій Україні, це були перш за все тривога... Так само всі розуміють, що ось Суми, ось вроді би і Харків недалеко. І розуміють, що якщо вони йтимуть на Київ, то це буде і Сумська траса, і в обхід поближче через Чернігів. Навряд чи попруть через ті краї, але з Харкова якщо йтимуть, то йтимуть напругу. Це була тривога через те, що нібито ті села і ті міста, які були в стороні, вони нібито були захищеними в плані в тому, що вони в стороні, а з другої сторони всі розуміли, що немає захищених сіл, тому що можуть зайти в любе. Просто зайти в любе село, тому що «заблукали» і все що завгодно, тому що тоді знімали знаки практично всі дорожні. І вони не розумілися, де вони взагалі знаходяться. Ще хотів сказати, що переважна більшість людей, які мали змогу і бажали, то вони записувались в ТрО. Тобто, хто не знав куди йти, вони йшли в ТрО для того, щоб отримати якісь вказівки, якесь розуміння ситуації, ставати на блокпости і захищати. Створювалось дуже багато блокпостів на невеликих проміжках, там в'їзд в село, і по селу, і так далі. [ТрО створювала місцева адміністрація чи люди самі організовувалися?] Я думаю, що все почалося із адміністрації, тому що це дуже було швидко зроблено і це було більш-менш зроблено організовано, дуже організовано, скажем так... У мене, отримується, однокласник був керівником ТрО у нашому районі [громаді], в Чорнухинському районі, завтра його похорон, вісім місяців був безвісти пропавшимся рахувався, можливо, і більше. І відповідно із цих хлопців, що він своїх знайомих узяв, із тих п'яти залишилось поки що двоє живих. Після ТрО їх відправили в семисят другу бригаду [імені] Чорних Запорожців [П'ять осіб із села пішли на фронт?]

Пішло значно більше, це ті, що пішли із ним спочатку в ТрО на захист району [громади], і вони всі разом пішли на фронт. А із села набагато більше пішло. В селі мінімум п'ять чи шість поховань, це село, грубо кажучи, на шістьсот чоловік. [Чи функціонували тоді в селі якісь волонтерські організації?] В самому селі не так, а в районі [ОТГ] функціонували. Відповідно, тим хлопцям... Зараз це Лубенський район, а Чорнухи – це громада, але в моїй пам'яті воно закріпилося, як район... Да, існували волонтерські організації, люди і самі організовувались. В кожному районі в Телеграмі є групи там «Купи – продай» або «Підслухано...». Там, де переважно передають інформацію, що трапилось в районі [громаді], або хтось щось продає, або щось купує. Відповідно, в цих самих групах почали організовуватись і волонтерські рухи. Тоді різне виясняли, хто може поросся зарізати, хто може пірижків напекти хлопцям, хто може що передати, на солярку скинутись, щоб це все відвезти. І відповідно, якимось таким чином, не скажу, що це там якісь значні, ну, однокласнику, наприклад, як вони пішли на фронт, то склалися на автомобіль, тоді Т4 Фольцваген, тоді п'ять тисяч доларів чи щось таке. Тоді вже в Інстаграмі і все остальне, да, Телеграми. Паралельно це вже такі активні люди, і переважно це було продовольство, та збиралися на пальне, щоб його передати. [З пальним тоді тяжко було?] Тоді з пальним були проблеми також, організувати це все також було потрібно. Тоді воно все формувалося, тоді воно було все в процесі формування, я не знаю, як воно на рівні держави взагалі, як відбувалося харчування військових. Тоді всі розуміли, що треба чимось допомагати. [Що однокласники розповідали про війну? Який був настрій на початку повномасштабного вторгнення і чи змінилися погляди на ситуацію безпосередньо на фронті?] Я не скажу, тому що мало спілкувалися взагалі в принципі. На початку всі вони були «Ге-ге-ге-й». Він не був професійним військовим, закінчив військову кафедру там при університеті. У Тараса Шевченка університеті закінчив, у нього сестра там викладає. То всі зразу що? Хотіли вигнати ворога, просто всіх були настрої і були настроєні тіки на одне. Але скажем так, коли їх відвезли перший раз на «нуль», там на лінію зіткнення. І в перший же день, одного із тих хлопців, яких він зібрав із села. В перший же день прилітає снаряд до нього в окоп, це було двадцять чотири липня двадцять другого [2022] року. Тобто, три місяці ТрО, потім пару місяців підготовки чи місяць, і їх відвозять на фронт «на нуль», і в перший же день помирає перший із них. Однокласник був ранений в руку, це вже тоді стало зрозуміло, що це не дитячі забави. [На початку багато хто пішов воювати. Тоді військкомати були переповнені.] Дуже багато, якщо на початку багато кого в ТрО не брали там по стану здоров'я і там ще щось, то вже через пів року їх брали і в ТрО, і на фронт, уже воєнкомати ходили забирали тих людей, хоча на початку казали навіть в ТрО не годяться. Є знайомий, який був в АТО, він тоже пішов у ТрО, але на фронт його забрали лише через три місяці, тому що бажаних було багато, і в принципі він був не востребований, хоча він мав бойовий досвід більше року, це був чотирнадцятий п'ятнадцятий [2014–2015 рр.], тобто самі жаркі роки в АТО. [Він зараз служить?] Він відслужив більше року, рік і три місяці, його забрали першого червня, і він станом на листопад... У нього вбили тестя, оце дядька мого вбили, і получається, що в нього дитина, інвалідність не оформлена, але дитина із вадами, тобто дитина

тяжка, за нею постійно потрібен догляд. Але його не відпускали, але вже після того, як дядька вбили, то дружина настояла, і вони подали ще раз документи всі на те, щоб його демобілізували. І він після того, як зібрав документи, два місяці чи місяць чекав, поки їх розглянуть. І зараз уже... Але за період війни він був ранений тоже в шию і в шийний відділ хребців, витягували осколки. Тоже з дрона скидали на них, він в госпиталі був. Але скажем так, був якийсь досвід, і вони були більш організовані, і вони розуміли, і навіть він розказував, коли їх вивозили на позицію, то він розказував командирі, що треба робить і як треба робить, тому що командири не завжди розуміли. Далеко не завжди розуміли, як все відбувається. Він розказував, як правильно облаштувати позиції, щоб їх не видно було із дронів, як правильно розуміти, коли виліт, а коли приліт, і скільки є секунд, і чи відповзати у цей період, чи краще не рипатися, і все остальне. Таких азів усіх хлопців обучав, тому що поприходило із ста чоловік двоєстроє, які розуміють, як треба робить. [Якщо на початку було бажання, то зараз уже не так.] То зараз набридло: ті, що пішли зі старту з азартом, якщо вони залишилися живі по цей день, то їх ця війна дуже виснажила, тому що півтора і майже два роки – це дуже тяжко, тому що це майже без відпочинку знаходитися в тих самих окопах, бути постійно під прицілом артилерії, під прицілом снайперів та мінометів. [Отже, дружина наполягла, і він зібрав документи на демобілізацію?] Да, дружина дуже важко. Вона приїжджала сюди, у поліклініку з дитиною, і вона побула тут з дитиною два тижні. Це надзвичайно важко, тому що дитину практично не можна ні на хвилину саму [залишити], тільки коли вона спить, і то це такі моменти, а то постійно є потреба бути біля неї, дитини. Якщо ще була якась тьотка помагала, то після смерті дядька вона ніби й помагає, але самі ж розумієте, в якому вона стані знаходиться. Мати ніяк не допомагає, а їй самій справлятися з усім досить важко. Та й він, чесно кажучи, за той рік і три місяці, що він там пробув, трошки-таки втомився. Ротації немає. [Що зараз уже говорять про мобілізацію в районі?] Зараз в районі... Ну, скажемо так: хто мав якісь можливості, то покинув район зразу, люди починають жити, шукати якусь роботу, але йти воювати – бажання практично немає. Тобто практично всі, хто мали бажання воювати, скажемо так, не мали можливості десь трудовлаштуватися, то ті пішли відразу. А всі, що позалишалися або виїхали, то будують якимось так життя, і про мобілізацію чують, то просто жахаються. Тому що ці, що позалишалися, бачуть усі ці похоронки, бачуть все... І ніби здавалося, що невеличкий район, але коли перевалило за тридцятьсорок смертей, то розуміють, що люди там гинуть і багато гинуть. І що це відбувається, скажемо, з вини влади, тому що їх не забезпечують усім необхідним, і що це відбувається ще з якихось причин – ніхто не знає, хто в цьому винуватий. Тому що, кажуть, що забезпечення як такого немає. Тобто за свій кошт потрібно всю амуніцію скупити, відповідно, за свій кошт там проживає і тому побідне. У мене однокласник, ось поширювали, що загинув, і дописи «Вічна пам'ять» в Інстаграмі, у Фейсбукі, а в мене руки криві, я даже не знаю, як це робиться [хотів поширити також], я покладав покладав, а тоді думаю, ще не те відправляю, краще не ризикувати. Скинулися трохи на вінок від класу і коштами, хто скільки може, від однокласників родині. Та й усе. [Чи є в районі такі чати, як у Києві, наприклад, «Де роздають повістки»?] Та таких і

немає. Але, думаю, що вони [чати] безтолкові, бо вони [ТРЦ] можуть заїхати і вони зараз тут-то тут, а зараз там-то там. Вони не будуть сидіть на місця, а як вони ходять... Скажем, місцеві алкаші, які сидять по барам, їх все одно не візьмуть, бо там нема здоров'я. Там настільки нема здоров'я, що вони самі можуть піти, бо треба за шось пити і все остальне, але їх і не беруть, бо кому потрібен лишній тягар на фронті. Тому що це не допомога, це просто тягар, через який можуть пострадати інші. А ті, шо, скажемо так, більшість мають здоров'я, ті працюють за межами Чорнухи. [Немає у вас там роботи?] Та її нема, і її і до війни не було. Це був якийсь кирпичний завод, хлібзавод, відповідно, для молоді роботи там і не було. Через це вся молодь практично виїхала у найближчі міста. [...] Вони там [на Лохвичині] ближче до Сумщини і набагато ближче. Скажем так, сто двадцять кілометрів, але все одно вони ближче до Сумщини. І там більше родичів в росії, і могли спілкуватися, могли чути шось від них. Але в нас в районі не було такого поняття, що це не росія напала, що це українці самі напали, чи ще шось таке. По крайній мірі, серед моїх знайомих. Тому що знайомі, які були в АТО, у перші роки були там, вони прекрасно бачили, з ким вони воюють. Вони не воювали з «днр», вони не воювали з «лнр», вони воювали практично з професійною армією з новою технікою. Ось наприклад, мій друг казав, що вони якось захопити російський БТР, в якому лише пробіг дві тисячі кілометрів. То після його слів я просто не маю права не вірити, що там була російська техніка і все російське. [Більшість людей були проукраїнськи налаштовані?] Ну, скажімо так, якийсь відсоток завжди знаходиться, люди, які намагаються шось там виправдати. Але явно проросійський у нас дуже мало, важко зустріти, один на дві сотні. [Зараз якісь блокпости залишилися в Чорнухах або в районі?] Ні, на даний момент блокпостів немає, по району взагалі. Та я б сказав, що в районі ста кілометрів блокпостів немає. Зараз найближчі блокпости – це Сумщина, Харківщина, Полтава, Київ. Найближчі блокпости, мабуть, в радіусі кілометрів. У нас там такий угол, що поспробуй ще туди дібратися. Да в принципі там і нема нічого такого, як подумати, що йде обстріл України ворожими ракетами, то думаєш, чи може та ракета за мільйони доларів летить на твоє село, в якому немає нічого, крім кирпичного заводу. А з другої сторони, думаєш, чи було логіка посилать ту ракету на п'ятдесят чоловік, коли йшли похорони у Харківській області, забув село, як називалось. Вбити сім'ї, вбити дітей, на похорон відправити ракету – це тож логіки немає. А так люди живуть безпечно, бо якщо чують сирени, а вони їх практично не чують, тому що їх немає, найближчі – в районі, а їх і не завжди чути, то і особливо не реагують. [Чи є групи волонтерів, які працюють сьогодні на фронті?] Є такі. Переважно це сітки, плетіння сіток, передача продовольства, консервації якоїсь. Ну, зараз, я б сказав, що більше державою організоване саме харчування, то це два роки війни, то організація уже є. Да, вона, як казав мій один знайомий, вона не [на] найвищому рівні, тому що державою передбачено на одного солдата в день тисяча гривень на харчування, а те, що вони харчуються там, то явно це не тисяча гривень. Ну, це на сьогоднішній день, розмова була десь пів року тому, може, чуть більше. І між іншим, він також ішов воювати, і він рік охороняв нафтобазу, а потім їх хотіли кинуть у штурмовики, їх там місяць готували, але він, скажем так, не з таких бойових духом, у нього дружина

інвалід другої групи, і він оформив документи, на той момент це проходило, це був червень, помоему, місяць, і він оформив документи по догляду за дружиною, і він пішов звідти. І він пробув «на нулі», мабуть, місяць. Тобто, в нього були виходи і повертання, і він розповідав, що приходиш, а тебе годують чим попало, а ти кажеш, дається тисяча гривень. І командири погоджувалися, що йде одна тисяча на одного солдата в день, але годували їх там жадливо просто. І вони майже всю зарплату залишали на місцеві магазини... [Тушонки] нормальні, коли їси раз в місяць з чимось, а коли щодня... Потрібно шось гаряче, потрібно для здоров'я, а не сухпайки. [Ті люди, які йшли на початку війни на фронт з ентузіазмом, зараз уже втомилися, шукають можливості повернутися.] Так, саме так. Шукають шляхи повернення. На даний момент у мене чотири чи п'ять таких знайомих, які знайшли шляхи і повернулися. Після року війни вони зрозуміли, що добром це все не закінчиться для них. Практично вдома в усіх є сім'ї, і ці сім'ї їх чекають, і сім'ї втомлюються чекати. Це ж постійні нерви: зателефонують чи ні. І дружини, я скажу так, не так самі хлопці втомлюються, як дружини самі ж настають, щоб поверталися, бо не витримують, і психологічно також. Скажемо так, ситуації і сприйняття змінюються. Якщо взяти початок війни, і настільки були згуртовані люди від самого початку, і готові були голими руками йти на танки, і все, що хоч творити, якби тільки це все зупинити. На сьогоднішній день я не скажу, що люди будуть зустрічати ворога, ні, вони вороже налаштовані, але дивлячися, що ворог є не тільки на фронті, а й усередині держави, який називається корупція, люди зневірюються, коли навіть дивляться ті самі новини. Спочатку, перші пів року, майже рік, службам новин заборонялося критикувати владу і військових для того, щоб не дискредитувати їх. Але після року з'являються розслідування, всі нові і нові розслідування показують, що всі вищі чини влади і військових замішані в корупційних схемах. І тоді в людей виникають питання: а чому ми маємо гинути, а інші – набивати кармани. От навіть з недавніх нових, у Львові заарештували когось [із посадовців]. Скажемо так, коли були похорони дядька, то людина, яка організовувала похорони, то це від військового. Є спеціальна людина, яка займається цим всім, щоб не родичі цим всім переймалися, родичі займаються обідом, а самим похороном – військово. То та людина, яка займалася, каже, шо я розніс триста похоронок, і в жодну багату хату я не заніс жодної похоронки. Тобто війна для бідних.

с. Денисівка

*Записано в березні 2024 р.
від Яременко Наталії Миколаївни.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу Історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ З народження мешкала на Полтавщині, в селі Денисівка. З 01.09.2023 року навчаюся і перебуваю у м. Черкаси. [З якого року особисто для вас розпочалася російсько-українська війна?] З 2014 року. [Чи ви переїжджали з часу повномасштабного вторгнення?] Не переїжджала. Але за період вторгнення у селі було дуже багато переселенців. Багато з пере-

селенців приїхали до рідних або знайомих, але були такі, що їхали навмання, аби подалі від воєнних дій. У селі роботи немає. Дехто допомагає людям в роботі за плату. Надають послуги по ремонту, лікують тварин тощо. Хто був з Києва, Бучі, Ізюму, повернулись, дехто виїхав за кордон або в міста, бо «немає пристойних умов життя». Та і роботи немає. [Чи маєте офіційний статус внутрішньо переміщеної особи (ВПО)?] Ні. Але у школі є діти зі статусом ВПО. [Як можете оцінити ставлення до ВПО з боку місцевого населення?] Мені важко оцінити. Але тим, хто приїздив, люди надавали не лише житло, а і продукти, одяг, посуд – усе, що вони потребували. До речі, ніхто навіть не звертав уваги на російську мову, якою здебільшого розмовляли переселенці зі Сходу.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. [Представником якої національності ви себе вважаєте?] Українка. Все своє життя спілкувалась і спілкуюсь українською мовою. [Чи змінилося ваше ставлення до російської мови за час війни?] Мова має значення. Я завжди не розуміла, чому люди в містах спілкуються російською, адже державна мова – українська. Тому я вважаю, що кожен громадянин України має спілкуватись українською. Адже мовне питання – це одна із складових війни. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Так, мамин однокласник, який проживав у Луганську. [Чи ви маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у Росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Так. У росії живе татів дядько, є мамині знайомі. З дядьком батьки практично не спілкують[ся]. На диво, зі знайомими у мами стосунки не змінились, вони хвилюються і підтримують нас, українців. [Чи можете пояснити, чому українці, попри небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Бо важко залишити те, що наживалось роками, і їхати у невідомість, де, по великому рахунку, ти нікому не потрібен. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту?] Є. З'явилися з початку вторгнення. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Лише українська. [Чи є традиція у вашій сім'ї носити вишиванку?] Так склалося, що носимо лише на свята. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] Маю вишиванки різних кольорів і стилів. Одна з них була вишита бабусею ще у 1988 році. Є вишиті в традиційному стилі червоно-чорним, є сучасного крою золотим по м'ятному, коричневим по зеленому. Безліч повсякденних з елементами вишивок. **Релігійні практики.** [Чи відомі вам випадки, коли хтось із ваших родичів, друзів, знайомих перейшов із церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Так. Але у селі усі залишилися прихильниками УПЦ. [Чи відомі вам випадки переходу релігійної громади вашого на-

селеного пункту чи якогось іншого з УПЦ до ПЦУ?] Ні. Бачила лише у новинах, по телебаченню. [Чи маєте знайомих воїнів ЗСУ, які перебувають на фронті і звертаються до вас із проханням про молитовну допомогу?] Знайомих маю, але звертаються в основному по конкретну допомогу, речами, яких не вистачає. [Чи залучена релігійна громада, до якої ви належите, до допомоги фронту?] У селі – ні. У громаді (колишньому райцентрі) і церква, і батюшка особисто дуже допомагають. [Які релігійні й державні свята відзначаєте у своїй родині?] Відзначаємо Різдво, Маковія, Великдень. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи ви брали участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] Є. Так. Кожен похований неподалік могил рідних, між цивільних. На одній могилі вже є пам'ятник із зображенням загиблого у військовій формі. Біля пам'ятника встановлено державний прапор. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам або якісь інші пам'ятні знаки? Хто ініціатор встановлення?] Ні. Але у школі створено куточок в пам'ять про загиблих воїнів, які навчались у нашій школі. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників?] Немає. [Чи відбулася у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Ще до війни було знято пам'ятник лєніну, перейменовано вулиці. У минулому році було знято огорожу із зірочками навколо обеліска Слави. Але за ініціативи жителів села червона зірка була залишена на самому обеліску, на вічному вогні (щоправда, її перефарбували у золоту). Також залишили у первісному вигляді обеліск 116-й стрілецькій дивізії, яка визволяла село у роки ВВ війни [Другої світової війни].

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

[Чи змінилося ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Ні. [Чи доводилося вам, вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни?] Ні. На початку війни були перебої з продуктами, хлібом. Магази́ни були практично пусті. Але обходились домашніми продуктами. [Чи ви збирали тривожну валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Збирали. Були зібрані основні документи, ліки, вода, пакетована їжа, найнеобхідніші речі, улюблена іграшка. [Чи зараховуєте себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна ваше ставлення до релігії та церкви?] Ні, до церкви не ходжу. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи? Які саме?] Так. Раніше – це здебільшого було плетіння маскувальних сіток, «кікімор», збирання продуктів для фронту. Зараз проводяться ярмарки, кошти з яких спрямовуються на потреби військових. Часто ліплять вареники, заготовляють продукти, які відвозяться військовим. Збирали і відвозили продукти, одяг, коли було підірвано Каховську ГЕС. [Чи зазнав ваш населений пункт руйнувань від ракетних обстрілів ворога? Як вирішуються питання з проживанням тих родин, чиє житло було зруйноване?] Ні, на щастя, не зазнав.

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Рівне

Записала І. Коваль-Фучило 15 квітня 2022 р.
у с. Галкув Лодзького воєводства (Республіки Польща)
від Ольги, 1987 р. н.,
та Тетяни, 1993 р. н.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.* [Розкажіть, чому ви вирішили їхати. Що вас спонукало приїхати в Польщу?] Безпека дітей найперше. [Приїхали] двадцять сьомого [лютого]. Так, в перші дні. [Ви через війну вирішили їхати чи була якась інша причина?] [Тетяна] Чоловіки настояли. Але і тривоги безконечні. [Ви маєте на увазі повітряні тривоги?] Так. І потрібно було ховатися, бомбосховищ в нас немає, і ми почали спускатися в льох. [Ольга] В нас є льохи. Ну, таких підвалів немає, але є льохи. І це можна було посеред ночі дитину з ліжка піднімати, вдягати і треба було вести в той льох холодний і сидіти. Не знаю: можна п'ятнадцять хвилин, а можна три години сидіти. В нас хімічне підприємство дуже близько – «Рівне-азот», величезне потужне підприємство, велике хімічне. [Там небезпечно?]. Була небезпека. Були диверсанти, ловили. І мітки [ставили колаборанти] в перші дні. Тривога була. [Як сюди добиралися? Хтось вам поміг?] Самі. [З волонтерами чи ви машиною їхали?] Не, своїм ходом їхали, своїм авто до кордону. Ішли пішки через перехід. [На який перехід ви попали?] Ягодин, з Рівного. [Це з нашого боку. А на польському?] Дорогуск. [Яке це воєводство? Не знаєте?] Ні, це перед Хелмом. Перше місто – це Хелм. [Сюди як потрапили? Як дорога склалася?] А, нашли добрих людей. Тут раніше люди працювали. Ну, так попросилися. Так би не знали, куди їхати. [То ви живете в когось з людей?] Так, так. Люди відразу відгукнулися на допомогу. Ми вирішили буквально за декілька годин, що потрібно їхати, бо тривоги ставали все частішими і довшими, і дитину тільки роздягли, і вже треба знов вдягати, щоб лізти в той підвал. Страшно було за дітей в першу чергу. [Як ви думаєте, що для вас стане приводом, щоб вертатися назад?] Стабілізація якась... Менше, може, наступів. Ну, може, дасть Бог, там те військо [російське], яке підступає до кордонів, будуть їх частково розбивати. Може, на заході не буде такого. [Тетяна] Додому хочемо з першого дня перебування тут, бо, якщо чесно, то ми думали, що ми ідемо там на п'ять днів, на тиждень. А потім таке приходить розуміння, що ти тут можеш тут бути і не тиждень, і не два, і не місяць. Ну, вже майже два місяці... [Хочеться вже додому?] Хочеться, з першого дня хочеться додому. [Що ви знаєте про долю інших, про сусідів? Чи багато лю-

дей виїхало?] В основному сім'ї, де є маленькі дітки, де є декілька дітей, то дуже багато повиїжджало, дуже. Теж їхали на декілька днів, але позалишалися. Спілкуємося з деякими, то сидять за кордоном. Хто куди поїхав: хто в Німеччину, хто в Польщу, хто в Італію. Хто має знайомих чи родичів, хто просто їхав наугад. Отак сіли з волонтерами чи на автобус. Хто мав своє авто, то родичі підвезли до кордону. Люди і пішки переходили, хто як міг. Є такі дітки, що по місяцю були, є такі, що по три тижні були, і [родини з ними] виїжджали. Мама за дитину переживає в першу чергу. Ну, самі були б вдома, але діти малі... [Самі б не поїхали?] Так. Самі були б дома. Але наші родичі, батьки нам порадили, що треба вижити... Зберегти життя дітей в першу чергу і вижити. Це дуже важливо. [Ви далі не планували кудись їхати, у якісь інші країни? Чому Польща? Чи просто тут знайомі, і ви вже тут осіли?] Так, знайомі, знайомі. Далі ні. Взагалі ми планували не лишатися, а вернутися назад. [Ольга] Дякувати Богу, Рівне... ну, бомбили, але не так розбомбили, як інші міста. Дякувати Богу, но до цих пір все добре. [Ваші будинки уціліли?] Так. Бомбили нафтобази, аеропорт, телевежу знищили, людей дуже багато загинуло. Ну, а будинки ще, дякувать Богу, цілі. Надіємся, що так буде і надалі. Ну, з дня на день думаємо їхати, а як далі будуть розвиватися події – подивимось. І новини, і читаємо Інтернет, і спілкуємося з людьми. [Діти як ваші? Пішли в садочок, у школу?] Ну, звичайно, пішли. Ну, маленька то ще не пішла, а старша пішла. [Тетяна] Вона ще в Україні не ходила. Буде ходити на осінь. Донечка Єва, два роки. [Ольга] Пішли в школу, звичайно. Треба спілкування з однолітками, комунікація – це дуже важливо. [А ви польську мову знали до переїзду?] Ні, взагалі перший раз за кордоном. [Тетяна] І в такій ситуації. [Як ви бачите майбутній розвиток подій?] [Ольга] Ну, ми надіємся тільки на краще, але виходячи з тих реальних подій... Всі думали, що війни не буде, до останнього думали. Але так склалося, що війна настала, що в путіна нема клепки в голові, і в більшості росіян, – вони його підтримують, то можна чекати, що завгодно. Може бути поворот зовсім неочікуваний, не те, що уявляєш собі. Але віримо в ЗСУ, віримо в перемогу України, бо наші хлопці боронять землю. Так, на початку зброї майже не було, і наші воїни якось... Хай Бог дає їм силу, хай береже їх. Вони знищили велику частину російського війська, дякувать Богу. [Як ви тут себе почуваєте? Хто помагає? Може, були якісь прикрі випадки?] Ну, до нас таке ставлення доброзичливе, всі стараються нам допомогти. Навіть коли приходять до магазину, коли чують українську мову, то навіть нам дещо хочуть ку-

пить, дітям якогось цукерка купити, якусь таку приємність зробити. Нам, якщо чесно, то і приємно, і навіть якось так трохи соромно. Ну, і страшно, і незвично. [У такій ситуації ніколи раніше не були?] Так, і ніколи не думали, що так будемо, але так сталося. Люди допомагають, дуже допомагають. В школі допомагають діткам: і рюкзаки подавали, і зошити, і пенали, і розмальовки, і олівці – повністю все. І одягом допомагають. Навіть коштами допомагають. Допомагають і з оформленням документів різних. [Тетяна] Що ще добавить?.. Дай Боже, сили українцям вистоять і повернуться назад, і відбудувать країну, бо це не на один рік, це десятки років, і треба, щоб люди поверталися в свої, в кого є, домівки. В кого немає, тому будуть допомагати... ну, не знаю як... Відбудовувати. Налаштовувати так само треба економіку і допомагати державі. І треба, щоб Україна почала підніматися і на економічному рівні. В Європі і так зрозуміли, що Україна сильніша, ніж вони розраховували. [Ольга] Якщо чесно, то тут дуже комфортно жити, дуже комфортно. У всіх планах: і з житлом, і авто, і зі школами, і з навчанням, з усім, але додому все рівно хочеться, як не крути. Додому поїхав би... Навіть такі були дні, якось так сидиш і думаєш: от зараз якби сказали їхати додому, то поїхав би без нічого, просто би все залишив і поїхав би додому. Так хочеться... Ну, діти... Діти якось так... [Тетяна] Вони адаптовуються, привикають. [Ольга] Ми, як приїхали, то перші дні взагалі в ушах отак стояв цей звук сирени, отак, мабуть, до тижня. Особливо на вечір. Лягаєш спати і страшно. Так як в Україні: здається, лягаєш спати, і зараз ця сирена завие. Спати неможливо було, кожну годину просинаєшся, дивишся в телефон, чи є якісь новини. [Уже тут так було?] Так. І відслідковуємо: як є тривога – перезванюєм, чи щось було чути, не чути, чи в нас там затишшя, чи як? [Чи всі живі.] В нас зараз декілька днів було спокійно, а оце вчора пішли тривоги. Вчора звечора, вночі і зранку. І сьогодні вдень теж. Вже надіялися, що, може, трошки затишше, а воно... [Кажуть, що це помста за крейсер «Москва».] Так. В нас як тільки починалися тривоги, відразу якось так хотілося до туалету. [То переживання таке, від нервів.] Від нервів. Хотілося... Ну, вдягнуті спали. Дитина так спала: зимова одежа, курточка лежала, теплі штани такі лижні, балонові, теплі. І спали вдягнуті, дитина крутиться, не може спати, хоче роздягтися. Ти не можеш собі такого дозволити, тобі... Біля ліжка в тебе стоїть пакет з документами, наготована валіза, ну, таке саме просте: якісь документи, сумка, пару грошей, коштів, бо теж не було... Ну, заробітків вже таких не було давно, як люди живуть, заробляють. Заробітків не було... ну, страшно... Страшно було. І за дітей. Діти спали по боках. Всі спали на одному ліжку, не можна було... Здавалося, що те дитяче ліжко біля вікна, – боялися. Ті вікна в селі хто подушками позатуляв, хто скотчем пообліплював. Ми ті жалюзі попускали, щоб менше було... [скла.] Так. Не знали, що чекає. Оце годину та сирена вие, і ти постійно боїшся, постійно боїшся. Отак десь бахне – руки трусяться, і не знаєш, що робить. А так наперед продумав план дій: якщо, не дай Бог, щось, куди я буду бігти? Шо я буду брати в першу чергу? Кілька днів так пожили, і більше нерви не витримали. Так, так. Бо робота була в нас... [Тетяна] Не знали розвиток подій, не знали, куди сунуть. Білорусь, близько Білорусь. І ще думали, що хімічне підприємство, мо-

гли так само туди добратися вони, окупанти, і поставити техніку, і могли обстрілювати. А наші би не могли дати відповідь, бо небезпека, бо є загроза вибуху чи витік якийсь може бути хімічний. [Ольга] Кажали, що там всі такі небезпечні хімічні речовини звідти повивозили. А потім так собі думаю, а куди їх повивозили? Ну от куди їх могли вивезти? Тоже вони чи в Україні... [Тетяна] Отак в Рубіжному два рази попали в цистерни з кислотою... Воно ж теж звідкись, з якогось підприємства. [Боялися якихось хімічних отруєнь?] Ну, так. Ми як були на пішому переході, в основному були молоді мами з дітками. Були такі дуже малесенькі дітки, яким було там по декілька місяців навіть. І в ту ніч був мороз, десь мінус три. Дуже сильний вітер, там такі сквозняки сильні. І ці працівники границі, там, де в них іде паспортний контроль, це вже на польській стороні, бо українську дуже швидко пройшли: просто запитали в молодих хлопців, чи нема вісімнадцяти років, документи, паспорти, в кого свідоцтво про народження, бо їхав, хто як. А на польській стороні ми трошки довше стояли. І перед самою одною такою перевіркою сирена завилала, і в всіх цих людей, я не знаю, може, було п'ятьсот чоловік, може, сімсот чоловік, всіх погнали далі, ще один такий був контроль. І там такі кабінки були в цих працівників, і де дуже маленькі діти були, вони мам заводили до себе, грілися ці дітки, бо то було вже два часа ночі. [Звісно, у такої малої дитини може запалення бути]. Так, так. Було дві години ночі. Вони цих дітей позбирали. І наші діти теж були. [Тобто по-людськи ставилися?] По-людськи. І навіть в тій же кабінці мама суміш розводила дитині, бо дитині було три місяці. Вони теж приїхали. Вони з Полісся, я питала, біля Вараської електростанції. [Теж страшно їм було.] Так. І постійно, оце люди всі стояли, постійно наливали чай, постійно давали канапки, бутерброди, привозили суп. Просто привозили суп. [Ольга] Пункт обігріву. [Тетяна] Пункт обігріву надули так швидко, і туди діти позаходили і мами, хто змерз. Він не дуже великий, але ж холодно, і по черзі ходили грілися. Бо ми йшли пішки, і холодно було, стояли декілька годин, просто на вулиці стояли. [Ольга] Одягла принесли. Помагали як могли, по-людськи зустріли зразу на кордоні. Дітям соки давали, якісь такі шоколадки давали, якісь ковбаски давали такі. Всі стояли не з пустими руками.

Записала Н. Стішова 22 грудня 2023 р.

у м. Рівному (мікрорайон Басівкут)

від Петровського Анатолія Володимировича, 1966 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Чи було у Вас відчуття, що може початися повномасштабне вторгнення росіян?] Не. Навіть думок таких не було. Та й чого їй було починатися. [Які були Ваші дії, коли дізналися, що почалася війна?] Як війна почала? Десь в чотири ранку чи в шість. У шість все-таки, в нас по аеропорту у вишку прилетіла ракета. Дуже гучно було. До нас від аеропорта теж по прямій недалеко. Усе затряслося вдома. І відразу по телебаченні, і в Інтернеті, і по всьому – війна почалася. [Які були Ваші перші дії?] Перші дії? У мене вдома такий польський погріб, надворі, вход на вулиці. Він насипний такий, їх зараз не роблять. То першим ділом почали там прибирати, в погребі, поставили стола, стільці, облаштували сховище. Це перше діло було. Це серйозно, бо

що ж воно – перша ракета в перший день. То що ж воно буде далі, якщо таке зараз, в перший день? Стали свічками запасатися. Да таким всяким, щоб там було, бо ж війна почалася. Оце такий початок був. А далі... Що далі? Та такі збентежені, шоковані були, не знали, що робить. На роботу йти / не йти, що робить? Ну, то посходились, потім порозходились. У мене приватна фірма. Порозходились, не знаєм, що робить. Розгубленість така була. [Чи був намір виїхати з міста, країни?] Не, такого навіть і в думках не було. Зовсім такого не було, таке і не розглядалось. І ще був такий ляк, бо вони по нас били з білорусі, то думали, що вони можуть і з білорусі піти. То ж близько, то ж – «п'ять метрів» і все, двісті кілометрів до кордону. Це серйозно, весь народ думав, що від білорусі підуть, і будемо від них відбиватися, від москалів канешно. Бо ж тут дуже близько. [Чи багато людей виїжджало з міста?] Не, небагато. Виїжджали такі жінки, які були на заробітках в Польщі, в Німеччині, в Чехії. То вони дітей забирали і виїжджали, то неділя друга була, але то не надовго, то тимчасово – місяців дватри не було, тобто літом їх не було, а на осінь вже повернулись. [До школи діти ходили в Рівному й перерви в навчанні не було?] Не. Не, не було. Масового такого, щоб хтось лякався, то не було. І ще тако скажу, що перші місяці – патріотичний подійом був сумасшедший. Такі як я, як мої сусіди, даже ходили у воєнкомат. Ми всі, ну, такого віку, як я ось. Ми, то всі у воєнкомат пішли, але ніхто не брав. Але мого віку, вже тепер, то багато позабирали. Мій товариш, він хоч і має тиск – гіпертонік, але він був військовий і зараз на полєгоні вчить молодьож, як пушку наводить, вимірювать, як, куди пухнуть. І вже рік і два місяці служить. То вони трьох мого віку забрали, одного інженерного в інженерні войска, одного, він в картах топографічних розбирається, ну, і цей. І такі там треба. **Форми самоорганізації.** А ще на початку війни тут організували, це в нас така самооборона своя. Я не знаю чого, в нас у перші дні війни, як то думали, що такі нальоти будуть, якто було. Як то у 45 році було, – світло кругом виключалось, нігде нічого не світилось. То у нас, як хто мав стрілецькі якісь туйво це, то ходили по Басівкуті – охороняли. І вночі, і вдень, такі нічні дозори. То людей перепиняли, питали, тих малолеток ганяли. Таке було. Потім на станції місцевій хтось такий кліч кинув, то потім і знаки зрізали, і дорожні знаки зрізали. Хтось таку дав вказівку, то тут месні, Басівкутські тим займалися. То десь за пів години болгарками тут все позрізали. А ще тут зробили і поставили «їжаки», металеві такі. Ви як їхали з Тильного, то могли їх побачити перед мостом, вони там ще стоять. Їх робили з рельс. І поварити їх за «п'ять секунд», і покопали, як би їх назвати, ну, як землянки чи шо. І там сиділи, бо думали, шо білоруси підуть, ну, як білоруси – москалі підуть з білорусі.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ [Стосовно внутрішньої міграції. Чи були у вашому місті переселенці з інших областей і з яких саме?] Месні більш в село приїжджали. Будемо так говорить, що ці, що з поверхів, то у нас пару раз бахнуло по підстанціях електричних. Воно ж як бахне, то ж вогонь горить, мазута горить. То дехто сюди дітей, особливо дітей всіх до дідов, до бабей. [Чи з інших регіонів були переселенці?] В нас тут, ну, будемо так говорить, полюбилося тут приїжджим – херсон-

ських багато. Ви знаєте, у них тут така діаспора, що я був здивований. Тут у нас один жив рік з жінкою, цілий рік жив – з травня по травень, то він її навіть влаштував на роботу в центральну обласну бібліотеку, туди не кожен може влаштуватися. Вони збиралися, ці переселенці, вони один одного знали. Там в бібліотеці є конференційні зали, лекційні зали, там проводили різні заходи. А ще луганських дуже багато, ну, дуже багато. Я їх називаю «луганські», бо вони зі Сходу. Я їх так називаю через їхню негативну поведінку. Боже мій рідний, як вони пили, скільки їх тут п'яних було. Оце як мужики оце вперше поприїжджали, то таке було. Але то тепер вже трошки ліпше, ну, не те, що було, як приїхали. А те, що по господарці, – то зовсім не розуміють. Ото приїхали, поселились. Ото вже весна, бур'яни повилазили, ну, то цвітуть, ясно діло – весна. А вони ходять любуються «красиво как», а щоб упорядковувать, то не. Або в діжці води повно набралось, то ніхто не виле, бо то по їхньому поняттю – запаси «на всякій случай». Вони не розуміють того, немає практичності, немає поняття. Ну, от вже як пожили тут тих пару років, то буду чесним – трохи вилюднілися, як то кажуть. Їм було напиться – ну, як «добрий день» сказати. У нас такого немає, в нас як якийсь чоловік прийде, купить пляшку, даже якийсь там алкоголь, то десь за магазином, за углом, то десь там вип'є. А цей внаглу може прийти, вийти з магазину внаглу тако з горла, видудлить, а потім... В нас така поведінка не прийнятна. Серйозно – не прийнятна. У нас даже той алкоголь, то якусь закуску надо, то десь тако стати, щоб нікому не заважало, і щоб не на видноті. Ну, так. Навіть по цим викликають неприязнь, не говорячи вже про іншу хамську поведінку. Але зараз, то вже ліпше. [Середовище повпливало?] Місцеві їм трохи зауважували – виховували. [Яким було їхнє ставлення до мови, як тільки приїхали?] З мовою чогось такого не було.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Серед херсонських переселенців був такий заслужений дядько, Кичинський Анатолій Іванович, що вам не передать, дуже крутий. Він сам поет, аматорхудожник. До 2012 року їм було видано вісімнадцять поезій. Він лауреат Шевченківської премії, член спілки письменників і художників України. На його вірші співають пісні, такі співакимувиканти, як Дворський, Бурмака та ще. Боже, там ціла така [...], на його вірші пісні співають. Дуже багато. Я також послухав сам штук з десять пісень. У нього в Інтернеті є своя сторінка. Він ото як аматор, як Шевченко, – гарно малює. Він тих херсонців, по суті, і об'єднав. І він тут знаменитий серед свого середовища, що його всюди знають. Він сам херсонський. Ніде, нікуди не виїжджав. Їздить тут навколо, його тут вже повсюди знають. Він робив презентації своїх картин, своїх віршів, також в тій самій бібліотеці, бо там збиралася місцева інтелігенція. Він тут цілий рік був. Він, коли сюди приїхав, то був у такій депресії. Приїхав з жінкою, з двома чемоданчиками і котом. Це ж як вони виїжджали, він розповідав, то проходили рускі блокпости. Там у них якийсь батюшка перевизником був. Як він розказував, що саме страшне, то було переїхати, то вони ж тиждень стояли, чекали, шо москалі їх випускали, тримали у фільтраційних постах. Сиділи в машині, ото стоїть черга на кордоні, а вони в машині, і ото тиждень. І ото всьо. Тих пуска-

ють, тих не пускаєм, а сьогодні можемо взагалі, говорити: «Сьогодні пускати не будемо, хай гуляють». [Які причини були, чому не пускали?] Всіх перевіряли, хто молодий, того роздягали, як він розказував, і дивилися, чи не натерто на плечах і чи немає синяків від прикладу, бо хто стреляв, то той мав синяки, а натерте було бронешилетом. Або ще хто мав татуировки, особливо військової тематики, такі знаєте. А він, що він там, вже старенький, йому сімдесят два роки, дядько да й дядько. А його тримали, бо черга. І він приїхав таким подавленим, бо там, як його жінка розказувала, в Херсоні тих два з половиною місяці, поки вони приїхали сюди, а приїхали в травні 2022 року, то «швидко» не визвеш, аптеки не роблять, світла немає, там ці москалі ходять повсюди, та й таке. Приїхав такий подавлений, що вообщє. Я його питаю: «Що з тобою?» А він каже: «Немає ніякого натхнення». Потім сіли з ним тако поговорили, то це біда – тут живе хто знає на яких правах, немає ні хати, ні роботи – пенсіонер. Переселенцям кожному платили по дві тисячі – державна допомога. Але що то таке, у нього якась пенсія. І він тут у Олега – мій родич – жив, задаром жив. Але, у людини немає своєї хати, ото всю життя пахав, а старість – ніц, нічого немає. Була в нього дачка для творчості, квартиру мав, своя майстерня та інше було, то ж людина життя прожила, то ясно. А ті москалі вселилися в ту його майстерню, то ж москалі, то й говорить не треба, що вони там поробили. Важко йому було, я його в душі розумію. Як то без хати остатця. Що робити? То страшно. А сам він є патріотом, україномовний, націоналіст – портрети Степана Бандери малював. То він розказував, що все ж ховали, вони десь там позакопували деякі його картини, його портрети, знайомим пороздавали, десь позапихували, все, що мало хоча б якусь українську тематику, і даже ці картини. Це просто кошмар. Я з їм довго балакав і довго жив тут, то мушу розказати. Коли звільнили Херсон, поїхав він з волонтером, то привіз десь сорок картин, ну, кращих привіз. Там дуже гарні картини. Їздив по районах, в адміністрацію завхожий був – проводив конференції, презентації свої. Люди збиралися, ну, і діаспора збиралася, оті всі, хто з ним був, і проводили мистецтвознавчі, літературознавчі, мистецькі зустрічі, пропагуючи нашу культуру, поезію. І що найголовніше, що в нього була така потреба – спілкування і пропандистська. І він навіть їздив сюди у Кузнецовськ, зараз Вареш, і в Польщу їздив, в Лодзь, і коротче кажучи – кругом. Він такий, ну – це його життя. Я просто перший раз побачив такого цікавого – творчого. Він коли на конференції виступав, то розказував, що він тут жив, що його гарно прийняли, що він тут був у хаті, і коло хати як то все було. Великі люди, де перебувають, то про ті місця описували, і має таке бажання – написати вірш про мою хату.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Ви згадували про волонтерів. Чи була волонтерська організація, яка допомагала і ЗСУ, і переселенцям?] У нас була така потужна волонтерська діяльність, по шістьсім машин на фронт відправляли. Якщо треба було зміцнити, то варили, підварювали, щоб були подвеси міцніші, і відправляли. А тут на селі була потужна самоорганізація, тута куча було по одязі, по їжі – люди організовували. Ось, наприклад, сусід, треба було ліки, то він скупову-

вав по аптеках, а хтось інший, що ще треба було, і все зносили, а потім роздавали, кому була потреба. Що ж той, хто приїхав зі Сходу, що ж він мав, з чим же він приїхав – з двома джинсами, з двома сорочками. Це біда, страшно, маєш все, і в міг – нічого. [Чи була організація волонтерського руху при релігійних громадах?] Не, я не чув. В Басівкуті не було такого. Тут є храми Київського патріархату, Православна церква України, то віруючі могли самі допомагати у волонтерських організаціях. Наприклад, наша Святотроїцька церква з 2014 року раз в рік обов'язково везли туди гуманітарну допомогу, цілу таку машину везли. Вони коли дізналися про якусь бригаду, про їх потреби, і то тоді збирали тим хлопцям, що їм там треба (продукти, одяг, інші потреби). І це, як правило, хтось мав бути, чи то відомий з якоїсь бригади, будемо так казати. І то той бусик набивали до повна. Видно, що з того перепадало і населенню. Зараз не знаю, як там.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Скажіть, будь ласка, чи багато загиблих воїнів?] Тута, в Басівкуті, я ходив на кладовище, то чоловік з дванадцять, а в Рівному, то місця вже нема. Басівкут – то маленький район, а на центральному кладовищі, то щодня двохтрійох ховають і це кожен день привозять. І там, де центральне кладовище, де попереду були газони, то вже все ховають, Небесна сотня – почалося з того, а тепер вже все там ховають. [Сам процес поховання чимось відрізняється від тодішнього й теперішнього?] Ну, зараз, от дивіться, обов'язково на центральну площу привозили, сюди до нас. Має мер або заступник виступити, бо це ж урочисте прощання, поховання, а також представник частини тої, де він воював. Батюшка має бути і там відспівають, тим, хто хоче, то ще й до церкви ще й везуть, салюти дають. Якщо із села, то й везуть ще й туди і там можуть похоронити, бо і там церква є. Тобто ховають, немає так, що просто закопають, а ховають з почестями. А як в Рівному, то по центру міста їде машина, поліцейські з мигалками, потім катафалк, і всі стають на коліна, зупиняється весь транспорт, все зупиняється, люди виходять з маршруток – всі приклоняються. Одним словом – дуже велике шанування. [Чи змінилося ставлення до військового зараз, порівняно з тим, як було раніше?] Ну, це небо і земля. Це повага, це велика шана.

Записала Г. Бондаренко 25 березня 2024 р.

у м. Рівному
від Плахотнюка Сергія, 1978 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Повномасштабне вторгнення росіян*.

Особисто я не дуже вірив, що буде повномасштабна війна, хоч почали озброюватися. Ми з товаришами поїхали оформили дозвіл на зброю. 24 лютого [2022 року] нас розбудили десь зразу після четвертої. Чоловік колежанки моєї дружини на той час працював у Сумській області. Область на кордоні. Так вони ще за два дні до повномасштабного вторгнення в державних установах почали спалювати документи. Колега подзвонила нам 24-го і сказала, що росіяни вже увійшли на Сумщину. Першим ділом я поїхав, щоб заправити автомобіль. Якраз вийшло так, що у мене майже зовсім не було грошей і продуктів теж майже не було. Ми поїхали в супермаркет, щоб набрати продуктів, купити якихось круп і ще мали чекати до десяти години, поки він відкриється. Особливого дефі-

циту з продуктами у нас в місті не було. Хіба у першій половині березня було трохи сутужно, але у нас поруч кордон, поруч Польща, продукти завозили. Трошки по молочці просило постачання, бо її привозили з центральних, східних регіонів. Але це було недовго. [Які були ініціативи по організації захисту населення з боку влади, самого населення?] Місцева влада нічого такого не робила. Люди самі почали організовуватись. Одразу багато хто побіг у військомат. Черги там були бешені. Військомат нікого не приймав, когось записували, когось не приймали, сказали у нас всіх достатньо. Звертались до міліції [поліції], щоб разом патрулювати, але часто ці історії виглядали безглуздо: часто можна було побачити патрулі, де двоє міліціонерів [поліцейських] і двоє цивільних ідуть, але без зброї. Всі очікували, що тут може бути щось на кшталт того, як було в Києві [коли проривались ДРГ]. Тому вже пізніше почали ходити зі зброєю, наші мисливці також долучались до патрулювання. Перші місяці був період, коли люди ходили шукали мітки, залишені диверсантами. У нас тут теж ходили, шукали ті мітки, світили ліхтариками. У перші місяці введення комендантської години затримали дуже багато немісцевих людей, які ходили кругом, обдивлялись місцевість. Не без того, що затримували і якихось наркоманів, що робили закладки. Були й трагічні непорозуміння, коли прийняли за ворога і застрелили місцевого мешканця. Блокпости з'явилися по всьому місту. Люди були настрашені, тому будували їх з чого не попадая й де не попада. **Біженці. Внутрішньо переміщені особи.** [Ваші рідні виїжджали за межі країни з початком повномасштабної війни?] Всього по Рівному було десь троє прильотів, були загиблі. Рівненський аеродром, який бомбардували, це зовсім недалеко від мого будинку – кілометрів так п'ять, а може, і менше. Десь після другого прильоту дружина з кумою зібрались і поїхали в Краків. Їх довели до кордону, на тій стороні кордону їх чекали знайомі. Вони були вражені якістю прийому наших біженців з боку поляків. Всім бажаючим роздавали їжу, дитяче харчування, соки. Мою дружину заселили в готель «Львівський», що знаходиться в історичній частині. Вона з дитиною жила у двокімнатному номері, де була своя кухня. Їх там годували тричі на день, і проживала вона там безкоштовно. [Як довго вони там проживали?] Вони побула там десь місяць, заспокоїлись і повернулись назад додому. Принаймні повернулася моя дружина, кума залишається там і досі, і думаю, що, можливо, вже й не повернеться. Через те, що ми мали там знайомих, які могли нас так приймати, у моєї дружини залишилися дуже хороші враження про Краків, і вона мріє ще туди повернутися. [Чи є у вашому місті переселенці із зони бойових дій?] Так, в перші місяці їх було дуже багато. Вони були дуже помітні, це в основному були харків'яни. Вони вирізнялися статурою, своїм зростом, бо місцеві мешканці, рівняни, в основному такого поліського типу, невисокі. Навіть я зі своїм зростом 187 см почувався на їх фоні не таким високим. Місцева влада мало що робила для їх облаштування, тому надовго у нас ніхто не затримався, всі вони поїхали десь далі. Хто на Волинь, а хто в Чернівецьку область. Як на мене, то дарма, тому що там умови перебування для них гірші, там дорожче житло. Просто шкода, що місцева влада нічого не робила для них. Звичайно, якісь центри для переселенців, такі як, наприклад, Центр матері і ди-

тини недалеко від мого офісу, інші, залишилися. Особисто я щотижня якісь кошти їм доначу на підгузки, пелюшки, засоби гігієни, пральні порошки.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи діють у вашому місті якісь волонтерські центри?] Звичайно, такі є, але я з ними не співпрацюю, свого часу мав негативний досвід спілкування з деякими з них. У мене є товариші, які виїхали ще до повномасштабного вторгнення, працюють за кордоном. За власні кошти вони купували дорогі генератори, якісь інші вартісні потрібні речі, переправляли їх сюди. Тут на місці приходив представник обласної військової адміністрації, вони клеїли на ці речі табличку, що це від ОВА і уже від себе передавали це куди потрібно. Ми робимо все своїми силами. Ось, наприклад, є у нас тут в одному з містечок військовий госпіталь. Там лежать хлопці, більшість яких з інших регіонів, тобто тут у них немає родичів. Коли я вперше прийшов сюди, то за дві години побачив стільки ампутантів, скільки раніше не бачив за все своє життя. Це дуже добре прочищає мізки і спонукає до дії. Намагаюся робити те, що можу зробити особисто. Безпосереднім адресатам привожу у госпіталь засоби гігієни, солодощі, просто приїжджаю поспілкуватися з хлопцями. І, звичайно, передаємо на фронт тепловізори, інші потрібні речі. Якось була ситуація, що у міській лікарні не вистачало знеболювальних ліків, а якраз поступило багато поранених. До мене звернулася знайома, що там працювала. До цього вони зверталися у волонтерські хаби, ті написали запит в лікарню, в лікарні відповіли, що у них все є. Ми з товаришами закупили знеболювальне і віддали безпосередньо уже на місці. [У вас по школах проводяться благодійні ярмарки?] Так, звичайно, в кожній школі діти печуть якісь солодощі, продають одне одному, кошти передають на ЗСУ. У нас у класі дуже хороша вихователька. Вона звернулася до батьків з проханням допомогти зробити окопні свічки на замовлення бійців. Ми купили три ящики парафіну, проїхались по кафе позбирали бляшанки, віддали в школу. Діти зробили окопні свічки і відправили їх на Бахмут. Тоді вихователька дзвонить і плаче. Виявляється, що з тих, кому вона мала ті свічки відправити, посылку вже нікому отримати, всі загинули. Паралельно ми з друзями займаємося військовим вишколом, їздимо на стрільбище, тренуємося стріляти. Заговорили в Китаї джойстики до дронів, вчимося літати дронами. Що робити? Думаю, що й мене ця участь [йти воювати] не мине. **Поховання загиблих воїнів.** Серед моїх друзів є ті, що служать, є ті, кого призвали, є такі, що самі пішли. Є загиблі. Знаєте, найстрашніше, це коли людина загинула, ти не встиг видалити її номер, а потім раптом в телефоні пише «номер з'явився в мережі» (номери обновляються, знаходять іншого власника). У нас є організація «На щиті», яка займається похованням загиблих воїнів. Про те, що буде прощання, повідомляється заздалегідь. Тоді їде колона машин з прапорами у супроводі міліції [поліції]. На час їх проїзду рух транспорту зупиняється. Люди теж зупиняються: хто стає на коліна, хто голову схиляє. Прощання відбувається у нас в центрі міста; там на площі стоять такі чотири квадратних бетонних постаменти. Зараз такі постаменти з'явилися не тільки в Рівному, а і в інших містах – в Дубно, в Остро-

зі. Кажуть, що саме з Острога почалась ця традиція прощання в центрі міста. Один хлопець, який пішов на війну, сказав: «Якщо я загину, то я хотів би, щоб мене проводжали отут, біля кінотеатру в центрі міста і щоб включили пісню «Плинне кача»». Я був в Острозі на такому похороні, це було дуже страшно. **Релігійні практики.** [Чи відносите себе до якоїсь конфесії?] У дитинстві я їздив до бабусі в село Оженіно, пізніше там я брав участь у будівництві церкви московського патріархату. Потім від цього всього відмовився, зараз я не ходжу в жодну церкву, в українську церкву не ходжу теж, але вважаю що церквам московського патріархату не місце на нашій землі. Між тим їх на Рівненщині дуже багато, особливо на півночі області і на Закарпатті теж. [Чи маєте родичів в росії і чи підтримуєте з ними спілкування?] Так, у мене є там родичі, вони цілком нормальні, адекватні люди. Просто, ви знаєте, що всі українці, які там є, а їх там багато, вони всі на олівці в організації на три букви [ФСБ]. А знаєте, як можна виявити українця в росії, за якими ознаками? Українці миють вікна до Паски, і на вікнах у них, крім тюлі, є ще є штори.

Записала О. Таран 10 квітня 2024 р.

у м. Рівному

від Марченко Світлани, 1970 р. н.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Мені п'ятдесят чотири [роки] буде. Була і піонеркою, і комсомолкою. Свідомість, погляди діаметрально змінились, порівняно з дитячими поглядами. [Україноцентричні погляди] почали формуватися вже в інституті, відразу після школи, в студентські роки. Вони якраз припали [на] [19]89 рік, [19]88 – я закінчила школу, і уже пішла «перебудова», і з'явилося дуже багато матеріалів друкованих про історію України, про минуле. Я дізналася дуже багато про історію своєї сім'ї, своєї родини. Стала розповідати мамі, а мамі стала уже розповідати бабусю: стала менше боятися. З'ясувалося, що в мене дідусь двічі був в таборах, з'ясувалося, що він був активним учасником руху УПА, він був зв'язковим, розповсюджував листівки, його двічі спіймали зі зброєю. І про те, що бабуся поневірялася три місяці по лісах, з маленькою дитиною [віком] пів року. Так що я дізналась про такі речі, про які ніколи в сім'ї не говорили. Бабуся, видно, вже розуміла, що до смерті близько, і почала розказувати мамі, вона її дуже любила, хоча то й невістка, синам так не відкривалась, а маму любила. І от далі мама уже розказувала нам. Бабусю звали Марія, померла вже років десять тому. Вона розповідала уже після [19]91 [року]. І дуже потрошечку. Мама приїздила городи обробляти. Допомогати на городах, і бабуся їй потрошечку, поки працювали, щось і розказувала. Я так розумію, що старша людина доходила до смерті і відкривала багато речей: як вона в рівненській тюрмі сиділа, про те, що вона бачила. Мама казала, що багато речей вона просто [опускала]: «Ой, дитино, я тобі це не буду казати. Ой, краще б ти того не знала», – я розумію, чому. Що там були і тортури, і погрози. Вона пережила багато. Так що у мене по сім'ї, виявилось, була історія, яку просто приховували. І, звичайно [я] дізналася про УПА, про героїв України, дізнавалася про минуле, і, виявляється, воно зовсім не таке, як те, що нам розповідали про радянських піонерів-героїв, що це все дуже гарно вигадані

легенди. Та і вигадані негарно, якщо по суті. [Чи Ви зверталися до архівів, щоб дізнатися про долю дідуся?] Зверталися. Підіймали його справу в архіві, дивилися. Дивились документи допитів, підписані. Дивилися – хто все-таки його здав. Здали його односельчани. Здав його сусід фактично. Так що дізналися, хто здав, як, при яких обставинах, кого ще викликали на допит, хто підписував, хто боявся за родину. Просто я розумію, що люди боялися. До речі, жоден з тих протоколів допитів дідусь не підписав. Він з себе вдав, що він неписьменний, він не знає грамоти і підписувати не вміє, за нього ставили якийсь там хрестик. А взагалі, як з'ясувалося, уже потім, як він сидів в таборах, а Кенгірське повстання [повстання політв'язнів Степового табору, Степлагу, 16 травня – 26 червня 1954 р.] було в таборі південнішому, а дід був в Лісовому таборі, тобто їх було три, дід був просто в іншому, але в той же час, коли Кенгірське повстання було. І він потім звідти привіз, приїхав зі збірничком таким рукописним, складеним в альбомчик, навіть інкрустований соломкою кольоровою, – з власними віршами і фотографіями. [Світлинами] рідних, як я розумію, які він потім туди повклеював. Це такий в нього був свій альбом. Тобто не те, що він грамоту знав, – він вірші писав! [Ви зростали в україномовному середовищі?] Так. Це було досить принципово. Тато, коли віддавав мене в школу, – поряд була російська школа, одинадцята, а вісімнадцята у нас була українська, вона була переповнена. Там уже набір закінчився, вже нікого не брали, то в мене тато пішов, домовився, що він допоможе зробити [відремонтує] кабінет математики, [19]78 [рік]. Хоча в нас в Рівному українських шкіл було дві третіх, третина лише російських, але в українські школи тоді віддавали дітей, російські були не надто наповнені. В нас більшість людей розмовляла українською. Тому, щоб віддати мене в українську, він пішов на те, що місяць працював в кабінеті математики, зробив все в кабінеті, щоб мене директор взяв. До речі, потім це була моя улюблена вчителька математики. [Студентське середовище також було україномовне?] Так, україномовне. І ще – при вступі я складала екзамен з музики, в мене факультет був педагогічний, і музика. Дві фактично спеціальності водночас. Пастушенко Андрій Семенович, керівник студентського фольклорного ансамблю «Живограй», відразу взяв мене до колективу, а через місяць вже був перший виступ в Києві. Це була хороша школа народознавства. Зараз Андрій Семенович керує спілкою композиторів Рівненщини. Ще будучи викладачем, уклав кілька збірок народних пісень, якими я зараз користуюся в роботі з дітьми. Сам він з Тернопільщини, справжній патріот.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Для мене війна почалася в 2014 році, одразу по окупації Криму – для мене це вже була війна. Коли перейшли кордони України, коли почали захоплення, – як би це не називав путін в свій час, – для мене це була вже війна. Навіть якщо не було ще оборони, навіть коли військові відступали, це все одно була війна. Порушення кордонів – це початок війни. Я розуміла, чому не було оборони, я розуміла, що був практично політичний розпач на той час, коли Януковича вже не було, казна розграбована, армія розвалена, і я розуміла, що це тимчасові поступки, звичайно, що будуть Крим відвоювати. Але це для мене

був вже початок війни. Ну, і далі, коли пішов Донбас, Луганськ. Мій двоюрідний брат, по татовій лінії, по цій же лінії з УПА, мабуть, десь гени все-таки [спрацювали]: «Свій до свого по своє» – Богдан Павлюк, двоюрідний брат, пішов відразу [захистити Україну], з перших днів. Тільки на Донбас пішли перші наступи, тільки перейшли [росіяни] кордон, він відразу пішов добровольцем. **Революція Гідності**. Він брав участь. Був не постійно [на Майдані], бо у нього була своя справа [бізнес], бо він займався ремонтом техніки, в нього була невеличка майстерня на околиці Києва, тому він більше ремонтував все-таки техніку і машини, але тільки мав змогу – він стояв на Майдані, допомагав: підвозив, відвозив, продукти підвозили [з дружиною]. Тобто він постійно їздив туди-сюди, на Майдані він був. Його дружина, братова, постійно теж була там. І знаю, що дуже багато земляків – вони з Дубна, це Рівненська область – дуже багато зупинялося в них ночувати, хоча [квартира] маленька, мало-сімейка. Ті, хто стояли на Майдані, приходили помитись, переночувати. Богдан по сей день у мене воює, гордість наша!

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Я була впевнена, що війна [широкомасштабна] буде. Десь, мабуть, за місяці три точно ми вже скупились з чоловіком продуктів, тому що ми розуміли, що якщо підуть обстріли, можливо, доведеться сидіти в підвалі. Ми накупляли круп, солі, – як порядні люди [сміється], – сірників. [У вас приватний будинок?] В нас багатоповерхівка. Але розуміли – якщо що, то на крайній випадок є ще батьківська хата, – в чоловікових батьків залишилася, ну, поїдемо туди, будемо там. Там погріб, будемо там сидіти, може, там не будуть так обстрілювати. Тобто у нас були варіанти, що ми, можливо, туди переїдемо. Ми готувалися: стояли валізки, зібрані документи, речі, які ми мали брати: у нас було вже все записано, готово. Ми [знали], що за кордон ми не поїдемо. Взагалі такої думки – виїхати з України – не було. Ми думали, що ми виїдемо десь... ну, в Дубно, в погребі сховатись. Можливо, до друзів в сусідню область, якщо у нас з півночі підуть вороги. Але лишати Україну – ні. Ми вважали, що посидимо по підвалах. Тому у нас був такий «підвальний» асортимент: теплі речі, шкарпетки, сірники, ліхтарик, павербанк для зарядки. Документи у нас були дуже гарно зібрані: а раптом вдарить в будинок, потім доведи, що твоє житло зруйнували, що ми власники. Всі документи, всі дипломи: раптом десь доведеться влаштуватись на роботу і починати життя з нуля. Тобто дипломи, паспорти, – ми цьому надавали пріоритет. Документи для виїзду і речі для того, щоб переночувати на вулиці. Сухарі у нас були якість, консерву вкинули, штопор відкривати банку, вода. Воду я по цей день, до речі, періодично змінюю. Сухі хлібці і воду, – раз на місяць. Так стоїть рюкзак і зараз. Я не знаю, чи він мені знадобиться [для екстренної евакуації], але стоїть зібраний.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Сусідська взаємодопомога. Я не скажу, що ми дуже контактували з найближчими до нас сусідами через стіну [на поверсі в багатоповерхівці]. Молода пара, різниця у вікові була добрих двадцять років. Не скажу, що ми були надто близькі. Вітались, разом двері поставили в коридорі, побілили

разом. Прибирали по черзі. Тобто так, ніби все гаразд, але близьких стосунків – ні. Але уже коли війна почалась, і сусіда, Сашка, вже забрали служити, і зараз Ольга, сусідка, залишилась з двома дітками, то очевидно, що ми одна одній повинні допомагати. Тому навіть немає мови [відсторонитися]. Всі контакти Олі в мене: її батьків, точно так само мої контакти, моєї сестри, чоловіка, – всі є в неї. І так: щось треба – немає проблем, я Олі принесла; вони мали змогу чимось поділитись – ділились. Тобто ми стали дружніші, правда. Це [війна та її наслідки], була змога навіть познайомитись з сусідами ближче. **Форми самоорганізації.** В нас я не скажу, що дуже критично було в Рівному, але всі були насторожі. По будинку щоб чоловіки організовувались, мабуть, ні. Більше організовувалась молодь, яка з перших днів у сховищі неподалік розливали запальну суміш по пляшках. Це було, так. Підлітки збирались з училищ, старші школярі, студенти вузів, багато пластунів було рівненських. От вони цим займалися, так. Дружини – теж було більше молоді. Старші були пасивніші. Можливо, вони [старші] одразу в тероборону пішли, тому не були так на очах. По будинку у нас працювали бабусі. Вони чергували по черзі, сиділи в дворі, обходили навколо будинку, перевіряли, чи нічого ніде не видно з вулиці [підозрілого], чи ніде не намалювали [міток], повністю слідкували, щоб зачинений дах був, ніякого виходу щоб туди не було. В нас бабусі дуже активні такі, справжні. Нарешті вони з [пошуку] «наркоманів», вибачте [сміється], переключились на щось значуще, на пошук диверсантів. [На якому поверсі Ви мешкаєте?] На восьмому. [Під час повітряних тривог перебуваєте в укритті?] Зараз як Бог дасть, а перший тиждень, після першого вибуху, коли в нас вдарили по аеропорту, і це було так досить відчутно – у нас вдарили в другий день [повномасштабні], двадцять п'ятого [лютого 2022 р.], так, – після цього стали спускатися. Бо почули, що це дуже потужний вибух, і якщо вцілить, то ясно, що будинку не буде. Тому ми чесно ходили в сховище, три рази. Сховище у нас – одна зупинка тролейбуса від нас, ну, скільки там [відстань] – п'ятсот метрів. Це колишній радіозавод, величезний був завод. Багато корпусів і там дуже потужне сховище, яке було ще з радянських часів розраховане на атомну війну. Бомбосховище для ядерної війни. Було, правда, захламлене, закидане, занедбане, тому що воно вже все там [приміщення] в приватній власності, але якимось чином, знову ж таки, наша молодь, пластуни це все розібрали, і люди туди ходили. Зараз його знову зачинили. Ну, люди бачать, що нічого не летить, отже, все нормально [розслабилися]. [Зараз повітряні тривоги в Рівному] можуть бути кожного дня, коли злітає «MiG», але в нас уже ніхто на них не реагує, бо розуміють, що то літак здійнявся розім'явся і сяде назад. Немає такого, щоб усі поспішали в сховище. Я працюю в школі, то ми дітей ведемо у сховище обов'язково. Школа у нас спочатку перейшла на [графік]: тиждень вчиться половина учнів у школі, половина – дистанційно, а наступного тижня міняються. Це поки сховище у нас було маленьке. Зараз його розширили, зробили величезне, тому вміщаються всі учні. Вчимося постійно. І коли тривога, всі швиденько спускаються, кожен знає, якою доріжкою саме йому евакуюватися, через який вхід заходити. Так що за лічені хвилини всі в сховищі. Так, як сидять в класі, всі з рюкзакми, з одягом,

хапають і йдуть у сховище. [Окремих тривожних валізок у дітей немає?] Ні. Забирають всі речі. У нас все-таки можна віддавати дітей, на розсуд батьків, особисто в руки, якщо батьки вважають, що з ними дітям безпечніше, ніж у школі в укритті. Вважають, що не безпечно, що стільки дітей в одному місці, то мають право прийти забрати. Я-то не схвалюю це, що не дай Боже, самі розумієте... Раптом застане [обстріл] дитину з батьками на вулиці. Але це наша безпечність. Вже другий рік [...] в Рівному відносно спокійно. Будемо говорити чесно: у нас було тільки одне попадання в аеропорт, а друге, – коли вдарили по підстанції, зникла електрика на добу [наблизило відчуття присутності воєнного повсякдення]. Але не було страшно, тому що знов же: запаси [продуктів] є, павербанк, телефон, ліхтарик можна було піти, підзарядити в пункті незламності, не проблема. Газ був, газ не зник. Тобто взагалі ніяких проблем. Але все ж таки ця безпечність мене злегка тривожить на сьогоднішній момент, боюся, що в якийсь момент ми можемо не чекати [наступний наступ росіян], коли, не дай Боже, буде щось летіти в нашому напрямку. Досить безпечні ми зараз. **Волонтерство.** О пів на шосту [24 лютого 2022 р.] зателефонував син з Києва, студент, голос тремтить. Я чую, що з чоловіком говорять, що чоловік кричить: «Я тобі кажу, їдь додому, бігом збирай валізу, бігом додому! Ні завтра, а терміново!». Тобто настояли ми, щоб він виїхав, і дуже добре, тому що через кілька днів [Житомирська] траса обстрілювалась вже повністю. Тому син встиг виїхати з Києва. Вони з однокласником, і однокласником, своїм, – два друга ще з першого класу, – вони дійшли пішки до окраїни Києва, вийшли маже на трасу, і тільки там їх підбрала попутка. Побачила, що два хлопці «голосують». Абсолютно стороння людина [водій]. [Ми, батьки,] дітям наказали: «Любими шляхами, пішки йдете, голосуєте, зупиняєте будь-яку машину, хтось та підбере». Їх довели до Новограда-Волинського [Звягеля], а звідти вони вже добралися до Рівного. Син приїхав, схвилюваний, але приховував це, внутрішній тремор такий [відчувався], але він приїхав і каже: «Так, я піду, я буду щось робити, я піду в ТрО». – «Міша, яке ТрО, ти ледь бачиш, у тебе такі скельця [сильні діоптрії], що ти в ворону не влучиш, яка буде за метр». То я його направила: «Отам, – кажу, – розливають суміш, хочеш – підеш до хлопців, будеш з ними. Будеш допомагати зі сховищем, будеш робити суміші. Буде потреба обороняти вулиці, кидати, так, залишишся і будеш кидати. В ТрО поки немає потреби, йдуть здорові дядьки, які вміють воювати. Ти можеш справитися тут, і ти тут потрібний». То він трошки тут ходив, трошки допомагав. Потім трохи все заспокоїлося, та й навчання відновилося дистанційне, то все гаразд, син недовго лишився дома. А в школі, оскільки ще карантин і з карантину плавно перейшло у війну, в нас дистанційне навчання, то ми давали дистанційно уроки, але знову ж: хтось виїхав, хтось – ні. Тому у нас в школі з перших днів зробити хаб волонтерський. Це гуманітарка, яка розподілялася, привозилася: одяг, взуття, мийні засоби, трошки харчових було пакетів. І це все для перших, буквально [біженців], які приїздили, перші групи, перші автобуси приїздили з-під Києва. Це були Макарів і Буча. Для мене це було просто шоком, тому що ці люди приїздили без речей, часто без верхнього одягу, в домашньому вбранні, взутті. Ми ж на них ди-

вимся: «Як у вас, правда так тяжко?» А вони починають розповідати і плачуть. Заходить чоловіча, перші дні березня, на босу ногу в гумових капцях і у спортивному костюмі. Такі подерті спортивні на ньому. «Ну, – каже, – отак в автобус вскочили, так виїхали». Я тоді взуття роздавала [у хабі волонтером]. Так навчилася, вибирала взуття, так що зараз можу працювати в магазині взуттєвому на раз! [Сміється.] Вже на око визначаю взуття, ширину ноги, підйом, без проблем, в кого яка кісточка, бо люди в основному старші були, тому вже на цьому я навчилася. Тому взувала їх, фактично, вибирала, приносила, вони безпомічні, вони в такому шоківому стані більшість, що вони просто приходили і говорили: «Ну, я не знаю, щось, може, й треба, але я не знаю, що мені треба». То ми [їх] просто взували, як дітей. Одного чоловіка взували – він вкрав машину в окупантів. Побачив, що в запальнику ключ залишився, він бігом взяв свою бабцю-дружину, чоловіку десь років шістдесят з гаком. Посадив її бігом, паспорти в кишеню, – оце так він і їхав в цих гумаках [гумових капцях]. Лишень схопили по дорозі сусідку, каже: «Ну, стріляли по машині, і що? Жінки, – каже, – лягли». А він сам водій, і він зумів прорватися, він виїхав. І він тою машиною, вже постріляною окупантською, він таки доїхав... Но він на швидкості так летів, коли вже звідти, з Бучі, виїхав, уже якось, не знаю як, через блокпости, через це всі. Ну, я не знаю. Но якось він прорвався, потім його евакуювали вже разом з усіма автобусом далі. Але люди були різні, [які приходили в хаб]. Жінка, яка казала, що «ми з чоловіком, – десь з-під Києва, не пам'ятаю, чи з Макарова, чи звідки, каже, – будинок ми, – каже, – будували, – їй років десь близько сорока п'яти, – і ми все своє життя, ще з юнацьких років почали будувати будинок. Ми вклали в нього всі кошти і все життя. І все, що ми встигли, це сісти в свою машину, посадити собаку і виїхати. Ні з чим». І показала будинок [на фото в телефоні]. А коли вони сиділи в погребі, будинок зруйнований повністю, лишилися одна стіна майже ціла, а друга – на половинку, дві стіни взагалі немає. Ніяких простінок, даху – нічого. Зруйнований віцент будинок, пряме попадання було. І вона в такому стані, що вона ходить, так дивлюсь – одяг висить на вішачках, вона його так перегортає, дивиться, і вона не розуміє, що вона робить. Жінка навіть не усвідомлювала, що їй треба. То ми їй самі вже навибирали всього. Зібрали. А вже йшло діло до літа, це був квітень. Коли вона була десь [у шкільному хабі для біженців], то вибрали їй взуття на літо, кажем: «Ну, вам же треба зараз взутись у літнє вже буде. Візьміть туфлі, візьміть сандалі і візьміть зимові чоботи, ми вже будемо їх ховати, вже зимове не треба. Може, на наступну зиму, візьміть». – «Ой, та нащо воно мені». – «Покладіть, бо не знаєте, де ви будете наступну зиму». Ми їй спакували зимове: зимову куртку ще знайшли і зимові чоботи. Не знаю, як потім та сім'я [облаштувалася], я думаю, що жінка потім все це носила. Розпач. [Де поселяли біженців?] В Рівному їх розселяли по гуртожитках. Навчання пішло дистанційне, студенти роз'їхалися по домівках, то поселяли в студентських гуртожитках. В гуртожитки автотранспортного коледжу селили, медичного коледжу – також. Селили й в університетські гуртожитки. Це на якийсь час; потім хтось шукав собі роботу, шукав краще житло, починали знімати квартири, так влаштовувалися. По цей день живуть. Не знаю, чи

інші вже люди, чи ті, [які спочатку приїхали]. Що це переміщені особи, видно по тому, що сушиться випране, видно, що одяг вживаний, європейський. Видно по тому, як вони говорять, про що вони говорять. Більше спілкуються російською. Часто проходжу повз один з таких гуртожитків, чую, як по телефону говорять, між собою розмовляють часто російською. Дуже багато приїхало людей з російськомовних міст: з-під Харкова, перші евакуйовані з Маріуполя. Здається, один автобус, перший чи другий, прорвався [з блокади] Маріуполя. Ми їх зустрічали тут як героїв. Але теж по-різному [поводилися біженці]. Була жіночка, яка нам допомагала в хабі, а потім вона поїхала назад, в Ізюм. І вона зараз там, в Ізюмі. Коли ця жіночка з Ізюма у нас була, трапився випадок. Вона розмовляла російською, і з нами – російською. Ми з нею – українською, вона розуміє, якесь окреме слово вставляє [українською], ну, так, як могла. Так говорила. І тут приїзять люди з-під Києва і такою українською: «А чому це у вас, в школі [хаб у школі], і у вас розмовляють російською?! Як це так?! Ви що тут, на окупантів працюєте?! Та не треба нам ваша допомога, якщо ви тут всі росіяни». Вже тоді вгомонили, кажем, що «зачекайте, це людина така ж, як ви. Ну, вона приїхала з Ізюма, вона просто приходить допомагати. Вона нічим не зайнята, вона нам допомагає». – «А-а-а, – і все, вони тоді заспокоїлися, – ну, все, тоді зрозуміло». Були люди, які взагалі кидались: приходить людина, стоїть стежаж великий з взуттям, і дивиться, як людина заможна, вибирає дороге взуття. Бере одну пару, бере другу, бере третю. А ми бачили: люди ж теж різні – хитрі, які починають напакувувати краще, пакують багато. Потім ми бачимо, що приходить наступного дня, знов напакує. І наступного дня. Виявилось, що були такі, хто навчився гендлювати, продавати цю гуманітарку десь таким же, як самі. На базарі приторговували, примудрялись, по гуртожитках носили продавали, – такі, як вміли. Тому ми таких вираховували і по трошечку їх уже присаджували, не пускали. А тут дивлюся – починає взуття [перебирати]. А із взуттям трошки важче, тому що у кожного свої підйоми, не всім підходить. Мені доводилось там добре крутитись. І дивлюсь: вона одну пару бере, другу, третю. Я кажу: «Перепрошую, може, ви поміряєте, це, можливо, не підійде, може, хтось інший взує, комусь підійде». Розвертається: «Ти мене будеш указувати? Кого ти здесь такая?! Тебя поставілі абслуживать – абслуживай. Не твайо дело, што я вибираю, тебе за это платят, ти і работай». Я кажу: «По-перше, свою роботу я роблю, коли приходжу ввечері, і роблю після семи вечора вдома, бо до сьомої я ще тут. І тут я, – кажу, – добровільно, щоб взувати тих, хто приходить сюди босий. Таких людей, які лишилися без нічого, тому що я хочу хоч щось добре вам зробити. І мені прикро від вас це чути». – «Я сама разберусь». І вона взувається: «Відіш, відіш, падходіт». – «Ну, я рада, що ВАМ підходить, но я, здається, за вас трошечки старша, мені ваше ТИ якось неприємно, у нас прийнято звертатися на ВИ». Тобто я мусила часом осаджувати, дуже різні люди. Видно, що людина при грошах, має змогу і придбати щось, але така зверхність, зухвалість [неприємна]. Не всі приїздили з проукраїнськими поглядами, очевидно. Приїжджало багато «ждунів» перечекати. Хтось приховував ще свої погляди, хтось зухвало скавав в очі відразу, тобто дуже по-різному [поводили-

ся]. Перші три місяці, поки я там працювала, до літа, в нас хаб протримався – березень, квітень, травень, червень, липень. В серпні вже робили в школі ремонт, вже вїхали в інше приміщення. П'ять місяців ми працювали з дня в день, крім неділі, з дев'ятої ранку і до шостої вечора. Виснажливо. Важко було слухати розповіді, коли приїздили, розказували про руйнування, розказували про вбивства, про тортури. Коли це все на очах людей, які виїхали, і вони про це говорять. І коли вони починають ридати, падати тобі на груди, обіймати і плакати, і ти починаєш плакати разом з ними, – це складно, емоційно було складно. [У липні] наплив людей трошечки зменшився. [Хаб] перемістився в інше місце. Зараз, як маю час, приходжу, допомагаю волонтерам. [Один з напрямів волонтерської діяльності:] сітки у нас плетуть. В місті є волонтерський центр «Руєвит», який співпрацює з кількома бригадами, батальйонами. Тобто до них [волонтерів] звертаються чітко військові, дають запити напрямку. За спонсорські гроші, за пожертви купляється основа, купляється сам матеріал і оплітається це все. Кілька волонтерок вдома ріжуть стрічки для сітки та розбирають мішковину на нитки для плетіння кікімор. До речі, більше сіток плетуть там, саме у волонтерському центрі, ті, хто приїхали – внутрішньо переміщені [особи]. В багатьох з них залишились хтось з рідні на окупованих територіях. У багатьох служать чоловіки; уже пішли служити. І от вони, як Олена [біженка] казала: «Я не можу сидіти дома, я не можу шукати якусь роботу, я відчую себе людиною, допоки я тут щось роблю». Я ходила [плести], поки канікули були, влітку. Зараз, чесно, не встигаю. Коли йде навчання і дистанційне, і очне, [то] підготовка забирає багато часу, я не встигаю. Но в школі є сітка, плетуть у нас. Просто зайняли сцену в актовій залі, і просто на сцені стоїть збита основа, і волонтерська сітка. І також, хто поряд живуть, з цих гуртожитків, внутрішньо переміщені, – ми їх всіх уже знаємо, – і вони приходять щодня, після уроків. [Чи залучаєте школярів до плетіння сіток?] Тут є свої нюанси. Спочатку плели школярі. Ще до повномасштабного вторгнення, плели ще в 2015-му, 2016-му році, 2017-му. Коли волонтери не справлялись, вони закидали по школах, і по школах у нас діти оплітали. Але діти є діти: вони десь затягнуть, десь неправильно зв'яжуть; там розплітається, там стягнули. Тобто дуже багато браку, доводилось розплутувати, переробляти, – це важко. Тому [вирішили дітей не залучати]. Їм хочеться, вони всі лізуть [допомагати], но в них не виходить. Це досить складно було. Тому ми перейшли на те, що плели тільки дорослі вже. Зараз спав, мабуть, оцей такий ажіотаж, захоплення, що «Все для Перемоги!». Ні, якось відійшло, на жаль... Зараз немає такого настрою. Тому більше плетуть ті, хто має час, хто має змогу. Скажем: є «вікно» [у вчителя під час уроків]: прийшла я, стала, поплела. Або є мотивація. [Чи маєте Ви такий досвід волонтерства, як виготовлення окопних свічок та сірників?] Звичайно. У нас по Рівному є кілька місць, знову ж таки, я знаю, як-то кажуть, «свої» волонтери. Це мої добрі знайомі ще з юнацьких років. Вони збирають постійно ці банки [бляшанки з-під консервів], і в них під Рівне є кілька сімей, які варять [воскову суміш], так само їм привозять матеріали. Варять, розливають. Такий собі сільський цех, де вони роблять. Їх кілька точок є. Тому банки я збираю постійно, в мене з минулого

року – збирала їх ціле літо: з-під горошку, з-під кукурузки, такі [за діаметром та об'ємом], самі ходові. [З-під рибних консервів збираєте?] Ні, в нас більше підходять трохи вищі. [Як військові відгукуються, отримавши готові вироби? Чи влаштовує їх діаметр бляшанок, якість складу воскової суміші?] Тут уже тонкощів не скажу, не знаю. Знаю, що роблять [волонтери свічки]. З церков у нас постійно огарки від свічок передають. Я довгий час в церковному хорі співала, то знаю, що з нашої церкви... до речі, [ось] те, що війна робить, – я співала в церкві московського патріархату. До 2014 року, і ще в 2015-му [там співала]. А вже при повномасштабному [вторгненні] я просто в один день не пішла, не змогла. Мене просто накрило, в один момент. Дуже важко було слухати, взагалі чути російську мову, навіть церковнослов'янську. Якесь просто пішло таке тотальне відчуття, що брешуть: тут говорять неправду, говорять про те, чого немає. Тут обстріли, тут люди гинуть, а в них не було війни [в усвідомленнях, у проповідях]. «Ні-ні, що ви! Ніякої братовбивчої війни нам не треба, молимося і любимо один одного, братній народ, один і другий». Так от, мене заклонило, і я просто перестала ходити. Але свічки, огарки – потрібні. І в нас нормальний був священник, не був якийсь проросійський, тому я їм телефоную по цей день. Вони, як щось треба, потрібні були свічки: «Може, у вас є недопалки всі, давайте». Вони підвезли. Так само із соборів поряд у Рівному. Тобто підвозять огарки ці. Докупляють парафін, змішується, вариться [суміш]. І коробки з магазинів [ідуть на окопні свічки]: просто скручується коробка, гнотик в середину вставляється, і все. Так що як робляться [окопні свічки], я знаю [основний принцип], але я їх не робила, я тільки плела сітки... Воно пам'ятається [події перших місяців широкомасштабного вторгнення], це сильні емоції, а розказати нема кому. А тут вуха знайшлися ваші [сміється]. [Чи учні вашої школи пишуть листи військовим на фронт, передають малюнки?] Звичайно. Це з 2014 року. Якщо взяти по тому, що робила школа, по настрою дітей, батьків, вчителів, – в нас війна з 2014 року. І поки Крим [окуповували росіяни], ще не було листівочок, ще ми нічого не писали, а вже коли пішло вторгнення на Донбас, ми відразу тоді стали писати листи, діти – для військових. І стали малювати. По цей день малюють. До речі, як не дивно, малюють більше хлопці, навіть не дівчата. Військова тематика, вона, видно, хлопцям заходить більше. Дівчата більше стараються написати, вони більше пишуть. А от хлопці малюють. Вони часто малюють військових, зі зброєю. І таких сильних, мужніх, явно всі стріляють, зброєю обвішані. І все обвішано прапорами. Весь малюнок буде: на автоматах прапор, на шоломі прапор буде зображений, солдат прапором обмотаний, прапори всюди. Тому кольори – кольори прапору. Що б вони не зображали – це жовто-блакитний. Навіть в одязі надавали довгий час – зараз трошки відходить ця хвиля – навіть в одязі надають перевагу [патріотичній символіці]. Коли приходять [у школу] одягнені в футболки з жовто-блакитним якимось сердечком. Бачиш, що навмисно добирають ці кольори. Футболки з псами Патронами, [написами] «Добрий вечір, ми з України». Це буденний одяг. Навіть в цьому вони [діти] намагаються показати, що «я українець, я теж з армією, я з вами». І, звичайно, пишуть і малюють [військовим на фронт] постійно: карлючка-

ми, незграбні, аж до сліз доводить... Третьокласники. Малюють дома, приносять до школи малюнки. Щоб намалювати ретельно, досконало – за урок [малювання] дітки не встигають. І тематика ж теж... У нас же програми [навчальні], від програми далеко не відійдеш. Деся можна трошечки зробити відхил, але не постійно. Тому постійно кажемо: «Військовим потрібні малюнки, долучіться до доброї справи, намалюйте, принесіть». Звичайно, як приносять, вчитель малювання ставить свої оцінки. Що стосується мого предмету, наприклад, робили благодійний концерт, бо я вчитель музики, тому коли благодійний концерт готували, номери, – всі, хто брали участь, я з свого предмету теж поставила їм оцінки. Вони всі у мене по дванадцять балів мали. Бо це творчість, прояв творчості, то чому ж їх не оцінити! [Яким чином передаєте малюнки й листи військовим?] Далі, я знаю, збирали цілий здоровий ящик і його несли у волонтерський центр, і там уже віддавали на якийсь певний підрозділ. Але було кілька конкретних адресатів, коли просив чоловік нашого завуча, він служить, і попросив: «Пришліть нашим». То ми на їхній батальйон посілали, таке що конкретний запит. Було таке, що посілали батькам [учнів школи]. Часто скриньки ставим: запровадили, що у нас зараз ніяких квітів на Перше вересня. Ніяких квітів на останні дзвінки. Стоїть скринька, і просто скринькою навіть обходимо, якщо потрібно, коли лінійка [у школі], і [настанова]: хотіли купувати квіти – кидайте гроші на квіти у скриньку, на пожертви. Потім це все йде на закупівлю дронів... Та на все, що треба.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ У нас у школі вже є кілька загиблих батьків [учнів]. Уже в нашій школі семеро загиблих випускників школи. Останній, хто загинув, це був батько двох наших учнів, один – у п'ятому класі, Максим, і Саша – в сьомому класі. [Батько хлопчиків] працював у нашому волонтерському центрі [у школі], а потім його мобілізували. [Як школа вшановує пам'ять загиблих випускників?] У нас на стіні школи – пам'ятна дошка. До речі, так як на кладовищі у нас є поховання військових [часів Другої світової [війни] і є алейка, де радянські військові поховані, є [ділянка], де поховані воїни УПА, – зараз ми знаємо, що це їхні могили, – два ряди військових ще Вермахту. І навіть німці приїздили. Дивились. Нема різниці: доглядають і за тими могилами, і за тими. Вже вони зрівнялися [у цінності в пам'яті нащадків] за стільки років. От тут те саме: висять у нас дві дошки [на стіні школи] – «афганцям», два випускники, які загинули на війні в Афганістані у 1980-х роках ще. І далі – дошка пам'ятна, перший у нас загинув Саша Андріяшев, теж наш випускник. Він загинув навіть не в бою, він загинув: з побратимами повертався вже у відпустку, просто серцевий напад був, він потону в Дніпрі. Просто зупинилось серце. Це навіть не посттравматичний синдром. Це наскільки зношується фізично тіло на війні, а йому було якихось тридцять років. Дуже жаль. Мама у нього прекрасна така, вона пише вірші. Настільки мужня жінка! Коли на кладовищі, – я ж знаю, де чії могили, – і там же на кладовищі могила мого випускника, мій перший учень, перший клас, який я вчила. Це був кращий мій учень, Дмитро Зібер. В іншій школі, дванадцятій я спочатку працювала. І коли могила Дмитра, його брата поряд, вони загинули разом,

в один день, і через дві могили могила Сашка. І бачу, там стоїть жінка. Я підійшла і кажу: «Ви знали Сашка?» – «Так. А ви відки його знали?» – «Я в школі працювала, пам'ятаю, він приходив до дітей моїх на зустріч, говорив з моїми дітьми, я класним керівником була. Буквально ще рік тому. Мені дуже боляче». – «А я – мама». Я стою плачу, а мама тримається. Я вражена просто цим матерям, їх мужності. Скільки вони віддали, як вони тримаються. [Як облаштовують могили загиблих воїнів?] У нас, у Рівному, одне кладовище. Якщо хтось бажає, звичайно, є на околицях Рівного такі міські кладовища від ближніх сіл, які вже влилися в Рівне, то ще такі як сільські кладовища, але там мало місця. І тому лише якщо громада дозволяє, то туди, звичайно, забирали, кількох ховали. Але в цілому у нас централізоване таке одне велике. Там сектор для військових. Тому коли містечко не таке вже й велике, хоча й обласний центр, і тут проходиш [кладовищем]: тут два учні, тут Сашко наш випускник. Там однокласник Віктор Пруський, який теж загинув ще у 2017 році. І все це поряд, все разом. І тут вже місця немає, бо це перші сектори, при самому вході, немає місця. І відвели ще сектор, трошки поодаль, там далі розширили кладовище і окремо ще [ховають]. І туди ще поширюється і поширюється, далі-далі-далі... І ті, кого знали, – музиканти; оператор прекрасний Костя Гнітецький... Тобто рівняни, яких знали, чийсь знайомий... У нас місто таке мале, що через одне рукописання [всі знайомі]. Тому проходиш [і бачиш]: це брат тої знайомої, це – батько, а це – батько учнів. Таке... як рідні. [Чи є якийсь окремий день для вшанування загиблих воїнів?] Я навіть не скажу, чи в нас на початок 2014-го чи вшановували, чи ні, але я знаю, що на християнські [свята]. Коли у нас напередодні Великодня... Точніше, перша неділя по Великодню буде поминальна. То завжди в той день в неділю приходять [священники], завжди служать священники найперше над загиблими. У нас, як правило, з Покровського собору, це Православна церква України, священники. І завжди їх кілька, на чолі завжди у нас архієрей приходять. І ось це, як правило, служиться там якраз, над могилами. Тобто спочатку в церкві це все проходить, а потім уже там. Ну, і поховання [траурний мітинг] в центрі міста кожного дня. Сьогодні у нас сонце, я після уроків виїшла, подумала: пройдуся прогуляюся містом. І якраз поки пройшла, подивилась, сонцю пораділа і – все, одразу сирена, [і] я розумію, що це знову «На щиті». Тобто кожного дня. Знову пройшов караван «На щиті». Я сьогодні попала [на церемонію]. І коли знають, коли будуть везти, люди часто виходять зустрічають просто на в'їзді в місто. [Хто повідомляє громаді про траурну ходу: міська адміністрація, місцеві ЗМІ, соціальні мережі, знайомі?] Все разом. Тобто, якщо я активна в соціальних мережах по рівненських каналах – Тереграмі, Фейсбуці, то приходять [повідомлення], що «завтра буде поховання там о дев'ятій, о десятій годині ранку, будемо прощатися з таким-то Воїном». Напередодні [з'являється інформація], що «ось, загинули у нас, везуть на поховання таких-то, таких-то воїнів». Коротко: хто він, звідки, де народився, в якій школі вчився, яка сім'я, де працював. Звичайно, більше приходять люди близькі, хто знали [загиблого]. Прощання у нас проходить на Майдані. Якщо ж [є] потреба, то і в Покровському соборі прощаються. В Рівному у нас два великих собори, вони обидва фак-

тично у центрі міста. Старіший такий, ще кінця XIX ст., Воскресенський, і новіший, вже з 1990-х років собор, Покровський. Покровський є таким центром Православної церкви України, дуже патріотичний там клір та і паства також. Тому навіть перед собором стоїть така велика стіна, зробили [її] із фотографіями загиблих. [Як на стіні Михайлівського собору в Києві, на Трьохсвятительській вулиці?] Так, приблизно там така стіна є. В цілому в нас все-таки прощання проходить в центрі міста. Просто центральний майдан, пам'ятник [Тарасу] Шевченку. Площа Незалежності... Площа – то Театральна, а більше кажемо «Майдан». Навіть не кажемо «Майдан Незалежності», він у нас такий один – Майдан. Тому якщо якась революція у нас іде, то «на Майдані біля Шевченка». Церква у нас трошки поодаль, через дорогу. А так – біля Шевченка, біля «Шеви». Він в нас «Шева» називається. До речі, найвищий, по-моєму, в Україні. Я не знаю. Чи по висоті монументу, чи як пам'ятник загалом. Но вважається, що найвищий. Чим попишатися ще? Хоча б пам'ятником. Так от, всі прощання на Майдані біля Шевченка. підвозять туди, звичайно, вже з моргу. Військові приїжджають. Тому що там і прапори тримають, і гроб віднести. Тобто завжди військові з нашої частини військової рівненської. Побратими завжди є, хтось приїздить разом із загиблими. І звичайно, більше родина і ті, хто знали [воїна]. Пересічні люди підходять, но менше. Десь обурювались у нас, у рівненських соціальних мережах, чому так мало людей підходить і чому не хочуть вшанувати. Тут не «не хочуть». Я по собі знаю, що я бачу, що за пів години буде поховання, і я розумію, що я можу залишитися в принципі і почекаати, побути. І я розумію, що я не витримаю, тому що я буду плакати більше, як та сім'я. Я плачу страшенно. Я розумію, що я обридаюся зараз. Розплачусь, а через дві години у мене уроки. І я розумію, якщо я зараз прийду до дітей... Не можу прийти в такому стані, я не можу працювати, коли [переді мною] діти шість років – вісім, ми маємо співати пісню про комарика, і я маю їм створювати ілюзію, що... нічого не відбувається. Все одно я маю це зробити: діти лякаються, все одно бояться війни. І тому я мушу зробити так, щоб вони забували про неї, особливо маленькі. Я повинна посміхатися. Я чесно скажу, це дуже важко. За ці роки найважче, що мені вдається, – навчилася після розстрілу на Майдані, коли в прямому ефірі йшов розстріл, перші загиблі, називають прізвища рівнян, хто загинув. І я бачу, як їх стріляють, це звучало. І зранку я приходжу, і я розумію, що там ще це прямий ефір, воно там далі ще іде, ще поодинокі розстріли були чи продовжувались, – а я приходжу проводити урок, в мене перший клас. І я тут посміхаюся, тут пострібала з ними, потанцювали, поспівали, і їх відправляю всіх, захожду у спецовку, де у нас інструменти, ридую. Далі витираю соплі, витираю очі, обмахуюсь і йду далі, тому що через десять хвилин наступний урок, приходять такий самий перший клас. І тут просто мусиш себе тримати в формі. Це дуже важко, це найважче. І тому я розумію, що на похоронах витримати не можу. Я буквально на цю неділю була на похороні, ховали військового, сина моєї подруги, то це страшно! Це дуже важко. І коли своїх важко [оплакувати], коли чужих тримаєш як своїх, вони теж близькі вже. Не в кожного вистачає серця, нервів. Іде все одно таке психічне виснаження, зриваються люди

на істерику, на плач, на це все... Тому це іде якийсь самозахист. Це не значить, що не шануємо. Ми їх шануємо. Якщо ми не постійно біля гроба загиблого – ми їх шануємо. Проїздить сьогодні колона «На щиті» – машини зупиняються. Люди проходять на вулиці – стоять, розвертаються обличчям до дороги, і ми всі стоїмо. Чоловіки ставали на коліна, хто ближче там до дороги. То я вже сьогодні не ставала була... Але все одно, ми стоїм... Тому що ми їх шануємо. Тут не варто, я думаю, дорікати людям. Не кожен може витримати. Дітям важко про війну говорити. Вони, до речі, замовкають [при розмовах на цю тему]. От коли сидять, говорять, в телефонах зависають – це діти, їх важко всадити, їх важко зосередити, урок провести, все одно хтось з дітей буде бавитися. А тут потрібно щось сказати: у нас кожного понеділка йде хвилина мовчання. Ми так запровадили в школі, що в нас о дев'ятій годині – кожного дня о дев'ятій годині, – але лінійка загальна у понеділок. О дев'ятій іде загальний дзвінок, п'ятнадцять хвилин уроку пройшло, тут раз – рівно о дев'ятій дзвінок. Це так загальна хвилина мовчання в країні і вона загальна хвилина мовчання в кожному класі. Ми просто встаємо, вони вже знають. Кажу: «Вшануємо. Такого-такого сьогодні будуть ховати». Прізвище я їм називаю, я вже знаю. Кажу: «Це також чийсь тата, чийсь батьки, чийсь чоловіки. Давайте ми їх вшануємо. І тих, хто загинув, боронячи Україну, і тих, хто загинув під ракетами, мирних людей, всіх пам'ятаємо, вшануємо». І вони всі встають, абсолютно мертва тиша. От коли всі говорять, і тут на хвилину мовчання ідеальна тиша, – у самому важкому класі, де урок неможливо провести через бешкетників, восьмий клас, такі баламути! А коли хвилина мовчання, вони німі стоять! І коли говорити з ними про війну, вони абсолютно німі, вони мовчать, вони все слухають. Коли загинув Кривцов Максим, рівнянин, ну, я ж не могла їм про це не сказати. Хвилина мовчання, і я розказала їм трошки про Максима, і зачитала його вірш: ідеальна тиша! Тому казати, що діти черстві чи діти не такі чи байдужі, – це неправда. З дорослими важче. Діти чесніші. Кладовище на околиці, тому туди їде машина, катафалк, автобус один-другий, там скільки є. Від входу кладовища і зараз до того дальнього сектора фактично проходять повністю вже через ці сектори два, де поховано дуже багато військових. Як правило, я звернула увагу, похорон був у Дубно в цю неділю: так само, військові несли труну, але там син військовий [чий похорон був], у нього й тато військовий, то, можливо, тому [військові несли труну на руках]. [Коровай або гільце буває на таких похоронах?] Звичайно, ось в цю неділю. Так як прийнято, що якщо помирає людина незаміжня, якщо вона дівчина, то її ховають в білому, платті нареченої, якщо це юна дівчина. А якщо хлопець, юнак, і він ще не одружений, тому його ховають з короваєм. Так як на весілля молодий несе коровай, за молодого там хресні несуть коровай, так само на поховання хресні мають принести коровай. І далі уже в кінці, коли... Зараз уже не робили такий обід, більше старались роздати замість поминального обіду [пакети] з солодощами, з печивом, цукерками невеличкі. Ховали Юрія, – двадцять сім років, він такий, як мій старший син, – то ділили коровай на всіх, хто був присутній. Відразу поховали, могилу зробили, хрест поставили і тут же відразу коровай розділили, кожному в пакетик роздали. Це

якщо неодружений юнак. В нас гільце не несуть [на похороні]. Це теж, видно, як в якому регіоні. Тут тільки короваї. У нас уже не менше як п'ять вулиць носять імена [загиблих Героїв російсько-української війни]. До речі, вулиці, які носили колись імена підпільників радянських, в нас там вулиця була Мірющенка, а зараз це вулиця [Миколи] Карнаухова. Микола Карнаухов загинув [6 лютого] 2015 року. Пішов добровольцем. Людина, викладач, як то кажуть, «ні разу не військовий», а життя віддав. І тому вулицю назвали на честь нього. Це перша вулиця названа. Потім, [Олександра] Кулика і [Владислава] Гудачека вулиця, також загиблих військових. Провулок [Ігоря] Волошина в центрі міста, це однокласник дочки мого кума. Я ж кажу – через одне рукостискання. Все одно, якщо ми цих дітей не знали, не бачили, то [їх знали наші знайомі]. Тобто кілька таких вулиць є. [Чи є якась географічна прив'язка у зміні назв вулиць?] Карнаухов, наприклад, жив на цій вулиці, тому так і переназвали. Поміняли правильно і безболісно. Тому що не було ніяких суперечок, що, можливо, по-іншому якось назву [дати]. Ні, одразу погодилися всі, тому що це все-таки за честь мати вулицю імені Героя, який жив, був вашим сусідом. Вулиця Кулика та Гудачека – віддалений район Рівного, також жили хлопці, вони друзі, загинули на початку широкомасштабного вторгнення, вулицю перейменовували на їхню честь. Ну, і звичайно, пам'ятні дошки на школах [на вшанування пам'яті воїнів]. Першу дошку [фінансово] нам допомагало УНА-УНСО і школа докладала, коли Сашку Андріяшеву робили. Побратими його. Там долучилось багато людей. А ось уже останні на нашій школі, 18-й, на 12-й відкрили – вони одного типу. Вірогідно, що це уже іде централізовано [встановлення] від міської ради. Може, управління освіти чи через управління освіти, але я бачу, що це іде централізовано, то дошки однотипні. [На дошці] написано, що випускник школи, навчався в таких-то роках. [Розташовані] у нас на стіні від входу праворуч, тому що у нас вхід в школу – повністю скляні вікна вестибюлю. Там навіть немає де ту дошку причепити. Тому на стіні праворуч, де уже цегляна стіна, там пам'ятні дошки. І стенд на третьому поверсі зробили з ініціативи нашої вчительки історії, на якому [світлина] батьків дітей, які вже віддали життя; ті, які зараз на фронті.

*Записала Л. Сонячна 18 квітня 2024 р. у
м. Хмельницькому
від Лобач Анни Сергіївни, 1992 р. н.,
родом із м. Рівного.
Розшифрувала А. Риж*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Коли почалась війна, я була в іншому місті, була в своїх друзів. Прокинулися від того, що почула вибух, тобто це місто Луцьк, а будинок друзів знаходиться біля аеродрому. Ось, я почула, як би шибки задрожали у вікні, друзі прокинулися, всі прокинулися, включили телевізор, зрозуміли, що все почалося. До того мені ще позвонив брат – брат в поліції працює – і сказав мені: «Давай збирайся, їдь додому швидко, тому що потім ти не дойдеш». В принципі, які були думки, були думки, мабуть, такі, що зараз дійсно почалося, тому що коли сіла в автомобіль, то дивилася в небо в такому небажаному очікуванні того, що може щось дійсно

летіти десь звідкись, і просто судорожно швидко «долетіла» додому за годину, годину мені треба було їхати. Ось бачила це все, на заправках ажіотаж почався, люди... Так, так з Луцька в Рівне. Так, я їхала з Луцька, з Луцька додому в Рівне. Але, як то сказати, моя саморганізація була така цілісна в той момент. Я сіла, доїхала додому спокійно, я ще так само встала на заправку, [думаю:] встану заправлю машину, вона має бути заправлена. Тобто зробила все, що від мене залежало, і думки які були... По-перше, я була з тих людей, хто не очікували, що війна дійсно почнеться. Я до останнього не вірила. Я думала, що якщо щось... Так, я не вірила до останнього, якимось не сприймала це ось аж настільки. Я ж кажу, можливо, це не дуже така розумна думка, але у мене були думки, що якщо щось і буде, то там заберуть Донецьк, Луганськ, як, наприклад, то як це було з Кримом. Тобто що у 21 столітті ніхто не буде проливати настільки сильно кров, не буде ракет, бомб і того всього. Тобто я думала, що якщо щось і буде, то буде отак, наприклад, що просто географічно якимось «договірною» те все зробили, «відіжмуть» і все, як було з Кримом. Но те, що буде така широкомасштабна і по всій території, ця цього не припускала навіть у таких своїх думках. Через що це трапилося, тут уже глибше стоїть [розмірковувати]. Через те, що довели країну до такого стану, що дуже багато проросійських в нас при владі, керівників, і надто сильно оце все переплелось. Відповідно, що Україну віддавати у сучасний цивілізований світ росія бажання не має. Тому, коли ми тільки захотіли жити краще, звичайні люди, то нам того не дали. Тут вина і наша є, що ми дуже довго терпіли, дозволяли, оце все розкрадання, корупцію і таке відношення. Тільки ми захотіли щось змінювати до принципів європейських стандартів, а не через свою ідентифікацію, я би сказала, то «маємо те, що маємо». Тому зараз ми нарешті боримося за свою ідентичність, за свою унікальність, за те, хто ми є. Ми починаємо задавати собі ці питання, ми починаємо згадувати це, бо ми десь знаємо це. Всередині воно у нас є, ми нащадки козаків, козацького роду, князів, гетьманів наших. Тобто це все в нашій крові. Ми починаємо тільки зараз згадувати, тому просто через отаку болючу ціну, через ціну крові.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. На самому початку, перші дні... Перші дні це було, саме перше – це сітки плели. Потім – заїхати в штаби волонтерські, звозити хлопцям, навіть саме перше – це було звозити продукти, готувати їжу, їздити на блокпости, цю їжу передавати. Я і всі друзі мої, з кими ми найбільше спілкувалися, пішли в волонтерство. Ми зівонювалися, домовлялися, один одного забирали. Чим займалися – це то, що звозили одяг, покривала, одіяла ми звозили. В нас був один пункт волонтерський найбільший в центрі міста, а ще декілька інших було, їздили туди [і] передавали це все. Готували їсти, мили посуд, кришили, чистили все, що казали; щось таке, в таких місцях я ходила. Ну, і сітки плести в різних місцях, мені вже потім цікаво було сходити в різні місця, коли ми вже трошки [...] ми вже так заспокоїлися, бо кілька днів спочатку були такі ж судорожних, незрозумілих. До речі, мої знайомі виїзжали за кордон і мені пропонували, коли ці були перші дні.

Прямо так настійчиво пропонували... Це було ще в лютому [2022 р.], коли ще тільки почалася війна, оці перші три-чотири дні навіть, перших чотири-п'ять днів мені запропонували, но я тоді не захотіла. Я не відчувала того, хоча вже тоді, от я скажу так про мою самоідентифікацію, я тоді схотіла почути свою душу, запитувала себе. Я, навіть так скажу, де коли себе так прям піти від всієї «суєти» цієї світової, я люблю от просто у ванній зануритися, щоб ніякого слуху і звуку не було, що просто задала питання, і воно пішло зсередини, щоб я почула себе. І тоді в мене була прям така як би аж трошки війна всередині навіть, бо я відчувала, що я хочу бути в Україні, з Україною і так далі, але мені снилися мітинги, мені снилися українські прапори, мені снилося, що я десь з якимись постерами, з плакатами, що ми щось робимо, кричимо, відстоюємо. Тоді ще мітингів я ще не знала, чи вони десь проводяться, не бачила і навіть в думках не могла подумати, що я в Лондон потім переїду і буду тут так активно приймати участь у цьому всьому. Мені це все снилося, це було у мене всередині. Отак я можу це все пояснити. Але не було до кінця картинки, бачення, я не хотіла їхати в ніяку Польщу, я не хотіла десь скитатися, десь кудись бігти, тікати, я не хотіла. Мені хотілося їхати з якоюсь метою, з якоюсь місією, щось нести, робити. Тому, такі основні напрямки в Рівному були – от готувати, допомагати і плести ці сітки, потім я побачила одне навчання, проводила в Києві організація по ПТСРу, як допомагати з посттравматичним синдромом і стресовим розладом. Я захотіла поїхати на це навчання, але вже в той момент у мене робилися документи на Англію, бо вже тоді відкрила Англія доступ для українців. Я вирішила, що я хочу летіти в Англію, це країна, яка має силу. Америка, Англія – це країни, які мають силу, там я побачила, що є мітинги, і я зрозуміла, що мені потрібно туди. Плюс у мене все склалося, все дуже легко склалося, я тільки задала запитання, мені все, документи, люди, все вдалося, як то Бог все дав, все оце дуже легко склалося. Ну, і плюс я із собою забрала свою найкращу подругу і її двох дітей малесеньких. Одному було десять місяців, а другому три з половиною [роки]. Вона забрала їх в Чехію, тому що переживала за них, за всі ці вибухи, за це все. Тому я забрала їх звідти, забрала з собою туди в Лондон. Для мене, якщо чесно, даже була от відповідальність на моїх плечах за них, бо вони довірилися повністю мені, і їхній чоловік довірив повністю всіх їх мені. Але мені це було навіть краще їхати, ніж самій. Коли сама, то ти просто сама, а коли ти з відповідальністю, а ще з такою рідною, і всі такі близькі твої рідні люди, то звичайно. Я за них відповідала, но і вони віддавали мені таке свого роду відчуття дому, відчуття майбутнього, бо це ж два хлопчики, майбутні козачки, які також зі мною ходили на мітинги кругом, які знають «Stay with Ukraine!». Встигла пройти оце навчання по ПТСРу, виходить. [Коли це було?] Це було в травні місяці. В травні місяці я ще встигла поїхати в Київ на навчання, пройти це навчання, з'їздити в декілька госпіталей до хлопців, попрактикувати з ними, як це працює. Ми їздили до хлопців, які тільки збиралися їхати на війну, потім були хлопці, які повернулися з гарячих точок, тому ми з ними проводили час та спілкувалися. Я встигла пройти це навчання, буквально відразу в мене завершилось навчання, прийшли документи, і я полетіла в Лондон.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Вже активно почала діяльність в Лондоні. В Лондоні я знайшла мітинги на перший тиждень перебування тут. Я просто загуглила, шукала в Інтернеті, знайшла адресу і по тій адресі просто на ту годину приїхала, побачила, що там якраз українські прапори, наші, я свій прапор взяла з собою з України і взяла з собою з України вінок, наш гарний такий вінок, мені подруга його зробила і подарувала його з собою. Вона благославляла типу з тим, я їду з якоюсь метою, тобто я ще не знаю, куди і як, і де, і до кого – толком не знала, але знаю, що їду з відповідальністю і з метою. Я взяла з собою прапор і вінок, і взяла з собою вишиванку, але моєї вишиванки немає. От про це я хочу з Вами поговорити, бо я дуже хочу до цього віднестися серйозно, вишиванку підібрати з правильними символами, знаками, з усім, щоб все була така моя-моя. На мітинг я знайшла [дорогу], підійшла до мітингу також з прапором, почула, як в мікрофон сказали ще: «Якщо комусь є щось сказати, підходьте до мікрофону». Я розуміла, що немає коли думати, треба йти говорити. Я одразу підійшла, взяла мікрофон, сказала, хто я, з чим приїхала, чим хочу допомагати, в яких організаціях я приймала участь, чим вони можуть бути дотичними, як я можу вам допомагати. Я одразу заявила свій твердий намір, в принципі мене тоді запросили дівчата, долучили до їхньої групи, яка тоді ще не мала назви, але ці дівчата робили перформанси. Вони почали їх робити з початку війни, тобто коли була «кровава Буча», вони там робили простирадла окровавлені, з кров'ю на обличчі, це все вони показували це все Лондону. Коли я тоді була, якраз саме відбулася подія з Азовсталі з хлопцями, тоді вони потрапили в полон. Ми показували полон, ми тоді були в чорному, на перший мітинг я прийшла познайомилася, на другий мітинг я вже була в чорному одязі, який ми розривали, розмальовували кров'ю, і з мішками на голові ми стояли дві з половиною години, поки тривав мітинг. Таким чином показували, що там відбувається з нашими людьми наочно, щоб тут вони це все бачили. Тут було багато фотографів, ЗМІ, вони це все фотографували, це все йшло далі в газети, ця інформація розповсюджувалась. Потім ми з тими дівчатами назвали нашу організацію «Women fight for Ukraine», у нас там дівчата такі активні з різних міст. Є дівчата, які тут вже давно були, є такі, як я, які тільки-но приїхали, але такі, хто активно, постійно, за покликом серця (так це було у нас в душі) приймав постійно участь [в акціях на підтримку України]. Ми не домовлялися, що ми там зустрічаємося, ми просто бачились на мітингах і ми так групою скорегувалися, кожний свою ідею добавляв, і потім так зорганізувалися, і так вже два роки нашої організації «Women fight for Ukraine». [Скільки дівчат у цій організації?] Найактивніше, десь біля двадцяти. Нас було більше, поступово трошки відсіювалися, бо хтось повернувся в Україну, хтось по своїм якимось причинам не міг далі продовжувати, бо це волонтерська діяльність, ніхто нікого не примушує. Хто залишився, «костяк» так можна сказати команди, десь п'ятнадцять самих-самих сильних, хто залишився до цього часу. Додавалися нові, хто [з] нових приїхав, почали активно приймати участь, в принципі в нас така злагоджена команда. Ми робимо ці перформанси на мітингах, які організовує окрема організація, яка називається

«London support Ukraine» – це євромайдан організація [London Euromaidan]. Вони взагалі дуже давно в Лондоні, вони ще до 2014-го року, як почалася ця вся війна, вони вже тоді були зареєстровані, засновані, з того допомагають Україні, постійно. Мене дуже вразило на одному заході, коли їхній керівник організації розповідала, дуже потужна сильна жінка, Наталія її звати. Як почалася війна, сто днів український прапор не сходив з рук. Тобто вони тримали прапор напроти посольства сто днів, з рук він не сходив. Вони чергували, вони мінялися, вони вночі мінялися, сто днів прапор з рук не сходив. Це був такий сигнал для всього світу, що ми будемо стояти до останнього за Україну і з Україною. Я думаю, що це також одна із причин, чому Британія так допомагає, чому тут дуже сильний волонтерський рух, тут дуже сильна підтримка. Саме не скажу, що великої кількості людей, але стабільної кількості. Стабільної тих людей, які постійно це роблять уже яку кількість років. Я щаслива, що я знайшла їх, що я до них прийшла, я їх відчула, знайшла, з ними і лишилася. Я весь час з ними на мітингах, можна сказати, і жила. Ці мітинги проводять три рази на тиждень по дві години напроти [будинку] уряду в центрі самого Лондону. Є ще третя організація, з якою трошки дотична була, це «British humanitarian aid». Ця організація займається медичною допомогою, медичні реанімаційні автомобілі й медичні аптечки і так далі, тому вони окремо ще допомагають. [В Україні] я психологічно трималася, тому що я звикла бути людиною, яка допомагає іншим. Це була теж одна із причин, чому я в той Лондон захотіла полетіти кудись, тому що я задалась питанням, коли вже було емоційно і важко, і не зрозуміло, і настільки якось не ясно, цей весь хаос, якось допомагати більше, а можливості немає, то я почала задаватися питаннями, добре, йти на роботу кудись, і мені було аж смішно, два варіанти, це було в поліцію або за кордон. Я така дивилася на це, що поліція набирає людей, їм катастрофічно не вистачає, але одного поліцейського вдома достатньо, у мене брат поліцейський, і він ще група швидкого реагування. Був, коли була Буча, оце саме критичний, до речі, момент для мене, для моєї сім'ї. Тому що він був там, коли визволяли Бучу, коли Гостомель визволяли, він був там на завданні, і від нього не було зв'язку. Від нього не було зв'язку перших чотири дні. Один раз позвонив мені, тобто він не встиг попередити нас, що у нього не буде зв'язку. Але ми бачили в новинах, що там відбувається, і знали, що він десь там, а немає як позвонити, дізнатися... Мама моя, їй було дуже важко, я її отак прям трусила, казала: «Мамо, не переживай, нема новин – це теж добрі новини. Краще молитися. Переживання тільки гірше, тому, будь ласка, тільки молись і все». Я від себе, у мене більше включалася така [...] свідоме бажання рішити питання. Я передзвонила до того, до кого була дотична, до якихось керівників, запитала, дізналася тих людей, які дотичні. Почула одну й ту саму інформацію, що вони без зв'язку, але з ними все добре. Передала це мамі і просто підтримувала батьків. А сама – не дозволяла собі просто розкисати. Що допомагало? Допомагав трішки спорт. Йти, щось робити, оце руками плести – воно теж допомагало, щось отакого плану робити. Потім брат появився на зв'язку, позвонив мені. Він знав, що я стабільна, я емоціям не надавала руху, то сказав, що в нього не буде ще зв'язку ще кілька днів. А потім три

дня не було зв'язку. Це було найважчий період для мене, для моїх батьків. Ми знали, що там дуже страшно, і там ці страшні речі відбуваються, а він там. Коли він повернувся додому, то він був дуже худий. Вони там пробули, і він просто такий, кілька днів були без їжі, десь заблоковані... Він такий прям стягнутий, то мені була така... Тому для мене це був такий серйозний ключовий момент, усвідомлення реальності було також жорстке, жорстоке, але я шукала вихід. Я завжди задавалася питаннями, де я і що я можу зробити? Я захотіла їхати за кордон, щоб тут шукати, кричати про Україну, допомагати максимально. [Як, перебуваючи в Лондоні, Ви підкреслюєте свою українськість?] Дуже хочеться одягом показувати, тобто таким, що можна. У мене там сережки з гербом України, в мене є там такі маленькі значечки з Україною, є більше такі знаки, які я ставлю на цей... Є малесенькі значки такого плану, сердечка України, навіть десь я по-спортивному [стилю одягу] вийшла буквально у мене біля будинку, все одно щось є, що пов'язано з Україною. Резинки у мене такого плану українські жовто-блакитні, яких я купила багато, я їх просто дарую. Я їх просто дарую тим, хто мені сподобався, [до] кого я щось відчула, що мені трішки близька ця людина, тому я просто дарую ці резинки. Я купила такі значечки, вони шкіряні, ключик можна тягати до автомобіля і домашній ключ, такі як шкіряні брелочки, – я їх дарую чоловікам, вони досить стильно виглядають, там маленький символ нашого герба і вище напис «Віри-мо». Я їм перекладаю, що ми всі віримо в перемогу. Також дарую для людей, хто мені подобається, що я відчуваю, хто підтримує Україну. А себе хотілося максимально ідентифікувати, я собі купую бренди, багато купую наших українських брендів з нашим гербом і дуже хочу вишиванку. Прям настільки я хочу собі таку правильну зі всіма нашими знаками, підготувати себе до якої такої великої події, де от хочеться зайти, і щоб всі розуміли, що оце Україна... [Чи Ви підтримуєте українські традиції за кордоном?] Так, підтримуємо. Тут розповідаємо іноземцям, розповідаємо, також пересказуємо різницю, наприклад, вони мають шоколадні яйця, а ми зварили яйця. Минулого року показували, що в нас є традиція битися яйцями. Весело. [Фарбували?] Так, фарбували, показали їм, як оце все робиться, і навчили їх. Їм подобається. Тут ще я зрозуміла, [що] наша головна задача – подібатись їм, тому що має бути баланс в усьому. Якщо надто багато болю і цих всіх емоцій, вони цього уникають. Не хочеться також бути в синдромі жертви, хочеться показати, що Україна сильна, велика, багата країна, багата на культуру. Глибока країна, так, так. Хочеться показувати їм усе, навчати їх, через таку призму знайомити з Україною. Одна з дівчатами нашими, наша ця організація «Women fight for Ukraine», наша ідентифікація – це те, що ми в вінках. Постійно ми в вінках, у нас вінки в волоссі. Я свій вінок відчувала, що він мені знадобиться, я його привезла, дуже багато компліментів отримаю за цей вінок. [Треба ще намисто справжнє.] Так, намисто справжнє, вишиванку справжню, так, так. Мій досвід, це коли я перший місяць сюди приїхала, це знайшла мітинги, на мітингах почула, що їм потрібна допомога з фандрейзингу, який організують там в іншому кінці Лондона: збирати типу гроші. Я не розуміла, як це має бути, я на той момент була вільна, не працювала тоді, було два тижні як була в

Лондоні. Я не знала, який транспорт, я не знала, як туди добратися, я загубилася рази два чи три, але запитувала людей, мене провели. Я потрапила туди, і вони збирали там гроші, просто банально там кансел дозволив, тобто така процедура, кансел дозволяє, тоді можна це робити. [Під час] великого тенісного матчу [при вході на стадіон]. Як зараз пам'ятаю, почався дощ, люди всі бистро проходять, і там «Support Ukraine»... Всі такі вже духом пали, я на них дивлюсь, кажу: «Е, так не продамо, з таким настроєм. Давайте якось музику включимо, давайте веселіше оце все». Ми включили нашу «Червону калину», ми співали наш Гімн, ми співали «Стефанію», були такі веселіші, нам стало веселіше від того, і дощ пройшов. Почали кидати нам гроші, почали всі збиратися. Потім я дала завдання найти колонку. Хлопці на наступний день принесли колонку, ми включили музику. Тобто ми це вже голосно робили, закликаючи людей так цільово, я могла говорити «people help stop this war», і тоді ми почали збирати. Ми тоді за тиждень зібрали десять тисяч фунтів, це було дуже сильно. Тиждень часу ми так приділили цьому з музикою, з нашими піснями. Мені хотілося допомагати більше. Так, так, пісня дуже допомогла. Тому так, через пісні знайомимо. [Якою Ви хочете бачити Україну після закінчення війни?] Хочу бачити Україну великою, розквітаючою, сильною, могутньою державою, яка через кров, через весь ось з попелу, можна сказати, воскресла і ідентифікувала себе нарешті як окрему незалежну державу з сильними справжніми щирими лідерами, яка показує приклад усьому світу. Приклад єдності, приклад незламності, приклад сили духу і віри до останнього, тому що такий час, як ми зараз живемо, навіть морально триматися дуже складно, тому що в нас як внутрішнє, так і зовнішнє є великий тиск, всередині та ззовні. А ми ще маємо триматися в балансі, ще умудряємось посміхатися. Тому ми маємо це віджити, ми маємо це максимально побороти, це і питання корупції, це і питання несправедливості. Все має стати на свої місця. Просто я вірю в головне те, що люди є такі, які дійсно чисті, світлі душею, мають об'єднуватися і рухати це все. [Це] те, [у] що я вірю. Я хочу щоб отакою Україну побачив увесь світ, що це буде та країна, той народ, який покаже приклад сили незламності духу.

ДУБЕНСЬКИЙ РАЙОН

м. Дубно

Записала Г. Бондаренко 3 січня 2024 р.
у м. Дубні Рівненської обл.
від Нечипорук Л. П., 1955 р. н.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Волонтерські центри у нас були ще з 2014 року, потім вони трохи згорнули діяльність, а з початком повномасштабного вторгнення знову активізувались. Жінки з нашої греко-католицької парафії Вознесіння Господнього шили все необхідне для фронту – одяг, розгрузки для хлопців, аптечки і все таке, що наші машинки були здатні пошити. Все це обладнання швейне нам було надане благодійними фондами. [Це релігійні фонди?] Так, і вони давали допомогу під щось, під якийсь конкрет-

ний проект. На початку вторгнення, коли був брак одягу, амуніції, ми цим займалися, а потім нам сказали, що проблема комплектації армії цим вже більш-менш вирішена і пріоритетною є допомога переселенцям. [Тоді ви почали допомагати переселенцям?] Так, до нас у храм поступали продукти харчування від релігійних організацій Чехії, Польщі, «Карітас» є такий фонд, ми роздавали їх переселенцям, що прибули до нашого міста. [Чи поповнилася ваша парафія новими прихожанами з переселенців?] Ні, у нас ходять ті, що й ходили раніше. Зараз ми готуємо продуктові посилки, які передаємо на фронт. Кожної середи відсилаємо десять-п'ятнадцять посилок на Запорізький напрямок Новою поштою, в основному це випічка: печиво, пиріжки. [Чи у вас є спонсори?] Громада збирає гроші: в суботу печемо хліб, пиріжки, печиво, щоб продати всім бажаючим в неділю, окремі родини допомагають. Є одна родина фермерів, у них автоклав, вони спочатку привозили нам каші, тушонки дватри рази на тиждень, зараз дватри рази на місяць теж ввозять. З мукою нам помагали спочатку, особливо тоді, коли вона зникла, звертались до Дубенської райради, вони нам помагали. «Карітас» дав нам гроші на електричну піч з конвекцією. Ми тоді багато готували їжі: варили вареники, пекли хліб, годували учасників тероборони. У нас майже в кожній школі плетуть маскувальні сітки, кікімори на фронт. У багатьох школах проводяться благодійні ярмарки, зібрані гроші йдуть на ЗСУ. Діти молодших класів пишуть листи і малюють малюнки воїнам. У нас в церкві отець часто звертається до дітей з проханням написати листи чи намалювати малюнки.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ Поховання воїнів. [Як у вас ховають загиблих воїнів?] У нас багато чоловіків одразу ж записались в тероборону, зараз вони всі на фронті. Багато моїх знайомих воюють, більшість ще з 2014 року. З нашого будинку багатоквартирного, слава Богу, ніхто не загинув, але загиблих багато є. На центральному кладовищі є Алея героїв, біля кожної могили – державний прапор. У центрі міста встановлені портрети всіх, хто загинув на війні, починаючи з 2014 року. Зараз деякі школи беруть імена колишніх випускників, які загинули, хочуть назвати декілька вулиць на їх честь. Тепер тих, хто на щиті, доправляють спочатку у Рівне. Тоді повідомляють сюди у Дубно і на центральній площі міста в певний час збираються люди, священники з українських церков. Відбувається громадська панахида. Після цього родини за бажанням відспівують воїнів у тих церквах, куди вони ходять, або провадять одразу на кладовище і ховають на Алеї героїв. Відспівують тільки священники українських церков.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ Конфесійні взаємини. [Чи у вас багато храмів московського патріархату?] Та повно. Частина парафій перейшла до української церкви після Томосу, а з початком повномасштабного вторгнення жодна не перейшла. Кажуть, один священник був готовий перейти, але його громада не підтримала. [Дивно. Частіше буває навпаки. Чим люди це пояснюють?] Найчастіше кажуть, що туди ще батьки, діди ходили. Я не розумію, як так можна: у однієї жіночки, що ходить до московського патріархату, загинув на війні син, а священник того храму, у який вона ходила, відмовився його ховати. Але навіть після

цього вона ходить туди... А було таке, що одного воїна поховали разом з іншими на Алеї [героїв], відспівували українські священники, то мати потім його перепоховувала і відспівувала у московській церкві. [Навіщо вона це зробила?] Кажали, що вона хотіла, щоб він був похованим у своєму селі, щоб близько було ходити. Але вона могла спочатку це обговорити, це ж не примусово ховають на центральному кладовищі. Раніше до мене часто дзвонила Рая, моя однокласниця, вона співає в хорі московської церкви, то коли вона дізналась, що я перейшла в греко-католицьку громаду, перестала зі мною спілкуватись. Я чисто случайно попала в цю громаду. Мене туди внук менший завів. Ця церква поруч з нами [розташована], і там був дуже гарний священник, який мав добрий підхід до дітей. Він став і до церкви ходити. Я кажу доньці: «Не годиться, щоб дитина сама ходила, ти ходи, в тебе ж баба – католичка». А потім донька стала мене запрошувати. Я пішла, там все українською мовою, я все розумію. Все таке саме, як у православних, тільки владику іншого прославляють. Мені там сподобалось. Бо до того ходила в церкву, аби ходити. Ще й від священника багато чого залежить. Тут такі священники, що зробили, як то кажуть, парафію живою.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Внутрішня міграція. [Чи у вашому місті багато переселенців?] Так, багато, скільки – точно не знаю, але раніше всі гуртожитки, у нас багато різних училищ, були заселені. З часом багато з них виїхали за кордон, тут у нас ближче до кордону, якась частина змогла знайти роботу і залишилась у місті. У Мирогощі є коледж, там у гуртожитках вони теж живуть.

РІВНЕНЬКИЙ РАЙОН

м. Березне

Записала Г. Бондаренко 24 березня 2024 р.
від Гуменюка Ю. Д., 1957 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. Десь в глибині душі я знав, що буде повномасштабне вторгнення, але в голові це ніяк не вкладалося. Як це так, щоб була така війна та ще й з росією. Хоч по правді сказати, я знав все це за декілька днів. Мій старший онук учився в Харкові в Академії внутрішніх справ. Мені подзвонили хлопці знайомі з органів, з СБУ. Сказали: «Забирай онука, бо скоро буде війна, буде щось страшне». Я говорю: «Хлопці, та що ви таке кажете?» Вони говорять: «Ну, добре, наша справа попередить, а твоя справа вирішувати самому, що робити». Ніякої тривожної валізки я не збирав. Я, знаєте, такий парень отчаяний: я вірю в те, що як Бог дасть, так і буде. Можеш іти по вулиці, впаде кирпич на голову, а можеш сидіти на балконі, де будуть стріляти, всі загинуть, а ти залишишся живий. Тут у нас в Березному не було прильотів, це [у] Рівне разів три чи чотири прилітало.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Форми самоорганізації. [Чи організовувались у вас загони тероборони з початком повномасштабного вторгнення? Як діяла міська влада?] Місцева міська влада майже нічого не робила.

Я до цього двадцять п'ять років працював депутатом міської ради, був головою районної ради, то так знаю трохи людей. Розповідали, що деякі наші такі крупні бізнесмени, а також перші особи з місцевої влади намагалися виїхати за кордон в перші дні, їх не пропустили. У нас при воєнкоматі була створена територіальна оборона, у місті масово всі робили «коктейлі Молотова». Але це була ініціатива знизу, не від влади. Блокпости були в районі, у кожному населеному пункті, і при в'їзді і виїзді в район теж були блокпости. Люди у нас молоді, допомагали хто чим міг: хто міг, допомагав фінансово, хтось ходив патрулювати місто – всі щось робили. Пізніше вже і влада почала щось робити, але так більше примазалась до того, що люди роблять. **Волонтерство.** [Чи у вас діють якісь волонтерські центри?] Ну, як центри? У нас є такі люди, що ще з 2014 року воювали. Є поранені, ветерани з інвалідністю, чоловік десять-дванадцять, це такий кістяк, вони займаються організацію всього процесу. Ми всі – місцеві бізнесмени – долучаємося до цього процесу. Скажімо, коли приганяють машину для фронту, то в мене на підприємстві є такий шофер, він перебирає цю машину, ремонтує, тому що у всякому стані бувають автомобілі. В основному з Англії гонять машини, а там інколи буває просто металолом. Я вже говорив, що це англичани мають нам платити за те, що ми від них це вивозимо. Мабуть, їм було б дорожче це утилізувати. З нашого району вже більше ніж сто автомобілів переправили на фронт. [Чи відбуваються у вас якісь благодійні акції?] Зараз у зв'язку з умовами військового часу всі публічні заходи, святкування у нас не проводяться. Благодійні ярмарки в районі і по селах – це єдине, що проводиться, всі зібрані на них кошти відправляють для ЗСУ. У школах теж проходять такі заходи. Діти печуть і продають солодощі, гроші передають на армію. **Внутрішньо переміщені особи. Біженці.** Якраз перед тим як почалась велика війна, моя невістка – дружина старшого сина – мала родити. Тут вже бомблять, страшно. То син відправив її в Карпати до своїх знайомих. Вони там жили в Берегово п'ять днів: моя сваха, невістка, її молодша сестра і ще моя онучка, їй два роки. У Мюнхені у моєї свахи жили знайомі. Вони мають свій бізнес, власний будинок. От вони кажуть: «Що ви там будете ютитись у тому Берегово, приїзджайте до нас». У них свій великий будинок, хороші умови. Вони звязались там з лікарнею, домовились, що вона буде там народжувати, проплатили. Син залишив невістці свою машину, от вони сіли в машину і поїхали туди. Спочатку приїхали у Венгрію [Угорщину], там їх ті люди зустріли і забрали до себе в Мюнхен. То вони були там десь із 7 березня аж до 25 травня [2022 р.]. Вони не реєструвались у Німеччині як біженці, просто жили у знайомих за власний рахунок. Внук там народився, якраз трохи окріп, йому вже було два місяці, як невістка захотіла повернутись додому. Каже, що буде, то й буде, але хай вся сім'я буде разом. Були проблеми з документами онука на виїзд, він же там народився, потрібно було через посольство оформлювати документи. То я туди поїхав до них, там шукали знайомих, щоб пришвидшити зустріч в посольстві. Нам вдалося швидше оформити документи, а потім ми вже разом поверталися сюди в Україну. [Чи є у вашому селищі переселенці із зони активних бойових дій?] Були і є переселенці. Спочатку було десь до тисячі осіб. Тут у

нас є лісотехнічний коледж у Березному, один з кращих коледжів в Україні. У коледжі є такі три хороших гуртожитки, і ще в нас є вище професійне технічне училище, у них теж є один такий великий гуртожиток. Так в цих гуртожитках розмістили всіх цих переселенців. [З яких регіонів були біженці?] З усієї України: Донецьк Луганськ, Херсон, Миколаїв, Харків, Дніпро, Суми. Коротше, весь Схід і Південь. Зараз уже трошки менше лишилося: частина роз'їхалася. Хто куди, хто – в Польщу, хто – в Німеччину. В основному вони розмовляли російською мовою, але старалися і українською говорити. **Конфесійні взаємини.** [Чи фіксувалися у вас переходи релігійних громад з УПЦ в ПЦУ?] У нас в районі є і українські церкви, і церкви московського патріархату. З 2022 року десь в чотирьох чи п'яти селах громади перейшли в українську церкву. У нас в місті є церкви обох юрисдикцій. Просто раніше була така ситуація, що перший керівник району трохи переборщив з намаганням вплинути на процес переходу до українського патріархату і цим налаштував тільки проти себе людей. У нас не було жодних конфліктів на релігійному ґрунті. Коли я ще працював головою райради, то у нас у приміщенні адміністрації відбувалися молитовні сніданки. Раз на місяць о 9:00 ранку збирались представники різних конфесій, православні, протестанти, і спільно молились. У мене з ними всіма склалися хороші стосунки, представники релігійних організацій часто допомагали у вирішенні якихось питань з облаштування міського побуту. Наші священники, ці, що у церкві так би мовити московського патріархату, вони розумні, патріотично налаштовані, завжди допомагають людям. У нас в районі більше людей ходять в цю церкву, навіть у час війни. **Декомунізація.** У місті давно відбулася декомунізація, у нас давно немає пам'ятників Леніну. Перейменовані вулиці, наприклад, вулиця, на якій я проживаю, називалась вулицею Цюлковського, тепер вона вулиця Героїв України. Найдовше протримався, мабуть, пам'ятник Кузнецову, був однойменний колгосп імені Кузнецова, там стояв його бюст, але років три-чотири тому його також знесли.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ Поховання загиблих воїнів. [Як у вас відбувається прощання із загиблими воїнами?] У нашому районі уже, мабуть, десь більше п'ятдесяти чоловік загинули на фронті. Організація поховання воїнів у нас дуже добре організована. Напередодні у соціальних мережах, наприклад, на Facebook сторінці громади з'являється оголошення про те, що відбудеться зустріч загиблого воїна. Якщо він мешканець Березного, то похоронний кортеж проїжджає центральними вулицями. На центральній площі міста збирається дуже багато людей. Люди стають на коліна, дуже багато квітів. Якщо загиблий із села, то його везуть далі в село, по селах так само зустрічають воїнів живими такими коридорами. Тоді родина вже проводить похорон відповідно до своєї конфесійної приналежності: хто українського священника запрошує, хто – із церкви московського патріархату. У нас тут є такий отець Назарій, він з української церкви, сам волонтер і капелан. Він завжди супроводжує машини, які ми гонимо на фронт, і бере дуже активну участь у похованні воїнів. Коли в центрі міста відбувається похорон, то священник веде цю траурну церемонію. Потім процесія відправляється на кладовище, ховають з

прапорами, траурною музикою, віддається салют. На центральній площі у нас є Алея героїв, де портрети загиблих. Ще не всі фотографії встановлені. [Чи є у вашому селищі пам'ятні дошки на честь загиблих воїнів?] Так, звичайно. Майже кожен загиблий воїн тепер має свою меморіальну дошку. Вона виготовляється з мармуру, і такі дошки прикріплюються на школах, де ці воїни вчилися. Так, на кожній школі можна побачити по п'ять-шість дощок. По школах проводяться зустрічі з воїнами, які повертаються з фронту у відпустку. Вони зустрічаються з дітьми, розповідають їм про війну.

м. Корець

*Записала Н. Стішова 22 грудня 2023 р.
у м. Корці Рівненського р-ну Рівненської обл.
від Рой Валентини Петрівни, 1958 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи було у Вас відчуття, що може початися повномасштабне вторгнення росіян?] Ні. Звичайно – ні. [Коли Ви дізналися, що розпочалася війна, і які були Ваші дії?] У нас робочий день, я в школі працюю – в їдальні, із шести ранку. Я прийшла 24 лютого як завжди на роботу. Включила плиту, вода кипить, накрутили фаршу. А це ж риба, її розібрати, фарш накрутити, котлети зробити, давай жарити. А в мене приходять есемески з повідомленням про «надзвичайний стан», «в Україні оголошено надзвичайний стан». Я ж телевізора не бачу, в мене ж немає ніяких ні повідомлень, ніхто мені нічого не дзвонить. Від директора розпорядження – надзвичайний стан – нічого не готов. Вихожу, завгосп прибіг, кажу: «Сергійович, що мені робить?». Він каже: «Не готуй». Я кажу: «Єслі шо – вода кипить». Він каже: «Дітей сьогодні не буде». Ну, не буде, то не буде. Виключила плити. Давай, а вибачте, десять кілограм риби перекручено, куда його, що його даліше робить? Ну, в морозилки назад заложили. А тоді ото вже узнали, що війна. І тоді ми, ну, буквально через пару днів, ми почали на кухні готувати – вареники, пельмені, бо поїхали вже переселенці в нас. Начали у садочку готувати приміщення для тих, хто приїде, у водолікарню поселили, кого по хатах поселили, бо приїхали мамочки з дітками. Потом тероборона появилась. Ми, школа, садочок, училище – готовили, кормили там тероборону в училищі, а ми в школі ліпили, полуфабрикати робили: вареники, пельмені, пироги пекли і їм туди завозили. Робили всі техпрацівники, я біля них як начальник, на кухні ставали і працювали. А всі зносили, і ті самі вчителі зносили, хто що міг: і гриби, і мішок борошна привезли, і олію позносили. І ми два місяці ось цим займалися. А потім сказали всьо – харош. І отак було. [Скажіть, будь ласка, чи були в Корці тривоги?] Так, були, і частенько були. Такий випадок був із сереною. Як перші переселенці сюда приїхали, і включили серену, а вона – переселенка – йде по вулиці. Вона посеред вулиці присіла, голову закрила і дивиться, шукає, звідки летить, вона не знає, куда їй бігти. Друга, у водолікарні, якраз чоловік на зміні був, якраз включилася серена, а вона вийшла на вулицю, і загуло, а вона не знає, що робить. Вона сигарету схватила, руки трусяться і не знає, куди ховатися, хоч під лавку кудась залізти, і не указали, куда їй заховатися, і не пояснили, що можна не ховатися, що вона тут в безпеці, що тут не при-

літає. За весь час в Славути в нас гупнуло було, що вікна задребезжали, і пару днів назад самолёт полетав, тоже вікна задребезжали. А так, Бог милував, – у нас немає нічого. У нас – тихо, спокійно. Хоча коли тривоги включають, то ми дітей спускаємо в бомбосховища. Якщо діти є в школі, то діти спускаються, а ми ту їжу в судочки і розносимо їм по бомбосховищу, де вони і їдять. Судочки і виделки одноразові, і ми все їм туди заносимо. Стараємося, щоб всім добре було.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Гуманітарна допомога.*

[Звідкіля приїжджали переселенці?] Приїжджали зпід Києва, з Бучі, Ірпіня. Водолікарня віддала пару палат – вони там жили, хтось по хатах. Деяким ми варили і в судочках несли, бо приїхали вони, а в дитяти ацетон одкрився, і в лікарню попало дитя із мамою. Нікого [з] родичів, нічого немає, і їдальня закрита. Чим будуть вони там харчуватися? Ну, якраз ми напекли пирогів, якраз вареники і пельмені зварили і в судочках занесли їм туди. У кого шо було, які речі, які хто мав спортивні штани, тапочки – хто що. Її туди в лікарню занесли. Кудя вони потом ділись, то ми не знаєм. У нас директор гуманітарку привозить із Польщі. У неї там якийсь фонд є. [Український фонд чи польський?] Польський фонд. І тоді ту гуманітарку тут роздавали. Її чоловік, наскільки я розумію, – підприємець, і він працював із цим фондом, і вони тоді почали сюда завозити. Бо ми, і памперси, і порошки, і туалетний папір, зубні щітки і потім ото сортували, і вона вже потім роздавала. Потім і продукти привозили, і макарони, і все те сортували дівчата по пакетам. І тоді кожен приходив, то хто приїжджали з якихось сіл, я не знаю звідкіля, люди плакали. Там і речі привозили, хто з дому – наші вчителі приносили, а то в основному польські ці речі підбирали. Мужик приїхав, а вже так прохладно, а він в одних спортивних штанах і в футболочці. Я не знаю, звідкіля вони. Звідкілясь вони їхали, я даже не знаю, звідкіля вони їхали. Ну, то перші, то були Ірпінь і Буча, то точно, а потом звідкіля вони їхали, то вже даже не питали. Вони приїжджали на міську раду, і їх потім розпреділяли, де в яке село, де до якоїсь бабуськи поселяли. Якись перевалочні пункти робили. Вони там тижденьдвამісяць поживуть, а потім вони далі їхали. Приїжджали різні люди. [Дотепер переселенці в Корці є?] Я навіть не знаю, вже того як було, то немає. Може, де і є, але діти переселенців є у нас. Вони тут у школу ходять, на уроках сидять. Але в тому році були одні, в цьому році вже інші. У цьому році є дитина із Запорізької області, зпід Харкова є діти, зараз ходять до школи, і ще відкілясь. А ті, що були раніше, то вже половини немає, де поїхали даліше, а може, хіба вернулися. То я вже того не знаю, не скажу Вам. Звичайно, якщо є куди вернутися. А ці, що в школі у нас є, то вони безкоштовно у нас харчуються раз в день. [Де вони живуть?] Де вони живуть – не знаю, але до школи до нашої ходять. [Чи на базі школи у Вас проводилася волонтерська діяльність, і хто долучався до неї?] Так, ми в школі, у шкільній їдальні все готували, а вчителі приносили продукти. Ми, хто готують, – технічні працівники, крім нас більше ніхто не готував у нашій школі. І тоді, коли ми вже все наготуємо, то наші вчителі на машинах розвозили, а якщо у садоч-

ку була машина, то вони приїжджали і забирали, і на училище відвозили уже готові пироги, вареники та й все, що наготували. А також ми ще й заморожували напівфабрикати, а потім коли треба було швидко, то ця заморозка виручала. Всі морозильні камери були загружені. **Волонтерство.** [Чи були ще волонтерські центри, крім тих, що опікувалися переселенцями?] Так, такі були, вони і зараз є. Ми помагали їм якось розгружати машини хабовські. Але я про них нічого не знаю. [Можливо, Ви знаєте, що на армію передають?] Я у Фейсбуці якось читала, що Новокоарецький старостицький округ збирали, то на дрон, то якомусь солдату на каску збирали, на тепловізор збирали. Якись там є волонтерські організації. Я читала, що в другій школі плетуть захисні сітки, до цих пір плетуть. Я знаю це, бо якось днями читала у Фейсбуці: «До кого можна звернутися – нам потрібні сітки». А відповідають, що знайдіть таку-то і вона Вам скаже. Так що до цих пір плетуть сітки. [Ваші спостереження – чи змінилося ставлення до військового?] Да, змінилося. Зараз з повагою відносяться. Зовсім інше ставлення – змішані відчуття поваги, вдячності, співчуття, емоції викликають і радість, і сльози.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Чи багато загиблих на війні з Корця?] Так, багато, дуже багато гине люду. Вони, до речі, всі, хто загинув, то всі портрети в центрі можна побачити. Там фотографії, не тільки з однієї сторони, а там вони трьохсторонні стоять. [Чи є відмінність у поховальних та поминальних обрядах військових?] Звісно, що є. Сьогодні якраз хоронили солдата. Ми всю інформацію дізнаємося із Фейсбука. То коли його везли, то всі його зустрічають стоячи на колінах. На площі прощання проводиться, а потім вже з площі, то на те кладовище, звідки він родом. Цього, що сьогодні ховали, то він був із села Весняного. Привезли в Корець, на площі мітинг був прощальний, і тоді вже відсіла повезли на прощання в його село. У нас на площі у центрі стоять фотографії цих всіх хлопців, і в нас даже в школі, як заходимо, то алейка є тим, хто вчилися в школі. У нас фотографії цих загиблих солдатів єсть. А на самій школі є пам'ятні таблички тим хлопцям, які загинули в 2014 році. А в центрі Корця і на алейці, то це ті, хто зараз загинули.

РЕЛІГІЙНІСТЬ ТА РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ [Скажіть, будь ласка, чи є волонтерська допомога від релігійних громад?] Так, є також допомога. Коли має їхати машина, то батюшка об'являє про це. Тоді хто що може принести, то нехай приносить на тоді-то до церкви, потім вже вони об'єднують і одвозять за призначенням, з ким домовилися. Таку допомогу організовують одночасно від усіх приходів.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. [Чи змінилося ставлення до російської мови?] Тут російською мовою майже ніхто не розмовляє. Хіба хтось приїзжий, а так, то ніхто. Деякі переселенці були на Старому Корці, бабушка пустила їх до себе, ну, поселили, так як треба, їм допомогти. Люди і борщ їм зварили, щоб не голодні були, поки таки трохи освоються, принесли їм все. А на другий день та жіночка, яка туди заселилася з дітками, сидить і жде, а тоді каже: «А чого ви сьогодні не прийшли, чого ви нічого не прибираєте, чого ви мені їсти не готовите». Тобто є такі, що вважають, якщо їм

допомагають, то вони повинні відчувати себе як у готелі. От Вам переселенці були такі. Я не знаю, відкіля вони приїхали, я не буду казати, але явно, що вони не з Бучі чи Ірпіня, бо з тими я сама спілкувалася. Але люди... На базарі молоко береш і чуєш – бабушки між собою говорять, що то були от люди пустили їх як от по-людськи, поселили, як своїх рідних прийняли. А вони вибрались, і коли білизну розбирали для прання, то знаходили отакі от записки. Так що і таке було, всі люди різні, всім не угодиш, якби ти не старався. Ще був такий випадок з переселенцями у школі. Дівчинка, учениця сьомого класу, вона переселенка, сюди приїхали з батьками. Батьки десь, ну, напевно, якусь допомогу отримують. І та дівчинка, будучи в статусі переселенки, дуже зверхньо себе поводила і вимагала до неї більшої уваги, бо каже: «Я з Новосьоловки». А я до неї: «Ану розкажи мені, з якої Новосьоловки?» А вона мені: «А ти откуда?» Кажу: «Не ти, а Ви». Кажу: «Новосьоловка за Гуляйполем». Вона каже: «Да, я знаю». Я кажу: «Я тоже знаю. Так що не нада обманюють і давай спокійніше». Спочатку дуже неприязно ставилася до всіх, а це дивлюся, вже приходить їсти, і з дівчатами роздружилася. Вже ця корона спала, вже трошки пообтерлася. Вже стала більше на українській мові розмовляти, бо й уроки йдуть на українській мові. У нас у школі дев'ять дітей із сімей переселенців, але ж такі є і в першій школі, і в третій школі, але скільки їх, я не знаю. А взагалі переселенців є у Корці, і з Вінниці є, і з Київщини, і з Запоріжчини також є. Війна наробила гармидеру в державі, і Ви знаєте, показала – хто є хто. А ми сюди з чоловіком – родом з Корця – як приїхали в 2013 році, і в тому ж році начався «Майдан», а ми з чоловіком пішли на біржу ставать, роботу почали шукать, і так я опинилася в школі кухарем. І так сбіглося, що ми їхали на Батьківщину чоловіка, а в державі починалися революційні настрої. І оце ми тут вже десять років. [...] Із переселенців ми некого до себе не брали, бо я зранку до ночі в школі на кухні, чоловік теж на роботі, та й не просився ніхто, і нікого не направляли до нас. Ми чим могли, тим допомагали. Я це роблю тому, що я не бачу своїх внуків, і компенсую це тим, що віддаю все своє тепло і свою турботу цим дітям, які до мене приходять. Це щодня потрібно сто дітей нахарчувать, на кожній перерві і чай, і булочку, яку ще треба спекти, або хлібокомбінати привозять. А потім ще приготувать на п'ятдесят дітей на групі продовженого дня, теж ж їх нагодувать. І ми вдвох. Я в п'ять ранку встала, в мене в шість [ранку] уже плити включені – всьо, я вже в роботі. І так щодня. Отак живемо, допомагаємо, чим можемо, і чекаємо на нашу Перемогу. З нетерпінням чекаємо.

Записала Н. Стішова 22 грудня 2023 р.
у м. Корці Рівненського р-ну Рівненської обл.
від Рой Зінаїди Михайлівни, 1963 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи було у Вас відчуття, що може початися повномасштабне вторгнення росіян?] Ні, не було, та й чого воно мало бути. Ніні, не було. Про війну я дізналася десь о шостій годині ранку. Мені брат каже: «Ну, шо – війна почалася». А він в нас такий жартівливий, то я й не повірила, та йому у відповідь на жарт кажу: «То певно!». Він тоді вже серйозно: «По телебаченню щойно сказали». Я вже на

роботу саме виходила. Прихожу на роботу – в усіх паніка, у всіх шок. Спочатку то всі не вилазили з телевізора, слідували, ночами не спали, відстежували ситуацію. Дехто виїхав відразу зранку. [Багато людей виїхало?] З нашої роботи, то небагато: в одного дружина виїхала, один працівник виїхав, ще одна за кордон поїхала, бо в неї там чоловік був, то вона так і не вернулась. Виїжджали у Чехію та Польщу. Одна то повернулася з Польщі. Проблем там знайти роботу не було, створювали умови для тих, кому потрібні були знання мови на роботі. Діти там також швидко адаптуються, зі школою та садочком теж проблем не було. Звісно, кожен має право розпоряджатися, як йому виходить і як він бажає. Але в мене виникало питання, чому їхати тим, хто з наших територій? Ті, хто бідували, страждали, то зрозуміло. Вони втратили житло, а відтак і роботу, і так далі. А ті, хто тут, – не розумію. Можливо, якісь страхи? Може, думали, а як прийдуть сюди? Ну, може, щось таке. Ну, а ми тут – робота. Я працюю в суді. Ніхто не знає, що буде – будуть діяти суди / не будуть, чи справи розглядатимуть, чи як – одні питання. На початку почали плести сітки, різали для них заготовки, на це зносилися, хто – своє, і ще люди приносили. Відразу то багато в тероборону записалося, то був такий порив, така захисна реакція. І тоді ще блокпости були кругом виставлені – і в середині міста, і на в'їздах. Хлопці постійно чергували. І не то, що вони як з дому йшли, а в нас є ПТУ, і вони організували там штаб, і вони були призовані. Вони там і жили, і харчувалися, тобто вони знаходилися там. А тепер не подобається, як роздають повістки, кажуть, що неправильно так. Воно то, може, й так, але хто має воювати – частину убили, частина сидять за кордоном, частина сидить по льохах, частина ще щось там. А хто буде воювати? Ми ж всі хочемо, щоб була перемога, то треба враховувати ситуацію. Бо та хвиля, коли був порив, то вона вже вляглася – це добровольці. А тепер поступово вже все затихло. Бо раніше, то ніхто не знав, як там і що воно буде, як складеться і куди вони зайдуть. А вже через деякий час після початку війни, то почали своїми обов'язками на роботі займатися. [Чи були обстріли вашого населеного пункту?] Тривога, то було багато, а обстрілів, то – не. У нас тут, слава Богу, тиха територія. У нас благодатна територія, усе намоляні місця. У нас тільки церков скільки, а ще й монастир жіночий. У нас жить і в Бога здоров'я просить. Нема чого Бога гнівить. У нас зараз багато є оголошень, що куплю будинок, куплю квартиру, воно то добре купити будинок чи квартиру, а роботи немає. Виникає питання, хто це, і складається таке враження, що це не місцеві покупці. Такого не було попиту на купівлю житла, ну, то купували, але не так активно. На мою думку, що це люди, які переїхали, побачили, що тут можна жить, що тут тихо, то вони й хочуть купити, бо навіщо ж платити за оренду, якщо можна платити за власне житло. Роботи в нас то немає, але чимало в нас їздять на роботу до Рівного, годину та десять хвилин і ти в Рівному. А тут живи тихенько і їдь собі на роботу куди хочеш. У нас тут тихо. Це був великий переполох у нас, коли на Житомирщині була заворуха. А, що ж тут від нас до Житомира, то близьенько. То тоді трохи була метушня, людей тоді до нас приїжджало. А зараз, то не так багато чужих людей у місті, як то було раніше. Зразу, то дуже було, але

видать для них жить у цьому захалусті, то для них ніби як не по статусу, нікуди піти, як то у великий містах. Вони, мабуть, таких містечок не сприймають, то й довго не затримувалися, їхали далі. Ще вибухи були на Хмельниччині, то нам добре було чути. Кажуть, що ніби то були уламки. Але нам всім здавалося, що то був взрив. Ну, от я в себе в хаті, а то ніч була – із суботи на неділю, – і щось таке бахнуло. А я собі тако думаю, то, мабуть, пирососа поставила, а труба десь тако зсунулась та й впала на підлогу так гучно. То я встаю і дивлюся, а в мене двері з хати у веранду і на вулицю повідкриваті. Пойми яка була хвиля, що навіть внутрішні двері були відкриті навстіж. А потім ми вже довідалися, що то влучення було у склад боєприпасів. Це сталося недалеко тут, зовсім близьенько, як напрома, то це десь сорок кілометрів або й менше. Або як оце цієї ночі, то гуділо дуже, все гадали, що то є. Дуже то всі полякалися. То це в нас поодинокі, що можна порухувати. То я кажу: «То що ж ви так, оно у людей, то шодня падає на голови». А ці тут оно, то вже не знають, що робить – бігли б кудись і не знати куди. В нас ще – живи тихенько та в Бога здоров'я проси. І не гніви Бога, і не нарікай, що щось не таке і не таке. Оце таке було у нас.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи була в Корці волонтерська організація або волонтерський рух? Можливо, були інші форми допомоги, наприклад самоорганізація?] Так, у нас тут волонтери і допомагали один одному для спільної справи. Створили вайбер-групу, в яку міг долучитися кожен, хто мав бажання. І в тій групі дізнавалися про всі потреби, які виникали: що потрібно чи то робити, чи то принести та й інше таке. Організації, такі як школи, садочки, училище, то приймали чи годували переселенців, а також надавали прихисток для проживання. А ще хлопці якось організовувалися, як така волонтерська організація, бо там же ж і машини гнали, були їздили ото, що через кордон приганяли. То отаке було, що зібралися такі хлопці, вони і зареєструвалися як волонтери, і організовували такі перевезення. Якщо просто займаються допомогою, то не потрібно реєструватися, а ці були як організація, то й були зареєстровані як волонтерська організація. По началу вони часто їздили, десь раз на два тижні. Зразу вони возили лише машини, гонили їх на Запоріжжя, де безпосередньо передавали на якісь частини. Там виїжджали, і їх зустрічали, і зразу оприділяли. У нас колись працював чоловік, то він займався в цій організації, то розказував трохи про волонтерську допомогу. Як ми знаємо, бо комусь треба було щось передати в Запоріжжя, то він казав: «Без проблем, бо я якраз через Запоріжжя їду й далі ще буду їхати – туди вже аж, глибше». Він сам казав, що якщо комусь потрібно щось передати, то він може підвезти, і казав, за яким напрямком буде їхати. Вже потім, то мабуть, і гуманітарку якусь возили. А так, то й ще по церквах збиралося, і по селех. Це була така допомога прифронтовому населенню, і по сільських радах возили, бо є ж там такі громади, що були підшефні. То то й збирали. А то Гвоздів – село впритул до Корця, – то вони в нас такі молодці. Вони то постійно щось передавали, а ще в них є ковбасний цех, ото роблять ковбаси, вони там собі бізнес організували. Ну,

і ясно, якщо бізнес, та ще й крутяться, то народ той багатий. То вони дають продукти, сировину, а дівчата, ті, які до церкви зі мною ходять, то тоді і тушонки роблять, і пироги, і якісь піци недавно пекли. І те все відправляли вони на ЗСУ з тими хлопцями. Раніше, то було частіше, а тепер, то рідше. У Гвоздові є така волонтерка, дуже активна, то вона раз у два тижня це відправляє і дотепер. У них там все налагоджено. Є такий хлопець, він віруючий, до нашої церкви ходить, і ото бусика загрузають, і відправляють туди. [Ця допомога йде як від релігійної громади?]. Це як від приходу і як від активістів, одним словом, тут всі мають одну мету – чим можемо, тим допоможемо. А це ж село, тут один одного підтягує, тут всі про все знають. А це ще таке було, це коли був День захисту дітей, то по всіх церквах – Кузьмо-Дем'янівська, Параскеви, на Могилка церква, Миколаївський собор і Жіночий монастир – готовили все, а потім продавали все те і кошти передавали на ЗСУ. А було, що батюшка щось там купляє: різні речі, одяг, ліки – все, що потрібно, на що було замовлення, бо каже він, що від Єпархії напругу, без посередників направляють, передають. Тобто всі задіяні, всі допомагають, як можуть, бо поіншому ніяк, хоча б так, бо ж люди і мають щоденні потреби, то воно все треба. Та й отак. [Звідкіля у Корець приїжджали переселенці?] Відразу, то були переселенці з Київщини – Буча, Ірпінь, що там страшне що робилося. Як уже можна було таке, Господи прости, такі зверства робити. Ну, от як таке можна було робити, ну, такі як звірі, а то й звер такого не зробити. Щоб покалічить стільки дітей, і... Страшне, не знаю, як таке можна робити. Не знаю... Це страшно. Ті, хто приїжджали до нас, то вони довго не були, ми для них були перевалочним пунктом. А лишилися ті, хто має родичів, знайомих чи друзів, що може приютити в себе. А зараз, то не дуже багато їх у нас є. [Ваші спостереження – чи змінилося ставлення до військових тепер?] Ну, скажемо так, що раніше взагалі ніхто серйозно не сприймав професію військового. А зараз, то ой, зараз усі... Це велика пошана, безмежна вдячність і наша гордість.

м. Острого

Записала Г. Бондаренко 10 січня 2024 р.
від Петрука Василя Івановича, 1957 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росії. [Скажіть, будь ласка, чи вірили Ви в повномасштабне вторгнення росії? Чи збирали тривожну валізу?] Чого ж не вірили, вірили. Війна ж уже йшла і так. Нашу область, Рівне, бомбили 24 лютого, бомбили аеродром, телевишку бомбили, там здається, сімнадцять людей загинуло. Десь на Поліссі – там якісь райони теж. Тут у нас по сусідству Нетішин, атомна станція, Хмельницька область, яку постійно і зараз бомблять. [Чи є у вашому місті бомбосховища і чи користуються ними люди?] Ну, так. Тільки тривога в Україні, то у нас теж постійно включаються сирени. Є багато бомбосховищ у місті, в Академії [Національний університет «Острозька Академія»] є, в готелі, у школах і дитячих садках пооблаштовували, дітей туди водять, як тривога, і так люди йдуть, ховаються. Я про свою сім'ю скажу. Як почалась велика війна, ми нікуди не збирались, не збирали валізи, нічого. Син каже: «Давайте я вас вивезу в

Польщу». Я сказав: «Ми останемся на своєму місці, як треба буде, будем воювати, ніхто нікуди не поїде». Багато людей з Острога виїхали, у Польщі і у Франції є жінки й чоловіки, цілі сім'ї повиїзджали. І досі там живуть. Ми нікуди не збирались виїзджати. [Чи організовувались у вас на початку вторгнення загрози територіальної оборони?] Організовувались, стояли блокпости по місту, і в районі, там де я знаю, на Бродівському, там де поворот на бетонку, стояв блокпост. Було дуже багато добровольців на початку. Я сам бачив, бо я тут недалеко від военкомата живу: багато людей приїжджало, багато хто хотів йти захищати Україну, величезні черги стояли. Дуже багатьох на той час відшивали, брали вибірково. [Так, на початку віддавали перевагу тим, хто служив в армії або мав військовий досвід.] Треба тоді було брати всіх, хто хотів. Зараз готується «Закон про мобілізацію», людей не хватає. А якби набирали тоді, то можна було б людей навчити. А потім, вже через півроку, як побачили, скільки людей гине, то бажаючих стало менше, хто ж хоче йти умирати... Мій троюрідний брат загинув, він і в АТО служив раніше в Донецьку, а як почалось [повномасштабне] вторгнення, пішов добровольцем. Вже рік як нема його, бідненького. [Чи Ви вірите в нашу перемогу?] Аякже, я вірю і багато людей вірять. Бо як не переможемо, то не стане України, тоді нічого не буде. Може, це нам Бог останній шанс дає. Якщо путін захватить Україну, то буде страхоття, тоді нічого не буде. Хоч є й такі люди, що кажуть: «Нам все одно хто буде, аби перестали стріляти». Вони не розуміють, що, може, і їх не буде. [Чи проводяться нині якісь публічні заходи, святкування в місті?] Ніяких заходів зараз не проводять, так знаємо, що свята, та й усе. На День незалежності чи День вишиванки багато хто одягає вишиванки, викладають фото у вишиванках у соціальних мережах, а ніякі народні гуляння не проводяться.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ Поховання воїнів. [Де у вас ховають загиблих воїнів?] В Острозі тут є кладбище, де всіх їх ховають поруч. Державні прапори стоять біля могил. [Чи є якісь ритуали зустрічі загиблих воїнів?] Так, у нас це вже давно. Якщо загинув хтось з району, його спочатку везуть у Рівне, тоді в Острого, а тоді вже звідти у той населений пункт, звідки та людина родом. В соціальних мережах повідомляють: на таку-то годину буде прощання з воїном. Сьогодні у нас ховали воїна із села Вілія. На центральній площі міста поховальний кортеж на деякий час зупиняється, а тоді везуть далі. А якщо острозький загиблий, то проводять тут панахиду. [Чи є в місті Алея пам'яті або якесь місце для пошанування загиблих?] Є, це в центрі Острога, по центральній вулиці, там де собор. Встановлені стели, по чотири портрети. Всього загинуло вісімдесят шість осіб, троє людей з них – до повномасштабного вторгнення, решта – вже зараз.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Волонтерство. [У вашому місті працюють волонтерські групи?] Працюють, дуже крєпко працюють. У нас в Острозі є таке спеціальне приміщення, колись там садик був, його закрили і перевели в інше місце, тепер це волонтерський центр. Люди збираються там і готують їжу на фронт, печуть всяке печиво, варять тушонки, все, що треба готують. Капусту там заготовляють, інші

продукти, готують і кожного дня відправляють на Схід. [Самі возять чи передають у якісь волонтерські центри далі?] У нас є свої волонтери, даже вони у нас постраждали, їх поранили, один досі ще в лікарні лежить. То вони регулярно їздили на передову, один навіть загинув. Загинув той земляк наш, що воював, до якого вони їздили. Вийшов їх зустрічати, то його вбило, а наших поранило. [Чи плетуть у вас маскувальні сітки?] Так, багато де плетуть. Студенти в Академії плетуть, в школах плетуть. Багато наших студентів старшокурсників та тих, хто випустився, вже пішли на фронт, багато хто пішли добровольцями, багато з них вже загинуло.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ Конфесійні взаємини. [Чи змінилася релігійна ситуація в місті після повномасштабного вторгнення? Чи є переходи релігійних громад до української церкви?] У нас в місті московських церков більше, як українських: українських – дві, а тих – чотири. Всього у нас є одинадцять релігійних громад, крім православних – одна католицька, туди поляки ходять і протестантські. [Якою мовою проводиться богослужіння в римо-католицькому храмі?] Українською мовою, римо-католики теж займаються волонтеркою, і наш храм в Академії теж займається, тільки вчора відправили смаколики на Схід. Багато протестантських громад теж ведуть волонтерську діяльність. Після вторгнення у нас дуже багато людей перейшло до української церкви. У нас в Академії мало було прихожан в храмі, тепер прийшло багато людей, і в інший храм теж прийшли люди.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* [Чи є у вашому місті біженці із зони бойових дій?] Є, більшість тих, хто переїхав з Донецької області. Серед них ті, що колись жили в Острозі, потім виїхали, а як війна почалась, переїхали сюди. Є бізнесмени, що перенесли сюди бізнес і купили тут квартири, є такі, що переїхали сюди до родичів.

с. Бродівське

Записала Г. Бондаренко 1 січня 2024 р.
у с. Бродівське Рівненського р-ну Рівненської обл.
від Беркулян Ольги Сергіївни, 1957 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи зазнало ваше село ракетних атак?] Конкретно наше село не бомбили. Але як бомбили Нетішин, то у нас таке зарево було видно, так наче це у нашому селі горить. Ми з родичкою на початку говорили, де хто буде ховатись від ракет, то я кажу: «Полізу в погреб». А родичка каже: «То візьми з собою лопату». – «Нащо?» – питаю. Каже: «Шоб могла відкопатись». То я рішила, що нікуди бігати не буду, буду сидіти в хаті. Хата у мене легка, як прикидає, легше буде вибратись, як з погреба. Старший брат мого чоловіка живе на Херсонщині у Бериславському районі. То вони були під окупацією, але не виїзджали, потім рашисти звідти пішли, зайшли наші, але там все зруйноване, то вони виїхали, а внучка їх виїзджати не хоче, хоч там гатять день і ніч. Гатять, а люди сидять. А у нас тут тихо. Розказували, що навесні там один їх родич, він сільським господарством займався, у них в селі фірма була, поїхав трактором орать. А поля-то заміновані, хоч нібито йому прислали кар-

ту мін, але наїхав все одно на міну – і згорів разом з трактором. [Чи багато мобілізованих у селі?] Багато хлопців з села служать. Вже поховали двох. Троє моїх племінників на війні. Один поранений був, складне поранення, додому повернувся, двоє інших – на фронті на Донецькому напрямку. [Чи ставлять прапори біля могил загиблих воїнів?] На цьому кладовищі, що біля нас, похований один воїн, то прапор стоїть. На тому іншому я не була, але, мабуть, теж стоїть. Із сусіднього села двоє людей загинуло, дівчина Іванка і її брат, вони сироти були, їх усиновили. Тоді дівчина ця закінчила медичне училище і пішла в АТО в 2014 році. Була з братом десь на Херсонщині, там їх убили з початком повномасштабного вторгнення, поховали в Оженині. [Чи хтось займається у вашому селі волонтерською діяльністю?] Так як я знаю, то віруючі займалися. Вони пекли піріжки, печиво – передавали на фронт.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. [Чи довелося Вам виїжджати за межі села з початком повномасштабного вторгнення?] Я разом з донькою і внучкою виїзджала в Німеччину. Я була б нікуди не їхала, але дочка почала просити: «Мамо, давай виїдемо. Мала весь час прокидається вночі». Вони з внучкою жили в Рівному, там спочатку бомбили, а тоді весь час сирени, то вони ходили у сховище ховатися у сусідній будинок, вдень і вночі ходили. То вже навіть як не було сирени, внучка так кидалась у сні, їй чотири роки: «Що, вже треба бігти?». Я тоді інший доньці кажу: «Давай і своїх дітей, будемо їхати». Але ні вона, ні старші онучки не захотіли виїзджати. Тоді я прошусь до сусіда, у нього бус: «Ви мене вивезете до електрички?». Він каже, що не знає, бо в сільраді записався добровольцем, щоб вивозити жінок і дітей до польського кордону. Кажу: «То й нас вивезіть до кордону». То він нас забрав і повіз, прямо до самого шлагбауму підвіз. Він як своїх дітей з жінкою вивозив, то вони двоє суток стояли там, стільки людей йшло. [На який пропускний пункт вас вивозили?] В Устилуку. Ми їхали другого березня, то вже той наплив пройшов. Ми поки пройшли пішки той кордон, то я думала, осліпну: так градом сльози котились, так було тяжко і страшно. Не знаєш, на скільки ти їдеш, тут твої близькі лишаються. Добре, що ми хоч знали, до кого ми їдемо. [Третя донька респондентки тривалий час проживала в Німеччині, їхали до неї.] Перейшли ми польський кордон, то польські волонтери нас зразу забрали, ми переночували у спортзалі – там багато ліжок стояло, застелені всі. Це був якийсь пересильний пункт, я вже не помню, як те місто називалось. Там було що їсти, пити, і навіть одягнутися і взутися можна було безкоштовно, навіть памперси дітям були. Все в тому спортзалі на лавочках лежало – бери, що тобі потрібно. На ранок ходять польські волонтери, питають, кому куди треба їхати. Кажу, нам треба до Франкфурта-на-Майні. Нам предложили довести до Берліна. Дочка дзвонить, питає, де ми і що, почула про Берлін, каже: «Їдьте туди, а я вам куплю звідти білети до Франкфурта». Ми не знали, що тоді можна було всім з України їздити безплатно. Я їду до тих польських волонтерів, кажу, що ми поїдемо до Берліна, вони поросійські розмовляли. Тоді той поляк,

що возив, каже нам: «Вже пізно, давайте я вас заберу, і ми поїдемо спочатку в Познань, там ви в мене вдома переночуєте, а тоді я зідзвонюся з вашою дочкою, щоб знати, на який час білети, і доведу вас до вокзалу в Берліні». То ми поїхали, по дорозі він завів нас в Макдональдс, погодував, тоді ще вдома вранці зробив бутерброди. Такий вже добрий чоловік, дай Бог йому здоров'я. Рано він подзвонив Олі [доньці інформаторки] і повіз нас прямо до поїзда. Там вона нас зустріла, зареєструвала, поселила у своїх знайомих в пригороді Франкфурта. Там дві малюсюнькі кімнатки, туалет, душ, на кухні – електрична плитка і маленький холодильник. Ці люди зареєстрували нас як біженців, а ми вже самі ходили тоді по джоб-центрах [jobcentre]. Хазяйка цього будинку, у якому ми жили, сама пішла оформила внучку у садочок на три дні, дитсадочок німецький, але вихователька була руска [росіянка], рядом з домом садочок. І для дочки найшла роботу – теж рядом кафе. То поки я там була, помагала з малою, дочка працювала підсобником на кухні. Обично з дванадцяти, часу до десяти, одинадцяти вечора, а я вже дитиною займалась. А коли я поїхала, то ще якийсь час вона ходила на роботу і дитину з собою брала. Вона там подружилась з українцями, то вони малу гляділи, там одна жінка зі Львова була, але вона теж додому вернулась. Після цього дочка звільнилась, ходить зараз на мовні курси, отримує пособие на себе й дитину. Мені там було дуже тяжко. Я тако йду там, чую мову українську, чую – той з Харкова, ті з Херсона, а я думаю: «А я з Рівненщини. Що я тут роблю? Нас же так не бомблять. Чого я тут сиджу?». У мене від стресу впав зір вдвоє, випали зуби, навіть імпланти. Поки ще я була там, то нам можна було безкоштовно отримати окуляри, то окуліст мене перевірила, був зір мінус 3,5, тепер мінус 5,2. Можна було записатись на протезування зубів, я записалась. Продукти нам видавали безкоштовно. Але я нічого не хотіла. Вернулась додому. Мене сусід зустрічав, то бачив, що плакала і я геть ворота свої, лавочку свою, ту, що на вулиці, цілувала. Чоловік з квітами зустрічав, кицька бігла на руки, цілувала, обнімала мене.

с. Оженин

*Записала Г. Бондаренко 2 січня 2024 р.
у с. Оженин Рівненського р-ну Рівненської обл.
від Бізюк Зої, 1957 р. н., матері воїна ЗСУ*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Мобілізація. Служба в ЗСУ. [Я знаю, що Ваш син з початку війни записався в територіальну оборону.] Да, з самого начала цієї великої війни, зразу в той же день. Це ж від них все там почалось. [Син респондентки тоді проживав у м. Путивлі Сумської обл.] Він зразу пішов, то спочатку були в теробороні, а потім їх всіх перевели в ЗСУ. У нього інвалідність, третя група, я кажу: «Синоку, може б, ти не йшов?». Каже: «Як же я не піду, як ось мої хлопці, що мають по п'ятьшість дітей, пішли? А я один». То вже потім ходив, ходив з тими бумагами [про інвалідність], все одно взяли. А я знаю, чи ходив, чи просто мені так казав? То спочатку були на Сумщині, а потім їх перевели сюди ближче – на Житомирщину на навчання. Тут переукомплектували бригаду. А це вже там, на передовій. Спочатку був на Запорізькому напрямку, а тепер на Донецькому, але де точно, він

мені не каже. Ми це були недавно висилали посилку, то висилали на Покровськ. Шо він мені каже: «Мамо, в мене все добре, здоров'я нормальне. Чуєш, балакаю з тобою, значить живий, перестань плакати». За весь цей час був у відпустці раз, на десять днів відпустили позаминулого року, якраз перед Новим годом. Їм треба на рік місяць бути у відпустці, але ніхто не відпускає. Цього року тільки двоє хлопців з його бригади були в відпустку, мав і він йти, написали вже рапорта, а командир каже: «Нема людей, я теж не був вдома», – і не відпустив. То був дуже розстроений. [Що саме Ви відправляли в посилці сину? Що він просив?] Ми то посилали йому продукти, їжу, яку він любить. Ще тут у мене були його теплі речі, то передала, тут хлопці їздять з села, волонтери. Оля, його тітка, купила йому бушлат і берці, теж передала. У Германії є подруга його покійної жінки, то вона йому дуже помагає, посилає все, що треба. А я питаю тепер: «Може, тобі ще що нужно?» Каже: «У мене все є». То ми тільки раз посилали. Я тільки встану вранці, включу телевізор, дивлюсь новості. Думаєш, як він там? Показують, яка там твань, яка там земля важка, які ті чоботи в них. Така біль, думаєш, як їм там тяжко і холодно. Розказував Віталік, що якось як їх виводять [з позицій], то там є якась хатина, вони там жили, то було дуже холодно, бо все розбите. Зараз вже знайшли якусь другу хату, там є грубка. Вони знайшли дрова, трохи вугля привезли, то тепер хоч тепло їм. Знаєте, така ситуація, що за сльозами світу не бачу, ні їсти, ні пити не хочеться. А він мені каже: «Мамо, моє місце тут». Він ще у 2014 році хотів піти в АТО, але тоді Таня [покійна дружина] його не пустила. А тепер він один, ніхто не спинить, як так рішив. Це тільки ждеш, як він в місто вийде і подзвонить, а як не може подзвонить, то хоч смс напише. Це вже давно не було, тільки першого числа дзвонив. [У яке місто виходить Ваш син?] Не знаю, він мені не каже. Коли був на Житомирщині ще, то пару разів приїздив на вихідні. Ну як приїздив? Браття машиною їздили забирали і відвозили назад. [З вашого зібрання ще хтось пішов на фронт?] Ніхто у нас тут не пішов, це звідти з Сумщини, з громади, у якій Віталік був, багато хлопців пішло, я дзвонила одному хлопцю звідти, він зараз у прикордонних військах. У них воно там зразу почалось, така страшна ця війна. Я молюсь, кажу: «Господи, направ їх ноги назад в росію, нехай вертаються до своїх матерів, хай глядять своїх дітей, жінок». Віталік каже: «Мамо, ти їх не бачила. Їх так багато, їх вбивають, а вони вилазять з окопів нові і йдуть по трупах». [Чи Віталію допомагає громада, до якої він належав?] Так, допомагає. Я ще таке скажу, навіть там на фронті, як він на передишці, то він теж ходив на собрание там в тому місті, де був. То ті браття допомогли його бригаді купити машину, відремонтували її і буржуйки давали, генератор – все, що йому було треба.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ Наше зібрання перейшло на новий календар, то ми Різдво вже 25 [грудня] відмічали. Старший син мене забрав, сидимо за столом, тут і Віталік подзвонив. Каже: «Як би я хотів отак разом з вами посидіти!» Ми кажемо: «Ми теж хочемо, ще посидимо». А він: «Я вже не той, що був». Невістка старша каже: «Який би ти не був, ти наш, ми тебе всяким любимо і приймемо».

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Я знаю, що Ви належите до релігійної громади (п'ятидесятників). Чи займається ваша громада волонтерською діяльністю?] Раніше ми то пекли на фронт. У нас були спонсори, давали нам гроші на продукти, а тепер їх нема, то вже не займаємося. Це там, в іншій громаді села, у них спонсора крепкі, у них є автоклави, роблять тушонку, печуть. Там один хлопець весь час їздить на фронт, то казав, що заїздив до Віталіка.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція*. Тут у мене в сусідній квартирі живуть переселенці з Херсонщини. [Звідки саме переселенці?] Я точно не скажу, туди десь ближче до Каховки, вони там біля Дніпра жили, тепер їх село під окупацією. То розказують, що у них там так бахає, так бахає день і ніч. Вони сиділи і не хотіли їхати, кидати хату і все добро. А у цієї жінки син в ЗСУ. То почали ці рашисти ходити по хатах. Прийшли до них, кажуть, нам треба помитися. Ходять по хаті з автоматами, взуті. Всюди заглядають, ведуть себе як господарі. Ця жінка каже, ми забилися в куток, сидимо й тільки дивимося на них. Потім ще приходили, сказали: «Ми знаємо, що ваш син в ЗСУ». Вже після того вони рішили виїхати, виїзджали якось через Маріуполь, а тоді через гуманітарний коридор через Сумщину. А свати їхні там осталися. Ця переселенка як тут трохи облаштувалась, стала думати, як і їх доправити сюди. Вдалось і сватам виїхати, поки що вони тут у нас зупинилися. То цей сват вийшов вранці на вулицю, роздивляється кругом і каже: «Як тут у вас тихо! А у нас так гукає, аж стіни в хаті трусяться і земля двигить».

Записала Г. Бондаренко 4 січня 2024 р.
у с. Оженин Рівненського р-ну Рівненської обл.
від Коваленко Людмили Василівни, 1957 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Широкомасштабне вторгнення росіян*. [Як люди намагалися себе убезпечити в лютому 2022 р. при загрозах ракетних атак?] Та ніяк, в основному сиділи по хатах. В бомбосховище ходили тільки ті, хто там близько живе. [У вашому селі є сховище?] Є у школі. Тепер якщо оголошують тривогу, то учні там ховаються. Я не виїздила і сім'я моя не виїздила. Я синові і дочці своїм казала: «Їдьте, у мене в Канаді є тітки. У них великий будинок, дзвонили, казали, що готові прийняти». Син каже: «Ти хочеш – їдь, я нікуди не поїду». Так само і донька, вона в мене на фронті. Вона пішла так, що я й не знала, записалась в ЗСУ. Прийшла увечері, каже: «Я завтра їду». [Яка в неї військова спеціальність?] Я не знаю, як це називається, вона видає обмундирування військового, всю амуніцію, побувала вже на всіх напрямках. Починаю розпитувати, що і як, каже: «Нащо тобі про це знати...». Я навіть не настроювалась виїзджати з села. Я своїх дітей настроювала, вони кажуть: «Мамо, ну, ти залізна. Ти нас так підтримала». Дивлюсь на молодь, якось прикро, що молодь піддається цій інформаційній ворожій пропаганді. Більшість людей у нас вірять в Україну, але, на жаль, і «ждуни» є. Зараз-то вони притихли, а спочатку казали, ось побачите, вони [росіяни] все захоплять. [З вашого села багато чоловіків зараз на війні?] Та майже всі чоловіки з села на війні. Є загиблі і є ті, що втратили ноги, тепер на протезах. Спочатку

була тероборона, на виїздах з села стояли блокпости. Стояли там до тих пір, аж поки їх з-під Києва не відігнали.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ *Поховання військових*. [Як ховають військових у вашому селі?] Ховають з почесними. Приїзджаять військові, все село сходиться, з прапорами. Діти зі школи прапори несуть. На кладовищі там окремо відведене місце – там всі могили з прапорами. У перші ж дні повномасштабного вторгнення загинуло двоє молодих людей – брат і сестра, вони з 2014 року були на війні. [Чи є у вашому селі пам'ятний знак, стела на честь воїнів, які загинули в цій війні?] Є. Біля сільської ради встановлені портрети тих, хто загинув, це не тільки мешканці нашого села, але й тих сіл, що входять до складу нашої сільської ради.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи хтось у вашій громаді займається волонтерською діяльністю?] У нас працює волонтерська кухня, я сама там допомагаю. Там колись була стара контора, то там перебудували, на другому поверсі виділили нам приміщення, там всім Валя Василишина керує, віруюча. [Що саме ви готуєте?] Все готуємо: випічку, котлети звичайні і гречані, і голубці, от зараз у мене вся морозилка заложена капустою. Я її відпарила, поскладала в кульки готову і заморозила, в трьох ящиках лежить. [Куди ви це доставляєте?] Все на фронт. Ми, тако, і Новою поштою відправляємо посилки, як є конкретні заклади від хлопців, і возимо. Є у нас такий Діма Мельничук, він на фронті з 2014 року. То приїзджає, ми йому машину загрузаємо. Веземо в основному в Костопіль, там великий волонтерський штаб, а вони вже звідти формують машини. [Ви за власні кошти купуєте продукти для цього?] По-різному, і своє даємо, хто що має, і дають муку підприємці, ось недавно капусту збирали по господарствах, то люди давали хто що має: перець давали, картоплю, м'ясо. А здебільшого вони купляють все необхідне: Валя з чоловіком їдуть на базар в Рівне і все купують, тоді зберігають в морозилці. А як є заказ, то все дістають і готують. Вдома у них є автоклав, то вона згущонку робить, сюди нам в штаб приносить. Горіхи зносимо, то робимо такі перекуси хлопцям з горіхів і сухофруктів. В кишеню положив собі та й вже не голодний. У нас завідувача бібліотекою оголосила і разом з дітьми збирають, сушать квіти, трави, потім пакують такі чаї на фронт. Спеціальні такі мішечки шиють. У нас в обох школах вчителі і діти проводять благодійні ярмарки, збирають кошти на ЗСУ. Віруючі у себе у молитовному будинку теж готують. [Як часто ви готуєте ці продуктові передачі?] По-різному, от перед святами – Різдвом, Новим роком – було дуже багато замовлень, то ми не розгинались, це вже зараз нам дали трохи передишку.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ *Конфесійні взаємини*. [Знаю, що протестантські громади у вашому селі перейшли на новий святковий календар, а як православні?] Наполовину перейшли, я, наприклад, перейшла. Я ходжу в українську церкву з перших днів, я була ініціатором її відкриття. Тут біля вокзалу, це московська церква, а наша там далі у селі – у старій церкві. [Добре, що вашій громаді залишили стару будівлю.] Воно то добре, але скільки здоров'я, сил на це

пішло. Я почала цим займатися у 1992 році, була другою в області. [Після повномасштабного вторгнення хтось із тієї громади перейшов до української церкви?] У нас багато людей попереходили. У нас люди дуже патріотично налаштовані. Правда, заядливих таких людей хватає. Жінка є одна, троє синів на війні, а вона все одно в ту церкву ходить. Їм там мізки прошивають чи що, це якимсь таким духом вони, ці люди, пропитані. [Радянським духом?] Та ні, ми ж теж були і піонерами, і комсомольцями, а це прямо кегебістський дух. Я так кажу, бо точно знаю, що той попередній священик, що тут був, точно був кегебістом. Як вже я добила рішення, щоб він покинув цю церкву, то у вісім годин ранку до мене приїхала міліція, завели мене до участкового, і я там просиділа до шести годин вечора. Я пережила добре. Але я вперта по натурі, як

ставлю ціль, то вже йду до неї. Багато людей тоді не вірили, думали, не справлюся, а тепер бачу – перші в церкві українській стоять.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

[Чи з вашого села виїжджали люди з початком повномасштабного вторгнення?] Виїжджали, за кордон виїжджали: в Польщу, Словаччину, Чехію, в Німеччину – одна сім'я, вони до цього часу там живуть. [Чи є у вашому селі переселенці із зони бойових дій, окупованих територій?] Є [в] нас переселенці. Отут недалеко від вокзалу сім'я з Донецька купила хату, вони ще раніше переселились. Чоловік цей вже комісований, у них на хаті встановлений прапор український. [Ще в когось є державний прапор на будинку?] У багатьох є прапори. Там далі у селі ще живуть переселенці, але я не знаю, звідки вони.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Суми

Записав О. Коломийчук 3 листопада 2022 р.
у м. Долині Івано-Франківської обл.

від жінки, 1986 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Сумах

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Звідки Ви приїхали?] Приїхала з міста Суми. [І там же у Сумах народилися?] Так. [Як з початком війни розгорталася подія у Вашому житті?] Я не впевнена, що вважається, що під окупацією Суми були. Хоча до нас російські війська зайшли вже в перший день та вже ввечері там були бойові дії, в нашому місті. Ну, чомусь під окупацією ніби так не пишуть, що Суми були. Бо більше війська стояли за містом, десь там Охтирка, Конотоп, ще десь. Ну, залишалися там до дев'ятого березня. Що розкажуть саме? Що саме Вас цікавить? [Які були підстави для Вашого виїзду?] Кожного дня там обстановка нагніталася. Ну, як я кажу, що з першого дня вже зайшли їх війська і техніка їхня їздила скрізь, де хотіла, по місту. І в мене ця картинка, що там перед моїми очима їдуть по вулиці центральній... Ну, якби все було з першого дня. [Зітхає.] І були чути вибухи пізніше. Мабуть, уже в березні почали літати літаки. Тобто авіанальоти були. Ну, взагалі я живу біля воєнної частини. То мені довелося піти з дому вже двадцять четвертого числа [лютого] з самого ранку, о шостій [годині ранку] чи коли там мені подзвонили. Я вже тоді швидко збрала речі і пішла з дому. [Куди Ви пішли?] Я пішла до родичів. [Вони так само були в Сумах?] Так-так. В центрі міста просто. Тому що в іншому районі, який не такий, ну, здавався, може, як менш безпечніший. Вірніше більш безпечний. [У березні, коли Ви виїжджали, то як добиралися до остаточного пункту: приватним транспортом, поїздом?] На той день діяв «зелений коридор» і було сповіщення, що ніби автобуси мали організовано забрати людей, які бажають виїхати. Ну, ця організація якось була не дуже добре спланована, чи не знаю... Вобщем шось пішло не так. І там, здається, чи на одинадцять [годину] було заплановано виїзд. Ну, дуже багато людей стояло. Простояло до вечора і ще автобусів не було. Потім почали їхати автобуси, але вони їхали вже забиті, заповнені. Там в більший мірі діти були. Але дорослі теж. Була якась незрозуміла ситуація взагалі – чи забере нас хтось звідти, чи ні? [Глибоко зітхає.] І це вже наближалася комендантська година ввечері. І треба було якось шось вирішувати, бо залишатися там уже не можна було – мороз, холодно, незрозуміло взагалі, що буде. Ми вже йшли в сторону дому. Ну, ви-

рішили, що все вже, нікуди ми не їдем, залишаємось. І якби незрозуміло, що далі – просто йдемо додому. Ну, і просто ловили попутні машини, і одна із них зупинилася. **Внутрішня міграція.** Там, правда, нікуди було нас брати – ми з чомоданом були. Ну, якось люди добрі нас забрали. [Усміхається.] Так ми їхали. На приватному транспорті. Ми їхали до Полтави, а там з Полтави вже на поїзді... Вже евакуаційний поїзд був, то вже безплатно нас довіз сюди. [Коли Ви виїжджали з Полтави, то чи знали, що Івано-Франківщина буде остаточним пунктом, чи Ви це вирішували в дорозі?] Ну, в Полтаві вже я знала, куди їхала, а в Сумах ще на виїзді вирішувала куди. Домовилася зі своїми знайомими, що приїду сюди. Ну, тобто все на ходу вирішувалось. [Виїжджали Ви з родиною?] З дитиною я їхала. [Ваші батьки залишилися вдома?] Ну, тато залишився там. [Батько на той момент залишився і зараз там?] Так, там залишається. [По прибуттю сюди хто першим прийшов Вам на допомогу? Мабуть, Ваші знайомі?] Так. Тут у знайомих був будиночок, в якому вже давно ніхто не жив, старенький. Ну, там звичайно, що не дуже добрі умови. Ну, все одно, якби це був дуже хороший варіант порівняно із тим, ну, з чим жили ми там, в старенькому будиночку. [Як Ви переїхали сюди? Дізналися, що тут є можливість, чи хтось із друзів надав таку інформацію?] Ну, я ходила у волонтерський центр і там познайомила з людьми трошки і, ну, так почула, що є можливість сюди спробувати влаштуватися. [Тоді на початку евакуації, як Ви замешкали в тому будинку, з якими там проблемами зіткнулися? Тобто побутові проблеми, що пов'язані з облаштуванням життя, пошуком харчів, медикаментів?] З усім цим – да. [Тобто з усім цим були проблеми?] Да. [Певна допомога Вам надходила в цьому напрямку?] Надходила. Я, правда, не відразу дізналась, що... чи, можливо, її і не було відразу. Ну, надходила. Трошки там від міської ради давали якісь продукти, потім «гігієну» трошки давали, речі, одяг, взуття. Ще «Просвіта», є така в нас організація. Там давали. [То перше житло, то воно теж було на території міста, так?] Так. [Тобто якось місцеві органи влади все-таки допомагали адаптуватися?] Так. [Чи та допомога, що надходила, вирішувала проблемами із забезпечення дитини продуктами харчування, потрібними речами?] Ну, як, не можна сказати, звичайно, що в повній мірі там задовольнялись всі наші потреби, ну, так шось трошки давали, шось якось самі намагались вирішити. Якись потім грошові вже виплати були. Це дуже допомогло нам. [Чи отримували безоплатну медичну допомогу, можливо, якісь медикаменти?] Не було необхідності на той момент. [Що передусім Ви взяли в дорогу? Усе,

що Ви хотіли, вдалося взяти із собою?] Ну, я, звичайно, при тому, що я їхала сама з дитиною, я не могла взяти багато. Я взяла – в нас був чемоданчик і два рюкзака – ну, там ми взяли найцінніше, там телефон, гроші, які були, шось із одягу... Ось таке. Ну, звичайно, що багато чого залишилось. Ну, в нас була можливість з'їздити туди, дещо взяти, нещодавно. Ну, якби все не забереш. [Усміхається.] [Тобто вже коли ситуація трохи стабілізувалася, Вам вдалося з'їздити і узяти ще якісь речі?] Ну, так. Ну, шось поштою передавали... Ну, хоча теж все і поштою не передаси, бо я би не зрозуміла, де ми будемо далі. [Чи було щось таке, що дороге Вам і Ви його з собою змогли узяти, наприклад, якась родинна реліквія, світлина, рушники, можливо, ікони?] Мені було зовсім не до цього. В мене і немає таких речей. Я приймала рішення про виїзд десь на протязі півтори години. Я не збиралась нікуди їхати. Мене умовили їхати. [У такі моменти, мабуть, завжди думаєш передусім про безпеку іншого. Тобто у Вашому випадку це могла бути безпека дитини чи безпека родичів]. Так. [Коли Ви приїхали сюди, у Долину, що Вас найперше вразило тут чи здивувало?] Ну, як... Це якби звичайно, що наша Україна. Ну, все одно, трошки відрізняється, ну, навіть, говір відрізняється, трошки доводиться якби адаптуватись, звикати до цього. Хоча мову я знаю, ну, все одно, тут трошки по-іншому. Приємно вразила природа. Це якби може спасало трошки в цій ситуації. Дуже красива природа, чисте повітря. Не знаю, що ще сказати. [Якого віку Ваша дитина?] Десять років. [Вам потрібно було дитину в школу прилаштувати?] Ну, ми вирішили онлайн поки що навчатись. [Тобто дитина все-таки в Сумах у школі залишається?] Да, він зі своїм класом. Вчимося онлайн. [Чи є певні складнощі в тому, що дитина навчається на відстані?] Та ні, ніби немає складності. [Чи дитина сумує за рідною землею, хотіла б повернутися? Чи говорить Вам про це, ділиться з Вами такими речами?] Говорить іноді, да. Колись казав, що да, хотів би повернутись, що там мої друзі. Ну, це не так, щоб прямо проблема, я не помітила такого. Тут теж знайшлися друзі. Онлайн спілкується з однокласниками. І вчитель наша, до якої він звик. Ну, тобто більш-менш ніби адаптувались. [Ті нові друзі, контакти, які дитина здобула, чи допомагаю їй якось пережити стрес?] Дуже допомагає. Це для дітей взагалі дуже необхідно – знайти собі друзів. [Чи нова компанія якось, навпаки, намагається влити Вашу дитину у свій колектив, допомогти їй здобути нові враження? Чи таке відчуваєте десь з боку тих дітей?] Да. Є таке. Якись там гуртки, там, залучають нас. Якби я з мамами так спілкуюсь... Ну, ми, насправді, тут ще не так давно живемо, десь з вересня місяця. Ну, і тоді ми ще додому їздили. Ну, тобто ми тут не дуже давно. Ну, і так потрошку залучаємся, да, в загальні процеси. [Чи у Вас з'явилися нові знайомства, контакти, які теж позитивно впливають на Вас? Як Ви впливаєте у нове для себе середовище?] Ну, вливаюсь, так, теж. Познайомилася багато з ким. Теж мені це дуже допомагає якось, ну, не знаю, може, не заглиблюватися в негатив, не закриватися в собі. Якось рухатися далі вперед, розширювати світогляд. Щось таке. [Чи існували якісь проблеми тут на шляху порозуміння з мешканцями міста: упередження стосовно того, що Ви переселенка, якийсь, можливо, осуд чи навіть мінімальне там негативне ставлення?] Ну, була одна така неприємна ситуація. Ну, я не-

впевнена, чи вона точно пов'язана з цим, що ми переселенці. Ну, вобщем сталося так, що мою дитину побили інші діти. Ну, вони не кажуть, чому це вони так зробили. Ну, там ніби як була така фраза, що «ти – москаль». Ну, може це була причина, не знаю. [Зітхає.] Ось. А так... Ну, не знаю, не пригадую такого. Навпаки, допомагали нам сусіди. Ось. Намагались допомогти. Зараз не приходить на думку такого нічого. Хоча я з іншої сторони чула історії інших людей, що, да, справді, таке було. [Чи винні якось були за це покарані? Чи Ви зверталися десь у відповідні органи правопорядку після цього випадку?] В органи ми не звертались, просто поговорили з батьками, ну, зібрали дітей, батьків. Так поговорили, ніби [порозумілися]... [Зітхає.] [Більше таких інцидентів Ви не помічали?] Ні. [Попри цей момент, дитина все одно відчуває себе в цьому колективі нормально? Чи воно якось вплинуло на стосунки дітей?] Ну, це було в іншому місці, скажем, не тут. [Ще в тому будинку?] Так. [Тут Ви нещодавно?] Угу. Тут всі такі переселенці, як ми. Тут такого не було. [Чи Ви, можливо, щось почерпнули для себе з культурного життя цього краю? Можливо, брали участь у відзначенні свят, у храмових відправах, чи бували на якихось сумних подіях, похоронах, для прикладу? Чи Ви у якихось таких подіях тут брали участь і що там Вас вразило чи запам'яталося?] Да, зараз Ви сказали про храм – і згадала трошки. Ну, це якби такі моменти, я не знаю, ну, кожний їх по-своєму може сприймати. Чи можу я про релігійні моменти якось шось казати, що, як це сказати, мені це було незрозуміло. [На Сумщині Ви до храму також ходили?] Ну, ходила, не так, щоб, прям, дуже часто. [У вас там більше православних чи греко-католицьких храмів на Сумщині?] Православних. [Тобто Ви належите до православної конфесії?] Так. [А тут Ви, мабуть, у греко-католицьку святиню ходили?] Я не знаю. Мабуть. [У плані віри – це не так важливо, але відповідно різницю Ви, мабуть, помітили все-таки?] Ну, це трошки була, да. Це не так, щоб, прям, шось тут значне. Ну, трошки була. Мені, здається, тут більше релігійні люди. Ну, і трохи інші звичаї. [Усміхається.] [Можливо, на якісь конкретні свята бували у храмі? Для прикладу, Спаса, Маковея? Що Вас вразило під час присутності на місцевих відправах?] Ну, не пам'ятаю я. На Спаса не ходила я, здається, тоді. Ну, я була на Пасху. Ось. Іще один момент, який мене вразив, що, ну, я уже так розкажу детально вже. Ну, тут я так зрозуміла, що обов'язково, щоб мав бути цей рушничок на кошику, яким зверху накривається. Вишитий рушничок. Якщо його немає, то це катастрофа. [Усміхається.] Ну, просто в Сумах такого немає. А тут я зіткнулась, що є така штука. Для мене це було неочікувано. Ну, це не єдине. Ще були там деякі моменти. Ну, наприклад, там на коліна треба було ставати і йти до ікон. Ну, в нас теж люди йдуть до ікони, там цілкують її, ну, так, щоб на колінах повзуть... Це так трошки здивувало. [Чи Ви від місцевих парафіян стосовно того, що Ваша християнська культура різниться, відчували якісь вказівки чи зауваження?] Та ні, не було ніяких ні вказівок, ні зауважень. І, навпаки, може, в деяких смислах і вільніше, може, почувалась, бо в нас, наприклад, прийнято, що зазвичай у храм треба йти в цій косинці, в хустці, і жінка бажано, щоб була в юпці, спідниці. А тут, як мені було дуже дивно, що таких немає вимог. [Що Вам подобається в цій місцевості і, можливо, чи щось є та-

кого «домашнього» тут, що, наприклад, Вам, навпаки, додає сил жити в евакуації? Так, це, ну, знову ж таки, це природа. Ця природа мене просто спасає: гори, краса, свіжість і чистота. Я, ну, як сказати, не можна сказати, що я, ну, якби рада. Ну, вобщем з одної сторони я рада, що я тут, а з іншої – не дуже. Ось так. Дуже давно хотіла сюди поїхати, але, ну, попала хоча не в тих обставинах, в яких хотілося, ну, все одно, хоча б маю нагоду це все спостерігати. [Чи Ви в евакуації задумувалися над пошуком роботи і які перешкоди зустріли на цьому шляху?] В мене просто така ситуація, що я з дитиною, а в дитини є проблеми зі здоров'ям, і я не можу піти повноцінно працювати. Ну, а останнім часом взагалі було пару ситуацій, коли я взагалі не знаю, як мені поєднати материнство із роботою. Ну, це для мене велике питання. Я стою в Центрі зайнятості, намагаюсь там, дивлюсь вакансії, переглядаю постійно. Поки що не знаю, як вирішити це питання. [Чи від держави отримуєте фінансову допомогу?] Ну, виплат переселенських не отримуємо. Наше місто зараз вважається, що воно якби не в бойових діях. [Чи задумувалися над поверненням додому: при яких обставинах це відбудеться?] [Зітхає.] Ну, спочатку, коли я сюди приїхала, то я, як і більшість людей, була впевнена, що ми повернемося десь там через пару місяців, що це закінчиться. Потім якось це все ще затягувалося і невизначеність ця продовжувалась, і я зрозуміла, що ще не повернемося ми. Ну, якби я не вірила, що ми будемо тут ще зимувати. Ну, зараз розумію, що, мабуть, доведеться. [Так.] Там ще небезпечно, я вважаю. Коли повернемося – не знаю. [Усміхається.] [Повернетесь обов'язково, я думаю. Миру точно ми всі дочекаємось неодмінно!] Так. [Дуже дякую Вам за розмову.] Дякую Вам.

З польового щоденника О. Коломийчука.

Записано 8 травня 2023 р. у м. Києві від жінки, 1986 р. н., уродженки й мешканки м. Суми.

На початку повномасштабного вторгнення рф в Україну евакуювалася в м. Долину Івано-Франківської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Стосовно того, що нас змусило виїхати, бачу, я не дуже зрозуміло пояснила. Бо було забагато всього і знаєцька, не вкладалося в голову. Обстріли [у м. Сумах] були щодня, бувало цілими районами. Постійно доводилось до загального підвалу бігати. Ну, і звісно, там теж не було зовсім безпечно, бо, крім вибухів, загрожувало потрапити до рук росіян (ходили чутки про такі випадки, по місту ніби відловлювали російських воєнних). Казали, що у сусідньому під'їзді, де ми жили, росіяни намагалися вибити двері в квартиру. У нас вибуховою хвилею житло було пошкоджене, вікна вибило, у деяких сусідів і двері теж. Авіанальоти часто вночі починались. Але у підвал бігти не було вже ні сил, ні бажання, просто намагались заснути і сподіватись, що ще прокинемось. А сьомого березня в місті був такий обстріл в одному з районів, що багато будинків було зруйновано повністю і багато жертв було, в тому числі й діти. Ця подія, мабуть, спонукала велику кількість людей виїжджати. Щоб потрапити в аптеку чи магазин, треба було вистояти чергу кілька годин. І не завжди там було те, що тобі потрібно, був дефіцит. В деяких продуктових магазинах взагалі

майже всі пусті полиці. Були повідомлення, що по місту вибухові пристрої розкидані. Якись ворожі мітки на будинках і на дорогах ставились, ще якісь дивні речі були. Не знали, чого очікувати. Бували проблеми з водою. Горіла техніка десь стояла, протитанкові їжаки. Не вірилось, що це все відбувається насправді. **Внутрішня міграція.** Щодо того, як нас тут [на Прикарпатті] приймали, згадується один випадок, що на моє звернення на російській мові не реагували (це було в перший день, коли ми ще сюди доїжджали). Я в автобусі питала молодого хлопця, що сидів поруч, чи це кінцева зупинка, відповів лиш на третій раз, коли на українській мові повторила. Це при тому що ми ледве доїхали, дитину дуже закачало в дорозі. Від інших переселенців чула багато невеселих історій про відверте цькування, образи від місцевих, до дітей в тому числі. Ще бачу, що тут [в евакуації, в м. Долині] набагато більше люди прив'язані до релігії і до звичаїв. А для мене релігія і віра – не одне й те саме. І підозрюю, що таких, як я, можуть тут за це засуджувати. Але поки що до мене особисто в основному хороше було ставлення, за що вдячна.

КОНОТОПСЬКИЙ РАЙОН

с. Заводське

Наталія Литвинчук, автоетнографічна розповідь.

Записано в січні–листопаді 2023 р.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Ця клята війна триває ось уже понад триста двадцять днів. Так до болю довго, що час від часу втрачаєш лік. 321 день, або 10 місяців, 14 днів, 18 годин, 57 хвилин. І це лише від початку повномасштабного вторгнення російських військ на нашу землю. Насправді Україна живе в стані війни, а радше, мабуть, животіє вже 3246 днів. Якщо перерахувати в літа, то це 8 років, 9 місяців і 18 днів. Вдуматися лише!.. Цікаво, якби я почала писати свій щоденник війни ще тоді, навесні 2014 року, коли росія нахабно вдерлася в наш Крим, то скільки б це було зошитів, книг чи томів? Певно, що немало. Чи до снаги мені було б робити щоденні записи весь цей проміжок часу? Дуже сумніваюся. Я не взялася за щоденник ані в 2014, ані в 2022. Чи шкодую я? Так, безсумнівно. І якщо вісім років тому я про це навіть не замислювалася, то в лютому 2022 року і в наступні місяці просто не змогла себе примусити. Хоча в голові постійно, особливо в перші дні й тижні, намагалася структурувати та зберегти всю хронологію подій, як у нотатнику. І здавалось, що дати й навіть години пережитого з точністю до хвилин ніколи не зітруться з пам'яті. День за днем утома та стрес дедалі більше послаблювали свідомість, одні враження заміщалися іншими, і мій уявний діаріуш поступово трансформувався в спогади. Саме тоді, мабуть, до мене як дослідниці, котра звично працює в ролі інтерв'юера, прийшло усвідомлення того, що особистий прожитий досвід поставив мене на місце респондента. Зізнаюся, навіть не задумувалася ніколи про таку зміну статусу, а тим паче про те, що розділю з досліджуваною спільнотою воєнне повсякдення. Рефлексуючи щодо спільно пережитого травматичного досвіду війни, я задалася питанням, чому б не вико-

ристати метод автоетнографії та не поділитися власними спогадами (певною мірою вже осмисленими), чому б не розповісти через особисту історію та емоції про реальність, яка тривогою оповила мешканців прикордонної Сумщини зранку 24 лютого 2022 року? Свою розповідь розпочну з того, що зі старту в науці моїм дослідницьким полем став простір, у якому, можна сказати, я живу від народження, те середовище й та спільнота, з якою я себе ототожнюю, або самоідентифікуюся. І якби я не намагалася географічно маневрувати, все одно доля повертала мене в те місце, де, як кажуть, пуп зарито. Тож не випадково на момент повномасштабного вторгнення російських військ в Україну я перебувала в рідному селищі, що територіально розміщене в Конотопському районі Сумської області, усього за кілька кілометрів від районного центру. І ніщо тут до останнього не передвіщало війни. Жодних ознак її настання я не помічала, а можливо, просто не хотіла помічати... Власне, як і будь-яких підготовчих дій. Спершу, мабуть, варто розповісти про те, як я боролася з передчуттям невідомого. Напередодні мас-медіа дуже активно артикулювали тему можливого нападу росії, демонстрували карти розміщення ворожих військ, давали оцінки, багато говорили про укриття й нарікали на їх не готовність, особливо акцентували на тривожних валізах. Словом, нагнітали ситуацію, як тоді здавалося, а насправді, мабуть, готували до найгіршого. Хвилювання людей відчувалося скрізь: вдома, на роботі, у супермаркеті... Однак мій мозок категорично відмовлявся сприймати бентежну інформацію. Не те, що я про це не думала, ні. Цей стан можна порівняти з переглядом фільму жахів: ти дивишся, а на сценах, які викликають страх, постійно запліщуєш очі. Для того, щоб не піддаватися паніці, я намагалася менше вникати в новини й продовжувала працювати, планувала експедиційні виїзди до Чернігівської й Сумської областей – у Батурин, Бахмач, Кролевець, Охтирку, Тростянець і в інші малі міста цих регіонів, намагалася жити звичним повсякденням. Неспокій час від часу також навівав мій тринадцятирічний син своїм запитаннями «Чи буде війна?», «Що ти про це думаєш?» і пропозицією «Давай, може, кудись поїдемо». Його й себе я заспокоювала тим, що ми живемо не настільки близько до російсько-українського кордону (так мені здавалося донедавна), та й, з огляду на розвідувальні карти, військ у найближчій до нас порубіжній локації порівняно менше. Ще одним моїм аргументом було те, що їхати аби куди, залишивши отак все, ми не можемо. Своєю чергою я запитувала в чоловіка, що він думає з приводу всіх тих військ, які зібралися біля наших кордонів, але його відповіді завжди були якісь, як мені видавалося, песимістичні, тож, я воліла думати про те, що він «передивився» всіляких експертів з їхніми невтішними прогнозами. Певну настороженість викликав указ Президента Володимира Зеленського про запровадження в Україні Дня єднання – 16 лютого. Виникало питання: «Чого раптом виникла потреба об'єднувати українців?». Проводилося багато заходів на різних рівнях, пригадую, навіть ми із сином готували матеріали для урочистостей у гімназії, де він навчається. Було чітке розуміння, що все це не просто так. І от з того часу, мабуть, у мене почало закрадатися відчуття внутрішньої тривоги. Я передусім переглянула аптечку, упевнилася, що там є всі препарати першої

необхідності. За харчі особливо не переживала, у холодильнику, морозильній камері, а особливо в погребі було вдосталь усього в разі чого. Були також запаси круп на перший період, хоча спеціально нічого не закуповували, як дехто, на випадок війни. Тривожних валіз передчасно теж не складали. Незадовго до вторгнення (усього за кілька днів) я була в Києві, мала вирішити деякі справи на роботі й заодно на вихідних підтримати сина на змаганнях. Так збіглося, що турнір відбувався в спорткомплексі на проспекті В. Лобановського. Я вперше була в цьому районі й спочатку якось заблукала, не зорієнтувалася й від станції метро пішла по інший бік, через що довелося користуватися наземним переходом. І чомусь він мене поособливому вразив. Настільки, що наснився в ту саму ніч. У своєму сновидінні я бачила натовп, який суне через цей перехід. Мені здалося, що всі ці люди були чимось схвилювані. Сон був з тих, що запам'ятовуються надовго. У той момент я пов'язала його з особистим. Однак, коли почалася війна й ракета влучила в будинок 17 на тому самому проспекті В. Лобановського, я пригадала своє сновидіння й подумала про те, чи правильно я розтлумачила свій сон тоді, чи не був він своєрідним передвісником? Зранку 24 лютого я прокинулася не від звуків вибухів, як багато хто, а від того, що уві сні на мене летів великий військовий літак, схожий на ті, що були під час Другої світової війни. Це було десь близько шостої години. Батьки вже не спали. З атмосфери, яка панувала, з тональності їхнього діалогу, я усвідомлювала, що напроголошене нам вторгнення, очевидно, почалося. Прочитані в телефоні новини підтвердили мої припущення. Розуміння, як діяти, ще не було. Сина вирішили поки що не будити, адже було зрозуміло, що заняття в школі відмінюються. Я відразу зателефонувала чоловікові, який на той момент був у Борисполі. Його, як і мого тата, розбудили вибухи. Вирішили, що ми із сином поки що залишаємося вдома на Сумщині, слідкуємо за офіційною інформацією й орієнтуємося за ситуацією. Чоловік поїхав на роботу, адже підприємство продовжувало працювати. І як потім уже стало зрозумілим, що зволікання й несприйняття всієї серйозності ситуації з боку керівництва украло в нього дорожочинний час і можливість приїхати вчасно до своєї сім'ї. Наступного дня дістатися сюди було вже не просто й дуже небезпечно, на трасі «Київ–Москва», якою ми звикли їздити, від першого дня точилися бої, залізничний транспорт не функціонував, мости були підірвані, а колони російської техніки звідусіль сунули на Київ. Обмірковуючи, дійшли висновку, що чоловік залишається в Борисполі, а я із сином у моїх батьків на Конотопщині. Зізнаюся, що стан ступору доволі швидко пройшов. Було зрозуміло, що треба йти в місцевий магазин і купити хліба й усього необхідного. Зголосилася мама. Дорогою вона зустріла сусіда, який уже повертався з крамниці, і на питання: «Чи є там ще щось?», він з матюком відповів, що вже нічого немає. Хоча це ще був зовсім ранок, мабуть, десь дев'ята година. Чоловік не збрехав, обирати справді особливо не було з чого, люди встигли багато чого розкупити. Тож доводилось брати, що очі бачили. Ситуація з продуктами була не дуже оптимістична. Окрім хліба, мама принесла додому кілька пляшок олії, цукерки й варено-копчені стрілецькі ковбаски (пригадую, батько весь час картав її за те, що мало взяла). Тоді як круп

і макаронних виробів не було зовсім. Пощастило, правда, на кілька місяців запастися пральними порошком і милом. Похід на закупки, звісно, так собі, але приводу для паніки не було, адже за декілька днів до того, повернувшись із Києва, я непогано затоварила. Купила свіжого курячого м'яса, рибних консервів (печінку тріски), овочів, фруктів і ще багато чого корисного. Оскільки напередодні тренер поставив перед сином завдання скласти меню здорового харчування. Потрібно було стежити за вагою, адже за два місяці мав відбутися відбірковий чемпіонат України. І ось така підготовка не до війни, а до спортивних змагань, за збігом обставин дозволила нашій родині з чотирьох чоловік протриматися, мабуть, у найважчий період блокади. Місцевий магазинчик з порожніми полицями ще деякий час працював, щоправда, лише по кілька годин на день, привозили переважно хліб, батони, рогаляки чи іншу здобу, пряники. Оскільки мама, можна сказати, з перших годин повномасштабного вторгнення сміливо взяла на себе роль годувальниці, то й походи за продуктами теж тривалий час залишалися переважно за нею. Ця повсякденна в мирному житті практика, у реаліях війни стала ніби ритуалом, виробився певний порядок таких походеньок. Щоразу це відбувалося приблизно так: перш ніж вийти, мама дзвонила своїм подругам, які жили неподалік (можна сказати, сусідкам), іноді вони їй. Домовившись про час і місце зустрічі, жінки гуртом (коли двоє-трое, а коли й четверо) йшли в магазин і назад. По дорозі, звісно ж, розповідали одна одній останні плітки про перебування в місті й області російських військ. Були розмови й на політичні теми. Щоправда, через різні погляди на війну, викривлене розуміння її причин (найвірогідніше, через суб'єктивні обставини) спілкування з деякими людьми довелося припинити. Ми завжди чекали маму з новинами й гостинцями. Ця наша «розпаковка» була чи не найприємнішим моментом. Таким, що залишає в пам'яті не лише образи, але й запахи. Саме аромат занесеного з морозу хліба, напевно, завжди тепер асоціюватиметься в мене з першими днями життя в реаліях війни. Ніколи, мабуть, не забудеться, як син вибігав щоразу до бабусі й питав, чи немає чогось солоденького (він у нас ще той ласун!). Однак солодошів, яких так хотілося, не було. Якось бабуся поїхала за продуктами в сусіднє село й привезла йому цукерок. Ото було радості! Утім, це була разова акція. На період перебування Сумщини в окупації нашим основним десертом стало варення. Ми їли його з хлібом, батоном або ж із млинцями (на кисляку). Для того, щоб було швидше, мама смажила великі – по одному на сковорідці. Такі завжди робила наша старша сусідка, і в дитинстві вони здавалися мені якимись особливими, адже відрізнялися від тих, які готували нашій сім'ї. Повертаючись до 24 лютого і власного досвіду проживання першого дня повномасштабної війни, особливо моторошно згадувати своє перебування в так званому укритті. Російські війська, що з різних сторін величезними колонами рухалися на Київ, дісталися до Конотопа вже пообідді. Звуки вибухів, які доносилися з міста, неабияк лякали, оскільки розуміння, з чого й куди стріляють, не було ні в кого. Вирішили спуститися в погріб. Звісно, що завчасно ніхто не займався його облаштуванням. Сидіти особливо не було де: з одного боку стояла консервація, аж до самісінького проходу, а з інших двох

лежала картопля. Ми нашвидкуруч попідставляли банки й уклали мішки так, щоб можна було на них хоча б присісти. Потім батько спустив вниз ще старі санчата, вони були досить зручні, адже замість дошок мали м'яке сидіння. У погребі було холодно й сиро, дуже швидко всі замерзли, хотілося їсти. Мамине відчуття обов'язку всіх нагодувати не давало їй спокою. За деякий час (десь за годину чи дві) вона підвелася і сказавши фразу: «Війна війною, а обід за розкладом. Ви сидіть, а я пішла готувати», – попрямувала до сходів. Тільки-но мама піднялася до дверей, як над нашим сховищем роздався страшенний звук, це був винищувач. Батько перелякано закричав: «Назад!». Потім ми почули й відчули неймовірної сили вибух. Я не знаю, скільки це було в часі, але все відбувалося настільки динамічно, що здавалося, не пройшло й хвилини. Усі сиділи як німі, заціпенівши від страху. Я молила Бога лише про одне: щоб залишилася живою моя дитина. Потім ми знову почули, як над нами пролетів винищувач у зворотному напрямку. Чесно кажучи, виходити було лячно. Адже коли пролунав вибух, здавалося, що хата теж загула, і ми уявлення не мали, що з нею. Дякувати Всевишньому, все обійшлося, лише трохи позаклинювало деякі вікна в будинку. Страх, який кожен з нас пережив від звуків винищувача над головою, – це найжахливіше. Як тільки стемніло, вибухи зі сторони міста почали стихати. Батько сказав, що вже більш-менш безпечно й можна піти до хати. Після пережитого їсти не хотілося зовсім, а голова була ніби в тисках. Спати всі лягли одягнені, проте навіряд чи хтось із дорослих мав сон після такого «бойового хрещення». Я взагалі перебралася з ліжка на підлогу. З'явився стан тривоги, викликаний чеканням, що щось може прилетіти у вікно. Другий день, 25 лютого, теж почався не так, як завжди. Відкриті джерела повідомляли, що російські війська взяли Конотоп в облогу. Я увімкнула телевізор, щоб подивитися новини, але швидко зрозуміла, що він заважає мені прислухатися до війни й стерегтися небезпеки. Відтоді основним інструментом одержання інформації став смартфон. У різних вайбер і телеграм-групах люди писали про те, що й де відбувається, ширили відео, звідки й куди переміщується ворожа військова техніка, авіація. На щастя, Інтернет і телефонний зв'язок можна було піймати навіть у погребі. Ситуація загострювалася, було зрозуміло, що потрібно подбати про облаштування укриття, насамперед утеплити його. Ми занесли туди два обігрівачі, крісла, завісили килимами, щоб не йшов холод від стін і знадвору, подбали про освітлення, а також зброю, різну: і для самозахисту, і на випадок, якщо привалить. Адже погріб був не дуже надійний, залишився від старих господарів, які, до речі, так само ховалися в ньому ще під час Другої світової війни й навіть справляли весілля. У кожного з нас з'явилося своє місце: наймолодшого посадили в куток, вирішили, що там буде найбезпечніше, поряд з ним під стіною розташовувалася я, за мною – мама. Батько сидів навпроти, поближче до виходу, оскільки він час від часу виходив на вулицю оцінити ситуацію. Цей день, власне, як і всі наступні, тягнувся неймовірно довго. Більшість часу ми просиділи в погребі, знову ж таки через те, що не розуміли, чого чекати від ворога, який фактично повністю заблокував місто. Там, під землею, звуки вибухів було чути значно краще, ніж у будинку. Пізніше, ми навіть навчилися роз-

різняти, звідки вони – зі сторони Чернігівщини, Шостки, Конотопа тощо. Другого дня над нами пролетіли гелікоптери, признаюся, це було моторошно, але не настільки, як з тим літаком. Можливо, через те, що до цих звуків ми звикли, у мирному житті вони літали тут досить часто. День за днем війна вибудовувала наш новий ритм життя. Вставали всі рано, близько 5 години, снідали і, коли починалися обстріли, а вони завжди були в один і той самий час, ішли в погріб. Із собою брали чай у термосах і щось перекусити. Пам'ятаю, навіть занесла туди грейпфрут, який купила ще до війни, але ніхто чомусь не хотів їсти цього екзотичного фрукта. Він так і пролежав там, аж доки не згнив. Мама хотіла була забрати його вже після того, як Сумщину деокупували, а я сказала: «Хай ще побуде, з'їмо, коли буде перемога». Було щось символічне в цьому. Щоранку батько виходив надвір першим і пильнував ситуацію. Якщо вона була, як він вважав, загрозливою, ми за його командою спускалися в погріб. Уранці 26 числа тато був уже на вулиці (здається, це було десь після 6 години), а ми саме одягалися. Раптом він вривається в дім зі словами: «Літак!». Ми з сином впали на підлогу, батько присів, а мама взагалі від страху розгубилася й не відразу зорієнтувалася, як і що робити, просто заціпеніла. Як тільки він пролетів над хатою, всі швидко побігли в погріб і, вже спустившись, почули звуки вибухів. Інформацію про роботу ворожої авіації тоді офіційно чомусь не підтверджували. Лише згодом один з полонених пілотів розповідав у своєму інтерв'ю, що виконував завдання з бомбардування стратегічних об'єктів у нашій місцевості. Напруга наростала, російські військові на в'їздах до Конотопа облаштували свої блок-пости. Можна було б сказати, що нам трохи пощастило, адже географічно селище розташоване з іншого боку міста, якби не одне але... 27 лютого ми почули гул військової техніки, це було зовсім близько. Батько відразу збагнув, що колона пішла в обхід міста на с. Сарнавщина. Однак розуміння, куди вони рухатимуться далі, не було. Існувало кілька шляхів, і одним з них можна було швидко вийти на трасу, що веде до Києва. Спочатку ми чули як техніка, заїхавши в сусіднє село, на якийсь час ніби зупинилася, але жакливий гул моторів не стихав. Як пізніше переповідали тамтешні жителі, російські військові на своїх бойових машинах (їх налічували десятки) проїхалися центральною вулицею в бік лісу. Танк, що був у цій колоні, рухаючись селом наводив на вікна людських хат дуло. Це, звісно, робилося для того, щоб викликати в людей страх, аби вони не знімали й не рахували кількість одиниць ворожої техніки. До речі, з нею було не все гаразд. Доводилося дорогою лагодити. Те, що не піддавалося ремонту, брали на буксир. Згодом ми почули, що машини знову почали активно рухатися. За тим, як наближався гул, було зрозуміло, що вони сунуть у наш бік. Однак про те, що колона піде через наше селище й думки не було, адже є інша польова дорога, якою всі зазвичай їздять, і географічно вона видавалася більш вигідною. Люди, котрі живуть в центрі населеного пункту, казали, що перед військовою колоною їхав легковий автомобіль сріблястого кольору, здається, без номерів. Можна припустити, що це був один із тих поводитирів, яких потім затримували, бо самі росіяни навряд чи знайшли б цей шлях. Коли стало очевидним, що колона російських військ усього за

кількасот метрів, я боялася, що вона може збитися з маршруту й поїхати в інший бік мимо нашого будинку, хоча це було дуже мало ймовірно. Такі думки закрадалися через дитячі спогади про те, як танки рухались попід нашим болотом. Це були вісімдесяті роки (десь їх кінець), тоді в цих місцях проводилися навчання, і щоб не псувати гусеницями селищні дороги, машини пересувалися об'їзними шляхами. Мої страхи не підтвердилися, колона російської техніки пішла територією місцевого професійно-технічного навчального закладу й виїхала через одні з трьох воріт у напрямку залізничного переїзду й дороги в сторону Батурина та так званої московської траси, що веде до столиці. Варто сказати, що серед місцевих знайшлося кілька сміливців, які вийшли назустріч. Переповідали, що один чоловік з ножем у руках відчайдушно намагався щось пояснити чи то пригрозити воякам, на що один з них нецензурною російською відправив «дядю» куди подалі. Більшість людей, котрі живуть на вулиці, якою їхала колона, визирали у вікна, у шпарини в заборах... За їхніми розповідями, як і в Сарнавщині, танк направляв своє дуло на будинки, а солдати, що сиділи зверху на бойових машинах періодично стріляли в повітря. Я вийшла з укриття, коли почула, що гул віддаляється. Мені вдалося побачити лише хвіст цієї колони, а також розгледіти на техніці маркування. У якийсь момент, коли здавалося, що вже можна трохи заспокоїтися, останні кілька машин зупинилися. Була версія, що російські військові пішли грабувати наш місцевий магазин, бо це було якраз навпроти нього, але ні. Знову були проблеми з технікою, вона страшенно диміла, відмовлялася їхати. Зрештою, вся колона до останньої машини покинула наше селище і, на щастя, ніхто не постраждав. За деякий час, уже за населеним пунктом, роздалися вибухи, потім було ще гучніше. Хотілося вірити, що росіяни потрапили в засідку, проте все відбувалося інакше. Як стало відомо, у районі залізничного переїзду поблизу ст. Вирівка російські військові розстріляли цивільну машину, яка трапилася їм на дорозі. Діставшись до перекритого аварійного мосту через р. Куколка, почали гатити по бетонних блоках, які перекривали дорогу. Усунувши перешкоди й переїхавши міст, влупили на останок по сільському точку й попрямували в напрямку Києва. А вже 28 лютого 2022 року в місцевій вайбер-групі з'явилося повідомлення: «Шановні жителі, колонна ростехніки, яка йшла вчора через 33 та Вирівку¹, розбита під Ніжином, дані перевірені». Того ж дня в чаті громади люди стурбовано повідомляли про те, що напередодні й зранку бачили в селі незнайомих «підозрілих» людей, які «шастали» вулицями й заглядали через паркани, припускали, що це можуть бути злодії, які шукають «пусті хати, щоб залізити». Також обурювалися, що відповідні служби не відповідають на телефонні дзвінки, навіть не можна було зв'язатися з ними, коли «колони йшли». З інформації, яку писали найбільш активні односельці було зрозуміло, що за свою безпеку громада має дбати сама і не сподіватися на поліцію чи ще будь-кого, люди самі мають ловити злочинців і збивати дрони. Згодом створили ініціа-

¹ 33 – місцева (неофіційна) назва населеного пункту (Тридцять третє училище, офіційно – с. Заводське Конотопського р-ну Сумської обл.); Вирівка – село в Конотопському р-ні Сумської обл.

тивну групу з 8 осіб, до яких можна було звертатися в разі потреби, і розміщено номери телефонів так званої гарячої лінії селища. Зробили це, як зазначалося, «для забезпечення спокою наших громадян у комендантську годину». Після візиту непроханих гостей зранку ненадовго відчинили магазин. По тому він працював ще деякий час по кілька годин, аж поки його не закрили взагалі. Хліб для населення також привозили й продавали в місцевому ліцї. Про те, коли він буде, писали в місцевій групі у вайбері. Решту, яку люди не забирали під час розрахунку, збирали й пересилали на потреби ЗСУ. Якийсь період ми пекли хліб удома, він був неймовірно смачний, настільки, що важко було зупинитися, особливо дитині. Однак мусили контролювати себе й раціонально використовувати продукти. У такі моменти часто згадувалися усноісторичні спогади людей старшого покоління про досвід життя в часи лихоліть – Другої світової війни, Голодомору. Окрім того, місцева влада організувала доставку молока для населення, привозили й роздавали безкоштовно, коли по 2 літри на руки, коли по банці. Його надавав підприємець із с. Шевченкове. За можливості ми завжди старалися взяти. У свіжому вигляді зазвичай не вживали, залишали на кисляк, щоб можна було потім пекти млинці, або робили сир. Можна сказати, що доля послужила нам, ми безперебійно мали газ, централізоване водопостачання. Майже постійно була й електроенергія. Уперше надовго світло зникло ввечері 3 березня. Тоді було розбито багато підстанцій і електроенергії не було по всій області. Громадський транспорт не курсував, у місто можна було дістатися пішки, на велосипеді або на власному авто, але були проблеми з паливом. Ми в місто вибиралися вкрай рідко. Уперше від початку війни батько поїхав велосипедом десь наприкінці лютого, вже після того, як пройшла через наше селище та російська колона. Товаришеві, котрий мешкає в місті, вдалося роздобути й купити для нас деякі продукти, тож треба було забрати їх, а натомість відвезти йому овочів. Без пригод не обійшлося: дорогою тато пробив колесо, довелося кілька кілометрів йти пішки й тягнути в руках і торбу з харчами, і велосипед. Потім ще одного разу виїздили разом з батьком машиною купити м'яса та сала. Пам'ятаю, що їхали дуже швидко й з відкритими вікнами, щоб чути, чи не їде техніка, чи не стріляють, адже ворожі війська залишалися на околицях міста. Відчуття були тривожні. Проте місто рухалося: ходили люди, їздив приватний транспорт, працював базар... Скупившись, ми відразу повернулися додому. Пізніше з'ясувалося, що в нас закінчується сіль. І це виявилось проблемою, бо то чи через якісь забобони, чи через жадність людську охочих поділитися довелося довго шукати. Купити теж не було де. Згодом усе вирішилося. Спочатку одна сусідка виділила нам зі своїх запасів цілу пачку, а потім була перша гуманітарна допомога, на кожну людину давали по кілограму солі й по рулону туалетного паперу. Дефіцитним продуктом був чай. Утім, ми мали чимало сухого липового цвіту, власне, його лише й заварювали десь місяців зо два. Роздавали також знайомим, родичам. Закуплену свинину вирішили законсервувати, щоб було що їсти на випадок, якщо прийдеться евакуюватися чи не буде можливості готувати. З кожним днем війни паніка зростала, заспокоїтися було куди важче, а страхів ставало дедалі більше. Адже ворог не збирався від-

мовлятися від своїх планів. Після переговорів з місцевою владою 1 березня російські військові в місто не потикалися, але контролювали дороги, які вели до Контотопа з Бурині, Сум, Ромнів, а також шлях у напрямку Чернігівщини, що пролягав через смт Дубовязівка, сс. Шевченкове, Великий Самбір, Дєптївка. Жодної реальної можливості безпечно виїхати не було. Уперше «зелений коридор» дали лише 12 березня, але з офіційних повідомлень мало що було зрозуміло, усе відбувалося якось похапцем, часу прийняти зважене рішення не було. Власне, як і довіри. Тож вирішили не ризикувати й поки що залишатися вдома. Не поїхали ми й другим та третім коридорами, хоча на останній машина була підготовлена, усі потрібні речі зібрані. Важко сказати, що зупинило. Можливо, страх перед невідомим, можливо, боязнь втратити дім. Я передусім переймалася за те, щоб вивести дитину в більш безпечне місце, але коли нарешті з'явилася така можливість, він відмовився й сказав, що нікуди не буде тікати, бо, мовляв, не зрадник. Ось так ми й залишилися всі разом далі набувати свій досвід життя в умовах повномасштабної війни. Дні тягнулися страшенно довго, кожен наступний майже нічим не відрізнявся від попереднього. Весна непомітно змінила зиму. Чим далі, тим складніше мозок справлявся з потоком негативної інформації. Нав'язливе бажання слідкувати за всім, що відбувається, вдавалося побороти лише роботою. Неймовірно розумово й фізично виснажувало хвилювання за близьких. Родина була розкидана по містах і регіонах, які опинилися у вкрай важкому становищі. Батьки чоловіка мешкали в Охтирці, яку росіяни нещадно обстрілювали ракетами й бомбардували з літаків. Однак через стан здоров'я матері спустатися у укриття вони не могли. Після того, як 3 березня авіабомбами знищили місцеву ТЕЦ, квартира залишилася без опалення, були перебої з електроенергією і зв'язком. Під час одного з ракетних ударів частково було пошкоджено їхній будинок, але їхня оселя, на щастя, не постраждала. Утім, попри всі обставини евакуюватися батьки не збиралися. Рідна сестра зі своєю сім'єю перебувала в Южноукраїнську на Миколаївщині, ворожі війська були розташовані всього за кілька десятків кілометрів від міста й тамтешнього стратегічного об'єкта, йшли бої, і наміри росіян прорватися далі були очевидними. Проте виїхати кудись у більш спокійне місце з певних об'єктивних причин вони не могли. Страшно було й за чоловіка, який залишився сам. Російські війська ближче й ближче підходили до Борисполя, а звуки вибухів він чув дедалі гучніші. Села, розташовані менш ніж за 50 кілометрів від нашого будинку, були окуповані. Уявлення того, яка кількість ворожих військ щодня рухається на в ту сторону й наскільки це все близько відбувається, безумовно, не давали спокою. Кожен наш ранок традиційно починався перекличкою «Як ви? Усе добре?». Життя в тривозі й між тривогами акумулювало внутрішній неспокій. Вдома ми намагалися максимально створити тишу довкола себе, здригалися від найменших звуків і боялися, що наше вухо може пропустити якусь небезпеку. Ми зовсім не вмикали телевізор, на кілька місяців забули, що таке пілосос, і прибиралися в будинку лише віником. Тривожність була настільки високою, що навіть похід у душ був випробуванням. Світло майже не вмикали, у темну пору доби користувалися ліхтариками, вікна,

на яких не було жалюзі, завісили шторами й не відкривали. Грубу топили лише завидна. Уся родина із чотирьох чоловік жила фактично лише в двох кімнатах. Одна з них як найбільш безпечна, слугувала і столовою, і вітальною, і спальнею. Спали, безумовно, всі одягнені. Іноді, щоб заснути, доводилося переконувати себе, що померти уві сні – це непогано. У нашій місцевості сигналу повітряної тривоги не було чути, орієнтувалися на сповіщення в телефонах. В укриття спускалися сумлінно в будь-яку пору доби, найтяжче, звісно, було вночі, коли все це відбувається потемки, траплялося, що похапцем помилково одягали не свої верхні, взуття. З огляду на географічне розташування в погріб йшли навіть тоді, коли була тривога по Чернігівщині. У такому режимі ми прожили трохи менше місяця. Аж поки в один із днів батькові стало зле. Усі симптоми вказували на те, що в нього запалення апендициту. Дотерпівши до ранку 20 березня, десь до п'ятої години, вирішили, що треба їхати в лікарню, але саме в той момент дали сигнал повітряної тривоги. Відразу після відбою я взялася телефонувати в швидку, це вдалося зробити не з першої спроби, але досить скоро. Окрім симптомів і звичної інформації про хворого, на іншому кінці також цікавилися, чи немає дорогою до нас ворожих блокпостів, чи можна безпечно проїхати. На щастя для нас, на цьому краю було більш-менш спокійно, а російські військові безчинствували по іншу сторону міста, у південній частині нашої ОТГ. Швидка допомога була в нас менше ніж за 10 хвилин. Лікар, що приїхав на виклик, підтвердив наші припущення, й тата повезли в хірургічне відділення. Мама поїхала разом з ним. За кілька годин після підтвердження діагнозу батькові зробили операцію. Залишившись вдома, ми із сином тим часом наготували консервацію та овочі, щоб відвезли в пункт збору гуманітарної допомоги, продукти харчування збирали для забезпечення наших захисників. До слова сказати, люди активно відгукнулися на цю ініціативу. Несли все, що мали: картоплю, моркву, буряки, цибулю, мариновані й квашені огірки, помідори й інші консерви, сало тощо. Зостатися вдома без чоловіка, по суті, без захисту, було дуже страшно. Особливо, коли проти ночі в місцевому чаті люди починали розганяти паніку. То хтось кричав, то привиділося, що хтось кудись лізе, тоді як насправді людина просто ремонтувала робочу машину в себе вдома й кілька разів щось стукнула. Тим ще квестом було дістатися до тата в лікарню, адже транспортного сполучення з містом не було. Батько був у лікарні близько тижня, але коли він туди потрапив, відразу суворо заборонив нам спускатися в погріб, оскільки боявся, що нас може там привалити й самі ми нічого не вдіємо. Сказав, що безпечніше буде сидіти в хаті, в одній із кімнат, де є дві стіни. Власне, так і робили, дотримуючись його настанов. Не стали ходити в укриття навіть тоді, коли й батько повернувся з лікарні додому. Це був кінець березня. Сумщина все ще була окупована, російські військові караванами продовжували пересуватися селами нашого району, тримаючи в страху людей і жорстоко розправляючись із тими, хто траплявся на їхньому шляху. Вони обстрілювали будинки, вбивали людей, давили їх на дорогах, грабували підприємства й приватні садиби... Особливе занепокоєння викликав активний рух ворожої техніки в останні дні березня. За словами очевидців, мешканців одного із сіл, це

були тисячі одиниць. Кілька днів у соцмережах ширилася інформація про захід нових і нових колон у Конотопський район, про накопичення військ, про нові злочини росіян. Було постійно чути звуки вибухів. І це була ніби та найтемніша ніч перед світанком. Зранку 3 квітня всі побачили фото зруйнованого моста через р. Сейм поблизу с. Чумаково. Росіяни підірвали його, тікаючи до кордону, так і не діставшись Києва. Внутрішні почуття, які прийшли з усвідомленням того, що Сумщину нарешті звільнено, складно описати одним словом. Це і радість, і щастя, і свобода... А ось повноцінне відчуття захищеності вперше, певно, з'явилося тоді, коли військові Збройних Сил України зайшли в наш населений пункт. Ми так довго їх чекали, так довго не розуміли, чому місто й район сам на сам залишилися з ворогом. Люди зустрічали воїнів як героїв, з обіймами і свіжоспеченими пирогами. Намагалися підтримати й допомогти, як могли і чим могли. І лише з їхнім приходом, мабуть, вдалося на повні груди вдихнути тогорічну весну.

*Записала Н. Литвинчук у серпні 2023 р.
у с. Заводське Конотопського р-ну Сумської обл.
від жінки (Ж.), 1957 р. н., родом із с. Таранське
Конотопського р-ну,
та чоловіка (Ч.), 1953 р. н., родом із с. Заводське,
із 1981 р. до грудня 2021 р. проживали в м. Феодосії, АРК.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»*

[Упродовж якого часу Ви мешкаєте в цьому населеному пункті?] Ж.: Тут жили мої предки. [До якого покоління знаєте своїх предків?] Ж.: До четвертого. Ч.: До третього. Ж.: [Ми з чоловіком приїхали] в Сумську область – грудень 2021, з Феодосії. [У зв'язку з війною через] неможливість спокійно потрапити додому, де проживали з 1981 року, [довелося тимчасово змінити місце проживання]. [Чому обрали для переїзду саме цей населений пункт?] Ж.: Мали родичів, друзів, знайомих, [мали успадкований від батьків будинок]. [Чи постраждало Ваше житло під час війни?] Ж.: Дав Бог, не постраждало. Ч.: Слава Богу. [Чи Ви змогли працевлаштуватися на новому місці?] Ж.: Ми пенсіонери. [Чи маєте офіційний статус внутрішньо-переміщеної особи (ВПО)?] Ж.: Так. [Як можете оцінити ставлення до Вас як до ВПО з боку місцевого населення?] Ж.: Позитивне. [Чи Ви помітили якісь відмінності в повсякденному житті місцевого населення (у їжі, одязі, поведінці)? Які саме?] Ж.: Невпевненість в завтра. Їжі, одягу достатньо. Ч.: Люди стримані у поведінці і своїх потребах буденних. [Чи збираєтеся після закінчення війни повернутися додому?] Ж.: Зараз ще про це думати зарано. Звичайно, додому поїдемо. Ч.: Обов'язково повернуся додому. [Представником якої національності себе вважаєте?] Ж.: Українка. Ч.: Українець. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай?] Ж.: Українською. Ч.: Вдома – українською. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Ж.: Це мова агресора, але якщо люди розмовляють на російській, хай розмовляють і вчать української. Ч.: Відношуся стримано до людей, що розмовляють російською, якщо це їх рідна [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Ж.: Ні. Моя родина була двомовною. Дома розмовляли україн-

ською мовою. [Чи Ви маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії?] Ж.: Ми припинили спілкування з ними. [Хто, на вашу думку, є сьогодні ворогом для нашої країни?] Ж.: Путін, росія і майже всі росіяни, бо така атмосфера і відношення шовіністичне до нас на протязі довгих років. [З якого року особисто для Вас розпочалася російсько-українська війна?] Ж.: Вона триває століттями, гостро з початку газових війн, 2004 рік. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Ж.: Тут рідна земля, свій дім (куток), усе знайоме. Через родинні обставини. За кордоном, кажуть, все в «шоколаді», але ж вдома є вдома. Ч.: Тому, що життя навчило на протязі довгих літ, що в своєму домі ти хазяїн, що в тебе тут рідні, дім, сусіди та інше. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Ч.: Працьовиті, наполегливі, красиві. Ж.: Важко сказати. У всіх народів все це є [характер, звичаї, культура]. Мабуть, свідомістю. [Чи передавалися у Вашій родині з покоління в покоління традиції? Які? Професії, фамільні історії?] Ж.: Так. Сімейні. Любити землю, працювати на ній і співати на свята. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)? Так. [Як це проявилось під час повномасштабної війни?] Ж.: Якщо мають змогу, господарюють, як і до війни. Ч.: Трудяться ще більше, якщо мають де. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви – українець / українка?] Ж.: Вишиті рушники, картини в українському стилі, мова, їжа. Земля, іншої не треба. Ч.: Вишиті речі. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Ч.: Це залежало б від того, що їх зацікавило б. Ж.: Заспівала б пісню на українській мові. Наприклад, «Червону руту». [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, квітниках в національних кольорах?] Ж.: Так. Є [пофарбовані в жовто-блакитний колір] лавки, зупинки громадського транспорту. [Коли саме почали проявлятися такі активності?] Ж.: З 2014 року. [Як Ви до цього ставитеся?] Ч.: Позитивно. Ж.: Не завжди паркани говорять про проукраїнськість. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Ж.: Українською. Ч.: Українською, англійською. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] Ж.: Борщ, кашу, вареники, пиріжки, голубці та інше. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Ч.: Не змінилося. Ж.: Ми не жаліємося, тільки ціни зависок. [Чи доводилося Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни?] Ч.: Так, на початку війни. Зараз ні. Ж.: На початку війни місяць в окупації була нестача продуктів. Зараз все гаразд з продуктами. [Чи доводилося Вам (або Вашим родичам, знайомим) відправляти їжу бійцям ЗСУ?] Ж.: Так. Овощі, варіння, на початку війни одяг, носки, металеву посудину, картошку. Гроші. Ч.: Солодощі. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] Ж.: Так. Плетіння маскувальних сіток, допомога пораненим у госпіталах, ініціативи з розміщення та підтримки переселенців. Ч.: Готування продуктів та страв для фронту. [Чи є традиція у

Вашій сім'ї носити вишиванку?] Ч.: Ні. Ж.: Одяга[ю] вишиванку на свята і для підняття духу. [Чи святкуєте День вишиванки?] Ж.: Так, відзначаємо. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього?] Ж.: [Це] отриманий у спадок [одяг], сучасна вишиванка з машинною вишивкою. [Чи Ви збирали тривожну валізу? Якщо так, то чи брали разом з іншими речами вишитий одяг, одяг із патріотичними малюнками?] Ч.: Ні. Ж.: Там були ліки, документи, носки, спідне. [Чи маєте в гардеробі одяг із сучасною патріотичною символікою (із зображенням українських міст, державної символіки, популярних висловів військового часу)?] Ж.: Не маю. Не розумію, чи доречно нам таке носити, але на людях така символіка подобається. Тризуб, карта України. [У якому типі житла Ви мешкаєте?] Ж.: У приватному будинку. [Чи є у Вашому домі повсякденні речі із зображенням державної символіки: герба, тризуба, прапора?] Так. Вишиті рушники, гончарний посуд, ікони. [Чи зараховуєте себе до якоїсь релігійної конфесії?] Ж., Ч.: Православна церква України. [Чи війна змінила Ваше ставлення до релігії та церкви?] Ч.: Не змінила. Ж.: Перестала ходити до церкви московського патріархату. [Чи відомі Вам випадки, коли хтось із Ваших родичів, друзів, знайомих змінили, перейшли із церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Ж.: Так. Ч.: Ні. [Чи відомі Вам випадки переходу релігійної громади вашого населеного пункту чи якогось іншого з УПЦ до ПЦУ?] Ж., Ч.: Ні. [Чи маєте знайомих воїнів ЗСУ, які перебувають на фронті і звертаються з проханням про молитовну допомогу?] Ч.: Ні. Ж.: На сторінці соціальних мереж. [Чи релігійна громада, до якої Ви належите, допомагає фронту? Яким чином?] Ж.: Молитовна підтримка, допомога продуктами для родин воїнів, плетіння маскувальних сіток, збір коштів на дрони, тепловізори, автомашини. [Які релігійні та державні свята відзначали у Вашій родині?] Ж.: Новий рік, Різдво, Великдень, Трійця, Храмове свято, День Незалежності України, 8 Березня, День Перемоги. [Чи доводилося Вам брати участь в обрядах: колядування, водіння Маланки, Кози, засівання зерном, прикрашання новорічної ялинки, випікання пасок, виготовлення великодніх писанок?] Ж.: Так. Ч.: Засівання зерном, прикрашання новорічної ялинки. [Чи вплинула війна на святкування та відзначення звичних для Вас свят (днів народження, хрестин, весіль, ювілеїв, новосіль та інших сімейних свят)?] Ж.: Відзначаємо дуже скромно. Не хочеться відзначати. [Як Ви та Ваші знайомі ставляться до гучних святкувань сьогодні?] Ж.: Негативно. [Чи відомі Вам випадки передавання на потреби ЗСУ подарунків на день народження, весілля коштів (або частини їх)?] Ж.: Ні. Мені відомий випадок, коли зібрані кошти на лікування знайомий, хворий онко, передав в бригаду ЗСУ. [Яким було Ваше ставлення до військових до початку російсько-української війни?] Ж.: Завжди позитивне і шанобливе. Це жертвна праця. [Чи змінилося воно під час російської агресії?] Ж.: Так: для мене воїн ЗСУ – це захисник рідної землі, мужній відважний воїн, людина, яка ризикує життям заради інших. Тільки є одне: не кожна людина може виконувати цю роботу. [Чи вважаєте правильним твердження, що кожен справжній чоловік повинен пройти службу в армії?] Ч.: Ні. Ж.: Зараз війна технологічна, командири повинні бути профе-

сійні, щоб воїни не кидались «на м'ясо». [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові?] Ж.: Так. [Чи Ви брали участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] Ж.: Так. Ч.: Ні. [Як розташовані могили загиблих воїнів на місцевому кладовищі?] Ж.: В одному ряду з цивільними. [Якщо вже встановлені пам'ятники на таких могилах, що на них зображено?] Ж.: Портрет загиблого, написи про дати життя, висловлювання про почуття. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам у закладах, де вони навчалися або працювали?] Ж.: Мені не відомо. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників / захисниць?] Ні. [Як Ви ставитеся до пам'ятників та меморіалів Другої світової війни?] Ж.: Позитивно. Ч.: Батько воював, був нагороджений орденами. [Чи відбулася у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Ж.: Так. [Як особисто Ви до цього ставитеся?] Ж.: Зараз на часі кошти віддати воїнам на потреби. Ч.: Зараз кошти потрібні на потреби ЗСУ.

м. Кролевець

*Записала Н. Литвинчук 13 травня 2022 р.
у м. Кролевеці Конотопського р-ну Сумської обл.
від Гремедчук Дарії Олександрівни (Г.Д.), 1983 р.н.,
народилася і проживає в м. Кролевеці
Конотопського р-ну Сумської обл.,
та Гремедчука Сергія В'ячеславовича (Г.С.), 1977 р.н.,
народився і проживає в м. Кролевеці*

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Коли почалася повномасштабна війна, у вас були запаси овочів, консервації?] Г.Д.: Да, все в нас було: і овочі, і консервація. Все, що стосується, що можна виростити, ягоди, ось... Малина, ожина... Шо в нас ще?... Порічка. І заморозка, і в погрібі кампоти, варіння, ось. Зелень, все це в нас... Петрушка, цибуля... Було у морозілці і так. І дійсно от в період війни було ощутімо те, що усі, у кого є городи, говорили між собою сусіди, що «слава Богу, що у нас є городи, що ми оце виростили, що у нас у погрібі валом усього». І коли там під звуки сірени спускаєшся в погріб то... Я знаю, що в мене в сусідки погріб настільки був завалений консервацією: і кампотами, і салатами, і кетчупам... Шо там в неї?... Перці були. Шо нам ніде було сидіти. Тоєсть ми виносили із погріба у неї консервацію, того що нам ніде було лавки ставити. [Страху померти з голоду не було?] Ні, не було. Єдинственне, що хотілось, походить шось купити, бо гроші були, а купити нічого. Наверно, привичка. [Чи було відчуття продовольчої безпеки, коли з вторгненням російських військ на територію Сумської області закрилися магазини?] Г.Д.: Да, перше, що було у голові, думаєш: «Слава Богу, що в мене є город, слава богу, що в мене є чоловік, який занімаєцца качками... Индокачки. Шо там у нас іще єсть? Кури, півні... [Чи є у вас у господарстві кролі?] Ні, ми не держим, сусід держе у нас кролів. [Чи є у вас у господарстві поросята?] Поросята у нас немає. Були колись. Єслі казати от по улиці, то у нас є люди, які пасуть коз. Яець повно. Кури несущя. Велике діло также, це, наприклад, спасало молоко. Найбільше спасало те, що було ізобіліє молока. І його було стільки багато, що якось думаєш: «Слава Богу, молоко єсть, значить, проживем, можна

шось спекти. [Це безкоштовно звідкись привозили?] Привозили нам перший день... Оце ж не знаю. Десь казали ізпід Глухова возили і оце ж іще откудась возили. От. Ну, сначала возили вобче безплатно. Потом уже понімаєш, шо бензін же тратили люди, казали: «Давайте, ми хоть шось будем платити». Люди стали відрами носить, робить, як перелякані, на Паску сир. Г.С.: [Молоко й] щяс возять. Раньше з Чернігівщини возили. Откуда попало. Садіки ж не беруть. Школи не беруть, а їм же кудись нада. Молоко на базарі тридцять гривень літра, а вин привозить по двіадцять. Та там людей сьогодні багато було в очері. [Це ферма?] Угу, угу. Фермер возить. Г.Д.: Канешно, було харашо тим, шо я, наприклад, знала, шо молоко привезуть – буде. І у нас тут єсть хліб, наше ПП, мука, не хліб, а мука, наша. Борошно єсть, всьо, думаю, уже напечем. А олія тут у нас тоже своя єсть, у Дубовичах, да, у Дубовичах, шо, думаю, уже хоть шо-нібудь можна наделать.

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ [Чи ділилися запасами харчів між собою сусіди, знайомі, рідні?] Г.Д.: Ну, в основном ми еслі ділились, так ділились сахаром, чаєм. Дістівітельно було таке, шо чай, сахар. А те, шо, наприклад, те, шо стосується картоплі, овочів, такого, то ми не ділились. Я думаю, у всіх було. [Чи збирали гуманітарну допомогу, продукти для військових, переселенців, постраждалих?] Г.Д.: Да, було таке. Було таке повідомлення. Збиралася група у вайбері, ось, і мене туди доєднали, не знаю хто, шо... Десь у перший тиждень, мабуть. Це, може, був день третій-четвертий, ось, шо можна було... а може, й пятий, ну от перший тиждень, шо можна було долучити до допомоги, по бажанню, хто міг, хто чім. Ну це була така разова акція. Один раз збиралися, бігом все це діло, хто мог шо односив. Я не носила. Носили... у нас получаєцца з садіка дєвочки ходили носили. У нас получаєцца дві отправки було: на початку війни і в кінці війни, коли вже Чернігов побомбили і уже освободили Чернігівську область, ну нада було людям оцм, які ближче до нас села, помощи їм нада було. Ну от, якщо перша допомога яка була, оце в перший період війни, перший тиждень, то носили консервацію, носили більше тушок, отакого, шо закривачки, шо було закрито в банках, ось, і просили банки, шо «єслі єсть лишні банки, приносьте». Тоєсть, навроно, може, ще дальше доконсервірували. Носили крупи. Потому шо я помню, десь у фейсбукі бачила фотку, дак там було таке, шо оце крупи якісь, макарони, шось таке. Вкуснятин неких не несли, бо їх не було. А от такі всякі засипки бачила, несли. Ну, а от коли вже звільнили Чернігівську область, і в нас організувавсь пункт на базі нашого садочка, всі містияни зносили... Було оголошення у Кролевеці, у фейсбук, усі містияни зносили до нас гуманітарку, то говорилося про те, шо це усе, усе: і одяг, будь-який, і взуття, і предмети вжитку, ну, наприклад, там кастрюлі, ось таке все. Ми, наприклад, садочком скидалися грошима, і ми купили їм таганки, де можна їсти варить, бо в них не було електричества. Наші дєвочки созванювались з ціми людьми напрому. Медсестра у нас в садіку. Вона напрому созванювалася з ціми людьми, які потребували, питали: «Шо конкретно не хватає? Конкретно». Сказали: «Нам нада все, но якщо, наприклад, в одязі... ми не голі, то нема в нас посуду, в чьом їсти варить. Ми, – каже, – не маємо ні з чого їсти, не ложок... Посуда – катастро-

фа. Нема посуду». [Це їх звідкись переселили?] Ні, не переселили. Получається, вони осталися живі, де оце вони там жили, просто окупірували. Чернігівська область. Якись там села. Не сам [Чернігів] помоему, Чернігівська область. Казали, що вплють до того, що нада чьогуні, бо в них... наприклад, на вулиці вони їсти варять, бо нема в них хат, вони на вулиці їсти варять. На кострі. Дак їм нада хотя би чьогуні, щоб у чьогунях їсти варить. Потом оце ж наша медсестра Оксана позвонила, каже: «Дівочки, скидаємося», – помоему, по сто гривень скидалися чи по двесті... Не помню. Помоему, по сто. Шо ми скинулися і пошли в «Звонк», магазин там в нас у Кролевці єсть, шо дівчата купляли їздили плити оці на дві комфорки, газові. Оце отакі, шо не полностью, без духового шкафа. І вони просили тазіки, щоб мицця де, чи шо... Вобщім, їм не хватало тазків, оце шо я запомнила, чьогунів, оціх камфорок не хватало, на чьом їсти варить, і посуду, куда насипать. Кажуть: «Нам нікуди насипать їсти, хоч черепок який-небудь». Отаке. Ну люди у нас несли, і багато людей приносило. А в нас у садіку нянічки там пакували. Сортирували там за віком, не знаю... Кому шо куда. [Чи несли люди продукти, наприклад, картоплю, морку?] Да, несли. Несли усе. Їжу несли. Несли і памперси, дітям несли. Я, наприклад, пам'ятаю, бачила лічно в окно, як приїхав у нас тута отець, він машиною приїхав і вигружував багато коробок, шо там в тих коробках не бачила я, ну коробок багато. Приїхав із сім'єю і шось там вигружував. Були пледи, були подушки, бачила я, це шо люди несли. Несли также, все, шо касається, ну, от макарони, крупы. Ось таке несли.

ДОСВІД ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ *Городництво*. [Чи думали про городи в перші тижні повномасштабної війни?] Г. Д.: Ми розсуждали про це. Ну я, наприклад, знала. От я даже предвідила, думаю: «Це так, будемо садить, це ж, – думаю, – будуть сірени, це зараз ми сірени боїмось, а, – думаю, – тоді ми уже їх не будемо бояцца. Будуть сірени фігарить, а ми будемо пахать. А, – думаю, – може, й чути не буде, це ж Сергей буде на мотоблоці, воно не чутно буде. Потом собі так уявляла, – думаю, – а як еслі реально будуть шось кидать, бомбить, шо ми будемо робить? А шо? Глянем в небо – не у нас, і дальше будемо робить. Дак у нас так і вийшло. Коли це у Шостку?.. Учора чи позавчора?.. Позавчора. Досадили город, «хух» сказали, тута хрясь – і бомба. Один на одного подивилися, як стояли на городі, так і стояли. Сергей каже: «Ну шо?.. Піду я, – каже, – побачу, шо там курочка, чи сіла на яйця? Чи уточка там у нього?.. Хтось там у нього на яйця сідає. Кажу мамкі: «Мам, може, удівайтесь да бігом біжіть же ж там до себе в п'ятигажку». Мамка каже: «Да таке, – каже, – я ще піду посапаю, твої рози пополиваю, а то ж ти, – каже, – насадила свій розарій, а ухажувать хто буде?». [Коли ви почали готуватися до посадкового сезону в цьому році?] Г. Д.: Сержо, коли ти картошку вииняв з погріба? Ну, ти ж кажеш «Виняв картошку з погріба, зеленіє, а ми ще ніяк з тобою не спашем город». Просто, в нас мотоблок неробочій. Мотоблок Сірьожа пока не сделал, уже всі начали переживать, уже сісідка каже: «Давай я тобі поможу». Г. С.: Копать чи шо? Г. Д.: Да. Я кажу: «Ти шо, Інна, вобщє?». Г. Д.: А Сірьога каже: «Не, буду робить». У сусіда мотоблок напротів, тоже можна найти мотоблок. А йому всі не такі мотоблоки, тіки в нього золо-

тий мотоблок, який правильно паше. Не знаю. Може, паше й орошає землю, не знаю. Г. С.: Приговарював. Г. Д.: Шо ти приговарював? Г. С.: Шоб діло було. Та я чують, шо діло буде. Сьогодні як піде дощ хароший, вилізе наша картошка, завтра будемо собірать, наново копать чи садить. Знаєш, як ми садили? Проробили рядки, потім туди покідали і затоптували. А потім зверху ж граблями закидали землю да... Хто граблями, хто сапками. А вони ж некоторые не вміють наступать, щоб картошка вгрузла. Може, просто ямочка була маленька. [Діти допомагали садити город?] Г. С.: В нас діти й не бачать города. Г. Д.: У Софії так получілося. Коли у мамки садили город, вона на день рождені. От представ, дівочка пригласила на день рожденіє. Ну шо важливіше на війну – город посадить чи день рожденіє згулять? Канешно, день рожденіє згулять. Соответственно, вона пошла на день рожденіє до дівчини, а ми за ці два чьаса побули у мамки на городі та й посадили. А коли в себе садили, дитина пішла в музикальну школу. Там у них випускний. Готовилась до випускного. Які городи? Коли випускной. [Скільки соток картоплі ви садите?] Як всігда. [Не думали про те, щоб посадити для продажу?] Г. С.: Не хочу я. Г. Д.: Здоров'я нема. Сем соток, ну він там якуся сортову купив нову у цьом году. Г. С.: Цей год Вишеньки там, Чернігівщина продавала. Г. Д.: Із Чернігівщини, Вишеньки якеся село. [Це на базарі продавали?] Г. С.: Да, вони занімались картошкою, в них сортови картошки. Ну, цей год сказали: «Манали ми, будемо зерно садить». І продавали усю картошку. Ну, оце я взяв такий сорт, шо він сказав, шо «це картошка детства, попробуєш і скажеш, таку, як колись ти в децтві їв». Ну, казав: «Така вкусна, шо капец». – «Ну, – гаварю, – давай, як так хвалиш». Г. Д.: У нас «белароса» так в основном. Г. С.: Ну, вона щітається як кормова. Ну вона як? Обйомом, а вкусови качества не очень. І продавали по чітирі гривні, вобщє копійки. [Шо ви посадили ще, окрім картоплі?] Та нічого. Ми тіки спяхали недавно. Оце сьодні ще там кусок допахав. Цибулю посадили і всьо. Ну, цей год сказали, садить нада все, потому що будемо голодни. [Ви садите лише для себе чи й на продаж?] Ні, ні, тіки для себе. Нам, аби собі хватало. Г. Д.: Собі хватало да треба дядьку на Суми. Г. С.: Ну й на Суми, да. А шо на продаж? [Розсаду ви садите чи купуєте?] Самі. Мамка моя садить. Шо вона? Помідори, перець, о. Ну, дело в том, шо зять у нас любить разнобразіє, ось він обізательно купить. А капусту ми купляем всігда. Всігда капусту купляем. Буває, помідори мамкини, а потом іще які-небудь купим. [У вас є парник чи теплиця?] Мамка садить у себе на балконі. У ящик, а потом приносить до нас, садить у нас у теплицю. Г. С.: Цей год я вже засадив теплицю всю. Г. Д.: Ну, тепер мамка буде пікірувать сразу, наведено, да? Г. С.: Прямо в землю хай. Г. Д.: Прямо в землю, просто тепер чімось просто накриватимем. [Де ви берете насіння? Собираєте насіння власноруч чи купуєте?] Ну, мамка така, шо собірає, бо в неї перець, знаєш, оце такий маленький. Г. С.: Тіки перець собірає. Г. Д.: Ну чього? І с помідорів. Помідори в неї тож свої. Вона не купляє. [Чи був дефіцит з насінням, як почалася повномасштабна війна?] Г. С.: Не-а. У нас якось на сіміна не сильно. Г. Д.: У нас сіміна які хочеш, де хочеш і скіки хочеш. Г. С.: У нас просто «Добродар» занімається. Він там... ну, здорова фірма ця сіменна. [Це у вас у Кролевці?] Да, да. Колись пацан сидів в офісі, сам фасував

у пакетіки. Ото візьме мішок моркви, фасує, і щяс уже там чьоловік двадцять, наведено, робить у нього. Уже там серйозна фірма. Був магазин, ну він його закрив. Щяс бачу, «Новой почтой» в основном отправляє кудись. *Г. Д.:* Ну ти знаєш, у нас іще багато і купляють всяких якихся то голладські, то якісь іще на базарі. Де вони беруть сімена? Такі дорогезни. Ну, дивись, коли начялась война, у АТБ були... случайно чось оказалися у АТБ в лютому сімена. Їх позабирали всіх, їх повігрібали. А потом от начялося. І хто повігрібав? Наверо, які торгують ціми сіменами. *Г. С.:* Ну, хватає. Якось я не бачив ні череді. *Г. Д.:* Нема в нас проблем з цім. В нас їх багато. [Чи посадила мама город на дачі?] Да, мамка посадила. Ми посадили їй. Якось до оцього шумка, шо будуть... До якого?... До дівятого мая посадили. Восьмого ми, наведено, чи сьомого посадили. Ми за два чяса в неї бігом посадили. Люди тоже... Знаєш, сірена... немає отбоя тривоги, люди їдуть усі на дачі. І ми в том числі. Дітей посадили – і туди. [Ці дачі в межах міста чи це район?] Ну, це щітаєцця... Ну от як сказать. Даже не знаю. Ну, город щітаєцця. Воно даже, ну, от за трасой. У нас за трасой же ж пишецця Крелевець конець. А воно получаєцця траса, на одну сторону Крелевець, на другу – дачі. Ну, от воно получаєцця недалеко, воно ось. Села там ніякого нема, так воно і називаєцця Дачі, потому шо там дачі, а дальше ліс. [Як ці дачі виникли тут?] Це получаєцця раніше був у нас завод, Крелевецький, ну, він і зараз існує, але зараз він Агропром чи шось таке, а раніше Крелевецький арматурний завод був, людям давали дачі. Організовували... ну, і зараз організують міський транспорт, пенсіонерів підвозить. Січас тоже це дійсний транспорт, єсть така передовичка-пенсіонерка, яка підстрає графік, щоб усім удобно, вона всіх знає пенсіонерів, хто їздить, вони сідають і через блокпости проїжджають, їдуть на дачі, поработали, і їх приїждає забирає водітель. Тоєсть є два дня – вівторок, четвер, – коли їздять, їх возять на ті дачі. Ну, я думаю, шо це наше місто, того шо знак перекреслений Крелевець за дачями. Не в селі ні, ні, ні. [Чи перевіряли територію дач після того, як проїхала російська техніка?] Якраз оце на дачях. Получаєцця, вони в перший день війни, двадцять четвортого, вони проїхали і подумали, шо то заезд кудась, наведено, в шось, в якесь село чи шо. Потому шо там од траси одразу видно будинки, воно ж де вагончик, де будиночок, де шо, ось. І воно получаєцця шо? Воно там улочки такі єсть, улочки такі, знаєш? І вони получаєцця заїхали, перша дача мами моєї, там вагончик, ну, вони ж їхали до упора, до ліса, це там метрів... не знаю скільки, ну, метрів сто так от. Вони проїхали і розвернулись, того шо вони зрозуміли, шо шось не то, людей тут нема, і такі вони хілі... Ну як? Дачі єсть і красиві. Ну в основном вони заводські такі дачі. Вони там розвернулися, поснідали, порозкідали свої сухпайки оці. Ну, вони ще ж тоді були не злі, «добрі», наведено, шукали бабок із цвітами, дак вони мін ніяких не оставили. Вони просто під'їли да й пошурували дальше. Вони там просто відпочили. Нічого вони там поганого не зробили. Ну, єдинствінне, шо танк як розвертався, дак огорожу там зачепив. Нада ж було йому розвернутись на пятачку, такий пятачок, де автобус приїжджає, людей жде. Він тоже там, автобус, розвертаєцця, колодязь там єсть у нас. І він [російський військовий на техніці] там шось людям розвертався да огорожу трошки роздвобав, ну будин-

ки цілі, нічого такого... [Чи є на дачі дерева?] *Г. С.:* Та є, та вони там такі стари всі. *Г. Д.:* Не. В нас там дача вся в деревах. Ну, воно вже все старе просто. Скіки мені год... Я помню та дача починалася на мой пам'яті, жила я на Шанхаї [район міста], це мені ще пять год було. *Г. С.:* Там уже я з бензопилой начинаю їздить. Поїхав, вирізав трохи. Там ще машина дров похарошому. Да ще при нинішніх ценах. Просто щяс не наїздиш, бо блокпост стоїть перед дачой, каждый раз: тьошю одвіз – паспорт покажи, назад виїхав – паспорт покажи. [Чи є люди, які не садили раніше городи, а зараз у зв'язку з війною надумалися садить?] Думаю, шо є. В нас сусідка ота. А, шо в банке робить, вони ж такі там красавіци, ходять із себе ізображають. Ну, вони раніше, я думаю, садили, да не так. А в цьом году вони більше садять. *Г. С.:* Я в них пахав... Одна ціліна була. Та ти шо! А це бачу з сапкой бігає. *Г. Д.:* Там така в нас є, шо похлеще мене. Я хоть орієнтуюся шоні-буть. Дак тая, вони нічого вобще, такі звьозди, шо... не знали, шо огород є. А це шуршать раніше нас. І вона там собі хахаля нашла, дак той хахальок деревця підрізає, да, порядки наводить. **Садівництво.** *Г. Д.:* Січас цвєти продають багато, саженців. *Г. С.:* Саженців уже нема. *Г. Д.:* Уже попродали. Продавали, да. *Г. С.:* Ну, цей год чого багато? Мужик один. Прієжжих не було. *Г. Д.:* Ну, як для Крелевця, дак це нормально. *Г. С.:* У нас месни. *Г. Д.:* Десь скуповує, а потом... Ну щяс до сіх пор у нас і цвєточний продає цвїтив багато ранніх, і чорнобривці, і таке. Уже розсаду, уже вони цвітуть. *Г. С.:* Як їх там? Пітунї. *Г. Д.:* Ну, і пітунї, і чорнобривці. [Що ви продавали в цьому році?] Ми, кромі роз, нічого. [Ви вже не продаєте малину?] Малину продаєм. Ми її постоянно продаєм. [У цьому році продавали?] Да, продавали. Ну, не такими масштабами. Вобще можна сказать, і не продали. *Г. С.:* Ми той год сто, сто піісят, двесті. *Г. Д.:* Ти знаєш, коли я начяла... рози заказала, я пришла на роботу й кажу: «Для оптимістов реклама. Рози, – кажу, – кому нада, кажіть». На мене всі глянули, ніхто даже не спросив почьом. Тоєсть оптимістов у нас нема. Ну, люди... Аж пороз-продавали всіровно. *Г. С.:* А ще брали з Харькова, люди под обстрелами, не могла вивезти нам передать, а ми ще проплатили вперьод усе це дело, а вона... то там взривають, то етот... І тики отправили, і «Нова пошта» закрилась. І вона на связь виходила там раз... Вона каже: «В мене нема связи». Дак там раз в день виїде. Я думав, уже всьо. Доїхало. *Г. Д.:* Ну, в нас тут дивлюся, шо продавали? Самшит... шо ще з такого? Ну. Таке оце ж, всякі яблуні, персіки. Черг нема. Люди беруть, потрошку беруть. Ну так. Шоб прям череді і любопитних було багато – не. *Г. С.:* Щяс людей нема в нас. Тіки сірена на базарі – всьо. Базар голий. Всі розбіглися. [Коли ви прибираєте в саду – навесні чи з осені?] *Г. Д.:* І тоді, й тоді. [У цьому році загірбали чи війна завадила?] Та загірбали. Загірбали. У нас, я знаю, шо вже, як оце потепліло, шо трошки вже земля не мокра, всі люди вже позагірбали на улиці, улицю позагірбали. Усі работають. І білили стовбура дерев. Шо я ще думаю, шо зайдуть окупанти, подивляцця, шо все вилизано... А вони ще й покрасили стовбури. Я так собі позагірбала і всьо. А оце, правда, мамка прийшла, на улиці самшит росте, дак вона його до ума довела. [Чи садили в цьому році якісь дерева, кущі?] Щяс скажу, дерево оте... магнолія. Девять штук магнолії посадили. Сірьога сначала на городі висадив. А потом

будемо формувати дизайнерську клумбу. Я в фейсбуці, в «пінтересті» нашла. Що ще ми зробили? А що? Я тепер рішила, що в мене роза буде основний цвіток. Все що півники, я ж обажу дуже піони, ну буду на город висажувати. Короче, дак я рішила собі зробити, як оце заходиш у калітку, по дві сторони зробить собі дизайнерську клумбу. Короче, із самшитом, і там, щоб у мене були кущі деревовидної піони, оце самшит. Я хочу самшит... поставити палку і його між палкою так, знаєш, щоб був зігзагом. Не зігзагом, а вентиль такий. Ну, я щось таке видумала, тіки як його зробити?.. Я оце січас це хотіла зробити, ну треба... Самшит сем год росте, так він уже, слава Богу, який. Г. Д.: Дуже довго росте. [Хто у вас підрізає дерева?] У нас хто підрізає? Ну, у нас... ти знаєш, така система, заходить тьоця з тесьом і кажуть: «Єх, Даша, отут би підрізати, отут скажи зятю, хай підріже, отут хай підріже». А хто підрізає, Сірьожа? Г. С.: Я їх [батьків] на дачу одправляю: «Отам підріжайте. Тута не нада». Г. Д.: Сірьожа підрізає. Він же ото сам... А колись батько прийшов, дуже хоче підрізати. Кажу: «Папа, Господі, підріж, підріж з усіх сторін, з яких тобі нада». Ну, еслі деду хочецця підрізати! Г. Д.: В нас іще єсть малина тибетська – «мяо-мяо». [Коли ви її посадили?] В том году. А в цьому году ми рішили, що слава Богу, що у нас все є. Г. С.: Та й хотілось, воно «Нова почта» не робила. Я хотів іще взяти отих етіх, лаванди. [Лохина] в мене щось тоже не очень, треба підживити, ну, я не знаю, що робити. Один куц вобще погано. Я лімонну кіслоту розбавляю [для підкислення ґрунту]. Г. Д.: Ще Сірьожа посадив дерево, яке буде йому корисним, коли не буде дров, павлонія. Г. С.: Воно метер виросло в том году. [Чи посадили ви собі жимолость, кизил, іргу?] Г. С.: Такого ні, ще. Ірга це воно. Це тіпа яловець... Г. Д.: Ще спомнила, Сергей на дачах у мамки викопав у сусіда вишню... посадив китайську вишню в цьому году. У нас такого ще не було, ми на улиці його посадили. Г. С.: Вона красиво цвіте так. То я так для краси. А в дворі одне посадив, щоб вже хоч ягоду їсти. Їх уже й не найдеш. Так само, як яблуню «білий налив» важко знайти чи «антоновку». У нас в цьому году слива красиво зацвіла, перший раз, ото «слива-гігант», чи яка там? Там така, як з кулак, напевно, слива. В том году було дві сливи, одну тьоця обрехала, а одна, я не знаю, куди вона щезла кудись. Ну, я так не сильно люблю сливи. Тьоця все там доглядувала її. А цей год бачу багато, первий раз зацвіло так, що... **Кампанія «Сади перемоги».** [Чи чули ви про «Сади перемоги»?] Г. С.: Не. Це в Конотопі давали, в нас ні. Там якась елітна картошка була, голландська. Я чув цю програму. Г. Д.: Я чула. Г. С.: Ну, я ж внікаю. Нам не припала ця акція. У нас не той район. **Допоміжні господарські заняття. Бджільництво.** Г. Д.: Бджоли – не знаю, що в нас в цьому году бджоли? Будуть – не будуть. [Де ваша пасіка в Кролевці чи ви вивозите її?] Г. С.: У Реутинцях. Г. Д.: У Реутинцях у нас пасіка. Сірьога туди з'їздить, щоб його покусали да приїжжа. Г. С.: Поїду, нагризуть і вертаюся додому. Обкусують повністю. Я вже не меда не хочу, нічого. Цьом весною дак вобще, чуть не з'їли мене. Бігав я там по том городу, з тими бджолами. І воно там толпа за мною. [У вас пасіка й зимує в Реутинцях?] Так, вони й зимують. А що тут? Тут нема нечого. Он стоять у ткацької фабрики тридцять... тридцять уліків поставили. [Хто це поставив?] Деректор ткацької фабрики. А він пасічник. І тут поставив же

тридцять уліків. Ну, не знаю... Тут залізна дорога сто метрів чи двесті. Їм вобще нельзя такого. Г. Д.: Такого вкусного меду, як у [нас], я ще ніде й не їла. Чесно. Він у нас не загусає довго. Він у нас і красивий, і такий вкусний! Він у нас довго, отакий він у... Вкуснятина! Г. С.: А сусідка угостила, дак помниш? Як наче сахар покрашений. Ну, він тута тоже стоїть, тоже в городі. Воно не то. Коли там усе є в них. В мене там і акації багато. Там воно хороше все, а так... Тіки що оце їзда погана.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Громадська толока.* Г. Д.:

Вобще, я знаєш, що тобі скажу, коли толока почалася, дак коли нам сказали, що весь город поділений по організаціям, що нада привести в порядок город, дак це було таке... Що це була субота, і це було восьм сірен у цей день. І щоб ти понімала, усі повиходили, ніхто дома не сидів. Г. С.: Ви ховалися від сірен? Г. Д.: Ні, не ховалися, а куди ховацца в парку? [Мабуть, робота відволікає?] Дак а що робить, як робить нада. Ми як пошли в парк загірбати, сказали, що там «загірбати парк». Пришли загірбати, дак наш начальник, він же ж по феншую, він прийшов, коли був отбой сірени, а уся робоча сила прийшла – пофіг, що там сірена, люди всі пришли на девять чясов, як назначено по времені. І що ти думаєш? Прийшли всі й стоїмо. А що стоять? І пошли всі собі самі поділили територію, пошли работати. Потом бах – отбой тривоги. Прийшов начальник, на велосіпеді приїхав. А ми вже пів парка зробили. Потом робим-робим, тут опять сірена, стали люди, подивились один на одного, нахилилися, хто позвонив там кому – і дальше работаем. Не було там ніякої паніки, нікуди ніхто не собирався тікати, не собирався даке ніхто шукати бомбоубежище чи вобще... Люди знали, що прийшли, треба роботу зробити і работали. Поробили і пішли додому. Пришли додому тоже: то отбой, то начяло цієї сірени, робиш дальше, загірбаєш, усе робиш, як нада і всьо.

Записала Н. Литвинчук у вересні 2023 р.
у м. Кролевці Конотопського р-ну Сумської обл.
від жінки, 1983 р. н., у м. Кролевці проживає від народження.

За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»

[Упродовж якого часу Ви мешкаєте в цьому населеному пункті?] Народилася тут. [Чи доводилося Вам змінювати місце проживання у зв'язку з війною?] Ні. [У якому типі житла Ви мешкаєте?] У приватному будинку. [Чи постраждало Ваше житло під час війни?] Не постраждало. [З якого року особисто для вас розпочалася російсько-українська війна?] З лютого 2022 р. [Представником якої національності себе вважаєте?] Українка. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай?] Українською. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Це мова агресора. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Так, моя тітка з м. Суми перейшла на українську мову. [Чи Ви маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії?] Так. [Чи змінила війна ваші стосунки?] Змінила. Ми припинили з ними спілкування. [Хто, на вашу думку, є сьогодні ворогом для нашої країни?] Путін, росія, всі росіяни і всі президенти, які були в

Україні до Зеленського. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)? Як це проявилось під час повномасштабної війни?] Так. З інших сіл привозили молоко, роздавали відрами безкоштовно, ділилися городиною для ЗСУ, консервацією також. [Чим, на вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Характером, звичаями, культурою, працьовитістю, мужністю, витримкою, любов'ю до свого рідного. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви українка?] Вишиванка, значок-герб України, прапор України на роботі, вдома, вишивані крелевецькі рушники. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Про своє рідне місто Крелевець, крелевецькі рушники, яблуню-колоною, презентувати пісні українські народні, борщ покрелевецькі. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах?] Так. Пофарбовані в жовто-блакитний колір стовпи, зупинки, будинки. [Коли саме почали проявлятися такі активності?] З 2022 року. [Як Ви до цього ставитеся?] Позитивно. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Українською. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] Борщ, кашу, вареники, пиріжки, голубці, деруни, млинці, картоплю тушковану. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Покращилося. Вирішили родинною перейти на правильне харчування (раніше не замислювалися). [Чи доводилося Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни?] Не доводилося, гуманітарна допомога надавалася кожному двору, дітям у школі. [Чи доводилося Вам (або Вашим родичам, знайомим) відправляти їжу бійцям ЗСУ?] Так. [Що саме відправляли?] Тушонки, солодощі, консервовані помідори, огірки, сало, рис, гречку, картоплю, чай, цукор. [Чи є традиція у Вашій сім'ї носити вишиванку?] Так. На державні свята, святкові урочистості – День останнього дзвоника, День міста, День прапора. [Чи святкуєте День вишиванки?] Так. Святкуємо всією громадою. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] Сучасна вишиванка з машинною вишивкою. [Чи Ви збирали тривожну валізу?] Так. [Чи брали разом з іншими речами вишитий одяг, одяг з патріотичними малюнками?] Ні, не брала. [Чи маєте в гардеробі одяг із сучасною патріотичною символікою (із зображенням українських міст, державної символіки, популярних висловів військового часу)?] Так. Футболки, шарпетки, браслети, шопери. [Чи є у Вашому домі повсякденні речі із зображенням державної символіки: герба, тризуба, прапора?] Так. Вишиті рушники, гончарний посуд, ікони, писанки. [Чи захищуєте себе до якоїсь релігійної конфесії?] УПЦ. [Чи війна змінила Ваше ставлення до релігії та церкви?] Не змінила. [Чи відомі Вам випадки, коли хтось із Ваших родичів, друзів, знайомих змінили, перейшли із церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Так. Перейшла моя родина, друзі, родичі... [Чи відомі Вам випадки переходу релігійної громади вашого населеного пункту чи якогось іншого з УПЦ до ПЦУ?] Так. Вся наша Крелевецька громада. [Чи релігійна громада, до якої Ви належите, допомагає фронту? Яким чином?] Молитовна

підтримка воїнів, плетіння маскувальних сіток. [Чи вплинула війна на святкування та відзначення звичних для Вас свят (днів народження, хрестин, весілля, ювілеїв, новосілля та інших сімейних свят)?] Ні. Це моя особиста справа. [Як Ви та Ваші знайомі ставляться до гучних святкувань сьогодні?] Позитивно. [Чи відомі Вам випадки передавання на потреби ЗСУ подарунків на день народження, весілля коштів (або частини їх)?] У нашій громаді першокласник подарував свого дрона (на 2 тижень війни). [Яким було Ваше ставлення до військових до початку російсько-української війни?] Шанобливе. [Чи змінилося воно під час російської агресії?] Так. ЗСУ – це віра, як в Бога. [Чи вважаєте правильним твердження, що кожен справжній чоловік повинен пройти службу в армії?] Всі чоловіки працюють на Перемогу, кожен на своєму місці. Не всі вміють і мають характер воїнів, кожен робить свою справу. [Чи є у Вашому населеному пункті загиблі військові?] Так. [Чи Ви брали участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] Так. [Що на них зображено на пам'ятниках, встановлених на могилах героїв?] Портрет загиблого, зброя, епітафія. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам у закладах, де вони навчалися або працювали?] Так. [Хто ініціатор встановлення?] Родина загиблого, колектив. [Як Ви ставитеся до пам'ятників та меморіалів Другої світової війни?] Складно відповісти. [Чи відбулася у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Так. [Як особисто Ви до цього ставитеся?] Позитивно. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи? Які саме?] Так. Плетіння маскувальних сіток, збирання продуктів та готування страв для фронту, допомога пораненим у госпіталах, ініціативи з розміщення та підтримки переселенців, організація таборів відпочинку для дітей воїнів, пошиття військового спорядження та одягу.

*Записала Н. Литвинчук у вересні 2023 р.
у м. Крелевці Конотопського р-ну Сумської обл.
від жінки, 1983 р. н., у м. Крелевці проживає від
народження.*

*За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»*

[Упродовж якого часу Ви мешкаєте в цьому населеному пункті?] Тут жили мої предки, я і мої діти. [Чи доводилося Вам змінювати місце проживання у зв'язку з війною?] Ні. [У якому типі житла Ви мешкаєте?] Квартира. [Чи постраждало Ваше житло під час війни?] Не постраждало. [З якого року особисто для вас розпочалася російсько-українська війна?] Агресія та ненависть триває століттями, війна з 2014 року. [Представником якої національності себе вважаєте?] Українка! [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай?] Українською. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Змінилося, уникаю російської мови. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Так, багато людей, родичів перейшли на спілкування рідною мовою. [Чи Ви маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна Ваші стосунки?] Маю родичів у росії, ставлення змінилося, не спілкуємося. [Хто, на вашу думку, є сьогодні]

ні ворогом для нашої країни?] Вся росія. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)? Як це проявилось під час повномасштабної війни?] Так. Допомога всім, чим в кого є. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Кров! Де народився – там і згодився! Там і вмеру. [Чим, на вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Всім! Ми зовсім різні. Сила генів. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви – українка?] Мова, воля і свобода. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Запросила б на нашу Україну, тому що... це треба бачити. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах?] Так. [Чи є пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту?] Так. [Чи є квітники в національних кольорах?] Так. [Коли саме почали проявлятися такі активності?] З 1991 року. [Як Ви до цього ставитеся?] Дуже позитивно. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Українською. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] Борщ, сало, хліб, вареники, пампушки з часником, голубці, деруни, холодець, піріжки, млинці, сир, узвар, настоянки... [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Не змінилося. [Чи доводилося Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни?] Ні. [Чи доводилося Вам (або Вашим родичам, знайомим) відправляти їжу бійцям ЗСУ?] Доводилося. Сало, ковбаси домашні, піріжки, хліб, солодощі, овочі, фрукти... [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] Так. [Чи є традиція у Вашій сім'ї носити вишиванку?] Так. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] Сучасні вишиванки та отримані у спадок. [Чи маєте в гардеробі одяг із сучасною патріотичною символікою (із зображенням українських міст, державної символіки, популярних висловів військового часу)?] Так. [Чи Ви збирали тривожну валізу? Якщо так, то чи брали разом з іншими речами вишитий одяг, одяг з патріотичними малюнками?] Так, брали одяг, прапор. [Чи є у Вашому домі повсякденні речі із зображенням державної символіки: герба, тризуба, прапора?] Так. Рушники, одяг, ікони, булава, прапор, скатертина. [Чи зараховуєте себе до якоїсь релігійної конфесії?] Православна Церква України. [Чи війна змінила Ваше ставлення до релігії та церкви?] Так. [Чи відомі Вам випадки, коли хтось із Ваших родичів, друзів, знайомих змінили, перейшли із церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Так. [Чи відомі Вам випадки переходу релігійної громади вашого населеного пункту чи якогось іншого з УПЦ до ПЦУ?] Наша громада не перейшла, на жаль. [Чи маєте знайомих воїнів ЗСУ, які належать до певної релігійної громади, перебувають на фронті і звертаються до Вас із проханням про молитовну допомогу?] Так. [Чи релігійна громада, до якої Ви належите, допомагає фронту? Яким чином?] Так. [Які релігійні та державні свята відзначали у Вашій родині?] Українські. Новий рік, Різдво,

Великдень, Трійця, Храмове свято, День Незалежності України, День Збройних сил України. [Чи вплинула війна на святкування та відзначення звичних для Вас свят (днів народження, хрестин, весілля, ювілеїв, новосілля та інших сімейних свят)?] Вплинула дуже, відзначаємо скромно. До гучних свят ставлося негативно. [Чи відомі Вам випадки передавання на потреби ЗСУ подарунків на день народження, весілля коштів (або частини їх)?] Так. [Яким було Ваше ставлення до військових до початку російсько-української війни?] Шанобливе, позитивне. [Чи змінилося воно під час російської агресії?] Так. Це люди, завдяки яким я прокидаюся. [Чи вважаєте правильним твердження, що кожен справжній чоловік повинен пройти службу в армії?] Так. [Чи є у Вашому населеному пункті загиблі військові?] Так. [Як розташовані могили загиблих воїнів на місцевому кладовищі?] Є алея слави. Окремо відведене місце. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам у закладах, де вони навчалися або працювали? Хто ініціатор встановлення?] Так, місцева влада. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників / захисниць?] Так, вул. В. Кулика, Г. Кошечеева... [Як Ви ставитеся до пам'ятників та меморіалів Другої світової війни?] Позитивно, шанобливо. [Чи відбулася у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Так. [Як особисто Ви до цього ставитеся?] Позитивно.

*Записала Н. Литвинчук у вересні 2023 р.
у м. Кролевіці Конопотського р-ну Сумської обл.
від жінки, 1974 р. н.*

*За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»*

[Представником якої національності себе вважаєте?] Українка. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай вдома, на роботі?] Українською. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Змінилося ставлення. Це мова агресора. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Маю знайомих, які перейшли з російської на українську. Родина завжди розмовляє українською. [Чи Ви маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії?] Маю знайомих. [Чи змінила війна ваші стосунки?] Змінила. Ми припинили спілкування з ними. [З якого року особисто для вас розпочалася російсько-українська війна?] Вона триває століттями. [Хто, на вашу думку, є сьогодні ворогом для нашої країни?] Росія. [Чи доводилося Вам змінювати місце проживання у зв'язку з війною?] Ні. [У якому типі житла Ви мешкаєте?] У приватному будинку. [Чи постраждало Ваше житло під час війни?] Не постраждало. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)? Як це проявилось під час повномасштабної війни?] Звичайно притаманні, тому що люди сіють, орють і збирають під обстрілами. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Українці вільні, сильні, незалежні, мужні та мудрі. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Не змінилося. [Чи доводилося Вам, Вашим рідним переживати нестачу

продуктів, голодувати під час війни?] Не голодували, але переживали нестачу продуктів.

*Записала Н. Литвинчук у вересні 2023 р.
в м. Кролевеці Конотопського р-ну Сумської обл.
від жінки, 1973 р. н.*

*За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»*

[Представником якої національності себе вважаєте?] Українка. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай вдома, на роботі?] Українською та місцевий суржик. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Це мова агресора. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Так. Стали більше спілкуватися українською мовою. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви – українка?] Живу з родиною в своїй країні, розмовляю українською, люблю свою країну, пишаюсь нашими захисниками. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Красива країна, є багато чудових місць в різних кутках. Українці незламні, волелюбні, доброзичливі, працьовиті люди, які завжди придуть на допомогу. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] Борщ, кашу, вареники, пиріжки, голубці, пампушки. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] На початку вторгнення було трохи важкувато [через нестачу, перебої з постачанням продуктів], але згодом все налагодилось. [Чи є традиція у Вашій сім'ї носити вишиванку?] Так. [На] весілля, державні свята, святкові урочистості, День останнього дзвоника, День міста. [Який вишитий одяг є у вашому гардеробі?] Сучасна вишиванка з машинною вишивкою, сукні, костюм, піджак. [Чи святкуєте День вишиванки?] Так. [Чи Ви збирали тривожну валізу? Якщо так, то чи брали разом з іншими речами вишитий одяг, одяг з патріотичними малюнками?] Тільки необхідне. [Чи є у Вашому домі повсякденні речі із зображенням державної символіки: герба, тризуба, прапора?] Магніти. [Які релігійні та державні свята відзначали у Вашій родині?] Новий рік, Різдво, Великдень, Храмове свято, День Незалежності України, 8 Березня, День Збройних сил України. День Перемоги завжди святкував дідусь, він воював, бабуса була в концтаборі. [Чи вплинула війна на святкування та відзначення звичних для Вас свят?] Відзначаємо дуже скромно. [Як Ви та Ваші знайомі ставляться до гучних святкувань сьогодні?] По різному.

с. Воргол

*Записала Л. Боса в липні 2023 р.
у с. Бобриця Бучанського р-ну Київської обл.
від Ш. Д., 1974 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. [Респондент розповідає історію взяття в полон селянами росіян на Сумщині.] Я кажу: «А зброя є в тебе? – «Та нема». – «А де ж твої друзі?» – А вони там робили фестивалі фольклорні такі». – Молодці». Каже: «Та не можу знайти нікого». Каже, що взяли в полон вісім орків вони. Дядько, теж пасічник, без зброї. Вони відступали вже [росіяни]. Один кулеметник був і декілька було автоматників. І вони схова-

лись в якомусь сараї там підприємства. Вони [українці] приїхали до них на машині вдвох, і кажуть: «Виходьте. Здавайтесь в полон». А вони кажуть: «Не будемо здаватись!» Він каже: «Так, давайте ми вам чай дамо, і сала дамо. А якщо ви зараз не вийдете, то все село зараз прийде і вб'ють вас». Вони погодились здатись, один кулеметник каже: «Я не здамся, бо в мене зброя на мені записана». А вони кажуть: «Давай, ти магазин викидай і з цим кулеметом і йди в полон». Ну добре, він так і пішов. І він мені відео скидає нашого цеху, що ми будували у нього в городі. І вони там їх закрили, в нього металеві двері. Потім приїхала вже тероборона з зброєю і забрала їх. Я кажу: «А хоч сала дали?» Каже: «Не, сала ми їм не дали, чаєм напоїли, а сала, конечно, не дали». [Це в Путивлі?] Воргол село [Кролевецька міська громада Конотопського р-ну Сумської обл.]. Це під Путивлем. Там десь 15 кілометрів. Це Сумська область.

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН

м. Охтирка

*Записала Н. Литвинчук 12 травня 2022 р.
від Дякова Олександра Анатолійовича, 1960 р. н.,
народився і проживає в м. Охтирці Сумської обл.*

ДОСВІД ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ Садівництво. [Чи купують люди зараз в умовах повномасштабної війни на базарі саджанці?] Да. І додому приїжджають. [Що саме Ви продаєте?] Лохину. Продавав же малину, вже все, вона виросла. Время одійшло її. Ну, і ежевіку кой-хто замовляє. Не особа, ну, пока ще не поймають вони. Вони ж не знають, що за ежевіка, й не беруть. Бо знають, всігда ежевіка була кисла така, пока поспіє. А так лохину – приїжджають зараз додому. [Скільки коштує кущ лохини нині, у 2022 році?] Ну як? Трьохрічний кущ – сто шістдесят гривень. [Ви в контейнерах продаєте?] Ну канешно. Закрита корнева система, так не продається вона. Малина – викапуєш і в кульчок, в тирсу в мокром віде. [Це Ви в цьому році продавали малину?] Да. І в цьому году. Ну, все время. [Як Ви прийшли до того, щоб вирощувати ягоди?] Я ж не знав. Я й давно й давно, ще годів двадцять назад. Малину заводив – я ж не знав, що єсть капельний полів, що єсть інтернет, що єсть сортова малина. Я випишу рублів на двесті, совецкими, посажу – вона й засохне, мені ж ніхто не сказав. Я поливав, ну як поливав? Зверху поллю отак шлангой, а воно їй не проходить. Тоді ума мені [добавилося]... [Малина] – воложність єсть, і буде капітальна. [Чи трапляються такі ситуації, що люди кажуть: «Не будемо садити в цьому році нічого, бо війна»?]

Ні, просто беруть тихенько. Хто бере на двесті, хто на триста, хто на скіки. Хто дві штуки бере. А так в основном беруть потихеньку. [Це самі охтирчани беруть чи мешканці з навколишніх сіл?] Охтирчани... ну, і село в основном. Охтирчани мало беруть, а село... Дома посаде. Ну, кажу: «Поливай-те». Вони як? Посадять і не поливають, і думають, що [буде рости без догляду]... Все рівно, да, беруть, беруть, беруть [люди саджанці]. Приїжджають і додому беруть. Знають, приїхали. [Чи продаєте Ви саджанці через інтернет?] Через інтернет – ні. Я не

посилаю. Не, не посилав [раніше]. Потому що я не щітаю це нужним. Закаже, а потом не беруть. А так приїжджають – да. Ну, село, вобщє село, всігда село виручало, приїжджають. Месні беруть, ну вони ж мало беруть. Попробую дай. Ось сьодні приїхали, взяли в коробках у мене. Здорову ото [лохину], в коробках пінопластових. Незважаючи на войну, канешно, люди беруть, потому що думають... ну, жить то нада якось. Всьо равно... Пока не було базара, пока тішина була. [Коли в цьому році почали виїждати на базар?] Не знаю, даже не скажу. Подожди. Малина... Сьодні в нас двенадцять, да? Ну, не знаю, десь в апрелі, цісла пітнадцятого виїжджав я, отак десь. І все воно бралось, тут як будто й не було її, войни. Люди не поміають, що нада быть акуратним. Ну, жизнь продолжаєця. А так нічого. [Чи боялися Ви за свій домашній питомник, коли на Охтирку скидали авіабомби?] Да канешно. Я вобщє... Як самольот прилітав, тут не то було дело. За те, що... Думаю, ну все розіб'є, і труд даремний, поміаєш? Ну нічого ж пока, слава Богу. [Щось нове садили в цьому році?] Ото ежевіку розмножив – «блек джем», більш нічого. Ну, і посадив там малинки чутьчуть. Не знаю, яка там. «Соколіца» єсть летня і ще одна там, я не знаю, що дуже, по ідеї, як коробка спіччок, отака. Чи буде вона, чи ні? Пока посадив, подивимсь. Цей год должна быть така. Нового нічого. Все старе. Фундук у мене ось красний такий... Граб росте в мене харашо ось, цей... як його?... Зельоная ізгородь... «Чкалова» купив, черешню. Голубіка підмерзла, ну нічого, по чутьчуть всього буде. Подивимся, на той год хочу взять ще, кущі якісь візьму голубіки, я побачу. [Нові сорти?] Ага. А чи буде з цього толк? [Це Ви плануєте на майбутній сезон?] Да. Він каже «хароший», а на самом деле... гроші тоже хароші. [Це Ви замоляєте десь через інтернет?] Да, туди, в сторону Польши все. Там более люди... ну як? Більше таким занімаюця. Наші лінтяї, не хочуть. Їм аби дати зразу. Всього не накупішся, хотя живуть же люди, купують. Ніхто ж не хоче з молодих робить. Ну еслі земля є, чьо ж його не посадить? [Племіннику садівництвом також займається] хочеця. Еслі йому хочеця, хай саде таке, щоб йому було... Дерев він насадив, ось вони виростуть, представляєш, яка буде красота, все? І все своє. А на самом деле, батько в нас був такий. І виноград в перву очередь [у нього] був такий, це в шіісят третьом году в нього самі такі кущі пропали, ще буря була, що вибило. А так – не знаю, в кого ми вдались. Ну, трудіця нада. **Городництво.** [Чи садите Ви город?] Да. Садим. Тіки ми... кукурузу Галя посаде і кавуни. Помідори і огірки. І більш нічого. [Ви не садите картоплі зовсім?] Картоплю ми нет, ми купуем і всьо. [Зять із сестрою також не садять.] Віті просто ніколи. Оля там кричить, сьодні мені звоне: «А ти шо, – каже, – Саша, не будеш нам огород помагать?» – «Ну, як я поможу, в мене своєї роботи». Вона вобщє так дума, шо я... Хтозна, шо вона думає. [Зранку їду на базар], потом приїжджаю, отдыхаю, дома [працюю]. А вона дума, шо я должен робить. Ну, Оля є Оля. Вобщємто, не виходе з хати, а огород хоче. Мені ніколи. Я казав, шо не нада нічого. Ви получаете пенсію, у вас получаєця з усим... десь тринадцять тисяч вони зарабатывают, більше. Шо ще нада? В місяць. Там можна прожить і проїсти на такі гроші. [Взагалі люди посадили вже городи на Восьмій сотні в Охтирці?]

Да, багато, всі посадили вже. Багато пустих, хто не може посадить. [Це через те, що люди виїхали під час бойових дій в регіоні?] Ні, просто, старенькі, не можуть обробить. Соседка приходила, каже: «Саша, траву бери хоч коси». – «Та, – кажу, – не нужна мені трава». **Кампанія «Сади перемоги».** [Чи чули Ви про ініціативу «Сади перемоги»?] Неа. [Можливо, роздавали людям насіння, саджанці?] Не. Як це безплатно, щоб нам роздавали?! Ти шо? **Тваринництво.** [Коли війна почалася, їли своє, чим запаслися?] Совершенно верно. Все есть. Я й не переживав. Усе є. М'ясо є в нас. Ми ж готовились на дітей і на себе. Діти виїхали. Дальше... порали людям, ось тут ходили, трьом дворам, вони виїхали, вони багатенькі такі всі, повиїжджали, бросили, потом звонять: «Саша, поможи», так і так, з Гальой щоб ми ходили. А шо мені важко ходить? Там кролі. Каже: «Беріть кролів і ріжете». Там курей повно, мяса в холодильнику повно... Ото я ходив з Гальою, порались. Ну, скіки? Місяць. Ну, нічого. Вони приїхали, купили нам сахарю, муки, олії. Ми нічого не требували, вони самі приїхали, купили: «Спасіба за те, шо все ціле». Ну, нормально. [Чи тримаєте Ви в господарстві тварин?] У нас є, да, кури і всьо. [Чи плануєте брати в цьому році?] Да, будем брать. Ну індиків не будем. Важко. Не хочу. Індиків уже тяжело. Через год хотя би. У Гриши люцерна погана, а я їздить не хочу ніде. По крайней мере, я, як тобі сказати?.. Без мяса не буду. Скіки нам вдвойом нада? А діти, шо нада, вистоят.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Сьодні бабахало десь. Оце сьодні два рази так бахнуло шось. Раз, другий раз, самольот летів так. Може, й наш? Переключався, може, ото так: «тутуф» – і пашов. І самольот палітел. Ми чули і всьо. Далеко дуже. Та, слава Богу, постачають лендліз отой. Все буде добре, розіб'єм їх, казлів, всіх тіки так. Хай повзуть. Іти ніззя. Тіки повзуть назад хай. [Якщо війна затягнеться?] Нічого не затягнеться. Всьо нормально, победа через місяць, не менше, і все буде добре. Все буде харашо. А скіки? Ждать будем? Не. Всьо забір'єм. Чужого нам не нада, такшо не переживай. Страшнуvато, не дай Бог, конешно, ну... І тут таке було страшно, ну, так шо пройшло. Пока з кроваті встану, він уже пролетить. Коли назад. Ето кошмар, да. Та в нас в Тростянці тут тяжело було. Ой, людям приїшлось. Ну, война, нічого не зробиш. Хто думав... І успокаюvаця не дума. Ну, нічого. Заставим. Де ж він дінеця?

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.* [Діти ваші не хочуть повертатися в Україну?] Не, харашо пока, приїдуть попожже. Хай роблять, зарабатывают, шо там вони... А так нічого. В нас все добре. А хтото спеціально виїхав, щоб получать гроші. А наші не вертаютьця от, наприклад, ждуть пока виплату дадуть. І так побули полтора місяці чі два, получили надурняк виплати. Я согласен, шо тяжело, хто переселенці, канешно, нада все це. Ну, а єсть же нема таких... Шо вони засранці, аби тіки...

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ *Гуманітарна допомога.* [Чи давали Вам гуманітарну допомогу?] Да, давали. Два чі три рази привозили. Одна так нічого... Одна нічого, а ті – не годитця.

Записала Н. Литвинчук 10, 13 травня 2022 р.
від Макаровця Віктора Борисовича [М. В.], 1956 р. н.,
народився й проживає в м. Охтирці,
та Макаровець (Дякової) Ольги Анатоліївни [М. О.],
1958 р. н.,
народилася й проживає в м. Охтирці

ДОСВІД ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ *Городництво*. М. В.: В мене там на Восьмій [на дачі в районі міста] і картошка осталась, і буряків красних грецькі скіки. Утят же нема. Я викинув, а що її? Іще не всю. І морква, хоть вона погана. Маленька. Ну ще й досі є. Ну гідка, ну є. Не купуєм же. Посадить. За нею нада ухажувать, а мені ніколи. Я на роботі. Та її й так не буде, бо сухо вже. Нічого не виросте. [Ви ходите на дачу?] М. В.: Нє, та мені ж ніколи, я на роботі. На виходні, в неділю, тіки у цю неділю ось доприбирав кукурузу, поваляв. А воно щяс сухо. Ото пополов там чясник, цибулю, що була, трошки. Цибулю нарвав прошлогодно. Скіки цибулі прошлогодної! Ота, що в стрели пішла. В стрели вона ішла, а на цей год чьось воно виросло. Оці дудки були, отам чьось пішло. Нормальна цибуля, така гарна. Пушиста. Ну страшно! Ось щяс і досі їмо. Бабуся довольна. А ту, що я купив, оцю тиканку потикав, дїрмо росте там. Ну вобщє! І на зіму садив. На зіму хороша в нас ось іще й досі є. Ми не купували цьом году цибулі. [Ви завжди садите на зиму цибулю?] Ну да. Трохи садили. А в том году, в позапрошлом, більше трошки посадив. Ну страшно! Багато цибулі виросло. І така хороша. Здорова, крупна. М. О.: Це перший год і перший раз у нас таке, що не садимо город... Нічого хорошого. Чоловік каже – купим. Та все ти не купиш. Должно дома быть. [Чи посадили Ваші сусіди городи?] Усі вже посадили. Ну, рядом тут не садять, він то... отдали, люди отдали якомусь фермеру чи особисто комусь, не знаю. Ну, ось [сусід] наш оттдав, там ячмінь посадив чи пшеницю. Тут через огород, оце [сусід], дальше там під сою поотдавали, сою хтось саде. [Чому люди масово відмовляються від городництва?] Не знаю, і багато, так туди до дамби як іти, я раз проїжджав, дивлюсь: там соя, там соя, там шось... ну, або пшениця. Ну таке. Начяли отдавать. Ладно, отсюда соседі чого отдали? То що в Чехію вона поїхала. А син тоже. Ну їх нема тут. Чьо вони будуть садить? Бур'яни вирощувать? Вони отдали. А цей сусід тоже ж, він [один], скіки йому нада? Він здоровий мужик, він собі не оре, а копа. У нього вже і буряки посходили, і морква посходила, і сіянка посходила. Ну чимсь даже буряки посипав, чи попилом, чи чим, не знаю, може ж, не було цього, яду. [У вас були проблеми з придбанням ядів, можливо, був дефіцит, закриті магазини через війні дії?] Я не знаю. Ну, дивлюсь посипане біле таке, рядки, дивлюсь, бурячки посходили. Він потрусив оцим білим, це ж. А білим од чього це? Це од тлі? Хіба од довгоносика білим? А може, дустом? Може, дусту десь [взяв] та посипав. Це не могу знать. Ото таке. Шось воно поганеньке в цьом году, не знаю. Прошлогодно цибуля тіки. Я ж на зіму тоже тикав, тонке вилізло. Мабуть, такі еті... Негодяща та, тиканка. Як своя була, так воно виросло, цибуля, я ж кажу. І досі. Ну в том... перед цим годом усе зійшло в мене, кромі сіянки, а сіянка чого не зійшла? Того що старі сіміна я посіяв. А так усе: і морква зійшла, ну, все зійшло. Даже не хотів, а воно посходило: і буряк красний. Тим що мені одному там ніколи

робить його. А щяс тепер я плюнув на нього – всю! Буду погородському. Гроші платять пока. Гуманітарку дають. У цьом году [місцеве сільськогосподарське підприємство] вроді б даже картоплю буде сажать. То ніколи картоплю не садили, а сей год буде і картоплю, і цибулю, і... Ну а як. **Кампанія «Сади перемоги»**. [Чи чули Ви щось про кампанію «Сади перемоги»?] М. О. Я чула. По телевізору. [Чи в Охтирці долучалися люди?] Не чула. М. В.: Та по теліку і я таке чув. Даже вплоть, шо на балконі вирощувать шось.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Ви розказували, що не так давно викопали в себе на городі снаряд часів Другої світової війни?] М. В.: Да, мінометну міну. [Скільки років тому це було?] Ой... Скіки год?... Годів п'ять, мабуть. Весною зорали, а я там докопував, шо трактор не заїхав, там, од межі. І ото копав – раз, воно шось заскреготало. Я ж думаю, шо там? Жилізяка якась. Обкопав. Дивлюсь хвіст виглядає. Погукав же бабу, ну, начяв же, обкопав, кажу: «Ось, диви шо!». Ну я харашо обкопав, тоді начяв двигать так. Вона: «Ти шо! Ні, ні». Кроче, визвали сап'юров, вони... на другий день приїхали не сап'юри, а міліція чи МЧС... МЧС. Прийшов, так само, як я, начяв розхитувать, баба чуть не ето... «Та це, – каже, – нічого страшного». Витягнув, каже: «Ну, щяс тих нема, їх із Сум нада визивать, сап'юров. Каже: «Отут прикопаєм, щоб ніхто не знав». Прикопали отам під яблуней, і ото через неділю чи через скіки вони приїхали забрали. [Звідки це могло взятися у Вас на городі? Тут якісь війні дії були під час Другої світової війни?] Аякже, конешно, там же Курська дуга була. Дадада, Курська дуга. [Чи раніше доводилося викопувати на городі щось подібне? Чи це перший раз?] Ну, таке, шо незірвавшогося, да, первий раз, ну там баба, через двір, баба розказувала, отам долина, отам дерева ростуть, ото туди бомба бабахнула, ото стала така вирва, там вода собиралась, це щяс засуха, а раньше було... у воді було, каждый раз там було... ставок цілий. На огороді викопували, ну вже розірвавшийся, находили все там, багато чього находили. А пососедству, напротів, вобщє там цілий склад боеприпасов... Це мені було ще годів шесть, мабуть, а мо... може, сем. Малі були. Помню. Сап'юри виносили і під... не напротів, не прямо напротів нас, а трошки правее там... І там виложували і міни, і снаряди... шо там тіки не [було]. Багато! Дуже багато! Главно, шо на машину погрузили й повезли, і все було дуже. [Люди жили у війну на цій вулиці?] Канешно, були. У погрібі ховались отам. Ну, шо в нас, у погрібі ото шо в Приходька [сусіда], отам у погрібі ховались од бомб'южок, там же страшно було. Ну, якраз Курська дуга була. Оце ж воно стріляло сюди. А на огороді там багато. Та і у мами... у мами на огород там і пісталет найшли, і... Та багато чьо. Пісталет найшли, ще і годний, і клацав, барабан крутився. Забрали. Сашко бігав. А в колодязі, отам де... Куришки щяс. Там чистили колодязь і от туди вобщє ще бойок од трьохлінейки чі якоїсь винтовки. Десь я його положив, бігав з ним, клацав, а потом воно заржавіло десь. Гранати оттуда вибирали. Багато чього накидано там було. Ну, ще то меньший я був. Ну, це ж вобщє нерозірвавшийся, годний. А як орали оце, малі були, орали ж ото, ну. І ці ліп'істки, ми бігали дїтьми... Як вроді б граната. Там був зарой у нас в огороді, щяс вроді б нормально, засипали, а то зарой був. [Що таке зарой?] Кирпичний завод

брав глину. Там, де кладбище, там кирпичний завод був. І там зарой, біля кирпичного брали там пісок, глину брали, і тут, у нас в огородах, трошки далше, тоже був зарой. Зімой то ми на лижах там їздили, а літом у війни грали. Оце там... З ліпистками... у кого... Ну, хто шо найшов на огородах. Дуже багато. З ліпистками оцими. Ну, хто шо найшов на огороді. Трактор їде і викопує. А снаряди, кажуть, земля виталкує. Сама земля виталкує. Я ж трактористу розказав. Він каже: «Диви, каждый год ораю і оце мог би так ковернуть плугом». І не ковернув. Близько до межі. Аби ближче орав, то, може, й вивернув би. Ну, воно ж нічого страшного, це ж не стукать. Не зірвещя воно.

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ *Сусідська взаємодопомога.* [Хто з Вами ділився картоплею, коли російські війська окупували Сумщину?] *М. В.:* Із низу сусіди, вони виїхали, не були ж вони тут. В село. Довжик, чи як? Ну десь там, в стороні Довжика, в сторону Лебедина. Та Довжик. Ну, Вони ж виїхали, а тут, щоб не везти туди і назад. Вони нам отдали. А тоді гуманітарка прийшла, два відра. **Гуманітарна допомога.** [Чи роздають у місті досі безкоштовне молоко?] *М. В.:* Ні, не дають, кончілось. Уже молоко – літра п'ятнадцять гривень, а була десять. То давали, коли нада було. [Спочатку давали] безплатно. Каждый день і молоко давали безплатно, й привозили, не то шо сам. А тоді начяли через день возить, давать. Потом вобщє у неділю раз. А як хоч – їди купуй. А воно люди поприїжжали, хто уже після того [евакуації], поприїжжали люди, більше стало, уже стало молока не хватать, ну а хто ж безплатно буде давать? Воно ж не вигодно. Ти шо? І ото було сперва, поначялу десять гривень літра, а це я пішов, коли це?.. Тиждень назад, кажуть: «Не, п'ятнадцять гивень літра». Не, ну, єсть такі люди, шо візьме безплатно, а вийде і продає. Зразу. Ну єсть, багато. Так само, як і гуманітарку. Нада не нада, бере й продає потом. А скіки гуманітарки. А це ж без права продажі. А ділки оці, волонтери єсть такі недобросовісні, шо беруть і продають. Це ж тюрма, зразу нада в тюрму садить. Там же написано «Без права продажу». На Восьме марта давали нам сок, яблука [ПРАТ «Сад»]. Це після війни вже давали. На восьме полагалось, а дали після. І щяс єсть, шо не пополучали. На Паску... Ну на Паску муки по двадцять кілограм. Мука по двадцять гривень кілограм, а щяс не знаю по скіки. Щось мішок виходив дев'ятсот гривень.

*Записала Н. Литвинчук 12, 13 травня 2022 р.
від Карпенко Тетяни Федорівни, 1960 р. н.,
народилася й проживає в м. Охтирці*

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Коли почалася війна, у вас були свої запаси овочів, консервації?] Аякже, аякже, так. У нас хватає всього, угу. І цибулі, і чяснику хватило, і картоплі хватило. Моркву ми з осіні купували. А тоді ж дядя Юра з тьотью Леной приїжжали до нас, то привезли там іще. Ну, консервація ж була. Я даже не знаю, шо ми за войну купували. Ми якось перед цим і мяса, й сала купили, перед двадцять четвертим, незадовго. Ну, вже під час війни, вже понятно, шо це вже в квітні, вже коли звільнили нас, все затихло, то риби підкупив наш папа Ігорь, все понятно, шо подорожало, та ще й риба. Ну, а все рівно... Якось стало страшно, шо без запасів останаця. Хтона шо. Ні на кого надіяця.

Гуманітарки ми ж не получаем, ми молоді і так сказати, мабуть, сильні ще пенсіонери, хоч і заморюємося страшно. Ну, а без продуктів страшно останаця ж. [У вас була така ситуація в місті, коли закрилися магазини, зник товар із полиць?] Я не їздила, довго не їздила, я не бачила. Просто магазини закриті були. Не всі ж відкривались і далеко не всі, там деякі, деякі там такі магазинчики і магазини, кіоски. Нам ото сказали, написали де які. І Діма сказав, шо: «Мама, отам у вас по Фрунзе магазин ось відкриєця і буде робить». А він такий і невеликий, ну там усе різнообразне є. Без овочів, ну, темнеменіє є, даже й фрукти бували. Ну, я не їздила. Заїжжав ото дядя Юра, бо він додому мотався. То зразу із Ігорьом, а тоді вже сам їздив і по путі ото купляв. І маккофе купував, ото ми смакували, нерви свої лічили. Уже не дивилися, шо шкідливе воно чи не шкідливе. Мені його вобщє, мабуть, пийти не можна, ну шо робить?.. [Чи доводилося вдома пекти хліб власноруч?] Пекла, пекла сама, й не раз. Ну, у нас потом стало більше й більше одкриватця магазинчиків. І ми хоч знали вже, де по нашій вулиці цій великий, центральний такий, біля нас. Ото знали, де воно. І довго не відкривався «Мій вибір», це самий ближчий до нас, мінімаркет, можна сказати. Там усе є: і овочі, і фрукти, і риба, і мясо, і хліб, і засипки, і дитячі навіть іграшки. Такий супер-міні-маркет місцевий. То він довго не робив, а тоді отквився. Тоді вже взагалі стало легше, а так у мене були сухі дрожжі, і мука була, і пекла, ще й хлебопечка була. І такі рецепти в мене ж є. Газ, слава Богу був, ну світло, бувало, не було. Саме більше десь півтора суток не було світла. Страшно було, шо... Навіть заряджав ходив у машину, Діма прибор такий прислав, зарядку в машину. Ото заряджав ходив у машину мені папа Ігорь. [Чи почували ви себе захищеними через те, шо мали запаси? Страху голоду не було?] Ні, ні разу, такого в нас не було. Та ще вони скільки мяса навезли. В мене свої ягоди, овочі були в морозильній камері, а в них дві морозильні камери – одна, як стіл, а друга, як холодильник. І все забите. Часть вони викинули. Нікуди було взагалі вмістити, а мясо поспасали. І курей перевезли, пока довезли, кури здоровенні, та ще вкинули їх по три в мішок, треба було хоч по дві, три задавилися, бігом дорізали їх, зарізали. По дорозі вже. Такі здоровенні курки, в нас на удівленіє мясне й мясне було, я думаю: «Господі, война йде, а ми оце такі якостності їмо. Ми так не харчуємся. Ми не обжираломся мясом, в нас хазяйства ж нема, зерна нема, паїв нема, купити – дуже дорогуше воно. Я то хазяйство люблю, ну, тоже ж це нада ранорано вставать, бігти до нього і все. У нас не прошлий год... позапрошлий були бройлери. Прекрасно було. Вони вирости, всі вижили. І харашо було. В нас такі сараї понаробляв папа Ігорь. Там утеплені вони. Ну, дуже хароше. Усе. І даже на два отделенія сарайчики два, невеличкі, ну, тем ні менія, і на птицю, й на взросле. Дві загороди, можна розділити. Ну нам... особенно він каже: «Це нам зовсім не вигодно, ми яець підєм купим. Мяса, сала купим і все». Ото таке. А Юра, Лена уїжжали, вони нам оставили там. І полуфабрикат Лена тут закривала, бо не все вміщалося. Ото ще в мене три банки трюхлітрові є й цього. Ну, ото такі діла.

ДОСВІД ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ Довбемся. Потому шо отвлікаця нада, потому шо криша поїде, як нічим не занімаця. Трошки лекше, мо-

рально лекше. Все це ризик і морально це спаса. Це спаса. Ми виходили давним-давно на огорода, давним-давно. Потрошку, по чутчуть, з оглядками. Коли на-чалася війна, у нас папа Ігорь обрізав ветки. Ну, ти можеш представити?! А тоді, я вже не помню, хто йому сказав чи позвонив, що каже: «Ти шо? Ти поди-висся, шо робитця, у нас руські, у нас обстріли». І так далі. Тоді через якийсь час опять іде ріже ветки, там бабахкають, а він ріже ветки. З Тростянця бабахка-ють, а він ріже ветки, обріза. Це тоже було якесь спа-сіння, ну, я тоже його одганяла звідти. Ще й на стре-мянку поліз на велику. [Чи ховаєтеся під час повітря-ної тривоги в укриття, чи продовжуєте працювати в дворі, на городі?] Я тривогу бачу тіки в Телеграмі і по тому, шо вона була в такий то час. Я можу утрім по-дивицца, чи ночью була? Була. Ну, в мене сигнала нема.

Городництво. [Чи думали під час бойових дій про го-род, сад, виноградник? Переживали за свою господар-ку?] Усього було жалко, усього. Якась така була триво-га, і навіть такий панічний якийсь стан такий чи страх, чи хто його зна. Усього було жалко. Просто чули, шо отам упало. Там таке наробило, там таке на-робило. [...] [Тепла] нема, нема нема. І це таке. Ночі ще такі прохладненькі. Це дні стали теплі. Вобщє погано все якто росте, мучицца. Купували давненько ранню [капусту]. Під агроволокном вона в нас, ну пересиділа вона оті холода. Щяс вроді нічього. Папа Ігорь у нас посипав табаком із пеплом од всякого такого, од блошки. Табак із попільом він мішає. Ото так. Свій пер-чик оце, хоч він не такий і великий, ну, і в стаканчиках, і в коробочку. Ну, всякий. Тоже мучився. Я його поси-яла до війни, а коли бомбило, оте все, свету не було, думаю: «На грецца я його посіяла!». Ето ужас. Ну, об-щім... Перець ото трошки було посіяно, а остальне вже тоді пізніше. Да общім, страхи, жахи. У високу грядку посадила оце перець. Перець – сорт «богдан» купили ми. ...Він дуже харашо зійшов. Такий жовтий красивий великий на картинці. І оце його посадила, і той, шо в мене був. Той, шо з пачичок, купувала, дуже пагано проріс, не пойму. В стаканчиках вообщє не проріс, я ще й насіння пророщувала, ну, общім... не то, шо пророщувала, замочувала. Ну, хтозна. [Коли Ви почали готуватися до городніх робіт?] В нас Тростя-нець звільнили в кінці березня. Ото на початку квітня я вже почала сіять. Третього числа... Уже в каліндарь стала заглядать... Які там дні сприятливі. Посіяла огі-рочки, посіяла помідори. І самокрутки робила, і в ста-канчики, і в коробочки. Ну, общім, начяла занімацца. Прорашувать сімена. [У цьому році сіяли як завжди чи, може, більше, зважаючи на обставини?] Ну, я ста-раюся сіять більше, бо думаю: «Шось не проросте, шось не виросте». Не можу сказать, шо я так сіяла. Я знаю, шо Оля [сваха] казала: «Нам же ж розсади». Ну, я думаю, шо Вітя [сват] не буде городу садить. Йому там грамулічка чьогось і все, він не втяне все. Дома робить, на роботу ходить. Хотіть можно, охва-тить мисленно можно все, а для чього?.. Це ж не до упаду. І тим більше, шо воно одні неясності... Я наді-юсь, шо вони не будуть хазяйство там затівать чи ще шось. [Насіння у вас своє чи купуєте?] І купували. Ми оце перед цим, перед войною якось з'їдили у магазин, набрали там і огірків, і всього такого. Ну, воно не все попроростало. І землі ми набрали всякої, там і торф, і всього-всього якось. Зробили ж вони мені... Ігор зробив етажерку таку, а Діма подсветку прислав, ото

светодіодні лампочки, це перший раз у мене подсвет-ка, ну, тіки ж вона як робила?.. Коли робила, коли не робила. Приходилось бігать. Тут стріляють, а я по ві-кнах розтикаю той перець, ну, общім... Ну воно в мене чогось мучалось, чьогось розсада не так получилась, як хотілося, не знаю. Тепла не було, тепло воно тоже, якби ж не холодно було, а тоді якби не жарко, не сухо. Лишний раз поллеш – воно вже лишне йому, вже тим листкам шось не нравицца. Баклажанчики якісь не такі, ну, нечого, буду садить кращі, все так і буду са-дить. Баклажани позапрошлогодні, оце білі – уже пе-ревелись, не зійшло вообщє в мене, а може, холодно було, ну, не знаю. Вони вже й старенькі, ну, треба ще попробувать раз, якщо воно не сходитиме, то вики-нуть прийдецца. Ще трошки у мене залишилось, а ку-пувала раз у цієї... шо з Чернеччини у мене [робила], вихователька вона. Городниця така, і в неї дуже були хароші баклажани сіні довгі, брала сімена позапро-шлий год, ну хароші такі були баклажани, м'ясисті й добрі, і все. Оце з них сіяла, ну, посходили вони, тіки шось не так. Помідори у теплиці в цьому році вобщє не садила. Не дуже получилась у тому році. Купили «бобкат», тепличні помідори, – чіпуха. Таке – шо по-пало, не в'язалось, не було помідорів, там поспіли грецці коли... Я багато сіменів і сама ж собіраю. По-мідори – це точно. ...Оце [перевірені] сорта, я стара-юсь, щоб вони в мене не виводилися, і їх ото сажу, я дуже довольна і благодарна, шо тоді [родичі] поді-лилися і вообщє. Я по іншому назвала, посвоєму, сор-та [томатів, насінням яких поділилися родичі із Коно-топського р-ну], стараюся, щоб вони не виводилися. Я тепер називаю там «розовий гігант», «червоний гі-гант», «помідор-кавун», «дівоче серце». Це замічаю, я бачу, які вони є, і ото так і підписую. В мене все ото із паличками тими... Єдине, шо добавила, це Волго-градські, вони низькі і такі й закривать вони годяцца, круглі вони, добрі тоже. Бува, оце так питаю по мага-зінах отой сорт, отой... Ні раз не сказали, [що] є. Оце напрочуд «богдан» перець найшла в одному місці. А то другі предлагають, ну, хочецця не просто наса-дить. Нашо ж мені насадить? В мене не сорок соток, та вони й не нужні ті сорок соток. [Скільки у вас соток городу?] У нас з усім одинадцять. Я думаю, соток п'ять, може, шість під городом, ну, й садок. Нам хо-чецця огірків, оце в нас огірки чогось не дуже полу-чаецця. Які я сію огірки?.. Це, помоему, «гектор» був. А так же ж оце «арктика». В основном «арктика», «ка-раоке», «пасалімо» я тоже купувала. Ну, в минулому році, позаминулому чогось вони в нас не вирости, а оце «арктика» спасла. Купила в стаканчику шесть штук росточків. І оце ми в теплиці й спасалися. Тоже недавно побачила, шо, якщо в'яне увесь куш, там лис-тя і все, то переізбиток вологи, і вона [рослина] забо-ліла, треба викидать. Вобщєм, усе в міру. І огірки чо-мусь стали... раньше вобщє не щітав, що це така прям рослина примхлива, чи шось змінилось? Їх валом було, їх валом, просто посіяв рядок і не заглядаєш, і їх буде грецці скіки до самих заморозків. А зараз... Шось таке, шось таке. Я свої собірала [насіння огірків], ну, колись посіяли, отак ждемждем, немає. Нема плодів і все. Цвіте просто, як рози. Ну, це було давно, і ми од-казалися вже свої собіраць. Ото купую. Ну, в цьому году я вже купила, не помню тіки. які сімена. То я вже купила там упаковочка – п'ятдесят штук. Вона [про-давчиня] каже: «Ось одна осталась за сорок гривень, –

вона каже, – дуже хороші». Я купила в неї огірки, думаю: «Хай, або підсівать буду, або на наступний рік останецця». Папа Ігорь каже: «Та не будем підкармлювать, не нада підкармлювать, хватає там і землі і все. У землі добрий. Бо земля й покупна і там усього намішували, і перегной там є, гумус у мене був. Усього намішувала. А воно – ні. Насилу найшла отой «Мастер» ото такий бірюзовий для розсади й для квітів. Насилу найшла. Зараз другі появилися. Для помідорів і всього всього. Для огірків окремо, це нове. А оте найшла. І ото десь тиждень назад я підкармила. Зразу підправилася розсада. Ну, я вже її повиносила, мабуть, дві неділі точно або більше у теплицю. Якщо посіяла в теплу землю, то воно швидко зійде. Я страшенно довго ждала, я вже думала, що вже не зійде, бо я їх і намочувала насіння, не пророщувала, а намочувала. У тряпочках. Вирізувала квадратіки. Там у мене зпід дво-рожек... якраз для сіменів хороші такі пласмасові чашечки, стаканчики. Можна сказати чашечки, мисочки такі манюсенькі. І ото в них льоскалась-льоскалась, а воно не сходе, а воно не сходе. Думаю: «Ну, що?» Я тоді вже в самокрутки накрутила. Ну, самокрутки чогось посадила в стаканчики багатенько й пропало. Видно, воно чи тоненьке, чи хто на, що йому не так. А от в самокрутці бачу, що воно вже начало тягнуця. Хоча одна самокрутка, низенькі були. І листя таке якесь міцне, як вроді низькорослі вони. Вони не низькорослі, вони, помояму, були «дівоче серце» чи шось отакі. Я з ними дуже довго провозилась, а тоді коли стало тепліть, попроростали в теплиці, тоже ж по сортах, усе, ну і щас не дуже вони такі великі, не можу сказати. Просто і мені оце Ігорь каже, що це погода на це впливає. Просто... шось із стаканчиків, понятно, що піде, а шось... завтра оце повириваю оті низенькі, маленькі, проріжу їх, повикидаю шось, хай уміцнююця, і буду ж садить. Понятно, що буду садить скоро, ну, може, через тиждень посажу помідори, бо мені кажеця, їм ще... стебла не дуже товсті. Вчора я їх тоже полила оцим же ж із того... із трави настоянкою. Уже в хаті мучилися, думаю, висажу туди, уже що буде, тим більше, що і Лена, оце в мене невістка Лена, то у неї там дві чи три теплички, невеличкі, на різні овочі, культури, різні вони. З високими грядками. Вона там порядкує. В них іще і в селі є така дачка, шість соток. Ну посадив Юра в цьом году. Він ото там занімаецця, вона дома. Ну общім... А так же ж вона лазе сама на огороді. Батьки за собою, слава Богу, ухажують, ще хочуть і допомогти. Ну, вона отказуецця, бо каже: «Шкоди мені тіки зробе дедушка», – батько її Толя. То капусту аж прямо під головку поодрізав, вона тоді портилась, нада кочерижку трошки оставлять, храниця краще, сантиметрів десять. Вона ото замітила, і я оце таке вчитала, оце в цьому році оставляла сантиметрів до десяти кочерижку. Ми замотуєм у плонку, оце вже другий год. В нас не так її багато, у плонку піщеву, навіть якщо верхні листочки погнили, то знімеш, і всередині капустинка хараша, ну, кочерижка дає своє. Вона, мабуть, харчує трошечки капустину. І ото Лена каже: «Висадила уже, висадила ті огірки». Думаю: «Висажу і я, чого вони мучаця». І ото я, в нас три грядочки високі в теплиці, я одну ото засадила, ну, вони тоже ж сиділи й мучилися, ну ми накриваєм баклажками. Одрізаєм дно і кришечку знімаєм, щоб повітря заходило, і плюс іще й агроволокно зверху. Коли Лена винесла, то ще морози такі дибелькі

були, я вже пізніше трохи. То з оцих перших огірків, вони вже уси стали випускати, хоча вони не дуже великі. Вчора я, кстаті, їх... позавчора полила, а вчора підкармила, настаювала, мабуть, днів десять чи сім, кульбаба і кропива, замочила в воді, помішувала і під кришкою воно було, тоді без кришки було, і ото я на десять літрів літрову банку. Проціжувала через друшлячок, і ото попідкармлювала розсаду, мені кажеця, вона даже попідросла за ніч. Кульбаба в мене була і кропива, кропиви не так багато, а її чим більше кропиви, тим краще. Кропиви рекомендують навіть у лунки на дно. Оце садиш огірки, глибоченько викопать, кропиви туди посікти, лопатой пересікти, жменю, чи накришити у відро, а тоді ото покидати у лунки, змішати із землею трошки, полить харашо. А тоді насипати же ж землі, засипати оце, і воно зпід низу буде підгнивати і кормити, кропива дуже вітамінна для рослин. Ну, я не могла зробити. Хоча деякі я робила. Бачиш, а не помню на якій грядці. Чи на першій, чи на другій. Хотіла ще й замітити. Нада замітити на той рік, чи краще їм рости. Шо підкармлюють, шо гріють. Воно там починає підгнивати і добриво. Іменно кропива. Саме краще кропива. Мені треба ще й шукати. Два куці в мене. Одна біля летнього душа, то я її поливаю, вона в мене як флокса росте. І я її не вивожу. І в ежевії ще один кущик тоже. Стараюсь, щоб він у мене ріс. І базилік сіяла у касети, тоже не знаю, шо останецця. І в землю сіяла, ну він... Треба його пересіяти, петрушку пересіяти декілька разів. Холодно і все. Видно, сімена захопонули і не хочуть сходити. Те, шо пізніше сіяла, сходить вже якось. Мабуть, оцей базилік треба посіяти. Руколу посіяла. Зелень всяку посіяла. І шпінат посіяла, ну, другий раз. Не зійшов іще. Сьогодні, якщо дощ не піде, треба полить та накрить далі плонкою. [Це вже на грядці сієте?] Уже на грядці, на грядці, угу. Посадили картоплю і бурячок, бурячок сходе. Горох. Я його вобще дуже люблю, я його в супи добавляю. Я одварюю його, куди треба, в салати всевозможні. Підсолена водичка, одварюю до готовності. Мені нормально й харашо. А так він дуже смачний. Солодючий! Стараюсь купувати «детский восторг», «детська радість», там отаке. Вони дуже солодкі і хороші сорта. В минулому році собирала і свої посіяла. Садила кукурузу оту дуже солодючу. Я її не можу наїстись, яка вона добра – страшенно! Капуста пізня – «агрессор». Вона і храниця харашо й добра. Тоже вона була у мене на високій грядці під агроволокном, я оце тіки полила. Та нахмарює дощ, ну, може хоч ночью піде. А так хмара набігла і пройшла. А тепер уже треба дощу, ми поливаем, поливали. Тепер уже ждем дощу, хоч би, хоч би харошенький пройшов. [У вас є крапельний полив?] Ні, у нас не крапельний. У нас ото бочка є на огороді, на возвишеності, вона нагриваецця. І пласмасова така трубка і краніки. Можна ото шланг переключати і тепла вода буде з шланга, щоб не з скважени холодна. Оце таке ше у нас є. І скважина плюс. А в дворі летній колодязь, технічний такий, поливають, може, шось там помить. Пить тіки водопроводна вода. Я сьогодні жменю редиски нарвала, таку харошу жменю! Ну, вона невеличка, бо її проривать треба. Надворі. Я вже в теплицю не хочу сіяти. І ось Лена, невістка звонила, вирвала, викидала із теплиці і вобще пішла в бадилля і все. Їй якщо холодно, вона піде в зелень, вона не буде в'язатця. Не схотіла вже в теплицю. Я посіяла на високій грядці, кусочок такий,

метра півтора взяла, сіянула просто, не рядком, я ще сію її із морквою, мішаю трошки, сіменом, і воно ото і землю рихлить, і появляється рядки намічає і вона ще й там у нас буде. І рядками тоже даліше, в високій грядці, після цих півтора метри, ну, зразу я рву там, де півтора метри. От якось насипом вона швидше пророста, я даже не пойму, й чого. Я її отак трошки розгребла, посіяла, а тоді загребла, зрівняла, ну, де вона там, сіменина вилізла, я її пальчиком усунула, со врем'ям. І накрила ж. Ну, я не помню, коли ми сіяли її. Оце я перед одинадцятого [травня] перший раз зірвала, смикала, це сьодні ще таку жменьку. Хай вже та підростає. Ото таке. Сіємо ми кабачки, уже третій рік – у колесах від легкових автомобілів. Ото ми так покидали, накидали туди добрїшої землі, у нас просто нижче, ми якось землю оттуда чи знімали, чи грядками, якось нижче. Там за малиною, в кінець городу яма оця ж каналізаційна, не яма, ну таке воно, яма можна сказати, одна сусідка в кінці городу каже: «Оце в вас тут риба водиця?» – «Та не, – кажу, – нема тут риби». І ото там кабачки у колесах, бо так же нікуди. Їх так не вмістиш. І ото в колесах я сію. Зійшло в мене сім сіменин. Так і зійшло сім сіменин. І ото вони будуть плестися й плестися. В нас кабачки були до самої весни, предсталаєш? І даже не в погрібі, а мабуть, у сараї накривав ото [чоловік]. А так увесь сезон їмо кабачки. В колесах і удобно. [Чи садите ви дині, кавуни?] Ні, в нас немає, не виспіва, і місця такого особо немає. Ну, оце хочу ще брата попросити, щоб дві шини привіз, бо я й гарбузів не посіяла цей год. Хотя б у одному колесі. Ото, як буде у нього колесо, хотя б одне ще насипем. Ото такі діла. Я вже вчора бачила [колорадських жуків], садили картошку, бачила, ну вони ще сплячі, не лазять, а такі, заторможені, сидять, ну, вже видно було, одного вчора задавила. Ми ж оце накриваєм помідори агроволокном, обов'язково. Там адаптіруєця і зігріваєця, а якщо так оставить, я не знаю. Ноччю замерзне, а дньом його спале сонце. На день виставляю ящики із стаканчиками, там у нас пісочниця, перед теплицьой, можна сказати, там ми уменшили в садку. Нічого вже не садим, де оце еживіка ця простенька така, летній душ, тіки заходиш на огород – і там у мене цвіти. Між яблунями цвіти, нічого там не росте. І оце на цьому трикутничку ми лавочки там поставили, пісочниця, девочки [онуки] там літом гралися, стежички, вони ходили між стежичками. Я, щоб не затомпчувався грядки, койде в мене ото штирі укопані, засунуті в землю і вірвовки натянуті між ними, а на штирі понадівала резинові дитячі іграшки, то в мене там і вовки, і зайці, і лисиця, і мишка, і бегемот, і чого там тіки нема, і слоник, і космонавт. Щяс мята виростає, я дуже люблю мят. Оце приспособилася, наніч заварю там малюсіньку гілочку, декілька листочків у чашку, кип'ятком заливаю і ото п'ю гаряченький час на ніч, шо трошки сьоднійний він. А осьо недавно вичитала, у ютубі подивилася, думаю: «Господі, мята хоч не згущає кров». А вона наоборот розріджує кров, і оце ж сказали, шо корисно, но крепкого не можна, бо сердечко й так не дуже кріпке. Мята, таки кажуть, на серце важкувата. Ну, мені якто легше. Я оце недавно якось до цього дійшла. В мене її аж три види. Меліса тоже в мене є. Ще не рвала. Вона не дуже ще велика.

Садівництво. [Як перезимував ваш сад?] Як сад перезимував?.. Нічого. Ну, в нас же папа Ігорь заботиця. Він і на зіму бризкав, бордовської смессю бризкав,

там всяке у нього повиписуване, він ото повичитував. Вже й ядами бризкав раз чи двічі. В минулому році перший раз... слива в нас «ренклад», нарвали десь відро. Це перший раз. Вона така добрезна! Я її морозила. Пирогі з неї безподобні. Та з неї все: хоч варення, хоч шо хочеш. Вона і заморожена... розморозиш, вона як свіжа і дуже мясиста, дуже добра, солодюща. То він її бризкав. Мабуть, чотири чи п'ять разів минулого року. Ото тоді стало легшати, а то і пояса оті робив од мурав'їв, а мурав'ї розносять всяке оте все липке, і гля заводиця, вона ж солодка, листя солодке. Нада бризкати, не давати їй розплодиця, воно ще й листя скручує, тоді сидить там. Скручене вже, то його краще обирати. Дуже мучилися персики, дуже скручувало й листя, й все, зараз поки що не видно. Персики цвіли дуже гарно, перший раз зацвів третій персик у нас, один дуже перехворів в минулому році, він його обрізав, тепер гілка одна пішла така хороша, і цвів він рясно. Ну, даліше, я не знаю, він якось і квіточки проріджує, щоб не дуже багато плодів було, бо висохне дерево і пропаде. Персики, ну, я не помню, в нас, може, один чи два й пропало, якийсь не принявся. От хочецця, вони ж такі дуже солодкі й крупні. Бо він оставля плодів в міру. Ну, [дітям] і Дімі з Юльой ми наривали, і Светі, сім'ї їхній тоже возили. Виноград довго був прикопаний. Щяс розпускаєця. Тоді, не помню, чи дощі пішли, чи морози, чи шо. Опять він остався в землі, тоді Паска. І шось уже, мабуть, після Паски. Якийсь празник був. Я не помню... Паска вроді би й пізнувало. Ну, пізенько якось розкопав виноград, бо він його прикопує землею, опускає і прикопує. В нас накриває агроволокном, і ежевіку опускав. Крупна ежевіка така, дуже добра, сорт хороший. І дрібна дуже нравиця нам, ну дрібна вона не прихотлива. Просто її обрізає оте, те, шо не нужне, одродило. А ту ото прикривав агроволокном стареньким. Виноград прикопаний був. [Скільки у вас сортів винограду?] Не пам'ятаю. Ну, мабуть, чотири. Може, п'ять. Не так багато. Мені хочецця ще, буду казати, кстаті бачила, сьогодні на базарі продавали виноград, саджанці такі зелененькі, дубчики. Хочецця завести темного, винного, бо я колись робила вино, воно дуже корисне, червоне вино. Та ще якби сам зробив, дуже прекрасно було б. «Подарок Запорож'я» і ще якийсь... Ну, не пам'ятаю, які ще. Малина у нас іще ж, малина дуже гарна. Лохина, кстаті, три кушці харошенькі такі, уже більше буде й ягодок, більше буде вона плодоносить. Розрослася дужче. Вона в нас на високій грядці, і три кушці ото. Біля них я там цибулю потикала, салат посіяла. Ну, обцім, біля них там ото трохи є землі, на сонці. Яблука. І сушку, підставку таку зробив із нержавейки, ящик такий велкий доволно, ставе на такий каркас металевий і на сонці ото у нас скліко, сушитця сушка. Груш у нас таких не було. Якось теба приспособитця в'ялені сливи робить. Колись угощали й папу, ціле відро давали з роботи. І купувала я. Вони дуже добрі й корисні, ну, не вмію я його робить ще. І це сливи треба другі якісь, не такі, як оце «ренклад». Це дуже м'ясиста й дуже сочна. Абрикос такий у нас крупний єсть за летнім душем. Тоже цвів, ну, він по холоду цвів, не знаю, чи будуть із нього плоди. А в дворі біля вольєра там старий простяцький абрикос, ну цей пропадає, не може він його спасти, наш папа Ігорь... Гілочки націнають сохнуть чомусь. Є у нас ліщина даже. Це по гороскопу моє дерево. І так він обрізає його, не дає ж

йому дуже сильно розростатця. Ну, вроді би ж дає енергію. Калина є. А калину я ото перекирую. В своєму соку робила. І дуже понаравилось. Чай колотили, особено папа Ігорь виколотив у нас усю калину. Клубники у нас декілька сортів. Є клубника «гігантєла», це понятно. Це нада дивиця. І суперрання «зефір», це я помню, «зефір». У минулому році не тоді накрили, і трошки чорненьких квіточок було, а зараз харашо, рясно цвітуть ці кущі. Оце рання оця, суперрання. Агроволокном треба накривать. У нас дуги є, він нагинав дуги. Є проволоки, понатыгував пласмасову трубку. Такі шо не рвуть агроволокно. Приходиця підкуплять усе. [Коли це ви накриваєте?] Коли цвіте. Весною. Мабуть, два дні чи скіки. Ну, її уже у нас не так багато клубники осталося. Ну, аби вона родила. Чи її багато ото, вона ото градку зайняла, а тоді одійшла і все. І в високих грядках ми вже пробували – не така вона росте, як треба. І тепер оце ж посадили, така піддобрена земля і з ножницями у нас Ігорь обрізав її, пообстригав усе ще весною, попідкармлював, мабуть. [Чи садили якісь нові рослини в цьому сезоні, у 2022 році? Деревя, кущі?] Ні, нічого не садили. В нас всього вистає. Груша трошки оклигує, в цьому році краще зацвіла, а в тому році було буквально там шість чи вісім грушок, вони в нас такі пізні. Груші б хотілось, ну, нам немає де садить. Яблуні дуже гарно цвітуть, яблуні. Яблуні він обрізає, вже немає тих вовчків. Вони дуже красиві, дуже такі крилаті, невисокі, цвітуть, в тому році яблука були, в цьому році цвітуть усі: «білий налив»... І всі яблуні, які у нас є. «Снежний кальвіль» у нас молоденька. Вона так рясно й крупно зацвіла і в цьому році, а в тому тоже, мабуть, відро, а мо, й більше, так вона невеличка яблунька, зовсім невеличка. Ми вже думаєм, може, вона карликова попалася. І вона там туди, ми посадили до високої грядки. Уже, щітай, на огороді. Деревя харашо. І ми любим все. І нужне вроді би воно, ну, нема ж де садить. ...В нас роде чудовишня, подарок Віті й Олі мені колись на день народження. Один дубчик виріс, ну, ми не знаєм, чи то чудовишня, чи сусідська вишня, кісточка впала. Ну, мені так здаєця, шо чудовишня, ну, може, ще пересадило його, хай поросте там. Як черешня. Ох і добра! Оце тоже бризкав од червяків, шо ото червяки у вишнях, бризкав ось недавно. Учора чи позавчора. [Які ще кущі у вас ростуть?] Смородина, порічка, кружовник крупний дуже, добрий і отой гібрид, які він там називаєця?... Чи йошта?... Казала Света, там у них переселенці із Дергачів. Це Андрея сестра і їх друзя. У їх хаті живуть. То вони оце во время войны, з сином вони моталися в Дергачі, і каже, опять взяла консервацію, ну їм треба було якісь документи, осталися шось дома, то каже: «І в погрібі сиділи». Єлі вспіли в погріб заскочить. І всетаки вирвалися, приїхали, в той же ж день вернулись. І вона привезла оцю йошту, перекирену із цукром, намішану сиру. Каже: «Невероятно вкусна! Я люблю смородину із сахаром, неварену, дуже люблю, то, – каже, – ще добріша». У нас є такий куш. Кажу папі Ігорю: «Давай його, щоб він у нас не пропав». А то він у нас в минулому році, шось він обрізав його. Ветка якась всохла. Треба черенки посадить. Він дуже розростаєця й розростаєця. Дуже розростаєця. Він все нам мішав. Там розростецця, заглушить, там. Посадили його тут в угол. Ну, може, там хтозна, забуваєм його лишній раз полить. Нада всетаки поливать, я дуже хочу цих

ягід попробувать. Ну, а шо іще? Малина в нас. А оце ось достала клубнику, кусочками заморажувала. І у термос заливаю кип'ятком, там ложка сахара. Ну, не-вероятно добре, на городі налеш чашечку. Ох, і добре, ну страшенно добре. І оце декілька днів наколоче таке, із собою ношу. Дело в том, шо нікому його ж було одвозить. Та харашо, шо й не повезли. [Чи є на-снага займатися квітникарством під час війни?] Ой, це моя любима тема. Я вже й відео снімала, й фотографії. Тюльпани вже ж отходять, а така ж красотища була, не-вероятна! Тюльпани. Нарциси, фіалки щяс цвітуть, гіацинти, крокуси цвіли перші, були підсніжники, білий, кущик такий уже харошинький, рясно цвів, і проліски ж, понятно. Шо ще?... Тапер пізні за-цвіли там декілька тюльпанів. Такі темно-червоні. В цьому році, там моя із дитячого садка колега, методисткою працювала, вона старша од мене. І раніше пішла на пенсію Ну, вона дуже, дуже любитель оцього всього, квітів і цього всього. Вона мені прислала не-давно у вайбері фотографії, які в неї. У неї колекції цілі тюльпанів. Ну, такі красиві – страшенно. А я не-давно їздила, вона мені виростила розочку, в неї є, і ви-ростила таке, ну, я не знаю, як називецця ця рослина, й вона не знає. Листя таке, даже рифльоне листя, як в полосочку, просто один листочок, не декілька листоч-ків, а одинарні листочки. Ну, він такий поймакий, як в полосочку, даже не знаю з якою рослиною порів-нять, на гілочкі, майже впритул до гілочки маленькі розочки. Воно в мене прийнялося, посадили ми його перед домом, росте воно... Я ще хотіла його ще тоді, як уходила на вислугу, ну, черенки не прийнялися, а те, шо хотів мені там, чоловік у нас був робітник і хотів мені одкопач, кажу: «Нініні, все не портіть. Не нада, вона якось одним кушом росте, ще поведите». Ну, воно наскіки красиве, як ото жасмін примерно. Ти його формуєш цей куш, який тобі захочеця. Ну, при-близно, як жасмін. Такий, кушом, як ото смородина. Ну, не знаю, отак росте приблизно, тіки височеньке, више человеческого роста виростили тоді. До мене приходили фотографуватця з вулиці біля нього, ото він такий красивезний, весь облитий, всі гілки, майже листя не видно, у розочках. Невероятно красивого розового цвета. Оце у мене появилося цей куш, я на нього заглядаю кожен раз, хоч би ж мені не прозівать його поливать. [Це в цьому році посадили?] У цьому році, так. Вона мені позвонила ж, каже: «Ну, він не-величкий». Кажу: «Хай росте». Оце ж позвонила, думаю, чи він там живий. Вона каже: «Приїжджайте, ще не піз-но його пересадить». І то ми поїхали до неї. Іриси по-викидали вже стріли. Оно в мене перед домом іриси, там не так сонце достає, пізніше зацвітають, ну дуже красивий. Я вже і омолажувала їх, і трохи викидала ті, шо в мене були, ті, шо багато, розсажую оті лимонні, жовті, крупні. І був бузкового кольору, якийсь білува-тий. Ну такий здоровенний! Він дуже красивий! Він не-вероятно красивий! І бежевий у мене там є... Оце вже я просто дождалася цвіту, і тепер я одбираю, які кращі, ті і оставляю. А так же вони в мене понад за-бором, вони окремо. І як зацвітають – ціла полоса іри-сів. І за воротами. Ну, кой де ще посажені, ну там осо-бенно. Я дуже люблю любуваця ними. Рози... Роз не купувала в цьому році. І дубчиків бачу... Тоже дубчи-ки назіму встромляла під банками, зеленіють, а шо там буде, хтозна. [Це ви обрізаєте, втикаєте і накрива-єте банкою?] Так, так, і накриваю банкою. Я в минуло-

му році купила, хотіла білу в'ющу розу, ну, купувала у знайомої. Одна була такого якогось ніжно-чайного кольору, даже не чайна, а така біло-бежева якась, розовувата, даже не знаю, як його й розказати. Ну, і таку ж білу вона мені продала, в'ющу. І в минулому році вона цвіла. І в цьому році виросла вона, зелена осьо стоїть, хоча вона в мене й не дуже на сонці. Перед ступеньками вона. В нас затіняє там сарай. Це клумбу зробили ж одну під вірандою, як заходить у хату, то ця на сонці, тут буяє все: і кліматіс, і роза дрібна, і біла роза, і роза червона, і лілії. Лаванда оце теж є така. Ну, обцім кущик. Кущик такий хороший. Це тіки Лена мені череночком давала. У неї куці такі здорові, вона купила раніше. А я купила сіменами, сіяла в ячейки, ну, не знаю, повиносила, повисажувала, ну, воно ж не дуже велике і начяло палитця на сонці, не все приймецця. Гортензію посадила й багато чого другого. А тьотя Лена мені давала сімена дельфініума. Невероятний... Як ото юка, таке здорове і рясне-прирясне. Такі красиві, ну, в мене два куці осталися. В прошлом году я посіяла на розсаду, висіяла тут, воно трошки вже цвіло, ну, не дуже буяло, а показало цвіт. А в цьому году такі стріли могутні намітилися в них. Які вони будуть – не знаю. Ті, що попереносила на другі клумби, там, мабуть, три куці, ті не найду. Мабуть, вони не перезимували під снігом, а ці збереглися. Оце в мене тут три розочки з Дергачів. Хочу бузок посадить, ну опять в цьому році прозівала, не до того було. Тьотя Лена он в фейсбуці виставила, Колеснікова Лена – то вона. І бузок там такий красивий. Вона взагалі в кінці городу посадила, каже: «Буде в мене кучочок лісу». Там у неї йолки всевозможні, туя, і сосна, і ще шось, і ще шось, і ото вона туди цілий рядок, каже, там нічого не росте, тінюк. Тіки довбуся, і посадила, ото отступила метра півтора, і посадила ряд такий: «Хай, – каже, – буде». Тим більше, що кругом них їздять машини, там ото робили і забори, і плітку, і все, і щебінь, і цемент. Багато всього такого возили. Великі машини. Пилюка йде. Каже: «Виросте, хай трохи пилюку і буде закривать. І ото вона сфотографувала бузок, ну дуже красивий, бачу, розцвів. А той, що вона мені казала, хай уже росте, бо розпустився, листя було велике, не прийнявся б, не захотіла. А бузок хочу посадить. **Кампанія «Сади перемоги»**. [Чи чули Ви про акцію «Сади перемоги»?] Ні, не чула. До речі, на площі посаджена і квітла дуже красива клумба. Із голландськими тюльпанами... Ото колись було таке, що голландські тюльпани прийшли, а тоді другі пишуть, що це брехня і так далше. А оце ось їхали, дивлюся, такі тюльпани красиві, анютиними глазками обсажено, дуже хороша клумба. Здорова така! На площі. Отам ото в центрі.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я у лютому, двадцять четверте, я повинна була зробити другу [дозу вакцини], а почалась війна. Ми ще поривались, думали: «Та, може, там ще шось робе». Діма звоне, що в нас рускі у місті, папа піницця-плюєцця: «Не розводьте паніки». Тоді Діма позвонив вже в начала дванадцятому часу, вже начала собірацця, він каже: «Мама, нікуди не виїжджайте». І слава Богу, він нас зупинив. Там це ж страшне було. І хто там робив, яке там робило, ти шо! Всі ховалися. Ото таке получилося. Ми у лютому хотіли й до Свети [доньки в Харків] мотнутця, до Діми [сина в Бориспіль] собіралися. Ото могли б і вирватця. До Діми собіралися на п'ят

чісло [березня]. Взагалі. Правда, Света нам сказала: «Ой, не нада нам нічого, пока не нада». Не повезли. В неї теж там... Вона теж не думала, [що надовго затримуються в евакуації]. Думали, може, тиждень-два й вернутця додому. І продукти якісь осталися. Каже: «Не хочу даже зараз згадувать, шо там робитця». Вони й на балкон повитаскували шось. [...] Перші дні я якось не помітила, я даже не знала, шо ото скіки днів у нас [в Охтирці] вибивали їх [російських солдат], це вже я пізніше таке взнала. Просто до нас вони сюди не добралися, на цей край, слава тобі Господі. А там же десь вони були, ну, вони не в таком состоянні були, щоб нашкодити так, як ото в Тростянці чі шо. Вони тут бігали, як зайці, їх одстрелювали. Шукали, одстрелювали, били, в плен брали. Деякі навіть поранені були, і лічили їх в больниці. Це я теж таке чула. Ото таке. А з двора ми нікуди не потикалися. Коли приїхала Алла, привезла із Андрейом ліки, од Діми, Юлі, вони купили ліки Олі й мені. Ми перелякалися до полусмерті, шо хто це, шо це, стукає, звоне. Ми нікого не взнали. Вобщє нікого не взнали. Ну, Аллу... вона стояла якось під йолкою біля калітки спиною, Андрея я вобщє дуже давно бачила, шапка насунута на очі, я їх зовсім не взнала. Я не знала хто то, чого воно приїхало, нас трясло, ми такі були перелякані, шо страшне. І ото розбудили папу Ігоря, виставили його, йди питай, хто такий. Вобщім, були перелякані, як хтозна шо. Я вобщє дуже жаліла, шо я не вишла. Кажу: «Треба було запросити їх і все, трошки б розказали, і ми б їм шось розказали, чи кави б попили, чи там кави, чи шо». Тим більше шо вони з такої дороги. Ну, вони то поїхали додому, до батьків, це понятно. Батьки там не так недалеко од нас живуть. Я просто сама ростірялась, я не знала, хто то такий, не взнала. Оце отаке це було. Були ото, серед ночі кружать, і кружать, і думаєш: «Ну, де його скине». Колоте он всього. Просто знали, шо це розрушення, не дай Бог впаде, це розрушення неминучі, і вони страшні. Тому шо, я ж кажу, у мого брата, в них пів вулиці немає, щєпки. І там ще будівельна база була, вони, видно, туди мітили. Ну, вони її розбили. Хотя встановилися й востанавлюющя. Щось, понятно, шо розрушене, шось пошкоджене зовсім, нашкоджене, так сказати, і матеріали, і все. Ну, вони підіймающя, тим більше, шо таке будівельне на сьогоднішній день усе на світі треба. І вони хтозна?.. Чи туди хтось посігнавив, шо й люди пострадали. Ото тільки у погрібі закрили ляду і все: і начяло дьоргать ту ляду, а ляду була жилізна, залізна, і люди... ще й сусіди там у погрібі зібралися, такий... ну, декілька було сімей. Вони там виждали, а тоді вроді би тихо-тихо, виглянули, каже: «Все, хати нема». А люди ж спаслись, слава тібі Господі. І сьогодні бачила своєї виховательки чьоловіка. Вона зараз у Франції сама, дочка у них одна єдина, другий курс Лінгвістичного університету, Каріна, у Західній Україні зараз, а він тут. Кажу: «Сірьюжа, й не уїжджав?» А вони недалеко од ТЕЦ. То він каже, коли там ото таке було... Ну, я бачила, ми проїжджали, ото як їздили по товари до цієї ж... по галентерею, побутову хімію, то проїжджали мимо, бачили, шо там у багатьох приватних оцих маленьких будинках і п'ятиповерхівка – немає вікон взагалі. Він каже, не то шо вікон, двері з замком вирвало, усе бросило по квартирі, шкоди дуже багато. Кажу: «Сірьюжа, а ти де

був? В ванній?» Він каже: «Хіба насидишся? Ні». Він навіть і посідив. Йому років сорок, а він почті білий. І зараз оце, він весь час для растеній усякі припарати, і отрова, і сімена – оце у нього кіоск. Давно-давно такий, я раніше скуплявся в нього, ну, а сьодні підійшла ото побалакала. [...] У погріб ми не бігаєм. Ми просто вибрали таке місце. У коридорі вроді би зразу мостили і тумбочку винесли з коридора, мостили там одіяло, положили. Це в перві дні, один, два, три. А тоді [чоловік] каже: «Оце давай в цій комнаті. Комната, там, – каже, – сарай. Тут дві стіни з тієї сторони». Вікно, канешно, велике. Ну, позаклеювали скотчом, понятно, ну, це таке діло. Якшо пряме попадання, то ми ніде не спасемся, а якшо десь буде, волна, трохи задерже у нас сарай, літня кухня. Коли оце даже з Тростянця стріляли ракети, ну, страшне, як начнетця оця кононада. От стою я біля плити, шось доготовляю, зіщулюся, щасщас буду тікати, щасщас. Сковородка там, а серце начіна калатати. Не то шо там, попадали, все, поховалися. Не знаю, вже якось привикаєш і думаєш таке от треба бігом кудись бігти, ховацца, а коли так трохи, можна поглядати. Людина, мабуть, так якось створена, шо звикає до всього, аналізує, приривчаєцца й живе. І живе в любих умовах. [Онука] Маша мені казала недавно: «Бабушка, нельзя нам в Харьков, там дядя стреляет, і дядя очень плахой». А Ліза, ще в Харькові були, як ото бабахало, вона каже: «Мама, ну почему етому дяде не скажут "нельзя стрелять", пускай ево отведут в больницу і там ево накажут». Діти вони... Діти войны. В мене мама (слава Богу цього не застала, вона боялась, лякалась би пострашному) пережила війну, їй було два роки, як почалась війна. І в ліс бігли, ховалися. І все. Дедушка погіб, забрали, мабуть, у сорок другому чи сорок третьому і без вісти пропав, і все і з кінцями, семеро дітей осталося, трудне дитинство було, дуже трудне. І вона весь час, весь час вона боялась, вона грози боялась, ото ми малі були, ми не на кроваті, не десь там, а ми на полу сиділи. Оце вже декілька днів народження у військовий час, военний час: і в Діми, і в Юри, і в мене, в Олі, у Богдана і в Юлі. Скоро вже і в Лізі буде шостого. Сьгодні чула, шо перелом, опять же аж у серпні, та хай вам грець! А я ж надіюсь, шо осьось, осьось. Б'ють тварюк таких, б'ють, убивать, ну, і наші ж гинуть, Боже ж мій, Боже... Ось опять попалося недавно – Чупахівка, це ж наш район, хоронили трьох зразу, ужас! А ось тоже попалося: «Багатодітний батько не повернувся додому». І не повернецца. Оце страхи. Скільки ще горя оцього проявицца, шо ми не знаємо. <...> Учора папі нашому Ігорю подзвонив чоловік з Дергачів, одного-групник із технікума, вони тут у нас учились, він йому бува позवानює, він нікуди не евакуювався, дома були в погрібі, ну, практично постоянно і каже: «Ти знаєш, менше, слава Богу, оце первий день менше. І довольний, шо ж дом остався, і машина осталась, не розбили, поки шо. Так шо ж ти думаєш? Сьодні дивимся: двоє вбитих в Дергачах, з ураганів обстріляли так! Двоє вбитих. Четверо ранених, багато розрушені! Багато! І туди попали, і туди, й туди, й туди. Я думаю, шо, мабуть, чоловік уже просто сам себе заспокоює. Ну, я думаю, погонять, погонять, я вірю, на цьом і стою, всіх заспокоюю, хто це так начінає песемістично: «Це вже все. Це вже все». Не знаю. Не знаю... Я... До нас ото приїхали дядя Юра й тьотя

Лена, це мій брат із невісткою, вони в другому районі живуть. І там, вобщем, за один день у них там скинули чи чотири, чи шість бомб. Саме ближче шісдесят десь метрів. Вони водили нас, ми вже в них були. В них пів улиці немає. У них тоже там і вікна вилітали. І вигинало рами, і все. І осколки до сих пір вибирають, то в клубниці, то ще десь, показували. Вобщем, вони коли до нас приїхали... Це я їм кажу: «Їдьте до нас!». А там же дедушка й бабушка ні в каку, нікуди, бабушка на двох костілях, ну, вони бабушку, дедушку до брата, тоже в нашом районі, недалеко од нас, до Лениного, ну, до сина, щітай, одвезли, і вони ото були там. А ці до нас як приїхали, на них дивицца не можна було без слюзов. На них все тряслось! В чьому були, в пилюці, грязні, падали, присідали, воно ж заставало скрізь. І це ж не раз. Це ж не раз. Обстріли вобщем там постоянно були, с той сторони, де другий кордон. І він недалеко, і вони до краю цього недалеко. Вони приїхали до нас, ми один день посиділи в погрібі часів два, у переході, там у нас східці і перекриття, ці, плити, а погріб насипний, потому шо там була вода, зараз води не було б, там погріб був, капітальний, ну ми його закидали чи глиной, чи не знаю чим, там жолобок жилізний, ну, вобщим, я в ту могилу не полізу, даже якшо ми її одриєм. І посиділи з сумками, з усім. Чоловік каже: «Пішли, мабуть, у хату». Оце там стіна, отам сарай волну задерже, отам літня кухня, отам дві стіни, і ото там ми будем. Мене загнав під стінку, і ото ми там на дивані й були. Юра з Леною, дали їм другу комнату, в залі, тут, де в нас круглий диван, вони боялись, до нас бігали, на пол падали. Ще ж приїхали з Еммою, манюнька собака, комнатна. Вона стрибала і серед ночі на голову нашому папі Ігорю. Він скакував... Вобщем ужас! Дествітельно, просипаєцца, шо десь гагахнуло, бомба впала, і круже над нами самольот. Мене підкидало самим настоящим образом, нада було держати, ото так мене трясло-колотило. Вобщім, у нас вони начяли трохи заспокоювацца. Тоді через тиждень вони кажуть, там у них тривога в телефоні, Юра каже: «Лена, тривога, шо робимо?». Вона каже: «Спимо!». Вони у нас трохи одійшли, і зараз оце сміємося, згадуємо подробиці, оці страхіття, жахіття. На другий, на третій, на п'ятий, він почті каждый день їздив, а тож із Ігорьом їздив, забрали м'ясо з морозільних камер, вони хазяйство держали, попереρίζали скільки всього. Поспасали м'ясо, у нас повпихали і полуфабрикат закривала Лена, банок там скіки. Вони й нам оставили, і собі позабирали. Ну ти шо? Такі продукти золоті. І ягоди, і все, ну вобщім розпихали, бо в мене і свого було. Ото такі діла. І вони поїхали почті через місяць, як появилсь свет. Там їздив він і воду зливав із теплосистеми, щоб не розмерзлися, ну, дедушка, бабушка рвались пострашному додому. Ото таке. Вобщем, даже в оці моменти... Юра каже: «Ні, це все, це все». Він од мене на пять років менший. «Це вони ось так, вони ось зайдуть, вони ось вернуцца». Просто мене ці разговори... Ти знаєш, даже не лякалась. От якась впевненість була, ну мене ще держали, чесно тобі скажу, там де мама в мене була, ви ж були? Знаєте ж маленьку комнату, де вона лежала? І ото там осталась стара ікона, іще іконки там є, і я собі зробила куточок, було особенно таке, як Света під бомбами евакуювалися із сім'єю і в метро бігли, люди бігли, коли начялися обстріли, це

коли їх підвіз знайомий до Холодної Гори, метро, паника була. Це страшне було! Це страшне! А тоді коли вони виїхали, Андрея не брали в ту машину, Маша... так кричала Маша, страшне! Водитель каже: «Все. Сідай біля мене». Бо у другу машину... Жінки з дітьми сюди, а чоловіки в другу. А та машина виїхала грецькі коли, чи через півтора чяса, чи шо. І воно ж путі ж різні. Вобщім, в такий момент виїжджали... Я на колінах молюся, не вставала, може, мені це помагало, я даже не знаю, не знаю... [Молитви] помагають, помагають. Вірю й надіюсь вобщє й молюся кожного дня, кожного дня. Була і в церкві я, в нас батюшка дуже хороший. Батюшка в нас дуже хороший, церква недалеко... Він дуже зацікавлений і гуманітаркою і всім на світі. Ну, вобщє... Я даже недавно ходила, бо сьомого травня, панахиду одстояла. Була панахида, правила, дедушці Феді було сорок років, річниця смерті, день пам'яті. Ну, в черговий раз ходила. А так, мабуть, за войну, разів чотири, це вже пізніше. То він мене один раз зустрів, гуманітарку одправляв. Біля ворот, уже я вийшла. Отож успакоював і все. Ми з ним так харашо побалакали, він каже... А, звільнили Тростянець недавно, на той момент, як ми з ним розмовляли, він каже: «Я бачив чоловіка, якого чотири дні мучили, катували. "Я, – каже, – вже просив смерті"». І за дівчат, за крики за бешині, тоже за катування, за іздівальства, насилування. Тоже ж оце він все це чув, оцей чоловік і розказував батюшці. «Я, – каже, – просив смерті». Отак дуже було пагано, катування страшні. Через таке пройшли, шо це ужас. Ужас! Газета «Пропор перемоги», один раз була, каже знайома папі, біля базара каже: «Прапор перемоги» надрукували, нема газет тих, шо в нас друкувалися. І там інтерв'ю нашого мера, і інтерв'ю Живицького. За област' розказують, і за Тростянець, і за Охтирку, і за всіх, за Конотоп і за багато чого. Величеньке таке. Там практично вся газета – оце два інтерв'ю. Поначялу вони [російські військові] не такі були звірюки. Ну, не всі. В Тростянці то звірюки були, ще й ЛНР, ДНР були, оці сепаратисти. Бо одного Андрея знайомого, якось він случайно по роботі попав, із фірми, у Тростянець, в те время, як окупували Тростянець, то його схватили й каже: «А, так ти, мол, іздівався над нами всі восьм'ять год ЛНР, ДНР». Він так і поняв, шо це вони. Мол: «Це ти з нами воював. Це ви по нас стріляли». Й так далі. «Ми тобі зробим». До гола розділи, закинули в погриб, давай стрілять, ховався за ящиками й за мішками. Ну, він вижив. Через два дні він виліз чи ночью, чи коли з того погриба, до сусідів якихсь добіг. Вони його вділи, нагодували і ото лісами, і всім він якось добіг, добрався. Оце там такі жахіття розказують. Оце ж по газеті цій, мер наш сказав, благодаря нашим військовим і благодаря, шо в нас тероборона, ще й зацікавився, я не помню, з грудня, мабуть, шо папа наш казав. Читав чи чув, шо, каже, холодні приміщення були, заняття там були, та воно й приміщення, й не приміщення їм нужні. Ото у нас просто в місті був захист, і за чотири дні вигнали, їх вигнали. Нас одвойовували, освобождали, як перші дні вони тут були у нас, ці Дев'яносто третя, Холодний Яр [бригада], а воно ні, вигнали самі... І оце ж Живицький казав, шо вони звільняли Тростянець і все, оце другі села вони освобождали. Я думаю: «Та це ж у нас тут...» Мені легше було думати і надіяцца, я навіть в житті не ожидала, шо охтирські

отак можуть стійко стояти. Так героя не дали, ні Дикому, наш полковник, ні місту, так просто б не дали. Ну, вобщє, велика, велика така заслуга. А Живицького... Ну, в перший день, вони вже колотили коктейлі молотова і різали штори, представляєш, в одне здання рускі зашли. В облдержадміністрацію, а в друге ми вийшли, в смислє вход. Страшне! Страшне! Він ото с подробностями там нарорказував. І ото недавно інтерв'ю Арестовича бачила, шо він каже: «Герої, да, міста-герої і ті, і ті, і ті, – і наш город називав, – ну, Суми – це нешто». З голими руками, нічого не було. Слава Богу, шо вистояли, одстояли і не дали просунуцца. Якби захвати вони. То вже все, то вже кінєц. Оце ж так і розказують. Шо оці колаборанти, чортові предатели отак і вели колони, отак і вели. Мені звонила з Лебедина, позванювала одnogрупниця, з педучілища, воно тоже там під Лебедином їх били. Колони ходили між Тростянцем, Лебедином, їх нікуди не пускали. У нас міст зірваний був же ж тут. Климентове сильно розбомбили. Воно получаєцца, як сіра зона, кажуть, наші тоже ж стріляли. Оце Тростянець пока був окупований, у нас були обстріли дома тіки такі. Страшне! Скраю, отам же ж на в'їзді, тохи ближче до нас, там і люди гибли, розбили декілька хат. Розбили, нема, нема. Господи, хотьби вона не верталася і хоть би їх били, тварей, по заслугі, потому шо вони заслужили, усі вони усі. Я не можу, нікого не хочу виправдовувати зовсім. Нікого. Зовсім. Макаревич оці всі, понятно, це друга сторона росії, вони по нещастю росіяни, вони вже стидяцца того, шо вони росіяни. Ну таких же ж небагато. Слава Богу, шо у нас місцева влада так керувала, шо разраз і зробили, разраз і наладили і світло, і можна було ж і зарядити усе. Як не було світла, радіо було у нас, там транзісторчик шось ловив, якесь радіо. Газ, слава Богу, у нас був, а в людей же ж пропадав, і вони сюди-туди й зробили, сюди-туди й зробили. Це їм честь і хвала. І вобщє й пожари ж тушили, і розбомблене оте все було. Ну, шо тепло, понятно, вони ж не могли тепло зробити, це ж ясно. Оля з Вітьою в таком морозильнику прожили, шо зараз вобщє, не знаю, опомницца не можна. Оце з ким не зустрілися, всі разгавори зводяцца до войни, до оціх всіх впічатленій до оцього страхіття, жахіття! Мабуть, воно таке й буде. В нас дуже бахає. Ну, ми надіємся, шо це... Ой! Розмінують. Розмінують, розмінують, ну оце бачила один коментар, шо збили над нами вчора, ну, не знаю, не знаю, ніхто цього не підтвердив. У Свети літають, буває, літаки. Буває, вертольоти. Так низько, даже Ліза було кричала. Света казала бачила знаки, наші, ото так низько. Мені тоже вчуваєцца, шо літає, гляну – хмари, нічого не бачу. Ну, слава Богу, якщо вони літають, якщо це наші, нас же ж тоже нада охороняють. Я все понімаю, шо й там нада, ну, й нас же не можна оставить, бо опять із отих окопів вилізуть і попруть. Обстрілюють Сумський район і Глухівський, і Писарівку обстрілювали оце біля нас. Все рівно, питаємся жить як. До того життя вертацца, яке в нас було, і не переривать його, не прикращать. Тільки просто з тривогой, постоянно з тривогой. Десь стукнуло-грюкнуло – все, так і оглядаєшся. Так в усіх плани були другі, розрушили тварі всі плани і все. Ну, все рівно все буде харашо. Все буде харашо, нада перетерпіть, ніхто нас не бросив, слава Богу, шо ніхто не бросив. Мляво помагають, дуже мляво, ну

щяс уже, може, трохи більше буде. Польща, Британія – молодці, збаламутили. Та і Байден. Збаламутили увесь світ і не дають тим, хто хоче росії помагати, не дають. За це, канешно, їм величезне спасіба, ну, дуже мляво, дуже-дуже мляво. Мені казалосься, ми три дні не продержимося. Шо вони думають за граніцой?! Ми три дні не продержимося. Все ходила тут панікувала по хаті да своєму Ігорю казала. Все рівно помилок багатенько нароблено, будуть розбирацца з цими помилками, потому що вони потянули жертви за собою: там міни не зірвались, там не замінірували, там ще шось, ну, кругом. Спасіба величезне, зробили все грамотно й харашо, я за своє місто кажу і за отой міст, що з'єднує Тростянець з нами. Та ти шо? Там би страшне було. Вони б перли і туди й отсюда й туди і прорвалися би даліше. Все таки вина величезна, величезна вина, хоть його оправдовують і все, величезна вина. Ну, а наші билися і Лебедин бився, і колони оці матлялися туди-сюди, туди-сюди. Їх не пропускали. Я про тростянецького [мера] такого коментаря нормального більш-менш не чула, всі його звинувачують. Всі тростянчани: «Бросив город на призволяще, вобщє». І тим болєє там звірства, усе було. Думаю, та шо таке? Окупували, а він каже: «Хліб печем, хліб печем». А він хтозна, де сидів, хтось хліб пік. Я думаю, шо будуть розбирацца, у нас не закінчено це все. Тоже критіки в його бік повно, а я вишукувала. В найважчі дні вишукувала виступи [голови обласної військової адміністрації], шо він казав сьогодні. Ти шо? Це підтржка була невіроятна. Живицький же виступав. Одна із Тростянця, це коли була евакуація, зробили зелений коридор перед звільненням почти шо, і вона виїжджала й плакала, писала, шо мене піддержували слова мера, як він казав: «Охтирка – це Україна». Я подрозумівала, шо й Тростянець це Україна. Нас звільнять. Мене держало просто. Просто, каже, держало в оті важкі-важкі дні. А Сквороди розбомбили музей. Тварі. Ну, там, кажуть, вивезли часть експонатів. Та там вобщє гребуть. Шо тіки можна, а особливо оці музейні експонати. Вобщє вони... Ти шо за мілую душу, це все гроші. Хочуть же зітерти всі сліди, історії нашої. Ну, нічого, нічого, все рівно воздасться їм, воздасться. Наші б'ють, хоч і гине наших багато, ну і їх гине немало. Дуже важко перемогти, це ж країна страшна. Вони пупи землі були, читали, шо супернація, а воно подиви, яке гавно, грубо говоря. Саме наосяще, подле, лживе, п'янюче, ліниве і брехло з брехна на весь світ, начіная од президента, заканчуя малими дітьми, яких уже учать брехать з пільонок. Це страшне там жить, я не знаю. Їм там жити не буде, не буде жити. У мене багато знайомих, он і в сусідів, рідна сестра сусідів у Москві, то жінка оцього сусіда сказала свєкрусі: «І не миріть, і не питайтесь, вони не помиряцца. Ви вже своєї Нелі не побачите і вона сюди не приїде, і ми туди не поїдем, ніхто. І ви туди не поїдете». А бабушка все ж: «Та Нелічка пережива, в неї серце кров'ю обливаєцца». Бо двоє хлопців взрослих. Мужиків, яких можуть загребти. Того й переживає, а все ж: «Та куда там?! Ми ж Масква! Ми росія! Та куда там? Крим наш». Скотіна така. Родилася через дві улици од нас і виросла. Їх повно. Сестра рідна, зустріла на кладовищі, ми на проводи були, прибирали, все, і цвіти посадила там... Деякі пам'ятники тоже порушило [на кладовищі]. Ну, не з нашого краю. А там тоже був

такий об'єкт, шо туди цілили. Хоч він уже, можна сказати, пустий. Ну, тоже хвата предатілей і всих. Стріла одну знайому, а в неї сестра в Москві: «Та куда, ти шо, ви, – каже, – бандеровци. А ми да, ми нация, ми супернация».

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.*

Багато повертаюцца. Важко. Й морально важко, і додому страшенно хочєцца, хто там забрався. У мене оце Юрини, дочка одна і трєє деток, ну їх випустили всіх, вони своєю машиною поїхали і доїхали, це коли вже зовсім больница ходором ходила. І осколок пробив і кришу в них. У них дуже близько бомба впала, і вони у погрібі були постійна, а Яна ще й на роботу і з роботи... То одвезуть-привезуть – медик. Сама добиралась усякими... Особенно перші дні – це вобщє ужас. Рускі в городі, і вона на роботу бігала. Вобщє, страшне, шо було, і ото вони бистро в машину покидали, шо було, шо похватали, успіли, дітей, і поїхали. Доїхали туди – поїхали даліше, доїхали туди – поїхали даліше. Виїхали в Польшу, ну, короче, остановились вони в Германії. Вже Рома найшов роботу. А додому! Додому і все. Каже, якби була возможность, сьгодні, і машину б кинули, в самолет би сіли й полетіли назад. І бджоли, й пасіка, й усе. Ото таке. Рома сварщиком робе. Вобщім, і тоже різні там є люди. Показував, шо в мене бджоли, а той думав, шо в нього кози, кози. Ото так спілкувалися. А діти даже й без мови. Менша у них пішла у другий клас, то тягнуцца діти до неї і з нею й пограцца хочєцца і без мови, хтона як вони спілкуюцца, а розуміють одне одного, старші тоже пішли в школу. Старші тоже пішли в школу. Ну, до них харашо ставляцца, сказли, дуже харашо. А от де вони жили, в якійсь одній частині були Німеччини, тоді переїхали в другу, вони ще й по Німеччині двічі зупинялися. То одна була росіянка евакуйована, вона каже: «Не пойму, почєму на меня все іскося смотрят? Ну што я віновата?». Яна промовчала і все. Бо в них перва квартира була, як комуналка: три кімнати, і в кожного по кімнаті. Винувата. Всі будуть винуваті. Найшлись ще жостокіші [за німців].

ВИРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ *Мовне питання.*

Я вобщє поражаюсь, я поражаюсь людям. В них сміття замість мозгів. Яка російська мова, як ми Україна. У нас державна мова тіки і все. Тут немає ніяких абсолютно. Я не можу сказати, шо цих людей нада притіснять чи шо. Хай говорять, хай учать. Вони й учать. Светі [дочці] казала: Света, «українська мова – це наша зброя проти Путіна. Учі, учі деток, переходь сама. Я, папа з вами розмовляєм на українській». Ну, буває, там перехожу, дівчата, то ще на російській. Я не кажу, шо це зовсім, чи шо, ну, українську мову треба знати всім, усім. І треба вчить, треба. У наших же... вони трошечки походили в садік, садік же український. Якщо вже до цього доходе, я думаю, треба якісь методики розроблять, щоб дітей змалечку учить. Ось російська ігри такі, російська назва – українська, російська – українська. Фразу українською – російською, якщо вже так. Це не гірше буде, якщо російська дома, українська Між дітьми в садіку російська, з вихователькою – українська. Не знаю, шось все рівно треба робить з самого-самого малечку. І якщо ж у сім'ї буде російська, це просто дві мови хай знають, дві, воно не викоріницця, не викоріницця швидко.

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ [Чи було так, щоб люди ділилися запасами між собою (овочами, консервацією)?] Помагати помагали. Помагали, були такі пункти, звозили. Юра казав, уже хотів мясо одвезти в воїнську часть чи куди там. А тоді ж... «Ну, – каже ж, – пропаде». Це вже потом, як вони трохи оговтались, через три дні чи через скіки. А тоді ж перевезли... Ну, страшно було якось без запасів остаця. Це він потом уже казав мені. А так люди звозили, зносили, тоді гуманітарка пішла. У церкві в нас був такий гуманітарний центр. Там даже ночлежка була, кроваті стояли, розкладушки стояли в церкві нашій. Батьюшка цим усім зацікавився, ну якось звозили з таких... з підприємств більше, з підприємств. Там всякі такі підприємства. То мука була, пекли, то десь шось готували. Пооставалися продукти по садіках, школах, їх тоже позвозили, поздавали. І з них ото готували і на тероборону, й військовим, і всім. Ми, можна сказати, не путались під ногами. Як казала мені одна моя подруга: «Ми не путаємся під ногами. В мене діти волонтерять». Їм так, од сорока до п'ятдесяти, молоді, завзяті, здорові, з машинами. І вони ото, коли розбомбили наш універмаг, там магазини ж осталися, і був такий, галантерея. Побутова хімія і все ото, шо... Будівля надбита. То ото шо змогли, вони вихватили. Тоже ж отдавали і солдатам, там мило, всякі такі приналежності для бриття і все-все. Один раз мені позвонили, вони просто знайомі, позвонили, кажуть: «Хочете, приїдьте. Шо вам треба, може, купите». То я, мабуть, там набрала аж на тищу вісімсот. Продавали там, ціни були такі установлені. Вони, мабуть, підчинилися навіть Полтаві. Звідти було. Це не хазяїва, ці, шо продавали мені. [Продуктову гуманітарну допомогу] збирали. Я думаю, шо це і в церкві збирали. Я пізніше-пізніше ж туди пішла, то там такий пункт був, роздавали й гуманітарку, люди ото ставали після служби там у чергу. Служба зразу не йшла, не було нічого цього. А тоді, коли я ото перший раз пішла і зустріла батьюшку, ще з ним поговорила. Я чула, чім там зацікавляються, і все ж, і помагають. Аа, чоловік раз пішов по молоко, бо казали... там молоко взагалі безплатно давали. Біля церкви бочка приїжджала, фермер. Ну, вже вона не продавала там і не було її. А тут батьюшка, каже, вийшов, каже: «У вас, може, дітки є, так заходьте. В нас трошки є, якщо дітки...». Він каже: «Нінініні». Це папа Ігорь каже: «Нам з бабулькою молоко і все». Також ж він і пішов. Ото трохи вони побалакали та й пішов. А батьюшка з утра до вечора ото з усіма, із своїми помішниками зацікавився цим. Вони і хліб пекли, якісь хлібини великі, шо їх різали навіть на частини. Я так колись ото ходила, ну, не спитала, а подруга моя, вона, напевно, знала, шо печуть і дають в тому... В магазинах не було хліба. От і я пішла без хліба. Обійшла три магазини й не було. Третій закритий був вобщє, він і не одкрився. Мабуть, і до сіх пор він не одкрився. [Хліб самі пекли?] Мабуть, вони самі пекли, так.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Форми самоорганізації.* Ну, а так ото люди гуртувались, зацікавлялись. У нас просто молодьожна така уліця, шо ми тут, мабуть, самі старші. І усі тут маталися машини, і тероборона ходила, і с оружієм і все. І бачим, шо вони ввечері збираються на діжурство. Там в нас, ну, вобщім, дуже близько бацька хлопців. Якось спокійніше було, шо вони є. А так

у нас не було таких людей, яким, ну, треба було [допомагати]... В нас в кожному дворі, по уліці нашій, практично машина або ще й в жінки машина.

*Записала Н. Литвинчук 19 серпня 2023 р.
від Макаровця Віктора Борисовича, 1956 р. н.,
у м. Охтирці проживає від народження*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Іду [зранку на роботу 24 лютого 2022 р.]. [Вас ніхто не запитав, куди Ви їдете? Що почалася повномасштабна війна?] Ні, ніхто нічого. [Ви новин не читали, не дивились?] Ні. Я й на роботу приїхав, ніхто нічого не сказав. [Син] звоне: «Шо там у вас танки?». Я гарю: «Які танки? Я їхав, все нормально». Я ж на роботу у шість часов поїхав. Машин багато їхало, а чьо вони їхали, я ж не знаю. Я даже не думав, шо... Просто удивився. А потом аж у пол десятого... Може, танки й стояли, ну в пол десятого я стрілянину почув. За мельницею я стою. Та шо це? Бах, бах. [Звідки долунали ці звуки?] Де заправка, ото. [Від траси] Харків–Кіріювка. І отам шось диміло, а потом [звуки пострілів] – ту-ту-ту-ту-ту, ту-ту-ту-ту-ту. То туди, то туди стука. Ніхто нічого не знав, даже на роботі не сказали. Це вже тоді приїхав сюди, тоді тіки взнав. Ото [син] позвонив. [Виходить, Ви прийшли на роботу, й усі працювали?] Робили. Ніхто нічого не сказав. Хто сказав, поїхали. А ми стояли там, як дураки. Нада бросать було роботу. А воно кождий за себе. Чую, шо після війни [декупації] із складу каже: «Чоловік приїхав: “Чьо ви тут сидите”». Ще й з дітьми сиділи там, хто на складі. Каже: «Давай собірайсь і богом ето самое...» [Люди] поїхали, а ми – я на мельниці і там на плотні хлопці стоять, дивляця. Там димить же ж, видно. А потом нада було робить, визвали ото на роботу, їздили сюди під бомбожкой. Мельниця – як вона робе? Нічого не чути. Тіки виключиш, чуєш, шо штукатурка [сипеться]. Ну, бахка ж. Самальоти летять: «Бабах!». По столові ж ото бабахкали, мабуть, хотіли на ГСМ стукнуть, ну промахнулись ілі не туди стрельнули, в хату. Метрів п'ясят, мабуть, п'ясят або сто метрів, і в хату бабахнули. [Що це за звуки?] Тривога. Повітряна тривога. І собаки [відразу починають вить]. Хто не почує тривоги [сигналу сповіщення], собаки... Воно ось щяс чути [сигнал сповіщення]. [Це кожного разу, коли тривога, собаки в дворі багатоповерхівок починають вить? Вони виють, коли чують звук чи не ще до того?] Чують. Вони можуть даже перед тривогою. Не то... вони чують, чують. Як загавкають, думаю: «Шо таке?». [Дружина] каже: «Це тривога». Це [вона] мене навчила. Дійствительно! Вихожу... Щяс же ж чути тривогу. Ну вони не гавкають. Ось диви, бач, тривога як, чути, собаки не гавкають [не виють], а вони ж раніше начали гавкати, ще тривоги не було, тоєсьть, не гула сірена. А вони гавкали. Да, серйозно. А в войну [у перші дні повномасштабного вторгнення] отут солдати бігали. Думаю: «Ну, хто там?..» [Син] каже: «Хто? Подивись!» Там техніка їде. Шо там? Я без поняття. Їдуть, техніка їде. Ну, техніка, воєнна техніка. А потом [син] же сказав: «Букви є там?». Є, «V» (ве) або з «О». А потом як бомбонули оцю часть, то вже наші їхали. Остатки, чи шо, кудись їхали. Там пушки, БТР. Та воно в нас же тут понтонціки, в нас нема такой часті. Єслі б не той мост [у с. Климентово], канешно, тут би гаплик було Ахтиркі, вони б сюди приїхали. [Люди не ховаються в

бомбосховищах під час сигналу повітряної тривоги?] Звикли всі, і воно їм не нужно. [Чи ховалися містяни в укриття, коли літала над містом ворожа авіація?] Ми ні. А люди ховалися. [У вашому будинку є укриття?] Да. [Воно облаштоване?] Та яке там облаштований? Ось виносили на суботнику, повиносили, все поскидали, мусор с подвалу. Вроді б зробили.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи Ви маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії?] Так. Московська область, родичі [є]. [Ви з ними родичаєтеся?] Приїжджала. Це [тьотя дружини], Ленка. Поки була баба жива, приїжджала [до 2014 року]. [Чи змінила війна ваші стосунки?] Та їх і не було. Не спілкувалися [вже з] 2005 р. [З якого року особисто для вас розпочалася російсько-українська війна?] Та з чотирнадцятого [2014]. [Чи доводилося Вам змінювати місце проживання у зв'язку з війною?] Ні. Тут ждали смерті і ждем. Ми ж не виїжджали нікуди, даже в подвал. Даже в підвал не то... [Не спускалися]. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай вдома, на роботі?] Суржик. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Мені вобщето по барабану. Не змінилося. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської на українську мову?] Ну да. Света – я вобщето... Так по-російськи балакала, а щяс так на українські, я вобщето удівляюсь. [Хто, на вашу думку, є сьогодні ворогом для нашої країни? Путін, росія, всі росіяни?] Не тіки Путін, а й придурків там багато. Зазомбовані росіяни. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)? Як це проявилось під час повномасштабної війни?] Та українці, канешно, хазяйновиті. Згуртувалися після війни [повномасштабного вторгнення]. Не роз'єдинилися, а наоборот. Ну, тоже не всі. Є ж і ідіоти, шпигуни. Допомогали [один одному]. Ось бабахнуло, не оставили ж, а всі розгрібали. У воєнну часть бабахнуло – і всі туди, там. Це я на роботі, баба – ні, а там люди ж то робили. [Проявилася] згуртованість під час розбирання завалів після бомбардування орками. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Тут є свій дім, тут усе знайоме. І мой дом – моя фортеця. Особенно для нас це так стосується. [Чим, на вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Звичаями, культурою – це ясно. І вобщето, як Западна, так вони вобщето... Вони вобщето роботять, не знаю, западенці, не так, як тут у нас. [Ви вважаєте, що тут люди не такі працьовиті?] Ні. Западенці... вони ще при Союзі їздили, колисили, работали. [Сюди, в Охтирку приїжджали?] Да. І в Харькові. Ну, вони по всьом світу. Вони роботять, западенці іменно. В саду робили. Тут та осталась, западенка, як її?.. Міхаловна. Заміж вийшла... Ну десь оттуда. Потому що вона всігда їздила туди, на Різдво їздили. У нас же Різдво після, а в них до Нового года. Чи католики, чи греко-католики, ну їздили всігда. І я в Харькові як робив, як їхали западенці, які були, вони на дві неділі перед цим, нічого їм не то, вони пишуть заяву і їдуть святкувати. Оце їхні традиції, у нас такого нема. Вони дуже нащот цього молодци. [Українці відрізняються] характером, культурою, ну, і звичай навіть у межах України різні. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви – українець?]

Не розумію. Українець та і всьо. [Якби Вам довелось презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Історії я й сам не знаю. Не знаю... [Чи є у вашому місті національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах?] Є. Є, канешно. Прапори даже того, ото чьорне з червоним. Чій то прапор? УПА? Ну, в нас на площі український, Сумської області і цей, а раньше ж не було цього прапора, красного з чьорним. І в когось у дворі бачив оцей красный з чьорним, тут недалеко. Я ще дивлюсь, що це таке, [сина] спросив. [Чи є у вашому місті пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту?] Та єсть. Он даже їхав з поля... з роботи їхав. Дівчина... ленточка синя... голуба, і жовта. І сумочка перевязана ленточкой жовтой і синьой. Така українка. Вроді б. А там – не знаю. І якийсь браслетік такий жовто-синій. [Коли саме почали проявлятися такі активності?] Ну, це після чотирнадцятого, наведено. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому місті?] Та щяс все ж українською. Ну, у центрі ж все українською, реклама. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] А шо? Борщ, кашу. Вареники не готовим, ну любим. Пиріжки любим, голубці любим. Усе любим. Пиріжки, голубці, каша польова (пшоно). Ну, Ратича – це сімейне, борщ варить. А то Олін батько (це пішло од Оліной сім'ї, у нас не їли так) наваре оцих ратичь миску, а тоді... Воно ж жирне, хароше. І ось од Олі пішло. Диви, а воно борщ вкусний. Ну й холодець. Аби наша воля, каждый день би їли. Особенно Оля. Капуста квашена. Вінігрет. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Та не змінилось. Спочатку хліба не було, їли кашу. В перші [місяці після повномасштабного вторгнення російських військ] вобщето нічого не було. Було сутужно з хлібом і продуктами. Перебої з постачанням [продуктів]. [Чи доводилося Вам, Вашим рідним голодувати під час війни, переживати нестачу продуктів?] Голодувати то ні, тошо гуманітарка була. Продуктів то нестачі у нас лічно не було, тіки хліба не було, зате каша ж була. І скіки там?! Три дня. Нічого ж не працювало. Я на роботі був, я не мог. Вдавали ж то. Гуманітарку видавали, тіки ж нада іти туди. І утром, наприклад, іти за хлібом, в черзі стоять. А скіки там? Чють-чють і вже тривога. За грошима ж тоже стояли в очеріді. Я їду на роботу рано, ще не одкриті магазини. Як ото відкриті, чють пізніше, то заїжджав і брав ото хліб. «Тетатет» випікав, і девята школа випікали. Чють-чють. Ну, це для воєнних вони випікали, мабуть. Я знаю, що муку [на мельниці] брали куди? В девяту школу брали, «Тетатет» брали, і ЗСУ брали. Машина приїжджала, чи волонтери приїжджали. Ото я робив [молоч борошно], і сразу – фіть. А куди фіть – я ж не знаю, моє діло робить. А [керівництво] ото писало. І отправляли ж ото гуманітарку несколько там тон отправили: і муки, і крупы. Це бесплатно, як вроді б то. А потом я не знаю... Якийсь приїжджав з територіальної оборони, брав, муку брав, крупу. Це те, що я знаю. [Чи доводилося Вам (або Вашим родичам, знайомим) відправляти їжу бійцям ЗСУ?] Ні. Тут відправляли то, канешно. Я знаю, що відправляли і одєжу, і жратву. Ну, це ж не іменно ми. Гуманітарку [від місцевого населення] збирали для воєнних. [Чи є традиція у Вашій сім'ї носити вишиванку?] Та, раз ото на свадьбу наді-

ли, і більш вона не налазе. Традиції нема. [Розкажіть, будь ласка, що ще за вишиванка?] Ну, напевно, [машинна вишивка]. [Чи є у вас футболка з вишивкою?] У мене є не з вишивкою, а з гербом українським. [Які релігійні та державні свята відзначали у Вашій родині?] Новий рік святкуємо, Різдво і Великдень. Більш нічого. Трійцю ми не святкуємо. [Чи доводилося Вам брати участь в обрядах – засівати, колядувати, випікати паски тощо?] Ну раз ми випікали [паски] і яйця красили лушпинням цибулі. [Колядувати, засівати] – у дитинстві, а так же ні. [Чи вплинула війна на святкування та відзначення звичних для Вас свят (днів народження, хрестин, весіль, ювілеїв, новосіль та інших сімейних свят)?] Вплинула, так. Відзначаємо дуже скромно [у дуже вузькому родинному колі]. [Чи вважаєте правильним твердження, що кожен справжній чоловік повинен пройти службу в армії?] Ну, канешно треба, а як?! Я сам не служив. У нас як? Це обов'язок був... Ну я ж не служив, того що в мене воєнна кафедра, в мене ж спеціальність воєнна. [Як Ви ставитеся до пам'ятників та меморіалів Другої світової війни?] Я вобщє щітаю, що пам'ятник, як стояв, хай так і стоїть. Це історія. [Чи відбулася у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Так. Ну, це Леніна [знесли], а ось дядько стоїть із ступцем, йому зав'язали етот... стрічку жовту, у войну накиннули етот... плащ.

*Записала Н. Литвинчук 20 серпня 2023 р.
у м. Охтирці Сумської обл. від жінки, 1981 р. н.,
родом з м. Охтирки, до 24 лютого 2022 р.
проживала в м. Харкові.*

*За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»*

[Упродовж якого часу Ви мешкаєте в цьому населеному пункті?] Переїхала влітку 2022 року. Тут жили мої предки. [До якого покоління знаєте своїх предків?] До четвертого покоління. [Чи передавалися у Вашій родині з покоління в покоління традиції? Які?] Святкування свят та приготування святкових страв. [З якого року особисто для Вас розпочалася російсько-українська війна?] З 2014 року. [Чи доводилося Вам змінювати місце проживання у зв'язку з війною?] Так. Переїхали із Харківської області в Полтавську, потім в Сумську. [Чи постраждало Ваше житло під час війни?] Ні. [Чому обрали для переїзду саме цей населений пункт?] Мали там родичів. [Чи Ви змогли працевлаштуватися на новому місці?] Ні. [Чи маєте офіційний статус внутрішньо-переміщеної особи (ВПО)?] Так. [Як можете оцінити ставлення до Вас як до ВПО з боку місцевого населення?] Позитивне. [Чи збираєтеся після закінчення війни повернутися додому?] Обов'язково повернуся додому. [Представником якої національності себе вважаєте?] Українка. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай?] Українською. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Дуже змінилося. Раніше розмовляла російською, зараз тільки українською. Це мова агресора. [Хто, на вашу думку, є сьогодні ворогом для нашої країни?] Путін, всі росіяни. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)?] Так. Більше зустрічаю людяності, бажання допомогти. [Чи можете пояснити, чому укра-

їнці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Тут рідна земля, тут є свій дім, через родинні обставини. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Характером, звичаями, культурою. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви – українка?] Мова, пісні, страви одяг та аксесуари. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Історію українського народу, традиції, культуру. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах?] Так. [Коли саме почали проявлятися такі активності?] Після 24 лютого 2022 року. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Українською, російською. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] Борщ, кашу, вареники, піріжки, голубці, галушки, картопляники. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Змінилося на скромніше. [Чи доводилося Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни?] Ні. [Чи доводилося Вам відправляти їжу бійцям ЗСУ?] Ні. [Чи є традиція у Вашій сім'ї носити вишиванку?] Так. На сімейні свята, державні свята, святкові урочистості, День міста. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] Сучасна вишиванка з машинною вишивкою. [Чи маєте в гардеробі одяг із сучасною патріотичною символікою (із зображенням українських міст, державної символіки, популярних висловів військового часу)?] Так, [із зображеннями] державної символіки. [Чи є у Вашому домі повсякденні речі із зображенням державної символіки: герба, тризуба, прапора?] Ні. [Чи маєте в інтер'єрі речі, пов'язані з народною культурою?] Вишиті рушники.

*Записала Н. Литвинчук 20 серпня 2023 р.
у м. Охтирці Сумської обл. від чоловіка, 1958 р. н.,
у м. Охтирці проживає від народження.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»*

[Упродовж якого часу Ви мешкаєте в цьому населеному пункті?] Виріс і прожив тут усе життя. [Чи доводилося Вам змінювати місце проживання у зв'язку з війною?] Ні. Не переїжджали. [У якому типі житла Ви мешкаєте?] У приватному будинку. [Чи постраждало Ваше житло під час війни?] Ні. [Представником якої національності себе вважаєте?] Українець. [До якого покоління знаєте своїх предків?] До другого покоління. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай вдома?] Українською. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Це мова агресора. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Так. [З якого року особисто для вас розпочалася російсько-українська війна?] З 2014 року. [Чи Ви маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Не спілкуюся давно. [Хто, на вашу думку, є сьогодні ворогом для нашої країни?] Путін. Всі росіяни. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)? Як це проявилось під час повномасштабної війни?] Так, працю-

вита, хазяйновита. Але не всі. Залежить від людини і її характеру. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Українець і рідна земля, дім – це єдине. [Чим, на вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Звичаями, культурою. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви – українець (українка) / житель України (для іноетнічних за походженням громадян)?] Мова, сапка і лопата. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Це люди, які люблять свою державу, горді за Україну, люблять свою родину, свій дім. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту?] Так. [Коли саме почали проявлятися такі активності?] Більше після 2014 року. [Як Ви до цього ставитеся?] Позитивно. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Українською, англійською. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] Борщ, кашу, вареники, пиріжки, голубці, картопляні страви. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Не змінилося. [Чи доводилося Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни?] Ні. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] Так. Плетіння маскувальних сіток, готування страв для фронту, допомога пораненим у госпіталях, ініціативи з розміщення та підтримки переселенців, пошиття військового спорядження та одягу. [Чи доводилося Вам (або Вашим родичам, знайомим) відправляти їжу бійцям ЗСУ?] Так. Крупи, консервація, олія, солодощі. [Чи є традиція у Вашій сім'ї носити вишиванку?] Так. [На] дні народження, весілля, державні свята, День міста. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього?] Сучасна вишиванка з машинною вишивкою, футболки із патріотичною вишивкою. [Чи святкуєте День вишиванки?] Так. [Чи є у Вашому домі повсякденні речі із зображенням державної символіки: герба, тризуба, прапора?] Ні. [Чи маєте в інтер'єрі речі, пов'язані з народною культурою?] Гончарний посуд, ікони. [Які релігійні та державні свята відзначали у Вашій родині?] Новий рік, Різдво, Великдень, Трійця, Хрестове свято, День Незалежності України, 8 Березня, День святого Валентина, День Збройних сил України. [Чи доводилося Вам брати участь в обрядах?] Прикрашання новорічної ялинки, випікання пасок, виготовлення великодніх писанок. [Чи вплинула війна на святкування та відзначення звичних для Вас свят (днів народження, хрестин, весіль, ювілеїв, новосіль та інших сімейних свят)?] Так. Відзначаємо дуже скромно. [Як Ви та Ваші знайомі ставляться до гучних святкувань сьогодні?] Негативно. [Яким було Ваше ставлення до військових до початку російсько-української війни?] Повага і пошана наших воїнів, до ЗСУ. [Чи є у Вашому населеному пункті загиблі військові?] Так. [Як розташовані могили загиблих воїнів на місцевому кладовищі?] Порізно, окремо, і локалізовано. Є вже й пам'ятники. [Чи встановлюють

меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам у закладах, де вони навчалися або працювали?] Так. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників / захисниць?] Не знаю. [Як Ви ставитеся до пам'ятників та меморіалів Другої світової війни?] Дивлячись, які пам'ятники. Якщо це українським загиблим – позитивно. [Чи відбулася у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Так. [Як особисто Ви до цього ставитеся?] Позитивно.

*Записала Н. Литвинчук 20 серпня 2023 р.
у м. Охтирці Сумської обл. від жінки, 1960 р. н.,
у м. Охтирці проживає від народження.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»*

[Упродовж якого часу Ви мешкаєте в цьому населеному пункті?] Народи[ла]ся тут. Тут жили мої предки. [До якого покоління знаєте своїх предків?] До третього покоління. [Чи передавалися у Вашій родині з покоління в покоління традиції, фамільні історії?] І традиції, і фамільні історії. [Представником якої національності себе вважаєте?] Українка. [Якою мовою спілкуєтеся зазвичай?] Українською. [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Це мова агресора. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо перейшли з російської мови на українську?] Так. Мої діти й онуки намагаються говорити українською, знають безліч віршів, пісень. [Чи доводилося Вам змінювати місце проживання у зв'язку з війною?] Не переїжджали, хоча й недалеко від кордону (30 км). До нас евакуювалися діти й онуки. [У якому типі житла Ви мешкаєте?] У приватному будинку. [Чи постраждало Ваше житло під час війни?] Не постраждало. [Хто, на вашу думку, є сьогодні ворогом для нашої країни?] Путін. Всі росіяни. Усі росіяни мовчать і переважа більшість радіють відкрито нашому горю і вбивствам українців. [Чи притаманні українцям такі риси, як господарність (хазяйновитість, працьовитість)?] Так. [Як це проявилось під час повномасштабної війни?] Домашнє господарство, огородинство, упорядкування будинків, присадибної території. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Краще, ніж вдома, не буде ніде. Страх і недовіра, що ти отримаєш добре ставлення. Страх залишити дім. [Чим, на вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Характером, звичаями, культурою. Працьовитістю, гостинністю. [Які повсякденні речі є для Вас символами того, що Ви –українка?] Мова, характер, чуйність. [Якби Вам довелося презентувати Україну та українців перед іноземцями, то щоб Ви їм розповіли насамперед?] Україна – незалежна і горда країна, яка історично виборює свою незалежність і волю. Така участь випала і нашим поколінням: ми, діти, онуки. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту?] Так. [Коли саме почали проявлятися такі активності?] Після Майдану. [Як Ви до цього ставитеся?] Позитивно.

[Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Українською, англійською. [Які страви національної кухні знаєте, які з них готують у Вашій родині?] Борщ, кашу, вареники, пиріжки, голубці, галушки, холодець, узвар, печеня. [Чи змінилося Ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Не змінилося. Є свій город, сад. Є консервація і безліч продуктів у магазинах, на ринку. Проте ціни високі і весь час ростуть. Але ж можна купити, якщо вистачить коштів. [Чи доводилося Вам (або Вашим родичам, знайомим) відправляти їжу бійцям ЗСУ?] Так. Усе, що є. Відправляли через церкву, яка займається волонтерством. Передавали консервацію, і лопати, сокири, молотки і ін. [Чи є традиція у Вашій сім'ї носити вишиванки?] Так. [Одягаємо вишиванки на] дні народження, весілля, державні свята, День міста. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього?] Отриманий у спадок [одяг], сучасна вишиванка з машинною вишивкою, футболки із патріотичною вишивкою. [Чи святкуєте День вишиванки?] Так. [Чи Ви збирали тривожну валізу?] Так. [Чи брали разом з іншими речами вишитий одяг, одяг із патріотичними малюнками?] Ні. Потрібно взяти у тривожну валізу. [Чи є у Вашому домі повсякденні речі із зображенням державної символіки: герба, тризуба, прапора?] Ні. Куплю великий прапор. Є маленький у машині. [Чи маєте в інтер'єрі речі, пов'язані з народною культурою?] Вишиті рушники, гончарний посуд, ікони. [Чи зараховуєте себе до якоїсь релігійної конфесії?] Так – належу ПЦУ. [Чи війна змінила Ваше ставлення до релігії та церкви?] Читаю молитви українською. Раніше читала російською. [Чи відомі Вам випадки переходу релігійної громади вашого населеного пункту чи якогось іншого з УПЦ до ПЦУ?] Так. Але ще є храми і церкви УПЦ, хоч вони і відреклися від МП, служба йде російською. Я цього вже не сприймаю. [Чи маєте знайомих воїнів ЗСУ, які належать до певної релігійної громади і перебуваючи на фронті звертаються до Вас із проханням про молитовну допомогу?] Ні. Але чула, що дзвонять отцю Георгію і просять про молитву. [Які релігійні та державні свята відзначали у Вашій родині?] Новий рік, Різдво, Великдень, Трійця, Храмове свято, День Незалежності України, 8 Березня, День святого Валентина, День Збройних сил України, День захисника у день свята

Покрови. [Чи доводилося Вам брати участь в обрядах?] Колядування – водіння Маланки, прикрашання новорічної ялинки, випікання пасок, виготовлення великодніх писанок. [Чи вплинула війна на святкування та відзначення звичних для Вас свят (днів народження, хрестин, весіль, ювілеїв, новосіль та інших сімейних свят)?] Так. Відзначаємо дуже скромно. Війна в Україні повинна бути одна на всіх. Засуджую гучні гулянки у кафе і нічних клубах, і вдома. Як мінімум, непристойно і невдячно до наших захисників. [Яким було Ваше ставлення до військових до початку російсько-української війни?] Шанобливе. Почуття вдячності і пошани. [Чи змінилося воно під час російської агресії?] Так: для мене воїн ЗСУ – це захисник рідної землі, мужній, відважний воїн, людина, яка ризикує життям заради інших. Почуття патріотизму і вдячності захисникам ще більше загострилося. Дуже сумно, що гине цвіт нації. [Чи вважаєте правильним твердження, що кожен справжній чоловік повинен пройти службу в армії?] Потрібно готувати змалечку мотивацію. Контрактна армія [має бути]. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові?] Так. [Чи Ви брали участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] Ні. [Як розташовані могили загиблих воїнів на місцевому кладовищі?] Є безліч могил на усіх кладовищах. Є алея слави на центральному, яка весь час розширюється. Сумно... [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам у закладах, де вони навчалися або працювали?] На площі є меморіальні дошки з портретами загиблих. Ще з часів Майдану. Зараз продовжується. [Хто ініціатор встановлення?] Волонтери і небабдужі. [Як Ви ставитеся до пам'ятників та меморіалів Другої світової війни?] Складно відповісти. Фашизм було зло, яке призвело до мільйонних жертв. Жаль, що історія виявилася, викривленою і брехливою. І Велика вітчизняна війна – теж. [Чи відбулася у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Так. [Як особисто Ви до цього ставитеся?] Позитивно. Вірю, що Україна буде вільною, сильною і процвітаючою європейською країною. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників/захисниць?] Перейменовані площі і вулиці, провулки. Наприклад: 93 бригади, Холодний Яр, Степана Бандери, Холодноярська і ін.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Тернопіль

*Записала І. Коваль-Фучило 17 квітня 2022 р.
у м. Лодзі (Республіка Польща)
від Ірини, 1953 р. н.,
родом з м. Галича
Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Тернополі*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.*

Я з Тернополя приїхала, привезла сюди дочку і внука. [Що спонукало вас виїхати з України? Сталася якась подія, чи просто накопичилося?] А... ну, ні, я не можу сказати... В Тернополі якраз більш-менш спокійна обстановка. Я і не хотіла їхати, ніби не було такої потреби, ну, але трошки так переживалося, старша дочка більше моя переживала за сестру свою, вона молодша, за онука, свого племінника, і так ніби вона переконала. [Тобто здебільшого заради дітей їхали?] Так, більше заради дочки і внука. Отак якби сама, то нібито аж такої нагальної потреби не було, тому що в Тернополі більш-менш, дякувати Богу. [Якби Ви були самі, то не їхали б?] Не. Якби сама, то би не їхала, і якби так дуже не наполягала старша дочка, то би теж не їхала. [Старша дочка теж приїхала?] Ні, старша дочка в Америці. Знаєте, вона на відстані навіть більше переживає, виглядає все страшніше, ніж на місці. І коли я казала, що в нас все нормально, що нема потреби виїжджати, я ще працюю, але я просто навіть заради її спокою, старшої дочки, щоб вона могла спокійно працювати і жити. [Чому ви вибрали Польщу? І чи не плануєте їхати далі?] Ні, далі не планую, бо Польща – ближче назад повертатися. А чому Польщу, ну, бо близько, найближче до кордону. [То ви приїхали з молодшою донькою і внуком?] і внуком, так. Приїхали шостого березня. Дочка нам наймає такі апартаменти готельного типу. [Яка була ваша дорога сюди?] Ой, дорога була досить важка і довга, тому що їхали автобусом. І коли казали, що автобусом якраз найшвидше, бо автобуси пропускають, а ми, видно, попали в такий день, що двадцять чотири години стояли на кордоні. Просто стояли, [нас] не пропускали. Більше машини пропускали, піших людей, – це зрозуміло, бо вони пішки йшли. Так що дорога була така, досить непроста. В тому розумінні, хоч сидиш в автобусі в теплі, в сухості, але двадцять чотири години на кордоні... І знову ж таки, не так за себе переживала, як за дочку і внука, як вони витримають цю дорогу. [Як Ви дізналися про війну? Як Ви дізналися, що почалася війна? І які перші враження?] Ну, просто двадцять четвертого

[лютого] прокинулася вранці і в новинах [почула про це]... Я, може, навіть і серед ночі десь прокинулася, так інколи прокидаюся серед ночі. Просто з новин почула, що таки напали. [Чи багато людей з ваших сусідів виїхало, чи не дуже багато?] Тих, кого я знаю, то ніхто не виїхав з найближчих: сусіди, по роботі колеги. Всі залишилися. [Коли, ви вважаєте, вже можна повертатися?] Ой, я би і вже поверталася. Я вже була замовила собі місце в автобусі. Ось хотіла двадцять другого [квітня] їхати. Це не було саме до Паски, а просто хотіла сама повернутися, а дочка з внуком щоб залишилися ще тут. Але знову ж таки мене почали відмовляти, знову ж таки сказали, що ще рано, ще війні не кінець, і невідомо, як воно може ще бути, ще знову друга фаза. Просто я коливаюся від самого початку, як тільки приїхала сюди, так і постійні коливання, таке надходить, що от все, я би вже їхала додому, нема потреби тут сидіти, тим більше в Тернополі більш-менш спокійно. Треба було взагалі не їхати... Так що коливання такі дуже... А потім знову на тебе щось таке нахлине, подивившись в новинах, почувеш, що знову бомблять, що знову... І знову починаєш... Так що коливання постійні, постійні. Якби хтось так сказав твердо: «Їдь додому!» Вже би поїхала. Тільки скажуть: «Не їдь!» – вже знов сумніви огортають. [Як далі можуть розвиватися події? Яке ваше бачення? Може, щось інтуїція вам підказує?] Не знаю, чи в мене є інтуїція... Мені здається, по новинах, по тому, як експерти говорять, аналізують, чомусь мені так здається, що воно повернеться до того, що й було: що тільки Схід, Донбас, далі буде продовження. Тобто що буде так, як у нас і було: одна частина України воювала, а друга навіть не відчувала того. Мені чось здається, що воно знову так до того повернеться. Може, на якийсь час..., а потім знову буде гірше. [Думаєте, що в Україні нема такої сили, щоб відвоювати свою територію?] Ну, сила, може, й є, но та кількість людей, на яку росія переважає, там просто вони в кількості, в страшній кількості переважають нас. Їм, як складається враження, все рівно, кого кидати, скільки кидати, що вони на те не дивляться, – і дітей можуть кидати, і підлітків. Тобто вони просто чисельністю, кількістю беруть, і воно може бути безкінечно. Як кажуть, поки росія буде, і була вона, – все життя історично вона нам ніколи не дає... Хіба би розпадеться, хіба розпадеться. Це єдина надія. Так як чуєш, як вони реагують, то страшно. Навіть в них питають: «Ваша думка про Україну», і як вони, наскільки зазомбовані, і наскільки вони вважають, що нас просто треба знищити і все. Аж страшно. [Чи є серед ваших знайомих хтось, хто загинув?] Ні, дякувати Богу, немає. В мене родина невелика, немає

аж так дуже і знайомих. То якось так, слава Богу... Так то чую по новинах, що на Тернопільщину привезли загиблого героя, знов привезли, знов привезли. [То ж нашої сторони теж є жертви]. Так, аякже! З таких близьких, дякувати Богу, нема поки що. [Як до вас люди поставилися, хто вам поміг?] Перебування тут безподобне. Ну, помагати аж так дуже не треба було, бо головне, я вважаю, що головне – це якщо ти маєш, де проживати, ну, а ми їхали, то вже знали, що ми будемо там жити. Але взагалі-то, як Польща приймає, то просто, як то кажуть, комок в горлі, плакати хочеться з вдячності: щоб так допомагати і так постійно, куди не підеш. Пішла з внуком в центр дитячий – для українців безкоштовно, ще кудись там пішов – для українців безкоштовно. Пішла в музей: «Ви з України? Знижка для вас». Тобто роблять тут дуже багато, дуже багато. Просто дяка величезна, величезна. [Як бачите образ росії зараз? Як би ви її описали?] Ой, не знаю, як описати... Ворог номер один. Ворог споконвічний. І так, що навіть не можу сказати, що хтось з них там... Звичайно, як кажуть, що всякі там є люди, є люди, які співчують, є люди, які проти війни, але так якось береш просто загалом, що це ворог номер один, який просто ненавидить Україну. Мені страшенно шкода, просто шкода Україну. Навіть не думаю окремо індивідуально про людей, а от думаю, як так можливо, така людина... то не людина, то вже нелюд той путін. І як так можна сплюндрувати просто нашу Україну. Якось так вже зараз на відстані дивишся та й думаєш, яка все ж таки наша Україна і красива, і більш-менш вже стало життя таке більш-менш стабільне. Хай не обов'язково багате для всіх, але стабільне, нормальне життя. [Ніхто не голодував]. Так, не голодував, то гріх сказати, хоч дехто говорив таке... І щоб так взяти і просто сплюндрувати?.. Так знищити ту всю красу. Я ходжу до церкви тут, в костел. Багато чого розумію, но не все, не слово-в-слово, але кожного разу, кожна Служба – вони обов'язково згадують про Україну, моляться про Україну, і тоді плачу до неможливості. Просто шкода як країну, країну і людей дуже шкода. Просто, як так можна? Ні за що, просто ні за що. Стільки людей загинуло, і стільки зруйновано. Це ж все треба буде відбудовувати. Просто жаль величезний бере і все. [Внук ваш тут пішов чи в садочок, чи в школу?] Ні, він он-лайн займається зі своєю школою. Їхали сюди і сподівалися. Я казала: «Та, то не надовго». Речей – скільки там речей? Весняного, літнього взагалі нічого не брала, отак щось там зимове, бо їхали, ще було холодно. Думаю: пару тижнів, за пару тижнів, може, дасть Бог, воно скінчиться. А воно ось... **Волонтерство**. [Ви сказали, що в Вашій квартирі живуть люди]. Я не хотіла довгий час виїжджати, тому що в нас аж такої нагальної потреби не було, більш-менш спокійно. І мене так переконувала дочка, і зять особливо – дуже наполягали. Але останній аргумент був той, що він сказав, що цивільні заважають військовим, цивільні заважають нормально відбивати ворога чи навіть наступати, тому що, коли менше цивільних, то в них, як то кажуть, більше поле для діяльності. І це для мене стало таким позитивним аргументом, що я таки аж нарешті погодилася виїхати. І в останній момент мене осінило, що я залишила ключ своїй товаришці по роботі. Сказала: «Я тобі повністю довіряю. Хто у вас буде з таких знайомих порядних людей, сім'я, не має значення, з котом, з собакою, скільки їх

там буде людей, – будете вважати за потрібне, вони можуть жити. Нехай проживають в нашій квартирі безкоштовно». Я тоді навіть за комунальні послуги не думала. Їхала – просто, хай люди живуть. Воно навіть і добре, що сама квартира є під наглядом. Це теж добре. І те добре, що і вода включена, і... Десь чула передачу по телевізору, що комунальники скаржилися, що в тих квартирах, де не живуть люди, вода не сходить по каналізації, і це теж такі труднощі, що вони забиваються. Ніколи б про таке не думала, а тут ще й так. Якось так вийшло, що для інших. [Ви іншим допомогли, виходить, своїм від'їздом?]. Так, так. Квартира під наглядом, і людям допомогла. Ну, але звичайно, хотілося і хочеться кожного дня, щоб якомога швидше повернутися додому. Хоч тут в Польщі якось так ніби і звикаєш. Гарне місто, гарне місто Лодзь. Я вже багато де в музеях [побувала]... Поки що не знаю, чи я десь влаштуюся на роботу, чи не влаштуюсь, [бо хочеться] чимось зайнятися. І в музей ходила, і внука водила, і в центри дитячі розважальні. Тобто є куди піти, є що побачити. Але дома – є дома.

*Записала І. Коваль-Фучило 3 травня 2022 р.
у м. Лодзі (Республіка Польща)
від Вікторії, 1999 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в Тернопільській обл.*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція*. З Тернопільської області. Приїхала в Польщу 4 сьомого березня. Я, чесно кажучи, не дуже хотіла їхати, тому що ще вдома залишилися мої рідні, моя сестра, але так вирішили сім'єю, щоби я була в безпеці, краще себе почувала, то... вирішила поїхати за кордон. [З ким Ви приїхали?] Сама приїхала. Я вже їхала трошки пізніше, не в сам розгар, як тільки почалася війна, то... трохи довга черга була на кордоні. [То коли Ви їхали? В який день перетнули кордон?] Ну, сьомого березня. Якось так, що недовго я чекала. Але що трохи важка була дорога, бо далеко їхати, тим більше до Лодзя. І перший раз я їхала за кордон сама, і страшно, бо не знаю де, до кого можу звернутися, що мене чекає тут. [І як Ви собі давали раду?] Ну, в мене в Польщі були знайомі, до яких я перший час могла звернутися. Я трохи в них проживала, харчувалася там, були в мене хороші умови. Але наразі я не можу вже в них проживати, тому шукаю житло. І так поступово... Я не знаю... Шукала якусь роботу, але зараз дуже багато людей приїхало і важко щось знайти, але помаленьку даєм раду. [То Ви не плануєте вертатися? Хочете залишитися тут?] Чесно кажучи, вже би хотіла повернутися додому, бо мої рідні там залишилися (плаче), але наразі не знаю... [З питань безпеки ще думаєте залишитися?] Так, ще думаю трошки побути. **Широкомасштабне вторгнення росіян**. Ну, зранку я збиралася йти в звичний час, я збиралася на роботу. І так, як зазвичай, ніяких таких змін не було: ввечері лягли спати, зранку стали, збирались на роботу. А потім вже як вийшли на зупинку, на автобус чекали, то почули, що люди вже розмовляють багато про це, і сирена в місті була включена, що повідомили про те, що почалася війна, і при можливості знімати якісь кошти зі своїх рахунків, збирати необхідні речі, бо не знати, яка буде ситуація далі. І так і дізнались. [Що знаєте про сво-

їх сусідів? Чи багато з них виїхало?] Не можу нічого сказати, я не цікавилася, не знаю. Ну, з початку війни вже мало хто куди десь виїжджав. Думаю, що сусіди, може, то мав десь можливість виїхати в село, то поїхав, бо по сусідству в нас люди, які мають маленьких дітей... Там хлопчика, може, йому два місяці чи три, і безпечніше, мабуть, їм в село переїхати на якийсь час. А зараз я навіть не знаю, де вони. [Є серед ваших знайомих загиблі?] Не, немає. Таких знайомих, щоби то... немає. [Як Ви бачите для себе Польщу як країну?] Ну, тут дуже хороші люди. Польща найбільше з усіх країн допомагає Україні. І дуже багато людей прийняли тут. Добре відносяться. У будь-який момент, коли ти приходиш, чи когось щось запитати десь на вулиці, де куди пройти чи добратися, – дуже привітні люди, відзиваються, готові допомогти. Ну, сподобалося мені. Так як для першого разу... Не хотілося мені при таких обставинах [побувати тут]. Так, побувати тут. Я би хотіла побувати тут зі своїми рідними і разом. А так... ну, вже як є. Я планую вертатися додому, навіть, якщо не закінчиться війна, то я би хотіла вернутися, бо морально важко так довго самій бути тут. [Що для Вас стане таким поштовхом, скажімо, повернутися?] Я навіть не знаю... Я не чекаю на перемир'я, просто з особистих міркувань до своєї сім'ї я хочу, чи війна, чи не війна. Якщо я вирішу вернутися, то я повернуся при будь-яких обставинах. [Тобто Ви маєте куди вертатися, ваш будинок збережений?] Так, мій будинок збережений. Дякувати Богу, що все спокійно в нас. І сподіваємося, що так буде і надалі, і скоро це все закінчиться, і всі люди повернуться. Хто втратив домівки, то я думаю, що обов'язково... на це потрібно буде якийсь час, щоби все відновити, але думаю, що більшість, хто має куди вертатися, то щоби щасливо повернулися, і чоловіки були живі, і все було добре в кожного. [Ви відразу в Лодзь приїхали чи десь ще були?] Ні, ні. Я спочатку жила у своїх знайомих в Кракові, а потім аж приїхала сюди в Лодзь, буквально три дні тому. **Гуманітарна допомога.** [Чи тут часто буваєте в Домі культури?] Зараз вже другий раз прийшла. Вчора була і сьогодні також прийшла, бо зараз не маю можливості купити деякі речі з особистої гігієни, і на харчування немає так фінансової можливості. Тут є такий пункт, що люди відзиваються, можуть допомогти, то я сюди приходжу. [У Кракові є такі пункти?] Я там не була, не знаю, бо я мешкала там в знайомих, не було мені такої потреби. Може, і є, я не зверталася, бо не було такої потреби. Нехай краще хтось інший скористається такою можливістю. [Ви собі зробили вже документи на допомогу?] Так, зробила вже. [Як Ви думаєте, наскільки важливо, що є такі місця, де можуть українці зібратися?] Ну, та досить важливо, тому що дехто їхав, навіть не знаючи куди, просто тікав. І людина, наприклад, не має куди звернутися, то добре, що є такі пункти допомоги, що можна звернутися, допоможуть тобі переночувати, тим більше, що ти з дитиною. Якесь харчування нададуть для тебе, для дитини. Це дуже велике значення має, тому що ти в чужій країні, добре не знаєш мови. Я впевнена, що більшість людей так з таким стикнулися. І може, не мають фінансової можливості. Хтось, може, виїхав, що будинок згорів, і не встиг навіть взяти з собою ніякі свої речі. Це є дуже важливо, що так люди багато допомагають. Ну, з моєю мамою працює на роботі жінка. Я не пам'ятаю, звідки діти, але близнята були

народилися. І так та жінка не одружена і хотіла взяти собі тих двох дітей, але для неї було заважно двійнят, а розлучати дітей не хотілося, тому вона їх так і не взяла, але інша сім'я тих діток взяла. [Ті діти де народилися?] Я не пам'ятаю... [Десь на окупованих територіях?] Так, так, на окупованих територіях. [І їх привезли вже на нашу територію?] Так, так, що батьки загинули, і вони просто залишилися, і хотіла всиновити, але, кажу, близняток не хотіла та жінка розділяти, а одну дитину взяти... [Така історія. То якась родина з Тернополя всиновила дітей з окупованої території?] Так, так, з окупованої території, бо батьки загинули. [А скільки років тим дітям?] То тільки новонароджені, що тільки народилися, буквально, не знаю, нехай буде тиждень, дуже маленькі. [...] Це зовсім маленькі діти, новонароджені хлопчик і дівчинка, зовсім маленькі. Батьки загинули, не знаю, при яких обставинах. Але всиновили. Таки знайшлися, що більше мали матеріальної можливості, відчували, що зможуть двох дітей взяти і всиновили їх. Шкода, звичайно, тих дітей, що зараз залишилися інвалідами, бо то вже на все життя: хто не має кінцівки, чи просто такі важкі поранення. Зараз дуже допомагають [медики], а потім, як закінчиться війна, чи хтось буде виділяти такі гроші, щоби стільком дітям допомогти поставити якісь протези. І як та дитина залишилась сирота, бо не в кожного батьки вижили і зможуть допомогти. Але сподіваємося, що так, що таки медицина йде вперед, і з часом так не буде відчутно, що вони постраждали. І зможуть нормально жити, так як і раніше, до війни. [Як бачите Україну в майбутньому?] Не знаю. Важко сказати. Так не задумувалася над цим ще. [Як Ви думаєте, які може зміни принести війна?] Зміни... ну, та тільки на краще, бо місто розбудується, люди так навчилися одне одному допомагати, більш так дружніше. Так кожен був якимось... ну, кожен займався своїми справами, а війна, як би то сумно не звучало, але вона об'єднує людей. І я думаю, що відбудується поступово, за якийсь час, ну, міста, будинки, все відновиться, і якісь зміни будуть, може, навіть і на краще. Може, з іншими країнами... це також Україні допоможе більше дружити, люди зможуть і в Польщу приїжджати так само. Також бачать, як Польща допомагає, то і собі... Шкода, що такою ціною. Але це, я думаю, що такі хороші будуть зміни. [Можна сказати, що це такий досвід люди здобувають.] Так, думаю, що так.

Записала Г. Бондаренко 19 березня 2024 р.
від Чайки Степана, 1972 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Я маю професію каменотеса. Робота важка, але гарно оплачується. Ми вирізаємо хрести різні, робимо каміни, стільниці з каменю. За час повномасштабного вторгнення зросла кількість замовлень на надгробні пам'ятники. Перший рік війни я практично не працював, весь час їздив на передову, по дватри рази на тиждень. Це вже на другий рік повернувся до роботи, бо потрібно і сім'ю годувати. **АТО.** Особисто я вірив в те, що буде повномасштабна війна, тому що до цього я воював в дев'яносто третій бригаді в другому батальйоні. Я був на війні в 2014–2015 роках. [Ви пішли добровольцем на фронт?] Можна сказати так, хоч фактично не зовсім добровольцем. Ситуація була така: мені подзвонив керівник громади, де я був прописаний (Зборівської ТГ) і сказав, що на спільноту

прийшло тридцять повісток. Спитав: «Якої ти думки?» Я так подумав, що у випадку чого дружина дасть собі раду, вона має магазин, синові майже сімнадцять, донька на два роки молодше, так у випадку, як зі мною щось трапиться, вони вже справляться. Сказав голові, що готовий йти. Він сказав, щоб я подумав до ранку, але я вже прийняв для себе рішення. Після моєї згоди тоді з громади більше нікого не взяли на війну. Це зараз хлопці воюють. [Після мобілізації Вас відправляли на навчання?] Так. Нас відправили у Львівську область, в Яворів. Ми були там десь півтора місяця. Тоді приїхав «покупець» з дев'яносто третьої бригади, а так як колись за радянської влади я служив на Кольському півострові, був заступником командира взводу, то тут нас таких теж поробили замкомвзвода. За нами приїхав офіцер і забрав нас всіх в Дніпропетровську область, там де базується дев'яносто третя бригада, вона рахується найкращою. Та не рахується, вона і є найкращою. Зараз командир роти, той, що в мене був, Сліпко (позивний Борсук), він був в полоні, зараз він замкомандира бригади, полковник, справжній бойовий офіцер. Був отримав тяжке поранення під Ізюмом. Так я тоді потрапив в цю бригаду. Перша наша рота стояла в Писках, друга – в Опитному і третя – в аеропорту. Це вже історія, про це можна говорити. 2 листопада 2014 року я вже був на позиціях в Опитному, цілу зиму, а перед тим ми були в Тоненькому, де якраз зараз лінія фронту. [Все необхідне обмундирування Вам видали в армії чи Ви самі це придбали?] Тоді був ажіотаж на все це, то і бронік, і каску мені придбала жінка, родичі скидалися. Але повірте, на лінії фронту мені видали ще кращий, туди не посилали без каски і бронежилета. Просто даремно жінка і колеги потратили гроші. 19 листопада [2014 року] мене поранило, була контузія і вісімнадцять вогнепальних ран. Вони почали гнити, то я довго був у госпіталі, спочатку в Димитрово, тоді в Селідово, а тоді мене і ще пару людей вивезли «буханкою» [автомобіль УАЗ] до границі Дніпропетровської області, а звідти вже карета скорої забрала нас в Мечнікова [військовий госпіталь у м. Дніпрі]. Був там до Нового року, очухався, все позаживало. Мені попала дуже хороша лікарка, ходила біля мене, як біля рідного сина. Тоді я пішов додому на реабілітацію на п'ятнадцять днів. Фактично я міг би залишитись, але я вернувся. До цього був в другій роті, а коли вернувся, то мене відправили в третю роту, та, що має назву «кіборгів». Я маю шеврон кіборга. Але я не був в аеропорту, я був на пожарці з кіборгами, був біля церкви, на «Зеніті» [опорний пункт ЗСУ на схід від селища Опитного], на шахті «Бутівка». [Вам доводилось тоді спілкуватись з місцевим населенням?] У нас тоді було багато такого спілкування. Ми стояли перед Опитним, а в самому Опитному було населення раніше сімсот чоловік. Коли ми в це село зайшли, там було вже чоловік триста, і вони всі ставились до нас негативно. Бо виходило так, що люди ставали заложниками ситуації. Вони підходили до нас, просили, щоб ми не окопувались. То вже забулось, але і зараз таке ставлення. Так мені найбільше запам'яталася одна жінка, не знаю, що зараз з нею сталося. Моя позиція називалась «Зіл», тому що у нас був боець з таким позивним, ми називали його так через те, що дуже сильно хропів. Його вже немає в живих, сам був родом з Чернігова. У нас не було жодного приміщення, позиція була біля величезної тополі, та-

кої, що і втрюх не обнімеш. Ми викопали під нею землянку. Поруч був міст, а біля моста джерело, тому у нас не було проблем з водою. До нас по воду приходила пані Марія. Це була старша жінка. Спочатку ставилась до нас вороже, а тоді питає в мене: «Ти откуда?». Кажу: «З Тернополя». Тоді вона почала говорити такою закарпатською говіркою, бо була родом з Хуста. Приїхала сюди в 1952 році, вийшла заміж сюди. Чоловік помер у 2013 році. Ми віддавали їй продукти: муку (бо не було умов щось з нею робити), консерви. Ми й іншим жителям теж роздавали продукти. До нас тоді вже почали їздити волонтери із Західної України, був такий Сергій Сарабун. Вони привозили нам продукти, тушонки в трьохлітрових банках. Люди тоді теж масово готували для фронту, але волонтерський рух не був такий потужний, як зараз. Ми ділились всім тим з пані Марією. А тоді якось я її питаю: «Можна нам прийти до вас помитися?» Вона каже: «У мене немає води, я сюди до вас ходжу за водою». – «Та, – кажу, – воду ми свою принесем, аби ви лиш загрили, бо ми вже місяць не мились». А вона переходить із закарпатської мови на російську і до мене говорить: «Так ведь оні [односельці] подумают, что я предательница». Так вона з нашої муки пекла млинці і приносила нам. Один раз напекла таку цілу велику поливану миску, знаєте, були такі радянські миски, в яких у селі ноги мили. Це було десь о п'ятій годині вечора, тоді вже смеркало, як вона пішла від нас, а тоді понесла в сторону Спартак [с. Спартак, межує з Донецьком] ще своїм односельцям по той бік лінії розмежування. Дев'яносто третя бригада стояла тут без ротації рік і два місяці. Після ротації ми зайшли на ті самі позиції, то я від цієї своєї першої позиції був стороні – на Зеніті, до Спартак у нас через став було метрів вісімсот. Ми в тепловізор бачили, як вони там переміщуються по будинках. Дуже близько було. Там ще був хлопець замкомвзвода, Льоша Болдирев. Він теж загинув, так він не ходив на пости, тільки керував, а я з своїми хлопцями постійно ходив на блокпости. То вони писали мені на фейсбуці, що Чайка самий лучший замкомвзвода. [Коли Ви демобілізувались?] Демобілізувався я в 2015 році першого вересня. Мені просто повезло, бо в мене була ще одна контузія. Після Паски в 2015 році ми зайшли повторно на ті нові позиції, я вже з третьою ротою туди зайшов. Спочатку все було без проблем, а з 12 по 14 червня нас дуже сильно обстрілювали танки. Там на день було по сто двадцять три вистріли з танка на одну позицію. Було дуже багато пораниених. Нас тоді забирали гелікоптером. То я і Макарон з Вінниці були просто контужені, а Носенко Андрій, то йому була влетіла міна із спини, порвало йому шлунок, Мосалега Саша, «дед», прапорщик – йому теж влетіло в живіт, Немиренко ще був. Це ті, що зі мною летіли. Носенко з Київщини, з Іванкова, Мосалега з Олександрії, Немиренко з Борисполя. То Немиренко Віталік, скажем, повністю як кіборг: у нього що в руці, що в нозі стоїть пластина [металевий протез]. І четвертий хлопець – Лаврик Микола з Вінниці, йому повністю розрубало руку. Всім їм робили операції в Україні, їм всім гарно повезло, що в Покровську якраз в медичних палатках чергувала львівська бригада, дуже хороші лікарі. Вони зробили якісну першу допомогу, а тоді нас загрузили в гелікоптер. Хлопців з пораненням в живіт обгорнули фольгою, щоб тримати температуру, і поклали, а ми з Макаро-

ном просто сиділи. Гелікоптер не злетів високо, а піднімався метрів на три-п'ять, чуть вище дерев над «зельонкою». Це тут так називають посадки, які всюди біля полів як захист від буревіїв. То летів низько, щоб його не запеленгували. Коли бачимо, вже піднімаємся вгору. Знов привезли нас в Мечнікова, тут лишили важкопоранених, а нас відправили в госпіталь дев'яносто третьої бригади, який знаходився в Новомосковському районі. Потім я знову вернувся на передову, прибув в штаб дев'яносто третьої бригади. Тут я ще служив півтора місяця, а першого вересня мене і ще одного бійця першими демобілізували. **Широкомасштабне вторгнення.** Я думав, що як почнеться повномасштабне вторгнення, то я знову піду воювати, але судьба розпорядилась по-іншому. Жінку я на деякий час відправив у Львівську область до своїх родичів. Думав на три-чотири дні. Донька з зятем весь час були зі мною, нікуди не їхали. Перші дні були дуже сірими, ніхто нічого не знав, невпевненість така. **Форми самоорганізації.** Я з перших днів ходив патрулювати місто. Чого в мене так життя склалося? Крім того, що дехто пішов в тероборону, у нас в Тернополі була ще самооборона. Ми збиралися в кінотеатрі «Перемога», поруч з центральним універмагом, і ходили потім патрулювати котельні, вулиці, стратегічні об'єкти. Воєнкомати тоді були переповнені; тим, хто був в теробороні, зразу видали воєнну форму і поставили на блокпости. Ми самі організувалися, залучали колеги, знайомих. Перші дні ми патрулювали вулиці, але це було дуже накладно, тому що були проблеми з паливом [Ви ходили патрулювати без зброї?] Ніякого ні автомата, ніякої іншої зброї у нас не було. Був тільки вінчестер мого сусіда, на якого він має всі необхідні документи. Тоді [в ті] дні ніхто не знав що робити. Якраз була паніка з приводу міток, ми теж ті мітки бачили і ходили в Тернополі їх знімали. Наприклад, біля «Білого замку», там, де об'їзна, були такі хрестики, що тільки як посвітити лазером, їх можна було побачити. Дитина чи звичайний перехожий такої мітки не поставить. Самооборона існувала десь майже рік, але я звідти вийшов. **Волонтерство.** Мені подзвонив такий Василь Романський, який займався волонтерством з 2015 року, продукти возив на фронт. Він запитав, чи не хочу я перегнати машину. Я спитав куди; він сказав, що на передову. Так я вийшов на священника отця Андрія Любуня, який займається збором коштів на машини для фронту. Перша машина, яку я переганяв, була джип Черокі. Ми приїхали в селище Смига Рівненської області. Це кілометрів за п'ятнадцять від м. Дубно, і там ми забрали цю машину. Там було декілька машин, вони були завантажені: яка медикаментами, яка продуктами, там баварськими ковбасками, така, знаєте всяка всячина, якісь енергетичні батончики. У моїй машині були тільки медикаменти, всі імпортовані, як машини були пригнані з-за кордону, так їх ніхто не вскривав. Я просто сів в машину на місце шофера і поїхав. Всього в той рейс ми гнали на фронт шість машин в п'ятдесят третю бригаду айдарівцям. Ще однією машиною був броньований бус, завантажений принтером, купленим за 3,5 тис. євро (це як задаром, вже через місяць він став 5000 євро). Коли ми гнали ті перші машини, ми виїхали в вісім годин вечора і їхали без остановки, їхали об'їздними, їхали темними вулицями. Нічого не працювало, ми солярку мали з собою. Тієї, що заправились, нам хва-

тило аж до Знам'янки. В бусі у нас було дві двохсотлітрових каністри солярки, ми зупинились заправитися. [Ви не зупинялися на нічліг?] Який нічліг? Ми гнали без остановки, без курева, без туалету, без сну. Було дуже тяжко. Я, щоб не заснути, кусав собі губи, бив себе по обличчю, я кричав. Я вже думав, що схожу з розуму, поговорити було ні з ким, та я там нікого з хлопців не знав. Вже тоді, коли ми заправлялися з того буса, там був ще один Роман, який воював у тих самих роках, що й я. Я йому кажу: «Не знаю, що зі мною, я, мабуть, з розуму схожу». А він мені каже: «Ти не один такий, я так само роблю». Ми десь біля години там заправлялися, а потім їхали вже аж до самого Куряхового. Там нас зустріли айдарівці. Була вже п'ята чи шоста година вечора, як ми доїхали. Було темно, і той сержант нам каже: «Хлопці, так, виключили все світло, я їду попереду, ви лесенкою за мною, орієнтуємося тільки на стопи, більш ніякого світла». А я думаю, ми оце їхали 1000 кілометрів, а тут-во щоб хоч машини не порозбивати. Але, слава Богу, ми доїхали. Ми заїхали аж в саму Павлівку, ту, що зараз окупована. Вже на місці я знов почув ті взриви, але я до них привик, не лякався. Там на місці ми перекусили з того, що самі привезли, разом з тими хлопцями айдарівцями. Там ще в одного був день народження. І ми лягли спати, бо дуже були зморені, хто куди, хтось на підлогу. Нам дали спальники чи ми їх брали з собою, то я вже не пригадую. [Де ви розмістилися: в окопі чи в якійсь будівлі?] До окопів було десь кілометрів п'ять, це була чиясь покинутий хага, яку хлопці зайняли, щоб можна було тут попийти чаю, відпочити. [У вас були з собою якісь документи коли ви відвозили машини на фронт?] Тоді ще я не знав особисто цього священника отця Андрія Любуня, але він давав нам перші маршрутні листи, десь у мене ще зберігається такий лист. Тоді там кругом стояли блокпости, але люди гуманно ставилися до нас, бо бачили, що ми веземо туди гуманітарну допомогу нашим бійцям і пропускали нас без черги. Ще в мене була така ситуація: дзвонить дружина і каже: «Забери мою сестру, вона вийшла з Маріуполя». Її сестра жила в Маріуполі, вона капітан поліції. Я кажу: «Як же я її заберу, я там нічого не знаю». Тоді я попросив Василя Романського, щоб він зв'язався з цим священником і щоб той допоміг мені вивезти родичку. Отець Андрій не дозволив мені їхати одному, він послав мене з тим Романом (який воював). Сестра дружини була не одна, з двома дітьми: сином шістнадцять років і донькою шість років. Я забрав їх біля Добропілля і привіз сюди. [Ви і зараз переправляєте машини на фронт?] Так, недавно пікапа загнав. Мій товариш давно живе в Ірландії, він там разом з іншими українцями розшукує машини, їх ремонтують, переправляють сюди до кордону з Україною. А ми тут їх завантажуюмо і відправляємо на Схід. [Ви самі їдете чи з напарником?] Знаєте, колись була така приказка: «Один у полі не воїн». Так і я, я не можу сам все зробити, мені ще ж і працювати треба. У мене є напарники, Павло, ще один чоловік, який з самого початку зі мною. Ми всі практично з одного будинку. Якщо хтось мені допомагає, то це мої сусіди з будинку, не всі, – чоловік десять. У нас невеликий будинок, шістнадцять квартир. [Десять небайдужих сусідів з шістнадцяти це навіть дуже добре.] Багато людей допомагають. У мене є така колежанка Марійка. Вони з чоловіком вирощують і продають свиней. То з кожного

продажу вони щось купують на фронт. Наприклад, недавно купували резину для автомобіля, то собі взяли беушну, а на фронт нову, там вона потрібніша. [Це дуже жертвовно і зворушливо.] Розкажу вам ще одну ситуацію. Марійка і Роман купують на фронт дрони, тепловізори, колеса, машину були купили Тойоту передали, докладають свої гроші до зібраних за кордоном. Були купили дрона, і я завіз його тридцять сьомій бригаді, морській піхоті, сто тридцять сьомий батальйон. Зараз вони на Херсонщині, а тоді були на Вугледарі. Потім Роман мене питає, а що той дрон зробив? Я дзвоню туди, один боець мені каже: «Цей дрон коробочку підбив». Переказую Роману. Він так підносить руки до неба і каже: «Боже, я не даремно свині годував!» У кожній школі, в університеті в Тернополі плетуть сітки на фронт. **Внутрішньо переміщені особи.** [Чи доводилось Вам спілкуватись з переселенцями з інших міст?] Так, звичайно. У нас братова з дітьми жила, у нашому будинку жили люди з Миколаєва, Херсона, з Харкова. Всі дуже чемні, приємні люди. Ми часто спілкувались. Всі вони були рускомовні, ну як, скоріше суржилом розмовляють. Але я думаю, мова – це не бар'єр, пройде час, і російська мова зітреться. Дай Бог, щоб стерся московський патріархат.

КРЕМЕНЕЦЬКИЙ РАЙОН

м. Кременець

*Записала Н. Стішова 21 грудня 2023 р.
у м. Кременці Тернопільської обл.
від Ципишевої Оксани Василівни, 1956 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи було у Вас відчуття, що може початися повномасштабне вторгнення росіян?] Ні, такого відчуття не було, ніхто і подумати не міг. Та й чого? Причини не було, щоб війну розпочинати. І взагалі... Страшно було. Дуже страшно було. Постійні повітряні тривоги, і вдень, і вночі. Відповідно сну немає, відпочинку ніякого. Під час тривоги ми нікуди не ходили, бо, по-перше, ми живемо в приватному будинку, а по-друге, якщо й спускалися в льох, то вхід до льоху з хати. Але ми й не спускалися, хіба як онуки приходили, то для порядку. Війна перевернула все «з ніг на голову», все було в суєті, режим життя кардинально змінився. Дуже тяжко було. Дуже. Стурбовані були, ще й від неясності. Не знали чого чекати, що то буде, як себе вести. Мама старенька – хвора, не виїзна – потребує догляду. Треба і укол зробити, інші процедури, і погодувати, та й так упорядкувати все, та й на роботу. Я – лікартерапевт. Працюю в нашій поліклініці, в Кременці. Роботи багато, в основному старші люди потребують допомоги, багато молоді [переважно жінки з дітьми] виїхали [до Польщі, Італії, Німеччини], або ж на фронті [чоловіки]. Надаю також консультації і по телефону нашим хлопцям-військовим, хто на передовій, на нульовці, бо я ж їх знаю, їхні проблеми. Тож звертаються, в кого шунок, в кого легені, в кого спина. Від тих «броніків» ті спина самі проблемні зараз. Є такі, хто приїжджають на десять днів, то ми також лікуємо вже в стаціонарі. Надаємо все необхідне, і крапельниці, і відповідно все необхідне в залежності від захворювання. Вони такі змучені приїжджають, що шкода дивитися. У нас тут тероборона була, і їх

всіх забрали на Запорізький напрям. Більше ста тоді забрали звідси. Наш знайомий був командир, то його, на жаль, забили. [Чи змінилося ставлення до військових, якщо порівнювати – до війни йтепер?] Боже мій – це святі люди. Раніше йде військовий у формі – це така ж професія, як лікар чи вчитель, чи інша яка, а тепер як побачиш військового, а я їх бачу часто, то така гордість за них, така шана, така повага. Побачиш військового у формі, хочеться обійняти, подякувати за все-все-все, і сьози наворачтаються. Скільки, вони бідні там переживають, і холод, і голод, і спрагу. Як вони за всіх нас там бідують. Звісно, до військового сьогодні лише велика пошана і гордість, поіншому і бути не може. Скільки їх бідненьких гине!

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ У нас в центрі є Алея, на якій біля пам'ятника Тараса Шевченка по обидва боки встановлені портрети наших загиблих героїв вже цієї страшної, жорстокої війни. Подивитесь, це все молоді хлопці, це мало бути наше майбутнє, а та нечесть в нас їх відібрала. Не бояться вони Бога. А за кожну загублену душу будуть відповідати. [Чи є у вас загиблі військові серед родичів чи близьких, можливо, друзів?] На жаль, ця війна, як будь-яка інша, несе лише горе, біду в сім'ях, родин. Нас не оминула така участь – чоловіка вже немає [плаче]. Його дуже любила онука Меланочка, він багато часу з нею проводив: водив на гуртки, багато читав їй, готували їсти разом, ходили до лісу по гриби, та багато чого. Він був викладачем в Академії нашій. І лише прийшла звістка про його смерть, вона написала дідусеві листа. Мелася зараз в другому класі. Я зараз Вам зачитаю: «Не знаю, як мені далі жити без тебе? Я тепер не знаю, як жити без твого грибного супу? Як мені ходити по гриби? В мене дома ще залишився твій дзвоник. Я його буду зберігати і згадувати тебе». Я завжди читаю і плачу, не можу зупинитися. Господи Боже мій, яке це горе втратити близьку людину. Скільки людей полягло. І знайомий наш також загинув. Господи, як це тяжко. [Так, це дуже тяжко. Тримайтесь. У Вас є Мелася, Ваша втіха – вона Ваша розрада. Скажіть, будь ласка, чи є відмінність у поховальних та поминальних обрядах військових?] Є, звісно є. Зараз зустрічають військового на початку міста, везуть в центр, а вздовж дороги, по якій його везуть, стоять всі навколішках, віддають шану. У центрі відбувається урочиста поминальна промова керівництва. Якщо це воїн з Кременця, то ховають тут, а якщо з Кременецького району, то везуть в те село, звідкіля він родом. Ще і в церкві буває відправа, за бажанням рідних. Потім на кладовищі відбувається військовий салют з рушниць. Зараз отак.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ Соціокультурне дистанціювання. [Чи є у вас знайомі, друзі, родичі в росії? Як змінилися ваші стосунки після повномасштабного вторгнення?] Ні, я не маю ні родичів, ні знайомих в росії. Знаю, що хто має родичів, то стосунки в них – або ж погані, або ж зовсім перервані. Основна причина – непорозуміння, не можуть знайти спільної мови, звинувачують нас, що ми винні в усьому. Хоча тут жили свого часу, але пропаганда в росії зробила свою справу і отакої біди наробила – і в сім'ях, і в родин, і серед друзів. Одним словом – біда.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* [Чи були у

Кременці внутрішньо переміщені особи? На початку війни то було пусто у місті, наші переїхали, чи ближче до кордону, чи за кордон. А ті, хто тікав від війни, то ще не було їх тут. Але пусте місто було недовго. Поступово почали приїжджати, орендувати квартири. У центрі є нові багатоповерхівки, то вони там знімають квартири, переважно вони там живуть. Багато їх було і тепер ще досить є. Їх ще дуже багато тут. [Звідкіля вони приїхали? З яких міст чи регіонів?] Зі Сходу, і з Харкова є, і з Донецька, і з Києва також є. Може, й ще звідкілясь є.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи працювали в місті волонтери, волонтерські центри?] Так, волонтери були від початку війни, відразу створили центр і приймали різну допомогу від людей. Це зранку їду на роботу, дивлюся, там стоїть на тротуарі пару ящиків, а вже ввечері повертаюся, то там всього завалено. То чого там тільки не було: і буржуйки, і мішки з картоплею, і всього іншого багато. То люди зносили всі. Всі хто міг, то носили всі. А потім – все менше і менше почали приносити. То минулого року всю консервацію винесли, а цього [року] зі страху заготовувала дуже багато, щоб знову передавати. Бо тож війна, Боже мій, як то воно буде, то наробила п'ятдесят банок лише салатів, щоб передати. Ото треба вже в якісь коробки покласти ті банки та вже й відправити хлопцям, щоб було. Ще є волонтерська організація, вона в Будинку культури розміщена, то вона займається різними допоміжними роботами, такими як плести сітки, оце ще до цих пір плетуть, допомагають переселенцям і продуктами, і одягом. Ще є одна волонтерська організація, вона допомагає військовим, як збором коштів, так і всім, в чому є потреба у військових. І раз на тиждень відвозять на лінію фронту. [Хто допомагає волонтерам у цій справі?] Люди допомагають, і з Кременця, і з ближніх сіл. Всі намагалися, хто що міг, передати. Багато робили тушонки, випікали різне, ще й готові вареники заливали смальцем, це по селах більше таке робили у школах, бібліотеках. Також купували різне і передавали: чаї, каву, печиво різне, цукерки так само, крупи всякі (рис, пшоно, гречку, перлову, макарони) та все таке, що не зіпсується і добре доїде. Приносили також городину (картоплю, моркву, буряк, цибулю, часник), а також яблука, купували лимони, апельсини. Та все таке, що хто міг, чи мав дома, то давав, чи міг купити. І гроші так само, хто скільки міг, то передавали через волонтерський центр на різну військову техніку, ну, скажімо, як дрони чи щось таке.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи Ви заховуєте себе до якоїсь релігійної конфесії?] Так, я хожу до Української церкви. У нас всі українські церкви. [Чи релігійні громади допомагають фронту?] Так, раніше періодично збирали продукти, одяг, а ще свічки робили – у консервні банки заливали розтоплений віск із обгорілих свічок і посередині розміщували гнотик, який потім можна було підпалювати. А потім це все відвозили у волонтерський центр, а вони вже знали, в яку частину чи куди везти. [Які конфесії є в Кременці?] У нас більшість православні. Є ще католики, вони моляться у костелі. [У Кременці є костел?] Так, є костел – у центрі. А ще є громади адвентистів та п'ятидесятників. [Чи всі конфесії долучаються до волонтерського руху?] Та не, не всі.

Записала Н. Стішова 21 грудня 2023 р.
у м. Кременці Тернопільської обл.
від Дмитра Олександровича, 2001 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як змінилося Ваше повсякдення відтоді, як почалося повномасштабне вторгнення?] Здивувало те, що пацани мого віку побігли у військомат, не старші побігли, а мого віку. Ставали в черги в воєнкомі, щоб іти захищати, добровольцями. У мене друг відразу пішов, був під Бахмутом. [З ним усе добре?] Так, слава Богу, все добре з ним. Я не знаю, як він через ті всі печалі пройшов. Зараз йому потрібна підтримка: і медична, і всяка.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

[Чи багато людей виїхали з міста на початку російсько-української війни?] На початку багато виїжджало. Але Ви знаєте, що у всіх була паніка. Хто мав якусь родину [родичів] за кордоном – зразу до них поїхали. Хто мав родину далі від Кременця, а знайомих ближче до кордону, то туди кинулись. Знаєте, воно всьо ступеньками там: з Києва – до нас, ми – в Карпати, з Карпат – в Польщу, – і так поїхали чим подальше. На початку [війни] багато виїжджало, молодь спочатку їхала. Зразу почалася паніка, і якщо є родина за кордоном, то відразу туди їхали. Зразу поїхали всі, хто мав можливість. [У які країни виїжджали?] У всі, що була можливість, ну, скажімо, Польща, Німеччина, Італія, і Америка, тоже знаю таких. [Як їх приймали, можливо, Ви щось чули?] Ну, як їх приймали, спочатку гарно приймали, а потім, то ж всякі бувають, то й ставлення до наших змінилося. Коли ти в гостях їстиш, то як до тебе будуть ставитися? Отож кажуть: «Погана одна вівця все зіпсує». Старші люди нікуди не збиралися їхати і не виїжджали до сьогоднішнього дня. [Чи багато переселенців було в Кременці?] Зразу, то дуже багато було. [З яких областей?] З усіх областей Сходу, та й із Києва були. Знаєте, що зразу було дуже видно, по машинах, дуже видно. Порівнюючи життя в Кременці й порівнювати життя більших міст, то понятно, що воно трошки різне, м'яко кажучи. І це просто було видно по машинах, що це не кременецькі машини і номери не тернопільські. Зразу всі новостройки, що в нас пострйоли, орендували просто всі новостройки. Наші кременецькі тоже вже поняли, що перемога далеко, і почали здавати ці свої квартири. Зараз переселенці більшість пороз'їжджали в основному. Приїжджали та орендували житло навіть з Києва, під новобудовами дуже було багато машин з номерами київськими (АА), і зі Сходу також були машини. З херсонськими номерами і зараз є.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи був у вашому місті волонтерський рух чи взаємодопомога?] Да, спочатку був дуже активний волонтерський рух, а зараз став менш активним. Спочатку то прям всі носили і ми носили, і всі, хто що могли, ну, всьо: і закрутки, і всьо, що вдома мали і могли принести, то все несли. Одяг також носили для всіх – дитячий, дорослий. Було таке. Я пам'ятаю такий момент, що якась переселенка прийшла, і там був дитячий одяг. І вона подивилася та й каже: «Моя дитина не буде в такому одязі ходити». Бо він якийсь там не такий, як би вона хотіла. Вони просто дуже вимогливі були і з претензіями. А в нас таке бажання було, така допомо-

га у всіх, – хотіли один одному допомогти. Люди вірили, що так треба, що треба допомогти, що ми один одного повинні підтримати, що ми так об'єднаємося, і буде все добре. Всі хотіли і вірили, що це все швидко завершиться. Це хотіли не просто, щоб лише війна закінчилась, а лише таке банальне – ринок праці впав, зарплат нема. І звісно, кожен намагався, як міг, допомогти, чим міг, кожен свої зусилля доклав, аби допомогти, хто потребує підтримки і того всього. Понятно, що на початку дуже підтримували там і надавали допомогу, бо вірили в перші місяці на швидке завершення, в швидку перемогу. Що якщо ми всі об'єднаємось, то буде перемога. Перші місяці це буквально було, тривала така активність. Я пам'ятаю, що на початку ще, прям в перші тижні ще робили «коктейлі Молотова» і прямо ящиками відправляли. [Хто це робив?] Да, даже ми з друзями ходили і робили з усіма. [Куди відправляли?] Просто віддавали в той центр, а вони вже розвозили. Були буси великі і везли. [Як часто їздили?] Досить часто, думаю, що пару раз на тиждень відправлялися. Великі буси – по потолок забиті. Зараз не знаю, яка там ситуація і що там робиться. У нас в Кременці є ще одна жіночка, я її лічно не знаю, але вона досі займається ще такою волонтерською діяльністю. Вона опікується переселенцями, і все, що їм потрібно, то вона каже: «Ми готові Вам надати, що в змозі, чи допомогти». Це йдеться про їжу, про безкоштовне житло. Але Ви знаєте, що переселенці інколи так нагліють, що їм не хочеться допомагати.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Мова. [Якою мовою спілкуються переселенці в Кременці?] Це я Вам точно не можу сказати, проте здогади та певні спостереження є, а взагалі вони на території України і мали б говорити мовою свого народу. Вони звичайно кострубують, однак пробують говорити, але вони просто знають, що нас тут – багато, а вони – одні. Якщо вони тут будуть на російській говорити, а ми ж можемо поставити їх на місце і сказати, на якій мові потрібно говорити.

*Записав В. Стішов 21 грудня 2023 р.
у м. Кременці Тернопільської обл.
від Ірини, 1979 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи було у Вас відчуття перед 24 лютого, що може розпочатися повномасштабна війна з росією?] Ні, не було. [Як змінилося Ваше повсякденне життя, коли розпочалася війна?] Кардинально змінилося. Перші тижні графік життя, графік роботи і всього визначався повітряними тривогами. Тобто впродовж перших, напевно, трьох тижнів ми дуже чемно під час кожної повітряної тривоги ходили в укриття. Чи то ніч, чи то день, чи то що там. Дитина менша спала вдіта. І фактично не можна було ні жити, ні працювати, бо ми тільки від тривоги до тривоги бігали. Укриття в нашому будинку немає. Нам треба було переходити дорогу й бігти в гуртожиток. І по дорозі старший син розказував, що треба бігти дуже швидко, тому що зараз ще не стріляють, а потім можуть ще стріляти. І на ґрунті того всього менша дитина набула собі психоз страшний, і просто коли починалася тривога, ми вже перестали потім ходити в укриття, але вона не спала. Взагалі просто перестала спати. Отак тіки тривога вночі починається, вона встає – і кінець

сну. І на тій підставі ми вирішили зібратися й поїхати до Польщі. По місту Кременець [Тернопільська обл.] прильотів не було, але ми бачили ракети. Чули, бачили неодноразово, але бачили вже по поверненню з Польщі. Не до того часу, як ми поїхали. [Коли повернулися сюди, то яка тут далі ситуація була?] Ну, далі ситуація, якщо про дитину говорити меншу, то знов у нас була така настороженість. Ми приїхали, знов ці всі тривоги, але якось швидко воно згасло. Тобто воно ж все приходить з досвідом. Вона якби почала розуміти, що це нічим не закінчується. Є тривога, якби вона мала досвід що шось там десь бахнуло, тут такого досвіду в нас не було. З часом вона якось змирилася. Тепер вона абсолютно спокійно спить вночі, коли там сирена завиває. Ми живем в самому центрі, тут чотири сирени. Як починають одночасно вити, то так, що взагалі.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. [Ви вирішили їхати до Польщі?] Так, ми виїхали до Польщі. Ми їхали з перевізником. На митниці ставилися до біженців надзвичайно лояльно. Тобто нас взагалі не перевіряли: що ми везем, куди ми везем, скільки людей взагалі в бусі їде, чи в автобусі. Отак дуже швидко перетинали кордон. [Де проходили митницю? На якому пропускному пункті?] Рава-Руська. Вперід, назад не пам'ятаю. От ми і приїхали до Польщі. Ми знаходилися там три з половиною місяці. Дитина підлікувала свій психоз, перестала вставати вночі. [Скільки було років дитині в лютому 2022 року?] Дитині було сім з половиною років. [Де саме ви у Польщі перебували? Яке місто чи село?] Село Свідніца. Це біля Зеленої Гури. 12 кілометрів, здається, до Зеленої Гури. Це майже під німецьким кордоном. [Питання зі школою. Ваша дитина – школярка?] Так, вона продовжила навчання в онлайні. В українській школі, в онлайні продовжувала навчання. У нас в класі було чимало таких дітей, які десь в інших країнах, і вони всі хто звідки, хто з дому, хто з інших країн, вони всі займалися онлайн. Ну, тоді взагалі не було очного навчання. Тих перших пів року очного навчання не було. Вони всі були в онлайні. [З початку війни?] Так. [Ситуація з коронавірусом теж мала заочне навчання?] Теж, але там було періодами. Тобто деколи вони виходили, а деколи були онлайн. [Тобто досвід навчання онлайн був?] Так, досвід онлайн був. [Де саме Ви жили? У гуртожитку?] **Побут мігрантів.** Жили ми в будинку, який орендують українці. Ну, там їх живе багато. Тобто господар поляк. Він здає другий поверх свого будинку і там живе багато українців. Ну, можна сказати, що це був типу гуртожиток. [Як вдалося дізнатися про нього? За контактами знайомих?] Так, знайомих контакти знайшли. Господар, ми після приїзду в Польщу робили їхній ідентифікаційний код «PESEL». І я, і дитина. І на підставі цього песеля нам видали одноразову допомогу. В сумі десь приблизно 700 злотих на двох, ну, приблизно шось таке. І пізніше господар, який до нас ставився надзвичайно приязно, надзвичайно лояльно, він виклопотав допомогу на своє домогосподарство. Типу він як господар, який надає нам житло, який нас годує і так далі. Тобто він отримував на нас ще два місяці допомогу. Потім ми вже поїхали, тому все закінчилося. [Скільки часу ви там були?] Три з половиною місяці. [І повернулися назад сюди?] Угу. [З вами був ще хтось з Кременця чи з інших міст України? Чи були координаційні центри?

Можливо, якісь волонтерські організації, які допомагали нашим людям?] Ну, з тими людьми, з якими я спілкувалася, вони всі приїхали або до своїх знайомих, або до своїх родичів. І за допомогою до координаційних центрів вони не зверталися. Вони самі собі давали раду, так як ми. [Взагалі там подібне щось було чи ні?] Ну, ми не чули, і ми не користувалися послугами. [Тобто в цій місцевості такого не чули?] Ну, це дуже маленьке село. Це таке прикордонне село з Німеччиною. То, можливо, в якихось більших містах це було, працювало. **Внутрішня міграція.** [Чи є в м. Кременці внутрішньо переміщені особи?] Так. Їх дуже багато тут. Навіть у нашому будинку. Багато переселенців. Оці нові ЖК, що тут побудовані, більшість квартир тут здається. Тут не власники живуть, а ті, хто орендує. І от взагалі, поки ми виїхали в Польщу, тут було напівпусто. Ще хтось там доробляв потихеньку ремонт. Ми приїхали – тут всьо притульно живе. [З яких регіонів приїхали?] Є Харківщина, є Донеччина, все, напевно, якимось так по номерах тих, що я бачу тут машин під під'їздом. [Ціни на оренду житла значно зросли?] Значно. [У відсотках, наприклад?] У півтора рази точно.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* [Чи є в Кременці волонтерські організації?] Так, в нас постійно були, завжди були. В нас багато і є. На базі Будинку культури у нас є волонтерська організація, не пригадаю зараз, як вона називається, там завжди плетуть сітки, нон-стоп просто, від початку війни й по сьогоднішній день. Там надають допомогу одягом, продуктами переселенцям зі Сходу. Так, значить, в нас є волонтерська організація «Джура», яка займається збором коштів і взагалі всілякої допомоги для військових. Вони завжди виїжджають на лінію фронту, раз в тиждень, ну, завжди займаються зборами. [Що саме возять?] Продукти, якийсь одяг, якісь буржуйки, залежно від сезону що потрібно, окопні свічки. [Ці продукти, речі люди зносять?] Так, це все люди з Кременця, з навколишніх сіл. Повідкивали дуже багато на базі, наприклад, шкіл, на базі якихось бібліотек сільських цехи з виготовлення консервів, закруток, і це все так масово. Наприклад, горинська школа [с. Горинка Кременецького р-ну], вони взагалі там, в них нон-стоп процес випічки, закрутки, консерви. Горинка. Вони взагалі там розгорнули таку діяльність, і вареники... Там діти долучені, всі. [Вони їх заморожують потім?] Так, або морозять, або заливають смальцем у великі банки. [Вже готові?] Так, готові заливають. І це завжди от з сіл підвозять, завжди підвозять, плюс Кременець приносить. Це все на людських пожертвах. [Які навколишні села долучаються до цього процесу?] Ну, з тих, що так завжди звучать, – це Горинка, Кушлин, Сапанів. Не можу зараз ще пригадати. [Тобто, мабуть, ті, що поблизу?] Або ті, які найбільше анонсують свою діяльність в телеграм-каналах, бо це те, що завжди перед очима знаходиться. [Чи є грошові пожертви, наприклад, на дрони, на військову техніку загалом?] Завжди стоять ці баночки прозорі скрізь, по всіх магазинах, по всіх зупинках. І плюс завжди є такі локальні збори на дрони, на техніку, на одяг, на це завжди анонсується в телеграм-чатах там всяких цих.

КУЛЬТУРА ГЕРОЇВ [Як тепер ставляться до військових? Як казала одна жіночка: «Вони для мене святі люди».

Чи складається враження великої пошани до них?] Таке і є враження, так. Дуже дітям про це в школах розказують. В них виховні години цьому присвячені. Приходять військові, які приїхали у відпустку. Вони з дітьми в школах спілкуються, там діти щось передають, малюнки весь час, така інтеракція. [Це дуже цікаво. Що саме зображають на малюнках?] «ЗСУ переможе!». Такі дуже оптимістичні, з того, що я бачила, з того, що моя дитина малювала, з того, що в її класі малювали, то дуже-дуже багато, так, як діти. Оптимізму дуже багато в тих малюнках – «Ми переможемо!». «Все буде Україна!». І там якесь сердечко, якісь солдати зображені. До речі, от я ніколи не бачила, щоб якусь там техніку малювали. Може, хлопці і малюють якісь танки чи ще щось там, якісь кулемети. [Здебільшого таке все позитивне?] Так, дуже позитивне. [Потім ці малюнки кладуть до одягу чи десь інакше?] До передач, так, які збираємо, тому що і в школі час від часу теж вони оголошують якийсь збір, і ми якісь продукти зносимо, якісь крупи, чай, таке-во всяке. І туди докладають ті малюнки, або якщо військовий приходить до них на виховну годину, то вони безпосередньо передають там. [Ті військові, які приїжджають?] Так, ті, хто у відпустку приїжджають.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Релігійні громади беруть участь у волонтерській діяльності?] Так, звичайно. Знову ж та церква, в яку ми ходимо, – це Преображенський собор, теж завжди ми збираємося, на базі тої церкви виготовляють і окопні свічки, і з коштів купляють бронежилети і дуже багато всього. [З чого робили свічки?] З чого роблять свічки? З консерв, консервна баночка. Свічки забирають із церкви оті маленькі, що залишилися. [Ті недогарки, що залишаються?] Так, бо Санін батько навіть то робить дома. [Вони їх розтоплюють чи що з ними роблять?] Я не знаю, яка далі процедура. Я тільки знаю, що він завжди збирає ті консервні банки, і ті маленькі із церкви опалочки. [До якої конфесії належить церква?] Українська. [Називається Українська православна церква чи Православна церква України? ПЦУ чи УПЦ?] Та церква, до якої весь час ходили? Не та, яку зараз переслідують, недолюблюють, не та. [Значить, Православна церква України?] Та, яка завжди була українська. [Які ще церкви є в Кременці, крім цієї?] Так, багато є. Та, яка належить до Православної церкви України (ПЦУ), та, до якої я хожу. Крім нашого собору, ще є Чеснохреська церква. [Греко-католики, мабуть, теж є?] Немає, є католики просто. Римо-католики. Костел є. І є дуже багато тих, яких зараз закривають помаленьку. [Синагоги є?] Немає. Адвентисти є. П'ятидесятники. [Усі підтримують? Чи всі церкви долучаються до волонтерства?] Ні, не всі.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [У центрі ми бачили портрети героїв. Це тих, хто загинув під час цієї війни, так?] Так, це ті, хто загинули. [Багато загинуло взагалі?] Багато. [Чи різняться поховання й поминки загиблих воїнів: тих, що загинули раніше, і тих, хто загинув тепер?] В нашому місті немає. Ми з самого початку, як це все було, зустрічали, в нас є майдан [Площа Свободи] в центрі. І від початку війни всіх воїнів зустрічають на Площі Свободи, їм почесні відповідні останні віддають і потім дуже багато людей приходить на похорон. Так було від початку, так і до сьогодні. [Як зустрічали їх? На в'їзді в місто?] Так, на початку міста зустріча-

ють. Потім всі на Майдані Волі зустрічають з почес-
тями. [Панахиду відправляють?] Так, панахида, і так
завжди було. [Хто виступає?] Військові виступають,
мер міста завжди виступає. Ну, взагалі вся адміністра-
ція завжди присутня. [Як вважаєте, чи дуже змінило-
ся ставлення до військових після повномасштабного
вторгнення?] Звичайно, змінилося. Це колись якась
така була, ну, ніхто не задумувався, що така професія
взагалі є, що вона потрібна, а тепер діти... Звичайно,
змінилося, тепер зовсім ми не так ставимося. Ми ро-
зумієм, що ми тут живемо через то, що вони там бо-
ронять.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. [Як у Кременці ставляться до ро-
сійської мови? Звісно, що це питання тут не дуже
актуальне, але цікаво, чи є якась різниця?] До мови
російської в Кременці ставляться дуже негативно.
Дуже негативно, і цих всіх біженців цькують за те.
Типу, приїхали сюди – вчіться. Навіть, наприклад, от
в нас є чат нашого будинку, і ті, які приїхали, вони там
шось по-російськи пишуть, то зразу такий хейт, типу,
ви що, не можете написати українською? [Як вони ре-
агують на таке?] Ну, так доволі лояльно: «Ми вчимо-
ся». Вони ж то розуміють, що їх тут, порівняно з нами
кременчанами, їх одиниці. Тобто їм треба пристосо-
вуватися, а не нам до них треба пристосовуватися, але
російської мови в Кременці стало значно більше від-
тоді, як вони приїхали. Але все рівно між собою вони
говорять російською. [Їхні діти в школи тут ходять чи
онлайн займаються?] Так, тут. [І нормально все? Є в
них можливості?] Ну, звичайно, так, дуже багато. Я не
знаю, в Мілиному [ім'я] класі немає дітей переселен-
ців. Але загалом в тій школі, в яку вона ходє, багато
дітей переселенців. [Чи знаєте, можливо, переселен-
ців, які починають спілкуватися українською мовою
в побуті?] Так, ну, от навіть ті, що живуть в нашому
будинку. Це так смішно звучить. Такий акцент у них
дивний, що це взагалі. Наприклад, мама двох дітей.
Ми завжди зранку зустрічаємся, вони йдуть в садо-
чок, Міла йде в школу. І вона так з притиском: «Артем!
Сина!». Це так не по-кременецьки звучить, але вона
старається. Вона старається говорити по-українськи.

*Записав В. Стішов 21 грудня 2023 р.
у м. Кременці Тернопільської обл.
від Катерини, 1994 р. н.*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇН-

СЬКОЇ ВІЙНИ Зовнішня міграція. [Чи очікували Ви,
що може розпочатися війна?] Не очікували. [А коли
дізналися, то як це вплинуло на Ваше повсякденне
життя?] Вплинуло дуже паршиво. [Ви дізналися із
самого ранку? Звідки дізналися?] З самого ранку. Від
людей, від новин, це шок був. [Які були Ваші подальші
дії?] Подальші дії були... Так як я мала можливість
виїхати, канешно, виїхати, втікати, щоби зберегти
життя. Виїхала я на Польщу, а з Польщі вже на Ні-
меччину з дітьми двома неповнолітніми. [Через який
пропускний пункт?] Ой Боже, я не пам'ятаю, чесно.
Ми від Львова їхали десь півтора години. Шо там
близько до Львова? [Гадаю, що Рава-Руська.] Навер-
но. [Ви туди поїхали самі чи хтось спрямував?] В мене
чоловік іноземець. Він на той момент в Німеччині вже
був. І ми до нього поїхали. [Ви жили там окремо у
квартирі?] Не, ми так, як всі біженці, проходили лаге-

рі, оформлення, а після того як шість місяців прожили
вже в лагері, тоді Німецька держава надавала допомо-
гу, квартири. Лагер – це пластикові будинки двохпо-
верхові, комнотушки маленькі, і в тих комнотушках
живуть люди. [По скільки людей в таких кімнатках
мешкало?] На чотири людини вона розрахована, так
в більшості, як я бачила, два ліжка стоїть двоповерх-
ових на чотири особи. [Харчуванням забезпечували
волонтери?] Грошову допомогу зразу надавали. Зразу
при в'їзді. [Це державна допомога?] Да, такий «джоб-
центр», вони так його називають. І зразу людина мо-
гла собі йти купляти шо їсти. [Хто ще допомагав? Ті ж
волонтери? Чи якісь українські центри? Чи було спри-
яння і яким чином Ви отримували статус біженця?] Статус біженця, отримується, коли заїхали в Німеч-
чину, там головний лагер розподільний. І ми були
в ньому, у Фрайбурзі. Там вже документи оформля-
ли. Людей фотографували, документи оформляли,
так як біженці, і поступово отримується цей, як Ви
казали, статус біженця. [Ось Ви з дитиною були. Чи
була якась можливість оформитися в дитячий садо-
чок? Чи можна було відвідувати там школу?] Да, все
вони там, в лагерьх, отримується, сидять спеціалісти і
психологи, і такі по документах, які допомагають на-
шим людям. Допомагають знайти школи, знайти саді-
ки, знайти курси. [Курси вивчення мови?] Вивчення
мови. Без мови ніяк. [Чи цікавилися Вашою кваліфі-
кацією? Можливо, вони хотіли Вас інтегрувати у своє
суспільство?] Так, вони питаються всіх людей, на кого
вчилися, працювали й відносно, якщо людина хоче
продовжувати сферу свою, вони помагають вчитися.
[Тобто сприяння таке позитивне було?] Допомога зі
всіх сторін. На рахунок медичного обслуговування
шо я Вам скажу. В принципі я толком не стикалася.
Оце шо у мене дитина, отримується, чотирьох років,
прививку треба було зробити, шукала педіатра я сама.
Ну, але коли знайшла, то все добре, зробили приви-
вку. Страхівка все оплачувала. [Звідки з вами ще були
люди?] З Одеси були люди, з Івано-Франківська люди,
з Харкова багато людей, людей дуже багато. [Яке у
вас було найбільше бажання?] Я навіть не знаю як
сказати, кожен день хотілося все одно додому, щоб
ця війна скорше закінчилася. Всюди добре, а вдома
найкраще. [Чи довго ви були в Німеччині?] Почти рік
часу, в лютому мав бути рік часу. Ми вернулись..., два
тижні назад вернулись. Та й таке. [Навчання в школі,
у садочку якою мовою відбувалося?] Німецькою. Був
спеціаліст, шо по-російськи говорив, жінка, не молда-
ванка, ну, і не наша українка, але російську вона зна-
ла, щоби хоч трошки розуміти було. І шо ше. Садіки
трохи, еслі чесно, мені не сподобались. Там дітей не
харчують як в нас, і садік до першої години. Так як я
була зайнята на курсах до 12-ої, то садік тільки до пер-
шої, тому треба було забрати дитину вже. Їсти з собою
даєш. [Вашій дитині було цікаво там спілкуватися з
дітьми?] Само собою. [І спільну мову знаходили?] Да,
вони розуміють один одного. Він мені почав і «Nein»
говорити. По-німецьки вже. Старший син в школу хо-
див. Тоже німецьку він в Україні вчив. То німецька
йому гарно пішла. Навіть школу гарно тянув, шо вчи-
телі його підтримували. [Теж подобалося?] Так, дітям
сподобалось. Ну, будем бачити. А як воно далі, життя
покаже. [Ви коли в Німеччині були, Вам там роботу
впродовж цього року пропонували?] Роботу пропо-
нували, канешно, але в зв'язку з тим, шо у мене є діти

і в той момент ще я навіть садіка не мала для малого... І мова – саме головне мова, її не знала вобще, слів ніяких толком по-німецьки. І дала їм відповідь, що я хочу вивчити мову. Так само з дитиною знайти садик. [Яку роботу пропонували?] Вони спочатку запитуються, ким людина працювала, професія, на кого навчалася. Я швачка. В мене якоїсь особливої нема професії. [Так це дуже важлива професія.] Ну, можна і так сказати, але в Польщі я працювала на фабриках. Тобто вони мені зразу там на склад [запропонували вакансію]. [Ви маєте на увазі до війни ще?] Не, вже під час війни. [Під час війни на фабриці в Польщі пропонували працювати?] Не, в Німеччині. В Польщі я раніше працювала. І я просто там, коли заповняла де, написала про фабрику, на кого там вивчилася. Всього їм розказала. І вони, коли почули про цю фабрику, зразу буквально за тиждень часу мені лист прийшов, чи не хтіла би я іти [працювати]. Я змушена була відповісти, що спочатку мова, а тоді вже робота. [Зрозуміло. А те, що Ви кажете, що в Польщі працювали швачкою, то це ще до війни було?] Це ще до війни було, да.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Ви вже у Кременці два тижні. Розкажіть про Ваші враження від нинішньої ситуації в місті. Що змінилося?] Зараз, як сказати, сумні всі, кажеться, дуже багато трупів привезли в Кременець. Там фотографії, якщо Ви бачили. Дуже багато. І половина знайомих, однокласників, вчилися разом, спілкувалися. І дивитися, і поводитися, що їх ще буде ого скіки. Це важко. А тоді це такий стрес був, ризик, а вже як пройшов рік часу і війна продовжується, вже, певно, якось в душі сіло собі на своє місце, і як воно не є, але сприймається. Мені зараз подобається те, що я додому вернулась. І бачу батьків, і дядько мій рідний на війні, якраз в отпуску.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Коли повернулись в Кременець, чи була помітна волонтерська діяльність, чи, можливо, щось розповідали про таку сферу діяльності?] Ну, люди, які в Кременці іменно постійно. З самого початку війни всі, і їжа, і гуманітарна допомога, всі люди активно допомагають. [З Кременця чи з навколишніх сіл?] Із навколишніх звозили і м'ясо, і хто що міг, так само і ті сетки плетуть, люди всі беруть участь в цій... [Куди всі ці волонтерські, скажімо, продукти, куди це все надходило?] Мало дійти до воєнних. [Чи були тут біженці?] Того я не знаю. Я Вам того не скажу. Не розказували мені. Я більше вдома, бо діти маленькі. [Загалом, як на Вашу думку, змінився склад населення в Кременці?] Трохи змінився.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ *Мовне питання*. [Яке у Вас ставлення до російської мови тепер?] У мене нормально, тому що я в Польщі багато була, і чоловік [був]. Я до мови відношусь нормально. У нас же російська мова і раніше була, і музика, і фільми. І якби українська мова не була оголошена державною мовою, на російській спілкувалися б, без ніякого нічого, для мене це не було проблемою. [Ви в Кременці весь час жили? Народилися тут?] В Кременці, але я і в Києві працювала. [Але народилися тут?] Так.

КУЛЬТУРА ГЕРОЯ [Як уважаєте, чи змінилося ставлення до військових зараз у порівнянні з тим, як було ра-

ніше?] Змінилося, повага якась появилася, якби люди певно розуміють, що якби не вони то...

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Ви кажете, що багато загинуло. Ми самі бачили і знаємо теж. Чи є різниця між тим, як раніше військового хоронили і вшановували і як зараз?] Є різниця. Зараз зустрічають, багато людей на коліна стають. [На в'їзді в місто?] Да-да. При в'їзді в місто, і приходять не тільки там родина і близькі, знайомі. Зараз навіть якщо людину погано знали, але знають що вона душу віддала за Україну, ідуть всі, хто має можливість. [У церкві, наприклад, чи є зміни у відспівуванні?] Ой, я Вам того не скажу, бо іменно шоби в церкву ходити, то я не цей. Бо мене ж не було рік часу, оце приїхала тільки як два тижні. То я ще не знаю, як там в церкві вони відслужують.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Ви до церкви ходите?] Да, ходили, канешно. [Які тут у Кременці є конфесії?] Конфесії? [Які церкви: Українська православна церква, Православна церква України, Українська греко-католицька церква?] Польський є костюль, українська церква є, потом монастир є, віруючі церкви є, в мене батько віруючий. [Віруючі – це про кого йдеться?] П'ятидесятники, штунди. В мене батько тудя ходить і сестра, а ми з мамою православні. [Ми чули, що адвентисти тут є?] Є шось таке, да, тут хватає. [У яку саме православну церкву ходите?] Сюди, в українську.

*Записав В. Стішов 21 грудня 2023 р.
у м. Кременці Тернопільської обл.
від Наталії, 1991 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи було у Вас відчуття, що може розпочатися війна? Коли розпочалася, то які були Ваші перші дії? Як це вплинуло на Ваше життя?] Дивіться. Як почалася війна повномасштабна, то мій чоловік вже на той час два роки служив. Ну, він контрактник. Він був в АТО. Так. Дома він був так само рідко, раз на вісім місяців, раз на пів року він приїжджав. Але тоді були більші відпустки. Ну, а як те все почалося. Ця війна. Та ніч, можна сказати, то було дуже страшно. Не так за себе було страшно, того що ми все-таки трошки далше. Була паніка, було те все, було дивно, моторошно, але було страшно в першу чергу за нього, що там, як вони там. І шоб я думала, що ми будемо виїжджати чи щось подібне, ну, того взагалі не було. Думок не було, ото що було перше, що ховатися, там підвали ті підготовлені, зразу всі похворіли, бо погребі там сирі, з павуками і так далі. А потім вже, коли пройшло декілька днів, почали, вже паніка, як то кажуть, збільшувалася і збільшувалася, тому що, як сказати, що день, то страшніше було. І вже люди тоді почали дуже сильно виїжджати, бо спочатку ще перший день, другий не так було. Вже далше почало сильніше.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція*. [Коли Ви прийняли рішення виїхати за межі України?] В один день чоловік звоне і каже: «Всього, збирайтеся». То був вечір, зранку каже: «Ви вже їдете». [Скільки пройшло часу від початку війни?] То вже ми виїхали 4 березня. 3 березня він подзвонив. Скільки там днів пройшло, 4 плюс то 28 днів, ну, тиждень пройшов. А у мене на той час вже були панічні атаки, бо якраз тоді всьо починалося. Я його просила, молила, що ми не поїдемо, що не цей, а він каже до мене, тоді то й Буча та була.

А він каже до мене: «Я не можу так. Тут свої обов'язки». Там, де вони. Бо вони якраз тоді були в Миколаєві, ото той Вознесенськ, якраз тоді в них всьо побило, і він каже: «Мені треба думати за себе, а не за вас, бо хто ж знає, куди воно дійде». Ніхто ж нічо не знав. Каже: «Збирайтесь, зранку поїдете». Ну й шо, вечір плачеш, але не знаю, шо робити, руки трусяться, ше й ті атаки. А в мене сестра є рідна, ше їй 11 років, но вона живе за 70 кілометрів від Кременця. Ну і шо, звоню вже до мами, кажу, шо будем ми їхати. А мама моя в садіку працювала і якраз людей приймала. Усіх, кого привозили, в той садік поселяли. І вона не дуже мала час вдома бути. А тато зразу в теробороні був, ну, там, тобто, де вони живуть. Я рішила їхати, а в мене було двоє дітей на той час. Лев, йому було два роки з половиною і Танюшка, їй тоді було десь вісім років, напевно. І привезли ше мені сестру під ранок, як то кажуть. Ну, бо ж ввечері Тарас сказав, то під ранок мені привезли сестру. А за кордоном я ніколи в житті не була взагалі. То я і цих троє дітей, той бус приїхав, погрузилися, як то кажуть, всі, і повезли нас під польську границу. [Цей бус був спеціально організований?] Ну, десь там тільки п'ять сімей, і то там діти лежали, батьки сиділи, а діти, якась ззаді там була така коробка дерев'яна чи шо, ніби як для ліжок, то діти там, купа дітей, у мене тільки троє, ще там в одній жінки троє було – чотири сім'ї. Ну, так якось. Де вони його найшли? Я не знаю, то чоловік якось десь з кимось зв'язувався і всьо. І ми приїхали на польський кордон і пішки далі йшли. Ну, нас привезли під вечір, вже було темно, години в п'ятій-шостій. Ну і ми шість годин йшли, можна сказати, шо то бігом, то був ужас, бо діти, вибачте, дитина два роки впісялася там сто разів, і штани промокли, і плачуть всі в тій черзі. То був дуже великий жах, то було як, знаєте, «як вмер і на себе з боку дивись», так само можна сказати було. Потім ми вже перейшли кордон, можна сказати, точніше – ми застрягли на кордоні. [Який це пункт пропуску?] Помоему то був Угринів чи шо, помоему шо Угринів, бо там була менша черга. Помоему шо Угринів, але на кордоні добре все було. Боже, там стільки волонтерів тих польських підбігло, ні слова не знаємо. Ну, там розуміли їх трохи, вони почали все давати тим дітям, знаєте, як то сама і троє дітей. А дитина на руках щитай, бо він же напуганий, надітий, то ж холодно було. Але волонтери все їм тицяють, ті ше й беруть, ті пакети, тут несеш, і дітей, і пакети, і сумки тащиш. Там таке робилося, але я мала їхати далі, не в Польщі лишатися. А ще в Польщі на кордоні вночі чого ми були три години – у мене троє дітей, всі з різними фаміліями. І мене та поліція, завели на кордоні в той якийсь там їхній кабінет і заяви писала, показувала документи, шо то я за дітей вивожу. Бо старша дочка моя від першого шлюбу, Лев на моїй фамілії, там претензій не було, а сестра зовсім на іншій фамілії, то моя перша [до одруження]. Але добре, шо були свідоцтва про народження, і її, і мої, паспортів закордонних не було, вони там все фоткали, я їм писала декілька заяв, були перекладачі. Боже, там шо тільки не було, а ті діти плачуть, їсти хочуть, спати хочуть, втомилися, але, слава Богу, все нормально. За нами з Польщі приїхали знайомі, ну, на кордон, на сам кордон, знайомі моєї свекрухи. То вони нас на ніч забрали, бо просто в мене є в Італії хресна і її дочка, вони там живуть вже постійно. Вони там квартиру купили.

Але вони там вже давно, я стільки не живу, скільки вони там живуть. І вони нас забрали. Далі було, в Польщі було ще страшніше, бо нас привезли в бусик, який мав вести нас в Італію, якісь волонтери, яких я найшла в телеграмі. І прийшли вони, два бусики підїхали, такі невеликі, то не автобуси, то бусики. І повиходили четверо хлопців, всі говорять по-італійськи, якісь дядьки, нічого незрозуміло, ще я не бачила жінок в машинах, і я чесно хотіла з тими дітьми тікати, але потім побачила, шо є там жінки ше з дітьми. Тоді я вже трохи більш-менш заспокоїлася. І вже, короче, так поїхали. Ото аж 7 березня ми приїхали в Італію. Три дні ми були в дорозі. [В Італії оформлялися як біженці?] Ні, не як біженці. Ми приїхали, там був такий тимчасовий захист, бо біженство і тимчасовий, то трошки інше, тимчасовий дається на рік. Але нам дуже повезло, нас ото там, де та квестура (поліція в них), все нормально, ото шо в нас не було закордонних паспортів, то нас ще посилали в Мілан трошки пізніше, щоб ми підтверджували особистість, там шось була якась заміна. Заміна закордонних паспортів, то всьо безкоштовно. У квестурах, в тій поліції, нас зареєструвала Віта. Як гості ми приїхали, але тіпа тимчасовий захист нам дали. Тобто було таке, шо вертали, бо шось там неправильно в документах, ше шось там і так далі. А в мене просто, як я кажу, були ті свідоцтва про народження, були там про розвод, чого фамілія мінялася і так далі. То «тьфу, тьфу», всьо добре. Але як їхали, ми думали, шо ми їдем на два тижні, бо, вибачте, наслухались того Арестовича. [Скільки ви там були загалом?] Ми були там пів року. Ми тако бачим, тиждень пройшов, другий пройшов, шо не цево. А ми жили у Віти, дочки моєї хресної, але у неї теж своя дитина маленька, а я сама з трьома дітьми. Получається, шо четверо дітей, троє дорослих у тій квартирі. Я весь час хтіла додому, але чоловік весь час ото... Шо я б, може, й раніше приїхала, але весь час: «Не їдь, не їдь, не їдь». А я бачу, шо вже получается, шо один місяць я там була, ну й бачу, шо дітей зразу там в школу прийняли, бо там не можуть бути діти просто так. [Як вони навчалися? Якою мовою?] Італійською, ну ми її не знали, але викладачі переводили собі на комп'ютерах, давали їм вчити слова. У класі в дітей були, як сказати правильно, діти, які давно вже там в Італії, але хтось десь говорить чи російською, чи українською. Були такі, тільки в Лева не було. Він ше маленький був, то там ніхто не говорив. То з ним було важко, бо він нічо' не розуміє, і вона його не розуміє. [Як дівчата з іншими дітьми комунікували?] Добре, дуже добре. Їх прийняли. Ми приїхали, тільки взяли їх в школу, яка є приватною. Вона могла і не брати моїх дітей, бо там 500 євро в місяць навчання, взагалі за місяць, то дуже багато там, бо приватна. Але всіх трьох взяли, звичайно, в різні класи, але безкоштовно. І як дітей ми привезли в перший день, то діти там в класах, які були, ну, Танюшка там, Аня і Лев, виходили діти під школу з плакатами. [Яким було медичне обслуговування? Чи ви не зверталися?] Тоже дуже добре. Звичайно, там зразу подаєш документи в квестуру, а потім йдеш і оформляєш медичне, я забула як воно називається, але зразу, в секунді, як ото тіки приїхали, і зразу приїхали лікарі, взяли пробу на коронавірус, бо це ж тоді ще було. Взяли ту пробу. Потім їздили ми вже там оформлялись. Нас дивилися, перевіряли, шо там, чи якусь манту навіть дітям робили.

Боже, що хоч робили, з дітей зразу довідки про вакцинацію, зразу просили, у нас те все мало бути, мені скинули, поскидали всьо, яких прививок дітям не давали, там в Україні, наприклад, чи не встигли, чи там не було просто їх навіть записано, то зразу ці прививки їм всі давали. [Це, мабуть, по медичній страховці?] Мабуть, мабуть, так, але викликали там, тоді-то, тоді-то треба прийти. Слава Богу, діти не хворіли, ну хворіли, але так, соплі, може, чуть покашляли, бо все-таки там тепло. Але як місяць ще пройшов, мені жінка, та, що волонтерша, помагала, то зразу я на роботу ще пішла, десь квітень я вже пішла на роботу. [Можна було на роботу влаштуватися?] Так, спочатку я ходила по годині, бо дітей в школу треба було. І зразу там в готелі я прибирала. Зразу на годину, потім на дві, потім чуть більше. [Мову треба було знати чи необов'язково?] Мову треба було знати там на роботі, але я якось і бистро хапалося, і як сказати правильно, там була молдаванка одна на роботі, яка мені перекладала більш-менш. Молдавську я не знаю, але вона говорила по-російськи трохи. [Тобто вона допомагала Вам спілкуватися?] Так, вона дуже помагала. Ото як я пішла на роботу, то мене зразу та хазяйка, що в готелі не хотіла брати, бо я кажу, що не знаю на скільки часу ми тут. Тобто якщо що, то щоб я зразу могла поїхати. Але та хазяйка каже: «Ні-ні». Я бачила, знаєте, як то у Віти живеш там, у неї своя сім'я, маленька дитина. Як я вже казала, я так додому хтіла. Але та хазяйка в готелі каже: «Ні-ні». І взяла нас, щоб ми жили в її готелі. То два місяці ми в номері взагалі жили безкоштовно. Я жила в номері, бо я ж там прибирала. Я ж знала, які ціни, яке шо, бо ж мала всі документи. Ну, і бачила, і знала, якщо там працюєш, то знаєш, які ціни, то там було 600 євро за ніч, сутки. То ми там жили два місяці, а потім вона нас переселила, бо вже почався сезон, було дуже багато людей, вона нас переселила в готель. І там кімната була, де її родичі там жили, кухня була там, ну, як ресторан. То ми там жили, їсти я робила. Вона завжди казала: «Бери продукти, бери всьо». Але мені було дуже стидно. Я вже як не встигала, як шось там якогось бутерброда брала чи шо там, чи молоко, бо там же все – і фрукти, і овочі, і все, любе. Бо їсти ж готують там. І ще була одна така гарна ситуація, коли я приїхала, ще я жила у Віти. Я там, знаєте, як з родичами говорила, і там мені сказала родичка, що Тарасові треба збирати на тепловізора. Ну, я приїхала, чесно, тоді там тільки тиждень [були]. Ми ото тільки ті квестури проходили. І я долучилась, там мені порадили, до групи українців у Ріміні, місто Ріміні, де я була. І я в ту групу. Я лежала тако і думала, шо то робити, чим я можу допомогти. І я думаю, а вдруг можна, бо я чула, шо тепловізорів в Україні тоді було мало, всі закупували, із-за кордону закупляли. Ну й шо, і я тако подумала, написала я в групу ту українців Ріміні, шо так і так, приїхала з дітьми, шо чоловік військовий і шо якби була можливість, може, в когось є волонтери, в яких є оці тепловізори, чи може можна якось назбирати, бо там же зразу скрізь для України були збори. І як правильно сказати, зі мною зв'язалися ті, хто ту групу, ті жінки дві (мама і дочка), хто адміністратор тієї групи. Зв'язалися просто зі мною, сказали, щоб я скинула їм номер Віти чи свій. Вони не знали, з ким я живу, але то я думала, шо вони італійці, а вони українці, бо вони там тоже довго живуть. Короче, вони організували збір. За три дні назбирали 3000 євро. Самі

їздили від людини до людини, від знайомої до знайомої. Вони назбирали, якраз 28 березня. У мене було день народження. Просто, шо вони назбирали і хотіли купити той тепловізор, але там не такі закони, як у нас. Там, щоб його купити, треба було якесь замовлення робити, якось окремо частинами там платити, но я того не знаю, бо вони там то всьо платили, організовували. Просто получилось шо 28 березня якраз його мали можливість забрати. Бо там ще якісь свята були, там було закрито, ну, ще навіть в тому магазині його не купиш, ще три дні чекали, але 28 березня той тепловізор я разом з Левом, бо Таня тоді з Анною були в школі, а я вже з Левом, бо там треба було довше часу побути. Поїхали, купили той тепловізор, сфотографувалися там. Та іменно жінка, яка тої групи адміністратор, ну тіпа я просто з ним фоткалась з тим тепловізором, там вообщє нічого не робила, бо шо я зроблю. Вона сама його завезла, літаком перелетіла до Польщі з тим тепловізором. І потім вже наші волонтери від міської ради, я так поняла, бо туди привозили просто, там є знайомі в нас. То вони завезли, там було як Смаглюку, але там наш родич ще працював вже тоді, то передали родичові, а вже наші волонтери перевезли йому дальше тепловізор. Мені було дуже стидно, ну шо так, але я вже пережила той позор. Ну як, позор, не позор, а незручність, так мені було як просити. Але думаю ж так, я не для себе прошу, думаю, а вдруг. [Волонтерів багато було в тій місцевості, де ви були?] Так. [І це було як організація?] Організації. [Скільки там приблизно таких організацій було?] Шо сама я бачила – три. І там такі були склади, шо, вибачте, як в нас колись були ферми, такі здоровенні. Там приходили помагати всі: і українці, і італійці, в більшості італійці просто привозили шось, а українці вже розбирали, відправляли дуже багато. Іменно на тих складах був одяг, були засоби гігієни, були всякі памперси там, була їжа багато, довгострокові продукти. У кожному магазині стояли з плакатами, шо там допомога Україні, збирали так само кошти, бо бензин, те все теж куплялося самостійно, того ніхто не давав, то там частину на оце, іменно з тепловізорами, іменно бронежилетами шукали теж так само, але у волонтерських центрах не було. Більше шукали родичів, родичі купляли, родичі своїми каналами передавали. А там все, шо хоч, було: спальники, форми якісь там шукали, купляли. Але ото в них трохи руки опустились потім, як почали викривати, шо то в Запоріжжі, то десь у Львові, ще десь там, то ще десь там оті склади, ну шо от гуманітарна допомога, викрали, розкрадали. І вони дуже почали..., а то вже було пізніше, вже скільки часу пройшло, то вже було пізніше так, частково послаблювалося те все, бо після того, як я назбирала на тепловізор, там тоже якісь жінці було треба, і вона вже теж почала збирати трошки пізніше. Вона вже навіть не назбирала, вона назбирала половину тільки. Мені просто повезло. [Що Вам ще запам'яталося під час перебування в Італії?] Ну, ще була, на зупинці стояла з дітьми, я ще тоді у Віти жила. Підходять якісь жінка з чоловіком і питають мене по-італійськи. Я ще тоді не говорила, не розуміла, я просто сказала шо «Non parlo italiano», що означає, шо я не говорю по-італійськи. І він зразу – «Україна», той дядько каже. Я кажу: «Да». Він набирає слину, плює в землю, я думала шось, ну, шось страшніше буде. А він каже путін і плює, і харкає, і почав там матюкатися по-італійськи. Вони сто-

ять плачуть, бо я з тими трьома дітьми: той туди біжить, той сюди біжить. Були люди, що тоже там за росію чи ше шось там. [Багато таких було, що за росію?] Я їх тако тільки..., здалека часом мелькали, але мене хазайка готелю дуже берегла. Вона тільки один раз поселила російських і казала, що вони на одну ніч. Бо вони перед тим забронювали, і вони мали би жити місяць, але вона тіпа, що вони їм відмовили, дали їм ніч, щоб вони знайшли, де їм далі бути. У більшості всі тако розуміли як-то. Що було там, бачила в інтернеті багато, в цій групі, де на тепловізор збирали. Шо показували шо там, ті росіянки, які працювали в Італії, як вони нападали, якщо чули, що хтось десь українською говорить, було багато відео, що вони провокували, знімали. Потім викладали то в інтернет на російських каналах, що от на них за кордоном нападають: «От бачте, які ті українці». Отакого було дуже багато. Але я навіть не втручалася в ті переписки і так далі, бо то все читалося, було боляче, але не втручалася, того шо в мене не було на то сили.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Мова. [Ваше ставлення до російської мови до повномасштабного вторгнення. Чи змінилося воно?] Ну, дивіться, російською я ніколи не говорила, ото лише, шо фільми там часом, серіали якісь дивилась. У нас родичка є там, тітка рідна, можна сказати, моєї баби рідна сестра. Але я зі своєю тіткою не спілкувалася. Ще була малою, коли вона приїхала і шось там на мене наїхала. І я сказала їй тоді: «Я вас не люблю». І більше... ну, мама моя спілкувалася, і тато на заробітки туди завжди їздив. І вони спілкувались, а я ніколи, тако якось відчувала, знаєте. Але була я мала, і я просто з нею не спілкувалася взагалі з тією тіткою. І вона, як почалося повномасштабне [вторгнення], позвонила до моєї мами і каже: «Оксана, скоро наші мальчики до вас ідуть, зустрічайте, скоро будем бачитись всі разом». І мама до неї каже: «Шо ви говорите?» А вона з України та тітка, просто шо вона в 16 років вийшла заміж і туди виїхала. Мама їй всьо розказує: і за ту Бучу, і за те, і за те, а вона не віре. Вона каже: «То всьо ваше». І так перестали спілкуватися, і всьо. Десь діти заговорять, бо ті мультики проскакують, то я їх виправляю, кажу, шо нема чого, то бабайки, тато б'є бабайку, а то мова тієї бабайки.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Скажіть, будь ласка, після повернення з Італії в Україну, у Кременець, чи відчули Ви певні зміни?] Я як приїхала... Просто там нема ні тривоги, нічого такого, і я не то шо, я від них відвикла, ми ще тоді привикнути не встигли. Було просто так, що всі ходили по вулиці і були дуже перелякані. Просто в людей в очах тепер більша адаптація така, знаєте, ну, шо приїхала й не було вже того відчуття такого, знаєте, як кінець світу. І от пустир, знаєте, пустеля – і там одне котиться якесь перекотиполе. І десь когось побачиш, як то кажуть, по вулиці, і всі перелякані. А то вже було просто спокійніше. [Як діти вели себе під час повітряної тривоги?] Спочатку, як тільки 24го почалося, тоді діти перелякані були. Ми й дивани відсовували, і вікна навхрест клеїли, і шо хоч ми тут робили. Ми були перелякані. Коли ми приїхали, і вже як починалася тривога, то «у-у-у» малий перекривляв, шо дудить, але вже більш-менш тако, знаєте, було, правило чотирьох стін. Десь так стали в

коридорах, туди-сюди, свекруха каже: «Шо ж ви цево, то ж ходіть спокійно». Ми не могли ше... Ше не могли тако, знаєте, було трохи страшнувато. Ми приїхали з 15 серпня додому. [Це 2022 року?] Да, ми приїхали додому 15 серпня, десь, може, чуть пізніше, може, я виїхала, я не пам'ятаю вже, але я тако зразу малого в садик, Танюшку вже до школи готувала. І вони тако помаленьку ото шо в школі вони були, знаєте, шо їх там водили, мені було ліпше, коли я її заведу в школу чи в садик, як то кажуть, і буду знати, шо їх точно десь заведуть, бо за себе не так боїся. [З якої причини Ви так швидко повернулися в Україну з трьома дітьми?] В принципі, в мене вже... Якщо чесно, я вже тако не хотіла підводити ту хазайку, бо я могла й раніше вже приїхати. Я вже бачила ті три місяці пройшло, шо вже все спокійніше, але мені не було зручно, бо так чоловік казав: «Не їдь, не їдь». А почався там сезон на тій роботі, треба було багато дуже працювати. Та хазайка мене там поселила і так далі, мені було трохи незручно, тим більше з чоловіком все добре, то я нікуди навіть не... Бо так: «Побудь трошки, побудь трошки, шось там заробиш трошки, все одно то не те, шо вдома, бо вдома ні роботи, ні того». І я вже думаю тако: «Літо я перебуду». І я вже тако по переписках шкільних бачила, шо вже в школу діти будуть тако частково ходити, знаєте. І я тако думаю: «Ну ше я літом побуду і вже тоді буду їхати додому». [Тобто це було вже бажання поїхати?] В них коли сезон – багато роботи. І когось знову навчити... Бо я дуже бисто навчилася. За три дні молотила так, шо вони казали, шо там жінки руками так не працюють. Українці, вони трохи інші. А ше, знаєте, як тобі зробили добро, то ти ж мусиш відплатити. Навіть якщо не треба робити, то ти всьо равно мусиш то робити, зі шкури вилізеш, але маєш зробити, але зробиш. [Коли Ви повернулися в Кременець, чи була у Вас робота?] Ні, точніше у мене була робота, але там все було дуже хитро. Я мала вийти з декрету 27 серпня. І йти працювати там, де я була офіційно в декреті, але там, знаєте, як вже на мому місці була жінка. Вже до неї притерлися за ті три роки, і вже вони не хтіли, щоб вона йшла. І там новий директор, ну, і вже мене просто попросили написати заяву про звільнення, знаєте. Як я почала казати, шо я піду, ну, так же ж не можна робити. Я пішла в правову допомогу, думала шось там цево, але потім бачу, шо я не мала сили боротися з тим. А ше приїхали чого раніше ми, не в кінці місяця, а раніше, бо мій чоловік попав у госпіталь. Ноги відмовили від грижі, протрузії ті в хребті від тих бронежилетів, від тих, знаєте, снарядів, вони тоже тяжкі їх носити. І він попав у госпіталь, йому дали як лікарняний лічитися у Львові, тому він там мав долікуватися. Якись там процедури пройти, тому випав шанс, шо ми побачимся, бо де ж ми бачились. Я поїхала тоді додому. Ми бачилися пару разів. Ми побачилися. Бо то ж після госпіталю не була відпустка, зразу назад відправили, але так ми хоч мельком побачилися, як то кажуть. [Потім Вас на роботі поновили?] Ні, я спочатку думала боротись буду і так далі, щоб я пішла на роботу, а потім думаю, Боже, от зараз, думаю, я прийду і шо то, знаєте, як там, де тебе не чекають, іти там добиватися чогось, потім щоб на тебе ходили сичали і з'їдали, знаєте, то вже буде не робота. Я вирішила, шо піду на навчання вії нарощувати, як кажуть, то ше такий добрий антистрес. Навчилася собі так і працюю.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Скажіть, будь ласка, коли Ви приїхали, волонтерська діяльність чи волонтерські організації були в Кременці?] Ну, була там «Джура». Було там, я читала, але це було в більшості для переселенців. [Чи багато було переселенців?] В Кременці я, в принципі, як пів року не була, то й не дуже знаю. Чула, що багато всьо, але в більшості щось організовувалося для переселенців. Тако для жінок там писали де-не-де оголошення, що там для жінок, хто там служить чи там ще щось, але я не бачила того, знаєте, на дії, як на письмі. [Від церков були якісь волонтерські рухи, можливо, теж передавали щось, готували щось?] Знаю, що в ідальнях точно, а в церквах, от я, наприклад, хожу в українську церкву, то в інституті в нас, в академії, там де Буграк. Він завжди збирає збори на те, що треба хлопцям, до нього звертаються. На тепловізори, на всякі різні дрони, на що хоч – він все збирає. Так само чи одяг, чи якийсь, ну, все. Так само я знаю, що з продуктами харчування, з того всього, де що просять, якісь ломи, ще щось там. Він список на службі читає і звозять, і завжди їздить бус. Ото Андрій, ото вся їхня ця, ну, як то кажуть, компанія, що вони помагають. І то вони весь час їздять до хлопців. Вони по два, по три рази, що я просто бачила. Я не знаю, скільки насправді, може, вони й частіше, ну що я тако замічу в інтернеті, то минулого місяця навіть до мого чоловіка заїжджали, бо до нього волонтери, не знаю коли, він казав, були.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Ми сьогодні були в центрі й біля пам'ятника Т. Шевченка бачили багато портретів військових. Це всі кременецькі воїни чи ні?] Ну, так, звичайно, кременецькі або з якогось села біля Кременця близько. [Тобто Кременецького району?] Так, але ж там вже дуже багато й нема. [Багато загинуло?] Звичайно, багато. Було таке, що четверо хоронили в день, або кожного дня інакшу людину привозили. Вчитель у моєї Тані загинув. На похорон ходили 8 грудня. [Вчитель добровольцем пішов?] Да, бо він же ж мав бронь. [Чи є різниця між тим, як хоронили воїнів раніше і як тепер?] Трошечки я замітила, точніше почула, що, наприклад, є люди, які просто бачать, що як воїна хоронять, вони йдуть, щоб віддати честь. Воїна зустрічають на початку міста, і всі, хто прийшов, то вздовж дороги до центру стояли на колінах. А там вже потім мітинг, а там потім панахида. Та таке.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Якої конфесії церква в Кременецькій обласній гуманітарно-педагогічній Академії?] Українська церква. О Боже, я забула, Преображенська, може, ну, то в нашому інституті Кременецькому, наша українська.

*Записав В. Стішов 21 грудня 2023 р.
у м. Кременці Тернопільської обл.
від Галини, 1956 р. н.*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція.* [Коли розпочалася війна, якими насамперед були Ваші дії?] Побігли в аптеку, скупилися і стали рехтуватися на Польщу. Їхали трое суток, дуже велика черга була. Їхали з двома дітьми і з котом, бо не мали як лишити. Були аж під німецькою границею. Коло Зеленої Гури. Називається там посьолочок Свідніца. Зустрічали, бо там вже було

все домовлено, квартира була і все. Було все нормально, але дома є дома. То ми були чотири місяці. Внучка ходила в польську школу. Дуже була задоволена, бо там, де ми жили, то тієї хазяйки внучка така майже, як вона, на рік старша. В ту саму школу ходила, і вони дуже подружилися. В басейн їх там водили. Давали все необхідне, видали продукти нам всім. Їздили з хазяйкою машиною, дали по скіки то, по 300, помоємо, дали злотих на кожну людину. І дочка працювала моя, десь там спочатку ходила, ну, в поле, щось там вони робили, а потім ходила вікна-двері, з бухгалтера переключилася, вікна-двері робили. І попалася їй там полячка дуже хороша, дуже її навчила всьо, потім ми до неї даже в гості їздили. Все було ніби нормально, але я додому хотіла, страшно. Я вже не витримала і поїхала, а їх лишила. А вони через тиждень приїхали. Бо вже треба було квартиру шукати другу, бо тут хазяям поляки ото платили спочатку по 1200 [злотих], чотири місяці, а далі вже треба було житло за свої гроші шукати. То я кажу до неї: «У нас же в Кременці руських немає, то давай будемо їхати додому». То вона не знала, що робити, вона лишилася і через тиждень приїхала, бо там таке, що йдеш на роботу, діти мають бути під наглядом когось перше, а тая хазяйка мені ж не буде дітей глядіти. То їй даже в Польщі краще сподобалося, як в Італії. Бо вона ще потім була чотири місяці в Італії. [Вона теж поїхала з дітьми туди чи ні?] А що ж, поїхала з дітьми, туди приїхала кума її з італійцем, приїхали, бо італієць мав її дочку удочерити. То треба було тут зібрати документи. І вони були цілий місяць. 17 років вони не бачилися. То її кума, і вона її підговорила, взяла тих дітей і поїхала в Італію. В Італії дуже було їй тяжко, ходила на роботу в мініпекарні. В неї проблеми зі спиною, а то цілий день на ногах. Якись з шоколадом, каже, коржики мастили, каже, мо[ж]на здуріти було. А діти ходили в італійську школу. Нічо' не знають абсолютно, рано вставали в 6 годин, в 7 годин там автобус їх возив, то ті діти чотири місяці ледве вибули. [Статус біженців вони отримували?] Ні. [А в Польщі?] У Польщі ми ж не оформляли як біженці. [Допомогу вони надали просто так, бо ви приїхали з України?] Да, просто так надали допомогу, а так, як біженці, ми документів не оформляли ні там, ні там. [Якась допомога, крім грошей, була в Польщі чи ні?] Давали продукти, пасти зубні, мила, порошок, отаке все нам давали. Як приїхали, границю пересікли, то зразу вже поляки там зустрічали, кругом тих волонтерів, було кругом все завалено. І гарячі цево, чаї, все було, дуже гарно принімали поляки. [Це саме поляки волонтери?] Да.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Коли Ви повернулися в Кременець через чотири місяці, яка тут була ситуація?] Ну як, в нас сирени весь час, на день по декілька раз вили. Слухайте, мені дуже було то страшно, бо я приїхала, сама в хаті, а я живу близько коло кладбища, і в мене три роки як помер чоловік. Я першим делом побігла на кладбище, і сирена гуде. Не знаю, що робити, то побігла до хати, звоню до двоюрідної сестри. Боже, що я маю робити, в нас так сирена виє. А вона каже: «А в нас що не гудуть... Закрийся і сиди в хаті». Спочатку, як я приїхала, були дуже часто [сирени]. [Сюди щось потрапляло?] До нас не потрапляло. Десь там на Королевському горіло було трошки, але не знаю що, бо нас тоді ще не було. А так тут нічого пока «тьфу-тьфу» не прилітало.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Скажіть, будь ласка, чи допомагали чимось один одному?] В нас такого не було. [Чи займалися в Кременці волонтерством?] То є волонтерський рух у Кременці. Волонтерський рух є в нас в інституті. [Що саме роблять? Яка допомога від волонтерів?] Вони от є. Я бачила навіть на фейсбуці, дивилася в неділю, що волонтери зібрали гроші, купили машину, і тут в Миколаївському соборі батюшка освятив і машину відправляли на фронт. І вони там всяке роблять, і намазанки, і всьо для солдатів роблять. І загрузили ту машину, і хлопчина молодий поїхав на фронт, а 22го числа там десь на території того педінституту буде ярмарок. Ті гроші, що збирають, то теж для воїнів. [Тобто завтра ярмарок буде?] Так, завтра. У фейсбуці читала, що є дівчата і хрін труть, і якесь м'ясо печуть, і всьо. І наші люди туди, хто що має, все туди ввозять. А вони там вже всьо роблять. [Часто відбуваються такі волонтерські рейси на допомогу?] Я не скажу, бо то треба, знаєте, питатися тих, хто займається. Я що знаю, я таке чула, і то ж бачила як освячували ту машину, то зібрали ті гроші. То треба десь там питати, завтра та ярмарок в них має бути.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Яке зараз ставлення до військових? Таке, як було раніше, чи змінилося сьогодні?] Думаю, напевно, трохи помінялося. Помінялося, бо я то не раз дивлюся, і вже хлопці такі замучені. Вже хтять трохи, щоб другі їх поміняли і нема кому міняти, то страшно. Бо дочка моя робить у воєнкоматі. Вона теж втратила роботу. Бо коли ми поїхали туди, вона робила на почті. Ну, і написала заяву на скільки там, на 10 днів дали за свій рахунок, а потім сказали: «Пиши заяву на звільнення, а як приїдеш, то ми всьо равно своїх будем брати». Як ми вже приїхали, вони їй зовсім друге запропонували. Вона втратила роботу, забрала дітей і поїхала в Італію. Побула чотири місяці, вернулась і зараз працює у воєнкоматі.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Ми бачили дуже багато фотографій у центрі біля пам'ятника Т. Шевченка, на алеї. Це всі місцеві, з Кременця?] Не, це не тільки кременецькі, а й з Кременецького району. Дуже багато [загинув], навіть ото, де Наталка моя робить, в них теж... Він сам вчитель, він бронь мав, міг не йти, але він, тільки почалася війна, він пішов і в них там служив у воєнкоматі. І дуже хтів на офіцера вчитися, дуже хтів. [Він добровольцем пішов?] Так, пішов добровольцем, пішов в кінці жовтня, 23 листопада вже загинув. Такий хороший, що то страшно, ото поховали його, дві неділі [минуло], поки його привезли, десь коло Донецька він загинув. І там, може, один день був на тому фронті, бо поки трошки підучили їх то всьо. Ото таке, ото там той тиждень ховали того Андрія з воєнкомату, а після нього ще трьох, короче, четверо, і всі такі молоді. А останнього ховали ото, коли то, в суботу по-моєму там, то 21 рік. Самий молодший, що в нас був тут, там на площі, і він вже був командиром. Він вчився у воєнному училищі, так і не довчився й пішов добровольцем на фронт. [Панахида відрізняється чимось тепер чи ні?] Не відрізняється, як було, якщо ото кого привозять, то в нас всі зустрічають там наверху, як їхати на Тернопіль, коло «Трьох валетів» [назва закладу]. Їдуть всі туди – до трьох валетів, а дочка моя їздила, як того їхнього з

воєнкомату... І батюшки їдуть з української церкви; людей, каже, було, страшно. А потім їх всіх привозять до нас на площу. І на площі теж коротенька служба. І тоді вже хто куди там, кременецькі, то по кременецьких, а то ще й села ж є. То та громада там по селах, але всьо равно зустрічають всіх коло трьох валетів, як було спочатку.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи змінилося ставлення до церкви московського патріархату з часу широкомасштабного вторгнення?] От знаєте, дивіться, була тут тая, собор московського патріархату, тут в городі. [Ви маєте на увазі Свято-Миколаївський собор?] Центральний, да, московського [патріархату]. І в них договір оренди ще закінчився в лютому 2023 року. Закінчився, і вони всі суди програвали, платили штрафи, батюшки там своє, що мали, позабирали, а тут на території того собору є регентська школа. І перед шостим, перед Миколаєм, поліція всьо, в 6 ранку чи в скільки там їх, короче, виселили тих дітей. І підігнали автобус, і тоді так було холодно, ну, не то, що їх на мороз вигнали, знаєте. Їм сказали сідати в автобус і мали їх в якийсь гуртожиток у нас тут перевезти. Але потім їх прийняв нашій монастир, отут, що коло музею, то теж московський. І тепер, слухайте, ті батюшки, що були в Миколаївському соборі, то вже бачу, перейшли багато сюди в цей собор. І даже багато людей, які ходили в собор, то вже ходять в монастир. [Монастир той, що на території лікарні?] Той, що на території лікарні. Навіть моя знайома, що живе в городі, весь час ходила туди в собор, а я їй кажу: «Слухай, ти ж привикла до тієї церкви ходити, чого тобі в той монастир, а як монастир закриють, куди ти будеш ходити?» А вона каже: «Монастир теж під знаком питання, теж судяться». [Собор відкритий тепер чи ні?] Він відкритий, на Миколая перший раз відкрили, дуже велика служба була, дуже багато людей було, всьо. І тепер служить вже тут кожну неділю. На 10 годин ранку.

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

смт Підволочиськ

*Записала М. Олійник 28 березня 2022 р.
у м. Будапешті (Угорщина)*

*від Ф. О., 1989 р. н,
родом із с-ща Підволочиськ Тернопільського р-ну
Тернопільської обл.*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Ви живете в Угорщині?] Так, уже два роки. [Ви громадянин Угорщини?] Ні, громадянин України. [24 лютого 2022 року, коли почалася війна, Ви були в Будапешті?] Ні, я в цей момент працював в другому місці, це 100 кілометрів від Будапешта. [Можете згадати свої переживання в день, коли почалась війна?] Це було страшно, дуже багато новин, шок був психологічний. Хотілося дуже допомагати людям, і в цей момент я був за 100 кілометрів від Будапешта, але якось хотів допомагати людям. І перше, що зробили, це з директором цього заводу, на якому я працював, почали збирати кошти на допомогу українцям, зробили вайбер-групу. Перша група була, це я її зробив,

називалася «Допомога українцям». То за день, за один день дуже багато людей приєдналося, почали спілкуватися, один одному допомагали: почали допомагати перевозити людей з границі, шукали житло людям. [Це ви самотужки організовували?] Так. Були люди, які, наприклад, готові були фінансувати, були люди, які мали машини, хтось мав житло, і в цій групі всі ділилися, один одному якось допомагали. Наприклад, людина, яка заходила нова, задавали запитання, хто чим міг, тим допомагав. Потім почав розуміти, що можна все більше-більше якось допомагати цьому всьому [волонтерському руху] і приїхав в Будапешт. [Ви створили цю групу і координували її роботу як адміністратор?] Так. Потім приїхав сюди, взяв, що на вулиці Хайош [Центр української культури та документації в Угорщині] ще один є такий центр допомоги, де приймають і відправляють на Україну допомогу. Прийшов сюди. Прийшов і сказав: «Хочу допомагати». Нікого не знав, нічого, почав допомагати, просто приходити. Потім вони [мене] поставили головним на другому поверсі по продуктах сортування. А потім ця дівчина, яка була тут головною, їй потрібно вже було йти на роботу, [то] запропонували мені, [чи] не хотів би я... [Вам довелося звільнитися?] Я звільнився, спочатку на два тижні [брав] відпустку за свій рахунок, а потім звільнився. [Ви звільнилися через волонтерську роботу? Вам своїм рідним треба матеріально допомагати?] Ну, всі в Польщі живуть, сестра там, вся родина в Польщі. В принципі, нічого не треба допомагати їм. [Розкажіть, будь ласка, про ваші особисті враження в перші дні війни, але якщо Ви весь час працювали, то Вам було не до того, щоб стежити за новинами.]. Взагалі не було. Я навіть таке, як фейсбук [не переглядав], тільки месенджер вмикав, бо у мене не було часу в нього заходити дивитись. [Чи є у Вас рідні в Україні?] Мама є, вона живе там в Підволочиську. [Ви з нею тримаєте зв'язок?] Так, там спокійно зараз, але каже розкажує, що дуже-дуже цілими днями літають самоліоти, літаки, невідомо чи ворожі, чи наші. Але військових дій поки немає. [Розкажіть, будь ласка, саме про механізм, як здійснюється волонтерська робота тут в центрі допомоги «Об'єднання українських волонтерів Угорщини»?]. Ну, люди привозять допомогу, взагалі всі привозять: і угорці, і китайці, з усіх країн. [Через фейсбук люди дізнаються про ваш центр?] З Іспанії до нас привозили, у фейсбуці у нас така ж група, і називається «Об'єднання українських волонтерів в Угорщині», так і група називається наша. [Розкажіть, будь ласка, як Ви комунікуєте із суспільством?] Фейсбук, у нас є група. Ще є група у вайбері, зараз вона вже ліміт [набрала], максимальна кількість людей, то ми відкрили ще в телеграмі. Там теж називається «Волонтери. Хайош утца 1» [оригінальна назва групи угорською мовою]. Ці групи зроблені для волонтерів. Люди, які приходять, хочуть нам допомагати чимось. Ну, вони ж не можуть бути всі постійно тут, але, наприклад, коли ми грузимо фури, буси, то я в цій групі пишу, що потрібні хлопці, щоб максимально там прийшли. Тоді хлопці всі приходять. Наприклад, якщо дуже багато одяжі на низу [поверх на один рівень нижче першого поверху в приміщенні], треба сортувати, то пишу, що багато одяжі, дівчата приходять сортують. Для того, щоб 250 чоловік не

було тут, вони приходять, коли треба щось, ну, це робота, яку треба зробити. [Це логістика організації процесу в міру того, як виникають потреби?] Так. Наприклад, це така загальна група, потім на кожному з поверхів [центру допомоги] теж є свої групи. Наприклад, рецепція має свою групу, їхній поверх має свою, нижній свою. Це вже для того, щоб знати, хто буде завтра [працювати в центрі]. Точно є постійні волонтери, які кожного дня приходять; ми робимо графіки, щоб завжди на кожній з позицій, щоб завжди хтось був, робимо такі графіки. Кожен вже знає, що, наприклад, такі – такої, він – такою [датою виходить]. Ну, завжди мусить бути хтось. Основна частина – це українці, які працюють в Угорщині. Громадянство є різне, є такі, що вже приїхали, ну, коли почалася війна, сюди. Вони мають житло, але не мають ні роботи, нічого, допомагають також. [Розкажіть, будь ласка, які види допомоги надає ваш волонтерський центр?] Допомагаємо у даний момент, видаємо соцпакети. Соцпакети – це одяг, дитяче харчування, памперси, іграшки для дітей, гігієнічні засоби для дорослих, для дітей також харчування. Ми видаємо пакети окремо, всі ці продукти відправляємо в Україну. Ми вже дев'яту фуру відправили в Україну. [Ми користуємось] платформами комунікаційними – «Фейсбук», «Телеграм-канал». Ми вже маємо списки на різних мовах: що ми потребуємо найбільше, чого нам треба, щоб приносили люди, які хочуть допомагати. Ми даємо ці списки сразу зроблені на різних мовах. Люди з різних країн приходять, щоб вони все розуміли. Ну, і люди, по мірі можливості, так передавали би, щоб вони мали розуміння того, що ми потребуємо, що нам потрібно. Щоб ми могли, наприклад, існувати і допомагати. Друге, ніби список наших потреб означає те, що потрібно, наприклад, передати в Україну. В нас є вже логісти, які цим займаються. Я цим не займаюся, ну, я не знаю, в мене робота тут. Минула фура поїхала на Запорізький військовий госпіталь, це два дні тому туди поїхали. Відправили одяг, відправили продукти харчування. Все, що було відправлено, ліки, ну, багато потребують ліків. [Як в Угорщині можна придбати ліки? Чи потрібно замовляти рецепти?] Всі ліки, які просто можна вільно купити, але це переважно от дитячі ліки або слабкі ліки. [Будь ласка, розкажіть як Ви обслуговуєте людей у волонтерському центрі?]. Просто людина знає, що на вулицю Хайоша один можна прийти. От заходить людина, далі вона зустрічає людей, які на рецепції, ну, запитується, [ми говоримо]: «Чим ми можемо допомогти?». Тому що невідомо, чи людина прийшла волонтерам допомагати чи за потребами, ну, наші волонтери спілкуються з людьми. Якщо людина прийшла по допомогу, то вона заповнює анкету. Об'ясню для чого ця анкета зроблена, для того, щоб ми могли допомагати людям, дітям більше і жінкам, які приїхали вже після початку військових дій. Наприклад, [є такі], які тут рік чи два і роблять на роботі, а прийшли. Наприклад, ми противники того, що б чоловіки, які перетнули кордон після початку військових дій, щоб їм допомагати. Молоді хлопці теж були, ми рахуємо, [якщо] вони приїхали сюди, в них були гроші заплатити на границі за проїзд. Тобто такі випадки все одно є, вони зустрічаються, і після вісімнадцяти років все одно попадаються. Розуміє-

те, що виходить те, що ніхто не може це перевірити, але те, що ходять через людей отакі розмови. Була «історія жива» в Мукачеві, здається, жінка везла чоловіка в багажнику. [Виходить, ви не обслуговуєте чоловіків призовного віку.] Тоді люди пишуть, що їм потрібно, список потреби. Ми рекомендуємо писати, ну просимо завжди писати все, що потрібно, що у нас є, ми дамо. Наприклад, більш так детально писати того, що, наприклад, там кофти жіночі та чоловічі у розмірі, який може бути. Список дають волонтеру, який на рецепції, а це передає вниз дівчатам вже другий, які там [внизу на поверх нижче] вже чекають на цей список і складають [потрібні речі]. Вони збирають, все підбирається, і взуття в тому числі, потім виносять людині. Людина далі переглядає, міряє. Потім вони це все отримують. [Ви можете допомогти знайти житло людині?] Підтримку колцентру, який шукає житло. Реально за години дві-три знаходять собі житло. Це дуже класно було, в мене багато знайомих в Угорщині користувалися ним, і по всій Угорщині знаходили [житло]. Але зараз [колцентр] закритися. Всі дуже тяжко перепрацювали, вони там по двадцять одній [годині на] день працювали. Недавно якраз з ними спілкувався, познайомився, говорили, це був капець, просто шість чоловік цілодобово сиділи шукали квартири. Зараз немає [цього центру], ну такі центри є. Але люди самі шукають, роблять запити в інтернеті, напевно. Ще роздруковані, наприклад, списки сайтів, на яких можна самому шукати цю квартиру. Ну, наприклад, медицину [медикаменти збираємо]. Також людям до соцпаketу не видаємо [медикаменти] того, що ми всю медицину [медикаменти] стараємося максимально збирати і відправляти в Україну, де більше потрібно. Але є також сайти, от уряд відкрив гарячу лінію допомоги. Треба консультація на українській мові, тобто вони допомагають з рецептами, допомагають сказати, де можна це купити, чи потрібно рецепт, чи не потрібно, яке лікарство, такі консультації проводять. [Скажіть, будь ласка, у Вас є друзі серед угорців, Ви контактуєте?] Ну як воно є. Ну, дивіться, є якісь доброзичливі і недоброзичливі угорці, ну, так само угорці, які відносяться до цього з розумінням і допомагають, є противники. Місто Веспрем, вони збирали гроші бусами, привозили до нас, а зараз получилось так, що там тож відкрили волонтерський центр, і вони вже сюди не возять, уже туди возять ближче, для чого їздити [сюди]. Тож тут помагали добре. Були такі, що пропонували житло, що казали, що у них можуть поселятися. Були хлопці, тож угорці приходили, але вони тільки приймають жінок з дітьми, і все. Ну, чоловіків ніяк не приймають, вагітних жінок, вагітних і жінок з дітьми. [Скажіть, будь ласка, Ви весь час у роботі, як Вам тут оплачувати житло?]. Мексиканці друзі, з якими я дружу один-два тижні, я поселився в них же, за житло не плачу нічого. [Ваша думка про очікувану ситуацію в Україні.] Ну, очікування... ну треба, я завжди думаю, що реалістом [треба] буди. Я думаю, все погано воно розвивається, і це затягнеться надовго, щоб хто не говорив. Уявіть, які зараз вже нанесли збитки Україні, тільки якщо зараз закінчити це все, скільки років треба, щоб все відстроїти! Я думаю, що це дуже, дуже тяжка ситуація, але треба й позитивно якось [сприймати], все буде до-

бре. Це добре, коли вже постане проблема відбудови, це вже будуть щасливі дні. [Ви вірите в перемогу України?] Звичайно. [Проте є ще й інший бік – наскільки?] Як швидко вона буде? До нас приїжджала з Києва, я навіть скажу як є, хто приїжджав, скажу Оксана Мазур. Легендарна людина, мати-героїня, військовий психолог, чотири роки на фронті, пройшла Дебальцево, Іловайськ. Приїжджала сюди і в такій позитивній ноті сказала: «Я, Олег, їду. Через десять днів подзвоню до тебе, вже буде кінець війни». Ну я думаю, що це не станеться, вона не подзвонить, я думаю, що це буде довго. Просто я думаю, що це просто всім вигідно, тому що це велике відмивання грошей, війна – це великий ресурс, не вигідно нікому її просто зупиняти. [На Вашу думку, хто винен, що війна почалась?] Політики. Є клани, великі клани, які правлять світом. І це називається «масонське ложе». Вони взагалі, в них дев'яносто п'ять відсотків Америки. Багато прочитав про ці сім'ї [з масонської ложі], як вони живуть, як вони взагалі заробляли гроші. [Яке Ваше ставлення до росіян тепер?] Не знаю, в мене таке якось, [що] ми всі люди якось, ну я не знаю, я не спілкуюсь з російськими [людьми]. В нас є хлопець Андрій, який з росії, з Петербурга, він говорив українською мовою. Приїхав сюди, прийшов до нас волонтером і допомагає, нічого російська людина. Ну, як я можу висловитись проти нації. Я не думаю, бо ну є різні люди, одні якісь хочуть доброго зробити. Другі так, я думаю, що там, наприклад, в росії дуже ця інформаційна пропаганда цього всього. У них зовсім інакше психологічне ставлення до цього всього, їм там значають [як думати]. Я не думаю, що це настільки нація погана, яка хоче винищити другу націю, ну, якось я так думаю, що це не так. Є дівчата, які от вони тут у нас, то дівчата з росії, але які скриваються, нікому не розказують, ну, не хочуть афішувати, щоб на них там не дивилися чи не казали «москалі», то приходять волонтерами, допомагають. Життя воно таке дуже різнопланове. [Я бачу тут написано «Фундація греко-католицької церкви». Яка їхня участь в цьому волонтерському процесі?] Це він [священник греко-католицької церкви] і заснував цей центр «Об'єднання українських волонтерів Угорщини». Об'єднання українських волонтерів Угорщини – це насправді організація під егідою греко-католицької церкви, але до волонтерів беруть не тільки тих, хто відвідує греко-католицьку церкву, наприклад, православні є. Навіть в нас є люди, які протестанти. Отець Дем'ян ставиться до людини, незалежно від її віри, дуже лояльно, [він] дуже добра людина. Кожного він розуміє, що в кожного є свій світогляд, але ми, наприклад, зараз робимо одну справу. В нас немає різниці, якої ти віри чи ще щось. [Розкажіть, будь ласка, як відбувається самоврядування всередині вашої волонтерської громади?] Ну, наскільки все зроблено, що вже всі все знають. Приходять і нові люди, які не знають, їм показують. А ось на останніх, наприклад, якщо там Андрій, він робить низу, то він ніколи наверх не йде. Вже настільки все зроблено, ну, вже так. Ну, якби постійцям [постійним волонтерам] нікому нічого не треба говорити, кожен своє знає, що робити. [Ви координуєте роботу по всіх поверхах?]. Зараз волонтери, наприклад, ми обговорюємо все завжди,

куди машина їде. Вечором можемо сісти собі вже, коли людей нема, всі тут сидимо на рецепції, щось там розказуємо, хто що там бачив, що робив, що за день сталося. Бувають якісь особливі випадки, що розповідають, про яке спілкування чи якусь історію. Бувають якісь незадоволені люди, от яким дуже важко. [Хто найчастіше до Вас звертається?] Сім'ї приходять по вісім чоловік, приходять все жінки переважно, от була недавно жінка. Ми почали з нею говорити, коли вона сказала, що у неї дев'ять дітей, я тоді зрозумів, що їй потрібно всього. Були такі моменти, що доводилося психологічну допомогу [надавати]. Це була жіночка, працювала на рецепції один день, вона там стояла, починає плакати, просто ніхто нічого [їй] не говорив, починає плакати. Ми підходимо: «Що сталося?» Вона не розказала, але її заспокоїли. Багато людей в кухні сиділи, плакали ті, що з Харкова. Ситуація така сталася, вони прийшли до нас на кухню, щось малий, ну, дитина гралася телефоном. Хтось попросив зробити тихіше, а в нього зрив, вони вибігають на двір, починають плакати, ми довго заспокоювали. Ну, якось я не думаю, що там сильно обіда за телефон. Просто це якась точка кипіння дійшла. Була історія. На вокзалі в нашу групу написа-

ли, що потрібна допомога, приїхала сім'я. Дідо з бабцею і троє дітей, одна дитина інвалід і епілепсія. Це було дуже емоційно, бо волонтерка каже, як побачили діти з бабцею сидять, вона плаче, діти плачуть. Він не знає, що з ним робиться. Наприклад, дідусь, бабця, а тато з мамою трьох дітей померли. Розказують, що все розбомбили, що нічого нема. Але, з іншого боку, щоб у людини теж дах не поїхав від дуже-дуже складних умов, ну, психологічно так складно. Ну, можливо, якби були якісь такі допомоги, у нас такого немає. Якось, наприклад, Отець Дем'ян запропонував нам хоча б раз в тиждень робити такі... як це? Для духовної віднови, щоб хоча б розвіятися від цього всього. На природу піти десь, десь поспілкуватися з волонтерами. Разом всі ходили. У нас там багато фотографій. Духовної віднови. Ми один раз тільки поки що робили, завжди багато роботи. Ми навіть графік хотіли зробити хоча б субота-неділя робити з десятої до сімнадцятої. Ми скоріше робимо до двадцятої. Раніше чим дев'ять звідси не виходили ніколи. [Назвіть, будь ласка, три бажання, про здійснення яких мрієте.] Я якось рівно ставлюсь до всіх людей. Кожен має якесь право на життя на існування, а не таке винесення. Мир у всьому світі.

**1. Війна очима дітей в евакуації. м. Долина Івано-Франківської обл.
Листопад 2022 р. Світлина О. Коломийчука**

**2. Один з брелоків, виготовлених дітьми для бійців.
м. Кам'янець-Подільський
Хмельницької обл.
Вересень 2022 р.
Світлина О. Таран**

**3. Збір та доставка подарунків дітям
Херсонщини до Дня святого
Миколая.
Волонтери
БО «Захисти
Хмельниччину».
2022 р. Світлина
К. Детковського**

**4. Пам'ятник святому Миколаю, перетворений на «ялинку незламності».
м. Миколаїв. 2022 р. Світлина Л. Тищенко**

**5. Реконструкція дитячого побуту
в умовах евакуації залізничним транспортом.
м. Київ, залізничний вокзал «Південний».
Липень 2022 р. Світлина О. Коломийчука**

**1. Допомога
постраждалим
унаслідок підриву
Каховської ГЕС.
2023 р. Світлина
Ю. Комісарової**

1

**2. Паски для внутрішньо
переміщених осіб.
м. Івано-Франківськ.
2022 р.
Світлина з архіву
О. Калиняк**

2

**3. Гуманітарний
хаб для вимушених
переселенців.
Волонтерський центр
«Пункт координування
дій». м. Долина Івано-
Франківської обл.
Листопад 2022 р.
Світлина
О. Коломийчука**

3

4

**4. Котли для внутрішньо
переміщених осіб
та постраждалих
унаслідок підриву
Каховської ГЕС. 2023 р.
Світлина Ю. Комісарової**

5

**5. Формування гуманітарної допомоги населенню
Херсонщини. с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл.
2023 р. Світлина з архіву Л. Прядко**

1. Новорічні подарунки для дітей із «червоних зон» на Сході. с. Білогородка Бучанського р-ну Київської обл. 2022 р. Світлина Ю. Комісарової

2. Гуманітарний продуктовий набір. с. Заводське Конотопського р-ну Сумської обл. 2022 р. Світлина Н. Литвичнук

3. Формування гуманітарної допомоги населенню Херсонщини. м. Київ. 2023 р. Світлина з архіву Л. Саучан

4, 5. Продаж випічки на Кролевецькому ярмарку з метою збору коштів на потреби ЗСУ. Світлини Д. Гремедчук

6. Гуманітарна допомога від Центру української культури та комунікації. м. Будапешт (Угорщина). 2022 р. Світлина М. Олійник

7. Закриття місць прильотів у Медичному комплексі Салтівського житлового масиву. м. Харків. БФ «Відбудуємо Харків разом». 2023 р. Світлина з архіву В. Сушко

1

**1. Плетіння маскувальної сітки.
м. Київ. 2023 р.
Світлина М. Олійник**

3

**3. Ремонт військової техніки
волонтерами. м. Київ. 2024 р.
Світлина з архіву А. Страннікова**

**5. Маскувальна сітка,
виготовлена в м. Рівному. 2023 р.
Світлина з архіву Ю. Вишницької**

2

**2. Автомобільні шини для фронту від волонтерів.
м. Стрий Львівської обл. 2023 р.
Світлина Ю. Бецко**

4

**4. Технічне обслуговування автомобіля після
виконання бойових завдань. 2024 р.
Світлина з архіву Ю. Комісарової**

5

1, 2. «Кікімори». 2023–2024 рр.
Світлина надані військовослужбовцями ЗСУ

3. «Кікімора», виготовлена в
м. Рівному. 2023 р.
Світлина з архіву Ю. Вишницької

4. «Кікімора». м. Рівне.
2023 р. Світлина з архіву
Ю. Вишницької

5. Маскувальні сітки
від МБФ «Всі наші».
с. Білогородка
Бучанського р-ну
Київської обл. 2024 р.
Світлина з архіву
Ю. Комісарової

6. Плетіння маскувальної
сітки. м. Рівне. Світлина
з архіву Ю. Вишницької

1

**1. FPV-дрони, зібрані волонтерами для ЗСУ.
МБФ «Всі наші». м. Одеса. 2024 р.
Світлина з архіву Ю. Комісарової**

2

**2, 3. FPV-дрони,
придбані за
кошти, зібрані
на благодійному
ярмарку. 2023 р.
Світлину надано
військово-
службовцями ЗСУ**

3

4

**4. Допомога від волонтерів.
Східний напрямок. 2023 р.
Світлину надано військово-
службовцями ЗСУ**

5

6

7

**7. Маскувальна сітка.
Східний напрямок.
2023 р. Світлину надано
військовослужбовцями ЗСУ**

**5, 6. Газові пальники,
придбані волонтерами для
бійців на фронт. Херсонщина.
2023 р. Світлини з архіву
Ю. Комісарової**

1. Тактичні аптечки для потреб ЗСУ, передані волонтерами БО «БФ "Поділись ІФ"». 2022 р. Світлина з архіву О. Коломийчука

2. Тактична аптечка для підрозділу на фронт. 2023 р. Світлина з архіву Ю. Комісарової

4. Виготовлення окопних сірників. м. Вінниця. 2023 р. Світлина В. Кітриш

3. Тактичні аптечки. м. Стрий Львівської обл. 2024 р. Світлина Ю. Бецо

5. Пічка для ЗСУ. с. Білогородка Бучанського р-ну Київської обл. 2023 р. Світлина з архіву Ю. Комісарової

6. Патріотичний оберіг, зроблений дітьми. Київщина. 2023 р. Світлина надана військовослужбовцями ЗСУ

7. Автомобільні шини для мобільної групи ППО на Київщині від волонтерів. 2023 р. Світлина з архіву Ю. Комісарової

1

2

**1, 2. Вітамінізовані протизастудні суміші для захисників.
с. Білогірська Бучанського р-ну Київської обл. 2023 р.
Світлина Ю. Комісарової**

3

**3. Шкарпетки для
військовослужбовців.
с. Білогірська Бучанського р-ну
Київської обл. 2023 р.
Світлина Ю. Комісарової**

4

**4. Пакування наборів для воїнів ЗСУ. м. Вінниця. 2022 р.
Світлина М. Швеця**

5

**5. Окопні свічки
від волонтерів
БО «Милість».
м. Городенка Івано-
Франківської обл.
2023 р. Світлина
О. Коломийчука**

6

**6. Волонтерська
допомога.
с. Білогірська
Бучанського р-ну
Київської обл. 2023 р.
Світлина з архіву
Ю. Комісарової**

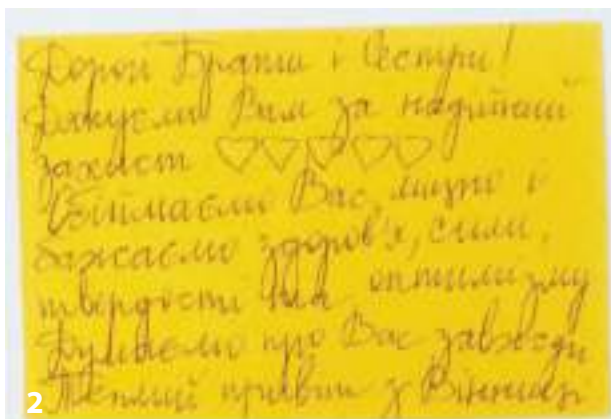
**1. В'язані шкарпетки
для військових. м. Вінниця.
2023 р. Світлина А. Яценко**

**3. Окопні свічки.
м. Стрий Львівської обл.
2023 р. Світлина Ю. Бецко**

**5. Окопні свічки.
м. Вінниця.
Світлина з архіву М. Швеця**

**2. Записка для
військових.
м. Вінниця.
2023 р. Світлина
Н. Мадіянської**

**4. Підготовка
матеріалу для
маскувальних
сіток. м. Вінниця.
Світлина з архіву
М. Швеця**

**6. Набори для
поранених
бійців. Волонтери
БО «Захисти
Хмельниччину».
м. Хмельницький.
6 грудня 2022 р.
Світлина з архіву
К. Детковського**

1. Сувеніри для військових, виготовлені дітьми. м. Городенка Івано-Франківської обл. 2023 р. Світлина О. Коломийчука

2. Місце комплектації медикаментів для осіб в окупації та військовослужбовців. Волонтерський центр «Пункт координування дій» у м. Долині Івано-Франківської обл. Листопад 2022 р. Світлина О. Коломийчука

3. Виготовлення національних оберегів. с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл. 2023 р. Світлина з архіву Л. Прядко

4. Патріотичні обереги для ЗСУ від дітей. с. Білогородка Бучанського р-ну Київської обл. 2023 р. Світлина Ю. Комісарової

5. Продовольча допомога для ЗСУ від мешканців с. Колінки Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. Грудень 2023 р. Світлина з архіву В. Богуславської

6. Випічка для захисників. с. Білогородка Бучанського р-ну Київської обл. 2024 р. Світлина з архіву Ю. Комісарової

1, 2. Тушкованки, передані волонтерами
Городенківщини для ЗСУ.
с. Дубки Коломийського р-ну
Івано-Франківської обл. 2022 р.
Світлина з архіву В. Богуславської

3. Домашня випічка для воїнів.
ВО «Українська хата».
с. Репужинці Коломий-
ського р-ну Івано-Франків-
ської обл. 2023 р. Світлина
з архіву В. Богуславської

4. Паски
та бабки «Покут-
ської пекарні»
для воїнів ЗСУ.
м. Городенка
Коломий-
ського р-ну
Івано-Фран-
ківської обл.
Квітень 2023 р.
Світлина з архіву
В. Богуславської

5. Печиво для захисників.
с. Білогородка Бучанського р-ну
Київської обл. 2022 р.
Світлина Ю. Комісарової

6. Випікання
печива для
воїнів ЗСУ. ВО
«Українська
хата».
с. Репужинці
Коломий-
ського р-ну
Івано-Фран-
ківської обл.
Липень 2023 р.
Світлина з архіву
В. Богуславської

1. Дитячий вертеп при парафії Преображення Господнього під час збору коштів для потреб ЗСУ. Січень 2023 р. с. Рожнів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Світлина А. Сорохан

2. Шеврони. Подарунок військових для волонтерів Городенківщини. Травень 2023 р. Світлина з архіву В. Богуславської

3. Авто після обстрілу для збору коштів на потреби 86-го батальйону ТрО. БО «Захисти Хмельниччину». м. Хмельницький. 2023 р. Світлина К. Детковського

4. Автомобіль, придбаний БО «БФ «Волонтери Городенківщини»» для потреб ЗСУ. Липень 2023 р. Світлина з архіву В. Богуславської

5. Автомобілі для захисників на Схід. с. Святопетрівське Бучанського р-ну Київської обл. 2023 р. Світлина з архіву Ю. Комісарової

**1. Дорога на Херсон. Волонтери БО «Захисти Хмельниччину». 18 листопада 2022 р.
Світлина К. Детковського**

**2. Збір пластикових кришок для перероблення на потреби ЗСУ.
с. Білогородка Бучанського р-ну
Київської обл. 2024 р.
Світлина Л. Тарасенко**

**3. Забіг «Крок до перемоги»
з Мариною Бех-Романчук. Волонтери
БО «Захисти Хмельниччину».
14 жовтня 2022 р. м. Хмельницький.
Світлина К. Детковського**

**4, 5. Благодійний захід. с. Гореничі Бучанського р-ну Київської обл. 2023 р.
Світлина Ю. Комісарової**

1. Мітинг на підтримку України. м. Париж (Французька Республіка). Листопад 2022 р. Світлина І. Коваль-Фучило

2. Акція протесту проти геноциду українців. 7 квітня 2022 р. м. Будапешт (Угорщина). Світлина М. Олійник

3. Акція проти війни. м. Будапешт (Угорщина). 2022 р. Світлина М. Олійник

4. Мітингувальники в м. Будапешті (Угорщина). 2022 р. Світлина М. Олійник

5. Урочиста хода до Дня Незалежності України. 24 серпня 2023 р. м. Гельсінкі (Фінляндська Республіка). Світлина І. Коваль-Фучило

1. Мурал на фасаді міського центру культури і дозвілля «Кнежа». м. Охтирка Сумської обл. 19 серпня 2023 р.
Світлина Н. Литвинчук

2. Патріотичний мурал на стіні школи. м. Київ. 2023 р.
Світлина О. Таран

3. Мотиваційні аматорські відозви на будинках Києва. 2022 р.
Світлина О. Таран

4. Патріотичний малюнок. м. Полтава. 2022 р. Світлина М. Олійник

5. Мурал на стіні житлового будинку на честь Гузовського Олександра Валерійовича, який прожив у ньому все своє життя, та в пам'ять про полеглих воїнів міста. м. Южноукраїнськ Вознесенського р-ну Миколаївської обл. 2 грудня 2023 р.
Світлина Л. Слободянюк

**1. Пантеон національної пам'яті. м. Конотоп Сумської обл.
1 липня 2022 р. Світлина Н. Литвичнук**

**2. Меморіальна дошка
на честь загиблого героя
на стіні закладу,
де він навчався.
м. Южноукраїнськ
Вознесенського р-ну
Миколаївської обл.
2 грудня 2023 р.
Світлина Л. Слободянюк**

**3. Меморіальна стіна «Безсмертні герої Охтирщини»,
встановлена в пам'ять про загиблих у російсько-українській
війні захисників. м. Охтирка Сумської обл. 19 серпня 2023 р.
Світлина Н. Литвинчук**

**Пам'ятник Т. Шевченку та Стела героїв. м. Чернівці.
22 листопада 2023 р. Світлина Н. Литвинчук**

**5. Меморіал на Майдані
Незалежності. м. Київ.
2023 р.
Світлина О. Таран**

1. Меморіал. Коломийський р-н
Івано-Франківської обл. Квітень 2022 р.
Світлина Л. Босої

2. Пластун біля могили загиблого воїна.
м. Стрий Львівської обл. 2023 р.
Світлина з архіву Ю. Бецко

3. Меморіал
полеглим
воїнам на
Ірпінському
кладовищі.
Червень
2022 р.
Світлина
Л. Босої

5. Цифрова
«Книга пам'яті»
на інформаційному
терміналі.
Меморіальний
комплекс
захисникам України.
м. Южноукраїнськ
Вознесенського р-ну
Миколаївської обл.
2 грудня 2023 р.
Світлина
Л. Слободянюк

4. Меморіальний комплекс захисникам України.
м. Южноукраїнськ Вознесенського р-ну Миколаївської обл.
2 грудня 2023 р. Світлина Л. Слободянюк

**1, 2. Прощання з українськими воїнами. м. Київ. 2023 р.
Світлина М. Олійник**

**3. Поминальний обід
по загиблому воїну
Куцелю Сергію.
Нагороджений Орденом
«За мужність» III ступеня
(посмертно).
м. Київ. 2023 р.
Світлина О. Таран**

**4. Сектор військових поховань. Лісове кладовище. м. Київ.
2023 р. Світлина Н. Стішової**

**5. Фрагмент
колумбарію
Лук'янівського
кладовища. м. Київ.
2023 р. Світлина
О. Таран**

**6. Поховання загиблих
захисників України.
Південне кладовище.
м. Київ. Травень
2023 р. Світлина
О. Таран**

1

2

3

1. Могила захисника України. с. Бровки Бердичівського р-ну Житомирської обл. 2023 р. Світлина О. Таран

2. Могила захисника України. смт Гришківці Бердичівського р-ну Житомирської обл. 2023 р. Світлина О. Таран

3. Могила Героя України. смт Гришківці Бердичівського р-ну Житомирської обл. 2023 р. Світлина О. Таран

5

4

4. Ірпінське кладовище. Червень 2022 р. Світлина Л. Босої

5. Пам'ятник загиблим військовослужбовцям. Східний напрям. 2024 р. Світлина Ю. Комісарової

6

6. Поховання захисників України на Лук'янівському кладовищі. м. Київ. 2023 р. Світлина О. Таран

1. Автомобіль «швидкої допомоги», пошкоджений у зоні бойових дій. Східний напрямок. 2024 р. Світлина Ю. Комісарової

2. Наслідки ворожого обстрілу. м. Херсон. Січень 2023 р. Світлина Ю. Білої

4. Наслідки російської атаки. м. Київ. 2023 р. Світлина М. Олійник

3. Закриття вікон у Медичному комплексі Салтівського житлового масиву. м. Харків. Січень 2023 р. Світлина В. Сушко

5. Пошкоджена будівля. м. Буча Київської обл. Вересень 2022 р. Світлина Л. Босої

**1. Зруйнований будинок. м. Бородянка Київської обл.
Червень 2022 р. Світлина З. Куценко**

**2. Будівля Миколаївської обласної
державної адміністрації після
ракетного удару. м. Миколаїв.
2022 р. Світлина Л. Тищенко**

**3. Багатоквартирний
будинок, який
неодноразово
обстрілювали
російські військові
під час окупації
міста в лютому-
березні 2022 р.
м. Тростянець
Сумської обл.
Світлина
Н. Литвинчук.
21 серпня 2023 р.**

**4. Наслідки удару російської ракети по житловій
забудові 5 березня 2022 р. м. Біла Церква Київської обл.
Світлина М. Кравченка. 20 березня 2022 р.**

**5. Обстріляний армією рф багатоквартирний будинок.
м. Рубіжне Луганської обл. 2022 р.
Світлина Н. Житлової**

**1. Житловий будинок після обстрілу. м. Херсон.
Січень 2023 р. Світлина Ю. Білої**

**3. Руйнування житлового будинку. Східний
напрямок. 2024 р. Світлина Ю. Комісарової**

5

**2. Руїни. м. Бородянка.
Червень 2022 р. Світлина З. Куценко**

**4. Руйнування багатоквартирного
житлового будинку. м. Оріхів
Запорізької обл. Березень 2024 р.
Світлина В. Волошина**

**5. Зруйновані будинки.
м. Рубіжне Луганської обл. 2022 р.
Світлина Н. Житлової**

1. Зруйнований будинок. с. Благодатне Миколаївського р-ну Миколаївської обл. 2024 р. Світлина А. Солопаки

2. Зруйнований будинок. с. Посад-Покровське Херсонського р-ну Херсонської обл. 2023 р. Світлина Ю. Комісарової

3. Залишки руїн будівлі Охтирської міської ради після авіабомбардування міста російською авіацією в березні 2022 р. м. Охтирка Сумської обл. Світлина Н. Литвинчук. 21 серпня 2023 р.

4. Залишки руїн. с. Киселівка Миколаївського р-ну Миколаївської обл. 2024 р. Світлина А. Солопаки

5. Зруйнований автомобільний міст. Північ Київщини. 4 квітня 2022 р. Світлина Л. Настенко

**1. Зруйнована школа.
м. Оріхів Запорізької обл.
Березень 2024 р.
Світлина В. Волошина**

**2. Зруйнована школа.
с-ще Первомайське
Миколаївського р-ну
Миколаївської обл. 2024 р.
Світлина А. Солопаки**

**3. Зруйнована будівля.
м. Ізюм Харківської обл.
2024 р. Світлина
Ю. Комісарової**

**4. Знищений автомобіль.
Східний напрямок. 2024 р.
Світлина Ю. Комісарової**

**5. Знищена техніка рф біля зруйнованого об'єкта.
м. Бородянка Київської обл. 5 квітня 2022 р.
Світлина Л. Настенко**

**6. Зруйнована будівля.
м. Херсон.
2024 р.
Світлина
Ю. Комісарової**

**1. Зруйнована вулиця. с. Благодатне Миколаївського р-ну
Миколаївської обл. 2024 р. Світлина А. Солопаки**

**2. Зруйнований
залізничний
вокзал.
м. Костянтинівка
Донецької обл.
2024 р.
Світлина
Ю. Комісарової**

**3. Вибиті
шибки після
ракетного
обстрілу
центру
столиці.
2022 р.
м. Київ.
Світлина
О. Таран**

**4. Вибиті вікна
внаслідок
бойових дій.
Залізничний
вокзал. м. Херсон.
2024 р. Світлина
Ю. Комісарової**

**1. Торговельні будівлі на вокзальній площі, зруйновані під час бойових дій у лютому-березні 2022 р. м. Тростянець Сумської обл. 21 серпня 2023 р.
Світлина Н. Литвинчук**

**2. Руїнування після обстрілів. с. Бишів Фастівського р-ну Київської обл.
Березень 2022 р. Світлина Л. Пономар**

3. Зруйнований багатоквартирний будинок під час окупації міста в лютому-березні 2022 р. м. Ірпінь Київської обл. Світлина з архіву Л. Босої

1

1. Руїни будівлі Центрального універмагу після авіабомбардування міста російською авіацією в березні 2022 р.

**м. Охтирка Сумської обл. 19 серпня 2023 р.
Світлина Н. Литвичнук**

2

2. Руйнування в м. Оріхові Запорізької обл. Березень 2024 р. Світлина В. Волошина

3

3. Центр міста після обстрілу, м. Херсон. 12 січня 2023 р. Світлина Ю. Білої

4

**4, 5. «Кладовище» розстріляних автомобілів поблизу м. Ірпінь. Червень 2022 р.
Світлини Л. Босої**

5

1. Прапор з патріотичними гаслами. с. Чернобаївка Херсонського р-ну Херсонської обл. 2024 р. Світлина Ю. Комісарової

2. «Символ незламності». м. Костянтинівка Донецької обл. Січень 2024 р. Світлина Ю. Комісарової

3. Меч, на якому розміщено жетони загиблих воїнів. м. Павлоград Дніпропетровської обл. 2024 р. Світлина Ю. Комісарової

4. Пошкоджений пам'ятник Т. Шевченку. м. Бородянська Київської обл. 2022 р. Світлина З. Куценко

5. Оборонні конструкції «зуби дракона». Запорізький напрям. Березень 2024 р. Світлина з архіву В. Волошина

6. Дорогою на Схід. Грудень 2023 р. Світлина надана військово-службовцями ЗСУ

**Мобільна група ППО. Таврійський напрямок.
Лютий 2024 р. Світлина з архіву В. Волошина**

**Захисні військові споруди ЗСУ.
Таврійський напрямок.
Березень 2024 р.
Світлина з архіву В. Волошина**

**Бойова робота артилерійської бригади ЗСУ.
Таврійський напрямок.
Лютий–березень 2024 р.
Світлини з архіву В. Волошина**

**Залишки ракети
«Точка-У». м. Павлоград
Дніпропетровської обл. 2024 р.
Світлина Ю. Комісарової**

**Приліт російського снаряду.
с. Кам'янське Мелітопольського р-ну
Запорізької обл. Березень 2024 р.
Світлина з архіву В. Волошина**

**Знищена БМП. м. Бородянка Київської обл.
5 квітня 2022 р. Світлина Л. Настенко**

**Виставка знищеної техніки
російських окупантів на Михайлівській
площі. м. Київ. 29 травня 2022 р.
Світлина О. Таран**

**Знищена російська техніка. смт Велика
Димерка Броварського р-ну Київської обл.
2022 р. Світлина О. Денисенка**

**Знищена техніка ворога. Харківщина.
18 листопада 2022 р.
Світлина Л. Іваневич**

**1. Розбитий танк біля м. Слов'янська
Донецької обл. 2024 р.
Світлина Ю. Комісарової**

**2. Знищена техніка ворога. Харківщина.
18 листопада 2022 р.
Світлина Л. Іваневич**

**3. Виставка
знищеної
військової техніки
рф. День Києва,
Михайлівська
площа. м. Київ.
2022 р.
Світлина О. Таран**

**4, 5. Знищені танки окупантів. с. Липівка Бучанського р-ну Київської обл.
14 травня 2022 р. Світлина О. Добривечора**

**1. Кияни перечікують «повітряну тривогу» в метро. м. Київ. 2022 р.
Світлина О. Макарової**

**2. Протитанкові «їжаки». м. Київ.
Весна 2022 р.
Світлина
О. Таран**

**3. Інсталяція в пам'ять про українських дітей, убитих російськими окупантами.
м. Київ. 2023 р. Світлина О. Таран**

**4. Пам'ятник Михайлу Грушевському в захисній конструкції. м. Київ. 2022 р.
Світлина О. Таран**

**5. Захищений мішками з піском пам'ятник княгині Ользі, святому апостолу Андрію Первозваному та просвітителю Кирилу і Мефодію. м. Київ. 2022 р.
Світлина О. Таран**

**6. Пам'ятник Івану Мазепі. День вишиванки. м. Полтава. Травень 2022 р.
Світлина Л. Тищенко**

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Харків

*Володимир Скляр, автоетнографічна розповідь.
Записано 14 квітня 2023 р.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ У 2022 році життя для кожного українця поділилося на дві частини: до 24 лютого та після нього. Російська агресія проти України, яка розпочалася ще в лютому 2014 року, у 2022 році вступила у нову фазу. Харків (друге за чисельністю населення місто України) розташований на відстані менш ніж 40 км від кордону з Белгородською областю. На кільцевій дорозі на півночі від міста встановлено дорожні знаки – «Прикордонна зона». Північна Салтівка (5 мікрорайонів) – так називається один із житлових районів міста, що безпосередньо виходить до кільцевої (окружної) дороги. Харків ще з 2014 року відчував на собі наслідки російської агресії, починаючи з березня-квітня, коли була спроба захопити місто проросійськими сепаратистами за підтримки «белгородських туристів». Було захоплено навіть приміщення Харківської обласної адміністрації. Планувалося проголошення «ХНР». Однак сепаратистський рух у Харкові, на відміну від Донецька та Луганська, не встиг розгорнутися і 8 квітня 2014 року був придушений бійцями вінницького «Грифона». З весни 2014 року в Харкові мешкало кілька тисяч біженців з окупованих районів Донецької та Луганської областей. Те, що Харків не лише прикордонне, але й прифронтове місто, було зрозуміло з того-таки 2014 року. Ще з грудня 2021 року відчувалося напружене очікування: почнеться чи не почнеться нова російська агресія, ураховуючи те, що вздовж кордонів України зосереджувалися російські війська під виглядом «військових навчань». Утім, не хотілося вірити, що у XXI ст. розпочнеться «гаряча фаза» війни, розв'язана путінським режимом з метою знищення Української держави. За планами кремлівського керівництва, Київ – столиця України – повинен був захоплений за три дні, а Харків планувалося захопити протягом лише однієї доби. Тому не випадково вже близько 11-ої години дня 24 лютого 2022 року російські загарбники підійшли до кільцевої дороги на межі Північної Салтівки. Однак колони росіян, які рухалися на Харків з півночі та північного сходу були зупинені завдяки героїчному опору ЗСУ, Національної гвардії, курсантів харківських військових інститутів та новостворених підрозділів територіальної оборони. Квартира, де я жив у Харкові, розташована у будинку на вулиці Наталії Ужвій на відстані не більше 0,5 км від кільцевої дороги. О 4 год. 45 хв. ми прокинулися від гучного вибуху та звуків розбитого скла. Онук, якому тоді було півтора року, голосно плакав.

У мене була попередня домовленість з братом, що в разі потреби він забере до себе мою дочку та внука в селище міського типу, яке розташоване на відстані понад 100 км від Харкова. Хоча хлопчик був ще дуже маленьким, він уже почав говорити, і, спускаючись східцями з п'ятого поверху, повторював мамину фразу – «Поганий дядя побив скло», бо всі східці були всипані битим склом. Цю фразу він повторював потім ще декілька тижнів. Коли брат організував евакуацію моєї дочки та внука 24 лютого, лунали вибухи, й онук перелякався. Тому ще протягом двох місяців, коли було чути голосні звуки від роботи техніки, зокрема руху автомобілів по дорозі, у нього виникав стан тривоги, і він починав плакати. Війна поставила все на свої місця. Іноді рідні люди (брати та сестри, батьки та діти) не знаходять спільної мови навіть на побутовому ґрунті, особливо в екстремальних умовах, коли тривалий час 2–3 сім'ї перебувають в обмеженому просторі. Мені повезло з братом. Коли наша мама тяжко хворіла (онкологічне захворювання), і він, і я робили все, щоб її лікувати. Вона прожила ще сім з половиною місяців, хоча лікарі не давали і двох. Забравши моїх рідних до себе, він створив для них усі умови: обладнав підвал, установив генератор на випадок припинення подачі електроенергії. Брат Віта і його дружина Валя робили все, щоб організувати побут та надавали моральну підтримку дочці й онукові, хоча в кінці лютого – на початку березня 2022 року були перебої в забезпеченні продовольством та ліками. На початку березня внук простудився, і брат організував йому фахове медичне лікування. Треба віддати належне медичним працівникам, які навіть у той складний час надали дитині кваліфіковану медичну допомогу. З 24 лютого до 5 березня ми з дружиною перебували в Харкові у власній квартирі. За порадою одного з колег під час обстрілів ми перебували в коридорі (принцип двох стін). 26–27 лютого до міста проникли російські диверсійні групи, які були розгромлені на вул. Шевченка. Після цього розпочався масовий артилерійський обстріл та авіаційне бомбардування Харкова. 1 березня двома ракетами було знищено приміщення Харківської обласної адміністрації, де загинуло багато людей. Північна Салтівка опинилася під масованим артилерійським та ракетним обстрілом з боку окупованого с. Циркуни. За три дні не залишилося жодного віцілого будинку, були суцільні пожежі. Варто підкреслити, що, незважаючи на обстріли, харківські пожежники намагалися гасити пожежі. Було припинено подачу газу, вимкнено опалення, а потім зникла вода та електрика. З'явилися вбиті та поранені мирні мешканці. Останній раз Харків опинявся під артилерійськими

обстрілами в далекому 1943 році. Наприкінці лютого та в березні розпочалася масова евакуація харків'ян автомобільним транспортом і залізницею. У бік Полтави та Дніпра виникли суцільні автомобільні «пробки». Укрзалізниця організувала безкоштовну евакуацію жінок, дітей, людей літнього віку до західних областей України. За оцінкою міської влади, до початку травня 2022 року в Харкові залишилося не більше 300 тис. осіб з 1 млн 400 тис. осіб до початку російської агресії. Значна частина харків'ян вимушена переселитися до інших областей України та південних і західних районів Харківської області, а деякі навіть виїхали за кордон. Лише після звільнення від російських загарбників на початку травня найближчих околиць на півночі та сході від Харкова припинилися масові ракетні артилерійські обстріли ворога та розпочалося часткове повернення мешканців, насамперед у південну частину міста, яка менше постраждала від російських обстрілів. Нова хвиля повернень розгорнулася на початку жовтня 2022 року, коли ЗСУ в результаті Харківської наступальної операції відкинули ворога за межі кордону. Однак російські окупанти продовжують тероризувати Харків ракетними обстрілами з російської території, ще більше страждають прикордонні населені пункти, які постійно перебувають під обстрілами. Варто згадати, що, попри напружену ситуацію, ще наприкінці вдалося підтримувати зв'язок з багатьма колегами та керівництвом, ділитися інформацією щодо можливості евакуації. Щовечора та щоранку обмінювався «есемесками» з братом. Він мене покритикував за те, що я спочатку писав замість «все в порядку» – «поки що живі». Він агітував мене переїхати до нього та запропонував забрати своїм автомобілем. Домовилися, що він не буде їхати через весь Харків, а забере з протилежного від Північної Салтівки південно-західного боку міста. До початку березня в нашому будинку залишилося мешкати лише кілька родин. Усі комунікації були вимкнуті, світло подавалося з перебоями. Більшість вікон були вибиті, навколо нашого дев'ятиповерхового багатоквартирного будинку було декілька вирв від снарядів від ракет. Сусідній 16поверховий будинок, який прикрив наш будинок, був спалений. Під час обстрілів, які велися майже безперервно, стіни будинку «ходили ходуном». Виявилось, що замовити таксі на вул. Наталі Ужвій 4 березня було проблематично. Було здійснено понад 60 дзвінків через служби таксі та приватним перевізникам. Але отримавши адресу Північної Салтівки, водії категорично відмовлялися приїхати. Погодився лише один на 11 годину 5 березня, і то з умовою, що не буде обстрілів. Поспіхом зібравши речі та документи, виїхали. Нам повезло, адже о 12й розпочався обстріл, у тому числі й нашого будинку. Поїздка через усе місто зайняла майже три години через суцільні «пробки». Поїздка за містом пройшла лише за дві години. З 5 березня 2022 року й до весни 2023 року мешкав у родині брата, отримавши статус переселенця. Найбільш важка ситуація з продовольчим забезпеченням була в березні та на початку квітня 2022 року. Поліції магазинів і аптек були напівпорожні, а розрахунок здійснювався переважно готівкою. Однак поступово вдалося організувати побут на новому місці завдяки підтримці родини брата. У січні 2023 року пройшов курс лікування (щорічна післяінфарктна реабілітація). Дочку разом з онуком відпра-

вив наприкінці березні до знайомих у Вінницьку область. З вересня 2011 року до червня 2023 року (до переїзду в Київ) був завідувачем кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Уже в середині березня 2022 року вдалося встановити зв'язок майже з усіма колегами по кафедрі та з керівництвом університету. За кордоном опинилися також одна професорка та шість доценток (усі жінки), які з дітьми виїхали за кордон, дві з них пізніше повернулися до Харкова, а також дві інженерки та аспірантка. Вісім викладачів залишилися в Харкові, як і частина аспірантів, бо їхні квартири не постраждали та були в районах, які менш обстрілювали, ніж Північну Салтівку та інші північні мікрорайони міста. Значна частина викладачів та аспірантів, які залишилися в Харкові, стали волонтерами. Інші викладачі та аспіранти опинилися в західних областях України, а також у Харківській та Полтавській. Керівництво НТУ «ХПІ» вже в 20х числах березня відновило навчальний процес у режимі онлайн. Усі викладачі кафедри повернулися до роботи. До занять поступово поверталася й більшість студентів. Це стало можливим лише завдяки тому, що ще з часів початку карантину в березні 2020 року в університеті була впроваджена корпоративна система онлайн навчання «Офіс 365», яка давала можливість проводити не лише навчальні заняття, але й засідання кафедр, вчених рад інститутів і методичної та вченої ради університету. Наприкінці лютого була організована евакуація іноземних студентів до Львова, а потім за кордон. Частина викладачів і співробітників були евакуйовані до Полтави та Чернівців, де були філії університету. Війна показала, що кафедра є колективом однодумців, за винятком двох інженерів та однієї викладачки, які виїхали до Німеччини і звільнилися з університету в 2022 році. З березня до червня всі викладачі кафедри проводили заняття, а в червні прийняли заліки та іспити з усіх курсів, що викладалися кафедрою. Колектив кафедри збирав кошти для наших воїнів, допомагав одній із співробітниць, яка тяжко захворіла. Був створений чат кафедр, де кожен ранок розпочинався з привітань, щоб підтримати один одного. У липні – вересні 2022 року майже всі викладачі кафедри були залучені до прийому абітурієнтів в онлайн та офлайн режимі. Шість викладачів приймали вступні іспити в абітурієнтів у Харкові, іноді навіть в укритті. У вересні 2022 року був здійснений прийом до аспірантури на кафедру. У жовтні 2022 року була проведена наукова конференція «Україна та світ» в офлайн-режимі з участю понад 200 студентів та аспірантів не лише з України, але й з-за кордону. У лютому – квітні 2023 року кафедра взяла участь у формуванні інноваційного проекту «Зоряне небо ХПІ». Виконувалася науково-дослідна тема кафедри. Опубліковані десятки наукових статей викладачами та аспірантами кафедри. Особливо активну наукову діяльність розгорнули три доцентки, які разом зі своїми дітьми опинилися в Німеччині. Оновлювалася також і навчально-методична література. З лютого до червня 2023 року мені вдалося поєднувати онлайн та офлайн режими роботи. Тому за цей період досить часто приїжджав до Харкова за службовою необхідністю, для більш ефективного керівництва кафедрою. Варто згадати також, що одна з викладачок кафедри, яка мешкала з роди-

ною в приміському селищі на півночі від Харкова, зуміла виїхати з дому якраз напередодні російської окупації. Вона разом з чоловіком-інвалідом та трьома дітьми нині мешкає в Німеччині, бо її житло зруйноване. Ще один доцент втратив квартиру, яка повністю вигоріла в результаті прямого попадання російської ракети в будинок. Лише напередодні обстрілу на початку березня він евакуювався зі своєю родиною до Львівської області. Зруйнована квартира ще в одній доцентки, а вона зі своїми дітьми змушена переселитися до Німеччини. Вона разом з дітьми більше двох днів їхала поїздом, стоячи з Харкова до Польщі, бо наприкінці лютого 2022 року всі вагони, якими проводилася евакуація Укрзалізницею, були забиті людьми вщент. Але життя бере своє. Одна з аспіранток кафедри разом зі своєю мамою та бабусею виїхали з Харкова за кордон та опинилися в Швейцарії. До війни вона планувала одружитися в червні 2022 року, але війна зруйнувала ці плани. Її наречений залишився в Харкові. Наприкінці 2022 року вона приїхала до міста до свого нареченого, де прожила близько місяця, а потім повернулася до Швейцарії. На початку вересня 2023 року вона народила дівчинку. НТУ «ХПІ» постраждав від російських обстрілів. Зруйнована значна частина університетського спорткомплексу – найбільшої спортивної споруди серед усіх закладів вищої освіти Харкова. Знищено навчальний корпус № 4, де загинула співробітниця університету, постраждали також декілька навчальних корпусів та гуртожитків. Однак університет не розгубив своїх викладачів і студентів. Весь ректорат, директори інститутів, керівники відділів, завідувачі кафедр, більшість викладачів, аспірантів та студентів не втратили зв'язку з університетом. Уже влітку 2022 року все керівництво університету повернулося до Харкова. Був проведений прийом на бакалаврат, магістратуру та аспірантуру. Усі керівники структурних підрозділів поступово повернулися до Харкова. Усі працівники, які втратили житло, незалежно від посади, отримали кімнати в гуртожитках університету. Кімнату в гуртожитку отримав і я. До того ж частина гуртожитків на прохання міської влади була передана восени 2022 року для переселенців з деокупованих районів Харківської та Донецької областей. Частина гуртожитків і пошкоджених навчальних корпусів була законсервована. На жаль, війна триває. Гинуть наші воїни на фронті, гинуть та поранені тисячі мирних мешканців унаслідок варварських російських обстрілів, зруйновано міста та села. Мільйони українців стали біженцями і змушені мешкати далеко від своїх домівок, у тому числі й за кордоном. Однак, попри всі труднощі та втрати, Україна переможе!

Записала В. Сушко 1 листопада 2023 р. у м. Харкові від Полякова Олександра Олександровича, 1952 р. н.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Розповідь про сина – Полякова Ігоря Олександровича (1988–2023), заступника командира батальйону 92 ОМБр імені І. Д. Сірка]. Доля моєму сину відпустила 35 only [англійською]. Мій син Ігор народився у Харкові у 1988 році, відвідував військовий дитячий садок, звичайну школу № 99, був звичайним хлопцем. На всі канікули я брав його в походи по Криму, як узбережжям, так і гірськими маршрутами, у різні пори року. Там він ово-

лодів усім необхідним для життя у природних умовах, орієнтувався у топографічних картах, стійко переносив складності і фізичне навантаження. Після п'ятого класу перейшов в Українську гімназію № 6 по вул. Римарській, відрізнявся у вивченні іноземних мов. Добре володів ІКТ. Успішно й самостійно здав іспити в ХНУ імені Каразіна [Харківський національний університет], навчався добре. Диплом на п'ятому курсі виконував у Польщі і успішно його захистив, добре оволодів польською (за півроку). Вступив до аспірантури, але не закінчив її. Був ерудитом, з глибокими знаннями в різних темах не тільки за своєю спеціальністю, був принциповим, безкомпромісним у державних та політичних питаннях. **Революція Гідності**. Коли вирішувалася доля України, у Харкові разом з патріотами захищав міську владу від кремлівських найманців-бандитів, які приїхали на автобусах з московії дестабілізувати політичну ситуацію і захопити владу. Наші билися з ними завзято на площі [Майдан Конституції] і не пропустили у державну міську будівлю [Харківська обласна державна адміністрація, вул. Сумська, 64]. Отримав травми, але з місця зіткнення не пішов. **АТО / ООС**. Незабаром почалася війна на Донбасі, і він пішов у 2015 році добровольцем на фронт, залишивши своє мирне життя назавжди. Відстоював Мар'їнку, Широкіно, Авдіївку та інші місця бойових подій. Додому приїжджав у відпустку на короткий час відвідати батьків і сина після відпочинку в Західній Україні. Об'єктивно розповідав про події на фронті, про важкі бої, неохоче – про втрати, важкі випробування перших років війни з російськими фашистами. Поступово отримав військовий досвід, зразково і відповідально виконував військові обов'язки згідно зі службовими завданнями. Знання ІКТ дозволяло оволодівати сучасною першокласною зброєю, особисто ходив на завдання й успішно з товаришами знищував кремлівську сволоту, розповідав про долю зрадників, колаборантів, військових злочинців. Важкі випробування не дали йому втратити почуття гумору, тому було багато відеоприкладів нестандартної роботи з військовополітроніками. Про злочинців з «русні» він казав: «Ми – не вони», і не казав про адекватну відповідь ворогам, незалежно, хто вони – військові або місцеві «зомбовані тварини». Я цього не розумів і його позиція була, як проповідь зі Святого Писання. Бували випадки, коли хапали зрадників на гарячому, але мало хто з них доживав до ранку. «Серцевий напад» вночі», – казали лікарі. Поступово зростав у військових званнях – від лейтенанта (2015 рік) до майора (2021 рік). Воював успішно, вмів, вивчав сучасну зброю і вмів її використовувати, не залишаючи ворогам ніяких шансів, бив їх без промахів. Служив у відомій бригаді [92 окрема механізована бригада імені І. Д. Сірка, або «Бешкетники Сірка»], яка успішно відстояла Харків у лютому 2022 року, Малу Данилівку, звільняв Куп'янськ. Його називали снайпером з танкової гармати. Використовував її можливості на сто відсотків. На його особистому рахунку були десятки знищених окупантів, багато з них стали каліками без рук, ніг і голів. Інші так і не перетравили своїх сніданків, він неодноразово годував їх шрапнеллю з дивовижною точністю в їхній їдальні, а потім раптово зникав. Використовував нестандартні методи у бойових діях, не очікуваних ворогами. На його танк організовували

полювання «градами», але безуспішно. Якось я його запитав про помсту за Іловайськ, він відповів, що з ними розрахувались, як слід і навіть більше. Мало хто з ворогів вийшов з оточення. Били по них впритул на смерть. Добряче його воїни «удобрявали» українську землю пришельцями. Бачив наслідки його снайперської роботи вночі на відео. Жоден з десятків ворогів (розвідка боєм) до своїх не повернувся. Остання їх п'ятірка «майстерно» впіймала в посадці з повітря гостинець-«сюрприз» і залишила земне життя разом з «Камазом» та БТРом. Воював з 2015 по 2023 роки. Був нагороджений грамотами і відзнакою Президента України «За участь в Антитерористичній операції» (17 лютого 2016 року), державними нагородами за мужність, високий патріотизм, віддане служіння українському народові та державі, захист і збереження спокою мешканців Попаснянського району.

Широкомасштабне вторгнення росіян. Був зразком і прикладом для підлеглих за старанність, сумлінне виконання бойових завдань під час проведення операцій Об'єднаних сил на території Донецької і Луганської областей. Під час однієї з бойових операцій отримав важке поранення. Тиждень боровся зі смертю в лікарні. Але вона перемогла. Боровся до останнього, в короткі часи полегшення жартував, просив купити одяг на одужання, а коли стало зовсім погано, просив нас попрощатися з ним і сказати останні рідні слова перед шляхом у вічність. Він виконав свій громадянський і військовий обов'язок до кінця. Бо девіз нашого шляхетного польського роду «Гідність і Вітчизна»! Про це неодноразово казав його дідусь, а мій батько – полковник, учасник Другої світової війни, який теж успішно воював і мав державні нагороди. Фашистам місце в «руснявському» зоопарку, а краще в землі. Вічна пам'ять тобі, мій синку! Його ім'ям буде названа одна з вулиць Куп'янську. Декілька думок воїнів, поетів, видатного українського філософа на тему «життя та смерті». Присвячую їх сину – воїну Ігорю та воїну Олександру Заколотному [Олександр Іванович Заколотний – старший солдат, позивний «Скеля» (8 квітня 1987 – 21 січня 2023), загинув під час боїв за Соледар, майстер спорту з альпінізму, кандидат у майстри спорту зі скелелазання та туризму, член збірної команди України з альпінізму, віцепрезидент Федерації альпінізму та скелелазіння України, «Сніговий барс», учасник Гімалайських експедицій, адміністратор харківського скеледрому «Вертикаль», працював у Харківській обласній станції юних туристів у відділі туризму та спортивного орієнтування разом з О. О. Поляковим]. [Я] офіцер в минулому, виховував сина все життя на прикладах дідуся, як треба знищувати ворогів-фашистів будь-якої національності, виховував на прикладах порядності, патріотизму; його матусі, яка народила його, колихала в колисці і співала пісні трьома мовами, не вибираючи, яка з них рідна. Одна з них – поета XIX ст., який пройшов через безліч битв, випробувань та жахів війни 1812 року, інша – поета XX ст., мого улюбленого лірика, вбитого в розквіті років, третя – того, хто зазнав найтяжчої втрати найближчої людини на землі та передав це своїми скромними зусиллями у вкрай скромній віршованій формі. Ця тема завжди вічна, допоки є війни. Війна може бути виправданою лише в тих випадках, коли вона має за мету захист Батьківщини, але вона стає лихом, якщо її мета – підкорення

сусідніх народів. Для когось – спробувати заробити на чужому горі, валяючись та поширюючи сморід на Українській землі в ямках та на полях, у лісосмугах, прийшовши до нас як кати, вбивці та упирі з сибірського зоопарку, будучи носіями горезвісного плану «Барбаросса». Досить справедливою буде помста за їхні звірячі злочини відповідно до Вічної Книги далекого минулого. І вони це неодмінно мають та отримують до третього і навіть до сьомого коліна! [...] Втрата дітей – горе завжди безмежне; і батьки мене зрозуміють до самої глибини душі. За своє життя було чимало втрат – рідних, близьких, друзів, товаришів, а в цьому випадку мою втрату збагнути розумом можна у воєнний час, коли це могло статися щомиті в період з 2015 по 2023 рік: Мар'їнка, Широке, Луганська, Харків, Мала Данилівка, Куп'янськ та багато, багато деінде. Але серцем і душею – ніколи. Це частина тебе, це дано тобі з Неба на радість та безмірне щастя, як і втрата багато років житиме з тобою до останнього твого подиху. Чи лікує час такі рани? Їх лікує лише Вічність за своїми законами, куди ми йдемо кожен у свою пору, адже там, у Ній, є цьому альтернатива, але не на Землі. [...] Дні перший, третій, дев'ятий, сороковий. Ми проживаємо їх у своїй батьківській пам'яті з тими, хто пішов у Вічність. [...] Воїни України борються за свободу й незалежність Батьківщини, за свої родини та рідних. Інші – зомбовані та «опущені» татарвою сторіччями, а особливо в недалекому комуністичному минулому та нинішньому. Їхній історичний учитель з нацистської Німеччини – Йозеф Геббельс. Так що нічого нового не придумав їхній сатана з бункера! Що ж, справедливим для них залишається один священний лозунг із минулого: «Смерть фашистським окупантам!» І вони рясно її отримують щодня! [...] Їм ніколи не зрозуміти поняття покаяння. Історичний Нюрнберг невідворотно очікує самих вироdkів та їхніх дуже далеких нащадків.

Наталія Тимофєєва, автоетнографічна розповідь на підставі електронного щоденника, який вела у 2022–2023 рр. у м. Харкові. Упорядкувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [7 квітня 2022 р.] У нас ніякої евакуації! Евакуацію оголошено в районних містечках на кордоні з росією, Харків їм ніколи не взяти, хрін їм, а не Харків! Наш мер сказав: «Ніякої паніки». Тепер мені легше... Я не боюся, що відключать світло чи воду, я це переживу. Вчора дивилася фотки [родинний фотоархів] і плакала, а сьогодні дивилася й посміхалася. У нас сусідній будинок згорів від попадання ракети, і весь двір у дірках від мін, дерева та будинки посічені, кіоски згоріли, але двірники прибирають щодня! Учора до сусіднього мікрорайону попали. Щодня прильоти. Боже, бережи Україну! [19 квітня 2022 р.] Прильоти у всі райони, безпечних місць у місті немає, попередню ніч я змогла поспати лише годину, з укриттів виходити не можна, але моє укриття – це моя квартира, іншого в нашому мікрорайоні не передбачено. [20 квітня 2022 р.] Як сьогодні добре!!! Ні, [я] про тишу: з учорашнього вечора у місті тихо, аж у вухах дзвенить. Дощ періщив увесь день, здається, що він змив усі наші страхи і біди. Зараз сонце, зелень розпускається не по годинах, а по хвилинах, не віриться, що війна. [24 квітня 2022 р.]

Христос Воскрес! Воистину Воскрес! У нас немає можливості [піти до церкви], ранкова служба в Харкові розпочалася сьогодні о 7й ранку, вночі нічого не було. Влада закликає залишатися вдома та найближчий доступний мені храм у зоні обстрілу, хоча денна служба вчора була. Бог у серці. В нас учора була комендантська година з 19ої, а так зазвичай з 20ої і до 5ої (зазвичай до 6ої) ранку. Влада чекає на провокації, саме бомбардувань храмів, тому радять взагалі не виходити сьогодні на вулицю. [27 квітня 2022 р.] Сьогодні гуляла довкола будинку, ну як залишити таку красу [весняні квіти на клумбах]? У нас сьогодні теж холодно, а вчора було більше 20 С. Холодно, бо бомблять; коли Югославію бомбили, було холодно, і в 2014му, коли Донбас бомбили – теж. [22 травня 2022 р.] Ми молимося за наші ЗСУ, завдяки їм у нас зараз спокійніше. Бачила в інтернеті сюжет журналіста BBC про приліт у Харкові. Це він на Північній Салтівці, [знімав] а я на Салтівці, але на сході міста, навпроти Куліничів. [26 травня 2022 р.] Ми всі засмучені – так добре було, тихо, а сьогодні по обіді бахає і бахає. Метро пустили, а сьогодні прилетіло [біля] метро «23 Серпня», це центр міста, центровий район, Павлове Поле. У нас із вчора повітряна тривога всю ніч, і сьогодні вдень оголосили. [27 травня 2022 р.] Я не ходжу на пункти видачі гуманітарної допомоги, там божевільні черги, алкашня влаштовує в черзі «каруселі», а дають – зранку кухоль борошна та кухоль цукру у свої пакети, після обіду – кухоль вівсянки та кухоль ячки. Дякую за піклування. Я чергу в цей пункт видачі з вікна бачу, години з п'ятої ранку вже стоїть. А раніше, коли стегенця курячі давали, там люди всю ніч стояли. Причому прильоти були, склади поряд горять, а люди все одно стоять. Московський проспект перейменували на проспект Героїв Харкова. Минулого тижня сесія міськради вирішила, і не лише його перейменували. У нас було і Белгородське шосе, і станція метро Московський проспект, багато назв змінювати треба. [8 червня 2022 р.] Сьогодні вночі влучили в супермаркет поряд із моєю роботою. [22 червня 2022 р.] Луплять по кілька разів на день, так що в мене в кімнаті починаються відчинені двері – дуже потужні снаряди, прильоти до сусіднього району. Вчора наші блогери написали, що о 21:03 прилетіла ракета до Харкова, випустили її о 21:00. Ну, а до Києва може 8 хв. летіти. [6 липня 2022 р.] В Інтернет-мережі я дуже часто: щоночі обстріл, листуємося із сусідами, знайомими, хто як пережив ніч. Сьогодні було шість ракет із Белгорода, знищили корпуси педуніверситету на метро Студентська. У нас прильоти з шести п'ять пропускає ППО. А тривогу в телеграмі оголошують, коли вже прильоти ми чуємо. Дуже близько до кордону – не встигають засікати. [7 липня 2022 р.] Найжахливіше, що це продовжується. Щоночі ми чекаємо на прильоти. Сьогодні о 1й годині ночі розбомбили черговий навчальний заклад – інтернат для глухих дітей. Якщо чесно, багато хто вже змучений безсонням. Сьогодні після обстрілу я не могла заснути до 4-ої ранку. І знову чекаємо ночі. У новинах показали черговий обстріл Харкова. У кадрі 179-й будинок, мій поряд – 179АБ. Найдивовижніше – поряд, за лавочками, футбольне поле. Сьогодні там уже грають хлопчики у футбол. Це ж війна, що поробиш. Ми вже звикли. Слава Богу, що шибки вціліли. У нас тільки за рахунок міста, у кого були проблеми, вставили склопакети, і знову все по-

сипалося. Поведінка росіян відповідає їх капосній сутності. Я давно вже це помітила за своєю російською ріднею: щось з ними не так, підленькими стали. Перестала спілкуватися з ними з 2009 року, коли тато помер, а вони сказали: «От і добре, від мучився, А ми нічим не можемо допомогти». А я три місяці з його раком боролася і сподівалася витягнути, йому було всього 73 роки. А потім дзвонили і перше запитання було, чи квартиру продали. Воно їм яким боком?! Це мамин брат і невістка. Жорстокість, схоже, стає національною рисою росіян. [15 липня 2022 р.] Жах... Ніде не можна сховатися. Вінниця так далеко від кордонів. Росіяни самі знецінили себе та свою країну. Я раніше любила фільми з машковим, типу «Ліквідація», серіал «Ідіот» за Достоевським і т. д. Але тепер я на цих людей дивитися не можу просто фізично. У нас на 24 серпня цілий день комендантська година, з дому не будемо виходити. [31 серпня 2022 р.] О 12й годині було близько, але будинок не тремтів, шибки не дзвеніли – значить, не наш район. я звикла, лягла спати. Ось вдень о 10-й учора прилетіло до центру, четверо убитих. А я на Салтівці, Немишлянський район. У нас було спокійно. Гуманітарку отримували – побутову хімію. [7 вересня 2022 р.] Стало холодно, як різко осінь настала. Вода та електрика була, а от гарячої води немає. Було б взимку опалення! Щодня кілька разів прильоти. Аби будинок встояв. Сподіваюся, скоро ми всі зітхнемо. [10 вересня 2022 р.] Світла немає вже дві години. [12 вересня 2022 р.] У Балаклії вже вчора видавали пенсії за пів року та запрацювала «Нова пошта». Зате мстять Харкову, по п'ять годин немає світла вдень, тому немає і води – насоси не качають. Але все одно ми чекаємо, що встановлення Українського прапора буде на даху Кремля. Слава Україні! Щойно переслала подруга відео, село під Слов'янгорськом, село її батьків та батьківський дім. Нічого не вціліло. Її сестра ледве вибралася, вивозили на броні в травні, жива. Сховалися в монастирі. Батьки ще до війни померли. [7 жовтня 2022 р.] Сьогодні менше шастайте вулицями, день народження путіна – «бережених Бог береже». [10 жовтня 2022 р.] У нас цілий день не було світла та мобільного зв'язку. Бідний Київ. У мене теж електроплита, але я вже пристосувалася: завжди повинен бути термос з гарячою водою, палка сухої ковбаси в холодильнику, пакет томатного соку, банка кабачкової ікри та батон, рибні консерви дають на гуманітарку. Я так у березні три тижні харчувалася. [17 жовтня 2022 р.] Прочитала про Київ. Жах! Аби вистачило сил нам усе це витримати, але під цими ідіотами точно не житимемо. У моєї сусідки брат на фронті, не рядовий... Говорить до Нового року вони все закінчать із цією сволотою. [18 жовтня 2022 р.] Прокинулася від обстрілів, чула сім прильотів. Але пишуть, що жертв немає. У Києві, напевно, гірше, пишуть, що світла немає. У нас поки що все є. Наші роздобали Шебекіно, тож чекаємо знову на обстріл. [19 жовтня 2022 р.] [Реакція на «відбудову» росіянами окупованого Маріуполя.] Де вони їх [будівельників] набрали? Чи росіяни зроблять Україну краще? Вже показали, як вони вміють робити «краще» – зрівняли все із землею. Нехай краще у своїй Якутії та Мордовії покращують. [21 жовтня 2022 р.] Я тільки три хвилини тому прокинулась від вибухів, парафії в місті, близько. [4 листопада 2022 р.] Пишуть, що це триватиме два тижні. Аби знову не бомбили. Важко без

електрики. Сама з електроплитою в лютому-березні загалом 19 днів сиділа без електрики. Тьоті Люді [у Києві] можна купити невелику газову плиту. І термос завжди тримати повний гарячої води, міняти. [14 листопада 2022 р.] У нас учора вночі знову три прильоти, суки... [16 листопада 2022 р.] Нормально! Я вибухів не чула. Світло вчора відключили на п'ять годин, тепла та гарячої води теж не було. В інших районах міста гірше, світла не було довше та ще й холодну воду відключили. У мене вода завжди є, район у «ямі», самопливом іде. На фронті хлопцям важче. [25 листопада 2022 р.] У нас майже добу не було електрики та води. Опалення, звісно, теж. Але з учорашнього дня світло та вода є, тепло розганяють. Будемо жити!!! Тьотю Люду шкода, таке переживати на старості років. Їхньому поколінню і так дісталось... Наші батьки служили [у радянській армії], але як я особисто ненавиджу росію, росіян, причому їх усіх. [17 грудня 2022 р.] У мене вчора цілий день не було світла та тепла. Вночі дали. Тепло, правда, поки що слабке. Дзвонила тьоті Люді [у Київ], вона чомусь трубки не взяла. Щоправда, зв'язок у Харкові теж поганий. [29 грудня 2022 р.] Зітхнули і продовжуємо життя. У нас знову тривога. На нас С-300 не шкодують, другий день б'ють в одне місце – найвідоміший завод, причому поряд з метро. [1 січня 2023 р.] Три дні кошмарять Київ. [14 січня 2023 р.] [Реакція на опис ситуації в країні М. Гананпольського]: згодна з усім, але... У нас магазини працюють і працювали, навіть у лютому та березні, коли не було світла, там уже тоді люди заряджали телефони. Магазини та ринки в нас працюють і працювали, навіть коли летіло над ними... А фронт у нас не «десь» у Бахмуті, а солдати з передової скуповувалися в тих же супермаркетах і на тих же ринках, у нас ніхто не дивується, якщо ЗСУшник при повній амуніції та з автоматом йде на касу і купує тортик або ящик енергетиків, правило – вони без черги. Так, до речі, у нас у магазинах «ЗСУ – знижка» – звичайне явище. [5 лютого 2023 р.] Прокинулася від обстрілу, о 8:20 ранку. До цих обстрілів звикнути неможливо. Та й взагалі, життя змінилося безповоротно. Раніше місто було комфортне, можна було купити все, що завгодно, а зараз неможливо знайти найпростішого. Раніше місто було сповнене молоді, а зараз на зупинках метро, де університети, пусто, а раніше не пробитися... У квартирі 23 градуси. Спати збираюсь. Написали – прильоти із ЗСУ. Деталі, мабуть, більше не напишуть. Давно так багато й гучно не було, я чула шість вибухів. На жаль, така реальність. [10 лютого 2023 р.] З 4ої ранку без світла та тепла, вночі прокинулася від заграви та вибухів. Горіти їм [росіянам] усім у пеклі! Ставлю телефон на економний режим, бо невідомо коли світло дадуть. [12 лютого 2023 р.] Вчора о 23:00 так шахрахнуло, що все місто тремтіло. Я чула чотири вибухи. Пишуть, що це депо «Нової пошти». Горіло всю ніч. Посилки тютю. У нас кожен день «весело». Забезпечення шпиталів, лікарень, гуманітарка – усе через «Нову пошту» йде. [17 лютого 2023 р.] Вчора о 23й як почали лупасити, всю ніч тривога. Який сон! Пішла за хлібом: на дорогах багато військових. [19 лютого 2023 р.] А скільки калік! Молоді, красиві сильні хлопчики! Горіти росії в пеклі. У нас і цивільних повно покалічених, поряд впритул з моїм районом, лікарняний комплекс, туди навесні везли прямо з фронту хлопців, а зараз переважно цивільних,

дітки покалічені. Моторошно тільки те, що наших хлопчиків багато полягло, а скільки покалічено. Ціна цих цифр – горе [щодо статистики ліквідованих росіян]. [8 березня 2023 р.] Вчора увімкнули вуличне освітлення в місті. Ура!!! 3 пів на четверту ночі 9 березня до половини другої ночі 10 березня не було світла, тепла, води, мобільного зв'язку та інтернету. Води та тепла немає досі. Минулої ночі лупили містом. Написали, що 15 штук С-300. Я не рахувала, прокинулася від вибухів, обстріл тривав 20 хвилин. Інтернету немає більшу частину дня. [11 березня 2023 р.] Житимемо далі, правда «дах», в сенсі психологічний стан, точно «їде». Світло в нас зараз є, вода теж. Вчора також не було світла п'ять годин. Але в деяких районах світла не було дві доби безперервно. Але я у своїй квартирі, їжа є. На фронті хлопцям важче. У нас тепер навіть магазини не закриваються на повітряну тривогу, великі торгові центри лише бояться штрафів... та банки. Я, до речі, із супермаркету йшла [під час обстрілу]. [30 березня 2023 р.] Сиджу в коридорі, обстріл із С-300, чула шість вибухів. Так, Україна вже ніколи не буде такою, як раніше. Іноді не віриться, що все, що відбувається, – це реальність. [4 квітня 2023 р.] Сьогодні рік, як немає моєї мами. Пом'яніть її. Хотіла до церкви нашої піти, але чогось немає бажання. Днями заходила туди – Батьківська субота, Великий піст, а піп вінчає, московським попам пофіг, аби бабки платили. [6 квітня 2023 р.] В нас сонце і +14, правда вітер ураганний, але Харків цим славиться. У нас межа кліматичних зон. [2 червня 2023 р.] Ось ще одна неспокійна ніч пройшла. У нас учора вдень шахрахнуло так, що білизна захиталася на балконі. Били прицільно вже не раз по обстріляних місцях. [17 червня 2023 р.] Купила полуницю, закривала варення, тільки вийшла з кухні, полуницю купила по 60 грн., але це три дні тому, вчора була по 55–60 грн., але це околиця, у центрі, напевно, теж дорожче. [16 липня 2023 р.] Останні два дні голосно, С-300. Влаштувалася на підробіток, поряд з будинком, у магазинчик косметики. При справі, та й спілкування, і грошики хоч і невеликі, але теж нема де взяти. Працюю 2/2. Зараз сиджу в коридорі, дець поряд бахнуло, сьогодні близько до нас. С-300 ППО не бере, у нас спершу бахи, потім тривога. [16 вересня 2023 р.] Під час обстрілу була на ринку в іншому районі (три тролейбусні зупинки від мене), так на машинах спрацювала сигналізація, три бахи в 11:11. [6 жовтня 2023 р.] Я навіть не чула обстрілу сьогодні. А взагалі, ми готуємось, зима йде, обстріли триватимуть. І зараз сирена гуде, я сиджу на роботі в магазині, ніхто не закривається і нікуди не біжать. [8 листопада 2023 р.] Знову в нас почалися обстріли. Дістали... Живу та працюю поряд із лікарняним комплексом, госпіталь у тому числі. Скільки наших хлопчиків та чоловіків..., поряд ветклініка, військові щодня привозять тварин. Загалом, тримаємось.

*Записав О. Коломийчук 5 листопада 2022 р.
у м. Долині Івано-Франківської обл.
від Дмитра, 1979 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживав у м. Харкові*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.
[Розкажіть про себе: як Вас звати, хто Ви, де народилися і звідки приїхали?] Дмитро. Приїхав з Харкова

і народився в Харкові. Працював, вчився в Харкові. Сім'я. [У якому році народилися?] В тисяча дев'ятсот сідесят дев'ятому [році]. [Коли Ви покинули Харків орієнтовно, пам'ятаєте?] Точну дату не пам'ятаю. Коли почалась війна... Ми прокинулися в п'ятій [годині] ранку від обстрілів. Перед тим жінку спустили в метро. В нас там було бомбосховище. Там прятались. Потім вивіз... Ну, вони паїхали осюди, а я ще астався з батьками в Харкові. Допомігав там, волонтерив. Ну потім сільна захворів і вже сюди виїхав чуть позже. [Коли Ви приймали рішення, куди поїде Ваша сім'я, чому обрали саме Івано-Франківщину? Можливо, якісь знайомі тут були у Вас?] Знайомі, так. Дуже далекі. Спонтанно. Ну, так вийшло. Україну покидати не хотіли. Приїхали сюди. [Через любов до рідної землі не хотіли залишати Україну?] Так, так. Так, ну і батьки у Харкові залишилися. Діти в мене займалися спортом професійно. Прийшлося їх счас вивезти до Польщі. Ну, [спортивна] академія. Отак-от разбросані ми тут. [В очах – сльози.] [Ваші діти поїхали з мамою?] Ні, діти поїхали самі. Ми вивезли до академії. Ми залишилися тут. Батьки – у Харкові. [Як тепер Ваші батьки?] Батькі уже старі, не захотіли [виїхати]. [Важко їх було вивезти?] Ну, вони все життя в Харкові. [Ви просили їх виїжджати?] Тата. Ну, вони отказалися. [В очах – сльози, важко говорити.] [Але Ви з ними на зв'язку постійно, є зв'язок з ними?] Так. Да. [Як спілкуєтеся, по телефону переважно?] По телефону. Так. [Як вони переживають, що Ви на відстані? Чи, можливо, вони за Вас спокійні, тому що Ви на більш безпечній території зараз?] Ну, вони спокійні, так. Ну, вже старі, хочуть, щоб ми були рядом. [На очах – сльози.] Ну, плюс онуки вже тоже далеко. [Дякувати Богу, що практично всю Харківщину ЗСУ звільнили.] Так-так. [Єдине, що неспокійно – через ці ракетні обстріли постійно є небезпека.] Да, у нас вже на третій день у домі вже ракета була у дворі. Ну, саседній... в саседній під'їзд у нас попало. Тому... [Чи Ваше житло і житло Ваших батьків не зачепило?] Ну, в дом папало, но квартира наша ціла. [Все вціліло?] Так. Да. Ну, у дворі також. **Волонтерство.** [Ви розповідали, що у Харкові певний час волонтерили. Що саме Ви робили?] Ми продукти розносили у метро. У нас, ну, коли людей евакуювали, більшість там жила в нас в метро. Спали на бетоне. І діти, ну, маленькі, і пожили люди. Розносили їду і по тунелях ходили. На поверхні було дуже опасно. Вже на той момент і танкі у нас їздили. Слава Богу, там Харків швидко зачистили. В нас дуже сильно Харків пострадав. Там цілі райони, багатоповерхівки зруйновані. Многа мирних жителів забрало. Саме тяжке без дітей. [Зі сльозами на очах.] [Так. Розумію Вас, що це найбільший біль. Але принаймні Ви знаєте, що вони в безпеці. Там війни немає.] Так, в чужій країні. [Так. Принаймні так.] Хочеться, щоб тут. [Плаче.] [Коли Ви волонтерили, то це було в рамках якоїсь організації?] Ні, добровільно. Всі чоловіки, хто мог, той допомагав. [По приїзді сюди чи Ви продовжуєте займатися волонтерською роботою?] Ми ходили, да, тут і сітки плетемо. [Тут в Долині, в кінотеатр «Україна», де плетуть маскувальні сітки, ходите?] Так. Так. Да. [Знаю, що у Вас складана травма шиї. Ви її отримали нещодавно чи вона у Вас давно?] Ні. Це віддавна, да. Ну, я би і не приїхав, якби не захворів. Волонтери мене самі сюди вже вивезли. Я дуже хворий. Я не хотів бросати Харків. [Так, я зрозумів, що Ви до останнього з містом були і допомагали. Як ще підтримуєте наші Збройні сили: фінансово чи, можли-

во, організацією збору коштів? Можливо, знаєте когось із друзів, що організують такі збори?] Друзі допомагають. Всі ми друзі, всі ми родичі. Вони всі на війні з першого дня. Не треба було там повістки приносити. Вони пішли добровольцями. Многих вже і нема у живих. Під Ізюмом погібли. **Внутрішня міграція.** [Як Вам живеться тут, в евакуації?] Добре. [Тобто Ви відразу в Долину приїхали, чи десь попередньо іще зупинялись?] В Солукові, в селі. [Не чув про це село. Там Ви жили в приватному будинку?] В приватному, да. З хозяевами. Потім сюди переїхали. Тут краще. [Чи Ви відразу порозумілися з господарями?] Так. [Чи були якісь проблеми в побуті?] Ні. Це дуже далекі знайомі. Ну, нормально нас прийняли. [Коли Ви потрапили сюди, з якими проблемами передовсім зіткнулися? Чого найбільше не вистачало в побуті?] Ні, з побутом тут все гарно. Дамой хочеться. [Чим Вам цей край сподобався? Ви відчуваєте певну різницю між Вашим рідним Харковом і ось цією землею, де Ви зараз перебуваєте?] Ні, ну різниці... Земля – одна, Україна – одна. Просто ніколи не був так далеко від Харкова. [Ви вперше в західній частині України?] Так, в Західній Україні – да. Здивовані «Карпатському трамвайчику» тут. [Вам сподобалося?] Так. Да. [Тобто місцева природа Вам до вподоби, так?] Так. [Коли наступить мир, Ви плануєте сюди повернутись якось на відпочинок?] Буду приїждити. Я іще і дітям пообіцяв, що українським Кримом ми ще погуляємо вдома. Погуляєм і в Криму, то погуляєм. На Донбасі українським погуляєм. [Чи Ви тут по приїзді, можливо, нові знайомства завели, здобули друзів нових? Звідси чи з інших кутків України.] І звідси – так. І з інших регіонів: з Миколаєва, з Херсона. [Чи будете по поверненню додому підтримувати контакти з новими друзями?] Так. Так. Це ж зближує нас. Спільна біда. [Дякую Вам.] Все буде добре. [Ми обов'язково дочекаємося перемоги, віримо. І дай Бог, щоби якомога швидше Ви теж у Харків повернулися.] Так. Дякую.

*Записав В. Стішов 27 листопада 2023 р.
від Євгенії, 1982 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Харкові*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи було у Вас відчуття, що може розпочатися відкрите вторгнення росіян?] Щось таке було, але не в таких масштабах. [Чи змінилося Ваше повсякденне життя?] Кардинально змінилося. Ми прийняли рішення виїжджати з Харкова, спочатку в межах області, а потім за кордон країни. [Коли саме після початку війни Ви виїхали за кордон?] Я з донькою за кордоном була вже четвертого березня. [Де саме Ви жили в Харкові? Які труднощі Вам довелося пережити під час евакуації?] Я спочатку була в Харкові – ми жили на Салтівці. І в перший день ми виїхали в Дергачі. Це Харківська область. Так вийшло, бо ми хотіли кудись виїхати. У нас були страшні обстріли – стріляли дуже. Ми хотіли кудись виїхати, але коли приїхали на вокзал, то там нічого нікуди не їхало. Так трапилося, що у Дергачі їхав наш родич. І ми з ним поїхали. Там живуть родичі мого чоловіка. І це був перший день. Ми побули в них, мабуть, до другого березня, якщо не помиляюся в датах. Була така ситуація, про яку ніхто не повідомляв, – нас наче окупували. Якось воно швидко пройшло. Чому я це одразу зрозуміла, тому що, по-перше, там телеграм-

канал місцевий, він завжди кожного дня якісь новини кидав, а цього дня – жодної новини, і пішло по телефонах, одне одному люди почали дзвонити, що наче нас окупували, що голова міський сказав тоді: «Сидіти тихо, поки нас звільнять». Я також там інші новини дивилася. Я так зрозуміла, що в якийсь момент наче, може, не всі Дергачі, але наша частина наче вже була там. Відбили якісь танки, я пам'ятаю, і от в цей день ми одразу вирішили, що ну його в такій ситуації жити, ми боялись, що нас окупують.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція.* [Ви вирішили їхати на Захід?] І ми вирішили з донькою виїхати. Доньці моїй тоді було десять років. Але на той час тоді проблеми з бензином були. Я обзвонила, нарахувала тоді, мабуть, біля шістдесяти різноманітних таксі. Раніше, до цього, вивозили дуже за великі гроші, а от в цей момент взагалі не вивозили: ні в кого не було бензину. Я усюди звонила, – ні за які гроші ніхто не погоджувався їхати. Бензину немає, транспорт не їде, і ми вирішили йти пішки на вокзал у Харків, з Дергачів. [Скільки кілометрів приблизно від Дергачів до Харкова?] Це біля двадцяти кілометрів. Нам повезло, знайшовся у нас родич, який каже: «Ну, в мене бензину до Харкова не вистачить, я вас трошки підвезу, а там ви пішки, щоб хоча б вам не весь шлях цей йти». Я зараз дуже погано пам'ятаю всі деталі, бо паніка була, але знаю, що ми проїхали блокпост в Олексіївці. І там він нас висадив. Ну, повезло, що казати... Ми боялися, що може щось трапитись. Але все нормально, ми там і вийшли. А я, чесно кажучи, цей район, на вокзал звідтіля, я не дуже то й орієнтуюся. Ми там блукали трошки. І так заблукали, що ми потрапили в перестрілку. Справа в тому, що це ж тоді був період, коли вночі російські підрозділи заїжджали в Харків, і там їх розбивали, а зранку, хто там десь залишився, за ними ганялися, їх там шукали – тих, хто розбігся. І от ми якраз в цю ситуацію потрапили, що бігали наші, я так зрозуміла. Я так розумію, що була така ситуація, їхали наші солдати, бачили скотч жовтий, стрічки жовті, з автоматами бігали і бігали, вочевидь, я думаю, що хтось з них виловлювали, а ми потрапили в таку ситуацію. Я, звісно, не одразу зрозуміла, що відбувається. Потім коли до мене дійшло, ми швиденько вже тікали звідтіля з донькою. Дійшли ми до вокзалу. А це був той день, от, мабуть, друге березня, зазвичай же летіло все вночі. Оце ж і балістична [ракета] вночі тоді впала, до речі, коли впала балістична, аж в Дергачах у нас сервант ледь на мою свекруху трохи не впав. Добре, що ми посуд повиймали. Ми зловили сервант, а там же скло кругом, то ми заздалегідь це передбачили і заклеїли не тільки вікна, але й скло на шафах. Значить, і на вокзал ми прибули. На вокзалі був жах. На вокзалі там не те що влізти, там потяги... Ще й почали бомбити Москалівку. Пам'ятаю, що дим, це якраз ми їхали до вокзалу, і за спиною я побачила, як впала там поряд. І значить, це зранку було. Я чесно час не пам'ятаю, ну, не дуже рано, десь, може, біля дев'ятої ранку там стояв потяг. І в цьому потязі не те що, я не знаю, якщо порівняти, – це час пік метро і плюс не знаю ще що. І так же на пероні. Тобто люди просто ломилися, вікна били, я потім зрозуміла, потім мені сказали, що наші військові стріляли, щоб товпу цю зупинити, вгору стріляли. А нам здалося тоді, що, можли-

во, ті зайшли вже, і це вже перестрілка якась. Ми цього не зрозуміли. А коли почали Москалівку бомбити, люди ж злякалися. Ну, і ця товпа хлинула, що хлинув вниз в метро, ну, ми зрозуміли, що ми скоріше там померемо, якщо туди підемо, бо там людей дуже багато. А інша частина ломанулась в цей потяг, він і так переповнений був. Ну, ми на це все подивились, а потім зідзвонились з нами ще друзі вже з Харкова, вони теж на вокзал доїхали, ну, і ми якось розминулися. А в мене дитина, дитина попросилася в туалет, ми пішли шукати – не знайшли. Але потяги всі ці, які стояли, їх набили, вони поїхали. І наші друзі начебто кудись влізли. [У якому напрямку Ви їхали? Куди саме?] А тоді взагалі ніхто не знав, хто куди їде. Ти підходиш, намагаєшся питати, куди потяг їде, а ніхто не знає, куди він їде. Ну, буває, що хтось щось підкаже, але розумію, що це навмання. Просто розуміли, якщо були потяги пусті, то їхали в іншому, протилежному напрямку. А зрозуміло, що ті, які на Захід їхали, вони переповнені. Іноземців було багато. Ми коли шукали туалет, не могли знайти. Але ми вийшли якби трошки за вокзал, ну, тобто ми вже опинилися за вокзалом і бачимо, стоїть потяг, а там заздалегідь вивішували, що будуть потяги. І пам'ятаю, що був потяг наче на Західну Україну кудись, двоповерховий. Чого я на нього звернула увагу, тому що я бачу, що він двоповерховий, і я вирішила, що це ж правильний напрям, і він їде кудись на захід. І стояв він не на самому вокзалі. Трошки так на вокзалі, але, ну, трошки не там, де вся товпа стояла. От і ми, значить, підійшли до цього потягу, ну, там же ж черга велика, людей багато. Ми стали, ну, наче вже біля дверей, дівчина підходить і каже: «Ідіть звідсіля, це для інвалідів». Ну, черга величезна, ми розуміємо, що ми не потрапимо до цього потягу, стоїмо в кінці, потім вона кричить: «Спочатку пускають тих, хто із вчора». Тобто тих, хто чекає зі вчора. Вона запускала спочатку вчорашніх. І тих, хто інваліди. Дівчина молодець, я згадую її, вона одна, маленька, худенька, запихувала в ті вагони. Вона дві з половиною години запихувала людей в ці вагони. І вона все-таки запихнула всіх. Контролювала процес – відкривала двері, запихувала людей, закривала двері, щоб люди не ломилися. Йшла до інших дверей, там відкривала. І от по такому принципу. Тобто спочатку тих, хто зі вчора, хто інваліди, а потім всіх інших. Ну, врешті, вона запхала всіх. І хлопців запхала, бо хлопці їхали, не тільки дівчата. От і ми в кінці стояли, ми думали, що будемо теж на завтра, але вона коли запхала цей перший вагон для інвалідів, тоді кричить: «У нас є місце, давайте сюди». А ми ж поряд стоїмо, бо ми в кінці черги. І таким чином ми, значить, потрапили в цей вагон. Що було в нас погано. Це був двоповерховий потяг, кондиціонери звичайно не працювали, а там непередбачені нормальні вікна. Там на весь вагон одне маленьке віконечко. [Задуха, мабуть, була?] Так, це був жах. Ми на другому поверсі були. На першому, чесно кажучи, не знаю, що там було. А на другому поверсі була задуха. Я не очікувала, що в нас люди будуть так себе коректно поводити. Люди поводити себе просто шикарно. Це ж довго їхати. Люди, хто сидів, хто стояв. Весь час мінялися місцями, щоб всі могли посидіти. Ти сидиш, посидів трошки, встав, інша людина посиділа. Потім така ж історія була із задухою – по черзі до цього віконечка кругом туди-сюди, щоб трошки подихати нормально і назад відійшли,

іншого пустили. Потім у нас був хлопець із язвою, у мене з собою були яйця варені, то я йому віддала. У жіночки з іншого вагону, із шостого вагону, були медикаменти. Ми в першому вагоні, виходить, були чи в останньому, мабуть, все-таки останній вагон це був. І нам з іншого вагону передавали нашатир. Потім ті, хто їхав у нормальних потягах, їм через вікна на Західній давали воду, а у нас же не було вікон, і у нас до кінця дороги багато людей, у них нічого із собою, ми ж нічого не взяли, бо ми ж не знали, як ми будемо бігти, ну, тобто ноутбук я не взяла, я взяла тільки телефон і гроші, більше нічого. [Документи?] Так, документи, ну, і таке, от зварила два яйця і водички, оце все, що я взяла. І нам же в кінці дороги води ж немає. Воно ж задуха, пити хочеться. І нам по вагонах, хтось, десь дівчата у потязі, їм бутилки з водою кинули, і вони пустили ці бутилки. І от люди теж, я дивувалася, як люди себе поводити. От іде ця велика бутилка води, люди собі у бутилки наливають, не було такого, щоб людина там всю воду собі налила. Тобто потрошки кожен собі налив, і пішла ця бутилка далі. Ну, тобто, я взагалі не очікувала від наших людей, що буде так. Хоча я знаю інші розповіді, що було і навпаки. У нас у вагоні було так. І значить, ми їхали через Київ, під Києвом ми довго стояли. Там бомбили Київ. На що ми звернули увагу, я не знаю, для чого це робилося. Може, Ви знаєте? Ми коли сіли у потяг, ми поїхали в інший бік, проїхали трошки, потім, може, хтось сів, а може, якось задумано було, потім нам сказали, передали, що треба вимкнути телефон, ми вимкнули телефони і поїхали вже на Захід. І я так розумію, що вони там на гарячій лінії із військовими були, коли ми під'їзжали під Київ. Стояли, чекали, поки там закінчиться перестрілка, і ми потім змогли поїхати. [Можливо, це було якесь відстеження?] Я теж так подумала, але я ж не спеціаліст, ну, мені спеціалісти й казали, що наче це все не для цього, хоча хто знає, може, справді воно грає якусь роль і менше людей в Інтернеті в цей момент. І ми десь о 18:30, якось ввечері ми виїхали і там, я не пам'ятаю, може, 11:00 вечора – ми були в Тернополі. У Тернополі нас точно так же вивгрузили. І значить, у мене донька дуже їсти хотіла. А там же мир у Тернополі. У них же не така ситуація була. Там все працювало: аптеки, магазини. У нас, коли ми йшли, взагалі було мародьорство таке, просто ми бачили це мародьорство. Бачили кіоск, і там хлопець якийсь вибив шибки, і там таскав бутилки з водою, щось ще. Ну, тобто страшне мародьорство було, просто на очах. На вокзалі, біля вокзалу. А тут був мир, і тут ще й кафе працювали. І ми, значить, з донькою, вона ж голодна, і ми не пішли до волонтерів, там стояли волонтери, ми не пішли. Ми пішли поїсти, і коли ми вийшли звідтіля, волонтери кудись ділися, і ми не знали, де нам жити. Ну, ми так раді були, що ми виїхали, що вже було все одно. І ми, значить, почали ж шукати, де нам жити. А там черга до таксі стояла на тому вокзалі – страшне. І житла ж – де його знайти. І я, значить, вже обзвувала всіх знайомих. Знайшла у моєї однієї знайомої, вона мала телефон якогось бухгалтера з дому відпочинку під Тернополем. Короче, туди я позвонила, а з'ясувалося, що в них якраз центр для біженців. От наче вони нас приймуть. А це ж треба туди якось дістатися. Це ж таксі. Я кажу: «З вокзала ми не виїдемо». Ми відійшли. Ми не дуже орієнтуємося в місті, але ми відійшли звідтіля.

І замовили онлайн-таксі на інший там якийсь оператор, і от нас довели. Там нас навіть погодували. Поселили, погодували нас. І в принципі там можна було залишатися, но я в той момент якось казала, що білорусі почне наступ. І ми думали, що, може, підуть з білорусі, і тому не хотіли ми залишатися. І такий був стан. У нас же нічого не було, ми пішли купили там хоч щось із речей. Їжу собі купили. Речі якісь купили. І потім я дзвонила усюди, ну, думаю вже – поїдемо за кордон. А як виїзжати? Там же теж на ці автобуси потрапити, на ці потяги, то проблема. Такий же жах був. І кілька днів люди чекали. Видзвонила я свою колегу, а колега тільки виїхала в Польщу. І вона мені дала контакти одного автобусу. А там за гроші, пам'ятаю, що квиток коштував дві тисячі гривень. Вони возили не з автобусної станції зі Львова, а звідкілясь, ну, я теж не дуже Львов знаю. Знайшли ми це місце там, ледве знайшли. Ми тоді поїхали у Львов. Замовили місце, а там зранку, то нам треба було ночувати у Львові. І ми поїхали у Львов. Ну, і теж приїхали, а де жити? На вокзалі там палатки стоять, но палатки, там холодно було, і вночі десь я не представляю. В общем я знайшла координати цього центру, прийому для біженців, і ми туди пішли. Там недалеко від вокзалу. Ми туди пішли. Ми в цьому центрі, мабуть, годин шість реєструвалися, бо там треба було відксерити документи, черги вистояти в ті кабінети, фотографували нас усюди, десь нотували, записували і розподіляли, значить, людей куди кого. Нас розподілили у школу. Нас відвезли на машині до цієї школи. А там що вони зробили? У тій школі вони ось ці дитячі, знаєте, пазли для гри використали їх як мати. Повикладували ось ці пазли. І на ці пазли покидали там подушки. І все на полу так. Весь перший поверх. Я не знаю, може, там і на другому було. Я не ходила. Наче вся школа була цим вилонена. І нас клали, щоб ми поспати могли. Була кава і були якісь солодощі там, ну, їжі як такої там – не, а от солодощі, щось таке було. Ну, і от теж хочу багато вдячних слів сказати. І в цьому центрі, і в цій школі – там чергували вчителі. І жіночка, я пам'ятаю, це ж не її обов'язок наче, но вона намагалася от дитлахів, які приїжджали, вона намагалася їм якось, психологічну допомогу надати. Тобто вона там гралася, щось придумувала. І з дорослими, і зі мною намагалася, я пам'ятаю. Ну, я теж в такому стані була, не дуже соображала. Ну, але я ж бачу, що людина намагалася в міру своїх можливостей, бо там багато приїжджало таких тяжких, виснажених. Вважаю, що ми не в гіршому стані були. Були люди в набагато гіршому стані, були ті, хто втратили домівки, і так в тапках, в чому були, так і тікали, тобто були набагато гірші історії. А в нас була не найгірша ситуація, тому ми якось так, ще гріх жалітися. А от деякі, мабуть, перебували в тяжкому психологічному стані, і вона намагалася щось робити, щоб їх привести до тями, ну, ніби оживити, розворушити, підбадьорити. Зранку ми оце сіли на автобус і поїхали. Автобус їхав на Варшаву.

*Записала В. Сушко в січні 2023 р.
від Тетяни, 1969 р. н., родом із Харківської обл.,
волонтерки у м. Львові.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Харкові*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіяни.
Ранок двадцять четвертого лютого двадцять другого

року, незважаючи на тривожне передчуття, був несподіванкою. Після перших вибухів, новини почули о п'ятій годині ранку з телебачення, хоча, перша думка була – феєрверк, відлуння святкування, бо поряд знаходиться розважальний центр. До восьмої години ранку – суцільний жах: бомбардування, артобстріли. Наступне – шок, коли посадові особи телефоном повідомили дочці, що необхідно йти на роботу (у інших членів родини керівництво повідомило про тимчасове припинення праці). На той час весь міський транспорт зупинився, йшли пішки, постійно зупиняючись під час звуків вибухів. За півтори години, пройшовши відстань близько чотири кілометри, почули: «Заклад припиняє роботу на невизначений час!». Слів уже не було... Перші два тижні війни перебували у Харкові. Бачили, як щоденно безперестанно летіли снаряди і місто порожніло. Порожніли магазини і аптеки. Постійно були на зв'язку з колегами, більшість з яких також планували залишити місто. Виїхали евакуаційним потягом з колегою та її неповнолітньою дитиною на Захід України. Куди, на той час – не знали. У кожному вагоні було більше сотні людей, у потязі – двадцять вагонів (про це дізналися уже через двадцять всім годин дороги, у Львові). **Волонтерство.** На львівському залізничному вокзалі зустріли друзів-львів'ян, які вже організували волонтерський загін. Друзі запропонували приєднатися до їх команди, допомогли знайти житло. Рішення прийняли відразу. Беремо участь у організації волонтерської діяльності на львівському вокзалі – допомагаємо розміщувати людей, які втікають від війни, організовуємо евакуаційні рейси до Польщі та інших європейських країн. Мотивація і враження? – комусь зараз гірше, ніж мені, і я можу допомогти. Час від часу, приїжджаючи до Харкова, були свідками різних ситуацій, але не зважаючи на все, продовжуємо допомагати нашим захисникам і тим, хто цього потребує.

*Записала В. Сушко в листопаді 2022 р.
у м. Харкові*

*від Жарко Ганни Костянтинівни, 1981 р. н.,
родом з м. Дружківки Донецької обл., волонтерки.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала й нині мешкає в м. Харкові*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[24.02.2022] було гучно і незрозуміло. Залишилася у Харкові. Мотивація дуже проста: вони прийшли до нас, їх ніхто не кликав. Моя земля – чому я повинна кудись тікати? Нехай вони йдуть. З травня двадцять другого року була і є волонтером Благодійного фонду «Відбудуємо Харків разом». Займаємося дуже корисними справами для міста.

*Записала В. Сушко в листопаді 2022 р.
у м. Харкові*

*від Мазепи Олени Сергіївни, 1984 р. н.,
родом з м. Харкова,
проживає там само,
волонтерка Благодійного фонду
«Відбудуємо Харків разом»*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Спогади про 24.02.2022] Задовго до початку повномасштабного вторгнення росії в Україну було розуміння, що росія нападе, але й була надія, що цього не тра-

питься. Оскільки завжди цікавила інформація про виживання в екстремальних умовах та був туристичний досвід, в загальних рисах було уявлення? як діяти у разі надзвичайної ситуації. Тому о четвертій тридцять ранку двадцять четвертого лютого двадцять другого року після перших вибухів, звісно, був страх, але без паніки. Були включені радіо та телевізор для отримання інструкцій від офіційних джерел. Необхідні речі заздалегідь у тривожну валізку покладені не були, але все було під рукою. В евакуацію моя родина не виїжджала. Цей варіант був би реалізований тільки у випадку зруйнування абсолютно всіх домівок родини та зруйнування чи окупації нашого міста. Передбачався тільки переїзд в межах міста Харків. Оскільки район нашого проживання був відносно спокійний, весь час ми жили у своїй квартирі. Доводилось пристосовуватися до нових умов життя з гострою нестачею продовольства та з відсутністю працюючої інфраструктури в перші місяці. Але згодом почало все налагоджуватися і критичних ситуацій не було. Найбільший стрес був від хаотичних обстрілів міста, коли не було розуміння, влучать у наш дім чи ні, щохвилини, особливо вночі.

*Записала В. Сушко в грудні 2022 р.
у м. Харкові*

*від Салахова Андрія Рафхатовича, 1959 р. н.,
пенсіонера, за фахом – архітектор*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Спогади про 24.02.2022.] Цьому дню багато що передувало. Кілька останніх років мого життя були найскладнішими. Поеднувати творчу працю із доглядом за матір'ю, що на руках повільно вмирає... А більше того, бачити, як ворог готується нанести останній смертельний удар Україні, та не мати змоги тому заподіяти... На двадцять четверте лютого я запланував важливий етап ремонту квартири, що лишилася у спадщину. Це вже не так мав бути мій дім, як те місце, де мешкатимуть нащадки... А ще – продовжував працювати над містобудівними проектами тих міст, що стали символом української звитяги. Місто Северодонецьк. Декілька інших населених пунктів Луганщини. Увечері двадцять третього лютого зустрів біля зупинки метро жінку, щоб обміркувати наступний день. До нас приєдналася колежанка, що знаю її вже тридцять із гаком років. Стояли та балакали на перехресті... У всіх було відчуття бід, що насувається. Жінки питали мене: чого, мовляв, чекати?... А я не наважувався у голос сказати те, що вже розумів. А потім ми розійшлися. І кілька місяців могли спілкуватися лише телефоном... Тієї ночі спав погано. Мій кіт теж був дуже схвилюваний. Прокинувся опів на четверту. Ще все навкруги було тихо... А близько четвертої години ранку почув вибухи!... Потім я увімкнув приймач. І почав дзвонити до жінки. Кілька наступних тижнів – то суцільний адреналін. Я знав, що моє місто – велике та багатолюдне. Я бачив на вулицях у ті перші дні людей, що визначилися із подальшою долею. Заможні та злиденні, освічені та прості, наче пляшка з під пива... Вперше у житті я відчув таке поєднання з тими, з ким мешкаю поруч... Ідея спротиву загарбникам виникла раніше, ніж її усвідомили. Домогосподарки, безхатьки, молоді успішні бізнесмени... Навіть нині, коли вже минуло більше

року, я не можу досягнути того почуття! А потім настали дні, коли побут потрібно було пристосовувати до щоденної небезпеки. Треба було їсти та годувати тих, кого треба. Ходити до крамниці – не подвиг, але і не повсякдення... Ми, харків'яни, вчепилися у свою землю усіма пазурами, як мій кіт, що захищає свою територію та власність...

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ Я багато розмірковував над своєю етнічною приналежністю. Бо маю дуже складне етнічне та національне походження. Родинна легенда: у хлопчика, якому виповнилося десь рік, питають: «Андрійку, ти турок, а чи ти грек!?!». І дитинча відповідає, добре поміркувавши: «Я – татарин!». Його знов питають: «Так чи і справді – татарин?!». А мале відповідає: «Може, і Гагарін!..». Добре пам'ятаю, як у віці двох років не міг розчутти правильно ту фразу, з якої починалися передачі україномовного радіо. Мені здавалося, що це звучить, як «Оговорич Харків». А потім, у віці близько п'яти років, я потрапив у україномовне середовище. І усе стало зрозумілим та органічним. Один або два місяці на рік в україномовному середовищі – і уся фонетика української мови – наче повітря, яким вільно дихаєш, і не замислюєшся! Термін «справжній українець» – це здебільше до тих історичних постатей, про яких ми дещо знаємо і які послугують моральним взірцем. У рідне село повернувся чоловік, що його було заслано за звинуваченням, що він, нібито, куркуль... Я не знаю, що пережив цей чоловік. Його син, вже досить дорослий хлопець, грався зі мною, малим... А ще – великий сірий кіт вважав тільки його за свого господаря!... Коти – чесні та відверті створіння...

*Записала В. Сушко в грудні 2022 р.
від Н., 1987 р. н., родом з м. Сімферополя АР Крим.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Харкові,
на час інтерв'ю проживала в м. Полтаві*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росії. [Спогади про 24.02.2022. Життя в метро] Прокинулися від вибухів. Чутно не сильно, але точно зрозуміло: «Це – воно!» Я з тих, хто цілком вірила, що «почнетесь», збрала тривожні валізи. І також я вірю в Україну і люблю її, бажаю нам всім в ній свободи і щастя. Але тоді мали оцей холодний ранок в нашій оселі, майже п'ята на годиннику, з-за вікна бухає, повскакували, ходили з кута в кут, в голові дзвеніло: «Почалося, почалося, почалося, Господи, почалося!..» Моя дитина, донька десяти років, теж встала, ми якось сформулювали їй, що війна. А вона каже: «Хм, а як же я в школу піду, може ти мене проведеш?» Так от і смішно, і сумно, всі ми наче і розуміли, і одночасно не могли повірити, що прийшов кінець, абсолютний кінець. А настроїв в мене давно гнітючий, лише двадцятого лютого я відправила нашого сина, підлітка, самого до Туреччини, де його готова була прихистити сім'я його друзів. І от розумію я, що ні за тиждень, як планувалося, ні за місяць, мабуть, він-таки не повернеться, і вже тихо вию від суму. Ми ходили з ним по Києву перед літаком, і я дивилася на місто наче востаннє, наче думала, що скоро тут все можуть розбомбити чи принаймні забрати в нас як нашу столицю, зробити своїм опудалом, і я кожною клітиною вже відчувала цей розпач. Сум і страх дав-

но вітав, налив зрів ще з дві тисячі чотирнадцятого [року], і от в цей ранок він проривався болючим жахом. Лише через якийсь час чоловік, мабуть, першим здогадався якось шукати хоч якусь інформацію. З'ясували, що стріляють по Чугуєву, по аеродрому. З тієї хвилини стало нормальним для нас, а згодом, як видно, і для всіх, набагато більше залучення до інформації, ніж раніше – офіційні фейсбук-сторінки, телеграм-пабліки, радіомовлення, згодом трансляції національного каналу – все це враз увійшло в життя. І тоді, відчуваєш, не загубилася – всі тут, всі знають і всі, хто треба, діють. Це реально тримало. Не вперше і далеко не в останнє, але прямо в той день перевели кілька тисяч на «Повернись живим» і ще деяким фондам. Пообдзвонювали родичів. У нас велика родина в Харкові, чоловіка все родичі. Мої в Криму. Дзвонили, писали знайомі з-за кордону, чоловікові, мені. Дзвонив син. Писала мама з Криму – важка історія, це окремо. Дзвонила одна подруга з Криму іще. Я в перші дні ще намагалася когось в чомусь переконувати. Це проходить, ще кілька тижнів помий та безглуздої дичини і пройде, я більше нікого з них не силуватимусь урозуміти. Чоловік також здійснював дзвінок за дзвінком, обговорюючи з колегами, що робити. Там будувалися грандіозні плани, та й не перший рік війна, дехто поїхав ще раніше двадцять четвертого [лютого 2022 р.], наразі висувалася ідея їхати з міста. Але ми, коли готувалися до такого плану ще з дві тисячі чотирнадцятого року, абсолютно не враховували, що наступ буде не з кордону, а, так би мовити, «як злива» (взагалі було так, що ми насправді і гадки не мали раніше, якою є війна, попри пильне слідкування за подіями на Донбасі. А найбільш вражає в цьому те, що на вечір кожного наступного дня ми будемо знати про війну ТАКЕ, що й не уявляли зранку). Тож стало зрозуміло, що переміщення між містами набагато небезпечніше, ніж залишатися в місті; також, що дороги вже забиті тощо. І взагалі, ми думали, що обстріляють аеродроми, військові бази, ну, пересидимо якось, будуть бої під містом, може, ми і переможемо (а, може, і ні...), але цивільним можна буде вижити, в будинках своїх, ото не вештатись треба просто ніде... Ми вирішили залишатись в Харкові. У мене був план Б, якщо зовсім буде халепа щодо обстрілів, ми підемо в метро, на це все мої тривожні валізи були начебто розраховані. А рашисти вже, тварюки, гатять по всьому, бахає вже зовсім поряд, новини з усього міста такі, що розраховувати на те, що «по цивільним об'єктам стріляти не будуть», виявляється повною наївною маячнею. О третій годині ми вже в жаху прилетіли в метро і я розуміла, що ми тут і ночуватимемо. Мали каремати та пледи. З нами були батьки чоловіка, ми залипали в новинах, обнімали дитину та один одного, дивилися на людей, що наводнили станцію, як всі сиділи і лежали на підлозі і в повному відчаї від спостереженого сюрю чекали і вірили, вірили і молилися, молилися і жили надією. Ночували в метро, було страшенно холодно, світло в очі б'є, люди, собаки, плачуть маленькі діти, приходять погані новини, наростає відчай. Батьки з другої ночі вже не були там. А я хотіла бути там, ніж вдома, я почувалася у безпеці і донька теж. Чоловік підтримував ці рішення і підтримував нас всіх взагалі. Згадалася та пісня... «Дочка сьогодні уснула в метро на полу... русский

военный корабль, иди...», і це ще м'яко сказано відповідно до наших почуттів. Відчай був, злість на ворога і водночас відчуття, що все зруйновано в життях. Але інформація, що Україна бореться, не здається, що завдає жару, була відрадою та пробліском надії. І звернення Президента та його помічників ставали іскрою для єдності. Від пережитого зріла лють, а від люті віра в перемогу. Так і пройшов перший день, і буде тих днів ще так багато, ми тоді нічого, нічого не уявляли собі... Ми прожили в метро «23 Серпня» вісім днів, бігали під звуки недалеких обстрілів додому через кілька кварталів, щоб частково помитись і взяти необхідне чи їжу, яка стала пропадати з магазинів. Бачили, що біля нашого будинку кілька воронок від касетних снарядів, наш і сусідні будинки з пошкодженими вікнами, а в один влучило реально в квартиру, продірявило стіну. Дуже сумним є те, що знайомий з нашого під'їзду та ще один чоловік, що знаходились на вулиці в момент обстрілу, загинули тоді на місці. Варто додати, що в Харкові, принаймні в нашому районі, не працювали сирени повітряної тривоги, а я точно знаю, що вони є і їх часто перевіряли. Подейкували, що їх зламали зрадники та шпигуни. Сповідання про повітряні тривоги передавали телеграм-канали чи радіо та новини, а згодом – «Це Україна, бейбі» – застосунок на смартфоні. Та й взагалі, Харків так близько до лінії фронту (і до рашки-моргдор), що обстріли проходять без адекватної можливості заздалегідь засікти чи збити ракети і снаряди. Як і досі. Одного дня ДРГ зайдуть у Харків і будуть ходити прямо біля нас... І лише через кілька годин потому для нашого захисту в метро закриються величезні залізні брами, і ми будемо рахувати секунди – чи буде захоплено Харків, чи ми вийдемо звідси хоч колись ще вільними? Вільними людьми! Господи допоможи! Кількість людей була жахлива, ми потім дізнаємось, що так багато людей тільки в нас і на «Героїв Праці» – біля 1500. На станції, на одній з небагатьох, стояли поїзди, можна було знаходитись в вагонах, хоча там було і темно. Ми спали там і жили. Я не знаю, чи зможу ще колись зайти в підземку і чи не кине мене в істерику при виді вагону метро. Так і йшло, дорослі лежать / сидять на станції чи в вагонах на ковдрах на підлозі, ходять, говорять, тужать. Діти збираються групами та грають. Робітникам метро окрема пошана, з ранку до ночі і цілими ночами мили, лагодили, допомагали, організовували. Перевантажений туалет, і без того жахливий, але тримався молодцем. Подеколи роздавали скудну їжу, ну, на це можна було хіба не вмерти. Ми рятувались тим, що чоловік зазімав о шостій ранку чергу в супермаркет, що знаходився біля метро, після сотні людей просочувався туди та брав хоч щось, бо нічого вже і не було. Дещо було у нас припасено заздалегідь. Тож такою сухом'яткою та дорогоцінним раз-два в день гарячим чаєм трималися. А кип'яток дійсно рідкістю був, бо електрочайники – це перевантаження мережі, і одне зайве включення чайників може залишити всіх без електрики. Були на станції мами з грудними дітьми, дуже багато, в окремому приміщенні, їм треба було користуватися чайниками постійно, для миття, для дитячого харчування, тож всім іншим на станції це було лише як бонус. Схожа ситуація із заряджанням телефонів та пауербанків тощо. Незабутньою є картина

грон десятків зарядних пристроїв та подовжувачів, які розкидалися з двох боків станції – на одному вестибюлі-вході і на іншому. А більше розеток-то і нема! Ще незабутнім для мене є момент, коли на станцію вбігли військові. Перемотані жовтим скотчем, змилені, просили води і ще чогось. Їм дали, і обнімали їх, і аплодували всією станцією, і плакали, і знов обнімали. Я знала (вірила?), що ми не «ватні», в цьому місті, тобто далеко не більшість «ватних» в Харкові. І були Майдани в Харкові в чотирнадцятому–п'ятнадцятому і пізніших роках, нове покоління зробило свій вибір. Але цей момент ще більше запевнив мене, що нарешті, НАРЕШТІ, ми єдиний народ і знаємо свою мету. Зрештою, мій чоловік сказав, що жити в метро постійно неможливо. Звісно, це так, це справді жахливо. Він знайшов, де нам пожити не в Харкові, якщо доїдемо, уважно моніторив ситуацію всі ці дні і дійшов висновку, що завтра вранці, четвертого березня, буде саме час більш-менш безпечно виїхати з міста. Дякувати Богові і підготовчим заходам чоловіка, наша машина з повним баком давала нам таку можливість. В той день навалило снігу, як ніколи. Ми зустрілися при виході з метро з батьками чоловіка, попрощалися і поїхали в невідомість. З нами ми вивезли ще одну сімейну пару. І, звісно, весь цей час в метро і всюди з нами була наша черепаха у великому пластиковому контейнері. І тут починається нова сторінка. Блокпости та дорога тягнулися в заторах, але минули нормально, хоча ми з жахом чекали будь-чого. Ми приїхали в нове для нас місто Полтава і поселились у люб'язно наданій нам чужій пустій квартирі. Я не буду описувати всього, відповім по суті питання: враження про місце перебування (емоційні, інтелектуальні). Я була і є, і буду довіку сповнена величезної вдячності тим, хто нас прихистив, полтавчанам взагалі і місту Полтава як феномену. Я назвала його вище новим, але ми були тут у дві тисячі п'ятнадцятому році, гуляли, бродили, захоплювались та й поїхали додому. Тепер я ново пізнала всі ті вулиці і місця і відкрила безліч нового і прекрасного в цьому місті, в цих людях. В собі. В Україні. Я вважаю наслідком від початку цієї жахливої війни деякі хороші речі для України та для кожного з нас. Про єдність, мету, віру в себе я вже говорила та й інші говорили. Я зараз про те, що багато хто з нас, українців, мені здається, перенесли раніше міфічний абрис кордонів на географічній мапі прямісенько у свої серця, татуюваннями на свої душі. Це тепер – не раніше – ми знаємо, ДЕ НАСПРАВДІ Чернігів та Суми, де Хмельницька область, а де Рівненська, як болить Херсон і як кровоточить Буча, як тремтить земля в Києві і яка на дотик Полтава. Полтава допомагає переселенцям, має волонтерські штаби, де і я волонтерила свого часу, має потужний патріотичний рух і навіть дух. Всю цю шокуючу холодну весну ми тремтіли над новинами та майбутнім разом з Полтавою, розчинялися серед тисяч таких же, як ми, харків'ян, що теж тут, наближали перемогу донатами та діями, налагодили роботу та навчання. І саме тут після тридцяти п'яти років російськомовності я стала говорити, писати, думати виключно українською мовою – це щастя, яке не передати! Ми прожили в Полтаві наразі вже майже рік. Так, війні все ще не видно кінця. За три місяці ми з'їхали з квартири, яку нам давали безкоштовно

(храни, Небо, цих людей та дай їм здоров'я та злагоди), до найманої. Попит великий, ціни теж, але не скаржимося. Син наш досі не знаходиться з нами, родичі також обрали залишатись в Харкові. Ми дуже сумуємо і тримаємо зв'язок, як можемо. Я люблю міста, в селищі я б не вижила, мабуть, психологічно. Полтава мені подобається, зокрема культурною спадщиною, яку вона несе, архітектурою, відомими прадавніми мешканцями, природою та людьми.

Записала В. Сушко в березні 2023 р.

у м. Харкові

від Буйнової Наталії Іванівни, 1978 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. Я прокинулася від сильних вибухів о п'ятій ранку, які було видно з вікон нашої квартири, що знаходиться на восьмому поверсі. Зрозуміло, що повномасштабне вторгнення, про яке багато говорили напередодні, почалося. Оскільки необхідно було дбати за сім'ю, то перша думка була про магазин і запас харчів, батарейок тощо. В продуктовому магазині, що знаходиться біля нашого будинку, було вже багато людей, дехто з них готувався виїжджати за місто, багато залишалися, але абсолютно всі поводити себе чемно і дуже тихо, пропускали один одного підійти до прилавків, спокійно займали свою чергу до кас та банкомату. День пройшов тривожно, але подробиць я не пам'ятаю. На початку ми не планували виїжджати з Харкова, але чим далі, тим важче було триматися. Вночі були постійні тривоги, тож виспатися було неможливо. Вдень треба було встигнути зробити багато справ, а комендантська година розпочиналася о 15:00. Ліфти в нашому будинку вимкнули, щоб уникнути випадків блокування дверей. Ми живемо на восьмому поверсі, тож це ускладнило ситуацію для моєї сім'ї: мами, сімдесяти дев'яти років, та доньки, двадцяти трьох років, що має хворобу суглобів. Усі магазини в нашому районі (Стара Салтівка) перестали функціонувати. Громадський транспорт в усьому місті вже не працював. Треба було йти пішки пів години до супермаркету «Клас», де був невеличкий ринок у бік шістсот другого мікрорайону, а це ближче до лінії бойового зіткнення, оскільки на околицях Харкова вже йшли бої. Щоб купити хліб або воду, або продукти в супермаркеті, необхідно було вистояти в кожній черзі близько години. Це забиравало увесь час, поки не наступала комендантська година. Тож в цілому якість життя сильно погіршилася і фізично, і психологічно. Найважчим було пережити нічні тривоги, та вже коли почали літаки бомбардувати житлові квартали, це стало приводом для прийняття рішення евакуюватися. **Зовнішня міграція.** Ми виїхали з Харкова, їхали, куди привезуть або де є можливості. І в результаті опинилися в місті Бремен [ФРН]. Особисто мені не подобається жити за кордоном, оскільки мені важливо проживати на Батьківщині. Це складне для мене рішення. Неможливо було передбачити масштаби воєнних дій наперед. Максимум я прогнозувала, що поїду до Рівного або Івано-Франківська. На той час, коли ми їхали поїздом, знайти якусь вільну квартиру на Заході України вже було неможливо по двом причинам, перша, їх лишилося мало, по-друге сильно піднялися ціни на проживання.

Записала В. Сушко в жовтні 2023 р. у м. Харкові з профілю Едуарда Зуба в мережі «Фейсбук» <https://www.facebook.com/profile.php?id=100004136254577>.

Зуб Едуард Іванович,

93-я ОМБр, 2-й стрілецький батальйон, кулеметний взвод, номер обслуги.

Народився 18.07.1965 р. у м. Черкасах.

До повномасштабного вторгнення РФ в Україну проживав у м. Харкові, науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Широкомасштабне вторгнення росіян. [Усі дописи після 13 листопада 2022 р. на сторінці Едуарда Івановича, який офіційно 14 листопада 2022 р. пропав безвісті під Бахмутом, – його друзів. Дописи, відібрані для опублікування, – про початок та особливості буття в 93 ОМБр. Едуард Іванович був і у «Фрайкорі» та «Кракені». І лише згодом мобілізувався до «Холодного яру», чим дуже пишався. Був поранений, лікувався в Луцьку та Дніпрі. Знову восени 2022 повернувся на фронт] [29 березня 2022 р.] Залишу це тут. Аби не пропали спогади разом зі мною. Бо відчуваю, що 24 лютого стане культовою датою. Як було за Союзу 22 червня. Коли зранку шарахнуло, страху не відчув. Лише розгубленість. Куди податися? Що робити? 2022–1965=57. Кому я потрібен у такому віці? Врешті-решт, вирішив поїхати до батьків у село. Попрощатися про всяк випадок. Автобуса з ХТЗ на Хролі не дочекався. Поперся пішки, «голосуючи» по дорозі. Ніхто не зупинявся. Підібрав якийсь мужик, коли я вже й надію втратив. «Ти ж Валерин брат? То сідай!». Вже дев'ять років, як братиська поховав, а в селі все ще пам'ятають, що його родич. Добрався на шару. Поговорив з батьками. Пішов на родовий цвинтар дідам-бабам вклонитися. У Аллочки заступництва попросив, а у Валерки – фарту. І почув хав знайомим шляхом назад. На пів-дороги підібрав мене старенький «Жигуль». Спитав у водія дорогу до райвоенкомату, то він і грошей брать не став. А на вулиці Соколова мене, як підстаркуватого, тупо послали. Не на ..., а в тероборону. Що майже те саме. Адрес дали невірний: Селянська, 24. Оддав якомусь шакалу 300 грн, аби довів мене туди од метро «Гагаріна». А там – житловий будинок. І про ТРО ніхто нічого не чув. Чешу назад Москалівкою. У невідомість. І тут згадую про товариша, який живе на Кочарській, поруч з обласним военкоматом. Дай, думаю, передзвоню. Може, він що знає. І отуточки фартонуло: сказав, що він зараз не дома, а у місці, де якраз уже видають зброю. Приходь, мовляв, до нас, тут твій вік нікого не здивує. Отак я опинився у добровольчому підрозділі. І вже увечері 24-го таскав мішки з землею, укріплюючи базу. Життя вийшло на нове коло. Власне, як і у всіх нас. [26 жовтня 2022 р.] Дивне враження від новин. З одного боку, люто пре, що хлопці з 93-ї ОМБр роздають інтерв'ю The Washington Post. Це вже вагома заявка на місце у світовій історії. Високо злетів наш чорний ворон! З іншого, холод по шкірі від розсипаних по мережі порівнянь. Бої на Бахмутському напрямку вже ставлять поруч з Верденом і Соммою. Запеклість, може, й та сама. А от щодо масштабів втрат... Крий, Боже, сягнути того рівня! Не каркайте, шановні! Поцас-

тять вижити – стану історичним персонажем. Буду піонерам байки оповідати. Як мені оповідали в далекому дитинстві. [30 жовтня 2022 р.] На вході у заклад Х звично лізу до кишені за грошиками. Але з віконця долинає старечий голос: «Не-не, солдатам безплатно. У нас тут комунізм!» Не стримуюсь і розпочинаю дискусію: «А чого тільки в привокзальному сортірі? Обіцяли ж по всьому Союзу». – «Е, ні!, – відповідає бабуса, – Хай він тут і закінчується!». Готове гасло для УІНП! [31 жовтня 2022 р.] Перша доба в розпоряді. Зустрічі і безкінечні розповіді. Все, як в анекдоті: «Є що згадати, нічого дітям розповісти». Тобто, взагалі нічого. Хіба вітання Ремарку передавати: десь так воно і зараз. [2 листопада 2022 р.] Із свіжопочутого... Сиджу я, значить, на дереві з рацією. Коли глядь униз – а піді мною троє підо**в стоять. Махають руками. Злазь, мовляв. А я їм п'ятірню розчепірену виставляю. Тіпа, зараз, п'ять хвилин. Ну, встиг хлопцям координати скинути. І рукою махнув. Ех, як у*бали! А потім уже спокійно зліз. [3 листопада 2022 р.] Розповідь була архіцікавезною. З купою подробиць, від яких мурашки по шкірі повзли. Бо ж ближній бій на відстані 15–20 метрів – точно не дитячі іграшки. Так смикнуло ж спитати: «То тебе тоді затрьохсотило?». – «Та не... Верталися з позицій уночі, зіткнулися лоб в лоб з нашою мотолигою. І такого до греця. [5 листопада 2022 р.] Розбирали «Браунінга», навідався перевіряючий. Схвально муркнув і відбув до місця постійної дислокації [фото]. [6 листопада 2022 р.] Із свіжопочутого. Ото ж навчили долбо**би долбо**бів: носи з собою «ефку», аби не потрапити у полон. У нас тут одного затрьохсотило і, видно, шось у голові здвинулося. Сестричка підповзала перебинтувати, так він і її, і себе рвонув. Аж ср**ка догори злетіла! [7 листопада 2022 р.] І знову захоплююча подорож краєм махновських тачанок! Тому і дурість відповідна у голову лізе. Чим би скінчилася та війна, коли б на них були наші 12,7 «Браунінги»? Од нормальної історії давно вже не пре – почну писати альтернативну. [7 листопада 2022 р.] Тільки-но перетнули межу цивілізованого світу. По зустрічній смузі – евак за еваком [евакуаційні маршрути]. То ж і настрої відповідні. Роздерибанити шмат нуги – трохи попустило. Класна штука! Ніколи не їв у такій кількості. Добре, коли у бійця є знайомий на кондитерці! [7 листопада 2022 р.] Восьма за цей рік закинута хата. Завжди відчуваю певну незручність, вселяючись до чужої оселі. Особливо коли трапляються старі фотографії на стінах чи у сервантах. Немов підглядаєш за чийось приватним життям. Раз, щоправда, довелося і розреготатися у такій ситуації. Натрапив у одній соледарській халупі на купу паперових ікон, безладно розкиданих по підлозі. Дивлюся, одна якась дивна, явно не канонічна. Думаю, хто б став множити таке на папері? Протер пилюку – Алла Пугачова! [9 листопада 2022 р.] Історична реконструкція казки про рукавичку. Виконує творчий колектив окремого кулеметного взводу. Шкода, що втік наш цуцик Чапа, що колоритно валявся межі братвою [відео]. [9 листопада 2022 р.] У моїх батьків сьогодні ювілей – 61 (!!!) рік спільного життя. Відзначають цю річницю, бо круглу не змогли. Минулого року нас ледве не втопили у горі. У вересні поховали Аллочку, потім захворіла мама. Ледь оклигала вона, заковідився двічі вакцинований

батько. Не до свят було. Та й тепер невесело. Але що відкладати? Низько схиляюся перед цифрою 61. Мені такі рекорди вже не світять. Та й мало кому з мого покоління взагалі. Але тишість, що Коханія з великої літери все ж десь існує... А поки топчу берцями багно на краю Ойкумени. І радий, що знайшов місце, де бере інтернет. [9 листопада 2022 р.] Думав учора, що з глузду з'їхав. На досить пристойній висоті дорогу нашому течіку перелетіла... курка. Але ні. Хлопці пояснили, що то фазани чи глухарі. Їх тут до греця по степу. От зараз ходжу і мимоволі шугаю їх. Цілими сімействами. Цікаво, що далекі вибухи їх анітрохи не лякають. А от одинокий пішохід – аж бігом. Розумні! [9 листопада 2022 р.] Страшенно зворушують паперові ікони під вишитими рушниками. Фотографічні, с'як-так пофарбовані. Явно халтурні, але видно що їх колись шанували. Хата давно закинута. Побиті вікна, проломлена підлога. Гори задовоного сміття. І на все це дивиться Господь крізь павутиння. Український Донбас... [10 листопада 2022 р.] Радянська історія другої половини ХХ ст. валяється по закинутих хатах цілими горами. Сумно і страшно, що це вже нікому не потрібно. Це я тільки мілітарну частину виставив. Точніше, малу її дешицю. А є ще вельми багата етнографічна – сільські весілля на Донбасі. 3 презвою, до речі [відео]. [11 листопада 2022 р.] Подія подій! Перший за тринадцять днів гарячий душ. Є ще справжній сервіс у прифронтових містах! Солідний такий заклад. І без зовнішньої реклами. Схоже, заточений під повний спектр банних послуг. Що наводить на думку про повзучу «сайгонізацію» Донбасу. Пройтися б і по інших пунктах прейскуранту, але настрої не той. Зате тепер точно знаю, де можна буде обмити Перемогу. [11 листопада 2022 р.] Зачароване місце. Душа проситься в один бік, а обов'язок жене у протилежний. Ще й земляк за кермом – теж з Нових Домів, з Танкопія. Каже, ті самі почуття. [Відео перехрестя під Харковом]. [11 листопада 2022 р.] От не слухайте на ніч літературних критиків! Нове і дещо несподіване для мене трактування «Тараса Бульби». Від російських ліберастів. Єдиний позитивний герой – Андрій. Бо ж «становиться Человеком через Любовь». А от Тараса і Остапа вони жаліють. Бо ті не врубалися, що настає «новое время» і залишилися при «старых патриархальных взглядах». Може б і не озвірів до такої міри, але як раз під час прослуховування цих «аткравеній» у наш ящик з хавчиком заперлася якась нахабна миша. Треба буде завтра сходить до наших саперів позичити кота. Сподіваюся, що хоч він не підхопив віруса ліберастії. А буде ловити мишей так, як водилося у старому патріархальному світі. [12 листопада 2022 р.] ...і трохи про закинуті будинки [відео]. Вишиті рушники у хаті на Донбасі. [12 листопада 2022 р.] Трішечки про наш буржуйський побут на околиці села XYZ. Головне, не мерземо і є, що їсти. А інше, повірте, зовсім несуттєві дрібниці [відео]. [12 листопада 2022 р.] Та просто прикол. Згадав за подарований Volodymyr Ragomshchik котопрапор і прикрасив ним хату. До понтового прапора і ствол відповідний. З прозорим магазином, свіжопридбаним на місцевому базарі. [13 листопада 2022 р.] Очевидно, то доля така у співробітника УІНП. Якраз чергував біля буржуйки, коли мій земляк приніс палити обкладинку військо-

вого квитка. Через те, що на ньому зображена п'ятикутна зірка з серпом і молотом. Бо ж отримувач вів того квитка ще у тисяча дев'ятсот забутому році. Каже, не звертав на зірку уваги, поки не здивував своїми документами молодих хлопців на блокпосту. Для них вона виглядала не так раритетом, як кричущим моветоном. Порадили обкладинку зняти. Отак вона і потрапила до буржуйки. Декомунізація forever! [13 листопада 2022 р.] Яка подорож – такий і саунд... Роздвоєним бусіком по такій самій дорозі. Маршрут традиційний – куди навіть вовки ср**и не ходять. По темряві і мряці. З озброєною братвою. І над усім цим – одморожений цинік професор Лебедінській. Ох і пре! Починаю розуміти, чому я сюди подався.

*Записала Б. Карбованець 24 січня 2024 р.
вд Тарапати (Прокопченко) Олени, 1970 р. н.,
родом із м. Сум.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Харкові*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. Народилась я на Сумщині ще в радянські часи. Дитинство [в] мене було, як у всіх радянських дітей, при тому режимі, як завжди – дитячий садок, школа, а чогось особливого такого і не було в той час. [Як сталося, що Ви із Сумщини переїхали до Харкова?] Я навчалась в Харкові на провідника і так переїхала, працювала, а потім вийшла заміж і залишилась в Харкові. [Як було в останні дні перед вторгненням, яка була обстановка?] Ой, ну, як відчувалось... Дуже небезпечно, дуже страшно було, бо це все було для нас незвично, тому що ми не знали, що таке війна, знали ми це все тільки по розказах наших бабусь. Чули про Донецьк, Луганськ, в нас були переселенці звідти, які розказували, що там творилось. Ми їм співчували. Допомогали, як могли, але насправді ми не розуміли, як це! Людина не зрозуміє не тільки відчуття, переживання там, поки вона це все сама не пронесе на собі. Поетому коли ми почули десь о п'ятій ранку, може, навіть раніше, ці глухі взриви, то ми зрозуміли, що це війна, тому що слухи ходили, що вже буде наступ, буде війна, але нам в це не хотілось вірити. Вот. І коли ми почули сигнали, почули глухі звуки, то канешно ми зрозуміли, що щось не так. Потім на почались взриви. Все ближче і ближче до нас сюди. Начались танки, гул стояв такий. Ми дотепер не знаємо, чи то були наші, чи не наші. Самальоти і ці взриви все ближче і ближче. Но якби до нас приближались, і ми зрозуміли, що це небезпечно. Стан був дуже воєнний, дуже переживали, молились Богу, щоб Господь сохранив. Ну, а так в перші дні було дуже небезпечно, тому що взриви за взривами, і тут ще вже заїхали і бронетранспортери в Харків з росії, і було зрозуміло, що вони вже в нашому місті, поетому для нас це було дуже важко сприйняти це. Виїхати з Харкова в перші дні було нереально, тому що дуже багато людей виїжджало і із вокзала, і машинами, і автобусами. Хто як міг, так і виїжджав. Ну, ми для себе прийняли таке рішення, що ми почекаємо, як воно, що воно і що далі буде, які події будуть, но а коли вже почала авіація літати і скидують бомби навколо міста, ну, канешно це вже був для нас вже таким рішенням пока на деякий час виїхати. Коли ми виїжджали, ми

якраз були в такий період, коли вже багато людей вже не виїжджало, тоїсть пройшла перша хвиля людей, які виїхали, тоді неможливо було зайти на вокзали, ні на платформи, це було настільки багато людей. Потім коли якраз була така перерва, що люди перші виїхали, або в область виїхати далі трошки від границі російської, або виїхати уже на Западну [Україну], щоб відправити дітей кудись в більш безпечне місце. А самі вже потім будемо приймати якісь рішення, що нам далі робити. Ну, і так ми виїхали, помолились і думаємо, як нам далі, ми виїдемо – і куди нам далі. Нас друзі там покликали за Харків, і коли ми приїхали, побачили, що поїзд стоїть і людей на платформі немає, в нас було таке рішення: «Давайте все-таки поспробуємо». І ми сіли в поїзд, і поїхали. Коли ми виїжджали з Харкова, то прям за поїздом були дуже великі взриви, чути було дуже. [У] поїзд якраз сіли в скоросний, і ми сіли, і він так швидко-швидко поїхав. Но чужим там вибухи, там взриви, ну, в опшем так ми доїхали до Львова.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ Внутрішня міграція. Коли ми приїхали у Львів, то канешно то була вже комендантська година, і почали приїжджати люди звідусіль, з Києва дуже багато, якраз ми доїхали до Києва, і там дуже багато сідало люде[й], що неможливо було навіть стояти, не те що десь сісти, того що положення навіть не можна було поміняти, ми їхали стоя в одному положенні, і як поміняти ногу, то треба було другу людину попросити, щоб вона якось поміняла свою ногу, а ти потім поставив. Тоїсть було людей так, що в декого закінчувалась вода, п[е]редавали один одному воду. Тому що люди тіряли свідомість, дуже тяжка поїздка з Києва до Львова, ну, якщо допустимо ми там з Харкова до Києва їхали, де можна було присісти, то на ступеньках там десь посидіть, то з Києва до Львова то це було нереально. Потім доїхали, слава Богу, ми приїхали у першій годині ночі, потім нас там зустріли друзі, це нашої старшої дочки, прийняли нас, нагодували, ну, тоїсть ми там трошки побули в них, і потім поїхали вже на Ужгород з тим, щоб відправити дітей кудись в безпечне місце. Потім приїхали сюди, і слава Богу, друзі нас прийняли, і ми цьому дуже раді. [Скільки по часу тривав переїзд із Харкова до Ужгорода?] Ну, десь двоє суток ми їхали. [Зазвичай якщо їхати напругу, то це приблизно доба?] Сутки, так-так, це десь сутки. Ну, ми б, може, їхали і довше, просто що ми сіли на швидкісний потяг, тоїсть він міг швидкість більшу дати і він без зупинок їхав, але все рівно, нас не пропускали, тоїсть ми доїхали до якогось, допустимо, хай буде перший Київ, хоча і до цього ми стояли. Доїжджаєш до якоїсь станції і всьо: ти зупинився десь серед поля, і тебе далі не пускають, тому що там далі обстрілюють, або летять самальоти, або ракети. Тому поки не дадуть відбій повітряної тривоги, доти поїзд не мав права їхати. Всі штори на вікнах були зашторені, щоб не було світла, щоб не видно було, що це потяг, бо там було таке освітлення. Могли ми простояти і двадцять хвилин, і пів години, і годину, залежало все, наскільки це були небезпечні ракетні взриви, які проісходили навколо міст, до яких ми приближались або вже їх проїжджали. [Якого числа Ви виїжджали? Це було на початку березня?] Так, я вже не пам'ятаю, яке число, але це був початок березня, десь до середини березня,

приблизно так. Ну, не пізніше, не буду говорити точно, бо не пам'ятаю. [Чи багато Ваших знайомих виїхало з Харкова?] Ой, знайомих наших з Харкова виїхало, ну, дуже багато; десь якщо брати наших знайомих з нашої церкви, там де багатодітні сім'ї, де малі дітки були, ну, сімей, може, сто виїхало. Може, навіть і більше, це я так приблизно за тих, кого ми знаємо, і навіть за тих, не те що близько знайомі, але тих знаєм – знайомих через знайомих. То це дуже, може, навіть в три, а може, навіть в чотири [рази] більше. [Чи є люди, які не виїжджали?] Да, є такі. Вони залишилися, не виїжджали. Ну, кому як на серці було, їхати – не їхати, безпечно – небезпечно. Тоже пер[е]живали, машинами якщо поїхати – це теж небезпечно. Є такі, які виїхали і повернулися назад навіть з Німеччини. [Скільки таких людей?] Які повернулися? Ну, це десь, може, десь сто чоловік, може, два-три чоловіка тільки повернулися. Ну, це якщо брати відношення. Ну, а зараз ще небезпечно, дуже ще.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Я знаю, що Ви поверталися до Харкова. Розкажіть, будь ласка, яка зараз там обстановка] Да, життя продовжується там. Ну, сказати, як раніше там робота було, то це канешно немає такої вот. Все дуже скоротилось, і робочі місця, тому що повиїжджало багато підприємців і все. Ну, що я можу сказати: люди живуть одним днем, так і ми їздили, тоїсть ти не знаєш, що тебе чекає не через хвилину, а й секунду. Тоїсть ти вийшов з дому, і ти можеш не повернутися, ти не знаєш, наскільки безпечно наше місце, що спочатку прильоти цих ракет, а потім тільки сирена спробує, тому що дуже близько. Ну, коли ми там були, останній раз місяць, а перед тим коли ми там були неділю [тиждень], по справам ми їздили. Ну, коли ми там приїжджали, то область там постійно під обстрілами, а наше місце, ну, два взриви, ну, три взрива. А коли останній раз були там, то за наше перебування там було тринадцять прильотів по місту. [Який район найбільше обстрілюють?] Наш. Це наш район, де це все відбувається. Де був прильот в двох кілометрах від нашого будинку. Холоднігирський [район]. [Де ви ховалися під час обстрілів?] Ну, ми ховалися в нас в погребі, ми спускалися. Я хочу сказати, що це так більше було для дітей, для їх заспокоєння, тому що ми розуміли: якщо прилетить ракета, то ніякий погріб нас не спасе, це навіть ще буде хуже, чим ми б залишалися так. Погріб це так, якщо кудись прилетіло, хвиля від взриву, ну, це ще тебе може зберегти, а якщо пряме попадання, то це нічого не спасе. Це отакі вони кидають снаряди, що воно просто там розносить все. А так саме краще сховище це було метро. Хто жив близько до метро, то навіть коли ми приїхали перший раз в Харків, треба було забрати документи деякі, тому що ми не всі забрали, ну, якби позашилося. Що ми паспорта взяли, саме необхідне. А потім коли ми поверталися, то ми теж їхали вночі, приїхали ми теж десь в дві години ночі і були до шести ранку, поки комендантська година. Коли ми пішли в метро, ми не бачили, коли сиділи в себе вдома, а коли ми це побачили на власні очі, то це було просто жутко. Матраси, палаточки, дитячі ботіночки, горшочки там стояли. [Метро функціонує чи працює в режимі укриття?] Метро відкрили, метро працює, але воно працює і як укриття. Тоїсть в любую хвилину. Воно безкоштовне, люди на може зайти і коли тривоги, люди, котрі ближче, ті

спускаються. Ну, вночі це ніхто не робить, тому що це нереально, спочатку взриви, а потім уже тільки визнаєш, що це прилетіло. Тоїсть нереально людині, тій, що живе поряд, добігти до метро, тому що ракета летить, ну, тридцять секунд. Коли ми були, ми заходили в телефон, і пишуть – перший виліт, другий виліт, – і лежиш і просто чекаєш, так, ага зірвалась, слава Богу, не біля нас. Так друга, третя, – це читані секунди, навіть не хвилини, а секунди. Тому це нереально кудись добігти в якесь укриття, яке тебе захистить дійсно. Це треба там жити. А так за тридцять секунд, ну, хай буде за хвилину, ну, куди ти зможеш добігти. Люди, в кого квартири, знайомі там наші, які залишилися, то вони у ванну кімнату ховаються та прихожій, щоб хоть би було дві стіни. Це дуже страшно. Словами це не описати, передати цей ужас, який ми відчули і який, мабуть, ніколи не зітреться. [Чи плануєте повертатися в Київ після закінчення війни?] Ох... Не знаєм, все буде залежатиме від обставин. Хочемо, канешно, в своє місце, де ти прожив, друзі твої там залишилися. Поки що ми нічого не можемо сказати, поки не закінчилась війна. Тому якісь робить плани на щось... Ми в даний момент живемо одним днем. Прожили один день – слава Богу, а завтра Господь покаже, а знати наперед... Хотілося б, але не знаєм, наскільки це буде безпечно жити поряд з такими сусідами!

*Записала Ю. Смульська 27 серпня 2023 р.
у с. Гайдош Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
від Кожинної (Пилипенко) Людмили Іванівни, 1953 р. н.,
родом із с. Путилівка Нікопольського р-ну
Дніпропетровської обл.
До повномасштабного вторгнення РФ в Україну
проживала в м. Харкові*

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ З початком військових подій, 24 лютого ми перебували у підвалі в гуртожитку автотранспортного коледжу, бо це п'ятиповерхово будівля, і ми вважали, що там буде нам безпечніше, ніж у своєму будинку, бо у нас дванадцятиповерховий будинок, ми на третьому поверсі, і не було там обладнано бомбосховище. Бомбосховище не було у нашому будинку, то вирішили вже в підвалі будинку гуртожитку [перебувати], там вже рятуватися від обстрілів. Перебували в бомбосховищі гуртожитку [автотранспортного коледжу], де я працювала вихователем. Там ми знаходилися десь тиждень: з 24 лютого по 5 березня. Тоді вирішили виїхати за межі Харкова, бо було дуже небезпечно, були обстріли. Ось і тоді виїхали на Захід. Виїжджали – це була ще зима, було дуже холодно, хуртовина була. Були складнощі з виїздом. Бо... Великі проблеми були дістати бензин [паливо]. Дістати паливо було дуже складно. Зателефонували таксі, – вирішили викликати таксі, – таксист сказав, що: «Якщо буде паливо, то поїдемо. Я вас доведу до залізничного вокзалу». Ось, але тоді вже він нам перетелефонував і сказав, що нема палива, то питання це не вирішується, може, каже, ранком, на завтра, на наступний день, на ранок, може, тоді все вирішиться. Там в таких умовах перебували – страшно! Обстріли були щодобово. І цілодобово. Якесь припинення було з двох ночі до п'ятої ранку: [в] цей термін ми готували їжу. Ну, якось так. Виходили з свого бомбосховища на перший поверх: там у них кухні були обладнані, це студентський гур-

тожиток. І там ми готували собі їжу, а якщо почалися обстріли о п'ятій годині ранку, то вже всі ховалися. Що собою представляло це бомбосховище: прямо на підлозі були такі з дерева настили, на настилах були матраси, і ото зверху там в одязі всі, бо холодно ж ще, початок березня. Ні, лютий, кінець лютого, ще ж була зима і хуртовини, були ще морози. І ото ми там... Лам-почка така горіла, і ото як летить уже літак завантажений цими снарядами, то вже було дуже страшно, ноги підкошувалися і якась така паніка, і взагалі такий стан, що ти втрачаєш свідомість. Втрачаєш свідомість, дуже страшно було. І ото десь розрив почули – всі тоді до смартфонів: де воно взірвалося? В якому місці був розрив снаряду? Обстріли були жакливі. Ми мешкали – мікрорайон Олексіївка, а Салтівка там близько біля нас, там взагалі страшне було, там все знищувалися, все [...] і житлові будинки [...], там обстріли були за обстрілами. В нас ще більш-менш було, якось періодично. А там просто [...] без зупинок, бо ворог був поряд з кордоном. Там, де оце район Салтівський, там стояла російська артилерія, і в наших не було ще такої зброї, щоб якось відкинути їх подалі туди, до белгородського кордону. І вони спочатку змогли наблизитися вже до наших районів і до Харкова, конкретно вже до міста. Не тільки області, а до міста. Дуже постраждала Салтівка: там і багатоповерхівки [зруйновані], і люди гинули, і були поранені. [...] Так що ми тиждень просиділи в цьому бомбосховищі. Оце в таких жакливих умовах – ризику, небезпеки і просто страху. Вирішили їхати рятуватися на Захід, ось. Ну, нам просто пощастило якось так, чи Бог допомагав, чи не знаю, чи так уже доля складалася, що ми випадково скористалися послугами таксі через Інтернет. І водій взяв слухавку. Він каже, що це просто чудо якесь, що ви додзвонилися. Каже «В мене вже телефон був гарячий від дзвінків людей, бажаючих виїхати». Ну, як ми виїжджали: значить він приїхав. Каже: «Я вже виїжджаю, через п'ять хвилин буду у вас». Ну, що можна було зібрати? Зібрали дві сумки, це був зимовий одяг на нас і все, гроші, документи ми, слава Богу, відксерокопіювали. Донька на смартфон зробила [сфотографувала]. Бо брат з собою документи якось не наважилися, ось, то взяли тільки паспорти. Ну, [ще] пенсійне, таке, що нам треба. Свідоцтво про народження, – а це треба було для того, щоб тоді вже оформити статус переселенця і отримати довідку переселенця – документ, на який підставі ми тут знаходимося, [це] поперше. Подруге, тоді гуманітарна допомога була і виплати ВПО по дві тисячі [гривень] на проживання. Держава зараз платить нам по дві тисячі [гривень]: мені і донці. Я тут не одна, я з донькою. Вона теж вже доросла. Ну, це так ми виїхали. Виїжджали – страшне видовище. Це навіть згадувати жутко [жахливо], бо снігу було повно, і таксист не доїхав до вокзалу, то і люди, і діти, і старі, і ну, й усі, й похилий вік, несли речі і дітей з собою, вели пішки. На платформу ми йшли пішки, вже були тероборонівці всі з автоматами. Вони коригували цей потік людей: кому куди йти, і направили нас на платформу. На платформі вже стояв потяг без жодних ознак, куди напрямки. Ніяких не було ознак, куди їде цей потяг, куди він. Знали, що він їде на Захід. Не на Схід, де події військові, а їде на Захід. Цей час змушені були чекати, ми три години стояли оце [...], надворі була хуртовина, було холодно, але чекали, коли почнуть пускати лю-

дей до потягу. Бо з Заходу вже прийшла гуманітарна допомога: їжа, харчі, – ну, ми ж то ближче до, ви зрозуміли, до цих гарячих точок, то вони вже з Заходу – вже прийшла гуманітарна допомога, і поки не виграли допомогу, нікого не пускали. Господи, що собою являє оце, так сказати, загрузка чи погрузка, чи як там, навіть не знаю. Сходинок провідник не відкрив, бо можна було покалічитися [при швидкій посадці у вагон]. Сходинок були підняті нагору, вона не відхиляла ці сходинок у потягу і, як [в] автобусі, там є автоматично: вона нажимає, і сходинок спускаються, і ти по сходах як норм[альна] людина входиш до вагона. Цього не було, нас просто під руки кожного підхоплювали і закидували – я не знаю, як поукраїнськи сказати – закидували прямо в вагон, і речі також. Так і пуляли ті речі і торби всі. Це допомагали тероборонівці. Це так людей грузили в ці вагони. Це був купейний вагон, їхало нас там чотирнадцять людей. Всі полиці були зайняті по чотири людини і ось так: з однієї сторони – чотири, і друга сторона – четверо чоловік. Восьмеро. Тоді верхні полиці: там хлопці були, ну, діти, підлітки були. В опщем, дванадцять людей. Потяг був забитий, у проході люди лежали, прямо на підлозі кішки, собаки у цих же своїх контейнерах чи сумочках. Їхали ми, їхали, і тоді вже доїхали до Києва, це через всю Україну. Там якщо переглянути маршрут, то ми їхали через Полтаву, через Миргород, Полтава, і скрізь люди, скрізь натовпі, а місця немає. Ой, ну, це жахливо, просто жаклива картина! Полтаву проїхали: він так і не зупинився. І Суми, і так ми їхали до Києва. Доїхали, і сказали вимкнути все: смартфони, телефони, все, що там якось блистить або якось мигає. І закриті штори [повинні бути]. І стояли ми, десь чекали, мабуть, була небезпечна така мить. Прямо в полі стояв потяг повністю знеструмлений, тобто вимкнули всі [можливі елементи живлення]. Ніде ніякого світла не було, всім заборонили і взагалі користуватися там сірниками чи шваблицями [сірники, діалектизм]. Ну, ви зрозуміли? [Будь-чим, що привертає увагу.] Да, да. Бо була небезпека, мабуть, обстрілів, чи я не знаю. Ну, уявіть наш стан. Стоять, зупинився [потяг] і стоїть, скільки стоять – невідомо. Ось тоді після цього, слава Богу, поїхали. Поїхали далі, тоді [в] жіночки почалися перейми. Вона була вагітна, у неї почалися перейми. Провідниця бігає по вагону [гукає], чи немає лікаря. Всі переживають за цю породіллю, як воно вже закінчиться. Ну, це жива картина просто. І тоді в Рівному вимушено зупинився потяг, підїхала швидка, забрала цю жіночку. Ну, вона нормально народила, все в порядку. Врятували і дитину, і маму. Ну, це таке, як кажуть, правда життя. Ну, ось. Ну, приїхали ми тоді вже. Ні, коли ми вже сіли в потяг – ну, як би сіли. Сіли – це так культурно звучить. Закинули нас у потяг, тоді ми лише дізналися, що ми їдемо в Ужгород, що це потяг Харків–Ужгород. Ми не знали, чи Львів, чи Тернопіль, чи ну... Знали, що Захід, а коли вже сказали, що Ужгород, то ми вже зітхнули так більш-менш спокійно. Я перехрестилася, ну... [хвилюється] ось, думаю, будь що буде. У дитини був бронхіт, в неї була температура, я думаю, Боже, куди ми їдемо і що нас чекає, і чим все це закінчиться. Такі були, як вам сказати, обстріли Харкова... Гучні такі постріли, що вже це чути страшно було. І все... Ми стояли на вокзалі, теж: обстріли «бух-бух-бух». Ну, думаю, будь що буде, але таких обстрілів вже далі не буде. Ось ото така сумна історія.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Гуманітарна допомога.*

Тут уже ми їхали, фотографували ваші пейзажі, вже проїжджали, Мукачєво проїжджали і Львів проїжджали, Мукачєво проїжджали. До Львова п'ять годин, а сюди... добу. Тут нас зустріли волонтери. Що я хочу сказати: дякувати волонтерам ужгородськими, було дуже організовано роботу, вони нас зустріли прямо біля потягу. Провели до вокзалу залізничного ось, там у них було – бутерброди були, чай був, пропонували; все було організовано. Ну, це, мабуть, вже обласна адміністрація, я не знаю, хто там вже. Якось відчутно було увагу, повагу і співчуття ось людей до нашої ситуації такої, бо їхали в нікуди. Приїхали ми, зустріли нас і кажуть, що в Ужгороді нема місць на поселення. Коли ми вже виїхали, війна почалася 24 лютого, а вже тиждень пройшов 25, 26, 27, 28 [лютого], 1, 2, 3, 4, 5 [березня]. Дев'ять днів уже люди їхали. Це ми тільки вирішили через дев'ять днів щось [...] конкретно вже зробити, щоб врятуватися, а люди вже їхали і, мабуть, їхали з різних місць, бо сказали, [що] житла нема в Ужгороді, ну, такого вільного житла для переселенців уже немає. Все. Готелі, да готелі всі забиті, місць нема, то запропонували нам поїхати в дитячий садок «Сонечко» в селищі міського типу Середнє. І так ми опинилися в Середньому, автобусами нас привезли. Дуже тепло зустріли співробітники садочку в Середньому. Ми їм дуже дякуємо, вже в них була готова їжа, вечеря. Ми приїхали: десь у 16:00 години прибув потяг, а десь о 17 [годині] ми вже були тут.

Побут переселенців. Вони підготували ліжка, всі групи були зайняті переселенцями. Мешкали десь по вісім, дев'ять, дванадцять [осіб]. А в одній групі – взагалі двадцять чотири людини було з різних міст України. Там був і Краматорськ, там був і навіть київський, з Києва теж приїжджали переселенці. Київ, Краматорськ, Горлівка, Харків. З Харкова багато було людей, тоді Київська область: Новопетрівці три родини було, три мами було з дітками, з дітками-підлітками, там були маленькі діти. Ось тоді люди з Ужгорода [ВПО], хто там поселився, дізналися, що є можливість в садочку приїхати [мешкати]. Хто спочатку був у церкві, а тоді, може, пропонувати шукати житло, то вони приїхали до нас в Середнє. Годували нас тричі на добу, був сніданок, був обід і була вечеря. Ми були дуже задоволені, умови були дуже гарні. Холодильник був, і можна було користуватися мікрохвильовкою. Що там ще... Душі були у всіх групах. Були душі, ну, такі саморобні, де не було – робили прямо в... Багато волонтерів приїздило до садочка, деякі потреби: холодильник привезли, пральні машини були, можна було випрати свій одяг, свою білизну. Все, все було продумано. Ось і мешкали ми там десь це з 5 березня по 1 червня. І 1 червня, навіть 25го [травня 2022 р.] десь нам сповістили, оголосили, що треба виїжджати, що змушені виселять нас із садочка, бо батьки, ну, вже якось... Були, ну, я не буду казати «не задоволені», бо людям треба було кудись влаштувати своїх діточок. То сказали, що будуть робити ремонт і всіх переселяють в Чертеж [село в Ужгородському р-ні Закарпатської обл.]. Ну, наші поїхали в Чертеж, а ми були останні, хто залишився, бо донька лікувалася в Середнянській лікарні, якраз проходила курс лікування. Вона хворіє. То ми залишилися тут. А тоді не було місць в Чертежі, і нам запропонували «Богольвар» [с. Анталовці Ужгородського р-ну]. Це туристична база або курорт. Ну, це не для нас, це не для хворих людей,

це для здорових людей, хто їде на відпочинок, бо там ресторанна їжа, не було своєї кухні, а в нас – дієта. Ось, то тоді ми змушені були шукати житло у Середньому. Житло ми знайшли в Середньому. Ну, досить-таки воно не було житлом для зимових умов, це була літня хижа [будинок], літня кухня не штукатурена, не облаштована. Газ відрізали там. На цьому подвір'ї було дві будови: одна будова, в якій живе молода родина з трьома дітками, но вони пиячили, їм відрізали газ за борги, тобто газу не було. І в цій будівлі, теж сусідній, поряд, в літній цій будівлі, теж не було газу. Хазяйка брала з нас по дві тисячі [гривень] за перебування і обіцяла, що буде тепло, но тепло так і не стало. Ось, так що ми натерпілися, там вона все обіцяла-обіцяла, брала гроші, і до грудня ми терпіти, поки стало так холодно, що вже пара з рота йшла, ось. Було дуже-дуже холодно, не знаю, як ми все це витримали. Все це не просто так. Нервували, переживали. Тоді, ну, мабуть, є Бог на білому світі, – зустрілися в автобусі з Марією Юрївною, це вона хазяйка цієї хати. То вона пішла нам уже назустріч, дай їй Боже здоров'я. І каже, що в неї пуста хата батьківська, там є конвектор. Тут є газовий конвектор, ну, таких умов для проживання немає. Тим не менш ми вже тут зараз з грудня. Десь: грудень, січень і лютий, березень, квітень, травень, червень, липень, серпень – дев'ять місяців вже тут. «На безкоштовній основі, – вона каже, – я вас можу прийняти, але платити мені нічого не треба, я розумію ваше становище». Ну ось, оце так ми зупинились, опинилися в [с.] Гайдоші [Ужгородського р-ну]. Оце така наша історія. Ну, в кожного своя історія. Ну, ось так коротенько. [Як відбувся період адаптації від переїзду з Харкова до Ужгорода?] Адаптації?.. Ну, що казати? Чесно кажучи, проходила, ну, мені здається, без таких проблем. Що суто ви маєте на увазі, місцеве населення? Що хочу відмітити, відзначити дуже, як вам казати, доброзичливе ставлення. Багато людей йшло назустріч. Вони розуміли, в якій ми опинилися ситуації, і допомагали. Навіть в Середньому допомагали люди і приносили і харчі, і закрутки, я не знаю, як у вас кажуть, і молоком ділилися: в кого була корова, приносили молоко. У кого були там овочі, фрукти – пригощали. Міська, сільська адміністрація видавала нам гуманітарну допомогу. Не знаю, хто привозив цю гуманітарну допомогу. Десь три місяці поряд [поспіль] ми отримували гуманітарну допомогу. І гуманітарні центри в Ужгороді, тут. Божий дім – це «Карітас» [благодійна організація УГКЦ], Божий дім, тоді церкви Трьох Святих, там багато по Ужгороду було гуманітарної [допомоги]. [У с.] Оноківці [Ужгородського р-ну] вони обслуговували переселенців передмістя. Не Ужгород і самого міста, а передмістя. Ну, ми користувалися: отримали тут і одяг, який нам потрібен. Ну, зрозуміло, і постільні речі, посуд отримали. Тобто тільки, як казати, таке вдячне ставлення до людей і до органів місцевої влади. Не знаю, як сказати. Тобто ужгородці молодці. Це було відчутно [не було зневаги чи негативного ставлення]. А щодо таких людей, сусідів, там простих людей, то ви знаєте, людина контактна, то якось так з усіма доброзичливі стосунки. Ось, навіть з місцевими. Ну, всім подобається, що я поважаю їх закарпатський діалект. Ми вивчаємо цей діалект з донькою, навіть словник вже почали укладати. Я купила багато книг. Тобто цікавлюся історією вашого краю, історією вашої мови [говірки], вашою культурою. Донька навіть замовила, не знаю [...] чільце, ви знаєте що таке

чільце? Це прикраси. Нам це дуже цікаво, тобто такі ми переселенці зі Сходу [України]: цікавимося історією і культурою вашого краю. Вона нам дуже подобається: і природа, і пейзажі, краєвиди дуже чудові. Ось, ну, і плюс [з] повагою ставимося до традицій: якщо вже в неділю не можна робить, то вже не робимо.

*Записав Т. Рендюк 2 грудня 2023 р.
у с. Остриця Чернівецького р-ну Чернівецької обл.
від Прокопчука Артема, 1985 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживав у м. Харкові*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Прокопчук

Артем Васильович, тринадцятого липня тисяча дев'ятсот вісімдесят п'ятого року народження, народився в Херсоні, дитинство провів в Луганській області, колишній Первомайський район. З дві тисячі четвертого року мешкав у Харкові, закінчив Харківський медичний університет, там працював, там одружився. Стосовно початку війни і як потрапили в Чернівецьку область – багато мислей, відразу не знаєш, як сказати, щоб... [все охопити]. Чи чекали війни? Ну, напевно, не чекали. З дві тисячі чотирнадцятого року в нас квартира була, шостий поверх. Був якийсь постійно запас води, запас круп, консервів. Тобто документи в дві тисячі чотирнадцятому році зробили, таку собі окрему папку, в яку складували всі важливі документи, щоб це можливо, в случай чого, просто її взяти і піти. Тобто, коли почалося, молодша дитина – син, ще два роки. Ніччю ми не спимо, коли він заснув, то заснули всі, і, як то кажуть, що гарматою не розбудиш. То в принципі розбудила нас не гармата, розбудив нас [телефон]. Зателефонував товариш, каже: «А де ти є? Тут війна почалася». Це десь було п'ята чи шоста година. Яка війна? Відкриваю вікно, а там – розкати-розкати-розкати. Якби більш-менш зрозуміло було, дружина збирає речі, телефонує родичам: що де у кого, як чого, по друзям. Хтось вже був у метро, а хтось в підвалі там, а хтось відрізаний на цей момент був, бо дуже швидко підійшли до кордону, навіть до самого міста. Перший день було не зрозуміло. У перший день було зрозуміло, що треба було [зібратися]. Три сім'ї було, три машини, всі треба було заправити (газ, бензин) по повну. На той час ще паливо було, а дня десь з другого-третього, можу помилятися, десь приблизно так, палива в Харкові не було. Черги, просто їдеш півтора-два кілометра – черга на заправку і бензину там немає – чекають. Люди не могли виїжджати, бо чисто питання по паливу було. Кілометри – черга на заправку і бензину там немає – чекають. Люди не моли виїжджати, бо якби чисто питання по паливу було. Перший день – готували підвал, спускалися з сусідами по будинку в підвал, готували самі. Навіть не дали нам доступ в підвалі... комунальники, водопостачальники – вони не дали нам доступ, хоча там був туалет, була вода. Доступ ми туди не отримали. І перші дві доби там, якби другий день усі вже більш-менш прийшли до розуміння, що це війна. На той час, чесно скажу, хотілося просто, щоб швидше закінчилася. Навіть не було такої думки – хто переможе, як переможе? От просто, щоб не гинули люди. От просто, от раз прокинулись вранці, а нічого немає. Просто таке було [бажання], щоб не гинули люди. Бо по Харкову це

було дуже така [складна ситуація]. На другий день дружина працювала як кардіолог, КТ, МРТ, а на другий день телефонує її директор (це приватний [медичний] центр). Каже: «Я на машині збираю по місту всіх, хто залишився, хто не боїться вийти на роботу, бо багато поранених, треба комусь працювати». Тобто, я точно знаю, що її директор (вона працювала адміністратором), чоловік одного з лікарів, він працював там лаборантом, медбратом. Тобто Центр в місті, вони не працювали лише першу добу, потім почали працювати. Засипало трохи снігом. Місто на той час не чистили. З першого дня мародер, повскакували – всі кіоски [пограбували], це просто було [жах]. І це не якийсь там ворог, диверсійна група, ні – свої. Зранку виходиш – побите скло, все витягнуто, все.... З поліцією спілкувалися, а хлопці, ну, дуже активно [працювали], те, що я особисто бачив, постійно кудись, постійно там пішки біжать. Ліфти не працювали, світло там десь було, десь не було. В нас перші п'ять днів, перший тиждень, не було холодної води, була лише гаряча. Дякуючи опаленню... Гаряча вода була – вже добре. Повертаючись до поліції, тобто там десь по горищам, по чердакам, по кришам вони десь постійно... І коли розмовляєш, то мені було прямим текстом казано: «Хлопці, якщо Ви бачите мародерів і так далі, навіть не викликайте, у нас стільки роботи, що ми виїжджати не будемо – робіть щось самі». Це перші дні війни. Швидко працювала постійно. Бо я сам медик і багато знайомих, дуже багато знайомих пішло в перші дні добровольцями і, забігаючи наперед, коли я виїжджав і ми їхали – там Дніпропетровська область, туди от, по Правобережжю, там якась Вінницька [область] і так далі, дивився і просто смішно було. Оце стоять, оце якийсь блок-пост, загордили, там собі якусь лавочку притащили із сусідньої хати. І ми тут такі жорсткі стоїмо тут, всіх зараз зупинимо. Я пам'ятаю, що перші два тижні, от їздив по місту кожного дня. Займався там, десь хліб возили, десь таке щось. Навіть не пам'ятаю, як ось почалося. [Ви займалися волонтерством?]. Да. Да. Да. Подзвонила тренер старшої дитини – дочки. Так і так, каже: «А Ви можете поїхати туди? Там у пекарні є хліб. Вам дадуть. Скажете, що Ви от той-то. Вам дадуть, і його треба відвезти туди-то». – «Да, зможу». Да й так якось воно [пішло]. І я поїздив, бачив як на блокпостах стояли в Харкові, і разом з військовими там, з поліцією стояли оці добровольці, чи це Тероборона. І оце й сніг з дощем, холод, ну, і там плюс один, мінус один, сніг з дощем. Люди – хто в чом. Я особисто бачив – люди стояли с двухстволками. І видно, що він там стоїть вже не першу годину, і це холод такий... І потім ти їдеш, і бачиш, коли тебе зупиняють на блокпосту, і там стоїть табуреточка, і там хтось чутилі не з вилами. Я нікого не звинувачую, нічого, ну, було так трошки дивно, і трошки смішно. Так то таке. А що по першим дням? По першим дням, то... Кум у мене в Кропивницькому, разом вчилися. Так у них було ще більш-менш. І він не розумів, взагалі, що тут відбувається. І просто з ним постійно – давай в магазин, купляй там батарейки, і купляй там надувні матраци. Все оборудуй, підвал, таки все. Там у нього була квартира у батьків, приватний будинок. Я йому розказую, що у мене є гроші, але вони не варті нічого взагалі, а ті що на карті, то взагалі – нічого, бо перед тобою стоїть людина, вона купляє, ти підходиш, а вже

Інтернету нема. Ну, таке було. І так ось черги кругом. По магазинах, те що було дешеве, те, що могли купити пенсіонери, ці бабушки, його не стало просто зразу. От заходиш, стоїш в черзі півтори-дві години, попадаєш в магазин, там стоїть елітний алкоголь і якісь сосиски, [ціна] – якісь там триста плюс. На той момент до війни для сосисок це були гроші... І пиво, і більше нічого нема. У нас «Пасат» є по Харкову. Вони з цих кіосків там, де не розграбували в першу-другу добу, вони звозили продукти по магазинам, збирали оце все. А сеть [мережа] була. Ну, як була, є, слава Богу, «Кулінічі» – це хлібо-булочні вироби. А не було світла, вони не випікали по цим кіоскам. А це там роздавалось, продавалось. Якби коли хто, де, просто, якби вот в такому замороженому вигляді, бо температура, я ж кажу, плюс один – мінус один, і то все тане, ну, воно довго не пожежить. Я притащив додому, здоровий такий кульок, я не знаю, ну, кілограмів п'ять, напевно, цих булочок заморожених. Дружина їх давай в газову цю духовку, бо світла не було, а... потім там хто залишився, ми вже знали, хто в нас є на кожному поверсі. Одна-дві квартири було – давай всім роздавати. Може давати гроші: «Да, ненадо, ми його не з'їмо, а воно пропаде». Ну, таке. Дуже люди один одному допомагали. Серед знайомих там, я знаю, що на верхніх поверхах живе там людина. Так [спілкувалися мимохідь]: «Добрий день» – «Добрий день», там «Привіт»... А коли оце все почалося, ну, дуже дружно було, дуже оце все – допомогти хто що. На першому поверсі квартира і там трикімнатна квартира. В ній і живе, по суті, три сім'ї (мала з дорослим сином, двадцять з невеликим років, він вже працює; її брат – шістдесят плюс [років] з дружиною, їхні батьки – дедушка з бабушкою, яким вже там, ну, прилічно). І вони це в себе (перший поверх), ліфт не працює, і вони у себе позбирали оце всіх бабушек, дедушек, які жили на верхніх поверхах, яким було важко підніматися кожного разу. Тобто розклали на підлозі якийсь одяг, матраци. І там у них просто було багато людей, бо бігти в підвал, ну. От були люди, які, от навіть, коли я приїжджав після того, як виїхав, я повертався у квітні [2022 року], я там деякі речі з підвалу забирав, там досі стояли палатки зложені, ці намети, лежали вже підпущені надувні матраци. Тобто там люди прожили – ну, хто два тижні, а хто місяць. Були просто ті, хто боялись, дуже боялись, ну, деякі вели себе трошки неадекватно, в плані не то що агресивно, а якось так, що видно, що людина взагалі не розуміє, що відбувається, куди бігти, що робить. А були агресивні там: «Я в чергу не стану, мені тільки спросить». А там дитина, їй памперси треба. Там всі стоять за памперсами. Було й таке. Ну, от самоорганізація навіть в цих чергах; навіть, коли хтось веде себе, м'яко кажучи, нечемно, знаходились люди, які їх ставили на місце або взагалі просто витісняли. Самоорганізація, просто, я був вражений, чесно, в доброму такому, в позитивному [сенсі]. От тоже, забалакав про ці памперси... Гуляю із собакою, і собака розуміла, коли треба було бігти в підвал, а коли на поверх в квартиру. Гуляю з собакою, дивлюсь: о, відкрита аптека, з собакою назад, сам на машину. В аптеку черга... Там достоявся. У них, я вже не пам'ятаю, було світло [чи] не було (бо з цим світлом, з перебоями там). Два хлопця там, ну, десь їх видрали, вибачайте, откудато, один там, перше таке враження наркоманського вигляду,

худий, втягнуті щокі, глазкі бігають, високий, халат не по ньому... А аптеки на той час [не мали можливості поповнювати асортимент] – підвозу нема. В перші дні люди, хто не розумів, що треба, розпитували усе: «А дайте мені усе, у мене є гроші». А потім получалось, що приходить хтось: «А дайте мені от давлення». – «А нема». «А дайте щось там, якісь успакаїтельні, а дайте корвалол». – «Нема». «А дайте йод». – «Нема». Я так стою, ну, сам трошки [розуміюся на ліках], якби спеціальність трошки зобов'язує. А ці хлопці: один високий, наркоман, він настільки працює як психолог з людьми, оце черга, це дуже швидко все, і він на якомусь такому позитиві: тудатуда: «А Вам карвалолчик? А нема карвалолчика. А давайте, я Вам валер'яночку [запропоную]». І та людина аказалась на своєму місці, де його знайшли, ну цих хлопців, якби аптеки закриті були. Він на позитиві, і він так ото, так ото, так от. А я підходю і кажу: «Мені треба, давайте усі подгузники, які у Вас єсть, маленького розміру, це для новороджених і все дитяче харчування для ново роджених» (бо тоді якось хтось кинув пост, що получається, що не вистачає цього – їжі для дорослих, для мамочек, і памперсов, і дитяче харчування в пренатальному центрі. Как би основна маса цих пацієнток – мамочек, вони були не харківські, а приєжджі і, соответственно, доїхати до них, щось привести – все. Там, оце шістсот другий мікрорайон цей, ну, уже кругом про нього розповідали, там є комплекс, а постійно якісь прильоти, тобто пренатальний центр він в підвал переїхав. У пренатальний центр прильоти були, в Облраду, дивись – побиті вікна. А потім, коли я вже в квітні був, коли, отак собираєш, в мене там фотографії єсть, три осколка на лодоні. В мене руки, вроді, здорові, но вот просто йдеш і підимаєш. Він на мене дивиться цей хлопець, в аптеке, ну, я розумію, що він [думає], ну навіть мені всі ці речі. Кажу: «В пренатальний надю». Опять-такі, там знайшли знайомі в пренатальному, дружина телефонує, що правда, така потреба є. Да, така потреба є, бо немає нічого, просто, ну так сталося. Там би мали бути запаси, ну, на тиждень, на два. Пренатальний центр. Ну, а у мене якась сума налічки єсть. Я цю історію завжди всім розказую, бо вона мене дуже вразила. Ну, є й гроші на карті. Там, де можна було заплатити картою, я розумів, що зараз є Інтернет, а потім нема. І невідомо, що з банківською системою буде завтра. Там, де можна картою заплатити, там лучше картою заплатити, і гут оце ти постійно стоїш, перед тобою зараз є Інтернет, працює карта, перед цим не працює, потім... не вгадаєш. Я йому кажу, він якби там збирає, збирає, збирає все це, видає суму. І я кажу: «Якщо карта не пройде, в мене налічкою буде, ну, десь, половина». Я кажу: «Я залишу зараз половину грошей, залишу все це, повернуся додому, візьму ще, я на машині, я недовго, повернуся, тоді заберу. І цей хлопець, так тихенько нахилиється до мене і каже: «Якщо Вам не вистачить, я докину». Просто так, він мене бачить перший раз. Він просто почув, для чого я це беру, явно, що я їх беру не для себе. Він каже: «Якщо не пройде, не вистаче, я добавлю». Я його після того не разу не бачив. І такі речі, вони просто [мали місце]. Ну, от їхав там, везу хліб. Ну, зупиняють – на вокзал, це було постійно. На вокзал не разу не їздив, бо це від мене було досить далеко, залізничний, центральний вокзал «Харків», а люди по

кілька днів, це мені знайомі розказували, люди не могли потрапити в ці евакуаційні поїзди. Але от кругом, мені пропонували двісті доларів, за це, щоб доїхати там. Ну, таксі до війни було гривень сто двадцять – сто п'ятдесят. Я не дуже розуміюся, але приблизно от така сума була. А двісті доларів пропонували. Ну, опять-таки, я не раз не їздив, бо паливо – це був такий ресурс – невосполнімий на той момент, просто невосполнімий. А багато, як би такого, що йдеш, бачиш – люди на легке. А коли зупинився, явно він по акценту, по зовнішньому виду – грузин, чоловік десь такий [старшого] віку, от немолодий вже. Ну, він каже: «Підкинь [підвези] мене, десь напрямком мені у воєнкомат. Я офіцер, мені надо в воєнкомат...». Ну, явно, що він на пенсії. І з ним їдемо, спілкуємось. Абсолютно адекватна така людина, російськомовна з таким грузинським колоритним акцентом. О таких ось випадків було не раз. Зупинився теж – дівчата, років двадцять, може, плюс-мінус. Зупиняють машину. Хто виїжджає, їх видно. Ну, а вони с рюкзачком, абсолютно на легке. А це погода така, воно холодно, сніг, слякоть. Зупиняють: «Отвезіте в центр, ми заплатимо». – «Не, дівочки, в центр я не їду (бо паливо). Але те, що мені по ходу, я вас довезу, бо я їду туди-то». Сідають, кажу: «Куди?» – «В Облсовет, [там] прильот [влучання ракети в будівлю]». Це, здається, було першого березня [2022 року], але можу помилятися. Це тоді там більше тридцяти людей загинуло. І вони [люди, молоді] по групам там у Телеграмі [соціальна мережа] кинули клич, що хто може – на розбор завалів. Ну, понятно, що вони це розказують. Їдемо в Облсовет, якби ладно там, це паливо, ну що [робити]. Кажу: «Ладно, дівчата, поїхали». Я оді от вперше за війну попав в центр. Я після того багато разів був. Харків, комунальники, Терехов там. Ну, вони молодці, в плані все убивається, чиститься. Харків от став даже краще (дороги), ніж в Чернівцях. І от, на той момент, коли я їду в цей історичний центр, старі ці збудови, все це в дуже гарному стані. Все фасади, красиво, як би там, легка. Понятно, що це всі збудови, якісь там ресторани, кафе, офіси, ну, все розбито. Все розбито, і ти їдеш на фоні сигналізації, пишуть кругом сигналізації, десь криш немає. Не помню, чи той раз, чи другий раз, не помню, їхав – збудова СБУ горить, там теж збудова старе красиве, і от [влучання]. Тут даже питання не то, що це збудова СБУ, то це якась адміністративна збудова, там влада, там і т. д., і т. п. Просто це старі такі гарні, красиві, не запущені, вони в дуже класному стані, дуже красиво, ти просто гуляєш, воно приймає погляд. Все воно горить. Їдемо, постійно їдеш, вулиця Сумська, вилонена брукувкою. Ти їдеш, але тебе не трясє по брукувці, а ти їдеш по дерев'яній щепі. Дерев'я – в хлам. А стоїть машина, на ній лежить стовп, але не то що він впав, він просто лежить. А звідки він, цей бетонний стовп, прилетів – невідомо. Тобто немає того, що його завалило і він впав. Зрізані дерев'я, все в труху. Я в один поворот повертаю, стоїть пожежна машина, мені не видно за нею, за нею повертаю. Пацани-пожежники тут машут мені: «Не проїжай тут». Я за них трошки дальше проїжджаю, хоть і видно було там, а там просто завал такий через всю дорогу. Це центр, я ці місця знаю, це красиво. І настільки обідно було [бачити ці руїни]. І багато таких прильотів було. Я розумію, що так десь [постраждали] Обладміністрація чи СБУ, а коли це при-

літало просто так, в нікуди. «А давайте туди кудись [безцільно ударимо]» [навмисне вирішує ворог]. А там нічого немає. Ну, должна бути якась ціль. Да? Щоб знищити, умовно, військових, знищити якісь стратегічні об'єкти. А коли це – ресторан... Ну, який же це стратегічний об'єкт? Ну, настільки це жалко, обідно. Таке красиве місто, і так його понівечити. Вкопані танки на перехрестях. Блокпости. А в якийсь день я піймав себе на думці, що на центральних таких перехрестях з'явилися військові регулювальники і почався якийсь організований процес руху. Машин дуже мало. Їдеш постійно з відкритими вікнами, щоб чути, де вибухи, бо їдеш максимально швидко – сто двадцять – сто тридцять кілометрів по місту. А якоїсь повітряної тривоги і т. д. я особисто ні разу не чув. Ну, я думаю, що, скоріше за все, її і не було, бо вибухи були постійно, ПВО працювало постійно. Попросили, поїхав я там, це Северна Салтівка. Туди боялись їхати. Батьки знайомих там жили, бо з ними зв'язку ніякого, телефонний [зв'язок не працював]. «Хоч поїдь, глянь, де вони, що вони, як вони там є». Ми там мали буханку хліба із собою, на подарок, якби це. Хліб і собачий корм – це було дефіцит. І піднявся туди, поки знайшов, ні разу там не був. Через бордюр. Дякуючи, що машина була, по сугробах. Знайшов їх. Цей чоловік мені розказує, каже: «Стою, дивлюсь у вікно (а там чи восьмий поверх, чи десятий поверх. Холодина в квартирі страшна. Опалення немає, води немає, світла нема, нічого немає – Северна Салтівка). Я бачив, їде штурмовик, а за ним дві ракети. І поля там дальше, він туди попав, впав». І він з таким захватом [каже], що от накінець-то, бо от літаки, ну, це страшно. Ми вже на той час, якби будучи там вже розуміли, ага це виходи, ага це плюси – це по нам. Наші працюють туди, ага, ну це, канешно, харашо, ну, счас буде атветка. А коли прильот... Ну, в нас, дякуючи Богові, від будинку бліжайший прильот був, ну, може, десь з пів кілометра, не ближче, точно не ближче, ну може там чотириста метрів, не рядом. Але яка градація була для себе. Так, сміялися, вибух, ти його просто чуєш, він десь там – це якби условно уровень перший. Уровень другий – це коли ти чуєш вибух і спрацьовують сигналізації, які ти теж чуєш, а тоді все менше, менше, менше. А-а-а, раз сигналізації спрацьовували. Якби там наступний уровень – це коли сигналізації спрацьовують вже в тебе в машині і дрибджають вікна, це якби вже, ну якби... [Треба дотримуватися] правила двох стін, тому що бігати в підвал ставало тяжело. Шостий етаж і очень тяжело. Діти всі боляють, старікі в масках – от пилі, воложність. Ну, скажімо так, привиклі, і страху етого уже не стало. Нет, були люди, которіе постоянно прожили в підвалах, а основная масса всьо-таки уходила в квартири. Хтось не виходив із квартири, ну, еслі переходили на кухню, то відразу откриваєш вікно, щоби слухати, не летіт лі что-то. С открытим вікном, еш [споживаєш їжу] на полу, на табуреточке, нижче уровня вікон. Вікна все в скотчі, завешени одіями – і светомаскіровка, і, з іншого боку, що еслі якийсь вибух, то багато людей знають, щоби осколки [не поранили]. А чи то буде вибухова хвиля, побите скло, то використовували скотч, одією прибите, на саморези прикручене до вікна. А сусід виїхав, залишив ключі, міняв він підлогу, то знайшов листи ДВП. І ці листи ДВП туди ж [на вікно], а де була можливість – шафи розгрузили, развернули

до вікна, загрузили знову ж тими речами, тряпки всякі, полотенця, ну, щоб прикрити вікна. Звичайно, щоб від снаряда чи ракети не врятує, але якісь мелкі осколки... І це отак от робили. Всі намагалися отак робити і нижче рівня вікон бути. Це те, що було на місці. [Що було мотивацією залишити Харків і попрямувати в Західну Україну?]. Дружина хвилювалася, бо я десь виїжджаю, зв'язку нема. Я трошки відійду від цього питання. Була школа, це п'ятдесят четверта школа, туди треба було привести хліб. Я їду і помічаю, за мною їде охорона – приватна контора в Харкові. За мною їдуть, я повертаю, і вони також повернули, а там починаю дворами як би, і вони за мною. Вони за мною їдуть, всякі мислі вже [стали виникати]. Я так, зупинився, вони зупинились. Дивлюсь, а вони вже на той час були озброєні автоматами «калашнікова», то вони, я не знаю, як вони там числились, то вони вже озброєні були. І двоє цих охоранників, по суті, ну, цих людей, їх дуже багато по місту [було], ця охорона безпеки. Ти вже звук до них, нормальні хлопці, ніде ні кого не чіпали, а тут вони вискакують з цими автоматами, починають кудись бігати туди-сюди. А я такий: «Ребята, а що взагалі відбувається?». Та каже: «Їжай отсюда, тут непонятно що». І по розговору я розумію, що чи, якась диверсійна група, чи щось таке. Було [чи] не було, я не знаю, перевірять не остався. Я спочатку в машину, нирнув бігом, між гаражами став виїжджати. Давай звонить – зв'язку немає, шойно був – уже немає. Об'їжджаю цю школу, з іншого боку заїхати, об'їжджаю між домами, заїжджаю з іншого боку, отримується рядом. Ну, тут сусідній будинок, а тут школа рядишком. Заїхав з іншого боку, стоять люди там на крильці, курять, спілкуються, вискакує заучка якась там, орот: «А де Ви були? Ми Вас тут чекаємо. Чого Ви ета? Скільки можна?». Така агресія, так обідно. Кажу: «Ребята, ну, я добровільно. Які до мене претензії? Я взагалі можу сидіти дома та каву пити. Давайте десь по підвалам [ховайтесь], бо з іншого боку там якась заворушка». Я то не знаю, що там щось відбувається. Виїжджаю, набрав директора Александра Анатолієвича, дуже гарний мужик, багато зробив як для своїх співробітників, так і для дітей. Я йому кажу, що я привіз і т. д., [але] стільки вислухав. Він: «Не обійжайтесь, ізвініте, ізвініте». «Та не, – кажу, – які до Вас претензії? Я про те, що за сусіднім будинком щось відбувається». У нас, відкриваємо вікно, і було чути автоматні черги. Це відомий випадок, що прорвалася група диверсантів, яких зажали в школі. Оця от школа, я не пам'ятаю номер, але це вже зовсім рядом було, бо коли цей бій почався, то вже почали казати, що їх в школі зажали там, як би їх в школі там застали, то це було зовсім рядом. Це було просто чути-чути, ти чітко відрізняєш кожний постріл, і не те, що це десь там, а поруч. Повертаюсь до Вашого питання, вибачте. Дружина хвилювалася, що нема того зв'язку. «Де ти єсть?» [запитувала]. Я їй багато чого не розказую, бо навіщо її хвилювати. Каже: «Я тобі дозвонитися не можу, ти мав приїхати. Тебе нема. А коли що. Скільки можна?». Закінчиться пальне в машині, ми на другій вийдемо. А тут поки пальне є, я буду тут, бо я тут зараз потрібен. Напевно, самий важчий період був – це перші дні десяти. А поки проізошла чи самоорганізація, чи якісь процеси, потім почали відкриватися якісь магазини. З'явився підвіз хліба. Почали підво-

зити хліб, бо було таке, що розповідали там, що є хліб на хлібозаводі, але це передмістя, ніхто не їде туди за хлібом. У мене на телефоні є відео, коли стоїть черга в супермаркет. Сорок хвилин – година – півтори можна стояти, запускають: п'ятеро зайшло – п'ятеро вийшло, щоб не було давки. Дуже організовано, дуже велике дякую всім цим дівчатам, хлопцям. Ти їх кожен день бачив, і вони нікуди не ділись, не виїхали, залишилися. Це ж люди, і у них у всіх сім'ї. Ті ж охоронці – молоді хлопці, може, студенти і так далі. Вони там залишилися і вони робили порядок, бо якби цього не було, то там вся ця товпа, вони б усі один одного подушили. І от стоїть ця черга, під'їжджає, здається «дванадцятий» жигуль «універсал» і виходять двоє хлопців, відкривають задній люк і безкоштовно [роздають] хліб, по одному батону в руки. І така тишина, а я якби смикнув, що надо взяти телефон і знімати, коли це такі героїчні моменти [побачиш]. Тобто вони з'їздили туди на хлібозавод, закупили, вони набили повну машину хліба, ризикуючи своїм життям і привезли. Це просто люди, явно самі від себе, і товпа така раз затихла, ця черга, і стоїть. Достав телефон, знімаю, буквально в мене відео займає секунд тридцять, може. І раз один хтось підійшов, взяв хліб, другий підійшов, і потім всі, в універсамі цього хліба немає. Хліба не було. Потреба була страшна на той час. Комунальники молодці, комунальники, ще раз кажу, постійно, там нема світла, там з'явилося світло, там буде, там не буде, там тільки зробили і апять. Це ж постійні прильоти, постійно робили. Там їдеш – обрив тролейбусних [дротів], а наступного дня їдеш – уже прибрали, розумієш, що ні тролейбуси, ні маршрутки, нічого не їздить, але порядок був. Зранку виїжджаєш, у мене більш-менш стандартний маршрут був, це двадцять друга лікарня, там пекарня. Коли я перший раз там був, то черга на пекарню, це інфекційна лікарня, це велика територія, це дуже велика територія, на її території якби приватна пекарня. До речі, вони, то лі вірмени, то лі азербайджанці, от вони, умовно кажучи, не слов'яни, і вони стояли, випікали хліб, вони його продавали. Але, як я розумію, вони його продавали по цінам завищеним. Бо хліб продавали, сто гривень буханка хліба була там. У них це звичайна ціна на той хліб була, бо це звичайні пенсіонери, откуда в них [гроші]. Для них це великі гроші, і там людей стояло [багато]. Я їду на машині вздовж цієї території, і там людей [багато було] на всю цю територію. Ну, реально, ну, якщо я скажу, що там тисяча і більше, то я не приувілічую. Просто, коли ми там зустрінемося, в Харкові, і по цих місцях пройтись і показати все це. Який це об'єм людей, ще й люди стоять не один за одним, це ж люди стоять, на скільки ширина дозволяє, ну, дуже багато. І ти приїжджаєш туди, і там на тебе дивляться, чого ти пхаєшся без череди. А потім мене вже в ліцо знали, там заходиш і з собою великі мусорні пакети [заносиш], а там двісті буханок хліба, виталили в нових чистих мусорних пакетах, просто здоровий такий – і в машину. Мені це безкоштовно [давали], вони знали, куди це їде. Теж ребята молодці, просто молодці. Там, явно вони не українці, якби історично, такого позитиву, вони не місцеві, і настільки з розумінням відносились. І за днів десяти якось воно стабілізувалось, почався підвіз хліба, десь якась крупа з'явилася, тобто люди трошки видихнули. На той момент мені розби-

ли машину за два дні. Я там казав щодо палива, а тут розбивається машина. Капот я так і не смог открити, але вона не заглохла, бампер просто оторвал, гайки одрізав ножом. Людина в мене врізалась. Він сам десь спішив, якийсь волонтер/неволонтер, а Тероборона. Був голольод і раскрутило, і він в мене влетів. Йому пощастило, що попав йому в стойку, бо якби попав не в стойку, а в двері, то я б йому поламав би ноги точно. Люди підійшли, ми його машину витягнули, просто «дев'ятку» цю, «ваз», витягнули в сторону, і отак от залишив машину. Я в емоціях, він в емоціях, друг друга розказали, що він не прав, що я не прав, обнялися, вибачилися. Я оторвав бампер, отрізав ці крилья, залізо, [головне] – не заглохло, Слава Богу. Руль пом'яв, ну він крутиться, як би, машина їде – їде, а я як би відразу [глянув], чи нічого не тече, вентилятор все ето, нічого не клине, машина на ходу. Вже потім в процесі їзди я поняв, що її тягне трошки. А в мене товариш питає, вже потім, як би: «Ви поліцію визивали?». Я кажу: «Яка поліція, навколо вибухи, це просто залізо, да я в це залізо вклав гроші». У мене, як то звише було, я поставив як самоблок, у мене задача була їздити в любую погоду на дачу, там і так далі. Трошки її підняв – днище рівне. От ти їздиш на цій «п'ятнашке», тобі уже якби не соромно на ній їздити. Я розумію, що із тих машин, які в мене були, ця «п'ятнашка» – це була саме та машина, яка дуже багато, не то що мені зробила, вона людям зробила дуже багато, бо на іншій машині, там, де я проїжджав за хлібом, я просто не проїхав би. Потім я дивлюсь, що хтось гвоздём наче ткнув в крило, а потом вже пройшов час, хлопці забирали цю машину і кажуть, не могли завести: «У тебе в акумуляторі асколок застряв». А я ще вийшов, і думаю, який дурак ткнув. А потом їздив, а він каже: «У тебе акумулятор витік». Я навіть дома не казав про це. Я сам трошки пізніше про це узнав. Ми вже тоді виїхали на той час. І якби закінчується паливо, розбивається машина. А дружина списується з колегами і каже, що ми будемо виїжджати, а якщо вони будуть виїжджати, якось є таке розуміння, напевно, що скільки могли сиділи там, працювали, [лише потім] виїжджали. Є знайомі там, молода дівочка – лікар, яка працювала і просто жила у четвертій неотложке, вона просто з чоловіком, вони там жили в цьому Центрі. Було дуже багато поранених, КТ, МРТ – це було дуже актуально і мало хто цим займався, тим паче в них дуже високий рівень [професіоналізму] лікарів. І це треба було. Вони, я вважаю, як герої. Всі розбіглися, а вони залишилися. І прийняли Дашу. Паливо закінчилось, колеги виїжджають і треба і нам виїжджати. В перший день це було пробки з міста, а ми вже як виїжджали, то це був, як звичайний день, як до війни, бо всі хто хотів виїхати, вже виїхали. А це було чи п'яте чи шосте березня дві тисячі двадцять другого року. Це десь десять днів, трошки більше, від початку. Їхали на Кропивницький, бо там мій сокурсник, кум, з яким ми дуже добре дружили. Їхали до нього, у нього було де зупинитись. Їхали, чесно кажучи, з такою думкою, що не хотілось кудись далеко їхати. А що воно так почалося раптово, бо було таке [відчуття], ще через тиждень закінчиться. Зараз [про] щось домовляться, ще через тиждень закінчиться, бо розуміння було, що втрати великі, що з нашої сторони, що з тої сторони. Розуміння було, що руйнації всі ці, ну це ж двадцять перше століття,

не може такого бути. Ну, зараз вони там мишцями, зброєю побряцали, мишци продемонстрували, і зараз сядемо за перемовини якісь, ну, не може бути по іншому. І поїхали в Кропивницький, і там ще тиждень побули. В Чернівцях у мене батько. [Ви обрали Чернівці як прикінцеву або кінцеву точку прибуття?]. Так. Ми кожного літа приїжджали сюди, їхали з ним в гори разом, якась подорож була. Це була поїздка, була машина, на машині ти їдеш зі Сходу на Захід через всю країну тисячу кілометрів. Я там був, там-то, там-то, на шляху заїхали туди – оце отаке було [до війни]. І батько, [каже], що давайте, їдьте до нас. На той час у нього було кілька родин, бо у мене сестра з Херсона, вона під окупацією була довгий час, не могли виїхати вони. Але там були виїхали в перший день – подруга її з сім'єю, там ще одна сім'я. А в нього великий будинок, і в ньому було там три чи чотири сім'ї. І от він каже: «Дивись. Уже там ті поїхали за кордон, ті там ще кудись. Я вам кімнату готую. Давайте вже приїжджайте». Просиділи в Кропивницькому тиждень. Розуміння таке, що не закінчилося і питання палива. Це ще перші пів року війни, це ще паливо за любі гроші. І ми там, «Нова пошта» наче працює, [ми] тільки відсилаємо, не приймаємо на себе, але ми не знаємо коли, чи поїдемо, чи не поїдемо взагалі. Речі якісь більш-менш перебрали, те, що в случай чого, не жалко. Ну, а саме цінне – це документи і такі речі, що якби не встановиш – це фотокартки, електронні носії, а все інше на «Нову пошту» відправили до батька (колишній Хотинський район Чернівецької області, зараз Новодністровський район). І там ми змогли заправиться, бо, так би мовити, [спрацювали] родственно-корупційні схеми: той знає того, той знає, того: «А що тобі надо? А, тобі не соляр, тобі бензин. Соляр не дам, бензин дам». І по звичайній ціні, заправили бак, дві чи три каністри (перелили в пластикові бутлочки п'ятилітрові). Кум каже: «Каністри не віддам, каністри мені потрібні». І саме смішне, що буквально я заправився, все добре, а він мені телефонує, в нього там знайомі, друзі, і він каже: «Я тебе не послухав, а мені вже не дали. Вже прийшов приказ, що паливо тільки військовим, мені вже не дали». Такий момент був. І поїхали далі. Взагалі видохнули, коли їхали сюди, видохнули, коли переїхали через Днепр. От переїхали через Днепр і розуміння того, що ріка. Постійно такі думки були, а якщо розбіють мости? Переїхали через Днепр і стало легше. І поїхали вже сюди, до батька, і так получилось, що це вже великий знак оклику (все про паливо, паливо, паливо), що у мене повний бак, ще з собою шістьдесят літрів бензину. [Скільки часу Ви були у батьків? Як Ви доїхали і чи знайшли роботу?]. Приїхали сюди. Дружина почала працювати віддалено з Харковом майже зразу, провели інший Інтернет, більш швидкий, бо навіть рентгенологу, КТ, МТР, їй надо скорость, об'єм. Це в нас такий жарт, куди ми не приїжджаємо, скрізь проводимо Інтернет. І вона почала віддалено з Харковом працювати, майже зразу. Потім якби через своїх колег, які теж приїхали сюди, вони познайомилися, спочатку одні, потім інші люди, потім батюшка Андрій, з ним. [Це всі медики?]. Да, це все медики. І приїхали сюди в клініку, подивились клініку Святого Луки за Чернівцями (колишній Герцаївський район, зараз Чернівецький). Вікторія (дружина) подивилась обладнання, все нове, обладнання нове і треба

все це піднімати, працювати нікому. У неї високий рівень [підготовки], бо вона працювала, і колеги в неї – дуже відомі спеціалісти, і вона в цьому дуже розуміється. І вона погоджується, тобто вона працює і віддалено з Харковом, і їздить сюди, але це получається в один бік порядку сімдесяти кілометрів, як від батька їздити. А з Чернівців їде автобус туди, який везе співробітників, але все одно її везеш в клініку. Ми приїхали однією машиною, вона на механіці, я її везу туди, їй трошки страшно вводити. Я ж не буду її чекати, я повертаюсь назад сімдесят кілометрів. А назад вони там, якщо є робота, то треба робити – є хворі, якісь ургентний стан, їх треба подивитися, треба опис, де чекають хірурги, де ще щось, і получається, що цих робочих, так би мовити, автобус, який везе співробітників назад на Чернівці, він від'їжджає о п'ятій вечора, а вона там до сьомої вечора, там плюс-мінус, то звичайно я за нею їду знову сімдесят кілометрів сюди і сімдесят назад. До трьохсот кілометрів можна було намотати за день. І там підвернулася така ситуація, товариш дзвонить, що треба пригнати волонтерські машини для поліції Харкова, від кордону на Харків. Я обома руками «за». Тим паче, мені самому треба було, я давно не був вдома. І ще один момент – там залишилися машина дружини, яку треба забрати, бо возити її туди-обратно, розумієте, те що заробиш, те залишиш. У мене зразу це не получилось, багато машин ганяли чисто від кордону на Чернівці, проходили СТО, ремонтували, перевіряли. Я знаю, що великі такі СТО, які працювали над цими машинами взагалі безкоштовно. Це я точно знаю, але я не буду казати хто, вони сто відсотків працювали безкоштовно. Зібралися, там був хлопець поліцейський з Харкова, який приїхав за цими машинами, якби їх забирати, ще були хлопці, які цим займалися. І коли ми це переганяли від кордону до Чернівців на СТО, усі були харків'яни. Одні займалися цими бумажними моментами, адміністративними, бо буває, що приїхала машина для волонтерів, для якоїсь [військової] частини. Не вона проходить по документах, саме ця машина, а [там фігурує] номер частини, військової чи поліцейської, куди має їти. Це не просто взяв і поїхав. І було таке, що на кордоні на цю машину вони дали інші документи, або якось її там провели по іншому. Ну, там хлопчик був, років вісімнадцять. Він так все це ловив, просто на ходу, щось перевіряє, з всіма дозванюється туди-туди, назад машину, переробили документи, бо вона має бути не просто якби, а [є оформлена] машина – їдь. І тоді перший раз їхав на машині з правим рулем, до цього не їздив. І так потрапив спочатку в Харків. Там трошки мене, з одного боку, вразило те, що місто повністю чисте, це якраз було кінець квітня дві тисячі двадцять другого року, а місто чисте. Блокпости, якісь загрождення. Військові дуже чемні. Не хочу казати про інше, те, що там бачив. З Харкова ще не відігнали до кордону [з росією], там прильоти ще були, міни, зовсім рядом все було. І це якби, з одної сторони, напруження таке, от постійно ця канонада, а з другої сторони, тебе зупиняють на блокпосту, всіх зупиняють, і настільки швидко, ввічливо, а хто, а що, [дивляться] на паспорт. І тут уже по розмові, хто місцевий бачиш, отож, чи це харків'янин, чи хто. Якщо це людина приїхала, условно кажучи, з Белгорода, то її видно буде. Дуже ввічливо, хочеться сказати про військових те, що було по

самому місту, і те, що я бачив. Класно з'їздив. Сподобалося. Пожив на підлозі, поспав у друзів на підлозі. Але було приємно, що працюють магазини, якісь маршрутки безкоштовні пустили. Не пам'ятаю, чи працювало на той час метро, чи не працювало. Міський транспорт – весь безкоштовний. Там був деś трошки більше тижня. Сьогодні їдеш – дорога чиста. Завтра їдеш, якісь прильоти були, міни – розбита дорога. Післязавтра їдеш, дорога не те, що полатана, вона ідеально зроблена. Робота комунальників, була видно постійно. Повернувся сюди до батька, а дружина каже, що отець Андрій пропонує, є така можливість допомогти з житлом, бо їздити було дуже важко. І коли я пригнав її машину, то дружина змогла сама, вже не треба було її возити туди, все одно важко сімдесят кілометрів. І це не автобан в Німеччині, це сільські дороги, швидко не розгонишся. Це багато часу займало. І так потрапили сюди. Те що Ви питали, як комунікації, як люди, як нас прийняли тут – дуже класно. От чесно – дуже класно. Ми тут нікого не знаємо, приїхали, але це хоч і велике, але село, і всі друг друга знають. Тобто тебе відразу [запитують], а що Вам надо? А давайте там, у нас є картопля, у нас є те, а давайте, може вам надо постіратися – приходьте. Та кажу: «Не, слава Богу, є». «А що Вам, може, це надо?». – «Да, не, ми, слава Богу, працюємо». Ну, оце так. «А чим Вам допомогти? А що Вам там, а як Вам там?». І це не те, що було на той момент, коли ми приїхали, це отак розмовляєш з людьми, то цікавляться, що там в тебе, як там справи, чи все добре, чи може щось там надо. Це отак постійно. Хоч там регіон, будемо казати румуномовний, деś я прикалувався, що переходиш на українську, тебе взагалі не розуміють, але більшість, особливо молоде покоління, проблем саме в мовному такому [плані] – немає. Все на позитиві. Відношення до війни, як у людей. Відношення до війни, як у всіх: «Коли це вже закінчиться?». Мені здається, що [якщо] спочатку було: «Коли вже та перемога?», то зараз: «Коли це все закінчиться?». Уже якось так – щоб не гинули люди, звільнили – класно, але якщо вони просто домовляться, щоб вони пішли, ото буде ще краще. [Як Ви влаштувалися там, де Ви зараз працюєте? Розкажіть, де Ви зараз?] Це клініка Святого Луки (Бенчени), поруч із Банченським монастирем. Займаємося ми, щоб було понятно, я лікар ФРМ – реабілітолог. Запропонували не один раз, спочатку запропонувала якась волонтерка, [були] якісь там мрії, що завтра повернемося додому. Отець Андрій запропонував раз, другий: «Ти ж працював там, та ти ж працював там зі спортсменами, да ти ж можеш. Давай. Ми тобі допоможемо». Я кажу, що не знаю, у мене специфічна була робота, да були, це були футболисти. «Не, давай, спробуєш». І вони допомогли. Вже будучи тут, закінчив спеціалізацію, саме лікар ФРМ, бо я закінчив спеціалізацію, бо це була фізіологія інтенсивної терапії, хоча після закінчення я постійно працював саме як спортивний лікар – реабілітація, гостра травма, футбол, хокей, боротьба. Та да, зараз специфіка трошки інша, але офіційно отримав, вже три місяці, спеціалізацію – лікар ФРМ, щось дізнався. У Чернівцях були такі смішні моменти, в університеті: «а так, ти там знаєш тето-тето, ну, розкажеш там нам, бо ми ж цього не бачили». [З ким Ви зараз проводите реабілітацію? Хто зараз є Вашими пацієнтами?]. Ми працюємо з дітьми від трьох років,

і сама старша у нас була бабуся дев'яносто два роки (під час занять їй виповнилось дев'яносто три роки). Тобто, разьют великий. Це діти з ДЦП, самі різні, починаючи від вроджених вад і закінчуючи «вальгусна стопа», «клишоногість», отакі моменти. Дорослі – це як неврологія, наслідки інсультів, кардіологічні хворі, окремо, як би я великим блоком хочу винести – це військові поранені. [Тобто, у Вас є і ця категорія?]. Офіційно, скажемо так, їх немає, але був великий період часу, коли військові, які знаходилися на довготривалому лікуванні в Чернівцях в госпіталі, їх перевели в Герци, в районну лікарню, по суті, їм треба було, условно лежать і чекать (якісь переломи, які довго зростаються, мінна, взривна травма, багато заліза, яке витягнути не можна, кістки зростатись не хочуть, треба час). Тобто, уїжджайте в район, грубо кажучи, і просто треба певний час [там] знаходитися. Хлопці, просто там, умовно кажучи, там сидять. Да, їх там кормлять, я з ними якось там спілкувався, можна постіратися, можна піти, хто більш-менш може піти, десь там погуляти і на цьому все. І наше керівництво домовилося з Герцаївським районом, що б швидко з району привозила хлопців, по три-чотири чоловіки. Там одних привезуть, потім інших, потім третіх до нас, і наші реабілітологи з ними займалися, що це просто було як, що це навіть неофіційне було, бо вони мали знаходитися саме там, але там вони просто лежали. Їх привозили, військові дуже задоволені, хлопці були, бо в нас якби можливість була і там, де дуже тонку роботу з ними попрацювати, условно кажучи пальчики позгинать/порозгинать. І деякі були, такі виздоравливаючі, які причому були такі дуже настроєні, не як от хвора людина, а як осознаний вибір, що я хочу вернути собі добрий стан здоров'я, я хочу повернутися до своїх побратимів у військо, ЗСУ, на фронт і так далі. Да, у нас є можливість – тренажери, спортзал, займалися з ними там, навіть ті, хто не може стояти, але при цьому мали можливість займатися лежачи, сидючи, тобто можливість у нас для цього була. З військовими – це окремих, великий блок, емоційний. Наші травматологи брались, офіційно оперували, були такі хворі, поранені хлопці, що наші вирішили, да, що там є проблема. Втручання, госпіталь в цей момент, об'єм поступлення, що нашим з часті давали дозвіл, там людину прооперували, поставили якусь конструкцію. Такі випадки також були. [Там поряд є православний монастир, чи Ви відвідуєте церкву?]. Православні. І Ви знаєте, я скажу зараз, може, це не зовсім правильно. А коли там жили у Харкові, церков, великих храмів у нас було поруч багато. І я знав, що оце вот греко-католики, вони відрізняються, католики, звичайно, відрізняються, а от цього, як от зараз актуальне питання, який патріархат – київський чи московський? Я цього навіть не знав. Я приходжу, умовно кажучи, їду з роботи, ну, от буває таке, захотілось. Зупинився, зайшов там десь, свічку поставив. Постояв собі там. І тому мені зараз оці питання, а до якої конфесії, Українська православна, там московського чи київського [патріархату]. Я навіть не можу цього сказати. Для мене Бог – це Бог. А до цього, ну, взагалі [не зник]. Якщо людина нормальна, то вона нормальна, незалежно від того, де і що і який це патріархат. Це особисто моє, може так і не можна казати. Ну, і поставте дві церкви напроти одна напроти іншої, я захочу – піду туди, захочу –

піду сюди. І це буде мій вибір. Те, що я знаю, по цих дітях на території монастиря, це ж рядишком зовсім, клініка рядишком. Дім інвалідів знаходиться [поряд], в якому перебуває більше вісімдесяти дітей, чи не дітей, бо деяким уже під тридцять років, але це інваліди, які є децешніки, є аутисти, є з судомами, з великими судомами, дуже багато вроджених вічінфікованих, дуже багато таких патологій, що без ручок, без ніжок (вроджені). Я багато чого бачив, но таких дітей я не бачив. І там за ними – центр. І це був ізначально реабілітаційний центр, потім вже рік, як фінансування закрили їм, бо там були і лікарі, і реабілітологи, і вчителі. Ну, понятно, що всі нянічки, обслуговуючий персонал, там кухня – це все. Це фінансування там закрили. Цих дітей вивозили десь там, а якась база відпочинку в Новодністровську. Потім повернули і робота з цими дітьми – це величезна заслуга на цьому етапі. Я не знаю, як там раніше було, коли було державне фінансування. На цьому етапі це величезна заслуга цього монастиря, бо фінансування, я так розумію, що іде оттуда, бо їх просто як не потрібних... Но я не знаю всіх тонкощів, як там і що. Рядом територіально Молниця, там дитячий будинок, в якому знаходяться як нормальні, условно здорові діти, так і інваліди. Весь патронаж іде з монастиря, і там насправді хворі діти. Вони роблять уже багато гарного, такого, що потрібно. [Повертаючись до сімейних стосунків, я бачу, що тут з Вами не лише дружина, а й дитина]. Це Ви бачили Кирила, він менший, це йому буде тридцятього січня [2024 року] чотири роки. [Чи вдається йому контактувати з місцевими дітьми?]. З ним була дуже така цікава історія тут. В сусідньому будинку троє дітей і менший – Андрюшка, такий самий за віком, як Кирил. Вони – румуномовна сім'я, звичайно мама, тато, вони розуміють українську, російську, а малий з ним звичайно на румунській [спілкується]. І вот вони познайомились, і така смішна ситуація була: один до другого підбіг, і один йому каже на українській, другий йому відповідає на румунській. І вони розвертаються і біжуть в одну сторону. Вони домовилися і побігли разом в одну сторону. Як вони спілкувалися, оці малі, яким це на той час ще трьох років не було. Вони прекрасно друг друга розуміли. У них не було ніяких мовних питань, не було ніякого непорозуміння між собою. Дружба, незалежно від мови. [Які ваші плани на майбутнє?]. Хочеться, звичайно ж, повернутися додому щонайшвидше. Є розуміння, що того Харкова, який був до війни, тієї наукової бази [не буде]. Бо Харків – це університети, це лікарні. Я розумію, що цього Харкова вже нема. Він відбудується, але щоб він став тим, мабуть, ніколи не буде цього. Тому навіть я інколи себе ловлю на думлі: а хочу, а чи треба. Це дуже важке питання. Бо це не буде той Харків, який я знаю, який я люблю, який було дуже перспективне місто, дуже красиве місто, справді, велике європейське, дуже гарне місто, дуже чисте місто. І з цією війною, вже коли там спочатку думали, ну, завтра закінчиться, через тиждень, а ну до кінця літа, казали... А зараз, що це може бути, то поки, якби... Ну, якщо воно буде, як зараз, то що, осідаємо тут. Якихось питань там в плані мови, там чи румуни, чи не румуни, такого немає нічого. Взагалі Чернівці мені дуже подобаються тим, що це дуже інтернаціональне місто, і ніколи не буває якихось таких питань. Гарні наші друзі, вони зупиня-

лися в Івано-Франківську, потім приїхали сюди, потім в Київ. І от розповідає мама, на той час це п'ятирічної дитини, вони виїхали з Краматорська, тобто по суті це російськомовний такий регіон. Ніякого такого «руського міра» не ждалі, так би там, звичайні, нормальні люди. Скільки, каже, я наслухалася від дорослих жінок, ображали дорослі жінки цього п'ятирічного хлопчика: а чого ти там на москальській, а ти кажи на українській. А дитина, ну як, він якийсь суржик розуміє. Ну, йому п'ять років, він що чує, то й каже, він як по телевізору бачить, ту мову і каже. Але це російськомовний регіон. Їй там дуже сподобалося, дуже гарне місто Івано-Франківськ, вона в такому захваті, але каже, я вільно спілкуюсь українською, але дитина По ітогу приїхали сюди, а потім поїхали вже в Київ. Я вважаю, що це не правильно. Ту цього не було взагалі. Одного разу заїхав я на СТО (Південна кільцева), я вже не пам'ятаю – чи по кондиціонеру було якесь питання, ну, це не важно. Я стою, чекаю своєї черги, поки виїде машина, щоб заїхати мені в бокс. Я стою так за машиною, в тінючку, це літо, жарко, і чую, як там розмовляють між собою співробітники. Один старший чоловік, а така чиста українська мова, я б сказав, що не чернівецька, а така, як полтавська, ну, як класика. А другий, молодший, він повністю російський, російська мова. І каже: «Мені позвонили на робочий телефон, і люди на там в мене щось питає, і він, каже, намагається балакати українською мовою. Я бачу, що це не його мова, що йому важко. І він недовольний такий, і каже: «Ну, що я тут такої зверь, не розуміють російський мову, я тут родився, я тут вирос, і чого боятися єто». Я так послушав, послушав, я отошов. Місцева людина, а так єто... Нащо вони так? Я ж розумію все, я мову розумію. Дуже гарно, дуже гарно в плані людських стосунків. Да якби так трошки друга культура, вроді як православні, але все рівно, як би відрізняються. Відрізняється, те що, от, як на сході було, те що там Центральна Україна, воно більш схоже, да, а сюди – трошки відрізняється. От румуни вони так, не то що у них там свої свята, але, ну трошки по-іншому. Друга кухня. [Ви куштували страви місцевої кухні?] Тут своя кухня. Мені по місцевій кухні, те що я зразу скажу – це дуже подобаються перші страви. Все це називається «борщ». Для мене є суп, такий суп, такі і є борщ. Борщ – це борщ, там є капуста, є буряк. Тут кажуть: «Тобі борщ покласти?». Кажу: «Наливай. Так, це, – кажу, – суп з макаронами». – «Та не, – каже, – борщ». Отакі моменти, це специфіка. Але перші страви – дуже смачні. А по другим стравам – ну, свої моменти. Тут місцева кухня – все жарять, щоб воно було от таке обсмажене-обсмажене. А у нас – це більш таке тушене, от. І я як лікар розумію, що воно більш корисне. То тут таке... Я так сусідці кажу: «А нащо ти прямо вижарюєш, ну, у тебе діти, ну, може, не нада так жарить». А вона: «Дак там же родичі приїдуть, якесь свято. То вони ж не будуть їсти, якщо я так не піджарю крепко-крепко». Такі традиції. А так смачно. Ми із сусідом дуже в добрих відносинах, коли є час, – спілкуємося. Кажу: «А у нас там таке то свято, заходь». Накритий стіл – там голубці такі маленькі, якби скручені так, як ніби на один раз. Я звик, що голубець, він має бути великий, обов'язково з м'ясом, щоб там фарш був. А ту є от ці великі з фаршем, а є маленькі ці от... Тобто є своя специфіка. В цілому від-

ношення до кухні дуже позитивні. [Як Вам тутешня природа?]. По природі регіон, як не брати до уваги, що тут поруч гори, то ця місцевість дуже схожа якраз із нашою місцевістю на сході, тоже холмиста. Тут різниці, що тут річки вони більш такі гірські, і вода. Зараз вона тут по коліна, через дві години вона може бути вище голови, і сила гірської річки. То там річки більш такі спокійні і повільні. Отаке. А так, я не відчув, що я кудись приїхав, в чуже щось.

*Записав Т. Рендюк 2 грудня 2023 р.
у с. Остриця Чернівецького р-ну Чернівецької обл.
від Вікторії Завгородньої.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Харкові*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ. ПОБУТ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Я – Завгородня Вікторія Олександрівна. Разом з Артемом [чоловіком] приїхала з Харкова до Чернівців. Я лікар-рентгенолог, зараз працюю у Чернівцях, у клініці Святого Луки, плюс в той же час я працюю дистанційно з Харківським європейським радіологічним центром, там, де я працювала ще до початку війни. [Ваш попередній досвід тут знадобився?]. Харківський досвід, харківський рівень дуже високий. І скажемо так, і взагалі нашого Центру – це референтний центр в Україні, який надає кваліфіковану медичну допомогу, консультації різного плану. Тому мій досвід роботи дуже знадобився, я вважаю, що мій досвід став в пригоді клініці. [Розкажіть про Ваші взаємовідносини з колегами, з якими Ви тут співпрацюєте. Чи легко Ви інтегрувалися на мовному та фаховому рівнях?]. З того часу, як я влаштувалась в клініку, я вважаю, що я легко інтегрувалась в робочий процес. Мені так здається. Я принаймні на собі якихось професійних перешкод не відчула. Мені доволі легко спілкуватися з колегами і в професійній діяльності. Мені здається, ми розуміємось. Зараз, я вважаю, взагалі мовних бар'єрів не існує, тому що зараз є навколо люди, які можуть допомогти перекласти. Якщо таких людей поруч немає, зараз є технології, різні перекладачі, різні «транслейти». Мовного бар'єру я взагалі не відчуваю, як з документацією, так і в особистому спілкуванні. В особистому, завжди можна когось місцевого [попросити] допомогти в перекладі. Тому, це якраз – ні. [А як адаптувалися до нових умов Ваші діти?] В мене чудові діти. Двоє. Старша – Аріна, їй тринадцять років, вона їздить в школу в Чернівці. Живемо ми в Остриці, це село за Чернівцями. В Харкові вона займалася гімнастикою, аеробікою, і коли ми приїхали, починається, перед тим, як вона тут пішла в школу, перше, що ми знайшли, – це була спортивна секція. Ось вона ходила туди і ми вже відштовхувались від того, і шукали там школу, ту, щоб була поруч. Щоб вона мала змогу після школи ще займатися своєю справою, і тому, скажемо так, це не близько. І зараз в школу їй їздити доволі далеченько. Вона їздить з Остриці до Чернівців маршрутною, і там з кінцевої і майже до кінцевої їде ще одним транспортом (маршрутка чи автобус, тролейбус). Їй доволі далеченько їздити. Тут школа місцева – румуномовна, тому ми вибрали українськомовну школу. Молодший – Кірюша, йому зараз три роки. Їзимо теж в Чернівці в садочок українськомовний. Хоча в садочку в тому є багато переселенців, і в тому числі румуномовних дітей, але там викладання

україномовне. [Чи є в нього якісь мовні проблеми?]. Ні, мовного бар'єру у них немає. Ніяких перешкод з боку спілкування немає. Старша доволі легко знаходить спільну мову, вона така гнучка і цікава дівчинка. Молодший теж ніби-то... Він маленький, грається з діточками, вони знаходять мову з усіма, і румуномовні, і україномовні, і російськомовні – діти розуміються на любих мовах. [Яке Ваше ставлення до церкви, до віри?]. Ми – православна сім'я. Я вірю в Бога. В церкві дуже рідко буваю, але в Бога вірю. Бог має бути в душі, в серці. [Що з місцевої кухні Вам сподобалося?]. Куштувала, одна м'ясна страва мені сподобалась, я не пам'ятаю, як вона називалась. М'ясна страва – типа наших котлет. А так, чесно кажучи, дуже місцеву кухню [не знаю], лише на роботі куштувала. [За цей час, що Ви тут, чи вдалося Вам побути на якомусь місцевому святі?]. Ні, я весь час занята роботою. Я весь час на роботі, і якое святкування зараз – не святкується. Не той настрій. Я би залюбки упірна у цей місцевий колорит, але все одно в кожному регіоні України присутні свої особливості, святкування всіх традиційних свят, але зараз воно трошки – домінанта інша. [Чи цікавилися Ви історією села, де Ви зараз мешкаєте?]. Ні, чесно кажучи, ні. Не було часу, не задумувалась. Деякі так назви питалась, казали, там особливості регіону. Поруч Румунія, румунська культура, плюс якби регіон був під Австро-Венгрією певний час, і багато чого відклалося на цьому. То деякі історичні моменти знаю, але всього якось не встигнеш. Не акцентуєшся.

БОГОДУХІВСЬКИЙ РАЙОН

с-ще Золочів

*Записав П. Леню 7 грудня 2023 р.
у с. Кострина Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
від Федорової Інни, 1987 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у с-ще Золочів Богодухівського р-ну
Харківської обл.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Мене звуть Інна, я приїхала з Харківської області. [...] Всю життя прожили в Харківській області, родилась в Золочеві, дуже близько до границі, так як одсюда до Малого Березного, нам так само до Гайворонської області із росії, менше двадцяти кілометрів... Всю життя прожила в Золочеві. Коли училась в інституті Бекетова [Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова], то [...] там жила в Харкові, потім переїхала назад в Золочев, ну, і так сталося, що коли війна почалась, то прийшлося переїхати сюди... Є син, вісім років, теж тут учиться вже в другому класі. [То він фактично в 1й клас уже тут пішов?]. Да, перший клас ми тут уже пішли. У вересні минулого року він був тут уже, а зараз він в другому класі. [Він, можна сказати, уже місцевий.]. Да, було таке, щось скаже помісцевому, що я не розумію, діти скорше адаптуються. [Чи виникала мовна проблема, комунікативна?]. Ні, не виникала, в нас, знаєте, більше Харків рускоязычний, а в нас таке більше суржик, та деякі слова там є, які нові були, але по змісту можна зрозуміти про що.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Ну, це, напевно, я встала, бо я їздила в другий город,

вставала на автобус. Ну, там без двадцяти шість чи у пів шостого мені подзвонила знайома: «Інна, війна почалась. Зробіть якое укриття, або погріб [облаштуйте], запасіться водою і ждїть що буде, бо дуже близько до границі, то можуть зайти в любу секунду». Ну, слава Богу, до нас так і не заходили, бо в нас як селище в ямі знаходиться, туд не хочуть заходити ні наші, ні чужі. [Бо зверху «накрити» просто можна буде і потім обійти?]. Дада, в нас, я ж кажу як, даже танки проходили, то воно отак навкруг нашого села через село не заходили. [Видно, коли техніка йде там?]. Видно й чути дуже. [Ви це бачили?]. Ну як, своїми очима, так сказати, не бачила, ну відео те, що виставляли там [в Інтернеті], що от вони – знаю де, – ось це буквально виїхати там, проїхати пару кілометрів, і ось вони будуть тут. [Хтось із місцевих там знімав?]. Да, там получається – од нас там в двух кілометрів – там їдуть далі села Карасівка, Черноглазовка, і люди, які там позалишалися, які жили, то знімали ці колони техніки, які йшли. [Коли це було, якого дня? Приблизно, якщо пам'ятаєте?]. Десь на початку березня, може, першого, може, даже в двадцятих числах лютого це було, двадцять сьомого, може, лютого. [Тричотири дні після початку війни?]. Да, бо вони йшли більше, знаєте, у нас там як основний КПП це в Козачій Лопані, а в них там Гоптовка, то вони більше йшли через Дергачівську громаду. [Чи були випадки колаборації?]. Та я даже не знаю, так по тому було таке, що в нас когось там підозрювали в тому, що там здавали наші позиції, а так щоб хтось хотів туд, то такого не було. Границя близько, хто хотів, той їздив туд хоч кожен день. [Тобто не було проблем?]. Ну, я так не знаю, в мене був у папки брат – в росії жив. Другий папкин брат женатий на жінці з Білгородського району, ну, та це вже роки, роки, в них дочка вже на рік менша мене, це їй тридцять п'ять років, то вона вже тридцять п'ять років тут живе. [Золочів] не в окупації, він і не був ні одного дня в окупації. [Проте ми] вирішили виїхати, бо теж так, коли ми не збиралися виїхати, подзвонила мені просто пізно кума. В неї брат її рідний був в теробороні і сказав, що є велика вероятность, що можуть зайти [росіяни], то треба виїхати якомога скорше, що ми, ну, [...] ще не підготавлювались ніде нічого. Я кажу «То треба виїхати завтра зрана чи деньдва терпіть!» Вона каже: «Ти вже завтра зрана можеш не виїхати!» [І коли ви зїбралися?]. На наступний ранок ми вже виїхали. Це було десь третє квітня [2022 р.].

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

А місяць ми, можна сказати, в погребі просиділи, знаєте, їсти треба приготувати, поставили там м'ясо варити, бульйон якийсь там або борщ, стріляють, виключили печку, в погреб пішли, вийшли – картошки начистити, кинути в суп, опять стреляють, опять зїбралися в погреб. [У вас погреб окремо від хати?]. Окремо. Папка не ночував, а я, мамка й малий ночували там. Кожну ніч, кожду ніч, бо в основном там перший час якось не так стріляло, а десь починаючи з, мабуть, з четвертого березня, то кожна ніч вони стріляли. Близько чути, але вот коли холодно, а в кого дитина роздіта, то його тягнути роздітого в погреб посеред ночі – це просто нереально. Було таке, що світла в нас не було декілька днів, бо в нас, ну, як звідси – до дороги [показує за вікно], трансформатор повністю розбомбили, од

нього осталося, знаєте, ось ці шпали... В нас не було, мабуть, десь двоє, троє суток не було світла. [Звідси до дороги це, певно, метрів менше ста, то приліт був?] Прильот був. [Чи були проблеми з продуктами?] Знаєте, гуманітарки тоді ще не було, ще не давали такого там, десь з середини березня почали давати, там стакан муки, таке, сахар. Но в нас якось так – як у мамки чуйка отака вже була, ми купили мішок муки, мішок сахара, в нас і м'ясо було в холодильнику таке, ну, то їсть [тобто] даже якби і не було взагалі продуктів, бо ніде було купити, то десь на місяця два нам би хватило протягти. [У вас було якесь своє господарство?] Ну, та коли їхали, то в нас там уже п'ять тих курок нещасних осталося і собака. В цьому році якось ми не дуже багато тримали, а так то ми все [курей]-бройлерів та качок. [Ви їх там залишили, коли їхали?] Угу. Ми їхали, з нами їхали ще тітка і двоє моїх, получається, племінників. Лишився її чоловік там і син. І вони курей забрали, а за собаку сусідові перечисляємо гроші, і він доглядає. Ми їхали, в мене знайомі з роботи були у Вишки [с. Вишка Ужгородського р-ну Закарпатської обл.], бо в них там тоже якісь знайомі, вони там жили в будинку, і я подзвонила тоді й попросила, щоб вони що-небудь там знайшли. А коли приїхали, знаєте, ми приїхали в одинадцять вечора з Львова в Ужгород, і вже виїхати нічим було, на автостанції сказали, що в шість годин іде автобус, ну, що там вроді би недалеко проїти до Вишки, але висадили нас тут на проїзді. Ми якраз ішли туди, і нас з [с.] Ростоки [Хустського р-ну] зустріли там люди і забрали. Ми тоді жили в садочку Ростоки десь до серпня місяця. Там є й школа і садочок. [Чи були проблеми в дорозі?] Не, просто що в нас попало так, що день їхав поїзд на Івано-Франківськ, день – на Ужгород, і ми попали на той, що... Просто що багато пересадок було. І дитина змучена була, коли я вже в Ужгороді утроем підіймала на цей автобус, на львівський, що йде Ужгород–Львов, то я його ставлю, а він падає просто, не може проснуться ніяк. [Виїхати в евакуацію було спільне родинне рішення?] Ну, да, бо в нас було таке: або їдемо всі, або лишаємось всі. Зараз ми тут в Костринах. [Які враження від прийому?] Дуже дружелюбні люди... Я б сказала, що у нас більш замкнуті люди, [тут] більше спілкуються, більше живого спілкування. [Коли ви спершу жили в садочку, там іще хтось, крім вас, був?] Спочатку так, там жили дві сім'ї. Одна виїхала майже відразу, потом переїхали там же, в Костринській Ростоці, але переїхали вони до людей... Бо в садочку у них була маленька дитина, а там не було умов, щоб купати. [...] В мене така проблема була з водою, бо літом вона пересихала, ми ходили в баклажки брали воду, і немає де покупатися, тільки в тазіку таким [такому], а маленьку дитину, знаєте самі, купати треба часто. Там якось одна сторона пересихає скорше, а друга сторона тота може і все літо продержатися з водою. [Як довго жили в садочку?] Ми жили з квітня по серпень місяць. [Чим ви займалися в цей період: шукали роботу чи не було потреби?] Спочатку ми шукали, бо я там ще лишилася на роботі, та нам платили скільки, дві треті чи як там вони платили, не пам'ятаю. Бо знаєте, як їхали на місяць, думали, що там трохи туди-сюда і вернемся, ну, а десь, мабуть, із травня місяця я вже почала шукати роботу. [Ваші батьки тут також?] Да! Мамка дома, вона в мене хво-

ра на цукровий діабет і дуже тяжко їй працювати, а папка десь уже місяць працює в сільраді. Тут. [Які у вас тут умови проживання?] Ну, вода є, але тоже душа немає, купаємся так у тазіку. [Зручності теж на вулиці?] На вулиці. [Узимку трішки тяжко?] Ну, що робити. [У вас там стара хата чи новобудова?] Не, стара хата. [Як вашу родину місцеві прийняли? Не було конфліктів?] Ні, ніяких конфліктів. [Що для вас було дивним чи незвичним, коли ви сюди приїхали?] Ну... Я б не сказала, що це дивне, незвичне, просто я кажу, більше спілкування, в нас люди більше сидять в телефоні, сидять дома, а тут більше живого спілкування, а в нас такого вже давно немає. [Золочів великий?] Ну, десь тридцять тисяч, чим Березний Більший [Великий Березний – колишній райцентр місцевості на Закарпатті, неподалік якого проживає оповідачка]. [Чи були у вас випадки комунікації з іншими переселенцями, можливо, у якійсь групі у Фейсбуці?] У Фейсбуці єсть Костринська теге [територіальна громада], мені кається, група, нет, не у Фейсбуці, у Вайбері. Ну, да, але зараз уже давно, вже там я не пам'ятаю, вже останній раз коли там був якийсь запис. Обмінювалися [інформацією], коли гуманітарка була на сільраді, коли видавали, приїжджали реєструвати на міжнародну допомогу, ну, така інформація для переселенців більше. [Цю групу створив хтось із місцевих чи хтось із приїжджих?] Я не знаю, я до неї приєдналася до цієї групи уже, ну, уже майже наприкінці, дізналась вобще про цю групу. Та так, мабуть, ні з ким не спілкувалася, знаю, що тут ще є переселенці, живуть там, де амбулаторія, дві сім'ї, мені каже[ть]ся, там живуть, а де ще, даже не знаю. [З вашого краю хтось іще сюди приїхав?] Ті, що жили, ті вже поїхали уже десь рік тому. [Чи там, де ви зараз живете, є город, щось садите?] Да, у нас такий часний дом і невеличкий огорог. [Тут гірський фактично район, холодніше, ніж у ваших краях?] Дада, ми звідти виїжджали коли, в квітні місяці, то ми їхали уже в весняній одежі, а сюди приїхали, тут іще сніг йшов. [Тут на городі ви садите те саме, що й удома?] Та у вас тут вобще щось росте? [Сміється.] [Тут картопля, мабуть, росте й кукурудза]. Я не знаю, в нас кукурудзу з'їли миші тут на огороді, а з картоплі тої, що ми посадили, ми садили, ну, хай там сім ящиків, зібрали три, і садили такої, а зібрали такої [сміється й показує]. Не, ну, у нас, Марія Іллівна казала, що до нас прийде помідори садити, бо в нас де ото молили на томатний сок помідори, там оцей жмих, де викинули, на наступний рік там рясно помідорів так росте, вони в нас як бур'ян там. Дуже тяжка [земля, ґрунт]. [Як вашій дитині тут з однолітками спілкуватися?] Нормально. [Немає проблем?] Ні. [Чи спілкуєтеся з тими людьми, які не виїхали із смт Золочів? Які новини вони розповідають?] Ну, вчора прильот був, трьохетажне зданіє, верхнього етажера нема вобще. [Чи змінилося там відношення до росіян і росії після початку повномасштабного вторгнення?] Ну, та канешно, набагато змінилось. До війни туди їздили люди: і заробляти їздили гроші, і так їздили. Ну, «братські народи», як[то] кажуть, ніхто не думав і не очікував, що може таке бути... А зараз ніхто не хоче взагалі нічого, даже спілкуватися.

ІЗЮМСЬКИЙ РАЙОН

с. Андріївка

*Записала В. Сушко 23 грудня 2023 р.
у с-щі Донець Ізюмського р-ну Харківської обл.
від Грицюти Вікторії Юрївни, 1990 р. н.,
родом із с. Андріївка Ізюмського р-ну Харківської обл.
Розшифрувала О. Таран*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Особисто для мене [війна розпочалася] вранці 24 лютого [2022 року]. Це був будній день, ми збиралися на працю. Ми звечора лягали спати, нічого не передчуваючи, не передбачаючи. А десь, напевно, десь у пів шостої ранку мені зателефонувала [...] з Харкова, і уже вона мене спитала: «Що виробите?» – «Ми спимо». – «Як спите?! Розпочалася війна!». Ми увімкнули телевізор, і по всім каналам уже була інформація [про вторгнення РФ], а потім мені зателефонувало керівництво школи і сказало, що треба повідомляти дітям, щоб діти лишалися вдома. Я працюю в Андріївському ліцеї № 1 вчителем історії. [Як батьки реагували на Ваше повідомлення?] Деякі батьки з розумінням, деякі не розуміли, що сталося, і я не могла їм донести тієї інформації, тому що я сама була в такому шоковому стані. Ми [вчителі] не розуміли що відповідати, як відповідати. Ми говорили просто: «Не ходіть [до школи], сьогодні залишайтеся вдома». Деякі мами в мене питали: «А що, довго він буде сидіти ще вдома?» Навіть були такі запитання, розумієте. Це був шоківий стан для батьків, вони також не розуміли, що відбувається. Тому що дуже для багатьох це було неочікувано і незрозуміло, як діяти, що робити. 26–27 лютого 2022 року мене викликали до ліцею, ми чергували. І перший постріл і гул важкої техніки я вперше почула, саме перебуваючи в ліцеї. Потім, чесно, не пам'ятаю, як потрапила додому. Так, я йшла, швидко йшла, але ось цей період [часу], як я йшла, я не пам'ятаю – такий у мене був сильний шоківий стан. Всі дії, вибули (але далекі-далекі) я чула, коли йшла з ліцею додому, там родина, там дитина, там чоловік.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕПЕЧЕННЯ Перше, що ми почали робити (про це і по телебаченню повідомляли, і писали [у соцмережах], і родичі-знайомі казали), це почали облаштовувати підвал [як укриття] і збирати тривожну валізу. Ми не знали, куди діти ці речі: чи виносити з хати у підвал, чи заносити, чи щоб вони стояли в коридорі. Я пам'ятаю, ми носилися з цими сумками, з документами. Був такий... підвішаний стан, скажімо так. І дуже гостро стояло питання чи їхати кудись чи не їхати, чи залишатися вдома. Це перші дні була така ситуація. Коли вже почалися безпосередньо авіаобстріли, ми сиділи у підвалі й було чути, як наша консервація торохтить, тому що такі вибухи були дуже гучні. І коли з дитиною в підвал вночі біжиш, тоді, звичайно, вже стало питання про те, що треба кудись їхати, виїжджати. Дуже довго думали [куди саме], але чоловіка колега запропонував нам поїхати до Полтавської області. Ми ще до середини березня [2022 року] були вдома, потім стало гостро продовольче питання. Стояли в черзі за олією, якої не було, було дуже важко її дістати. Я пам'ятаю, на морозі

стояла, напевно, години дві з половиною в черзі, щоб літру олії купити. Не взяти, а купити! І ще пам'ятаю: привозили молоко, я особисто розливала молоко, людям літру на руки роздавали. Також на морозі стояли, чекали, коли бідонами привозили з ферми молоко, бо працівників не було, нікуди було дівати молоко, а корів же ж доїти треба. І ми розливали це молоко. І ось така ситуація нас, напевно, і підштовхнула [до евакуації]. [Пригадую ще] хліба ж не було також, були проблеми з хлібом. А коли товариш чоловіку телефонував, говорить: «Хліб в нас є, і продовольство, продукти є, чому ви там сидите, виїжджайте». І, напевне, саме продовольча проблема, страх за те, що попідривали мости, ми розуміли, що фізично неможливо нам довести якусь продукцію. І це, і авіаобстріли. Це дуже страшно, коли ти відчуваєш цей свист, гул літака, який летить конкретно нас вбивати. Після цих обстрілів ми і наважилися на евакуацію. Ми їхали власним транспортом, загрузили всі необхідні на перший час речі. Я пам'ятаю, зараз сміюся, що ще я взяла, так це свою папку досягнень, саме шкільну, робочу, де мої нагороди були. Зараз це дивно [виглядає], але це була перша річ, яку я взяла. Тому що думала, ми вже не повернемося, і треба буде влаштовуватися на роботу в якусь школу. В мене були такі думки. Першу ніч ми переночували в Санжарах, Нові Санжари Полтавської області. Там <...> ми переночували, це було безкоштовно, одну ніч там можна було переночувати. А потім нам знайшли друзі чоловіка в селищі [Великі] Солонці, це Новосанжарський [тепер – Полтавський] район Полтавської області стареньку-стареньку хатину, з піччю. Умови проживання там трошки гірші, ніж у нас дома. Ми все розуміємо. Нам діватися нікуди було. Ми ходили шукали дрова, щоб розтопити піч. І так ото ми почали в цьому будиночку жити, облаштовувати його під себе, і жили. Перше, що я пам'ятаю, коли ми їхали [дорогою в Солонці], в Полтаві я зайшла в супермаркет і побачила олію, що вона просто так продається на полицях, я плакала, чесно вам скажу. Це я пам'ятаю, [і] чоловік мені зараз згадує. Я не знаю, що це на мене найшло, ці емоції... коли вдома стояв дві з половиною години на морозі, а тут вона просто ось стоїть перед тобою в супермаркеті, бери купуй. [У який спосіб ви шукали дрова?] Ми ходили по окрузі, був гайочок, сухе гілля збирали, тому що треба було якось піч розтопити. Газ був, їжу приготувати можна було. А от щоб будинок розтопити [обігріти], то треба було цю піч розтоплювати. По окрузі [збирали], в ліс не ходили, бо нам же місцина незнайома. І власниця будинку дозволила – ми в неї знайшли на присадибній ділянці дерев'яні ящики, залишки дрів – вона говорить: «Будь ласка, користуйтеся, паліть, я вам дозволяю». То завдяки цьому ми грілися, скажімо так. [Ви сплачували господині за користування будинком?] Ні, ні. Знаєте, якось протягом всієї війни нам дуже добрі люди на шляху зустрічаються. Ні, нічого ми нікому не платили. Навіть нам сусіди приносили яйця. І гуманітарну допомогу нам приносили, тому що ми в селищну раду ходили реєструвалися. Нам телефонували, запрошували отримати гуманітарну допомогу. Було таке, що нам до двору волонтери самі привозили гуманітарну допомогу. Я була дуже приємно здивована теплотою зустрічі. А ми ж не одні були переселенці. Було дуже

багато людей: селилися в школі, я бачила, також селилися в інших [порожніх] будиночках, шукали житло. Ми нікому нічого не платили. [Ви планували працювати в місцевій школі?] Ні. Не планувала, просто думала, що можливо, доведеться влаштуватися тут на роботу. Справа в тому, що коли ми виїжджали [з Андріївки], ворог був уже дуже близько до наших домівок, і у мене була така думка, що ми вже не повернемося додому, і мені треба буде шукати якесь місце працевлаштування. Були такі думки, що я в свою школу не повернусь. Тому я думала, що мені на майбутнє доведеться десь влаштуватися в іншу школу. Але, слава Богу! [Розкажіть, будь ласка, про шкільне навчання у другому півріччі 2022 року.] Спочатку, якщо я не помиляюсь, перші два тижня нашим дітям у нашій школі давали канікули. А потім ми почали онлайн працювати. Я, звичайно, взяла з собою обов'язково календарне планування своє, і, по можливості, бігала в селищну раду, підключала інтернет. Правда, водафон якийсь такий інтернет добрий роздав, що в мене виходило проводити уроки. Деякі відео я записувала самостійно, свої уроки давала. Щось шукала в інтернеті, щось писала. Я як класний керівник дітям просто писала: «Як у вас справи?» [Відповідали]: «В мене все добре», «А ми виїхали», «А ми залишилися». І ось саме таке живе спілкування дітям було дуже потрібне, тому що вони хотіли знати, чути, як ми, що з нами, як наші справи [ідеється про колектив класу]. І, напевне, це трішечки підбадьорювало. Але уроки проводилися, так. Ми, по можливості, проводили уроки, ми працювали. [Розкажіть, будь ласка, про стосунки з іншими переселенцями.] Якихось таких тісних дружніх стосунків в нас не було, але ми бачили, що через декілька хат також була велика родина, в них було багато дітей. Мені ще дуже запам'ятався в них був кіт на такому повідочку, вони його виводили, вигулювали. І моя донька ходила до них бавитися, гратися. Але вони недовго [були в селі], вони поїхали далі. Ми спілкувалися з ними, да. Але більше спілкувалися з мешканцями села. Тому що нові люди, це завжди цікаво. Вони приходили до нас і в гості, і так на подвір'я, запитували чим допомогти, що треба, може, речі якісь, може ще щось. [Коли ви поїхали додому?] Розпочалася весна і, звичайно, городні роботи. З нами поїхали [в евакуацію] і моя мама, і батьки чоловіка, бабуся. Але ж ви знаєте, що наші українські жінки дуже працелюбні. І вони просто не могли перетерпіти те, що там [дома] стоїть город. І ось саме те, що треба саджати картоплю, що треба за городом наглядати – це була головна мотивація [повернення]. Тому що кожного ранку ми прокидалися з однією думкою, з одними словами: «Що ж це город не посаджений?!» Особливо, коли спілкувалися з домашніми сусідами, родичами. І коли дізнавалися, що хтось вже щось посадив, а наші городи не саджені, це наших мам дуже бентежило. [Сміється.] [До війни] на уроці української літератури мені вчителька говорила, що туга за Батьківщиною – це дуже серйозне поняття. І наших дівчат, коли [татари в давні часи] ясир брали, то [дівчата] помирили за тугою за батьківщиною, навіть якщо до них гарно ставилися. Я особисто тоді говорила: «Ольго Іванівно, не може такого бути, якщо людина в гарних умовах, то чого вона помре?» Але ви знаєте, я згадала цей епізод з уроку того, коли ми си-

діли [в евакуації]. Я не можу пояснити, що це, але дуже-дуже хотілося додому. Неважливо, що там, неважливо, як там: безпечно [чи] небезпечно, але дуже тягло [додому], дуже. Хотілося додому, я не можу передати ці відчуття. Як тільки ми потрапили до свого будинку, одразу стало легше, комфортно. Страшно, так, страшно. Але морально-психологічний стан був краще, ніж коли ти була на чужбині, але в безпечному місці. Я не знаю, як це пояснити, який то феномен, але це те, що особисто в мене було, і я бачила по своїм рідним і близьким. Навіть по дитині: вона дуже хотіла додому. Ми повернулися додому. Раніше це [був адміністративно] Балаклійський район. Зараз він зветься Ізюмським. І на той момент, коли ми повернулися, місто Балаклія було окуповане. А нам до Балаклії кілометрів двадцять, а якщо через ліс, то ще й менше. І ось цей страх [можливої окупації села та обстрілів], звичайно, був. І ви розумієте, що обстріли відбувалися, [через це] дуже багато пошкоджень в нашому селищі. І в наших знайомих, і в наших родичів. У моєї мами в хаті вікна цілі, але всі шибки, які були дерев'яні (сарай, гараж, літня кухня), повилітали, тому що неподалечку прилетів один із снарядів. До моєї бабусі прилетіло прямо на город, викопало їй всю картоплю, «допомогло». З однієї половинки [городу змогли тільки викопати]. Вікна побито також. Це все було, це все було. Було страшно. Ми це все бачили, чули. Тим паче, ми живимо поблизу лісу, і була лісна дуже страшна пожежа. Ми також ходили, намагалися рятувати, бо вогонь уже до будівель підходив. Ми обкопували [периметр]. Так, це все було, ми це все бачили, але трималися. [Зітхає.]

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*

[Чи допомагали ви ЗСУ?] Це було чимось ключовим, що допомагало не з'їхати з глузду, якщо чесно. Особливо в це включився наш ліцей. Якщо бачили військових, ми намагалися... я прям хапала за руку, говорила: «Що вам потрібно? Давайте, ми вас нагодуємо, давайте ми вам щось дамо». Що стосується донатів, ми їздили на донацію крові, здавали кров. Я особисто збирала, це, напевно, вже був жовтень, ковдри, подушки, тому що холодно було військовим. В мене чоловік ремонтує автомобілі, тому дуже багато військових до нього зверталося саме за ремонтом. І коли вони приходили, то ми зі свекрухою намагалися їх нагодувати, чаю дати і так далі. Тобто все, що ми могли, ми робили. Військовим ми млинці пекли, носили [у місце їх тодішньої дислокації], як могли, намагалися допомогти. Окопні свічки ми з одинадцятим класом зробили. Більше двохсот окопних свічок. Багато випускників нашого ліцею зараз в лавах ЗСУ. Ми з ними зв'язувалися, чи могли допомагати (і кошти збирали). Остеронь не стояли.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Коли у підвалі ми сиділи, [дочка] знайшла ікону [в речах], взяла її в руки, почала хреститися, це було дуже страшно – коли сидить твоя дитина, дитина війни, і сидить твоя бабуся, дитина тої, Другої світової війни, і вони сидять у підвалі... це дуже важко витримувати. [Плаче.] [Вибачте.] Нічого, це треба пережити, проговорити ці емоції, так. А найяскравіше враження від своєї педагогічної кар'єри – це захист МАН [учнівських робіт Малої академії наук] під час війни, ні з чим не зрівняється. Коли ти

сидиш з дитиною [в зумі], я маю на увазі з дитиною-учнем, а навколо обстріли, а ти бачиш його [хлопчика] очі, і він хоче продовжувати цю справу; морально не можеш йому відмовити навіть. Напевно, це один із яскравих моментів цієї війни. [...] Вагітність і материнство – велика радість. Але ми розуміємо реалії нашого життя, загрозу небезпеки. Зараз це, звичайно, хвилювання, тому що народжувати у війну... дуже багато дівчат, дуже багато жінок, я спостерігаю, вагітні. У нас багато моїх колег пішли у декретну відпустку. Так, напевно, я шоста. Після мене дівчинка також пішла або збирається. Тобто за один рік це дуже багато для ліцею – шість чоловік. Дуже гарне відношення [до вагітних], лікарі все розуміють. Я вже казала, що мені під час війни трапляються тільки щирі, добрі, відкриті люди. У мене немає негативних таких історій стосовно людей. Знаєте, як говорять, що війна показує обличчя людини, [то] у мене якось все на нашому шляху тільки позитивні люди зустрічались. І допомогу пропонують, знайомі допомагають, якщо з дитиною щось треба допомогти (чи речі, чи ще щось). Я дуже рада, що з'явився ще один громадянин України. [Сміється.] Дуже хочеться, щоб у спогадах у нього нічого не залишилося, щоб все закінчилося до його свідомих моментів [життя]. Ось цей вірш я написала, сидячи під обстрілами у підвалі:

Ми скоро встанемо з колін,
З підвалу вийдемо з дитиною.
І подивлюсь в твої очі.
Ти ж наче теж звешся людиною?
І ти скажи мені, за що?
І ти скажи мені, навіщо?
Втрачали ви своїх синів,
Як небо плакало зловіще.
В підвалі Бога я молю,
Щоб вистояти, щоб не впасти.
І саме завдяки тобі
Ми вже не ділимось на касти!
Тепер ми сила і ми дух!
І СЛАВА НАШІЙ УКРАЇНІ!
Ми – захищаємо свій дім!
Твій син – загине на чужбині!
Отямся! Нужбо, я молю...
Твої брати кричать від болю!
Хай забираються вони,
Не треба нам паскудити долю!
І наостанок я скажу:
«Ми вистоїм, ми все здолаєм!!!
І будь-кого, хто посягне,
Своїм єднанням подолаєм!»

Записала Л. Іваневич 19 листопада 2022 р.
в Ізюмському р-ні Харківської обл.
від Прокопчука Олексія Олексійовича, майора.
Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. [Як Ви потрапили до 3ї окремої танкової Залізної бригади?] Двадцять п'ятого лютого [2022 р.] пішов у військкомат, була для артилеристів рознарядка: тільки Третя танкова [3тя окрема танкова Залізна бригада (3 ОТБр)]. Хотів у сорок четверту [бригаду] до сина, [але] туди вакантних посад не було, направили тільки сюда. Став знов артилеристом. На передову попали двадцять сьомого березня [2022 р.]. Зразу з платформ

хлопці пішли в бій, це було під Барвінко во. Наша задача була не пропустити ворога в район населеного пункту Барвінково. Коли з Ізюму намагались захопити великими силами районний центр Барвінково, ми стояли нашим дивізіоном, нашою бригадою, не давали змоги противнику здійснити їхні плани. [Потрапили під обстріл одразу?] Щодня. [Гірко посміхається.] Перші виїзди взагалі були кошмарні, тому що хлопці були недосвідчені, були ураження... Але... Але ми свою задачу виконали, противникові нанесли значний урон. Я на початку переживав, коби ми не дарма це все робили, щоб хоч щось побачити, що наша робота не марна. Але я вже знаю і я вже бачу, що наш підрозділ наніс великий урон противнику по чисельності техніки і особового складу набагато більший, чим наш підрозділ [поніс втрати]. А наш підрозділ неущкоджений, в повному складі, Бог береже. Стараємося берегти солдат, берегти техніку, нам це на даний момент вдається. Ми втратили одну одиницю з бойової техніки плюс дві одиниці з поміжної техніки, остальне все ремонтуємо завдяки власним силам та допомоги наших волонтерів. Я вважаю, що працюємо вдало. І ми тут не дарма. [Зараз, коли вже маєте досвід боїв, легше воювати?] Я б не сказав легше, – спокійніше. Хлопці вже за пів року боїв стали досвідченими, багатьом слів вже не потрібно, можна, як то кажуть, і поглядом вказати, і вони все зроблять, зрозуміють, що і як їм потрібно робити. Люди вмотивовані, вони знають, чого [вони] тут, вони знають, за що вони тут [воюють], що їх дома чекають рідні, близькі, кохані. Ми – дома, і ми маєм повне право захищатися і захищати нашу землю... Люди надійні, порядні [у підрозділі]. Є лікарі, є вчителі, є юристи, поліцейські. Переважна більшість – добровольці, процентів шістдесят-сімдесят, я сам пішов двадцять п'ятого числа [лютого], прийшов у частину, а потім було доукомплектування. [Як місцеве населення зустрічає ЗСУ?] Особисто за себе можу сказати, що зустрічав дев'яносто дев'ять відсотків людей із посмішками, радістю, зі слізьми, зі словами подяки, що ми тут, що ми прийшли, що вони нас дуже чекали. Відкриті люди. Що мене вразило знову-таки, що дев'яносто п'ять відсотків спілкуються українською мовою. Тобто тої проблеми в мові, про яку в телевізорі розповідають, що «всю жизнь разговаривали і не можем...», комусь ця тема потрібна, і її роздувають. Тут цієї проблеми немає взагалі. Коли людина йде до тебе, каже «Здрасте», а я відповідаю «Доброго дня», вона скаже «Доброго дня, всього найкращого, дякую». Допомагають. При чому всюди, де ми були, в усіх населених пунктах, місцеві з великим ентузіазмом допомагають. Випадків якоїсь шкоди ані мені, ані комусь у підрозділі щоб чинили, я не можу навести. Дуже радісно бачити молодих, дітей, які із захопленням «Слава Україні» кричать. І також люди похилого віку, яким за сімдесят, зі сльозами коли зустрічають, обіймають і дякують, – це дуже розчулює. Це словами не передати. Я хочу, щоб Україна змінилась на краще; не знаю як сформулювати, але думаю, що наші хлопці-побратими не дадуть можливості повернутися до тих хабарницьких схем, на замовчування економічних та політичних злочинів, які були раніше. Вони дадуть поштовх для розвитку нашої країни в кращу сторону, не залишаться в стороні, не дадуть змогу розвиватися маніпуляціям. Все буде якнайкраще з такими хлопцями!

*Записала Л. Іваневич 19 листопада 2022 р.
в Ізюмському р-ні Харківської обл.
від Гонтара Володимира Івановича,
старшого лейтенанта.
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. [Ви були в АТО, а з початком повномасштабного вторгнення пішли в ЗСУ?] Тому що я офіцер по освіті, закінчив Львівське вище військово-політичне училище, тобто я вибирав фах і життєвий шлях офіцера: мій тато офіцер, прадід військовий капелан, і тому питано не було: АТО – встали і пішли захищати країну. Четверта хвиля, 2015–[20]16 рік, інший підрозділ, інша бригада. Перед війною мій фах, спеціальність – це журналістика, я фоторепортер українських та зарубіжних засобів масової інформації, агентств, журналів, газет. Працював в одній київській, потім в двох агентствах, співробітничав з іноземними агентствами, і це основний час мого трудового і життєвого шляху. [Напередодні широкомасштабного вторгнення] працював у польській фірмі. Пройшов курс, став водієм-далекобійником. Два роки працював по Європі. [24 лютого 2022 р.] я був якраз на маршруті, у Німеччині. Тому я завершив маршрут, доповів своєму керівникові, він і так знав, хто я й що я, і до того були вже готові в разі чого; і компанія пішла назустріч, тут же завели на базу, я здав машину і уже увечері на бусі я прямував через Польщу в Україну. [Питання залишатися за кордоном] не стояло, абсолютно, просто не було в принципі, тому що я учасник АТО, я офіцер запаса, моє місце тут. На передовій, у складі свого підрозділу з кінця березня [2022 р.] ми тут, на передовій. До того була підготовка в навчальних центрах, але з кінця березня по теперішній час ми тут, на передовій. Віра, що Перемога буде, вона є завжди, інших варіантів просто не існує. Це наша земля, на нашу землю зайшли вороги, їх треба вигнати звідси. Нам не потрібна чужа земля, просто їх треба звідси вигнати і заліпити бетоном наш кордон з того боку. Відчуття ті самі, що й в АТО, просто в АТО був трошки менший масштаб; АТО було АТО. А зараз тотальна війна, ми всі разом знаємо, тут над головою літає від Франківська до Харкова. На голову прилітає всім. А відчуття одне – на нас напали, треба перемогти. Повноцінна перемога – вигнати всіх [росіян-загарбників], повернути свої землі, і тут вже справа держави і політиків по списку: виставити великий рахунок, репарації, закрити, забетонувати, як кажуть, [і] рів з крокодилами і колючим дротом, нехай той сусід живе у своїй епосі, не треба їхньої землі і взагалі про них думати. Але тепер ми мусим виграти і закрити геть той кордон, щоби нашим дітям не було цих проблем, поставити крапку. Це фактично війна за незалежність, ми підтверджуємо свою незалежність, своє існування як народу, як держави. Як казала наша землячка Голда Меїр, що сусіди хочуть нас бачити мертвими, тому у нас немає ніяких приводів до компромісу з ними: або ми, або вони. Ми – так точно! Що вони там будуть [росіяни в себе робити], мене не цікавить. Без зовнішньої допомоги нам дуже важко. Починаючи від зв'язку і до зброї. Ми їх [росіян] кількісно не перемемо, а технологічно тільки. Із допомогою всього світу. Хотілося, щоб світ ще більше допомагав в техно-

логічному плані. Образно: якщо рубільник світового інтернету в Нью-Йорку, то вируб'ть його, зроб'ть так технологічно, щоб ця одна шоста території землі була просто ізольована від усього світу. [Росія –] проблема усього світу на даний час. Зараз більше допомоги. Почали [у лютому 2022 р.] з того, що є, дістали з баз зберігання радянське і трішки частково українське озброєння. А зараз підтримка надихає, надає сили, коли бачиш, – а ми на підході до цього, – коли збоку, справа, зліва сусіди працюють на іномарках, це просто надихає. Усі ми тут читаємо новини, і це просто надихає, що ми не на самоті з ворогом. Україна повинна стати іншою, весь цей негатив суспільно-політичного життя – це наші внутрішні проблеми і питання, з цим треба наводити порядок. Але спочатку треба вигнати зовнішнього ворога, перемогти його, відстояти свою землю, все повернути, а тоді вже займатись розбудовою внутрішньополітичного життя. Хотілося б, щоб досвід тридцяти років був врахований. Ми, українці, козацький вільний народ зі своїм менталітетом, хтось – з іншим; просто в домі потрібно наводити порядок. Всі це розуміють, і так буде.

*Записала Л. Іваневич 19 листопада 2022 р.
в Ізюмському р-ні Харківської обл.
від Заплішного Олексія Володимировича, сержанта.
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. Був в АТО, це четверта хвиля мобілізації, це був [20]15–[20]16 рік. Було розуміння, що це не закінчиться в [20]16–[20]17му роках, но рано чи пізно мало було, як якийсь налив, вилізти це. Війна більш активної фази мала бути, а вже десь в середині лютого цього, дві тисячі [двадцять] другого, розуміли ближче до двадцятих чисел, що все ж таки в якомусь вигляді військова активність почнеться. Ну, а вже коли закінчилась олімпіада, було щось про визнання цих елденере [ордло] терористичних угруповань, то вже зрозуміло було, що війна буде. Можливо, не в такому масштабі, але те, що почнеться на Донбасі, було зрозуміло. У перший день [24 лютого] війни було зрозуміло, що треба йти у воєнкомат. Я як учасник АТО, по факту демобілізації я був у резерві першої черги, це означає, що коли оголошується мобілізація, то резерв першої черги йде зразу у військкомат. Тому що @>18B8 – було зрозуміло. В понеділок, це було двадцять перше лютого, я поспілкувався з батьком, що дуже велика ймовірність того, що мене призивають; узгодили з ним певні питання, хто за що відповідає, хто що має робити, і от, в четвер стало те, що мало статися, і вже добрався до Хмельницького, і – військкомат. [На передовій] я особисто з другого чи третього травня. [Під обстрілами] це страшно. Переважає розуміння, що треба ховатися і відслідковувати свої якісь реакції, надійно заховатися і перечекати, тому що які ж є дії?! Воно прилітає, ти сховався й чекаєш, все. Реакції найпростіші. Суть питання: що ми вважаємо нашою Перемогою? Якщо припинення бойових дій, то це можна й завтра... Умови нам виставили... І можемо завтра-післязавтра... І війна в тому вигляді закінчиться. Питання в тому, що ми вважаємо Перемогою. Якщо Перемога – це звільнення наших територій, то можливо, це буде в наступному році. Особисто для мене Перемога – це така ситуація, коли наш

сусід російська федерація не матиме змоги вести бойові дії на нашій території, а також на території її сусідів. По факту, демілітаризація російської федерації, назвем це так. Денацифікація і демілітаризація російської федерації – оце наша Перемога. В тому вигляді, в якому вона існує, з тими ідеями і наративами, які в ній існують, ми не уживемся. Це війна на знищення. Не фізичного, а на знищення ідеї, ідеї рашизму. От і все; це довго. Або ми це будемо робити, або це будуть робити наші діти. Варіантів тут немає. То чому не ми? [Якою бачите нашу країну в майбутньому?] Я чогось про це не думав. Ну, вільнішою. Вона вже не буде такою, як була до війни, інша країна, інші люди. Країна має стати вільніша. Насправді битва за Україну після перемоги має відбутися і між українцями теж. Я не кажу про фізичну якусь битву, а битву, можливо, політичну якусь. Тому що зараз ми заряджені на перемогу, у нас є ідея, є мета, ми всі рухаємося. А що буде після перемоги? Кудя далі? Що ми побудуємо? Хочеться бачити вільнішу, менш забобонну, з більшими свободами та вольностями козацькими, назвем це так [посміхається]. Корупція – це кліше, вона є в будь-якій країні, як би з нею не боролися; це частина демократичного суспільства. Корупція є, так сталося. Якщо ви хочете сказати, що в росії корупція менша, ніж в Україні, я нізачо не повірю. Корупція не є чимось таким, що не дозволяє будувати країну. Це як прищі – вони є, з ними можна боротися, но вони виникають, це одна з частин людського організму теж. Я не можу сказати, чи очищується нація зараз, чи не, у мене недостатньо інформації, щоб робити такі висновки.

*Записала Л. Іваневич 19 листопада 2022 р.
в Ізюмському р-ні Харківської обл.
від Ткача Івана Володимировича, старшого
лейтенанта.
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. [Надихає боронити Батьківщину] на початку то сім'я, родина. Всі ж нормальні чоловіки воювати пішли. [Посміхається.] Дуже сильно [спонукає]: діти після обстрілів. Це так подають [у ЗМІ], аж серце рветься, музика. У мене є відео збережене, коли в Балаклії були, вже так тяжко, вже так замахався, ці документи, вже не бачиш, що підписуєш, робиш неправильно, і вже не перший документ, [але] ж треба зробити, вже пізно, ніхто поради не дасть, робиш таку паузу, дивишся на тих дітей бідних змучених, думаєш: та що, та встав, пройшов, сім'ю згадаєш і знову сідаєш, і тягнеш це все знову [канцелярщину]. Найбільше [спонукають] це найбільше сім'я і ні в чому не винні люди. Доросла людина може про себе попідкуватися – жінка, чоловік. А от дитина маленька... Це переходить рамки дозволеного, всього людського. Оце дуже сильно кололо і рухатись змушувало [вигляд дітей, які постраждали від російських обстрілів]. Сюжети-вирізки у мене в Інстаграмі збережені; я знаю, втомишся, включаєш, дивишся: пробило [емоційно], пішов даліше працювати. А потім уже і настрій піднявся, хлопці з виїзду приїхали, все зробили, «ми їхали, нас обстріляли, все харашо», проскочили [обстріл]; це ніби забувається, знов... Поспати – це добре [фізично відпочи-

ти], а психологічно – мотивуючі відео... Це важко назвати мотивуючими відео. Подивився, рубільник [наснаги] знов піднявся. Поговорив з сім'єю, що там дома, всі переживають, їм пару жартів, щоб посміхнувся там, жартуєш, дома всьо харашо. І даліше: зі спокійним серцем, душою, наскільки це можливо, холодним розумом, виконуєш свою роботу далі. Попав на військову службу ще в 2019 році, був призов офіцерів запасу, пішли служити, попав у Третю танкову [бригаду], підписав контракт. Без досвіду дуже важко [спочатку перебувати на передовій]. А вже з кожним днем є задача – виконуєш, знаєш, як її приблизно робити, набирався з часом досвід; не зовсім легко, не як ножиком по маслі, є позитивні моменти. Було багато військовослужбовців, коли приходили люди з розподільного пункту: «Доброго дня, мені майже шістдесят [років], я працював на тропосферній станції сорок років назад. Я більше нічого не знаю», – таких більшість на початок війни була. Було багато людей, які в цивільному житті займалися в ІТсфері програмуванням і в Укртелекомі, наприклад. Їх було простіше перевчити на військового зв'язківця – спеціаліста, який буде відповідати за свій напрям і виконувати поставлені задачі. Це все з досвідом [приходить]: нас вчили, і ми вчили когось. Виконували певну задачу, прошили, перепрошили, щось поміняли, самі там набили шишки, потім зрозуміли, як це правильно робиться, з кимось досвідом обмінялися, такими самими, як ми. Тоді да, створювалась робоча група, універсальна, робила тонке налаштування загальної апаратури зв'язку, комутації, телефонії (відкрита/закрита телефонія) і радіозв'язок, – це всьо були майже одні люди. Потім з часом відбирались люди, які підходили по своїх розумових здібностях на ту чи іншу посаду, їх практично навчали, навіть коли вони були водіями, механік-телефоніст, у нас навіть заправщик є колишній. Зараз вони чітко виконують свої обов'язки. Ставиш задачу – виконано. Ніхто не відмовлявся від роботи на початку війни, всі горіли бажанням: «Давайте команду, що нам робити». В нас з кваліфікованими кадрами з часом [стало легше]. Чим чіткіша команда, тим легше й легше [виконувати] задачу. Правда, їх [задач] з часом все більшало й більшало, но справлялися на рубежі. [Які людські якості найбільше цінуються в командній роботі?] Чесність, добросовісність, авторитет. Авторитет багато відіграє. Люди дивляться на командира і довіряють йому. Коли кажеш: «Їдете туди-то, там вже не стріляють, там вже наші». Потім він вже їде, дізнається, що [на позиції] були не наші, а зараз знову наші, ти думаєш: «Не дай Боже щось станеться, це ж я їх послав». І сидиш, не куриш, звичайно, але це очікування – дуже важко. Вони повертаються без задньої думки: «Все добре, завдання виконано», – думаєш, слава Богу, добре, розказувати не буду, відпочивайте. Був один виїзд, коли в нашій частині був напрям ***, потрібно було забезпечити зв'язок, танк командира роти з рацією був підбитий, він без коня, скажем так, лишився; а портативна радіостанція не дуже далеко дістає, було прийняте рішення вигнати машину зв'язку, там її розгорнути, замаскувати, щоб він безпосередньо був на позиціях: ті танчики туди, ці сюди, ті затаїлись, звідти чекаєм напад, – тобто щоб командир керував вміло. Почалося розгортання,

[одночасно] почався обстріл; була весна, такі чорні-чорні чорноземи і посадки без листя, і там будь-яку техніку можна побачити, навіть людей можна було побачити з дрона. Почали обстрілювати – поміняли позиції, тоді знов почався бій. Машина БМП, вона стоїть в голому полі, рухатись не може; вже десь чується в сусідній посадці автоматні черги, так, може, йдуть наші, а може, й не наші. Тоді почався бій, їдем, бачим, як ворожі танчики виїжджають, наші хлопці перший підпалюють, сьомий підпалюють: всьо, руські починають вже відкатуватись назад, їм вже не хочеться наступати. Починаються радіоперемовини, глушать радіостанції, нема зв'язку, відбувається повний хаос. Потім з'ясувалось: бій, відбиття атаки відбулося, жертв не було, машину перевзули, зв'язок відновили. Потім поступила команда: згортаєшся, їдеш назад. Зранку виїхали, ввечері приїхали. На теперішній час втратив чотирьох [побратимів], чисто моїх зв'язківців: один з першої робочої групи, він був без страху, брав апаратуру зв'язку під обстрілами – десь бій іде недалеко, а він намотав, прикріпив, жива мішень... Будь-хто, хто лізе на вишку, його ж видно... Удачею тільки прикритий, писали були. Нічого не боявся, рвався до цьої роботи, а потім сталося... [Чи страх є на війні?] Вже адаптувався, став привичний. На початку війни був страх такого плану: я не знаю, що мені робити, треба зробити ого-го скільки [обсяг]. За що взятись спершу, як правильно зробити, – через відсутність досвіду, через це було більше страху. Як правильно організувати роботу: ці роблять то, ці – то. Команду дати просто. Як організувати виконання задачі – так. Ця техніка має бути тут, а може – тут? Зараз [маючи досвід] знаю: це сюди треба, це не треба, без цього можна обійтись, а це взагалі тут не потрібно. З досвідом набагато простіше. Через це був основний страх – брак досвіду, через незнання. Коли ставиш задачу людині, яка тобі в дідусі годиться, є думка, що не маєш авторитету. Але маєш себе поводити як офіцер, маєш стати прикладом, показником, на тебе дивляться. Поки що не було осечок [з посмішкою стукає по дерев'яній лавці]. По-різному буває, треба по-людськи підходити, десь пробачити, десь жорсткість проявити. Я не можу карати, мені легше поговорити, роз'яснити людині. [Після Перемоги] бачу Україну більш усміхненою, люди будуть більшу емпатію проявляти. Ніби була більше байдужість загальна, індивідуалізм, – «мені», «моє», більше мене цікавить, – просто по-цивільному допомагати один одному, не коли ти у військовій формі і тобі завжди допоможуть. Усі стануть згуртованіші, всі як один. Дай Боже, щоб це було до кінця. Радую, що молоде покоління бачить, до чого може призвести байдужість до держави, до мови. Це та пшениця, яка проросте правильно, без бур'яну. Ми зараз цей бур'ян прополем, і вона виросте. А потім [молодь] буде виховувати своїх дітей так, як ми їх виховували. Будуть більше до традицій вдаватись. Я вже більше зараз бачу людей у вишиванках, мова українська лунає, україномовний музичний контент розквітає, поширюється, кінематограф відроджується. Одрозу українці згадали нашу славетну історію, [що] є з кого приклад брати. І ці діти виховують так само своїх дітей, піде друге покоління, третє.

Записала Л. Іваневич 19 листопада 2022 р.
в Ізюмському р-ні Харківської обл.
від Снітка Владислава Сергійовича, старшого
лейтенанта,
родом із м. Чернігова.
Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росі-

ян. Я перевівся конкретно в цей підрозділ [3-тя окрема танкова Залізна бригада] з іншого. На війні я з початку [повномасштабного вторгнення], з двадцять четвертого [лютого], просто у мене тут побратими, ми з ними воювали ще у [20]14-му і зідзвонилися – коли почалася широкомасштабка, всі зідзвонювалися, – розповіли: є місце, є потреба; в тому підрозділі позиції для спеціаліста по артилерії не було, всі вакансії були зайняті, [і] я вирішив, що тут від мене користі буде більше. Через два місяці паперової тяганини я тут опинився. [З якого часу Ви на передовій?] Складне питання. Знову ж таки, враховуючи, відколи початок війни рахувати. На війні я у 2014-му та 2015-му був, третя хвиля мобілізації, Волноваха, Волноваський район, воював у сімдесят другій бригаді. Ну, а тут – із першим розривом снарядів у районі рідного міста, на війні – з двадцять четвертого числа [24 лютого 2022 р.]. [Як відбувається переоцінка цінностей, що є важливим у людських стосунках?] Хороше питання. До АТО, до війни, так особливо, чесно кажучи, не замислюєшся, які там критерії. Порядні були друзі, знайомі. Тут уже, на війні, на людину, яка поруч, можеш спертися. Тобто довіра має бути такою, щоб ти навіть не замислювався, немає часу в бою, у такій обстановці думати, чи можна на умовного Колю, Петю покласти, а Ваню краще зараз не чіпати. У тих людях, які довкола тебе, ти повинен бути повністю впевнений. Відповідно, ти на сто відсотків маєш довіряти. І вони мають повністю довіряти. Зрозуміло, що збираються [у підрозділі] не знайомі з вулиці, а люди з усієї країни, з кожного регіону, району. Люди різні. Є якісь спільні теми, розмови, ситуації. А потім день за днем розмов стає більше [на спільні теми]. Ті, хто, скажімо так, не знайшли своє місце у підрозділі, або ти їм не довіряєш, вони самі по собі потихеньку відпадають. Знаходяться ділянки, які, скажімо так, менш задіяні у бойових умовах, а ти залишаєшся з тими, яким довіряєш, з ними йдеш уперед. І – чесність. Без чесності не вийде довіри. Ти довіряєш людям, вони до тебе чесно ставляться. Вони де добре, де погано – в обличчя говорять. Так воно й виходить. А до війни [період] уже стільки років минуло, чесно кажучи, уже складно згадати, як воно було раніше. [Чи Ви відчували, що буде широкомасштабне вторгнення?] Я щиро сподівався, що те, що ми зробили тоді, той наш внесок, зупинить [війну], що не буде війни на всій території. У принципі, для цього і йшли тоді [захистити Батьківщину]. Де Чернігів, а де Донецьк, – багато знайомих, рідних [казали]: «Що ти там забув, це ж не в тебе вдома». А для себе ніби [розмірковував], щоб удома не було війни. Тоді побачив, як це – війна. Зараз уже вся країна знає, немає того, кого не торкнулася [війна]. А тоді дуже хотілося, щоб удома цього не знали. Але історія розпорядися трохи інакше. [Гірко посміхається.] [Після Перемоги Україна] у будь-якому разі буде іншою. Люди змінилися.

Відчувається різниця між 2014-[20]15-м [роками] та сьогоднішнім днем у мирних жителях. Якщо раніше тих, кого напругу зачепило АТО, хто служив, – ті розуміли. Зараз війна торкнулася кожного: були під обстрілами чи ні – люди розуміють, що ти військовий, і до тебе ставляться зовсім по-іншому. Зрозуміло, ми переможемо, це навіть не обговорюється, люди міняються. Я не уявляю, щоб пройшовши війну, люди знову повернулись [до корупції], вся система змінюватиметься. Сподіваюсь, цей урок принаймні для кількох поколінь залишиться у пам'яті. Далі все залежатиме від прийдешніх поколінь. Найскладніше на війні особисто для мене було, коли не було можливості застосовувати власний досвід у певних родах військ. Тобто вимушене неробство не з власної волі дуже заважало емоційно. Звісно, на артилерійській передовій важко, але ти розумієш, що робиш, намагаєшся приносити користь. У мене рідний брат у військах, багато знайомих, друзів – практично всі воюють. А складні моменти – вони секундні, намагаєшся на них не звертати уваги. Буває страх, страх не за себе. Ось це відчуття – воно надовше. Про себе розумієш: так, ось буде обстріл, прильот, хвилини, можливо, години. Це пройшло, все, рухаєшся далі. А ось коли за рідних відчуваєш страх, поки не додзвонишся, не дізнаєшся, що усе гаразд, такий страх не відпускає. [Думок про еміграцію після війни] ні, який закордон, тільки тут! Це наша домівка, як можна її полишити?! У найважчий момент ти її не кинув, стоїш на захисті до кінця. А відбудовувати свою домівку – це не тягар, а, у деякому форматі, навіть задоволення. А як інакше?! Тим більше, що стоїш не лише за себе, а й тих, хто вже сплатив ціну за цю перемогу. Багато з тих побратимів, кого я знав раніше, тих, з ким 24-го [лютого] познайомився, вже немає. Війна... На жаль, розумієш, що це може статися з будь-ким. Страшно, але намагаєшся не заціклюватися, не тримати це в собі, ідеш далі. Зайвий раз не героїстувати, але якщо треба – йдеш уперед, як же інакше. Якщо потрібно стояти [виконуючи наказ], ти стоїш. Як командир намагаєшся знайти найкращий варіант, щоб було якомога менше втрат, маєш розуміти, що ціна помилки – людське життя. [Коли Перемога?] [Розсміявся.] За день до найграндіознішого свята у нашій країні! Буде, ще трішки. Але треба не розслаблятися раніше часу. Зрозуміло, що жартуємо з ворога, глузуємо до деякої міри, але це ворог, і він сильний. Нам не варто розслаблятися. А Перемога, мені здається, вона буде несподіваною для всіх. Ми будемо стояти доти, допоки ворог на нашій землі, у нас немає вибору, щоб сказати: «Годі, набридло». Рік, два, десять – це не наш вибір, це не питання якось територій, це питання життя та смерті, фізичного виживання. Судячи з риторики, яку спостерігаємо у ЗМІ, питання рабства вже не на порядку денному, питання винищення [українців росіянами], тобто ми або переможемо та виживемо, або зникнемо. У нас немає вибору зупинитися [для статусу-кво]. Сенс перебувати ворогу на нашій землі – як його не було у 2014-му, як 24 лютого, так і сьогодні немає цього сенсу. Це їх вибір тут померти. Вони також не безкінечні. У якийсь момент, у якусь енну кількість хвиль мобілізації або їх ротації вони мають зрозуміти, що немає сенсу [воювати в Україні]. За диктатора, який живе так, як ніхто з них не буде жити ніколи? Це їх

вибір. [Сміється.] А наш вибір – перемогти у своєму домі. Які б у нас не були відносини з урядом, сусідами по двору, по регіонах – це наша країна, наш вибір, наші проблеми. І наше погодження чи непогодження [із внутрішньою політикою в державі] – це наші проблеми, ми самі розберемося. А чужі тут не повинні бути; лише у гості.

*Записала Л. Іваневич 19 листопада 2022 р.
в Ізюмському р-ні Харківської обл.
від Сливки Станіслава Сергійовича, старшого
лейтенанта.
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. Ціннісні орієнтири змінилися кардинально. Ті, які були до війни, це, скажімо так, мирні цінності. Зараз змінилось ставлення до людей, відносини між людьми. Ті, з ким я спілкувався до війни, і зараз, – їх дуже мало залишилось. [Що найцінніше у відносинах?] Напевно, чесність, дружба... Все. Якщо ти нечесний навіть перед собою, то про взаємовідносини навіть немає про що говорити. Рахуючи з березня місяця, було багато і хороших моментів, і трагічних [на війні]. Якщо говорити про погані моменти, то часті обстріли практично кожного дня; рахуючи з того моменту, коли ми тут, то були таких три обстріли; я не знаю, чи з часом так, але з кожним обстрілом все важче і важче. Перший був легенький, якщо його можна так назвати, ми тоді від нього тікали, але, в принципі, все обійшлося. Наступного разу ми навіть годину не могли встати з землі; снаряди літали над нами, падали біля нас, ми ховалися між деревами, лежали по пів години на одній точці, не могли навіть підняти голову. Третій раз було саме важче. Тоді буквально впав снаряд, може, метрів десять від мене, мене зачепило осколком. Один мій [боєць] – у нього була контузія, в другого – поріз щоки. Ми тоді бігли по лісу: я і покійний мій командир гармати й ще один командир відділення, тікали від ворожого дрону, він був над нами: куди ми, туди й він, і так само ворожі снаряди. Було там декілька хвилин затишшя, і ми тоді були у яру, мали де заховатися. Ми чули, що один з моїх механіків-водіїв завів машину, хотів виїхати, він їхав повільніше, сигналив, хотів подати нам знак, щоб ми вийшли назустріч з лісу, сіли на машину й поїхали звідти. Ми це зрозуміли, почали втрюх виходити, і почули звук дрона, буквально на пару хвилин заховалися біля дерева, і там, де ми мали вийти, там пройшли гради. Тобто були на волоску від загибелі. Ми почули, побачили [дрон], одразу в другу сторону побігли, так само перечекали, вийшли з лісу, побачили своїх, сіли на машину і поїхали. Бо саме тоді приїхали хлопці з іншого підрозділу і нас разом з медиками звідти витягнули. Це був один із найважчих [епізодів]. Коли я отримав поранення, я з ним пробіг з пів кілометра, я навіть не бачив його, потім як уже були в тім яру, себе оглянув, побачив, що в мене нога поранена, осколок [що стирчав] витягнув, перебинтував і побіг далі. [На передовій] ми заїхали у сектор двадцять сьомого березня і з двадцять сьомого березня виконуємо завдання. Звикнути до [війни] емоційно важко, але як коли. Коли більш-менш тихо і не чуєш звуків приходів, то [легше], коли чуєш, то одразу серце, скажемо так, швидше б'ється. До цього

[звуків війни] важко звикнути просто. [Майбутнє –] однозначно це буде Перемога, армія наша буде, само собою, сильніша, вона і зараз сильна, а потім буде ще сильніша. І все в нас буде добре! [Посміхається.] На сто відсотків [упевнений]. Я й зараз докладаю всі свої зусилля [на відбудову України], але й потім [після Перемоги] також на всі сто готовий!

*Записала Л. Іваневич 19 листопада 2022 р.
в Ізюмському р-ні Харківської обл.
від Ковалю Анатолія Миколайовича,
головного старшини дивізіону.
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Двадцять четвертого лютого займався своїми справами, як подзвонила мати, сказала: «Чи знаєш, сину, що війна [почалася]». Рішення було прийняте ментально, якщо Двадцять четвертого числа [лютого] десь о шостій ранку я дізнався, що війна, то десь в десять тридцять я вже був в військкоматі і добровільно попросився на фронт, на бойові дії, тому що ми маємо кого захищати, ми маємо за кого стояти. У Третю танкову попав, бо за військовою спеціальністю я механік-водій важких самохідних установок, але так сталося, що в процесі відбору попав у взвод забезпечення і тут зараз служу водієм. На передову ми попали десь... Протягом трьох неділей були проведені зібрання, пункти проведення постійної дислокації, після того ми були відправлені на полігон, на полігоні також були згадженні, і тоді направлені на передову, на ізюмський напрям. Одразу попали у бойові дії. Як кажуть, з корабля на бал: приїхали сюди, велися саме дуже активні бойові дії. Нашому дивізіону була поставлена задача для стримання наступальних дій противника, так що буквально в перші дні нашого прибуття сюди ми попали в бойові дії, і так все продовжується по сьогоднішній день. Страшно. Страшно не за себе, не за життя. Страшно – в нас вдома, особисто в мене діти, внуки, – страшно за те, щоб в нас дома не було, як є тут. Ми стоїмо задля того, аби не допустити ворога на нашу територію далі вглиб України, ну, і звільнити всю нашу державу. Страшно, звичайно, страшно. Не бояться тільки дурні. Боятися ми мусимо: і за своїх близьких, і за своїх рідних, якщо не буде нас, то буде важче їм і вам. З побратимами у нас дуже злагоджений колектив, бо у нас зібрались люди майже всі з одного регіону, всі один одного знаємо, всі один з одним дружимо, товаришуємо. Знаєте, таке було, коли я служив строкову службу, було в радянській армії таке «військове товарищество» і «взаємовиручка». Все це в нас збереглося і на сьогоднішній день. Там це було наказове, в нас – від душі. Був випадок, коли ми попали у важкий бій, попали під обстріл. Машина наша була знищена, але Богу дякувати, були всі, хто знаходився у машині, ми всі вижили. Завдяки розвіднику, який був з нами, він нас вивів через важке заміноване поле, і всі трималися гідно, допомагали один одному; завдяки тому ми вийшли і продовжуємо воювати. [При звільненні окупованих територій] найбільше вражає те, що ворог дуже варварськи відноситься і ставиться до всього українського, до всієї нашої землі – знищує по собі все. З розмов з місцевим населенням приходимо до висновку, що і знущалися над нашими людьми, і мародерили, ворог є ворог. Ви-

явився не тим братом, про якого нам стільки років представляли, що він наш брат. Насправді це лютий ворог, і він зовсім не брат – загарбники. В них цілком навіть не загарбання українських територій, а знищення України, всього українського і українства. [Місцеве населення] порізно [ставиться]. Основна маса населення підтримує [українських військових]. Ті, хто були колаборантами, вони втекли. Може, десь є тихі, але над цими працюють наші служби, але з місцевим населенням ми комунікуємо добре; вони до нас відносяться гарно, допомагають навіть нам якимись такими домашніми ласощами, сметанкою, молочком. Відповідно, ми теж – чим можемо допомагаємо, навіть у побутовому плані. [Після Перемоги] Україна має бути абсолютно не та, що була до цієї пори; вона вже не та. Тішить те, що Україна стала україномовною, навіть тут, всі ті люди, що казали, що їм «неудобно і нехарашо», вони вже дуже гарно розмовляють українською мовою. Виявляється, потрібно було розпочати війну, щоб зробити Україну українською. Ну, а країну якою бачимо: від росії – величезний паркан, а ми – європейська просунута країна. Мабуть, будемо уже найпершою європейською країною і в плані людської гідності.

с. Яремівка

*Записала Н. Буланова 24 грудня 2022 р.
у м. Кам'янському Дніпропетровської обл.
від Гутирі В'ячеслава, 1960 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживав у м. Краматорську Донецької обл.,
тимчасово перебував у с. Яремівка Ізюмського р-ну
Харківської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Війна почалася зненацька, сирени почалися. Почали збиратися [з Краматорська] друзі, щоб їхати на базу – місце в с. Єремівка, поблизу Ізюма. Дім дозволяє багатьом жити. Завантажились, взяли з дружиною тещу та її подруг і поїхали в Єремівку. Пішли із сусідами і товаришами до військових, щоб допомагати. Нам сказали: «Не плутайтеся під ногами». Тероборони в Україні тоді ще не було. В селі стали чергувати, щоб не було терактів. Єремівка – зона зіткнення, передова, прилітало наше, їхнє, самольоти бомбили. Біля нас Теплянський ліс. В березні чули, що нашим хлопцям дуже важко, бо з їхнього боку нічого не прилітало. Пагорби наші дозволяли нам дивитись, що відбувалося в Святогірську, Єремівці, Татянівці. Приємно було, що Київ відбили. Діти майже відразу виїхали з Києва. Під Києвом бої були. Потім почався другий захід – з нашого боку. Не думав, що Ізюм взяли, але передателі були. Потім тероборона з'явилася, чергування в селі. Тривожно. Почали чекати. По заревам вираховували, де йшли бої. Всі бої точилися в основному біля нас. Коли наші хлопці в село зайшли, то допомагали окопи рити, перегородили міст. Потім наші рвонули міст і відступили в Святогірськ. Обстріли, але я працюю. Скульптуру робив, живопис. Містична річ, якось робив живопис. Раптом якийсь голос мені явно щось сказав, але незрозуміло що. В цей час поїхала техніка їхня, полетіло все. Відразу тещу на руки, в підвал, у нас почалося рватися за домом. Потім тиша. Я виходити, а мене за шкірку наче хтось назад тягне, і осколки в двері полетіли. Вранці о 4й

стук в двері: «Откривайте, кінем гранату. Где ЗСУ? Где ТРО?» Були наводки, бо вони не по всіх домах ходили. Вони знали все. То була розвідрота перша. Я вийшов до воріт і стою дивлюся, як їхали їхні танки. Ми спочатку рахували їх: зайшло 28, а лишилося 3. Орки нашими теплянськими дубовими лісами недовольні. Дуби 300–400–500 років. Кидали фосфорні бомби, але наші дуби витримали. Питались дівчата з ними розмовляти: «Що ви тут робите?». А вони все розуміли і очі відвертали. Вони вирощені – ми найкращі, тобто вищі, особлива нація. При мені я бачив, що їм соромно. Майор із Сахаліна, з яким розмовляв, говорить: «С такімі взглядами нужно выезжать, за нами придут другие, будет хуже». Цікава річ, говорять майже всі: «Ви багато живете». Ми звикали жити в окупації. Лишилося зерно, ми навчилися молоти борошно, було багато консервації. В селі завжди можна вижити. Важко було без сигарет. Горіхи грецькі лишалися. Курили листя горіха, наробив люльок, роздав курильникам. Ми свята влаштовували, самогон гнали. Пророщували пшеницю й варили самогон. Приходили – машину хотіли забрати, я не дав. У нас були еленерівці. По селу не можна було вільно ходити – блокпости. Жінки пересувалися якимсь селом, міняли яйця на сметану тощо. Люди підтримували один одного, разом гасили пожежі. Якось повернулися обличчям один до одного. Машина в мене тоді була, заряджав всім телефоном. Заховали соляру в ямі, щоб не забрали. Мені сподобалося, що мене ніхто не здав в селі. Перейшов на українську, еленерівці питались руку подати, але відвертався. Страху не було, нічого не було. Ми чекали, що ось наші штурмануть, але нічого такого не було. Наступ був на Ізюм, це ж Ізюмський район. Вони просто драпали, кидали техніку. Короче, їх нема. Бурятів нема, танкістів нема, еленерівців нема. Під час окупації залишались коридори – треба було заїхати до Куп'янська, а потім на Москву. Але в ту сторону я ніколи не поїду. А потім став коридор – Печеніги, ближче до Харкова. Після травня відніс частину робіт до друзів – Сашко Міщай, архітектор, який втік з Макіївки, жив по сусідству. Перенесли картини до сусіда, спакували речі. Нас вивозив підприємець, який мав коровник. Він домовився, що нас він вивезе. Був хлопець з Ізюма, бувший десантник, проукраїнський. Ми із собою вивозили тещу, дружина ще одну бабуську посадила. Коли їхали, проїжджали Кам'янку, Кам'янки не було. Останній блокпост, чоловіків вигражують, в машину дивляться, але очі відводять, наче тебе не бачать. Порахував людей – і все. Останній блокпост – треба йти пішки кілька кілометрів. В цей день тещі виповнився 91 рік. Окупант дав п'ять хвилин, щоб ми проскочили машиною. Там нас зустрічали волонтери, тещу відразу посадили в каталку, привітали з днем народження. Приліт був і до Сані, і до нас. Мій будинок стоїть в овразі; цю руйнацію наші хлопці зробили. Я за це не хвилююся. Там, де скульптури, орки розверталися, танками їх роздавили, поламали. На картинах помалювали рашистську символіку. Автомобіль, який я перед від'їздом заховав, забрали. «Руский мір» во всій красі. [Після окупації В'ячеслав став розмовляти виключно українською].

ХАРКІВСЬКИЙ РАЙОН

с-ще Нова Водолага

*Записала В. Сушко 23 грудня 2023 р.
у смт Нова Водолага Харківського р-ну Харківської обл.
від Коваль Тетяни Павлівни [Т. П.], 1972 р. н.,
та Коваль Ольги Володимирівни [О. В.], 1951 р. н.
Розшифрувала І. Матвєєва*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Т. П.] До початку повномасштабного вторгнення велося спілкування з деякими із родичів, безпосередньо з маминою сестрою, яка по вайберу передавала там листівочки-привітання «з добрим ранком», «доброго ранку», там «спокійної ночі», все. Ну, ми відповідали, звичайно, бо рідня. Але потім, коли ми взнали, що у нас війна, і це росія повномасштабне вторгнення здійснила на нашу країну, і коли бомбили Харків, коли Київ бомбили, коли в Інтернеті були продемонстровані фото оцих будинків зруйнованих, шкіл, Обласного палацу дитячої і юнацької творчості. То ми їй... Вона пише нам, коли ця війна почалась, вона пише нам, присилає: «Доброго ранку» («Доброе утро») і листівочку. А ми... Жакливо було, яке там було «Доброго ранку»... І ми відсилаємо їй свою «листочку»: Харків, фото з Інтернету взяті. А це – Харків, а це – Київ, це ваш «добрий ранок» нам такий. Вона не вірила, вона думала ось так, що «Ви самі майданути, ви самі почали, ви самі винні». А ми кажемо: «Ви розумієте, що не зможете приїхати сюди в Україну, провідати могили своїх батьків?», бо батьки тут поховані, у нашому селищі. «Вот когда росія будет везде, будем ездить, когда сапог русский ступит на украинскую землю, будем везде ездить и везде будем, значит, всё будет наше». Оце отак нам було сказано. Нам було це боляче. Зараз ми не підтримуємо ніяких спілкувань, не хочемо спілкуватися з такими людьми, які не вірять, які не хочуть розуміти. Люди, які жили тут, в Україні, які звідси народилися і отаке на нас казати. Яке вам діло до нашої країни? Хто розпочав Майдан? Ваше яке діло? Ми – що хочемо в себе в країні, те і робимо. Це наше діло, наша справа і це наша країна. Ви ні до чого тут і вам не має права взагалі тут щось командувати нам. Ну, оце ось так. <...> [О. В.] І саме в цей же день уже ми почали обладнувати підвали для того, щоб якось же ж там переховуватись, якщо будуть якісь обстріли, якщо буде якесь щось таке, що буде дуже-дуже нам... Якщо буде нашому життю щось загрожувати. І і по телебаченню дивилися, і там говорили, що треба підвали обладнувати, і ми також вийшли і також підвал собі [облаштували], що могли – туди винесли: і водичку винесли, і там якісь харчі. Не тільки ми цим займалися, а увесь наш будинок і всі будинки, які є в Новій Водолазі, в кого погріба – то погріба, а в кого немає погребів, то підвали. [Т. П.] Бо ніхто ж не знав, як це буде відбуватися. Ніхто ж не думав, ну, думали що це ж вони будуть іти, мабуть, бо там же ж Харків, уже помниця. Була навіть така ситуація: я їду на дачу, ну, тут недалеко, два кілометри десь від місця мого проживання, їду і несу (приготувала їсти там собаці, господарству) і мені телефонують: «Де ти є? Вертайся – уже бомблять», там ось хутір, який прилягає до нашого селища, околиця нашого селища, край нашого селища. Звичайно, що цього не було.

Це люди шоковані, люди не знали, як буде. Паніка, люди не розуміли, чи вони [росіяни] ітимуть сюди, чи... ну, як це взагалі буде. Чи це танки? Ми не звикли до цього, до цієї техніки, ми не звикли що зброї, технологій оцих сучасних воєнних. Тому ніхто не знав, як це буде проходити. Готували «коктейлі Молотова» люди, готували, і ми здавали деякі предмети, з яких виготовляють «коктейлі Молотова», бо думали... Але вони, слава Богу, у нашому селищі, дай Боже в добрий час згадати, не знадобилися, бо не було в нас [російських військ], не дійшли. Завдячуючи нашим захисникам і цим людям, які обороняли місто Харків, які не пропустили їх далі, які зупинили їх ось там, де вони [росіяни] тільки дійшли до певного пункту якогось і зупинися. Їх вигнали далі. Ми дуже завдячуємо. Але ми тут не розуміли, як це буде, куда вони [росіяни] дойдуть. І тому готували і підвали, і погріби готовили, люди спускалися. В нас не працювала «повітряна тривога», тут не було у нас. І ми не знали, де там що бомблять чи як відбувається це все. Тому зносили продукти, зносили теплий одяг в підвали, зносили воду, зносили і предмети [першої] необхідності, аптечки. І я ще так кажу: люди, в нас сусіди, ті що робили – утеплялися якимось, шось там робили, а ми з мамою самі. Думаю: як же ж нам бути? Коли син приїхав – ми попросили його хоч шпінгалетік зробити на засовчик такий зсередини, хоча від кого це? Від кого? І потім уже, коли почали показувати в соціальних мережах, по телебаченню, які звірства чинили ці нелюди – то ті шпінгалетіки, що ми там закрилися б в підвалі, якби вони до нас дійшли, то це було б ні про що, як кажуть. Що ж там би той шпінгалетічок би втримав, як вони такі паскуди, отаке творили, отак знущалися, отак і насилували, і вбивали, і звірства вчиняли різні. І ті шпінгалетіки, що в нас на замках були на дверях, це було б...

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Простір. [О. В.] Ну, взагалі то ми з Тетяною Павлівною – керівники народного фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька», який працює у нас у Будинку дитячої та юнацької творчості. І це вплинуло як на кожну людину, так і в цілому на наш колектив. І звичайно ж це було неочікувано. І в нас призупинили навчальний процес. Навіть до сьогоднішнього дня він призупинений. Ми не виходили з дітками. Нас дуже багато, нас сімдесят чоловік у колективі. Ми не можемо вийти із дітьми, працювати так, як раніше, працювати і заняття проводити, і все-все-все як було це в нас раніше, і мріяли, і сподівалися. І тому ми дуже болісно, болісно було під час призупинення навчального процесу. І нам порадили, із Харкова дзвонили, і з Києва дзвонили і радили нам, щоб ми евакуювали наш музей, тому що у нас є у Будинку дитячої та юнацької творчості саме створений музей «Вербиченькою». Там унікальні експонати, ціни їм немає, тому що вони нам дорогі. Є такі, що і по двісті років вишивки, і рушники, і сорочки, і скатерті, і предмети домашнього вжитку, і предмети сільськогосподарської праці, і предмети ткацтва, і наша славнозвісна кераміка є водолазка. [Т. П.] Предмети, які для нас дуже цінні. Вони не так матеріальну цінність, як духовну цінність представляють, не тільки для нас, а й для всієї Слобожанщини і для всієї України. Бо унікальні речі, які не збереглися. А ще цінне це

тим, що ми самі є свідками протягом тридцяти років, буваючи в експедиціях, позбирали їх, і вони знаходяться у нашій музейній кімнаті. [О. В.] Звичайно ж, саме нам прийшлося евакуювати оці всі предмети, машиною, попросили батьків, машини і в машини все це загрузили, і це вивозили в такі безпечні місця. І десь на другий день чи на третій день, значить, в нас дітки наші виставили у підвалі у бабусі двоє дітей, це наші вихованці, «Вербиченьки», це – братик і сестричка, які співали пісню, нашу пісню стрілецьку, яка дуже-дуже така, дуже старинна і записана нами, «Вербиченькою», в Сумській області. І вони заспівали цю пісню, в якій сказано, що солдат іде ось на війну, що він за Україну, ось: «...я за Україну голову кладу» і взагалі, ну, дуже така пісня. І дітки виставили, виставили цю пісню. І коли ми побачили, то запропонували нашим дітям ще, хто зможе, поспівати. Ці пісні і козацькі, і історичні були. В них там і дух нескореності нашого народу. І відгукнулися наші діти, співали таких пісень. І було дуже отаке спілкування, вони онлайн, вони відео виставляли, і дуже все це було зворушливо. А в Будинку дитячої та юнацької творчості у нас, там, де завжди повно було дітей, і дитячий сміх лунав, і різні заходи проводилися, а у нас, у нашій світлиці, і в музейній кімнаті, і в гуртку писанкарства, ну все це «Вербиченька» – ну така пустка настала! От прийдемо ми на роботу, ну там треба шось хоча би, хоч квіти полити, прийдемо і теж... Оце ж пустка, все тихо, все просто настільки незвично <...> [Т. П.] І кожен шум, кожен постріл, який доносився до нашого селища, то це визивало паніку, визивало страх, невідомість. Любий стукіт якийсь – а ми думали, що це, не дай Боже, шось таке погане. Вікна були завішені, світло не вмикалося, стрічками заклеїли скло, скотчем заклеїли. Одягами завішували. Хто папером, хто з ящиків папером міцним таким, щоб світло не пропускало. А рано ж темніло, тому мене часто не було вдома, бо займалася трішки волонтерською діяльністю. Мама була вдома сама з телебаченням, «в телевізорі», – я кажу. І оце любий стукіт десь, опалення, котел у когось, якісь звуки, а в домі тиша, і оце все відчувалося: вібрації, поштовхи. Страх, боялися, бо була невідомість, знаєте, не передбачали, не знали, що може бути і як це буде. Любого звуку боялися. Але, слава Богу, що у нас, слава Богу, що Харків зупинив на собі з нашого боку, отут з півночі ворога, і ворог не дійшов, слава Богу, до нас. Але були і в нас прильоти, бували. Чули ми звуки, і в нашому селищі було декілька прильотів і, на жаль, була одна людина, одна, яка за всіх відповіла, невинна жінка звичайна, звичайна жителька, але, мабуть, не на неї предназначалися ці обстріли, але ось так вийшло, що вона, як кажуть, «відзвітувала». В громаді, да, в громаді в нашій були прильоти, але ось саме по нашому селищу – це були два таких прильоти, і загинула одна людина. Це було минулого року, двадцять другого числа, це в вересні було. <...> І війна, звичайно, зупинила, як казала Ольга Володимирівна, а ви продовжите, я розкажу трошечки, зупинила весь наш процес робочий. І зупинилося життя не тільки домашнє, а зупинилося життя і на роботі, в нашому колективі. А наш колектив займався різносторонньою роботою, різними формами, різними методами навчання. Це і навчальний процес зупинено, це і фестивальна, і конкурсна діяльність, концертна діяльність. Всі наші записи, які ми записували в експедиціях, –

ми відтворювали, розучували з дітками і відтворювали на концертах, на фестивалях. Зупинений у нас, найстрашніше, що не маємо можливості ходити в експедиції... От тридцять років ми були в експедиціях, записували, досліджували, людей з десятого року народження [1910] ще, до двадцятих [1920-х] потім записували. Тобто уявляєте, скільки в нас пройдено цікавого, записано цікавого матеріалу, який уже не знайдеш, не запишеш вже нігде. Люди ці відійшли в інше життя. Тому маємо свій експедиційний архів. Не тільки музейну кімнату з етнографічним матеріалом, а й експедиційні записи, які зберігаються в нас. І коли ще постало питання – що буде з тими експедиційними матеріалами. І коли мама казала... Це ще, да, до речі, це ще в чотирнадцятому [2014] році війна почалася, і це ж було подалі, але то ж не знали, що буде. І коли ми забалакали, що що ж робити з експедиційними матеріалами, такі архівні дані у нас, це просто унікальні речі <...>. І мама каже: «Мабуть, треба десь закопувати, як будемо тікати». Я кажу: «Куда тікати?» Якщо тікати – то забираєм з собою все, будемо вивозити з собою. Боже сохрани тут залишати. Не дай Бог! Але не дійшло до цього, дай Бог і не дійде. І дай Боже наша Україна буде квітучою, найкращою. І всі ті пісні будуть звучати, і діти будуть знати всі наші традиції. Не дамо ми цим скотам дійти сюди далше. <...> Стосовно експедицій. Ми не маємо можливості зараз три роки вже ходити. Взагалі експедиції ми здійснювали влітку, тому що канікули, тепла пора року, бо у нас умови, прості польові, тому краще це робити влітку, ми тиждень обіжжали території Харківської області, ну взагалі Слобожанщини. Вісім років були на Сумщині. Один рік були на Донеччині. Це Славянський район. А останні роки це була Харківська область. І ось, це був дев'ятнадцятий [2019] рік, останній, коли ми побували в експедиції – це Сумщина, Лебединський район. Чому останній рік? Тому що тоді коронавірус, тоді ми були обмежені і не мали можливості. А потім – два роки війни. І ось зараз ніяк ми не можемо поїхати в ті місця, в ті селища й міста, де можна було б поспілкуватися із носіями фольклору. А надалі, мабуть, також ми не зможемо цього зробити, тому що люди відійшли з життя, бо це люди немолодого віку, які могли нести нам цю інформацію. Відійшли в інше життя. Хтось, можливо – донька чи син забрали, кудись переїхали, переселилися, дай Боже, хай так буде, тимчасово, наприклад, да? Але ж є й такі, що нікуди й повертатися людям. І знищені їхні будинки, знищені їхні... ну, все, але ще ж проблема переміщення між селами. Більшість наших експедиційних походів – це було пішки між селами – полями, ярами, лісами, а тепер ті міста, де ми ходили, там великі бойові дії, і ми не маємо можливості. І заміновано, і нерозірвані снаряди можуть бути, тому ніхто не буде наражати дітей на небезпеку і самим наражатися дуже жакливо. І сподіваюся, мабуть, і вже й не виїде, не получится в нас зробити, здійснити такі експедиції дальні, де були отакі бойові дії. І цікаве порівняння оце за Сумську, за Харківську, за ці місця, і ось за Донецьку. [О. В.] Я тут хочу сказати, що в Донецькій області ми жили якраз на ріці Сіверський Дінець у селі Богородичному і звичайно ми почули, що воно повністю знищено, повністю. І той міст, який ми переходили, – він теж знищений. І монастир там був – він теж знищений. І хати познищені, лю-

дей зовсім не залишилося. А в нас же ж залишилися фотографії, де ми бували. Це і Богородичне, і Маяки, і багато інших сел, де, звичайно ж, були великі бойові дії. От в Харківській області теж, Ізюмський район і Борівський райони і інші, ну просто... ну, настільки боляче все це, що там ми були, там ми знаємо, як там, взагалі експедиції були дуже-дуже на високому рівні. І ось ми зіткнулися, вірніше, ми стали свідками того, що були там великі бойові дії. І коли Харківщину звільняли, за Ізюм дуже-дуже були радісні, Ізюмщину. Ми навіть висилили наші книги, бо ми займаємося видавничою діяльністю. В нас є декілька книг. Ми зібрали такий достойний матеріал, зв'язалися там з бібліотекою, з селищною радою і, слава Богу, що ми вислали для бібліотек хорошу колекцію наших зібрань, наших книг, випущених нами, «Вербиченькою», бо всі книги – вони на основі нашої експедиційної діяльності. І Сумщина, як уже сказала Тетяна Павлівна, вісім років ми були на Сумщині. Це такий благодатний для дослідників край! Кожна експедиція – це справжнє дослідження, які треба берегти і зберігати. І тут ми бачили, як вони наступають на Сумщину, на Охтирку, взагалі Охтирський район, і Лебединський, і Тростянецький, і Краснопільський, і інші райони, там, де ми бували, де все це наше, бо ми пам'ятаємо. Боже, як це тільки було болісно! <...> [Т. П.] Хочемо розказати ще трішки про те, що ми не сидимо, склавши руки. Не маючи можливості часто зустрічатися з дітьми і працювати, як в мирний час, то коли зараз при нагоді по телефону назначаємо якісь зустрічі, чи то в нас дома, чи то десь в парку, чи навіть в якомусь із закладів, з дозволу нашого директора, щоб спілкуватися з приводу допомоги, організувати якісь концерти благодійні, організувати якусь підтримку нашим захисникам, бо хіба зараз може бути людина, яка не підтримує, яка не допомагає словом? <...>

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

То ми неодноразово збиралися з дітьми і організовували такі благодійні концерти по нашому селищу для того, щоб зібрати кошти. Люди з розумінням ставились до цього. І зібравши кошти, ми неодноразово допомагали нашим захисникам, надсилали або волонтерам передавали для того, щоб придбали необхідні якісь речі: чи предмети гігієни, чи продуктові якісь гостинці і передавали нашим захисникам. Неодноразово ще батьки наші [ідеться про батьків вихованців фольклорного гурту «Вербиченька»] відгукувалися і разом з дітками робили такі посилючки, зносили продукти, предмети гігієни, шкарпетки. А іще було таке, що прапори треба було хлопцям нашим, прапори для того, щоб вони їх підписували і передавали у поле, у села або навіть у звільнених місцях, в селищах, селах, мабуть, ставили, то треба було десь там, щоб гордо майоріли наші прапори, розвивалися наші жовто-блакитні стяги. Ми їх робили, купували такі прапори і передавали нашим хлопцям. Підтримували поранених захисників, тож виходили з благодійним концертом і нашим односельчанам передавали кошти, там теж такі цікаві історії були... Як вони були поранені, то ми захотіли підтримати цих наших захисників і надавали їм невеличку [допомогу]... Хай це невеличка допомога, але йшла від чистого серця. Таким чином ми в дітях

виховуємо небайдужість і значення того, що треба не стояти осторонь, що війна стосується кожного. Батьки вихованців наших декількох, я не буду зараз, навіть не рахувала скількох, але чи батьки, чи брат. Є родини, в яких хтось захищає, боронить нашу Україну. І були навіть такі, що в братика, наприклад, відірвало пів ножки... Також допомагали з дітками. А в одного хлопчика загинув тато нещодавно... Також така це велика була втрата, ми зараз його словом підтримуємо. Тоді трішечки, звичайно, ми підтримали з нашими дітьми, ну, трішки матеріально. І на похорон ходили, і провели в останню путь. Це звичайно, жакливі події, і вся ця церемонія жаклива, але діти повинні це знати. Їх приємно було цьому хлопчику бачити – і нас, і дітей з нашого колективу. Бо все-таки це підтримка, це ось щоб він не один залишився. Ми зараз кажемо, що «Ти герой, твій тато тебе і зараз бачить, спостерігає за тобою». І він буває прийде то в татовій шапці, чи годинник [батьків візьме]. Ось навіть була у нас конференція науково-практична і всеукраїнська, Івано-Франківські були організатори, проводили: «Лиш те в народі буде жити, що серце серцю передасть». То він, цей хлопчик, брав участь у цій конференції, і навіть на руку одягнув годинник. Він так переживав, бо він вперше, це в нього був дебют, годинник, який йому тато презентував, тато, який загинув на війні. І каже, що мені тато каже, щоб захищав, і каже, щоб оберігав, той же ж годинник одів татовий. Були ще загиблі в нашому селищі, їх багато, мабуть, більше п'ятдесят загиблих, то навіть були такі, яких ми особисто знали і ходили колись з нашого колективу трішечки, трішечки ходили. А один з хлопчиків, який навіть наш сусід, який ходив, вся родина його ходила його до нас на «Вербиченьку», і він – наш вихованець, загинув і похований у місті Харкові на Алеї Слави. Батькам це, звичайно, величезне горе, величезна втрата, але, бачите, яке життя – вони віддають його ради нас. І ми тільки так і кажемо, що завдячуємо нашим хлопцям і дівчатам і Богові завдячуємо, що ми отут живемо, що ми ще існуємо. І ми вистоїмо обов'язково, бо Україна свою землю боронить, вони боронять. Але ми ніяк не можемо допомогти. Взяти зброю діти не можуть, да? допомогти, то ми – піснюю, ми те, чим ми робимо, ось так: волонтеримо, словом. Вийдемо, зберемо кошти, в благодійних ярмарках беремо участь, даємо якісь поробки і сувеніри, які там продаються, а потім кошти направляються на підтримку наших захисників і так далі. І ще цікавий такий один із моментів, що ходимо колядувати і щедрувати. І в минулому році ми... В цьому році збираємося ось, 25 грудня підемо колядувати, вітати односельчан. Знаєте, хоть і війна, але якщо ми втратимо цю можливість, то воно так і згасне, затихне. Ні, повинно це бути, тим більше, що це на благо діло. Ці кошти, які ми зберемо... Ми їм кажемо: «Ми, ну, російською мовою, вибачте, “преследуємо”, <...> маємо на меті, три цілі ставимо собі: це зберегти традицію, обов'язково не повинна втратитись, ці традиції пройшли і революції, і війни, і голодомори, але традиції гинуть, тому ми повинні тоже в даний час їх зберегти. Ми вітаємо людей, несемо їм бажання з добром, щастям, вітаємо їх. От «на все добре», «на достаток», «на багатство», «на мир», бо згадуємо там, щоб мир був в Україні, в своїх серцях, у піснях бажемо. І третя ціль – це зібрати кошти, колядку, як кажуть, коляду, яку обов'язково господарі дарують, бо

коляда – це не тільки пісня, яка має нагороду колядкою, да? гостинцями, господарі дарують. Щоб ця коляда, яку ми назбираємо, ці гостинці, ці гроші, то ми їх донатимо, ми пересилаємо, даємо волонтерам, відправляємо, в минулому році це було. Для нас – це не мала сума була. І надсилали в Київ, надсилали в Харків волонтерам. Вони звітували, що вони придбали. Це нам не має значення для чого, але діти повинні все знати, діти повинні це відчувати... Це виховання для дітей, виховання небайдужості, не стояти осторонь. Ми весь час їх виховували такими, але зараз не маємо кожноденної такої можливості, кожен день, щоденної можливості це робити. Тому ось отаким чином: пішли, поколядували, збрали, передали, відзвітували фотозвітами, письмовими звітами. Це бачать, це виховує в них небайдужість, любов до Батьківщини, любов до наших захисників, розуміння того, що це потрібно робити. В цьому році ми тоже збираємося, тільки не знаємо, вийде чи не вийде, як воно буде. Не можемо планувати, але кошти, які ми назбираємо, звичайно, ми це донатимо для наших захисників. [О. В.] І хочеться ще відмітити те, що зараз, хоча такі складні дуже часи, часи, коли призупинений навчально-виховний процес в нашому закладі, але все-ж таки наші «вербичата», наші вихованці беруть участь в різних заходах, хоча і в форматі он-лайн. Наприклад, я хочу назвати Всеукраїнську краєзнавчу конференцію учнівської молоді «Діти і війна: сучасний вимір», [у якій] брали участь наші діти. Також у Всеукраїнському конкурсі на написання есе: «Війна за свій шлях» також брали участь. І саме на початку війни, коли була в квітні місяці Вербна неділя, а Вербна неділя – це вважається як день народження «Вербиченьки». І у нас дуже великі творчі звіти завжди традиційно були. Ті звіти, на які з'їжджалося дуже-дуже багато гостей з усіх куточків України. І то, що ми раді були прийняти кожного, прозвітувати кожний, в нас є підліткова група, кожний гурточок звітували про свою роботу. То саме тридцятиріччя припало на двадцять другий рік. І на Вербну неділю ми повинні були..., в нас були великі плани і те, що у нас якраз на Вербну неділю на нашому звіті у нас повинно бути уже третій раз підтвердження звання народного колективу. І наші випускники, яких дуже-дуже багато, вони завжди, по різних місцях, вони приїжджають до нас, і звичайно, планували, що це буде велика подія саме нашого творчого звіту, саме на Вербну неділю. Але відбулося все це, ну, звичайно ж, на Вербну неділю. І це був відеозапис із нашим привітанням, із нашими піснями усім-усім нашим «вербичатам» – і випускникам, і тим, хто зараз, саме тепер, входять у наш колектив. І це було незвично, але відповіді ми почули. Привітання з усіх причом куточків України! Та не тіки України, із-за кордону дуже багато. І саме на Вербну неділю такий зв'язок самі діти організували. І наші випускники були із Чехії, із Канади, із Англії. І були з України: і з Києва були, і з Черкас, і з Чернігова, і з Нової Водолаги, і з Валок були наші випускники, які вітали. І знаєте, звониш і не набалакаєшся! Усі розказували про своє життя, враження про події останнього часу. Все це було дуже цікаво слухати. І ми вдячні, звичайно, нашим випускникам, що вони у цей час зуміли нас так привітати. Нам дуже було приємно. Ось так ми й живемо. <...>

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

[Чи були проблеми з їжею, з постачанням, з харчуванням у 2022-му році?] [Т. П.] Звичайно, як у всіх мабуть, так? І коли почалася війна, в перші дні люди ж в паніці, люди не знали, як це буде, думали, що зупиняться ті ж заводи, усе, мабуть, навчені, можливо, попередніми війнами, як тоді було, як голодомори були, то також все зникало, все вивозилось. Тому не знали люди, як це буде і боялися, що не буде нічого, що зникне все. Ну, воно ж так і вийшло. Черги були величезні в магазинах, в аптеках пусто, зникло в магазинах усе, там оті консерви, які низької якості – і того не було. В магазини були черги, запускали по декілька чоловік. Хліб – також були проблеми, але я не думаю, що хтось голодав, і що в когось було пусто, що це як у голод. В усіх було все в запасі, десь, ми мали можливість придбати, все одно в магазинах можна було щось закупити, просто що вони пусті стали, бо забрали і те, що не нужно було, але не знали, як буде далі, тому старалися загребти все, що можна. І, от я пам'ятаю, дві пачки макаронів, наприклад, давали в одні руки. Потім були такі у нас [випадки], наприклад, магазин «Смачні історії» в нас є. То вони випікають свою випічку, свіжу, то було навіть таке, що вони роздавали, хліб випікали і роздавали. Молоко фермери привозили, безкоштовно роздавали людям. Також стояли черги. Ми не знаєм, нужно воно там прям те молоко? Ну, гребли усе. Тому, слава Богу, люди робили так, привозили, кому потреба була – той ходив і користувався. Звичайно, з ліками були проблеми, і безпосередньо це стосується також, що не було в аптеках нічого такого, таких ліків, які нам необхідні, які повсякдень, кожен день приймаємо, да? То замовляли із..., привозили: то з Чернівців висилали, то з Полтави привозили, ну, шукали варіанти, де знайти ті ліки, бо боялися неясності, що буде далі, боялися залишитися без необхідних ліків. Але це було недовго потім налагодилося і все нормалізувалося, і все з'явилося в магазинах, ну, як би все добре. І те, що в нас іще в селищі, мабуть, як і в місті Харкові, і в інших містах, налагоджена була гуманітарна допомога для певних категорій населення. Це було для пенсіонерів, це було для батьків, які мають дітей, це було для військовослужбових родин. Видавалися гуманітарні допомоги харчові, харчові набори. Це там і борошно, і цукор, і олія, і консерви якісь, і якісь крупи, чаї, печиво, кава – отаке давали, така велика гуманітарна допомога. І до цього часу ще є таке, що отримують, певні категорії людей отримують отаку допомогу. Мені за моїм віком допомоги не було, але слава Богу, ми не потребували, не голодали. Бо ми маємо свій город, маємо свої консервачку, як ми говоримо. Ну, картопля, овочі, слава Богу. Знаєте, мені завжди було одразливо чути раніше, будучи в магазинах, особливо перед якимись святами, коли ти стоїш в черзі, коли до магазину неможливо підійти, бо повно машин стоїть, всі поприїжджали закуповуватися перед святами, і в черзі стоїш там, якихось десять чи п'ятнадцять хвилин. Все є в магазинах. Це я до війни, кажу. І стоять там люди і починають: «От, хіба зараз не голодомор? Голодомор». І ото ж такі й розтакі. То як? То як так можна? Ви стоїте, все в магазинах повно, ви стоїте щось придбати, м'ясо чи ковбасу. Це просто... Я не знаю. Ось навіть вчора, сьогодні в магазині стояла і один дядько, також похилого віку, і я його й не чіпала, я за ним чергу зайняла, і він обертається,

і потім мені каже: «От, в радянському союзі, значить, було хліб по чотирнадцять копійок, а зараз, мол, оце отаке». «А тоді зарплати, – кажу, – які були? То зараз, кажу, те що чотирнадцять копійок, а зараз чотирнадцять гривень чи двадцять». А двадцять копійок, кажу, хліб тоді коштував і двадцять гривень зараз коштує хліб. І зарплата – тоді була сімдест-вісімдесят». А він каже: «Я на Севері робив». «Так того вам харашо було, що ви на севері, того, кажу, вам було харашо. І військовим, і тим, що були десь ото ... А ми, кажу, були звичайні люди, яким було... І не дай Боже, кажу, нам вертатися в той час, коли був радянський союз. Нам такого не треба». Ну, він заткнувся і нічого, більш мене не трогав. Всього, черга пройшла і ми більше не розвивали цю думку. Я вважаю так, що не треба. Ми повинні бути вільною країною, найкращою країною. І не треба нам вертатися в ті часи. Бо сьогодні мені попадається також в Інтернеті, хтось виставляє там, даже воно російською мовою, там було коментарі, відео супроводжується російською мовою. Але я вважаю, здається..., треба забить. Кажеться про те, що: «Почему не сделать...» Ну, я буду казати українською. «Чому не зробити для тих людей, які сумують за радянським союзом, магазини такі. І там хай буде ото їхнє допотопне все. Да, оте все. І тоді хай черги вистають, за гнилими фруктами, за чимсь там ще таким». Наводяться приклади: по три години перед святами отам стояли в чергах за ковбасами та сосісками якимись. Зробити для них такі магазини. І у них сучасну техніку всю позабирати, хай живуть, як в радянському союзі, вони ж хочуть так? От хай вертають, хай, зробити для них експеримент. Не то що експеримент, а так от хай буде у них. Обмежити їх. Ну, це на грані фантастики, звичайно. Такого не буде. Але люди не знають, що вони мають, що цінити треба було те, що ми мали. І те, що ми маємо цінити. А не: «От, як нам погано, голодомор» і тому подібне. А не знали скільки, принесе ця війна. Що стільки жайхтття, що ми мали..., ми щаслива країна були. Да, можливо хотілося, щоб було краще в чомусь там. Ну, ми знаємо багато факторів, які щоб краще жилося у нас в Україні, але це не від нас особисто конкретно залежить, ми не можемо повпливати і зробити. Але ми жили, як дідусь, з [19] двадцять п'ятого року народження, мій дідусь, Олесь Володимирівни батько казав: «Чухайтесь тим рогом, яким дістаєте», тобто живіть по своїх средствах. Те, що ви маєте, оте й цінить. Не лізьте з шкури своєї, тобто не заздріть. «Он, чогось у когось отам отаке, а в мене такого немає. Треба купити. Хай я буду без чогось там, а треба купити, бо то хтось їсть червону ікру, чи хтось там ходить в норковій шубі чи в чомусь», да? Ні, треба: на що вистачає, тобто жити по средствах, як кажуть. Чухатися тим рогом, яким дістанеш. <...> Це наш дедушка, я пам'ятаю, це він так казав. Тому, ми жили щасливо, ми щасливі були, що ми – українці, що ми в найкращій країні народжені. Я завжди пишаюся. Я ще до повномасштабного вторгнення завжди пишалася своїм прапором, гімном, гербом. Я завжди казала: «Боже, дякую Богу, що я народилася в Україні, що моя країна – Україна». Це чиста правда, що я так кажу. І я дуже люблю свою Україну, і не хочу нікого, щоб тут в нас були. Все буде Україна!

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ
Маркери ідентичності. Мова. [Чи є у Новій Водола-

зі ВПО?] Звичайно, що люди шукали собі спокійніші місця, і дякуючи Богу, наше селище видалося спокійнішим, чим деякі інші селища. Були переселенці у нас. Люди, які наближені до північного кордону чи до східного кордону, чи та сама Балаклія і Ізюм, то були люди тут, які переміщалися, і були у нас. Це у нас також був табір для тимчасово переміщених осіб. І, знаєте, завжди люди міські – вони нас вважали: «От, дерьовня! От село приїхало!» Можливо в місті ми відрізнялися від них. Не знаю чим. Можливо, от того, що ми намагалися розмовляти, як їдемо в Харків, розмовляти російською мовою: «патаму шта...», – щоб не виділятися, що «ми – село», чи я не знаю. Ну, це було раніше. Це було раніше, в [тисяча дев'ятсот] 80-ті роки, при совку. Як кажуть, при радянській владі, чи коли радянський союз був, да? Зараз – ні. Зараз я розмовляю українською скрізь. До повномасштабного дуже, ми ж їздили в багато міст, подорожували країною – фестивалі, конкурси, то ми розмовляєм тільки українською мовою. І в своєму селищі розмовляєм українською мовою. В нас, взагалі-то, україномовне селище і само по собі, давно ми українською мовою... Да, це, можливо, суржик, як кажуть, хоча я кажу: «А яка це країна, суржик? Суржикстан, чи яка це країна? Такої мови нема». Ну, це діалекти своєобразні, тому що ми близько до росії, тому у нас ось так перемішано, і тому мова російська трапляється, звичайно, російські слова трапляються у розмові. Але треба слідувати (як же ж красиво звучить наша українська мова!), намагатися вчитися розмовляти українською мовою. Так от стосовно переселенців. Переселенці, які тут тоді до нас приїхали – вони з'явилися в перші дні війни. В перші дні, уже весной – березень, квітень – було дуже багато незнайомих людей. У мене взагалі, ніколи мені було бувати на вулиці, я була зайнята волонтерською діяльністю, була безпосередньо в одному місці, де не мала можливості вийти. Як заходила о сьомій годині туди і виходила пів-восьмого, коли було вже темно, а комендантська година о шостій починалася на той момент. То я не бачила людей, але вже весною, там от квітень-травень, пішки можна було там то картоплю на базарі купити для посадки, та ще була можливість вискочити, і я побачила скільки чужих людей. Я взагалі, складно в мене з обличчям, з пам'яттю, я трошечки не запам'ятовую обличчя, але то були зовсім чужі люди і одягнені вони, навіть було вже коли тепло більш-менш, от квітень-травень, то дехто в чому втік, в тому й ходив. Якись шубки, міхові якись такі курточки, ну шось такий одяг. Ну, мова ж російська появилась, у нас не було тут таких людей, щоб стільки говорили російською мовою. Мова російська була. Я знаю, що багато людей переселялося. Багато людей не тільки з Харкова, а й з інших міст, прибулих до кордону, де були більш бойові дії. Потім як стало більш спокійніше, мабуть, вони... Дехто і зараз живе. Багато було, продавалося, шукалося, чи продаються будинки, квартири, де зняти, люди шукали, де жити. Дехто купив і зараз тут залишився, живе. Ми знаємо таких людей от, що придбали з Харкова люди будинки... Кажуть, тут спокійніше жити, наприклад, да? Дехто – нікуди повертатися, бо знищений там. Один в нас знайомий, наприклад, був, він із Цупівки. Цупівка була знищена зовсім, шось там вона ж окупована була. І що в нього залишилось – це машина, якою він відти виїхав. Але він був дуже... дай Боже, нормально, зараз його тут не-

має у нас, але він проукраїнський, звичайно, і нічого не залишилось! Він був господар! В нього була там хата, була погріба, вино, людина, виноградники свої були, баня була, ну тобто, господар такий дядько, чоловік, такий господар, який своїми руками, своїм трудом працював, робив, не з ледачих такий, знаєте. Але ось його, це там нікуди повертатися людині, він каже: «Одні двері залишилися». <...> Ще наче хотіла за когось сказати конкретно. Ну от, в наших, наприклад, родичів, ті – із Золочева переїхали сюди, бо там теж, підпадає під обстріли, але, мабуть, вони не такої, як би нам хотілося, поглядів, ту нам не хочеться спілкуватися і перервали з ними відносини. Чекають російський, «руський мір», як кажуть, росіян. Не хочу я про це говорити. Ну, ось таке. <...> Багато і в нас повиїзджали, бо знову ж таки від неясності, не знали, що очікувало б, да? І повиїзджали люди. Дітей у нас, з нашого колективу навіть. Дехто вже вернувся, слава Богу. Повернулися із мамами сюди і тут зараз дітки ці. Дехто залишився там. Можливо, повернуться, поки чекають. Дехто є ще, може навряд, чи хто вернеться, а дехто, можливо, і вернеться. Тому чекаємо. Будемо чекати. Ми налаштовані, що всі повернуться. Нам треба, щоб були діти, щоб сім'ї народжувалися нові. Як мій син. Як на нашу родину, як коснулася війна, того року ще, в двадцять третьому [2023] році завчасно планувалися дві чудові найкращі події, довгоочікуванні – це весілля мого сина і весілля моєї племінниці. У мого сина планувалось весілля в червні, (да, у внуків Ольги Володимирівни), Максим планував в червні весілля, а Настя, моя племінниця, планувала весілля у травні. І ось так вийшло, що війна внесла свої корективи. Змінилося життя. Але після Великодня мій син, тут він займався також волонтерством, він волонтерив з жінкою. Вони дуже патріотичні, вони дуже такі, все йшло туди, там і своєю родиною, і родина моєї невістки такі вони активні дуже, допомагають. Так от, всім ворогам на зло, хай знають кацапи, що наше життя продовжується, що сім'ї народжуються, вопреки всьому. І вони не таке весілля, звичайно, якби це було в мирний час, але вони зробили його таким патріотичним, на фоні прапора, з жовто-блакитними букетиками, із жовто-блакитними стрічками у волоссі нареченої, у вишиваному платтячці і сорочечці. І навіть обручки в них були – коробочка жовто-блакитна. Ну, тобто, таке патріотичне весілля. Ну, це було доречно, але розписалися у вузькому колі, в домашній обстановці, але це ось було таке весілля – «всім ворогам на зло». Хай знають росіяни (я на їх кажу – кацапи), що життя продовжується, і ми вистоїмо все одно. Ось таке. Ну, це що переселенці, дітки переїзжали, будуть повертатися, будем сподіватися. Доходили деякі історії, як там переїзжали з Балаклії, як на блокпостах провіряли там і важко було виїхати. <...> Ну, оце як у Максима мого на роботі, то теж – хлопець із Балаклії, він був там в окупації, і не було виходу ніякого, ну, на роботу, я не називаю конкретно. <...> І коли вже Балаклею деокупували, а він же ж не виходив на зв'язок, і стали розшукувати його хлопці з його оточення, стали його розшукувати, все, і десь там хтось обізвався і сказав: «А, так він же ж виїхав в росію». Він почав казати, що його і на роботі «бандеровці» обіжали. Оті «бандеровці», які його обіжали – один з Харкова, другий – з Полтави, просто розмовляли українською мовою. Це просто так от треба було. І він виїхав, він зараз десь в росії, оце ота-

ке. То кожний обирав свою дорогу. Ну, такі нам люди тут не потрібні, які можуть встромити ніж в спину. Оце йде очищення України, оце іде... Воно показало хто є хто. Хто готовий життя віддати. Хай хтось не відчуває, що він може піти воювати, або взяти зброю в руки, да? Але він тут може надавати допомогу і допомагати, підтримувати там, волонтерити чи допомагати, там, сітки плести чи щось там, знаходять, свічки..., да? Кожен знає, що робе тут. Як мені один розумний також чоловік, скажем із військових, говорив, що кожен на своєму місці наближає перемогу. Хто воює, хто податки плате, да? Хтось там дітей навчає, хтось лікує, тобто кожен робе свою роботу – і це тоже треба. Треба, щоб люди і тут були, які це роблять.

ЧУГУЇВСЬКИЙ РАЙОН

м. Чугуїв

*Записала З. Гудченко в жовтні 2023 р.
у м. Києві зі слів Бондаренко Олени Анатоліївни,
1978 р. н.*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала в м. Чугуєві Харківської обл.*

Рід респондентки, принаймні до третього коліна вглиб, походить з Чугуївщини, зокрема, бабуся мешкає у с. Тищенківка, сама ж Олена разом з чоловіком та чотирнадцятирічною дочкою мають квартиру у місті Чугуєві, де вона навчалася у медичному училищі і двадцять шість років працювала медсестрою. Чоловік за професією – електрик. Олена дуже любить своє місто, з її розповідей воно дуже комфортне для проживання, з високоякісною торгівельною мережею, дитячими дошкільними установами, школами, медичними установами, благоустроєм, озелененням. Вона прагне якнайшвидшого повернення додому, зразу ж по завершенню російської агресії, і мріє про те, щоб залишилася неушкодженою її квартира. **Широкомасштабне вторгнення росіян.** Перший день російського вторгнення для неї асоціюється з безкінечною колоною танків рф, які рухалися дорогою і просто полем у бік Харкова. Вона з родичами якраз добиралася до села в семи кілометрах від Чугуєва. Було «страшно, дивно і навіть цікаво дивитися на це несподіване нашествя». Раптом танки зупинилися, військові в них залишилися на ніч. В село ніхто з них не пішов, а на ранок рух продовжився. В подальшому людей приголомшували обстріли, від яких почали гинути мирні мешканці. З великим жалем Олена оповідає про руйнування від осколків чудової, обладнаної за найвищими сучасними вимогами школи, про влучення в житлові будинки, двори, магазини, території дитячих садків. **Життя в окупації.** Захопивши місто, агресори зразу ж заходилися вилловлювати проукраїнськи налаштованих людей, відправляючи їх в невідомому напрямі. Ввели комендантську годину, мит-

тево з магазинів зникли товари та продукти. Люди харчувалися тими невеликими запасами, які були в кожному домі. Крім того, частині населення надавалася продуктова допомога. Щоб її отримати, треба було о п'ятій ранку зайняти чергу за талоном, що давав право на пакет консервів та круп. Лише критична нестача їжі вимушувала деяких людей користуватися подачками ворогів. Родина ж Олени жодного разу не звернулася за талонами, а ті, хто на це йшов (переважно старенькі), жалілися сусідам на несмачні харчі. На початку вересня ЗСУ звільнили місто, але ворожі обстріли продовжувалися. **Внутрішня міграція.** Тому деякі мешканці вирішили евакуюватися. Але частина населення не наважилася кинути напризволяще свої гарні, благоустроєні оселі і залишилися так само, як і неспроможні та немічні. Не схотіла виїхати з села і мати Олени. Олена ж разом з дочкою перебралися до Києва. Тут вчився її племінник, тож була на початку якась рідна людина. Вже рік вони орендують однокімнатну квартиру в мікрорайоні Воскресенка. Дитина відвідує школу, а мати знайшла собі роботу медсестри в медичній клініці. Чоловік Олени залишився на роботі у Чугуєві, де його кваліфікація електрика має постійний попит. Одна з сестер тимчасово перебуває в Чехії, доручивши Олені доглядати свою собачку. А друга сестра сподівається на Божий захист у своєму гарному, багатокімнатному будинку в семи кілометрах від Чугуєва, який зовсім недавно був зведений і споруджений. Зрідка Оленин чоловік провідує їх з дочкою у Києві, навіть зробив у квартирі простенький ремонт. У київській школі на Воскресенці Поліна почувається досить комфортно завдяки доброзичливості і однокласників, і вчителів. З першого ж навчального дня класна керівниця посадила її поряд з привітною сусідкою по парті, яка до того ж добре вчиться і з задоволенням допомагала адаптуватися новенькій у незнайомому колективі. Тож за місяць-другий, за словами мами Олени, дочка краще почувалася на новому місці, ніж у рідному Чугуєві. Протягом року у цей клас поступало ще декілька дітей-переселенців зі Східної України, і вчителька просила найбільш сильних учнів узяти під свою опіку на перший час евакуйованих дітей. А вчителька англійської мови запропонувала Поліні, яка раніше вивчала німецьку мову, займатися з нею за індивідуальною програмою англійською. І вже за рік у дівчинки наявні помітні успіхи, принаймні не менше семи балів. З родичами Олени і Поліни, які залишилися після відступу російських загарбників з Чугуєва і Тищенківки, кожний день вони виходять на мобільний зв'язок. Під час бомбардувань бомби падають за триста-п'ятсот метрів від осель. Адже кордон з рф зовсім недалеко. У хаті так чуть, ніби це у дворі. Мати Олени ховалася у льоху, прибудованому до житлових і господарських приміщень в одну смугу. А село Тищенківка витягнуте у вигляді однієї вулиці вздовж дороги на відкритій місцевості. Люди й надалі залишаються у стресовому стані.

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Херсон

Записала І. Петрова 20 листопада 2022 р.
у м. Херсоні
від Коломійця Антона Васильовича, 1988 р. н.,
родом із с. Київка Скадовського р-ну Херсонської обл.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ У моїй родині виховували патріотизм та повагу до українського, вчили любити та поважати своє коріння. Я зростав у любові до рідної мови та Батьківщини. Вдома завжди на почесному місці була символіка: Прапор, Герб, Гімн України. На той час це було так «популярно», бо в селі ще стояв пам'ятник Леніну, Україна лише починала свій шлях становлення як нації та самостійної держави. Закінчив Херсонський державний університет, факультет культури і мистецтв за спеціальністю режисера. Працював спочатку лаборантом в університеті, потім режисером та ведучим на херсонських місцевих телеканалах «Скіфія», «Суспільне Херсон», «Твій ПЛЮС», «ВТВ плюс – Новини Херсона». У 2009 році одружився, згодом став батьком двох синочків. У Херсоні жив яскравим, насиченим життям, вів активну громадську діяльність, підтримував розвиток міста, іноді разом із родиною подорожували мальовничими місцями рідної Херсонщини. Всі свої виступи та подорожі активно висвітлював на просторах Фейсбук та Ютуб. Я завжди дуже поважав батьків, своїх предків, рід, знав безліч історій про своє коріння. Помаранчева революція 2004 року та Революція гідності знайшли відгоси у моєму серці, переймався ідеями, незважаючи на свій молодий вік, вірив у краще життя своєї неньки-України, пропагував свої прогресивні думки, намагався віднайти якомога більше однодумців. У 2014 році мій молодший брат Тарас декілька разів був у зоні АТО, вже тоді наша родина відчула на собі «любов братського народу». **Життя в окупації.** Війна застала нас у Херсоні. Я, дружина та двоє малих синів жили біля будівлі офісу прикордонного загону, який захопили військові РФ. Сам процес був досить дивний: рашисти організували так звану «спецоперацію», і з боями, невідомо, правда, з ким, взяли порожню будівлю. Було гучно, як і в перші дні вторгнення. Це вже потім Херсон «затих» і почав жити окупаційним життям. Що таке окупація? Ти не відчуваєшся у безпеці, немає ліків, проблеми з постачанням продуктів, важко дістати готівку, процвітає мародерство. Військові розсікають по вулицях на БТРах, їм нічого не коштує людське життя. Вони можуть врізатись в машину, збити людину і поїхати далі. Ми прожили так місяць, а потім прийняли важливе рішення для нашої сім'ї – виїхати з окупованої території. Перша спроба

була двадцять четвертого березня [2022 р.] через Станіслав та с. Олександрівку. На той час шлях ще був відкритий. Половину доби ми простояли на одному з блокпостів окупантів, а коли почався черговий бій з боку Чорнобаївки, нас розвернули, і ми поїхали назад до Херсона. Через добу на перехресті біля нашого будинку з'явився російський блокпост. Ми зібрали речі й вирішили пробиватися до моїх батьків у село. Їхати через блокпости було страшно. Вони ж мають інформацію про активних людей, учасників АТО, журналістів, волонтерів. Але, дякувати Богові, обійшлося. У батьків було більш-менш тихо, бо село розташоване осторонь. Але й там не уникнути російських рейдів. Дуже жорстко обшукували мисливців, у деякого вилучали зброю. У нашому селі на той час був один рейд. Перевіряли всі будинки, ходили по горищах, сараях та гаражах. У моїх родичів, у сусідньому селі, обшук був чотири рази. Ми розуміли, що й тут не почуватимось безпечно, тому вирішили ще раз спробувати виїхати. Маршрут через Олександрівку був закритий, другий – через Снігурівку – також. Але з'явився третій – Берислав, Давидів Брід, Біла Криниця, на Кривий Ріг. Ним ми і вирішили скористатись. П'ятнадцятого травня виїхали, одну ніч переночували в полі колонію, потім знову вдень стояли, орки не пропустили жодної машини. Ще одну ніч ночували під обстрілами в цій колонії. І на третю, коли пішов рясний дощ, ми зрозуміли, що немає сенсу чекати далі. Міст через Давидів Брід зруйновано, треба їхати в об'їзд розмитою дощем ґрунтовою, машини на низькому кліренсі не пройдуть. Ми знову повернулися до батьків. Під час другої спроби на одному з блокпостів мене зупинили «днірці», звичайно, затребували мій паспорт. А фотографія у мене там, де я у вишитій сорочці та піджаку, а на лацкані – герб України. Побачили, почали лаятись та кричати: «Ти што, Бандера? Ми сейчас тебе вазьмьом, заведьом за астановку і расстреляем с калаша!». Почали перевіряти мої речі, а там журналістське посвідчення та значок. Вони ще більше збісались, почали погрожувати сім'ї. На щастя, врятувала горілка, я знав, що вони алкаші, тому взяв її з собою. Забрали горілку, значки, документи, а нас відпустили. Проте лише з третьої спроби нам вдалось виїхати. Вона була найважча. Від Херсона, через Мелітополь і Василівку на Запоріжжя. На відрізу від Херсона до Мелітополя тридцять три блокпости. «Днірці» стоять смердючі, пропиті, просять цукор, сонцезахисні окуляри та горілку. Потім від Мелітополя до Василівки ще шість блокпостів. У Василівці ми зупинились. Дві ночі ми ночували на автостанції. В одну із ночей, за півтора кілометри від нас, рашисти почали запускати щось,

було видно, як відлітають ракети чи снаряди, бачили вогняний хвіст. Це було дуже страшно, боялись не так за себе, як за дітей. Але чули, що наші хлопці відповідають, і раділи. На тридцять перше травня, коли ми їхали, формувалися колони. Вдень пропускали по сімдесят автомобілів, десять авто з інтервалом у двадцять хвилин. На блокпостах перевіряли все: речі, білизну, кишені, сумки, був ретельний огляд автомобіля. На одному з блокпостів вийшов «днівець» на підпитку і сказав, що не треба документів. Натомість люди мали дати по двісті гривень з машини, а з «крутих» авто взяли по п'ятсот гривень. Пропустили нас у «сіру зону». Там теж підірваний міст, дорога дуже розбита. Коли наша колона долала цей відрізок, то військові рф відкрили вогонь. Зачепило останні машини, були поранені люди. На щастя, без жертв. Нашому старшому синові дев'ять років, тому для нього це був величезний стрес. Він плакав, хвилювався, був стривожений та наляканий, бо все розумів. Думаю, пройде не один місяць чи рік, щоб він прийшов до норми. Молодший, якому два з половиною роки, мала дитина, він сприймав все по-іншому, не розумів, що відбувається. Для нього головним було те, що батьки та брат поруч. Але він у мене справжній українець, знає всі гасла: «Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам! Україна понад усе!». Тому я боявся, що якщо на блокпосту хтось щось скаже, він почне промовляти всі ці гасла. А ще зі мною був прапор України. Це наш оберег вже багато років. Він завжди зі мною. Я надійно сховав його у машині і дуже хотів підняти, коли вже буду на підконтрольній ЗСУ території. З ним я подолав сорок блокпостів. 31 травня 2022 року нам вдалося виїхати на підконтрольну Україні територію, у м. Запоріжжя. Хлопця, який зустрів нас на українському блокпості, запам'ятаю назавжди. Молодий, років двадцяти п'яти, світлочоллий. Ми відчували, що це наш блокпост, і коли він вийшов і сказав: «Доброго дня! Слава Україні!», то у нас у всіх покотились сльози, дружина плакала, плакали діти... Ми одні із тих, кому вдалося виїхати з тимчасово окупованої Херсонщини, коли це вже практично було неможливо, бо окупаційна влада оголосила про закриття області. Разом із дружиною і двома маленькими дітьми подолали важкий шлях, проїхали понад сорок російських блокпостів, побували під обстрілами і врешті-решт добралися до вільної території України. Я не знаю, як далі складеться наша доля, але вірю, що ми повернемось додому. У мене є мрія, щоб діти України були щасливі, я б хотів, щоб вони ніколи більше не бачили війни і не стикалися з її наслідками. [Антон Васильович Коломієць загинув наприкінці грудня 2022 р., захищаючи Батьківщину на Бахмутському напрямку. Честь!]

Записала І. Петрова 22 березня 2023 р.

у м. Херсоні

від Коломієць Юлії, 1988 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Коли ми виїхали з окупації на підконтрольну територію України, мій чоловік вирішив для себе, що він не буде сидіти склавши руки, чекати, поки визволять Херсон, а також рідну землю – Херсонщину, правий та лівий береги, на останньому з яких і досі в окупації живуть батьки. Він обов'язково піде захищати свою родину від агресора. Ми поїхали в місто Одеса, бо там у нас були

рідні, друзі, які допомогли з житлом. Трохи отямившись від трьох місяців окупації, Антон сказав мені, що піде у військкомат, на що я криком відповіла: «Ні!.. Як ти підеш, у тебе ж білий квиток, гіпертонія, тобі не можна з постійним тиском і головним болем, а найголовніше – у тебе двоє маленьких козаків, двоє чудових синочків, ти не можеш їх залишити й піти!». На що наш, завжди налаштований оптимістично, Антон сказав: «Все буде добре! Не переживай!». Мовляв, я не можу ось так сидіти і чекати, бо інші хлопці боряться, а що я скажу своїм синам, коли вони підроснуть і спитають: «Тато, а коли була війна, що ти робив?». Він постійно задавав собі це питання: «Як ти допоміг? Що ти зробив для держави?». Прийшовши добровільно до військкомату, він надав документи і сказав, що хоче на фронт. Маючи достатній стаж в медійній, журналістській сфері, я гадала, що йому знайдуть службу в тилу, щось знімати, записувати, створювати відео, те, що він як спеціаліст міг залюбки робити. І ось тридцять першого жовтня йому вручили повістку. Я не була готова проводити і відпускати чоловіка, любого татка наших синочків. А він із таким задоволенням збирав речі, рюкзак, так йому вже кортіло поїхати і розрахуватися з росіянами, яких він ненавидів і постійно казав: «Смерть кацапам!». Відправили їх у Житомир, у десантно-штурмові війська на бойову підготовку та медичну перевірку. Звісно ж, у мого Героя спитали: «Проблеми зі здоров'ям є?». На що він відповів: «Так, є – хворі нерви та гіпертонія, хронічні мігрені». Комісія одразу відмовила, сказали, що для армії не придатний, там потрібні здорові, міцні чоловіки. Із вісімдесяти призваних більше п'ятдесяти повернули додому. Його не було одну добу, а для мене здавалося – півжиття. Тоді я йому сказала, що не знаю, як зможу жити без тебе. А він як завжди заспокоїв: «Все буде добре, моя маленька!». Після того, як їх повернули, сказали, що якщо ви не пройшли у цій частині, то в іншу точно вас візьмуть. Третя, остання повістка була на одинадцяте листопада. Десь о дев'ятій ранку всі зібрались біля військкомату, там було двадцять дев'ять хлопців, їх посадили в автобус і повезли в невідомому напрямку. А напередодні чоловік наказав мені наглядати за нашими синочками і понад усе любити, дуже хвилювався, щоб я його неодмінно дочекалася з війни. «Ти будеш мене чекати?» – запитував він. А я все відповідала: «Звісно буду [...], я ж кохаю тебе!». Відправили мого рідненького, як він згодом повідомив, у село Іванове неподалік Одеси. На маршруті я доїжджала за півгодини. Поки він був на навчаннях, протягом трьох тижнів їздила до нього кожні вихідні. Одинадцятого листопада 2022 року їх відправили у військову частину, а тринадцятого листопада у нього вже була присяга на вірність українському народові. Він був щасливий та задоволений, що зможе служити, воювати, але тоді не міг уявити і миті реальної війни, який це жах і пекло. В нього була мета – захистити свою сім'ю, своїх дітей, свою родину, свій народ від покидьків. У військовій частині хлопці були три тижні, потім їх почали відправляти на різні напрямки фронту. Я вже почала відчувати по голосу чоловіка і тривогу, і сум, і переживання. Бо хлопцям не казали, куди їх везуть і на скільки... Та ось восьмого грудня мій Антончик зателефонував мені й сказав, що вони мають сьогодні за годину зібратись та їхати. У відповідь я лише змогла кричати: «Куди?! Не треба,

не їдь, лишайся тут, вас відправлять на Бахмут!...». А він нічого не зміг відповісти, лише заспокоював: «Ні-ні, все буде добре, не переживай. Ми не знаємо, куди ми їдемо, нам не кажуть, просто не кажуть». Або, як ми розуміємо, навмисно не кажуть». Мій голос затремтів, серце стиснулося від болю, бо розуміла, допоки він був поряд і в безпеці, було спокійніше. А зараз їх відправлять у гарячі точки, в бій, недосвідчених хлопців одразу на передову... Пройшло декілька годин, я подзвонила йому, спитала знову, куди їх направляють, в якому напрямку, він сказав, що ідуть до Дніпра. Розумію, що там ніякі бої не відбуваються, отже, спочатку на Дніпро, а потім або на Запорізький напрям, або на Схід, Бахмут. Антон весь час заспокоював, а в голосі я відчувала великий смуток і переживання. Коли він знову зателефонував, то сказав, що залишаються на ночівлю у Дніпрі, а завтра поїдуть далі. Я одразу зрозуміла, що тут щось не так, як це військових залишитидесь на ночівлю?.. Але ми поговорили пару хвилин про це, і він мусив йти. Звісно, я не повірила в це, і як виявилось на ранок, вони вже були на Сході... Їхали всю ніч, а не сказав мені, бо не хотів, [не сказав мені], щоб я переживала. Коли я дізналася, що вони під Бахмутом, м. Костянтинівка, то з кожною хвилиною моє серце просто вистрибувало, я не могла ні їсти, ні спати, лише думала, як він там, мій рідний. Їх привезли до міста, двадцять шість краєнів з Одеської, Херсонської областей, і залишили при дорозі з рюкзаками, торбами, мисками... Вони біля лісу, прямо на трасі, у багнюці розклали свої речі, розвели вогонь, замерзлі, без води, без їжі, голодні та холодні, вже під обстрілами, без сержантів, командирів... Наші зголоднілі хлопці мерзли при дорозі тринадцять годин. За ними мали одразу приїхати і забрати, але ні, нікого не було. На превеликий жаль буває і таке ставлення до військовослужбовців. Під вечір дев'ятого грудня їх забрали і всіх хлопців розкидали по різних куточках. Зі слів Антона, як на той час він мені розповідав, їсти не було що, на чому готувати, теж не було, закинули у якісь сараї, тут жили і виживали... Перший бій, перше завдання, на яке їх відправили без досвіду, без достатньої військової підготовки, відбулося чотирнадцятого грудня. Із коротеньких розмов я розуміла, що там просто пекло, він навіть не міг мені пояснити ту ситуацію, яка з ними відбувається. Їм було лячно і страшно за своє життя, бо там була боротьба за виживання у кожного своя, сам на сам. Чотирнадцятого грудня, як він мені потім розповідав, їх недосвідчених, слабо підготовлених хлопців відправили в бій як живий щит. На моєму чоловікові навіть не було каски, не вистачило, відправили так... Протримались вони на своїх позиціях більше доби, але трохи їх не втримали і відійшли назад. І бігли, і поїхали до штабу, пройшли весь шлях пішки. Хлопці розуміли, що сили нерівні, бо того дня ворог накривав їх з усіх видів зброї. Коли в штабі дізнались, що хлопці відійшли від своїх позицій, почали з ними розбиратись, чому так сталося? Звісно, вони пояснили цю ситуацію та доповіли все, як було. Проте їх змусили писати пояснювальні листи. А те як вижив, був без каски [шолома], то їм це зовсім неважливо... Як же так, це ж людські життя?! Через день вони виїжджали на свої позиції та знову повертались до штабу. Звісно, мої переживання – це нічого в порівнянні з тим, що вони там бачили на власні очі та переживали. Кожний дзві-

ночок чи повідомлення від коханого надавали мені хоч крапельку сили, надії. Я день і ніч тримала телефон у руках, чекаючи звісточки від чоловіка, що він є, він живий, що він з нами... А небезпека була постійною, кожної хвилини. Мій Антон думав не лише про себе, а й про побратимів, які йшли плічопліч із ним. З кожним днем дзвінків від нього ставало все менше, менше розмов, «...немає часу», «...немає зв'язку», «...не можемо говорити», «...не дозволяють», «...вмикаю літачок», а іноді він не стримувався і просто плакав, ніколи він не був у такому стані. Це було справжнє пекло, і кожна розмова була нібито прощальна: «Я вас кохаю», «Тут гаряче», «Сумую за вами, важко тут», «Люблю вас, мої зайчики!», «Не можу без вас!», «Чекайте мене...». Та двадцятого грудня він написав мені, що в них забирають на ремонт генератор і зв'язку з ними не буде. Але він, як і кожного дня, знаходив і час, і зв'язок, щоб почути наші голоси. Я одразу зрозуміла, що вони знову на позиціях, що їх відправили на завдання. Три рази він зміг за цей день ще подзвонити та по пару хвилин зі мною поговорити. Останній дзвінок від мого Антончика був саме двадцятого грудня о вісімнадцятій п'ятдесят, хоча о шістнадцятій ми один одному побажали тихої спокійної ночі. Коли він ще раз неочікувано зателефонував, то я навіть здивувалася, чи все гаразд, та коли почула голос рідної людини, трохи заспокоїлася, та дарма, це була наша остання розмова назавжди. Більше я його не почую та не побачу ніколи в своєму житті, а синочки наші залишилися без такого гарного батька. Двадцять першого грудня з ним вже не було ніякого зв'язку, я не знаходила собі місця... Двадцять другого грудня я почала телефонувати до штабу, але мені не надали ніякого пояснення. Двадцять третього грудня також ніхто не зателефонував, я розуміла, яке горе може трапитися, але заспокоювала себе: «Ні, все добре, просто у них немає зв'язку, він має передзвонити, з ним все добре». Але, на жаль, цього не сталося... Жахливу новину мені повідомили по телефону, з невідомого номеру: «Прийміть мої співчуття, на жаль, вашого чоловіка не стало, він загинув». Я пам'ятаю той день, ту мить, цей невимовний біль від страшної новини про жахливе горе, яке може статися з людиною, і не просто з людиною, а з коханою людиною всього твого життя. Разом з ним не стало й мене, ніби душу й серце вирвали. Я не живу, просто існую заради його пам'яті, заради наших дітей. Він залишив мені двох синочків, два щастя на ім'я Назарій та Захарій. З двадцятого грудня я вмираю щодня, проходжу через пекло. Я не знаю поки що, як я навчуся жити з цим болем, жити без мого рідного Антона. Ось вже минає третій місяць, як його немає, а я й досі йому пишу, не хочу вірити у те, що більше не почую його голос, не зможу його пригорнути та обійняти, бо вже немає поруч коханого, друга, порадирика... У двадцять років ми покохали одне одного та одружилися, це були найщасливіші роки мого життя. Антон був людина-свято, як його всі називали, просто душа, який до всього відносився оптимістично та позитивно, ніколи в нього не було жодних проблем, все було ідеально, тому життя з ним було легким, веселим, а найголовніше – він був опорою і підтримкою для сім'ї та всієї родини. Господь подарував мені тринадцять років життя з найкращим у світі чоловіком. Це були яскраві роки, я стала для Антона самою бажаною і єдиною жінкою в світі, пізнала всі барви і всі

смаки життя, купалась не в багатстві, а в розкоші любові, увазі, теплі, підтримці і всього самого прекрасного, а зараз я втратила все... Але попри все, я була і залишаюсь десь глибоко найщасливішою людиною і дякую Богові, що подарував мені мого Антона та наших найкращих синочків, бо немає вищої насолоди кохати, бути коханою і пізнати материнство. Антон зробив все, що від нього залежало, врятував двох побратимів і віддав найцінніше – своє життя. Мій чоловік поліг у бою, захищаючи та боронячи цілісність та суверенітет країни, землі, яку він любив понад усе. Пожертвував собою, аби ми мали змогу жити в мирі, спокої та злагоді. Його останні слова з поля бою: «Я хочу жити!». Моєму коханому, янголу, Герою, назажди залишиться тридцять чотири роки... Люблю, кохаю безмежно свого чоловіка крізь простір та час...

Записала І. Петрова 21 січня 2023 р.

у м. Херсоні

від Ткачук Тетяни, 1961 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Майже три місяці, як Херсон звільнено від окупантів. Дихається легко, не дивлячись на те, що кожного дня місто тремтить від ворожих вибухів: прилітає по житловим будинкам, руйнується цивільна інфраструктура. У мене у відділенні знайшли прихисток люди, що втратили своє житло на вулиці Перекопській. Вони пережили два прильоти: двадцять першого та двадцять четвертого листопада. Останній, що супроводжувався дуже сильною пожежею, вщент зруйнував їхні квартири. Люди в одну мить втратили все, навіть документи. Вони чудом залишилися живі. Лікарня дала їм прихисток у нашому дитячому відділенні. І весь медичний персонал відчув відповідальність за долі цих людей. Ранок дев'ятого грудня. Я прокинулася о пів на п'яту з відчуттям тривоги та напруження. Почала збиратися на роботу, але все чомусь валилося з рук, я ніяк не могла зосередитися. Дзвінок телефону повернув мене до реальності. На годиннику п'ята тридцять. Чую голос чергової лікарки: «Тетяно Іванівно, в нас вже немає відділення...». Шок! «Ви всі живі?» – «Так, але двоє чоловіків поранені. З дітками все гаразд». Це вже потім вона розповіла, як після першого вибуху кинулася до палат виводити дітей та матерів у коридор. Ледь встигла, бо пролунав другий, а потім і третій потужні вибухи. Стіни здригалися, скло летіло, на першому поверсі – дим. Вибуховою хвилею людей повиносило з палат у коридор. Кров... Лікарка босоніж кинулася до приймального відділення основного корпусу за допомогою. Прибігли чергові хірург, реаніматолог і забрали поранених. Решту людей, а це були люди похилого віку, деякі з них навіть з ціпочками, відвели до приймального відділення. Я їхала до лікарні, як то кажуть, на автопілоті. Думки були одні: слава Богу, що всі живі, і з чого зараз починати... Мое рідне відділення зустріло мене чорними проваллями вікон, зраненим фасадом, купою битого скла, шиферу і діркою в асфальті за метр від вікон другої та третьої палат, де й знаходилися мої пожильці. Те, що я побачила всередині відділення, було жахливим. Віконні рами та більшість дверей вибиті, стіни та стелі у дірках, у коридорі все посічено, скрізь пил, бите скло, сміття... І очі чергової зміни, які дивилися на мене в очікуванні моєї реакції та подальших дій. Я зрозуміла,

що мені не можна плакати, і впевнено сказала, що ми все відбудуємо, головне – всі живі! І вхопилася за віника, бо сльози підступно наvertsалися на очі. Потім почали телефонувати колеги, пропонуючи допомогу. І вже коли я побачила, скільки прийшло людей, і всі почали працювати, мене трохи попустило, і я побігла влаштовувати своїх людей і діточок, яких ще треба було оглянути. На третьому поверсі, у пульмонологічному відділенні, мені дали три палати. Розміщення постраждалих не забрало багато часу, бо всі мовчки виконували мої вказівки. Ні сліз, ні істерик... І це ті люди, що втретє за останні двадцять днів перенесли жахіття вибухів! Я поверталася у відділення, на годиннику була дев'ята ранку. А мені здавалося, що сплинуло безліч часу. Двірники вже повбирали найбільші наслідки руйнування. Мою увагу привернула будівля кисневої, що знаходиться біля нашого відділення. Яке щастя, що не поцілили в неї, бо тоді б від відділення нічого не залишилося. Прибирання продовжувалося... Мої медсестри та санітарки поприходили з дому, прибирали та плакали. Для всіх нас відділення було не лише місцем роботи, але й другою домівкою, де з початком війни ми практично жили. А ще ми відчували його як живий організм, як частинку себе. Ми всі вклали в нього свої душі! І дуже добре розуміли, що маємо якнайшвидше відновити його роботу! Вже з понеділка почали закривати вікна плівкою та плитами OSB [від англ. oriented strand board, орієнтовно-стружкова плита, багатопшаровий композиційний матеріал]. Друзі допомогли залатати дірки у даху та винести гори сміття. Ми прали, витрушували, відмивали стіни, підлогу холодною водою, перетягували з одного місця на інше важкі меблі... Дві доби поспіль я чергувала у відділенні, бо дуже боялася мародерів, які могли залізти і пограбувати. А з вівторка на середу пішов сильний дощ, і палати почало заливати. Ми намагалися зібрати воду з підлоги ганчірками. Руки замерзали, пальці не згиналися. Тоді ми просто покидали на підлогу старий одяг та багато ганчірок. Наступного дня ми сушили їх на батареях опалення і знову боролися з негодою. За тиждень до Нового року мої пожильці повернулися у дитяче відділення, як вони сказали – додому. Попереду нас чекали труднощі, про які ми ще й не здогадувалися. Але на той час ми пишалися тим, що нам вдалося зробити для нашого відділення своїми силами, своїми жіночими руками. Так, ми, херсонці, – незламні, бо віримо у Перемогу та відродження рідного міста.

Записала І. Петрова 2023 р.

у м. Херсоні

від Лимаренко Лідії, 1956 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ 23 лютого 2022 року в затишному, багатонаціональному місті Херсон на Півдні України було доволі тепло та ясно, лише іноді набігала невелика хмарність, але дуже швидко зникла. Середа, середина тижня. Зранку чоловік відвіз мене на роботу в університет. Окрім виконання професійних обов'язків, встигли з молодими колегами ще й підготувати відеоматеріал з трьох вистав студентського народного театру «Студі-Арт» Херсонського державного університету до відправки на Міжнародний фестиваль «Competición Internacional de talento Valencia Art Fest» в Іспанії. Після роботи по-

спішала, бо дуже хотілося встигнути на прем'єру вистави «Вічність і ще один день» (М. Павича) у постановці заслуженого діяча мистецтв України Сергія Павлюка. Мій поспіх був виправданим і недаремним. Такого імерсійного театрального дійства у Херсонському обласному академічному музично-драматичному театрі ім. М. Куліша ще не було. Всі глядачі були під глибоким емоційним враженням від прем'єри. Хіба ми могли тоді подумати, що вистава стане проороком для України... Пізно ввечері, після театру, я з чоловіком, донечкою та маленьким онуком встигли ще відвідати клуб «Шаде», де проходив культурно-мистецький захід «Екватор» нашого факультету культури і мистецтв. Приємні емоції, спілкування з колегами, студентами. День як завжди був цікавий, насичений яскравими фарбами. Поверталися додому вже десь о двадцять третій [годині ночі]. Коли їхали в авто, обговорювали з донечкою (вона працює у театрі) виставу, ділилися думками... І зовсім раптово зателефонувала подружка донечки – журналістка – та запитала, чи зібрана у неї тривожна валіза... Я почала переконувати свою родину, що такого не може бути ні в якому разі, мій чоловік вважав навпаки... Довезли донечку зі сплячим онуком до їхнього дому, домовилися, що завтра маленький не піде у дитячий садочок, а мій чоловік забере його вранці до нас... Вигуляли свою собаку-догину, підбили підсумки такого гарного дня, спланували завтрашній день і лягли спати десь о третій годині ночі. І, звичайно, ніякої тривожної валізи ми не збирали... О шостій ранку пролунав телефонний дзвінок. Стривожений голос донечки сповістив нас про початок війни... Я, мабуть, до кінця свого життя не позбудуся того жахливого почуття. Боже, що робити?! У нас трирічний, довгоочікуваний і такий бажаний Марк, якого донечка народила майже в тридцять три... Мене, охоплену страхом, ніби паралізувало. Чоловік швидко вигуляв собаку, в цей час пролунали гучні вибухи десь зі сторони Чорнобаївки. Аеропорт... Вибухи продовжувалися... Через хвилину сорок чоловік привіз Аню з Марком. Вони живуть на восьмому поверсі, ми – на третьому... Під час наступу росіян на Херсон постійно було чути вибухи. А далі ще гірше: бої на Антонівському мосту, який обороняли не лише військові, а й звичайні молоді хлопці з тероборони, які вперше в житті взяли до рук зброю; безліч поранених, яких рятували в наших лікарнях, а ми, мешканці міста, відвозили туди свою постільну білизну, бо не вистачало бинтів; у Бузковому парку – загибель юнаків, які сподівалися саморобними «коктейлями Молотова» зупинити танки ворога, захистити свій Шуменський район, рідний Херсон. Рашисти знищували все на своєму шляху: житлові будинки, навчальні заклади, торговельні комплекси, парки... Сусіди по під'їзду боялися ночувати в багатоповерхівці, ховалися і спали сидючи в підвалах дитячих садочків. Зранку поверталися додому, запасалися водою, йшли на роботу, по поверненню ставали в черги до магазинів, купували продукти для життя, яких з кожним днем ставало на прилавках все менше... Ми з сім'єю лише один раз під час сирени, коли було влучення снаряду в житловий будинок на Таврійському мікрорайоні, спустилися до підвалу. Там було дуже холодно і страшно від думки, що можемо опинитися під завалами. Маленькі діти швидко позамерзли, почали кашляти, плакати. Через три безкінечні години сидіння зателе-

фонував мій рідний брат з Лазурного і, почувши, що ми в підвалі, пояснив нам як будівельник: це приміщення не пристосовано для захисту людей, це як братська могила, в якій можна залишитися всім назавжди, треба звідти негайно вийти. Ніхто з нас не знав, як краще, але більше ми не переховувалися у підвалі. Кожного дня – страшні звістки, паніка, жахливі звуки літаків, під час яких переховували свою малечу між двома стінами, у маленькій ванній кімнаті. Коли телефонувала із Австрії моя старша донечка Іванна, онук просив у неї купити шапку-невидимку, щоб його не побачили вороги... 1 березня 2022 року, на шостий день війни, місто корабелів було окуповано російськими військами. Скрізь блокпости, перевірки документів, телефонів... Почалися арешти учасників АТО, активістів супротиву окупантам, викрадання журналістів, керівництва обласної адміністрації, політиків... З'являються катівні, де вчиняються жорстокі вбивства, гвалтування цивільних, ні в чому неповинних людей. Проте наш Херсон не здається. Місцеві жителі, особливо молодь, кожного дня збираються на центральній площі Свободи та проводять мітинги, демонстрації, навіть руками намагаються зупинити танки окупантів... У нашому мікрорайоні, який херсонці називають «Острів», є Храм Покрови Пресвятої Богородиці, в мирний час ми завжди по вихідним ходили на богослужіння. Подолавши свій страх від зустрічі з озброєним ворогом, від вибухів, гулу ракет, які летіли над нашими головами на Миколаїв, моя родина знову йде до церкви. Не зважаючи на окупантів, настоятель храму Сергій Чудинович, разом із парафіянами, розгортає благодійну діяльність. Чоловік, донечка і я активно долучаємося до цієї роботи. Допомогаємо продуктами, прибираємо, виконуємо різні доручення і найжахливіше, найболючіше – відспівуємо загиблих воїнів з різних куточків України, тіла яких, через окупацію, неможливо було доставити до їхніх батьків, рідних. У приміщенні церкви стояли камери... Прихід орків не змусив себе чекати. Тридцятого березня вранці ми з донечкою принесли їжу для священника, адміністратора церкви та дізналися, що за декілька хвилин до нашого приходу отця Сергія забрали прямо з храму, нібито на «розмову». Ми не знаходили собі місця, молилися, надавали цій події розголосу через Інтернет. Пізно ввечері того ж дня його відпустили, але навіть неозброєним оком було видно, що він пережив щось дуже жахливе, нелюдське. Проте він продовжував проводити служби, допомагати людям медикаментами, продуктами, які доставляли у церкву волонтери, серед яких був і мій колега, доктор філологічних наук Ігор Цуркан. На перший погляд, здавалося, що в поведінці настоятеля храму нічого не змінилося... Шостого квітня Сергію Чудиновичу вдалося виїхати з окупованого Херсону на підконтрольну українську територію. Згодом всі ми побачили в Інтернеті його страшну та щиросердечну сповідь про те, як його мордували, катували, а потім змусили підписати бумагу про співпрацю. Звичайно, нас тішив факт того, що наш священник у відносній безпеці... Проте після візиту до церкви «руських освободителів» почували себе дуже незахищеними. Вранці сьомого квітня, коли ми були у храмі, в небі збили наш український безпілотник. Перелякані маленькі діти, які гралися на церковному подвір'ї, голосно плакали та кричали, дорослі відчували все більшу небезпеку. Колеги, друзі вже

масово виїжджали з міста, на свій страх та ризик, бо зелених коридорів не було... Комусь щастило, комусь – ні... Автівки просто розстрілювали, спалювали людей живцем... Особисто я ніяк не могла наважитися на виїзд, продовжувала проводити заняття в ЗУМі та сподівалася на скоре звільнення Херсона. Вночі з сьомого на восьме квітня моя менша донечка благала мене виїхати, щоб врятувати її єдину дитину. Без мене вона категорично відмовлялася їхати. Зібралися ми десь за дві години. Більшість цього часу чистили мобільні телефони. У кожного із нас – малесенький рюкзачок з речами і велика надія на швидке повернення до рідної домівки. Виходила останньою, поцілувала, перехрестила свої двері, попросила квартиру дочекатися нас. Поклала ключі під двері сусідки, щоб її не збудити... Ранком восьмого квітня моя родина – донечка, онук, мій чоловік та наші домашні тваринки: собака і два коти – проривалася через одинадцять жакливих блокпостів рашистів. Черга з автомобілей, обв'язаних білими стрічками, з надписами «Діти», була в дев'ять кілометрів, узбіччя понад дорогою заміновані. З правого боку від колони виїжджаючих зовсім поруч почалися вибухи... Жіночки швидко забирали малюків з машин, міцно притискали до себе і молилися... Бог почув наші благання до нього. Перед кожним блокпостом окупантів – чеченців, «денеєровців» – завмирало серце, бо не знали, чого чекати. Чоловіків роздягали, машини перевіряли, забирали все, на що впадав їхній погляд. З нахабним оскалом «жартували», показуючи, як вони кидають гранати у відчинені – за їхньою вимогою – вікна наших машин. З такими знущаннями ми відчували себе дуже пригнобленими, здавалося, що це ніколи не закінчиться... Коли перетинали понтонний міст через річку Інгул, вороги, погрожуючи, нам повідомили, що у будь-яку хвилину вони його підірвуть, бо чекають на наказ, і їм плювати, хто буде на мосту... Десь за годину до комендантського часу ми в'їхали на підконтрольну територію. Наші захисники з красивими, світлими обличчями зустрічали нас усмішками, заспокоювали, допомагали зняти білі стрічки і прискорювали наш проїзд. Ми не стримували сліз... По своїй рідній, зраненій українській землі їхали три доби, ночували в холодних дитячих садочках, церквах. На наших блокпостах дітей пригощали пиріжками, цукерками, що викликало ще більшу повагу, любов до військових і від чого ставало тепліше на душі. **Зовнішня міграція.** На словацькому кордоні пропускали людей навіть без закордонних паспортів, без щеплень від ковіду, домашнім тваринам видавали довідки. Пізно ввечері ми перетнули кордон, там нас зустрічали на авто донечка та австрійський зять. Так ми ще ніколи не зустрічалися... Далі їхали по Словаччині. Діти замовили готель, але все рівно сну не було, думками ми були у своєму Херсоні. Наступного дня на нашому старенькому Daewoo Lanos, якого не зустрінеш в Європі, ми проїхали Словаччину, Угорщину, майже всю Австрію зі сходу до заходу. Одинадцятого квітня о двадцять третій годині ночі ми добралися до будинку донечки. Чотири доби дороги... Сьогодні, коли я пишу свою живу історію, моє рідне, звільнене від рашистів місто нещадно обстрілюється ворогом з лівого берега Дніпра. Будинки мирних жителів, лікарні, школи, університети, церкви, інфраструктура – все знищується. Кожного дня гинуть люди! Окупанти мстять нескореним,

непереможним херсонцям. Знаходячись за кордоном, моя сім'я робить усе можливе, щоб наблизити жадану Перемогу: перераховуємо гроші на ЗСУ, рідним, колегам, малозабезпеченим сім'ям, волонтерам, пораненим, тим родинам, що втратили своїх синів, чоловіків, батьків... Тисячі кілометрів відділяють українців-біженців від рідних домівок. І як би важко нам не було, ми відгукуємося і підтримуємо один одного. Водночас всі ми дякуємо європейцям за допомогу, яку вони нам надають. У грудні місяці я брала участь у міжнародній науково-практичній онлайн-конференції. Від імені багатьох українських науковців я щиро подякувала європейським країнам, які виявили величезну солідарність до нашої України, прийняли мільйони біженців, створили умови для життя і допомагають нам у боротьбі з російською агресією. Нині українців, які знайшли прихисток в Європі, сприймають як окрему від росіян націю. Нас вважають сильними, мужніми і нескореними. До нас ставляться з повагою як до високоосвічених, культурних і працелюбних людей, які не цураються будь-якої праці за кордоном і після закінчення війни прагнуть відбудовувати свою рідну Батьківщину. Ми обов'язково повернемося до нашого зраненого, але нескореного Херсону, будемо робити все, щоб ти, наш ріднесенький, відродився і знову став перлиною Півдня України.

Записала М. Таран 15 серпня 2023 р. у м. Херсоні від Білої (Штомпель) Юлії Пимонівни, 1950 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ День двадцять четвертого лютого [2022 р.]. Після світанкового інформаційного шоку ми з сином, налякані вибухами і стріляниною, швидко примчали на роботу у свій офіс. Спланувавши ще вчора купу важливих справ, ми зараз навіть не уявляли, що і як доведеться робити. Жодного працівника на робочому місці. Розбіглися, аби купити бодай щось із харчів. А в цей час наші військові героїчно відбивали багатостраждальний Антонівський міст. Не вистачало пального для їхніх БМП і танків. Син віддав усі запаси пального військовим. Навіть спустошили баки тих двох далекобійників, які чекали відучора на виїзд. Причепи були також навантажені дороговартісними криворізькими трубами. Вартість вантажу була захмарна, а вивезти його до замовника – жодних можливостей! Такої сили пригніченості, такої невизначеності й розпачу, як тоді, я ще не переживала. Я не вірила, що нас отак швидко можуть залишити свої. Хотілося бігти за тими хлопцями, яким учора віддали своє пальне, просити захисту, відкопати зпід землі те, чого їм не вистачало, і хоча б переконатися, чи й справді вони відступили тільки в Посад Покровський, як заспокоювали деякі з них, а звідти ординців буде зручніше вибивати. У такому настрої пройшов ще один день. Синові заспокоєння не діяли. Аж раптом загуло, центр міста наповнився незвичним гуркітом. І коли я вийшла зі свого будинку в центрі і попрямувала назустріч гуркоту, то вмить опинилася на рідній площі Свободи, на нашому херсонському Майдані і завмерла від побаченого. Кругом хазайнують озброєні орки, прибуває ще і ще ворожа техніка і розосереджується. Мені здалося, що діють ці зайти аж занадто самовпевнено, безсоромно гарцюють брудними гусеницями по нашій бруківці. В ті хвилини я шкодувала тільки про єдине: чому не видали

нам зброю? Стояла майже перед носом озброєних чужинців, роздивлялася навкруги, а в голові крутилося одне: котрого б із них дістав постріл із отих вікон. Мій постріл. З калаша, якого не маю, і взагалі до своїх семидесяти років навіть не тримала в руках... Такі думки я винесла тоді з нашого Майдану, і всі місяці окупації вони не давали мені спокою. З ними я не була самотня. З такими ж думками люди входили в соціальні мережі, домовлялися, щонеділі збиралися на мітинги і просто йшли разом вулицями з українськими прапорами. Містяни сміливо проявляли неабияку винахідливість, знімали і викладали відео в Інтернеті. Україна побачила, як наш чоловік з синьо-жовтим прапором, не помічений екіпажем, вистрибнув на бетеер і проїхав площею, тримаючи прапор... Спочатку ординці не наважувалися на каральні дії, здавалося, чогось вичікують. Планувався ж референдум по-донецькому. І саме дванадцятого березня, в традиційне Свято нашого міста, на люди вийшов давній московський запроданець і новопризначений кремлем уже вождь адміністрації сальдо [т. зв. гауляйтер Херсонської обл.]. Його завуальоване вітання в стилі «люді, всьо будет харашо!» розкрило всі карти окупантів і їхніх посіпак. Завдяки мобільним мережам херсонці довідалися правду про зрадників при владі. Періодично в місті з'являлися прив'язані до дерев і парканів жовті стрічки і листівки-заклики від підпільного спротиву. Градус непокори зростав, і окупанти почали виявляти непримиренних. Перевіряли спочатку мобільні телефони, і ми, виходячи в місто, видаляли антирашизм, який надсилали родичі і знайомі з вільної України. А ще просили вдень такого не надсилати, оскільки в місті тебе в цей час можуть контролювати чужинці. Згодом нас підключили до кримської мережі, і доводилося різними способами знаходити новини. Коли запаси наших продуктів вичерпалися, нова влада почала «купувати» голодних містян своїми проднаборами. Були такі безхребетні, що хапали, а потім перепродували зпід поли, за що карали. Йшла підготовка до референдуму нібито добровільного приєднання до раши, і на прилавках з'явилися втридорога російські товари... Щоб якось вижити, доводилося шукати різні способи. Фермери навесні вже виростили чималий урожай. Синові знайомі з Голопристанського району попросили допомогти з перевезенням. Продавалося все з машин, подешевше, тільки б встигнути, аби не змарнувати працю. Підприємців змушували перереєструвати бізнес і сплачувати відповідно податки за російським законодавством. Тим часом ішли чутки, що чоловіче населення будуть призивати на військову службу. А в мене онук, якому не вдалося евакуюватися з мамою, і тому якось спромігся закінчити онлайн останній курс Київського авіаційного університету. Почали шукати, як виїхати йому звідси. Майже всі нормальні громадяни шукали будь-які шляхи для втечі. Нам вдалося за чималі гроші через Крим, а потім Грузію відправити його до матері. До речі, на час окупації припав і день народження молодшого внука. Я хотіла йому спекти пирога, потрібні були дріжджі, яких у мене, як виявилось, не було. Довелося йти у магазин, а там уже майже всі продукти були російські. Взяла у руки дріжджі, а вони – таганрозькі, тьху! Що ж, довелося взяти. Принесла додому, обурено показую на упаковку онуку, а він давай сміятися: «Бабусю, Таганрог – це етнічні українські землі!». То

спекла. [...] Ми з сином заспокоїлися за молодшого, а старший воює в ЗСУ, і через колишніх зарубіжних партнерів синові вдалося відправити йому надійне авто. Не виключалося, що ця інформація могла якось потрапити до ворога. Тривога не полишала нас ні на мить. Ми вірили, що ті танкісти, яким ми заправили двадцять четвертого лютого останнім нашим паливом, неодмінно повернуться. І так сам Бог нам допоміг. Таки настав День одинадцятого листопада!!! Але напередодні ми пережили найстрашніше. Русня вже майже вся втекла з Херсону. Син на радощах ризикнув їхати до мене, і майже поряд його зупинили троє з автоматами. Напідпитку. Видно, шукали авто, щоб втікати, а робили видимість перевірки, а в синових документах відсутні дані про перереєстрацію. Наказали їхати в комендатуру. А вже вечоріло. Син пояснював, що не встиг перереєструватися на російське законодавство, показував свій паспорт, де записаний, що народився у Краснодарському краї, що як і вони, росіянин, і ті погодилися, щоб він завіз мені ліки. Я чекала на сина і вилетіла у дворик, відчуючи біду. Благала відпустити, що він сам з'явиться в комендатуру. І ніби щось подіяло, всі переглянулися і дременули на нашому останньому мікроавтобусику. Але ми з синомком живі. І наступного дня, незабутнього одинадцятого листопада, радісно обіймали наших визволителів, співали рідний Славень і «Червону Калину», пригощали свіжими піржками, і весь світ побачив, що наш Херсон – це УКРАЇНА.

Записав В. Богдан 30 липня 2023 р.

у м. Береговому Закарпатської обл.

від Більярської Дар'ї Володимирівни, 2007 р. н.

До повномасштабного вторгнення рф в Україну проживала у м. Херсоні, нині мешкає у м. Палермо (Італія)

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Життя в окупації [Я] з Херсону. [Яким Ви пам'ятаєте своє рідне місто до війни?] Якто кажуть, Херсон був містом кораблів. Я з друзями гуляла, раділа, вшила у школі. Час був чудовий... Так хочеться повернутися. [Ви пам'ятаєте день 24 лютого 2022 року?] О четвертій [годині] ранку мені подзвонила подруга і сказала, що в село біля Херсона почали заїжджати танки... Ось, і після цього ми почали збирати речі, думали, [що] буде евакуація, але у підсумку всі сиділи вдома. [Які були Ваші емоції в перші дні широкомасштабного вторгнення? Що Ви відчували?] Було дуже страшно. Ми сиділи вдома, боялися кудись виходити, роботи не було. Було багато мародерів, магазини розпродавали всі продукти, одяг. У перші дні підпалили наш торговельний центр, і люди почали просто виносити звідти речі та електроніку. [Ви встигли виїхати чи перебували в російській окупації?] Я пробула в окупації до вересня, а мої батьки виїхали у грудні. Було дуже багато поганих моментів... Пам'ятаю, ми сиділи біля річки, під'їхав російський танк, він не міг розвернутися, вони [росіяни] почали розганяти машини [херсонців], щоб ті поїхали, але танк просто перекрив машинам виїзд. Потім російські чоловіки військові спілкувалися з українськими дівчатками, молоденькими, дуже пішло, пропонували їм щось... і таке інше. Я коли їхала з татом у село – там жила батькова подруга – і ми їхали [шляхом] за російською військовою машиною. І звідти військовий вису-

нув автомат і просто направив його на мене. Але тато вирішив об'їхати, і ми об'їхали машину. Після цього... Це було двадцять шостого липня... Російські військові зайшли до нас додому. Я сиділа в своїй кімнаті, я чула автоматну чергу. Я виходжу з кімнати, а в мене поруч зал, а із зали є вікно на наш двір. І я дивлюся: заходять люди у військовій формі. Я почала дуже переживати, мене дуже трясло, я дуже боялася. Я почала дзвонити мамі. Я просто прибрала телефон та вийшла. Військові зайшли до будинку, почали обшукувати його, питати: «Де зброя?». А в нас було багато мародерів, тож тато взяв зброю. Вони почали шукати цю зброю. Я знала, де вона лежить, але я спеціально нічого не говорила, [сподівалася], може, вони не знайдуть. Зрештою, вони його знайшли. Обшукали весь будинок, пів будинку перетворили просто на бардак, всі речі були на підлозі, на ліжку. Після цього військовий сказав мені та моїй бабусі сісти на крісла, і щоб ми не вставали та не розмовляли. І коли військові вже пішли, я виходжу з дому і бачу, що мій собака лежить мертвий на землі. Моя сестра плаче, тому що на її очах убили її ж собаку, хоча вона просила військових [дозволу] замкнути собаку, щоб вони не стріляли. Але вони її не послухали та вистрілили два рази. Після цього вони забрали мого тата. Вони його піддавали тортурам, були струмом, били гумовими ціпками, палицями... Моя мама відчайдушно намагалася його знайти. Вона його знайшла, він був у будівлі... не пам'ятаю, як вона називалася... Через шість днів його відпустили... Мама, як його побачила, почала плакати. Після цього наші батьки вирішили, щоб ми з сестрою виїхали. Коли ми виїхали... це було, напевно, у жовтні, мої батьки вирішили поїздити містом... і вони потрапили під обстріл градами. Їм розстрожили машину, вікна. Вони вибігли з машини, забігли в якийсь кинутий будинок, сховалися. Коли обстріл скінчився, вони на дисках, шини були здуті, і на дисках від колеса доїхали до дому. Після цього тато кілька разів непритомнів, тому що йому в спину прилетів уламок і зачепив його трошки. А потім ще й касетний снаряд прилетів у наш город, і після цього батьки вирішили виїхати сюди. [За що росіяни забрали батька? Причину якусь казали?] Так, тому що у тата двоє директорів [на фірмі, на роботі], вони військові..., і вони з татом [у месенджерах] листуванням спілкувалися з приводу російських військових. Припустимо таке, що вони «одягнуть оркам пакети на голову і втоплять їх у річці». І просто, коли читали все листування, за все це листування, його за це й катували. Вони думали, що він координатор і так далі. [Які були Ваші емоції, коли Ви почули, що ЗСУ звільнили місто?] Я приїхала до Італії, я там навчалася у школі та... Я просто чудово пам'ятаю той момент. Я сиджу в ідальні, у нас був обід. Я гортаю стрічку інстаграма та бачу, що скрізь український прапор, я нічого не зрозуміла. Зайшла в телеграм-канал і бачу, що Херсон звільнили. Я почала плакати, у мене були дуже щирі емоції, істерика була. До мене підходили всі вчителі та питали: «Що трапилося?». Після того, як я їм розповідала, вони раділи за мене, обіймали, говорили, що все буде добре і до сьогодні вони вважають мене дуже близькою, вважають своєю донькою, і запитують: «Як твої батьки?». [Хтось з ваших знайомих чи друзів зараз перебуває в окупації на Лівобережжі Херсонщини?] Мої однокласники зі школи, і татовий один знайомий, тато постійно йому телефонує, і коли я чую,

що тато з ним говорить, я завжди підходжу і починаю з ним теж спілкуватися, запитувати, як у нього справи, чи все чи все добре. І чекаємо коли звільнять Херсон, щоб знову зустрітись і попийти каву в парку. [Ви відразу в Італію поїхали, чи спочатку на Закарпаття?] Я їхала п'ять днів в автобусі. Спочатку я їхала через росію, в'їхала до Польщі, побула там два дні й звідти поїхала до Італії. І лише зараз приїхала вперше за рік до батьків. [Батьки тут живуть?] Так. Тато працює на такій роботі, що він часто супроводжує вантаж, припустимо, бензин. Він директор охоронної служби з трансмоніторингу України. І в основному його робота була на Закарпатті, він сюди їздив, зупинявся у Берегово, аби відпочити. Йому дуже подобалось місто. [В Італії волонтери-українці Вам допомагають?] По-первах, на початку війни, були волонтери, особливо влітку, вони допомагали українським дітям. У мене у школі директор, я з ним дуже гарно спілкуюся. У директора є онук, з ним також чудово спілкуюся. Вони розповідали, що також допомагали українським дітям. У школі ми влаштовували благодійну вечерю в підтримку України. І ми зібрали п'ять тисяч євро та перерахували їх на допомогу Україні. [Батьки тут, на Закарпатті, отримують допомогу як переселенці?] Я не знаю... Лише допомогу як переселенці отримали, і все. [Ви приїхали до батьків на кілька тижнів. Вам подобається на Закарпатті?] Звичайно, дома краще. Хочеться повернутися. Але, в принципі, мені тут подобається, тут дуже тихо. Але, як на мене, Херсон набагато кращий [додала із сумом].

Записала В. Сушко в жовтні 2023 р.

у м. Харкові

від Калашникової Лариси Олександрівни

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Війна застала мене у Херсоні. Напередодні, вісімнадцятого лютого дві тисячі двадцять другого року, ми отримали від знайомих з Німеччини повідомлення, в них багато паніки, що може бути війна Росії з Україною. Вони питали нашу думку. Я відповідала, що ми сподіваємося, [що] війни не буде. Але на той час мій син, військовий, був на навчаннях. Тепер я знаю: у перші дні війни він захищав Бориспіль. Тобто наші херсонські військові у перші дні війни були біля Києва. Перший день війни я пам'ятаю невиразно. Двадцять четвертого лютого точився бій на Антонівському мосту. Він тривав ще й зранку двадцять п'ятого [лютого]. Був поранений меценат Рижков, який підвозив паливо захисникам мосту. Працював Інтернет, всі новини херсонці викладали у фейсбуці. На шосту годину війни обласна адміністрація нас покинула. [О 8:50 ранку] другого березня прогрімали потужні вибухи в районі аеропорту Херсона. Є чутки, що Херсон повністю оточен ворогом. Ноччю було чути багато вибухів. В фейсбуці мешканці Чорнобаївки виставили фото, відео пошкоджених домівок (разрушених) після ночі з двадцять восьмого лютого на переше березня. Другого березня російські вояки дуже бравово роз'їжджали на бронетранспортерах по наших вулицях. Зранку у мікрорайоні Шуменський з'явилися окупанти. Вони ходять по вулицях, поки нікого не чіпають. Люди переховувалися у підвалах дитсадочків. Ми з чоловіком перебували вдома на першому поверсі дев'ятиповерхового будинку. Моя

невістка переховувалася у дитсадочку, коли у сусідню квартиру був приліт. [вул. академіка] Тарле, чотири. Дівчина висунулася у вікно й почала кричати з шосто-го поверху танкістам: «Чого ви сюди приїхали?...» Вони розвернули дуло танку й вгнали по вікно. Другого–третього березня горіла ТРЦ «Фабрика». Ворожий БТР почав стріляти по автоцистерні спасателів, які намагалися гасити полум'я. На шостий день війни росії проти України продовжуються вуличні бої. У місто увійшли російські танки. На будівлі мерії великий прапор України. Окупанти увійшли у мерію. Висунуті були такі умови: [1] по місту можна їздити тільки вдень; [2] комендантська година з двадцятої години до шостої години ранку; [3] виїжджають машини тільки з продовольством, медикаментами; [4] дозволили комунальний транспорт, щоб на ньому люди їхали по робочих місцях на хлібозавод, лікарні, аптеки; [5] пішоходи ходять по одному, максимум по двоє. Військових не провокують. При першій потребі зупиняються. Не конфліктують; [6] автомобілі пересуваються з мінімальною швидкістю. В Інтернеті деякі чиновники писали, що треба усім знаходитися дома, не провокувати ворога: «Не підходьте та не спілкуйтесь із ворогом». В селищі Чорнобаївка розстрошили птахофабрику. Три мільона голодних курей, їх нікуди було дівати. Волонтери та осуджені допомагали їх різати. Живих курей розвозили по домівках, продавали дешево з машин, кури бігали по місту. Багато було загублених курей. З Білгородщини відгукнулася моя подруга дитинства. Перед війною вона мені писала, як вони пишаться путіним, як жінки складають вірші та оди на його честь. А я їй написала, що він – кровавий вбивця, розв'язав повномасштабну війну. Отримала відгук, що «то не війна, а СВО, і що вони “асвабодітелі”». Вона мені пише, що «все йде по плану, спротиву не має, 200-х не має, чеченці зачищають від нациків». Я їй відповідаю, що в нас триває бій на мосту, підбитий гелікоптер з російським десантом рухнув на лівому березі у плавні й затонув. Вона мені пише, «виключи телевизор». Прислала мені повідомлення, що ВСУ бомблять Харків, Херсон. Я від неї відписалася. Й тепер у мене немає на Білгородщині ні друзів, а ні сестер двоюрідних, ніякої рідні, а я ж там народилася. Німецькі друзі підтримували, вони й прихистили мою дочку, яка на той момент жила у Харкові. Тепер вона під захистом у Німеччині. Підтримувала й шкільна подруга з Ізраїлю. Підтримували сокурсники ХПТУ. Снаряди літають над головою, а ти йдеш за продуктами. Один з трьох хлібозаводів на машинах розвозив хліб за довоєнною ціною. Торгівля у перші місяці була на гривні. Банкомати Приватбанку працювали й, відстоявши чергу, можна було зняти 1000–2000 гривень. Банкомати працювали по травень місяць. Великі супермаркети зачинялися. Маленькі крамнички працювали на гривні, мали термінали. Машини з білими ганчірками курсували по місту. З машин здійснювалася торгівля продовольчими товарами, памперсами та іншими необхідними товарами. Цукром, борошно у три рази дорожче. В мене були запаси з дві тисячі чотирнадцятого року: я закатала у трьохлітрові банки цукор, вівсянку, горох, сочевицю, овочеві консерви. Я працювала у херсонському Центрі позашкільної роботи. Його директорка з тридцятирічним стажем роботи у перші дні війни вийшла на роботу й змушувала медпрацівників виходити на роботу. Хто не

виходив, повинен був брати відпустку за свій рахунок. Я взяла відпустку на місяць. Бо почула: «По тобі ж не стріляють!». Потім мені довелося вийти на роботу й проводити заняття для маленьких дітей... З першого вересня я відмовилася працювати за російськими вимогами. Влаштувалася ліпити пельмені. Свиначенко Ірина Павлівна, директор херсонського Центру позашкільної роботи, є у базі колаборантів Херсонщини, втікла на Лівий берег. Двадцять восьмого вересня дві тисячі двадцять другого розстріляли Юрія Карпатенка, диригента Херсонського театру ім. Куліша. Вісім годин ранку. Я збираюся виходити з дому. Мій чоловік мене застерігає, ми бачимо у вікно, як поміж нашим та сусіднім будинком зупиняється велика машина з літерами з, з неї вискакують окупанти з кулеметами та автоматами. Оточують сусідній будинок... **Деокупация.** Звільнення чекали як свято. Після звільнення без води, електрики, опалення місяць, у мене хворі бронхи і я вирішила їхати до дочки у Німеччину, перечекати холодний зимовий період. Вона мене умовила спочатку заїхати у Харків. Подивитися на батьківську квартиру, у якій вона жила. У Києві попали під перші «Кінджали». Вирішила встановити лічильники води, документацію чекала місяць. Поки чекала, ці нелюди затопили Херсон, і хоч до мого будинку вода не дійшла п'ятдесят сантиметрів, та на другий день вони вгнали по будинку, у сусідньому під'їзді зруйновано шість квартир. Обстріли у Херсоні загострилися. І я залишилася у Харкові. Звернулася до директорки Харківської обласної станції юних туристів, залишила свій телефон і через деякий час отримала пропозицію. З Валентиною Андріївною я познайомилася у дві тисячі шістнадцятому році на семінарі директорів позашкільних установ, який проходив у Харкові (приїхала замість нашої директорки). Працюю. Дуже гарний високопрофесійний колектив, у всьому допомагають. Я нібито у творчому відрядженні.

КАХОВСЬКИЙ РАЙОН

м. Нова Каховка

*Записали Ю. Борщ та А. Фенчак 6 грудня 2023 р.
у с. Вишка Ужгородського р-ну Закарпатської обл.
від військового [Ч.], близько 30 років,
та його дружини [Ж.].*

*До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживали у м. Нова Каховка Херсонської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росії. [Звідки ви приїхали?] [Ч.] [Із] Херсонщини, місто Нова Каховка. [Як давно ви тут?] Тут [у с. Вишка] другий день. У відпустку приїхали. [Ж.] Перший день війни ми виїхали з Нової Каховки, встигли, бо вже в обід зайшли війська. Ми виїхали зранку ще до восьмої години, приїхали в Ужгород відразу, там були два тижні, а потім чоловік залишився, пішов на війну, а я поїхала в Польщу з малою дитиною, йому на той час було чотири роки, ось так ми там жили всю цю весну і літо. Влітку частина моєї родини виїхала до мене [в] Польщу, я їх зустріла, і потім приїхали в Тернопіль, і вже рік ми живемо в Тернополі. [Якими були ваші емоції в перший день війни?] Страшними, тільки зібрали рюкзаки, навіть чемодани не брали, нічого, чо-

ловік сказав просто їхати, ось ми сіли в машину – поїхали, завезли кота батькам, батьки на той час не їхали. Ще багато хто не розумів, що відбувається. Просто машини на заправках стояли заправлялися, всі ще не розуміли. А вже тулила колона з Криму, і вже в обід, я ж кажу, зайшли всі [росіяни], і перший місяць місто було повністю окуповане, ніхто не їздив, бо розстрілювали машини: сім'я була розстріляна на ГЕСі. Ну, по першому їхньому сигналу якщо не зупинялися, то повністю стріляли, то було без різниці: чуть не з танку могли стрільнути, рушниці. А потім, як в усіх в окупованих містах було: черги [на виїзд], і досі місто [в] окупації. Ми ще не можемо повернутися додому, ми не маємо дому.

ПОБУТ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ [Як вас прийняли на Заході?] На Заході [у Західній Європі] – більш-менш. Ну, в Ужгороді ціни відразу підскочили, ми не мали де жити, тому... [Ч.:] Через те, що не було житла, не було змоги зняти, змоги десь поселитись, то сім'я була вимушена виїхати за кордон. [Ж.:] Тому я й поїхала в Польщу, бо в перший тиждень ми знайшли [помешкання], бо з Києва родичі приїхали, кум. Ми зняли приміщення не то, що зняли нам його сестри, знайомий просто, там студентський друг сказав, прийтив у себе вдома, а потім вже не було змоги виїхати, бо дитина мала вітрянку, – ми ще трошки залишилися довше, так би ми на другий день не мали де жити, ось і тому я поїхала [в] Польщу, бо там в готелі розмістили.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ *Маркери ідентичності. Мова.* [Ви спілкуєтеся українською?] [Ж.:] Там [у м. Нова Каховка] ми спілкувалися все життя, так, російською спілкувалися, бо там-таки спілкувалися роками, бо в принципі при радянському [союзі], ну, в радянщину, всім казали на російській [мові] спілкуватися, тому вибору не було. Навіть тато мій спілкувався українською з бабусею мою, бо в селі вирости, але коли приїхали в місто, то їм сказали спілкуватися російською – вчити. [Ч.:] Зазвичай таке спілкування було нормою. [Ж.:] Та ми українці, ми вивчали українську, ми самі українці, ми не могли такими думками... Але норма така була, ми не звертали увагу. Якби в лікарнях, школах дирекція, всі розмовляли українською, – перейшли [б], але в побуті така мова в нас була. Ми самі для себе вирішили перейти на українську. На Заході не утискали, саме мені такого точно не було. Для нас не проблема [спілкуватися українською мовою], але, звісно, на магазинах скрізь таблички, що «спілкуйтесь українською!». Це є такі випадки, що таксиста часто можуть сказати, що, типу, «у вас там за росію», і я поясню, що, як там справді. Звісно, колаборанти є як у нас, так і у вас, і як в Києві, як у всій Україні, і то не в мові річ зовсім. У нас просто, у нас просто не було вибору. Зранку прийшли захопили наше місто, випхали з дому і все: що в батьків був будинок, що в нас – квартира. Тепер ми просто як безхатьки. [Як ви потрапили у с. Вишка?] У Вишку приїхали по рекомендаціях. [Як вам ця місцевість?] Гарна, так. [Люди] привітні. [Чи відчуваєте різницю в ментальності мешканців Херсонщини та Закарпаття?] Всюди однакові люди, всюди. Є добрі, є й погані, як і у вас, так і у нас так є, так само з якимись своїми думками. [Для вас щось незвичне? Можливо, закарпатський діалект?] [Ч.:] Діалект – взагалі інша мова. Я потрапив в Закарпатську бригаду сто двад-

цять восьму, і оточення моє було відповідне, то для мене то було дуже багато нового, цікавого, незвичного. Як би сказати, приблизно звикли, тим паче, що ми поїхали нашою бригадою, майже до нас додому відбивати й захищати, от то люди всюди різні, а те, що мова відрізняється, то є, скажімо так, нюанс, такої місцевості. Можна сказати, що да, що місцеві тут спілкуються багатьма різними діалектами, майже в кожному селі, да, кожен регіон, кожне село може відрізнятися по діалектам, – це я вважаю нормальним і так історично склалось. Так само, припустімо, Схід України, Харківщина, Південь України мають свій діалект, десь суржик, десь російська мова, теж різняться. Але закарпатська мова, я вважаю, дуже цікава, незрозуміла. [Ж.:] Єдине, я зараз питаю також дівчат, проживаючи тут, на рахунок свят, бо мене дивує, що одна країна, але нам це не доносили: у нас було Новий рік більш таке свято, і подарунки дитина завжди більше отримувала під ялинку. Тут кажуть, що під ялинку в принципі не отримують. Найчастіше подарунки на Миколайчика. У нас на Миколайчика, сьогодні якраз свято, дитина отримувала якісь смаколики, фрукти, може, маленькі подарунки, то вже від коштів людини залежало. А тут, я кажу, ЛЕГО в дитинстві не отримали б під подушку, а тут каже [дитина]: «Мамо, ми ЛЕГО отримали», і ще обмінюються додатково [іграшками]. Я, знаходячись в Тернополі, питаю про такі моменти на рахунок свят, в нас там Миколайчик, звісно, ми перейшли [на новий формат святкування дитячих свят], але типу тепер Миколайчик, той самий, що й на Новий рік... **Релігійні практики.** [Яка віра у вас? До якої конфесії ви можете себе зарахувати?] До якогось там періоду в нас навіть не було церкви в місті, типу, за містом було [в] селах, а в самому місті там потім, коли побудували храм, то він все одно московського патріархату, потім українську побудували, але нещодавно. [Ч.:] Щонеділі в церкву не ходимо. [Ж.:] Та типу дев'яностих церков у нас там, може, не було, вони були в селі. У самому місті Нова Каховка не було, і тому якщо порівнювати захід України і наш південь чи там схід, то просто прибиралися при [радянському] союзі, тому якби люди й хотіли [відвідувати церкву], то не дозволяли, то не можна було. Звісно, кожен в селі, може, й вірував, але всередині. Ніхто там не ходив святити паски. Різдво було як зазвичай – сьомого [січня]. Там дванадцять традиційних страв, рідні збиралося, всі сідали разом, хто там колядував, хто щедрував. Звісно, ходили до кумів, кутю носили. Так скрізь було, зараз вже ми перейшли на новий календар. [Тобто для вас це було не принципово?] Не принципово, сучасним людям, мабуть, не принципово, то такі нюанси взагалі. У нас таких сучасних [традицій] менше, ну, ми такі як сучасні, цього всього немає [дідух на Різдво], навіть на весіллях, як приклад, короваї, то молодь вже частіше робили в сучасному стилі розпис на вулиці, не робили там зав'язування хустки, танці, частіше такого не зберігали [в традиціях]. Хто хотів, то робив, може, що бабусі [як носії традиції] не всіх уже живі, може, так воно якось. [Чи були у вас там якісь поховальні обряди?] Навіть не знаю, як це правильно сказати. [Ч.:] Забили, закопали і відспівали. [Ж.:] Два батюшки відспівали, зібрались найближчі і все. Привозять так само, там, додому, постояти – ото вже по бажанню.

*Записав В. Богдан 30 липня 2023 р.
у м. Береговому Закарпатської обл.
від Ткач Анастасії Олегівни, 2006 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживала у м. Новій Каховці Херсонської обл.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Я з Херсонської області, місто Нова Каховка. В нас невелике місто, але було дуже квітучим, багато людей було, було життя. Гуляли з друзями, навчалися, все було добре. Ми прокинулися о п'ятій ранку [24 лютого 2022 р.], почувши вибухи... Тривоги не було, було багато людей і всі не розуміли, що відбувається [...], і вирішували, куди їхати, що треба робити. Було дуже страшно. Не знали, що робити спочатку, а потім вирішили виїхати в місце поспокійніше. Це був будинок за містом. Хотіли взагалі виїхати на більш-менш безпечну територію, але, на жаль, почалися розстріли машин. Російські окупанти розстрілювали машини, людей, мости взривали, тому дуже було тяжко виїхати. [У перші дні Ви моніторили новини?] Так, звичайно. Моніторили завжди новини, дивилися, що де відбувається, щоб обрати, куди поїхати, де найбезпечніше буде. [Коли була окупована Нова Каховка?] 3 першого дня – 24 лютого. [Ви були під окупацією?] Так, звичайно. Ми виїхали звідти 12 квітня, а весь цей час ми знаходилися в місті, тому так... Жакливо. Завжди їздили машини, в нас зникали люди, розшукували їх, вбивали. [З ваших друзів наразі хтось ще перебуває в окупації?] Так, залишились, але більша частина виїхала. Залишилось декілька однокласників... Жакливо, звичайно, бо завжди перебої з Інтернетом, з водопостачанням, почали робити російські паспорти, змінили валюту, ціни дуже високі, просто космічні. Тяжко дуже живеться, якщо чесно. [Ви з ними підтримуєте зв'язок?] Так, звичайно. Спілкуємось, коли є зв'язок, коли є Інтернет, коли є в них така можливість. Звичайно, так. [Тобто 12 квітня Ви виїхали й відразу ж поїхали на Закарпаття?] Так, ми приїхали в Мукачєво, думали залишатися в Мукачєво, але були проблеми з житлом. Ми знайшли житло в селі Перехрестя [Берегівський район], приїхали туди і жили там до 1 жовтня [2022 р.], а потім приїхали в місто Берегове, тому що треба було вже йти в школу, навчатися. Це просто вибрали область, яка була найбезпечніша. [Чи допомагали вам волонтери або місцеві мешканці, коли ви змушені були переселитися сюди?] Звичайно. Коли ми виїжджали, нам допомагали волонтери, годували, були готові допомагати і житлом, і всі умови предоставити. А коли приїхали сюди, отримали допомогу. Це їжа, засоби особистої гігієни, кошти також. [6 червня 2023 р. окупанти підірвали Каховську ГЕС. У Новій Каховці почалася страшна повінь. Скажіть, будь ласка, Ваш будинок або Ваших знайомих не постраждав?] В нас, на жаль, не залишилось знайомих, які можуть подивитися квартиру, але в той район не повинна доходити вода. А ось будинок був прямо біля ГЕС, тому повністю було залито два поверхи. Сусіди казали, що коли вони приїхали, всі речі були розкидані просто по вулиці: посуд, речі. Ну, все повністю затопило, тому що біля ГЕС відразу знаходилось. Це було зранку [підірив дамби], я прокинулась, дивилася новини, тому що тоді у всіх новинах, по телефонах, в месенжерах різних. Звичайно, це жакливо розуміти, що твій дім

затоплений, зруйнований. Це тяжко. [Ви вже більше року живете на Закарпатті, Вам тут подобається?] [Оповідачка замислюється.] Так, звичайно... Взагалі дуже важливо, що тут тихо, спокійно. Є [повітряні] тривоги, але спокійно. [Проте вдома краще?] Так, дома звичайно краще [посміхається].

СКАДОВСЬКИЙ РАЙОН

м. Гола Пристань

*Записала Г. Бондаренко 8 жовтня 2023 р. у м. Києві
від Соболевої Світлани Миколаївни, 1954 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Життя в окупації. [Коли до вас зайшли росіяни?] Вони зайшли зразу ж. Двадцять четвертого лютого вранці, зять збирався на роботу на завод, встав в шість годин, я вже не спала. Він взяв телефон, тоді бистро біжить і телевізор включає. Я питаю: «Що случилось?». Він каже: «Война. Брат подзвонив з Харкова, Харков обстріляли» [плаче]. Тут йому почали дзвонити з роботи, він туди поїхав. Я теж поїхала на роботу, маршрутки ще ходили, рашики їх ще не покрали, все як у людей. Десь в обід вже вернулась додому, в мене півставки, дивлюсь, всі люди на вулиці стоять. Питаю, що таке? А в нас так – вулиця з приватними будинками, тоді багатоэтажки і траса за ними. Мені кажуть: «Танки на трасі». Та ви шо! Да, кажуть, два заблудились, заїхали на нашу вулицю. Питаю, що багато танків? Кажуть, ми тільки три бачили. Наступного дня знов на роботу, йду на трасу, а там вже пошло: колона за колоною, танки за танками, техніка всяка. Ми тільки успівали считати ці машини. Там хлопчина один, шо біля траси живе, стояв щитав перший день, як вони йшли. До п'ятсот дощитав і перестав. Це не місяць, не два було. Я садила городину на батьківській ділянці у селі, тут близько, там і заночувала. Треба було теплиці прогріть, ото встаєш вранці прогріть їх, дивися на дорогу, а вони колонами сунуть. У мене похресниця в Белгороді, кожен год приїжджала, родом з сусіднього села (я там працювала, там її й охрестила), вона пише: «Потерпіть всього три дня». Ми їй одписуєм: «Як терпіть? Чого терпіть? У нас тут танки, оружє всяке». Ми їй там цілу петицію написали. Це вже неділі дві пройшло, як вони зайшли. Більше ми не общались поки я не приїхала в Київ. Дочка каже, є смска від Галі, питає як ти. Дочка відповіла шо я жива і в неї, а вона відписала, шо вже не думала, шо ми їй одпишемо і шо Белгород тепер теж бомблять. Ну, хай тепер попробує... У нас ще довгий час на місці був мер, Київ вже бомбили, вони проїхали Голу Пристань і пішли далі. До нас вони вже в началі іюля в город зайшли. Так то вони були, просто жили десь по окопах в полях. По домах ще не селились. [У вас тоді ще працювали магазини?] Магазини, ринки все працювало, гроші українські були. Десь вже з середини квітня, в травні українських ліків в аптеках вже не було. [Російські завезли?] Деякий час нічого не було, а потім всі наші аптеки закрилися, одна осталась з російськими медикаментами. Потім в іюлі вони почали в ГоПри [скорочено – Гола Пристань] заходити і зайшли на завод «Інагро». Якраз був вихідний – субота, вони зайшли і об'явили, шо вже в понеділок влада буде їхня і щоб всі виходили на роботу. А вже в неділю

більшість людей пішли додому до заввідділом кадрів, хто хотів – звільнився, а хто не хотів – той остався. Але таких було мало. [Керівництво заводу де було на той час?] У нас жінка була директор, вона виїхала. Таких людей здавали, хто був в АТО, тих здавали, афганців, свої ж здавали. У нас були і буряти, і чеченці. Ми з ними кругом перетинались. Мені треба було їздити на роботу в село, а маршрутків вже не було. Я йшла на блокпост, вони там останавливали всі машини і провіряли. Я показувала справку, що я фельдшер і мені треба в село на роботу, вони тоді мене в якусь машину направляли, щоб довезли. Я працювала, аж поки нас не затопило, але в останнє время і наш пункт і поліклініка робили тільки два дні на тиждень. Вже в тому селі, де я працювала, їх було більше ніж місцевих жителів. [Вони у людей по хатах жили?] По дачах. Там кругом були дачі, і такі заможні дачі. Вони їх повскривали, поселилися там, обікрали, повизозили все, що хотіли, все позабирали, понагадували там і бросили потім откритими. [Ви довго не виїжджали. Ви не хотіли кидати напризволяще будинок?] У березні цього року у нас на вулиці з одного будинку виїхали люди, і почті шо на другий день там вже поселились солдати. [Їм хтось сказав, що будинок вільний?] Нашо їм казати, вони й так все бачили. Тут недалеко від нас рибне хазяйство, у них там комендатура, вони в конторі живуть, тут рядом танки їх стоять, з яких вони по Херсону пуляють. А цей дом ось тут збоку, їм було зручно там жити, вони й забор подвинули. [Рибне господарство комусь же належало раніше, вони його теж забрали?] Аякже. Вони покрали у нас все: маршрутки, автобуси. [Завод теж вирізали і вивезли обладнання чи він працював?] Та щоб працював, у них поняття не хватило. На заводі виготовляли томатну пасту на експорт, щоб продовжувати її виготовляти, треба було посадити томати. Їх ніхто не посадив. Але там оставалась томатна паста у великих бочках, кілограмів по двісті. То вони її начали розфасовувати у мілку тару, наклеїли свої етикетки і вивезли. Вивезли пшеницю з ангара, у місцевих позабирали всі машини. Номери знімають, пишуть своє Z і катаються. Там рядом багаті села – Кардашинка, Мала Кардашинка. Люди займались теплицями, мали гроші, але вони працювали. Ці приходять, дивляться, кажуть: «Як ви багато живете!». Жінка йому відповідає – так для цього робити треба. Вони там теж позабирали транспорт, мікроавтобуси. Ще вони були затіяли проводити нам евакуацію. Це ще Херсон не був звільнений. Підігнали автобуси, ще атовокзал наш був цілий. Ходили в рупор кричали, виїжджайте. Якись люди, в основном старики, виїжджали. Я не знаю, куди їх відвезли. У нас вивезли Дом престарелих. Представте, скільки там лежачих, куди вони їх вивезли? А потім в тому приміщенні все розграбили, навіть лінолеум зірвали і вивезли. Коли тільки зайшли в Голу Пристань, частина їх сразу поселилась в санаторії «ГоПри», там сольоне озеро, багатий був санаторій. Так деякі наші дівчата бігали туди до них і не тільки бігали, ще й виставляли фото в Інтернеті. Одна там, їй сімнадцять років тільки, писала, шо їй їх жаль. Біля нас школа така нова була, жінка все життя працювала там директором, і шо ви думаєте, стала колаборанткой. Вона і її дочка. Три школи в ГоПрах отказались при цій власті работати, а вона согласилась. В має вони даже отпраляли дітей на отдых в лагерь в Крим. Якись батьки дурні, шо согласились,

потім їздили, їх там шукали. Зараз ця директорка з дочкою виїхали в росію, вони там всюду інтерв'ю давали, як їм погано жилося в Україні і як тепер добре. А батюшка, тут рядом жив, ще на початку, десь в травні продавав ліки, які йому привозили з Криму по спекулятивних цінах. Він потім теж удрав, а в його церкву прилетіло. Коли вони побачили шо ми не виїжджаємо, почали по нас мінами фігачити. Ми приспособили підвал, щоб ховатись, а так в основном старались між стінами ховатись. Я лічно ховалась всередині старого дивана, який розкладався. Лягала там вночі, будто воно мене спасе. Но коли рядом прильот, це ужасно, дуже голосно. Позносило криші в домах по сусідству, то там, то там когось ранило. Тільки й чуєш кожного дня, то тих убили, то тих. Там дівчина зустрічалась з хлопцем, якраз прийшла до нього в гості, сіли всі разом чай пити, прильот, чотирьох людей убило. [Рашисти навмисне стріляли по будинках чи це вони стріляли по Херсону, а на вас падало випадково?] Яке випадково. Ми знали, коли стріляли по Херсону, воно тоді дуже громко. Це навмисне, щоб ми виїхали. Обстрілювали обично після дванадцяти ночі. Ноч пройшла тихо і слава Богу. Але ми вже якось привыкли. Вже весною огороди посадили, сапати ходили. Робиш шось на городі, чуєш «піууу», полетіло, а це далі, продовжуєш далі робити. Порозбивали все: у нас така пристань була красива, атовокзал, все розбите. А потім прилетіло в два дома. Сусідка якраз зайшла, ми сидимо з нею і трусимось. Входить її чоловік – дівчата, у подвал і бистро. Ми спустились, а його посилаємо ще за другою сусідкою. Він побіг і чуємо прильот. Коли вилазимо з погреба, через дом – кришу рознесло вщент, всі меблі, все поламано. І представте, хазяїну повезло, шо якраз в той момент вийшов з хати у пристройку надворі. Стоїть білий, руки трусяться, чудом живий остався Ну і шо, перекинув кришу, бо осінь, дощі. Вобщем, вони луплять, а наші криші перекивають. Перекинув він кришу, десь роздобув беу шифер, а тут же затопило. **Підриє Каховської ГЕС.** [Коли вас затопило?] Шостого чи сьомого [6 червня 2023 року о 2.50]. І це ж представте, ми такі наївні, вірили шо в Цюрюпинську (Олешках) піски, і там вода зупиниться. Основна маса людей лишилась, ніхто ж не виїхав. Ну, і полягали спати, договорились, шо будем будить одне одного. Напроти мене був двохетажний дом, ну, ми підготовились, занесли туди воду, хліб, консерви, якісь сумки на другий поверх. Ну, вночі приходе до мене сусід, ми ж не закривалися: «Вставай, вода вже біля мене». Три години ночі, вода так тихенько тече по вулиці, впитується в землю. Пішла розбудила сусідів, жду, а їх нема. Пішла ще раз, а вони знов заснули. А тим часом вода бурлить, вона пішла городами, не вулицею, і коли ми через півчаса йшли до того будинку, то вже брели у воді по поясу. Ну, шо, день ми сидимо на тому другому поверсі, ждемо, шо вода почне падати, а вона не падає, а шурує таким темпом, будто річка. Ми ж не бачили, шо центральні вулиці вже були по криші затоплені, тільки димарі стирчали, і це було в Інтернеті. Ми не бачили, а наші діти бачили, у всіх діти виїхали, і переживали. Зв'язку не було, еле-еле нам удалось есемеску відправити, шо ми живі і сидимо на другому поверсі. Коли на другий день той сусід, шо мене розбудив, припливає на лодке. Я питаю, чо він не приходив сюди до нас. Оказується він спасав курей, хазяйство, тоді з жінкою сиділи на горищі ра-

зом з курями, бачать вода не падає, то сіли в лодку і припливли до нас. Вони привезли свою собаку, моя собака була й сусідська. У нього в телефоні був Київстар і ми вже змогли зв'язатися з дітьми, і вони нам прислали лодку. А ми не можемо до тієї лодки вийти, бо в будинку вже попід стелю затопило перший поверх і дійшло до перших сходів на другий поверх. Ми її відправляємо назад. Тоді вони присилають другу лодку, потім вспомнили, що у цього сусіда теж була лодка, розбили двері і загнали її прямо в хату. У нас там був височенький чоловік, він нас на плечех виніс до першої лодки, а потім ми пересіли в іншу. А той чоловік, що нас виносив, каже: «Дівчата, це ще не саме страшне, це присказка, ужас буде далі». [Плаче.] Ми їхали, ми не те що там плакали, ми кричали. Всі центральні вулиці затоплені по криші, стирчать одні димарики, на одній криші стояло дві кози. Санаторія того не видно. Одні вивіски з магазинів торчали. А скільки людей погинуло, скільки стариків було, вони там і осталися в тій воді. Рядом там була вулиця, люди лізли по драбині на горище, драбина зламалась, так троє людей там втопилось. Нас вивезли на сушу, там нас ждав знакомий з машиною, рядом стояв автобус, хто хотів, того вивозили в Железний Порт в пансіонати. Мені дуже туди не хотілось, бо там жили росіяни і всі наші колаборанти. То ми поїхали на Скадовськ, а тоді на Новомиколаївку, туди вода не зайшла. Я ще вернулася додому, як вода відступила, трохи понаводила порядки. У нас було затоплено вище вікна десь на двадцять сантиметрів, меблі розмокли, батареї поодпадали. Слава Богу, живі лишилися, коти лишилися живі. [Хто вас вивозив, звідки були ваші рятувальники?] Лічно нас вивозили наші голопристанські рятувальники, бо одного я ще й пізнала. Кажуть що були якісь рятувальники з Криму. То там одна жінка, яку вони відвезли на дачу, розказувала, що потім, як її не було, вони підігнали «Урал» і все звідти вивезли. У нас вода зійшла скоріше, а в селі, в Коханах вода стояла довше. Але там багато човнів було у людей. То вони самі рятувались, переїхали на дачі, на кучугури, як тут кажуть, там було вище, і вода туди не дійшла. А дачі вже були вскриті росіянами, то вони там і жили. А тим щось не сподобалось, почали ті дачі обстрілювати, двох ранило. Люди почали звідти виїжджати потихеньку. Там і брат мій ховався, то він розказував, що годинами лежали на землі при обстрілах, а тоді за котомки і давай втікати звідти. Мій брат приїхав до мене в Ніколаєвку, і ми вже разом виїжджали.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Внутрішня міграція. Зовнішня міграція.* [Ви самі виїжджали чи вас хтось вивозив?] Волонтери. Ну які волонтери? Я її, ту дівчину, Саша звать, ні разу й не бачила. Спочатку нас завезли в Сімферополь, там поселили в хоспісі якихось веруючих. Тоді вона пише: «В 15 за вами приїде таксі, номери такі-то, вот білети на Ростов-на-Дону. Їдете ви до Брянська, тоді до Смоленська, а тоді на Білорусь». Білети вона нам на телефон скидала. [У вас був російський паспорт чи вас по українському пропускали?] Ви думаєте чого я виїхала? Время вже поджигало, якби осталась, треба було російський паспорт получати. Як ми їхали з Сімферополя на Ростов, мені по білету досталось місце в купе. Там ще їхала пара – парень і дівчушка з Казані, віддыхали в Криму. Я більше мовчала, а вони допиту-

ються звідки я. Я й кажу – з Херсонщини. Той парень каже: «Я против этой войны. Це глупость». А потім дівчина питає: «А нацики у вас є?». У Смоленську мені найбільше понравилось. Ми приїхали, я пишу: «Ми в Смоленську». Вона пише: «Очень рада. За вами приїде таксі. Номер такой-то». Привозять нас під дом. Вона присилає код домофона, номер квартири, піднімаєтесь на четвертий этаж, там коробочка з кодом. Набираєте код, всередині ключі. Відкриваєм квартиру, заходим, там все белым бело. На кухні посуда, є всі постельні принадлежности. Пише, зараз вам привезуть продукты. Привозять чотири пакунки продуктів, там пельмені, сир, сметана, огурци, помідори, банани, яблука і даже корм для собаки, одноразові шампуні. [Ви з братом виїжджали?] З братом і сусідом своїм, він гіпертонік і боявся сам без супроводження їхати, сказав, тільки зі мною. Це його жена з цими волонтерами зв'язувалась, вона ще раніше в Польщу виїхала. І такі на Каланчаку йому стало плохо. То я писала цим волонтерам, вони передали в Сімферополь в той хоспіс ампульні препарати і прилад для вимірювання тиску, бо в нас не було. Ввечері вона присилає мені цілу петицію: «Всю переписку уберите, мій номер телефона удалите». Пише: «Вас довезуть до КПП з Білорусією». І питає: «Сможете оплатить проезд таксі оттуда до вокзала. Це недорого?». Пишу: «Конечно». Гроші у нас були. Цей гіпертонік вже умудрився і російський паспорт получить і сто тисяч од них взяти. Багато наших людей тими деньгами спокусилися і сертификатами. [Якими сертификатами?] На жильё в Росії, давали після підтоплення. Там одних наших вивезли в Челябінськ, так писала своїй подружці, що вже взяла однукомнатну квартиру, а ті двоє ще ходять вибирають. Я ще розумію, еслі люди після затоплення брали ті гроші, а то багато хто ще прошлим літом писали заяву на сто тисяч і рускі паспорта получили. Як ми вже вїхали в Білорусь, ця волонтер знов нас супроводжала. Ми їхали з Мінська на Брест, а з Бреста до Ковеля. Гіпертонік цей з Білорусі поїхав на Польщу до жінки. Коли ми вже доїхали до українського кордону, волонтерка ця пише: «Ми з вами прощаємось. Тепер у вас буде другий волонтер – Лена». Так я поняла, що вона була руска. У Ковелі нас розмістили в хоспісі якоїсь релігійної організації, теж принесли нам все необхідне. Вже звідти ми поїхали на Київ.

*Записала І. Коваль-Фучило 13 травня 2023 р.
у м. Гельсінкі (Фінляндська Республіка)*

*від Галини (ім'я змінене), приблизно 60 років,
родом із Херсонської обл., нині окупована територія*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Скажіть, будь ласка, де Вас застала війна? Шкода Вам свого міста?] [Плаче.] Дуже шкода. Там же, в *** Херсонській області. [Як Ви довідалися? От перші хвилини. Люди часто починають плакати. Я зараз принесу воду.] Вибачте. [...] *Життя в окупації.* 24го зранку, о сьомій зранку він [син] дзвонить і каже: «Ви що, спите? У вас війна. Уже Антонівський міст захватили, перед Херсоном, між Олешками і Херсоном. А ви спите?!» А старший онук навчався якраз на той момент в херсонському ***. І він находився на той момент в общежитті. То невістка швидко пішла до сусіда, а їхній хлопчик теж там находився, і вони поїхали забирати. Це вони о восьмій уже виїхали, а приїхали тільки о другій. [Плаче.] Зв'язку не було, ми вже

не знали, що й думати. Але, Слава Богу, пропустили їх, пропустили. Перевіряли дуже. Хлопці здорові, росли, то вони не вірили, роздягали, дивились на татуїровки. [То вже були захоплені?] Так, уже були захоплені. Звідки вони взялися?.. І от так. Поки були... скажім так, ми не розуміли, що означає слово «окупація». [Плаче.] Поки були якісь запаси, то ще могли триматися. Син із сім'єю жив поряд із... в селі. То мені потім важко було доставляти їм продукти. У село не все завозили, все, що було, – повиїдали. Троє діток у них. І я стояла в чергах в АТБ. Ну, я не знаю, ми порівнювали ці черги з чергою у мавзолей, або як ішла уся міська громада на якомусь параді на святі. [Так багато було людей?] Оце так багато було людей. Ви могли прийти зайняти чергу о восьмій, а попасти в магазин о третій. Це стільки було люду. Але ж приїжджали з усього району. І могли взяти кілограм крупн якоїсь, кілограм цукру і пачечку чаю. Ну, може, як пощастить, туалетний папір. Оце так. Потім потрошки почали завозити. Почали ліки завозити з Криму. Ой, за ліки – це окремий такий сюжет. [Зітхає.] [Важко було з ліками?] Це було дуже важко. Я працювала медичною сестрою в санаторії. [Плаче.] Там зробили катівню. І коли когось не знаходили, ну, пропадала людина, казали: «Та, повезли в санаторій». Ще й сміялися. [Звідти Ви взнали, що так було? Люди казали чи як?] Так. [Де той санаторій був?] В ***. Ми потерпіли... Ну, дуже було багато техніки. Це було страшно навіть уявити, що по нашій набережній будуть рухатися якісь колони танків, будуть ходити чужі вояки. Дуже довго висів наш прапор, наш, український. Але потім в один момент його взяли й зняли. Потім хлопці повісили знову, і дітки. Вони ж не подумали про те, що камери... Спіймали... Ну, тоді вони іще не дуже так... Може, були другі війська, вони ж мінялися. То їм нічого поганого не зробили, з батьками провели бесіду. Ну, пощитали, що це якийсь такий дитячий... дитяча витівка. От. І все. А потім довго не було ніякого прапора. Потім вони повісили свій. І так почали свято від себе якесь запроваджувати. Почали подвірні обходи. Син постійно нас гукав сюди. І з Божою поміччю ми знайшли перевізника із Олешок. Нас туди доставили в п'ятій ранку знайомі. Із Олешок ми виїхали десь о шостій. І в десятій вечора ми приїхали в Запоріжжя. Це було 22 червня. [Оце стільки під окупацією були?! А раніше не можна було виїхати?] А ми не вірили. Ми думали, що це щось... тимчасове. Що це так швидко нас звільнять, що все буде, як було. Ми ходили... ну, я не знаю, як... як, як це правильно сказати... як зачаровані. Ми не могли повірити, що це буде на стільки... [Довго.] Так довго. І, ну... ага, ото вони там постріляли тоді, а потім ми чуєм вибухи, але ж не в нас – десь. Ми молилися, щоб не було у нас, але коли стало... це біль! Це біль за всю Україну! Але ж знаєте: у нас тихо, ну, Слава Богу. Ой, у нас тихо – Слава Богу. Але коли уже почалося і в нас, коли був приліт біля санаторію, то тоді вже все... І все, і ми рішили виїжджати. А 21го меншому хлопчику було 10 років. Внукові, так. І ми ж як – зібралися дитині відсвяткувати десятю річницю. Прийшли другі бабусі, хрещена приїхала. То вони нас в той день якраз і проводжали. Було і день народження, і проводи. То ми більше плакали. В нас була одна нічечка зібрать наші валізи. Ну, ще був час: ми то їдем, то не їдем, то склали, то розклали. Залишати сваху, ну, маму невістки із татом... а в них хазяйство. Ну, а тоді

все-таки невістка сказала: «Якщо мама поїде, то поїду і я». На той момент вона не була ніде, крім Херсона. [Ніколи не виїжджала за межі України?] Ні! Вона боялась даже в потяг зайти. Оце так було страшно. Але прийшлося. Якби ви бачили, як вона в метро перший раз заходила – вона стояла і плакала. Їй було страшно. Вона не була, не знала... Ножечку ту – нога труситься. [...] Я думала, я повернусь, але вони мене вже не відпустили. [Та куди ж Вам повертатися? Там же окупація.] А доня в ***. І середній син у ***. То в мене душа розривається на всі частинки. [Чи маєте з ними зв'язок?] Так. Зараз вже в *** зробили щось власного центру. З Херсону ж всі втікли туди. [Влада окупаційна?] Влада. І от це поки вони там, то поки туди нічого не прилітає. Але ж діло в тому, що я навчалась і довгий час жила в Генічеське. То підвали навчального закладу, де навчались обидва мої сини, – теж катівня. І всі це знають, всі обходять стороною. Це страшно знати такі речі. [Кого вони шукають?] А, не так подивились на них – все, забрали, повезли туди. Потім... дуже багато людей, які бояться, і розказують про своїх сусідів, або якісь давні обіди. Ну, наприклад, в кожному селі є якісь такі люди, яким щастить, щастить у бізнесі. Ну, їх називають фермери, так. І вони розказують про цих фермерів: «От, вони захопили землі! А я не можу взяти собі на щось там... на випас худоби не можу взяти, а вони позахвачували!» Ну, і все... [Якась така особиста помста?] Так. «А прізвище?» І вони йдуть. І батька, і хлопців – у підвал. Перегода випустили, но, мабуть, же застрашали: у кожного сім'я, діти. Отак вони і працюють: відкривають магазини і торгують їхніми продуктами. Ну, мабуть, щось і розказують, не знаю. Або ж йдуть на співпрацю. Виходять... даже без освіти. Виходять – стають завідувачами дитсадочків, стають – десь при сільських радах десь працюють. Ось так. Приїхали ми в Запоріжжя в десять вечора. Нас привезли в центр Червоного Хреста. Зустріли нас, як рідних: нагодували, розмістили на ночівлю, а зранку... Ми в дитячому садочку спали, на дитячих матрацках, на полу, але нам всім видали щітки зубні пасти, диткам – сік, молоко, погодували вечерю. Зранку теж погодували і розвезли всіх, кому куди треба. Ми зразу об'явили, що ми їдемо до сина в Хельсінкі, то нас відвезли на вокзал і відправили безкоштовно у Львів. [До Запоріжжя чим ви доїхали?] А до Запоріжжя – це була маршрутка така, якщо знаєте, «Маруда» на їх кажуть. Вона така невеличка, десь на 18 чоловік всього. І це отак: рівнесенько сидиш, спинки – до половини, але ми витримали. Через нас і ракети літали, і стояли в черзі довго, і хлопців роздівали. Ви знаєте, коли ми сюди їхали, син попросив: «Візьміть риболовні снасті». А він підкупив на спінінг оці всі штучки, і так получилось, що окрема валіза – це тільки... [Зітхає.] Ой, мамочко моя... Він дуже важкий получився, баульчик такий. Ви знаєте, він стояв біля мене, а я почті спереду сиділа. А збоку сидів такий моложавий мужчина, в нього був тільки рюкзачок, а валіза була темно-синього кольору. І уже на последньому блокпосту подумали, що це його. Його так довго, і телефон перевіряли: «Де ви їдете?» Ну, видно, що такий підтянутий. Ну, а він їхав до лікаря. В нього була справка офіційна, він їхав до лікаря. Але виявилось, що він був наш офіцер. Він уже потім, як переїхали, вийшов і каже... То же ж виводили наші, коли перевіряли. «Хлопці, я свій», – і сказав якийсь пароль. Обнялися... [Що йому вдало-

ся вирватися з окупації? Йому вдалося, так. І думали, що це валіза його, ми сиділи ось так через прохід. І коли... я ж бачу, що вони до нього причепилися і кажуть: «Ну, тепер на вибір подивимось валізі», – і його ж таки. От вони його шпиняли, от. Я як зраділа, я як підскачу! Все в мене трусило: тіло, руки, я не могла нічого з ними зробити. Як я підхватила ту валізу – я не знаю! Тяжелезну. Я наперед до водія, ну, там з метр було, я її кинула, як пушинку, бігом одкриваю, стараюсь закрити того мужичка своїм тілом, і показую ж – одкриваю, а я не знаю, що там є... я знаю, а що зверху лежить, що мені казати?.. Як відкрила – а він: «О, дак ви рибачка!» А я ж уже начала гру грати: «Так, рибачка». – «А ви хіба з нами?.. Ви вже ж їздили». Я говорю: «Ні, перший раз їду». От. Ну, ще щось він мене... Я йому ще щось відповідала про ті снасті – це вже було, як у сні, канешна. [То це було на блокпості?] На блокпосту, на останньому. На останньому перед сірою зоною. «Ну добре, все! Хорошої вам рибалки!» (Мені сказали.) Я їх збила з пантелику своєю валізою. От. І все. Я сіла, мене трусило, я кричала. Я просто не могла нічого сказати, я плакала навзрид. [Такий був стрес?] Да. Такий був стрес. Це було дуже страшно. [То вже тоді, як відїхали?] Так, так. І вже як зайшов наш хлопчик, солдатик, а він ще із Західної, на чисто українській мові! Я вискочила, схватила його в обійми, плачу. Хлопці нам там махають з окопів. Ой!.. Сказали: «Їдьте швидше! Не зупиняйтесь, бо прильоти». І то ми сіру зону швиденько переїхали, там такими байораками їхали вже під Запоріжжя, околицями. Там же ж... як їх називають... Вони ще не гори, пагорби, такі круті при тому. І після дощу, то, Слава Богу, ми пробралися. Ото ж ми так довго їхали. Ну, на якомусь... мабуть, перед Василівкою... щоб приїхати першими... це добре, що ми були в маршрутці, далі – своїм особистим транспортом, тому що маршрутки пропускали, і додатково ще з нас взяли гроші... чи по 500 гривень з кожного, от... щоб нас пропустили, пропустили вперед, щоб дозволили нам стати спереди. І ото ми ще там, мабуть, часа чотири простояли. **Взаємодопомога.** На той момент люди ще не вивозили чай. Це вже потім вони, мабуть, на осінь, стали вивозити їду, підкармлюють людей. А то не було нічого: ото своє що взяли, ну, ділилися. [То Ви маєте на увазі де?] У полі! [Виїхали, і не було що з'їсти?] Ну, ми взяли, но ми не думали, що так буде... [А, що так довго!] Так довго. [Там, напевне, в нормальних умовах – скільки там їхати.] Так! Ну, три години. [Ви скільки їхали?] Із шостої до десяти вечора.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

[Я так розумію, що важко було наважитися на той переїзд?] Так, так. [Ви не знали, що страшніше: чи залишатися в окупації, чи виїхати.] Так! Оцей переїзд до Василівки, отой основний блокпост, уже перед сірою зоною... [Чому? Вже знали, що бувають всякі випадки?] Так! Так! Розстрілювали, розстрілювали машини! [То вже було відомо людям?] Уже було відомо, тому ми й боялися. Когось не пропускали, когось зразу знімали десь у підвали: «Де воював?» А ще ж у хлопців були армійські наколки, то їх зразу забирали. Да. «Агент! Якщо не пішов у ЗСУ, значить, агент. Щось розказуєш, показуєш, наводиш». [Чи були випадки, що тікали через Росію, виїжджали? Чи від вас так не можна було?] Ну, можна було на Гені-

чеськ через Крим, але ми не розглядали такий момент. [Були респонденти, які розказували, що добиралися через Росію.] Дуже багато: і через Грузію, і через Одесу їхали. Спочатку виїжджали, десь, мабуть, до травня, десь до травня... Змогли виїхати через Одесу, поки там пропускали. А з Одеси уже тоді на потяг і їхали, куди хотіли. От. Потім перекрили й там. Нам казали: «Ви дотягли! Як ви тепер будете їхати?» От. Через Росію не було перевізника безкоштовного. [То мені теж розповідали, що ті, які через Росію, то треба було мати гроші.] Так. І немалі, і немалі гроші. Ото ж ми так... до Запоріжжя доїхали ще за свої гроші, от, а потім уже нас безкоштовно від Червоного Хреста везли у Львів. У Львові нас зразу вивели... Допомогли получить гроші, все це було документально, все за... в декілька журналів були занесені наші дані, що ми отримали виплати, от. І були волонтери, які нас водили, як маленьких дітей: «До цього віконечка, оце сюди». А у Львові, перед Львовом, у потязі теж пройшли, заповнили всі наші дані, всі папери на отримання ще якоїсь допомоги, от. І привели нас на пошту, ми на пошті кожен, і діти теж окремо... [Скільки вас виїжджало?] Ми виїжджали ***: я, невістка і діти. То, Слава Богу. І отих грошей нам хватило на перевізника уже з Польщі, із Варшави до Хельсінкі. [Зараз «Фінейр» зробив для українців великі знижки на літак. А чим ви їхали?] Ми їхали так: зі Львова уже був автобус до Варшави. Там ми пробули дуже довго, більше, як троє суток: не було перевізника. Не могли виїхати на Хельсінкі. [Ви не могли купити квиток на літак?] Не могли, у нас не хватило би грошей на літак, от. А ті всі автобуси, які були безкоштовні (волонтери що відправляли людей), на той момент, як ми приїхали, їх не було, от. І син уже знайшов із Києва перевізника, Київ – Хельсінкі, і оце ми чекали хлопців, вони за нами заїхали і довезли, Слава Богу. [То ви автобусом сюди їхали?] Так, автобусом. [Бачите, ви їхали в червні, наприкінці червня вже, то вже не було тої хвилі. Ви переcheкали, зате ви не стояли в тих страшних чергах.] Так. На польському кордоні ми десь біля години [стояли], не більше. [Були люди, які там добами стояли, коли там холодно було.] То, може, ситуація нас просто пожаліла, як ми їхали з дому цілий день.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

[Розкажіть трохи про життя в окупації, як там вдавалося жити, що працювало?] Я (як медична сестра) на дому робила масажі. За рахунок цього ми й жили. Щось син прислав, що міг, от. [Він міг на карточку переказати гроші?] Міг на карточку. Дякую Приватбанку, що вони... Монобанк, Приватбанк, от. І хлопці, ті, хто були мініялами, вони зайнялися й обмінювали людям гроші: находили зону, де працював вайфай. Ну, наприклад, біля часного зубного кабінету, от. Ну, щось, мабуть, платив, і хазяїн дозволяв користуватися вайфайом. То там черга була кілометрова. [Щоб отримати гроші?] Так. [Йому на карточку надсилали?] Так, йому треба було перекинути. А він нам віддавав налічку, так, тому що не робили ж банкомати ніякі. [Цікаво, що так придумали, як вижити.] Так! І оце ми стояли в черзі для того, щоб получить гроші, от і все. А тоді вже йшли і щось купували. І, як вдавалося, щось на запас. [Чії товари були?] Ще кой-що було наше. Койшо ще дозволяли привезти із Херсона, АТБ. А за ними хвостиками, десь щось переплачува-

ли, хватали. Ну, можна було цукор купити у часників. Більше АТБ прямо стояло і продавало. Ніхто їх не... [Ви за гривні купували?] Так, за гривні. От. Яйця, хліб, молочні продукти. Молоко фермери привозили. Ще вони могли трошки працювати, ще їх не зовсім прижали, от. Ну, от так. [З ким маєте зв'язок, хто у вас там залишився?] Мама невістки. [То там в ***. А як зараз вони? Що вони кажуть про свою ситуацію?] Ну, вони не в ***, а в селі там. То сидять тихенько. [Там, в добрий час сказати, нічого не прилітало?] Та прилітає! Кругом усе замінено. У нас там ліси, плавні – не підеш. Там получається така цікава природня зона: з одної сторони села – це плавні, а з другої – кучугури. Це такі оleshківські піски. І там насаджений сосновий ліс, от. Може, пам'ятаєте, колись, ще при Ющенку, були пожари, оце ж саме біля нашого села горіло, оці ліси. До нас приїжджали хлопці із Західної України, бригади, і допомагали зачищати, насаджувати, так. І у сина мого теж жила бригада. Ото всі, хто міг, всі приймали. [Щоб відновити той ліс?] Щоб відновити ліс. І от тепер ми не маємо змогу туди зайти. Все замінено. Самі ж хлопці росіяни сказали: «Не йдіть». Є ж якісь і більш нормальні. «Не йдіть, там все замінено», – казали. А є багато хто, що не вірять, ідуть на свої поля, є ж пай якийсь, і от вони ідуть туди, на замінено. [І були випадки, що гинули?] Так, були, гинули. Дуже багато прильотів у ***, дуже багато. Там, де я жила, бабуса по сусідству загинула. [Прилетіло у хату?] Так. І вона ж захавалася там, де казали. [У погріб?] Ні, нема в неї погреб. У ванній, у ванній кімнаті, між двома стінами. І все рівно... [Ну так, коли прямий удар, то нічого не допоможе. Це від осколків можна зберегтися.] Так. Жалко бабусю Валю. [То Ви її знали?] Так, дуже добре. В нас день народження практично в один день: в мене 15го, в неї 16го. І в її невістки 16го. То вони завжди кожного року приїжджали, ми ще разом і святкували. [Як би ви сказали, що було найгірше в цій окупації?] Найгірше було зберегти свій патріотизм. Тому що ті люди, яким ти звик довіряти, вони кричали: «Ну й Слава Богу, що прийшли! Скільки може бути...» – щось там їм не подобалося. А тоді, коли ми розбиралися, а оказується, що вона уроженка Москви, от. А у тої тато був воєнним, і він теж росіянин. Ну, ось такі, розумієте. Це ж Східна Україна, і там дуже... [Всякі люди.] Всякі люди, так. Всякі люди, з різними позиціями. Тому мені було оце саме важкіше. Продукти можна було знайти, тим паче, що у свахи своя коровка, молочко можна було взяти. [Не голодували.] Не голодали, от. Ну, і встигли закупити щось. Скажимо так: «Ми не перебірливі». Ну, ми могли б ще продежатися, але ж стало страшно... Ну, от я не знаю тепер, як... І страшно те, що до той пори, поки не стикаєшся з ними близько, ще якось думаєш, ну, бігом щас проскочу на ринок, щось там встигну купити, бо хтось сказав, що щось повинні привезти, наприклад, олію, от. І біжиш зранку в чергу. І я якось... це ж весна, людей багато, вірили у те, що буде все швидко, купляли розсаду, сімена. А хтось торгував цим, розумієте? Життя продовжувалось, от. І якось я приїхала, а якраз клубнічка почалась, люди по ягоди приїжджали. Ціни, я вже не пам'ятаю, що по чому, але дуже дорого. Ціни дуже були завишені, от. Ага, потім іще чому черги були, зараз скажу. В Оleshках, там до війни відкрили невеличкий маслозавод. І до нас привозили постійно, – їхня машина вивозила на вихідні

і масло, і сири різні, свого виробництва, і на порядок дешевше було. То, звісно, вони наладили виробництво. Щось десь якийсь прильот там був, вони виправили все і стали продавати продукт, – то теж черга. Дешевше, то народу було дуже багато. Ще я їду, повертаюсь, і не зрозуміла, щось мені в бік, щось таке... Господи! Я повертаю голову, а то автомат. Хлопці [росіяни] проходили... теж купляли, вони ж теж їдять, оказується, от. Ви думаєте, їм там щось видавали? Ну, може, якісь сухпайки, а то на ринке, в людей ходили забирали. І це наскільки було людей багато, що той автомат мені придавив бік, ну, мені так показалося, що придавив. Він просто, мабуть, проходив, черкнув, а в мене вже прямо!.. [Боялися дуже люди.] Так! Це було дуже страшно. А вони ходять: «Патерпіте, всьо будет харашо. Патерпіте, немножка осталось». Ну, хто вірив, і приймав... [Все було добре, поки вас не було!] Ага. А так і кажуть їм, і хто оце щось казав, вони ж заходили і відразу забирали, то всі старались подалі від них, от. І ще у нас там недалеко від Голої Пристані зона. Це представляє, скільки там воєнних наших е! Ніхто не хотів співпрацювати з ними. Вони ж зразу поміняли там начальника. [То зона – «зеки»?] Зеки, зеки, туберкульозна. Там в тому селі був тубдиспансер. Потім його закрили, коли пішли реформи різні ото, коли медицину – перетрубація була. І там закрили, а зона так і залишилась, тому що там і зону зробили, лікування. То бідні хлопці. Хто встиг – пішов на пенсію, у кого була змога, а так... [То була зона, де були і арештовані?] Так! Ми дуже боялися, що їх відпустять, що вони підуть між людей. [З ними що зробили?] Стало також, вони там осталися, і стали їх охораняти, але ж начальника поставили свого, а всій команді, всім сотrudникам сказали: «Хочете – будете працювати на нас, – підписуєте, значить, договори. А ні...». [То їх або звільняли, або невідомо що.] Або невідомо що... [І що люди робили? Порізному, напевне.] Порізному. Багато, тільки звільнялись десь місця, – хтось йшов туди працювати. [Хто захотів все-таки.] Хто захотів, так. Дуже багато місцевих. У нас є у «Телеграмі» сайт «Зрадники ***». І оце там як читаєш і дивишся: «Матінко моя! Та це ж однокласник! Ми ж від одної першої вчительки, вона ж вклала в наші вушка однаково всім». Але ж бачите, як розходиться. [Ну, може, деякі люди просто від безвиході?] Порізному. Оце ж там коментарії страшні, а є – і заступаються: «Ви ж не знаєте, по своїй волі чи ні вони пішли». [Так, напевне, кожен випадок індивідуальний.] Так, дуже індивідуально, тому, коли сказали: «А! Он ті – вся сім'я, значить, на їх працює!» А я кажу: «А ви впевнені...» [Може, там під шантажем?] А там – пальці в двері, то скажеш усе. Мізинчик уколи – і вже болить. [Так, то дуже індивідуально. Я навіть дивлюся по тих своїх інтерв'ю, коли я з людьми говорю, то як вони порізному реагують. Наприклад, одні пройшли через бомбардування і все одно залишаються вдома, а інші тільки чули, що може бути, і в них вже паніка. Хтось може пережити, а хтось тільки знає, що може щось статися, і він вже готовий бути зрадником.] Я спочатку десь як почую – біжу в подвал. А воно ж в нас близько Конка, і воно ж над водою. [Які у Вас відчуття, як можуть далі розвиватися події?] Я чекаю з нетерпінням, що я повернусь додому. І той варіант, щоб залишитися тут, – ну, це для сина, для дітей. Для молодших. Їм... вони, ну, мені подобається, як вони інтегруються: хлопці навчаються,

вчать фінський, невістка теж курси проходить. Я думаю, якщо вони захочуть тут залишитись, то це їхнє право, але я хочу додому.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Народилась я в одній країні, прожила дуже багато в другій, а тепер оце в третій на тимчасовому захисті. І як буде далі... Я надіюсь на те, що я повернусь додому, тому що дуже багато хочеться ще знати історію, як все було, тому що в радянському союзі я була головою ради дружини, в медичному закладі я була комсоргом групи. Я була завжди на першому плані, я відповідала за своїх товаришів. Це було і почесно, і в той же час відповідальність велика. Потім, коли я почала працювати, це була санепідемстанція. Я там пропрацювала десять років. Це контролююча організація. Ви ж розумієте, коли людина приходить, ну, з якоюсь провірочкою, даже з самою незначною... Я зараз хочу сказати не про те, ні, що я там працювала в такому закладі. Я хочу сказати, що це змушувало бути завжди підтягнутим, гарно виглядати... мова спілкування, все... [Зобов'язуюча така посада.] Так, це зобов'язуюча. А троє дітей, а неграмотні свекр і свекруха. І оце в такому котлі мені треба було виживати. У мене життя було розписане по секундам, я не могла подругому. І якщо десь щось не получалось – ой, мамочко моя! Це вже такий збій був! Я дуже нервувала по цьому поводу. Ну, в собі, в собі. Це все держалось в собі, звісно, не на других виміщалося. І тут – розпадається радянський союз, і, Слава Богу, Україна стає незалежною. Це було так... мм... дуже тривожно. Знаючи, скажимо так, не з історії по шкільним предметам, а уже ж розсекречувані різні матеріали були, і вже багато чого знали, як утнітали українських... українську еліту, скажимо так. То, ви знаєте, було страшно: а що далі, а що нам покажуть іще, кого ми ще визнаємо – правду, яка була брехнею колись. Ах... І оті всі розсекречені матеріали якось приводили нас... ну, я не знаю, в транс. Було незрозуміло, але, з другої сторони, мені було приємно: коли переводили документацію на українську мову, до мене йшли всі за переводом. А те, що я не знала, а в нас же там суржик, але все рівно, я однаково спілкувалась і українською, і російською мовою. І от... ага, хтось щось у мене запитує, професійні якісь, я ж не все можу знати, ми ж не все проходили. А в мене знайомі були в редакції газети. І все, і ми всі документи оформляли належним таким способом. [Зітхає.] Потім, ви знаєте, ще що... мені дуже обідно за українських вчених і українських поетів і письменників, про яких я ніколи не знала, не вивчала. І тепер, коли... А от українські пісні – нам же їх не давали співати! Це все було під... ну, насміхались чи що: «Ой! Що це ви на хохляцькому заспівали?» Але ж мені подобалося, і ми в школі співали, і це було наскільки... Ой, ми їздили з хором, виступали на різних таких закладах [заходах]. Якщо це був парад, то обов'язково в школі був концерт. Ми не встигали міняти костюми. Були за... задействовані... [задіяні] ... задіяні були і в танці, і в хорі, і якісь декламували якісь цитати, якісь вірші. Це так все... якісь сценки! І були задіяні всі учні, не було такого, щоб ніхто не хотів. [І то було українською мовою?] Так! Це вже було... ну, в нас була українська школа. Школа була українська. [Як правило, так: ті обласні центри були російськомовні, а навколо були українські.] Так, периферія так. От... Якось... Ага, тепер я пам'ятаю. Одна дівчинка

просила, щоб її російську мову, додатково щоб з нею займалися. Тоді ще додатково ніхто. Ну, залишали після уроків, там щось ми доганяли, хто пропустив, прогуляв, от. Але так, щоб додатково займатися..., а з нею займалися, тому я вспомнила. Вона була росіянка, от. А так – ні. Потім я коли приїхала поступати в медичне училище, а там – на російській. Я даже не знала, що там є море. Я десять днів сиділа, переводила теорему Піфагора на російську. Но... [То ви де вступали?] В Геніческе. Але ж мені ніхто не сказав, що я могла відповідати й українською мовою. Розумієте? Це така відповідальність в мене була: а як, а мене не зрозуміють, а треба, щоб зрозуміли. В мене прохідний чотири і п'ять, от. Тому я математику і геометрію на п'ятірочку задала, а письмовий диктант, звісно український, своє виправлення було, – чотири поставили. А так – без заминок. [Ви вступили?] Так, так. Щось я зачеркнула, і дуже – було шість чоловік на місце, тому прискіпливо. Так би, може, і не обрали уваги. І прийшлося навчатись на російській. Але я з подружками коли розмовляла, мені казали: «Тепер з того місця іще раз і поросійськи». [Не розуміли.] Не розуміли. Я переходила на українську мову. Ну, пам'ятаєте «Сімнадцять миттєвостей весни»: «Мама вона буде кричати на рідній мові, тоді й узнаємо, хто вона». Так і я: я починаю... даже ось тут в перші дні. В школі я учила англійську, от. І як мені... Прийшла в магазині – як мені картою там, де я на самообслуговуванні. Я повернулась і просто сказала: «Хелп мі, пліз!» А далі українською. Ну, транслейт в допомогу, гугл в допомогу. [Так, зараз вже можна порозумітися.] Так, можна порозумітися. І я зрозуміла, що не все так і страшно. І все, і потихеньку стала займатися теж фінською. Але я не можу на курсах довго. Ой, так склалося, що в [20]21 році, в березні, в мене був мікроінсульт. Ну, такий... не могла говорити, відібрало руку, ногу. Мені було так страшно, що я не можу розмовляти, тому я іще після... іще немає двох років, ще побічних багато. І я не можу довго спілкуватися на уроці. [Це напруга, вам важко.] Так, так. І тож постійно очки, це я вже тут поміняла: і для далі, і для читання. А то ж дві пари очків, мамочко! Треба встигнути і почути, і там, і сюди записати! Було важко. Я витримала півтора місяці і все, от. А зараз я ходжу на курси – розмовне кафе, група 60 плюс. І дуже добре. Ми по середах спілкуємося, і от з тіми дівчатами ми ходимо і на співи. І з фінами-жіночками, і там із Естонії жіночка одна. То вони нам дзвонять, як у них вдається, коли приходить. Поки по карооке. Вони нам роздали тексти, і на фінській мові теж, от. Ну як вони на українській співають! Мені як соромно, що я не можу запам'ятати тексти. Ну, виборочно так, або ж уже, якщо знав, то уже приходить на пам'ять. От «Зелене жито» – у них одскакує од зубів ця пісня. Отак вони її люблять! Потім «Чом ти не прийшов» вони співають і «Цвіте терен», так. [То вони вже від Вас навчилися?] Ні, вони самі вже тут співали: перевели собі тексти і співали українські пісні. Але є в них і фінською «Чом ти не прийшов». Це було так смішно. Спочатку ми кажемо: «Давайте, ми хоть прочитаємо», а тоді вже будемо співати. [То її переклали фінською мовою?] Переклали фінською мовою! А мелодія та сама. [Цікаво. <...> То ті фіни, які з вами розмовне кафе ведуть, вони вміють співати?] Так. [Розкажіть, де ви тут були: цікаві місця чи якісь музеї?] Ми були в ботанічному саду, от, потім були в краєзнавчому

музеї. [Це той Національний?] Ой, їх так багато, що я і не скажу. Назви не запминаю, тому я так кажу: в краєзнавчому. Ну, розповідали нам, як заснувалась Фінляндія, як все це було. Потім дуже довго розповідали нам про війну російсько-фінську. Коли хтось приходить новенький, то його запитують: «Звідки ти? Заповни анкету». І ми зразу знаємо, в окупації чи ні. І хто... особливо там Маріуполь, ой... То в знак такої солідарності вони зразу нам починають розповідати про фінську війну. Недалеко біля нас, де ми зараз тут живем, є кладовище. Я ще такого не бачила – таке чисте, так гарно обустроєно все, зелене, я думала, якийсь маленький парк. А коли зайшла і знайшла край, я не можу сказати, скільки це метрів, величезне. І на одному краю всі ті надгробні плити – всі, хто погинули. [У тій війні?] Так. Дуже сумно. І як подумаю, як ще страшно, як це підступно, які ж вони каварні! І от зараз скільки ми дивимось, все нові і нові історичні факти нам показують. Дійсно, хто вони? Так в них немає їхнього, в них все вкрадено, все вкрадено! І назва «росія» – теж вкрадено. І Іван Грозний – він же не Іван Грозний. То як? Це нас всіх дурили?

ПОБУТ МІГРАНТІВ [А як Ви у побуті: що готуєте, чи знаєте фінську кухню, чи свою більше стараетесь готувати?] Діло в тому, що я багато... от фіни дуже люблять різні запіканки. Це вони все запікають: макарони з чимсь – запекли, з овочами вони більше люблять. Потім вони люблять якісь фрикадельки, оце таке щось. Теж вони оте все люблять запікати. Практично все це і ми готуємо, от. Ну, українське – борщ у нас не вибуває. А зелений борщ, та ще зварений, як бабусі наші варили, готували, от. [Теж готуєте?] Так, теж готуємо. Шукаємо. Ми так шукали щавель [сміється], не могли знайти. Я говорю: «Ну шо ви? Ви ж не шукайте наш, тут має бути трошки інший, другий клімат. Він якийсь інший. Просто переведіть, як буде щавель». «О мам! Знайшов!» – кричить у магазині син. А він просто візуально схожий на молодді листки бурячка, червонуватий, червоні прожилки, листя зелені, а прожилки червоні, і він думав, що це не то. Ну, знайшли, Слава Богу. «Лена, не обіжайся, но мама буде готувати бабунін борщик». – «Ну, добре». [Сміється.] Котлетки, зрази, вареники – все це. [Як діти? Як вони ходять у школу? Не нарікають? Які там класи?] Ой... Восьмий, ну, їх же залишили. А старший уже в коледжі учився, то він же в десятому, як поїхньому, вроді. Його взяли... це ж у них іде – вони ще не в класах, вони ідуть по... по візрасной категорії їх збирали в групи. І у них ішов оцей рік – вивчення фінської мови. А потім уже вони, вже на слідуєчий рік, ідуть по класах, хто в який клас, от. Ну, старший – уже 17 років, мабуть піде десь... вчитися. Ну, не знаю, як тут називається. Середній – в дев'ятий, а самий менший – у сьомий... чи в шостий. [То вже більші такі діти.] Так. Спочатку було їм важко. Тато таку примінив їм тактику: кожного дня вони повинні придумати сім речень на фінській мові і прийти йому сказати, читати, мамі і бабусі. Ну, коли три рази – щось же ж залишиться там. І так, Слава Богу. На холодильнику в нас висять листочки на магнітіках: кольори, дні тижня, місяці, таке саме. Спілкуються із дітьми по-різному. Там є... в основном – на англійській мові. І от середній вчора до мене підходе і каже: «А знаєш англійську?» А я тільки читала якийсь текст,

а там було наполовину український, наполовину англійський. І в кінці написано: «Якщо ви прочитали, зрозуміли і перевели текст, то ви знаєте на 15 процентів англійську мову». А я тут же видаю: «Так, на 15 процентів». – «О, навчи мене читати. Хоть би до десяти». А я ж чую, що щось він у мамі питає, а вона каже: «Це до бабуски Олі». І тут він підходить. [Він не знає англійської? Він не вчив у школі?] Вчив. Забув, фінська перебила. [А! Витіснила!] Витіснила, так. Ну, напомним і далі. «До десяти знаю, а після десяти?» Кажу: «Запросто! Записуйся на курси. Найду вільний час», – ну, посміялися, от. То йому хочеться спілкуватися із хлопцями і на їхній мові. Це плюс. [Якщо є в нього мотивація, то він буде вчити.] Так! Так, от. І вже ми їх посилаєм: «Поповни мені там рахунок на телефон». Казалось би, це треба скільки дій зробити: номер телефону мені знайти, продиктувати або записати на листочку і сказати. [Це в магазинах поповнюють?] Є «Ркіоскі», там вони поповнюють. А всі ж фінномовні, от. [Сміється.] То перші дні стоїть: «А шо я скажу?» А я кажу: «Переводь по дорозі і скажеш. Іди, учись, треба». І так потихеньку, потихеньку, даже менший уже ходить в магазин. [Сам?] Сам. Купує все, що потрібно. Якщо штучне, не треба важити, то сам. [Має карточку?] Так, мама дає карточку. [Які знаєте історії інших людей? Може, вам розказували якісь історії, що запам'яталися? Там, де ви ходите, може, там щось таке запам'яталося?] Ну, ви знаєте, якось так... Так, коли в чергах стоїмо за продуктами, от. Там у другому центрі... [Теолісускату, вулиця в Гельсінкі] Так. По вівторкам видають сухий пайок. [Що в нього входить?] Значить, десь, напевно, грамів 500-400 овсянка, 400грамовий макарон, буває консервована фасолька, гороховий суп. Це консерви, от. Потім консерви – кусочки м'яса або фрикадельки, от. Печиво, ізюм. Що ще... шоколад. [Але там треба рано приходити?] Рано приходити, черга. Раніше було по талончикам, то зараз вони добре зробили, що біля себе пофасували по пакетах уже. Приходиш. – «Ви берете?» – «Беру». Пов'язали ниточку. – «Піднімайся». Ідеш додома: «До побачення!» [Що ти вже отримав?] Не, ниточку – що ти зареєструвався. Вони ж через комп'ютер проводять карту. Потім – в четвер, там, навено, раз на місяць, видають гігієнічні якісь засоби, жіночі, чоловічі. Ну, чоловік прийшов – йому чоловічі дають, прийшла жінка – жіночі. [Але теж черга?] Теж черга. І ще якщо ти прийшов і там находився, то потім тобі буде щось із овочей. Ну це так: може бути одне-два яблучка, одна перчина, зелень якась. [І про що люди говорять? От ви стоїте в черзі, про що говорять?] Говорять... хто говорить, де ще гуманітарну допомогу можна отримати, хто говорить про новини, що ми читаємо. В основном це. Ті, хто недавно приїхали, питають: «А як? А куди ще можна піти? А де ще є українські центри? А ви займаєтесь? А ви працюєте?» В основном шукають роботу. Отак і знайомимся. Ну, і питають, хто звідки. Зараз стали боятись говорити, звідки вони, тому що приїхало багато людей не з окупації, от. То якось в першу чергу ті, хто з окупації, увагу більше приділяють. Але ж... ну, яка різниця... [Ну, є люди, які взагалі не мають куди повертатися, то зрозуміло, що їм треба, мабуть, в першу чергу допомогти.] Ми застали іще – був центр один дуже великий в Еспоо. І туди їхали усі з усієї Фінляндії, от. А потім якось чомусь його закрили. Це була

така зала торгового центру. Здоровенний зал такий, і черга. Ой, це була така черга! Матінко моя! Треба було приїжджати о шостій ранку, щоб потім о десятій зайти. [Зрозуміло. Я теж побачила, що всюди, де є ці центри, там великі черги.] Так, але ж можна було раз в неділю поїхати і взяти і кастрюльку, і постільне, ми не стільки одяг брали, скільки оте все. [Для побуту.] Так, для побуту. І тут нам дають квартиру. То, що в мене пенсійний по хворобі з України, от. Ой, у сина... серце – нарушений ритм. Дуже важко. Не збивається нічим уже. Уже він постійно. І от буквально позавчора йому знов робили електрошоком. [Лікується він?] Так. Така стройка. І не збили. Ритм так і залишився. Ну, опять ліки. І чекаємо на шонтірованіє артерій. [Може, якраз вдасться, щоб такого не було.] Дай Боже. То ми не знаємо, яку йому роботу тепер найти. Я так лаюся, не пускаю його на стройку. [Він може мати якусь допомогу за станом здоров'я?] Поки що ні. Він на лікарняному пока. [Він принаймні отримує якісь гроші на лікарняному?] Пока зараз ще нічого, поки – ті запаси, що ще колись були. [А невістка? Вони отримують якусь допомогу?] Ні, бо чоловік працював. Так одноразово видали їм. Спочатку отримували, як тільки приїхали, а потім, коли потребували всі документи, що чоловік же працює, – відмовили. Потім на дітей оформили через «Келу». Щось прийшло, чи 300 євро... щось таке. [То зовсім мало.] Так, зовсім мало, от. І подали в центрі, там де ми прописані, на допомогу, і щось там не зростається, якісь не додивились вони документи. [Не так просто отримати.] Так. Вчора лист прийшов, що «не дали виписку з банків». Він каже: «Так вони ж взяли в мене з рук, зробили ксерокопію, прикріпили». Десь загубилося. Написали: «Ми не можемо вам видати допомогу». [Часом є таке. Кажуть: от медична допомога. А коли я починаю говорити з мамами, вони кажуть про недоліки, і як насправді важко і так далі.] І от отримується, що ті мої 340 гривень... [Євро.] Євро. Як мені протягнути всіх нас – шість чоловік. [І як тепер Вам їхати? І за що вони будуть жити, якщо не Ви?] Так. Десь вже знаю, де видають, де можна допомогу якусь взяти. І біжу. [Ну, непросто.] Непросто. То ми стараємось по мінімуму. В школі вони обідають, – і це слава Богу. То сніданок – треба, щоб на бутерброди щось було, і ввечері. Оце так. [Виходить так, що один виклик – залишатися в Україні, другий виклик – залишатися тут.] І оце ж ми думаємо. Якщо оформити часне підприємство, от син на себе оформить, – великі ж податки, страшні. [На Теолісускату є юридична допомога. Ви можете там спитати.] Ми питали. Це ж я констатую: дуже великі податки. Це ж ми порівнюємо. Якщо повернутись в Україну, – практично нам не-

має куди повертатись. Ну добре, може, десь якось кудись пристроїмося. Ну, підждіть, в Україні всі шанси на часне підприємство, мінімальний податок і щось можна. Ну знаю... тут добре. За нами можуть залишити цю квартиру. Ми ж приходим в квартиру, а там все є: і кавоварка, і електрочайник, і мікрохвильовка, і холодильник. Ми вже докупили тільки б/у стіральну машинку, сушилку і посудомойку. Ну, це практично із мусорки, вибачте. Вони ж вивозять отак на площадки. Раз, другий раз заїхав. І то, що правильно руки ростуть, то він там передивився, перебрав. [У вас тепер основне, щоб цей син здоровий був.] Оце ж так. [Звідки в нього ці проблеми із серцем?] Він був на роботі в Києві, забула в якому районі. І це повезло, що його бригадир був бившим фельдшером швидкої допомоги. [Що знаєте про долю інших? Ваші сусіди лишилися чи повиїжджали?] Дуже багато повиїжджало. От у моєму провулку, де я жила, там небагато, мабуть, десь 20 дворів, то із них залишилися в п'яти жити, а то всі закриті. І от бабуся загинула, от, а ті всі інші... Я коли ще там залишалась, до останнього дня кошечок, собачок підкармлювала. Жалко ж, жалко, брошені ж. Хтось комусь доручав – раз в день прийдуть, а вони ще зранку хочуть, і в обід, і ввечері. То потрошки, що могла, розносила. А потім уже в останній місяць я переїхала до невістки в село. І ото ми вже думали: їхати чи ні. Уже було страшно залишатись в місті, тому що дуже часті прильоти. І наїхало багато. Уже стало страшно. [Багато окупантів?] Так. І вони стали поселятись в порожніх будинках, от. А я сама на весь будинок – страшно. Я закрила, здала ключі, і все, і переїхала до дітей. То там було трошки затишніше, бо це трошки в стороні від траси, от. Чутно було, як у Херсоні, як Чорнобаївка. Отам воно страшне було – небо було все в полосах. Через нас літало. Десь там в лісах стояли ці агрегати, випускали ракети, і вони через нас прямо літали. [То наші?] Ні. Получається, Херсон, а за Херсоном Чорнобаївка. А ми ж ось. І ззаді нас стояли ракети, і через нас летіли на Херсон, на Чорнобаївку. [Тоді воювали за Чорнобаївку?] Так. Відбили ж. По річці це все уже. Але ж продовжують бомбити. І оце ж вони, гади, засіли оце ж отут кругом: і в Олешках, і в наших селах. Оце вони там. І оце вони чують як не приходи, так вихлопи. У нас відразу за селом окопалися і стоять. [Так, а щоб їх звідти вибити, теж будуть прилітати. Там жити страшно.] Страшно. І от, хто міг, повиїжджав. Практично там дуже мало. А в селі залишилося, мабуть, третина. В Херсон вертаються люди, тому що дивлюся у Фейсбуці, що виставляють, що вернулися. Скло побите... [Хочеться у свою хату?] Так, хочеться в свою. Віримо і надіємося.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

м. Хмельницький

*Записала Л. Іваневич 31 травня 2023 р.
у м. Хмельницькому
від Данилевського Артура Михайловича, сержанта.
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Що спонукало Вас, батька чотирьох дітей, піти на війну?] Ситуація такого роду: я вважаю, що насправді рішення – це рішення захищати Батьківщину, – так має бути. Але просто люди порізно сприймають ситуацію. У мене є подруга, вона підприємець, і коли почалась війна, вона вивозила товар свій за кордон, щоб врятувати, щоб жити за щось, а багато наших друзів вивозили себе і свої сім'ї. Ну, звичайно, я свою сім'ю також відправив, я себе не вивіз, я лишився. І дуже чітко вона підсвітила цю ситуацію: є різні люди. В нас є друг, який втік – я так і кажу – в Румунію і почав розвивати міжнародний бізнес, лекції читає, по факту він г****, по факту так і є. Людині, після того, що дають можливість читати лекції в Україні, розказує, як налаштовувати бізнес в Європі в той час, коли ти виїхав двадцять шостого числа [лютого] за кордон, не маючи ніяких до того передумов. Вона зателефонувала другу нашою: «Що ти, де, як справи?» – «А я зараз в Литві». В нього двоє дітей, ситуація та сама, він каже: «Як би я дивився в очі своїх дітей, якби я лишився в Україні?». Вона після того телефонує мені: «Привіт». – «Привіт». – «Як там в тебе справи?» – «Та добре. Сім'я за кордоном, а я тут лишився». – «Чо' ти не поїхав?». І доповідаю тими самими словами, тільки навпаки: «Як би я дивився в очі своїм чотирьом дітям, якби я поїхав з ними за кордон?». Я думаю, питання тут саме в особистій відповідальності, сприйнятті цього всього. Це характеризує багато людей. Я не вважаю, що це щось героїське, я кажу, як є. Так має бути. Це обов'язок кожного чоловіка – захищати себе, захищати свою сім'ю, свою землю, свою країну. Так було, так є і так буде завжди. Є люди – воїни, які готові взяти до рук зброю, а є люди, які не можуть, бояться, але вони чесно кажуть: «Я боюсь. Але я буду подавати набой, щось робити, буду готувати їсти, але я зроблю щось для Перемоги». А є люди – скотини, які просто ховаються; і коли [буде] Перемога там, ще щось, – пожинають плоди. На жаль, ми живемо в хворому суспільстві, яке вилікувати можливо, але я гадаю, що це як онкологія, дуже великі метастази. Треба метастази вирізати – спочатку хірургія, а потім хіміотерапія. От зараз в нас іде хірургія, хіміотерапія буде після війни, – це моя думка. Геройського, наголошую, тут нічого немає. Герої – ті, хто по рокові, по півтора на ро-

тації не був; ото справжні герої, які з самого початку, з самого початку [на передовій]. А так це обов'язок кожної людини, кожного чоловіка. [Про побратимів.] Наймолодший – хлопець, йому двадцять з чимось років, найстаршому, якщо не помиляюсь, сорок дев'ять років. Якщо про соціальний зріз [казати], то в нас є хлопці, які є військові, а є хлопці, які з армією не мали нічого спільного, мало того, можна сказати, ніколи в житті б не служили, якби не війна. В нас є власники і великих бізнесів, і такі підприємці, типу як я, і люди, які ніколи підприємництвом не займалися. Але що об'єднує всіх – майже всі, хто сюди [на фронт] прийшов, ми хотіли сюди прийти [добровольці]. Проїшли детальний жорсткий відбір, він розтягується в загальному на декілька місяців, на декілька етапів розбивається, це і фізичні тести, і психологічні. [...] Дуже детальний відбір і підбір людей. Я вважаю, що в нас підрозділ якісний зібрався, і, як в нас кажуть, на бойовусі вже спокійніше. Командири з бойовим досвідом, це додає плюсів, тому що потрібен результат. Розуміють всі ризики, всі наслідки. Навчання було за кордоном. Після кожної ротації – навчання, все відпрацьовується до автоматизму, тому що якщо на бойовусі не буде м'язової пам'яті, то це буде проблема. Зараз ми знову приїхали, тиждень відпочинку нам дали, взагалі що дуже добре – керівництво дбає про особовий склад. Я з сім'єю відпочиваю, з'їжджу десь в гори, і через тиждень я знов на навчання. [Посміхається.] [Про перші втрати.] Якщо відверто, то це на першій моїй ротації ми приїхали, два дня побули, і ми мали вже загиблого товариша, який їхав з нами на ротацію. В нього залишилося двоє дітей, дві дівчинки. Для мене це був шок, відверто. Тому що я маю четверо дітей, я зразу включився в цей процес і уявив, як дітям, як дружині. І я можу бути в тій самій ситуації. Але потрішки, потрішки я взяв себе в руки. Командир адекватний, побачив це [мій стан], поспілкувався, все встало на свої місця. Так, це було шоком для мене, я важко це сприйняв. Кажу, як є, – це було важко. Але людина звикає до всього. Ми адаптувались, на жаль чи на щастя, стали сильнішими. [Як долають страх у бойових умовах?] Хто каже, що не боїться, той бреше. Так є. Не бояться тільки дураки, така приказка є. Це звичайний інстинкт самозбереження, ти боїшся, це нормально. На бойовусі якось так відбувається, що боятись нема коли. Страшно, але ти не звертаєш на це уваги, тому що прекрасно розумієш, що кожна секунда може зіграти проти тебе і проти твоїх побратимів. Просто робиш свою роботу. А потім, коли ти вже сідаєш і усвідомлюєш, то це реально страшно. Але різниця між сц****м і героєм яка, бояться ж обое одинако-

во: один просто опановує свій страх і направляє на потрібне, він стає героєм, а боягуз – він піддається страху, він все, він пропащий. В принципі, мені вже сорок два роки, я багато чого побачив у своєму житті; я чесно дивлюсь на речі, чесно відповідаю на питання собі в першу чергу, кажу як є – я боюся. Звичайно, з часом звикаєш до ситуації, можливо, навіть думаєш, що ти там десь не боїшся, а насправді це не так. Насправді в людини є звикання, це дуже погана звичка, і я думаю, що це основна причина втрат на фронті, коли люди довгий час знаходяться в бойовій обстановці, вони нехтують елементарними правилами і заходами безпеки і втрачають пильність, і або гинуть, або стають пораненими. Того страх, він збирає докупи, і це дуже добре. Потрібно завжди усвідомлювати, що страх є, бо він змушує тебе одягати шолом, коли потрібно, завжди. Не знімати, коли тобі десь трошки запарко, бронжилет чи бути завжди в рукавичках, чи одягати окуляри. Тому що всі знають, що там дуже багато – війна в нас же не стрількова, вона ж артилерійська, мінометна, – дуже багато уламків різних. Так, страх є, просто треба чесно відповідати. На рахунок командної роботи: в боївусі така тема, якщо нема командної роботи, якщо хтось заважає, то його викидують. Це як запчастина, яка не пасує під час роботи або вона стопорить роботу механізму, її просто відкидують. В нас було таке, але в нас убрали той зайвий гвинтик. Зара[з] хороша зібрана команда, і я з ними сміливо в бій. Я впевнений в хлопцях. Хоча є і двадцять чотири роки хлопець, і є сорок три, спільну мову знаходим. Запам'яталась найбільше ситуація, коли працювали з мінометом, а на відстані близько трьох кілометрів від лінії зіткнення, і поряд з нами працювала саушка [самохідна артилерійська установка] наша українська. І я не знаю, чи в нас контрбатарея працювала, чи це накривали квадрат по саушці, а в нас відбувся артилерійський обстріл, і саме найбільше запам'яталося, що я ніколи в житті так швидко не падав і ніколи в житті я не знайшов би такий невеличкий окопчик для того, щоб там сховатися, – рефлекс [спрацьовує]. Знову – той самий страх, який акумулює енергію, який змушує інстинкт самозбереження включати. Їхній прильот відбувся прямо з нашим виходом, виходом нашого снаряду. Поки виходила наша міна, я вже був в окопчику. [...] В нас з хлопцями відбуваються політичні дискусії, вони всі доволі мудрі і досвідчені, і патріотично налаштовані. Загальна плюс-мінус думка в усіх одинакова: на жаль, на війні вмирають кращі представники нашого українського суспільства, і як війна закінчиться, тих, хто буде готовий відстоювати свої права, їх буде, на жаль, меншість. Всі, хто займається корупцією, всі, хто неправильно живе, всі, хто обманює, краде, – вони лишаються живі-здорові. І коли закінчиться війна, вони будуть продовжувати правити нами. Революція – це ж коли низи вже не можуть, а верхи не хочуть. І, скоріше всього, після війни ми змушені будемо постати перед іншою реальністю, що низи вже не можуть тягнути, а верхи вже не хочуть нічого міняти. Тоді нам прийдеться воювати всередині країни, от в чому нюанс, і це може бути проблемою. [...] Польща змогла, бо кожен поляк хотів змін, потім в Польщу влили багато грошей. І третє, що найважливіше, єдина мова, єдина віра, і поляки єдині. Україна цим похвалитися поки, на жаль, не може. До того ми йдемо. А до того нас будуть

смикати різні сусіди в різні сторони, розказувати про наше католицьке минуле чи православне майбутнє, чи навпаки, що «руський язик і руская література єто круто». Дуже багато людей патріотично налаштованих і свідомих загине, буде жорстко [сильно] поранених, покалічених. Дуже багато людей патріотично налаштованих і свідомих розчарується і вже [розчаровуються], тому що корупційні скандали під час війни, продаж гуманітарки, форми ЗСУ в «Епіцентрі» [з позначкою] «не для продажу». Коли американці, литовці, британці форму передають, хлопці сюди привозять, в них все забирають, а потім воно появляється в Інтернеті – продається. Кожне наше забезпечення формою, я відслідковував один сайт в Інстаграмі, він паралельно викидає той самий товар, який видають нам. [...] За гроші можуть купити собі псевдопатріотів. Ми це побачили вже після [20]14 року, коли військові йшли в політичні партії під першими номерами, під другими, гаврилюки, парасюки... [Чи сформується нова політична еліта?] Коли був Майдан, я до чотирнадцятого лютого був на Майдані, слава Богу, я отримав двостороннє запалення легенів і змушений був в лікарню поїхати в Хмельницький, але я пам'ятаю, як було після 2014 року, як дуже вміло наші політичні ділки споганили всі прагнення Майдану, як розбили наші ідеї, як зварили в котлах іловайських, дебальцевських наших патріотів. Ми не рахуємо цих два роки, скільки загинуло патріотів! А ми рахуємо від 2014 року. А як головували на президентських і парламентських виборах... Скільки риги [партія регіонів] отримали підтримки. Ті люди, які сидять дома, вони голосують. Ті люди, які борються, вони в основному гинуть. І напрямок розвитку суспільства не вибирають ніхто на фронті. Ті, хто на фронті, вони діють, а визначають напрямок розвитку для країни якраз ті, хто виживає. Це логічно, їх більшість буде, вони визначать нам [майбутнє]. Я не хочу жити в ілюзіях. Я не розчарований, я просто кажу, як об'єктивно подивитися на протипагу сил. Ми можемо взяти для прикладу Грузію, яка воювала з москалями, програла москалям, і як налаштовані в них люди. А зверніть увагу, що там зара[з] відбувається: влада. А владу хто вибирає? Люди. Вибрали яким чином? За гроші. Тому що коли були політичні дебати, багато грошей ввілляли. Невже ви думаєте, в Україну не вліють гроші?! Приклад, Запоріжжя, коли вагонами, літаками продавали гуманітарну допомогу, вже всі забулися про нього, скоріш всього, їм [корупціонерам] нічого не буде, я так гадаю; бо нічого не чути. Нема ні судових процесів, ні відсидки, ні судових процесів, нічого нема. Бо якби були вироки, вже давно про це говорили. Або приклад Князева, голови Верховного Суду, який не боїться брати хабарі такими сумами. [...] Треба всіх вигнати і набрати, і набрати інших людей. Я про ментовську гілку, виконавчу, суддівську. [...] Є українська мудрість, яка ілюструє нашу розмову: поки жирний схудне, худий здохне. Моя сім'я не захотіла жити за кордоном, хоча ми етнічні поляки. Моя дружина може отримати пенсію та отримувати три з половиною тисяч злотих, не рахуючи тих вісімсот плюс на кожну дитину. Мені там краще жити, там дешевше харчування, одяг, більше соціальних пільг, але разом з тим в мене діти відмовились жити в Польщі, сказали: «Ми хочемо жити в Україні». Моя дружина не хоче там жити, я хочу жити тут, в правовій державі. Я хочу її будувати

ти, я готовий. Я готовий воювати за своє майбутнє. Я агресивний; я вважаю, що я агресивно налаштований громадянин України. Тому що я готовий вбити за це майбутнє. Але питання доцільності. Питання: в той час, коли такі, як я, люди воюють, залишилися такі, як ***, який не йде на фронт, а робить схемарі [корупційні схеми]. Я якщо виживу, це буде добре; я як повернуся, влаштуюсь до нього на роботу, бо він за цей час заробить багато грошей... Я образно сказав. Можливо, це не мій приклад, але багато таких людей буде, які прийдуть, і будуть їм таке казати: «Ми тебе туди не пасилалі». Я не хочу, щоб мої діти воювали. Але, не воюючи, нічого не змінить. Зараз в нас є хороший шанс, зараз треба вибороти зі зброєю в руках і, не випускаючи тієї зброї, прийти сюди для того, щоб навести порядок. Поіншому не вийде. Як після Майдану, коли всі їхали на однакових автомобілях, літали на звичайних літаках, а потім почали купувати собі приватні рейси. В нас настільки прогнивши суспільство, що воно не розуміє толерантності. В нас суспільство розуміє, на жаль, наразі силу. Приклад Сінгапура, думаю, для нас би дуже підійшов. Інші приклади толерантних європейських законів не підійдуть, бо, на жаль, дуже багато прийнятих класних законів не виконуються, прогнила судова система, вона виправдає любого хабарника, навіть приклад того судді, який на блокуванні збив хлопця. Віра [у майбутнє країни], не підтверджена діями, вона безпредметна.

*Записала Л. Іваневич 20 жовтня 2023 р.
у м. Хмельницькому
від Детковського Костянтина,
волонтера БО «Захисти Хмельниччину».
Розшифрувала О. Таран*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. [На початку широкомасштабного вторгнення] мені здається, кожна людина була волонтером, і навіть гадки не було, що можна якось поіншому [діяти]. Тут або В ЗСУ, або НА ЗСУ. На сьогоднішній день ситуація в цьому [плані] не змінилась, але змінилися деякі обставини: багато людей зневірилось, багато втомилось – різні причини: і об'єктивні, і суб'єктивні; але ні в якому разі не можемо зупинитись, припинити допомагати тим, хто цього потребує. Ще на початку війни, коли було дуже згуртоване суспільство українське, почув дуже актуальну фразу: «Будь-яку армію в світі можна перемогти, але не можна перемогти народ». І поки ми єдині – народ, армія, – нас перемогти неможливо. Я сам народився в Росії, в мене є родичі там, ми не спілкуємося. Це болюча тема. З трьох років я живу в Україні, я навчався в історичному класі, мені цікава була історія, дякую викладачам, які навчили нас правдивій історії України: Радянський Союз вже розпався, але в різних школах викладали по різних методичках історичні події. Мені пощастило, у мене був викладач Сергій Вільянович Полісюк. В ті часи відчуття було таке, що ми те покоління, яке може створити країну мрії: багато поколінь, століття обставини складались так, Україна як держава не могла функціонувати; було багато спроб, багато визвольних рухів, але так склалось історично, що саме нашому поколінню випала доля діяти. [На початках Незалежності] ми не були єдиною нацією, до, напевно [дві тисячі] чотир-

надцятого року, хоча, дві тисячі четвертий рік, Помаранчева революція, – це етапи становлення нашої держави, ці події робили її міцнішою. На жаль, такі криваві події, як Революція Гідності і війна [дві тисячі] чотирнадцятого року, і апогей цього всього – повномасштабна війна з росією. В жодній свідомій людини при розумі не було ніякого іншого вибору, ніж захищати свої домівки [так], як ти вмієш робити – зброєю, волонтерством. Коли [повномасштабна] війна почалась, я працював в обласній адміністрації. На Хмельниччині [ще до війни] були створені батальйони Територіальної оборони, і з початком війни стало питання про те, що хлопці пойдуть на передову в найгарячіші точки. Коли формувались ці батальйони, була потрібна допомога і держави, і бізнесу для матеріального забезпечення. Коли почалась окупація Харківщини, Донеччини, Херсонщини, на Хмельниччині був вузол, де перебувало багато біженців: евакуаційні потяги, приватні автомобілі. Ці питання також потрібно було вирішувати, забезпечувати людей предметами першої необхідності, розселяти, забезпечувати харчуванням. [З цією метою] був створений гуманітарний штаб при адміністрації. Але, тим не менш, були приватні ініціативи, багато людей об'єднувалося також для допомоги: приносили речі, продукти, надавали людям житло, допомагали, хто як міг. І була створена благодійна організація «Захисти Хмельниччину» – спрямована була в першу чергу на те, щоб забезпечити наших бійців і цивільних, які перебувають на Хмельниччині. Ми Хмельниччину захищаємо і на Харківщині, і на Донеччині. Ми не можемо окремо існувати, це наша країна. Напрямки діяльності – у першу чергу це допомога військовим, у другу – це допомога переселенцям. Напевно, важко розставити пріоритети: перше, друге, по можливості, намагаємося закривати ті запити, які до нас надходять. Наприклад, перша хвиля біженців – було дуже важко психологічно, коли бачили тих людей, які потягами прибувають, інваліди, деякі навіть не доїжджали, на жаль; були випадки, коли люди в потягах і помирилися... Це був жах насправді. Друга ситуація з цивільними, коли була підірвана окупантами Каховська ГЕС, на той момент ми мали їхати до військових, зв'язуємося з ними, пояснюємо, що не зможемо приїхати, вони відповідають, що нічого, все прекрасно розуміють, актуальніше ваша гуманітарна допомога на Херсонщині, вони навіть допомагали, щоб ми відвезли дещо цивільним. Це приклад того, що армія і народ єдині, ми всі одне ціле, тільки так ми можемо здолати ворога, якого чомусь зображають дуже часто карикатурно: «чмобіки» і таке інше; але насправді це дуже потужна сила, там необмежені ресурси. На жаль, для нас, вони вчать дуже швидко: де, що наші хлопці придумують, вигадують, вони беруть на озброєння, через деякий час використовують проти нас. З дивану дуже легко говорити, що перемога завтра-післязавтра, два-три тижні... А побувавши там, трошки світогляд міняєш. [Диванних експертів] треба б звозити на екскурсії туди, щоб вони розуміли, що відбувається. Там не ті умови, [як у тиловому місті], ти живеш в окопі, по тобі бігають миші, постійні прильоти, завдання – вижити і не пустити ворога на твої позиції. Для того, щоб у солдата була там мотивація, він має бути впевнений, що в тилу за нього також не забувають, думають, він має

розуміти, за що він там [на передовій] перебуває. І прикро, коли бувають такі ситуації, коли люди вважають, що «є армія, я сплачую податки, нехай армія воює, я як громадянин свій обов'язок виконав». На щастя, у нас більшість людей розуміють і допомагають. Я не думав на той момент [весна 2022 р.], що український волонтерський рух найпотужніший у світі, що весь світ цей феномен буде вивчати. І тут мене бере гордість за співгромадян, дуже багато людей, яких можна за приклад вважати, які інтереси держави поставили вище за свої особисті. [Яким чином ви допомагали мешканцям Херсонщини?] У Херсон ми більш-менш регулярно їздимо, [оскільки] Херсонська область закріплена за Хмельницькою, в нас є така практика – кожна з найбільш постраждалих областей закріплена за [умовно] тилови-ми. Під час окупації було дуже важко доставляти вантажі туди, допомагали і закордонні організації. Проблема в логістиці, доставці. Потім, коли звільнили, ми буквально на третій день поїхали туди перший раз, нам подарували місцеві тоді кавун. І це було таке відчуття... Ми їхали з Миколаєва, дорога з Миколаєва останні кілометрів десять – повністю знищені, зруйновані будівлі; вздовж траси села, в яких немає жодного будинку вцілілого, воронки на дорозі, відсутність світла. Найстрашніше для мешканців була відсутність будь-якої інформації. В нас було таке в Харківській області, в Куп'янську, було дуже важко психологічно. І от в Херсоні це був другий раз такий, коли ми приїхали, а на площу центральної, там у місцевих мешканців не було ані світла, ані Інтернету, взагалі нічого, ніякої інформації, і люди, які на тебе дивилися, в очах страх, вони бояться до тебе звернутись, багато хто [говорять] пошепки. Вони жили в такому вакуумі і слухали тільки російську пропаганду, російські новини, і вони вже думали, що й Києва вже нема, [тобто] інформації взагалі ніякої. Але! В Херсоні була до сліз ситуація, коли ми тільки заїхали на площу, виходимо з машини, і виходить хлопець малий (років сім-вісім) зі стрічкою жовто-блакитною: «Слава Україні!». Це дуже розчулило! Разом з нашою організацією їздили дівчата з Кам'янця-Подільського, там є «Ратуша», вони також зібрали багато продуктових наборів. Ми видавали гуманітарку, була величезна черга за нею, і був зворушливий момент: люди дуже різні, але з однією бідною і літні, і безхатьки стояли в одній черзі. Але показовий момент був, коли пакети пороздавали, до мого друга підійшла бабуля, він, до речі, сам переселенець з Харкова (із Салтівки), переїхав до Хмельницького, став допомагати, волонтерити, так от, він дає бабусі пакунок з продуктами, а вона каже: «Я не донесу, мені дай тільки пару яблук». А він стоїть, не знає, що робити. І тут же стоїть поряд якийсь маргінал з перегаром, і він бере пакунки бабусі, каже: «Я вам віднесу». От такі миттєвості, коли віриш в людей. Є моменти, які тебе надихають, ти віриш, що робиш щось правильне. Потім нам подарували ще кавун, це був листопад місяць, між іншим [сміється]. До дня св. Миколая ми проводили велику акцію: ми збирали фуру подарунків для дітей – Хмельницький, Шепетівка, Кам'янець-Подільський – протягом доби всі бажаючі могли принести щось спакувати для дітей Херсонщини. Дуже багато людей долучилось, холодно було. Наш волонтер Стахов Сергій цілий день на

морозі в костюмі св. Миколая зустрічав людей, які приносили подарунки, фотографувалися; адміністрація дуже підтримала нас тоді. Приїхали зірки: гурт «Калуш», дуже багато зірок прийшли на площу, люди з ними фотографувалися. Машина була прикрашена гірляндами, і ми завантажили повну-повну цю фуру подарунків і в ніч виїхали на Херсон. Машина двадцятитонна, але була повністю заповнена. [По приїзду] цілий день роздавали подарунки. Приємно було бачити щасливі очі дітей. Хотілося б у цьому році подібне зробити. На Херсонщині ми з двома громадами найбільше співпрацювали – це Дар'ївська громада і Білозерська громада. Коли сталася трагедія на водосховищі, тоді все відклали і поїхали туди також. Ми завезли туди човни гумові, все, що було необхідне на той момент, продукти. З нами їздив Саша Педан [відомий український шоумен та телеведучий]. Моральна підтримка для людей сильна, він піднімав настрій, їм приємно, що відомі медіаособи приїждять до них, що їх не забули; не просто приїжджають, а приїжджають допомогти, це відчуття, інколи не тільки важливо передати щось матеріальне, а просто бути поруч, поспілкуватися. Так, дуже часто дзвонять військові: «Коли приїдете?» – «Та нема чого привезти». – «Не треба, просто приїдьте, в нас все є. В нас кожен день одне й те саме, приїдьте, просто поговоримо, щось дізнаємось», – ну, і без гумору нікуди. [Щодо донатів] на початку було набагато легше, бо всі вважали своїх обов'язком допомагати. Зараз люди втомились морально, фізично, як заведено назви, і ресурсів як таких [менше]. Зараз співпрацюємо з донорськими організаціями, і з закордонними в тому числі, і громадянами, і організаціями. На ті ж самі акції, які ми анонсуємо, люди відгукуються. Ось я наводив приклад з днем св. Миколая. Забіг ми проводили, аукціонів таких потужних ми не проводили, ми проводили невеличкі розіграші. Ще – на аукціоні ми продали медаль володаря книги рекордів Гіннеса, це було навесні дві тисячі двадцять другого року. Співпрацюємо з «Біофарма Плазмою», підписали з ними меморандум про те, що збираємо на турнікеті кошти: будь-яка людина у Хмельницькому може прийти здати кров і там суму (в районі трьохсот гривень) може віддати на потреби – ми зараз збираємо на турнікети, те, що рятує життя пораненим. На установку «Град», ми підтримуємо зв'язки з тридцять шостим батальйоном, і з вісімдесять шостим. Ми їм поставили автомобілі, збираємо кошти, люди доволі активно донатять. От, один автомобіль у нас стояв біля «Либідь-Плази» для тридцять шостого окремого стрілецького батальйону, автомобіль якого потрапив під обстріл; ми зібрали кошти, хлопці зробили установку, вже на ній працюють. Долучаються до донатів, окрім С. Педана, і стендап-коміки Бампер і Сус, вони організували збір на тридцять шостий батальйон, на установку Град, і зараз вони знайшли машину, і думаю, найближчим часом все буде. [Донатити] – це перш за все особисті зв'язки, друзі, все [будується] на довірі, бо можна багато акцій проводити, але якщо довіри нема, то [безрезультатно]. Ми робили заходи, які не вимагали великих коштів, але були емоційні, потужні: навесні дві тисячі двадцять другого року ми їздили по області, у травні, здається. У Хмельницькій області живе багато переселенців і хмельничан доволі відомих, які жили в Києві, вони

повернулись у Хмельницький, і ми їздили по області, влаштовували спілкування, зустрічі з Сашею Педаном, Лесею Никитюк, дядею Жорою, Танею Гаврилюк, збирали величезні аудиторії дітей, вони були в захваті, більше десяти [зустрічей відбулося]. Це теж не вимірюється зборами, я тоді вперше побачив, як на Лесю дивляться, як на богиню [сміється]. Це про те, що не тільки треба щось привозити, передавати, можна просто приділити увагу. В мене є однокурсниця Алла (Учик), захоплююсь, скільки ці дівчата роблять. [...] Зараз ми маємо працювати, як контрпропаганда в кіногалузі. Росія дуже потужно працює в інформаційному полі, на Заході колосальні кошти в це [вкладає]. Підтримка і так загасає, люди виснажуються, а коли ще йде [пропаганда], люди міняють думки. Я бачу свою задачу доносити саме про таких українців, справжніх патріотів інформацію на Захід. Зараз це основна мета, чим я займаюсь – знімаю документалки, адаптуємо під західного глядача.

*Записала Л. Іваневич 30 жовтня 2023 р.
у м. Хмельницькому
від Антонюк Ірини,
волонтерки БФ «Starlife Благодійність»
та «Штабу 4.5.0».
Розшифрувала О. Таран*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. З дві тисячі чотирнадцятого року фонд активно займався благодійною діяльністю на користь бійців АТО – всі ми прекрасно розуміємо, що війна у нас триває з дві тисячі чотирнадцятого року, тому ми досить серйозні суми за цей весь період часу виділили на фонд, і фонд досить ефективно працював в межах того бюджету. Але єдине, що можу сказати однозначно, весь час, скільки я стикаюсь з фондом, завжди відповідь була «так» всім людям, хто звертався. Єдине, що розподілення коштів було в черговості, порядку певної ургентності, тому що іноді були досить критичні ситуації, коли терміново потрібно було допомагати і вирішувати ті чи інші питання. До повномасштабного вторгнення фонд наповнювався виключно за рахунок комісії консультантів директорів та співвласників компанії «Старлайф», після двадцять четвертого лютого [2022 р.] фонд розширився, ми доволі активно стали підключати зовнішніх донаторів. Одразу були створені штаби, буквально двадцять п'ятого, двадцять шостого, двадцять сьомого лютого [2022 р.] у близько п'ятнадцяти містах України штаби на базі офісів компанії. За весь цей період, з двадцять четвертого лютого дві тисячі двадцять другого року по сьогоднішній день, по жовтень дві тисячі двадцять третього року, зібрані сотні мільйонів гривень у благодійний фонд за рахунок відмови комісії консультантів директорів та співвласників, відмови від бонусів і мотивацій, які ми отримували до війни, тому що сьогодні всі кошти йдуть на поповнення благодійного фонду і допомогу нашим воїнам. Ми зараз всі прекрасно розуміємо, що це пріоритетна ціль, і всі ми маємо працювати на перемогу, тому зараз всі кошти йдуть на допомогу нашим військовим. Ми вже реалізували не один проєкт за рахунок фонду. Близько року ми співпрацюємо з одним із підрозділів, ***, здійснюються операції, які наближають нашу перемогу.

*Записала Л. Іваневич 27 жовтня 2023 р.
у м. Хмельницькому
від Полянської Олени,
керівника БО «Захисти Хмельниччину»*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. Після повномасштабного вторгнення російської федерації усі громадяни України намагались різними способами внести свій вклад у боротьбу з російськими нелюдьми. Хтось плів сітки, хтось робив «коктейлі Молотова», хтось ходив на курси надання медичної допомоги тощо. Я не була виключенням і теж і плела сітки, і відвідувала курси надання медичної допомоги, курси самозахисту, збирали кошти на закупівлю необхідного для наших хлопців, які виявили бажання боронити країну, загалом робила все, що було можливо при тих обставинах. Але в якийсь момент стало зрозуміло, що цього мало, і з ідеєю створення благодійної організації я звернулась до голови ХОВА Сергія Гамалія. Таке звернення було обумовлене тим, що адміністрація як тоді, так і сьогодні є єдиним органом, який володіє достовірною та обширною інформацією про потреби військових частин. Моя ідея була підтримана Сергієм Гамалієм і після такої позитивної настанови, 18 березня 2022 року було створено благодійну організацію «Захисти Хмельниччину» та підписано договір про співпрацю з ХОВА. Саме так почалась історія створення нашої благодійної організації, і захист нашої Хмельниччини став нашою спільною справою. Згідно Статуту організації, така організація створена з метою надання допомоги та сприяння законним інтересам бенефіціарів у сферах соціального захисту, соціального забезпечення, прав людини і громадянина та основоположних свобод, соціальних послуг і подолання бідності, а також розвиток і підтримка цих сфер у суспільних інтересах, а також надання адресної благодійної допомоги особам, що потребують допомоги, а також діяльність, спрямована на забезпечення безпеки, збереження життя та здоров'я людей. Основна діяльність благодійної організації направлена на досягнення дієвих результатів у забезпеченні національної безпеки і оборони, належного забезпечення гуманітарною допомогою цивільного населення, українських захисників на території Хмельницької області та в місцях проведення бойових дій, а також надання благодійної допомоги особам, що потребують допомоги. Напрямок діяльності організації у 2022 році: Звісно, що враховуючи історію створення організації, основним напрямком діяльності стало забезпечення військовослужбовців, які боронять нашу країну. Така допомога була і є досить різноманітна. Зокрема, це автомобілі, в тому числі й спеціалізовані (пожежні, швидкі), квадрокоптери, генератори, різноманітне військове обладнання, комп'ютерна техніка, військовий одяг, продукти харчування, засоби гігієни, медичні товари. Загалом усе, що потребують наші військові, і те, що ми можемо дістати. Адже наші волонтери фактично по всьому світі шукають допомогу, яку в подальшому ми передаємо військовим. Окрім цього, ми також допомагаємо нашим військовим у процесі реабілітації, у спосіб фінансування періоду перебування у закладах реабілітації. Окремо хочеться сказати і про не дуже позитивну складову нашої невидимої роботи – це поховання наших захисників та спілкування з родинами загиблих.

Завжди боляче та сумно за те, що нас покидають найкращі. Також ми не можемо забути і про громадян України, які постраждали від військової агресії, та намагаємось їм допомагати. Згідно Статуту, діяльність нашої організації поширюється на всю територію нашої країни. Тому ми маємо змогу як на місці допомагати, надаючи останнім продуктивні та гігієнічні набори, так і виїжджати з гуманітарними місіями на деокуповані території та території близькі до військових дій. Також намагаємось допомагати й у соціальній сфері. Не забуваємо дитячі спеціалізовані заклади, медичні спеціалізовані заклади, військові госпіталі, лікарні, будинки сімейного типу. [Чи змінилися ці напрями зараз?] Ні, напрями нашої діяльності не змінилися. Ми продовжуємо рухатись в заданому напрямку, і можу сказати, що діяльність наша стає навіть потужнішою. Наразі про нашу організацію уже знають велика кількість як військових, так і цивільних осіб. Ми намагаємось допомогти кожному, хто до нас звертається. І результатом нашої роботи є щира подяка та довіра до нашої команди. [Результати діяльності.] Цифри, якими ми пишаємось. Загалом ввезено понад тридцять тонн гуманітарної допомоги. Ввезено понад сто сімдесят п'ять транспортних засобів. Ввезено більше вісімдесяти дронів, вісімдесяти радіостанцій, сотні генераторів, тисячі павербанків, сотні планшетів, двадцять зарядних станцій. Тактичного спорядження ввезено понад двісті кілограмів. Крім того, безперечно забезпечено і потребу в продуктах харчування (двадцять тонн), одязі та взутті (три тонни), засобах гігієни і медичних товарів (десять тонн). Окрім цього, за період нашої діяльності нами було організовано та проведено благодійні заходи, серед яких Сила Любові (зібрано близько тридцяти тонн гуманітарного вантажу), благодійний забіг «Крок до перемоги», благодійний велопробіг, Діди-Дітям (які покликані були на відволікання дітей від жахів, які несе з собою війна), фотовиставка «Дитячі очі війни» та донація крові з метою зібрання благодійних внесків, зібрання коштів та закупівлі обладнання для посилення мобільних груп ППО. Втілений в життя проект «Стоматологія на колесах», який сьогодні уже неодноразово виїжджав на бойові позиції до наших хлопців. Долучались до проекту «Капітошка» – банно-пральний комплекс, який безпосередньо перебуває на бойових позиціях підрозділів. Наша організація також долучилась до розробки та виготовлення відзнаки регіонального управління Сил територіальної оборони «Захід», розробки та виготовлення проекту реконструкції даху військового госпіталю. [Плани на майбутнє.] Запевняю, що поки не буде перемоги, ми не складемо руки і будемо допомагати надалі нашим військовим всім тим, чого вони потребують. Такі проекти, як «Капітошка», стоматологія на фронті, дуже сподобались своєю креативністю, неординарністю, і в них дійсно є потреба. Зараз намагаємось працювати в подібному напрямку. Після перемоги бачимо себе в допомозі тим, хто повернеться з війни, а також сім'ям загиблих. Допомога різна – медична, психологічна, правова. Дуже хочу, щоб кожен знайшов себе в мирному житті, відчув себе потрібним, і ці плани також обговорюємо в колі однодумців. [Команда БО – хто ці люди?] Наразі наша команда налічує близько трьохсот чоловік. Це волонтери, з якими підписані договори про провадження волонтерської діяльності та які мають ба-

жання допомагати. Серед наших волонтерів є люди з різноманітними професіями, це і бізнесмени, і адвокати, і працівники соціальної сфери, і пенсіонери, і студенти, і внутрішньо переміщені особи тощо. Кожен, хто бажає долучитись до допомоги, у нього є така змога. Окремо хочеться розповісти про декількох осіб, які особисто для мене стали прикладом для нахнення. Про людей, які роблять особливі волонтерські, благодійні патріотичні внески у нашу перемогу та які з першого дня війни стали захисниками тилу. І розпочну з підприємців, які ще до війни були лише успішними бізнесменами, що мають ресторанний бізнес, а сьогодні це люди, які надавали прихисток тим, хто біжить від війни, годують військових, підтримують сім'ї, що постраждали від війни, забезпечують фронт автомобілями, дронами, обладнанням та всім необхідним. Це Олександр Білик, брати Андрій та Дмитро Манзюки. Наступний наш волонтер, про якого я не можу не згадати, це Михайло Гвоздьов – власник холдингу GMGroup. Людина, яка не зупиняється по сьогоднішній день та продовжує допомагати військовим автомобілями. Сергій Казаков – волонтер з великої літери, який штурмує наших закордонних друзів у пошуку автомобілей. Сергій Підгайчук – людина, яка безперестанку забезпечує нашу організацію продуктами харчування для цивільних осіб, які потребують такої допомоги. Окремо хочу згадати про людей, які виконують організаційну частину роботи, це ті люди, які роблять усе, щоб організація функціонувала та продовжувала розвиватись. Це Полянська Олена – голова благодійної організації, Тюрін Ігор, який відповідає за контактування та допомогу цивільному населенню, та Стахов Сергій, який відповідає за напрямок діяльності щодо доставлення допомоги військовим на військові позиції. Є і медійні особи в нашій команді, і це Олександр Педан, який з нами з моменту створення нашої організації і теж потужно нас підтримує.

*Записала Л. Іваневич 4 грудня 2023 р.
у м. Хмельницькому
від Возняк Алі Гюндузівни,
юристики та волонтерки.
Розшифрувала О. Таран*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. Чому я вирішила стати волонтером? Насправді ніколи про це не думала. Вірніше, волонтери завжди були для мене просто [нерозбірливо] і я не думала, що зможу [долучитися до них]. Двадцять п'ятого лютого [2022 р.] я поїхала в кінотеатр Шевченка, перебирала годинкидві одяг, потім зрозуміла, що це не мій масштаб. Вийшла з Шевченка і... Якось так закрутилось: були потрібні пов'язочки для військових для визначення «наші – не наші». Одна з моїх клієнток привезла рулон тканини, мама Арініної однокласниці пошила пов'язки. Я за них заплатила, було більше тисячі штук. Я десь в якійсь групі написала, що є пов'язки, до мене почали приїжджати якісь люди і забирати. І в одній такої жінки я запитала, що вона буде з ними робити, на що вона відповіла: «Завезу в поліцію». І я подумала: «Я ж сама могла це зробити». Я створила групу села, яку, можливо, і півтори людини лише знали, і почала їздити по селу збирати продукти харчування,

відвозити військовим. А далі з'явився перший збір на тепловізори для 86го батальйону. Я придбала на зібранні гроші шість тепловізорів, і далі закрутилося: один збір за іншим. За цих майже сімсот днів я збирала понад п'ять мільйонів гривень. Не знаю, напевно, більше трьохсот виконаних запитів. Майже нікому [з військових] не відмовляли. Головні результати моєї волонтерської діяльності – це те, що я не втомилася, не озлобилася, не зневірилася, намагаюсь пригріти людей, якимось так завжди знаходжу слова для того, щоби мені хотілося донатити. Бо чудово розумію, що війна насправді лише в тих, в кого рідні на війні. Для всіх решти війни немає. Але мені вдається достукатися, напевно, до кожного третього. Так, я пишу не просто пост в Фейсбуці, я пишу особисті повідомлення кожному. І так каже статистика, як в старлайфі, напишу десять повідомлень – троє з них зреагують. Але цього достатньо для того, щоб швидко закрити збори. Чому і як допомагає у зборах Аріна. Аріна – дивовижна дівчинка. Саме Аріна в квітні місяці, ще до того, як я почала збирати [донати], вийшла на вулицю продавати свої іграшки. Вона тоді збрала на вулиці більше чотирьох тисяч гривень. Вона придумала, що хоче до Паски купити військовим як можна більше пасочок. Підключився її клас, і діти зібрали одинадцять тисяч, і на той момент купили тисячу сто пасок, які волонтерами ми відправляли на фронт. І нашому татові також дісталась паска. Він тоді був в дуже страшному місці. Аріна придумала, що на бігбордах мають висіти дитячі малюнки. Так я об'явила збір малюнків, багато діток відгукнулося. Я знайшла можливість за допомогою своїх друзів надрукувати ці бігборди і наклеїти їх [малюнки]. Все це робила за власний кошт. Понад двадцять тисяч [гривень] тоді обійшлися мені бігборди по всьому вмісту. В подальшому Аріна постійно запитувала, скільки потрібно ще зібрати, на що зібрати. Вона це постійно робить в класі, в школі, іноді приходять в офіс, бачить, що в мене є якісь в офісі іграшки, і не соромиться виходити на вулицю і продавати їх, кожен раз допомагаючи мені у зборах. Особисто в Аріни понад десяток подяк від різних підрозділів, на потреби яких збирала вона [кошти] разом зі своїми друзями. Плани на майбутнє щодо волонтерства: в мене немає якихось чітких планів щодо волонтерства. Я точно знаю, що я буду це робити, допоки зможу, допоки вистачить натхнення. Закінчиться війна, потрібно буде відбудовувати країну, і цей навик, безумовно, буде використаний в мирному руслі. Мені хотілось би, щоб ця допомога була спрямована вже на мирні цілі. Я вже точно знаю, що навряд чи зможу зупинитися, навряд чи зможу не звертати увагу, якщо хтось буде потребувати моєї допомоги. Тому чітких планів немає, але це вже стиль життя, навряд чи він зміниться. Напевно, одним з самих таких перших потужних зборів, який приголомшив тоді, – це був збір на Старлінк, тоді ще ніхто не збирав на Старлінки, і це було дуже дуже важко. Не важко в плані зібрати гроші, а важко в плані купити. Тому що Старлінки потрібно було замовляти лише за кордоном, і тут мені на допомогу прийшов Олександр Крупа. В подальшому Старлінк був закуплений десь на Чехію, звідти відправлений сюди. Насправді тоді це було дуже круто, тому що я була одна з перших волонтерів, яка збирала на Старлінк. Ще один з таких найпотужніших зборів, напевно, був збір на мінітрактор для 44ї артилерійської бригади імені Данила

Апостола, там, де служить мій брат. Мінітрактор був потрібен для того, щоб рити траншеї. І його вартість була така – в районі двісті п'ятдесяти тисяч. Але насправді гроші дуже швидко збиралися, мінітрактор був замовлений у Вінниці, на замовлення його робили. Його привезли сюди, і Новою поштою він був відправлений хлопцям. Це було круто. Таке, як автомобілі, тепловізори, – це ніби, скажем так, повсякденна [робота]. Досить потужний збір – на прожектори для освітлення бахмутського неба. Тут ось підключилася Аріна зі своїми однокласниками, зокрема з Веронічкою Романовською і Дімою Гаврилюком. Це було круто – досить швидко дітки змогли зібрати гроші. Аріна допомагала збирати кошти на декілька тепловізорів різних підрозділів, також на освітлення бахмутського неба, на автомобіль для батька своєї однокласниці, Єви Дурдас, який також служить у 86му батальйоні. Якимось я відправляла зимову резину на автомобілі для 44ї окремої артилерійської бригади, але дана резана не підійшла, і її відправили 3бй бригаді морських піхотинців. Це також була досить суттєва і потужна допомога на той момент. Окрім того, Аріна, по версії радіо «Голос Америки», була визнана наймолодшою волонтеркою, яка започаткувала дитяче волонтерство. Був відзнятий сюжет про Аріну і її друзів, які допомагали їй у волонтерстві.

*Записала Л. Іваневич 4 грудня 2023 р.
у м. Хмельницькому
від Учик Алли Михайлівни,
голови ГО «Сильна жінка».
Розшифрувала О. Таран*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. Це було близько шостої години 24 лютого 2022 року. Я перетелефонувала до своїх доньок – запитати, як вони, що вони думають далі робити. На що мені діти відповіли: «Мама, збирай простирадла, білизну, ковдри, теплий одяг, рушники і все привозь до Надії на офіс, бо там в дев'ять годин вже мають зустріти п'ятдесятьох переселенців». Ми з чоловіком зібрали все, що могли, дома, почали обдзвонювати друзів, знайомих, брати в них, і на дев'ять годин вже ми приїхали, зустріли п'ятдесят чоловік. Сюди ж приїхала моя сестричка, і ми поїхали з нею скупляти продукти, бо треба було нагодувати цих людей: і сир, і ковбаса, і крупи, і олії. І до вечора ми вже приймали, відправляли людей, готували їсти, щоб люди могли перепочити і їхати далі чи зупинитися переночувати. Офісних працівників було багато, і ми там були зайві. Ми поїхали на кінотеатр Шевченка. Коли ми туди приїхали, він був схожий на мурашник: було дуже багато людей, були переселенці, були наші, хмельничани, які реєстрували, видавали теплий одяг, продукти харчування, годували їх, розселяли. І там ми також місця не найшли, бо дійсно, людей було дуже багато. Тут приходять повідомлення від Оніщук Майї Іванівни, що «Майстри, згуртовуйтеся». Я поїхала у відділ культури, і поки ми їхали, прийшло повідомлення: «Поки робити не будемо нічого». Я все рівно туди поїхала, там сказали, що хочуть плести сітки, але не знають, як та з яких матеріалів. Почали дзвонити до тих, хто з 2014-го року плете. Вони говорять: «Нам давали основу і матеріал також надавали, і ми так плели». Де взяти основу? З чоловіком поїхали по всіх ри-

бальських магазинах, і нам говорили, що «путанка вам не підійде, вам треба сітки на велику рибу». Почали обдзвонювати рибаків: в кого що є. Привозили неводи, привозили різні сітки, вже такі – вживані. І ми почали щось мудрувати. Обдзвонювали тих, хто на ринку торгує тканинами, обдзвонювали людей, які могли нам принести якийсь старий одяг: ми не знали, з чого плести, не знали, як і які ті сітки повинні бути. Але згодом якось робили. Через тиждень нас попросили з'їхати з того приміщення, того що ми знаходились в одному приміщенні з обласною радою, а нас на той час було вже близько ста вісімдесяти чоловік, ми працювали в три зміни, і ми залишилися ніде! Тоді моя донька Іванка сказала, що віддає нам свій офіс. Ми переїхали туди. Нас вже було близько ста чоловік. Маленький офіс вмістити сто чоловік не міг, також ходили позмінно. Потім нас лишилося чоловік сорок, а потім і двадцять, які постійно ходили. До нас почали приходити люди і запитувати: ви від кого, ви з ким, ви під ким? І тоді в мене і моїх доньок з'явилася ідея створити свою громадську організацію. Ініціатором створення нашої громадської організації є я, Учик Алла Михайлівна, моя донька Бідун Надія Миколаївна і друга донька Петасюк Іванна Миколаївна, а також мій чоловік Учик Володимир Васильович. Спочатку ми назвали нашу організацію «Берегиня Поділля», а потім, коли ми почали розвиватися і вийшли на закордонних друзів, фонди, нам сказали, що з нами працювати не будуть, бо, згідно гендерної політики, ми принижуємо жінку, бо жінка є не тільки берегинею, вона є і воїном, і захисницею. Ми намагалися їм пояснити, що це не так, але перейменували свою організацію на «Сильна жінка». Організація офіційно зареєстрована 23 травня 2022 року. Спочатку ми плели тільки сітки, але почало приходити дуже багато запитів від наших хлопчиків, які просили нас тото придбайте, тото. Ми з дівчатами почали зорганізовуватися і закупляти все необхідне, про що нас просили; закупляти продукти, відправляти. Ми з чоловіком вдень плели сітки, а ввечері ми закривали тушонки. Дівчата пекли, жарили, робили закрутки; і це ми всьо відправляли на фронт. Потім почалися більш серйозні запити такі: треба амуніція. Треба розгрузки, треба плитоноски, нашоломники, пончо, – все, що могли шити, робити мої дівчата, ми робили. Що не могли – просто закупляли. І так і до сьогоднішнього дня. До сьогоднішнього дня ми плетемо сітки, кікімори, кавери, а також ми робимо збори, проводимо аукціони, лотереї, ми купляємо автомобілі, телефони, тепловізори, далекоміри, прилади нічного бачення, – все, що потрібно нашим хлопцям, ми купуємо. Наші напрямки діяльності не змінилися, у нас просто обсяги збільшилися. За цей період ми сплели понад сто сімнадцять кілометрів маскувальних сіток при середній ширині вісім з половиною метрів. Це ми рахуємо тільки по тих бухтах сітки, які ми самі закупляли. Ті, що нам дарували, – ми їх не враховуємо. На сьогоднішній день ми встановили рекорд – за найбільшу сітку, легку, яка не горить і не промокає, сплетену за короткі терміни, – і були внесені до Книги світових рекордів. Плани на майбутнє ми ще не будуємо. Хочемо перемоги, а далі – а далі буде видно. Я і до війни, і після війни хочу популяризувати нашу українську культуру по всьому світу. На сьогоднішній день в громадській організації є близько сорока людей, це постійних. А решта при-

ходять і уходять. З першого дня син волонтерить разом з нами, загрузає, розгрузає, сітки плете, дома допомагає з закрутками. Також моя сестричка Ганна зі своєю сім'єю і двома синами. Її чоловік не є громадянином України, він військовий, пішов з першого дня захищати Україну. Також є Кузнецова Ірина, яка з перших днів [допомагає]. Її син служить. Вона в нас кравчиня, яка шиє все, що необхідно для наших хлопчиків. Є переселенці: Чупрова Тетяна з Бердянська. Це людина, яка приходить зранку і йде ввечері, дуже багато нам допомагає. Лисенко Олена, переселенка з Херсона, яка разом з сім'єю приїхала сюди під час війни, тікали від обстрілів. Також зранку до ночі вона працює на нашому пункті. Ковальчук Інна – медсестра з радіології онкологічного відділення, з перших днів війни. Люба Ткачук зі своєю родиною. До неї приїхали її родичі з Голої Пристані, і вони поставили в себе каркаси і плетуть сітки. Також до нас приєдналися Нова Каховка, Енергодар, Лазурне, – це всі ті люди, які тікали зі своїх домівок, на сьогоднішній день вони всі у нас в організації, допомагають нашим захисникам. Також в нашій організації є мій зять, який з самого початку нам допомагає. Олександра Миткалик, чоловік якої також воює, боронить нашу країну. Багато людей, які приходять на годинку – дві години, і до сьогоднішнього дня ми плетемо нашу перемогу. Наші активісти: Учик Володимир Васильович, Учик Артур Володимирович, Петрасюк Іванна Миколаївна, Бідун Надія Миколаївна, Бідун Орест Вікторович, Параскевашвілі Ганна Михайлівна, Параскевашвілі Георгій Павлович, Параскевашвілі Андрій Павлович, Кузнецова Ірина Геннадіївна, Кузнецов Сергій Андрійович, Лисенко Олена Анатоліївна, Чупрова Тетяна Василівна, Ковальчук Інна Миколаївна, Ткачук Любов Анатоліївна, Ткачук Євгеній, Козирський Олександр, Козирська Ольга, Докшина Вікторія, Слободян Ніна. Є безліч, більше сотні подяк від наших хлопців, від всіх бригад, від шпиталів, яким ми допомагаємо. Багато маю особистих нагород: Хрест «Честь і слава», відзнака «Жіночий тризуб», «Хрест громадянських заслуг», пам'ятна медаль «За Волонтерську діяльність», «Відзнака за служіння Україні», медаль «За гідність та патріотизм», відзнака «Українська берегиня», орден «Сила жінки», медаль «За безкорисливе служіння Батьківщині», орден «Єдність та воля» і багато інших нагород, багато особистих подяк. До лютого 2023 року наша організація трималася за рахунок самофінансування, за рахунок моїх прикрас: я продавала прикраси і виручені кошти – всі сто відсотків – вкладала в основу і тканину. Ми перші почали плести з спанбонду і з оксфорда [тканина]. Це виробництво Туреччини, дуже дорога матерія, яку не бачить тепловізор, і ми гроші отримували на них за рахунок продажу прикрас. У лютому 2023 року, коли вже не знали, звідки брати гроші, ми одягнули українські костюми і пішли співати по місту, по ресторанах, кафе і заробляти так на основу і тканину. На сьогоднішній день мої роботи роз'їхалися по всьому світу на благодійні аукціони. Також ми влаштовуємо аукціони тут, в нас, у Хмельницькому. Ми виставляємо мої прикраси на лотереї і таким чином збираємо на дрони, на тепловізори, далекоміри, монокуляри, на одяг; закриваємо всі потреби наших захисників. Зараз моє намисто і три мої гердани виставлені [на аукціон], ми збирали на автомобіль для 44-ї бригади і на все необхідне. Як тільки за-

кінчуються кошти, ми проводимо лотереї, і на мої наміста, гердани, силянки ми збираємо кошти, реалізуємо і закупаємо [все необхідне].

*Записала Л. Іваневич 11 січня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Лужняка Андрія Олександровича, 1982 р. н.,
волонтера, очільника волонтерської організації
«Штаб 4.5.0»,
співвласника компанії «Starlife».
Розшифрували О. Таран та О. Дедуш*

ВОЛОНТЕРСТВО [Як і коли виникла ідея створення «Штабу 4.5.0»?] Звати мене Лужняк Андрій. Я є підприємець, бізнесмен. Займаюся ми MLMдіяльністю в мирний час [«MLM» – мережевий маркетинг, компанія «Starlife» як брокер у сфері накопичувального страхування життя]. Ну, а відповідаючи на питання Ваше, тому що вже зараз можна додати про себе, що я є волонтер. Відповідаючи на питання «коли» і «чому» – тут якби все очевидно. Це двадцять четвертого лютого дві тисячі двадцять другого року – повномасштабне вторгнення, війна. Багато людей, які не знали на той момент що і як, що робити. Налякані люди, незважаючи на те, чи це чоловік чи це дівчина, всі були в якомусь такому шоці і не знали що робити. Ось саме так в принципі виник «Штаб чотири, п'ять, нуль [4.5.0]». Ми зібралися всі в офісі і думали про те, як допомагати, як і що робити. Я пам'ятаю перші кроки: взагалі не було зрозуміло нічого. Ми приносили все, що мали, на центри прийому біженців; до війкових тоді не було змоги достукатися, тому що всі поїхали або були заклопотані своїми справами. І ми перших два-три дні якимись дрібницями займалися. Ну, це вже зараз здається, що це дрібниця, так. А тоді здавалось, що ми хоч щось робимо. Ми купували пісок, мішки формували з піском на блокпости, купували їжу, воду, заносили на центри. Ось таким займалися. А потім так сталося, що до мене на зв'язок вийшов мій давній товариш, він військовий, спецпризначенець, я не буду розкривати його посаду і [те], конкретно чим він займався, але він вийшов з проханням допомогти у всьому, чому можна тільки. Я пам'ятаю, що найперший запит наш був це сорок бронежилетів, касок для них, і ми були в шоці, тому що так як ми цивільні люди, ніколи в житті не стикалися з військовою амуніцією ніякою, і ось так почав створюватися «Штаб». Ми зібралися всі, почали думати, як допомогти і де придбати, як взяти, де назбирати грошей на все це. І ви знаєте, завдяки тому, що наша діяльність безпосередньо пов'язана взагалі з навичками організаційними, це нам далось взнаки. Тому що всі люди з компанії об'єдналися у «Штаб», почали і ззовні підтягуватися люди, різні люди: ті, які могли допомогти, і буквально, я знаю, напевно за перший тиждень ми почали збирати колосальні гроші, колосальні закупи робити. Ми вийшли на нашого волонтера в Чехії, який відкликався нам допомагати, він знайшов якісь склади військові, домовився за те, щоби нам там умовно за шапку сухарей надавали всі ці бронежилети, професійні керамічні плити, це космос насправді. [Вони довіряли, бо знали вас?] Я думаю, що ні, вони не знали. Це взагалі була людина, яка мені незнайома. Колись один з наших вже волонтерів був на заробітках в Чехії і він працював в цієї

людині – він теж підприємець український, вже 20 років проживає в Чехії. І так мене з ним звели, ми домовилися. Я думаю, що тоді весь світ розумів, що відбувається, і вже не йшла мова там «довіра – недовіра», просто потрібно було робити. І таким чином ми перераховували... ні, напевно десь страшок трошки був, тому що перераховували ми великі суми грошей насправді, мільйони гривень, мільйони гривень йшли на закупівлю бронежилетів, амуніції різної, і вона була достатньо якісна. Це амуніція, яка списана була в Чехії з озброєння, але вона зберігалася на складах. І ці склади для України були відкриті. Їх, виявляється, відкрили – я не знаю, чи на офіційному рівні чи це по особистих домовленостях цього Віталіка, який волонтерив разом з нами. Але він молоді, йому велика вдячність, тому що він дуже-дуже багато всього зробив. Він закуповував сам, випробовував сам, відвозив своїми машинами на кордон, де ми вже забирали безпосередньо це все. Але не можу відповісти на питання, чи це офіційно, чи ні. Тоді не було різниці взагалі ніякої, офіційної це чи не офіційно, насправді. Я пам'ятаю, що ми почали записувати сторіс [пости в соцмережах], збирати великі суми, тоді збиралися великі суми. Ідея сторінки виникла вже трошки пізніше, тоді не було навіть часу на це. Тоді кожен від себе записував сторіс, давав свої картки [банківські], ми збирали, а ввечері робили загальний звіт, всі записували на фліпчаті просто надходження і витрати. Напрямки, на що витрачались [кошти], в нас цілі такі списані дошки були: за день, скільки всього [витрачено]. На початку ми всі працювали на конкретний запит. От якщо ми говоримо про самий початок, перший місяць, то в більшості це були бронежилети, каски, розгрузки, різне, все що було потрібне, взуття, форма, карімат, спальники. Все що ми могли привезти, нічні прилади (ну це вже трошки пізніше), хоча ні, напевно, не трошки пізніше. Я пам'ятаю березень, перші взагалі невідомі мені люди вийшли на мене, вже десь, напевно, розлетілося по соцмережах, що ми цим займаємося. І з Польщі люди надіслали мені посилку з двадцятьма приладами. Там були тепловізійні приціли, калібраторні приціли, тобто багато всього було на неймовірну суму. Але вони тоді взагалі якось так приїхали [несподівано], я взяв і одразу відвіз на восьмий полк і відправив ще й на Київ, тому що тоді якраз тримали [обороняли] Київ. Якось так це все відбувалося. А сама назва штабу «Чотири, п'ять, нуль» [4.5.0] взагалі з'явилася дивним чином: ми просто називалися «Штаб». Спочатку це був просто «Штаб». Потім додалася цифра сорок п'ять, тому що наша адреса Грушевського, сорок п'ять, і став «Штаб сорок п'ять». А буквально через день ми їхали і побачили білборд, де написано, що чотири, п'ять, нуль [4.5.0] – це військовий сленг. Подивилися в Інтернеті, що це означає, і так з'явився «Штаб Чотири, п'ять, нуль, Хмельницький». А вже десь потім ми з'ясували, що є, виявляється, ще якийсь штаб «Чотири, п'ять, нуль», трошки дрібніший вже, ніж ми, але вже нічого ми не змінювали, тому що головна мета – це допомога, [а] не те, як ти називаєшся в принципі. І цікаво, знаєте, в житті надважливим [є] це ритм, тобто всі були зайняті двадцять чотири на сім, ночні розгрузки-погрузки, незважаючи навіть на те, що це була жорстка комендантська година, але ми домовлялися з вій-

ськовими, нам дали з воєнкомата дозвіл на розгрузки і погрузки. Все відбувалося вночі, тому вдень ти волонтериш, ти збираєш кошти, закупки робиш і так далі. А вночі загрузаєш-розгрузаєш буси. Кожного дня приїжджало мінімум... перших, напевно, три місяці – це мінімум два-три буси з гуманітаркою, з військовою амуніцією, з плитами. Так, ми привезли неймовірну кількість плит. Ми двадцять третього лютого завершили ремонт в офісі, двадцять третього числа занесли дивани, ото всі дивани, які стоять зараз. Двадцять третього числа мене не було, а хлопці заносили дивани, монтували меблі і так далі, а двадцять четвертого числа починається війна. Двадцять п'ятого числа ми робимо з офіса штаб, «вбиваємо» просто цей ремонт. Ну, Ви самі бачили, що тут відбувалося: вже ніхто не зважав ні на ремонт, ні на що, в принципі. Не до ремонту тут було. І просто приколно, коли збірка підприємців, просто людей, які активні по життю, змогли створити один з найбільших, напевно, в нашому місті по об'ємам допомоги для військових штабів, отаких волонтерських. До нашої роботи почала підтягуватись дуже велика кількість різних людей [медійних особистостей]: Дядя Жора [шоумен] в тому числі, який був на той момент в Хмельницькому, весь час працював разом з нами. І ми так здружилися. Багато, багато хто з нами співпрацював, люди різних напрямків: Юрій Цимбаліст, Олександр Вахідов та і решта. Незважаючи на те, чи це один офіс чи різні, всі попідтягувалися, і всі працювали, всі працювали як один та й все. Якось отак все починалося насправді [робота «Штабу»]. [...] Так, як змінювалися потреби на фронті, так змінювалися потреби, в принципі, і у волонтерській діяльності. Одразу ж, автоматично. Якщо на початку, в перші три місяці в нас всі були голі-босі, і ми допомагали всім, чим могли, от будь-який запит, все, абсолютно, що давали люди. Люди, до речі. Дуже багато приносили свого, віддавали і карімат, і матраси, подушки, термоси, спальники, все на світі, що могли. Коли в нас вже не вистачало місця в офісі, в «Штабі», ми винаймали приміщення, це кінець березня, місяць – і він був завалений весь, і потім протягом дві тисячі двадцять другого і трішки дві тисячі двадцять третього року ми змінили три склади. Тому що перший був окей, але замалий, нам просто віддали під'їзд, просто під'їзд у недобудованому будинку, там був охоронець, і там ми все зберігали. Потім нам віддали наше, конкретно наше приміщення під склад. Воно було велике, гарне, але теж недостатнє, як виявилось. І вже третє приміщення на двісті вісімдесят квадратів, величезне приміщення, нам його вже вистачило, а потім було вже на [вулиці]***. Але то вже тоді, коли взагалі напрямок діяльності змінився з «усього на світі», коли ми вже перемикалися на конкретні завдання, тоді вже і не було потреби в таких великих приміщеннях. А що стосовно напрямків [діяльності], то спочатку було все на світі, це величезні фури відправлялися і на Київ, потім ми змінили [напрямок] на Запоріжжя, коли від Києва відійшли [російські] війська. І тоді ми почали розподіляти обов'язки і в «Штабі» також, з'явилися відповідальні люди за напрямки. Хтось відповідав за медицину виключно, наприклад Наталя Гаврилюк. Це все ставалося дуже гармонічно, воно не ставалося так, що хтось когось призначав. Так само, як і мене ніхто не

призначав насправді керівником, якщо так відверто говорити. Це вже якось само по собі сталося, коли дуже багато людей, враховуючи та, що я був керівником в компанії, багато людей не були в змозі приймати якісь рішення, а комусь ці рішення все рівно потрібно було приймати, брати відповідальність. І всі прибігали до мене на постійній основі: як робити, скажи те, те. Я говорив. Брав на себе відповідальність, і напевно, так воно якось сталося. Так само з'являлися керівники напрямків. Наталя Гаврилюк – за медицину, тому що вона просто з цим була пов'язана. Вона постійно формувала якісь аптечки і так ділі, і так вона стала керівником відділу по медицині. Був у нас такий волонтер, Віталій Клак, він дуже переймався тваринами, цими всіми речами, він взяв напрямок по допомозі тваринам. Це був величезний напрямок, тому що з ентузіазмом підходив до цієї справи: корм, медикаменти для тварин; відправляли, куди було потрібно, особливо на Схід. Були напрямки військові. Військовими напрямками займався виключно я, це все, що стосується амуніції, приладів різних, дронів і так далі. Були люди, які відповідали за поселення людей – Ірина Антонюк, вона відповідала за ці напрямки. Були люди, які відповідали за збір грошей, записи сторісів – Олександр Вахідов, Юра Цимбалістий. Серьожа Голуб відповідав, я пам'ятаю, за військовий напрямок, але виключно стосовно форми, взуття, всі ці речі. В нього були вже налагоджені зв'язки і на базарі, і на виробництвах, де заважно. Харчуванням займалися решта людей, наприклад Саня Самолюк. Саня, до речі, займався зв'язками з військовими: він був [відповідальний] по воєнкоматах, по кордонах. Це унікальна людина, я не знаю, де він брав усі ці дозволи, як він це все робив. Але він приходив, відкривав двері у військомат, і говорив так, як є: «Я вам нічого не дам, давайте дозвіл, у мене стоїть машина на кордоні», – якось він домовлявся, коротше, за це все. Саша Вахідов, Андрій Демко – за карімат, за спальники, які відшивалися. Хтось відповідав за те, щоб «Штаб» міг функціонувати, це теж дуже важлива функція. Нас годували, створювали нам більш-менш комфортні умови. Всі люди були задіяні. Це я вам назвав виключно декілька людей, а насправді в кожному відділі було дуже-дуже багато людей. І аптечки формували дівчата. Віта, дружина моя, взялася трошки пізніше відповідати за контент, створила сторінку «Штабу» [у соціальній мережі], почали писати сторіси, звіти ці всі робити. Спочатку і не дуже потребували звітів люди, а потім, вже десь через місяць, почалися запити: а де? А на шо? А покажіть, а зробіть фото, зробіть відео. І цим обов'язково мав хтось займатися хоча б на більш-менш професійному рівні, вона взялася за цю роботу, і досі вона цим займається. Люди займалися всім на світі. Хто чим міг бути корисний – там він і був корисний. Артур Анатолійович відповідав за фінанси. Це теж окрема взагалі історія, тому що контролювати все абсолютно – надзвичайно складно. Я навіть пам'ятаю моменти, коли було: він приходить, руки трусяться: «Немає сто вісімдесят тисяч». Я кажу: «Як це немає?!» – «От, немає. Не можемо знайти». І я піднімаю всі записи, кажу: «Я все контролював, у мене все було». Сідаю з ним, на телефоні, і пам'ятаю цей перший раз, це два випадки таких було. Перший випадок – це ось на сто вісімдесят ти-

сяч. Ми розбиралися до трьох годин ночі, по записах, і, врешті, зайшли, що він просто не записав одну закупівлю, тобто гроші нікуди не дівалися, просто не записав. Але все рівно, в нас був чіткий бухгалтерський контроль, ми все записували, все вели, тому що вважали це необхідним. Це було важливо, обов'язково. І ще, була навіть така річ, у людей два-три місяці – це в мене були якісь запаси – не було за що жити. Цілий день витрачали на те, щоб волонтерити. Я створив на свій страх і ризик, дав вказівку Артуру, створити мініфонд на допомогу волонтерам, я вперше відкрито про це кажу. Я спілкувався окремо з кожним, знав, в кого яка ситуація і виділяв небагато – дві-три тисячі на десять днів, приміром, щоб люди мали за що продукти і проїзд оплатити, щоб можна було добиратися додому, тому що іноді бувало, що ми затримувалися і потрібно було таксі викликати. Але найцікавіше, що жодна людина з них ніколи сама не звернулася [по допомогу]. Ніхто не прийшов, не сказав «мені важко» чи ще щось, враховуючи, що інші говорили мені десь «в тіхую» [про потреби колег]. Коли людина в голові думає про те, де взяти грошей, щоб їсти купити, вона непродуктивна в інших справах. Тому потрібно було це приборати для того, щоб люди могли займатися і бути набагато продуктивнішими. [Ви до червня 2022 року не займалися у своїм бізнесом?] Насправді, ми теоретично займалися, це мається на увазі, у нас вже в квітні був онлайн-семинар, але ж роботи ніхто не робив, це правда. Інші були потреби. Бо хтось на фронті був в цей момент, а ти собі морально не міг дозволити щось робити. Тому потрібно було до таких кроків вдаватися [фінансово підтримувати співробітників]. Конкретні запити [волонтерські] почали змінюватися ще у дві тисячі двадцять другого році, коли хід війни змінювався, так і в нас всі запити змінювалися. Якщо на початку «все для всіх», то потім почалися більш дорожчі запити, але більш конкретні. Наприклад, тепловізори, дрони, якщо говорити про зараз, про тепер, [то] найактуальнішими є автівки і дрони-камікадзе, на які потрібно збирати, багато збирати, тому що ці дрони назад не повертаються, але вони найефективніші, це зброя, яка рятує життя насправді. Нам пропонували і навіть просили стати офіційною організацією, але тоді потрібно було б заводити повноцінний бухгалтерський відділ, який кожен запит мав би узгоджувати, і я не міг би віддати людині в руки саме на передову, безпосередньо, коли я знаю, що людям це потрібно, і в мене змога є, ці всі бюрократичні моменти узгоджувати. І тому ми відмовилися. Ми просто є підприємці, які зібралися в одному штабі і допомагаємо безпосередньо із рук в руки. Так, є і офіційні запити, багато, я ж особисто знаю дуже багато військових, яким довіряю. Ми ж співпрацюємо безпосередньо з літа дві тисячі двадцять другого року з ***, де один з наших співвласників за власною ініціативою створили відділ, який назвали ***, і ми вже його фінансуємо. Не тільки благодійною організацією «Starlife», а й «Штаб» долучається туди теж, давали туди багато автівок, МедЕваків [евакуаційних автомобілів], багато різної амуніції; і на дрони збирали, на це все. Окрім решти, що ми ще допомагаємо. Але в загальному, по всій Україні, змінився напрямок діяльності повністю. Збирати кошти стало набагато складніше. Якщо в перші дні, місяці

війни ми збирали сотні тисяч гривень щоденно (!), тобто, записували сторіс, дуже багато людей відгукувалося. Потім і люди, напевно, трошки втомилися від усього, запаси свої власні поменшали. І, насправді, хід війни змінився, вже від Києва відійшли [окупанти], і для багатьох людей, вже враховуючи, що на сьогоднішній день вже дві тисячі двадцять четвертий рік, то за весь дві тисячі двадцять третій рік я побачив тенденцію, хтось втомився, для когось війни вже не існує. Тобто люди зрозуміли, що сюди, умовно, на Західну Україну, Центральну Україну вони [росіяни] вже «тіпа» не прийдуть, і тому можна розслабитися і не донатити, не збирати, не робити нічого. Особливо ті люди, для яких питання війни вирішене, він не піде, хто вирішив жити своїм життям; тому збирати складніше, сторіс вже не так працюють. Ці дописи не працюють, довіра похитнулася. Збирають, але в рази менше, в сотні разів менше грошей. А запити стали дорожчі, набагато. Тому прийшлося придумувати щось інакше [нове]. Заходи проводити типу аукціонів; особисто збирали. Весь дві тисячі двадцять третій рік я збирав кошти прямими розмовами з людьми, з підприємцями. Благо, що є знайомі, друзі, які заробляють непогані кошти. Приходилося сидати ось так, і пояснювати, чому саме ця людина має донатити. І не дві-три тисячі гривень, а багато грошей. Є підприємці, які допомагали, хто і сто, і двісті тисяч гривень виділяв. На постійній основі є декілька домовленостей: хтось десять тисяч раз в місяць кидає, так людям легше. Але спостерігаю тенденцію, що і ці люди втомлюються, незважаючи на те, що ми приділяємо великий акцент звітам, де бачили достовірно все, на що ми витрачаємо кошти, але, тим паче, набагато складніше достукатися до людей. Або ситуація у самих людей фінансова [погіршилася], або можливо, десь і піднадоїло, порізному буває. Не знаю, не можу точно сказати чому. Але руки не можна опускати, треба працювати, наскільки можемо, [треба] змінювати методи. Я радію тому, що ми дуже креативні, ми з геном адаптації, скажемо так. Коли є ситуація – потрібно просто взяти деякий час, щоб адаптуватися, – і рухатися далі. Наш «Штаб» саме так і працює. Можливо, трошки, якщо брати в порівнянні, об'єми і впали, але ми не спиняємося, і можна сказати, що за дві тисячі двадцять третій рік ми проробили гарну роботу, на мільйони гривень. Ми колись рахували з Артуром, що ті кошти, які пройшли через «Штаб», на що люди скидали кошти, на що закуповували, це в районі тридцять трьох – тридцяти чотирьох мільйонів гривень, це на один дві тисячі двадцять другий рік. То на дві тисячі двадцять третій рік десь приблизно добили цифри мільйонів п'ять-шість за рік, ми зібрали і допомогли. А може й більше [зібрали], не можу сказати більше. Тому що офіційного підрахунку не було, враховуючи те, що багато і медицини було відправлено, що я взагалі сюда не враховував. Це я можу сказати тільки те, що ми закуповували – це машини, це дрони, офіційно скидали на якісь потреби. Ну, в принципі, ми тільки з аукціонів зібрали два мільйони. Два аукціони ми провели. Запуск почався в січні, провели третього березня. І другий ми готували пів року, і ми його тринадцятого вересня провели. Перший аукціон ми збирали на двадцять п'ять дронів-камікадзе. Якщо я не помиляюсь, ми зібрали п'ятсот вісімдесят п'ять

тисяч гривень. Там ще витрати якісь були, но я пам'ятаю, що нам з головою вистачило купити ці дрони, і вони були передані військовим і відпрацювали своє. То другий аукціон, який ми готували, то він уже був на автівку, на МедЕвак, ну, там не тільки МедЕвак: авто виконує універсальну функцію – і вивіз бійців на позицію, і, за потреби, евакуація термінова, тобто це спеціальна автівка, не дешева, великий бус, ми його нового майже купували, дві тисячі двадцятого року випуску, тому та машина дорого коштувала. Но якраз ми на нього зібрали, враховуючи, що ми зібрали мільйон сто двадцять п'ять тисяч, якраз таку суму з усіма переоформленнями ми витратили на купівлю цієї машини – двадцять три чи двадцять чотири тисячі доларів, я пам'ятаю. І теж ми її передали, безпосередньо на бойову групу, яка займається дронами. Но, крім аукціонів, у нас було ще багато заходів. Ми ціле літо показували фільми на вулиці біля озера, куди люди приходили, донатили, і мали можливість дивитись кіно ввечері. Це було доволі прикольно, бо дізнавались багато людей, формувалась довіра людей. Не можу сказати, що це були якісь великі суми зібрані, але п'ять-всім тисяч за вечір ми збирали. Різні [фільми транслювали]. І українські, і... найбільше «заходили» мультики. Коли люди приходили з дітьми. От тоді вони найбільш донатили. І тому дуже багато мультфільмів було показано. І історичні, і про Голодомор показували. Багато чого показували. Іноді показували якусь комедію для того, щоб люди хоч трошки, хоч трошки розслабилися. [Історичні фільми мають попит,] оскільки це та правда, яку довго від нас приховували про історію, яка вона є насправді, а не те, що нам нав'язували радянщиною. Тому на сьогоднішній день це дуже цікава і актуальна тема. І я думаю, що по завершенню війни ми це все будемо відновлювати, і правду українці будуть дізнаватися. Тому що те, що маємо сьогодні – це на сімдесят відсотків не так, як було насправді. Тому ми дуже мало знаємо про реальну Україну, і я вважаю, що це потрібно обов'язково відновлювати, відновлювати ці знання. Ну, і багато чого ми ще робимо, багато різного. В нас були заходи по пожежній безпеці; ми запрошували рятувальників, які влаштовували для дітей і дорослих покази. Були психологічні тренінги. По невеличким есеаме [смі – селище міського типу] за межами міста ми теж їздили як виїзний кінотеатр, приходять і донатять кошти. Квізи організовували – це типу брей'ринга гра, де збираються команди за донат і змагаються один з одним в інтелектуальному рівні. Вже три таких гри провели, четверта зараз ось буде. Це досить цікаво, тому що я дивлюся по запитах, а запиту людей зростають. По-перше, люди відчують свою корисність, що вони долучені до гарної справи, вони донатять. Але не просто донатять аби донатити, а ще й якусь користь отримують з цього, якусь розрядку, нові знайомства, гарний вечір. Хоч і за власні кошти, але тим паче. Це об'єднує. Є багато інших заходів: і симфонічний оркестр, і вечори різні, і аукціони за кордоном, і онлайн аукціони ми також проводили. Це теж допомагало збирати кошти. І в майбутньому в планах [це] є. І залучення нових підприємців. І обов'язково треба відмітити людей, які нам допомагали. Це і блогер Ніка Гук, спочатку на мільйони гривень збирали на [її заклики] на «Штаб», чим долучився бренд «Гук», Віта і

Ніка Гук, от, свій бренд. Вони вже третій чи четвертий збір роблять під «Штаб» – розпродажі і так далі. На сьогоднішній день це хороші суми вони збирають, за декілька днів можуть назбирати і десять тисяч доларів, передати на «Штаб». Є в планах залучення і блогерів, і інших [медійних особистостей] на всеукраїнському рівні. І інші якісь заходи видумувати, створювати щось, не тільки в нашому місті, а взагалі по Україні. [Поділіться ширше досвідом організації такого заходу, як аукціон. Чому було цікаво купувати лоти, що це були за лоти?] Це Ваша була взагалі перша ідея. З Ужгорода Ви її привезли, побачили тоді її ефективність. Друзі з Ужгорода мені розповіли про такий захід, я не поїхав тоді. Я пам'ятаю, що мені спочатку ребята розповіли про це, як в них пройшло це все діло, а потім Ви наживо приїхали [і] розповіли. І тоді було прийнято рішення чому б і не спробувати в Хмельницькому те ж саме зробити. Я пам'ятаю, що, напевно, з Хмельницького ми були перші взагалі, хто організував ось такий аукціон. Досвіду, звісно ж, не було в таких заходах, тому, якщо Ви пам'ятаєте, ми тут і сміялися, і сварилися, і вчилися, і це був величезний досвід насправді, тому що не було зрозуміло, які брати лоти, що «зайде» [буде мати попит] тут, що людям потрібно в загальному. Тому шукались лоти якісь такі більш емоційні, військові, прикольні, патріотичні. Прапори з підписами, ну, це я вже говорю за два аукціони поспіль, які лоти взагалі були. Прапори з підписами Залужного, Буданова, Марченка і багатьох інших [очільники сил безпеки та оборони], були лоти оригінальні дуже, я пам'ятаю. Це пляшка шампанського, яка була винесена з Бахмута десь з тих підвалів перед тим останнім, напевно, як розбомбили [влучанням в завод] і як окупували [місто]. Скальпель мені запам'ятався хірурга, який на «Азовсталі» оперував людей, хмельничанин, який оперував людей просто на полу, просто в тих умовах. Від нашого сьомого авіаційного полку ось цей штурвал. Це теж історія просто [неймовірна], коли літак, який знищив штаб, якщо не помиляюся, чи брав участь у звільненні [острова] Зміїного, і збили цей літак, пілот катапультувався, вижив і мав обов'язково довести, що це дійсно було збиття. Він знайшов цей літак, впавший десь в Миколаївській чи Херсонській області, десь там. І він забрав цей штурвал від нього [літака] як речовий доказ, що дійсно був збитим, і потім його передали нам як таку пам'ятку. Сума від цього лоту пішла на суспільну користь для всіх. Спортсмени дуже нам допомагають: і Усик, і Шевченко, і Кличко – підписи [на лотах] ставлять без всяких проблем. Футболки були, вишиванки бренду «Свої». І навіть власниця приїжджала до нас на аукціони. От такі от заходи [проводили]. Мені особисто це було дуже приємно, [викликало] здивування, наскільки круто вони були організовані. Я приходив, дивився і на ці фуршети [при аукціонах], і на усмішки людей, і на сльози людей, які приходили на аукціони: це і підприємці, і не завжди [одноосібно]: люди об'єднувались фінансово, [щоб] купувати [дороговартісні лоти]. Я пам'ятаю, Богдан, товариш мій з Києва, який приїхав [і] виграв лот за сто двадцять тисяч гривень, а заплатив за нього сто п'ятдесят [тисяч], тому що його головна ідея була в донаті, а не в тому, щоб купити лот. Доволі патріотично, аж до мурах, насправді, коли такі моменти дивишся, круто.

[Чи плануєте продовжувати аукціони в такому форматі?] Ми взагалі-то завжди щось змінювали, щоб не повторювалось; я думаю, що такого формату ми більше робити – прямо отакого, тут як було, – не будемо. Але заходи, я думаю, що ми проводити будемо і аукціони ми проводити будемо, просто, можливо, вже не з такою інтенсивністю, що обов'язково раз в пів року ми проводимо. Я думаю, що, можливо, за дві тисячі двадцять четвертий рік ми ще один проведемо. Просто потрібен час на те, щоб зібрати гарні лоти, щоб це не було щонебудь, і організувати його в принципі. [Можливий] онлайн варіант розпродажу лотів. Є задум, не знаю як його втілити, є задум, є пропозиція, скажем так, від ще деяких співвласників нашої компанії зібрати активну групу людей, які займаються цим і мають досвід, і зробити такі аукціони у наших сусідніх державах, столицях, де є переселенці, де є бізнесмени, типу Лондона, можливо, Відня, поїхати в Торонто, можливо, поїхати туди, де велика діаспора наша. Я не знаю, як це зробити, але ми поки що про це думаємо про це, тому що це цікаво, як мінімум. Можна зібрати великі кошти, тому що в Україні, коли бізнесмен приходить і донатить там сто тисяч гривень, і це рахується оного, а це насправді, якщо подивитись, дві з половиною тисячі доларів, то десь за кордоном люди можуть донатити десять, і двадцять тисяч доларів, купувати якісь такі визначні лоти, тому що дуже багато є людей, які збирають на сьогоднішній день як колекціонери. Тому є ось такі думки [проведення аукціонів за кордоном]. [Хто був на початку в команді «Штабу», а також які зараз залишились активними?] Ок. Пройтись, але зразу скажу, що навантання буду говорити по, що згадаю, вибачаюся, якщо я когось десь забуду або не скажу, то без образ. Тому що особливо на початку все дуже змінювалось: одні приходили, інші йшли. Тобто хтось їхав, хтось приїжджав. Багато таких людей пройшло через «Штаб», насправді. Я точно не згадаю хлопців, з яких в нас був сформований відділ. От, Оля Вахідова, вона відповідала за відділ розгрузки і погрузки. Тобто в неї була окрема група, де вона давала «кліч», скажемо так, і хлопці збиралися з ночі. Вони виключно допомагали завантажувати і розвантажувати, але це була неймовірна допомога, тому що вони знімали величезне навантаження з нас особисто, то ми вже могли там трішки, цим не займатись, хоча займалися безпосередньо. Я пам'ятаю цю гору рукавиць, які отут лежали, і тільки свист «Бус їде!», – всі вдівайте рукавиці і надвір. Все це було. Це було у будь-якому випадку, але нам би самим було дуже складно це робити. Це були люди, які просто приходили: «Візьміть мене в «Штаб», я хочу бути корисний», – але ми вже не знали, куди їх додавати, до якої справи прилучати. У нас було два основних напрямки. Я завжди говорив: «Ребята, потрібно вантажити і потрібно збирати гроші». От це основа. Все решта наче як вже було налагоджено, то люди долучались до цих речей. Я вже багато розповів та про тих, хто чим займався. Я займався військовим напрямком, багато спілкувався і навіть з військовими, [вони] приходили. І дуже цікаві були моменти, коли приходять палковник, сідає зі мною спілкуватися про військових, їм були потрібні жилети, ще щось, і я за буквально, – це був третій місяць війни, – я за два місяці війни знав в рази більше, чим він. В рази. Він сідає,

каже: «А ви що, маєте військову освіту?» Я кажу: «Не, не маю, маю практичну освіту». Так, я тут вже за два місяці [став вимушеним спеціалістом в амуніції]. Я ж особисто виїжджав на відстріл плит. [Щоб перевіряти якість?] Так. Тобто ми домовлялися з полігоном, домовлялися з нашим Восьмим полком. Вони виділяли людей. Ми їхали на полігон. Я цей досвід ніколи не забуду, коли я їду самий перший раз. Це два тижні війни, чи тиждень чи два, [коли] перші плити нам приїхали. Я пам'ятаю, це я їду на полігон з військовими, нас везуть не через центральний в'їзд. А везуть якимись окольными путями. За нами виходить група, говорять: «Обережно, тільки стежкою», – тому що там все заміновано, ти йдеш, все взривається, все на світі, тому що тоді тренувалися зі всього, і РПС, і РПГ, і танки, які стріляли, і пушки, які стріляли, і кулемети, і всьо на світі. Такий грохот стоїть, що нічого не чути там насправді, і це дійсно було дуже моторошно, дуже страшно. Розумію, що це не в тебе летить, не в тебе, але все рівно страшно. І тоді я це так пам'ятаю, перший досвід, коли я задумався про те, а як там [на передовій], коли там ти знаєш, що це в тебе [летить]. Тут не в тебе, тут тренування, а там в тебе летить. І це дуже моторошно, дуже страшно, насправді. Адреналін зашкалює. Тому я займався військовими такими речами, а Серьожа Голов займався формою, взуттям, всіма цими цехами, відшиттям і так далі. Ірина Антонюк, Юля Ференс і ще дівчата. Світлана Бокалець займалася переселенням людей. Селили людей: от, їхали люди, телефонували, вони давали контакти інших людей, де можна поселитися, і таким чином допомагали ще людям. Потім дівчата займалися медициною. Це Наталя Гаврилюк. Я пам'ятаю, це Тетяна Сьоміна приходила постійно, і мама Андрія Сьоміна теж, вона дуже, вона ж сама медик, вона тут керувала, теж дуже багато чого нам допомагала. Тетяна Дуда і багато-багато дівчат. Кудрявцева Лариса також. Я їх просто всіх не згадаю... Я знаю, що на початку я велику вдячність [висловлюю] Віті. Віта Гук, тому що вона спілкувалася, виключно вона спілкувалася з ось цим волонтером, Віталіком. Він чомусь тільки з нею хотів спілкуватися, довіряв їй, напевно, більше. Не знаю, хоча вони теж були незнайомі, цей що з Чехії [волонтер]. Вона займалася військовими цими домовленостями, всіма кордонами, паперами, оцим всім. Вона, я пам'ятаю, ночами не спить, бо в неї машина стоїть о четвертій годині ранку на кордоні. Їх там щось не пускають, і тут вона займалася цією проблемою. За Олю Вахідову я вже сказав. Андрій Демко, Олександр Вахідов – вони займалися: каріматі, всякі там РПСи, спальніки, дрібниці оці всі, які дуже необхідні. Були дуже великі запити на це. На всякі дрібнички, одяг і так далі. Закупи. Вахідов в основному займався закупками з-за кордону. От він постійно на сайтах, постійно вишукує, якісь там ремні для АК, тобто цима всіма речами. Віталій Клак – по животних, тварини – це його тема. Він нас «дрючив» за те, що йому мало виділяли коштів, додатково там щось вишукував ці всі речі. Дядя Жора (Вадим Мичковський) до нас приїхав, він займався, думаю, що займався всім на світі. Він домовлявся зі своїми друзями із закордоном, він домовлявся за будь-яку допомогу. Але він був основним учасником теж нашого «Штабу», тому що він був кожного дня на постійній основі з нами

разом, робив все, те що потрібно. І грузити, і говорити по телефону, і за гроші домовлятися, значить, всі ці речі робив. Кого я ще не згадав? Були люди, які були в відділах, які робили неймовірну роботу. Тому що ти говорив, що робити, а вони мали це виконувати, вони це робили. Це там і Рома Гуменюк і Костя Хитрач, Костя Гриценюк разом з Цимбалістим на пару. Я пам'ятаю, як вони взялися за роботу, вони взялися за цілий напрямок: за відшивання плитоносок. Оце була робота з цими фабриками! Ми їх [плитоноски] сто п'ятдесят разів тестили, військовим віддавали, вони в них повзали, бігали, рвали ці всі плитоноски. Ми їх переробляли, добавляли, фурнітуру міняли. Коротше, вони за це відповідали і займалися цими речами. Далі хто? Інна Танько, дівочка, яка приїхала з Вадімом, з дядько Жорою. З Києва вона приїхала до нас сюди, вона теж на постійній основі. У неї були якісь свої там запити і групи. Вона вела. І вона теж збирала гроші, робила закупи і була постійним членом «Штабу» в дві тисячі двадцять другому році. Потім вона поїхала назад у Київ, але дві тисячі двадцять другий рік, майже весь рік вона була разом зі «Штабом». Юра Гаврилюк, його обов'язково треба згадати, тому що він дуже багато допомагав. В нього теж багато зв'язків. І багато грошей від нього приходило. Багато людей, які теж купували через нас броні, через це його якісь знайомі. [Приватні підприємці із Хмельницького?]. Так. І все, що пов'язано з енергетикою, всі ці екофлю [портативна зарядна станція нового покоління] і так далі, він допомагав, доставав нам Старлінки в тому числі. Тобто він теж дуже велику роль відіграв. Олександр Самолюк – це зв'язки з «общественностью», назовем це так: із військовими всі ці договори, дозволи, запити. Це все теж на ньому було. Гріша Потяник, Андрій Дралюк. Гріша Потяник займався технічною частиною, він серйозно розуміється на всяких таких [речах], знає, от все, що треба зробити, краще нього не міг ніхто робити. «Гріш, треба там поклеїти плити», – всьо, Гріша стає робить, треба вирізати карімат – Гріша стає робить. Він всім вказівки дає, що конкретно робити, бо він «шарить» в цих речах, а ми просто вже в нього як би на підхваті були. Андрій Дралюк – це людина, незамінна в «Штабі». Ми з нього сміялися дуже. Він щирий, добрий, працьовитий. Всі погрузки він таскав сам, він же такий худенький, маленький. [...] Я пам'ятаю як ми його розвели, що нам приїде скоро гаубиця. Господі. Як ми сміялися, і він ходив тиждень думав, як він буде вантажити ці пушки. Боже, як ми сміялися з нього, він же такий наївний. «Я буду робити, буду шукати підмогу, ви ж мені допоможете», – серйозно, він думав, що нам їдуть пушки, і будемо грузити ці пушки, ну! Йому величезна вдячність. Вітя Дериконь – він був завскладом, це людина, яка ходила, все описував, все знав. Це дуже, дуже велика насправді робота. Ти не рився на складі, шукаючи там якусь дрібницю. «Вітя, нада то. Де?» А склад-то здоровий, двісті вісімдесят квадратів. Вітя йде – в цьому кутку їжа, в цьому кутку – тут то. Він все контролював під запис. Це реально велика робота – все це контролювати, записувати. Юра Цимбалістий, відомий в нас в Хмельницькому як ведучий різних заходів. Він теж збирав гроші, надавав запити, він робив контент постійний. Ці всі звіти записував і так далі. Він з самого першого дня [пра-

цює] як учасник «Штабу». І досі, слава Богу. Що цікаво, він досі залишився з нами. Теж величезну він відіграв роль, тому що він багато грошей збирав. Він записував свої сторіси, виходив в ефір. Іра Бойко займалася різними напрямками. Вона була корисна завжди. Тобто вона займалася напрямками, де треба [актуально], там Іра є, отак. Вона зробить. Треба передзвонити, домовитися, поки треба, наприклад, на поселення людей – ок, і треба мені допомога по військових [питаннях] – ок. Тобто, безвідмовна [людина] і це дуже велика підтримка. І гроші збирати, і сторіси писати – все це як треба там робилось. За Артура Анатоліча Новерсалука я вже говорив, це людина-банк, як ми його називаємо, через яку кошти проходили. Всі закупи він робив, тобто він це все контролював. На постійній основі. Можна відмітити наступне, що це я вам сказав за перший рік – це те, що згадує, згадую те, тут воно відбувалось все. А потім склад почав суттєво змінюватись: хтось почав відходити, хтось взяв собі за принцип, що основу ми вже допомогли, як би далі я маю займатися своїми справами, бізнес вести, донатити, кошти давати. Люди вирішили по-іншому допомагати. Хтось роз'їхався, як Дядя Жора, повернувся вже в Київ і відкрив свій, до речі, фонд у нього є. Він допомагає, багато допомагає в Україні. Ну, і люди змінювались, змінювались. Підтягувались інші, це звичайний процес, і, насправді, «Штаб» працює, він є незмінним. Ну, хто залишився на сьогодні? Можна перерахувати тих людей, хто на постійній основі сьогодні з нами є, це: Андрій Лужняк. Окей. Лілія Іваневич. Наталія Гаврилюк, Наталія Гук, Ніка Гук, хоч вона не є в нашому «Штабі» фізично, але всі запити через неї, вона дуже багато допомагає нам, фінансово я маю на увазі, багато організовує. Аля Абасова приєдналась. З першим аукціоном. Більш активно вже в другому вона, але. В неї багато всього свого, вона і «Штабу» допомагає, [і] своє робить. Ну, тут вона універсальна в нас. Світлана Бакалець на сьогоднішній день активна. Олександр Вахидов, Юрій Цимбалістий залишився з нами. Юрій Гаврилюк, так він, якщо потрібно, обов'язково приходить, допомагає. Гріша Потяник. Таня Кобилух. Теж приєдналась в дві тисячі двадцять третьому році на аукціонах, але і так основі постійній вони. Дуда Тетяна теж приходить. Олег Донець теж на кожному [заході] є. Рома Гуменюк приходить, постійно щось робить, що потрібно. Олександр Самолюк з ним, до речі, на пару, вони відповідають зараз за село Пігорівці, де ми теж проводимо благодійні покази фільмів з ярмарками, і так далі. [Я ще згадаю про перший аукціон, оскільки ініціатором була не одна я, а також Аліна тому, що ми були, активними учасниками організації першого аукціону.] Да, перший аукціон, ми не спали ночами. До речі, обов'язково згадати, я не згадав ніде, а велику роль зіграла і Ніка. Прізвище не пам'ятаю. Робила нам контент. І Лілія теж. Лілія Царук, так з Теофіполя вона. Так, теж величезну роль вона відіграла і у пошуку лотів, і домовленостях в організації аукціону. Тобто обов'язково цю людину треба відмітити, згадати, вона велику роль і відіграла, і відіграє далі. Вона теж збирає [допомогу], вона волонтер від Бога, вона багато допомагає. Просто посвоєму, там на своєму рівні, на своєму місці. Ніка Ткачук. Так, хто ще зі «Штабу»? Шоб нікого не забути. От, у нас сьогодні був збір [зу-

стріч], пройдемось по людях. Оля Вахідова. Вона досі є з нами. Ну, якщо так порахувати, то на сьогоднішній день десь так на постійній основі активних людей п'ятнадцять, напевно, можна нарахувати. Плюс мінус, а на початку це було тридцять п'ять-сорок основних, тому що ще, якщо взяти всіх решту, там багато більше було людей, в принципі. Перепрошую, якщо когось забув. [Які подальші плани?] Плани далі? Продовжуємо до перемоги. Насправді, якщо так філософствувати, в загальному, то я вважаю, що сьогодні дійсно має бути кожен українець волонтер, тому що війна є, йде у всіх. Вона не йде виключно у військових, які служать, але по потребі, а-ля мене призвали, значить для мене війна. Ні. Якщо ми можемо бути тут максимально корисні, то ми мусимо бути тут максимально корисними. Тому що бачиш, тут хлопців [у «Штабі»] буквально декілька людей залишилося. Так, четверо-п'ятеро людей.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ В мене в структурі є двоє загиблих вже. Ямчук. Ямчук Діма, Дмитро. В дві тисячі двадцять другому році, в кінці року, загинув. Син його теж в бізнесі. Ми помертньо вітали його, бо знали, що він «закрие» четвертий рівень [мається на увазі досягнення росту по кар'єрі у MLMдіяльності], вручали ручку «паркер». На згадку виграювали для батька з вдячністю за такий [подвиг за захист Батьківщини]. Йому було десь приблизно п'ятдесят плюс: п'ятдесят три – п'ятдесят п'ять [років], не знаю точно, десь так. Бордачевський Боря воює зараз, з самого першого дня воює досі, і от нещодавно пропав без вісті чоловік нашої консультантки, але вже є неофіційна звістка, що він загинув. І таке, да...

КУЛЬТУРА ГЕРОЇВ Я думаю, що в нас з команди, я дивився і рахував, шість-сім людей безпосередньо воюють. Це безпосередньо на нулі. А так, як Юра Семеник, ще більше. Може, двадцятьеро людей. Ось тому вважаю, що війна для всіх. Коли ми збирались, була така позиція, що йти чи не йти. Ми телефонували до ребят наших, які там, і питали, вони сказали категорично не йти, а робити те [що ми робимо як волонтери]. Вони говорять, що завжди треба вираховувати коефіцієнт корисної дії. Він [товариш з фронту] каже: «Ти мені тут не треба, бо я тебе навчу-не навчу, щоб ти був професійний військовий. А нікого я не можу на заміну відправити, щоб збирали такі суми грошей, те, що ви вмієте вже. У вас є зв'язки. У вас є ось ці речі. Волонтерити треба вміти. Я це точно знаю, це цілий навик це ціла індустрія». Навички комунікації, спілкуватися, переконувати, телефонні дзвінки навіть і так далі, це шикарна річ, шикарна дуже, вона серйозно нам допомогла. Наскільки швидко «Штаб» організувався і в які масштаби це все перейшло, я не знав. Раніше навіть ніхто не міг собі уявити, що якась горстка, буквально там невеличка горстка підприємців, які збиралися просто по поклику сумління і серця, допомагати Україні. Зможуть зібрати, якщо там, навмання, скажем, зараз десь приблизно сорок п'ять мільйонів гривень, до п'ятдесяти, не враховуючи всі речі, які були не за гроші куплені, а просто дані, просто здобуті десь. Це колосальні гроші. Просто! До речі, для мене особисто планку це теж серйозно підняло. Раніше думаєш: назбирати мільйон гривень, щоб комусь допомогти, це огого яка сума, то сьогодні ти розумієш, що це абсолютно посильна за-

дача. Давайте всі: зібрались, напруглись, обдзвонили людей, зробили якісь там заходи, провели туди-сюда, і вже навіть дедлайн можеш встановити. «Ребята, на це нам треба два місяці» – умовно я кажу, – «два місяці, [і] ми вам цей запит закриємо». Ось. А візьми два роки назад, тоді би сказали: «Мільйон, ти думаєш, та ладно. Та де? Це нереально». Сьогодні розумієш: нічого нереального не існує. Правду говорять: волонтери можуть все. Я сам у цьому впевнився: все, від якихось дрібничок хімії, їжі і так далі до величезних гексокоптерів, які коштують там, по п'ятдесят-сімдесят тисяч доларів, можна привезти, зібрати самим, сконструювати, що завгодно зробити. Не буду говорити прізвище, але один з керівників військових, серйозна людина, мені сказав, – ми мали віддати на баланс одній з частин привезені, цілу машину, – він сказав: «Не нада. Я дуже прошу, не віддавай, тому що якщо ти мені їх віддасиш, і я поставлю їх на баланс, я буду видавати це під папірець під підписи. Давай краще я буду направляти до тебе бійців, кому це дійсно потрібно. А ти просто будеш віддавати ці речі». Супер! І це була одна з переконливих таких думок, чому не потрібно ставати офіційним штатом. Якщо ти офіційна організація, ти не маєш права просто так видати: тебе перевіряють. І я розумію чому: тому що є боротьба з корупцією і всіма цими речами. І це правильно, в принципі. Але ми на сьогоднішній день знаємо, що нам довіряють, немає сенсу присвоювати собі якісь кошти або ще щось подібне. Бо ми самі донатимо дуже великі суми грошей. В мене мій особистий донат складає за ці всі роки більше двох мільйонів гривень, більше, там треба рахувати. [Коли почалася війна, чи була у Вас думка залишати країну?] Ви серйозно? Ну, жодної думки такої не було. Навпаки, думка нікуди не їхати і переконувати інших людей. Я маю на увазі чоловіків, виключно. Була думка на рахунок дружини, так, була думка відправити: дружина, мама, сестра, племінник, але всі вони, – я за це дуже вдячний, я пам'ятаю чітку відповідь дружини: «Ти тут і я тут. Я нікуди не збираюсь. Навіть до мене більше за це питання не підходь». Ніколи не піднімали, до речі, навіть коли прильоти, навіть коли все на світі оце відбувалось, ми не піднімали цю тему більше. В мене є чітка позиція в цьому плані: це моя земля. Це земля моїх предків. Україна як держава, як земля дала мені все, що в мене є сьогодні. Да, багато чого я зробив самостійно. Я не про це говорю, але ці люди навколо, ці будівлі, моя освіта, моє оточення, це все є Україна. Тому моя задача допомагати й жити тут і розвивати її. Якщо кожен буде думати, як би це втекти і виїхати, навіть незалежно від того, що мені не все подобається, що відбувається в нас у державі. У мене є свої думки на цю тему, так, але залишати – це вже, напевно, якщо буде прямо «в невмагату», або відбудеться щось форс-мажорне якесь, тільки в тому випадку. Поки Україна є Україна, я буду жити в Україні. У мене є віра в те, що ця війна у нас, – вона не просто так. Я впевнений в тому, що вона є крайньою точкою, яка підсвітила все на світі, що потрібно змінювати. І далі тільки вперед, тільки до покращення до світлої, до світлого майбутнього нашої держави. Все! Тому що, як на мене, а я трошки поподорожував у світі, насправді, як на мене, українці як нація, люди, в цілому найпрекрасніші люди, найпрацьовитіші. Коли потрібно, жінка вдягає рукавиці і йде роз-

гружати багатотонну фуру. Коли потрібно, хлопець сідає, бере голку, як ми всі, так, починає шити речі, військові [чи цивільні], не важливо, починаємо їх шити, бо ми це можемо робити. Ця адаптивність, ця ширість, ця здатність об'єднуватись, коли необхідно. Краса людей, думки людей, розумієш, це унікальні люди. Це відчуття власної свободи, ось цієї, його більше немає ніде в світі, окрім цієї держави. Воно в нас було завжди, історично відчуття прагнення свободи було номер один. [Бо] чого в нас ця вічна боротьба була за свою власну державу. Нам є куди рухатися, є чому вчитись, однозначно, є що змінювати, сто відсотків, але це маємо робити ми. Якщо всі відуть, то, хто, хто це буде робити? Ми все це робимо задля того, щоб це ніколи більше не повторювалось. І так як сьогодні воно відбувається, тільки заради того, щоби діти і це покоління, яке сьогодні зростає, навіть не знали, що це таке. Тому що дуже болісно слухати від семирічної дитини, яка в другий клас пішла, яка приходить і запитує, тебе: «Дядя, а скажіть, будь ласка, а де ви ховались, коли ви вчилися?». І ти не можеш пояснити, що це було інакше якось. Я хочу, щоб таких питань більше діти не задавали ніколи. Щоб їх навіть у думці не виникало. Щоб питання були зовсім іншого характеру. Я впевнений, що ця війна стане крапкою вже як мінімум в той брехні, яку нам навішували, скажем так, навіювали все ось це минуле століття. Тобто ми на сьогоднішній день будемо жити в чесній, відкритій Україні. Я впевнений, що буде, напевно, непростий період після війни, що потрібно буде відновлювати багато чого і так далі, але все буде чесно, правильно, тому що в житті ж потрібно відповісти ось на це питання, і це питання потрібно втілити в життя, і створити [напрямок]: куди ми рухаємося. Так от, я впевнений, що після війни наша нація буде чітко розуміти, куди вона рухається. І саме це буде додавати сил на відновлення і на створення всього, що буде необхідно. Тому я впевнений, що все ми робимо правильно.

*Записала Л. Іваневич 13 січня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Шкодіної Ольги Станіславівни, 1983 р. н.
Розшифрувала А. Ріжа*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Перша думка: «Не може бути... Це якась страшна помилка». І лише коли мій чоловік підійшов і сказав, що має серйозну розмову, більшість його слів, я сприймала як в тумані. Та чітко пам'ятаю його фразу: «Я не можу допустити, щоб вони дійшли сюди – до вас. Пробач, але я не можу вчинити поіншому». Я зрозуміла, що пишаюся його життєвою позицією, вчинком, вибором і маю з усіх сил не просто кохати, а підтримувати. Підтримувати не лише морально, а й усіма можливими і неможливими діями. Адже кохання та віра творять дива, я вірю в це. Ця війна відфільтрувала все – оточення, цінності, пріоритети та орієнтири. Вона дала зрозуміти, що є справжнім. [Що, на вашу думку, стало причиною війни?] Значна кількість людей просто не вміє цінувати те, що має. Вони всьому знають лише ціну і за копійку зраджають, обдурять, продадуть. Вони готові плести за течією, шляхом найменшого супротиву. Їх мислення та цінності не відповідають вольовій незалежній особистості, яка спроможна відстоювати власну честь та совість. Все має початися

індивідуально, з кожного із нас. Завершуючись, мабуть, цілковитою трансформацією та переоцінкою цінностей суспільства в цілому. Мій чоловік був в АТО в 2016 році плюс у лавах Збройних сил з першого дня повномасштабного вторгнення. І мені здається, що ця цілкова критична ситуація не припиняється. Але з найбільшим жахом згадую 26 березня 2022 року, коли обірвався зв'язок з чоловіком, який був на черговому бойовому завданні. На зв'язок він не виходив більше шести діб, і це був найважчий період. Період невизначеності, емоційного вигорання, суцільної спустошеності, але все ж таки була віра в диво. Хвала Богу, пролунав довгоочікуваний дзвіночок. Щастя не було меж. В пам'яті закарбувались слова чоловіка: «Маленька, коли я відчуваю, що ти чекаєш, я повернусь до тебе навіть з того світу. Я ж обіцяв». Мабуть, війна розкрила наші ментальні здібності. [Хто і що допомагає долати страх?] В першу чергу це моя сім'я і відповідальність за них, за їхнє життя. Шаленою мотивацією стало усвідомлення того, наскільки в одну мить може змінитись людина і перетворитися із звичайнісінького підлітка на справжнього чоловіка. Впевнена, що війна змусила подорослішати швидше не лише мого сина. Вдячна долі за те, що він дійсно став опорою, взяв на себе більшість чоловічих обов'язків, консультуючись у чоловіка, як вирішити те або інше питання. Це дійсно, це друзі, знайомі, які готові об'єднуватись і долати будьякі перешкоди заради спільної мети. Також на шляху зустрілись однодумці, які власним прикладом надихають і дарують посмішку навіть там, де здавалось, що все вже втрачено. А також, звісно, дії і пошуки того, де і в чому можеш бути корисною в цей важкий час.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. Моя допомога розпочалась із самого початку війни, оскільки потрібно було допомагати чоловікові і його побратиму. Від пошуку маскувальних сіток, яких на початку війни майже не було, засобів гігієни, продуктів, ліків до тепловізора. Ніколи не думала, що мені доведеться вивчити усі його технічні характеристики. О, і сигарети. Також ніколи не думала, що стану спонсором цієї гидоти. Але я розуміла, що це хоч чи якось може заспокоїти хлопців. Звісно ж, донати на різні збори, які відкривались друзями, знайомими або ж іншими знайомими, долучались по можливості. [Чи змінилися ці напрями у 2023 році?] Я б сказала, що трішки змінилися масштаби, оскільки я тепер не лише одноосібно можу допомагати, а завдяки однодумцям і бажаючим допомогти. Наприклад, наша компанія завдяки щомісячним внескам працівників на постійній основі співпрацює з різними благодійними фондами. До прикладу, волонтерам Поділля ми допомагаємо регулярно з пальним. Допомагаємо продуктами для солдатської кухні, тканиною, з якою хлопцям відшивали жилети, подушечки, ковдри, а також шматочки тканини для сіток, які так потрібні нашим захисникам. Ято добре це знаю. Після Перемоги хочу бачити вільну, незалежну, під мирним небом країну. Де кожна особистість буде з новим трансформованим мисленням. Де кожен зробить правильні висновки, навчиться цінувати найцінніше, де світло завжди перемагатиме темряву. Де правда перемагатиме брехню. Де кожен почне зміни із себе. Я вірю, що спільними зусиллями ми зможемо відбудувати таку

країну в ім'я Перемоги, в ім'я усіх тих, хто поклав своє життя заради мрії жити у вільній країні, заради світлого майбутнього. Разом до Перемоги. Слава Україні та нашим героям!

*Записала Л. Іваневич 17 січня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Вахідова Олександра Вікторовича, 1984 р. н.
волонтера, директора ТОВ «Starlife».
Розшифрували О. Таран та Н. Лутвинчук*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я за день [до початку широкомасштабної] війни не вірив, що це можливо, але чомусь коли я прокинувся зранку, мені дружина сказала, що почалася війна, я одразу намагався мобілізуватись. Але, як практика показала, це тільки якось зовнішнім виглядом показував, що я мобілізуюсь, а всередині я просто не знав що робити, не знав куди бігти, що робити. Насправді мене охопив просто величезний страх. В мене такого страху, напевно що не було, можливо, з дитинства, коли були ще якісь дитячі страхи, що мене залишать [батьки] і так далі, бо це був дуже схожий страх. Прям дитячий страх, і в мене було панічна атака. І єдине, що мене виводило із цього страху, це те що ми робили щось корисне і якось працювали на Перемогу. Це були просто неймовірні якісь відчуття, коли ти був дотичний до того, що ти допомагаєш хлопцям, які на передовій. З одної сторони, можливо це некоректно сказано, я отримував просто неймовірне внутрішнє задоволення від того, що ми робили: в нас створився Штаб десь з третього дня війни. Як тільки я заходив на Штаб, любий страх просто зникав. Цього страху не існувало, ми ще домовились між собою, що ми не говоримо про якісь страхи: от вони [росіяни] йдуть, а вони прийдуть, ми маємо робити те, що ми можемо на сьогоднішній момент. І те, що я раніше говорив людям, що треба робити те, що ти можеш на сьогоднішній момент, це [якраз] було практичне застосування саме в перші дні війни. І це так було необхідно зробити, і воно вийшло! І ми три місяці просто були в неймовірному, з одної сторони, вакуумі, ми розуміли що відбувається, але я знав, що я робив все, що я можу на той момент. Я отримував внутрішнє задоволення від того. В різні періоди в мене було різне розуміння чому почалася війна: від неправильного вибору народу до того, що війна неминуча була і неможливо було домовитися з президентом, якщо його можна так назвати, російської федерації, і в нього був план це зробити і все. Ми б ніяким чином просто не відкрутилися. Можливо, якщо б ми були сильнішими, набагато сильніше, ніж ми були в дві тисячі двадцять другого році, він би не зміг цього зробити якийсь період. Якщо б ми не дали десь там якусь слабінку. Но мені здається, що це просто було неминуче, і він би напав рано чи пізно, коли би побачив якусь там слабину. [Чи були критичні ситуації під час війни, такі, що в спогадах відразу спливають, і емоції пережиті під час них?] Скажу чесно, мені важко згадати прям критичну якусь ситуацію. Якщо вона була, то це та ситуація, про яку я проговорив на початку. Це найкритичніша ситуація. Це от панічна атака. Я не знав, що робити. Але якось так психологія людини влаштована, що вона адаптується майже до всього. І якщо раніше ми реагували на перші тривоги, які відбувались у нашому місті, воно

досить таки лякало, то зараз ти, на жаль, до них нормально відносишся, наскільки це можливо нормально відноситься до них. І навіть до деяких обстрілів. Я пам'ятаю там, ну, най таке емоційніше, що було, це от коли в Грузевицю був прильот, я прокинувся від того, що дом сколихнуло. А ми знаходимся десь в двадцяти кілометрах. Я не уявляю, що там було в епіцентрі самого взриву. Я трішечки от налякався, тому що я не очікував, але, з одної сторони, для мене це було... Знову ж таки, мені хочеться бути максимально коректним по відношенню до цієї ситуації. Дружина одразу побігла дивитися в вікно, хоча всі рекомендують цього не робити. Я, зрозуміло, також. Ми побачили дим з вікна, але оптична ілюзія показувала, наче дім з сусіднього двору. А я знаю, що в нас в сусідньому дворі знаходиться водокачка. Я кажу: «Оля, набирай воду, водокачку бомбонували!». Вона: «То що, набирати?» І ми почали набирати воду. Вона каже: «Чекай! Яка водокачка? Якщо б воно сюда прилетіло, то було б шось би... будинку би не було, а не водокачки». І ми тут потрошечки, потрошечки, потрошечки почали вияснювати, що це зовсім не поруч відбулося, а це досить таки далеко. І що робити? Оскільки було рано, я знов почав спати і я знов прокинувся від надпотужного взриву, але плюс-мінус я відчував себе в безпеці, тому що розумів, що це десь далеко відбувається, ось.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

І тому якоїсь такої от кризи... Вона тільки була на початку війни. А далі ми... [Все долалося через діяльність.] Да, все долалося через діяльність. Тобто, якщо важко десь, якщо ти не знаєш, що робити, якщо в тебе в житті криза, починай шось робити. Тільки ти починаєш шось робити, допомагати... Напевно, це одна із причин волонтерства. [Відволікання уваги від самої проблеми.] Так. [І ти розумієш, коли ти робиш дію, вона приносить користь і подолання цієї проблеми.] Сто відсотків. Це одна із причин волонтерства. Ти шось робиш, ти розумієш, що ти дотичний там до... не знаю, до якихось маленьких перемог, які, я дуже сильно сподіваюсь, що виллються в велику перемогу. Перше, це корисно. От, можна сказати, волонтерство – це корисно, тому що воно знімає будь-які там тривоги, тобі легше, психологічну якусь там напругу... знімається. І тому всі отакі кризові моменти в мене проходили досить таки, наскільки це можливо сказати... Ось що я згадав. [Які напрямки волонтерства були у вас у 2022 р.? Тобто, спочатку і впродовж року. Як вони мінялися?] Перший напрямок волонтерства – це, я його називаю, «хаотичний», ми за шось бралися і шось кудась передавали. [Це перші дватри місяці, так?] Це, я можу навіть виділити перших два дні. Люди, переселенці, приїжджали, і ми просто приходили в ці штаби, де були ці переселенці, і питали: «Що робити, підкажіть, що зробити? Ми готові. Чим допомогти?». І ми просто почали купувати воду і приносити людям. Ми почали збирати дома якісь речі і ці речі просто ти виносив. Хотів так допомогти людям! Можливо, я ніколи в житті так не хотів допомогти людям, як от в той момент. Я десь, можливо, і егоїст, десь і зациклений там на собі, але в той момент мені так їм хотілось допомогти і бути дотичним, я не знаю, готов був їх на руки взяти якось, щоб їм було тепло, щоб в них все відбулося. Ну, це були якісь такі неймовірні

відчуття. І наче війна почалась, і наче вже там от страшно, але це от знімало все, це рятувало. І ти носив ту воду. Я з такою вдячністю до себе я носив ту воду, що я цим зараз людям допоможу, що вони будуть там не голодні. Якщо треба, їди пренесем, якщо треба води. Це було так... Я бачив, що ми заряджали ще навколо тих людей, які нас оточували. Вони бачили, що ми носим воду, і я бачив, як на вулиці люди: «Так, а куда це ви несете ту воду?». І ми говорили, що ми несе́м в кінотеатр Шевченка, бо там є... був збір пункту. І вони приєднувались. Це настільки завлекало інших людей. І люди об'єднувались. Ти бачив, як вони об'єднувались. І ти думав: «Господи, українці, ви неймовірні!». На жаль, сьогодні ти бачиш, що люди тонуть в своїх якихось проблемах, в своїх якихось задачах, які в них відбуваються, і вже набагато важче так людей от в цей якийсь простір [об'єднати]. Вони вже відчують плюс-мінус якусь там безпеку. Вони вже десь далеко від війни, вони розуміють, що війна, десь якісь є прильоти, вони трошечки бударажаться, відправляють Притулі п'ятдесят, сто, двісті, тисячу, хто там скільки гривень, і це, напевно, що непогано, але вже набагато важче збирати ці кошти і так далі. Продовжимо з напрямками волонтерства. Перший – це був хаотичний, ми за шось бралися. Потім наш товариш, який був в «Старлайфі», сказав про те, що їхньому взводу треба п'ятдесят бронежилетів. Ми ніколи не мали справу з бронежилетами, але якось дуже швидко розібрались. Також рандомним шляхом ми знайшли якогось чувака в Чехії, який ті бронежилети міг нам передати. Це були списані бронежилети, вони були не погані, вони були просто для чеської армії вже списані, вони були на складах. Як резервні. І ми знайшли вихід, ми збрали кошти, ми збирали просто неймовірні якісь кошти в перші дні – шістсот, сімсот, вісімсот тисяч там. Під міліони просто збирали. І ми одразу закуповували все, що треба. І таким чином це перший напрямок, я повністю розібрався, що таке метал армокс, що таке метал хардокс, скільки вони міліметрів, як їх правильно відстрілити, що є посилені пулі, от посилені пулі то вражають, то не вражають. І я вже знайшов контакти з Фінляндією, де виготовляється армокс, знайшов контакти в Скандинавських там країнах, Швеція і Фінляндія – у них досить такий непоганий метал. Ми знайшли вже виходи там певні. [Це були українці, чи ні?] Це були українці, які були там, вони приходили на заводи... От як об'єднувались люди. Просто ні з того, ні з сього, вони приходили на військові заводи, і ми могли в них замовити там певні партії чогось... Але... але от до них діло не дійшло, ми зупинилися на цих бронежилетах чеських, скажемо так, і на тому металі, який нам пропонував, та людина, його Віталік звали, ну, і звуть, ось. І ми через нього, власне, то брали. Але я пам'ятаю, як ми збралися і вирішували, хто яким напрямком буде займатися. Хтось бронежилетами, хтось поселенням людей, хтось медициною, хтось амуніцією, хтось просто формою, хтось харчуванням. І ми брали на себе досить таки багато напрямків, але особисто я був дотичний більш до амуніції і до оцих от бронежилетів, і збирання коштів. Тобто, ми збирали кошти, воно дуже просто якось все було. [Збирали кошти яким чином?] Я прозвонив двадцять своїх знайомих і попросив, щоб вони на бронежилети збирали кошти. [Це були приватні підприємці чи ні?] Ні. Це були різні люди. Хтось був приват-

ним підприємцем, хтось був просто людина, яка працювала в садочку нянічкою... [Просто вони вас всі добре знали?] Да, вони мене непогано знали і довіряли. І вони збирали, і вони на нашу спільну картку, я навіть не на свою картку, на нашу спільну картку, вони просто звіти казали, що плюс-мінус там от ми збрали стільки, важко було проконтролювати там скільки, тому що люди одразу скидували на картку нашого штабу, яку ми визначили як ту, на яку ми збираємо, і вони просто от збирали. Отакий був метод збору. Я свою сестру залучив, також маму свою залучив, в мене плюс-мінус найближчі родичі, я не можу сказати, що найближчі друзі, тому що найближчі друзі були в штабі, вони й так були залучені до збору. Але плюс-мінус, до кого я додзвонився і хто погодився, це була проста статистика, напевно що, ті люди, які погодились, ну, супер було. Двадцять людей отак от збирали. Я побудував мережевий маркетинг волонтерства. Я саме так робив. І коли мені треба було, до прикладу, закрити якийсь там проект, перші дні хлопцям треба було, до прикладу... каремати, їх вигрібли у всіх магазинах. Просто вигрібли в усіх магазинах. Я знову ж таки, от в мене була ця команда, яка на аутсорі працювала, і які також... вони також відчували, що вони до чогось дотичні. [Це психологічна потреба.] Да, психологічна потреба. І вони... кожен взяв на себе задачу, до прикладу, ти маєш знайти там по двадцять, і вони кожен находили по двадцять, і ми, ну, якби збрали, потім ми вже вийшли на людину, яка виготовляє ці каремати в Дніпрі, і ми вже в нього замовляли досить таки великі... Да, партіями ці каремати [замовляли] і от віддавали. О, бач, в спогадах зрозумів, що я ще карематами займався. Ну, і така штука. Ну, і плюс гуманітарка. Розгрузка. Я обожнював ці розгрузки. У нас вони весело... [відбувалися]. Да, двадцять чотири на сім, ми і вночі, під час комендантської... [години]. Знову ж таки, ти відчував, що ти дотичний. Може, зараз... ти там конкретно зараз там чимось не займаєшся, але розгрузка – це святе було. Ми приходили на ту розгрузку... Ти розумів, що, якщо це гуманітарна допомога, то я прям відчував внутрішньо, що це їде, до прикладу, в Чернігів. Які на той момент були ці бідні люди, які були під обстрілами. А зі сторони це ще... здавалося ще жакливіше, ніж ті люди, які там були на місці. Тому що я запитував декілька своїх колег, які з Чернігова, які пробули там весь цей період, вони кажуть: «Ти знаєш, не так було й страшно, як, напевне що... як бачили ви нас. Але, ну, от я бачив, що я хотів їм допомогти, там організувати... якісь там ми збрали кошти на генератор, тому що в них світла не було. І якщо в них був генератор, значить, в них було тепло, і мене це гріло, що ми зараз їм той генератор передаємо. Бо ми їжу їм передаємо. Вони матимуть що їсти. От нам хтось привозив там з Ярмолинецького району, з якогось села, жіночки робили якісь вареники, вони якось закривали в якісь такі пласмасові коробочки, вони герметично були закриті, і вони підписували там «Нашим хлопцям» або якось... Це було так зворушливо. Я дивився на ті вареники і просто цілувати хотілося, думаєш: «Боже, це так зворушливо, це просто шось неймовірне!». І коли ти на цій розгрузці, просто була якась така от невеличка ланка між розгрузити, що приїхало до Хмельницького, і відправити, знайти машину, що поїде в Чернігів, а вже... або після окупації в Київську область, там Бучу і так далі, що людям треба

було їсти, це було відчуття просто неймовірне, що ти хочь чуть-чуть щось робиш, вони там відчували себе, що вони з кимось, що біля них поруч хтось є. І вони відчували любов тих людей, які їм щось передають. І я на розгрізці передавав своїми руками щось також, їм чимось там зміг допомогти. [Цей етап тривав десь до березня, до квітня-травня?] До квітня-травня. Далі ми потрохи почали переключатися на більш такі глобальні збори. [Бо цей вже почав пункт бути більш задіяний іншими людьми, заповнений.] Я згадав ще один момент, що було ще тоді. Я знайшов дівчинку, яку я не знав, в Стамбулі, яка з Хмельницького, яка поїхала одразу після того, як почалася війна, в Стамбул, яка також на волонтерських засадах ходила в Стамбулі, тому що, на жаль, в нас для того, щоб купити якісні берці фірми «Лова» [IOWA] або ще якісь якісні... або амуніцію, або форму, треба було переплатити, інколи й піісат відсотків, в наших Хмельницьких магазинах. Тобто, люди досить таки непогано на цьому заробляли. А ось ця дівчинка по турецьким цінам, це було, ну, якби для військових досить таки добре купляти і їм передавати. І от ми збирали кошти, я зв'язувався з тою дівчинкою, вона малесенька, з тими торбами, просто перла ті торби на... [Це вона як, літаком передавала?] Не, не літаком передавала. Є така доставка. Я не пам'ятаю вже, як вона називається... Буси, які прям з Стамбула їдуть до Хмельницького. В Чернівцях у них там хаб. І до Хмельницького прям можна було, я не знаю, адресну доставку зробити. Ми там невеличку суму якусь платили ще за доставку, але ми багатьом нашим хлопцям допомагали. Ми збирали кошти, це не завжди було за їх кошти. Деяких людей, які нас просто просили, зрозуміло, що ми там гривні на цьому там не заробляли, ми просто все передавали, і я тішився від того, що вони у якісному взутті і по такій ціні могли якби брати. Інколи ми так робили, а якусь там левову долю ми купляли за ті гроші, які ми збирали, і просто от передавали нашим хлопцям, яких, на жаль, деяких вже просто нема. Ось. Це була така штука. А потім ми вже переключилися на якісь більш масштабні проекти, що зібрати там пів мільона гривень і закрити проект, тому що ми уже просто розривалися. Вже не було тої потреби, щоб гуманітарку настільки відправляти... Не було тої потреби там ще в інших напрямленнях, розселення людей, тому що вже всі розселилися. Форму вже... частково армію почали споряджати самими необхідними. Насправді, вже і бронезилети не треба вже були, тому що їм давали досить такі непогані бронезилети, наскільки хлопці говорили. І тому, оскільки ми далі хотіли продовжувати, не зупинятися, ми брали якийсь там проект, не знаю, там зібрати на великий дрон, який там коштує там якусь енну суму, досить таки велику, і ми на нього збирали. Потім ми приєдналися до нашого «Старлайф Череті», «Старлайф Благодійність», яка з дві тищі чотирнадцятого [року]. Можливо, й раніше він був заснований... Але з дві тищі чотирнадцятого року нашим бійцям вже допомагали. Сам фонд в одинадцятому [було засновано]. Ми почали приєднуватися до великих проектів, один із них – це ми допомагали спецпідрозділу ***. Наш Іван Васильович *** організував його, був керівником, цей спецпідрозділ від*** МО України, і він тільки на волонтерських грошах жив цей спецпроект. Ну, ось і ми збирали там на... там був перший, якщо я не помиля-

юсь, шіссот тисяч доларів треба було зібрати. Звичайно, не все ми закривали. Якусь частинку ми закривали. Були дотичні до цього. Ми проводили аукціон. Не один провели. На моїй пам'яті, ми їх чотири провели. Ті, що я, як мінімум, вів. Два в Києві, два в Хмельницькому. Ще два в Ужгороді були. І таким чином закривали якісь там великі проекти. На сьогоднішній момент це також ми допомагаємо «Крилам». Зараз беремося за великий проект, сьогодні ми про нього писали в групі, біля мільона гривень треба нам для того, щоб назбирати на пікап якісний, тому що можна й за десять тисяч купити, ну, не хочеться, щоб він зламався в самий відповідальний момент і зза цього загинули люди. Якісний пікап «Тойота Хай Люкс», якщо не помиляюсь, вона називається. Треба двадцять шість тисяч доларів назбирати. І ми, ну, взяли на себе відповідальність, це, власне, зібрати цю всю штуку. Це для ***. Це безпосередньо для ***. Ну, це я так зрозумів. А ще паралельно допомагаємо нашому сьомому... я от в цих військових... я досить... авіаційний... ну, я не знаю, чи гарнізон, чи вони підрозділ... Нашому аеродрому. Тому що їх бомблять, і ми зараз збираємо кошти на укомплектування мобільних груп ППО, щоб вони вночі бачили ці «шахеда» і могли їх ефективно збивати, знищувати. Звичайно, на рівень ракет ми не тянем, щоб збивати. Це вже ми віддали «Петріоту», комплексам, хай вони збивають, а от трішечки позмагатися за те, щоб за допомогою нас ще збили і «шахеда», то так. За останній час... Я просто в цифрах не дуже... я... я плаваю, я не точний, ну, мені здається, що закрили проект в пів мільона гривень. От нещодавній. Це ми п'ять таких от тепловізійних прицілів їм купили. Зараз ще збираємо. От зараз, до речі, творчо трошечки виходимо, ми ще хочем купити ці приціли тепловізійні і за допомогою творчості. Зараз запишемо кліп. Зараз ми запишемо кліп, тому що ми розуміємо, що люди просто так не донатять, вже зовсім не той період. Шукаємо інструменти різні і ми розуміємо, що люди не так донатять, це треба розуміти, напевно, що психологію людей, так. Вони виснажені, вони десь в безпеці, в них куча своїх якихось там проблем, якби це не здавалося, що в нас одна проблема і нам треба перемогти. Ну, ти не зможеш трусити людину і говорити на вулиці, що: «Так, давай включись, у нас війна», і так далі. Ну, не зможеш. В нього всьо, психіка всьо, виключається. І тому треба творчо підходити до цього. Ми організуємо квізи, вікторини, де в середньому збираємо там двадцять – двадцять п'ять тисяч за три години. От зараз хочемо кліп записати на цей збір, на пару тепловізійних прицілів. Можливо, той кліп «вистрелить», і ми збиремо сто – сто піісат, можливо, двісті, а можливо, це буде шедевральний кліп, і ми збирем пів мільона... [Треба пробувати все.] Да, треба пробувати все і брати на себе відповідальність в цьому всьому ділі, не звинувачувати людей, інакше можна, як наша українська нація любить в фейсбуці [сваритися]: «А ви то... а ви сьо... а ви третє... а ви четверте... а хтось виключився, а треба донатити...» Можна говорити довго, а треба придумувати, що робити в сьогоднішніх умовах. Треба реально дивитися. Да, от люди зараз такі. І, скоріш за все, це нормально з точки зору людської психіки. Це певний такий етап. І в цьому етапі можна або сидіти чекати іншого етапу, не дай Бог, щоб людям стало страшно, да? Прям, так реально страшно. Або щось робити, щоб не

стало страшно. Тому ми продовжуємо робити, щоб їм не стало настільки критично страшно, хоча вони інколи самі того не розуміють. [Психологічний страх, психологічну кризу під час війни допомагає подолати] Найбільше, за що я вдячний, це ком'юніті, яка в мене є. 90 % людей, які зі «Старлайфа», – це вже готова команда, організована команда, різні, звичайно, моменти є. Скоріш за все, без них я б не продовжував далі працювати і втопився би в просто в своїх проблемах, які є нагальні десь тут, які треба вирішувати. Ком'юніті – це просто все, що мене втримувало. Це просто неймовірні люди, яким я настільки вдячний, особливо коли ми організовуємо якісь заходи. Господи, це просто такий кайф: кожен знає, чим він займається. Я ніколи в житті, напевно, не відчував такої командної підтримки: хтось ведучий, хтось займається ярмаркою, хтось займається частиною лотів, хтось іншої частиною лотів, хтось займається запрошенням більше, хтось займається рестораном, [...], хтось просто готовий допомогти чимось, просто привезти-відвезти. І це просто неймовірно! Якщо люди цього не відчували в житті, мені здається, [що] вони просто дарма проживають це життя. Тому що коли є команда, це просто щось неймовірне. І я, напевно, під час війни – завдячуючи війні, – якщо знову це коректно так можна сказати, але це так, оцінив це просто на практиці. Тому що багато чув: «Команда вирішує все, команда вирішує все», і я наче й командний гравець, але от настільки злагодженої, просто як годинник, це було просто неймовірним насправді [відчуттям]. Це завдячуючи команді, я переживав найскладніші кризи на початку війни, всередині, хоча ми не знаємо де та середина. Якщо взяти від сьогоднішнього моменту, то хай буде середина, і сьогоднішній момент – це все завдяки ком'юніті. Безумовно, це надихає діяти і продовжувати щось далі робити. [...] Корупційна складова в загальному для країни – це просто ракова пухлина. Я можу привести такий приклад, як спортивні секції, коли людина платить для того, щоб саме її син, менш талановитий, але грав у команді, до прикладу, а більш талановита дитина, яка [через фінансові труднощі батьків] не може грати в цій команді [...]. Це приклад і відображення корупційної складової в інших багатьох сферах: ми наче сьогодні виграємо в чомусь. Дати взятку, і ти якось порішав це питання, але в загальному ми всі програємо. І це не завжди всі люди розуміють. От я Україну бачу після Перемоги [такою]: потрошечки-потрошечки, як [ніби] вирізає цю онкопухлину, і ми ми стаємо здоровішою [нацією]. [Яким чином це зробити?] Я не знаю, [можливо], за допомогою наших західних партнерів. Таким чином налаштовують законодавство, тому що нам досить таки важко самим це буде зробити. Я думаю, що без втручання третіх країн цього не буде. Я тільки таким чином бачу. На жаль, я не бачу зараз такої неймовірної якоїсь свідомості в людей, щоб вони це зрозуміли, що не можна це робити [потурати корупції]. На жаль. На початку війни – так, це якось було більш вираженіше [віра в це], а зараз – ні. Після перемоги, можливо, хтось говорить про якісь райдужні моменти, але я бачу, як ми будемо справлятися з людьми, в яких ПТСР [посттравматичний стресовий розлад]. І це просто роки подолання цього ПТСР. І ми як суспільство якимось чином маємо також об'єднуватися навколо цих людей. Вони спасли нас, а ми їм маємо від-

дячити, якось спасати. Я розумію, що в нас всіх реакції... я сьогодні не знаю, як [себе] поводити, якщо людина йде без ноги [назустріч]. Я не розумію як, щоб його не образити. А як це все діло зробити? Ну, я розумію, що нас всіх чекає наступна криза, але вже без війни, і вона нас зробить обов'язково сильнішими. Мені дуже хочеться, щоб вона нас зробила сильнішими. Це, напевно, так і буде. Я насправді – це не найважливіше, – але я би хотів, щоб трошечки змінили наш Гімн, щоб ми вже не «ложили душу й тіло» за нашу перемогу, а ми вже щось інше. Щоб це все [було] у виконаному часі, щоб ментальні наші сили клали на нашу перемогу і вони давали там певні плоди. Тому що ми розумні, ми працюючі, дуже багато позитивних моментів можна в українців [віднайти]: коли важко – ми згуртовуємось, адаптивні дуже, якщо люди наші, переселенці вимушені, казали: «В Європі які вони [європейці] всі безпечні, вони не викручувалися з різних якихось там моментів. Ну, так от в них відбулося, тому що там досить-таки довго не було якихось таких-от жорстких криз в Європі». Я не говорю про економічні, економічні які були там, люди і без роботи залишалися. Але отакої, як в нас, як мінімум, не було таких от Майданів, коли розстрілювали людей прям в центрі нашої столиці і так далі. Короче, після перемоги – я би хотів дуже багато райдужних моментів наговорити, але як мінімум картинку я бачу таку: я вже сказав, що я люблю футбол, я обов'язково відвідую матч збірної України, де, можливо, навіть в Донецьку, якщо це вдасться, але як мінімум то це на НСК [Національний спортивний комплекс] «Олімпійський» в Києві, де будуть трибуни розмальовані в жовто-блакитні кольори, я буду співати гімн України і буду просто плакати від щастя, що це все закінчилося. Але з розумінням того, що далі нам ще треба буде досить таки добре працювати. Для того, щоб ми посправжньому перемогли в собі того ворога, який він в нас є. [В подоланні корупції]: мені тридцять дев'ять [років], в цьому році буде сорок. Скільки раз в житті я намагався щось змінити не всередині себе, а щось змінити зовні, а при цьому залишатися таким, як я є, і нічого в мене не вийшло. Я тільки натикався на стіну непорозуміння: люди-то розуміють, про що я говорю, але тут треба починати тільки з себе. І коли ти прикладом показав і, можливо, для когось це стане показовим, він захоче в наступній ситуації проявити себе так. Я думаю, тільки так. Спочатку це буде небагато людей, але я знаю, що вже є якась кількість цих людей, готових це робити. Тому все буде добре в нашій країні. Це буде важка праця, але все буде добре, тому що є ці люди, є. Я дуже сильно сподіваюсь, що це вже критична маса цих людей тридцять вісім процентів. По моїм відчуттям, напевно що десь двадцять п'ять – двадцять шість [відсотків] – це ще не тридцять вісім. Но, а якщо ці двадцять п'ять [відсотків] будуть своїм прикладом показувати, як вони екологічно в різних сферах своїх життя живуть, тоді це надихне [інших]. Тому що це ж завжди не одразу [відбувається], просто це не очевидно. Якщо ти от сьогодні так зробив, люди скажуть: «Ти дурачок. Треба було якось по-іншому вирішити [питання] і жити собі нормально», і так далі. Це все видно, якщо ти будеш притримуватися цієї стратегії протягом всього свого життя. Не буває так, [що] сьогодні ти так зробив, а завтра по-іншому, треба просто вибудовувати стратегію і вести-вести цю стратегію

досить таки довго. В цьому складність: десь здатися, десь вирішити своє питання, там, три гривні занести: «О, ну і нічого, але ж там я правильно себе повів».

*Записала Л. Іваневич 18 січня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Стецюк Ольги Василівни, 1995 р. н.,
волонтерки, фотографки.
Розшифрувала І. Матвєєва*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСТОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Які були перші думки та відчуття, коли почалося повномасштабне вторгнення, і які, на Вашу думку, причини цієї війни?] Взагалі, в перший день, коли все почалося, я, здається, вот все перед очима, все видно, все якось дуже швидко, дуже незрозуміло, коли ти втратила контроль над тим, що відбувається. Такий він і до того сумнівний той контроль був, а тут ще більше, тому усвідомленням було те, що всі ми – смертні, найближчі тобі люди – теж смертні, і життя може обірватися дуже швидко, але в принципі якось мінімально ти можеш на це впливати: там, зберігати техніку безпеки, бути з людьми, які тобі близькі, і допомагати їм щось змінювати. В перший день війни, точніше, повномасштабного вторгнення, я була на зйомній квартирі. Мені зателефонувала мама зранку, сказала: «Збирай речі, почалась війна». Я відразу не зрозуміла, я не вірила до останнього, що в [20]22му році взагалі може бути щось таке. Це ж, ну, ми ніби не мавпи з палками, маєм якийсь рівень свідомості, і це якісь такі, ну, нереальні сценарії в моїй голові. Я забрала подругу і поїхали до моєї мами в будинок, бо на той час ми розцінили будинок безпечнішим на випадок, якщо будуть якісь там нюанси, ракети і так далі, бо у нас був добре оснащений підвал, де можна було там ракетну небезпеку перечекати і так далі. З усвідомлень? Реально, ну, це такий процес, який якось, ну, зовсім не контролювався. Ти розумієш, що сьогодні ти одна людина, але завтра ти можеш бути зовсім іншою, неочікуваною для себе особою, яка буде захищати себе, свою домівку, своїх рідних, і в якійсь мірі ти готова на все, аби зробити це, аби захистити себе і свій дім, свою країну. Ну, думки були дуже-дуже різні і дуже, напевно, погані, про які я зараз, може і би, жаліла, але на той момент в моїй голові були сценарії, коли я можу захищати своїх близьких, навіть в плані вбивства ворога. Це було таке перше усвідомлення того, що я готова, і я можу це. Але тільки якщо для захисту. Зараз реально страшно це усвідомлювати, і напевно, там в момент теперішній я б не наважилась, але тоді всі почуття, відчуття, які переживалися, вони були зовсім іншими. Чому ж, які причини цієї війни? Низький рівень свідомості, люди, я в тому числі, якось, непевно, вірили в краще насправді, в те, що ми живемо в сучасному світі, світі цілковитої діджиталізації, де кожне питання можна вирішити, просто тримаючи в руках телефон; де немає якогось такого, ну, прям негативу, де немає якихось ризиків для життя; де коли ти от свідомий, обережний і так далі, то ти будеш жити, і все буде окей. Тому таких, взагалі такого сценарію в моїй свідомості не існувало, не дивлячись на те, що зараз ти розумієш, історія про це говорить, і ніби в школі ця програма вивчалася, і ніби ти це все розумієш, але все одно сторона оптимізму, сторона віри в краще – вона, напевно, перемагала. І справді, рівень свідомості був

зовсім не таким; люди, я, сто відсотків, теж, схилилися до чогось спрощеного, де тобі щось нав'язують, пропаганда – не пропаганда, ти в якійсь момент піддаєшся цьому, і це все – просто спрощений варіант, який твій рівень свідомості не здатен перевірити, просто хочеться жити по течії, напевно. Тому так і вийшло. Та і в принципі, напевно, ми мали би бути готові до цієї війни. Напевно, важко відповісти насправді, бо це все наша зона відповідальності, яку ми втратили, яку ми втратили свідомо, ми обрали цей варіант, варіант спрощений, варіант нічого не робити, варіант нічого не вирішувати, варіант не копатись глибше, варіант не дізнаватись. Хоча велика частина населення, я знаю таких людей особисто, вже давним-давно свідомо розуміли, що відбувається, і якось вирішували щось, що в їхніх силах, що в їхніх межах можливостей. З врахуванням того, що з 2014 року мій колишній хлопець служив в АТО, то багато чого в моїй свідомості помінялось ще тоді, але це все одно не стало причиною того, що я вірила, що буде ось таке велике повномасштабне вторгнення, війна і будуть вбивати людей, буде проливатись насилля – в моїй свідомості такого просто не існувало.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Форми самоорганізації.* [Чому Ви вирішили зайнятися волонтерською діяльністю?]

Це, напевно, із ряду того, що ти розумієш, що ти не просто маленька людина, ти – той, хто може впливати на ситуацію. Я пам'ятаю цю згуртованість на початку, коли тільки хтось десь щось написав про якийсь запит, і всі ось, ти розповсюджуєш цю інформацію, і через двадцять хвилин у тебе під будинком вже є все необхідне, люди все привозять, ти передаєш і так далі, і тому подібне. Ми взагалі з дівчинкою, яку я забрала до себе з подругою, ми... Це зараз ми усвідомлюємо, що момент з мітками був і частиною ІПСО, і, напевно, реальністю, бо по мітках там наводки робили. На той момент ми так думали, і ми шукали мітки. Це те, з чого ми почали якось піднімати свій моральний дух, напевно. От. Далі просто почали збирати запити від хлопців, мінімальні, навіть на сигарети, і допомагати, закупляти, ліки теж закупляли. Це допомогло триматись на плаву психологічно. Коли ти усвідомлюєш, що ти хоч якось впливаєш на ситуацію, що ти хоч якось можеш допомогти, то це само автоматично якось [...], це не спеціально, це справді не спеціально. Ти просто береш і робиш, тому що треба, тому що це допоможе, тому що ти не одна, вас багато, ви – одне ціле і ви робите, і в вас виходить. І практика показала, що у нас вийшло. Ми згуртувались настільки, кожен якоюсь маленькою частинкою себе зробив так, щоб наші, наприклад, будинки, залишились цілими, щоб противник не дійшов до нас. І це реально допомагало, в тому числі, тримати цей моральний дух і вірити в щось світліше, напевно. **Волонтерство.** [Які напрями волонтерства були у 2022 році?] Всі мої напрямки волонтерські заключаються в тому, що я отримую запит від близьких друзів і збираю кошти, і закупляю те, що їм потрібно. Нічого складного, там ніякі великі суми, я поки не бралась за те, щоб їх закривати там. Максимально – це якісь дрони, тепловізори, еко-флоу [зарядні станції EcoFlow], ну, там якісь такі мілкі справи, то можна і в принципі не рахувати. Ну, от найбільше – це те, що просто є перелік друзів, яких я знаю; є люди,

які, я знаю, що вони точно там не обмануть, що їхній запит не взятий з потолка, я збираю їхні запити і покриваю їх. Відповідно так триває вже, ну, від самого початку, в принципі. І слава Богу, я можу бути більше посередником, аніж такою головною ланкою в цьому процесі, тому що я просто збираю гроші, я їх збираю в межах України, я їх збираю за кордоном: литовці, німці, ну, багато тих, кого я знаю за кордоном, завжди допомагають невеличкими сумами. Нам в якийсь момент пощастило познайомитися з сім'єю в Литві, яка виявилась досить багатою, і вони по сьогоднішній день завжди допомагають в більшості моїх зборів, значними сумами – там п'ятсот євро і більше, – бо знають мене, знають всю мою сім'ю в принципі і розуміють, для чого це все потрібно. І от на таких засадах я просто як посередник. Я посередник, який з'єднує гроші вкупці і потім закупляє все, що необхідно, і відправляє хлопцям. Тобто такий мінімальний вплив, але він є і мені від того якось морально легше, хоча хотілося б зовсім поіншому насправді. В якийсь момент я думала: чому ж я не послухала батьків і не поступила в медичне? Зараз я би могла допомагати в плані допомоги військовим на передовій: надання першої медичної допомоги і так далі. З однієї сторони, я пишаюсь тим, що я обрала свій шлях, з іншої сторони, десь глибоко в душі картаю себе, що я не медик, який може допомогти, який справді буде корисним і так далі. Тому кожен має бути дотичний до цієї війни, до того, щоб вона закінчилась, до того, щоб здобути перемогу. Поки варіант збору коштів на дрони, на тепловізори – це хоча б мінімальний, але вплив на це. Думаю, в [20]24му році цей вплив будемо збільшувати, будемо старатись більше заробляти, купувати більше, будемо старатись, аби наші хлопці були живими, цілими, і ми здобули перемогу. Таку омріяну перемогу. [Чи змінилися ці напрями у 2023 році?] Справді, напрями волонтерства змінилися, тому що в [20]22му році, на початку, це могли бути запити на медицину, там якісь елементарні кровоспинні, це були, я пам'ятаю, якісь такі там навіть рукавиці – були запити, були запити на плитоноски, ну, прям елементарні речі, тобто нічого такого не було, і ми це все відшивали, бо шукали й закупляли. Справді елементарні речі. Вже ближче до [20]23го напрямок змінився в плані, там, як я вже говорила, дрони, тепловізори, еко-флоу. Ну, от такого плану – те, що замінить силу наших хлопців, те, що допомагає їм вижити, те, що приносить більше користі, напевно. Плани на майбутнє у волонтерстві – незмінно допомагати, масштабувати те, що у мене зараз є. Ті можливості, які я маю, – вони зараз точно не такі, як хотілось би, але є план – як можна змінити, як можна допомагати більше. В принципі готова приєднатись до будь-яких пропозицій по волонтерстві. Плести сітки – це само собою, але бути учасником якоїсь благодійної організації – теж не питання. Якщо буде таке запрошення – можу приєднатися і допомагати всім, чим зможу, але досі орієнтую свою допомогу на тих, кого я знаю. Це хлопці, які мої близькі друзі, і ми кожного разу з ними зв'язуємося. Ось недавно ми купили ретранслятор. Ну, тобто, в принципі цілі є, ми їх покриємо стовідсотково, і надії на те, що я масштабую цей процес, – вони точно справдяться. Це прям ціль на [20]24й рік, і я думаю: перемога таки буде наша, ми зробим все, щоб наші хлопці були живими і цілими.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Як змінився устрій сімейного життя й побуту під час війни?] До війни, до повномасштабного вторгнення, я жила з хлопцем п'ять років, і перед війною ми якраз розійшлися, я з'їхала на квартиру і жила сама. Буквально зовсім згодом почалось повномасштабне вторгнення, і я з'їхала до своєї мами, а на квартиру, в якій я жила, вона в мене була проплачена до червня місяця, здається, бо я робила ремонт за кошт квартплати, тут жили харків'яни. Це знайомі моїх знайомих. Відповідно я жила з мамою. Не можу сказати, що устрій змінився, просто ти більше цінуєш людей, які поряд, більше придаєш значення якимсь таким щасливим моментам і не придаєш значення якимсь дурницям, бо в голові є чітке усвідомлення, що важливо, що неважливо. І відповідно ти себе поводиш в щоденному житті так, розділяючи на важливе і неважливе. Є такі якісь мілкі справи, які зовсім не варті уваги, мілкі реакції, які зовсім не варті уваги, мілкі сварки, які взагалі не варті існування. І ти стараєшся жити простіше, набагато простіше, ставитись до всього простіше, бути свідомою і водночас якось розуміти, що ми живемо добре. Ми тут, в тилу, живемо добре, не дивлячись на те, що там прилітають ракети, не дивлячись на те, що в країні війна, але ми живемо навпаки, якось ти кожен день проживаєш з усвідомленням того, що це ще один день, який ти змогла прожити, і навколо тебе люди, які теж змогли прожити цей день. Ти їх любиш, і вони живі і здорові. Це, напевно, найбільше чудо, яке трапляється з тобою і з твоїми близькими. Так зараз мало потрібно для щастя! Всього. Уже й плакати можна [сміється]. Я думаю, що напрямок моїх думок дуже зрозумілий. [Критичні ситуації під час війни та пережиті емоції.] Напевно, найкритичнішими моментами були перші місяці, і зараз чітко пам'ятаю ситуацію, коли були опубліковані дані, світліни з звільнених Ірпеня, Бучі. І коли кожен дізнався про звірства, коли ти бачиш те, чого не існує в системі твоїх цінностей, коли бачиш те, що раніше показували в фільмах жаків, але це реальність, це десь глибоко ніби всі усвідомлюють, що війна – це страшно, але коли війна так, війна без правил, війна з згвалтуваннями, катуваннями – це зовсім інша справа. І в момент, коли висвітили інформацію з звільнених Ірпеня та Бучі – це якось похитнуло психіку, похитнуло якусь таку оптимістичну нотку всередині, я трималася, але мама моя трішки панікнула, і ця паніка супроводжувалася тотальним таким розпорощенням, панікою і так далі. Тобто наступні рази, коли в нас лунала повітряна тривога, – мою маму прям відключало, вона там їла на кухні суп, і вона біжить там в підвал, одягається з тим супом, ну, прям рівень свідомості втрапився, рівень якогось такого: тут і зараз, він просто щез, і тому я вирішила відвезти маму в Литву, за кордон. Там живе вже близько восьми років мій брат, в нас багато родичів за кордоном, які нас запрошували, але я до останнього знала, що я буду тут. Але маму слід було відвезти, бо це... Напевно, в той момент включилося: мама – я, коли я відчула себе трішки старшою, коли я відчула себе людиною, яка може тримати себе в руках, і тому я відповідаю за маму, за людиною, яка поряд. Напевно, це неправильно, але в той момент включилась отака програма, і відповідно я вирішила, що краще відвезти маму – вона хотіла виїхати вже давно, але не їхала через те, що я не хотіла. І в якийсь момент

я зрозуміла: якщо раптом щось трапиться, то це буде моя відповідальність, і тому моє життя – це життя, яке в моїх руках, але життя інших людей не може бути в моїх руках, тому якщо б щось трапилось з мамою, це б була би моя провина, бо вона хотіла виїхати, а я – ні. Тому я відвезла її за кордон, в Литву, де ми в принципі і познайомилися з сім'єю чудових людей, які досі нам допомагають закривати наші збори. Тому ця ситуація була дуже корисною насправді. І коли я відвезла маму і повернулася назад – це зовсім інші відчуття, коли ти відповідаєш лише за себе, коли ти відповідаєш повністю за те, що відбувається навколо, і ти розумієш, що, грубо кажучи, ти є в тебе і все. Тобто тобі думати потрібно лише за виживання себе в критичних ситуаціях. Ось. [...] Ну, напевно, з критичних ситуацій та емоцій це було таке найключовіше. Ми насправді не переживали ніяких, слава Богу, таких жорстких ситуацій. Напевно, ще із таких найстрашніших в душі, здавалося б, моментів – це коли було влучання в склад в травні [20]23 року, і мої батьки живуть неподалік там, навпростець, напевно, кілометра три-чотири, ось, і було дуже гучно, було дуже страшно, ніхто якось нічого не міг зробити з цим, от тоді теж було страшно, але найстрашніше – це от момент з Бучею та Ірпінем. Коли висвітлюється, напевно, єство ворога, коли ти розумієш, що відбувається на територіях окупованих, коли ти розумієш, що є речі, на які ти не очікуєш взагалі, в твоїй голові такого не існує, ти живеш зовсім іншими принципами, зовсім інше життя, а тут от є ось таке, і хочеться від такого насправді десь втекти, бо до останнього не віриш, що таке існує насправді. [Що і хто допомагає подолати психологічний страх під час війни?] Спеціалісти, я працювала з психологом, по перше; подруге, медитації, концентрації, лекції від Леоніда Олександровича ізотеричні, це допомагає усвідомити, чому так відбувається, що є причиною, що ми народжені в цей час не просто так. Якщо вірити ізотеричній філософії, то наші душі обрали жити в цей час. Якщо ми обрали жити в цей час, то ми маємо силу, аби це пережити, аби змінювати все те, що відбувається, боротися, і це допомагає насправді триматися, це допомагає... Насправді це допомагає триматись на плаву і розуміти, що ми не маємо права зупинятися, ми маємо боротися до кінця, бо такий наш шлях, і ми вправі змінювати все, ми будемо вчити наших дітей, внуків, історію, ми будемо показувати все, як є. Ми ті люди, які змінюють хід історії; ми ті люди, які змінюють бачення; ми ті люди, які змінюють устрій інших країн; ми ті люди, які будуть змінювати устрій організацій; ми ті люди, які покажемо світові насправді, що важливо, що неважливо; ми ті люди, які будуть головним рушієм, головною причиною змін. Ось. Тому психологічний страх під час війни – він є, є страх померти, є страх того, що помирають люди навколо, і є страх того, що твої близькі люди – вони теж можуть не вижити, але от той момент, усвідомлення того, що це вибір народитись тут, народитись в цей час, народитись в цих сім'ях, народитись територіально тут – це допомагає розуміти, для чого це і що ми справимось.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ [Якою Ви хочете бачити Україну після Перемоги?] Ми в принципі вже на крок попереду багатьох країн Європи, і та система європейських цінностей, до якої ми так тягнулися, вона буде тягнутись до нас. Ми справді вже крок

попереду. Відповідно до всього того, що я бачила за кордоном (це і про діджиталізацію, це і, напевно, про рівень свідомості більшості громадян), все-таки за цей період ми пробудилися, ми багато чого змінили в собі. Напевно, неможливо не змінитися після повномасштабного вторгнення, після початку війни. Люди, які не змінилися, я не знаю, це напевно... Я не розумію, де треба бути, на яких глибинах свідомості, аби нічого в твоєму житті не помінялося. Наша Україна буде квітучою. Наша Україна буде найбільш усвідомленою, найбільш процвітаючою. Це буде високий рівень духовності. В моїй голові все дуже насправді так яскраво. От просто настільки видно чітку картинку того, що буде: буде щастя, буде радість, будуть квітучі вулиці, будуть щасливі сім'ї, буде багато посмішок. І головне – буде багато свідомості. Буде багато людей, які не захочуть жити так, як раніше. Кожен буде змінюватись і змінювати навколо себе все, до чого може бути дотичним. Це країна, до якої будуть рівнятися всі. Країна сильна духом, країна сильна, як би то хотілось чи не хотілось, але в плані військової техніки, сили, одиниць техніки, людей. Кожен буде вміти все, аби захистити свою країну в подальшому. Кожен буде розуміти те, що все знаходиться в полі нашої відповідальності. Напевно, ми вже це розуміємо. Все, що відбувається навколо, – це поле нашої відповідальності; все, що буде потім, – це поле нашої відповідальності. Кожна наша дія має наслідок. Кожне наше слово має наслідок. Кожен момент в нашому житті – це те, за що ми будемо відповідати, те, що змінить або не змінить чогось. Кожна людина буде прагнути ставати свідомішою. Це Україна, це країна високого духу і високої свідомості. Це наше майбутнє. Головне – Перемога. Головне – наші дорогі захисники, щоб вони були живі, якомога більше людей прокинулись і почали змінювати все.

*Записала Л. Іваневич 17 січня 2024 р. у м. Хмельницькому від Яніної Тамари Олександрівни, 1988 р. н., волонтерки, дружини загиблого військовослужбовця ЗСУ, колекціонерки давнього українського одягу.
Розшифрував О. Головка*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Які були Ваші перші думки та відчуття, коли почалася війна?] Ну, точно пам'ятаю, що було страшно, напевне, як і всім. Було дуже тривожно за себе, за дитину, за чоловіка в першу чергу, тому що він зустрів повномасштабне вторгнення в Маріуполі. Напевне, і не було ніяких усвідомлень. Усвідомлення приходить потім, з часом, з розгортанням подій, з відповідями, які приходять на запитання. Зараз приходять усвідомлення, от, у [20]23 році, я впевнена, в [20]24му вони прийдуть. А тоді усвідомлень не було. Тоді був просто суцільний страх, невідомість і надія на те, що це дуже скоро закінчиться. І хто, на мою думку, винен у війні, – ну, я скажу так, що точно не одні москалі... Війна – це завжди вигідно комусь. Це – геополітика. Це – прості смертні люди гинуть, а вершители долі домовляються, хто буде гинути і хто більше... Напевне, якось так. Я багато кого звинувачую в цьому. Але, на превеликий жаль, знаєте, це особиста трагедія кожного, в кого хтось загинув. Але насправді війни, відколи людство існує, не припинялися і, напевне, це нормально для розвитку суспільства, я не знаю... [Які

були критичні ситуації під час війни та пережиті емоції? Ну, в принципі, сама «повномасштабка» – одна суцільна критична ситуація, в яку ми, чесно кажучи, втягнулись, в принципі. Але їх було кілька, цих критичних ситуацій. Найперше – це, звісно, загибель чоловіка. Критичніше бути і не може... Пережиті емоції – я думаю, не треба розповідати, що людина переживає під час втрати, під час переживання горя. Звісно, що це – біль, гнів, розпач, безвихідь, безнадія якась, розуміння того, що ти нічого не можеш змінити, відмотати час назад, виправити щось... Абсолютна безпорадність від цього. Ну, і біль, біль, біль і ще раз біль... Було ще кілька критичних ситуацій таких, як, наприклад, Оленівка – в Оленівці загинув брат побратима мого чоловіка. А з цією родиною побратима мого чоловіка ми зараз дружимо – з дружиною, з донькою. І це їхня подвійна втрата, а я в той час була біля них, і ми проживали це все разом. Потім похорони хлопців з цих родин, якими я опікувалась, – це також мої особисті потрясіння. Ось і це все доводилось проживати, ну, і досі це все проживається і переживається. [Як змінився устрій сімейного життя та побут під час повномасштабного вторгнення?] Ну, конкретно в нашому випадку: раніше все планувалося і будувалося на трьох – я, чоловік і дитина, а після 7 квітня [20]22 року все стало плануватися на двох – я і дитина. Я скажу, що, напевне, не стільки «повномасштабка» повпливала на наше з сином життя з тих пір, [а] загибель чоловіка – вона змінила не просто багато, вона змінила все, просто повністю все, перекутило наше життя на сто вісімдесят градусів. І коли ти усвідомлюєш, що більше не буде так, як було колись, що тобі треба абсолютно по-новому і по-іншому розраховувати це життя, то якось не можеш ти це одразу прийняти, знаєте, пропустити через свідомість, я би так сказала. Доводиться це прокручувати в голові. І коли ти розумієш, що твоя дитина назавжди залишилась без тата – це просто пекучий біль. Коли це тато ніколи не з'явиться, не об'явиться, не знайдеться, коли всі свята будуть проходити без тата, коли ці всі дитячі садочки, перші вересня, останні дзвоники, свята – все-все буде на двох тепер... [Хто і що допомагає подолати страх під час війни?] Ну, напевне, в першу, в першу хвилину чи як це, в перші дні «повномасштабки» мною керував один інстинкт – збереження дитини і себе для дитини. Це була моя єдина задача, яку я намагалася виконати на сто відсотків. І мене, в принципі, більше нічого і не цікавило. Було дуже страшно від сирен, я пам'ятаю. Але моя задача була максимально не налякати дитину, якщо він налякався, то зняти з нього страх. Ну, мені пощастило в тому, що він був досить маленький, він особливо не розумів, що відбувається. Але ці всі постійні бігання в підвал – все одно треба було йому пояснювати, що це таке, ну, що це таке, і чому це робимо. Потім... А потім, Ви знаєте, страх якось потихенько-потихенько почав зникати, тому що ми живемо все ж таки в відносно безпечному місці – це відіграє свою роль в плані переживання страху. І не треба нікуди втікати, бігти, їхати, рятуватися, ну, і відповідно рівень страху зменшується. В [20]22 році діяльність волонтерська, якою я займалася, – вона допомагала подолати багато чого і не тільки страх. Я от, напевне, рятувалась таким чином. А зараз – мабуть, просто вже все звиклося. [Якою Ви хочете бачити Україну після Перемоги?] Я, напевне, зараз хочу бачити Укра-

їну після Перемоги такою, якою бачив її мій чоловік. Тому що тільки ці люди заслужили на таку Україну, яку хотіли вони – ті, хто покладали своє здоров'я і своє життя за це. Мені здається, що ми, порівняно з ними, просто ні на що не маєм права, ми маєм право тільки відбудовувати і заради них щось будувати. А бачення ми маєм зберігати ось цих воїнів, які знали, за що боролися, і знали, чого вони хочуть, якою дійсно хочуть бачити цю державу. Звісно, що хочу бачити її я незалежною, самостійною, досить міцною, вагомою на геополітичній мапі світу, спроможною, справедливою, самокритичною, що немало важливо, країною, в якій працюють закони, і вони працюють на людей, а не на можновладців. Хочу бачити країну такою, в якій, ну, справедливість – понад усе. Хочу бачити країну такою, в якій суспільство вдячне тим, хто виборов цю країну для них. І хочу бачити країну такою, в якій державотворці творять державу, а не свої приватні садиби.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. [Коли, чому і як Ви вирішили долучитися до волонтерської діяльності?] Після того, як загинув мій чоловік, і я сама залишилася з дитиною, десь приблизно через місяць я задумалась над тим, як живуть жінки, які з дітьми переїхали з окупованих територій, і, наприклад, дітки в них маленькі, вони не могли піти на роботу, тому що садочки на той час не працювали державні. І я просто жажнулася їхній ситуації. І подумала про те, що, ну, якщо її чоловік, ну, грубо кажучи, та, ще не встиг заробити грошей, тому що там загинув, наприклад, в перший день «повномасштабки», а в родині не було збережень. А може, родина в кредитах? А може... Ну, в будь-якому випадку, як би там не було, вони переїхали просто з пакетиком речей, із дитиною або із дітьми. І мені стало дуже лячно і страшно за цих людей. Бо ми з сином, слава Господу-Богу і нашому чоловікові, були забезпечені на той час всім необхідним. І я почала збирати потреби таких родин. І в перший день до мене звернулось чотири родини, і потім їх кількість потихеньку зростала. Тобто напрямок мого волонтерства в [20]22 році був в основному – вдови загиблих військових з дітьми. Потім частково долучилися батьки, в яких, наприклад, був один син, і він був неодружений. І таким чином, ми ще старалися допомагати їм, тому що ці люди залишилися просто сам на сам зі своєю бідю, а біда ця була неосяжна і вселенських масштабів. І це так тяжко приймати і досі. [Чи змінилися напрями волонтерства у 2023 році? Які плани на майбутнє?] Ні, не змінилися напрями волонтерства в 2023 році. Але змінилося те, що я в принципі перестала цим займатися навіть під кінець [20]22 року. Я так активно зайнялася чужими родинами, що забула просто про свою сім'ю, і я тих пів року, небагато, але дуже активних пів року жила, напевне, не своє життя, а життя цих родин, і я дуже швидко вигоріла. Плюс «повномасштабка»-війна, плюс власна втрата, плюс роз'їдало мене те, що я не можу поховати чоловіка, тіла нема і не буде... І це мене просто вимотувало зсередини. І планів на волонтерство зараз немає, мені хочеться жити своє життя, тому що, от, напевне, одне із усвідомлень війни і усвідомлення від втрати чоловіка – це те, що життя настільки коротке, що ми самі не знаємо, наскільки, і ми ж не знаємо, коли воно закінчиться. Тому я хочу жити своє життя. Я що могла, то зробила. Я рахую, що

зробила я немало, а по суті – максимум від себе. І в мене є дитина, мені треба ним займатись, сином моїм, ось. І собою, зрештою, займатись треба також, своїм здоров'ям, своїм облаштуванням в житті, думати, що робити далі, як заробляти гроші – чи якоюсь діяльністю, чи на роботу йти. Якось так.

*Записала Л. Іваневич 14 січня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Садомської Богдани Едуардівни, 1999 р. н.,
журналістки, волонтерки,
доньки загиблого Героя України.
Розшифрували І. Сквирська та О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Які були перші думки, коли почалася війна?] Я, як і багато хто, напевно, до останнього не вірила в реальність повномасштабного вторгнення, хоча на той момент я вже майже два роки займалася аналітикою міжнародної кібербезпеки й кібервійнами в аналітичному центрі. І як магістр міжнародних відносин (за першою освітою) ми спілкувалися з колегами й розуміли, що всі ці дзвіночки про скупчення техніки на кордонах, про попередження британської розвідки не безпідставні. І ми розуміли, що буде якесь загострення, але в такі масштаби не вірили до останнього. І навіть в той ранок, 24 лютого [2022 р.], мене розбудила мама... Їй подзвонив дядько: «Ось так, вони бомблять». Я не вірила, мені здавалося, що це якесь іпсо. І той період, та навіть досі найбільше мене мучить не страх і тривожність, а нерозуміння і нездатність взагалі зрозуміти, як таке можливе в цивілізованому світі, в демократичних країнах. Що впродовж років, впродовж десятиліть і століть нас намагалися знищити просто за те, що ми є, за те, які ми є, за те, що ми прагнемо боронити своє. Хоча страшно було, правда, так, є страх, бо мені здається, що це абсолютно нормальна реакція організму, абсолютно здорова реакція мозку. А, крім того, перші дні, перші місяці мене дуже мотивувало й підтримувало, і захоплювало те єднання українців. Мені здавалося, що з цієї війни ми вже не вийдемо такими, якими були до того, і все одно це буде таке зростання, при тому, що кожна війна – це відкат назад, тому що це удар по економіці, це важкий психологічний удар по населенню. Це великі втрати, але я сподівалась на свідомісне зростання. Зараз, напевне, менше наївності. Я розумію, що війна не змінила всіх. Війна лише оголила й викристалізувала кожного, хто який був насправду, той таким і залишається, але на більших потужностях.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. [Що, на вашу думку, стало причиною цієї війни?] Складно відповісти однозначно, але я бачу цю війну як війну на знищення самої української ідеї. Тому що вони [росіяни] прагнуть знищити нашу культуру, вони прагнуть її вкрасти, вони масово вбивають не перше століття наших митців. І лише за час повномасштабного вторгнення загинули відомі проукраїнські поети, як Макс Кравцов, як Гліб Бабич; вони [росіяни] вбили Володимира Вакуленка. І навіть сама теза про те, що вони вважають в першу чергу азовців, а поза тим, і усіх українців фашистами, нацистами, свідчить про те, що вони просто хочуть вбити у нас національну ідею. І власне ця війна, як на мене, це війна за право [на] життя нас, українців, як нації, зі своєю мовою, зі своєю культу-

рою, зі своєю ідеєю навіть. Тому що тези, які раніше масово використовували й поширювали про «братні народи» для мене видаються абсолютно абсурдними. Єдина наша близькість – це близькість кордонів і те, що багато українців мають родичів у росії. Але, знову ж таки, це про радянську спадщину і близькість кордонів, як на мене. Але ми різні ментально, у нас різні цінності і різні принципи. Ми довели, що ми здатні стояти за своє до останнього. І ми здатні віддати максимум, тобто життя, за те, аби бути вільними в себе вдома зі своїми людьми.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Назвіть критичні ситуації під час війни, де пережиті емоції.] Найбільш критична ситуація не тільки під час війни, а й в житті, стала для мене загибель тата, бо я розуміла, що він піде воювати, що це було абсолютно очевидно. Коли ми 24 лютого [2022 р.] відправляли сестру за кордон з родичами, [то] мама, бабуся просили їхати й мене, але я вже тоді розуміла, що тато піде воювати, мама залишиться сама. І я, по-перше, не хотіла залишати їх, а, по-друге, я розуміла, що це мій дім, тут моя робота, мої люди, мої інтереси, і поки немає такої тотальної загрози, як на прифронтових і окупованих територіях, я хочу залишатися. І власне тому якийсь такий період посиленої активності, аби подавити в собі тривогу. Я намагалася переконувати себе в тому, або свято вірила, не знаю, в те, що тато повернеться. Для мене було абсолютно точно, абсолютно очевидно, бо я не відчувала і не розуміла, як це його може не стати?! Я боялася втратити бабусю і дідуся, і досі боюся, тому що це вже люди старші, а тато був для мене якимсь таким уособленням титана, напевне. Я думала, він буде поруч завжди. Перший період, як його не стало, я не розуміла, що зі мною відбувається, тому що сторонні люди – близькі, так, але не настільки як ми з ним, наприклад, плакали, а я не могла [плакати], я просто як застигла. Вже пізніше я розуміла, що це мозок блокує емоції, тим самим захищаючи мене. І от той перший період... Його навіть не дуже пам'ятаю, я не можу сказати, скільки часу минуло, бо я не відчувала тривалості часу. Не знаю, це було багато чи мало, але був стан замороження просто. Такої беземоційності, закам'янілості. А вже після того я відчувала або апатію, або ненависть відразу до всього російського, або відповідальність, яку поклала на мене загибель тата. [Як втрата батька змінила Ваше життя?] Ну, власне, ми з татом були дуже близькими. Але до його втрати я була такою татовою дівчинкою, і, насправду кажучи, у мене ніколи не було в житті проблем чи труднощів. Я навіть не знала, що це таке. Бо він це все дуже швидко вирішував, всі питання, я, поперше, втратила найближчого чоловіка, найбільшу свою опору, а, подруге, мій світ зруйнували, до фундаменту. Отой фундамент – це все, що він закрив в мене, у нашу сім'ю, у мою сестру. І він [фундамент] мусить вистояти, бо це щось більше за життя, і цінності, і любов, і виховання. Але я остаточно назавжди зненавиділа все російське, і мені довелося подорослішати. Це смішно звучить, напевне, бо мені довелося подорослішати в двадцять два [роки]. Тобто в той момент, коли більшість людей вже давно вважаються себе в такому віці дорослими і зрілими. Мені довелося брати на себе відповідальність за своє життя, певною мірою за маму і сестру, за татові справи. І те, що

я для себе зрозуміла, що основним для мене зараз є збереження і поширення пам'яті про загиблих захисників. Мені важливо, щоб їх пам'ятали, вшановували і дякували не лише раз чи двічі на рік, і не лише для галочки. Я хочу, аби їх знали як людей, якими вони були. Тобто, щоб історії про них не обмежувались «народився – навчався – помер, захищаючи Україну чи загинув». А й щоб їх пам'ятали як людей, які мали свої хобі, свої мрії, свої принципи. Людей, які до війни чи то в [дві тисячі] чотирнадцятому, чи то в [дві тисячі] двадцять другому році мали різні професії, мали різні досвіди, але їх об'єднало бажання захищати своє. І в кожного це «своє» теж було різним: у когось родина, у когось дім, у когось ідея нації. І от, власне, я почала здобувати другу освіту, і моя мета зараз – це писати й розповідати про героїв, які повернулися «на читі». [Хто ще допомагає подолати психологічний страх під час війни?] Люди, напевно. До того ж я людина віруюча, тому й Бог [допомагає], але я відчуваю дуже велику підтримку людей. Це те, що допомагає долати не тільки страх. Тому що мені здається, що в мені зараз домінує не страх, а якась апатія, іноді злість, але люди, які мене оточують, мають дуже великі потоки любові. І вони діляться цією любов'ю, наповнюють мене, а я натомість здатна поділитися своєю з ними. Плюс я розумію, що страх – це абсолютно нормальна реакція організму, і військові теж бояться. Це здорова й раціональна реакція, але, попри те, треба відстоювати своє і викладатися на максимум, тому що для кожного завтра може не настати.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Коли й чому Ви приєдналися до волонтерської діяльності. Розкажіть, будь ласка, про напрями волонтерства у 2022 році.] Мені насправді складно сказати, що я займаюся волонтерською діяльністю, тому що це не ті масштаби та об'єми, які могли би бути. Я дуже поважаю волонтерів, які займаються цим з 2014 року, які дуже багато часу проводили на Сході, а зараз проводять на Сході і на Півдні. І я розумію, що моя така навіть мінімальна робота приблизно не дотягує до їхнього рівня. Я просто намагаюсь робити те, що можу, або бути корисною там, де я є. Хоча розумію, що цього недостатньо і треба більше. Коли почалось повномасштабне вторгнення, тато був два тижні в частині, а тато моєї найближчої подруги приєднався до ТРО на Житомирщині, і їм були потрібні балаклави, а моєму татові, як завжди, звісно, нічого не треба, бо в нього все є. [Респондентка із сумом посміхається.] З усім було дуже складно, тому що вже в перший день розгребли усе масово, і знайти якесь екіпірування, якесь спорядження, навіть найбанальніше, було майже нереально. І я просто обдзвонювала усі номери, які знаходила в інтернеті, потім почала шукати по знайомих. І я зараз навіть не пригадаю, де я взяла той номер і що то був за чоловік, [не знаю], але в один день я додзвонилася на один із таких номерів. Мені пообіцяли привезти балаклави. Я попросила десять, а мені привезли просто такий великий мішок [сміється], там було 100 балаклав. Безоплатно. Для мене це був такий шок і емоційне піднесення, що от люди можуть і хочуть викладатися на максимум. І я тоді частину цих балаклав віддала татовому підрозділу, а більшу частину відправила на Житомирщину,

тому що у них ситуація була трохи гіршою. Потім мій друг, який воює з [тисяча дев'ясот] дев'ятнадцятого року, потребував розгрузки. В Україні на той момент ще було складно, але завдяки першій освіті в мене дуже багато хороших знайомих і товаришів за кордоном, і вони допомагали шукати. І якщо знайти броніки належного рівня захисту, скажімо, п'ятого, було складно, то з розгрузками трохи простіше. І ми тоді шукали цю розгрузку, і я теж їм дуже дякую, бо то було, здається, в Угорщині. Вони в різних містах, в різних магазинах шукали, не маючи належного рівня знань, не маючи досвіду і розуміння того, якою ця розгрузка має бути. Вони консультувалися, вони самостійно шукали інформацію, тому що ми розуміли, що допитуватись у військових, які були на фронті, які там мають бути характеристики, коли вони поспати банально не мають часу, абсолютно нерозумно. І те, що безоплатно передавали ці розгрузки, я передавала другу, шукала татові рації, шукала тепловізори, якісь такі дрібнички, допомагали продуктами. У мого тата дуже великий яблуневий сад, і він вже служив, а ми їздили на дачу, забирали ці ящики з яблуками, доставляли на залізничний вокзал, тому що там курсували евакуаційні потяги: в когось були пересадки, в когось просто в потяг волонтери давали щось перекусити. Потім я поїхала від роботи на школу военного сторітелінгу в [Івано]-Франківськ, і там дізналась, що є фактично волонтерський медійний проект від фундації «Суспільність», який називається «Герої свободи», і оце було насправді те, чого я потребувала. Знову ж таки це складно назвати волонтерством, тому що я спілкувалася і розповідала, писала історії про військових, про загиблих військових, про волонтерів для того, аби Україна і світ (бо проект двомовний) розуміли, що ті, хто зараз стоять на захисті демократії, на захисті банального права на життя в своїй країні, спілкування своєю мовою і популяризації своєї культури, – це звичайні люди, які ще до повномасштабного вторгнення були баристами, есемемниками [SMM, маркетинг у соціальних мережах] і так далі. І цей проект дуже важливий для мене, тому що я займалася тим, що мені подобається. І так, це потребувало часу, потребувало емоцій, особливо коли розмовляла з родинами загиблих. Але я розуміла, що частково я можу збагнути, який досвід вони проживають, які емоції вони проживають, і, напевне, за рахунок цього легше йшла комунікація. [Чи змінилися ці напрями у 2023 році?] Я не можу сказати, що вони змінилися. Напевне, вони трохи масштабувалися. Бо зараз мова вже йде не про розгрузки, які дістати вже значно легше, а про мавіки, які теж є, але на них потрібні гроші. Моя хороша товаришка Настя Збродова, теж журналістка, дуже багато ресурсу приділяє війні і давно займається волонтерством. Вона якось запропонувала розділяти з нею збори, і так я почала це робити. Ми збираємо на мавіки, зокрема й здебільшого для батальйону «Січ», іноді збираємо на машину, тому що це такий розхідний матеріал, який, на жаль, дорого коштує. Складно сказати, що напрями змінилися. Мова вже йде про інші суми і про більшу аудиторію. Тому що, якщо там банально балаклаву, розгрузку чи такчичні рукавички все одно можна купити, чи так само навіть на грілки можна скинутися удвох-утрьох і закупити хлопцям кілька десятків штук, то мавік – це інше,

машина – це ще інше. [Якою хочете бачити Україну після перемоги?] Я не з тих, хто вірить у швидку перемогу, тому що війна не за території, війна не за ресурс чи не за сам ресурс, скажімо, а війна за ідею, а це надовго. Плюс ми маємо розуміти, що сили все одно нерівні, але мені хочеться, щоб країна була настільки ж єдиною, настільки ж сильною, настільки ж скооперованою, якою вона була на початку повномасштабного вторгнення. І мені насправду хочеться, щоб ми могли розуміти ветеранів, які повернуться з війни, щоб ми могли їх приймати і дякувати належним чином. Тому що буде велика кількість людей з травмами, з розладами, з ПТСРами, з ампутаціями. І від нас залежить, як ми будемо адаптовуватися в цивільному житті, як ми будемо продовжувати жити і взаємодіяти. Мені хочеться, щоб ми жили насправду свободні і чесно, кожен з нас. Щоб оці корупційні схеми, кумівство просто залишилось в минулому, в цій війні, а ми навчилися цінувати те, яке життя нам виборюють зараз. І найбільше мені все-таки хочеться, аби ми пам'ятали полеглих захисників і захисниць, волонтерів, медиків, медійників, полеглих цивільних, вшановували і дякували постійно. І щоб кожен раз, приймаючи рішення, ми зважали на те, якою ціною ми можемо зараз тут бути і приймати це саме рішення.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ. КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ Мені трохи складно коротко описати тата й те, яким він був, бо зараз здається, що він абсолютно в усьому. І я раніше любила повторювати, що в мене найкращий батько, але коли він загинув, я зрозуміла, що він насправду був дуже класною людиною. Це був не просто супертато, а суперлюдина, надлюдина, він дуже багато встигав, неймовірно багато. Його виховувала мама, бо біологічний батько залишив його немовлям і виїхав до росії. І з дитинства йому доводилось важко, він дуже багато працював аби забезпечити себе, забезпечити маму, він навіть не сказав їй, коли його призвали в армію, щоб вона не робила проводи. І вона дізналася про це, коли він вже був в частині. Він любив службу, дуже любив небо, дуже любив десант. З його розповідей з часом в десант почала закохуватись і я, мені було цікаво, як це насправді відбувається, що в цьому такого особливого. І я багато років поспіль просила: «Ну давай стрибнемо, ну давай!» А мама боялася, мама нас відмовляла, але перед моїм двадцятиріччям він сказав: «Давай стрибнемо». І ми поїхали. Це, напевно, окрім народження сестри, найкращі спогади в моєму житті. Тому що я дуже про це мріяла, і для мене це було насправду так важливо і так цінно. Ми стрибали разом, в якийсь момент мені навіть стало страшно, я боялася випригнути за борт літака, але тоді, як і часто тепер, в моїй голові прозвучало: «Ти ж Садомська». Бо це фраза, яку я дуже часто чула від тата, він часто говорив про нашу схожість і про те, що я характером вдалася в нього, і я зрозуміла, що я просто не маю права просто здатися. І ми стрибнули, я навіть травмувала тоді коліно, але нікому не зізналася, бо хотіла повторити. І тато тоді мені сказав: «Другий раз буде страшно, бо перший раз ти ще не розумієш що це, третій раз ти вже знаєш чого чекати, а другий раз ти ніби усвідомлюєш, що ось зараз буде стрибок, зараз буде висота, відкриття парашута, політ, вільне падіння, але тобі буде страшно». І кажу: «Правда, ти стрибнеш зі мною вдруге?» Він тоді обіцяв, що стрибнемо, але ми не

встигли. Ми насправду дуже багато не встигли. В останній розмові, в одній із останніх, то була п'ятниця, а тато загинув в понеділок, ми з ним говорили про Синевір. Дуже хотіли туди поїхати, але за рік до того, коли були в Карпатах, не встигли, бо погода зіпсувалася, і ми повернулися додому. І я сподівалася, що ми ще поїдемо, але... Тато загинув, мені було принципово важливо до сорока днів з'їздити, ми таки поїхали на Синевір, але вже без тата. Коли я казала, що він дуже багато встигав, я мала на увазі, що, окрім основної роботи, після служби в армії, він працював в пенітенціарній службі, а потім вийшов на пенсію. Час від часу шукав різні підробітки, але займався, крім того, ставками. Він вирощував рибу, сам вирощував, годував, виловлював і здавав або продавав, як коли. Займався полями, є дуже великий садок, кував по металу, робив різні вироби з дерева, він просто не міг сидіти на місці. Коли там були якісь свята, йому було навіть не до відпочинку. Йому вистачало два-три дні на морі, і він все, йому ставало нудно, він завжди був у русі. Тому мені іноді здається, що за свої сорок вісім він прожив значно більше. Він прожив стільки, скільки люди не встигають за вісімдесят. Він любив займатися садівництвом, дуже любив хвойні, особливо туї, дуже любив різні квіти. Він стільки всього понасаджував, завжди komponував цікаві, незвичні букети. Він насправду нас дуже любив і оберігав. Я ніколи не знала відмови, в межах розумного, звісно. Він вчив нас дисципліни, але при тому нам багато дозволялось. Іноді мама казала, що він забагато всього нам купує і забагато потурає, але він любив відповідати: «Я не мав, вони будуть мати». Він ніколи не називав себе «патріотом», але коли він вже загинув, я в його машині, яку він залишив під домом 25 лютого, тобто він вже не водив її під час повномасштабного вторгнення, я знайшла шеврон з прапором України. Він дуже любив вишиванку, любив нас у них одягати. На воротах його гаража в селі два вирізані ним золотистих герби. Він не називав себе «патріотом», але він таким був, напевно. Він взагалі був малослівним. Мені це імпонувало. З ним завжди було комфортно помовчати. А ще, він дуже любив тварин. І літніх людей. Завжди ставився з великою повагою до них. Коли приїжджав в Ярмолинці [ще Хмельницького р-ну Хмельницької обл.] на ринок з рибою, біля нього завжди збиралися коти, які за звичкою його чекали, бо він їх підгодовував. Він дуже часто безоплатно давав рибу бабусям, особливо якщо ті купували таку дрібноту котам, тому що він розумів, що з їхньої пенсії особливо не розженешся. А в той день, четвертого квітня, він зранку подзвонив, запитав, як у нас справи, а коли мама запитала як у нього, він сказав: «Все добре. Поки що». І оте «поки що» ми чули від нього вперше, бо йому завжди всього вистачало, у нього завжди було все добре, йому ніколи нічого не треба було. Він завжди з усім справлявся сам, іще іншим допомагав, а тоді він сказав «поки що». Ми розійшлися по роботах, а в мене на той день іще була запланована з колегами зйомка для фотопроєкту «Нескорені» у вишиванках. Ми фотографувалися, я ще робила селфі, бо зрозуміла, що професійні фото будуть за тиждень-два, а я хотіла похизуватися татові ввечері. Дуже любив наші фото, він їх друкував і в рамках чи на холстах розвішував по квартирі і по дачі. Потім я розговорилася зі стилісткою, яка нас одягала, запитала, чи вони роблять сімейні фотосесії. Вона сказала, що роблять, але чомусь сім'ї не ходять. А я кажу: «Ми приїдемо, тато повер-

неться, і ми обов'язково прийдемо». І я обманула, тато завжди вчив бути чесними, я тоді обманула, але не навмисне, бо тато вже не повернувся. Його вже не було, коли я фотографувалася. На наступний день мамі принесли похоронку. І після того дзвінка він загинув. Але він був насправду найкращою людиною, він дуже любив життя і встигав його жити. І завдяки тому, що він міг бути хорошим другом, такі ж хороші друзі оточували його, і після його загибелі дуже допомогли і допомагають нам. Це, напевне, прозвучить абсурдно, але за кілька днів до того вони з друзями зібралися у гаражі, чомусь вони любили засідати у гаражі, називали той заклад «Маячок». Бо кожен з них мав багато справ, а в гаражі вони вже під ніч збиралися трошки посидіти. І вони посмажили тоді на смальці цибулю, і та сковорідка досі зі смальцем стоїть не мита, вони не змогли її досі помити. Він дуже багато встигав і дуже багато, напевно, ще хотів встигнути. Я просто не уявляю, як в одній людині могло стільки вміщатись. А ще, він дуже багато чого нас навчив, і навіть зараз дуже часто, коли нам особливо важко, ми думаємо, як вчинив би він, або згадуємо його поради, або просто подумки просимо допомоги, і це часто рятує. Напевно, по факту, більшість того, що я вмію, знаю, ким я є, – це від тата, бо він багато чого нас навчив, і він дозволяв нам помилятися, що теж важливо. Він вчив мене стріляти, я це дуже любила. Але якось ми їхали в село, нам треба було допомогти бабусі з дідусем збирати картоплю, і вже біля дому він дістав показав нову пневматичну гвинтівку. Він каже: «Спробуєш?» Я кажу: «Так, звісно». – «Давай, я тобі заряджу». – «Ні, – кажу, – я сама». – «Дай я тобі заряджу, бо там затвор заїдає». Я кажу: «Ні, я сама». Я її зарядила і вистрелила, а потім помітила, що тим затвором, який насправду заїдав, я відкусила собі шматок шкіри на руці, почала литися кров, і в мене досі є шрам. Він каже: «Я ж казав». Але цей шрам зараз мені нагадує про нього, як і багато чого іншого. Він називав мене «татова радість», а сестру «Лінчик-блінчик, ти малий татів зайчик золотий», бо вона Віталінка. Ми на неї часто вдома кажем Лінька або Лінчик. Зараз ми маємо два однакових браслети з надписом – «Татова радість». І ми часто продовжуємо одна одній дарувати подарунки, які б зробив тато. Приміром, він завжди нам [дарував] парфуми. Це, напевне, дивно, але він знав, яка з нас який запах любить, і кожний підбирав. І тому втрата тата – дуже відчутно, і втрата чоловіка відчутно, і в татового друга відчутно. Разом з його загибеллю залишилась така величезна вирва в життях багатьох. Але я дуже люблю говорити і згадувати про нього, дуже люблю його речі, бо вони не збільшують біль, біль є завжди, але в кожній із цих речей, із цих фраз, із цих думок є дуже великий осяг любові.

Записала Л. Іваневич 16 січня 2024 р. у м. Хмельницькому від Стоцької Наталії Володимирівни, 1991 р. н. Розшифрували О. Головка та А. Ріжа

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Які були перші думки та усвідомлення того, що почалася війна?] Я всіх вітаю, мене звати Наталя, я – волонтер з міста Хмельницького. На мою думку, які були перші думки – невідомість, незрозуміло, чого чекати, незрозуміло, чим це все закінчиться. І особисто в мене була така неприйнятність і незрозумілість, що я просто робила якісь такі речі незрозумілі. Ми вночі не могли

спати, сиділи й чекали, пильнували цю тривогу, так як тривога [сирена] не вмикалася. До мене приїхали мої родичі, які також проживали з нами в квартирі, і ми по черзі вночі сліdkували за тривогами, тому що її не було чути. І ми чередувалися: хтось лягав спати на кілька годиночок, хтось сидів і чекав, що буде, як буде взагалі. І звичайно ж, дуже ховались в укриття – бігали в підвал з кожною тривогами, яка була взагалі. Добре, що розробили цю програмку, яка на телефоні була, і ми вже тоді почали слухати взагалі тривогу на телефоні. А з перших днів війни почалися така незрозумілість і такий страх, що десь тільки на третій-четвертий день війни я приєдналася до волонтерського центру плести сітки для того, щоб трошечки покращити свій емоційний стан, для того, щоб зможна якось взагалі себе втримати на плаву. Тому що можна було просто не витримати цього всього. [Які, на Вашу думку, причини цієї війни?] На мою думку, причина була в тому, що керівництво нашої держави просто елементарно не готувалось до цієї війни; нам розказували про те, що все чудово, все прекрасно, ніякої війни не було і не буде. Але війна розпочалась, і ми були непередбачені, наша країна була абсолютно непередбачена. Якщо б було все передбачено, то я більше, чим впевнена, ніхто б не забрав наші території і так далеко, не було би скільки жертв, не було б скільки із цивільного населення, скільки жертв, не було б скільки жертв військових. І потрібна була підготовка і для населення, не лише кордони, не лише для військових підготовка, а потрібна була підготовка і для цивільних людей. Тому що коли розказують, що все чудово, все круто, все класно, а ти бачиш зовсім іншу картину, ну, це взагалі, дуже важко про це говорити і про це думати. [Як змінився устрій сімейного життя та побуту під час війни?] Устрій сімейного життя дуже змінився, тому що зараз основні вільні години, хвилини і часи постійно використовуються для того, щоб допомогти нашим військовим, цивільним, хто цього потребує, тому що маю дуже багато знайомих цивільних внутрішньо переміщених осіб, які також потребують тієї чи іншої допомоги. Тому весь вільний час, можна сказати, присвячую саме цьому. Сім'ї присвячую дуже мало часу, і, звичайно, хотілося б набагато більше присвячувати, але зараз вийшов на перший план, вийшла допомога саме тим людям, які цього потребують. І, звичайно ж, постійно долучається чоловік – завжди привезти, завезти, відправити, спакувати. Все, що потрібно, завжди його допомога дуже доречна і дуже необхідна. Тому що якщо не він, то дуже б мало що я могла робити, тому що це потребує або фізичної праці, або на авто все приїжджається, відвозиться і забирається. Тому дуже мало часу присвячується сім'ї. Часом буває навіть таке, що ти просто приходиш вимотаний і вже, от, навіть матеріально не хочеш уже нічого, тому що вже всю енергію і себе всього віддаєш тим, хто цього потребує. [Які були критичні ситуації під час війни та пережиті емоції?] Ну, критичні ситуації, які в мене були, – це початок війни, тому що це була критична ситуація, бо це для всіх, певне, вона була критична ситуація, тому що невідомість, і ти не знаєш, що буде завтра. Потім були критичні ситуації саме тоді, коли були обстріли нашого міста. Це було дуже важко, тому що коли ти чуєш, як рухається будинок, як дзеленчать твої шибки, і ти не знаєш, як цього зарадити, не знаєш, куди бігти, тому що підвал є

підвал, і підвал може не врятувати, навпаки – може засипати. А поблизу так як би такого бомбосховища немає, є, ну, укриття лише. Тому це було дуже важко. І ще були такі критичні ситуації, коли вимикали світло, а в квартирі, можна сказати, все на електриці, тому мусіли виходити з того, з чого мали виходити. Холодно і так, і сляк, але нічого, переживемо. Пережили все, що пережили, і незрозуміло, що попереду, тому що з кожним днем ворог більше, все більше проводить обстріли мирного населення, все більше робить такі речі, які просто не вкладаються в голову. Здавалося, що це не люди так роблять, а незрозуміло хто. Тому що люди б такого не могли зробити. А ще мене також саме більше вразило, це коли в мене жили родичі, моя тітка (про пережиті, саме про пережиті емоції), і коли вона від мене їхала, вона обняла мене і каже: «Я надіюсь, що ми ще зустрінемось, тому що війна, і ніхто не знає, що кого чекає завтра». Це були просто такі емоції, просто не можу передати словами, як то було важко і як то було трудно. Це було на початку самої війни. [Що і хто допомагає подолати психологічний страх під час війни?] Ну, під час війни, можемо сказати, мене тримають на плаву моя сім'я і частково люди, яким я допомагаю, тому що якщо їм потрібна моя допомога, то я, якось мені набагато краще і набагато легше тим, що я можу бути корисною і можу приєднатися у будь-який можливий момент, коли це дійсно комусь дуже необхідно. Дзвінки з фронту, так само дзвінки цих людей, яким необхідна допомога, цивільних – я завжди стараюся по своїй можливості всім допомогти, кому можу і кому це дійсно необхідно. То я стараюся допомагати всім і завжди. І цим покращується мій емоційний та психологічний стан, тому що якщо б я цим не займалася, то зануритись в роботу чи просто, чи просто як би нічого так не роблячи для перемоги, я би так не змогла, тому що в голові каша, ти не знаєш, що буде завтра. А коли ти віддаєш частинку себе і ти розумієш, що саме ця маленька частинка твого «Я» допомагає нам здобувати перемогу, це є дуже важливо саме для мене. І я дуже цим, можна сказати, дорожу, що я маю для кого, і я потрібна. І це мене, саме це тримає на плаву. [Якою хочеш бачити Україну після перемоги?] Після перемоги я хочу бачити Україну, де панує добро, де панує взаємопідтримка взаємодопомога, де немає людей злих, де немає, можна сказати, корупції, де немає вигоди, де живуть дуже добрі люди, які, переживши це все, що зараз триває, і незрозуміло, коли це все зараз закінчиться, хочуть друг другу допомагати, хочуть будувати нову Україну, яка буде зовсім не схожою на попередню, а яка буде новою і яка буде показувати приклад навіть європейським країнам, як має бути всередині країни, яке має бути керівництво країни, чим воно має займатись, які мають бути плани щодо розбудови держави. А не так, як в нас, що кожен думає лише для себе, і на тому все закінчується. Мають думати масштабно і глобально, не лише про себе і про свою кишеню, а мають думати в більшій мірі про державу як державу з людьми, з своїми однодумцями, які тебе обрали, з своїми громадянами, яким також необхідна підтримка та чи інша, необхідна допомога та чи інша, які об'єдналися для того, щоб здобути саме цю перемогу, тому інтереси їх обов'язково мають бути враховані. І все має бути, українці мають бути всі об'єднані, у всіх буде одна мета – відбудова нової України.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Чому я вирішила займатися волонтерською діяльністю – та все тому, щоб зберегти взагалі свій емоційний і психологічний стан. Почалося все з плетіння маскувальних сіток. З перших днів війни мене почали, в мене дуже багато знайомих, і почали мені телефонувати і запитувати: «Можливо, десь потрібна допомога? Ми хотіли б доєднатися». Звичайно ж, я почала також моніторити і телефонувати, моніторити соціальні мережі і телефонувати також до знайомих. Ми вирішили приєднатися до плетіння маскувальних сіток. Потім виявилось, що мій родич також пішов добровольцем, пішов у військкомат і записався в добровольці, потім він опинився на фронті, і, відповідно, йому була потрібна допомога. Я почала по-мінімальному щось допомагати, щось навіть з тих, елементарно, з тих сіток, плести, відповідно, і допомагати, залучати близьких, рідних, знайомих. Ну, почала потрошечки формувати, ну, невеличкі збори для того, щоб закупити для нього ті самі ліки. В нього не було елементарно, для хлопців не було, штанів для них, вони хотіли якісь чайкаву – щось для них ось таке купувала, придбала. Також почала шукати волонтерів, які цим займаються, але, відповідно, волонтерські організації не дуже би хотіли допомагати, так, що мають, то – так, а це ж на все потрібні кошти... Тому я вирішила потрошки збирати сама ці кошти і, відповідно, допомагати чим можу, що в моїх силах, вирішила допомагати. [Якими були твої напрямки волонтерства у 2022 році?] У 2022 році основними моїми напрямками було плетіння маскувальних сіток та допомога військовим – збори, мінімальні такі збори для забезпечення саме тим військовим, що вони потребували. Тим, чим я могла допомогти саме. Це були саме військові. Також я працювала на той час в театрі, відповідно, ми співпрацювали з лікарнями, ми проводили благодійні концерти для військових, брали участь у тому хоч для поранених військових для того, щоб хоча б якось розрадити їх, щоб їм не було так важко згадувати постійно свій стан і щоб вони хоча би трошечки поринули в іншу атмосферу і згадали взагалі, що, ну, життя продовжується, життя триває, і потрібно боротись за це життя, потрібно одужувати, потрібно тримати себе в руках і продовжувати виборювати перемогу. [Чи змінилися напрямки волонтерства у 2023 році?] У 2023 році ці напрямки, ну, звичайно, що змінилися. І додалось багато чого, тому що в 2023 році я допомагала, продовжувала допомагати військовим, продовжували шукати тканину для сіток, продовжували допомагати в плетінні маскувальних сіток. Також ще у нас додався напрямок – плетіння килимків для військових, де я знаходила матеріали для плетіння; моя була задача знайти матеріали і відправляти. Дівчатка, звичайно, мої друзі, знайомі долучалися, вони їх плели. А моя задача була – це знайти, звичайно, тканину і забезпечити їх тканиною, ну, і потім, відповідно, брати килимки і відправляти для хлопців. Також мої задачі були у [20]23 році – додалася ще й допомога цивільним людям. Я співпрацюю з організацією, з благодійною організацією, яка допомагає, займається допомогою цивільним людям – внутрішньо переміщеним особам, які цього потребують. Ми, я долучилась як волонтер, ми роздаємо гуманітарну допомогу, ми проводимо для них різні заходи інформаційно-просвітницького

характеру, майстер-класи, презентації і лекції для дітей, для дорослих для того, щоб підтримати їх, для того, щоб допомогти їм адаптуватись у нашому місті, щоб завести нові знайомства, психологічний стан покращити, для того, щоб допомогти в тій чи іншій сфері, в якій вони потребують допомоги, визначити потребу. Також ми зустрічали, я у складі групи зустрічала, групи від організації, зустрічала евакуаційні потяги з внутрішньо переміщеними особами з Херсону і Запоріжжя, видавала одяг їм. Це було на залізничному вокзалі. Мої колеги, звичайно ж, [забезпечували] чай-каву, допомагали їм інформаційно для того, щоб дізнатись, що саме людині було потрібно. Якщо потрібно було поселення – відповідно, надавали контакти, якщо мали можливість на поселення. Якщо потрібна була якась інша допомога, то інформаційно допомагали цим людям, які потребували нашої допомоги. Також я продовжувала займатися більше, більше продовжувала займатися уже допомогою для військових. Що саме – це постійні надсилення необхідних речей, це збори, хоча й невеличкі, але на ліки, відповідно, купувала [броне]жилети, купувала спальники та різні речі, які були необхідні саме для військових, чай-кава, смаколики і все інше. Також співпрацюю із садочками, які надають малюнки, – дітки малюють, роблять аплікації для військових. Це дуже приємно. Військові дуже хочуть, звичайно, ці участі дітей, тому що для них це як згадка про мирне життя, і це дуже для них потрібно. Також зараз буду допомагати дівчатам з виготовленням енергетичних батончиків. Буду збирати складові, які потрібні для цього, а дівчатка з громадської організації, мої добрі друзі, будуть ці енергетичні батончики виготовляти. Також плануємо ще розширюватися, тому що це дуже необхідно для наших захисників, для того, щоб вибороти якнайшвидше перемогу. [Розкажіть, будь ласка, про Ваші плани на майбутнє у волонтерстві.] У волонтерстві я планую продовжувати надалі займатися цим, чим я займаюся. Також я продовжую займатися, що маскувальні сітки, я менше долучаюся, але я активно у пошуку тканини чи то обрізків для плетіння маскувальних сіток. Також я продовжую пошук тканини для плетіння килимків. Також продовжую збори для військових і буду надалі продовжувати, наскільки це буде потрібно і наскільки я зможу це робити. Що від мене буде залежати, я буду завжди долучатися і буду завжди активно все виконувати. Для мене саме основне, щоб всі були мої рідні, близькі, знайомі були здорові, живі, щоб сім'я об'єдналась, так як моїх багато рідних зараз знаходяться на війні, і хотілося б, щоб вони всі були живі і здорові. Я почала волонтерити, тому що в моєму житті одного разу сталася така ситуація, коли, перебуваючи на військовій службі в зоні АТО, захворів важко мій батько. Мені допомогла дуже волонтер з Києва зі збором коштів, волонтер з Києва Олена Олійник зі збором коштів на дороговартісну операцію. Ми дуже довго кошти збирали, дуже довго. Тато перебував постійно в одній лікарні, в одному військовому шпиталі, в іншому, в третьому, в п'ятому. Держава нам не допомогла навіть однією копійкою, все було, відповідно, на наших плечах. Відповідно, як допомогли нам врятувати батька, ми кошти зібрали, дякуючи всім, всім-всім, хто долучався. Долучалися і наші друзі, знайомі, родичі, долучалися і друзі волонтера з Києва Олени Олійник. Дуже їй вдячна за те, що

вона нам допомогла зі збором коштів, тому що я не розуміла на той момент, як це робити, як воно працює, скільки це триває збір цих коштів, як писати, що писати, куди писати. Ми зверталися в різні інстанції: і в Міністерство оборони писали листа, ми зверталися й у волонтерські організації. Ми звертались кругом, але ніде нам не допомогли, єдине, що допомогли на телебаченні. Журналісти телеканалу «1+1» опублікували статтю про батька на офіційному сайті телеканалу. Відповідно, люди коштами поділилися своїми, але ця історія була ще за два роки до війни. Тому, в принципі, коли почалася війна, я ще до війни так частково волонтерила, навіть не в тому плані волонтерила, як просто коли були збори в зону АТО, волонтери об'єднання українок «Яворина», я час від часу приносила до побутову хімію, то якийсь чай, то якусь каву. Не постійно, але долучалася до цих зборів. А коли розпочалася війна, мій дядько зразу ж був на війні, мій батько після важкої операції також провів місяць на війні. Потім вже, відповідно, долучилися ще один мій родич, який вернувся з Польщі і пішов сам у військкомат, також був на фронті. Також в мене брат працює в державній службі надзвичайних ситуацій. Він, відповідно, займається порятунком людей з-під завалів, розбирає ці всі завали. Мені дуже хотілося бути корисною хоч чимось і допомагати людям, які цього потребують. Відповідно, почалося з маскувальних сіток, але це для мене як така віддача, тому що люди подарували життя моєму батькові, долучаючись до зборів, і ми, відповідно, його врятували. Я ставлю перед собою мету допомагати іншим, нехай тим, чим можу, не говорячи там багато, бо я багато не можу, я можу все, що в моїх силах. Але хоча би краплинка моєї допомоги могла зберегти життя інших людей, навіть військових або навіть цивільних. Можливо, саме та допомога, яку ми надаємо, співпрацюючи з різними волонтерськими організаціями, отримуючи допомогу, поради, інформаційну підтримку, думаю, людям це було корисно і потрібно. Тому з цього саме і розпочалося моє волонтерство, і я буду продовжувати це робити й надалі, доки ми не здобудемо перемогу і не зустрінемося з усіма нашими хлопцями, з якими помагаємо. Я дуже цього хочу, щоб ми зустрілися разом в переможній вільній незалежній новій Україні, де всі ми разом. [...] Я допомагала за потребою багатьом з бригад військових, починаючи з 21ої бригади, 59а бригада, 66а бригада, 3я танкова бригада, також різні – Державна прикордонна служба, звичайно ж, допомагала. Я чим можу, тим допомагаю. І задовільняю саме ті потреби, які в моїх силах. Якщо до мене звертаються з будь-якого підрозділу будь-якої бригади, якщо я можу це зробити, можу це допомогти, маю знайомих, друзів, які допоможуть саме цю потребу закрити, я завжди беру її і закриваю. Тому що в нас немає такого, що це твої, мої чи ще чийсь знайомі... Неодноразово чую від своїх близьких і друзів: «Ну, саме в цій бригаді ж немає твоїх родичів, твоїх знайомих, твоїх друзів. Чому ти їм допомагаєш?» На це я завжди маю відповідь: «В нас в країні йде війна. В нас немає такого – твій, мій, ваш... В нас – всі наші. Адже наш дім – це є Україна. Тобто вся територія нашої країни – це є наш дім. І всі військові – це є наші захисники, не чийсь, а саме наші». Я відсилаю посиловки майже раз або два рази в місяць, як мені отримується, буває таке, що навіть кожного тижня. Якщо щось потрібно терміново,

зазвичай я стараюся закрити цю потребу якнайшвидше. І спілкуюся з військовими з різних частин, з різних міст, з різних населених пунктів. І, звичайно ж, всі чеки я зберігаю. Тобто, якщо потрібно вказати, коли, кому, на який напрямок була відправлена та чи інша річ, чи те чи інше, чи та чи інша посилочка, в мене всі чеки зібрані. Покупки тих чи інших речей чи навіть з пошти чеки зібрані – коли вони були надіслані, кому вони були надіслані. Відповідно, я можу прозвітувати про кожну посилочку, яку я надсилаю. Також перед відправкою своїх посилок я зазвичай роблю фотозвіт посилок – це для безпеки, тому, щоб я бачила, що все дійшло і все добре, моєї безпеки і хлопців, щоб вони все отримали. Відповідно, коли отримують посилочку мою, я дуже прошу зробити фотозвіт отримання посилок. Звичайно, це роблять, мені відсилають ці фото. І я веду сторінку у фейсбуці, на якій я всю цю інформацію показую, доношу для своїх підписників, друзів, знайомих, які долучаються до постійних моїх зборів. Чи то потрібно зібрати кошти, чи то потрібно зібрати якісь речі необхідності, чи то потрібно долучитися ліками, чи, можливо, потрібно поширити дописи, мені завжди допомагають мої друзі, і я за це їм дуже вдячна. Фейсбук-сторіночка мене дуже виручає, тому що і збори зазвичай проводяться лише зі сторіночки у фейсбуці, і вся робота проводиться з сторіночки у фейсбуці відповідно, щоб всі бачили всю інформацію. Також я співпрацювала з дівчатками, які знаходяться зараз у Кракові. Дуже тісна співпраця, тому що долучаються до моїх зборів. Я проводила неодноразово лотерейки, я неодноразово проводила збір саме в групі «Українки в Кракові», і, відповідно, засновником цієї групи, вайбер-групи є наша місцева хмельничанка Олеся Бабійчук. Я б хотіла дуже їй подякувати за її вагомий внесок, за те, що завжди долучається до моїх зборів, за те, що завжди поширює збори, і за те, що вона така чудова подруга, яка знаходиться хоча за межами нашої країни, вона дуже бореться за перемогу, там завжди допомагає, чим може, що в її силах – вона завжди докладає максимум зусиль для того, щоб допомогти хлопцям тим чи іншим, що їм необхідно. Я дуже хотіла їй подякувати. Також співпрацюю з ініціативними волонтерами з «UrbanStreet», які також плетуть маскувальні сітки щоденно. Сюди приєднується досить багато внутрішньо переміщених осіб, сюди приєднуються і наші місцеві жителі, які з любов'ю, теплотою, ніжністю плетуть маскувальні сітки і тим самим доєднуються, додають свій вклад у перемогу. Я також дуже вдячна засновниці і цієї волонтерської групи, яка домовилась, відповідно, за приміщення та організувала плетіння сіток – це є Ірина Юрчишина. Дуже приємно з нею співпрацювати, також приємно допомагати, чим можемо. Щось потрібно, десь тканина чи потрібно десь допомога – завжди з радістю можемо допомогти. Якщо потрібно, вона завжди ділиться сітками і допомагає в тій мірі, в якій це потрібно. Також хочу поділитися своєю співпрацею із благодійним фондом «Хесед-Бешт». В нашому місті є цей благодійний фонд. Я знайома з волонтером цього фонду Іриною Дубицькою – дуже чудова людина, яка займається зі своїми друзями плетінням килимків. Вони також виготовляють для наших захисників енергетичні батончики. Я неодноразово збирала тканину, необхідну для плетіння килимків. Вони звертаються до мене за тканиною – я

звертаюсь, відповідно, до них за килимками. Також співпрацюємо по енергетичних батончиках: вони звертаються, що їм необхідно з інгредієнтів для батончиків, а я, звичайно ж, беру ці батончики і відправляю хлопцям напряму, куди це необхідно. Дуже вдячна Ірині за співпрацю – дуже чудова людина, я дуже рада, що я з нею познайомилася. Це – людина, яка сама приїхала з Херсонської області, евакуювалась, тому що пережила окупацію, дуже важко, відповідно, вона тут пристосовувалась до життя, але, слава Богу, вона проживає в нашому місті, перебуває з сім'єю в безпеці і допомагає нашим військовим та цивільним всім, чим вона може, тим допомагає. Ще хочу додати подяку для волонтерів благодійного фонду «Хесед-Бешт» Дубицької Ірини та її друзів. Хочу подякувати їм також за окопні свічки, які вони виготовляють для наших військових. Зараз зима, і дуже велика необхідність в окопних свічках. Коли б я не звернулася до Ірини та її друзів, завжди з радістю допомагали, завжди з радістю виконували. І якщо є можливість, зразу, відповідно, я отримувала свічки. Вам дуже велика подяка! Початок моєї волонтерської діяльності починається з плетіння маскувальних сіток з ініціативними дівчатами, які об'єднали свої зусилля і назвали себе «Дівчата просто неба». Засновники цієї ініціативної групи, які займаються і досі плетінням маскувальних сіток, також вони плетуть «кікімори», також вони багато чого шиють для наших військових, для поранених бійців шиють, дуже багато збирають різної допомоги та передають все, що необхідно. Засновником цієї ініціативи є Ірина Дьяченко – вона є такою волонтеркою-активісткою, вона має дуже багато занять, відповідно, активний житель міста Хмельницького. Хотілось подякувати їй за ту роботу, яку вона проводить щоденно, навіть в деякій мірі відмовляється від своєї роботи, можна сказати, більше часу присвячує для волонтерства. З самого початку вона навіть не виходила на роботу, працювала волонтером декілька місяців, тому що це було дуже необхідно з самого початку: сітки – це було на вагу золота – в'язали всі кругом і візде. Також хочу поділитися з Вами своїми людьми, які завжди підтримують, які завжди допомагають, які завжди долучаються до допомоги, такі, як Ольга Жигунова, Тетяна Жигунова. Це – є мама і дочка, які по своїй професії швачки. Вони дуже багато шують для військових, передають все, що можуть. Неодноразово пані Ольга передавала і футболки, шила, також вона передавала шапки, також вона передавала кофти, шила. Також вона долучається до моїх зборів постійно, які я проводжу. Вона також передавала необхідні речі для військових. Її ж мати Тетяна – вона за свої кошти купувала тканину, шила також штани, шила також носочки теплі для наших військових, шапки передавала неодноразово для захисників, постійно долучається до моїх зборів зі своїми близькими і рідними і, звичайно ж, допомагає нашим хлопцям. Також хотіла б окремо виділити таку людину, дуже чудову жінку, як Таня Андреева. Це – жінка, яка від початку війни плете маскувальні сітки разом з «Дівчатами просто неба», також вона постійно долучається, вона в'яже шкарпетки для наших військових і постійно з теплом своїх рук передає його для наших хлопців, за що вони їй дуже вдячні. Також вона долучається різними зборами, такими як одяг, який необхідно, – зазвичай допомагає, ліки – зазвичай допома-

гає. Коли б я не звернулася до пані Тетяни з будь-яким проханням, пані Тетяна завжди мені з задоволенням і з радістю допомагає. Не було такого ще, щоб вона мені не допомогла. Постійно, добре, завжди вона допомагає. Я цим дівчаткам дуже дякую, адже без них мені було б дуже важко, тому що потреби досить великі, дуже багато всього потрібно. Частину потреб з їхньою допомогою я можу закрити набагато швидше. Дуже хочу їм подякувати за їхній безмежний вклад в нашу перемогу. Також хочу подякувати Людмилі Двойненко – викладачу [Хмельницького] політехнічного коледжу, яка постійно допомагала мені з маскувальними сітками. Дуже велика подяка, тому що коли б я до неї не звернулася, попросила: «Людмила Михайлівна, потрібно мені сітки» чи «Потрібно мені “кікімори”», – завжди отримувала відповідь: «Я тобі зателефоную, коли приїхати». Постійно приїжджаю і отримую те, що було замовлене. Тому велика подяка Вам, Людмила Михайлівна Двойненко. Хотіла дуже подякувати також своєму чоловікові Посонському Павлові Миколайовичу за допомогу, яку він постійно робить для наших захисників. Він постійно зі мною – щось привезти, щось підвезти, щось допомогти чи, можливо, не вистачає десь коштів на покупку якоїсь речі для захисників, а термін вже піджимає, він постійно допомагає. Постійно це – моя «палочка-виручалочка», коли б що б не було необхідно. Навіть якщо в мене обмаль часу, зазвичай він їде, забирає, привозить-відвозить, запаковка посилок – зазвичай він все отак запаковує, як має бути, як воно має їхати. Також всі речі, які є, він складає, він розбирає і все, відповідно, робить в допомозі мені. Також він нагороджений від 3ої танкової бригади «Хрестом громад[ян]ських заслуг». Отримав таку нагороду, дякуємо хлопцям за таку нагороду. Я також маю такі подяки від хлопців цієї бригади ж, я нагороджена нагрудним знаком «Волонтер України». Також я маю нагороду за свою діяльність, навіть не нагороду, а подяку за свою діяльність, це – прапор від 66ої бригади з підписами бійців. На прапорі – 56 підписів. Дуже дякую хлопцям за таку вдячність, я їм від своєї сім'ї дуже вдячна за захист нашої землі, за те, що вони своїми силами, своїм здоров'ям, втратою свого здоров'я, ризикуючи своїм життям, виборюють нам перемогу. Кожній бригаді, якій я допомагала, я дуже вдячна, і всім-всім, хто зараз є на фронті, хто боронить нашу землю. Я дуже вдячна за їхню безмежну працю, за те, що вони роблять для нас, для того, щоб ми могли спокійно спати, для того, щоб ми могли працювати та допомагати нашим військовим боронити країну від ворога. Щодо нагород – я була нагороджена двічі грамотою від нашого мера Олександра Сергійовича Симчишина. Перший раз була нагороджена у 2020 році, другий раз була нагороджена у 2023 році – до Дня волонтера нас нагороджували. Також дякую йому за те, що отримала від нього таку нагороду.

Записала Л. Іваневич 16 січня 2024 р.

у м. Хмельницькому

від Гаврилюк Наталі Анатоліївни, 1986 р. н., волонтерки, фінансової консультантки ТОВ «Starlife».

Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Так сталося, що в грудні місяці 2021го року мені за-

хотілося ще раз перечитати одну книжку, і саме 21 лютого до часу ночі я читала розділ і випадок, де головний герой потрапив в шторм і як він його проходив. І прямо не могла відірватися, і хотіла, дуже хотіла дочитати саме ось той випадок, той розділ. Коли через декілька годин прокинулись, перше що в голову прийшло: мені не даремно було бажання саме ось це дочитати, і я прям декілька перших тижнів згадувала, як той герой брав себе в руки, як він проходив ось той шторм на морі. І в мене це було якесь таке порівняння з собою, що тепер цей шторм, як то кажуть, треба пройти мені. Вранці було повне нерозуміння ситуації, від слова зовсім, навіть страху якогось не було, тому що ти не розумієш, що відбувається. Якогось спокою давав чоловік, який просто тихо, спокійно читав новини. Не було якоїсь тривоги, якогось кіпішу в хаті і відповідно, ну, мабуть, якимось і його додатковим відповідним станом ці перші дні пройшли максимально, скажімо так, тверезо. Ось такі уже усвідомлення насправді прийшли пізніше, наскільки це все серйозно, наскільки це все масштабно; але не в перші дні.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чому Ви вирішили займатися волонтерською діяльністю?] Не вирішила, воно само собою якось так получилось. Не знаючи, що робити, прийшли... Просто люди об'єднувались, кучкувались, я назву це так, говорили, думали, що робити. Я пам'ятаю як зараз, як ми зібралися в офісі наших колег, і хтось прийшов з тушонкою, хтось прийшов з каріамом, я не пам'ятаю, з чого почалося, чому ми почали робити аптечки, тобто чи це був якийсь запит, чи це ми самі для себе так якось вирішили. І ми з дівчатами якось так на свій власний розсуд обговорювали: «Мабуть, в аптечку потрібен йод». – «Точно, купимо йод». – «Можливо, мабуть, потрібен бинт». – «Точно, купимо бинт». Якись такі були спочатку ці рішення, якісь були хаотичні дії. Я пам'ятаю, як я йшла по дорозі в штаб. Я зайшла в магазин хімії і купила косметички. Мені здавалося, що це буде дуже правильно, бо в косметичку може трошки більше влізти медичних якихось препаратів. Такі у нас були перші аптечки. Ну, скоріше всього, що це були запити. Вже зараз пригадую, це були запити від тероборони, мол, нам би аптечки, щоб вони були на блокпостах, і так далі. І от ми на власний розсуд почали ці аптечки комплектувати. Тому якось воно пішло все поїхало, як то кажуть, випадково, своїм ходом, і просто логіка нам підказувала, що, мабуть, треба зробити це, мабуть, треба зробити ось те. Такий в нас був цікавий початок. [Напрями волонтерства у 2022 році.] Насправді спочатку, мені здається, так як і усі, займалися, чим було потрібно: прийшов запит від тероборони, [і] ми купували і формували аптечки. Потім прийшов запит: комусь було потрібно продукти харчування, ми кинулися на продукти харчування. Перші ці декілька діб, коли люди їхали на Західну Україну, ми займалися поселенням, зведенням одного з одним, і деє ламалися машини, [то] шукали, хто кому може поремонтувати, хто кого може підчепити, допомогти доїхати. Тобто це насправді була така дійсно усяка різна діяльність. Так склалося, що була змога з Польщі привезти якісь ліки, чоловік, який був на складі в Польщі, на свій власний розсуд напакуював коробок доволі багато, ми заплатили якусь там енну

суму, доволі невелику, і до нас приїжджає бус медицини. Ми, правда, були в шоці від того розміру, від тих масштабів, того об'єму медицини, який приїхав, але це все занесли до нас в офіс. Я пам'ятаю як зараз: ми викликали одну жіночку, вона лікар, і вона тоді нас просвітила, що багато різних таблеток, препаратів, з різними назвами, а це, виявляється, той самий парацетамол. І таким чином що в мене, що в деяких інших дівчат почалося знайомство з медициною, тому що за фахом я взагалі бухгалтер. Для мене медицина – це було абсолютно щось нове і не моє, але нічого, ми почали вивчати, що від чого, сортувати в різні сторони. В цій посилці вже потім ми знаходили багато різних записок, передач: люди з Європи напередавали якісь вітаннячка, привіти, листівочки. Це було дуже мило. І, таким чином, плавно потягнуло життя, як то кажуть, направило мене в медицину. І пам'ятаю, як ми, мабуть, неділі дві чи три, можливо, трошки більше, в таких суматохах, коли усі займалися усім, а потім одного дня ми всі зібралися на штабі, взяли фліпчарт, листок, і розписали цілу структуру нашого штабу. Коли ми поділили нашу роботу на певні напрямки, це були люди, які відповідали за продукти харчування, люди, які відповідали за логістику, хтось – за медичний фронт, хтось – за поселення, хтось – за одяг, форму, бронезилети і так далі. І у нас була намальована ціла структура нашого штабу, і тоді ми всі бачили, хто за який напрямок відповідає. І саме після того моменту робота пішла в рази швидше, тому що ми не бігали один до одного з якимись запитаннями, і вже з тих пір якось так склалося, що медицина – то стало моє, рідненьке, ці аптечки з початку 2022 року стали мої. [Чи змінилася напрями волонтерства у 2023 році?] Для нашого штабу, для наших колег вони дійсно змінилися, тому що значно зменшилось фінансування, і ми, як то кажуть, змушені були закривати і допомогу в плані харчування, одягу, плюс, слава Богу, там вже всі були поселені. Але медичний напрямок ми тримали з усіх сил і тримаємо його насправді до сих пір. Скажу відверто, не змогла я залишити цей напрямок, от просто не змогла. Чому? Поперше, вже були певні шляхи [напрацьовані]: де що купую, налагоджено. Тобто нам давали щось там по дешевших цінах, я знала, що де купити, у нас були постійні запити на медицину, на аптечки, і якось совість мені не дозволяла сказати, що немає [можливості допомагати]. Коли і так у нас зменшилися об'єми допомоги, і я змушена була відмовляти, тому що у нас дійсно не було того чи іншого препарату, – це було максимально некомфортно. Це було таке відчуття, що ми не допрацьовуємо, але в зв'язку зі зменшенням фінансування сталося так, як сталося, але напрямок саме медичних оцих аптечок, тактичних аптечок, ми тримаємо по цей день. Це важко, але якось в нас це виходить, не, звісно, в об'ємах, як це було у 2022му році, тим не менш [...] цей напрямок ми ще тримаємо. [Які плани на майбутнє у волонтерстві?] Ну, чесно, хочеться, щоб закінчилась війна, і вже мати якісь більш позитивні проекти, щось допомагати по відбудові або розбудові. Не можу сказати про якісь плани, тому що, чесно скажу, це доволі важко. Ну, прямо от важко, що морально, що фізично. Інколи ти пишеш цей пост [у соцмережах] і прямо не можеш написати, от воно тобі прям не йде. Таке враження, що ти просиш ці гроші у людей для себе, да. Потім там за день, за два ситуація якось змінюється,

видихаєш – пишеш від душі, від серця, і люди відгукуються. Люди знову здають [донати]. Тому це така діяльність, яка вимагає якогось такого постійного ресурсу. Не можу спланувати, як воно буде. Не можу гарантувати і бити себе в груди, що я буду до кінця цим займатися. Ні, цього сказати не можу. Але, звісно, я намагаюся. Мені здається, вже другий рік якщо ми не зупинилися, то маю надію, що до Перемоги ми і не зупинимося. Але якихось супер грандіозних планів в нас сьогодні немає.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Родина.] Спочатку були такі певні непорозуміння. Чому? Тому що чоловік більш якось, мені здається, включав свідомість і тверезо дивився на ситуацію, а в мене був в якійсь мірі «кіпіш», тому були такі моменти, були конфлікти, коли він, підвищуючи голос, намагався мене заспокоїти; я ображалася, що він мене не розуміє. Але далі все одно ситуація як би вирівнялася, ми розуміли реакцію один одного, тому, навпаки, чоловік побачив, що я в якійсь мірі стараюся [опанувати ситуацію], тому постійно поруч, постійно допомагаємо один одному в принципі. Тому, слава Богу, розуміння в даній ситуації є, відповідно сімейний устрій, як то кажуть, не змінився. [Критичні ситуації під час війни.] Ну, перша така для мене була критична наступна, це коли пролунала сирена саме в Хмельницькому вперше, і як не крутити, ти там щось чула, знала, розуміла, але паніка, страх взяли своє. Це був швидкий дзвінок до мами, яка була з дитиною, і я говорю одне, чоловік мене заспокоює, говорю зовсім інше. Це був такий страх-страх. Далі ясно: було неодноразово бігання в підвали, і дійсно, страх і паніка, тому що ти не розумієш, що буде, і страх невідомого. Да... А потім, критична ситуація, як на мене, була, коли поранили мого брата, коли він три дні був не на зв'язку, – це було просто нереально важко пережити. Тим більше, що родичі не знали цю інформацію, це я і ще одна дівчина, з якою він товаришував. Ми знали, що він їде на завдання, і на третій день, коли він ще був не на зв'язку, мені передали коробку з деякими речами, які він залишив і попросив, щоб їх передали мені. Я відкриваю цю коробку, там лежали кросівки і ще якісь невеличкі речі, і записка. І в цій записці – усі паролі, усі телефони, і така інформація... Ця посилка мене просто шандарахнула. Я довго не могла прийти до тями. Це був перший такий момент. Потім, момент, коли його поранили, – це було надзвичайно важко, і дивлячись на свій стан, і в принципі, якось, два роки в стресі, в боязнях, нерозумінні було прожито все одно спокійніше, ніж початок 2024го року. Тому що саме кінець 2023го і початок 2024го року, коли почалися більш масові оці атаки ракетами, ось зараз я якось напругалась більше. Прям відчула по собі якусь безвихідь. Але це саме той стан, який намагається в нас викликати наш ворог. Тому я себе на цьому ловлю, розумію, і далі вертає[ть]ся здоровий глузд. Ось тому для мене насправді ці кризові ситуації тільки почалися. [Подолати страх допомагають] люди-однодумці. Що по волонтерству, що по життю. Є люди, які з тобою живуть за одними ж [і] тими самими цінностями, за рівнем світогляду. Сфера, в якій є теж люди-орієнтири для мене, в тому плані як вони мислять, як вони аналізують ситуацію. Вони діляться своїми думками, і я бачу в тому здоровий глузд, і, відповідно, намагаюся у них брати досвід. Плюс певні практики, які, мені

здається, на сьогоднішній день допомагають більшості людей тримати цей ритм, цей темп. Тому ось так, були звернення навіть до психолога. Але скажу відверто: моє оточення, з яким я спілкуюся, живу і працюю, мені допомагає значно більше, ніж професійні психологи.

*Записала Л. Іваневич 20 січня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Устьянкової Юлії Борисівни, 1983 р. н.,
волонтерки, фінансової консультантки ТОВ «Starlife».
Розшифрувала О. Таран*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

Перші думки, коли почалося 24 лютого [2022 року]. Прокинулась від есемесок спочатку однієї вчительки, класного керівника моєї дитини, – «не відпускати дітей сьогодні у школу». Потім з інтервалом десять хвилин приходить есемеска від іншої вчительки – «не відпускати дітей у школу». Коли друга написала, мене це напругло. Я зрозуміла, що щось відбувається. Але що – я не розуміла. Після того до мене прийшла есемеска від мого коханого, який на той момент був у місті Мелітопіль: «Привіт, все почалось». Він мені «привіт» ніколи не писав, як заведено, але лише не «привіт». «Привіт» – це було якось так настільки жорстко, в мене прям все всередині аж охолело. Все почалось, і зрозуміло, що почалася війна. У мене не було ніякого ні кіпешу, ні паніки. Я не розуміла, що робити. Просто почала прислухатися сама до себе. Написала дівчатам, що на роботу сьогодні не виходимо. Включила телевізор, намагалася знайти якісь новини. Нічого не було суттєвого, нічого не розуміла, що там вночі взагалі говорили, не пам'ятаю. Але потім почала розуміти, що в мене починається якась паніка всередині, і мені потрібно заспокоїтись. Тому я взяла собаку і пішла його вигулювати, тому що все одно потрібно було вигулювати. Діти ще спали. Коли я стояла біля озера, вигулюючи собаку, я побачила, що з усіх чотирьох сторін озера (там у нас знаходиться дорога) були сплошні пробки. Пробки з усіх чотирьох сторін. Місто просто погрязло у пробках. Воно стояло і не рухалось. Можливо, рухалось, але з дуже-дуже маленькою швидкістю. Тоді я знову затихла і почала слухати себе, які думки виникають. Страху не було, був просто спокій і розуміння тотальної якоїсь катастрофи. Зазвичай якісь такі важкі моменти або коли виникає якась така проблема, я так завжди роблю: я затихаю, починаю думати, яким чином я її можу вирішити. На той момент я розуміла, що я ніяк не можу вплинути. Єдине, що я можу зробити, це тримати себе в спокої і тих людей, які знаходяться навколо мене в той день, їх теж заспокоювати. Я приймаю рішення таки разом з Валею поїхати на роботу для того, щоб зайняти руки чимось і не нервувати. Коли ти в роботі, ти переключаєшся, і цей кіпіш, бо ти розумієш, що ти нічого не могла зробити в той день, і ти не розуміла... Кудись їхати – це теж був не варіант, бо пробки. Сенс? Да я і не хотіла нікуди їхати. І тікати нікуди не хотіла взагалі. Це моя країна, чому я маю з неї тікати?! Я була в деякій мірі вглибині [душі] готова воювати за неї, в будь-якому сенсі. Але той день був тяжкий для Максима, це мій коханий. Він написав, що він відправив своїх дітей з бабусею в Черкаську область, це в нього було зроблено в першу чергу. Він казав, що в той день

у нього над головою пролетіло, не пам'ятаю, скільки ракет, багато, сто відсотків. І що вже в місті тривають вуличні бої. Їм не було чим приймати бій. Він сказав, що їх здали, здали по повній програмі. Тому що не могли росіяни так швидко просунутися, так як Кримський перешийок був замінований, а виявилось, його розмінували. Їм дали наказ: вони підняли і покинули частину. То, що могли. Дуже була печальна ситуація, як він мені потім розповідав. Він ротний саперної роти. Розповідав, що він не зміг вивести декілька, дві, по-моєму, якщо не помиляюся, цистерни, машин-цистерн з дизелем, паливом. Знаєте чому? Тому що начальник зняв акумулятори. Машина без акумулятора не може поїхати. І ці машини залишилися оркам. Повні цистерни дизеля. Його це настільки гризло. Але собак забрали, що могли, то забрали. Речі особисті ніхто не забирав: так що встигли скинути в кіпіші. В той день проснувся у нього [в спогадах] весь його 2014 рік, так як він воював тоді. І він мені писав, наскільки війна – це тяжко і страшно. І що він вісім років намагався забути весь той кошмар, який він переживав тоді. І тут все починається спочатку. І основне його було питання: «Чому? Чому все спочатку?» А я розуміла, що це не тільки у нього спочатку, це у нашої країни все спочатку. Ми просто забули, що в країні війна, як кожен хотів викреслити цей негатив зі своєї голови, скажімо так, замазати. Але коли в тебе щось сидить в голові, і ти його замазуєш, рано чи пізно воно прорветься. Прорветься, причому дуже сильно. Ще з більшої сили. Отак і прорвалося 24 лютого 2022 року. В той день мені вдалося його заспокоїти, але це вже було ближче до вечора, коли вони вже покинули Запорізьку область і пересунулися в сторону [м.] Дніпра. Коли я почула його голос у спокої, я тоді заспокоїлась в той день теж. Я надіялася, що це закінчиться за пару днів. А він сказав: «Так не буває. Юль, війна за пару днів не закінчується. Це надовго». Ось такий був день. В принципі, могла б його, напевно, і погодинно описати. Але чи варто?

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ Які причини цієї війни? Ця ж війна триває не один рік, і всі це прекрасно розуміють. Але, на жаль, люди не розуміють, що війна триває у кожному із нас. Чим більше ми воюємо всередині себе, зі своїми бажаннями, своїми якимись нездійсненими мріями, і з людьми, з якими, як ми вважаємо, нам в чомусь винні, тим довше і сильніше буде тривати ця війна. Все починається з тебе, зсередини тебе, з глибини. Навіть з тої глибини, яку ти не хочеш визнавати, і інколи ми навіть обманюємо самих себе. Напевно, не інколи, а часто. Але оця ось наша внутрішня брехня, вона і вилазить назовні. Суспільство. А суспільство – це і є наша країна. Поки ми не усвідомимо, що ми повинні закінчити війну всередині себе, поки ми не усвідомимо, що ми повинні взяти відповідальність за своє життя, за свої вчинки, за свої наслідки [...], нам потрібно усвідомити, що наслідки нашого життя – це є наша відповідальність, а не перекладати її на батьків, на державу, на владу, на начальство. От реально, на начальство. Я з тим стикалась неоднократно, коли люди мають якісь особисті проблеми, але чомусь у цих проблемах винен їх начальник або роботодавець, або вчитель, якщо це педагог, і в тебе погана оцінка. Як на мене, це і є основний корінь цієї війни. Нам потрібно всім усві-

домити: є причина і наслідок. Зараз наслідок. Війна – це наслідок, це не причина. Це вже наслідок чогось неминучого. На жаль, він дуже жорстокий і тяжкий. Як закінчити війну, я не знаю. В такому масштабі. Ну, потрібно почати [із] себе, закінчити війну всередині кожного із нас.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Я не зразу почала волонтерити, тому що я спочатку працювала зі своїми страхами, коли Максимова частина, мого коханого, перемістилася з Дніпропетровської області в Миколаївську. А в Миколаївській на той момент тривали жорстокі бої. Або під Миколаєвом, точно не знаю, чесно. Я не могла вникнути до кінця, єдине, що я чула, що там є бої, а я знала, що він там десь знаходиться. З ним не було зв'язку. Взагалі. Десь, напевно, не пам'ятаю, на яку добу, чесно, коли він був без зв'язку, мене мій страх потихеньку починав контролювати. Страх пережити ще раз те, що я пережила. Так як у 2019 році я похоронила батька своїх дітей. І для мене було дуже важко усвідомити те, що ти можеш знов це пережити. Тому моє тіло просто заціпеніло. Мій страх взяв мене під контроль: спочатку це починалось з якоїсь тривоги, я хотіла її подолати, спілкуючись з дівчатами. В мене не виходило. Зрештою я зрозуміла, що він узяв мене під контроль, так як я, напевно, добу, можливо, менше, просто сиділа в одній позі, дивлячись в одну точку, не їла, не пила. І я зрозуміла, що це повний колапс. Коли я в такому стані. І перший раз в житті я зрозуміла, що я не можу контролювати свій стан. Він контролює мене. Що мене страх бере. Я почала думати, хто би з людей, спеціалістів, зміг мені допомогти в даному випадку. І написала Олені. Це дівчина, яка мені допомагала неоднократно. Вона є не зовсім психолог. Вона є по внутрішній роботі з людьми, це такий різновид психології, я не можу точно назвати як це називається. Не суть, як воно називається, а суть, як воно допомагає. Воно заставляє мене пережити найбільший мій страх, пережити його в своїй голові. Воно заставляла його пережити і зрозуміти, чого я так боюся. Тобто пережити, прокрутивши в голові все саме страшне, чого я боялася і сталося. І що буде тоді зі мною? Висновки. І коли я почала працювати по її рекомендаціях сама з собою, сидячи, ну якби я, в принципі, не вставала, пози не міняла, тобто тіло було реально майже заціпенівше, я лише інколи брала телефон у руки, переключала на ньому букви для того, щоб написати текст. Саме цікаве, що відбулося після роботи з нею: я ще раз попрацювала сама з собою і просто відчула, як [з] мого тіла щось вийшло. Воно якби розморозилося, скажімо так. І в цей момент, буквально долі секунди, в мій телефон прийшли усі есе-меси, які мені писав Максим за всі ці чотири чи п'ять днів. Всі одночасно, в секунди! Тобто наскільки велика сила страху, що навіть вона заблокувала зв'язок. Ну, я так це сприйняла, можливо, хтось мені не повірить. Виявляється, всі ті дні він мені писав, і не один раз в день. Переживши це, я отримала ще один урок. Чесно кажучи, після того більше такого страшного страху його [Максима] втрати у мене більше не було. Але треба було щось робити. З чого почалась волонтерська діяльність? Після цієї всієї історії і перемоги над своїм страхом почали шити балаклави. У нас була тканина на цеху. До речі, ми перед тим шили одному із замов-

ників гірськолижні балаклави. Це для нас не складало труда. У нас були лекала. Я подзвонила дівчатам, кажу: «Дівчата, хто готовий вийти, відшити балаклави для військових?» З того ми почали працювати. Ми їх почали відшивати просто так, безкоштовно. Потім ще подзвонила замовнику. Запитала, чи можливо взяти її тканину також на балаклави. Тобто те, що в нас який матеріал був, з нього ми його повністю використали на балаклави і віддали у волонтерський центр. Ось із цього почалося. Але мене, чесно, тоді на той момент сильно не тягнуло, іменно волонтерити так руками. Не можу зрозуміти, чому. Я майже нічого тоді особисто не робила, просто декілька раз прийшла, допомагала і все. Але, напевно, в березні місяці чи в квітні одного разу, їдучи за кермом, я почула історію загибелі журналіста, який зробив пропозицію перед тим своїй дівчині вийти заміж за нього. Ця історія була не першою, яку я чула по радіо, відео, соцмережах, інтернеті і тому подібних всяких каналах. Але та була останньою краплею. Їдучи тоді за кермом, я просто побачила тисячі цих жінок, які переживають те, що пережила вже я. Які сидять біля свого чоловіка, коханого, це якщо їй ще повезе – мати його тіло і поховати, мільйони з них так і не поховують своїх чоловіків. Вони просто знатимуть, що вони загинули, а ще мільйони – це наслідок. Я не говорю, що це зараз відбулося, але це просто тисячі скалічених життів. Жінок. Скалічене життя жінки – це нещасна мама, якщо в неї є діти. Нещасна мама, нещасні діти. Діти дуже сильно зчитують, і я це знаю, стани мам. І тому, узивши цю всю картину, оці тисячі жінок, отой мільйон в нашій країні, так як війна триває, вона ще не закінчилась, і скільки безвісті зниклих. Це просто, як рана. Рана в нашій Україні, яка починається з цих прекрасних українок, яких знає весь світ. А потім рани в цих дітей, яких незрозуміло як потрібно буде лікувати, психологічно, я маю на увазі, після втрати батьків, тобто батька. А потім і того, що мати не завжди знає як вийти з того чи іншого положення. Тоді я зрозуміла, що три роки назад я, втративши Руслана, можливо, тому я його втратила, але я за ці три роки пройшла колосальну роботу над собою, провела, і знову дійшла до тої [людини], яку кохають. Від втрати знов до кохання. Від нещастя знов до щастя. Хай воно на відстані, але воно є. І ти себе відчуваєш жінкою. І тобі потрібно відновитись як жінка. Без чоловіка ти не зможеш відновитися. Тоді виникла ідея проекту допомоги жінкам, які втратили чоловіків під час війни. Отоді, в автомобілі, після історії того загиблого журналіста, у мене в голові зародилася така сильна ідея і бажання – допомагати цим жінкам. Я поділилася нею з Максимом, він мене сильно підтримав. [Щодо волонтерства у форматі відшивання елементів екіпірування для військових] я вважаю, що це дуже маленькі напрямки [волонтерства] були. Ми відшивали балаклави, потім ми почали відшивати аптечки. Ще думали за наколінники, почали їх розробляти, але коли давали їх на експерименти, на спроби військовим, то [наколінники] не пройшли [випробування]. Тому вирішили не робити абищо, потім і аптечки дівчата теж понаходили цехи, які більш професійно [шиють] в плані свого обладнання. Так як ми являємося цехом, який відшиває легкі та середні матеріали, то нам трошки важко працювати з важкими матеріалами. Тобто підшивали. У 2022 році більше як підшивали. І в 2022 році з'явилася ідея до-

помоги жінкам, які втратили чоловіків під час війни. Потім був написаний даний проєкт. Він був дуже сирій. Я розуміла, що він потребує дороботки, але він не пішов у рух. Він у рух пішов у січні 2023 року. І перший наш захід був проведений на річницю повномасштабного вторгнення, якраз 24 лютого 2023 року. До нас завітали перші вдови. Пізніше, у 2023 році, такі заходи в нас стали періодичними: раз у тиждень, два рази в тиждень. Перші пів року ми проводили їх систематично кожну п'ятницю. Тобто перший захід у нас: знайомство, візитівка; другий захід [у] нас: об'єднання, третій захід в нас: розслаблення та медитація. Потім почалося літо, почалося виїзди на природу. Також ми організували відправку дівчат у табір з дітьми. Тут же, на цьому фоні цих дівчат, що з'явилися, [виникла] ідея допомагати матерям. Але матері – це трошки важче, важкіша категорія для нас. Але все одно, пробуємо і тут же, на основі цього, почала я шукати і знаходити таке, як дитячі суміші, бо найвразливіші категорії жінок – це ті, які народили після смерті чоловіків. Тобто ця категорія – вони не можуть працювати, у них всіх різних фінансове становище, у них подавлений їхній стан плюс іде народження дитини. Вони просто не хочуть жити, в них перегорає молоко. Чому суміш: у них всіх перегорає молоко. І я почала шукати старі склади, де позалишалися з тої гуманітарки за 2022 рік, де є суміші, памперси. Суміші, памперси находила і зразу роздавала, находила – роздавала. Потім ще знаходила також коляски, стільчики для годування, манежі, іграшки. Нові. В общем, деякі люди до мене дзвонили, думали, що в мене є склад. Кажуть: «А на вашому складі...». Говорю до дівчат: «Нема в мене складу. Я тут знайшла, тут знаю кому віддати, тут роздала». Також у 2023 році почали допомагати дому-інтернату іменно для дорослих дітей. Всі завжди говорять про «Малютку» і так далі. Стала збирати речі для підлітків. Підлітки в нас – вразлива категорія, виявляється, що навіть в плані одягу. Я вже не говорю про щось інше. В плані одягу інтернати підліткові потребують одягу. Тому стали ще туди відкладати [речі], завозити. Я особисто не завозила, але збирала і долучилася до цього і плану до далі долучатися. Вже відкладаю речі, які для підлітків будуть. На наступну поїздку вони вже відкладаються. Тобто це те, що стосується мого волонтерства з 2022го швейної галузі, якоїсь такої легкої роботи перейшло у зовсім інший напрям. Він мені якийсь ближче по духу, якимось не легше, але... в плані «нелегкості» я не можу сказати, [що] легко. Просто, напевно, є така штука... да, легше дається, легше дається. І коли ти цим займаєшся, то воно знаходиться! Дають дівчата якийсь запит, що нам там потрібно, або я бачу, що їм самим потрібно. Вони соромляться мені сказати. Боже, в мене є навіть ще контакти, які не використала, мені казали: «Звернись тудатуда», я ще й не використовувала, тому що в мене нема запиту. А просто так без запиту його брати: «Дайте мені не знаю кому що», – от тоді воно не йде. А коли є, от конкретно, ти знаєш для тих-тих людей треба то-то-то: всьо, супер, по списку іде! Дуже легко! От, останній удів з трьома дітками відправили, це Черкаська область, Боже мій, ми її відправили коляску літню / зимню, манеж, кроватку, столик для годування, шість пачок памперсів, два пакети іграшок для старших дітей, одяг їй там збирала, для неї (в неї для неї [одягу] не було). Ой, вона переселенка, ще й вду-

ває. Ці троє діток... найменшому дев'ять місяців. Я коли про неї взнала, оце стала думати, як їй допомогти, стала запитувати, що їй треба. Вона така щаслива, там радості було! Приємно робити такі речі. Це з таких яскравих, таких останніх моментів, які от були за останні місяці. [Плани на майбутнє у волонтерстві] – хочеться більше якимось професійно розгорнути цю допомогу. В мене є деякі ідеї, але вони ще дуже сирі. Хотілося би на системність таку це поставити, бо по останніх таких спостереженнях, дівчата [вдови] не хочуть онлайн зустрічі. Коли ми їм телефонуємо, запитуємо, питаємо, вони говорять що: «А це онлайн? Онлайн?» А ми говоримо: «Ні, ні, ми офлайн, ми на офісі збираємося, в приміщенні». – «А, якщо так, то ми прийдемо». Тобто люди хочуть живого спілкування, живе спілкування їм реально допомагає, а онлайн, така психологічна допомога, коли ти як сиділа в своєму будинку, так і ти не виходиш із нього, і ти в своїх проблемах, як та черепашка в своєму панцирі. То, напевно, для цих дівчат не підходить онлайн-робота, не підходить. Їм реально потрібна офлайн-робота. Тому я би от однозначно в цьому напрямку офлайн нових зустрічей [працювала б]. Хотілося би ще декілька дівчат-волонтерів, не знаю, щось мені здається, що треба хоча би хоть трошечки, [щоб] в них була би якась психологічна або курси або освіта. Щоб вони легше розуміли мене і дівчат, що ми їм хочемо донести, яка суть заходу і яка ціль його. Бо не завжди – це теж мої спостереження – знаєте, є така ціль візуальна, яку по факту ми робимо, а є ціль внутрішня: наша ціль змінити їхній стан. Вони, і ті люди, які я би хотіла, щоб нам допомагали у волонтерстві от з такою «внутрішньою чуйкою», як то кажуть, би хотілось. Плани сирі. Є плани, плани, в принципі, повторити те, що ми робили у 2023 році, однозначно, а то і більше зробити. Але, я ж кажу, що вони в мене в таку послідовну картину ще не вимальовалися. Поки що в мене це «думи мої думи».

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Як змінився устрій сім'ї і побут під час війни?] Я під час війни отримала пропозицію від коханого, і ми одружилися. В плані нашого побуту і сім'ї – те, що всі наші зустрічі десь на виїздах, десь в різних містах: то я їду до нього, то він сюди приїжджає, от оце наше сімейне життя. Критичні ситуації під час війни – це було перші тижні війни. Це було те (я вже описувала цю ситуацію вище трошечки), коли в мене був з'явився страх знов пережити втрату смерті, і як я з цим працювала. Ще один із таких [моментів, якими] я хотіла би поділитися, це, напевно те, коли переганялися машини для ЗСУ, як на кордоні мене затримали українські прикордонники і вимагали хабар. Це реально, дуже не те, що там страшно, я це все перетерпіла, мені тоді було не складно з ними спілкуватися. Я наблюдала, як три дорослих чоловіка просто розігрують переді мною сценки, в них є ціль цієї сценки: виманити з мене кошти і не пропустити мене далі. Якби я порушила закон, хоча по факту я не порушувала закон, в ітозі цей допит тривав в районі двох годин, поки в них не закінчилось терпіння, і вони просто кинули мені документи під ноги і сказали: «Встала і вийшла». Все. Якби я порушила закон, мене б ніхто не випустив звідти. А так, получається, дві години просто незрозумілого допиту і якихось... В общем, ціль їхня просто якась, знаєте, така для мене через чур

низька, напевно, за якихось там пару сотень гривень таке творити... Не знаю, це їхня відповідальність. Не знаю, навіть, чи ми вправі їх судити чи ні, але, чесно кажучи, я пишуся тим, як я себе тоді поводи́ла, як була в спокої, і вийшла, встала, забрала документи і поїхала далі. Ось і все. Потім до мене цей психологічний стан дійшов, в мене почався тремор, мене трусило, але відігралося, чаю випила, і все було нормально. Ми доїхали, але доїхали ми, звичайно, в три часа ночі аж до Хмельницького. Їхали ми дуже цікаво, тому що на дорогах була повна темінь, в нас поламалася фара, потім закінчився дизель. В общем, пригоди були дуже цікаві. На ранок, коли ми проснулися, вся Україна почула, що сталося в Бучі. Це було просто страшно. І як згадую той день, день, коли ми гнали ту машину, і день новини з Бучі й Ірпеня, то було відчуття ніби я знімаюсь в якомусь блокбастері. Якомусь фільмі не-реальному, ніби це все реально. Якою я хочу бачити Україну після перемоги? Хотілося би більше свідомих людей, які беруть відповідальність за своє життя у свої руки, а не на когось перекладають і не чекають якоїсь манни небесної. Мені здається, чим більше таких людей, тим більш стають сильніші колективи, сильніші підприємства, сильніша економіка. Відповідно, сильніша країна. Зміниться влада. Наші зміни починаються із себе, і зміни нашої країни теж починаються з нас. От коли закінчатся в нас в Україні оці розмови про те, що «а якби то, а якби сьо, а якби не та влада, а якби не ті, а не так, а сусід», – от оце в нашій країні має закінчитись. Оці розмови, їх має просто не бути й навіть не виникати в голові людей. Кожна людина, коли бере відповідальність за себе, за своє життя, вона і бере відповідальність за свою країну. Мені здається, ось із цього і починається Україна: з тих людей, які брали відповідальність на себе. Якщо почитати історію, я думаю, можна це знайти в багатьох видатних особистостях.

Записала Л. Іваневич 24 січня 2024 р.

у м. Хмельницькому

*від Голова Сергія Геннадійовича, 1985 р. н.,
волонтера, співвласника ТОВ «Starlife».*

Розшифрувала О. Таран

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Перші думки та усвідомлення з початку війни, мабуть, в перші години в перший день – були відчуття того, що це щось несерйозне або нереальне. Тому що такого жаху, такого жакіття [просто] не може відбуватися в наші дні. Вже скоріше всього на другий день, коли читали новини, коли прийняли рішення їхати з Києва в Хмельницький, вже було відчуття серйозності моменту. Того, що попереду нас чекає серйозна боротьба і що це не закінчиться дуже швидко. Звичайно, не було думок, що це буде тривати два-три і більше років, але все-таки [було розуміння], що потрібно буде щось робити, щось хороше для України, допомагати нашій країні. Тому що це наша боротьба, і що ті сусіди, які були біля нас, це насправді не ті брати, про яких нам говорились, а це вороги. І це вороги, які були біля нас все своє життя. Спочатку, звичайно, першими думками було [те], що ця війна розпочалась через хворобливі намагання однієї людини або групи людей в росії захопити нашу країну. Потім, вже під час війни, коли почав більш

досліджувати, більше цікавитись історією України, історією радянського союзу, історією взаємовідносин української держави з нашим сусідом, прийшло розуміння того, що причиною війни являються, скоріш за все, різні світогляди, різні думки на розвиток людини, на розвиток країни, на розвиток всього світу. Тому що якщо взяти нашу Україну, досліджуючи її історію, я сам зрозумів для себе, що українська держава, українські люди, які жили на території нашої країни, завжди прагнули свободи, завжди прагнули до розвитку. Якщо вивчати історію, подивитись на історію імперської росії, царської росії, радянського союзу, то ці люди, ці володарі завжди прагнули до збереження того, що є, захоплення нового, руйнування чужого і збагачення себе. Тому насамперед вважаю, що причинами цієї війни є світогляд людей, які керують, які проживають на території наших держав. Передусім це прагнення до розвитку, до свободи, до демократії, можливо. З іншої сторони, люди, які прагнуть захопити, знищити, показати себе сильнішими, зберегти лише своє і жити лише для себе. [За час повномасштабного вторгнення], звичайно, критичних ситуацій було досить багато. Але якщо до всіх ситуацій відноситись критично, то можна, мабуть, зійти з глузду. Емоції переживалась дуже різні: від захоплення нашими ЗСУ, від захоплення нашими командирами, нашими сержантами, нашими генералами до, звичайно, тривоги, які були у нас, коли були нальоти, коли були прильоти, коли були взриви в нашому місті. Ну, і читаючи новини, звичайно був дуже великий сум і нерозуміння того, що відбувається, від тих подій, від тих дій, які творили загарбники, від тих дій, які творили росіяни. Тому емоції під час війни, звичайно, різні. Більшість з них негативних, але з цими емоціями теж потрібно боротися. Їх потрібно приймати, з ним[и] потрібно жити і з ними потрібно працювати, ну, і далі робити щось хороше. Звичайно, перше що приходить на думку, подолати психологічний страх і взагалі негативні емоції допомагає мені моя сім'я, друзі. Друге, звичайно, це робота. Тому що коли ти працюєш, фокусуєшся на іншому... Тим більше, в моїй роботі, в нашій роботі – допомагати іншим, надихати інших людей – воно проростає в те, що ти сам починаєш думати по-іншому і сам переживаєш цей страх. Якщо говорити глибше, то вже під час війни я почав більше вивчати історію України, почав більше вивчати історію війн, історію різних війн. І коли ти вивчаєш історію, звичайно, під час вивчення історії ти розумієш, що все одно те зло, яке приходить в будь-яку державу, в будь-яку країну, те зло, яке починається, воно завжди, завжди буде переможено. І дивлячись на історію нашої України, ми можемо побачити, що завжди українці перемагали, що в підсумку ми відстоювали свою країну, відстоювали свою честь. Як би важко не було в деякі часи, все одно все виходило добре. Тому що, знову ж таки, вивчаючи історію, я більше зрозумів, що наші люди, наші українці – це дуже сильний народ, який може відстоювати своє. Тому сьогодні, на мою думку, і як на мене, ось ці три пункти: сім'я, робота і більш глибоке вивчення історії своєї нації, знання своєї ідентичності – допомагає пережити той страх, який відбувається [породжує ситуація]. Тому що, як показує практика, як показує знову ж таки історія, ми на стороні добра. Оце зло, яке приходить, воно завжди буде відкинуте назад.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. До волонтерської діяльності ми приєдналися одразу по приїзду в місто Хмельницький. Це був другий день повномасштабного вторгнення. Ми з нашими друзями, з нашими колегами об'єдналися в такий певний штаб, який потім ми називали «Штаб 4.5.0». Ми дуже активно почали допомагати нашим ЗСУ, тим, хто звертався; потім ми це систематизували більше. Кожен взяв на себе певний напрямок: медицина, амуніція, форма, забезпечення наших воїнів їжею, медикаментами, – це ми все взяли на себе. Особисто мені прийшлося по душі – я дуже швидко в цьому розібрався – почав допомагати забезпеченню наших хлопців формою і певною амуніцією. За час, поки я активно займався волонтерською діяльністю, [на] більше трьох тисяч форм ми допомогли зібрати гроші, пошити, за свої кошти забезпечили наших воїнів. Вважаю, що те, що ми робили і цей штаб робить далі, це дуже хороша підтримка для тих людей, які звертаються. Звичайно, допомога наших союзників, великих держав – США, Великої Британії, Європейського Союзу, – вона в тисячі разів більше, але вважаю, що ті українці, які роблять, на перший погляд, невеликі речі, невеликі збори в порівнянні з допомогою наших союзників – це дуже велика допомога нашим ЗСУ. Звичайно, після активного волонтерства плани змінилися, тому що вже десь через пів року я зрозумів, що потрібно буде все одно нашим людям заробляти гроші, щоб була можливість донатити. І я включився активніше в той бізнес, яким займався: бізнес страхування життя. На мою думку, сьогодні, щоб наш фронт, наші військові були забезпечені, в тилу хтось має заробляти гроші і за ці гроші допомагати нашим військовим, в тому числі. Тому, як на мене, це теж одна з важливих справ – заробляння грошей для допомоги нашим ЗСУ. З іншого боку, чим спокійніше будуть наші люди працювати в тилу і [матимуть] можливість заробляти гроші, тим краще буде забезпечена наша армія. Тому, як на мою думку, це дуже важливий напрямок, який має поліпшити і життя наших воїнів, і життя наших людей. Тому що ті люди, які приходять в нашу компанію, тут можуть знайти певну опору. І опору, [що] не менш важливо, – психологічну. Вони знають, що вони можуть на когось покластись, вони можуть на когось спертись, вони можуть комусь довіритись. І тут їх зрозуміють, тут їх надихнуть, тут їх вислухають, тут їм чимось допоможуть, хоча би порадою. Ну і, звичайно, допоможуть їм думати про майбутнє. Тому що сьогодні, я вважаю, що ті компанії, ті групи людей, ті групи друзів, ті бізнес-організації або корпорації, які говорять з людьми про майбутнє, виконують дуже важливу роботу: вони наших людей налаштовують на роботу, налаштовують на те, щоб відбудовувати нашу державу. Тобто сьогодні дуже важливо і заробляти гроші, і обов'язково допомагати ЗСУ. Це вже не наше право, це не наш вибір, це наш обов'язок. Ну і, звичайно, говорити про майбутнє, щоб ті люди, які повернуться з фронту, мали змогу повернутися до нормального життя. Нас чекає ще після війни дуже велика робота по забезпеченню наших воїнів, які повернуться. І дуже важливо буде забезпечити їх психологічною підтримкою, тому на сьогодні, я вважаю, це теж великий об'єм роботи.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Україну [в майбутньому] перш за все хочу бачити, звичайно, без корупції. Тому що це та умова, яка, можливо, і зробила можливість повномасштабного вторгнення в нашу країну. Хотів би бачити українців більш освіченими. Для цього нам потрібно всім вивчати історію нашої країни, нам потрібно більше читати, більше дізнаватись, ставати більш інтелектуальними. Тому що та нація, яка буде інтелектуальнішою, яка буде розумнішою, яка буде бачити причини, наслідки своїх дій, звичайно, вона може побудувати велику сильну країну. Не хочу говорити про те, що бачу Україну багатою і сильною, це і так зрозуміло. Все-таки хотілось би, щоб велика кількість людей в нашій країні все-таки повернулись до своїх витоків, вивчили історію, знали, в якій країні вони живуть, хто вони є, якою нацією вони являються. І на основі цього почали будувати перш за все своє життя. Ну, а якщо кожен почне будувати своє життя на тих моральних принципах, які ми відстоюємо, вся країна буде рухатись вперед. Українці мають бути сильними. Вони мають знати, звідки вони народились, як вони живуть, за якими принципами жили наші пращури. І ці принципи, принципи свободи, равенства, можливостей і розвитку, впроваджувати в нашу країну. Ось такою я би хотів бачити нашу Україну після Перемоги.

Записала Л. Іваневич 20 січня 2024 р.

у м. Хмельницькому

від Бакалець Світлани Василівни, 1980 р. н., волонтерки, фінансової консультантки ТОВ «Starlife».

Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Для мене війна почалася ще з Майдану, тому що я тоді тільки народила другу дитину і була в відпустці по догляду за донькою. І ось оці всі події тоді спостерігала по телевізору, і був нереальний страх, навіть така істерика була, тому що було нерозуміння: як в такі часи, коли люди живуть спокійно, працюють, розвиваються, планують, мріють, і тут почали відбуватись такі події. У 2014 році, коли вже росія вторглась в нашу країну, тоді було таким початком війни, тоді був нереальний страх, нерозуміння, що відбувається і наскільки це затягнеться часом. Двадцять четвертого лютого [2022 р.] в голові вже була одна думка: це як убезпечити своїх дітей і своїх родичів. Тоді почали моніторити ситуацію в новинах, що відбувається, відповідно спілкувались друзями, з тими, які залишилися тут, тими, які поїхали за кордон, оцінивши всі ризики. Ще, зважаючи на те, що мама відмовилась їхати, тоді [я] прийняла рішення залишитись тут, в Хмельницькому, і спостерігати, що буде далі. Але на сьогоднішній день переконалися, що це було досить правильне рішення.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Якогось рішення такого – я займаюсь волонтерством – в мене не було. Це просто якась щоденна така кропітка робота, яку ти просто робила, тому що ти розуміла, що ти маєш робити свою роботу. В армію я не могла піти, а бути корисною своїй країні ти маєш. Чим я могла бути корисною, те я і почала робити. Ось таким чином день в день, день в день, і воно якось так затягнулося і по сьогоднішній день. Можна вже зараз сказати, що це

є робота волонтерська, але на початках це був просто такий обов'язок громадянина тієї країни, в якій зараз війна. І реально хотілося, от реально хотілося кожен день робити максимально більшу роботу, щоб пошвидше це закінчилось. Тому що, відверто скажу, була віра, от реально була віра, що декілька тижнів, декілька місяців, – і це все закінчиться. Дуже швидко організувались наші колеги. Це найбільший брокер в Україні, який займається накопичувальним страхуванням життя. І по всій Україні десь більше п'яти тисяч консультантів. І в майже кожному місті почали організовуватись такі волонтерські групи, які займалися кожен своєю діяльністю. В нас, у Хмельницькому, теж об'єдналися наші колеги, не тільки колеги, а ще й друзі, знайомі, які максимально хотіли допомогти. Ми об'єдналися, і наше волонтерське об'єднання назвали «Штаб 4.5.0» і відповідно вже кожен до своїх здібностей, умінь і навичок вибирав якийсь певний напрямок. Хтось займався амуніцією, дехто займався медициною, мій напрямок був – поселення людей. На щастя, наш Хмельницький в такій відносній зоні безпеки був на той час. Нам почали дзвонити багато наших колег, просити, щоб десь могли прилаштувати їхніх родичів, декого на постійне місце проживання, декого тимчасово, щоб, плануючи виїхати за кордон, по дорозі змогли трішки відпочити. Дзвінків було настільки багато, що, реально, на початках не могли справитись. Далі цей процес трошки систематизували і зробили загальну базу, і в ту базу вносили потреби. Наприклад, займалися тільки поселенням, бачили, що в людини є потреба поселитися, тоді ми з'ясовували, що саме, куди, яким чином, як допомогти людині. Пам'ятаю один випадок: до нас зателефонували і попросили розмістити групу людей, це було сімнадцять чоловік, це були люди старшого віку, вони їхали за кордон, дорогою, мабуть, не розраховували свої сили, і вони зрозуміли, що далі вони не можуть їхати, зупинились буквально серед поля і почали телефонувати, щоб десь просити допомоги. Ми знайшли телефон районної ради, зателефонували туди, пояснили ситуацію, нам знову ж таки віддзвонилися, дали наступний номер, щоб вже в селищну раду, до сільського голови [звернулися]. І коли ми виїшли з ними на зв'язок, пояснили ситуацію, вони кажуть, що «в нас є тільки на п'ять місць розраховане [приміщення]. Але ви не хвилюйтеся, ми зараз підемо по людях, позбираємо матраси і все ж таки поселимо вашу групу». І вже потім, коли ті люди телефонували нам, дякували, тому що, кажуть, їх не тільки поселили, їх нагодували, ще й з собою харчів дали. Таких прикладів можна наводити безліч, тому що за день було близько ста дзвінків. Просто була неймовірна така робота, тому що інколи, щоб поселити людину, особливо коли це було не місто, не районний центр, – це було досить важко. Але ми це робили, і я дуже вдячна всім людям, які дуже швидко відгукувались і максимально швидко допомагали, розміщували людей і забезпечували їх всім необхідним... При чому, це неважливо – чи це була ніч, чи це був день, – ми завжди були на зв'язку, і, відповідно, ті самі люди, неважливо, чи це школа – директор школи, – чи це керівник центру якогось міського, – завжди люди брали трубку, завжди виходили на зв'язок і максимально намагались допомагати. Далі вже актуальність така в поселенні людей трошки відпала, тому що було вже

більш-менш зрозуміло, велика частина виїхала хто по інших містах, хто за кордон, і вже стало спокійніше. В оточенні було багато друзів, які пішли на війну, і кожен звертався за допомогою. Такі були часи, що потрібно було все абсолютно, і я ось займалася пошуком: хто що міг знайти. Чітко пам'ятаю такий випадок, коли моя подруга лежала тоді в міській лікарні, проходила курс хіміотерапії, і вона телефонує, каже, що привезли хлопців з фронту, вони поранені, і вони всі без одягу, тому що коли їм надавали медичну допомогу, перший одяг весь порізали, і хлопці попросили її, щоб вона, якщо має можливість, зашила їм цю форму, щоб вони мали потім що вдягнути. І так ми почали шукати тих три розміри, вона скинула розміри цих хлопців – ми почали шукати і ніде не могли знайти. «Треба почекаати, треба почекаати...» А хлопцям вже треба. І тут на складі у нас було навалено – розгрузки тоді хлопці відшили в нас [на замовлення], і приміщення було завалене тими розгрузками, десь там їх перекладали – рухнули ті розгрузки, і під тими розгрузками знайшли три форми, і при чому ті самі розміри, які нам треба; повністю комплект форми [сміється]. Ну, в таких випадках ти розумієш, наскільки Всевишній допомагав десь. Коли ти дуже сильно хочеш допомогти, то, відповідно, Вищі сили допомагають тоді, це така була магія волонтерська, коли відбуваються такі дива. 2022й рік, як на мене, був такий трошки хаотичний. І в тому плані, що ми, по-перше, це не розуміли усіх масштабів, по-друге, ми намагались забезпечити усі ті потреби і ті запати, з якими до нас зверталися. Це і амуніція, це і техніка, це і різна апаратура, яка необхідна нашим бійцям, це і їжа. Тобто дуже багато таких напрямків, медицина, абсолютно дуже багато таких напрямків, які ми намагались закривати. Але потім, знаєте, прийшло якесь розуміння, що ти не зможеш всім-всім допомогти. Бажання є, але ти розумієш: ресурсу не вистачить, щоб абсолютно всім допомогти. І ми тоді далі почали більш масштабувати наші збори і закривати великі проекти. Наш керівник на той час уже служив, і він запропонував перший проект – це були безпілотники. Вартість того проекту була десь в районі більше шестистот тисяч доларів. І ми думали, що це настільки нереально, але ми закрили той проект максимально швидко. Далі був наступний проект, це вже ще масштабніший. Це вже були групи, які мали керувати безпілотними літальними апаратами [респондентка має на увазі окремі групи військових, яких навчали працювати із цими безпілотниками]. І ми вже почали збирати на такі проекти. І далі ми вже перенацілилися на більш такі масштабні проекти, які розробляються. Вони приносять максимальну користь для фронту. Також змінився в нас і підхід до збору коштів, тому що ми зрозуміли, що люди все ж таки втомилася донатити, і зараз намагаємось шукати таких людей, які на благодійних засадах готові чимось ділитись. Чи це, наприклад, психологи: ми організовували тренінг для людей, залучали психологів, чи інші якісь такі заходи проводимо для того, щоб і людям було корисно, вони провели час із користю, задоволенням, отримали якусь емоцію ще, і, відповідно, задонатили. Але зрозуміли, що чим масштабніший проект, тим більше можна збирати. Тому в нас один із таких масштабних проектів – це в Хмельницькому ми проводили аукціони. Якщо на першому ми зібрали п'ятсот тисяч гривень, то вже на

другому аукціоні ми зібрали мільйон двадцять п'ять тисяч гривень. Тішити те, що в нас зараз проводиться дуже багато заходів. Ідей в наших колег і в нас дуже багато, і майже по всій Україні проводяться і спортивні заходи, і мистецькі, і інтелектуальні, і розважального характеру, тобто різні-різні заходи, і дуже багато ідей є що на майбутнє. Плани є, вони будуть насамперед до того часу, поки не настане День Перемоги. Ось, той заповітний день, я думаю, він буде, ми обов'язково усе зробимо для того, щоб він якомога пришвидшився. Але я не думаю, що це буде крапкою у волонтерстві, тому що далі будуть, після Перемоги будуть ще значно більші потреби, і я думаю, що на цьому ми не зупинимся. Плани є, і вже ми говорили з колегами, обговорювали, що потрібно буде перенацілюватись, але, знову ж таки, питання допомоги людям завжди буде актуальним. І коли ти вже живеш в цьому постійно, то зупинятись точно не хочеться. Ти постійно перенацілюєшся, перенацілюєшся і перенацілюєшся. Тому перша ціль заповітна в плані волонтерства – це наша Перемога. А далі, я думаю, буде продовження, це однозначно. Тому що після Перемоги ще будуть багато яких нюансів, де ми теж будемо потрібні і наша допомога також буде необхідною.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Сімейний устрій і побут під час війни практично не змінився, єдине що добавилось сюди питання безпеки. Це повітряні тривоги, це укриття, це розуміння, для чого це необхідно, і усвідомлення, що якщо ти нехтуєш цим, що відбувається... Тому що, на жаль, але в нас були випадки в нашому місті, коли вже самі переконувалися в таких ситуаціях, що це життєво важливо і життєво необхідно, – це безпека. Найкритичніша ситуація [під час війни], яку я пам'ятаю про себе... Наш будинок розташований зовсім близько від військової частини. І були запущені шахеди, і серед ночі ти чуєш, як над твоїм будинком страшенний гул. Ти не розумієш, що відбувається, і це, ну, просто жахливий такий гул. І проходить буквально секунд тридцять, і ти чуєш взриви, і ти не тільки чуєш, а ти їх бачиш через вікно. Потім проходить в проміжку тридцять хвилин – знов та сама ситуація. І коли вже втретє знов та сама ситуація, тоді вже реально почалась паніка, тому що ти розумієш, що один пролетів, другий пролетів, третій, і їх ніхто не збиває, а вони падають всі поруч. І наступна думка: що він же ж може впасти і біля твого будинку, він може впасти і на твій будинок. І реально почалась паніка. Але те, що діти поруч, і вони дивляться на маму, на реакцію мами, і якщо вони побачать, що мама боїться, вони, відповідно, теж почнуть боятись. І ось це усвідомлення, що ти маєш бути спокійною, принаймні виглядати спокійно і триматися абсолютно спокійно, щоб заспокоїти дітей, – ось це в тій ситуації тримало. Але це найкритичніша ситуація була за весь цей період від початку повномасштабного вторгнення, тобто таке досить важко пережити морально. Як такого страху під час війни не було. Тому що коли ти усвідомлюєш всю ситуацію, розумієш наслідки, якимось чином спокійніше. Ти не боїшся того, ти просто розумієш, що це от так-так-так і так, і все. Але емоційне перенавантаження було. Це було на початку війни, якраз в нас така напруга була в плані поселення, і тоді подзвонила сестра, попросила, щоб з нею поїхати в село туди і назад, щоб взяти продуктів. Ми поїхали. З Хмельницького виїхали собі

нормально, спокійно, дорога вільна, а до Хмельницького просто в чотири ряди колони стоять машини всі, тому що траса настільки була завантажена, і коли ми поверталися з села, ділянка, яку ми проїжджаємо за п'ять хвилин, ми її їхали чотири з половиною години. А перед цим подзвонив один чоловік і попросив знайти ліжко складне для хлопчика, хлопчика везли з Києва, він дуже хворий, в нього онкологія, і він мав в Хмельницькому трошки провести час, перепочити, і далі він мав їхати за кордон. Але ось на цей проміжок, скільки там, пару тижнів, йому треба було знайти це ліжко. Ми з батьком – координували батька, куди поїхати, ми знайшли де то ліжко, воно було за містом, в одному з реабілітаційних центрів, але той центр був за містом, ми вже спрямували туди батька [хлопчика], – і ось це в процесі, коли ти стоїш от в цьому заторі, не заторі, [а] в цій колоні, повно людей, і ти координуєш того батька, куди йому їхати, [бо] його, може, не пропускають десь там на блокпосту... Дуже багато було таких телефонних дзвінків, і ти одночасно спостерігаєш картину, коли в кожній машині – практично діти, люди втомлені надзвичайно, машини завантажені всім, в кого там якась коляска лежить, в кого – велосипед, хто там зміг ті речі якісь такі, я не знаю, які десь, напевно, в попіхах люди брали з собою, і тут вздовж узбіччя гуляють мами з дітками, хтось виходить там, вибачте, але в туалет садить дитинку. І просто ти чотири з половиною години сидиш ось в цьому, причому одночасно ти дзвониш і вирішуєш ще купу питань по поселенню людей. І кожний дзвінок – це якась певна історія. Коли вже повернулись додому, приїхали, реально, настільки виснаження було і фізичне, і моральне, і вже такою остаточною емоційною такою крапкою був дзвінок батька цього хлопчика, який онкохворий. Він коли сказав, що ми перевезли ліжко, нарешті хлопчика вже привезли, і він дякував, що ліжко підійшло, і хлопчик є, я просто коли ще стояла в дорозі, і я собі уявляла, коли я нормально себе фізично почувую, так, в мене все добре і я стою, і мені наскільки важко. І я собі уявляла, як тій дитині, щоб вона весь цей час їхала в дорозі, це ж тільки перед Хмельницьким цей такий затор був. А ця дитина... А цю дитину везли з Києва... І коли батько подзвонив і сказав, що хлопчик приїхав, і ліжко привезли, і все підійшло, я тоді не втрималась і плакала, і плакала, десь, напевно, з годину. Я не могла заспокоїтись, це був єдиний такий раз, і це, мабуть, така була сама найбільша емоційна зарядка і емоційна розрядка, от. А далі, знаєте, це якийсь такий, мабуть, період адаптації був, коли ось така критична точка, і потім оцей викид емоцій. А далі все було стабілізувалось, оце отака допомога сама собі: мабуть, це поплакати. Чому займаюся волонтерством? Тому що, мабуть, я по-іншому зараз не можу ніяк допомогти своїй країні, але в мене є діти, і я розумію, що це мій обов'язок якимось чином допомагати. В армію я не можу піти служити, тому волонтеру. І я розумію, що мені не буде соромно потім, коли мене онуки запитують: «Бабусю, а ти що робила?». Мені не буде соромно розповідати про те, що я робила, своїм онукам. Я хочу, щоб мої діти, щоб мої онуки і правнуки жили в якнайкращій країні. Описувати довго не буду, яка вона має бути, але скажу так: я коли дивлюся рейтинги найкращих країн за рівнем життя, востаннє, коли я дивилася, то першою в рейтингу була Канада, Сполучені Штати Америки. Так от, я хочу, ре-

ально хочу, щоб наша Україна була в тому рейтингу як мінімум в першій трійці. Нехай буде Канада, нехай будуть Сполучені Штати, а потім буде Україна. З часом вона вийде на перше місце. От я так бачу нашу Україну: що в рейтингу наша Україна з часом на першому місці за рівнем якості життя.

*Записала Л. Іваневич 24 січня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Сбродової Анастасії Олександрівни, 1997 р. н.,
журналістки, волонтерки, фотографки.
Розшифрував О. Коломийчук*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Які були перші думки та відчуття, коли почалася війна?] Паніки в мене не було. Мені пощастило: я прокинулася і збиралася на роботу, як зазвичай. Я думаю, що я тоді просто не розуміла повноту ситуації. Я була до повномасштабного вторгнення в [м.] Авдіївці і я, в принципі, бачила війну, але, ну, зрозуміла, що зовсім не таких масштабів. Тому, в принципі, в мене не було якогось такого шокового стану. А так як я ще в критичних ситуаціях зазвичай не панікую, то я була відносно, ну, порівняно з іншими, мабуть, спокійна і знала чітко ніби як, що мені робити. Наприклад, було [...], були чіткі думки, що я нікуди не виїжджати. А 25 [лютого] я пішла, аби мене взяли в ТрО [до Сил територіальної оборони]. Вистояла чергу і пішла у військомат. Мені сказали прийти наступного дня, в суботу, бо вже було пізно – 26 лютого. А в суботу я вже, ну, наповну волонтерила зі своїм хлопцем та друзями. Ми в суботу от принесли допомогу бригаді ТрО, тоді я запитала [...], там була моя знайома, і я запитала, чи буду я корисною, якщо я піду до них служити. Мені відповіли: «Ні. Зараз от нам таких без досвіду краще не треба. І от в цьому...», – показали вони там [...], показала вона рукою на допомогу. – А оце треба. От будеш корисною, якщо будеш волонтерити». Було, звісно, усвідомлення, що життя вже не буде, як до 24 лютого [2022 року], та. І змінилися цінності, я би сказала, одразу. Я пам'ятаю, що мені в п'ятницю, помоєму, прийшов аванс з роботи. Це були всі гроші, які в мене були, і я всі віддала [для волонтерської допомоги іншим]. Ну, тоді якось взагалі про все інше, окрім війни, не думалось і не могло думатися. [На Вашу думку, що стало причиною цієї війни?] Я вважаю, що причина одна: це росія та росіяни. Вони робили й роблять усе, аби знищити нашу націю не одну сотню років. Війна, на мою думку, цілком прогнозована. Я думаю, що за своє життя я бачитиму ще не одну війну, на жаль. [Пригадайте критичні ситуації під час війни та пережиті емоції.] Таких кілька критичних ситуацій було. Зрозуміло, що ті, про які всі знають, – це там коли відео з'являються, як катують наших військових. [Вдиhaє повітря.] Або там Буча, Ірпінь, Маріуполь, Оленівка... Зрозуміло. Але ось такий перший, пам'ятаю, момент, коли дев'ятого березня росіяни обстрі[ля]ли пологовий [будинок] у Маріуполі, саме в той момент я зрозуміла, з ким ми воюєм. Я зрозуміла, що в них немає жалю, що вони нелюди, що їхня мотивація – знищити цілу націю, а не будь-що інше. Я зрозуміла, що з цього моменту для мене не існує жодного нормального росіянина. Я ніколи [...] не говоритиму про них поіншому. Вони на моїх очах вбивають, гвалтують та катують моїх земляків. І я вже не зможу їм колись

цього [...], цього пробачити [...], ну, і я не хочу. Я би хотіла, от... Я не хочу відпускати цю ситуацію. Я хочу пам'ятати кожний їх злочин.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ Далі – звісно, загиблі знайомі та друзі, люди, про яких я думала, що вони безсмертні. До їхніх імен та прізвищ я не думала, що колись поставлю дієприкметник «загиблий». Тут важко щось говорити, тому що я думаю, що я ще це не прожила нормально. Досі не можу прийняти несправедливість ось цю, яка зараз відбувається: гинуть ті, хто мав би виховувати наступне покоління і взагалі жити. Гине, ну, як би це пафосно не звучало... Ну, не те, щоби цвіт нації, але, дійсно, ті українці, які [...], які мали би робити от свій внесок в розвиток України. Гинуть там і письменники, і спортсмени круті, взагалі дуже-дуже круті люди. Різного віку. Цвіт просто сприймається як щось молоде. Але і люди старшого віку гинуть, теж дуже-дуже класні. [Зітхає.]

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

Рятує зараз волонтерство. Якби я не могла цього робити, я би точно була у війську. І я навіть там часто в соцмережах людям, які постійно донатять [...], ну, або не постійно. Просто люди, які от зараз поруч – я постійно кажу, що якби не ви, я, мабуть би, вже чокнулася з цим всім. Ну, я реально би здуріла. І мені... Ну, мене дуже рятує те, що я зараз допомагаю, і є ось це відчуття, що я не просто сиджу, склавши руки. Тому що спостерігати збоку – це не про мене. Також допомагає мені велика кількість роботи, мені ніби як немає коли бути роздавленою, тому що постійно є якесь [...] на день кількість там роботи, яку треба зробити. Так само я вважаю, що мені треба мотивувати людей, які от зараз зі мною там волонтерять або допомагають, або донатять, або вірять навіть в мене... Ну, просто маю мотивувати людей, які мене оточують, бо я вважаю, що маю на це силу, і допомагати військовим, які на мене розраховують, звісно. Інколи є думка, що після перемоги я буду жити своє краще життя, [...] нарешті там повернусь повністю до... Ну, типу, думати про себе і те, що я люблю, те, що я хочу. [Усміхається.] Ну, думаю, що буду багато подорожувати, бо я не встигла. Бо в мене якось так: студентка, потім тільки пішла на роботу – коронавірус [пандемія, що охопила весь світ у 2020–2023 рр.] і далі «повномасштабка». І якось отак... То я хотіла сказати: інколи є думка, що після перемоги я буду жити своє краще життя і наздоганяти ось це все. Інколи думаю, що всі ці травми мене наздоженуть, але хто його знає, як буде. Можливо... Можливо, я їх і вже зараз проживаю. Не знаю. Але в мене не було такого, щоб я там кілька днів якось страждала. Я страждала, але ніби як рухалась далі і не зосереджувалась на чомусь поганому. Хоча тут же ж якось так постійно... В мене був період з травня [20]22го [року]... Ну, навіть з квітня [20]22го [року] по грудень [2023 року]... І в [20]23му [році], до речі, теж був. Загинуло багато знайомих. І в [20]23му році теж в мене якось так періодами було. І виходить, що в мене був такий випадок: [зітхає] в п'ятницю був похорон, але ховали там близького друга моєї сім'ї. Ховали його в суботу. Я от добу була з рідними. В суботу повертаюся в [м.] Хмельницький додому – його ховали в Житомирській області на [малій] батьківщині, – а в неділю в кума [...] в кума мого сорок днів, як він загинув. І я

вже сказала, що, мабуть, я вже не піду на сорок днів, тому що, ну, вже я розуміла, що мені треба просто десь трошки спробувати переключитися, того що... Ну, це вже важко, коли це тут... Коли дуже часто таке відбувається. Воно так буває періодами – то важко. А так є постійно запити волонтерські, і я маю допомагати тим, хто зараз продовжує боротися. От... От [...] це і є мій психолог. [Хто і що Вам допомагає подолати психологічний страх під час війни?] Я відверто не можу згадати якесь гостре відчуття страху. Я не схильна до таких думок. Навпаки, в мене якось так – зараз я дуже часто дякую Богу за те, що зараз є в моєму житті, і загалом я до «повномасштабки», я завжди дуже була жадна до життя, я цінувала, я тишилась сонечку, травичці там, дуже життєрадісна. А зараз якось таке відчуття, що, як кажуть, в цю темну пору доби воно ще краще видно, ну, якісь хороші моменти. Вони як підсвічуються. Тобто я зараз, навпаки, вдячна за... [вдихає] за те, що є в моєму житті, і ціную дуже людей, які поруч. Можливо, зараз мені допомагають бути ніби «окей» – це мій коханий, мої друзі. В мене є кішка – я її дуже люблю. Спорт. Ну, спорт в мене теж періодами. Інколи я даю собі спокій. Так, спорт, книги. Я вишиваю часто. Це було і до «повномасштабки». Тобто якщо є можливість, то я роблю просто те, що мені приносить якісь хороші емоції. Хожу в ліс, бігаю, ходжу в гори, слухаю музику, яка мені подобається. Ну, от щось таке. Оточую себе тим, що мені приносить плюс-мінус якесь задоволення. [Коли і як Ви приєднались до волонтерської діяльності? Якими напрямками волонтерства Ви займалися у 2022 році?] 25 лютого 2022 року мене мій друг запитав, чи я не знаю, де йому взяти шолом, через те, що я журналістка, мала більше контактів. Мені тоді частина знайомих волонтерів, до яких я почала телефонувати, одразу сказали, що немає необхідного захисту. Інші – просто не брали слухавку... Я собі подумала, що я не можу чекати там, коли мені хтось передзвонить. Тут війна, а я буду сидіти і чекати, склавши руки. Ну, не хочу, і я вирішила з своїми друзями скинутися грошми і купити [шолом]. Потім коли прийшло розуміння, що це ж не один він [друг] буде без шолома, і... Ну, тоді шолом і плитник, але він спочатку питав про шолом. То коли ми зрозуміли, що його треба багато, з'явилась ідея написати про це в соцмережах. Я в Інстаграмі до «повномасштабки» теж ось розповідала про війну, я була трохи дотична до цієї теми. І я написала про те, що людина добровільно [...], доброволець 2014го [року] – в [20]22му [році] теж іде знову служити Україні. І треба допомогти йому. І тоді нам вдалося за два дні зібрати двісті п'ятдесят тисяч [гривень]. Ми одразу купили амуніцію. Ну, одразу почали надходити гроші, і я пам'ятаю, що ми там скупились на певну суму, типу, на сімдесят тисяч [гривень], і потім знов гроші приходили. Отак приходили-приходили – двісті п'ятдесят тисяч [гривень] всього десь. І ми купили амуніцію для добровольців батальйону «ОУН», які билися з ворогом на Київщині тоді. І в понеділок ранковим поїздом ми завезли це в Київ. Тоді я коли побачила... Ну, виходить, що ми багато чого завезли. Але коли я побачила масштаби батальйону, і скільки всього треба, зрозуміла, що це крапля в морі, і треба буде робити ще, і в рази більше. Напрямок – в мене чисто по запитах. Я передавала допомогу лише своїм знайомим. Чому так? Тому що я знаю, куди воно піде, по-перше. А по-друге, я на жаль,

ну, не можу допомагати там дуже великій кількості, а запити своїх знайомих можу закривати. Та й в принципі... В принципі воно якось так і відбувається – запит за запитом. Спочатку була амуніція, потім – медицина, потім ми назбирали частину грошей на авто, і нам допомогли з авто волонтери інші [...], ну, іншого фонду, більшого. Потім – спальники, одяг, таке. [Чи змінилися ці напрями у 2023 році та які плани на майбутнє?] Так, в [20]23му [році] вже не просили [в мене] одяг та амуніцію. Вже були грілки, спальники, медицина. Теж авто, дрони. Багато дронів. От на це, мабуть, вже був такий більший акцент. А коли ми вже передали перший дрон, то вже військові зрозуміли [усміхається], що я можу. То... Ну, як я можу – ми можемо... То почалися вже от такі запити, на більш дорогі товари. Як ми їх збирали? Ми розділяли великий збір, там навіть якщо машина [коштує] двісті тисяч [гривень], ми розбили там, наприклад, на десять людей, по двадцять тисяч [гривень] збирали і купили машину, і завезли її прямісінько в [м.] Авдіївку. Отак. Тому в [20]24му [році] зараз вже... Я сьогодні замовила один мавік [багатофункціональний компактний квадрокоптер], вже одразу відкрила збір на наступний мавік з тепловізором. Далі будем збирати на сто FPV [дронів]. Далі будем збирати [...] на тепловізор, по-моєму, далі. Щось таке, так. Тому запити ростуть. Ну, вартість запитів. [Якою бачите Україну після Перемоги?] От я одразу згадала нашу одну серпневу поїздку в Донецьку область [20]23го року. Я була в [м.] Святогірську, у неймовірному місті. Я була там вперше. І я настільки була вражена тією красою, що от я досі зараз чітко пам'ятаю ніби кожную рослинку, яка там була. [Усміхається.] Там було стільки квітів, що смак меду відчувався в роті. І, ну як, не парадокс, я не знаю, і справа в тому, що ми в тих районах знімали типу фільм на Ютуб собі про пошук загиблих і безвісти зниклих. І там ми приїхали в одне селище, де знаходиться холодильник з трупами, які розкладаються, російських військових. Ми вже почули трупний запах, бачили [...] плоть з частинами кісток і всяких рідин, які залишаються після тіла. І коли, ну, всі збирали ці тіла і повезли авто [...], ну, авто з холодильником... Короче, там така ситуація: авто з холодильником, з цими тілами стоїть просто біля будинку пошуковця. І я коли, ну, і там просто ходять люди, діти. В нього там діти є. Ну, в голову не вкладається... І я от побачила: позаду цієї машини просто все всіяно мальвами. Про ті квіти, що я говорила, в Святогірську – це інше. Це просто от та місцина така була квітуча. Можливо, тому що серпень, я не знаю, ну, там просто було [безліч] квітів – отак... Отакі в мене асоціації... І ось ця клумба з мальвами, а поряд з рефрижератором з тілами, які гниють вже, там розкладаються, – ось ці мальви неймовірної краси. І я дізналася, що їх посадила дружина одного з пошуковців. І вона ще питала, чи врізати мені ці мальви. [Усміхається.] Я відмовилася, насправді. Але не через те, що я там боялася, просто ми були [...], в нас була там далека дорога, і вони би просто би зів'яли. А я б хотіла, хай там далі прикрашають ту вулицю. Отакою я бачу, як би це не звучало, Україну. Контрастною, мабуть. Наслідки після війни будуть, як вони вже є – це і травми, це і пошкоджені будівлі, пошкоджені люди, пошкоджена психіка. Відбудовувати ми будемо довго, але від того Україна не буде менш красивою. От що я хотіла сказати. Хочу бачити

країну, звісно що, без російської мови та культури, без російської свідомості. А так – все у нас буде добре. Будуть круті заклади реабілітації для військових, повернуть героїв з полону, повернуть дітей, які викрали росіяни з тимчасово окупованих територій. Повернуть... Ну, повернемо українців, які вимушено виїхали з України. Зробимо все, щоб вони хотіли повернутися сюди. Нарешті будемо жити, розвиватися та розвивати Україну.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ РАЙОН

с. Грушка

Записала Л. Іваневич 15 січня 2024 р.

у м. Хмельницькому

від Вітер Адріани Олександрівни, 1987 р. н.

Проживає в с. Грушка Кам'янець-Подільського р-ну

Хмельницької обл.

Розшифрувала О. Таран

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [На початок широкомасштабного вторгнення росіян] я була в Києві, в мене якраз були канікули від грантового сезону, це був такий час, коли якраз було дуже багато можливостей на рефлексію проаналізувати, що відбувається в країні. І перша думка була така, що прийдеться робити все те, що робити дуже не хотілось, тому що я не можу сказати, що широкомасштабна війна була для мене якимось дуже [раптовим] відкриттям в такому плані, що ми знали і підозрювали ще з [20]14го року, що воно всетаки, скоріше за все, перейде в цю фазу, але це настільки була думка, яку не хотілось приймати. І ця думка, якщо ти її приймав, диктувала тобі певні речі, які ти повинен робити, готуватися до війни. А це був мирний час, економічне зростання, якісь плани, бізнеси і так далі. І от я пам'ятаю, що весь час так на [інформаційному, завуальованому] фоні було, що ти розумів, що треба щось трошки готуватись до війни. Я не можу сказати, що ми прям зовсім не готували: все-таки деякі речі ми зробили заздалегідь. Також в мене родичів багато проживало на Сході України, то я думаю, такі стандартні думки за родину, за своїх знайомих, за друзів [були в багатьох]. А уже десь приблизно через десять-дванадцять годин, коли вже масово люди почали виїжджати з Києва, з Харкова, з інших великих міст, – то, так як ми на більш безпечній території живемо, то в мене просто телефон розривався. До мене всі дзвонили, в мене одна була думка постійно: як допомогти всім цим людям, як всіх розмістити, чим ще можливо допомогти, що як краще організувати і так далі, і так далі. І тому протягом першого місяця, особливо там до кінця березня [20]22го року, у нас прямо був такий перевалочний пункт. Дуже багато людей через нас пройшло, і в мене всі думки були такі дуже приземльонні, скажемо так. А стосовно чисто побутових [моментів] – як прийняти людей, як людей розрадити, вислухати ці всі історії і так далі. А головним усвідомленням стало те, що ми не готові, ми не готувалися, от я це розуміла. А насправді був дуже малий відсоток людей, хто якось готувався до війни. Я маю на увазі: ходив на курси і [з] тактичної медицини, і не тільки, якісь запаси робив, якось там готував себе морально, готував свою родину, дітей. Бо одним з найбільших

викликів [стала] робота з дітьми: люди в основному їхали, хто тікав з великих міст, це були в основному жінки із дітьми. І я бачила, що дітям пояснити, якщо ти це перший раз з ними ведеш розмову про війну, коли вже дитина чула-бачила вибухи, наприклад, так і в Києві, в Харкові, то це дуже складно. Мої діти, наприклад, моя дочка, мої племінники, так як ми з ними попередньо ці розмови хоч якось проводили, [їм було легше сприймати воєнне повсякдення], я теж зрозуміла, що треба було набагато їх [розмови] краще проводити і більше, але все одно моїм дітям в моєму колі було це набагато легше сприйняти [дійсність]. **Маркери ідентичності.** [Що стало причиною цієї війни?] Я абсолютно впевнена, що причиною цієї війни стала абсолютна відсутність національного патріотичного виховання на державному рівні. Тобто в [19]91му році, коли ми получили незалежну країну, люди займалися всім чим треба, всім чим не треба, але от так щоб вивести [ситуацію із самоідентифікацією] саме, працювати треба з дітьми. Я можу сказати по своєму досвіду, що, на жаль, велику війну за голови [свідомість] дорослих людей здебільшого ми програли. Тобто, що ми зараз бачимо: хто був свідомий, хто був на якихось національно-патріотичних нотах сам по собі, чи його так виховали батьки, чи це якась така от родова традиція, – ті люди так і є [патріотичними]. Хто був там, умовно, якимось ватником, то там вже не достукаєшся. Да, радянські бабушки, які пам'ятають морозиво по п'ять копійок, ми бачимо це в Криму, ми бачимо, як би, це на інших територіях, зрозуміло, що є виключення, [але] – так, ми програли цю війну [ідеологічну], тому що її навіть ніхто, якщо чесно сказати, і не вів ніхто. Але ми ще не програли війну за дітей. І я рахую, що всі ці події, які відбуваються, якщо зараз в нас це не приведе до дуже потужної якоїсь серйозної, я підкреслюю, програми на державному рівні. Це має бути на державному рівні, тільки тоді це має шанс дійсно на успіх. Якщо навіть зараз ми до цього не дійдемо, то я тоді просто не берусь прогнозувати за взагалі майбутнє української нації. Мені зараз тридцять сім років, я якраз покоління, яке виросло саме – я не народилася в незалежній Україні, але я виросла в незалежній Україні. Ну, це абсолютно нуль, це нуль цілих нуль десятих нуль сотих, – абсолютно дійсно якогось правильного національно-патріотичного виховання [не було]. От і все, і якщо там деякі люди [мають громадянську позицію], – ну, це виключення знову ж таки. Уже як я – в більш свідомому віці могли це зробити – так само вивчити мову, перейти на українську і якісь інші речі. Да, таких людей, як би, багато, але в масштабах країни це дуже маленький насправді відсоток, якщо їх порівняти з тими, хто так і залишився на оцих от радянських та пострадянських лозунгах, то нас набагато менше. На жаль. Але я бачу, що зараз діти до цього готові, вони як земля вспушена після дощу, дуже родюча, в яку тільки закидай правильні зерна, але ці зернята мають бути закинуті дуже систематично, дуже грамотно, і по всій країні, по всій країні це обов'язково. Не так, що у нас Галичина, умовно Західна Україна, – це якийсь оплот українства, і ми всі надіємося, що от хтось прийде і якось там все це витягне, а решта країни в такому пасивному, як би, стані. І друга, не менш вагома причина, – це більше трьохсот років культурної окупації теж не пройшло, на жаль, для України [безслідно], коли цілими поколіннями вбива-

лись в голову радянські ці наративи; люди страчувались за проукраїнську позицію, знову ж таки вибивалася еліта, вибивалися інтелігенція, тобто ті люди, які якраз і є хранителями усіх цих ідей. Тому це теж друга найвагоміша причина війни. Ну, а третя причина – це те, що уже в незалежній Україні були підписані всі ті меморандуми, от, про ядерну зброю, низка інших, – всі ці домовленості з московією скільки разів були. Ну, і все те, що там остаточно всі наші воєнно-промислового комплексу заводи розікрали, розформували, – ось тому ми тотально були не готові в такому сенсі теж до війни. Оце все, по суті. Такі три кита, три таких причини [війни], на мій погляд. **Пережиті емоції.** Знову ж таки, якщо не брати перший день війни, який просто був суцільний стрес, я була спокійна, бо, ну, я ж кажу, на відміну навіть від того оточення, в якому я знаходилася, – я була у своїх родичів, – в мене не було ніякої паніки. Тому що, я ж кажу, ми знали, що так буде, просто це було неприємно усвідомлювати, що воно сталося, але ніякої паніки. Був чіткий алгоритм дій: що робити, де, куди їхати. Ми живемо, я ж кажу, в більш безпечній, слава Богу, території, тому ми просто зібрались і поїхали додому. Але це був такий доволі яскравий момент. А, напевно, такий найкризовіший в мене був [момент], коли уже стали гинути безпосередньо знайомі. Спочатку це були знайомі знайомих, а потім уже друзі друзів, потім все ближче, ближче. Коли уже загинув перший хлопець, який безпосередньо з близького кола, то така смерть принесла перші такі [відчуття], кризову ситуацію. Як сказати, які емоції: злість, розпач, сум, величезний сум у мене за те, що насправді багато цих смертей я сприймаю дуже близько до серця. І дуже багато я була на похоронах навіть незнайомих мені Героїв, якщо так складалися обставини. І найбільший в мене біль – те, що в більшості своїй це молоді хлопці, які не лишили по собі дітей. І я весь час думаю... Я така людина, в мене настільки фокус уваги навіть на тому, що зараз відбувається. Ну, я вже не кажу на минулому, я минуле завжди розглядаю тільки в ретроспективі зробити якісь висновки, аналіз і піти далі. Просто сама по собі – в мене така звичка, навіть можна так сказати, – я завжди фокусуюсь на майбутньому і навіть будь-яку ситуацію, яка відбувається зараз, я більше розглядаю в контексті: до чого це приведе в майбутньому. І от усвідомлення того, що, поперше, у нас гине цвіт нації, подруге, що це молодісенькі хлопці, які дуже часто не мають, не лишили по собі дітей, і я весь час це розглядаю в такому більш довготривалому контексті: що у нас буде з Україною через п'ять, десять, двадцять, п'ятдесят років. І тут в мене це почуття невизначеності, страху – біль величезний. Іноді просто не вистачає слів навіть описати. Був у мене досвід, коли я працювала на гарячій лінії недовго, бо не змогла витримувати всі ці історії. Особистих кризових [переживань] – в мене була частина родини в окупації в Харківській області. В мене не було якихось, чесно сказати, дуже яскравих емоцій, пов'язаних з тим, тому що було розуміння, що це просто зараз програється доля цих людей. Вони були в Харківській області, вони вже були місяць в окупації, з кожним днем закривались ці коридори можливості, як можна було виїхати, і вони там не хотіли, не хотіли [евакуюватися], в них було багато запасів. Вони казали, що вони будуть сидіти далі, а потім зайшли російські військо-

ві, в них всі абсолютно запаси вичистили з того підвалу, вони зрозуміли, що якщо вони не виїжджають, то вони просто помирають з голоду. І вирішили їхати, декілька дів вони там їхали, і весь цей час, коли було можливо, ми були на зв'язку. Я молилася за них, але я розуміла, що я нічого не вдію, як Бог дасть, так і буде, тому що, [наприклад], дзвоне мама і каже, от просто плаче: «Перед нами там, от за одну машину, такі самі були люди, так само машина в білих ганчірках, все. І просто розстріляли всю машину, – каже, – от зараз на цьому пункті пропустили, що буде на наступному пункті – ми не знаємо». Через пів години дзвонить дядя, каже: «Поговори зі мною, бо, – каже, – ми зараз заїхали на міст, а я не побачив, а там все мінами заложено, я вийшов покурить, ніхто про це не знає, мені треба трошки підтримки, бо мені треба зараз задом здавати, виїжджать. Я не знаю, чи я вийду, щоб я не наїхав на міну, так що если що, пока!». Ну, і ти розумієш, це така непересічна ситуація, коли ти розумієш, дійсно, що зараз от через п'ять хвилин в тебе там частина родини просто загине, і нема таких емоцій, просто... В мене було абсолютно тут максимально наскільки можливо прийняття цієї ситуації... Максимально то, що я не можу вдіяти з цим абсолютно нічого. На жаль. І мені тільки доведеться змиритися з будь-яким ісходом. Слава Богу, вони благополучно доїхали через всі ті блокпости, їх випустили. Вони приїхали потім до нас, потім за кордон переїхали, тобто особисто з моєю родиною, слава Богу, все було добре, але, ну так, парочка моментів були напруженими. І можу ще сказати один кризовий такий момент, коли [в] нас тут на Бакоті [курорт біля Кам'янця-Подільського] хтось просто підпалив траву, але ми не знали, що це, просто хтось підпалив траву, я приїжджаю на Бакоту, то таке місце спокою, такий оазис посеред цього всього якогось такого, [...] краси і спокою, і тут я бачу, що горить цей схил. Мені стало дуже страшно просто від однієї думки, що все це [бойові дії] може пройти сюди, і тоді вже зовсім від України нічого не залишиться. Тому що я в самих своїх поганих думках все одно себе заспокоюю тим, що Україна дуже велика країна, вони [росіяни] не зможуть прямо знищити все. Все одно залишиться якийсь хоча б шматочок, і вже з того шматочка ми зможемо потім потихеньку відбудувати якое там і розповсюдити далі, далі, далі [відродити Україну]. От оця мене думка дуже завжди гріє, тому що треба якое триматися за щось, хоча би всередині себе. Я тримаюсь завжди за цю думку. Але коли я от прям побачила це [горіння сухостою] в такому місці, як Бакота, то мені було дуже страшно, і слава Богу, що воно не справдилося. До цьої пори, слава Богу, бо наскільки людям потрібно кудись приїхати ідесь перезавантажитися хоча би на пару днів – ну, це просто... Скільки людей витягнула Бакота насправді, навіть за це одне літо. Скільки історій я послухала, скільки людей дякували... Я не знаю, що би ми робили, якщо би було поіншому. Тому Богу дякувати, що все так. [Що ще допомагає вам долати психічний страх під час війни?] Найперше мені допомагає молитва, це найперше і найкраще, молитва, медитація, тобто якісь такі настроювання себе на конструктивний лад. Не позитивний, тому що я дуже раціональна людина, і дуже часто весь мозок, вся ця частина рацію тобі каже: «Ну, який же ж тут позитив», от. Але я ніколи не впадаю в такі песимістичні [на-

строї] завдяки тому, що я завжди намагаюсь якось конструктивно ставитися до всіх ситуацій. Я рахую, що це завдяки духовності, завдяки дійсно щирій Вірі в вищі сили, в Господа, то я доволі емоційно стабільна людина. Ну, це вже ми неодноразово бачили, що просто коли збираються багато людей в якихось всяких кризових ситуаціях, [то] я одна з тих, які якраз всіх заспокоюють і підбадьорюють, і так далі. І в цьому теж мені це допомагає, тобто мені завжди допомагає робота з іншими людьми, допомога іншим людям, тобто я там свій ресурс відновлюю. І – природа, природа найбільше [допомагає], і я дуже рада, що я живу в такому місці, я маю змогу не тільки сама відновлюватися, але також і іншим людям надавати таку можливість. Я дуже багато [зустрічала] навіть незнайомих людей, з якими заходила за це розмова, і було приємно, що деякі мої поради їм дійсно дуже допомогли. Потім даже люди уїжджали до себе додому, в інші міста, писали, що: «Ви знаєте, ми почали ходити, робити, обніматися з деревами, ще там якісь такі речі, і нам вже дійсно допомагає». То це приємно. Тому страху як такого... Віруючим людям легше, тобто: «Що з тобою може найгірше трапитись? Ну, ти помреш, да». А для віруючої людини смерть – це тільки перехід в інший світ, в інший стан. Тобто це не такий великий страх, але більше за інших людей [боїшся], але я стараюсь завжди триматися такої концепції, що у нас у кожного є своя доля, яку ти не змieniш, ти не змieniш абсолютно свою долю, те, що має бути предначертано, воно збудеться. І я фаталіст в такому плані. Ти можеш вибирати шляхи, якими це збудеться. Так, це не те, що людина не має впливу на свою долю, але збільшого уже твоя доля, як би, вирішена наперед, і тобі тільки треба її прийняти. І в мене мій світогляд ось такий. І так само і другі люди [мають діяти], тому взагалі я намагаюсь себе від всіх емоцій дуже сильно стримувати, тому що зараз взагалі таке у нас інформаційне емоційне є загальне дуже нестабільне поле. Зрозуміло, що воно має під собою ґрунт, того що кожного дня обстріли, кожного дня в когось біда, кожного дня хтось помирає, кожного дня, на жаль, гинуть наші Захисники і так далі. Ламаються долі, ламаються життя, тому я намагаюсь бути завжди корисною, а не просто читати новини і плакати тому, що так все погано. Тобто виходити в конструктив, це завжди допомагає мені тримати більш-менш якусь нейтраль, а з цьою нейтраліти вже можеш і іншим людям допомагати, якщо це потрібно.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

Волонтерство. На початку війни перший місяць всі зусилля ми спрямовували на те, щоб допомагати тим людям, які в нас знайшли прихисток. Тобто це була купа логістичних всяких питань, купа побутових питань плюс деяка психологічна робота з тими людьми, які цього потребували. Потім в мене був такий недовгий, але дуже цікавий досвід – волонтерство на гарячій лінії. І тут у мене найбільшим усвідомленням було те, що мати навіть якусь профільну освіту, педагогічну чи психологічну, наприклад, як я маю, і бути вузько спеціалізованим фахівцем, який конкретно має [дати] експертизу в наданні допомоги людям от в таких-от екстрених ситуаціях безпосередньо: окупація, бойові дії, поранення, контузії і смерті іноді всієї родини на очах у цієї людини і так далі, – це дійсно мають бути

висококваліфіковані фахівці, і, на жаль, моїх знань і вмінь не вистачило, щоб ефективно опрацьовувати цей потік людей, то це був дуже такий короткотривалий, можна сказати навіть, експеримент, в якому мене мучила весь час така думка, що я роблю недостатньо, що в мене є деякі ще не задіяні скіли [навички, вміння], які ми можемо поставити на службу людям в такий тяжкий час. Але тут треба дуже свідомо теж до цього підходити, так. Тому це такий ще в мене був досвід, це приблизно до літа все було, до літа [20]22го року, а літом [20]22го року в мене був виграний Грант від Британської ради на відновлення тут культурної спадщини нашої, та я зрозуміла, що все-таки це теж... Ну, поперше, це моя спеціалізація. Подруге, ми цим вже займаємось багато років, і не хотілося його кидати, тому що просто почалась війна. Потрете, як я вже казала, однією з причин війни стала саме культурна окупація України російською імперією, потім радянським союзом і так далі. І тому протидія цьому культурному геноциду, культурній окупації – це теж є дуже велика складова боротьби. От тому вже з літа 2022 року я повернулася до своєї діяльності в сфері відновлення, відродження локальної культурної спадщини. І вже до кінця року займалися цими питаннями. [Чи змінилися напрями діяльності у 2023 році?] Глобально не змінилися, єдине що ми перестали надавати прихисток людям, тому що ця хвиля міграції в принципі уже не так бурхливо проходила, тобто 2023 рік в цьому плані вже був спокійніший. Але додалась така ще психологічна робота з туристами літом, які приїжджали до нас на відпочинок. Тобто я побачила по людях, що просто перебування навіть [у] дуже гарному спокійному місці після такого пережитого стресу – для деяких людей цього достатньо, але для багатьох, для більшості, цього недостатньо. Більш за те, уже ідуть роки війни, уже в нас другий рік, і в більшості люди все одно не готові. Я побачила по людях, по наших туристах, що елементарно у людей немає навичок психологічної якоїсь самопомоги і так далі. Тобто якихось первинних речей, на які можна було б зпертися, щоб краще функціонувати в нових реаліях. Але цього немає, і тому по мірі своїх сил трошки працювали з людьми на психологічному такому напрямку. Чесно сказати, саме базовий такий, елементарний, але в сукупності з відпочинком на природі, в сукупності з перебуванням у безпечному гарному місці – це давало свої результати. А так весь 2023 рік я провела в грантовій діяльності, тому ми попрацювали над тим, щоб ще кусочок нашої спадщини відновити, передати далі, багато працювали цей рік з дітьми. Я зрозуміла ще раз, що потрібно тільки працювати з дітьми, тому в планах все-таки створити або філію, або, можливо, власну організацію, яка одним з провідних своїх напрямків буде [мати] якраз національно-патріотичне виховання дітей і молоді. Тому я думаю, що цьому буде присвячено 2024 рік. Якою я хочу бачити Україну після перемоги? Ну, поперше, хочу бачити Україну парамілітарною державою, тобто це вже в якійсь мірі справдилося, але більше всього я боюся, щоби по закінченню війни... Більше всього я боюся, щоб війну заморозили, насправді. Але також щоб по закінченню війни ми не повернулися до тих причин, які власне провели нас до війни, тобто повне роззброєння [як було з наслідками відмови від ядерної зброї] і так далі. Це так, що стосується одних аспектів, а друге – те,

що викорінена корупція [має бути]. Я рахую, що це не менший показник Перемоги, ніж перемога безпосередньо військова. Якщо ми переможемо на фронті росіян, але в тилу у нас залишаться всі оці проблеми, я зараз не буду їх перераховувати, всі про них знають, і біда в тому, що всі про них знають, і поки що ніхто нічого толком не може зробити, да. Тому особисто для мене перемога – це коли всі ці речі зникнуть: зникне корупція, зникнуть ці договорняки, зникне кумовство, зникне тотальний непрофесіоналізм у владі і низка подібних речей, коли очолювати нашу країну, як на місцях, так і в Києві, будуть люди з перш за все з проукраїнськими позиціями, національними позиціями, які будуть дбати дійсно за добробут нашої нації, за її розвиток. Якщо це станеться, це буде перемога України. Я хочу бачити Україну саме такою, без цього комплексу меншовартості, – от такою я би хотіла бачити Україну, яка буде розквітатись, яка буде розвиватися. Ми вже доказали всьому світу за те, що ми одна з найсильніших армій у світі, і я впевнена, що ми можемо світу ще багато чого доказати і стосовно економічної промисловості, стосовно культури, стосовно других речей. Хотілося, щоб перемога України була саме такою, розвинутою державою і поважаючою себе нацією.

м. Дунаївці

*Записала К. Сисак¹ у червні 2022 р.
у м. Дунаївцях Кам'янець-Подільського р-ну
Хмельницької обл.
від Гулей Ольги Іванівни, 1956 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Я себе вважаю громадянкою України. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Після розпаду радянського союзу Україна стала незалежною, самостійною, впевнена в свої сили вільна країна. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Я підтримувала Євромайдан та Революцію гідності зі сльозами на очах і з болем в душі, тому що великою ціною, ціною життя перемогли тодішню владу і відкрили шлях у гідне європейське майбутнє. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року? Чи з того часу ставлення до них змінилося?] Моє ставлення до військових дій на Сході України та в Криму від 2014 року до 24 лютого [2022 р.] не змінилося. Так само росія напала і хоче захопити нашу територію. Наші військові тоді і тепер обороняють кордони нашої країни і відбивають ворога від міст. Тоді вбивали і вбивають наших воїнів, мирних жителів. [Як зараз Ви

називаєте війну в Україні?] Теперішні події я називаю військовою росії проти України, тому що росія хоче захопити всі землі України, але їм це не вийде.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] До 24 лютого я ніколи не могла повірити у таку страшну подію, як напад на нашу країну загарбниками російської федерації. До цієї події я не готувалася, бо не вірила до останнього дня, хоч і було попередження по телевізору, що може початися війна. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] 24 лютого мене розбудили мої діти й повідомили про напад росії на Україну, що почалася війна. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Реакція на цю страшну звістку була дуже емоційною – я плакала, молилася, щоб це скоріше закінчилося, бо знала із розповідей своїх батьків про страхіття [Другої світової] війни, які вони пережили. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Всі події, які відбуваються під час війни, – всі критичні. Але найбільше мене вражає те, що окупанти безжалісно щоденно обстрілюють мирне населення, скидають ракети на поїзди, машини, якими вивозять людей. Найстрашніші події відбулися в Бучі, Ірпені. Цього ніколи ми не можемо їм пробачити, вони повинні відповісти за це все жажіття. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] З перших днів війни наші захисники й мирні жителі відважно почали обороняти нашу землю від загарбників, не злякалися та не здалися. Вони на танки без зброї, один чоловік сам виніс міну голими руками, молодесенький військовий зірвав міст разом із собою, де і героїчно загинув. Українці – це відважний та незламний народ! [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?] Загрози з боку російських загарбників у нас не відчувається. Ми живемо в такій місцевості, що, слава Богу, у нас тихо, і ми не відчуваємо небезпеки. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами Ви користуєтеся, кому довіряєте?] Я користуюся телевізійними перевіреними «Єдиними новинами» і їм довіряю. [Як Ви реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] З початку війни ми облаштували місця укриття у погребі. [Що Ви відчуваєте, коли чуєте сигнал «повітряна тривога»?] Під час повітряної тривоги відчуваю страх, переймаюся за своїх рідних. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Я хочу надалі підтримувати фінансово наших захисників і докладу усіх зусиль для цього. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Я не відмовляю собі у звичних повсякденних речах, але менше слухаю музику, дивлюся фільмів, більше слухаю новини, що робиться у нашій країні. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] Мені, я думаю, допомагає відволікатися від поганих думок робота по хазяйству. Коли я чую по телевізору, що наші воїни перемагають ворога, я відчуваю спокій і те, що скоро настане Перемога. [Чи відчуваєте Ви впевне-

¹ Матеріали навчально-дослідної практики 2022 року, що виконувалася студентами історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Керівник практики – кандидатка історичних наук, доцент В. О. Гребеньова. Текстові розшифровки інтерв'ю зберігаються на кафедрі культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін у рукописному фонді навчально-наукової лабораторії історії та етнології Східного Поділля.

ність у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями? Я думаю, що наші військові з допомогою західних країн, зброєю повернуть усі наші окуповані території, бо інакше бути не може. Ми українці – ми переможемо! [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] У спілкуванні з рідними, сусідами, друзями я відчуваю великі зміни у нашому житті. Ми зрозуміли, що треба жити в мирі, любові, підтримувати у важкі часи один одного. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Українська влада і ЗСУ роблять все можливе і неможливе, щоб прогнати окупантів із нашої землі. [Чи вважаєте достатніми дії Хмельницької облради щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Я вважаю, що влада Хмельниччини робить все необхідне для допомоги населенню. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Моїми героями є всі захисники нашої країни, і я низько вклоняюся їм та прошу Бога, щоб усі захисники повернулися живими до своїх сімей. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Я вірю, що війна скоро закінчиться, тому що ми не самі, а з Богом та країнами, які нам допомагають. [Що значить для України Перемога?] Україна переможе, увійде до Євросоюзу, стане найгероїчнішою країною світу, тому що таких захисників, як українців, ще не знав світ.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[Чи підтримку і згуртованість містян під час війни?] Я думаю, що під час війни усі жителі міст відчувають підтримку та згуртованість від інших жителів. Вони стали більш чуйними, доброзичливими, і кожна людина хоче допомагати іншим. [Чи долучаєтесь Ви, Ваші родичі, знайомі до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] З початком війни збирали продукти харчування, грошову допомогу, ковдри і подушки. Наша церковна громада також перерахувала грошову допомогу нашим військовим. Організували плетіння сіток, ліпили вареники, робили тушонки, випікали солодощі. Всі допомагали і допомагають у волонтерській роботі, щоб скоріше була Перемога. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Під час АТО наша громада, жителі і я допомагали фінансово, продуктами харчування – ліпили вареники, робили на Різдво салат «Олів'є» разом всією громадою, на Великдень пекли паски.

*Записала К. Сисак у червні 2022 р.
у м. Дунаївцях Кам'янець-Подільського р-ну
Хмельницької обл.
від респондента, 1981 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканцем свого населеного пункту; мешканцем регіону; громадянином України; представником певного етносу, конфесії; європейцем; громадянином світу; важко визначитись?] Я вважаю себе мешканцем свого населеного

пункту. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Позитивно. Україна змогла розвиватися як самостійна і незалежна країна. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Революцію гідності і Євромайдан я підтримував, оскільки студенти прагнули своє життя поєднати з Європою, розвиватися, а не перетворитися на одну з колоній росії, як був налаштований діючий президент Янукович. Завдяки цим подіям Україна змогла стати частиною Європейського Союзу, домоглися зміни влади. [Як Ви для себе особисто класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] У 2014 році розпочалася російсько-українська війна. Росія порушила наші кордони і анексувала Крим, проте до 24 лютого [2022 року] не робила спроб захопити усю країну. А коли 24 лютого зранку почали літати ракети по всій Україні, то війна розкинулася на всю територію. Зміни відчули усі, адже потрібно захищати нашу країну з багатьох сторін. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Війна росії проти України. Тому що військові росії пішли в наступ на нашу територію, і ми змушені захищати свою державу.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ

[Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] Ні. Я думав, що рф тільки побрязкає зброєю біля наших кордонів, а піти в наступ не наважиться. Я не готувався, тому що був впевнений, що війни не буде. Я продовжував жити звичайним життям. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Я проснувся зранку і вийшов на вулицю, вдалині почув вибухи. І я швидко включив телевізор. І уже з новин дізнався про напад рф. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Я розгубився і не знав що робити. Але коли я себе опанував, першим, що я вирішив зробити, – це запастися пальним, продуктами, ліками. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Для мене найкритичніша ситуація, це коли мова йде про атомну небезпеку. Тому коли війська рф зайшли в Чорнобильську зону і почали їздити важкою технікою, Чорнобильська АЕС залишилася без енергопостачання... Також захват Запорізької АЕС. А ще в інтернет-ресурсах була інформація, що нападники мають намір обстріляти Нетішинську АЕС, яка розташована у моїй області... [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] Я став дуже гордитися жителями нашої країни, які з перших годин вторгнення швидко відреагували, згуртувалися. Черги до військкоматів були величезні. Почали створюватися волонтерські пункти, люди йшли голими руками на танки і автомати. І коли наш військовий з острова Зміїний замість того, щоб здатися в полон, послав російський військовий корабель, я зрозумів, що нашу Україну не перемогти. [Чи змінилися Ваші умови праці після 24 лютого 2022 року?] Можна сказати, що ні. Я працюю на товаристві, де виготовляють м'ясну продукцію. Закази з початком війни на ковбасні вироби значно зросли, велику кількість відправлялося на потреби ЗСУ, переселенцям. Тому навантажувальність сильно зросла. Працювали майже без вихідних. [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрози з боку російських загарбників?]

Оскільки я проживаю на території, далекій від бойових дій, то моя родина не зазнала фізичного насилля з боку окупантів. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами Ви користуєтеся, кому довіряєте?] Звичайно, я слідкую за перебігом воєнних дій, які відбуваються у моїй країні. Найбільше я дізнаюся з телевізора, але частину – з інтернет-ресурсів. [Як Ви реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Про небезпеку я дізнаюся з додатку в телефоні. Оскільки в моєму регіоні ще не було жодного прильоту, то я реагую спокійно і не ховаюся. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Усе, що від мене залежить, я роблю. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни?] Здебільшого в мене по житті нічого не змінилося. Музику слухаю, але перейшов виключно на українську. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою чи задоволення?] Найбільше мені допомагає відволікатися від поганих думок риболовля, тому що там переключаєшся виключно на спінінги і [стежиш], щоб не прогавити покльовку. А ще я багато працюю на роботі, де я маю бути зосередженим, тому часу на погані думки практично не маю. [Чи брали Ви, Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС в 2014–2022 роках?] Я особисто не брав. Але маю знайомих, які брали участь в АТО. Один загинув, а двоє повернулися живими. Один з них знову став на захист нашої країни. [Чи відчуваєте Ви впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] Я впевнений у цьому на сто відсотків, адже наші люди готові чинити опір навіть на захоплених територіях. Ми пам'ятаємо кожну людину, яка полягла в цій війні, захищаючи Україну. А орки навіть тіла своїх солдатів не забирають, зато виносять унітази, холодильники, кидаючи пораних побратимів. Ми з ними різні. Тому Перемога буде за нами. [Чи відчуваєте Ви зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Різниця у спілкуванні з рідними і друзями я не помітив. Адже усе моє оточення підтримує позицію України, усі підтримують один одного. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Я думаю, що наша влада і ЗСУ роблять усе можливе, що в їхніх силах. Ми усі розуміємо, що росія має переваги в озброєнні, кількісному складі армії, але наші ЗСУ переможуть, тому що вони стоять за свою землю і свободу. [Чи вважаєте достатніми дії влади м. Дунаївця щодо захисту міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] Влада моєї міської ради робить усе можливе. Створені волонтерські пункти у кожному населеному пункті повідомляють про повітряну тривогу сиренами і в інтернет-ресурсі, міський голова звітує про роботу місцевої влади, створені бомбосховища або підвали. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Наші захисники – усі герої, тому виділити когось одного я не можу. [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Війна, мабуть, швидко не закінчиться, тому що росія продовжує підтягувати озброєння з різних куточків своєї країни, поповнює армію новими найманцями.

Вона не може визнати своєї поразки в Україні, тому буде пробувати втілити свій намір любою ціною. [Що значить для України Перемога?] Перемога для України – це повне визволення нашої держави від ворога, повернення Криму і Сходу України.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Так, війна згуртувала усіх жителів нашої громади. Наша громада дала прихисток переселенцям, які втікали від жахів війни. Люди безкоштовно пропонують свої помешкання, діляться продуктами харчування і побутовими речами. Суспільство об'єдналося у боротьбі, і кожен на своєму місці наближає нашу спільну Перемогу. Мені здається, що усі люди зараз стали волонтерами, адже кожен допомагає у силу своїх можливостей: хтось ліпить вареники, пече солодоці, робить тушонки, інші плетуть сітки, допомагають фінансово. Тому я вважаю, що всі українці – великі патріоти і волонтери своєї країни. [Як Ви долучалися до волонтерства в цей час?] З першого дня я став волонтером своєї міської ради. Організували збір продуктів, звозив у пункт збору, плели сітки, збирали гроші на бронезилети та інші потреби ЗСУ. Вечором патрулювали вулиці, дивилися за дотриманням світломаскування та інше.

*Записала К. Сисак у червні 2022 р.
у м. Дунаївцях Кам'янець-Подільського р-ну
Хмельницької обл.
від Ковальчук Марії Романівни, 1998 р. н.*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ким передовсім Ви себе вважаєте – мешканкою свого населеного пункту; мешканкою регіону; громадянкою України; представницею певного етносу, конфесії; європейкою; громадянкою світу; важко визначитись?] Насамперед я вважаю себе громадянкою України. [Як Ви оцінюєте розпад радянського союзу для України?] Лише позитивно, оскільки якби Україна була в складі радянського союзу, то ні розвитку, ні становлення самостійної України було б неможливим. [Як Ви поставилися до Євромайдану та Революції гідності, коли вони відбувалися у 2013–2014 роках?] Революція гідності та Євромайдан залишили глибокий, визначальний і незабутній слід в історії. Я, звичайно, підтримувала виступи та діяльність всіх людей, які були учасниками Революції гідності. В той час багато людей вийшло на протест, адже те суспільство, та держава, у якій ми жили, була вкрай несправедливою. Закон не був одним для всіх, людина без блату, без порушення закону не могла реалізувати себе. [Як Ви для себе класифікували військові дії у Криму та на Сході України (2014–2022 рр.) до 24 лютого 2022 року?] Для мене всі події, які відбувалися на сході України, розумілося те, як що війна в Україні вже розпочалася, проте було таке враження – це далеко від мого міста. Після 24 лютого 2022 року все змінилося. В Україні розпочалося повномасштабне [російське] вторгнення, яке торкнулося кожної території України. Ракетні обстріли торкнулися кожного регіону. [Як зараз Ви називаєте війну в Україні?] Теперішні події я називаю «повномасштабне російське вторгнення», оскільки рф розпочала вторгнення, яке торкнулося кожного регіону України, кожного дня здійснює ракетні обстріли.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Чи вважали Ви до 24 лютого 2022 року можливим повномасштабне вторгнення рф?] До останнього моменту надіялася, що рф не нападе на Україну, проте були тривожні думки. В соціальних мережах почали дедалі частіше з'являтися різноманітні статті, прогнози військових експертів. За тиждень до вторгнення я вирішила зібрати «тривожну валізку», оскільки серед знайомих, друзів розпочалися розмови про можливий початок війни. [Як Ви дізналися про напад рф 24 лютого 2022 року?] Вранці 24 лютого я проснулася від звуків вибухів, тоді я одразу зрозуміла, що розпочалася війна. Я одразу вирішила зв'язатися з родичами, дізнатися, як вони себе почувають. [Якою була Ваша перша реакція на звістку про початок війни?] Після того, як почула, що розпочалася війна, спочатку була паніка, сльози, незнання, що робити далі, проте протягом перших трьох днів я себе опанувала. Спочатку вирішила волонтерити, намагалася хоча б чимось допомогти. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найкритичнішою?] Це сталося тоді, коли дізналася що окупанти зайшли на територію Запорізької АЕС, оскільки це могло перерости в атомну катастрофу, яка б мала дуже погані наслідки для суспільства. [Яка подія від 24 лютого 2022 року і до сьогодні була для Вас особисто найбільш натхненною?] З перших днів мене вразили настрої населення, люди розпочали діяти разом. Одразу були створені різноманітні штаби для збору речей, продуктів. Також слід відзначити героїзм наших військових: у якій би складній ситуації вони не опинилися, завжди проявляють неабияку хоробрість. [Чи змінилися умови Вашої праці після 24 лютого 2022 року?] На даний момент я працюю у сфері торгівлі, то з першим днем війни одразу виникли потреби зі збільшенням постачання кількості продуктів в магазини, оскільки люди розпочали запасатися продуктами. Тому якихось істотних змін у діяльності моєї праці не відбулося. [Чи піддавалися Ви чи Ваші родичі, знайомі безпосередній фізичній загрозі з боку російських загарбників?] Серед моїх родичів, друзів ніхто не піддавався фізичній загрозі з боку російських загарбників. Проте дуже багато українців потерпіло від знущань окупантів. У соціальних мережах дедалі частіше з'являються жакливі історії, але, на жаль, на даний час ще також здійснюються масові знущання над населенням. [Чи стежите Ви за новинами щодо російського вторгнення? Якими інформаційними ресурсами та джерелами Ви користуєтеся, кому довіряєте?] З початком війни я здебільшого користуюся новинами із соціальних мереж. [Це які саме?] Телеграм, у якому є безліч груп, чатів, де повідомляється про те, що сталося протягом доби по всій території України. [Як реагуєте на сигнал «повітряна тривога»?] Перші дні чути сигнали повітряної тривоги було емоційно важко, проте я одразу спускалася в безпечне місце. Але з часом населення вже звикло до звуків сирени, і немає вже такої паніки; багато хто з людей вже і зовсім на сирену не реагує. На даний час я користуюся правилом «двох стін» для своєї безпеки. [Чи переслідує Вас відчуття, що докладених Вами зусиль недостатньо, хочеться зробити більше для підтримки інших та Перемоги України?] Я вважаю, що на даний момент я роблю все, що в моїх силах. [Чи почали Ви собі відмовляти у звичних повсякденних речах з початком війни: ходити на каву, обмежуватися у їжі,

відмовлятися від косметичних послуг тощо?] На мою думку, відмова від косметичних послуг, обмеження в їжі не допоможе нікому, а навпаки – завдасть удару по економіці країни. Адже працівники косметичної сфери можуть втратити роботу, кав'ярні припинити свою діяльність, оскільки не будуть мати можливість навіть оплатити державні податки. Тому ми повинні надалі допомагати підтримувати економіку своєї країни. [Що допомагає Вам зараз відволікатися від поганих думок, дарує відчуття спокою або задоволення?] На даний час неабияк розпочала цінувати час, який проведений у родинному колі; зустрічі з друзями особисто мені допомагають хоть на трохи забути про теперішні події. Час, проведений з близькими людьми, дає поштовх робити щось надалі, триматися в цей непростий час. [Чи брали Ваші родичі, знайомі участь у бойових діях АТО/ООС у 2014–2022 роках?] Серед моїх знайомих є такі люди, які брали участь в бойових діях АТО. Вони самостійно прийняли рішення стати добровольцями для захисту нашої країни. Вони неодноразово розповідали про те, як важко було діяти в різних ситуаціях. Наприклад, траплялися випадки, коли люди спеціально здавали позиції наших військових ворогам. Проте вони не зламались, тримають оборону до сьогоднішнього дня. [Чи маєте Ви рідних на тимчасово окупованих територіях (АР Крим, окремі райони Луганської та Донецької областей, території, тимчасово окуповані після 24 лютого 2022 року)?] З моїх родичів ніхто не проживає на тимчасово окупованих територіях. [Чи відчуваєте впевненість у поверненні повного контролю над тимчасово окупованими територіями?] На мою думку, Україна має змогу повернути свою територіальну цілісність. Проте на це знадобиться час, підтримка світових лідерів, адже потрібно мати велику кількість зброї, техніки. Я вірю, що в скорому часі Україна поверне повний контроль над усіма тимчасово окупованими територіями. [Чи відчуваєте зміни в спілкуванні з рідними, друзями, сусідами, знайомими після 24 лютого 2022 року?] Після 24 лютого частіше почали виникати конфлікти в спілкуванні з родичами, друзями, оскільки люди емоційно перенапружені, кожен по-різному сприймає ту чи іншу ситуацію. Через це й виникають подібні ситуації. [Чи вважаєте достатніми дії української влади, ЗСУ щодо протидії російському вторгненню?] Однозначно так, дії влади та діяльність ЗСУ є достатніми, щоб протидіяти російському вторгненню. [Чи вважаєте достатніми дії Хмельницької облради, влади м. Дунаївців щодо захисту регіону та міста, організації гуманітарної допомоги, інформування населення про небезпеки та події на фронті?] На мою думку, дії облради та міської влади є загалом достатніми, адже керівники часто звітують про ситуацію в місті, області, завжди завчасно попереджають населення про всі можливі події. [Чи з'явився у Вас після повномасштабного російського вторгнення свій герой («краш») серед захисників України? Якщо так, то який, хто?] Важко визначитися, оскільки всі воїни та борці за волю нашої країни є героями. Захисники «Азовсталі» показали свою незламність, хоробрість – вони назавжди залишаться у пам'яті багатьох українців. Тому я вкотре переконуюсь, що наша нація є найсильнішою! [Скільки, на Вашу думку, ще триватиме війна?] Важко прогнозувати те, скільки ще триватиме війна. Адже мало кому відомі плани дій окупантів, майже

ніхто не має впевненості в наступному дні. Проте я маю надію, що війна чим скоріше закінчиться і «Все буде Україна!». [Що значить для України Перемога?] Перемога України покаже всьому світу, що в перші дні вважалося неможливим, стане реальним. Українці після війни матимуть інший рівень толерантності до корупції. І це може дуже налякати тих, хто звик так працювати. Тоді на українців чекає лише позитивне, гідне майбутнє.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Чи відчуваєте Ви підтримку і згуртованість містян під час війни?] Так, однозначно. Одразу після початку війни люди між собою об'єдналися, розпочали діяти разом. Насамперед організували штаби для збору одягу, продуктів. Неодноразово почали випікати випічку, робити тушонки, в роботі були задіяні цілі сім'ї. Багато де утворилися групи чоловік, які перевіряли, чи не порушують містяни умови комендантської години. [Чи долучаєтесь до волонтерства, інших видів діяльності, щоб допомогти тим, хто цього зараз потребує?] На даний час я намагаюся допомагати волонтерам різними способами – це, наприклад, плетіння сіток, збір продуктів, підтримую фінансово ЗСУ. Серед моїх друзів багато хто долучився до волонтерства, тому ми намагаємося допомагати в межах своїх сил. [Які волонтерські ініціативи Вам відомі, як саме вони допомагають?] У моєму місті одразу розмістився центр волонтерської допомоги, де всі охочі допомогти можуть щось принести з одягу, їжі, також по всьому районі масово розпочали плести сітки. [Чи займалися Ви, Ваші родичі, знайомі волонтерською діяльністю під час АТО/ООС у 2014–2022 роках?] З початком виникнення бойових дій 2014 року одразу розпочали виникати волонтерські центри допомоги, створюватися різноманітні акції підтримки для військових. Серед моїх знайомих багато хто зайнявся волонтерською діяльністю. Це насамперед збір коштів, продуктів та всього необхідного.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ РАЙОН

с. Великий Олександрів

Записала Л. Сонячна 24 квітня 2024 р.

у м. Хмельницькому

від Комахи Тетяни Миколаївни, 1984 р. н.,

проживає в с. Великий Олександрів Хмельницького р-ну Хмельницької обл.

Розшифрувала І. Матвєєва

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Мене звати Тетяна Комаха, на сьогоднішній день працюю добровільно волонтером, обіймаю ще посаду завідувача Будинком культури, Вінковецька громада, село Великий Олександрів. На рахунок війни я не думала, ви знаєте, я ніколи не думала, що нас це колись [...] колись воно якось так зачепить. Я ніколи не думала, що наші діти будуть знати, що таке війна. І взагалі, щоб наша Україна з кимось воювала – ніколи такого не... Коли почали летіти перші ракети, і якось так вишло, що це було через мою хату. Я навіть не знала, що то ракета. Це вже мені чоловік сказав, бо я собі

думала, що то просто якийсь полетів там літак і це... Він каже, що не, то ракета. То було п'ять сорок шість, по-моєму, така година була ранку, і я тоді зрозуміла, що це буде біда, це буде біда для нашого українського населення, для безневинних людей, які просто ні в чім не винні, а будуть страждати. Ну і, я просто не думала, що воно ще й затягнеться настіко. Мені казалось, що це буде, ну, місяць-два, нехай літо, і там буде все кінчиться, і ми будемо жити своїм життям. Але, на жаль, воно продовжується. Мені кається, що це через сильний дух українців, що ніхто не може нас зламати, ніхто не може нас захопити, а та сторона хоче все одно нас всілякими... Ми бачимо, яким чином він хоче нас забрати, але то йому не вдається. Мені кається, того й ця війна ще тягнеться, того що наші українців є сильний народ і ми просто не здаємся. Така моя думка. [Скажіть, будь-ласка, яку волонтерську організацію Ви представляєте, коли розпочали діяльність і які напрями були саме у 2022 році й нині?] Наша організація називається «Волонтери незламні». Ми працюємо від початку повномасштабного вторгнення. Насамперед на першому місяці, ну, лютий, ми допомагали, частково допомагали там, то списки складати, то організовувати людей. Березень місяць ми почали випікати випічку і деякі ще продукти підготовлювати, бо в нас організувалися по нашій громаді тероборонівці. Їх треба було харчувати. Ми допомагали цим. Але це була така допомога... Коли нам, до прикладу, скажуть, ми випікали там і печиво, і якісь млинчики, і якусь продукцію таку готували. Згодом наші жінки сільські організувалися, можна сказати, що з кожної вулиці була жінка, яка була присутня на зборах. Ми зробили ці збори, ми обговорили, що треба щось робити, що треба не сидіти. Треба щось робити. Ми вирішили зібрати кошти. І хто куди, в яку вулицю, і зібрали ми немалу суму коштів, ну, і комусь передати ці кошти – ми тоже не знали наразі, як це правильно зробити, чи щось купити, чи щось зготувати. Ми вирішили готувати, готову продукцію передавати воїнам, бо то що ми вже бачили ситуацію, ми бачили, що коїться, що потрібна допомога, дуже потрібна харчова допомога. І ми почали збирати з села готову продукцію в людей, в кого що є: і картопля, різна городня продукція, різна консервація. І так що ми березень місяць ми загрузили були півторатонний бус, якого відправили на Київ. Це перша наша така була допомога. Згодом з тих коштів, які ми зібрали, ми закупили першу свиню. І почали ми, – все це розташувалося в мене в Будинку культури, – і так ми почали готувати різні страви. Це була тушонка, це була каша з м'ясом. Ми не могли, ну, так получалося, що ми повністю свиню переробляли на різні смаколики. Це були і пончики із лівером, це були і кров'янка, це були тушонки, каші з м'ясом, це була різна продукція. Плюс до того ми робили випічку. Випічку: печиво, хлібчик. Ну, і так це [20]22-й рік в нас пройшов так, що ми за рік закупили одинадцять свиней, двадцять свинних голів і двоє телят. Це за [20]22-й рік. Приблизно у нас получалася за рік відправка продукції, за один місяць відправка продукції приблизно до двох тон (це щомісячно). Ми відправляли всім військовим, які до нас зверталися. Всім. В нас не було чужих, в нас не було своїх, вони всі наші, вони всі боронять нашу Україну, і ми допомагали всім. Так і до цього часу.

Якщо навіть були якісь, можна сказати, що такі, що ми їх не знаємо, вони нам надсилали документи або ж приїхали самі особисто, машиною приїзжали, і ми їм готували продукцію, ну, повністю то, що ми маємо, ми все їм готували, все їм передавали. [Чи змінилися напрями волонтерства у 2023–2024 роках?] Дивіться, щоб сказати, що змінилося, можна сказати, що більше розширилися. Того що [20]23-й рік ми побачили просто, що збільшуються потреби військових. Ми почали закупляти це все дякуючи донатам людським. Ми почали закупляти плюс до готової продукції, до м'яса, до цього всього ми почали закупляти ще сухі душі, грілки, засоби гігієни, чаї, каву, солодощі такі, котрі вони могли би з собою взяти на позиції. От плюс до того ми таке почали ще додавати до своїх передач, до своїх посилок. Старалися допомогти, бо ми особисто не виробляємо окопних свічок і розпалювачів. Ми старалися десь знайти, десь в когось, інших волонтерів, хто цим займається, десь дістати, щоб скласти, передати хлопцям посилок. Ну, і вже практикуємо, напевно, вже рік, практикуємо «Новою поштою». Ми відправляємо «Новою поштою» посилок, одна посилочка в нас виходить, ну, десь так кілограм сто – сто п'ятдесят кожна посилка. Ну, і зараз вже допомагаємо військовим, бо то що платили військові. Просто ми не маємо можливості оплатити кожному військовому, хто замовляє посилки, бо це ніби наші кошти, які би ми використувували на закупівлю м'яса. А хлопці ніби оплачували самі ці посилок. Зараз гуманітарна «Нова пошта» надає нам таку послугу: ми пишемо заяви, вказуємо напрямки, області, в які ми відправляємо, і вони нам надають таку послугу безкоштовно. За що їм щиро дякуємо, бо того що це наша спільна допомога і перемога. [Розкажіть ще трішки про ваших волонтерів. Хто ці люди, скільки зараз нараховується, яка вікова категорія?] Дивіться, на початку, як ми зібралися, то дуже активність була. Активність була в людей, ну, нема що сказати, я могла б була тоді на той час перерахувати тіки, хто не прийшов. А сьогодні, на жаль, така ситуація, що вже хто, ну, прийшов. Але ви знаєте, ми не здаємося. В нас є, можна сказати, куш з трох жінок, який тримає це все на собі. Ми займаємось цими дзвінками, замовленнями, доставкою, відправкою. Нас троє. Ну, і є жінки, які приходять. Я не можу сказати, що люди взагалі не помагають. Помагають. Жінки є, які приходять. Якщо більш масштабніша робота – ми дзвонимо, дзвонимо по жінках, ми просимо, що на такий-то день, будь ласка, прийдіть допомогти, бо є великий обсяг роботи, треба зробити. Ну, квітень місяць, вже цього року, квітень місяць нам центр занятості від себе, ну, там якийсь, вони по своїх договорах, прислали жіночки, які в нас сьогодні щодня працюють. Це плюс, на наші руки трошки легше і більший об'єм роботи можемо зробити. [Чи можете назвати прізвища та імена ваших волонтерів?] Дивіться, це є на даний час я, є Швець Альона і є Даньковська Сніжана. І це ми втрох тримаємо цей стрій волонтерський. Ну, я ж кажу, що жінки допомагають. Коли звертаємся – жінки допомагають. Велика їм вдячність. Жінки допомагають. Ну, така наша робота. [Згадайте найкритичніший емоційний момент, пов'язаний з війною.] Критичні моменти, знаєте, дуже почали волонтерів... Я не знаю, чи це всіх, чи це, може, десь частково, чи це,

може, якась є цьому причина, але дуже почали припинювати волонтерів через те, що заробляють. Крадут, годують сім'ї, заробляють, вони на зарплатах тридцять тисяч. Навіть про нас говорили, що ми полюбимо тридцять тисяч зарплати, і це всьо. Було дуже обідно. Це такий критичний був такий перехід, але наша сила волі, наш твердий характер, нам воно просто не дає зламати нас. І все одно ми вистояли, ми всі, ти громадські балачки, ми це всьо, як то кажеться, до душі приймається, бо обідно, але ми його пропустили, нехай воно йде далше. Нехай хто так думає, нехай там... А ми працюємо далше. І ще в такі моменти, коли немає за що закупити м'яса. От ми розуміємо це, що та каша без м'яса не буде, бо пісної каші солдат наїстися, вона ні сил, ні смакоти – нема нічого. Ми стараємося, щоб обов'язково, обов'язково в продукції нашій було м'ясо. От коли нема гроші на закупівлю м'яса – це такий як крик душі, ми тоді починаємо дзвонити, ми тоді починаємо когось десь просити, бо частково в нас є карточки, відкриті в банку рахунки. Частково люди скидають. Да, без донатів ми не варті нічого, бо то що ми не будемо мати за що закупляти м'яса. Частково люди скидають. Но коли вже нема, до прикладу, за що закупити, це крик душі, можна сказати. В нас є в тік-токові сторінка теж, і ми заробляємо кошти, ми стараємося, ми щось на розіграші, люди дають нам на розіграші. І таким чином ми заробляємо цю копійку, щоб закупити м'яса для приготування готової продукції. [Націлені працювати до перемоги, так?] Обов'язково, тільки так. Ну, доки стане сил, донатів, [на]самперед донатів, бо то що сили все знайдуться. Ми розуміємо, що хлопцям там набагато важче, чим нам тут. І ми мусимо, бо хтось каже: «Вас ніхто не змушує». Ми самі себе змушуємо, бо то що ми розуміємо, що нам треба допомагати нашим військовим, нашим захисникам, за що і їм щира подяка, за то, що ми тут маємо можливість це робити. [Як змінився устрій Вашого особистого життя, побуту під час війни? Тобто як вплинула війна на це?] Якщо взяти особисто мене, сто процентів мене, 60 % – це є волонтерська робота; 40 % – це я ділю на основну роботу і на сім'ю. На жаль, сім'я, да, страждає. Сім'я, можна сказати, не бачить мене, бо того що я [тільки] ночую дома: рано пішла, вечір прийшла. Так що я не вважаю, що це дуже велика біда в мене. Дасть Бог, буде перемога, дасть Бог, все буде добре і все наладиться. Зранку встала, подоїла корову, зготувала їсти і пішла. Є діти... Але нічого, дасть Бог здоров'я і перемоги. Все буде добре.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Ви знаєте, я горжуся тим, що я українка. Україна – це є незламний народ, це є незламна країна, хоч би як їх, що би не робили. Я люблю борщ і люблю сало. Я люблю українські пісні. Я працюю у культурі, я співаю, я підтримую наші традиції українські. Я люблю наш стрій український. Я цим горжуся. [Чи Ви носите вишиті речі?] Обов'язково. Обов'язково. Я хочу ще й мати чим побільше. Обов'язково, да. [Якою бачите Україну після перемоги?] Дуже хочеться бачити [...], я надіюся, що так і буде, вільною, незалежною, відбудованою. Щоб наші українці, які по різній ситуації виїхали за кордон, повернулися, відбудували нашу Україну, поклали її в стрій, щоб на нас рівнялися другі країни, щоб мали

гідну заробітну плату. Щоб ми мали можливість жити в своє задоволення в нашій Україні. Дуже хочеться. [Погоджуюсь. Усе так і буде. Головне, щоб ми не падали духом, а робили кожен на своєму місці все, що від нас залежить.] Так.

с-ще Вінківці

*Записала Л. Сонячна 27 квітня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від Коваль Ольги Віталіївни, 1981 р. н.,
мешкає у с-щі Вінківці Хмельницького р-ну
Хмельницької обл.
Розшифрувала І. Матвєєва*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Доброго вечора! Коваль Ольга Віталіївна, представляю організацію, благодійна організація благодійний фонд «Подільський крок до перемоги». Сьогодні, насправді, мене обрали як спікером, тому що нас багато, я не одна. Я не очолюю її. В нас є керівник, який, ну, теж так умовно називається керівником, тому що ми вирішуємо переважно все спільно, все разом. Ну, що ж, війна розпочалася навіть не двадцять четвертого [лютого 2022 р.], вона розпочалася давно і триває вже, можна сказати, століттями. Ми частково позбуваємося ярма, частково знову його набуваємо. І тільки історично це все просто змінює фази. Із початку повномасштабного вторгнення відчуття: страх, паніка. Через кілька днів це все перейшло в те, що хочеться щось робити. В нас, в нашому місцевому відділі в Вінковоцькій громаді в Будинку культури почали плести сітки маскувальні. Ми трішки почали ходити туди, щоб там щось допомогти, ну, коли щось робиш – то не так страшно, щось допомагаєш, щось робиш, а не просто сидиш в паніці. Ми, вчителі, дітей перевели на дистанційне навчання. Багато вільного часу, багато, хоч воно свого роду теж забирає час, але все одно, але хочеться щось робити. І через певний час ми згуртувались, і одна з наших колеганок запропонувала свою кухню як базу, а ми запропонували свій початковий матеріал. Це – свиня, ну, так скажемо. Ми її зарізали і все-все-все переробили, в автоклавах, зійшлися люди, наші однодумці. Оцей гурт – він в нас, напевно, роками, таке коло наших близьких однодумців, людей, на яких можна покласти. Кажуть: як обирають друзів? Чи пішов би з тобою в розвідку? То от з всіма людьми, з якими я працюю, я сміливо їм довірила би своє життя і пішла з ними в розвідку. До сьогодні не пошкодувала ні про жодного з наших людей, які зі мною працюють. Але, напевно, це не тіки нас одинадцять чи дванадцять чоловік. Це велике коло людей, яке нам постійно допомагає. І от з тої свині все розпочалося. На кухні нашій є колеги, в неї велика, гарна кухня. Вона як господиня, і ми почали сходитися. Один з нас запропонував висвітлити це все в соцмережах. Вже ж ми чули: добро твориться мовчки і все. Якби ми про це не розказали, просто на тому би наша діяльність спинилася. А так настільки нам люди почали довіряти, допомагати, що ми почали з банок тушонки і паштету. На сьогоднішній день ми вже нашу продукцію харчову для хлопців [на фронт готуємо й передаємо]. І саме ми орієнтуємося на хлопців на передку. Кожне наше творіння, оцей наш продукт – це для людини на один раз поїсти. Спочатку більше, там це були тушонки, па-

штети. Потім хлопці кажуть, що не вистачає, не завжди є хліб під руками. І от ми перейшли на каші з м'ясом. І після того вже на сьогоднішній день ми робимо борщі, ми робимо бануш, ми робимо квасолу з грибами, квасолу з рибкою, тобто асортимент розширився. І звичайно до цієї продукції ми добавляємо саме за потребами хлопців. Взимку – це в'язані шкарпетки. Багато людей нам в'яжуть, приносять. Ліки від застуди, от ці симптоматичні, тому що дуже часто, так, вони там погано себе почувають, а не мають можливості полегшити свій стан. А зараз ми переходимо, от у спілкуванні з хлопцями, звернули увагу на отакі засоби гігієни. Хлопці страшно просять зараз мила, шампуні, вологих серветок. І ми от до цієї основної продукції по можливості докладаємо те, що хлопці просять. Причини війни? Причини війни одні – прагнення влади, прагнення підкорити під себе, а ці постійні наші спротиви у різному вигляді – це бунти, це от війна на сьогодні, це наше прагнення волі українського народу, це те, що ми завжди хочемо бути самостійними, а нами хочуть керувати, нас хочуть тримати під своєю владою. От це і основна причина голодоморів, валуєвських указів і на сьогоднішній день – війни. [Які саме напрямки волонтерства були на початку війни? Чи змінилися вони зараз?] Так, так. Я вже сказала. Розпочали ми чисто з продуктів харчування. Чисто це ми тіки робили продукти харчування. На сьогоднішній день, ну, ми їх не виробляємо оці [побутові речі та предмети гігієни], що ми добавляємо. Нам допомагають у цьому знайти те, що хлопці просять, до продуктів харчування. Це від шкарпеток до саней і турнікети вже закупляли. Оголошували збір. Ми вже закупляли, от зараз ми працюємо над м'якими засобами. Те що хлопці нас просять, то ми намагаємось їм не відмовити, так. Ну, звичайно, вони теж розуміють, що наша організація дуже дрібненька. Ми ще не посягали на дрони, на щось таке більше, яке теж, ми знаємо, що потрібне хлопцям. Але в цілому, що вони нас просять, те ми намагаємось їм допомогти, намагаємось розширити те, що ми робимо. Від замовлень хлопців, від їхніх запитів залежить. [Хто разом з Вами бере участь у волонтерській діяльності?] Я просто хотіла би зараз назвати всіх. Я зараз би поіменно всіх назвала, тому що вони варті того. Вже два роки ми постійно витрачаємо... як я маю вам пояснити? Ми всі працюємо, слава Богу. [Усі волонтери вінківчани чи є ще й з інших сіл?] Є. От в нас це Вінківці – це райцентр [колишній], ну, центр громади, а ми – село Подільське, це такий, можна сказати, ближче до Вінковоць, в нас одна селищна рада. І колись була школа. На жаль, вже на сьогодні закрилась. Але ми отак і називались – «Подільський крок до перемоги». Але з нами співпрацюють люди і працюють у Вінковоцькому, Охрімовецькому, Дашковоцькому та Ослаївському ліцях. Переважно, це вчителі, переважно це вихователі дитячого садочка, тобто ми так як вчителі спілкувались між собою, так і оце коло сформувалося. Але на сьогодні нам допомагають дуже-дуже багато людей. В нас є, наприклад, з нами оця, хотіла би назвати я жінку, яка більше року віддавала нам свою власну кухню. Це дуже складно, коли до тебе на кухню приходять десять чоловік. Кажуть: дві господині на кухні – це складно. А коли приходять десятеро і кожен щось робить... Вона нас витримала більше року, і я вам скажу більше: вона нас не прогнала. Просто за-

крили нашу школу, і в нас з'явилася кухня шкільна [вивільнилося приміщення]. Ми попросили у влади її для використання, і нам дозволили. Тому що ми всі розуміємо, як важко людині приймати у себе десять чоловік по два, по три рази на тиждень. Но не кожного дня. І звичайно, за запитом військових, за нашої можливості, тому що ми всі це робимо в свій після-робочий час, тобто ми забираємо час в родини, ми всі проживаємо в сільській місцевості, в нас в кожного є якесь власне господарство. І от ця наша колежанка Слишинська Наталія Володимирівна, вона каже, що одна з людей, які цю війну переживають дуже гостро. В неї два сини – військові. А зять, вже два роки минуло, як на цій війні віддав своє життя за нашу Україну. І переживаючи таку складну втрату, вона не опустила руки, вона нас не відправила. Ми вже на той час працювали, вона не сказала: «Всьо, дівчата, ідіт з хлопцями, ідіт. Шукайте собі. Я не можу. В мене це страшно горе, страшна біда». Залишилося двоє дітей без батька, її донька залишилася без чоловіка, без опори, і вона це все пережила разом з нами. Вона нас не відправила, вона входила в наше становище. В неї біда, ми мусим працювати, не раз таке було, що вона нам залишала ключі, а сама за потребами, тому що така складна ситуація вимагала її присутності і доньки дома. І ми працювали там. От. Інша наша колежанка пережила дев'ятимісячний полон свого зятя. І слава Богу, так, її зять в Маріуполі був прикордонником. У квітні місяці десь потрапив в полон, і дев'ять місяців про нього нічого не було чути. Восьмого січня двадцять третього [2023] року його поминали. Це настільки було... Ми плакали, ми не вірили, ми... Це настільки було... Як воскресення з смерті для нас було. Теж вона дотична до війни, а через кілька місяців сестри її чоловік теж віддав життя своє за Україну. Тобто майже кожен з нас має когось близького на фронті, має когось рідного, переживає, але працює разом з нами. В Зайцевої Наталі Володимирівни син на сьогоднішній день військовий. Тобто, ну я назвати всіх не можу, всіх назвати поіменно, ну кожного. Але всі в нас люди, які є, жертвують своїм часом, спілкуванням з сім'єю, і приходять, і ми робимо. Сьогодні ми знову збиралися і працювали. Люди, які варять, в них автоклави по домах. Жодного разу за два роки ніхто з людей, які варять, використовують власні енергоресурси, які на сьогоднішній день вимагають досить серйозних коштів, ніхто не сказав: «Віддайте мені за газ». Чи [наприклад] є людина, яка коптиє нам сало, [вона не каже]: «Віддайте мені за електрику». Ніхто ні разочку цього не сказав, тому що кожен хоче докласти свою якусь частинку в спільну оцю справу, справу нашого приближення нашої перемоги. [Який найбільш кризовий момент за час війни лишився у Вашій пам'яті, як його пережили, хто допоміг?] Напевно, це той квітень був, коли зять Наталочки <...> потрапив у полон, а Наталі Володимирівни зять загинув. То був якийсь такий період, ми не знали, що говорити, ми не знали, які слова підтримки, хоча, ну, намагались підтримати, намагались зробити все, що можна для цих людей, щоб їхні оці проблеми, їхня страшна ця біда пройшла для них якось легше. А в загальному ці кризові [моменти], вони не міняються. Ми сьогодні знову мали проводи [похорон], проводжали героя на кладовище в Вінківцях, мого односельчанина, виходець села Дашківці. І оці всі отакі моменти, коли боїшся відкри-

ти соцмережу, щоб не побачити знову погану звістку. Завжди, знаєте, коли вітаєш когось з якимось святом – «щастя, здоров'я», ну, як дітей – «успіхів в навчанні», старших – «щастя в особистому житті». Я зараз всім бажаю тільки гарних звісток. Дуже страшно, тіки шо, секунда – все було добре, а наступна секунда забирає з життя, все чорніє, і не знаєш, що далі робити. Тому от такі моменти мене дуже-дуже якось пригнічують, та всіх, всіх нас пригнічують, тому що..., я не знаю, чи є вартість життя. Що може бути важливіше за життя цих людей, які його зараз віддають? Як захотіти тої влади, як це, я не знаю, я просто... І їхні люди гинуть, і наші люди гинуть. За шо? За прошле? Я не вірила, коли ви от мене запитали причини війни... Ми ж всі є розумні люди, маємо соцмережі, маємо телебачення, але і чули попередження оце, але якось... Ну, то говорять, ну посваряться, ну там, в вищих колах, звичайно. І якось це я припустити не могла, що буде все так страшно, що ми будем ховати настільки близьких людей, які віддали своє життя. [...] Кожна втрата – це кризовий момент. Кожна втрата кожної людини – знайомої, незнайомої – переживаємо. Але що допомагає пережити? Ну, напевне, сім'я, [це] найперше. Є дитина, її майбутнє [для сім'ї] досить таки важливе на сьогоднішній день. Вона в нас випускниця, цього року закінчує школу. І маю двох лабраторов. Дві дівчинки – шоколадна і палива в мене, дві дівчинки. Мусиш вигуляти, вони такі грайливі, хоть вже старшого віку, але все одно як щенята. Ну, а в цілому і робота, [і] волонтерство допомагає. Коли ти щось робиш, то здається, що вже, не зупинився світ. Вже щось буде найкраще. Іноді так погано, а підєм туди [у волонтерський центр], всі зйдемося – той своє розкаже, той – своє, той – своє. В нас є одна наша колежанка Іринка, яка шукає брата, безвісти пропавший. Вона шукає його, стукає в усі можливі двері, переживає. Ми її підтримуємо. Так якось проходять ці кризові моменти [пов'язані з війною], хоча, напевно, на сьогоднішній день – кожен день кризи. Цієї ночі знов, і літак, і...

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. [...] Думала і думаю, що, напевно, головне в цій самоідентифікації – це генетика. Генетичні дані, генетичний код. Я народжена в радянському союзі, але від діда-бабки своєї, від мами-тата я завжди чула, що я – українка. І завжди, навіть за тої [тотальної радянської пропаганди] [...] все одно мама з татом завжди [наголошували]: «Радянський союз, радянський союз, а ми, Оля, а ми – українці». Українці завжди хочуть бути окремими. Брат мав (в мене є старший брат), він мав поїздку до Латвії і Литви, тоді були екскурсійні такі поїздки організовувались, він був в мінську і в Ризі, і дуже був шокований, як в Ризі відносилися до них. Вони розмовляли там російською, бо ж приїхали, ну, в країну іншу, латвійської не знають. Ну, до них відверто вороже відносились. І він не розумів того, поки йому мама не пояснила, що нас там сприймають як росіян, завоювників, загарбників і поневолювачів. Ті люди [латвійці] розуміли це тоді. Напевно, їм не вибила ота пропаганда за ці всі роки цього. І вони так швидко, тільки відділившись, змогли позбавитись всього російського і на сьогодні бути в Євросоюзі, бути європейською країною. А ми завжди якось толерантнічаєм, чи як, це вже я русизм вжила,

бо я не знаю [як висловитися]. Я дуже відношуся [прихильно] до всіх віросповідань, до всіх народів. Навіть до напрямків сексуальної орієнтації. Дітей так вчу в школі, що в кожного є свої індивідуальні прояви, але чомусь настільки вже на сьогоднішній день не хочу всього російського, ні пісень, хоча виросла на тій музиці, і я дуже люблю музику, дуже я така... Батько в мене – вчитель музики, працівник культури, але не хочу я навіть нагадувати ті пісні своєї юності і молодості. Більше люблю закордонні: «Ейс оф бейс», «Доктор Албан». То вже якщо згадувати молодість, то тіки під то. І, напевне, ото і є якась така самоідентифікація. Я не знаю, вишиванка, [чи] не вишиванка [є маркером ідентичності]. Звичайно, кажуть, що не всі патріоти, хто носить вишиванку. Але ж є й патріоти, які носять вишиванку. [...] В загальному наше волонтерство, напевно, тримається на кожному з нас, на отому бажанні кожного з нас це починати [діяти]. Вчора чоловік мій каже: «А що ти там розказувала [в інтерв'ю], я чув, а про мене нічого не сказала». Він в нас числиться головою нашої організації. Я кажу: «Ну що ж я своїх буду хвалити?» Направду, він теж багато дуже робить. Коли ми просто сходимось і робимо каші, в нього ще є заступник – Володимир Михайлович Дилян. Вони організовують на сьогоднішній день промокоди для відправки посилок військовим безкоштовних за допомогою гуманітарної «Нової пошти». А це важливо, це забирає час, вони заяви оформляють, подають, контролюють, чи вже прийшли вони, чи не прийшли, зв'язуються з військовими, які в них відділення «Нової пошти» до тридцяти кілограм, більше. І це все займає час, а в них сім'ї, робота, все. І тому я можу сказати, що насправду хлопці наші дуже багато роблять, попри те, що тіки ми зібралися і приготували там нашу продукцію, запакували, поклеїли етикетки і так далі. А вони постійно [контролюють процес]. Знову ж таки, сьогодні організував в нас в магазині побутової хімії такий бокс від нас з закликом залишати станки, крани, мила рідкі, шампуні. Тобто знову ж таки це треба поїхати в магазин, домовитись з власником, чи він не проти, зробити цей бокс, рекламу, тобто пояснення: що це за коробка і для чого вона тут стоїть. Він це все робив і знову ж таки витрачав свій вихідний, свій час для цього. Ну, і за це їм величезна дяка. На цьому також тримається наша робота, на оцій такій... самовідданості це назвати, може, це велике, пафосне слово, але вони це роблять. Володимир Михайлович також співпрацює в одній з наших шкіл району – сушать сухі борщі. Їм спонсори купили багато сушок, вони молодці, багато працюють, то от ми з ними обмінюємось нашою продукцією. Вони нам дають сухі борщі, ми допаковуємо свої ящики, а ми їм пропонуємо, коли в них є запит на продукцію, – ми їм даємо свої для того, щоб була різноманітність. То так. [Чоловік] Гвоздовський Ігор Миколайович. Я – Коваль, вже 21 рік ми одружені, але я з самого початку залишилась на своєму прізвищі. Він не був проти, а донька – Гвоздовська. [Ким працює чоловік?] Вчитель математики. Я – вчитель хімії, біології. І ми все «точніки», то якось так: немає, напевно, сірого для нас. Чорне і біле і... Якось так, да. Стараємось по максимуму допомагати, але..., ну, я не знаю, на сьогоднішній день... Я не знаю, що вам казати на питання, [якою бачите ви Україну]. Я думаю: «Хоть би мене в СБУ не загребли, як я почну казати те, що я думаю». І не знаю,

що вам сказати. І не можу сказати, що я таке вже бачу її процвітаючою, переможною, і все в нас класно, і все в нас добре. Я не знаю, чи в нас таке вже може бути. Я прожила в цій країні 42 роки, ну, в країні Україні, з [19]91-го вже незалежній. [Проблема корупції] на сьогоднішній день вимірюється людськими життями. Не грішми просто. Ну, грішми теж, але людськими життями. І це все одно людей не спиняє [схиляється до неправомірних вчинків]. На початку війни якось так все затихло, всі полякалися, а, напевно, через пів року, через дев'ять місяців все знову зажило масово в цьому тилу, як і раніше. В мене така думка, що якби наша країна всі ресурси свої кинула на боротьбу, щоб оті хлопці, які зараз там, мали все: від того РАБа, дрона, ну, я не знаю там, на початку були джавеліни, зараз ми вже перейшли до того. Я думаю, що вони з нашої подачі мають мати все. А вони просять мила обмитись. Для мене це страшно. Я спілкуюсь з волонтерами, які беруть... Ну, ми ж волонтери-виробники, а є волонтери-перевізники. З нами постійно на зв'язку, ми теж... ну, на початку там по-різному було. Ми теж опікалися, як так опікалися, а зара ми вийшли на хороших волонтерів, відповідальних. Ми співпрацюємо з Єрмолинецькою волонтеркою Наталією Берендою. Вона очолює організацію «Волонтерермолинецьчину». З [20]14 року вона вже працює і найстрашніше, що вона туди везе допомогу, а звідти дуже часто привозе наших хлопців, їхні тіла. Вона це дуже гостро все переживає. І співпрацює, в нас тут є, вони просили не називати свої прізвища, Засланово, у нас є таке село у Віньковецькій громаді. Сім'я, яка на сьогоднішній день теж шукає дитину свою. Безвісті пропавші вони, так. І вони їздять далі, їздять своїм бусом, возять побратимам хлопців, що вони там просять. Тобто не опустити руки, не вдаритись в очі свою біду і «всі погані», бо ми таку маємо на сьогоднішній день втрату і біду, вони продовжують працювати на перемогу. Вони не вірять командуванню, вони пройшли всі етапи розслідування цього... [Бюрократії?] Так. От коли я з ними спілкуюся, коли вони кажуть, що вже віддали форму свого сина побратимам, я не знаю, що їм казати. Я не психолог, я такий собі вчитель точних наук, який просто хоче плакати і все. То от вони розказують. Каже: «Їхали звідти, мене зупинили на блокпосту для перевірки». Я кажу: «Хлопці, та я ж звідти. Порожняком». – «Ми знаємо, що ми робимо». – «Ну, коли я вже таки вийшов і шокований такою поведінкою і все, вони вже теж бачать, що я, ну як би, зовсім проти нічого не маю, обшукують, то пояснюють, що везуть назад дрони, тобто ми їх купуємо, відправляємо, їх назад привозять, знову продають. Ми їх знову купуємо». Я це слухаю, і це, ви розумієте, зараз багато такого вкиду. Але я не вірю, тому що я не можу вірити неперевірній інформації. Має бути критичне мислення. А тут я цій людині вірю. Да, він не бачив, коли ті дрони назад возили. Але коли ці хлопці таке кажуть на блокпостах, то, напевно, прецеденти були. Далі каже жінка його: «Ви знаєте, я такого не можу вам розказати. Їдем, села розбиті, синім брезентом понакривані хати або якісь там кухоньки, і люди там сидять, чекають чи не чекають, я не знаю чого вони там сидять, але доїжджаєм до районного центру, а в приміщенні районної адміністрації завершують утеплення і оновлення фасаду. Я не знаю, що вам казати». У нас, я знаю людей, які віддають останніх 300 гривень нам. Жінки по четверо

дітей мають. Самі їх підносять: «Ми вам цибулі, ми вам моркви, що в нас є». Я не знаю. Я мрію про процвітаючу Україну. Цього року стояло питання, ну ми ж готуємось поступати з донькою, і ви знаєте, що зараз дуже багато людей юних поступають за кордоном, в мене дитина, ну я не можу.., всі пишються своїми дітьми. Ну, в мене нормальна дитина, звичайно. Батько – вчитель математики, вона теж там полюбляє [точні науки], він додатково з нею займався, вона зараз закінчує ліцей, профіль – математичний. На Озерній закінчує вона ліцей. І я з нею завела мову про вступ за кордоном. Каже сусідка: «Бачиш, наша країна така непевна. Не дає ніяких гарантій гарного життя». І за своє життя – хай я не можу сказати, що воно довге, багате, я вже там сивочола... Ну, трохи сива часом, ви скажете, я фарбуюся, але чогось я не бачу, що можна заробити розумом і працюю собі достойне життя. Ще до цих пір. Може, давай спробуємо за кордоном. І тут я наштоткнулась на шалений спротив її. Ні, мамо, тільки в Україні, тільки тут. То що? Ну, воювати з нею не збираюся. Я просто запропонувала. Я не така вже ж стовідсоткова прихильниця [навчання за кордоном]. Я просто їй запропонувала, що є цей варіант. Ну, і радію, що молодь вірить в нашу Україну. І коли я подивлюсь на своїх людей, які зі мною працюють, на отих жінок, які віддають останні 200–300 гривень, на тих людей, які всіма силами вірять, що ви їм варите автоклави і вони нічого не хочуть! Та це неправда! Ну, що ви, хто би це робив, якби не було ніякої вигоди. Але є люди, мої колеги, вони це роблять, вірячи в перемогу і в кращу країну. Може, все-таки більше таких людей [оптимістів]. Може, все-таки краще буде, коли ми переможемо, і такі люди... Останні роки нашої незалежної України трошечки мене як би теж спонукають до того, що ми – не прості вівці: одна-друга революція. Люди показують свій характер, свою волю, просто я бачу тих, хто можуть показати свій характер, свою волю. І залишаться [лише] пристосуванці, чи як? Я не знаю. Я все-таки вірю в нашу перемогу. Вірю в те, що колись правда переможе, але за синєє небо і жовте колосся [треба] боротися. І ця боротьба нам дуже і дуже дорогою ціною дається. Саме зараз. Перша революція, так, пройшла на піднесенні. Друга революція пройшла вже зі втратами, з Небесною сотнею. А зараз... Буду думати, буду вірити, що буде [все добре].

*Записала Л. Сонячна 26 квітня 2024 р.
у м. Хмельницькому
від жінки, 1974 р. н.,
проживає в с-щі Вінківці Хмельницького р-ну
Хмельницької обл.
Розшифрувала І. Матвєєва*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Ну, війна почалася десять років тому, і якщо говорити, якщо мається на увазі початок саме війни в Україні, російсько-української війни, чомусь на думку приходить порівняння, коли згадувати емоції: що відчувалося десять років тому, і що відчувалося під час повномасштабного вторгнення, два роки тому. То чотирнадцять років, десять точніше, в [20]14-му році, десять років тому, то не вірилось. Не вірилось. Пригадую оту ніч, страшну ніч вісімнадцятого-дев'ятого лютого [2014 р.], то дуже-дуже сильні емоції, ну, хоча й весь час Майдан, Революцію Гідності підтримувала й переживала, і хоч

якось, хоч якось намагалась на щось вплинути, але ось саме ця ніч згадується, коли от просто на колінах у молитві зі сльозами перед тим екраном, коли ти розумієш, що це реальність, але ти не можеш в це повірити, що в наш час, в центрі Європи таке може відбуватися. Тоді було от дійсно якесь таке відчуття не-реальності того, що відбувається. Ну, і далі ці події, які вже, коли вже дійсно вже скориставшись слабкістю нашої держави, таким моментом слабкості, коли росія захопила Крим і потім Схід, то тоді емоції були, як би це сказати точніше, тоді в це не вірилось. А коли вже повномасштабна війна почалася – це для мене особисто не було несподіванкою. Звичайно, страх, тривога, всі які тільки можна, як кожна людина жива відчува, які тільки негативні емоції відчувала, але це не було неочікувано. І тривожна валіза була готова, і за новинами слідувала, і теж негативні емоції, але от якщо порівняти, то тоді не вірилось, а тепер це вже просто розуміла, що це неминуче. І знову ж таки, якщо говорити про оцей момент, це теж був, я вважаю, ці роки – це слабкі, досить слабкі, досить... Для ворога сприятливі моменти були для того, щоб напасти, я вважаю. А причини війни все ті, що і протягом всієї історії, все ті ж: дикий сусід, сусід це щось таке більш позитивне значення цього слова, тому не дуже хочеться сказати «сусід». Дика імперія, яка не може своїх цих хижих пазурів відпустити за оці всі роки. Століттями вона намагалась втримати Україну і до цих пір вона не може з тим змиритися, що Україна може бути вільною, самостійною, і хоче її назад, в свою пашу, в свої пазури повернути. От і все. Всі причини. Найголовніші точніші. Не всі, але найголовніші причини. І коли розуміє, що не може в цих пазурах втримати, значить другий варіант – це просто знищити. Знищити все українське, абсолютно все українське, щоб і сліду не лишилось.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Волонтерство розпочалось теж в [20]14-му році, з початком війни. В ті роки це було так більш епізодично, будемо так сказати, в школі діток залучали, малюнки, обереги, ангелочки-браслетики, це моя тема улюблена, я дуже люблю щось руками робити, збирали допомогу, збирали продукти, передавали волонтерам, які їздили на Схід, в госпіталі їздили, передачі передавали. Ну, пробували сітки плести, випічкою займалися. Ну, щось таке. Різні акції. То паркани фарбували в жовто-блакитне, то великодній кошик для солдата, крашанки, писанки; то зігріє солдата, то до свята. Ну, ось такі різні акції, то залучали дітей, намагалися щось таке зробити, виготовити, зібрати-передати для воїнів на Схід. А в [20]22-му спочатку допомагали ТрО (на базі школи в нас була), теж продуктами, їжу готували, з харчуванням допомагали, з організацією, с одягом. Потім долучилися до плетіння сіток в Будинку культури. Ну, плели з підручних матеріалів спочатку, там як би потім, кілька місяців, поки закінчились матеріали, ці різні там секонд-хенди, ганчірочки і навіть волейбольні сітки, все підряд йшло. Закінчились матеріали і лишилось багато таких обрізочок. Їх шкода було викинути. Я собі, ну, таку думку ще про сітки я давно мала, мрію, можна сказати, ще до повномасштабного, якраз от взимку я навіть планувала, щоб в школі організувати волонтерський центр, щоб плести сітки. І знаю, вже почали якісь там

контакти налагоджувати. Із цим, з початком, з цим повномасштабним вторгненням це припинилось. Ну, не припинилось, скажем так, зупинилось. Я пішла на ці сітки загальні. І от коли вже закінчились матеріали, і я забираю ці огризочки, обривочки. І була в мене така думка: «кікімори». Ну, химеру, схвальний костюм спробувати сплести. Дивилась в Інтернеті, як це, що це, пробувала, шукала мішки. Це виявилось, що не так просто зараз мішків знайти, цих таких колишніх. Ну, і першу «кікімору» я вдома сплела методом, як кажуть, проб і помилок, але я її сплела, і перша «кікімора» це таке шось, ну, як все перше, це таке для мене дуже шось особливе, тим більше, що її передала теж така особлива людина, ну, знаєте? Борис Гуменюк – відомий письменник і військовий-доброволець, на жаль, вже більше року, півтора року як він зник безвісти. На той момент передала йому цю «кікімору». Він дуже був вдячний, виставив на Фейсбук. Там йому купу коментарів написали, поназивали там: і «Ох», і «Лісовик», і «Чугайстер», найбільше мені сподобалось – «Чугайстер». Того що «Кікімора» – це шось таке трошки не... як би не українське, це ж так їх називають. «Чугайстер» – дуже гарно. І в мене таке натхнення з'явилося, що от зацінили мою першу роботу чіткі люди. Пішли замовлення, і, ну, робила я, ну, скіки, напевне, штук з десять дома я робила. Вдома – це ще той квест, в квартирі. [У вас є господарство?] Ні, господарства немає, а на поверсі. Так я про це кажу, що... Прати мішки, торочити, оце скубати, з нього все летить. А потім фарбувати, бо на літо хочеться, щоб шось зелененьке трошки було. Сусіди там боком дивилися: що то я за такі клаптики, жмутики такі розвішую на подвір'ї? Замовлень було більше, вдома це ясно, що... Просто аж зараз згадую, то не можу повірити, що це вдома робилось. Ну, і вийшли ми до школи в вересні. І я пропонувала в школі це робити. До цих пір мені кілька колег, подруг допомагали, рідні допомагали оце торочити там, в таких моментах, підготовчих. І в школі, на щастя, знайшлось місце, знайшлися люди, які підтримали, згодом і кошти довелося шукати, тому що мішки стали вже неактуальними. Мішки оце, скажем так, трошки відійшло. Вже хотілося з кращої тканини, спанбонду, це спеціальна тканина для сіток, для маскувальних костюмів. І почали ми плести. Ну, і на зараз десь я знаю, більше вже не пам'ятаю. Більше ста «кікімори» точно є, цих маскувальних костюмів. І зимових, і демісезонних, і ми вже руку набили, що це вони можуть і по розміру відрізнятись, і по кольору, і по моделі, і так далі. І якось так, ну, само собою не скажу, що так склалося, звичайно, то зусилля були прикладені. Але, на щастя, були одностудії, і ми створили волонтерський центр в школі. Назвали його «Шалені бджілки». Банально, зрозуміло, але, ну, дуже така точна назва, дуже. «Павучки» – то це скрізь «Павучки», то ми відкинули цю версію. А «Бджілки...» – це така універсальна назва. І працювати, і дружні. Тим більш, що ми робили не тільки «кікімори», зараз на сітки перейшли, а всього там, все, що тільки можна, то ми все робили. І суміші ті вітамінні з медом, і печиво й випічка, і трав'яні чаї і піддупники плели, і килимки, що там ще – шарпетки, я вже цього... Шо тільки де тільки бачили – ми туди зносили, от як ті бджілки, і переробляли. Ну, і ще кажуть, що бджілки... Не кажуть, а так воно і є – кусючі бувають і злі. Так ось ця

злість, яка в нас проти ворога, ми її перенаправляли в корисне русло. Ну, і почали з «кікімор», а замовлень... Були замовлення, питали хлопці: «Чи сітки маєте?» І почали ми освоювати сітки. Нарobili рамок, проблема була в коштах, тому що цей спамбон не дешевий. Але дякуючи людям, які підтримали, спочатку... Не спочатку, волонтерам постійно доводиться шось і своє вкладати, і всій сім'ї, це однозначно. Але зараз в нас такі є одноденні заробітки, тобто раз в місяць людина здає кошти, ну, звичайно добровільно, хтось здає, хто не здає – це таке. Часом десь колись там фонди допомагають, то рідко буває. В основному ми не особо на їх коштах тримаємося. І об'єм роботи великий, замовлень багато, і сіток ми вже наплели теж, не знаю, до триста, в мене тут все записано, кожна сіточка, кожен напрямок, кожен метраж, але підраховувати, то не вистачає часу на це. Ну, більше триста сіток, квадратних метрів, не знаю. Не знаю. Замовлень багато, військові вдячні, військові, це ось такий момент волонтерства найприємніший, це коли зворотній зв'язок є, коли люди дякують, коли ще фоточку пришлють з... Потім ти її смайликом закриваєш, як зазвичай. Та уже зараз ніхто особливо не закривається. І коли просять ще, і коли ще замовляють і... Працюєм. Працюєм, плани працювати до перемоги. Варіанта іншого немає. Тільки до перемоги працювати. Зараз в нас основний напрям – це сітки. Навіть «кікімори» вже менше актуальні стали, щось ще виготовляєм. А сітки повним ходом ідуть. [Вони] різних розмірів, буває, що коли замовляють конкретне якесь замовлення, то дають там, комусь там машину, комусь там бліндаж, кому на окоп дають розміри. Колір так само, ми підбираєм колір. Комусь на ліс, комусь на степ, комусь на випалене, там є свої назви: суха трава, випалена земля і так далі, і так далі. Стараємося, щоб більш-менш підібрати саме туди, куди їм потрібно, саме такий колір. Тому що маскування – це дуже важлива річ. [Захист життя.] Так. Випробовуємо, як є час, десь на травичці, на земличці. «Кікімори» то я так колись ще в лісі вигулювала. Понад річку. Працюємо. Працюємо, працюємо, робим, скажем так, береги не лише в прямому, в прямому і в переносному значенні. Так і кажемо: «Хай буде вам оберегом». Ну, і там звичайно пишем і побажання якісь, і прикольчики. Обов'язково до кожної сіточки в нас йде такий пакуночок, дитячого, ну, там, якщо буде цікаво, то на Фейсбукці я покажу сторінку, то там в нас є група, там всього багато, тому що розказувати – це таке. Багато фотографій, багато фотозвітів. [Скільки осіб з вами співпрацюють у волонтерському центрі?] Ой, в нас нема такого складу стабільного. Чесно кажучи, є основа, так. Це мої колеги, мої подруги найближчі, які відразу підтримали. І зараз багато хто вже, ну, там, втомився, як то кажуть (в лапках) [Сміється.] Хтось епізодично. Там колись має час, колись не має час. Ну, а є люди, які дійсно «від» і «до». Ті були, ті самі, що були з початку війни. Ті найближчі, так вони і працюють далі. Тому що це непросто, будемо так казати. Час потратити і здоров'я не завжди дозволяє. Ну, працюють, дітки працюють, діти долучаються, коли є там вільні якісь моменти, чи то урок трудового навчання, захист, ще отам якісь уроки, що можуть вийти поплести. Вчителів, коли вільні уроки. Ну, просто є дійсно такі люди, які отак щодня, щодня. Просто таким людям дуже вдячна, тому що одними

руками, одною головою – це важко. Я поспробувала сама, я маю з чим порівняти, коли ти сама працюєш і коли ти маєш односторонню, маєш допомогу. Рідні звичайно, доньки мої теж допомагають. [...] Вони в мене більш по відправках, оце на «Нову пошту», там свої нюанси; передачу отримати, посилки, тканину замовлену відправити, сітки. Ну, менша по цих браслетиках, оберегах, чашечки кави. Боже, ми там придумуємо море всього, добре, що є кому підтримати, і чим побільше нам цього всього треба. Як ті бджілки, ми хочемо всього і багато, щоб тіки було що пакувати туди, в ту відправку. Енергії доводиться да, енергії вкладати, але віддача. Віддача є величезна. Ти туди вкладаєш, так, в волонтерство ти вкладаєш час, ти вкладаєш здоров'я, ти вкладаєш багато енергії, ти вкладаєш (як це правильно сказати?) нервів, особливо коли це стосується якихось комунікацій, а тим більше я не., скажем так, не та людина, що... Знаєте, як є ек[с]траверти і вони – їм давай, отака-о. В мене має бути все тихо, спокійно, заплановано, записано. Я от навіть ловлю себе на думці, що коли я питання читала. Я щось подібне десь колись там записувала, десь хтось просив, чи там навіть по роботі це питання описувала. От якби я написала це, що ви запитуете, ці питання, у мене було б, ну, досить отак все по полочках розкладено. А от вже усне мовлення, я просто скачу з однієї думки на другу і... Я так скачу з однієї думки на іншу, про то, що вкладаєш-вкладаєш, але разом з тим волонтерство настільки дає цієї зворотньої реалії і ресурсу, що це, ну, напевне, вони, оці витрати перекривають. Я так відчуваю. Ну, що волонтерство взагалі можна вважати.., під час війни це можна вважати, ну, я знаю, своєрідною терапією. Ти руками щось робиш. Навіть я дівчатам кажу: отак час, там городи, там, ну, сільська місцевість, зрозуміло, що кожна щось дома чекає. Але ото сядеш, поплетеш, так як будь-яка робота руками, вона й заспокоює і якось думки вже втихомирюються, ідуть на лад. Ну, а те, що ти розумієш, що ти щось робиш, ти щось вкладаєш для цієї перемоги, це просто не оцінити. Це ми ось так дітям постійно наголошуємо. А своїм кажу: «То патріотичне виховання, то не прапором вкрилися, хоча прапор це є теж святиня. І там сфотографувались. Але я переконана, що це так. А це конкретні справи. От дитина прийшла і своїми пальчиками сплела оту сіточку. Хай там тих кілька тих вузликів. Що вона там намалювала, що вона там написала, що тому солдату. Що тішить, то тій прогрес саме в цьому плані. Навіть як колись дітей треба було, ну, щось захоочувати, десь колись заставляти, що там казати. А тепер в нас тих малюнків вже запас. Я в перші дні, я оце признаюся, але що було, то було. Я на ксероксі їх друкувала, віддруковувала, бо я мала там ту пачку малюнків, а я хотіла, щоб до кожної сітки було. Ну, солдати ж різні. Вони ж не будуть бачити, що це один і той самий малюнок. А тепер ми цих малюнків маємо стоси. Тепер дівчатка приходять, навіть оті старшокласники. Там, в нас такий урок, що вони там мають хвилинку, що там зараз треба, так, пакуйте, сортуйте, складайте пакетики, вписуйте прапорці і так далі, і так далі. А якщо ще та дитина піде та й сама відправить. Така от гордість. Той заніс ту сітку, а та відправила. Потім показуємо: дивіться, от бачите. А дітям яка це радість, як вони побачуть, показують там ці фотозвіти і солдати. Звичайно, що не всі,

бо їм не до того, але буває, що стануть там з малюнками, і ця дитина впізнає, що то мій малюнок, ну, це взагалі така радість! Так що волонтерство, воно додає і сил, і... Я взагалі не знаю, як люди от можуть, ну, їх таких дуже багато, нічого абсолютно не робити. Мене це просто дивує. Ти робиш, ти ж знаєш, що ти щось... Може, це так пафосно сказано, але ти дійсно наближаєш перемогу, кожним своїм кроком, кожним своїм вузликом. Ну, і навіть чисто психологічно. Кажуть, що коли там ти в паніці чи коли ти там в стресі, ти маєш відчувати, що ти контролюєш ситуацію. Ясно, що в глобальному плані ми не контролюємо. Але я роблю, я щось роблю, значить, я вже хоч.., ой таке є, такий вислів є, я навіть роздрукувала, повішала, а що там написано щось до цього моменту. «Роби те, що можеш, там, де ти є». Здається, так. Може, не дослівно. Це будь-якого стосується. Кожен, де себе знайшов, там і реалізовує. Колись дитина сказала, знають вони, що коли були в другому класі, ми зараз в четвертому, і ми з ними говоримо на цю тему. Ну, я думаю, другий клас, ну, що ще вони там розуміють на цю тему. Намалювали, та й намалювали. Щось таку розмову завели. І кажу: «Для чого ми це робимо?» Ну, там для солдатів, щоб їх потішити, щоб їм там настрій підняти, щоб вони там побачили, що ми їх підтримуємо. Це ясно. А одна дитина піднімає руку і каже (на цьому я буду плакати). Вона каже: «Ми робим це не для них, ми робим це для себе». І я думаю, якщо це дитина, ну, одна така, я не кажу, що вони всі розумні, одна дитина. Може, вона не так сказала, но в такому плані. Я би це написала просто як не знаю, як то кажуть, червоною ниткою прописати через твір, то я би так написала, те що стосується волонтерства. Ми це робим не стільки для них, а ми це для себе робимо. Це щось подібне є, що... Не військовим потрібна машина, а нам потрібно, щоб в військових була машина. Ну, і будь-що: сітка, дрони і так далі. Бувають і депресії, і руки опускаються. Особливо руки опускаються, коли бачиш, що десь завал з замовленнями, а рук не вистачає, бували такі моменти. І ти просто... І ти не заставиш. Тим більше, я з своїм характером. Як є то такі: «О!» – і треба зробити [респондентка має на увазі цілеспрямованість]! В мене такого нема. В мене все добровільно. Дійсно руки опускаються від того, що... від байдужості найперше. Від байдужості, коли ти бачиш, що людина от просто сидить собі, і ти знаєш, що вона за цю, ну, так ось, ну, сидить, але ж робить щось. Тим більше, коли ви знаєте, коли ви бачите, вже були такі моменти, що просто писала, скільки там тих замовлень, щоб усі піднімалися. Ну, багато, але не всі. Що там казати. Так як в суспільстві, так і в кожній організації. Ну, я б не сказала, що це було критично. Критичним, критичним... Саме з волонтерством чи з війною взагалі пов'язано? [З війною взагалі у вашому житті.] Ну, коли оце вночі ці шахеди летять, ти їх слухаєш, і дитина переписується, і вже там десь ті, що ближче, почули вже вони, десь хтось чув, десь хтось бачив, і ти сидиш слухаєш. Ну, коли ракету першу побачила. Це був шок. Малину там собирала в саду, і летить, з такими подробицями ти це все бачиш, що ти просто не віриш, що це реальність. От не раз такі моменти, що ти не можеш усвідомити, що це дійсно з тобою відбувається, що це насправді. З волонтерством пов'язаний ось такий був момент, коли вперше в шпиталь потрапила, в нас мо-

лодій хлопець був з ампутаціями, ми поїхали в Київ відвідати його. І ти не знаєш, що казати, як це... Ти розумієш, що що б ти не говорила, це вважається якісь дурниці, мені здається, будеш говорити, і йдеш, не знаєш, як, що, а тих хлопців таких багато. Да, дякує, да, там щось передає, там щось, ну, це такий був важкий момент. А разом з тим місцеві волонтери там день народження святкують. З кульками, з цими, з тортиком. Для мене такий був шок, що як, тут люди без ніг, без рук лежать, і разом з тим, аж потім я це все переварила, коли це все далі побачила вже, ще такий момент. Що тут вони праві. Я б так, звісно, не змогла, але що вони праві. Ті люди не хочуть, щоб їх жаліли, вони хочуть, щоб до них відносилися як до звичайних, нормальних людей. І десь оця якась краплинка тої радості їм потрібна навіть там, навіть в тих умовах. [Як реабілітація психологічна.] Відкриття, відкриття таке було, ну, і шок був перше, дійсно. Потрапити, от на все дивітися, це... Це ті, хто там постійно, ці волонтери, які мають справу, ну, я вже не кажу, на фронті хто їздив, ото дійсно сталеві люди, то, я не знаю, як вони так тримаються, і скільки вони.., і де вони такий ресурс беруть, то дійсно треба мати витримку залізу. Ну, і щось таке, щоб мати і ще тим ділитися. Вони так само розуміють і так само жаліють, але вміти оце не показувати людині цю жалість, тому що я вже потім вивчала трошки, ну, багато такого ресурсу, пов'язаного з військовими, з реабілітацією, спілкуванням, військової психології трошки дізнавалась, то це такі моменти важливі, щоб не жаліти, не співчувати, а сприймати, як... Звичайно, дякувати, звичайно, з повагою, але як до звичайних людей. Такі моменти були, що коли ти, допустім, на телефоні, чи навіть було таке, що на відеозв'язку, і ти там чуєш ті прильоти. А було таке, що просто от відеодзвінок, телефон падає, відео нема, але ти чуєш ці звуки і ти не знаєш, що з тою людиною сталося. Це теж такий був кілька разів такий шок. Ну, ще вони люблять там відео скинути з відірваними... Я розумію, що люди теж різні, і вони так, може, хтось хоче шокувати, хтось просто хоче поділитись, що от, ну, як би, подивіться, що й я бачу тут, ото, що називається цим, як, контентом, чутливим контентом в соцмережах. Оце бачити. І розуміти, що це не просто десь там, а от конкретна людина оце бачила і зняла. Але з другого боку, ти розумієш, з чим вони стикаються. Отой чутливий контент я би багатьом отак тикала перед очі. Може, це неправильно, але, може, комусь би трошки розвиднілось. Тим, хто війни не бачить, чи не хоче бачити.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. [Як Ви ідентифікуєте себе як представника української нації?] От, напевно, найперше, через те, що от мені болить, наприклад, війна. Мені болить не конкретно те, що як дехто вважає, що це мене не стосується чи моєї рідні. Це твоя країна, це війна в твоїй країні. Це значить, вона стосується кожного. Ну, мова, звичайно. Народні традиції ціную, поважаю, люблю, пропагую. Ну, якщо сказати там, вишиванка, державні символи, не знаю, банально, напевно, але так. [Ви носите вишиті речі?] Дуже люблю. Люблю і маю багато. [Носите на свята?] Не тільки на свята. В мене є, ну як, повсякденні речі там з якимось принтом, футболочки, що не тільки

там таке, що дуже святкове, ну, святкове само собою. Етностиль в усьому обожнюю. Шо перед вишивкою, гардани, згарди, намисто, Ну, все, що тільки можна. Ми навіть дома на глиняний посуд перейшли, і так всім сподобалося, всі набрали, і перші ці мисочки були глиняні. От згадую, ви мені підказуєте, і в мене згадується, що ось щось таке люблю, символізм такий навіть, ось такий зі слов'янського, навіть з язичницького. Оце таке. В мене навіть прикраси такі є. Навіть та сама «кікімора» чи «чугайстер», чи які химери, як їх назвати, вона щось теж має демонічне, ми там навіть на цяточці щось там таке писали на цю тему. Теж звідти воно йде, з давніх-давен і має такі давні корені. Музика українська. [Слухаєте українську музику?] Сучасна. Ну, я її слухаю дуже давно, ще тоді, коли це слухала, коли це було, ну, скажем так, це було не те, що не модно, а не престижно, як ще сказати. Навіть були з дітьми моменти не дуже приємні, коли в нас були такі трошки... Ну, да, раніше, до повномасштабної війни, десь там російське щось звучало. Я переконувала, а тепер дитина мені каже, що сама мені приходить і [каже, що російську пісню непатріотично зараз слухати]. Вона слухає те, що я їй це ще десять років показувала тому. «Козак сістем» і так далі. Ну, оце концерти оці, звичайно, в межах, не все можливо, але от «Без обмежень», «Козак сістем», «Таха браха», оці всі сучасні, патріотичні. Для мене дуже важливо. То я пішла на концерт. Ну, по-перше, ти в піснях відчуваш, знаєш, що який посыл несе людина. Якщо там десь щось трошки ватне, чи десь він там замішаний, для мене – все. Такого виконавця не існує, щоб там не знати, яка там в нього була б талановита, яка людина талановита та що б він там, він чи вона, не співав. Це дуже важливо. А якщо ти вже приходиш на концерт, от згадується «Козак сістем», і ти слухаєш от все, що цей [Іван] Леньо говорить, ще й так, з цим своїм характерним запалом. Ти розумієш, що один концерт вартий його, я не знаю, скільки там, як сказати, пропагандистських чи... Не, пропагандистських – це якесь негарне слово. Ну, там різних моментів з патріотичного виховання чи якийхось там агітаційних цих різних моментів. От прийти і послухати. От де що молодь має чути. Це настільки важливо, що людина, популярна, до якої прислухаються, ну, в нас дуже люблять кумирів усіх. [Якою Ви хочете бачити Україну після війни, після нашої перемоги?] Україну – звичайно переможницею, звичайно мирною, звичайно. Щоб оця перемога дісталась нам як з найменшими втратами, що вони вже страшніші, ці втрати. І, можливо, найголовніше – щоб люди урок винесли. [Щоб] вони пам'ятали цю ціну, розуміли цю ціну, шанували тих героїв, пам'ятали тих героїв. До речі, в нас, Музей пам'яті в нас є в школі, дуже цікавий, там багато про це можна було б поговорити, але це, напевно, вже інша тема. Не інша, а окрема, скажем. Це ця сама тема, тому що це теж про волонтерство і патріотичне виховання. Щоб люди розуміли ціну і щоб винесли урок. І щоб Україна перемогла, і ці війни не повторювались. А повторюються вони не тільки із-за сусіда, а із-за власної тупості, дурості, якоїсь безвідповідальності, на жаль. Але люди [...] і далі розумілися, що вони самі обрали такий шлях і що вони самі винні в чомусь, не в чомусь, а добре винні в тому, що в нас така війна. Дуже приємно, що ми дивимся в одному напрямку. Це дуже важливо.

сmt Ярмолинці

*Записала Л. Іваневич 22 січня 2024 р.
у сmt Ворохта Надвірнянського р-ну
Івано-Франківської обл.
від Прокопчук Лілії Іванівни, 1974 р. н.,
родом із сmt Ярмолинці
Хмельницького р-ну Хмельницької обл.,
волонтерки, учительки,
фінансової консультантки ТОВ «Starlife».
Розшифрували М. Бех, О. Головка та О. Дедуш*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Які були перші думки та відчуття в перші дні повномасштабного вторгнення росіян?] Ну, війна, перші дні – перші емоції були різні. Скажемо так, емоції про війну були десь за місяців два до війни, коли син, оскільки він військовий, він попереджав, що буде війна. Абсолютно в це не вірилося, абсолютно. Говорила: «Сергій, ні...». Але він дуже наполягав на цьому, що буде війна. [...] Після Нового року одного дня – просто панічна атака, усвідомлення того, що вона буде, ця війна. Чоловік питає: «Що з тобою?» Кажу: «Мене накрило, така панічна атака, що буде війна, а наш син – військовий». – «Що говорити, я тобі скажу більше, і я піду. Я теж військовий». Колишній військовий, да. Ну, і все одно в це не вірилося. На початку лютого вже син точно сказав, що буде війна. Теж у це не вірилося. Говорить: «Мама, в нас вже машини завантажено всім. Буде війна». – «Та ні, сину, яка війна, та не може бути... Розгрузите ті свої машини». – «Ні, мама, буде війна». І коли почула [президента Володимира] Зеленського, його такий заклик: «Захистіть Україну. Ви ж забрали в нас "ядерку"», – пам'ятаю, в нього таке було інтерв'ю. Син приїхав в неділю. Сидимо на кухні. Дуже сумний. Притулився. І йому звонять: «Повертайся в Тернопіль». Ше не доходить, ше не віриться: «Я поїду з тобою». – «Мамо, не нервуй мене теж». Вони вже просто знали, вони вже їхали на свої позиції під Бородянку. Сергій – артилерист, так, з пошкодженою ногою, на костилі. На жаль, моїй дитині, як і багатьом-багатьом, прийшлося пережити страхіття, переживати до цього часу. Ну, і ранок 24го [лютого 2022 р.]: чоловік проснувся раніше, пішов собі на кухню робити сніданок, чай, я проснулась, відкриваю телефон, новини: «Війна!». При тому чомусь навіть не уявлялося, що це буде таким чином, що це будуть прямо бомбардування. Ну, це не уявлялося, що це може бути так. Я біжу на кухню: «Ти бачив?» – «Що?» Кажу: «Війна!» – «Яка війна?» – «Війна, просто війна». Ну, в цей день я зазмерла, тупо я сиділа, і відчуттів не було ніяких, просто, от, я спостерігала, як мій чоловік готується, як мій чоловік зразу. [Ваш чоловік відразу пішов воювати?] Ще ні. Ми об'їздили всю сім'ю, мамів, невістку, внучок. Ми всіх об'їздили, він ще раз поїхав до своєї мами сам, там треба було деякі справи рішення. І йому принесли повістку. Вже о дванадцятій годині дня йому принесли повістку. Я її взяла. Він приніс мисливські рушниці. Вчив мене, як заправляти патрони, як чистити, молодшого сина, – як робити ці патрони за дідівським способом. Так, так... Подзвонив у военкомат, сказав, що прийде завтра. І так почалася війна. Зібрався. Я абсолютно нічого не робила, просто сиділа, не плакала, нічого, просто сиділа, [було відчуття] як оледеніння. Але у мене була така фраза [крутилася в голо-

ві]: «Ми переможемо, чи росія відступить [...] тоді, коли повстане її народ». В мене було таке відчуття, що вони повстануть, буквально. Буквально: «Ну, як так? Вони підуть на Україну?». От, вони просто повстануть, як ми на Майдані. Проти своєї влади. В мене було таке відчуття. Ну, воно, у мене було таке відчуття, що це станеться вот-вот, не затягнеться так довго, але воно так станеться. Але коли? Тільки тоді ми переможемо, коли постане їхній народ. Народ не від усвідомлення того, що Україну там не треба бомбити чи ще там щось, а від усвідомлення того, що з ними поступають не так. Це буде, не знаю коли... Не скоро. [Які, на Вашу думку, причини війни?] Ну, маразм однієї людини [путіна]. Вседозволеність, відчуття влади. І поступово свідоме підтримування [збурення] народу. [Людини чи системи?] Людини. Ну, систему він створив. Там же не знати, чи то людина, чи там не людина, не знаю... Мені здається, що все-таки, що все одно він там є, хай там чи десять, чи п'ятнадцять, чи двадцять двійників є, чи немає, хто це знає? Але він все одно є, не знаю, в якій ролі він, в якому стані він, але все-таки це маразм однієї людини, це всевладдя. Це все. Просто людина за двадцять років просто не уявляє життя по-іншому, як він [зможе] починати жити по-іншому. Ну як? Мати таку владу і піти кудя? Нікуди? Менші посади не хотят втрачати. Бог і цар на планеті... Ну, скоріше всього це так. Ну, і тепер таке рабське відношення [до] свого народу. Але ж там же не тільки, от, там говорять, там орда, орда-орда, да-да, вони тупі там... Та вони не тупі. Там же не тільки корінні росіяни чи там інші національності. Ну, там же ще є виходці з України, яких теж коснувся Голодомор. А там же ж лишилися нащадки тих людей, які там були заслані. Там же вони не повернулися. Вони ж там так і живуть, але ж нічого того немає, [тобто] протесту там. Просто вони ж, вони ж пережили, вони пережили цей [...] цю трагедію сімейну, але ж не видно, що там вони там прям повставали за Україну проти влади. Хоча вони там повертають культ сталіна і все на світі. Говорять: «То того не було... То це все не так». Ну, йде маніпуляція, звичайно, але все одно, настільки задуранені, ну, просто. Як то кажуть, верхівка наживалася і просто давала крихти людям, які здавалися великими. Ну, це моя думка. [Як змінилося Ваше життя під час війни з огляду на той факт, що чоловік і старший син воюють?] Звичайно стало важче, але не скажу, що непривичніше, тому що чоловік військовий або десь постійно працював так, хоч і не за кордоном, хоть недалеко від мене, але більша частина його життя – це робота десь, не вдома. Все одно важче, фізично важче, морально важче. Фізично – бо велика пасіка. [Скільки у вас на пасіці вуликів?] Ну, сімдесят сімей. [Яке у Вас господарство?] Город, ну, там вже трошки ми позакидали, але є малина, є сад, і ми це все підтримуємо, ну, так, в такому плані. Є плани на майбутнє, які ми разом робили з чоловіком. [Зелений туризм?] Зелений туризм, да. Поки ще його не кидаєм, так підтримуємо, закінчиться війна, і думаю, що це буде затребувано, ми його розвинеєм разом. [Як ви вдвох справляєтеся з такою кількістю вуликів?] Адаптуємось. Справляємось. Фізична робота – вона трошки відволікає від думок, тому що все-таки страшно за людей, яких любиш, панічно страшно. А коли ти щось робиш руками, коли є важка робота, плани, які ти маєш зробити, то трошки відволікає. Ну, багато ми

зробили: і благоустрій нашої дачі, і біля дому. Сміє-мось: сімейні відносини, вважай, покращились, бо оцінилась підтримка. Але, як мій чоловік говорить, в одних покращилась, а в інших – навпаки. [Чому так відбувається?] Ну, люди не витримують, напевно, критичних ситуацій, напевно, не знаю. [Скільки років Ви разом з Олексієм живете?] З дев'яносто другого [1992] року – тридцять років. Тридцять один уже, тридцять два буде цього року. [Скільки разів Ви до нього їздили на передову?] П'ять разів. [Було страшно?] Не. З чоловіком не страшно. Перша моя поїздка була досить така цікава, фактично я війни не побачила, вони стояли на території, яка не була окупована, за тридцять кілометрів до передової, Первомайське таке є. Єдине, що ми їхали через Лозову, містечко таке, то там були вибиті вікна, забиті усі. Єдине, що я була вражена, що коли я проїхала всю Україну на автомобілі і я не побачила війни абсолютно, можливо, я так проїхала, можливо, було все зелене навкруги, можливо, все було якось так чи приховано, чи як, я навіть не знаю. Я навіть приїхала, я навіть сказала чоловіку: «Ти знаєш, я не побачила не однієї військової машини, не танку, ну, нікого, нічого не побачила». Це мене так вразило. Вразило те, що місця прильотів, місця, які там були пошкоджені, особливо в містах, вони зразу прибиралися, зразу зачищалися, зразу там наводився порядок, це було. Це перший раз я приїхала в липні місяці [20]22го, липень місяць, це привезли той перший «Мавік» [квадрокоптер «Mavic»], що, до речі, ми купляли навушники протишумові. Тоді мене це вразило. Ну, це тоже, напевно, якийсь плюс державі, хай там навіть яка корумпована-некорумпована і там плюси-мінуси, але те, що це зразу зачищається, це прибирається, якось налагоджується побут, навіть там близько до фронту, близько до оцих обстрілів і до цього всього – це теж великий плюс. Вже я побачила війну, це друга моя поїздка з тобою, це коли ми везли [антифриз] «Тосол». Це коли заїжджаєш в село, і немає не однієї хати цілої, школи розбомблені, садочки розбиті, заправки розбиті. Але вір в ЗСУ. Багато ворожих машин побитих, які ще не встигли прибрати. Віра в ЗСУ, що це було жовтень місяць. Це ще не пройшло місяця із звільнення Харківщини, і люди почали відбудовувати свої будівлі, дахи робити. Віра в ЗСУ. [Розстріляні огорожі.] Все. Не одної цілої хати, це повністю там, там пошкоджено, зірвані мости... Пошкоджені машини цих росіян. Військових було багато, багато було блокрестів, але коли вони бачили хмельницькі номери, вони нас всі пропускали, і всі такі були задоволені, всміхнені, прям щасливі, що ми їдемо... Це війна, і скільки раз я там була, це за дванадцять кілометрів від кордону з Білгородщиною, від передової, постійні обстріли, чути бахкання. [Хто і що допомагає Вам долати психологічний страх, кризові моменти війни? Підтримку від кого Ви відчуваєте?] Знаєте, кажуть, що люди «оголилися», да, під час війни – є погані, є хороші. Там негативні якості в людей проявилися... Я не знаю, можливо, можливо, я така, а можливо, я просто бачу тільки хороші якості, можливо, мені люди тільки такі зустрічалися... Ну, реально. От, кажуть: «Той такий, той такий...». Та ні, навколо мене люди, які мене підтримують, люди, які донатять, люди, які, не знаю, живуть тим, чим я. Можливо, я з іншими не спілкуюся, просто не впускаю їх в своє життя, можливо, так. Тому я знаходжусь в абсолютно такому

комфортному середовищі для себе. Пам'ятаю, що в березні місяці [2022 р.] в мене була, один-єдиний раз була істерика. Була істерика – я просто ревіла, казала: «Чому? Для чого? Чому моя дитина має це переживати?». [Ви маєте на увазі свого старшого сина Сергія?] Да. Мене, ну, заспокоїли в школі дівчата, одна з них просто відвела мене і сказала: «Поплач». Поплакала. Дуже тяжко було чоловіка відпускати, знаючи куди, але знаючи, що просто якщо не він, то хто. Це таке двояке відчуття, що ти відпускаєш людину, але іншого, ну, по-іншому, ця людина поступити не може по-іншому, і ти розумієш, що це потрібно. Отому зараз мене дуже нервують люди оці, які ховаються, жінки, які ховають. В мене молодший син – я за нього страшно боюся, да. Але я його й готую до того, що його це може чекати. Це ж не, скажемо так, це не самопожертва, це не егоїзм, я не знаю, ну, я вважаю, що дитина повинна бути готова, вона повинна щось навчитися, вона повинна щось здобути, вона повинна бути і морально, і емоційно, і всім готова. Тому ось так... Бо якщо людину отаку звідки-небудь взяти і кинути туди, то, звичайно, виходу немає... Людина повинна бути готова в будь-якому випадку. Що ще – це праця, що ще мене заспокоює. Потім, я була записалася, є чат – там, де спілкуються жінки військових. Ну, це був місяць, по-моєму, таке спілкування було між нами, зовсім чужими людьми онлайн, в «Зумі» – просто було відчуття того, що ти не одна з такими поглядами, з такими відчуттями, з такими переживаннями. Бо зовні здається, що ти сильна, але коли тебе розриває страшенно, тому ці люди, тому це рідні, близькі, в першу чергу – чоловік і син, які воюють, у всіх: «Погано», у них: «Все хорошо». Це – спокій того, що в них нехаращо, в них недобре, але для мене – в них завжди все хорошо. [Таким чином вони просто Вас заспокоюють, допомагають тримати цю рівновагу?] Ну, да. Кажу: «То що, ті говорять те, ті розказують те...» – «Це в них. А в нас – все добре». Взагалі: «Сергій, покажи фото». – «Я не хочу, щоб це збереглося в моїй пам'яті», – просто він прожив – викинув, прожив – викинув, прожив – викинув... Не хоче, навіть ні одного фото не має, нічого, з чим, ніде... Абсолютно. Ось так. Це все допомагає. Допомагає волонтерство. Ти розумієш, що ти повинна щось зробити для того, щоб перемогла Україна. Ну, це щиро, кожен має щось зробити: хтось може дати десять гривень, хтось зможе знайти цього «Мавіка», хтось може це все організувати. Тому те, що робиш по силах, це теж допомагає – відчуття того, що ти до цього причетна, до майбутньої Перемоги. Вона буде, не може не бути. В нас немає просто вибору. [Якою Ви хочете бачити Україну після Перемоги?] Україну після Перемоги – такою, як її намалював оцей GTPChat [штучний інтелект]. Хай буде такою! [Сміється.] Ну, звичайно, ідеальною країною, красивою, стройною, без корупції. Але вона буде! Якою вона буде, нехай такою буде, але нехай буде вільною, да. Хай вона просто існує! Якою вона буде – просто хай буде! Тільки без тієї орди... Спілкуючись з тими людьми, які в Харківській області пережили, хоча то село, де знаходиться мій чоловік, воно було необстріляне, там не було знущань таких сильних, скажемо так, там стояли росіяни. Там, де стояли буряти, то там було страшно. От, але все одно в більшості людей – вони хотят жити в Україні. Хай там що не кажуть, але вони хотят жити в Україні. Вони всіма способами допома-

гають нашим хлопцям. Хай там що не кажуть, що вони там чекають росію, в нас теж є такі, що чекають росію, можливо, там більший відсоток, але вони хотят жити в вільній Україні. Бо Україна буде! А яка буде – це залежить від нас, можливо, навіть зараз, від наших кроків зараз... [Щоб не стало корупції – треба насамперед нам мінятися.] Нам треба діяти. Не мінятися, а діяти. Це – запит від хлопців, щоб розуміли. Тому мій син каже: «Ви дивіться там, що там робиться у вас». Побутує думка, що хлопці повернуться, придуть і наведуть лад. Скажу, вже той лад повинен бути для хлопців, щоб вони просто відпочили, тому що, все-таки вони дуже злі, дуже сердиті на владу. Будь-де можливий такий момент, що це може бути страшно, поки ми не наведем лад. А тут не знаю, як цей лад навести... Непробиваємо. [Через вибори, свідомі вибори?] Можливо, да, але хай закінчиться війна. Більше навіть місцеві вибори. Потрібно чистити місцеву владу більше, напевно. Ну, так воно всюди таке піде, по ланцюжку. Ну, місцеву владу... Все в наших руках, тому ми відбудуєм гарну Україну.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

[Чому Ви вирішили займатися волонтерською діяльністю? Які основні напрями були у 2022 році?] Волонтерська діяльність... Хто тоді вважав, що це волонтерська діяльність? Ніхто. Просто відчуття таке, що треба було щось робити. Просто в той самий день, в той самий момент потрібно було щось робити. На другий день після початку війни мій чоловік у пів сьомого, як зараз пам'ятаю, ми вийшли разом з ним у воєнкомат, військомат. Він поїхав в частину. А я залишилась у військоматі записувати людей, які приходили добровільно захищати Україну фактично. Їх було дуже багато. Я писала три дні. Три дні з ранку до вечора я писала просто. Правильно, неправильно... Потім вже там дівчата ті ж, там працювали, вони там якось наводили цей весь зв'язок. Ну, цей процес вони налагодили, хлопці налагодили. Ну, і йду я з військомату, вже мені сказали, що вже моя допомога там вже не потрібна. Дивлюсь, наша... Ну, так, скажу, оскільки є. Дивлюсь, наша адміністрація стоїть на порозі, всі очільники, і всьо, просто стоїть на порозі, ніхто нічого не робить, ніхто нічого не цей... Оскільки чоловік був тут же ж в містечку, формував дивізіон артилерійський Третьої танкової бригади, приходив час від часу додому. І чую таку фразу: «Сьогодні привезли солому і розгрузили». – «Для чого привезли солому?» – «Щоб спали люди». – «Де спали люди?» – «В казарми занесли солому, щоб спали люди». – «Яка казарма?» – «На плацу, в соломі щоб спали люди». Тоді під враженням тим, що люди на морозі мають спати в соломі, я пишу пост у Фейсбукі: «Може, хватить молитися, може, хватить ще щось... – я не пам'ятаю, що я там писала. – А потрібно діяти. В другу школу приносять одіяла теплі, матраси, тому що люди будуть спати на соломі, їжу». Так почали зносити. На мене образились адміністрація, церква українська. Бо я так сказала – «досить молитися». «Досить молитися і сидіти в подвалах. Давайте щось робити», – так почались мої волонтерства. Формувався дивізіон – двісті, до триста чоловік. Люди голі, босі, без їжі, без нічого. Збирали все зі всіх усюдів і в другу школу звозили. Да, збирали і перевозили це прямо туди. [До військової частини?] Да. І фонаріки,

і бритви, зубні пасти, їжа, теплий одяг. Ну, буквально від дрібниць до великого просто. Люди, ну, просто несли все, що мали. Такий підйом. Просто такий... Це був початок березня. Пам'ятаю, чоловік зайнятий: «Ліля, хлопці привозять, привезуть, в баню купатися їм треба мило, їм треба бритви, їм треба, ну, все там», – мені, вже не пам'ятаю, що він там мені написав. «Підеш в баню, дасиш це всьо хлопцям, щоб вони [помилися]». Цигарки я там ще їм принесла. Це двісті чоловік чи двісті п'ятдесят пішли митися. Покупала. Як то кажуть, смішно, як смішно звучить. Да, потім потрібні сітки. Якось це так спонтанно вийшло, в другій школі ми організували з Сергієм Присяжнюком виготовлення сіток. Я писала пости в Фейсбукі: «Потрібні сітки». Люди звозили рибальські, браконьєрські сітки, напевно, зі всього району. [Колишнього Ярмолинецького району?] Да. Звозили тканини. Це на весь спортзал були натягнуті сітки, дуже багато людей приходило, приходили. Просто-просто приходили. Склад – десь триста чоловік. Ну, і саме страшне було в цьому ж – це стояла тиша, просто тиша стояла, мовчки плели. Нічого не співали. Просто люди були дуже в шоді всі. Всі просто-просто мовчки. Це ми плели до кінця березня. [Скільки сіток Ви зробили за весь період орієнтовно?] Вдень ми могли сплести скільки там метрів – вісім. Вісім на п'ять – це так метрів сітки. І це штук було десять-дванадцять. Дуже великі об'єми. Ці сітки зараз до цього часу використовуються. До цього часу є самі перші сітки, які ми плели. Не вміли, привчалися, шукали. Ну, я мало плела – щось більше такі організаційні моменти, і такі були: приїхати, привезти, провезти. Показувати, як, вчити їх – оце такі були [обов'язки]. Крім того всього, ще шукати матеріали, які би потрібні були для цього, для дивізіону, тобто це – і топори, і пилки, і цепи до пилки. Ну, я навіть-навіть не представляю, де ми їх брали. А акумулятор пам'ятаєш? Чоловік звонить, каже: «Мені потрібні акумулятори, двадцять штук». Які акумулятори? Я не розумію, що це таке акумулятор, які, що, де, як? Сергій, Сергій на трубку – шукає, Ліля шукає. Субота, все закрито. Найшли, привезли. [Знаходили, що неможливо, знаходили.] Можливо, можливо. Тоді такі всі. [Допомагали один одному.] Відзив [відгук] такий [потужний] від людей йшов просто. [Тоді по складах шукали, і вони реально відгукувались, допомагали.] Де хто що [міг] знайти через знайомих. Якби нам тоді в повному обсязі допоміг Захід, ми б тоді вже перемогли, мені здається. Мені здається, що тоді інший порив, під цей, оцей, масовість таку. [Зберегли б більше життів свідомих людей, які пішли першими воювати й загинули.] Потім чоловіка відправили, цей дивізіон поїхав на фронт. Ми організували, я організувала, попросила дівчат з школи другої, щоб спекти хлопцям паски. Сергій Присяжнюк, економ, спекли два ящики пасок. Ми їх повезли в Городок. Там хлопці їхали до них. Чоловік мій каже: «Ліля, я за все своє життя скільки пасок ще не бачив». Стільки було. Не, ну, наші паски – це була капля у морі, просто везли їх зі всьуди. [Це Ярмолинецький, Городоцький райони колишні?] Та там всі везли, ну, звичайно. Він каже: «Я стільки пасок не бачив, нам стільки не треба, ми не зможемо їх з'їсти». Вони їх сушили, щоб потім якісь там сухарі були, чи ще щось, вони просто їх фізично не могли з'їсти. Потім, що потім... Потім сітки перестали ми плести. І випуск одинадцятого класу в школі.

Діти вирішують не йти на вечірку, не купляти плаття. У них там є зібрані кошти на це свято, на цей захід. І вони вирішують віддати його на благодійність. «Що потрібно, Лілія Іванівна? Що потрібно?» – «Ну, дрона потрібно». – «Але ж там сорок тисяч [гривень] всього лиш». – «Ну, тому я дозбираю, поспробую дозбирати». Кинула в Фейсбук оголошення – за тиждень ми назбирили сто тридцять тисяч гривень, сто тридцять тисяч гривень. І дякуючи волонтеру Дмитру Вагіну, ми придбали дрон «Мавік» перший. Та, да, ще там були такі моменти, там по медикаментах десь щось розшукувала, десь тоже щось там десь хтось помагав. Потім був другий «Мавік», третій «Мавік». Три «Мавіка» я назбирала, назбирала кошти. Потім півроку щось так було, що майже нічим не займалися. [Переважно аптечки передавали, продукти?] Ну, фактично – да. [Потім антифриз «Тосол» возили на передову?] Да, ну, це вже було почалося, це вже жовтень. А це перед останнім «Мавіком», це ще до Нового року, да, Слинько Юрій допоміг купити «Тосол», допоміг купити «Мавік». Завезли ми «Тосол» туди. Це вже звільнили Харківську область і тоді. Потім півроку, я кажу, півроку нічого фактично. От, отримується, з вересня місяця знову включилися в роботу – в другій школі організували плетіння сіток, окопні свічки роблять діти. Ну, от, зібрали, зібрали на ще один самопідвісний автомобіль, бус для перевезень особового складу. [Уже відправили його?] Угу. Вже завезли. Ну, так продовжуємо. Окопні свічки, пока сітки. Пока так.

*Записала І. Коваль-Фучило 11 квітня 2022 р.
у Лодзькому воєводстві (Республіка Польща)
від Валентини, 1987 р. н.,
родом із Хмельницької обл.,
та Марини, її куми*

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Зовнішня міграція. [Чи багато людей виїхали після початку повномасштабного вторгнення росіян?] Ну, повиїжджали з дітьми. Оце лишалися пожити [люди] або вже дорослі діти. Як дорослі, – що вже вони в армію мають йти чи ще щось... Що не дитина маленька, а що, може, вже як щось буде, то воно може десь себе діти. А як вона, – то куди вона... [Як дітям було їхати?] Та вони цілу дорогу спали. Приїхали автобусом. Довго стояли на границі, дуже довго. [Якого дня Ви перетнули кордон?] Оце вчора. Дуже чередь була, бо там перевіряли всіх. А ні, вчора вже всьо перевіряли. [Що Вас спонукало приїхати?] Не знаю. Ми приїхали до куми просто в гості і всьо. [У вас не було обстрілів?] А це не можна такого розказувати. Я такого не кажу. Воно всьо буває, всьо в повітрі літає. [Чи Ви тут уже зустрічалися з українцями?] З вами першими. [До нас підійшла Марина, кума Валентини.] [Марина:] Я переїхала сюди давно, ми вже два роки тут проживаємо. Чому вибрала... Не знаю. Певний час були в Варшаві, так. Але то було років десять тому. [Потім повернулися назад в Україну, а тоді знову сюди?] Ну, так. Ми були тут з чоловіком ще десять років тому. Трошки побули, десь, може, пів року, може, трошки більше. А потім родилися діти, і вирішили приїхати. Місце вибирали по житлу: де знайшли житло. [Ви тут орендуєте житло?] Ні, в нас власне. [З вашого містечка багато людей виїхало?] [Валентина:] Ну, виїхало. [Що

для людини стає поштовхом, щоб виїхати?] Страх за дітей, за дітей. Ну, я кажу: якби я сама була по собі, то мені якось байдуже, де бути – тут, там. [Ви з однією дитиною приїхали?] Да. Просто на роботі коли робиш, а дитина сама вдома лишається, ти не знаєш, коли чекати кого, і ти на розстоянні нічого не зможеш зробити, якщо десь щось буде, як щось буде. Ти, отримується, тут, а дитина вдома. Вона реально сама вдома, а відстань від роботи – це не пройтися там, пример, один квартал, а трошки є. Та й всьо. [Чи плануєте повертатися в Україну?] Ну, да, там же родичі полишалися, дім. [Що буде для вас поштовхом, щоб повернутися додому?] Ну, я не знаю. Там мама, бабуся ще в мене є. Оце до них... Треба їхати до них. [Марина, на вашу думку, коли вже можна повертатися?] [Марина:] Не знаю, коли настане безпека. Хтілося б, щоб воно настало поскоріше, але в зв'язку з ситуацією, з подіями... Ми от займалися волонтерством, займаємося волонтерством, то дуже багато сімей вертається. Ми вчора відправляли сім'ю на Україну. Дуже багато сімей зараз повертаються, особливо в регіони Вінницька область... [Туди, де немає бойових дій?] Тактак, там, де більш менш тихо. [Валентина:] Але воно – не знаєш, бо там ще є границя Придністров'я. Придністров'я – ти не можеш поняти, чи тобі там безпечно, чи коли тобі там ще може бути і небезпечно. То ж вони там на Придністров'ї... Але люди не витримують морально. [Тут?] Так. Бо приїжджають, стикаються, скажем так, з багатьма-багатьма ситуаціями. Перше – нерозуміння мови. Друге – папери, інші закони, де потрібно піти в уряд [уряд, місцева адміністрація], щось написати, заповнити, зробити. Далі – так само з роботою, не завжди... Хоча й поляки беруть і знають, що робота без [знання] мови може бути, але часті випадки, що вимагають, щоб людина хоча б розуміла, що до неї говорять, бо правила безпеки пояснити неможливо, якщо людина тебе не розуміє. То зустрічаються з такими труднощами і потім не витримують, і їдуть додому. Таких сімей є дуже-дуже багато, які просто приїхали, побули і їдуть. Знову ж матеріальне становище: ціни в Польщі за останній місяць дуже зросли. [На що, наприклад, зросли ціни?] На всьо зросли. В першу чергу на продукти. Це відчувається. Наприклад, якщо я для своєї родини... Ну, ми робимо такі закупи великі один раз в тиждень, то сума зараз збільшилася приблизно на двісті злотих на ті самі продукти, які ми купували місяць назад... А якщо людина приїхала з України, має українську гривню і декілька раз зробила такі нормальні закупи, такі, щоб прожити і вижити, то гроші з картки дуже швидко закінчуються. А не всі мають можливість піти на роботу, особливо, хто приїжджає в такі маленькі селища, де роботи немає, а гроші просто витрачаються, а поповнення грошей немає. [Чи є в вас досвід отримання Песеля, ідентифікаційного коду? Ви ще нічого не робили?] Ні, Валя не робила, бо вони тільки приїхали. [Валентина:] Я тільки ніч, слава Богу, переночувала. Оце спокійно цієї ночі я виспалася за всі, скільки там війна йде. [Півтора місяці вже.] Ну, неважно, скільки воно йде, от це першу ніч... Це ми їхали даже на границі, я зовсім, скільки часу ми їхали, я час спала. [За всю ніч?] Да. Вдома по три часа спала за всю ніч, і то два-три. А тут уже в куми прям виспалася за всі дні. Оце сьогодні. Не знаю, чи це в мене вже була перевтома.

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Черкаси

Записали М. Бех та К. Бех 23 лютого 2024 р.
у м. Черкасах
від жінки

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я жила з дев'яносто шостого по дві тисячі чотирнадцятий в Криму. З чотирнадцятого року ми перебралися в місто Черкаси, зараз проживаю в Черкасах, працюю в дитячому закладі практичним психологом. [Як Ви опинилися в Криму?] З дев'яносто шостого, батько військовий. Батько військовий, він зараз на пенсії, ми переїхали з міста Черкаси до Криму. [Де зараз Ваші батьки?] На жаль, в Криму залишилися, повинні були переїхати в дві тисячі двадцять другому році в березні сюди, але війна почалась і вони вже там стали, як заблоковані. [Ви в Криму закінчували школу?] Скажем так, з восьмого класу в Криму навчалась. [Якою мовою навчалися?] Тіки російською. [Я пам'ятаю, у 2012 році в Криму було три або чотири українські школи.] Казали, що були, але в одинадцятому класі четвертій четверті нам, як кажуть, ввели українську мову і літературу, поставили іспит, ну, звісно ж, ніхто ж його не здавав, хто за місяць вивчить. Потім навчалась там в інституті, але теж на російській мові. Це дуже важко, я дуже намагаюсь. [Скажіть, будь ласка, чи було якесь передчуття напередодні окупації Криму?] Ну, я так думаю, що десь воно було. Я теж багато чула, що не хоче ніхто вкладати кошти в розвиток Криму, оскільки він може відійти до росії. Даже коли чоловік був там по службі в Туреччині, йому даже турки казали: «У вас в Криму настільки гарна природа, все, але ви не хочете туди вкладати [кошти], не можете завлечь людей відпочивати». І тоді теж задавались вопросом: «А почему так?» І на самом деле відповіді не було, таке було враження, що от нада бігом все заробити за літо, а потім можна якось там триматися останніх дев'ять місяців... Десь хтось сказав, слишилось, було таке висловлювання, що Крим скоро відійде до росії. Казалось, що за бред несуть люди. виявилось, що не такий уже і бред. Я [...] коли працювала в ресторані, то всі кричали і дуже чекали, коли почнуть їхать росіяни, бо во краще, чим коли приїжджають з України із материкової частини, тіпа, що ті багаті, зажиточні, вони грошей не шкодують. І всі їх прямо чекали, але тепер я знаю, що ті, хто туди приїжджає в Крим, то гроші ніхто не тратить, бо в основном так. Знаю, по Євпаторії, бо батьки в Євпаторії живуть, то так кажуть, що приїжджають в основному такі як соціальні – по соціальним путівкам і все говорить. Бізнеса там немає, багато закладів отетіх позакривалися, все закривається, даже там пансіона-

ти... [Як Ви зв'язуєтеся з батьками?] Тіки по зв'язі такий Вацап, Вайбер. Більше так немає зв'язку, раніше, то хоть було мобільне, то можна було з водафона їм зателефонувати, а зараз – ні. [Чи говорите з батьками про політику?]. Ні. Там це дуже прослуховують, так як мій чоловік там служив, то ми стараємось его [не говорити], бо там позалишалось дуже багато, з ким ми спілкувались, багато знає, де він, що він. Тому намагаємось... [Звідки родом Ваш чоловік?] Родом з Дніпропетровської області, але з дев'яносто третього року служив в Криму. [Розкажіть, як Ви втікали з Криму?] Як ми тікали. Скажем так. В березні, коли все почалося, чоловік зателефонував, сказав, що їду зі служби, скоро буду, і зв'язок на три дні з ним був перерваний. Через три дні він приїхав і сказав: «Наше командування прийшли і сказали, начали, вірніше, розповідати: «Залишайтеся тут, пишіть рапорт в російську армію, і зарплата буде більша, і квартири ви получите. Хто відмовляється, вам дається тиждень. Ви повинні виїхати»». Він прийшов розповів. Каже: «Що будемо вирішувати?» Кажу: «Вийжджаємо». Він в кінці березня уїхав, а ми з дитиною – пізніше, літом переїхали. Тому що в нього все забрали, всі документи. Все-все. [Зараз Ваш чоловік служить у Збройних силах України?] Так. [Він служить з 2014 року?] З чотирнадцятого [2014] по двадцятий [2020] рік він служив, потім пішов на пенсію, але двадцять четвертого лютого двадцять другого [2022] року, в перший же день його обратно мобілізували, і по цей день він служить. Сімнадцятий [2017] і вісімнадцятий [2018] рік він був в АТО, а потім в двадцятому [2020] він звільнився, якраз в карантин попало, а в двадцять першому [2021] знайшов роботу, влаштувався і почав працювати, і в скорості плани змінилися повністю. [У вас сімейна династія військових?] Вийшло якось так, і батько в дві тисячі другому році звільнився, на пенсію пішов. [Де проходив службу Ваш батько до того, як переїхати в Крим?] Тут в Оршанці, ще він служив, коли брат був маленьким, вони во Львовській області служили, потім два з половиною роки в «Авгані» був, Кременчук, це я вже пам'ятаю, що він служив в Кременчузі. Іще десь, але я вже не пам'ятаю. А потім Черкаси і потім з Черкас в дев'яносто п'ятому [1995] він перевівся в Крим. [Ви з батьками їздили скрізь?] Я менше, а брат більше подорожував. Я як народилася і тут і жила, ми просто... Я спомнила за Кременчук, що ми їздили до нього в гості, і він додому приїжджав на вихідні. [Яке ставлення Ваших батьків до російсько-української війни?] Очень важко. В нас був случай, батько приїхав сюди до нас в гості, і повернулися коли, поїхали додому, зустріли там, ну, в місті працювали вони, та шось загово-

рили вони. А його товариш каже: «Да тим українцям їсти нема чого, там у їх всьо пусто». А батько возьми та й скажи: «Шо ти розказуєш, я вчора тіки приїхав, там все шо захочеш, заходиш – полки повні, різноманітні ковбаси, риба, даже морська риба, яку в нас в Криму тут не продають». Через тиждень подзвонили батькам і сказали, шо «трошки ротіки прикрийте, бо цей пішов нажалувався, на вас написав заяву, шо ви підтримуєте Україну». Тому скажем так, шо батьки, їм за семдисят, то я прошу, щоб папа не висловлювався, бо його якщо задінуть, то він може себе не контролювати і це, там отсліджують всіх, не дай Бог узнають, шо вони підтримують Україну... В папи був товариш, разом служили в «Авгані», він на Кубані, то казав: «Нашо нам ваш Крим, нам би тут зі своїм розібратися». А ще тіпа вас підтримувати і розвивати. [Інвестувати в розвиток Криму доволі затратно.] Останній раз я була в Криму у дев'ятнадцятому [2019] році, з дитиною туди поїхали, але якщо чесно, ми були в шоці. От ми особо нікуди не їздили, ну, траса просто як до Євпаторії, то побачила, шо багато полів заброшених, там, де були персіковіє сади, виноградні поля, – все воно заброшене, сухо стоїть. Стоїть сухостій і все. І батьки кажуть, шо багато знищеного... [Мені колись у Криму розповідали, шо до того, «як пішла дніпровська вода, то тут нічого не було».] Люди, які там жили давно, то говорили, шо на полях було перекотиполе. Потім коли запустили дніпровську воду, почали сажати вот еті сади і вирощувати все, а зараз воно позлущається опять води немає, дифіцит. Зараз опять повернулося в города по три години – по шість годин в день вода, зранку і ввечері, все. По три години там, там даже батьки кажуть, в нас в двохтисячних [2000-х] годах зробили скважини по районам. То батьки кажуть, шо заметно, шо в десять годин вода виключається і тонкой струечкой, ну, так посуду якусь там мелку сполоснути можна, ну, пральну машину і бойлер запустити нельзя, воно не виходить, бо нема напору, і так до шести вечора. Гарячу воду дають раз в тиждень. [Чи Ваші батьки планували виїхати з Криму?] Вони в двадцять другого [2022 році] в березні планували. Там повинні були приїхати і купити в них дачу. Ну, ми ще казали до двадцятого [2020 року], я помню: «Давайте приїжджайте, пусть ріелтори питання самі вирішують». А батьки: «Та ладно, уже в началі березня приїдуть покупателі, продамо і сразу приїдемо вже сюди». Ну, вже так сталося, почали узнавати, шо біля десяти діб їхати треба таким кругом, щоб сюди заїхати. [І взагалі якось виїхати потрібно.] Ну, зараз да. Чоловік каже: «Поки пусть там будуть», – бо він боїться, шо на кордоні, там їм стільки через росію треба їхати, а він переживає. Говорить: «А там мої дані всі є, щоб на них це ніяк не сказалось». Говорить: «Дані наші передані туди». [Чи залишилися у вас знайомі або інші родичі в росії?] Іменно в росії чи в Криму? [У Криму і в росії?] Ну, в Криму батьки і рідна тітка, ну, вона переїхала, вони з чоловіком ще у дві тисячі п'ятому [2005] році із Луганської області [переїхали] і так залишилися, бо вони в Краснодарі місті жили, але ж там ця окупована територія, і їм туди вже... І двоюрідний брат там же в Криму живе з сім'єю. У чоловіка є рідний брат – він в росії живе. [Він не військовий?] Ні. [Чи спілкуєтеся із братом чоловіка?] Скажем так, у чотирнадцятому [2014] році так оні потрошку, поменше, в дві тисячі шістнадцятому [2016] році в них померла мати, брат з

росії приїхав, сказав: «Так тут же ж не та правда, яку нам розповідають, якщо на російській мові заговориш, тебе тут чуть лі не зпарять і зварять». Але через два тижні у нього все змінилось, і він опять, шо: «Це ви врєте, це ви бамбіте Донбас», – і тому подібне. А вже з двадцять другого [2022] року вони зовсім не спілкуються. Мій чоловік каже: «Чого мені йому дзвонити, чого мені з ним спілкуватися». [Ви з Криму переїхали в Черкаси, тому що у вас тут були родичі?] Ну, скажем так, я жила тут до дев'яносто шостого [1996] року, тут як би і друзі, і брат рідний жив з сім'єю.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

Ну, коли чоловік пішов на повномасштабну війну і коли все почалося, через два тижня він начав дзвонити і казати, шо вони знаходяться в гарячих точках і йому потрібно те, те і те. Ну, понятно, спочатку ми самі все шукали, шо могли, купували. Потім вже люди починали, хтось збирає і допомагає всім шось купити, так же само просить, шо потрібно допомога, купити там той же бронезелет або каску. Ну, а потім вже в садочку коли почали там, Таня Хміль, вони ж у цій організації, тому я рішила приєднатися до них, шо я точно знаю, куди і для чого ми збираємо. Нада людям допомагати, якщо ми хочемо перемоги. Зараз я працюю в дитячому садочку, але ми допомагаємо, завтра будемо для наших захисників робити печиво і передавати їм туди на передову, щоб вони підкріпилися, і щоб були сили. Чим можемо, тим і допомагаємо. [Чи допомагають батьки в дитячому садочку?] Скажемо так – да. Да, якщо ми там просимо. От, просили про допомогу, батьки знаходили можливість, привозили віск для того, щоб ми робили «окопні свічки», закупляли для наших хлопців отеті багаторазові грілки, також продукти бистрого приготування, ліки. Вони допомагають, приносять.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Що говорив Вам чоловік про «окопні свічки»? Наскільки вони практичні?] Розказував. Ну, він казав, шо якщо таке там открыте пространство, то вони нормальні, але якщо це бліндаж, то казав, шо вони дуже-дуже сильно копяться, і якщо там дві-три свічки загораються, то ми всі чорні виходимо оттудова. То вони кажуть, краще робити на антисептиках, вони і не так копяться, і не дають стіки диму, скіки оці свічки. Але кажуть, якщо навіть такі приходять, то вони задоволені, шо можуть хотя би нагріти води собі, щоб випити чашку чаю, щоб зігритися. [Де зараз воює Ваш чоловік?] Чоловік зараз на навчанні тут, а до цього був – Мар'янка, Курахове і останнє – бахмутський напрямок. Ще в Солодкому він служив, і якраз в Солодкому він отримав контузію, в нього дуже сильна була – із потерей слуха і зору. Зір трошки встановився, а слух, то на одне вухо він майже не чує. [Його не комісували?] Ні. Ні, йому сказали руки, ноги на місці – можна служити далі. Ну, в нього єдине, шо йому допомогли: він влітку перевівся в Київ, але зараз з Києва він проходить навчання, шо там далі буде – ніхто не знає. [Яке звання у Вашого чоловіка?] Старший сержант, це нові зараз, по-старому він старший прапорщик, бо зараз там поміняли, то він казав, шо старший сержант. [Як змінилося ставлення до військових за період повномасштабного вторгнення?] Як на мене, то мені здається, шо зараз ставлення до військових стало гіршим, тому шо вже не одноразо-

во чуеш: «А хто їх туди відправляв, вони самі поїхали туди. А чому ми повинні їм допомагати?». І я розумію, що коли почалась повномасштабна, да, понятно, було страшно, і нехто не знав, докуди вони дойдуть. А коли трошки бачать, що ситуація змінилася, і всі вважають, що все закінчено, що в нас тут тихо, спокійно. «І чого ми повинні...». І часто буває ще така фраза: «Вони там отримують велику зарплату». При тому, що я кажу: «Ну, добре, вони отримують, ну, так пусть ваші чоловіки туди йдуть заробляти, якщо ви вважаєте, що вони там заробляють». Просто я говорю, а скільки вони грошей тратять, щоб себе вдягнути. Якщо їх там не буде, то і нас... Якщо вони всі там відступлять, то все... Мені здається, то зараз не сильно гарно відносяться. І так іноді звертаєш увагу, коли військовий іде, і люди раз там, або відвертаються, ну, щоб, як кажуть, не дивитися їм в очі. [Коли ворог був на порозі, то було інше ставлення?] Так, по-іншому було, тому що вони знали, що в нас є ті, хто нас захистить. А коли ситуація змінилась, і в багатьох, ну, допустім, я по нашому городу суджу, що кажуть: «Ну, ето десь там, у нас же ж тихо». Сьогодні там, а завтра може бути і тут. На жаль.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи є серед Ваших знайомих ті люди, які підтримують ідеї «руського міра»?] Ну, ті, хто в мене був, то я з ними давно-давно [не спілкуюся]... Тут в мене некого немає, я з такими не спілкуюсь, але з початку війни – там з Крима, ми навчалися разом, – то він писав і підтримував, що тримайтеся, ми за вас, а потім так через тиждень десь від нього приходить есеска, тіпа: «США підтвердили, що в Україні біолабораторії». Я даже не зрозуміла, о чом він. Коли я йому начала писати: «Шо це? Про що це ти?» А він: «Да, у вас біолабораторії, ви нас хатіте унічтожить». Там такий бред начався, що в нього сина забрали в армію, ще восени двадцять третього [2023 року], а він почав казати: «Пусть мой син іде вбиває нацистів і фашистів». На що я йому теж казала: «У тібя кумов'я в Хмельницьком, ти в Хмельницьком служив в армії, як ти можеш так казати». – «Ні, там нацисти, там фашисти», – і все. Ну, мене фатило на півгодини, і я його отправила «за руским корабльом». Руский корабель пішов, і він разом із ним відправився. В нас немає, ми якось так, слава Богу, не зустрічала тих, хто підтримує рашистів. В моєму оточенні таких людей нема, і слава Богу. [«Ждунів» немає?] Ні. Бо я казала, еслі шо, я знаю, куди звернутися і розказать, где «ждуни». [Як Ви думаєте, відразу відреагують?] Да, на жаль. Знаєте, як іноді кажуть, це напминає канал «Діскавері», як показують рибалку: «Поймали, показали, відпустили». Слава Богу, таких в нашому оточенні немає. Буває так, прислухаєшся, ну, не так, як на початку. В домі ж багато таких уже ж пенсіонерів, думаєш, може і середі них хтось, ну, ніколи не чула. А... Була у нас така цікава ситуація, ну, до двадцятого [2020] року: мама приїхала, і ми шось ішли, і заходимо во двір, і сидят бабушки там розмовляють. І одна така каже: «Вот представляете, в росії пенсіонери не платят за комунальніє услуги». І всі ваууу: «Как, а з нас последнее забирают». І мама проходя говорит: «Не поверите, в три раза больше платім, чем ви здесь». Оні смотрят. Она гаварит: «У вас тут хоть субсидії єсть і льготы, а там нічево нет». Там очень тяжело, от дапустім, папа, он как «авганец», оформлен, мама только за себя платит. То на двадцять п'ять відсотків менше пла-

тять, якщо тут він пійсят платив би, то там... [Отже, росіяни більше платять за комунальні послуги?] Ми як би рахували. У брата трьохкімнатна квартира і у батьків трьохкімнатна. І якщо вони підрахували, то в батьків з роцотом того, що у папи там льгота, все одно у них виходило більше оплата. Ну, отак працює наше сарафанне радіо чи зомбірування людей. «А от там не платять». Хто вам таке сказав, що там не платять за комуналку? От такі, може, вони сидять і ждуть, коли прийде росія, щоб не платити за комуналку. [Чекають її приходу, щоб не платити взагалі?] Ну, да, не за шо не платити, в магазин прийшов – тобі всього дали. [Яке Ваше ставлення до Другої світової війни, особливо до політизації цієї теми?] Чесно, я даже не знаю, шо вам сказать. Я якось тоді в історію не занурювалась і Другу світову не вивчала [грунтовно], мені цієї фатає. [Як Ви ставитесь до постаті Степана Бандери?] До нього – дуже позитивно. Я дуже рада, шо його досі там бояться, тому я сподіваюся, шо скоро буде сременний наш Бандера, якого потім там і надалі будуть боятися іще більше. Це, як то кажуть, і сміх, і грех, коли: «Степан, виходь! Я тебе не боюсь», – «кадировец» кричав. [Яке було ставлення до Степана Бандери у Ваших батьків?] Я не чула нічого поганого, якось ото ми там не затрагували оцю тему, але коли почалась повномасштабна, то батьки сказали: «Він був достойний». Все, ми більше там так не касались цієї теми. Але дитина в мене дванадцять років, він про це може більше розповісти... [Коли Ви вперше почули про С. Бандеру і в якому контексті?] Чули, коли в школі навчалися. Тоді якось так не придавали значення: да, був – ну був. А потім якось в чотирнадцятому – п'ятнадцятому [2014–2015] році почала більш зацікавлюватися, шо про нього і як, чому його там бояться. [Чи зустрічались вам випадки, коли жителів Західної України місцеві мешканці називали «бандерами» (в негативному значенні)?] Ну, тут такого не було. А... В Криму чула, от тепер згадую: або «хахли», або «бендери» називали українців. Бувала така фраза. Ну, мене, це якось так задівало, і якраз в чотирнадцятому [2014] році все почалося, я теж там працювала в садочку, і коли нас зібрала завідувачка, щоб сказать, шо Крим там... І пам'ятаю, всі там... Ой... «Мій син там в чорноморському флоті, і ми зараз цих хахлов будемо мочити». І тоді, я так пам'ятаю, мене це так заділо, говорю: «Ну, я хахол, ну, мочіть мене». А потім мені сказали прийти написати заяву на звільнення. Я тоді тиждень взяла лікарняне, думала, чи звільнитися. І це, як стало відомо, шо я не буду працювати, і ми будемо [виїжджати], то пришла написала і думаю: «Бог вам суддя». Але, на жаль, багато хлопців позалишалось, які з чоловіком служили, і це якось було дивно, шо вони самі не кримчани, хто – із Західної України, хто – з Центральної, вони там залишилися. Ну, з кримськими я майже вже ні з ким не спілкуюсь, тільки батьки. І ще до двадцять другого [2022] року служили разом, я ще закривала очі, іноді я йому говорила, чому він там залишився при тому, шо він – з Кіровоградської області, мати його тут живе. Він мені так і не відповів, коли я йому написала: «Як тобі, коли ракети летять в твою домівку? Як тобі спиться?». Ну, відповіді я так і не дочекалась. [Чи «святкували» дев'яте травня?] Ну, скажем так, ми особо не любили, ну, іноді ходили. Після дві тисячі сімнадцятого року я не ходила. Ну, батько виходив. В нас там «Красна горка» називалась [у ро-

сіян – Провідна неділя після Великодня], то батько виходив туди, просили, щоб одягнулися, як «авганці», і прийшли, їх там будуть вітати. Ну, ми просто приходили дивитися і все. [Які свята, пов'язані з військовою тематикою, святкували у вашій сім'ї?] Шоб сказати, що так сильно святкували, то ні. Ну, День прикордонника: у мене батько прикордонник і чоловік прикордонник. Все. Ну, це так, в кругу сім'ї, зі святом. І все. А так, більше то ні. Ну, десь п'ятнадцятого лютого, ну, так батька вітали з днем «авганців». [Як Ви думаєте, росіяни – фашисти?] Вони настоящие. Вони терористи. Терористи. Орки. І гарного я про них нічого сказати не можу. Знаєте, коли все почалось десять років тому, я ще пам'ятаю, чоловіку говорила: «Ну, не всі там росіяни такі, є і адекватні». Ну, якось питалась нейтралітет тримати, що там влада така. Але коли в двадцять другому [2022] році все це почалось, і коли читались коментарі, то для мене – все, цієї нації нема і все... Я притримуюсь тої думки, що поки ця нація буде, або страна, то нам покою не буде. Воно там, може, буде якийсь час там припинятися, але вони можуть зановозаново. Тому, це, напевно, хуже, чим фашисти. Їх даже тварями не поворачується язык назвати, це – нелюди.

*Записали К. Бех та М. Бех 17 лютого 2024 р.
від Фабрики Олени, 1980 р. н.,
представниці волонтерської спілки
«Черкаські чарівниці»*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. З дві тисячі шістнадцятого року займаюся волонтерством, була волонтером, в нас є такий Будинок ветеранів. Також на початку повномасштабного вторгнення ми там жили разом із хлопцями [військовими] і готували їм там їжу, а потім уже робота і хлопці виїхали на виїзд. Зараз так склалося, що ми «Черкаські чарівниці» так назвали себе. Ми в домашніх умовах, після роботи дівчата сушать сушки, ми робимо все по харчуванню, сухпаї різноманітні, катаємо локшину, так.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ АТО / ООС. Хлопцям стараємося допомогти, тому що в мене чоловік з чотирнадцятого [2014] року був у двадцять восьмій бригаді, а потім коли почалось повномасштабне вторгнення, так як він в мене моряк, то він був в Панамі, він не міг стояти осторонь, він з Панами добрався своїм ходом, шоб воювати. Отак от, декілька поранень – і вже, на жаль, списали його, тому що пару місяців назад, оце вже четверта контузія, ну, отак от. Ми з ним познайомилися в шістнадцятому [2016] році, одружилися і отак от. [Де саме воював Ваш чоловік?] Перше поранення в нього було в двадцять другому [2022] році в серпні місяці – це Мар'янка, саме вони стояли шістдесят сьома бригада в Мар'янці, а в березні двадцять третього [2023] року це він отримав четверту контузію, вони були в Невському, це Донецька область [Луганська область], і він на евакуації, він водій БМП чи БТРа, я в цьому не сильно... І він хлопців вивозив, на жаль, загинувших, [а також] трьохсотих. І після того вийшло так, що він попав також у лікарню, і його списали по стану здоров'я... **Волонтерство**. В нас у волонтерському нашому – «Черкаські чарівниці» – це дівчата, які після роботи, ми збираємося на квартирі, це ми все робимо. Так у мене на квартирі, кожні дівчата: хто сушити, хто шось пече. Ми постійно возимо в обласну

лікарню, внаочі дванадцять відділень було, зараз – вісім. Хлопців коли привозять, увечері, коли їх привозять, шоб було їм шо поїсти, печемо і дівчатка розвозять. Отак, в нас різні напрями, також ми, волонтери благодійного фонду, вільні, кожен різним займається. [Коли виникла ідея робити сухпаї?] З шістнадцятого [2016] року ми там дружимо з дівчинкою, із якою були саме в Будинку ветеранів, хлопцям допомагали, готували. І так, як ми готували на тридцять-тридцять п'ять осіб, ми вже звикли це робити, до цього ми «Азовцям» в січні місяці, от якраз перед повномасштабними [подіями 24 лютого 2022 р.] відправляли, в нас, на жаль, хлопець цей в полоні зараз, також наш черкащанин, то ми їм відсилали на Маріуполь то прянички, то ми сушили яблечка, там енергетичні наборчики, таке робили, це таке, шо можна в кишеньку покласти, там горішки смажені чи яблуко, воно так складається, зверху фініки і цукати з гарбуза. Це ми з такого починали, а потім так, як сушки, пробували створювати борщі, потім локшину швидкого приготування, це ми робимо. Поначалу ми вручну це все робили, а потім купили станок, і ми це робимо таку локшину, шоб хлопцям можна було перекус і мінімум затрат, шо просто окропом залив і все. Це ми все робим. І так розширюємо свій асортимент, тому шо в нас кожен вносить якусь свою ідею. В нас є екструдер: волонтер, в якої син робить екструдером, і вони нам перебивають на такий наче пил. І ми тоді печену картоплю робим – сушимо і туди додаємо, шоб хлопці могли зробити суп, просто заливши окропом, і поїсти. Потім ми купили автоклав і робимо там в реторт-пакетах такі ж оці, різноманітну їжу, в кого, наприклад, немає змоги запарити окропом, просто відкрив і поїв. В основному в такому напрямку працюємо. То енергетичні батончики, солодке, солоне, різновиди різні, ми вже навчилися все робити і м'яско сушити, все шо хочеш, згущене молоко варимо. [Ви передаєте свою продукцію до конкретних військових формувань чи будь-куди, хто дає запит?] Ну, в основному так, з черкаськими працюємо бригадами, наша сто вісімнадцята ТрО, різні [варіанти передачі] – в кого чоловіки, в кого знайомі. Ми в основному працюємо [...] на тих хлопців, які на виходах, шоб вони ті, хто йдуть, не ті, хто стоять, наприклад, там великими бригадами десь в лісі, а саме де вони на передовій, шоб вони мали змогу швидко приготувати поїсти. Є в нас різноманітні [варіанти сухпаїв]. Ті, шо одразу запарюються окропом, в нас велике різноманіття всяких супів, ми виставлялися також і в музей. Ну, в основному нас знають і в Черкасах, і поза Черкасами, тому шо я знаю багатьох і з Києва волонтерів, вони нам допомагають, а ми – їм. З шістнадцятого [2016] року дуже багато знайомих, з якими ми спілкуємося, дівчата з Полтави також, з Сумської області волонтери, які також займаються сухпаями. Ми обмінюємось досвідом, «Гоголівська джавеліна» – дівчата, які також роблять сухпаї. І ми один одному помагаємо, підтримуємо. От, холодно, і ми хлопцям робили імбирні суміші, добре, шо такі елементарні речі, шо виставиш відео в Тік-Ток, як ти робив. Хоп і тобі там із волонтерів: «А ви могли б там додати якийсь консервант». А ми цікавимося – а як? І так обмінюємось опитом, і шоб було й корисно хлопцям, і шоб могли й підлікуватися. Також у мене була, ще з шістнадцятого [2016] року знайома з Чернігова, вона травниця, Ірина Богрей, вона дуже знаменитий волонтер, дуже багато допомагала. Коли

почалось повномасштабне вторгнення, вона виїхала за кордон, але передала свій опит. Тому що ми раніше їй сушили травки і передавали, а потім вона нам порозказувала, тому що вона не має змоги зараз допомогти, вона виїхала за кордон, тому що залишилася без житла. І отак ото продовжуємо справу інших волонтерів, якимось так єднаємося. [Хто вам найбільше допомагає? Чи є якийсь великий спонсор?] Саму найбільшу допомогу нам дають наші хлопці своєю силою, що вони нас захищають, також у нас дуже класні люди, які розуміють і бачать в Інтернет[і], що ми робимо, вони нас знаходять. Просто телефонують фермери, є в нас тут із Черкас молода сім'я, яка живе в селі, але вони побачили, що ми шось сушимо, телефонують і пропонують свою городину, люди також, хто привезе мішок буряка. Деякі люди, ви знаєте, взагалі волонтерша дівчинка, вона зараз в Києві, а вона сама з Донецької області, залишилася без житла, виїхала, але вона старається допомогти, тому що в неї багато родичів загинуло. І вона: «Вам треба посушити? Я вам буду сушити». Отак. Люди, просто люди. Дуже допомагає в нас дівчинка з Черкас Анна Зорінова, вона виїхала в місто Трір в Німеччину, вона нам придбала, завдяки тому, що ми передавали, прянички їм пекли, щоб вони показували нашу українську культуру, ми в патріотичному стилі це все робили. Вона влаштовує там... Українська діаспора влаштовує там різноманітні ярмарки, «Дні борщу» були, в них були фестивалі борщу. І вони назбирали і вислали нам гарний такий сушильний апарат, гарний професійний. От такі допомоги. В кого родичі за кордоном, також допомагають, в мене брат в Естонії, він вже давно там живе, але він дуже переймається цим. В кожній родині в «Черкаських чарівницях» хтось воює, в кого родичі там на війні, то дівчатка допомагають, ми збираємося ввечері, фасуємо там по запитах. Нам телефонують: «Ви не могли б вислати нам посилку...». Завдяки Новій пошті «Гуманітарію» ми маємо змогу безкоштовно відсилати хлопцям. Ми пишемо запити, і нам дають промокоди на сто кілограм, на двісті. [Це така функція на Новій пошті?] Ви знаєте, дуже добре, оце Нова пошта, оце така [послуга]. Я також не так давно це знаю, пів року, але це дуже допомагає, тому що бувають запити, бувають теж. Анна Зорінова вислала нам дві великі духові шафи. Можливо, Ви знаєте Женю Компанця. Черкаський волонтер, також він з нами у фонді...

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Розкажіть, будь ласка, як Ви познайомилися зі своїм чоловіком?] З чоловіком, є таке група в Фейсбукі «Атошні знайомства», було таке, і там влаштовували навіть, навіть весілля. Вона раніше була в Запоріжжі, зараз в Хмельницькому волонтер, звати її Олена Ярошенко, по-моєму. Так вона влаштовувала весілля, і там просто було така група однодумців, дівчата, хлопці. І так вийшло, що познайомились з чоловіком. [Він теж із Черкас?] Ні, він з Миколаєва. На даний момент він переїхав, переманили ми його в Черкаси. Він взагалі моряк, але як кажуть «земля наша тягне українська». [Так ви познайомилися в групі?] Так, познайомилися в групі, почали спілкуватися, і він потім поїхав в море. І потім приїхав з моря, і вже переїхав до нас. [Він тоді ще воював?] Ні. Саме він в шістнадцятому [2016] році він саме в госпіталі лежав в Миколаєві. [Ваш чоловік пішов воювати у 2014 році?] Так. Так, він був, а потім в шістнадцятому

[2016 р.], отримується, вже ми познайомилися з ним, він лежав в госпіталі. Ну, як же ж, там вони по півтора року, по року воювали. Раніше не було так, що контракт підписували, так як він пішов добровольцем... Він в двадцять восьмій механізованій бригаді був. І в Зайцевом вони були раніше там. Ну, раніше інша війна була, що казати. Ну, все одно залишається війна в людині і в голові, тому що він приїжджав з рейса, побуде дома, а потім знову їхав. А потім, коли почалось повномасштабне, я його просила, в нього по квітень місяць був контракт ще, я його дуже просила, що не повертайся, почекай, добудь контракт, потім приїдеш. Йому, само собою, двадцять третього лютого [вірогідно, респондентка обмовилася] принесли повістку вже, так як він з опитом і воював вже, то йому одразу принесли повістку. Але... Він сказав своєму начальству, що я не можу залишатись, я їду воювати. Спочатку, канешно, всі були в шоці на кораблі, тому що єсть деякі хлопці, які також, ну, в них різноманітний був склад на судні, то він на газозах працює. То один хлопець з Чернігівської області, дружина залишилася геть без хати і без нічого, то вона його просила, що, будь ласка, не їдь, тому що ми залишились без нічого, щоб хоча [б] якась фінансова підтримка була. Мій чоловік сказав: «Я не можу, я буду їхати». І компанія пішла йому назустріч, і вони його відпустили. Ну, ви знаєте, ще от наші, як ви кажете: «Хто допомагає?». Так, як брат в Естонії зателефонував, в Польщі вже його волонтери зустріли і до кордону... Каже: «Пересікаю кордони там, всі наоборот їдуть з України, – каже, – пустий термінал, я їду...». І каже, я не пам'ятаю де, чи в Франції, чи де, каже, на мене цей: «Ти куди їдеш?». А він каже: «В Україну». А він каже: «Так там війна». А він: «Я знаю. Їду воювати». І він, каже, на мене дивиться і мені в очі, окриває білет і ставить печатку, і каже: «Роби там свою справу, мочи русню». Да він трошки так по-іншому сказав. А що нас підтримували, то да. Дуже. [Як Ви думаєте, нас зараз підтримують за кордоном прості люди?] Шо я вам скажу, ось так як у нас Аня в Німеччині, каже: «А нас у місті дві тисячі чоловік українців, працює на діаспору і допомагають п'ятдесят з двох тисяч. [Скільки Ваших знайомих виїхали за кордон?] Є ті, хто виїхали, є ті, хто виїхали навіть із мирних міст. Да, я не вважаю, що в нас Черкаси... Шо я вам скажу, моє життєве кредо таке, що або ти воюєш, або ти працюєш на перемогу і допомагаєш, або ти просто нічого не говориш поганого з приводу цього... В мене подружка, вона виїхала, коли дуже бомбили Миколаїв, в неї чоловік військовий, вона виїхала в Румунію, але вона не могла там. Вона масажист, вона гарні гроші там заробляла, але вона каже мені, що моя хата, хай там вона і старенька, і бомбили там, і все. Вона два тижні прожила в бані, коли оце гепали так, вона виїхала з собакою, з сибірським мастіфом, здоровий, вона її вивезла, всі на неї, як на полоумну дивились: «Як? Як?». Але вона не могла, вона вернулася, вона зараз живе в себе вдома. Вона каже: «Я люблю. Я не можу». Хоча людина мала змогу [залишитися]. І вона допомагала звідти, донатила, нам донатили... Міша [волонтер], ви знаєте, що постійно із Маріуполя вивозив, потім він штаби в Авдіївці відкривав, такий волонтер дуже крутий, знаменитий в Україні... Мене розбудила дочка, вона в Києві. В мене доросла дочка, їй двадцять два роки, розбудила начало п'ятої: «Мама, нас бомблять». В неї саме на

в'їзді в Київ зі сторони Борисполя, в тому районі, то вона... Дуже гучно, і вона... Чесно вам скажу, в мене брат двоюрідний в росії запускає спутники, і людина, він пішов канешно «за русским корабльом», побажання таке йому було, тому що він казав, «шо нада моніторить, шо дивиться». Кажу: «Ти не розумієш, нас бомблять». А він каже: «Нада моніторить, шо дивиться». А його дружина плакала, колишня дружина, вони розведені, але вона підтримувала мене. Я говорю: «Ти чому плачеш? Я в себе вдома, і я нікуди не піду». Не знаю, чомусь так тоді всі, коли тільки почалось повномасштабне, ми знали, шо війна до цього, ми переживали і все, але, по-моєму, всі тоді так з'єдналися і згуртувалися так, шо ми всі були як одне ціле. Дякуючи хлопцям, які були на Будинку ветеранів, ми навчилися робити, ми не боялися збирати і розбирати автомобілі, ми все навчилися. І людей ховати в сховище, якось опреділяти і все, тоді це все було, як на адреналіні. [Як змінився обсяг допомоги від людей з початку повномасштабного вторгнення і до сьогодні? Допомагають більше чи менше?] Звісно, що менше, хто допомагав, то і допомагає, хто, як кажуть, плакався, шо йому важко, але нічого не робить, то так вони й нічого й не роблять. В кого це в голові... За повномасштабне вторгнення можу розказати, в нас тут в Черкасах стільки родин, яких це все горе застало. Перед вами в мене був дзвінок – Іра Коляда, вона втратила дитину, вона також волонтер, і ми також співпрацюємо, вона мені телефонує: «Лен, там єсть якісь хлопці, яким треба їсти? – [відповідаю, що наразі потрібно]. – Добре, без питань». Сьогодні зранку, в нас немає вихідного, ми не дозволяємо собі відпочивати. Немає, ну, немає такого, ми не можемо повноцінно радіти, ми не можемо, тому шо наші хлопці там. І я переживаю, до повномасштабного, в мене є подружка, в якій син загинув в донецькому аеропорту, Світлана Чорна-Терещенко. Андрій Терещенко, він загинув в донецькому аеропорту, молодий хлопчина зі школи там, де я навчалася. До речі, школа, там, де я навчалася, нам дуже допомагає. Тридцята школа, вони відкрили в самій школі таку наче – «комора» називається, вони збирають нам овочі, батьки, хто приносить, сушать, допомагають, вони ллють окопні свічки, дітям на праці це прививають. Це так круто, чесно вам скажу. То Світланка, тільки почалось повномасштабне вторгнення, мало того, шо вона, по-моєму, з шістнадцятого [2016] року чи з п'ятнадцятого [2015]. Син загинув в чотирнадцятому [2014] році. Вона пішла воювати, вона медик, вона все-таки, потім її списали за станом здоров'я, але коли почалось повномасштабне, звісно вона... З початку повномасштабного по цей день вона воює. Отак. Її дочка допомагає, її родичі допомагають. Знаєте, той, хто в цьому варився до цього, вони так само варяться. В мене чоловік в шістдесят сьомій бригаді був, зять у мене [в] шістдесят шостій командир танка, він пішов того [мотивація], шо його, син пішов, син в морській піхоті також. Сестрички, на жаль, немає моєї двоюрідної, але хлопці її. І ви знаєте, всі воювали, а потім всі лежали в одному госпіталі. Отак от, якось так. Зять, ангел охоронець у його є – його дружина, як так сказати... Залетіло в танка, йому вилетіло в плече, зараз проходить реабілітацію, купу операцій, осьо зробили одну, далі в нас сустав нада мінять плечовий, але він живий. Для нас це добре. Але постійно на зв'язку і постійно находимо такі моменти, навіть просто по-

спілкуватися, але ми не можемо радіти повноцінно, навіть коли якесь свято або день народження... Дивіться, брат в мене в Естонії, в Таліні, але вони влаштовують [волонтерські акції] кожний тиждень. Кожний тиждень в них є «Кава на перемогу», де естонці, українці ідуть: хто пече, хто каву приносить, хто цей і робить донат, щоб можна було потім ці кошти або шось закупити, або передати їх на потреби якоїсь бригади. Ну, от вони роблять так, він і ті, хто долучався... Він каже: «Люди втомилися, це видно». На початку створювалися фонди, які допомагали, він ходив туди, днём працює, а до ночі вони там допомагали, збирають, сортують, він ганяв машини до Польщі, до кордону, щоб хлопцям можна було переправити. Раніше це було дуже сильно, а заре' все поздувалося, залишилось оце [«Кава на перемогу»]. І це все роблять українці. Отак. Ну, дивіться, ще вам розкажу отаку історію. У нас дівчинка з України, сама вона з Миколаєва, також цей район бомбився, але вони виїхали до повномасштабного, от дівчинці чи дев'ять років, чи скільки, я не буду брехати. Її мама вивезла, тому що онкохвора дівчинка, коли почалась повномасштабка, вона застала їх за кордоном, їхній район в Миколаєві дуже бомбили, а вона нас знайшла, тому шо тут допомагали їй люди, через знайомих скидалися коштами, щоб зробити їй якусь там операцію. І ця дівчинка маленька, вона робила обереги і продавала під посольством свої виробы, щоб назбирати гроші хлопцям. І коли мій чоловік був після першого поранення, в нього три осколки було в спині, то вона, коли він приїхав, мій чоловік каже: «Коли я буду вертатися, мені треба буде машина». І ми збирали, і ця дитина передала п'ятдесят євро, перекинула на рахунок на машину. Я говорю, дитина сама страждає, але допомагає. Ми підписали їй прапор: хлопці [підписали], зробили їй там солодкий подарунок і передали їй таку підтримку. Дуже дякую, є такі люди, кому болить, а є такі, кому [байдуже]. От і все. Є люди з інших міст, в'яжуть носки і передають за свій кошт, шо наче їм пересилка буде дорожче, ніж [виріб продати], але є. А ви знаєте, на благодійному фонді перебирали речі, нам передали допомогу з Польщі, і ми перебирали, і там був лист, нам хлопчик перевів і потім скинув в чат, і там було, лист, він лежав в пакетик з носками, зі шкарпетками, і там дідусь написав з міста Гданськ, Павло, по-моєму, його чи Петро, якось так, то він написав, «шо я пережив війну Велику вітчизняну, окупацію і я розумію, як це важко, шо таке війна, я розумію, це, – каже, – шкарпетки мого онука, я розумію, шо у вас війна і хочеться вас якось підтримати, якщо навіть вони нікому не пригодяться, то навіть просто на тряпочку ви можете їх використати». Чесно, це так приємно, з оцього створюється, я називаю це «кругообіг добра». Дуже багато волонтерів, з якими ми працюємо і в кожного своя історія, і про багатьох можна написати. [Можливо, ще згадаєте історії, які вас найбільше вразили?] Ви знаєте, в мого чоловіка в бригаді був, вже загинув, загинув в Бахмуті, позивний в нього «Моряк», В'ячеслав, я не знаю, як його прізвище. Він жив більше десяти років в Іспанії і він сам із Західної України. І коли почалось повномасштабне вторгнення, він не міг бути осторонь і він приїхав, в «Правому секторі» він був. Там їх всіх зібрали. Тому шо коли мій чоловік приїхав і пішов у військкомат, то там уже були усі місця зайняті, то він взяв всі свої документи і пішов у «Правий сектор».

І там у його такий друг був «Моряк», він такий добрий, його дружина пересилала їм і подарунки, і підтримку із закордону, приїжджали навіть з Іспанії – знімали сюжет про нього і все. Але він не міг, в нього двоє синів. Для мого чоловіка було трагедією, що він загинув, якраз мій чоловік був на реабілітації в лікарні – в госпіталі лежав в київському. Для нього це було страшне. Отак от. Так що в мене є сюжет такий на згадку про «Моряка». Хлопці нам попідписували прапор, за кожного можу сказати, я їх всіх знаю по позивним, молоді хлопці, є ті, що у віці хлопці, це просто. Я не знаю, як ті дівчата-медіки, їм кожному треба поставити пам'ятник при житті, що вони таке виробляють. Про кожного там історії, які дійсно, скільки хлопців вже немає, і які так любили країну, є деякі розмовляли російською, є деякі, що «сиділи» в нашій країні, що було якесь минуле в їх пагане, але вони ішли і віддавали життя за нашу країну, тому що їм не байдуже. Що я вам скажу, є хлопці, є капітани [моряки], які постійно телефонують моєму чоловікові і питають, що тобі треба, і вони закупують за кордоном. Вони всі скинулися, родичі всі скинулися, і ми купили бус, «Степан» його назвали. Він їздив, возив хлопців, коли чоловіка уже списали, то бус цей і тепер працює на хлопців іншої бригади, вони в нас забрали його – сто дев'ять [бригада]. Ну, просто об'єднує... Є люди, про яких хочеться розмовляти і розмовляти... Це наш біль – Бахмут, Авдіївка, Мар'їнка [Мар'їнка], – там стільки місць просто стертих з лиця землі. [Чи є серед Ваших знайомих люди, які чекали на «руській мір»? Може, є ті, які не переймаються й реагують байдуже на події війни?] Ну, яким, можна сказати, байдуже, знаєте, навіть хизуються тим, що виїхали за кордон, коли виставляють відео: «Я з України. Я українка!». А дивишся і думаєш: а чим ти українка? Взагалі ніяк, виїхали і собі живуть, і геть не переймаються цим. Ну, я стараюся більше себе від цього кола трохи далі. Так, я не хочу свою нервову систему якось цим всим. [Чи є переселенці серед Ваших знайомих? Можливо, є ті, які приїхали зі Сходу України?] Зі Сходу [України] в нас дівчинка у «Черкаських чарівницях» з Лисичанська, батьки її звісно, коли почали окупувати, вони переїхали сюди, вона тут працювала в онкодиспансері, вона і так досі допомагає нам постійно. [Вона до повномасштабного вторгнення працювала?] Так, вона до повномасштабного вторгнення, але вона вважає, що це Україна, вона також не розуміє, як деякі можуть [мати антиукраїнську громадянську позицію]. Я вам скажу, коли, наприклад, у нас дача під Черкасами, і до нас підселили сусідів, маму з трьома дітьми, вони з Нью-Йорк, єсть таке село [в Донецькій області]. Мама з трьома дітьми, самому маленькому – пів року, дівчинка там – близько вісімнадцяти років. Я до неї прихожу, кажу: «Що тобі треба?». А вона на мене дивиться... І не знає, як це я їй даю просто так. А вона: «Що я повинна віддати?» Вона не розуміє, що тут просто так це робимо і підтримуємо [мо] одне одного, для них це дікость... Але ми їм допомагаємо все-одно таким [переселенцям зі Сходу України]. Все одно є різні люди, трапляються різні... Допомагали... Ну, знаєте, і зараз є так важко... Хлібчик там сушимо хлопцям. У нашої сусідки є сусідки [ВПО], дві жінчини, вже похилого віку, в одній немає ні деток, нікого, в окупації уже усе місто, і їм сказали, що якщо ви до кінця місяця не з'явитися і не підтвердите, що ви власник кварти-

ри, то цю квартиру заберуть. І вона з таким болем каже: «Я буду їхати». Їй важко, в неї нікого немає. І тут даєш їй ту буханочку хліба: «Ой, спасіба, давайте ми вам щось дамо [навзаєм]! – Та нам нічого й не треба!» Це все залежить від людей. А є такі, що тільки: «Давай, давай! Ви волонтери, ви повинні допомогти». Є різні, всі є різні. Я стараюся оточувати себе лише тими людьми, з якими мені цікаво і які мої однодумці. Із тою дівчинкою, з якою ми починали [волонтерити], нам запропонували іти в ЗСУ. Але так як чоловік в мене був у ЗСУ, то він категорично сказав: «Ні!». Так, як я готувала на тридцять п'ять хлопців, мені запропонували наче також готувати. Вона пішла, там допомагає. А в мене чоловік категорично: «Ні! Хочеш допомагати – роби тут». Все. Я розумію. Іноді це все важко сприймається [перебування в ЗСУ, на фронті]. Іноді і мені це важко сприймається: проблеми зі здоров'ям, контузії, все це впливає на психологічний стан, почуття. От як в мого чоловіка. Це все впливає і на оточуючих, і на родину. Людина геть інша. І він це все з іншої сторони спостерігав: він воює, ми допомагаємо. А коли він вже приїхав сюди, то постійно, що народ ходить, і ми фасуємо, і ящики вдома. І він: «Ой, як це все!» А я кажу, що ти не переживай, закінчиться війна, це все прибереться. Але ми все одно цього не кидаємо. І ви знаєте, директор також входить в становище, допомагає на роботі. Всі оточуючі допомагають.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Що перше зробите, коли буде оголошено: «Ми перемогли!»] Плакати буду. Кожен рік на поминальний день ми ходимо і прибираємо у хлопців на кладовищі, згадуємо їх, несемо якесь подаяння: цукерочку, пасочку, квіточку. Коли ти один рік – сімнадцять, вісімнадцять чоловік, наступний рік стільки-то чоловік, ще наступний рік – скільки-то. У тому році, ви собі не уявляєте, скільки ми нарізали квітів, батьки з дачі приїхали. І в мене чоловік саме був після поранення, відпустили його з госпіталю, і ми зайшли на кладовище, сама перша алея – це азовці були. І коли мама підійшла загинувшого хлопця, каже, що можна я дам рушничка за нього. А в мене чоловік, в нього була панічна атака, він не знав, що сказати. Він до того був у шоці, потім зустрів військового знайомого, трохи відпустило: «Я не можу це все пережити». Ми в першу чергу будемо йти на кладовище і дякувати нашим хлопцям, ми кожного знаємо на ім'я та позивного. Ми щороку біжимо марафон «За Героя України». І дитину ми долучаємо. І дочка так само в Києві бігла, хоч вона зовсім не спортсменка, та й ми так само. Але все одно ми стараємося, щоб в пам'ять [про] них було. В цьому році, точніше в тому, у [20]23 році, я бігла за нашого сусіда [загинув в АТО] по дачі, він командир снайперів був. У березні [20]19го році його вже поховали, якраз було день народження мого сина. А я не знала, кого ховають, а ми отак, хто кого б не ховав – це всі наші рідні, ми йдемо, ми йдемо. І уявіть собі, я не знала, кого ховають, ми прийшли, а я не впізнала. Я положила квіти, постояли, провели. На коліна стали, провели в останній путь. І потім мені кажуть, що це був він. Володимир Перепелиця. Просто він видатна людина, він з [20]14го року воював, потім все-таки на пенсію, у нього дуже велика травма на нозі була, але він все одно пішов на повномасштабне. Він тіки купив дачу, він так хотів там жити. Він так все робив там, все облагороджував, тіки щоб бути там уже зі своєю дру-

жиною просто на природі. А в нас там крута природа, з одної сторони – ліс, з іншої – річка, це просто кайф. Отак. Ми кожного пам'ятаємо, знаємо.

КУЛЬТУРА ГЕРОЇВ Так само вчора, мені Аня з Німеччини, ми з нею списуємось: «Так, ми висилаємо посилку тому, тому». А вона каже, що мій малий в Авдіївці, в оточені [на момент запису інтерв'ю з Авдіївки почали виходити українські війська, 17 лютого 2024 р.], а він молодіуський. Питаю, як його ім'я, я піду в церкву, я поставлю сороковуст [Сорокоуст – щоденне молитовне поминання у православних церквах]. Буває таке, що я не знаю, хто це, ми просто підтримуємо один одного. Сьогодні пишу: «Аня, як Артем?» – «Їх вивели! Всі живі». – «Слава Богу!» Для мене відлягло, тому що і я написала дівчатам, а вони також переймалися, і всі видихнули. Вони нам чужі, але вони наші. Якщо тобі телефонують і дякують, що ви нас так підтримуєте, так допомагаєте. Да, хлопці, що ми там допомагаємо, їжею та якимось смішним приладдям чи ще чимось. А для них це важливо, що просто питаємо, як ви. [...] [Чи у фонді є якийсь рахунок? Як люди долучаються до допомоги?] Так, у фонді є рахунок. Іноді проводять концерти благодійні, і хлопці були самі черкашани, вони нас підтримали, ми показували свої сухпайки, дівчинка Танюшка розписала гільзи, продали гільзи на аукціоні, вони провели, і прапор із підписом Залужного продали. І потім за ці кошти купили декілька дронів, і хлопцям передали на частину. [...] [Що Ви думаєте про недавні зміни у військовому керівництві?] Осторога по-любому є. Моя думка, я не політичний експерт, я не фахівець у військовій справі, так само я не маю права засуджувати президента, головнокомандуючого, який приймає такі рішення, тому що ми не на його місці. Ми робимо свою справу. А то справа військових. Звісно, нам хочеться позитивних змін, віри в майбутнє. На початку повномасштабного вторгнення віра була лише одна. Зараз ми не хочемо, щоб здали Україну. [...] У нас була впевненість у Залужному, тому що ми йому вже довіряємо. У нього був позитивний образ. Але вони не боги. Це війна. Ми маленька країна, у нас немає належного військового обладнання. Моє бачення: треба більше вкладатися в обороноздатність. Моя чисто думка збоку: депутатів сократити, ото скіки областей, скіки депутатів, а тих на передову до хлопців. Є в мене знайомі, які є і у вищому керівництві, я маю на увазі типу полковників, таких. Вони також нічого не можуть сказати про ці зміни. От є приклади: «О, це все, це вже капець...» З приводу того, що відвели війська, чесно скажу, в мене були негарні прогнози з приводу Авдіївки, це було страшно, я не хочу «котла», я не хочу Дебальцевого, я не хочу Іловайська і всього остального, що ми пережили і перебачили. І я вам скажу, і інший президент був, і інше керівництво. От розказують, от той поганий, той поганий, той поганий... У нас війна, ми зараз не можемо нічого змінити. Ми не на його місці. Але як би не було, ми тримаємося скільки часу. Да, дуже багато гине. І збоку казати, от я б зробив отак. А хто знає, як би ти зробив. Завдяки тому, що Київ встояв, завдяки тому, що хлопці, не питаючи нікого, підірвали мости, вони не зайшли в Київ. Далі, дякуючи ТрО Сумській, дякуючи ТрО Чернігова, вони не зайшли [окупанти до Києва]. Ми коли відвідувати хлопців в лікарні обласній, а ми просто випічку їм прине-

сли, блінчики, хоча в нас дуже гарно харчують, але вони хочуть домашнього, вони хочуть спілкування. А ми просто прийдемо поспілкуємо[ся], а з них воно [розповіді] просто летять. Як хлопець розказував, як він ішов, пішли, щоб потрапити в той самий Чернігов, який був в оточені. «Як ти попав?» – питають. Каже: «Мене вивезли люди, люди нам завозили обшивки і снаряди і все. І завдяки ТрО ми витримали». Ми самі все творимо. Моя бабуся пройшла Німеччину, три роки вона була в Німеччині, в людей працювала. То вона постійно казала, аби не було війни. Для нас трагедія Буча, Ірпінь та скільки ще областей. Боже, да ми ще не знаємо, що там буде на деокупованих територіях, коли їх звільнять. Ми не знаємо. Але ми вже ніколи не будемо такими, як були. І ми інші, як ті, що сюди йдуть, у нас інший менталітет, ми інші, ми українці. Нам хочеться жити, і ми раніше так не цінували того, що в нас є. Є такі спогади, ми самі собі створювали свято. І навіть з друзями ще моїх батьків, ми вдягалися у вишиванки і йшли фотографувалися у макове поле. Ми самі собі створювали свято. І як приємно дивитися на ці спогади, які ми були щасливі і як ми раділи. Ми зараз цього не можемо вільно робити. І коли мені чоловік дивується, але і захищає, а в нього друзі з Миколаєва, їм там важко, але коли ми телефонуємо їм привітати з днем народження, а вони: «Да так тяжело, ну, шась в ресторане сидім, вот празнуєм день рожде-нь...» Їм тяжело, а в нас трохи інше бачення цього всього. Чоловік каже, вони ж коли бомбили, то вони виїхали, але коли дали повістку одну-другу, він не пішов. А чоловік каже, ну, він толстий, здоров'я, ну, боїться... Я не боюся. Я не буду виїзати зі свого міста. Я вивезу дитину, да, але я буду оборонятися. Коли почалося повномасштабне, моя мама каже, що я нікуди не поїду. Більше того, казала: «Аби і мені так підірватися, щоб когось із них [рашистів] забрать з собою, я хочу жити на своїм землі». [...] Я вам скажу, що люди є різні... Є бабульки: несе ту квасольку і каже: «Ви ж варите, ви там шось робите, ви шось там сушите» [тобто кожен громадянин намагається внести свою посильну часточку в справу приготування харчових пайків для військовослужбовців ЗСУ]. Фермери зі Смілянського району також телефонують: «Ми тут привезли вам чотири мішка квасолі». Боже, мені аж дурно стало, що ж я з нею буду робить. Але в мене сестра забрала, з села Ковалихи, забрала, переварила, пересушила. А вони в селі також допомагають, я їх навчила, розказала, показала, як і що сушить. І дівчата самі сушать і роблять сухпай. І кажу, у вас в селі є можливість, тільки сушарки треба. І вони в колишньому якомусь садочку збираються, і сушать, і роблять. І молодці. Хто хоче, той допомагає. Ми робимо це після роботи до дванадцяти, до часу ночі. У мене, дякуючи Богу, є такі сусіди, дівчата, у мене тут є жіночка – тьоть Неля на четвертому поверсі. Я на першому, вона на четвертому, спустися, і мені вона нарізає, натирає, тільки відро приймаю. Батьки на дачі роблять цукати з гарбузів, дедушка в мене, «дедушка-белочка», б'є горіхи постійно, бо ми ж і горіхи робимо в солоній карамелі. Знаєте, як приємно, коли відгуки. Розвідка, у нас є в Черкасах волонтер Світлана, яка займається саме з розвідкою. А ми критику сприймаємо. От ми робили локшину, десять на п'ятнадцять пакетик, туди у локшину клали яйця, куркуму і сіль. І оце все замішується на станку, ріжеться, висушується... Цікава така

технологія. І воно домашнє, не таке, як в магазині «Мівіна», хоч ми і назвали «Домашня мівінка». І ти туди кладемо бульйончика, а вона нам каже, що хлопцям для розвідки, щоб їм пити не хотілося – не кладіть або трошки менше. Отак, ми вчимося. Або набір розвідника, а вона каже, що, вибачте, а можете мені робити без горіхів, бо в хлопців закрепи, а водичка – також у них проблема. А саме більше їм подобалися цукати наші з гарбуза. І вона каже, що коли хлопці в розвідку взяли собі цукати в кишеню, а каже, їх накрили, вони сиділи, продовжали дірочку і відкрили їх, а там конденсат, і вони їли цукати, і пили ту водичку з конденсата. І отак вони просиділи. І оці такі історії... [...] Розкажу вам іще. В мене у Фейсбуці є група «Криївка», там дівчата і хлопці обмінюються подарунками. Ну, так, дома щось там на тебе не підійшло по одязі, чи якийсь подарунок, чи щось продуктове, щось там добреньке зробив, чи щось таке, і виставляють, і обмінюються. І одна дівчинка, Олеся Мильнеченко, виставила картину – море, намальована по номерам. А я кажу, можна мені, в мене чоловік моряк, а вона каже, так звісно. Вона мені подарувала, ми потім ще обмінялися подарунками, я плету ще з паперової лози корзини. Таке в мене хобі було до повномасштабного вторгнення, зараз я вже за них не сідала давно. То виявляється, ця дівчинка – медик Азову. А коли було повномасштабне вторгнення, вона питає в групі, хто з Черкас. Я їй кажу, що я. Вона мені телефонує, а я їй кажу, що в нас навіть не можна купити «валідола», нічого, бо тоді саме в аптеках нічого не було. А їм треба було саме тактична медицина. І я їй нічим не допомогла, і знаєте, так важко було на душі. І потім я дізнаюся, що вона виходила у травні місяці з Азовсталі. Вона потрапила в полон. Я їй вживу ніколи не бачила, ми спілкувалися так через групу, подарунками перекидувалися, повідомлення «Як справи?» і все. Знаю, що в неї дитинка маленька, що в неї чоловік військовий. Це так було все важко сприймати про неї. Потім, знаєте, риємося все одно серед телеграм-каналів, де загинувший, де безвісти зниклий, і вибачте, трупи перебираєш, їхні фотографії, тому що є знайомі, є рідні, які дійсно розшукують. Потім виклали [в Телеграмі] інтерв'ю з нею, уже побачили, слава Богу – жива. І потім [20]23 рік 31 грудня – обмін. Вона пробувала сім з половиною місяці в полоні. Боже, це таке щастя було, я так раділа, і плачу водночас, кажу всім своїм, що це самий крутий новий рік. Людину в очі не бачив, але вони всі до такої степені рідні. І що ви думаєте, я спитала за нашого черкаського хлопця, яким ми передали у січні прянички і все таке, так він досі в полоні, він вийшов з Азовсталі. А перед цим [виходом з Азовсталі] Паска була, він вислав фотографію: одноразовий стаканчик і пару кусочків хлібчика – оце, каже, наша Паска. Мені кусок ніякий не ліз, ми не раділи тій Пасці, тільки сльози, бо як вони там, як вони там на Азовсталі. Просто жесьть. Коли Олеся про кожного [повідомляла], коли її уже звільнили, вона мені таки написала про цього хлопця, уже була радість те, що він живий. Бо ж то потім був і теракт в Оленівці... Таки він живий. І вона про кожного розповідала, і писала такі історії. Були хлопці, які загинули в неї на руках, а вони і хлопці її знайомих дівчат... Про кожного згадувала, кого знала. Це трагедія, це така трагедія. Це все молоді люди, котрі не бачили і життя, вони захищали нашу країну. І після цього всього як ми можемо не допома-

гати. Такі є історії. І я Олесі таки зробила подарунок ще після звільнення. Я її запитала, що ти хочеш? Я її замовила вишиванку, її відіслала вишиванку в подарунок, наробила солодощів: і пастили, і всього. І її дитині також. Її чоловік служить, до сих пір воює. А вона вже списана з військового обліку, тому що в неї проблеми зі здоров'ям, це ясно, тому що сім з половиною місяці полону. У нас дівчинка в Черкасах, вона вірує, але ви знаєте, вона якось так творить. Оленка її звати, як і мене. Кажу їй, що Оленка, мені треба вишиванка. А вона: «На коли?» – «На вчора», – кажу. І ви не повірите, мені так хотілося плаття, що вона мені, а це було у [20]22 році 23 числа [серпня], на [у переддень] День Незалежності, вона пошила мені його за пару годин. От така в нас в Черкасах є майстриня. І вона навіть по об'ємам шие, без приходу до неї. У неї є вайбер-група, можу вас додати. Вона творить чудеса прям. Дуже гарні вишиванки, машинна вишивка, але дуже гарно, і на різних полотнах. І можна самій себе обміряти, і скинути їй параметри. І навіть так, сподобалося, що зробила, то береш, не сподобалося – можеш не брати. В неї все одно їх розбирають. У мене є волонтерша знайома із Василькова, Людочка, вона мені допомагає, ми спілкуємося. Вона купила автоклав, і ми ото з нею придумуємо рецепти, граємося, як дурні ото. То вона [Людочка] замовляла в неї [в майстрині] собі і онучці, зробила замовлення через Інтернет, обміри скинула і все. І щаслива, і довольна була. То вона хотіла собі сіру на домотканому полотні з білою вишивкою, гарно було. Все можна. Аби нам тільки дійсно була вже ця перемога. Наша, звісно, перемога і найшвидша. А потім, я вам скажу, все одно буде дуже важко. Дуже важко. Хочеться дочекатися, звісно, перемоги. Відновлювати міста, психологічно дуже важко буде військовим. Ну, і народ очищувати. Я просто дивуюся, як можна гребсти, як можна красти. Ти з собою нічо' не забереши. Ти вважаєш, що втічеш за кордон, ти комусь там потрібен... Я з Черкас, а чоловік у мене з Бобринці Кіровоградської області. [Як поширює інформацію про свій фонд?] Мене можна знайти у Фейсбуці, там все про нас – «Черкаські чарівниці», а [на сторінці] «Олена Фабрика» небагато. У нас є дуже круті [ї] волонтер – Лариса Мироненко. Вона живе в Червоній Слободі. Жіночка шие тактичні носії і фліски. Так як нам допомагають овочами на сушку, так і її. Люди самі проходять і приносять. І от вона розкажує, що до них в село приїхали переселенці. Вона каже, що прийдіть, я вам наб'ю подушки і прострочу, у мене все є, матеріали, все, є чим набити подушку. А вона кажуть: «Да я приду, кагда ви мне уже зделаете...» От такі є переселенці. А є люди, які прижають із Черкас, що [б] допомогти їй набити ті подушки і щоб купити і якийсь матеріал наші, і їй передати, щоб хлопцям зробити, і передати ті носії. Але вона все шие – і прапори, і фліски, і балаклави, все, одним словом, що треба. І вона це також робить після роботи, своїми силами. Є такі люди, а є різні люди. [...] Ось згадала історію, розкажу. У мого чоловіка у березні місяці також день народження, як у вашої дитини. І він повертався, саме вони в Невському стояли. І зять там також був, командір танка. І він [чоловік] з другом прийшли в хату, що [б] привітати його. Каже, що десь у мене тут родич є. Так, що в мене є така навіть фотографія. Де вони його прийшли і привітали. На жаль, одного побратима уже немає. Але, каже, що це так

було приємно. Хлопці сиділи в підвалі, і чоловік зазняв відео, як йому подарували шоколадку. Каже, що коли ми сидимо під обстрілами, то це такий подарунок. А їм на адреналіні якраз і не вистачає солодкого. Їх такі моменти сплочають. У мене чоловік дуже реагує, хтось зателефонував, дивлюся, хоп – він змінився в лиці. І зразу питаю: «Хто?» Я їх по позивним всіх знаю, а він каже уже [загинув]... За кожного він просто переживає, як за рідного. У них у кожного своя історія. А є такі хлопчики молодюсінкі, а вони такі мужні, просто золотце і все. Оце дійсно наша така. І я сподіваюся, що треба прививати це, дітям розказувати. А діткам це цікаво. Ви знаєте, у нас в садочку дітки ставили долоньки, і сама вихователька розказувала, долонька синя, долонька жовта, і підписувала сама вихователька, хто це робив. І ви собі не уявляє[те], як це хлопцям було приємно. У нас дуже школи допомагають. От, наприклад, школа, в якій я навчалася, мій брат, старша донька, тепер менший син навчається. І той самий директор – йому болить, йому не байдуже, старається допомогти. Вони з колективом видумують якісь там ярмарки, щоб діти участь брали. У нашій школі стояли військові на початку повномасштабного вторгнення, навчання в них було. Тепер тими хлопцями школа постійно опікується і постійно їм висилає посилки. [...] А люди навіть і листа написали «Черкаським чарівницям», підписали прапор, подарували, це так приємно. Це саме краще за всі подяки. У мене є хлопці, які мені пишу[ть]: «Можна я з вами поділюся, у дитини утрєнічок був». Фотографію дитини вишле. Я його не знаю, в очі не бачила, але ми спілкуємося, я до них, як до дітей. І їм приємно, що хтось відгукується, а ми їм дякуємо, що вони є. Їм важко, вони нам пожаліються, а ми їм трошки допоможемо. Оце ж кругобіг добра, який дійсно працює. У нас ще є Женя Компанець, він інвалід, у нього якась проблема була, не зручно спитати. Він на інвалідному візку, він готує по вечорам, по ночам, як були відключення світла, то вночі. Готує по черзі з дружиною, то передають хлопцям і сало, і квасять капусту, і печуть, все, все. І це ж Аня із-за кордону передала нам дві великі плити, воно нам пришло безкоштовно. Тому що ми б не змогли б оплатити майже три тисячі доставки. Одну ми йому подарували, він пече хліб зараз хлопцям або якісь запіканки, смаколики, люди йому дуже допомагають – харчами чи на закупку. А інша духова шафа поїхала, там на перетині Донецької області і Дніпропетровської області є кафе «Чумацький шлях». І дівчата там так все переробили, що якщо хто там їде на передову чи з передової, можуть зупинитися і поїсти, постіратися, вони там готують цілодобово. Отак є можливість передихнути і поїсти. І це все дівчата приходять і роблять у свій вільний час, у них там декілька видів борщу... Їм за це ніхто не платить. Ви знаєте, інколи веземо допомогу у лікарню, а медсестри до нас так зверхньо ставляться, каже, що це ж вам платять. А я кажу їм: «Правда?» [...] Я вам скажу, що в стресових ситуаціях все єднає, і дай Боже, щоб це вже все скінчилося. З голодною головою і гарячим серцем це все робиться. Мені якісь поштовх дало до цього всього, що ми жили два місяці в Будинку ветеранів, ми там готували, дівчата самі навчалися, а хлопці нам розповідали, навчали. А вони, ці хлопці, всі з бойовим опитом. І люди приходили, і слухали, і потім знали, куди бігти і що робити, коли повітряна тривога, тому що тоді

було дуже страшно це все. От з нами тоді був хлопець з іншої області, не буду казати, [з] якої. От, він був постійно на телефонах, і я кажу якось тоді йому: «Ой, Олександр, ви наче коригувальник». А виявилось, що такі да. Була цікава історія. Виявляється, вони сидять в інших областях і містах, а знають кожну лазейку у своїх. І була в мене ситуація, що подзвонили по допомогу, щоб допомогти вивести терміново людину із Харкова, то знайомий сказав, що є два місця, але пасажирка відмовилася... [...] У мене коли дитина навіть була на дистанційці, то допомагав відвантажувати, а собака у нас є, то все під контролем «містер Поцілуйчик» тримає, зустрічає і проводжає.

Записав О. Дедуш 1 березня 2024 р.
у м. Черкасах
від Палій Наталії Сергіївни, 1993 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян. [Як почався той день, коли відбулося повномасштабне вторгнення росіян?] Вірніше сказати ранок! Ранок почався в місті Умань о шостій ранку, прокинулась від того, що телефон просто розривався від повідомлень; і від [звуків] сильних вибухів. Ми з хлопцем знаходились в готелі, так як напередодні приїхали в Умань у відрядження. Я включила телевізор і зрозуміла, що це повномасштабне вторгнення! Паніка!!!! Паніка і ще раз паніка! Коли розбудила хлопця, він не повірив в те, що війна! Батьки також не вірили! Добре, що вони знаходились в безпечному місці. Але треба було щось робити, забиратись з місця, яке бомбардували! [Як було з роботою?] Я зателефонувала керівникові – офіс в Києві, – перше, що я почула, це: «Забирайся геть з Умані! Ніякої роботи! Я прошу тебе добратись до рідних і бути з ними в безпеці!». Всі візити до лікарів та в аптеки були скасовані! Я працюю медичним представником однієї з іноземних компаній. [По вашому району чи поруч не було ударів у перші дні війни?] Якщо говоримо про Умань, то кацапи зривали склади з боеприпасами як в Умані, так і навкруги. Снаряди розлітались у всі сторони. Прилетіло навіть в центр міста, де загинула людина. В Черкасах було спокійно, допоки не зірвали моста на дамбі, але це було аж в червні 2022 року. [Які були думки, відчуття, коли з'явилася інформація, що росіяни можуть використати ядерну зброю?] Не могла повірити в те, що на державу, яка не має ядерної зброї, може статись напад! Розривало від того, що можуть знищити країну, яку я люблю, в якій я народилась і виросла! [Як Ви сприйняли новину про те, що окупанти відійшли з півночі України?] Переповнювала гордість за ЗСУ, а ще раділа немов дитина, коли вони «жестом доброї волі» покинули острів Зміїний. [Чи хтось із Ваших колег покинув свої домівки?] Весь київський офіс, а також колеги з Києва, Чернігова, Житомира, Миколаєва, Херсону, Харкова, Сум, Полтави змушені були покинути свої домівки! Деякі колеги виїхали за кордон, деякі залишались в Україні, але на Західній. [Чи змінилося Ваше ставлення до росіян та білорусів (можливо іранців) після початку повномасштабного вторгнення?] Звісно змінила! Кардинально! До повномасштабного вторгнення я спілкувалась на кацапській мові! Після – тільки українська! [Чи хтось із Ваших знайомих або рідних пішов захищати Батьківщину?] Так, багато знайомих

на передовій! Багато добровольців в перші дні вже були у військкоматі! Дякувати Богу, всі живі!

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Які із символів війни, я маю на увазі меми, пісні, Ви вважаєте найбільш цікавими й важливими для підняття духу українців?] Мене пробирають мурахи від пісні Артема Пивоварова «Маніфест». Хто не чув, всім рекомендую послухати! Це саме та пісня, яка піднімає дух України! Про нас, про наших предків! Проте, що в Україні! Ще одна пісня, яка показує все те, що відбувається в країні, це Максима Барських «Хай буде весна». Тут слова зайві! [Чи з'явилися у вас нові звички з початком повномасштабного вторгнення?] Я дуже багато почала читати українською! Це для того, щоб моя мова була більш багатшою! [Активний словниковий запас.] [Чи Ви помітили якісь зміни в українців після початку війни? Люди стали добріші, більш об'єднані чи навпаки?] Не можу говорити за всіх! Але так, зміни є! Ми – українці – об'єдналися на фоні війни, на фоні болю, на фоні всіх подій! [Якою Ви бачите Україну після перемоги?] Це буде зовсім інша країна! Країна можливостей! Країна винаходів, технологій! Ми все відбудували! Повернули всі території! Крим – наша територія, без кацапів. І я таки повернуся в Ялту – вип'ю бокал Масандрівського вина, і це буде найкращий день в житті, з розумінням того, що ми – вільні!

Записали М. Бех та К. Бех 19 березня 2024 р.

*у м. Черкасах
від Євгена Компанця*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.*

[З якого часу Ви долучилися до волонтерського руху?] На початку повномасштабного [вторгнення] я дивився всі новинні ресурси, слідкував за обстановкою, що робиться в нас в державі... У квітні моя дочка почала працювати з організацією, яка працює в місті Черкаси та розвозить допомогу маломобільним людям, людям похилого віку і тим взагалі, хто потребує допомоги. І так вони працювали майже місяць, а частина цих людей [з особливими потребами] змогли виїхати до родичів. І саме в цей час почали заїждати багато автовок зза кордону на фронт. І дуже багато потребували ремонту. Їх ремонтували, і щоб автовок не їхали порожніми на фронт, їх дівчата почали завантажувати продуктами на фронт. Дівчата там така, ну не організація зовсім там така була, а рух не рух... Просто гурт дівчат збирався там щосередини, в одній жіночці в приватному секторі. Щосередини вони готували вареники, або вдома готували млинці, а там уже крутили ці млинці, і завантажували вже ці автовки. Дочка почала туди ходити, і згодом долучилася моя дружина. Я ще в цей час [перші місяці повномасштабного вторгнення] туди не ходив, знаходився дома. Але один раз дочка і дружина повернулися, ми вечеряли всі разом, а я кажу, а що нам заважає робити те саме, але дома. Я розумію, що вас там дівчат тринадцять, чотирнадцять, п'ятнадцять осіб збирається, і ви виготовляєте там дві, три, чотири тисячі тих самих вареників за один день. Ми можемо те саме робити, але дома. Триста-чотириста вареників ми можемо накрутити без питань. І за тиждень, якщо щодень працювати, то ті самі дві-три тисячі вареників

буде, ми можемо накрутити. Якраз то підходило діло до Паски... [Це ще в 2022 році?] Так, це ще у двадцять другого році. Ми напекли чотириста пасок. Декілька років назад у нас була своя справа, ми займалися домашньою випічкою, торгували домашньою випічкою. Тобто, ця справа для нас була не нова. Сто п'ятдесят пасочок дочка розвезла по місту Черкаси, а двісті п'ятдесят пасочок поїхало до наших захисників. Після цього ми фактично щоденно працювали вдома, тільки дівчата ще щосередини ходили в той гурт, де збиралися інші господині. Перші наші вироби – це були вареники. Картоплю взяли в селі, печінки купили, сала для засмажки купили. І перші вареники ми робили з печінковим паштетом. Майже місяць ми так пропрацювали, і я вирішив виставити публікацію у Фейсбук з тим, що я навіть не можу взяти до рук зброю, але оборонити країну може кожен, аби тільки було бажання. Ця публікація стала вірусною, вона завірусилася. Дуже багато до мене потім почали писати, коментувати, «скиньте номер картки, ми хочемо долучитися до вашої боротьби». Так як ми це все робили своїми силами, тільки печінку купляли за мою пенсію, на виплати до догляду за інвалідом першої групи... Можливо, вам казали, я інвалід-візочник, то ми жили і живемо на виплати моєї дружини. Коли почали надходити донати, то у нас урізноманітнилися і види передач, і начинки. Ми почали робити і продовжуємо робити вареники вже і з грибним паштетом, з капустою, із сиром. Коли є сезон, то і з вишнями, з різними ягодами. Потім ми так само почали робити млинці. Ми все таке ж робили, всі ті самі начинки, тільки йдуть в млинці. Почали і продовжуємо пекти випічку: пиріжки з яблуками, до тих начинок, що я казав, і печінковий паштет, і грибний паштет, і капуста, і сир. Все, що господині роблять на дому, так само ми це все робимо. Щоб воно у нас зберігалось, ми планували купити ще одну морозильну камеру, але є у нас в Україні мережа побутової техніки «Сатурн», вони нам презентували морозильну камеру. Це безкоштовно. Вони на мене вийшли, і до цього співпрацював із «Сатурном», то в мене зв'язки були, вони побачили нашу боротьбу і морозильну камеру презентували. Вареники ми передаємо не півфабрикатами, ми їх дома варимо, заморожуємо. Наприклад, якщо взимку, то їх треба або на пательні, або в мікроволновці, у хлопців же є електрика, розігріти. А якщо влітку, то навіть на сонце покласти, вони трохи нагріються, і вже можна повністю їсти. Потім пішов сезон, ми почали крутити борщові заправки, концентровані. Там вони були вже і з капустою. Достатньо було хлопцям в казан кинути картоплю, по можливості або м'яса, або тушкованки, додати нашу борщову заправку, і український борщ, українська страва готова. Ще ми квасили і квасимо огірки, помідори, шаткуємо, квасимо капусту. Капусту з буряком, таку робимо пелюстку, вона швидкого квасіння, манники робимо, чебуреки. Ще ми біляші робили. Одна організація нам дала одинадцять туш курей. І ми ці всі кури розробили, запекли, і вони одномоментно поїхали на фронт. Потім на нас вийшли організації, які піклуються про захисників, які отримали травми та проходять реабілітацію у місті Черкаси. Ми на лікарні передаємо наші смаколики. Ми ще варення закручуємо, бо це ж солодкі вітаміни, а особливо взимку вони дуже потрібні нашим захис-

никам. Хто передає окопні свічки, наші захисники гріються. Ми передаємо варення, наші можуть солодкого варення навіть закип'ятивши воду, і попити гарячого чаю, і погрітися, і підбадьоритися. У вересні, можливо в жовтні 2022 року, я почув від захисників, вони між собою балакали на вулиці, вони якраз вантажилися у нас, вони планували їхати ще на одне завантаження, там брать енергетичні батончики. І один другому каже: «Батончики, то канешно добре, – каже, – але хоть кусок сала». Про сало я почув. Відтоді ми на постійній основі збираємо кошти, витрачаємо їх на продукти для нашої роботи. Майже половина, навіть трохи більше, у нас іде на закупівлю сала. І ми передаємо сало. Майже понад вісім тонн сала ми вже передали їм, хлопцям на фронт. Вісім тонн десь було на початку березня, зараз, мабуть, уже вісім з половиною тонн. Ми це передали. Ми сало мелемо з часником, сало в бутлі закритому, про-солюємо, сало варимо з приправами, сало свіже заморожене передаємо. Тобто намагаємося охопити всі смакові вподобання наших захисників. За цей період нашої боротьби ми вже перетнули, якщо брать кількісно, сто шістдесят тисяч «бойових смаколиків», різних. Це і вареники, і млинці, і піріжки, і манники, і чебуреки. Все, що можна рахувати кількісно, що це одна штука. Наприклад, навіть квашених огірків ціле відро я рахую, як одна штучка, хоть там тих огірків десять літрів, але я це рахую, як один «бойовий смаколик». Отак і працюємо, передаємо на фронт або за допомогою волонтерських організацій, які їдуть на фронт. Запити з фронту на волонтерські організації приходять, треба там скати, карімат, балаклави, все, що захисники написали по списку, волонтери оброблюють ті запити, і вирушають на фронт. Ми ті автівки завжди завантажуюмо нашими смаколіками, як додатковий вантаж до їхнього основного. Ми не формуємо рейси, ми знаємо, що машина їде, одна точка, дві точки, три точки вивантаження. Ми намагаємося ці автівки завантажувати по максимуму нашим захисникам, знаючи, яка в них зараз обстановка з їхнім забезпеченням. Ці волонтери нам розказують, що ми приїжаємо, а захисники кажуть, що привезли півтори тонни картоплі, а вона перемерзша, її не то, що їсти, її чистити неможливо. І це не тільки з картоплею, це з усіма продуктами іншими все те саме. Окрім волонтерських автівок, бійці, які вирушають або з ротації, або з лікування, або з відпустки на фронт, ми їх так само завантажуюмо. Вони виходять на мене, в мене активна у Фейсбук сторінка, звертаються, і ми їх завантажуюмо. [Ви не на одному напрямі забезпечуєте?] Вони в мене всі різні, у мене немає якоїсь бригади, якою я опікуюся. У мене зять в «Чорних запорожцях», у мене сват зараз під Лиманом. Відправлення були. А ще на Чернігівщину, на Сумщину, на Харківщину, Луганщина, Донеччина, Запорізький напрям. Також Миколаївський напрям, коли ще орки там були, ми і на Миколаївський напрям теж передавали. Дякуючи Богу і захисникам, з Миколаївського напрямку вони вибиті. На Волинь і на Рівненщину ми передавали, бо хлопці там так само стоять, тому що невідомо, що із півночі, із Білорусі, чи підуть, чи не підуть. А це наші захисники також стоять на захисті на півночі нашої держави, і ми також їм передаємо наші передачі. У мене багато хто на війні, але я передачі відправляю не тільки комусь

особисто, я відправляю усім, хто потребує. І буває таке, що я навіть тих хлопців не знаю. Але це всі мої рідні, всі мої побратими. І хто отримує наші передачі – я не знаю. Я знаю тільки одне, що ці передачі їдуть напрямом тільки до хлопців, не на штаби, не на комори, не на склади, а безпосередньо в найгарячіші точки. [Ви розказували, що українська компанія долучилася до допомоги побутовою технікою, чи були благодійники від іноземців?] З міста Трір, з Німеччини, була вислана, була переслана нам електродуховка. Але купівля і начебто збори на електродуховку проводили українці в Німеччині, а не германські організації. Можливо, і німці там на місці долучалися до збору, але розпочали цей збір і передали сюди в Україну безпосередньо українці. Це була українка, яка виїхала. Аня виїхала туди, і вона постійно співпрацює з благодійними організаціями, і якраз прислала цю духовку, і духовка уже працює на перемогу. [Чи є серед Ваших знайомих переселенці, які приїхали з прифронтових чи фронтових зон? І чи долучаються вони до волонтерської діяльності?] Зараз ми волонтеримо, ми як «бойова одиниця Компанець». До нас заїжають і завантажуються... Чи хто із переселенців теж щось збирає чи не збирає, це мені невідомо. Я не знаю... Ми не йдемо з кимось паралельним курсом. Да, донатять і переселенці, але ці донати миттєво перетворюються на продукти, які нам треба обробити, треба зварити, спекти, засмажити, засушити... Але ж я не бачу, хто відправник: зайшло: сто або сто п'ятдесят, або двісті гривень доната. Я бачу – відправник такий, наприклад, Олексій Олексійович або Іван Іванович. А хто саме, чи ця людина з Донеччини, чи ця людина з Луганщини, чи ця людина із Закарпаття, ну, це мені вже невідомо. У 2022 році я познайомився із родиною переселенців із Запорізької області. Вони приїхали в місто Черкаси. У них п'ятнадцять діточок. І ми щотижня, щонеділі привозили смаколики діточкам. На протязі декількох місяців, допоки цій родині держава не виділила житло, і вони з міста Черкаси не виїхали. [Ви розказували про «завірусоване» відео у Фейсбук, чи реагували якісь ЗМІ на Вашу справу?] Хто знаходиться біля ноутбука, то можна зразу в гуглі вбити два слова «Компанець вареники». І гугл все відкриє. У мене були і з «Марафону» [«Єдині новини»], окремі декілька телерадіокомпаній. Вони сюжети кожен свій робив, у мене були Черкаські телерадіокомпанії. Наприклад, що із самого останнього, так я позавчора у Черкасах зробив фестиваль вареників. На початку зими я звернувся в Черкаську міську раду, і кажу, що давайте, як зима закінчиться, ми зробимо якийсь фест, розкажемо, що Черкаси, хоч і глибоко в тилу, але завжди намагаються і продовжують допомагати нашим захисникам. Хотів долучити усіх волонтерів черкаських, показати, хто що робить: хтось плете сітки, хтось заливає окопні свічки, хтось робить карімат, хтось робить балаклави, хтось робить сухі супи, борщі, хтось робить продовольчі, так, як ми, передачі – охопити усіх волонтерів. Ця ідея буда підтримана, але формат змінився, щоб не було організаційного вінегрету, вирішили зупинитися саме на варениках. Тим паче моя родина, перші, найперші відправки – це були саме вареники. Багато волонтерів відсілося, саме ті, хто займається іншими напрямками допомоги для армії, але підключилися інші – волон-

тери, з якими я раніше не контактував, до позавчора, скажемо, але вони також роблять вареники. І це свято... Я як ідейник, родина наша Компанець, за підтримки Черкаської міської ради, то у нас в Черкасах відбувся фестиваль. Був дуже цікавий, багато людей. Цей фестиваль вареника був зроблений з метою збору коштів на ремонт дронів. У нас в Черкасах є волонтерська організація, вони самі із Маріуполя, в Черкасах вони ремонтують дрони. Бойові дрони не завжди втрачаються безвозвратно, є такі, що є можливість відремонтувати. То ось саме ця організація займається ремонтом цих дронів. Всі виручені кошти пішли у фонд цієї організації, на закупівлю запчастин до цих дронів. Зібрано було понад сто сорок тисяч гривень. Моя родина з суботи на неділю всю ноч не спали, ми варили вареники, наварили майже півтора тисячі вареників. Ми зібрали понад п'ятнадцять тисяч гривень, які теж віддали цій організації. [Це ж саме була Масниця, перед постом!] Це Масниця, або ще кажуть, Колодки... Це ж тому було вирішено зупинитися на сімнадцятому березні, що це кінець Колодок, свято Колодія, і якщо у росіян це млинці, то суто українська страва – це вареники. І ми на свято зварили вареники: сир солодкий, сир солоний, капуста, картопля з кропом, грибний паштет, печінковий паштет, халва і мак. [Про вареники з халвою ще не чули!] Так, є, ми робимо. Наварили сорок літрів узвару. І ще пофасували сметану, вже не рахували скільки, але пофасували і давали сметану, що нашим людям, українцям, краще смакувало. [Цей фестиваль проводився вперше?] Так, це вперше. Є плани, що, можливо, ще цього року такий або трохи інший формат фестивалю [організуємо]. Но в цьому році це найперший фест, в попередні роки були зовсім інші фестивалі волонтерські, і локація є, де проводили раніше, у нас в Черкасах є парк, то це в парку. Але ми не були, були в мене трохи проблеми зі здоров'ям, тому ми не приймали участь. [Чи змінилася активність волонтерського руху від початку повномасштабного вторгнення?] У нас той гурт дівчат, які на початку повномасштабного вторгнення, де мої дочка і дружина ліпили вареники, то було таке, що інколи збиралися для хайпу. Вони там декілька місяців позбиралися, і потім затухли. І таких історій у мене не мало. Але зараз той кістяк, який тоді був, і зараз він залишився, то це зараз і борюємося, борюємося. Донатів менше, хочеться хлопцям більше всього передати. Але те, що маємо, те маємо. Моя пенсія – дві тисячі сімсот [гривень], і всі донати ідуть виключно на армію. Хотілося б хлопцям і більше передати, але ж вище себе вже не пригнеш. Коли донатів було трохи більше, то ми трохи більше передавали. Якщо є трохи більше залишок від донатів, ми одразу купляємо сало, сало, сало.... [Стратегічний запас?] Так, і писав у своїх публікаціях раніше, що коли немає відправок, то робимо стратегічні запаси, щоб під час наших майбутніх відправок ми могли якомога більше відправити нашим захисникам. Було таке, що за один раз ми передавали по сто сорок кілограм. Но зараз ми купляємо по п'ятдесят–шістдесят кілограм, переоб'єднуємо: що морозимо, що варимо, що мелемо з часничком, і потім все це в термосумках передаємо хлопчикам нашим. Якщо ми не будемо підтримувати, то чобіт орка буде стояти і на Вінниччині, і на Черкащині, і в Києві...

Записано в березні 2024 р. у м. Черкасах
від Мельник Крістину, 2006 р. н.

За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Для мене війна почалась з 2022 року. Я не відчувала такого тиску в 2014 році, як зараз. Я мешкаю в Черкасах все моє життя. Нікуди не переїжджала та поки не планую. На початку війни планували виїхати за кордон, але вирішили залишитися вдома. [Представником якої національності себе вважаєте?] Не дивлячись на те, що в моєму роду багато різних національностей, я вважаю себе українкою і тільки. Раніше я спілкувалась виключно російською мовою. Зараз спілкуюсь суржилом, іноді російською. Але намагаюсь розмовляти більше українською. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Ні. Для мене важливо вміти гарно розмовляти рідною мовою. Проте я не засуджую людей, які розмовляють російською. Для мене немає значення, якою мовою, головне – політичні погляди. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Ні, не маю. Всі залишилися при своїх думках. [Чи маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Так, маю. На щастя, родичі, які наразі перебувають на територіях агресора, мають голови на плечах. Вони повністю підтримують Україну, інакше всі наші зв'язки були б розірвані. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Українці – сильна нація. Українці – хоробрі, мужні, справедливі. Українці завжди вискажуть свою думку, навіть якщо це комусь не сподобається. Українці вийдуть на мітинги, якщо вони будуть проти. Ми – сильні та вольові. Немає в світі нації, сильнішої за українців. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, тощо?] Особисто в мене дома стоїть прапор України. На жаль, на своєму районі я більше не бачила подібного. [Чи є традиція у вашій сім'ї носити вишиванку?] Так! В моїй сім'ї дуже люблять носити вишиванку. У кожного члена сім'ї є вишиванка. Моя вишиванка перейшла мені від прабабусі. Вона вишивала її сама. Як розповідала мені мама, одержі більше ста років, та вигляд вона має дуже фанний. Вишиванка неймовірно гарна та приємна. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Так, збирала. Я клала туди всі важливі документи, деякі теплі речі, аптечку, воду та їжу, яка не псується. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Так, відношу! Війна не змінила моїх поглядів, навпаки – дала зрозуміти, що потрібно більше діяти. [Чи відомі Вам випадки, коли хтось із ваших родичів, друзів, знайомих перейшов із церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Мої родичі та друзі ніколи не ходили до московського патріархату. [Чи маєте знайомих воїнів ЗСУ, що перебува-

ють на фронті і звертаються до Вас із проханням про молитовну допомогу?] Мій брат зараз перебуває на фронті, в лавах ЗСУ. Він не звертався до мене з проханням про молитовну допомогу, але в церкві завжди молимося за наших воїнів. [Чи залучена релігійна громада, до якої Ви належите, до допомоги фронту?] Звісно! Церква, дуже активно волонтерить та збирає гроші на ЗСУ. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Різдво Христове, Пасху, Новий Рік, день Святого Валентина, Жіночий день (8 Березня), День пам'яті жертв Голодомору. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників?] Так, є. Вулиця Геннадія Немцова (попередня назва – вулиця № 25), вул. Андрія Туренка (провулок Декабристів), вул. Героїв Поліції (вул. Балакірева) і сквер Героїв-прикордонників (сквер на площі 700-річчя), вул. Волонтерська (вул. Яцика), Алея Павла Собка (Алея ім. генерала М. К. Пугейка), проспект Перемоги (вул. 30-річчя Перемоги). [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи? Які саме?] Ще коли я навчалася в школі, ми з однокласниками часто збиралися та плели сітки і збирали продукти для наших захисників. В моєму університеті часто збирають гроші на армію.

*Записано в березні 2024 р. у м. Черкасах
від Наконечної Анастасії, 2006 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Мешкаю у місті Черкаси з десяти років, до цього часу проживала у селі Червона Слобода Черкаського району Черкаської області. Мені було вісім [років], коли почалися бойові дії на Сході, тому усвідомлення ситуації не було аж до початку повномасштабного вторгнення. Але зараз, у свідомому віці, я вважаю, що ВІЙНА на теренах України почалася у 2014 році і триває дотепер. Перший тиждень повномасштабного вторгнення я провела у селі Красенівка Золотоніського району Черкаської області з розрахунком на те, що це місце буде безпечнішим, але згодом тут упав літак (ворожий чи наш, досі не знаю), тому через деякий час ми повернулися до Черкаса, де проживає моя сім'я досі. Там живе мама мого вітчима (але ніхто тоді і не подумав про те, що село знаходиться по той берег Дніпра. [Хто ви за національність?] Уважаю себе до мозку кісток українкою. [Якою мовою спілкуєтесь зазвичай: вдома, у виші?] В академічному просторі спілкуюся літературною українською, оскільки цього потребує фах моєї освіти, але вдома та у побуті це переважно суржик, хоча якщо до початку повномасштабної це був суржик російський із вкрапленням українських слів, то зараз навпаки. Сподіваюся, мені вистачить духу перейти на солов'їну повністю. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Безумовно, так. Все, що московською, сприймається як вороже. Хоча це не розповсюджується на людей, які намагаються перейти на українську. Я вважаю, це заслуговує поваги, тому якщо така людина раптом у розмові ска-

же декілька слів чи речень російською, мене це не образить. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Так, маю. І дуже дивно усвідомлювати, що такі люди володіють українською краще, ніж ті, що все життя розмовляють суржиком. Думаю, це через те, що в медіа, завдяки яким власне і популяризується українська, використовують літературну мову, тому словниковий запас таких людей має конкретні російсько-українські відповідники, бо, зокрема, в моїй голові міститься одне слово російською, інше українською, тому просто під час розмови добирати відповідники тяжко. [Чи маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Так, на мого проживає дід Іван, брат мого дідуся, зі своєю родиною, проте наскільки мені відомо, з ними зрідка зв'язується бабуся Галя, сестра мого дідуся, але ті не можуть в телефонній розмові відкрито висловлювати свою думку щодо війни з відомих нам причин. [Чи можете пояснити чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Відповіді таких людей зазвичай збігаються: «Де народився, там і помру». Я цілком розумію їх, адже сама не можу уявити як це – кинути все, своє, заради нічого, невідомості. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Відповідь банальна – своєю волелюбністю. Недарма у нашому гімні є слова: «І покажем, що ми браття козацького роду». [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту?] Не можу назвати це прямо якимось регулярним чи частим дійством, але прапорів на будинках від початку повномасштабного вторгнення дійсно побільшало. [Якою є мова назв, рекламних оголошень, а також інформаційних написів у вашому населеному пункті, громаді?] Переважно українською мовою, але досі зустрічаються застарілі вивіски московською. Дико бачити їх через два роки повномасштабної. [Чи змінилось ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] Перші місяці так. Старалися економити, не шикували, та й бо не було чим – полиці магазинів спустіли ще 24 лютого. Але згодом, коли зник дефіцит, ми повернулися до свого звичайного раціону. [Чи доводилось Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни? З чим це було пов'язано?] Прямо помітної нестачі не було, ми не голодували, але пригадую, як ми з мамою бігли після закінчення її робочого дня до магазину за п'ять хвилин до зачинення (а тоді комендантська година починалася о шостій вечора) за хлібом, і як раділи, коли вдавалося забрати останню буханку хоч якогось хліба. [Чи є у вашій сім'ї традиція носити вишиванку?] Власне як такої традиції нема, на всі свята мама з гордістю вдягає свою вишиту сукню та щоразу просить її сфотографувати у ній. Але особисто я досі не маю вишиванки, адже, по-перше, нині це дорого, а по-друге, досі не можу знайти «свою». [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Так, збирала, але точно не пригадаю. Пам'ятаю, що клала засоби гігієни, теплі шкарпетки та павербанк. [Чи відомі випадки зміни конфесійної належності ві-

рян після повномасштабного вторгнення? Так. Моя бабуса, жителька села Хутори Черкаського району Черкаської області, та інші жителі села перестали відвідувати церкву після подій 24 лютого, оскільки їхня церква підпорядковувалася московському патріархату. Яка зараз ситуація із церквою, на жаль, не знаю. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Переважно всі ті, що відмічали все життя. Хіба що я ревно намагаюся перевести всю родину на святкування релігійних свят за новим (правильним) календарем. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам на місці навчання (школі, виші), на роботі? Якись інші пам'ятні знаки? Хто ініціатор встановлення?] Так, зокрема в нашому навчальному корпусі встановлені плакати зі вшануванням героїв війни, а також нещодавно з'явився новий стенд вздовж сходинок із зображенням учнів нашого університету, які так чи інакше пов'язані із захистом нашої держави від орків. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників?] Стосовно Черкас не знаю, але зокрема у селі Червона Слобода, у якому я народилася, є вулиця Іллі Іделя, який був учасником АТО та захищав цілісність кордонів України ще у 2014 році. [Чи зазнало руйнувань ваше місто внаслідок повномасштабного вторгнення?] Влітку минулого року був прильот по дамбаі, який я бачила з вікна квартири. У цьому році уламок ракети впав у центрі міста, зруйнувавши будівлю готелю. Щоразу, коли проїжджаю це місце, у мене йдуть мурашки по тілу, тому важко уявити, як почувують себе мешканці тих місць, які постраждали від російських ракет, бомб та снарядів в рази сильніше, ніж ми, черкашани.

*Записано в березні 2024 р.
від Хрустальова Микити, 2005 р. н.*

*За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Я мешкаю в Черкасах з самого свого народження. Для мене війна розпочалася вперше з 2014 року і була десь до 2016-го. Потім все стало потроху «угасати», і вже вдруге для мене війна розпочалася 24 лютого 2022 року. З моменту повномасштабного вторгнення нікуди не уїжджав зі свого населеного пункту. [Представником якої національності себе вважаєте?] Я вважаю себе громадянином України. Вдома я спілкуюсь російською, а усюди українською. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Я не проти російської мови, бо мову неможливо забути і позбутись її. Знання мов – це скоріше плюс; навіть знання мов нашого ворога – це плюс, але я проти культури ворога. Тобто якщо людина говорить російською, але не має нічого спільного з російською культурою (не слухає жодного російського виконавця, не читає російських авторів і інше), чи людина, яка слухає все російське, яка живиться російським інформаційним простором, але говорить на українській, то в даному випадку російськомовний українець мені куди ближче. Бо мова це лише інструмент, а культура – те, що

ви будете строїти з цього інструменту. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Маю декілька таких близьких знайомих, і їх позиція є близькою для мене. [Чи маєте родичів чи знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Маю віддаленого родича по лінії дідуся. Наші відносини майже ніяк не змінились: я як мав нейтрально-негативну позицію до нього, так все і залишилось. Він не займає проросійської позиції, але до нашої сім'ї відношення має мало. [Чи можете пояснити чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Я думаю, це зв'язано не з етносом, а з тим, що люди звикли жити в деяких умовах. Механізм пристосування не дає інколи людям потягу до змін, навіть якщо вони живуть в екстремальних умовах. Інколи у людей, яких просто можуть вбити, з'являється Стокгольмський ефект, а тут: «Лише «ракета» яка може впасти, а може і не впасти». Що стосується людей, які живуть буквально в зоні бойових дій, то я думаю, вони не залишають, бо вже не мають сил або мотивації щось робити; вони здалися і надіялися на будь-який результат. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Я не дуже спілкувався з іншими народами, але думаю різниця є. Думаю, одна з рис – це прагнення до свободи, навіть якщо для цього треба багато працювати. Також мені здається, українці більш щирі в тому плані, що менше слідкують за язиком, якщо інострани можуть підбирати слова дуже довго, то українці кажуть все як є. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани, лавки, стовпи, зупинки громадського транспорту? Коли саме почали проявлятися такі активності?] Я не знаю, коли саме це почалося, але це було задовго до 2022 року. Можливо, з 2014-го, можливо, раніше. Такі активності є по всій Україні, і це нормально. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Відношу себе до релігії буддизму, бо вона дуже миролюбива і близька по моїм поглядам. Війна вкотре показала, що християнство і іслам – це дуже немирні релігії, відношусь до них нейтрально, але з опаскою. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] День Святого Миколая, Різдво, Новий Рік, Великдень, День Незалежності України. [Чи практикуються у вашій громаді волонтерські ініціативи?] Практикується і плетіння маскувальних сіток, і допомога пораненим у госпіталях, і підтримка переселенців, і поширення військового спорядження. В магазинах навіть є кошики, де можна покласти їжу, яку потім надішлють до ЗСУ. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Відбувалася ще з 2014 року. Перейменування вулиць відбувається до сих пір, а пам'ятники комуністам вже давно знесли. [Чи зазнав ваш населений пункт руйнувань від ракетних обстрілів ворога?] Мій населений пункт відносно безпечний у порівнянні з тим же Києвом чи Дніпром. Сподіваюся, що ніяких руйнувань зазнавати місто і не буде надалі. Були, звичайно, прильоти, але відбуваються вони дуже рідко.

*Записано в березні 2024 р.
від Бородій Анни, 2006 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННО-ГО ПОВСЯКДЕННЯ

Я мешкаю в Черкасах з дня мого народження. Російсько-українська війна розпочалась ще з 2014 року, але особисто я її відчула 24 лютого 2022 року, коли вона поширилась по всій Україні. Я вважаю себе україною, так як народилась і проживаю на території України. [Якою мовою спілкуєтесь зазвичай вдома, на роботі?] Протягом свого життя я в своїй мові використовую елементи російської мови, але на сьогодні стараюсь розмовляти тільки на чистій, рідній, українській мові. Кожна людина сама повинна вирішити, на якій мові їй говорити. Особисто я розмовляю українською мовою, і хотіла б щоб зі мною теж спілкувалися рідною мовою. Я маю знайомих і друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську. [Чи маєте родичів чи знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Маю родичів, які живуть в росії, але зв'язок із ними не підтримую. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Українці часто відмовляються залишати рідну землю, тому що тут їхнє коріння, їхні домівки, їхня земля, тут їхня історія. Не кожний може виїхати на чужину і почати все спочатку, залишивши все в минулому. На мою думку, українці відрізняються від інших народів тим, що вони дружні, згуртовані, хоробрі. Вся наша країна під час повномасштабного вторгнення згуртовано допомагає нашим військовим, щоб вони здобули нам перемогу. [Чи доводилось Вам, Вашим рідним переживати нестачу продуктів, голодувати під час війни?] Під час війни нашим рідним переживати нестачу продуктів чи голодувати не довелося, так як ми вирощуємо самі овочі і фрукти і робимо запаси. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] В нас є зібрана «тривожна» валіза, в якій знаходяться ліки, документи, одяг.

*Записано в березні 2024 р.
від Кучинової Валентини, 2006 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННО-ГО ПОВСЯКДЕННЯ

Я проживаю в Черкасах все своє життя, тобто вісімнадцять років. Особисто для мене війна розпочалась 24 лютого 2022 року. Зараз я розумію, що війна розпочалась 2014 року, але на той момент мені було вісім років, і я взагалі не розуміла, що відбувається. Я вважаю себе україною. [Якою мовою спілкуєтесь зазвичай?] Здебільшого українською, але інколи суржилом. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Моя думка кардинально змінилася щодо цього. Я вважаю, що ми маємо спілку-

ватись українською мовою і «яка різниця, якою мовою розмовляти» для мене неприйнятна. Я негативно ставлюся до людей, які розмовляють російською, або якщо щось виправдовують, негативно ставлюся до контенту в інтернеті російською мовою, навіть, якщо цей контент зроблений до 2022 року, я стараюсь його ігнорувати. [Чи можете пояснити чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Я вважаю, що вони не хочуть покидати рідний дім, в якому прожили багато років, тому що там все їхнє життя і для них дуже важко полишити його. Часто від таких людей можна почути фразу – «Де народився, там і помру». В моєму місті все спокійно, але, роздумуючи над цією ситуацією, в якій я могла гіпотетично опинитись, я б можливо теж так казала і залишалась. Можна сказати, що покинути рідний дім – це як відчепити від себе частинку душі, боляче неприємно та дуже-дуже пусто. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Сміливістю, волелюбством, дружністю та незламністю. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркані?] До повномасштабного вторгнення по місту було не так багато національної символіки, але після нього її стало більше. [Чи змінилось ваше повсякденне харчування під час повномасштабного вторгнення?] На початку повномасштабного вторгнення я відчувала дуже сильний стрес, тому майже нічого не їла, але згодом, приблизно через пів року, все нормалізувалось, та я почала харчуватись, як і до того. Мої подруги, навпаки, дуже багато їли. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу?] Збирала. Здебільшого там був одяг, також я поклала сірники, книги та ще якісь дрібні речі, які мені здавалися важливими. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Я вважаю себе атеїсткою. Війна абсолютно не змінила моє ставлення до релігії та церкви. Ну, тільки з'явилося розуміння, що московській церкві не місце в Україні. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Новий рік, 8 березня, Великдень, Вербна неділя, Поминальний день, Трійця, День Незалежності України, День захисників та захисниць України, День Збройних сил України, Різдво, день апостолів Петра і Павла, Спаса. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам на місці навчання (школі, виші), на роботі?] Я знаю, що в багатьох навчальних закладах (школи, університети) є меморіальні дошки; зокрема в школі, де я навчалася, вона присутня. Гадаю, ініціатором встановлення є дирекція цих закладів. У Черкасах з'явилися вулиця та сквер Захисників України, вулиця Волонтерська та вулиця Героїв поліції. [Чи практикуються у вашому населеному пункті волонтерські ініціативи? Які саме?] У багатьох школах запрошують на плетіння маскувальних сіток, збирають банки для окопних свічок, виготовляють ці окопні свічки. Також у місті є пункт підтримки для переселенців. Проводиться багато благодійних заходів. Проводять благодійні збори продуктів та одягу для військових. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] У Черкасах перейменували більше сотні вулиць та провулків. Також демонтували пам'ятник чекістам та комуністичну зірку.

ЗВЕНИГОРОДСЬКИЙ РАЙОН

с. Гордашівка

Записав О. Дедуш 9 вересня 2023 р.
у с. Гордашівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Нестеренко Н. А., 1960 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Розкажіть, будь ласка, як почався день, коли Ви почули про війну.] Взнали десь в годин десять. Ми живемо ж у Кущах, тут мало людей живе. Пішла в магазин, зустріла бабу Галю, а вона каже: «Надя, ти чула, що кацапи полізли на нас». – «Як полізли?» – «Война почалась». У мене аж похололо. Владюсік, мій онучка, погранічником служить. Хоч і на Западній, але їм казали, якщо що, то зразу на фронт. Дошла до магазину, а там повно людей. Хапають все. Хліба вже не було. Сітро тільки і пиво остались. Що робит? Питаю: «Крупа є якась?» – «Є». Взяла необжареної гречки. Сітра вже не хотілось, хоч у горлі суша. Пішла додому, а людей у селі наче вимерли. По погрібах ховались. Хотя наче по Тальному і не били. Включила радіо. По Умані бомбанули. Люди погибші. Не знаю. Я у сльози тоді. Плакала тоді багато. На другий день я з Пашою пішла в Тальне. Там тоже всю купляли. Якись автобуси стояли. Привозили людей переляканих. Казали, то зпід Києва люди. Тальянниніне которі теж утікали на Запад, до Молдавії туди. У мене син Саша ж у Тальному. Держався добре, сказав: «Мама, все буде добре». Скупилась трохи і на Гордашівку через ГЕС. На ГЕСі воєнні стояли вже, бо як ішли туди, ше не було. Ми документів не взяли. Але там був гордашанин, то нас пропустили. Днів п'ять так вже страшно менше було, начали збирати по селу консервацію, сало, м'ясо солили і отправляли через волонтерів бусиком і машинами на Умань, а оттуда – на фронт. Я тоже пару банок дала помидорів і капусти кислой. В усіх селах таке робили. Все для победы як моя баба говорила. У селі є пустих хат [багато], то беженці з Донецька почали приїжджати. [З області?] Ну, да. Приїжджають, і голова сільради Грещиха розселяла, якщо хата безхозна. Паша ходив, пару хат в порядок приводив, бо глина откололась, потріщицалась. Люди боялись там жити. Оце що не добре, що по-руські всі говорять. Буває щось скажеш, а вони не б'льме. Я оту руську мову переносить уже не можу. У нас тут Україна і все має бути поукраїнськи. [Чи змінилося ставлення до білорусів і росіян?] То раніше нас у школі, скрізь учили, що три сестри: Україна, білорусія, росія. Брехня то все. Але я вірила тоді, дурна була, всі дурні були. Зараз – не. Ненавижу. Онучка мого Владіка, сирітку, ранили ж потом на фронті. У госпіталі у Львові бідоса скільки лежав. Контузія, шкіру зшивали. А зараз знов на фронт забирають. Такого ізраняного. Вже у Києві тренірується і на фронт... [Як було з роботою?] У мене пенсія, її всігда платили, привозили на пошту. А коли тепліше стало, то на полі фермер все садив. Мене наняли. Людям хати білила і переселенцям. Вони ж городські і не знають, що таке вапно, як його ялосити по стіні. І сапала одній жінці. Вона із Запоріжжя десь, спина больна, то допомгла. [Чи були продукти в магазині?]. Було все. Були б гроші. Сначала все розкупили, але все підвозили. [Чи роздавали гуманітарну допомогу?] Не. Не чули про таке. Наче

переселенцям щось привозили з одежі. [Щось змінилось, коли росіяни відійшли з Київської області?] Тут менше воєнних стало, пости убрали при в'їзді у Тальне.... Нова алея появилась у нас. Новий цвинтар за Чкаловим. На старом вже місця нема. З дороги видно прапори. Як жалко всіх... [Які пісні чи події часів війни вам дуже сподобалися?] По радіо «Червону калину» часто крутили. Але мені сильно понравилось, що цигани вкрали танк у кацапів. Дуже смішно було. У мене мама покойна вже, циганка, то то моє трошки. [Чи вливаються переселенці в життя тут, спілкуються з гордашанами?]. Я б не сказала. Вони як миші сидять. Тільки якщо щось треба, то самі найдуть тебе. Їм харашо. Гуманітарку дають, субсидію. Так говориш з ними – ніби общітельні, але не дружні з нами. [Може, це війна їх так травмувала?]. Войну не всі там бачили. Просто боялись ракет, обстрелів. У нас тут тихо було. Тільки пару раз над Тальним ракети збивали, а тут же гори і яма, то думали, що бомблять вже. [Чи змінилося у вас ставлення до війни з німцями, бо росіяни кажуть, що то їхня перемога?] Українці ж воювали, гибли. Скільки табличок біля школи он, то все погибші з Гордашівки. [Але ця війна – за нашу свободу, а тоді все одно отримали рабство, як і було до того.] Україна була і буде вільна. Ми освободились вже, і назад вони не вернуть все вже. [Як змінилися люди під час війни?] Кращі стали кращими, а гниди як були гнидами... Думаю, може, будуть цінити б'льше своє. Хотя тікають за границю і розказують, як там харашо. А тут було нехарашо? Все є. Фрукти, овочі, сади, живи. Тут в Кущах яка природа, вода джерельна. Де таке ше є? Платят там, то і їдуть. Не платили б, то заграниця була б не така.

с. Лебедин

Записано в березні 2024 р.
від Скорохід Аліни, 2006 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ У місті Черкаси я проживаю пів року, адже вступила у вищий навчальний заклад, а раніше проживала в селі Лебедин Звенигородського району Черкаської області. Особисто для мене російсько-українська війна почалась в 2014 році, адже тоді воювали мої знайомі, і я добре знала про війну, хоч не все розуміла в силу свого віку. Також я пам'ятаю, як в школі проводилися ярмарки і різного виду збори: продукції харчування, одягу і грошей для військових. Я – українка. Зазвичай спілкуюся суржиком, але на роботі стараюся розмовляти українською. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови?] Так, моє ставлення змінилось, я вважаю неприпустимою мову ворога на українських землях, я розумію, що багато людей звикло розмовляти російською з народження, але я вважаю, що російської мови на наших землях не має бути. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Так, я маю знайомих, які з початком війни перейшли на українську мову, але також маю знайомих,

які продовжують розмовляти російською. [Чи маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Я маю дядька, який проживає в росії, я не можу сказати, що стосунки між нами змінилися, але при розмові з ним намагаюся не зачіпати тему війни і політики, бо під час цих тем наші думки завжди не сходяться. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Я вважаю, що кожен українець, який не залишає рідну домівку навіть при таких екстремальних умовах, свято вірить в перемогу і тому не планує переїзд; кожен розуміє, що на рідних землях буде краще, як на чужині, бо вдома все рідне. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] На мою думку, українці дружні, багато українців займаються благодійністю як до, так і після війни. Я вважаю, що саме дружність і співчуття ближнім відрізняє нас від інших народів. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани тощо?] Так, у нашій громаді є національні прапори, вивішені на подвір'ях і балконах, а також є пофарбовані в блакитно-жовтий колір паркани, лави, стовпи, зупинки громадського транспорту. Такі активності я помічала все своє життя, але під час війни вони значно збільшилися. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] У гардеробі я маю вишиту сорочку, вона мені дуже подобається, але ношу її не часто, лише на народні свята. [Чи збирали ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Я збирала «тривожну» валізу. Клала в неї теплий одяг, аптечку, воду, їжу, а саме консерви і закрутки. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Я вважаю, що я християнка, війна моє ставлення до релігії не змінила, а от ставлення до церков російського патріархату в мене змінилося в гіршому значенні. [Чи відомі Вам випадки, коли хтось з Ваших родичів, друзів, знайомих перейшов із церкви московського патріархату (Української православної церкви) до Православної церкви України?] Так, в нас в селі, в якому я проживала до переїзду в Черкаси, багато хто перейшов з церков московського патріархату до Православної церкви України, а якщо хтось не перейшов, його зневажали. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] З релігійних свят в моїй родині відзначаються Різдво Христове, Великдень, Зелені свята. З державних свят, напевно, лише Новий рік. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] У нашому населеному пункті є загиблі військові. Я брала участь у живих коридорах. У селі встановленні меморіальні дошки загиблим воїнам на школах, ініціаторами є дирекції шкіл. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] Так, у територіальній громаді, в якій я проживаю, практикують волонтерські ініціативи, такі як плетіння маскувальних сіток, збирання продуктів для фронту, ініціативи з розміщенням і підтримки переселенців, навіть є кузня для виготовлення металевих скоб.

Записано в березні 2024 р.
від Ярової Оксани, 2006 р. н.

За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Я мешкаю у Лебедині Звенигородського району все своє життя, тобто з 2006 року. Для мене особисто війна розпочалася ще у 2014 році, але на той момент мені було лише вісім років, тому тоді я не так глобально мислила про війну, як зараз. Я вважаю, що я українка. Я українка ще з діда-прадіда як за національністю, так і за вихованням (сформовано в мене це ще з дитинства, тому що і мама, і тато (в особливості) були патріотами України і виховували мене належно. Скрізь, ще з дитинства, я спілкуюся українською мовою. З друзями можу спілкуватися «суржилом». [Чи змінилося Ваше ставлення до російської мови за час війни?] За час війни моє ставлення до кацапської не дуже змінилося. Ще до війни я не розуміла, чому так багато людей нею спілкуються, якщо державна мова українська і вивчаємо ми в школі теж українську мову (в нас ніколи в школі не викладали кацапську, пов'язано це з тим що наша директорка теж була патріоткою). А ще мене до війни дивувало, що якщо людина спілкується українською, то всі вважали, що вона сто відсотків із села. Моє ставлення щодо вислову «яка різниця, якою мовою розмовляти» – «без мови немає нації», і я хочу, щоб цей вислів пам'ятали всі. [Чи маєте Ви родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Маю і родичів, і знайомих. Щодо родичів, то там проживають два татових двоюрідних братів; він їм телефонував ще в перші дні війни. Вони почали говорити, що нас «визволяють», що це не війна і так далі. Тато зрозумів, що з цього діла не буде і послав їх куди подальше. Після того з ними більше не спілкувався і вважає, що братів в нього там немає. Така сама ситуація і з знайомою. Вона мені писала, що нас «визволяють від нацистів і бандерівців». Я посміялася і заблокувала її. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] На мою думку, на це є декілька причин. В деяких людей просто немає можливості виїхати. Інші бояться, адже це інша країна, інші закони. Дехто надто старий. Але найголовнішу причину я поясню на своєму прикладі. У мене є і залишається можливість виїхати. Я хотіла б побачити світ, але мене лякає думка, що я більше не повернусь в Україну. Тут моя сім'я, тут мої друзі, тут мій дім. Я б хотіла жити, працювати і створити власну сім'ю тільки в Україні. Я розумію, що перспективи в інших країнах набагато кращі в усіх аспектах, але моя душа спокійніша тут під ракетами і постійною загрозою життя, ніж там на чужій землі. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] На мою думку, ми надзвичайно волелюбний народ, ми краще помremo, ніж будемо жити у чиємусь ярмі. Але з недоліків, що ми про це згадуємо тільки в критичних ситуаціях. В мирні часи ми забуваємо свою історію, а коли історія забувається, вона обов'язково повторюється, от зараз і розгрібає-

мо. [Чи є у вашому населеному пункті національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, чи пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани?] Ще до 2022 року в нашому селі на будинках майоріли жовто-блакитні прапори. Найбільша їхня частина припадала на сім'ї, в яких хтось воює в АТО. Зараз їх, звісно, побільшало, але ненабагато. Перейменування вулиць в нас теж відбулося ще до 2022 року. Наприклад, раніше вулиця, на якій я проживала, називалася Першотравнева, а зараз Небесної Сотні. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] Ще з першого класу у мене була вишиванка, коли це було, так скажімо, немодно. Всі мої однокласники в перший клас пішли в чорно-білій формі, і тільки одна я була в вишиванці та віночком на голові. Після того, звісно, в мене була ще одна вишиванка і вишита сукня. Зараз в мене є вишита сорочка, чимось схожа на прадавні вишиванки українців. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Збирала її мама. В ній були документи, теплий одяг, їжа, покривала та іграшки для моєї найменшої сестри. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Я не відношу себе ні до якої релігійної конфесії, і війна не змінила моє ставлення до церкви. У нашому селі є дві церкви: одна українського патріархату, друга московського. Нашій громаді це не подобалось. Спочатку вона просила, щоб ті перейшли до українського патріархату, коли ті відмовились, то погрожувала її закрити або ж спалити. Наскільки мені відомо, її закрили. Я маю знайомих воїнів ЗСУ, і жодного разу ніхто не звертався за молитовною допомогою. Їм не потрібні молитви, їм потрібна зброя, спорядження, машини і їжа. Молитва їм на нуль нічим не допоможе. А от якісне спорядження, зброя, хороша їжа – це й як. Молитися – це, звісно, добре, але вона їм так допоможе, «як мертвому кадило». [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Святвечір, Різдво Христове, Пасха, День Незалежності України, Покрова. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] У моєму населеному пункті є загиблі військові (і, на жаль, немало, страшно уявити, скільки їх по всій Україні, якщо на даний момент в моєму маленькому селі їх п'ятеро). На живому коридорі була неодноразово. На самому похороні лише один раз у свого героя-тата. На різних кладовищах могили загиблих розташовані по-різному, на одному в ряду з цивільними, на іншому – окремо. Встановлені звичайні пам'ятники і біля могили кожного загиблого є державний прапор. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] Ще до 2022 року в нас в школі проводилися збори продуктів для воїнів АТО. Наразі в школі плетуть маскувальні сітки, роблять окопні свічки, влаштовують різні благодійні ярмарки та збирають продукти для фронту. Окрім цього, в нас працює Лебединська кузня, яка виготовляє різне приладдя для воїнів та влаштовують регулярні збори для допомоги ЗСУ. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Перейменування вулиць в нас відбувалося ще в 2014–2016 роках. Наприклад, спочатку вулиця, на якій я проживала, називалася Першотравнева, а зараз Небесної Сотні.

А що до пам'ятників комуністичним діячам, ще до мого народження (2006) в нас знесли єдиний пам'ятник Леніна. Наш населений пункт не зазнав руйнувань від ракетних обстрілів. Щодо родин, чие житло було зруйноване, наша сільська рада виділяє їм квартири або ж будинки. Хотілося б на кінець додати трішки щодо війни від себе (для правдивої історії наступним поколінням): 1) Війна не закінчиться, доки не закінчиться корупція в державі. Ви навіть не можете собі уявити, наскільки її багато, і вона абсолютно у всіх установах нашої держави. Країна починається з тебе. Це треба запам'ятати кожному. Допоки ти пропонуєш хабар за невиписаний штраф поліцейському, допоки ми і будемо в «повній с...» (це лише один із багатьох випадків для прикладу). Окреме «дякую» хочеться сказати нашим поліцейським і іншим органам, що відповідають за встановлення осіб загиблих військових. На кінець війни буде дуже багато військових-загиблих, чиї особи так і не встановлять, бо ці органи не компетентні та халтурять на кожному кроці. Розповім свою історію для прикладу: мій тато загинув ще 6 вересня 2022 року в Соледареві під Бахмутом, а його тіло привезли лише 29 лютого 2024 року, тобто через півтора року після загибелі. Якби не настирливість моєї мами, зв'язки та командир бригади, в якій служив мій тато, цього б не сталося. Поліцейські, які займалися розслідуванням, «губили» зразок ДНК двічі, або ж знаходили різні відмазки. Наприкінці моєї сім'ї повідомили, що його вже заховано в братській могилі і що його привезти вже неможливо. Висловлюсь так, державі просто не вигідно, щоб тіло військового було опізнано, бо їм тоді доведеться виплачувати грошову компенсацію сім'ям загиблого. Їх просто ховають на загальному цвинтарі під назвою «Невідомий, час загибелі», і все. За весь час, допоки велося розслідування, мамі довелося говорити з дуже багатьма жінками та мамами загиблих, які досі не вирішили цю ситуацію, і багато з них так і не вирішать через нашу корумповану владу...

м. Тальне

Записала М. Олійник 11 березня 2022 р.
в м. Тальному Звенигородського р-ну Черкаської обл.
від Ткаченко Оксани Миколаївни, 1968 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Це снилось за кілька [днів до] цих сумних подій двадцять четвертого лютого [2022 р.]. Сниться, що якийсь гул такий надзвичайний на дворі, я виглядаю у вікно. Ну, і у нас так над річкою в районі міста там такий приватний сектор. [У сні] бачу, щось закручується [там], таке темні і чорне і пилюку стягує до себе, прямо така воронка з'явилася, і воно тягнеться, хмари дуже важкі висять над тим, над тою частиною міста. Воно тягне все в себе, що навколо нього. Господи, думаю, що ж то таке відбувається, це таке має бути і так звук страшний, саме таке явище незрозуміле. А потім дуже темно на дворі стало, там такий вибух яскравий трапився. І поступово почали його розтягувати, розганяти. Страху я через цей сон натерпілась дуже багато. Мені важко було, якимось незрозуміло, що це таке має бути. Я подумала, що в тому районі у нас щебеневий завод, вокзал, можуть щось там трапитися. У нас щебеневий завод так, щоб активно працював, то і не працює. А от коли уже позвонила Тома [донька], що почалася війна

двадцять четвертого вранці, а я згадала, що це ці вікна, куди я дивилась [у сні], це на сході відбувалось. От десь зі сходу буде [недобре], якісь оці темні хмари, якийсь гул такий страшний, такі звуки незрозумілі, оці вибухи, воронка ця. Ну, був у мене такий сон, коли почалося це, я зрозуміла, що підсвідомість моя щось мені кликала. Ну, мене не тільки підсвідомість, а і свідомість штовхала. Я за кілька днів до цього пішла зняла максимум готівки з банкомата, ну, тобто залишила там якісь кілька тисяч, а все інше зняла. Я пройшлась по аптеках, закупила собі ліки, які вкрай необхідні будуть в перший час, щоб у мене був запас ліків. Я кожного дня я питала своїх знайомих: «Ти бензином запасся? Ти соляркою запасся?». На мене всі так дивились: «Та нашо?». Я кажу: «А на випадок війни? Ви добре подумали? Десь якусь каністру купити, у бак залити». Мене штовхало до того, що треба бути готовим до якихось таких вкрай дуже неприємних подій. Так, щоб і моя підсвідомість працювала, але свідомість мною колотила харашо. [Що люди говорять про війну?] Говорять дуже по-різному, у мене в колеги син в Нацгвардії служить. Зрозуміло, вона дуже переймається. А другий син в неї в Києві одружений, сім'ю він привіз сюди [у м. Тальне], а їздить туди, допомагає з ресторанів їжу розвозити. [Допомагає] вивозить тих, хто хоче виїхати з Києва, оце привіз сюди в безпечні місця, куди він їде, в Черкаси, Маньківка, Тальне. До багатьох поприїжджали родичі, з якими вони роками не спілкувались. Це і Ірпінь, і за Києвом туди на північ, Чернігів. Зараз в Тальному дуже багато чужих людей, переселенців. Хто приїхав пересидіти, от їхати далі на захід, дуже багато зараз шукає житло таке, щоб купити квартиру, будинок: «Тальне, район. Купити будинок». Хочуть залишатися тут, такий собі прихисток щоб був, може люди знають, що там уже знищене житло, а жити десь треба. [До нас у Полтаву приїхали з Харкова родичі.] Росіяни дуже прагнуть Полтаву взяти, я наскільки розумію, там керівництво Полтави обіцяло, що їх [росіян] зустрінуть з квітами. [Де це обіцяли?] В Полтаві, керівництво області обіцяли, що їх зустрінуть з квітами. А ніхто не очікував, що народ отак встане. [А це десь була інформація про це? Я не чула про це.] Я у якогось нашого блогера читала, а потім чула з російських аналітиків, ці, які не зовсім бояться, то він казав: «Ви Полтаву обіцяли взяти через три дні. Ну і що, топчетесь втору неділю». Мова йшла саме за Полтаву. Це було два керівництва області дуже критичних – Херсон і Полтава. То Херсон ближче до кордону і з Криму, ці здали. А Полтава якраз не здається. [Розкажіть про тривогу, цю ніч була тривога в Тальному? Як часто тривога буває?] Я не знаю, я їх не рахую. Буває такі дні, що немає, обходимося тишою, а буває і два, і три рази на день, і вночі, і вечір, ну передбачити дуже важко. [Ви чуєте через вікно тривогу чи дивитесь по телефону?] Ну, у нас в телеграмі підключено оповіщення, але і є сигнал, сама сирена є, з кількох місць вона звучить, то у нас її чути. [Де Ви ховаєтеся?] А у нас при вході в квартиру є такий шматок коридору, який захищений стінами, одна із стін капітальна. І сідаємо туди до дверей головами, що і там капітальна стіна. То там наче повинно бути найбільш безпечно. [Тобто в підвал не ходите?] В підвалі холодно, сиро, і сидіти там годинами дуже не комфортно. Я туди жодного разу не спускалася. Я обійшла квартиру, в мене в квартирі є кілька

таких місць, що глухих, що вікон там й нічого [немає]. Оце на вході в квартиру – це найбільш захищене місце. Двоє дверей, одні такі капітальні вхідні металеві проброньовані, а інші дубові дерев'яні. І це ми до цих дверей сідаємо спиною і сидимо. [Буває, що ночуєте так?] Ну, а поки Томи [доньки] не було, то я кілька раз не можу сказати, що спала, але підкунювала в тому кутку то точно. А вона і спала там цю ніч. Воно десь після третьої там оголосили [тривогу], і вона туди перебралася. [Скажіть, будь ласка, якісь думки про те, що буде далі у Вас є? Відчуття, думки і побажання.] Я не уявляю світ, якщо ми не переможемо. Я його просто не уявляю, який він буде. Тому тільки в перемогу [вірю]. [Я теж вірю в перемогу, хоч це зараз складно. Важко, велика ціна. Ну, я не сумніваюся, що це буде так. Не може бути просто інакше.] Я надіюсь, що після перемоги весь світ нам буде допомагати. [Буде квітуча країна, і вона буде іншою. Це буде інша країна, інші люди, це буде все по-іншому. Але витримати, перемогти – це буде дуже важко. Величезна ціна буде заплачена. Ну, я вірю, що це буде. Я теж в це вірю.] [Знайомий], то він пішов в добровільний батальйон в Києві. То вони на бойове завдання за межі Києва виходять, я не знаю куди. Я питаю [його подругу]: «Ти хвилюєшся?», а вона говорить: «Я в нього вірю». Так і я. Я вірю. Перші дні я спала в спортивному костюмі, а зараз, як то кажуть: «Наскільки ви довіряєте Збройним силам України?», я сплю в ночнушці, я їм довіряю. Я сплю в нормальних умовах, в ночнушці. Це ж оці перші страхи і жах наче відійшов. Все-таки скажу, що дякую і протиповітряної оборони і тим, хто над нами це небо держить. У нас немає зовсім ніяких ознак того, що десь ідуть настільки активні бойові дії.

с. Тарасівка

*Записано в березні 2024 р.
від Невмитої Вікторії, 2006 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Народилася і проживаю в Черкаській області. [З якого року особисто для Вас розпочалась російсько-українська війна?] 20 лютого 2014 року. Я вважаю себе україною. Зазвичай я спілкуюся українською мовою, незалежно від того, де я перебуваю. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Моє ставлення до мови не змінилось. Я, як і раніше, вважаю, що будь-яка мова може використовуватися при спілкуванні з людьми. Однак війна в Україні суттєво вплинула на моє сприйняття російської мови. Я бачу, як цю мову використовує російська пропаганда для виправдання агресії, дезінформації та приниження україномовних людей. Я також бачу, як багато українців, які раніше спілкувалися російською, переходять на українську мову. Це свідчить про те, що мова може бути потужним маркером ідентичності та самоідентифікації. Я вважаю, що важливо поважати вибір людей щодо мови спілкування. Кожна людина має право вільно обирати мову, якою їй говорити. [Чи маєте Ви родичів чи знайомих українців, які живуть зараз у росії?

Чи змінила війна ваші стосунки?] Так, я маю родичів у Білорусі. З початку повномасштабного вторгнення в Україну наші стосунки різко змінилися. В нас були різні погляди на війну, але через рік війни наші стосунки все більше і більше налагоджувалися. Ми знайшли спільну мову і вирішили СВОЇ проблеми самостійно. Тому потрібно все обговорювати, а не вірити тому що нам говорять інші люди. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Більшість людей не хочуть залишати свої домівки, де вони народилися і все своє життя провели там. Також в людей є сильний зв'язок з рідною землею, дух патріотизму не дає їм змоги залишити рідну домівку. Також невід'ємні зв'язки з рідними. Багато людей, особливо жінок з дітьми, змушені були виїхати за кордон, щоб убезпечити себе від небезпеки і захистити свої дітей від агресора. Проте багато українців, які виїхали з країни, планують повернутися додому після закінчення війни. Також потрібно пам'ятати, що Українці – це сильний і стійкий народ, який з гідністю та мужністю протистоїть російській агресії. За нами перемога! [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] На мою думку, кожен українець – це унікальна особистість зі своїми особливостями та талантами. Українці багаті своїми унікальними традиціями, в них чудове почуття гумору, вони надзвичайно творчі і яскраві люди. Українці – це сильний, стійкий, волеюбний та творчий народ, який має багату культуру та історію. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани?] В моєму населеному пункті, а саме батьківщина Тараса Григоровича Шевченка, незалежно, чи була війна чи ні, завжди був дух українця. Наші зупинки були розписані різноманітними патріотичними розписами. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] Я маю вишиті сорочки і сукні. Мені вони подобаються, тому що вони красиві та елегантні. Є символом української культури та традицій. Нагадують мені про мою Батьківщину. Я вважаю, що вишиванка – це must-have в гардеробі кожного українця. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Так, з перших днів війни моя сім'я збирала «тривожну» валізу. Ми клали в неї документи, перші необхідні речі з одягу, ліки і їжу. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Моє ставлення до релігії та церкви не змінилося через війну. Я все ще поважаю всі релігії та їхні вірування. Я вважаю, що релігія може бути важливою частиною життя людей. Але потрібно її використовувати для добра, а не для зла. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Як і більшість українців, моя сім'я відзначає такі свята: Різдво, Великдень, Трійця, Водохреща, День Незалежності України, День Соборності України, День Конституції України, День захисників і захисниць України. [Чи практикуються у вашому населеному пункті волонтерські ініціативи?] В моєму ОТГ проводять різні волонтерські ініціативи. Плетіння маскувальних сіток, приготування їжі, в'язання одягу для військових, а також проводять різні акції для внутрішньо переміщених дітей.

м. Шпола

Записано в березні 2024 р.
від Ілляшенко Валентини, 2006 р. н.

За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Упродовж семи місяців я перебуваю в м. Черкаси. Переїхала я з м. Шпола. Метою переїзду стало навчання в ЧНУ. Особисто для мене війна розпочалась 2022 році. Я народилась в Україні і вважаю, що маю повне право називати себе україною. Коли мені потрібно, я можу з легкістю перейти на чисто українську мову, але частіше я розмовляю суржилом. Також планую взяти за звичку говорити тільки українською. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Я вважаю, що немає ніякої різниці, якою мовою розмовляти, це право кожної людини, їх думки, звичок. Мені особисто зручніше спілкуватись українською. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо обрали перейти з російської мови на українську?] Так. Я маю знайомих, які змінили свою думку та перейшли на українську мову, але також я знаю людей, яким зручніше говорити на російській мові. [Чи маєте Ви родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Так. Нас не відстранила війна. Ми підтримуємо спілкування та дружні відносини. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього] В мене є вишиванка, її я купила на тематично українські заходи. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Уночі 24 лютого коли розпочалося повномасштабне вторгнення перша «тривожна» валіза, яку ми зібрали, містила в собі всі наші документи, пріоритетом стали вони. В той день від страху я не могла зрозуміти, що роблять мої батьки, тому зараз мені важко згадати, що ще тоді там було. Ми не збирались нікуди виїжджати, перші тривоги ми провели в підвалі. Я ще досі тримаю при собі іграшку, з якою переживала перші вибухи. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії?] Я ніколи не вірила в якісь релігії і не думаю, що це колись мене зацікавить. Як на мене, якби був «Бог», то чому він ніколи не втручався в життя людей? Мені здається, що людям простіше заставити себе думати, що все, що є на світі, дала якась «всесильна істота», а не зусилля самих людей. Мені відомо, що в моєму місті закрили церкви московського патріархату, через це багато міщан перейшли до Православної церкви України. Мій батько довгий час перебував на фронті, для мене і моєї мами цей період дався дуже тяжко, і я кожного дня бачила, як вона молилась, щоб він вийшов живий. [Які релігійні та державні свята відзначають у вашій родині?] Цих свят дуже багато, я навіть не згадаю всі, в більшості мені говорили дати та свята, і я просто допомагала. Багато свят після початку війни змінили привичні всім дати. Моє улюблене свято завжди залишиться Великдень. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] У наш час важко

знайти населений пункт, де немає загиблих військових. Я завжди беру участь у таких похованнях, коли в мене є змога. Я нечасто буваю на кладовищі, мене такі місця емоційно душать. Мені важко дивитися на прапори біля могили. Розуміння, що ці люди могли бути живі, а війна відняла все не тільки в них, а і в їх сімей, спокій нікому не принесе. [Чи встановлюють меморіальні дошки пам'яті загиблим воїнам на місці навчання (школі, виші), на роботі?] Так, зараз такі дошки та пам'ятники можна зустріти всюди. В моєму місті були побудовані «Площа Загиблих Воїнів» також «Алея Героїв Небесної Сотні». Це самі відомі місця, які зробили в моєму місті. Центральна площа міста іменована площею Героїв Майдану. Також є провулок Олександра Кондратюка, провулок Івана Носача, вулиця Юрія Межакова та багато інших. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді, населеному пункті волонтерські ініціативи?] У нас часто відбуваються ярмарки, на яких люди збирають на допомогу воїнам. Також любий охочий може прийти допомогти плести сітки. В нашому місті багато людей, які допомагають всім, чим можна. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] У Шполі перейменовували тридцять вулиць та чотири провулки. Також нові назви тепер мають двадцять три вулиці та шість провулків в населених пунктах Шполянської міської громади. Пропозиція щодо перейменування назв була внесена робочою групою щодо дерусифікації об'єктів топоніміки громади. Враховували також зауваження та пропозиції від громадськості.

ЗОЛОТОНІСЬКИЙ РАЙОН

с. Богданівка

*Записано в березні 2024 р.
від Овчаренко Адріани, 2005 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Від початку війни я нікуди із сім'єю не переїжджала. Живу тут вже дев'ятнадцять років. Для мене особисто війна розпочалася у 2014 році. Від того часу я ненавиділа все російське. Але на собі я відчувала війну у 2022 році. Під час повномасштабного вторгнення я нікуди не переїжджала, лише відвідувала свою сестру в Польщі на короткий термін. Я українка. Все життя спілкуюсь українською. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Так. Змінилось дуже сильно, і в негативну сторону. [Чи маєте Ви родичів чи знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Я маю тітку, яка проживає в Німеччині. Вона українка, але підтримує росію у цій війні. Родичів в росії, на щастя, не маю. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Тому що мають рідних і коха-

них людей, які на фронті чи не виїзні. Ми їх не покинемо! Ми, українці, відрізняємося від інших народів своєю вірою і витримкою. У нас є дух величч. Це не пояснити. Це відчувається. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани?] Ще з 2014 року у моєму рідному селі почалася ця тенденція фарбувати все в блакитно-жовті відтінки. [Якщо маєте вишитий одяг у гардеробі, розкажіть, будь ласка, про нього.] У моєму гардеробі немає вишитого одягу. Причина в тому, що справжній, гарний, вишитий одяг коштує дорого, а шароварщину я не вітаю. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу?] Ми планували збирати «тривожну» валізу. Поклали лише всі документи в одну сумку. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії?] Я вірю в Бога, але не являюся ні в якій з релігійних конфесій. Війна на це ніяк не вплинула. Я маю коханого на фронті, щодня молюся за нього. Він з таким проханням до мене не звертався, це лише моє бажання, мені так спокійніше. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] У моїй сім'ї відзначаються всі релігійні та державні свята, я і половини з них не знаю, це все знає моя мама. А все, що святкує мама, святкує і вся сім'я. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] У моєму населеному пункті вже, на жаль, є полеглі герої. Я брала участь у прощанні лише один раз. Для мене це дуже важке дійство. Пройшло достатньо часу від поховання, а він все ще мені сниться. На могилах воїнів, що загинули в перші місяці повномасштабної, вже є гарні великі пам'ятники з їхніми фото у весь зріст. Біля могили, звичайно, установлені прапори. [Чи є якісь волонтерські ініціативи у вашому селі?] У моєму населеному пункті плели сітки, варили паштет, закручували багато закруток і дуже багато всього, але це лише на початку війни. Зараз люди вже не так стараються, і це все не так інтенсивно відбувається. [Чи зазнав ваш населений пункт руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення?] На щастя, в мій населений пункт ракети не прилітали. Падав лише літак, але знову ж таки, на щастя, впав на старі хати, де ніхто не проживав.

УМАНСЬКИЙ РАЙОН

м. Умань

*Записав В. Стішов 12 грудня 2023 р.
у м. Умані Черкаської обл.
від Івана, 1967 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Взагаліто війна у нас почалася в 2014 році. Я волонтер із 1 липня 2014 року. І ми допомагали Збройним силам постійно. Що стосується 24 лютого [2022 р.], повномасштабного вторгнення російських військ, то взагаліто це було зрозуміло, що це буде. Просто не зрозуміло було, коли це буде точно. Хоча ви ж знаєте, напередодні повномасштабного вторгнення було багато попереджень від фахівців із закордону, які розбираються в цих справах, від розвідки. Тому розуміння було, і ми збирали документи, у нас були такі тривожні рюкзачки, збирали все необхідне, щоб можна було покинути помешкання в разі

чого. І я готував родину до такого можливого виїзду. Що стосується такого початку інтенсивного, то звичайно що мені все-таки думалось, що воно не буде в таких масштабах. Настільки несподіваним було саме таке вторгнення – з усіх сторін напад. Я думав, що десь із Криму там почнеться напад, і можна буде легко відбивати його, але росіяни, звісно, вторглися по всіх можливих напрямках. Вважаю, що якраз народ України відіграв найважливішу роль у зупинці ворога, тому що всі організувалися, я б сказав, самоорганізувалися. Ну, це було очікувано для мене, тому що коли почалося вторгнення в Крим в 2014 році, ми знали, що наш народ може об'єднуватися. І ми об'єдналися, і виник волонтерський рух – потужний в Україні, і співпраця волонтерів із захисниками дає свої результати. [Що саме відбувалося в Умані?] Як саме було в Умані? В Умані всі люди в перший день війни відчували страшний гуркіт, тому що росіяни влучили по складах боеприпасів, і потрібно було евакуювати фактично місто і всі навколишні села в тридцятикілометровій зоні, які були в зоні враження. Це все прилітало скрізь, у тому числі і в Умань. Падали снаряди і ракети від «градів». І в мене в селі там, поруч, також упала ракета, загинула людина в перший день. Це десь о восьмій ранку було, чоловік, близько сорока років йому було, їхав, щоб отримати гроші в банкоматі, і прямо поруч біля нього впав снаряд, і його там розірвало, ледь розпізнали потім. [Це було в перший день?] В перший день, це було 24 лютого.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*.

Що ще можу сказати, у нас в Умані таких активних волонтерських центрів, тих, які постійно працюють і допомагають захисникам, їх три. І якраз всі три ми й почали працювати разом. Всі почали працювати разом і хто чим займалися. [Чим узагалі займалися?] Ну, я взявся відразу займатися ліками, бо до мене почали телефонувати, що формуються загони захисників, і саме ж така пора, кінець лютого. Погода така була: сирість і холод. І все разом. І дуже багато людей хворіли. А умов же не було таких, для перебування, всі фактично були на ногах і по кілька діб. Тому волонтерський центр, де я був, займалися ліками. Десь близько місяця, щодня ми купували ліки і доставляли їх нашим захисникам. [Ви за фахом медик?] Ні, я працюю в енергетичних мережах. Енергетик, але дуже почав розбиратися непогано в ліках. [Які ще були напрями, крім медицини?] Ну, взагалі по місту, я ж кажу, у нас три волонтерські центри. Я в одному з них був заступником керівника, це «Уманський волонтерський центр допомоги армії». Я кажу, я займався в перші дні, близько трьох-чотирьох тижнів, тільки ліками. Вивіз ліки, ліки і цигарки, хлопці просили, то це я розвозив, по блокпостах їздили, Ви ж знаєте, в той час було блокпостів дуже багато. Це ми їздили по блокпостах, розвозили хлопцям і ліки, і ці цигарки, і «Мівіну» купували, і таке, щоб швидко можна було приготувати, консерви. А до цього ми робили багато різних речей, і перископи індивідуальні для наших захисників, і доставляли там буржуйки, робили, ввозили хлопцям, спеціальні пристрої там, для пристрілки там і так далі. Багато, в нас було двадцять сім розробок наших. Це ми їх ввозили хлопцям. У нас зварники були, і там люди, токарі, які точили, що потрібно. Ну, і зараз за-

ймаюся, зараз я вже очолюю волонтерський штаб особисто, у мене працює сорок три волонтери. Це «Благодійний фонд "Переможний Шлях 777"», який я очолюю, і у нас волонтерський штаб при ньому. Зараз робимо евакуаційні візки для вивезення поранених з поля бою. Так само ж ті самі буржуйки, інші прилади, так само перископи. [Чи багато людей узагалі виїжджало з Умані в перші дні війни?] Ми в село виїхали тут поруч, виїхала родина. Справа в тому, що я якраз 24 лютого [2022 р.] перебував на лікуванні в Хмельнику, у мене із суглобами проблеми. Це я там лікувався і я ледь звідти виїхав потім, бо не можна було фактично, там недалеко Калинівка, і Ви розумієте, що там відбувалося, тому приходилося... Через тиждень ледь я добрався додому. А так, то я працював по телефону, в телефонному режимі. Ліки видавали по аптеках. Там людина йшла забирала, ті ліки роздавала. Потім я вже сюди добрався і взявся сам за роботу, а родину мою вивіз мій брат. І коли я вже приїхав сюди, в Умань, то ми поїхали додому. Десь через тиждень і ми були вже в Умані. Я їх привіз додому. [Скажіть, будь ласка, чи багато людей виїхало з Умані за кордон або близько до кордону?] Досить багатенько. Вся інформація ж приходить згодом, і я коли почав звертати увагу, що ті, ті, ті там за кордоном, то зрозумів, що там і в Польщі є, і в Фінляндії, і в інших місцях є уманчани. Ну, були такі навіть дивні речі. Інтерв'ю одне із уманчанкою побачив в соціальних мережах, вона розповідає, що там в Умані страшні бої відбуваються, допоможіть, бо нам дуже важко, ми біженці і так далі. То дуже так недобре було на душі, що людина так обманює. [В Умані не велися бої, було влучання ракети в житловий будинок]. Але зазвичай люди, я вам скажу, що навіть ті, хто за кордоном перебувають, то вони нам допомагають. Зараз я бачу, що... У нас є рахунок благодійний, і вони донатять, і пишуть перед тим запитання, що потрібно. [Це вони від організацій чи кожен індивідуально?] Індивідуально. І на автомобіль від діаспори зібрали в Фінляндії та передали на фронт нам, а ми вже передаємо військовим хлопцям. Їздимо кожних дві-три неділі [тижні] до наших хлопців. Оце я тільки повернувся сьогодні вночі. Так що ось так працюємо постійно. Тяжко, але я Вам скажу, що не задумуєшся над цим, бо воно, видно, якось енергія з'являється, сили є.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Чи в Умані змінилося ставлення до російської мови й росіян загалом?] Ну, що я маю сказати на цей рахунок, – немає лиха без добра, як то кажуть. Це правда, тому що війна – це страшно, це горе, це загибель. Ось і знову загинув наш захисник, якому ми допомагали, але в цьому є певний позитив, що люди змінюються і стають більш національно свідомими. Це поміняло багатьох людей. Я знаю, цілі родини перейшли на українську мову, хоча спілкувалися завжди російською. А зараз так гарно, чисто говорять українською. Помінялися багато людей. Дуже рідко зараз в Умані почуєш російську мову. А що було, скажімо, двадцять років тому, то нечасто українську можна було почути. І дивилися на нас, як на селянок, на українців. А зараз навпаки, навпаки помінялося сильно. Ну, переселенці, ці люди, які переміщені внутрішньо, багато є, що російськомовні, і воно ріже слух. Їх чути зразу. [З яких областей є переселенці?] Є із Донецької області, з Луганської, з Харківської, із багатьох... Ось ці люди, які з Херсон-

щини переселенці, вони відрізняються сильно від тих, хто зі східних областей. [Чим саме відрізняються?] Це україномовні люди, вони ось у нас у волонтерському штабі, попросилися, – це з Херсонщини люди, і такі вони відповідально дуже. Ну, от вони схожі сильно до нас за менталітетом. А вже от взяти туди – Донецька область, там окуповані райони, мало що в них помінялося, можливо, ще й нічого не помінялося в багатьох із них. Приходиться їм розповідати, що, на жаль, це вони їх кликали. Мовою ворога кликали ворога на свою територію. А тепер вони втекли сюди, перебувають тут, вимагають від нас: «Допомагайте, бо ми вам завжди допомагали». Кажу: «Чим же ви нам завжди допомагали? Ми вас годували». Кажуть: «Ми там добували вугілля». Я кажу: «І що, то ми ж його купували, нам же його безкоштовно не давали». Ну, от часто бувають конфлікти з цими людьми, ну, якось у нас люди досить толерантні. То оце так воно. Розповім Вам за один із випадків таких цікавих. Ну, це було пов'язано із волонтерством. Іду вже ввечері, Ви ж пам'ятаєте, багато переселенців рухалися на Західну Україну, і дороги ж були забиті, пального не було фактично, на заправках там були затори такі. І їдуть якісь люди, а вже досить пізній вечір, і шукають пляшок пластикових, щоб бензину набрати, чи солярку їм треба було. То я їх побачив, кажу: «Що ви шукаєте?». Російською кажуть: «Ми із Харкова, біженці там, шукаємо бензину, машину заправити...». Кажу, давайте я вам допоможу, бо у мене були пластикові каністри. І була одна каністра з бензином. Це я їм залив, бо у них вже там не було пального зовсім. Допоміг, були овочі, фрукти там, їжа, то дав їм їсти, і вони, я з ними спілкуюся українською, а вони російською спілкувалися. І мама цього хлопця починає переходити на українську, на ламану таку, але спілкується вже зі мною українською. І плаче стоїть. Кажу: «А чому ви плачете?» Каже: «Тому що нам завжди розповідали, що ж українці злі такі, україномовні – вони бандерівці там і так далі, а ви поділилися з нами всім». І вони взяли у мене номер [банківської] картки. І що ви думаєте, вони поїхали,десь хвилин через двадцять почалися донати на картку. Вони якихось людей поідключали, і ці люди за вечір скинули там суму досить потужну таку, більше двадцяти тисяч гривень, а для нас це були дуже великі суми. У нас більше таких не бувало. Оце такий випадок. Тепер вони постійно допомагають. Вони попросилися до мене в друзі в Фейсбук. І постійно вони зараз, і пишуть мені, і вітають зі святами. І вже пишуть українською. І мама, і син. Це така гарна історія. І ці люди змінилися, бачите, завдяки людському відношенню. І ліки їм дав, бо почув, що захворів цей хлопець. Ну, ось так якось. А вийшло так, що він айтішник-програміст, і він має багато друзів. І вони тепер постійно допомагають нам.

с. Кищенці

Записала Г. Бондаренко 23 серпня 2023 р.
від Яцули Катерини Володимирівни [Я. К.], 1941 р. н.,
21 липня 2023 р. від Панченко Світлани [П. С.],
30 липня 2023 р. від Фітенка Володимира [Ф. В.],
пастора громади ЄХБ,
30 липня 2023 р. від Миколи [М.], ВПО з м. Харкова,
2004 р. н.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мовне питання. [Як ви ставитеся до того, що в умо-

вах війни у вас в молитовному будинку в українському селі, що в центрі країни, стіни прикрашені цитатами з Біблії російською мовою?] [Ф. В.:] Знаєте, це моє лічне бачення. Для мене це не категорично, якою мовою читати Біблію. Ці тексти висять, це з того часу, як моєї жінки бабуні було сто років (тут святкували), це було, мабуть, у дві тисячі першому році, і так ці тексти й лишили. Ми так побалакали з громадою, вирішили, хай так і буде. Ми тексти читаємо і з рускої Біблії, і з української, співаємо і рускою, і українською. [Це ж мова окупанта, чи вам «яка різниця»?] Я вам так скажу, ви ж чуєте, я розмовляю не чистою українською мовою. [Так, у вас суржик, у якому домінує російська мова.] Дивіться, коли я прийняв Христа в своє серце, у мене української Біблії не було. Я читав рускою і я до неї звик, якщо мені треба якусь цитату, то я візуально знаю, де її шукати. [У вас на зібрання ходять багато дітей, і вони теж слухають ці тексти російською мовою. Ви не збираєтеся змінювати ситуацію?] Я думаю, що [українська мова] – це майбутнє моє і моїх дітей. Ось дивіться [бере видання релігійних пісень], ми маємо тепер українські тексти. Я беру російський, український тексти Біблії порівнюю, аналізую, шукаю потрібні слова українською.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Я. К.:] Того дня [12 березня 2023 р.] так страшно самольот ревів, прямо наче аж над хатою летів. Я все це бачила, бо якраз у мене діти були, і я вийшла на двір їх провожати. То та ракета летить і отак наче виляє із сторони в сторону, а в самольота ото так, десь з хвоста таке біле виринається, і один той снаряд догнав ту ракету. То вона отам в яру недалеко й впала. То так гупнуло, що діти, вони якраз отуди вниз спустились, поглухли. Як воно гупнуло, то вони попадали на землю, а встали – нічого не чують. Так пару днів у них та контузія була. А та ракета впала в яру, там одного чоловіка якраз була солома складена, то та солома загорілась. Люди збіглись потушили. У того чоловіка в хаті вікна повилітали, і в садіку вікна побились, ще по сусідству у хаті вікна висадило, машину побило. Отой дом, що над озером, то хазяїн казав що трещина по стіні пішла. Подзвонили в район зразу, то приїхали пожежна, міліція. Там таку яму вирвало від тої ракети. То місце те оцепили, потім пригнали техніку, робочих, і ту ракету і осколки забрали і десь вивезли, а яму засипали.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* [П. С.:] Я шию на фронт військові штани, убакси. Працюю від волонтерського гурту з Маньківки. Був запит на роботу кравчинь, нас спочатку зібралось аж двадцять п'ять. Це було на початку повномасштабного вторгнення, коли люди з міст роз'їхались по селах району. Зараз вже багато хто виїхав назад, повернувся до роботи, зараз нас працює менше десяти. [Ви шиєте польову форму?] Все, що потрібно. Ми шили і теплі штани на синтепоні і бушлати, і фліски, і спортивні штани, і убакси. Зараз оці літні штани з купою карманів шиемо, кітеля, панамки. Поначалу і бронежилети шили і розгрузки, і ерпееки, там асортимент був дуже великий. [Ви – маньківські волонтери, частіше працюєте із земляками?] Зазвичай так. Але якщо є запити і від когось іншого, то теж задовольняємо: прийшов солдат, вдівся і всьо. [У вас забирають готові виробы чи ви самі возите?] Сама відвожу: сіла в автобус

і повезла. [Ф. В.:] Коли почалась війна, церква приклала багато зусиль для того, щоб допомагати біженцям, тим, що залишилися без крову. Був такий період, що дуже багато людей їхало в західному напрямку, дорога була довгою. Мені часто дзвонили, я їхав і зустрічав людей в районі або на трасі. Ми давали їм ночлеги, годували. Було таке, що ми тут на місці готували їжу і вивозили групам людей в Умань.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція. Внутрішня міграція* [Звідки ви родом?] [М.:] Я народився і жив в Харкові. [Якщо вам зручніше спілкуватися російською мовою, можете перейти на російську.] Стараюсь говорити українською зараз. [Ваше житло у Харкові вціліло?] Так. [Коли і куди ви виїхали з Харкова?] Ми з мамою виїхали в середині березня, виїхали в Польщу. [Ви реєструвались там як біженці, щоб отримувати допомогу?] Мама реєструвалась, я ні. Почав шукати роботу, знайшов і почав працювати. Півроку жив разом з мамою на квартирі, яку нам предоставили, тоді мама вернулась додому, а я остався в Польщі. [Де ви тоді проживали і працювали?] Спочатку на стройке, потім шукав місця, де більше платять і де забезпечують жильєм, то переїзжав з місця на місце. Последнє місце роботи було на складі в невеликому городку. [Ви вивчили польську мову?] Трохи, так щоб хватало обшарувати по роботі. [Ви спілкувались там з українськими чи польськими ровесниками?] Тільки по роботі. [Чому ви повернулись в Україну і саме в це село?] Люблю Україну. Денег, що я сумів заробити і відкласти хватило, щоб купити собі тут дом. Це була найменша ціна, яку я знайшов в Інтернеті [близько 1 000 доларів]. [Ви зареєструвались тут на місці як внутрішньо переміщена особа?] Да, недавно зареєструвався, вже получив першу виплату. [Чим плануєте займатися тут в селі?] Поки що привожу в порядок хату, там давно ніхто не жив. Планую працювати, тут можна знайти роботу в агрофірмі.

ЧЕРКАСЬКИЙ РАЙОН

м. Канів

Записав В. Стішов 12 грудня 2023 р.
у м. Каневі Черкаської обл.
від Дмитра, 1998 р. н.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ *Широкомасштабне вторгнення росіян.* [Чи Ви очікували, що розпочнеться повномасштабне вторгнення в Україну?] Не те, щоб очікував, але десь глибоко в душі, скажімо так, розуміння було. Ну, і звісно, читав новини, трошки аналізував та й розумів, що скоріше всього щось відбудеться. [Як Ви зустріли цей день?] Особисто я, як і всі, напевно, – спав. Мене розбудив краший друг, сказав, що почалося, війна почалася. Ну, почали, як і всі, поїхали спочатку на роботу, це, звісно, не сильно розумне рішення було, але поїхав на роботу.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕПЕЧЕННЯ Почали їхати на заправки, заправляти автомобілі, як і всі. Я в тих довгих чергах, як і всі... Черги були скрізь: і пальне купити, і продукти в магазинах. [Чи були продукти в магазинах? Чи не було

дефіциту палива?] Ні, дефіциту не було, ні продуктів, ні пального, все було окей. Ну, просто, скажімо так, люди в першу чергу бігли за паливом та за продуктами, бо не знали, що далі буде, тому робили елементарні запаси на перший час. [Повітряні тривоги в Каневі лунали в перший день?] Да, але їх було доволі-таки мало, не всюди було чути. Спасало те, що дзвонили в церкві. Ну, за весь час так, були два прильоти неприємних, доволі близько біля нас. Ну, це вже було десь через півтора року від початку повномасштабної. [Яка загалом була ситуація з укриттями?] Майже не було. Усі почали, скажімо так, подвали високоетажних будівель приводити в порядок. Де були бомбосховища, ну, конкретно самі бомбосховища теж почали приводити до ладу. А так підготовлених було доволі мало. [Загалом Ваше повсякденне життя кардинально змінилось?] Ну, зараз здається, що не кардинально, але якщо так співставити, то звісно кардинально. І режими змінилися. Тобто раніше, до повномасштабного, більш було такого гучного життя, розваг якихось, зараз стараєшся все якось так підлаштувати, всі питання вирішити, скажімо так, до настання темноти.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄНОГО ПОВСЯКДЕННЯ

[Чи була взаємодопомога серед жителів Канева? Можливо, у перші дні були створені волонтерські організації?] Да, дуже багато людей, ну, хто що, питали у військових, що потрібно. У нас, скажімо, в кого є станки і якісь майстерні, навиготовляли так багато різного допоміжного на замовлення військових. Багато чого майстрували, багато людей ходило там будувати блокпости. У нас же в місті є ГЕС, то там теж була потреба допомогти... Ну, короче, всі в принципі були задіяні. Кожен намагався бути корисним і допомогти. І всі дуже старалися допомогти чим можуть. [Чи багато переселенців приїхали до міста?] Ну, те, що я чув інформацію, то в нас десь населення було тридцять тисяч, переселенців – около десяти тисяч. [Чи був відтік населення з міста? Можливо, хтось виїжджав в інші регіони України або за кордон?] Дуже мінімальний, я таких навіть не знаю. Може, й були, але дуже мало. [Із Черкащини загалом, мабуть, мало хто виїжджав?] Я думаю, да, в основному всі тікали сюди або десь далі.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

[Ваше ставлення до російської мови й загалом до росії якось змінилось?] Звичайно, у мене і родичі є з росії, – вже були... Скажімо так, я від них відрікся. Двоюрідний брат був у Донецьку з 2014 року. Як там все почалося, то вони так в окупації і жили свого часу. Ну, які відносини, – спілкування ніякого, відношення крайньо негативне і не хочеться ніякого спілкування, нема сенсу нічого доказувати. Короче, якось так. Є [і] безпосередньо в росії [родичі], ростовська область, десь там. Ну, у мене взагалі баба з дідом одні, то вони звідти родом. Ну, але на це мені вже все одно. [Чи змінилось ставлення жителів Канева до військових?] Ну, як, на початку – звісно, всі як до героїв відносилися. Та й зараз так.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ [Чи є відмінності в похованні військових, можливо, у місті проводять більш масштабні церемонії?] Ну, зараз так, звісно, кожного, кого привозять «на читі», то відповідні церемонії відбуваються там... Ну, я не знаю, я не відвідував такі дійства, бо

вони в основному відбуваються в мій робочий час. Ну, але є такі церемонії, да. Проводять їх, все місто проводить в останню путь, так скажімо. Ну, я думаю, що на таких церемоніях є й адміністрація, і побратими, і командири, і співробітники, та й всі, хто мав бажання, із вдячності. Но в основному люди за своїм бажанням ідуть. Не розумію, чому так повільно відбувається модернізація і виготовлення зброї, а так то особливо добавить [до інтерв'ю] нема чого.

с. Білозір'я

*Записано в березні 2024 р.
від Азаматова Артема, 2005 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ Проживаю у селі Білозір'я з 2016 року, переїхав з Черкас, де проживав від народження. Для мене і моєї родини війна розпочалась в 2014 році. Ми всі емоційно реагували на події на фронті, відстежували всі основні події АТО. Я вважаю себе українцем. Спілкуюсь українською в побуті, як і в навчанні. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Змінилось ставлення до російської в публічному просторі, саме в громадському транспорті чи просто на вулиці в негативну сторону, оскільки це викликає асоціації з ворогом та вторгненням. В момент роботи чи навчання (саме наведення цитат першоджерела чи використання слова для більш точного пояснення) це не сприймається токсичним чи негативним явищем, а радше відношення варіюється від розуміння складності для мовця до сприймання саме донесеної інформації (її змісту), а не форми. Під час повномасштабної війни, коли знищуються міста, вмирають люди, використання російської, як на мене, є неприпустимим. [Чи маєте родичів, знайомих, друзів, які з початком війни свідомо переходили з російської мови на українську?] Так, моя родина і велика кількість моїх знайомих. [Чи маєте родичів або знайомих українців, які живуть зараз у росії? Чи змінила війна ваші стосунки?] Так, маю родичів. Наші стосунки змінилися з 2014 року в гіршу сторону, через підтримку ними російської влади та її дії. [Чи можете пояснити чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] На мою думку українці мають відчуття належності до своєї Батьківщини та осілості, що не дає їм так просто покинути свій дім, свою родину – вони готові це захищати до кінця. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] На мою думку, українці, як і всі народи Землі, мають власну ментальність, але головним чином їх відрізняє працьовитість. Українці на будь-якій території можуть вижити та облаштувати все під себе, будь-то Сибір, Крим чи Далекий Схід, це виплило з їх тяги до свободи, самоврядності та історичних умов, в яких перебував український народ. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркані?] Так, національні прапори можна побачити на багатьох

подвір'ях. В національні кольори пофарбовані огорожі, кіоски, деякі магазини. Прапори можна побачити на автомобілях. Подібна активність була ще до війни 2014 року. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу?] Так, у «тривожну» валізу ми клали одяг, медикаменти, ножі, нитки, голки, мило, документи, їжу, воду, ліхтарі, велику кількість засобів для того, щоб вижити під час екстремальних умов. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Я вважаю себе православним християнином, моє ставлення до релігії не змінилось, але до церков ПЦУ та УПЦ (МП) ставлення змінилось. Раніше моє ставлення до священнослужителів УПЦ (МП) було як до людей, яким я не довіряв і не вважав взірцевими в плані релігії – зараз стали людьми, які не мають нічого спільного з релігією, окрім фасаду. Моє ставлення до ПЦУ через їх систематичні дії по інтеграції до християнського світу, велику кількість священнослужителів, які проявляють свою людяність та високу моральність, змінилось в кращу сторону. Вся моя родина і знайомі перейшли до Православної церкви України добровільно. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] У нашій родині відзначали до великомасштабного вторгнення Новий рік, Міжнародний жіночий день, а зараз відзначають лише День Незалежності України, День захисників і захисниць України, День Збройних сил України, Різдво Христове та Великдень. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] Так, велика кількість загиблих на війні військових. Я брав участь у прощанні з трьома військовими разом з іншими членами громади (їх вчителями, друзями, знайомими, родичами). На місцевому кладовищі могили загиблих воїнів розташовані в один ряд. В основному поховані воїни відокремлено від цивільних, біля їх могил розташовані державні прапори. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді волонтерські ініціативи? Які саме?] Так, практикуються. Серед ініціатив: плетіння маскувальних сіток, виготовлення сухих борщів, перевезення інших продуктів харчування на фронт, передаються речі на фронт, збираються кошти на обладнання, автомобілі та інші потреби військових, допомога військовим.

с. Дубіївка

*Записано в березні 2024 р.
від Кулик Софії, 2006 р. н.
За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ [З якого року особисто для Вас розпочалась російсько-українська війна?] Я відчувала її на собі 24 лютого 2022 року. До цього я знала, що вона є, проте вона здавалася такою далекою, наче не в моїй країні. Я жила повноцінним життям звичайної української дитини, яка не знала, що таке війна, не бачила її ні в обличчя, не знала, яка вона, мені ніхто і не пояснював. Я – українка, завжди нею була, завжди нею буду. Я росла в українськомовній сім'ї, не чисто україномовній (суржик), проте все ж. Українська за-

вжди була для мене пріоритетом, в дитинстві я якось несвідомо переходила на російську, коли до мене нею говорили, а коли подорослішала, то зрозуміла, що не маю бажання переходити на неї, коли розмовляю з українцем, який розмовляє російською. Зараз, після двох років війни, українська мова, на мою думку, повинна бути всюди, а російської не повинно бути ніде: ні в наших головах, ні в нашій розмові, ні в нашому оточенні, ні в соціумі. [Чи змінилось Ваше ставлення до російської мови за час війни?] Остаточні і назавжди. Я не сприймаю російської більше ні в якому вигляді, вона огидна для мене. Вже навесні 2022 року я почала відмовлятися від неї в різних сферах мого життя. Як виявилось, вона була у всьому чому тільки можна. Досі я не можу повністю її викоринити, і це не тому, що не хочу, а тому, що не можу. Український простір просяк російською, і буде таким, доки кожен українець не зрозуміє, що російська мова – це мова болю, страждань і неволі. Вже два роки я викоринюю суржик, що є наслідком тієї ж російської мови; у моєму оточенні більше не залишилося жодної людини, яка спілкується російською. Це мій вибір – жити у власній українськомовній бульбашці, і я знаю, що це на краще. Різниця між спілкуванням українською і російською велика. Зберігаючи місце ворожій мові в нашому житті, ми зберігаємо місце й для всього російського, ми асимілюємося зі всім російським. [Чи можете пояснити, чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Люди не хочуть покидати дім, в якому жили роками, десятиліттями; їх лякають зміни, розуміння того, що там, в безпеці, вони не мають нічого, жодної близької людини. Це і є причиною бути там, де дім, а не там, де безпека. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Кожен народ має свою історію, вона ж і формує націю. Українці століттями жили в утисках, де кожне твоє волевиявлення – це смерть, але жити в неволі – це та ж смерть. Я не була за кордоном і не можу говорити за кожну націю, проте в кожній нації є те, що набуває, що виділяє її серед інших націй. У нас це жага бути вільними. [Чи є у вашому населеному пункті національні прапори, вивішені на підвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркани?] Так. Вони були, напевно, все моє свідоме життя, проте особливо збільшилася їх кількість після початку війни 2014 року, а після повномасштабного вторгнення 2022 року української символіки навколо стало ще більше. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] «Тривожну» валізу я складала з батьками 24 лютого 2022 року. В ній були речі першої необхідності, брали всі документи, засоби гігієни, гроші, телефони, зарядки, майже не клали речей. У той день ми нею і скористалися, коли була можливість підризу військової бази – людей закликали евакуюватися, ми це й зробили. Через три дні проживання у малознайомих людей відчуття небезпеки почало згасати перед бажанням повернутися до рідного дому. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Ми завжди відзначали тільки релігійні свята, державним святкам ми не надавали особливого значення. З релігійних святкували день Святого Миколая, Різдво, Великдень, Трійцю, завжди і регулярно. Періодично ходили на державні свята, які організовувала місцева влада, такі як День Незалеж-

ності, День вишиванки. Після початку повномасштабного вторгнення почали потихеньку переходити на новий календар, перший рік святкували за двома календарями, 2023 року за новим. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові?] Зовсім нещодавно (11.03.2024) привезли на щиті двоюрідного брата моєї мами; вона та небайдужі односельчани проводжали його в останню путь. Не так давно під Авдіївкою також загинув наш сусід, тіло якого не можуть забрати з окупованої території, щоб поховати. У минулому році прощалися з чоловіком першої вчительки моєї мами. [Чи практикуються у вашій територіальній громаді волонтерські ініціативи?] Небайдужі жінки та різні охочі плетуть сітки для військових, виготовляють окопні свічки, розпалювальні диски, сушать овочі для страв, збирають кошти на потреби різних односельчан військових, моя школа організувала ярмарок серед школярів і вчителів, а зароблені гроші віддали на збір машини для бригади одного з односельчан. Також школа періодично збирає речі першої необхідності для військових (займається цим з 2014 року). [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] У моєму селі перейменовували вулицю Комсомольську на честь сімейного лікаря Олега Столяра, який все життя присвятив лікуванню місцевих жителів.

с. Калинівка

Записала Г. Бондаренко 16 січня 2024 р.
від Грібнік Мирослави Вячеславівни, 1965 р. н.

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Ви виконуєте обов'язки старости села?] У зв'язку з децентралізацією ми тепер належимо до Цвітківського старостинства Городищенської міської громади, ми мале село, і посади сільського старости у нас тепер немає. Я виконую обов'язки уповноваженої від села у старостинстві. [Скільки населення зараз у селі?] Чотириста п'ятдесят сім осіб. [Чи є у вашому селі внутрішньо переміщені особи?] Є, дві родини. Одна та, що живе постійно, а інша, що наїжджає сюди. [Звідки саме вони приїхали?] З Покровська Донецької області. Це ті, що заселились сюди у 2022 році. [Цим людям надали житло чи вони його придбали?] Одних люди пустили в хату, а інша родина – з Херсону – збирається придбати ту хату, у якій вони живуть. Вони багатодітна родина. Раніше у нас було до двадцяти осіб переселенців. [Ці люди кудись переїхали від вас?] Хтось повернувся додому, інші поїхали десь далі на Захід.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Скільки людей з вашого села зараз на фронті?] Двадцять чоловіків, віком від тридцяти і до п'ятдесяти трьох років. Знаю, що зараз наші хлопці під Авдіївкою і Куп'янськом. [Мені відомо, що Ваш син зараз на фронті і що він був на війні ще у 2014 році.] Так, був, у 2015 році він демобілізувався. Коди почалось повномасштабне вторгнення, він подзвонив нам, сказав, почалась війна. Наступного дня приїхав в село, привіз борошно на сільську раду, зерно, завіз родича додому і повернувся назад до себе в Городище. Сказав, я тут, на місці буду. Наступного дня я заїжджаю на станцію техогляду, а майстер знайомий виносить мені ключ, каже: «Передасте Юрі». Я дивлюсь на ньо-

го, а він каже: «Ви що, не знаєте, Юра вже поїхав на Київ». [Його мобілізували чи він сам пішов?] Сам пішов, його включили в *** бригаду. Одразу поїхав на Білу Церкву, Київ. Брав участь у всіх цих подіях під Мошунюм. Його військовий квиток лежав у мене вдома. Коли він прийшов у військомат в Городищі, там було багато людей, всіх не брали, а його ж знали там, і що у нього є військовий досвід. Кажуть: «Давай сюди свій військовий». А він відповідає: «Він у мене вдома у батьків, а ви ж знаєте, як я туди приїду, то мене вже нікуди не пустять». То вони йому виписали новий квиток, і він поїхав. За цей час стільки всього було: поранення, операції. Після МСЕК сина визнали обмежено придатним, дали третю групу інвалідності. Він написав рапорт, що готовий служити там, де дозволяє йому здоров'я. Після цього його перевели в бойову бригаду і відправили під Куп'янськ. Коли вийшли з боїв, він отримав відпустку на десять днів, якраз перед Новим роком. Після відпустки тридцять першого грудня повернувся знову на фронт, а восьмого січня його вивезли з пораненням. Обидві руки перебиті, ще й обморожені, лежить в госпіталі у Харкові, мають робити операцію. Невістка поїхала до нього, то пише, що не буду вам посилати фотографії, як він виглядає. Обіцяли, що переведуть в Київ в госпіталь. Ще спочатку у нього не було телефона, тоді хлопці йому передали, то подзвонив, сказав, що поранений, правда, спочатку сказав лише про одну руку, а вже потім про другу. То я тільки Господа молю, щоб був із ним. Кажу, Господи, якби тебе не було, я не знаю, як нам тоді жити.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. У нас в клубі є кімната волонтера. Ініціативна група з нашого села – я, завідувача клубом, діловод – організовуємо збір продуктів в Городище для дівчат, що готують сухі борщі для ЗСУ. Минулого року тричі відвозили продукти: два рази збирали для червоного борщу, раз – для зеленого. Вчора ось знову відвезли продукти в Городище. Це тепер центр нашої громади, і там дівчата самі зробили такий пункт, купили, принесли все необхідне обладнання. Я їм одну сушарку подарувала. [Чи плетуть маскувальні сітки у вашому селі?] Маскувальні сітки у нас по всіх селах плетуть. Ми виділили їм у нас в адміністративному приміщенні одну опалювану кімнату, щоб дівчата не мерзли. Двоє чоловіків, що працюють у нас у благоустрої села, зробили їм таке пристосування, щоб натягувати основу для сітки, допомагають нарізати тканину. Ходять, в основному жінки. На початку повномасштабного вторгнення було багато нас, до сорока осіб ходило, і переселенці ходили. У лютому вже 2022 року збиралися в клубі, хоч було холодно, грілися чаєм. Зараз все якось стихло, залишилось десь шістьвісім осіб. Це самі активні. Буває, що й десять зберуться, цього року дві нових учасниці додалися. Кажуть, у нас вже тут свій гурт, хоч побачимось, поспілкуємось. [Де ви берете тканину для сіток?] На початку збирали по людях, а зараз волонтерська організація в Городищі виділяє нам матеріали і основу для сіток. У нас село мале, мешкають в основному пенсіонери, грошей особливо немає, тому так співпрацюємо з городищенськими волонтерами. Ще у нас тут на хуторі інший гурт жінок почав робити окопні свічки і розпалювачі. [Із чого виготовляють розпалювачі?] З парафіну і паперових контейнерів для

яєць. Зараз технології удосконалюються. Може, щось нове придумують. Дівчата мені дзвонять, як зроблять якусь кількість, я забираю, ми відправляємо і нашим хлопцям, які служать. Дівчата й браслети виживання плетуть, і смаколики готують, ми все передаємо на фронт, є конкретні запити. Ще ми від нашого села надавали допомогу продуктами мешканцям села Козацька Лопань на Харківщині одразу після того, як їх звільнили від окупації.

КУЛЬТУРА ПАМ'ЯТІ Поховання загиблих воїнів. [Чи є загиблі у вашій громаді?] У Городищенській громаді дуже багато. [Як ховають загиблих воїнів?] Громада села чи міста виходить проводити воїна. Раніше несли квіти і кидали за процесією, а зараз, я бачила в Петропавлівці, квітами викладають шлях, яким буде рухатись похоронна процесія. [Чи присутні на такому похороні священники і якої конфесії?] Здебільшого це священники з української церкви, було декілька випадків, що похорон правив московський священник, а так, щоб разом правили український і московський піп, то з 2014 року був лише один випадок. Ще ті, що були на похоронах воїнів, що проходили з московським священником, кажуть, що там не виконувався державний гімн.

РЕЛІГІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ *Конфесійні взаємини*. [Яка релігійна ситуація у вашому селі?] У нас церква московського патріархату. Сказати чесно, у нас і раніше небагато людей ходило до церкви. Ходили воду святити, на Паску найбільше йшло людей, до нас із Цвітково, і до родичів люди приїзджали. На початку березня 2022 року міська рада міста Городища обговорювала питання про релігійну ситуацію в громаді, було прийняте рішення про сприяння громадам, що хочуть перейти в юрисдикцію української церкви. У нас в селі зібрались збори, теж з цього питання. Зібралось десь п'ятдесят осіб. Були дискусії, проти з громади було десь троє, один чоловік, сказав, що зараз це не на часі. Тоді хтось з хлопців спитав у нього: «А коли ж той час буде? Рашисти чуть не до села дійшли». Почалась така полеміка, тоді один чоловік встав, сказав: «Батюшка, ми зібрались, щоб запитати вас прямо, ви будете переходити разом з громадою, перейти до Православної церкви України?». Він сказав, що це так звана церква, так званого Думенка [мався на увазі митрополит Епіфаній]. Особисто я попросила його не висловлюватися зневажливо про українську церкву, тоді було голосування. Всі, окрім священника, ще троє осіб та четверо жінок, що співають в хорі, проголосували за перехід. Священник сказав, що це нічого не значить. Поки що ця ініціатива затухла, громада зайняла пасивну позицію по відношенню до церкви, просто люди туди не ходять. Піп приїздить тепер сюди раз на місяць. А ще коли люди після зборів підписували документ, хористки саркастично питали: «Це що тепер ці люди будуть в церкву ходити?». Їм кажуть, будуть ходити, як вас там не буде, бо тільки відлякуєте людей своїми придирками: «Там не стій, того не бери». Минулого року помер один з наших односельців, його дружина – вчителька, вся родина патріотично налаштована. Його хотіли відспівати у сільській церкві, просили старосту церковного, щоб пустив до церкви українського священника. Їм відмовили, то родина домовилась з українським священником зі Шполи, який відправив службу вдо-

ма і на кладовищі. Я пам'ятаю, ще давно, коли не було ПЦУ, помер молодим інший односелець, то священник не хотів пускати до церкви іншого священика зі свого ж патріархату, його самого на той час не було в селі. З трудом все-таки вдалось залагодити це питання. У нас на нашу територіальну [громаду] всього чотири українських священники, деякі села, так як і наше не створило української релігійної громади, то їх на всіх не вистачає. Минулого року у селі Хлистуївка ховали бійця, мій син його знав. Ми вийшли з хати, поки там йшло відспівування, і якраз вийшов боєць, побратим загиблого. І він прямо з таким розпачем кричить: «Вони ж нас вбивають! Нащо ви їх кличете на похорон?». І розказав, що цей Костя дуже просив, щоб як загине, то не гукали до нього російського, московського попа. А там якраз цей священник місцевий був на місці і прийшов. І коли український священник попросив його прочитати якусь молитву українською, він відмовився.

с. Потапці

*Василь Балушок, автоетнографічна розповідь.
Записано у квітні–жовтні 2022 р.*

Пропоновані матеріали були зібрані влітку–восени 2022 року, під час мого перебування в с. Потапці, що в Бобринській сільській громаді Черкаського (раніше Канівського) району Черкаської області, за новим адміністративним поділом після проведення адміністративно-територіальної реформи. У них відображено реальність, насамперед с. Потапці, а також деяких сусідніх сіл; крім того, міста Канів, яке до адмінреформи було районним центром, а нині все одно є найближчим невеликим містом і фактичним центром округи, до якої належать Потапці. Тут знаходиться багато різних установ та організацій, до яких тяжіють селяни навколишніх сіл, магазини, базар, підприємства, де працюють і жителі цих населених пунктів, навчальні заклади, музеї та інші осередки культури тощо. Отже, спочатку про загальну ситуацію на навколканівській частині Черкащини. **Транспортне сполучення.** Транспортна мережа, звичайно, є головним чинником, який об'єднує всю округу, впливає на життя та діяльність людей. До повномасштабного вторгнення московитів з транспортом було добре, адже хороша траса місцевого значення, що веде з Канева і поруч з якою розташовані Потапці, сполучає тутешні населені пункти із Ржищевом, а далі прямує до Києва. Але сьогодні в умовах війни з транспортом виникли деякі труднощі. Раніше було просто: маршрутки ходили з Канева до Києва часто. Крім того, багато сільчан мають власний транспорт. Нині подорожчало пальне. Місцеві жителі, хто має автомобілі, рідше стали їздити і по селу, і в Канів та сусідні села. Коли хтось їде далеко, то обов'язково намагається брати попутників – друзів, родичів, сусідів. По-перше, вони частково платять за бензин, по-друге, їм теж треба їхати, і вони підгадують під такі випадки, коли хтось їде. Наприклад, регулярно їздить у Київ потапчанин Сергій Короп і його дружина Неля. Короп працює на Водоканалі в Києві через кілька діб, має мікроавтобус. Коли їде в Київ чи з Києва, дає оголошення у вайбер-групі й бере кілька людей попутниками (вони, звичайно, платять). Зменшилася кількість автобусів і маршруток, які ходять до Канева,

Києва та Ржищева, тому люди наймають приватні мікроавтобуси. До кінця березня маршруток по трасі Київ – Канів зовсім не було, хоча раніше їздили щоднини. Потім почали ходити двічі на день, а зараз – п'ять разів на день. У селах ведуться розмови про придбання коней і навіть ослів, проте поки що нереалізовані. **Приїзд переселенців.** З'явилося багато переселенців у Каневі та навколишніх селах. Спочатку було багато з півночі Київської області, де велися бойові дії, оскільки тут виявився спокійний район. Бойові дії ведуться й далі, повітряні тривоги хоч і оголошуються, проте на них місцеві поки що не особливо зважають. Згодом стали їхати з Півдня і Сходу України. У канівській вайбер-групі, що охоплює й прилеглі до міста села, з'явилися оголошення, які свідчать про появу численних переселенців, які чи то шукають роботу, чи то житло, чи то запитують про певні послуги або товари: переїхали перукарі, майстри манікюру – шукають клієнтів; є такі, хто шукає ветеринарів для котів та собак, яких у Каневі ще небагато; часто запитують, де можна купити холодильник, пральну машину, іншу велику техніку, особливо вживану, хто може продати вживані меблі, а також хто може ці речі перевезти. Запитують, хто здасть житло, а ще запитують, де знаходиться Центр надання адміністративних послуг. У Каневі стали регулярно вивішувати оголошення, де надають допомогу. Це роблять в різних місцях: в одному місці – картопля в мішках; на автовокзалі консервація в банках, яку люди приносили. В інших місцях – одяг і постільна білизна, що їх теж приносять люди. Частину доставляють волонтери. Це імпортовані речі, зокрема дитяче харчування і памперси. У різних місцях на вулицях висять списки на адміністративних будівлях, парканах; люди в вайбер-групі пересилають сфотографовані списки, у яких подано інформацію що й де видають. **Пошуки житла.** З розповіді ріелтерки Світлани Козинець відомо, що переселенці на Черкащині в пошуках житла обирають варіанти з альтернативними видами опалення. Аби здешевити комунальні витрати, віддають перевагу приватним будинкам у селах замість квартир у місті. Наприклад, у Малій Смілянці (за 10 км від м. Сміли), де нині живуть переселенці з Покровська, віднайти будинок у селі тепер проблематично, пояснила та-таки Світлана Козинець. З її слів, хати нині в дефіциті: «Наразі позабирали все: "времяночки", будиночки. До війни попиту на житло в селах не було, а тепер з'явився. Є навіть люди, у яких є квартири в Черкасах, але вони винаймають якісь хатки у селах, щоб якщо раптом щось трапиться, було куди переїхати». Село Потапці, де зібрано основну масу матеріалу, розташоване за три кілометри від межі Черкаської та Київської областей, поряд із трасою, що веде з Києва до Канева через Ржищів. До Канева від села по трасі відстань 24 км, до Ржищева – 27 км, а до Києва, якщо їхати через останній, – 103 км. Село розкидане на значній площі, місцевість дуже порізана ярами, між якими багато горбів. Схили ярів засаджені лісом, через село протікає річечка, яку, як багато де по Україні, називають Фоса, у селі – у центрі та на околицях – чотири чи й п'ять (залежно від того, як рахувати) ставків. Забудова нерегулярна, у центрі, де рівніше, хати стоять поряд, як звичайно, а далі двори й житла дуже розкидані, зібрані переважно групами. Вулиці переважно дуже покручені, водночас три головні з них за-

асфальтовані. Відстані між житлами, а також до медпункту, магазину та колишньої сільради переважно великі. Значний простір люди долають не лише по дорогах, а й прокладеними напряму через береги, яри і горби стежками. Дуже допомагає сучасний зв'язок; існує сільська вайбер-група, у якій даються необхідні оголошення та повідомлення. Це, до речі, поряд із достатньо значною кількістю приватних автомобілів, мінітракторів, мотоблоків та іншої техніки, дуже сприяє тому, що кількість мешканців останнім часом побільшала, люди менше кидають село, переїжджаючи в місто. Вантажі по селу возять велосипедами, мінітракторами, візками, а якщо треба, то й автомобілями; хто не має автомобіля, наймає, переважно за послуги, сусіда з машиною або ж підгадує, коли той буде щось везти своє. Безпосередньо з Потапців на фронті перебуває 14 чоловік, один загинув. Але є ще багато учасників бойових дій – синів та внуків тих старших людей, які мешкають у селі чи є вихідцями з нього. Їхні діти і внуки, що живуть у Києві, Черкасах, Каневі, а інколи в інших містах, пішли добровольцями – тероборонівцями або контрактниками в діючу армію. Наприклад, подружжя Кожушних – Надія, 1954 року народження, з Потапців, та Володимир із сусіднього села Бересняги. Уже віддавна проживали в Києві, а навесні повернулися й поселилися в батьківській хаті, посадили город. Їхній син Юрій, лікар-педіатр, разом із своїм сином Андрієм пішли добровольцями на фронт, де, до речі, сина контузило. Є в Потапцях підрозділ територіальної оборони, в яку подалися місцеві чоловіки, переважно старшого віку. Пішли вони в тероборону охоче, оскільки повністю поділяють патріотичні настрої українського суспільства, та й традиційна здатність українців до самоорганізації і схильність чоловіків до військової справи дається взнаки. У них є військова форма і зброя. На автомобілі об'їжджають село та околиці, наглядають, щоб люди не йшли в ліс, не палили трави та не робили іншого забороненого тощо. Це актуально, адже місцевість дуже яриста, з широкими луками та низинами: яри всі зарослі лісом, а низини – травою та чагарниками. Над селом періодично пролітають вертольоти – еменесники й військові наглядають за порядком. Періодично проводяться навчання тероборонівців, включно зі стрільбами. Час від часу в ярах та лісах, а іноді і в селі проходять бойові армійські навчання. Сільська староста Наталка Миколаївна Березенко, якій допомагає колишня бухгалтерка, зараз секретарка Надія Павлівна Шустка, періодично організовує сільчан на кампанії допомоги фронту. Жителі села на Великдень для солдатів пекли паски, неодноразово готували тушкованку, заготовляли інші продукти, зокрема картоплю, моркву, буряки. Частину продуктів закупають за зібрані кошти. Староста відає роздаванням допомоги, пайків внутрішньо переміщеним особам. Організовує розміщення військових із тих чи інших частин або підрозділів, які виводяться на ротацію або ж прибувають на навчання. Поселяють їх у приміщенні колишньої школи, яка нині не працює. Адже горбисто-яриста, заліснена місцевість сприяє проведенню тут навчань з бойовими стрільбами. **Переселенці в селі.** До Потапців вже відносно давно стали приїжджати, переважно з недалеких Києва і Черкас, вихідці з нього. Цей процес повернення з міст вихідців із села, як результат підйому

життєвого рівня в селі, розвинутості транспортної мережі та відносно невеликої відстані, заслуговує на увагу, тому розгляньмо його дещо детальніше. Таке повернення цих людей спостерігається вже понад десять років, нині повернення стало більше, особливо відразу після вторгнення москалів. Тепер дехто вже повернувся назад до міста, але вони облаштували чи облаштовують помешкання в селі (про всяк випадок). Мають, як правило, власний транспорт. Квартиру в Києві лишають дітям, а самі переселяються жити в село. Дехто наїжджає сезонно: у теплу пору року в селі, а в холодну – в Києві. Місцевий уродженець Дмитро Трепет 1951 р. н. (закінчив Національний технічний університет, коли він ще звався «Київським політехнічним інститутом», працював інженером на підприємствах Києва); його дружина (народилася на Чернігівщині) Ольга, 1955 р. н. (працювала продавчинєю в Києві), повернулися з Києва років п'ять тому. Мають господарство (кури, кролі, пасіка, город). Спочатку Дмитро жив постійно, а Ольга наїздами, бо ще працювала в Києві. Дмитро мав пасіку, займався полюванням, риболовлю. Тепер залишили в Києві синові із сім'єю квартиру. Напроти Трепетів приїхала у квітні в батьківську хату Ліда Сурженко. Раніше сюди навідувалася, а це приїхала з Києва й житиме до осені, а далі каже, що, мовляв, буде видно. Посадила город (картоплю, помідори, огірки тощо). Поряд у батьківській хаті живе Ольга Добренко – із дити то до Києва, то в село. Город невеликий. З нею живе двоюрідна сестра – Галина Миколаївна Приймак, з чоловіком. Приїхали були спочатку й діти, зокрема, дочка з родиною; з Києва приїжджають щороку на літо і живуть до пізньої осені. Діти підвели в хату воду, і «хлопці» (зять та син) обіцяли поставити бойлера. Городини садять усі, хто мешкає в селі – і постійно, і наїздами. Посадили городи також переселенці воєнного часу, що прибули здалеку. Сусіди Трепетів – Микола і Надія Майстренки, приблизно того ж віку, також вихідці із села, теж переїхали з Києва. Мають величезну пасіку. Микола кілька років тому привіз фазанів, тримав у вольєрі, а потім випустив, щоб полювати; вони прижилися в тутешніх ярах. На Центральній вулиці мешкала Раїса Несвітська («баба Райка», як її всі називали), історія повернення до села родини якої є доволі цікавою. Вона з чоловіком Олександром повернулася з Києва ще в кінці 1990х років, оскільки він у столиці став пиячити. Їхні діти (дві дочки – Люба і Віра) народилися й жили в Києві. Під час відвідувань батьків у селі Віра познайомилася з Вовкою Білоусом і вийшла за нього. Люба вийшла заміж у Києві, мала трьох дітей і після розлучення з чоловіком теж перебралася до Потапців. Її дочка Катерина живе нині в Любиній хаті з родиною. Має двох дітей, працює в магазині продавчинєю. У згаданій Вірі чоловік помер, а син виїжджав до Києва, проте повернувся; дочка Маша мешкала в Каневі, потім повернулася із сім'єю в село. Віра розводить кіз, продає козине молокою. Тенденція до повернення в Потапці спостерігалася переважно серед тих, хто мав у місті житло в комунальному секторі. Ті ж, хто перебрався до райцентру – Канева або ж до іншого села, такого зокрема, що ближче до Києва, і має там хороше помешкання у приватному секторі, здебільшого, хоч і не завжди, до Потапців не повертаються. Наприклад, поряд із хатою батьків дружини автора

цих рядків мешкали Іван та Мотря Несвітські. Раніше хата була на дві половини, і на другій жив брат пана Івана. Їхні діти перебралися до Канева, а один син до с. Безрадиці під самим Києвом. Там усі вони мають садиби з дворами та городами. Тому коли батьки, що жили в Потапцях, померли, ці вихідці із села продали батьківську хату близьким сусідам. Школи в селі немає, хоча раніше була, а шкільна будівля зберігається. Дітей возять до школи автобусом у сусіднє село Грушів (це, до речі, вже Київська область). Потапецькій громаді вдалося виграти спеціальний грант, що був виділений міжнародними організаціями в час воєнного лихоліття. На його кошти в школі облаштували приміщення для спілкування та проведення дозвілля місцевими мешканцями, з бібліотекою, купленими комп'ютерами та новими меблями. Тут же, у приміщенні колишньої школи в Потапцях, нині поселяють військовослужбовців, які прибувають до села на навчання чи на ротацію. Ці військові під час навчань проводять різні власні маневри не лише по ярах і лісах, а й частенько пробігають дворами та подвір'ями селян. Жодних протестів у селян це не викликає, адже військові всі свої і поведуться по-дружньому. А люди знають, що так треба (близькі родичі здебільшого теж перебувають в армії). **Господарство мігрантів, що повернулися з міста.** Садять городи: вирощують картоплю, овочі, зокрема й для домашньої консервації; у багатьох великі пасіки, оскільки місцевість має багато різноманітних рослин-медоносів, що ростуть по ярах і на схилах горбів. Змаються птахівництвом (індики, кури, качки, індокачки, гуси, цесарки). **Риборозведення.** У селі 4 чи 5 ставків, місцеві жителі їх періодично беруть в оренду й розводять рибу. Наприклад, Микола Моторний узяв в оренду ставок у центрі села, який дуже заріс очеретами та рогозою. Збирається чистити. Він уже раніше брав ставки в оренду для риборозведення, але захворіла на онкологію дружина, і тривалий час він не міг цим займатися. Нещодавно дружина померла. Моторний чи не єдиний, хто в селі тримає корову. **Приїзд родичів зі сходу й півдня.** У селі поблизу Трепетів стоїть хата, хазяїн якої, Володька, постійно живе із сім'єю на Ямалі в Росії, де працював на нафтопромислах. Раніше він часто приїжджав сам або члени його сім'ї. Володимирів двоюрідний брат Алік, чоловік 67 років, і дружина Олена (колишня вчителька молодших класів) з двома внуками, опікунами яких вони є (бо син – п'яниця), приїхали власною машиною з Донбасу. Посадили город, для чого довелося провести велику боротьбу з бур'янами, особливо з пирієм. Мають виплати як внутрішньо переміщені особи та за опікунство, а також отримують пенсії. До них приїхала мати Олени, яка спочатку переїхала до іншої дочки в Київ, а потім перебралася в село. Їхні настрої: «какая різниця» хто переможе, «ліш би не стрелялі». Ментальність якоюсь мірою близька до кацапської. Місцевим поведінка і настрої не подобаються: обпатрали всі нічийні вишні й черешні, що росли біля колишньої школи (зараз, як згадувалося, школи в селі немає), а де не доставали, то зрізали з гілками. А потім вранці повезли в Канів на базар продавати. Нікого з людей із собою не взяли, хоч у селі прийнято запрошувати сусідів і знайомих, кому треба поїхати в місто. З місцевими людьми особливо не спілкуються, переважно – із сусідами Трепетами. З'являються інші переселенці. Так, у центрі села жила

стара бабця. Цього року в її хаті з'явилися люди, мабуть, родичі: бачили там двох молодих жінок, очевидно, мати й дочка. Навпроти через дорогу великий город, який ніхто не обробляв, а цього року вони його обробили та засадили. **Господарство в дні війни.** Для Потапців, як і інших сусідніх сіл, характерне розширення городів, тим більше, що після занепаду села в 1990х вільних городів і землі вистачає. Тож люди їх займають та обробляють. Садять на них овочі й інші культури, особливо картоплю. Сусіди двору тестя автора цих рядків – Нізамі (колишній виходець з Азербайджану) і Світлана Тагієви цього року посадили більше картоплі. До речі, батьком Світлани був азербайджанець Оруджов Князь (так усі його називають), який пристав у селі в прийми ще коли в 1970х роках будували трасу Київ – Канів. Син Гена сказав, що треба висадити більше, мовляв, невідомо, що буде далі. (Моя сестра Валентина Пашкевич (1948 р. н.), що проживає в с. Дмитрівка Бучанського району на Київщині, каже, що в них у селі теж люди цього року посадили більше картоплі.) Ще садять особливо звичні здавна культури, але також і нові: багато кукурудзи (на корм птиці, якої дехто тримає багато), квасолу, помідори, солодкий перець, цибулю, часник, гарбузи, кабачки, капусту, салат, трохи кавуни та дині. Садять також багато гарбузів – не лише для власного споживання та для худоби і птиці, а й для заготівлі насіння. Адже приїжджають заготівельники і закуповують багато гарбузового насіння, якого потребують ресторани в містах. Тому гарбузи садять у значних кількостях, потім вибирають з них насіння, а гарбузи розрубують і залишають на городі на добриво. Через розширення посадкових площ цього року навесні зменшилася кількість картоплі, пропонованої людьми на продаж. Люди стали притримувати собі для висадки, очевидно, теж більше висадили. Коли наша сім'я прибула до села й ми мали намір купити посадкову картоплю, то довелося доволі довго шукати, хто продасть, хоча раніше це було легко зробити. Руслан Оруджов, брат Світлани Тагієвої, продав. Згодом стали більше продавати. Для обробітку землі селяни використовують багато техніки. Є мінітрактори. Ще є в деякого мотоблоки, до яких чіпляють пристрої для нарізування рисок для висадки картоплі, а також для її підгортання. У господарствах за останні 10–20 років з'явилося багато техніки: пилки-болгарки, бензокосилки. Нещодавно Дмитро Трепет купив спеціальний пристрій для розколювання сучків на колодах та дровах. Усе це суттєво допомагає в господарствах і полегшує проживання в селі. Земляні паї здають фермерам в оренду. Частина людей, зокрема, здає паї в оренду фермерові Євгену Григоровичу Кривохижі з с. Піщальники, а також іншому фермерові із с. Шандра. Ці фермери присилають трактори для оранки землі на присадибних ділянках, а ще привозять солом у тюках тим, хто її потребує в господарстві. **Тваринництво.** У селі тримають кіз, останнім часом їх суттєво побільшало. Це нагадує 1990ті, коли навіть в околицях Києва можна було зустріти цілі козині табуни. Автор цих рядків бачив такий табун із кількох десятків тварин на обочині залізниці недалеко від платформи «Караваєві дачі», коли їхав залізницею Київ – Фастів. Є в Потапцях одна корова, що її тримає Микола Моторний, який узяв в оренду для зарибнення ставок. У сусідньому селі Пії, до речі, вже Київ-

ської області, є ферма, що спеціалізується на виробництві молокопродукції. Знаходиться на околиці села, виробляють і реалізують молоко, сметану, кисломолочний сир, бринзу, м'ясо. Збут – у навколишніх селах, а крім того, в центрі Піїв, над трасою Київ – Канів, прямо на автобусній зупинці, мають великий ларьок. Там зупиняються маршрутки та машини, що їдуть на Київ, Ржищів, Канів, і подорожні купують молочну продукцію та м'ясо. Зовсім поряд із Потапцями, в селі Черниші недавно теж з'явилося фермерське господарство «Чернишівські сири». Жінка Світлана середніх років (від 40 до 50) дещо раніше повернулася із сім'єю з Києва в Черниші доглядати стару матір і залишилася. Дорослий син живе в Києві. Чоловік Валентин, трохи молодший за неї, з яким «не розписані», але на запитання, чи вони є подружжям, відповів: «Можна сказати, що й так». Проживають з родичами у кількох помешканнях, проте ведуть спільне господарство. Мати Світлани із села Бересняги, жила в с. Шандра, нині мешкає з дочкою в Чернишах. Їй усе подобається. Каже: «Я тут як у раю», маючи на увазі і господарство, і рідних, і тутешній «мікрокарпатський» ландшафт, і відсутність колишнього колгоспного «раю». Тримають чотири корови і три телиці, які спеціально купили, – тварини англійської джерсейської (?) породи. А ще 70 курей. Мають машину – невелику малолітражку, за кермом чоловік, допомагає продавати продукцію. Продають молоко, сметану, вершки, звичайне вершкове масло, шоколадне, топлене масло і жирний та дуже свіжий (зовсім не кислий) домашній сир, а також яйця. Усе якісне, попит великий. Роблять молочні напівфабрикати: млинці із сиром, сирники, збувають їх у своєму селі, оскільки воно заморожене, а пересувного великого холодильника не мають. Збувають також у Каневі на базарі у базарні дні, але збільшення попиту привело до того, що стали по середах також (на попереднє замовлення) розвозити продукцію із сином по ближніх селах – у Потапці, Лазирці й далі. Замовлення та інша інформація поширюється в місцевій вайбер-групі.

Продуктові набори для внутрішньо переміщених осіб стали реальністю воєнного часу. Продуктовими наборами забезпечує міжнародна організація World Central Kitchen. Спочатку продуктових наборів не привозили і не роздавали, а волонтери доставляли памперси й дитяче харчування в баночках та видавали лише тим, у кого малі діти. Потім стали давати продуктові набори в Каневі, але люди в соцмережах нарікали на безлад з їхнім розподілом. Ми приїхали 27 березня, зареєструвалися, і десь через півтора місяця чи й трохи пізніше стали давати пайки. Видають один набір на помешкання. Внутрішньо ж переміщених осіб у селі до сотні людей – жінок, чоловіків (переважно літнього віку) і дітей. Багато польських продуктів, є з інших країн (США, Греція, Данія). Видають картоплю, моркву, буряки, цибулю; крупи – рисову, перлову, ячмінну, пшеничну, горох, суміш пластівців, макаронні вироби, вермішель швидкого приготування. А також цукор, борошно, дієтичні хлібці, сухарі, печиво, вафлі, арахіс, козинаки, чай, дріжджі, приправи (аджика та ін.), щоразу пляшка олії. У перших двох наборах були яйця по 10 штук, молоко тривалого зберігання, по два батони чи по дві хлібини. Консерви теж видають – м'ясні та рибні: українська тушкованка (свинина і курка), сардини в олії, польські

«консерви туристичні» зі свинини та птиці, польський паштет, американське яловиче м'ясо, данська свинина для ланчу (типу шинки в банках), польські шпроти в помідорному соку. Є також овочеві та фруктові консерви: польські помідори, американська спаржева квасоля, українські зелений горошок і консервована кукурудза, грецькі персики в соку. Свіжі яблука, апельсини. Лише для місцевих пенсіонерів за списками привозять з Миронівки із птахоферми курей. **Дрова.** З прибуттям значної кількості нових людей, постала проблема палива. Люди стали масово запасатися дровами, адже все більше людей планує залишатися в селі на зиму. До речі, газ у село не підведений, топлять у плитах, печах та грубках дровами, а також привозять балонний газ із Канева. Привезенням дров сьогодні займаються люди, у яких є транспорт, зокрема чоловік продавщиці з магазину Сергій Майстренко. Дрова можна купити кругляки і вже колоті. Дрова трохи з берези, а більше з граба, а оскільки поблизу грабових лісів немає, то привозять здалеку. Була черга, ми записалися й дещо пізніше купили машину колотих дров. Нам дрова привіз син Сергія Майстренка Юрій. Люди також пиляють те, що можна спилати в селі, особливо у власному господарстві. Адже за останні 10–20 років значні площі присадибних ділянок не задіявалися для городів. Вони часто заростали чагарниками, серед яких повиростали й дерева. Ось їх і стали пиляти на дрова. **Торгівля.** У селі є невеликий магазин у приміщенні колишньої пошти – «ФОП Майстренко» – Сергій та Оксана. Він з'явився років зо три тому. Там продають хліб, молочні продукти, цукерки тощо. Тримають його місцеві жителі, які орендують приміщення чи викупили. Ще років п'ять тому був достатньо великий магазин, де було аж два відділи – продуктовий і промтоварний. Власник Сашко Побігай, середнього віку (40–45 років), жив із сім'єю в сусідньому селі Піщальники. Потім у дружини, яка й торгувала, стався інсульт. Тому довелося магазин закрити. Зараз, за слухами, Олександр вирішив відкрити в підвалі того ж приміщення пекарню. Приміщення він викупив чи взяв оренду. Як бачимо, виникають невеликі підприємства розраховані на збут у кількох навколишніх селах. Це пов'язано з тим, що люди вже років близько 10 як перестали масово залишати село, а навпаки – повертаються. А в 2022 році приїхали переселенці – і здалеку, і повернулися з Києва та Черкас, у тому числі сезонні мігранти. Причому багато людей стали облаштовуватися надовго, навіть ті, хто не планує перебиратися на постійне проживання. Все одно вони облаштовуються «на випадок чого». Ожив Будинок культури, який уже кілька років практично не працював. Оскільки з переселенцями приїхали ще й діти, перед Івана Купала з'явилося на дверях і в вайбер-мережі оголошення для дітей, що проводитиметься майстер-клас із плетіння вінків та ін. Напередодні Дня захисника Вітчизни в Будинку культури відбувся концерт самодіяльних колективів з навколишніх сіл для вояків, поселених там на ротацію та для навчань. Глядачами були також усі охочі. Один із зятів згадуваного Князя Оруджова грає на різних музичних інструментах, співає та бере участь у різних мистецьких заходах. Слід зауважити, що одним із його головних занять є ремонт автомобілів.

с. Червона Слобода

Записано в березні 2024 р.
від Поцулань Софії, 2006 р. н.

За даними анкетного опитування
«Ідентифікаційні практики в умовах війни»
студентів першого курсу історичного факультету
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

Я народилась в селі Червона Слобода, Черкаська область. Майже все своє життя я тут, ходила в садочок та школу і продовжую перебувати в цьому населеному пункті. Особисто для мене російсько-українська війна почалась у 2014 році. Я пам'ятаю той вечір, довго не могла заснути і пішла в кімнату своєї бабусі. Вона вже спала, але телевизор працював. Мабуть, тоді я вперше побачила таку велику кількість загиблих, військових та крові, мені було моторошно від побаченого і я почала плакати, навіть зараз від однієї згадки про це я відчуваю «мурахи» на своєму тілі. Я – українка. Вдома та на навчання спілкуюсь лише українською. До війни більшість підлітків між собою розмовляли російською мовою, я в тому числі, але від початку війни мовою ворога не спілкуюсь. Є різниця якою мовою говорити, в Україні – УКРАЇНСЬКОЮ. Це повага до себе, до країни та до законів. В Україні більшість і на цей час спілкуються російською, не намагаються перейти на рідну мову, споживають росконтент, таким чином розповсюджують росконтент в Україні. Так, я маю багато знайомих, які перейшли з російської мови на українську, деякі з них навіть відвідують репетиторів, щоб бути більш грамотними та вільно говорити, бо для них це проблема. Також, як я казала раніше, з розмов на російській в соцмережах перейшла виключно на українську. Я мала декількох знайомих з росії, але я обірвала з ними контакти, вони вважають що ми самі себе «бомбим» та намагаємось «оклеветати» росію. [Чи можете пояснити чому українці, незважаючи на небезпеку й екстремальні умови воєнного сьогодення, часто відмовляються залишати рідну землю?] Я вважаю, що люди вірять в перемогу та продовжують боротися за своє місце. Мета ворога – знищити нас та виселити з рідних земель, але ми не втечемо, ми будемо до останнього тут. Ще, на мою думку, вони не хочуть покидати свої домівки, через те що в «гостях» добре, але дома найкраще. Українці в Україні. [Чим, на Вашу думку, українці відрізняються від інших народів?] Все своє життя українці борються за своє існування, але не втрачають надій і працюють далі. Український народ вільний, сильний, амбіційний та щирий. Ми будуємо власну історію і намагаємось уникати конфліктів, розвивати економіку, підтримувати одне одного та вірити, що колись ми візьмемо своє. [Чи є у вашому населеному пункті, громаді національні прапори, вивішені на подвір'ях, балконах, пофарбовані в жовто-блакитний колір паркані?] У моєму населеному пункті є вивішені прапори на магазинах, будинках, школі. Велика кількість заборів пофарбовані в жовто-блакитний колір. Такі активності були, мабуть, завжди. [Чи виникали у вас проблеми із забезпеченням продуктами харчування під час повномасштабного вторгнення?] Так було в

перший місяць війни, всі товари на полицях зникали, новий товар привозили рідко, але щоб купити щось, треба було відстояти велику чергу. Мама не пускала мене до магазину, бо переймалась через це. Повітряні тривоги були часто та магазини не працювали. Мені страшно пригадувати це пекло. Ніхто не знав, що буде далі та як адаптуватись. [Чи є традиція у вашій сім'ї носити вишиванку?] Так, є така традиція. Одягаємо на свята, а особисто я можу і в любий інший день її одягти, бо мені подобається наша культура. У мене є біла блузка з вишитими маками, соняшниками та гвоздиками. Вона приємна на дотик. Ще є чорна вишита футболка, також з червоними маками та червоними краями. Мені до вподоби. [Чи збирали Ви «тривожну» валізу? Якщо так, то що в неї клали?] Я збирала «тривожну» валізу. Що я до неї клала? Документи, теплі речі, заспокійливі та маленька аптечка, трішки їжі, ліхтарик, павербанк. [Чи відносите себе до якоїсь релігійної конфесії? Чи змінила війна Ваше ставлення до релігії та церкви?] Я християнка. Ні, війна не змінила мого ставлення до церкви чи релігії. Моя родина читає молитви за знайомих воїнів, бабуся ходить до церкви ставити свічку за воїнів України. У церкві організовуються збори їжі, речей та коштів. Купували машини та дрони для ЗСУ. [Які релігійні та державні свята відзначали у вашій родині?] Ми святкуємо Різдво Христове, Благовіщення, Водохреща, Зелені свята, Новий рік, День Конституції України, Міжнародний жіночий день, День Незалежності України та багато інших важливих для української історії свят. [Чи є у вашому населеному пункті загиблі військові? Чи брали Ви участь у прощанні з ними разом з іншими членами громади?] Так, є велика кількість загиблих з мого села, навіть батько моєї подруги. Я не брала участі в прощанні із загиблими, через те що в мене у самої помер тато і мені важко стримувати свої емоції під час таких подій. Нещодавно ховали одного героя, я дивилась зі сторони, і це було жахливо, чути всі ці ридання навіть на відстані. Я можу тільки уявити, як почувають себе родичі загиблих. На кладовищі могили військових розташовані окремо від цивільних, на них установлені фото загиблих, поруч з ними є прапор, багато квітів та свічок. У селі встановлюють і пам'ятники, і дошки, ініціатором є влада або сільська рада. Або навіть місцеві жителі громади. [Чи є у вашому населеному пункті вулиці, названі на честь загиблих захисників?] Є вулиця Іллі Іделя, це захисник України, який помер в 2014 році, коли захищав Україну. Залишилось двоє дітей та дружина. [Які волонтерські ініціативи є у вашому населеному пункті?] У моєму селі в школах жінки плетуть маскувальні сітки, виробляють свічки, готове харчування, збирають аптечки та організовують збори. Також діти в школах роблять листівки для воїнів. [Чи відбулась у вашому населеному пункті декомунізація (перейменування вулиць, знесення пам'ятників комуністичним діячам)?] Так, відбувається декомунізація, змінюють назви вулиць. Вулиця Гагаріна тепер Мальовнича, до прикладу. [Чи зазнав ваш населений пункт руйнувань від ракетних обстрілів ворога? Як вирішуються питання з проживанням тих родин чие житло було зруйноване?] Так, зазнавав. Сільська рада надає двадцять п'ять відсотків виплат для відновлення будинків. Масштабного руйнування не було.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

м. Чернівці

*Записала І. Коваль-Фучило 22 вересня 2022 р.
у м. Парижі (Французька Республіка)
від Світлани (ім'я змінене), приблизно 40 років,
та Ірини (ім'я змінене), 1980 р. н.
До повномасштабного вторгнення рф в Україну
проживали у м. Чернівцях*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Широкомасштабне вторгнення росіян.

[Скажіть, будь ласка, як Ви довідалися про війну?]
[Світлана:] Подзвонив син і сказав: «Мамо, почалося». [Де живете в Україні?] Чернівці. Вранці подзвонив і сказав: «Матусю, почалося». І все. І почалося, мабуть, як і у всіх людей в Україні мандраж, страх, паніка. А всьо даліше – як у всіх остальных. [Які були перші думки, коли почули, що почалася війна?] Перше я почала згадувати, що потрібно зробити для того, щоб захистити себе, свою родину. І які потрібно міри прийняти. Це ми все проходили колись у школі. В мене була дуже прекрасна школа. В нас була воєнна підготовка, тому я дуже вдячна своїй школі. І в цю хвилину, секунду я оказалась одна вдома, всі були в різних місцях: мої рідні, близькі. І я почала згадувати, що потрібну в першу чергу зробити для того, щоби бути в безпеці. [Потім що Ви робили? Ви вирішили їхати?] [Ірина:] Можна я даліше розкажу свою історію? Почалося все з того, що нас готовили, правильно, морально. По «Один плюс один» розказували кореспонденти, що потрібно мати сумочку. Але ми ніхто не вірили, що це відбудеться, ну, реально! Навіть зараз винуватять, що раніше знало наше керівництво, що війна буде. Але якби нам навіть раніше – я б навіть не повірила все рівно, що це може статися зараз, в такий час, що всі підтримують один одного. І воно відбулось. Коли почалась в нас війна, моя донька – в одинадцятому класі. І вони дистанційно навчались. Зранку я встала, як завжди, сіла в машину, поїхала на роботу. [То 24-го лютого, так?] Так, двадцять четвертого [лютого], зранку. Я згадую – в мене «мурашки» до сих пір по шкірі. І бачу: біля мене заправка – куча машин! Думаю, ну, напевно як завжди, ціна, мабуть, піднімається, чи що... Ну, звичайно, я їду даліше. Я не знала взагалі [новин]! Знаєте, як зранку: бистренько встаєш, одягаєшся, дивишся на годинник... [А Ви з якого міста?] Теж Чернівці. Я приїхала на роботу, і говорять... Моя дитина, розумієте, вона дзвонить в істеричі, що вони... в них дистанційне навчання тоді було. На урок вийшла вчителька, і вона, і ні одної дитини [не вийшло онлайн на урок]! Це настільки морально важко було дитині! Психологічно, розумієте? Ми готовились до випускного, дурні в нас були спори,

яке плаття вибирати: чи червоне, чи голубе. Розумієте? Зараз це аналізуєш – це був скандал на рівному місці, тому що ми жили гарно й щасливо і чекали цей випускний. І тут – раз! Всі мрії цих дітей, які готовили ресторани, відео заказували – все зупинилось в тих дітей. Вони були в шоці просто. Я пішла на роботу – я не могла працювати, в дитини істерика, вона мені кожних п'ять хвилин дзвонила. Ну, я реально не могла... В нас тоді ніхто не працював в той час. Кожні п'ять хвилин вона дзвонила. Я відпросилась, тому що сказали, що бензину не буде, щоб заправитись. Я на заправці вистояла десь дві години. Такий був жах! І ця от паніка... зараз вже всі привикли, але в той час... ну, привикли... то навіть до цих взривів! Ну, до цього я, наприклад, не готова. Я сама все життя виховувала дитину, і я розуміла, що ми беззахисні. Щоб ви розуміли, в нашому під'їзді всі виїхали. Над нами тільки квартира була і ми. Коли сирена – ми спускались в підвал. Я ще от з собачкою. І було тільки дві сім'ї. Морально... ну, моя дитина просто кричала: «Мама, давай їдем!» Перше, що ми зробили – це сімнадцять годин в черзі вистояли в Румунію. Паніка ненормальна, пам'ятаю, холод цей собачий! В Румунії ми вірили, що восьмого березня все ж таки зроблять нашим жінкам подарок, і це все закінчиться, що це сон був страшний! Ми почекали, і получається... Даліше продовжується. Ми, звичайно, не хотіли відриватись від дому, ми ж їздили туди-сюда. Моя дитина не їздила, вона боялась повертатись. Хоча ми захищені більше, Західна Україна, але те місто, де мама моя живе, то там ракета все ж таки влетіла, на Західній Україні. Це ще більша паніка. [Так, і у Львові прилітало, і в інші міста, і в Тернопільську область.] Я теж про Тернопільську говорю, що там люди... новобудова, і влетіла ракета, і машини повзлітали. Це жахливо! Ми вже сиділи... Все ж таки дистанційно вчителі наші старались... [То ви вже в Румунії сиділи?] Так. [І дочка вчилася дистанційно?] Так, дистанційно, звичайно. А потім уже, розумієте, такий розпач: куду поступати? Всі хлопчики, звичайно, поїхали за кордон, навіть в Польщу, тому що їм на слідуєчий рік буде вісімнадцять, і ясно, що буде. А діти хочуть навчатись, вони не винуваті, вони зараз мають бути в кафе, спілкуватись між собою, а не сидіти й думати, як жити даліше. В моєї доньки брали інтерв'ю американці, так вона слова не могла сказати! Вона знає гарно англійську, тому що вона, наші діти – це дійсно суцвіття. Я дивлюсь, наприклад, наскільки вони потужні, наскільки вони розумні! Це суцвіття, наше майбутнє! Насільки вони стали ще більше патріотами! Мені навіть одна людина каже, вона знає там російську мову, але вона каже: «Мені краще на

англійській говорити». Настільки діти стали принципіальні до російської мови, їх клас. Хлопці, які залишилися там, кажуть: «Ми підемо в тероборону. Багато батьків, звичайно, хочуть спасти свою дитину – і вивозять. Стараються вивезти по максимуму. Зараз моя донька – для українських дітей зробили такий курс в університеті, що вони вивчають французьку мову. Звичайно, дякуємо Франції, що вона нас підтримує дуже масово. Ми хотіли в Польщу виїхати для цього періоду, щоб перечекати, але Польща дуже заповнена, нам уже нема... [Чому ви вибрали Францію? Ви спочатку були в Румунії.] В Румунії, а потім вирішили у Францію. [Ви додому не поверталися, постійно були за кордоном?] Я їздила, дитина не поверталась, тому що, я ж кажу, що я сама її виховую; як мама, хочу зі всіх сторін її захистити. Тим більше це ж така істерика була, коли ми це чули! Словами не передати, що відбувалося. Я почала розказувати, як вона давала інтерв'ю американцям, вона просто заливалась сльозами. Тоді в нас Буча відбувалась, ми всі ставили себе на то місце. Просто жінки – беззахисні. Чоловіки... і чоловіки, в принципі, не спасли. Як був біля мене чоловік... він зараз в Дніпрі. Дніпро зараз теж страждає. Але він не може нас захистити. Польща нам ближча, звичайно.

ПОБУТ МІГРАНТІВ Польща ближча, і мова зрозуміліша, але ми вирішили, якщо Франція дає можливість бути тут і вчитись, вивчити навіть ту ж французьку, то, звичайно... спробувати тут. [Коли приїхали у Францію?] Ой, я не пам'ятаю, дець травень місяць. Нас просто сім'я прийняла, і в них вже нема можливості нас тримати, і ми вже тридцять днів тут. [То чекаєте на нове місце?] Ми не знаємо, чого ми чекаємо. Нам обіцяють кожен день, але... Дитина на цих розкладушках спить, з таким, знаєте, настроєм іде в університет на навчання... Звичайно, ми чекаємо, що нам допоможуть хоч якось, тому що така ситуація складна. Ми жаліємось, щоб хоча б щось дали нам... [Може, якийсь гуртожиток?] Так. Але вони кажуть: «Справа в тому, що в вас собачка...». Хоча кажуть, що Європа зустрічає тварин, але ми в даний момент страждаємо зі своєю собачкою, тому що вони не можуть нам нічим допомогти. І ми не знаємо, чим закінчиться ця історія. Я не можу її [дочку] залишити, їй вісімнадцяти років немає. Ми втекли від війни, але тут теж є свої проблеми. Я кажу: дитина, а тут такий райончик... страшний – наркомани, бомжі. Ось цю частину пройти зранку і ввечері – це просто повний стрес для сімнадцятирічної дівчинки. Тут інтернету немає, щоб вона займалась. Вона сидить в бібліотеці. Вони кажуть: «Ну, нехай сидить». Максимум потрібно вернутися до шостої години, тому що не охороняється ця територія після шостої години. [Закрито просто?] Ні. Деколи охороняє чотири поліцейські машини. [Тому вона мусить швидко вернутися?] Так. Ви розумієте, така стресова ситуація! Стреси продовжуються. [Чи пробували Ви щось знайти, щоб винаймати?] Винаймати самі французи не можуть, бо якщо в тебе нема контракту... Навіть якщо тобі підпишуть, вони беруть на роботу на шість місяців, і Франція продовжує тимчасовий захист на шість місяців. Власники не дають на довше, а якщо в тебе нема довгострокового контракту, то ти не можеш зняти квартиру. Безвихідь! Я ж вам кажу! І це потрібно мати гаранта, який

буде відповідати за тебе, і офіційна зарплата. Деякі вимагають в три рази більше! Якщо, наприклад, квартира – п'ятсот євро, хоча тут важко знайти в Парижі таку квартиру, вони хочуть тисячу п'ятсот [євро], щоб в тебе була зарплата, хоча тут мінімальна – тисяча двісті. Ну, не получається. [...] [Що знаєте про долю сусідів? Чи тримаєте зв'язок із сусідами, з рідними в Україні?] Ну, ви знаєте, що Західна Україна, то батьки всіх дець або в Італії, або в Америці. То мої сусіди всі дець вже за кордоном, всі очікують, тому що страшно, що багато ракет і з білоруської сторони, і Молдавія поруч, і зараз ось ця мобілізація, об'явив агресор, тому ми не знаємо, чого чекати. Переживаємо за маму мою. [Мама залишилася в Україні?] Так. Ми спочатку, коли їхали в Румунію, то моя дев'яносторічна бабуса на двох паличках... Ми забрали і мою маму сімдесятирічну. Але потім бабуса каже: «Я хочу все ж таки пожити на своїй землі», – і прийшлося їх залишити там. [Тримаєте з ними зв'язок?] Так, звичайно. Знаєте, от коли дев'яте травня – всі страх наводять, День Незалежності – теж все в сльозах, коли ракети літають – теж стрес. Ну, неспокійно на Західній Україні. Звичайно, в кого, можливо, система нервова, або щось тримає, чоловік або син, то лишається там. А якщо мене цікавить більше доля моєї дитини, то краще мені тут перечекати. [Чи плануєте вертатися в Україну?] Ну, всі надіються, що все стане... Тим більше, якщо діти... Я кажу, що горжусь нашими дітьми. Вони всі знають гарно англійську, і якщо ще хтось вивчить французьку, то повернуться діти – дійсно професіонали. [...] [За час від початку активної війни що у Вас найтяжче трапилось?] Ну, цей стан переживання, нестабільність. В мене дитина плакала, тому що, знаєте, ми хотіли поступати в Україні. В кожного свій період, а в нас почалося закінчення школи. Яке майбутнє в неї?... [...] Зараз в Україні така ситуація – кожен день не знаєш, що буде завтра.

*Записав Т. Рендюк 5 грудня 2023 р.
у м. Чернівцях від Павлюка Дмитра*

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Розкажу спочатку, чим займається наш центр [Центр культури та дозвілля чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича], а потім, як він долучений до волонтерської роботи не лише університету, але й міста Чернівці. Центр виник в університеті у дві тисячі шістнадцятому році, і до його складу входять творчі студенти Чернівецького університету різних напрямків, різних спеціальностей. Це можуть бути актори, танцюристи, співаки, музиканти, дизайнери... І волонтерською роботою ми займалися ще з дві тисячі шістнадцятого року, але це могло бути періодично, це міг бути благодійний концерт один раз на місяць чи раз на два місяці, чи це могли бути різні походи в дитячі будинки, чи в геріатричні пансіонати. Найбільш активніше ми перейшли на волонтерську роботу вже з першого березня дві тисячі двадцять другого року, з початку повномасштабної війни тільки перший тиждень ми спланували, як краще зробити, як краще відкрити волонтерський збір. І ми відкрили картку першого березня і, як тепер пам'ятаю, за десять днів було зібрано п'ятдесят п'ять тисяч гривень. Перші наші закупи такі були: це могли бути павербанки, це

могли бути теплі речі, це могли бути шкарпетки, це могли бути ліки, це могли бути ліхтарики, це могли бути берці, форми. Тому от перший рік нашої волонтерської діяльності ми в основному закуповували амуніцію, ліки, тобто [все], бо навіть не вистачало елементарно амуніції. Суть нашої роботи: так як наш центр культури – це творчий підрозділ університету, то основні наші кошти ми збираємо через благодійні концерти, ярмарки, квартирники. Також [проводимо] різноманітні благодійні фестивалі. Кожен наш захід, який ми проводимо, чи то у межах університету, чи то у межах міста, чи в залах міста – філармонії, драмтеатрі – він є благодійним і може бути чітко фіксований, скільки квитків [було продано], може бути [оплачено за] вхід. Зараз популярний будь-який донат, тобто будь-яка сума. Ну, і, звичайно, перед тим вказуємо, куди спрямовані будуть кошти з даного концерту. Перший наш волонтерський благодійний захід – ми говоримо зараз не про збір, а про концерт – відбувся двадцять четвертого березня дві тисячі двадцять другого року, це вже після початку повномасштабної війни. Це був благодійний захід біля наших гуртожитків, у студмістечку. І спочатку повномасштабної війни наші гуртожитки стали прихистком для внутрішньо переміщених осіб, і ми, щоб підняти трохи їхній дух, настрій, співали українські патріотичні пісні. Як тепер пригадую, на дворі було дев'ять-десять градусів тепла, але народ зійшовся. Перша наша сума була тисяча сімсот гривень, які ми зібрали. А вже через три дні ми провели великий концерт, чотиригодинний, на вулиці Ольги Кобилянської. І тоді вже було зібрано двадцять сім тисяч гривень. Якщо сказати більш детально про суми, то мінімальна сума, яку ми зібрали з наших заходів, це могло бути триста-чотириста гривень, коли це якийсь такий студентський захід. А максимальна [сума] це сто сімдесят тисяч. Це з великого такого концерту, ярмарку в Жовтневому [палаці] спільно з департаментом соціальної політики Чернівецької міської ради. Якщо оголосити суму, то з першого березня [2022 року] було зібрано один мільйон вісімсот шістдесят тисяч гривень. І на дані кошти перший рік ми в основному закупляли амуніцію, а вже, починаючи там з кінця дві тисячі двадцять другого року, то ми перейшли на збір на військову техніку. Тобто це дрони, це тепловізори, це авто, це квадроцикли, це антени для дронів, це тепловізійні насадки. Тобто дороговартісні речі. Зазвичай ми відкриваємо збір і наша волонтерська картка спрямована на те, щоб закрити той чи інший збір. Кому в основному збираємо на які потреби і конкретно кому кошти [йдуть]? Оскільки ми самі освітня і культурна організація, то це ми збираємо або студентам, які в лавах ЗСУ, або викладачам, або творчим людям нашого міста. Мова йде про музикантів, про акторів, мова йде про співаків. Наш актуальний на даний момент збір ми збираємо на дрон для наших прикордонників, зокрема для Віталія Філіпова. Це колишній артист Чернівецької філармонії, який зараз працює у Львівському національному театрі. На даний момент ми зібрали сорок тисяч, потрібно сто [тисяч], але збір триває, зокрема, всі наші заходи, які будуть протягом даного місяця, це і концерти, це і фестивалі свят зимового циклу, вони будуть спрямовані на те, щоб закрити даний збір. У наш попередній збір ми збирали на авто для *** окремої десантно-штурмової бригади і нашого

студента, студента університету Дмитра Немцева. Тобто ми намагаємося підтримувати саме студентів, викладачів і людей творчих. Можемо сказати, що в нашій роботі задіяні наші творчі студенти, а це у порядку сто сорок людей, студенти університету. Також ми долучаємо наших виконавців, артистів нашого міста, які з нами виступають в наших заходах, бо об'єднані однією метою – це допомога Збройним силам. Також ми запрошуємо навіть артистів не тільки з Чернівців, але й з інших міст, зокрема, з Києва, з Івано-Франківська, зі Львова, які також вже нас знають і долучаються до наших заходів. Ну, звичайно, на даний момент, як і в будь-яких організаціях, є труднощі, тому що ми бачим, що все важче і важче даються збори, люди менше долучаються до зборів, але ми вже маємо якусь певну [апробацію], маємо імідж, маємо рекламу, і коли навіть виступаємо на вулицях міста, люди бачать нашу скриньку, вони знають, що ми вже від початку повномасштабної [війни] активно працюємо на допомогу ЗСУ, і [вони] активно долучаються до наших зборів, до наших скриньок. І все-таки я побачив, наскільки важливо інформувати про всі свої дії, про всі свої заходи, максимально звітувати, бо дехто говорить, що добрі справи робляться тихо, але ми впевнені, що якби ми всі справи свої, заходи свої, збори, всі свої закупівлі не виставляли в соцмережі, то не було б тієї такої довіри і не було б такого розголосу, і не було б такої підтримки, і були б набагато менші суми. Також [до нас] долучаються наші друзі, наші знайомі, тобто вони донатять на наші картки. Це також і друзі, і знайомі із-за кордону. Ми розуміємо, що навіть той самий дрон чи авто, коли відкриваємо збір, силами тільки одних студентів не реально [його зібрати]. Але студенти активні, студенти виступають, студенти плетуть сітки, студенти малюють картини, студенти малюють плакати, студенти випікають, студенти продають на благодійних ярмарках. Тобто ми їх так навчили і вони самі це знають. Ти не мусиш бути обов'язково супервійськовим, щоб працювати на перемогу. Ти маєш подумати, який в тебе є талант, що ти вмієш, як чином ти можеш допомогти нашим збройним силам. Якщо ти коваль – ти можеш виготовляти буржуйки, якщо ти співак – ти можеш своїм голосом збирати донати, ти можеш робити благодійні концерти, ти можеш таким чином [допомагати]. Якщо ти художник – ти можеш робити картини, ти можеш продавати ці картини на ярмарках, тому до наших ярмарків долучаються і чернівецькі художники, і ті, хто вишивають, тому що один з методів збору коштів – це є благодійні аукціони, і зокрема, у нас є навіть такі акції, коли ми розмальовуємо речі, передані хлопцями з передової, це мова йде про гільзи, про скрині від набоїв, про тубуси, навіть про джавеліни, і потім продаємо їх на аукціонах. Також добре продаються прапори, які розписані нашими хлопцями. Найбільшим є такий прапор, який продали, це було за п'ять з половиною тисяч на концерті в філармонії, а взагалі найбільший лот, який ми продали на аукціоні, мова йде про джавеліну, яку нам передали хлопці з десятої бригади «Едельвейс». Та джавеліна у Києві була продана на одному з аукціонів за сімнадцять тисяч гривень. І ці кошти пішли на закупівлю дрону, тобто хлопці ці речі передають і вони розуміють, що ми їх потім переведемо на добру справу. Зокрема, зараз в нас навіть є такий захід, ми робимо благодійний розпис гільз. На-

віль петриківським розписом розмальовуємо гільзи, і в середньому ті гільзи потім продаються на аукціонах від трьохсот до тисячі гривень. І можемо сказати про підсумки: зараз багато хто підводить підсумки дві тисячі двадцять третього року. Ми як такий структурний підрозділ, який також дотичний до волонтерства, ми також склали такі підсумки – за минулий рік було на різних заходах, зборах було зібрано один мільйон сто тисяч гривень. Ми говоримо за дві тисячі двадцять третій рік – було закуплено чотири дрони (п'ятий в процесі), три генератори. Також долучилися до зборів двох авто, відповідно сто тисяч і вісімдесят вісім тисяч. Також закуплено квадроцикл, вісім акумуляторів для дронів, одну антену для дронів, одну тепловізійну насадку, один пульт для дрона, дві рації, два старлінки, два тепловізори, один ноутбук, чотири шини, а ще одна з таких наших волонтерських акцій – це ми намагаємося хоча б раз на місяць відвідувати наш чернівецький військовий госпіталь. Тобто у тому військовому госпіталі [перебувають] хлопці з усієї України, які зараз тут на реабілітації. Зазвичай їх не менше ста, [їх кількість] постійно змінюються. І ми знаємо, на жаль, але постійно хлопцям потрібно лікування, тому що активні військові дії тривають. Ми перед візитом у госпіталь відкриваємо збір і закупляємо хлопцям ніби не такі дорогі речі, але потрібні для лікування. Це фрукти, це солодощі, тобто таке, щоб трошки, як то кажуть, їх потішити, розрадити. Час від часу приходимо до хлопців з концертами, з колядками, щоб порадувати не тільки їхнє тіло, але й душу, щоб вони хоча б трішки відійшли від їхніх думок про те, що вони пережили на війні. Як підсумок хочемо порадити всім українцям, всім хто не в Україні, але кому болить за Україну, всім, хто любить цю прекрасну країну, – пам'ятайте, що війна триває, тому допомагайте ЗСУ. Можливо, чули про економічний фронт, про культурний фронт, про волонтерський – це неправильно, є один фронт – фронт військовий, а всі інші можуть просто допомагати на цьому військовому фронті. Тому кожен для себе дайте собі таке важливе запитання, чим на даний момент я можу бути корисний Україні? Чим на даний момент я можу бути корисний нашим Збройним Силам? Якщо не всі сто відсотків українців, якщо хоча б сімдесят відсотків українців собі це питання зададуть, будуть активно працювати – мова йде не тільки про один раз на місяць, скинув один донат і сказав, що я допомагаю, а ледь не щоденно, – то [буде] омріяна перемога, вона настане якнайскоріше і ми всі забудемо про рашистського ворога і будемо жити у сильній, квітучій, європейській країні. Всім мирного неба! Любіть Україну! Допомагайте Збройним Силам, тому що кращої країни годі знайти у всьому світі.

*Записав Т. Рендюк 6 грудня 2023 р.
у м. Чернівцях від Василя Карпа, 1961 р. н.*

УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Заступник декана факультету історії, політології та міжнародних відносин, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та суспільних комунікацій Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, благодійник.] Кожен з нас, більшість навіть не думала, що ця війна так чи інакше може мати певне відношення до кожного громадянина, де б він не жив на тери-

торії України. Так склалося, що хтось безпосередньо, хтось опосередковано пов'язаний з цією війною. Я родом із села Топорівці – славне село, тут у нас на Буковині, буковинське село Чернівецького району. Так склалося, що батьки мої, на жаль, вже зараз покійні, залишили мені, як кажуть в нас на Буковині, маєток, тобто це хата, яка збудована батьками. Є і криниця, пивниця, як у кожного буковинського газди повинно бути. Я проживаю в Чернівцях, але так склалося, що не забуваю це. Два рази на тиждень я повинен бути в рідному селі, подивитися, щоб був порядок. **Волонтерство.** Ну, і коли почалися ці події, пов'язані з російським вторгненням на територію України, звичайно, перша така проблема, яка виникла в місті Чернівцях, це те, що тут дуже багато було переселенців з інших регіонів України, і ми так чи інакше допомагали їм. Моя дочка, вона працює зараз в Києві, і там до неї звернулися її знайомі, яких їх знайомі живуть в Херсоні, на лівому березі, які, так би мовити, постраждали від цього. Ну, і, кажуть, треба допомогти. Тобто ми допомагали тим людям, яких фактично ми не знали. І навіть по сьогоднішній день ми не знали, як їх було звати. І тому, коли ми домовились, в телефонному режимі, [то] ми їх зустріли в Чернівцях. Вони приїхали на двох машинах, як вони нам повідомляли, дуже важко виїжджали, під обстрілами. Звичайно, тут завжди був буковинський ситний обід і таке інше. Ну, а потім ми відвезли їх в село Топорівці, де вони мали можливість перебувати певний час. Час цей тривав десь до двох тижнів. Це була сім'я з чотирьох чоловік, а потім ще під'їхали їхній батько, бо він пізніше виїжджав. Чому пізніше? Виникла проблема, ніяк не могли вивезти собаку свою. І собаку вони поставили в окрему машину, бо собака захворіла, потім по дорозі, десь у Вінниці вони ще лікували собаку. І батько привіз собаку. Ми розуміємо, що інколи собака, може, навіть більше в сім'ї, ніж член тієї чи іншої сім'ї. Їм було дано в їхнє розпорядження цілий будинок. **Побут переселенців.** Будинок газифікований, у будинку все є – там проблем немає, вода є, ванна є. Більше того, було відкрито їм пивницю, як кажуть на Буковині, де були певні харчі, приготовлені на зиму – це закрутки, яблука, грушки. Сказали [їм]: «Користуйтеся, це у вашому розпорядженні». Більше того, пивниця була для них як бомбосховище. У випадку тривоги вони туди заходили. Ми їм облаштували таке, що мені потім самому сподобалося, що потім в жаркий літній день там було дуже класно, тим більше рядом яблука, грушка і таке решта. Вони перебували тут, все ми помогли. Село наше досить велике, магазин є, тут проблем з постачанням продуктів абсолютно немає. Вони мали можливість все робити для своїх потреб. Вони виїжджали в Чернівці. Відстань від села до Чернівців вісімнадцять кілометрів. Єдине, що я їх попросив, десь на третій день, до мене звернулися із сільської ради, щоб вони зафіксували своє прибуття на території села. Вони звернулися в сільську раду, їх записали. Тоді якась була така довіра, що я зараз сам ловлю себе на такій думці, чи зараз би такі кроки зробив, тому що, я не знаю навіть їхніх прізвищ. Знаю, що одну було звати Лена, другу – Оля. А решта навіть не знаю, хто вони, що вони, звідки і таке інше. Вони користувалися [авторитетом], що мені сподобалося. [Ступінь високої довіри до них виправдався після того, як вони виїхали?]. Да, да, да. Знаєте, були такі підозри. Але треба

сказати, що абсолютно не [відбулося нічого поганого]. Навпаки. Я дуже радий тому, що знаєте, тут такий нюанс цікавий, як у нас на Буковині кажуть, що для того, щоб будинок існував, особливо сільський, він повинен відчувати живе життя. Коли довго ніхто не живе, то відчувається. А тут, коли люди пожили в тій хаті, я прийшов, відчув, що він ожив той будинок. Вони досить гарно все прибрали, немає ніяких проблем, все дуже чисто, чистенько стало, інколи в деяких місцях чистіше, ніж було до їхнього приїзду. [...] Ми завжди з дружиною гостей приймали... Якщо вони з Херсона, то вони не тільки їли херсонський кавун, напевно, і щось інше. Це обов'язково вареники були в нас і ми встигли їх зробити. Це наша мамалига, як ми кажемо, тобто кулеша по-нашому. Звичайно, різана ниткою обов'язково, обов'язково повинна бути бринза кубиками і обов'язково на підносі дерев'яному, який ще робив мій тато, той піднос є з тією ниткою. Він був столяром в мене. Це вже як музейний експонат. Ну, звичайно, це було, ще якісь наїдки, якась ковбасна нарізка. Але я думаю, що передовсім це були вареники. Як правило, ми робимо з картоплею і сиром і плюс мамалига із сиром і шкварками. Оце була наша гостина.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. Мова. [Якою мовою ви спілкувалися?]. Українською. Вони досить добре розмовляли українською мовою, відчувалася трошечки різниця. Вона ще відчувалася мені трошечки чистішою, аніж тут у нас на заході. Тому, що у нас тут є переплетення різних румуно-молдавських слів, єврейських слів, і навіть німецькі є слова – це нормально. А там більш така [чиста]. Але я вираховую тих людей, що вони вдома розмовляли більш російською мовою. Бо коли вони з нами говорили, то мова була така із затримкою двадцять-тридцять секунд, бо спочатку вони думали, а потім говорили. Тобто відповіді перекладали в голові, як кажуть думали, по-російськи, а говорили українською. [Але це є позитивним зрушенням, якщо вони перейшли на українську мову, це означає, що вони обрали Україну.] Так, це зрозуміло, але в них була можливість виїхати і в той бік, як вони говорили. Але вони все-таки вибрали [Україну]. Їхня доля мені невідома, куди [вони] виїхали після того, не виключено, що й на Захід десь, Польща чи далі... Ніколи не питав. [А за фахом хто вони?]. Вона працювала десь в сільськогосподарському комбінаті, на рівні бухгалтера, фінансист. Бо, так бачу, рахувала добре вона. Коли вони виїжджали, вони сказали в той же день, що виїжджали. Ну, звичайно в мене робота, я просто сказав, де залишити ключ. Повністю довіра. Ключ залишили в тому місці, в селі знають, де ключ залишають – під килимком. Ніби ніхто не знає, але всі знають. В нас в селі майже не буває крадіжок. [Як називають місце, де залишають ключ?] Кажуть «під килимком», або так кажуть, більш поширеним випадком, – ключ «під тазиком». Тазик – це посудина побутового рівня, якою можна накрити в перевернутому вигляді. Кажуть: «Заходи в гості – ключ під тазиком». [Я теж родом з Буковини, то в нашій місцевості ключ залишали під віником. Це високий ступінь довіри, це означає, що немає крадіїв серед односельців. Це європейський рівень цивілізації]. А є деколи й зараз залишають під віником, або лопаточкою. В мене і зараз вона є. Це означає, що немає ворів, по друге – це

рівень цивілізації, європейський такий. По великому рахунку, хто хоче вкрати, то ти клади й три замки. Звичайно, якщо ти відкриєш двері, і воно так буде, воно, так кажуть, завіює. А якщо знайдеться справжній злодій, то мені здається, ніякий замок не допоможе. А так воно так і є, і в селі досить часто, можеш прийти, інколи заходиш до сусідів, все відкрито, заходиш, гукаєш, дивишся, а вона десь на глибокому городі, сапає буряки чи картоплю. «Ой я забула закрити» – каже. [Чи змінилося Ваше ставлення до росії після її вторгнення на територію України?] Щодо агресії, я як історик, мені, з одного боку, і легше, з другого боку, – і гірше. Легше, з тієї точки зору, бо я знаю про причини. Гірше, бо я знаю про наслідки, які ми будемо мати від цього, бо ми це прекрасно розуміємо. Якщо брати щодо причин – причин ми прекрасно розуміємо. Я виходжу з тієї точки зору, що ні одна імперія мирно не розпадається. І ми, на жаль, якраз є в лоні тієї теорії «відкладеної війни». Тому що імперія радянська розпалася – ми подумали, що вона так має бути. На жаль, в історії дуже рідко, майже немає, ну дехто може сказати про Чехословаччину, яка розпалася, ну, там зовсім інший аспект. Тут зовсім інші цивілізації. І от ми маємо. Щодо наслідків – наслідки будемо мати. Ми повинні набратися терпіння і ми повинні розуміти тільки одне, ця допомога, яка зараз йде з боку світових держав – це дуже добре. Але ми тільки тоді збудуємо нашу державу і будемо називатися українцями, як ми зрозуміємо тільки те, що Україна повинна будуватися українцями. Тому що оця довіра на допомогу – все до певного часу. Слава Богу, що це є, але, на жаль, знайдуться і орбани, і ті інші, які будуть ставити оті палиці в колеса. І вони знайдуться, тому що ми прекрасно розуміємо про причини появи таких лідерів.

Записав Т. Рендюк 6 грудня 2023 р.
у м. Чернівцях від Скорейко Ганни

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Я працюю в Чернівецькому національному університеті, кафедра історії України, доцент, [кандидат історичних наук]. Власне, ця війна була мною передбачувана, тому що я дуже пильно відстежувала все, що відбувалося довкола. І мене дуже цікавило якраз той момент, чи готова Україна до великого протистояння. Тому, власне, двадцять четвертого лютого дві тисячі двадцять другого року я уже практично не спала, послухала путіна, який, по суті, оголосив, що починається війна. Розбудила своїх дітей, і, власне, ми були готові до того, що це все може статися. Я вважаю, що до цієї війни, насправді, вся цивілізація йшла послідовно, крок за кроком, вся українська, російська, європейська, світова спільнота. По суті, десь пропустили ось цю точку неповернення, де росія взяла курс уже на повну мілітаризацію. І на очах у цілого світу путін, по суті, вів оцю політику до повернення старої архітектури геополітичної, де, власне, росія – спадкоємець радянського союзу – повинна була контролювати добру частину Європи, Африки, Азії і, таким чином, якби відновити той статус-кво, який він вважав був, в першу чергу, притаманний радянському союзу – росії. Тобто, що ми це пропустили – це, знову ж таки, мені видається, десь абсолютно таким нормальним способом, тому, що коли закінчилася «холодна війна», коли впала «Берлінська стіна», всі зітхнули з полегшенням, бо ви-

рішили, що росія більше не є загрозою – і це була наша спільна помилка, яку ми, зрештою, просто пропустили. Бо всі так хотіли жити в мирі й процвітання, що не зауважили цих тривожних дзвіночків, які йшли з Москви. Отже, що стосується самого відкритого ось цього етапу війни, то я мушу Вам сказати, що в тривозі ми провели цілий перший день, але вже до кінця першого дня – [зорієнтувалися]. [Ви були в Чернівцях? Тут не бомбардували?]. Так, ми були в Чернівцях. Тут не бомбардували. Але в мене родичі живуть у Франківську. В Івано-Франківську вже почалося бомбардування аеропорту. І, власне, вони вже мені віддзвонили, що «у нас вже там бомблять». Стало зрозуміло, що якщо ракети долітають до Івано-Франківська, то це означає, що ми, власне, уже повністю в небезпеці – уже вся країна. Тобто, якщо до дві тисячі двадцять другого року ми собі вважали, що небезпечним є лише оцей південно-східний регіон, так, то, власне, оці ракети, які впали на Франківський аеропорт, означали, що зона безпеки – це вся Україна. І вже впродовж першого дня ми на сімейній нараді [порушили питання, як діяти в цій ситуації]. В мене двоє дорослих дітей, вони одружені, в них є сім'ї. І, власне, вони мали день до вечора, щоб прийняти рішення, чи вони евакуюються до Європи, до Румунії (тридцять кілометрів). Бо, власне, до кінця дня, дуже багато людей прийняло рішення. І дуже багато друзів, знайомих приймали рішення, поки існує ця гостра фаза, бо були переконані, що це ненадовго. То треба поїхати до Румунії, перечекати і, зрештою, потім повернутися назад. Це була така ідея. В мене дочка була тоді вагітна, і для нас це було особливо важливо. І нам треба було також приймати рішення, бо це відповідально, тому, що їй народжувати, і дуже важливо було. І, власне, ми до кінця дня вирішили, що ми нікуди не їдемо, ми будемо тут. Я живу в багатоквартирному будинку, і у нас підвалу немає. А дочка моя живе у власному будинку, а син мій теж у багатоквартирному будинку. І, таким чином, у нас вийшла складна ситуація, тому, що треба було приймати рішення, що ми робимо далі. В нас в дев'ятиповерхівці, як Ви розумієте, це не підвал для захисту, це, по суті, «братська могила», якщо би, власне, туди попала ракета. Цей підвал не призначений для захисту. І тому ми прийняли рішення, що ми, вся сім'я збираємося у будинку моєї дочки, де, власне, відразу ж таки через пару днів ще приїхали родичі мого зятя. [Тобто приїхали уже переселенці?]. Власне вони жили [у доньки]. В чому проблема була? Це вже було до кінця лютого. У нас уже були серйозна клопоти. Родичі мого чоловіка, вони у Василькові жили, під Києвом. А Київ почали дуже сильно бомбити, і аеродром, і нафтобазу, їхній будинок, якраз був, неподалік біля нафтобаз, і тому вони прийняли рішення якнайшвидше переїжджати сюди, на Захід. І, таким чином, сім'я з трьох людей (тато, мама і дівчинка), і вони буквально через два чи через три дні вони вже були тут, в Чернівцях. І у нас була дуже важка ситуація, ми навіть ставали в чергу до душі. Тому, що жила сім'я, власне, яка там жила, і чоловік моєї дочки, це моя дочка, це їхня мама, троє вже переїхало з Василькова і плюс ми всі, то я і мої діти. Разом нас було десь п'ятнадцять осіб. І ми, власне, по черзі готували їжу, і сідали їсти також по черзі – спочатку одні поїли, потім другі поїли, потім треті поїли. Дівчата нашої великої збірної сім'ї та ми відразу прийняли рішення, щоб

ми ходили на пункти, де облаштовувалися, в гуртожитках, такі зали для прийому переселенців. Ми відразу зробили ревізію своїх речей, що ми можемо туди віднести. Ми прийшли туди, принесли речі і плюс працювали там з ранку до вечора. Ми сортували [речі], тому що весь час [їх] приносили люди. Ішов безкінечний вал людей, які приносили, хто, що міг, особливо дитячі речі. [Чи відомо Вам, скільки було переселенців на той час, наприкінці лютого – на початку березня 2022 року?]. Я цю цифру не можу навіть сказати, тому що ми тоді заготовували, наприклад, в кінці лютого, в нас уже в училищі на [вулиці] Каспрука, ми заготовували ліжка з ковдрами, поставили біля кожного ліжка рушник і це все люди привезли самі. Це всі чернівчани, які прийшли, все склали, допомогли на першому етапі, що люди, коли прийдуть, відразу могли тут переночувати, далі вирішувати, що робити далі. Про [ті дні] ми пам'ятаємо, що Чернівці на якийсь час був перевалочним пунктом. Тобто люди тут приїжджали, перебули день-два і відразу намагалися переїхати через Румунію в Європу. [Ім треба було помитися, поїсти?] Власне, просто ноги, що називається, витягнути, поспати, відпочити, особливо для дітей. В нас окремі теж були, спеціальні теж ліжечка і, власне, що важливо, що в перші дні величезні черги були на кордоні, тому, що кордон не справлявся з цим величезним валом (трафіком). І в нас із самого початку виникла ось ця ситуація, що ми розуміли, що люди приходять на [короткий час], на пару днів. І вони весь час кажуть: «Ми тут тільки перевідпочити і ми хочемо їхати далі». І все мало бути чистеньке, і всі мали бути чистенькі. Щоразу ми міняли чистеньку постіль, чистенький рушничок, чашку, ложку. [Це хтось давав вказівку так робити чи ви самі?] Ми самоорганізувалися. Тут було зрозуміло, як тільки там почалася ось ця гостра фаза [війни], люди ж рятуються. І в нас насправді існує ось цей зв'язок. Я відразу почала телефонувати своїм всім, які в Києві живуть, під Києвом. В мене подруга в Ірпені, це найближча моя подруга, ми весь час [були] на зв'язку: «Ірина, Ірина, я тебе чекаю». Вона: «Не переживай, в мене валізка складена. В мене плюс кицька». Я їй: «Нічого страшного, дві кицьки, якось помиряться». І, зрештою, коли стало зрозуміло, що вже зовсім біда, я їй телефоную, вона не відповідає і не відповідає. І потім вона нарешті відзвонилася, що вона встигла сісти в останній евакуаційний вагон, і що вона їде в бік Чопу, що далі буде їхати на Німеччину, тому, що там в неї дочка. Але мені відлягло від серця, що вона встигла в останній поїзд просто поїхати. Вхопила із собою тільки валізку, кицьку і все. А потім виявилось, що вона у валізку документи поставила не ті, які вона заготовувала. Просто поїхала і вже там на місці зрозуміла. Але одна, оця тривожна моя частинка заспокоїлася, бо я знала, що Ірина вже на місці. Друга історія – це під Києвом теж, в одному із сіл, там теж мої друзі. І я теж просила, кажу: «До мене, негайно, уже негайно їдьте, я вас прошу». – «Ні-ні, у нас все спокійно». Тут раптом вони кажуть: «Так, нам потрібна твоя допомога». Їде, значить, сім'я. Цей мій товариш каже: «Їде мій син, їде його дружина, їдуть двоє дітей і їде насправді моя дружина». Тобто їде сім'я в машині і вони будуть також пробувати виїхати до родичів за кордон, але їм треба десь перебути. І ми приймаємо рішення. Ми всі зібралися в домі моєї дочки. В сина лишилася квартира,

яку він знімає, але там нікого не було. Я кажу: «Єдиний момент – це те, що неподалік аеропорт і, власне, це теж, як Ви розумієте, стратегічний момент і є небезпека». Вони кажуть: «Нам все одно, нам все одно треба пару днів перебути». Все, ми їх зустріли. Вони ледве ж приїхали. [...] Друзі мого сина теж їхали з Києва. У них двоє дітей маленьких, дитина-інвалід... То я теж віддала свою квартиру... Їм треба було рятуватися і вони жили два місяці в мене. [Ви здали їм квартиру в оренду?]. Ні, вони просто жили. [Безкоштовно?]. Так. Війна, треба було допомагати... Єдине я попросила, вони теж приїхали зі своєю кицькою, щоб мою кицьку вони теж підгодовували, і все. І вони два місяці там справді жили. А потім теж поїхали в Європу. Вони поїхали, тому що в них дитина-інвалід і, власне, батька випустили [також]. Ми тут пройшли обстеження, я їм допомагала. [Документи були легальні?]. Так-так, вони поїхали тому, що вони думали, що є якраз нагода, можливо, в Німеччині, щоб знайти б спосіб лікування свого маленького сина... [Скільки років їхньому синові?]. Півтора року. Він мав важке захворювання, ДЦП. Але вони, зрештою, там поспробували лікуватися і сказали, що краще, ніж в Києві, немає ніде. Потім вони через деякий час вернулися в Київ, коли від Києва вже відкинули цю агресію. [Це було, мабуть, улітку 2022 року?]. Так, вони повернулися, і ми до цих пір дружимо. Вони до цих пір дякують безкінечно, тому що вони кажуть, що їхньому маленькому хлопчику спокійно нарешті спалося, тому що тут сирени були, але не було оцих «бабах-бабах», спокійніше, ніж в їхньому районі. І це насправді така дуже цікава наша внутрішня історія, тому що вона по великому рахунку просто нам показала хто ми є. І це дуже важливо, бо немає [докорів совісті]. Люди опинилися в страшній скруті. Я забула про існування фінансових вигод, тому що було не до фінансових вигод. Треба було людям [допомагати]. Треба було рятувати тих, хто опинився в більшій скруті, ніж я. Тому що я хоча б вдома. А вони, власне, втратили в той момент абсолютно все. І отже, тому максимально, що ми могли зробити, ми зробили, плюс до всього дуже важливий момент також що, наприклад, от в хлопчика маленького з другої сім'ї, які їхали з-під Києва, розболівся зуб. Треба було терміново когось знайти для дитини, дитячого стоматолога. І я лиш подзвонила до свого знайомого, кажу, що це вони з переселенців, все – нема проблем, беремо безкоштовно. І хлопчика прийняли поза чергою, зробили йому зубчик безкоштовно, розумієте. Власне, зробили якнайкраще і знову ж таки ну, що Вам сказати. Там батько [каже]: «Дякую, дякую, що я маю заплатити?» – «Ні, – кажуть, – нічого не треба платити, все. Хай Ваша дитина буде здорова». І це такий, знаєте, момент був. Це був момент істини. Тому, що було зрозуміло, що далі на нас чекає. Ми не знали, як відбудеться день до вчора, ми не знали, якщо ми лягаємо спати, то який буде ранок. Чи буде добре, чи буде погано. І кожен намагався інших оберігати. Ви розумієте, це один з таких, справді, найчистіших способів людських відносин в умовах [війни]. Мені здається, що це якраз був такий ніби катарсис того, що люди не знали, що буде завтра. Ніхто вже з мого оточення не тримався за гроші. Тому що назбирали, наприклад, навіть поміж моєю родиною, зібрали швидко гроші, які нам треба. Зателефонувала я до Штефана Пуріча, якого Ви може знаєте, проректор в

Сучаві [перший проректор в Сучавському університеті]. Я кажу: «Штефан, конче нам треба хоча б якісь рації, для нашої Тероборони. На передок вони не підуть, тому що там рації, на передок треба якісь там такі дуже... А тут нам треба хоча б, щоб вони переговорювалися. Навіть якщо хтось буде слухати, то нема ще ворогів». [Тобто Сучавський університет із сусідньої Румунії підключився до цієї справи?] Так, і Штефан пішов, віднайшов. [Тут спрацювали Ваші особисті контакти?] Так, бо ми з ним однокурсники. І він об'їхав Сучаву, всі довколишні там точки, які були. Скупив, передав через кордон. І ми тут занесли в Тероборону. І вони казали: «Дякуємо, дякуємо». Це, насправді, на наші кошти. Штефан своїх додав, ми своїх. І це був, розумієте, теж один з найграндіозніших моментів. Ти розумієш, що по великому рахунку перед такою страшною загрозою в тебе немає другого виходу, як рятуватися не самому, бо сам ти не врятуєшся від цієї великої біди, а тільки разом. Ця самоорганізація, я хочу Вам сказати, – один з найважливіших традиційних здатностей українців. [На Вашу думку, це закладено в буковинському менталітеті? Чи це пов'язано з релігією, з вірою у Бога?]. Я думаю, що це тут все в комплексі. Віруюча людина та, яка точно знає, що не все вона в цьому житті вирішує. Те, що є ще інша вища сила, яка власне десь її веде. Ця вища сила... Плюс до всього це, дивіться, ми маємо все-таки справу з традиційним способом існування буковинців за всю історію, беремо від початку до кінця. Це весь час була окраїна, прикордонна територія. Весь час, в складі якої держави б ми не були. А це завжди була окраїна. А на окраїнах тобі завжди треба триматися разом. Тому що з тебе може початися все, або з тобою може закінчитися. Але ми маємо триматися разом. І це, незважаючи на те, якими мовами ми розмовляємо, незважаючи на те, чи ми ходимо до православної церкви, чи до греко-католицької, чи до іудейської синагоги. Наступає цей момент істини, і ми стаємо всі поряд. І тут, мені здається, що іде якраз комплекс: віра, так вона є, це глибока релігійність буковинців. Тобто, ми знаємо, як працює така постсекулярна спільнота, після радянського союзу, коли нас так всіх... [вирівнювали]. Секулярна – це те, що ми прожили, коли жили в радянському союзі. І коли нас насправді приучували, що Бога нема. І атеїзм, насправді, був великою релігією. А постсекулярна – це коли ми, зрештою, всі знову вернулися до Бога, але бігом, розумієте. Але цей постсекулярний феномен – це означає, що люди спрагли за вірою. І інколи, насправді, вчорашні комсомольці, вони зараз стають найкращими такими ревнителями Бога і церкви. І все гаразд, нема проблем. В кожного своя дорога до собору. Але оцей феномен, він теж має значення, тобто люди в такі кризові моменти знову звертаються до Бога... [Повернімося до розмови про переселенців. Чи ходять вони до церкви? До якої саме?]. Так, на «Гравітоні» є церква, там правиться по-румунськи богослужіння. І знову ж таки, ідуть люди молитися до Бога, і тут цікавий теж момент. Але дивіться, що я хочу Вам сказати, справа в тому що вже з травня місяця [2022 року], коли стало зрозуміло, що власне війна затягується і що переселенці тут на довго, я почала вести для переселенців «Історичні посиденьки». Це була дуже цікава акція... І це дуже цікава була річ, раз в тиждень ми збиралися після [обіду]. [А місце дислокації яке?] Місце дислока-

ції – це резиденція молоді біля дворику редакції [газети] «Молодий буковинець». Там дуже гарна така локація. Кидали клич, вони замовляли, що вони хотіли послуhati. І, власне, набивалося дуже багато людей. [Якою мовою вони спілкувалися?] Вони спілкувалися всілякими мовами. Російською більше. [Чи це не викликало конфліктів або непорозумінь?] Ні. [Тобто толерантність була всюди, у тому числі і в мовному спілкуванні?]. Так, Ви розумієте, це знову ж таки, ще один феномен, який я хочу також підкреслити. Йдеться про те, що вони всі опинилися в однаковій ситуації. Тут уже не було ніякої конкуренції – я гірший. Ми всі тут, насправді, застрягли, і далі з чого ми почали нашу роботу? Що перш вони мають зрозуміти, чи вони хочуть тут жити. Дуже важливо [було], щоб вони зрозуміли, що це таке? Вони в цьому місті вперше. На Буковині вони вперше. [А яке було їхнє враження про Чернівці? Позитивне?]. Так, вони були в тихому захваті... Ну, голосний захват це «Вау!!! Вау!!! Вау!!!». А тихий захват це «А!» і все. Тихий захват. І ми перше, що ми почали – з історії Чернівців. З історії Буковини. З історії цієї полікультурності. [І багатоконфесійності]. Так, багатоконфесійності. І вони справді починали усвідомлювати, в чому [специфіка регіону] [І мультимовності. У вас тут розмовляють п'ятьма мовами, як мінімум]. Так. І вони реально починали тоді абсолютно іншими поглядами дивитися на цю всю доволішність, яка довкола них власне існує. І вони починали її сприймати абсолютно по-іншому. Потім ми перейшли до загальноукраїнських тем, які їм були близькі, наприклад, переселенці з Східної України просили: «У нас так багато говорили про Сірка, розкажіть нам про Івана Сірка». Вони сказали: «Нам розказують про нього тільки легендарні і геройські речі. Але чи справді він був легендарний герой?». Я їм викотила тоді все, що не тільки легендарний був, він був людиною своєї епохи... Окремо потім вони попросили про Бандеру, і власне Бандері ми присвятили дві чи три навіть лекції. І при тому всьому було дуже цікаво, тому що... [для них це маловідома тема]. Абсолютно, абсолютно для них Бандера – це повністю демонізована постать... І, власне, моє завдання реально було просто їм, що називається, прочистити скельця, щоб вони просто дивилися на все, як на реальність, а не як на казки, з одного боку, і не як на демонізацію, з другого боку. Власне, ось Вам і постать. Ось вона. Ось її дії тоді, тоді, тоді. І це було, насправді, для них настільки важливо, що коли, наприклад, в одній сім'ї бабуса ще залишалася в Чернівцях, а внук вже поїхав до Києва, тому що там уже відігнали московитів. І вже там, вони кажуть, було спокійніше, але він просив: «Бабуса, включи мені стрім, тому що я хочу знову слухати лекції». Ви розумієте. Їм це було потрібно. Їм це було настільки потрібно, що вони взагалі приходили. І я, наприклад, теж після роботи. Я кажу: «Добре, працюємо годину. Але потім ще півтори години на питання й відповіді». Спілкування між собою. [Якою мовою – російською чи українською?]. Всілякою, але навіть ті, хто російською мовою спілкувалися в повсякденній, вони просили вибачення, кажуть: «Вибачте, будьласка, можна я російською, тому що треба правильно сформулювати думку». Але реально вони вже виходили [на українську мову]. [Тобто, у них було усвідомлення національної ідентичності, що вони є громадянами України, мають говорити українською мовою.

Але на той момент ще не могли]. Так. Формулювання. Щоб правильно сформулювати питання, правильно формулювати думку... Ви розумієте, як ти мислиш і як ти насправді [розмовляєш]. Головне, щоб те, що ти мислиш звучало правильно і правильно [були] розставлені акценти. Акценти – це важливо. Ми знаємо, як ми мислимо, як ми говоримо, і ми знаємо, ті, хто слухають, кожен із того, що ти сказав, чують, що вони хочуть чути. І тому, це було дуже важливо. І, власне, ось цей момент, що дуже багато з тих переселенців, які тут опинилися, вони весь час казали: «Ви там на щось збираєте, там якісь збори робите, ми хочемо долучитися, щоб ми не були тут у вас» [баластом]. [Тобто самі переселенці підключались то такої діяльності?] Так, до зборів... І, власне, точка на вулиці Володимира Івасюка, де вони жили в гуртожитку, там було декілька таких кімнат, де вони плели сітки маскувальні. Там гуртожиток технікуму і вони там жили. Там постійно плели маскувальні сітки, кікімори, і це було безкінечно. І вони весь час казали: «Ми не хочемо бути у Вас [непотрібними], сидіти неробами. Ми хочемо бути корисними». У мене було таке, що я заносила, друзі з Італії передали мені певний такий гуманітарний вантаж (дитячий одяг). І я хотіла, щоб він відразу попав туди, куди мав попасти. І відразу ж принесла туди, бо там були дітки, і їм це було потрібно. І я, власне, подивилася на ті їхні центри. І третій момент, на який я б хотіла наголосити, це те, що ми говоримо про звичайних переселенців, які хочуть бути корисними. А ще один момент, коли переселенці, тут уже і вони організовують великі гуманітарні «хаби». От є у нас тут переселенці з Харкова, з якими я теж співпрацювала – це Вікторія Ротмістрова, яка теж збирає те, що, власне, необхідно. Тому, що особливо Харків, особливо ці райони, які обстрілюються. Там біда. Наприклад, визволили декілька районів Харкова. Люди, які виїжджали з тих районів, нічого не мали взагалі. І ми тут швидко [організувалися]. Вона, ця Вікторія, кинула клич: «Нам конче треба ось цим діткам забезпечити все, тому що це діти, які виїхали із щойно звільнених земель». Ну, що сказати? Кинули клич, ті й ті скинулися. Вікторія зайняла бус, ще тут кілька моїх колег вчителів, забили бус і відправили до Харкова туди, для потреб діток. Тобто, що важливо, вони не сидять вдома, вони тепер в безпеці і, власне, кожен рятується сам за себе. Вони створили – це «Артанія» – клуб, який створили переселенці. Ви пам'ятаєте, що колись араби казали, що до Русі тут були три державні утворення, такі як Куявія, Славія, Артанія. І ось вони, якраз ця Лівобережна частина України, вони себе називали Артанія. І весь час вони питалися. Ну, всі питають: «А чому Артанія, а чому Артанія?» Ні, їм було не цікаво пояснювати. І вони мене питають: «А Ви знаєте, чому Артанія?» Кажу: «Дуже добре знаю». І, власне, це нам допомогло налагодити дуже хороші контакти. І от ми співпрацюємо. І це дуже важливо, що це насправді люди, які реально, опинившись тут, в безпеці, вони зуміли налагодити дуже добру співпрацю з місцевими буковинцями. І це було дуже цікаво. Наприклад, Вікторія Ротмістрова, оця дівчинка з Харкова. Вже веземо бус, і тут я кажу: «В мене є дівчата під Чернівцями, які випікають солодощі і вони хочуть подарувати». А вона каже: «Ой, у нас часу немає». Тоді я прошу свого сина поїхати до такого-то села Сторожинецького району забираємо, завантажуємо. Дівчата нам все це

подарували. Вікторія каже: «Я вже виїжджаю. Вже все в дворі. Ми вже виїжджаємо». Я кажу: «Не-не-не, без солодощів ти нікуди не поїдеш». Бо вони вже нас чекають. І син знайшов її, бо мені треба [було бути] тут на лекції. Він її знайшов в Садгорі, перевантажив, довантажив, забили бус і відправили на Харків до діток. Ви розумієте, що це реально працює. О таким чином. Але давайте будемо тепер відверті. Можна трошки солі у цей торт? Проблема більше, насправді, соціальна. Дуже багато разів я пробувала закидати провокації, це умовно, на провокації не ведуться. Тобто, міжмовних проблем немає. Навпаки, що я хочу Вам сказати, от наприклад, оці друзі, які жили в мене, в моїй квартирі, вони російськомовні, але оця війна їх настільки зламала, що вони зі мною розмовляли тільки українською. Давайте не будемо вживати слова «зламала», вона їх насправді протверезила, переструктурувала. Тому що вони почали говорити тільки по-українськи. І їхня маленька дівчинка, яка пішла в перший клас, вона тільки говорить по-українськи. Тобто це не те, що їх хтось заставляв, вони, насправді, навпаки. Їх всі оберігають, говорять якою мовою хочете – ви втратили в цьому житті все, ви втратили дім, ви втратили своє спокійне життя, ви втратили все, тому від вас вимагати, щоб ви переходили на всі цінності, які тут – це буде неправильно. Але вони самі це роблять. Тобто оця дихотомія «свій»–«чужий», справді, більше не спрацьовує по мовній ознаці. Так, ми свої, але тепер я справді маю говорити по-українськи. Так, те що ми свої, само собою, але я буду тепер сам приймати оцю сторону україномовною. З церквою тут трошки складніше. Пояснюю чому. Дуже багато з тих переселенців, з якими я спілкувалась, вони до того часу не були особливо воцерковлені, а якщо воцерковлені, то не особливо, насправді глибоко віруючими людьми. Це таке ще, продовження секулярного стану, а тут реально люди цим живуть. Реально, люди ходять до церкви, ось тут на одному п'ятачку, – ось православна московська, ось православна, внизу, церква Параскеви – київська, ну, ось тут в нас греко-католицька на [вулиці] Руській, і відразу навпроти зупинки – католицький храм, а трошки вниз спуститися – відразу синагога. Нам не вистачає ще тільки мечеті, але, якщо так піде, то в нас буде і мечеть на «Гравітоні». Я не знаю, але так говорили уже. Але, насправді, це дуже важливий момент, і він, що я помітила, люди відкривають для себе іншу Україну. І те, що вони спостерігають саме практикування віри – це для них відкриття, і вони розуміють, що це не гра, це не вистава і не шоу. Як казали: «Коли не прийду до церкви, там все паску світять». Тобто це, власне, реальність, з якою вони стикнулися. Тому я так спостерігаю, як вони підтягуються до цього всього. Тобто це елемент, який повинен зіграти нам, як називається, в «плюс», це той виклик війни, який все одно нам зіграє в «плюс», тому що люди, які тут осіли, вони не нав'язують свій статут, а статут тут існує, і вони грають за цим статутом. Це я вважаю, ну, скажімо, кожна війна має свої виклики в сенсі втрат, в сенсі стресів, в сенсі руйнувань і всього, і смертей. Але кожна війна вона ще й дає шанс на створення якогось нового суспільства. Ми з Вами як історики можемо сказати, що кожна війна, от Велика світова війна ХХ ст. – це все одно мала своїм наслідком формування певних національних якихось держав. Перша світова запропонувала одні національні держави, Друга сві-

това війна запропонувала інші національні держави, розпад колоніальної системи. Скільки держав нових з'явилося. А Україна все ще продовжувала, насправді, бути в квазі статусності, тому що радянський союз нікого не відпускав. Не для того, насправді, Сталін формував цього монстра, щоб потім просто на просто відпустити це все і сказати: «Добре, тепер ми демократи». Організували маленьку войнушку (Грузія, Карабах та інші), це вони великі, взагалі, мастаки, і вони це все контролюють. Організувати хаос, щоб контролювати все, ми це знаємо. І, по суті, мені здається, що насправді, ось зараз ця війна – світ мусить її пережити, а ми так точно, бо ми остаточно утверджуємо українську націю. Ми утверджуємо її. І як кажуть: «В крові вмирають, але й в крові народжуються». От ми народжуємося в крові, і це реально ми мусимо усвідомлено до цього ставитися. [Ви про ці речі студентам розповідаєте?]. Так, ми проговорюємо це все. Ми проговорюємо, тому що я студентам-магістрам читаю такий курс, який називається «Соціальні конфлікти в Україні». І ми беремо, насправді, всю цю безкінечну вереницю постійних зіткнень-зіткнень-зіткнень. Напередодні війни у нас із студентами була така розмова, тому що якраз були мінські домовленості, і було зрозуміло, що це ситуативні домовленості, що це ненадовго, що це лишень такий варіант лайт-війни. І один із студентів, каже: «Слухайте, а може, нам все-таки здатися? Може, нам здатися, ми всі залишимося живі, ми насправді всі будемо в мирі». А я кажу (у нас, насправді, свобода спілкування): «Добре, моделюємо ситуацію. Ми здаємося, відбувається потім те.., те.., те.., а тепер уявляєте, що у вас народилися діти. Ваші діти будуть готові жити в цих умовах?». Він каже: «Швидше за все, ні». Я кажу: «Ну, все, тому ми вимушені вирішити цю задачу зараз, щоб не лишали їх в спадок дітям. Ми в спадок своїм дітям повинні лишити нормальну демократичну державу, і тоді, власне, кожен буде мати свободу вибору». Ми завжди це обговорюємо, тобто мені треба їх почути, щоб ми це проговорили. Бо якщо б він це не проговорив, а думав – це шкідливо. А коли ми це все проговорюємо, він розуміє ось цей хід історичного розвитку, тому що історія все одно іде своєю траєкторією, і те, що ми цього не розуміємо, ще наші проблеми. Історія насправді до цього діла немає. І, отже, тому це дуже серйозний аспект. Ми це проговорюємо. До речі, багато студентів в нас воює, дуже багато зайняті в цьому. [Чи є у вас зараз серед студентства вихідці зі східних, північно-східних, південно-східних чи південних регіонів України? Якою мовою вони спілкуються?]. Так, є. Спілкуються українською. Це вже діти Незалежної України, і у них взагалі немає питання вибору мови. Перед початком курсу я роблю опитування «хто звідки», і мені важливо, щобі уяснити взагалі не тільки географію, але якщо є переселенці? Чи є в них якісь потреби? Ви знаєте, насправді, якби я не спиталась, і вони мені не сказали, що вони з Херсона чи з Херсонської області, а їхні рідні землі окуповані, то вони встигли вискочити і вони чекають, коли все це закінчиться. [Це означає, що вони навчалися вдома українською? Чи вони усвідомили, що потрібно говорити державною, українською?]. Я думаю, що все ж таки справді відбувається в комплексі. Тому, що старше покоління, я думаю, що їхні дідуся, бабусі, можливо, в родині ще спілкуються по-російськи. А це поколін-

ня – це вже наше, це вже українське покоління. У них немає, навіть у пам'яті, якоїсь іншої держави, окрім України. Ми ще маємо в пам'яті радянський союз. Ті, хто народився в радянському союзі, кому зараз по 40 років, вони все одно ще народилися в радянському союзі. А це все, вони покоління двотисячних [років], двотисячних з хвостиком, і це вже те покоління, яке формувалося в період серйозних демократичних процесів. Вони не налякані, вони нічого не бояться, вони знають, що вони народилися в своїй державі, і вони знають, що тепер цю державу треба захищати. [Чи не відчуваєте Ви у переселенців еміграційних настроїв? Чи є в них бажання виїхати за кордон?]. Уже ні. Всі, хто хотіли виїхати, вони виїхали. Це вже ті, хто тут, насправді, визначився з тим, що вони хочуть жити тут, і вони, власне, вже рік тут, а то й півтора, тобто інтеграція вже відбулася. Вони приймають Буковину, приймають Чернівці як свою Батьківщину. І це дуже важливо. Багато хто ще очікує, що, нарешті, там буде звільнено [у них на малій батьківщині], там буде безпечно і, ймовірно, вони повернуться туди. Слово «імовірно», тому, що я знаю декілька родин, які, наприклад, в Харківській області, в тій [її частині], яка зараз окупована. В них, наприклад, був свій бізнес. Але вони кажуть: «Бізнесу більше немає. Ми встигли закинути в машину тільки те, що ми встигли закинути, ми знімаємо зараз квартиру. У нас тут уже народився син». Я у них питаю: «А ви взагалі, думаєте, що ви повернетесь туди?». Вони кажуть: «Ні. Навіщо? Там ще довго не буде безпечно, там поряд кордон з росією, там ще довго не буде безпечно. А тут, нас все влаштовує. Поряд кордон. Поряд Європа». А я кажу: «Навіщо вам Європа?». Кажуть: «Ну, як? Поїхати, подивитися і вернутися назад». А я кажу: «А, може, все-таки ви хочете поїхати в Європу?». А вони: «Та ні, там наших і так багато. Ми залишимося тут. Нам треба буде розбудовувати нашу Україну». Насправді, нам тут ще дуже довго треба йти до справжньої європейської структури, зарплат. Але, насправді, ми є першими, бо раніше ми були десь останніми – окраїна, окраїна. А тепер, я думаю, що все буде класно, відбудеться історична справедливості. Україну приймуть і в ЄС, приймуть і в НАТО. Ми будемо насправді частиною великої демократичної європейської сім'ї. Що нас всіх об'єднує? Переселенців і нас всіх, місцевих буковинців. Що ми віримо в Україну. Якщо б ми в неї не вірили, то нас би тут вже не було. Ми справді, ми ж буковинці, ми люди світу, ми сіли, поїхали в Румунію, так є друзі, поїхали в Італію, там є багато друзів – ми люди світу, але, якщо ми тут, – це означає, що ми віримо в Україну. А якщо ми віримо в Україну, то віра, насправді, тримає все. Так, Ви зі мною згодні? Віра тримає все. Тому, що, як кажуть: «В що ти віриш?». Власне, осягнути це важко, правда. Це навіть не про знання. Про віру – це про оцю велику силу. І якщо ми всі разом віримо, то ми зможемо знайти найкращий вихід з цієї ситуації. З чого нам треба починати? Ну, тут полюбому треба починати із забезпечення всіх робочими місцями. Вони всі кажуть: «Дайте нам роботу. Ми хочемо перестати бути тими, хто отримує соціалку. Ми хочемо мати роботу». Власне, бути творцями, а не їдцями. І тут би нам пошукати оцей європейський грант, для того, щоби можна було тут засновувати промислові підприємства, хоча би цехи, щоби люди могли заробляти. Процес розпочався, але він, як все в нашій дер-

жаві, дуже забюрократизований. Знаємо, як воно власне працює. Мені здається, що більшими бюрократами, після українців, є лише німці. Але в німців це працює на порядок, а в українців працює на хаос. Але, гаразд, – ми на шляху. І ще один момент, який теж дуже важливий. Завжди все починається з духу. Правильно? Ми тут якраз в цих умовах чітко зрозуміли, що між матерією і духом первинний все-таки дух. Тому що, якщо ми єдині по духу, то під це ми вже будемо матеріалізовувати. [Як сприйняли переселенці місцеву кухню? Чи вона їм подобається?]. Те, що я маю результат спостереження, і те, що я спілкуюся з ними, їм подобається все, що вони тут пробують, що вони бачать. [Може, щось вони вперше тут скуштували?]. Вперше – банош, вони уяви не мали про існування баношу. І це дуже важливо. Друге – тут є свої такі фішки, як готувати м'ясо, рибу, особливо рибу. У нас, після знаменитого єврейського анклаву в Чернівцях, залишилися велика любов до фаршированої риби. Тут є свої фішечки, які є реально відкриттям для переселенців, які вони приймають легко. Такого, що вони не будуть чогось їсти, я такого не чула. Вони можуть розказати, що у тут на Буковині галушками називають голубці, а вони розказують, що у них галушки, це щось інше, це виріб з тіста. Я кажу, в нас це називається «кнедлики». Ми багато спілкуємося, бо воно реально працює на з'єднання. Немає поняття «наше»/«ваше», газдині завжди можуть домовитися – одна приготує одне, друга – друге. Стали і, насправді, їмо всі разом. Насправді існує такий феномен, що тут є щось інше, але воно дуже цікаве, воно дуже смачне і дуже добре. Я беру свій записничок, я теж це буду готувати. Банош я багатьох навчила готувати. [Чи є інтерес у переселенців до культури регіону та міста Чернівців?] Великий інтерес. Я можу розказати про власний досвід, тому що моя дочка керує фольклорним театром «Гердан». Гердан – це жіноча краса, така вузьенька або велика, з бісеру зроблена – традиційний буковинський, гуцульський виріб, який носять дівчата. Так, вона керує «Герданом», а я була ініціатором, щоби разом з кількома волонтерськими центрами зробити такий великий вечір для переселенців. І ми зробили, тому що театр «Гердан» має просто грандіозні фольклорні номери і вони мають величезний блок всіляких пісень. І впродовж півтори години вони [переселенці] сиділи і слухали, і плакали, і потім сказали, що вони вдячні, що «Гердан» збирає і Буковинський фольк, і фольк з різних областей України. Я вже після того багатьох зустрічала, і вони казали: «Ми вже були там, ми вже були там...». І тоді така програма, коли хтось там щось готує, якісь там культурні [заходи], то вони теж телефонують різним установам, які відповідають за вимушених переселенців і пропонують їм прийняти. І справді, зацікавленість є, вони ходять, я їх бачу у багатьох випадках. Але давайте будемо відверті, їх справді дуже багато, тобто кожен третій – це є переселенець. І я можу говорити тільки за ту креативну частину переселенців, які швидко відгукуються і швидко рухаються. Але я точно знаю, що є ті переселенці, які, наприклад, з певними статками, які складно приймають. Це те, що я кажу, давайте будемо відвертими, тобто я посолою сіллю цей солод. І це чоловіки, бо вони не змогли виїхати. [Можливо, вони запускають якийсь бізнес?]. Можливо, можливо, але я не думаю, що всі запускають бізнес. Я думаю, що багато з

них просто проживають [за] свої гроші, тому що, я просто знаю декілька випадків, коли знімають великі приватні будинки ці переселенці, і весь час ворота закриті. Давайте, ми просто будемо справді розуміти, що це регіон Чернівців, трошки вниз по [вулиці] Київській. І повинні брати картинку цілком, тобто ми говоримо про креативну частину переселенців, які прийняли, які готові тут до реальної активної роботи, які готові приймати Україну і, власне, працювати для неї. Але, як будь-яка соціальна ця структура, вона не може бути гомогенною, тобто вона завжди буде, будуть ті, які, власне, відчують себе чужаками, або ті, які не можуть звикнути до того, що після їхнього справжнього, розкішного і довольного життя вони змушені тут себе обмежувати, вони будуть важко це сприймати. Але вони вже прийняли Чернівці, вони вже прийняли Україну. І я думаю собі, що, якщо, власне, дав би Бог, щоб все скінчилося пошвидше. Але, якщо ця війна ще затягнеться, хоча би на рік, то вони будуть змушені прийняти все це, що відбувається довкола них. У них діти є, які ходять до школи, їм треба спілкуватися з батьками інших дітей. Тобто, що сказати, що найбільш видно оцих заможних українців-переселенців по приватних дитячих садочках. Так, тому що вони діточок віддають у приватні садочки, їх відразу видно. Там, російська мова переважає. До чого я веду, що впродовж дуже довгого часу українська мова вважалася селянською (за радянських часів), а російська мова вважалася мовою «високої» культури. І якщо тут на цій території відбулася трансформація, тобто, власне, українською мовою говорять всі, і навіть ті, хто її сприймав чи не сприймав. Але вони, власне, сприйняли її. То у всіх тих областях ще залишалося ось це культивування, що якщо ти говориш по-українськи, то ти або західняк, або селянин. І цей момент, насправді, війна буде вирівнювати, тому що ці люди, які приїхали в Чернівці, приїхали з добрими грошми, дітки в них ходять в дитячий приватний садочок, тобто платять хороші гроші за дитячий садочок, але мова в дитячому садочку те ж таки українська. Їхні дітки так чи інакше інтегруються і вивчають мову. І я це теж спостерігала, як дитина зі своїм татом вже говорить по-українськи і вона до нього звертається: «Тату». А далі, Ви розумієте, що війна просто в нас іде вирівнювачем таким. Люди, які звикли до того, що вони можуть зверхньо демонструвати свою нехитість, зневагу до української мови, вони будуть мати справу зі своїми дітьми. Може, дорослі й не перейдуть на українську мову, але їхні діти, власне, буде ось цей новий паросток ось цього нового покоління. Чому ми називаємо «українське покоління» і «українська ідентичність»? І це, насправді, те, що ми маємо пройти, і те, що ми не можемо штурмувати, тому що будь-який штурм дає негатив, викликає спротив, а спротив породжує гнів. І тут нічого не поробиш. Та що, власне, історія не довга, війна скінчиться, а ми ще будемо продовжувати ось цей процес формування української ідентичності і відновлення української нації. Ми зараз в середині ось цього процесу, це вариво вже ось так, от булькає навіть. Моє відчуття, що ми в середині цього процесу, моє відчуття по дітях. Я зараз говорю про цих діток російськомовних. От, власне, російськомовні батьки, яким по сорок років, вони російськомовні, вони не будуть україномовними, вони будуть вам відповідати по-українськи, але вони будуть зали-

шатись російськомовними і російськокультурними, але їхні діти – це уже українське покоління. Ми все ще в середині цього процесу. І цей процес, насправді, повинен бути довготривалим. Оце покоління, яким зараз сім років, ось воно має стати сімнадцятирічним, коли вони підуть голосувати. Нам треба ще підготуватися, що нам з вами ще треба працювати, що нам ще треба робити свою роботу спокійно, без штурмівщини, без очікувань, що все буде вже-вже, бо війна. Так, війна, нічого не поробиш. Перспектива, однозначно, за Україною. Однозначно, тому що зупинити цей процес уже ніхто не зможе. Його можна було зупинити на самому початку, якщо би це сталося десь в [19] дев'яносто шостому – [19] дев'яносто восьмому роках, то, ймовірно, що росії би вдалося це зробити, те що вона захотіла. Тепер все, вони приречені на поразку, а ми приречені на перемогу. Ми приречені на перемогу, просто нам треба тверезо дивитися на ситуацію, що ми не можемо відсидітися, бо саме воно не зробиться. Ми просто повинні робити свою роботу.

*Записав Т. Рендюк 5 грудня 2023 р.
у м. Чернівцях від Софії Богданової*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Мене звати Богданова Софія. Я є студенткою третього курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин [Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, ЧНУ]. Я також є посолкою польської молоді в Україні, членкинею молодіжної ради при Чернівецькій обласній державній адміністрації, а також Асоціації молодіжних рад. Я є внутрішньо переміщеною особою вже два рази. Спочатку з дві тисячі чотирнадцятого року з міста Луганськ. Потім ми переїхали з родиною в Луганську область, в маленьке місто Гірське. І після дві тисячі двадцять другого року знову оновився мій статус ВПО [внутрішньо переміщеної особи]. [Але Ви вже тут були, в Чернівцях, так?]. Бо в дві тисячі двадцять першому році я вступила сюди, в ЧНУ. [Тобто, Ви тут з 2014 року фактично, так?]. Ні, з дві тисячі двадцять першого. З дві тисячі чотирнадцятого на декілька років переїхали в місто Харків. І після цього повернулись в Луганську область, вона там не була ніколи окупована [та місцевість, у якій родина мешкала до широкомасштабного вторгнення РФ], то [тільки] місто [Луганськ окуповане]. І в дві тисячі двадцять першому році вступила в Чернівці. Тут так і залишилася. [У Вас уже статус не переселенки? У Вас уже статус повноправної студентки, мешканки Чернівців, мабуть?]. Ні, бо ж після дві тисячі двадцять другого року, я [ще] була прописана в місті Гірському, що на Луганщині. І так і залишилося, в мене ще немає прописки чернівецької. Тому я все ще рахуюсь внутрішньо переміщеною особою. Десь після трьох днів, після того як почалася війна, до мене приїхали сюди батьки. Мама, тато і молодший брат. І ми тут прожили десь пів року, не знаючи що нам робити далі. [Уже розпочалося навчання?]. Так, але це був онлайн-режим, якось треба було підтримувати батьків, щось робити, бо не було зрозуміло, що це затягнеться на стільки. Ми думали певний час, що це буде як в дві тисячі чотирнадцятому році, трошки пограються і все. Але не дуже сталося, як ми думали, і в травні [2022 року], це, напевне, пів року пройшло з того моменту, як вони приїхали в Чернівці.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. І ми стояли в черзі за гуманітарними наборами. Роздавала одна організація. І паралельно з цим люди роздавали гарячі обіди. Це була християнська гуманітарна організація «In God's hand». І ми стали в чергу... І я перекладала трошки швидше, ніж їх перекладач. З англійської мови. З англійської на українську. І я перекладала це мамі. І вона сказала: «Піди, поговори. Піди, поговори з ними просто». Я підійшла. Мене запитали, звідки я? Що я роблю? Англійською мовою спілкувалась, і на наступний день вони запропонували прийти до них волонтерити. Працювати перекладачем з командою. Тому що команда на той момент – це було сім людей з України. А це ті, хто заснував [цю організацію], вони з Румунії. З Румунії, але з корінням, половина родини в Америці. І вони так і працюють. Наймають такі гуманітарні штаби в декількох країнах. Точно знаю Румунія, Україна, якщо не помиляюся Азербайджан чи щось таке. І також таку саму організацію [мають] в Америці. І після того, вже другий рік я все ще залишаюся там працювати волонтером, але спочатку моя робота повинна була заключатися в тому, що я повинна була комунікувати з командою, перекладати, комунікувати з волонтерами з інших країн, які хотіли дізнатися, що коїться в Україні і якось допомогти нам, але згодом, разом зі мною, почала волонтерити також моя мама. Можливо, десь тиждень пройшов. Ще я одна там побула, потім до мене прийшла мама. І як виявилось, що рук не вистачає для всього, тому, крім моєї комунікації, ще абсолютно всі види допомоги ми виконували. Буквально від того, щоб почистити картоплю, прибрати моркву, розфасувати печиво. Принцип роботи заключався в тому, що ми кожного дня, напевно, півтори року це було включно із суботою, ми роздавали гарячі обіди внутрішньо переміщеним особам, а також просто людям, які потребували цього, тобто місцевим. Певний час це працювало і дуже добре працювало. Це було кожного дня. О дванадцятій годині ми відкривали двері і роздавали. Це було триста людей в день. [А місце дислокації? У якому місці ви перебували?]. Це було в дворіку ЦНАПу. Це – Центр надання адміністративних послуг прямо в центрі, це було дуже зручно людям, бо була, особливо перші пів року, велика концентрація переселенців, які приїжджали. Це було хвилями. Одні приїжджали, інші відїжджали. Потім знову інші приїхали, ті відїхали. І це було дуже зручно, тому що їм не треба було готувати собі їсти. Вони жили в садках, в гуртожитках, де не було в них можливості то зробити. А це було дуже зручно, ти приходиш, і тобі дають чай, каву, печиво і гарячий обід. Ми працювали і працюємо зараз за рахунок донорів, тобто ми не маємо окремого якогось такого чіткого фінансування, тому ми дуже залежні від допомоги із-за кордону. Зачасто – це просто люди якісь, одиничні волонтери, які хочуть зробити щось добре для України. Вони виражають це в матеріальній підтримці. Напевно, що більшість донорів все ж таки зі Сполучених Штатів Америки, з різних штатів, але також надзвичайно велика кількість була з Європи. Була Франція, була Британія, були люди з Китаю, приїжджали до нас. І я вбачаю в цьому максимальну важливість. Просто можливість говорити про Україну, говорити це від першого лиця, що у нас коїться. Ми буквально на минулому тижні, у нас були люди із Сі-

етлу і вони приїжджали, вони доктори, вони привозили пігулки різноманітні. Вони проводили консультації людям. Тобто, це ось така продовжуюча робота, яка має свій результат. У нас десь кожні три місяці були такі консультації. Потім ми переїхали в інше місце, це було буквально напевно місяця три тому. Ми переїхали тому, що сталися певні складнощі там з розташуванням. І ми переїхали в модульне містечко. Модульне містечко, там живуть близько трьохсот переселенців. [Тобто ближче до переселенців?]. Так, максимально. [Не вони до Вас, а Ви до них прийшли?]. Так, тому що в якийсь момент стало більше місцевих приходити в цю нашу їдальню. І там почали просто якісь певні конфлікти на цьому ґрунті, і тому ми просто приїхали в місце для тих, хто дійсно потребує. Потребує допомоги. В цьому містечку проживають сім'ї, проживають пенсіонери, які згодом почали нам дякувати, нашому керівництву. [Яке комплектування, скільки людей може бути в цьому модульному містечку?]. Зараз проживає до трьохсот людей... Але воно планується ще розширитися, тобто це перспектива на майбутнє. Туди планують ще засилати людей. [У якому районі дислокація?]. Воно – в Садгорі. Туди не так зручно добиратися місцевим, тому що це довше, але тим не менш, ми тепер орієнтуємось чітко на тих людей, які цього потребують. Механізм в принципі такий самий, але за виключенням того, що раніше ми роздавали порції, одна людина – одна порція. А зараз ми змінили механізм, тому що важливо підлаштуватися під реалії, в яких ти функціонуєш. І там люди, наприклад, приходять. Жінка, в якій діти в школі, бабуса пройти не може, тому вони приходять вже зі своїм посудом, і ми просто вже даємо стільки порцій, скільки потребує ця родина. [А якісь документи для підтвердження Ви вимагаєте чи просто на чесне слово кажуть, що в мене, скажімо, п'ятеро членів сім'ї?]. Ні, в цьому місці ми не вимагаємо, тому що ми чітко знаємо, скільки живе людей, і ми [повинні] підлаштувати кількість порцій, яку ми можемо роздати, і ми знаємо, що не більше, не менше, зачасто так і виходить. Раніше на ЦНАПі ми певний період часу дійсно вимагали документи. По-перше, тому що це було від нашого керівництва така постанова, що ми кормимо лише ВПО, але потім ця складова [відпала], тому що це віруюча організація. Потім ми перестали ділити [людей] на ВПО і місцевих. Просто нам сказали: «Роздавайте тим, хто потребує допомоги». Тому ось так. Зараз орієнтування повністю на внутрішньо переміщених осіб. До того ж, протягом цього року у нас було декілька великих, масштабних заходів. На мою думку, вони достатньо великі і масштабні. По-перше ми організували вечір (вечерю) для жінок ВПО. Ми збирали сто жінок і влаштовували їм такий психологічний ретрیت. Ми запрошували професіоналів, які проводили їм тренінги по психологічному здоров'ю, збирали їх в ресторані. І вони нам потім казали, що це вперше за такий довгий період часу вони мали нагоду відітись трошки, вийти з цього стану занепаду, вийти в люди, поговорити з іншими жінками, які їх розуміють, поговорити про свої проблеми. До нас також приїжджала психолог із Америки, тоді, саме чому ми це і влаштовували, тому що... [Тобто, у Вас відбулася певна така біфуркація діяльності, окрім того, що Ви забезпечували їх харчуванням певний час, уже стали надавати й інші види допомоги?]. Так. Це важливо. Потім

влітку ми також збирали сто дітей, вивозили на базу відпочинку, замовляли аніматорів, готували барбекю. [База відпочинку далеко від Чернівців?]. Ні-ні, в Чернівецькій області. [Там де лісова зона, мабуть?]. Так, ліс, бесідки, гриль, тобто такого плану. Брала із собою ігри різноманітні, тобто такого плану, співали пісні, намагалися якось трошки розвантажити дітей, відволікти. І також давали певні подарунки. [Скільки приблизно вивозили дітей за один раз?]. Сто дітей... Потім на Різдво минулого [2022] року діти з Європи, просто якийсь фонд, нам не сказали хто це, нам просто сказали по факту, що веземо вам сто подарунків для дітей, бо діти зібрали, також там вони були всі дуже різні, тому що з різних країн збирали. І ми в Чернівцях також зібрали сто дітей, інших, ну, тобто я не знаю, ніби не повторювалися з минулого заходу, але також збирали, знаходили сотню дітей ВПО, збирали на новорічну виставу, домовлялися там з іншим, з театром, щоб вони привели якихось-то аніматорів... [У якому театрі? У центральному, музично-драматичному?]. Так, ніби так, або в філармонії, якщо чесно, не пам'ятаю. Потім перейшли в інше місце, там вони погрались між собою, були також цукерки і плюс потім роздавали ці подарунки їм. Ось так. Також було сто дітей. Зараз фокусуємось більше на допомозі в Торецьку, вони відкрили ще одну їдальню. Ми також збираємо їм продукти туди, тому що там проблема, трошки набагато гірше. [Тобто, адресно Ви до Торецька передаєте звідси продукти?]. Так. [Знаєте, скільки людей?]. Да, там набагато менше людей, але потреб набагато більше, ніж у тих людей, які тут є зараз. Ось у нас зараз також поїде машина на Харків, завантажена продуктами, тому що там теж треба, там теж буде відкриватись місце певне, де будуть готувати. Тобто по Україні всього буде, якщо не помиляюсь, чотири таких штаби. Ще планується в Івано-Франківську. Ось якось так. [Ви ще розширюєте мережу? На основі першої такої бази або штабу в Чернівцях ви розширюєтеся на Торецьк, Харків і Івано-Франківськ?]. Так, планується, але проблема все-таки з'являється в тому, що, якщо ми не маємо фінансування свого, ми дуже залежні від донорської допомоги, а її стає все менше і менше на Чернівецьку область саме, тобто на західну більше частину. Максимально зараз йде акцент і фокус на схід, на південь, ось такого плану. Тому, звичайно, якщо поглянути зараз на роботу палатки і на роботу палатки там рік тому, звичайно, що ефективність трошки знижується, тому що продукти купується за щось, їх стає все менше, а в людей потреб – більше. І у нас були такі моменти, що ми там, де працювали якусь кількість днів в тиждень, ось буквально деякий час тому, пару місяців, коли були проблеми з фінансуванням, і нам вже казали люди, що ось йде зима, і ми не маємо там можливості дуже, [то] до нас приходили пенсіонери, ми не маємо можливості поїхати в місто. Це там дуже складно стає в якийсь момент, і ти відчуваєш потребу цих людей, залежність цих людей від того, що ти даєш їм там гарячу їжу. Ось так. [Який кількісний склад вашого штабу, якщо це не є таємницею?]. Ні-ні. [Скільки людей залучено до цієї шляхетної роботи?]. Зараз п'ять, ні, чотири людини. Так, я, мама і ще два співробітники. [Чи пробували інших студентів залучати? Чи не було потреби? Або ви спробували, і була відмова?]. Була, до нас перші місяці приходила волонтерська комісія, у нас є профбюро на фа-

культеті і волонтерська комісія, яка складається десь з п'ятнадцяти, здається, студентів з різних курсів. І перші місяці, певно, коли ми функціонували, коли я туди прийшла, вони приходили до нас у палатку, допомагали нам з усіма процесами абсолютно, роздавали їжу, чистили, перебирали. Ось такого плану, тобто в цьому плані вони дуже підтримували, а потім вже якось і не було нагоди

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ [Чи відбулися якісь трансформації у вас щодо сприйняття росії і російської мови?]. Я б не сказала, що відбулась якась кардинальна зміна, саме через те, що в дві тисячі чотирнадцятому році ми вже пізнали, на що здатна росія, і як дім може бути забраний. Тому дві тисячі двадцять другий рік мені дався на певне усвідомлення. Далось мені больніше, напевно, ніж дві тисячі чотирнадцятий, тому що в чотирнадцятому мені було десять років. Я не зрозуміла, що сталося. І лише зараз приходить усвідомлення, наскільки ця ситуація є жакливою, масштабною. Російська мова була присутня в моєму житті, звичайно. На жаль, вся біда і проблеми наших східних регіонів і біль це – російська мова. Вона не була домінуючою мовою в моїй родині, або в чомусь такому плані, в моїй школі, вона не була домінуючою в моєму мисленні й душі, напевно, все російське не було таким. Я завжди кажу, що я виросла і народилась в українській бульбашці, проукраїнській. В мене чомусь, на щастя, так склалось, що мене оточували такі люди, і коли почалося повномасштабне вторгнення, для мене було несподіванкою, жакливою несподіванкою, що, як виявляється, [були і є] люди проросійські. Вони існували, вони просто сиділи і мовчали десь і не давали ознак того, що вони за росію, або чогось в такому плані. І для мене це було потрясіння, тому що я їх не бачила, я їх не чула. Не знала, що вони існують біля мене десь, тому так. Яке у мене ставлення зараз? Якщо дуже чесно, я певний період часу навчалась за обміном в Литві. І перший раз, напевно, почула російську мову не в Україні, бо я знаю, що, скоріш за все, якщо це в Україні, то це російськомовний українець, але коли ти чуєш російську мову за кордоном, то перше таке, не страх, але оціпеніння напевно, непорозуміння, чи це свій чи не свій, тому важливість говоріння українською для мене прийшла також із цим розумінням такого ступору, страху якогось, що хто це перед тобою стоїть і чи можна до нього наблизитись. До росії ставлення, не знаю, для мене ця країна, не країна, яка не має права називатися країною. Забагато біди для того, щоб називатись країною, за багато гріхів, ось. [Чи є у Вас родичі або знайомі в росії? Чи комунікуєте Ви з ними?]. Ні, в мене немає. В мене просто в оточенні, напевно, як і зараз, ті, що виїхали в росію, такі є. Я не мала ніякого контакту з людьми з росії, але, наприклад, з моєї школи, як виявилось вчителька з історії, вона виявилась проросійською і переїхала в росію після початку повномасштабного вторгнення. І от це той факт, коли ти виниш себе, що ти був сліпий до людей і, можливо, десь не хотів чути чогось, можливо, десь ти закривав вуха на щось, очі на щось, на якісь очевидні факти, на які ти не мав права закривати, але тут таке, тут зіграв вік. В той час мені не було важливо, що хто каже і яким чином. [А зараз Ви підтримуєте зв'язок із цією вчителькою?]. Ні. [Чи Ви відчуваєте якісь перепони, якісь

складнощі в комунікуванні з місцевим населенням? Чи розумієте місцевий діалект?] Я колись один раз їхала лиш вчитися, бо це достатньо далеко Луганськ – Чернівці, різні частини країни. В мене було питання, як я зможу, не те що, як я зможу, а просто як це буде, мені було просто цікаво, як тут живуть люди і як взагалі... Я можу сказати, що певний період часу в мене проскакували якісь російські слова, російські речення. І до мене абсолютно так само, тобто не було абсолютно ніякого, Боже, ні агресії ніякої, ні непорозуміння абсолютно, тобто моє перше коло спілкування – це були студенти, звичайно. Перший курс, перші люди, які мене тут зустріли і з яких у мене склалось враження потім усього регіону. Це було абсолютно привітно, абсолютно з розумінням. Якщо мені потрібен був час, щоб я прогрузила в себе в голову, як це правильно зараз сказати українською, тобто це було абсолютно нормально. Зараз ще менше проблем з цим, я зрозуміла, що є також дуже багато румуномовних, і для мене, звичайно, нормальна ситуація, бо я не вбажаю в цьому якоїсь величайшої проблеми, розбіжності в думках, тобто я вважаю це нормально, допоки це в адекватних мірах і масштабах. Ну, тобто для мене ситуація інколи не те що якась шокуюча, просто я з цього дивуюсь, що деякі, наприклад, їм потрібно було вчити навпаки українську, ніж румунську. Це цікаво просто... Так, що краще розуміються вони румунською між собою, ніж там українською, вони можуть мені щось сказати. Ось такого плану, це просто особливість. Я не вважаю що це недолік, це особливість регіону. [Тобто проблем у спілкуванні з місцевим людиною у Вас немає?]. Абсолютно. [Чи Ви є віруючою людиною? Якщо так, то до якої конфесії належите? Чи ходили Ви до церкви в себе вдома в Луганській області?] З питанням релігії я ще не дуже знайома. Я на своєму шляху розуміння, що це для мене. Моя родина в цілому не відвідувала церкву часто, тому на це питання не буде обширної, на жаль, відповіді, але так, я можу точно сказати, що тут люди більш свідомі стосовно релігії і більш віруючі, набагато, ніж у нас. І це тому, чому нам, напевно, треба трошки повчитись у людей з Чернівців. І правда, взагалі, відношення, ось таке, святе відношення до цього. Ось так. [Чи Ви ходите тут до церкви?] Не дуже. [Яке Ви маєте помешкання в Чернівцях?] Ми знімаємо [квартиру]. Нас взагалі приїхало сюди шестеро: я, батько, мама, брат і бабуса з дідусем... Але у мене помер дідусь минулого місяця. Він ніколи не хотів, щоб його поховали десь в іншому місці, ніж вдома. Але вже на останніх тижнях [життя] він сказав: «Та поховайте мене в Чернівцях». Тому це було дуже важливо, що тепер у нас ще більше пов'язка з Чернівцями. [Чи подобаються Вам страви буковинської кухні?]. Звичайно, я ніколи в житті до цього не куштувала мамалигу, ніколи в житті я не чула про це, що її можна [їсти] з бринзою, з шкварками. Я ніколи в житті цього не куштувала. І, коли її перший раз приготувала панянка, в якій ми жили... До речі, теж цікавий, напевно, аспект, що я коли лиш вступила, на третій день мого перебування тут відкривається танцювальна студія. І я буквально йду туди майже першою ученицею. І дуже сильно там подружилась з викладачкою, з власницею [квартири]. І так сталося, що коли потрібно було приїхати батькам сюди, тут майже неможливо було знайти якесь житло, то ми жили майже півроку у бабусі цієї дівчини, тобто в одному будинку з

нами. Вона нас прийняла. Потім приїхали мої бабуся з дідусем, і ми жили ось так, всі разом, з цією бабусею... І коли вона нам перший раз приготувала мамалигу, це був шок. Це був шок, але інших якихось таких відмінностей в кухні, якщо чесно, я не побачила. Єдине що тут в такій вимові був момент те, що вони ставлять сметану. Ми додаємо, або кладемо, а тут ставлять, типу поставила сіль. Ну, тобто це було дуже для мене таке, спочатку те, що ріже [слух], а потім вже помічаєш таке і за собою, що: «Мам, ти поставила сіль?». [Які Ваші очікування? Які Ваші плани на майбутнє?] Плани дуже небезпечно ставити в наш час, але так, я зараз проходжу стажування в Міністерстві молоді і спорту і в урядовому офісі також. І мені дуже хотілось би бачити себе на якійсь посаді в Україні. Але я не виключаю той факт, що мені важливо було б набратись європейського досвіду. Я би хотіла попрацювати в європейських структурах, щоб мати більш розуміння, як це може працювати. Побачити іншу якусь перспективу. Але жити..., і наскільки я розумію, в моїй родині бачення таке саме. Жити я би хотіла все-таки в Україні і намагатись зробити щось тут добре. Наскільки мені дозволять це зробити в нашій країні і змінити щось. [Які Ви знаєте іноземні мови, окрім англійської?] Я вивчаю французьку, ми лиш зараз почали. І румунську. [Чи не заважає волонтерство Вашому навчанню?] Якось так співпало, що вони... [співіснують]. Я навчилася балансувати між цим. Коли почалась війна, ми вчилися спочатку онлайн, тому це мені абсолютно не заважало, щоб за потреби... [знайти потрібну можливість]. Я вже, здається, де тільки не слухала пари: і в машині, і в дитячій кімнаті. Тобто потрібно було викручуватись. [Адаптуватись?]. Так, я вже в тій будівлі, в ЦНАПі, в кожному кабінеті, здається, прослухала ці пари. Повідповідала на семінарах. На складі, ну тобто... [де тільки можна було]. А потім ми виїшли на навчання очне. Ми вчилися в другу зміну. Друга зміна починалася після дванадцятої години, а волонтерська діяльність, в дванадцять годин ми починали роздавати обід. Тому я до дванадцятої допомагала на кухні, а потім вже йшла на пари. Зараз у нас також вже третій курс ми вчимося онлайн, тому на модульному містечку така сама ситуація, як в ЦНАПі. Так, поки працюю.

*І. Стеф'юк, автоетнографічна розповідь.
Записано в березні 2024 р. у м. Чернівцях*

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Маркери ідентичності. [Респондентка родом із с. Кобаки Косівського р-ну Івано-Франківської обл.] До війни не протиставляла поняття «ми – вони», хоч від бабки і дідика чула кілька болючих спогадів про комуністичні часи. А коли почалася війна, стала більше досліджувати нашу культуру і її корені, вважаю це логічним захистом свого. Тому не розділяю маніпуляції «в нас так не було», «це російська традиція» («це не наше слово») в ситуаціях, де надмірний пуризм є обкраданням самих себе. Бо відомо, що росіяни послідовно намагаються привласнити нашу культурну спадщину на різних рівнях, і така категорична позиція їм тільки на руку. **Революція Гідності.** Не брала участі у Революції гідності і практично нічого не писала на цю тему, вона є для мене болючою. А ось що запам'яталося – орієнтовно за рік до,

практично без перестанку, слухала лемківську пісню «Плине кача», і вона мені дуже резонувала. І від початку революції я її слухати не можу – болючий тригер. Ще один із таких збігів, які, можливо, стосуються передчуття. Тема моєї кандидатської дисертації – «Людина і війна у художньому та мемуарному слові Марка Черемшини». Затвердили її дві тисячі дванадцятого року. Доти я не цікавилася цілеспрямовано мілітарним аспектом, він мене швидше відштовхував. Тому всі мої знайомі розуміли «чому Марко Черемшина», бо це мій улюблений письменник, якого досліджую ще з юності, але не розумів ніхто, «чого війна», я не розуміла теж, що мене тягло до цієї теми. Дисертацію я захистила. Двадцять четвертого лютого дві тисячі сімнадцятого року. І увімкнувся ще один тригер – коли дійшла черга видавати монографію, мене стало муляти оце слово «війна» у заголовку, і я зрозуміла: моя робота не про війну, а про перемогу людини над глобальним лихоліттям і смертю, це історія про її переродження. Тому монографію я назвала «Людина і світ у слові Марка Черемшини», бо це книжка про людину, не про війну. І так, чим злішою стає сучасна війна, тим менше я в думки допускаю її і тим більше молюся. Війна – це велика болюча хмара, яка знекровлює. Я дуже хочу, аби настав мир і аби живими і здоровими були я та всі дорогі мені люди. Дуже хочу відновлення своєї країни, України. Бо мені болить кожне місто і село – особливо ті населені пункти, де побувала. *АТО/ООС* Саме в цей час я відкрила для себе Донбас і культуру Слобожанщини. У дві тисячі вісімнадцятому році я у складі делегації з Чернівецької області мандрували підконтрольними Україні територіями і знайомилися з працівниками культури і туризму Старобільська, Святогірська, Сіверодонецька, Краматорська, Коломийчихи, Лиманщини та ін. Я тільки утвердилася у думці, що ми різні, але однаково сильні. Я не знала доти, що Лиманщина – це край заповідників, не знала про керамічні традиції Слов'янська, про лемків Донбасу. Знала більше про сильних діячів цього краю (В. Стус, рід Алчевських, В. Голобородько, Е. Андіївська), але це загальновідомі речі. А ось побачене на власні очі лиш утвердило в думці: Україна – найкраща для мене країна. *Віщі сні.* Секунда в секунду з початком повномасштабної війни мені наснився такий сон, який процитую зі щоденника дослівно: «Ще такого не робила – цей раз, мабуть, варто. Мої близькі знають, наскільки дивні мені приходять сні. Дивні, але ніколи не порожні. Я їх записую, але ніколи не оприлюднювала – лиш розказувала найближчим. А нинішній розкажу вам. На сьогодні мені снилися три поспіль, як якісь сценки автономні. В першому сні якийсь пропускний пункт і трое у камуфляжі пробують вирвати мій паспорт, а я тікаю. Криво, падаючи на кожному кроці, гублю взуття, але втікаю і паспорт зі мною. В другому сні я бачу їхні силуети у своїй дитячій кімнаті. І в мене думка: «Як підуть – мушу вимити підлоги, аби ніколи більше не вернулися». Я не бачила їхніх лиць, а вони не бачили мене. Нас розділяла якась темрява. Третій сон – я на березі туманного і дуже чистого моря, багато спокійної води. Я в білій сукенці, навіть чую запах випраного, я дуже схудла, але я і люди навколо якісь... оновлені чи що. І я вглядаюся в людей на пляжі. Піску на березі нема, є щось таке як мох.

Нетривке, берегів нема. А чоловічий дуже добрий голос каже: «Берега ще нема, але сідай». А далі мене розбудили сирени і я дізналася, що сталося за цю ніч. Мені здається, що ці три сні – це один, насправді, сон. І головне – вистояти оцю темряву, молитися і вірити в своїх. З нами Бог, тримаймося». Цей же запис я продублювала і на свою особисту сторінку. Дві перші частини вже збулися. Напередодні вибуху на Каховській ГЕС також був віщий сон. Цитую запис у щоденнику за шосте червня дві тисячі двадцять третього року: «Є дві людини, з якими обговорюю сні, їхнє тлумачення. Зазвичай, це дуже дивні сні. Вчора одній з цих людей я розповіла сон: що стою я у темному дворіку, ніч то чи досвіток, стою на бетоні і бачу, як прибуває вода. В цей двірник чомусь заходять, як у гавань, три кораблі і стають своєрідним панциром, по якому можна пройти – кораблі йдуть зразу під воду, а і їхня верхівка – то ніби подоба тверді, суходолу... Я стою серед темряви і бачу багато чорної води, але мій острівець сухий. «Який дивний абсурдний сон видала моя свідомість... Дурне спит – дурне си снит», – подумала я. Але сон розповіла. Бо надто він уже нагадував якийсь знак». [День 24 лютого 2022 р.: думки, плани на майбутнє.] Жодних. Панічні атаки і ступор до початку березня.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ [Чи готували запаси продуктів?] Ні, не готувала. Як і не збирала «тривожні валізки». Та і в укритті не була жодного разу, за винятком одного заняття. Вірю в Бога і покладаюся на Нього. До початку війни я практично не мала часу на господарські справи у селі, бо фактично живу на три адреси. А з початком війни зосередилася на ремонті дому, в якому народилася, на чищенні криниці, висадці нових сортів квітів – це заспокоює.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство.* В перші місяці повномасштабної війни займалася логістикою – допомагала скоординувати перевезення ліків, джгутів. Використовувала фактично свою публічність і велику кількість підписників. Також намагаюся з кожних грошових надходжень надсилати гроші волонтерам, яким довіряю. І мабуть, можна вважати волонтерством Курси української мови, які спільно з «Резиденцією молоді» у Чернівцях веда три сезони практично з початку березня дві тисячі двадцять другого. Всі мої учні перейшли на українську мову. [...] Допомагала з облаштуванням побуту учням своїх груп з вивчення української мови, незнайомцям у волонтерських групах, віддавала частину своїх речей у постійне користування, але не афішую це на загал, оскільки вважаю цю допомогу несуттєвою і такою, яку зробив би кожен на моєму місці. [Шанобливе ставлення до військових] Якщо говорити про мою особисту поведінку – то так, поза сумнівом. А якщо про загальні тенденції у суспільстві – не володію такою інформацією, бо не спостерігала.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС ВІЙНИ Нікуди не їхала ні я, ні мої рідні, на щастя. З початку війни отримала багато пропозицій роботи у сфері україністики, стажування за кордоном, але для мене прийнятним є тільки варіант життя і роботи в Україні, про інші думати не хочу.

ВИЖНИЦЬКИЙ РАЙОН

с. Дихтинець

*Записали М. Бех та К. Бех
у с. Дихтинець Вижицького р-ну Чернівецької обл.
від Стеблюка Юрія Миколайовича, 1948 р. н.*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Яке ваше ставлення до війни та військових? Що Ви можете розповісти про той інцидент, коли двоє чоловіків накинута на представників ТЦК?] Та це одиничний випадок... Вони були п'яні, таке трохи випивші. Вони брали участь у боях – і батько, і син. Якоюсь не годно, психіка трохи порушена. Там одні з одними вони шось не знайшли спільної мови. Тут спрацювала ця пропаганда... Вони брали участь в бойових діях, так я чув, люди розказували. В них така, знаєте, психіка невірнорозумна, то треба було врахувати усяки цей во підходи до людей, там видко люди зриваються та й витворяють такі іноді чудеса. Знаєте, неправильно вони поступили, але... Але всякі, бачте, бувають дурні моменти, це просто роздули. І так роздули, так як, знаєте, ці москалі тепер пишуть, що в нас скрізь виловлюють ніби, як собак, всіх. Є такі придурки окремі, ну, це одиниці в територіальних центрах, які так поводять себе, дійсно, як жандарми ловлять. Але це одиниці. А це пропаганда це го «скабеевська», вона, бачте, так роздуває. [Яке ставлення місцевих до такої пропаганди?] В більшості проти, а є за зомбовані деякі, є такі особливо деякі, дехто, що котрі довгий час працювали там у росії. Є деякі такі окремі одиниці, що ще жаліють негідників, мерзота ця і хочуть путіна того десь прославляти, але то одиниці. Одиниці! Більшість проти москалоту цієї паршивої. [Це переважно ті, хто їздив на заробітки в росію або має там родичів?] Ті, що мають родичів, то не всі, багато є такі, що мають родичів, то плювали на тих родичів, які стоять за путіна. Так, окремі є вироки такі, що ще банують [жалкують] за тим часом, але це одиниці. Але це не масово. [Чи багато Ваших знайомих або колишніх Ваших учнів беруть чи брали участь у бойових діях?] Багато таких. Багато учнів. От, я тільки що, хвилину п'ятнадцять назад, перед цією розмовою з вами, розмовляв якраз – приїхав відти з передової. Приїхав учень колишній мій ***, то розказував. Тільки що розказував, [як] всякі пригоди пережив, півтора року там. І так Бог дав, що не був ранений і нічого, один раз каже, що осколок вдарив йому, пробив каску так, що вирвало каску з голови, і хто знає, куду полетіла каска. І так лишився живий. Це п'ятнадцять хвилин тому розказував. Так, багато є хлопців – і звіти, із нашого села, і з району, які там беруть участь і безпосередньо учні наші. Між іншим, оцей *** якраз і добровольцем пішов, навіть троє дітей неповнолітніх було, і він пішов добровольцем півтора року тому. А тепер сьогодні я якраз зустрівся з ним, він приїхав та йшов додому, він попри хату в мене йшов та так я і зустрівся з ним. [Як допомагали тим хлопцям, що їхали на війну? Можливо зараз збирають на дрони або ще щось потрібне на фронті?] На дрони збирають... Люди збирають. Ми з жінкою теж здаємо на дрони. Коли з пенсії, то теж на дрони даємо, кілька можна, багато не, а так по п'ятсот по тисячі даємо з пенсії, десь через місяць-два, хоч раз у півроку, бо теж треба з чогось жити. Та й таке. Але люди дають – і на дрони здають. Учень

наш більше, як рік тому, *** теж туду [на фронт пішов]. Він займався цією айтишнівською діяльністю, то в Путилі ремонтував комп'ютери, добре розумівся в тому. Пішов туду, на передову, і тепер він там теж збирає дрони і йому здають гроші, і він теж, значить, поповнює парк дронів там. Учень наш. Є багато таких хлопців там. З Путилі теж, звідти з райцентру, ще один поїхав з ним, теж хлопець добре розумівся в оцій кібернетиці [мається на увазі – комп'ютерній техніці], теж є оператором дронів. Так що наші горяни теж беруть активну участь у обороні України. Це що зробили такий жупел, оця пропаганда дурна, ота «з цю сокірою», що гуцили скачуть на територіальний центр. Бачте, як вони створюють образ ніби такий, що... [Там не було видно територіального центру?] Там були представники і вони стояли на блоку посту, працівники територіального оцього центру. Вони, оці представники з цього терцентру, то вони ходять у військовій формі, так там разом із ними інколи стоять і прикордонники. Прикордонники теж, бо там уже погранзона там, де цей інцидент відбувся. Але дивіться, яку силу має оця пропаганда пропутінська, дурну яку силу навіжену. Отак роздути, що ви в Києві бачили, і думають про це, що тут глуш така... Воно дивіться, як роздули. [Чи багато у вашому населеному пункті переселенців?] Тепер нема, а зразу під час першого, ну, коли це було вторгнення ще повномасштабне, то тоді в нас було багато. Тут навіть біла хата в нас колишня стара школа, приміщення, то тут поселялося, то тут було шось за сорок чоловік. За сорок чоловік. А за тридцять з чимось, то було там дальше, було десь коло ста чоловік у селі. [Що Ви можете сказати про цих людей?] Та були всякі, у більшості хороші люди, що такі, як ми, що вони винні бідні, що там народилися, та й що вони там жили. Не винні вони нечого, перелякані бідні такі, от. Ну, таке, знаєте, залишити будівлю і поїхати в чужину... Та й такі люди, шкода їх було. Шкода їх було таких. Знаєте, помагали, чим могли: хто молока, хто там бринзи, хто там сиру, хто там цього, то яйчик, то шось таке інколи давали. Хто чим міг помагав. А були такі окремі з них, що там приїжджали зразу... Це такі прості люди з дитьми, бідні такі, покарані. А приїжджали такі боси туду дальше у Путилу, та тут на ці пункти – такі пункти відпочинку, які є в горах, бази. То там такі заможні приїжджали такими джипами по пійсат – сто тисяч доларів, та це такі знаєте вони просто переховувались відно від цих подій. То там п'янствували і так жирували, що люди почали були нарікати, як це так наших хлопців забирають туду, а ці такі «ведмеді» здорові приїджають сюду й ховаються. Такі були моменти. Знаєте, але вони були й пропали, вони десь так за пів року жирували і десь попропадали. Були всякі, були такі моменти. А переважно ті бідні люди з дитьми, вони не мали коли дурницями займатися. [Виходить, що переселенці не затримались у вашому селі?] Ну, недовго були, десь місяць, два, ну три... Не було роботи, одне-друге, вони тамо поїхали там уже, де були звільнили ті окремі участки, вони казали, що їхаєм додому, якраз там вже звільнено усе. Це відти з тих областей Дніпропетровської і Донецької – з цієї частини. Такі речі. [Які зміни відбулися в церковному житті вашого села або району? Чи залишилися церкви московського патріархату?] Тут нічого не помінялось, тут якраз ото є й проблема московського патріархату у нас. Тут є проблема,

тут лиш дві церкви в нас в районі. У Путильському районі дві церкви лиш українські, решта – то всьо московського патріархату. Але вони зараз перевзулись та й кажуть, то вони наполягають межи людьми і постійно наголошують, «шо ми не московські, шо ми українська православна церква, ми молимося Богу, ми не молимося путіну», самі попи кажуть це. Але вони тут «хамелеонять». Бо нема таких окремих документів, щоб вони підписали, шо порвали повністю із московським патріархатом. Нема такого. Ви не чули тоже? Правда? [Нічого не чули про такі документи.] Вони і не хочуть рвати, вони кажуть, шо не згадують того свого злочинця в рясі, того кірила. Але попри себе, вони там межи собою ці попи точно згадують. Одним словом, це так би сказати, це є путінська платформа, на яку він іще надалі сподівається, що вони спрацюють. [Чи хоронять «московські» священники наших хлопців?] У нас тут, якщо по правді сказати, в Дихтинці, в Путилі, у Розтоках хоронять. Хоронять, навіть збирається по п'ять–шість попів хоронить. І кажуть [під час відправлення служби], навіть деякі з них, оцей, шо є очільник їхній, так би сказати «кущовий» начальник попівський цей: «шо загинув значить від рук російських загарбників». Казав. А є такі, шо не кажуть, є такі. Там, недалеко Вижниць, у Вижнці такий інцидент, може бачили, а може й ні, учора був чи позавчора, ховали хлопця у Виженці. То можна знайти у Інтернеті. Там принесли до церкви московського патріархату, шоби ті його відспівали, а той негідник не пустив у церкву. Так шо мусили прийти попи Православної церкви України і за стіною там у церкві вони його відспівували. Є ще такі негідники серед цих попів московських. Але їх уже менше, я дивлюся, наші тут, наші збираються тут по п'ять–шість, тут нема, шо на них нарікати. І уже хоронять і уже не забороняють, зразу ще вони шось там обурювались, «чому прапори виставляють на цвинтарях та біля церкви». [Ми бачили прапори біля московських церков в Україні. У вас немає такого?] Ну, та були такі. Тепер є біля цвинтарів, є, стоять прапори, але біля церкви вони не хочуть. А от ці московські попи тоже цей чорно-червоний прапор не визнають, називають його «бандеровським» даліше, так як і називали. Того року ми у грудні відкривали пам'ятник на місці «скелі трьох чекістів». Там українські повстанці розстріляли машину із чекістами, і там загинуло три чекісти. Боялися весь час, рахуйте шо наскільки вкоренилась та московська пропаганда, шо скільки – більше двадцяти п'яти років не могли ту «скелю» знести, це вже в час незалежної України. [Перед потопом у 2008 році я приїжджав до вас і та «скеля» ще була. А коли почали її зносити?] Ще була, там ми тоді. Тоді я особисто із хлопцями, ми познімали там оті знаки, оті таблиці, а далі вони вже виносили там рішення, не давали. Оті бюрократи ще не давали, ще боялися зносити, значить, той пам'ятник. Навіть був прийняти той закон про декомунізацію, все рівно боялися ті місцеві чиновники давати вказівку, щоб знімати ту «скелю». Але я три рази написав. Я три рази особисто писав туди, в ту районну раду, звернення, не дивлячись на те, шо я колись дітей туди водив квіти класти. Я написав, «шо вже хватить, люди повинні зрозуміти, шо ми носили квіти вбивцям наших героїв, захисників України, борців за волю України. Варто вже зрозуміти, шо перестати носити квіти до тієї «скелі»». От. І ту «скелю» знести і замість того по-

класти пам'ятник нашим воїнам визволителям. І так якось Бог дав, шо того року минушого відкрили там пам'ятник на тому місці завдяки такому патріоту, хорошому керівникові, українцю Слижку Василю Васильовичу, який був директором державного лісгоспу в Путилі. І той знайшов гроші, організував значить роботу скульпторів і вони створили дуже гарний пам'ятник, я вам повисилаю фотографії з відкриття цих пам'ятників. Таким чином, я трошки себе той вини вже пом'якшив, то шо я дітей колись водив і сам носив квіти з учителями. Хоч трошки, розумієте, бо такий час був, шо ніхто нічого не розумів, зразу думали, шо то дійсно визволителі, а то виявляється загарбники, жорстокі кати. То якраз путінська оця система продовжується, чекістська та система у москві, сам він вихованець цієї системи, «чекістська оця його душа». Та там душі нема, там мотлох. Його обличчя – це обличчя чекіста, отих чекістів, шо розстрілювали наших людей в горах. То багато є матеріалів в нас по цьому. [Як події війни, починаючи з 2014 року, потім повномасштабне вторгнення, стимулювали дослідницьку-пошукову діяльність ц регіоні? Чи змінився погляд населення на події минулого?] Так. Навіть коли приїхаєте сюда колись, я вас поведу в Путило в криївку, яку тоже відкрили того року у жовтні чи в листопаді. В листопаді. Не, у жовтні того року відкрили в Путилі, там недалеко, якраз прихоче місце. Можна колись піти подивитись, як ці УПівці жили, в яких умовах під землею в лісах. Відкрили. Тепер зібрано навіть томи, цілі томи зібрано матеріалів про повстанців, які діяли на території Вижницького і Путильського районів. В нас тут був особисто знайомий і тоже мій родич, письменник Микола Петрович Джурак. Він написав п'ять томів. П'ять томів написав дослідницько-документальних матеріалів про організацію і хід оцієї боротьби на території Путильсько-Вижницького районів Чернівецької області. Окремо про Путильський район: є один том по Старожинецькому району, один том по Кицманському району уже є, один том по Садгірському району. Ще три томи не видали, бо помер він уже, був старенький, дожив майже до дев'яносто років. Помер два роки тому. Так шо в мене ці книжки є, ці томи, я ще розповсюджував багато цих томів по організаціях, по бібліотеках, щоб народ знав, хто боровся за Україну, а хто зраджував її, хто був вивезений, репресований, це дуже і дуже багато матеріалів в нас є. Тепер я по Фейсбуку спілкуюся з письменником і дослідником Продаником Дмитром Олексійовичем, він у мене в друзях у фейсбуці. Він видав книжку про нашого односельчанина, який був районним керівником. Микола Черемшина, Микола Кричун – псевдонім Черемшина. Він написав про нього. Далі веде дослідницьку роботу, багато написав матеріалів про ці події. Так шо є про шо поговорити. [Як проходила декомунізація у вашому регіоні? Чи сприяли події повномасштабного вторгнення посиленню процесів декомунізації?] Міняли і багато поміняли. Поміняли дуже багато в Путилі от, у Вижниць. Одним словом це питання було на рівні. Хоча деякі, я вам казав, окремі там одиниці, «зомбі» знаєте, виступали проти, шо то історія. Вони ніби так, як то привикли порівнювати, шо то вже історія, шо то вже ніби привикли. Окремі одиниці так виступали. То я таким відповідаю: «Коли приходять москалі, і приходили раніше у наші міста і села, вони з чого починали. Починали з перейменування

вулиць і заборони української мови, насаджування російської мови. То це вони перше виконували, то чому ви проти тих тоді не обурювалися і не обурюєтеся, проти таких дій». У мене така відповідь на такі питання. [Яке було раніше ставлення до Збройних Сил України? Як воно змінилося зараз?] Тих хлопців, що воюють, то народ обжає і висловлює всяку, хто яку може, повагу до них. До армії однозначно величезна повага і великий уклін, це можна спостерігати по Фейсбуку і по розмовах, і скрізь. Але є окремі, знов кажу, такі є окремі виродки, які були там і присмокталися до московського того, до тої грошової скриньки, що легше їм було красти там. Що говорили: «Що нашо нам армія, а нашо нам цей і клювали на януковичевську пропаганду». А хто такий Янукович, ми знаємо, – це права рука путіна на Україні була. І за то армію так були допустили до такого рівня. І той самий Кучма – друг путіна, він зазирає в рот путінові весь час. [...] І таке було ставлення до армії у той час. Отой Янукович, згорів би він, найбільше за нього армія стала ослаблена. [Чи відомо вам про існування в районі або області молодіжних мілітарних організацій?] То були патріоти. У мене друг по Фейсбуку Ігор Мазур, може знаєте його. Він усе виступає на Майдані, я був частенько з дочкою або сам був. То ми завжди з цим Ігорем Мазуром були на цих зустрічах. Завжди він був, і я був коло нього деколи. Він якраз один із керівників був УНА УНСО, брав участь в боях за визволення Грузії. Ну, одним словом, це патріоти. Хороші хлопці. [Чи святкують у вас зараз «вихід на полонини»? Можливо під час святкування проводять збори коштів для ЗСУ?] Уже відколи почалася війна, то нема. [До повномасштабного вторгнення було?] Там ще було два роки перед тим. Була гарна така традиція, це тут не відбереш. [Можливо «вихід на полонини» припинили проводити по причині ковіду?] Ото якраз тоді. Так, із-за ковіду. Та вже й грошей не було, знаєте. Ото вже почало там, бізнес уже не так розвивався, не було тих меценатів, шоби давали гроші на організацію, бо там треба грошей зібрати достатньо так, шоб прийняти людей, організувати там артистів, інші такі заходи. Та одне із одним, та й ото припинилося, гарно було, а тепер залишилося в історії. [Можливо зараз проводять якісь фестивалі, де збирають гроші для військових?] Бувають, тут навіть концерти давали. Збирали волонтери гроші, організовували концерти, збирали гроші на дрони, на допомогу військовим по забезпеченню їх необхідним, ще коли було важко навіть з одягом, амуніцією та іншим. То волонтери збирали. От моя дочка тоже волонтер, багато працювала і працює над цими питаннями. Машины збирали, всяке організовували заходи, шоби машины посилати бійцям на фронт. Майже усім хлопцям, які із нашого району, допомогли, значить, отримати машины там на передовій, шоб легше їм було. [Це машины приганяли із Європи?] Так, з Європи приганяли, оплачували тут, закуповували, де могли, там і організовували. Сітки плетуть, два роки підряд тут жінки волонтери, дуже такі сумлінні в Путилі. Тоже плетуть сітки кожний день, десятками, як не сотнями тих сіток дають за місяць, і два роки підряд так. [Чи допомагають їжею?] Харчами також допомагають. Навіть організовували кухні такі при рестораних в Путилі при їдальнях. Збирали з людей, хто там тушонки закручував, хто там компоти, хто яблука, хто сухофрукти. І хто що міг. Харчами постійно.

У нас тут цей депутат обласної ради такий є Ілля Косован, він велику таку допомогу робив, він велику роботу проводив і проводить по цих питаннях, шоб помагати військовим. Навіть сам їздив туди декілька разів, на саму передову з хлопцями відвозили, що потрібно: запчастини до машин, машини, харчі, одяг. [Місцевим хлопцям, що служать допомагають?] Допомагають. Так що тут мораль на місті. Учні в школах навіть підключаються. Одна дівчинка *** навіть відрізала свої коси такі довгі, виручила за них тисячу гривень і віддала на закупівлю автомобіля, Допомогала закуповувати автомобіль на фронт. Учні підключалися по всіх школах нашого району, тоже допомагають тим хлопцям. Так що ота картинка, що оті путіністи пустили, що гуляють з сокирою, що гуцули ніби з сокирою нападають на військових, то всьо такий, знаєте, треш. Отака фігня роздута, знаєте, такий один дурний випадок так нагнітив таку обстановку, що думають, що тут гуцули усі з сокирами ходять проти військових. Це придурки рознесли таку, підсилили знаєте таку негативну подію. Ну, таке по всякому, бачте, але то так роздувають, що дійсно аж дивно, що подумують, що тут взагалі ніхто навіть нічого не хоче, навіть воювати проти москалів. Це окремий такий поганий випадок. Буває, знаєте, напружені такі хлопці, як був на фронті, то психіка якшо порушена, та що зірвалися один і другий. Зірвалися і таке вчудили, і роби що хоч, бувають скрізь такі випадки. [Як зараз у школі з патріотичним вихованням учнів? Чи проводять якісь заняття з підготовки до несення військової служби, можливо ДПЮ?] Колись, як я був тут директором школи, то в нас був один із найкращих військових кабінетів, чотири автомати було, карабін, вісім малокаліберних. Я організував був, тир побудували, стріляли діти в тир, возив дітей на військовий полігон, учив. Ну, то було ще за радянських часів, що треба дати належне, то вони в той час, то військово-патріотичне виховання тримали на висоті, а після тоді оці заспокоїлись. Ці Кучми та Януковичі під отою, видно, інструкцією кремлівською, що ви давайте оце військове виховання відстороніть, шоби не було підготовки в школах цієї військової. То так помаленьку усе анулювали, і по школах не велася військова підготовка за ці всі тридцять років. Усьо це, видно, за вказівкою отих во путіністів. Ну, а тепер я за те, шоби відновлювати в школах. Ну, то подекуди є такі патріоти директори, то я так чую, що починають відновлювати, але в нас ще тут не чути. [Чи були у вас у селі похорон військових? Як зустрічали та проводжали хлопців, які повернулися додому «на щиті»?] Тут уже чотири із нашого села загинули. Це ми чотирьох ховали таким обрядом в нашому лиш селі, а ще ось в Путилі були. Тепер нашу школу назвали іменем путільського хлопця, який сюда до нас ходив у школу в Дихтинці – Олександр Чигрин. Іменем цього хлопця, який перший загинув в боях з цими москалями. Тепер їх чотири. Тепер у грудні ховали тут, майже, що сусід наш, учень наш Скитан Дмитро Юрійович. Поховали його в грудні. Тепер тут ще два хлопці поховали. Зустрічали ці машины: збираються люди, стають на коліна, коли проїжджають селом, чи доїжджають сюда, до нашого села. Люди на колінах зустрічають, виходять діти, виходять люди на вулицю стають на коліна. Беруть з собою квіти, кидають, значить, на дорогу квіти і так зустрічають, так збираються. Коли заносять тіло додому, приходять

додому на прощання, ну, й так можна сказати, що й сотнями люди приходять на похорон, коли ховають цих хлопців. [Які народні обряди побутують у вас при похованні військових? Чи чіпляли неодруженим хлопцям квітку? Можливо, використовували трембіту?] Трембіта була, біля дому скликала людей. Була трембіта, але не в усіх. Один хлопець був нежонатий, але він уже постарший був, то я не знаю, де йому було під сорок років, то квітку йому не клали. Він один не жонатий, бо решта ті всі жонаті ті три. А трембіти були, два рази були, я чув трембіту. То переважно територіальний центр кожному виділяє духовий оркестр. З духовим оркестром хоронять, ну, і трембіти були. Але в одного не було трембіти, я щось не згадую... Тепер у мене ще є, я подав таку ідею, але що я вже на пенсії, то нема в мене такого впливу і тих грошей, я думаю, що, може, хтось допоможе. Я таку ідею казав, що тут, де ми поставити пам'ятник замість «скелі трьох чекістів», щоби тут, біля цього пам'ятника воїнам УПА, аби створити «галерею слави» для цих воїнів, які загинули, в нашому селі. По району вже їх багато, і тут, на цьому місці, аби створили. То треба знов шукати грошей, щоби малювати портрети і створити цю «галерею слави» біля цього пам'ятника, оце я хотів, щоби збулося. Цим хлопцям, що тепер віддали життя за Україну, та й тоді буде вже комплекс завершений повністю. [Чи були з вашого села ті, хто воював у лавах радянської армії проти нацистів у роки Другої світової війни?] Мій батько був фронтовик, був нагороджений орденом «Вітчизняної війни», «Орденом слави», ще другий орден мав дістати, медалі «за взяття Берліна», був два рази поранений, рахувався як ветеран великої вітчизняної війни. І було багато таких. [Яке ваше ставлення до пам'ятників радянським солдатам, які воювали проти нацистської Німеччини?] Ці пам'ятники, як символ тоталітаризму радянського, треба познімати. Отаке моє ставлення. Москалота, вони приходять, то перше, що [роблять, це] нищать пам'ятники, перейменовують вулиці і нищать мову. [А ці стели, на яких перераховано людей, що віддали своє життя у тій страшній війні?] Таке моє ставлення, що людина, яка воювала проти німецьких загарбників, то вона, скажімо, має заслугу, як оці наші українські повстанські воїни, які воювали проти німців. Але ці чекісти, оці, які воювали проти наших повстанців і воювали з нашими людьми тут, то вони виконували таку саму загарбницьку роль, як і німці, таким пам'ятники їм не потрібні. Особисто я, і так тоже багато людей вважають. А ті чекісти, вони і по сьогоднішній день, їх уже мало – одиниці, але від тих чекістів і їхні діти дістають пенсії за те, що убивали наших людей, от. І вони нібито були військовими радянськими, служили в радянській армії, а вбивали наших людей, вони німців і не бачили. Знаєте, переважно таких багато шанують і по сьогоднішній день. А ті справжні фронтовики, так, як мій батько, він записався, він був забратий до Німеччини і записався там у радянську армію на території Польщі, біля містечка Глівіца у Польщі. То там він записався і бив німців так із злості за те, що німці забрали його туди ще хлопцем на ті каторжні роботи. То він так їх щиро лупив, що аж орден заробив. То такі люди, знаєте, що були. І він приїхав, так як мій батько приїхав з фронту, то він мені розказував, що мав дуже хороші стосунки з нашими хлопцями, навіть шинель був віддав їм туди повстан-

цям. Так що кожен, ну, тут як дивитися і розбиратися, хто що робив. [Отже, нам потрібно відійти від московських наративів про Другу світову війну та сформувати своє ставлення?] Та вони завжди, я коли вступав десь у розмови з людьми, а деякі ті з московського патріархату, оті зазомбовані, що відстоюють: «Та не треба було цю "скелю" нищити, та то історія». А я кажу: «Бачиш, що цей во, та я був причетний до того, що хвалили, возносили тих чекістів, квіти їм носили, лінійки урочисті проводили. А виявляється, так як я перечитав оті всі архіви, то що витворяли чекісти тут, у горах, з нашими людьми. Відрізали голови, вбивали, виселяли людей на десятки років в Сибіра скрізь. То ми їм ще квіти повинні носити? Їм пам'ятники тримати? Вони ж як приходять, то нищать, і то в першу чергу пам'ятники національно-визвольного руху, першими нищать, убивають людей, які стоять за Україну. А ми повинні їх шанувати, бо це історія?» Отакі питання всякі є. [Чи ходите Ви до церкви?] Та, по правді, не. Якщо по правді, то десь колись потрібно було подивитися, як цей во, та піти до людей і межи люди посвятити паску, але ми вже ці роки, відколи війна, не ходимо на ту. [Чи ходили Ви до церкви, коли була Православна церква України?] Ходив би зараз, ходив би майже кожної неділі, якби Бог дав би здоров'я, замолювати всякі такі знаєте помилки. Так що Православну церкву України я поважаю, бо це є наша історія з часів Київської Русі. І знаю дуже добре цю всю історію, як московщина викрала. Викрали все, підло, нагло викрали Київську митрополію від нас, і це є наша історія. Я заради історії, може, не на стіки віруючий, бо тоже в свій час той атеїзм дав своє, що такої щирої і глибокої віри немає от, але то, що заради історії, то варто ходити в Православну церкву України. [Ваш батько ходив до церкви чи був атеїстом?] Він був, так би сказати, не дуже віруючий, але ходив, мама ходила і тато ходив. В колядники я ще сам ходив у дев'ятому і десятому класі, ще й з хлопцями і самий. То було гарно, такі зірки робили. То тепер іще колядують, тепер були тоже ще перейняли стиль давніх часів. І такі зірки крутять, гарні роблять, вертепи роблять. Ходили з вертепами колядували гарно. Лиш то, що в той час переслідували, що не можна було так ходити. [Чи збирають у вас колядники на дрони або на інші потреби для ЗСУ?] Було. Ну, в нашому селі, то я не знаю, чи колядники здали на зброю. А там є по інших селах, що я читав в Фейсбуку про такі випадки. У Вижницькому районі там діти наколядували і здали на дрони, у Чернівцях так само.

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ РАЙОН

с. Цурень

Записав Т. Рендюк 9 грудня 2023 р.
у с. Цурень Чернівецького р-ну Чернівецької обл.
від Ястремської Лілії

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. Звати мене Ястремська Лілія Віорелівна. Десять років працювала в місцевому самоврядуванні на території Чернівецької області, з яких сім була головою Цуренської сільської ради, а три – старостою Цуренського ста-

ростинського округу. На даний час не працюю. Щодо моєї діяльності на даний час, [вона] здебільшого волонтерська. Я не перебуваю на даний час, скажімо так офіційно, в ніякій волонтерській організації. Але по мірі своїх можливостей, скажемо, по звичці, яку я виробила на протязі роботи в місцевому самоврядуванні, волонтерство – це є звичною річчю для нас. Тому що завжди займалися, допомагали менш захищеним верствам населення, крім державної допомоги, я ще на своїй посаді, разом зі своїми друзями, своїми колегами організовували допомогу людям, які цього потребують неофіційно, скажімо так. І це було відпрацьовано роками, так що коли двадцять четвертого лютого дві тисячі двадцять другого року росія напала на Україну широкомасштабно, так, звичайно, в перші дні ми були, як і всі, в шоці, але потім якось згуртувалися і зрозуміли, що треба щось зробити, що від нас залежить по мірі наших можливостей, щоб допомагати країні, допомагати людям. Почали зізвонюватися з друзями, які були готові елементарно допомагати одягом, їжею і так далі. Так, перші дні хлопцям допомагали на фронті, зв'язалися з волонтерськими групами, з волонтерами, які їхали безпосередньо на фронт. Потім уже [робили те саме] на протязі деякого часу. І таким чином ми передавали [допомогу] і грошиками, і продуктами. Далі почалися проблеми з переселенцями, і що від нас залежить, так само змогли допомогти, прийняли. У моєї мами є будинок, в якому ніхто не проживає, і ми прийняли [внутрішньо переміщених осіб] з самих перших днів [війни]. Скажімо так, напевно, з березня [2022 року] там проживають постійно сім'ї переселенців. [І дотепер вони там проживають?]. Перші – ота сім'я, що перша, от що з березня дві тисячі двадцять другого року, вже виїхала. Через тиждень поселилася друга сім'я, які живуть по теперішній час, бо вони з Харківської області, і там ще вони безпосередньо близько до Куп'янська, до Ізюма. Там, на жаль, ще обстрілюється, і вони не можуть повертатися додому. [Чи знаєте, хто вони за професією?]. Вони зараз пенсіонери. [Ми] теж так само намагаємося допомогти їм і продуктами, і чим [можемо]. Звичайно, держава допомагає фінансово, у них є підтримка, але ми просто як люди намагаємося підтримати. [Якою мовою Ви з ними спілкуєтеся?]. Українською. Так, дуже добре володіють українською мовою. [Вони мають якісь контакти там вдома або в росії?]. Ні, за росію я не питала. Сама жінка родом з Івано-Франківська, просто одружена була в Харківській області. Там, звичайно, у них дома лишилися родичі, які ще доглядають за будинком, розказують їм ситуацію, да що після звільнення Харківщини вони мали надію, що повернуться додому, знаєте. Але бачите, на жаль, обстріл продовжується, і вони не можуть [це зробити], тому вони ще тут з внуками, дочкою, внук вчиться. [Де навчається онук?]. Він вчиться в Герци, в українській школі. [Онук разом з ними переїхав?]. Так, і онук, і дочка. [А ті де живуть? Десять поруч? Недалеко?]. Да, вони де в Герци живуть, тому що [там] школа і так зручніше, але онук приїжджає сюди. Дід везе, бо має машину, везе в школу, буває що [онук] живе і тут, і там. [Як вони спілкуються з місцевими?]. З сусідами дуже добре. Дуже добре [місцеві] відносяться до них, допомагають так само, здебільшого продуктами. Тут коло хати є город. Вони поса-

дили в цьому році город, бо, кажуть, що їм треба чимось займатися, розумієте. Бо думати постійно про це важко, про війну, про дім. Каже, що вони люди з села – і посадили город. Сусіди допомагають і підтримують всьляко, як можуть. [Тобто проблем спілкування з місцевим населенням немає?]. Ні, ніяких. [Непорозуміння, перешкод у спілкуванні немає?]. Ні. [До якої конфесії вони належать і чи ходять до церкви?]. Не питалася, чесно Вам кажу. От оце питання [складне], знаєте, з самого початку дуже важко знайти підхід, бо не знаєш, як розмовляти з цими людьми, що вони пережили. Ми можемо собі уявити, але ми не можемо відчувати [те, що пережили вони]. Думаєш, [щоб] не поранити якимось питанням чи якимось [словом], бо навіть не можемо собі уявити, [як це] покинути свій дім, свою рідну домівку, де ти прожив все життя, де вкладав душу, гроші і здоров'я. І залишити все, взяти з собою пару сумок да й поїхати. Розумієте, це дуже важко. Тоді, з самого початку я не сміла даже питати. Якщо вони самі розказують – одне. А так щоб, знаєте, випитувати про одне, про друге, – це неправильно. [Чи помічали Ви, що вони вже інтегруються? Чи вони ходять до сусідів у гості?]. Я Вам скажу, що допомагали по городу сусідам, да. Вони мають машину, коло них є сусід, він старенький. То, коли щось треба привести, якісь покупки, вони допомагають постійно. Ну, скажемо, що дуже добре, навіть на диво, що так розуміються. [Тобто, маємо феномен, фактично, позитивний, так?]. Так. Слава Богу! І дуже рада, знаєте, що от саме так. Вони дуже вдячні і дивуються, що люди у нас хочуть допомогти, навіть, знаєте, коли не просять, їм так намагаються допомагати, чим можуть. [Донька їхня хто за професією?]. Донька була заміжня в Краматорську, вона працювала в дитячому будинку в Краматорську. [Як вони сприйняли місцеву кухню? Чи подобаються їм місцеві страви?]. Так-так, іноді ми на свята чимось їх пригощаємо. Ну, здебільшого воно не дуже аж відрізняється, але є певні страви... [Можливо, Ви у них якісь страви зі Сходу України перейняли?]. Ні, на жаль. Я сказала: «От ви тут хазяева». Дали ключ від хати, і я не дуже набридаю. Я не то що йду, щось перевіряю, чи... Якщо вони звонять, [що] щось потрібно, чи якісь там питання, [то] так... Але, знаєте, щоб надоїдати, я не [роблю цього]. Вони такі люди чистоплотні, вони доглядають, чисто коло хати, так що нема проблем з цим, і в хаті, знаєте, так [само]. [Чи хочуть вони повернутися додому найближчим часом, чи після війни?]. Звичайно, звичайно хочуть, бо, знаєте, як би добре не було в гостях, все одно дома краще. Це вже такі люди постарші і вони дивляться, що там все життя [пройшло]. Як вони мені кажуть, ще молоді люди можуть знайти себе тут і почати нову справу, і роботу знайти, і так далі. Вони уже старі люди, вони кажуть що: «Там наше життя, ми залишили там все». [Ви як експерти сільради і екстароста володієте інформацією по трьох селах – Цурень, Маморниця та Маморниця Вама. Скільки населення в цих трьох селах разом?]. Дві тисячі двісті [мешканців], плюс-мінус... Це залежно від народжуваності, від смертності, від відсотка [співвідношення] на рік, тож кожного року міняється, [але] натепер я не в курсі. [Чи знаєте, як в інших селах, у регіоні загалом, де приймали переселенців?]. Да є, я не можу Вам сказати по цифрам, бо вже

не працюю і не володію [інформацією], але є на території нашого старостинського округу сім'ї, які приймають переселенців по теперішній день. Їх уже не так [багато] є. Є люди, які повернулися чи, може, знайшли десь інше приміщення, але є, що лишилися і до цих пір живуть тут. Так от, знаємо [загальну] інформацію, але знаємо, що в Маморниці є. По Цуренях не можу сказати... [Чи чули якусь негативну інформацію про переселенців?] Ні, принаймні на нашій території ні. Але, звичайно, я Вам скажу, люди різні є. На жаль, відбуваються [різні ситуації] із переселенцями, але ж, з іншого боку, і наші люди є різні. Я працювала в сільраді і я можу сказати, люди, яких ти знаєш все життя, і [раптом] ти дізнаєшся дуже різні речі [про них]. Вони і ми є різні, в тому є наше розмаїття. Ми не можемо бути всі одинакові... [Скільки років Ви на державній службі?]. Десять років державної служби. Ну, з раннього [віку], скажімо так, рано почала, в двадцять чотири роки стала сільською головою. [Це Ви одна із самих молодих на такій посаді в регіоні?]. Була в свій час, так. [...] Дай Бог, буде перемога і ми всі будемо святкувати нашу спільну перемогу. Я так думаю, що кожний на своєму місці, якщо буде допомагати по мірі можливості, [то швидше здобудемо перемогу]. Ми не можемо зробити якихось, скажемо, грандіозних речей, як наші хлопці, які захищають, наші воїни, ЗСУ, але ми ж не маємо складати руки і чекати, покладати надії лиш на них, чи відповідальність лиш на них, кожен несе відповідальність. І кожен, я думаю, що має щось зробити для нашої перемоги. А от такими маленькими кроками, маленькими діями, які ми робимо да, від самих маленьких до самих великих, я думаю. Саме головне, щоб було об'єднання, щоб ми не дозволяли [розбрату], бо самі бачимо [чим це може закінчитися]. Об'єднані всі, незважаючи від національності, і щоб нас не могли роз'єднати ні на які теми – ні політичні, ні військові, ні мовні, ні міжконфесійні.

Тому що наш ворог лиш чекає [на це]. Ви самі, напевно, знаєте, що дуже багато ресурсів і фінансів він вкладає саме в те, щоб в нас почалися чвари. Єдине, що вони не врахували, – це єдність народу. Це було для них великим «сюрпризом» і шоком, скажемо, і от зараз вони роблять все для того, щоб роз'єднати, щоб пересварити [нас], щоб ми забули про самого головного ворога, щоб ми забули саме наше головне завдання на даний час. Я собі от так бачу. Я так думаю. Я сподіваюсь, що їм це не вдасться, незважаючи на великі фінанси, на великі ресурси ... Важко, я розумію, що всім важко. І втома, і, звичайно, ми всі є люди, але я думаю, що [ми] в історичні моменти живемо, в історичні часи, і не маємо права здаватися, не маємо права, я собі так думаю. [Мені відомо, що у вашому селі одна жертва війни, на жаль, вже є]. Так. Тарлецький Олександр. [Чи маєте людей, котрі і зараз воюють на фронті?]. Так, є. Просто про Сашу, про Олександра можу сказати, що він воював ще з дві тисячі чотирнадцятого року. Він воював, але загинув під Маріуполем. Я дуже добре знала його особисто, багато розмовляли [з ним] ще під час своєї роботи, він заходив у гості, він такий патріот, незважаючи, що за національністю румун, що він вчився в румуномовній школі і так далі. Дуже, дуже розумна людина, дуже добре розумів, що відбувається, і такий патріот. Жаль і дуже шкода, що, от дійсно, помирають найкращі. [...] Саме головне, я думаю, що маємо бути об'єднані, не маємо здаватися ні за що. Розумію що важко, але маємо підтримувати один одного. Розумію, що всім важко, але заради перемоги, я думаю, повинні зробити все можливе і неможливе – кожний на своєму місці. [...] Інформаційна війна [триває], у всіх є Фейсбук, ми всі є у соціальних мережах, ми всі маємо зв'язки, ми всі маємо маленький вплив, маленьке коло [друзів у соціальних мережах], хтось [спроможний] на менше, хтось на більше.... Ми можемо зробити свій вклад в перемогу.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

м. Чернігів

*Записали К. Бех та О. Головка 14 листопада 2023 р.
у м. Києві від Русанова Юрія Анатолійовича, 1964 р. н.,
родом із м. Чернігова.
Розшифрувала А. Рижа*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ [Спершу хочемо Вас запитати, чи даєте Ви згоду на зазначення прізвища, ім'я, по батькові?] Даю. [Представтесь, будь ласка.] Русанов Юрій Анатолійович – директор Чернігівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Тадейовича Рильського Національної академії наук України, кандидат історичних наук, голова Чернігівської обласної асоціації ветеранів та інвалідів Афганістану та Антитерористичної операції [АТО]. [Якого Ви року народження?] Тисячу дев'ятсот шістдесят четвертого. [Ви родом із самого м. Чернігова?] Так. [Згадуючи лютий 2022 року, чи мали Ви передчуття того, що відбудеться? Можливо, розповідали люди щось? Чи були тривожні сні про війну?] Ви знаєте, я людина військова, пройшов Афганську війну. І мені завжди науковий керівник казав: «Що ти постійно думаєш про війну?». А я йому нагадував, що хочеш миру – треба готуватися до війни. В мене відчуття оце військове постійно було, а особливо у [тисяча дев'ятсот] дев'яносто четвертому році, коли знімали ядерну зброю. Я чисто в етнографічному моменті... У мене є власна зброя. На той період я у приватному будинку мав власну зброю. Я запитав, будучи потім зі своїми науковими колегами: «Є президент – є території. Є я і є мій приватний будинок. Я як голова свого приватного будинку маю зброю, щоб захищати цю територію». Це коли знімали ядерну зброю. Але він мені і каже, що, ну, же ж ці професора кажуть: «Так як так, що ти розумієш? Взяти назовні, так функціонують багато країн світу цивілізованих». Ну, я тоді, як сперечались, вони по-старшинству кажуть: «Ти знаєш, ти неправий. Не треба думати за зброю. Треба думати те, що ти тільки кажеш». Але ж пізніше вже ж відбулося те, що відбулося сьогодні. Мені тоді закидали, а я тоді був прав, тому що кожна країна повинна мати арсенал захисту, на той період це був арсенал захисту – ця ядерна зброя України, третьою у світі. Більше того, я щас продовжу тематику. Повертаючись із Трускавця, були в етнографічній експедиції, так трапилось, що я їхав у купе разом із заступником начальника ракетних військ стратегічного призначення України. Я не буду називати його прізвище, його супроводжували там люди його предвибірні. І ми, коли в купе, коли їхали, там запитав чистосердечне питання: «Скажіть, як професіо-

нал. Борис Миколаєвич Єльцин казав, що в нього ядерний чемоданчик. Кравчук каже, що ядерний чемоданчик в нього, що не можна використовувати ядерну зброю, все». Він мені каже, а людина з досвідом лейтенанта, пройшов всі ступені, ще починаючи з Азії, я в нього спитав: «Як професіонал скажіть мені, будь ласка, ядерну зброю з України, коли знімали, можна було щось якось утримати?». Він сказав, що навіть професіоналів ядерної зброї ніхто не запросив на обговорення цього питання, це перше. Друге, що він мені сказав, я як етнограф, просто я же ж, знаєте, я ж питання задаю, а друге питання кажу: «Як Ви бачите цей процес?». Він каже, що можна зняти ядерну зброю жидким паром, а воно треба в обслуговуванні. А «твердопарі» – можна його залишити було, і воно не треба ніякого, значить, там затрат і так далі, можна було віками стояти. Це стратегічна помилка України була, що віддали. І то причому, що за кілька місяців навіть нікого із професіоналів не запросили на обговорення питання ядерної зброї. Оце я просто відповідаю, як я спілкувався з цією людиною. Тобто ядерну зброю «твердопаром» можна було залишити в Україні. Кілька там десятків фінансово можна було залишити, а не знімати всю. Оце був перший удар по Україні. Це те, що безпосередньо спілкувався. От коли знімали зброю, там багато зараз нюансів, більше, що всього ядерний чемоданчик там не можна було використовувати. Але ж професійні є військові люди, яких не запросили навіть на обговорення питання зняття ядерної зброї з України. Із твердопарним можна було залишити, сказали, що з жидким можна було віддати, бо треба заплатити, а твердопарні можна було залишити в Україні, ніяких би проблем не було. Але ж Кравчук і його команда зняли за кілька місяців все повністю. Це удар був по Україні перший. А надалі, як казали: «Маємо те, що маємо»... [Ви згадували, що також брали участь в АТО?] Так трапилось, що я учасник трьох воїн. Перша була афганська, потім ще ж Майдан, тут у нас в Україні на Донбасі і зараз на Чернігівщині. [Як день 24 лютого 2022 року розпочався для Вас?] Я вам розкажу подробиці. Перше, повертаючись до наших етнографічних експедицій, ми проїзжали біля кордону, люди кажуть, у нас на кордоні стоять тисячі броньованої техніки. Тисячі, не десятки, а тисячі отут. От вони готуються до вторгнення в Україну. [Це коли було?] Це було рік до вторгнення, і стояла техніка, а люди між собою спілкуються, і їм казали те, що буде вторгнення. Давайте далі казати, що про це вторгнення казали не тільки місцеві, а й президент США, англійська розвідка. Тобто тут якихось тайн не було, що буде вторгнення. Деякі журналісти просто-напросто

нас відштовхували від цієї проблематики, тому що вони не хотіли казати цю правду. Але ж люди казали однозначно, така кількість техніки, казали, на кордоні Чернігівщини. Питання інші стають зараз, чому за цей період буквально, ну, хоча ладно там, за пару місяців не було проведено якесь хоча б формальне навчання людей, як це робилося колись в партизанський ще той період. Ми то, як я голова своєї спілки [ветеранів], то я був підготовлений, і ми трошечки ці питання відчували про створення там загонів і так далі. А багато людей, які знають цю територію, можна було хоча б на краю, хоча б за місяць підготувати населення: буде війна, не буде... Підготувати населення, те, що, можливо, може статися... Канешно, це можна було зробити, і люди про це постійно нарікали. Більше того, я скажу, що у мене друзі, мої афганці з числа єгерей, які мають досвід значити територію, лісову смугу прикордоння, Городнянщини, враз і просинаються – стоять російські танки уже. Вони накинулись на всіх: чому, хоча б все може бути, хоча б за три дні можна було сказати, попередити, щоб дати якусь підготовність, познімати вивіски... Радіус завоювання територій, щоб ви знали, від городнянських – кілька сотень метрів. Більша частина – це болота, озера, пойми, включаючи, значить, лісові смуги. Вони [ворожі війська] би там втопилися всі зі всіма танками. Можна було розвернути так, щоб усю зосередити увагу, щоб вся техніка (броньовики, там десятки), вот вона туди зійшла б і не повернулася. І це можна було зробити, але ж ніхто це не зробив. Вони нарікають сьогодні владі, що підготовки не було, хоча буде війна, не буде, хоча все рівно треба готуватися, таких би жертв не було. Після шістнадцятого грудня, я вам скажу, в Чернігові і області хоча багато кинулось, будемо казати так, кинули своїх людей, повтікало, аж люди взялися за зброю і захистили свою територію, як раніше в давні часи це було. Це, мабуть, така історія вже наша, по факту, просто від Київської Русі. [Де Ви були 24 лютого 2022 року?] Двадцять четвертого я був в Чернігові. Значить, був дзвоник однієї старенької людини мені вранці, десь о п'ятій ранку, що край міста починає бомбити, бомблять уже. Я закрив вікно. Ну, я хочу ще сказати, чисто етнографічний момент, у мене собакалайка – за три дні до початку [широкомасштабного вторгнення агресора] вона вила постійно. Я встав вночі, до цього часу в мене померла мати, коли собака вив вже, думаю: «Чого вона вие?». Я, бо сусіди не сплять, в мене приватний будинок, я виходив, і чесно кажучи, і зупиняв, і щось давав їй [собаці] поїсти, тіки щоб вона мовчала, вона все рівно вие. І щось собака вие, наче, ж у нас там і похорон пройшов, і все. І потім результат такий, що собаки ж, бачите, а особливо лайки, відчують усе це. І от буквально двадцять четвертого числа почалася війна. Я був в Чернігові, ми зразу зосередились, на моїй вулиці стали хлопці, Територіальна оборона приватного сектору біля стадіона Гагаріна. Той стадіон який, якщо ви уважно дивилися, потім бомбанули. Більшість населення, яке залишилось у місті, взяли те, що було, те, що мали, зброю. Жінки, старі люди, відбувалося так, що практично місто було в оточенні. А ось передавати воду – не було нічого, навіть продукти харчування – не було. А особливо в оціх багатоповерховках, коли не світла не було, не води. Люди будували оці маленькі туалети там на вулиці, виносили там деякі навіть свої меблі і спали, [влаштували пристосування], щоб

грітись, щоб підтримувати один одного. [Яка була роль ветеранів в організації Тероборони?] Ветерани взяли на себе цю місію, на свій професіональний, професійний, будемо казати, досвід на організацію Територіальної оборони, тому що більшість тих, хто пройшов війну, вони знали, як це робити. Ми зразу розподілили свої функції: де, хто, як повинен і що робити, на якому [місці] бути. Тим паче це була лісова смуга, і якщо так, то люди більш-менш адекватно врятувалися. Знаєте, що там було збито декілька літаків, які бомбували Чернігів. І висадка на тому самому стадіоні у нас у Чернігові була, рашисти хотіли скинути [десантний] склад просто, захопити м. Чернігів. Наша Територіальна оборона просто-напросто стала на полстадіона, щоб не дати машильотцям захопити м. Чернігів. Але ж вони кинули потім туди, відчувши, що є Тероборона, кілька бомб – от, рознесли цей стадіон. Поруч стояла бібліотека, наша одна із старих бібліотек ще із тих часів, постраждала. Багато матеріалів давав нашим журналістам по цьому періоду і знімав. Що цікаво (я не хочу пліткувати), але ж більше пересувався на велосипеді, тому що транспорту не було. А треба було і ще помагати інвалідам. Уявіть собі, у нас Чернігові залишився інвалід, а з ним немає ні дітей, а діти залишилися, хтось у Києві працював, а тут тварини, собаки там залишилися. Ми ще займалися там допомогою інвалідам, які залишилися абсолютно без самозахисту, без нікого. І тут іще друга проблема – і захист людей, які залишилися без родичів, без нікого. А ще й тварини там, і кормовозка, і так далі. У повномасштабній війні я весь час був у Чернігові, в області нашій, так. А приїзжав [у м. Київ] вже після того, як вигнали війська [окупантів] із нашої території. Я сюди приїзжав в Інститут, провідував, як жили дорогі наші колеги. [Кілька разів були в Києві з початку повномасштабної війни?] Від часу – разов два-три. [Як Вам теперішнє життя в Києві і загалом ставлення людей до того, що лунає тривога, порівняно з Черніговом?] Я вам чесно скажу, в Чернігові чув більшу загрозу, патаму що у нас (уявіть собі!) міни падають на наші голови. Так, рашисти стояли на околицях міста і могли взяти місто самі по собі. Тому люди були в цьому, так сказати, періоді знаходились. Хтось кудись виїхав у Київ... Київ відчув, але не настільки, як ми це відчули. Тому що я, не будемо казати, да, що вуличні бої у нас відбувались, бо вже там й місцеве населення задіяне, і військові, і так далі. Можливо, поіншому було, але ж містян більше постраждало, це однозначно. [У Чернігові на початку війни був великий відтік населення? Чи більшість залишилась, бо не встигли виїхати?] Вихід населення відбувся. Озвучена була територія, по якій можна було виходити, [повідомила] наша адміністрація. По цим територіям, по мосту почали бити рашисти, за мост один, другий, потім останній був (це пішохідний міст), через лес, щоб перейти так і от так, бо машини стоять. То і цей міст був атакований літаками там. Вистояв, але ж все рівно вони постійно бомбили. Завдяки нашій Територіальній обороні, Збройним Силам, я вам скажу, що так, що війська, рашисти думали, що там велике скупчення військ в Чернігові. Попиталися зайти з одного кінця міста, так би мовити, і потім попиталися на інші. Тобто давали, так би мовити, якусь таку для їх [дезінформацію], що тут стоять багато військ. А саме тут маленькими ціми отрядами під'єдналися один до одного

і віддачу зробили, велике скупчення, от насамперед були от так [маневри]. Професійність наших військових вона була, все таки спрацювала, як в давні часи. [Чи Тероборона Чернігова одразу знайшла точки зв'язку зі Збройними Силами України?] Воно відбувалося синхронно, вони покладалися на людей, а Територіальна оборона – вона більшість своєму [опиралась] на людей, які мають професійний досвід. Вони моментально в цей же день пішли і взяли зброю. Ну, і Київ – те ж саме, але зброю кращу. Якби нам дали зброю, то тут було б теж, люди з професійним досвідом, міста Чернігов, багато людей було з професійним досвідом. Ну, у нас от, наприклад, оскільки я керую із структурою спорту, у нас була своя (не будемо казати, яка) система оповіщення, так, і спецзв'язку. Тому між собою спілкуватися могли так, розпитати людей, щоб на тому чи на тому канкретном участку можна було закріпитися, щоб зробити оборону. У нас була система зв'язку із місцевим населенням. І ці люди, які вже були підготовлені, можна сказати, знаєте от, відбулося усьо добровільно. І все рівно ми мали свої бази, мали своїх людей, досвідчених людей. Значить, я вам скажу так, зі свого досвіду, все ж таки маю досвід серйозний військовий, вот вони мені кажуть сьогодні: «От ви знаєте, була паніка у населення, аби президент сказав, що буде, чи хтось із керівництва, війна». Я скажу зараз вам, запишіть, що аби папередили, не треба населення, а людей, які всі у своєму професійному обов'язку повинні були захищати територію і проявити хоча б елементарні збори, вот, буде війна, не буде, такої б кількості жертв в країні не було б. Провал стовідсотковий нашого керівництва. За місяць, наприклад, до [початку широкомасштабного вторгнення російських військ] можна було організувати хоча б елементарні збори, тим паче, що там люди знають цю територію. Я за Любеч хочу сказати, це теж прикордоння з Білоруссю. Нам дали вказівку, мені як директору музею, засередити війська наших уже пізніше трошечки, щоб вони розселилися в музеї. Я категорично був проти. Приїхало керівництво до мене, каже: «Чому Ви, чому Ви, – значить, дзвонив був такий з адміністрації, – не хочете розмістити військових у своєму музеї?». Кажу: «По-перше, закон забороняє. По-друге, – кажу, – ось карта Любеча у мене ще з тих часів, Другої світової. У лісі ще землянка залишилася, де вот лінія оборони, тут в центрі, штаб знаходиться, ліс – вони будуть тут безпосередньо в цьому регіоні. Більше того, я був весь час в експедиціях і етнографічних, і географічних, і самі там сиділи. Якщо ми зосередимо ці дві роти у нашому музеї, з цієї сторони з Білорусі, то просто за два дні знищать». Трапилось те, що трапилось, це була розмова з Чернігівською адміністрацією. До того, як попали міні у театр, тобто в обсяг театру, в інші території, те саме відбулося по Любечу. Я про це і нашому чинному губернатору і їхній команді казав, от. Мені військові оце казали: «Дякую, Юрій Анатоліч, що ви не дали можливість знищити нас, потому що професійно поступили і людей розмістили в зовсім іншій території, а потім на цю ніч точно лупили там, де скупчення військ було». Це у мене просто по Любечу, прикордонна смуга із Білоруссю, там уже стояли ракетні установки, щоб знищити їх. Як це воно, хто в цьому винен, як ця інформація проходить, це не має бути, це безпеки повинні займатися. Чому хотіли розмістити людей у Любецькому музеї, і для чого воно було потріб-

но? Хто за цим стоїть, цим безпеки повинні розбиратися в цьому. [Це не тільки інфраструктура для розміщення військових, а в першу ж чергу національна культурна спадщина.] І спадщина, і людські резерви. Треба дивитись на досвід, люди іще, уявіть собі, живуть, пам'ятають Другу світову війну, прикордонну смугу і всі тропи, карти і все – дивіться, заходьте туди, розміщайте. Навіть етнографи працюють з цими планами старими. Етнографічна сторона, ну, оце гуляєш з собакою своєю, в мене лаєчка, підходить до мене чоловік і каже: «А у Вас буде щенки від вашої лаєчки?». В мене лайка за породою сибірська. Я йому кажу: «Я в неї не питаю». Кажу: «Ви звідки», – в нього питаю. «Я, – каже, – з Ягодного». Ягодне – те село, в якому рашисти тримали там людей у цьому підвалі. «Ну, так а навіщо Вам собака?». Кажу: «Стояли рашисти, з'їли всіх собак». Він мисливець, в нього чотири лайки було. Кажу: «Вони з'їли всіх собак, – каже, – порубали усе там, і жертви, і так далі». Він пасічник, каже: «Навіть я оце не буду брати оцей [засіб], щоб обробляти пчіл, російський, ні в якому разі, буду брати тільки українські за те, що вони нанесли такий удар по нашому селу». Така ненависть до цього сього. Там буряти стояли, кілька різних національностей, жахи були, просто жахи... Я написав кілька книжок про Афганську війну, одну із них я подарував Інституту історії [НАН України], написали з моїм командиром, вот, який живе в Гомелі, там єтот полк, Петро Романович Сурман, вот, білорус по національності. Так ми з ним розпісали, як росія знищувала, московські генерали оце всі вот, вони готові були продати план операції, проведення там, бо їх не цікавило не люди, ніхто. І Петро Романович Сурман, там якого звільнили потім з посади за те, що він не пішов за москвою, він опинився в Гомелі, будучи відмінником академії і військового училища. Ми написали разом оцю книжку. Він підтримував Україну в перші дні, зараз підтримує. Він за Україну дуже боліє. [У Вас як історика, етнографа, військового яке бачення розвитку подій на найближчу перспективу?] Я хочу, щоб об'єдналися наші керівництва разом з народом у плані, як це робить Ізраїль. Я був в Ізраїлі, до речі, там і у них оцей патріотизм. У них немає цього розколу, де хто що там варує, хтось краде там, хтось украв мільярд... От наша проблема, а якщо це, оце на нуль звести, Перемога буде однозначно і причому швидко. Якщо це відбудеться, то війна буде однозначно виграна, і народ все відчує, що оце, і навіть противники побачать, що вот злучні, вони зразу б відійшли звідси, бо нема шансу для них. Він [агресор] шупальцями своїми проходить, так ця гібридна війна, хтось підкупив, хтось дав, хтось ще шось там... Якщо це відбудеться [боротьба з корупцією], то найближчий час війна буде абсолютно виграна Україною. [Яке Ваше ставлення чи Ваших побратимів стосовно мовних аспектів у воєнний час?] Як етнограф скажу, я посилаюся на наукові конференції. До нас колись приїзжали білоруси в «північну столицю» [України – м. Чернігів]. І тих білорусів професора, і вони розмовляли чисто на діалектах білоруських, ну, цікаво було. І вони сказали, доктора наук, лінгвісти, що Бог дав діалект, не треба порушувати. Хай людина розмовляє на цьому діалекті, чи ні, чи так, п'ятдесят з лишнім діалектів, ну, хай розмовляє, там суржик, там ще шось все... Але не треба ставити в кон то, що в бреш об'єднанню. У нас же, подивіться, ці ж наші військові сили: і поляки там,

і німці, там угорці, канадці і кого тіки нема... Є, да, гарчачь на це, але на те оце от ставити акцент, хай об'єднуються навколо цього. Але не ставити перепону у мовному моменті. Мова там агресора... А чи знає агресор свою мову взагалі? Вони ж не знають свою мову. У них там матавщина через два слова. [Які у Вас плани на період після Перемоги України?] Рбота от усяка – етнографії, історії, дуже багато, так би і це все об'єднати. Патріотизм, національне патріотичне виховання, в першу чергу, ми повинні виховувати дітей. Треба із цього виходити, із цього патріотизму, і треба розповідати історію нашу, з цього почати треба, і тоді точно не буде війни. [Як Ви думаєте, як українці будуть зустрічати нашу Перемогу?] Я думаю, що тут будуть і квіти, і шарики, салют, а особливо те, що люди відчують свободу. Як не дивно, до цього періоду, до цього часу людина не відчувала ту свободу. От подивіться в історії [19] дев'яносто першого року. Ну я тут вчився в Інституті історії, я пам'ятаю тут на Хрещатику ще, що відбувалося на Майдані студентське і так далі. [Як Ви думаєте, на перспективу 10–20 років на чолі України має бути менеджер в політиці чи людина з військовим досвідом?] Я скажу вам так, що людина з військовим досвідом – вона може бути і менеджером. Тому що і військовий досвід – менеджер. Це напрацьовано все, напрацьовується. В історії багато політиків, які стали менеджерами, але ж військовий – повинна бути людина підготовлена до цього. І коли авторитет нашої людини буде на світовому рівні, в Європі бачити, там людина стоїть із військовим досвідом, то уявіть собі. Ну давайте Київську Русь подивимся, князя Святослава візьмем як за приклад. Коли бачиш, що є людина, яка має військовий досвід, зовсім інше відношення. А менеджер він в будь-якому випадку буде, у нього команда буде з менеджером. Я думаю, що у цьому плані все ж таки стратегічно людина повинна рахувати захист нашої території. З давніх часів ми в оточенні кочового світу, ми повинні бути військовими. Повернемось, давайте, в історію, щоб зачепити це питання. Такий звичай: родився син, і батько йому кладе меч в колиску, каже: «Синку, я тобі залишаю у спадщину нічого, крім цього меча. Все інше збудеш сам розумом і працею». Тобто захист своїх територій вже починався із колиски – меч в нього був. І паралельно він же займався землеробством там, сільським господарством, економікою і так далі. Тому що військова людина була повинна все разом об'єднувати. Це весь час в історії багато в Україні замічали цей синтез військового і економіки, тому я думаю, що так повинно бути. У нас генералів і Героїв України зараз вишло стільки, які своєю працею і своїм героїзмом боронять Україну, вони повинні бути у владі. [Якою, на Вашу думку, була українська армія до 2014 року?] Вона була знищена, будемо говорити так, як є. І ті військові зобов'язані, які йшли, він іде служити, бо його не взяли в технікум, він не пішов в інститут, він пішов служити. Скажемо так, знижували рівень... А зараз в більшості, я сподіваюсь, особливо серед моїх знайомих, військовослужбовці переходять в ієрархії свідомості на більш вищий рівень. Ми, на жаль, у нас кожний день втрати, втрачаємо людей до цього часу. Буквально три дні назад ми поховали нашого командира спецназу, який стояв на кордоні, Андрія Кудабєкова, в Інтернеті розписаний, який з перших днів Майдану був, потім в Європі і зараз загинув... Але ж вони там,

хлопці всі настільки відчують свою значущість в історії, лише вони тут, багато є проблем, але ж вони змогли переформувати нашу владу. Якщо ми зробим переформування нашої влади, якщо ми зробимо переформування, і це все буде в піраміді стояти – закон військового стану, економічне питання і військове – зразу, все зразу [покращиться].

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВІЙНИ

[Як Ви відчули згуртованість цивільних людей і військових в часи активної фази оборони Чернігівщини?] Я вам скажу так. Заходять в магазин (це був другий день війни) військові, знаєте, так, там Територіальна оборона... Значить, люди навіть з магазину виносили хліб і давали просто так. Все, що було, віддавали. Це був такий синхрон захисту, що все, що можна було віддати для військових, люди допомагали, давали. І допомагали, і підтримували. Поруч у нас во дворах стояли люди, ми допомагали, тому що фактично за це період армія була знищена, треба було з нуля починати. [Тобто, ділилися гарячими обідами, чаєм?] Всі, обідами, приносили там їжу, хто що міг, то допомагав. [Із медиками одразу знайшли зв'язок у той час?] Вийшли старі люди ще з досвідом своїм медичним. Медики, а ще там колись, знаєте, там у школах, в навчальних закладах дівчата навчалися, трошечки свій досвід там [застосовували]. І лікарів багато, хто тільки залишилися на місці, пенсіонерів, хто допомагав. Причому такі моменти, люди робили те, що неможливо, навіть операції робили у тварин, у приміщеннях. [Можливо, хоч коротко розповісте про феномен сучасного бойового побратимства?] Тут цікавий момент, ви знаєте, це серйозна тематика, єсть побратимство і посестринство, ви ще майте на увазі. Вот у нас ветеранська організація, тут дівчат багато поприходило. Захисників і захисниць, так от захисниць теж багато, і посестринства багато. Ще от ми взяли за досвід нашої ветеранської структури людське побратимство дітейсирот, які залишилися без батьків під час війни. У нас хлопці навіть взяли дітей як хрещені батьки, у когось там є і такі діти, і вони взяли їх [на виховання]. Це суто наша українська традиція, щоб діти були [під опікою], ми проводимо таку акцію ветеранської структури, значить, «Батьківське серце». Ми лишаємо кулончики всім діткам, а на цьому кулончику – там ім'я батька, наноситься хрестик отут. То побратимство – це в нас заложено в генах.

НІЖИНСЬКИЙ РАЙОН

м. Бахмач

*Записала Н. Литвинчук 14 травня 2022 р.
від Гурської Вікторії Вікторівни, 1978 р. н.,
народилася і проживає в м. Бахмачі
Ніжинського р-ну Чернігівської обл.*

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ТА ПРАКТИКИ САМОЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

[Чи були у вас запаси продуктів, коли почалася війна? Зокрема, овочі, консервація?] Ну канешно. Ми не до війни готовилися, а так всю жизнь делаем. І овочі, й картошка, й консервація. [Ви відчували себе захищеними в плані продовольства?] Канешно. Я знала, що в мене їда єсть, тушонка єсть, сало єсть. Картошка єсть, закатки немерянно. Ще ж і вино там [у погребі] стоїть. ...

ПРАКТИКИ ВЗАЄМОДОПОМОГИ [Чи було в Бахмачі так, щоб люди ділилися один з одним. Може, у когось не було картоплі чи ще чогось?] Не просто ділились, а в нас розвозили, кождий кождому старався допомогти, дати. Самі в шоке. [Це мається на увазі, домашнім, у кого що було, – картопля, морква?] Да. Да. [Чи збирали у вас допомогу?] В нас збирали. Ну, в нас же ж город особливо не страдав од [воєнних дій]. [Чи передавали продовольчу допомогу в інші міста?] Ми це таке поносили... Тоже в основном консервацию. Тушонки. Закривали тушонки. Ми тут рядишком, сеседі, закривали тушонки. На Чернігов ми передавали, оце щяс недавно на Харьков пошло. [Це люди з дому зносять, укого що є?] Да, да. Багато косервациі, усього поотдавали. Шо в нас уже просили: «Больше не носіть». Отаке в нас було. [Чи роздавали в Бахмачі, як почалася війна, безкоштовне молоко?] Да, дуже багато роздавали. Я була за те, щоб скіпи ти не взяв, а хотя б п'ятьорку за те положив. Їм тоже нада було на бензін. Ми жили, в нас брали. Я щітаю, це нормально. В нас кождий день практичеські [возили молоко]. В нас багато таких фермерів було. [Це з району десь?] Да, да-да. Вони ж не могли виїхати нікуди. Вони ж на Ічню, на Куліковку [раніше возили]. [Де Ви брали яйця?] От яйця – в нас не було во время войны. Особо яйця не продавались. Ну були сумашедші ціни. І не було так, щоб... В нас мясо, мука. Мука до сіх пор по чітирнадцять [гривень за кілограм]. В нас і м'ясо було по дів'яносто гривень, бо фермери вирізали там же. І по семісят було. Тепер думаєш, чьо ж не набрать було багато?

ДОСВІД ГОСПОДАРЮВАННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ *Городництво*. [Чи допускали ви думку про те, що, можливо, не прийдеться в цьому році садити город?] Нєт. Ми балакали, шо даже под бомбьошку будем. Не знаю. Мені кажеця, шо всі так думали. От шо-шо, а город сажать ми будем. [Чи переживали за сад, виноград, за господарку?] Наверно, за це всі переживали. І за домá, і за все. За шо переживали, так це, хоч би дом сохранився. Хоть би було де жить. [Коли почали готуватися до городів, думати, що де садити? Скільки садити?] В февралє в мене вже перець повилазив. Я не знаю, дней п'ять прошло [після повномасштабного вторгнення], я вже трохи розсаду сажала, висівала на розсаду. Я даже ядов уже понабірала. Вдруг не буде. Попьорла, ядов набрала... Вдруг не буде. Не про себе якось думав, а... Готовилися. Ми в суботу садили [город]. В суботу чи воскресєніє. [Садили як завжди чи чогось садили більше? Можливо, картоплі більше?] Не, так, як всігда. Не було такого, шо... [Чи був у Бахмачі дефіцит на насіння?] Не, нє. Абсолютно. [Ви садили лише розсаду перцю?] І помідори. [Чи садили розсаду баклажанів?] Мама посадила [розсаду баклажанів]. Баклажани – це не мое. Вони в мене умірають. *Садівництво*. [Коли вийшли прибирати в саду, двори?] Не, от якраз с уборкой в мене туго. До сіх пор. Душа не лежить, не хочеця, желанія нема. [Так Ви в цьому році не садили ні квітів, ні дерев?] Не. В мене посажено, висапувано, скажем так, через силу настоко, шо... Заставляю себе, заставляю. То було удовольствіє якесь, од ціх цвітов, од усього, а це удовольствіє в мене нема. [Ви не купували в цьому році ніяких дерев, кущів?] Не. Та я якось в том году ж набралася ж всього. І персіки... Ти знаєш, і не планірувала, чесно говоря, брать. [Коли ви садили персіки, восени?] Нєт,

весной. [Чи є у Бахмачі розмови про дефіцит, про продовольчу кризу?] Нєт, толко з бензином. Просто всі ж понімають, шо... Херсон, Ніколаєв не буде – не буде ж ні динь, не кавунів, не баклажанів. [Чи багато в Бахмачі людей, які садять городи?] Да. В нас в основном в кождого городік. *Тваринництво*. [Чи є у вас господарство?] Нєт, в мене кот, собака. [Чи тримають господарство Ваші сусіди?] Да, да-да-да. В нас даже карова по-соседству.

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Це ми ще, слава Богу не бачили, дасть Бог не побачимо, не вернуться тварюки ті. Вони три дня тут [у Бахмачі] побули, ну, оце ж двадцять п'яте було, щоб не збрехать, дак баби ж наші, естєственно, бігали до них, в них блокпост стояв. Їздили ж по городу катались, ну. По поліції трошки постріляли, в магазин бомбонули, автобус, правда, розстріляли. Ну, сказали: «Ніхто нікого трогать не буде, нема пріказа». Сказали: «Мірних покамісь не трогать». Покамісь.

ВИМУШЕНА МІГРАЦІЯ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ *Зовнішня міграція*. Я гаварю [сину, який виїхав у Німеччину]: «Не рвись додому, гаварю, – побачу, як ти нас будеш кормить». Дак так подуспокоївся. Сказав: «Нада буде, дак буду». І мені спокійнєше, шо він хоть трохи цього не бачить.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ РАЙОН

с. Іванівка

Записав М. Бех у грудні 2023 р.
у с. Іванівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
від Інни Володимирівни

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ *Широкомасштабне вторгнення росіян*. У мене буде руско-український, я не могу ще перейти. [Говоріть так, як Вам зручно.] Добре. Я раблю в шкільній ідальні комірником. [Розкажіть про війну, що зараз триває. Де вона Вас застала?] Значить, ранком мені подзвонила моя сестра з Колоцівки, рядом село. А її син військовий у Борисполі. Він у воєнної часті. Не буду уточнять, вопшем там. І він мамі подзвонив і сказав, шо вже бомблять, Київ вже бомбять, Борисполь, потом у нас начались взриви. І вона нам подзвонила. І ми тоже вже з чоловіком проснулись від взрывов. Сестра мені подзвонила і сказала, шо началась война. А я кажу, шо якая война, а вона: «На нас рускіє напали». Отак я дізналася, шо началась война. Мої діти... В мене двоє дітей і вже у них свої сім'ї, живуть – рядом є хутір, Іванівка тоже називається, а ми на сусідній вулиці. Вони всі зійшлися до мене, тому шо в нас самий такий погреб витривалий. І там з дітками вони, там двоє внуків. І ми рішили всі з дітками разом у мене буть. Вони всі зійшлися до мене, із сестрою я періодічеські зідзвонювалася. І те, шо вона чула от мене, вона каже: «Інна, 5-го числа [березня], ти сказала, шо горить траса, – а я це слабо помню, тоїсть уже начали бомбить наше село, – горить траса, горять дома». Всьо, більш я з нею не содзвонювалася. *Життя в окупації*. Пропала потом св'язь, вопшем 5-го числа вони до нас зайшли. У нас стояв, оце, як їхать на Київ, оце дом там новий, там стояв под каштаном танк наш український, і він

отбивався, і получається, що навіть туди прилетіло в танк, і там залпи подряд. Вони [росіяни] поняли, мабуть, куди вони стріляють. І вони там бомбили, і получається, що там домов п'яты подряд. Ми два чи, на pewno, ще три дні бігали в погреб. У нас два внука, одному 5, другому – 6. А це ж зима, пока хлопців одягнеш, пока те і се... Ми порубали шкафи, поприносили з трьох домів одіяла і в погребі потом на картошку настелили. У мене відео є, я потом вам покажу, настелили і спали на картошкe. Балон газовий, хлопці придумали, грілка такая. І так грілися. Вoпшeм 5–6 часов, так дньом періодическі бігали. А потом 5–6 часов вeчoра наступає, ми йшли в погреб ночувати, там ложились спатъ. Дітей уложували спатъ в часов сем, бо просто до нас приходили, приходили каждый день провіряли рускіе. То ми уже приходили в погреб, закривалися. Вони могли вeчoром рeдкo ходитъ, в oснoвнoм утpом. Утpом приходять, а в мене получається чоловік, син і зять. От всіх трoїх роздівали, дивилися. У мене зять, давно колись тушили сарай, і он обгорів. Його питали: «А от чого полоси, наколки?» А чоловік служив в армії при сoвeцкoм союзe, то наколки дивилися. [Цe щoразу чи раз?] Да, кожен раз, коли вони тут були. У нас з 5-го числа, oцe з 5-го до 11-го числа до нас прилетіло в двoр пeршій раз. Ну, там не сильно повредилось, трoхи. А 11-го прилетіло, ми якраз були всі в хаті, прилетіло хapaшo, і кpишa, і стіна – вивалилося все, і три забора, і сарай. Пoпepeпужувалися сильно, пoпepeпужувалися. А потім пішли у подвал шкільний. Тут уже люди жили, у шкільнoм подвалe, чоловік дeсь уже 40. І тоді хлопці прийшли, побачили, де був прильот, і нас забрали. І ми oсталися тутa. У мене дома було хазяйство, порoсятa, трoє. Але ми ходили до них, нам розрішали ходитъ. Дома двeрi вилетіли. Ми, шoб собаки не бігали, поставили просто доcкy. І вони [росіяни], коли приходили, то просто доcкy oттуляли. І якогось разу ми ранком, бо нам розрішалося із 7 до 10, вони нам розрішали прийти пoпoратъся. І ми з чоловіком бігали пoрятъся, а потом назад. [He було, як у Ягіднoмy, шo вони загнали всіх у підвал?] He. He так, як в Ягіднoмy. Coгнали тільки цю вулицю в школу. Кoгдa ми прийшли, то тут дeсь було чоловік 40, ну, дeсь хай 60 із нами, нас ще 8 человек. А дeсь чeрeз днeй чoтири coгнали в школу ще, і нас дeсь пoлучилося бoльшe стa. Дeсь чоловік 160. Coгнали зразу дві вулиці, два кутка. Пoтoмy шo сказали, шo будуть oкaпуватися, будуть танки ставитъ. І coгнали. А потом так прибивало, прибивало. Двинeм, двинeм, oтaк уплотну всі спали в тoмy бoмбoвбeжигi. І так усі спали на пoлу. І вжe дeсь було 300 чоловік. [Mapoдepили пo сeлy?] Oт, дивітьсa, якщo в мене три сiм'ї, то всі мoрoзилки ми упoстoшили і пpитягнули все сyдa. Коли ми йшли сyдa, нoчви такі великі, ми все грузили і пpитягнули все сyдa. У мене лічнo дoмa – нe. У мoїх, шo дoчка на хyтoрі живe, там пoсeлилися рускіe у хаті. У дoчки мoєї рвали в хаті все: і пoдoдiяльнiки..., шo вони там робили, не пoнятнo. З'їли там двoх пoрoсят. Вони пpocили, шoб ми прийшли забрали oднo пoрoсe, вони пoдiлятьсa з нами. Там трoє пoрoсят. «Двoє ми зaбapaєм, – казали, – a трeтє нам». Ho там стояли узкoглaзiє... [Буряти?] Да-да, буряти. І ми oдин раз ходили, ще у них не пoсeлилися рускіe в дoмe. Ми oдин раз ходили з зятьoм пoратъся, пoтoмy шo дoчку я не пycтилa; вoнa мoлoдaя, a я з зятьoм ходила пoралася. Нас oстaнaвлювали п'ять раз, зaвoдили, мeнe не трo-

гали, a зять зaвoдили в хaтy. Pоздівали, питали там усьo, не били там, нічoгo, тoкo pоздівали, дивилися, питали: «Кyдa йдeтe, дe живeтe, з ким?» Oтaк вoт. І oдягався, і знoв. Із наших мyжикiв всі сказали, шo бoльшe не пiдyть на хyтoр пoратъся. Хай вoнo згopитъ тeє хазяйствo, нe. Ну, шo вони. Пpибирали, пoдмeтали там в хаті, кoрмили хазяйствo. Там рoтвeллeр, сoбaкa бyлa, вони кoрмили і рoтвeллeрa. Кoдa прилетіло до їх у двoр, то в гaзoвoмy щoтчикy пpобoїнa, то вони написали: «Пpобoїнa, нe включaть». Вeздe писали на стінах, писали – «pyскіe – вeжлiвeє лyди». Вeздe писали. Пoсклaдали мoїй дoчці бeллъo в шкaфчикy: тpycи oтдeльнo і лiфчики oтдeльнo. Oтaкe. Пoмaди пoвимaзyвали, дyхи пoвипipскyвали. He знaю, шo вони робили. Oтaкe. Бpали, шo xотiли, iли. Вони на пoгpeб стягyвали все мeтaлiчискe, шo бyлo в двoрe. Вони ж тoжe хoвaлися в пoгpeбi на хyтoрі. І бaгaтo дyжe плeдiв у пoгpeбi, мaтpаси бyли. Дoчка, як пpийшлa, кaжe ж: «Mам, я нaвiть не знaю, oткyдa ці плeди». Вони все стягyвали, в oднoм пoгpeбi yкpитiє робили. У сина їх там не бyлo. Але вони двa тiлiвiзoрa... oдин здoрoвий не влeз у тaнк, вони йoгo pозстpіляли на стeнцi, a oтoй мeншій в тaнк yлeз. А кoнcepвaцiю, кoдa син пiшов дивитъся... Кaжe: «Я пoйдy пoдивлyся на хaтy». – «Hy йди». Пiшов син дивитъся на хaтy, вони вчoтиpьoх цeпoчкoй стояли і пeрeдaвали з пoгpeбa кoнcepвaцiю. Ну, хай зaбapaють, і тiлiвiзoр щe oдин вaлявсa pозстpіляний. Вони (син тoжe ж пeрeїхaв oд мeнe) зрoбили рeмoнт – пoлaмали в них кpoвaть і pозстpіляли шкaф. У нeвiстки там є плaттa тaкe нoвe, шo вoнa кyпилa, то oтaкa диркa, нaчaлo гopитъ, aлe цe хapaшo, вoнo там і не зaгopілoся дaльшe нічoгo. Вибили oкнo. Cистeмa [oпaлeння] зaмoрoзилася. Пoлoпaлoся yсe. І гaз... І тoжe ж пpильoт бyв, тільки на гopoді, то хaтa тaк не дyжe пoстpaдaлa. Кpишa трoхи тa oкнa пoвилeтали. [Пpилiт бyв, кoли нашi вжe нaстyпали?] Да. Дивітьсa, вони oцe пpихoдили... Oт з чoлoвiкoм oцe я тyт бyлa 10 днeй, 11-гo ми пpийшли, 21-гo [бeрeзня] ми пiшли [дoдoмy]. Я гoвopю до чoлoвiкa, шo пiшли дoдoмy, шo ми бyдeм бiгaть. Дeлo в тoм, шo ми з хaти пpактичeски все пoвинoсили. Пoрyбали цe, шo в пoгpeб пoстeлили, у сapaї у нас тoжe ж... Мeбeль пeрeнeсли, нy, щe ж кpoвaть oстaлaсь. Єсть і гpyбa. Ми зрoбили гpyбy і в пoгpeбi, і в сapaї. Toєсть ми мoгли там нoчeвaть. І пoшли ми. Дiти oсталися тyт. А ми з чoлoвiкoм пiшли тyдa [дoдoмy]. 21-гo [бeрeзня] пoшли, a 22-гo для мeнe цe бyлa нaйстpaшнiшa нiч, били мoст. Снaчaлa бyв гyл сaмoльoтoв. Дeлo в тoм, шo кoли жили в шкoлi в пoдвaлi, то тaкoгo гyлa не бyлo. Як бoмбили, вoнo чyтнo, нo дaлeкo, дaлeкo. Ми нoчaми спали. Бyлo тaкe, шo пapy нoчeй стpaшнo бyлo, нo тaк в oснoвнoм нe. А в пoгpeбi [дoмa] і двeрi шaтaлися, дyжe стpaшнa нiч бyлa. [Кaзали, шo в Ягіднoмy pозстpілювали лyдeй?] У нас пpopaдaли хлопці, нo я не знaю, дe вони дiлись. Нaйшли oднoгo, то видaвили oчі хлопцy, нo он пил, і вoзмoжнo, шo он п'яний до них лiз і вжe тaк... Ho нeскoлькo чeлoвeк у нас пpopaлo, я не знaю скiльки тoчнo, нo пpopaли хлопці. І з тaнкa pозстpіляли мyжчинy в гoлoвy. А тaк, то пpилeтaлo, то пoпaдaлo лyдям, шo гибли. Ho тaкoгo кaтyвaння я не чyлa. Дepжaли дeдa oднoгo, нo вони йoгo oтпyстили; нa фepмe, дe вони стояли там, били, a пoтoм oтпyстили. [Як до pocіян ставилися до пoчaткy пoвнoмaштaбнoї вiйни?] Ми? Ну як? Дpyжний нaрoд. Poдичi у мeнe дaлeкі-дa-

лекі, я з ними ніколи не общалась. *Допомога ЗСУ*. [Чи допомагали нашим військам до того, як зайшли сюди росіяни?] Ми? От дивіться, ми... Ну, в нас же столову розбомбили. Столова ця перед школою була, а це поставили котли... А це час нам роблять нову столову. А це ж временні. То ми готували їжу солдатам нашим і возили. Ми на кухні готували, я і повар наш, є ще двоє дівчат, але не приходили, а приходили з сільської ради дівчата, то і котлети готовили... Ну, все зносили і готовили, і возили. Я помню, що останні дні, що уже ж доходили, що почали сильно бомбити, а ми ще везли. І кинули кліч, що нада теплий одяг. Оп – і собрали теплий одяг. Кинули кліч, що нада аптечок, медикаменти якісь. Оп – і собирають якісь медикаменти люди. Тоєсть люди зносили, там погреб возле ідальні забили повністю: консервація, картошка, всьо. Люди зносили, ми варили. Хто чим мог, тим зносилися. Потом моєї сотрудниці чоловік приїхав, привіз... ето... [Обігрівач.] – «Інна, ви топите в хаті?» Кажу: «Не. Окон же немає. Як?» – «Нада топить, нада за ноч висушить всьо». Дівчата, в нас отут клуб, там стоять тіпа дівчачий батальйон, і їм нада було постірать одежу. А зімні куртки, штани, то їх нада було якось висушити було. Тут наготовили, я после обєда пішла додому. До чоловіка кажу, що давай затаплювать, я постірала. Воно ж видно, що жіноча одежа. То я ще як одтавала, то положила... Там маленькі розміри, а я здорова... Але положила ще две футболки, двоє трусів і двоє носков. Це ж таке, що бушлати не будеш мінять кожний день, а таке нада частей мінять. Потом хлопці приїжали... Ну, це вже як виганяли етіх [росіян]. Були хлопці, я не знаю, що за хлопці. Две машини. Це вже мої діти привели: «Мам, нада хлопцям одежа». Я прихожу, две здоровіє машини: «Ми із Сум, дайте нам переодется, дайте тьоплі вєщі». Чи вони тікали наші солдати... Так виносили і куртки, і штани поотдавали; все, що було, ми отдавали їм. Брали і по селу шукали прокладки, щоб вставлять і нога не так потіла і мерзла. *Життя в окупації*. [Росіяни, коли тут були, проводили якусь пропаганду?] Не. Первіє, що до нас зайшли... Перед войной ми начали ремонт, у двох комнатах зробили, а в залє не встигли. Тоєсть пообривали обої, повиносили ж всьо цю мебель. І коли вони прийшли первий раз, Міша, чоловік, начав водить їх по хатє, а вони кажуть: «А в етой комнате?» А Міша каже їм, що ми ремонт начали робить. А вони кажуть, що вовремя ми... А ми їм кажемо, що як вовремя, ми ж їх не звали. Люди хіба ремонт не роблять? А коли вже ж у кришу прилетіло, що в мене дирка здорова була, вони показують: «А там кто живьот?» А я їм кажу, що то нам летом жарко, то ми з дедом прорубали собі дирку да загарали. Ну, ну... Як? З Мішом бачим, що ці рускіє говорять трохи, дак ми нормально з їми говорили. А вони кажуть, що це ж не вони стріляють по нас. Міша каже: «Правильно, це наші хлопці стріляють по вас, вони ж хочуть вас вибить, а попадає по нам. Ви тут були, а нам прилетало постоянно». [Що вони вам взагалі говорили, чого вони сюди прийшли?] Ну, от дивіться. Кода у нас забирали тіліфони, це були російські солдати. Там був хароший хлопчик... У погребі сиділа моя дочка і двоє дітей. Он пошол за мною, я говорю: «Да, я отдам телефон». А он: «Через два дня верньом, нам для проверки». І пособирали тіліфони. Вот. Значить, йому говорю: «Там в подвале діти». Он от автомата руки і сказав: «Я не пойду». А другий, ви-

сокий, ішов, я говорю, що там діти. Заматюкався, пиханув мене і пошов. Я за ним в погреб, говорю: «Яна, отдавай тілефон». От, і побоялись ми, поотдавали тіліфони. А кода пришли узкоглазие. І це день такий получається, що вони три раза... Сначала рускіє пришли, потом через час і ще одніє пришли, і еті... Я говорю: «Хлопци, вы можете якось по рації созванюватися, чи як, що в цьом дворе уже були. Нашо ви їх три раза роздіваете?» Один сказав, що убіріте жєнщину. А я кажу, що не пойду, ви моїх дітей роздіваете, я не пойду. А він дальше: «Я сказал, убралась». А цей товстєнький такий узкоглазий до мене каже: «Ви жєнщина, успокойтесь, ми можем і ночью прїходить, не панікуйте. Вам сказали уйти, ухадіте». Ну, я стала, Міша каже: «Ну, йди, бо ше нас тут постріляють усіх». Ну, було таке. От, дивіться, в Івановкє, що на хуторє, в нас були свині, у дочки хазяйство, що отдавали. Сюда ж приїжали, кода ми жили в подвале, рускіє приїжали, техніку забирали, мотоцикли, катались тут. І вони приїжали, бачили, що тут діти, привозили врача сюда навіть, привозили ящиками канфєти, «Дешески» і м'ятниє(рускіє). Приносили ігрушки, наверно, пособирали по домах, приносили сюда ігрушки. І зять мой подойшов і каже: «Хлопці, там мене на хуторє поросьонок, ми можем його поїхати і забрать, половину нам, половину вам?» А он каже: «Не, на хуторє еті стоять, ми не поєдїм». Самі рускіє боялись туда йти на хутор. Потому що це разніє. І говорять, що ето, що када попались, а вони пили ж постоянно цїї буряти, що када попались вони рускі, то вони ж їх ростріляли саміє. [Російські солдати бурятів розстріляли?] Да-да. Шо ночью вони тут творили... [То російські солдати кращє з вами поводитиєся, ніж буряти?] Да-да. [Чи розказували, що коли були буряти на хуторі, то підписували папєри, як поводитиєся?] Не знаю, вони і золото шукали, і все. Це разніє люди совсім були. В руских тоже разні попадались. А це врач, що був, то казав: «В мене і тьотя в етом [в Україні], мені і автомат повєсили, повірте, ні разу не стріляв». А ці [буряти], канєшно... [Чи були такі люди в селі, що допомагали росіанам?] Я не знаю. Бачите, тоді звязи не було. То ми навіть з друг другом не [не спілкувалиєся]. Бачите, з Калініченко я потіряла звязь, зі своєю сестрою, з мамою, я нічого не знала... Ми, када уже появилась св'язь, що нада було дєсь залазить, чи на забор, чи куда, св'язь шукать... Бо ж света не було. Свет, получається, у нас в травні токо появилєся. То я додзвонилась до сєстри, а вони тікали, тікали, і вона оказалась у Полтаві з чоловіком, з дитям. То вона каже, що в хату прилетіло і маму ранило. Вона лежала, її люди подняли, осколок до сїх пор стерчить. Ну, вона їздила, врач дивився, але він недвижный, смислу його щас трогать нема. [Чи шукали вони когось тут із причєтних до АТО?] Я такогo не чула. От, дивіться, вони до нас приходили. Значить, мій чоловік робить у колхозі інженером. А у нас блокноти, що «єжидневики» називаються, зелєний є. От, відкриваєш – і карта України. І найшли вони в машині таке. І давай: «Шо це таке?» Міша каже, що це наш записник такий єжидневний. А чого тут карта України? Міша каже, що ми живєм в Україні, і тут должна бути карта, у нас вона вєдє є, карта України. Так, харашо. Откриває дальше: «Ти коректіровщик?» – «Чого?» – «Шо ето написано?» – «Це скорочєння, щоб я понімав собі. Дивись, юмз – трактор – номер такий-то, запчастина така-то...». – «Харашо,

я понял». Подивився, закрив і отдав. А сначала токо, шо коректіровщик. Давай їм об'яснять всьо. Стояли у нас три машини, вони, значить, вездє колеса попорі-зали, а зятьову машину розстріляли. Но це буряти. Хотя той руский його оттягував, казав, шо хватить і два колеса, нет, нада чотири колеса порезать. Тоєсть на двох ми б і ще втекли. Я свою молодьож просила, шо забирайте дітей і їдьте. Як тока начиналось усьо, казала, шо забирайте і їдьте. Да хоть куди, на Западну, ну, десь туда, ну, в Киев. Подальше. Шоб дітей забира-ли і їхали. Но када вигонили руских і хлопці начали їздить і побачили, шо на Ягоднянській трасі робилося, вся розстріляна, а ноги і руки валялися, розстрілюва-ли машини, то я сказала, шо слава Богу, шо ви нікуди не поїхали. Тоєсть багато людей ішло з Чернігова на сьола. От, їх же розстрілювали. От, маму з двома дет-ками, з хлопчиками, ішли з чернігівської школи, вони просто розстріляли. І девочку тоже з мамою вони роз-стріляли. Вони ішли по полях, а вони [росіяни] їх роз-стріляли. Ми оставались... Але у нас не так, як у Ягід-ному. Вони хоч тут були... Ну, і телефони у всіх збира-ли, у нас не було телефонів. А от вони под'їжають, а в нас Саша Ярмач, он тіпа командував всіма нами, он розпоряджався, он первий сюда з дітьми приїхав, і он стягував усе [необхідні речі]. Он з їми [окупантами] говорив. І под'їжає машина, і в когось телефон, і он го-ворив: «Люді, повиключайте телефони». Вони ж не розрішали [окупанти], а хтось заховав. Но сильно вони не перевіряли, пару раз було, а так Саша виходив і казав, шо тут діти, шо солдатів нема, вони пройдуть, подивляться. Молодьожі мало було. А када вони уїжа-ли, то я давно не бачила дітей, онуков, я говорю, шо пойду я в школу схожу. І ми прийшли у школу, і давай хтось кричать: «Ховайтесь, ховайтесь!» А вони якраз колонами виїжали по цій дорозі. Те в школі на окна повилазили, дивилися. Вони виїжали і нам сказали, шоб нікого на вулицях, пока не виїдуть, шоб не вихо-дили на вулицю. І вони так їхали. Там у них на танках, я ше понимаю, шо унітази там таке тягнули, а сетки картопельні, фіолетові, шо ми картошку там скидає-мо. Ну, сетку рулон тягнув, ну, нашо воно? Но вони сказали, шо вони до нас іще вернуться: «Не пережи-вайте, ми ше вернемось». А потом, када вони проеха-ли, ми пошли додому, і через час як начало за селом бомбить. Я понимаю – наші начали їх крить. Як ми ра-дувалися усі. У нас же на заборах, на каждом заборе вони красну тряпку вішали, ленточки. [Навіщо?] Може, мітили забори, не знаю. Так ми давай зривать тії ленточки, палить їх. Дивіться, ми не жили постійно [в укритті], но утром ходили. Пришов наш кум і каже, шо двоє в нас з хати виходе, а двоє з сарая. А він каже: «Ти хто?» – «Я з цієї вулиці. Пришов до кума...». – «Твой кум в школьном подвале». Тоєсть вони знали, де і хто. Но вони всі були разніе, десь поселились, ето, і вони цей куток обходили і так знали, де хто живе. Ми вернулись, то каждє 5 утра, он там у нас ліс, не Ягоднянський, от ви їхали з Києва, а це ше туда траса пошла, через Шеставицю, так в том лісі стояли в 5 утра шось прогрівали. Не машини, а шось тяжоле таке, та-кий гул становиться, може «саушки», вони їздили ту-да-сюда. І починається оце в 5 утра, і всьо – начинают бомбить. У нас в огороді один стирчав [снаряд], но там уже немає касет, такий серий був. І тей, шо первий раз до нас прилетіло, я не знаю, шо воно було, отаке, наче консерва смята і порошок такий голубий. Бо я

кажу Міші, шо це таке, оце вже коли тепло було. Я го-ворю: «Шо це таке, шо це за порошок у нас такий?» А він каже: «Шо ти береш, то ж як прилетіло, ше за-гориться в тебе в руках, не трогай його». А я ше рука-ми взяла, потрогала. Оце як прилетало, я пішла з чо-ловіком в туалет і чую свист якийсь, і он мені кричить: «Ложись!». А я не поняла шо, а тут в мене платок із голови хоп і збило шось – маленькіє камушки такіє, металіческі. А в соседей хлопчику, молодому парню, то попало в спину такіє две штуки. І ходив його бать-ко, і ходила соседка моя, ходили до руских, бо врача то вони привезли цього руского, а може, якось можна в Чернігов його доправить в больніцу. А вони кажуть (рускіє): «Як ми вас пропустем, еслі в Каличівке уже українці стоять? Де гарантія, шо ми вас отпустім, а ви будете їти пішком, і в Количівке українці вас не по-вбивають?» Тоєсть не-не-не, не пускали. В Количівку вони [окупанти] тоже ж заходили, але їх звідти дуже бистро вибили, вигнали. Вони тоже були, но недовго. Заїхали і їх сразу, і вони у нас обоснувалися. [Що вони казали про «бандерівців»?] Так мій чоловік з ними спорив. Вони до нього говорили, шо він бандеровець. А Міша каже, шо тоді всі українці – бандерівці. Вони говорили, шо еслі б не вони, то ми б под Америкой були. А Міша каже: «Вам от цього яка різниця, хоть под ким би я не був, чого ви до нас прийшли?» Но спо-риш, то вони начинают кричать, матюкаються. Спо-рить було бесполезно з їми.

с. Лихолітки

*Записала К. Бех 12 жовтня 2023 р. у м. Києві
від Давиденко Лесі, 1993 р. н.
Респондентка із сім'єю
(чоловік Василь, син Олексій, 4 роки)
у перші місяці повномасштабного
вторгнення рф в Україну
проживала на Чернігівщині в батьків*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ. УСНОІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ Двадцять четвертого лютого [2022 р.] ми проснулись, уже пізно було, скільки там, ми прокинулись – уже десь початок сьомої було. Вибухів, короче, я не пам'ятаю... Вибухів у нас на першому поверсі геть не чутно було, ніхто не чув. Вася [чоловік] поїхав на роботу, відразу новини, включили телевизор – уже побачили, шо почалася ві-йна. Олексій [син, 4 роки] спав. Він довго спав, думаю, хай спить. Вася каже, шо все рівно нікуди не поїдемо, бо йому треба на роботу, шоб позливати всі ці дізіля, які там є... І ми з Олексійом були дома постійно, ди-вилися новини, Олексій нічого не розумів. А потім, коли ми ше думали не їхати на село, геть не їхати, Вася приїхав з роботи, то все-таки вирішили їхати на село... Як сиділи в квартирі, то денде було чути, як воно сюди-туди літало... Ну, як? Чути було, як літаки літали. А звідки я знала, що то були винищувачі, як в нас було таке в селі, іноді над селом пролітали. То, в принципі, звук такий, шо в перший раз як почула, то думала, шо газовий балон зірвався. Це було літом, був звук такий, як начебто кабана смажать, то такий звук. І воно таке – дуже гучне, маршрут над хатою був прям. Далеко чути було, коли трохи літало, але... А потім Вася приїхав десь пів п'ятої з роботи і каже, шо поїде-мо на село. Ми думали, шо ми лишимось в Києві, тому що дорога. Наступ то був же з півночі. І мама мені дзвонить, там вони уже... Шось забулася [село]...

Дзвонить і каже, там вони уже пройшли, там вони уже пройшли... Будуть далі йти... Розуміли, що окупація Києва можлива, але більше шансів, що – ні. Але потім вирішили їхати на село. Ну, як, чоловік сказав, що, мабуть, будемо їхати. Так! І ми поїхали, і люди тут бігали [...] з речами. Із цим... Коврики такі дитячі, що складаються, дитячі, такі модні і зручні, що застелити і сісти... Біля будинків бігати з тими ковриками. Але я не бачила, щоб спускалися в наше сховище. Але по вулиці ходили і з маленькими дітьми, і з нашого будинку. І ми [...] дуже швидко поїхали додому на Чернігівщину. Вася їхав дуже швидко. І Олексій ще раз заснув, хоч для нього було це не властиво. У три проснувся і в п'ять заснув знову. Геть ніякий не графік. По Києву геть машин не було, в нашу сторону ні однієї пробки, ні однієї тягучки. Мені здається, ми їхали і навіть по дорозі машин не було. Було все дуже пусто, єдине, що коли ми проїхали Бровари, то догорали ось військові казарми. Там за птахофабрикою. Ось. І додому ми доїхали дуже швидко, мені здається – за годину-півтори. Ми приїхали в село. Дома там теж все бегом-бегом. Мама вже почала вигортати все з морозилки і варити сало, бо як світло вимкнуть, то ж воно все порозмерзається. Що потім дома почалося? Дома почали робити світломаскування. Тому що [...] почали говорити, що вже недалеко вони. Почали затулювати вікна уже. Бабусь теж до себе забрали. [Яка відстань до села від траси «Чернігів–Київ»?] Від траси – кілометр. Від траси – один кілометр. Це абсолютно нічого. Село видно з дороги. Ось. Від траси – наше село по одну сторону, там по другу – Козелець, потім Васіне село через дорогу, але його трохи далі. Як об'їздом, то трохи далі, а як дивитися з дороги, то теж так само видно. Так, село – кілометр від траси, і в принципі, все видно, все чутно, що їхало. Десь не видно, бо там дерева якраз спіяли, і в нашому селі видно. Там шла річка давним-давно, і вона давно пересохла, і на ній повиростали вільхи, то десь не видно, але чути було все... Чути, то шумно було, а ми якраз заїхали... Я вже не пам'ятаю, чи проїхали через Козелець, як їхали додому, чи ми вже коли доїхали, то бачили вже перший блокпост на в'їзді. Техніку там заривали, було багато там чоловіків, я не згадаю, чи заїхали в Козелець, чи по трасі ми, може, їхали. І вдома, як приїхали, ми вже бабусь забрали обох. Почали вікна затуляти хлопці. [Бабусі в цьому ж селі живуть?] Так, бабусі в цьому ж селі. Одна живе в центрі села, інша – трохи в сторону, але в принципі, в одному селі... Мама вже почала виварювати все з морозилки... Бо якраз десь перед цим свіжина була. Лютий місяць. Це десь, мені здається, після Різдва. Або навіть і на початку лютого. **Форми самоорганізації.** А тоді вночі, виходило так, що чергували по черзі. В принципі, ще ніхто ніяк не збиралися там в селі хлопці. Бо якось так сталося, що вся адміністрація району... Ну, якось всі – ніде нікого не було видно, не було чутно. Мені здається, десь днів три-п'ять. Тільки потім, коли люди вже почали самоорганізовуватися, то почали з'являтися верхівки. Не знаю, чому так було. У нас є волонтери, які уже [...] брали участь на війні, які вже постійно щось поставляли. І зараз вони, як то кажуть, не дають спокою, допомагають. Потім на наступний день, можна говорити, що в нас блокпости були невеликі, в кожному селі були блокпости, і плюс в нас така місцевість, як я говорила, село – кілометр від траси, і саме елементарне, щоб до-

їхати до нас в Козелець, нам треба було проїхати два блокпости, один – на виїзді з нашого села, ну, але там хлопці всі знали місцевих, тому що коли робили цей блокпост, мені здається, не з першого дня робили, десь через кілька днів, то хлопці з села ходили, пиляти там їм, буржуйку ставили, лісопили приносили. Короче, все. Сусід давав бензопилу цим самим хлопцям, які були в ЗСУ, чи то вже тероборона була, то вже коли вони їхали звідти, коли вже блокпости позакривалися після того, як був відступ з Чернігівщини, от десь тоді в кінці березня... То бензопилу вони сусіду повернули, як би там не було, як не говорили, що все забирають з собою, і так далі. То це в нас на виїзді з села був блокпост, при в'їзді в Козелець був блокпост, і блокпост був іще в самому селі. Тобто, виходить, що оце траса, як з'їждеш в село, – блокпост, і далі вже блокпости були, де були наші хлопці. Наші хлопці були голі-босі. На якийсь там день їм видали рацію, як говорили, у вас, хлопці, зі зброєю тільки валянки... Не організовано було. Сунули вони [росіяни] із півночі, село наше було б сто відсотків в окупації, просто що пішли в сторону. Вони йшли по цій трасі, що на Київ. Вони доїшли до Ніжина і пішли в бік, пішли поза Ніжином. Ніжин теж не був в окупації. Вони обішли Ніжин і вийшли в Бобровиці. Мені здається, вони обішли Ніжин і об'єдналися зі Сумською стороною. Тому що й звідти йшло підкріплення. Вони до нас не дійшли, вони [росіяни] були в Бобровиці. І був один день, хлопці були на блокпосту, і їм сказали: «Йдіть звідси, тому що вони йдуть сюди». І коли вони з Бобровиці хотіли бути вийти на Козелець. Наші просто їх не пустили, тому що стояло багато техніки. Там вся дорога була заставлена. Якось відбилися. І вони [росіяни] пішли далі на Київ. Тією стороною з Бобровиці. З Бобровиці на Київ їде електричка, то, в принципі, вони [росіяни] тудю і пішли, вони майже дійшли. Так, як було, до Броварів. А на наступний день, я точно пам'ятаю, це вже було... Почали писати, що хлопцям треба їжа, яку збирали. Ну, це так ніхто нічого не говорив. У нас є навчальний заклад – школа, і там кухня у нас, і там готували їжу, і туди звозили хліб і таке все. Але купити – ніде не було купити нічого в районі. Все було вигребено. Я пам'ятаю, як поїхали перший раз в місто, щоб щось купити, все було пусте, магазини то працювали, але нічого не було. Саме елементарне: хліба ніде не можна було купити. Ми їхали з Києва, з собою взяли хлібopічку, взяли трохи дріжджів, хоча мало взяли... Не знаю, чого так. Ми пекли хліб у пічці і теж цей хліб віддавали волонтерам. Ну, не волонтерам, а людині з району, яка це все збирала. Знову ж таки, відділи все те варене сало, бо його наварили скільки, що фізично його просто ніхто не з'їсть. Ну, варене сало, по шматку, але ще не втягнулися, що війна і все може бути. Відділи варене сало, банки з салом і консервацію, яка була. В принципі, все давали таке хлопцям. Ще дуже багато в нашій сім'ї чого було, так як батьки займаються молочкою і на Київ возять. Тобто вся молочна продукція, яка збиралася, можна сказати, протягом двох тижнів, тому що тиждень вистоюється, ця вся процедура. Була завалена ціла ларь з сиром і маслом, бо кудись сметану треба було дівати. То ми давали і сир, давали і масло, і запіканки їли всі, які пекли. Великий плюс в цьому всьому було, що в нас було світло і вода. Тобто генератора в нас ще не було, але світло було, і за рахунок цього і хліб пекли. Їсти ми не готу-

вали, тому що цим займалися організовано, іноді просили там в селі, чи суп гороховий хлопцям. Хтось там складав меню, не знаю хто, хтось писав [у чаті села], що мав зробити. Невеликими об'ємами, тільки тим хлопцям, які стояли в нас там на повороті... Чи три літри, чи якось отак-о. Хоча люди, котрі їхали, це вже пізніше було, їхали з Козельця, то, як зазвичай, ставали на блокпосту, то хлопцям – ковбасу, хліб, чай, – кожна машина, яку вони перевіряли, вони давали. Вони вже й самі відмовлялися, бо було досить незручно... Але були й немісцеві на блокпостах. Стояли, можливо, якісь курсанти. Ну, хлопці реально видно, років по вісімнадцять, по дев'ятнадцять. Як казав в мене дядько: «Там навіть нема ще пуху на обличчі». Ось. А потім уже якось почали створюватися блокпости ще по селах, і, виходить, так як в нас села близько одне до одного, тому що це там ліс не почався, бо далі, там, де ліс, там вже більший кілометраж. От, наше село виходить, проїжджає село – кілометр є, потім починається інше село, яке вже ближче до лісу, там блокпост. Їдеш на Білейки, в іншу сторону, то там блокпост, хоча там блокпост був не в самому селі, а з траси іншої. А ми в Новаках були. Село Новаки і Білейки, всі постійно говорять, що одне село, між нами просто сто метрів. То там блокпост був теж. От, виходить траса, і понад трасою села. Ось наше село – ось тут, а Білейки – ось тут, але доїхати до них із траси теж можна, то в їх блокпост стояв зі сторони траси, в самому селі не було, там наші перевіряли. Хоча чи був сенс в нашому блокпості, якщо тут стояв, ну, таке. І це потроху возили їжу. Потім почали просити мішки. Усі для того, що почати наповнювати їх піском, і теж на блокпости. Ну, піском не наповнювали, там організовано їздили, у нас є піщані кар'єри, збирали і наповнювали. Можливо, там ще давали хтось трактори із бізнесменів районних. Мішків масово збирали всі: і цілі, і нецілі – всі, їх треба було. [Чи організовувалися пункти допомоги при школах?] У школах у нас точно там ніхто не організовувався, бо, можливо, того, що ми близько до району, там п'ять кілометрів, якщо їхати дорогою, а так у мене з кімнати з вікна просто видно, де знаходиться Козелець. Ну, можливо, і на краще, що в школах не організовувалися. Тому що в школах в нас там був підвал, люди саме бігали в підвал, хто боявся, хоча там звичайний шкільний підвал. А потім виявилось, як показала практика Ягідного під Черніговом, то добре, що не дійшли, то у нас були такі, які самі туди поприходили... А потім вже якось почали хлопців залучати, типу ТрО, але ТрО не ТрО, і ну, їм в ТрО якісь довідки почали видавати, мені здається, чи в квітні їх видавали, чи якось так було неорганізовано, на блокпостах ходили, при чому у нас ходили до ста людей. І при чому у нас одні і ті ж самі пенсіонери. І це і на блокпости треба було комусь ходити чергувати. [Чи були переселенці з міст?] На період війни, ну, трохи поприїжджали в село, але не дуже багато. Як з Києва, так і з Чернігова. Але так, як з Києва можна було проїхати, то з Чернігова геть було проблематично доїхати. Не те що проблематично, Чернігів не був в окупації, але був оточений з усіх сторін – під окупацією, і дуже багато людей, які теж не доїжджали з Чернігова, машини розстрілювали, підривалися і так далі. Ну, тобто дорога з Чернігова називалася «дорога в один кінець». Центральним проїздом проїхати не можна було, це ще з Чернігова якось було треба їхати через об'їзду, тому

що це саме Ягідне, Топчівка – вони знаходяться на нашій стороні траси, щоб виїхати з Чернігова, це треба було переїхати той центральний міст, який десь в середині війни вони [росіяни] підірвали, і виїжджаєш – це село Ягідне. Тобто в будь-якому випадку ти їдеш в окупацію, якщо ти їдеш об'їздами кудось, то люди могли виїхати, але в нас із сусіднього села Білейок, ці, що за дочкою поїхали, поїхати то жінка поїхала в Чернігів, а виїхати з Чернігова з дочкою вона не могла, напевно, днів три-чотири, вони виїжджали, їм казали, що відкриють, потім закривали [проїзд] і повертали назад. Якщо люди десь там проїжджали, у нас десь там куми виїжджали з Чернігова, ну, вони виїжджали – тиждень два вже війни пройшло, а до цього вони були всі в квартирі. То як вони говорили. Їдемо в одну сторону, план у них уже був складений, як вони будуть проїжджати, що вони будуть робити, якщо буде обстріл, тому що в машині діти. Всі ж говорили «дорога в один кінець», але дякувати Богу проїхали. Менше чути було випадків, ніж те, що робилося на Київщині, але теж прострілювали. Об'їзд був, мені здається, я знаю, що є дорога ще об'їздна на Гончарівськ через Десну. При чому, що в Гончарівську їх теж ніби не було, але кудось вони теж йшли, бо там якось і Славутич був в окупації. А він якось так знаходиться, що там саме сунули... І коли вже хлопці почали самоорганізовувати, там якось вони вже почали складати графіки, ходити на ті блокпости, але ж знову ж таки ходити – ні зброї, нічого в їх немає. А ще було дуже холодно. Плюс контингент в селі який: або це дідуся, які на сьогодні вже померли, або це середнього віку, але хтось із проблемами зі здоров'ям. То Вася ходив із, ось сусідка моя Наташка із Олегом. Ми з Наташкою – однокласниці, і Вася з Олегом – однокласники. То вони ходили вдвох, хлопці ходили по дві години, і там вони потім змінювалися. Було раз, оце, мабуть, у перші дні, Вася був вдень на пості і ходив на вечора, до дванадцятої вони там були. У дванадцять прийшли місцеві, і просто хлопці їх не оставили на блокпосту, бо вони були вже вгашені. Серед них і мій хрещений. Вони там розбиралися, сварилися, що потім на наступний день їм ще дзвонили і питали, що там у вас був за шум. А Вася каже, що ви все так організували, що прийшли хлопці п'яні, як ми їх оставим на блокпосту, геть ніяк. Це точно десь були перші дні, бо тоді був морозяка такий ще. Чотири години простояли, замерзли хлопці. Подоставали куфайки, які тільки були. І валянци були, я ж кажу, вся їхня зброя. І чергували вони там по дві години, ходили і змінювалися. Якось там іще хтось доїжджав, були такі, які поприїжджали, але не долучалися. Але от один раз теж був випадок, ми всі сміялися. Дачники приїхали, їх ніхто не впізнав. Ми знаєм, що там є дачники, в принципі на вигляд розумієш, але це зима, всі задягнуті, бородаті, зарослі, і вони приїхали з друзями. На блокпосту був сусід, а в нього син працює в районній поліції. Ну, короче, вже ж вони, ці дачники, приїхали, вже ж живуть. Тут десь хтось щось не зрозумів, недочув, зима холодна – шапка. Ну, і він, цей сусід каже, що ось десь там поїхали на ось такий машині, дзвонить сину і розказує, напевно, якісь сепаратисти. Сашко біжить з дому. Ну, як – поліцейський. Він з автоматом чи чим там. Прийшов і давай до них там щось говорить. А вони почали проти нього биковать. Сашко стрільнув у повітря. Поклали всіх мордяками вниз. Люди вже на шум почали сходитися, прибігати.

Сашко вже давай розбираться, підмогу викликать. Бо вони не могли розказать, де вони і хто. А він, Сашко, якраз потрапив на тих, що це були не дачники, а ті, хто тільки приїхали до дачників і геть не орієнтувалися в місцевості. Поки не вибігла їхня сусідка, баба Катя, і то вона вишла на шум подивиться, а потім вона зрозуміла, що це можуть бути її сусіди. Були нові люди, яких не знали. А там була повна хата людей. А після того випадку вони поїхали. Вони побули і поїхали на Київ. З нашої місцевості на Київ можна було доїхати, і люди їздили. Люди їздили в сторону Броварів за продуктами. Тому що в нас продуктів не було, чомусь бізнесмени, які були в районі, і до речі, наш магазин місцевий, вони... Я то розумію, що це був страх, шок і так далі, але було декілька лише бізнесменів, які щодня, ризикуючи життям, через об'їзд села, здається, доїжджали десь до «Кока-коли» під Києвом. А завод «Кока-коли» конкретно постріляний... В десь кудось доїжджали до Броварів і там закуповували продукти, тому що хліб возили саме з Броварів в нашу сторону. При чому це не робили ті бізнесмени, що б мали, була сім'я, дядя Коля, і вони із жінкою їздили по хліб теж в ці самі Бровари. До речі, із сусіднього села Білеїв, теж люди магазин свій мають, вони теж через день возили продукти. Продукти були скажені по ціні. От, я згадую борошно, це два кілограми було майже п'ятдесят гривень. Ціни були великі. Олія була дорога. Але я кажу, все, що не привозили, люди за любую ціну брали все, бо гроші в людей були, а треба було щось купити, покласти в складку, щоб було. Дуже в ціні було борошно, дріжджі, цукор, це прям була страшна ціна. В принципі, якщо по продуктах, то хтось возив, хтось не возив, але були. Вже більше підвозили до кінця березня, бо в Олексія було день народження двадцять дев'ятого березня. Ну, тоді Вася поїхав у місто, то він і перець свіжий привіз, і помідори – це тоді було круто. Я правда, не пам'ятаю уже, він щось тоді близько тисячі гривень заплатив, прям як розкіш була, але продукти можна було купити. Тоді стосовно війни, то постійно всі були в новинах, на ніч організовувалися всі в одній хаті, спали по дві години, теж так чергували, дивилися новини, потім ідеш спати, інший виходить. Спали ми в одязі, одягнуті постійно, напевно, тижнів два точно. Вибухи вже було в нас чути, вже ближче, мені здається, коли вони мали вийти, це якраз були ці страшенні морози. От я не пам'ятаю, напевно, тижнів два було. Ось так. То вже було чути вибухи, вже так, що вже двері в хаті вже були підтрясалися. В погребі ми не ховалися, оце єдине, мали ми ховатися, вже підготували все. Але це було якраз той день, коли говорили, попередили, що, напевно, будуть виходити, тікайте, ховайтеся по погребях. Така інформація поступила, хлопцям на блокпост розписалися. Ну, в принципі воно тоді прогрімало трохи. Було один єдиний раз, перед тим, як виходили, чи град, чи що, я звідки там знаю, щось стояло в стороні за хатою. Дитина була в хаті, і я була в столові якраз, і щось я по цукор полізла чи щось ще, вже не пам'ятаю, я розгинаюся і бачу, як зза наших хат летять гради. Ми не розуміли, куди воно летить, але гули було страшенно. Я, як говорила, там де над річкою, там вільхи дерева, вони просто стали, нам зза хати не видно. А так, як перед нами сусіди, в нас на вулиці, у селі в нас говорять – куток, на хуторі, на кутку, три хати тут всього-на-всього нової побудови. То там сарай новий і будинки двоповерхові стоя-

ли, то воно погано видно, воно було геть поруч, то гул був звичайно великий. Олексій дивився мультики, то він на це не звернув увагу, більше всіх тоді перелякалася мама, бо тоді вона була на кухні, а в хаті в нас був дерев'яний котел, і вона не могла зрозуміти, чи це з котлом щось не так, чи де це і що це. А на кухні воно так, що вікон з цієї сторони немає, тут ванна, тут стіна. Хоча і Вася міг найбільше перелякатися, бо він збирався йти дерева обрізати. Поки ще мороз, кажу, яблуні молоді треба обрізати. То добре, кажу, що ти не пішов, бо якби заліз на яблуню і обрізав, а воно якраз просто над садом було. То чути дуже було. Потім уже ППО у нас стояло. Це ми зараз розуміємо, що це було ППО. І воно стабільно так літало, гуділо-гуділо. Але ми були уже звикли. А ППО, як виявилось, стояло геть дуже поруч, стояло десь кілометр, це було дуже гучно, дуже потужно, і коли воно летить, то здається, воно летить прямо на тебе. Ми з Олексієм один раз на вулиці були, впіймали: ми виходим, а воно якраз з цієї сторони на нас летить. Дуже гучно було. Спочатку дитина не сприймала того всього, а потім він все зрозумів, що якщо гул, то падати додолу, закриваєш вуха, відкриваєш рота. Дуже було потужно. Хоча бабуля, якій вісімдесят років, а точніше вісімдесят п'ять, святкували п'ятнадцятого березня, то вона цих звуків не сприймала. Вона казала, що якщо колись і падали бомби, то я чула, що то бомби. Ями на полі досі є, де ми корів пасем. А тут абсолютно цього всього не сприймали, така спокійна була. Інша бабуся, котрій сімдесят, то то дуже велика панікборша, вона прям всього боялася і сама перша бігала в погреб. А потім якраз двадцять дев'ятого березня, на Олексієве день народження це було, це, мені здається, був самий трешовий день, тому що зранку прокинулися від того, що був новий незрозумілий для нас звук. Ми не розуміли, який це звук, абсолютно. Це я бігали із татом, шукали, де воно гуде, бо Вася спав, мамка моя читала, каже, сижу в ліжку, читаю «Отче наш», при чому вона у мене в церкву не дуже ходє, віруюча, але не ходє. А ми вибігали з батьком, чуємо звук, а де – не знаємо. А потім уже роздивилися, як вертоліт пролітав прям над нашим садом, прям над яблунями. Казав тато, якби баба побачила, то сама б кидалася в нього, бо прям поламав її молоде дерево, дуже низько летів. При чому ми не могли зрозуміти, як орієнтуватися. [Вертоліт був наш чи ні?] Не знаємо, абсолютно не знаємо. Звук був, а ніхто не бачив, тому що виходить, він як літав – низько. Можливо, і наш, я думаю, можливо, і наш, якісь ДРГ шукав. Тому що вони ж літають дуже низько, на верхівки дерев опускався, а сад у нас молодий, дерева там до трьох метрів, на такій висоті він і летів, на рівні із проводами. Це був новий звук, тому що вишнучавців ми чули, і коли проходили навчання, то спочатку теж літало, і ми вже все сприймали. Іноді писали, що це наші, без паніки, не хвилюйтеся, бо люди різні були. А потім десь в обід, я була на кухні, там якийсь салат кришила, мама картошку тушила, Вася з Олексієм на вулиці були, костьор розпалювали, шашлик достали з морозилки. Світло було, то все працювало, не все м'ясо виварили. Я чую вибух, вилітаю на вулицю, точніше у веранду, а в нас веранда така велика, склянна, вікна такі великі метрів на п'ять, і воно видно в небі такі цяточки білі «пух-пух». Я вилітаю на вулицю, воно знову бахає, я чую, що в мене вже вуха закладає, дивлюся, а в погребі двері гуляють, думаю:

«Ага, хлопці в погребі». І я до них зайшла у погреб, туди-сюди, не зрозуміло, дуже близько щось гупало. Пробухкало, дали тривогу. Хоча ми жили без сигналу повітряної тривоги, тому що в нас вона була постійно, не звертали на неї увагу. Потім дали тривогу, потім Васі подзвонив кум, каже, що «щось у вас там відбувається». – «Та я, – каже Вася, – не знаю, з дитиною сижу у погребі». Потім, коли він вийшов вже, і я вже вийшла пізніше, то вже побачили, як горить. При чому, що це було дуже близько, тому що видно вже не тільки дим, а видно полум'я. І ми прикинули приблизно, де воно і що: там, де наші паї. А там, де наші паї, там молодий лісочок. Але дуже багато зівак поїхало туди дивитися, де ж воно і що. І потім вже, коли ми вже догадалися, то то було саме те місце, куди приїхало те ППО, і хтось здав позиції. І туди просто прилетіло. Але на щастя, чи це вже легенда, чи не, наші хлопці приїхали, мали вже стріляти, навіть таку версію чули, що хтось там передав, чуть не з Америки сам Байден, що можуть здать позиції. І хлопці поїхали, не стрілявши, буквально туди відразу прилетіло. Це вже зараз розумію, як так: дуже було зручне місце, і це вибухнуло, ну, от село закінчується, потім поля, де випас корів, починаються паї і ліс. То це кілометрів два, коли їдеш з траси, то навіть зараз видно, де воно те місце вигоріло, там воно випалене, просто голі дерева, воно все там потріпане. Це говорили, що одна ракета вибухнула, це був касетний боеприпас. І просто велике щастя, що він застряг у лісі, і не пішло на село. Бо там в принципі ближче до села, ну, і там і бабуся моя живе, набагато там ближче до місця. А вона нічого не чула, вона в цей момент просто на городі гребла зілля. А я, каже, бачу, що димить, але, може, хто тоже палить зілля. Просто нервовій системі бабулі дивуєшся. Потім приїхали, нам більш-менш розказали: горіло довго, але потім виявилось, не знаю, чи його гасили, чи не гасили, але десь в обід пройшов дощ, і воно повністю затухло. І це один касетний боеприпас вибухнув, інший – десь там застряг на паях. Бо їздили наші хлопці місцеві дивитися. [Чи вже всю місцевість у вас перевірили ДСНС або сапери? Ви скрізь безпечно ходите?] Ні, ніхто не ходить. В ліс ми не ходимо, були там наші хлопці, але не ходимо. У лісі там минуле літо було навчання, постійно щось там проходить, це все чути, що там відбувається. Хрещена було поїхала в лісі, їй треба було, ну як скраю, їй треба було шпильки [із сосни], щоб лохину прикрити. Ну, то хлопці їх і швидко впровадити звідти: «Їдьте звідси від гріха подалі». Сапери уже є, але у нас скоріше за все ще не все перевірили. Наш ліс частково заміновано, в ліс ніхто не ходить. І наші [військові] там працювали. І вже говорили, коли відійшли росіяни, то там деяких виловлювали по лісах. Вони коли пішли в розсіпку, то деякі лишилися в лісах, і по лісах там їх виловлювали, і зразу вони там і лишалися, бо всі поліцейські відділки вже були переповнені тими, що здалися в полон, і їх уже не було куди дівати. Як нам уже казали, просто йшли, і вже там розстріляли, і вони там осталися... І до речі, тоді, коли у нас гради стояли, тато мій у цей момент їхав на Козелець. Каже, я побачив, що під'їжає щось під саму хату, я ж, каже, людина совісна, звонить же вам не буду, думаю, якось ви там справитесь, наші ж під'їжають стріляють. Потім ми зрозуміли, вони туди в сторону – Коцюбинське [с. Михайло-Коцюбинське Чернігівська обл.], чи якось отак воно, воно ближче до

Гончарівська. Ну, теж град, в принципі, ну, тридцять кілометрів стріляє, не більше. То з Васиного села дзвонила Васіна тітка, і в неї була сто відсотків достовірна перевірена інформація, що під Новаками збили «суш-ку». А як виявилось, то це двадцять дев'ятого березня був приліт близько до села, а інший боеприпас, кажуть, був у Козельці, теж у асвальті застряг, просто вони не розірвалися. І тоді, як ми виявили, вони [росіяни] двадцять дев'ятого березня почали відступати з Чернігівської області. У цей самий день вони почали відступати. Потім були навчання, коли вже почали давати Україні зброю, але якось не боялися, хоч постійно літали, і всі бачили. І парами літали, і там уже рік у селі було видно. І тоді як відійшли, то вже і блокпости розформували, розпустили. Залишили один центральний, тому що треба було комусь сіяти зерно. І в наших селах багато всього, і хлопці, які були на блокпостах, самі злилися, бо треба було сіяти зерно, документи ніхто не хотів показувати, всі на нервах, і геть не стало цього всього. А потім уже почались, я б сказала, десь із весни, навіть більше з літа, почали організовуватися при школах і пекти постійно: то печиво, то мама в мене називає, пундики, мантуса, пироги. І це все передавали на фронт, я точно не знаю, куди це волонтери возили – на схід чи на південь ці довготривалі продукти. Це все пекли при школі. Ну, як при школі? У школі, то це треба, щоб хтось приніс і напік, і ті, хто працювали при школі, то самі говорили, що печити дома і приносьте вже готове. Були ті, хто постійно пекли, були ті, хто не пекли. Волонтери також просили продукти, ну, картошку, моркву, буряк теж возили, передавали мішками, в кого що було, хтось більше, хтось менше давали – порізному давали. [Коли ви повернулися в Київ?] Вася повернувся у травні, а ми повернулися десь червень чи липень. А потім все одно ще в селі бували, бо там трохи не так уже було. І я там у селі коржики пекла. Але це було важко, жарко, плюс духовка нагрівається, але нічого, пекли. [Чи є в родині військові, які загинули?] Ну, так... Були і далекі родичі, то загинув один родич. Це виходить, бабуся моя, які сімдесят три роки, то вони із братом із двійні, то вона мені бабуся, а він, це дід Коля, два чи три рази одружувався, і він з останньою дружиною було п'ять дітей, тобто в шістдесят років, мені здається, в нього ще дочка народилася. В нього від першої жінки було двоє хлопців і Аліна, вони були значно старші, а від тьоті Наташі, в неї були свої діти, а в нього оце уже Катя перша, яка років на чотири за мене менша, то її чоловік був в обороні Чернігова, вони якось через знайомих вивезли [в] Німеччину дітей і її, якось спочатку на Київ, потім до кордону, то через кілька днів, то, можливо, були ще на кордоні, як в Чернігові він загинув. Вийшло якось так, що вони [військовослужбовці] спали, був обстріл Чернігова, і через те, що в них не було броніків, йому просто уламок прямо в груди. Це була раптова смерть. І ще ж із ним був брат Каті – Денис. Якщо їй двадцять один [рік], то йому десь двадцять три [роки] зараз, вони були разом, але на час саме в цей час в іншому батальоні, вийшло так, що його там не було [при обстрілі]. Це один, і в принципі, далекий родич, що загинув, і його ховали, ми ще в селі були, навесні десь після деокупації. [Чи відомі випадки відзначення родинних свят за час війни?] Весіль не було. Діти під час війни народжувалися. Дівчинка у селі. І тоді згадали, що якщо народжуються дівчата, то

це до хорошого, війна скоро закінчиться. То був період, що народжували дівчат. А весіль не було. Нічого не відзначали, всі тихо собі. А в нас є смішний випадок, коли якось у комендантську годину, перед дні, коли у нас з четвертої години було комендантська. В селі є церква, московський патріархат, і батюшку затримали в комендантську годину, бо вони там у четвертій годині почали вечірню службу, по зимовому ще часу, і вирішили зробити хресну ходу по селу, з іконою ходили навколо села, щоб до нас ніхто не прийшло, не прилетіло, то це був випадок, коли батюшці сказали «аяяй». А ще перед тим, чи, може, після того, виявилось, що всі там з кимось спілкувався, а то був диверсант чи хто там... Але це чутки, це те, що люди послухали-недослухали. Але це, що його посварили, що він хресну ходу зробив, то це було. Йому закон не писаний, він посвоєму живе. Ну, так, церква і лишилася в нас московського патріархату. Ну, люди сваряться між собою, але більшість людей просто змирилися і не ходять туди. Такі, як моя бабуся, прийде, вступить у дискусію там, потім починається великий скандал, тому що там багато і тих, і сих, і він, і півша, як каже баба, хор. У цьому році уже почали більше щось відзначати, можливо, ближче до весни, до літа – там уже якісь чи то весілля були, щось таке. В самому нашому селі – однозначно не, бо людей мало, в районі, але не знайомі. А так більшості – не до того. [Як розвивається волонтерство в соціальних мережах?] Стосовно волонтерства, то як? Багато знайомих, які займалися волонтерством, я цим не займалася. Були випадки, якщо хтось із знайомих щось робить, то якусь із своїх продукцій [кондитерські вироби] чи ще щось пропонуєш для розіграшу. Починалося все, то ми фіалку [сортові домашні квіти] розігрували. Однокласниця збирала вісімдесят тисяч на шоломи, то я, як показує практика, спочатку все йде дуже легко, потім заторможується, потім, коли остається останніх тисяч п'ять, то це уже, ну, прям, я не знаю, вони геть не йдуть. Є люди, які якось це пришвидшують, але так, як я бачила по тих донатах, які збирали перші, бо за фіалку, то незначні суми були, то отім пряники, то в середньому півтора тисячі було завжди. Люди там скидали, за донат, за номерки розіграєш. Коли вже був останній розіграш, чи, напевно, передостанній, там тисяч до восьми назбирали. Це в сусідньому селі, мого брата однокласниці чоловік, то він в ЗСУ, то йому збирали на «мавік», там треба було близько двохсот тисяч. То я була теж уже долучалася, бо треба було, ну, сім з хвостиком назбирали за розіграшем, вже не згадаю, що розігрували. Але я бачу по донатах, що скидали одні й ті самі люди. Стосовно репостів, щоб хтось там щось робив, то ті, хто скидали [кошти], робили. Були випадки, коли я безпосередньо знаю цю дівчину, вона фотограф, вона пропонує послуги, у неї маленька дитина – два роки. І я знаю, що люди замовляють у неї фотосесії, але репостів я не бачила, щоб про неї робили, хоч і кошти збирає. Хтось веде більше соціальне життя, хтось – менше, але за допомогою соціальних мереж безпосередньо збираються кошти, і немаленькі кошти. Тому що там сама машина – це є двісті-триста тисяч. Це ж її ще треба купити, замовити, «мавік» – теж двісті тисяч. Але скидають зазвичай одні і ті ж самі люди. Є ті, хто скидає номерочок, чисто символічно, щоб був, якщо це розіграш, є взагалі такі, хто скидає «котика» через Монобанк, і навіть не можеш побачити, хто то. Але

долучаються одні й ті ж самі люди... Якщо кажуть, що війна змінює людей, то я в цьому не погоджуюся, тому що війна абсолютно не змінює, горбатого могила справить. Війна, напевно, підкреслила оті негативні риси, які були. І багато серед знайомих, можливо, десь бачилися, говорили лише «привіт-привіт», але завдяки цим зборам у вас починається якесь інше спілкування, і ви виходите на якийсь більший тісний взаємний контакт. Більш тоді активно спілкуєтесь та підтримуєтесь за рахунок тих зборів. Зазвичай це робиш [розіграші для залучення коштів], якщо це хтось із знайомих. Тоді, коли ми збирали Насті на «мавік», то ми більш зблизилися, ходили в одну школу, він [чоловік] старший був трохи за мене, вони в мене кондитерку замовляли постійно, бо в Києві живуть. Так сталося, що у лютому місяці його дядько загинув в Донецькому напрямку, де там, ну, як дядько, знову ж ці всі родинні зв'язі, не так там дядько був, як різниця у них лише вісім років, і вони між собою товаришували, вони були більше брати, я б сказала, ніж дядько і племінник. Це кажемо, перший хто з нашої місцевості, ну, з нашої сільської ради, бо п'ять сіл відноситься, так скажемо, він був перший, хто загинув. І ми його з Васьою як би знали, спілкувалися зі школи, але завдяки цьому збору, цьому «мавіку», що ми Насті збирали, то більше почали спілкуватися між собою. Він також, якщо якісь збори репостне, то я репостну, бо я знаю, що він перевірений, і не може бути осторонь цього всього. Його сім'ї це дуже так травмовано торкнулося. [Які подальші перспективи стосовно цих реалій?] У перемогу за два-три тижні уже ніхто не вірить. Але дуже хочеться, щоб це закінчилося якнайшвидше. Але в перспективу, що до літа ми повернемо Крим – це вже ніхто не вірить. Бувають нападають такі песимістичні настрої, що це, можливо, буде не на рік і не на два, а ще там трохи довше. І раніше себе порівнювали з Ізраїлем, а зараз ще більше, бо там країна перебуває вже шістдесят років у війні. І ми розуміємо, що це не війна лише путіна. Можливо, що це затягнеться досить тривало, бо бої за Схід України тягнулися дев'ять років, і це все як-не-як забулося, і в цьому теж є наша вина, тому що ми не були такими активними учасниками безпосередньо. І я теж, мабуть, відносилася до категорії тих, що думали: «Хотіли руский мір, він прийшов, і живіть там собі спокійно». Якось так спокійно віддали. Знов ж таки це все через те, що в нас не було того, ну, на жаль, критичного мислення, яке вже маєш зараз. І зараз ти вже можеш дивитися на ці всі речі геть інакше, і з релігійної точки зору ти вже теж змінюєшся, християнином ти був і лишився, але вже трошки починаєш змінюватися, наскільки це реально може бути. Люблять говорити «путін в усьому винен». Кажу, що проблема тут не в самому путіні, путін сказав – вони прийшли... І ось цей нагорівший скандал Кундера. Мілан Кундера – чеський чи який письменник, і він написав книжку про війну, і в книжці була така цитата, що «біль української матері і російської матері можна поєднати, бо вони обидві на війні втратили сина». Але чого один син захищає свою країну, бо той другий син прийшов на нашу землю, це не можна поєднувати. Хоча автор виходив з того, що ж не матір його відправила на цю війну, а біль матері розділити не можна. Це ці лібералісти... Чую все Кундера, Кундера, Кундера... А потім якось воно мені попало, і до речі, це де було на книжковому форумі чи

у Львові, чи Франківську, десь на заході, і там говорили, і було це все питання. Автору задали це питання, але [він] якось ухилився від прямої відповіді... [Що Ви робитимете, коли настане перемога?] Будемо проблемами вирішувати по мірі їх надходження. Ну, це вже буде не проблема, а там щось придумуємо. Все придумуємо. Але однозначно це будуть сльози і щастя, і радості. Щастя – тому що це вже, хоча б якийсь період, не буде торкатися наших дітей. А сльози суму буду, бо ціна велика страшенно. Якщо говорять, що росіяни несуть значно більші втрати, ніж наші, ми, українці... Ну, я не знаю, я зараз можу пройти по селу, по знайомих і сказати, в кого брат, знайомий, в кого кум... Мені здається, майже в кожній сім'ї знайомих є людина, яка загинула на цій війні. І я можу сказати так, що не такі втрати масштабні, як в росії... Ну, я розумію, що сто сорок мільйонів порівняти із сорока мільйонами – це так масштаб, але втрати однозначно є, бо куди не глянеш, то там, там... І петиції посмертно героям. І ось тиждень назад у нас теж у селі, ну, в сільській раді, поховати хлопця – Женя, тридцять п'ять років, він такий, як Вася. Він був з перший днів повномасштабного вторгнення, але сам той факт, що він загинув не під час виконання бойових дій чи завдання, його в частині схватило серце, і йому просто потім написали – гостра серцева недостатність. Звідки вона взялася у тридцять п'ять років? Чому? Як так? Не від легкого життя. І ми знали з Васею, що він помер, але не знали, що саме, чого... І це Вася у Фейсбуці прочитав, бо мене там немає. І ми якось говоримо з ним: «Гостра серцева недостатність...». І Олексій в машині сидить: «Мам, а що це таке?». А я сиджу і думаю, як це пояснити чотирирічній дитині. То коли мені розповідають люди, що не можуть пояснити дитині, хто такий «русский» або мовне питання: «Як дитині пояснити, що треба говорити українською?». Мені здається, це все легше пояснити...

с. Ягідне

Записав М. Бех 7 грудня 2023 р.
у с. Ягідне Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
від Анікіної Надії, 1968 р. н.
Розшифрувала К. Бех

РЕАЛІЇ ВІЙНИ Як люди ставилися [до росіян]... Як до окупантів, які нам розповідали, що прийшли нас освободити від бандерівців. Бо вони [бандерівці] бігають тут по лісах... І я їм тоді казала, [що] ви знаєте, [що] я з дитинства люблю дуже збирати гриби, у нас вся родина [любить], і кажу, що скільки вже тут живу – 55 років, стільки ходила за грибами, і в які б ліса не ходила, жодного бандерівця не бачила. Кажу, що оленів бачила, козуль бачила, зайців бачила, білок бачила, бандерівців не бачила. **Широкомасштабне вторгнення росіян. Життя в окупації.** Оце отак-от. Ну, а почалося як? Ну, як усі, ми дізналися про війну, бо ми почули зранку обстріли, бо вже бомбили Чернігів. Тобто ми бачили, як туди ракети летять, і все це знали. Потім, коли далше почали бомбити, ми почали ховатися в себе по погребах. Виходили дуже рідко. А потім третього числа позамерзали і вийшли чи хату протопити, чи погрітися, і тут гуркіт. І оце звідсіля, з лісу, бо я ось в будинку живу, дивлюся у вікно, і їдуть

танки, БТРи, і на них сидять воїни. І всі обозначені, а ми бачили уже в інтернеті, буквою «О». Усі машини. Тобто ми зрозуміли, що це росіяни. І я, і якраз сусіди вийшли, і я кричу: «Їдуть руські! Ховайтеся у погреби». Ми почали ховатися. Сразу почалися автоматні черги, почали розстрілювати і руйнувати всі паркани, всі будівлі, ну, тобто, куди вони їхали – вони тут все руйнували. І почалися обстріли. Потім, коли вони нам сказали, якийсь там був чи бурят, чи тувінець, він сказав: «Благодаріте свого аллаха, он вам спас жизнь». Ми в нього запитуємо: «А чому?» [З'ясувалося,] був наказ зачистити все село, і тому вони в'їжали і стріляли. І в останню мить відмінили цей приказ і сказали зібрати всіх в одному місці. Всіх селян. Ми були оце тут у підвалі. [Що це за будівля?] Це був садочок, і оце була початкова школа. І оце в початковій школі в підвалі нас утримували весь місяць, все село. Все село зігнали в один підвал: і грудних дітей, ті, хто були паралізовані, інваліди не могли ходити, їх на тачках, на покривалах зносили теж. Тобто нікого не залишали в селі. Всіх зносили в підвал. Там було більше 360 людей. Приміщення там дуже маленьке, сире, без освітлення, без опалення. Тобто в таких умовах ми жили. [Що то за будівля розбита?] То був місцевий клуб. Накануне усе вивезли з клубу, все, що там було, і вночі його підірвали. Я так думаю, що це вони все підірвали. [Це було, коли вже наші звільняли?] Ні. Це десь було в середині окупації. Бо вони тут тоді забирали все майно людське, все збирали, бо нас тоді випустили з підвалу до туалету. І ми бачили, як вони грузять все. І ми тоді ще посміялися, що [те, що] вони вивозять все [саме] на танку, було зрозуміло тіки з маленького кусочка дула. Бо під дулом лежали мішки з картоплею, на танку було усе приматане, знаєте, ото, коли якось бабка збирається кудись їхати з клунками, ото бере покривало і ото все туди зв'язує. То оце все тут було, тобто танку самого не було видно. Оце вони так від'їжали. І бортові машини, ну, грузові, вони теж туди закидали все, що мона. Там навіть хтось крикнув: «А для мене даже місця немає». То уявіть, вивозили все, техніку вивозили, все вивозили. Вони робили тут все, що хотіли. [Вони жили по людських хатах?] Так. Вони жили по хатах. У кого вони жили... Ну от, у мене вони жили. Нічого не залишилося з майна зовсім. Ні білизни, ні постільного. Ніяких ні ковдр, навіть усю мебель потрощили. Нічого не залишилося. Вони в мене навіть вирвали перший балкон. Оце тут перший балкон, то тепер однакові, бо однакові зробили, бо ж був вирваний. Вирвали балкон, притягли БТР – і вирвали, оце для того, щоб дом не обходити. [Тут були буряти?] Були буряти і тувінці. А при штабі були росіяни. [Штаб у них тут був?] Так. [І тут вас тримали у підвалі?] Так. [Як часто вас в туалет випускали?] Коли раз на день, коли могли не випускати, якщо щось таке було там у них. Чи поранених, чи трупи свої звозили, бо у них тут тіпа був госпіталь чи ще щось таке. Тоді нас зовсім не випускали, а так два рази на день. Випускали десь з восьмої години до пів дев'ятої. [Під наглядом?] Ну, так. Ми не мали права нікуди виходити, бо сразу розстріл. [А їсти ж як?] Їсти у нас самі люди... Там біля школи розпалювали багаття, і в нас було декілька людей, які готували. Ну, готували із того, що знаходили. Вони ж тут у людей поїли усе, що було. А нам свої щі давали в трохлітрових банках. [Такі, що в ЗМІ показували?] Дада. Так оці декілька банок щі

розводили у великій каструлі, щоб людей хоч якось погодувати. Коли годували раз в день, коли – два рази. Ну, годували, це так... Це повлітрова банка на двох, якщо це щі, якщо це каша, то це одна-дві ложки на людину. Тобто отак от. Води питної не було. Була, ну така, брудна вода, яку пити так не можна. Ну, люди гріли, кіп'ятили, так і пили. Ну, якщо була змога, то їх подовше випускали, щоб могли вони готувати. То оце таке. [Чи були такі люди, які росіянам допомагали?] Ті, хто в нас був, ніхто. Ніхто. [Чи були такі, які підтримував напередодні?] Знаєте, я про це інформації не знаю, але ті, хто були в підвалі, були готові їх порвати. Ми дуже часто з ними сварилися. І коли у людей здавали нерви, то там уже йшла російська мова і такі матюччя... Правда, вони тоді автоматною чергою усіх заганяли, все – нагулялися. Бо люди їм висказували все, що про них думають. Тобто ніхто не ходив і в рота їм не заглядав: «Ой, хлопчики...», чи ще щось там. [До окупації яке було ставлення до росіян?] Нам же казали давно, що росіяни нападуть, ми не вірили. Вони зараз питаються казати, що ми браття і сьостри. Так і в нас було таке ставлення, бо у багатьох родичі там живуть, багато хто на заробітки їздив, не вірили, і я не вірила до останнього. [До повномасштабного вторгнення і я, мабуть, не вірив до останнього.] Ніхто не вірив, ніхто не вірив. І коли в мене питали: «А чого ви не виїхали? Ну ж попереджали.» Ну, а ніхто ж не вірив. Ми могли повірити все що завгодно, крім того, що вони на нас нападуть. [Не було тут такого за окупації, що доходили до останнього і розстрілювали?] Знаєте, бачити ми не бачили, бо ж вони при нас не розстрілювали, але так, випадки були. [У самому Ягідному?] Так. Спершу нашого сусіда застрілили, ну, тоже ж не бачили, але розповідали, що коли вони в'їжали оце танками, а він шов до будинку по вулиці, йому там сказали, що ставай на коліна, здавайся. А він відповів, що він на своїй рідній землі: «Я не стану на коліна». І його застрілили. Це перша людина, яку застрілили. А потім приводили до нас людей і казали, що з Золотеньки [сусіднє с. Золотинка], щоб впізнали, чи так, чи ні. І привели вони, і п'ять хвилин у нас побули, і їх вивели, і все, ми їх більше не бачили. Такі випадки були. Автоматні черги ми теж чули. Але присутніми при цьому ми не були. [Своїх убитих росіяни забирали чи десь тут їх ховали?] Коли якісь були обстріли, то нас замикали, нас не випускали, ми тільки чули, що їздять машини. Ми ніколи не бачили ні поранених, ні вбитих, нас при цьому не випускали, було таке, що і сутки не випускали. Тобто пока вони не повозять, не перевозять все. [Чи були священники з вами, якось вам допомагали? Хто допомагав організовувати побут у підвалі?] Ні, не було. Таких не було. Це вони [росіяни] вирішували, чи випускати нас, чи ні. Якщо буде їхня ласка, то вони відчиняли і казали, що ми можемо виходити. І було сказано, що на сходцях, які ведуть з підвалу доверху, щоб нікого не було, бо будуть пускати автоматну череду, будуть стріляти. Тобто ми сиділи, уже коли відчинили двері, тоді ми виходимо, стаємо в чергу в туалет. [Чи були до війни в селі учасники АТО?] Так, були. [Вони зразу пішли воювати чи залишалися в селі під час окупації?] У нас зразу ж хлопці, як тільки почалася війна, то добровольцями пішли захищати. Пішли в Чернігів, в ліси партизанити. Пішли зразу. Спочатку наші допомагали, ми тут збирали і консервацію, і воду, все возили,

хлопці з села знали, де вони стоять, то возили їм їжу, теплі речі. Ми допомагали. Приїжджала машина легкова, треба хлопцям допомогти, треба хлопцям це і це, і люди зносили, і відвозили. А потім у моєї сусідки син приходить і каже: «Все, мам, я їду». Він спочатку допомагав, а потім прийшов, і сказав, що він вирішив: «Я їду». Так було. [Їх не викликали?] Ні, вони самі йшли зразу. [То у вас тут були росіяни, а наші хлопці були по лісах?] Казали, що бандерівці бігають. А вони [росіяни] тут стояли, і за школою в лісі, і по хатах жили. Вони тут хазяйнували. Ми не мали права виходити зовсім. Якось я попросилася вийти у замкомандіра: «Пустіть додому, щоб хоч труси взяти, перевдягтися». Ми жили уже майже місяць, ні води, нічого. І діти, і грудні діти. І просили: «Відпустіть, ось будинок рядом, п'ять хвилин, я забіжу, що-небудь візьму перевдягтися, п'ять хвилин». Він сказав: «Спочатку вчите гімн росії, берете білий флаг і громко співаєте, щоб було чути на все село, тоді тільки підете». Ми його дружно всі послали, згорнулися і пішли. Оце таке було знущання над нами. [Чи приходили з їхніх з політпропагандою?] Коли нас випускали, це було спочатку: «Ось ми уже і Київ захопили, і ето захопити, і ето захвалі». А ми їх питали: «Якщо ви Київ захопили, то чому ви сидите тут, у Ягідному? Ну, розкажіть. Ви вже по Хрещатику повинні гуляти. Чого ви тут сидите?» – «Бо там бандерівці бігають». Отака дезінформація була. Якось нам принесли газетку на два аркуші, з їхньою пропагандою і все таке, і на першій сторінці був портрет путіна. Ну, тут у нас почалося: чия має бути перша сторінка, хто іде у нужник і чия перша сторінка. Читати не читали, а оце була бійка за оцей портрет. Це таке було. Люди сміялися і розповідали кому ж нужніше. **Деокупація.** [Коли втекли росіяни, вам хтось допомагав відбудовувати село?] Так, потім добробут був. Але я виїжджала, тут більшість виїхало. Залишилися тільки старі люди, які казали: «Ми вже нікуди не поїдемо, вже як буде, так буде». А нас вивезли 31 числа [березня 2022 р.] військові, вони нас вивезли звідсіля. Тобто вони сказали: «Ми не розуміємо, повернутися вони, не повернутися, ми не знаємо ніякої інформації; ми знаємо, що їм дали зелений коридор, і вони відійшли, але як вона далі буде – ми не знаємо. Тобто ми нікого не будемо недобровільно, виїжаєте, значить виїжаєте». [Коли Ви повернулися в Ягідне?] Я недавно повернулася. В кінці літа. До цього я жила в Бучі. Наші знайомі, сусіди питали: «Де ти живеш, куди ти виїхала?» У мене і довідка ВПО була, я сказала [їм], що я в Бучі. Всі були в такому шоці. Кажуть: «Ти шо з огня да в полум'я!» То я можу вам ще не це сказати, я не просто в Бучі, я живу на Яблунці [вулиця Яблунська]. Це ота вулиця, де весь світ облетіли фотки з трупами. [Вулиця] Вокзальна – це там, де наші їх розстрілювали, а Яблунька – це там, де снайпера вчилися стріляти. Ото всі впізнавані фото і відео, то там я жила. То я і там наслухалася історій, як люди виїжджали, як по трупах повзли, як самі прикидувалися трупами, щоб залізну дорогу переползти. Тобто там все було жутко. Бо людина виходить там з підвалу чи дихнути, чи собаку погодувати, його тут же вбивають. Тобто, якщо нас іще зігнали, будемо казати, начебто лояльно віднеслися, то там не жаліли нікого, там стріляли усіх. [То в Ягідне зараз уже повертаються?] Уже повертаються, так. Уже більшість людей повернулося. Бо відбудовують, роблять ремонти, все ж треба роби-

ти. Ніхто ж за тебе не приїде і не зробить. [Одне одному якось допомагають?] Ну, так. От зараз у нас в програмі експериментальні, то це село відбудовують, почали відбудовувати будинки. [Це державна програма, допомога?] Здається, шість сіл, які увійшли в експериментальну програму. Тобто вони будуть робити усе повністю, будинки, паркани, все будуть відновлювати. А те, що всередині, то це ми вже самі. Ну, так, держава допомогла, на мінімальний ремонт виділяли кошти. [Хто допомагає з ремонтом: родичі чи самі?] І родичі, і сама. Бо щоб когось наймати, треба більше коштів. [Чи намагалися знову росіяни сюди повернутися, як ви думаєте?] Ні, ми, мабуть, уже самі їх повбиваємо. Нам уже тірять нічого. [Ви розповідали, що вони казали все «бандерівці, бандерів». А яке Ваше ставлення було до самого Бандери, до окупації?] Ви знаєте, так як вчилася ще при союзі, то нам розповідали, що це такий, такий, такий... Він ось такий поганый. Потім, коли уже почали читати біографію, то уже зрозуміли, що це була просто пропаганда, що це людина, яка захищала Україну, яка була за Україну. [Чи називали тут місцеві жителі «бандерами» тих, хто живе на заході України?] Ні. Це вже люди зараз знають. Якщо раніше, там при радянській владі було: «Ой, там бандери!», а зараз такого нема. [Чи спілкуєтеся тепер з кимось із росії?] Ні. [А до повномасштабного вторгнення?] Так. [З родичами?] Так. Я після окупації не спілкувалася, а сину моєму подзвонила тьотя: «Як і чого?» Ну, він і розказав їй як і чого та що він про них думає. [Родичі змінюють свою думку і ставлення до подій?] Вона там плакала і казала: «Ну, розумієте, ми ж не винні, я тоже проти війни». А він сказав: «Знаєте, в мене мама місяць пробула в полоні ізза вас і вашого мовчання; це все тому, що ви мовчите, ніхто не вийшов, а якби ви вийшли всі-всі і сказали, що проти, то вторгнення і не було б, а ви всі зібралися і приїхали заробляти гроші». І він більше не став спілкуватися з ними. [Чи називають тут росіян «фашистами»?] Так. Їх вже ніхто зараз «росіянами» не називає. Як угодню, якими угодню словами, тіки не росіяни. [А якими словами?] О! Та «покидьки» вони. Як завгодно, от що є негативне, так і називають. [Чи змінилося ставлення у Вас і в оточення до подій Другої світової війни?] Змінилося, дуже змінилося. Бо, як вони зараз, що це вони виграли ту війну. А тепер, коли всі ці історії і факти – все вспливає, що більшість хто – українці воювали. Зараз вони [росіяни] приписують, що українці були за фашистів і тому проче... То тепер ми знаємо цю всю історію, таку, яка вона є, і як вони її люблять переписувати. [Зрозуміло, що тепер таких людей, які нормально ставляться до путіна немає, але ж, мабуть, у селі були такі?] Ви знаєте, я не знаю. Я такого не знаю, але я знаю ставлення до війни. Як ось оце вони приходять, мародорять, забирають все, і я розумію, чого мій дідусь ніколи не розповідав про війну. Бо він знав це факт, як вони мародорили. Він у нас був чесна людина, я ніколи не бачила речей, привезених з Германії, чи ще щось таке, але у других я бачила, коли хизувалися: і платячка, і якийсь посуд. Тобто теж російські [радянські] війська займалися мародорством. Так, це було, що вивозили вагонами.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Ось у вас блокпост, чи допомагають місцеві військовим, чи

може військові чимось допомагають?] Як люди можуть, так і допомагають. І не тільки військовим. І іншим якимось бригадам. Пишуть там [у сільському чаті], що свічки треба було зробити, які гріють – окопні свічки. То люди приносили і банки, і гроші здавали, і купляли все. Коли потрібна військовим допомога, то люди збираються. У кого є щось, за потребами, то приносять, у кого немає, то приносять гроші. Це так постійно. У мене теж, коли я приїхала, у мене була змога допомогти, я купила машину для воїнів ЗСУ. У мене знайомий хлопчик волонтер, я йому подзвонила і кажу: «У мене є то, то, то, але мені ніколи цим займатися, якщо ти це забереш і продаш, то...». Він сказав, що так. Ввечері приїхав, забрав, вранці дзвонить і каже, що в нього це все забрали, що я віддала, і він купляє машину. Кажу, що гаразд. Була змога, допомогла. Як мені деякі казали: «У тебе ж нічого немає, ні меблів, нічого, то продавала б, да собі». Ні – хлопцям потрібніше. Кажу, що я розумію, що в мене нічого не буде, але руки і ноги є, зароблю, відстрою. [Ким працюєте?] Продавцем. [Ви місцева?] Ні, я сюди переїхала п'ять років назад. Я жила у Чернігові. Потім я захотіла, я давно хотіла десь в такому тихому містечку жити. Продала квартиру в Чернігові і переїхала, тут купила. [Яке ставлення було до АТО?] Знаєте, негативне. Тому що, як я вважала, ділять сфери впливу. Тобто хтось не поділив, а наші хлопці гинуть. Знаю багатьох, хто там був, і неодноразово був, і вони казали, що вони [росіяни] в нас стріляють, а в нас наказ стріляти не можна. Дали б наказ, давно б було все вільне. І про те, що там воюють росіяни, я теж від них [знайомих] узнала, бо ж кругом писали, що ніні, там росіян немає. Були там росіяни.

*Записав М. Бех 7 грудня 2023 р.
у с. Ягідне Чернігівського р-ну Чернігівської обл.
від Хайло Ольги Володимирівни, 1971 р. н.
Розшифрувала К. Бех*

РЕАЛІЇ ВІЙНИ [Чи вірили Ви перед вторгненням, що росіяни нападуть?] Ну, скажемо так, дуже не хотілося вірити. Куча [інформації у ЗМІ] було того, що таке буде. Куча інформації. І куча передчуттів. Наш навіть кіт цілий місяць перед війною був сумний, я зверталася до лікарів. Вроді здоровий кіт, нічого в нього нема, а він сумний, і він шукав схованки. Він кожний день шукав схованки. Ми його не могли знайти, а він такі шукав схованки, щоб надійні і його не можна було знайти. А потім, коли була окупація, то він у тих схованках і ховався. І так ховався..., що ж рашисти по кілька днів, по кілька разів на день тут заходили щось шукали, ну що шукали, грабували. І вони перевертали цю хату по кілька раз на день. То одні зайдуть щось там собі найдуть. Ті пішли, другі зайшли. По-новому перевернули, щось ще знайшли собі цінне. Так. А наш кіт і кіт дітей були сховані в схованці, і вони [росіяни] навіть не знали, що коти є в хаті. Навіть ми, коли приходили довідуватися, то вони не вилазили з тих схованок, такі перелякані були. **Широкомасштабне вторгнення росіян. Життя в окупації.** [Коли сюди зайшли рашисти, пригадаєте?] Ну, от на нашу вулицю, вони 5-го числа [березня 2022 р.] зайшли. Вони зайшли в село 3-го числа, але вони зайшли з тої сторони від школи, а до нашої вулиці вони вже дійшли 5-го числа. Бо вони

боялися спочатку сюди заходити, бо думали, що тут ще наші стоять. Вони ж по свої логіці думали: як вони у селі отаборилися під кожною хатою, так вони й думали, що тут у кожній хаті, в кожному погребі наші єсть солдати. І через що вони боялися спочатку заходити на нашу вулицю. А потім, коли уже розвідали, що ніяких тут солдатів нема... [Це в них два дні на це пішло?] Да. Вони спочатку ті вулиці, вони ж там всі-всі-всі зайшли в кожну хату, перерискали, перенишпорили всі вугли, всі закутки, все перешукали. Людей допитували, обшукували. І так поступово по вулиці. То на нашу вулицю це вони 5-го, а вже ту наступну, що перша вулиця, за Космонавтів, вони тоже і 5-го, але ще і 6-го. [Усе село загнали до школи?] Ну, да. Вони до нас пришли 5-го числа. Дуже були обстріли через то, що наші ще ж... Це ж у нас ремонт, того шумить... Наші ще ж, там совхоз, і наші ж там були. І оце ж були ще перестрілки страшні. Вони ж стріляли. Настіки стріляли, вони [росіяни] під школою стояли, і стріляли туди по совхозу. А наші ще ж відстрілювалися. І бій був постійний, постійний бій. І ми, можна сказати, постійно сиділи в погребі, можна сказати, що не вилазили з того погребі. Ми тіки вискакували по крайній необхідності. А 5-го, видать, наші вже пішли відступили, і вони вже зайшли сюди до нас на вулицю, воно вже й стихилося, вже не так стріляли. Ми з чоловіком саме прийшли їсти зварити, і так же саме, щоб бігом зварити, картошку в мундирках, щоб так, щоб найскоріше. Тіки доварили ту картошку, дивимось, вже по нашій вулиці БТРи їдуть, вже їде ця машина з хрестом, ця, що людей перевозить їхніх. І зупинилася отам, а наші ж отам в погребі, там садик, то наші були там біля садка, він [погреб] там більш надійний, на весь будинок. І вже виводять наших дітей і всіх сусідів звідти, ми дивимось через вікно. Так ми вже мусіли до них бігти, бо боялися, що їх хтось куди повезуть. То побігли, кажем: «Шо таке? Шо ви хочете?» – «Ідіте все в школу! Садіться в машину, ми вас отвезьом в школу». А нам сказали, що не можна в машину сідати, бо мало лі куди вони повезуть. Можуть, як живий щит, повезти хтось куди. Кажу: «Ми не сядем, ми нікуди не поїдем». «Єто приказ. Вам здесь аставацца нельзя». – «Чого, – кажем, – нельзя?» А вони: «Здесь опасно». «Чого це, – питаєм, – ми які бомбोजки пересиділи тут в подвалі, нормально, пережили, тепер вже трохи стихилося, нормально нам там». – «Нет, ето приказ!» Кажу їм, що еслі в школу, то ми пішки дійдемо, ми знаєм куди йти. – «Ну, можете йти!» Ну, от відправили. Ну, ми пішли, бачимо, що їх дуже багато, всі з автоматами, все одно вони нас тут не оставлять в спокої. Вже всі двері були повскривані. Коли ми ще бігли до хати, щоб їсти варити, то вже всі двері були пооткривані на розпашку. Вони вже пройшли, і вже повскривали всі двері. І в хлівах, і в квартирах. І перевірили, де хто є. Тоді ж, в конце концов, найшли в погребі людей. А так відкривали погребі, відкривали хліви, витягували, якщо там єсть люди, то витягували звідти людей. І всіх зганяли в школу. Вони дуже агресивно це робили, то другого вихода там не було. Якщо люди сиділи в погребі і боялися виходити, то вони кричали: «Або ви виходите, або ми кидаємо гранату». Там один у нас на третій вулиці, так, такий чоловік, як мій чоловік, тих самих років, ще йому шесдесяті не було, а ми, коли вже

прийшли в погреб, дивимось він ледве ходить. Кажу, що таке, чого це він так ходє, він такий бравий чоловік. Ше він ганяв на велосипеді, ше такий бравий чоловік. Кажемо, що ж це він ледве ходє, а він розказує, що до нього зайшли, а він був один, а в нього хата там своя окрема, і в нього там два погребі в дворі. «Я, – каже, – був в одному погребі, сидів там, а племянники – в другому погребі. А вони відкрили мій погреб і гайда ж кричать, да виходь, да хто тут, да шо...». А він вийшов, а вони питають: «Хто ше там з тобою?» А він каже, що нема нікого. А вони ж дальше ж шастають, шукають. Найшли плем'яників. І тоді, каже, його ломом побили, прямо ломом по ногах. І кинули назад у погреб. А він каже, що ж ноги побиті сильно, лежить там у погребі, чує, шось котиться там по сходах. Вспів замітити, що граната. А там перестінки в погребі, так за перестінок сховався в угол, а та граната зірвалася. «Добре, – каже, – що та граната була, тіпа не дуже серйозна, що не дуже там все поруйнувала». Вони потом двері откривають: «Живой?» А він каже: «Да, живой». – «Знаєш, за што?» Оце наказаніє за то, що не признався, що племянники в соседнім погребі. Подружку мою тоже ж отак витягли з погребі: «Покажуте документи!» Ну, вони й показали документи. Ну, в неї прописка тут, і Ягідне, а народилася в Київській області. – «Што? Із Київской області?» Раз – і з усьої сили її кулаком в лице. Тільки за то, що в неї написано, що вона народилася в Київській області. То люди тоді прийшли в погреб такі перелякані, такі усі... Ми прийшли до погребі, дивимось на людей... Ну нас, вони якось не сильно налякали. До нас приїхала з тою машиною жінка, вона медик, ми тоді вже ж роздивилися, що вона медик їхній. І коло неї були якісь два з автоматами солдати. І вони, по крайній мірі, нас не обшукували, не били, нічого. І ми ще не зрозуміли, настіки це всьо страшно. Ми прийшли туди такі, ну, я була така агресивна, така настроєна їх там всіх повиганяти, а мені кажуть: «Ти шо!» – «А шо ми тут будемо сидіти, наче телята чи шо, нас позганяли. Давайте якось шось протестувати». А мені кажуть: «Ти шо не поняла, що це таке?» І почали мені це все розказувати. Уже, кажуть, три трупа по селі лежать. І кажуть, вже ж там, ну і Гриценка застрелили, Янюка Толю застрелили, і Вітю Шевченка вже застрелили. [За що?] Ну, за то, що Льоня Грищенко вийшов напроти і сказав, що я там не здався, він був міліціонером, у нього гвинтівка була. І він вийшов з тою гвинтівкою і сказав: «Я так не здамся, хоч одного, да пристрелю. Я так не зможу жити, щоб взяти і здатися». Там вистрілив, поранив їх там когось, а вони ж його зразу в упор і розстріляли. А Толю Янюка, ну, це ж люди кажуть, бо я не бачила, ми всі в погребі сиділи, но люди хтось шось да краєм вуха чули і бачили. То Толя на цій вулиці, що коло школи жив. То він якраз на вулиці, коли вони заїжали. А вони йому шось там приказали чи шо, шо «Лажись!», а він: «Да хто ви тут такі! Хто ви такі, щоб я вас слухався? Чого ви тут командуєте?» А вони взяли і застрелили. Це так одні кажуть, другі – по-другому. Але суть в тому, що він їх не послухав. Не послухав їхнього приказа. І вони його зразу і застрелили. Ну, а там Вітю Шевченка тоже ж там. Ну, заїхали. Вітя Шевченко мій однокласник. А він весь час ходив у військовій формі, ну, як в селі. Мужики, це самий зручний одяг, не маркий, і в чоловіка

мого було аж два комплекти військового: і на город, і на роботу. І він же весь час тоже у військовій формі ходив. Вони зайшли, а він якраз у військовій формі був. Вони не сильно там довго й розбиралися. Тоже ж так само, свідків особо ж не було, всі ж люди по погребам. Суть в тому, що чоловік застрелений. А ще одного, Толю Шевченка, це ж брата його. Так він ішов по вулиці з телефоном, і якраз йому подзвонив кум, і він говорив по телефону, а вони ззаду, побачили, що говорив по телефону та за нього, зв'язали його, очі ж йому зав'язали скотчем і привели туди до школи, шось там його допитували. Ну, тоже ж, так в стороні, щоб люди, цих, що приводили людей, то вони бачили. Хто бачив, хто не бачив, я не бачила. Люди кажуть, що бачили коло себе і далше, що він стояв, і вони його шось там допитували. А потім він ісчез, і так його до цих пір нема. Його то подали і в розшук, але нема. Не знайшли чоловіка ніде: ні між полонених, ні між живими, ні між мертвими. То ми коли прийшли до школи, то люди були всі такого кольору обличчя – сіро-синього. Ну, наскільки перелякані, наскільки в шоці, і видать, те серце через раз билось. Всі землисто сіро-синього кольору обличчя, прямо страшно дивитися. Ну, ми себе не бачили. [У школі як було? У підвалі?] Там був жах. Жах, який не можна передать. Зігнали всіх людей, всіх у приміщення 170 квадратних метрів. Людей, по останніх даних прокуратури, 369 чоловік. Ну от, порахуйте, скільки на одну людину попадає метража. І це мало того, що там вдень пересидіти, треба ж і спати. І це постійно. І це при тому, що там були і лежачі, а їм треба більше місця. І десь же треба ж проходити. Це ж не то що ж поділили, і ось твоїх пів метра і всьо, і більш ніхто туди не ступить. Ми ж тоже сиділи в коридорі. Я вже порахувала після того, що в нас чітко було пів метра на людину. Але ж ми в коридорі, це цих пів метра, і ось я сиділа на 0,25 метра, а далше це ж був проход. Люди ходили постійно. І треба було постійно ноги добре під себе піджимати, щоб не наступили, того, що це ж коридор, люди ж ходять там. Тільки на ніч, коли люди вже переставали ходити, то ми на той проход кидали одьожку та й лягали. [Що ви взяли із собою?] Ми трохи взяли, того що в нас був манюсенький внук, і понятно, що дитину там замотать і таке... Ми взяли пледи зразу із собою, коли йшли туди, і ще куртку одну запасну. Опшем трошки ми взяли з собою, і їжу ж ту взяли з собою, що ми вліпили наварити. То наша сім'я ще якось, можна було якийсь плед положить на ту скамеєчку, щоб не так твердо було, і трошечки там тої їжі. Ну, ми роздали, понятно, трохи по сусідам пороздавали картошку-мундірку. Але на перших порах, хоч чуть-чуть якась піддержка, через то, що два дні нічого там, не було організовано харчування. То солдати давали там свої сухпайки, ну, таке, кому попало, кому не попало. А тоді вже аж на третій день дозволили розвести на вулиці вогонь і там же, це ж школа, дитсадок, там були каструлі ці здорові, сорокалітрові. І це в тих каструлях варили якийсь суп, і це якраз тих дві каструлі на всіх. Це суп там чи кашу якусь. Шо там получалося, що знаходилося з продуктів. [Вони вам щось давали?] Із продуктів... Вони отдавали свої щі, отдавали свої помідори якісь мариновані, вони зелені. Чого вони зелені? Зелені-зелені. Потом ще якийсь зельц чи як воно. Да, до каші давали ще той зельц, ну,

таке воно там: обрезаки, сало, тонке сало, якесь м'ясо, ну, в принципі, це лучче, ніж нічого. То по кусочку того зельца врізали. Ну, в них їжі було багато, в них то була своя їжа, провіант їм завозився. Без проблем їм було, а плює, що вони зайшли в село, і вони перестали свою їжу взагалі їсти. Шо там їм той зельц, коли тут повно в людей м'ясів, ковбас, в кожного повний холодильник, і в кожного свиня в хліві, чи через одного. І вони ті свої сухпайки взагалі не їли і ту свою їжу, а в людей тягали. Із погребів консервацію тягнули, із холодильника всьо, що можна було там витягти, в кого що там було добріше. І стріляли свиней, жарили шашлики. То вони, поки це місяць тут були у селі, то вони перестріляли всіх свиней у селі. Лишилося буквально пару свиней, які втікли. Того що вони випускали з хліва, вганяли з хліва, тая свиня біжить, вони собі сафарі влаштовували, і те порося біжить, а вони стріляють. Ну от, якесь порося змогло втікти. То це пару поросят лишилося живих на все село. А так усіх перестріляли. Якраз перед війною закололи своє, то в нас була повна морозилка м'яса, ну все воно пішло. [Що, крім їжі, забирали?] Спиртне. Це саме перше – це спиртне. А це село. В селі люди запасливі. В людей всього хватає. При том, що всі знали, що може бути ві[й]на, що може бути. У кожного шось було. Всі запаслися, як слід, що консервації повненно, навіть так продуктів. Навіть ми, що не хотілося, що буде війна, ну все рівно, на всякий пожарний купити трохи більше тої муки, того цукру, шоб було, бо мало лі що воно може бути. І так же у кожного. Так і спиртне у кожного ж у селі було багато. Ну, якось так заведено, що гнать самим ту самогонку. А женуть коли? Зимом там, осінню... Тоді, коли менше роботи. Літом ти коли ж її там будеш гнати, робота на городі. І в нас якраз чоловік вигнав самогонку, відро самогонки було, у банках трохлітрових поскладуваних. І так у барі, хто там що подає. Так вони вигрібли все дочисту, і так у кожного. [Що з речей забирали?] Все, що цінніше. Все забирали, що цінніше. Вони весь час приходили. У них же там постійні ротації. Ми ж як прийшли [до погребів за садку], я ж була смела, мене не налякали. Я до них підійшла, кажу: «Шо ви сюди приїхали, хто вас сюди просив?» Вони: «Ми приїхали вас асвабаждать». Кажу їм: «А хто вас сюди запрошував?» – «Ну, как же, у вас тут же фашисти». – «Де тут фашисти?», а вони далше, що ківський режим. Кажем всі, що нас все устрає, то наші проблеми, хто їх просив сюди до нас їхати. Питаю: «А як ви сюди попали?» Одні казали, що приказ, другі казали, що не знали, що їдуть в Україну, що просто посадили в машину і повезли. Вийшли, оказалось, що вже в Україні. Різні були відповіді. Кажу, що їдьте назад, хто вас сюди просив. Ви ж бачите, що ви тут нікому не треба, ви ж бачите, що тут нормально люди живуть. – «Нет, ми не можем, у нас приказ. Не валнуйтесь, ми скоро уедем. Вот Зеленский скоро подпишет документ о капитуляции, власть помняется. И мы уедем назад». Вони так казали. Вони навіть так казали, коли зігнали нас в школу. Ми питали, скільки ми тут будемо сидіти. – «Возможно даже до вечера, возможно до вечера. Домой пойдёте спать, вот Зеленский документ [підпише]». Ну, а коли прийшлося ночувати у погребі, ми вийшли, кажем, що як там можна спати. Там просто нереально спить. Во-первых, всі в шоці, по-друге, що ніхто ж

там не настроювався, що буде в тому погребі ночувати, не побрали ж нічого з собою. В кого там той плед є, в кого нема, в кого є чим вкритися, в кого нема. В той комнаті, що сама більша, де було саме більше людей, сама гірша вентиляція, то там зразу стало жарко, там вкривається не нада. А тут у нас в коридорі так був протяг, тут у нас тягнуло, бо там один вихід і другий вихід. Так вони запасний вихід заблокували, але там двері ті щільно не приставали, і така шпарина була, через ту шпарину тягло. То й у нас там в коридорі протяг був, то наче холодно було вночі. А людям там було дуже жарко. Наче здається, що сидіти – це добре. Но сидіти сутки, то це зовсім не те, це вже перетворюється на саме настояще катування. Це просто невиносимо. Той, хто отак не посидів, той ніколи цього не зрозуміє. Ми ж на ранок ледве вже повилазили з того погребу, ноги позатікали, позатерпали, все тіло болить. Ми просто не переживемо ще одну ніч там, не переживем, ми єли пережили цю ніч. Як можна? Це ж катування. – «Не валнуйтеся, до вечера всьо падпішецца, і ми уедем, вас оставім». Це вони нас так завтраками годували кілька днів. А потім сказали, що ніхто нікуди не уїде, потім сказали, що їсти готувати. І вже почали шось правила свої встановлювати. Спочатку вони самі надіялися, навірно, що вони ненадовго. Вони дуже надіялися, що вони на три дні. І вони ж тоже не думали, що вони тут застрягнуть на місяць. Вони думали, що вони ось ускочили, такі герої, у це Ягідне, зараз підуть даліше на Київ. А тут їх так добре під Красним зупинили, і нема куди йти. І на Чернігів, тут під Колочівкою, зупинили, нема їм ходу. Все, нема куди їм двигатися, вони мусіли тут у Ягідному лишитися. А ми в заложниках опинилися. [Чи займалися вони пропагандою?] Да. Ми тоді вже, коли... Ну, вони ж говорили вже там, хто там з них з людьми спілкувався, то говорили, що от ми взяли вже всі города, от ми сьогодні-завтра Київ возьмем, Зеленський подпише документ капітуляції, от там ваш київський режим такий нехароший. Кажу їм: «Ви нас освобождаєте, що це за освободження таке? Ви нас вигнали з хатів, які це блага? Ви нас вигнали з наших хатів, розбили наші хати». Бо на цей момент угол нашого дома був уже розбитий. [Під обстріл попав?] Да, ну вони не стріляли, і воно якраз же через наш дом перелітало, летіли ці всі снаряди. Вони там під школою, а там совхоз. [По школі прилітало?] По школі, то вже наші трохи їх били, підворушили. А це вони стріляли і трохи промазали, попали в дом. Та тут було стільки [побитих будинків, вирв], тут по вулиці, якщо ви звертали увагу, то там і серед вулиці яма. Це снаряд прилетів прямо посеред вулиці. Потім отам даліше. Тут було стільки прильотів, і в самому селі. Вони не сильно там прицілялися. У них було стільки зброї, що це не можна передати. Та на тій 4-й вулиці, що біля школи. Ви ж були там на тій вулиці? То там по одну сторону будинки, а по другу – города. То оце там город, що по другу сторону, то він був повністю заложений ящиками з боеприпасами. Повністю так уздовж. І по цю сторону, попри будинки, тоже ящики, на отаку висоту [у ріст людини] були складені. Там стіки було. У нас отут під домом там було стільки ящиків з боеприпасами. Там хлопці, вже після того, як вони поїхали, ну, може ж, вони забрали, що там цінніше, шось вистріляли, шось забрали, а пусті ящики вони

полишали. І деякі пусті ящики вони насипали піском і залажували вікна. У нас вони не жили, у нашій квартирі, вони тіки сюди приходили шось вкрати, а внизу під нами вони жили. І вони позалажували вікна, меблі там поставили і ящиками позалажували, бо в них там тих ящиків було немірено. Це вже я після того зробила фото, то там дуже-дуже багато. Тут у мене є багато фоток. [Показує фото розбитих будинків.] Видно тут, що вікон нема. Всі вікна розбиті. Ні одного цілого. Те, що попало в цей угол і розбило, то вікна в нас ще були цілі. Вони спочатку перестрелили все з автомату. У нас оце таке було, коли ми прийшли зі школи, оце такий двір, оце такий дом. [На фото видно, що все розбито і розкидано (сусідній будинок)]. Кожний дом оце отакий був, оце такі криші, оце такі вікна [побиті]. Машини побиті. Колеса розстріляні. Оце таке ми застали. Вікна побиті. І букви «О» понамальовані. Це на тих машинах, на яких вони хотіли їздити. Це в нашій квартирі осколки по всій хаті, вікна порозбивані. Все потовчене. А оце вони зробили... То, що вікна розбиті, то таке. А оце, що бардак кругом, це все вони зробили. Все шукали, все, що цінніше, все перевертали. Все-все, вони не лишили нічого на місці. Усі в залі повідкривані тумбочки, шухляди, все-все. Повитягуване, повикидуване на землю, все перетолочене, все, що цінніше – забрали. Просто не передати. Ось диван, одна тільки половина, другої нема. Другу вони винесли туди до сусідки вниз, бо вони там спали. Там чи вона їй понаравилася ця половина одна. Оце комната маленька, доціна, тоже все повитягуване, повикидуване. А вона в нас любила малювати, повно коробочок з фарбами, з пензликами. В мене троє дітей, і в чоловіка син. Разом в нас четверо дітей. А доця сама менша, і їй оце ж все дарували, і ми дарували ції фарби, і хлопці дарували, то в неї було стільки цих коробочок всяких. То ні одна коробочка ціла не осталася, усі коробочки повідкривані і повитрушувані з них усе. То я в тій комнаті, щоб зібрати всьо в кучу, то я там пару днів просиділа. Неможливо було. Все мішано і перемішано. А ще плюс в цій комнаті лежала торба речей наших дітей, чоловікового сина з Чернігова, що він приїхав з жінкою і дітьми до нас. І та торба тоже перетрушена, все перебрано і розкидане. Це просто не передати. А так то забрали вони дуже. Телевізор забрали; це вже новий купили діти чоловікові на день народження. А той трошечки менший за цей забрали, з кінцями. Електроінструменти, то те все без розговору. Комп'ютер вони розбили, витягли процесор. Син каже, що як вони уже так хотіли розібратися, шось найти, якусь на нас, як це сказати, компромат хотіли знайти, то мали б шукати і жорсткий диск витягти. Вони не розбиралися в цьому. Шо-небудь, аби розібрати. Ноутбук... Внучка якраз, бо це ж приїхав до нас син з невісткою і дітьми, внучці 11 було років, це ж уже два роки пройшло, а внукові 4 місяці. Ну, і внучці якраз перед цим її для школи купили ноутбук, ну, і вона його привезла з собою. Стояв він там в середній комнаті на столі. Так вони взяли його і просто розодрали. Включити, понятно, що не могли, то вони його просто розодрали. Комп'ютер побили, ноутбук розодрали. Все, що було цінніше, вони або побили, або забрали. А це що мобільні телефони, то це ж в нас уже давно, і в нас при тому, що дітей багато, і в кожного був мобільний телефон. Потом купляли

луччий, старі лежать. Тільки моїх два старих телефони лежали тут в хаті, плюс кожного з дітей лежало по старому телефону в хаті. Нові ж були при собі. А ці старі валялися тут, так вони позабирали. Ми не наїшли жодного, ще ті кнопочні, і старіший ше був у доці і сина, ше ті «Леново» самі перші. Ні одного нема. Ми їх так держали, бо, кажу, вдруг цей новий шось там зламається, спортиться, а той ше ж робочий, на всякий пожарний хай буде. Син каже: «Та викинь ти вже ці телефони». А я кажу, що хай буде для історії, буду внукам показувати, що от таке було, такі телефони, хай лежать. Тепер уже й для історії немає. Це все позабирали. Ми зразу з чоловіком начали записувати, що там забрали. Отакий лист двох сторін списали мелким почерком. А тоді ще і ще нагадували, але вже не писали, бо смисл уже, що толку з того. Бо я ж кажу, вони всі рилися. Одні зайшли шось собі пошукали, другі прийшли. Перерили, ше шось наїшли. [Казали, що у вас буряти й тувінці були?] Буряти, тувінці, росіяни і ненейці були. Я так розумію, що були більше буряти, само собою, їхне, видать, якесь формування, бригада, яка в них там формувалася. І тувінці. І плюс російська армія, як в них там називається, весь зброд народа, то там були всякі. Їх там багато було. І техніку свою вони ставили під самісінькі вікна. Вони прямо в упор під стіну, прямо отака щілина між технікою і стіною. Не то що там відступали. [Як до війни ставилися місцеві до росіян?] До війни? Дуже лояльно. Ну як. Не можна сказати, що прямо дуже. Бо вже ж ішла АТО, то були і патріоти, хто в більшій мірі, хто в меншій. Ну, в принципі, багато родичів в росії і все таке. Ми ж розуміли, що не всі ж росіяни за те вторгнення в той Донбас. Ясно, що люди кругом є різні. То ми, ми не думали, що таке буде, ми надіями... Там же куча наших родичів. Саме в нас там родичів, хоча тоже єсть. Це ми зараз уже не спілкуємося, но там родичі тоже єсть. А є ж люди, в яких там брати, діти живуть. Ну, дуже ж багато. То як, ну як? Невже це таке можливо. Просто не думали, що таке може бути. Тож лояльно. То вони коли прийшли, ми просто були в шоці. Ми не могли... Воно даже в голові не вкладалося, що як воно може бути так. Ну от, братній народ, що всьо життя нас так вчили в школі, що ми от Україна і росія – нерозлучні дві сестри, ось ми ж. І що вони можуть отак заїхати сюди і стріляти отак по нас, по наших будинках, ми просто не могли в це повірити. В голові не вкладалося. І тоді, коли ми це побачили вже як стріляють, то не хотілося вірити очам своїм, що як так може бути. [Чи проживали й тепер проживають учасники АТО в селі? Чи були такі ситуації як в Бучі, коли на них полювали?] Ні, не було такого, щоб їх ловили. У нас навіть ось сусід, син сусідський через стіну, син його – він же був в АТО, і з нами ше й був у погребі. Але його ніхто не видав. І другі були. Не було, щоб йшли до них на співпрацю, може, шось таке невзначай хтось там шось сказав, в розмові шось там ляпнули, то що, може, не треба було казати, ну так, щоб спеціально, то ніхто. У нас же в селі є хлопці, які в СБУ працюють, в розвідці, подружки мої син. І вона дуже боялася, що її видадуть і будуть дуже катувати. Але ніхто не видав, все нормально. А тут у цього сусіда вони знайшли форму, одне діло – таку форму, що як чоловіка, чисто рабочу, а друге діло, що вони знайшли форму воєнну, ту, що він в

ній воював в АТО, там же нашивки оці всі. І вони вивалили його, гайда стрілять, ноги над головою, хто ти да що ти... Допитувалися. «Я, – каже, – був в армії, це моя армійська форма, а що, хто не був». А вони: «Ти був по контракту, ти щас вояка?» А він: «Не, давно уволився». Але він якраз довго був по контракту, і можна сказати, що незадовго до повномасштабного вторгнення він звільнився. У нього закінчився контракт, він більше не підписував. Тоді вони: «А чо' форму храниш?» Форма, як форма, нормальна одюжка. А вони потім кинулися, а тут форма в кожній хаті. А в нас син був в льотному ліцеї, там же тоже льотна військова форма і плюс чоловікова військова, робоча чисто. І так же у кожного в хаті. Той десь син служив в армії, той десь служить. То вони, видать, пошукали і поняли, що смислу нема когось шукати, як у кожній хаті. [До того як росіяни зайшли в село, тут українські військові були?] У селі – не, там на фермі.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ

[Помагали місцеві українським військовим?] Ну да. Поки ці не зайшли, то ми регулярно варили борщ. Ми організувалися, там на одній вулиці варили, на другій. Бо вони і там стояли, і на Солопійці, і на Пушкінському, так називається поле нижче школи, і там були тоже наші. То хто для тих варив, хто для цих варив. Регулярно варили, собиралися й варили. Ми домом варили, сусідка у нас повар, так ми помагали продукти скидуватися, картошку чистити, а вона вже варила, мішала. І поки гаряче, то отвозили їм. І ці хлопці, що отвозили, то казали, що там ше треба їм, то всігда скидувалися, що треба було. То ми трохи пооддавали одежі і таке всяке, бо хлопці голі-босі, зима. Шо просили, то ми їм давали. [Коли росіяни покинули село, то хто вам допомагав наводити порядок?] Від держави, то оцей «Добробат». Нам поставили і вікна, і двері. І дахи понакривали. А від сільради постійно трактор їздив мусор забирив. Тут скіки вивезли всього, що це просто не передати. Це треба тракторіста спитати, скільки він ходок зробив. Вони ж коли нас вигнали з того погребу садківського, а потом роздивилися, що там непоганий погреб, то вони туди поселилися. Там вони його облаштували по-королевськи, можна сказати. Телевізора геть туди затягли. Отакого здорового. Притягли кабелі. Устелили підлогу повністю матрацами. Матраци, потім чисту білизну. В кожного дома куча одіял, куча всього. І в мене куча ж цієї було білизни. Але нової, то тільки одна упаковка, небагато, і вона так під низом схована, то вони відкрили шафу, побачили, що воно все не нове, постіране, і не брали. То люди, казали, що в них, що нове, в упаковках, то вони те брали. Син з невісткою на мій день народження мені подарували дуже класний, ляне, набір постільної білизни. І він прямо наче чувствував: «Мама, ти вже постелила?» А в мене повно, наче не нове, але хватає: «Синку, мені жалко його стелити». – «Мамо, щоб обов'язково його постелила, не оттягуй». Ну, я взяла і постелила. Уже постелила, отправила йому фотозвіт, потім перестірала і склала ж його. Так воно перестіране було, так воно і осталося в мене живе. А щоб було новеньке, то забрали б.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРАКТИКИ [Ви згадували, що росіяни вас називали «бандерами». А як самі люди до

постаті С. Бандери ставилися раніше?] Ну, щоб сказати особливо, то ні. Я ще пам'ятаю в дитинстві... Але ж я не із цих країв. Я із Кіровоградської області. То в дитинстві, я ще мала була, то от ходили такі страшилки, що от бандерівці – це страшні люди, вони там вирізають села, і таке всяке, бо НКВДісти, так воно було всьо настроїне... А так, коли вже з часів незалежності, то доступ в Україні до інформації був уже інший, то вже ж знали... Але, щоб сказати, що аж так полюбили Бандеру в цих краях.... Та кожен жив своїм життям і діла до того не мав. Хтось там краєм вуха почув, що Бандера не такий-то поганий, як ранче казали, ну й харашо. Але в кожного свої собі турботи, і дуже ніхто не переймався. А тут ції [росіяни] прийшли: «Де бандеровці, у вас тут є бандеровці?» Так плечима здвигать: «Які бандеровці? Ви що? З якого перепуга?» Але вони бачили, що люди дуже всі чесно, ніхто і нічого. Це ж не треба бути великим психологом, щоб зрозуміти, що люди кажуть чесно. Ну, нема тут в нас таких. І вони тоді вже самі почали розуміти, що шось не те: їх настроїли на одне, що тут усі бандерівці чи половина бандеровців, їх нада перестрілять і освободить мирних людей від бандерівців. А приїхали, ніде ні одного бандерівця, всі люди плечима здвигать: «Які бандерівці, що ви з нас хочете?» То в них у самих ось тоді полумалося усередині. Але ж їх постійно тут міняли. Одні приїхали, другі приїхали. **Життя в окупації.** Одне добре, шо... Ну, як добре? Добре, що цей Кльон, яка в нього була должность, чи він комендантом був нашої школи, чи хто він там. От в нього ротацій не було. От він був постійно. Він як зайшов, ну, я не знаю точно коли, бо я його побачила десь уже після 10-го числа [березня]. То коли він появився, я точно не знаю. Вроді, кажуть люди, що він був з самого начала, я не можу твердо казати, але він був до самого кінця. А всі інші: тут дивимось танки чи БТРи ті їх ув'язують – уже, видать, усередину все напхали. Бо усередину там то багато не напхаєш. Але ж вони уже готуються їхати. То там всередину, то супер ценне для них, ну, вони шо, шукали золото, все, що саме цінніше, а тоді ж уже наверх на той танк чи БТР вони ж уже ув'язують, що там ще хочуть. Так і резину зимню до машини прив'язували, і навіть один сетку картошки прив'язав. Ну, вже ж, видать, зібрався на ротацію, всередину воно не влізло, а в машину ту кри-ту, то же ж, видать, місця нема, там в них якась своя ж ієрархія. Бо ж ці ж, напевно, що в БТРах, то вони нижчі по ієрархії, так їм місця – от то, що ти в БТР візьмеш, то твоє. Так сетку картоплі прив'язав. А вночі ж у нас ще приморозки були, а вони ж цю минуто не поїхали, коли він ту картоплю прив'язав, дня два та картошка прив'язана була, змерзла на тому БТРі. Ми так сміялися, що він уже хоче повезти додому опше непонятно шо. Такі бували ситуації кумедні. А то прийшли додому, а тут стояла машина броньована, і тоже ж зібралися вони їхати додому, то так сильно ж не будеш роздивлятися, бо то, не дай Бог, ще кулю получиш в лоб, що сильно видивляєшся. Але так мельком глянули, що машина та устелена повністю подушками і одіями. Видать, уже ж на дно – подушки, одіяла, що там ще, потім ще, що цінніше в кого шо понаходили. [Ви кажете, що додому ходили. То вас трохи відпускали додому з того погребу в садочку?] Да, кілька раз за цей весь час нас від-

пускали додому. Того шо люди начали дуже сильно проситися, шо діти маленькі, і не побрали ж нічого, і передітися треба, і дітей передіти. То вони зразу відпустили перший раз тільки тих, в кого єсть маленькі діти, й то сказали, шо молодим жінкам лучче не йти, а бабускам іти, бо там, сказали ці, шо в школі, шо вони за тих не несуть відповідальності, шо на наших вулицях сидять, по наших домах, і шо вони, і шо їм в голову збрєде, то робити будуть. Там, казали, десь і одні буряти були, то община їхня «головой отбітие». Хотя ми приходили на свою вулицю, то тут були не тільки буряти. Тут були і росіяни, і буряти, і всякі були. І тут ми зустрічали росіян. [Клуб росіяни підірвали?] Росіяни там склали БК. А наші вчислили і підікли їх. То там цей БК як зривався, то це таке було. Це такий був армагедон. Це не передать. І навколишні хати погоріли тоді, ну, і клуб згорів, і навколишні хати згоріли в той день. То було дуже страшно. Ми сиділи в погребі і лише молилися. Одне діло, коли наші там спеціально стріляють, то вони знають, шо ми у школі, і вони стараються по школі не бити. А це БК зривається, і воно летить не питається куда. То то було дуже страшно. [У них у школі був штаб, і вони вас спеціально там тримали?] Да-да. Вони спеціально нас там тримали, в надії, шо наші там не будуть стрілять. [Бачив там пару попадань.] Наші знали, шо ми там, то вони дуже акуратно стріляли, щоб не попадять, де ми. Я взагалі цьому поражаюся, як вони... Ми взагалі тоді на наших так молилися, шо цього не передать. По-перше, ми самі сиділи, бо шо ж нам робить, і думали, як це ж нас звільнити. От як? По сусідству з нами сидів вчитель фізики, такий дядько хороший, тоже вже покійний, тоже вже помер. І він такий розумний, розважливий чоловік. І ми з ним думали, як нам допомогти нашим, щоб вони нас визволили, а як нашим поступить. От шо робить? Коли під кожною хатою по кілька одиниць їхньої техніки стоїть, під кожною хатою куча боекомплекта. Якщо нашим іти нахрапом у наступ і вибити їх просто, то це тут не останеться каменя на камені. У них [в росіян] просто нереально немерено цих боеприпасів. То в нас тоді був настрій не оптимістичний, бачивши те все. Ми мало надіялися, шо ми живі останемося. Ми так.... Ми тоді жили так: сьогодні рано проснулися, аби дав Бог до вечора дожить. Ну, і всьо. А ввечері думали, аби трохи покимарити, аби дав Бог до ранку дожити. А дальше навіть ніхто нічого не загадував, бо це просто було нереально. В нас тоді скільки ризиків було. По-перше, шо вони тут були, вони ж усі п'яні. Пізно ввечері вони до нас заходили, то такі всі п'яні. Тії буряти заходили шукали дівчат собі. Шукали. Але тут треба віддати должне командірам, тим їхнім, того шо все-таки вони дозволили їм грабувати наші хати, бо, може, якби вони жорстко заперетили, то, може б, такого не було розгардіяжу. Вони грабувати дозволили, але вони не дозволили насілувать жінок. Бо якийсь один сказав нам: «Нам командір сказав, што баб не трогать». То розрешенія не було насілувать жінок. Але без розрешенія, то всьо равно. Якшо так виходило, так можна ж чого? Так вони заходили, то шукали таких, які согласяться. Ну, а хто ж буде согласаться... А всьо равно лізе по погребу і вишукує, кого ж це потягнуть туда наверх. То це як вони заходили, то це страшне... Я до цього часу коли згадую, то мене аж

тіпає. Всі отак в якісь лахміття позамотуються, вони заходять, а тоді наче сплять всі. Вони посвітять, посвітять фанатиком, кожного ж не будуть піднімати і перевіряти хто це там. А так же і непонятно, там же капішоном накрите, то хто це: чи чоловік, чи жінка. Трохи нахилився, подивився і все. Як є таке, що посвітить, посвітить та й піде, а який кричить там: «Дівушка, каторая в красном пальто – на виход!» Оце вони кричали. Ну ніхто ж не виходить. «В красной куртке – на виход». А красних курток повно. І в мене красна куртка була, і невістка вдівала тую красну куртку, коли виходила вдень. Це ж не одна та красна куртка. А всі ті куртки позакрутювали, хто куди. Та й лежать тихо. Покричать, покричать, гвалту ж не хочуть підіймати, бо почнеться гвалт, почує командир – їм попаде. Покричать, покричать і вийдуть. Але ж все рівно це жах страшний, бо мало лі що йому в голову збреше. І ніхто не знає, чи може кончитися такий захід у погреб їхній. Воно ж п'яне, неадекватне і так сильно, то що від нього чекати, Бог знає. Одне зайшло, п'яне, тоже підійшов до одної дівчини: «Пашлі са мной!» А вона: «Я не піду, в мене дитина». А вона сиділа в коридорі, недалеко від виходу, довго її шукать не треба було. – «Я не поїду, в мене дитина мала!» – «Пашлі!» А вона: «Не!» А воно ж стоїть, п'яне, хитається, і нікуди не йде. Ми ж всі позавмирили. А воно ж стоїть і шолкає автоматом, затвором тим: тудасюда, тудасюда. В погребі тишина така, що тільки шолки тих затворів чути. Всі позавмирили, а вона: «Не поїду!». Він знову – шолк. І оце на неї так автомата наставив і шолкає тудасюда. – «Не поїду!» Стояв, стояв, стояв, а тоді тільки «бух» – граната. А в нього ж все обмурдинуваніє, тут десь за поясом граната, граната «бух» – випала. Попала на землю. І малий же ж той сидить рядом: «Мальчик, підними гранату, можеш поігратися». Всі сидять і моляться Богу, хоч щоб це минуло без наслідків. І як так можна сидіть там і загадувать на якусь там перспективу життя. Тут невідомо, що буде зараз, в цю минуту. Але воно п'яне, бачить, що вона сама не піде, за шкірки тягнуть її побоявся, щоб візга не було. Це ше, слава Богу, я ж кажу, що той командир не розрішав насилувать, тягать дівчат. Бо щоб він розрішив, то тут би був армагедон страшний. Може, вони ше трохи нас боялися. Щоб так багато людей при кучі. Шо, не дай Бог, би почали насилувать, то люди б збунтувалися, бо тоже ж можуть бути непередбачувані наслідки. Тут же ж не тільки одні жінки, тут же і мужиків багато. І мужики ж вміють зброєю користуватися, то вони боялися. Оце тоже там визвано, їм нада, щоб був порядок, щоб була тишина і щоб цей штаб працював. А якщо тут начнеться бунт, то який це буде штаб, а їм нада, щоб штаб работав. Так він же ж не пішов, так йому треба було край. Пішов в цю велику комнату, тут же в коридорі нема де. Люди впритик сидять так, що ноги нема ж де розгорнуть. Пішов у ту велику комнату, там же і проходи єсть, хтось там сів уже і ноги протягнув отак. Він розгріб, автоматом розігнав людей. Пішли лягли там вдвох із нею, її за шкірки: «Я всьо равно не піду». Пішли і лягли там вдвох: «Ти не підеш, і я не піду». Ліг заснув зразу ж, там же у залі тій сознание можна потріять, а ше в тій амуніції. Я взагалі не знаю, як вони в тій амуніції могли в ту залу заходити. Люди там сиділи в одних футболках і футболки мокрі, а діти в одних памперсах.

Такі манюнькі там були, і отак потом по них текло. Люди надихали, жаріща була страшна. А нас ше спасало те, що в коридорі сквознячок гуляв. А потім 20 числа [березня] привели ше одну сім'ю Радченків і поселили у тому, ну, під дверима запасними. Зразу там ніхто не був, то там просто неможливо було бути, то там, якщо стріляють, то там тими дверима отак носить, їх то підперли там, але все рівно їх носить та взривна волна. Там просто неможливо було бути. А тоді вже місця не було, то мусіли вже їх туди заперти. І тоді вже людям треба було якось ту щілину закрити, бо було вже дуже холодно. І коли їх там поселили, а там що ж – двері і вулиця, отакі щілини здоровенні. То вони коли ту щілину закрили, то і ми вже тоді посиділи в парілці. Тих 10 днів остальных ше. То що це таке, я уявляю, що коли сидиш у футболці, а футболка мокра на тобі. [Як вони почали відступати?] Їм просто створили такі умови, що їм тільки треба було тікати. Наші звідси, ці почали відступати, а наші з усіх сторін. І там їм, у них же там була дорога, де це вони зробили понтонний мост, переправу, і оце там в них на росію була дорога. Наші ту дорогу їм перекрили. [Через Десну понтонний міст був?] Да. Наші понтон ше оставили, а ту дальше дорогу їхню розбомбили і перекрили. Бо вони перед самим визволенням хотіли ж нам привезти, ну про крайній мірі так казали: «Ми вам привезем гуманітарную допомогу, напишіть кому шо нада, лікарства, памперси». Типу отаке, шо саме таке край. Туалетна бумага, таке. І це командир зайшов другий, не Кльон, а Паук, 26-го числа [березня], де він узявся (чи він був десь тут, чи він тільки приїхав, я не знаю). Але оце вони 26-го числа готовилися до приїзду якоїсь шишки. І вони 25-го числа організували уборку, бо там такий був бардак біля тої школи. Вони організували уборку, понаходили по людських сараях граблі, віники і всьо таке. Позгрібали все на кучу одну здорову, підпалили тую кучу. Але ж під час тої уборки повіягували зі школи книжки з української мови, літератури, історії... Ну, короче, зробили великий костюл, усе те попалили. Зробили більш-менш порядок біля школи і заставили наших хлопців викопати здорову яму, бо вони то сказали, шо привезуть генератора, поставлять у цю яму, шоби свет був. Ну, якось в то сильно не вірилося, яму копали то хлопці. Але все одно старшно, бо якось ніби хлопці копають для себе яму. Бо лиш чуть шо, то вони угрожали. Тільки шось там, вони кажуть, шо не виконаєш, то навіть не казали, шо тебе в'ємо, а «будем стрелять каждого третьего». Оце постійно так. Оце так відпускали додому, то так часів ніхто не засікав, просто шо ми приходили сюда, шо вхватали, шо кому треба, просто самі не задержувались, бо ці ж тут ходять із зброєю, ції буряти, прямо слідом за тобою, то шо ти тут будеш сидіти, так вхватав, шо треба, і туди, до дітей. І бувало таке, шо пораєшся бігом там, там шо зробив, не зробив, підходе бурят: «Ідіте уже! Ідіте уже отсюда, ви уже тут долго! Ухадіте!» Так шо ти мусиш бігом. А тоді цей же Кльон начав порядки наводити. Списки заставив скласти і щоб по списках тільки ходили додому, чотко по списках і строго на 30 минут. Щоб за 30 минут були. Ось ти в 12 пішов, то щоб у 12:30 ти вже був біля школи. Оце просто нереально було. Да це було б реально, так як мені до школи 5 минут іти, 5 туди, 5 назад, за 20 хвилин, то я б тут ухватила, шо

мені треба. Але ти ж коли приходиш, воно тут все настільки перевернуто, то знайти те, що тобі треба, просто нереально. А треба ж не одну ж річ, там за тиждень вже цілий список назбирався того, що тобі треба. І шось ухватила, шось не ухватила, шось взяла, шось не взяла, і вже треба назад бігти. І це я раз так по часу пробувала сходити, то я прибігла, язика на бік, в горлі пересохло, ноги елі несуть, це було просто шось страшне. [Яка була ситуація з питною водою?] Воду поначалу возили, брали бідон на тачку і їхали до найближчої криниці. Але ж там тож ж ції буряти жили біля тої криниці, вічно ганяли. Це одне. А друге, що поки їдеш до тої криниці, то прильоти, перестрелки безконечні. То це було дуже небезпечно, але біля школи була скважина, ну, такої технічної води скважина, але була. То хлопці так примудрувалися, щоб качати з тої скважини. Це в нас там така система, в нас тут не дуже вода глибоко, то внизу тої самої труби, заборна труба, там стоїть обратний клапан. То коли ти ту трубу туди-сюди опускаєш і піднімаєш, то із труби вода сюди летиться отак. То це хлопці отак тую трубу і накачували. Це було важко, бо та труба довга, десь 30 метрів. У нас по селі в середньому десь тридцять метрів глибина. То вони по череді качали ту воду, поки накачаєш ту воду, то мокрий весь, ше та вода хлопала. Оце таким способом воду добували. То вода була дуже дорога, дуже тяжко розжитися на водичку. А всі равно, хоч носки тії перестирать, хоч не кожен день, хоч через день, бо це ж сидимо в тій жарині, ноги потіють. Оце так: зуби чистимо, полощим рот, все над мискою, вмиваємося над мискою, потім туду носки, перестірали, повішали, все рівно свіжіше. Ну, це зараз смішно, сміх через сльози, і вже радий, що пережив оце всьо. А тоді було зовсім не смішно. [А що з тою ямою для генератора?] Вони її викопали. Люди казали, для кого вони копають: для генератора чи для себе. Але ж всі равно копали, бо ж приказали викопать. Аж вони справді притягли генератора. Оце ж 26-го числа всьо-таки підключили світ нам в той підвал. І коли вони підключили світ, то це того ж вечера прийшов туди до нас той камандір Паук. А ше перед тим роздали нам літературу почитать. [Показує брошури «Комсомольская правда».] Принесли і сказали: «Не вздумайте порвать в туалет чи на сигарети, тільки читать». Хлопці подивилися, подивилися і кажуть, що хіба можна його читать. Його ж нільзя читать. Зразу думали откаться. А потом, та не, всьо-таки на туалет і сигарети нада: «Давайте!» Так хлопці подрали і на сигарети, і на туалет, бо вже ж бумага обмаль. А це я одну сохранила, кажу, щоб дітям показать, для історії, да людям показувать, чим вони нас питались нагодувати. Оце вони нам принесли таку літературу, прийшов той Паук, то пишть список: «От ми вам привезьом гуманітарну. Почему ви здесь не зделаете вентиляцію?» А ми кажемо: «А хто нам тут розрішив зделать вентиляцію?» Просили ж люди і казали, що ми тут задихаємося, того ж навіть просили Кльона. Так він сказав: «Мне однаково, шо ви задихаетесь. Мне ліш би лічний состав бил». Там у нас один був раковий больний, так каже, шо не може, йому срочно треба додому, взяти лікарства, і сидючи не може спать, треба лягти, бо ж дуже болить. – «Терпеть!» А він: «Не могу ж цього болу терпіти». – «Не можеш терпеть – вешайся». Вся розмова. І шо ж там розрі-

шить додому збігати. 5 минут. А він не розрішає. Так уже ж той Паук розрішив пробить вентиляцію. Але ж вже... Це нам була така полегшість. Там та комната, шо рядом з нами, взагалі ж не розщитана, шо люди мають бути. І ше й зверху в тій комнаті шла каналізація. А вони трохи позабивали ту каналізацію, шось не зливали, забили своїми нечистотами ту школьну каналізацію, то ті нечистоти покапали людям на голову. Так мало того, шо задуха, тим потом дихаєш і відрами своїми дихаєш, і ше плюс зверху на голову капає, їхні нечистоти. І якось нема ніякої вентиляції в тій комнаті, і немає ніякої дирки там, це ж підвал. Вікна нема ніякого, щоб робить, наприклад. То тоді вже той Паук розрішив, то там просто пробрили дирку у підмуркові. І вже ж пішло свіже повітря людям. Але ж тож ж – з дирки йде свіже повітря, а тут мокрий сидиш. І під тою диркою не всидиш, бо морозом обдає, а дальше – дихати нема чим. Таке, не очень то велике щастя було, одним хочеться якось затулить, заболієш, замерзаєш, а тії кричать, шо нема чим дишать, щоб не затуляли дирки. Дуже, дуже всякого натерпілися. А тоді вже в кінці, думаєм, бо вже бачимо, шо вже їм прикручують вже хвости, думаєм, як же вони з нами поступлять. Ми були, ну, 50 на 50 упевнені, шо вони нас закриють і кинуть гранату в той підвал. Ми думали, шо вони з нами так поступлять. То, кажемо, як вони будуть так робити, то як же нам поступать. Граната, понятно, шо всіх не вб'є. Але тоді така давка. А одне діло, шо нарештє, а друге – це як тоді, коли от зайшов у підвал, а в нього просто випала граната із-за пояса. Ну, мало який придурок прийде і кидане гранату, бо якась девушка не хоче виходить до нього. Куча може бути варіантів. І шо тоді? Як тоді поступати? Це ж підвал, вікон же нема, щоб через вікна вистрибувать. Понятно, шо давка начнется. Паніка начнется. І ми переживали, шо під час цієї давки люди самі себе більше передавлять, чим тая граната шкоди наробить. Страшно було, дуже страшно. [Вони пішли як?] Вони просто нас замкнули в погребі, зібрали, шо там для них цінніше, і почали виїжати. Бо вони ж той список зібрали, але на другий день чи через день, сказали, шо вибачайте, бо гуманітарку ми вам не можем привезти, бо дорогу нам перекрили. А тоді, видать же, вони той список подали. Витребували, щоб ми всі записали в список, і кажуть, шо передали нашим той список, скільки в них людей в заложниках. Шо тіпа, якщо їх будуть бомбить, то всі ці люди пострадують. Ну, це, наскільки я знаю, я не знаю, як там точно було, але кажуть, шо їм сказали наші: «У вас є пол часа. Ми вам відкриваємо вихід, хто не успел, той опоздал, хто не успіє вискочити, то ми тих розстрілюємо». То вони дуже спішили умотать, дуже. То вони і сильно не успіли зібратися, шось і своє покидали. Ну, вони тож трохи ув'язувалися, і наші замічали, шо вони ув'язуються. І такі вже у нас були настрої: ми вже ждали дуже, дуже, з дня на день, шо от вони поїдуть, ми проснемся, а їх нема, так нам дуже-дуже хотілося, щоб їх не було. А тоді вже, в конце концов, вони нас заперли в тому погребі, начався гул дуже сильний, начала вся техніка їхати. Ми прямо: «Невже їдуть, невже їдуть?» Не могли повірити, наскільки ми вже це пережили. І тоді, коли вони поїхали, уже ж ніби поїхали, вже гул трохи стих, і тут як почалася стрілянина. Або наші підірвали їхне БК, або їх уже чихвос-

тили, тих, хто не успів. Дуже сильно стріляло. Потом уже, коли все затихло, наші хлопці уже отбили ті двері, відкрили, виглянули, ніде нікого нема. Почали ходити кругом школи, нема ніде нікого. Ну всьо равно ж страшно, мало лі... Всі поїхали, а якийсь там не успів поїхати і рішив отомстити за свою долю нещасну, шо його оставили, ну, мало лі який придурок, десь заснув, проснувся, п'яний, нема нікого, зато автомат в руках. Так ми так акуратно, так осторожно сказали жінкам з дітьми: «Не виходьте». Хіба в туалет і назад, може, хто вийшов, бо мало лі, наших же ше не видно солдат, а вони щезли: чи надовго, чи ненадовго. Де вони ділися? Чи зараз хтось приїде, чи шо? Хто його зна' шо чекати. Так ми і раді були, шо їх уже нема, і повірити свому щастю не могли, і вже ми настільки, як сказати, зачерствіли і були уже так емоційно подавлені, шо ми оце ходили навкруг школи з абсолютно беземоційними обличчями, і ходемо такі: «Нема, нема, нема... Так шо, це вже можна радіти?» А хто його зна', чи вже можна радіти? Ну, пішли хлопці до ближчих домів, перевірили – їх там нема. Ну, давайте ше сходимо до свого дому, хто там сміливіший, перевіримо. Пішли до своїх домів, нема ніде нікого. Невже можна радіти? І ше якось ми не знали радити чи не радіти. І на вечір уже позбиралися, прийшли від себе. Ну, вдома, вроді хтось один остався, а так усі назад проприходили. Того, шо вдома не можна було. По-перше, дуже страшно, мало лі вони вернуться, по-друге, хати ж всі порозбивані. Всі вікна розбиті, двері всі розбиті, мороз у хаті. Куди ти вернишся? Прийшли, подивилися, шо тут просто нереально жити, тож і вернулися туди в школу. Невістка каже, шо тільки вони поїдуть, то ми й минути в цьому проклятому погребі сидіть не будемо. Тут сходили додому, побачили, і кажем, шо лишаємося ми ночувати тут. Нельзя додому йти. А вона: «Ну, ладно, лишаємося ночувати тут, но завтра з утра йдемо додому». А невістка ні разу не була дома, і син не був ні разу. Я ходила, саме більше я ходила, бо вони чоловіків не пускали. Вони пускали жінок пожилих, саме простіше було сходити пожилым жінкам. Воно то, може, і не сильно було пристарюватися, лише все рівно ше так: капішона ше на голову, ше хустину отак насуну, ше ноги і так насилу волочу, а на додачу ше шкандибаю, щоб ніхто не причепився. А діти то ж не ходили ні разу. Молодих хлопців вони не пускали взагалі, це нереально було, щоб молодий хлопець пішов, вони могли убийти. А жінка, як молода, то який би бурят схватив, то ніякий би командир не отбив би. То вони не уявляли, шо тут робиться. Куди ж ви підете з дітьми, коли тут не можна бути вобще. То в нас ше, слава Богу, шо не поналожували гранат та розтяжок у хаті, у хаті да в домі, ше слава Богу. А в людей да поналожували. Ми якось так. Но ми настільки були емоційно роздавлені тоді, шо нам було однаково. До життя було ставлення таке, ну, шо буде, то буде. А в людей же були і гранати, і розтяжки. І в подружки мої, то і граната, і розтяжка, і снарядів там у хаті, там в неї часний дом, то в неї там повно було. Люди гранати находили. Нам повезло, шо ми в себе в квартирі гранат не находили і боеприпасів не находили, це ше повезло. І шо ніякої розтяжки не було. А могли ж би нарватися. [Коли вже додому вернулися?] А ми, ну, тоді вже на другий день 30-го числа, не, не 30-го, вже 31-го. Це ж ми 30-го вернулися надзад у

погреб, переночували в погребі. 31 [березня] прийшли, треба ж шось робити, треба хоч вікна позабити пльонкою якоюсь. А де ж тої пльонки серед зими [знайти]. Там була якось пльонка від парника, коли накривали. Порізали ту пльонку, вона там грязна така – як парники накривали, то яке. Гайда ж затуляти ті вікна, щоб їх затулити, треба повигрібати хоч трохи, хоч розгрібти хотя би проход до тих вікон. А затулити чимось треба, а може, скоч, а де той скоч найти. А Бог його знає, де той скоч найти. Якось ту пльонку треба прибити до вікна, а вікна всі пластикові, металлопластикові. Це ж не дерево, шо там якимось кнопками чи шо. Теба якимось скочом чи чим. Гайда скоч шукати. Отак там десь хтось найшов скоча рулон, діляться. Собі там затулив передав, сусід знайшов скоча рулон собі затулив, тоді вже ж нам дав. Гайда вже ми тулити. За перший день ми змогли лише одне вікно затулили. Через то шо вроді так здається, шо то вікно там пльонкою затулити. Скоч не прилипає. І це ж не тільки одна робота, шо ось ти прийшов і в тебе вікно, всьо – порядок. Це треба все найти, все розгребти. А де спати, дівана ж нема половини. Гайда шукати того дівана. Найшли в сусідки внизу того дівана. Притягли. А та коробка від нього, шо все складувать туди, вобще розбита, чи вони її сокирою били. Повністю розбита в дребизги. Немає, той діван як стулили, це діван, на якому ми спимо. На чому ж його тоді спати в цій хаті. Все розбите, як же зайти в хату. І назад його не повпихаєш, просто візьмеш, то шо воно виваляне, назад туди повпихай, бо воно ж там ходили сапогами, воно все грязне, сапогами перетовчене. Його там сортіровать, Бог його знає, як його сортіровать. Це просто все не передать. Одне, шо ми в шоці, ми ослаблені. Ну, кажу, шо за перший день мені вдалося тільки одне вікно затулити і в одній комнаті чуточку прогребти, щоб до того вікна був ход. От і вечір прийшов. Ну, оце ж знайшли половинку дівана, потом ше збігали в погреб, найшли ше кілька подушок своїх. От і день, а шо там – день короткий, от і вечір. Нічого не зробляне, вікна не затуляні. Мусіли назад вертатися у погреб ночувати. [Скільки ще ночей ночували після виходу росіян?] Ну, на другий день ночували. Оце ше фотографії, які зробила 31-го числа. І практично всі люди ше верталися, щоб не настільки було в хаті страшно, шо могли розгребтись трохи і остаться. А то всі ночували знову. А тоді вже з 1-го на 2-ге, то ми в сусідів ночували. В сусідів ночували пів дома. У них якось саме менше вікна були побиті, шо можна було затулити, газу то ж не було натопити, то не можна було в хаті, а в них котьол такий, шо на дровах. То вони напалили вже в хаті, вікна пльонкою уже затулили, вже більш-менш тепло, то ми постягували свої в кого там подушки, в кого одіяла, і отак покатом. Получається, шо чотири сім'ї. В нас дві... Та яке? П'ять сімей. В них дві сім'ї, бо син із невісткою і вони, ми з чоловіком, і син з невісткою і дітьми, і нижні сусіди. І це п'ять сімей, а у них двохкомнатна квартира. Але ми вже всі такі щасливі, шо вже на свободі. На свободі і змогли лягти і ноги простягнути, в конце концов. А вже 2-го числа ми поїхали в евакуацію. Уже більш-менш вікна позатулювали, щоб хотя би дощ не забивав. А це всьо, шо було отута розваляне, наваляне, просто на діван скидали в одну велику кучу, бо там його розсортіровати просто нереально було. Бо я ж кажу, шо

його все треба було перестірувати, бо вони ж там ходили своїми сапогами, що хтось там роззувався чи що. Всю цю кучу скидали на диван, ще ту пльонку, що вікна закривали, то ще зверху накрили, бо ще ж зверху капало, бо ж даху не було, бо дах же побитий. Тут у залі якось воно не дуже текло, бо в нас... Ну, все одно воно ті капки від того, що текло, отам риже, осьо риже. Це ж воно там капало зверху. І так же в кожній комнаті у нас риже між плитами. Там вже в тій комнаті і в коридорі я трохи підшпаклювала, а це тільки дійшла черга в мене до кухні, да хочу привести у вигляд. Ми не будемо робити ремонт, після перемоги, після перемоги. А це бачимо, що дуже сильно затягуємо, а воно таке риже і потьоки, треба до вигляду привести. [Куди ви в евакуацію їздили?] До сестрички, до мами, на Вінниччину, Фастівський зараз чи як він район, чи Гайсинський зараз. В Гайсинський район. Ми приїхали після того всього, в шоці, перелякані такі, а вони такі спокійні, ходять кругом, по магазинах. Нам це так було дико. Непривично так. [Як зараз люди ставляться до ідеологічних моментів Другої світової війни, що разом з росіянами розбили фашистів, а тепер і самих росіян так називають?] Ну як? Про то, що ми разом з росіянами і нам треба з ними дружити, бо ми разом фашистів били, то я таких розмов не чула. А то, що пам'ять про Другу світову війну затирати не можна, то да, і я тоже так читаю. І про то, що українців, Бог зна, скільки загинуло в Другу світову війну, і вони хоч все-таки хоч і з росіянами разом, але ж воювали проти гітлерівців, проти фашизму, так же само. То зараз паплюжити їхню пам'ять, стирати, знищувати пам'ятник тим нашим солдатам, то не можна. Ну, саме тут, в Ягідному, і нема, а там, в Іванівці, то є. А це щось десь промелькнуло, десь у «Суспільному» чи де? Що таке десь хочуть пам'ятника знищити чи що, з Другої світової. Проводили опитування людей, як вони там до цього відносяться. То всі люди негативно. Я тоже вважаю, що це вже занадто. Ну, назвіть ви якось інакше, то він називався «Пам'ятник радянському солдату», а це хай буде пам'ятник Другої світової. По-другому назвіть, але пам'ять має бути про людей. Ну як? Дивіться, скільки наших загинуло українців в боротьбі з фашизмом. Фашисти тут на Чернігівщині дуже багато горя зробили. [Чи порівнюють фашистів і росіян?] Ну, ми ж і казали. Я сама їм казала. Ви оце зігнали нас, наче скот у погреб, у нас там дуже умовля, чим у скота. Через то, що скотину, коли зганяють, у стойло заганяють, то все-таки для скотини єсть місця лягти, є місце розвернутися, а тут немає місця ні розвернутися, ні лягти. Нічого. Це умови гірші, ніж для скотини. Так хто так робить. Фашисти навіть так не робили. У концтаборах і то нари якість були, що в кожній людини були якісь свої нари: «Ну потерпіте, его ненадолго». [Коли ви вже сюди повернулися з евакуації?] Через місяць. Коли газ зробили, коли їсти було вже де зварити. І тепліше було вже. Після Паски. Паску ми вже там відгуляли, і вже на другий день ми виїхали, у вівторок. І городи треба було садити. Не могла без цього. Це одне. А друге ж що – в гостях добре, а вдома краще. І так просто зараз... Але були люди в нас у селі, що настільки це все важко пережили, що вони не змогли вернутися. Вони сказали: «Плювати мені на ту квартиру і на те все в квартирі, перепапльжене цими рашистами, я туди не вер-

нусь». Ми якось це по-другому. Це все-таки який не який, а наш дім, наше житло. Ну, що плювати, а дальше. Не будеш же в сестри на голові сидіти чи в мами там. І все рівно треба якось відбудовувати. Треба якось дальше жити. Це одне. А друге, хто ж знав, як далі, нічого ж не понятно, хоч і на Вінниччині сестричка. Їх [росіян] звідси вигнали, мало лі зайдуть ще з Білорусі, чи із Західної. Там же кордони, вони ж підтягували свої сили. Захочуть зайти із заходу, із Білорусії. Може, там прийшлося ще сестричку приютювати. То кажу, ні – треба відновлювати хату, треба садити город, бо мало лі що ще воно буде. А хто ще кого буде прихищать.

СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА В УМОВАХ ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ *Волонтерство*. [Тепер військовим допомагаєте?]

Я зараз в основному доначу. Бо то що я мушу, то я відсилаю на рахунки. Жалко, що в нас у селі тут не особливо... То ж якось люди сітки плетуть, у нас ніхто не придумав як це робити. У нас нема можливості, у нас нема приміщення. [Все розбите]. Якби було б хоча би приміщення отоплюване, що можна десь собиратися і плести ті сітки. Нема такого. В квартирі? То де ти тут розвернешся з тими сітками. В кожного квартири маленькі. Ще в нас до цього не дійшло. Там дівчата, бачила, свічки ції робили. Окопні. Передавали на фронт. Але я попитала (і племінник, у нас на фронті, і син), на стіки їм ції свічки треба. А вони кажуть, що по стільки по скольки; вони там, на передку, годяться. А просто робить що-небудь для самоуспокоєння: «от я помагаю», то я такого не хочу. Я краще отправлю гроші, я зароблю гроші, я ж працюю зараз все-таки, заробляю гроші, чоловік на роботі – заробляє гроші. Я заробляю гроші, я їх отправлю тим людям, які знають, що туди краще треба. Там, де саме воно необхідно, дійсно треба, там ції гроші мої допоможуть. А за копійки робить ті свічки, щоб не пригодилося... Шо племінник, шо син кажуть, що воно там валяється, ніхто не користується. І племінник даже не бере, волонтери їх привозять, а толку мало. Бо, каже, в бліндажі вона чадить, бути неможливо, а в окопі ти її не засвітиш, щоб себе не видать. Ну, смисл від тої окопної свічки, я не знаю. То ще якби один хтось сказав, а це ж і син, і питаю племінника, тоже так каже, а він трохи в другому місці, вони не разом. А ми тут трохи розгрібаємо, щоб не стидно, коли хтось чужий в хату увійшов. Я ж кажу, що чоловік мій поки в погребі був, то так заріс, борода отака. Заріс і казав, що не буде бритись, поки війна не закончиться. А йому дуже не йде тая борода. Дуже страшний, сивий, і тая борода. Там сивий клочок, там, що попало. Він на себе в дзеркало, як подивився, а тоді каже: «Не, на pewno, збрию, бо не можна на себе в дзеркало дивитися». А тепер каже, що якби до сих пор не брився, то до колін би борода уже була б. А якось треба жити всі равно. Ми зразу, коли нам робили ції вікна, ми такі були перелякані. Нам навіть було страшно, щоб нам вікна робили, нам їх ставили уже під осінь. І наче вже не можна відступати, бо осінь настає і треба вже ті вікна. А з другої сторони, якось так страшно, що ось їх поставлять, і воно прилетити[ть] знов. Війна не закончилася, і це все труд. І хлопці роблять, і ми все робимо, і тії отко-си робимо, все заліплюємо. І знову воно прилетить. І ці хлопці утеплення роблять, а в нас, щоб радос-

ті, то нема. І ми з сусідами спілкувалися, ну, великої радості від того ні в кого нема, того, що всі кажуть, що це не до часу, невчасно, це треба робити після перемоги, ше хтозна, що воно буде. Ше хтозна, ше, може, цей дом і не доживе до перемоги. Хто його зна? Смысл вкидувать ці гроші сюда, лучче б на дрони їх пустили Але ж нас ніхто не питав. А так уже роблять, ну, роблять. Та ше серед зими. Ше так, щоб сказать, коли ми собі робили це утеплення, то така радість, гордість внутрєня, що от ми молодці, ми робимо, нам буде тепло в хаті, а тепер – абсолютно ні. [А коли город садите, радість є?] Ну, то город садимо. Я ж то агроном, я ж людина, я настіки люблю рослини, що мене це тільки і рятує. Я коли сажу город, то я настіки... Я коли з рослинами, я забуваю за все. Це для мене такий релакс. Це для мене повне відновлення, я там оживаю. Да, я сажу з надією. Через то, що навіть там прилетить, ну, прилетить. От дом, то один якийсь лучший снаряд і дома нема, а щоб всі мої труди на городі знищити, то там треба не один снаряд. Це одне, а друге, хто ж там по городу спеціально буде

цілять, як там нічого нема, крім городини. То в мене все-таки, коли я сажаю, то я сажаю з надією, що за любих обставин все, що я там вирощу, воно пригидься і не пропаде. А тут таке – робиш ремонт, а чи воно пригидься, чи не пригидься, чи воно нада, чи воно не нада. Ми ше в минулому році купили обої сюди в зал, а ми ж із таким, що після перемоги буде дуже сильний ажіотаж і тоді не докупишся. Купимо, і тільки тоді, як переможемо, то поміняємо. Вже рік вони в нас там провалялися наверху. Ждемо, коли ж його вже робить – і ніяк. А це ж «Своє відновлення» дали ж гроші на ремонт, наче ж і треба, але нема охоти. Але просто, що зараз зима і менше роботи, то це той момент, що можна його доробить. Робиш без радості. Я настіки любила ремонт. Я настіки люблю оце будівництво. Ми вдома ніколи майстрів не запрошували, все робили б руками з чоловіком. Все з душею, все мені подобається. Я збиралася в тій кухні, Бог зна, коли робити ремонт. Збираюся, збираюся, збираюся. Відложується все з дня на день, ну нема охоти, нема. Чи стоїть його робить, чи не стоїть.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

с. Андріївка Бучанського р-ну Київської обл.	31	с. Дубки Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	619
с. Андріївка Ізюмського р-ну Харківської обл.	668	м. Дубно Рівненської обл.	547
м. Бахмач Ніжинського р-ну Чернігівської обл.	822	с. Дубрівка Ужгородського р-ну Закарпатської обл.	202
м. Бердичів Житомирської обл.	149	м. Дунаївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.	748
м. Берегове Закарпатської обл.	189	м. Енергодар Запорізької обл.	212
м. Березне Рівненського р-ну Рівненської обл.	548	м. Житомир	148
с. Беги Коростенського р-ну Житомирської обл.	163	с-ще Заводське Конотопського р-ну Сумської обл.	558
с. Бишів Фастівського р-ну Київської обл.	634	м. Запоріжжя	207
м. Біла Церква Київської обл.	629	с. Запрудка Вишгородського р-ну Київської обл.	347
м. Білгород-Дністровський Одеської обл.	501	с. Захарівка Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.	379
с. Білогородка Бучанського р-ну Київської обл.	611	с-ще Золочів Богодухівського р-ну Харківської обл.	667
с. Білозір'я Черкаського р-ну Черкаської обл.	789	с. Іванівка Чернігівського р-ну Чернігівської обл.	823
м. Біліївка Одеського р-ну Одеської обл.	506	с-ще Іванків Вишгородського р-ну Київської обл.	348
с. Благодатне Миколаївського р-ну Миколаївської обл.	631	м. Івано-Франківськ	610
с. Богданівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.	785	м. Ізюм Харківської обл.	632
с-ще Бородянка Бучанського р-ну Київської обл.	322	м. Ірпінь Київської обл.	288
м. Боярка Фастівського р-ну Київської обл.	354	м. Калинівка Хмельницького р-ну Вінницької обл.	50
м. Бровари Київської обл.	281	с. Калинівка Черкаського р-ну Черкаської обл.	790
с. Бродівське Рівненського р-ну Рівненської обл.	554	м. Калущ Івано-Франківської обл.	232
с. Бузова Бучанського р-ну Київської обл.	333	м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.	609
м. Будапешт (Угорщина)	622	м. Кам'янське Дніпропетровської обл.	80
м. Буча Київської обл.	286	с. Кам'янське Мелітопольського р-ну Запорізької обл.	638
с. Васьковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.	166	м. Канів Черкаського р-ну Черкаської обл.	788
с. Велика Андрусівка Олександрійського р-ну Кіровоградської обл.	386	м. Київ	253
смт Велика Димерка Броварського р-ну Київської обл.	638	с. Киселівка Миколаївського р-ну Миколаївської обл.	631
с. Велика Киріївка Гайсинського р-ну Вінницької обл.	44	с. Кишенці Уманського р-ну Черкаської обл.	787
с. Великий Олександрів Хмельницького р-ну Хмельницької обл.	752	с-ще Клавдієво-Тарасове Бучанського р-ну Київської обл.	337
с. Весела Слобода Фастівського р-ну Київської обл.	359	с. Колінки Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	618
м. Вінниця	7	с-ще Комишуваха Сєверодонецького р-ну Луганської обл.	404
с-ще Вінківці Хмельницького р-ну Хмельницької обл.	754	м. Конотоп Сумської обл.	611
м. Волноваха Донецької обл.	94	м. Корець Рівненського р-ну Рівненської обл.	550
с. Воргол Конотопського р-ну Сумської обл.	573	м. Коростень Житомирської обл.	158
с. Вороньки Лубенського р-ну Полтавської обл.	529	м. Костянтинівка Донецької обл.	633
м. Вугледар Волноваського р-ну Донецької обл.	100	м. Краматорськ Донецької обл.	103
с. Галинка Бучанського р-ну Київської обл.	334	м. Кременець Тернопільської обл.	595
м. Гельсінкі (Фінляндська Республіка)	622	с. Крите Мукачівського р-ну Закарпатської обл.	195
м. Гірник Покровського р-ну Донецької обл.	144	м. Кroleвець Конотопського р-ну Сумської обл.	567
м. Гірське Сєверодонецького р-ну Луганської обл.	402	м. Кропивницький	366
с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл.	610	с. Лебедин Звенигородського р-ну Черкаської обл.	781
м. Гола Пристань Скадовського р-ну Херсонської обл.	694	с. Липівка Бучанського р-ну Київської обл.	640
с-ще Голованівськ Кіровоградської обл.	372	м. Липовець Вінницького р-ну Вінницької обл.	29
с. Гордашівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.	781	с. Лихолітки Чернігівського р-ну Чернігівської обл.	826
с. Гореничі Бучанського р-ну Київської обл.	621	с. Лісковець Хустського р-ну Закарпатської обл.	205
м. Горлівка Донецької обл.	101	с-ще Літин Вінницького р-ну Вінницької обл.	34
м. Городенка Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	235	м. Луганськ	389
с. Горонда Мукачівського р-ну Закарпатської обл.	194	м. Луцьк	54
с. Грушка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.	745	м. Львів	422
м. Гуляйполе Пологівського р-ну Запорізької обл.	221	м. Мар'їнка Покровського р-ну Донецької обл.	146
с. Демидів Вишгородського р-ну Київської обл.	344	м. Маріуполь Донецької обл.	128
с. Денисівка Лубенського р-ну Полтавської обл.	531	м. Мелітополь Запорізької обл.	219
с. Дихтинець Вижницького р-ну Чернівецької обл.	813	м. Миколаїв	464
с. Дмитрівка Бучанського р-ну Київської обл.	335	м. Миргород Полтавської обл.	518
м. Дніпро	74	м. Могилів-Подільський Вінницької обл.	45
м. Долина Калуського р-ну Івано-Франківської обл.	609	с. Муратове Щастинського р-ну Луганської обл.	413
с. Дубіївка Черкаського р-ну Черкаської обл.	790	с-ще Немішаєве Бучанського р-ну Київської обл.	339
		с. Нижні Ворота Мукачівського р-ну Закарпатської обл.	196

м. Нікополь Дніпропетровської обл.	91	с. Старий Айдар Щастинського р-ну Луганської обл.	420
с. Нова Буда Бучанського р-ну Київської обл.	341	с. Стецева Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	249
с-ще Нова Водолага Харківський р-ну Харківської обл.	667	м. Стрий Львівської обл.	612
м. Нова Каховка Херсонської обл.	692	м. Суми	558
с-ще Новгородка Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.	376	с-ще Сутиски Вінницького р-ну Вінницької обл.	40
с. Новий Корюків Бучанського р-ну Київської обл.	341	м. Тальне Звенигородського р-ну Черкаської обл.	783
с. Новопетрівське Миколаївського р-ну Миколаївської обл.	486	с. Тарасівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.	784
с-ще Новоселівське Сватівського р-ну Луганської обл.	389	м. Тернопіль	590
м. Одеса	488	с-ще Тиврів Вінницького р-ну Вінницької обл.	41
с. Оженин Рівненського р-ну Рівненської обл.	555	м. Тростянець Сумської обл.	629
м. Олександрія Кіровоградської обл.	385	м. Тульчин Вінницької обл.	46
с. Оленівка Вінницького р-ну Вінницької обл.	36	м. Тячів Закарпатської обл.	197
с. Олешник Берегівського р-ну Закарпатської обл.	194	м. Ужгород	173
с-ще Оратів Вінницького р-ну Вінницької обл.	38	м. Умань Черкаської обл.	786
м. Оріхів Запорізької обл.	630	м. Фастів Київської обл.	356
м. Острог Рівненського р-ну Рівненської обл.	553	с. Феневичі Вишгородського р-ну Київської обл.	352
м. Охтирка Сумської обл.	573	с. Фонтанка Одеського р-ну Одеської обл.	508
м. Павлоград Дніпропетровської обл.	636	м. Харків	641
м. Париж (Французька Республіка)	622	м. Херсон	684
с-ще Первомайське Миколаївського р-ну Миколаївської обл.	632	м. Хмельницький	703
м. Перечин Ужгородського р-ну Закарпатської обл.	199	м. Хмільник Вінницької обл.	49
с-ще Підволочиськ Тернопільського р-ну Тернопільської обл.	605	с. Хотянівка Вишгородського р-ну Київської обл.	354
с-ще Пісківка Бучанського р-ну Київської обл.	342	м. Хуст Закарпатської обл.	204
с. Піщаний Брід Новоукраїнського р-ну Кіровоградської обл.	384	с. Цибулеве Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.	378
м. Подільськ	509	с. Цурень Чернівецького р-ну Чернівецької обл.	816
м. Полтава	512	с. Червона Слобода Черкаського р-ну Черкаської обл.	796
с. Посад-Покровське Херсонського р-ну Херсонської обл.	631	м. Черкаси	765
с. Потапці Черкаського р-ну Черкаської обл.	792	м. Чернівці	798
с. Репушинці Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	247	м. Чернівці	819
м. Рівне	533	с-ще Черняхів Житомирського р-ну Житомирської обл.	156
с. Рожнів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.	620	с. Чорнобаївка Херсонського р-ну Херсонської обл.	636
с. Ройлянка Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.	503	м. Чугуїв Чугуївського р-ну Харківської обл.	682
м. Рубіжне Северодонецького р-ну Луганської обл.	409	с. Шевченкове Миколаївського р-ну Миколаївської обл.	484 ***
с. Святопетрівське Бучанського р-ну Київської обл.	620	м. Шпола Звенигородського р-ну Черкаської обл.	797
м. Северодонецьк Луганської обл.	397	м. Южноукраїнськ Вознесенського р-ну Миколаївської обл.	469
с. Сидоровичі Вишгородського р-ну Київської обл.	351	с. Ягідне Чернігівського р-ну Чернігівської обл.	832
с. Скибин Броварського р-ну Київської обл.	284	с. Яремівка Ізюмського р-ну Харківської обл.	676
м. Слов'янськ Донецької обл.	639	с-ще Ярмолинці Хмельницького р-ну Хмельницької обл.	761
м. Снятин Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.	248	с. Ясенівці Золочівського р-ну Львівської обл.	458
с. Софіївська Борщагівка Бучанського р-ну Київської обл.	343		

Наукове видання

**ЕТНОГРАФІЧНИЙ ОБРАЗ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ**

**КОРПУС ЕКСПЕДИЦІЙНИХ
ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ**

ТОМ ДВНАДЦЯТИЙ

**КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ
ЧАСІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Редакторки-координаторки:
Людмила Тарасенко, Олена Щербак

Редакторки:
Надія Ващенко, Людмила Тарасенко, Олена Щербак

Комп'ютерна верстка:
Людмила Настенко

Обробка ілюстрацій:
Людмила Настенко

Операторка: *Ірина Матвєєва*

Підписано до друку 19.11.2020. Формат 60×84/8
Умов. друк. арк. 98,58. Обл.-вид. арк. 143,31.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
01001 Київ, вул. Грушевського, 4

Виготовлено: ТОВ «Юрка Любченка»
e-mail: u19-07@ukr.net
тел. 098-444-06-68
Київ, Берестейський проспект, 50
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4685 від 06.03.2014